TÜRKİYE'NİN 1970'li YILLARI

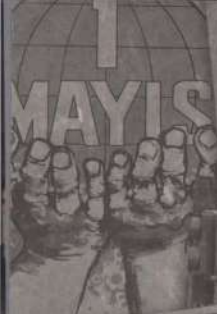

TÜRKİYE'NİN 1970'li YILLARI

HAZIRLAYAN
METE KAAN KAYNAR

iletişim

1
MAYIS

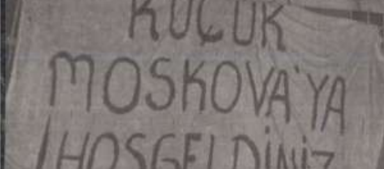

TELEVİZYON

GIRGIR
Güven oylamasında
DEMIREL ECEVIT'i
DÜŞÜRDÜ!

ALLAH İÇİN
SAVAŞA

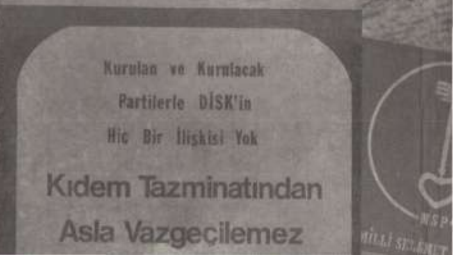

KÜÇÜK
MOSKOVA'YA

DİSK
11

Cumhuriyet
İHAT ERİM ÖLDÜRÜLDÜ

Kurulan ve Kurulacak
Partilerle DİSK'in
Hiç Bir İlişkisi Yok
Kıdem Tazminatından
Asla Vazgeçilemez

DOĞUYA UZANAN
EMPERYALİST E
KIRACAĞIZ!
DGM YE
HAYIR
İŞÇİLERİ
RUNDIG
TELEVİZYON
AYDEMİR AKBAŞ
NECLA FİDE
KARACA KAAN
ASTRONOT
FEHMİ
1. SINIF
FAŞİST
DEVRİMCİ
KADINLARIN
SESİ
KREŞ
ÇOCUKLARIMIZ
CANIMIZ
FAŞİZM
CAN
DÜŞMANIMIZ

TÜRKİYE'NİN 1970'li YILLARI

HAZIRLAYAN
MET
E KAAN KAYNAR

İletişim Yayınları 2936 • Araştırma-İnceleme Dizisi 474
ISBN-13: 978-975-05-2963-4

1. Baskı 2020, İstanbul

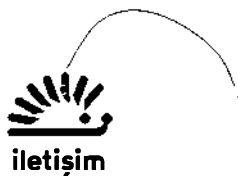
EDİTÖRLER Tanıl Bora, Aybars Yanık
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit, 30 Ağustos Zafer Bayramı için Anıtkabir'de düzenlenen törende (Depo Photos)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Büşra Bakan
DİZİN Berkay Üzüm, Emre Bayın
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TÜRKİYE'NİN 1970'li YILLARI

HAZIRLAYAN

METE KAAN KAYNAR

iletişim

D

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

ADYÖD	Ankara Demokratik Yüksek Öğretim Derneği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGİK	Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
Ak-Der	Akıncılar Derneği
AK-İŞ	Akıncı İşçiler Derneği
AK-LİS	Akıncı Liseliler Derneği
AK-MER	Akıncı Memurlar Derneği
AKP, AK PARTİ	Adalet ve Kalkınma Partisi
AK-SPOR	Akıncı Sporcular Derneği
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ASALA	Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu, Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia, Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ
ASD	Aydınlık Sosyalist Dergi
ASDKD	Anti Sömürgeci Demokratik Kültür Dernekleri
ASELSAN	Askerî Elektronik Sanayi A.Ş.
AST	Ankara Sanat Tiyatrosu
ATTF	Avrupa Türkiyeli Toplumcular Federasyonu İşçi Korosu
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
AYİM	Askerî Yüksek İdare Mahkemesi
AYÖD	Ankara Yüksek Öğretim Derneği
BAĞ-KUR	Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Kurumu
BemBir-Sen	Belediye ve Özel İdare Çalışanları Birliği Sendikası
BP	Birlik Partisi
CENTO	Merkezî Antlaşma Teşkilatı, Central Treaty Organization
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Merkezî İstihbarat Teşkilatı, Central Intelligence Agency
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CP	Cumhuriyetçi Parti

ÇAYKUR	Çay Kurumu
ÇKP	Çin Komünist Partisi, 中国共产党/中國共產黨
DB	Dünya Bankası, World Bank
DÇM	Dövize Çevrilebilir Mevduat
DDKaD	Devrimci Demokrat Kadınlar Derneği
DDKD	Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri
DDKO	Devrimci Doğu Kültür Ocakları
DemP	Demokratik Parti
DESİYAB	Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası
Dev-Genç	Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemeleri
DHKD	Devrimci Halk Kültür Derneği
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DMK	Devlet Memurları Kanunu
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	Devlet Su İşleri
DYP	Doğru Yol Partisi
EOKA-B	Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü-B, Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών
FIR	Kıta Sahanlığı, Flight Information Region
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü, منظمة التحرير الفلسطينية
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GATA	Gülhane Tıp Akademisi
GP	Güven Partisi
GSD	Görsel Sanatçılar Derneği
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
Hak-İş	Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
HRK	Kürdistan Kurtuluş Güçleri, Hêzên Rizgarîya Kurdistan
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
IKDP	Irak Kürdistan Demokrat Partisi, Partîya Demokrata Kurdistan-Irak
IMF	Uluslararası Para Fonu, International Monetary Fund
İç-Düzen	İçişleri Hizmet ve Teşkilatını Yeniden Düzenleme Projesi Çalışmaları
İHİSB	İstanbul Hür İşçi Sendikaları Birliği
İİS	İthal İkameci Sanayileşme
İKD	İlerici Kadınlar Derneği
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
JGK	Jandarma Genel Komutanlığı
KAYA	Kamu Yönetimi Araştırması
KİP	Köylü İşçi Partisi

KİP	Kürdistan İşçi Partisi
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KTFD	Kıbrıs Türk Federe Devleti
KUK	Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları, Rizgarîxwazên Neteweyî yên Kurdistane
KÜBİTEM	Kültür Bilim ve Teknik Merkezi
MAH	Millî Emniyet Hizmetleri
MBK	Millî Birlik Komitesi
MC	Milliyetçi Cephe
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MDD	Millî Demokratik Devrim
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MESS	Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası
MGH	Millî Görüş Hareketi, Millî Görüş
MGK	Millî Güvenlik Kurulu
MGP	Millî Güven Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MİSK	Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MİT	Millî İstihbarat Teşkilâtı
MLSPB	Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği
MNP	Millî Nizam Partisi
MOSSAD	İstihbarat ve Özel Operasyonlar Enstitüsü, למודיעין ולתפקידים מיוחדים ה מוסד
MP	Millet Partisi
MSP	Millî Selamet Partisi
MTTB	Millî Türk Talebe Birliği
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, North Atlantic Treaty Organization
OECD	İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı, The Organisation for Economic Co-operation and Development
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü, Organization of Petroleum Exporting Countries
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
ÖNCÜ-GSB	Genç Sosyal Devrimciler Birliği
PKK	Kürdistan İşçi Partisi, Partiya Karkerên Kurdistanê
POL-BİR	Polis Birliği
POL-DER	Polis Derneği
PPKK	Kürdistan Öncü İşçi Partisi, Partiya Pêşeng bir Karkerî Kürdistan
SAL	Yapısal Uyum Kredisi, Structural Adjustment Loan
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi, Коммунистическая партия Советского Союза
SEİA	Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti

SPD	Alman Sosyal Demokrat Partisi
Spor-Emek-Sen	Spor Emekçileri Sendikası
Spor-Sen	Spor Emekçileri Sendikası
SS	Schutzstaffel (Nazi Almanyası Koruma Timi)
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Союз Советских Социалистических Республик
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
TAKSAN	Takım Tezgâhları Sanayi ve Ticaret A.Ş.
TAN-SA	Tanzim Satış Mağazaları
TANSA	Tanzim Satış Projesi
TBD	Türk Belediyecilik Derneği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBP	Türkiye Birlik Partisi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TDK	Türk Dil Kurumu
TEKEL	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş. Genel Müdürlüğü
TEKSEN	Teknik Elemanlar Sendikası
TEMSAN	Türkiye Elektro Mekanik Sanayi A.Ş.
TESTAŞ	Türkiye Elektrik Sanayi ve Ticaret A.Ş.
TFF	Türkiye Futbol Federasyonu Başkanlığı
TGS	Türkiye Gazeteciler Sendikası
THKD	Türk Hukukçu Kadınlar Derneği
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi
TİİKP	Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TİS	Türk İslâm Sentezi
TİSGLK	Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TİT	Türk İntikam Tugayı
TKB	Türk Kadınlar Birliği
T-KDP	Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi, Partiya Demokrata Kurdistan Turkiyê
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TKP/ML-TİKKO	Türkiye Komünist Partisi/Marksist Leninist Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu
TKSP	Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TOB	Türkiye Odalar Birliği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TODAİE	Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü

TÖB-DER	Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği
TÖS	Türkiye Öğretmenler Sendikası
TPAO	Türkiye Petrol Anonim Ortaklığı
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSİP	Türkiye Sosyalist İşçi Partisi
TTB	Türk Tabipler Birliği
TUDEH	İran Kitlelerinin Partisi, حزب توده ایران
TUSAŞ	Türkiye Uçak Sanayi A.Ş.
TÜDEM	Tüketimi Düzenleme Merkezi
TÜGİAD	Türkiye Genç İş adamları Derneği
Tüm Person-Kon	Tüm Kamu Personeli ve Emeklilerinin Haklarını Koruma Kuruluşları Konfederasyonu
TÜM-DER	Tüm Memurlar Birleşme ve Dayanışma Derneği
TÜMOSAN	Türk Motor Sanayi ve Ticaret A.Ş.
TÜRK-İŞ	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSDEK	Türkiye Sosyalist Devrim Konseyi
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
TÜTED	Tüm Teknik Elemanlar Derneği
UDC	Ulusal Demokratik Cephe
UDKF	Uluslararası Demokratik Kadınlar Konfederasyonu
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü, The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
ÜKD	Üniversiteli Kadınlar Derneği
ÜLKÜ-BİR	Ülkücü Eğitimciler Birliği Derneği
ÜLKÜ-BİR	Ülkücü Öğretmenler, Ülkücü Öğretim Üyeleri ve Öğretmenler Derneği
ÜLKÜ-BİR-ÖĞRET	Ülkücü Öğretmenler Derneği
Ülkü-Han	Ülkücü Hanımlar Derneği
ÜLKÜ-TEK	Ülkücü Teknik Elemanlar Derneği
ÜNAS	Üniversite Asistanları Sendikası
YAŞ	Yüksek Askerî Şura
YAYKUR	Yaygın Yükseköğretim Kurumu
YAZKO	Yazarlar Kooperatifi
YNK	Kürdistan Yurtseverler Birliği, Yekitîya Niştimanî Kurdistan
YTP	Yeni Türkiye Partisi

Önsöz

Çalışmamızın ilk kitabı, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, 2015 yılında raflardaki yerini almıştı. Onu 2017 yılı sonlarında *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* takip etti. Şimdi ise *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. İlk iki kitapta olduğu gibi burada da, 1970'lerde artık ellili yaşlarını idame etmekte olan Cumhuriyet'in panoramik bir fotoğrafını çekmeye çalıştık. Bu kapsamda iç politik gelişmelerden spora, uluslararası ilişkilerden sanata, iktisattan müziğe, emek ve kadın hareketlerinden gündelik hayata, görsel sanatlara kadar oldukça geniş bir perspektifi kadrajımıza dahil etmeye gayret ettik.

Şu anda okumakta olduğunuz bu kitabın, sadece akademisyenlere ve araştırmacılara hitap eden bir referans kitabı değil, aynı zamanda, Türkiye'nin 1970'li yıllarına ilgi duyan herkese seslenen bir başucu rehberi olması en önemli hedefimizdi. Tıpkı 1950'li ve 1960'lı yılları konu edinen kitaplarımızda olduğu gibi, bu kitapta da bunun yolunun, okumayı elden geldiğince kolaylaştırmak, okuyucuya mümkün olduğunca yetkin ve akıcı metinler sunmaktan geçtiğini düşündük. Bunun için de dipnotlardan, akademik referanslardan, göndermelerden mümkün olduğunca sakınmaya, konuşma diline yakın, sürükleyici ve kolay anlaşılır bir üslup tutturmaya gayret ettik.

* * *

Türkiye'nin 1970'li Yılları: Cumhuriyet'in, 12 Mart ile başlayıp, 12 Eylül ile biten, iki darbe arasına sıkışmış yılları. Politik kutuplaşmanın şiddete, şiddetin iç savaşa gebe olduğu yılları. Ölümün yolda, caddede, kahvehanede, kampüste, cezaevinde, fabrikada kol gezdiği; 1961 Eylül'ündeki üç bakana

diyet üç fidanın asıldığı; Çorum ve Maraş'ta ülkenin iç savaş koşularında yaşamak zorunda kaldığı Cumhuriyet yılları.

Türkiye'nin 1970'li Yılları: Hem *güler yüzlü kapitalizm*in, yani sermaye sınıfının yüksek vergi ödemeye, toplumsal hakların yerleşmesine razı olduğu *refah devleti*nin son onyılı hem de bu *refah devleti*nin –ya da onun Türkiye'nin de aralarında bulunduğu gelişmekte olan ülkelere yansıyan yüzüyle *kalkınmacı devleti*n– krize girmeye, Bretton-Woods Sistemi'nin çökmeye, art arda petrol krizlerinin yaşanmaya başladığı; onyılın sonuna doğru Türkiye'nin "70 Cent'e muhtaç" hale geldiğini itiraf etmek zorunda kaldığı; grevlerle, kuyruklarla, yokluklarla geçen yılları.

Türkiye'nin 1970'li Yılları: Sadece şiddetle, krizle, darbeyle, yoklukla şekillenmedi elbette. Her ne kadar yetmişler, devletin şiddet aygıtlarının yön verdiği politikaların, iç savaşın, anarşinin ve sosyo-ekonomik çalkantıların hâkim olduğu bir dönem olsa da aynı zamanda, umudun, neşenin, sevincin, eğlencenin ve hüznün de onyılıydı. Türkiye'nin *İnek Şaban*'dan, *Hababam Sınıfı*'na, *Bizim Aile*'den, *Neşeli Günler*'e, *Canım Kardeşim*'e, belli bir süreliğine hoşça vakit geçirmeyi, kendi sıkıntılı gerçekliğinden uzaklaşıp, başka bir gerçeklik içinde yaşamaya başladığı yıllar da o yıllardı. Türkiye, *Güneş Ne Zaman Doğacak*'ı da, *Arkadaş*'ı da, *Birleşen Yollar*'ı da, *Bir Gün Mutlaka*'yı da, *Ayıkla Beni Hüsnü*'yü, *Şipşak Basarım*'ı da, *Tak Fişi Bitir İşi*'yi de aynı onyılda seyretti. Tıpkı *Halkın Dostları*'nı da *Tevhid*'i de, *Rizgari*'yi de, *Hergün*'ü de aynı dönemde okuduğu gibi. Artık kanıksanan radyonun yanında televizyonun da evlerin başköşesindeki yerini almaya başladığı yıllardı 1970'ler. Türkiye bu onyılı televizyonda *Görevimiz Tehlike'yi*, *Uzay Yolu*'nu, *Aşk-ı Memnu*'yu ve *Kaynanalar*'ı da seyrederek geçirdi. Tıpkı 1974 yılında Hollanda ve Federal Almanya arasında oynanan Dünya Kupası final maçını naklen seyrettiği; 45'liklerden, *longplay*lere oradan da kasetçalarlara geçilmeye başlanan bu dönemde, Zülfü Livaneli'yi, Edip Akbayram'ı, Cem Karaca'yı, Selda Bağcan'ı, Fikret Kızılok'u ve Timur Selçuk'u dinlediği gibi.

Türkiye'nin yetmişlerini ifade edecek tek bir kelime seçilmesi gerekse, muhtemelen o kelime "*sokak*" olurdu. "*Sokak*"; işçi, memur, öğrenci, kadın... sosyal, siyasal, ekonomik vb. sorunlarda hemdert olmuş tüm yetişkinlerin olduğu kadar, dönemin çocukları için de önemli bir *kavram* ve *mekân*dı. Okuldan gelince siyah önlüklerini fırlatıp atan yetmişlerin çocukları "*sokağa çıkar*", *ortada sıçan* ya da *saklambaç* oynamak için ya *kaleye mum dikerler* ya da "*ay may kumay, Cevdet Sunay, Nihat Erim, kel kafanı yerim*" tekerlemesini söylerlerdi. *Beştaş* ya da *misket* oynanır, *topaç* çevrilir, *gazoz kapağı*, *çiklet kâğıtları* ve *renkli peçeteler* biriktirilirdi. Boş tarlalarda ya da "*sokak aralarında*" oynanan futbol maçlarında ise oyun her zaman "*beşte devre, onda biter*" ve "*üç korner, bir penaltı*" sayılırdı. Velhasıl "*sokak*", yetişkinler için

olduğu gibi, dönemin çocukları için de özgürlüğün alanıydı; çocuklar için de renkli ve bir o kadar da politize idi. O yüzdendir, belki de, dönemin çocuklarının en entelektüel eğlencesi *adam asmaca* oyunuydu.

Türkiye'nin 1970'li Yılları, Ecevit'ten mülhem kelimelerle, 12 Eylül 1980 Cuma sabahı, askerin düdüğü çalıp maçı bitirdiği ve herkesin anayasal haklarının ihlal edildiği bir darbeyle son buldu. Düdük sesinden sonra, koskocaman bir kışlaya döndürülen Türkiye, *Foucaultvârî* bir *disiplin toplumu*nda, bir *korku imparatorluğu*nda yaşamaya mecbur bırakıldı.

* * *

Türkiye'nin 1970'li yıllarını çok farklı yönleriyle ele almaya çalıştığımız bu kitapta, her açıdan dönemin "*sokak*"ının macerasına tanık olacaksınız. İlk iki kitapta da olduğu gibi, elinizdeki bu çalışma da oldukça kalabalık bir ekibin kolektif emeğinin ürünü olarak ortaya çıktı. O yüzden, ilk önce "*sokak*"ın serüvenini her detayıyla sizlere sunan yol arkadaşlarıma, yazarlarımıza teşekkür etmem gerekiyor.

Tanıl Bora yine ve her zaman olduğu gibi her derdimize derman oldu. Bu konuda Kerem Ünüvar'ın emeklerini yâd etmeden geçmemeliyim. Kendi arşivindeki –ve *Kayıp Bir Devrimin Hikâyesi*'nde de kullandığı– fotoğrafları bizimle paylaşan Faruk Eren'e ve ona ulaşmamız konusunda yardımını esirgemeyen Aybars Yanık'ı da anmam lazım; kitabın son haline gelmesinde onun da emeği çoktur. Bu vesileyle hem arşivini paylaştığı için Faruk Eren'e hem de Aybars'a teşekkür etmek isterim. Söz fotoğraflardan açılmışken, yine kendi arşivindeki fotoğraflarını bizimle paylaşma nezaketi gösteren eski CHP milletvekili, gazeteci ve yazar Barış Yarkadaş'a ve bu konuda bana yardımcı olan Yağmur Kübra Yıldırım'a da, arşivlerindeki fotoğraflardan yararlanmamıza izin veren *Bit Mezat* yetkililerine de çok teşekkür etmek istiyorum.

Gizem Taş, ses kayıtlarının çözümlenmesini tek başına üstlendi. Ozan Çömelek, Fatma Dokuyucu, Barış Arslan, Maşallah Nar, Elifcan Çoruk, Kemal Pehlivanlı ve Süleyman Gökçün gerek tashih gerekse de görüş ve eleştirileriyle çok değerli katkılarda bulundular; onlara da çok teşekkür etmek istiyorum.

Mutfak ekibi; adıyla müsemma, kitabı pişiren, hazır eden, sunan asıl emektarlar: Kerem Yavaşça, Bayram Koca, Kemal Hatemcan Kum ve Levent Odabaşı. İki seneyi aşkın süredir kitabın tüm yükünü onlar omuzladılar, *Türkiye'nin 1980'li Yılları*'nda da omuzlamaya devam edecekler.

Keyifli okumalar...

METE KAAN KAYNAR

Türkiye'nin Yetmişli Yılları Üzerine Bazı Notlar

METE KAAN KAYNAR

Faruk Eren Arşivi.

Bir Fotoğraf, Cumhuriyet Tarihi ve Onun Yetmişli Yılları

Yukarıda gördüğünüz fotoğraf, Cumhuriyet tarihinin çok farklı kesitlerini *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nı odağına alarak özetleyen ender karelerden biridir. Fotoğraf, gazeteci Metin Göktepe tarafından çekilmiş. Göktepe, 8 Ocak 1996'da gözaltında dövülerek öldürülmüştü. Olay yerine giderek, yasal işlemleri başlatan Eyüp Cumhuriyet Savcısı Erol Canözkan'a göre önce gözaltına alınmış ama akşamüzeri serbest bırakılmış, sonra Eyüp'te bir çay bahçesinde fenalaşarak oturduğu sandalyeden düşerek ölmüştü. Oysa gerçek hiç de öyle değildi: Göktepe gözaltında, eli kolu bağlıy-

ken polisler tarafından dövülerek öldürülmüştü; yıllar, yıllar sonra devlet de kabul etti onu polislerin öldürdüğünü.

2019'da *Kayıp Bir Devrimin Hikâyesi*'ni anlatmaya karar veren, fotoğrafımızda en öndeki, siyah saçlı, siyah sakallı kişi, bu fotoğrafın Göktepe katledilmeden iki ay önce, aşağı yukarı 1995'in Kasım ayında çekilmiş olduğunu söylüyor. Demek ki, *Cumartesi Anneleri 27 Mayıs Darbesi*'nden tamı tamına otuz beş yıl sonra *Galatasaray Lisesi* önünde oturmaya başladıklarından yaklaşık altı ay sonra çekilmiş bir fotoğraf.

Elmas, Birinci Dünya Savaşı'nın gönüllü jandarma komutanlarından İsmail Kurt'un torunu; Çanakkale Biga'nın Emirormanlı köyünden. Elmas'ın babası Yusuf da aynı köyde, tarımla uğraşıyor. İkinci Dünya Savaşı zamanı, *Varlık Vergisi* çıkarılınca, tüm köylüler gibi, Emirormanlı köylülerini de bir tahsildar korkusu sarmış. Hükümet ürünün dörtte birini vergiye koymuş ama tahsildarlar buldukları ürünün neredeyse yarısına el koymaya başlamışlar. İnsanlar da devletten değilse de tahsildardan ürünlerini kaçırma derdine düşmüşler.

Kocası Yusuf Kurt'un evde olmadığı bir saatte Ayşe Hanım, evinin avlusunda çamaşır yıkarken jandarma, tahsildar ve muhtar evin kapısında görünürler; *Varlık Vergisi* hesaplayacaklardır. Dönem, o günlerin İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin anılarına da verdiği isimle *Varlık Vergisi Facia*'sının yaşandığı dönem. Gerçi, *Harb-i Umumî*'nin jandarmalarından İsmail Kurt'un oğlu Yusuf da İnönücü biri; devletin topladığı vergiye ses ettiği yok ama tahsildarların fazladan topladıklarından herkes gibi o da mustarip. Köylüler mahsullerini tahsildarlardan sakladıkları için, evin her yanını da kontrol eder jandarma ve tahsildar; bu arada bahçeyi süpürmekte olan Elmas'a da sorarlar "Sizin bundan başka buğdayınız var mı?" Elmas "Var," der, "yıkamaya götürdüler." Muhtar araya girip "O daha çocuk!" diyecek olur ama jandarma lafını keser; "Çocuk olur mu, söylüyor işte!" der. Elmas da muhtara çıkışır: "Sen babamın malını benden daha iyi mi bileceksin?"

Muhtar, olanı biteni Elmas'ın babası Yusuf Kurt'a teker teker anlatır; Elmas'ın nasıl dik başlılık edip, buğdayın yerini söylediğini de ekler. Jandarma ve tahsildarı ikna edip başından savdıktan sonra Yusuf Kurt, Elmas'ı bir güzel döver. O kadar ki, bıraktığında kızı Elmas baygındır. Kardeşinin yanına koşup, "Ben... evlat katili oldum galiba!" diye ağlar. Böyle anlatır Elmas Eren, Berat Günçıkan'a. Günçıkan da 1996 yılında *Cumartesi Anneleri* isimli kitabında toplar tüm bu röportajları. Elmas Eren babasından dayak yediği o gün, ileride bir gün karşısına İnönücü birisi çıkarsa asla evlenmeyeceğine dair kendine söz verir. Çünkü vergiyi koyan da İnönücüdür, babası da. Hayat bu ya, ileride karşısına çıkıp evleneceği Kemalettin Eren de bir İnönücüdür ama kayınpederinin Demokrat Partili olduğunu öğrenince sevinir El-

mas. Elmas Eren, fotoğrafımızın odağında yer alan, kucağında gözlüklü genç bir adamın resmini taşıyan, başörtülü, müteessir, vakur kadın.

Elmas Hanım'ın kızı İkbal Eren-Yarıcı, doktora tezi için kendisiyle mülakat yapan Ayşem Sezer-Şanlı'ya, kendisinin de annesinin de *Cumartesi Anneleri*'nin ilk aktivistlerinden biri olduklarını anlatmış. O gün bugün, sağlık sorunlarının mecbur kıldığı zorunlu araların dışında *Cumartesi Anneleri*'nin her etkinliğinde yer almış Elmas Eren; ta ki, 2019'da ebediyen aralarından ayrılıp, otuz dokuz yıldır aradığı oğluna kavuşana kadar.

Cumartesi Anneleri; Ayşem Sezer-Şanlı onları, "çocuklarından doğan anneler" olarak tanımlamıştı. 27 Mayıs 1995'te başladıkları oturma eylemlerine aralıksız iki yüz hafta devam etmişler, artık dayanılmaz hal alan sistematik şiddet, gözaltı ve saldırılar nedeniyle 15 Ağustos 1998'den sonra oturma eylemlerine ara vermişlerdi. İnsan hakları aktivisti ve iktisatçı Seher Hanım, *Cumartesi Anneleri*'ni eylemlerine ara vermeye zorlayan son yedi aylık süreci şöyle anlatmış, Sezer-Şanlı'ya: "Bu anneler yedi ay boyunca sistematik olarak dayak yediler, her hafta gözaltına alındılar... Dayak yaraları iyileşmeden diğer hafta eylemlere gidiyorlardı... Aramızda kanser hastası, sara hastası, astım hastası anneler vardı... bunun üzerine ara verdik."

On yıllık aradan sonra 31 Ocak 2009 tarihinde *Cumartesi Anneleri* oturma eylemlerine tekrar başlayacaklardır; ta ki 2018 yılının Ağustos ayına kadar. O tarihten sonra neredeyse yirmi beş yıldır kayıplarını arayan üç kuşak için *Galatasaray Meydanı*'nda toplanmak yasaklanacak, *Galatasaray Meydanı* da *Taksim Meydanı* gibi, Ankara *İnsan Hakları Anıtı* gibi polis barikatlarıyla çevrilecektir. Oysa daha Şubat 2011'de dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, aralarında Elmas Eren'in de aralarında olduğu on iki kayıp yakını ile yaklaşık iki saat görüşerek, kayıpların bulunması için gerekli inisiyatifi göstereceğinin altını çizerek "Sizin sorununuz benim kabinemin sorunudur," (*Hürriyet*, 05 Mayıs 2011) demişti.

Fotoğrafımızdaki vakur kadın, Elmas Eren, 1986 yılında Kürşat İstanbullu'ya –*Gözaltında Kaybolanlar*'da– şöyle anlatmış kayıp yakınlarının neyi aradıklarını: "Bir tanıdığın çocuğu gözaltında öldürüldü; ama mezarı var. Gidiyorlar, çiçekler bırakıyorlar. Onunla konuşuyorlar. Evladımın mezarı bile yok. Siz bu duyguyu bilir misiniz? Buna dayanacak bir ana tanıyor musunuz? Buna dayanacak bir yürek bulabilir misiniz? Evladımı arıyorum. Ona ne olduğunu öğrenmek istiyorum. Öldürüldüyse mezarını bilmek istiyorum. Mezarına gidip çiçekler bırakmak istiyorum."

Hayrettin Eren, nam-ı diğer *Gözlüklü Hayri*. O, fotoğrafımızın odağındaki isim; kadrajdakileri bir bütün halinde *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'na bağlayan figür; fotoğrafta, Elmas Eren'in yanında görünen siyah saçlı adamın, Faruk Eren'in de abisi. Faruk Eren abisini Yıldırım Türker'e 1995 yılında yayımla-

nan *Gözaltında Kayıp Onu Unutma*'da *Afili Küçük Abim*, diye tanıtmış. 1954 doğumlu Hayrettin Eren, 1970'li yılların devrimci gençlerinden. Ruşen Çakır, *T24*'te 25 Aralık 2010'da yayımlanan röportajında arkadaşını şöyle anlatıyor: "15 yaşındaydım. Benden epey büyüktü. Ama kendisine 'abi' dediğimi hiç hatırlamıyorum. Çünkü o çevresindeki herkes için 'Hoca' idi, yani 'Hayri Hoca'. Aramızda sadece yaş farkı yoktu: Ben o tarihte, sol hareketler için 'egemen sınıf'ı temsil eden Galatasaray Lisesi'nde okuyordum, yani 'burjuva'ydım; o ise İstanbul'un o dönemde 'kenar mahalle' olarak bilinen semtlerinden Hasköylü'ydü, yani 'halk çocuğu'ydu. Ama Hayri Hoca, romanlardaki gibi bir devrimciydi, insanlar arasındaki eşitsizlikleri önemsemez, bunları ortadan kaldırmak için samimi olarak çaba sarf ederdi. Benim gibi Galatasaray Liseli 'burjuva'larla dalga geçtiği doğrudur ama Hasköy, Okmeydanı, Kasımpaşa gibi mahallelerde bizlerin önünü en fazla açan kişilerden biri de o olmuştur."

12 Eylül Darbesi'nden yaklaşık iki buçuk ay sonra, 21 Kasım'da gözaltına alınarak Karagümrük Karakolu'na götürülür *Hayri Hoca*. Karakoldaki yetkililerden aynı operasyonda gözaltına alınan sekiz kişinin Gayrettepe'deki Siyasî Şube'ye götürüldüğü söylenir. Hayrettin Eren'in Murat 124 marka arabası da binanın önünde, plakası (34 F 6798) sökülmüş ve zincirlenmiş halde durmaktadır ama aile arabayı tanımakta zorlanmaz. Anne Elmas Eren o günü, *Aljazeera Turk*'e 18 Şubat 2014'te şöyle anlatmış: "Gittim bir gün şubenin önüne. Kasım ayıydı. Kasım ayında puslu, çamurlu havalar oluyor. Kapıdaki görevliye 'Hayrettin Eren'in annesiyim, burada diyorlar,' dedim. 'Teyzeciğim ben sana haber getiririm,' dedi. Gitti, iki dakika durdu durmadı, bir kahkaha ki yırtıyor ortalığı. Geldi, 'Yok, yok teyzeciğim,' diyor ama çocuk 'yok' diyemiyor gülmekten. 'Oğlum niye alay ediyorsun?' dedim. Cevap vermedi... Arkama baktım, iki üç araba duruyor, bizim araba da orada. 'Oğlum sen, Hayrettin yok, dedin ama arabamız burada duruyor,' dedim. Gri elbiseli şapkası inik biri geldi. 'Ne arıyorsun?' dedi. 'Oğlum burada, arabamız bu,' dedim. Plakayı almışlar. Plakası yok fakat vurulan yerden, içindeki dekordan tanıdım arabamızı. Sağ kolumdan itti beni. Dört ayak durdum. Ellerim çamurlandı. Kalktım bir ellerime baktım, bir polise... 'Teyze başını derde sokma,' dediler. Kovdular beni, eve geldim."

Kenan Evren'in 1983'te Kurban Bayramı'nda Balıkesir'in Erdek ilçesini ziyaret edeceğini öğrenen Elmas Eren, çocukları cezaevinde olan bir grup aileyle ilçeye gidecektir. Kenan Evren kendileriyle görüşmeyi kabul etmez ama hazırladıkları dilekçeyi görevli emniyet amirine verirler. Emniyet amiri, dilekçelerini Kenan Evren'e ileteceğine dair kendilerine söz verir. Anne Eren, *Aljazeera Turk*'teki aynı röportajında şöyle devam ediyor: "Aradan ne kadar zaman geçti hatırlamıyorum. Çarşaf gibi üç-dört yazı geldi. 'Biz de arı-

yoruz, bulamıyoruz, siz bulursanız bize haber verin.' Ben zaten oğlumu arıyorum. Bulsam niye haber vereyim. Çıldırdım."

9 Mayıs 2015 tarihinde tedavi gördüğü *Gülhane Tıp Akademisinde* (GATA) ölen 12 Eylül Darbesi'nin "mimarı" Kenan Evren'in 12 Mayıs'ta Genelkurmay Başkanlığı'nda düzenlenen cenaze töreni hayli kalabalıktır: Ziya Gökalp Caddesi'nden Yüksel Caddesi'ndeki İnsan Hakları Anıtı'na doğru yürüyerek davullu zurnalı halay çeken protestocular; protestocuların tören alanına girmesini engellemeye çalışan görevliler; askerî ve mülkî erkân ve protokol çadırı önünde taziyeleri kabul eden az sayıda aile efradı. Evren'in cenaze töreni ile ilgili olarak Ankara'da kutlamalar yapıldığı esnada, İstanbul'da Galatasaray Lisesi önünde de *Cumartesi Anneleri* basın açıklaması yapmak üzere toplanmışlardır. Anneler adına Hayrettin Eren'in kız kardeşi İkbal Eren Yarıcı konuşur ve "Kenan Evren, korkak diktatör Amerikan uşağıydın," der.

Türkiye'nin 1970'li Yılları Ne Zamandır?

Türkiye'nin 1970'li Yılları, Hayrettin Eren'in yaşadığı zamandır. Öyle de sahi, Hayrettin Eren ne zaman, nerede yaşamış, siyasî faaliyette bulunmuştur? 1995 Kasım'ında Metin Göktepe'nin deklanşöründe mi; aynı tarihte, Varlık Vergisi zamanı İnönücü babasından yediği dayağı unutmayan annesinin Galatasaray Meydanı'nda elinde tuttuğu fotoğrafta mı; 2015 Mayıs'ında Kenan Evren'in cenaze töreni için açıklama yapan kız kardeşinin protestosunda mı; erkek kardeşinin *Kayıp Bir Devrimin Hikâyesi*'nde mi; takvim yapraklarının 1970'li yılları gösterdiği *Bir Zamanlar Hasköy*'de mi; yoksa 21 Kasım 1980'de İstanbul'da *Karagümrük Polis Karakolu*'nda mı?

Hayrettin Eren, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nı Cumhuriyet tarihi içinde doğru bir yere koyabilmek için seçilmiş bir figür. Buraya kadar okuduklarınız onun hayatı üzerinden değil de 12 Eylül Darbesi'nin ertesi günü gözaltına alındıktan sonra kaybedilen Cemil Kırbayır ve Berfo Ana üzerinden de anlatılabilirdi; 8 Ekim 1980'de idam edilen Necdet Adalı ve babası İsmail Adalı üzerinden de; *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, Gezi Direnişi'nde Eskişehir'de polis tarafından darp edildikten sonra sokak ortasında linç edilen, otuz sekiz gün komada kaldıktan sonra 10 Temmuz 2013'te ölen on dokuz yaşındaki Ali İsmail Korkmaz ya da 10 Ekim 2015'teki Ankara Gar Katliamı'nda öldürülen Hacettepe Üniversitesi öğrencisi Şebnem Yurtman üzerinden de anlatılabilirdi; hatta Halit Refiğ'in kamerasından, kocası kan davasından öldürülünce İstanbul'a göç ederek burada bir apartmanda kapıcılık yapmaya başlayan *Fatma Bacı* (1972), babasının intikamını almaya yemin etmiş Yusuf, zengin olmak için Rıza ile evlenen Halime ve kapıcılık yapan annesinden utanan güzel sanatlar öğrencisi Ayşe'nin dramatik hikâyelerinden de anlatılabilirdi.

Türkiye'nin 1970'li Yılları, bir darbe girişimi ve peşi sıra yapılan bir darbe ile başlayıp yine bir darbeyle sona eren, Tanıl Bora'nın sözleriyle "Resmî belleğe şiddetli bir politik kutuplaşmanın karanlık çağı" olarak kaydedilen bir dönem oldu. İkinci Dünya Savaşı sonrası Cumhuriyet tarihinin *merkez sağ hükümetler-askerî darbeler-koalisyon* dönemleri arasındaki gelgitlerinin *ikinci salınımı* da yetmişli yıllarda yaşandı. Hatırlayalım; 1923 Ekim'inde kurulan Cumhuriyet'in, 1946 yılı başlarına kadarki dönemi –iki savaş arasında kalan dönemi– *Erken Cumhuriyet* ya da *Tek Parti Dönemi* olarak adlandırılıyordu. Erken Cumhuriyet bu tarihlerde sona erse de *Cumhuriyet Halk Partisi* (CHP) idaresi bir dört yıl daha, 1950 Mayıs'ındaki genel seçimlere kadar devam edecekti. Bu dört yıllık Cumhuriyet dönemini de *CHP İdaresi Dönemi* olarak adlandırıyorduk. Cumhuriyet'in merkez sağ, darbe ve koalisyonlar arasında salınıp duran meddücezirleri de bu tarihten sonra yaşanmaya başladı. 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra, 23 Mayıs'ta iktidara gelen DP ile başlayan ve 27 Mayıs Darbesi'ne kadar geçen dönem, bu gelgitin, bu meddücezrin *Birinci Merkez Sağ Dönemi*'ydi. Darbenin olduğu günden, 1961 genel seçimleri sonrasında CHP-Adalet Partisi (AP) koalisyonun göreve geldiği kadar geçen dönem ise Cumhuriyet tarihinin ilk *Birinci Askerî İdare Dönemi* oldu. 19 Kasım 1961'de iktidarı devralan CHP-AP koalisyonu ile birlikte Türkiye *koalisyon* kavramıyla –*Birinci Koalisyonlar Dönemi*'yle– tanıştı. 1965 seçimleriyle birlikte koalisyonlar sona erdi ve 27 Ekim 1965 tarihinde tek başına iktidar koltuğuna oturan AP ile birlikte Türkiye'nin *İkinci Merkez Sağ Dönemi* başlamış de oldu. İşte Türkiye'yi yetmişlere taşıyacak olan da siyasî sarkacın bu evresidir. Bayram Koca, çalışmamızda yer alan *Yetmişlerde Merkez Sağ: Milliyetçilik ve Anti-Komünizm* başlıklı makalesinde bu dönemi merkez sağın krizi kavramı çerçevesinde ele almaktadır. Ona göre "Yetmişli yıllarda merkez sağ, öncesindeki onyılda başlayan ve halen devam eden bir kriz içerisindedir. Bunda, toplumdaki sınıflaşmanın derinleşmesi temel etkendir... Türkiye'de kapitalizmin derinleşmesiyle yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümle birlikte merkez sağ, 1960'ların sonuna gelindiğinde toplumun farklı kesimleri arasındaki dengeyi-çıkarları koruyamamış ve bu büyük konfederasyon dağılmaya başlamıştır. AP'nin ithal ikameci politikalar çerçevesinde millî burjuvazi yaratma veya olanı geliştirme çabaları; esnaf, tüccar, sanatkâr, çiftçi gibi toplumun büyük bir kısmını mağdur etmeye başlamıştır. Dolayısıyla AP'nin büyük sermayeye öncelik vermesi, dengenin bozulmasının temel sebeplerinden biri olarak belirtilebilir. AP'nin politikalarıyla mağdur ettiği toplumun alt ve orta kesiminin bir bölümü, yeni arayışa girer ve Türk sağının çeşitlenmesiyle MHP'yi veya MNP'yi desteklemeye başlarlar. Bu iki parti de AP'nin ekonomik politikalarıyla mağdur ettiği alt ve orta kesime hitap etmeye çalışmışlardır".

12 Mart Muhtırası, *İkinci Merkez Sağ Dönemi*'nin hâkim partisi AP iktidarını alaşağı eder; Türkiye'nin *İkinci Askerî İdare Dönemi* de böylece başlamış olur. Bu askerî idare döneminde, birincisindekinden farklı olarak asker, hükümeti doğrudan üzerine almak yerine kendi denetimindeki (o dönemdeki daha kibar ifadeleriyle, "*partiler üstü*" ya da "*teknokrat*") sivil hükümetlere devreder. İlk iki partiler üstü (!) (33. ve 34.) hükümet Nihat Erim tarafından kurulur. Bu hükümetleri Ferit Melen (35.) ve Naim Talu (36.) hükümetleri takip edecektir. Çalışmamızda, *İkinci Askerî İdare Dönemi*'nin, görünüşte partiler üstü, teknokrat hükümetlerinin genel başkanlarından Nihat Erim'in hayat hikâyesini Anıl Varel'den, Ferit Melen ve Naim Talu'nunkileri ise Kerem Yavaşça'nın yazılarından takip edeceğiz.

12 Mart'ın *Askerî İdare Dönemi*, 1974 yılı Ocak ayında kurulacak CHP-Millî Selamet Partisi (MSP) koalisyonu ile başlayacak olan *İkinci Koalisyonlar Dönemine kadar* devam eder. *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, *İkinci Koalisyonlar Dönemi*'ni sona erdirecek olan *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*, yani 12 Eylül Darbesi ile son bulur. Son bulan şey, Türkiye siyasetinin ufak tefek nüanslarla günümüze değin gelen bu *sarkacı*, bu *meddücezirleri* değil; bizim çalışmamızdır. Nitekim Cumhuriyet tarihimiz 12 Eylül Darbesi ile başlayan *Üçüncü Askerî İdare Dönemi*'ni (12 Eylül 1980 - 12 Aralık 1983) takiben Turgut Özal'ın iktidara taşıyacağı Anavatan Partisi (ANAP) ile birlikte *Üçüncü Merkez Sağ Dönemi*'ne girecek, *Üçüncü Merkez Sağ Dönemi* (13 Aralık 1983 - 19 Kasım 1991) 20 Kasım 1991'de başlayacak olan *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi*'ne kadar devam edecek; bu koalisyon *Dördüncü Askerî Darbe Dönemi* (27 Şubat Darbesi) kesilecek ve Türkiye 2002'de *Dördüncü Merkez Sağ Dönemi*'ne girecektir. Tüm bunlar çalışmamızın gelecek ciltlerinin konularını teşkil ediyorlar.

* * *

Çalışmamızda, Türkiye'yi *12 Mart Muhtırası*'ndan (*İkinci Askerî İdare Dönemi*) *12 Eylül Harekâtı*'na (*Üçüncü Askerî İdare Dönemi*) taşıyacak konjonktürün küresel perspektifini Gencer Özcan'ın satırlarından okuyacağız. Özcan'a göre "Dünya siyasetinde altmışlarda başlayan *detente* (yumuşama) eğilimi yetmişlerin sonuna kadar etkisini sürdürürken, Türkiye'de de altmışların toplumsal/siyasal hareketleri yaşam döngülerinin ikinci evresini yetmişlerde tamamlar. Böyle bakıldığında 12 Mart Müdahalesi, 27 Mayıs Darbesi'nin Ordu içinde harekete geçirdiği dinamiklerin yarattığı bir sonuç olarak görülebilir". Özcan, *dünyanın 1970'li yıllarının* küresel ölçekte dört temel faktör tarafından şekillendirildiğini belirtmektedir. Bu küresel faktörlerden ilki, "... dünya siyasetindeki yumuşama eğiliminin 1972'de başlayan Avrupa'da Güvenlik ve İş Birliği Konferansı (AGİK) ile kurumsallaşıp 1 Ağus-

tos 1975'te imzalanan *Helsinki Nihai Senedi* ile uluslararası bir belgeye dönüşmesidir". İkincisi, "*Bretton-Woods* Sistemi'nin çökmesi, dolayısıyla uluslararası sermaye hareketlerini kısıtlayan önlemlerin kaldırılması sonrasında gelişmekte olan ülke ekonomilerinin *Uluslararası Para Fonu* (International Monetary Fund - IMF) ve *Dünya Bankası* (World Bank - DB) önerileri doğrultusunda küresel ekonomiye eklemlenmesi sürecinin başlaması"dır ki bu süreç, "... dış kaynak ihtiyacı artmakta olan Türkiye'de siyasal iktidarların IMF ve DB'nin kapısını daha sık çalmak zorunda kalmasına yol açar. Yetmişli yıllarda Türkiye ekonomisini etkileyen üçüncü küresel gelişme ise *Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü*'nün (Organization of Petroleum Exporting Countries - OPEC) "... 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrasında aldığı kararların yol açtığı petrol bunalımıdır. Petrol fiyatlarındaki artış Türkiye ekonomisini dış ödemeler dengesini bozarak dış kaynak yokluğundan kaynaklanan bir tıkanıklığa sürükler". Dördüncü gelişme, "ABD'nin Vietnam yenilgisi[nin], bir süper gücün bile, üstelik de yoksul ve küçük bir devlet tarafından, yenilebileceği düşüncesinin dünya çapında yaygınlık kazanmasını beraberinde getir[mesidir.] Yetmişli yıllar biterken Türkiye'de de yükselen ABD karşıtlığı artık yalnızca radikal sol hareketlere özgü bir görüş olmaktan çıkarak daha geniş toplumsal kesimlerin benimsediği bir eğilime dönüşür".

Dünyanın 1970'li Yılları, uluslararası politik gelişmeler kadar, küresel ekonomik faktörlerin de etkisiyle şekillendi. *Türkiye'nin 1970'li Yılları* da bundan o nispette nasibini aldı. Politik ve ekonomik faktörlerin iç içe olduklarını da aklımızda tutarak, Gencer Özcan'ın dış politika konusundaki analizleriyle Hüseyin Özel'in ekonomik yapıya dair analizlerini birbirlerinden farklı değil, aynı kompleks dönüşüm ve değişimin farklı yüzleri olarak değerlendirmek en doğrusu olacaktır. Nitekim Özel de çalışmamızın tarihsel kesitini analiz ederken "Keynescilik ya da Refah Devleti (ya da azgelişmiş ülkelerdeki karşılığı Kalkınmacı Devlet) anlayışının zora girmesi ile uluslararası para sistemi, yani Bretton-Woods Sistemi'nin çöküşü ve nihayet petrol krizi ile açığa çıkan dünya ekonomisinin krizini" tartışmadan "Türkiye ekonomisinin ne kadar karmaşık ve çelişkili bir süreçten geçtiğini anlama[nın]" zor olacağının altını çizmektedir. Hüseyin Özel bu süreci, birbirleriyle mutlaka uyum içinde olması gerekmeyen üç eksen üzerinde analiz etmenin doğru olacağını ileri sürmektedir: Özel'e göre; "... Türkiye ekonomisinin dinamiklerini ele alırken, kapitalizme içkin olan sınıfsal ilişki ve gerilimlerin yanında, kalkınma süreçlerindeki tıkanmanın popülist politikaların sürdürülmesini zorlaştırması ile toplumsal yapı ve hareketler arasındaki etkileşimleri de dikkate almak gerek[mektedir]. Bu bakımdan, bu yazıda birbiriyle ille de uyum içinde olması gerekmeyen bu üç eksen, yani ülke içindeki ekonomik gelişmelerle dış kaynağa bağımlı kalkınma stratejisinin çöküşü, dünya

ekonomisinin, bugünden geriye bakıldığında açıkça görünen, nihai olarak neoliberalizme varacak olan ilerleyişi, son olarak da sınıfsal boyut ile el ele giden, özellikle 1990'lı yıllar ile 2000'li yılların başında yoğunlaşan muhafazakâr kapitalizmin yükselişini birlikte ele almak" gerekmektedir.

Bilsay Kuruç, çalışmamızda yer alan, *Türkiye'de Plancılığın İkinci Onyılı: 1970'lerde Devlet Planlama Teşkilatı* başlıklı makalesinde bu dönemi *Güler Yüzlü Kapitalizmin* son onyıllık dönemi olarak adlandırmaktadır. Kuruç, *güler yüzlü* kavramından kastının, sermaye sınıfının emekçilerle birlikte yaşamaya, onlara da paylarını vermeye razı olduğu bir dönem olduğunu belirtmektedir. Kuruç şöyle devam eder: "Bir başka deyişle sermaye sınıfının yüksek vergi ödemeye razı olduğu, refah devletine razı olduğu, onun kurulmasına, toplumsal hakların yerleşmesine razı olduğu bir dönem. Dolayısıyla, kapitalizmin özüne pek yakışmayan bir *güler yüzlü kapitalizmin* dönemi uzatmalı olarak yaşanmıştır yetmişli yıllarda. Onun alışkanlıklarını unutmadık ve sadece biz değil bütün dünya böyle yaşıyor. Uzun süredir sanki hep öyle gidecekmiş gibi düşünüyoruz, o dönemin özellikleriyle düşünüyoruz. Dolayısıyla bu kapitalizmin, bir *güler yüzlü* kapitalizm olduğunu ve yetmişlerin onun son onyılı olduğunu, bunu o tarihlerde fark etmediğimizi şimdi görmeliyiz. Orası dönülemeyecek bir tür cennet sayılabilir." Kuruç Güler Yüzlü Kapitalizm'in 1979'da İngiltere'de Başbakan olan Margaret Thatcher'ın yüksek sesle "'toplum diye bir şey yoktur'... de[mesiyle]" bittiği düşüncesindedir.

*Güler yüzlü kapitalizm*in Türkiye ekonomisindeki karşılığı, Hüseyin Özel'e göre, ithal ikameci politikalar olarak tezahür eder. Bir kere bu strateji, ilk olarak "... yoğun [bir] devlet müdahalesini gerektirmektedir; özellikle tüketim mallarında iç pazarın dış rekabetten korunması, ancak sanayinin girdi ihtiyacının karşılanması için de... selektif olmak zorundadır. İkincisi, düşük faiz yoluyla ayrıcalıklı kesimlere ucuz kredi desteği verilir. Üçüncüsü de devlet, ithal ikamesinin sürdürülmesi için gerekli olan dövizi serbest rekabet koşullarına bırakmak yerine, tahsisler yoluyla dağıtımını sıkı bir biçimde kontrol eder. Stratejinin ilerleyen aşamalarında tüketim malları üretimindeki gelişmenin daha sonra ara malları ve yatırım mallarına da yaygınlaşacağı, nihai olarak da ülke kendi yatırım malları sanayisini geliştireceği gibi bir beklenti söz konusudur. Süreç, tüketim malları, özellikle dayanıklı tüketim malları üretimini başlangıç hedefi olarak aldığından, bu alana verilen ağırlık, aslında ithalat bağımlılığı yüksek olan tüketim kalıplarının yerleşmesine, bu da zaten kıt olan dövizin daha da kıtlaşmasına, üstelik de tüketim harcamalarındaki artışın tasarrufların azalmasına yol açarak yatırımların iç tasarruflara dayanma olasılığının azalmasına yol açmaktadır". Özel, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*'nda da olup bitenin bu senaryodan farklı olmadığı kanaatindedir.

Türkiye'nin 1970'lerdeki seyrüseferi elbette küresel siyasî ve ekonomik faktörlerle şekillenecektir. Eni sonu geminin *jurnali*, *seyir defteri*, bir anlamda o günün hava ve deniz koşullarının da tarihidir. Ancak okyanus da, iklim koşulları da tek başlarına gemide yaşanan her şeyi açıklamaya yetmez. Rotasında yelkenlerini fora eden geminin hem bu koşulların yardımı hem de hava ve suya karşı seyrettiğini unutmamak gerekiyor. Tıpkı, dönemin iç politikasının da hem küresel faktörlerle hem onlara karşı hem de onların dışında şekillendiği gibi.

Türkiye'nin 1970'li Yılları'nı tek başına özetleyebilecek bir diğer kavram da *anarşi*dir. Çalışmamızda *anarşi* kavramını Türkiye siyasî tarihi ve yapısı içeresinde konumlandırırken *3K4F* lejantını kullanmayı tercih ettik. *3K4F* "... anarşi haritasını okurken; onun efrâdı, telosu, muhteviyatı ve/ya farmakolojisi hakkında konuşurken bize yardımcı olacak kavramların, sembollerin toplamı" olarak kodlandı. "Bu lejanttaki *3K*, anarşinin İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lere gelinene kadar geçirdiği üç aşamayı, üç katmanı ifade etmektedir. Anarşinin *küresel katmanı*, en içteki katmanı, *Soğuk Savaş*'tır; *Truman Doktrini* ile şekillenmiştir. O, anarşi kavramının *magmas*ıdır: Dışarıdan, gözle görünmese de anarşi (ve onunla mücadele) düşüncesi enerjisini, devingenliğini, canlılığını bu katmandan alır. *Yerel katman*, 1961'de kabuklaşır. Bu katmana şeklini veren, magma yani en içteki ilk katmanıdır. Üçüncü katman, magmanın şekillendirdiği bu zemin üzerinde cereyan edecek olay/ilişki ağı olarak anarşinin kendisidir; son katman 1965'ten sonra iyiden iyiye belirginleşmeye 1970'lerde de tüm Türkiye'yi sarıp sarmalamaya başlar."

Anarşi lejantındaki *4F*, anarşiyi statik bir durum olarak değil de ikinci (yerel) katmanın üzerinde –üçüncü katmanda– cereyan eden devingen bir (sosyo-politik) ilişki olarak tasavvur edebilmemize yardım edecek sembollerdir. "Tabir-i caizse *4F*, anarşinin dramaturgisiyle, kurgusuyla ilgilenir. Nitekim 1970'lerin Türkiye'sinde anarşi, bu *4F* ile, yani *fitne, fesâd, fevzâ* ve *fetret* ile kurgulanır; sahneye koyulur, oynanır."

İsmet Akça da yetmişli yıllarda yaşanan hegemonya krizini, ordu ve militarizm ekseninden tartıştığı makalesinde "... 1970'li yıllar[ın], kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkan iktisadî, siyasî, ideolojik çok boyutlu bir krizin ve bunu yönetmek için devletin zor mekanizmalarının ve aygıtlarının çok daha belirleyici bir şekilde ön plana çıkarıldığı bir yönetme biçiminin hâkim olduğu bir dönem" olduğunu belirtir. Nitekim, çalışmamızda anarşiyi tanımlamak için kullandığımız lejantı (3K4F) İsmet Akça'dan yararlanarak *devletin zor mekanizma ve aygıtlarının 1970'li yıllardaki koordinatları şeklinde* ele almak da mümkündür. Akça şöyle devam ediyor: "12 Mart['taki] müdahale... sınıf dinamiklerini bürokratik-otoriter bir devlet formu altında zoru ön plana çıkararak yönetme girişimiydi. 1970'ler işçi sınıfının ekonomik

ve siyasal alandaki mevzilerinden, devletin kurumsal mimarisinden otoriter yöntemlerle dışlanmaya çalışıldığı bir dönem oldu."

Çimen Günay Erkol, *Yetmişli Yıllarda Edebiyat* başlıklı makalesinde, İsmet Akça'nın hegemonya krizi bağlamında tartıştığı bu dışlanma sürecinin edebiyata yansımasına yer vermektedir. Nitekim "Melih Cevdet Anday'ın henüz darbe gerçekleşmeden yazılan ve yayımlanan *Gizli Emir*'i (1970) ironik bir dille, baskı rejiminde yaşayan ve korku içinde verilecek önemli bir emri (darbe emrini) bekleyen aydınları konu edinir. Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar* (1971) ve *Tehlikeli Oyunlar* (1973) adlı romanları, temelde dönem tanıklığı üzerine kurulu olmasalar da, modernleşme tartışmaları çerçevesinde sivil-asker ikiliğini yine ironik bir dille konu edinirler. Darbe gerçekleştikten sonra, gözaltına alınan veya kötü muamele gören insanlar arasında pek çok yazar da bulunur. Bu durum, yukarıda adı geçen öncü romanlardan daha farklı ve muhalif bir tanıklık edebiyatına temel oluşturur. TİP'in milletvekili olarak cezaevine giren Çetin Altan, hapisten çıkar çıkmaz romanı *Büyük Gözaltı*'yı (1972) yayımlar. Bu romanda, neyle suçlandığını bilmeden kendisini cezaevinde bulan, hayatını sorgularken bir yandan da bazı kişileri öldürdüğünü hayal etmeye, giderek de bu hayalleri gerçek sanmaya başlayan bir anlatıcı bulunmaktadır. Romanda yatılı okul, hapishane gibi kurumlara ve burjuva dünyaya getirdiği eleştirilerle Altan, Türkiye'de insanların askerî darbe atmosferinden bağımsız olarak gözaltında olduğunu ima eder. *Büyük Gözaltı*'yı yazarın *Bir Avuç Gökyüzü* (1974) adlı romanı takip eder. Bu romanda da Altan, cezaevinden yeni çıkmış bir kişinin izlendiği düşüncesinden bir türlü kurtulamayışını ve kendisini eve hapsetmesini anlatır".

Çimen Günay-Erkol, "12 Mart'ın bu panoptikon mantığına tanık[lığın], ilginç bir şekilde, geriye dönük bir 27 Mayıs tanıklığını da" tetiklediğini ifade eder. Farklı bir ifade ile, ikinci darbenin yıkıcı etkisi, "... yazarları ilk darbenin etkileri üzerine düşünmeye iter. 27 Mayıs öncesindeki atmosferi anlatan ve 1970'lerde yayımlanan romanlardan Samim Kocagöz'ün *İzmir'in İçinde* (1973) ve Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına* (1974) adlı yapıtları ilk darbenin atmosferine ilişkin canlı birer panorama çizer. *İzmir'in İçinde* romanında Emre ve Gülseren'in evliliğe giden ilişkileri, Gülseren'in DP ile iş ilişkisi içindeki akrabalarının beklentileri ve Emre'nin 27 Mayıs'ı hazırlayan subaylardan olan eniştesi ve asker olan babasının anıları ile çerçevelenir. *Bir Gün Tek Başına*'da öne çıkan mesele ise aydınların halka ulaşmakta yaşadığı zorluktur. Darbeye giden günlerin bunaltıcı atmosferinde *Bir Gün Tek Başına*'nın başkişisi Kenan çareyi intiharda bulur ve roman, 26 Mayıs günü Kenan'ın cenaze töreni ile sona erer".

İsmet Akça, Hüseyin Özel'in "... planlama ve ithal ikamesi stratejilerinin tıkandığı, çokluk dış kaynağa dayalı bu stratejilerin dünyada birikim süre-

ci zora girdikçe daha da ağırlaşan sorunları beraberinde getirdiği" bir dönem olarak tanımladığı 1970'lerdeki krizin üç temel dinamiği olduğu düşüncesinde. Akça, 12 Mart Darbesi öncesi rejimin yüz yüze kaldığı krizlerden ilkini *yönetilememezlik* olarak adlandırır. Dönemin bir diğer kriz dinamiği, "... birbiriyle ilişkili sınıfsal ve siyasal boyutlarıyla iktidar bloğunun" krizidir. "AP'nin hegemonya projesi bir yandan hâkim sınıfların birlikteliğini diğer yandan da geniş bir sağ siyaset koalisyonunu sağlarken, bu durum 1969-1971 arasında büyük çözülmelere şahit olur." 12 Mart öncesi krizin üçüncü dinamiği, "1960'ların özellikle ikinci yarısından itibaren radikal sol toplumsal ve siyasal hareketlerin ivme kazanmasıydı. İşçiler, öğretmenler, aydınlar, üniversite gençliği, meslek sahibi orta sınıflar bu dönemde daha çok siyasallaştı, hak ve talep mücadelesi içine girdi, devrimci sol ideolojiyi benimsedi ve bu çizgide örgütlenmeler içinde yer aldı".

Akça'nın da vurguladığı bu üç kriz dinamiğinin, siyasal sistemde bir enerji biriktirdiği, işçileri, öğrenciler ve diğer tüm meslek sahibi orta sınıfları siyasallaştırdığı aşikârdı. Nitekim Gökhan Atılgan da bu dönemi *12 Mart: Kapanan ve Açılan Yollar* başlıklı makalesinde, "27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971'deki darbelerin başında ve sonunda generallerin sırmalı subay şapkaları görünse bile aradaki onyılda görünen daha çok Türkiye'nin emekçi sınıflarının yollarda yürüyen çıplak ayakları ve göğe kalkan talepkâr elleriydi" şeklinde ifade etmektedir. Atılgan dönemi, yaklaşmakta olan bir fırtınaya benzeterek "bu onyıl boyunca Türkiye toplumu[nun] bütün sınıfları, katmanları ve kesimleriyle ayağa kalk[tığını], ülke toprakları alt üst ol[duğunu], ümit ile endişe, neşe ile öfke, coşku ile tedirginli[ğin] her an göğüs göğüse gel[diğini]" dile getirmektedir. Atılgan şunları söyler: "Sosyal hakları, demokratik beklentileri ve daha adil, daha eşitlikçi bir toplum hayalleriyle yollara çıkan, meydanları dolduranların ümidi, neşesi ve coşkusu toplumun hâkim kesimlerinde endişe, öfke ve tedirginlik yaratmıştı. Derinleştikçe şedit bir anksiyeteye dönüşen bu endişenin en billur ifadesi, zamanın Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın dudaklarından dökülmüştü." Devam eder: "Yüksek voltajlı toplumsal cereyanın iletken telleri üzerinde yürüyen sosyal sınıf ve tabakaların hemen hemen her bölüğünde güçlü örgütlenme eğilimleri, mevcut örgütleri büyütme ve yeni bir hayatın manivelaları hâline getirme eğilimleri vardı. Hızla kurulan, çeşitlenen ve yurt sathına yayılan sendikalar, dernekler, birlikler, düşünce kuruluşları toplumsal hareketin mecraları olarak artan devingenliğe cevap veremeyen örgütlenmeleri değişime zorladı."

Farklı toplumsal kesimlerin ve sosyal sınıfların Atılgan'ın tabiriyle "yüksek voltajlı toplumsal cereyanların iletken telleri üzerindeki" serencamına biraz daha yakından baktığımızda, bu sosyal hak arama cereyanlarının en ön saflarında işçileri görürüz. Aziz Çelik *1970'lerde Emek Hareketi: 15-16 Hazi-*

ran'dan 12 Eylül'e Yükseliş ve Düşüş başlıklı makalesinde, 1960'ları işçi sınıfının ayağa kalktığı ve bir *sınıf* olarak rüştünü ispat ettiği müstesna yıllar, Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi kapitalizminin yükselişine paralel olarak sınıf gerçeği ile her alanda karşılaştığı ve sınıfların varlığını kabullendiği bir dönem olarak tanımlamaktadır: "1960'lı yıllar emek hareketi açısından bir yükseliş dalgasının kesintisiz ve ivmesi giderek artan ilk etabıydı. Tepe noktasına *15-16 Haziran Direnişi* ile ulaşan uzun bu yirmi yıllık dalga 12 Mart dönemi ile yaklaşık üç yıllık bir kesintiye uğrar. 1970'lerin ortasında başlayan yeni yükseliş etabı ise kalıcı olmaz ve 12 Eylül Darbesi ile emeğin 1960'larda başlayan yükseliş dalgası zecri bir şekilde durduruldu." Çelik, 1970'li yılları emek hareketi açısından Cumhuriyet tarihinin en canlı, en kitlesel, en gerilimli ve katastrofik dönemi olarak tanımlamaktadır. Çelik'in işçi sınıfının *Rubicon'u geçişi* olarak tanımladığı *15-16 Haziran Direnişi* (1970) ile 1960'ların zirvesine ulaşan emek hareketi 12 Mart ile bir duraksama yaşasa da kendini toparlaması 1974-1975 yıllarında mümkün olur.

Çelik'in "işçiler için inişli çıkışlı bir dönem" olarak adlandırdığı 1970'ler, memurlar için, tabir-i caizse, sadece inişlidir. Çalışmamızda, kamu görevlilerinin sendikal haklarının engellenmesi sürecini de Çelik'in satırlarından takip etmekteyiz. Onun da belirttiği gibi, 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi sonrası yapılan Anayasa değişiklikleri ile sendikal haklar memurlar aleyhine değiştirildi ve *çalışanlar* ifadesi madde metninden çıkarılarak *işçiler* ifadesi konuldu. Böylece, kamu görevlileri sendikalarının anayasal dayanağı kaldırıldı ve memurların sendika kurma ve sendikalara üye olmaları engellendi. Dahası Anayasa'nın 119. maddesine eklenen bir hüküm ile memurların sendika üyesi olması Anayasa ile açıkça yasaklandı ve Anayasa değişikliklerinin yürürlüğe girmesi ile birlikte kamu personeli sendikalarının varlıklarının sona ereceği hükme bağlandı. 119. maddeye ayrıca "İşçi niteliği taşımayan kamu hizmetlilerinin meslekî menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacını güzden kuruluşların bağlı olacakları hükümler kanunla düzenlenir" hükmü eklendi. Böylece memurların sendika niteliği taşımayan kendine özgü kuruluşlar bünyesinde örgütlenmesi ve bu konuyla ilgili yasanın altı ay içinde çıkarılması öngörüldü. Ancak Gülmez'in vurguladığı gibi siyasal iktidarlar 12 Eylül'e kadar memurların *kuruluş* adıyla dahi örgütlenmesine yanaşmadı ve bu konuda yasal düzenleme yapmadı.

Emek hareketinin gittikçe artan örgütlülüğü, yine Aziz Çelik'in makalesinden izleyeceğimiz gibi *Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nun (DİSK) kurulmasıyla yeni bir evreye ulaşır ki bu, burjuvazinin de örgütlü hale gelmesini tetikleyen faktörlerden biri olarak okunabilir. Nitekim Arda Ercan'ın da *Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği*'nin (TÜSİAD) kuruluş hikâyesini analiz ettiği makalesinde naklettiği gibi, dönemin önde gelen iş

insanları Vehbi Koç da iş insanlarının "...organize olmayı başaramaz[larsa], işçi hareketleri karşısında ayakta kalama[yacaklarının]" farkındadır. Nitekim 2 Ağustos 1971 tarihinde bir araya gelen *Koç Holding* (Vehbi Koç), *Eczacıbaşı Holding* (Nejat Eczacıbaşı), *Hacı Ömer Sabancı Holding* (Sakıp Sabancı), *Yaşar Holding* (Selçuk Yaşar), *Metaş* (Raşit Özsaruhan), *Güney Sanayi* (Ahmet Sapmaz), *Tekfen* (Feyyaz Berker), *Otomobilcilik T.A.Ş* (Melih Ozakat), *Çanakkale Seramik* (İbrahim Bodur), *Elektrometal San.* (Hikmet Erenyol), *Altınyıldız Mensucat* (Osman Boyner) ve *Elyaflı Çimento San.* (Muzaffer Gazioğlu) bu amaçla TÜSİAD'ı kurarlar. Arda Ercan çalışmasında, TÜSİAD'ın "...kuruluş amacına yönelik verilen demeçlerin tamamı[nın] Türk sanayicisinin çekingen bir kimlik ile kendisine bir savunma hattı kurmaya çalıştığını" belirtirken derneğin kendisini "... bir *think-tank*, bir *araştırma birimi*, *gönüllü mesleki teşkilat* ya da bir *sivil toplum örgütü*" gibi kodlamaya çalıştığını belirtmektedir. Oysa TÜSİAD'ın Ecevit (42.) Hükümeti'ne karşı gazetelere verdiği ilanlar derneğin pek de bir "araştırma birimi" şeklinde çalışmadığını göstermektedir.

Ecevit (42.) Hükümeti ve TÜSİAD arasındaki gerilimi anlayabilmek için, CHP'nin 1960'ların ortasından başlayan ve 1972 yılında Ecevit'in genel başkan seçilmesine kadar uzanan değişimlerini de tartışmak gerekmektedir ki bu dönüşümü çalışmamızda Çağdaş Görücü'nün *CHP: Değişim, Umut, Hayal Kırıklığı* başlıklı makalesinden izleyeceğiz. Sadece Türkiye'nin geri kalanı için değil, TÜSİAD'ın da CHP ile kurduğu ilişki bir *umut*la başlayıp bir *hayal kırıklığı*na, oradan da hükümeti gazete ilanlarıyla yıpratmaya varacak gerilimli bir ilişkiydi.

Görücü, CHP'nin 1970'lerdeki dönüşümünün izlerini, 1960'ların ortalarındaki *Ortanın Solu* tartışmalarına kadar götürür. *Ortanın Solu*, 1970'lerde CHP içinde yaşanacak depremin öncü sarsıntıları gibidir. Görücü'nün kelimeleri ile devam edelim: "1970'li yıllara CHP... *Ecevit Solları*... ile muhalifleri ... *Göbekçiler* arasındaki gerilimin gölgesinde girecektir. Gerçi, daha Nisan 1967'de... Turhan Feyzioğlu liderliğindeki *Sekizler* ve ... kırk CHP'li parlamenter ... istifa etmiş; 12 Mayıs 1967'de *Güven Partisini* (GP) kurmuşlardı; ancak bu bölünmeye rağmen, *Ortanın Solu*nun parti içinde yarattığı gerilim sona ermemişti – ki 1969 seçimlerine hazırlanırken de Parti hâlâ bunun tesiri altında[dır]."

12 Mart Darbesi CHP içindeki *Ortanın Solu* tartışmalarını, Ecevit'in darbeye gösterdiği tavır parti içindeki liderlik tartışmalarını, *İkinci Adam*'ın yerini *Üçüncü Adam*'a bırakması da CHP'nin kaderini baştan başa değiştirecektir. Kitabımıza, *Yetmişli Yıllarda Bir Halkçı* diye tanımladıkları Ecevit'in biyografisi ile katkıda bulunan Levent Odabaşı ve Kerem Hocaoğlu'nun ifadeleriyle bu süreç şu şekilde cereyan eder: "12 Mart ... hem Ecevit hem de partisi adı-

na bir kırılma noktası olur ... İsmet İnönü'nün Nihat Erim ... hükümeti[ni] destekleyen tavrı Ecevit ile İnönü'yü karşı karşıya getirir. Ecevit'in Erim['i] ... desteklemeyişinin ardında *Ortanın Solu* hareketinin uğrayacağı zararı hesaba kattığını, bir süredir büyük bir uğraşla oluşturulmaya çalışılan halkçı CHP imajının yıkılacağı endişesi taşıdığını söylemek gerekmektedir. Nihayetinde Ecevit ... genel sekreterlikten istifa eder ... 5 Mayıs 1972 tarihinde Olağanüstü Kurultay'a gidilir ... İsmet İnönü'nün 'Ya ben ya Ecevit!' restine karşı Ecevit delegelere şu sözlerle hitap eder: 'Vereceğiniz karar şudur: Demokratik bir partinin kanunlara saygılı özgür üyeleri mi olacağız, yoksa kapı kulları mı olacağız? Karar sizindir.' Seçimi Ecevit'in listesi kazanır ve aldığı yenilgi sonrasında İnönü genel başkanlıktan ve milletvekilliğinden istifa eder. Ecevit ... delegelerin büyük bir çoğunluğunun oylarını alarak partisinin üçüncü genel başkanı olur." 1970'li yıllara damga vuracak olan liderin yükselişi başlamıştır böylece.

Genel başkan değişiminden sonra da CHP'de sular durulmaz. Bu süreci yine Görücü'nün satırlarından özetlemeye devam edelim: "*21. Kurultay* sonrasında, Satır ve beraberindekiler Temmuz 1972'de CHP'den ayrılarak 3 Eylül'de *Cumhuriyetçi Partiyi* (CP) kur[arlar] ... Daha sonra bu parti Feyzioğlu'nun liderliğini yaptığı MGP ile birleş[ir] ve *Cumhuriyetçi Güven Partisi* (CGP) halini al[ır] ... Böylece CHP'nin ... *demokratik sol[a]* ... kaymasından rahatsız olan *sağ-Kemalistler* aynı çatı altında birleşmiş oldular." İnönü ise 5 Kasım 1972'de CHP'den ayrıldı. Partiden istifalar da devam etti. Bu durum 1973 seçimleri öncesinde birçok gözlemci tarafından CHP'nin ciddi bir güç kaybına uğradığı biçiminde yorumlandı. 12 Mart öncesinde 143 milletvekili 30 senatörü olan CHP'nin 1973'e girerken 96 milletvekili ve 19 senatörü kalmıştı.

Hem Çağdaş Görücü CHP'nin umuttan hayal kırıklığına yol alan serüvenini tartıştığı makalesinde hem de Levent Odabaşı ve Kerem Hocaoğlu Ecevit biyografilerinde yeni genel başkanın adım adım bir *sol-popülist lidere* doğru dönüşümünü ele alırlar. Celal Oral Özdemir ise *Yetmişli Yıllarda Halkçı ve Halktan Siyaset* başlıklı makalesinde popülizm kavramını Ecevit'e münhasır bir yafta olmaktan çıkararak, dönemin Türkiye'sini okuyabileceği bir kavramsal araç haline getirmeye çalışır. Özdemir bunu "1970'li yıllarda etkili bir siyaset tarzı olarak karşımıza çıkan *popülizmin* ... Ecevit ve ... Demirel'in siyasal tarzlarındaki *izdüşümleri*" üzerinden gerçekleştirir. Celal Oral Özdemir, *Yetmişli Yıllarda Halkçı ve Halktan Siyaset* başlıklı çalışmasında mahşerin/yoncanın atlılarını/yapraklarını *popülizm* kavramı etrafında ele alır. Özdemir, makalesinde "Türkiye'nin 1970'li yıllarının parlamenter siyasetinde etkin rol oynayan bu dört lider[in], dönemin *seçkinci* ve *seçkinci karşıtı* siyasetinin de sembolleri" olduklarının altını çizer; ancak analizlerini "... bu dört

yapraklı yoncanın Demirel ve Ecevit yapraklarını merkezine alarak, 1970'li yıllardaki *popülist* siyaseti incelemeyi hedefle[r]". Özdemir, "... *seçkinci karşıtı* bir örgüt yapısı kurmamış olan MHP ve MSP'nin liderleri Türkeş ve Erbakan'ı" tartışmalarının odağına yerleştirmeyi tercih etmez. Özdemir şöyle devam eder: "1970'li yılların iki önemli liderinin *popülist* literatür üzerinden okunması, döneme çok yönlü perspektiften bakmayı da olanaklı kılması bakımından oldukça önemlidir. Bir yandan sıradan insan imajı çizmeleri bakımından gündelik siyasete ve bu siyasetin işleniş biçimine odaklanmayı, diğer yandan *halkçı* politikalara odaklanarak iç siyaset analizini zorunlu kılmaktadır." Ancak "Bu parti ve liderlerden ikisinin siyaset yapma biçimi [o dönemde] halka dönük olmaktan ziyade kapalı gruplara hitap etmekteydi. MNP ve sonrasında kurulan MSP, genel Türkiye siyaseti içerisinde anti-sistemik olmasına karşın, parti içi tutumunda katı bir hiyerarşi ve parti sistemine karşı korumacı bir tavır" benimsiyordu. Özetle Özdemir, haklı olarak, Erbakan ve Türkeş'in değil, sadece Demirel ve Ecevit'in *popülist* kavramı etrafında tartışılabileceğini söylüyor. İlk ikisinin kapalı gruplara hitap eden hiyerarşik yapılarının onları popülizm kavramı etrafında ele almayı zorlaştırdığını iddia ediyor. Elbette bu değerlendirme Erbakan ve Türkeş'in de dönemin dört popüler liderlerinden, dört yapraklı yoncanın üyelerinden, mahşerin dört atlısının süvarilerinden oldukları gerçeğini de değiştirmemektedir.

Çoban Sülü, Başbuğ, Mücahit ve Karaoğlan: Dört Yapraklı Yonca ya da Mahşerin Dört Atlısı

Türkiye'nin 1970'li Yılları aynı zamanda Türkiye'nin *popüler/popülist liderler* dönemidir. Döneme damgasını vuran bu liderleri çalışmamızda *dört yapraklı yonca* mecazı ile betimlemeye çalıştık. Evrimsel biyologlar genetik çeşitlilikten dolayı doğada 160 bin üç yapraklıya karşılık sadece bir tane dört yapraklı yonca bulabileceğimizi söylüyorlar. Yani doğada dört yapraklı yoncaya rastgelmeniz biraz şans işi. Türk sinemasının dört kadın starı, Türkan Şoray, Filiz Akın, Fatma Girik ve Hülya Koçyiğit için de aynı tabir kullanılır. Tabii mevzu sinema olduğunda dört yapraklı yonca, her biri aynı dönemlerde meşhur olan, her birini seyretmekten zevk aldığımız, her birinin meftunu olduğumuz dört kadın aktristi imgelemektedir. Ancak konu siyaset olunca da aynı olumlu tavrı 1970'lerin siyasal yoncasının her bir yaprağı için gösterip göstermeyeceğimiz tartışılır. Hatta bunun Türk siyaseti için 160 binde bir denk gelebilecek bir *şans* olduğunu düşünerek mutlu olmamız ise neredeyse imkânsız. Acaba bu dört lideri dört yapraklı yonca ile değil de Hıristiyan teolojisinin kıyamet günü görünecek olan *Mahşerin Dört Atlısı* ile mi tanımlasaydık; hani şu, en başta beyaz atıyla İsa'nın tasavvur edildiği, kıtlık,

kan ve savaş; son olarak da salgın hastalıklar ve ölümü temsil eden kıyametin alameti dört at ve binicisi olan *Mahşerin Dört Atlısı*'yla?

Baba'dan, *Büllende*'ye, *Hoca*'dan'dan *Başbuğ*'a her birinin Türkiye'yi bir siyasal kıyamete doğru taşıdığını söylemek ne kadar yanlış? Dönemin hangi popüler liderinin kıtlık, hangisinin kan ve savaş, hangisinin salgın hastalık ve ölüm olduğunu kestirmek de çok zor olmazdı ama hangi kahramanımızı beyaz atıyla Hz. İsa kılığına sokacağımızı epey tartışmamız gerekebilirdi: Tam da Celal Oral Özdemir'in sadece onlar popülistti dediği, *kır at*ıyla Çoban Sülü? *Ak güvercin*leriyle Karaoğlan? Çözümü gerçekten zor bir problem!

Dönemin dört siyasî lideri, sinema yoncasının dört kadın yaprağı gibi, 1970'lerin insanlarının her bir yaprağına ayrı ayrı hayran oldukları kadın artistler gibi değil de sadece dördünden birinin hayranı oldukları popüler figürlerdi: İnsanlar hepsini aynı anda sevemediler, dördünü birden Türkiye için bir şans olarak görmediler ama 1970'lerin insanlarının çok ama çok büyük bir çoğunluğu onlardan birini *mutlaka* sevdi; onlardan birinin ülkenin şansı, kurtuluşu olduğunu *mutlaka* düşündü.

Döneme damgasını vuran liderlerden ilki AP'nin Genel Başkanı, *Çoban Sülü, Morrison Süleyman, Barajlar Kralı, Baba*, Süleyman Demirel'dir. Murat Arslan'ın doktora tezi, kitabı ve bu çalışma içerisinde yer alan çalışmasından yararlanarak söylersek 27 Mayıs öncesinin ordu komutanı, darbe ile birlikte genelkurmay başkanı ve aynı yılın 30 Ağustos'unda emekliliğe sevk edilmesinden sonra siyasete atılarak AP genel başkanlığına seçilen Ragıp Gümüşpala'nın 1964'te vefatının ardından partinin liderlik koltuğuna, 1965 genel seçimlerinden sonra da başbakanlık koltuğuna oturan olan Süleyman dört yapraklı yoncamızın ilk yaprağıdır.

1970'li yıllar siyasetinin bir diğer önemli lideri ise komünizmle mücadelenin sokaktaki gücü; para-militer ülkücü komandoların komutanı *Başbuğ*, Kurmay Albay Alparslan Türkeş'tir. Türkeş'in hikâyesini Pınar Akarçay ve Çağdaş Görücü'den okuyacağız: 27 Mayıs Darbesi neredeyse onun etrafında örgütlenmiştir. Ancak darbeden sonra tasfiye edilir. Türkeş, Talat Aydemir'in 1962'deki darbe girişimine karıştığı iddiası ile de tutuklanır ve Mamak Askerî Cezaevi'nde dört ay kalır. Bir darbe girişimine gerekçe olarak planlandığı iddia edilen Kanlı 1 Mayıs'ın (1977) hemen ardından emekliye sevk edilen Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Namık Kemal Ersun ve iki yüz askerin de Türkeş'in denetiminde bu kanlı eylemi/darbe girişimini gerçekleştirdikleri iddia edilir. 13 Kasım 1960'ta Millî Birlik Komitesi'nden on üç arkadaşı ile birlikte tasfiye edilmesinden sonra yurtdışında pasif göreve atanarak sürgüne gönderilen Türkeş, Türkiye'ye dönmesinden sonra ekibi ile birlikte *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*'ne (CKMP) girecek, genel başkan seçilmesinin akabinde partinin ismini –*Milliyetçi Hareket Partisi* (MHP)– ve ide-

olojisini de değiştirecek, Türkiye sağının milliyetçi *hali* Türkeş'in ellerinde şekillenecektir.

Türkiye sağının İslâmcı hali ise *Mücahit*, *Hoca*, Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın liderliğinde şekillenecektir. *Hoca*'nın akademide başlayıp TOBB'a, AP milletvekili adaylığına, Demirel'in Erbakan'ın adaylığını veto etmesinden sonra Konya bağımsız milletvekilliğine, *Millî Nizam Partisi'ne* (MNP) ve nihayet MSP'ye uzanan macerasını Kerem Yavaşça'dan okuyacağız. Yavaşça "...dönemin kutuplaşmış siyasal zemininde her iki cenahla [CHP ve AP] yakın ilişki ve ortaklık kurabilmesi[nin] Erbakan'ın, partisinin oy oranına nispetle çok daha etkin ve kritik bir rol oynayabilmesine de imkân tanı[dığının]" altını çizmektedir.

Yetmişlerin dördüncü atlısı, yoncanın dördüncü yaprağı ise siyasî yelpazenin solunda yer alan *Karaoğlan*, *Büllende*, *Üçüncü Adam*, *Kıbrıs Fatihi* Bülent Ecevit'tir. Ecevit'in, Robert Kolej'den sınıf arkadaşı Dimitri Andriadis'in mezuniyet yıllığına onun için yazdığı kelimelerle "Bir bardak çay, bir yaprak kâğıt, bir kurşun kalem ve bir şiir kitabı"ndan CHP genel başkanlığına ve *Demokratik Sol*'un mimarlığına uzanan serencamını ise Levent Odabaşı ve Kerem Hocaoğlu'nun kaleminden okuyacağız.

Genel Başkan seçilmesinden kısa bir süre sonra Kars'a giden Bülent Ecevit, Susuz ilçesinde arkadaşı Rasim Yarkadaş'ın evine konuk olur. Misafirlerini evlerinin kapısında karşılayan Anne Şahzade Şahin (*Şaşo Hala*) Ecevit'in boynuna sarılır ve Kars'ın kendine özgü şivesiyle, "Kurtar bizi bu dertlerden ay Garaoğlan," der. Ecevit o günden sonra Karaoğlan olarak anılır. Fotoğrafta torunu eski CHP milletvekili, gazeteci Barış Yarkadaş ile birlikte görünen Şahzade Şahin 1 Haziran 2018'de vefat eder. Kaynak: Barış Yarkadaş Arşivi.

Devrim, Büyük Türkiye, Millî Görüş, Dokuz Işık, Demokratik Sol, Kadınlar, Aleviler, Kürtler... 1970'ler

1970'lerde yaşanan siyasal kıyametin dört atlısının üçü siyasî yelpazenin sağında yer alır; Türkiye sağının (muhafazakâr, milliyetçi ve İslâmcı) üç hali, yoncanın bu üç yaprağında tecessüm eder. Bu üç hal, Süleyman Demirel'in dilinde Büyük Türkiye olarak; Alparslan Türkeş'in elinde Dokuz Işık, Necmettin Erbakan'ın söyleminde ise Adil Düzen olarak şekillenecektir. 1970'li yıllarda Türkiye soluna ise Ecevit'in Demokratik Sol düşüncesi damgasını vurur. Sosyalist solda, 1960'ların Mehmet Ali Aybar'ın Güler Yüzlü Sosyalizm'i yerini çok farklı sosyalizm tahayyüllerine bırakırken, 12 Mart Darbesi sonrasında handiyse tüm kadrolarını işkence tezgâhlarında, darağaçlarında, cezaevlerinde ve para-militer komandoların cinayetlerinde yitiren sosyalistler de bu dönemde silahlı mücadele ile tanışmaya başlayacaktır. Nihat Erim'in *Balyoz*'uyla bu onyıla merhaba diyen dönemin sosyalistleri için 1970'li yıllar, tabir-i caizse *savaşmayıp seviştikleri, güler yüzlü sosyalizme* meftun oldukları bir onyıldan, *iktidarın namlunun ucunda* olduğunu savunmaya başladıkları; duvarlara 1972 başlarında kaybettikleri yoldaşları Mahir'in isminden mümessel *kalaşnikof* figürü çizmeye başladıkları bir dönem olacaktır. Sağda ve solda şiddetin sıradanlaşması yetmişlerin sonlarına doğru bir *iç savaşa* doğru gidişi de hızlandıracaktır.

30 Mart 1972'de öldürülen Mahir Çayan'ın isminden yola çıkılarak çizilen tüfek temsili, dönemin en yaygın politik figürlerinden biriydi.

Gökhan Atılgan'ın çalışmamızdaki makalesinden yararlanarak özetlemeye çalışalım. "Erim'in, radyo ve televizyonda yayımlanan konuşmasında toplumsal muhalefeti ... kastederek '... Türk Devletini bütün heybetiyle karşılarında bulacaklardır ... Alınacak tedbirler balyoz gibi kafalarına hemen inecektir' (*Milliyet*, 23 Nisan 1971) şeklindeki açıklamaları hükümetin toplumsal muhalefet karşısında izleyeceği çizginin işaret fişeği gibiydi ... 26 Nisan'da 'Vatana ve Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma' olduğu gerekçesiyle Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Zonguldak, Kocaeli, Sakarya, Eskişehir, Diyarbakır, Hatay, Siirt'te sıkıyönetim ilan edildi ... [Bu] illerde devletin silahlı güçleri gövde gösterisi yapıyor, sıkıyönetim komutanlarına geniş yetkiler tanınıyor, geceleri sokağa çıkma yasağı ilan ediliyor, polis ve jandarma sıkıyönetim komutanlıklarının emrine veriliyor, gözaltı süresi otuz güne çı-

karılıyor ve böylelikle hayatta devletten başka bir otoritenin olamayacağına, devlet otoritesine karşı gelinemeyeceğine ilişkin bir toplumsal kanaat yaratılmak isteniyordu. Burjuva demokrasisinin kendi içinde rızaya dayalı temsil mekanizmalarıyla sağlanamayan toplumsal onay, devletin zorlama aygıtlarıyla sağlanmaya çalışılıyordu. Yollara düşmüş halkın önü sıkıyönetim ilanıyla birlikte subay postalı, savaş tankı, jandarma dipçiği ve o zamanlar halk dilinde Cemse diye söylenen GMC marka askerî araçlarla kesiliyordu.

26 Nisan'daki sıkıyönetim ilanının ardından İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom kaçırıldı. 17 Mayıs 1971'de Mahir Çayan, Ulaş Bardakçı, Hüseyin Cevahir, Ziya Yılmaz ve Oktay Etiman'dan oluşan bir grup devrimci Elrom'u ... kaçırdılar. Hemen ardından THKP ve THKC 1 Nolu bildirilerini yayımladılar ve Elrom karşılığında öne sürdükleri isteklerini hükümete ilettiler. 20 Mayıs günü saat 17.00'ye kadar içerideki devrimcilerin serbest bırakılmaması durumunda Elrom'un kurşuna dizileceğini bildirdiler. Hükümet, bu bildiriye ... devletin hiçbir şekilde pazarlık etmeyeceğini, adam kaçıranlar ... yardım edenler ... hakkında idam cezasını öngören bir kanun çıkarılacağını söyleyerek cevap verdi.

Elrom için tanınan sürenin sona ermesinin ardından İstanbul'a neredeyse bütün evler didik arandı, aramalarda tam 25 bin asker ve polis görev yaptı. Ardından tüm yurtta bir gözaltı furyası başladı. Gözaltılar özellikle aydınları hedef alıyor, ülkenin önde gelen öğretim üyeleri, edebiyatçıları, sanatçıları, siyasetçileri, gazetecileri ve yazarları tutuklanıyordu Peş peşe gözaltına almalar, tutuklamalar ve aydınları işkenceye çekmeler başladı. Prof. Tarık Zafer Tunaya, Prof. Dr. Muammer Aksoy, Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. İsmet Sungurbey, Prof. Dr. Mümtaz Soysal, Prof. Dr. İdris Küçükömer, Prof. Dr. Sabahattin Eyuboğlu, Doç. Dr. Çetin Özek, Asistan Bülent Tanör gibi öğretim üyeleri içeri alındı. Yaşar Kemal ve eşi Tilda Gökçeli, Samim Kocagöz, Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Vedat Günyol, Emil Galip Sandalcı, Yılmaz Güney ilk yakalanan edebiyatçı ve sanatçılar arasındaydı. İşçi sınıfının liderleri sendikacı Kemal Türkler, Kemal Sülker, Kemal Nebioğlu ile TÖS Genel Başkanı Fakir Baykurt derhal tutuklandı. Türkiye basınının en sürükleyici kalemleri arasında yer alan İlhan Selçuk, Çetin Altan, Uğur Mumcu, İlhami Soysal, Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüpoğlu gibi isimler kodese konuldu. Behice Boran, Sadun Aren, Tarık Ziya Ekinci, Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Mihri Belli, Ahmet Say, Kemal Burkay, Mehdi Zana gibi sosyalist solun önde gelen Türk ve Kürt siyasetçileri ilk hamlede yakalanan veyahut hakkında yakalama emri çıkarılan isimler arasındaydı."

Atılgan makalesinde ayrıca "12 Mart rejimi[nin] çalışma hayatına bir *çekidüzen* verme, işçi ve burjuva taraflarını hizaya sokma gibi bir tutum geliştirmezlik ede[meyeceğini] ... Sıkıyönetim komutanlıkları[nın] neredeyse görev-

lerine başlar başlamaz grevi de lokavtı da yasakladılar[ını,] ... Komutanların istedikleri şey[in], işçi ve işveren tarafının greve ya da lokavta başvurmadan uzlaşmayla anlaşmaları, kapitalizmin çarklarının aksamadan dönmesi" olduğunu belirtmektedir. "Tabii çarkların asker zoruyla aksamadan dönmesi sömürülen işçi sınıfının değil, sömürücü burjuvazinin lehineydi. Ancak uzlaşmaz çıkarların asker gölgesinde uzlaştırılmasının zorlamaya dayalı bir çözüm olduğu ve süreklilik arz edemeyeceği de aşikârdı. İşçiler ve patronlar arasında iplerin gerildiği her anda komutanlar düdüklerini çalarak hemen araya giriyorlardı. Sözgelimi, Ankara Sıkıyönetim Komutanı Namık Kemal Ersun'un 82 numaralı bildirisinde toplu iş sözleşmesi görüşmeleriyle ilgili olarak 'komutanlığın gösterdiği iyi niyetin istismar edilmemesi gerek işçi gerek işveren temsilcilerinin olumlu hareket etmeleri' istenmiş, 'aksi hâlde grev ve lokavt yasağı uygulamasının kaldırılacağı' bildirilmişti (*Milliyet*, 01 Eylül 1972)".

En fazla, 1970'lerdeki sol hareketin yararlandığı düşünülen Anayasal özgürlüklerin iyiden iyiye sınırlandırılması da bu bağlamda ele alınabilir. Nitekim 1971 Darbesi sonrasında gerçekleştirilen Anayasa "reform"unu(!) tartıştığı makalesinde Selçuk Koca da dönemin Anayasa tartışmalarını şu sözlerle eleştirmektedir: "... sağ bu Anayasayı millete lüks bulurken sol ise kişi hak ve özgürlüklerine vurgu yapmasından dolayı sahip çıkmaktaydı. Hatta TİP, Anayasanın sosyalist sisteme açık olduğunu belirtiyor ve bu metnin tam anlamıyla uygulanması ve yaygınlaşması için Her Köye Bir Anayasa sloganını sıklıkla kullanıyordu. İşte sağ ve sol arasındaki bu ihtilaflı metin, 12 Mart sürecinin de esas konusu olacaktır."

Haklarını yemeyelim, 1961 Anayasası'nı tadil etmeye çalışan 12 Martçılar ve onların arkasında mevzilenen sağın anayasa konusundaki ilk önceliği *özgürlükler* değil, *yolluklar* ve *devlet yardımları*ydı. Koca'nın da altını çizdiği gibi, ilk başta, 30 Haziran 1971 tarih ve 1421 sayılı kanunla yapılan değişikliklerle Anayasa'nın 56. ve 82. maddeleri değiştirilmiş, TBMM üyelerinin ödenek ve yollukları arttırılmış ve siyasî partilere devlet yardımı düzenlenmiştir. Özgürlükleri kısıtlama işine yolluklar ve ödenekleri hallettikten sonra koyulacaklardır.

1961 Anayasası üzerinde yapılan en kapsamlı değişiklikler ise 22 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı kanunladır. Bu kanunla Anayasa'nın 35 maddesi değiştirilmiş ve Anayasa'ya 9 geçici madde eklenmiştir. 20 Mart 1973 tarih ve 1699 sayılı kanunla ise Anayasanın 5 maddesi değiştirilmiş ve 2 geçici madde eklenmiştir. 1973 değişikliklerinin genel niteliği 1971 yılında 1488 sayılı kanunla değiştirilen fakat yetersiz görülen hususların tekrar ele alınması veya gözden kaçan, şartlara göre ortaya çıkan eksikliklerin düzenlenmesi şeklindedir. 12 Mart rejiminde yapılan Anayasa değişikliklerinin esası devlet iktidarının ve özgürlükler rejiminin yeniden düzenlenmesi üzerinedir.

Selçuk Koca 1971 Darbesi sonrası yapılan değişikliklerin özünü şu kelimelerle özetlemektedir: "12 Mart döneminde yapılan değişikliklerle 1961 Anayasası ile getirilen özgürlükler düzenine genel ve özel nitelikte önemli kısıtlamalar getirilmiş, özgürlüklerin içi boşaltılmıştır. Anayasada yer alan genel kısıtlama ilkesi tüm özgürlüklere uygulanabilecek kısıtlamaları gösterir, buna göre temel hak ve özgürlükler devletin ülkesi ve milleti ile bütünlüğünün, Cumhuriyet'in millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile kısıtlanabilecektir. Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin hiçbirisi, insan hak ve özgürlüklerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayrımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet'i ortadan kaldırmak kastı ile kullanılamayacak ve temel hak ve özgürlükleri kötüye kullananlar cezalandırılacaktır."

1971 sonrasında yapılan değişikliklerle birlikte devletin *ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü* ifadesi tüm temel hak ve özgürlüklerin kullanımının üst sınırına, tüm devlet organlarının/adamlarının yetkilerinin temeline ve yargı teşkilatının görev alanına yerleştirilen, rejimin temel sınırlandırıcı/yetkilendirici öğesi haline gelir. 2002 yılında yayımlanan *Devletin Ülkesi ve Milleti* başlıklı bir çalışma(m)da da belirtildiği üzere, 1961 Anayasası'ndan önceki anayasalarda rastlanmayan bu ifadeye 1961 Anayasası'nın dört maddesinde (3., 57., 77. ve 96. maddeler) yer verilirken 1971 sonrası değişikliklerden sonra 3., 11.(iki kez), 22. Madde (3 kez), 26., 29. (2 kez), 46., 57., 77., 96., 121., 124. ve 136. maddelerine toplam 16 defa yer verilecektir. İşin daha ilginci, aynı gelenek 1982'de de artarak devam edecek, *devletin ülkesi ve milleti* ifadesi 1982 Anayasası'nın da temel mottosu haline getirilecektir.

1970'lerin sosyalizmi üzerine konuşulurken, Fikri Sönmez'in Fatsa belediye başkanlığı ile gündeme gelen sosyalist yerel yönetim pratikleri, bu pratiğin sağda yarattığı tedirginlik ve bir *Nokta Operasyonu*'yla bu pratiğe son verilmesi üzerinde de durmak gerekmektedir. Nitekim çalışmamızda, 14 Ekim 1979'dan 11 Temmuz 1980'de gerçekleştirilen *Nokta Operasyonu* ile görevinden alındığı güne kadar Terzi Fikri önderliğinde yaşanan bu sosyalist yerel yönetim deneyiminin hikâyesini Yavuz Yıldırım'ın satırlarından okuyacağız.

Yetmişlerin önemli toplumsal sorunlarından bir diğeri konut, gecekondulaşma sorunuydu ve sosyalist hareketler bu alanda da yoğunlaşmaktaydı. Nitekim konuyla ilgili makalesinde Şükrü Aslan'ında altını çizdiği gibi, "1 Mayıs Mahallesi'nin 1970'li yılların ikinci yarısında, kentlerde sol hareket içinde yaygınlaşan bu düşünce, kısa sürede pratikte karşılığını buluyor ve birçok yerde sözü edilen grupların önderliğinde planlanmış gecekondu kentleri inşa ediliyordu. Sonraları çok tartışılacak olan bu mücadele biçimiyle bugün artık kentin merkezinde kalan, resmen kabul edilmemiş olsa da fiilen

varlık alanı bulan bir dizi yeni kent ya da *Aydınlık* (17-27 Şubat 1980) gazetesinin yazı dizisinde görüleceği gibi birçok kurtarılmış bölge kuruluyordu". Aslan'ın "sosyalist hareketin gecekonduyla tanışma süreci" olarak tanımladığı 1 Mayıs Mahallesi'nin akıbeti de Fatsa Belediyesi'nden farklı olmayacak, 2 Eylül 1977'de İstanbul Valiliği'nin kararıyla mahalle tümüyle yıkılacak ve çıkan olaylarda on kişi öldürülecekti. Bu konudaki 1970'lerdeki bir diğer örnek Ankara Tuzluçayır'daki toplumsal hareketlerdir. Yelda Yürekli *"Küçük Moskova": Yetmişli Yıllarda Tuzluçayır* başlıklı makalesinde bu mahallenin ellilerden itibaren yaşadığı dönüşümü, göç, gecekondulaşma, Alevilik ve sosyalist örgütlenme deneyimleri ekseninde ele almaktadır.

Siyasî tarihimize *Kanlı 1 Mayıs* olarak geçen 1977'deki 1 Mayıs kutlamaları, ister sosyalist hareketin ve toplumsal hak arayışlarının geldiği nokta, ister bu toplumsal hak arayışlarının kontrgerilla tarafından bastırılışı, isterse de Alparslan Türkeş'in arkasında olduğu iddia edilen bir darbe girişiminin gerekçesi olarak kurgulanan bir plan çerçevesinde okunsun –aslında her şekilde de– 1970'lerin en *vahşi,* en *dramatik* olaylarından biri olarak hafızalarımıza kaydedilmiştir. 1977 1 Mayıs'ının kanlı senaryosunu, çalışmamızda, Ayşem Sezer-Şanlı'nın kaleminden okuyacağız. Sezer-Şanlı, "*Kanlı 1 Mayıs*'ın yarattığı kırılma[nın], 1977 yılından 12 Eylül Darbesi'ne giden süreçte etkili ol[duğunun]", bu olaydan sonra "... korku ikliminin giderek yüksel[diğinin] ve Türkiye tarihinin en karanlık darbelerinden biri olan 12 Eylül['e]" bu kavşaktan geçilerek ulaşıldığının altını çizmektedir.

Kanlı 1 Mayıs'ı arkasında Alparslan Türkeş'in olduğu iddia edilen bir darbe girişiminden ayrı düşünmemek gerekir. Plana göre, 1 Mayıs'ta yaşanacak kitlesel ölümlerin yaratacağı toplumsal infial, müstakbel darbenin gerekçesi ve işaret fişeği olarak kullanılacak; böylece, 5 Haziran'daki seçimlere yaklaşık bir ay kala, gerek 1 Mayıs'ta yaratılan bu infial gerekse de Ecevit'in bir suikastta öldürülmesiyle Türkiye'nin Latin Amerikalaşması önlenmiş(!) olacaktır. İddiaya göre, Türkiye'nin ikinci bir *Şili*, Ecevit'in de ikinci bir *Allende* olmasına mâni olacak darbe girişiminin kurgusu, şubat ayı başlarında yeni görevine atanan CIA direktörü Amiral Stansfield Turner'in cumhurbaşkanı, başbakan ve genelkurmay başkanı ile görüşmesi sırasında yapılır.

1987 yılında, 1977 Kanlı 1 Mayıs'ı ile ilgili olarak, *Hürriyet* (8 Mayıs 1987) gazetesine yaptığı açıklamalarda Sadi Koçaş da darbe iddialarına gönderme yapar. Çetin Yetkin ve Gündüz Şimşir'in yaptıkları röportaj *Sadi Koçaş: Kontrgerilla Vardı* üst başlığını taşımaktadır. Koçaş açıklamalarında "... kontrgerillanın varlığını doğru[lamakta], bu örgütten albay, binbaşı, yüzbaşı gibi rütbeli kimseler tanıdığını ... bunların asıl suçunun kanunsuz emirleri yerine getirmek olduğunu vurgu[lamakta], bazılarının sonradan yurtdışına gönderildiğini belirt[mektedir.]"

Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel de öncesindeki suikast girişimleriyle birlikte Kanlı 1 Mayıs'ın bir darbenin kurgusu içinde planlandığı kanısındadır. O kadar ki, 1977 1 Mayıs'ındaki darbe girişiminin lideri olduğu düşünülen Alparslan Türkeş'e hayli yakın bir isim olan Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Namık Kemal Ersun, yaklaşık bir ay sonraki Yüksek Askerî Şura'yı bile beklenmeden, 1 Haziran 1977 tarihinde re'sen emekliliğe sevk edilir. Rivayet o ki –*Ülkücü Dünya Görüşü* isimli kitabında Mehmet Kaplan'ın söylediklerine bakılırsa– Ersun'un bir darbe hazırlığında olduğunu Semih Sancar'a ihbar eden kişi, Adnan Ersöz'dür. 1. Ordu Komutanı'nın (Org. Adnan Ersöz), Kara Kuvvetleri Komutanının (Org N. K. Ersun) darbe yapacağını Genelkurmay Başkanına (Org. Semih Sancar) bildirmesinden sonra ipler iyice gerilir. 1 Haziran günü ilerleyen saatlerde, emir subayı Albay, Org. Ersun'un evine gönderilir. Genelkurmay Başkanlığı'na çağırılan Ersun'a istifa dilekçesi imzalatılır. Hemen orada, emir subayının getirdiği sivil kıyafet giydirilir. Demirel, Ersun ile birlikte çeşitli rütbelerdeki yaklaşık iki yüz askeri de aynı gün emekliye sevk eder. Emeklilik işlemi o kadar aceleye getirilir ki, yeni bir Kara Kuvvetleri Komutanı görevlendirilmesi yerine Genelkurmay Başkanı Semih Sancar'ın, aynı zamanda Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na da vekâlet etmesi kararlaştırılır.

Kanlı 1 Mayıs, 1977 yılı sonrasında Türkiye'nin yüzleşmek zorunda kaldığı *iç savaş*ın da pimini çekecek; Kahramanmaraş ve Çorum başta olmak üzere artık anarşi, terör gibi kavramların dahi sınırlarını zorlayan bir toplumsal/iç savaş örnekleri de 12 Eylül Darbesi'ne çeyrek kala yaşanacaktır. Bu iç savaş pratiklerini çalışmamızda, Veysel Dinler'in satırlarından okuyacağız. Dinler, *Yangın Yeri, Katliam: Maraş ve Çorum* başlıklı makalesinde her iki olayın Türkiye sosyolojisinde yarattığı kriz ve kaosu özetlemeye çalışmaktadır. Dinler'in ifadesiyle "Siyasal şiddet, bu coğrafyanın kaderidir sanki ... *Maraş '78* ve *Çorum '80* Türkiye'nin gerçek dramlarıdır. Sokağa indirilen siyasal mücadele, inançsal bir temele dayandırılarak halk tabanına kolayca yayılmıştır. Geleneksel önyargılar siyasal nefrete dönüştürülerek, toplumsal kırılma derinleştirilmiştir. Maraş ve Çorum'da olaylar sonrası mekânsal bölünme olarak kendini gösteren bu kırılma; bir korku iklimi olmasa bile, tedirginlik-teyakkuz hali kendini bugün dahi göstermektedir".

İlker Aytürk ülkücü hareketin, 1970'lerde tutmuş bir maya olduğunu söyler. Çalışmamızda yer alan *Yetmişli Yıllarda Ülkücü Hareket ve Komünizmle Paramiliter Mücadele* başlıklı çalışmasında Aytürk bu durumu şu kelimelerle dile getirmektedir: "Ülkü Ocakları, Türkiye'de 60'larda hızla güçlenen solun hemen her rengine karşı öncelikle fikirde ve gerekirse sokakta mücadele etmek üzere CKMP/MHP girişimiyle kurulmuşlardı. 1966-1968 yılları arasında büyük kentlerdeki yüksek öğretim kurumlarında, üniversiteler, akademi-

ler, enstitüler, hatta yer yer fakülteler düzeyinde örgütlenen ocaklar, 1969 yılında parti liderliğince alınan bir kararla büyük kentler dışına da yayılmış ve liselerde de teşkilatlanmaya başlamıştı. 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi öncesinde, dönemin basını tarafından komando kampları olarak adlandırılan kırsal eğitim kamplarıyla sık sık gündeme gelen ülkücüler, müdahale sonrasında faaliyetlerini bir süreliğine yavaşlatacaktır. Şubat 1974 genel affı ile, sağ ve sol örgütlerin, mücadele azmi ve bilinci cezaevlerinde pekişmiş binlerce üyesinin serbest kalmasıyla, ardından I. Milliyetçi Cephe (MC) döneminde sokağa şiddetin hâkim olmaya başlaması ile birlikte ülkücü hareketin faaliyetleri 1971 öncesi ile kıyaslanamayacak düzeyde artar. 1975-1980 arasında ülkücü hareket sola karşı sokakta mücadelenin görünen yüzü haline gelir."

Aytürk ülkücü hareketin doğduğu ortamı hazırlayan faktörleri incelerken "... devlet seçkinlerinin bir kısmının solun yükselişinden duyduğu endişeyi ve bu endişe yüzünden, normalde çok tercih etmeyecekleri halde, uç sağa verdikleri desteği görmezden gelemeyiz" demekte ve "Ülkü Ocaklarının kuruluşuna dair genellikle sol eğilimli araştırmacı yazarlar ve gazeteciler tarafından hazırlanmış eserlerde sık sık 'istihbarat', 'MİT', 'derin devlet', 'Özel Harp Dairesi', 'Gladio' gibi ifadelerle, ispat edilemese de ima edilmenin ötesine geçen iddialarla" karşılaştığımızı, "Çok da bilimsel sayılamayacak [olduğunu varsaydığı] bu literatüre göre Ülkü Ocakları[nın] '60'lı yılların sonunda sola karşı silahlı mücadele vermek üzere devlet eliyle kurulmuş, devlet eliyle eğitilmiş" bir grup olduğu iddiasını belirtmektedir. Aytürk'e göre, "Ülkü Ocakları üzerine bilimsel metotlarla araştırma yapan ve yapacak herkesin gri alana girdiği yer işte tam da bu noktadır".

Aytürk'e göre 1968'den itibaren ülkücülerin solla girdiği mücadele sürecini kronolojik olarak dört döneme bölebiliriz: 1) Ülkü Ocaklarının kuruluşundan 1971 Müdahalesi'ne kadar geçen birinci dönem, 2) askerî müdahaleden 1975'te I. MC Hükümeti'nin kuruluşuna kadar ikinci dönem, 3) 1975-1977 arasında I. ve II. MC hükümetlerini kapsayan üçüncü dönem ve 4) 1977'de Ecevit Hükümeti'nin kuruluşundan 12 Eylül Darbesi'ne kadar geçen dördüncü dönem.

Çalışmamızda İslâmcı hareketin 1970'li yıllardaki görünümünü Asım Öz'ün makalesinden takip edeceğiz. Öz, *Millî Görüş Hareketi: Millî Nizam ve Millî Selamet Partileri* başlıklı makalesinde "1970'lerde dönemin radikal yahut sistem dışı kabul edilen diğer siyasî akımlarıyla birlikte mecliste temsil edilen *Millî Görüş*[ün], bu yıllarda yeni ve küçük partilerle kendisinden söz ettir[mekle beraber] ... hiçbir zaman 1990'lardaki kadar ciddî bir çoğunluk elde ede[mediğini]" belirtmektedir. "*Millî Görüş*'ün Türk siyasî hayatında hangi özellikleriyle belirginlik kazandığı ve 1970'lerdeki mücadele-

sini şekillendiren hususlar[a]" ver veren Öz, "Siyaset bilimcilerin, partilerin de insanlar gibi çocukluklarının izlerini tüm hayatları boyunca taşıdıkları yargısı[nın], *Millî Görüş* hareketi için de geçerli ... [olduğunu] ... Bu çerçevede, *Millî Görüş*ün kendisini nasıl tanımladığını, hangi fikirleri savunduğunu, programlarında neleri öne çıkardığını anlamak için bu iki partiye yakından bakılması gerek[tiğini]" belirtmektedir. Öz şöyle devam eder: "Zira bu değerlendirme aynı zamanda *Millî Görüş* partileri için harcıâlem şekilde dahası hiç şerh düşülmeden kullanılan *İslâmcı* nitelemesine dair daha ihtiyatlı yorumlar yapılmasını da sağlayacaktır. Ayrıca bu siyasî hareketin Cumhuriyet dönemi başta olmak üzere genel olarak Batılılaşma tecrübesi hakkında neler düşündüğünü ve Batılılaşmanın hangi noktalarını eleştirdiğini, bunların yerine neyi/neleri önerdiğini kavramak için de böylesi bir değerlendirmenin yapılması şarttır."

Asım Öz, Erbakan, Millî Görüş ve MNP ile ilgili olarak şu noktaları da makalesinde öne çıkarmayı ihmal etmez; "1970'lerin ikinci yarısından itibaren MSP'yi desteklemek dönemin İslâmcı entelektüel eğiliminin tipik bir temsilcisi olan İsmet Özel'in ifadesiyle 'İslâmiyet'i savunma kolaylığı lehine tavır takınmak anlamını' taşıdığından Türk toplumunun temel meselelerini yeniden gözden geçirmeye katkı yapmıştır. Öte yandan, 1970'ler itibarıyla Erbakan'ın siyasî olarak muhalefette kalıp dışlanmak yerine, iktidarın zirvesine ulaşmak için beklenenden büyük uzlaşmalar ve siyasî dönüşler yapmaktan, dahası ölçüsüz vaatler vermekten çekinmeyen tarafı 1980 sonrası gelişmeleri anlamlandırmak açısından da önemlidir. Bunu gerek CHP gerekse MC koalisyonları sürecinde rahatlıkla görebileceğimiz gibi Ocak 1970'te MNP'nin kuruluş gününde düzenlediği basın toplantısında AET için söylediklerinden sonraki yıllarda ricat edişinde de görebiliriz. Ayrıca her zaman kendi kurduğu partilerin lideri olan Erbakan, parti kongrelerinde mevcut liderlerle mücadele ederek liderlik makamına gelen Ecevit ve Demirel'den de farklıydı. Bu onu aynı zamanda daima rakipsiz kılmıştır. Kendisine yönelik Nurcu muhalefet hiçbir zaman MSP liderliğini yürütmesine engel teşkil etmemiştir. 1970'ler boyunca gerek MNP gerekse MSP'de parti üyeleriyle ilişkisi daima eşitler arasında birincilik şeklinde tezahür eder. Akademideki başarısı Erbakan'ı çağdaşı politikacılardan ayıran önemli özelliklerden biri olmasına karşın, yazılı ve nitelikli bir siyasal külliyat bırakma konusundaki başarısızlığı, onun siyasî iddiasının fikrî değil, sadece pratik düzeyde" kaldığını da akla getirmektedir.

Dönemin İslâmcı hareketlerinden bahsedip de 1976'da kurulan *Akıncılar*'a değinmemek olmaz. Selman Saç'ın da konu ile ilgili makalesinde dile getirdiği gibi, *Akıncılar Derneği* (AKA-DER) "İslâmcılığın kurumsal politik bir form kazanmasından sonra toplumsal alanda devrimci ve ülkücü ör-

gütlenmeler dışında/karşısında doğrudan İslâmcı kimliğiyle öne çıkma ve ilk kez rejimi bu kimliğine yaslanarak eleştirme cesareti göster[miştir.] ... Ancak dernek, 1978'den sonraki belli başlı reaksiyonları dışında düşünsel zemini de güçlü, dönüştürücü pratiklere imza atama[mış] ... böyle olduğu ölçüde de daha çok defansif bir ruh haliyle, korumacı bir tutumla hareket" etmeye yönelmiştir. "Öte yandan, bu savunmacı ruh haline rağmen derneğin kısa sürede derip çattığı taşra örgütleri, onun toplumsal alandaki potansiyelini göstermesi açısından" da hayli önem taşımaktadır.

Kökenleri 1962 yılında Süleyman Yalçın, Asim Başer, Faruk Kadri Timurtaş tarafından kurulan *Aydınlar Kulübü*'ne kadar uzanan *Aydınlar Ocağı*, dönemin milliyetçilik ile muhafazakârlığı buluşturan en önemli örgütlerinden bir diğeridir. Veysel Ergüç de çalışmamızda yer alan makalesinde 14 Mayıs 1970'te, Kafesoğlu'nun başkanlığında (tekrar!) kurulan, Muharrem Ergin, Nevzat Yalçıntaş, Ahmet Kabaklı gibi yazar ve akademisyenlerin Ocağın kurucu üyeleri arasında yer aldığı, isim babalığını Necip Fazıl Kısakürek'in yaptığı *Aydınlar Ocağı*'nı ele almaktadır. Ergüç "Aydınlar Ocağı isminin özünde dönemin entelektüel anlayışına karşı bir tepki olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda Aydınlanma ve hümanizm değerlerini benimsemiş ve bu değerleri içinde yaşadığı topluma da yayan aydın figürünün eleştirilmesi söz konusu[dur]. Batıcı münevverler, Ocak düşünürleri tarafından *millî olmamakla* suçlan[makta], esas aydının kendileri olduklarına ve bizatihi halktan geldiklerine, meşruiyet kaynaklarının halk olduklarına dayanan bir tür popülizm" yapmaktadırlar.

Ergüç, Ocak aydınlarının, "Türk kişiliğine yeni bir *inanç aşısı* yapan Kemalist ideolojiye müteşekkir" olduklarını belirtir, ancak aynı zamanda Kemalist "... rejimin 1930'lu yıllardaki *katı hümanist* tutumunu sert biçimde eleştirirler". Ocak üyeleri, Kemalizm'in "Batı emperyalizminin silahı olan hümanizmin tarih anlayışıyla Türk milletine, laiklik mefhumuyla da İslâm dinine zarar vereceği korkusu[nu]" taşımaktadırlar.

1970'li yılların toplumsal yaşamındaki çalkantıların sebebi, *Aydınlar Ocağı*'na göre sosyalistlerdir. Ocak üyeleri, güçlenen ve yaygınlaşan sol örgütlenmeler karşısında kendilerini ve devleti tehdit altında hissettiklerinden, *devletin bekasını sağlama* dürtüsüyle, durumdan vazife çıkarırcasına hareket etmişlerdi. Taşkın'a göre, Ocak düşünürlerinin nihai amacı, *beliren komünizm tehlikesi* karşısında devlet aklını anti-komünist tezlerle donatmak, bu şekilde devlet eliyle komünizme karşı mücadele etmekti. Bunu mümkün kılmanın yolu ise devletin bürokratik elitleri tarafından tanınmaktan geçmekteydi.

1970'li yıllarda Aydınlar Ocağı'nda solu tasfiye etmek için muhafazakâr düşünceyi benimseyen bir tutum sergilenmiştir. Taşkın, muhafazakâr ide-

olojinin *Aydınlar Ocağı* ve çalışmanın ilerleyen bölümünde ele alınacak TİS ile bağlantısının, *tarihi büyük adamlar yapar* düşüncesine dayandığını belirtir. Bu bağlamda yukarıdan aşağıya tek bir lider ya da zümreye dayalı otoriter bir değişimin arzulandığını ifade eder. Bu arzunun milliyetçi muhafazakârlık ile Kemalizm'i yakınlaştırdığını belirtmek gerekmektedir. Bu anlamda, Ocak üyelerinin Mustafa Kemal'e kutsallık atfettikleri görülür. Ocak üyeleri 12 Eylül Darbesi sonrasında kendilerinin Tek Parti dönemindeki gibi devlet entelektüeli durumuna gelmelerini ve devletin öncülüğünde düzenin yeniden tesis edilmesini, sentezin halka aşılanmasını amaçlarlar. Dolayısıyla, Aydınlar Ocağı üyeleri Kemalizm'i muhafazakâr tutumla ihya etmiş olurlar.

Yetmişli yıllar Kürt siyasal hareketi açısından aktör, ideoloji, mekân ve aksiyon bakımından oldukça heterojen ve bereketli yıllardır. Tuncay Şur, çalışmamızda yer alan makalesinde Kürt hareketini ve devleti, 1970'lerin iki yüzü olarak tanımlamaktadır. Dönemin Kürt hareketlerini ise "kesret içinde vahdet" benzetmesi etrafında tartışmaktadır. Kürt hareketinin gelişim seyrinde çokluğun (kesretin) içindeki birliğin (vahdet) oldukça önemli bir yer işgal ettiğini vurgulayan Şur şöyle devam eder: "Bunlardan biri sürgün ve zorunlu göç olgusu, diğeri ise cezaevleri olgusudur. Kürt hareketinin isyanlar ... Döneminden sonra yeninden örgütlenme periyoduna girdiği dönemin remzi olarak kabul edilen 1959 tevkifatları ve cezaevi süreci 1960'lar boyunca Kürt siyasası üzerinde belirgin bir tesir bırakmıştır. Öyle ki ... *49'lar Olayı* neticesinde Kürt münevverlerinin cezaevi deneyimleri Kürt solu ve Türk solu gibi iki siyasal hattın ortaya çıkmasında etkili olacaktı. Benzer bir durumun 12 Mart sonrasında özellikle Diyarbakır Cezaevi'nde yaşandığı açıktır. Bozarslan'ın deyimi ile 'Diyarbekir Askerî Cezaevi Kürtler için âdeta bir üniversite' mahiyetinde idi. 1974 genel affı ilan edildiğinde Kürt hareketi cezaevinde halihazırda fragmantasyona uğramıştı. Ahmet Hamdi Akkaya'ya göre bu dönem Kürt hareketi açısından düşünsel *hazırlık ve örgütsel oluşum süreci* idi. 1970'lerin ilk yarısında Kürt örgütlenmelerinin, Akkaya'nın belirttiği üzere, üç kaynaktan neşet ettikleri görülüyor. Bunlardan ilki TKDP, diğeri Kürt hareketinin pratik anlamda müstakil örgütlenmesinin temsilcisi olan DDKO geleneği, üçüncüsüyse Türk sosyalist hareketi bakiyesi ile ilişkili bir siyasal hat üzerinden ortaya çıkan teşekküllerdir. 1970'lerdeki Kürt örgütleri üç temel ideolojik motivasyondan besleniyordu. Bunlar Sovyet ekolü, Çin ekolü ve herhangi bir ekole ve onun etrafında yürütülen ideolojik tartışmalara dahil olmayanlar. Üçüncünün tek temsilcisi *Kürdistan İşçi Partisi* (Partiya Karkerên Kurdistanê-PKK) idi."

Yetmişler, Şur'a göre, aynı zamanda, "Kürt hareketinin de bir yandan bölünerek çoğaldığı ve öteki yandan da söylemsel olarak ortaklaştığı bir dönemdir. Söylemsel bütünleşme anti-emperyalist, anti-feodal ve anti-kolon-

yal bir diskur dahilinde müstakil bir devletin teşekkülü ve bu teşekkül için de zorun, yani silahla mücadelenin gerekliliği üzerinde bir bütünleşme idi. 1970'lerde Kürt hareketi okuması yaparken dikkat edilmesi gereken diğer iki husustan biri şiddet olgusudur. Şiddet, yetmişler boyunca sadece Kürt hareketi ve Kürt sahasında kullanılan bir yöntem olmayıp, tersine, oldukça yaygın bir fenomendi. Üstelik, şiddetin devrimci bir gaye için neredeyse tartışmasız bir yöntem olarak tercihi sadece Türkiye'deki Kürt sahasına da mahsus ... [değildi] ... yetmişlerin ikinci yarısında özellikle Güney Kürdistan ve İran Kürdistan'ında da şiddet en gözde siyasal faaliyet formuydu. Şiddetin Kürt sahasında yaygın bir yöntem olarak tercih edilmesinde üçüncü dünyadaki anti-kolonyal direniş ve başarıların etkisi doğrudan olmakla birlikte, özellikle elliler ve altmışlara nazaran Türkiye Kürt sahasında özneleşen yeni kuşağın plebyen bir tabandan gelmesi etkili oldu. Kürt hareketinin yetmişli yıllarda Marksizm ve Leninizm gibi evrenselci ideolojilerle buluşması, beraberinde bir yandan kimlik politikaların devrimci mücadelenin bir parçası haline gelmesini sağlarken, öte yandan öznellikle evrenselliği de buluşturdu".

1970'li yıllar Alevi hareketi için de oldukça hareketli bir dönemdir. Yalçın Çakmak, bu konuya odaklandığı çalışmasında 1966'da kurulan *Birlik Partisi*'ni (BP) odağına alır. Çakmak'a göre, BP "... artmakta olan Alevi düşmanlığına karşı tepkisel bir duruşla Alevilerin sesi olma ve Alevi kimliğinin vatandaşlık taleplerini 'eşitlik' söylemiyle siyasetin diline tahvil etmek amacıyla 17 Ekim 1966 tarihinde kurulmuştur. Bu yönüyle de Cumhuriyet tarihinin ilk kimlik endeksli siyasetini yapan parti olarak Alevilerin mücadelesinde önemli bir dönüm noktasına tekabül" etmektedir.

BP'nin ilk genel başkanı, öncesinde CKMP Çorum senatörlüğüne aday olmuş emekli istihbaratçı General Hasan Tahsin Berkman'dır. On altı kurucu üye arasında yer alan Cemal Özbey siyasî hayatına DP'de başlayıp, BP'ye gelmeden önce sırasıyla *Hürriyet Partisi* (HP) ve CHP'de siyaset yapmıştı. Bir diğer üye olarak Hüseyin Erkanlı ise *Yeni Türkiye Partisi*'nden (YTP) gelmekteydi. Aynı şekilde 1967'de gerçekleştirilen kongrede parti başkanlığına seçilen Hüseyin Balan da sağcı Millet Partisi'nden Ankara vekili seçilen bir simaydı. Çakmak'a göre, "... içerisinde çok sayıda subayın siyaset yaptığı BP'ye, Alevilerin sola kayışını önlemek ve sol oyları bölmek için bizzat devlet tarafından kurulan bir parti muamelesi yapılmaktaydı. Fakat partinin 1969 yılına değin takip ettiği sağ-ulusal bütünlükçü çizgi bu tarihten itibaren esneyip, sosyal demokratlıktan sol-sosyalist bir çizgiye doğru evrilecektir". BP, 27 Kasım 1971 tarihindeki kongresinde ismini *Türkiye Birlik Partisi* (TBP) olarak değiştirir. Çakmak'a göre bu "... aynı zamanda parti politikalarında görülecek değişimin de habercisi[dir]".

Çakmak, çalışmasını sadece, TBP ekseninde kurmaz ve 1970'li yıllarda devrimci hareket içerisindeki Alevilere de yer verir. Ona göre "Türkiye, 1970'lerin başında TİP gibi legal bir sol siyasetten ziyade daha radikal fikirleri olan üç temel silahlı örgütün kuruluşuna tanıklık etmiştir. *Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu* (THKO), *Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi* (THKP-C) ve *Türkiye Komünist Partisi/Marksist Leninist* (TKP/ML). Her üç örgütün liderliğinin de halihazırdaki siyaset anlayışını ve mücadelesini beğenmeyen gençler içerisinden çıkması dikkat çekiciydi. Bunun da yanı sıra üç örgütün lider kadrosu içerisinde özellikle Aleviler önemli bir yer tutmaktaydı. Hüseyin İnan, Yusuf Aslan (THKO), Hüseyin Cevahir, Ulaş Bardakçı (THKP-C), İbrahim Kaypakkaya ve Ali Haydar Yıldız (TKP/ML) bunların belli başlılarıydı."

1970'li yıllardaki kadın hareketini tartışan Sevgi Adak, ilkin, bu dönemi "iki dalga arasındaki bir suskunluk dönemi" olarak ele alan görüşleri eleştirir ve 1970'lerin kadın hareketi açısından hiç de bir suskunluk ve bocalama dönemi olmadığını okuyucularına göstermeye çalışır. Adak'a göre, "1970'ler[de] ... toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinin gündemi bakımından ... iki genel farklılıktan bahsetmek gerekir... ilki, kadın hakları mücadelesinde 1960'ların ikinci yarısından itibaren başlayan örgütsel çeşitlenmenin hız kazanmış ve dahası nitelik değiştirmiş olmasıdır". 1970'leri kadın hakları mücadelesi açısından önceki iki onyıldan ayıran ve artan örgütsel çeşitlilik ile de yakından bağlantılı ikinci farklılık, Adak'a göre "... mücadelenin gerek genel gündeminin gerekse politik söyleminin daha eleştirel bir çizgiyi benimsemesidir. 1950'lerden beri süre gelen *eşitliğin muhafazası* temelindeki savunmacı pozisyonla yetinmeyen bir politik çizgidir bu ... 1970'ler, önceki iki onyıl boyunca, artan muhafazakârlığın ve cinsiyetçiliğin saldırısı altında olduğu düşünülen kazanılmış hakların korunmasına yoğunlaşan kadın hareketinin, yeni talepleri öne çıkarmaya başladığı bir dönemdir".

Adak'ın da vurguladığı gibi, 1970'lerde kadın örgütlenmelerinde görülen çeşitlenme ve özellikle kadınların sol içinde artan etkinliği denildiğinde hiç kuşku yok ki, 1975'te kurulan *İlerici Kadınlar Derneği*'ne (İKD) özel bir yer ayırmak gerekir. Nitekim bu işi, çalışmamızda, kendisi de bir İKD'li olan Emel Akal üstlendi. Akal, İKD'nin kurulduğu politik iklimi şu cümlelerle özetlemektedir: "Yetmişli yılların ikinci yarısında, legal sosyalist partilerin yanında ... TKP de tekrar alanlara çıkmaktaydı ... 1951 tevkifatından sonra derin bir illegaliteye geçen, bir dış büroya dönüşen TKP, yirmi yıllık suskunluğunu bozarak bir 'atılım' yapmıştı; artık her taşın altından o çıkıyordu: DİSK'te, meslek odalarında, gençlik arasında. Üye sayısı son derece az da olsa partinin cazibesi, Türkiye çapında bir çekim merkezi olmasını sağlıyordu. İşte böyle bir ortamda BM'nin 1975 yılını 'Dünya Kadınlar Yılı' ilan etmesi-

nin de etkisi ile TKP, Türkiye'de bir kadın örgütü kurulmasına karar vermiş ve ... İKD['nin] kuruluş süreci böylece başlamıştır. TKP'nin ... kadın üyeleri, bir kadın örgütü kurmak için faaliyete geçer. İlk olarak merkezi Berlin'de olan, 1945 yılında anti-faşist, sosyalist ve komünist kadınlar ve kadın örgütleri tarafından kurulan Uluslararası Demokratik Kadınlar Konfederasyonu (UDKF) ile ilişki kurulur... Bu kadın örgütü, anti-faşist, sosyal demokrat ve komünist kadınların mücadele geleneğini devralarak" yola çıkar.

Akal, İKD'nin Marksist *feminist* bir örgüt olduğunu belirtir: "Çünkü kadınlar sınıflı toplumlarda toplumsal üretimden dışlanmışlardır ve kadınların kurtuluşu ancak kadınların toplumsal üretime katılmaları; çocuk bakımının ve ev işlerinin toplumsallaşması ile *başlayacaktır*, cinsiyetçiliği doğuran ve yeniden üreten ilişkileri değiştirme olanağına sahip tek proje onlarındır."

1970'li yıllar *medya* ya da o zamanki adıyla *basın-yayın* alanında da çok önemli değişikliklerin yaşandığı bir onyıldır. Nitekim *radyo*dan *televizyon*a doğru geçişin toplumsal ve siyasal sonuçlarını da bu onyılda gözlemlemeye başlarız. Süleyman İlaslan ve Burcu Sümer'in de kitabımızda yer alan çalışmalarında belirttikleri gibi, Türkiye televizyonla 1950'li yılların başlarında, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne (İTÜ) bağlı *Yüksek Frekans Kürsüsü* bünyesinde akademik bir girişim olarak gerçekleştirilen yayınlar vesilesiyle tanışsa da televizyonun toplumda yaygınlaşmaya başlaması 1970'lerde oldu.

Türkiye'nin 1970'li yıllarda *televizyon* adı verilen bir *high-tech* ile haşır neşir olmaya başlaması, geleneksel basın-yayın organlarının hercümercine yol açmaz. Basın-yayın konusunda da neredeyse her başlıkta tekrar etmek zorunda kaldığımız cümlenin bir benzerini yinelemek zorundayız: 1970'li yıllar bu alanda da oldukça renkli, hareketli yıllardır. Bu alanda yaşanan değişimi, dönüşümü çalışmamızda Funda Şenol-Cantek'in kaleminden izleyeceğiz. Onun cümleleriyle devam edersek, 1970'ler "... kurulup dağılan koalisyon hükümetleri, çok sayıda can kaybının yaşandığı sokak çatışmaları ve özellikle 1977'nin kanlı 1 Mayıs'ı, enflasyonun yükselişinin yarattığı mahrumiyetler ve yayıncılık hayatına gazete ve dergi patlaması olarak yansıyan fikir tartışmalarıyla geçti. 12 Mart Muhtırası ile açılıp 12 Eylül Darbesi ile kapandı. Unutulmaz '68 Kuşağı, muhtıra ile 1971'de yavaşlar gibi olup, birkaç yıl sonra sivil hükümetler dönemine geçilince önü alınamaz biçimde serpilip gelişti. Fakat bir yandan da tevkifat, işkenceli sorgular, ağır ceza mahkemesi mesaileri ve yıllar süren hapis cezaları ile zapturapt altına alınmaya çalışıldı".

1970'li yılların gündelik hayatına dair renkli anekdotları Mehmet Ö. Alkan'ın cümlelerinden takip edeceğiz. Bunun yanında, "Yetmişli yıllar[ın] Türkiye'de ve Yeşilçam'da birbirinden farklı siyasal *umutlarla* başla[dığını] ve ülkedeki farklı toplumsal gerçekliklerin demokratik talepler yoluyla sesini çıkartmaya ve kendini ekonomik, politik ve kültürel olarak temsil etme-

ye başladığı altmışlı ve yetmişli yıllar[ın], Türk sinemasının da en renkli, en zengin ve en mücadeleci yıllarına sahne ol[duğunu]" belirten Evren Eken okuyucularına bu alandaki gelişmeleri özetlerken, Kadir Dede de dönem sinemasının kilit kurumu *Arzu Film* üzerinden 1970'li yılları okuyacaktır.

1970'li yıllar, Mehmet Yüce'nin ifadesiyle "... memleket sporu açısından pek parlak geçti denemez. Millî Takım ve sporcularımızın olimpiyat, dünya ve Avrupa şampiyonalarında kazandıkları birkaç madalya dışında büyük bir düş kırıklığı yarattığını söylemek yanlış olmaz", 1970'li yıllarda toplumsal yapının her dokusuna, hücresine siyaset siner de, spora sinmez mi? Nitekim Nurettin Kalkan da bizlere dönemin efsanesi TKP'li Metin Kurt'u *Sol Açıkta Bir Gladyatör* başlığında anlatacak.

Yetmişler müzikte *pop yıllarıdır*. Murat Meriç "'60'larda rock[ın] ... '70'lerde pop[un] çok popüler" olduğunun altını çiziyor. Meriç seksenlerin bir durgunluk dönemi olduğunu söyler. "Şarkı bile yok[tur] ortalıkta, '90'larda [ise] yeniden pop patl[layacaktır]." Selçuk Duran ise makalesinde 1970'lerin protest müziğini tartışır. Duran'a göre dönemin protest müziği 1) Ozan-âşık geleneği, 2) Toplumcu gerçekçi şiir geleneği, 3) Çağdaş dünya müziği örnekleri olmak üzere üç farklı kaynaktan beslenerek yetmişler Türkiye'sini etkiler.

Görsel sanatlar alanında yetmişli yıllar yeninin, yeni şeylerin denenmeye başladığı bir onyıldır. Bora Gürdaş, çok farklı açılardan 1970'lerin sanat ortamını tartıştığı makalesinde "1968 Hareketi'nin hız kazandırdığı hak ve özgürlük arayışları[nın] tüm dünyada kadın hareketlerinde de etkisini göster[diğini]" belirtir. Gürdaş ayrıca dönemin sanat ortamında "... kadın sanatçılar arasında dayanışma ve feminist yaklaşımlar öne çıkmaya başla[dığını] ... Kadın sanatçıların görünürlüğü önceki yıllara kıyasla art[tığını]" belirtir. Sosyalist hareketin canlılık kazanması da Gürdaş'a göre, '70'li yılların sanat ortamını derinden etkileyecektir.

Nuray E. Keskin çalışmamızda yetmişli yılların idarî alandaki dönüşümünün fotoğrafını çeker. Keskin'e göre dönemin devlet mekanizmasında "... kalkınma çabasını sürekli kılacak reformcu ve dinamik bir idare yaratılması hedeflenmiş; Devlet Memurları Kanunu'nda yeni sınıflandırma sistemi uygulamaya girmiş; bütçe reformuyla klasik bütçe sisteminden program-bütçe sistemine geçiş gerçekleşmiş; millî eğitim ve millî savunma alanlarını düzenleyen temel kanunlar yapılmış; on yeni üniversite kurulmuştur. Fırat ve Dicle Havzası'na yönelik olarak 1930'lardan itibaren geliştirilen projeler, yetmişli yılların sonunda Güneydoğu Anadolu Projesi adıyla birleştirilmiş; Avrupa Ekonomik Topluluğu'na kapılar açılarak Brüksel'de ortaklık anlaşması imzalanmıştır. Türkiye tarımının neoliberal politikalar çerçevesinde dönüştürülmesine yönelik sürecin ilk adımlarının da bu dönemde atıldığı gö-

rülmektedir. Öte yandan kentsel gelişmenin planlanması ve kentsel hizmetlerin üretimi ve sunumunda toplumun geniş kesimlerinin çıkarlarını savunan politikalar, CHP'li belediyelerin toplumcu belediyecilik uygulamalarıyla hayat bulmuştur. Toplumcu belediyecilik, yetmişli yıllar Türkiye'sinin geliştirdiği özgün bir deneyim olmanın yanı sıra, günümüzde neoliberal belediyeciliğe karşı geliştirilen alternatif belediyecilik arayışının da tarihsel kaynaklarından biridir".

Toplumcu belediyecilik ve genel olarak yerel yönetimler konusundaki yeni gelişmeler, yetmişli yıllara damgasını vurur. Özellikle, Mete Yıldız'ın, "42. Hükümet döneminde kurul[duğunu ve] ... varlığını 5 Ocak 1978 ile 12 Kasım 1979 tarihleri arasında sürdür[düğünü]" belirttiği Yerel Yönetim Bakanlığı bu dönemin, kısa ama önemli deneyimlerinden birini oluşturur. Yıldız "İki yılı bile bulmayan bu kısa deneyim sonucunda bile Yerel Yönetim Bakanlığı'nın çalışmalarının Türkiye için birtakım faydalar doğurduğu[nun]" görüldüğünü belirtir. Bu faydalardan ilki, "... belediyeler düzeyinde ortak kamu politikalarının ve kentsel hizmetlerin üretimini kolaylaştıran belediye birliklerinin kurulması ve işletilmesidir. Bu birlikler bünyesinde kurulan Tanzim Satış Mağazaları (TAN-SA) yoluyla tarım ürünlerini aracıları ortadan kaldırarak ve belediyeler arası işbirliği kanallarını kullanarak düşük fiyatla tüketiciyle buluşturmak amaçlanmıştır".

Türkiye'nin 1960'lı Yılları, toplumun kabuğunun çatladığı, siyasetin sokağa, mahalleye, camiye, kahvehaneye, okula... indiği renkli yıllardı. *Türkiye'nin 1980'li Yılları* ise, ülkenin tam anlamıyla bir kışlaya, bir kışla düzenine döndürüldüğü, tüm toplumun bir *panaptikon*da yaşamaya mecbur edildiği yıllar olacaktı. *Türkiye'nin 1970'li Yılları* ise her ikisinin arasında, darbe ve darbe girişimlerinin, şiddet ve iç savaşın, istikrarsız koalisyon hükümetlerinin, ekonomik krizlerin arasında sıkışmış kalmış ama bir o kadar da umut dolu, hareketli, renkli bir onyılı olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

12 Mart: Kapanan ve Açılan Yollar

GÖKHAN ATILGAN

Türkiye'nin bir deniz gibi yükselen 1960'lı yılları sona ermek ve 1970 yılı başlamak üzereyken tarihî tecrübesi, güçlü sezgisi ve dikkatli gözlem yeteneğiyle toplumsal manzarayı seyreden İsmet İnönü, grevdeki Sümerbank işçilerine bakarak "Sosyal hayatımızda yeniden bir fırtınalı devreye girdik ya da giriyoruz. Bunun ilk işaretini Sümerbank grevinde görüyoruz," demişti (*Cumhuriyet*, 26 Aralık 1969). Yurt çapına yayılan ve ülkeyi sallayan Sümerbank grevi fırtınanın ilk işaretiydi ama, rüzgâr çok daha önceden hızını ve şiddetini artırmaya başlamış, ilk şimşekler çok önceden çakmış, yağmur yüklü bulutlar ülkenin üstünü kaplamış, gök onyıl boyunca durmamacasına gürlemiş ve bir toplumsal tufana dönüşecek fırtınanın bütün imkânları süreç içinde birikmişti.

Bu onyıl boyunca Türkiye toplumu bütün sınıfları, katmanları ve kesimleriyle ayağa kalkmış, ülke toprakları altüst olmuş, ümit ile endişe, neşe ile öfke, coşku ile tedirginlik her an göğüs göğüse gelmişti. Sosyal hakları, demokratik beklentileri ve daha adil, daha eşitlikçi bir toplum hayalleriyle yollara çıkanların ümidi, neşesi ve coşkusu toplumun hâkim kesimlerinde endişe, öfke ve tedirginlik yaratmıştı. Derinleştikçe şedit bir anksiyeteye dönüşen bu endişenin en billur ifadesi, zamanın Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın dudaklarından dökülmüştü. Tağmaç, Türkiye tarihinin en büyük toplumsal dalgalarından biri 12 Mart 1971'deki askerî darbeyle durdurulmadan yedi ay kadar önce yapılan Millî Güvenlik Kurulu toplantısında şöyle demişti: "Sosyal hak arama cereyanları ekonomik gelişmenin çok ilerisine geçti" (*Milliyet*, 4 Ağustos 1970: 9).

1971 Darbesi'nin bütün sırrı Memduh Tağmaç'ın tarihe kazınan cümlesi-

nin içinde yatıyordu. Cümlenin kalbinde *cereyan* ve *sosyal hak* gibi iki sözcüğün olduğuna dikkat edersek, Orgeneral Tağmaç'ın bir darbeye liderlik etmesinden ziyade farkında olarak yahut olmadan onyılın hikâyesini kısacık bir cümleye sığdırma beceresinden ötürü tarihe geçtiğini düşünebiliriz. *Cereyan* için TDK'nın verdiği üç anlam vardır: "Bir yöne doğru akma, akış"; "bir şeyin gelişme, olma durumu"; "aynı eğilimde olan, aynı görüşü paylaşan kimselerin oluşturduğu hareket". 1960'lı yıllar boyunca işçiler, köylüler ve gençler; kadınlar, Kürtler ve Aleviler; esnaf, zanaatkâr ve kapıcılar; mühendisler, doktoralar ve öğretmenler; sanatçılar, edebiyatçılar ve bilim insanları aynı yöne doğru akan, sürekli bir gelişme halinde olan, aynı görüş açılarıyla çerçevelenen bir hareketin içindeydiler. Bu büyük hareketi aynı yöne doğru akıtan şey, talep ettikleri, verilmeyince mücadeleyle koparmaya azmettikleri sosyal haklarıydı. Türkiye kapitalizmi halkın adil bir ülkede hakça bölüşülen bir hayat talebine cevap vermediği oranda tüm memleket bir sosyal hak arama cereyanına kapılmıştı. Devlet ve hâkim sınıflar bakımından bütün mesele ise bu cereyanın mutlaka kesilmesiydi. Cereyanın kesilmesi için türlü yollar denendikten sonra demokrasi şalterinin indirilmesine karar verildiğinde Türkiye siyasal hayatı ikinci askerî darbesine maruz kaldı. Bu darbenin de önceki ve sonraki darbeler gibi zaman içinde kurulan bir bağlamı, bir sahnesi ve aktörleri vardı.

12 Mart Darbesi uzun bir yol hikâyesiyse eğer, bu yolu tasvir ve tahlil edebilmek için, öncelikle *yoldakilere* ve onların *önünü kesmek* için yolun sonunda toplananlara odaklanmak yerinde olur.

Yollara Düşenler

27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971'deki darbelerin başında ve sonunda generallerin sırmalı subay şapkaları görünse bile aradaki onyılda görünen daha çok Türkiye emekçi sınıflarının yollarda yürüyen çıplak ayakları ve göğe kalkan talepkâr elleriydi.

Onyılın işçi hareketlerinde bazı önemli zirve noktaları, tutarlı bir içsel gelişim çizgisi ve sonsuz bir biçim çeşitliliği vardı.

Geriye dönüp baktığımızda 12 Mart öncesi işçi hareketleri için üç önemli zirve noktasını saptayabiliriz. Birinci zirve noktası 13 Şubat 1961'de *Türkiye İşçi Partisi*'nin (TİP) kurulmasıdır. TİP, Türkiye tarihinde doğrudan doğruya işçiler tarafından kurulan ilk siyasal partidir. TİP'in kuruluşu, sosyolojik olarak Türkiye işçi sınıfının siyasal bir parti kurma bilincine ilk kez 1960'ların başında eriştiğini gösterir. Bu bilinçten doğan siyasal eylem TİP'i kısa sürede dönemin en etkili muhalefet partisi haline getirecektir. İkinci zirve noktası, 13 Şubat 1967'de *Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nun (DİSK)

doğuşudur. DİSK'in doğuşu, Türkiye işçi sınıfının bütün güdümleyici yörüngelerinden koparak kendi öz örgütlenmelerini yaratması ve bunları birleştirme kabiliyetini ortaya koyması bakımından çok önemli bir merhaledir. DİSK birkaç yıl içinde Türkiye işçi sınıfının asıl mecrası hâline gelecektir. Üçüncü zirve noktası ise 12 Mart Darbesi'nden önce gerçekleşen 15-16 Haziran 1970'teki işçi eylemleridir. 15-16 Haziran, Türkiye işçi sınıfının devlet ile doğrudan doğruya karşı karşıya geldiği ve toplumun değişik kesimlerini kendi yörüngesine çekerek önüne kurulan bütün barikatları aşabildiği emsalsiz bir momentumdur. İşçilerin bu tarihî eyleminin en ön saflarında açtıkları bir pankart bu eylemin neden işçi sınıfı tarihinin zirve noktalarından biri olduğu hakkında açık bir fikir verir: *Yaşasın İşçi Sınıfı! Zincirlerimizden Başka Kaybedecek Bir Şeyimiz Yok*. Yeni bir ülkenin ancak tahakküm altındaki işçi sınıfı tarafından kurulabileceğini Karl Marx'a gönderme yaparak dile getiren bu pankart, Türkiye işçi sınıfı tarihinde anlam gücü çok yüksek bir simgedir.

Türkiye işçi sınıfını 1960'lı yıllarda harekete geçiren ve alabildiğine geniş bir alana yayılan nedenler bulunuyordu: Sendika tercihlerinin engellenmesine, arkadaşlarının işten atılmasına, ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmelerine, sendikalar kanununda işçileri hiçe sayarak değişiklik yapma girişimine, bazı durumlarda kendilerinin hali vakti iyi olsa bile başka işçi arkadaşlarının kötü koşullar içinde yaşamaya mahkûm edilmesine, yoksunluğa, fakirliğe, düşük ücrete, sefalet içindeki yaşam koşullarına, işyeri yönetimlerinden dışlanmalarına, sosyal hakların yetersizliğine karşı kendilerinin bugünleri ve çocuklarının yarınları için karşı çıkan, harekete geçen ve mücadele eden işçi sınıfı her katmanında bin bir biçimle yollara revan olmuştu. Bir zincire halka dizer gibi birbirine bağlanarak sıralanan taleplerin peşinden sonsuz bir eylem çeşitliliğiyle yürünmüştü: polisle çatışma, işgal, yürüyüş, miting, maden ocaklarına inmeme, işe gitmeme, sakal bırakma, çıplak ayakla yürüme, *açız* diye bağırma, boykot, işgal, iş yavaşlatma, grev...

Toplumun gidişatına ağırlık koyan Türkiye işçi sınıfı olmakla birlikte, diğer emekçilerin eylemlerinden ve bu eylemlerin biçimlerinden verilecek bazı örnekler de dönemin Türkiye'sinin sahnesini zihnimizde canlandırmak için uygun bir imkân olur: vapur çalışanlarının grevi, tüm yurtta şehirler arası sefer yapan otobüs ve kamyon şoförlerinin boykotu, lokanta işçilerinin ilk grevi, kapıcıların Beşiktaş-Taksim arası eş ve çocuklarıyla yürüyüşü, hekimlerin protestosu, mühendis ve mimarların işbaşında boş oturma direnişi, vali, kaymakam ve bucak müdürlerinin hak ve talepleri için harekete geçmesi, petrol şirketlerinde çalışanların akaryakıtın depolanma, dağıtım ve satışını durdurarak tüm hayatı karada, denizde ve havada felç etmesi, emeklilerin Emekli Sandığı'nı basması, modellerin işten çıkarmaları protesto için çıplak gösteri-

si, kamu avukatlarının işe gitmeme eylemi, PTT teknisyenlerinin telefon görüşmelerini ve teleks bağlantılarını durduran iş bırakması, toplum polislerinin personel kanununu protestosu, üniversite asistanlarının oturma eylemi, köylülerin toprak işgalleri, mitingleri, yürüyüşleri, *açız* diye bağırma eylemleri, çobanların ilk kez greve gitmesi, öğrencilerin neredeyse hiç durmayan forumları, yürüyüşleri, boykotları ve işgalleri...

Yüksek voltajlı toplumsal cereyanın iletken telleri üzerinde yürüyen sosyal sınıf ve tabakaların hemen hemen her bölüğünde güçlü örgütlenme yönelişleri, mevcut örgütleri büyütme ve yeni bir hayatın manivelaları haline getirme eğilimleri vardı. Hızla kurulan, çeşitlenen ve yurt sathına yayılan sendikalar, dernekler, birlikler, düşünce kuruluşları toplumsal hareketin mecraları olarak artan devingenliğe cevap veremeyen örgütlenmeleri değişime zorladı. Sözgelimi, TÜRK-İŞ kabına sığamayan işçi hareketinin taleplerine cevap veremez, sorularına uygun bir pozisyon takınamazken kendi içinden bir ayrışmaya doğru sürüklendi. TÜRK-İŞ Yönetim Kurulu üyesi dört sendika başkanı, Konfederasyon'u Kızılcahamam'da toplanan genel kurulunda "partiler üstü siyasetten sıyrılıp siyasî mücadeleye yönelmeye" davet etti. Bu işçi liderleri, hazırladıkları raporda, Konfederasyo'nun "sırça köşkte seyircilik yapmaktan çıkmasını" ve "sol karargâhta yerini almasını, demokratik sol çizgiye sahip çıkmasını" isteyerek TÜRK-İŞ'in bir siyasal parti kurması gerektiğini de vurgulamışlardı. Siyasal parti kurma önerisi, İcra Kurulu'nun raporundaki "halkın siyasî partilere güveninin kalmadığı" yönündeki saptamayla dolaylı olarak desteklenmişti (*Milliyet*, 15 Ocak 1970). Görünen oydu ki, toplumun ezilen sınıf ve tabakalarının hareketi bir cereyan haline geldiğinde durgun zihniyetleri, hantal ve ağır gövdeleri, ufukları göremeyen başları ve daracık perspektifleriyle ona cevap veremeyen eski kurumlar içinden çatlamaya, ayrışmaya da başlamıştı.

Toplumsal cereyanın sesini duyurabilecek iletişim kanalları da sürekli bir oluşum ve gelişim içindeydi. Dergiler, gazeteler, bültenler, kitaplar, çeviriler, broşürler, bildiriler, afişler toplumsal cereyanın kendi içsel iletişimini kurdukları kadar dışarıya dönük sesini de iletiyorlar, toplumsal eleştirinin kürsüsü oluyorlar ve dünyadan sınıfdaşlarının seslerini öz vatanlarına taşıyorlardı. Toplumsal muhalefetin etkinlikleri basında ve yayında daha çok yer buluyor, onları destekleyen yazarların, yorumcuların ve habercilerin sayısı hızla artıyordu. Sanatın ve edebiyatın bütün dallarında, tiyatroda, sinemada, resimde, grafikte, karikatürde, romanda, öyküde, şiirde ve müzikte; ve kültürün her yatağında toplumculuk bir yönsemeye dönüşüyor, bireycilik ve bencillik ise marjinal bir akıntı gibi kurumaya yüz tutuyordu. Emekçi sınıflar müesses nizamdan hoşnutsuzluklarını dile getirdikleri, yeni bir ülke, yeni bir hayat arayışına girdikleri müddetçe hayatın her alanında kendi koşul-

larını, seslerini, sözlerini, hayallerini, umutlarını dile getiren kültür ve sanat insanları ile bunların ürettikleri eserler artıyordu. Devlet, egemen sınıflar ve bunlara bağlı şiddet temelli odaklar ise gazeteleri kapatmak, tiyatrolara baskın vermek, resim sergilerine saldırmak, kitapları, dergileri yakmak, yazarlar, yönetmenler, oyuncular ve ressamlar hakkında dava açmak, onları içeri atmak gibi türlü yollarla toplumculuk cereyanını dindirmeye çalışıyorlardı.

Gelgelelim, Türkiye kapitalizmi emekçi sınıflara kısmî refah sağlayabilecek bir potansiyelden bile yoksundu. İbrahim Osmanoğlu'nun *Ant* dergisinin 156. sayısında yer alan *Küçük Bürokrasi Başkaldırdı* başlıklı makalesinde de belirttiği üzere 1969 yılında CENTO ülkelerinde yapılan bir hesaplamaya göre, bir atın aylık gideri 363 ve bir öküzün aylık gideri 429 lira iken Türkiye'de bir öğretmenin maaşı 350 liraydı. Öğretmenine bir atın ya da bir öküzün aylık gideri kadar maaş bağlayamayan bir ülkede hâkim sınıfların toplumsal bir onay sağlama kabiliyeti hayli düşüktü. Bu durumda Türkiye'nin hâkim sınıfları onayını alamadıkları halkı baskıyla susturma yoluna sapmıştı.

Huzursuzlanan Burjuvalar

Türkiye emekçi sınıfları içinde bulundukları refahsızlıktan kaynaklanan huzursuzluğunu aktif ve sonsuz bir çeşitlilikle yıllardır dile getiregelmişlerdi. Gelgelelim, huzursuzluk içinde olan sadece onlar değildi. Burjuvalar da dönemin sonuna doğru kâh örtük, kâh açık şekilleriyle huzursuzlanmaya başlamışlar ve bunu değişik şekillerde yansıtmaya başlamışlardı. Bunun arka planında da Türkiye'nin, 1960'lı yıllarda henüz sanayi kapitalizminin şafağında bulunması yatıyordu. Bu da, montaj aşamasındaki bir sanayi demekti. Oysa montaja dayalı bir sanayileşmeyle ithal ikameci bir modeli sürdürmenin paradoksları vardı. Hükümet montaj sanayiine yönelik korumacı politikalarıyla ülke ekonomisini idare edemiyor, sanayi burjuvazisi de hükümet tarafından korunmadan çarklarını çeviremiyordu. Bu çelişki AP (32.) Hükümeti ile sanayi burjuvazisi arasındaki gerilimin temeldeki kaynağı olarak gün geçtikçe daha çok toprak üstüne çıkıyordu. Dönemin Gelirler Genel Müdürü, AP Hükümeti'nin sanayi burjuvazisine yönelik tutumunu "Montaj Sanayii Türkiye'ye hiçbir şey getirmemiştir yolundaki iddialar yüzde yüz doğrudur. Montaj sanayiini bunca yıl koruduk, artık izin vermeyeceğiz," sözleriyle ilan ediyordu (*Milliyet*, 30 Mayıs 1970). Bunca yıl kamusal kaynaklarla besleği sanayi burjuvazisiyle karşı karşıya gelen Hükümet, montaj sanayiinden çıkan otomobile yüzde yüz zam konacağını, montaj bisikletten, pikaptan, radyo ve teypten ağır vergiler alınacağını açıklıyordu. Bir yandan montaj sanayiine getirilen ağır vergiler, bir yandan 9 Ağustos 1970'te yapı-

lan devalüasyonla paranın dış değerinin % 66,5 oranında düşürülerek 1 doların 15 liraya çıkması sanayi sektöründe bir krizi tetiklemiş, üretimde daralma ve buna bağlı olarak işçi çıkarmalar bir buhranın ilk belirtileri olarak uç vermişti. Daha bu belirtiler başlar başlamaz Türkiye burjuvazisinin en güçlü sözcülerinden biri olan Vehbi Koç gazetecilere verdiği bir demeçte Demirel (32.) Hükümeti'nin attığı bu adımların "özel teşebbüse ait müesseseleri çökertebileceğini", bunun "memleketimiz için bir felaket olabileceğini" söylemişti (*Milliyet*, 17 Ağustos 1970).

1971 yılı başladığında ticaret ve sanayi burjuvazisi bireysellikleri aşarak örgütsel biçimlerde de ses yükseltmeye başlamıştı. İstanbul Ticaret Odası Başkanı Behçet Osmanağaoğlu Ticaret, Sanayi ve Maliye bakanlıklarına gönderdiği telgrafta, "Devlet kuruluşlarının ithalat ve ihracatta imtiyazlı şartlarla inhisar hâlinde yaptığı işlemlerin durdurularak, ithalat ve ihracatın tüccara bırakılması gerektiğini" bildiriyordu. İstanbul Sanayi Odası Başkanı Ertuğrul Soysal'ın 17 Ocak 1971 günü yayımlanan beyanatı ise, Türkiye burjuvazisinin içinden geçilen buhranın siyasetin kendi içinden açabileceği kanallarla aşılabileceğine ilişkin ümidinin tükendiğine ilişkin bir alamet sayılabilirdi. "Devleti idare edenler," diyordu Ertuğrul Soysal "aylardır kısır parlamenter tartışmalar yapmakta ve iktidarıyla, muhalefetiyle ekonomiyi, özellikle sanayiyi unutur gözükmektedirler. Bizim artık hükümete bu konuda söyleyecek sözümüz kalmamıştır" (*Milliyet*, 17 Ocak 1971). Sanayi burjuvazisinin önde gelen bir temsilcisinin *sözün bittiği yerdeyiz* anlamına gelen beyanını aynı kesimin muhtıra niteliği taşıyan bir mektubu takip etti. Buhran derinleştikçe burjuva çevreler seslerini kurumsal ve örgütsel olarak daha da yükseltmeye başladılar ve nihayet TİSK, başbakanın yanı sıra, maliye, ticaret, sanayi ve çalışma bakanlarına bir mektup gönderdi. Mektupta, maliyetlerin arttığı, satışların durduğu, montaj ve yan sanayide krizin had safhaya eriştiği, işverenlerin üretimlerini büyük ölçüde daraltmak zorunda kaldıklarına dikkat çekiliyor; gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması isteniyordu (*Cumhuriyet*, 24 Ocak 1971). Bu mektup, sanayi burjuvazisinin hükümete muhtıra vermekte askerleri öncelediğinin bir belgesiydi. Artık, sanayi burjuvazisinin ümidinin siyasetin mevcut kanallarından, temsil biçimlerinden ve temsilcilerinden kesildiğine ilişkin bütün alametler ortaya serilmişti. Burjuvazi kendine yeni bir yol açmaya meyyaldi.

Dışarıdakiler

Demirel (32.) Hükümeti, Türkiye 12 Mart Darbesi'ne doğru yol alırken sadece emekçi halkın ve yanı sıra da burjuvazinin rızasını ve aktif desteğini yitirir hale gelmiş değildi. Arkasındaki en büyük desteklerden biri olan ABD

de 1970 yazından itibaren Demirel Hükümeti'yle ilgili olumsuz sinyaller vermeye başlamıştı. ABD Adalet Bakanı John Mitchell, 20 Temmuz 1970'te Kongre'de yaptığı konuşmada Türkiye'nin ekonomik olarak cezalandırılması gerektiğini açık açık söylemişti. Gerekçe; hükümetin afyon ihracatını yasaklamamış olmasıydı. Türkiye afyon ekiminin yapıldığı illerin sayısını kademeli olarak düşürse bile, ekimi tümden durdurmamış, ihracata yasak getirmemişti. Bu ikili tavır ABD için kesinlikle tatminkâr değildi. Zira ABD, günde üç yurttaşı aşırı uyuşturucu kullanmaktan ölen bir ülkeydi ve ülkeye giren afyonun yüzde 80'inin Türkiye üzerinden geldiğini iddia ediyordu. Bu yüzden Türkiye'yi ekonomik olarak cezalandırma, siyasî olarak da başındaki hükümetin ardına koyduğu desteği çekme işaretlerini açık açık veriyordu. Bunun bir başka nedeni ise Demirel Hükümeti'nin dış politikada göreli bir özerklik dönemini başlatmış olması, bu kapsamda SSCB ve Doğu Bloku ülkelerinin yanı sıra Avrupa, Arap ve İslâm ülkeleriyle iyi ve dengeli ilişkiler kurmak için bazı adımlar atmış olmasıydı. Bu adımlar, Türkiye'nin ABD yörüngesinden çıkabileceğinin işaretleri olarak yorumlanmış, ABD de böylelikle Demirel Hükümeti'ni gözden çıkarma noktasına gelmişti.

Tedbirler

Yollara düşen halk kitleleri, homurdanmaya başlayan burjuvalar ve tehditkâr bir dille gücünü gösteren ABD ile karşı karşıya kalan Demirel Hükümeti hızla bir temsil krizinin içine yuvarlanırken burjuvaziyi ağır vergilerle susturmak, ABD ile ilişkileri normalleştirmenin yollarını bulmak ve halk hareketini durdurmak için gerekli tedbirleri uygulamaya koymak gibi bir yol denedi.

Yollara düşenlerin önünü kesmek için yasal bir caydırıcılığın zorunlu olduğuna kani olan Başbakan Demirel 1971 yılı başlarken yayımladığı mesajında "müessir [tesirli] kanun tedbirleri almanın mecburiyeti"nden söz etti. Muhalefetin çarenin *erken seçim*de olduğuna ilişkin çağrılarını elinin tersiyle iten Demirel, "muhalefet desteklese de desteklemese de olayları önlemek için tedbirler alacakları"nı açıkladı. *Müessir kanun tedbirleri*nin ilki, 2 Ocak 1971'de tasarı olarak sunuldu. Kanun tasarısı, üniversitelerde boykotu, işgali ve başka eylemleri yasaklamaya, *hadise çıkaran öğrencileri* üniversiteden atmaya yönelikti. Gelgelelim, üniversiteler, gençlik ve siyasal muhalefet bu tedbirlere karşı açık ve ivedi bir tavır geliştirdi. ODTÜ ayağa kalktı ve kanunu "üniversite özerkliğini ortadan kaldırıcı" olarak niteledi. TİP Genel Başkanı Behice Boran tasarıya bakarak "Faşizm kapı ağzında boy göstermiştir," dedi. Dev-Genç, tasarıyı "faşist bir polis devleti kurma çabası" olarak tanımladı. CHP'den Ecevit'in görüşü ise "üniversite özerkliğinin kanunla yok edil-

mek istendiği" yönündeydi. Bütün tepkilere rağmen hükümet, bir tehdit gibi kamuoyunun gündeminde tuttuğu *Tedbirler Kanunu*'nu 1970 Şubat başında yaptığı tam on buçuk saatlik toplantısıyla netleştirdi. Buna göre; işgallere, direnmelere, memurların görev yerlerini terk etmelerine, afiş asmaya ağır hapis ve para cezaları getiriliyor, içişleri bakanına yürüyüşleri erteleme yetkisi veriliyor, yürüyüşlere katılanların fotoğrafla tespiti öngörülüyor, derneklerde örgütlenme kısıtlanıyor ve zorlaştırılıyordu (*Milliyet*, 05 Şubat 1970).

Komandolar

1969 yılı ortalarından itibaren toplumsal cereyanın dindirilmesi ve halkın baskıyla sindirilmesine yönelik olarak bir başka koldan amansız bir taarruz başlatıldı. Bu taarruzu başlatanlar devlet tarafından örtükçe kollanan, yönlendirilen ve desteklenen ülkücü komandolardı. 1969 yazında çıkan haberlere göre tam 17 bin 500 üniversite öğrencisi, ülkenin değişik yerlerindeki 34 komando kampında MHP Genel Başkan Yardımcısı Muzaffer Özdağ ve dokuz doçent tarafından gerilla ve komando eğitimine tabi tutuluyordu (*Milliyet*, 7 Temmuz 1969). Onlarca kampta eğitilen binlerce ülkücü komando bir toplumsal yıldırı dalgasının korunaklı failleri olarak sokaklarda, üniversitelerde, yurtlarda, mahallelerde boy gösterecekler, adam kaçırmadan işkence etmeye, cinayetten bombalamaya kadar pek çok eyleme mühür vuracaklardı. Buna karşılık hiçbir zaman yakalanmayacak, yargılanmayacak ve cezalandırılmayacaklardı. Bunun nedenini CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit şöylece dile getirmişti: "Devlet polisi, bu gözü dönmüş canileri durdurmak için değil, korumak için kullanılmıştır" (*Milliyet*, 27 Aralık 1969).

MHP lideri Alparslan Türkeş, 1969 yazında yaptığı bir açıklamada kumanda ettiği komandoların eylemleri için "Bu, Türk milletinin varlık mücadelesi, ölüm kalım savaşıdır. Anarşiye, komünizme ve diğer bölücü hareketlere ordusuyla, polisiyle, gençliğiyle, bütün millet elbette karşı duracaktır," derken (*Milliyet*, 28 Ağustos 1969) komandoların devletin değişik katmanlarındaki silahlı ve yasal güçleriyle nasıl bir birliktelik içinde olduğunu dillendirmiş oluyordu. Toplumsal muhalefet sonraki yıllarda hep yapılacağı gibi *komünizm, bölücülük, anarşi* sözcükleriyle kodlanıyor ve millî bir hezeyanla, bir *beka alarm*ıyla yok edilmek üzere hedefe konuluyordu. Mesele *milletin varlığı-yokluğu* ekseninde ortaya konunca devlet ile kendilerini *son Türk devletinin muhafızları* olarak gören siyasal yapılanmaların her yolu deneyerek ve güçlerini eşgüdümlü bir şekilde birleştirerek amansız bir toplumsal linçe girişmelerinin meşruiyet zemini kurulmuş oluyordu. Türkeş'in bu beyanından kısa bir süre sonra, Adana Kuruköprü Meydanı'nda bir yanında ülkücü komandolar ve bir yanında da mehter takımıyla gövde gösterisi yap-

ması, komandoların toplumun sahnesine bir vurucu tim olarak çıkacaklarının en bariz habercisiydi.

Ülkücü Komandoların durmak bilmeyen siyasal şiddet eylemlerinin ilk doruk noktası, Taylan Özgür adlı devrimci gencin 23 Eylül 1969'da İstanbul Beyazıt'ta sokak ortasında kurşunlanarak öldürülmesiydi. Taylan Özgür, siyasal cinayetler serisinin ilk kurbanıydı. Bu cinayeti, 14 Aralık 1969'da Yıldız Teknik Üniversitesi öğrencisi Battal Mehetoğlu'nun vurularak öldürülmesi izledi. 24 Aralık 1970'te Dev-Genç üyesi Nail Karaçam Ankara Fen Fakültesi önünde bir cinayete kurban gitti. 27 Aralık'ta Ankara Hukuk Fakültesi öğrencisi İlker Mansuroğlu üniversite önünde vuruldu ve ertesi gün hayatını kaybetti. Toplumu korkuya dayalı olarak sindirmeyi hedefleyen siyasal cinayetlerin ardı arkası kesilmedi. 23 Ocak 1971'de TİP Amasya İl Başkanı Şerafettin Atalay'ın canı, evinin önünde kurşunlanarak alındı. 13 Nisan 1971'e gelindiğinde öldürülen üniversite öğrenci sayısı on bire yükselmişti. Bu acı bilançonun açıklandığı gün, on kadar ülkücü Komando Ankara Tıp Fakültesi'ne bir kamyonla gelerek baskın düzenledi ve teğmen tabip Dr. Necdet Güçlü'yü herkesin gözleri önünde alnının ortasından vurarak öldürdüler. Ülkücüler, kaçırdıkları iki üniversite öğrencisine ise işkence ettiler. Şiddetin ulaştığı boyut korkunçtu. Bunun kadar korkunç olan bir başka gerçek ise faillerin neredeyse kural olarak yakalanamıyor olmasıydı.

Yakalanmayan failler, eylemlerini bombalı saldırılarla sürdürdüler. 13 Ocak 1971'de yönetim kurulu toplantı halindeyken bombalanan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)Ankara Şubesi, saldırıların ilk hedefi oldu. Sonrasında ilerici öğretim üyelerinin evlerine, öğrenci yurtlarına, sendika binalarına, derneklere peş peşe bombalar atıldı. Bunların yanı sıra ABD menşeli Tuslog şirketi ve Türk-Amerikan Derneği genel merkezi dinamitlendi, ABD'lilerin oturduğu evlerin önüne dinamit lokumları yerleştirildi, bazı polis karakollarının önüne bombalar bırakıldı. Elçilik binalarına ve bu binalarında görev yapan polislere yönelik saldırılar birbiri peşi sıra geldi. Bombalı ve dinamitli saldırıların ilginç bir yanı da vardı. Öğretim üyelerinin evlerine, yurtlara, üniversitelere, sendikalara ve derneklere atılan bombalar, yerleştirilen dinamitler patlar ve can yakarken, Amerikalıları ya da polisleri hedef alan bombalar patlamadan bulunuyor, imha ediliyor ve herhangi bir zarara yol açmıyordu. Ancak bu eylemler basına yansıtılarak bunların Amerika ve devlet aleyhtarı solcuların işi olduğuna ilişkin bir algı yaratılmak isteniyordu. Bunun sıradan bir tesadüf olamayacağı apaçıktı ve bu, Bülent Ecevit tarafından şu sözlerle değerlendirilmişti: "Bombaları ve dinamitleri ... özellikle yabancıların evlerine koyanlar bir türlü yakalanmamakla beraber, bu patlayıcı maddeler, genellikle, patlamadan önce bulunabilmektedir ... son haftalarda büsbütün şiddetlenen olaylarda devlet güçlerinin rolü olduğuna inan-

mak için, ortada ciddî nedenler, kuvvetli belirtiler vardır" (*Cumhuriyet*, 15 Ocak 1971).

Devlet tarafından desteklenip himaye edilen bombalama eylemlerinin belli başlı iki hedefi olduğu anlaşılıyordu. Bir yandan meydanlardaki halka; evlerine ve işyerlerine dönmeleri, seslerini kesmeleri, aksi takdirde patlayan bomba ve dinamitlerin bir gün kendilerini de hedef alabileceği mesajı veriliyordu. Diğer yandan da devletin olağan aygıtlarının şiddeti önlemekte yetersiz kaldığına ilişkin bir kanaat yaratılıyordu ki şiddeti önleyebilecek güçteki devlet aygıtları olağandışı bir şekilde harekete geçsin. Tabii ki, bu güç de, sadece devlette değil, toplumun tümünde en büyük güç olan ordu olabilirdi. Bombalama ve dinamitleme eylemlerinin halkın ödünü patlatarak yarattığı korku ikliminde ordunun üst kademeleri kendilerine çıkarılan davetiyeyi almakta gecikmediler. Sözgelimi, 10 Mart 1971'de yapılan ve tam altı saat süren TSK Genişletilmiş Komuta Konseyi toplantısında Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç şöyle diyordu: "Hiç kimsenin endişesi olmasın ki, [TSK'yı] ... temsil etmek mevkiinde bulunanlar vazifelerini müdriktirler ve Türkiye'yi bir tehlikenin kucağına atmayacaklardır. Gereken her şey zamanında yapılmaktadır. Bundan sonra gerekenler de yine zamanında yapılacaktır" (*Milliyet*, 11 Mart 1971). Orgeneral Tağmaç'ın sözleri, orduya çıkarılan davetiyeye verilen olumlu mesajdan başka bir anlama gelmiyordu. Bu, sadece iki gün sonra gerçekleştirilecek askerî darbe tarafından kanıtlanacaktı.

Askerler

12 Mart'ta gerçekleştirilecek darbeden çok önce hükümet ile ordu arasındaki ilişkilerin normal biçimlerde yürümediği, Ordunun Hükümet karşısında hiyerarşik olarak altta ve tabi konumda olsa bile güçler dengesinde üstün bir yerde bulunduğu ve inisiyatifi hükümetin elinden parça parça koparıp aldığı belirgin bir şekilde görülmüş, bu belirginlik gitgide açık bir hal almıştı. Bu bağlamda iki önemli olayı hatırlatmak yerinde olur. Birinci olay 1966'da Cumhurbaşkanı affıyla Kayseri Cezaevi'nden salıverilen Bayar ve arkadaşlarının anayasa gereğince siyaseten yasaklı konumda oluşlarına son verilmesine yönelik siyasî adımlarla ilişkiliydi. Ekim 1969 yapılacak genel seçimlerden önce AP lideri Demirel ile CHP lideri İnönü, bir af kanunuyla Bayar'ın siyasal alana dönüşünü sağlamak için karşılıklı mutabakata varmışlardı. Af teklifine ilişkin görüşmelerin başlangıcı, DP'nin iktidara geldiği tarih olan 14 Mayıs'a denk getirilmiş ve böylelikle siyasî bir mesaj verilmesi de amaçlanmıştı. Aynı gün İnönü ile Bayar Pembe Köşk'te bir görüşme yapmışlar, basına el ele poz vermişlerdi. Gelgelelim, bu görüşmenin hemen ardından Ordudan gelen negatif sinyaller cumhurbaşkanı, genelkur-

may başkanı ve TBMM başkanı arasında bir görüşme trafiği başlatmış, bu trafik de Ordunun siyasî affa taraftar olmadığını kamuoyuna hissettirmişti. Cumhurbaşkanının Genelkurmay ve Kuvvet Komutanlarıyla yaptığı toplantıda Ordunun af karşısındaki pozisyonu net bir şekilde orta çıkmış, durum Başbakan Demirel'e de iletilmişti. Bu durumda CHP lideri İnönü sorunun Ordu ile Hükümet arasında olduğunu açıklayarak işin içinden sıyrılmış, bir anda ordu ile karşı karşıya kalan Demirel ise "Siyasî hakların iadesi vazifemiz de, orduyu rencide etmemek vazifemiz değil mi" diyerek durumu normalleştirmeye çalışmıştı (*Milliyet*, 22 Mayıs 1969). Gelgelelim, başbakanın bu sözleri, siyasal alanda Orduya genişçe bir yer açacak, Başbakan Demirel'in anılan beyanının ardından af teklifi AP grubunun oylarıyla geri çekilecek, siyasetçilerin geriye doğru üst üste attıkları bu adımlar siyasal hayatta son sözü söyleyecek olanın TSK olduğunu gösterecek ve bu gerçeği siyasal aktörlerin tümüne olduğu kadar topluma da bir kez daha ve açıkça hatırlatacaktı. Gerek Ordunun siyaset üstü ya da dışı olduğuna, gerekse de Türkiye'de Ordu ile siyaset kurumları arasındaki ilişkilerin olağan seyrinde yürüdüğüne ilişkin tüm inançlar, tüm beyanlar ve tüm açıklamalar bir anda inandırıcılığını yitirmişti.

Ordunun olağandışı hamlelerle siyasal üstünlüğü ele geçirmesi toplumun hiçbir kesiminin ülke yönetiminden hoşnut olmadığı, bu hoşnutsuzlukların sınıfsal yatkınlıklara göre dile getirildiği ve atılan hiçbir adımın, yapılan hiçbir açıklamanın toplumun farklı katmanlarından yükselen sesleri susturamadığı koşullarda meydana geldi. Toplumsal uğultu süregiderken siyasal sistem biriktikçe kronikleşen sorunlara kendi içinden bir çözüm üretemiyordu. Demirel'in lideri olduğu AP sanayi burjuvazi liderliğinde kurulan tarihsel bloku bir arada tutma yeteneği yitireli çok olmuştu. Partisine yeni bir soluk getirmek isteyen Bülent Ecevit'in *Ortanın Solu* hareketi ile Kemal Satır'ın başını çektiği gelenekselcilik arasındaki mücadelenin sonuçlanmadığı koşullarda, CHP de bir siyasal seçenek haline gelemiyordu. Erbakan'ın MNP'si olsun, Turhan Feyizoğlu'nun GP'si olsun, Alpaslan Türkeş'in MHP'si olsun ya da perde gerisinde Celal Bayar'ın bulunduğu Demokratik Parti olsun Türkiye kapitalizmini yakalandığı fırtınadan güvenli bir limana getirebilme potansiyeli taşımıyordu. Bununla beraber ayrı ayrı derelerin birleşip güçlü bir nehir gibi akmasından çok, güçlü bir nehir gibi akmaya başlamışken farklı derelere bölünerek debisi azalan, çekim gücü ve etkisi gitgide yiten sosyalist sol da kapitalizmin aşılmasına öncülük edecek bir görünüm sergilemiyordu.

Çözüm, siyasetin içinden üretilemeyince, siyaset dışı çözüm mekanizmaları adın adım kuruluyordu. Vakit 12 Mart 1971'deki darbeye doğru hızla yaklaşırken yaşanan bir başka gelişme, hükümetin siyasal inisiyatifi bütü-

nüyle yitirdiğini, Ordunun ise siyaseti tümüyle kontrol altına aldığını hiçbir şüpheye meydan vermeyecek şekilde kanıtladı. Bu gelişme, 22 Ocak 1970'te yapılan ve sekiz buçuk saatlik süresiyle o zamana kadarki MGK toplantıları içinde zamansal bakımdan en uzun olan MGK toplantısının çıkışında yaşanan durumla ilişkiliydi. Normal koşullarda MGK toplantılarının ardından gazetecilere bilgi vermek üzere başbakanın mikrofon karşısına geçmesi gerekiyordu. Ancak gazetecilerin karşısına bu kez geçen isim MGK Genel Sekreteri Org. Emin Alpkaya oldu. Org. Alpkaya, gazetecilerin "Paşam, bildiğimize göre kurulun sözcüsü Başbakandır. Acaba kimin adına açıklama yapılacaktır?" sorusunu, "Kurul ... benim açıklama yapmamı kararlaştırdı," diye cevaplayınca (*Cumhuriyet*, 23 Ocak 1970) ordunun artık başbakanı, hükümeti ve diğer tüm siyasal müesseseleri büyük ölçüde devre dışı bırakmış olduğu, siyasette bunların hepsinden üstün bir hale geldiği de görülmüş oldu.

1970 yılının son aylarında, devletin güvenlik güçleri toplumsal muhalefetin önünü kesmek için çabalar, onlar tarafından desteklenen para-militer güçler toplumsal muhalefeti dağıtıp parçalamak için tüm enerjisini harcar ve toplumsal atmosferin gerilimi durmaksızın yükselirken yaşanan bir başka gelişme ise Türkiye'nin hızla askerî bir darbeye doğru sürüklendiğini apaçık etti. Bu olay, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Muhsin Batur'un Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a yedi sayfalık bir mektup vermesiydi. Aslında bu mektup, bir muhtıra niteliği taşıyordu. Zira, bir kuvvet komutanı devlet başkanını "anarşik duruma el koyması" için uyarıyor ve onu "parti liderlerini yuvarlık bir masa etrafında toplamaya" davet ediyordu (*Milliyet*, 12 Aralık 1970). Hava Kuvvetleri Komutanı Batur'un genelkurmay başkanını, millî savunma bakanını ve başbakanı aşarak doğrudan cumhurbaşkanını muhatap alması, devlet hiyerarşisinin parçalanması demekti. Mektup basına sızdığında, durumu gören herkes artık bir askerî darbenin gelmekte olduğundan emin gibiydi.

12 Mart yaklaşırken bir askerî darbenin gelmekte olduğuna ilişkin genel bir kanaat oluşmuş olsa bile siyasal alana indirilecek darbenin Ordunun hangi kanadından geleceği ve biçiminin ne olacağına ilişkin belirsizlik vardı. Çünkü Talat Aydemir'in başarısız darbe girişimlerinin ardından Ordu içinde cunta kurma ve darbe arayışları sona ermemişti. Bu arayışların en önemlilerinden biri, Korgeneral Cemal Madanoğlu etrafında şekillenen arayıştı. *Madanoğlu Cuntası* olarak da bilinen bu oluşumun özelliği, sivil aydınları da içermesi ve onların kurduğu programatik çerçeveyi sahiplenmesiydi. Darbenin sivil kanadında öne çıkan isim olarak *Yön* dergisinin kurucusu ve başyazarı Doğan Avcıoğlu vardı. Avcıoğlu, *Yön*'den sonra çıkardığı *Devrim* dergisinde askerî bir darbe yoluyla iktidara gelecek devrimci hükümetin izleyece-

ği sosyalizan bir programı ayrıntılarıyla yazıp ortaya koymuştu – bu programın ayrıntılarına *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi* başlıklı çalışmamda yer vermiştim.

Askerî kanadına Madanoğlu'nun, sivil kanadına da Avcıoğlu'nun liderlik ettiği cunta, MİT tarafından izlenmiş, içine Mahir Kaynak adlı ajan sokularak kontrol altına alınmaya çalışılmış ancak bu istihbarat faaliyeti KGB'nin karşı istihbaratıyla bir ölçüde fark edilmişti. Madanoğlu Cuntası, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur veya Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in başa geçmeyi kabul etmesi durumunda 9 Mart 1971 günü hükümeti devirmeye yönelik hazırlıklarını hızla sürdürdü fakat bu komutanlardan hiçbirinin *düğmeye basma* inisiyatifini almaması sonucunda hedefine varamadı. Batur ve Gürler, Genelkurmay Başkanı Tağmaç ve komuta kademesinin diğer üyeleriyle birlikte saf tutunca *9 Mart Darbesi* olarak da anılan girişim hayata geçirilemedi. Beri yandan 9 Mart Cuntası'nın liderleri kendi harekât planlarının Korgeneral Atıf Erçıkan tarafından Tağmaç ekibine açıklandığını düşündüler. 9 Mart Darbesi akim bırakıldıktan sadece üç gün sonra 12 Mart Darbesi'nin gerçekleştirilmesi ve sonrasında 9 Mart Darbe hazırlığıyla ilişkili olan herkesin derece derece cezalandırılması bu düşüncenin somut karşılıklarının olduğunu gösteriyordu. Korgeneral Erçıkan'ın evinin Dev-Genç'in üst düzey yöneticilerinden Ruhi Koç ve 69 Deniz Subayı Hareketi'nin önderi Sarp Kuray tarafından bombalanması, 9 Mart Girişimi'yle bağlantılı radikal subayların hıncının dışavurumuydu. İçinden geçtiği karmaşık süreç ne olursa olsun en nihayetinde Ordunun olağan hiyerarşisine uygun bir şekilde yapılan 12 Mart Darbesi siyasal ve sivil toplumu yeniden biçimlendirmenin ve yanı sıra ordu içinde sol düşüncelere açık radikalizmi bertaraf etmenin belirleyici hamlesi olarak da tarih sahnesine düştü.

12 Mart Darbesi'nin biçimi, işbaşındaki Süleyman Demirel Hükümeti'nin düşürülmesine yönelik verilmiş bir muhtıra şeklindeydi. Üç maddelik muhtıra, siyasetin yeniden dizayn edilmesinin neden gerekli olduğunu, bu gerekliliğin nasıl yerine getirebileceğini, gereken yapılmazsa sorunun nasıl çözüleceğini bildiriyordu. Siyaset yeniden dizayn edilmeliydi; çünkü ne hükümet ne de parlamento toplumun karşı karşıya bulunduğu sorunları çözebilmişti; bu kurumlar, bilakis, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğini ağır bir tehlikenin içine düşürmüştü. Siyasetin yeniden dizaynı olağan biçimlerinden başka bir başka biçimle, partiler üstü bir anlayışla ve partileri aşan bir siyasal kurumsallaşmayla halledilmeliydi. Eğer bu gereklilik yerine getirilmezse TSK, idareyi doğrudan doğruya ele alacaktı. Muhtıra, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç tarafından Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a, görevlendirilmiş subaylar tarafından Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun'a ve TBMM Başkanı Sabit Osman Avcı'ya teslim edildi. Eşzamanlı olarak da TRT

Haber Merkezi'ne ulaştırıldı. Muhtıra TRT radyolarında, kısa bir süre sonra da TBMM'de okundu. Muhtırayı radyodan dinleyen Başbakan Demirel, aradan birkaç saat geçmeden istifa etti. Böylelikle 12 Mart Muhtırası'nın ilk ve ivedi hedefine ulaşılmış oldu.

12 Mart, şemailine bakıldığında askerî bir darbeye benzetilememişti. Zira askerler idareyi doğrudan doğruya ellerine almamışlar, parlamentoyu kapatmamışlar, siyasal partileri yasaklamamışlar ve liderlerini tutuklamamışlardı. Cumhurbaşkanı görevine devam ediyor, parlamento yerli yerinde duruyor, istifasını sunmuş olsa bile yerine bir başkası gelene kadar Demirel'in başbakanlığı ve kabinesinin de görevi devam ediyordu. Buna karşılık yapılan şey kesinlikle bir darbeydi. Çünkü TSK kendi iradesini seçimle işbaşına gelmiş parlamentoya, hükümete, cumhurbaşkanına ve topluma dayatmış, TBMM'de büyük harflerle yazılı bulunan *Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir* sözünün ancak bir laftan ibaret olduğunu ilan edercesine egemenliği kendi ellerine almış, *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmetleri Kanunu*'nun anayasadan üstün bir belge olduğunu kabzasını tuttuğu silahın gücüyle herkese kanıtlamıştı. Çiğnenip bir kenara konan anayasa, egemenlik hakkı gasp edilen parlamento, yürütme gücü elinden alınan hükümet ancak ve sadece askerî bir darbenin göstergesi olabilirdi.

Sonra

12 Mart Darbesi'nden sonra yeni hükümet hemencecik kurulamadı. Demirel (32.) Hükümeti, devlette süreksizlik olamayacağı için kerhen bir süre daha görevde kaldı. Başbakan sıfatıyla kendisi ve millî savunma bakanı darbeden dört gün sonra çok önemli bir kararnameye imza attılar. Beş general, bir amiral ve otuz beş albay emekli edildi. Bu adımla ordu içinden gelebilecek karşı darbe ihtimalleri bertaraf edildiği gibi, radikal subaylar da büyük ölçüde tasfiye edilmiş oldu. Cumhurbaşkanı Sunay yeni hükümeti kurma görevini 19 Mart'ta CHP Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'e vereceğini açıkladı. Ancak bunun bir koşulu vardı. Koşul, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Cihat Alpan tarafından Nihat Erim'e gönderilen mektupta belirtilmişti: Erim, üyesi olduğu CHP'den istifa etmeliydi. Mektubu alır almaz CHP'den istifa eden Erim, kendisinden beklenen hükümeti ancak 26 Mart günü açıklayabildi. Yirmi beş sandalyeli hükümetin sadece on biri parlamento içindendi, geri kalan bakanlar ise parlamento dışındaki bürokratlardan, öğretim üyelerinden ve uzmanlardan seçilmişti. Erim (33.) Hükümeti 7 Nisan günü TBMM'den güvenoyu aldı. Darbe ile yeni hükümetin göreve başlaması arasında neredeyse bir aylık süre vardı. Bu süre temsil krizine getirilen zoraki ve geçici çözümün ancak sancılarla ve ağır ağır ilerleyebildiğinin bir göstergesiydi.

I. Erim (33.) Hükümeti'nde 1971 yılı sonuna kadar sürekli sarsıntılar, çatlamalar ve bakan değişikleri oldu. Sonbaharda Erim ile Demirel arasında çıkan anlaşmazlık AP'li bakanların hükümetten çekilmesi ve buna karşılık olarak Erim'in de başbakanlıktan istifa etmesiyle sonuçlandı. Temsil krizindeki bu derin çatlak devletin tepesinden gelen müdahalelerle güçbela sıvandı. Erim'in istifası kabul edilmedi ve AP'li bakanlar da çekilme kararlarını geri almak durumunda kaldılar. Temsil krizinin bu uğrağı böylelikle atlatılmışken aralık ayı başında aralarında iki başbakan yardımcısının da bulunduğu on bir bakan "kalkınma hamlelerinin Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirilme imkânı kalmadığı" gerekçesiyle istifa etti. Bunun üzerine Erim, ikinci kez istifa etti. Kriz önlenemiyor, fakat hükümet dümeninin yekesini tutmak için Erim'den uygun bir aday da çıkarılamıyordu. Hükümeti kurma görevi yeniden ona verildi. Erim, ikinci (34.) hükümetinin yarısını parlamento dışından oluşturdu. Ancak 22 Aralık'ta güvenoyu alan Erim, siyasal parti liderleriyle yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle 17 Nisan 1972'de, yani sadece dört ay sonra, başbakanlıktan bir kez daha istifa etti. Yerine önce vekâleten, sonra asaleten Millî Savunma Bakanı Ferit Melen atandı. Melen (35.) Hükümeti de ancak bir yıl iş başında kalabildi. O çökünce yerine eski Ticaret Bakanı Naim Talu tarafından (36.) hükümet kuruldu. Bu hükümet 14 Ekim 1973'te yapılan seçimlere kadar iş başında kaldı. Onun ömrü de bir yılı bulamadı. 12 Mart Darbesi ile darbe sonrası ilk genel seçimler arasında geçen yaklaşık iki buçuk yıllık sürede tam dört farklı (33, 34, 35 ve 36.) hükümet(ler) kuruldu. Bu tablo, temsil krizinin savuşturulamadığını, temel yapı ve üst yapıdaki kronik sorunlar için aranan çarenin bulunamadığını gösteriyordu. Bununla birlikte, kurulan ve yıkılan hükümetlerin hepsi Türkiye kapitalizminin tıkanıklıklarını açacak, toplumun alt katmanlarından gelen hareketliliği durduracak, hâkim sınıfların taleplerini karşılayabilecek adımlar atmak zorundaydılar. Bu adımlar, ekonomide, hukukta, basında, kültür hayatında, düşünce dünyasında, siyasette ve sivil toplumda atılması beklenen adımlardı. Şimdi, *12 Mart Rejimi* olarak da adlandırılan süreçte bu doğrultuda neler yapıldığını görelim.

Yasalar

Darbeler ancak yürürlükteki hukuk sistemi çiğnenerek yapılır. Zira hiçbir düzen kendi hukukunda darbeye cevaz vermez. Buna karşılık darbeler başarıyla icra edildikleri andan itibaren kendi hukuklarını yaratırlar. Bu yaratım süreci baştan aşağı yeni bir hukuk düzeni kurmak şeklinde de olabilir, mevcut hukukî çerçevede gerekli tadilatları yapmak şeklinde de. 12 Mart Darbesi'nin ardından ikinci yol izlendi ve yürürlükteki hukuk sisteminde

önemli tadilatlar yapıldı. Bu bahiste esas sorun anayasaydı. 1961 Anayasası gerek hâkim sınıflar gerekse de sözcüleri tarafından Türkiye kapitalizmiyle uyumlu bir anayasa olarak görülmüyor, onun Türkiye toplumunun bedenine bol geldiği iddia ediliyor, kimi zaman da özgürlükçü bir anayasanın Türkiye için bir *lüks* olduğu iddia ediliyordu. Büyük sermayenin büyük sözcülerinden İstanbul Sanayi Odası Başkanı Ertuğrul Soysal, darbenin hemen ardından "Ekonomik açıdan geri kalmış bir ülkeyiz. Fakat 1961 Anayasamız, Batı Avrupa'nın birçok ülkelerine model olacak ilerilikte kaleme alınmıştır," diyordu (*Milliyet*, 21 Mart 1971: 7). Başbakan Nihat Erim de büyük sermayenin yaklaşımını kendi üslubuyla tekrar ediyor, 1 Mayıs 1971'de gazetecilerle yaptığı toplantıda aynen şöyle söylüyordu: "Türkiye Anayasası birçok Avrupa ülkesinin anayasasından daha liberal bir anayasadır. Türkiye böyle bir lüksü kaldıramaz" (*Milliyet*, 2 Mayıs 1971: 1). Nihat Erim, ülke kapitalizminin geriliği ile anayasanın ileriliği arasındaki bu çelişkinin hâkim sınıfların istediği şekilde çözülmesi için gerekli tadilatların hızla yapılacağını ise şöyle müjdeleyecekti: "Kanunlarda yenilik, değişiklik yapmak gerekirse göz kırpmadan ve vakit geçirmeden yapılacaktır" (*Milliyet*, 24 Mayıs 1971).

1961 Anayasası, 1971-1973 döneminde üç kez değiştirildi. En önemli değişiklik sırasında, 1961 Anayasası'nda sıkıyönetim koşullarında yapılması planlanan değişikliklere karşı eleştirel bir tutum sahibi olan Tarık Zafer Tunaya, Bülent Nuri Esen, Muammer Aksoy, Bahri Savcı ve Mümtaz Soysal gibi anayasa hocaları gözaltında tutuldular.

Bülent Tanör'ün *İki Anayasa* adlı kitabında belirttiği gibi, 12 Mart rejimi altında yapılan anayasa değişikliklerinin iki ana ekseni vardı. Bu eksenlerden ilki *temel hak ve özgürlükler*di. İkincisi ise *devlet iktidarının işleyişi*ydi.

Birinci eksendeki değişikliklerin özü temel hak ve özgürlüklerin aşırı derecede sınırlandırılmasıydı. Kamu çalışanlarının sendika kurabilmeleri, öğretim üye ve yardımcılarının siyasî partilere üye olabilmeleri yapılan anayasa değişiklikleriyle imkânsızlaştırıldı. Bu yöndeki değişiklikten ötürü *Teknik Elemanlar Sendikası* (TEKSEN), *Üniversite Asistanları Sendikası* (ÜNAS), *Türkiye Öğretmenler Sendikası* (TÖS) gibi örgütlenmelerin varlığına son verildi. Küçük olmakla birlikte radikal partilerin siyasal etkileri azaltılmaya çalışıldı, bunların Hazine yardımından yararlanmaları ve Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açabilmeleri engellendi. 1961 Anayasası'nda kural olan özgürlük istisna, istisna olan sınırlama ise kural haline getirildi. Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanma sebepleri çoğaltıldı. Hak ve özgürlüklerin sınırlanmasında yargıç güvencesinden uzaklaşılarak yürütme ve idare yetkilendirildi. Kişi güvenliği kısıtlandı, ödev ve yükümlülükler genişletildi. Sıkıyönetim ilan koşulları esnetilerek olağanüstü rejime geçiş kolaylaştırıldı. Askerî

yargının sıkıyönetim mahkemelerinde sivilleri yargılaması mümkün kılındı. Yargı birliğini bozan *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* (DGM) yaratıldı.

İkinci eksendeki değişikliklerin özü ise devlet iktidarının ve askerî otoritenin güçlendirilmesiydi. Yapılan anayasa değişiklikleriyle askerî yargı, sivil yargı aleyhine genişletildi. Askerlerin idarî işlemlerinin yargısal denetimi Danıştay'dan alınarak Askerî Yüksek İdare Mahkemesi'ne verildi. Millî Güvenlik Kurulu'nun statüsünde değişiklikler yapılarak bu kurulda kuvvet komutanlarının ağırlığı artırıldı. Yürütme organı güçlendirilirken yasama organı zayıflatıldı. Ayrıca yürütme içindeki özerk kuruluşların (üniversiteler ve TRT gibi) özerklikleri azaltıldı ya da ortadan kaldırıldı.

Her iki eksendeki anayasa değişikliklerinin hedefi, ezilen sınıfların hak arama mücadelelerini ve örgütlenmelerini yasal bir çerçeveye sahip kılan hükümlerin ya ortadan kaldırılması ya da iyice sınırlandırılması, buna karşılık ezilen sınıfları tahakküm altına alabilmek için devletin baskı aygıtlarının tahkim edilmesi ya da güçlendirilmesiydi.

Operasyonlar

Hukuk düzeninde devletin güçlendirilip birey ve toplumun zayıflatılmasına paralel olarak toplumsal muhalefetin susturulması, öncülerinin en ağır şekilde cezalandırılmasına yönelik hamleler de rejim tarafından adım adım hayata geçirildi. Başbakan Erim, 23 Nisan Ulusal Egemenlik Bayramı vesilesiyle radyo ve televizyonda yayınlanan konuşmasında toplumsal muhalefeti ve onun en ön taraftaki uçlarını kastederek "... Türk Devletini bütün heybetiyle karşılarında bulacaklardır... Alınacak tedbirler balyoz gibi kafalarına hemen inecektir," dedi (*Milliyet*, 23 Nisan 1971). Bu tümce, Erim hükümetlerinin toplumsal muhalefet karşısında izleyeceği çizginin işaret fişeği gibiydi. Nitekim çok kısa bir süre 26 Nisan'da on bir ilde sıkıyönetim ilan edildi. "Vatana ve Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma" olduğu gerekçesiyle sıkıyönetim ilan edilen iller şunlardı: Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Zonguldak, Kocaeli, Sakarya, Eskişehir, Diyarbakır, Hatay, Siirt. Sıkıyönetim haritasına bakıldığında amacın toplumsal hareketliliğin doruklarda olduğu illerde asayişi berkemal eylemek olduğu anlaşılıyordu. Sıkıyönetim ilan edilen illerde devletin silahlı güçleri gövde gösterisi yapıyor, sıkıyönetim komutanlarına geniş yetkiler tanınıyor, geceleri sokağa çıkma yasağı ilan ediliyor, polis ve jandarma sıkıyönetim komutanlıklarının emrine veriliyor, gözaltı süresi otuz güne çıkarılıyor ve böylelikle hayatta devletten başka bir otoritenin olamayacağına, devlet otoritesine karşı gelinemeyeceğine ilişkin bir toplumsal kanaat yaratılmak isteniyordu. Burjuva demokrasisinin kendi içinde rızaya dayalı temsil mekanizmalarıyla sağlanamayan toplumsal

onay, devletin zorlama aygıtlarıyla sağlanmaya çalışılıyordu. Yollara düşmüş halkın önü sıkıyönetim ilanıyla birlikte subay postalı, savaş tankı, jandarma dipçiği ve o zamanlar halk dilinde Cemse diye söylenen GMC marka askerî araçlarla kesiliyordu.

26 Nisan'daki sıkıyönetim ilanının ardandan kendini yeni koşullara uyarlamaya çalışan devrimci hareket ilk büyük eylemini İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'u kaçırarak yaptı. 17 Mayıs 1971'de Mahir Çayan, Ulaş Bardakçı, Hüseyin Cevahir, Ziya Yılmaz ve Oktay Etiman'dan oluşan bir grup devrimci Elrom'u İstanbul Harbiye'de yaşadığı apartmandan kaçırdılar. Hemen ardından THKP ve THKC 1 Nolu bildirilerini yayımlayarak Elrom karşılığında öne sürdükleri isteklerini hükümete ilettiler. 20 Mayıs günü saat 17.00'ye kadar içerideki devrimcilerin serbest bırakılmaması durumunda Elrom'un kurşuna dizileceğini bildirdiler. Hükümet, bu bildiriye kendi bildirisiyle cevap verdi. Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş tarafından radyoda okunan bildiri, devletin hiçbir şekilde pazarlık etmeyeceğini, adam kaçıranlar, bunlara yardım edenler, teşvik edenler, yerlerini bildikleri halde söylemeyenler hakkında idam cezasını öngören bir kanun çıkarılacağını duyurdu.

Elrom için tanınan sürenin sona ermesinin ardından İstanbul'da neredeyse bütün evler didik arandı, aramalarda tam 25 bin asker ve polis görev yaptı. Ardından tüm yurtta bir gözaltı furyası başladı. Gözaltılar özellikle aydınları hedef alıyordu. 1. Ordu ve Sıkıyönetim Komutanlığı'nın yayımladığı bildirilerle adları ilan edilen aydınların en kısa sürede teslim olmaları istendi. Bu listelerde ülkenin önde gelen öğretim üyeleri, edebiyatçıları, sanatçıları, siyasetçileri, gazetecileri ve yazarları vardı. Bir sıkıyönetim komutanın ülkenin önde gelen profesörlerinin, edebiyatçılarının, gazetecilerinin adlarını sanki birer katilmişçesine gazetelerin birinci sayfalarından ifşa etmesi ve onları teslim olmaya çağırması 12 Mart rejiminin nasıl bir yıldırı dalgasıyla ilerleyeceğinin apaçık işaretiydi. Bu işaretin ardından peş peşe gözaltına almalar, tutuklamalar ve aydınları işkenceye çekmeler başladı. Prof. Tarık Zafer Tunaya, Prof. Dr. Muammer Aksoy, Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. İsmet Sungurbey, Prof. Dr. Mümtaz Soysal, Prof. Dr. İdris Küçükömer, Prof. Dr. Doç. Dr. Çetin Özek, Asistan Bülent Tanör gibi öğretim üyeleri içeri alındı. Yaşar Kemal ve eşi Tilda Gökçeli, Samim Kocagöz, Azra Erhat, Vedat Günyol, Emil Galip Sandalcı, Yılmaz Güney ilk yakalanan edebiyatçı ve sanatçılar arasındaydı. İşçi sınıfının liderleri sendikacı Kemal Türkler, Kemal Sülker, Kemal Nebioğlu ile TÖS Genel Başkanı Fakir Baykurt derhal tutuklandı. Türkiye basınının en sürükleyici kalemleri arasında yer alan İlhan Selçuk, Çetin Altan, Uğur Mumcu, İlhami Soysal, Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüpoğlu gibi isimler kodese konuldu. Behice Boran, Sadun Aren, Tarık Ziya Ekinci, Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Mihri Belli, Ahmet Say, Kemal Burkay, Meh-

di Zana gibi sosyalist solun önde gelen Türk ve Kürt siyasetçileri ilk hamlede yakalanan veyahut hakkında yakalama emri çıkarılan isimler arasındaydı.

Gözaltına almalar ve tutuklamalar öyle bir boyut kazanmış, öyle bir korku iklimi yaratmıştı ki, TBMM'de 25 Mayıs günü on bir ildeki sıkıyönetimin iki ay daha uzatılması oylanırken CHP adına konuşan Milletvekili Necdet Uğur, 12 Mart rejimiyle ilgili tarihî bir gerçekliği dile getirerek tutuklamaların neredeyse "bütün okur yazarları" kapsayacak bir boyuta ulaştığını söyleyecek ve ekleyecekti: "Öğretmenler, profesörler aleyhinde her türlü cesareti kıracak davranışlar bir an evvel son bulmalıdır" (*Milliyet*, 26 Mayıs 1971: 1, 9). Gelgelelim, 12 Mart rejiminin aydın düşmanlığını dalga dalga yayma çabası hiç eksilmedi. Öğretim üyeleri, sanatçılar, edebiyatçılar, yazarlar ve öğretmenler üzerindeki baskılar hiç durmadı. 12 Mart'ın aydın düşmanlığı aksi sedasını TBMM'de de bulacaktı. 1973 bütçesi görüşmelerinde DP Grubu adına söz alan Kadri Erdoğan, üniversitelerdeki *anarşik olayları* değerlendirirken "Çekeceksin 30-35 profesörün ipini, bitecek bu iş," diyebilecekti.

Efraim Elrom 23 Mayıs 1971 günü Nişantaşı'nda bir evde başına üç kurşun sıkılmak suretiyle öldürülmüş olarak bulundu. Bunun ardından aramalar, ihbarlar ve sürek avları başladı. Kartal Maltepe'de saklandıkları ev ihbar edilen Mahir Çayan ve Hüseyin Cevahir kaçarken çevredeki bir apartmanda ikamet eden bir binbaşının kızı olan on dört yaşındaki Sibel Erkan'ı rehin alarak bir eve sığındılar. O günlerde *Sibel Olayı* olarak anılan ve bütün dünyanın pür dikkat izlediği olay, sıkıyönetimin lehine bir propaganda vesilesine dönüştü; bir kız çocuğunun silahlı devrimciler tarafından rehin alınması kamuoyunun devrimciler aleyhine maniple edilmesinin bir vesilesi oldu. Askerî bir tugayın seferber edildiği rehine olayında Sibel Erkan sağ kurtulurken Hüseyin Cevahir öldürüldü, Mahir Çayan ise yaralı olarak yakalandı. Böylelikle, esas olarak Mahir Çayan'ın kendisi tarafından hayata geçirilmesi planlanan *şehir gerillası* stratejisi sona erdi.

Susturmalar

12 Mart rejiminin karşı saldırısı koordineli bir şekilde siyasal topluma, sivil topluma, çalışma hayatına, basın ve yayın hayatına, eğitim ve öğretim kurumlarına eşgüdümlü ve eşzamanlı olarak dalga dalga yayıldı. Karşı saldırının çerçevesi Başbakan Nihat Erim tarafından şöylece çizilmişti:

> Aşırı sol, Türkiye'de Maoist, Leninist ve Marksist rejim istiyor. Aşırı sağın istediği ise halifeliğin tekrar getirilmesi, sadece dinî dogmalara dayanan bir Anayasa ve siyasî sistemdir. Biz Türk devletinin bu iki yola girmesine izin vermeyeceğiz. ... Biz Türkiye'de yalnız Türklerin yaşadığını kabul ederiz. Ba-

zıları Türkiye'de halkların bulunduğunu söyleyerek milletin bazı bölümlere ayrıldığını söylüyorlar. Bizim anlayışımıza göre Türkiye'de tek bir ulus vardır. Bu da Türk ulusudur (*Milliyet*, 02 Mayıs 1971: 9).

12 Mart rejimi Erim'in sözlerinde de dile geldiği üzere burjuvazinin *aşırı uçlar* olarak nitelendirdiği sosyalist, İslâmcı, Kürt ve kısmen aşırı milliyetçi siyasal oluşumları hedef alarak siyaset oyununu, kendi ufkundaki *normal* öznelerle, *normal* sınırlarda sürdürmek istiyordu. Bununla birlikte, oyun dışına sürülmek istenen asıl özneler sosyalistler ve Kürtler olurken, İslâmcılar ve aşırı milliyetçiler koruyucu-ikaz edici ya da kenara çekici bir muameleye tabi tutuldular. Aşağıda göreceğimiz gibi kapatılan TİP'in yöneticileri hapse atılırken MNP'nin yöneticileri cezaya çarptırılmadılar; Dev-Genç üye ve yöneticileri idamla yargılanırken Ülkü Ocakları yöneticileri genellikle yakalanmadılar, yakalansalar bile kayda değer bir yargılanmaya tabi tutulup cezaya çarptırılmadılar.

Anayasa Mahkemesi, 21 Mayıs'ta MNP'yi oybirliğiyle temelli olarak kapattı ve partinin mal varlığına el konulmasına karar verdi. Buna karşılık partinin liderleri ve yöneticileri hakkında herhangi bir cezai işlem yapılmadı. Parti hakkındaki iddianamede, MNP'nin, ülkeyi şeriat hükümlerine göre yönetmeyi amaçlayan bir topluluk olduğu belirtiliyordu. TİP'in kapatılma süreci ise parti yöneticilerinin gözaltına alınmasıyla başladı. Başta Genel Başkan Behice Boran ve başka parti yöneticileri Mayıs sonlarından itibaren gözaltına alındılar. Anayasa Mahkemesi 20 Temmuz'da partinin kapatılmasına oybirliğiyle karar verdi. Kapatılma kararındaki en önemli neden, TİP'in son kongresinde alınan "Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşadığına" ilişkin karardı. Kapatılmanın ardından, MNP'den farklı olarak parti yöneticileri ağır cezalara çarptırıldılar.

Partilere yönelik kapatma kararlarını siyasal niteliği de bulunan derneklerin kapatılması izledi. 27 Nisan'da Dev-Geç, Ülkü Ocakları ve DDKO kapatıldı. 18 Mayıs'ta Mukaddesatçılar Derneği'nin faaliyetleri sonlandırıldı. 21 Şubat 1971'de başlayan Dev-Genç davasında on üç sanık idamla yargılandı. Adını, siyaset meydanında böylece duyuran urgan, 1972 Mayıs'ında idam sehpasına çıkarılan Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın boynuna geçirilecekti.

Darbenin koyu gölgesi, 12 Mart'ın hemen ardından basın ve yayın organlarının üzerine de düştü. 28 Nisan'da *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazetelerinin yayını on gün süreyle durduruldu; 6 Haziran'da *İttihat* gazetesi, 7 Temmuz'da *Dünya*, *Yeni Asya* ve *Bizim Anadolu* kapatıldı; *Ortam*, *Yankı*, *Demokrat İzmir*'in yayınlarına son verildi. *Akşam*, 17 Şubat 1972'de süresiz olarak kapatıldı. Bunların yanı sıra dönemin sosyalist, devrimci dergi ve gazeteleri ya

mahkeme kararıyla ya da bu gazete ve dergileri çıkaranlar içeri atıldığı için fiilen yayımlanamaz hale geldi. Örneğin, 30 Nisan 1971'de Ankara Sıkıyönetim ve İkinci Ordu Komutanı Semih Sancar tarafından yayımlanan bildiriyle *Devrim*, *İşçi-Köylü*, *Proleter Devrimci Aydınlık*, *Türk Solu* ve *Aydınlık* dergi ve gazetelerinin süresiz kapatıldığı bildirildi. Dönemin önemli sosyalist dergilerinden *Ant*'ın yayını da mayıs ayında İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından süresiz olarak durduruldu.

12 Mart rejimi kitaplar konusunda yasakçı bir çizgi izledi. *Yasak yayın* veyahut *sakıncalı kitap* gibi terimler Türkiye siyasal hayatına bu dönemde hırçın bir şekilde girdi. 1 Temmuz 1972'de 138 kitap için toplatma kararı veren Ankara 3 Numaralı Askerî Mahkemesi, kararının gerekçesinde "Bütün bu kitaplarda komünizm propagandası yapıldığı ve bu kitapların Türk toplumunun anarşik ortama itilmesinde baş rolü oynadığı"nı iddia ediyordu (*Milliyet*, 02 Haziran 1972: 1, 9). "Türk toplumunun anarşik ortama itilmesinde" başrol *kitap*'a verilince, kitaplar ister istemez *baş düşman* olarak görülüyor ve ona göre muamele görüyorlardı. Tarihin ironisi diyebiliriz; toplatılan 138 kitaptan biri de Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* adlı yapıtıydı. Hani daha sonra Millî Eğitim Bakanlığı'nın *100 Temel Eser*'inden biri olarak seçilecek olan yapıt... İstanbul'daki 1. Ordu ve Sıkıyönetim Komutanlığı mahkemeleri Ankara'daki mahkemelerin rekorunu kırarak toplam 278 kitap, dergi ve plağın toplatılmasına karar verdi. Kitaplar düşman ilan edilince onları yazanlar, çevirenler ve yayımlayanlar da haliyle cezalandırılması gereken suçlular olarak görüldü. Şair Can Yücel, *Küba'da Sosyalizm ve İnsanlar* adlı kitabı çevirdiği için tam yedi yıl altı ay hapis cezasına çarptırıldı. Ceza, Yargıtay'ca onanınca şair 29 Kasım 1972'de Toptaşı Cezaevi'ne gönderildi. Habora Yayınları'nın sahibi Bülent Habora Troçki'nin *Sürekli Devrim* kitabını, Sol Yayınları'nın sahibi Muzaffer Erdost Lenin'in *Ne Yapmalı* kitabını ve Bilim ve Sosyalizm Yayınları sahibi Süleyman Ege de Lenin'in *Devlet ve İhtilal* kitabını yayımladığı için yedişer buçuk yıl hapisle cezalandırıldılar.

Kontrgerillalar

Gözaltılar ve tutuklamalar büyük bir hızla sürer, 12 Mart rejimi altında İstanbul, Ankara, Adana ve Diyarbakır Askerî Cezaevi dolup taşarken Türkiye 12 Mart rejimi altında *kontrgerilla* olgusuyla tanıştı. İlhan Selçuk'un *Ziverbey Köşkü* adlı kitabında belirttiği gibi, kontrgerilla; teorisini, ideolojisini, kurallarını, yöntemlerini ve örgütlenme esaslarını ABD'nin saptadığı *özel harp daireleri*nin bir taktiğiydi. Özel harp daireleri ABD saflarında yer alan ve *komünizm tehditi* altındaki hemen her ülkede kurulmuştu. İstihbarat toplamaktan ABD veyahut kapitalizm karşıtı kişilere ve örgütlere *karşı karşı-*

gerilla taktiğiyle savaşmaya kadar görevler yüklenen özel harp dairesi Türkiye'de İstanbul'da konuşlandırılmıştı. İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Faik Türün ve başyardımcısı konumundaki General Memduh Ünlütürk yönetimindeki kontrgerilla, faaliyetlerini İstanbul'un Erenköy semtindeki *Ziverbey Köşkü*'nde (eski adıyla *Zihni Paşa Köşkü*) yürütüyordu. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'a bağlı olarak çalışan kontrgerilla, yirmi iki albay ve bazı generallerden oluşuyordu. Kendisi de emekli bir subay olan Talat Turhan'ın onyıllar süren belge ve bilgi biriktirme, araştırma faaliyetleriyle büyük ölçüde açığa çıkardığı Kontrgerilla Cumhuriyeti'nde yüzlerce aydın işkenceli sorgulardan geçirildi ve birçok provokasyon düzenlendi. Kontrgerilla tarafından sorgulanan kişiler "düşman" olarak görülüyorlardı ve bu yapılanmanın bağlı bulunduğu yönetmeliklere göre hiçbir hukukları bulunmuyordu. İlhan Selçuk, Ziverbey Köşkü'nde gördüğü işkenceler sırasında verdiği ifadelere astokrişler yerleştirerek kontrgerillanın işkenceci yüzünü deşifre edecekti.

Kontrgerillanın 12 Mart Darbesi'nden sonra sahaya sürülmesinin ardında, rejimin darbe sonrası yürüteceği aktif saldırının ülkücü komandolara verilen görevlerden ötesini gerektirmesi yatıyordu. Yurt ve üniversite baskınları, bombalama, suikast gibi işlerde kullanılan ülkücü komandolar sahneden alınıyor, bunların yerine takip, işkenceye dayalı sorgu ve imha gibi işlevleriyle kontrgerilla sahaya sürülüyordu. Kontrgerilla devletin olağan bürokratik mekanizmalarını kolayca aşabilen, hatta bu mekanizmaların dışında kalabilen, hukuksal denetime tabi olmayan bir yapılanmaydı. İmha edeceği hedeflerine ulaşmak için iz sürme, bağlantı bulma ve öldürücü sonuca gitme kabiliyetleriyle kontrgerilla, kır ve şehir gerillası pratikleriyle 12 Mart rejimine karşı mücadele eden devrimci grupların imhasında da kritik bir rol üstlendi.

Çarklar

12 Mart rejimi çalışma hayatına bir *çekidüzen* verme, işçi ve burjuva taraflarını hizaya sokma gibi bir tutum geliştirmezlik edemezdi. Sıkıyönetim komutanlıkları neredeyse görevlerine başlar başlamaz grevi de lokavtı da yasakladılar. Komutanların istedikleri şey, işçi ve işveren tarafının greve ya da lokavta başvurmadan uzlaşmayla anlaşmaları, kapitalizmin çarklarının aksamadan dönmesiydi. Tabii çarkların asker zoruyla aksamadan dönmesi sömürülen işçi sınıfının değil, sömürücü burjuvazinin lehineydi. Ancak uzlaşmaz çıkarların asker gölgesinde uzlaştırılmasının zorlamaya dayalı bir çözüm olduğu ve süreklilik arz edemeyeceği de aşikârdı. İşçiler ve patronlar arasında iplerin gerildiği her anda komutanlar düdüklerini çalarak hemen araya giriyorlardı. Sözgelimi, Ankara Sıkıyönetim Komutanı Namık Kemal

Ersun'un 82 numaralı bildirisinde toplu iş sözleşmesi görüşmeleriyle ilgili olarak "komutanlığın gösterdiği iyi niyetin istismar edilmemesi, gerek işçi, gerek işveren temsilcilerinin olumlu hareket etmeleri" istenmiş, "aksi halde grev ve lokavt yasağı uygulamasının kaldırılacağı" bildirilmişti (*Milliyet*, 1 Eylül 1972: 1, 11). Askerî vesayetin koyu gölgesinin çalışma hayatının üzerine düşmesi böylece başlamış oluyordu. Kendileri için yetki tanımlaması yapılmış coğrafyalarda neredeyse sınırsız yetkilere sahip komutanlar, işçilerin hakları, sosyal koşulları, işverenlerin kârları, bilançoları gibi şeylere bakmıyor, herhangi bir anlaşmazlığın anayasal haklar aracılığıyla çözülmesine müsaade etmiyor, parmak sallıyor, düdük çalıyor, uzlaşmaz sınıf çıkarlarının uslu uslu uzlaştırılmasını istiyor ve böylece kapitalist mekanizmaların durmaksızın dönmesine yol vermiş oluyorlardı. Askerlerin bu tutumu parlamenter karşılıklarını bulmakta gecikmiyordu. Sözgelimi, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı görüşen Karma Komisyon'da konuşan AP Milletvekili Zekeriya Kürşat, işçilerin grev ve toplu sözleşme haklarında "törpüleme" yapılmasını isteyerek "Toplu sözleşmelerin getirdiği yükü frenleyemez, grevler için tedbir almazsak memleket felâkete düşecektir. Grevciler karşısında esir duruma düşüyoruz. Greve giden işçinin yerine başkası çalıştırılabilmelidir," diyordu (*Milliyet*, 03 Ekim 1972: 1, 9). Memleketin felaketini işçi haklarında, işçi haklarını ise milletin sırtında yük olarak gören bir zihniyetin her kademede iktidarda olduğu 12 Mart rejimi grev yasaklamayı, işçi liderlerini tutuklamayı, yıldırmayı, korkutmayı bir tutum olarak benimsemişti.

12 Mart Darbesi'nden sonra 20 Mayıs'ta metal iş kolunda, 6 Temmuz'da demiryollarında başlayacak olan grevler derhal erteledi. 25 Ekim'de Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından SEKA grevi durduruldu. Sonrasında ise grev ve lokavt yasaklandı. Devlet-güdümlü bir konfederasyon olarak doğan ve kritik momentlerde devletten gelen sinyallere göre yön belirleyen TÜRK-İŞ ise 57 bin işçiyi ilgilendiren toplu sözleşme uyuşmazlığını o zamanki Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu ile pazarlık ederek "çok büyük bir anlayış"la sonuçlandırdı ve örgütlü olduğu işyerlerindeki grevlere son verdi.

Üniversiteler

12 Mart rejiminin öncelikli ve önemli hedeflerinden biri üniversitelerdi. Zira Türkiye üniversiteleri onyıl boyunca kıpır kıpırdı ve toplumsal cereyanın yüksek akımlı mecralarından biriydi (tabii o zamanlar Türkiye'de 2019'daki kadar fazla üniversite yoktu; üniversite sayısı sadece dokuzdu). Sıkıyönetim komutanlıkları üniversitelerde kuş uçurtmamak için gerekli tüm adımları seri bir şekilde attılar. 30 Nisan'da Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yayımlanan bir bildiriyle Ankara Üniversitesi Siyasal ve Hukuk yurtla-

rı süresiz olarak kapatıldı. Kısa aralıklarla ve belirli sürelerle farklı üniversite ve fakültelerde öğrenime ara verildi. 2 Mayıs'ta Ankara'da ne kadar öğrenci derneği varsa hepsi süresiz olarak kapatıldı, İstanbul'da ise aynı gün üniversite öğrencilerinin seslerini ve fikirlerini duyurmak için organize ettikleri forumlara yasak getirildi. Böylelikle 1960'lı yıllarda toplumsal muhalefetin haykıran sesi konumundaki üniversitelerin ağzı bağlanmış oldu. Çok geçmeden, kasım ayında *Üniversite Reformu* adı altındaki düzenlemeyle üniversitelere çekidüzen verilmek istendi. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan yeni üniversite kanunun tasarısında üniversite özerkliği ortadan kaldırılıyor, özerkliği alınmış üniversitelerin üstüne iki kurum yerleştiriliyordu: Yüksek Öğretim Kurulu ve Üniversiteler Arası Kurul. Bu iki kurulun başkanı da millî eğitim bakanı olarak öngörüldü. Böylelikle, 12 Mart öncesinde göreli bir özerkliği olan üniversiteler tümüyle yürütme organına bağlanmış oluyordu. Ayrıca üniversite öğrencilerine uygulanacak disiplin cezaları da tasarıda ayrıntılı bir şekilde düzenleniyordu (*Milliyet*, 9 Kasım 1971: 1, 9).

Ekonomide Adımlar

12 Mart Darbesi'nin lafzında ekonomik bir gerekçe bulunmuyordu. Darbenin artan toplumsal hoşnutsuzluğa, yükselen siyasî gerilime, içinden çıkılmaz hale gelen parlamento krizine, genişleyen terör çemberine bir son vermek amacıyla yapıldığı iddia ediliyordu. Gelgelelim, her darbede olduğu gibi 12 Mart'ta da kapitalizmin tıkanan gelişme yollarını açma, hâkim sınıflar lehine normal koşullarda yapılamayan ayarlamaları darbenin anormal koşullarında yapma gibi bir amaç vardı. Başbakan Nihat Erim, nitekim, 15 Temmuz'da radyo ve televizyonda yayınlanan konuşmasında, ekonomiyi içinden geçtiği darboğazdan çıkarmak için aldıkları tedbirlerin "acı, ama ilaç gibi olduğunu" söyleyecekti (*Milliyet*, 16 Haziran 1971). *Acı ilaç* söyleminin ekonomik kriz faturalarının emeğiyle geçinen halka ödetilmesi anlamına geleceği açıktı. Nitekim Erim'in beyanının ardından boyu hayli yüksek, şiddeti hayli kuvvetli bir zam dalgası başladı. PTT ücretlerinden elektriğe, kömürden demire, çimentodan gazete kâğıdına kadar her şeye zam geldi. Zam demek kabaran fatura demekti, tıkanan ekonominin faturası geniş halk kesimlerine ödetildi. Zamların ne denli ezici olduğu o sırada hükümetin ekonomi politikasını yönlendiren Başbakan Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu'nun şu sözleriyle çarpıcı bir şekilde ortaya serilmişti: "Sabit gelirli bir vatandaş olarak fiyat artışlarını ben ve eşim de yakından hissediyoruz" (*Milliyet*, 25 Kasım 1971). Ekonominin dümenini elinde tutan bakanın şikâyetçi olduğu zamların toplumun ezilen sınıfları için yakıcı bir sorun olarak belirdiği hiçbir ikircikliğe mahal olmaksızın orta yerdeydi.

Bununla beraber daha geniş planda ekonomideki tıkanışın açılması için dünya kapitalizminin merkezlerinden Türkiye'ye önerilen modelin uygulanması gerekiyordu. 12 Mart Darbesi bu uygulama için önemli bir zemin düzeltme adımı oldu. Oya Köymen'in *Sermaye Birikirken* adlı kitabında belirttiği gibi, artık ithal ikameci sanayileşme ve korumacılık bırakılmalı, ihracata öncelik verilmeliydi. İhracatın artması hedefine uygun olarak mallar ucuza üretilmeli, malların ucuza üretilebilmesi için de işçi ücretleri düşürülmeliydi. Dünya piyasalarında rekabet edebilmenin yolu emek maliyetlerini azaltmaktan geçiyordu. Oysa, Türkiye'de emeğiyle yaşayan bütün kesimler örgütlenme ve hak arama mücadelesinde hayli mesafe katetmişler, Türkiye'nin ucuz bir emek cenneti olabilmesinin imkânlarını mücadeleleriyle geriletmişlerdi. Bu durumu, büyük sermayenin sözcüsü konumundaki Prof. Dr. Zeyyat Hatiboğlu'nun 12 Mart Darbesi'nden çok kısa bir süre sonra söylediği şu sözlerden başka hiçbir şey daha iyi özetleyemezdi:

> Sosyal düzenimizin, ekonomi ve devlet düzenimizin her safhasında teşkilatlanarak 'baskı grubu' teşkil etmek ve toplumu bu teşkilatlanmış grupların kıskacı altına almak suretiyle şimdi bulunduğumuz fertlerin ekonomik özgürlüğüne dayanan rejimde kalkınmanın mümkün olmayacağını bilmek gerekir. ... işçiler, devlet memurları, öğretmenler, öğrenciler, hatta kapıcılar teşkilatlanmıştır. Bu teşkilatlanma böyle devam ettiği takdirde bu rejim yürümez (*Milliyet*, 21 Mart 1971: 2, 7).

Emekçi sınıfların teşkilatlarının kapısına kilit, ağızlarına siyah bant, haklarına tırpan vurarak yeni ekonomik yönelişe yol vermek 12 Mart'ın yüklendiği önemli işlerden biriydi.

Kırlarda ve Şehirlerde Gerillalar

12 Mart Darbesi'nin gerçekleştirilmesiyle 26 Nisan'da sıkıyönetim ilan edilmesi arasında geçen sürede dönemin siyasal mücadeleleri bakımından dönüm noktası taşıyan bir olay yaşandı. 1960'lı yılların toplumsal mücadeleleri içinde herkesten daha çok öne çıkan, halk katında herkesten daha çok tanınan ve kısa sürede modern bir efsaneye dönüşen Deniz Gezmiş, Sivas'ın Şarkışla ilçesinde 17 Mart 1971 günü yakalandı. Halk katında, Deniz Gezmiş'in de başka efsanevî kahramanlarda olduğu gibi yakalanamayacağına, kurşunlara gelmeyeceğine, teslim olmayacağına ve teslim alınamayacağına ilişkin güçlü bir inanç yayılmıştı. Deniz Gezmiş yakalandığı gün bu inanç yerini toplumsal bir hayret duyguna bıraktı. 18 Mart günü Deniz Gezmiş sıkı bir güvenlik kordonu altında mahkemeye götürülürken civar apartmanların sakinleri evlerinin balkonlarını hınca hınç doldurmuş ve bu efsanevî gencin

"Deniz Gezmiş Emniyet Sarayından büyük güvenlik tedbirleri arasında çıkarılarak Adliyeye götürülmüştür. Önde çok uzun boylu iki toplum polisi, arkada yanındaki emniyet mensubuna bağlı olarak çıkarılan Gezmiş, 20'den fazla otomobilin bulunduğu bir konvoyla Adliyeye götürülürken, yol boyunca konvoyda bulunan toplum polisi Müdürü telsizle Emniyet Genel Müdürüne 'şimdi şuradayız', 'şimdi buradayız' diye bilgi vermiştir. Resimde Gezmiş, Emniyet Sarayından çıkarılırken görülüyor." (*Milliyet*, 19 Mart 1971)

nasıl olup da yakalandığını hayretle seyretmişti.

Deniz Gezmiş'in yakalanması devlet için iki bakımdan önemliydi. Birincisi onun devlete yönelik başkaldırının bir simgesi haline gelmesiydi. Üstelik Cumhuriyet kurulalı beri ilk kez bir sosyalist, başkaldırı simgesi olarak sivrilmiş ve halk tarafından sevgiyle karşılanmıştı. İkincisi Deniz Gezmiş, aynı zamanda, 12 Mart sonrası gelişecek silahlı mücadelelerin öncü isimlerinden biriydi. 12 Mart Darbesi'nin ardından kitlesel mücadeleler inişe geçerken silahlı mücadeleler çıkışa geçmiş, mücadele, devlet ile silahlı gruplar arasına sıkışmıştı. Deniz Gezmiş'in yakalanması devlet ile devrimci gruplar arasındaki mücadelede devletin yenilmeyeceğine ilişkin intibaı güçlendirmişti.

Deniz Gezmiş'in liderlerinden biri olduğu silahlı devrimci gruplar, 1960'lı yılların sonundan itibaren devrimci ve sosyalist hedeflere yalnızca yasal, barışçıl ve parlamenter mücadele biçimleriyle ulaşılamayacağına kanaat getirmişlerdi. Bu kanaat da 1960'lı yılların siyasal tecrübelerinden doğmuştu. Bu tecrübelerin ardında TİP'in sürekli saldırıya uğrayan binaları ve toplantıları, parlamento kürsülerinde yaka paça dövülen milletvekilleri, Dev-Genç'in sokak ortalarında öldürülen üyeleri, seçim sandıklarının kaide olarak kapitalist partileri yükseltmesi vardı. Bunların yanı sıra her an karşılarına çıkarılan ülkücü komandolar, İslâmcı militanlar, toplum polisi ve kontrgerilla vardı. Beri yandan Türkiye'nin genç devrimcileri, Latin Amerika'da, Asya'da ya da Çin'deki örneklerini inceledikleri devrimlerin pasif, barışçıl ve parlamenter yollarla kotarılamadığının bilgisini de edinmişlerdi. Bağlamı böylece kurulan silahlı mücadele fikri, 1969 güzünden itibaren gidilmeye başlanan Filistin'deki *El-Fetih* kamplarında somut bir imkân halini aldı. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta bulunuyordu: Ertuğrul Kürkçü'nün de *Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi* makalesinde dikkati çektiği gibi, Türkiye Sosyalist Hareketi'nde silahlı savunma, silahlı devrim fikrini öncelemişti; nasıl ki kontrgerillaya karşı mücadele gerillacılığa dayalı devrimci mücadeleyi öncelemişse. Devrimciler önce silahlı saldırılara karşı koymak için silah kullanmak durumunda

kalmışlar, önce kontrgerillanın türlü saldırılarına uğradıktan sonra gerillacılığa yönelmişlerdi.

12 Mart dönemi silahlı mücadeleleri birbirinden farklı üç grup tarafından yürütülüyordu. Birinci grup İstanbul'dan Deniz Gezmiş ve Ankara'dan Hüseyin İnan'ın başını çektiği devrimcilerin birleşmesiyle oluşturulan THKO idi. THKO, Küba Devrimi'nin gelişim seyrinde olduğu gibi siyasal mücadelede ordunun partiyi öncelemesi gerektiği düşüncesinden hareket etti. 1969 kışında Hüseyin İnan ve arkadaşları silahlı mücadeleyi öğrenmek ve aynı zamanda Filistin halkının kurtuluş mücadelesine destek olmak amacıyla El Fetih kamplarına gittiler. Geride kalan arkadaşları da Türkiye'deki silahlı mücadelenin imkân ve biçimlerini araştırdılar. Köylü mücadelelerinin içinden gelen ve kır gerillası hareketinin başını çekebilecek bir grupla ilişki kurdular. Böylelikle hem şehirlerde hem de kırlarda gerilla eylemleri gerçekleştirebilecek iki kanatlı bir ordunun çekirdeklerini oluşturmuş oldular.

THKO, bir yandan eylemlerini yürütebilecek parasal kaynaklara ulaşmaya, bir yandan da askerî hedeflerine yönelik eylemleriyle sözünü topluma duyurmaya çalışıyordu. Banka soygunları, ABD'nin Türkiye'deki askerî ve siyasî varlığını hedef alan eylemler, bu varlıklarda görevli personelin kaçırılması, serbest bırakılmaları karşılığında da bildirilerinin dönemin en etkili iletişim aracı olan radyoda okunmasının talep edilmesi gibi eylemler THKO'nun şehirlerdeki etkinliklerinden bazılarıydı. Şehirlerdeki eylemlerine yoğunlaşan THKO militanları 12 Mart'ın ardından Nurhak dağlarındaki üslerinde kır gerillası hazırlıkları içindeki arkadaşlarıyla birleşmeye karar verdiler. Gelgelelim, Nurhak'a doğru yola çıkan Deniz Gezmiş ve Yusuf Aslan Şarkışla'da bekçi ve polislerle girdikleri çatışmanın ardından yakalandılar. Hüseyin İnan ise onlardan bir hafta kadar sonra Kayseri Pınarbaşı'nda yakalandı. 1971 başlarında Malatya Akçadağ yöresinde konuşlanan Sinan Cemgil liderliğindeki bir grup THKO'lu ise ABD'nin Kürecik'teki radar üssüne saldırı düzenlemeye giderken köylülerin ihbarı üzerine 31 Mayıs 1971'de kuşatıldılar. Çıkan çatışmada Sinan Cemgil, Alpaslan Özdoğan ve Kadir Manga yaralı oldukları halde vahşice kurşunlanarak öldürüldü. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan ise 6 Mayıs 1972'de idam edildi. Böylelikle THKO'nun önder kadrosu yok edildi ve bir kısmı da ağır hapis cezalarına çarptırıldı.

Ankara SBF ve ODTÜ Fikir Kulüpleri'ndeki devrimci gençlerin çekirdeğini oluşturduğu ve Mayıs 1971'den itibaren THKP-C adını alan devrimci grup, Latin Amerika'da gelişen devrimci mücadele biçimlerine uygun olarak öncü savaşı ve şehir gerillası eylemlerini esas alan bir yönelişteydi. Merkezinde Mahir Çayan'ın bulunduğu THKP-C, siyasal mücadelenin en etkili biçimi olarak gerilla mücadelesini görüyor ve 12 Mart sonrasında mücadelenin

halkın devrimci öncüleriyle oligarşi arasında gelişeceği önkabulünden hareket ediyordu. Banka soygunları ve fidye karşılığı adam kaçırma gibi yollarla gerilla eylemleri için gerekli maddi imkânları sağlamaya çalışan THKP-C'nin en çok ses getiren eylemi İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'un kaçırılması ve sonrasında öldürülmesiydi. Mahir Çayan'ın Sibel Erkan olayından sonra girdiği Maltepe Cezaevi'nden firarının ardından THP-C'nin öncelikli hedefi Deniz Gezmişlerin idamını önleyici eylemler planlamak oldu. Ünye'deki NATO tesislerinde çalışan üç İngiliz görevlinin kaçırılması bu amaca yönelikti. Ancak Mahir Çayan ve on arkadaşının (üçü THKO'lu) Kızıldere köyünde yerleştikleri ev ve köyün kendisi 30 Mart 1972 günü devlet güvenlik güçlerince sarıldı. THKP-C militanlarının uzun süreli bir kuşatmayla sağ olarak yakalanması mümkündü; ancak katledilmeleri tercih edildi. Onlar da, ilk kayıplarını verdikten sonra İngiliz görevlileri öldürdüler. Tarihe *Kızıldere Katliamı* olarak geçen bu olaydan sağ kurtulan tek isim Ertuğrul Kürkçü oldu. THKP-C'nin önderliği Kızıldere'de büyük bir darbe yedi ve THKP-C bu noktadan sonra örgütsel olarak dağılma sürecine girdi.

İbrahim Kaypakkaya'nın, Doğu Perinçek önderliğindeki *Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi*'nden (TİİKP) kuramsal ve örgütsel bir kopuşa ettiği önderlikle 1972'de kurulan TKP-ML ve ona bağlı *Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu* (TKP-ML/TİKKO) ise Mao Zedong düşüncesinin izinden giderek aralarında Türkiye'nin de bulunduğu yarı sömürge ülkeler için gerekli demokratik devrimin *halk savaşı* yoluyla kazanabileceğine ilişkin bir stratejiden hareket ediyordu. Devrime önderlik edecek bir parti ve *kızıl siyasî iktidarlar* örgütleyecek bir ordu perspektifiyle kırlarda ve şehirlerde örgütlenip faaliyet yürüten TKP-ML/TİKKO, Doğu illerinde ve şehirlerde bazı eylemlere imza attı. Bunların içinde en önemlilerden biri Sinan Cemgil liderliğindeki THKO militanlarının ihbarcısı olan köy muhtarının öldürülerek cezalandırılmasıydı. Kırlardaki çalışmalarını sürdüren Kaypakkaya ve dört arkadaşının etrafı Tunceli'nin bir mezrasında 24 Ocak 1973'te sarıldı. Çıkan çatışmada Ali Haydar Yıldız öldürüldü ve Kaypakkaya da yaralı olarak yakalandı. Uzun süren işkenceler sonucunda 18 Mayıs'ta öldürülen Kaypakkaya'nın intihar ettiği ileri sürüldü. Ancak parçalanmış cesedi ve tanık ifadeleri onun işkenceyle öldürüldüğünü kanıtladı.

12 Mart'ın öz hakları için ve yeni bir ülke hayaliyle emekçi sınıflar tarafından yaratılan toplumsal cereyanı askerî, siyasî ve hukukî yollarla, her türlü gayri meşru oluşumdan takviye ve kuvvet alarak ve emperyalist desteklerle kesmesi, kitlelerin tarih sahnesinden çekilmesine ve Attila İlhan'ın "bir yangın ormanından püskürmüş genç fidanlar" olarak tanımladığı genç devrimciler ile devlet güçlerinin bir anda karşı karşıya kalmasına yol açmıştı. Devlet bütün gücü, hışmı ve ceberutluğuyla devrimci önderleri yok etme, aydın-

ları susturma ve kitleleri de işlerine ve evlerine döndürme yolunu seçti. Büyük bir toplumsal bilinç, sağduyu ve özgüvenle gelişen 1960'lı yıllar toplumsal cereyanı böylelikle dindirildi. Dönem ve dönemin önemli siyasal figürleri ise edebiyat ve sanatın değişik dallarına konu oldu.

Romanlar ve Ağıtlar

A. Ömer Türkeş'in Romanda 12 Mart Suretleri ve 68 Kuşağı başlıklı makalesinde belirttiği gibi, 12 Mart, Türk romanında politik türe dâhil edilebilecek örneklerin ortaya çıkışının miladı oldu. Her biri edebî açıdan ayrı ayrı eleştiriye tabi tutulması gereken Tarık Dursun K.'dan *Gün Döndü*, Erdal Öz'den *Yaralısın* ve *Kanayan*, Sevgi Soysal'dan *Şafak*, Çetin Altan'dan *Büyük Gözaltı*, Fürüzan'dan *47'liler* gibi romanlar 12 Mart üzerineydiler. Ve unutmayalım: Attila İlhan'ın *Tutuklunun Günlüğü* adlı şiir kitabı 12 Mart dönemini konu edinmişti. Vasıf Öngören'in *Zengin Mutfağı* adlı epik oyunu da 12 Mart dönemini sahnede ve beyazperdede yansıtan önemli bir eserdi.

12 Mart döneminin sembol isimleri vardı. Nihat Erim rejimin sembolüydü; Deniz Gezmiş, Mahir Çayan, Sinan Cemgil, İbrahim Kaypakkaya gibi genç devrimciler ise yeni bir ülke için süregiden toplumsal cereyanın. Bu sembol isimler, daha o sıralarda türkülere, ağıtlara konu oldular. Âşık Mahzunî Şerif tarafından havalandırılan *Erim Erim Eriyesin* adlı türkü, ilk anda anlaşılamayan fakat kısa bir süre sonra herkes tarafından çözülen şifreleriyle 12 Mart rejimini ve onun sembolü olarak beliren Nihat Erim'i hedef alıyordu. Türkünün sözlerindeki "erim erim eriyesin" Nihat Erim'e, "Musa isen Tur-i Sinan" Sinan Cemgil'e, "Haktan gelmiş idi İnan", Hüseyin İnan'a, "yesin seni yılan Çayan" Mahir Çayan'a, "aslan pençesi vurulsun" Yufus Aslan'a, "çayın denizde kurusun" da Deniz Gezmiş'e gönderme yapıyordu. 12 Mart'ın bu şifreli yergisi, kısa sürede popüler oldu ve türkünün kaydedildiği plak hızla tükendi. 12 Mart'ın sembolü olan Nihat Erim ile dönemin devrimci kahramanlarını karşı karşıya getiren ve dilden dile yayılarak popülerleşen türkü nedeniyle Âşık Mahzunî Şerif dört ay hapis cezasına çarptırıldı.

12 Mart, hükmünü icra ettiği dönemde sadece *Erim Erim Eriyesin* ile yerilmedi. Adları bu türküde saklanarak zikredilen devrimci kahramanların ardından yakılan ağıtlar yıllar boyunca dilden dile dolaştı. Bu ağıtlardan biri Deniz Gezmiş ve Yusuf Aslan'ın Sivas-Şarkışla'da yakalanışlarını konu edinen ve *Şarkışla'ya Düşürmesin* olarak da bilinen *Deniz Gezmiş Ağıdı* idi. Sivas Şarkışla'dan Mevlüde Günbulut tarafından yakılan ağıt, onyıllar boyunca seslendirilerek toplumsal hafızaya kazındı. Sözleri Hasan Hüseyin Korkmazgil'e, bestesi Zülfü Livaneli'ye ait olan *Nurhak Ağıdı*, Sinan Cemgil, Alpaslan

Özdağan ve Kadir Manga'nın 31 Mayıs 1971 günü Nurhak dağlarında öldürülmesini anlatıyordu. *Oy Dere Kızıldere* ağıdı ise Mahir Çayan ve dokuz arkadaşının Kızıldere'de hazin bir şekilde öldürülmesinin türküsüydü. Sözleri ve müziği İstanbul Profilo fabrikasında işçi olarak çalışan Âşık Sinem Bacı'ya ait olan bu ağıt da diğerleri gibi toplumsal hafızada kalıcı bir yere sahip oldu. "Benim yavrum ezelinden gülmemiş / Okumuş da muradına ermemiş / Kâfirin sürüsü de aman vermemiş / Yaralı gövdene kurban olurum" sözlerini içeren *İbrahim Kaypakkaya Ağıdı* ise annesi Mediha Kaypakkaya tarafından yakılmıştı.

Portreler

12 Mart'ın türkülerine, ağıtlarına ve marşlarına konu olan isimler kimlerdi?

12 Mart'ın devlet ve burjuvazi adına simge ismi Nihat Erim'di. 1912 İstanbul doğumlu Erim, Galatasaray Lisesi'ni, İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, Paris Hukuk Fakültesi'nde doktora yapmıştı. Ankara Üniversitesi'nde profesör olarak görev yaparken 1946'da siyasete katıldı. 1950'ye kadar milletvekilliği, bakanlık ve başbakan yardımcılığı yaptı. 1950'den sonra *Ulus* gazetesinin başyazarıydı. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra Kurucu Meclis'e girdi. 1961'de CHP Kocaeli milletvekili olarak aktif siyasete geri döndü. 12 Mart Darbesi'nden sonra CHP'den istifa ederek partiler üstü hükümeti kurdu. 12 Mart koşullarında özgürlüklere, ezilenlere ve devrimcilere düşman bir imge edindi. 19 Temmuz 1980'de İstanbul'da uğradığı silahlı saldırı sonucu öldü.

12 Mart'ın toplumsal muhalefet adına simgelerinden biri Deniz Gezmiş'ti. 1947 Ankara-Ayaş doğumlu olan Deniz Gezmiş, 1965 yılında TİP'e, 1966 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girdi. İlk öğrencilik yıllarından itibaren emekçilerin hak arama eylemlerinin bir parçasıydı. 1968'de *Devrimci Öğrenci Birliği*'nin kuruluşuna önayak oldu. Üniversite gençliğinin eylemlerinin sembol isimlerinden biriydi. 1969'da fakülteden ihraç edildi. Bir süre tutuklu kaldı. Hapisten çıktıktan sonra Hüseyin İnan ve Sinan Cemgil ile birlikte THKO'nun kurucuları arasında yer aldı. 6 Mayıs 1972'de hiçbir cana kıymadığı halde henüz yirmi beş yaşında siyasî nedenlerle idam edildi.

12 Mart'ın bir başka sembol ismi Mahir Çayan'dı. 1945 Samsun doğumlu olan Mahir Çayan, bir yıl İstanbul Hukuk Fakültesi'nde okuduktan sonra Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne girdi. TİP üyesi ve 1968'de FKF başkanıydı. THKP-C'nin öncü ismi, teorisyeni ve neredeyse bütün eylemlerinin örgütleyicisiydi. İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'un kaçırılmasından sonra hapsedildiği Kartal Maltepe Askerî Cezaevi'nden firar ederek Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idamlarını önlemek için yoldaşları ve bazı THKO militanlarıyla eylem arayışlarına girdi. Ünye'de görev-

li üç NATO personelinin kaçırılmasının ardından Kızıldere'deki kuşatmada dokuz arkadaşıyla birlikte 30 Mart 1971'de öldürüldü.

İbrahim Kaypakkaya, 12 Mart döneminin bir başka sembol ismiydi. 1949'da Çorum'da doğdu. Hasanoğlan Öğretmen Okulu'nun ardından Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'na girdi. Aynı zamanda İstanbul Fen Fakültesi Fizik Bölümü öğrencisiydi. Çapa Fikir Kulübü'nün kurucularındandı. 6. Filo'ya karşı düzenlenen anti-emperyalist eylemlerde aktif bir biçimde yer aldı. Doğu Perinçek'in başını çektiği Proleter Devrimci Aydınlık Grubu'nda faaliyet yürüttüğü dönemde Anadolu'daki sınıf oluşumları üzerine gözlemlerini Marksist kuramın diliyle açıklama çabalarına girişti. Sosyolojik gözlem yeteneğini yazılarına yansıtabilen bir devrimciydi. 1972'de TKP-ML/TİKKO'nun kuruluşuna öncülük etti. 18 Mayıs 1972'de işkencede öldürüldü.

Deniz Gezmiş, Mahir Çayan, İbrahim Kaypakkaya ve 12 Mart döneminde öldürülen öteki devrimciler, halkın çıkarlarını bireysel çıkarlarının üstünde tutan fedakârlıkları, atılganlıkları ve korkusuzluklarıyla toplum katında büyük bir popülarite kazanmakla kalmadılar, sonraki devrimci, sosyalist kuşaklar için birer efsaneye de dönüştüler. Sadece sosyalist mücadelenin sembol isimleri olarak değil, uğruna öldükleri ülkülerle de. Halktan, ezilenden, emekçiden, mağdurdan yana olmak, ezene, sömürene, baskı yapana karşı çıkmak gibi ülkülerdi bunlar. Bağımsızlık, eşitlik, özgürlük gibi tavizsizce ve cesaretle savundukları idealleriyle bütün miraslarını 1970'li yıllara devrettiler.

Deniz Gezmiş, Mahir Çayan ve İbrahim Kaypakkaya'nın kuruluşuna önayak olduğu örgütler onlardan sonra yeni dallara, yeni dallar da yeni çatallara sürgün vererek devam etti. *Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu*'ndan (THKO) köklenen devrimci gruplar *Halkın Kurtuluşu, Halkın Yolu, Halkın Birliği* gibi örgütsel yapılara büründü. THKP-C'den *Devrimci Yol, Devrimci Sol, Kurtuluş, Marksist-Leninist Silahlı Propaganda Birliği* (MLSPB), *THKP-C/Acilciler, THKP-C/Eylem Birliği, Devrimci Savaş, Halkın Devrimci Öncüleri* gibi örgütler neşet etti. *Türkiye Komünist Partisi/Marksist Leninist Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu* (TKP/ML-TİKKO) ise örgütsel birliğini büyük ölçüde korudu.

Tanıl Bora'nın da *Cereyanlar*'da dile getirdiği gibi, devrimci hareketler, 12 Mart rejiminin sona ermesinden sonra yeniden bir derleniş sürecine girdiklerinde öncellerinin silahlı mücadele pratiklerine iki farklı biçimde yaklaştılar. Bazı gruplar silahlı mücadeleyi temel alan bir çizgiyi ısrarla ve kararlılıkla sürdürdüler. Ancak bu devrimci gruplar, Ertuğrul Kürkçü'nün yukarıda andığımız makalesinde belirttiği gibi ne etki ne de güç olarak öncellerinin potansiyelini yakalayabildiler. Daha çok İtalya'daki *Kızıl Tugaylar*'ın veya Almanya'daki *Kızıl Ordu Fraksiyonu*'nun yazgılarını paylaştılar. Bazı gruplar ise, silahlı mücadelede hat değiştirdiler. Bunlar, silahlı mücadele biçimle-

rine, saldırılarını durmaksızın artıran ve şiddetlendiren faşist harekete karşı savunma, korunma ya da denge sağlama hedefleriyle başvurdular. Esas enerjilerini ise siyasal bir iktidar mücadelesinin biricik öznesi olarak gördükleri emekçi sınıfların örgütlenmesine ve bilinçlendirmesine harcadılar. Böylelikle klasik gerilla mücadelesinden farklı olarak silahlı mücadele ile kitle hareketini yan yana getiren bir stratejiyi esas aldılar.

Sonuç

Türkiye'nin bir deniz gibi yükselen 1960'lı yıllarını askerî bir darbeyle sütliman etmek, tıkanan sisteme askerî bir darbeyle yeni bir yol açmak isteyen devlet ve burjuvazi hizaya getirilen işçi sınıfına, tarlalarına gönderilen köylülere, çekidüzen verilen üniversitelere, susturulan aydınlara ve önderleri işkence, kurşun ve urganla öldürülerek dağıtılan devrimci hareketlere bakarak rahat bir nefes alabileceğini ümit edebilirdi. Ancak bu ümidin tarih tarafından inkârı fazla gecikmeyecekti. 1970'li yıllarda daha da güçlenerek siyasal hayata ağırlığını koyan işçi sınıfı, daha örgütlü bir köylü hareketi, daha yaygın bir gençlik eylemliliği ve ülke coğrafyasının tümüne yayılıp nüfuz eden devrimci hareketler kapitalizmin sınırlarını daha kalabalık, daha kuvvetli ve daha kararlı bir şekilde zorlayacak, kendilerine yeni bir yol açacak, bunun karşısında devlet ve burjuvazi de çareyi 12 Eylül 1980'deki askerî darbede bulacaktı.

Hürriyetten Otoriteye: 12 Mart Dönemi Anayasa Değişiklikleri

SELÇUK KOCA

1961 Anayasası, altmışlı yıllar boyunca sağ ve sol kesim arasında temel meselelerden biri oldu; sağ bu anayasayı *millete lüks* bulurken sol ise kişi hak ve özgürlüklerine vurgu yapmasından dolayı sahip çıkmaktaydı. Hatta TİP, anayasanın sosyalist sisteme açık olduğunu belirtiyor ve bu metnin tam anlamıyla uygulanması ve yaygınlaşması için *Her Köye Bir Anayasa* sloganını sıklıkla kullanıyordu. İşte sağ ve sol arasındaki bu ihtilaflı metin, 12 Mart sürecinin de esas konusu olacaktır.

1961 Anayasası'nın felsefesinin temelinde, devleti kutsal sayan 1981 Anayasası'ndan farklı olarak insan ve bireyi yüce bir değer olarak görmek yatar. Gelişmekte olan ülkelerde anayasalar, anayasayı yapanların amaçları doğrultusunda bir gelişim, ileriye gidiş amacı taşımakta olup 1961 Anayasası'nda da bu görülür. Bu ileriye gidiş amacının dışında 1924 Anayasası'na dayandırılan sorunlar da yeni anayasanın hazırlanma sebepleri arasındadır. 1924 Anayasası'ndan kaynaklanan sorunlar olarak, anayasanın çok partili siyasal sistemde ihtiyaç duyulan güvencelerden yoksun olması, parlamento çoğunluğunun sınırlanmaması, yasamanın hükümeti denetleme işlevinin yetersiz oluşu, temel hak ve hürriyetlerin yeterli anayasal güvencelere sahip olmaması ve nihayetinde anayasanın çoğulcu ve katılımcı bir demokrasi değil, çoğunlukçu bir demokrasi öngörmüş olması sayılabilir.

1924 Anayasası hukukî açıdan meclis üstünlüğünü öngören bir sistem düzenlemişti ancak uygulamada mecliste sayısal çoğunluğun desteğini alan iktidarın, yani yürütmenin üstünlüğüne dayalı bir sistem gerçekleşmiştir. Ayrıca hukuk devleti ve temel hak ve hürriyetlerin korunması bakımından önem

taşıyan kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetiminin kabul edilmemiş olması iktidarın çoğunluk gücünü kullanarak çeşitli anti-demokratik uygulamalar gerçekleştirmesinin de önünü açmaktaydı. Çok partili hayata geçtikten sonra özellikle 1950-1960 yılları arası karşılaşılan sorunlar bir anayasa sorunu olarak görülmüş ve bunların çözümü yeni anayasada aranmıştır. Bu yüzden 1961 Anayasası 1924 Anayasası'na göre daha uzun ve ayrıntılı bir metinden oluşmaktadır.

1961 Anayasası'nda, bahsettiğimiz sorunları ortadan kaldırmak için anayasanın üstünlüğü ilkesine açıkça yer verilmiş, bunu sağlamak için *Anayasa Mahkemesi* kurulmuş, idarenin tüm eylem ve işlemleri yargı denetimi kapsamına almış, yargı bağımsızlığını sağlamak için de Yüksek Hâkimler Kurulu düzenlenmiştir. Anayasada yönetim modeli olarak parlamenter sistem öngörülmüş, denetimi sağlamak için *Millet Meclisi* ve *Cumhuriyet Senatosu'*ndan oluşan *çift meclisli* (*bicameral*) bir parlamento oluşturulmuştur. Siyasî partilere verilen önemden dolayı Cumhuriyet tarihinde ilk defa siyasî partiler anayasada düzenlenerek hukukî bir güvenceye kavuşturulmuştur.

Hürriyetçi demokrasilerde anayasanın fonksiyonel anlamı onun devlet iktidarının sınırlanmasına yarayan bir araç olmasıdır. Bunun en etkin yolunun da kuvvetler ayrılığının benimsenmesi olduğu kabul edilir. Kuvvetler ayrılığı devlet iktidarının çeşitli devlet organları arasında bölüştürülüp bu organların birbirini denetlemesi, frenlemesi ve dengelemesi demektir. Karşılıklı denetleme sayesinde devlet karşısında kişi hürriyetleri güvence altına alınmış olacaktır. 1961 Anayasası, *Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu* raporunda ifade edildiği üzere *kuvvetlerin yumuşak ayrılığını* benimsemiştir. 1961 Anayasası'nda devlet iktidarının bölüşülmesi anlamında bir başka uygulama da TRT ve üniversitelere özerklik verilerek özerk statüye sahip kamu kuruluşları yaratılmış olmasıdır.

1961 Anayasası'nın katı anayasa olması (değiştirilmesi usulünün diğer kanunlardan farklı ve daha zor olması), kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi, güçler ayrılığı, iki meclisli sistem gibi düzenlemeler anayasanın temel amacının çoğulcu bir demokrasi kurmak olduğunu göstermektedir. Mümtaz Soysal ise bu düzenlemelerin yapılmasını ve anayasanın genel tutumunun sebebini parlamentoda belirlenecek çoğunluğa karşı duyulan çekingenliğe bağlamaktadır. Yazara göre anayasanın bütünü, bu çoğunlukların iktidarı kötüye kullanmasını önleme amacına yönelmiştir.

1961 Anayasası'nın, devlet otoritesini pekiştirmeyi amaçlayan 1982 Anayasası'ndan bir diğer farkı da özgürlük ve demokrasiyi kurumsallaştırmaktır. 1961 Anayasası klasik kişi hak ve özgürlükleri ile siyasal hakları genişle-

tip güçlendirmesinin yanı sıra sosyal hakları düzenleyen ilk anayasadır. Sosyal devlet ilkesi ilk defa anayasada Cumhuriyet'in niteliklerinden birisi olarak sayılmıştır. 1961 Anayasası temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olmak, hürriyetin özüne aykırı olmamak gibi çeşitli kıstaslar getirmiş, sosyal hakların gerçekleştirilmesi için de devlete birtakım görevler yüklemiştir. Anayasada temel hak ve özgürlüklerin hangi hallerde sınırlandırılabileceği düzenlenmiş, bu düzenlemeye göre de sınırlamanın ancak yasa ile olabileceği, özgürlüklerin özüne dokunulamayacağı, yasa önünde eşitlik ilkesine ters düşen uygulamalara gidilemeyeceği belirtilmiştir.

Tanör'ün anlatımıyla 1961 Anayasası'nın uygulamasında dört özellik ön plana çıkmaktadır; *demokratikleşme, istikrarsızlık, kutuplaşma* ve *sivilleşememe. Demokratikleşme,* sivil toplumun güçlenmesi ve siyasal hayatın çeşitlenmesi ile kendini göstermektedir. *İstikrarsızlık,* zayıf hükümetlerle, koalisyon veya azınlık hükümetlerinden kaynaklanmaktadır. *Kutuplaşma* radikal sağ ve radikal sol uçların çatışması ve bundan doğan gerilimlerin yönetim katında da hissedilmesidir ve özellikle 1975'ten sonra Süleyman Demirel başkanlığında kurulan iki MC hükümetiyle zirve yapmıştır. *Sivilleşememe* ise anayasanın uygulandığı dönemin bir başka sorunu olup asker kökenli cumhurbaşkanları ve 12 Mart Muhtırası askerin siyasete müdahalesinin en açık örneğidir.

Türkiye'nin 1960'lı Yılları isimli çalışmamızda 1961 Anayasası'na ayrıntılı olarak değindiğimiz için bu konunun detaylarına inmeyip burada sonlandırıyoruz.

1961 Anayasası'na Yapılan Eleştiriler

1961 Anayasası çeşitli yönleriyle sürekli eleştirilmiş, özellikle de 1969 seçimlerinden sonra iktidarların eleştirileri artmaya başlamıştır. Özgürlükler rejimi, yargı denetimi, yürütmenin güçsüzleştirilmesi, yasamanın zorlaştırılması gibi anayasada düzenlenen tüm konular eleştirilerden nasibini almaktaydı. Anayasanın getirdiği özgürlüklerin toplum düzenine uygun olmadığı ve anayasanın özgürlüklerin kötüye kullanımına elverişli olduğu savunuluyordu. Bağımsızlaştırılmış yargının, Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın siyasî ve idarî bütün karar organları üzerinde denetimle yetkilendirilmesi, yani Anayasa Mahkemesi'nin Yasama, Danıştay'ın da yürütme üzerindeki denetimi yüzünden iktidarın çalışamaz hale geldiği önemli eleştirilerden biriydi. Anayasa Mahkemesi'nin seçim barajını iptal eden, af yasası kapsamını genişleten, anaya-

sayı değiştiren yasaları esastan denetleyen kararları büyük tepki almış, mahkemenin TBMM'nin yerine geçtiği ve hâkimler hükümeti oluştuğu ileri sürülmüştür.

1961 Anayasası'nda yasama ve yargıdan yetki olarak bahsedilirken yürütmenin bir yetki değil, görev sayılarak zayıflatıldığı iddia edilmiştir. Yürütme alanında çokça eleştirilen bir başka uygulama da üniversitelerin ve TRT'nin özerkliğidir. Bu kurumlar oldukça özerk ve tarafsız davranmaya çalışmış, bu tutumları sebebiyle de devlet içinde devlet olmakla suçlanmışlardır. Bir başka eleştiri ise iki meclisli sistemin yasaların yapılmasını zorlaştırdığı yönündedir. Burada belirtmek gerekir ki Eroğul'un *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri* isimli eserinde belirttiği üzere, iki meclisli sistemde Cumhuriyet Senatosu yasama faaliyetlerinin yaklaşık yüzde doksanında etkisiz kalmış, Senatonun yasamada genel işlevi yasaların ortalama iki ay geciktirilmesine sebep olmak olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemde Celal Bayar da 1961 Anayasası'na eleştirileriyle ön plana çıkmaktadır. Bayar'a göre *Atatürk Anayasası* olan 1924 Anayasası'nda esas olan ilke *hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir* ilkesidir ve bu doğrultuda Ordu ve aydınlar devlet ortaklığından çıkarılmış, bütün güç seçimler yoluyla milletin kendisi olan meclise verilmiştir. 1961 Anayasası ise ulusal egemenliğin kullanılmasına yeni ortaklar getirmiştir. Ordu Millî Güvenlik Kurulu yoluyla, aydınlar da Anayasa Mahkemesi, Üniversite, TRT ve Senatonun seçim dışı göreve gelen üyeleriyle devlete ortak olmuştur. 1961 Anayasası ile Osmanlı devletinin üçayaklı (saray, medrese, ordu) yönetimine yumuşak halk egemenliği demokratik sistemi ile dönülmüştür. Bu görüşün eleştirilecek yönleri çoktur. Öncelikle 1924 Anayasası'nın uygulandığı dönemde uzun süren tek parti dönemi dikkate alınmalıdır. Egemenlik yetkisini millet adına TBMM'nin kullanması meclisin milletin kendisi olduğu veya egemenlik yetkisini bizzat kullandığı sonucunu doğurmaz. Millet, egemenlik yetkisini 1924 Anayasası'nda TBMM eliyle kullanırken 1961 Anayasası'nda yetkili organlar eliyle kullanır, iki anayasa da temsili demokrasiye dayanır.

1969 seçimlerine giderken AP bir *Anayasa Islahatı* programı hazırlamıştır. Bu program kısaca yürütmenin güçlendirilmesi, kanun hükmünde kararname yetkisi verilmesi, özerk kuruluşların gözden geçirilmesi, yargı ve yürütme ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasının önlenmesi gibi hususlar içermekteydi.

1961 Anayasası'nın yapılması sürecinde olduğu gibi uygulandığı dönemde de var olan siyasî sorunların sebebi anayasa olarak görülmekte ve çözüm de anayasa değişikliklerinde aranmaktaydı. 1961 Anayasası'nda ilki 1969,

sonuncusu da 1974 yılında olmak üzere 7 kez değişiklik yapılmıştır. Anayasada en önemli değişiklikler ise 12 Mart döneminde yapılmış olanlardır.

12 Mart Dönemi Anayasa Değişiklikleri

12 Mart 1971 tarihinde Ordu, hükümetin bozulan kamu düzeninin ve artan şiddet olaylarının üstesinden gelemediğini gerekçe göstererek bir muhtıra verdi ve Başbakan Süleyman Demirel'i istifaya zorladı. Akabinde Ordu desteğinde "partiler üstü" bir hükümet kuruldu. Muhtıraya bakıldığı zaman Ordunun anayasa değişikliği gibi bir talebinin olmadığı görülür; aksine muhtırada "anayasanın öngördüğü reformların yapılması" talep ediliyordu. Resmî kaynaklarda ve dönemin komutanlarının ifadelerinde anayasa değişikliği talebinin silahlı kuvvetlerden gelmediği, bu değişiklikleri askeriyeye mal etmenin yanlış olduğu yönünde söylemler görülmektedir.

Gerçekte ise olaylar bunun aksini göstermektedir. 1970 yılından beri askeriyenin de anayasacılığa merakı görülmektedir. 12 Mart öncesi döneme baktığımızda MGK toplantılarında ve Genişletilmiş Komuta Konseyi toplantılarında anayasanın toplumun bünyesine uymadığı savunuluyordu. Zamanın Genelkurmay Başkanı M. Tağmaç bir MGK toplantısında "sosyal uyanmanın ekonomik gelişme hızına uydurulması için anayasa değişiklikleri" istemişti. Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nda ise *Devrim Anayasası* projesi hazırlanmıştı. Bunların dışında 12 Mart Muhtırası'na ek olarak sadece Cumhurbaşkanı Sunay'a verilen özel muhtırada da anayasa değişiklikleri talep ediliyordu. 12 Mart Muhtırası'nın verildiği gün Genelkurmay'da anayasa değişiklikleri üzerine çalışmakla görevli bir *"Planlama Grubu"* kuruldu. Bu grubun amacı kurulacak partiler üstü hükümete TSK'nın görüşlerini yansıtacak raporu hazırlamaktı.

Değişikliklerin daha kolay yapılması için de 26 Nisan 1971'de 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Sıkıyönetim esnasında anayasa değişikliklerine gidilmesi eleştirilmiş, bu eleştirilere karşı da dönemin Adalet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü İsmail Arar sıkıyönetimin anayasa ile ilgili tartışmalara, eleştirilere mâni olmayacağını açıklamıştır. Tanör'ün belirttiği üzere adalet bakanının bu güvencesi üniversitelerde faal görev yapan sekiz anayasa profesöründen anayasa değişikliğine karşı çıkan beşinin çeşitli gerekçe ve sürelerle gözaltına alınmasına engel olamamıştır.

Görüldüğü üzere anayasa değişikliği talebi askeriyeden gelmiş, bu sadece taleple kalmamış, değişiklikleri yapacak olan siyasîler ve meclis üzerinde baskı da yapılmıştır. *İkinci Askerî İdare Dönemi*'nin yarı askerî rejiminde TSK

destekli hükümette başbakan olan Nihat Erim, hazırlanılan anayasa taslağını tanıtırken 1961 Anayasası'nın Türkiye için bir lüks olduğunu ileri sürüyor ve taslak için de "prensipleri bakımından kesin fakat yazılış şekli bakımından kesin olmayan bir taslak" diyordu. Yani yapılacak değişikliklerin özü belliydi, sadece farklı ifadelerle anlatma özgürlüğü bırakılmıştı yasama organına. Anayasa değişikliğini yapmak parlamentonun yetki alanındaydı, bu yüzden esas ikna edilmesi gereken muhatap orasıydı. Parlamento istenilen değişiklikleri yapmasaydı dağıtılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı (Muhtıra m. 3). AP ve Demokratik Parti zaten değişikliği istiyorlardı ama CHP'nin de desteğine ihtiyaç vardı. Bu yüzden parlamento üzerindeki baskı esas olarak CHP'ye yönelmiştir. Bu baskı işe yaramış, CHP Genel Başkanı İnönü bağlayıcı grup kararı aldırarak anayasa değişikliklerini desteklemiştir. Parti içindeki Bülent Ecevit ve taraftarları ise rejimi korumak için anayasadan taviz vermek gerektiği hesabıyla hareket etmiştir. Özellikle AP'nin başını çektiği parlamento çoğunluğu anayasa değişikliklerine sahip çıkmış, AP'ye karşı yapılan muhtıra, AP'nin istediği değişiklikleri getirmiştir. Böylece 27 Mayıs ve Anayasası'ndan rövanş alınmış demek mümkündür.

12 Mart ile başlayan *İkinci Askerî İdare Dönemi*'nde döneminde anayasada üç defa değişiklik yapılmıştır. Bunlardan ilki 30 Haziran 1971 tarih ve 1421 sayılı kanunla yapılmıştır. Bu kanunla anayasanın 56. ve 82. maddeleri değiştirilmiş, TBMM üyelerinin ödenek ve yollukları arttırılmış ve siyasî partilere devlet yardımı düzenlenmiştir. Biz sonraki iki anayasa değişikliğinin özellikle önem taşıdığını düşündüğümüz için onlar üzerine yoğunlaşacağız.

1961 Anayasası üzerinde yapılan en kapsamlı değişiklikler 22 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı kanunladır. Bu kanunla anayasanın 35 maddesi değiştirilmiş ve anayasaya 9 geçici madde eklenmiştir. Aşağıda ayrıntılarına ineceğimiz değişikliklerin çoğu 1488 sayılı kanunla yapılmıştır. 20 Mart 1973 tarih ve 1699 sayılı kanunla ise anayasanın 5 maddesi değiştirilmiş ve 2 geçici madde eklenmiştir. 1973 değişikliklerinin genel niteliği 1971 yılında 1488 sayılı kanunla değiştirilen fakat yetersiz görülen hususların tekrar ele alınması veya gözden kaçan, şartlara göre ortaya çıkan eksikliklerin düzenlenmesi şeklindedir. 12 Mart rejiminde yapılan anayasa değişikliklerinin esası devlet iktidarının ve özgürlükler rejiminin yeniden düzenlenmesi üzerinedir. Anayasada 1971 ve 1973 yıllarında yapılan değişiklikler meclis tarafından yapılmış olsa da bunlar meclisin kendi iradesiyle değil, yukarıda anlattığımız üzere dışarıdan yapılan baskıların ürünüdür.

Değişikliklerle askerî güç, sivil iktidardan yeni tavizler koparmıştır. Sıkıyönetim ilan sebeplerine yenilerinin eklenmesi suretiyle sıkıyönetime geçişler

kolaylaştırılmıştır (m. 124). Askeriyenin elindeki devlet mallarının denetlenmesinin "... millî savunma hizmetlerinin gerektirdiği gizlilik esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenmesi" öngörülmüştür (m. 127/3). Millî Güvenlik Kurulun'a millî güvenlik ile ilgili konularda Bakanlar Kurulu'na "görüşlerini bildirme" yerine "tavsiye etme" imkânı verilmiştir (m. 111). Yine aynı maddede Millî Güvenlik Kurulu ile ilgili olarak kurula artık kuvvet temsilcilerinin değil, kuvvet komutanlarının katılacağı düzenlenmiştir.

Yasama alanında hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanınmıştır (m. 64). Ayrıca yasama faaliyetlerini kolaylaştırmak için gensorunun engelleme aracı olarak kullanılması önlenmek istenmiş, milletvekillerinin tek tek gensoru verme hakkı kaldırılmış, gensoru görüşme yöntemi değiştirilmiştir (m. 89).

Yürütme alanında özerk kuruluşlarla ilgili önemli değişiklikler yapılmıştır. *Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu*'nu (TRT) düzenleyen anayasa maddesinden özerk sözcüğü çıkarılmıştır. Üniversiteler ilke olarak özerkliklerini korumakla birlikte anayasanın 120. maddesinde yapılan değişikliklerle özerkliği kısıtlanmış, özerkliğin devletin gözetimini ve denetimini kaldırmadığı belirtilmiştir. Vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnaları ile nispet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmaya Bakanlar Kurulu yetkili kılınmıştır (m. 61).

12 Mart Darbesi'nin değişiklik getirdiği bir diğer alan da yargıdır. Değişikliklerle yasamanın *Yüksek Hâkimler Kurulu*'na üye seçmesi kaldırılmış, kurulun üye sayısı azaltılarak üyelerinin *Yargıtay Genel Kurulu*'nca kendi üyeleri arasından seçileceği düzenlenmiştir. Bu düzenleme yargının yasamanın etkisinden uzaklaşması açısından olumlu değerlendirilebilir. Ancak bir başka değişiklikle 1961 Anayasası'nda oysuz gözlemci konumunda bulunan adalet bakanının *Yüksek Hâkimler Kurulu*'na oy hakkına sahip olarak katılabileceği kabul edilmiş, böylece yargının en üst kurulu yürütmenin etkisine açık hale getirilmiştir (m. 143). Tabii yargı yolu yerine kanunî yargı yolu ilkesi kabul edilmiştir (m. 32). Anayasa Mahkemesi'nin, anayasa değişikliklerini sadece şekil yönünden denetleyebileceği düzenlenmiştir (m. 147). Anayasa Mahkemesi'ne doğrudan iptal davası açma hakkı sadece TBMM'de grubu bulunan siyasî partilere verilerek, grup kuramayan ancak parlamentoda temsilcisi bulunan partilerden bu hak alınmıştır (m. 149). Bu değişikliğin amacı TİP gibi partilerin bu hakkı etkin bir şekilde kullanmasının önüne geçmektir. 12 Mart döneminde anayasa yargısını işlevsiz kılan bir başka yöntem de Anayasa Mahkemesi'nin iptal ettiği yasaların Askerî İdare Dönemi'nde yapılan anayasa değişiklikleri yoluyla anayasaya eklenmesidir. Bunlardan bir tanesi

Anayasa Mahkemesi'nin 15-16.02.1972 tarih K.1972/5 sayılı kararıyla sıkıyönetim kalktıktan sonra sıkıyönetim mahkemelerinin görevine devam edemeyeceğine hükmetmesi üzerine 1973 değişikliğiyle anayasaya eklenen geçici 21. maddedir. Söz konusu düzenleme ile anayasaya, sıkıyönetimin kaldırıldığı tarihte sıkıyönetim mahkemelerinde görülmekte bulunan davaların sonuçlanana kadar bu mahkemelerin görev ve yetkisinde olduğu eklenmiştir.

Anayasada yargı alanında yapılan bir başka önemli değişiklik *Devlet Güvenlik Mahkemeleri*'nin (DGM) kurulmasıdır. DGM'lerin kuruluşu 15 Mart 1973 tarih 1699 sayılı kanunla olmuştur. Bu mahkemelerde görev alacak hâkim ve savcıların atamasında ise adayların Bakanlar Kurulu'nca gösterilmesi, atamanın *Yüksek Hâkimler Kurulu*'nca yapılması öngörülmüştür. Askeriye, sivillerden yargı alanında da taviz koparmış, askerî yargının yetki alanı sivil yargının aleyhine genişletilmiştir (m. 138). *Askerî Yüksek İdare Mahkemesi* kurulmuş ve asker kişilerle ilgili idarî işlem ve eylemlerin yargısal denetimi Danıştay'dan alınarak söz konusu mahkemeye verilmiştir (m. 140). Sivillerin askerî nitelikte olmayan suçlarından dolayı askerî yargıda yargılanmalarının önü açılmıştır (m. 138). Bu değişiklikleri bütünüyle göz önünde bulundurduğumuzda mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıç güvencesine dayalı bir sistemden geriye gidiş olduğu görülmektedir.

12 Mart döneminde yapılan değişikliklerle 1961 Anayasası ile getirilen özgürlükler düzenine genel ve özel nitelikte önemli kısıtlamalar getirilmiş, özgürlüklerin içi boşaltılmıştır. Anayasada yer alan genel kısıtlama ilkesi tüm özgürlüklere uygulanabilecek kısıtlamaları gösterir, buna göre temel hak ve özgürlükler devletin ülkesi ve milleti ile bütünlüğünün, Cumhuriyet'in millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile kısıtlanabilecektir. Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin hiçbirisi, insan hak ve özgürlüklerini veya Türk Devleti'nin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayrımına dayanarak, nitelikleri anayasada belirtilen Cumhuriyet'i ortadan kaldırmak kastı ile kullanılamayacak ve temel hak ve özgürlükleri kötüye kullananlar cezalandırılacaktır.

Bunun dışında anayasanın çeşitli maddelerinde düzenlenmiş olan temel hak ve özgürlüklere özel nitelikte kısıtlamalar da getirilmiştir. Bunlara örnek olarak:

- Yargıç kararı olmadan belli hallerde gazeteler toplatılabilecektir (m. 22).
- Tutuklanan veya yakalanan kişinin en yakın mahkemeye gönderilme süresi 24 saatten 48 saate, toplu suçlarda ise 15 güne çıkarılmıştır (m. 30).

Bu madde iki defa değiştirilmiş, öncelikle 1971 yılında 1488 sayılı kanunla, tutuklanan veya yakalanan kişinin en yakın mahkemeye gönderilme süresi 48 saat, toplu suçlarda ise 7 gün olarak belirlenmiştir. Sıkıyönetim Kanunu'nda ise kanun kapsamındaki toplu suçlarda hâkim önüne çıkma süresi 30 gün olarak belirlenmişti. Anayasa Mahkemesi Sıkıyönetim Kanunu'nun söz konusu 30 günlük gözaltı süresini fiilî tutuklama sayıp iptal edince bu maddede tekrar değişiklik yapılması gündeme gelmiştir. 1973 yılında 1699 sayılı kanunla bu kez süre sıkıyönetim gibi durumlarda 15 gün olarak belirlenmiş ve anayasanın içerisine yerleştirilerek Anayasa Mahkemesi denetiminden kaçılmıştır.

- Dernek ve sendika kurma hakları kısıtlanabileceği gibi, belli hallerde dernekler hâkim kararına kadar faaliyetten men edilebilecektir (m. 29, m. 46).
- Memurlar sendikalara üye olamayacaklardır. Kamu hizmetlileri sendikalarının faaliyetleri sona erdirilmiştir (m. 119, m. 116).
- Üniversite öğretim üyelerinin ve yardımcılarının siyasî partilere üye olabilmeleri imkânsız hale getirilmiştir (m. 120).
- Bazı özgürlüklerin somut durumlarda engellenmesi için yargıç kararına ihtiyaç olmadan yürütme ve gecikmesinde sakınca bulunan hallerde idare yetkili kılınmıştır (m. 19, m. 22, m. 29).

12 Mart: 1982 Anayasası'na Giden Yolun Başlangıcı

1961 Anayasası'nın temel felsefesine ters düşen ve *1982 Anayasası'nın ön hazırlıkları* olarak nitelendirilebilecek bu değişikliklerle genel olarak yürütme güçlendirilmiş, üniversite özerkliği daraltılmış, anayasa yargısı ve idarî yargı denetiminin kapsamı sınırlandırılmış, *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* ile *Askerî Yüksek İdare Mahkemesi* kurulmuş ve en vahim ve mühimi olarak da anayasal temel hak ve özgürlüklerle ilgili sınırlama sebepleri arttırılmıştır. 1961 Anayasası'nda klasik liberal anayasacılık anlayışına uygun olarak özgürlük kural, sınırlama ise istisna idi. İkinci Askerî İdare Dönemi değişiklikleriyle bu durum tersine çevrilmeye başlanmıştır. 12 Mart döneminde temel hak ve özgürlüklere ilişkin yeni bakış açısını temel haklarla ilgili düzenleme olan 11. maddenin içeriğinin yanı sıra kenar başlığında yapılan değişiklik açık bir şekilde göstermektedir. 1961 Anayasası'nda kenar başlığı *Temel Hakların Özü* iken 12 Mart döneminde yapılan değişiklikle yeni kenar başlığı *Temel Hak ve Hürriyetlerin Özü, Sınırlanması ve Kötüye Kullanılması* şeklinde değiştirilmiştir. 1961 Anayasası otorite-hürriyet dengesinde hürriyetlere

ağırlık verirken 12 Mart döneminde bu denge hürriyetler aleyhine bozulmuştur. 1982 Anayasası da 1961 Anayasası'ndan aynı yönlerde fakat bu kez daha radikal biçimde ayrılacaktır.

12 Mart döneminde yapılan anayasa değişiklikleri arasında yürütmeyi güçlendiren düzenlemelerin, anayasaların tarihsel gelişimine ters olarak yürütmeyi güçsüz bırakan 1961 Anayasası'nın bir zayıflığını ortadan kaldırdığı söylenebilir. Buna karşılık yargı bağımsızlığı ile temel hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlamaları, 1961 Anayasası'nın anayasal hayatımızı getirdiği ileri düzeyden geriye gidiş olarak değerlendirmek doğru olacaktır. 1982 Anayasası da bu geriye gidişi yargı bağımsızlığı, idarenin denetimi, temel hak ve hürriyetlere ilişkin kısıtlamalar hususlarında içerdiği düzenlemelerle devam ettirmiştir. Bu doğrultuda 12 Mart rejiminde yapılan anayasa değişiklikleri tarihsel olarak 1961 ve 1982 Anayasalarının ortasında olmasının yanı sıra anayasa felsefesi açısından da iki anayasa arasında geçiş niteliğindedir. 12 Mart dönemi değişikliklerini 1982 Anayasası'nın otoriter ruhuna giden yolun başlangıcı olarak ifade edebiliriz.

Tanör'ün ifade ettiği üzere Türkiye'de çok partili hayata geçildiğinden bu yana klasik liberal (Batılı) demokrasi bağlamı içinde başlıca iki demokrasi anlayışı etkili olmuş ve bunlara da yine iki anayasa anlayışı tekabül etmiştir. Birinci anlayış, daha sınırlı bir siyasal katılma taraftarı olup halkın esas rolü belli aralıklarla kendisini yönetecekleri seçmekten ibarettir. İkinci anlayış ise çoğulculuk taraftarı olup halkın siyasete katılımı aktif ve sürekli olmalı, oy verme dışında da faaliyette bulunmalı, seçilmişlerden oluşan devlet organlarının yetkileri diğer anayasal kurumlarca dengelenmelidir. 1961 Anayasası'nın ikinci anlayışa uygun düştüğünü, 12 Mart değişiklikleri ve 1982 Anayasası'nın ise birinci anlayışa yaklaştığını belirtmek doğru olacaktır.

1971 ve 1973 değişiklikleri Anayasa konusunda süregelen tartışmalara ve eleştirilere son verememiştir. 1975'ten sonra da siyasal şiddet ve terör olaylarının artması, siyasal sistemde tıkanıklıklar yaşanması, parlamentonun zaman zaman karar alamaz duruma düşmesi anayasa sorununu güçlendirmiştir. Bunların en bilinen örneği 1973 ve 1980 Cumhurbaşkanlığı seçimleridir. 1961 Anayasası'nın cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilişkin 95. maddesinde cumhurbaşkanının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce TBMM üyeleri arasından üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile seçileceği belirtilmiştir. İlk iki oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa salt çoğunluk da yeterli olacaktır. 1973 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde iki büyük parti CHP ve AP askeriyenin baskılarına karşı birleşerek ancak yine de asker kökenli biri olan Fahri Korutürk'ü 15. turda cumhurbaşkanı seçebilmiştir. 1980 Cumhurbaşkanlığı seçimlerin-

de ise kriz çok daha derindir. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, süresi dolduğundan görevinden ayrılmış, cumhurbaşkanlığı seçimi için mecliste yüzün üzerinde tur yapılmasına rağmen anayasada öngörülen karar yeter sayısı için gerekli olan salt çoğunluk sağlanamadığından cumhurbaşkanı seçilememiş, ülke altı ay süreyle cumhurbaşkansız yönetilmeye çalışılmıştır. Anayasa, cumhurbaşkanının seçimine ilişkin genel esasları ve karar yeter sayılarını düzenlemiş ancak mecliste gerekli çoğunluğa ulaşılamaması ihtimaline ilişkin bir tedbir öngörmemiştir. Mevcut düzenlemeler ışığında teorik olarak meclisteki partiler uzlaşamadığı takdirde ülke açık uçlu belirsiz bir süre boyunca cumhurbaşkanı olmadan yönetilmeye çalışılacaktır. Bu eksiklik 1961 Anayası'nda ve sonraki anayasa değişikliklerinde gözden kaçan önemli bir husustur. TBMM cumhurbaşkanlığı seçimleri için son kez 11 Eylül 1980 günü toplanmış, toplantı yeter sayısına ulaşılamadığı için oturuma geçilememiştir ve sonraki gün 12 Eylül'de de darbe olmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçimi krizi de 12 Eylül Darbesi'nin kolaylaştırıcılarından biri olmuştur. 1980 Anayasası bu kez geçmiş deneyimden ders alarak yeni seçilen cumhurbaşkanı göreve başlayana kadar süresi dolan cumhurbaşkanının görevine devam edeceğini, cumhurbaşkanının meclis dışından da seçilebileceğini ve en önemlisi cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin dördüncü tur oylamada sonuca ulaşılamaması halinde derhal TBMM seçimlerinin yenileneceğini düzenlemiştir. Bu gibi siyasî krizlerde seçimlerin yenilenmesi veya cumhurbaşkanının TBMM seçimlerini yenileme yetkisine sahip olması krizin çözümü açısından önem taşımaktadır. 1961 Anayasası'nda siyasal sistemin tıkanması ihtimaline yönelik önlem mekanizmaları yetersizdir, anayasada düzenlenen cumhurbaşkanının seçimleri yenileme yetkisi son derece zor koşullara bağlanmış (m. 108) ve anayasanın uygulandığı dönemde hiç kullanılamamıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilişkin olarak ise 1961 Anayasası'nda cumhurbaşkanının böyle bir yetkisi yoktu; kaldı ki, 1980 seçimlerinde son cumhurbaşkanının görev süresi bittiği için ülkede bir cumhurbaşkanı dahi yoktu. 1961 Anayasası ve anayasada İkinci Askerî İdare Dönemi'nde yapılan düzenlemeler ülkedeki siyasal krizleri çözmek için yeterli olmamıştır.

Ancak anayasanın uygulandığı süreçte yaşanan sistem tıkanıklıklarının tamamını anayasaya mal etmek yanlış olacaktır. Özbudun'un ifade ettiği üzere 1961 Anayasası'nın kurduğu hükümet sisteminde tıkanıklıklar meydana geldiği ve anayasanın bunları gidermekte yetersiz kaldığı gerçektir. Ancak parlamenter sistemde yürütme organının güçlülüğü parlamentodaki sağlam ve tutarlı bir çoğunluğa dayanır, 1970'li yıllarda hiçbir parti parlamentoda mutlak çoğunluğu sağlayamamış, bu da zayıf koalisyon hükümetlerine sebebiyet

vermiştir. Yani bu dönemde hükümet ve ona paralel olarak da devlet otoritesinin zayıflamasının sebebi hukukî olmaktan ziyade siyasaldır. Parlamentoda mutlak çoğunluğa sahip güçlü bir iktidarın bulunmamasının sebeplerinden biri de uygulanan seçim sistemidir. 1960 sonrası yapılan bütün milletvekili seçimlerinde çoğunluk sistemi terk edilerek nispî temsil sisteminin değişik türleri uygulanmıştır (1961 Milletvekili/1964 Cumhuriyet Senatosu Seçimlerinde *Çevre Barajlı d'Hondt*, 1965 Milletvekili/1966 Cumhuriyet Senatosu Seçimlerinde *Ulusal Artık Sistemi*, 1969 Milletvekili/1968 Cumhuriyet Senatosu Seçimlerinde ise *Barajsız d'Hondt Sistemi*). Nispî temsil sistemi sayesinde temsilde adalet sağlanırken güçlü iktidarlar kurulması zorlaşmıştır.

1950-1960 yılları arasında ülke yönetiminde karşılaşılan sorunların çözümü 1961 Anayasası'nda arandı. İlginçtir 1961 Anayasası'nın uygulandığı dönemde yaşanan siyasî bunalımlarda da suçlu olarak anayasa görülmüş, çözüme de yine anayasa ile ulaşılmak istenmiştir. Soysal'a göre 1961 Anayasası'nın en büyük faydası rejim sorunlarının hukuksal düzenlemelerde ne ölçüde çözümlenebileceğini topluma göstermektir ve çözümlemenin sınırlı olduğunu görenleri sorunların ekonomik ve sosyal temellerine yöneltebilecektir. 12 Mart döneminde yapılan anayasal düzenlemelerin de uygulamaya bakıldığında siyasî bunalımları çözmekte, muhtıraya sebep olarak gösterilen olayları önlemekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Çözüm amacıyla baskı sonucu gerçekleştirilen değişiklikler ise anayasal hayatımıza miras olarak özgürlüklerden, demokrasiden geriye gidiş ve otoriter bir devlet anlayışı bırakmıştır.

Yetmişli Yıllarda Hegemonya Krizi, Ordu ve Militarizm

İSMET AKÇA

1970'li yıllar, kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkan iktisadî, siyasî, ideolojik çok boyutlu bir krizin ve bunu yönetmek için devletin zor mekanizmalarının ve aygıtlarının çok daha belirleyici bir şekilde ön plana çıkarıldığı bir yönetme biçiminin hâkim olduğu bir dönemdi. Toplumsal ve siyasal denetim, gözetim ve baskı işlevleri açısından polis aygıtının kurumsal, teknolojik, organizasyonel kapasitesinin hâlâ sınırlı olduğu bir dönemde ordu, devletin kurumsal mimarisi içinde belirleyici bir konuma sahipti. Ayrıca ordu, tarihsel süreç içinde edindiği ve 1960 sonrası gitgide kurumsallaştırdığı görece özerk bir siyasal aktör olma vasfını bu dönemde yoğun bir şekilde kullandı.

Yetmişli yıllar, tıpkı altmışlı yıllar gibi bir darbeyle başladı, bir diğeriyle sona erdi. 27 Mayıs 1960'taki darbe *ithal ikameci sanayileşmeye* (İİS) dayalı kapitalist gelişmenin sınıf ilişkilerini sosyal/millî güvenlik devleti çerçevesinde yönetmeye yönelik modernleşmeci-kalkınmacı iyimserliğin damga vurduğu bir darbeydi. 12 Mart 1971'de gerçekleştirilen müdahale ve kurulan ara rejim (İkinci Askerî İdare Dönemi) ise bu sınıf dinamiklerini bürokratik-otoriter bir devlet formu altında zoru ön plana çıkararak yönetme girişimiydi. 1970'ler işçi sınıfının ekonomik ve siyasal alandaki mevzilerinden, devletin kurumsal mimarisinden otoriter yöntemlerle dışlanmaya çalışıldığı bir dönem oldu. 12 Eylül Darbesi ise İİS'ye son vererek kapitalizmin yepyeni bir dönemini başlattı. Türkiye'de neoliberal kapitalizm, sermaye birikim stratejisi, devletin kurumsal mimarisi, sınıfsal güç ilişkilerinin ve siyasal alanın yeniden yapılandırılması boyutlarıyla darbe yoluyla tesis edildi.

12 Mart Muhtırası: Bürokratik-Otoriteryenizm

1970'li yıllar, 12 Mart'ta ordunun verdiği muhtıra, Başbakan Demirel'in istifa etmesi ve ardından yaklaşık iki yıl boyunca dört teknokratik hükümetin kurulduğu ordunun denetiminde bir ara rejim ile başladı. 12 Mart müdahalesini anlamlandırabilmek için 27 Mayıs Darbesi'nin tarihsel ve toplumsal bağlamını ve anlamını kısaca hatırlatmakta fayda var.

27 Mayıs Darbesi ve Sonrası

27 Mayıs, DP'nin politik liderliğinde kurulmuş, büyük toprak sahipleri, ticaret burjuvazisi ve küçük ve orta köylülüğe dayalı popülist kalkınmacı ve muhafazakâr modernleşmeci bir hegemonya projesine ve bu projenin 1950'lerin ikinci yarısında yaşadığı tıkanmaya bir cevaptı. Hiyerarşi dışı gerçekleştirilen darbe ile kurulan askerî rejim, yeni bir hegemonya projesi çerçevesinde bir araya getirilmeye çalışılan sanayi burjuvazisi, işçi sınıfı ve kentli orta sınıflardan oluşan bir toplumsal bloğa dayanıyordu. 1950'lerin ikinci yarısında *Forum* dergisi, HP ve CHP zeminlerinde ortaya konan bu yeni hegemonya projesi şu unsurları içeriyordu:

- İthal ikameci sanayileşmeye (İİS) ve planlı kalkınmaya dayalı bir birikim stratejisi;
- Sosyal devlete dayalı sosyal adalet;
- Görece demokratik bir siyasal rejim (temel hak ve özgürlükler, güçler ayrılığı ilkesi, yargının bağımsızlığı vb.).

Başta DPT'nin kurulması ve 1961 Anayasası olmak üzere askerî rejimin temel icraatları da esas olarak bu projenin inşasına yönelikti. Aslında burada, güvenlik mantığına dayalı bir politik rasyonalite söz konusuydu. Buna göre, planlı sanayileşmeye dayalı ekonomik gelişme sosyal adalet ilkesiyle birleşerek sınıf çatışmalarını engelleyecek, böylece haklar ve özgürlüklerin tanındığı bir siyasal rejim de kabul edilebilir olacaktı. Diğer bir deyişle, 27 Mayısçı blokta bir çeşit modernist-kalkınmacı iyimserlik hâkimdi. Bu değerlendirmeyi mümkün kılan, hiç şüphesiz, dönemin sınıfsal güç ilişkileri; özellikle de işçi sınıfı hareketinin taleplerinin henüz ekonomik-korporatif nitelikte oluşuydu. Ancak buna rağmen geniş politik-hegemonik çıkarları adına dar, kısa vadeli ekonomik-korporatif çıkarlarından taviz vermek niyetinde olmayan dönemin burjuvazisi ve sağ siyasal temsilcileri bu formülasyona pek ikna olmadı. Özellikle sosyal devlet, sosyal adalet ve planlamanın ne ifade ettiği ile özgürlükler, grev ve toplu sözleşme hakkı gibi konularda muhalefet

edildi. 1960'lı yıllar burjuvazinin ve ana siyasal temsilcisi AP'nin bu meseleler etrafında yürüteceği bir sınıf mücadelesine sahne olacaktı.

Hem anayasanın referandumda sadece %61,7 oyla kabul edilmesi hem de 15 Ekim 1961 seçim sonuçları 27 Mayısçıların umduğu gibi olmadı. CHP birinci parti çıkmasına rağmen tek başına iktidar olamadı ve 1961-1965 arası dört zayıf koalisyon hükümeti ile geçti. Bu durum darbeci eğilimlerin ve bu eğilimleri bertaraf etme hamlelerinin yoğun olduğu bir dönemi beraberinde getirdi. Daha seçimlerin hemen ardından darbeci bir ekibin imzaladığı *21 Ekim Protokolü* (1961) ancak İnönü'nün başbakanlığının ve Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığının parti liderlerince kabul edildiği *Çankaya Protokolü* (24 Ekim 1961) ile aşılabildi. Zayıf koalisyon hükümetlerinin ordu içindeki radikallerin beklentilerini tam olarak karşılamaktan uzak kalması sürekli yeni darbe girişimlerini gündemde tutuyordu. Albay Talat Aydemir liderliğinde önce 22-23 Şubat 1962'de, ardından da 20 Mayıs 1963'te gerçekleşen darbe girişimleri Başbakan İnönü'nün, diğer parti liderlerinin ve yüksek komuta heyetinin karşı koymaları ve darbecilerin iç anlaşmazlıkları sayesinde başarısız oldu. İkinci girişimden sonra Aydemir dahil yedi idam cezası infaz edildi ve tüm harp okulu öğrencileri, darbeci tüm subay ve askerler tutuklandı.

1965 seçimlerinde AP % 52,87 oranında oyla tek başına iktidara geldi. AP'nin popülist-kalkınmacı hegemonya projesi şu sacayağı üzerine oturuyordu. AP sağ popülist siyaset tarzını izleyerek Türkiye'de iktidar bloğunu CHP, yüksek bürokratlar, aydınlar, üniversite ve yargı elemanlarından ve kısmen de ordu mensuplarından oluşan bir yapı olarak tarif ediyordu. Bunun karşısında kendisinin temsile soyunduğu kesimler ise sanayi burjuvazisi, ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, esnaf, köylüler, işçi sınıfının uysal kesimleri, milliyetçi-dindar muhafazakâr kesimler idi. AP ithal ikameci sanayileşme merkezli bir kalkınma stratejisi izliyor, ekonomide özel sektörü ön plana alıyor fakat İİS'ye uygun biçimde devletin ekonomiye müdahalesini de öngörüyordu. Devletin kendisini değil, bugüne kadar devlet gücünü kullananları eleştiriyor ve devleti hem paternalist bir ilişki içinde millete hizmet götürecek bir aygıt hem de bekası korunacak bir özne olarak görüyordu. Anti-komünizm dozu yüksek bir milliyetçilik ile laiklik sınırlarını zorlamayacak şekilde dinî kimliğin yaşanmasını destekleyen bir muhafazakârlığı birleştiriyordu. Demokrasiyi de sadece, seçimlerden çıkan çoğunluk iradesi olarak görüyordu.

AP orduyla ilişkilerini ise Ümit Cizre-Sakallıoğlu'nun *tarafsızlaştırarak yakınlaşma* olarak adlandırdığı strateji üzerinden kurdu. AP, anti-komünizm, asker cumhurbaşkanı seçimi, ordunun teçhizat, silah, lojman, kışla taleplerinin karşılanması ve özlük haklarının düzenlenmesi üzerinden orduyla yakınlaşmaya çalıştı. Bunun karşılığında da, millî iradeye, yani parla-

menter sürece müdahale edilmemesini bekledi. AP'ye göre, askerler görüşlerini MGK zemininde dile getirebilirdi. Aynı zamanda gerekli otoriterleşme sivil siyasal rejim altında da gerçekleştirilebilirdi. Her ne kadar AP'nin stratejisi ilk etapta bir yakınlaşma getirdiyse de aslında ordunun özerkliğini artırma sonucunu da doğurdu ve ordu içinde darbeci eğilimlerin oluşması engellenemedi.

12 Mart Darbesi'ne Yol Açan Kriz Dinamikleri

1960'lı yılların sonuna gelindiğinde, 27 Mayıs Darbesi sırasında görülen İİS'ye dayalı kapitalist gelişmenin işçi sınıfının ekonomik ve siyasal içerilmesi yoluyla yönetilmesi hülyası dağılmaya başlamıştı. 12 Mart Darbesi, İİS'ye dayalı kapitalist modelin ekonomik ve politik sınıfsal dinamiklerinin mevcut devlet formu altında yönetilemezliği değerlendirmesinin bir sonucuydu.

Darbe öncesi *krizin birinci dinamiği*, 1960'ların özellikle ikinci yarısından itibaren radikal sol toplumsal ve siyasal hareketlerin ivme kazanmasıydı. İşçiler, öğretmenler, aydınlar, üniversite gençliği, meslek sahibi orta sınıflar bu dönemde daha çok siyasallaştı, hak ve talep mücadelesi içine girdi, devrimci sol ideolojiyi benimsedi ve bu çizgide örgütlenmeler içinde yer aldı. İşçi hareketine baktığımızda, 1950'lerin işçi sınıfı mücadelesi 1960 dönümüyle birlikte daha kitleselleşti ve ekonomik-korporatif taleplerin yanı sıra politik-hegemonik talepler düzeyinde de mücadelesini yoğunlaştırdı. Siyasetler üstü ve uzlaşmacı sendikacılık çizgisini izleyen Türk-İş karşısında, 1967'de, sınıf ve kitle sendikacılığını ilke edinen ve sosyalist hareketle ilişkili DİSK kuruldu. Özellikle özel sektörde örgütlenen ve güçlü bir mücadele pratiği sergileyen DİSK'le beraber grevler arttı, bunun yanı sıra fabrika işgalleri, kitlesel protestolar gibi eylem türleri de kullanılmaya başladı. AP'nin, 1970'te, işkolu ve ülke barajlarını aşırı yükselterek DİSK'i tasfiye etmeyi hedefleyen yasa değişiklikleri karşısında, 15-16 Haziran'da işçiler DİSK'in kendisini bile aşan kitlesel eylemlerle sokağa döküldü. Eylemler ancak sıkıyönetim ilanıyla durdurulabildi. Daha sonra yasa değişikliği TİP'in başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi'nden geri döndü. Yine, özellikle TÖS içinde örgütlenen öğretmenler, boykotlar, büyük yürüyüşler ve mitingler ile sol mobilizasyonun önemli bir bileşenini oluşturdu. Ağaların el koyduğu ortak topraklar, taban fiyatları, tefeci borçları gibi meseleler üzerinden gelişen köylü protestoları görece hareketsiz kırsal alanın dahi bu toplumsal ve siyasal dinamizmden etkilendiğini gösteriyordu.

27 Mayıs rejimi altında 1961'de kurulan ve parlamenter yollarla sosyalizme geçişi savunan TİP, nispî temsil sistemi sayesinde, 1965 seçimlerinde meclise on beş milletvekili ile girdi ve etkili bir muhalefet yürüttü. Üniver-

site gençliği, yükseköğretim ve genel ülke sorunları üzerinden hızla siyasallaştı. Üniversite boykotları ve işgalleri, anti-ABD'ci ve anti-emperyalist eylemler, direniş ve grevdeki işçiler ve köylülerle dayanışma etkinleri ile bu siyasallaşma radikalleşti. 1969'a gelindiğinde TİP'i teorik ve pratik açıdan yetersiz bulan öğrenci hareketi *Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu*'nu (Dev-Genç) kurdu. İşçi sınıfının politik hareketinin iyice krize girdiği 1971-1972 döneminde de gençlik hareketi oldukça zayıf ve temelsiz denebilecek bir silahlı mücadele serüvenine girdi.

Türkiye toplumundaki sol siyasallaşma hareketi içinde toplumsal tabanı zayıf başka bir damar ise Türkiye'de radikal dönüşümün ancak askerlerin etkin biçimde dahil olduğu bir blok ile gerçekleşeceğini düşünüyordu. Doğan Avcıoğlu'nun sol Kemalist *Yön* dergisi (1961-1967) ve *Devrim* gazetesi (1969), Türkiye'de kapitalizmin az gelişmişliği dolayısıyla köklü sosyo-ekonomik dönüşümün ancak aydınlar, öğrenciler ve askerlerden oluşan *zinde kuvvetler* eliyle gerçekleşeceğini söylüyordu. Bu hat, özellikle de 1969 sonrasında, ordu içinde örgütlenmeye ve darbe yoluyla iktidarı ele geçirmeye yönelik bir strateji izledi, 9 Mart'taki darbeci kliğin politik-ideolojik çizgisini oluşturdu. *Türkiye Komünist Partisi* (TKP) geleneğinden gelen *Millî Demokratik Devrim* (MDD) hareketi ise, darbeci bir iktidar stratejisi izlemese de, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin aşamalı devrim stratejisini takiben kapitalizmin az geliştiği ülkelerde demokratik devrimin gerçekleşmesinde ilerici subayların da bir rol oynayacağını kabul ediyordu. Ordunun da sosyopolitik ilişkilerin üstünde, dışında değil, içinde yer aldığı düşünüldüğünde sol ideolojik ve politik akımların devletin en temel zor aygıtına dahi belli bir oranda nüfuz etmesi iktidar bloğunun tehdit ve kriz algısını belirleyici bir etkendi.

1960'ların sonuna doğru Türkiye toplumundaki bu siyasallaşma burjuvazisi, siyasî ve askerî elitleri ile tüm muktedirlerin ana gündemiydi. İktidar bloğunun tüm unsurları Türkiye'nin bir yönetilemezlik krizi içinde olduğunu ileri sürüyordu. Bu değerlendirmeler darbe öncesi *krizin ikinci dinamiğiydi*. Demirel'e göre hem 12 Mart hem 12 Eylül öncesi mevcut "buhranın hâkim karakteri ekonomik değil, siyasî" idi. Dolayısıyla, çare ekonomik sosyal reform değil, devleti otoriter kılacak reformlardı. 1969 seçimlerinde %6'lık bir oy kaybına uğrasa da yine tek başına iktidar olan AP'nin yukarıda resmedilen siyasallaşma karşısında stratejisi "dikta veya faşizm yollarına başvurmadan" devletin otoritesini tesis etmekti. AP'ye göre 1961 Anayasası'nın devlet düzeni ile mevcut sosyal ve politik hareketlilik yönetilememekteydi. Yasa, düzen, asayiş ve devlet otoritesinin yeniden tesisi için, yürütmeyi güçlendirecek, devlet düzeni ve rejimini koruyacak, demokratik hak ve özgürlükleri kısıtlayacak anayasal düzenlemeler gerekmekteydi. An-

cak, AP'nin *yönetilemezlik* tezi ve demokratikleşme yerine otoriterleşme stratejisi paradoksal biçimde kendisine zarar verdi. Zira bu tez aşağıda görüleceği gibi neredeyse bütün darbeci kliklerin de paylaştığı bir tez olmakla birlikte darbeci klikler açısından bakıldığında bizatihi AP'nin kendisi bir yönetme aczi içindeydi.

Bu algıyı besleyen önemli gelişmelerden birisi, 1969 seçimlerinden sonra da tek başına iktidar olmasına rağmen, AP'nin hem burjuvazi içindeki hem de parti içindeki bölünmelere engel olamamasıydı. Dolayısıyla *krizin üçüncü dinamiği* birbiriyle ilişkili sınıfsal ve siyasal boyutlarıyla iktidar bloğunun kriziydi. AP'nin hegemonya projesi bir yandan hâkim sınıfların birlikteliğini, diğer yandan da geniş bir sağ siyaset koalisyonunu sağlarken, bu durum 1969-1971 yılları arasında büyük çözülmelere şahit oldu. Şubat 1969'da CKMP'nin isim değiştirmesiyle kurulan MHP, AP'nin sola karşı yeteri kadar sert olmadığını düşünen radikal milliyetçi kanadında ve milliyetçi-muhafazakâr tabanda küçük de olsa bir kopmaya yol açtı. Diğer yandan, Ocak 1970'te Erbakan liderliğinde MNP'nin kurulması hem Anadolu'daki esnaf, tüccar ve küçük sanayici ağırlıklı burjuvazinin bir fraksiyonunun hem de önemli bazı İslâmî çevrelerin partiden uzaklaşmasını getirdi. Erbakan'ın tekelci büyük burjuvazi ve onun temsilcisi AP'nin uyguladığı korumacılık, ithalat ve kredi politikalarını eleştirerek 1969'da TOBB başkanlığını kazanması, ardından Demirel'in Danıştay kararıyla onun genel başkanlığını engellemesi bu kopuşun önemli bir sınıf temsiliyetine sahip bir politik-ideolojik kopuş olduğunu da göstermekteydi. Bir diğer kopuş ise 1969 seçimlerinin ardından Demirel'i tek adamlıkla, eski DP'lilerin affı konusunda adım atamamakla eleştiren, 1970 bütçe görüşmelerinde ret oyu vererek hükümetin düşmesine yol açan, AP hükümetleri içinde yer alamamanın küskünlüğü içindeki bir ekibin Aralık 1970'te *Demokratik Parti*'yi kurması oldu. Bu partinin, sanayileşmenin tarımsal kalkınmayla dengeli gitmemesinden ve 1970 ekonomik reform paketinin öngördüğü toprak reformu ve yeni tarım vergilerinden rahatsızlık duyan büyük ve orta ölçekli toprak sahiplerini temsil kabiliyeti oldukça yüksekti.

Aslında bu kopuşların sınıfsal boyutu İİS stratejisinin ilk kriziyle ve AP'nin burjuvazinin farklı fraksiyonları arasındaki çıkar uyumlulaştırmasını sağlama kapasitesinin daralmasıyla ilgiliydi. 1968'ten beri kendini ödemeler dengesi ve döviz sorunu olarak gösteren bu kriz karşısında AP sanayi burjuvazisini bir miktar ihracata yöneltmeyi hedeflediği yeni bir ekonomik reform hamlesine girişti. Montaj sanayi de dahil yeni vergiler getiren 1318 sayılı Finansman Kanunu (29 Temmuz 1970), %66,6'lık devalüasyon, ithalat kısıtlamalarının azaltılması, yeni sanayi ihracat teşvikleri (9-10 Ağustos 1970) özellikle tekelci büyük burjuvazinin ve bütün bir İİS bloğunun sert

tepkisini çektiği gibi alternatif bir ihracata yönelik sanayileşme bloğu da yaratamadı. TOBB bunun montaj sanayiine ve henüz yeni yatırımlar yapılmış otomotiv sektörüne (ki ordunun *holding*i OYAK bunlardan biriydi) bir darbe olduğunu söylüyordu. TİSK başkanı bu politikaların "hükümete güvensizlik hissi yarattığını" söylerken, bunun çok daha öncesinde İstanbul Sanayi Odası başkanı da "sokak hareketleri, eylemler, siyasî ve iktisadî istikrarsızlıkların sanayicileri güvensizliğe sürüklediğini" belirtiyor ve "Devleti idare edenler, aylardan beri kısır parlamenter tartışmalar yapmakta ve iktidarıyla, muhalefetiyle ekonomiyi, özellikle sanayiyi unutur gözükmektedirler. Bizim artık hükümete bu konuda söyleyecek bir şeyimiz kalmamıştır," diyordu. İİS'nin bu ilk kriziyle beraber, Türkiye burjuvazisi ve sağ siyasal temsilcileri açısından krizin çözümü işçi sınıfının toplumsal ve siyasal hareketinin zor yoluyla bastırılması ve emek maliyetlerinin düşürülmesi olarak çok daha güçlü şekilde tarif edildi.

Darbenin Ayak Sesleri ve Darbeci Klikler

Tekrar etmek gerekirse, 1960'ların sonuna gelindiğinde Türkiye toplumundaki sol siyasallaşma burjuvazisi, siyasî elitleri ve askerî elitleri ile tüm muktedirlerin ana gündemiydi. MGK toplantılarında ele alınan konulara bakıldığında, özellikle 1968'den itibaren iç güvenlik konuları, *öğrenci hareketleri, üniversitelerde öğrenci işgalleri ve boykot olayları, aşırı cereyanlar, sol cereyanlar, işçi grevleri ve eylemleri* gibi başlıklar altında gündemi işgal ediyordu. Artık MGK'da bu sorunlar karşısında bir müdahalenin geleceği açıkça konuşulmaktaydı. 25 Ocak 1970 MGK toplantısında, dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ordudaki rahatsızlıkları ve çözüm önerilerini dile getirdi ve talep üzerine görüşlerini yazılı olarak Demirel'e sundu. 21 Kasım 1970'te yine Batur bu sefer cumhurbaşkanına darbenin geldiğini söyleyen bir mektup daha sundu. Âdeta muhtıra mahiyetindeki her iki mektupta ekonomik, sosyal, politik sorunlar sıralanmakta; hükümet ve parlamentonun güçsüzlüğü ve itibarsızlığı vurgulanmakta ve ordudaki darbe niyetleri haber verilmekteydi. Batur şöyle diyordu: "... bu gidişe dur denilmezse Türkiye'nin kaderinde yazılı onyıllık devrenin bitmekte olduğu sonucunu zat-ı alinize ifade edebilirim." 28 Aralık 1970 MGK toplantısında bu mektup görüşüldü. Cumhurbaşkanı Sunay, Genelkurmay Başkanı Tağmaç ve Başbakan Demirel'in sıkıyönetim önerisine Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler orduyu "bugünkü iktidarın emrinde" gösterir diyerek itiraz etti. 22 Ocak 1971 MGK toplantısında da Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, solun ordu üzerinden devleti ele geçirmeye çalıştığını ve orduyu otorite içinde tutmak gerektiğini söyledi.

Yükselen sol toplumsal ve siyasal hareketlerin ve sosyo-ekonomik gelişmenin yönetilemediği konusunda ordu içinde tüm eğilimler hem fikirdi. Ancak yönetilemezliğin nereden kaynaklandığı ve çözümün ne olması gerektiği konusunda 12 Mart sürecine giderken ordu içinde her biri müdahaleyi öngören üç farklı akım vardı. Birincisi, *zinde güçler*in gerçekleştireceği bir darbe ile kapitalizm dışı devletçi-milliyetçi-devrimci bir yolu savunanlardı. Bu Doğan Avcıoğlu'nun milliyetçi-devrimci olarak adlandırdığı ideolojik çizgisiydi. Son âna kadar Muhsin Batur ve Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in de irtibat içinde olduğu görülen ve 9 Mart'ta yapılması planlanan böylesi bir darbe, Batur ve Gürler'in son anda geri çekilmeleriyle boşa çıktı. İkincisi, Muhsin Batur'un temsil ettiği 27 Mayısçı modernist-kalkınmacı iyimserliği devam ettiren ve 27 Mayıs reformlarının hayata geçirilmesini talep eden akımdı. Buna göre, asayiş ve düzen temel dertti fakat bu ekonomik ve sosyal reformlarla sağlanabilirdi. Üçüncüsü, Tağmaç'ın, reformları değil, yasa, asayiş, düzen söylemi üzerinden otoriterleşmeyi savunan çizgisiydi. AP'nin söylemiyle de birebir uyumlu olan bu çizgiyi Tağmaç kendi ifadeleriyle şöyle ortaya koyuyordu: "Toplumsal uyanış ekonomik gelişmeyi aşmıştır", "İhtilal sol olur, bu sefer 27 Mayıs değil 1917 olur", "bu anayasa ile memleket yönetilemez", "ekonomik-sosyal reformlar ordu işi değildir".

Büyük ihtimalle ordu içindeki bu bölünmüşlük açık bir darbenin yapılamamasının ve tam bir askerî rejim kurulamamasının da sebebiydi. Bunun yerine, 12 Mart 1971 tarihinde, genelkurmay başkanı ve üç kuvvet komutanının imzasıyla Cumhurbaşkanı Sunay'a ve Meclis ve Senato başkanlarına bir muhtıra metni verildi. Böylece, radikal *9 Mart Darbe Girişimi* tasfiye edildi ve 12 Mart'ta Batur-Gürler (27 Mayısçı reformizm) ve Tağmaç (otoriterleşme) kanatlarının uzlaşısını yansıtan ve düzeni tesis etmeye yönelik bir ordu müdahalesi gerçekleşti.

Muhtıra metni "Parlamento ve hükümet"in ülkeyi "... anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar" içine soktuğunu, "... anayasanın öngördüğü reformları hayata geçirmediğini" belirtiyordu. Meclislerin partiler üstü bir anlayışla hareket ederek "... mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümeti" oluşturmalarını, aksi takdirde TSK'nın "... idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlı" olduğunu dile getiriyordu.

12 Mart Ara Rejiminin İcraatları

Muhtıranın ardından Demirel, bunun anayasa ve hukuk devleti ile bağdaşmadığını söyleyerek istifa etti. 1973 seçimlerine kadar geçen süre zarfın-

da, 1969 seçim sonuçlarına göre oluşan kompozisyonuyla (yani AP'nin hâkimiyetinde) meclis açıktı ancak ordunun gözetimi altındaydı.

12 Mart'ın Askerî İdare Dönemi sırasında ilk yapılan ilk iş, hiyerarşi dışı eğilimlere gözdağı vermek oldu. 15 Mart'ta üç general ve sekiz albay ordudan atıldı. Sonra da 7 Temmuz 1971'de, sonradan sıkıyönetim mahkemesinde (eski 27 Mayısçı General) *Madanoğlu Cuntası* adıyla görülecek davaya yönelik tutuklamalar gerçekleştirildi.

Ordu içi bu temizlikten sonra, dışarıdaki sol harekete yönelik operasyon başladı. 17 Nisan'da on bir ilde sıkıyönetim ilan edildi. Bu, gündelik yönetimin fiilen askerlere geçmesi anlamına geliyordu. Nihat Erim 23 Nisan'da "Türkiye parçalansın diye gayret sarf edenlere karşı almayacağımız tedbir yoktur. Tedbirler balyoz gibi kafalarına inecektir," diyordu. Sıkıyönetim altında grevler yasaklandı, basın özgürlüğü kısıtlandı, günlük gazetelere süreli kapatma cezaları verildi. Sonrasında gelen tutuklama ve işkencelerin hedefinde sosyalistler, devrimci gençlik örgütleri ve aydınlar vardı. Bu sürek avının sonunda ise sıkıyönetim mahkemesi kararını AP hâkimiyetindeki meclisin onaylaması sonucunda üç devrimci genç (Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan) idam edildi. 12 Mart döneminde TİP Kürtçülükten, MNP ise İslâmcılıktan kapatıldı.

AP hükümetinin istifasından sonra, 26 Mart 1971'de Nihat Erim başbakanlığında ağırlıkla teknokratlardan oluşan I. Erim hükümeti kuruldu. Bu hükümetin yönelimi, 27 Mayısçı formülasyonun öngördüğü ekonomik ve sosyal reformları hayata geçirmek, diğer yandan da asayiş ve düzeni sağlamaktı. Ancak, ordu içindeki Tağmaç çizgisi, Meclis'te AP hâkimiyeti ve dışarıda burjuvazinin muhalefeti reformlara izin vermedi. Burjuvaziye dar kısa vadeli ekonomik çıkarlarından taviz verdirip ekonominin yeniden görece özerk bir planlama ile yürütülmesi de sosyal devlet ve sosyal adalet ilkelerine uygun reformlar da hayata geçirilemedi. Aralık 1971'de kurulan II. Erim hükümetinin de ömrü Mayıs 1972'ye kadar sürdü. Mayıs 1972'den sonra AP kontrolündeki Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri görev aldı. İİS politikalarının ilk yapısal krizi 1971-1973 yılları arasında işçi ücretlerinin düşürülmesi, sıkıyönetim altında işçi hareketlerinin bastırılması ve Avrupa'daki gurbetçi Türklerden gelen döviz ile kısa süreliğine aşıldı. 12 Mart ara rejimi TL'nin devalüasyonu, ithalat kısıtlarının azaltılması ve ihracata yönelik yeni teşvikleri içeren *10 Ağustos 1970 Ekonomik Reform Paketi*'yle erken doğmuş ihracata yönelik birikim stratejisini geri püskürtüp İİS dayalı stratejiyi devam ettirdi.

12 Mart Askerî İdare Dönemi'nin en büyük icraatı ise Eylül 1971 ve Mart 1973'te gerçekleştirilen anayasa değişiklikleriyle 1960 sonrasında açılmış olan siyasal alanın daha otoriter bir devlet yapılanmasıyla kapatılması oldu.

Bu dönemdeki anayasa değişiklikleriyle, temel hak ve özgürlükler, basın ve ifade özgürlüğü, dernek kurma hakkı, özel hayatın gizliliği sınırlandı; kişi güvenliği sınırlandı ve hâkim önüne çıkarılma süresi uzatıldı, doğal yargıç ilkesi bozuldu, *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* (DGM) kuruldu, yargının yürütme üzerindeki denetimi sınırlandı, yargı bağımsızlığı törpülendi, Anayasa Mahkemesi'nin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisi şekil şartlarıyla sınırlandı, TİP gibi küçük partilerin anayasa yargısını harekete geçirme imkânı ortadan kaldırıldı, Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açabilmeleri engellendi; sendikaların ve siyasî partilerin faaliyet alanları daraltıldı, kamu çalışanlarının sendika hakkı engellendi; öğretim üye ve yardımcılarının partilerde görev alabilmesi engellendi; üniversitelerin ve TRT'nin özerkliği kaldırıldı ve daha sıkı devlet denetimine tabi kılındı. Bu sınırlamalarda *devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü*, *millî güvenlik*, *kamu düzeni*, *genel ahlâk* gibi muğlak kavramlar devreye sokuldu.

12 Mart ara rejiminde yapılan anayasal değişikliklerle hem ordunun siyasal yapı içinde özerk gücünün artırılması hem de hiyerarşi dışı eğilimleri engellemek üzere merkezileşme ve denetim mekanizmaları devreye sokuldu. En önemli gelişme MGK'nın yapısıyla ilgili değişikliklerdi. Kuvvet temsilcileri yerine kuvvet komutanlarının kurulda yer alacağı düzenlendi. Bakanlar kuruluna "yardımcılık etmek üzere ... bildirir" ifadesi yerine daha güçlü "tavsiye eder" ibaresi geldi. Sıkıyönetim ilan gerekçeleri arttırıldı. Askerî yargının alanı sivil yargı aleyhine genişletildi. Sivillerin askerî olmayan suçlardan askerî mahkemelerde yargılanması mümkün kılındı. *Askerî Yüksek İdare Mahkemesi*'nin (AYİM) kurulmasıyla da askerî kişilerin kamu idaresiyle tüm ilişkileri doğal yargı sürecinin dışına çıkarıldı ve tasfiye, emeklilik, terfi ve atamalarda orduya ciddi bir özerklik sağlandı. *Yüksek Askerî Şura* (YAŞ) kanunuyla şura âdeta bir *Ordu Konseyi* halini aldı ve komutan atama ve terfilerinde belirleyici güç askerlerin oldu. Son olarak da TSK'nın elindeki malların Sayıştay tarafından denetlenmesi engellendi. İdeolojik alanda, Kemalizm'in subaylar tarafından farklı ideolojilerle harmanlanarak farklı yorumlarının geliştirilmesi karşısında, iç hiyerarşi ve bütünlüğü korumak üzere kitaplar, eğitimler yoluyla Atatürkçülük resmî olarak tanımlanmaya başladı. Son olarak da OYAK, subayları orta sınıf yaşama ve kapitalist ekonomik sisteme dahil etme yoluyla çok daha fazla iç bütünlüğü koruyacak iktisadî bir aygıt olarak kullanıldı.

Tüm bu icraatın anlamı, muhtıra metnindeki reformist çizginin değil, burjuvazinin, AP'nin ve ordu içinde Tağmaç çizgisinin talepleriyle şekillenen otoriter çizginin galip geldiğiydi. Ancak derin bir sermaye birikim krizi ve hegemonya krizinin damga vuracağı 1970'li yıllarda işçi sınıfının, devrimci sol hareketin mücadelesinin daha da güçlenmesi karşısında iktidar blo-

ğu açısından 12 Mart'ın bürokratik-otoriter devlet formu dahi yetersiz bulunacaktı.

12 Eylül Darbesi'ne Giden Süreç: 1970'lerde Hegemonya Krizi

1970'lerin özellikle ikinci yarısı gitgide derinleşen, sermaye birikim krizini de içeren bir hegemonya kriziyle tanımlanabilir. İİS'ye dayalı içe dönük sermaye birikim rejiminin krize girmesi, sınıf mücadelesinin sertleşmesi, popülist siyasete dayalı sınıflar arası ittifakların çözülmesi, siyasal alanda iktidar bloğunun birliğini sağlarken tabi sınıflardan da rıza devşirecek hegemonya projelerinin ve stratejilerinin oluşturulamaması, bunun bir semptomatik tezahürü olarak parlamenter siyasette yaşanan temsiliyet krizi, her ne kadar kendileri de krize girecek olsa da işçi sınıfı ve devrimci sol siyasal hareketin kitleselleşmesi, bunun karşısında parlamenter merkez sağ siyasetin aşırı sağa kayması ve aşırı sağın yükselmesi, devlet içi ve dışı formel-legal ve enformel-illegal siyasal şiddetin artan kullanımı, tüm bu sosyo-politik güç ilişkilerinin devletin militarizasyonu yoluyla yönetilmeye çalışılması. Tüm bunlar 1970'lerin sonuna gelindiğinde ortaya çıkan hegemonya krizinin boyutlarıydı. 12 Eylül 1980'de gerçekleşen ve bir dönemi kapatan darbe bu krizin hem sonucuydu hem de ona cevaptı.

1970'lere damgasını vuran küresel sermaye birikim krizi, Türkiye'de İİS politikalarına dayalı içe dönük birikim stratejisinin krizi olarak yaşandı. Bu modelde sanayileşme için gerekli ithalatı karşılayacak döviz üretilemediği oranda kriz, döviz krizi olarak tezahür etti. Bu buzdağının görünen yüzü idiyse, sermayedarlar açısından kâr oranlarının düşmesi buzdağının esas kısmını oluşturuyordu. Bu sermaye birikim krizi, 12 Mart ara rejimi sırasında, yurtdışındaki işçilerin dövizleri, emek maliyetlerinin bastırılması yoluyla geçici olarak ertelenirken, 1973 seçimleri öncesi ve sonrası kısa vadeli borçlanma yoluyla Türkiye ekonomisinin birkaç yıl daha büyümesi sağlandı. Ancak 1977'den itibaren, ertelenen kriz tüm boyutlarıyla kendini ortaya koydu. Alınan kısa vadeli borçlar ödenemez, döviz krizi ertelenemez bir hal aldı. 1978'de IMF ile bir istikrar anlaşması yapılmak durumunda kalındı. IMF ve Dünya Bankası, Türkiye gibi döviz krizi ve ağır borç yükü altındaki ülkelere yeni borcu daha uzun vadeli ve neoliberal yeniden yapılanmaya yönelik yapısal uyum kredileri olarak vermeye başladı. Dışarıdan destekli CHP/Ecevit Hükümeti'nin, aşağıda görüleceği üzere, dayandığı toplumsal taban IMF istikrar politikalarının aynen uygulanmasını mümkün kılmamaktaydı. Böyle bir programı "siyasî intihar" olarak gören hükümet "... bir yandan devalüasyonlar gibi IMF temelli taleplere 'gecikmiş tavizler' verirken, bir yandan fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle ithalatın sorunlarını çözme çabaları" için-

de "çelişkili iktisat politikaları" izlemek durumunda kaldı. Darbe öncesindeki dışarıdan destekli azınlık AP Hükümeti ise *24 Ocak Kararları*'nı (1980) alarak IMF istikrar paketini külliyen uygulamaya soyundu. Buna karşılık, işçi sınıfının kitlesel gücü karşısında AP azınlık hükümeti bunları uygulamak için gereken siyasî güce sahip değildi. Neoliberal kapitalizmi tesis edecek bu politikalar 12 Eylül askerî rejimince hayata geçirilecekti.

1977 sonrası döneme baktığımızda bütün sermaye örgütleri Türkiye'de işçi ücretlerinin yüksekliğini, sendikal hakları, toplu sözleşmeleri, işçi sınıfının hukukî kazanımlarını krizin asıl sebebi olarak tarif ediyordu. Küçük ve orta ölçekli sermaye bu sınıfsal pozisyonu daha ziyade anti-komünizm vurgulu radikal milliyetçi, faşist ve/veya dinci söylem ve siyasal çizgi üzerinden ifade ederken, tekelci burjuvazi ise "... çalışma barışı, mülkiyet, miras ve lokavt hakkının tehlikede olduğu" vurgulu bir söylemle işçi sınıfı karşıtı bir sınıf siyaseti güdüyordu. 1978 yılının içinde artık sermaye örgütleri açısından IMF güdümlü istikrar paketi ve neoliberal yeniden yapılanma, bunun mümkün olabilmesi için de işçi sınıfının disipline edilmesi en öncelikli taleplerdendi. Burjuvazi tüm fraksiyonları birleşik halde açık ve sert bir sınıf mücadelesi içindeydi.

Bunun karşısında, işçi sınıfının mevzi tutma mücadelesi de bir o kadar radikalleşti. 1973-1976 yılları arasında yıllık ortalama 65 olan grev sayısı 1977-1980 yılları arasında 190'a çıktı; yine ilk dönemde yaklaşık 1 milyon işgünü kaybı varken, ikinci dönemde 3,7 milyon işgünü kaybı söz konusuydu. Grevlerin yanı sıra "... işyeri işgali, hatalı iş çıkarma, makine ve teçhizata özen göstermeme ve bozulmalarına göz yumma, işyerini terk etme, gösteri ve yürüyüş yapma, işi yavaşlatma, yemek boykotu, fazla çalışmaya kalmama, sakal bırakma gibi yeni eylemler gerçekleşti". Ayrıca, doğrudan siyasal alana, devletin faşistleşen ve militaristleşen niteliğine karşı eylemler de artıyordu. DİSK'in 1975 sonundan itibaren DGM'lerin kurulmasına karşı eylemleri (Anayasa Mahkemesi'nin 11 Ekim 1975'te iptal ettiği DGM yasasını MC Hükümeti yeniden yasalaştırmak istiyordu); 16-17 Eylül 1976'da 1. MC Hükümeti'nin düşürülmesi ve halkçı bir iktidar için ilan edilen *genel yas*ın *genel greve* dönüşmesi; İİS'nin kritik sektörlerinden metal işkolunda MESS ve DİSK'i karşı karşıya getiren 1977, 1978 ve 1980 MESS grevlerinin aynı zamanda siyasal alana yönelik bir mücadele olarak tezahür etmesi; Kahramanmaraş katliamı sonrasında 20 Mart 1978'teki *Faşizme İhtar Eylemi* işçi sınıfının sendikal mücadelesinin ekonomik ve siyasal yönlerinin koparılamazlığının kavrandığını gösteriyordu. 1980 yılına girildiğinde DİSK üyesi 300 bine yakın ve Türk-İş üyesi 500 bine yakın işçi için yeni toplu sözleşme dönemiydi. *Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu* (TİSK) Başkanı Halit Narin darbeden önceki gün, 11 Eylül'de, "DGM'ler kurulmadan üretim artmaz"

darbeden hemen sonra da "Bugüne kadar siz güldünüz şimdi sıra bizde" diyerek sınıf mücadelesi ile 12 Eylül arasındaki ilişkiyi dolayımsız ortaya koyuyordu. Özetle, 1970'lerin ikinci yarısı, uzayan ve sertleşen bir sınıf mücadelesi dönemiydi.

Sermaye birikim krizinin derinleşmesi ve sınıf mücadelesinin sertleşmesiyle birlikte, parlamenter siyasetin iki ana merkez partisi burjuvazinin hegemonyasını tesis edebilecek bir hegemonya stratejisi ve projesi geliştiremedi.

12 Mart ara rejiminden sonra yapılan 1973 seçimlerinden CHP %33,3 oyla birinci parti olarak çıktı ancak 13 milletvekili eksikle tek başına hükümet kuramadı. Büyük sermayenin en büyük iki parti CHP ve AP (%29,8) arasında bir koalisyonu çok istemesine rağmen, birbiriyle siyasal rekabet halindeki bu iki parti kriz koşulları altında yöneldikleri siyasal stratejilerini ve toplumsal tabanlarının taleplerini uyumlulaştıramadılar. Özellikle de AP böyle bir koalisyondan kaçtı. Bunun üzerine CHP, MNP'nin devamı olarak kurulan MSP ile koalisyon kurdu. 1974 yılının Ocak-Kasım ayları arasında 11 ay süren bu koalisyon hükümeti, 1974 Genel Af Kanunu'nun kapsamı (MSP'nin TCK 141. ve 142. maddeleri, yani komünizm propagandası ve sınıf çatışmasını teşvik suçlarını af kapsamı dışında bıraktırması), 1974 Kıbrıs Harekâtı (MSP Kıbrıs'ın tamamına askerî harekât istiyordu), 18 yaşa oy hakkı tanınması, eğitim politikalarındaki anlaşmazlıklar, MSP'nin bürokraside aşırı kadrolaşması gibi konular üzerinden kısa sürede dağıldı. CHP-MSP koalisyonunun bozulmasının ardından 1975'te I. MC Hükümeti (AP-MSP-MHP-CGP) kuruldu. 1977 seçimleri hem CHP'nin (%41,4) hem AP'nin (%36,9) oylarını artırdığı ama yine tek partili bir hükûmetin kurulamadığı bir seçim oldu. CHP ve AP arasındaki siyasî rekabet, özellikle AP'nin gittikçe radikal sağa yanaşmış olması, büyük sermayenin çok istediği koalisyonu yine imkânsız kıldı. İlk önce Temmuz 1977'den Ocak 1978'e kadar süren II. MC Hükûmeti (AP-MSP-MHP koalisyonu), ardından Ocak 1978-Kasım 1979 arasında bağımsız 11 milletvekilinin desteğiyle kırılgan CHP hükûmeti, son olarak da Kasım 1979-Eylül 1980 arasında dışarıdan destekli AP azınlık hükümeti kuruldu.

Bülent Ecevit liderliğindeki CHP'ye seçimleri kazandıran yeni siyasal çizgi, sınıfların varlığını ve çatışmasını reddetmeyen ancak sınıflar arası uzlaşmanın sağlanabileceğini vurgulayan, "CHP'nin halklaşması ve halkın CHP'leşmesi" formülasyonunda ifadesini bulan yeni halkçılık yorumuydu. CHP'nin bu sol popülist hegemonya projesi planlı kalkınma, ılımlı devletçilik, sosyal adalet ve özgürlükçülüğü birbirine eklemleyerek esas olarak işçi sınıfına, köylülüğe, aydınlara, kentli orta sınıflara ve üretici sermaye fraksiyonuna seslenmeyi hedefledi. 1973 seçimlerinde *Ak Günlere* başlıklı CHP seçim bildirgesi ekonomik kalkınma, sosyal adalet ve din ve inanç özgürlü-

günü de içeren bir özgürlükçü demokrasi sayacağına dayanıyordu. Bu yeni çizgi *Demokratik Sol* olarak adlandırılıyor ve Marksist olmamasına vurgu yapılıyordu.

Bu strateji görece kısa CHP-MSP koalisyonundan sonra 1978 başından 1979 sonuna kadar iktidar olma şansı buldu. Ancak hem 11 milletvekilinin dışarıdan desteğiyle kurulmuş olması hem de sermaye birikim ve hegemonya krizinin muazzam derinleştiği bir dönemde kurulması bu CHP hükümetini kırılgan kıldı. Sermaye ve emekçi sınıflar arasında bir uzlaşı yakalamaya çalışan ve asgari demokratik parlamenter rejimi muhafaza etmeye çalışan CHP, günün sonunda tarafları memnun edemedi. CHP, her ne kadar uluslararası ve ulusal sermayenin basıncıyla 1978 başında IMF ile bir anlaşma yapmak zorunda kalsa da IMF'nin klasik reçetelerinin demokratik rejim altında uygulanamayacağını, IMF paketinin yumuşatılmasını, IMF ve Batı dünyası ile ilişkileri düzeltip dış kaynak girişi sağlamayı ve İİS'yi bir ileri evreye taşımayı hedefliyordu. Ecevit hükümeti, bir yandan IMF ve sermayenin ücretleri aşındıran, iç talebi kısan, anti-enflasyonist taleplerine karşı durmaya çalıştı, diğer yandan da sendikaların aşırı ücret artış taleplerine ve toplu sözleşme düzeninin "aşırılıklarına" karşı sendikalarla bir toplumsal mutabakata varmaya uğraştı. Krizin bedelini toplumsal sınıflar arasında paylaştıracak bir sınıfsal uzlaşı arayışıydı bu. Faruk Ataay'ın ifadesiyle "... sermayenin 'aşırı kâr heveslerinden ve alışkanlıklarından kurtulması', işçilerin de 'ülke ekonomisinin gerçekleriyle bağdaşmayan aşırı isteklerden' uzak durması isteniyordu". Ancak sermaye birikim krizi ve sertleşen sınıf mücadelesi altında 1979 baharına gelindiğinde büyük sermaye kerhen verdiği desteği tamamen çekti ve TÜSİAD gazetelere ilanlar vererek hükümeti düşürme yoluna girdi. Sendikaların desteği de 1978 sonunda sıkıyönetim ilan edilmesi ve ekonomik kriz karşısında sendikaların beklentilerinin karşılanamamasıyla geri çekildi. Diğer taraftan, güvenlik ve asayiş ile ilgili konuları *demokratik hukuk kuralları* çerçevesinde çözme girişimleri devletin zor aygıtlarının başındaki kadrolarca, başta AP ve MHP olmak üzere MC partilerince ve onların temsil ettiği sermaye kesimlerince akamete uğratıldı.

AP'ye gelince, 1970'lerin AP'si 1960'lardaki kalkınmacı-popülist hegemonya projesi üzerinden sağladığı kapsayıcı hegemonya kapasitesini 1960'ların sonunda zaten yitirmeye başlamıştı. 1970'lerde CHP'nin sol popülist hegemonya stratejisiyle elde ettiği seçim başarıları, işçi sınıfı hareketinin ve devrimci sol hareketin kitleselleşmesi, kapitalizmin krizi altında sınıf mücadelesinin sertleşmesiyle beraber AP'nin sosyo-ekonomik yeniden dağıtım vurgulu popülist siyasî çizgisi iyice zayıfladı, onun yerini hep var olan otoriter, devletçi ve milliyetçi hat ikame etmeye başladı. Parlamenter siyaset alanında da bu çizgi radikal milliyetçi ve faşist MHP ile daha yakınlaşması

ve sağ partilerle MC hükümetleri kurmasıyla sonuçlandı. AP'nin komünizm karşıtlığı, milliyetçilik ve devletin otoriterleşmesi merkezli siyasal stratejisi, sağın ve devlet elitlerinin iktidar bloğu içinde birliğini sağlama işlevine de sahipti. AP, MHP ile birlikte, CHP'yi ordunun da talep ettiği DGM kanununun çıkarılması, sıkıyönetim yetkilerinin artırılması, olağanüstü hal yasasının çıkarılması gibi konular üzerinden eleştirdi. CHP'yi işçi sınıfı ve sol siyasal muhalefete çanak tutmakla eleştirdi ve "Ortanın Solu, Moskova'nın yolu" ifadesinde görüldüğü üzere CHP'yi devrimci sol ile bir göstermeye çalıştı. Diğer taraftan örneğin Kahramanmaraş'ta Alevilere yönelik katliam sonrasında Demirel "Bana sağcılar, milliyetçiler cinayet işliyor dedirtemezsiniz," diyerek yükselen şiddet karşısında faşist sağ ve devletin güvenlik aygıtlarıyla saf tuttu. Tüm bunlara rağmen MC hükümetleri iç anlaşmazlıklar, özellikle de MSP ile olan anlaşmazlıklar yüzünden yürümedi ve derin hegemonya krizi karşısında iktidar bloğunun talep ettiği güçlü iktidarı yaratamadı. I. MC Hükümeti, MSP ve MHP gençlik örgütleri arasında çatışmalar, MSP ve AP arasında Kıbrıs politikası, büyük sermayeyle ilişkiler, DGM yasasının çıkarılması ve sıkıyönetim ilan edilmesi üzerindeki tartışmalar yüzünden sona erdi. II. MC Hükümeti'nde de AP'nin kabul ettiği IMF önerilerine MSP'nin karşı çıkması koalisyonun sona ermesinde etkiliydi. Darbe öncesi dışarıdan destekli AP hükümeti bir yandan *24 Ocak Kararları*'nı alarak iç talebin sınırlanması, işçi ücretlerinin bastırılması, ihracatın teşviki, ticaret ve finans alanında liberalizasyon, sıkı para ve maliye politikası içeren neoliberal politikaları uygulamaya soyundu. Diğer yandan da polisin arama ve kimlik sorma yetkilerini arttıran, vali ve kaymakamlara askerî birlikleri devreye sokma yetkisi veren, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasasıyla ilişkili cezaları arttıran yasal düzenlemelerle devletin daha da otoriterleşmesini sağlamaya çalıştı. Ancak AP'nin sivil hükümet altında otoriterleşmeyle darbeye gerek bırakmama stratejisi 12 Mart'ta olduğu gibi bir kere daha tam tersi şekilde sonuçlandı: 12 Eylül'e giden darbe mekaniği çoktan işletilmeye başlamıştı.

Bir Yönetme Stratejisi Olarak Militarizm ve 12 Eylül Darbesi

Militarizm, toplumsal ve siyasal iktidar ilişkilerini yönetmek ve sosyo-politik güçleri disipline etmek üzere içeriye veya dışarıya dönük fiziksel şiddet kullanımı veya kullanma tehdidinin yanı sıra bunu mümkün kılan her türlü siyasal, yasal, ideolojik ve iktisadî düzenlemelere dayanan bir yönetim tekniğidir. Pretoryenizm ise militarizmin bir biçimidir, ordunun formel veya enformel mekanizmalarla siyasal süreçlere müdahil olması ve siyasal alanda hâkimiyet kurmasıdır. Bu tarifler üzerinden gidildiğinde 1970'ler Türkiye'sinde derin bir sermaye birikim krizi ve hegemonya krizi, sınıf çatışması-

nın sertleşmesi, işçi sınıfının ve devrimci sol hareketlerin toplumsal ve siyasal mücadelesinin radikalleşmesi, parlamenter siyasetin temsiliyet krizi karşısında siyasal alanın militarizasyonu da derinleşti. Fiziksel şiddet kullanımı formel-legal ve enformel-illegal ağlar üzerinden toplumsal ve siyasal denetim ve disiplinin temel aracı haline geldi. Devletin kurumsal mimarisi içinde güvenlik aygıtları, polisin kurumsal kapasitesinin sınırlı olduğu bir dönemde özellikle de ordu iç siyaset ve iç güvenlikte belirleyici oldu.

Bir yönetim biçimi olarak militarizm bu dönem zarfında çeşitli veçheleriyle tezahür etti. Başlıcalarını söylemek gerekirse fiziksel şiddetin kullanımı, sıkıyönetim vasıtasıyla ordunun gündelik toplumsal denetim ve gözetim işlevini üstlenmesi, MGK ve millî güvenlik siyaseti üzerinden ordunun hem parlamento içi hem parlamento dışı siyasal faaliyetleri denetimine alması ve en nihayetinde 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen darbe yoluyla yönetime doğrudan el konulması.

Bu dönemde, yükselen devrimci sol hareketler ve işçi sınıfı mücadelesi karşısında devlet gitgide daha fazla şiddet ve baskıyı devreye soktu. Aslında Türkiye'de devrimci sol, 1970'lerde ciddi biçimde kitleselleşmiş olmasına rağmen aşırı parçalı yapısıyla siyasal iktidara talip olabilecek durumda değildi. Ancak iktidar bloğunun algısı bu yönde değildi. 1970'lerin ikinci yarısı bu sebeple artan siyasal şiddet ortamıyla belirlendi. *Siyasal şiddetin* kaynağı öncelikle devletin güvenlik aygıtları, resmî ve gayri resmî yapılanmasıyla devletin kontrgerilla örgütlenmesi ve devletle organik ilişki içinde hareket eden MHP'li ülkücü kadrolardı. MHP'nin siyasal stratejisi parlamentoda sınırlı, sokakta etkin bir güçle "komünizm ve anarşi" tehlikesine karşı devleti ve milleti korumak, iç savaş stratejisiyle derinleşecek şiddet ortamında gerçekleşecek bir darbeden sonra iktidara gelmek üzerine kuruluydu. MHP *Devlet, Sokak, Meclis İktidarı* stratejisiyle bir yandan devlet içinde kadrolaşıyordu. Diğer yandan tekelci sermaye karşıtlığı, din unsurunun daha fazla içerildiği radikal Türk milliyetçiliği ideolojisi, millet-devlet-parti-hareket-lider özdeşliğine dayalı faşist siyaset ve örgütlenme ile sınırlı da olsa meclisté gücünü artırıyor ve MC hükümetleri sayesinde siyasal alana misliyle etki ediyordu. Son olarak da komünizm ve sola karşı devlet ve devlet güçlerine yardım için mobilize ettiği ülkücü gençliğin şiddet kullanımı yoluyla sokağa egemen olmaya çalışıyordu.

1977'de siyasal şiddet olaylarında ölenlerin sayısı 319, 1978'de 1.095, 1979'da ise 1.362 idi. 1980 Şubat'ından sonra ise bu sayı ayda 200 kişiydi. Resmî ve gayri resmî ağlarıyla devletin kontrgerilla örgütlenmesinin ve ülkücü hareketin öznesi olduğu dönemin başlıca siyasal şiddet kullanımları, işçi sınıfının kitlesel eylemlerine (1 Mayıs 1977 katliamı, 1980 Tariş Direnişi, 1980 Fatsa), mezhep çatışmasını körüklemek ve iç savaş ortamı ya-

ratmak üzere Alevilere (1975'te Erzincan, 1978 Malatya, Sivas, Kahramanmaraş, 1980 Çorum saldırı ve katliamları), işçi ve sosyalist hareketin önderleri, öğretim üyeleri, gazeteciler, yargı mensupları gibi sembolik isimlere (gerçekleştirilen çok sayıda suikast) ve devrimcilere (16 Mart 1978'de Eczacılık Fakültesi önünde 7 üniversite öğrencisinin öldürülmesi, 10 Ağustos 1978'de Ankara Balgat'ta solcuların gittiği 4 kahvehanenin taranması, 9 Ekim 1978'de TİP'li gençlerin öldürülmesi) yönelikti. Tüm bunların karşısında devrimci sol, anti-faşist mücadele çerçevesinde savunma amaçlı şiddet kullanımı yanı sıra hem bazı misilleme suikastları gerçekleştirdi hem de bazı grupları itibarıyla bir devrim stratejisi olarak cılız bir silahlı mücadele içindeydi.

Ebru Deniz Ozan'ın ifadesiyle, şiddetin bir yönetme aracı olarak yoğun kullanımının amacı "... toplumsal tedirginliği, korkuyu, bilinmezlik duygusunu, terörün kimi hedef alacağının belirsiz olduğu ve kimsenin can güvenliği olmadığı endişesini yaratmayı hedefliyor, toplumsal kitleleri pasifize ederek çarenin 'güçlü ve otoriter bir iktidar' olduğu mesajını vermeyi amaçlıyordu". Dolayısıyla onyılın sonuna gelindiğinde Türkiye'deki siyasal şiddet ortamı *darbe mekaniğinin* bir parçasıydı.

Bir olağanüstü yönetme biçimi olarak *sıkıyönetim* uygulaması 1970'ler açısından oldukça belirleyiciydi. 12 Mart Darbesi'nin ardından ilan edilen sıkıyönetim 2 yıl 5 ay (26 Nisan 1971-26 Eylül 1973), Kıbrıs Harekâtı üzerine ilan edilen sıkıyönetim yaklaşık 14 ay (20 Temmuz 1974-2 Eylül 1975), Kahramanmaraş Katliamı sonrası ilan edilen sıkıyönetim ise 12 Eylül Darbesi'ne kadar ve 21 aydan uzun sürdü (26 Aralık 1978-12 Eylül 1980). Toplamda bakıldığında onyıllık dönemin yarısından fazlası (5 yıl 4 ayı) sıkıyönetim altında geçti. Sıkıyönetim, ordunun gündelik hayata yönelik polislik işlevlerini üstlenmesi ve özellikle radikal sol siyasal hareketler ile işçi sınıfını disipline etmek için geniş çaplı baskı, şiddet ve sıkıyönetim mahkemelerinde yargılamayı içeren önlemleri devreye sokması anlamına geliyordu.

12 Mart döneminde sıkıyönetim ilan edildikten sonra yasalaşan 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu, sıkıyönetim halinde tüm kolluk kuvvetlerinin sıkıyönetim komutanına bağlanmasını getirdi, temel hak ve özgürlüklerin alanını ciddi biçimde daralttı ve sıkıyönetim komutanlarına çok geniş yetkiler tanıdı. Zafer Üskül'ün ifadesiyle "böylece sıkıyönetim komutanlıklarının siyasî iktidardan özerkleşmesi sağlanmıştır". 12 Mart dönemi sıkıyönetim uygulamalarına bakıldığında toplantı yasakları çok geniş tutuldu; örneğin sendikaların eğitim faaliyetleri bile yasaklanabildi. Duvara yazı yazma, afiş asma, bildiri dağıtma gibi eylemler üniversitelerde yasaklandı. Grev ve lokavt ya izne bağlandı ya da yasaklandı. Öğrencilere ve sola yönelik ihbarlar, takip ve yakalama operasyonları yoğunlaştı. Özellikle gençlerin örgütlendiği çok

sayıda dernek kapatıldı. Bazı yayınlar (kitaplar, dergiler, plaklar) yasaklandı, bazı gazeteler (*Akşam, Cumhuriyet, Hürriyet* ve *Devrim*) süreli kapatıldı. Solcu üniversite öğrencileri ve öğretim üyeleri üzerinde ağır bir baskı oluşturuldu. Bunun dışında sıkıyönetimin ilanıyla ilgisiz çok sayıda konuda, trafikten fiyat denetimine, gıda güvenliği, sağlık ve temizlik konularından ormanların, turistik, kültürel ve arkeolojik değerlerin korunmasına kadar geniş bir alanda sıkıyönetim bildirileri yayımlandı.

Kıbrıs Harekâtı üzerine ilan edilen sıkıyönetimin Ecevit Hükümeti dönemindeki uygulamalarının, İzmir'de belediye işçilerinin grevinin durdurulması örneği dışında, genellikle ilan sebebine uygun olduğu söylenebilir. Ancak kısa süreli Irmak (38.) Hükümeti ve 1. MC (39.) Hükümeti döneminde boykot, direniş, iş yavaşlatma, grev ve lokavt gibi eylemlerin yasaklanması veya izne bağlanması, öğrenci eylemlerinin engellenmesi, tiyatro oyunu yasaklanması, *Ankara Sanat Tiyatrosu*'nun kapatılması gibi sıkıyönetimin ilan sebebinden bağımsız uygulamalarla sıkıyönetim doğrudan iç toplumsal ve siyasal denetim işlevine odaklandı.

Kahramanmaraş katliamı üzerine, uzun zamandır MC partileri tarafından sıkıyönetim ilan etmediği için sert biçimde eleştirilen Ecevit sıkıyönetim ilan etti. Ecevit bu durumu daha sonra "Zaten, sanırım, Kahramanmaraş olayları, bazı çevrelerce, bizi sıkıyönetim ilanına zorlamak için tezgâhlanmıştı," diye değerlendirecekti. MC partilerinin ve Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in itirazıyla MHP'nin güçlü olduğu yerler sıkıyönetim dışında bırakılırken, çok sayıda ilde sıkıyönetim ilan edildi. Başbakan Ecevit'in hükümetin inisiyatifi elden bırakmaması için oluşturduğu *Sıkıyönetim Eşgüdüm Başkanlığı*'nın etkili çalıştırılmasına imkân tanınmadı. Ecevit'in sıkıyönetimi "demokratik hukuk kuralları içinde kullanmak koşulu" karşısında Demirel'in "sıkıyönetimi Ecevit bıraksın da kumandanlar idare etsin" ifadesi bu durumu çok iyi anlatmaktaydı. 1978 sonundan 12 Eylül Darbesi'ne kadar süren sıkıyönetim uygulaması birçok açıdan tartışma konusu olacaktı. Bir yandan ordu tüm iç asayiş görevlerini üstlenmişken diğer yandan siyasal şiddet durulmak yerine artıyordu. AP ve ordu, CHP iktidarını, sıkıyönetimi güçlendirecek gerekli yasal düzenlemeleri yapmamakla, bu sebeple sıkıyönetimin etkili olmadığı gerekçesiyle sıkıştırırken, Ecevit'e göre "ordunun sıkıyönetim döneminde engelleyemediği şiddet olaylarının 12 Eylül'den sonra bıçak gibi kesilmesi", askerlerde zaten "darbe için koşulların oluşmasını bekleme" eğiliminin oluşmuş olmasıyla ilgiliydi. Sıkıyönetim varlığı ve etkisizliğiyle aslında *darbe mekaniğinin* bir parçasıydı.

Ordunun parlamenter siyaseti yakından izlemek ve müdahale etmek için önemli araçlarından bir tanesi 27 Mayıs Darbesi sonrasında 1961 Anayasası'nda yer alan *Millî Güvenlik Kurulu*'ydu. 12 Mart Darbesi analizinde belirt-

tiğimiz gibi, 1960'ların ikinci yarısında MGK içerideki sol siyasallaşmayı temel meselesi olarak gündemine almıştı. 12 Mart Askerî İdare Dönemi, ordunun bu gözetim ve denetim aracına dair anayasal düzenlemelerle kurulda askerlerin nicel ve nitel etkisini artırmış, kurul kararlarını hükümetler nezdinde daha güçlü kılmıştı. 1970'ler boyunca MGK ordunun siyasal alanı takip, gözetim, denetleme ve disiplin etme açısından önemli araçlarından biri olmaya devam etti. Kurulla birlikte millî güvenlik kavramı da esas olarak 27 Mayıs sonrası yaygın kullanıma girdi ve her türlü iç ve dış siyaset konusunu ve toplumsal sorunu kapsayacak şekilde tanımlandı. 1961 Anayasası'nda ve özellikle 12 Mart ara rejiminde yapılan anayasal değişikliklerle millî güvenlik kavramı temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması için temel bir gerekçe olarak kullanıldı. Millî güvenlik gerekçesiyle sınırlamaya uğrayan haklardan belki de en önemlisi grev hakkıydı. 1963-1980 yılları arası Türkiye'de toplam 252 grev erteleme kararı alındı ve bunların toplam 209'u (154'ü millî güvenlik, 55'i ise memleket sağlığı ve millî güvenlik) millî güvenlik gerekçesiyle alındı. Bu erteleme kararlarının 159'u kamu kesiminde olup, 155 erteleme imalat sanayi alanındaydı. Grev ertelemelerinin en yoğun yaşandığı dönem toplam 153 grev ile 1977-1980 yılları arasıydı. Grev erteleme rekoru 75 erteleme ile 12 Eylül öncesi Demirel-AP hükümetinindi.

12 Mart Darbesi'nin ardından kurulan ara rejim altında MGK toplantıları ülkenin her türlü gündeminin ele alındığı zemin oldu. Bu dönem zarfında özellikle kurulacak hükümetler, sıkıyönetime ilişkin tavsiye kararları, uzatılması ve sıkıyönetim uygulamaları, asayiş ve güvenlik tedbirleri ve yapılacak yasal düzenlemeler, iç ve dış politikaya dair her türlü konu MGK gündeminde yer aldı. 1974'te seçimler sonrası yeni CHP-MSP hükümetinin kurulması, Kıbrıs sorununun patlak vermesi ve Kıbrıs Harekâtı ile beraber bu dönemde MGK gündemini aslen Türkiye-Yunanistan ilişkileri, Kıbrıs sorunu, ABD silah ambargosu, BM ile müzakereler, Amerikan askerî yardımının kesilmesi işgal etti. 1. MC Hükümeti sırasında Kıbrıs, ambargo gibi dış politika konuları devam etmekle birlikte MGK gündeminde "üniversite ve yüksekokullarda öğretimin aksamasına sebep olan üzücü olaylar", "devletin temel nizamını yıkmayı amaçlayan" faaliyetler, "yıkıcı ve bölücü eylemler", "anarşik olaylar", "Türk devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü ve hür demokratik rejimi yıkmaya çalışan Devlet ve rejim düşmanı her türlü örgüt ve anarşik eylem" gibi iç politika başlıkları yoğun olarak yer aldı. Ecevit (42.) Hükümeti döneminde dil değişmekte, iç güvenlik konuları "silahlı eylemlerde bulunanlar", "ülke bütünlüğünü ve demokratik rejimi tahribe yönelenler" şeklinde ifade edilmekte ve meşruiyet kaynağı olarak parlamento, demokrasi ve anayasaya bağlı kuruluşlara ve vatandaşlara referans verilmekte ve ekonomik ve sosyal reformların da öneminden dem vurulmaktaydı.

Ancak *Kahramanmaraş Katliamı* sonrası ise şiddet eylemleri ve sıkıyönetimle ilgili konular gündemi oluşturdu. Demirel-AP hükümetiyle beraber ise yeniden "devletin bütünlüğü ve bölünmezliği", "anarşi, terör, bölücülük" kavramsallaştırmaları üzerinden iç siyasetin güvenlikleştirilmesi sürdürüldü.

MGK basın bildirilerinin hükümetlere göre değişen bu dili kurulun kendisinin de 1970'li yılların siyasal çatışmalarından doğrudan etkilendiğini göstermekte. 1970'lerde AP MGK'yı askerlerin darbe ve askerî rejim yoluna başvurmadan siyasal alana dair tasarrufta bulunacakları, âdeta bir gölge hükümet gibi işleyecek anayasal bir kurum olarak görürken, CHP Demirel'in MGK'yı parlamentoyu ipotek altına almak için kullandığını düşünmekteydi. Her ne kadar siyasal hayatın ordu tarafından gözetim ve denetimi açısından kritik önemi haiz olsa da dönemin sonuna doğru MGK parlamenter siyasete duyulan güvensizliğin tescillendiği ve gitgide önemsizleşen bir kurum halini de aldı. Kenan Evren anılarında "Esasen MGK kararları emredici olmayıp, hükümete tavsiye niteliği taşıyor. Bu yüzden de, ekseriya hükümetin işine gelenler yerine getirilir, diğerleri kâğıt üstünde kalır," derken bu yaklaşımı ortaya sermekteydi. Bu aynı zamanda, aynen ivmelenen siyasal şiddet ve sıkıyönetim örneklerinde olduğu gibi, normal parlamenter rejim mekanizmalarının yetersiz kaldığını ve artık *darbe mekaniğinin* devrede olduğunu göstermekteydi.

1970'lerin ikinci yarısında yaşanan derin hegemonya krizinin neredeyse tüm kesimleriyle dönemin burjuvazisi, sağ siyasî elitler ve askerlerce okunması bizatihi devletin ve tüm bir düzenin, "anayasal düzenin, yaşam ve mülkiyet güvenliğinin tehdit altında olduğu" şeklindeydi. Düzen artık normal parlamenter düzen içinde korunamazdı. Aslında 1978'ten itibaren ülkede sıkıyönetim, dolayısıyla gündelik idarede askerlerin ağırlığı olsa da, ordu bir darbe gerçekleştirme fikrine çoktan girmişti. Darbe ilk olarak 29 Eylül 1979'da gerçekleşmek üzere, daha sonra da 11 Temmuz 1980 için planlanmış olmakla birlikte şartların olgunlaşması için iki defa ertelendi.

12 Eylül 1980 sabahı emir ve komuta zinciri içinde Bayrak Harekâtı adı verilen müdahale gerçekleşti. Darbeciler kendilerine *Millî Güvenlik Konseyi* adını verdiler. Konsey'de Genelkurmay Başkanı Org. Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun yer alıyordu. Konsey Genel Sekreterliği'ne de Org. Haydar Saltık atandı.

12 Eylül Darbesi'nin bildirisine bakıldığında şu unsurlar göze çarpar: "Türkiye Cumhuriyeti devleti ... dış ve iç düşmanların tahrikiyle ... haince saldırılar içindedir", "Devlet başlıca organlarıyla işlemez duruma getirilmiş", "... siyasî partiler kısır çekişmeler içinde", "... vatandaşların can ve mal güvenliği tehlikeye düşürülmüş", "... irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler

üretilerek ... devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür". "Girişilen harekâtın amacı, ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır." Metin açıkça tehdit olarak görülen toplumsal ve siyasal hareketlere karşı devleti korumak mantığı üzerine inşa edilmişti. Bildiri metni aynı zamanda parlamento ve hükümetin feshedildiğini, meclis dokunulmazlıklarının kalktığını, tüm yurtta sıkıyönetim ilan edildiğini, yurtdışına çıkışların yasaklandığını söylüyordu.

Siyasî partilerin, TÜSİAD gibi birkaçı dışında bütün derneklerin, DİSK ve MİSK'in faaliyetleri durduruldu, grev ve lokavtlar ertelendi. Sıkıyönetim ilan edildi. Millî Güvenlik Konseyi yasama yetkisini ve anayasada değişiklik yapma yetkisini üzerine aldı ve sadece 1981'in sonuna kadar toplam 268 yasa çıkardı. Bunlar özellikle asayiş, ceza kanunu ve yargılaması, ölüm cezasının infazı, TSK'nın ihtiyaçları ile ilgiliydi. Siyasî partiler ise Haziran 1981'de kapatıldı, Ekim 1981'de de bir yasayla hepsi feshedildi. 6 Haziran 1981'de yasası çıkan *Kurucu Meclis*'in, Konsey'in yanı sıra ikinci kanadı olan *Danışma Meclisi* 23 Ekim 1981'de açıldı. O güne kadar tüm iktidarı Konsey tek başına elinde tutmuştu. Aslında Danışma Meclisi de neredeyse tamamen Konsey'in seçtiği kişilerden oluştuğu için sonrasında da fiilen durumun değiştiği pek söylenemez.

12 Eylül Darbesi ve 6 Kasım 1983'e kadar süren Üçüncü Askerî İdare Dönemi, sadece kullandığı baskı ve şiddetin dozu dolayısıyla değil, köklü bir yeniden yapılandırmayı hayata geçirdiği için Türkiye'de yeni bir dönemi başlattı. Darbe 1970'lerin ikinci yarısından itibaren gitgide derinleşen sermaye birikim krizi ve hegemonya krizinin hem bir sonucu hem de ona cevaptı. Darbecilerin ve darbeye destek veren toplumsal bloğun 12 Eylül öncesi krizin sebebini işçi sınıfının, gençliğin, aydınların, solun toplumsal ve siyasal mücadelesinde görmesi sebebiyle temel dert bu siyasallaşmayı engellemek ve bir daha mümkün olmamasını sağlamaktı. Bu, *24 Ocak Kararları*'nda ifadesini bulan neoliberal politikalara dayalı yeni sermaye birikim rejimine geçişin de önkoşuluydu. Bu doğrultuda, sermaye birikim rejimi, sosyo-politik güç ilişkileri ve bunların nakşedildiği devletin kurumsal mimarisi, toplumsal aktörlerin siyasetle ilişkisi, devlet-vatandaş ilişkisi otoriter-militarist bir devlet yapılanması çerçevesinde yeniden yapılandırıldı.

Ama tüm bunlar artık 1980'lerin hikâyesiydi.

İsmail Nihat Erim

ANIL VAREL

Nihat Erim, 1940'ların ortalarından 1970'lere, Türkiye siyasetine damgasını vurmuş isimlerden biridir. Erim, CHP iktidarının son döneminde (1945-1950) partinin ve İnönü'nün yükselen bir yıldızı, DP iktidarının ilk döneminde (1950-1954) ise muhalefetin en gür seslerinden biriydi. Ancak muhtemeldir ki tarih sahnesindeki en akılda kalıcı rolü, 12 Mart sürecinde başbakanlık görevini üstlenmesi ve ayrıca, Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının idamına varacak olan *Balyoz Harekâtı* süreciyle isminin özdeşleşmesi oldu.

Erim 1912'de, Kocaeli, Kandıra'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra, Paris'te hukuk doktorası yaptı. Yurda döndüğü 1939 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doçent olarak göreve başladı ve 1941'de; henüz 29 yaşında, Kamu Hukuku ve Devletlerarası Hukuk kürsüsünde profesör unvanını aldı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında adı siyaset arenasında da duyulmaya başladı. Erim önce, CHP'nin resmî olarak aday göstermediği 1945 ara seçimlerinde Kocaeli bağımız milletvekili olarak meclise girdi. Seçimler yapıldığı sırada aynı zamanda, San Francisco Konferansı'nda Türk delegasyonunda hukuk müşaviri olarak görev yapmaktaydı. Birkaç yıl içinde, İnönü'nün desteğiyle parti içinde hızla yükseldi. O kadar ki, dönemin tanıkları, Türkiye siyasal hayatında önemli bir kilometre taşı olan *12 Temmuz Beyannamesi*'nin (1947) hazırlanmasında da perde arkasında önemli bir rol oynadığının altını çizdiler. Yine bu yıllarda Erim, İnönü ile DP liderleri arasındaki temaslarda da en ön planda yer aldı. DP liderleri, İnönü'ye veya İnönü, DP liderlerine bir mesaj ileteceğinde Erim, Çankaya'nın sözcüsü ve Paşa'nın danışmanı rolündeydi.

İnönü ve Erim arasındaki bu sıkı fıkı ilişki, Recep Peker'in parti içinde gözden düşmekte olduğunun da bir işaretiydi. Erim'in yıldızı parladıkça, tek parti iktidarının en etkili figürlerinden Peker'in parti içindeki konumu tartışmalı hale geliyordu. Peker CHP içinde, o dönemde *müfritler* olarak anılan sertlik yanlılarının tartışmasız lideriyken; Erim çok partili yaşama geçişin, iktidar-muhalefet ilişkilerindeki bahar havasının ve parti kadrolarını gençleştirme hamlelerinin önde gelen bir savunucusuydu. Nitekim Erim, Peker ve grubuna karşı partide isyan bayrağını açan *35'ler*'in de en popüler siması oldu. *35'ler* Hareketi, ismini, 26 Ağustos 1947'de yapılan açık-oylamada Peker (15.) Hükümeti'ne güvenoyu vermeyen vekillerin sayısından almıştı. Gerçi ilk bakışta 35 güvensizlik oyuna karşılık 303 güvenoyunun varlığı, Peker'in, *12 Temmuz Beyannamesi*'nin yarattığı karşı rüzgâra rağmen kritik bir zafer kazandığı şeklinde yorumlanabilirdi. Ne var ki, yıllardır her kararı oybirliği ile alan bir partide, üstelik de açık bir biçimde kullanılmış olan bu 35 karşı oy, CHP içinde bir krizin mevcut olduğunun göstergesiydi. Üstelik söz konusu grubun en öne çıkan üyesi olarak Erim, İnönü tarafından bizzat destekleniyor ve bu destek kamuoyunca da biliniyordu.

Parti içinde ve dışında artan baskılara daha fazla direnemeyen Peker (15.) Hükümeti'nin 9 Eylül 1947'de devrilmesinin ardından Erim, II. Saka (17.) Hükümeti'nde bayındırlık bakanı, Günaltay (18.) Hükümeti'nde ise başbakan yardımcılığı görevlerini üstlendi. Erim, ülkenin siyasî hayatında önemli bir yer edinecek olan, "Türkiye'yi küçük bir Amerika yapacağız" sloganını da bayındırlık bakanı olduğu sırada zikretti.

Siyasete girişinin henüz üçüncü yılında bakan ve dördüncü yılında da başbakan yardımcılığı görevlerine gelen Erim'in, bu dönemde sahip olduğu belki de en önemli siyasal güç ise başka bir kaynakta; gazetecilikteydi. Erim, 1945 yılında yazar kadrosuna katıldığı *Ulus* gazetesinde birkaç yıl içerisinde fiilî patron haline geldi. Televizyonların mevcut olmadığı, radyoya erişimin ise çok kısıtlı olduğu bu dönemde bir gazeteyi; üstelik de CHP'nin resmî yayın organını kontrol altında tutabilmek, muazzam etkide bir siyasal aracı yönlendirebilmek anlamına gelmekteydi.

Tüm bu süreç boyunca Erim, Paşa'nın sofrasının en gözde konukları arasında başı çekti. Hatta İnönü'nün damadı; gazeteci Metin Toker'in tanıklığına göre, partisi CHP seçimleri kazanabilseydi, İnönü başbakan olarak Erim'i tercih edecekti. Ancak 50 seçimlerini CHP kaybedecek ve Erim'in başbakanlığı, tam 21 yıl sonrasına ertelenecektir. Yine Toker'in aktardığına göre, seçim sonuçlarının öğrenildiği gece Erim, "Kendi elimle kesip yâre verdiğim kalem / Fetva-ı hun-ı nahakkımı yazdı iptida [İlk, benim haksız yere öldürülme

Çok partili yaşama geçiş sürecinde Erim, siyaset arenasında prestiji hızla artan simalardan biriydi. Bu yıllarda İsmet İnönü'nün kendisine verdiği açık destek, Erim'in siyasî kariyerinin gelişiminde belirleyici bir etki yaratmıştı.

buyruğumu yazdı.]" dizelerini okudu. Zira Erim, seçim sisteminin nispî değil, çoğunluk usulüne göre tasarlanması konusunda ısrar etmişti ve şimdi, bu nedenle kendisi de parlamentoya girememekteydi. Partisi de ülke genelinde %40'a yakın oy almasına rağmen; meclisteki sandalyelerin ancak %14'üne sahip olabiliyordu.

Erim kimi partililerce, 1950 seçimlerindeki mağlubiyetin baş sorumlusu olarak görüldü. Hem DP'ye karşı izlenen tavizkâr, hatta teslimiyetçi politikaların, hem de CHP'yi bir felakete sürükleyen Seçim Kanunu'nun mimarı olduğu gerekçesiyle eleştirildi. 1950 Haziran'ında CHP'nin 8. Kongresi'nde Erim'in, Kasım Gülek'e karşı genel sekreterlik mücadelesini kaybetmesinde bu eleştirilerin payı olduğu aşikârdır.

Yine de Erim, 1950'li yılların ilk yarısı boyunca ülke siyasetindeki ağırlığını önemli ölçüde korudu. Zira, *Ulus* ve *Ulus*'un 1953'te kapatılmasından sonra da *Yeni Ulus* ve *Halkçı* gazeteleri aracılığıyla kamuoyu üzerinde çok etkili bir siyasal figür olmaya devam etti. Ancak bu yıllarda, iktidardayken savunduğu ılımlı politikaların aksine; DP'ye karşı sert bir muhalefet yapılması gerektiğini savunuyordu. Ne var ki, 1954 seçimlerinde bu strateji de ters tep-

ti: DP, seçimlerde büyük bir zafer kazandı. *Ulus*'taki yazılarıyla tavsiye ettiği ve kısmen partiyi de beraberinde sürüklediği sertlik yanlısı stratejisiyle Erim, 1950'de olduğu gibi, 1954 seçimleri sonrasında da yine parti içerisinde eleştiri oklarının hedefi oldu.

1954 seçimlerinden itibaren, Erim'in, partisiyle arası giderek açılmaya başladı. Parti içerisindeki eleştiriler giderek çoğaldı, çeşitlendi. İlk olarak, gazetedeki yazılarının sadece kendisine değil, bir bütün olarak partisi CHP'ye atfedilmesi bir rahatsızlık yaratıyordu. CHP'yi ele geçirmeye çalıştığı, İnönü üzerindeki etkisinin İnönü'ye ve partiye zarar verdiği ve seçimlerdeki hezimetlerin baş sorumlusu olduğu iddiaları da partililerin Erim'e yönelttikleri diğer eleştirilerdi.

1954 seçimlerini müteakip, parti içindeki konumu tartışmalı hale geldikçe Erim bu kez DP'yle yakınlaşmaya başladı ve bu, hem partisiyle hem de bizzat İnönü'yle arasındaki gerilimi iyice tırmandırdı. Zira Hüseyin Cahit, Bedii Faik gibi gazetecilerin DP'ye muhalefet etmenin bedelini ağır biçimde ödediği günlerde Erim artık, Adnan Menderes'in yanı başında boy göstermeye başlamıştı. Bu, DP muhaliflerinin kolay kolay sendirebileceği bir manevra değildi. Örneğin, bir dönem Erim'le birlikte çalışan gazeteci Cüneyt Arcayürek bu gelişmeleri yıllar sonra da "Ne günlerdir Yarabbi!" diyerek anıyordu: "Nihat Erim, DP iktidarına yanaşsın, hele Menderes'le yan yana, diz dize otursun, iki adım gerisinden yürüyerek resim çektirsin!.. Hiçbirine inanamazdık. Çünkü [öncesinde], Erim öylesine katıydı ki..." Yine Arcayürek'in tanıklığına göre, Türkiye'nin sonraki yıllarına damgasını vuracak Bülent Ecevit'in, Erim'in sahibi olduğu *Halkçı* gazetesinden istifası da tam da bu nedenle oldu. Özetle 1950'lerin ikinci yarısına girilirken Erim artık, Menderes'e teslim bayrağı çekmenin simgesi haline gelmişti.

Erim ile DP liderleri arasındaki yakın temaslar, ilerleyen yıllarda da sürdü. Hatta Erim, Menderes'in isteği üzerine 1956 Kasım'ında hazırladığı bir raporla, Kıbrıs sorununda hükümet politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. O dönemde Türkiye'nin uluslararası politikada bir numaralı konusu haline gelen Kıbrıs sorunu hakkında Erim'in hazırladığı on üç sayfalık rapor; Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde savunabileceği farklı tezleri, uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde tahlil etmekte ve hükümete yönelik kritik öneriler içermekteydi. Bu rapor, hükümetin o güne kadar benimsediği; adanın İngiltere'nin hâkimiyetinde kalması ve eğer bu mümkün olmuyorsa Türkiye'ye teslim edilmesi gerektiği tezinin yerine, *taksim* tezinin ön plana çıkmasında etkili oldu. Erim, Kıbrıs sorununda daha sonraki süreçte de önemli bir rol oynamayı sürdürdü. 1959 yılında *Kıbrıs Cumhuriyeti Ana-*

yasası'nın hazırlık çalışmalarında Türk heyetine başkanlık etti ve 1964 yılında da uluslararası sahada Türkiye'yi temsilen çeşitli görevler üstlendi. Erim, Kıbrıs sorunu hakkındaki düşüncelerini ve gözlemlerini daha sonra, 1975 yılında yayımlanan *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs* isimli kitabında da kamuoyuyla paylaştı.

DP iktidarının alaşağı edildiği 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yapılan ilk seçimde (1961) Erim yeniden milletvekilliğine aday oldu. Kocaeli'de önseçimleri kazanarak CHP listesine girdi. İnönü'nün şiddetli muhalefetine rağmen, parti tüzüğünün sağladığı olanaklarla CHP'den vekil seçilmeyi başardı. Tüm 1960'lı yıllar boyunca da Erim, Meclis'te yer almaya devam etti.

Erim'in hayatındaki belki de en önemli kırılma ise 12 Mart Muhtırası'yla oldu. Demirel'in iktidardan uzaklaştırılmasından sonra Erim, içinde bulunulan derin siyasal krizden ülkeyi çıkartacak partiler üstü bir mutabakatın önderi olarak seçildi: CHP'den istifa etmesi şartıyla, 33. Hükümeti kurmakla yetkilendirildi. Erim'in başbakanlığında kurulan, farklı partilerden vekilleri ve hatta Meclis dışından seçilen üyeleri de bir araya getiren bu hükümet, Türkiye siyasî tarihinin ilk *Teknokratlar Hükümeti* olarak anılacaktı.

26 Mart 1971'de göreve başlayan I. Erim (33.) Hükümeti, kapsamlı bir reform paketi uygulama iddiasıyla işbaşına gelmesine rağmen, on bir bakanının aynı anda istifasıyla kısa sürede dağıldı (11 Aralık 1971). Bunun üzerine Erim yeniden (34.) Hükümeti kurmakla görevlendirildi. Fakat bu hükümetin ömrü de uzun olmadı. Erim, 17 Nisan 1972'de istifasını verdi.

Erim'in başbakanlığı döneminde, ABD'nin isteklerine uygun olarak ülkede haşhaş ekimi yasaklandı. *Kültür Bakanlığı* ilk kez, Erim döneminde kuruldu. Erim'in en akılda kalıcı icraatı ise *Balyoz Harekâtı* oldu. Hükümet kurulur kurulmaz, ülkede giderek yükselmekte olan işçi hareketlerini ve solu bastırmak için çeşitli önlemler almıştı. Bu dönemde TİP ve DİSK kapatıldı; liderleri tutuklandı. Grevler yasaklandı. Sendika üyesi işçiler toplu olarak işten çıkarıldı. Ülke çapında 20.000 kişi gözaltına alındı. Kovuşturmaya uğrayanlar arasında Fakir Baykurt, Muammer Aksoy, Uğur Mumcu, Tarık Zafer Tunaya, Bahri Savcı, Nuri Esen, Çetin Altan, Yaşar Kemal, Mümtaz Soysal ve İlhan Selçuk gibi kamuoyunca tanınmış kişiler ile Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan gibi gençlik önderleri de vardı. Bunlardan son üçü, idam edildi. Dönemin tanınmış diğer birçok gençlik önderi ise, güvenlik kuvvetleriyle girdikleri çatışmalarda hayatlarını kaybettiler. Bu dönemde ayrıca, TSK'de ve üniversitelerde tasfiyeler yapıldı. Bu arada, toplumsal muhalefetin kıpırdayamaz hale getirilmesinin sağladığı politik imkânlarla ve ülkeye bol geldiği saikıyla, 1961 Anayasası önemli ölçüde tadil edildi. Erim, söz konusu anayasa de-

ğişikliklerini açıklarken, 1961 Anayasası için, "Türkiye bu lüksü kaldıramaz" ifadesini kullanacaktı. On bir ilde uygulanan ve iki ayda bir yenilenen sıkıyönetim, Türkiye'nin KHK'ler ile tanışması, çeşitli dergi ve kitapların yasaklanması, basına yönelik sansür uygulamaları ve TRT'nin özerkliğinin kaldırılması, Erim Hükümeti'nin diğer icraatları arasındaydı.

Erim'in başbakanlığı döneminde yaşanan tüm bu gelişmelerden sonra, kendisine takılan *Şalcı Nihat* lakabı Türkiye siyasî yaşamında giderek kalıcılaştı. Aslında bu lakabın çıkış kaynağı çok daha öncesinde; Erim'in, 30 Mayıs 1946'da *Ulus*'ta yazdığı bir yazıdaydı. Erim, CHP ile DP arasındaki ilişkilerin gerildiği bir tarihsel aralıkta, "Sosyal bünyede derin rahatsızlıklar müşahede edildiğinde ... bir müddet için hürriyet ilahının üstüne şal örtmek [gerekir.]" diye yazmıştı. Bununla birlikte söz konusu lakap, Erim'in 1945-1950 dönemecinden çok; muhtıra sonrasında oynadığı siyasî rolle ilişkilendirilerek kullanılageldi.

Erim'in Türkiye siyasal hayatında kazandığı bir diğer lakap ise *balyoz*dur. Zira *Balyoz Harekâtı* onun başbakanlığı döneminde gerçekleştirilmişti ve Erim 1971 yılında, 23 Nisan vesilesiyle yayımladığı mesajında da "Alınacak tedbirler balyoz gibi kafalarına hemen inecektir" şeklinde, kamuoyunda büyük yankı uyandıran bir demeç vermişti.

Cumhuriyet

NİHAT ERİM ÖLDÜRÜLDÜ

Siyasiler cinayet üzerine yine «üzüntü» demeçleri verdiler

ERİM KİMDİR?

Nihat Erim suikastı, 12 Eylül Darbesi öncesinde gerçekleşen politik cinayetlerin en ses getirenlerinden biriydi. Başbakanlık yapmış birisinin bir suikast ile hayatını kaybetmesi, Türkiye tarihinde bir ilkti (*Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1980).

Erim, 34. Hükümet'in düşmesinden sonra, 1977'ye kadar kontenjan senatörü olarak Meclis'te görev yapmayı sürdürdü. Bu tarihten itibarense köşesine çekildi; güncel siyasetin gündeminden çıktı. Ta ki, 19 Temmuz 1980'de, İstanbul Dragos'taki evinin yakınlarında, bir deniz kulübüne girerken uğradığı silahlı saldırı sonucu hayatını kaybedinceye kadar. Başbakanlık yapmış birinin siyasî bir cinayete kurban gitmesi, daha sonra, 12 Eylül'ün de görünür gerekçeleri arasına girecekti.

Ferit Melen

KEREM YAVAŞÇA

1906 yılında Van'da doğan Ferit Melen, 1930'lu yıllarda başladığı memuriyet hayatında *Gelirler Genel Müdürlüğü'*ne (1943) dek yükselen, erken Cumhuriyet'in gözde bürokratlarındandır. 1950 ve 1957 seçimlerinde CHP'den Van milletvekili seçilmiş; 27 Mayıs'tan sonra Kurucu Meclis üyeliği, 27. ve 28. hükümetlerde maliye bakanlığı ve Cumhuriyet Senatosu üyeliği görevlerinde bulunmuştur. CHP'de yaşanan *Ortanın Solu* tartışmaları çerçevesinde "Biz CHP'den değil, yolunu şaşıran CHP, bizden ayrıldı" sözleriyle partisinden ayrılarak GP kurucuları arasında yer almış ve bir süre partinin genel başkan yardımcılığı görevini yürütmüştür.

Ferit Melen.

Melen, 1964'teki kısmî Senato yenileme seçimlerine CHP Van listesinden girmiş; 69.899'un 58.655'ini alarak, %83,91 oy oranı ile Senatör seçilmiştir. Orhan Erinç, *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde, bu sonucun bir Cumhuriyet rekoru olduğunu ve halen aşılamamış olduğunu ifade etmektedir. Bu sonuç aynı zamanda Melen'in Van'daki popülaritesini de göstermektedir ki kısmî Senato seçimlerinden yaklaşık bir yıl sonra gerçekleştirilen 1965 genel se-

çimlerinde CHP Van'da, oyların sadece %45,2'ini elde edebilmiştir. Melen, 1964-1979 yılları arasında on beş yıl aralıksız Senatör olarak görev yapmıştır. Bu süre zarfında beş farklı hükümette (27. ve 28. hükümetlerde maliye bakanı, 33. 34. ve 39. hükümetlerde millî savunma bakanı) dört yıldan fazla bakanlık yapmıştır.

AP'yi iktidardan uzaklaştırarak "... partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek, mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin" kurulmasını salık veren 12 Mart Darbesi, Melen'in siyasî hayatını yakından etkilemiş; 35. Hükümet'in başbakanlığı görevine giden yolu döşemiştir. Şöyle ki, darbenin vazettiği özellikleri taşıyan bir hükümetin kurulması için Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, ilkin, CHP'den istifa etmesi koşulu ile Nihat Erim'i yetkilendirmiştir. Erim'in AP, CHP, MGP ve bağımsızlardan oluşan (33.) Hükümeti yaklaşık sekiz ay görev yapmasının ardından istifa etmiştir. Cevdet Sunay, Erim'i yeniden hükümeti kurmakla görevlendirse de bu (34.) Hükümet de özellikle AP lideri Süleyman Demirel'in baskıları neticesinde istifa etmek durumunda kalmıştır. Erim, istifasının akabinde yeni hükümet kuruluncaya değin görevde kalmayı reddetmiş ve yerine 33. ve 34. hükümetlerde millî savunma bakanı olarak görev yapan Ferit Melen'in vekil tayin edilmesini isteyerek başbakanlıktan çekilmiştir. Erim'in çekilmesinden sonra, yeni kurulacak hükümet için Suat Hayri Ürgüplü'nün ismi gündeme gelmiştir. 1960'lı yıllarda kısa süreli başbakanlık yapmış olan Ürgüplü, cumhurbaşkanı tarafından yetkilendirilmiş; ancak parlamentodan kısmî destek alabilmiştir. Askerlerin şerhi ve cumhurbaşkanının, Bakanlar Kurulu listesini "... Anayasası'nın 102. maddesi uyarınca teşkil ve üyelerini seçerek tanzim ettiğiniz Bakanlar Kurulu listesini inceledim. Bu listede belirtilen Bakanlar Kurulunun bir bütün halinde 12 Mart 1971 tarihli muhtıranın icapları ve cari durumun şartlarıyla bağdaşır bir nitelik taşımadığı kanaatine vararak atanmasını uygun görmedim" diyerek veto etmesi neticesinde askerlerden icazet alabilecek yeni bir isim üzerinde çalışmalar başlamış; bu süreçte Van Senatörü Ferit Melen'in ismi öne çıkmıştır.

Yaklaşık bir aydır başbakanlığa vekâlet etmekte olan Melen'in, halen partiler üstü duruşunu sürdürebiliyor olmasının, 35. Hükümeti kurmak için görevlendirilmesinde etkili olduğu açıktır. Bu tercihte Melen'in, *İkinci Askerî İdare Dönemi*'nde (27 Mart 1971 - 25 Ocak 1974) kurulan dört farklı hükümetin ilk üçünde görev almış olması, parlak bürokrasi kariyeri ve hepsinden daha önemlisi partiler üstü siyasal duruşunu muhafaza ederek *güvenilir devlet adamı* portresi çizebilmesi önemli bir rol oynamıştır. Zira Erim'in aksine,

Melen'e partisinden istifa etme şartı koşulmaksızın hükümet kurma görevi tevdi edilmiştir.

Melen'e görev verilmesinden hemen önceki süreçte ülke gündemini sarsan bazı önemli olaylar zuhur etmiştir. Bu olayların başında, Jandarma Genel Komutanı Org. Kemalettin Eken'in suikasta uğraması, Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam edilmeleri ve İnönü'nün CHP genel başkanlığından istifa etmesi gelmektedir. Bu gelişmelerin akabinde hükümet kurma görevini alan Melen, 12 Mart Darbesi'nin çizdiği sınırlara uygun biçimde hükümet kurma çalışmalarını sürdürmüştür.

MELEN: 12 MART HAREKETİ BAŞARIYA ULAŞIYOR

Başbakan, «Meclis basiretli tedbirlerin teminat müessesesi olarak işbaşındadır»

Milliyet, 19 Ocak 1973.

Buna göre, yaklaşık bir aydır başbakanlığa vekâlet ettiği Erim hükümetlerinin izini takip ederek, partiler üstü ve teknokrat yönü ağır basan bir hükümet kurmuştur. Sunay'dan görevi almasından (15 Mayıs 1972) bir hafta sonra –22 Mayıs 1972'de– göreve başlayan Melen (35.) Hükümeti, 15 Nisan 1973'e değin, yaklaşık on bir ay görevde kalmıştır. Bu haliyle, İkinci Askerî İdare Dönemi'nin dört hükümeti arasında, en uzun süre görev yapan hükümet olmuştur.

Hükümeti kurma görevini almasının ardından basına verdiği demeçte, 12 Mart rejimiyle uyumlu, partiler üstü bir hükümet kuracağını deklare eden Melen, hükümetinin önceliklerini şu başlıklarla belirtmiştir: "... yıkıcı faaliyete ve anarşiye karşı mücadele edilmesi, 12 Mart ... doğrultusunda reformların gerçekleştirilmesi, Üçüncü Kalkınma Planının oluşturulması ve seçimlerin yapılacağı ortamın hazırlanması."

Hedefleri açısından Melen Hükümeti'nin Erim hükümetlerinden kayda değer bir farkı yoktur. Zaten AP'den sekiz, CHP'den beş, MGP'den bir, parlamento dışından dokuz ve bir kontenjan senatörden mürekkep 35. Hükümet, önceki iki hükümetin birçok bakanına kendi bünyesinde yer vermiştir (Bkz. Ek1: 1970-1980 yılları arası kurulan Hükümetler ve Bakanlar Kurulu listesi). Bu çerçevede Melen Hükümeti'ni bir *Üçüncü Erim Hükümeti* gibi düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu şartlar altında kurulan 35. Hükümet, 5 Haziran 1972 tarihinde CHP'li ve AP'li vekillerin desteğiyle –262 lehte oyla– güvenoyu almıştır.

Tuncay Özgişi'nin de belirttiği gibi, Ecevit'in CHP genel başkanı olması, Melen Hükümeti için sonun başlangıcı olmuştur: 12 Mart'ın devamı olduğu-

Anayasa Komisyonu gözaltı süresinin 15 gün olmasında anlaştı

Devlet Güvenlik Mahkemesi kabul edildi

Milliyet, 1 Şubat 1973.

nu düşündüğü hükümete Anayasa değişikliği ve sıkıyönetimin uzatılması gibi kritik konularda muhalefet eden Ecevit, Kasım ayında, hükümetteki CHP'li bakanları geri çekmek istemiş; ancak Cumhurbaşkanı Sunay'ın devreye girmesi ile bu kararını uygulamamıştır.

Melen Hükümeti döneminde iki önemli gelişmeden söz edilebilir. İlki, 15 Şubat 1973'te *Devlet Güvenlik Mahkemeleri*'nin kurulması, diğeriyse cumhurbaşkanlığı seçimidir. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde askerlerin ve Ferit Melen'in desteklediği Faruk Gürler, Meclis'ten yeterince destek görememiş; AP-CHP ortak adayı olan emekli Oramiral Fahri Korutürk 6 Nisan 1973'te cumhurbaşkanı seçilmiş; ertesi gün de Melen istifa etmiştir. Zira Melen'in partiler üstü hükümetinin siyasî meşruiyeti cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oldukça yıpranmıştır. Ecevit'in iddiasına göre Melen, başbakan sıfatıyla cumhurbaşkanı adayları hakkında parti lideriyle görüşmesinde, Faruk Gürler'i işaret ederek "adaylıktan feragat etmiş biri" hakkında telkinde bulunmuştur. Melen ise telkin değil, temayülleri aktardığını söyleyerek, Ecevit'in iddialarına yanıt vermiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimi bir siyasî krize dönüşmeye yüz tuttuğunda, Başbakan Melen parti liderlerine bu kez de mevcut Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın görev süresinin uzatılması önerisini götürmüş; ancak bu öneri parlamentoda yapılan oylama sonucunda reddedilmiştir. Senato görüşmelerinde ise Melen, Sunay'ın görev süresinin uzatılmasının parlamentoda reddedildiği için Senato'da görüşülmesinin Anayasa'ya uygun olmadığını belirterek, Sunay'a istifasını sunmuş; ancak Sunay istifayı kabul etmemiştir. Cumhurbaşkanlığı seçiminin kabine içinde de rahatsızlıklar yarattığı ve bakanların istifa etme önerilerini başbakana ilettikleri medyaya yansımıştır. Hükümeti bu şartlarda daha fazla yürütemeyeceğini öngören Melen ise, yeni cumhurbaşkanının seçilmesinin ardından istifa edeceğine yönelik sinyaller vermiştir. Seçimin 15. turunda Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesinin akabinde, yeni cumhurbaşkanına yazdığı mektupta şu ifadelerle istifasını sunmuştur:

> Cumhurbaşkanlığı ... makamına seçilmiş olmanız nedeniyle ... hükümet[imiz], Anayasamızın ... tanıdığı yetkileri serbestçe kullanabilmeniz olanağı sağlamak amacı ile ... istifasını takdire karar vermiştir (*Milliyet*, 8 Nisan 1973).

Melen Hükümeti'nin istifasının ardından Naim Talu Hükümeti kurulmuş ve askerî idare dönemi devam etmiştir. Lakin, Melen hükümetinin ardından askerî idare rejiminin zayıfladığı bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında, –Hikmet Özdemir'in de altınızı çizdiği üzere– Melen Hükümeti'nin istifasının 12 Mart Muhtırası'nı verenlerin "... yenilgisini ve ordunun kışlaya dönüşünü" imlediği söylenebilir.

Mehmet Naim Talu

KEREM YAVAŞÇA

1919'da İstanbul'da dünyaya gelen Mehmet Naim Talu, 1943'te İstanbul Üniversitesi'nde iktisat eğitimini tamamlamasının ardından, 1946'da *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*'nda (TCMB) göreve başlamış; 1966 yılında vekâleten, bir yıl sonra ise asaleten kurumun genel müdürlüğüne atanmıştır. 1970'te TCMB'nin yeniden yapılandırılması sonrasında ilk TCMB başkanı olmuştur. Talu, başkanlık görevini 34. Hükümet'in kuruluşuna –11 Aralık 1971– kadar sürdürmüştür.

Mehmet Naim Talu.

İkinci Erim (34.) Hükümeti'ne parlamento dışından, teknokrat üye olarak atanan Talu, bu kabinede ticaret bakanı olarak görevlendirilmiştir. Talu, Başbakan Erim'in istifasından sonra kurulan Melen (35.) Hükümeti'nde de yer almış ve böylece Aralık 1971-Nisan 1973 tarihleri arasında iki farklı hükümette ticaret bakanlığı görevini yürütmüştür. Kabinede bakanlık görevini sürdürürken, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Cumhuriyet Senatosu üyesi olarak seçilmiştir. Bu görevini 1976'da istifasına değin yürütmüş; ardından kamu görevlerini bırakarak *Akbank Yönetim Kurulu Başkanlığı* görevini üstlenmiştir. Bu görevine, vefatından birkaç ay öncesine kadar devam eden Talu, 1998 yılında vefat etmiştir.

Talu'nun başbakanlığa giden yolu, Melen (35.) Hükümeti'nin cumhurbaşkanlığı seçiminin ertesi günü istifa etmesiyle açılmıştır. Hükümetin istifasın-

dan sonra yeni (36.) hükümet için Melen'in adı yeniden zikredilse de; AP ve CHP bu ihtimalin hayata geçirilmesine mâni olmuşlardır. Esasen, yeni kurulacak hükümetten beklenti, ülkeyi bir an evvel seçime götürmesi idi. Bu sebeple, partiler üstü bir seçim hükümeti olarak görevi devralacak bir isim arayışına girişilmesi hem siyasî parti liderleri hem de Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından benimsenmiştir.

Siyasî rengi olmayan, siyasî hırsları ve çıkar beklentisi olmayan, daha da önemlisi yalnızca bir misyonu –seçimlere gidilmesi– gerçekleştirmek üzere aranan güvenilir isim, Mehmet Naim Talu olmuştur. Bu doğrultuda CHP'nin muhalefetine rağmen AP ve CGP'nin desteğini alan Talu, 12 Nisan 1973 tarihinde hükümeti kurma görevi verilmek üzere cumhurbaşkanı tarafından Çankaya Köşkü'ne davet edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nden yapılan açıklama, hükümeti kurma görevinin Talu'ya hangi şartlar altında verildiğini gözler önüne sermektedir:

> Cumhurbaşkanımız, özellikle 12 Mart['ın] hedefine ulaşması konusunda ... görev almış hükümetlerin çabasını takdirle anarak yüce Meclise sevk edilmiş olan reform tasarılarını devlet ve milletin yararına ve Anayasa çizgisinde gerçekleştirmeyi ... ve bu ortamda gerek kamuoyuna ve gerekse medeni dünyaya zamanında gerçekleştirilmesini yüklediğimiz serbest genel seçimlerin yapılması ilkelerini benimseyecek, bağımsız bir parlamento üyesi başkanlığında ... kurulması arzusuyla ... Naim Talu'yu Bakanlar Kurulu'nu teşkile memur etmişlerdir.

Bu metinden açıkça anlaşıldığı üzere, 36. Hükümet, yapacakları önceden ve başkalarınca tespit edilmiş ve sadece seçimlere kadar bu görevleri yapması beklenen bir sipariş hükümettir. Keza kendisine verilen görevle uyumlu biçimde hareket eden Talu, 12 Nisan'da *Milliyet* gazetesine verdiği demeçte, başbakanı olduğu hükümetin hedeflerini üç kalemde sıralamıştır: (1) Reform tasarılarını çıkartmak, (2) Seçim Kanunu uygun hale getirmek ve (3) huzurun bozulmamasını teminat altına almak. Hülasa, Talu kuracağı hükümetin sadece bir *seçim hükümeti* olduğunu ifade etmiş ve ilgili değişiklikleri yaparak biran evvel "hür ve dürüst" seçimlerle "12 Mart döneminin son halkasını başarılı şekilde sonuçlandırılacağını" ifade etmiştir.

Hükümeti kurma görevini alan Talu, 15 Nisan 1973 tarihinde kabinesini Korutürk'ün onayına sunmuş ve Bakanlar Kurulu listesi cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak 36. Hükümet kurulmuştur. CHP, yeni hükümete üye vermediği için Bakanlar Kurulu on üç AP'li, altı CGP'li, beş bağımsız üyeden oluşmuştur. Yeni hükümetin, program açısından Erim ve Melen hükümetle-

rinden hiçbir farkı yoktur; programda sadece, genel seçimlerin 14 Ekim'de yapılacağı tespit ve tayin edilerek, hükümetin misyonu daha açıkça vurgulanmıştır. Parlamentoda yapılan oylamada 36. Hükümet, CHP ve Demokratik Parti'nin muhalefetine rağmen, AP ve CGP'nin desteğiyle –261 lehte oy ile– güvenoyu almıştır.

Talu Hükümeti bazı illerde sürdürülen sıkıyönetimin kaldırılması, DGM'lerin işlerlik kazanması, bazı reform tasarılarının kanunlaştırılması gibi kritik görevleri yerine getirerek hükümet programında ilan edildiği üzere 14 Ekim 1973'te ülkeyi genel seçimlere götürmüştür. Genel seçimlerin akabinde Talu, cumhurbaşkanına istifasını sunmuştur. Ancak seçim sonuçlarına göre, hiçbir partinin tek başına hükümet kurma yeterliliğine sahip olmaması nedeniyle Talu Hükümeti bir süre daha görev başında kalmıştır. Nihayetinde Ocak 1974'te CHP ve MSP'nin koalisyon görüşmelerinin olumlu neticelenmesiyle 37. Hükümet kurulabilmiş ve Talu Hükümeti misyonunu tamamlamıştır.

Talu Hükümetinin *İkinci Askerî İdare Dönemi'*nin son hükümetidir. Bu dönemde kurulan I. (33.) ve II. (34.) Erim, Melen (35.) ve Talu (36.) hükümetleri hem programları hem de Bakanlar Kurulu profilleri açısından birbirlerine oldukça benzemektedir. Ayrıca bu dört hükümetin partiler üstü –teknokrat– bakanlardan oluşan kabinelere sahip olmaları ve 12 Mart rejimiyle uyumlu çalışmaları açısından da birbirlerine benzer olduklarını söylenebilir.

Bu noktada belirtmek gerekiyor ki, bu dönemin tek istisnai örneği Sadi Irmak tarafından kurulan hükümettir. Zira Erim, Melen ve Talu hükümetleriyle aynı özelliklere sahip olmasına rağmen Sadi Irmak Hükümeti, 12 Mart rejiminin dört hükümetinin aksine işlevsel olmamıştır. CHP-MSP koalisyonun dağılmasının ardından hükümet krizinden biran evvel kurtulmak amacıyla 12 Mart rejimi hükümetlerine benzer bir hükümet kurmak amacıyla yeniden harekete geçilmiş, ancak 12 Mart rejiminin

1904'te Konya iline bağlı Seydişehir'de doğan Sadi Irmak, bürokraside ve akademide çalıştıktan sonra 1943'te ve 1946'da memleketi Konya'dan milletvekili seçilmiştir. Çok partili yaşama geçilmesinin ardından siyaset hayatına uzunca bir süre ara vermiş; sonrasında 1974'te cumhurbaşkanı tarafından kontenjan senatörü olarak seçilmiştir. Irmak, CHP-MSP koalisyon hükümeti dağılınca, partiler üstü bir hükümet kurması için görevlendirilmiş ancak kurduğu hükümet Meclis'ten güvenoyu alamamıştır. 39. Hükümet kurulana değin –yaklaşık beş ay boyunca– başbakanlık görevini sürdürmüştür.

dayanakları ve meşruiyetinin önemli ölçüde zayıflaması nedeniyle bu girişim başarılı olmamıştır. Cumhurbaşkanı Korutürk'ün hükümeti kurması için yetkilendirdiği Sadi Irmak'ın Bakanlar Kurulu listesi cumhurbaşkanı tarafından onaylanmasına rağmen, parlamentoda yapılan güvenoyu yoklamasında toplam 378 oydan ancak 17 lehte oy alabilmiştir.

Anarşinin Türkçesi, Bir Anarşi Lejantı: 3K4F

METE KAAN KAYNAR

Türkiye'ye özel bir siyasal kavramlar panteonu olsaydı, bu kavramlar *Père Lachaise*'inin en muteber konuklarından biri, kuşkusuz, yetmişlerin dillere pelesenk kavramı *anarşi* olurdu.

Bu çalışma, *anarşi* kavramını Türkçe ifade etme, kavramın Türkiye siyasetindeki *telos*unu tartışma, 1970'ler Türkiye'sindeki izini sürme niyetindedir. Bunun için önce anarşi kavramı sınırlandırılmaya, kavramın ağyarı ve efrâdı belirlenmeye çalışılacaktır. Anarşinin Türkçesi üzerine düşünmeye, ilk önce kavramın sınırlarını net bir şekilde çizerek başlamamız gerekiyor. Bu amaçla işe, Türkçe anarşinin dışında, onun ağyarında kalan alanı çizerek başlayalım. Öncelikle belirtmek gerekiyor ki bu yazıda anarşi, bir siyaset kuramı ve bir entelektüel tartışma zemini olarak ele alınmayacaktır. Bu *anarşiyi*, *anarchy* olarak anmak işimizi kolaylaştırır. Osmanlı'dan günümüze, bu kuramsal tartışmalardan ve entelektüel birikimden beslenen her tür örgütlenme ve yayını da bu *anarchy* kategorisine eklemeyi ihmal etmeyelim.

3K4F lejantı, anarşi haritasını okurken; onun efrâdı, telosu, muhteviyatı ve/ya farmakolojisi hakkında konuşurken bize yardımcı olacak kavramların, sembollerin toplamıdır. Bu lejanttaki *3K*, anarşinin İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lere gelinene kadar geçirdiği üç aşamayı, üç katmanı ifade etmektedir. İç içe geçmiş bu üç katmanın, birbirinden bağımsız ya da birbirinin ardı sıra dizilmiş üç ayrı kompartıman gibi düşünülmemesi gerekir. Aksine bu üç katman, adı üstünde, üstü üste sarılmış, birbirilerini etkileyen, birbirlerinden beslenen üç ayrı dinamik tabaka gibi de düşünülebilir. Anarşinin *küresel katmanı*, en içteki katmanı, *Soğuk Savaş*'tır; *Truman Doktrini* ile şekillenmiştir. O, anarşi kavramının *magma*sıdır: Dışarıdan, gözle görünmese de,

anarşi (ve onunla mücadele) düşüncesi enerjisini, devingenliğini, canlılığını bu katmandan alır. *Yerel katman*, 1961'de kabuklaşır. Bu katmana şeklini veren, magma, yani en içteki ilk katmanıdır. Üçüncü katman, magmanın şekillendirdiği bu zemin üzerinde cereyan edecek olay/ilişki ağı olarak anarşinin kendisidir; son katman 1965'ten sonra iyiden iyiye belirginleşmeye, 1970'lerde de tüm Türkiye'yi sarıp sarmalamaya başlar.

Anarşi lejantındaki *4F*, anarşiyi statik bir durum olarak değil de, ikinci (yerel) katmanın üzerinde –üçüncü katmanda– cereyan eden devingen bir (sosyo-politik) ilişki olarak tasavvur edebilmemize yardım edecek sembollerdir. Tabir-i caizse *4F*, anarşinin dramaturgisiyle, kurgusuyla ilgilenir. Nitekim 1970'lerin Türkiye'sinde anarşi, bu *4F* ile, yani *fitne*, *fesâd*, *fevzâ* ve *fetret* ile kurgulanır; sahneye koyulur, oynanır. Bir sosyo-politik ilişki ve bu ilişkideki tarafların oynadıkları roller olarak iyi (*ma'rûf*) ve kötü (*münker*) kavramı, *4F*'nin içine yerleşirler. *İyi* olanların (ârif) *kötü* olanlarla (münkir) nasıl mücadele edeceği de yine her bir *F*'nin, hem katmanlarla hem de birbirleriyle karşılıklı etkileşimi ile belirlenir. Özetle, anarşinin *4F*'si, sadece Ökkeş Şendiller'i *iyiyi emreden* (ârif), Akın Kıraathanesi'ne atılan bombayla katledilen Alevi Dedesi Gıjgın Dede'yi de *kendisiyle mücadele edilen* kötü, inkârcı (münkir) kişi olarak tanımlamakla kalmaz; anarşinin katmanları (*3K*) arasındaki rabıtayı da tesis eder. Sonuçta *3K4F*, hem Harry Truman ile Gıjgın Dede arasındaki rabıtayı hem de magmadan Maraş Yörükselim Mahallesi'ndeki dramaturgiye çizilen hattı tesis eder.

Başa dönüp, önce anarşinin ağyarı ve efrâdı, sonra da bu efrâdın içine *3K4F*'yi nasıl yerleştireceğimiz üzerine konuşalım.

Anarşinin Ağyarı

Türkiye anarşi kavramını, elbette, ilk kez yetmişli yıllarda işitmedi. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*'ında, İkinci Meşrutiyet yılları Osmanlı'sında, *Selanik Sosyalist Federasyonu* gibi, "... adı sosyalist olan fakat özü anarşist-komünistlerden meydana gelen" bazı örgütlerin varlığından bahseder. Anarşiyle ile ilgili yayınlar daha da eskidir. Gün Zileli, *Türkiye'de Anarşizm* makalesinde, bu konudaki ilk yazılı kaynağın Kıbrısîzâde Osman Bey tarafından Fransızca yazılmış ve Bulgaristan'ın Sofya kentinde 1895 yılında basılmış, *Socialisme et Anarchie* adlı kitabı olduğunu belirtir. Barış Soydan ise, *Türkiye'de Anarşizm: Yüzyıllık Gecikme* kitabında, Ermeni anarşist Alexander Atabekyan'ın 1800'lerin son yıllarında kurduğu Anarchiceskaya Biblioteka Yayınevi'nin Bakunin, Malateste, Kropotkin ve Elisee Reclus'ten Türkçeye çevirdiği metinleri "Osmanlı maarifinden izin alarak" kitapçıklar halinde yayımladığını belirtmektedir. Bu konuda, halen *Anarşizmin Osmanlıcası*

olarak anılan 1332 (1916) tarihli *Felsefe-i Ferd* kitabını ve onun yazarı Baha Tevfik'in adını zikretmeden geçmek olmaz. Anarşist düşünce, o gün bugündür kitaplar, süreli yayınlar ve çeşitli anarşist örgütler vasıtasıyla entelektüel tartışmaların ve siyasal pratiklerin içerisinde bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

Bu yazı, anarşist siyasal ideolojinin tarih sahnesine çıkış sürecini, köşe taşlarını, türlerini ya da ona dayanan siyasal pratiklerin Osmanlı/Cumhuriyet siyasal iklimindeki macerasını tartışma niyetinde değildir. Bu açıdan, anarşist düşünce ve pratiğin içinde yaşadığımız siyasal coğrafya üzerindeki serencamını, bu yazı çerçevesinde tartışılacak olan anarşi kavramının ağyarına koyabiliriz. Mücavir alanımızın dışında kalsa da, hiç değilse kavramın ifade ettiği anlamı biraz olsun netleştirebilmek için, artık *anarchy/anarchism* olarak anacağımız bu kuramsal alanın kıyılarında biraz olsun dolanalım.

Anarşi, Felsefesi-İdeali başlıklı kitabında Pyotr Kropotkin, *anarchism*in Yunanca *an* ve *arche* kelimelerinden türetilmiş, "... toplumun yönetimsiz olarak tasarlandığı bir yaşam ve davranış teorisine ya da ilkesine verilen" ad olduğunu söyler. Böyle bir toplumda, ona göre, "... uyum, itaat yasa yoluyla değil, hem üretim ve tüketim amacıyla, hem de uygar insanın sonsuz çeşitlilikteki ihtiyaç ve özlemlerini tatmin amacıyla özgürce oluşturulmuş bir toprak parçasına ya da mesleğe bağlı gruplar arasında akdedilen özgür anlaşmayla sağlan[maktadır]".

Kendisini *anarchist* olarak tanımlamasa da William Godwin'in 1793'te yayımlanan *An Enquiry Concerning Political Justice* isimli kitabı, *anarchism*in kanonik metinlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Politik toplumun tarihi, insanın moral doğası, hak, eşitlik, adalet, sosyal sözleşme, itaat gibi kavramları ele aldığı çalışmasında Godwin, *anarchism*in felsefî temellerini çizer. Çalışmasında devlet ve toplum kavramlarını ele alan Godwin, sosyal sözleşme kavramını eleştirerek, toplumun devleti gerektirmediğini, toplumun devletten farklı ve ayrı olduğunu belirtir.

George Woodcock, *Anarchism: A History Of Libertarian Ideas and Movements* kitabında Fransız *anarchist*i Sébastien Faure'un "Kim ki, otoriteye karşı çıkar ve ona karşı savaşırsa anarşisttir" sözünü anarak, tanımın basitliğine karşın konunun karmaşıklığını vurgular.

Daniel Colson, *Anarşist Felsefe Sözlüğü*'nde "Liberter hareketin bu kurucu kavramı[nın] provokatör, yıkıcı ve teorik anlam[larını] zaman içerisinde yitirerek, yavaş yavaş, başlangıçta ilk yaratıcılarının –Déjacque, Coeurderoy, Proudhon, Bakunin, vs.– kaleminde anarşi teriminin ifade ettiği şeyin taban tabana zıddı fikir ve örgütlenmeler bütünü olan 'anarşizme' dönüş"tüğünü belirtmektedir. Sözlüğün aynı maddesinde *anarchy*nin "... köken olarak, hedef olarak ve araç olarak çokluğun, varlıkların sınırsız çeşitliliğinin ve hi-

yerarşisiz, tahakkümsüz, kökten özgür ve özerk güçlerin özgür birliğinden başka bağımlılığın olmadığı bir dünya yaratma kapasitesinin olumlanması" olduğu vurgulanır.

Colson'un sözlüğünde *anarchism* "Egemen düzen kategorilerinin sınıflandırması ve kimlik kaydı temelinde, anarşiye bağlılıklarını belirten pratik, fikir, hareket ve örgütlenmelerin adı" olarak tanımlanır ve *anarchism*in iki veçhesi olduğunun altı çizilir. *Anarchism*in ilk veçhesi "... ifade etmeye çalıştığı şeye uygun olarak 'özgür' diye adlandırıldığından, kendi hissettikleri şeyi, yaşadıklarını ve arzuladıklarını en iyi şekilde anarşizmde bulan herkes kullanabilir. Bu anlamda, herkese ait olduğundan, anarşizm çok sayıda duruma, sonsuz biçimde hissetme, algılama ve davranma tarzına ortak bir projeyi dile getirmek gibi değerli bir olasılığa sahiptir". Bu veçhesiyle *anarchism*, Deleuze'ün de belirttiği gibi, "kendini çokluk olarak gören" bu "tuhaf birliği" ifade etmenin en iyi yolu olarak tanımlanır. "Sınıflandırıcı kategori olarak birçok başka kategoriyle karşılaştırılabilen *anarchism*, egemen düzen kaydında onlarla rekabet ederek, teorik ve örgütsel ifadesi olduğunu ileri sürdüğü" *anarchy*yi sürekli inkâr etme riski taşır; bu tam da *anarchism*in bir diğer veçhesini ifade etmektedir. Dinsel ve politik rakipleri gibi *anarchism* de, "... bu durumda, kendi kabul ritüelleri, dogmaları, polisleri ve rahipleri olan, dışlamaları, bölünmeleri ... olan, bir içe ve bir dışa sahip, kendi kimlikleri içinde kapalı kurumların doğmasına yol açma eğilimindedir". Çoklu ve farklı güçlerin doğrudan ve dolaysız ifadesi olan *Anarchism,* "... dışa dönük bir kimliğe, mücadele ettiği iddiasında olduğu bütün büyük tahakkümlere (kilise, sermaye, devlet) benzer sembolik bir iktidara kendi çapında dönüşür".

Anarchy ve *Anarchism* üzerine çok daha uzun yazmak, hiç değilse Proudhon, Bakunin, Déjacque, Stirner, Coeurderoy ya da Rothbard gibi isimlerin *anarchist* düşünceye katkılarından da bahsetmek elzemdir. Oysa daha önce de belirtildiği gibi bu yazı hem *anarchism* kavramı ile ilgili teorik tartışma ve değerlendirmeleri hem de bu tartışmaların Osmanlı/Cumhuriyet dönemlerindeki izdüşümleri olan kitap ve dergi benzeri yayınları, *anarchist* örgütler ve tüm diğer siyasal pratikleri *anarşi(zm)* tanımının dışında bırakmaktadır.

Anarşinin Efrâdı ve *3K4F*

Türkiye'ye özgü bir anarşi(zm) okuması için elzem bir lejant ortaya koyabilmek amacıyla öncelikle anarşinin ağyarını men etmek, bu tanımın (anarşi) hava sahası dışındaki alanı (*anarchy*) ortaya koymak gerekliydi. Yetmişli yıllarda anarşi kavramına yüklenen anlamı konuşabilmek için, ona Türkiye'de yüklenen anlamların dışında bırakılan alanı ele almak kadar, bu tanımın ol-

mazsa olmazları üzerine de konuşmak; anarşinin efrâdını cem etmek de gerekiyor; yazının temel amacı da budur.

3K4F lejantı, anarşi kavramının, Türkiye siyasetindeki izdüşümünü resmedebilmek için gerekli temel kavramların sembolüdür. Yazımız, ancak bu efrâd –bu yan kavramlar ve katmanlar– yardımıyla okunduğunda, anarşinin Türkiye siyasal kültüründeki –özellikle de 1970'ler Türkiye'sindeki– manayı ve telosu çözümlemenin mümkün olabileceği varsayımına dayanmaktadır. Anarşinin efrâdının aynı zamanda bir *lejant*; Türkiye siyasal hayatında anarşiyi kodlayabileceğimiz bir *semboller bütünü* ya da anarşiyi bize tanıtacak bir *resimaltı yazısı* gibi ele alınması da bu yüzdendir. Önce anarşi kavramını sarmalayan katmanlara (*3K*), sonra da onu dinamik bir sosyo-politik ilişki olarak tanımlamaya imkân veren diğer unsurlara (*4F*) bakmaya başlayabiliriz.

Anarşinin Katmanları

Sadece bir yıl, bir tarihsel an değil, bir dönem, dünya ve Türkiye tarihinin önemli politik milatlarından biri olarak *'68*, hem dünya hem Türkiye için yepyeni kapılar aralamıştı. Köylüler, işçiler, öğrenciler ve diğer tüm toplumsal kesimler bu kapılardan, '68'in ebemkuşağından geçerek Türkiye'nin 1970'li yıllarına vasıl olmuşlardı.

Farklı toplumsal kesimlerin '68'in kapılarından nasıl geçtiklerinin ayrıntılı hikâyesini, onların mevcut sosyo-ekonomik yapıya tepki ve sosyalizme temayüllerini, şu anda okumakta olduğunuz bu çalışmanın bir önceki cildinde yer alan *'68'in Kapıları* başlıklı yazısında Gökhan Atılgan anlatmıştı. Aynı ciltteki yazısında Aziz Çelik ise *Müstesna Yıllar* adını verdiği makalesinde işçi sınıfının serencamını tasvir etmişti. İşte anarşinin *başıbozukluk*, *karmaşa* ya da *erksizlik* anlamındaki genel geçer bir kavram olmaktan çıkarak, *'68'in Kapıları*'nda bahsi geçen tüm toplumsal kesimlere yönelik politikaların çerçevesini çizen bir leitmotif, yetmişlerin anti-komünist politikalarını tarif eden (divan şiirindekine benzer) bir *mazmun*, bir kalıplaşmış ifade haline gelmesi de bu dönemlere rastlar. 1960'lardan başlayarak, ama asıl 1965'ten sonra anarşi, artık ne basitçe bir kargaşayı, başıbozukluğu ifade eden herhangi bir kelime ne de bir siyaset felsefesi kavramı olarak *anarchy*dir. Onu, *fitne*, *fesâd*, *fevzâ ve fetret* kavramları çerçevesinde tanımlanan bir sosyo-politik ilişki; solun yarattığı *bağyı*, *tehdidi*, *fevzâ*yı ima eden bir risk; anti-komünizmle devletin bekası arasındaki bağlantıyı tesis eden bir konektör; anti-komünizmin Türkiye'deki mazmunu, Türkçe meali; yetmişlerin resmî ideolojisinin de bir leitmotifi haline getiren de budur.

Anarşi kavramı, bu yazıda ele alacağımız anlam ve içeriğe üç farklı katmandan geçerek ulaşır. Yetmişli yılların anarşi kavramına gelinirken ilk kat-

man, İkinci Dünya Savaşı'nın bitip, Soğuk Savaş'ın başladığı 1940'lı yılların ortalarıdır. ABD Kongresi'nde Truman Doktrini'nin kabul edildiği 12 Mart 1947 tarihi, bu katmanın işaret fişeği olarak anılabilir. 1970'lerin anarşi kavramının, *küresel katmanı* bu tarihlerde inşa edilmeye başlanır; başlanır başlanmaz da Türkiye, DTCF Olayları, Tan Baskını, 1951 Tevkifatı ve Kore Savaşı'na asker gönderilmesine tepki gösteren Türk Barışseverler Cemiyeti üyelerinin tutuklanması gibi olaylarla tanışır. Her ne kadar, bu ve bunlara benzer olaylar yaşanmış olsa da 1950'ler boyunca rejimin komünizm tehdidi algısı, daha çok bir *dış politika mevzuu* karakteri taşır ve önlem alınması, proaktif olunması gereken bir *moskof tehdidi*, bir komünizm riskiyle neredeyse eşanlamlı kullanılır. Nitekim Çukurova Komünizmle Savaş Derneği Yayınları'ndan 1949'da çıkarılan *Türk Gençliğine Açık Mektup*'ta Tahir Safioğlu, gençliği bu tehdide karşı *Türk Genci: Moskof'a Alet Olma* sloganıyla uyarmakta ve "Moskof[un] bizi hiçbir zaman meydan muharebesinde mağlup" edemediğini ancak "Türk diyarlarını, Türk kabilelerinin nifakından" yararlanarak yıkabildiğini (!) hatırlatmaktadır. Bir moskof tehdidi olarak komünizm ile ilgili bir başka uyarı 1956'da İstanbul'da kurulan Komünizmle Mücadele Derneği tarafından yayımlanan *Gençliği Vazifeye Davet Ediyoruz, Uyanık ve Dikkatli Olalım* beyannamesi ile yapılır. İlhan Darendelioğlu['nın] *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri: Toplantılar, Mitingler, Nümayişler, Bildiriler, Cemiyetler, Basın* başlıklı kitabında aktardığı bu bildiride, "Rusya'nın dünya sulhunu bin bir siyasî entrika ve tahriklerle bozmağa çalışırken, bir yandan da hür milletlerin bünyelerini yıpratmak gayesiyle iğrenç rejiminin zehirli tohumlarını yaymağa" çalıştığı belirtilerek, "... memleketimizde de bu soysuz maksada alet olan zavallılar[ın] bulun[duğu]; Türklükten, vatan sevgisinden, dinden; Allah'tan ve insanı insan yapan her çeşit hasletlerden yoksun, bihaber bulunan bu komünist uşakları[nın], kanunlarımızı her an tepelerinde bir balyoz gibi hissettikleri için, faaliyetlerini türlü şekilde maskele[dikleri]" dile getirilmektedir.

1960'lı yıllar, 1970'lerin anarşi algısının inşasındaki ikinci katmandır; bu katmanı yerel katman olarak adlandırmıştık. 13 Şubat 1961'de TİP'in kuruluşu ve aynı yılın son günlerindeki *Saraçhane Mitingi*, ikinci katmanın işaret fişekleri olarak anılabilirler. Anarşinin üçüncü katmanı ise 1965 yılından sonra varlığını hissettirmeye başlayacaktır; daha spesifik bir tarih verilmesi gerekirse bu tarih, genel seçimlerin yapıldığı 10 Ekim 1965 olabilir. Bu yazının konusunu oluşturan katman da bu katmandır ki, bu dönemde inşa edilen anarşi algısının halen devam etmekte olduğunu söyleyebiliriz. Siyasal dildeki anarşi leitmotifi seksenlerde miadını dolduracak, kısa bir süre *eşkıya*nın tekili, *yol kesen, haydut* anlamlarında *şaki* kavramı kullanılacak olsa da, 1980 sonrasına *terör* kavramı damgasını vuracaktır. Yine de, seksen sonrası-

nın popüler kavramı *terör*le, yetmişlerde izini sürdüğümüz *anarşi* kavramlarının aynı lejantla okunabileceklerini; *anarşi* haritasının temel simgeleri fitne, fesâd, fevzâ ve fetretin *terör* kavramını tartışırken de işlevsel olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki, anarşiden *teröre* geçiş, aynı lejant ile farklı bir haritanın okunması türünden bir geçişi andırmaktadır. 1980 sonrasından bugüne, Türkiye siyasetinin temel kavramlarından biri olan *terör* kavramı bir *post-anarşi* olarak okunabilir mi? Bu, tam olarak başka bir yazının konusunu teşkil ediyor.

Konumuza dönelim: Yetmişlerin anarşi algısını konuşurken, birinin bitip diğerinin başladığı değil, birbirinin içine geçmiş, birbirini sarıp sarmalayan katmanlardan bahsettiğimizin altını bir kez daha çizmekte fayda var. Ayrıca, her bir katman ile ilgili olarak verilen 12 Mart 1947, 13 Şubat 1961 ve 10 Ekim 1965 gibi tarihlerin, o katmanı zihnimizde canlandırabilmek için seçilmiş birer işaret fişeği olduklarını da tekrar vurgulamak gerekiyor; bu tarihler, kronolojik anlar değil, anarşinin *3K*'sıyla ilgili sembolik betimlemeler olarak seçilmişlerdir.

Eski gazetelere ve TBMM tutanaklarına göz attığımızda bu farkı daha net görebiliriz. Onlardan yararlanarak, anarşinin, birbirinin içine geçmiş bu üç katmanını zihnimizde canlandırmaya çalışalım. 1947 öncesindeki amiyane kullanımında anarşi, sıradan bir *iktidar yokluğunu*, bir *karmaşayı*, bir *hercümerci* ifade eder; bazen siyasetle doğrudan ilgili bir kavram olarak bile kullanılmaz. Örneğin *Cumhuriyet* (12 Aralık 1930) gazetesinden alınan bir haberde, dildeki anarşiden bahsedilmekte, buna örnek olarak da *muhittin* kelimesinin bazen *muyittin*, *polatlı* kelimesinin de bazen *pulatlı* olarak yazılmasından şikâyet edilmektedir. Habere göre "Hülasa, görülüyor ki, merkezi Ankara olmak üzere bütün memlekette bir dil anarşisi var[dır]".

Cumhuriyet (8 Ekim 1930) gazetesinin *Sporda Anarşi Var* başlıklı bir diğer haberi de anarşi kelimesinin amiyane kullanımına örnek gösterilebilir. 1930 yılında Atina'da düzenlenen Balkan Oyunları'na sporcu gönderme kararı alınır. Ancak Atletizm Federasyonu'nun bu kararına İstanbul bölgesi itiraz eder. İstanbul bölgesi, Atina'ya sporcu gönderilmemesinin daha uygun olacağı görüşündedir. Bunun üzerine Galatasaray Spor Kulübü bazı atletlerini oyunlara göndermekten vazgeçer. *Cumhuriyet*'e göre, "Hükümetin sporla ciddi alakasını kesmesi bu anarşiyi doğurmuştur".

Anarşi kelimesi 1960 öncesinde elbette sadece spor ile ilgili haberlerde yer almaz; siyaset ile ilgili haberlerde de bu kelimeye rastlanır. Örneğin aynı gazetenin 19 Kasım 1932 tarihli nüshasında yer alan *Fesih Kararının Esbâbı Mûcibesi Çürüktür*! başlıklı haber buna örnek olarak verilebilir. Haber, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın fesih kararı ile ilgilidir. Bu haber üzerinde biraz daha ayrıntılı durmak gerekiyor. Habere göre; "S. C. Fırkasının feshi için

... serd olunmuş olan sebebin hakikat karşısındaki mevkii efkârı umumiyenin yakinen malumu olmak lazımdır". Çünkü Okyar, partinin kapatılması ile ilgili kararına gerekçe olan "... sebebin izahında efkârı umumiyeyi *teşevvüşe* sevk edecek bir lisan kullanmıştır. Fırka teşkilatında salim esaslara istinat edememek kusurundan doğan *anarşinin* vaziyet, memleketin huzur ve sükûn içinde normal bir inkişafına hayati ehemmiyet bağlayan hamiyet erbabını düşündürdüğü kadar bittabi S. Fırka'nın başında bulunanları da düşündürecek, hatta korkutacak maiyetler arz etmişti[r]" [a.b.ç.].

Henüz birkaç günlük olaylardan bahsettiği için ayrıca tarih vermeye ihtiyaç hissetmemiş olsa da haberin yayımlandığı tarihe dikkat ettiğimizde, neyden bahsettiğini anlamakta zorlanmayız. Haber 19 Kasım'da, yani SCF'nin kapatılmasının ertesi günü, yayımlanmıştır. Ali Fethi Bey, partisinin feshi ile kararı 15 Kasım tarihli TBMM oturumundan sonraki gün almış; karar 17 Kasım'da basına duyurulmuş, 18 Kasım 1930'da da partinin tüm teşkilatları kapatılmıştır. Haberden 4 gün önceki TBMM oturumunun ana gündem maddesi, Gümüşhane Meb'usu Ali Fethi Bey'in, *Belediye İntihabadına Karıştırılan Fesat ve Yolsuzluklar Hakkında Dâhiliye Vekilinden İstizahta Bulunulmasına Dair Takriri*'dir. Okyar; "Son belediye intihabadında hemen her intihap dairesinde müntahiplerin serbestçe intihap haklarını kullanmalarına Hükûmet kuvvetleri tarafından gösterilen mümanaat ve müdahaleler ile umumiyetle intihap işlerine karıştırılan fesat ve yolsuzluklar hakkında Dâhiliye Vekili'nden istizahta bulunmak üzere müzakere açılmasını teklif ederim," diyerek, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'dan bir açıklama bekler. Önerge, bir restleşmeye dönüşür; Bakan Kaya da güvenoyu ister. Güven oylamasına katılan 231 mebustan 221'inin tasvibiyle hükümet güven tazeler. Ancak bu gelişme SCF'nin de sonu olacaktır. Okyar bir beyanname yayımlayarak partisini Mustafa Kemal'in izni ve desteğiyle kurduğunu, oysa yaşanan siyasî gelişmelerle birlikte "Gazi Hazretleri ile siyasî sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği[ni] anla[dığını]... Bu vaziyette kalacak siyasî bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal bul[madığını]" belirterek partisini kapatır.

Cumhuriyet gazetesinin eleştirdiği de budur. Haberde Okyar'ın, parti örgütlenmesinde sağlam esaslara dayanmamasından kaynaklanan bir anarşinin, ülkenin normal gelişimine hayati önem veren yurtseverleri ve SCF yöneticilerini de endişelendirecek düzeyde olduğu, Okyar'ın partinin kuruluşundan kapanışına aynı hatayı tekrarda ısrar ettiği ve partinin kapatılması ile ilgili açıklamaların kamuoyunu karışıklığa sevk ettiği belirtilmektedir.

Bu haber üzerinde biraz daha ayrıntılı durulmasının sebebi gerek Okyar'ın meclis önergesinde gerek basına yansıyan beyannamesinde gerekse de *Cumhuriyet* gazetesindeki eleştirilerde kullanılan *fesâd*, *anarşi* ve *teveşşüş* gibi ke-

limelerin, yetmiş öncesinin siyasal tartışmalarında dahi amiyane anlamlarıyla kullanıldığına dikkat çekebilmek; bu kavramların 1970'lerdekinden farklı anlamlarda kullanıldığının altını çizebilmektir. Habere tekrar göz atıldığında, Okyar'ın *fesâd* kelimesini bir hukukî yolsuzlukla sınırlı anlamda kullandığı, haberde yer alan *teveşşüş* (karmaşa, karışıklık) ve *anarşi* (başıbozukluk, karmaşa) kelimelerinin basit anlamlarını aşmayacak ve partinin izlediği politikalardaki eksiklik ve hataları ima edecek tarzda kullandığı görülür. 1965'ten sonra bu kavramlara yüklenen anlam ve imalar oldukça değişecektir.

Bu minvaldeki bir diğer haberi, Burhan Belge'nin *Ulus* (18.02.1937) gazetesinde yayımlanan *Politika Bahisleri Norm Nedir?* başlıklı makalesinde bulabiliriz. *Norm* mefhumu üzerinde durduğu makalesinde Belge, anarşi kavramını, normsuzluk, karmaşa anlamında kullanır: "Bir memlekette normların teessüs etmesi, o memlekette umumî kaidelerin ve ahengin teessüs etmesi demektir. Nitekim ahlâk normları için de keyfiyet böyledir. Ahlâk telakkisinde ölçülerde anarşi hâkim olunca, hayatın kendisi de anarşi içindedir. Yeni ahlâk normları teessüs edildikten sonradır ki emniyet ve nizam manzarası arz etmeye başlar."

Zaman (21 Eylül 1934) gazetesinde yer alan *Fransa'da İstikrar Siyaseti* başlıklı makale de anarşi kavramını bu biçimde kullanır. Ö. R. mahlası ile yazılan makaledeki ifade şu şekildedir: "Fransa'da umumî istikrarın teessüsü ise, bütün Fransa'yı meşgul etmeye devam ediyor. Malum olduğu üzere Fransız parlamentosu bir, iki veya üç fırkadan değil, yirmiye varan gruplardan müteşekkildir. Orada millî bir hükümet teşekkülü için Başvekilin muhtelif grup reisleri üzerinde nüfuz sahibi olması lazımdır ... Böyle bir şahsiyetin bulunmadığı takdirde ortalığı anarşinin kaplayacağını düşünen Fransızlar buna bir çare düşünmektedirler."

Açıldığı ilk günün ertesi, 24 Nisan 1920'de, *Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa'nın, Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasî Ahval Hakkındaki Nutukları*'nda da anarşi kavramı zikredilir. Konuşmasında "27 Haziran 1919 tarihinde Üçüncü Ordu Müfettişi Fahrî Yaveri Hazret i Şehriyarî sıfatıyla Umum vilâyetlere, müstakil ve mülhak mutasarrıflara ve kolordulara ve ikinci ordu müfettişliğine" çektiğini belirttiği telgrafta, Mustafa Kemal, Ali Kemal Bey'in gizli neşriyat ve tamimlerinden yakınırken şöyle der: "Rüesayı Devlet arasında tefrika ve memlekette kanunsuzluk ve inzibatsızlık ve binnetice *anarşi* tevlidine saik olan bu haternâk zihniyetin tarih ve millet nazarında vahamet ve mesuliyeti noktasına nazarı dikkat i celb i lâzimeden addederim" [a.b.ç.].

Mustafa Kemal, aynı konuşmasında, İstanbul'un işgali sonrasında Anadolu'da yaşananları özetlerken de benzer bir ifade kullanır: "İstanbul faciasıy-

la Anadolu'da tebarüz eden vaziyet bu idi ve bu vaziyetin devamı takdirinde vatanımızda müthiş ve fecî bir *anarşinin* hükümran olması tabiî idi. İşte bu mülâhazat neticesinde katî bir karar vermek icabetti" [a.b.ç.].

1 Eylül 1945'teki TBMM'yi açış konuşmasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de anarşi kavramına yer verir:

> Geçirdiğimiz devrin geçirilmesi zaruri idi ... Hürriyet ölçüsünün başlıca muvazenecisi olan halk efkârı da, ancak tatbikatı görerek ve vazife hissini kendi yüreğinde duyarak takdirini ayarlayabilirdi. Hürriyete tecavüzün ve *anarşinin* cemiyet duygusu ile ve kanun yoluyla sınırları ancak zaman içinde bulunacaktır ... Cemiyetin vazife duygusu; eğer iyi ve doğru işlerse, bu güçlüklerle uğraşmak çok kolaylaşacaktır. Şimdi, hürriyet ve demokrasi ile tecavüz ve *anarşi* arasındaki unsurların kanun yolu ile bulunmasına geliyorum. Bir defa, hiçbir kanunun gürültü ile ve zorla Büyük Millet Meclisinden çıkarılamayacağını her propaganda ve siyaset adamının bilmesi lâzımdır [a.b.ç.].

İkinci Dünya Savaşı öncesindeki kullanımında anarşi kavramı, *karmaşa*, *başıbozukluk*, *kargaşalık* gibi anlamlara sahip herhangi bir kelime olarak kullanılır. Yukarıda örneklerde yer alan tüm anarşi kelimelerini çıkarıp yerine bu kelimelerden birini koysak da anlam hiçbir şekilde değişmeyecektir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası dönemde de –hakeza yetmişli yıllarda da– anarşi kavramı, bir kargaşalığı, başıbozukluğu ifade etmeye devam edecektir. Ancak tek farkla; anarşinin ima ettiği bu kargaşalık, artık, alelade bir başıbozukluğu değil, belirli vasıftaki bir kargaşalığı, bizatihi komünizmin neden olduğu bir kaosu ima etmeye başlayacaktır.

Anarşi, 1947-1961 yılları arası dönemde, daha çok, Türkiye'nin müttefiki ABD ile birlikte Kore'de de mücadele ettiği bir başıbozukluk; ülke içinde de dikkat edilmesi gereken bir risk, önlem alınması, proaktif olunması gereken bir tehdittir.

Anarşinin ikinci ve üçüncü katmanları arasındaki ince çizgi, bir hastalık riskine karşı *tedbir* almakla, hastalığı ortadan kaldırmak için *mücadele* etmek arasındaki farka benzetilebilir. Tabir-i caizse Truman Doktrini sonrası dönem, Türkiye'nin, tüm dünyanın mustarip olduğu bir (siyasal) salgın hastalığa –anarşiye yol açan komünizme– karşı, ABD liderliğinde yürütülen uluslararası mücadelede, bu hastalığın kendisine bulaşmaması için tedbir aldığı bir dönemdir. Yetmişli yıllar olarak anılan 1965 sonrasındaki son katman ise anarşiden kurtulmak için mücadele edilen dönemdir. 1960'a kadar kendini bu hastalığın risklerinden korumaya çalışan Türkiye, 1965'ten sonra bu hastalıktan kurtulmak için mücadele eden bir hasta gibidir. Teşbihimize devam edelim: Anarşi hastalığına, komünizmin yaydığı kronik fitne ve fesâd neden olur. Fevzâ ve fetret, hastalığın en yaygın semptomlarıdır. Tedavi edilmedi-

ğinde bu fevzâ, siyasal bünyenin (devletin) *exitus letalisine* (eks olmasına, bekasının kaybına, kuzgunun leşe üşüştüğü bir siyasal iklime) neden olabilir. Kişisel düzeyde ise bu (manevi ölüm, eks olma durumu), insanlık değerlerinin kaybı, aile mefhumunun yitimi, namus ve şerefsizlik olarak tezahür eder. Tedavi sonuç verirse (ya devlet başa) beka tesis edilir; artık o fevzâ (dönemi), fetret olarak anılan bir tarihsel anlatıya dönüşmüş olur. Funda Şenol-Cantek'in *Altmışlı Yıllarda Basın*'ı tartıştığı makalesinde de andığı Enver Tuncalp'in, *Söz*'de yazdığı ve bir fetva üslubu taşıyan *Komünistin Geberiği* başlıklı yazıyı hatırlatmamak olmaz: "Komünist olan şeytana yar olur. Namus, şeref ve vekarı yok olur. İslâmiyet'ten çıkar. Halkla olan irtibatı kalmaz. Kendisi mürted olur. Karısı boş sayılır. Evladları piç sayılır. İnsanlığı hiç olur."

Özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonrası, bir *komünizmle mücadele*, bir *anarşiyi önleme* fikri doğar. Altmışlı yıllara (1947-1961) kadar bu mücadele Türkiye açısından *proaktif* bir mücadele iken, bu yetmişli yıllarda (1965-1980) *reaktif* bir mücadeleye dönüşür. Aradaki ikinci katman (1961-1965) ise proaktif mücadeleden reaktif mücadeleye, *anarşiden korunma* politikalarından *anarşiden kurtulma* politikalarına geçişin altını çizen bir geçiş dönemidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasının gazetelerine göz atıldığında, anarşinin bir *komünizm riski* olarak algılanmaya başlandığı ve bu küresel riske dair proaktif politikaların altının çizildiği birçok habere rastlamak mümkündür: Komünizm, Türkiye'ye yabancıdır –ki, zaten yoktur– ama bu riske karşı da teyakkuzda (proaktif) olmak gerekir. 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonraki iktidar değişiminin ardından Fransa'da yayımlanan *Combat* gazetesine açıklamalarda bulunan Büyükelçi Numan Menemencioğlu'nun, Türkiye ile ilgili açıklamalarının arasına sıkıştırdığı komünizm değerlendirmesi, bu açıdan çok önem taşır. Namık Kemal Bey'in torunu Menemencioğlu'nun açıklamalarını, *Yeni İstanbul* (30 Mayıs 1950) gazetesinde yayımlanan haberden yararlanarak şöyle özetleyebiliriz:

> Hakikatte, Anayasamız, menşei ve kökü milletin içinde bulunmayan siyasî partilere müsaade etmediği için, Türkiye'de komünist partisi mevcut değildir. Esasen komünist cereyan, Türkiye'de işçi ve amele sınıfı arasında asla yerleşmemiş olup, bu temayül, sadece genç münevverler içinde ara sıra kendini göstermektedir. Bu münevverler ise, siyasî iktisadî meseleleri tamamen mücerret bir şekilde ele almakta çocukça hareket etmektedirler. Tıpkı şuna benzer: Ben de, bundan kırk sene evvel Sorbonne Üniversitesi talebesi iken, Jeanne D'arc lehine yapılan bir nümayişe iştirak etmiş ve bu yüzden kafama bir polis sopası yemiştim.

Menemencioğlu bir isme ya da gruba işaret etmez; ama iktisadî ve siyasî sorunları mücerret bir şekilde ele alarak çocukça hareket eden birkaç münevverden kastının, o günlerde Bursa Cezaevi'nde açlık grevinde olan Nazım Hikmet'in serbest bırakılması için imza toplayan *İstanbul Yüksek Tahsil Gençliği Derneği* üyeleri olma ihtimali kuvvetle mühtemeldir. Bu tür olaylar henüz birkaç gencin işidir; ancak yine de gazeteler, komünistlerin başka ülkelerde yol açtıkları tahribata dair haberlere ayrıntılarıyla yer vermeyi de ihmal etmezler. Örneğin, *Yeni İstanbul*'da (29 Aralık 1949) yayımlanan makalesinde Haluk Tansuğ, *Çetecilerin Kaçırdığı Yunan Çocukları* meselesine değinir: "Yunan dâhili harbinin en acıklı sahnelerinden biri Şubat 1947 tarihinde hazırlanmıştır. O zamanlar ... komünist çeteler ... komünist fikirleri yaymak maksadıyla üç ila on dört yaşındaki çocukları kaçırmaya karar verdiler ... Hesaba göre kırk bin kadar çocuk komünist memleketlere götürülecek ve orada her emre itaat eden makinalar haline sokulacaklardır ... Bugün Yunanistan, harice kaçırılan çocuklarının matemini tutuyor."

1954 yılı Ocak'ında, Amerika'yı ziyareti esnasında, *Millî Basın Kulübü*'nün onuruna verdiği yemekte konuşan Celal Bayar da Türkiye'nin "... bütün hür dünyayı tehdit eden tehlikeyi belki ilk defa teşhis ve idrak eden memleketlerden biri" olduğunun altını çizerek, "... İdeoloji bakımından komünist sızıntısı[nın] Türkiye'de aşılmaz duvarlarla karşılaş[tığını], komünizm doktrinleri[nin] Türk milletinin tabiat ve düşüncelerine yabancı" olduğunu belirtir (*Milliyet*, 29 Ocak 1954).

Komünizm, gazete haberlerine göre, başka ülkelerde de yasaklanmaya çalışılmaktadır. *Yeni Sabah* (14 Haziran 1950) gazetesinde yayımlanan *Avustralya'da Komünizm Düşmanlığı* başlıklı habere göre, "Avustralya Hükümeti, komünizmin Cenubi Asya'da yayılmakta olmasını göz önünde tutarak Birmanya, Malezya, Hindi Çini ve Endonezya'daki hadiselerden sonra, kesin bir karar almış ve Meclise, komünizmi ve komünist partisini kanun dışı sayan bir kanun projesi tevdi eylemiştir. Böylece demokratik bir memleket olan Avusturya, komünist partisini yasak etmek yolunu tutmuştur. İngiltere için de bu yolda teşebbüsler yapılmış idiyse de, İşçi hükümeti böyle bir tasarıyı benimsemek istememiş idi. Fransa'da, encümenlerde yapılan bu yoldaki teklif ... çoğunluk sağlayamamıştı".

1950'li yılların sonlarına yaklaşırken DP ve CHP arasındaki tansiyon iyice artmakta; CHP, iktidarı otoriterleşmekle; DP, muhalefeti anarşiye sebebiyet vermekle eleştirmektedir. DP'nin eleştirisi, CHP'nin demokratik hakları kötüye kullandığı, ülkede bir kargaşa ve başıbozukluk yarattığı yönündedir. 27 Mayıs Darbesi'nin hemen öncesi bu dönemde anarşi –hâlâ– demokratik hakların sınırsız, sorumsuz, başıboş kullanımına bağlı bir kakofoniye işaret etmektedir. İkinci katmanının neredeyse şekillenmeye başlayacağı bu

dönemde anarşi kavramının hem 1970'li yıllardakine yakın anlamlarda hem de İkinci Dünya Savaşı öncesindeki amiyane anlamlarda beraber kullanıldığını görmek mümkündür.

19 Ekim 1958'de Afyon, Emirdağ'da konuşmasında Başbakan Adnan Menderes, "Türk milleti asla aşırı hareketleri anarşiye götüren yolu tasvip etmez," diyerek "... hürriyeti suiistimal etme[nin] anarşinin eşiğine gelmek demek" olduğunu vurgular (*Milliyet*, 20 Kasım 1958) 4 Kasım 1959 tarihinde, Polis Okulu'nun açılış töreninde konuşan İçişleri Bakanı Namık Gedik, "Demokratik rejimle idare edilen memleketlerin siyasî topluluklara tanımış olduğu kanuni haklar, hiçbir zaman sonu anarşiye giden hudutsuz hürriyetler değildir," diyerek CHP'yi eleştirir (*Milliyet* 5 Kasım 1958) 7 Şubat 1960 tarihinde yayınlanan *Radyo Gazetesi* programında ise İsmet İnönü'nün Konya'daki nutkunda söylediği sözler eleştirilir. Programdaki bu eleştiriler, ertesi gün yayımlanan *Milliyet* gazetesinde yer alır. Haberde İnönü anarşiye çanak tutmakla eleştirilir:

> İnönü ... kuvvetli konuşmaların yanı, veyahut peşi sıra, fitne ile fesâd ve iştira ile münafıklığı da yürütmeyi ve yaymayı ihmal eylememektedir. Bununla güttüğü hesap ... ortalığı karıştırmak, vatandaşı birbirine düşürmek, bir kelime ile anarşi havasını en yüksek derecesine çıkarmaktır. Çünkü anarşi, devletin ve milletin başına her türlü gaileyi sarmak için mükemmel bir fırsattır ... O zamana kadar anarşi şartlarını da mütemadiyen körüklediğinden, tam seçimlere gidileceği sırada, anarşistçe hareketlere tevessül eylemektir. Bir yandan ... milleti ürkütmeler bir yandan da fitne ile münafıklığı durmadan besleyip artırmak ve bu suretle anarşi havasını şiddetlendirmek ondan sonra da bunları bir araya getirip seçimleri bir boğazlaşma haline sokmak, İnönü'nün sözlerinden anlaşılan budur.

27 Mayıs Darbesi'nden sonra da anarşi kavramına yüklenen anlam çok değişmez; kanundışılık, bozgunculuk, kargaşalık anlamlarına yakın bir anarşi algısı oldukça belirgindir. 1960 öncesinde DP'nin CHP'ye yönelik anarşiye sebebiyet vermek türünden eleştirilerinin, 27 Mayıs'tan sonra *Millî Birlik Komitesi*'nin (MBK) DP için kullanmaya başladığını söylemek yanlış olmaz. Hatta 1950 sonları ve 1961 seçimleri arasındaki dönemde anarşi kavramına yüklenen anlamın, 1947 öncesindeki kullanımına daha da yaklaştığını görürüz. Bu tarihsel kesitte Türkiye iç politik çekişmelere o kadar sıkışmıştır ki, 50'lerin son yılları, DP'nin muhalefetin anarşiye çanak tuttuğu suçlamalarını, darbeden sonraki ilk aylarda MBK'nin DP'nin ülkeyi *teşevvüşe, anarşiye, kargaşalığa* sürüklediği suçlamalarını dinlemekle geçer. Her iki dilde de anarşi aynı minvalde, yani basit anlamda bir kargaşalığı, hercümerci, başıbozukluğu ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Darbeden önceki son bir-

kaç yıldan, darbe sonrasının ilk aylarına kadar anarşinin, komünizmin tüm dünyayı tehdit eden, Türkiye'nin de kendini bu riske karşı koruması gereken bir kavram olarak kullanımının bile görece sönükleştiğini görürüz. Basit ama gülümseten bir örnek vermek gerekirse: *Milliyet* gazetesinin 30 Ocak 1961 tarihli kare bulmacasındaki yukarıdan aşağı ikinci soru *kargaşalık* kelimesidir ve cevap –hâlâ– *anarşi*dir.

Dönemin Meksika Büyükelçisi ve sabık Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın oğlu Turgut Bayar'ın 27 Mayıs'tan birkaç gün sonra basına yaptığı açıklama, darbeden sonra da anarşi kavramının kullanımında fazla bir değişiklik olmadığı ile ilgili güzel bir örnektir. "Millî inkılâbın adalet ve nizam getirdiğini" belirten Büyükelçi, "inkılâbın anarşiyi önlemek için yapıldığını" vurgular. Eylül ayı ortalarında Millî Birlik Komitesi Sekreterliği "... düşük iktidar devrinde cereyan etmiş hadiselere ait fotoğrafları veya bunların kopyalarını satın almaya karar verir". *Milliyet* (11 Eylül 1960) gazetesinde yer alan habere göre, "Millî inkılâp hareketini doğuran ve memleketimizi sonsuz bir anarşi ve ıstırap içine düşüren karanlık günlerde cereyan etmiş olan" 6-7 Eylül, Topkapı Gedikli, Uşak olayları gibi olaylarda çekilen fotoğrafları getirenlere isterlerse fotoğraflarının orijinalleri geri verilecektir.

13 Şubat 1961'de TİP'in kurulmasıyla anarşinin ikinci katmanı iyiden iyiye şekillenmeye başlar. Bu katman, bir anlamda, 10 Ekim 1965 sonrasında etkisini hissettirecek üçüncü katmanın meşalesini yakacak bir geçiş katmanı gibidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ilk katman dinamik bir magma, 1970'lerin üçüncü katmanı anarşi(zm) ve onunla mücadele kurgusunun sahneye konduğu, rollerin dağıtıldığı bir sosyo-politik ilişkiyse; ikinci katman da bu magmanın şekillendirdiği zemin, oynanacak tiyatronun sahnesinin inşa süreci olarak anılabilir. İlk aşamada komünizm tehdidinden, anarşiden korunma düşüncesi hâkimken, son aşamada anarşiden kurtulma düşüncesi belirgindir. 1961-1965 arası ikinci dönem ise her iki düşüncenin de izlerinin görüldüğü; ama tarihler 1965'e doğru yaklaştıkça, komünizmle aktif mücadele düşüncesinin de belirdiği, pekiştiği bir dönemdir.

TİP, 1961 yılı Şubat'ında kurulmuş, genel başkanlığa Avni Erakalın seçilmişti. Partinin kuruluşu, sol ve sendika çevrelerinde bir hareketlenme yaratmışsa da, hem partinin 1961 seçimlerine katılma hakkı elde edememesi hem de Avni Erakalın'ın YTP listesinden milletvekili gösterilmesi nedeniyle parti genel başkanlığı ve üyeliğinden istifa etmiş olması, partiyi bir yol ayrımına getirmiştir. Parti, ya bir tabela partisi olarak yoluna devam edecek ya da kitleselleşebilmek için yeni atılımlara imza atacaktır. TİP ikinci yolu seçer. Kurucular kurulu, 1962 yılı başlarında Behice Boran, Adnan Cemgil, Nazife Cemgil, Cemal Hakkı Selek, Yunus Koçak ve Fethi Naci gibi isimleri partiye davet eder. Mehmet Ali Aybar'a da genel başkanlık teklifi götürülür. Ka-

muoyunda tanınan birçok akademisyen, gazeteci, yazar bu süreçte TİP'e katılmaya başlar. 1961 yılının son ayında 146 kişinin imzaladığı bildiri ile yayın hayatına hayli gürültülü bir şekilde başlayan *Yön* dergisi ve 31 Aralık'ta İstanbul Saraçhane'de yüzbinlerce işçinin katıldığı miting de rüzgârın TİP'e doğru dönmesinde etkili olur. 1963 yılının Şubat ayına gelindiğinde, Cumhuriyet Senatosu, CKMP kökenli Niyazi Ağırnaslı'nın ve kontenjan senatörü, eski DP'li Esat Çağa'nın TİP'e üye olmaları, partiye, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru hakkı imkânı da verir. Tüm bunlar, bir yandan TİP'in popülaritesinin artmasına diğer yandan da komünizmden korunma düşüncesinden komünizmden kurtulma düşüncesine geçişin belirginleşmesine zemin hazırlayacaktır.

11 Ocak 1963'te Meclis'te, tüm partilerden temsilcilerin yer aldığı bir *Meclis Komünizmle Mücadele Komisyonu*'nun –28 Ocak'taki toplantısında *adını Komünizm ve Faşizmle Mücadele Komisyonu* olarak değiştirir– kurulması da bu döneme rastlar. Oluşturulan komisyonda CHP ve AP üç, YTP iki, CKMP ve *Millet Partisi* (MP) ve tabii senatörler birer kişi ile temsil edilirler. Artık yetmişlerin anarşi düşüncesinin *4F*'sinin tüm aktörleri birer birer sahnedeki yerlerini almaya hazırlanmaktadırlar.

İlki 1948'de Zonguldak'ta, ikincisi 1956'da İstanbul'da kurulan ama her ikisi de oldukça yerel ve sınırlı bir faaliyet alanına sahip olan Komünizmle Mücadele Dernekleri'nin ülke sathında yaygın ve reaksiyoner bir dernek olarak (tekrar) kurulması da bu dönemlere rastlar. Meclis Komisyonu'nun kurulmasını takip eden hafta içinde, 25 Ocak 1963'te İzmir'de Komünizmle Mücadele Derneği kurulur. 1965'te İlhan Darendelioğlu'nun derneğin başkanlığına gelmesinden sonra derneğin faaliyetleri giderek artacak, Alparslan Türkeş'in CKMP genel başkanlığına seçilmesinde de dernek önemli bir rol oynayacaktır. Dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel de derneğin –16 Temmuz 1965 tarihine kadar– fahri başkanıdır. Ertuğrul Meşe, Komünizmle Mücadele Dernekleri başlıklı çalışmasında, 1965 yılında TBMM'de Karma Bütçe Encümeni'nin, komünizmle mücadele için devlet bütçesine, söz konusu derneğe verilmek üzere 200.000 lira ödenek ayırıldığını belirtmektedir.

Artık, 1970'lere doğru gelinirken komünizmle mücadele, başında sembolik olarak cumhurbaşkanının yer aldığı; Meclis'te bir komisyon ve ülke sathında örgütlü bir dernek aracılığıyla yürütülen devasa bir örgütsel mücadele halini alacaktır. O kadar ki, İsmet İnönü (bile), 1965 genel seçimleri öncesinde, TBMM'nin seçimlerden önceki son birleşiminde, 16 Temmuz 1965'te yaptığı konuşmada, seçimlerin üzerine düşen Komünizmle Mücadele Derneği gölgesinden bahsederek şöyle der: "Bu noktayı tespit ettikten sonra, seçimlerin esaslı bir ihtiyacına temas etmek mecburiyetindeyim. Bilindiği gibi seçimler Komünizme Karşı Mücadele Derneği'nin faaliyeti içinde cereyan

SON üç ay içinde "Mali kriz" ve "Anarşik" hareketler yüzünden satışları yüzde yüz artan ve bu yüzden sayıları yok denecek kadar azalan sinir ilâçları.. (Foto: HA)

Anarşik olaylar yüzünden piyasada sinir ilâcı kalmadı

Son 3 aydır sinir ilâcı satışında yüzde yüz artış oldu

PIYASADAKİ "Fahiş fiyatlar" ve "Bombalı üniversite" olayları nedeniyle son üç ay içinde İstanbul eczanelerindeki "Sinir ilâçlarının" satışı yüzde yüz bir artış kaydetmiştir.

Buna sebep olarak bir taraftan "Mali kriz" gösterilirken, diğer taraftan da "Anarşik" hareketler öne sürülmektedir.

ARTIŞ YÜZDE YÜZ

Birçok eczacı dükkâna giren müşterinin sinir ilâcı istediğini ifade ederek, eskiden ekmek su gibi satılan aspirinin bile itibar görmediğini söylemektedir. İlgililerden alınan bilgiye göre piyasadaki sinir ilâçları azalmış vaziyettedir.

Son üç ay içinde yüzde yüz artış kaydeden sinir ilâçlarından en fazla tercih edilenleri şunlardır: Kevrinase, Diazem, Serpax, Sinobrom, Equanil, Neomassiflorine ve Lidanil.

Hürriyet, 13 Mart 1971.

edecektir. Bu dernek seçimden evvel kurulmuştur. İktidar bu dernek için yardım tahsisatı koymuştur. Bu dernek kendi fikrine ve maksadına aykırı gördüğü vatandaşlara ve topluluklara karşı kaba kuvvet kullanmakta ve çok faal durumdadır."

Bu dramaturgideki tek eksik aktör komünizmle mücadelenin para-militer unsurlarıdır – ki bunun için önce Alparslan Türkeş'in CKMP'nin başına geçmesini, sonra da partinin adını ve ideolojisini baştan aşağı yeniden şekillendirmesini beklemek gerekmektedir. Yetmişlerin politik ikliminde, anarşi tiyatrosunun dramasında doğruyu emredip kötülüğü (anarşiyi) nehyedecek ekip böylece teşkil edilirken, fitne ve fesâdı çıkaracak fettan ve müfsid rollerinin dağılımı da şekillenmektedir.

Daha 1963 yılı sonlarına yaklaşırken, 17 Kasım 1963'te düzenlenecek mahallî seçimler ile ilgili radyo konuşmalarında TİP ile ilgili olarak tedbir alınması konusunda partiler yarış halindedirler. Nitekim *Milliyet* (12 Kasım 1963) gazetesinde yer alan bir haber, Ankara Savcılığı'nın bu radyo konuşmaları ile ilgili olarak soruşturma başlattığını, suç unsurlarına rastlandığında hatipler hakkında dava açılacağını duyurmaktadır.

1965 seçimleri öncesinde, nisan ayında, Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç da, TİP'i ihtilalci sosyalist olmakla suçlar. Tunç'a göre TİP, Türk işçisini orduya karşı kışkırtmaktadır. *Milliyet* (9 Nisan 1965) gazetesi, Türk-İş ve TİP yöneticisi olan eski sendikacılar arasındaki gerilimi *İşçi Liderleri Sert Çatışmaya Girdi* başlığıyla okuyucusuna aktarır. Ertesi günkü gazeteler, Tunç'un iddialarından sonra savcılığın TİP ile ilgili deliller toplamaya başladığına dair haberlerle doludur. İstanbul Savcısı Nedim Demirel işe, kurulduğu tarihten bu yana TİP mensupları ile ilgili olarak o güne kadar açılan dava ve soruşturmaları toparlayarak başlar.

Seçimler yaklaşırken, temmuz ayında, TİP'e yönelik baskılar da artmaktadır. Partinin Bursa kongresine saldırılır; delegeler yaralanır. Farklı bir şekilde, anarşiyle mücadelenin diliyle ifade etmek gerekirse, "4 Temmuz 1965'te bir grup mukaddesatçı (Komünizmle Mücadele Derneği sempatizanları), münkiri (TİP'i) nehyetme amacıyla, Kongre'nin düzenlendiği binadaki fettanları hizaya getirirler".

Anarşi kavramının üçüncü katmanına doğru yol alırken Türkiye'de kıvılcım, TİP'in kuruluşu ile çakılsa da, ortalığı yangın yerine çevirecek olan İsmet İnönü'nün 29 Temmuz 1965'teki sözleridir. Abdi İpekçi, 1965 seçimlerinin hemen öncesinde *Milliyet* gazetesinde *Seçime Doğru, Parti Liderleri Ne Düşünüyor*? başlıklı bir yazı dizisi yayımlamaktadır. 27 Temmuz'da başlayan yazı dizisinin iki gün sonraki konuğu İsmet İnönü'dür. İnönü, bir yandan AP'yi komünistlikle suçlarken, diğer yandan da "kalkınmanın muhafazakâr tedbirlerle sağlanamayacağını" ifade ederek, "normal tedbirler dışında çalışma zarureti duyulunca, alınan tedbirler ortanın solunda sıfat taşır" diyerek, CHP'nin yeni yöneliminin de altını çizecektir. İpekçi, İnönü ile yaptığı mülakattaki şu sözleri manşete taşımıştır: "Birinci Demirkırat Partisi dinsizlik isnadından senelerce faydalandı. İkinci Demirkırat Partisi, buna bir de komünistliği eklemeye çalışıyor. Böyle tahriklerin cevapları ve elbette tepkileri olacak, bunların neticeleri bu sefer de tecrübe hayatımıza kaydolacaktır."

İsmet İnönü'nün yukarıda zikredilen sözlerini az da olsa tafsil etmek gerekiyor. İnönü'nün bahsettiği *Birinci Demirkırat Partisi*, Demokrat Parti'dir. Parti 1946'da kurulduğunda, *demokrat* kelimesini telaffuz etmekte zorlananlar bu kelimeyi *demirkırat* olarak telaffuz ettiklerinden Demokrat Parti'nin *Demirkıratlar Partisi* olarak anılması o dönemde yaygın bir ifadedir. Hatta yıllar sonra Mehmet Ali Birand'ın bu dönemi anlatan belgeseline de *Demirkırat* adını verdiğini hatırlatalım.

İnönü'nün İpekçi'ye röportaj verdiği tarihten bir hafta evvel –21 Temmuz'da– AP, logosunu kır/beyaz at figürü ile değiştirerek, partinin DP ile bağını daha net vurgulayacak bir simgeyi amblem olarak kullanmayı tercih etmiştir. İnönü'nün *İkinci Demirkırat Partisi* olarak bahsettiği parti de AP'dir.

İnönü, İpekçi'ye yaptığı açıklamalarda ABD Başkanı Roosevelt'in Büyük Buhran'dan sonra yürürlüğe koyduğu New Deal'dan örnekler vermekte, onun da bu programı yürürlüğe koyduktan sonra "Ben ortanın solundayım," dediğini söylemekte, plan düşüncesinin komünizmle bir alakasının olmadığını iddia etmekteyse de *anarşi dramaturglarının*(!) bunlarla ilgilenmeye pek niyetleri yoktur. Artık Roosevelt'in, Peter Marshall'ın *Anarşizmin Tarihi*'nde aktardığı ünlü sözü "Anarşizm, insan türüne karşı işlenmiş bir suçtur ve bütün insanlık anarşistlere karşı birleşmelidir" sözü bile İnönü'yü kurtarmaya yetmeyecektir: Çünkü her ne olursa olsun, CHP artık *solcu*dur ve adı

Türkiyede her Komünist hakikî bir Rus ajanıdır

Peyami Safa, dün Eminönü Öğrenci Lokalinde verdiği bir konferansta «Memleketimizde Marksizmi bilen yoktur» dedi

Türkiye Komünizmle Mücadele Cemiyetinin tertiplediği seri konferanslara dün de Eminönü Öğrenci Lokalinde devam edilmiştir. Muharrir Peyami Safa tarafından verilen dünkü konferans alâka ile takip edilmiştir. Memleketimizde Marksizmi tam mânasiyle bilen hiç kimse bulunmadığını izah ederek söze başlayan Safa, «Türkiye'de hakiki komünist yoktur» demiş ve komünist olarak tanınan şahısların birer ajan veya sahte komünist olduklarını söylemiştir. Memleketimizde komünizmle polis ve mahkemelerin mücadele ettiğini ve bazan delil kifayetsizliği yüzünden birkısım ajanların ceza görmediklerini anlatan konferansçı, Marksizme iyice vâkıf olan hakiki komünistlerden ziyade sahte komünistlerin ve ajanların tehlikeli olabileceklerini ve bunların en az bir düşman kadar zarar verebileceklerini belirtmiştir.

Havadis, 17 Nisan 1957.

Ortanın Solu da olsa her türlü *sol*, son tahlilde, bir *Sovyet sempatizanlığı*dır. *Havadis* (17 Nisan 1957) gazetesinin bir haberinde yer alan başlıktan ilham alarak söylemek gerekirse "Türkiye'de her komünist hakikî bir Rus ajanıdır". İnönü'nün bu açıklamalarından sonra *Ortanın Solu Moskova'nın Yolu*, AP'nin en sıkı sarıldığı slogan olacaktır: Sol, sosyalizmdir; sosyalizm, komünizmin maskesidir; komünizm ise fitne ve fesâdın membaı.

1961'den 1965'e doğru gelinirken artık komünizmle mücadele ve onun leitmotifi olarak "anarşinin kökünü kurutmak", bizzat Türkiye'nin bir sorunu olarak addedilmeye başlar. Artık hastalıktan *korunmak* için değil, *kurtulmak* için harekete geçilecek bir döneme girilmektedir. Zaten, proaktif bir *korunma* refleksinden reaktif bir *kurtulma* refleksine geçişin tüm unsurları da bu yıllar arasında döşenir. 11 Nisan 1966 tarihinde İzmir'de düzenlenen *Komünizmi ve Gafleti Tel'in Mitingi* bu ruh halini çok güzel özetlemektedir. Tertip Komitesi'nin bir gün öncesinden dağıttığı bildiride (*Milliyet*, 10 Nisan 1966) şu ifadelere yer verilir: "Komünizmin maskesi sosyalizmdir. Komünizmi yok edecek kuvvet İslamiyet'tir ... Allah'a inananlar, inanmayanlara karşı muhakkak muzaffer olacaktır." Ertesi gün sabah dokuz sularında Bursa Mehter Takımı Tepecik'e doğru yürüyüşe geçer. Bu sırada kalabalık Basmane Meydanı'nda toplanmaya başlamıştır. Saat on bire doğru kalabalık Fevzi Paşa Bulvarı üzerinden Birinci Kordon yolundan Cumhuriyet Meydanı'na doğru hareket eder. Mitingdeki konuşmasında Kâmil Turan, "Türk İslâm Devleti'nin bayrağı Kadifekale'ye asılacaktır. Çünkü Türk İslâm ümmetiyiz biz," der ve komünizm tehdidine gönderme yaparak "Şerefsiz, ahlâksız, nikâhsız, çocuksuz yaşamaktansa ölmeye razı" olduklarını, "Erkekçe Allah'ın huzuruna gitme[nin] şerefsiz yaşamak[tan]" daha iyi olduğunu ilave eder. Mitingde, *İmam Efendi Komünistin Leşini Yıkama, Türk İşçisi Hürriyeti İçin Emeğini Komünizm İçin Bileğini Kullanır* gibi dövizler taşınır.

Bu miting, komünizme karşı düzenlenen ne ilk ne de son mitingdir. Özellikle ülkücü komandoların devreye sokulmasıyla "anarşinin kökünün kazınması" şiarıyla yürütülen komünizmle mücadele, Türkiye'yi bir sivil savaşa, bir iç savaşa doğru sürükleyecektir. Bu tarihler, 1970'ler, Gökhan Atılgan'ın

'68'in Kapıları, Aziz Çelik'in ise *İşçi Sınıfının Müstesna Yılları* makalelerinde bahsettikleri toplumsal kesimlerin birer anarşi odağı; anarşinin ise *iyi* ile *kötünün*, *ârif* (ma'rûf) ile *münkir*in (*münker*), *Müslüman* ile *Allahsızın*, *milliyetçi* ile *vatan hain*inin mücadelesi olarak kodlanmaya başladığı yıllardır. Aslında *Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker* dikotomisi üzerine inşa edilen bu cidal –yani komünizmle mücadele– başka bir sözlüğün kavramlarıyla, pek rahatlıkla, *faşizm* ile *sosyalizm*in mücadelesi olarak da okunabilirdi.

1965'ten başlayarak, 12 Eylül Darbesi'ne kadar vuku bulan politik şiddet olaylarını tek tek sıralamak neredeyse imkânsız. CHP'nin 1975 yılında basılan *İç Barış ve Kardeşlik İçin CHP* başlıklı broşüründe sadece 1970-1971 yılları için listelenen 55 farklı olayın olduğunu hatırlatmak bile vahametin boyutunu anlatmaya yetecektir. Ruşen Keleş ve Artun Ünsal da *Kent ve Siyasal Şiddet* başlıklı çalışmalarında "Türkiye'de 1960'lı yılların sonlarında başlayan şiddet ve terör olayları[nın] ... 1970'te 19, 1971 ve 1972'de 22, 1973'te 15, 1974'te 27, 1975'te 37, 1976'da 108, 1977'de 319, 1978'de 1095, 1979'da 1362 ... yurttaşın ölümüne yol aç[tığını]" belirtmektedirler. Keleş ve Ünsal'ın da altını çizdikleri gibi, politik şiddet seksenlere doğru iyiden iyiye artacak, ülke, komünizmle mücadele adı altında bir iç savaşa doğru sürüklenirken, solda da politik şiddet rağbet görmeye başlayacaktır: Bu tarihler, Türkiye'yi bir *toplumsal taşikardi*nin beklediği, hareketli yıllardır.

1971 yılı, Cevdet Sunay'ın üniversitelerdeki anarşinin önlenebilmesi için rektörler ve siyasî parti temsilcileriyle yapacağı görüşme takvimiyle başlar. Basında, görüşmelerin 4 Ocak'ta başlayacağı haber verilir. 10 Ocak'ta İş Bankası Ankara Emek Şubesi soyulur. 18 Ocak'ta İstanbul Teknik Üniversitesi'nde (İTÜ) polis ve öğrenciler arasında silahlı çatışma çıkar; 25 Ocak'ta polis Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrenci yurdunu basar. 1 Şubat'ta, Fen Fakültesi ülkücüler tarafından işgal edilir. 12 Şubat'ta Ziraat Bankası Küçükesat Şubesi soyulur. 19 Şubat'ta Hacettepe Üniversitesi'nde silahlı çatışma çıkar, ertesi gün, ODTÜ öğrencileri Eskişehir Yolu'nu trafiğe kapatırlar. 4 Mart'ta dört Amerikan askeri kaçırılır.

12 Mart 1971'de muhtıra açıklanır. Orgeneral Memduh Tağmaç başkanlığındaki darbeciler, yayımladıkları mesajda "Parlamento ve hükümet[in] süregelen tutum, görüş ve icraatlarıyla yurdumuzu, anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sok[tuğu]" belirtirler.

5 Nisan 1971'de tanınmış iş adamlarından Kadir Has'ın yeğeni Mete Has ve eniştesi Talip Aksoy fidye karşılığı rehin alınırlar. Nisan ayı sonunda on bir ilde sıkıyönetim ilan edilir. Darbe, Dev-Genç, Ülkü Ocakları, Devrimci Doğu Kültür Ocakları, Türkiye Öğretmenler Sendikası, İşsizlik ve Pahalılıkla Mücadele Derneği gibi örgütleri kapatır. 17 Mayıs'ta İsrail İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom kaçırılır. 23 Mayıs'ta ise İstanbul'da sokağa çıkma yasa-

ğı ilan edilir. 25.000 asker ve polis, İstanbul'da Elrom'u kaçıranların peşine düşer. 31 Mayıs 1971'de 6 Dev-Genç'li, Nurhak'taki operasyonlarda öldürülür. Temmuz ayı sonlarında TİP kapatılır. Ertesi gün Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Muammer Aksoy tutuklanır.

1972'deki Yeni Yıl mesajında "Anarşinin bertaraf edildiğini" vurgulayan cumhurbaşkanı, "... anarşik faaliyetlerin tekrarının önlenmesi için de her türlü tedbirin alındığını" vurgular. 23 Mart'ta Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idam cezalarının Cevdet Sunay tarafından onaylanmasını takiben, Ünye Radar Üssü'nde çalışan iki İngiliz ve bir Kanadalı teknisyen kaçırılır. Niksar Kızıldere mevkiinde gerçekleştirilen operasyonda, teknisyenler de, onları kaçıranların çok büyük çoğunluğu da öldürülür. 4 Mayıs'ta Jandarma Genel Komutanı Org. Kemalettin Eken'e silahlı saldırı düzenlenir. İki gün sonra Gezmiş, İnan ve Aslan'ın idam cezaları Ankara Merkez Cezaevi'nde infaz edilir.

1973 yılında da anarşi haberleri eksik olmaz. 2 Ocak'ta Hatay'da anarşistlerle güvenlik güçlerinin çatıştığı haberleri basında yer alır. 19 Nisan'da AP Mardin Milletvekili Abdürrahim Türk silahlı saldırıya uğrar. Haziran ayı ortalarında Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulmasına karar verilir. Ekim ayındaki seçimlerin galibi Ecevit'in ismi başbakanlık için anılmaya; koalisyon alternatifleri değerlendirilmeye başlanır. 1973 seçimleri ve Ecevit'in başarısı, Şili'de General Augusto Pinochet önderliğindeki bir darbe ile sosyalist lider Salvador Allende'nin düşürülmesinden (11 Eylül 1973) günler sonrasına denk geldiği için ortanın solcusu Ecevit ile sosyalist Allende arasındaki benzerlik ve farklar da basında tartışılmaya başlar. Seçim sonrasında *Milliyet* gazetesinde Abdi İpekçi'ye verdiği röportajda Ecevit, kendisi ve Allende arasında kurulan benzerlikleri şu cümlelerle reddeder: "Bir kere Şili'de Marksist bir parti iktidara gelmişti. CHP'nin ise, Türk toplumunun gerçeklerine göre oluşturulan, kendine özgü bir doktrini vardır."

1974 yılı belki de bu onyılın en sakin dönemidir. Ocak ayının sonlarında Ecevit-Erbakan koalisyonu kurulmasından sonra, Cumhuriyet'in 50. yılı vesilesiyle kabul edilen af kanunu –15.05.1974 Tarih 1803 sayılı, *Cumhuriyetin 50nci Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun*– tartışmaları gündemi işgal eder. Mayıs ayı ortalarında tahliyeler başlar. Temmuz ayından başlayarak Türkiye, Kıbrıs sorunu ve müdahale tartışmalarına kilitlenir.

1975'teki yeni yıl mesajında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk siyasî istikrarsızlığa ve hükümet sorunlarına değinirken, AP Genel Başkanı Demirel de mesajında, "Türkiye'nin bir siyasî iktidar boşluğu ile karşı karşıya" olduğunu belirtir. Türkeş ise açıklamalarında, TRT'nin solculaştırılmasına değinerek, "Aziz milletimizi yeniden oldubittiye getirip sonsuz karanlığa sokmak isteyenlerin oyununu bozacak olan Milliyetçi Cephe Birliğinin karşısın-

da tüm solcular ve TRT cephesi kurulmuş ve harekete geçirilmiş" olduğunu belirtir. 24 Ocak'ta, çıkan olaylar nedeniyle İstanbul Üniversitesi süresiz tatil edilir. 21 Haziran'da Bolu Gerede'de düzenlenen mitinginde Ecevit ve konvoyuna saldırı düzenlenir. 23 Haziran'da ise MHP Genel Başkanı ve MC (39.) Hükümeti'nin Başbakan Yardımcısı Alparslan Türkeş'in Diyarbakır gezisinde olaylar çıkar; olaylarda 2 kişi öldürülür, 46 kişi de yaralanır.

1976 yılına girilirken Başbakan Demirel; "Yeni yılda hürriyetçi demokrasiyi yaşata[caklarından] kimsenin şüphesi[nin] olma[ma]sın[ı]" temenni eder. Genelkurmay Başkanı Semih Sancar ise "Anarşinin biteceği umudunda" olduğunu belirtir. Ecevit ise demokrasi ve hukuk devletinin öneminden bahseder. 16 Şubat'ta Beyrut Büyükelçiliği Başkâtibi Oktay Cirit Asala militanları tarafından öldürülür. 2 Nisan'da çıkan olaylar nedeniyle Boğaziçi Üniversitesi süresiz kapatılır. 8 Nisan'da Ankara'daki üniversitelerde çatışmalar çıkar. Olaylarda, aralarında Tabii Senatör Muzaffer Yurdakuler'in oğlu Hakan Yurdakuler'in de yer aldığı 3 öğrenci öldürülür.

Türkiye 1977 yılına İstanbul Üniversitesi'ndeki silahlı baskınla başlar. Ülkücüler Hukuk ve Mühendislik fakültelerinde saldırı düzenlerler. Aynı gün Gaziantep Lisesi'ndeki çatışmada ise 6 polis ve 20 öğrenci yaralanır. 13 Şubat'ta İstanbul-İzmir seferini yapan bir yolcu uçağı Polis Koleji öğrencisi tarafından 51 yolcusuyla birlikte kaçırılır. Ertesi gün, Hasan Tan'ın ODTÜ Rektörlüğü'ne atanması üzerine başlayan boykot üzerine, 23 Şubat'ta rektör üniversiteyi tatil eder ve ODTÜ yurtlarını boşaltır. 19 Mart'ta Diyarbakır-Ankara seferini yapan uçak Beyrut'a kaçırılır. 26 Nisan'da CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e Niksar'da suikast girişiminde bulunulur. 1 Mayıs 1977'deki olaylarda 37 kişi yaşamını yitirir. 24 Mayıs'ta Başbakan Süleyman Demirel Uşak'ın Sivaslı ilçesinde saldırıya uğrar. 29 Mayıs'ta İzmir Çiğli Havaalanı'nda Ecevit'e tekrar suikast girişiminde bulunulur. Aynı gün MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan da Mardin Midyat'ta saldırıya uğrar. 15 Haziran'da Atatürk Üniversitesi Fen Fakültesi'nden Orhan Yavuz bıçaklanır.

1977'nin son günü, MC Hükümeti gensoru ile düşürülür. Türkiye 1978 yılına hükümet krizi ile girer. 3 Ocak tarihli gazetelerde İstanbul Şişli'de TÖB-DER'li bir ilkokul öğretmeninin öldürüldüğü, Manisa'da lise öğrencisinin kaçırılıp otomobille el ve ayaklarının çiğnenerek işkence edildiği, İstanbul'da öğrencilerin oturduğu bir eve ateş açıldığı haberleri yer alır. 16 Mart'ta İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat fakültelerindeki öğrencilere yönelik bombalı saldırı gerçekleşir; olaylarda 7 öğrenci öldürülürken 100'den fazlası yaralanır. 24 Mart'ta Ankara Cumhuriyet Savcısı Doğan Öz, otomobilinde vurularak öldürülür. 7 Nisan'da ise öğretim üyesi Server Tanilli silahlı saldırıya uğrar. 17 Nisan'da Malatya belediye başkanı ve 3 yakını, postayla gön-

derilen bombalı paketle öldürülürler. 11 Temmuz'da ise Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi Bedrettin Cömert uğradığı silahlı saldırıda öldürülür. 7 Ağustos'ta Ankara Mamak'ta belediye otobüsüne atılan bombada 2 kişi hayatını kaybeder. 3 Eylül'de Sivas'taki olaylarda 6 kişi öldürülür, 100'e yakın kişi yaralanır. 8 Ekim'de Ankara Bahçelievler'de TİP üyesi 7 öğrenci katledilir. 21 Aralık'ta Kahramanmaraş Meslek Lisesi öğretmenlerinden Hacı Çolak ve Mustafa Yüzbaşıoğlu öldürülür. Bu olaylar, siyasî tarihimize *Maraş Katliamı* olarak geçecek 100'den fazla insanın öldürüldüğü, yüzlercesinin yaralandığı olaylar silsilesinin de başlangıcı olarak anılabilir.

1979 yılı başında CHP Genel Başkanı Ecevit yaptığı açıklamada, "Ulusça zor bir dönemden geç[ildiğini]... ülkemizde yıllardır, toplumu bölmek için türlü çabalar göster[ildiğini], yurttaşlarımız arasına düşmanlık tohumları ekilmiş [olduğunu]" vurgular. Başbakan Demirel ise yılbaşı mesajında "... ülkenin her tarafında cinayetler işlenmiş, oluk oluk kan akmış, huzur, güven ve barış[ın] ağır ve ciddi şekilde zedelen[miş]" olduğunun altını çizerek "Komünizm[in] büyük fitnenin adı [olduğunu], kardeşi kardeşe düşürerek, ülkeleri içinden bozmak gayretlerinin baş tertipçileri[nin de] komünizmin uşakları" olduğunu belirtir. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ise yeni yıl mesajında, "İşçi sınıfının ve emekçi halkın bilinçli, örgütlü gücünün faşizmi yeneceğini" belirtir ve "Sermayenin kanlı diktatörlüğü demek olan faşizmi getirmek isteyenlerin amaçlarına ulaşamayacakları[nı]" vurgular. Fahri Korutürk de, siyasî partilerin işbirliği yapmalarının önemine değinen bir yeni yıl mesajı yayımlamayı ihmal etmez. Daha yılın ilk günlerinde, 4 Ocak'ta Kahramanmaraş'ta üniversite öğrencileri arasındaki kavga nedeniyle eğitime ara verildiği haberi yer alır. Aynı gün Kırşehir'de de bildiri dağıtmak isteyen Eğitim Enstitüsü öğrencisi Metin Akkoç öldürülür. Trabzon'da önceki günlerde çıkan silahlı çatışmada yaralanan Vedat Aslankaya da aynı gün, tedavi gördüğü hastanede vefat eder. Yine aynı gün, Kars Yol Su Elektrik Müdürü İskender Üreyıl, evinin önünde uğradığı silahlı saldırıda öldürülür. 1 Şubat'ta gazeteci Abdi İpekçi, Mehmet Ali Ağca tarafından öldürülür. 4 Şubat'ta İstanbul Emniyet Müdürlüğü eski siyasî şube müdürlerinden Ilgız Aykut silahlı saldırıda öldürülür. 15 Şubat'ta Adana Narlıca'da kahvehaneye silahlı saldırı düzenlenir ve 4 kişi öldürülür. 10 Eylül'de TİP eski Adana İl Başkanı Ceyhun Can öldürülür. 11 Eylül'de Çukurova Üniversitesi Rektör Yardımcısı Fikret Ünsal, otomobilinde düzenlenen silahlı saldırıda hayatını kaybeder. 19'unda Malatya eski Ülkü Ocakları Başkanı Mürsel Karataş vurulur. 28 Eylül'de bu kez, Adana Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul üç ülkücünün silahlı saldırısıyla öldürülür. 19 Kasım'da *Ortadoğu* gazetesi yazarı ve MHP İstanbul İl Yönetim Kurulu Üyesi İlhan Darendelioğlu İstanbul'da uğradığı silahlı saldırıda öldürülür. Ertesi gün, İstanbul Üniversi-

tesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi ve Dekan Yardımcısı Ümit Doğanay öldürülür. 25'inde ise Abdi İpekçi'nin katili Mehmet Ali Ağca Maltepe Cezaevi'nden kaçırılır. 7 Aralık'ta İstanbul Üniversitesi hocalarından Cavit Orhan Tütengil öldürülür. 25 Aralık'ta Tunceli Cumhuriyet Savcısı Mustafa Gül, evinde, susturuculu silahla öldürülür.

Türkiye siyaseti 1980 yılına oldukça hızlı başlar. Cumhurbaşkanı Korutürk yılın ilk günü Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'i ve kuvvet komutanlarını toplar. Ertesi gün saat 11.00'de de Bülent Ecevit ve Başbakan Süleyman Demirel'e randevu verir. 35 dakika süren toplantıda, yılın son günlerinde, 27 Aralık'ta, askerlerin kendisine verdikleri uyarı mektubunu, siyasîlere iletir. Kurmay heyeti mektubunda; "Türk Silahlı Kuvvetleri, ülkemizin siyasî, ekonomik ve sosyal sorunlarına bir çözüm getiremeyen, anarşi ve bölücülüğün ülke bütünlüğünü tehdit eden boyutlara varmasını önleyemeyen, bölücü ve yıkıcı gruplara tavizler veren ve kısır siyasî çekişmeler nedeniyle uzlaşmaz tutumlarını sürdüren siyasî partileri uyarmaya karar" verdiğini belirtir.

Ecevit mektup ile ilgili olarak basın mensuplarının sorularını yanıtlarken "Ülkedeki şiddet eylemlerinin, devlete ve demokrasiye yönelik eylemlerin, terörün ... ekonomik zorluklardan" soyutlanamayacağını belirtir. Ecevit'in 1980'lere gelindiği günlerde artık anarşi kavramını değil de terör kavramını tercih etmeye başladığının altını da çizmek gerekiyor. Ordunun uyarısı, ocak ayının ilk günlerinde siyasîlerin bir araya gelmesi ve basında yaygın olarak anıldığı ismiyle *anarşi paketi* hazırlamalarına da vesile olur. Ancak bu *anarşi paketi*(!) dahi 11 Nisan'da TRT Radyosu prodüktörlerinden Ümit Kaftancıoğlu'nun öldürülmesine mâni olmaz. Kaftancıoğlu'nu 27 Mayıs'ta MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak'ın, 24 Haziran'da MHP Gaziosmanpaşa İlçe Başkanı Ali Rıza Altınok'un, 15 Temmuz'da da CHP İstanbul Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu'nun öldürülmesi izleyecektir. Gün Sazak'ın öldürülmesini protesto amacıyla düzenlenen miting *Çorum Katliamı* olarak siyasî tarihimize kazınan bir diğer katliamın da fitilini ateşleyecektir. Olaylarda 57 kişi öldürülürken yüzlercesi de yaralanır. 19 Temmuz 1980'de eski başbakanlardan Nihat Erim, Dragos Deniz Kulübü'nden çıkarken çapraz ateşe tutulur; Erim ile birlikte koruma polisi Ali Kartal da hayatını kaybeder. 22 Temmuz'da ise eski DİSK genel başkanlarından Kemal Türker, İstanbul'da öldürülür.

12 Eylül sabahı darbeyi izleyen saatlerde açıklanan Millî Güvenlik Konseyi 1 No'lu Bildirisi'nde şu ifadelere yer verilir: "Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları ... ve nihayet yurdumuzun en masun köşelerindeki yurttaşlarımız dahi ... bölünme ve iç harbin eşiğine getirilmişlerdir. Kısaca devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür."

Darbe bildirisi sol hareketleri, tam da yetmişlerin anarşi kavramına yüklediği anlama münasip şekilde *kökü dışarıda* (Rus ajanı), *sapık* (cinsel ahlâksız ve dinsiz) *ideolojiler* olarak adlandırmayı ihmal etmeyecektir.

Anarşinin *4F*'si: Fitne, Fesâd, Fevzâ ve Fetret

Daha önce de vurgulandığı gibi, *anarşiyi* Türkçe ifade edebilmek için, onun Cumhuriyet tarihi içinde geçirdiği dönüşümün altını çizmek gerekiyordu. Bu dönüşüm, anarşinin katmanları esprisi içinde ifade edilmeye çalışıldı. Nitekim yukarıdaki başlık altında, çeşitli haber ve yorumlardan yararlanılarak çizilmeye çalışılan katmanlar, *3K* ile formüle edilmişti.

4F ve *3K*, ancak birlikte düşünüldüklerinde, anarşiyi statik bir ifade olarak değil de, bir dinamik ilişki olarak tasavvur edebilmemize yardım edecek lejantı teşkil etmektedirler. *4F*'nin anarşinin dramaturgisiyle, kurgusuyla ilgilendiği de daha önce vurgulanmıştı. Sonuçta tüm bu kurgu, ilişki, anarşinin üçüncü katmanında vuku buluyordu; ancak üçüncü katman da ilk iki katmanın dinamikleriyle şekilleniyordu. Toparlarsak, 1970'lerin Türkiye'sinde anarşi kavramı, işte bu *4F* ile –yani *fitne, fesâd, fevzâ* ve *fetret* ile– kurgulanmakta, sahneye koyulmakta, oynanmaktadır. Bir ilişki ve bu ilişkinin taraflarını betimleyen sıfatlar olarak iyi ve kötü, *ma'rûf (ârif)* ve *münker (münkir)* *4F*'nin içine yerleşmekte; iyiliğin (ma'rûf) ve kötülüğün (münker) ne olduklarıı, iyilerin (ârif) kötülerle (münkir) nasıl mücadele edecekleri de yine *4F* aracılığıyla belirlenmektedir.

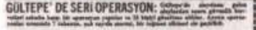
Emir Bi'ı-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker, önemli bir İslâmî tabir; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'de onun "... dinin en büyük temeli ve dayanağı olduğunu" söyler. Mustafa Çağrıcı, *İslâm Ansiklopedisi*'nde "İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma yönündeki faaliyetler için kullanılan dinî, ahlâkî ve hukukî bir tabir" olarak tanımlamaktadır. Çağrıcı, *ma'rûf* ve *münker* kavramlarının İslâmî terminolojideki öneminden bahsederken "... iyi ve doğru olarak kabul edilen inanç, düşünce ve davranışlara tek kelimeyle işaret edilmek istendiğinde en çok ma'rûf kelimesinin" kullanıldığını belirtir. Ma'ruf, iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış anlamlarına da gelmektedir. Çağrıcı, İslâm dinine yabancı, "Müslüman toplum tarafından yadırganan inanç, düşünce, davranışlar ve tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şeyler içinse –bazen *fahşa* ile birlikte– *münker* kelimesi[nin]" kullanıldığını belirtmektedir. *Ma'rûf* ve *münker* kavramları, Cahiliye Dönemi Arap toplumundan İslâmî literatüre, oradan da günümüz İslâm toplumlarına da sirayet etmiş, yaygın kullanıma sahip kavramlardır; İslâm'daki cihad kavramıyla da yakından ilgili olduğunu not etmeyi ihmal etmeyelim. *Ma'rûf* ve *münkerin* sınırlarının sadece İslâmî ilahiyat (fıkıh, kelam...) ile değil, aynı zaman-

da gelenekler tarafından da çizildiğinin altını çizersek, bu kavram kalıplarının kullanımı ile ilgili yaygınlığa daha da dikkat çekmiş oluruz. Zaten *ma'rûf* ve *münkerin* o (İslâm) toplum(un)daki (İslâm'a aykırı olmayan) gelenek ve görenekleri de kapsadığı düşüncesi, Çağrıcı'nın belirttiğine göre, ünlü müfessir Taberî'ye aittir. *İslâm Ansiklopedisi* ile devam edelim; Çağrıcı, buradaki makalesinde, kavramların "... daha çok edep, hikmet ve ahlâk literatüründe olmak üzere İslâm dininin getirdiği hayat tarzına, görgü kurallarına uygun olan söz ve davranışlar[a] ma'rüf, uygun olmayanlar[a] da münker" denilmesinin uygun olacağını belirtiyor. Çağrıcı'nın bu açıklamalarından sonra, *ma'rûfu* hâkim İslâmî anlayışa, hayat tarzına, yaşantıya uygun; *münkeri* de bunlara muhalif olan(lar) olarak ele almak yanlış olmayacaktır.

Ali Sami Neşşar'ın da *İslâmda Felsefî Düşünce'nin Doğuşu* kitabında İslâm'ın ahlâkî, amelî ve en önemlisi siyasî bir ilkesi olduğunun altını çizdiği *ma'rûf* ve *münker* kavramları, Soğuk Savaş'ın –Truman Doktrini'nin– tüm dünyayı şekillendirdiği yetmişler Türkiye'sinde, anarşi(zm) ile mücadelenin manivelası; fitne ve fesâd kavramlarının *doxası* olarak da işlev görürler. Neyin kötü, neyin iyi olduğunun kanaati, zannı, fitne ve fesâd kavramlarının içine yerleştirilir yerleştirilmez, anarşi ile fitne ve fesâd arasındaki siyasal bağın kurulması da mümkün olur.

Düzenek çok basittir: Bir *doxa* olarak *münker*, İslâmî yaşam tarzına, pratiklerine muhalif olandır. Bir dinsizlik ve cinsel ahlâksızlık pratiği olarak kodlanır kodlanmaz komünizmin, İslâmî yaşam tarzına muhalif ve acilen nehyi gereken bir *münkere* tahvili bu açıdan hiç de zor olmaz. Artık, böylece, neyin (komünizm olarak kodlanan her türlü sol hareketin) fitne ve fesâdın membaı olduğu da tespit edilmiş; düzenek kurulmuş olur. Kurulan bu düzenek, Truman Doktrini ile sınırları çizilen küresel komünizmle mücadele politikalarındaki yerine yerleştirildiğinde, küresel devre tamamlanmış, lamba yanmış olacaktır. Bu küresel mekanizmada, İslâmî yaşam tarzıyla uygun, Türk-İslâm senteziyle şekillendirilmiş bir ma'rûf olarak milliyetçiliğin komünizmle mücadele iştiyakıyla yoğrulması son ve en kolay hamledir. Böylece, artık, küresel komünizmle mücadele projesinin –Truman Doktrini'nin– Türkiye için elzem tüm unsurları tekâmül etmiş, 1970'ler dünyasında tüm NATO ülkelerinde tesis edile gelen para-militer örgütlerin Türkiye'deki ayağı, kontrgerilla tesis edilmiş, ülkücü komandolar için gerekli ahlâkî, dinî ve siyasî, meşruiyet zemini sağlanmış olur.

Gerçekten de, cinsel ahlâksızlık ve dinsizlik hikâyeleriyle süslü komünizm hikâyeleri, basit birer iftira olmalarının ötesinde, sokaktaki ülkücü komandoyla Truman Doktrini arasındaki mantıksal zincirin kurulmasına da olanak sağlayan bir çimento işlevi edinirler. O kadar ki, bazıları ordu komutanlıkları, sağcı sendikalar ya da bakanlıklar arası kurul gibi teşekküllerce si-

Bilimsel araştırmaya göre

GENÇLERİ, SEKS BUNALIMI ANARŞİST YAPIYOR

GÜLTEPE' DE SERİ OPERASYON:

Anarşi dün de üç öğretmenin canını aldı

Hürriyet, 20 Eylül 1978.

pariş edilen bu kitaplarda ve günlük gazetelerde işlenen bu cinsel ahlâksızlık fantezileri; solcuların bir münkir, münkirin nehyi gereken bir fitne/fesâd olduğundan hareketle meşrulanan komünizmle/komünistle mücadele pratiğinin kitleselleştirilmesinde bir popüler anlatı haline gelmişlerdir. *1. Ordu Sıkıyönetim Komutanlığı'nın Uyarı Kitabı*, adı altında Zekeriya Beyaz'a yazdırılan *Uyanalım, Komünistler Gençlerimizi ve İşçilerimizi Nasıl Aldatıyor* başlıklı kitap, "anti-komünist cinsel fantezi" türüne bir örnek olarak verilebilir. Beyaz'ın bu kitaptaki şu ifadesi cinsel ahlâksızlık ve dinsizlik fantezileri üzerine inşa edilen ve komünizmle mücadele pratiğinin parıldayan bir örneğidir:

> Ey TÜRK oğlu! / Komünizm senin / Dinine, devletine, düşman / Vatanına, milletine düşman / Hürriyetine, istiklaline düşman / Malına, mülküne düşman / Irzına namusuna düşman / Tarihine, geleceğine düşman / Ailene, evladına düşman / Ahlâkına, âdetine düşman / Diline, kültürüne düşman / Birliğine, bütünlüğüne düşman / Sen de O'na / Düşman ol.

Beyaz, sadece münkirin ne/kim olduğunu değil, onun yaydığı fitne ve fesatla mücadele edecek ârifi de işaret etmekte gecikmez:

> Komünizme karşı çetin bir mücadele vermekte olan milliyetçi ülkücü gençliği maddeten ve manen destekleyelim ... milliyetçi yayınları okuyalım ... Eğer Allah'a inanmış isek komünistlerle mücadele edip milliyetçi sağlarda birleşelim!... Eğer vatan ve milletimize candan bağlı isek ... Vatan ve milletin savunucusu olan milliyetçi saflarda birleşelim ... Eğer hürriyet ve istiklalimizi devam ettirmek istiyor isek ... komünizmle mücadele edelim milliyetçi saflarda birleşelim.

1970'lerin, *Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı 1 No'lu Mahkemesi Başkanı*, 1974'te Tuğgeneral rütbesiyle emekliye ayrıldıktan hemen sonra AP Bursa milletvekilliğine seçilen Ali Elverdi'nin 1977'de yayımlanan *Ali Elverdi Pa-*

şa Anlatıyor: Bu Vatana Kastedenler başlıklı kitabı, bu konudaki bir başka örnektir. Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın da yargılandıkları mahkemenin başkanı olması sıfatıyla, bu üç gencin idamlarına tanıklık eden Elverdi, kitabında Gezmiş ve arkadaşlarıyla ilgili dinsizlik iddialarını sıralamakta gecikmez:

> Sanıklar Türklüğü asla kabul etmezlerdi. Adeta Türklüğe düşman!. Yani "Türk" kelimesine düşman... Bazıları savcılıkta verdiği ifadede: "Ben Türk değilim. Müslüman da değilim!" demiştir. Şimdi bunların Müslüman olmadığını ispat eden bir olay daha anlatacağım... Ankara Kapalı Cezaevinde hükmü infaz edeceğiz... Üçüne de ayrı ayrı sordum "Bakın size devlet iki tane imam tutmuş, göndermiş, Allah huzuruna gidiyorsunuz. Dini telkinatta bulunacak ... dedim. "Hayır" dediler. "Bizim imanla filan alakamız yoktur. Biz imam istemiyoruz. Alın götürün imamlarınızı!"

Bakanlıklar Arası Kurul tarafından 1973 yılında yayımlanan *Türkiye Gerçekleri ve Terörizm* başlıklı kitap da aynı minvaldedir: "Bugünkü propagandalarının sermayesi de aynı ahlâk dışı malzemeden sağlanmaktadır ... Böylesine bir inanç, tahrik ve yalan söyleme maharetiyle de birleştirilerek Türk gençliğine yöneltilen propaganda haline getirilmiştir. Bazı gençlerin saf duyguları istismar edilmiş ve onlar silahlandırılarak devleti yıkmaya azmettirilmiştir."

Son bir örnek de Aydın Irgat'ın *Komünistler İşçi ve İşverenleri Nasıl Aldatıyor* isimli kitabından verilebilir. Irgat, aşağıdaki sözlerin bir kadın militan tarafından poliste verilen ifadesine dayandığını iddia etmektedir. Irgat'ın senaryosunda çizilen kadın tiplemesinin *fettanlığına* (cinsel ahlâksızlığına) özellikle dikkat çekmek gerekiyor.

> Ben, kolej mezunuyum, kocam da mühendistir. İkimiz de devrimciyiz. Komünizmi Türkiye'ye yerleştirmeye uğraşıyoruz. Yine ikimiz de Türkiye Halk Kurtuluş Cephesinin üyesiyiz. Bunun için F.A. adına tanzim ettiğim nüfus cüzdanıyla Ankara'dan İstanbul'a gelerek Kartal'da bir fabrikaya işçi olarak girdim. Bir süre sonra da fabrikanın civarında ev tuttum. Tanıştığım arkadaşlarımı evime davet ettim. Bunların arasında bize faydalı olacağını tahmin ettiklerimle cinsel ilişkiler de kurdum. Nitekim bu sayede epey işçi tanıdım.

Anarşinin ne, anarşistin kim olduğuna karar verilirken ihtiyaç duyulan iyi (ma'rûf) ve kötü (münker) rollerini dağıtma işi, fitne ve fesat kavramları aracılığıyla gerçekleşir. Soyut ve içi boş *münker* (kötü, kötülük) kavramından somut ve sosyo-politik yapıda karşılığı olan bir *münkire* (kötüler) geçiş; kötüler ile komünistler arasındaki bağ da bu yolla tesis edilir. Bu rabıta yardımıyla yetmişlerin küresel anti-komünizm fuarında neyin devletin beka-

sı *için*, neyin ona *rağmen* olduğu da böylece tespit edilmiş olur. *Ma'rûf* ve *münker*, birer dinî terim olarak, İslâmî yaşam tarzına uygun olanı ve uygun olmayanı ifade eder ve orada tıkanır kalırlar; tek başlarına, *anarşi* ve anarşiye yol açan *komünizm* ile mücadeleye doğru yol alamazlar. Ömer Dumlu'nun da *Kur'an-ı Kerim'de Ma'rûf ve Münker: İyiliği Emredip, Kötülüğe Mâni Olmak* kitabında belirttiği gibi, ma'rûf *istenilen*, *tanınan*, münker *istenilmeyen*, *tanınmayan*dır. Ancak bu *istenilmeyen, tanınmayan* (şey) bir *doxa* olarak *fitne* ve *fesâd* kavramları harman edildiklerinde işlevsel hale gelebilir. *Münker* ve *ma'rûf* kavramları, iyi ve kötünün neler olduklarını çizen istenilen-istenilmeyen kanıları iken; bu *doxa* ile yoğurulan *fitne* ve *fesâd* kavramları, yetmişlerin küresel anti-komünizm politikalarıyla (Truman Doktrini ile) entegre bir politik senaryonun *sinopsisi*ni oluştururlar.

Fitne; *bela*, *mihnet* ve *sıkıntı* anlamlarına gelen bir kelime. Kelimenin aynı zamanda *ayartma, azdırma, ihtilal, fesat* ve *karışıklık çıkarma* gibi anlamları da var; *güzel, alımlı kadın* ve *kuyumcu* anlamlarını ilave etmeyi de unutmayalım. *Fitne*, Arapça aslında, değerli madenlerin saflığını anlamak için ateşte eritme, yakma işini ifade eden *fetn* kelimesinden türemekte. Kelimenin *sınama, üzüntü ve bela ile imtihan etme* anlamı da bu kökle ilgili olsa gerektir. Oliver Leaman ve Kecia Ali *Islam:The Key Concepts* başlıklı çalışmalarında da fitnenin kaos anlamına vurgu yapmaktalar.

Çağrıcı, *fitne* çıkaran anlamında *fettan*ın, "... kişinin aklını karıştırıp ahlâkını bozan ve cezaya çarptırılmasına sebep olan şeytan için, ayrıca, zarar verme manasından dolayı hırsız için de kullanıldığını" belirtiyor. *Fettan*ın baştan çıkarıcı güzelliğe sahip kadın anlamı hatırlatılmıştı; bu kadına âşık olan, bu *fettan*ın *fitne*sine kanan erkek ise bu durumda *meftun* oluyor: Bu yazının kıta sahanlığına girmese de, fitne/fesâd ve ondan türeyen kavramların toplumsal cinsiyet çalışmaları açısından da ele alınmaları gerektiğini belirtmekle yetinelim.

Türkeş:" MHP anarşi çıkarıyor diyenin ağzını yırtarım"

DORTMUND (Hürriyet) - Almanya'da bulunan MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, Dortmund'da yaptığı konuşmada CHP iktidarını sert bir dille eleştirdi. Türkeş konuşması sırasında Ecevit ile ilgili olarak, "Yalancı, cüce ve iftiracı" gibi kelimeler kullandı. MHP Genel Başkanı'nın konuşması sırasında, sol örgütler de yürüyüş düzenleyerek tüm MHP yanlısı derneklerin kapatılmasını istediler.

Almanya'da yaşayan ve Avrupa'nın çeşitli kentlerinden gelen MHP'lilere hitap

(Devamı Orta Sayfada)

Hürriyet, 31 Ekim 1978.

*Fitne*nin, "inanç uğruna maruz kalınan ağır işkence", insanların iradelerini, iman ve ahlâklarını sınamak için tanrının yaptığı bir sınav anlamı da mevcuttur. Bu sınamanın tanrının vesile olduğu bir düşman, *fettan*, bir baştan çıkarıcı aracılığı ile olacağına şüphe yok. Müslümanların ahlâkını bozmaya çalışan, onları doğru yoldan çıkartmaya ve akıllarını çelmeye çalışan her türlü faaliyet de, bu açıdan, *fitne* kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Bu anlamıyla fitne, *iyiler* (ma'rûf ehli, ârifan) ile toplumda yaşayan insanları kandırmayı amaçlayan *kötüler* (münkirûn) arasındaki mücadeleyi, bundan doğan karmaşayı, iç savaşı ifade eder; Yetmişler Türkiye'sinde bunun anarşi olarak kodlanması hiç de zor olmayacaktır.

Hz. Osman'ın öldürülmesi vakasının ilk *fitne* olarak anılması da, *fitne*nin bu manasıyla yakından ilgilidir. Ünlü muhaddis Buhâri'nin aktardığı hadislerde (*Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi*) *En'am Suresi Ayetleri Faslı*'nda Abdullah Bin Ōmer'den nakledilen *Bir Hâricî ile İbn-İ Ōmer'in Muhâveresi* başlıklı hadiste de, fitnenin anarşi, kargaşalık anlamı vurgulanır. Buhârî'nin aktardığı rivayete göre, İbn-i Ömer'e fitne harbi hakkındaki fikri sorulur. O da, soruyu sorana, "Muhammed ... müşriklerle harb ederdi. Müşrikler üzerine harbe gitmek bir fitne (ve şirki izâle) içindi," diye cevap verir. Bu açıdan, Artin Hindoğlu'nun *Dictionnaire Abrege Turc-Français*'de fitne kavramına Fransızca karşılık olarak *malice* (kötülük), *mutinerie* (isyan) ve *sedition* (tahrik, isyana teşvik) gibi kelimeleri seçmiş olması hayli anlamlıdır; bu, Buhârî'den Hindoğlu'na bir çizgi çekmemizi kolaylaştırır. *Ülkü* dergisince çıkartılan *Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu*'nda da fitnenin fesâd anlamına geldiği vurgulandıktan sonra, yine Fransızca kelimelerden yardım alınır; sözlükte, Hindoğlu'nun seçtiği Fransızca kelimelere ilave olarak, *perturbation* (tedirginlik) kelimesi de anarşiye eklenmiştir. M. Baha'eddin de Yeni *Türkçe Lügatı*'nda fitne kelimesi için fesâd ve nifak anlamlarını verdikten sonra Arapça bir kelime olarak *şuriş*'i (isyan) ekler. Fitnenin karşılığı olarak *fesâd*, *nifak* ve *şuriş*'i, Seyid Ali'nin *Resimli Kamus-i Osmani*'sinde de bulmak mümkündür.

Toparlamaya çalışırsak, fitne ilk olarak bir *belayı*, *zorluğu*, işaret eder; aynı zamanda *ayartma, azdırma, baştan çıkartma* gibi anlamlara da sahiptir; *fesâd* ile eşanlamlı kullanıldığı da olur. Türkçede "fitne fesâd çıkarmak" bir deyim olarak bir arada da kullanılır. Fitnenin, *imtihan, deneme, sınama anlamları*, onun *ayartma, baştan çıkartma* anlamlarından uzak değildir: Nitekim bu sınav öyle bir sınav ki, bu sınavla (fettanın nifakıyla) kişinin kendi nefsini koruyup koruyamadığı, kötünün karşısında, iyinin yanında yer alıp alamadığı ölçülmektedir. Fitne, siyasî anlamda ise, diğer anlamlarını ima eder şekilde bir *ihtilâl, fesâd, anarşi* ve *karmaşa* olarak tanımlanır. Fitnenin sözlüklerde bir anarşi durumu olarak da tanımlanmış olması, anarşi kavramının 1970'ler

Türkiye'sindeki anlamını çözümleyebilmek açısından çok önemli bir role sahiptir. Çünkü bir *anarşi* olarak *fitne*, hiç de Proudhon, Bakunin ya da Kropotkin'in tanımladıkları anlamlardaki bir *anarchy*nin Arapça eşanlamlısı olarak kabul edilemez. Buradaki kullanımında *fitne* (anarşi) *münafığın* soktuğu *nifakın*, *müşrikin* yol açtığı *şirkin* sebep olduğu bir durumdur – ki bu *nifakın*, bu *münkerin* nehyi, izalesi de zaruridir. Çünkü artık, bu *anarşi* (fitne), herhangi bir anarşi (*anarchy*) değil, bir kandırma, baştan çıkartma, ayartma, bir *nifak* ve *şirk* neticesinde toplumda bozulma (fesâd) yaratan bir *anarşi*dir. Bu *anarşi* tıpkı, bir tarafında, Halife Osman'ın öldürülmesinden sonra (İslâm tarihinde ilk *fitne* olarak anılır) makama geçen Halife Ali, diğer tarafında da Peygamber'in eşi Aişe'nin yer aldığı savaş, Basra Savaşı (Cemel Vakası) örneğinde olduğu gibi, İslâm toplumu içerisinde bir kandırmayı, başıbozukluğu, bir fesâdı ifade eden bir anarşidir. Buhârî'nin Abdullah İbn-i Ömer'den naklettiği gibi bu, ortadan kaldırılması, izale edilmesi için savaşılması gereken bir fitne/şirktir.

Buhârî'nin aktardığı hadiste de görüldüğü gibi, fitnenin şirk ile iç içe düşünülmesi, bir *anarşi* olarak *fitne*nin anlaşılabilmesi açısından da hayli önemlidir. Nitekim İlhami Güler de *Kur'an'da Cihad'ın Teoloji-Politiği* makalesinde, Kur'an'da fitnenin şirk anlamında kullanıldığını ve fitnenin yok edilmesinin cihad düşüncesinin *maksimi* olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir. *Şirkin* ortak koşmaya, yani bir *çoktanrıcılığa* (politeizm) işaret ettiği hatırlandığında; devletin, bir fitne (anarşi) olarak kodladığı sosyalist hareketleri, kendi otoritesine, kendi varlığına bir alternatif; bekasına ilişkin bir tehdit, bir *fâsid* (fesâda yol açan) olarak değerlendirdiği de görülebilir. Elmalılı Hamdi Yazır da *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*'nde, Bakara suresinin 191. ayetini tefsir ederken, fitneyi şöyle tanımlamaktadır:

> Şirk, küfrü yaymak, dinden dönmek ... genel sükûneti bozmak, vatandan çıkarmak hep birer fitnedirler. Müminin ... kâfir olması, öldürülmesinden ağırdır ... müminlerden bazı kimseler, Mekke müşrikleri tarafından küfre döndürülmek için azaba uğratılıyor, onlar da, "Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Hayır, onlar diridirler" (Bakara, 2/154) ilâhî emri gereğince ölmeyi göze alıp Allah'ın izni ile dayanıyorlardı ... İşte bütün bunlar "Fitne öldürmeden daha ağırdır" prensibinde özetlenerek harb ilânının sebebi kısaca ifade buyurulmuş ve Müslümanlar fitneyi ortadan kaldırmak için Allah yolunda ya gazi veya şehid olmaya teşvik edilmiştir.

Fitne, şirkle özdeşleşir, fitne çıkaranın suçu katilinkinden daha ağır bir cürüm olarak tanımlanır, fitne ile mücadele savaşın, cihadın *maxima regula*sı olarak ele alınırken; Türkiye'deki algılanışında anarşi de devlete ilişkin bir ontolojik sorgulamaya; devletin *bir*liği ile ilgili bir hesaplaşmaya dönü-

şür. Cihadın maksimi olarak fitne ile mücadeleden, komünizmle mücadelenin maksimi olarak solcularla mücadeleye geçiş, bu açıdan sorunsuzdur. Bu noktada, fitne ile şirk arasında kurulan bu rabıta hayli önem taşımaktadır. Çünkü Hasan Kurt'un da *İslâm İnancında Nifak ve Münafık* başlıklı doktora tezinde tartıştığı gibi, bu rabıta sayesindedir ki, fitne, artık, herhangi bir ayartma, baştan çıkartma işi olmaktan çıkar; artık o, bir gizliden gizliye ortak koşma, alternatif bir iktidarı devirmek için halkı kandırma, bir şirke tahvil edilmiştir.

İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalesinde Hülya Alper, münafığın iki farklı türdeki insan için kullanıldığını belirtmektedir. "İlki halis münafıklar olup bunlar, 'Aslında inanmadıkları hâlde Allah'a ve âhiret gününe iman ettik' derler (el-Bakara 2/8). İkincisi zihin karışıklığı, ruh bozukluğu veya irade zayıflığı yüzünden imanla küfür arasında gidip gelen, şüphe içinde bocalayan (en-Nisâ 4/137, 143; krş. et-Tevbe 9/44-45), imandan çok küfre yakın olan (Âl-i İmrân 3/167) çifte şahsiyetli insanlardır." Müşrik, Alper'in makalesindeki birinci tür münafıklara daha yakın görünüyor; ama şu ayrıntı hâlâ önemlidir: Şirk koşan bu işi alenen yapıyorken, münafık bu işi gizli de yapıyor olabilir; olmayabilir de. Kelimenin anlamından yola çıkarak belirtmek gerekirse, şirk koşan kişi bir şekilde toplumda nifaka zemin hazırlasa da, her münafığın bir müşrik olduğunu söylemek doğru olmaz.

Fitne herhangi bir ayartma, kandırma, baştan çıkartma işinden şirke, şirk de anarşiye doğru kayıp giderken; Türkçedeki anarşi de *anarchy*deki iktidar yokluğu anlamından tamamen kopar. Tabir-i caizse, *anarchy* kavramının etimolojisinde mevcut *an* (yokluk) *arche* (iktidar) bileşiminden, "made in Turkey" *anarşi* kavramında ima edilen, bir nevi *alter-arche*a geçiş de bu yolla tesis edilmiş olur. Anarşi, artık, bir iktidar yokluğunun ya da buna ilişkin bir felsefî argümanın adı değil; *müesses arche* ile alternatifi arasındaki bir kapışma, bu kapışmanın müesses rejimin dilindeki ifadesi, açıklaması haline gelir. *Müesses arche*nin dilinde anarşi, artık, basit bir iktidar yokluğu (*an-arche*) değil, kendi yokluğunun (ya devlet başa) yaratacağı sivil savaş (fevzâ) tehdidinin (ya kuzgun leşe) ifadesine dönüşür. Yetmişlerin Türkiye'sinde anarşi ile mücadeleyi bir *var*lık hesaplaşması; bir *fenâ-beka* (yokluk-varlık) kapışması; alternatif şehzadeler (*alter-arche*) arasındaki bir taht kavgası (*fetret*) olarak tanımlamayı kolaylaştıran; onu bir *bağy* (silahlı isyan, ayaklanma) suçu olarak kodlamaya zemin hazırlayan da bu niteliği olacaktır. Bu tam da, bazı müfessirlerce *kılıç ayeti* olarak da anılan Tevbe suresi 5. ayette ifade edilen türden bir *kavga*dır: "... müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün ve onları yakalayın ve onları muhasara edin." Tevbe suresinin bazı radikal İslâmcılarca da kabul gören bu *kavga* yorumunun tek farkı, artık ikincisinde iktidar için mücadele eden şehzadelerin yerine, kapitalizm (ma'rûf) ve sosyalizmin

(münkerin, müşrikin) geçmiş olmasıdır. Anarşi kavramı da, bu beka kaygısı, bu varlık kapışmasının müesses rejimin dilinde, onun *ideolojik aygıtlarında* üretilmiş senaryosu haline gelir. İktidara (*arche*) ortak, şirk koşanlar (müşrikler), mevcut iktidara itaat etmeyenler (münkir) artık sosyalistlerdir; onlar da –mesela Latif Can, Efraim Ezgin, Hürcan Gürses, Osman Nuri Uzunlar, Serdar Alten, Faruk Ersan ve Salih Gevence gibi– bulundukları yerde –mesela Ankara Bahçelievler Mahallesi 15. Sokak 56/2 numaralı evde– bulundukları anda –mesela 8 Ekim 1978'de– öldürülmelidirler.

Anarşi kavramının ikinci F'si *Fesâd*; bir anlamda, *fitne*nin yol açtığı durumu işaret etmektedir. Devellioğlu'nun *Osmanlı Türkçesi Lugatı*'ndan yararlanarak söylersek, fitne hem bir fesâd, hem de buna yol açacak bir nifak anlamlarına gelirken, fesâd bir bozulmayı, eski işlevlerini yerine getirememeyi vurgular. Şemsettin Sami de *Kamus-i Fransevi*'sinde fesâdın, *ahlâkî bozukluk, çöküntü, bozulma, yozlaşma* gibi anlamları ihtiva ettiğini vurgular. Mehmet Salahi Bey'in *Kamus-i Osmani*'sinde de kelimenin *bozulma, çürüme* anlamları vurgulanır. Nitekim Yunus Apaydın da fesâd teriminin İslâm fıkhında "... bir şeyin önce düzgün, düzenli ve yararlı iken sonradan bu vasıflarını kaybederek değişmesi ve bozulması" anlamına geldiğini belirtmektedir. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki makalesinde İlhan Kutluer ise fesâdın "Tabii dengenin, sosyal düzenin ve ahlâkî yapının bozuluşunu ifade eden bir terim" olduğunu belirtmektedir. Kelime anlamı olarak fesâd, *bozulmak, çürümek, çalkantı, düzensizlik* gibi anlamlara da sahiptir. Zaten modern Arapçada fesâd, artık, *yolsuzluk* (*corruption*) anlamındaki bir bozulmaya daha yakın anlamda kullanılmaktadır. Fesâd; münafığın, nifak sokanın, kafa karıştırıp bozgunculuk yapanın; siyasal anlamda kullanıldığında ise anarşistin neden olduğu (durum) anlamındadır. Münafığın aslında Müslüman olmamakla birlikte, dışarıdan öyle görünen (kişi) anlamına geldiğini de mutlaka not etmek gerekiyor. Ali Toksarı, *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*'nde yer alan *Nifak* makalesinde kavramın, *ikiyüzlülük, samimiyetsizlik,* hatta *riyayı* da kapsayan bir kavram olduğunu belirtir. Mehmet Bahaeddin'in *Yeni Türkçe Lügati*'nde de fesâd kelimesi için yazılan *karışıklık, ihtilâl* ve *dinsizlik* anlamları da benzer noktalara dikkat çekmektedir.

Antik Yunan klasiklerinin Arapça çevrilmeye başlamasıyla birlikte, İslâm dünyasında fesâd kavramının felsefî bir veçhe kazandığını da söylemek mümkündür. Aristoteles'in, oluş ve bozuluş kavramı (*De Generatione et Corruptione*) ya da bu kavramların İslâm dünyasındaki felsefî analizi bu çalışmanın kapsamı dışında olsa da –ki bu konuyla ilgili olarak T. J. De Boer'in *The History of Philosophy in Islam*'ına bakılabilir– fesâd kavramına yüklenen anlamları tartışabilmek için göz atmakta fayda vardır. Kasım Turhan, *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan *Kevn ve Fesâd* başlıklı makalesinde, İslâm coğrafya-

sının bu kavramla Aristoteles'in yukarıda anılan kitabının çevirisi vesilesiyle tanıştığını vurgulamaktadır. Ya'küb bin İshak el-Kindî Bekir Muhammed bin Zekeriyya bu yazarlardan bazılarıdır. Aristoteles'in kitabının çevirisi *kevn ve fesâd* başlıklarıyla yapılır. Turhan, makalesinde, İbn Sînâ'nın da *eş-Şifa'* adlı eserinin tabiat ilimlerine dair kısmında (*et-Tabî'iyyat*) kevn ve fesâd (oluş ve bozuluş) tartışmasına ayrı bir bölüm ayırdığına dikkatimizi çekmektedir. Aristoteles'in *De Generatione et Corruptione* kitabının İngilizceye *On Coming-To-Be and Passing-Away* olarak tercüme edildiğini de ayrıca not edelim. *Redhouse* sözlüğünde *pass-away* Osmanlı Türkçesine, günümüz Türkçesindeki *bozuluş*a yakın ama ondan kısmen de farklı olarak, *ölmek*, *göçüp gitmek*, *fenâ bulmak* şeklinde aktarılmıştır. Fenâ (*pass-away*) tasavvufta *ölüm*, *yok oluş*; ama kulun Tanrı'nın varlığında bir olarak yok oluşu anlamında kullanılmaktadır. Sevan Nişanyan'ın, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*'nde, Süryanice *akşamın oluşu, günbatımı* anlamındaki kelimeden türediğini belirttiği fenâ, siyasal anlamda *beka*nın zıt anlamlısıdır.

Günümüz Türkçesinde fenâ kelimesine, Arapçasındakinden farklı, ama ondan çok da uzak olmayan *üzücü* ve *istenilen nitelikte olmayan*, *hoşa gitmeyen* ve rahatsız edici anlamları yüklenilmekte olduğunu da hatırlatmak gerekiyor. İster bekanın tersi olarak, bir yok oluş, ölüş, bozuluş anlamında kullanalım, ister hoşa gitmeyen, rahatsız edici anlamında, fenânın, fesâd kavramını nitelemede önemli bir kavram olduğunu belirtmek gerekiyor.

Agâh Hüseyin Bey'in *Lugatçe-i Istılâhât-ı Resmiye*'deki fesâd maddesi, diğer sözlüklerle kıyaslandığında, kavramın yetmişler Türkiye'sindeki siyasal izdüşümünü en iyi izah edebilenidir. Agâh Hüseyin anarşisti, *sâî-bi'l-fesâd* olarak tanımlar. Farklı bir ifadeyle kavramı, ayaklanma çıkartmaya, fevzâya hazırlık aşamasında olan anlamında kullanmaktadır. *Redhouse* sözlüğü ise anarşinin doğrudan doğruya fesâd ve ihtilâl anlamına geldiğini belirtilir. Tome Premier, *Dictionnaire Francais-Turc* isimli Fransızca Osmanlıca sözlüğünde ise anarşi için fitne; anarşist için de bağy (silahlı isyancı) kavramını önermektedir. Premier'in kavramı yanlış tercüme ettiğini söylemek mümkün: *Bağy* suçun adıdır; o suçu işleyene, silahlı isyancıya, yani Tome Premire'in tanımına uygun olarak *anarchiste*, *bâğî* denmesi gerekirdi. İlginç olan Premier'in anarşiyi fitne, anarşisti ise bağy, zorba olarak tanımlamasıdır. Yeri gelmişken Hanefi mezhebinin ünlü fıkıh kitabı, *Mülteka El Ebhur*'da İbrahim Halebi'nin, *bağyı* devlet başkanına karşı ayaklanıp bir yeri ele geçirme olarak tanımlandığını da hatırlatmak gerekmektedir.

Adnan Akalın, *İslâm Hukukunda Devlete İsyan Suçu* başlıklı doktora tezinde *bağy* (suçu) kavramını inceler. Yazar, "... haddini aşmak, haktan ayrılmak", "... hakka tecavüz etmek, zulüm etmek" anlamlarına gelen bağyın, siyasî bir suç olarak "... güç ve kuvvet sahibi Müslüman bir topluluğun meş-

ru devlet başkanına karşı üstünlük kurmak için kendilerince haklı gördükleri bir tevile dayanarak ayaklanması [fevzâ] olarak tarif edebil[eceğini]" belirtmektedir. Nitekim Naci Aslan da *Adalet Medeniyeti* başlıklı makalesinde adaleti, bağy ve zulmün zıddı olarak tanımlamaktadır. Arif Atalay, *İslâm Ceza Hukuku Açısından İnsan Hakları ve Şiddet* başlıklı makalesinde bağy suçunu işleyenlere yönelik verilecek cezaların nev'ini tartışır. Yazar "İslâm hukukunda had[din], şâri' tarafından tayin ve tahdit edilen ve değiştirilmesi caiz olmayan" cezalardan olduğunu belirttikten sonra "Bu suçların cezalarında kıyas ve yorum[un] uygun" olmadığını," hâkimin takdir hakkının bulunmadığını da ekler. Had kavramını, Andrew Rippin de *Muslims: Their Religious Beliefs and Practices* kitabında ele almaktadır. Had cezasını gerektiren yedi ayrı suçtan biri ise bağy suçudur. Atalay, bu yedi suç için verilmesi kesin, hâkimin takdir hakkı bile olmayan cezaları makalesinde tartışır. Bağy suçunun sezası ise ölümdür. Yazar, bağyın ölüm cezasını gerektirdiğine dair Maide suresi 33, 38 ve 45. ayetleri referans gösterir. Atalay, "... ayaklanmayla doğrudan alakası bulunan hukuka aykırı fiiller[in]... teker teker cezalandırılmayıp siyasî suç kapsamında bir bütün olarak değerlendiril[eceğinin] isyan devam ettiği sürece suç failleriyle fiilî çarpışmaya devam edil[eceğinin], bu esnada gerekiyorsa failler[in] öldürül[eceğinin]" de altını çizer. Üstelik "Hanefî mezhebi hukukçuları[na göre], ayaklanmak amacıyla toplanan isyancılara, öngörülebilen açık tehdit ve tehlike sebebiyle, kendileri saldırıya geçmeden devlet güçlerinin saldır[ılabilecekir]".

Bağy suçu, Osmanlı'da taht kavgalarının ve *siyaseten katl* cezalarının da en malum isnatlarından birini oluşturmaktaydı. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl* başlıklı doktora tezinde, *siyaseten katl* ve *mal müsaderesi* mekanizmasının ilk defa uygulanmaya başladığı zamanlardan kurumsallaştığı dönemlere ve Tanzimat ile birlikte kaldırıldığı zamana kadarki tüm serencamını ele almaktadır. Mumcu'nun, Osmanlı'da –buna Cumhuriyet Dönemi'ni eklemek de yanlış olmayacaktır– sadece *siyaset* kelimesinin (bir fiil olarak "*siyaset etmek*") bile, bu ölüm emrini ifade etmeye yettiğinin de altını çizer. Sadece bu çalışmada yer alan bir belgeden yararlanarak I. (Kanunî) Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid'in siyaseten katli ile ilgili fermanında geçen şu ifadeyi paylaşmak bile, İslâm hukukundaki bağy suçu ile siyaseten katl arasındaki rabıtayı örneklendirmeye yetecektir. Ferman, şehzadenin suçunu sayarken "kudve-i taife-i bağıyân [Bağy suçu işleyenlerin, anarşist grubun lideri!] Sultan Bayezid bağyu tugyân edüb [ayaklanarak haddini aşıp] zulüm ve gadr [zulüm ve hainlik] ile üzerime gelib" ifadesini kullanır. Gerçekten de sadece Kanuni'nin gözünden Şehzade Bayezid'in durumunu ifade ederken değil, 1970'lerin Türkiye'sinde devletin gözünden sosyalistleri (tai-

fe-i bağıyân) tarif ederken de *bağyu tuğyan etmek*le suçlandıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye'deki anarşi algısını anlayabilmek açısından fitne, nifak, fesâd ve bağy arasındaki bu rabıta da hayli önemlidir: fitne çıkaranlar, münafıklar; İslâm içinde görünüp de ondan olmayanlar, hatta başka bir tanrının düzeni (başka bir sosyal sistem, sosyalizm) peşinde koşanlardır – ki silahlı bir metotla rejimi değiştirmeye (*bağy*a) çalışırlar. Onları siyaset biliminin diliyle ve Carl Schmitt'in *The Concept of Politics*'te kullandığına yakın anlamda bir *kamusal düşman –hostis–* gibi de düşünebiliriz. Fitneye neden olan kişiyi bir *kâfir* (aleni düşman) değil de bir *münafık*; bir baştan çıkarıcı, aldatıcı, doğru yoldan saptırıcı, bir *fettan* olarak tanımlamaya imkân veren de onun bu yönüdür. Fitne, fesâdı yaratan, yani anarşiye neden olan (kişi), politik sistemin dışında konumlu bir *kâfir* olmadığı gibi, sistem içinde tanımlı olan bir *gayri*, bir *diğeri;* Osmanlı'nın kavramlarıyla söylersek kendisine emanet edilmiş, zimmete alınmış anlamındaki *zımmî*ye de benzememektedir. Osmanlı İmparatorluğu, kendi topraklarında yaşayan, tebaası olan gayrimüslimleri bu kategori içerisinde tanımlamaktaydı.

Bir *hostis* olarak *münafığ*ın yol açtığı tehdit (yani *fesâd* durumu) siyasal sınırların dışındaki *kâfirin* ya da onun içinde yaşayan *diğer*inin *–zımmî*nin– yaratması muhtemel tehditten çok daha farklıdır. Münafık ve/ya müşrik (kamusal düşman, *hostis*) *zımmî* ya da *kâfir*den farklı olarak "*biz*"in içindeki "*biz*" olmayandır; "*biz*"den olmamasına rağmen "*biz*"den görünen, "*biz*"i içeriden yıkmaya çalışan, bağy eden, otoriteye isyan edendir. Ahmet Akgündüz de *bağyı* devlete isyan suçu olarak tanımlamakta ve kavramın Osmanlı'daki *siyaseten katl* uygulamasının temelini oluşturduğunu belirtmektedir. Akgündüz'e göre *bağy*, Müslümanlardan bir veya birkaçının mevcut devlet düzenine haksız olarak başkaldırmaları ve devletin emirlerine itaat etmemeleridir. Yazara göre, bağy suçunun temel unsuru devlete (imama, padişaha) karşı ayaklanarak, kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirmeyi amaçlamak (*mağalebe*) ve açık bir isyan kastı içinde bulunmaktır. Bağy suçu, kısmen İslâm hukukundaki *had*, kısmen de *ta'zir* suçları arasında yer almaktadır. Bu, bağy suçunun hangi safhada işlendiğine göre değişmektedir. Akgündüz'ün sözleriyle devam edelim – ki onun sözleri 1970'lerde anarşi kavramına yüklenen detayı yakalayabilmemiz için önemli ayrıntılar içermektedir: "Farklı düşündüğü hâlde bir grup teşkil etmeyen ve bir yerde toplanarak başkaldırmayanlara dokunulmaz. Propaganda yaparlarsa ikaz edilirler, ileri giderlerse ta'zir cezası ile cezalandırılırlar ... Bunlara verilen ölüm cezası bir had cezasıdır."

Fesâd, münafığın (nifak sokanın) fettanlığının (fitneciliğinin) ürünüdür. Münkerin nehyi, kötülüğün bertarafı işte bu noktada devreye girer. Daha önce de bahsedilen denklemi yeniden hatırlayalım: Komünizm bir mün-

ker, (bir anti-komünizm olarak) milliyetçilik de onu nehyedecek bir ma'rûf olarak ele alınabildikten sonra, komünizmin devlet bekasıyla (daha doğrusu fenâsıyla) ilişkisini kurmak kolaylaşıyordu. Fitne ve fesâd kavramları tam da bu noktada devreye girerek iyi ile kötüye dair popüler kanaatin *–doxa*-nın– 1970'lerin ülkücü ve devrimci figürlerine nasıl pay edileceğini, Truman Doktrini'nden mülhem komünizmle mücadele nosyonunun sinopsisindeki rollerin nasıl dağıtılacağını tayin ederler – ki yetmişlerin tüm politik senaryosu, anarşinin üçüncü katmanı da bu sinopsisten hareketle kurgulanacaktır. Bir başka deyişle, ma'rûf ve münker kavramları iyi ve kötü rollerini; fitne ve fesâd kavramları da bu rollerin yetmişler Türkiye'sine nasıl aplike edileceğini belirlerler.

Anarşinin *4F*'sinden ilk ikisinin anarşinin *neden*ine, son ikisinin ise *niçin*ine odaklandığını söyleyebiliriz. Fitne, fesâd ve bu kavramları tartıştığımız bölümde ele aldığımız tüm yan kavramlar, o dönemde, her türlü sol düşünceyi kapsayan bir kamusal düşman (*hostis*) olarak komünistlerin, *neden* anarşist olduklarını izah etmeye çalışıyorlardı. Fitne, fesâd ve onlarla yakın anlam ve işbirliği içerisindeki tüm diğer kavramlar bu zorunluluk ilişkisini, komünizm ve anarşi arasında kurulan *neden*sel ilişkiyi tesis etme konusunda işlevseldiler.

3K4F lejantının bu başlıkta tartışacağımız son iki *F*'si ise anarşinin *ne içini –niçini–* üzerinde durmaktadır. Niçin, kronolojik olarak nedenden sonra gelendir; ne için sorusu yönelinene, hedeflenene işaret eder; amaca gönderme yapar; tıpkı bir kez anarşist olarak kodlandıktan sonra, komünistlerin yöneleceği hedefin fevzâ ve fetret olması gibi: Yemek yemek için lokantaya giden kişi, aç olması *neden*iyle, karnını doyurmak *için* lokantaya gitmiştir. Bu espriyi yetmişler Türkiye'sinin resmî ideolojisine ve komünizmle mücadele düşüncesine uyarlayarak tekrarlayalım: Yetmişlerin komünistleri fitne ve fesâda yol açmaları nedeniyle anarşisttirler; anarşistler "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü" yıkmak için (fevzâ ve fetret) siyasî faaliyet göstermişlerdir. Ancak hemen belirtmek gerekiyor ki kelime anlamı itibarıyla fetretin siyasî anlamı dahi yoktur; iki nokta arasındaki belli bir zaman dilimi, sükûnet ve durgunluk gibi anlamlara karşılık gelir. Bizim dilimizde yüklendiği siyasî karışıklık ve başıbozukluk anlamı muhtemelen Osmanlı Dönemi'nde yaşanan Fetret asrının taşıdığı hususiyetlerden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda kurulan ilişkide anarşistlerin *niçin*i, (fevzâ ve fetret) anarşiyle mücadelenin nedenine dönüşür. Anarşiyle (onun *niçin*ini; yöneldiği hedefi, niyeti) ortadan kaldırmak için mücadele edilir. Başka şekilde söylemek gerekirse, anarşist olarak kodlanan sosyalist hareketlerle fitne ve fesâda neden olduğundan değil; anarşinin nedeninde gizli fitne ve fesâd, fevzâ ve fetrete yol açtığı; yani devletin bekasını tehdit ettiği, *devletin ülkesi ve milletiy-*

le bölünmez bütünlüğüne halel verdiği için mücadele edilir. Çünkü –bu mantık silsilesine göre– devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü sağlanamadığında, yani devletin başta olmadığı koşulda (ya devlet başa) kuzgunların leşlere üşüşeceği bir fevzâ durumunu varsaymaktadır. Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin 1961 Anayasası'na 1973 yılında yapılan değişiklikler sonrasında girdiğini; *devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü* kavramının ilk kez 1961 Anayasası'nda (anarşinin ikinci –yerel– katmanında) yer aldığını hatırlarsak, yukarıda zikredilen ilişkinin soyut ve teorik değil, örgütsel ve (ana)yasal pratik bir mücadeleye tekabül ettiğinin altını da çizebilmiş oluruz. Nitekim söz konusu bu kavram, yetmişlerin ortalarından itibaren anarşiyle mücadelenin mottosu haline gelecektir. 1961 Anayasası'nın ilk şeklinde sadece dört maddede temel hak ve özgürlükleri sınırlandıran bir genel ilke olarak getirilen *devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü* kavramının, 12 Mart Darbesi'nden sonra eylül ayı içinde yapılan anayasa değişiklikleri ardından on altı farklı maddede; 1982 Anayasası'nın ilk şeklinde ise on dokuz defa doğrudan zikredildiğini de notlarımıza ekleyelim.

Bu genel değerlendirmelerin ardından anarşi lejantı *3K4F*'nin son iki *F*'si, anarşinin niçini, fevzâ ve fetret kavramlarına daha yakından bakalım: Fevzâ, fetret birbirlerine oldukça yakın kavramlar olmalarına rağmen, bir tek, ama oldukça önemli bir farklılıkları vardır; zaman farkı. Fetret kavramı, fevzâ için gelecek zaman; tersinden söylersek fevzâ, fetret için geçmiş zamanıdır.

Mehmet Akif Ersoy'un *Bir Gece* şiiri, her iki kavramı zihnimizde canlandırabilmemiz açısından mükemmel bir örnektir. Ersoy, şiirini 11 Rebîülevvel 1347 (28 Ağustos 1928) tarihinde yazmıştır. Bu tarihin, Peygamber'in veladetine denk geldiğini de not edelim; zaten şiir de onun doğumu ve öncesini tasvir etmektedir. Ersoy şiirine Peygamber'in doğduğu geceyi tasvir ederek başlar. O gece bir öksüz doğuverir. Kimse ıssız bir çölün ortasında doğmuş bu babasız, öksüz çocuğun binlerce yıldır beklenen bir peygamber olduğunu fark edememiştir. Ersoy'un kelimeleri ile devam edersek: "Lâkin o ne hüsrandı ki: Hissetmedi gözler;/ Kaç bin senedir, hâlbuki bekleşmedelerdi!/ Nerden görecekler? Göremezlerdi tabî'î/ Bir kere, zuhûr ettiği çöl en sapa yerdi."

Ersoy, Peygamber'in doğduğu günün toplumunu tam bir karmaşa, keşmekeş ve bölünmüşlük içinde tasvir eder. Ersoy'la devam edersek: "Bir kere de, ma'mure-i dünyâ, o zamanlar/Buhranlar içindeydi, bugünden de beterdi./ Sırtlanları geçmişti beşer yırtıcılıkta;/ Dişsiz mi bir insan, onu kardeşleri yerdi!/ Fevzâ bütün âfâkını sarmıştı zemînin/ Salgındı, bugün Şark'ı yıkan, tefrika derdi." Özetlersek, Ersoy'a göre, Peygamber'in doğduğu günün dünyası bugünden de beter buhranlar içindedir; insanları sırtlanlardan da vahşidir; o kadar ki, sanki bir insan dişsiz olsa kardeşleri onu parçalayıp yiyecek-

tir; fevzâ tüm ufku kaplamış; bugün Doğu'yu yıkan bölünme, ayrılık derdi, o gün de salgındır.

Bu bir nevi *Homo Homini Lupus* ortamı, bu fevzâ, Peygamber'in kırk yaşına gelmesiyle –Kur'an'ın nüzulüyle– sona erecektir. Ersoy şöyle devam eder: "Derken, büyümüş kırkına gelmişti ki Öksüz." Peygamber, doğumundan önceki dönem, (fevzânın âfâkı sardığı dönem) sona erecek, "... insanlığı kurtar[acaktır] o Masum." "Bir hamlede kayserleri, kisrâları" yere serecek, tüm hakkı ezilmek olan acizleri diriltecek, zevali aklına getirmeyen zulmü gebertecektir: "Âlemlere, rahmetti[r], evet, Şer'-i mübîni."

Fetret kelime anlamıyla gevşemek, erimek, çözülmek anlamında bir kelime. İslâmî terminolojide İsa ve Muhammed peygamberler arasında geçen dönemi ifade etmek için kullanılıyor. Neredeyse tüm sözlükler fetretin bu İslâmî rengine vurgu yapmayı ihmal etmezler. Hatta Seyid Ali Bey'in sözlüğünde olduğu gibi, kelimenin gevşeme, erime gibi anlamlarını değil de sadece iki peygamber arası dönemi ifade ettiğini yazan sözlükler çoğunluktadır. Peygamber'e vahyin gelmeye başlamasından sonra bir süre kesintiye uğradığı döneme de *fetretü'l-vahy* denmektedir. Aynı mantık, kavramın siyasî kullanımında da devam eder. Nitekim I. Bayezid'in (Yıldırım) Timur'a yenildiği 1402'den sonra başlayan ve 1413'te I. Mehmet'in (Çelebi) tahta çıkmasıyla son bulan taht kavgalarını tanımlamak için de aynı kavram kullanılmaktadır. Özetle fetret kavramının –kelime anlamından mülhem ifadelerle– Tanrısal düzenin ya da devlet iktidarının gevşediği, eridiği, çözüldüğü dönemleri, bu çözülmenin ardından ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Onu fevzâdan ayıran da fetretin bu yönüdür. Söz temsili, 1402-1413 yılları arasındaki taht kavgalarına 1407'de bakan birisinin gördüğü fevzâdır; 1415'te bakan birisinin gördüğü ise fetret. İşte bu yüzdendir ki fetret, fevzânın gelecek zamanı; benzer şekilde, fevzâ da, fetretin geçmiş zamanıdır.

Aynı mantıktan hareketle, fevzâ ve fetret kavramlarını yetmişler Türkiye'sine taşıdığımızda da değişen bir şey olmayacaktır. 1981'in Türkiye'sinden 1965 sonrasına bakan bir Komünizmle Mücadele Derneği üyesi o dönemde fetreti görecekken; 1976'nın Türkiye'sinden yine aynı koşullara bakan aynı kişinin göreceği şey fevzâdır. *Ülkü* dergisince yayımlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzunda* fevzâ kelimesi için tek kelimeyle *anarchie* karşılığının verilmiş olması ve okuyucunun fetret kelimesine yönlendirilmesi de bu açıdan manidardır. Nitekim fevzâyı –tabiri caizse– anarşi kavramı değil, anarşi ortamı olarak tanımlamanın, kuzgunun leşe üşüştüğü an olarak nitelemenin daha doğru olacağını da belirtmek gerekiyor. Tanım, şimdiki zaman düzleminden değil de geçmiş zaman kipinde kurulduğunda o fevzâ ânı, dönemi, fetret dönemi olarak tanımlanabilecektir.

Fevzâyı nihayete erdirip, aynı dönemi, fetret olarak tanımlamaya imkân verecek şey, Peygamber'e Kur'an'ın nüzul etmesi, Çelebi Mehmet'in diğer şehzadeleri bertaraf ederek saltanat koltuğuna oturması ya da 1980'lerin Türkiye'sinde Kenan Evren'in darbesiydi. Kenan Evren, 1971 Mart'ında Memduh Tağmaç'ın yapmak isteyip de yapamadığını yapacak, fevzâyı sona erdirerek onu artık geçmiş zamanda vuku bulmuş bir güvenlik sorunu –bir fetret dönemi– olarak kodlamaya imkân tanıyacaktır. Fevzânın, fetrete dönüşümü –komünizmle mücadelenin başarısı– o kadar katidir ki, Türkiye, artık, her türlü demokratik talebin rahatlıkla "12 Eylül öncesine dönmek" olarak kodlanarak gayri meşrulaştırılabileceği bir siyasal iklimde, fevzâya yol açan kötülerin asılmayıp da beslenmesinin lüzumsuzluğunu konuşmaya başlayacaktır.

Fatsa Deneyimi ve "Yeni Siyaset" Arayışı

YAVUZ YILDIRIM

Fatsa Deneyimi ve Onun Siyasal Bağlamı

Türkiye'de 1960'lar, örgütlenme hakkının farklı toplumsal kesimler tarafından etkin biçimde kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bunda, temel hak ve özgürlükleri etkin bir şekilde güvence altına alan 1961 Anayasası'nın önemli bir etkisi olmuştur. Bu çerçevede altmışlı yıllardan yetmişlere, çeşitli meslek gruplarında örgütlenme faaliyeti, o dönemki adıyla *demokratik kitle örgütü* kurma azmi de artmış; örgütlü siyasetin tabandan başlayarak yükselişine tanık olunmuştur. Parti sayısı da benzer şekilde artmıştır. TİP'in kurulması bu noktada önemli bir aşama olmuş; sendikalar, sosyalist siyaset ve taban örgütlenmeleri ilişkilerinin güçlenmesi de TİP deneyimi ile hızlanmıştır. TİP'in 1965 seçimlerindeki başarısı, sosyalist muhalefetin temsilî demokrasi ile bağlarını güçlendirmiş; bu bağ TİP'in örgütsel sınırlarını da aşmıştır.

Fatsa'daki gelişmeleri bu sürecin bir parçası olarak görmek mümkündür. Fatsa'nın CHP'li Belediye Başkanı Nazmiye Komitoğlu seçildikten kısa bir süre sonra vefat ettiği için, ilçede seçimler 14 Ekim 1979'da yenilenir. Yenilenen belediye seçimlerini bağımsız aday olarak seçimlere katılan Fikri Sönmez kazanmıştır.

Özellikle '68'in devamında dünya çapında görülen eleştirel bakış ve paralelinde gelişen yeni bir demokrasi arayışı, bunun yanı sıra *Soğuk Savaş*'ın geldiği nokta ve Türkiye siyasetinin bu değişim içinde bulunduğu konum, Fatsa'da yaşananların anlaşılması için gerekli çerçeveyi oluşturur. Yazıda bu konudaki ilk kaynaklar kadar dönemin gazete yazıları ve haberleri üzerinden,

Fatsa deneyiminin nasıl yaşandığı, anlaşıldığı ve eleştirildiğine değinilecektir.

Fatsa'da yaşananları, bir *"Fatsa güzellemesi"*nden ziyade *"siyaset nedir?"* sorusu bağlamında ele almak gerekmektedir. Dönemin Fatsa'sındaki tarihsel gelişmelerin özetlenmesinden artakalan değerlendirmeler, bu bakış açısıyla ele alınmışlardır. Fatsa'da yaşananlar, devlet açısından bakıldığında *bir anarşik örgütlenme* ve *bir ayaklanma*dır. O dönemki tanımlama ile resmî kaynaklar ve gazeteler, Fatsa'da *"anarşi"*nin yaşandığı düşüncesindedirler. Anarşi ile ilgili, Mete Kaan Kaynar'ın bu çalışma içerisinde yer alan tanımlamalarını da göz önüne alarak; çeşitli kolektif eylemlerin, *düzen karşıtlığı, anarşi, ihanet* vb. şekilde adlandırılarak bastırılması ve *"şeytanlaştırılması"*nın Türk politik kültüründe genel bir eğilim olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Toplumsal hareketler çeşitli noktaları sorguladıkları ve değiştirmeye çalıştıkları için yerleşik düzene bir tehdit oluştururlar. Silahlı mücadeleye girişmeden yapılan siyasal eylemlerin *anarşizm* ve/ya *terörizm* çizgisine çekilmeleri, siyasetin alanını daraltan güvenlikçi siyasetin temel niteliğidir. Topluma bakışta *özgürlük* yerine *güvenliği* temel alan; güvenliğin sağlanmasını daha fazla devlet otoritesiyle eşleştiren bu bakış açısında, Fatsa gibi toplumsal arayışlar kabul edilebilir değildirler. Bu açıdan 12 Eylül Darbesi'yle başlayan süreç, esasında ilk denemesini Fatsa üzerinden gerçekleştirmiştir. Fatsa'nın yenilgisi, 12 Eylül düşüncesinin zaferine dönüşmüştür. Dolayısıyla yukarıdan kontrole dayanan hiyerarşik, bürokratik ve elitist demokrasinin güçlenmesini önleyememek açısından Türkiye toplumsal muhalefeti açısından da bir yenilgidir.

Yaşananlar...

1979'da Fatsa belediye başkanlığına seçilen Fikri Sönmez (doğ. 1938), TİP'in kuruluşundan o güne sol-sosyalist çizgide siyaset yapan ve kentte tanınan bir isimdir. Gürcü asıllıdır ve terzilikle uğraşmaktadır. Terziliği, daha sonraları, bazen onun belediye başkanlığını küçümsemek bazen de halkın içinden bir kişi oluşunu övmek için sıklıkla vurgulanan bir özelliği olagelmiştir. Mahmut Memduh Uyan, *Toplumsal Dalganın Kuruluşu: Fatsa* kitabında, Sönmez'in belediye başkanlığı dönemindeki ilk icraatlarından birinin, yedi mahallesi olan Fatsa'nın daha dengeli bir nüfus dağılımına sahip olacak şekilde on bir bölgeye ayrılarak azami yedi, asgari üç kişilik *mahalle, halk* ya da *devrim* komiteleri oluşturulması olduğunu belirtmektedir. Müftüoğlu, *Devrimci Yol Yazıları*'nda Sönmez'in bu örgütlenme biçiminin, *Devrimci Yol*'un (Dev-Yol) mücadelesinden etkilendiğinin altını çizer. Dev-Yol etkisini resmî belgelerde de görmek mümkündür. Nitekim darbeden sonra Fatsa'ya açılan dava da

Dev-Yol'a yardım yapıldığı iddiasına dayanmaktaydı. Dolayısıyla bu uygulama, devlet düzenini bozmak olarak algılandı.

Uygulamada halk komiteleri, yerel halkla belediye arasında bir ara birim niteliğindeydi. Pertev Aksakal, *Bir Yerel Yönetim Deneyi: Fatsa* başlıklı çalışmasında "Halk komiteleri[nin] esas olarak mahallelerde yapılan toplantılarda kararlaştırılan belediye hizmetlerini yürütecek, halkın ... belediyeyle ilgili her türlü sorununun çözümünde söz ve karar sahibi ol[acak]" yapılar olarak gündeme geldiğini belirtmektedir. M. Memduh Uyan da *Toplumsal Dalganın Kırılışı: Fatsa* çalışmasında, benzer noktaları vurgulayarak halkın "... bu yürütmelerde bir araya gelerek belediye sorunlarını, belediye başkanı ile beraber tartış[tıklarını] ve seçilen belediye meclisleri[nin] de bir cins danışma kurulu gibi çalış[tığını]" yazmıştır. Bağımsız aday olduğu için, belediye meclisinde grubu olmasa da Fikri Sönmez'in çalışmalarının belediye meclisi veya encümen engeline takılmadığı belirtilmektedir. Uyan'ın, yukarıda değinilen kitabında belirttiği gibi mahalle komitelerinin temsilcilerinin toplandığı halkla ilişkiler bürosu adıyla bir büro oluşturulmuştu.

Fikri Sönmez çeşitli konuşmalarında, yapmış olduğu çalışmaları halkın onayını alarak yaptığını belirtmiştir; ona göre, halkın düşüncesi ve desteği alınarak yapılan işler mutlaka başarıya ulaşmışlardır. Aksakal'ın çalışmasında aktarıldığı gibi, halkın haberdar olmadığı işlerden kendisine faydası dahi sağlasa, o işten haberdar edilmediğinden ve düşüncesi sorulmadığından ötürü yardımcı olma ihtiyacını duymamıştır. Dolayısıyla burada yöneten-yönetilen ikiliğini ortadan kaldıran, siyaseti bir meslek olarak değil, doğal, yaşamsal bir faaliyet olarak gören bakış açısının izlerini görmek mümkündür. Siyaset, bireylerin müdahale etme kapasitesini artırdığı ölçüde demokratikleşir. Bu durum demokrasiyi bir yönetim biçimi değil, siyasetin kendisi olarak görme düşüncesine yakındır. Ancak liberal ya da muhafazakâr demokrasilerin bu yönde bir genişleme öngörmedikleri aşikârdır.

Fatsa'da seçim sonrası hazırlanan *Belediye Çalışma Programı Taslağı*'nda, kentin en önemli sorununun çamurlu yolları olduğu belirtilmekteydi: Kanalizasyon ve altyapı çalışmaları nedeniyle açılan çukurların kapatılmaması, düzensiz ve bakımsız yollar nedeniyle çamur sorunu kronik bir hal almıştı. *Çamura Son Kampanyası*, belediyenin ilk kolektif girişimi olmuştu. Bu kampanya, yolların düzenlenmesi, çukurların kapatılması, kanalizasyonların yapılması ve patlak su borularının tamiri gibi çalışmalarla kolektif bir şekilde sürdürüldü ve altı günlük yoğun bir çalışma ile kent yeni bir görünüme kavuşturuldu. Bu çalışma tarzı belediyenin sonraki çalışmalarına da yol göstermiştir. Aksakal ve Uyan'ın eserlerinde de belirttikleri gibi, dönemin Fatsa'sının

yönetim anlayışında sorunların halkla birlikte demokratik olarak kararlaştırılması ve yine çözümün kolektif çalışmalarla gerçekleştirilmesi, bir belediyecilik ilkesi haline getirilmişti.

8-14 Nisan 1980 tarihlerinde gerçekleştirilen *Fatsa Kültür Şenliği*, ulusal ölçekte ses getiren etkinliklerinden bir diğeriydi. Şenlik, yaratılmak istenen şehir kültürünün bir parçası olarak görülüyordu. Uyan'ın çalışmasında yer verilen Gülten Akın'ın 7 Mayıs 1980 tarihli *Demokrat* gazetesindeki yazısında belirttiği gibi, "... kültür mücadelesi, halkın yaşam mücadelesinin bir parçasıdır". *Fındıkta Karaborsaya Son Kampanyası*'nda da bölgenin önemli geçim kaynağı olan fındık konusunda tüccarların fiyat spekülasyonu yapmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Dönemin önemli tartışmalarından karaborsa, fiyatların artışındaki temel etken olduğu düşüncesiyle gazetelerde sürekli kötülenmektedir. Ancak bu durumla nasıl mücadele edileceğine dair bir öneri de bulunmamaktadır. Karaborsanın önüne geçilmesinde siyasî bir irade eksikliği de göze çarpan diğer bir unsurdur. Fatsa'da bu yönde bir iradenin geliştiği görülmektedir.

11 Temmuz 1980 günü gerçekleştirilen *Nokta Operasyonu* ile Fatsa'daki Fikri Sönmez Dönemi son bulmuştur. Bu operasyon öncesi kamuoyunda --aşağıda yer verildiği gibi– Fatsa'da yaşananlara ve Sönmez'in aleyhine bir düşünce oluşturulmaktaydı. Ulusal gazeteler 9 Temmuz'dan bu yana ilçede askerî bir hareketliliğin olacağının haberini vermekteydiler. Bu durum *Operasyon*'a dair bilgilerin önceden basınla paylaşıldığı ve kamuoyunun bu yönde hazırlandığı izlenimini vermektedir. Esasen o döneme kadar Fatsa'da yaşananlar, dönemin siyasî kargaşası içindeki yoğun gündemde, gazetelere pek haber olmamıştı; ilçe sadece Kültür Şenliği'ne giden sanatçıların veya köşe yazarlarının izlenimleriyle ulusal basında yer bulmuştu. Gazetecilerin Fatsa'ya gelerek izlenim edinmesi ve görüş alması operasyon yapılacağı duyumlarıyla hızlandı.

Hürriyet (09-10 Temmuz 1980) gazetesi operasyonun detaylarını ve nasıl gerçekleştirileceğini aktarır. *Hürriyet* (12 Temmuz 1980) gelişmeleri *Nokta Operasyonu* manşetiyle vermektedir. Sönmez, gazeteye verdiği mülakatta Vali Reşat Akkaya'nın, Fatsa'yı yanlış tanıtarak operasyonun altyapısını sağlamaya çalışmak için görevlendirildiğini savunmuştur. Sönmez aynı söyleşide, CHP, AP, MSP ilçe başkanları, il genel meclisi üyeleri, Fiskobirlik temsilcileri ve halkın katılımı ile Fatsa hakkında oluşan asılsız kamuoyuna karşı bir basın toplantısı düzenleneceğini belirtmiştir. Operasyonun Sönmez'in bahsettiği toplantıya fırsat bırakılmadan yapıldığı dikkat çekmektedir.

Milliyet gazetesi 9 Temmuz 1980 tarihinde *Çorum'dan Sonra Gözler Fat-*

sa'da manşetini atarken, gelecek günlerde *Anarşi Raporu* başlıklı bir dosyaya başlayacağını duyurmaktadır. Elli kadar tankın Samsun'dan Fatsa'ya aktarıldığını ifade eden haberde, Fatsa'nın Çamaş beldesinde 18 Haziran'da yaşanan çatışmayı bu hareketliliğin gerekçesi olarak göstermektedir. Çorum'daki olayların sorulduğu Başbakan Süleyman Demirel, "Çorum'u bırakın Fatsa'ya bakın," diyerek burada yaşanacak gelişmeleri de haber vermekteydi. *Milliyet*, ertesi günkü (10 Temmuz 1980) haberinde *Fatsa'da Durum Sakin* başlığını kullanırken, 6. sayfasını tamamen bu konuya ayırmıştır. İlçede on bir Halk Komitesi'nin faaliyette olduğu belirtilen haberde, Fatsa'da şiddetin 1976 ve 1977'de yok düzeyindeyken birden arttığı, 1980'de zirveye tırmandığı vurgulanmış ve "*Fatsa'da Kimler Öldürüldü*" başlıklı bir liste yayımlamıştır. Ayrıca *Liseliler Gecesi*'nde devrimci ant içildiği de iddia edilmiştir. Bir diğer haberde, gazetecilerin ilçede rahatlıkla dolaştıkları, herhangi bir askerî hareketliliğin gözlenmediği belirtilmiştir. Haberde, Belediye Başkanı Sönmez'in açıklamalarına da yer verilirken, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in Samsun ziyaretinden sonra Fatsa'ya geçtiği bilgisi de yer almıştır. Sönmez, haberdeki ifadelerinde Fatsa'ya dair olumsuz haberlerin Vali Akkaya'nın atanmasından sonra başladığını, Vali'nin kendisiyle görüşmediğini belirtirken, "Fatsa'nın sakin olmasından rahatsız olan bazı çevreler ilçeyi iç savaş içindeymiş gibi göstermektedir," demiştir. Sönmez, "İlçede faşist yok ama yerleştirmeye kalkışırlarsa çatışma olur, ancak kimse güvenlik güçlerine tavır almaz," derken, haklarında yapılan açıklamaların iktidarın bir provokasyon hazırlığı içinde olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla olası operasyondan Sönmez de haberdardır. Haberde AP İlçe Başkanı Lütfi Topaloğlu'nun demeci de yer almaktadır. Topaloğlu, halk komiteleri kurulacağının Belediye Meclisi'ne sunulduğu belirtirken "Biz muhalefet partisiyiz. Beğenmediğimiz ve tasvip etmediğimiz şeylerin olması normal," ifadelerini kullanmıştır. 1977 seçimlerinde AP'den milletvekili adayı olan ve İmam Hatip Lisesi Okul Aile Birliği İkinci Başkanı olan Hikmet Altıntaş'ın da demecinin olduğu haberde, Altıntaş "AP'li olarak konuşmam gerekirse uygulamayı protesto etmem gerekir. Ancak iyiyi, partizanlık adına nasıl dışlayabiliriz. Biz hiçbir zaman halkla bu kadar bütünleşmedik. Bugün Belediye bir şey yapacağı zaman halka danışalım diyor. Ama biz, halk bizi seçti zaten, bir daha halka danışmaya ne gerek var diye düşünürdük. Şimdi mahallelerdeki halk komitelerine danışılmadan bir şey yapılmıyor," demiştir.

11 Temmuz 1980 tarihli *Milliyet* gazetesinin 10. sayfasında, partilerin ilçe başkanlarının açıklamaları ayrı bir haber olarak yer almaktadır Örneğin MSP İlçe Başkanı Cevat Kibar, "Fatsa'da ateş ile barut yok, böylesine huzurlu bir

yerde olay çıkarmayı istemek niye? İlçede seçimle gelmiş bir irade var. Herkes memleket için iyi düşünüyor. Değişik görüşlerle her zaman bir aradayız. Bugüne kadar kimse kimseye yan gözle bakmadı. İlçede zorlama yok, tazyik yok," ifadelerini kullanmıştır. AP İlçe Başkanı Lütfü Topaloğlu ise "Huzur içinde yaşıyoruz, Ünye ve Ordu'ya gittiğimizde sıkıntılarımız oluyor. Dövülüyoruz, horlanıyoruz, bizim ilçemizde kan yok, ateş yok, barut yok," demiştir. CHP il başkanı da "Asker ilçeye gelir arama tarama yapabilir. Halka sorun halk da memnun," şeklinde demeç vermiştir. Sönmez de aynı haberde, "Fatsa'da pasaport sorulduğu haberleri yalandır. Pasaport sorulan yer Ünye, Giresun ve Samsun'dur. Fatsalı olduğu için Samsun'da doktor tarafından kabul edilmeyen pek çok hastamız vardır," demektedir. *Milliyet*, 12 Temmuz 1980 günü *Fatsa'da Büyük Arama* manşetiyle çıkarken, "Bakanlar Kurulunun küçük terör odaklarına baskınlar yapılması yolundaki kararından sonra ilk operasyon Fatsa'da yapıldı," spotunu kullanmıştır.

Genel merkez siyasetinin yerel birimlerce aynen uygulanması yönündeki eğilimin güçlü olduğu bir siyasal kültürde, Fatsa'da yerel siyasetçilerin merkezin açıklamalarından farklı açıklamalarda bulunması önemlidir. AP ve MSP ilçe başkanlarının çeşitli tehdit ve baskılarla bu açıklamaları yaptığı ya da gazetecilerin yapılan açıklamaları yanlış aktardığı iddia edilebilir. Dönemin MC hükümetlerinde yer alan AP ve MSP'nin gerek toplumsal tabanı gerekse genel siyasî güçleri bakımından eğer varsa böyle bir tehdidi merkezlerine duyuracakları ve geri adım atmayacakları öngörülebilir. On aylık süreçte siyasî olarak Fatsa'daki deneyimlerin henüz eleştirilebilir noktaya gelmediği açıktır. Diğer bir deyişle Fatsa'ya operasyon, Fatsa içi beklentilerle gerçekleşmemiştir.

Operasyona dair haberin detaylarında "Yüzleri maskeli kişilerin yüzleri görünmediği hâlde foto muhabirlerinden devamlı olarak kaçtığı ve gizlendikleri görülmüştür," ifadelerine de yer verilmiştir. İçişleri Bakanı Müsteşarı Durmuş Yalçın'ın da bu yöndeki sorulara dair bir bilgisi olmadığını, operasyonu Ordu Valisi'nin yönettiği cevabını verdiği yazılmıştır. Haberde ayrıca Fatsa'ya yirmi kilometre uzaklıktaki Ünye'de emniyet görevlilerinin operasyondan haberi yokken Ankara'da bir gazetecinin operasyondan on iki saat önce yabancı bir elçilikten öğrendiği detayı paylaşılmıştır. Valinin operasyonda 300 kişinin gözaltı alındığı, 22 silah, 7 av tüfeği ele geçirildiği açıklamalarına da yer verilmiştir. Operasyona katılan yüzü maskeli kişiler hakkında, *Hürriyet* gazetesinde (14 Temmuz 1980) "bazı Fatsalılar bunların ülkücü olduğunu söylüyor" ifadesi yer alırken *Tercüman* gazetesi (12 Temmuz 1980) bunların çevre illerden gelen polisler olduğunu belirtmiştir.

Örsan Öymen, *Milliyet*'teki (15 Temmuz 1980) yazısında operasyonda ele geçen silah sayısına vurgu yaparak terör operasyonunda 25 silah ele geçirilmesinin, kentte bir terör ortamı olduğu yönündeki iddialarla uyuşmadığını belirterek farklı partilerin temsilcilerinin yaptığı açıklamaları alıntılamıştır. Öymen, ayrıca operasyonu önceden haber alan muhabirlere de şüpheyle bakmaktadır. Öymen, operasyondaki tek olumlu yanın bazı provokatörlerin kitlesel gözaltılar sırasında güvenlik kuvvetlerine karşı herhangi bir münasebetsizlik yapmaması ve operasyonun kanlı bir şekilde noktalanmamış olmasını göstermiştir. Öymen, yazısında, Türkiye'de, Rize'den İskenderun'a kadar bir hat çekilerek bu hattın doğusunda kalan bölgelerde askerî operasyonlar yapılacağı bilgisini paylaşırken, "hassas bölge operasyonları"nın tehlikeli sonuçlar doğuracağını, Demirel'in terörle savaşı orduya havale etmesini eleştirmektedir. Öymen'in yazısı 12 Eylül sonrası oluşacak durumun habercisi gibidir.

Operasyonu destekleyen görüşlere bakmak gerekirse, Nazlı Ilıcak "Fatsa'da olay yok" diyenleri eleştirmektedir. *Tercüman* (13 Temmuz 1980) gazetesindeki köşesinde Ilıcak "Eğer bu ülkeyi SSCB'nin 15. Eyaleti gibi görmeyi içinize sindirir, Azerbaycan'ın, Kırım'ın Türkistan'ın kaderini paylaşmaya razı olursanız Fatsa'da olay yok. Hele hele maksadınız Türkiye'yi halk cumhuriyeti haline getirmekse ... bu kurtarılmış projeye bakıp hayallerinizin gerçekleştiği zehabına kapılabilirsiniz," şeklinde yorum yapmıştır. Yazının devamında Fatsa'nın SSCB'ye yakınlığı dolayısıyla pilot bölge seçildiği, Şili'de Allende'nin kurduğu halk komitelerinin devrim komiteleri adıyla Fatsa'da kurulduğu, Fikri Sönmez'in terzi dükkanının THKP-C'nin irtibat merkezi olduğu iddia edilmiş ve "bu hayasızca akını" durdurmak için elbette devlet kuvvetleri Fatsa'ya girecektir denmiştir. *Tercüman* gazetesi 12 Temmuz'da "Fatsa'ya Devlet Girdi" başlığını atarken, operasyon öncesi vali olarak atanan Reşat Akkaya'nın "Devleti Fatsa'ya getirdik. Fatsalılar artık suskunlar zümresi olmaktan kurtarıldı. Halkın kendi iradesini kurduğu beyanı ile gerçekleştirdikleri ve silahlı olarak organize ettikleri harekâta son vermek için bu operasyona giriştik," sözlerine yer verilmiştir. Vali Akkaya, Fatsalıların suçluları ihbar etmesini istemiştir. Sonraki haberlerde bu yönde ihbarlar olup olmadığı bilgisi verilmemiştir. 12 Temmuz 1980 tarihli *Tercüman* gazetesinde Ergun Göze, "Zaman zaman böyle çıbanlar çıkabilir. Fakat devlet varsa, bir sesi bir nefesi ile çıbanı patlatır, irini deşer," sözlerine yer verilmiştir. *Tercüman, Nokta Operasyonu*'yla Fatsa'nın ikinci kurtuluşunu yaşadığını yazarken haberde, "Yıllardır devleti hiçe sayan Fikri Sönmez ve militanlarının baskısı altında inim inim inleyen Fatsa halkı nihayet kurtulmuştur," ifadelerini kulla-

nılmıştır. Rauf Tamer de *Tercüman*'daki (15 Temmuz 1980) yazısında "Devlet gitmiş halk komiteleri gelmiş," derken Ahmet Tabaklı ise "Belediye başkanı denilen birisi zavallı köylü kadınların mallarını yok fiyata alıp halka (!) dağıtıyor," diyerek Fikri Sönmez'i eleştirmiştir. Türkiye sağının o dönem için amiral gazetesi *Tercüman*'da Fatsa haberlerinin verilişi, demokrasi arayışından çok devlet eksenli bir siyasetin tipik yansımalarıdır. Köşe yazılarının masa başı habercilik niteliği gösterdiği de anlaşılabilir.

Sönmez, 13 Ocak 1983 günü başlayan *Fatsa Dev-Yol Davası*'nın 11 Mayıs 1983 günü yapılan duruşmasında savunma yapmayacağını ifade ederek, "Bütün yaptıklarımı açık yaptım. Fatsa Belediye Başkanıydım. Yaptıklarımı halkla beraber yaptım," şeklinde konuşmuştur. Sönmez hiçbir açıklama ve tekzip bulunmamasına rağmen aleyhlerinde kampanya sürdürüldüğünü, bu konuda verdikleri dilekçelere cevap alamadığını ifade etmiştir. Sönmez, tutuklu bulunduğu Amasya Cezaevi'nde kalp krizi sonucu 4 Mayıs 1985 günü vefat etmiştir.

Fatsa'da 1980 sonrası belediye başkanlığı seçimlerini uzun süre ANAP adayları, 2004'ten itibaren de AKP adayları kazanmıştır.

Fatsa Deneyimi ve Yeni Siyaset

Girişte belirtildiği gibi Fatsa'nın oluştuğu süreç, tarihsel gelişmelerden bağımsız ele alınamaz. 1960'lı yıllar boyunca dünya çapında yükselen toplumsal hareketlilik, yeni siyasetin temellerini atma yönünde ilerlemekteydi. Avrupa ekseninde kurumsal siyasete güvensizlik ve İkinci Dünya Savaşı sonrası belirginleşen liberal demokratik pratiği tartışmaya açmıştı. Öğrenci hareketleri ile özdeşleşen '68, savaş karşıtlığı, sömürge karşıtlığı ve kadın hareketleriyle birleşerek siyasal süreçte önemli bir kırılma yaratmıştır. Modern aklın eleştirisi olarak görülebilecek bu süreçte, yeni olanın aktörü daha önceki pratiklerden farklı olarak işçi sınıfı ya da ulus değildi; ancak tanım olarak kim ya da ne olduğu da belirsizdi. Bu arayış demokrasinin devlet değil, birey eksenli, ancak burjuva bireyin ötesinde yabancılaşmayı aşmaya çalışan bir eylemlilik içinde, kendi hayatını kuran ve orada söz sahibi olan birey üzerinden anlaşılan bir dönemin başlangıcıydı.

Türkiye şartlarında ise kurumsal siyaset daha yeni yeni şekillendiği için halkın siyaset pratiği, toplumdan önce devletin kontrolü ve düzeni esaslı olarak devam etti. '68 süreci bu açıdan Türkiye'de Avrupa örneğinden ziyade Latin Amerika pratiklerine daha yakındır. Kurtuluşun henüz tamamlanmadığı, bu mücadelenin devam ettirilmesi gerektiğine dair vurgu, emperyalizmle

mücadele teorisiyle şekillendi. Türkiye'deki toplumsal hareketlerin genel hedefinin demokratik bir toplum yaratmaktan ziyade devletin korunması veya kurtarılması temel ekseninde ilerlediği söylenebilir.

Bu mücadelenin radikalleşmesi ve silahlı boyuta dönüşmesi, devrimin acilen ulaşılması gereken bir hedef görülmesiyle yakından ilgiliydi. TİP içerisinde başlayan sistem içi mücadeleden hızlı bir şekilde vazgeçilmesinin ardında biraz da bu düşünce yatar. Özellikle teorik tartışmalar bu süreçte gereksiz görülmeye başlanmıştı. Fatsa'da yerel yönetimin demokratikleştirilmesi üzerinden kurgulanan, tabandan yürüyen ve katılımcı düşünceyi içeren *deneyim*, oldukça kısa sürse de gerek o günün koşullarında gerekse uzun vadeli gelişmeler dikkate alındığında ilerici bir adımdı.

Fatsa'da yaklaşık on ay süren deneyim, farklı örneklerle eşleştirilebilecek potansiyeller içermektedir. Bu deneyim, gerek '68'in hayatına müdahil olma isteğindeki siyasal öznelerine, gerek 1990'larda güçlenen sivil toplum ve katılım düşüncelerine, gerekse 2000'lerde ortaya çıkan aşağıdan-küreselleşmenin yatay hiyerarşisine örnek gösterilebilir. Demokrasiyi demokratikleşmek isteği, daha sonraki dönemlerde oldukça güçlendi. Radikal demokrasinin yukarıdan ya da öncül belirleyiciler olmadan, toplumsal hareketler eliyle sürdürülecek bir mücadele ve eklemlenme sürecine dayanması önerileri de Fatsa örnek olayından esinle yeniden düşünülebilir. Dolayısıyla Fatsa deneyimi, geliştirilmeye, dönüştürülmeye müsait bir zemindi; önemli bir öncüldü; birey-demokrasi-devlet ilişkisinde küresel çaptaki değişimin anlaşılması için de bir fırsattı.

Fatsa'da gerçekleştirilen kısa süreli deneyim, Türkiye siyasetindeki arayışlar açısından oldukça erken bir örnektir. Bu yönde bir arayışın 2000'lere kadar yenilenemediği ortadadır. Tabii ki bu deneyimin sol-sosyalist çizgi tarafından tamamen benimsendiğini söylemek mümkün değildir. 1970'lerin soldaki bölünmüşlüğünü bu örnekte de görmek mümkündür. Burada siyasetin ne olduğuna dair farklı bakış açılarının yansıması söz konusudur. Fatsa'ya yapılan operasyonun da aynı şekilde bir siyasal bakış açısı olduğunu kaydetmek gerekir. *Siyaseti bitiren bir siyaset*, 1970'lerden 1980'lere kalan bir miras olmuştur. Dolayısıyla Fatsa'da yaşananları sahiplenenler, eleştirenler ya da ortadan kaldırmak isteyenler arasındaki siyasal tartışmayı şiddet kullanma tekeline sahip devletin sonuncu bakış açısı kazanmıştır. Burada kimi aktörlerin kendine biçtiği bir rol olarak devletin, özellikle dış güçlere karşı, devletin korunması ve kollanması gerektiğine dair bakış açısı öne çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, halkın kurduğu bir siyasal birlik olarak devletten ziyade halkını kuran, ondan ayrı, üstte, yüce bir devlet düşüncesi, en kısa tanımla mu-

hafazakâr bakış açısı Fatsa deneyimini durdurmuştur. 12 Eylül'den sonra da benzer yukarıdan, hiyerarşik, yöneten-yönetilen ayrımına dayanan ve hiyerarşiyi doğal kabul eden muhafazakâr düşünce, haklardan ziyade sorumluluk vurgusu yapan bir anayasayla birlikte yeni bir dönüşüme imza atmıştır. 1970'lerin sonlarında istikrarsızlaşan kurumsal siyasetin muhasebesi Fatsa üzerinden giderilmiştir.

Fatsa'nın Mirası

Fatsa'da ise farklı bir kuruculuk perspektifi denenmiştir. Burada aktör, sıradan insandır; katılımıyla süreci şekillendiren, kolektif eylemle bunu pratiğe döken bir özneden bahsedebiliriz. Burada yerleşik sistemin tanımladığı kodlara uymayan, Ranciere'in tabiriyle; "Konuşmaya hakkı olmadığı hâlde konuşan, pay sahibi olmadığı şeyden pay alan bir demos"a dayanmaktayız. Bu *demos*un demokrasisi, siyasetin öznesinin ve siyasetin ilişki biçiminin kuruluşudur. Yerleşik *arkhe*yi, ilkeyi, sekteye uğratma bağlamında demokrasi yeni bir kuruculuğa doğru evrilir. Fatsa, bu girişimde adım atmış ancak başaramamıştır. Devletin kurumsal gücü, yetmişlerde önemli derecede meşruluğunu kaybetse de halen ayakta olduğunu Fatsa üzerinde göstermiştir. Tıpkı Avrupa'da '68'in karşısında yükselen *Yeni Sağ*'ın seksenlerde zirveye çıkması ve yeni bir dünya kurması gibi, Türkiye muhalefeti de '68'in bir uzantısı olarak Fatsa'da yeni bir demokrasi kurmaya çalışmış ancak bunu kurumsallaştıramamıştır. Badiou'nun Mayıs '68 için vurguladığı "toplumsal alanların altüst edilmesinin imkânsızlığı altüst etmenin politik olarak mümkün olduğunu kanıtlayan ve olayın yeniliğine uygun örgütlenme biçimleri ara[mak]" fikri, Fatsa'da Ekim 1979-Temmuz 1980 arasında yeniye dair bir olay olarak kayıtlara geçmiştir. Fatsa deneyimi, doksanların sonunda yeniden popüler olan katılımcılık, doğrudan demokrasi ve yatay hiyerarşi düşüncesinin Türkiye'deki ilk örneği olarak değerlendirilebilir.

1968'in mirası 2000'lerde küreselleşme-karşıtlığı ekseninde yeniden canlandırılırken, Türkiye muhalefeti küresel çapta yükselen bu muhalif dalgayı yakalayamamıştı. Ancak *Gezi Direnişi* pratiğinde hatırlanan bu farklı muhalefet, yaklaşık on yıllık gecikmeyle de olsa kendini göstermiştir. Dolayısıyla Fatsa deneyimi de bundan sonraki demokrasi mücadelesinde önemli ipuçları içermektedir. Tarihsel deneyimleri ileri taşımak, Hardt ve Negri'nin *Ortak Zenginlik*'te yaptığı "... güçlerini artıran şenlikli karşılaşmaları uzatmak ve tekrarlamak" vurgusu, eskiyi olduğu gibi kabul ederek değil, kolektif mücadeleyi yeni aktörlerin katılımına açarak mümkün olabilir.

Yetmişli Yıllarda Gecekondu Direnişleri: 1 Mayıs Mahallesi

ŞÜKRÜ ASLAN

Türkiye'de gecekondu mücadelesini doğru anlayabilmek için gecekondulaşma serüvenini de doğru okumamız gerekiyor. Gecekondunun kent mekânına dahil olma biçimleri hakkında bugüne kadar üretilmiş bilgiler genellikle karmaşık ve çelişkilidir. Dahası kentsel bir *sorun* olarak gecekondulaşmanın en önemli aktörlerini dışarıda bırakmakta; sorumluluk paylaşımında eşitsiz öğeler içermektedir. Bu nedenle gecekondulaşma sürecine kamu ve yerel yöneticilerin rolünü de içeren bütün boyutlarıyla yeniden bakmak gerekiyor. Bu bağlamda birkaç olgunun altını çizebiliriz.

Birincisi, gecekondulaşmanın tetikleyici unsurlarından birisinin sanayinin kent mekânında yer seçimi olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekte kentte sanayi planları yapılmakla birlikte sanayi kuruluşlarının yerleşmeleri çoğu kez gündelik arayışlar içinde cereyan etmiş ve Erol Tümerkin'in de *İstanbul: İnsan Mekân* başlıklı çalışmasında bahsettiği gibi bu kuruluşlarının kent mekânına yerleşme ve gelişme süreci gecekondu mahallelerinin inşasını tetikleyen bir işlev görmüştür. Ayrıca yerel düzeyde sanayileşme süreci ile gecekondu mahallelerinin üretimi arasındaki doğrudan ilişkiye işaret eden araştırmalar da bulunmaktadır. Şenyapılı'nın da *Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü*'nde belirttiği üzere, gecekondulaşma sürecinin sanayiciler tarafından iş, üretim ve konut ilişkisi yönünden maliyetleri minimum düzeye düşürdüğü için desteklendiği de başka bir vakadır. O kadar ki, *Hürriyet* (29 Temmuz 1966) gazetesinde yer alan bir habere göre, İstanbul'da Saraçhane Geçidi'nin açılış töreni sırasında İstanbul Belediyesi İmar ve Planlama Müdürü Erdoğan Celasun, plansız sanayileşme yüzünden İstanbul'un

etrafını saran fabrikaların ciddi bir gecekondu problemi yarattığını söylemiş ve gecekondu probleminin halli için fabrika inşaatının kısıtlanması gerektiği yönünde önerilerde bulunmuştur.

İkincisi, gecekonduların kent mekânına dahil olma biçimleri, sanıldığı gibi göç yoluyla kente gelen birey veya ailelerin, kentin herhangi bir bölgesinde bir yeri çevirerek gecekondusunu yapması biçiminde gerçekleşmemiştir. Bu olgu, birden fazla aktörün işin içine girdiği karmaşık bir süreçtir. Yerel dayanışma ağları, akrabalık, hemşeri ilişkileri gibi faktörlerin de etkilediği bu süreçte asıl altı çizilmesi gereken bunun büyük ölçüde bir ticari ilişki olarak cereyan etmiş olmasıdır. Gecekonducular, gecekondu ticaretinin yapıldığı bu piyasanın tüketicileri olarak gecekondu yaptıkları arsaları spekülatörlerden parayla satın almışlardır. Daha 1948 yılında İstanbul'un bazı semtlerinde, arsa kapatıp satan ya da kapattıkları arsalar üzerinde gecekondu yaparak satan spekülatörlerin türediği yönünde haberler basında yer almıştır (*Hürriyet*, 20 Ağustos 1948). DPT'nin bir araştırmasında işaret edildiği gibi, gecekonduların %56'sı üzerinde konut yaptıkları arsaları başkalarından kanunlara aykırı olarak, gayrimenkul satış vaadi gibi işlemlere dayalı olarak devralınıp yapılmış; %19'u da komisyoncudan aldığını belirtmiştir. Bu durum, Sönmez'in de *İstanbul'un İki Yüzü*'nde dile getirdiği üzere, kişilerin hazine, belediye, özel idare, vakıf, orman gibi kurum, kuruluş ve kişilere ait arazileri satarak haksız yarar sağladığını ortaya koymaktadır.

Kuşkusuz bu süreç, kent çapında arsa spekülatörlerinin rahat hareket ettiklerini göstermektedir. Spekülatörler genellikle bulundukları yerde inşaat malzemeleri satan, bir bölümü yerel yöneticilerle spor kulüplerinde, dernek ya da benzeri kuruluşlarda bir arada bulunan kişilerdir. Irmak'ın *Tarihi Kâğıthane Köyünün Aileleri* başlıklı kitabında belirttiği gibi, kamu arazisini satan aktörlerden biri aynı zamanda belediye başkanı ile Kâğıthane Spor Kulübü'nde birlikte çalışmıştır. Bu temaslar bir yönüyle kamu arazisi üzerinden üretilen rantların paylaştırıldığı bir ilişkiler ağına işaret ederler. Keleş ve Ünsal'ın *Kent ve Siyasal Şiddet* başlıklı çalışmalarında da dile getirdikleri üzere, gecekondu yapan ve çoğu işçi ve yoksul olan kişiler, bu karmaşık piyasanın tüketicileridir ve ilerleyen yıllarda arsa fiyatları ve gecekondu maliyetlerindeki önemli artışlar giderek birçok dar gelirli, yoksul aileye gecekondu yapma yolunu da fiilen kapatmıştır.

Üçüncüsü, kurumsal ve bireysel olarak kamu yönetimi ve yöneticilerinin bu süreçteki rollerini de yerli yerine oturtmak gerekir. Bu bağlamda en dikkat çekici husus, gecekondulaşmanın kamu yöneticileri tarafından bir mesken sorunu olarak değerlendirilmesi ve gecekondulaşmayı yan etkileri olsa da

mesken sorununun çözümüne katkısı olan bir gelişme olarak görmeleridir. Bu gerçek, 1940'lı yılların sonlarındaki hükümetler tarafından da bu şekilde tespit edilmiş; resmî metinlerde bu durumu anlatmak üzere *mesken buhranı*na işaret edilmiştir (*Vatan*, 15 Haziran 1948). Sorun bu şekilde tarif edildiği için kamu, konut üretimini öngören politik tercihlerin yanı sıra hazine arazisi üzerine yapılmış gecekonduların, içinde oturanlara satılmasını öngören politika ve projeler üretmiştir (*Hürriyet*, 19 Ağustos 1948). Kamunun konuyla ilgili geliştirdiği ve kısmî değişikliklerle birlikte 1980'li yıllara kadar devam eden bu politik tercihi, Hatice Kurtuluş'un *Devlet, Sermaye ve Kentsel Arazi Bağları Çerçevesinde Kentsel Dönüşüm* başlıklı makalesinde de tartıştığı gibi aslında bir *görünmez arazi politikası* olarak tanımlamak da mümkündür. Bu süreçte tanık olunan politik pratikler gibi, çıkarılan yasalar da mesken ya da daha doğrudan ifadeyle gecekondu meselesine ilişkindir. Örneğin: 24 Temmuz 1953 tarihinde çıkarılan 6188 sayılı *Bina Yapımını Teşvik ve İzinsiz Yapılan Binalar Hakkında Kanun* gerçekte bir gecekondu kanunu olarak algılanmıştır. *Cumhuriyet* (30 Temmuz 1953) gazetesi, TBMM'nin bu kararını, *Gecekondu İşini Halledecek Kanun*, *Hürriyet* (23 Temmuz 1953) gazetesi de *Meclis Gecekondular Kanunu Kabul Etti* başlıklarıyla vermişlerdir. 1960'lı yıllarda gecekondu mahallelerine, kamu hizmetlerinin götürülmesi yönünde de bütçeden önemli miktarlarda pay ayrılmıştır.

Bu çerçevede gelişme gösteren kamu politikaları gecekondu mahallelerinin yasallaştırılmasını gerektiriyordu. Bu türden gecekondu mahallelerinin oluşumunu izleyen dönemlerde buralarda kurulan *güzelleştirme dernekleri*, Şenyapılı'nın yukarıda da zikredilen çalışmasında da dile getirdiği gibi yine kamu tarafından kabul edilmiş, onaylanmış ve hatta bu derneklerin bir kısmının açılışına kamu yöneticileri de katılmıştır. Bu şekilde mahalleler kısa sürede yasallaşmış ve kamu hizmetleriyle tanışmışlardır.

Özetle bir bütün olarak bu döneme baktığımızda İstanbul'daki gecekondulaşma serüveninin karmaşık ve farklı rol ve aktörlerin devreye girdiği bir süreç olduğunu tespit etmek gerekir.

Sosyalist Hareketin Gecekonduyla Tanışma Süreci

Türkiye'de sosyalist hareketin gecekonduyla tanışmasının iki aşamasından söz edilebilir. İlki 1960'lardan beri alt gelir gruplarının yaşam mekânları olarak sınıfsal ilgiye konu olmasıdır. Buralarda yaşayanların kamusal hizmetlerden mahrum bırakılması üzerinden gecekonduya duyulan bu politik ilgi hep devam etmiştir. İkincisi, gecekondunun üretilebilir bir barınma aracı olarak

ilgi konusu olmasıdır – ki genellikle 1970'li yılların ortalarında başlamıştır. Dolayısıyla birinci ilgiye muhatap toplumsal kesim kentin kurulu semtlerinde daha iyi bir yaşam talep ederken, bir diğer kesim, *mülkiyetinde* mekânlar talep etmekteydi. İkisini de kapsayacak şekilde gelişen mücadeleler "gecekondu hareketleri" olarak literatürde yer almıştır.

Sosyalist hareket için kentte yaşayan evsizlerin konut taleplerinin mevcut durumdaki en kısa çözümü ise kentsel arsanın özgürce kullanımı idi. Kamusal arsaya, başka bir anlamda *kamusal* amaçla el koymak ve kullanmak! Bu çerçevede sosyalist gruplar 1970'li yılların ortalarından itibaren konut sorununu gündemlerine almaya ve kentsel arsa üzerinde gecekondu mahalleleri kurmak gibi yeni duruma uygun fiilî çözümler geliştirmeye başlamışlardı. Türkiye'de sisteme muhalif çeşitli sol grupların politik söylemine; "Konut sorunu, sınıf mücadelesinin bir parçasıdır" ifadesinin girmesi de bu dönemde başlamıştır; *Halkın Yolu* dergisinin, Eylül 1977'deki özel sayısı buna örnek olarak verilebilir. Konut sorununun kitlelerin mücadelesiyle çözüleceği şeklinde Engels tarafından yaklaşık yüz yıl önce İngiltere örneğinde ifadesini bulan Marksist görüşe göre konut sorunu, kapitalist düzenin özünden kaynaklanıyordu ve bu nedenle kapitalizmin yarattığı toplumsal hastalıkların kesin çözümüne kadar halk konutunu kendisi yapacak ve ne pahasına olursa olsun yıkımlara direnecekti.

1970'li yılların ikinci yarısında, kentlerde sol hareket içinde yaygınlaşan bu düşünce, kısa sürede pratikte karşılığını buluyor ve birçok yerde sözü edilen grupların önderliğinde *planlanmış* gecekondu kentleri inşa ediliyordu. Sonraları çok tartışılacak olan bu mücadele biçimiyle bugün artık kentin *merkezinde* kalan, resmen kabul edilmemiş olsa da fiilen varlık alanı bulan bir dizi *yeni kent* ya da *Aydınlık* (17-27 Şubat 1980) gazetesinin yazı dizisinde görüleceği gibi birçok *kurtarılmış bölge* kuruluyordu. Yelda Yürekli'nin *"Küçük Moskova": Yetmişli Yıllarda Tuzluçayır* başlıklı kitabı da benzer örneklere yer vermektedir.

1 Mayıs Mahallesi Örneği

1 Mayıs Mahallesi bu gelişme ve sürecin bilinen en önemli ve sonrasında benzer mahallelerin inşasına model olmuş örneğidir. Mahalle, sosyalist hareketin bütün bu gecekondu ile tanışma ve örgütleme sürecinin ve dolayısıyla kentte emekçi sınıfların konut sorununu çözme iddiasıyla gerçekleştirdiği yasal olmayan projelerin ilkidir. İstanbul, Ümraniye çevresinde, bugünkü Mustafa Kemal Mahallesi'nin bulunduğu yerde, *hazineye ait* arazilere *kamu-*

sal amaçlarla el konularak ihtiyaç sahiplerine paylaştırılması ve imece usulü konut inşası ile tamamlanan bir yerleşim örneğidir. 2 Eylül 1977'de İstanbul Valiliği'nin kararıyla mahalle tümüyle yıkılmış ve ikamet edenlerden on kişi öldürülmüştür.

Kullanım değerli bir kent projesi olarak geliştirilen 1 Mayıs Mahallesi, kullanıcıların doğrudan yönetim ve üretim sürecine katıldıkları bir çabanın sonucu olarak, yıkımlara karşın gelişmiştir. Katılım, kurucuların konut etkinliklerini yönetecek komiteyi gizli oyla belirleme ve dağıtılacak arsa büyüklüklerinde eşitlik kaygısı taşıma, konut sahipleri arasındaki anlaşmazlıklara müdahale etme gibi uzun süreli mücadele ve kısa süreli kararlara kadar tüm aşamayı kapsamaktadır. Komite, belli aralıklarla yapılan seçimlerle yenilenmiş ve her defasında en çok oy alan kişi komite başkanı olmuştur. Konut çabasının sonuca ulaşabilmesi için iki koşula özen gösterilmiştir: Birincisi her konutta konut sahiplerinin ikamet zorunluluğu getirilmiş, ikincisi, yıkım için gelebilecek kamu yetkililerine karşı ortak direnme kararı alınmıştır.

Konut yapıcılar arasında ortak giderler için bütçe oluşturulmuş; giderler ve gelirler hakkında adına dernek denilen mahalle toplanma yerinde halka yazılı ve sözlü bilgi verilmiştir.

2 Eylül 1977 günü bütün mahalle yıkılmış ve 10 kişi yaşamını yitirmiş olduğu halde, izleyen hafta içinde mahalledeki tüm konutlar yeniden yapılmıştır. Bu hızlı inşa sürecinde, İstanbul'un değişik semtlerinden ve üniversitelerinden yüzlerce genç gelmiş ve karşılıksız çalışmışlardır.

Yasallaşma sürecini hızlandırmak için, kamu kuruluşlarında kabul görebilecek yaşlı kişilerden bir *Yaşlılar Komitesi* oluşturulmuştur. Komite bürokrasi ile çeşitli ilişkiler kurmuş, okulların yapımı başta olmak üzere mahallenin yasallaşmasında çok önemli bir görev yapmıştır.

Kısaca ne konutların yapılışındaki dayanışma ortamı ne de resmî güçlerle kurulan ilişkiler açısından önceki örneklerine benzemektedir. 1940'lı yıllardan başlayarak İstanbul'da kent çeperlerinde hızla çoğalan ve *güzelleştirme dernekleri* aracığıyla kamu yöneticilerinin de katıldığı törensel nitelikteki etkinliklerle yasallaşan Zeytinburnu, Kâğıthane, Gültepe, Gaziosmanpaşa, Fikirtepe gibi mahallelerden daha farklı bir süreçte kurulmuştur. Bu konuda Mustafa Sönmez'in *Grafiklerle 1990'larda İstanbul* başlıklı eserine de göz atmak faydalı olacaktır. Kısaca politik nitelikli bir kentsel hareket olarak, her yönüyle sıradışı bir örnek olarak kent mekânında yer almıştır.

1 Mayıs Mahallesi bu nitelikleri nedeniyle dönemin belli başlı sosyalist gazetelerinde yoğun bir şekilde yer almıştır. Nitekim 2 Eylül 1977'de 1 Mayıs Mahallesi'nin yıkımından sonra hemen tüm gazeteler 1 Mayıs Mahallesi

haberlerini manşetten vermişlerdir. Yıkımın birinci yıldönümünde ise konuya ilişkin *konut sorunu, kapitalizm, yıkım, zafer* gibi kavramlar çerçevesinde kapsamlı analizler dikkat çekmektedir.

Halkın Kurtuluşu (01 Ağustos 1977) gazetesi yıkımdan bir ay önce *Gecekondularımızı Savunacağız*, yıkımın hemen ardından yayımlanan sayısında (5 Eylül 1977) ise *1 Mayıs Mahallesi'ni Sömürücü Zalimlere Terk Etmeyeceğiz* sloganını manşete çekerek çıkmıştır. *Güney* (Ocak 1978) dergisi, "yarı sömürge yarı feodal yapının cenderesinde kanı emilen yoksul halkımızın şehirlerde de boş arazileri işgal ederek gecekondu mücadelesine dönüştürerek" sürdüreceğini yazmıştır. *Halkın Birliği* gazetesi Eylül 1978'de *1 Mayıs Gecekondu Direnişi Mücadelemizde Yaşayacak* başlıklı bir yazı yayımlamış; "Konut sorunu, komprador kapitalist düzenin özünden kaynaklanan derin sorundur. Kapitalizm şartlarında bu sorunun çözümleneceğini beklemek yaşadığımız her günün ömrümüzü uzatacağını sanmak kadar komiktir," diye yazmıştır.

Halkın Yolu, o dönemde, konuyla ilgili en istikrarlı yayın organlarından biridir. Daha yıkımdan 2,5 ay önce 14 Haziran 1977 tarihli 17 sayısında 1 Mayıs Mahallesi'yle ilgili gecekondu mahallelerinin yıkılmasına karşı *Direniş Komiteleri* kurma önerisini savunmuştur. 5 Temmuz 1977 tarihli 20. sayısında tam sayfa gecekondu yıkımı ve direnişi haberlerine yer vermiştir. Temel iddiası şudur: "Burjuvazi ve toprak ağalarının iktidarı konut sorununu çözebilir mi? Hayır! Konut sorunun çözümü devrimci demokratik halk iktidarındadır." 18 Ekim 1977 tarihli 34. sayısında çeşitli kent ve bölgelerden devrimci grupların, 1 Mayıs Mahallesi halkıyla dayanışma mesajları yer almıştır. Aynı mesajlar 15 Kasım 1977 tarihli 38. sayıda da devam etmiştir. 13 Aralık 1977 tarihli 42. sayıda bu kampanyalara yönelik değerlendirmeler de yer almıştır. 20 Aralık 1977 tarihli 43. sayısında *1 Mayıs Mahallesi Halkının Mücadelesi Mücadelemize Işık Tutuyor* başlıklı önemli bir yazı ile mahallenin model olma fikri savunulmuştur. Yıkımdan bir yıl sonra ise 1 Mayıs Mahallesi'nin tek başına direnmesiyle yıkımı engelleyebileceği anlayışının özeleştirisi yapılmış; düzen sınırları içinde konut sorununun çözülebileceği yönündeki görüşler eleştirilmiştir. *Halkın Yolu*'nun (Sayı: 44, Eylül 1978) en dikkat çekici tespiti, 1 Mayıs Mahallesi'ndeki yıkım ve on kişinin ölümü düzen sınırları içinde bir yenilgi olarak tarif etmesidir.

Mahallenin kuruluşunda etkili olan gruplardan birisinin dergisi olarak *Partizan* da 2 Eylül 1978'de bir özel sayı çıkarmıştır. Bu sayıda mahallenin inşa süreci, burada yürütülen politik mücadelenin detayları, öldürülen bazı kişilere ilişkin kimlik bilgileri, gelecek dönemin mücadele perspektifleri ve benzeri tartışmalar yer almıştır.

Dönemin Günlük Basınında 1 Mayıs Mahallesi

1970'li yılların ikinci yarısında, yayımlanan günlük gazeteler 1 Mayıs Mahallesi'yle ciddi biçimde ilgilenmişlerdi. O kadar ki mahalle, yaklaşık bir hafta boyunca günlük gazetelerin tamamının ilk sayfalarında kendine yer bulabilmiştir. Mahallenin, basında önemli ölçüde yer bulduğu 1977 yılı Eylül ayında, Türkiye'de on iki ayrı günlük gazete yayımlanıyordu. Bunlar; *Akşam, Ayrıntılı Haber, Cumhuriyet, Günaydın, Hergün, Hürriyet, Milliyet, Politika, Son Havadis, Son Saat, Tercüman* ve *Türkiye* gazeteleriydi. *1 Mayıs*'ın *mahalle olma* serüveni ve politik kimliğine vurgu, sadece sosyalist basında değil, günlük gazetelerin ilgisi üzerinden de çok net şekilde okunabiliyordu. Haberlerin veriliş biçimi, kullanılan dil mahallenin politik kimliğini anlamamızı mümkün kılarken, aynı zamanda tek tek her bir günlük gazetenin politik tutumu da açığa çıkıyordu.

Mahallenin gazete manşetlerine taşınmasına yol açan ilk ve önemli gelişme 2 Eylül 1977'de meydana gelen ve on kişinin ölümüyle sonuçlanan büyük gecekondu yıkımıdır. Ancak bundan önce Güneri Cıvaoğlu'nun, o günlerde içişleri bakanı olan Korkut Özal'la muhtemelen yıkımdan kısa bir süre önce yaptığı söyleşide yer alan bazı ifadeler, 1 Mayıs Mahallesi'ni bekleyen tehlikeyi işaret ediyor. Cıvaoğlu, yaygın sorun olan *anarşiye* vurgu yaparak, toplumun içinde bulunduğu kaos durumunda, kadife eldiven içinde bir demir yumruğa ihtiyaç duyulduğunu ve bakanın, bu ihtiyaca cevap verme yolunda olduğuna ilişkin işaret aldığını belirtiyor (*Tercüman*, 2 Eylül 1977). Nitekim bakanla söyleşinin gazetede yayımlandığı gün (2 Eylül 1977) 1 Mayıs Mahallesi'ne âdeta *taarruz* düzenleniyor ve mahalle yerle bir ediliyor.

Tercüman (*5 Eylül 1977)* gazetesinin, bu tarihten sonra mahalleyle ilgili olarak yapacağı yayın, bu zihniyet sürekliliğini de yansıtacak niteliktedir. Gazete, yıkım olayını ilk sayfadan şöyle aktarıyor: "Gecekondu yıkımında Çatışma: 5 Ölü 44 yaralı var. Olay, yıkım yerine yanaşan bir arabadan polise ateş açılmasıyla başladı. Gecekondulardan da ateş edilince bir kısım halk çatışmaya katıldı ... Tahrikçiler, makineli ve susturucu takılmış tüfeklerle polisi ve halkı taradılar." Tuhaf ve fazlasıyla yanlı bir haber olduğu dikkat çekiyor. Tahrikçiler, makineli ve susturucu takılmış silahlarla polisi ve halkı tarıyorlar ama yine de *tahrikçiler*in dışında kimse ölmüyor!

Politika, olayı manşetinden veriyor; ama daha haberci mantığıyla: *Ümraniye Savaş Alanına Döndü: Gecekondu Yıkımında Olay Çıktı 5 Kişi Öldü (3 Eylül 1977). Son Saat*'in (3 Eylül 1977) manşeti ise şöyle: *Ümraniye'de Gecekondu Halkı Polisle Çatıştı: Beş Ölü, 53 Yaralı Var. Günaydın*'ın (3 Ey-

lül 1977) haberi de pek farklı değil: *Öğrencilerin Kışkırttığı Gecekondu Halkı Polisle Çarpıştı, 5 Kişi Öldü, 50 Yaralı Var.* Üç gazetenin haberinde dikkat çeken bilgi ise "halkın, polisle çatıştığının" söylenmesidir. *Türkiye* (3 Eylül 1977) gazetesi, yıkıma direnenlerin sayısına ilişkin olarak yaklaşık on bin kişi oldukları bilgisini aktarıyor.

Sıradışı mahallenin maruz kaldığı sıradışı *muamele,* izleyen günlerde yine bir dizi habere konu olmaya devam ediyor. Nitekim *Cumhuriyet* (4 Eylül 1977), başka yerlerde sığınabilecekleri evleri olmadığı için çaresizlik içinde mahallede yıkıntıların çevresinde bekleyen beş bin kişi bulunduğu bilgisini aktarırken, *Milliyet* (4 Eylül 1977), ilk sayfasından "Aytekin Kotil başkanlığında bir CHP heyetinin, yıkım sonrasında mahallede incelemelerde bulunduğu" bilgisine ve yıkıntılar arasında şaşkınlık içindeki yetkililerin görüntülerine yer vermektedir.

Aynı gün yayımlanan diğer bazı gazetelerde politikacıların konuya ilişkin demeçleri yer alıyor. Başbakan Demirel'in demeci, neredeyse hayatının her döneminde kullandığı aynı sıradan cümle oluyor: "*Ümraniye Olayları Elem Vericidir* (*Günaydın,* 4 Eylül 1977). Buna karşılık Ecevit'in demeci de muhalif tavrın önemli bir malzemesi olma işlevini görüyor: "*Ecevit: 1 Mayıs'tan sonra Ümraniye Olayı Cephenin İkinci Yüz Karasıdır*" (*Politika,* 4 Eylül 1977). Başka bir gazetede ise sıradışı mahallenin hükümetin öncelikleri arasında girdiğini *Bakanlar Kurulu Ümraniye Olaylarını Görüştü* başlıklı haberinden okuyoruz (*Son Havadis,* 4 Eylül 1977).

Yıkımdan üç gün sonra da 1 Mayıs Mahallesi yine gazetelerin ilk sayfasında yer almaya devam ediyor. *Politika (5 Eylül 1977)* gazetesine göre; *Ümraniye Örnek Mahallesi Şimdi Deprem Yeri Gibi;* çünkü her taraf yıkılmış durumda. Ama aynı zamanda yıkılan konutların yapımına da başlanmış. Bir taraftan da yapım çalışmaları sürüyor. *Milliyet (5 Eylül 1977)* bununla ilgili haberi kamunun rolü açısından oldukça dikkat çekici: "Yıkılan gecekondular, sahiplerince onarılmaya başlandı. Ümraniye Karakolu yetkilileri, onarıma müdahale etmediklerini, çünkü belediyeden böyle bir istek gelmediğini belirttiler."

Bu arada yıkım olayına ilişkin yapılan yorumların da devam ettiği gözleniyor. MİSK (Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu) Genel Başkanı Ömer Faruk Akıncı; "Bir avuç satılmış komünist halk ihtilali provası yapmıştır," derken (*Son Havadis,* 5 Eylül 1977); *Hergün* (6 Eylül 1977) gazetesi, o dönemde Ülkü Ocakları Genel Başkanı olan Muhsin Yazıcıoğlu'nun, "Gecekondu yıkımları birer sosyal cinayettir," şeklindeki diğer örneklerinden farklılaşan değerlendirmesini manşetine taşır. *Tercüman* (6 Eylül 1977) gazetesi ise yıkım sonrası mahalledeki isim değişikliğine –*1 Mayıs* ismine– dikkat çeker.

Adı, 1 Mayıs Mahallesi'ndeki yıkıma karşı direnişle özdeşleşen Hasan Kızılkaya'nın cenaze töreniyle ilgili haberlerin neredeyse tüm gazetelerde yer aldığı gözleniyor. Gösteriye katılanların kalabalık oluşu ve olayın yarattığı etkinin büyüklüğü nedeniyle sözü edilen cenaze töreniyle ilgili haber ve fotoğrafların geniş şekilde işlendiği gözleniyor. *Milliyet* (6 Eylül 1977) *Yıkım Olaylarında Ölen Genç Edebiyatçılar Derneği Genel Sekreteri Hasan Kızılkaya'nın Cenazesi Kaldırıldı* şeklinde haberi aktarırken, gazetelerin bir kısmında politik nitelikli değerlendirmelerin ağırlıklı olarak yer aldığı gözleniyor. *Ayrıntılı Haber* (5 Eylül 1977) "Ümraniye'de ölen solcu genç için tören yapıldı. Arkadaşları yumruklarını kaldırarak uğurladılar" şeklinde yer alırken *Günaydın* (5 Eylül 1977) *Gecekondu Yıkımı Sırasında Ölen Genç İçin Aşırı Sol Büyük Tören Yaptı* başlığını kullanıyor. *Türkiye* (6 Eylül 1977) gazetesi de "Ümraniye Hadisesini Protesto Eden Solcu Talebeler Milliyetçi Gençlere Saldırdı" şeklinde olayın başka bir yönüne dikkat çekiyor.

İzleyen günlerde gazetelerin yine ilk sayfalarından haber ve yorumları aktarmaya devam ettikleri gözleniyor. Artık bu büyük toplumsal olayın sonuçlarıyla ilgili bilgilerin daha açıklık kazandığı bu haberler üzerinden izlenebiliyor. *Son Havadis*, (7 Eylül 1977) *Ümraniye Olaylarında Ölenlerin Sayısı Altıya Yükseldi* başlığını atarken, "Ümraniye hadisesi ile ilgili tevkif edilenlerin sayısının 42'yi bulduğunu" *Türkiye* (7 Eylül 1977) gazetesinde okuyoruz. *Milliyet* (8 Eylül 1977) gazetesi "Yıkım sırasındaki olaylarla ilgili yapılan soruşturma sonucunda 39 kişi tutuklandığı" bilgisini aktarıyor.

2 Eylül günü meydana gelen olaylarda öldürülen kişilerin kimliklerine ilişkin en açık bilgilerden biri *Cumhuriyet* (7 Eylül 1977) gazetesinde yer alıyor. Buna göre "Yıkım olayında ölenlerin kimliklerine ilişkin bilgiler şöyledir: Hüseyin Çaparoğlu, 23 yaşında Malatyalı, İsmail Poyraz 29 yaşında Tuncelili, Cuma Gül 33 yaşında Gaziantepli, Hasan Kızılkaya 23 yaşında Antalyalı, Musa Çarpar, 44 yaşında (nereli olduğu belirtilmemiş), Hüseyin Arslan 29 yaşında Tuncelili." *Tercüman* (28 Eylül 1977) gazetesi de yıkım bilançosunu ilerleyen günlerde şöyle aktarıyor: "203 kişi gözaltına alınmış, 173 kişi hakkında dava açılmış, 45 kişi tutuklanmış, 5 kişi hakkında müebbet hapis istenmiş (Aziz Büyükçolak, Yaşar Tuğcu, Şevket Bölüm, Kalender Turan ve Beytullah Özilhan). Suçlama nedenleri ise; görevli memura mukavemet, görevli memuru öldürmeye teşebbüs, faili belirsiz şekilde adam öldürmeye kastetmek, cürüm delillerini yok etmek, 6136 sayılı yasaya muhalefet etmek."

Bu arada gazetelerin köşe yazarları da önemli saydıkları bu toplumsal olay hakkındaki değerlendirme ve görüşlerini gazetelerindeki köşelerinde dile getiriyorlar. Bunlar içerisinde Orhan Apaydın'ın *Ümraniye Olayı* (*Cumhuriyet*,

5 Eylül 1977), Taha Akyol'un *Gecekondu Bir Sembol* (*Hergün*, 5 Eylül 1977), Uğur Mumcu'nun "*Ümraniye ve Yeniköy*" (*Cumhuriyet*, 5 Eylül 1977) ve yine Orhan *Apaydın'ının "Ümraniye ve Kalender"* (*Cumhuriyet*, 11 Eylül 1977) başlıklı yazıları dikkat çekiyor.

Böylece 1 Mayıs Mahallesi'nin basında çok yoğun olarak yer aldığı 1977 yılı Eylül ayı geride kalmış oluyor. Mahallenin yine aynı şekilde ve belki de biraz daha eleştirel biçimde basının gündemine girdiği ve politik kimliğinin hedef haline geldiği ikinci dönem Mart/Nisan 1978'dir. Bunun nedeni, kurucuların ve halkın *provokasyon* olarak nitelediği beş işçinin öldürülmesi olayıdır. Mahallelilerin de "cinayet" olarak tanımladığı bu olayın ele alınış ve haber yapılış biçiminin, daha çok dışlamaya yönelik özellikler taşıdığı ve mahalleyi hedef gösterme tutumunun etkili olduğu gözleniyor.

Tercüman (19 Mart 1978) gazetesi olayı şöyle aktarıyor: "Halk mahkemesinde yargılandıktan sonra beş işçi işkence ile öldürüldü. Kurtarılmış bölge ilan edilen Ümraniye'de Ükücü işçilerin başları taşla ezildi, tenasül uzuvları kesildi, gözleri oyuldu, bıçaklandı. Beş işçi daha sonra beyinlerine kurşun sıkılarak çalılıkların arasına atıldı." Mahallede öldürülen ve "... tamamı işçi olan Ömer Bayraktar, Cevat Koca, Sinan Koca, Selim Ulug, Behri Bilgin" (*Hürriyet*, 20 Mart 1978) adlı işçilerin öldürülmelerinden sonraki gelişmeleri *Milliyet* (20 Mart 1978) gazetesi şu haberle aktarıyor: "Dün, 1 Mayıs Mahallesi'ndeki operasyonda çok sayıda polis ve jandarma katıldı. Polisin arama yaptığı çukurda bir kutu mermi ve fünye bulundu. Polisler, Ümraniye'de yaklaşık 3.000 gecekondu ve yapıyı didik didik aradı ... Beş işçinin ölümüyle ilgili 80 kişi gözaltına alındı." İzleyen günlerde olaylardan hareketle yapılan yayınlar, güvenlik kuvvetlerine yapılan çağrı gibidir: *Ümraniye'de Dün De Bir Karı Kocanın Öldürüldüğü İhbar Edildi (Hürriyet*, 21 Mart 1978); *Beş Ülkücü İşçi 200 Kişilik Halk Mahkemesinde Yargılandı (Tercüman*, 21 Mart 1978); *İdam Mangası Yakalandı: İçişleri Bakanı, Ümraniye Sanığı Beş Kişinin Suçlarını İtiraf Ettiklerini Söyledi* (*Hürriyet*, 22 Mart 1978); *1 Mayıs Mahallesi'ne Gezmeye Giden Karı Kocadan Dört Gündür Haber Yok (Hürriyet*, 23 Mart 1978); *1 Mayıs Mahallesi'nde Hâlâ Devlet Yok* (*Hürriyet*, 24 Mart 1978).

Bu arada sıradışı mahallenin sıradışı sakinlerinin de seslerini duyurmaya çalıştığı, basın toplantısının gazetelerde yer aldığı gözlenmektedir. Gazete haberlerine göre bu toplantıda dile getirilen görüşler şöyle: "1 Mayıs Mahallesi Halkı: Arkadaşlarımızın cinayetle hiçbir ilgileri yoktur. Halk Komitesi olarak seçtiğimiz kişiler, dışarıdan kimseler değil. Onlar da buranın halkıdır ... Eğer komiteler olmasaydı kavga çıkardı aramızda. Komiteleri oluşturan kişiler, halkın yardımına koşan, halkın dertlerini içlerinde hisseden kişiler-

dir. İşinden kovulanlara, parasız kalanlara yardım ederler ... Seçtiğimiz Halk Komitesi parasız olarak hiçbir maddi karşılık beklemeden sorunlarımızın çözümlenmesine yardımcı olmaktadır. Gerekirse fiilen gecekondu yapımında çalışmaktadırlar" (*Milliyet*, 24 Mart 1978).

Aynı basın toplantısı *Cumhuriyet* (24 Mart 1978), gazetesinde *1 Mayıs Mahallesi Kurtarılmış Bölge Değil, Mahrumiyet Bölgesidir; Tercüman* (24 Mart 1978) gazetesinde ise *1 Mayıs Mahallesi'nde Güdümlü Basın Toplantısı: Beş İşçinin Öldürülmesiyle İlgimiz Yok. Komite Üyeleri Tavuk Bile Kesemez* şeklinde aktarılmaktadır.

Bu haberlerin yapıldığı dönemde siyasal koşullar 1977'ye göre bir ölçüde değişmiştir. Artık, II. MC (41.) Hükümeti yerine, Ecevit (42.) Hükümeti işbaşındadır. Başbakan olarak Ecevit'in açıklaması basının çağrılarına ve mahalle halkına mesaj gibidir: "Kurtarılmış bölge safsatası önlenecektir. Ümraniye'ye, devlet girmiştir ve girecektir, ama yalnızca jandarma ve polis olarak değil, devletin yardımcı eli olarak da girecektir" (*Milliyet*, 25 Mart 1978). Nitekim izleyen günlerde bu durumu doğrulayan haberler de basında yerini bulacaktır. Örneğin, *Tercüman*'da (5 Nisan 1978) "Kurtarılmış bölge halkı, validen su ve yol istedi. Hüseyin Canpolat, Şevket Kiraz, Halim Aydın ve Sabiha Özkılıç'tan oluşan bir heyet Vali İhsan Tekin'i ziyaret ederek en önemli ihtiyaçları olan su ve yol istediler. İstanbul Valisi sorunların kısa sürede çözüleceğine dair söz verdi" şeklindeki haber, sistemle mahalle arasındaki bağların kurulmakta olduğunu gösteriyor. Gerçi ilerleyen dönemde *1 Mayıs Mahallesi'nde İkinci Kez Yıkım Yapıldı* (*Aydınlık*, 20 Temmuz 1978) haberleri yine basında yer alacaktır ama artık mahalle kendisine yeni bir yol belirlemiş gibi gözükmektedir.

Bu süreçte okulları, kooperatifi, ulaşımı, suyu, sağlık ocağı sorunları *ilgililerin* gündemine daha çok girecek, mahalle hızla yasal kimlik edinmeye doğru yol alacaktır. Hatta ana muhalefet partisi lideri Süleyman Demirel, *İktidara Geldikleri Takdirde İki Katlı Gecekondu Vaat Etti* (*Aydınlık*, 11 Ekim 1979) başlıklı haberlerini okuyan mahalleliler, bir şaşkınlık dahi geçireceklerdir. Ama "o halde niçin bizim tek katlı evlerimizi yıktınız" ve "on yitik hayat neden" soruları yanıtsız kalacaktır...

* * *

1 Mayıs Mahallesi'ne ilişkin burada yer verilen bilgi/veriler iki temel noktada geleneksel yargıların dışında düşünmemizi gerektirmektedir.

Birincisi, 1 Mayıs Mahallesi sınıfsal/mesleksel yapısı, kültürel değerleri, toplumsal dayanışma mekanizmalarıyla da diğer gecekondu bölgelerinin

toplumsal yapısından belirgin bir şekilde farklılaşan bir örnektir. İkincisi, gecekondu bölgesi olmakla birlikte, konut kalitesi, caddelerin ve sokakların genişliği, konutların bahçe içinde yapılması, yeşil alan oluşturma kaygısı, konuta düşen kişi sayısı gibi bir dizi özelliği yönünden de diğer gecekondu bölgelerinden farklı bir yerleşimdir.

Bu farklılaşmayı doğuran nedenlerin en başında mahallenin, kuruluşu sürecinde de etkili bir yönlendirici dinamik olan politik kimliği gelir.

Bu yönüyle baktığımızda 1 Mayıs Mahallesi deneyimi, Türkiye'nin gecekondulaşma tarihinde özgün bir deneyimdir. Buradan çıkan sonuç bu özgün deneyimin kent tarihinde kalıcı hale gelmesini sağlamak olabilir. Bu anlamda 1 Mayıs Mahallesi'nde en azından küçük bir bölgede geleneksel konut dokusunun korunduğu bir tür gecekondu müzesi olumlu bir girişim olacaktır.

Bu durum sosyal bilimsel açıdan düşündüğümüzde başka bir gerçeği de hatırlatır. Toplumsal hareketler tekrarlanamaz. Her olay bir ölçüde içinde doğup geliştiği şartların ürünüdür. Bu nedenle bugünün bakış açısıyla 1 Mayıs Mahallesi'ni yargılamak da, aynı örneği yeniden tekrarlamaya çalışmak da bilimsel bir tutum olamaz.

"Küçük Moskova": *Yetmişli Yıllarda Tuzluçayır*

YELDA YÜREKLİ

Tuzluçayır, Ankara'nın Mamak İlçesi'nin bir mahallesidir. Kent merkezinin uzağında değilse de çeperinde yer alır. Coğrafi olarak Ankara'nın birçok semtine yakın olsa da toplumsal bellekte hayli uzak, hatta asla gidilmemesi, önünden bile geçilmemesi gereken bir yer olarak kodlanagelmiştir.

Gezi Direnişi sürecinde Tuzluçayır Anadolu Lisesi'ne asılan bir afiş (Kaynak: Yelda Yürekli Arşivi).

Tuzluçayır'a yönelik iki türlü algılama biçimi var: Birincisi, başta devlet olmak üzere Aleviler ve solcuların karşısında yer alan herkes için Tuzluçayır -yine iktidarın ürettiği kavramlar üzerinden konuşursak-*varoş, mimli, tehlikeli* bir mahalle; yani toplumsal *huzuru* bozabilecek her türlü şeyi bünyesinde barındıran bir mahalle. Öte yandan, bir diğer kesim için, bir *kurtarılmış* bölge; bu haliyle de sol mücadele tarihinde önemli bir yere sahip; toplumda yaşanan haksızlıklara, adaletsizliklere –bugün bu sesler cılız bile olsa– sessiz kalamayan bir mahalle. Yani Ankara'nın Küçük Moskova'sı.

Bu yazı, *Tuzluçayır*'ın *Küçük Moskova*laşma sürecini anlatıyor; bunun için ellili yıllara kadar gitmemiz gerekecek. Nitekim bu yıllar, Türkiye'de, köyden kente olan göçün de başlangıç yıllarıdır ki toplumun kırsal alanda yaşayan her kesimi gibi Aleviler de bu göç dalgası içerisinde yer alacaklardır. Göç-

lerin yoğunluğu, gecekondulaşmayı da beraberinde getirir. O günün koşullarında, konut gereksinimine cevap veremeyen kentlerin çeperlerinde *gecekondu mahalleleri*, hatta *gecekondu ilçeleri* oluşmaya başlar. Ankara'nın en büyük ilçelerinden biri olan *Mamak* da bu tarihlerden sonra bir gecekondu bölgesi haline gelmeye başlayacaktır.

Köylerinden çeşitli nedenlerle göç eden insanları kentlerde yeni sıkıntılar beklese de hemşerilik ve/ya akrabalık ilişkileri bu sıkıntıların bir şekilde aşılabilmesinde büyük oranda etkili olur. Hemşerilik, akrabalık ilişkilerinin hiç de azımsanamayacak teşviki ve desteğiyle yapılan göçler sonucu kentlerde aynı yerden göç etmiş insanların oluşturdukları yeni mahalleler, semtler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aleviler de göç ettikleri yerlerde yeni Alevi mahalleri meydana getirmişlerdir.

İlk kuşak *gecekondu* sahiplerinin yapmış oldukları yapılar –adı üzerinde– *bir gecede* yapılan, *kondurulan*, yapılardır. Sivas'ın, Çorum'un, Gümüşhane'nin... köylerinden gelip Tuzluçayır gibi mahallelere yerleşenler, kırdaki yaşam biçimlerini, elleriyle inşa ettikleri bu yaşam alanlarına da taşımışlardır. Nitekim o dönemlerin gecekondu mahalleleri bağlığı, bahçeliği olan, çeşitli kümes hayvanlarının yetiştirildiği, çeşmelerinden mahalleli kadınların evlerine su taşıdığı, herkesin birbirini tanıdığı mahalleler şeklinde hatırlanırlar. Bu nedenle, hem memleketleri ile bağlarını büyük oranda koparmamış hem de kırdaki yaşam biçimini büyük oranda kentlere taşımış olan bu insanlar, bir anlamda, (kır ile kentin) *ara*(sın)*da kalmışlığın yüzleriy*diler ki, bu üretim ve tüketim ilişkileri açısından bu insanların ne köylü ne de kentli olarak tanımlanabilmesinin de önündeki en büyük engeldi.

O zamanın koşullarında, kent merkezinin çeperindeki boş arazilere kurulan gecekondu mahalleleri elektriğin, suyun, yolun bile olmadığı; yapılaşma açısından köyden daha kötü yerler olarak anlatılıyor. Mahallenin kuruluşundan bu yana Tuzluçayır'da yaşayan *Cemal* (1932), mahallenin durumu için "köyden daha kötüydü" diyor:

> İlk Yenidoğan'a geldim. Tuzluçayır'a sonradan, 1954'te. Tuzluçayır bomboş: Çalı, çeper, dere, tepe, taşlık, kayalık, hep üzüm bağları, ağaçlar dolu, karış, kuruş bir yerdi. Şimdi onu aklına getirdiğin zaman, bura da mı böyle olurmuş, diyon. Meydana gelecek bir şekli yoktu. Köyden daha kötüydü, köy daha düzenliydi. Ama çok zaman sürmedi. Zamanla 60 İhtilali oldu, 60 İhtilali'nden sonra değişti. Üst tarafı çöplüğüdü, oranın kokusundan buralarda durulmuyodu. Zaten gecekondularda iki yüz kişi anca vardı; odacı, kapıcı...[Mahallelinin çoğu devlet dairelerine odacı, ka-

pıcı, bir kısmı PTT'ye memur olarak giriyor] Elektrik, su yoktu. Gaz lambası yanıyodu. Sonra buralarda elektrik nerde, su nerde? Gediyoduk aşağıda çeşmelerden, taa Mamak'tan ağaçla omzumuza takıyoduk, onunla iki üç kova, beş kova su getiriyoduk, öyle idare ediyoduk. 60'larda geldi elektrik, su.

Göçtükleri kentlerde insanlar, başka birtakım zorluklarla da karşılaşmışlardır. Geldikleri yerlerde yaşayacakları bir mekân bulamamışlar; deyim yerinde ise o mekânı dişleriyle tırnaklarıyla inşa etmek zorunda kalmışlar; ardından, inşa ettikleri bu mekânı, yaşam alanını, korumanın ve ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirebilmenin mücadelesini vermişlerdir. Bu mücadeleler her zaman öyle kolay olmamış, çoğu zaman kan dökülmüş; insanlar canları pahasına mahallelerini, semtlerini savunmuşlardır. O yıllarda, kentlerde – asgari koşullarda bir yaşam alanı sağlaması dışında– her türlü imkândan yoksun olan bu mahallelerde yaşayan insanların altyapı, ulaşım, eğitim, sağlık gibi çeşitli hizmetlerin getirilmesi için sürdürdükleri mücadele, aynı zamanda, politik bir mücadele olarak tezahür eder.

1970'ler, Türkiye'nin en çalkantılı yıllarıdır ve aynı tarihsel kesitte sosyalist muhalefetin yükselişi, sadece sendikal örgütlenme ile fabrikalarda ya da öğrenci örgütlenmeleriyle üniversitelerde değil, aynı zamanda yoksul gecekondu semtlerinde de büyük bir hız kazanmıştır. Çeşitli sol örgütlerce *kurtarılmış bölge* ilan edilen gecekondu semtlerinin, aynı zamanda sosyalist değerlerin, eşitlikçi-özgürlükçü, işçiden-emekçiden yana, yoksuldan yana bir düzenin mikro ölçekte uygulama alanları olduğunu da söylemek mümkündür. Bu mahallelerde yapılan kamulaştırmalar ve halka arsa dağıtımı, gecekonduların yapımına destek verilmesi ve dinci-gerici, faşist saldırılara karşı mahalleleri koruma bunlara örnek olarak verilebilir.

Tuzluçayır Mahallesi 1970'li yılların ortalarına kadar göç almaya devam etmiştir. Mahallenin yine 1970'li yıllarda hızlı bir şekilde politize olmaya başladığı görülür ki, aynı dönemde Türkiye de benzer bir süreçten geçmektedir. Bir başka ifadeyle, Tuzluçayır'ın politize olduğu bu yıllar, Cumhuriyet tarihinin belki de en çalkantılı yıllarına rastlamaktadır. Şükrü Aslan'ın bu çalışma içerisinde de yer alan *1 Mayıs Mahallesi* ile ilgili çalışmasında yer aldığı gibi *çalkantı* kavramı, tüm toplumsal kesimlerin örgütlülük ve eylemlilik yönündeki hareketliliğini anlatmaktadır. O dönemler toplumun önemli bir kısmı, ekonomik ve politik talepler doğrultusunda, kitlesel nitelikli mücadelelerin içerisinde yer alıyorlardı. İktidarı oluşturan rakip partiler de bu mücadelenin aktif taraftarları durumundaydılar. Hal böyle olunca, hükümetteki parti-

lerin dolaylı desteklediği toplumsal kesimleri temsil eden gruplar sokaklarda daha fazla ve daha rahat boy göstermekteydiler. Gecekondu mahalleleri de dönemin genel havasının etkisi altındadır.

1970'li yıllarda gecekondu mahalleri sadece yoksulluğun değil, buna karşı direnişin de simgesi haline gelmişlerdir. Bu süreçte en büyük desteği de sosyalistlerden görmüşlerdir. Kaldı ki bu sosyalistler, onlara yabancı değil; aksine ya çocukları ya da çocuklarının arkadaşları, dostlarıydı. Yani sonuçta bu insanlar göç ettikleri kentlerde kapalı kapılar ardında, kendi kabuklarına çekilmiş bir şekilde yaşamıyorlardı: Çocukları büyüyor, üniversitelere gidiyor, orada yeni fikirler öğreniyorlar ve bunları kendi mahallelerinde mücadele vererek yaşama geçirmeye çalışıyorlardı. Dahası, ülkede her şeyin hızlı geliştiği, okullarda, fabrikalarda, sokakta hemen hemen herkesin bir şekilde politize olduğu bir ortam vardı ve yoksul gecekondu semtleri de bu ortamdan etkilenmişlerdi; çünkü bu durum onlar için farklı bir düzen kurma mücadelesinin de ötesinde, bir *şehirde tutunma mücadelesi*, bir *yaşam mücadelesi* halini de almıştı. Şükrü Aslan da çalışmasında yoksulluk sorununun çözümünü, sorunu yaratanlardan beklemenin gerçekçi olmadığı üzerinde durmaktadır. Aslan'a göre, sistemin bu sorunu çözmeye dönük girişimleri, hem geçici sonuçlar doğurmakta hem de yeni sorunlar yaratmaktadır. Asıl çözüm, yoksullaştırılan kitlelerin örgütlenmeleri ve mücadeleleriyle olanaklıdır. Bu mücadele araçları meşru ve yasal zeminlerden, çelişkilerin derinliğine bağlı olarak yasadışılığa ve meşru zeminin dışına kayma eğilimine dek çeşitlilik göstermektedir. Bu, bir bakıma kaçınılmazdır.

Tuzluçayır'ın politizasyonunun, politikleşme sürecinin, yetmişli yıllarda mahallede yaşanan bazı olaylar karşısında mahallenin verdiği tepkiler ve bu tepkilere karşı yapılan müdahaleler sonucunda gerçekleştiği söylenebilir. Bu olaylardan ilki Ali Haydar Türkmen'in öldürülmesidir. Veli Bayrak, *Sendika* (25 Ekim 2013) adlı internet sitesinde yayımlanan *Tuzluçayır: Küçük Moskova*! adlı yazısında Türkmen'in öldürülmesini "Tuzluçayır'ın ilk devrimci kaybı olarak" anar. Bayrak, yazısına şöyle devam eder: "Ali Haydar Türkmen 1977 yılında 15-16 Haziran tarihleri arasında henüz 17 yaşında iken duvarlara yazı yazan arkadaşlarına gözcülük yaparken polis tarafından vurularak öldürülmüştür ... [Türkmen'in] cenazesi on binlerce insanın katılımıyla Tuzluçayır meydanından kaldırılırken baba Niyazi Türkmen'in, 'Bir Ali Haydar gitti bin Ali Haydarlar geldi. Sizler de benim için birer Ali Haydarsınız' diyerek o günü anımsayan insanlar için hafızalara kazınacak bir konuşma" yapmıştır. Bunun yanı sıra, bu satırların yazarının 2016 yılında yayımlanan *Küçük Moskova: Tuzluçayır* çalışması için 2014 yılında yapılan görüşmelerde

görüşmecilerin, mahallenin muhalif bir mahalle olarak adının duyulmasında, bu mahalleye nüfuz etmekte zorlanan ülkücü ve polislerin mahalleden *Küçük Moskova* olarak bahsettiklerinin ve bunun nedenleri olarak gördükleri çeşitli olayların altını çizdikleri görülmüştür. Türkmen'in katli ve cenaze töreni, elbette, mahallede vuku bulan ilk ve tek olay değildir; diğer örnekleri bir kenara bırakarak Tuzluçayır'ın Küçük Moskova'ya dönüşümüyle devam edelim: Öncelikle, Tuzluçayır Mahallesi, o dönemler, bugün etrafında yer alan (Kartaltepe, Şahintepe ve Misket Mahallesi'nin bir kısmı gibi) mahalleleri de içine alan ve etrafı sağcı muhafazakâr mahallelerle çevrili bir semt konumundadır. O dönemde nüfusunun neredeyse tamamının Alevi olması nedeniyle, bir *Alevi mahallesi* olarak da kodlanır. Bunun yanı sıra sosyalist toplumsal muhalefetin yükselişe geçtiği yetmişli yıllarda, sol ile buluşan Aleviler bu muhalefete önemli bir taban sağlamışlardır. Böylelikle Tuzluçayır Mahallesi *solcu bir Alevi mahallesi* olmuştur. Ayhan Yalçınkaya *Kavimkırım İkliminde Aleviler adlı* çalışmasında bu konuyla ilgili olarak, kendisine yeni bir siyasal dil arayan Alevilerin arayışlarıyla, kendilerine eski-tarihsel, yerli ve kültürel siyasal bir dil arayan sosyalistlerin arayışlarının üst üste binmiş olduğu üzerinde durur. Şöyle ki, Alevilerin sözlü kültürü sosyalist harekete gereksinim duyduğu dili sağlamış, aynı şekilde sosyalist hareket de Alevi topluluklara yeni toplumsal koşullar altında var olabilecekleri yeni modern bir sözlükçe sunmayı başarmıştır. Öyle ki, bu bütünleşme nedeniyle Aleviler, yurttaşlık temelinde yaşadıkları sorunlar bir yana, sosyalist harekete yönelik saldırıların da kurbanı haline gelecek ve 12 Eylül Darbesi'nin ünlü düşmanlık formülü olan *3K*'nin başlıca ayaklarından birini oluşturacaktır: *Kürt-Komünist-Kızılbaş!* Tuzluçayır'ı, Tuzluçayır yapan asıl nokta ise mahallenin 12 Eylül öncesi sosyalist harekete yönelik saldırıların hedefi haline gelmesinden kaynaklıdır; çünkü Tuzluçayır, her zaman, saldırıların hedefinde yer almakta ve bulunduğu konum itibarıyla (sağcı muhafazakâr mahallelerin tam ortasında) her zaman saldırılara açık durumdadır. Bu nedenle mahallelinin bu saldırılara karşı sürekli bir savunma refleksi içinde olduğu görülür.

Mahallede yaşayan *Kâmil* (1958 doğumlu), mahallenin o zamanki durumunu ve Tuzluçayır'ın nasıl Tuzluçayır olduğunu şu şekilde anlatmıştır:

> Sınıf bilinci ve örgütlü mücadele bilinci tam değildi; ama gençlik çok iyiydi. Buraya gençler hep ODTÜ'den, Siyasal'dan, hep dışarıdan gelirlerdi. Çünkü burası nerdeyse kurtarılmış bölgeydi. Bir de buranın neredeyse %80'i, %90'ı Aleviydi. Alevi kökenliydi insanlar. Genellikle de Çorum, Sivas, Kayseri ve Yozgatlıydılar. Artı mesela 80 öncesi burada sağcı bir

insan oturursa, buradan sağcıların olduğu mahalleye gidiyordu. Solcular da buraya geliyordu. Böyle takas yolu bile yapıldı. Yani sağcı ile solcu ev değiştirdi. Zaten burası "kurtarılmış bölge" şöyle oldu: 77 Katliamı'ndan sonra, burada bir Cumhuriyet kahvesi vardı, orayı Adalet Partililer kiralamış konuşma yapmak için, seçim konuşması. Biz o zaman müthiş Karaoğlancıydık [Bülent Ecevit] hepimiz. Biz içeri girdik, Ecevit'in bayraklarını astık. Adalet Partililer burayı biz kiraladık, boşaltın dediler. Biz resmen istila etmiştik adamların kiralamış oldukları kahveyi. Bir 20-30 tane genciz, fazla değiliz. Ondan sonra doğal olarak biz çıktık. Adamlar kasete milliyetçi Türkiye diye kayıt yapmışlar, onu dışarıya hoparlörle verdiler. Bunu da biz duyunca isyan ettik, ayaklandık resmen. O gün polisler Tuzluçayır'dan yanılmıyorsam 500 kişiyi götürdüler. Ölen falan olmadı; ama bayağı bi olaylar oldu o gece. Zaten ondan sonra yavaş yavaş Tuzluçayır'ın çıtası yükseldi. Ondan sonra sıkıyönetim ilan edildi zaten. Sıkıyönetim ilan edildikten sonra insanlar burada biraz tedirgin oldu. Nato Caddesi'nin öbür tarafında bir ilkokulu askeriye üs yaptı, karargâh kurdular. Bölge mahalle mahalle bölünmüştü; fakat Abidinpaşa Meslek Lisesi'nden sonrası hep sol görüşlüydü.

Tuzluçayır o dönemlerde *Dev-Yol* çoğunlukta olmak üzere, *Dev-Sol, TH-KP-C Acilciler, Kurtuluş* ve *Apocular* gibi daha birçok örgütlenmenin çalışma yürüttüğü bir mahalle konumundadır. PKK'nın kurucusu Abdullah Öcalan'ın bir süre Tuzluçayır'da yaşamış olduğu söyleniyor. İbrahim Kaypakkaya'nın ailesi Tuzluçayır'da yaşıyor ve daha nice devrimcilerin yolunun geçtiği bir mahalledir Tuzluçayır.

Yetmişli yıllarda *Dev-Yol;* kadın kollarıyla, gençlik kollarıyla sadece Tuzluçayır Mahallesi'nde değil, bölgenin tamamında geniş çaplı çalışmalar yürüten ve büyük oranda destek alan bir örgütlenmedir. Dönemin koşullarında büyük oranda da halka alternatif bir yönetim anlayışı sunmaya çalıştıklarından bahseden ve bu gelenekten gelen Mamak CHP Belediye Meclis Üyesi Yusuf Sağlık, o dönemde, yani 1978'den 12 Eylül Darbesi'ne kadarki süreçte, bölgedeki mahalleler içerisinde çeşitli komiteler kurduklarını ve mahalle içi işleri bu komiteler aracılığıyla yürüttüklerini söylüyor. Ayrıca dönemin koşullarında temel gıda ürünlerinin karaborsada olması nedeniyle halka hem pahalı hem de yetersiz oranda verildiğinden, bu durumun önüne geçmek için mahallede kooperatif kurduklarını anlatıyor ve bu sistemi şu şekilde özetliyor: "Herkes 1 kuruş, 5 kuruş katarak bir tüketim kooperatifi oluşturuyordu. Başka yerlerde, örneğin halka kilosu 50 kuruştan satılan peyniri biz otuz ku-

ruştan veriyorduk." Benzer şekilde, kadın kooperatifleri ve gençlik örgütlenmesi (Dev-Genç) oluşturduklarından, ayrıca o dönemler halkın bunlara ilgisinin ve katılımının yoğun olduğu üzerinde durmuştur.

Mamak'ta 1970'li yıllarda yapılan yerleşimlerde, artık solcuların aktif olarak hem arsa mafyası hem de gecekondu yıkımına gelen devlet güçleri karşısında direndikleri; bunun yanı sıra arsa dağıtımları yaptıkları ve gecekonduların yapımında da çalıştıkları görülür. Dönemin Tuzluçayır'ı, hemşerilerin, akrabaların birbirlerine destek olmak amaçlı aynı yere göç etmesi sonucu oluşmuş bir Alevi mahallesi olsa da; mahallede yaşayan Sünni ve sağcılar da vardır. Dönemin politik ortamı göz önünde bulundurulduğunda mahalle halkının güvenliği açısından sorun yaratacağı düşünülen bu insanların evleri muhafazakâr mahallelerde yaşayan Alevi ailelerle değiştirilmiştir. Bu süreçte Tuzluçayır'ın etrafındaki muhafazakâr mahallelerde yaşayan birçok Alevi'nin evi yakılmış, Aleviler bu mahallelerden taşınmaya zorlanmıştır. Evi yakılan birçok Alevi aile can güvenliği nedeniyle Tuzluçayır'a taşınmıştır. Görülen o ki, yetmişli yıllarda Tuzluçayır, etrafına çizilen keskin sınırlarla bir *öteki* olarak ayrılmış ve sağcı muhafazakâr mahallelerin, devletin kolluk kuvvetlerinin her zaman ilk saldırdığı yer haline gelmiştir.

1980 yılının ortalarında yaşanan *Tuzluçayır Lisesi*'nin işgali olayı, mahalleye yönelik saldırıların ve asker-polis müdahalesinin boyutunu görebilmek açısından iyi bir örnektir; jandarmanın bu olayda okul bahçesine, âdeta bir savaşa girer gibi tankla girerek müdahale etmesi ve lisenin kurşun yağmuruna tutulması, 12 Eylül Darbesi'nin bir provası olarak belleklerde yer etmiştir. "Tuzluçayır, öğrenciler için göğsünü siper eden Menekşe Erbay'ın mahallesidir," diyen Mustafa Karabudak, *Alınteri* internet sitesindeki (14 Temmuz 2014) *Devletin Tuzluçayır Sendromu* adlı yazısında olayın nedenini, 1 Mayıs öncesi ve Denizlerin ölüm yıldönümü yaklaştığı için yapılan gösterilere bir müdahale sonucunda ortaya çıktığı şeklinde anlatıyor. Tuzluçayır Lisesi, o işgalden sonra on beş yıl badana boya yüzü görmemiştir. Cemal Salman'ın, *Evrensel* (15 Eylül 2013) gazetesinde yer alan *Tuzluçayır'da Bir İktidar Klasiği: Bir Taşla Üç Rant!* adlı yazısında da belirtmiş olduğu gibi, lisenin duvarları ibret olsun diye onarılmamıştır. Mahallenin yoksul-emekçi kimliği, Alevi kimliğiyle birleşerek, daha ilk zamanlarından itibaren bölgeye *mimli* bir kayıt düşülmesine sebep olmuştur. Seksen öncesi siyasal ortamında mahalle, hem ağırlıklı Alevi nüfusundan hem de Alevi-Sünni ayırmadan, *sol-devrimci* çizginin kendini ifade edebildiği alan olmasından dolayı, özellikle sağ söylemde *Küçük Moskova* olarak anılmıştır. Şimdi Anadolu Lisesi olan Tuzluçayır Lisesi'nin 1980'deki bir eylem nedeniyle asker ve polis tarafından saatlerce tara-

nan ve delik deşik edilen duvarlarının, 12 Eylül rejimince *ibret olsun* diye yıllarca öylece bırakılmıştır.

Bundan sonra bu mahalleye yapılan bütün saldırılar, bütün müdahaleler *ibret olsun* diye yapılacaktı; çünkü devlet gücünü buralarda uygulayacağı her *ibretlik müdahale* üzerinden yeniden üretecekti. Yani burada mekânsal açıdan sağlanan iktidarın görece özerkliği ve bunun yaratmış olduğu *kurtarılmış bölge* algısı her seferinde yerle bir edilmeye çalışılacaktı. Daha sonra ise kurtarılmış bölge üzerindeki muhalif güçlerin etkinliğini kırmaya çalışan devlet başka ayrımları devreye sokacaktır: *mimli mahalleler, terörist mahalleler...*

İnsanlar 1970'lerde, hem politik hem de ekonomik olarak oldukça güç olan koşullara direnmenin de mücadelesini vermişlerdir. Hayat pahalı ve her şey karaborsadadır. Kışın soğukta günün ilk ışıklarıyla *Mamak Kömür Deposu* önünde başlayan bekleyişin, gecenin geç saatlerine kadar sürdüğü dönemlerdir; sonrasında uzun bekleyişlerin adresi *Mamak Cezaevi* olacaktır. Ekonomik çıkmazın ülkeyi soktuğu darboğaz, yine ve en çok yoksulların canını yakacaktır. Tüm bu zorluklar içerisinde Tuzluçayır'a yönelik faşist saldırılar mahalleliyi geçim derdinin yanı sıra bir de güvenlik sorunun içerisine itmiştir. Kendi güvenliğini kendisi sağlamaya çalışan mahalleli, mahalleye yönelik saldırılara karşı kurulan barikatlar, barikatlarda nöbet tutan gençler... Darbeye adım adım gidilen bir süreçte Tuzluçayır'da bunlar yaşanmıştı. Daha önce üzerinde durduğum bir noktaya tekrar dönecek olursak; o dönemlerde kırdan kente göç etmiş, yoksul, savunmasız, faşist baskılara ve katliamlara maruz kalan mahalleli için *tek yol* devrimcilerle birlikte mücadele etmekti; ama devrimciler için mücadeleyle gidilecek *tek yol devrim*di.

1980 öncesinin Fatsa'sını andırır bir ortam vardır Tuzluçayır'da. Çeşitli örgütlenmelerin eğitim çalışmaları, açık hava sinemaları, karaborsacılığa karşı kurulan kooperatifler, gecekonduların bahçelerinden yükselen şen kahkahalar, mahalleye karşı saldırıları önlemek için barikatlarda nöbet tutan gençler... Aslında 12 Eylül Darbesi bu tabloyu bıçak gibi kesmemiştir. Darbe gelmeden, devrimcilere yönelik operasyonlarla, hapishanelerde sertleşen müdahalelerle darbenin ayak sesleri gelmiştir; herkes bir şeyler olacağı konusunda hemfikirdir; ama ne, işte o belli değildir. Tuzluçayır tıpkı ülkenin tamamı gibi 12 Eylül 1980 sabahına yetmişli yılların müthiş hareketliliğin aksine derin bir sessizlikle uyanmış ve insanlar henüz neyin nasıl olduğunu kavrayamamışken mahalleye müdahale başlamıştır. Mahalle ev ev didik didik aranarak, her evden en az bir iki kişi alınmıştır. İnsanlar o dönemde idamlar, işkenceler, göçler, kayıplardan dolayı büyük acılar yaşadıklarından bahsediyorlar; ancak dayanışma gücümüzü asla kaybetmedik diyorlar. Korku vardı;

fakat birbirimize destek olmaya çalışıyorduk diyorlar. Mamak Cezaevi yakındı, mahallenin kadınları toplanıp gidiyorduk, sürekli kötü haberler geliyordu, çocuklarımızın kanlı çamaşırlarını veriyorlardı, her gidip gelişimiz bizim için bir işkenceydi, ama vazgeçmiyorduk, diye anlatıyorlar o günleri. Yani 12 Eylül Darbesi solu ezmişti, Tuzluçayır'ı yıpratmıştı; ancak büyük oranda Tuzluçayır'ı yıpratanın darbe değil de gecekondudan apartmana dönüşüm olduğundan dem vuruluyor. "Eskiden gecekondularının kapıları açık, birbirine güvenen, yan yana yaşayan, birlikte üretip birlikte paylaşan insanlar gitti, yerlerine iki üç daire sahibi olduktan sonra geçmişi unutan, bugün devrimcilere kapısını açmayan insanlar geldi," deniliyor. Genel görüş bu yönde, ancak o insanlar da bu durumu devrimcilerin geçmiştekilerden farklı olmasından yakınarak açıklıyorlar.

Kentsel dönüşüm ve apartmanlaşma ile birlikte mahallenin nüfusunda da önemli ölçüde bir artış meydana gelecektir. İnsanlar eskisi gibi birbirilerini yakından tanıma fırsatı bulamamaya, toplumda yaratılan korku ve güvensizlik de buna eklenince herkes evine kapanmaya başlayacaktır. Bununla birlikte, cezaevlerinden çıktıktan sonra bir şekilde mahalleye dönen devrimciler, eskinin siyasî çalışma yürütme koşullarını ne toplumda ne de mahallede bulabilirler. Seksen öncesi toplumsal, siyasal ve ekonomik bunalımını aşmanın yükü yine yoksul halka yükleniyor. Sonrasında ise insanlara sadece yaşama telaşı kalıyor.

Seksen öncesi, çevresindeki mahallelerin büyük bir kısmını da içine alan bir semt olan Tuzluçayır, bugün otuz üç sokaklı bir mahallenin adıdır. Mahallede Kemalist bir siyasî görüş hâkimdir. Bu durum *Gezi Direnişi* sırasındaki eylemlerde de göze çarpmaktaydı: Yolağzında toplanan, ellerinde Atatürklü Türk bayrakları olan grupların *Mustafa Kemal'in Askerleriyiz* sloganını tercih ettikleri görülmekteydi. Ayrıca, mahallede, HDP'lilere ve Kürtlere yönelik giderek artan bir ayrımcı tutumdan dahi bahsetmek mümkün. Bununla birlikte mahallede çalışma yürüten siyasî gruplara yaklaşımın da çok iyi olduğu söylenemez. Mahallenin yaşlılarının, günümüz gençlerini *devrimci* olarak görmemeleri ve eskinin gençleriyle (kendileriyle) kıyaslandıklarında bugün kolay devrimcilik yapıldığını düşünmeleri, mahallenin politik gruplara mesafeli davranmasının sebeplerinden biridir. Bunun yanı sıra, politik gruplara mesafeli bu kesimin aynı zamanda mahallenin apolitik gençlerinden de rahatsız oluğunun altını çizmek gerekiyor. Bu gençler parklarda bahçelerde alkol, uyuşturucu kullanıyor, sokaklarda köpek gezdiriyor hem kendilerine hem de mahalleliye zarar veriyorlar, düşüncesi hâkim. Ayrıca, yine aynı Kemalist kesimin politik grupların mahallede yapmaya devam ettikleri yazıla-

malardan, çalışmalardan ve eylemlerden de rahatsız olduğunu not etmek gerekiyor. Özellikle Cami-Cemevi eylemleri boyunca mahallenin maruz kaldığı müdahaleler, *Lice Eylemleri*'nden sonra mahalleye bir ay otobüs verilmemesi gibi olayların mahalleliye büyük ölçüde zarar verdiği düşüncesindeler.

Ülkede iktidarın Alevilere yönelik sert söylemleri, solculara ve/ya Kürt halkına yönelik yapılan baskılar artıkça, bu durumun, mahallede bir panik havası yarattığı ve mahallenin bir kesimi tarafından mahallede yapılan her türlü politik çalışmanın Tuzluçayır'ın halen üzerinden atamadığı *terörist mahallesi* algısına su taşıdığı da düşünülüyor.

Aslında görünen o ki Seçil Aslan'ın da *Kent Hakkı Mücadelesine Türkiye'den Bir Örnek: 7 Eylül 2013 Tuzluçayır Direnişi* adlı yazısında üzerinde durduğu gibi Tuzluçayır'ın gecekondu mahallesi kimliği, bugün *varoş* kimliği ile yer değiştirmiştir. Bu nedenle mahalle, dışarıdan önyargılarla yaklaşılan ve tehlikeli olduğu varsayılan bir yerdir. Ancak şunu belirtmekte fayda var ki özellikle Çinçin Mahallesi'nde yapılan kentsel dönüşüm sonucu Mamak bölgesine yoğun bir göç olmuştur ve eskiden Çinçin Mahallesi'nin ortam sağladığı (uyuşturucu, mafya, kadın ticareti gibi) bütün suç unsurları yoğun bir biçimde mekânsal açıdan bu tarafa kaydırılmaya çalışılıyor. Yani yıllardır süregelen bir politika olarak bu tarz mahalleler bu yöntemlerle kriminalize edilmeye ve yalnızlaştırılmaya çalışılıyor. Dolayısıyla bu mahalleler için *güvenlik* hem etrafından izole etmenin bir biçimi (yaratılan güvensizlik algısı ile) hem de mahallenin yıllardır kendi kendine baş etmeye çalıştığı bir iç problem haline getirilmiş oluyor. Nihayetinde ise Tuzluçayır Mahallesi değişmeyen birtakım değerlerle zamana meydan okumaya devam ediyor: Burada hâlâ insanlar bir şeyler için bir araya gelebiliyorlar, sokağa çıkabiliyorlar, duvarlara yazılar yazabiliyorlar ve bazen cılız da olsa bu mahalleden toplumda yaşanan haksızlıklara, adaletsizliklere, baskıya, sömürüye karşı sesler yükselmeye devam ediyor.

Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi

HÜSEYİN ÖZEL

1970'ler, özellikle sosyalist düşüncenin ağırlığını koyduğu sendikal eğilim ve hareketler göz önüne alındığında, *Aydınlanmacı* geleneğin, Cumhuriyet'in ilk yılları bir yana bırakılırsa, belki de Türkiye tarihinde en canlı ve etkili olduğu bir döneme karşılık geliyor. Giderek keskinleşen sınıf mücadelesi, tam da altmışlı yılların başarılı uygulamaları olan planlama ve ithal ikamesi stratejilerinin tıkandığı, çokluk dış kaynağa dayalı bu stratejilerin dünyada birikim süreci zora girdikçe daha da ağırlaşan sorunları beraberinde getirdiği, 1974 ve 1978 krizleriyle de doruğa çıkmış görünüyor. Bu yüzden de yetmişli yılların, Türkiye tarihinin en ilginç, belki de en çelişkili dönemlerinden birisi olduğunu söylemek olanaklı. Bunlara bir de Keynescilik ya da *Refah Devleti* (ya da azgelişmiş ülkelerdeki karşılığı *Kalkınmacı Devlet*) anlayışının zora girmesi ile uluslararası para sistemi, yani Bretton Woods Sistemi'nin çöküşü ve nihayet *petrol krizi* ile açığa çıkan dünya ekonomisinin krizinin etkileri eklenirse, Türkiye ekonomisinin ne kadar karmaşık ve çelişkili bir süreçten geçtiğini anlamak daha kolay olabilir.

Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin dinamiklerini ele alırken, kapitalizme içkin olan sınıfsal ilişki ve gerilimlerin yanında, *kalkınma* süreçlerindeki tıkanmanın popülist politikaların sürdürülmesini zorlaştırması ile toplumsal yapı ve hareketler arasındaki etkileşimleri de dikkate almak gerekiyor. Bu bakımdan, bu yazıda birbiriyle ille de uyum içinde olması gerekmeyen bu üç eksen, yani ülke içindeki ekonomik gelişmelerle dış kaynağa bağımlı kalkınma stratejisinin çöküşü, dünya ekonomisinin, bugünden geriye bakıldığında açıkça görünen, nihai olarak neoliberalizme varacak olan ilerleyişi, son olarak da *sınıfsal boyut* ile el ele giden, özellikle 1990'lı yıllar ile 2000'li yılların

başında yoğunlaşan *muhafazakâr kapitalizmin* yükselişini birlikte ele almak galiba en iyisi. Dolayısıyla önce, kısaca, Türkiye'nin 1970'ler boyunca yaşadığı ekonomik güçlüklerin bir özetini vermekle başlamak iyi olacak.

Ekonomik Eğilim ve Zorluklar

Türkiye ekonomisi 1960'lar ve 1970'lerde planlama deneyine giriştiği için, dönemi planlara göre ele almak geleneksel olarak tercih edilen bir yaklaşımdır. Her ne kadar Korkut Boratav *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007* başlıklı eserinde planlı dönemi tekdüze bir biçimde, planlara göre alt dönemlere ayırmanın çok yararlı olmadığını, çünkü 1962-1976 döneminde yalnızca Birinci Beş Yıllık Plan'ın ötekilerden kısmen farklı olduğunu düşünüyor olsa da 1970'ler boyunca uygulanan iki planın aşağı yukarı benzer özelliklere sahip olduğunu söylemek olanaklı. Bu yüzden de burada da iki planı birlikte ele almak çok yanlış görünmüyor. Bu geleneği izleyerek, yetmişleri İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972; bundan böyle kısaca İkinci Plan) ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977; bundan böyle Üçüncü Plan) dönemleri içinde ele almak olanaklı. Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk'ün *Türkiye Ekonomisi* başlıklı kitaplarında da belirttikleri gibi İkinci Plan, birincisine (1963-1967) kıyasla önemli bir yaklaşım farkı barındırmaktadır: Her iki planda da temel ekonomik hedef, hızlı büyüme ve bu sayede istihdamın ve tasarrufların artırılması ile dışa bağımlılığın azaltılması olarak benimsense de ilk planda sektörler arasında *dengeli* bir büyüme tercihi öne çıkarken İkinci Plan, büyümenin temel *motorunun* sanayi sektörü olması gerektiği fikrini benimsemektedir. Her ne kadar büyüme performanslarına bakıldığında iki plan birbirine yakın sonuçlar ortaya çıkarmış olsa da İkinci Plan, kaynak kullanımında sanayi sektörüne öncelik verilmesini, bu sürecin özel sektörün öncülüğünde sürdürülmesini, bunun için de kamu kesiminin ara malları ve yatırım malları üretimine ağırlık vermesini öngörmektedir. Bu plan, ilk planda başlayan, ithal yerine yerli sanayi üretiminin önünü açma stratejisinin devamı niteliğindedir, ancak bu kez, sanayileşmenin ikinci aşaması olan dayanıklı tüketim malları üretimine ağırlık verilecektir. Bunu da sağlayacak olan özel sektör olacağı için, özel sektörün girdi ihtiyacı kamu kesimi tarafından sağlanmalıdır. Burada önemli olan bu sürecin sürdürülmesi olduğundan, etkinlik ve üretim maliyetleri gibi ölçütler dikkate alınmamaktadır. Planın ikinci boyutu, kentleşmenin desteklenmesidir. İlk planın tarımsal yapıları da gözetmesine karşın İkinci Plan, kentleşmenin bir yandan ucuz işgücü sağlama, öte yandan da iç pazarın genişletilmesi ve tüketim ekonomisinin yerleşmesini sağlamayı öncelikli hedef olarak benimsemektedir. Bunun yanında düşük tasarruf ve dolayısıyla düşük yatırımların düşük gelir düzeyine

yol açtığı saptamasıyla tasarrufların daha etkili kullanılarak sanayi üretimine yönelmesini, böylelikle özel sektörün desteklenmesini sağlamak devletin görevi olarak benimsenmiş görünmektedir. Bu bakımdan özel yatırım teşvikleri, vergilendirmenin yatırımları özendirecek biçimde uygulanması, amortisman oranlarının artırılarak girişimcilere ek öz kaynak sağlama gibi özendirici önlemler öngörülmektedir.

Buna karşılık, 12 Mart'ın ardından hazırlanan Üçüncü Plan, önceki planların on beş yıllık gelişme çerçevesini bir yana bırakarak, sanayi üretimi yapısının niteliksel olarak değiştirilmesi hedefini benimseyen bir uzun dönemli kalkınma yaklaşımına odaklanmış görünmektedir. Burada hem iktisadî kalkınmaya yeni bir ivme vermek hem de *Avrupa Ekonomik Topluluğu*'na (AET) üyelik perspektifini gözetme amacı güdülmektedir. AET ile 1970'te imzalanan Katma Protokol, Türkiye'nin 1995'e kadar Gümrük Birliği'ni gerçekleştirmesini öngörmekteydi. Avrupa ile bütünleşmek için uygulanacak uzun dönem stratejisi ile sanayinin yapısını değiştirecek *reform* önerileri de yeniden yapılanma hedefiyle tutarlı görünmektedir. Hızlı büyümenin sağlanması için kamu kesimi öncülüğü hâlâ şarttır; ancak özel sektör daha fazla özendirilmelidir, hatta gelişme hedeflerine ulaşabilmek için kısa dönemde, Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk'ün *Türkiye Ekonomisi* başlıklı çalışmalarında belirttikleri gibi, "iktisadî ve sosyal haklarda ... ciddi ve disiplinli fedakârlıkların benimsenmesi" gerekir. Avrupa ile bütünleşmek için demokratik ve sosyal haklardan vazgeçmek, tasarruf oranının ve büyüme hızını artırmak, sanayi üretiminde aramalar ile yatırım malları üretimine ağırlık vermek önemli hedefler arasında görülmektedir.

Her iki planda da ithal ikamesi stratejisinin benimsendiği görülmektedir. İthalatı kademeli olarak azaltmak için önce dayanıklı tüketim malları üretiminin, sonra da giderek yatırım malları üretiminin özendirilmesi yoluyla sanayileşme sürecinin tamamlanması öngörülmektedir. Bu noktada, bir sanayileşme stratejisi olarak ithal ikamesinin kimi özellikleri ve politika araçlarından söz etmek yararlı olabilir. Öncelikle, bu strateji, yoğun devlet müdahalesini gerektirmektedir; özellikle tüketim mallarında iç pazarın dış rekabetten korunması, ancak sanayinin girdi ihtiyacının karşılanması için de ara mal ve yatırım malları alanında daha gevşek bir koruma gerektiği için korumacılık selektif olmak zorundadır. Yüksek gümrük vergileri ile daha ağırlıklı olarak ithalat kotaları temel politika aracı olarak kullanılır. İkincisi, düşük faiz yoluyla ayrıcalıklı kesimlere ucuz kredi desteği verilir. Üçüncüsü de devlet, ithal ikamesinin sürdürülmesi için gerekli olan dövizi serbest rekabet koşullarına bırakmak yerine, tahsisler yoluyla dağıtımını sıkı bir biçimde kontrol eder. Stratejinin ilerleyen aşamalarında tüketim malları üretimindeki gelişmenin daha sonra ara malları ve yatırım mallarına da yaygınlaşaca-

ğı, nihai olarak da ülke kendi yatırım malları sanayisini geliştireceği gibi bir beklenti söz konusudur. Süreç, tüketim malları, özellikle dayanıklı tüketim malları üretimini başlangıç hedefi olarak aldığından, bu alana verilen ağırlık, aslında ithalat bağımlılığı yüksek olan tüketim kalıplarının yerleşmesine, bu da zaten kıt olan dövizin daha da kıtlaşmasına, üstelik de tüketim harcamalarındaki artışın tasarrufların azalmasına yol açarak yatırımların iç tasarruflara dayanma olasılığının azalmasına yol açmaktadır. Başka deyişle strateji, genellikle ilk aşamada takılıp kalmakta; girdi ihtiyacının sürmesi yüzünden bu alanlarda ithalat bağımlılığının artması ve döviz kıtlığının giderek ağırlaşması söz konusu olmaktadır. Tüketim malları ve ara malları üretiminde kullanılacak teknoloji, yatırım mallarına kıyasla daha standart ve daha az karmaşık olduğundan başlangıç yatırımlarının büyük ölçekli olması gerekmez. Üretilen mallar için pazar sıkıntısı yoktur; bu sektörler kendi dövizini kazanmak zorunda da olmadığından kaynakların (çoğunluk dış kaynak ya da tarım kesiminden aktarılan değerler) bu alanlara yönelmesi beklenen bir durumdur. Ayrıca emek-yoğun nitelikleri ağır basan bu sektörlerde istihdamın artması, genellikle pazarın genişlemesi için gerekli talep artışları, genellikle ithal ikamesiyle el ele giden popülist politikalar ve yüksek ücretlerin geçerli olması sonucunu verecektir. Bu yüzden ilk aşamalarda yüksek büyüme hızları gerçekleşebilir. Ancak yatırım malları üretimine geçiş aşamasında daha karmaşık teknoloji gereksinimi, böyle teknolojiler de yabancı sermaye ihtiyacını artırmaktadır. Bunun yanında, sermaye-yoğun niteliği ağır basan yatırım malları üretimi için gereken başlangıç yatırımları, ölçek ekonomileri yüzünden büyük miktarlarda olmak zorundadır. Bu yüzden, tasarruf açığı ve ithalata bağımlılık yüzünden daha da ağırlaşan döviz kıtlığı, büyüme hızlarının artırılabilmesini engelleyecektir. Bu sorunlar giderek tüketim üzerinde de olumsuz etkide bulunacağından pazarın daralması, bir başka sorundur. Ancak en büyük sorun bu stratejinin ülkenin dövize ve dolayısıyla dış kaynağa bağımlılığını giderek artırması, bu yüzden de genellikle ithal ikamesinin ara malları üretiminin ötesine geçemeden tıkanmasıdır.

Türkiye'de de olup biten, bu senaryodan daha farklı olmadı. Sonuç, Korkut Boratav'ın da *Türkiye Ekonomisi 1908-2007* başlıklı çalışmasında değindiği gibi, ithal ikamesi stratejisinden beklenenin tam tersiydi. Altmışlar ve yetmişler boyunca, gerçekten de dayanıklı tüketim malları üretiminde kayda değer artışlar gerçekleşmiştir. Bunun yanında kamu kesiminin katkısıyla demir-çelik, bakır, alüminyum, petrokimya ve inşaat gibi temel ara mallarda üretim artışlarından söz etmek olanaklıdır. Özel sektörün gereksindiği ucuz girdi ihtiyacı, bu amaçla faaliyet gösteren *Kamu İktisadi Teşebbüsleri* (KİT'ler) tarafından karşılanmış, ancak rekabet ve verimlilik ölçütleri dikkate alınmadığından, ithal ikamesi stratejisinin maliyeti giderek artmıştır. İt-

hal ikamesinin ilerleyen aşamalarında sanayi üretimindeki, özellikle ara ve yatırım malları üretimindeki artışın ithalata bağımlılığı ortadan kaldıracağı, hatta ihracat artışını da beraberinde getireceği için dışa bağımlılığı ortadan kaldıracağı düşünülmekteydi. Ancak ne yazık ki, bu strateji, ekonominin ithalata bağımlılığını artırmıştı. Bunun nedeni, hem dayanıklı tüketim malları sektöründeki hızlı genişlemenin girdi ithalatını artırması hem de yatırım malları üretimindeki artışın ara malları üretimindeki artıştan daha az olmasıdır. Bu yüzden, büyüme her zaman aşırı bir ithal faturası yaratmış; hızlı sanayileşme, yüksek tempolu petrol tüketimi sayesinde sürdürülebilmiştir. Gelişen sanayi sektörünün dış rekabet gücünden yoksun olması yüzünden ihracat büyük ölçüde geleneksel tarım ürünlerinden oluşmaya devam ettiğinden, hızla büyüyen döviz gereksinimi dış kaynakla sürdürülmek zorunda kalınmıştır.

Aslında dış kaynak, hızlı büyüme temposunun temel itici gücü olarak işlev görmüştür denebilir. 1975-1976 yıllarında 1 milyar dolara yaklaşan kısa ve uzun vadeli krediler ile dış yardımların yanı sıra, ikinci önemli döviz kaynağı olan işçi dövizlerinin de 1970'li yıllarda 1 milyar seviyesine geldiği görülmektedir. Buna rağmen dış açığın *Gayri Safi Yurt İçi Hasıla* (GSYİH) içindeki payının 1974-1976 yılları arasında %8'i aştığı görülmektedir. Korkut Boratav'ın da *İktisat Tarihi 1908-2007*'de vurguladığı gibi, genellikle sabit döviz kuru, farklı malların ithalatlarına farklı kurlar uygulama biçimindeki katlı kur uygulamaları, kambiyo kontrolleri ve kotalarla yürütülen dış ticaret bir yandan dış açığın giderek artması, bir yandan da özellikle selektif ithal uygulamalarının yarattığı rant olanaklarının "devlet eliyle bireyleri zenginleştirme" politikasına olanak sağlamasına yol açmıştır.

Kronik dış açıklar, ülkenin uluslararası kuruluşlar ve tabii *Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF)* tarafından devalüasyon ile dış ticaret rejiminin liberalleşmesi baskılarına maruz kalan ülkede ancak 12 Mart 1971'den sonraki askerî yönetim sonucunda grev ve toplu sözleşmelerin askıya alınması ve ücretlerin dondurulması ile bu önlemler uygulanmıştır. Yine de 1970-1975 döneminde Türk lirasının dış değeri düşürülmemiş, 1975-1977 döneminde de mini devalüasyonlar yoluyla dolar 13,70 TL düzeyinden 17,50 düzeyine çıkarılmıştı. 1970-1974 dönemi işçi dövizlerindeki artış ile dış kredilerdeki artış yoluyla dış açıkların kriz yaratması engellenebilmişti. 1974'ten itibaren petrol fiyatlarındaki artışa rağmen ham petrol fiyatlarının Türkiye'de sabit tutulması, dış kaynak açığının *Dövize Çevrilebilir Mevduat* (DÇM) adı verilen pahalı kısa dönem kredileriyle kapanması, seçim ekonomisi uygulamaları, kriz koşullarının giderek ağırlaşması ve 1977'de ekonomik krizin nesnel olarak da kendisini göstermesi sonucunu vermiştir.

Boratav, *İktisat Tarihi 1908-2007*'de ithal ikamesi stratejisinin sürdürül-

mesi için gerekli ikinci koşul olan iç pazarın desteklenmesi de daha çok benimsenen popülist bölüşüm politikaları ile olanaklı görünmektedir saptamasını yapar. İç pazarın büyümesi, önemli bir talep bileşeni olan ücret oranlarının yüksek tutulması ve aslında oldukça ileri denebilecek bir sosyal güvenlik sisteminin kurulması yoluyla ücret dışı güvence ve gelir biçimlerinin yaratılması yoluyla sürdürülebilmektedir. Tarım kesiminde de destekleme alımları ile fiyatların çiftçilerin gelirlerini artıracak biçiminde devlet güdümünde belirlenmesi, özellikle dayanıklı tüketim mallarına yönelik iç talebin canlı tutulabilmesine olanak sağlamıştır. Bu türden popülist *tavizler* aslında, canlı bir demokratik yaşamın yeşermesine olanak sağlamışsa da özellikle kriz koşullarının yaygınlaşması ile sınıf mücadelesinin keskinleştiği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Bütün bunlara rağmen İkinci Plan'da öngörülen büyüme hızına ulaşılmış, ortalama büyüme oranı %7 civarında gerçekleşmiştir. Plan dönemi içinde GSMH içinde tarımın payı düşerken (%27,9'dan 24,6'ya), sanayinin payı pek değişmemiş (%22 civarı), buna karşılık hizmetler sektörünün payı artmıştır (%50,6'dan 53,3'e). Siyasal istikrarsızlık yüzünden öngörülen toprak reformu gerçekleştirilememiş, sanayi için öngörülen ortalama büyüme hızına ulaşılamamış, enflasyon oranı giderek artmış (1968'de %3,2'den 1972'de %18,0), dış ticaret açığı yıldan yıla artarak ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmüştür (dönem başında %65'ten 1972'de %56,6'ya). Üçüncü Plan döneminde büyüme hızı, ilk iki plan dönemi ortalamasının altında kalarak hedeflenen %7,9 oranı yerine %6,5 seviyesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca, yıllık büyüme oranlarında önemli bir dalgalanma gözlenmektedir. Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı yine değişmemiş, tarımın payı %24,1, sanayi sektörünün payı %22,7 olarak gerçekleşmiştir. İmalat sanayisi içinde tüketim mallarının payının %43'e düşmesi öngörüldüğü halde gerçekleşme %49 olmuştur. Hizmetler sektörü yine hedefin üzerinde büyümüş, enflasyon oranı bütün Plan döneminde çift haneli rakamlarda dolaşmış, Petrol krizi ile Kıbrıs müdahalesi sonucunda dış ekonomik ilişkilerde büyük dalgalanmalar yaşanmıştır. Erdinç Tokgöz'ün de *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)* başlıklı çalışmasında da belirttiği gibi, Türkiye, sanayi ve tarıma verdiği sübvansiyon yüzünden petrol ithalatını düşürmemiş, yeterli devalüasyonların yapılmaması ithalatın daha da teşvik edilmesine olanak vermiştir. Bu sonuçlarla, 1977'de krizin patlak vermesi kaçınılmazdır.

Bu dönemde Boratav'ın da vurguladığı gibi, hizmetler sektörünün giderek şişmesi, üretken olmayan etkinliklerin (sanayi yerine ticaret sermayesinin genişlemesi), iki biçimde açıklanabilir: İlk olarak, korumacı dış ticaret rejimi sayesinde giderek yükselen ithal eğilimi sonucunda, ithal mallarından sağlanan yüksek kârların ticaret sermayesine intikal etmesi, ikincisi de, sana-

yi tarımdan açığa çıkan nüfus fazlasını emecek bir istihdam alanı sağlayamadığından marjinal, üretken olmayan alanlarda, kırsal hayatla bağlarını hâlâ koparmamış, tarım kesimi tarafından *sübvanse edilen*, küçük mülkiyet sahibi kesimlerin, çokluk *kendi kendini sömürme* yoluyla giriştikleri verimsiz etkinliklerin yerleşmesi. Bu kesim, aşağıda tartışıldığı gibi, günümüz *muhafazakâr* kapitalizminin dinamiklerini anlamak bakımından da önemli ipuçları sunmaktadır.

Refah Devleti'nin Çöküşü

1970'ler aslında dünyada da kriz koşullarının yaygınlaştığı, ancak öte yandan da yeni bir *dünyanın* kurulmaya başlandığı bir dönem. Bu dönemde, ekonomik yaşama para ve maliye politikalarıyla yön vermek ile kapsamlı bir sosyal güvenlik ağına dayanan, Keynesçi talep yönetim politikalarının merkezinde olduğu, 1960'lardan itibaren sorunları giderek ağırlaşan, *Refah Devleti*'nin çöküşü, deyim yerindeyse, tescillendi. Dönemin uluslararası para sistemi Bretton Woods Sistemi'nin çöküşü ve petrol kriziyle nitelenen ikinci yarısı, aynı zamanda kapitalizmin *sarkacının* sistemsel müdahale konjonktüründen yeniden, 19. yüzyılda başladığı ilk konuma, liberalizm ve *küreselleşme* yönüne doğru hareketi için güç toplamaya başladığı dönem. Türkiye'nin yaşadığı ekonomik zorun ve zorlukların bu salınımdan ayrı ele alınması düşünülemez.

1930'lardaki Büyük Bunalım, piyasaların etkin kaynak dağıtım mekanizmaları olma savı hakkındaki kuşkuların artmasına yol açmıştı. Hükümetler kriz boyunca genellikle çaresizlikten, kimi zaman cesurca olabilen müdahalelere yönelmeye başladılar. İlk müdahale alanlarından birisi, uluslararası ticaretti. 1930'lar boyunca dış ticaret engelleri artırıldı, ticaret hacmi büyük miktarda düştü. Ülkeler döviz krizi ve altın çıkışının önüne geçebilmek için sermaye kontrolleri uygulamaya başladı. Para politikaları, *sorunu komşuna ötele (beggar thy neighbor)* politikasının araçlarına dönüştüler. 1931'de İngiltere'nin revize edilmiş altın standardı sisteminden vazgeçmesi, uluslararası sermaye piyasalarının çöküşünü simgelemektedir. Bu noktadan başlayarak küresel sistem yeni bir kurumsal yapıya doğru evrilmektedir. Merkezî planlama ile yönetilen *sosyalist* ekonomiler bir yana bırakılsa bile bu dönemde sanayileşmiş Batı'da *Refah Devleti* uygulaması varken, öteki pek çok ülkede, biraz da sosyalist planlama modeline bir alternatif olarak, Türkiye'deki *özel sektöre yol gösterici* planlar gibi, *kalkınmacı devlet* modeli yaygınlaşmaya başlamıştır.

Alain Lipietz'in *The Next Transformation* başlıklı makalesinde de belirttiği gibi, küresel krize yönelik olarak önemli maliyetleri olan faşizm dışında-

ki en iyi çözüm, refah devleti, ya da kimi zaman dendiği gibi, "kitlesel üretimi kitlesel tüketimle uyumlu hale getirme" iddiasındaki *Fordist* birikim rejimi idi. Özünde, Keynesçi talep yönetim politikalarıyla sürdürülen tam istihdam ve kapsamlı sosyal güvenlik şemsiyesine dayanan bir *sosyal sözleşme* niteliğindeki bu düzenleme, Ethan B. Kapstein'in de *Workers and the World Economy*'de vurguladığı gibi, her şeyden önce, sınıflar arasındaki gerilim ve mücadele ile ve sisteme olan muhalefetin daha *barışçıl* yöntemlerle ya da *rüşvetlerle* önlenebildiği bir *ekonomik* çözümdü. Yine de bu çözümün de çelişkili yönleri bulunmaktaydı. Özellikle *birikim* ve *meşruiyet* işlevleri arasındaki çelişki, refah devletini zorlayan en büyük sorundu. James O'Connor (*The Fiscal Crisis of the State*, 1973), Alan Wolfe (*The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, 1977) ve Claus Offe (*Contradictions of the Welfare State*, 1984) gibi bir dizi yazar tarafından belirtildiği gibi, kapitalist devletin yerine getirmek durumunda olduğu iki işlevi, yani, *meşrulaştırma* ile *birikim* işlevleri arasında bir çelişki olduğu söylenebilir. Bu çerçeveye göre, devlet bu iki çelişkili işlevi, yani hem sermaye birikiminin hem de toplumsal uyumun koşullarını aynı anda yerine getirmek zorundadır. Ancak devletin sermaye birikimini sağlamak için kendi baskı gücünü açıkça bir sınıfın yararına kullanma zorunluluğu, meşruiyetini tehlikeye atacaktır. Dolayısıyla, Anthony Giddens'ın *Nation-State and Violence, A Contemporary Critique of Historical Materialism*'de altını çizdiği gibi, refah devletinin bu iki çelişkinin aynı anda çözülmesi için girişilen bir deney olduğunu söylemek çok da yanlış olmaz. Bu bakımdan, refah devletinin üç temel kaynağından söz etmek yerinde olur: işgücü sözleşmelerinin uygulanması, ulus-devletin oluşturulması için gerekli olan ulusal dayanışma duygusunun oluşturulması ve özellikle riskin azaltılması için Keynesçi politikaların uygulanması. Böyle ikili bir fonksiyon, piyasa sisteminin dayandığı ekonomik ve politik kurumlar arasındaki ayrımın ortadan kalkması anlamına gelecektir. Devlet kendi varlığını garantiye almak için bile olsa, piyasanın işleyişini kolaylaştırmaya çalışırken bir yandan da bütün toplumun temsilcisi olma savına dayanarak, kimi zaman piyasanın işleyişine ters düşecek uygulamalara da gitmek zorunda kalmaktadır. Bunun yanında, artan müdahalelerin gerektirdiği kamu harcamalarının yükü de eninde sonunda bir *mali kriz* yaratacaktır. Claus Offe'un da *Contradictions of the Welfare State* belirttiği gibi, sermaye birikim süreci kesintisiz sürdürüldüğünde, ekonomik ve politik alanlar arasındaki bu tür uzlaşmalar olanaklı ise de birikim kesintiye uğrama tehlikesiyle karşılaşıldığında, devletin artık ekonomik ve politik alanlar arasındaki bu sınırı koruması olanaklı olmayacaktır. Bunun sonucu da devletin, Habermas'ın *Legitimation Crisis*'ta da tanımladığı şekliyle, bir *meşruiyet krizini* yaşamasıdır.

Kurumsal *matrisin* ikinci önemli ayağı, savaş sonrası benimsenen, özün-

de yurtiçi ve uluslararası ekonomik etkinlikler arasındaki ayrıma dayanan bir sistem olan Bretton Woods Sistemi'dir. Bir yandan, sistem IMF'nin gözetimindeki sabit döviz kuru rejimi ve uluslararası sermaye akımlarının kısıtlanmasını öngörürken öte yanda da refah devletinin kendi yurtiçi politikalarını belirleme gücüne dayanmaktadır. Bu durum, bir yandan uluslararası düzeyde farklı ülkeler arasındaki işbirliğini gerektirirken öte yandan da ülkelerin kendi iktisat politikalarını bağımsız bir biçimde belirlemelerine olanak sağlıyordu. Polanyi'nin *The Great Transformation*'da altını çizdiği gibi, altın standardı sisteminin otomatik denge mekanizması yerine bilinçli işbirliğini gerektiren bu sistemin işleyişinin sıkıntılı olması doğaldı. Claus Thomasberger, *Transformation in Progress: The Labour Market and the World Monetary System in the Last Forty Years* başlıklı çalışmasında böyle bir durumda, çöküşün uluslararası rezerv para olan ABD dolarının arzını belirleyen ABD Merkez Bankası'nın (*Federal Reserve*) harcamaların finansmanı için gereken para arzını artırmasından kaynaklanmasının şaşırtıcı olmayacağını belirtmektedir. Sistemin çöküşüne yol açan temel mekanizma, aslında özellikle 1960'larda hızlanan *Euro-dollar* hesaplarının yaygınlaşmasının gösterdiği, dolar bolluğunun sonucunda ortaya çıkan kısa ve orta vadeli fonların küresel hareketinin yarattığı *finansallaşma* sürecinin başlangıcı ve uluslararası fon akımlarının hem ülkelerin kendi içinde hem de uluslararası ölçekte istikrarsızlık eğilimini yaratmasıydı.

ABD'de, *Büyük Bunalım*'ın ardından benimsenen kurumsal düzenlemeler ile, bankacılık, yatırım bankacılığı ve sigortacılık sektörleri, 1933 yılındaki *Glass-Steagal Bankacılık Kanunu*'na göre kesin hatlarla birbirinden ayrılmış ve finansal kesim üzerine önemli kontroller getirilmiştir. Bankaların topladıkları mevduatlara ödeyeceği faiz oranları, krediler için isteyeceği faiz oranları kesin kurallarla belirlenmiş, doğrudan finansman alanı olan borsa ve (özel) bono piyasaları ile sigortacılık alanlarına girmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Bu kuralların aşınmaya başlamaları, 1970'lerden itibaren öne çıkmaya başlayan ve 1980'ler ile 1990'lara damgasını vuran bir süreçtir. Finansal kesim içinde artan rekabet ve kâr arayışı sonucunda, bankacılık sektörünün finansal kesim içindeki ağırlığı azalırken menkul kıymetler üzerinden yapılan finansın ağırlığının arttığı görülmektedir. Örneğin, ABD'de 1974'te kabul edilen yeni emeklilik fonları yasası sonucunda, emeklilik fonlarının birikimlerinin finansal araçlara yatırılmasının önünün açılması, banka kredilerinin payının azalması sonucunu da verecekti. 1970'lerde bankalar aleyhine etkinliğini artıran bir diğer finans grubu da *para piyasası yatırım fonları* olmuştur. Bu fonlar kendi hisselerini piyasaya sürerek topladıkları parayı kısa dönemli borç senetlerine yatırmakta ve böylece banka mevduatlarına alternatif oluşturmaktaydı. Bankaların aksine, bu fonların müşteri-

lerine ödeyeceği faizin herhangi bir üst sınırı da bulunmamaktaydı. Dolayısıyla yükselen enflasyon döneminde bankalar gerek müşterilerini gerekse de kârlılıklarını kaybederken söz konusu fonlar bu durumdan güçlenerek çıktılar. Bu durum, 1980'lerde bankaların finansal işlemlere yönelmesini engelleyen kontrollerin de ortadan kalkarak küreselleşme sürecinin hız kazanmasına yol açmıştır.

Petrol krizinin ardından, dolar gelirlerinde müthiş artışlar yaşayan petrol ihraç eden ülkeler bu gelirlerini, Batı ülkelerindeki özel bankalarda değerlendirmiş, böylesine muazzam fonlara sahip olan bankalar ise azgelişmiş ülkeleri krediye boğmuştur. 1980'lerin başında enflasyonla mücadele kapsamında ABD'de faiz oranlarının yükselmesi, borçlu ülkelerin birbiri ardına iflas etmelerine yol açmıştı. Bu da giderek IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların azgelişmiş ülkelerin politikalarında daha fazla söz sahibi olmaları sonucunu verecekti. Türkiye'nin 1980'lerdeki deneyimi de zaten bunu göstermektedir.

Bunun yanında, Bretton Woods Sistemi'nin öngörmediği finansal sermayenin uluslararası devinimleri, dolar üzerindeki baskıları artıran ve sonunda uluslararası para sisteminin bütünüyle çöküşüne yol açan olgular arasındadır. Ayrıca, Soğuk Savaş'ın getirdiği *Doğu-Batı* gerilimleri ve askerî harcamaların yükünün giderek artması hem uluslararası politik sistem üzerinde hem de ülke ekonomileri üzerinde giderek artan yükler ve gerilimleri ortaya çıkarmıştır. Bütün bu gerilimlerin sonucunda çöken *Fordist* birikim rejimi ile, sarkaç artık liberalizm yönünde salınmaya başlamıştır. Bu salınma, etkilerini hâlâ duyumsadığımız, neoliberalizm ve küreselleşme yönünde olacaktı. Küreselleşmenin bu ikinci dalgası, 1960'larda tedrici bir biçimde başlamış, ancak 1980'lerde ivme kazanmıştır.

Bu noktada, küreselleşme sürecinin yaygınlaşmasına yol açan teknolojik gelişmelerden de söz etmek gerekir, çünkü aslında 1970'ler bu teknolojik gelişmelerin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu gelişmeler iki alanda kendisini göstermiş görünüyor. İlk olarak, dış ticarette, özellikle konteyner tipi taşımacılığın yaygınlaşması, küresel ticaret akımlarını hızlandırmıştır. İkinci olarak, önce fiber-optik teknolojisinin gelişmesi, sonra da bilgi işlem, özellikle kişisel bilgisayarın kullanılmasının artışı hem mal hem de para akımlarının hızlanmasını sağlayarak, küresel bir dünyanın temelini atmış görünmektedir. Folker Fröbel, Jürgen Heinrics ve Otto Kreye'nin *Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler* başlıklı çalışmalarında belirttikleri üzere bu süreç, üretim süreçlerinin de teknolojik bakımdan standartlaşmasını sağlayarak, ucuz, niteliksiz işgücünün sanayi üretimindeki ağırlığını artırmak, serbest bölgeler uygulamaları ve *verimsiz* sanayi sektörlerinin azgelişmiş ülkelere taşınmasına olanak verme yoluyla uluslararası işbölümünü kökten değiştirecek eğilimleri ortaya çıkarmıştır. Bu yeni *düzenlemenin* özü, Fröbel ve

arkadaşlarına göre, firmaların dünya çapındaki hareketlilik ve esnekliklerinin artmasıydı. Fröbel, Heinrics ve Kreye'in de, *Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler* başlıklı çalışmalarında belirttikleri gibi, bunun sağlanabilmesi için de özellikle azgelişmiş ülkelerde ve para politikasının sağladığı teşvikler, ücretlerin (zaman zaman zorla) baskı altına alınması, her zaman üretim alanlarının kaydırılabileceği yeni merkezlerin inşa edilmesi ya da hazır tutulması gerekliydi. Bu yüzden 1970'li yılların ortalarında serbest üretim bölgeleri ile dünya pazarı fabrikalarında azgelişmiş ülkelerin işçilerinin üretim sürecine sokulması hızlanmış, bunun yanında da özellikle Güneydoğu Asya'daki ünlü *yeni sanayileşen ülkeler* gibi birkaç merkez, öne çıkmaya başlamıştı. 1980'lerde giderek yaygınlaşan ve 1990'larda ünlü *küreselleşme* sürecini hızlandıran bu yeni *tekno-ekonomik paradigma*nın gelişimi –Dosi ve arkadaşlarının *Technical Change and Economic Theory* başlıklı çalışmalarında belirttikleri gibi–, üretici güçlerin gelişmesine ve maddi servetin artmasına, ancak aynı zamanda, yedek sanayi ordusunun büyüklüğü ile gelir ve servet eşitsizliklerinin artmasına yol açacaktır.

Bu *paradigmanın* temelini de İşaya Üşür'ün *Ma'lumat Toplumu ya da Buharlaşan Herşey Katılaşıyor* başlıklı makalesinde tartıştığı şekliyle, 1970'lerde kendini göstermeye başlayan *ma'lumat devrimi* oluşturmaktadır. Bunun sonucu, artık gerçek anlamda, ulusal sınırların söz konusu olmadığı, küresel *piyasalardan* söz etmenin olanaklı hale gelmesiydi. Öyle ki, bilgi teknolojilerindeki gelişme, bugünlerde artık bir *ma'lumat ekonomisi*nden söz etmeyi olanaklı hale getirmiştir. Bütün bu eğilimler, ekonominin işleyişinde bilgiişlem ve ma'lumat teknolojilerinin ağırlığı, devletlerin artık tümüyle küresel fon akımlarının gerekleri doğrultusunda davranmak zorunda kaldığı, kendi iktisat politikalarını belirleme güçlerinin büyük ölçüde aşındığı bir dönemin haberciliğini yapmıştır. *Refah devletinin* çöküşü, özellikle çalışanlarla (ya da genel olarak toplumun daha yoksul kesimleriyle) yapılan, tam istihdam ve kapsamlı bir toplumsal güvenlik biçimindeki bu *toplumsal sözleşme*nin bozulmasını da haberleyecekti. Artık dünya yeni *neoliberal* düzene hazırdır. Bu sürecin elbette Türkiye'de de izdüşümleri kendisini gösterecektir. Aslında ülkemizde de 1970'ler *neoliberal İslâm*'ın temellerinin atıldığı bir döneme karşılık geliyor görünmektedir. Bunu görebilmek için sosyal gelişmeleri de dikkate almak gerekir.

Sosyal Etkiler

Ömer Lütfi Akad'ın ünlü üçlemesi *Gelin*, *Düğün* ve *Diyet* filmleri 1970'ler Türkiye'sini, hatta bugünden geriye doğru bakıldığında gelecekteki eğilimlerini anlayabilmek için önemli olduğu söylenebilecek üç film. Bu filmler-

de, Türkiye'nin yetmişli ve seksenli yıllar boyunca gelişimini etkilemiş olan, hatta bugün bile önemini koruyan üç ayrı (ancak birbiriyle ilişkili) toplumsal eğilim, temel *leitmotiv*ler olarak kendisini gösteriyor. Bu eğilimlerden birisi, *Gelin* filmindeki Hacı İlyas Sorgunlu'nun bakkal dükkânına astığı ve *Para Kazananı Allah Sever* diye okuduğu yazıda dile getirilen *piyasacı* eğilim iken, öteki, *Diyet* filmindeki, işyerinde sendikal örgütlenmeyi savunmak için kullanılan, Peygambere atfedilen "Üç, ikiden, iki birden iyidir. Birleşiniz" sözleriyle dile getirilen *sınıfsal* eğilim. Bunlara bir de piyasada yer tutmak için kendi kendini sömürme eğilimini (*Düğün* filminde bu eğilim, kardeşlerini gözden çıkarma temasını dile getiren "Yusuf'u kuyuda bırakmak" ve "insan eti yemek" eğretilemeleri ile verilmektedir) eklemek gerek. İlginç olan nokta, bu farklı eğilimlerin hepsinin de *gelenekselci* bir zihniyet yapısı ile sarmalanmış, en azından kendilerini dile getirmek için böyle gelenekselci bir zihniyeti kullanıyor olması. Başka deyişle, ister piyasa yanlısı olsun, isterse de sınıf mücadelesi yoluyla piyasa karşıtı olsun, geleneksel bir zihniyet yapısının toplumsal eğilimleri yönlendirmede önemli bir gücü olduğunu söylemek olanaklı görünüyor.

1970'ler boyunca sosyal devletin birikim fonksiyonunu yerine getirmekte daha çok zorlanır olması, sanayi sektörünün yapısının değiştirilememesi ve ağırlığının artırılamaması, sendikal mücadelenin keskinleşmesi ve kırdan kente göç olgusu ile ticaret sermayesinin giderek üretici sermayenin önüne geçme eğilimleri, özellikle bugünün daha iyi anlaşılması bakımından dikkate alınması gereken eğilimler. Tarımın artık destekleyemediği nüfus fazlasının yarattığı (ve özellikle İkinci Plan ile özendirilmesi düşünülen) *kentleşme* sürecinin yarattığı kırdan kente göç olgusu, Korkut Boratav'ın *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*'de vurguladığı gibi, Batı Avrupa sanayileşme örneklerinde olduğu gibi sanayi sektörünün gereksindiği ucuz işgücü yaratmak yerine, kentlerde daha çok üretken olmayan alanlarda yoğunlaşan, bir köyle bağlarını koparmayan, tarımsal etkinlik yoluyla kendisini destekleme şansına hâlâ sahip olan küçük mülkiyet sahipleri ile bu olanaklardan yoksun olan *lümpen proleterya* kesimini büyütme eğilimine yol açmış görünüyor. Bu da sadece iktisadî değil, aynı zamanda kültürel ve özellikle bugünlerde daha açık gördüğümüz gibi politik içermeleri olan bir süreç. Köyden (ya da genel olarak *taşradan*) kente göç edenler, yetmişli yılların sol jargonunda kimi zaman romantize edildiği gibi, başka seçenekleri olmayan ve ne pahasına olursa olsun kentte (piyasanın gelişiminin kentlerde daha fazla olduğu varsayımıyla) ve iktisadî hayatta tutunmak zorunda olan insanlardı. Kültürel olarak da kent kültürüne (ya da Cumhuriyet'in *Aydınlanma* kültürüne) yabancı olan bu insanların mücadelesi, Türkiye'nin son kırk yılına (belki de daha öncesini) damgasını vuran bir süreç gibi görünüyor.

Genel olarak, Cumhuriyet'in bir Aydınlanma projesi olduğu söylenebilir. *Çağdaş* uygarlığa geçiş, Aydınlanma değerlerinin, yani aklın üstünlüğünün, eğitimin, birey olmanın, ulus olma bilincinin topluma yerleştirilmesi çabalarının bir sonucu olacaktı. Toplumda *seçkinler*in konumuna yükselmek için, eskiden beri ya önemli bir aileye mensup olmak (ki ne olursa olsun böyle insanların oranı hiçbir zaman çok yüksek olmadı) ya da asıl önemlisi, eğitim (özellikle üniversite eğitimi) yoluyla hem iktisadî bakımdan hem de sosyal ve kültürel bakımdan ortalamanın üzerine çıkmak hep temel ve meşru bir değer olarak sunulmuştu. Yine de taşradan gelen insanların eğitim yoluyla *burjuva* haline gelmeleri pek de olanaklı görünmüyordu. Bu durumda, bu kesimlerin hizmetler sektöründe yoğunlaşmalarından başka pek de seçenek görünmüyordu.

Yine de Cumhuriyet tarihine bir bütün olarak bakıldığında, sermaye birikiminin yürütülme sürecinin üç boyutundan söz etmek olanaklı görünüyor. İlk olarak, Cumhuriyet tarihin (öncesinde de aslında çok farklı değil) her döneminde sermaye birikiminin temel kaynaklarından birisinin devlet olduğu, devlet aygıtının (ya da kimi kesim ya da kurumlarının) kontrol edilmesinin sermaye birikiminizi garantiye almak için gerekli olduğunu unutmamak gerekir. İkinci olarak, sanayi ve ticaretteki onca gelişmelere rağmen hâlâ önemli bir kaynağın toprak olduğunu gözden ırak tutmamalıyız. Özellikle toprak üzerine yapılan spekülasyonların boyutunun arttığı bugünlerde bunu daha kolay görüyor olsak da 1970'lerde de kentleşme ve *gecekondulaşma* sürecinin boyutlarının küçümsenmeyecek rantlar yaratabildiğini düşünmek olanaklı görünüyor. Ayşe Buğra'nın da *Devlet ve İşadamları* isimli çalışmasında da üzerinde durduğu gibi, bugün bile büyük şirketlerin önemli kazanç kaynaklarından birisi toprak alım satımı ya da spekülasyonu değil mi? Üçüncüsü de daha *iktisadî* görünen etkinlikler, yani ticaret ve sanayi (daha çok da ticaret ve finansal etkinlikler). Bu durumda sermaye birikiminizi gerçekleştirmenin (tek tek kişiler bazında değil, grup bazında) basit ama garantili bir yolu, devletin kaynaklarını (iktisadî ve politik) kullanarak toprak spekülasyonu ve özellikle ticaret ve finansal etkinlikler. Bunun da en emin yollarından birisi, yerel yönetimlerin politik gücünün artırılarak iktisadî etkinlikleri kontrol etme yeteneğinin artırılması yoluyla başarı ve güç kazanmak.

Daha önceleri devlet aygıt içinde yer almak için önemli bir eğitim (hem formel eğitim hem de tecrübe ve iş üzerinde eğitim anlamında) sürecinden geçmek gerekirken, politika yoluyla bu süreçler içerisinde yer almak olanaklı görünüyor. Politik yaşamın da *taşralaşması* ve *esnaf* mantığının giderek ağırlık kazanması süreci yetmişlerin ayırt edici özelliklerinden birisi gibi görünüyor. Bu kesimlerin *tutunabilmek* için kurallara göre oynamadıklarını, gerektiği zaman kuralları değiştirebilecek esnekliğe her zaman sahip ol-

duklarını da unutmamak gerekir. Bu dönemden itibaren, politik hayatta da *İslâmî* retoriğin giderek ağırlık kazandığını gözlemek şaşırtıcı görünmüyor, çünkü bu retorik bir yandan *ezilme*, *mazlumluk* vs. gibi yaklaşımlarla *sol* bir sosa da bulanabilirken öte yandan da kuralların ortadan kaldırılmasını ve girişilen ekonomik etkinliklerin meşrulaştırılmasına da olanak vermektedir ("Para kazananı Allah sever"). Bu bakımdan, özellikle işçi sınıfının mücadelesini ortadan kaldırma ve neoliberal düzene geçişi garantiye alma amacı taşıyan 12 Eylül Darbesi'nden sonra bu eğilimlerin giderek arttığı ve günümüz neoliberal *muhafazakâr kapitalizmi* ortaya çıkaracak bir güce kavuştuğunu söylemek yanlış olmaz.

Aslında bu açıdan bakıldığında, *geleneksel* ve *modern* toplum kesimleri ya da *taşra* ile *kent* arasındaki ilişkilere yönelik olarak, genellikle Weberci ya da *modernist* yaklaşımların benimsediği türden bakış açılarının yetmişlerdeki göç olgusu ile etkilerinin anlaşılması bakımından sorgulanabilir nitelikte olduğu söylenebilir. Bu bakış açılarına göre, kapitalizmin geleneksel zihniyeti dönüştürerek zaman içinde onun yerine tümüyle iktisadî rasyonaliteyi temel alan bir bakış açısını yerleştireceği, bunun da tarımın öneminin azaltılarak sanayinin öne çıkması ve buna eşlik eder biçimde taşranın ağırlığının giderek azalması beklenen bir süreçtir. Ancak bu dönemde Türkiye'de, özellikle kırdan kente göç eden ve marjinal sektörde kendine yer tutan kesimlerde *modernist* eğilimlerin yerleştiğini söylemek biraz zor görünüyor. Bunun yerine *gelenekselci* anlayış ve *zihniyet* pekâlâ kapitalizme *uzlaşma* yolu bulmuş görünüyor. Bu da aslında özellikle dış ticaret kısıtlamalarının yarattığı rantların politik süreçler yoluyla kontrol edilebildiği bir dönemde, *geleneksel* yapıların öneminin giderek artmasına yol açmış görünüyor. Bu da ilginç, belki de *anakronistik* bir biçimde, Sabri Ülgener'in *Makaleler*'inde (2006) *rant kapitalizmi* dediği bir "düzenlemenin", daha *modern* bir versiyonu. Ülgener'e göre *rant kapitalizmi*, Anadolu'da 17., 18. ve 19. yüzyıllarda geçerli olan, *Ortaçağ* zihniyetini temel alan, taşrada "Valisinden defterdarına ve türlü tarikatlara kadar maddi, manevi nüfuz sahiplerinin, geniş bir yanaşma halkası ile çevrelenmiş olarak, yörenin rant ve gelir kaynakları üzerine abandıkları *yarı asyatik - feodal bir konak ve malikane düzeni*" ile nitelenen, buna karşılık merkezde de bürokratik yönetici sınıfın etrafında kümelenip iktisadî etkinliklerini siyasî otoritenin kaprislerine bağlayan üreticiler sınıfından oluşan bir düzen. Her ne kadar 1970'lerde ağırlığı bu kadar fazla olmasa da böyle bir rant düzeninin *limit koşullarını* yaşadığımız bugünlerde, artık bu *gelenekselci* ve *cemaatçi* oluşumların uluslararası mal, para ve finans hareketlerine bir biçimde eklemlendiğini gözlemek olanaklı görünüyor. Bu *cemaatçi* oluşumların ekonomik işlevi de hem "kalpsiz bir dünyada sığınak" yaratmak hem de bireyin bir yandan piyasanın kendisine sağladığı olanaklardan

yararlanmak için diğerleriyle rekabet ederken, diğer yandan hem piyasaya karşı kendini korumak hem de piyasadaki ilişkilerde avantaj sağlamak için piyasa dışı kurumların desteğine ihtiyaç duymasını nitelemektedir. Özellikle kimi geniş anlamdaki *cemaatçi* oluşumlar, asıl amaçları bu olmasa da piyasada yer tutmak ya da piyasaya girişleri engellemek yoluyla kapitalist ilişkilerin yerleşmesine yol açabilir. Dolayısıyla, *cemaat* ilişkilerinin ve gerisindeki zihniyetin sahip olduğu ikili işlev, bir yandan bunların, insanların piyasa ilişkileri arasında aşınmaya uğradığını düşündükleri kimi *insanî* ve ahlâkî değerlerini (özellikle toplumsal varlıklar olarak) yeniden duyumsama ve ifade yollarını açarlarken öte yandan da belirli cemaatlerin, piyasaya giriş engelleri yaratabildikleri ölçüde piyasa güçlerini artırabilmesi sonucunu vermektedir. Bu ise, kapitalizmin birbirinden çok farklı toplumsal artalanlarda işleyebileceği, kapitalizme en ters düşer görünen ilişkilerin bile onunla uyum içerisinde yaşayabileceği anlamına gelebilir. Bu çalışmanın yazarının Timur Han Gür ve Naci Canpolat ile birlikte kaleme aldıkları *Evolutionary Dynamics of Globalization* başlıklı makalelerinde belirttikleri gibi, gerçekte Ülgener'in yaklaşımından yola çıkarak, asıl hipotezin ekonomik sistem içerisinde hangi zihniyet yapısının ağırlık kazanacağını belirleyen temel unsurun, özellikle günümüz koşullarında, küresel ekonomik konjonktürün durumu olduğu söylenebilir. 16. yüzyılda kapitalizmin ilerlemesinin ya da yerleşmesinin önündeki bir engel niteliği taşıyan bir zihniyet yapısı, pekâlâ bir başka konjonktürde (küreselleşme sürecinde olduğu gibi), aynı kapitalist yapının yerleşmesi ve derinleşmesinde bir araç niteliği taşıyabilir. Bu ise, çağdaş evrimci anlayışlarda olduğu gibi, sistemin davranışının, sistemin evrimine bağlı olarak değişik konjonktürlerin her birinin geçerli olabileceğini gösterir. Belki de 1970'lerden, özellikle bugünü anlamak için alabileceğimiz derslerden birisi de budur.

Yetmişlerin Mirası?

Tarihsel incelemelerde yapılan dönemlendirmeler, analitik açıdan son derece kullanışlı olsalar da ele alınan dönemler arasındaki devamlılık ve geçişkenlik ilişkilerini göz ardı etme tehlikesini içlerinde barındırırlar. Marx'ın *The Eighteenth Brumaire of Louise Napoleon*'daki yerinde uyarısıyla; "insanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar; ne ki istedikleri gibi değil. Onlar tarihi kendi seçtikleri koşullar altında değil, doğrudan karşılaştıkları, verili olan ve geçmişten taşınan koşullar altında yaparlar". Bu yüzden bugünkü yaşadığımız neoliberal dönüşümü anlayabilmek için 1970'lerdeki dönüşümleri de anlamak gerekiyor. 1970'ler, sadece Türkiye değil, dünya tarihinde de önemli dönüşümlerin ve çelişkilerin yaşandığı bir dönemdir; bir yan-

dan '68'in mirasının *tamamlandığı* bir sorgulama, giderek bir yeniden yapılanma dönemi iken öte yandan da bugünlerde içinde yaşadığımız neoliberal *kâbusun* temellerinin atıldığı, bir *cesur yeni dünyanın* kurulmaya başlandığı bir dönemdi aynı zamanda.

Aslında, Karl Polanyi'nin *The Great Transformation*'da ele aldığı ünlü *ikili devinim* kavramı dikkate alındığında, dönemi niteleyen sistemsel çelişkileri açıklamak daha kolay görünüyor. Kavram, kapitalizmin işleyişi için, piyasanın tanımladığı *ekonomik* alan ile *toplumun geri kalanı*, yani, insanların *sosyal hayvanlar* olma özelliklerini duyumsadıkları ve gerçekleştirdikleri *politik* alan arasındaki kurumsal ayrılığın ne pahasına olursa olsun korunmasının gerekli olduğu halde, bu ayrımı sürdürmenin olanaklı olmadığı düşüncesini ortaya koyuyor. Piyasa, yapısı gereği, sürekli olarak yaşamın her alanını kendi egemenliği altına alma yönünde *genişleme* eğilimindeyken, *toplumun geri kalanı*, bu genişlemeye karşı, daha çok politik alanda kendini gösteren bir *direniş* gösterir; bu direniş de aslında piyasa alanına müdahaleler biçiminde ortaya çıktığından, piyasanın işleyişini zora sokar. 1970'ler, aslında tam da böyle bir dönemi niteliyor. Her ne kadar *refah devleti* uygulamaları piyasanın genişlemesini sınırlar görünse de yukarıda tartışıldığı gibi bu düzenleme de, ekonomik ve politik alanlar arasındaki kurumsal ayrılığı, muhalefeti *evcilleştirme* yoluyla korumaktan öteye gitmiyordu. Refah devletinin çelişkileri, kapitalizmin yeniden üretim sürecinin çelişkilerinden ayrı düşünülemez. Bu düzenlemede devlet, tıpkı öteki kurumlar gibi aynı anda hem piyasa ilişkilerinin ilerletilmesi hem de sınırlandırılması işlevini aynı anda görmeye çalışacak, bu da sistemin yeniden üretimini güçleştirecektir. Bu çelişki, sistemin dayandığı öteki kurumlar için de geçerlidir. Piyasa sisteminde, aile, bilim, sanat, hatta din gibi neredeyse bütün kurumlar, benzer biçimde hem piyasa ilişkilerinin hem de karşı-devinimin taşıyıcıları durumuna gelecektir. Piyasa sistemi içinde, özellikle refah devleti *çözümünde*, bireylerin de bir yandan piyasanın gereklerine uygun davranmak zorunda olmaları, öte yandan da kurumsal düzenlemelerin (sendikalar ve politik hareketlerin) etkisiyle de piyasanın genişlemesine karşı koyma olanaklarının varlığı, bireylerin de bir tür *homo oeconomicus* (ya da bir eğretileme kullanılırsa, *Mr. Hyde*) ile *politik hayvan* (ya da aynı eğretileme ile, *Dr. Jekyll*) arasındaki çelişkinin de kendini göstermesi sonucunu vermektedir.

1970'ler, tam da bu tür çelişkilerin kendini en fazla gösterdiği bir dönem gibi görünüyor. Bir yandan daha çok radikal hareketlerin başını çektiği, insan *sosyalliğinin* piyasaya ve onun temsil ettiği yıkıcı etkenlere karşı hem düşünsel hem de pratik anlamda çok güçlü biçimlerde ortaya konması, ancak öte yandan da temelinde sermaye birikim sürecindeki kesinti ya da *kriz* eğilimlerinin bulunduğu, uluslararası ekonomik ve politik sistemin işleyişi-

nin zora girmesi sonucunda, liberal *çözümlerin* giderek daha yüksek sesle dile getirildiği bir dönem aynı zamanda. Tabii ki bu eğilimi, dünya para sisteminin krizi ve sermaye hareketlerinin seyrinin değişmesi sürecinden, onu da teknolojik gelişmelerden ayrı düşünmek çok olanaklı görünmüyor.

Bretton Woods sisteminin çöküşü ile, 1970'lerde başlayan uluslararası sermaye akımları ve uluslararası ticaret, giderek artan bir ivme kazanarak *küreselleşme*nin ikinci dalgasına yol açtı. 1990'larda, merkezî planlamaya dayanan ekonomilerin çöküşüyle birlikte, pek çok ülkede, deregülasyon, özelleştirme, hükümet müdahalelerinin kısıtlanması, hükümetlerin *mali disipline* ağırlık vermeye başlamaları, *sivil toplum kuruluşları*nın hem ekonomik hem de sosyal alanda ağırlık kazanması ve *yönetişim* ilkesinin yerleştirilmesi gibi piyasa yanlısı *reform*ların uygulanması, artık yeni bir birikim rejimimin geldiği anlamına gelmekteydi. Özellikle *ma'lumat* teknolojilerinde 1970'lerde ortaya çıkmaya başlayan yenilikler sonucunda kolaylaşan uluslararası kısa ve orta vadeli fon akımlarındaki hızlanmayla birlikte ortaya çıkan *küresel* piyasalar, ülkelerin kendi iktisat ve kalkınma politikalarını geliştirmeleri konusundaki en büyük engel haline gelecekti. Zaman zaman ulus-devlet çağının sonunun geldiğini haberlediği ileri sürülen böylesi bir *Post-Fordist* birikim rejimi toplumun yoksul kesimleriyle yapılan *toplumsal sözleşme*nin bozulmasını da beraberinde getirecekti. Bu *toplumsal sözleşme*nin bozulması, artık *sanayi sonrası* bir toplumda yaşama olanağına ilişkin iyimserliğin yerini, sıradan insanların ekonomik ve toplumsal güvencelerine ilişkin giderek artan bir kötümserliğe bırakması demek. Özellikle *esnek üretim ve istihdam*ın yaygınlaşmasıyla, güvencesiz bir yaşam toplumun daha geniş kesimlerini tehdit eder hale geliyor. Bu da kapitalizmin işleyişi için gerekli *atomlaştırma* sürecinin daha da hızlı bir biçimde yerleşmesi, insan varoluşunun bile piyasa tarafından belirlenir hale gelmesi demektir. Piyasa sisteminde bireyin kendi *gücüne* dayanması gerektiğini vurgulayan modern kimlik kavramına karşın, sistemin işleyişi sonucunda kişi kendisini giderek daha güçsüz bulmakta ve piyasa alanındaki öteki bireylerle eşit olmadığını (özellikle yoksulluk bakımından) görmektedir; bu da sistemin kendisini yeniden üretirken meşruiyetini sağlama konusunda sıkıntılar ortaya çıkarmaktadır, çünkü sistem artık kendi koyduğu idealleri yerine getirememektedir. Özellikle bir ideal olarak eşitlik düşüncesi ile piyasadan kaynaklanan gerçek eşitsizlikler arasındaki gerilimler, Korkut Ertürk'ün de *Marx, Postmodernity, and Transformation of the Individual* makalesinde üzerinde durduğu gibi, sistemin istikrarını tehlikeye atan temel bir eğilim olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, bireylerin olduğu kadar ülkelerin ve halkların yaşadığı bir sorun da olduğundan, uluslararası iktisadî sistemin ve giderek politik sistemin de meşruiyetinin korunmasını güçleştiren bir eğilim yaratmış görünüyor.

Politik düzlemde, bir yandan ulus-devletin gücündeki aşınma, öte yandan da *yerellikler* üzerindeki vurguyla birlikte ortaya çıkan *çok-kültürlülük*, *cemaatçilik* ya da *kimlik siyaseti* yaklaşımlarının, Aydınlanma'nın *insanlığın birliği* düşüncesini ortadan kaldıracak biçimde yerleşmesi bir başka çelişkili eğilimi ortaya çıkarmaktadır. Ertürk'ün de belirttiği gibi, piyasa sisteminde bireyler, giderek artan biçimde parçalanmış, yalıtılmış ve *post-modern* atomlar haline geliyorlar. Böyle bir durumda belki de insanların aynı zamanda toplumsal varlıklar oldukları gerçeğinin doğal bir sonucu, refah devletinin yerine yeni türden *kalpsiz dünyadaki sığınaklar* ya da *kalpsiz dünyadaki kalpler* aranmasıydı; insanlar yaşadıkları parçalanmışlık ve yalıtılmışlıkla baş edebilmek için, hâlâ kendi insanlıklarını, *Gemeinscaft*-benzeri *topluluklar* oluşturarak hem kendi kimliklerini tanımlamaya hem de bir *toplumsal* varlık olarak kendi bağlanmışlıklarını duyumsama yoluyla öne çıkarmaya çalışmaktadırlar. Azınlıklar ve hatta dinsel topluluklar üzerinde giderek artan vurgu, böylesine bir çabayı, *güvenli sığınaklar* bulma çabasını en azından kısmen yansıtıyor diye değerlendirilebilir. Özellikle piyasa içerisinde kendisini çaresiz hisseden insanların kendi insanlıklarını, kimi etnik, dinsel ya da başka türden *cemaatler* oluşturarak duyumsamaya çalışmaları doğal görünmelidir. Böyle bir çaba hem kişilerin kendi kimliklerini tanımlamalarında hem de bir *toplumsal* varlık olarak kendi bağlanmışlıklarını duyumsamalarını sağlamada ideal bir yol gibi görünmektedir. Etnik ya da başka türden azınlıklar ve hatta dinsel cemaatler üzerinde giderek artan vurgu, böylesine bir çabayı, *güvenli sığınaklar* bulma çabasını en azından kısmen yansıtıyor diye görülebilir. Bunun da önemli bir sonucu giderek artan *çok-kültürlülük* ya da *çok-kültürcülük* (ya da *tanınma politikası - recognition politics*) vurgusudur. Başka deyişle küreselleşmenin toplumsal ve kültürel bir boyutu giderek artan bir yerelleşme vurgusu gibi görünüyor. Bu süreçten Türkiye'nin de etkilenmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bunun da en önemli sonucu, Aydınlanma'nın savunduğu "insanlık ailesinin bir bütün olması ve kozmopolitan dayanışma" düşüncesinin terk edilmesidir. Aklın ve insanlık ideallerinin yadsındığı böyle bir düşünsel iklimin, sermayenin boyunduruğunun tümüyle insanlık üzerine çöktüğü böyle bir ortamın sonucu olduğu kuşkusuzdur.

Uluslararası düzeyde, *yeni* küresel kurumsal dönüşümün göze çarpan önemli bir özelliği, *sistemsizliğin* ya da uluslararası düzeyde de tıpkı ulusal düzeyde olduğu gibi, *deregülasyonun* yaygınlığıdır. Şu anda ne uluslararası finansal sermaye akımlarının ne de uluslararası politik ilişkilerin, gözetim ve kontrol altında tutulduğu sistemler söz konusudur. '70'lerdeki Bretton Woods Sistemi'nin, 1990'lardaki Soğuk Savaş *sisteminin* çöküşünden bu yana, her iki alandaki yeniden yapılanma girişimleri, uluslararası işbirliğinin olanaklı olmaması yüzünden başarısızlığa uğramış görünmektedir. Yine de bir-

likte düşünüldüğünde, ekonomik ve politik alanlar arasındaki temel kurumsal ayrılığın hem ulusal hem de uluslararası düzeyde sürdürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu yeni yapılanma içinde, bütün kurumsal yapılar, kendi kendine işleyen piyasanın sorunsuz işleyişini sağlama işlevini yüklenmiş görünmektedir. Üstelik artık, iktisadın kendi yaşadığı dönüşümün ayırt edici özelliği olan piyasaya kayıtsız şartsız iman düşüncesi, ideolojik olarak da toplumun geneline yayılmış görünüyor. Yine de özellikle 2008 krizinin ortaya koyduğu bir başka gerçek de toplumsal *karşı-devinimin*, sistemin işleyişi bakımından hâlâ sorun çıkarma potansiyeline sahip olduğudur.

Bu eğilimlerin kendilerini giderek daha fazla göstermeye başladıkları dönem olan 1970'lerden bu yana dünyada olup bitenlere bakıldığında, bu gelişmelerin, kapitalizmin temel kurumsal *fay hattının* ekonomik ve politik alanlar arasındaki ayrım olduğunu söylemek yanlış değil. Bu ayrımın her durumda korunması gereği kapitalizmin olmazsa olmaz koşullarından birisi. 1970'ler tam da iki alan arasındaki sınırların büyük ölçüde aşındığı ve bu sınırın, bu kez gerektiğinde güç kullanımı da dahil her yolla yeniden kurulmaya çalıştığı bir dönem. Birikim sürecinin 1970'lerdeki krizi, artık *rüşvete* dayanan refah devleti uygulamalarını sürdürmenin mümkün olmadığını gösterdiğinde, bir yandan ideolojik dönüşüm öte yandan da kimi zaman açık hale gelen, şiddetin bir *toplumsal mühendislik* projesinin önemli bir parçası olması, yeni bir *düzenleme* biçiminin uygulanmaya konduğunu da ortaya koymaktadır. Bugün neredeyse tamamlanmış olan bu *neoliberal dönüşümün* harekete geçirilme süreci, özellikle yetmişlerin ikinci yarısında başlatıldı. O yüzden dönemin çelişkileri bugünü anlamak bakımından da gerekli görünüyor.

Bu dönüşümün, hem dünya ölçeğinde hem de Türkiye ölçeğinde geçerli olduğu ortada. Sözü edilen türden toplumsal ve kurumsal çelişkiler, ülkemizde kendilerini, biraz da şiddetli bir biçimde duyurdu. Zaten 1980'lerden bu yana, şiddetin toplumu biçimlendirmekte kullanılan bir *kurucu unsur* haline gelmesinin temellerinin de bu dönemde atıldığını söylemek yanlış olmaz. Başlangıçta sözünü ettiğimiz üç eksen, yani kalkınma stratejisinin darboğazı, refah devletinin çöküşü ve toplumsal eğilimler bir arada düşünüldüğünde, 1990'lar ve özellikle 2000'lerde yaşananları anlamak bakımından önemli ipuçları sağlayabilir. Aslında dünya konjonktüründeki değişme, eninde sonunda Türkiye'yi de dönüştürmek zorundaydı, ancak özellikle petrol krizinin etkileri hissedilmeden önce, planlama destekli sanayileşme stratejisi, sorunların giderek ağırlaşması pahasına, büyüme konusunda çok da kötü olmayan bir performans ortaya koydu. 1970'ler bütün sorunlarına rağmen, Türkiye'nin sanayileşmesi bakımından önemli adımların atıldığı bir dönemi göstermektedir. Ancak dünyada refah devletine dayanan birikim rejiminin çö-

küşü, teknolojik dönüşümle birlikte, yeni deneylerin uygulamaya konmasını zorunlu hale getirmişti. Bu bakımdan Türkiye'nin, Şili bir yana bırakıldığında, İngiltere ve ABD ile birlikte neoliberal düzenlemenin ilk uygulama alanlarından birisi olarak seçilmesi, ülkemizin hem sanayi temeli bakımından hem de toplumsal ve siyasal hareketlilik bakımından bir model ülke olmasından kaynaklanıyor demek çok da abartılı olmayabilir. Yeni teknolojinin, özellikle uluslararası mal ve daha çok para akımlarını hızlandırır hale gelmesi, eski kuşak kalkınma yaklaşımlarının az çok temelini oluşturan ünlü modernite-geleneksellik ikileminin aşılması bakımından da önemli görünmektedir. Bu yüzden kapitalizmin yaşadığı dönüşümü, yalnızca bir birikim rejimi değişikliği olmasının ötesinde, farklı ekonomik ve toplumsal artalanlarla uyum içinde yaşayabilir bir sistem olarak gerçek boyunduruğunu pekiştirmesini sağlayacak neoliberal dönüşümün bütün dünyada uygulamaya konması olarak görmek yerinde olacaktır. 1970'ler, tam da bu dönüşümün altyapısının hem düşünsel hem de teknolojik olarak hazırlandığı bir dönemdi. Türkiye, bu hazırlık çalışmaları bakımından bir laboratuvar rolünü yerine getirdi. Ülkemiz, 1980'lerde, 12 Eylül'den başlayarak, bu hazırlığın uygulamaya konduğu seçilmiş ülkelerden birisi olacaktı. Bugün yaşadığımız *neoliberal İslâm* kâbusunu bu gözle değerlendirmekte yarar var.

Türkiye'de Plancılığın İkinci Onyılı: Yetmişli Yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı[1]

BİLSAY KURUÇ

Yetmişlerin Dünyası ve *Güler Yüzlü Kapitalizm*

Öncelikle yetmişlerin genel manzarasına bakalım. Yetmişler, dünyada, *güler yüzlü kapitalizmin* son onyılı; böyle diyebiliriz, yani *güler yüzlü kapitalizmi*, 1950'den 1980'e kadar uzatabiliriz. Seksenden bu yana kapitalizmin gerçek yüzünü daha çok yaşıyoruz. Kapitalizmin bütününü düşünürsek, yetmişler, istisnai bir dönem; güler yüzlü. *Güler yüzlü* kavramından kastım, sermaye sınıfının emekçilerle birlikte yaşamaya, onlara da paylarını vermeye razı olduğu bir dönem. Bir başka deyişle sermaye sınıfının yüksek vergi ödemeye razı olduğu, refah devletine razı olduğu, onun kurulmasına, toplumsal hakların yerleşmesine razı olduğu bir dönem. Dolayısıyla, kapitalizmin özüne pek yakışmayan bir *güler yüzlü kapitalizmin* dönemi uzatmalı olarak yaşanmıştır yetmişli yıllarda. Onun alışkanlıklarını unutmadık ve sadece biz değil, bütün dünya böyle yaşıyor. Uzun süredir sanki hep öyle gidecekmiş gibi düşünüyoruz, o dönemin özellikleriyle düşünüyoruz. Dolayısıyla bu kapitalizmin, bir *güler yüzlü* kapitalizm olduğunu ve yetmişlerin onun son onyılı olduğunu, bunu o tarihlerde fark etmediğimizi şimdi görmeliyiz. Orası dönülemeyecek bir tür cennet sayılabilir.

Bunun ne zaman sonu ilan edildi; bitti dendi? İngiltere'de başbakan olan

1 Bu yazı, bu çalışmada yayımlanmak üzere 11 Haziran 2018 tarihinde Kerem Yavaşça ve Bayram Koca'nın Bilsay Kuruç ile yaptığı mülakattan derlenmiş; ses kayıtları, Gizem Taş tarafından çözülmüş; yazılı hale getirilen metin, Kemal Hatemcan Kum tarafından düzenlendikten sonra 13 Mayıs 2019 tarihinde Kuruç tarafından kontrol edilmiş ve bu haliyle yayımlanmasına izin verilmiştir.

Margaret Thatcher 1979'da yüksek sesle toplum diye bir şey yoktur –*there is no such thing as society*– dedi, yani bitti dedi. Onun için orada bitti. Ve 1970'lerde, tabii ki bizim işitmediğimiz şey, gerçek kapitalizmin, yani seksenlerden sonraki kapitalizmin ayak sesleriydi. Biz o ayak seslerini işitmedik, yeni ve zor bir dünya için hazırlıksızdık. Hazırlık da pek mümkün değildi. Çünkü seksenlerden itibaren Türkiye kendini koyverdi dünyaya. Koyverme 1980'de başladı. Ve biz dünyaya uyum sağlayabiliriz düşüncesi –daha doğrusu yanılgısı ile– başladı. Seksenden bu yana geçen uzun dönem –aşağı yukarı kırk yıl– Türkiye'nin uyum yapamadığını, zaten yapılmasının da mümkün olmadığını gösterdi bize. Dolayısıyla, uyum yapabiliriz düşüncesi seksenden itibaren başladı, ama seksenden önce de taraftarları vardı. Yani Türkiye'de de amigoları vardı.

Altmışlar ve yetmişlerde Türkiye, klasik demokrasiye en yakın diyebileceğimiz, dünya koşulları içinde bir ölçüde bağımsızlığa en yakın diyebileceğimiz, bir yirmi yılı yaşadı. Yani, kendi iradesiyle kendine politikalar çizebileceğini düşündüğü yirmi yılı yaşadı. Bu bakımdan yetmişler, altmışlara göre daha belirgindir. Onun için yetmişlerde içeriden ve dışarıdan Türkiye'nin bu dönüşmekte olan ve bir modele doğru giden seyri, istenmedi. İstenmediği için de ciddi problemler çıktı. O yirmi yıl –özellikle yetmişler– çelişkilerle doludur.

Toplum, 1961 Anayasası sayesinde, çok geniş bir haklar, "hak sahibi olma" düzenine kavuşabileceğini yavaş yavaş algılamaya başladı. Bu, Türkiye'de ilk kez oluyordu. Ve bir büyük sosyal atılım yapabileceği düşüncesi yavaş yavaş yerleşti. İnsanların uyanmaya başladığı bir yirmi yıl oldu diyebiliriz buna. Bu uyanma yetmişlerde daha da yerine oturdu ve böyle bir, hak sahibi olunan bir düzen, hakça bir düzen, kurulabilir inancı gitgide yaygınlaşmaya başladı.

Bu gençlikle başladı önce. 27 Mayıs 1960'dan önce filizlenmeye başladı. 28 Nisan 1960'da İstanbul Üniversitesi'nde ilk gösterisini yaptı diyelim. 29 Nisan'da da burada [Ankara'da]. Ve buradan 1968'in gençlik hareketine doğru gitgide büyüyen bir dalga oluştu. Toplumu yetmişlere hazırlayan şey bu; 1970'lerde bu daha da yaygınlaştı, yaygınlaştı ve siyasallaştı. Önemli noktası şu, Haziran 1970'te İstanbul'da işçi sınıfı ilk kez bütün halinde sahneye çıktı; sosyal ve siyasal büyük bir gösteriye çıktı. Yani, ben sınıf olarak varım, dedi. İlk kez sokağa çıkıyorum dedi, Haziran 1970'te. Ve bu gençlik hareketi –ki buna *cumhuriyetçi* bir hareket gözüyle bakalım, yani bir *orta sınıf radikalizmi*, bir *küçük burjuva radikalizmi* diye bakalım– bir *orta sınıf, cumhuriyetçi orta sınıf* hareketi ile *işçi sınıfının sınıfsal hareketi* ilk kez

Türkiye tarihinde eşleşti. Onun için 1970'ler, bu ittifaka doğru giden –bu sınıfsal ittifaka doğru giden– hareketin başlangıcı oldu; yetmişler bu bakımdan önemli. Ancak, bu durum 1980'de bir darbe ile kesildi. Altmışlarda bu birleşme henüz yoktu; fakat Haziran 1970, yani işçi sınıfının "sahneye çıkıyorum artık" demesiyle ve başta gençlik olmak üzere orta sınıfın, cumhuriyetçi orta sınıfın, ittifakı yetmişlere damgasını vurdu. Bu, hemen karşı hareketini yarattı. Günün Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, 12 Mart'tan önce, yani 1970'in yaz aylarında "Türkiye'de sosyal gelişme ekonomik gelişmeyi geçmiştir ve durdurulmalıdır," dedi. Bu, yetmişleri belirleyen ve 12 Eylül Darbesi'ne, ağır darbeye işaret veren sözdür. Yetmişlerin başlangıcını ve sonunu belirleyen söz bu oldu. Demek ki, Tağmaç'ın bu sözünü biraz geniş bir şekilde yorumlarsak, "Ey sermaye sınıfı! Siz de varlığınızı gösterin, meydanı bırakmayın" diyor bir yandan da.

Şimdi dünyada o zaman –yetmişler başlarken– dünya tablosunu bir akla getirmek lazım. Yetmişlerin başında en önemli şey, Amerika'nın Vietnam yenilgisidir. Galiba 1964'te Amerika oraya çıktı ve yetmişlerin başında yenileceği, yenilmekte olduğu belli oldu. Amerikan toplumunda bu altmışların sonlarında yeni uyanışlarla (siyah hakları hareketiyle) birleşti; yani Amerika'nın dünyada gidip başka bir ülkeyi, Vietnam gibi büyük bir ülkeyi işgale girişmesi, Amerikan toplumundaki uyanışı körükledi. Orada da Vietnam karşıtı gösteriler üniversitelerde başladı; yani Amerikan gençliği de –Fransa'daki 1968'in ötesinde– Vietnam nedeniyle ortaya çıktı, ben varım dedi. Ben hatta hatırlıyorum, şöyle ilginç şeyler gördüm. Ben '68, '69'da Oslo Üniversitesi'ne gitmiştim. Bir yıl orada kaldım. Benim çalışma odamdan idare binası görünürdü. İdare binasının üstünde Norveç bayrağı var. Bir gün, öğlen vakit filan, bir baktım birisi –genç bir oğlan– çıkmış; Norveç bayrağını indirdi, Vietnam bayrağını çekti ve indi. Sonra akşama doğru, oranın görevlisi, o geldi, tekrar bayrak çekti. Çocuğa bir şey yapmadılar tabii ki. Çocuğa hiçbir şey yapmadılar. Paydos olduktan sonra, herkes evine gidecek; görevli çıktı, Vietnam bayrağını indirdi, öğrenciler artık gitmişken, Norveç bayrağını çekti.

Amerika'da ayrıca siyah Amerikalıların –ilk kez– özgürlük hareketi başlamıştı 1960'larda. Dolayısıyla o hareket ve Vietnam karşıtı hareket birleşti –yani hakları meselesi birleşti– ve o öyle bir ortamda oldu ki, 1960'larda, *bilinmeyen eller* önce 1963'te John Kennedy'yi öldürdüler, sonra kardeşi Robert Kennedy'i 1968'de –ben Amerika'daydım o sırada– öldürdüler. Yani toplumda demek ki uyanış başlayınca, kapitalizmde, sınıfsal güç bilmediğimiz bir şekilde ortaya çıkıyor. Hem uyanış hem karşı güç ortaya çıktı.

Burada ilginç olan bir şey, devlet politikasında, Amerikan stratejisinde de

1970'ten itibaren Sovyetler'e karşı yeni bir tutum, yani *detant* –bu bizi etkileyeceği için söylüyorum– ortaya çıktı. *Detant,* yani "savaşmayalım", "birlikte idare edelim", "birbirimizi anlayalım", "birlikte idare", "karşılıklı itişmeme" diyebiliriz detanta. Bu hızlandı; 1972'dir, galiba ilk kez ve 1975'te, *Helsinki Bildirisi'*yle iki tarafın da katılması, Avrupalı ülkelerin katılmasıyla, *Helsinki Bildirisi* imzalandı. Detant aslında Amerikan kapitalizminin basketbol deyimini kullanırsak *timeout* alışıdır. *Timeout* alışı ve yeni bir taktiğe geçişidir. Sovyetler'in bir anlamda yeni bir mindere çekilmesidir; silahlı, bir birbirine kabarmaya değil de yeni mindere çekilmesidir. Bu politika, yetmişlerin sonunda yeniden sertleşmeye dönecek, Carter'la birlikte –yetmişlerin özelliklerini anlatmak için söylüyorum– Reagan gelecek daha da sertleştirecek; sonra tekrar yumuşama gelecek –Gorbaçov'la 1985'te– ve bu bildiğiniz gibi Sovyetler'in sonu olacak. Demek ki, Amerika'nın da eskisinden tam vazgeçmeksizin yeni bir politikaya başladığı on yıldır, yetmişler.

Bunu niçin söylüyorum? Biz bunu anladık mı? Biz bunu anladık mı, benim burada şüphem var. Yani, dünyanın büyük politikalarını kavrayacak (bunu kavrayacak son adam, İsmet Paşa ölmüştü) devlet aklına, akademik kapasiteye sahip değildik. Bunu tam kavrayamadık. Bunun bir nedeni, Soğuk Savaş yıllarından, –1945-1950'den itibaren– (Cumhuriyet'in ikinci, üçüncü kuşaklarına) bizim dünyayı tanımakta yetersiz kalışımız olabilir – ki bu yetersizlik, dünyayı kavrama eksikliği, bizi bugün de fena halde etkiliyor; yani Soğuk Savaş'a angaje olmak, Soğuk Savaş'ın amigosu olmak, düşüncelerimizi geliştirmemize de engel olmuştur. Bu, şöyle oldu; bazı insanlar yeni bir ortama girince elini kolunu nereye koyacağını filan bilemez, işte öyle oldu Türkiye. Türkiye de elini kolunu nereye koyacağını bilemez oldu. Çünkü, daha önce Soğuk Savaş'a angaje olarak belli bir poz almıştı, öyle oturuyordu. O nedenle yetmişler, bu bakımdan da çelişkilidir. Yani, Türkiye kendine nasıl yeni politika yapacak? Burada, Amerika'nın yeni politikalara geçişi, Türkiye'nin bölgesinde olan gelişmeler vb. hep bizi etkileyecektir.

Bu yeni politikaların en önemlisi, dediğim gibi, 1977'den itibaren Başkan Carter'la birlikte ABD'nin yeniden sertleşme politikalarına dönmesi ve jeopolitik diyebileceğimiz bir boyuta bizim bölgemizde ağırlık vermesidir. O nedir? ABD, İran Şahı'na *bölge politikalarının ağabeyi* rolünü biçmişti. Ve fakat 1978'den itibaren, İran Şahı zayıflayıp *Humeyni Hareketi* ortaya çıkınca –ve *Humeyni Hareketi'*nin de anti-Amerikan bir hareket olduğunu hesaba katarsak– demek ki, Amerika'nın bölge politikalarında –yani Türkiye'den Pakistan'a kadar olan bölgede, Irak'ı da kapsamak üzere bölgede– aktörü kalmadı, baş aktörü gitti, şah gitti. Ne zaman? 1979 ilkbaharında referandum ya-

pıldı. Humeyni, İslâm Cumhuriyeti'ni ilan etti. Şah zaten gitmişti. Dolayısıyla orada bir büyük boşluk oldu. Bu, işte Türkiye'nin bağımsız bir modele geçmesinin Amerika tarafından kabulü imkânsız görünmeye başlandığı bir gelişme oluyor.

Bağımsız bir model, Türkiye'nin bağımsız bir modeli Amerika'nın artık kendi kendine yaptığı hesaplarla bağdaşmıyor. Dolayısıyla Türkiye'ye de el koymak lazım, Şah gittikten sonra; yani İran Amerika'nın kontrolünden çıktıktan sonra Türkiye'nin kontrolü şart oluyor. Çünkü, aynı tarihlerde, yine hatırlayalım, 1978'de Afganistan'da darbe oldu –Sovyet yanlısı bir darbe–, 1979'da Sovyetler bu sefer askerî olarak Afganistan'ı işgal ettiler. Demek ki, İran ve Afganistan, Amerika'nın elinden kaçtı. Bu Türkiye'nin kaderini etkiliyor; bunu bir kenara böyle yazmak lazım. Bunlar bizim dışımızda olan fakat doğru değerlendirmemiz gereken şeyler.

Yetmişlerin Türkiye'si, TİP ve *Ortanın Solu*'nun Yükselişi

Şimdi bizde iki siyasal çizgi altmışların ortalarından itibaren ortaya çıkıyor. Bu yetmişleri belirleyecek. Biri TİP hareketidir. TİP, 1960'larda gayet canlıydı. Biliyorsunuz '65 seçiminde meclise milletvekilleri ile girdi TİP. Sonra 1969'dan önce AP tarafından getirilen yeni seçim kanunuyla bu önlendi. TİP 1970'lerde siyasal olarak ufalandı, önemini kaybetti, kendi içinde parçalandı. Öteki hareket, *Ortanın Solu* hareketi. *Ortanın Solu* hareketi, İsmet Paşa'nın '65 seçiminde başlattığı harekèt, daha sonra –1971 12 Mart'ından sonra– *Ecevit Hareketi*'ne dönüştü diyebiliriz. Bu hareketle Ecevit genel başkan oldu. Artık bunun adı *Ortanın Solu* hareketi olmanın ötesine geçti. Ecevit buna yetmişlerde *Demokratik Sol* diyecekti. Bu, biraz önce bahsettiğimiz toplumdaki uyanışı doğru değerlendiren bir hareketti. Onun momentumunu yakalayan hareket oldu ve buna karşı olan güçleri de bir süre için –ne zamana kadar, yetmişlerin sonuna kadar bir süre için– sindiren bir hareket oldu. Çünkü bu hareketle birlikte –gençliğin TİP'e yönelişini vb. de hesaba katarsak– Türkiye'de düşünce planında sol egemen ve belirleyici olmaya başladı. Sağın hiçbir kayda değer toplumsal tezi yoktu. Tez sahibi olamadı sağ. Sol, tezler sahibi oluyordu ve o dönem Türkiye'nin sol denen şeyi yeni öğrenmeye başladığı dönemdi. Yani Avrupa'da iki yüz yıl sürmüş olan şeyi biz beş yılda öğreneceğiz, sindireceğiz. Bu ne demek? Önüne beş-altı tabak yemek konuyor. Diyorlar ki, "5 dakika vaktin var, hepsini yiyeceksin", bunun gibi yani. Yediğin zaman bir ciddi hazımsızlık oluyor. Toplumun öğrenme süreci düşünce alanında çok uzun zaman alıyor. Yani insanların tezler geliştirmele-

ri filan, toplumu gözleyerek, birbiriyle tartışmaları, bunu harekete dönüştürmeleri, tabii ki zaman alır ve böylece sindirilir. Bu Türkiye'de çok kısa zamana sığdı. O bakımdan anlamlı olan yetmişlerde Ecevit'in hareketi olarak ortaya çıktı. Dediğim gibi, Ecevit bu uyanışı gördü; onu değerlendirdi ve yakaladı. Karşı güçleri bir süre için sindirdiği için –70'lerde, yani 1972'den itibaren– gitgide gelişti. Ne zamana kadar? '77 seçimine kadar; demek ki, beş yıl.

Bunun çizgisi ne dersek? Bir kere slogan *Bu Düzen Değişecek*. Buradan ekonomide yapı değişikliği yapabilme arzusu; ekonomide çizgi o; böyle bir stratejisi var. Dış politikada bir kontrollü bağımsızlık, yani NATO'dayız, Amerika'nın ağırlığını filan biliyoruz. Ama dış baskı üzerimize geldikçe şunu hissediyoruz ki, bir *kontrollü bağımsızlık* mecburiyetimiz var. Bu nerede ortaya çıkacak? Bu 1974, Kıbrıs'la ortaya çıkacak. Tamam, NATO var filan; ama bu 1974'te ortaya çıkacak. Çünkü 1964'te başlamış; yani 1964'te İsmet Paşa Kıbrıs'a çıkma hamlesi yapmış. Amerikan Başkanı Johnson posta koymuş; "Sana verdiğimiz silahları kullanamazsın, malzemeleri kullanamazsın!" demiş. O da "Yeni bir dünya kurulur, Türkiye o dünyada yerini alır," demiş. Âdeta bu adımı atmak için Johnson'u kullanmış! Ve ertesi gün –bana Sencer İmer anlattı– Johnson Mektubu'nun ertesi günü, Sanayi Bakanı Muammer Erten'i çağırmış, demiş ki, yarın Moskova'ya gidiyorsun, görüşüyorsun, bize ne gibi sanayi projeleri yaparlar? Demek ki, kontrollü bağımsızlığın ilk adımı. Sonra adamlar işte altmışların ikinci yarısında geldiler; birçok proje getirdiler. Onlar da işte Elbistan'dan, işte İskenderun Demir Çelik'e kadar filan birçok proje –hep Sovyet teknik desteği olan projeler– ortaya çıktı. Demirel bunları kesmedi, uyguladı. Demek ki, hareket orada başladı, fakat 1974'te Kıbrıs'la dış politikada uygulama alanına geçti. Ve geçer geçmez de Ege Denizi'nde de duyarlılık başladı. Demek ki, Türkiye o güne kadar kendisi için açılmamış bir yaprak olan bir yeni *denizlerde dış politika, denizlerin politikası* ile yüz yüze geldi, kendine bir politika oluşturma mecburiyeti ile yüz yüze geldi. Bu fiilen bir Anglo Sakson alanı, Amerikan hegemonyasının alanı olan Akdeniz'e adım atmaktı.

Bu, ancak bağımsızlıkla olur, atılan adım cüretlidir.

Dışişlerinin kadroları buna hazır mıydı? Hayır. Peki, akademik dünya? O da hayır: *Kıta sahanlığı* sözü çıktığı zaman, kıta sahanlığını bilen hukukçu yoktu Türkiye'de. Kıbrıs Harekâtı yapılacağı zaman çıkarmanın nereye yapılacağına dair doğru dürüst bir harita yoktu. Demek ki, bu alanda hazır değildik; yani ilk kez böyle bir mecburiyetle karşı karşıya kalıyoruz. Bunun nedeni ordunun –ve orduya bağlı olarak siyasetin de– 1950'lerden itibaren tamamen NATO çerçevesinde şekillenmiş olması. Demek ki, bunu düşünürsek yetmiş-

lerde dış dünya bunu "Yarın Türkiye, NATO'dan dışarıya adım atabilir; hele, Sovyet projeleriyle birleşmiş olduğuna göre!" diye değerlendirmiş olabilir. Ve 1980'in 12 Eylül'üne buradan gelebilmek lazım.

Sosyal zeminde *Ecevit Hareketi*'nden bahsediyoruz. Kendine *sosyal demokrat* demedi, Bülent Bey. *Demokratik sol* dedi ve İskandinav ülkelerinin modelini merak etti. Oraya gitti –ben de o geziye katılmıştım–, yani Danimarka, İsveç, Norveç, Finlandiya. Orada, bu hareketin en önemli isimleri ile belki de en önemli ismi olan Olof Palme ile uzun uzun görüşüldü. Orada, yeniden görüldü İskandinav modelinin ne olduğu. Ecevit'in gönlünü verdiği bir model idi. Bunun ötesinde, dünyada yeni kurulmuş olan *deniz hukuku* alanında bir Deniz Hukuku Bakanlığı kurmuştu Norveç. Neden? Çünkü Norveç, kendi denizlerdeki alanı içinde petrol buldu. Petrolü bulunca, deniz hukuku çok önem kazandı. Ve Norveçliler bunu 1970'lerin başlarından itibaren öğrenmeye başladılar ve Norveç Deniz Hukuku Bakanı [Jens] Evensen; o bu iş için dünya konferansının başına geçti. Evensen önemli bir adamdır. Bülent Bey oraya gittiğimiz zaman onunla konuştu –ben daha önce görüşmüştüm, daha önce gittiğimde–, Yunanistan'la Türkiye arasında Ege Denizi probleminin nasıl çözülebileceğini filan konuştu.

Şimdi bunları niye söylüyorum? Bunlar, dikkat ederseniz, Amerika'nın bilgi ve politika alanının dışında olan bağımsız politika oluşturma girişimleri. Amerikalılara bilgi vermiyoruz; biz şöyle görüştük, böyle yapacağız diye. Demek ki, bunu da –bu yirmi yılın yani en ileri klasik demokrasi ve bağımsızlık dönemi diyorum ya– o dönemi, yetmişleri özellikle değerlendirmek için yazmak lazım. Yani, yan yana birçok şeyi, en başta eğer işçi sınıfı ve orta sınıf ittifakını en önemli hareket olarak yazacaksak ve sermaye sınıfının yerli ve dünya sermayesi, sermaye sınıfının bu bir daha olmasın katiyen diye bir kenara yazdığını da hesaba katacak olursak yetmişler, demek ki, apayrı bir öneme sahipti. Bu hareket, böyle bir ittifak, kendi bağımsız politikalarını üretme potansiyelini de kendiliğinden yaratıyor. Yani birbirinden kopuk olmayan –efendim bir Ege sorunu var, bir de Kıbrıs var filan değil, hepsini yekpare olarak görmek lazım– Ege'den Doğu Akdeniz'e kadar bütün gelişme tablosunu bir arada görmek lazım.

1975'ti Bülent Bey'in İskandinavya turu. Oranın medyası büyük ilgi gösterdi; bu da önemli. Medya büyük ilgi gösterdi. Devlet katında büyük ilgi oldu. Bunlar, emperyalist ülkeler falan değillerdi; ama onların modelini benimseyen bir başka büyük nüfuslu büyük bir ülke [Türkiye] İskandinav dünyasında ilgi uyandırdı. Bir etki uyandırdı. Medyanın önemli isimleri, yetmişlerin başından itibaren Türkiye'ye ilgi duydular –yani *Ecevit Hareketi* başladı-

ğı zamandan itibaren diyelim–, '77 seçimine epey İskandinav gazeteci geldi, yani Norveç'ten, İsveç'ten. Gelenlerden biri mesela İsveçli bir gazeteci, sonradan *Amnesty International*'ın [Uluslararası Af Örgütü] başkanı olmuştur, Thomas Hammarberg. Önemli, ciddi insanlardı. Öte yandan Bülent Ecevit'in Willy Brandt'la –yani *Alman Sosyal Demokrat Partisi*'nin başkanı olan o tarihte, altmışların sonu, yetmişlerin başında da başbakan olan Brandt'la– da bir yakınlaşması oldu. Bu neden önemli? Şundan önemli, Brandt –malum Almanya ayrı bir ortamda yaşıyor; onun da etrafı dikenli telle çevrilmiş dış politikasında; yani Sovyetler'le teması Amerika için daima tehlikeli bulunan bir durum– yetmişlerin başında *ostpolitik* dediği Doğu'yla yakınlaşma siyasetine başlıyor. Gidiyor Varşova'da *Meçhul Asker Anıtı*'nda diz çöküyor. Dolayısıyla Doğu Almanya'yla ilk kez, yani –o güne kadar Batı Almanya'nın tanımadığı Doğu Almanya'yla– resmen tanışma tanıma, karşılıklı ziyareti başlatıyor. Ve böylece Sovyetler'le bir ilişki başlatıyor. Neden? Brandt, detantın sahibi olmak istiyor. Yani, Atlantik'ten bağımsızlaşan bir Avrupa'nın lideri olmak istiyor. Bu affedilebilir mi? Sonuç, Brandt özel kaleminde bir skandal çıkarılarak istifaya mecbur kılındı. Olof Palme, 1986'da öldürüldü. Demek ki, önü ve arkasıyla bu gelişmeleri hesaba katarak Türkiye'nin 1970'lerini ne kadar ne yapmak istiyorduk ve nerede engellendik, hangi çerçeve nedeniyle engellendik, bunu hesaba katmak lazım. Yoksa bir tek iktisat politikasına alıp "Efendim, fiyatları o kadar artırmasaydınız da...", yahut "fiyatları artırsaydınız da..." filandan ibaret bir tek boyuta indirmemek lazım işi. Sonunda iktisat politikasına geleceğiz ama geniş çerçeve bu.

Öte yandan Brandt şu bakımdan da önemli: Brandt aynı zamanda o tarihte *Sosyalist Enternasyonal*'in bayrağını taşıyor. Ve o günün *Sosyalist Enternasyonal*'i bugününkinden çok farklı; yani bir *bağımsız Avrupa*, bir Avrupa'nın her çeşit sol renginin olduğu bir şey. Çünkü Brandt'ın hareketi o günlerde Avrupa'da yine bayrak açan *eurokomünizm* denen –İtalyan Komünist Partisi, Enrico Berlinguer'in başını çektiği bir hareketle– eşleşmeye başlıyor Avrupa çapında. Demek ki, başka bir Avrupa arayışı var. O da bugünün Avrupa'sı değil. O da başka bir Avrupa arayışı. Böyle bir ortamdayız; yani yetmişlerden, yani güler yüzlü kapitalizmin son on yılında kapitalizmin bugün geldiği –çoğunlukla çirkin diyebileceğimiz– manzaralardan bir hayli uzaktayız, bir hayli uzakta bir tablomuz var. Buna ilaveten şu var: Üçüncü Dünya ülkeleri dediğimiz ülkeler, yani 1950'lerde Mısır'da Nasır, Yugoslavya'da Tito, Hindistan'da Nehru'nun başlattığı hareket, 1970'lerde yeni uluslararası ekonomik düzen başlığı altında yeni bir hareketle ortaya çıkıyor ve büyük uluslararası müzakereler, yani "siz bizi bugüne kadar hammadde ve gıda maddesi sa-

tan garibanlar olarak gördünüz. Buna göre üstümüze bütün ekonomik üstünlüklerle, baskılarla geldiniz. Şimdi biz yeni ekonomik düzen arayışındayız ve uluslararası kuruluşlarda artık bizim oylarımızla bize de kaynak aktarma politikalarına geçecek" hareketi doğuyor. Peki, bu hareket bizde ilgi uyandırdı mı? Çok ilgi uyandırdı. Bülent Bey, buna da büyük ilgi duydu. Hatta 1978 sonbaharıydı galiba, İstanbul'da Tarabya'da bir yeni uluslararası ekonomik düzen toplantısı yaptı. Bunlar yine dış dünya için kenara yazılacak olan şeyler, tabii ki. Yani ne oluyor? Türkiye bağımsız mı oluyor? Bu, 1964'te İsmet Paşa'nın çıkışından sonra yeni bir dünya kurulup da yerini mi almaya doğru gidiyor?

Bu hareket, Türkiye'yi de ilgilendireceği için ekonomik şoklarla söndü. Oradan başlayalım. Hangi ekonomik şoklar? Özellikle petrol şoku, 1973'te petrol fiyatı, yani dünyada enflasyon 1960'ların sonlarında biraz yükseldi; en geride yirmi yıldır fiyatı artırılmamış olan petrol kaldı. Ve bu *OPEC* [Organization of the Petroleum Exporting Countries, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü] kurularak 1970'in başında harekete geçti ve 1973'te *İsrail-Mısır Savaşı* üzerine petrolün varili beş dolardan birdenbire yirmi dolara sıçradı; ondan sonra daha da yukarı gidecek. Şimdi, bu bir ekonomik şoktur. Kimin üzerinde? Petrol ithal eden ülkeler üzerinde; yani büyük ülkeler arasında Almanya, Japonya üzerinde. Bunlardan Almanya ne yapmak istiyor? Biraz önce söyledik, *Brandt Hareketi* filan, bağımsız Avrupa istiyor. Fiyat şoku o sıralarda geliyor. Amerika'nın ihtiyacı var mı? Yok. O zaten, daha o zamandan kaya gazından filan petrolü üretiyor. Japonya'nın? Evet, o da ithalatçı. Ama bizim gibi ülkelerin üzerindeki etkisi daha farklı oluyor, çünkü biz net ithalatçıyız: Peki, Alman petrolü ithal ediyor, ama ondan sonra bunun maliyetini kendi ihraç ettiği Mercedes'e bindiriyor veya traktöre bindiriyor, makineye bindiriyor. Ben hem petrol ithal etmek zorundayım hem de traktörü veya makineyi. Dolayısıyla ben ikili şok yiyorum. İşte bizimki gibi ülkeler, yani yeni uluslararası ekonomik düzen aramaya çıkan ülkeler, 1970'lerin ortalarında bu şoku yemeye başladılar. Ve yeni uluslararası ekonomik düzen arayışı yetmişlerin sonunda buharlaştı. Neden? Bu şoku yedikçe açık verdiler; açık verdikçe borçlanma mecburiyeti ortaya çıktı. Borçlanma mecburiyeti üzerine yeni bir ortam oluştu. Nereden? İran şahı bir gecede zengin oluyor; Suudi Arabistan emiri/kralı bir gecede zengin oluyor, petrol fiyatı artınca. Bu paraları ne yapacak? Cenab-ı Hak yukarıdan yağdırıyor dolarları. Ne yapacak? Hemen bankerler ortaya çıkıyor. Diyorlar ki, "Biz Londra'da yaşarız, sen paraları bize ver!" Dolayısıyla bu *petrodolar* denen *–petrol dolarları–* Londra'ya gidiyor esas olarak veya İsviçre'ye falan. Ama esas olarak Londra'ya (City'ye) gi-

diyor. Peki, bu ne oluyor? Açık veren ülkeler bankerlerle karşı karşıya geliyorlar. Demek ki, bu ülkelerin dış borçları başlıyor, bizim de; 1975, '74-'75.

Peki, daha önce ne oldu, bizim için? Şöyle bir şey oldu –yani biz fark edemedik diyorum ya ne olduğunu–; bizim Almancılarımız 1960'tan itibaren Avrupa'ya gittiler. Biz, bu Almancılara bir ekonomik değer vermedik; yani işte gidiyorlar adamlar orada çalışıyorlar falan, sonra geliyor, burada kamyon alıyor; ev alıyor falan filan. Fakat 1970 yılından itibaren birdenbire bizim ödemeler dengemizde bir kalem kabarmaya başladı. İşçi dövizleri, yani bize yukarıdan Alman markı yağmaya başladı. 1971'de bu yağmur şiddetlendi. 1972'de daha da şiddetlendi. 1973'te daha da şiddetlendi ve Türkiye'nin 1973'te ödemeler dengesi açığı filan kalmadı; fazla vermeye başladı. Biz bunu normal ve bundan sonra hep gelecekmiş gibi düşündük. Demek ki, bu bir pozitif şoktu –bizim üzerimizde bir pozitif şoktu– ve bizi yanılttı.

O günlerde yönetimde olanlar dediler ki, "Yahu, bu kadar para geliyor. Eğer biz bu para karşılığı –mark karşılığı– Türk lirası çıkarırsak, Merkez Bankası para çıkarırsa enflasyon olur ülkede. Acaba maaşları markla mı ödesek falan" diye düşünenler bile oldu. Demek ki, biz bununla petrol bulmuş gibi filan hissettik kendimizi. Halbuki bu böyle olmadı. Neden olmadı? Çünkü 1973'te petrol şoku geldi. Gelince, bütün dünyadaki fiyatlar yükseldi; ülkelerin açığı arttı. Bizim de 1974'ten itibaren açığımız arttı. 1974'te *Kıbrıs Harekâtı* nedeniyle artmaya başladı. Çünkü, tıpkı altmışlarda İsmet Paşa'ya yaptıkları gibi, 1974'te de Amerikalılar bize ambargo koydular. Biz Kaddafi'den falan aldık, operasyon yapabilmek için gerekli petrolü. Ve 1974'ten itibaren açık başladı. Açık başlayınca borçlanma başladı. Demek ki, dış borçlar 1974, 1975'ten itibaren başlıyor ve petrolden daha önemlisi, öteki fiyatlar artmaya başlıyor; yani Alman'ın makinelerine bindirdiği fiyat artmaya başladı. Böylece bir pozitif şok negatif şoka dönüştü ve Almanya 1974'ten itibaren işçi alımını durdurdu; *Türken Raus* sloganı başladı: "Türkler dışarı" –önce bizimkileri çıkarmak niyetiyle– başladı. İşte öyle deyince, işçi dövizlerimizin o geçici pozitif etkisi siliniverdi. Demek ki, bu gelir orada kesildi. Halbuki biz umutlanmıştık; yani, mesela daha önce politika yapanlar –benden daha önce planlamada çalışanlar; ben de olsaydım fark etmezdi herhalde– dedi ki, "Artık bir kaynak geliyor, ciddi sanayileşme adımları atalım, bu kaynaklarla." Doğru bir arzu. Onun için 1973'te yapılan Üçüncü Beş Yıllık Planı biraz büyük bir plan olarak tasarladı, Memduh Aytür o tarihte müsteşar olan, ileri görüşlü bir insandı. Sanayileşmeye ciddi bir adım atalım diye geniş bir elbise dikti. Fakat sonraki yıllar, açıklar büyüyünce, talep de artınca Türkiye'de, şu tablo ortaya çıktı: Bir kere, Türkiye hâlâ bir *köylüler ülkesi*, nüfusun yarısı tarımda çalışıyor. Sanayide ça-

lışan nüfus, çalışan nüfusun %20'si filan; %50 kendini tarımda gösteriyor, geliri daha düşük. Dolayısıyla, böyle bir ülkenin tasarrufu daha az, yetersiz. Büyük yatırım yapacaksak, işçi dövizi yağmuru devamlı olacak ki ben o büyük yatırımı finanse edebileyim. Dolayısıyla tasarruf açığı –düşük tasarruf ve açık– meydana çıktı. İşte Türkiye'nin borçlanma nedeni; demek ki, Türkiye birkaç şok yiyor. *Pozitif şok*u biz kendimiz için iyi kaynak diye yorumlarken, üstüne dünyadan gelen şoklar başlıyor ve açık başlıyor; borçlanıyoruz. Ve bu bizi 1977'de Süleyman Demirel'in "Türkiye 70 sente muhtaçtır," dediği noktaya getiriyor. Demek ki, 1977 tam bir kıtlık dönemi oluyor ve o yıllar şunu gösteriyor: Bir büyük uyumsuzluk, dünya ekonomisi karşısında Türkiye gibi ülkeler büyük uyumsuzluk, yaşıyorlar. Almanya uyumunu yapıyor; Fransa da idare ediyor; İngiltere –zaten Cenab-ı Hak ona Kuzey Denizi'nde petrol vermiş–, o da idare ediyor; ama bizim gibi ülkeler –kaynağı olmayan ülkeler– büyük uyumsuzluk yaşamaya başlıyorlar. Ve biz *Paris Kulübü* denen bankerlerle karşı karşıya kalıyoruz. İşte o 70 sente muhtaç nokta.

O yıllarda –biraz kendimi atlamadan; yani, okuyan der ki, sanki bu adam niye kendinden bahsetmiyor– Bülent Bey'le, 1974'ün sonbaharında tanışmış oldum. –Yani daha önceki el sıkışmalar falan bir şey ifade etmez– 1974 sonbaharında, işte ondan sonra 1975'te onun isteği üzerine İskandinavya'ya bir küçük heyet halinde gittik: Yani Bülent Ecevit, Orhan Koloğlu –ki çok önemli bir isimdir– ile ben. Çeşitli yerlerde değişik isimler katıldı; işte Kopenhag'da Hasan Işık var –sonra o ayrılıyor– Stockholm'de Turan Güneş; Oslo'da Haluk Ülman var falan; öyle. Üç-dört kişilik bir heyet şeklinde gittik. Oradan döndükten sonra Bülent Bey, bir gün "Bir şey konuşalım sizinle," dedi. "Bir ofis açıyoruz partinin geleceğe dönük politikalarını belirlemek üzere, geleceğin programlarını hazırlamak üzere, siz bunun başında olur musunuz?" dedi.

"Şimdilik Cahit Bey (Kayra) yönetiyor, fakat o parti çalışmalarına dönecek." (Bir not düşeyim: Cahit Kayra muhteşem bir kişidir. Şimdi yüz bir (101) yaşında ve müstesna beyni ile çalışmayı sürdürüyor.)

Dolayısıyla, *Göreme Sokak* diye bilinen ofis, –o zaman parti merkezi Farabi Sokak'taydı; Göreme Sokak iki sokak aşağısıdır– birbirine yakındır. Göreme Sokak'ta bir daire tutulmuş. Orada Bülent Bey'in de odası var; işte büyük bir salon var; iki kişi orada yardımcı olarak çalışıyor. İki kişiden biri, çalışkan bir delikanlı Işın Çelebi – Işın Çelebi daha sonra 1980'lerde ANAP'a geçerek bakanlık yaptı. Biri Mehmet Kabasakal. Mehmet Kabasakal da Boğaziçi Üniversitesi'nde çalıştı. Şimdi galiba İstanbul'da Akın Üniversitesi var, orada çalışıyor; çok değerli bir insandır. Bir özel kalem müdürü var Nail Bey, değerli bir insan.

Dolayısıyla bir büro kuruldu ve orada *iktidar için hazırlık çalışmaları* diyebileceğim çalışmalar yapılmaya başlandı. Birçok kişi, uzmanlar geldi, görüşmeler yapıldı.

Demek ki 1975'in sonu, 1976 ve 1977. 1976 neden önemli? CHP Kurultay'ı yeni bir programla toplandı; 1976'nın sonbaharı olmalı. Kurultay'da şöyle büyük bir yazı vardı, bir slogan: *Emek En Yüce Değerdir.* Demek ki, bu gelişme, yetmişlerin dile getirmeye çalıştığım toplumsal, siyasal gelişmesi, onu yarattı. Slogan Bülent Bey'e aittir. Parti programını da o yazmıştır; yani o kendisi yazdı, 1976'nın yazında; sonra bizi topladı –bir on-on beş kişi herhalde– Göreme Sokak'ta. Orada işte ne dersiniz filan diye danıştı yani. Dışarıdan gelenler de oldu.

Böylece zirve, demek ki işin zirvesi '76 Kurultayı'dır, Yani *Emek En Yüce Değerdir* deyince artık bunun politikaları olacak demektir. Ve bu yukarıda vurgulamış olduğum 1970'te gözlediğimiz ittifak, CHP'de yerini bulmuş oldu. Bir anlamda yerini bulmuş oldu. Bununla '77 seçimine gidildi. '77 seçimi öne alınmış bir seçimdir. Demirel ekonomik durum kötü olduğu için erken seçim yapalım dedi. Yani kazanma şansım olur diye düşündü herhalde. Seçim haziranda yapıldı. Küçük bir farkla CHP bu seçimi çoğunlukla kazanamadı. Yani, Meclis salt çoğunluğunu elde edemedi. 214 milletvekilinde kaldı. 226'yı bulması lazımdı. Fakat ondan sonra momentum devam etti, yani yükseldi. Sonbahardaki yerel seçimleri daha büyük bir farkla kazandı. Yılın sonuna doğru AP'den 12 milletvekili transfer oldu; Demirel'den ayrıldılar hükümet kurmak için. Bunu şöyle düşünmek lazım: Hani bunu Bülent Bey mi böyle yaptı? Hayır, "Artık yeter! Artık sağ politikalar yeter!" düşüncesi toplumda ağır basıyordu. Çünkü sağ politikalar 1975'te Demirel'in yanına Türkeş ve Erbakan'ı almasıyla ardından Feyzioğlu'nu da almasıyla *Milliyetçi Cephe* adını verdiği cephe halinde ortaya çıkmıştı ve o tarihten itibaren iş pratikte sol-sağ çatışması şekline dönüştürülmüştü. O tarihe kadar keskin bir şey yoktu. Fakat MC demek ki, 1975 bunun dönüm noktası oluyor. MC gitgide daha militan politikaların da bir başlangıcı oluyor. Normal siyaseti militanlıkla âdeta zorlayan, bölücü kutuplaştırıcı politikalar bunun başlangıcı oldu. Vuruşmaları teşvik etti.

İşte 1977'ye böyle gidildi. '77 seçiminde CHP mutlak çoğunluğu alamadığı için seçimden sonra II. MC yine kuruldu, yine aynı aktörlerle. Fakat bunun ömrü yetmedi. Çünkü hem bir yandan çatışmalar filan artık herkesi rahatsız ediyor. Hem de insanlarda bir bıkkınlık meydana gelmiş. Bir anlamda AP tam çözülmeden çözülmüş oldu. 12 kişi bu tarafa geçti. Bülent Bey onlarla birlikte bir hükümet kurdu, 1978 yılının başlangıcında.

1978'in başında, oraya gelelim özet olarak, kaynak kıtlığı iyice belliydi. İki şeyin ağırlığı fazlaydı. Birincisi dış borçlar. Dış borçlar Demirel ayrılmadan Türkiye'nin üzerinde Demokles'in kılıcı haline gelmişti ve bunu dış dünya elde tutmak istiyordu. Dolayısıyla dış borçları çözebilmek lazımdı, bir; iki, Amerikan ambargosu henüz kalkmamıştı. Amerikan ambargosunu kaldırmak ve savunmayı güvenceye almak gerekiyordu. Bu ikisi Türkiye'nin ekonomisi üzerinde büyük baskı yaptı. Biz, planlamada Dördüncü Beş Yıllık Planı yapmaya giriştik. Demirel ayrılmadan, yani II. MC aylarında, bir plan taslağı vardı ama plan yoktu ortada. Çünkü Demirel taraftarları ayrı, Erbakan taraftarı ayrı, Türkeş taraftarları ayrı taleplerle bir şeyler oluşturmuşlar. Bunları Planlama Teşkilatı'na aktarmışlar. Planlama da birbiriyle tutacak bir şeyi olmayan bir model haline gelmeden, işte bunları mecburen derleyip zamanı geldiği için başbakana vermiş. Demirel onu mecburen plan diye kabul etmiş. Biz gelince –1978'in birinci ayı– dedik ki, doğru dürüst bir plan yapılması lazım. Bir yıl ara verelim, plan yapalım. İşte Dördüncü Beş Yıllık Plan öyle ortaya çıktı. Şimdi onu anlatmayayım çok uzun. Ergun Türkcan'ın hazırlamış olduğu (Türk Planlaması Hakkında önemli bir kaynak sayılan) *Türkiye'de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980* başlıklı derlemede anlatmıştım.

Orada göreceksiniz hangi koşullarda yapıldığını, dış dünyanın dış borçlar sorununu Türkiye'nin üzerinde ağır yük olarak tutmaya devam ettiğini, en büyük kaynak problemini... Kısacası Türkiye'yi yeni kaynaklara kavuşturmayan iki yıla yakın süre geçti. Kaynak kıtlığı ağırlaştı, gitgide ağırlaştı. İşte kuyruklar falan oluştu. İnsanlar ekonomik sıkıntı ile yüz yüze geldiler ve şu ortaya çıktı ki ekonomik sıkıntı büyürse halk daha önce desteklediği sol çizgiden uzaklaşmaya başlar. Eğer sağ iktidarda olsaydı halk uzaklaşır mıydı, emin değilim. Ama, sol çizgiden çabuk uzaklaşmaya başlıyor. Çünkü, oradaki sol çizgi günlük yaşamın önceliklerine eyvallah, tamam, ama geleceğin düzenini kurmak için dış dünyanın yarattığı zorlukları da dikkate alarak biraz dişimizi sıkmamız lazım, diye geliyor. Demek ki, halktan dişini sık, geleceğin düzenini kuracağız diye beklersek günlük siyasetten uzaklaşıyoruz. Bu '78-'79'un çıplak gerçeği. Herkes, bugün isteğim olsun, diye ortaya çıkıyor. Ama 1978'den önce, dişimizi sıkmaya hazırız, tek siz iktidara geçin, filan diyordu. Bunlar siyasetin özellikleri. Böyle bir dönemdir '78-'79.

1979'un sonbaharında yapılan ara seçimde 5 milletvekili için yapılan seçimde hepsini AP'liler kazandılar. Bülent Bey bunun üzerine istifa etti ve ondan sonrasını biliyorsunuz. Bu önce *24 Ocak*'a –tabii bizler daha önce görevden alındık– oradan da *12 Eylül*'e giden çizgi. Yalnız burada şimdi başta söylediklerimle birleşmesi gereken bir nokta var, onu gözden kaçırmamak la-

zım. O da dış dünyanın ve Türkiye'deki sermaye sınıfının tercihleri.

1979'un ilk ayları bu ekonomik sıkıntıların artmaya başladığı aylardır. Bu aylarda hatırlayalım, 1978'in sonunda *Maraş Katliamı*, 1979'un Şubat'ında Abdi İpekçi'nin öldürülmesi var ve bir anlamda dıştan *bilinmedik* tasarımlarla içeride uygulamaya geçen bir cinayetler dizisi başlıyor. Derken TÜSİAD'ın bir heyeti Amerika'ya gidiyor. Geliyor ve 1979'un Mayıs ayında benim Türkcan'ın kitabındaki yazımda var. TÜSİAD bir bildiri yayımlıyor. Bildirinin gerçek anlamı, bizi, daha çok Planlama Teşkilatı'nı hedef alıyor. Planlama demiyor orada, ama esas hedef o. Bildiriyi nasıl okuyalım derseniz, gerçek okuması şu: İktidar artık sermayenin olsun. Bildirinin anlamı bu, "tüm iktidar sermayeye". Bununla aynı günlerde –ben bunu bilebilecek noktada olduğum için söylüyorum– İstanbul'da ve Ankara'nın da desteğiyle yeni bir anayasa hazırlanmaya başlanıyor. İki kişi hazırlıyor bunu. Şu anda ikisi de hayatta değiller. Genelkurmay ikinci başkanı ile de bilgi alışverişiyle hazırlıyorlar. Demek ki, 1979'un Mayıs ayında bir iktidar değişikliği için silahlı kuvvetlerin de içinde bulunacağı, onun gücünü kullanacak bir iktidar değişikliği için hazırlıklar resmen başlıyor. Böylece Bülent Bey'in 1979 sonbaharındaki istifasından sonra iş kesinleşti.

Şunu ekleyelim –yine benim yazımda ek olarak var–, Türkiye'yi, 1979'un Haziran'ında OECD'de bir toplantıya çağırdılar. O zamanlar, OECD'de yapılan toplantılara daima Maliye Bakanlığı giderdi. Maliye Bakanlığı, Hazine giderdi yani. O toplantıda şöyle bir karara varılmış. 1960'ların başlarında Türkiye'nin dış desteğe, dış finansman desteğine ihtiyacıyla kurulmuş olan bir çalışma grubu var *–Çalışma Grubu 2 –Working Party 2–*. Bunu canlandıralım demişler. Yani OECD, "Türkiye yaptığı beş yıllık plandan vazgeçsin, biz ona yeni bir plan yapalım ki dış destek verelim" demiş ve haziranda da Maliye Bakanlığı gitmiş. Orada bu Türkiye'ye tebliğ edilsin diye bir karar almışlar.

1979'un yaz ayları sonunda bir gün Maliye Bakanı Ziya Müezzinoğlu ve eski planlama müsteşarı, o zaman da OECD'de Türkiye temsilcisi olan Memduh Aytür benim DPT'deki odama birdenbire geldiler. Böyle, kapı açıldı, içeri girdi ikisi. Dediler ki, OECD'de eylülün sonunda çok önemli bir toplantı var. Türkiye'nin geleceğini ilgilendiriyor. O toplantıya sen gideceksin. "Şimdiye kadar Maliye gidiyordu. Bizim ilgimiz dolaylı, doğrudan doğruya Hazine Türkiye'yi temsil ediyor." "Hayır, hayır! Sen gideceksin." Bu toplantı için OECD bir belge hazırladı. O belge görüşülecek dediler. Bu biraz önce söylediğim planın yerine, bizim başlattığımız planın yerine başka bir şey konsun diye –ki daha sonra *24 Ocak* olacak o– bir şey hazırlanmış. Kısacası, 27 Eylül'de ben Planlama'dan, Merkez Bankası'ndan, Maliye'den, Hazine'den bir

heyet oluşturarak oraya gittim. O toplantının özeti benim yazıda var. Ek olarak, Memduh Aytür'ün imzası ile yer alıyor. Yani toplantı nasıl geçti? Memduh Bey anlatıyor.

Sonuç olarak, biz orada dedik ki, Türkiye için bir belge hazırlanmasın, böyle bir belgeyi biz hazırlarız. Çünkü, bir plan yapmışız. Bir gün süren, çekişmeli de geçen müzakerenin sonunda kabul ettiler. Ardından, "Biz bir belge hazırlayacağız size; geleceğiz, müzakere edeceğiz," diyerek oradan ayrıldık. Fakat bir ay sonra Ecevit Hükümeti istifa edince haliyle belgeyi hazırlayamadık. Hazırlayamadığımız belgenin yerine daha donra Demirel hükümeti tarafından *24 Ocak* hazırlanmış oldu. Daha doğrusu, dış dünyanın ürünü 24 Ocak 1980'de resmiyet kazandı. Anlatabiliyor muyum? Orada var, orada okuduğunuz zaman belge var. Memduh Aytür toplantıyı anlatıyor. Dikkatli bir okuyucu devamını araştırıp değerlendirebilir. Dolayısıyla yetmişler böyle bitti.

70'lerden, doğrudan doğruya *24 Ocak*'a geçtik. Ben Planlama'dan 1979 Aralık ayının birinci haftasında ayrıldım. Yani, Demirel görevden aldı. Daha bir ay önce Demirel ile çalışmıştık, onu söyleyeyim. Yıllık programı hazırladık, *Yüksek Planlama Kurulu* toplantısı yaptık. Ve orada belli oldu ki, Süleyman Bey daha önce bildiğimiz Süleyman Bey olmayacak artık. Yani, büyük projelerin başbakanı olmayacak. İşte şu projeyi yapacağım, falan olmayacak. Neden? Sıkışık durumda da ondan. Fena halde sıkışmış ve bir yerlere söz vermiş belli. O anlaşıldı. Aralık başında da görevden alınınca kısacası benim ve arkadaşlarım için de yetmişler bitmiş oldu. Türkiye için de, Demirel için de yetmişler bitmiş oldu Bu kadarı fazla fazla yeter herhalde değil mi?

80'den itibaren bambaşka bir Türkiye fotoğrafı şekillenecek. Orada Thatcher'ın "Toplum diye bir şey yoktur!" doktrini aktörlerini bulacak ve bugüne gelen bir çizgi oluşacak.

Yetmişli Yıllarda Özel Sektör Örgütlenmesi: Türkiye Sanayici ve İşinsanları Derneği

ARDA ERCAN

Kaos, Uyum ve Örgütlenme

1961 Anayasası ile sağlanan hak ve özgürlükler, realizmin dış politikada devlete atfettiği tek karar alma aktörü olma rolünün ilk kez ciddi anlamda paylaşılması anlamına gelmiştir. 1830'lu yıllarda tarım işçilerinin başlattığı ilk işçi hareketlerine karşı imparatorluğun çıkarttığı *nizamname* sert bir düzenleme ile grevi vatan hainliği olarak tanımlamaktaydı. Cumhuriyet'in ilanı ile iş kanunları çıkartılmış olsa bile, toplu iş sözleşmesi ve grev yasaları çıkartılmamıştı. 1961 yılında ise *sosyal devlet* ilkesi anayasaya alınmış, sendikal örgütlenme (m. 46), toplu pazarlık ve grev hakları (m. 47) düzenlenmiştir. 1963 *Kavel Grevi* ise, hakkın anayasada tanımlanmasının ötesinde bir grev yasası hazırlanmasının gerekliliğini ortaya koymuş ve 1963'te 274 sayılı *Sendikalar Kanunu* ile 275 sayılı *Toplu Sözleşme Grev Yasası* çıkarılmıştır. Anayasanın verdiği haklar ve dünyada işçi sınıfının örgütlenerek daha fazla hak elde etme çabası, Türkiye'de de yankı bulmuş ve işçi sınıfı örgütlenerek burjuvazi karşısında etkili grevlerle direnişe başlamıştır.

Sermaye sınıfının örgütlenme arayışları ise yetmişli yıllarda başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeni, ülkeleri iki kamp arasında tercihe zorlamıştır. Bu süreçte yeni Cumhuriyet, Kurtuluş Savaşı'nın ardından zayıf olan ekonomik kaynakları, devletin tam denetimi altında dağıtmıştır. 1929 yılında patlak veren küresel ekonomik buhran neticesinde ekonominin canlanması için devlet müdahalesinin zorunlu olduğunu ileri süren Keynesyen görüş, tüm dünyayla beraber Türkiye'de de

etkili olmaya başlamıştır. Bunun neticesinde devlet eliyle sanayileşme hamlesi başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle tüm dünyada enflasyon artmaya, üretim azalmaya başlamış ve savaşa katılmamasına karşın Türkiye de dönemin ekonomik sıkıntıları ile yüzleşmiştir. Erkek nüfusun önemli bir kısmı askere alınmış, savunma harcamaları bütçeden önemli pay almış ve yatırımlar için planlanan bütçeler askıda kalmıştır. Tüm Avrupa'yı saran savaş Türkiye'nin güvenliğini tehdit eder hale gelmiştir. Üretim araçlarının yetersizliği, nakliye ve dış alımda ortaya çıkan sıkıntılar sonucunda arz, talebi karşılayamaz hale gelmiştir. Böylece, Türkiye ekonomisi ağır bir enflasyonist baskı altına girmiştir. Devlet sanayisini inşa etme çabaları içindeyken, *Truman Doktrini* ve *Marshall Planı* çerçevesinde liberal ekonomi politikalarına hızlı bir geçiş yapmak zorunda kalmıştır. Batı bloğu içinde yer almanın önkoşulu olan piyasa ekonomisine geçiş için yeterli birikimi olmayan Türkiye'de krizin aşılması için devlet eliyle burjuva sınıfı inşa edilmiştir.

Ayşe Buğra'nın *Devlet ve İş Adamları* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi 1950'li yıllarda özel kesim hükümetle ters düşmemeye, hatta muhalefet ile samimi görünmemeye özen gösteren bir tavır içerisine girmiştir. Bu dönemde iş insanlarının kendilerine bakışlarının en çarpıcı yönlerinden biri, maddi kazanç amacıyla girişilen faaliyetlerin meşruiyetine ilişkin güvensizlikleridir. Türk iş insanlarının genel olarak başarıları ile gurur duymak yerine, zenginleşme sürecinde yaptıkları toplumsal katkıya vurgu yapmayı tercih ettikleri gözlenmektedir. İş başarısı, her şeyden önce, devlet ile olan ilişkilere göre belirlenir. Devlet müdahalesinin olmadığı piyasa koşullarında ekonomik başarının sağlanmasından şüphe duydukları gibi, liberal değerler sisteminin sosyal doku üzerinde yapabileceği etkiler konusunda da şüphelidirler. Eylem Türk'e göre bu durum Türkiye'de ekonomik seçkin sınıfın uzun süre sosyal konumunu algılayamamasına neden olmuş ve devlet imkânları ile elde ettikleri kazanımları kaybetmeye göze almayan bir özel sektör tablosu ortaya çıkartmıştır.

Yasal yapılanma açısından bakıldığında ise 1950 yılına gelindiğinde 5590 sayılı yasa ile dağınık haldeki odalar *Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği* (TOBB) bünyesinde bir araya getirilmiştir. Yasalar gereği ticaret siciline kaydolan her şirket faaliyet konusuna göre kendi bölgesindeki ticaret veya sanayi odası ya da borsaya üye olmak zorundadır. Odalar ve borsalar da yine kanuni zorunluluk gereği TOBB çatısı altında toplanır. Bu açıdan TOBB ve onun taşradaki uzantıları yarı resmî kuruluş özelliği taşır. Bir oda veya borsada, küçük bir imalatçı ile büyük bir sanayi kuruluşu aynı seviyede temsil hakkına

sahiptir. Ayrıca bu yapılanma Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın vesayetinde bulunduğu için, siyasî bağımsızlıkları yoktur. Eczacıbaşı'na göre bu örgüt teşvik, tahsis ve izin konularındaki yetkileri nedeniyle sıklıkla siyasî parti politikalarına alet olmaktaydı. Dağınık haldeki odalar, tek bir çatı altında toplanmış ancak bu çatı altına girmenin yasal bir zorunluluk olması ve temsil sisteminin büyük sermaye sahiplerini tatmin etmemesi bu yapının devamlılığını zora sokmuştur. Eylem Türk, *Patronlar Kulübü* kitabında Asım Kocabıyık ile yaptığı röportaja yer vermiş ve burada Kocabıyık'ın "1960'lı yıllarda Odalar Birliği görevini hiç yapmadı, burada [DP] ... hâkimiyeti vardı ve bu durum sanayicileri rahatsız etti," sözlerini aktarmıştır. Bu yıllarda Odalar Birliği sanayicilerin temsilcisi olmaktan çok, devletin sanayi kesimi üzerinde denetim organı gibi çalışmıştır. Devlet eliyle kurulan burjuvazi, devlet eliyle kurulan Odalar Birliği aracılığı ile kontrol altında tutulmak istenmiştir. Ekonomik anlamda çıkarların sürdürülebildiği 1950 ve 1960'lı yıllarda özel sektör bu durumdan memnun olmasa da sert tepkiler vermemiştir. Bu durum Keynes'in de açıkladığı gibi, kapitalizmin temelinde bireylerin para kazanma ve buna bir temel olmak üzere para kazanmayı isteme içgüdülerine sahip olması ile açıklanabilir. Ayşe Buğra da *Devlet ve İş Adamları*'nda ekonomi, sosyal, politik ve kültürel çerçeveden ayrışmıştır ve bireyin maddi çıkar maksimizasyonu amacına yönelik oldukları düşünülen davranışlarına dayanan bir özerkliğe sahiptir diyerek iş insanları ile devlet arasında yetmişli yıllara kadar uyum olmasını açıklamaktadır.

TÜSİAD'ın kuruluşuna yol açan 1970'li yılların Türkiye'sini Feyyaz Berker ve Güngör Uras *Fikir Üreten Fabrika* başlıklı eserlerinde "Zor yıllardı, ülkede can ve mal emniyeti yok olmuştu. Öğrenci ve işçi çatışmaları uzun süre devam etti. Demokratik hayat uzun süre kesintiye uğradı. Serbest piyasa bir yana, özel sektörün durumu bile tartışma konusuydu. 12 Mart Darbesi sonucunda Nihat Erim tarafından bir ara rejim –İkinci Askerî İdare Dönemi– (33.) Hükümeti kurulmuş, ekonomi kötü durumdaydı. Döviz kıtlığı nedeniyle zorunlu ihtiyaç maddeleri bulunamıyordu. Çift fiyat uygulamasının yaygınlaşması sonucunda fiyat kontrolü sistemi sıkılaştırılmıştı. Özel sektöre *vergi kaçakçısı* gözüyle bakılmaktaydı ve özel sektör sinmişti. Birçok sektörde devletleşme talepleri medya tarafından kamuoyuna pompalanmaktaydı," sözleriyle aktarırken, Mehmet Altun *Ortak Aklı Ararken* başlıklı eserinde TÜSİAD'ın ortaya çıkışının dönemin özgül koşullarıyla doğrudan bağlantılı olduğuna vurgu yaparken, örgütün doğumunun kendiliğinden ve rastlantısal biçimde olmadığını ileri sürmektedir. Dönemin koşullarını örgütün kurucularından olan Vehbi Koç ise kaostan da öte kâbus olarak tanımlamıştır. Koç, *Hatıralarım,*

Görüşler, Öğütler isimli anılarını aktardığı kitabında "Benim için 1973-1980 arası kâbustur. O olayları tekrar yaşamamak için ne tedbir gerekiyorsa hepsi alınmalıdır. Bu dönemde üç başbakan tarafından yedi hükümet kurulmuştur. Hiçbir partinin tek başına iktidara gelemeyeceği anlaşılınca bağımsız adaylara ve küçük partilere akla hayale gelmeyecek teklifler yapıldı. Plan program unutuldu. Politik çıkar uğruna hesapsız işler yapıldı. Döviz olmadığından ithalat yapılırken şüpheli yollara ve karaborsaya başvuruldu. İş âleminin kanun nizamı bozuldu. Devlet dairelerine politik tayinler yapıldı. İktidara gelen hükümetler KİT'lere adamlarını yerleştirdi. Bir hükümetin verdiği kur garantisini öbürü geriye dönük kaldırınca, yatırımcı ne yapacağını şaşırdı. Kurulma safhasındaki tesisler durdu. Döviz ve petrol bulunamadığı için işletmelerin büyük bir kısmı çalışamaz hale geldi. Grevler çalışma hayatı ve ekonomiyi felce uğrattı. Her biri ayrı anlayışta olan Hükümet üyeleri hayati öneme sahip kararnameleri aylarca imzalamayarak kargaşayı iyice arttırdılar. Ortak Pazar ile ilişkilerin beş yıl süre ile dondurulması aleyhimize oldu. Sağ-sol çekişmeleri bürokrasiye, emniyet teşkilatına kadar sirayet etti. Batı ekonomileri bile 1973 petrol krizine karşı önlem almak için acil tedbirler düşünürken, bizde kimsenin umurunda değildi. Biz iç siyasî kavgalarla uğraşırken dış ticaret açığımız hızla büyüdü. Vergi kaybı had safhadaydı, herkes bürokrasiden şikâyetçiydi," diyerek 1970'li yılların kriz ortamını kaostan öte kâbus olarak tanımlamıştır. Ancak bu kâbus ortamı, dünyadaki gelişmelerle paralel bir şekilde Türk iş insanları için yeni bir dönemin başlamasının da zeminini hazırlamıştır.

1970'li yıllara gelinirken dünyada da sol görüşler hızla güçlenmekteydi. 1968 yılında Fransa'da öğrenciler Napolyon dönemine dayanan yükseköğrenim yasalarına karşı bir mücadele başlatmış ve Vietnam Savaşı başta olmak üzere birçok siyasî konuda görüş bildirmeye başlamışlardır. Avrupa'da bu dönem sol hareketlerin *altın çağı* olarak adlandırılmış ve sosyal devlet politikaları hız kazanmıştır. Türkiye de bu gelişmelerden etkilenmiş ve sendikal hareketlerin güç kazanması sonucunda işçi haklarında artışa gidilmesi yönünde baskı artmaya başlamıştır. Bu yıllarda ithal ikameci politikalar sonucu güçlenen iş çevreleri ortaya çıkan işçi hareketlerinden rahatsız olmaya başlamışlardır. Selçuk Yaşar'ın Vehbi Koç'a "... organize olmayı başaramaz isek, işçi hareketleri karşısında ayakta kalamayız," demesi ise TÜSİAD serüvenini ateşleyen söylem olmuştur. Dışarıda yaşanan sosyal gelişmelerin Türkiye'ye etkilerinin olduğu bu dönemde içeride hükümetin uydusu olmaktan öteye geçemeyen TOBB'un sisteminden rahatsız olan ve karma ekonominin avantajlarını kullanmak isteyen iş çevreleri, TOBB ve hükümet ile ilişkilerini zedelemeden yeni bir platform oluşturma arayışı içine girmişlerdir. Bu arayış

içerisinde öne çıkan ilk isim ise kendisini sosyalist olarak tanımlayan Eskişehir Sanayi Odası Başkanı Mümtaz Zeytinoğlu olmuştur. Zeytinoğlu gayri resmî bir *Sanayi Odaları Birlikteliği* fikri ortaya koymuştur. Bu fikir sonucunda Adana Sanayi Odası Başkanı Sakıp Sabancı ve İstanbul Sanayi Odası Başkanı Ertuğrul Soysal, TOBB bünyesinden ayrılmadan bu gayri resmî birlikteliği yürütmeyi başarmışlardır. Bir yandan ülke içinde gayri resmî şekilde yeni örgütlenme arayışları sürerken bir yandan da ülke dışındaki benzer yapılar incelenerek bir model oluşturulmaya çalışılmıştır.

İstanbul sermayesi ise artan işçi hareketleri ve ülkede hızla artan özel sektör karşıtlığı karşısında *ayakta kalmak* için yeni bir yapılanma arayışına girmiş ve 2 Ağustos 1971'de ülkenin önde gelen 12 iş insanının (*Koç Holding* adına Vehbi Koç, *Eczacıbaşı Holding* adına Nejat Eczacıbaşı, *Hacı Ömer Sabancı Holding* adına Sakıp Sabancı, *Yaşar Holding* adına Selçuk Yaşar, *Metaş* adına Raşit Özsaruhan, *Güney Sanayi* adına Ahmet Sapmaz, *Tekfen* adına Feyyaz Berker, Otomobilcilik T.A.Ş adına Melih Ozakat, *Çanakkale Seramik* adına İbrahim Bodur, *Elektrometal San.* adına Hikmet Erenyol, *Altınyıldız Mensucat* adına Osman Boyner ve *Elyaflı Çimento San.* adına Muzaffer Gazioğlu) girişimi sonucunda TÜSİAD çatısı altında bir araya gelmiştir. Dernek 2018 yılı başında isminde yer alan iş adamları ibaresini iş insanları olarak değiştirmiştir.

Dernek tüzüğünde kuruluş amacını anayasaya gönderme yaparak "... karma ekonomi prensiplerine ve Atatürk ilkelerine uygun olarak, sanayi ve hizmet alanlarında çalışan meslek, bilim ve iş insanlarının bilgi, tecrübe ve faaliyetlerini ahenkleştirerek değerlendirmek suretiyle, Türkiye'nin demokratik ve planlı yollarla kalkınmasına ve Batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına yardımcı olmak" olarak belirlemiştir. Dernek tüzüğünün 5. maddesi de dernek amacını, "... ekonomik ve sosyal alanlarda bilimsel araştır-

Refahın ve hürriyetlerin düşmanı:

Enflasyon

Kaynak: Berker, F. ve Uras, G., *Fikir Üreten Fabrika Tüsiad'ın İlk On Yılı 1970-1980*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

malar yapmak, konferanslar ve seminerler düzenlemek, bu konularla ilgili yayınlar yaparak ekonomik ve sosyal sorunların açıkça ve serbest olarak tartışılabileceği bir forum yaratmak" olarak tanımlar. Bu amaçları 2 Ağustos 1971 yılında *Amaç ve Görüşlerimiz* başlığı ile gazetelere verdikleri ilanla tüm kamuoyuna dokuz madde halinde duyurmuşlardır.

Feyyaz Berker 23 Ağustos 1971'de *Milliyet* gazetesinde yayımlanan bir söyleşisinde, ulusal refah ve barışın sağlanması için özel sektöre ihtiyaç duyulduğunu, Türk sanayisinin ise çok kısa bir mazisi olmasına karşın, kalkınmada büyük bir rol üstlendiğini dile getirmiştir. Berker aynı söyleşide derneğin kuruluş amacının iş insanlarının menfaatlerini kovuşturmak için bir baskı grubu oluşturmaktan ziyade meselelerin çözümünde hükümetleri sorumlu gören, her şeyi devletten bekleyen anlayışı değiştirmek olduğunu belirtmiştir. Derneğin kurucularından olan Nejat Eczacıbaşı ise *Kuşaktan Kuşağa* adlı kitabında derneğin doğuş zorunluluğunu "Türkiye'de de tıpkı Batı'da olduğu gibi sanayi ve ticareti yönlendiren odalar, borsalar ve bunları yasal çatısında toplayan Birlik vardır. Ancak Batı'da varlığını yasalardan almayan özerk kuruluşlarda vardır. Yasalara bağlı olan kuruluşların yasalardan doğan yükümlülükleri vardır. Özellikle seçim kaygıları, iktidar baskısı ya da topluluk içi çıkar çatışmaları önemli çekişmeler yaratmaktadır. İşte TÜSİAD bu tür sakıncalardan korunması mümkün olan bir kuruluşa duyulan özlemle ortaya çıkmıştır," sözleriyle açıklamıştır. İş insanı Selçuk Yaşar da derneğin kuruluş amacını *Hayatım* adlı eserinde "özel teşebbüs ve hür düşünceyi korumak" olarak tanımlamıştır. Derneğin ilk Genel Sekreteri Güngör Uras bu hareketi "1970'li yıllarda sol düşüncenin sadece fikir olarak değil eylem olarak hareketlenmesine, özel sektöre karşı yürütülen eylemlere, iş adamlarının kaçırılması ve fidye ödemek zorunda kalmalarına karşı bir adım" olarak tanımlamaktadır.

Açıklamaların, kuruluş amacına yönelik verilen demeçlerin tamamı Türk sanayicisinin çekingen bir kimlik ile kendisine bir savunma hattı kurmaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Gürpınar'a göre, kendini bir *think-tank*, bir *araştırma birimi, gönüllü meslekî teşkilat* ya da bir *sivil toplum örgütü* olarak adlandıran dernek, artık sadece çıkarları doğrultusunda kâr peşinde koşan bir örgüt olmaktan çok sivil toplum kuruluşları ile bağlantılı olma anlamında baskı grubuna doğru evirilmiştir. Filiz Cicioğlu ise *Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı* başlıklı eserinde iç politika alanında söylemleri dikkatle takip edilen derneğin, açıklamaları ve yayınlarının basında geniş bir yer bulduğunu ve hükümetleri zor duruma düşürebildiğini belirtmiştir. Burada derneğin üyelerinin aynı zamanda medya şirketlerine de sahip olmasının et-

kisi göz ardı edilemez. Ancak dış politika konusunda derneğin öncelikli hedefi kamuoyu değil, hükümet üyeleridir. Dernek hazırladığı raporlar ile hükümet politikalarına yön vermeye çalışmaktadır. Cicioğlu'na göre TÜSİAD'ın önerdiği çözümlerin hükümetler tarafından tam olarak benimsenip uygulandığını iddia etmek doğru olmayacaktır. Ancak hükümet ile ilişkiler bakımından TÜSİAD 1970'li yıllarda alışılagelmiş olan devlet tekelini değiştireceği yönünde sinyaller vermeye başlamıştır. Bulut Gürpınar'a göre bir baskı grubu olarak TÜSİAD'ın Türkiye'de önemli bir etki kapasitesi olduğu söylenebilir. Özellikle, hükümet dışı aktörler yelpazesinde incelendiğinde, üyelerinin ülke içerisindeki popüler konumu ve sahip olunan maddi varlıklar göz önüne alındığında, ülkenin önde gelen kuruluşlarından biri olduğu söylenebilir.

TÜSİAD'ın internet sayfasında açıkladığı verilere göz atıldığında Türkiye ekonomisinde kamunun yarattığı katma değer çıkartıldığında kalan değerin yaklaşık %50'lik kısmının TÜSİAD üyeleri tarafından üretildiği görülmektedir. Enerji ithalatının dışarıda bırakılması durumunda ise Türkiye dış ticaretinin %80'lik kısmı TÜSİAD üye kuruluşları tarafından gerçekleştirilmektedir. TÜSİAD Genel Sekreterliği'nin yaptığı hesaplamalara göre Türkiye'nin vergi gelirinin %85'lik kısmı TÜSİAD üyelerince ödenmektedir. Dernek üyeleri Türkiye'de istihdamın %50'sini sağlamakta ve sanayi üretiminin %65'lik kısmına hükmetmektedir. Derneğin Türkiye ekonomisi içindeki bu güçlü konumu, üye şirketlerin uluslararası bağlantıları ile birlikte ele alındığında gerek iç gerekse dış politikada söz sahibi olmasına yol açmaktadır.

1970'li yıllara kadar bu denli güçlü olmayan, hükümetin denetiminde ve hükümetle koordineli çalışarak çıkarlarını korumayı amaçlayan özel sektör temsilcileri, bu tarihten sonra hükümet ile görüş ayrılıkları yaşamaya başlamışlardır. Bu ayrışmanın iki temel gerekçesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi özel ithal ikameci politikalar neticesinde devlet destekleri olmadan ayakta durabilecek güce erişmeleri ve örgütlenmeye başlamalarıdır. Diğer neden ise bu yıllarda istikrarlı bir hükümet yapısının oluşturulamamasıdır. 1970'li yıllarda birbirinin ardı sıra kurulan bu istikrarsız ve kısa ömürlü hükümetler (33-43. hükümetler) gerek iç gerekse dış politikada güç boşlukları yaratmışlardır. Bu yeni ortam ise özel sektör ile devlet arasındaki uyumlu çalışma bağımlılığını sona erdirerek yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

Çatışma ve Mücadele

12 Mart Muhtırası ülkede şiddet eylemlerinin nedenlerinden birisi olarak eski hükümetlerin anayasada belirtilen reformların yerine getirilmemesini göste-

riyordu. Reformlarla neyin kastedildiği tam olarak anlaşılamamış olsa da Nihat Erim (33.) Hükümeti, Nisan 1971'de Meclis'e bir reform programı sundu. Programa göre gerilimleri azaltmak için karma ekonomi kuralları dahilinde dinamik bir bütçe uygulanacak ve hızlı bir sanayileşme hamlesine gidilecekti. Yabancı sermayenin ekonomideki rolü, başka yollarla sağlanamayacak ileri teknoloji ürünleri alanında olacak ve çoğunluk payının Türklerde olması koşulu gözetilecekti. Özel sektör bu başlıklarda korunurken, Odalar Birliği'ne bırakılan döviz dağıtım ve kota yetkileri devlet tekeline alınacaktı. İş çevrelerinin yeni programa başlangıçta ciddi bir itirazı olmamakla beraber yapılan açıklamalar genel olarak programın nasıl işletileceğinin beklenmesi gerektiği yönündeydi. Nitekim Nihat Erim'in ekonomiyi teslim ettiği Atilla Karaosmanoğlu'nun aşırı fiyat artışlarının nedeni olarak özel sanayicilerin aşırı kâr beklentisini göstermesi ilişkilerin gerilmeye başlamasına neden olmuştur. Sanayicilere ve dış denetçilerin raporlarına göre, sanayi kesiminde aşırı kâr elde edilmemekteydi. *Economist* dergisinde yayımlanan bir makale 17 Mayıs tarihinde *Yankı* dergisinin 12. sayısında aktarılarak, fiyat artışlarından küçük üreticiler ve aracıların kontrolde tutulmaması sorumlu tutulmaktaydı.

Aynı dönemde Karaosmanoğlu teşvik programlarının da gözden geçirilmesi gerektiğini açıklamıştı. Özel sektöre bugüne kadar yapılan teşviklerin karşılık bulmadığı, bundan sonra teşvik devrinin sona ereceği ve yapılan teşviklerin karşılığının mutlaka sorgulanacağının açıklanması, özel sektör temsilcilerinin hükümete bakışının iyice değişmesine ve Erim (33.) Hükümeti'ne verilen destek konusunda rüzgârın tersine dönmesine neden olmuştur. Hükümet ile özel sektör arasındaki gerilimin gözle görülür hale gelmesi ise hükümetin Ağustos 1971'de özel sektör temsilcileri ile yaptığı toplantıda iş insanı Halit Narin'in Erim'e "... vergiyi veren iş adamları, sarf eden hükümet olduğuna göre, alınan kararlarda iş adamlarının da fikri alınmalı," diyerek tepki göstermesiyle anlaşılmıştı. Özel sektör temsilcileri artık hükümetlerin karar alırken kendilerinden icazet almasını talep etmeye başlamıştı.

Özel sektörün hükümet karşısında gücünün farkına varması ve taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başlamasına karşılık, hükümet sıklıkla özel sektörün Batılı örneklerde olduğu gibi vergisini dürüst ödeyen, makul kâr eden iş insanlarından oluşması gerektiğini beyan ederek güvensizliğini dile getiriyordu. Kemal Karpat *Türk Demokrasi Tarihi* adlı eserinde bu durumu politikacıların iş çevreleriyle olan çıkar ilişkilerinin karmaşıklığına bağlamıştır. Karpat'a göre "Tüm iş âlemine kanuna karşıymış gibi suçlamalar yöneltilmesinin nedeni, iş çevrelerinin tamamen yasal davranışlarının dahi, Hükümet po-

litikalarıyla uyuşmaması durumunda, Hükümet tarafından kanunsuz iş muamelesi görmesidir. Bu durum bazen o denli sık ve şiddetli yaşanmaktaydı ki, iş çevreleri Hükümetten kendilerine 'kravatlı hırsız' muamelesi yapmamasını talep etmek zorunda kalıyordu. İş çevreleri bu durumdan Hükümet kadar sol akımları da suçluyordu. Dönemin İstanbul Sanayi Odası Başkanı Ertuğrul Soysal'a göre Marksistler kendilerini haklı göstermek için iş insanlarına karşı "... soygun, talan ve ulufe edebiyatı, geliştirmişlerdi."

Ecevit'in Özel Sektörle İmtihanı

Nihat Erim'in ilk (33.) Hükümeti, karma ekonomi politikasına dayanan kalkınma hamlelerini Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirme olanağı kalmadığı gerekçesiyle, sermaye sınıfı tarafından özel sektör karşıtı olarak görülen Atilla Karaosmanoğlu'nun da aralarında olduğu on bir bakanın istifa etmesi sonucunda dağılmıştır. Nihat Erim çoğunluğu dışarıdan atanan yeni bir (34.) Hükümet kursa da Meclis desteğine sahip olmayan bu hükümet de kısa ömürlü olmuştur. Ferit Melen ise CHP'nin bakanlarını çekmesi sonucunda görevi bırakmak zorunda kalmıştır. 1973 yılına gelindiğinde göreve gelen Naim Talu (36.) Hükümeti, ülkeyi seçime götüreceğini açıklamış ve ara verilen demokrasiye dönüş sinyalini vermiştir.

Demokrasinin sancılı süreci ve hükümet krizleri CHP içinde bir iç hesaplaşmaya yol açmış, 1972 partinin başına Ecevit geçmiştir. Ecevit 1968 yılında *Bu Düzen Değişmelidir* başlıklı manifestoyu yayımlayarak, özel sektöre bakışını açık bir şekilde dile getirmiştir. Manifestoda Ecevit, devletçiliğin ön planda, özel sektörün ise sınırları belirlenmiş dar bir alanda ele alındığı yapısal bir değişiklik öneriyordu. 1972 yılında partinin başına geçmeden hemen önce *Time-Life* dergisine verdiği demeçte CHP'nin yeni dönemde devlet sektörünü daha verimli hale getireceğini, özel sektörün ise disiplinli bir şekilde reform yararına ve kalkınma planlarına uygun davranmaya itileceğini beyan etmiştir. Ecevit bu doğrultuda 1973 yılında yapılacak seçime hazırlanırken *Toprak İşleyenin, Su Kullananın* sloganını kullanarak, yoksul kesimden destek alırken, özel sektörün kuşkularını canlandırmıştır.

Ecevit'e göre ülkedeki sanayi üreticileri de iki sınıfa ayrılmaktaydı. CHP'nin 1973 seçimlerine hazırlanırken görüşlerini ortaya koyduğu *Akgünler Bildirgesi*'nde (*1973 Seçim Bildirgesi*) sanayiciler Anadolu sanayicisi ve diğerleri olarak iki gruba ayrılmıştı. Anadolu sermayesi kalkınmada potansiyel bir güç teşkil etmekteydi ve desteklenmeliydi. Sakıp Sabancı'nın *Gönül Galerimden* başlıklı eserinde aktardığı üzere Ecevit'e göre büyük sermaye grupları spekü-

latif kazanç elde etmemeli, aşırı kâr amacı gözetmemeli, kamu kaynaklarını kullanmamalı, yabancı sermaye ile aşırı işbirliği içine girmemelidir. Ecevit'in özel sektörle ilgili bu uyarıları, altmışlı yılların sonunda başlayan özel sektöre karşı *kravatlı hırsız* söyleminin canlanması olarak yorumlanmaktaydı. Özel sektör temsilcilerine göre Ecevit, kendisini merkez sol olarak tanımlamasına karşın katı devletçi politikalar uygulamaya yatkın, radikal sol bir liderdir.

Anadolu sermayesini destekleyen, küçük ve orta boy işletmeleri arkalayan halkçı söylemlerle girdiği ilk seçimde Ecevit, oyların üçte birini alarak 185 sandalye çıkartmayı başarmıştır. Partinin iktidarı devralma sürecinde ise baş etmesi gereken iki önemli gelişme vardır. İlki Arap-İsrail Savaşı sırasında ABD tarafından İsrail'e destek verilmesi neticesinde, Arap ülkelerinin petrol fiyatlarını arttırması sonucunda ortaya çıkan petrol krizidir. Petrol krizi sonucunda Türkiye ve dünyada sanayi sektörü durgunluğa, hatta iflasa sürüklenmekteydi. Ecevit'in çözmesi gereken bir diğer sorun ise hükümeti kurmaktır. Demirel'in AP'si ile Erbakan'ın MSP'sinden biri desteklemediği sürece hükümet kurulamayacaktı.

104 gün süren uğraşının sonunda Ecevit ile Erbakan anlaşarak Koalisyon (37.) Hükümeti'ni kurmayı başarmışlardır. Yeni hükümetin programında yeraltı kaynaklarının devlet tarafından işletilmesi, bor madenlerinin kamulaştırılması ve piyasa darlığı çekilen ürünlerin kamu tarafından ithal edilmesi gibi maddelerin yer alması, özel sektörün yeni hükümete iyice şüpheyle bakmasına yol açmıştır.

Ecevit ile sermaye sınıfı arasındaki çekişme ilerleyen yıllarda da sürmüştür. Serpil Yılmaz *Milliyet* (3 Ekim 2002) gazetesinde yayımlanan *İş Adamının Karaoğlan Anısı* başlıklı yazısında sanayici Muharrem Eskiyapan'ın, Sakıp Sabancı başkanlığında hazırlanan ve Kıbrıs'ta Rumlardan kalan atıl sanayi tesislerinin işletilmesini içeren bir *Kıbrıs Raporu*'nun Ecevit'e nasıl sunulamadığını aktarmıştır. Ecevit sanayicileri Başbakanlık'a değil, parti binasına kabul etmişti. Eskipayan *Ortak Aklı Ararken* eserinde yer alan anılarında "Ayakta duruyoruz, çay bile ikram etmiyor. Siz 5590 sayılı kanunla kurulmuş bir oda değilsiniz, illegal bir kurumsunuz, raporunuzu alamam dedi. Sabancı ısrarla Kayseri'de üretilen heybeleri anlatarak, bir yüzü öne bir yüzü sırta gelir. Bizi dinleyin, beğendiğiniz önerileri öne beğenmediklerinizi arkaya atın dedi. Ecevit bunu da kabul etmedi. Kapıdan çıkarken bana makarna için günde dört kez reklam veriyorsunuz. Reklamı azaltıp fiyatını düşürün dedi," diye aktarmıştır.

Ecevit'in iş insanlarına bakışına karşı Vehbi Koç yaptığı konuşmalarda sanayicilerin devletle aynı gemide olduğu, batarlarsa beraber batacaklarına vur-

gu yaparak destek aramaktaydı. Aranan destek ise siyasal çıkarları olan muhalif partiler tarafından verilmekteydi. *Millî Güven Partisi* Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, Demokrat Parti Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli ve AP milletvekilleri sıklıkla Türk sanayicisinin haklarına sahip çıkılmasının, devlet ve özel sektörün işbirliği içinde çalışması gerektiği yönünde beyanlar vermekteydi.

Ecevit ile Erbakan ortaklığının 18 Eylül 1974 tarihinde sona ermesinin ardından hükümet yeniden Demirel'in eline geçmiştir. Demirel sağda birlik sloganı ile AP, MSP, MHP ve CGP'den oluşan I. MC (39.) Hükümetini kurmuştur. Hükümetin güvenoyu alması için dört partinin vekil sayısı yetmemekteydi. İş çevrelerine göre bir hükümetin kurulamadığı her gün üretim aksamakta, komünizm güç kazanmaktaydı. İş çevrelerinden aldığı güçle hareket eden Demirel, bağımsız vekiller ve DP içindeki bir grubun desteği ile güvenoyu almayı başarmıştır. Ecevit durumu "ülkenin kumar borcu olmayan sekiz kişiye ihtiyacı var" diyerek eleştirirken, özel sektörle mesafesini muhalefette de sürdüreceğini göstermiştir.

Demirel (39.) Hükümeti 1975 yılında göreve gelmesinin ardından *Kıbrıs Barış Harekâtı* sonrasında yaşanan ambargonun ekonomik etkilerinin yanı sıra, artan siyasî gerilimle mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1 Mayıs (1977) kutlamaları sırasında çıkan olaylarda kalabalığın üzerine ateş açılmış ve 37 kişi hayatını kaybetmişti. *Economist* dergisine göre Türkiye, iflasın eşiğine gelmiş bir ülkeydi. Petrol krizi nedeniyle birçok işletme kapatılırken, mecliste yapılan oturumlarda vekiller birbirine silah çekiyordu.

Ekonomi ve sosyal yaşam darboğazdayken, Ecevit kararlı bir tutum sergileyerek güvenlik uyarılarına aldırmaksızın mitingler düzenliyordu. CHP, Ecevit'in tek umut olduğuna dair kampanyalar yürütürken, sanayi kesiminin önde gelen isimleri güçlü bir hükümet kurulması yönünde telkinlerde bulunuyordu.

1977 yılında yapılan seçimlerde CHP oyların % 41,3'ünü almayı ve 213 vekil çıkartmayı başarmıştı. Ecevit 1977'nin son günlerinde hükümeti kurmak için ihtiyaç duyduğu oyları almak üzere AP vekilleriyle, Florya *Güneş Motel*'de bir araya geldi. Muhalefet partilerinin *Motel Hükümeti* adını taktığı hükümet, siyasal çalkantılar ışığında kurulmuş oldu.

Ecevit (42.) Hükümeti'nin açıkladığı ekonomik program, TÜSİAD'ın *Olaylara Bakış* bülteninde yetersiz ve iyi araştırılmamış olmakla eleştirilmişti. İş insanları ikinci kez iktidara gelen Ecevit ile anlaşmazlığın süreceğini, çeşitli demeçlerde açıklamaya devam etmekteydi. Hükümet ile TÜSİAD arasında gerginliğin artmasına neden olay ise, Ecevit'in Ortak Pazar'ı reddetmesi olmuştur.

TÜSİAD'ın Hükümet Deviren Gücü

Başlangıçta siyasete karışmaktan uzak, devlet politikaları ile uyumlu çalışma isteğinde görünen ve ekonomik saiklerle kurulan TÜSİAD, çıkar çatışmalarının artması ve elde ettiği kamuoyu sayesinde siyasî gündeme dair daha sert açıklamalar yapmaya başlamıştır. Ecevit'in Ortak Pazar'ı reddetmesi, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine vurulmuş bir darbe olarak nitelendirilmekteydi.

1979 yılı ise sadece işçi ve işveren sınıfının değil, toplumun tüm kesimlerinin birbiriyle savaş içinde olduğu yıl olarak tarihe geçmişti. Henüz senenin başında 1 Şubat'ta Abdi İpekçi öldürülmüş, mazot olmadığı için vapur seferleri kısıtlanmış, Başbakan Ecevit ekonomiyi kurtarmak için zam yapmaktan başka çare kalmadığını açıklamıştır. Mart ayında Ataş Rafinerisi devletleştirilirken, Petrol Ofisi sadece resmî araçlara yakıt verme kararı almış, benzinin litresi dokuz liradan on yedi liraya çıkmıştır.

Nisan ayında iş çevreleri rahatsızlıklarını dile getirmeye başlamıştı. Üst üste gelen zamlar, akaryakıt krizleri, işyerlerine yapılan baskınlar, işçi hareketleri ve hammadde krizi sonucunda özel sektör, üretimi devam ettirebilmek için yasal çerçevede hareket etmekte zorlandığını söylerken hükümetin kendini kamuoyu karşısında korumak için sanayicileri suçlayan tavırları, burjuvazi ile hükümet arasındaki bağın kopmasına yol açmıştır.

Döviz yokluğunda fiyatların artmasını önlemek için Hükümet çok sıkı fiyat kontrol politikaları yürütüyor ve karaborsayı önlemek için üreticilerin depolarına sıklıkla baskın yapıyordu. Hükümetin bu tavırları, kamuoyunda da sanayicilere karşı bir tepki oluşmasına yol açıyordu. Bu tepki 1979 yılında TÜSİAD'ın Beyoğlu'ndaki binasına yapılan saldırıda iyice açığa çıkmıştır. Saldırganlar TÜSİAD binasında evrakları aramış, kama ve bıçakları binaya bırakarak binayı tahrip etmiştir.

Üretim yapmakta zorlanan, hükümet tarafından sürekli baskı ve denetim altında bunalan ve kamuoyu gözünde ülkenin durumunun yegâne sorumlusu haline gelen iş çevreleri, kendilerini kamuoyuna açıklamak için medya gücünü kullanma kararı almıştır. Özellikle Ege kökenli iş insanları hükümetin sert bir şekilde basın yoluyla uyarılmasını istiyordu. Bu uyarılar Fransız iş insanları tarafından yapılmış ve başarıya ulaşmıştı. Feyyaz Berker, Rahmi Koç, Asım Kocabıyık ve Bahri Ersöz ılımlı politikalara devam etmeyi savunurken, Selman Yaşar, Melih Özakat, Ali Koçman ve Ertuğrul Soysal sert tepki gösterilmesinden yana olmuştur. İlanın yayımlanmasına karşı olan üyelerin görüşü, bu ilanların ardından siyasîlerden çok ciddi tepkiler geleceği ve TÜSİAD'ın

kırılgan olan kamuoyu imajını yıkacağı yönündeydi. Genel Sekreter Feyyaz Berker'in başkanlığında Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Prof. Dr. Emre Gönensay, Prof. Dr. Memduh Yaşa, Ali Koçman ve Güngör Uras tarafından hazırlanan metni Hulki Aktunç kaleme almıştır.

Eylem Türk'e göre bu ilanlar tarihe *Patronlar Kulübü Ecevit'i Koltuğundan Etti* başlığıyla tarihe geçecekti. Zira ilanlarda Türkiye'nin ve Türk ekonomisinin resmi çizilmiş ve bu resimde ithalatın artarken ihracatın düştüğü, enflasyonun sosyal ve ekonomik bünyeyi kemirdiği, döviz ve enerji sıkıntısının üretimi baltaladığı dile getirilmişti. İlanlar temel olarak ülkenin nereye gittiğini sorguluyor ve hükümet politikalarına alternatif politikalar üretiyordu. İlanlar dört ana sloganla çıkmıştı:

1. Gerçekçi Çıkış Yolu
İlanda özetle hür teşebbüsün sınırlandırılmasının zararları açıklanmış ve çağın ileri toplumları seviyesine ulaşacak, güçlü bir ekonomi için tek çıkış yolunun hür teşebbüsü desteklemek olduğuna vurgu yapılmıştır.

2. Ulus Bekliyor
İlanda "... milletimiz bütün insanca yaşama şartlarının tehdit altına girdiğini görmenin ıstırabı içindedir," denerek; kısa vadeli politik kaygılardan uzak, dış para ihtiyacının siyasî ilişkilerden çok üretime dayatılan, ser-

Gerçekçi çıkış yolu

Kaynak: Berker, F. ve Uras, G., *Fikir Üreten Fabrika Tüsiad'ın İlk On Yılı 1970-1980*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Gerçekçi çıkış yolu

Kaynak: Berker, F. ve Uras, G., *Fikir Üreten Fabrika Tüsiad'ın İlk On Yılı 1970-1980*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Ulus bekliyor

Kaynak: Berker, F. ve Uras, G., *Fikir Üreten Fabrika Tüsiad'ın İlk On Yılı 1970-1980*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Yokluğu paylaşmak mı? Bolluğu sağlamak mı?

Kaynak: Berker, F. ve Uras, G., *Fikir Üreten Fabrika Tüsiad'ın İlk On Yılı 1970-1980*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

best ticareti hızlandıracak bir ekonomi planlaması ile yokluğu paylaşmak yerine bolluğu yaratmanın mümkün olacağı iddia edilmiştir.

3. Yokluğu Paylaşmak mı? Bolluğu Sağlamak mı?

İlanda engellemelere ve zorlamalara dayanan devlet politikaları, yokluk ve yoksulluğun temel nedeni olarak gösterilmiş ve anayasanın tanımladığı hür haklar çerçevesinde engelsiz bir ekonomi planlanması talep edilmiştir. İlanda vergi verebilecek olan sermaye sınıfının engel ve yasaklarla kısıtlandığı, KİT'lerin ise artan zararlara rağmen desteklendiği belirtilerek, devletçi ekonomi politikaları yoksulluğun temel nedeni olarak gösterilmiştir.

4. Refahın ve Hürriyetlerin Düşmanı: ENFLASYON
Son ilanda para tanımı yapılmış ve basit bir kâğıt parçası olan paranın, satın alma gücünden yoksun bırakılmasının, sorumsuz ekonomi politikaları ile artan enflasyona bağlanmış ve devletin akılcı ekonomik programlarla enflasyonu yenebileceği, bunu sağlamak için ise doğal kaynakların verimli kullanıldığı, hür bir üretim ortamı yaratılması gerektiği açıklanmıştır.

İlanlar içerik olarak özetle ülkedeki yüksek enflasyon ve yoksulluğun nedeni olarak hükümetlerin siyasî kaygılar sonucunda yürüttüğü dışa bağımlı ve kısıtlayıcı ekonomi politikaları olduğunu, bu siyasî kaygılardan vazgeçilmesi halinde hür teşebbüsün üretiminin artacağı ve vergi gelirleriyle birlikte refahın artarak, enflasyonun ortadan kalkacağını iddia etmiştir. Böylece kravatlı hırsız olmakla suçlanan burjuvazi sınıfı, yoksulluğun sebebinin kendi hırsları değil, devlet tarafından siyasî kaygılarla yürütülen aşırı kısıtlayıcı ve devletçi ekonomi politikaları olduğunu dile getirmeye başlamıştır. İlanlar ile ilgili TÜSİAD üyelerinin genel görüşü ilanların siyasî bir amaç içermediği yönündedir. Asım Kocabıyık *Tazılar Köyünden Borusan*'a başlıklı kitabında ilanları aktarırken amacımız kamuoyunu ekonomi konularında bilgilendirmekti derken, Feyyaz Berker de *Capital* dergisindeki *TÜSİAD'ın Yeni Yüzü* makalesinde ilanların Ecevit (42.) Hükümeti'ni yıkma girişimi imajının yaratılmış olduğunu, asıl amacın ise demokrasi ve hür teşebbüsün önemini anlatmak olduğunu iddia etmiştir.

İlanların içeriği kadar tartışılan bir diğer konu ise ilanların yayımlanma sürecidir. TÜSİAD'ın o dönem etkili olan isimleri ilanların yayımlanma sürecinden Ecevit'in haberi olduğunu ve ilanlarla ilgili önlem alma ihtiyacı dahi hissetmediğini savunurken, Ecevit 1994 yılında Güngör Uras'a gönderdiği ve *Sabah* gazetesinde yayımlanan mektubunda ilanları Bursa'da parti otobüsünde öğrendiğini yazmıştır.

İlanlar ile burjuva sınıfının açık cephe açtığı Ecevit (42.) Hükümeti, ülkenin içinde bulunduğu zorlu koşullar ve kabinedeki zayıf desteğin de etkisiyle istifa etmek zorunda kalmıştır.

Sonuç Yerine

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu adı ile ekonomik amaçlarla kurulan *Avrupa Birliği* örneğinde olduğu gibi ekonomik amaçlarla kurulan ve devlet desteğini kaybetmemek için hükümetlerle ılımlı ve uyum içinde çalışan TÜSİAD, zamanla bu uyumlu ve apolitik tarzını değiştirmiştir. 1970'li yıllar tüm dün-

yada sol akımların güç kazanmaya başladığı ve burjuva sınıflarının yoksulluğun sorumlusu olarak gösterilmeye başladığı yıllarda. Dünyaya paralel olarak Türkiye'de de işçi hareketleri hız kazanmıştı ve burjuva sınıfı örgütlenirken hükümetlerden ziyade işçi sınıfına karşı bir araya gelmiştir.

Yetmişli yılların sonlarına gelindiğinde ise hükümetler yoksulluğun nedeni olarak burjuva sınıfını göstermeye başlamış ve bu sınıf üzerinde denetimleri arttırıp, destekleri azaltmıştır. İşbirliği ortamının yerini, karşılıklı suçlamalar ve kamuoyu yaratma çabaları almıştır. Hükümetler kötü ekonomi ve yoksulluğu izah ederken aşırı kâr hırsını gösterirken, burjuva sınıfı elindeki basın gücüyle hükümet politikalarının bu ortamı yarattığını iddia etmiştir.

1979 yılı işveren sınıfının gücünü sınadığı ve hükümet karşısında üstün çıktığı tarih olarak kayıtlara geçmiştir. Böylece İkinci Dünya Savaşı sonrasında devlet eliyle yaratılan burjuva sınıfı, devletin yönetimine direkt müdahale eden bir yapılanma haline gelmiştir.

Yetmişli Yıllarda "Dış" Politika

GENCER ÖZCAN

Yetmişler, Türkiye siyaseti açısından 12 Mart 1971'deki müdahale ile başlayıp 12 Eylül 1980'deki darbe ile sona eren dönem olarak tanımlanır. Ancak Türkiye siyasetinin değişimi ve dünya siyasetiyle etkileşimi açısından bakıldığında, bu onyılı altmışlı yıllardan ayırmak kolay değildir. Dünya siyasetinde altmışlarda başlayan *Detente* (yumuşama) eğilimi yetmişlerin sonuna kadar etkisini sürdürürken, Türkiye'de de altmışların toplumsal/siyasal hareketleri yaşam döngülerinin ikinci evresini yetmişlerde tamamlar. Böyle bakıldığında 12 Mart Müdahalesi, 27 Mayıs Darbesi'nin Ordu içinde harekete geçirdiği dinamiklerin yarattığı bir sonuç olarak görülebilir. Bu çerçevede, 12 Mart Müdahalesi'nin, Türkiye'de siyasal odakların dünya siyasetine yönelik tercihleri bakımından uzun uzadıya üzerinde durulmasını gerektirecek bir değişim yarattığı da söylenemez. Bu sürekliliklere karşılık, yetmişli yıllarda izlenen dört küresel gelişme Türkiye siyaseti üzerinde kalıcı etkiler yaratır. Bu gelişmelerden birincisi, dünya siyasetindeki *yumuşama* eğiliminin 1972'de başlayan *Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı* (AGİK) ile kurumsallaşıp 1 Ağustos 1975'te imzalanan *Helsinki Nihai Senedi* ile uluslararası bir belgeye dönüşmesidir. Bağlayıcı bir niteliği olmasa da, İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'da oluşturduğu düzenin kabul edilmesi anlamına gelen belge bir bakıma Soğuk Savaş'ın sona erdiğini de ilan eder. Bu gelişmeler bir bütün olarak Türkiye'ye Sovyetler Birliği (SSCB) ve öteki Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerinde kullanabileceği geniş bir harekat alanı sağlar. İkinci gelişme ise *Bretton Woods* sisteminin çökmesi, dolayısıyla uluslararası sermaye hareketlerini kısıtlayan önlemlerin kaldırılması sonrasında gelişmekte olan ülke ekonomilerinin IMF ve Dünya Bankası (DB) önerileri

doğrultusunda küresel ekonomiye eklemlenmesi sürecinin başlamasıdır. Bu süreç, dış kaynak ihtiyacı artmakta olan Türkiye'de siyasal iktidarların IMF ve DB'nın kapısını daha sık çalmak zorunda kalmasına yol açar. Yetmişli yıllarda Türkiye ekonomisini etkileyen üçüncü küresel gelişme ise *Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü*'nün (*Organization of Petroleum Exporting Countries* - OPEC) 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrasında aldığı kararların yol açtığı petrol bunalımıdır. Petrol fiyatlarındaki artış Türkiye ekonomisini dış ödemeler dengesini bozarak dış kaynak yokluğundan kaynaklanan bir tıkanıklığa sürükler. Yetmişlerin sonuna gelindiğinde Türkiye ekonomisi, Demirel'in sözleriyle, "70 sente muhtaç" bir duruma düşer. Ekonomik darboğaz, Türkiye'nin özellikle Ortadoğu'da izlediği bölgesel politikalar üzerinde gözle görülebilir etkiler yaratır. Sonuncu olarak, ABD'nin Vietnam yenilgisi, bir süper gücün bile, üstelik de yoksul ve küçük bir devlet tarafından, yenilebileceği düşüncesinin dünya çapında yaygınlık kazanmasını beraberinde getirir. Yetmişli yıllar biterken Türkiye'de de yükselen ABD karşıtlığı artık yalnızca radikal sol hareketlere özgü bir görüş olmaktan çıkarak daha geniş toplumsal kesimlerin benimsediği bir eğilime dönüşür.

Yetmişli yıllarda bu küresel ölçekli gelişmelerin yanı sıra, Ortadoğu'da meydana gelen bir dizi gelişme de Türkiye siyaseti üzerinde etkili olur. 11 Mart 1970'te Irak'ta *Baas* yönetimi Kürtlere bölgesel özerklik tanıyan bir "beyanat" yayımlar. "Mart Beyanatı" olarak bilinen belge Kürtlere ilk kez sınırları tanımlanmış bir bölgede geniş kapsamlı siyasal ve kültürel haklar tanımaktadır. Tam anlamıyla uygulamaya geçirilmemiş olsa da *Mart Beyanatı* ile birlikte Türkiye'de güvenlik çevrelerinde Kürt ayrılıkçılığına ilişkin kronik kaygılar yeniden gündeme gelir. Yetmişler boyunca *Baas* yönetimi ile Mesud Barzani önderliğindeki Kürtler arasındaki anlaşma ve çatışmalar Türkiye'deki siyasal dinamikleri alttan alta etkiler. Bu onyıla ilişkin bir başka gelişme ise 17 Eylül 1978'de İsrail ile Mısır arasında imzalanan *Camp David* Anlaşması'dır. Türkiye'yi doğrudan etkilememiş olsa da, anlaşma Mısır'ın Arap-İsrail askerî denkleminden çekilmesine yol açarak, günümüze kadar sürecek yeni bir bölgesel güç dengesi oluşumuna zemin hazırlar. Buna karşılık, Şubat 1979 İran Devrimi ve Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'a askerî müdahalesinin bölgesel ve küresel ölçekte yarattığı artçı sarsıntılar, Türkiye'nin bölgesel konumunu yeniden tanımlayarak sonuçları bugün bile hissedilen etkiler yaratır. İran Devrimi'nin yarattığı ilk sonuç ABD'nin Ortadoğu'da Körfez bölgesinden Batı pazarlarına güvenli petrol akışını sağlamak üzere kurduğu, bir ayağını İran'ın, öteki ayağını Suudi Arabistan'ın oluşturduğu, İkili Sütun (*dual pillar*) olarak adlandırılan güvenlik mimarisinin çöküşüdür. Ocak 1980'de ilan edilen *Carter Doktrini* İkili Sütun mimarisinden geriye kalan boşluğu doldurmayı amaçlar. Körfez bölgesini ABD çıkarla-

rı açısından hayati öneme sahip olduğunu vurgulayarak yeni İran yönetiminin devrim ihracına yönelik girişimlerine karşılık verileceğini açıklayan doktrin, Türkiye için de yeni bölgesel görevler öngörür. Basra Körfezi/Kızıldeniz ekseninde görev üstlenmesi öngörülen Çevik Kuvvet'in (*Rapid Deployment Force*) kuruluşu da Türkiye'nin *Carter Doktrini* çerçevesinde farklı isteklerle karşılaşacağı anlamına gelmektedir.

Türkiye siyasetini yetmişli yıllarda en yakından etkileyen özgül gelişme ise 15 Temmuz 1974'te Yunan Cuntası tarafından Kıbrıs'ta gerçekleştirilen darbe ile Başpiskopos Makarios yönetiminin devrilmesidir. Türkiye'nin, 1959 Anlaşmaları'nın kendisine tanıdığı garantörlük yetkisine dayanarak, darbe ile yıkılan anayasal düzeni yeniden tesis etmek için 20 Temmuz 1974'te gerçekleştirdiği *Barış Harekâtı*'nın Türkiye siyaseti üzerinde yarattığı etkiler çok-katmanlı ve uzun erimlidir. Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin, başta ABD ve Yunanistan ile ilişkileri olmak üzere, çeşitli ülkelerle ilişkilerini etkilemenin ötesinde, güç ve iktidar odaklarının izledikleri stratejilerin nesnelerinden birisi haline dönüşerek, Türkiye'nin siyasal dinamiklerini etkilemeye başlar.

Bu bölüm, Türkiye'nin yetmişli yıllarda izlediği "dış" politikayı, çeşitli iktidar odaklarının dünya siyasetinin dinamiklerinden kendi gereksinim ve öncelikleri doğrultusunda yararlanabilmek için uyguladıkları iktidar stratejilerinin yarattığı sonuçların toplamı olarak okumaya çalışmaktadır. Türkiye siyasetini *içerisi* ve *dışarısı* ile bir bütün olarak görmemize olanak tanıyacak bir okuma için, öncelikle dünya siyasetinin Türkiye üzerinde yarattığı etkileri tartışmak, ardından Türkiye'de çeşitli güç ve iktidar odaklarının izlediği iktidar stratejilerinin gereksinim ve önceliklerine bakmak, son olarak da bu öncelikler uyarınca izlenen dış politikayı, yol açtığı siyasal sonuçları göz ardı etmeksizin irdelemek gerekmektedir.

Dünya Siyaseti ve Türkiye

Yetmişli yılların siyasal gelişmeleri bir bütün olarak ele alındığında CHP'nin en önemli iktidar odağı olarak öne çıktığı söylenebilir. 1966'da CHP'de *Ortanın Solu* ile başlayan sola yöneliş yetmişlerde sürer. CHP'nin 1969 seçimleri için hazırladığı *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı: İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz* başlıklı bildirgesi CHP'nin yetmişli yılların ikinci yarısında savunacağı, üstelik kısmen olsa bile uygulamak olanağı bulacağı "dış" politika görüşlerinin çerçevesini oluşturur. Dünya siyasetinin yetmişli yıllara özgü genel eğilimlerini yansıtan bildirge, Türkiye'nin *yumuşama* anlayışını benimsemesini, müttefikleri ve komşularıyla ilişkilerini bu anlayış uyarınca yürütmesini önerir. "Türkiye'nin bağımsızlığı ve hızlı geliş-

mesi, kendi iktisadî ve sosyal düzeninin değişmesine olduğu kadar, dünya barışının sürekliliğine, bloklar arası gerginliğin gevşemesine ve Türkiye'ye yönelebilecek dış tehditlerin önlenmesine de bağlıdır. Onun için, CHP, kışkırtıcı olmayan, Türkiye'yi bir dünya savaşında veya bölgesel savaşta hedef durumuna sokmayan ve oldubitti tehlikeleriyle karşı karşıya bırakmayan, dünya barışına ve bloklar arası gerginliğin gevşemesine yardım eden, barışçı bir dış politika ve savunma politikası izleme[lidir]." CHP bu bildirgenin çizgisini, özellikle Bülent Ecevit'in yönetimine geçtikten sonra, daha açık bir şekilde savunur. CHP yönetimi, Batı Almanya'da Willy Brandt'ın başını çektiği *yumuşama* politikasının Türkiye için de uygun olduğu düşünmekte, SSCB ve Doğu Bloku üyesi ülkelerle yakınlaşmasını sağlayarak Türkiye'nin de yumuşamaya katkıda bulunabileceğine inanmaktadır. Ecevit, 14 Aralık 1974'te 21. CHP Kurultayı'nı açarken yaptığı konuşmada partisinin "... yalnız Avrupa'nın sosyal demokrat ve demokratik sosyalist partileriyle değil, dost ve komşu başta ülkelerin de, rejimleri değişik ülkelerin de göreceli olarak kendisine yakın sayılabilecek partileriyle uygar ilişkiler kuraca[ğını]", böylelikle de "Türkiye'nin dünyaya açılmasına ve dünya barışına, dünyada sosyal adaletin, hakça ve insanca bir düzenin yaygınlaşmasına daha büyük katkılarda bulunaca[ğını]" ileri sürer. Gelgelelim, CHP'nin dünya siyasetinde yumuşamaya katkı yapabileceğine ilişkin iddiaları, onyılın ikinci yarısında siyasal bunalıma girerek kendi içine kapanan Türkiye için, iyi niyetli temenniler olmanın ötesine geçemez.

Yetmişler boyunca etkili olan bir başka iktidar odağı ise Süleyman Demirel yönetimindeki AP'dir. Altmışların ikinci yarısı boyunca siyasal gelişmelerin en önemli aktörü konumundaki AP'de Demirel yönetiminin başı parti içi muhalefet ile derttedir. 1969'da genel seçimleri kazanmasının üzerinden iki yıl geçmeden, önce parti içi muhalefet yüzünden, daha sonra da 12 Mart Darbesi ile iktidarı kaybeder. Kısacası, yetmişli yıllara iç hesaplaşmalarla uğraşarak giren AP, bu onyıl boyunca bir daha tek başına iktidar yüzü göremez. AP'nin yetmişli yıllarda dünya siyasetine bakışında, dolayısıyla Türkiye "dış" politikasına ilişkin görüşlerinde dikkate değer bir değişiklikten söz edilemez. AP'nin dış politika görüşleri, Ecevit yönetimindeki CHP'nin Batı çizgisinden uzaklaşmayı öneren bağımsız "dış" politika söyleminin tersini savunmakla sınırlı kalır. Bu görüşler, kısaca "Türkiye'nin dahil olduğu ittifaklar manzumesine bağlı kalmak" biçiminde özetlenebilir. Buna karşılık Demirel'in ABD'nin uyguladığı silah ambargosuna tepki olarak ABD üslerinin kapatılması gibi kararların altına başbakan olarak imza atmak durumunda kalması olsa olsa talihin cilvesi gibi görülebilir...

Millî Görüş Hareketi, yetmişli yılların en ilgi çekici siyasal odaklarından birisi olur. Altmışlı yıllarda AP içinde siyaset yapan *Millî Görüş* çevresi, yetmişli

yıllarda AP'den ayrışarak, Ocak 1970'te Necmettin Erbakan'ın kurduğu MNP çatısı altında örgütlenir. Parti programında "Dış Politika" başlığı altında yapılan tarihsi göndermeler dikkat çekicidir. "Tarihi karakterimize ve milletimizin topyekûn maksat ve iradesine uygun, uzun vadeli, millî müstakil, şahsiyetli ve müstakar [istikrarlı] bir dış politika takibinde kararlıyız. Dış politikada temel prensibimiz hakkın ve adaletin müdafaası olacaktır. Beynelmilel alanda haksızlıkları önlemek için mücadele ederek bu mevzuda tarihte parlak misaller vermiş olan milletimizin, Birleşmiş Milletler Anayasasının prensipleri vazedilmeden çok önce bu prensipleri mükemmel bir şekilde yaşattığı bir gerçektir." Bu göndermelere karşın, MNP, programında, "beynelmilel mukavelelere, samimi olarak riayet eden milletimizin bu seviyeli tutumunu devam ettireceği[ni]", dolayısıyla partinin NATO ve CENTO'ya bağlı kalacağını ifade ederek öteki partilerin yolundan yürümekte sakınca görmez.

MNP'nin kapatılması üzerine kurulan MSP başta Suudi Arabistan olmak üzere Arap ülkeleri ve İslâm Konferansı Örgütü ile ilişkilerin geliştirilmesi gibi konularda ısrarcı olur. Müslüman Kardeşler Hareketi'nin Türkiye'deki sözcüsü gibi davranır. Millî Görüş partilerinin en önemli sloganları *Yeniden Büyük Türkiye* ve *Uydu Değil Lider Ülke Türkiye*'dir. Zamanla bu sloganların yanına *İslâm Birliği* de eklenir. Erbakan'ın *İslâm Birliği* ülküsü beş adımda gerçekleşecek bir hedef olarak tanımlanır. Bahar Bakır *Necmettin Erbakan* başlıklı makalesinde bu adımları, Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler Teşkilatı, daha sonra Müslüman Ülkeler Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasında, sonra Müslüman ülkelerin kullanacağı ortak para birimine geçilmesi, son olarak da Müslüman Ülkeler Güvenlik ve Kültürel İşbirliği Teşkilatı'nın oluşturulması biçiminde sıralar. Dünyadaki bütün kötülüklerin nedeni olarak gizli Siyonist örgütleri suçlayan Erbakan'ın "dış" politika söyleminde İsrail ve Yahudilik özel bir yer tutar. Biraz ileri gidilerek söylenecek olursa, Erbakan'ın içinde İsrail, Yahudilik ya da Siyonizm eleştirisinin geçmediği tek bir konuşması bile yoktur. Sözgelimi, Ortak Pazar konusundaki eleştirilerini de yine İsrail, Yahudilik ya da Siyonizm ile ilişkilendirerek anlatır. "Müşterek Pazar" Siyonistlerin gizli emellerine kavuşmak için kurdukları ve kullandıkları bir araçtır. Gelgelelim, Hıristiyanlık ve Yahudilik karşıtlığı söz konusu olduğunda sınır tanımayan Erbakan, sıra ABD ya da NATO'ya geldiğinde alttan alır, Türkiye'nin ittifaklarına sadık kalacağını belirtir.

Altmışlı yıllar boyunca önemli siyasal gelişmelerin merkezinde yer alan ordunun konumu yetmişli yıllarda önemli bir değişim geçirir. 27 Mayıs'ta başlayan cuntalaşma eğilimleri, yetmişlerin başında yükselen sol hareketlerin sağladığı ideolojik kalıplara dökülerek ordu içinde güçlenerek sürer. ABD ile ilişkiler, NATO üyeliği gibi konular başta olmak üzere Türkiye'nin ittifaklarını sorgulayan çevrelerin ordu içinde etkisi de gözle görülür ölçüde

artar. Ordu içindeki hareketliliğin nedeni olan genç subaylar, tıpkı altmışlarda olduğu gibi Mısır, Suriye ve Irak'ta yönetimi ele geçiren genç kuşaktan subayları izlemektedir. Genç subayların kökten ekonomik ve siyasal dönüşüm öneren programları, ABD ve NATO ile ilişkilerin gözden geçirilmesini öngörmektedir. Bu "gözden geçirme" projeleri, işleri ABD ile daha *eşit* ittifak ilişkileri kurmaktan, bu ülkeyle yapılmış ikili anlaşmalara son verilmesine ya da Türkiye'deki ABD üslerinin kapatılmasına kadar götürmektedir. Bu siyasal gündem, genel çizgileriyle *YÖN/Devrim* dergileri çevresi tarafından ortaya konmuş bir radikal demokrasi programı olarak tanımlanabilir. Çevrenin önde gelen isimlerinden Hasan Cemal, bu çizgiyi şöyle anlatır: "Önce emperyalizm ve işbirlikçilerine karşı millî demokratik devrim gerçekleştirilecekti. Sonra da 'kapitalist olmayan yol'dan *millî sosyalizm* kurulacaktı. Ve bu işler, Irak'taki ve Suriye'deki gibi tek parti yönetimleriyle, ya da Doğan Avcıoğlu'nun deyişiyle, 'kadife eldiven içinde demir yumruklu' disipline dayalı bir diktayla yapılacaktı". Ancak, 12 Mart Müdahalesi ile genç subayların altmışlarda tanık olduğumuza benzer hiyerarşi dışı müdahale eğilimlerinin önü alınır. Buna karşılık komuta kademesi içindeki çekişmeler sürer. Bu çekişmeler, yetmişlerin ikinci yarısında atamalarda siyasal partilerin desteğini alma yarışına dönüşür. Siyasal partiler de kendilerine yakın generalleri destekleyerek bu çekişmelere taraf olur.

Yetmişli yıllarda Dışişleri Bakanlığı'nda dikkat çekici değişiklikler yaşanır. Bu değişikliklerin başında 6 Temmuz 1960 tarih ve 13 sayılı *Milletlerarası İktisadi ve Malî Münasebetlerimizin Tanzimi Hakkında Geçici Kanun*'un kabul edilmesi gelir. Yasa ile Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan *Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilâtı* Maliye Bakanlığı'na bağlanır. Böylelikle, "Milletlerarası malî müesseseler ve yabancı memleketlerin resmî malî müessese ve teşekkülleri ve finansman müesseseleri ile her türlü müzakere ve münasebetler" konusunda yetki Dışişleri Bakanlığı'ndan alınarak Maliye Bakanlığı'na devredilmiş olur. Bu durumun, Fatin Rüştü Zorlu döneminde aşırı güçlenen bakanlığın en önemli yetkilerinden yoksun bırakılması anlamına geldiği açıktır. Gelgelelim, yeni durum bakanlıklar arası bir yetki karmaşasına yol açar. Bu karmaşa, 5 Mayıs 1969 tarih ve 1173 sayılı *Milletlerarası Münasebetlerin Yürütülmesi Hakkında Kanun* ile bir ölçüde giderilir. Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilâtı gibi kilit bir örgüt Maliye Bakanlığı'ndan alınmasa da, yeni yasa ile Dışişleri Bakanlığı'na siyasal ve ekonomik ilişkilerin yürütülmesindeki *nazım rol* geri verilmiş olur. Bakanlığın çok sayıda, üstelik farklı siyasal eğilimlere sahip bakanlarla çalışmak durumunda kalması da yetmişleri önceki onyıllardan ayıran bir başka değişikliktir. Sırasıyla olmak üzere, Osman Olcay, Ümit Haluk Bayülken, Turan Güneş, İhsan Sabri Çağlayangil (iki kez), Gündüz Ökçün (iki kez) ve Hayrettin Erkmen bakanlık koltu-

ğuna otururlar. Onyılın başında kurulan, *partiler üstü* Nihat Erim, Naim Talu, Sadi Irmak hükümetlerinde Dışişleri Bakanlığı görevlerine büyükelçiler Osman Olcay ve Ümit Haluk Bayülken getirilir. Olcay ve Bayülken, bakanlığın kurumsal ağırlığını artırır. Özellikle 1974'te Kıbrıs müdahalesi sonrasında bakanlığın devlet içindeki konumu gözle görülür biçimde öne çıkar. Buna karşılık, yetmişli yıllara özgü ideolojik ayrışmalar bakanlığın içine kadar uzanarak gruplaşmalara yol açar.

Bu yıllarda Dışişleri Bakanlığı ile Maliye Bakanlığı arasındaki artık geleneksełleşmiş olan yetki mücadelesine *Devlet Planlama Teşkilatı* da (DPT) katılır. Turgut Özal'ın DPT Müsteşarlığı'na atanmasından sonra açıklık kazanan bu mücadele, AET ile ilişkiler konusunda kurumlar arası görüş ayrılıkları biçiminde karşımıza çıkar. Özal'ın müsteşarlığı döneminde, DPT içinde AET ile bütünleşmeye karşı çıkan, bunun yerine ulusal bir sanayinin kurulmasını öneren çevrelerin ağırlığı artar. Bu çevrelerin hazırladığı raporlarda gümrük birliğine girilmeden önce Türkiye ekonomisinin hızla AET ülkeleri düzeyine çıkartılmasını sağlayacak ölçüde sanayileşmesi öngörülmektedir. Buna karşılık, Dışişleri Bakanlığı'nda konuyu siyasal sonuçları bakımından değerlendirmek eğilimi ağır basar. Bakanlık tüm olası sorunlar göze alınarak, hazırlık döneminden geçiş dönemine girilmesi gerektiğini savunur. Temel İskit, *Dış Politika ve Dış Ekonomik İlişkilerin Yönetimi* başlıklı makalesinde Dışişleri Bakanlığı'nın da taraf olduğu kurumlar arası çekişmelerin seksenli yılların sonuna kadar sürdüğünü belirtir. İskit, bu çekişmenin AET ile ilişkiler konusunda yoğunlaştığına dikkatimizi çekerek, hatta "siyasîlerin rakip bürokratlarca yanıltılarak kendi amaçları yönünde alet edildiği durumlar" ile karşılaşıldığından söz eder.

Yeri gelmişken, yetmişli yıllarda Türkiye siyasetinin gündemine giren Ermeni Soykırımı tartışmalarından söz edilmelidir. 1965'te *Ermeni Soykırımının 50. Yılı Anma Törenleri* ile başlayan ve giderek uluslararası bir boyut kazanan sorun, 27 Ocak 1973'te Los Angeles Konsolosu Ragıp Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir'in, Türkiye doğumlu bir Ermeni olan Gurgen Yanıkyan tarafından öldürülmesiyle birlikte yeni bir aşamaya geçer. Yetmişli yıllar boyunca Ermeni örgütleri tarafından gerçekleştirilen suikastlarda aralarında Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil (22 Ekim 1975), Paris Büyükelçisi İsmail Erez, (24 Ekim 1975) Vatikan Büyükelçisi Taha Carım'ın da (9 Haziran 1976) bulunduğu 46 Dışişleri Bakanlığı mensubu öldürülür. Bu örgütler, seksenli yılların ortasında etkisini kaybederken, çeşitli ülkelerin parlamentoları Türkiye Ermenilerinin soykırıma uğradığına ilişkin kararlar almaya başlar. Seksenli yılların 24 Nisanlarında Dışişleri Bakanlığı enerjisinin önemli bir bölümünü, "sözde soykırım" tasarılarını engellemek için harcamak zorunda kalır.

Altmışlar biterken dünya siyasetini etkisi altına alan sol dalga, yetmişlerde Türkiye üzerindeki etkisini artırır. Güneydoğu Asya'da ABD'ye karşı direniş Türkiye sol hareketleri için bir ilham kaynağı işlevi görür. Altmışların son yıllarında silahlı mücadele ve gerillacılığa ilişkin kitaplar Türkçeye çevrilir. Carlos Marigella'nın 1970'te yayımlanan ve kapağındaki kurşun delikleri görseli nedeniyle "üç delikli" olarak tanınan *Kent Gerillası* üniversiteli gençlerin en fazla okudukları kitaplardan birisi olur. Altmışların sonunda Latin Amerika ülkelerinde ABD hedeflerine yönelik olarak gerçekleştirilen rehin alma ve silahlı saldırı eylemleri artık Türkiye'de de görülmeye başlar. 6 Ocak 1969'da ABD Büyükelçisi Robert Komer'in arabasının ODTÜ'de yakılması ile başlayan eylemler yetmişli yıllarda yaygınlık kazanır. Eylemciler örgütlerinin kuruluşunu kamuoyuna duyurmak, fidye istemek, tutuklu arkadaşlarının salıverilmesini sağlamak gibi amaçlarla ABD/NATO hedeflerine yönelik saldırı eylemlerine girişirler. 12 Mart 1971 Darbesi ile sol hareketlerin önder kadrolarının neredeyse tamamı bu türden hedeflere yönelik eylemler sırasında öldürülür. 1974 Affı sonrasında yeniden toparlanan sol örgütlenmeler onyılın ikinci yarısında kitleselleşmelerine karşın, teorik tartışmalar, örgütsel dağınıklık, örgütler arası rekabetin çatışmaya dönüşmesi gibi nedenlerle, ülke siyasetini yönlendirecek bir konum kazanamazlar. Bu evrede, Ergun Aydınoğlu'nun ifadesiyle, "sayıları yüz binleri bulan dev bir galaksi[ye]" benzeyen sol, benzeri görülmedik bir yığınlaşma ile büyürken, ülke siyasetinde kalıcı bir yer edinecek bir partiye dönüşmek yerine, yaklaşık elli ayrı gruba bölünerek parçalanır. Bu nedenlerle olsa gerek, dünya siyasetine yönelik genel değerlendirmeler ve Kıbrıs'la ilgili gelişmeler dışında sol hareketlerin, "dış" politika konularına ilişkin kapsamlı çözümlemeler ileri sürdüğü söylenemez. 1964'te Kıbrıs'a çıkılmasını engellediği için ABD'yi eleştiren sol hareketler, 1974'ten sonra Kıbrıs'a yapılan müdahaleye bir NATO operasyonu olduğu gerekçesiyle karşı çıkar. Türkiye solu, 12 Eylül Darbesi sonrasında ülke siyasetinin gündemini etkileyebilen bir güç olmak yeteneğini bütünüyle yitirir.

Yetmişlerde öne çıkan güç odaklarından birisi de İslâmî hareketlerdir. Altmışlı yıllarda AP içinde kalan İslâmcı hareket 1969'de *Millî Görüş* adı altında özerk bir yapılanma içine girip milliyetçi muhafazakâr çevreler içinde başlı başına bir güç olarak ayrışır. Yetmişler boyunca dünya siyasetinden gelen etkiler, İslâmî hareketlerin kuramsal yaklaşımları, çözümlemeleri ve siyasal pratiklerinde karşılık bulur. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm* kitabında klasik İslâmî kaynaklarda aradıkları bulamayan Müslüman aydınların Kuzey Afrika, Mısır ve Pakistan gibi İslâm ülkelerinde yapılan yayınlara yöneldiklerini, Müslüman aydınların, "Hindistan alt kıt'asında Mevdûdî ve çevresi" ile "Mısır'da İhvan-ı Müslimin" hareketinden etkilenmeye başla-

dıklarını belirtir. Türkiye Müslüman aydınları yetmişli yıllarda, yine Ocak'ın ifadesiyle, "sosyo-ekonomik meseleleri teşhis etme, anlama ve –ütopik, acemice ve derinliksiz de olsa– çözümleri yolunda düşünce üretme denemelerine" başlayarak siyasallaşır. Bu siyasallaşmanın ilgi çekici yönlerinden birisi de ellili ve altmışlı yıllar boyunca komünizm karşıtlığı nedeniyle ABD'ye karşı eleştirel bir tutum almayan İslâmcı hareketlerin, yetmişli yıllarda ABD karşıtı bir söylem benimsemesidir.

Konumuz açısından yetmişler üç evreye ayrılarak incelenebilir: 1969 seçimleri ile başlayıp 12 Mart Muhtırası'na kadar süren *Ön Evre*; 12 Mart Darbesi ile başlayan ve 14 Ekim 1973 seçimlerine kadar süren *Ara Rejim Evresi*; bu seçimler sonrasında başlayıp 12 Eylül 1980'e kadar süren *Koalisyon Hükümetleri Evresi*. Bu dönemlendirme çerçevesinde, ilk olarak her evrede siyasal iktidar ve güç odaklarının hangi iktidar stratejilerini benimsediği ortaya konarak, bu stratejilerin "dış" politika olarak tanımlanan gelişmeler bağlamında nasıl uygulandığı tartışılabilir.

Ön Evre

Ön evrede, yaygın toplumsal muhalefet ile bu muhalefeti etkisizleştirmeye çalışan yönetici sınıf ve kesimler arasındaki gerilim egemendir. Sendikal örgütlenme haklarının kısıtlanmasını öngören yasaya karşı işçilerin direnişi ile başlayan *15-16 Haziran Olayları* (1970), 12 Mart ile sonuçlanan sürecin anlaşılması bakımından da kilit önemdedir. Dolayısıyla, ön evrede etkili güç odaklarının iktidar stratejileri ve bu odaklar arasındaki iktidar ilişkileri, genel çizgileriyle 1969 seçimlerinin ortaya çıkardığı siyasî tablo içinden okunabilir.

Bu evrede Genel Sekreter Bülent Ecevit'in etkisi altına giren CHP'nin "dış" politika konularına ilişkin söylemi önemli bir dönüşüm geçirmektedir. CHP'nin 1969 seçimleri için hazırladığı *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı: İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz* başlıklı bildirgesi, bu evrede bir parti tarafından dile getirilmiş en kapsamlı açılım olarak tanımlanabilir. Bildirgenin ortaya koyduğu "dış" politika çizgisi sol hareketlerin altmışlı yıllar boyunca ileri sürdüğü değişim taleplerinin yumuşatılmış bir özeti gibidir: "Türkiye'nin bağımsızlığı ve hızlı gelişmesi, kendi iktisadî ve sosyal düzeninin değişmesine olduğu kadar, dünya barışının sürekliliğine, bloklar arası gerginliğin gevşemesine ve Türkiye'ye yönelebilecek 'dış' tehditlerin önlenmesine de bağlıdır. Onun için... [CHP], kışkırtıcı olmayan, Türkiye'yi bir dünya savaşında veya bölgesel savaşta hedef durumuna sokmayan ve oldubitti tehlikeleriyle karşı karşıya bırakmayan, dünya barışına ve bloklar arası gerginliğin gevşemesine yardım eden, barışçı bir dış politika ve savunma politi-

kası izleme[lidir]." Bildirgenin *Ulusal Dış Politika* bölümünde, Türkiye'nin "ittifaklarına bağlı" kalacağı, "ittifak hükümlerine dikkatle uya[cağı]", buna karşılık bu hükümlere "uyulmasını bekle[yeceği]", "her türlü ilişkide ve uygulamada eşitlik ve ulusal bağımsızlığa saygı[nın] göz önünde tutul[acağı]", "[ABD'ye] karşı da ... [SSCB'ye] karşı da düşmanlık güdülmeme[si]", Türkiye'nin, "bütün komşularıyla dostça ilişkiler kurup geliştirme[si] ve komşuları arasında iyi ilişkilerin gelişmesine hizmet etme[si]", bununla birlikte "Ortadoğu anlaşmazlıklarında Türkiye'nin tarafsız kalma[sı]" gerektiği belirtilir. Türkiye için yeni bir ulusal savunma politikası öneren bildirge, Türkiye'nin NATO'nun yanı sıra paralel bir güvenlik stratejisi benimsenmesi gerekliliğine işaret eder. Bu paralel güvenlik anlayışına ek olarak ABD ile savunma içerikli ilişkilerin de gözden geçirilmesi önerilir. Sözgelimi, "Türkiye'deki bütün askerî tesislerde Türk devletinin tam egemenliği ile bağdaşmayan hükümler ve teamüller düzeltilmeli", "NATO'nun Akdeniz'de kurmayı düşündüğü 'Çağrı Gücü' gibi Türkiye'yi kendi iradesi dışında tehlikelere ve maceralara sürükleyebilecek tertiplerden kesinlikle kaçınmalıdır".

1969 seçimlerinde TBMM'nin her iki kanadında da çoğunluğu sağlama başarısını gösteren Süleyman Demirel, partisinin *dosyalı muhalefet* adı takılan sağ kanadını bir türlü denetimi altına alamaz. Parti içinde ağırlığını kaybeden geleneksel toprak sahipleri ve küçük esnaf kesimlerin çıkarlarını temsil eden *Koca Reis* lakaplı Sadettin Bilgiç, Demirel'i, AP'yi dava partisi olmaktan çıkarmakla suçlamaktadır. Bilgiç ve arkadaşları yeni kurulan hükümette bakanlık koltuğu alamadıkları için 1970 Bütçe Kanunu'na kırmızı oy verip, işi kendi hükümetlerini düşürmeye kadar götürürler. Bilgiç ve arkadaşlarının AP'den ayrılıp Demokratik Parti'yi kurmasıyla AP, Aralık 1970'te TBMM'de çoğunluğu kaybeder. Kısacası, 1969'da genel seçimleri kazanmasının üzerinden iki yıl geçmeden, deyim yerindeyse, kolu kanadı kırılan AP, yetmişli yıllara iç hesaplaşmalara uğraşarak girer.

Bu evrenin ilk bakışta göze çarpan özelliklerinden belki de birincisi en önemli iktidar odağı durumundaki ordu içindeki kaynaşmadır. Altmışların sonunda emekli ve muvazzaf subayların *İstanbul ve Marmara Cunta Grubu* benzeri adlar altında oluşturduğu gruplar 1970'te *Devrim* dergisi çevresiyle birleşerek *Madanoğlu Cuntası* olarak bilinen gizli örgütlenmeyi oluşturur. Cunta tarafından oluşturulan gizli *Ulusal Devrim Partisi* kurucuları, başkanlığını Cemal Madanoğlu'nun, genel sekreterliğini ise Doğan Avcıoğlu'nun yapacağı bir *Devrim Genel Kurulu* oluşturur. Madanoğlu Cuntası'nın programında "Atatürkçü anti-emperyalist dış politikaya dönülme[si] ... ülkemiz[in] NATO'nun ucuz asker deposu olmaktan çıkarılarak NATO ve CENTO'nun antlaşmaları gözden geçirilme[si]" öngörülmektedir. Ocak 1971'de Avcıoğlu'nun darbeci komutanlara ilettiği dosyada "... dış siyasetin

bağımsızlık esasına göre yeniden tespit" edileceği belirtilir. Cuntanın program ve yaklaşımları ellili ve altmışlı yıllarda Ortadoğu ülkelerinde başa geçen askerî yönetimleri andırır. Ergun Aydınoğlu'na göre, dönemin "... radikal cunta hareketleri, bir dizi sosyo-ekonomik dönüşümü gerçekleştirmenin ötesinde, ABD ve NATO ile ilişkilerin gözden geçirilmesini de istemektedir. Bu *gözden geçirme* projeleri, ABD ile daha *eşit* ittifak ilişkileri kurmaktan başlayıp, işi bu ülkeyle yapılmış ikili anlaşmalara son verilmesine ya da Türkiye'deki ABD üslerinin kapatılmasına kadar götürebilmektedir. Cuntacı kadrolar arasında, SSCB ve genel olarak Doğu Bloku ile ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini önerenler de bulunmaktadır." Ergun Aydınoğlu, kendilerini *Milliyetçi Devrimci* olarak adlandırılan *9 Mart Cuntası*'nın darbe girişiminin başarıya ulaşması durumunda, "...dönemin bölge koşulları altında, o tarihten on üç yıl öncesinin Irak ihtilalini ya da sekiz yıl sonrasının İran Devrimini hatırlatır şiddette bir sarsıntı anlamına gelece[ğini]" öne sürer. Hasan Cemal anılarında (*Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*) bu evrede genç subayların başvuru kaynağı durumundaki *Devrim* dergisinde Mısır, Suriye, Libya ve Sudan'da gerçekleştirilen darbelere olumlu göndermeler yapılmakta, örgütlü bir sivil muhalefetin bulunmadığı ülkelerde devrimci dönüşümün ilk aşamada ordular tarafından gerçekleştirilebileceğini öneren yorumlara yer verilmektedir. Dolayısıyla, 27 Mayıs'tan farklı olarak, 12 Mart'ın arifesinde iktidarı ele geçirmeyi düşünen genç subayların, başta "dış" politika olmak üzere, nerede ne yapacaklarına dair açık düşünce ve öngörüleri vardır. Bu nedenle, 12 Mart Darbesi'nin gerçekleşmesine yol açan belirleyici etkenin, ordu içinde radikal subayların mevcut hiyerarşiyi değiştirecek ölçüde güç kazanması olduğu özellikle belirtilmelidir.

Madanoğlu Cuntası dışında Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nun (THKO) ve THKP-C başta olmak üzere, çeşitli gençlik örgütlerine bağlı gruplar da ordu içinde etkili bir biçimde örgütlenmiş durumdadır. Yetmişli yıllar başlarken sol hareketlerin orduya bakışı altmışlı yıllara oranla önemli bir değişim geçirmiştir. Bu hareketler açısından, ABD ve NATO ile özel bağları nedeniyle ordu düzenin bekçisi ve dayanağı konumundadır. NATO generalleri tarafından yönetilen Türk ordusunun görevi, dışarıda ABD'nin Ortadoğu'daki, içeride ise işbirlikçi hâkim sınıfların çıkarlarını korumaktır. ABD üsleri ise Türkiye'de emekçi halklara yönelik bir tehdit arz etmektedir. Bu nedenle, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç da, 6 Şubat 1971'de TSK mensupları için yayımladığı bayram mesajında orduya "... hayasızca dil uzatıl[masından]", "kışlaya komutanlara (satılmışlar, faşistler, uşaklar) gibi iğrenç ifadelerle saldırıl[masından]" yakınmaktadır.

Bu evrede "dış" politika tartışması olarak ele alınabilecek gelişmelerin başında ABD'nin Türkiye'de afyon ekiminin sonlandırması için yapılan baskı-

lar yüzünden yaşanan gerilim, sol örgütlerin ABD ve NATO hedeflerine yönelik saldırıların başlaması ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile geçiş dönemine girilmesi gibi konular gelmektedir. Bu konuların daha sonraki yıllarda tanık olacağımız gelişim evrelerinde kendi bütünlükleri içinde ve sonuçlarıyla birlikte ele alınması daha anlamlı olacağı için *Ara Rejim* evresine geçilebilir.

Ara Rejim Evresi

Onyılın ilk yarısında Türkiye, 12 Mart Müdahalesi ile birlikte başlayan son sözün askerler tarafından söylendiği bir *Ara Rejim* ile yönetilir. Ordu içinde oluşan cuntalaşmanın yol açtığı gerilimlerle uğraşmak durumunda kalan Türkiye bu evrede bir bakıma kendi içine dönmüş bir ülke görünümü sergiler. Ara Rejim, 1973 seçimleri sonrasında iş başına geçen CHP-MSP koalisyonunun kurulduğu 26 Ocak 1974'e kadar sürer. Bu evreye ilişkin değerlendirmeye, evrenin en önemli oyuncusu konumundaki ordunun durumu ile başlanabilir. Ordu içinde güçlenen radikal kanadın kontrol dışına çıkması olasılığı karşısında, Sunay'ın desteğini alan *Sunay-Tağmaç-Türün Cuntası*, 9 Mart'ta tasarlanan hiyerarşi dışı darbeyi engelledikten sonra, 12 Mart'ta kendi müdahalesini gerçekleştirir. Darbenin görünürdeki gerekçesi artan "*anarşik*" eylemler olmakla birlikte, gerçek neden, ordu içindeki genç subayların başını çektiği radikal cuntalaşma eğilimidir.

12 Mart 1971 Darbesi ordunun siyasal konumunu önemli ölçüde değiştirir. Öncelikle ordunun başta gençlik ve aydınlar olmak üzere çeşitli toplumsal kesimlerle ilişkisinde önemli bir kırılma yaşanır. Tanel Demirel'in de *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* kitabında belirttiği gibi, altmışlarda "Ordu-Gençlik El Ele" sloganları atan gençler, artık TSK'dan "faşist-emperyalist ordu" olarak söz etmektedir. 9 Martçı subayların dünya siyaseti ve Türkiye'nin konumunu sorgulayan düşüncelerine karşın, 12 Martçı generallerin Türkiye'nin "dış" politikasında yerleşik tercihler dışında herhangi bir değişiklik arayışı içinde oldukları söylenemez. Kamuran Gürün anılarında Yunanistan büyükelçisi olarak göreve başlamadan önce Ekim 1972'de ziyaret ettiği Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'in Kıbrıs ve Batı Trakya gibi sorunları sadece askerî açıdan değerlendirmesi karşısında hayretler içinde kaldığını anlatır: "Genelkurmay Başkanı, Kıbrıs probleminin biri askerî, diğeri politik ve birbirinden tamamen ayrı iki yönü olduğunu düşünüyordu. Onun kanaatine göre, asıl mühim olan askerî yöndü. Bunun halli için yegâne formül, Türkiye'ye de İngilizlerinkine benzer bir üs verilmesi ve Türk Ordusunun bu üssü serbestçe kullanabilmesi idi. Bu temin edilirse gerisi mühim değildi. Politik bakımdan ise konu ancak taksim suretiyle halledilebilirdi. Paşanın, beni

özellikle hayrete düşüren düşüncesi azınlıklarla ilgili olanıydı. Onun nazarında azınlıkların tek önemi askerî yönden ifade ettikleri kıymetti. Bu noktadan hareket eden Genelkurmay Başkanı, Batı Trakya Türklerinin ehemmiyetlerini tamamen kaybetmiş olduklarını düşünüyordu."

12 Martçı generallerin sivil kanadı olarak çalışan Erim Hükümetleri de sözgelimi ABD ya da SSCB ile ilişkilerinde herhangi bir değişime gitmek düşüncesi içinde değildir. Erim, anılarında *–12 Mart Anıları–* hükümetinin "dış" politikasına ilişkin yaptığı ilk açıklamada, "bütün komşularımızla dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi" gibi, akla ister istemez SSCB'yi getiren bir ifadeye yer verilmiş olsa da "antlaşmalarımızdan ve ittifaklarımızdan doğan hak ve vecibelere titizlikle saygı gösterileceği" konusundaki özenli vurgu "dış" politikada bir arayıştan söz edilemeyeceğini gösterir. 26 Mart'ta göreve başlayan I. Erim Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Osman Olcay'ın bir önceki görevi NATO genel sekreter yardımcılığıdır. Dışişleri Bakanlığı'na Olcay'ın getirilmesi, Batı'nın cuntaya karşı göstereceği tepkinin önünü almak gibi bir önlem olarak anlaşılabilir. 11 Aralık'ta Olcay'ın reformcu bakanlarla birlikte istifası sonrasında kurulan II. Erim Hükümeti'nin dışişleri bakanlığına da yine NATO çevrelerinin yakından tanıdığı bir başka diplomat, Ümit Halûk Bayülken getirilir. Bayülken, *Ara Rejim* sonrasında yaşanan hükümet bunalımı sırasında kurulan öteki hükümetlerde de bakanlık görevi üstlenir. Olcay ve Bayülken'in görev süresi boyunca bakanlığın özerkliğini koruyabildiği, yetkilerinde herhangi bir kısıtlamaya gidilmediği, kadro açısından göze çarpan bir sıkıntı yaşamadığı görülür.

Erim Hükümetleri, 12 Mart Cuntacılarının siyasal gündemini hayata geçirir. 1961 Anayasası, anılarındaki ifadeleriyle Erim için de "Türkiye'nin göze alamayacağı bir lüks[tür]." Muhtıra sonrasında sıkıyönetim uygulamaları, "Türkiye'nin hassas jeopolitik konumu", "dışarıdan gelen tehditler", "düşmanlarımızın yurtiçindeki uzantıları" gibi gerekçelerle meşrulaştırılır. Bu gerekçelerin başta sıkıyönetim ilanı olmak üzere siyaset alanını sınırlandıran uygulamaları meşru göstermek için araçsallaştırılması, "dış" politikanın bir iktidar pratiği olarak kullanılması bakımından açık örnekler oluşturur. Erim anılarında darbe sonrasında sıkıyönetim ilan edilmesi kararını meşrulaştırmaya çalışırken benzer gerekçelerin arkasına sığınır: "Coğrafya bakımından eşi olmayan bir tehlike bölgesinin kilit noktasında yerleşmiş bulunmamızın ve devletin etnik bünyesini yanlış yansıtma çabaları yanında bizim gibi milletlerarası tedhişçiliğin, milletlerarası örgütlerin saldırısına maruz kalmış bir memlekette, yeni yasal tedbirler almadan memleketi selamete çıkarmak hemen hemen imkânsız görünüyordu... Bu koşullar altında çok düşündüm, çok bunaldım. Ne yapacaktık? Sıkıyönetim ilan etmek birinci tedbirdi."

AP, 12 Mart Müdahalesi'yle kendi siyasal gündemini uygulamak olanağına kavuşur. Süleyman Demirel, *Ara Rejim* evresinde AP tarafından düzenlenen bir toplantıda yaptığı –*1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru* başlıklı çalışmada da yer verilen– konuşmada "Devletin güçlendirilmesi ve hukukun içinde kalarak kendi meşru imkânları ile kendisini ayakta tutabilmesi için Anayasa ve kanunlarda yapılması ihtiyacı zarurî bulunan değişikliklere destek olduk," diyerek cuntaya verdiği desteği açıklar. Sonuç olarak, AP'nin de yapımına destek verdiği düzenlemeler, 1961 Anayasası ile gelen hak ve özgürlükleri kısıtlarken, orduyu, başta "dış" politika konuları olmak üzere, siyasal hayata gündelik olarak müdahale edebilmesi için yasal olanaklar sağlar.

12 Mart Müdahalesi, CHP içindeki ayrışmaya ve iktidar mücadelesine de ivme kazandırır. *Ara Rejim* hükümetlerine destek veren İnönü bu evrede yıpranır. Buna karşılık, Ecevit'in *Sunay-Tağmaç-Türün* Cuntası'na karşı tutum alışı gerek parti içinde gerekse halk katında beğeni kazanmasına yol açar. Ecevit, 5 Mayıs 1972'de genel başkanlık görevinden çekilen İnönü'nün yerini alır. Ecevit'in parti yönetimine gelmesi ile CHP'nin yetmişlerin geride kalan yıllarında Türkiye siyasetine yön veren en önemli parti konumuna geleceği bir dönem başlar.

Ara Rejim evresinde Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde, azınlıklar, Ege adalarının silahlandırılması, kıta sahanlığı, *FIR (Flight Information Region) Hattı*, karasuları gibi sorunlar öne çıkmaya başlar. Yunanistan 1969 ve 1972'de 1958 *Kıta Sahanlığı Sözleşmesi*'ne dayanarak kendi kıta sahanlığını saptar. 6 Mayıs 1973'te, Naim Talu (36.) Hükümeti döneminde Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan üst düzey bir toplantıda Yunanistan ile sorunların bir bütün halinde ele alınarak genel bir çerçevede ve siyasal olarak çözümlenmesi görüşü ağır basar. Türkiye'nin 18 Ekim 1973'te *Türkiye Petrol Anonim Ortaklığı*'na (TPAO) Ege Denizi tabanında petrol arama ruhsatı vermesi ile birlikte iki ülke arasında kıta sahanlığının paylaşımı sorunu baş gösterir. Kamuran Gürün'ün anılarında –*Bükreş, Paris, Atina*– da değindiği gibi, bu konudaki ilk gerginlik 7 Şubat 1974'te Yunanistan'ın Türkiye'ye kıta sahanlığı konusunda verdiği nota ile başlar. Yunanistan ile ilişkilerde Ege Denizi'ne ilişkin sorunların öne çıkması üzerine Dışişleri Bakanlığı'nda bir "Ege Denizi Komitesi" kurulur. Bu evrede Dışişleri Bakanlığı'nda Kıbrıs konusunun çok yakından irdelendiği görülür. Kamuran Gürün'ün deyimiyle, "içi dışı Kıbrıs dolu" olan Bayülken, Kıbrıs konusunda karşılaşılabilecek bütün olasılıkları dikkate alan bir siyaset belgesi hazırlattıktan sonra MGK'da onaylatıp devlet belgesi haline getirir. Gürün'e göre, Bayülken'in Kıbrıs sorunundan çıkış için bulduğu formül, "Türk Yunan toplumlarından müteşekkil iki cemaatli Kıbrıs devletinin Türk tarafının resmen ilân edilmesi[dir]." İzleyen yılların ge-

lişmeleri Türkiye'nin Kıbrıs'ta izlediği politikanın bu devlet belgesinin çizdiği doğrultuda oluşturulduğunu ortaya koyar.

Ara Rejim evresinin iki önemli gelişmesi, gerek bu evrede etkin olan güç odaklarının öncelik ve gereksinimlerini yansıtması, gerekse uzun erimli etkiler yaratması gibi nedenlerle yakından incelenmelidir. Bunlardan birincisi sol örgütlerin ABD ve NATO ile özdeşleştirdikleri hedeflere yönelik saldırılarda görülen artış, ötekisi ise afyon ekiminin sınırlandırılması sorunudur.

Sol örgütlerin uluslararası düzeyde çarpıcı etki uyandırabilmek üzere, NATO/ABD hedeflerine yönelik eylemlere yönelmesi bu evreye özgü bir başka gelişmedir. Bunlardan birincisi, 12 Mart'ın arifesinde, 4 Mart 1971'de Deniz Gezmiş ve arkadaşları tarafından dört ABD'li askerin kaçırılması eylemidir. Eylemciler yayımladıkları bildiriyle THKO'nun kuruluşunu kamuoyuna açıklarken, örgütün "Amerika'yı ve tüm yabancı düşmanları temizleyerek, hainleri yok etmek ve düşmandan temizlenmiş tam bağımsız Türkiye'yi kurmak" amacıyla silahlı mücadeleye başladığını duyurmaktadır. Eylemden dört gün sonra, rehineler halk çocukları oldukları için serbest bırakılırlar. Eylemciler örgütlerinin kuruluşunu duyurmak için ABD askerlerini kaçırarak, sadece Türkiye'de değil, uluslararası kamuoyunda da ilgi uyandırmayı başarmış, böylelikle örgütlerine özgü bir "dış" politika pratiği de sergilemiş olurlar. Erim'in *12 Mart Anıları*'nda da dikkat çektiği gibi, bu pratik, İnönü'nün gözünden kaçmaz. 8 Mart günü yaptığı bir konuşmada eylemcilerin "...bu olayı bir dış politika meselesi haline getirme[leri]" olasılığına dikkat çeker. "Amerikalı askerlerin kaçırılmasında, hayatlarının tehlikeye düşürülmesinde, maddi ve kanuni olduğu kadar, manevi ve şeref bakımından uğradığımız tecavüzün ölçüsü yoktur. Bu olayı bir dış politika meselesi haline getirmek, her bakımdan Türk ahlâkına, Türk şerefine ve Türk maneviyatına aykırıdır ve varlığımız için tehlikelidir. ... Dış politika olarak varlığımız bu sınıra maruzdur. Başka devletlerle münasebetlerimiz, saldırılar, sorumsuz düşüncelerle oyuncak olmak yolundadır. Buna müsaade edemeyiz," der.

Benzeri eylemlerden bir başkası ise İsrail'in İstanbul Konsolosu Efraim Elrom'un 17 Mayıs 1971'de Mahir Çayan ve arkadaşları tarafından kaçırılmasıdır. Bu eylem sırasında yayımlanan bildiri ile bir başka örgütün, THKPC'nin, kuruluşu *Amerikancı Bakanlar Kurulu*'na başlıklı bir bildiriyle kamuoyuna açıklanır. Ancak bu defa kan dökülür; Elrom eylemciler tarafından öldürülür. THKP-C tarafından eylem sonrasında hazırlanan, ancak yayımlanma fırsatı bulamayan bildiride yer verilen, "dostun düşmanın ciddiye aldığı, vurduğu yerden ses çıkartan, dediğini yapan bir örgütün var olduğu ispat edilmiştir" ifadesi, bir önceki eylemde THKO'nun gerekli "kararlılığı" gösteremediğine yönelik örtülü bir gönderme gibi okunabilir. Elrom'un öldürülmesi hükümet tarafından siyasal muhalefete yönelik sert bir tutukla-

ma kampanyası için gerekçe olarak kullanılır. *Balyoz Operasyonu* adı verilen tutuklamalarla bu eylemle uzaktan yakından ilişkisi olmayan yüzlerce aydın kendisini hapishanede bulur. Gelgelelim, NATO ve ABD hedeflerine yönelik benzeri eylemler sürer. Malatya'da bulunan bir NATO/ABD tesisi olan Kürecik Üssü'ne yönelik saldırı hazırlığında olan Sinan Cemgil, Kadir Manga ve Alpaslan Özdoğan 31 Mayıs 1971'de Nurhak Dağları'nda öldürülürler. ABD/NATO hedeflerine yönelik saldırılar sürer. Elrom'un öldürülmesinden sonra yakalanan Çayan ve arkadaşları ise yargılama aşamasında cezaevinden kaçarak gittikleri Fatsa'da bir süre saklandıktan sonra bu defa da Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idamlarını engellemek için yeni bir eyleme girişirler. 26 Mart 1972'de Ünye'deki NATO tesislerinden üç yabancı teknisyeni kaçırırlar. Çayan ve dokuz arkadaşı dört gün sonra saklandıkları Kızıldere Köyü'nde güvenlik güçleri tarafından öldürülürler. Türkiye solunun "71-72 Direnişi", önder kadrolarının önemli bir bölümünün yok edildiği Kızıldere'de son bulur.

Yetmişli yılların ilk yarısında ABD ile yaşanan sorunlar arasında kamuoyu katında en fazla ilgi bulan sorun, afyon ekim alanlarının sınırlandırılması konusudur. Afyon kullanımının Vietnam Savaşı sırasında ABD ordusunda yaygınlaşması, *Hippy* kültürünün bir yansıması olarak uyuşturucu kullanımının artması gibi nedenlerle, sorun ABD'de gündelik siyasetin parçası haline gelir. ABD afyon üretimini durdurması için Türkiye üzerinde baskı yapmaya başlar. Demirel Hükümetleri yasağın yol açacağı ekonomik kaybın karşılanması gerektiğini ileri sürerek yasaklama konusunda ayak diretir. ABD'de neredeyse ulusal bir konu haline getirilen afyon ekimini yasaklamadığı için Türkiye'ye yönelik tepkiler artar. Oysa ABD'li yetkililer başta Hindistan olmak üzere çeşitli ülkelerde Türkiye'dekinden çok daha fazla afyon üretilmekte olduğunun ayrımındadır. Ancak bu ülkeler arasında ABD'nin müttefiki olan, ABD'den yardım alan, dolayısıyla ABD'nin etkileyebilme olanağına sahip olduğu tek ülke Türkiye'dir. 1970'e gelindiğinde ABD'de afyon ekimini yasaklamadığı takdirde Türkiye'ye yapılan yardımın kesilmesi gerektiği artık yüksek sesle dile getirilmektedir. İzleyen yıllarda ABD'nin artan baskısı üzerine, Türkiye'de Afyon ekimi yapılan illerin sayısı aşamalı olarak azaltılır. 12 Mart Darbesi sonrasında kurulan Erim (33.) Hükümeti ABD'nin baskılarına direnemez. Siyasal destek ve ekonomik yardım beklentisi içinde olduğu ABD ile sorun çıkarmaktan kaçınan Erim Hükümeti, 30 Haziran 1971'de, Türkiye'de afyon ekimini bütün olarak yasaklar. ABD yasaklamaya karşılık olarak bir yandan Türkiye'ye kırk *Phantom* uçağının satışına izin verirken, öte yandan ekim yasağının yol açacağı maddi kayıpları karşılayacak bir yardım programı başlatır. Erim anılarında uzun uzadıya değindiği kararın gerekçesini, "Amerika'nın bu konuda minnetini, muhabbetini ve

her türlü yardımını kazanmak fikri, bende galip gelmişti" sözleriyle açıklar. İnönü'nün 1972 yazında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile sohbet ederken söyledikleri Erim'in görüşleriyle tutarlıdır: "Ödüm kopuyordu Amerikalıları Türkiye'den kaçıracağız diye. Askerlerini denize attık, her türlü hakareti yaptık. Bir an gelecek Amerikalılar bize 'siz çok oldunuz; allahaısmarladık' diyecekler diye ödüm kopuyordu. Nihat bunun çaresini buldu, haşhaş kararıyla Amerikalıları burnundan yakaladı."

Bu görüşlere karşın, 1973 seçimleri öncesinde hemen hemen tüm partiler afyon ekiminin kaldırılması konusunda birleşmiş durumdadır. Tüm partiler propagandalarında yasağın kaldırılması gerektiğini savunur. Seçimler sonrasında kurulan CHP-MSP koalisyon hükümetinin ilk işi afyon yasağını kaldırmak olur. Karara sert tepki gösteren ABD, Büyükelçi William Macomber'i danışmalarda bulunmak üzere Washington'a çağırır. Artık ABD Kongresi'nde Türkiye'ye yapılan yardımların kesilmesi gerektiğine ilişkin konuşmalar yapılmakta, saygın gazetelerde, ABD Hava Kuvvetleri afyon tarlalarını bombalasın demeye kadar götüren yorumlar yayımlanmaktadır. Füsun Türkmen'in *Kırılgan İttifak'tan "Model Ortaklığa": Türkiye-ABD İlişkileri* başlıklı kitabında da belirttiği gibi, ABD Kongresi'nde Türkiye'ye karşı yaptırım uygulanmasını isteyen konuşmaların duyulduğu 1974 yazında Kıbrıs'ta kopacak fırtına afyon sorununu unutturur.

Koalisyon Hükümetleri Evresi

Ara Rejimi sonlandıran 1973 seçimleri ile başlayan *üçüncü evre* 12 Eylül Darbesi'ne kadar sürer. Bu evrenin en göze çarpan özelliği ülkenin koalisyonlar ile yönetilmesidir. Kurulan koalisyon hükümetleri ağırlaşan ekonomik ve siyasal sorunların üstesinden gelemez; Türkiye, ekonomik bunalım, siyasal kutuplaşma ve çatışmalar yüzünden içe kapanır. Ekonominin içine düştüğü döviz darboğazı yüzünden, siyasal iktidarların en öncelikli sorunu, "uygun koşullarla petrol alımı" yapmak ya da ödemeler dengesi açıklarını kapatmak için kredi bulmaktır. 12 Eylül Darbesi'ne kadar geçen altı yıllık sürede kurulan yedi ayrı hükümette sırasıyla Turan Güneş, Melih Esenbel, İhsan Sabri Çağlayangil (iki kez), Gündüz Ökçün (iki kez) ve Hayrettin Erkmen dışişleri bakanlığı görevini üstlenirler. Ecevit'in başbakan, Ökçün'ün de dışişleri bakanı oldukları CHP hükümetleri bir yana bırakılacak olursa, "dış" politika eğilimleri açısından bu hükümetler arasında önemsenecek bir farklılık olduğu söylenemez. Buna karşılık yetmişlerin en önemli gelişmesi olan *Kıbrıs Barış Harekâtı* bu evrede gerçekleştirilir.

Ara Rejimi sonlandıran 1973 genel seçimleri Türkiye siyaseti açısından önemli sonuçlar ortaya koyar. Bülent Ecevit yönetimindeki CHP'nin, 1965

seçimlerindeki %25'lik oyunu, 1973'te %33,3'e çıkararak TBMM'de en büyük grubu oluşturması bu sonuçlardan birincisidir. Ecevit bu evrenin başlarında 1969'da hazırlanmış olan *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı* başlıklı bildirgesinde ileri sürdüğü görüşleri yineleyerek, ABD ile ilişkilerin eleştirel bir bakış açısıyla gözden geçirilebileceğini savunmaktadır. CHP kurmayları Türkiye'nin NATO'dan ayrılması gerektiğine kadar işi götürmeseler bile, ABD ile daha eşitlikçi temelde bir ilişki yürütülebileceği düşüncesindedirler. Bu doğrultuda başlatılan *Ulusal Savunma Stratejisi* çalışmaları da bu evreye özgü bir girişimdir. Bu evrede Willy Brandt ve Olof Palme ile yakın ilişkiler kuran Ecevit'in CHP'yi Batı Avrupa tipi bir sosyal demokrat partiye dönüştürmeye çalıştığı görülür. 1976'daki Kurultay'da ise partinin Sosyalist Enternasyonal'e üyelik başvurusu yapması onaylanır. Bu evrede CHP yönetimi, Doğu Avrupa ve Arap ülkeleriyle ilişkileri yakınlaştırmak için özel çaba sarf eder. Bu bakımdan en dikkat çekici gelişme CHP yönetiminin *Filistin Kurtuluş Örgütü* (FKÖ) ile ilişkilere resmî bir nitelik kazandırmaya çalışmasıdır. CHP-MSP koalisyonunun Dışişleri Bakanı Turan Güneş, *FKÖ Siyasî Büro Başkanı* Faruk Kaddumi ile ilk resmî görüşmeyi gerçekleştirir. Başta MSP olmak üzere öteki partiler tarafından da desteklenen bu tutum yetmişlerin ikinci yarısı boyunca BM'de yapılan oylamalarda FKÖ'yü destekleyen kararlara olumlu oy vererek ve 1979'da örgütün Ankara'da resmî temsilcilik açmasına izin vererek sürdürülür.

%29,8 oyuyla 1973 seçimlerinin ikinci partisi olan AP yetmişler boyunca tek başına iktidar olamaz. Bu evrede Demirel Hükümetleri Kıbrıs müdahalesinin yarattığı ABD silah ambargosu, ABD üslerinin kapatılması gibi sorunlarla uğraşmak zorunda kalır. CHP'nin *Üçüncü Dünyacı* açılımlarına karşı koymaya çalışan, dış politikada "Türkiye'nin içinde bulunduğu ittifak manzumesine bağlılık" ilkesinden yola çıkan AP'nin, ABD ile Savunma İş Birliği Anlaşması'nı feshetmek, buna karşılık SSCB ile ekonomik alandaki işbirliğini en üst düzeye çıkarmak ya da Montreux Antlaşması'nı zorlayarak Sovyet uçak gemisi Kiev'in Boğazlardan geçişine izin vermek gibi kararlar alması ironiktir.

1973 seçimlerinin ilgi çekici sonuçlarından bir başkası da Necmettin Erbakan önderliğindeki MSP'nin beklenmedik başarısıdır. "Dış" politika, bölgesel gelişmelerin de etkisiyle MSP kanadının kendi ideolojik tercihlerini en fazla ifade edebildiği alanlardan birisi olur. Başbakan Yardımcısı Erbakan'ın, başta Körfez ülkeleri olmak üzere Arap ülkeleri ve İslâm Konferansı örgütü ile daha hızlı bir yakınlaşma politikası izlenmesi gerektiği konusundaki görüşleri, hükümetin CHP kanadından da kabul görür. Bu evreye özgü bir başka gelişme de Suudi Arabistan'ın Türkiye'de desteklediği çeşitli yapılar aracılığıyla yürüttüğü etkinlikleri gözle görülür bir biçimde artırmasıdır. Bu sü-

reçte MSP ve izleyen onyıllarda kurulacak olan öteki Millî Görüş partileri işlevsel roller üstlenir.

12 Mart Darbesi, genç subayların altmışlarda tanık olduğumuza benzer hiyerarşi dışı müdahale eğilimlerine son verir. Ordu içinde düzenle sorunu olmayan komuta kademesi ile radikal genç subaylar arasındaki dikey eksenli çekişme, yerini komuta kademesi içindeki yatay eksenli güç savaşlarına bırakır. 1973 seçimlerinin ortaya koyduğu sonuçlar orduyu *Ara Rejim* meclisinde olandan çok farklı bir güç dağılımı ile karşı karşıya bırakır. Artık CHP'nin başkanlık koltuğunda Erim Hükümetlerine bakan vererek destek olan İnönü yerine, darbeye tepki gösteren Ecevit oturmaktadır. Seçimde sürpriz bir başarı gösteren MSP ise darbenin kapattığı MNP'nin ardılıdır. Kaldı ki, 12 Mart Darbesi'nin komuta kademesi de darbeden kısa bir süre sonra kendi içinde güç mücadelesine girişmiş durumdadır. Bu mücadeleden yararlanan siyasî partiler, Faruk Gürler'in cumhurbaşkanı seçilmesi için yapılan baskılara direnebilir, 17 Nisan 1973'te Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçimi konusunda uzlaşırlar. Bu eğilim 1973 seçimlerinden sonra gitgide belirginleşir. Seçim sonuçlarından cesaret alan siyasi partiler, komuta kademesini kendi istekleri doğrultusunda şekillendirecek atamalar yaparak orduyu denetim altında tutmaya çalışır. Siyasi partiler kendilerine yakın komutanların etkili konumlara gelmelerini sağlamaya çalışırken ister istemez komuta kademesi içindeki güç savaşlarında da taraf olurlar. Bu durum, yetmişli yılların ikinci yarısında komuta kademesine yapılan atamalarda çeşitli bunalımların yaşanmasına neden olur. Bu bunalımlara bakıldığında, komuta heyeti içindeki güç mücadelesi ile siyasal partilerin yandaş komutan atama stratejilerinin iç içe geçtiği görülür.

Bu evrede Dışişleri Bakanlığı'nda, dünya ve Türkiye siyasetinde ortaya çıkan eğilimlerin izdüşümü niteliğinde gruplaşmalar oluşur. Bunlardan birisi de CHP'nin yeni ulusal savunma doktrinine yakınlık duyan diplomatlarının oluşturduğu *Üçüncü Dünyacı* gruptur (Sert, 2018, 148). Bu grup *Bağlantısızlar Hareketi* ile yakın ilişkiler kurulması, sosyalist ülkelerle yakınlaşılması gibi öneriler ileri sürmektedir. Tanşuğ Bleda'nın *Maskeli Balo*'sunda da belirttiği gibi, bu grubun etkisi Gündüz Ökçün'ün bakanlığı döneminde artar. MC hükümetleri döneminde *kırmızı benekliler* olarak adlandırılan bu grubun üyeleri etkisizleştirilir. Yetmişli yıllara ilişkin anlatılarda bu onyılın ikinci yarısında uzun süre bakanlık koltuğunda oturan Çağlayangil'in bu gruplaşmalara karşı tarafsız davranmış olduğuna ilişkin vurgulamalar dikkat çekicidir. Bakanlığın etkili isimlerinden Ecmel Barutçu, İhsan Sabri Çağlayangil'in bütün baskılara karşın bakanlığa "politika sokmamaya çalıştığını", "aksini pekâlâ yapabilecek durumda olmasına ve partisinin politikası belki de onu gerektirmesine karşın, Dışişleri Bakanlığına geldiğinde Bakanlık me-

murları arasında sesleri yükselmiş duruma gelmiş olan milliyetçi Marksist diplomatlar[a] bile dokunma[dığını]" belirtir. Barutçu anılarında MSP kanadının, "13 Arap ülkesine dini bütün büyükelçiler atanmasını" istemiş olmasına karşın, Çağlayangil'in ayak diredigini ve Erbakan'a hazırladığı büyükelçiler kararnamesini imzalattığını yazar. Sol eğilimli siyasî görüşleri yüzünden bakanlık içinde ayrımcılığa uğrayan Mahmut Dikerdem'in değerlendirmeleri de Barutçu'nun görüşleri ile aynı doğrultudadır. Yetmişler biterken II. MC Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen de bakanlıkta başlatılmak istenen cadı avına meydan vermez. Kısaca belirtmek gerekirse, bakanlığın çeşitli koalisyon hükümetleri evresinde değişik partilerden gelen isteklere karşın atamalarda özerk davranabildiği görülür.

1974 Affı sonrasında yeniden hareketlenen sol örgütlenmelerin bir bölümünün, ABD/NATO karşıtlığını temel alan söylemlerini sürdürmekle birlikte, bir yanda *Sovyetler Birliği Komünist Partisi*'nin (SBKP), öte yanda Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) etkisi altında kalarak birbirinden ayrıştığı, bir bölümünün de bu ayrışmanın dışında kalmaya çalıştığı görülür. Sol hareketlerin Türkiye'ye özgü "dış" politika konularına karşı kayıtsızlığının tek istisnası Kıbrıs'tır. 1974 Müdahalesi'nden sonra sergilediği eleştirel bir tutumla Proleter Devrimci Aydınlık, öteki sol hareketlerden ayrı bir yerde durur. Yayın organları *Halkın Sesi*, 1974'ten başlayarak Kıbrıs konusunu irdeler; iki süper gücün çıkarlarına hizmet ettiği gerekçesiyle Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesini eleştirir; tüm yabancı güçlerin adadan çekilmesini, Türkiye'nin BM kararlarına uyması gerektiğini, tüm tarafların bir araya gelerek emperyalist güçlere karşı bir Üçüncü Dünya cephesi oluşturması gerektiğini savunur. Türkiye İşçi Köylü Partisi'nin (TİKP) kurulmasıyla birlikte yasal mücadeleye başladıklarında grubun siyasal konumu da değişir. PDA'cılar için sorun, SSCB tehdididir: Bir TİKP sloganı –*Dördüncü Ordu Rus Sınırına!*– Ege'de konuşlanmış ordunun doğuya kaydırılmasını ister.

1974'te kurulacak olan 37. Hükümet'in CHP ve MSP arasında devam etmekte olan koalisyon görüşmelerine tanık olan Cahit Kayra, *'38 Kuşağı* adıyla yayımlanan anılarında, görüşmeler sırasında dış politika konusunun uzun uzadıya tartışılmadığını, hükümet programında dış politika konusunun Ecevit tarafından formüle edildiğini, programda yer verilen "Türkiye'nin bağımsızlığını gözeten politika" ifadesinin MSP tarafından irdelenmeksizin kabullenildiğini yazar. Gerçekten de görüşmeler sırasında üzerinde uzlaşılan protokolün *Ulusal Güvenlik ve Dış Politika* bölümü, 1969 tarihli *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı*'nın özeti gibidir. Protokol, hükümetin bir yandan "... barışçı, devletler hukuku kurallarına saygılı, Türkiye'nin bağımsızlığını gözeten ve kışkırtıcı olmayan bir politika" izleyerek yumuşamaya katkıda bulunmak için elinden geleni yapmasından söz ederken, öte yandan "yalnız-

ca ortak güvenlik sistemleriyle yetinilmeyece[ğini]", "...kendi millî savunma politika[sını], strateji[sini] ve olanakları[nı] da" geliştireceğini vurgular. Koalisyon ortakları arasında Arap ülkeleriyle yakın ilişkilerin geliştirilmesi, Filistin sorununa duyarlılık gösterilmesi gibi ortak noktalar bulunur. Bu dönemde yapılan resmî açıklamalarda sıklıkla, "Arap ülkelerinin haklı davaları ve meşru haklarından" söz edilir. Buna karşılık, Arap ülkelerinin İsrail ile ilişkilerin kesilmesi yönündeki istek ve telkinleri Ankara'da kabul görmez.

İsmail H. Birler, *CHP'li Yıllar*'da nisan ayı sonlarında Başbakan Yardımcısı Erbakan başkanlığında geniş bir heyet tarafından gerçekleştirilen Suudi Arabistan gezisinin, bu evrenin siyasal dinamiklerine, hükümetin önceliklerine, koalisyon ortakları arasındaki ayrılıklara ışık tutan ayrıntılar sergilediğini belirtir. Ecevit ve Erbakan'ın da katılımıyla yapılan bir üst düzey toplantıda söz konusu gezinin öncelikli amacı, nakit ya da petrol bedellerinin otuz-kırk yıl gibi bir süreye yayılarak ödenmesi biçiminde kredi alınması olarak saptanır. Toplantı sırasında heyet için hazırlanan talimat, hükümetin CHP kanadının MSP'ye ilişkin çekincelerini yansıtmaktadır. Talimat uyarınca, deklarasyonda kesinlikle bulunmayacak menfi hususlar, "1) İslâm Konferansı sekretaryasına üye olmak veya anayasasını imza etmek. 2) İsrail'le münasebet kesme veya kendisini Siyonizm ile suçlama. 3) İki ülkenin Müslümanlığın inkişafı veya Müslüman olmaktan ötürü İslâm üzerine müesses politika. 4) Herhangi bir ülkeyi, ittifak sistemini kötülemek. 5) Herhangi bir ülkeyi methetmek" biçiminde sıralanır. Gelgelelim, Erbakan'ın, gezinin Kral Faysal ile kişisel ilişkilerini kullanarak, Türkiye'nin petrol dış alımı ve dış kredi konusunu çözecek bir girişim olacağı iddialarına karşın, Suudi yetkililer bu istekleri karşılamak konusunda isteksiz davranırlar. *Ecevit'in Gizli Arşivi* başlıklı çalışmalarında Akar ve Dündar'ın paylaştıkları *30 Nisan [1974] Salı Günü Suudi Arabistan Büyükelçisi Anas Yassin ile Sayın N. Erbakan Arasında Cereyan Eden Görüşme* başlıklı belge, Erbakan'ın Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerinin geliştirilmesi için önerdiği yol haritasını ortaya koyması nedeniyle ilgi çekici ayrıntılar içermektedir:

> Yahudiler... Türk milletine hükmediyor. Büyük baskılar altında bulunduruyor... Müslüman[lara]... nefes aldırmıyor[lar]. Biz, millet olarak bu uzun yıllar zarfında bu hapishaneden kurtulmak için çırpınıyoruz... hapishane koğuşunun bir duvarını deldik. Şimdi elimiz dışarıda, belki bir dost yardımımıza koşar da koğuşun kapı kilidini açmamıza yardım edecek bir demir parçasını elimize verir diye hâlâ bekliyoruz. ... Demir parçasını verdiniz mi durumumuz kendiliğinden değişir... Mesela, biz sizden bir milyar dolarlık kredi istiyoruz. Bunu üç ya da dört yıla paylaştırmak mümkün. İlk sene mesela 250 milyon dolar verirseniz... aynı sene Türkiye'nin İslâm Konferansına tam üye

olarak katılmasına vesile olursunuz. Ertesi sene 250 milyon dolar daha verirseniz Türkiye İsrail ile olan ilişkilerini keser ve durum iki memleket arasında ve dolayısıyla diğer Arap ve Müslüman ülkeler arasında geniş adımlar atarak büyük ilerleme kaydeder.

Bu evrede Yunanistan'da meydana gelen bir dizi gelişme Türkiye siyasetini etkileyecek zincirleme tepkimelere neden olur. Türkiye'de hükümet kurma çabaları sürerken Ioannides Cuntası Ege Denizi'nde kıta sahanlığı konusunda adımlar atar. Öteki sorunlara ek olarak, CHP-MSP Hükümeti kurulduğunda kıta sahanlığı sorunu iyice ısınmış durumdadır. Atina Büyükelçisi Kamuran Gürün 6 Mayıs 1974'te Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na verdiği notada Türkiye ile Yunanistan arasında müzakere edilmesi gereken konular, "1. Batı Trakya'daki Türk azınlığı; 2. 12 Adalardaki Türk azınlığı; 3. Bazı Yunan adalarının gayrı askerî hale getirilmesine ilişkin antlaşmalara uyulmayış; 4. Kara suları ve kıta sahanlığı; 5. Yunanistan'da veya Yunan gemilerinde çalışan Türklerin durumu; 6. Diğer konular" biçiminde sıralanır. Gelgelelim, bu konular Ioannides Cuntası'nın temmuz ayında Kıbrıs'ta girişeceği maceranın gölgesinde kalır. Kıbrıs'ta 15 Temmuz 1974'ten sonra olup bitenler Türkiye'nin Yunanistan ile ilişkilerini bambaşka bir mecraya sürükler.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri

31 Mart 1975'te kurulan, 21 Haziran 1977'ye kadar iktidarda kalan I. MC (39.) Hükümeti'nin programının dış politikaya ayrılan bölümü, Türkiye'nin "...barışçı akidelerine ve ittifaklarına sadık, karşılıklı haklara saygı esasına dayalı iyi komşuluk ve dostluk münasebetleri kurmağa önem veren millî dış politikasının dikkatle devam ettirileceği[ni]" vurgular. Program, NATO ve Batı Avrupa ülkeleriyle ilişkilerin sürdürüleceğine ilişkin iki kısa cümleden sonra Ortadoğu ülkeleriyle ilişkiler konusunda ayrıntılı açıklamalara girişir. "Türkiye'nin, Suudi Arabistan, Mısır, Lübnan, Kuveyt, Ürdün ve Ortadoğu'nun tarihi kültürel bağla bağlı bulunduğumuz diğer ülkeleri ile mevcut özel bağlarına da büyük değer vermekteyiz." Programda AET ile ilişkiler konusuna uzun bir bölüm ayırmış olması da ilginçtir. "AET ile aramızdaki ekonomik iş birliğinin millî yararlarımıza uygun bir şekilde yürütül[eceği]" öngörüsünün ardından programda MSP'nin AET konusunda oldum olası savunduğu görüşler dile getirilir. Programın AET'ye ilişkin görüşleri MSP'nin bu konudaki itirazlarını özetler gibidir: "Türkiye'nin AET'nin kendisine sağladığı imkânları iç piyasaya dönük bir sanayileşmenin ortaya çıkaracağı sakıncaları gidermek ve dışa büyük bir tüketici kitlesine dönük ve dış rekabet gücü olan bir sanayileşmeyi geliştirme amacıyla değerlendirmek millî önem taşımaktadır."

I. MC Hükümeti evresinin önemli ilk gelişmesi, ABD tarafından konulan silah ambargosuna tepki olarak Türkiye'deki ABD üslerinin kapatılmasıdır. Ambargonun kaldırılması yolundaki girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine MC Hükümeti, 25 Temmuz 1975'te, 3 Temmuz 1969 tarihli *Ortak Savunma ve İşbirliği Anlaşması*'nı (OSİA) ve bu anlaşmayla bağlantılı bütün uygulama anlaşmalarını fesheder. ABD'ye gönderilen ilgili nota ile, "Türkiye'deki bütün ortak savunma tesislerinin faaliyeti, İncirlik ortak savunma tesisinin münhasıran NATO görevi mahfuz kalmak kaydıyla" durdurulur. Selin Bölme, *İncirlik Üssü* başlıklı kitabında, İncirlik'in zaten sadece NATO amaçları için tahsis edilmiş olması nedeniyle, bu ifadeyle, bir bakıma bu üssün kapatma kararından etkilenmeyeceği bir daha vurgulanmış olmaktadır. Kısacası, İncirlik, kapatma kararından etkilenmez. Buna karşılık, kapatma kararı, ABD'nin Türkiye'de bulunan yirmi bir üs ve tesisindeki faaliyetlerini önemli ölçüde kısıtlar. ABD Kongresi 4 Ağustos 1977'de onayladığı bir yasa ile 1978 yılı için Türkiye'ye 175 milyon dolarlık Dış Askerî Satış kredisi için izin vererek bir ölçüde hafifletse bile, ambargo kararı kaldırılacağı 12 Eylül 1978'e kadar yürürlükte kalır. Kongre silah ambargosunu kaldırırken, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini etkileyecek bir başka sorun yaratır. Kısaca, "7/10 Oranı" olarak bilinen bu kısıtlama ABD tarafından Türkiye'ye verilecek her on birim askerî yardıma karşılık Yunanistan'a da yedi birim askerî yardım yapılmasını öngörür. Bu sınırlama ile Kongre Türkiye ile Yunanistan arasında askerî bir denge oluşturmayı amaçlamaktadır. Söz konusu oran uygulamada, Yunanistan'la karşılaştırıldığında çok daha kapsamlı güvenlik sorunları yaşayan Türkiye'ye yapılan ABD askerî yardımlarının sınırlandırılması anlamına gelir.

OSİA'nın feshedilmesi kararı sonrasında ABD Türkiye'deki üslerini daha güvenilir bir hukukî çerçeveye kavuşturabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başlar. Bu girişimler 26 Mart 1976'da *Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması* (SEİA) ile sonuçlanır. SEİA, ABD üslerinin kullanımını Türkiye'nin izine bağlarken, bu üslerin NATO yükümlülükleri dışındaki görevlere kapatılmasını öngörür. Gelgelelim, SEİA, ABD tarafından yerine getirilmesi gereken uzun erimli mali yükümlülükler getirdiği gerekçesiyle Kongre tarafından onaylanmadığı için uygulamaya geçirilemez.

5 Haziran 1977 seçimleri, I. MC'nin sonunu getirir. Türkiye yetmişlerin son çeyreğinde büyük bölümünde CHP hükümetleri ile yönetilir. Seçimlerden sonra kurulan CHP Hükümeti güvenoyu alamaz ve kurulduktan bir ay sonra yerini II. MC Hükümeti'ne bırakır. 21 Temmuz 1977'de kurulan II. MC Hükümeti de yerini yaklaşık altı ay sonra Ecevit başbakanlığında kurulan bir başka koalisyon hükümetine bırakır. Türkiye'nin AET ile ilişkilerinde önemli bir aşamayı geride bıraktığı bu evrede alınan kararlara yakından bakılabilir.

AET ile İlişkiler

Karamanlis dönemi boyunca Yunanistan Türkiye ile sorunları AET'yi arkasına alarak çözümlemeye çalışırken, Türkiye Topluluk ile bütünleşme sürecini kesintiye uğratır. Geçiş Dönemi sırasında yaşanan sorunların başında AET'nin *77'ler* olarak bilinen Üçüncü Dünya ülkeleri ve Akdeniz ülkelerine gümrük indirimi sağlayan anlaşmalar imzalaması gelir. Bu durum Türkiye'nin geleneksel tarım ürünlerinin Avrupa pazarında fiyat avantajlarını kaybetmesine yol açar. AET'nin İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılımıyla genişlemesi Türkiye'nin zaten sınırlı olan sanayi ürünleri ihracatında çeşitli sorunlarla karşılaşmasını beraberinde getirir. Katma Protokol'ün uygulanması ile birlikte ortaya çıkan sorunların çözümü için yapılan girişimler sonuçsuz kalır. 1974'te Kıbrıs sorunu da Türkiye'nin AET ile ilişkilerini olumsuz yönde etkiler. Kıbrıs'ta olup bitenler Atina'da *Ioannides Cuntası*'nın devrilerek demokrasiye dönülmesine, dolayısıyla AET'nin Yunanistan'a olumlu yaklaşmasına yol açarken, AET Türkiye'yi Kıbrıs'ta oldubittiler yaratmakla suçlamaktadır.

Yunanistan Topluluk ile ilişkilerini yoluna koyarken, Türkiye'nin Katma Protokol konusundaki şikâyetleri artar. AET ülkeleriyle artan dış ticaret açığı, Türkiye'nin dış ödemeler dengesini bozan bir etken olarak görülür. Türkiye'nin bu açığı kapatabilmek amacıyla tekstil ürünleri için istediği ödünlere karşı Topluluğun sergilediği kayıtsızlık 1976'da ilişkileri kopma noktasına getirir. Buna ek olarak, Almanya'nın 1975'te, Katma Protokol'ün Türk işçilerine 1 Aralık 1976'dan başlayarak serbest dolaşım hakkı tanıyan 36. maddesinin kaldırılması yolundaki talebi Ankara'nın topluluk ile ilişkilerinde bir başka tıkanıklığa yol açar. 12 Haziran 1975'te Yunanistan'ın AET'ye tam üye olmak istediğini açıkladığında Türkiye Topluluk ile ilişkilerinde yeni bir başka açmaza düşer. Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat'ın *AET'yle İlişkiler* başlıklı makalelerinde de belirttikleri gibi, NATO ve öteki Avrupa kurumlarına üye olmak için birlikte başvuran Türkiye'de, gerek siyasal partiler arasında, gerek, Dışişleri Bakanlığı ve DPT arasında, AET'ye tam üyelik başvurusu yapmak konusunda bir mutabakat yoktur. MC koalisyon hükümetlerinde MSP'nin AET karşıtı konumu Demirel'i Topluluk ile ilişkilerinde kararlı politikalar izlemekten alıkoyar. Bu belirsizlik ortamında, Türkiye Topluluk ile ilişkilerini yoluna koyabilecek adımlar atmak bir yana, yapılması gerekenlerin âdeta tersini yapar.

Erhan ve Arat, zikredilen makalelerinde, 1978'de kurulan Ecevit Hükümeti'nin de Topluluk ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda eleştirel bir tutum içinde olduğunu belirtmektedirler. Hükümet programında, "toplulukla ilişkilerimizi ülkemiz ve ekonomimiz yararına işleyecek biçimde yeni-

den düzenlemekte ısrarlı ve kararlı olacaktır" denildikten sonra hükümetin "Türk ekonomisini, Ortak Pazar'la ilişkilerinde ezilmeyecek, Türkiye'nin bağımsızlığını güçlendirecek bir yapıya kavuşturmaya çalışaca[ğı]" vurgulanmaktadır. Ecevit Mayıs 1978'de Brüksel'e yaptığı ziyarette mali yardım ve tarım konusunda kapsamlı ödünler verilmesini öngören bir istekler listesini Topluluk komisyon başkanına iletir. Topluluk, Ecevit'in isteklerine yanıt vermez. CHP Hükümeti 28 Aralık 1978'de Türkiye'nin AET'ye karşı yükümlülüklerini uygulamayı askıya aldığını açıklar. Topluluğun 21 Mayıs 1979'da CHP Hükümeti'nin taleplerine ilişkin olarak gönderdiği yanıt, Ankara'yı tatmin etmekten uzaktır. CHP Hükümeti taleplerde direnme kararı alır; ancak hükümetin kısa bir süre sonra düşmesi ile AET-Türkiye ilişkileri yeni bir belirsizlik içine sürüklenir. Ercüment Yavuzalp'in *Liderlerimiz ve Dış Politika: Bir Diplomat Gözüyle*'sinde de altı çizildiği gibi, bu karar ve uygulamalarla meydan bir bakıma Yunanistan'a bırakılmış; dolayısıyla da Yunanistan'ın Kıbrıs ve Ege sorunlarını AET/AT'nin sorunu haline getirme stratejisine kolaylık sağlanmış olur. CHP Hükümeti'nden sonra kurulan MSP-MHP destekli AP azınlık hükümeti programında kendisine dışarıdan destek veren MSP'nin tepkisini çekmemek için AET ile ilişkiler konusunda herhangi bir bildirimde bulunmaz. Türkiye, AET'ye tam üyelik konusunda tarihsel bir fırsatı kaçırmış olur.

42. Hükümet

5 Ocak 1978'de kurulan Ecevit (42.) Hükümeti, NATO içinde Türkiye'nin yerini sorgularken AET ile ilişkilere de eleştirel bir açıdan yaklaşır. Hükümetin siyasal gündeminde ABD'nin silah ambargosu, Yunanistan ile sorunlar, NATO ile ilişkiler gibi konular öne çıkar. Bu hükümet döneminde çokboyutlu dış politika tartışmaları bağlamında iki gelişme üzerinde durulabilir. İlk olarak, bu evrede Dışişleri Bakanlığı bünyesinde *Stratejik Araştırmalar ve Silahsızlanma Genel Müdürlüğü* adı altında yeni bir birimin kurulması tasarlanır, "Türkiye için bir millî strateji saptanması fikri" üzerinde çalışılması için girişimler başlatılır. Bu çalışmalar için Büyükelçi Taner Baytok'tan, "güvenlik, savunma, yumuşama [gibi] konularda Türkiye'nin geliştirebileceği politikalar hakkında bir rapor" hazırlaması istenir. 24 Mart 1978'de "daha bağımsız bir dış politika" ve "yeni ulusal savunma politikası oluşturmak" üzere, Genelkurmay Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı teknisyenlerinin ortak çalışma başlattıkları kamuoyuna açıklanır (*Cumhuriyet*, 25 Mart 1978). 8 Mayıs 1978'de Ecevit'in başkanlığında yapılan toplantıda yeni kavramın, "Türkiye'nin iç ve dış politikasına yapacağı etkiler ve etkenlere göre içerdiği seçenekler saptanır" (*Ayın Tarihi*: 1978). Şükrü Sina Gürel'in de *Türk-Yunan*

İlişkileri'nde belirttiği gibi yeni kavram, "Türkiye'nin daha küçük, ama daha etkin silahlı kuvvetlere gereksinim" duyduğunu, bunun için "öz kaynaklarımıza dayalı bir ulusal savunma sanayi" geliştirilerek "başkalarına muhtaç olmaktan" kurtulmak gerektiğini, "kuvvetlerimizi kuzeyden... batıya kaydırabilmemize izin veren esnek bir savunma planı" geliştirilmesini öngörmektedir. İlk bakışta, yeni savunma anlayışının, SSCB ve Yunanistan'dan gelen tehditlerin eşdeğer olduğuna ilişkin varsayımı dikkat çeker.

İkinci olarak, Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün talimatı ile genç diplomatların oluşturduğu bir Çalışma Grubu da Türkiye'nin Üçüncü Dünya ile ilişkilerini nasıl geliştireceği sorusunu irdeleyen çalışmalar yapar. Bu grup tarafından hazırlanan bir rapor, Türkiye'nin Bağlantısız ülkelerle ilişkilerini geliştirmesi, 77'ler Grubu'na katılması türünden öneriler dile getirir. Bu grubun başında bulunan Temel İskit, Çalışma Grubu tarafından hazırlanan *Yeni Ekonomik Düzen ve Türkiye: Gelişmiş Ülkeler ve Gelişme Yolundaki Ülkeler Arasındaki Uluslararası Müzakere Süreci* başlıklı raporun bakanlık içinde tartışılmaya açıldığını, ancak sert tepkiler üzerine rafa kaldırıldığını anlatır. Metin Toker de Cumhuriyet Senatosu'ndaki (16 Ocak 1979) konuşmasında raporun, 7-11 Ağustos 1978 tarihleri arasında bakanlık içinde tartışmaya açıldığında yoğun eleştirilere hedef olduğunu belirtmektedir. Sonuçsuz kalmış olsa da bu girişimler, yetmişli yıllar sona ererken Türkiye siyaseti için çıkış yolları arayan çevrelerin harcadığı çabalar olarak anılmayı hak eder.

Bu evrede Ecevit'in Üçüncü Dünyacı söylemi ve ABD silah ambargosunun etkisiyle, Türkiye-ABD ilişkileri bunalımlı bir evreden geçmektedir. 13 Mart 1978'de Başbakan Ecevit ABD için, "gölge etmesinler başka ihsan istemez" ifadesini kullanır. CHP-CGP-DP Hükümeti'nin kuruluşu İran Devrimi ile aynı günlere rastlar. Ecevit Hükümeti'nin İran'daki yeni rejimi herhangi bir tereddüt göstermeksizin tanımış olması da bu çerçevede anlamlıdır. 16 Mart 1978'de Başbakan Ecevit'in SSCB'yi ziyaret edeceği kamuoyuna açıklanır. Bu sırada Dışişleri Bakanlığı Türk-Amerikan İşleri Dairesi Müdürü olan Yalım Eralp anılarında, Mayıs 1978'de yapacağı ziyaret öncesinde Ecevit'in ambargo kalkmadan ABD'ye gitmek istemediğini belirterek ayak diredigini yazar. Bakanlık bürokrasisi başbakanı, Türkiye'nin NATO'da dönem başkanı olması nedeniyle Washington Zirvesi'ne mutlaka gitmesi gerektiğini, gitmeyecek olursa, başta ABD'li yetkililer olmak üzere uluslararası kamuoyuna seslenmek fırsatını kaçıracağını söyleyerek güçlükle ikna eder. Cüneyt Arcayürek, *Demirel Dönemi: 12 Mart Darbesi 1965-1971* başlıklı kitabında, Bakanlık Genel Sekreteri Şükrü Elekdağ'ın da özel konuşmalarında Ökçün'ün Batı'dan kopmaya hevesli olduğunu, Batı'yla ilişkileri "alargaya aldığını" söylediğini aktarmaktadır. Başbakan Ecevit'in önce Brüksel, ardından Washington'a yapacağı gezi başlarken *Hürriyet*'in (25 Mayıs 1978) attığı manşet hü-

kümet çevrelerinde hâkim olan çatışmacı havayı yansıtır: *Ecevit'in En Uzun Seferi Başladı: Ecevit'in Bütün Çabası ne Moskova'ya ne Amerika'ya Eğilmeden Dimdik Ayakta Kalabilmek... Belçika'da Hazırlanıp Amerika'da Vuracağız.* Arcayürek, yukarıda zikredilen eserinde, Ecevit'in Washington'daki NATO Zirvesi sonrasında açıklanacak bildiri taslağına içerdiği SSCB karşıtı ifadeler yüzünden itiraz ederek değiştirilmesini istediğini belirtir. Taslak, Ecevit'in istekleri dikkate alınarak gözden geçirilir. Ecevit, Washington'da Başkan Carter'la görüşmesinde silah ambargosundan yakınırken, Turgut Tülümen *İki Mülkiyeli*'sinde, Türkiye'nin silah ihtiyacını başka yollardan karşılamak zorunda kalabileceği ihtimalini dile getirir: "Belki öbür kampa fazla kaymayız ama dış ilişkilerimizi temelinden gözden geçirmek durumunda olacağız. Şantaj yapıyor durumuna düşmemek için ölçülü konuşuyorum. Bu tutumum bazen yanlış anlaşılıyor. Yarın, 'ABD'den hayır yok' desem, Türkiye'de kahraman gibi karşılanırım. Ben olanaklarımın sonuna geldim. Kongre yaz tatiline girinceye kadar ambargo kalkmazsa, ordum beklemez. Önlem almak zorunda kalırız."

Haziran 1978'de ABD'den döndükten sonra Moskova'ya yaptığı gezi de Ecevit'in "dış" politikası için *Türk Ostpolitiği* yakıştırmalarına neden olur. Ecevit'in, çok-boyutlu dış politikanın "Batı ile ilişkileri ne keseceği ne de zayıflatacağı" yolundaki açıklamasına karşın, gezi Batılı diplomatik çevrelerde kuşku uyandırır. Hükümet çevrelerinden gelen, Bağlantısız ülkelerle ilişkilerin geliştirileceği yolundaki açıklamalar sonrasında Türkiye-ABD ilişkilerindeki kan kaybı sürer (*Yankı*, 24-30 Nisan 1978 ve 3-9 Temmuz 1978). Dışişleri Bakanı Ökçün'ün 9 Temmuz 1978'de Hindistan'a yaptığı gezi sırasında Türkiye'nin Bağlantısız Ülkeler konferanslarına gözlemci ya da konuk olarak katılmak istediğine ilişkin açıklamalar NATO çevrelerindeki kuşkuları artırır. Yeşim Pekiner'in *Türkiye 1978'de Avrupa'yı Neden Reddetti?* başlıklı makalesinde de vurgulandığı gibi, Ecevit'in 4 Kasım 1978'de CHP'nin VII. Olağanüstü Kurultayı'nda yaptığı konuşmada kullandığı *duvar* benzetmesi hükümetin NATO ile ilişkileri sonlandıracağı yolundaki iddiaları yeniden gündeme getirir. "Evet, Cumhuriyet tarihimizin en sıkışık, en bunalımlı dönemindeyiz, ama şuna inanarak söylüyorum ki kimse bu durumumuzdan yararlanmak suretiyle Türkiye'yi bu hükümet işbaşındayken sıkıştıramayacaktır. Çünkü bizi sıkıştırdıkları, sırtımızı dayadıklarını sandıkları duvarda bütün dünyaya kapılar açmıştır bu hükümet. Eğer biz buna rağmen bu duvarın ötelerine geçmiyorsak, arkamızda bir duvar olduğu için değil, kendi sorumluluk duygumuz onu gerektirdiği için geçmiyoruz."

12 Eylül 1978'de silah ambargosunun kaldırılması ABD ile gerilimi azaltmaz. Arcayürek'in de daha önce anılan eserinde belirttiği gibi, 1978 sonlarından başlayarak ABD, Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşma-

sı'nın uygulamasını denetlemek üzere Türkiye'den kalkacak U-2 uçaklarının SSCB'nin nükleer denemelerinin yapıldığı *Duyuratam* bölgesi üzerinde uçuş yapmak istediğinde, CHP Hükümeti işi yokuşa sürecektir. 7 Mayıs 1979'de U-2 uçaklarına izin verilmesi için ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Warren Cristopher'ın Ankara'da yaptığı görüşmede Ecevit, Türkiye'nin de *yumuşama* sürecine katkıda bulunmak istediğini öne sürerek, söz konusu iznin ancak SSCB'den onay alınırsa verilebileceğini söyler. U-2'lere izin konusu ABD'de Ecevit'e karşı duyulan güvensizliğin daha da artmasına yol açar. Yeri gelmişken, Yalım Eralp'in de anılarında *–Perdeyi Aralarken: Bir 'Monşer'in Hatıratı–* hatırlattığı gibi, CHP ve sonrasında kurulan AP hükümetleri tarafından da U-2 uçuşlarına izin verilmediği, ABD'nin istediği izni ancak 12 Eylül Darbesi'nden sonra, Millî Güvenlik Konseyi'nden alabildiği belirtilmelidir.

CHP Hükümeti döneminde, Filistin konusuna yakın ilgi gösterilir. Bu açıdan dikkat çekici gelişmelerden birisi Ankara'da FKÖ'ye diplomatik temsilcilik açılması için izin verilmesidir. Bu konuda siyasî kararın daha önce alınmış olmasına, CHP'nin bu konuda istekli davranmasına karşılık, güvenlik bürokrasisi FKÖ'nün temsilcilik açması işini ağırdan almaktadır. FKÖ'nün Yunanistan ile yakın ilişkiler içinde bulunması, Kıbrıs konusunda Türkiye karşıtı bir tutum benimsemesi ve Türkiye kökenli örgütlere kamplarında barınma olanağı sunması, güvenlik çevrelerinin FKÖ'nün temsilciliği konusunda ayak diremesine yol açar. CHP-MSP koalisyonunun çözülmesinden sonra, I. ve II. MC hükümetleri döneminde de temsilcilik konusu sürüncemede kalır. Bu tıkanıklık, beklenmedik bir olay sonrasında, 13 Temmuz 1979'da Filistin Devrimi'nin Kartalları adlı örgüte bağlı eylemciler tarafından Ankara'da Mısır Büyükelçiliği'ne yapılan baskın sonrasında aşılır. FKÖ yetkililerinin eyleminin sona ermesi ve rehinelerin serbest bırakılması için arabuluculuk yaparak eylemin kansız bir biçimde sona ermesine yardımcı olması üzerine temsilciliğin açılması süreci ivme kazanır. Temsilcilik, 5 Ekim 1979'da Yaser Arafat'ın da katıldığı bir törenle açılır. Sürecin sonuçlanmasında hükümetin yoğun çaba harcadığı görülür.

CHP Hükümeti'nin sosyalist ülkelerle yakınlık kurmakta sakınca görmemesi, Bağlantısız ülkelerle ilişkileri yakınlaştırma girişimleri AP çevrelerinde Bülent Ecevit için, Şili'de 11 Eylül 1973'te askerî bir darbe sırasında öldürülen Başkan Salvador Allende benzetmelerinin artmasına yol açar. Ergun Göze tarafından uydurulduğu rivayet edilen *Allende-Büllende* tekerlemesi de bu evreye özgüdür. Demirel, 19 Mart 1979'da basın toplantısı sırasında bir gazetecinin sorduğu, *"Türkiye'de de Amerikan güdümünde silahlı bir darbe söz konusu mudur?"sorusuna cevap verirken,* "Bunların gidişi allende gidişidir" diyerek askerî darbe yapılacağı imasında bulunmaktan çekinmez. Gelgelelim

kader ağlarını Demirel için örmektedir. 12 Eylül Darbesi yapıldığında başbakanlık koltuğunda Ecevit değil, Demirel oturmaktadır.

Sonuç

Dünya siyasetinde yumuşama eğiliminin güç kazandığı yetmişli yılların ilk yarısı, Türkiye için 12 Mart Darbesi ile olağan siyasetin kesintiye uğradığı, ikinci yarısı ise siyasal gerilim ve ekonomik bunalımın geniş toplumsal kesimleri etkilediği, buna karşılık siyasal partilerin bu sıkıntıları gideremediği bir onyıl olarak yaşanır. Yumuşama bir bütün olarak Türkiye'ye başta SSCB ve öteki Doğu Bloku ülkeleri olmak üzere NATO ittifakı dışındaki ülkelerle ilişkilerinde kullanabileceği geniş bir hareket alanı yaratır. Ancak Türkiye, öncelikle 12 Mart Darbesi, özel olarak, Kıbrıs müdahalesinin harekete geçirdiği zincirleme tepkimeler, genel olarak da etkisiz koalisyon hükümetlerinin üstesinden gelemediği siyasal gerginlik ve ekonomik darboğaz yüzünden yumuşamanın yarattığı bu olanaktan yeterince yararlanamaz.

Yetmişli yılların bir bütün olarak Türkiye siyasetini en yakından etkileyen gelişmesi ise 15 Temmuz 1974'te Yunan Cuntası tarafından Kıbrıs'ta gerçekleştirilen darbe ile Başpiskopos Makarios yönetiminin devrilmesidir. Türkiye'nin, bu darbeye karşı 20 Temmuz 1974'te gerçekleştirdiği *Barış Harekâtı* Türkiye siyaseti üzerinde çok-katmanlı etkiler bırakır. Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin başta ABD ve Yunanistan ile ilişkileri olmak üzere çeşitli ülkelerle ilişkilerini etkilediği gibi, ülkedeki güç odaklarının izledikleri iktidar stratejilerinin nesnelerinden birisi haline gelir. Başarılı bir askerî harekâtın yarattığı siyasal prestiji oya dönüştürmek için MSP ile koalisyondan ayrılıp erken seçime gitmek ve tek başına iktidar olmak stratejisindeki hesap hataları CHP'nin tek başına iktidara gelmesine engel olduğu gibi, Türkiye'yi Cumhuriyet tarihinin en uzun hükümet bunalımlarından birisine sürükler. Onyılın ikinci yarısında sorunlarla baş edemeyen siyasal iktidar odakları, dünya siyasetinin dinamiklerinden yararlanacak iktidar stratejileri geliştiremez. CHP yönetiminin yumuşamayı temel alan "dış" politika stratejileri Kıbrıs'ta açığa çıkan dinamiklerin yarattığı sınırlamalar yüzünden uygulama olanağı bulamaz; sonuçsuz arayışlar olarak kalır. Parti içi çekişmelerin önünü alamayan AP yönetimi de bölünmenin yarattığı oy kayıpları yüzünden yetmişler boyunca tek başına iktidara gelemez; üstelik Kıbrıs sorununun tetiklediği olumsuzluklarla uğraşmak, ABD üslerini kapatmak gibi partinin geleneksel tutumuna ters düşecek kararlar almak durumunda kalır. Her iki parti de, AET ile ilişkileri yönetmek konusunda kendi paylarına başarısız olarak Türkiye'nin sonraki yıllarda AB ile ilişkilerinde içine düşeceği büyük açmazın yaratıcısı olur.

Türkiye'de yetmişli yılların Şubat 1979'da gerçekleşen İran İslâm Devrimi ile son bulduğu ileri sürülebilir. Devrim, başta Türkiye olmak üzere bölge ülkeleri üzerinde çok yönlü ve uzun erimli etkiler yaratır. Öncelikle devrimle birlikte bölge ülkeleri arasındaki dengeler temelinden değişir. İran'ın bağımsız bir politikaya yönelmesi ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik politika ve girişimlerinde Türkiye'nin işbirliğine duyduğu gereksinimi artırır. İran'ın bölgesel denklem dışında kalması ile ortaya çıkan boşluğu Türkiye'nin doldurması beklentisi içine giren ABD, hızla Ankara ile arasındaki pürüzleri gidermeye yeltenir. Bu durum Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerde Kıbrıs müdahalesi sonrasında uygulamaya konulan silah ambargosunun yarattığı sorunların çözülmesine, ikili ilişkilerin istikrara kavuşmasına yol açar. İran Devrimi ile birlikte başlayan zincirleme reaksiyonlar Türkiye siyasetinde Körfez boyutunun önceden görülmemiş bir ağırlık kazanmasına yol açar. Körfez bölgesiyle ilişkilendirilebilecek sorunlar Türkiye'nin siyaseti üzerinde günümüze kadar uzanan etkiler yaratır. Devrimin açığa çıkardığı dinamikler, başta Irak-İran Savaşı olmak üzere başka gerginlikleri de tetikleyerek, Ortadoğu ve dünya siyaseti üzerinde sonuçları günümüzde bile hissedilen etkiler yaratır.

1974 Kıbrıs Bunalımı

GENCER ÖZCAN

Kıbrıs *"Barış Harekâtı"* ile sonuçlanan olayların gelişimi için *Sampson Darbesi* öncesinde Yunanistan ve Kıbrıs'ta neler olduğuna kısaca değinmek gerekir. Kasım 1973'te Tuğgeneral Demetrios loannides'in *Albaylar Cuntası'nın* denetimi ele geçirmesiyle birlikte Yunanistan ile Makarios yönetimi arasındaki ilişkiler hızla bozulur. loannides, Kıbrıs sorununun Ada'daki bütün Türkleri öldürerek çözülebileceğini ortalık yerde söylemekten çekinmeyecek kadar açık sözlüdür. 24 Ocak 1974'te EOKA-B (*Ethniki Organosis Kyprion Agoniston-B, Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü-B*) lideri Yorgo Grivas'ın ölümü üzerine örgütün başına geçen Nikos Sampson'un Türklere ilişkin görüşleri Grivas'ı aratacak türdendir. Gelgelelim, takma adı *Turkophagos* (Türk yiyen) olan Sampson, en az Türklerden ettiği kadar Makarios'tan da nefret etmektedir. 1974 başlarında EOKA-B'yi yasaklayan Makarios, 2 Temmuz 1974'te Yunan Devlet Başkanı General Fedon Gizikis'e *Rum Millî Muhafız Ordusu*'nda (RMMO) görev yapan Yunanlı subayların derhal geri çekilmesini talep eden bir mektup yazar. Kamuran Gürün *Bükreş, Paris, Atina* başlıklı eserinde Makarios'un bu mektupta, "EOKA örgütünün Atina'dan finanse edildiğini, kendisi aleyhinde çalıştığını, direktiflerini de Atina'dan aldığını, ele geçen bazı vesikaların bu hususu açık bir biçimde ortaya koyduğunu, Millî Muhafız Birliğinin örgütün gayri meşru faaliyetlerinin merkezi haline geldiğini" ileri sürdüğünü aktarır. Füsun Türkmen ise *Kırılgan İttifak'tan "Model Ortaklığa" Türkiye-ABD İlişkileri*'nde Makarios'un "Yunan hükümeti emrinde bir vali değil, Helen dünyasının bir kesimi tarafından seçilmiş bir lider" olduğunu hatırlatarak ona göre muamele görmesi gerektiğini belirttiği-

ni söyler. Ioannides'in Makarios'a cevabı, kendisine karşı darbe düzenlemek biçiminde olur.

Niyazi Kızılyürek *15 Temmuz Darbesi ve Türkiye'nin Kıbrıs Savaşı* başlıklı makalesinde belirttiği gibi, darbe ilk aşamada başarıya ulaşmış gözükür; ilan edilen *Kıbrıs Helen Cumhuriyeti*'nin başına Sampson geçer. Fakat, Makarios darbe girişiminden sağ kurtulur. Önce Malta'ya, ardından da İngiltere üzerinden ABD'ye gider. Makarios'un 19 Temmuz 1974'te BM Güvenlik Konseyinde yaptığı konuşmada, "Yunan Cuntası Kıbrıs halkının demokratik haklarına, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına ve egemenliğine zerre kadar saygı göstermeden diktatörlüğünü Kıbrıs topraklarına yaymıştır," dedikten sonra, "olayların gidişatı karşısında Türk tehdidini Yunan tehdidinden daha önemsiz gördüğü[nü]" vurgulamak ihtiyacı duyar.

Darbeyi izleyen beş gün boyunca CHP-MSP Hükümeti Kıbrıs'a müdahale için gereken askerî ve siyasal altyapıyı hazırlar. Bir yandan Garanti Antlaşması'nın öngördüğü koşulları yerine getirmek amacıyla İngiltere ile danışmalarda bulunurken, öte yandan Genelkurmay Başkanlığı'ndan askerî harekât için gereken hazırlıkları başlatmasını ister. Ecevit'in İngiltere ile birlikte ortak bir harekât yapılması yönündeki çabaları sonuç vermez. 20 Temmuz 1974 sabahı başlayan çıkarma, Kore Savaşı'na katılımından çeyrek yüzyıl sonra TSK'nın gerçekleştirdiği ilk geniş kapsamlı sınır ötesi askerî harekâttır. Niyazi Kızılyürek söz konusu makalesinde harekâtı gerçekleştiren 39. Tümen'in Komutanı Tümgeneral Bedrettin Demirel'in, harekâtın stratejisini, "...baskın şeklinde icrası, çıkan ve atlayan birliklerin süratle birbiri ile birleşmesi ve Kıbrıs'ta ilk safhada emin bir askerî bölgenin ele geçirilmesi" biçiminde özetlediğini aktarır. Harekât, Türkiye tarafından dünya kamuoyuna *Garanti Antlaşması* uyarınca, dolayısıyla "sadece bu anlaşma ile oluşturulan düzeni yeniden kurmak amacıyla" gerçekleştirilen bir müdahale olarak açıklanır. Rauf Denktaş, müdahalenin başladığı saatlerde Bayrak Radyosu'ndan müdahalenin amacını, "Bu bir istila değildir. Kıbrıs'ın bağımsızlığını, ülke bütünlüğünü ve güvenliğini yeniden tesis etmek için girişilen ve sadece bu gayeye matuf sınırlı bir harekâttır," sözleriyle açıklamaktadır.

Oysa gelişmeler, Türkiye'nin Ada'ya çift bölgeli bir federasyon yaratmak üzere, başka bir deyişle, 1960'ta kurulan düzeni yeniden kurmak değil, bu düzeni değiştirmek için müdahale ettiğini gösterir. 18 Temmuz'da Ankara'da yapılan liderler toplantısında Demirel'in, "Ne elde etmek, ne yapmak istiyorsunuz?" sorusuna Deniz Baykal'ın verdiği cevap, Türkiye'nin Kıbrıs'ta resmî açıklamalarda söylenenden farklı amaçlar peşinde olduğunu ortaya koyar: "Hedefimiz 14 Temmuz değildir, Makarios'u yeniden getirmek değil-

dir. Londra ve Zürih anlaşmaları dahi bugün için yeterli değildir, daha ileri bir noktaya varmaktır." (Birler, 2010, 555). Bu amaçlar Ecevit tarafından 20 Temmuz gecesi TBMM'nin gizli oturumunda yapılan konuşmada tekrar edilir: "Kıbrıs için behemehal yeni bir devlet statüsü oluşturulması gerekmektedir; daha doğrusu bir devlet statüsünün yeniden oluşturulması gerekiyor. Bu eski statünün bir benzeri olabilir, çok değişik bir statü olabilir... Kıbrıs Devleti yıkılmıştır aslında, anayasal temeli çökmüştür, güvencesi kalmamıştır ne temeli ne başı kalmıştır. Devletin yeniden kurulması gerekiyor. Eski biçimiyle veya değişik biçimle. Onun için bir kuruluş döneminden geçilmesi gerekiyor." Ecmel Barutçu anılarında *–Hariciye Koridoru: Hatıralar–* bu durumu daha da özlü bir biçimde anlatır: "Türk askerinin Makarios'un gayrimeşru düzenini yeniden kurmak için kan akıtacağını kabul etmemiz aklın alacağı bir şey değildi."

Sürpriz saldırı olanaklarını kullanan TSK, çıkarma harekâtının ilk aşamasını başarıyla tamamlamış olsa da çıkan birlikler ilk günün akşamında ulaşılması öngörülmüş hedefleri ele geçiremez. Lefkoşa-Boğaz Bölgesi'ndeki RMMO direnişi sürmektedir. Bu yüzden Gönyeli bölgesine inen birliklerle Girne yakınlarına çıkan birlikler öngörülen zamanda birleşemez. Bu durum, Bedrettin Demirel'in, çıkan ve atlayan birliklerin son hızla birbirleriyle birleşmesi ve Kıbrıs'ta ilk aşamada güvenli bir askerî bölgenin ele geçirilmesi biçiminde tanımladığı hedeflere ulaşılamadığını göstermektedir. Özellikle, 20-21 Temmuz gecesi Ada'daki kuvvetler bakımından çok zor geçer. RMMO'nun karşı saldırısıyla Türk birlikleri tutunabildiği bazı bölgelerden geri çekilmek zorunda kalır. Alay Komutanı Halil İbrahim Karaoğlanoğlu alay karargâhına açılan bir geri tepmesiz top ateşi sonucunda hayatını kaybeder. Bu sırada sertleşen deniz yüzünden tankların Ada'ya çıkarılmasında aksamalar yaşanmaktadır. 21 Temmuz sabahı hava kuvvetlerinin devreye girmesiyle birlikte denge yeniden TSK lehine değişir. *Pladina* Koyu'ndan çıkarak doğuya doğru yönelen birlikler 22 Temmuz'da Girne Boğazı'nı geçip Pınarbaşı-Gönyeli bölgesinde kurulan havabaşı ile birleşir. Artık girişim üstünlüğü Türk birliklerinin elindedir. Bu sırada denizde beklenmedik bir olumsuzlukla karşılaşılır. Kıbrıs açıklarında seyreden bir Türk Deniz Kuvvetleri konvoyuna Yunan savaş gemileri sanarak saldıran Türk Hava Kuvvetleri uçakları konvoyda bulunan *Kocatepe* muhribini batırır. *Kocatepe* olayı ile TSK "Barış Harekâtı" sırasında tek defada en büyük kaybını yaşar.

Çıkarma, Türkiye ile savaş olasılığını hesaba katmayan *Ioannides Cuntası* için tam bir sürpriz olur. Türkiye'nin 1964 ve 1967'de olduğu gibi yine Ada'ya çıkamayacağını, sonunda da darbenin yaratacağı oldubittiyi ka-

bul etmek durumunda kalacağını düşünen cunta, çıkarma harekâtı başlayınca tam bir şaşkınlık içine düşer. Olan biteni kavramakta güçlük çeken Yunan Genelkurmayı'nda Türklerin "güç gösterisi" yaptığı düşüncesi hâkimdir. Kısa bir süre sonra Türklerin gösteri yapmadığı açıklık kazanır. Buna karşılık, Genelkurmay Başkanı Grigorios Bonanos'un Türk gemilerine saldırı için yetki isteyen bir generale verdiği yanıt, hâlâ karşı karşıya kaldığı gerçeklikle anlamlı bir ilişki kuramamış olduğunu göstermektedir: "Türkiye Kıbrıs'a saldırıyor; Biz Yunanistan'ız" (Kızılyürek, 2014, 523).

Çıkarma harekâtının başarısı Atina'daki şaşkınlığın paniğe dönüşmesine neden olur. Toplanan Savaş Konseyi'nden bir karar çıkmaz. Oysa Ada'da sıkışan Sampson Yunanistan'dan yardım istemektedir. Bunun üzerine Devlet Başkanı Gizikis, Sampson'a 22 Temmuz günü saat 11.00'de Türkiye'ye saldırılacağını söyler. Sampson anılarında Gizikis'in kendisine 22 Temmuz'da "Savaş Konseyi, Tuğgeneral Ioannides'in tavsiyesi üzerine Türkiye'ye savaş ilan etmeye karar verdi. Türkler tamiri ve telafisi imkânsız bir yenilgi alacaklardır," dedikten sonra, "Bay Sampson sen de Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını açıklamaya hazırlan" talimatı verdiğini yazar. Erol Mütercimler'in *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri* isimli kitabında da belirttiği gibi, Gizikis'in, Yunan ordusunun ne zaman yardıma geleceğini soran Sampson'a verdiği yanıt aslında durumun kendileri açısından ne kadar umutsuz olduğunu anlatmaktadır: "Denizaltılarımız hâlen Kıbrıs'a doğru yol almaktadır."

Mütercimler aynı çalışmasında, Gizikis ve Ioannides'in söylediklerinin ötesinde, Yunan ordusunun Türkiye ile savaşmak için ne niyeti ne de hazırlığı olduğunu söyler. Trakya'da, Türkiye sınırında konuşlanmış durumda bulunan Yunan 3. Ordusu'nda görevli 250 subay 21 Temmuz'da yayımladıkları ültimatom ile Konstantin Karamanlis'in başkanlığını yürüteceği bir *Millî Selamet Konseyi*'nin gözetiminde seçimlere gidilmesini isterler. Bir başka anlatımla, Trakya sınırındaki birlikler, Türkiye'ye karşı savaşmak bir yana, cuntanın görevini sivillere bırakması talebiyle başkaldırmış durumdadır. Başkaldırı, bir bakıma, Yunan ordusunun İstanbul'a değil, Atina'ya yürüyebileceği anlamına gelmektedir. Ada'dan gelen haberler Türk ordusunun harekâtının başarıya ulaştığını anlatmaktadır. Sonuç olarak, bir gün önce Sampson'a Türkiye'ye savaş açmaktan söz eden cunta, artık iktidarı terk edip ortalıktan yok olmanın yollarını aramaktadır. Fransa'da gönüllü sürgünde olan Karamanlis'ten başbakanlık görevini üstlenmesi istenir. Kıbrıs'ta da benzeri gelişmeler yaşanmaktadır. Darbeci lider Sampson görevi Temsilciler Meclisi Başkanı Glafkos Klerides'e devrederek ortadan kaybolur. Artık hem Kıb-

rıs'ta hem de Yunanistan'da yeni bir dönem başlamaktadır: Türkiye'nin Kıbrıs'ta ve Yunanistan'da artık dengesiz ve karanlık cuntacı karakterlerle değil, uluslararası toplum tarafından kabul gören siyaset insanları ile muhatap olacağı bir dönem.

Ada'da ve Yunanistan'da bu gelişmeler olurken, Türkiye'nin tahmin ettiğinden daha hızlı davranan BM Güvenlik Konseyi 20 Temmuz 1974'te 353 sayılı ateşkes kararını alır. 22 Temmuz saat 17.00'de ateş kesilmesini öngören karar Ada'da istediği hedeflere henüz ulaşamamış olan Türkiye'nin elini zora sokar. Türkiye, öngörülen sürenin dolmasına saatler kala ateşkes kararına uyacağını açıklar. Ankara'nın bu kararı almasında Kıbrıs'taki savaşın Türk-Yunan savaşına dönüşmemesi için elinden geleni yapan ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın yoğun baskısı etkili olur. Kissinger, anılarında, on iki saat içinde ateşkes sağlanmayacak olursa ABD'nin Trakya'da Türk-Yunan sınırının iki tarafında bulunan nükleer silahları çekeceğini bildiren bir ültimatom verdiğini, Başbakan Ecevit'in bu ültimatomu ancak sürenin dolmasına bir saat kala kabul ettiğini yazar. ABD'li yetkililerin ateşkes için yoğun çaba harcamalarına karşın, Türkiye'nin müdahalesine olumlu yaklaşıldığına, ancak işin bir an önce bitirilmesi gerektiğine ilişkin anlatılar vardır. Taner Baytok anılarında, harekât sırasında ABD Savunma Bakanı Laird'in Hasan Esat Işık'a "Hadi artık elinizi çabuk tutun da bitirin şu harekâtı!" biçiminde bir mesaj gönderdiğini yazar (2005, 195).

Müdahale Rum tarafının, deyim yerindeyse, ayaklarının suya ermesine yol açar. Kızılyürek *15 Temmuz Darbesi ve Türkiye'nin Kıbrıs Savaşı* başlıklı makalesinde, Glafkos Klerides'in, 23 Temmuz 1974'te Rauf Denktaş'a Zürih ve Londra antlaşmalarını olduğu gibi kabul ettiklerini bildiğini aktarır. Denktaş ise Türkiye adına verdiği yanıtta, "Türk Hükümeti, Kıbrıslı Rumların on yıl boyunca uygulamaktan kaçındığı ve yok saydığı *Zürih-Londra Antlaşmaları*'na geri dönemez ve bu konuyu görüşemez," diyerek Ada'da artık başka bir gerçekliğin hüküm sürdüğüne dikkat çeker.

Gelgelelim Türk birlikleri, ateşkes yürürlüğe girdiğinde Girne yöresindeki sahil şeridinden başlayıp Lefkoşa'ya doğru daralarak uzanan üçgen biçimindeki dar bir alana sıkışıp kalmış durumdadır. Üstelik elde edilen toprak miktarı daha sonra yapılacak diplomatik müzakereler sırasında ödün olarak verilecek büyüklükte değildir. Bu nedenlerle Türk birlikleri ateşkesten sonra ileri harekâtlarını 30 Temmuz'a kadar sürdürerek denetimleri altındaki alanı genişletir. Bu sırada daha kapsamlı bir harekât için Ada'ya "hareket yeteneği ve ateş üstünlüğü" sağlayacak yeni birlik ve zırhlı araç sevkiyatı sürdürülür.

Ateşkes sonrasında Türkiye, Yunanistan, İngiltere ile Kıbrıs Rum ve Türk

taraflarının temsilcilerinin katılımıyla 25-30 Temmuz tarihlerinde Cenevre Konferansı toplanır. Türkiye konferansa bir dizi öneriyle gelir. Melek Fırat'ın *Yunanistan'la İlişkiler* başlıklı makalesinde ele aldığı şekliyle bu öneriler uyarınca, a) Kıbrıs'ta kurulacak yeni düzen konusunda karar alınmalı, b) bu karar Türkiye'nin federasyon tezi ile uyumlu olmalı, c) Kıbrıslı Türklerin güvenliği Türklerden oluşacak bir polis gücü tarafından sağlanmalı, d) varılacak uzlaşma Türk askerlerinin geri dönüşü için herhangi bir tarih öngörmemeli, e) Ada'daki Türk askerlerinin bulundukları bölgelerin çevresinde on kilometre derinlikte bir tampon bölge oluşturulmalı, f) Denktaş cumhurbaşkanı yardımcılığı görevine hemen başlamalı ve g) her iki toplumun da katılacağı büyük bir Kıbrıs konferansı toplanmalıdır. Yunanistan ise konferansta, a) konferansın ana konusu ateşkesin nasıl uygulanacağına ilişkin sorunlarla sınırlı kalmalı, b) Ada'daki Türk askerleri derhal çekilmeli ve c) konferansta Kıbrıs Anayasası ile kurulması öngörülen yeni düzene ilişkin herhangi bir konu ele alınmamalı gibi taleplerle gelir.

Türkiye konferansta meşru bir müdahale yapmış olmanın moral üstünlüğüne dayanarak ve sahada yarattığı yeni gerçeklikten aldığı güçle davranır. Türk askerlerinin Ada'dan çekilmesi konusundaki talepleri dikkate alınmayan Kıbrıslı Rumlar, müdahalenin meşruiyetini, Ada'da iki toplumun varlığını ve Kıbrıs Türk toplumunun özerk yönetime sahip olduğunu onaylayan Cenevre Protokolü'nü kabul etmek durumunda kalırlar. Protokolün ilk maddesi 1960 antlaşmalarına gönderme yaparak Türkiye'nin askerî müdahalesinin bu anlaşmalara dayandığını belirtmekte, dolayısıyla müdahaleye meşruiyet kazandırmaktadır. İkinci madde tarafları 30 Temmuz 1974'te denetim altına aldıkları bölgeleri genişletmemeleri gerektiğini kayıt altına alır. Böylelikle Türk birliklerinin ateşkesin ilan edildiği 22 Temmuz'dan sonra ele geçirdiği bölgeler de Rumlar tarafından kabul edilmiş olur. Üçüncü madde, Türk birliklerini koruyacak bir güvenlik bölgesinin oluşturulması, Yunan ve RMMO tarafından işgal edilen Türk bölgelerinin boşaltılması, karma köylerin güvenliğinin BM Barış Gücü tarafından sağlanması ve savaş tutuklularının değiştirilmesi gibi önlemler alınmasını öngörür. Yunanistan'ın direnmesine karşın, protokolün dördüncü ve beşinci maddeleri Kıbrıs'ın gelecekteki statüsünü belirlemeye yöneliktir. Dördüncü madde ile Ada'daki Türk askerlerin çekilmesi, "adil ve sürekli bir çözüme bağlanması ve Ada'da barış, güvenlik ve karşılıklı itimadın sağlanması" gibi karşılanması kolay olmayan koşullara bağlar. Beşinci madde ise gelecekte yapılacak görüşmelere ilişkin bazı ilkeler ortaya koymaktan başka, Türkiye açısından çok önemli bir unsur içermektedir: "Bakanlar, Kıbrıs Cumhuriyeti'nde fiiliyatta Türk ve Rum olmak üzere iki muhtar

idarenin mevcut bulunduğunu not etmişlerdir" (Fırat, 2008, 746). Türkiye'nin ve Kıbrıslı Türklerin konferansta elde ettiği en önemli kazanım Kıbrıslı Rumların Türklerin kurduğu yönetimi bir özerk yönetsel birim olarak kabul etmesidir. Cenevre'de görüşmeler sürerken Ankara'da yapılan gizli bir Bakanlar Kurulu toplantısında yapılacak yeni konferansta Türk tarafının isteklerinin kabul edilmemesi durumunda ikinci bir harekât yapılması kararlaştırılır. Konferans sırasında ve sonrasında olası harekât için yığınak sürdürülür.

II. Cenevre Konferansı 8 Ağustos 1974'te başlar. Konferans sırasında Ankara, Zürih ve Londra anlaşmalarının artık çalışmadığını, çözümün ancak coğrafi temele dayalı federal bir devlet düzeni kurularak sağlanabileceğini savunarak *Cenevre Protokolü* ile elde ettiği kazanımları bir adım öteye götürmeye çalışır. Görüşmeler, Türkiye tarafından getirilen Kıbrıs Türk yönetimine Ada'nın %34'ünü bırakan, "iki bölgeli, iki-uluslu" federal bir devlet kurulması önerisi çerçevesinde yürütülür. Denktaş görüşmeler sırasında ısrarla "Kıbrıs Anayasası'na geri dönülemeyeceğini", "bunun için çok geç olduğunu", bu anayasanın "Kıbrıslı Türkleri koruyamadığını", bu yüzden Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yeni bir yapıya kavuşturmak gerektiğini ileri sürerek toplumların kendi kendilerini yöneteceği ayrı bölgelerde toplanmasını önerir. Türk tarafı, Ada'da kurulacak yeni düzenin iki toplumlu işlevsel bir federasyon olmanın ötesinde, iki ayrı bölge temelinde ayrışmış bir federasyon olması gerektiğini savunmaktadır. Dışişleri Bakanı Turan Güneş 13 Ağustos 1974 gece yarısı yaptığı son konuşmada, "Kıbrıs'ın yaşadığı tecrübelerden sonra yeni bir anayasal düzen kaçınılmazdır. Bu yeni anayasal düzende bağımsız Türk ve Rum idarelerinin kurulacağı ayrı coğrafi bölgeler olmalıdır," diyerek görüşlerini yineler. Kızılyürek *15 Temmuz Darbesi ve Türkiye'nin Kıbrıs Savaşı* başlıklı makalesinde Güneş'in, "...bir Kıbrıs ulusunun olmadığını, adada iki ulusun ve iki halkın bulunduğunu ve olayların coğrafi ayrılığı kaçınılmaz kıldığını" söylediğini aktarır. Güneş tavrında ısrar ederek, Kıbrıs Rum tarafının Türkiye'nin şartlarını "derhal" kabul etmesini, aksi halde "diplomatik yolların tıkanmış olduğunun" varsayılacağını öne sürer. Tam bir çaresizlik içinde olan Kleridis, 13 Ağustos 1974 günü içine düştüğü durumu daha sonra, "Son yüzyılda Kıbrıs tarihinde hiçbir lider bilmiyorum ki, zamanın tükendiğini ve alacağı karar ne olursa olsun Kıbrıs'ın önemli bir kısmının Türk kuvvetlerinin eline geçeceğini biliyor olsun..." sözleriyle anlatır.

Bu tartışmalar olurken, Güneş görüşmeleri sonlandırmak için Ankara'dan Genelkurmay'ın göndereceği hazırlıkların tamamlandığını haber verecek *Ayşe Tatile Çıkabilir* parolasını beklemektedir. Onur Öymen *Zor Rota: Gençlik ve Diplomasi Anıları*'nda beklenen haber geldiğinde Güneş'in, deneyimli

diplomatlardan bir konferansın nasıl bitirilmesi gerektiğini öğrenmeye çalıştığını aktarır: "Elimdeki kâğıtları masaya mı çarpacağım, masaya yumruk mu atacağım, hiçbir şey söylemeden dosyamı alıp toplantıdan mı çıkacağım?" Barutçu, Güneş'in, Cenevre'de askerî harekâta gerek olmayacak bir çözüm yolu bulabilmek için içtenlikle uğraşırken, "Yeni bir askerî harekâtı gereksiz kılabilmek için Yunanlıları dolaylı yollarla ikaz" ederek "Ankara'nın talimatı dışına" çıktığını, Coşkun Kırca'ya da Yunan delegasyonuna fazla ayak direyecek olursa, askerî bir harekât yapılacağını "çıtlatmasını" talimatı verdiğini yazar.

14 Ağustos sabahının erken saatlerinde yeniden ileri harekâta geçen TSK, hızla Magosa yönünde ilerlemeye başlar. Kamuoyuna yapılan uzun açıklamada, Türkiye'nin "Türk toplumunun haklarının ve güvenliğinin korunacağı bir hukuk düzeninin kurulmasını tek başına sağlamak yoluna başvurmak zorunda" kaldığı belirtilir. İlginçtir ki açıklamada artık 1960 Londra ve Zürih antlaşmalarına değinilmemektedir. Bir başka anlatımla, Türkiye artık adadaki girişimlerine hukukî dayanak olarak, Londra ve Zürih antlaşmalarını değil, 30 Temmuz 1974 tarihli Cenevre Deklarasyonu'na işaret etmektedir.

İkinci harekât amaç ve kapsam olarak birincisinden farklıdır. Türkiye artık Kıbrıslı Türkleri korumak ve Kıbrıs'ta yıkılan anayasal düzeni yeniden kurmak için değil, Ada'da kendi jeo-politik üstünlüğüne dayanan yeni bir güç dengesi oluşturmak üzere savaşmaktadır. Türk birlikleri ateş üstünlüğüne sahip olarak büyük bir güçlükle karşılaşmaksızın Ada'nın yaklaşık üçte birini denetimleri altına alır. Ada, artık Magosa'dan Lefke'ye uzanan *Atilla Hattı* boyunca ikiye bölünmüş durumdadır. Harekât sonrasında Rumların *Atilla Hattı*'nın güneyine, Türklerin ise kuzeyine doğru göç etmesi ile Ada'nın nüfus dağılımı da bütünüyle değişir. Böylelikle, öteden beri istediği toprak ve nüfus olarak ayrılmış iki federe devlet düşüncesini kuvveden fiile geçiren Türkiye artık, tezlerini sahada oluşturduğu yeni gerçekliğe dayanarak savunabilmek olanağına kavuşmuş durumdadır.

Türkiye açısından sağladığı üstünlüklere karşın, ikinci harekâtın uluslararası toplum katında yarattığı sonuçlar birinci harekâtın yarattıklarından bütünüyle farklıdır. İlk harekât, Garanti Antlaşması'nın 4. maddesine uygun olduğu için uluslararası toplumdan destek görmüşken, ikinci harekât Ada'da 1960 antlaşmalarının kurduğu düzeni değiştirmek üzere gerçekleşmiş, dolayısıyla Garanti Antlaşması'nı çiğneyerek yapılmış olması nedeniyle eleştirilir. Cenevre'de sürdürülen görüşmelerin pek de inandırıcı olmayan gerekçelerle kesilmiş olması da Türkiye'ye yönelik bir başka eleştiri konusudur. Ayrıca, Yunanistan ve Kıbrıs'ta cuntalar iş başında iken gerçekleştirilen ilk harekâta

karşılık, ikinci harekâtın söz konusu cuntalar devrilip yerlerine meşru siyaset insanları gelmişken yapılmış olması gerekçesiyle de Türkiye eleştirilmektedir. Bu nedenlerle, BM Güvenlik Konseyi tarafından 1 Kasım 1974 tarihinde alınan 3212 numaralı karar, Türkiye'nin Ada'daki konumunu zayıflatır. Karar, Kıbrıs'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne vurgu yapmakta, Ada'daki tüm yabancı askerî kuvvetlerin çekilmesi, göçmenlerin evlerine dönmesi gibi Türkiye'nin kabul edemeyeceği unsurlar içermektedir.

Kısacası, artık Kıbrıs sorunu yeni bir siyasal arka plana kavuşmuş durumdadır. Kıbrıslı Rumlar müdahale sonrasında 1964'ten sonra ele geçirdikleri Kıbrıs Cumhuriyeti'nin denetimini kaybederken, Türkler artık Ada'nın üçte birinde kendi yönetimlerini oluşturmak olanağına kavuşmuş durumdadır. Kızılyürek daha önce zikredilen makalesinde, Denktaş'ın 20 Kasım 1975'te Kissinger ile görüşmesinde yeni durumu tarafların değişen konumlarını anlatarak açıkladığını aktarır: "12 yıl önce ben onun [Klerides'in] yerindeydim, o da benim. Ve onu bekleyen her zaman ben olurdum. Ancak şimdi durum değişti. Klerides'e, Makarios'a masayı terk etmesi halinde bizi onu beklerken bulmayacağını bildirmesini söyledim. 12 yıl boyunca devletsiz bir toplumduk, bu konumu artık kabul edemeyiz."

Kıbrıs Harekâtı'nın Sonuçları

Kıbrıs müdahalesi, yol açtığı artçı sarsıntılarla, Türkiye siyasetini her yönüyle etkileyen sonuçlar yaratır. Bu sonuçlardan birincisi, CHP-MSP koalisyonunun çözülmesidir. Ortaklar arasında giderek bozulan ilişkilerin kopma noktasına gelmesinde en azından görünen neden Kıbrıs'tır. Kıbrıs başarısı Başbakan Ecevit'in siyasal itibarını görülmedik ölçüde artırır. Artık *Kıbrıs Fatihi* olarak adlandırılan Ecevit'in miğferli posterleri otobüs camlarını, kahve duvarlarını süslemektedir. Kıbrıs'taki başarı CHP yönetiminin başını döndürmekte gecikmez. Yönetim, koalisyonu bozmak ve ardından erken seçimlere gidip tek başına iktidara gelmek düşüncesine kapılarak, Kıbrıs başarısını tek başına iktidar olma stratejisi doğrultusunda araçsallaştırır. O günlerde CHP yönetiminde olan Cahit Kayra, anılarında *–'38 Kuşağı–* bu durumu "Biz o sırada kendimizi o kadar güçlü duyumsuyorduk ki koalisyon çözüldükten sonra bütün seçeneklerin bizim lehimize olacağına inanıyorduk. Bizden başka hiçbir parti hükümet kuramazdı. Gelecek seçimleri, karşımızdakileri çökerterek kazanacaktık. İstersek başka bir parti ile de koalisyon yapabilirdik. Ne istersek yapardık" biçiminde anlatır. İsmail Hakkı Birler *CHP'li Yıllar*'da ikinci harekât sonrasında değişen ortamı, "bütün Türkiye ayakta, 'Ka-

raoğlan Ecevit'" diye kıyametler kopuyor. Partide söylenen hep şu: 'Biz seçime gidersek ful geleceğiz kesin' sözleriyle anlatır. Korkut Özal da Nail Güreli'nin derlediği anılarında bu anlatıyı doğrulamaktadır: "Ecevit'te bir nevi, 'Artık biz tek başımıza iktidar olabilecek bir popülarite kazandık' düşüncesi hâkim olmaya başlamıştı. 'MSP'yi niye taşıyoruz?' fikirleri işleniyordu. Bir nevi Kıbrıs zaferinin oya çevrilmesi gayretlerinin olduğunu düşünüyorum." Sonuç olarak, Ecevit yönetimi, "MSP'nin meşhur anahtarıyla içerden kilitlediği ve dışarıya karşı elini-kolunu-dilini bağladığı bir hükümet[in], bir gün bile görev başında" kalamayacağını ileri sürerek 16 Eylül 1974'te koalisyondan çekilir. Gelgelelim, Kayra'nın da anılarında altını çizdiği gibi, Deniz Baykal ve çevresinin, *Bunalım Teorisi* olarak adlandırdığı, "Bir büyük bunalım karşısında Türkiye bütünüyle [CHP'ye]... ve Ecevit'e başvuracak, onu iktidara getirecek" biçimindeki öngörüsü gerçekleşmez. Bunalım Teorisi uyarınca benimsenen iktidar stratejisi CHP açısından büyük bir yanılgıya yol açar. MSP, AP ve MHP ile anlaşarak Türkiye siyasal tarihine I. Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak geçecek olan koalisyonu kurarken, CHP'nin erken seçim hayalleri suya düşer.

Yeri gelmişken, Kıbrıs'ta başarının yalnızca CHP tarafından değil, Türkiye'deki tüm güç odakları tarafından her düzeyde uygulanan iktidar stratejileri için araçsallaştırıldığı gerçeği vurgulanmalıdır. Bu anlamda, koalisyonun küçük ortağı MSP de Kıbrıs'ı iktidar stratejisinin nesnesine dönüştürmek konusunda CHP'den geri kalmaz. Erbakan Kıbrıs'taki başarının aslında MSP'ye ait olduğunu, dolayısıyla gerçek fatihin de kendisi olduğunu söylemeye başlar. Erbakan'ın, "mücahit Erbakan" olarak anılmaya başlaması da o günlere rastlar. Buna karşılık Birler *CHP'li Yıllar'da*, "Bazı CHP'li bakanlar, barış harekâtının yapılmaması yönünde oy kullandılar" ya da Kıbrıs'ta müdahalenin CHP'nin isteksizliğine karşın, MSP'nin zorlamasıyla gerçekleştirildiği söylentilerinin yayıldığını aktarır. Korkut Özal'ın CHP-MSP koalisyonunu kurtarmak için Ecevit'e söyledikleri de MSP'nin Kıbrıs'a benzer merceklerle baktığını ortaya koyar: "Bakın dedim, tarihi bir yerdeyiz. Ben size tekrar söylüyorum, bu Kıbrıs meselesi bizim kucağımıza bir nimet gibi geldi... Hiçbir hükümet böyle bir fırsat yakalayamaz. Biz bu fırsatı şimdi zayi ediyoruz."

Kıbrıs, devlet içinde ordu ve Dışişleri Bakanlığı'nın öne çıkmasına, ağırlık kazanmasına yol açar. Askerî harekâtı başarıyla kotaran ordu, bir bakıma, 12 Mart Müdahalesi ile kaybettiği itibarı yeniden kazanır. Ordu, Kıbrıs konusunu zamanla âdeta tekeli altına alır. 12 Eylül Darbesi'nden sonra Kıbrıs konusunda son söz artık Genelkurmay'a aittir. 1984'te "Barış Harekâtı"nın onuncu yıl anma törenleri için TRT'nin hazırladığı belgeselde ve düzenlenen an-

ma törenlerinde, harekâtın siyasal sorumluğunu başbakan olarak taşımış olan Bülent Ecevit'in adı bile anılmaz. Kıbrıs, Dışişleri Bakanlığı'nın konumunu da etkiler. Yunanistan-Kıbrıs Dairesi bakanlığın en önemli bölümlerinden birisi haline gelir. Bazı bürokratlar, Mümtaz Soysal'ın ifadesiyle, "kafayı Kıbrıs'a takar". Temel İskit bu durumu, "Kıbrıs sorununun delisi diyebileceğimiz bazı arkadaşlarımız var," diyerek ifade eder. Müdahalenin en ilgi çekici sonuçlarından birisi de Rauf Denktaş'ın Türkiye karşısındaki konumu ve dolayısıyla da genel tutumunda yol açtığı değişikliktir. Önceleri Ankara'nın belirlediği çizgiden ayrılmayan Denktaş, 1974 sonrasında aşamalı olarak konumunu güçlendirerek Türkiye'deki iktidar odaklarını kendi gündemi doğrultusunda yönlendirebilecek ölçüde güç kazanır. Niyazi Kızılyürek, bu dönüşümün Denktaş'ın 13 Şubat 1975'te ilan edilen Kıbrıs Federe Devleti'ne başkan seçilmesiyle birlikte başladığına işaret eder. Ecmel Barutçu, ABD Büyükelçisi Macomber ile yaptığı bir görüşmede, KTFD [Kıbrıs Türk Federe Devleti] Başkanı seçildikten sonra Denktaş'ın "başka bir insan" olduğunu, âdeta "ikinci bir Makarios" gibi davrandığını söyler. Aynı görüşmede Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Şükrü Elekdağ da Türkiye'nin Denktaş'ı uzlaşmaz bir tutum sergilemesi için "cesaretlendirilmediğini" belirtir (Kızılyürek, 2014, 562-563). Kaldı ki gelişmeler, Denktaş'ın Ankara'daki siyasal dengeleri kendi gündemi doğrultusunda kullanabilmek konusunda, karşılaştırmak gerekirse, Makarios'un Atina'yı yönlendirebildiğinden çok daha etkili olabildiğini, Türkiye'deki çeşitli güç odaklarının iktidar stratejilerinden kendi konumunu güçlendirecek biçimde yararlanabildiğini, sonuç olarak Türkiye'nin Kıbrıs politikasını yönlendiren öznelerden birisine dönüştüğünü gösterir.

Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi ile ortaya çıkan yeni güç dağılımı, tarafların sorunun çözümüne ilişkin görüşlerini büyük ölçüde değiştirmesine neden olur. Öncelikle, Türkiye, Londra ve Zürih antlaşmalarına dayanan Bağımsız Kıbrıs tezini terk ederek iki toplumlu iki bölgeli devlet modelini savunmaya başlar. Ayrıca, bu tutumdan taviz vermeye yanaşmayan bir görüşme stratejisi benimser. Melek Fırat'ın da yukarıda zikredilen makalesinde ifade ettiği gibi, 13 Şubat 1975'te KTFD ilan edilerek 1974 müdahalesinin ortaya çıkardığı fiilî duruma yasal bir biçim kazandırılır. KTFD'nin ilk uygulamalarından birisi Türkiye'den Kıbrıs'a nüfus transferi başlatmak olur. İlk aşamada 40.000 kişinin getirilmesi ile Ada'daki nüfus dengeleri değiştirilir. Ankara'da onyılın ikinci yarısında iktidara gelen hükümetler Kıbrıs'ta çözüme dönük ödün vermekten kaçınır. Özellikle Demirel, Ecevit'in kazandığı toprakları veren adam durumuna düşmekten çekinir. Kızılyürek zikredilen makalesinde, ABD Dışişleri Bakanı Kissinger'in 22 Mayıs 1975'te Başbakan Demirel'i daha uzlaşma-

cı bir politika izlemeye çağırırken, "Türklerin sorunu, zaferlerini nasıl değerlendireceklerini bilmemeleridir," diyerek uyardığını belirtir.

Türk tarafının uzlaşmazlığına karşılık, Rumlar 1974 öncesinde benimsedikleri katı tutumlarını terk ederek siyasî eşitlik ve iki bölgeli coğrafi federasyonu kabul etmek zorunda kalırlar. Ellili yıllarda federasyon sözcüğüne bile dayanamayan, 1960 Anayasası'nı değiştirmek için her fırsattan yararlanan Rumların, yeni koşullar altında artık Kıbrıslı Türklerin eşitliğini temel alacak bir federasyonu kabul etmemek gibi bir seçenekleri yoktur. Kaldı ki Rumlar da Türklere artık başka merceklerle bakmakta, Türkleri *çözüm ortağı* gibi görmektedirler. Kızılyürek, Makarios'un, ölümünden hemen önce, 20 Temmuz 1977'de yaptığı bir konuşmada, "...mücadelemiz Kıbrıslı Türkleri hedef almıyor, çünkü onlar bizim rakibimiz değil" dediğini; gelgelelim, kalabalıktan yükselen *Kıbrıslı Türkler Kardeşimiz, Emperyalizm Düşmanımız* sloganına esprili bir cevap vermeden de yapamadığını belirtir: "Kardeşimiz olup olmadıklarını söyleyemem; ama düşmanımız olmadıkları kesindir."

1974 yazında Kıbrıs'ta olup bitenler, tıpkı 1964 yazında olanlar gibi, Türkiye-ABD ilişkilerini bunalıma sürükler. ABD, Türkiye'ye verdiği silahların, Kıbrıs'ta "tahsis edildikleri gayeler" dışındaki amaçlar için kullanıldığı gerekçesiyle silah ambargosu uygulamaya başlar. ABD'nin ambargo kararı almasında Rum lobileri etkili olur. *Türkiye'ye Yapılan Silah Satışlarının ve Verilen Askerî Kredilerin Durdurulması* kararı, Ford yönetiminin çabalarına karşın 19 Eylül'de Senato'da, 24 Eylül 1974'te de Temsilciler Meclisi'nde kabul edilir. 5 Şubat 1975'te Türkiye'ye verilmesi öngörülmüş olan 200 milyon dolarlık askerî yardım askıya alınır. Kongre ambargo kararını, ABD tarafından sağlanan silahların Kıbrıs'ta yapılan müdahalede kullanılması, dolayısıyla "tahsis edildikleri gaye uğruna" kullanılmamış olması ve uygulanacak bir silah ambargosunun Türkiye'nin işgal ettiği topraklardan çıkmasını sağlayacak en etkili yöntem olması gibi gerekçelere dayandırır. Türkiye 9 Şubat 1975'te ambargonun sürmesi durumunda Türkiye'deki Amerikan üslerinin kapatılabileceğini açıklar. Türkiye, müdahalenin haklı nedenlerle yapıldığını, ambargo kararının tek yanlı verilen bir ceza anlamına gelmesi yüzünden Rum tarafının uzlaşmaz tutumunu sürdürmesi için cesaretlendireceğini ve NATO'nun güney kanadında sıkıntılara yol açacağını ileri sürerek Kongre'nin kararına tepki gösterir. Başkan Ford, 10 Nisan 1975'te silah ambargosu kararı yüzünden Kongre'yi, görev ve yetkilerini aşmakla suçlar. Gelgelelim, Watergate Skandalı yüzünden Kongre ile ilişkileri bozuk olan Ford yönetiminin ambargoya karşı görüşlerini Washington'da kimse desteklemez. Türkiye tepkisini, ambargo kararına, 9 Şubat 1975'te ABD'nin üs ve tesislerini kapatabi-

leceğini açıklayarak ve bu açıklamadan hemen sonra, 13 Şubat 1975'te KT-FD'yi ilan ederek gösterir (Türkmen, 143). Ambargo kararı başta CHP olmak üzere sol çevrelerde ABD karşıtlığının önceki yıllarda görülmemiş düzeylere ulaşmasına neden olur.

Son olarak, Kıbrıs sorunu Türkiye ile Yunanistan arasındaki giderek çeşitlenen sorunların önüne geçer. Kıbrıs sorunu, yetmişli yılların ortasında Yunanistan ile yaşanan Ege Denizi'nde karasularının sınırlandırılması, Ege adalarının askerlerden arındırılmış statüsünün değiştirilmesi, kıta sahanlığının sınırlandırılması gibi sorunların daha da ağırlaşmasına neden olur. Yunanistan Türkiye'nin 15 Ağustos 1974'te ikinci harekâtını gerekçe göstererek NATO'nun askerî kanadından çekilir. Bu durum da zamanla Türkiye-ABD ilişkileri üzerinde olumsuz sonuçlar yaratan bir başka etkene dönüşür. ABD askerî çevreleri Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönebilmesi için Türkiye'nin vetosunu kaldırmaya zorlar. Türkiye ise Yunanistan'dan bazı ödünler almaksızın vetosunu kaldırmayacağını açıklar. Dolayısıyla Kıbrıs sorunu NATO'yu etkileyecek bir saçılma etkisi yaratmış olur. Türkiye ise NATO'nun askerî kanadına dönüşü konusunda Yunanistan ödün vermediği sürece onay vermeyeceğini açıklar. Yunanistan, Türkiye'nin vetosu yüzünden 12 Eylül 1980 sonrasına kadar NATO'nun askerî kanadına dönemez. 12 Eylül yönetiminin ilk işlerinden birisi söz konusu vetoyu kaldırmak olur.

CHP-MSP koalisyonunun 16 Eylül 1974'te çözülmesiyle koalisyon hükümetleri evresi ikinci aşamasına geçer. Önce, güvenoyu alamamasına karşın, Sadi Irmak Hükümeti yeni bir hükümet kurulamadığı için, 1975'e kadar görevde kalır. Ardından kurulan I. Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti döneminde siyasal gerilim hızla tırmanır. 5 Haziran 1977 seçimleri sonrasında kurulan koalisyon hükümetleri de artan sorunlarla başa çıkamaz. Türkiye hızla 12 Eylül karanlığına yuvarlanır. İlginçtir ki Kıbrıs'ta olup bitenler, Türkiye'de Cumhuriyet tarihinin en uzun süreli hükümet bunalımına yol açarken, Yunanistan'ı siyasal istikrara kavuşturacak gelişmelerin önünü açar. Yunanistan'da seçimler yapılıp, demokrasiye geçilip, darbeci generaller hapse atılırken, Türkiye'de 12 Eylül Darbesi son sözü generallerin söylediği bir askerî vesayet rejimi kurulur. Konstantin Karamanlis 17 Kasım 1974'te, on yıllık bir aradan sonra yapılan ilk seçimleri açık ara farklı kazanır. 1981'e kadar sürecek olan Karamanlis döneminde "Önce Avrupa" ilkesi benimsenerek AET/AB ile ilişkileri önceleyen bir politika izlenir. Bu çerçevede gerek Kıbrıs sorunu, gerekse Türkiye ile ikili sorunlar, ABD'nin etkili olduğu NATO çerçevesinden çıkartılıp, AB'nin taraf olduğu siyasal platformlara çekilir. Yunanistan açısından bu dönüşümün başarılı sonuçlar yarattığı açıktır. Önce Yunanistan'ın, daha son-

ra da Kıbrıslı Rumların bütün Ada adına AB'ye girişi, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki manevra alanını daraltan etkiler yaratır.

Onyılın İkinci Yarısında Kıbrıs

Denktaş ve Makarios müdahaleden sonra ilk kez 27 Ocak 1977'de, ardından da 12 Şubat 1977'de buluşurlar. Makarios, Denktaş'ın istekleri doğrultusunda iki bölgeli, iki toplumlu federal devlet modelini kabul eden bir çerçeve anlaşması imzalamak durumunda kalır. *Denktaş-Makarios Dört İlke Anlaşması* adı taşıyan belge ile liderler dört ilke benimserler. Üzerinde uzlaşılan ilk ilke, bağımsız, bağlantısız, iki topluma dayalı federal devlet kurulmasıdır. İkinci ilke, her toplumun yönetiminde bulunacak toprak miktarının, ekonomik bakımdan üzerinde yaşanabilirliliği, verimliliği ve toprak mülkiyeti ışığında saptanması konusundadır. Üçüncü ilke ile dolaşım özgürlüğü, yerleşme özgürlüğü, mülkiyet hakkı ve başka özel konuların görüşmeye açık olması ve bunlar üzerinde görüşme yapılırken iki toplumlu federal sistem temel ilke olarak dikkate alınması, aynı zamanda Kıbrıs Türk toplumu açısından ortaya çıkabilecek birtakım pratik zorlukların göz önünde tutulması gibi konular üzerinde uzlaşılır. Dördüncü ilke ise merkezî federal hükümetin yetki ve görevlerinin devletin iki toplumlu özelliği göz önünde tutularak ve ülkenin birliğini sağlayacak biçimde saptanması konusu kayıt altına alır.

Denktaş-Makarios Dört İlke Anlaşması, Makarios'un gönülsüzce de olsa Barış Harekâtı ile ortaya çıkan yeni gerçekliği kabul ettiğini gösterir. Nitekim Ulusal Konsey'de yaptığı konuşmada iki bölgeli federasyonun Ada'yı böleceğini iddia eden Kıbrıslı Rum liderlere, "Ada'nın bölünmesi açısından çokkantonlu federasyonun iki-bölgeli federasyondan daha az tehlikeli olmadığını," söyleyerek, Türkiye'nin tutumuna yaklaşır. Niyazi Kızılyürek'in *Bir Hınç ve Şiddet Tarihi*'nde de altını çizdiği gibi, Makarios artık, "Kıbrıslı Rum göçmenlerin tümünün evlerine dönemeyeceğinin bir gerçek olduğunu, çoğunun zaten Kıbrıs Türk yönetimi altında evlerine dönmeyi istemeyeceğini" ve "ikibölgeli federasyondan yana olduğunu, bunun popüler bir çözüm olmadığını bildiğini; ama önemli kararlar alınırken popülerliğe bakmamak gerektiğini" söyleyerek kendisini tanıyanları şaşırtmaktadır. Türkler ise coğrafi esasa dayalı federasyon fikrini gündeme getiren taraf olmalarına karşın, bu fikri hayata geçirecek bir toprak ödünü vermeye yanaşmamaktadır.

Makarios'un 3 Ağustos 1977'de ansızın ölümü ile birlikte görüşmeler kesintiye uğrar. 26 Ocak 1978'de Kıbrıs'ta başkanlık görevini Spiros Kiprianu üstlenir. Makarios'un tarihsel ağırlığından yoksun Kiprianu, Makarios'un ka-

bul etmek üzere olduğu iki bölgeli federasyon fikrini kabullenmek gibi ödünler veremez. Gitgide uzlaşmadan uzak bir çizgiye kayarak Türkiye'nin ödün vereceği varsayımına dayanan bir zaman kazanma stratejisine yönelir. Ele geçirdiği üstünlüğü kaybetmek istemeyen Türk tarafının da bekle-gör stratejisi izlemesi nedeniyle, bu evrede yapılan görüşmelerden elle tutulur bir sonuç elde edilmesi olanaksızlaşır. Mehmet Ali Birand'ın bu görüşmelere ilişkin gözlemleri bir bakıma Türkiye'nin bu evrede izlediği görüşme stratejisinin amaçlarını ortaya koyar. "Türk önerileri aslında konfederasyonu içeriyordu. Niyazi Kızılyürek zikredilen kitabında, karşılıklı iyi niyetli ilişkinin kurulması durumunda federasyona dönüşecek mekanizmaların getirildiğini, ancak ilk dönemde ayrı ayrı çalışacak, kendilerini ayrı ayrı yönetecek iki, küçük devletçik yaratma[nın]" öngörüldüğünü aktarır. Makarios'un ölümünden sonra, Kiprianu ile Denktaş tarafından imzalanan 19 Mayıs 1979 tarihli on maddelik anlaşma da, tarafların uygun zaman kollayan bekle gör stratejisini yansıtır; 12 Şubat 1977 tarihli Doruk Anlaşması'nın kapsamını geliştirmekle birlikte çözüme dönük somut bir sonuç getirmez.

Denktaş bu evrede yaptığı görüşmelerde, konfederasyon talebini saklama gereğini duymaz. Federasyonun coğrafi bölgelerinin, *periphery* (periferi) mi yoksa *zone* (bölge) olarak mı adlandırılacağı konusundaki tartışmalarda Denktaş, *periferi* sözcüğünü reddederek, *bölge* sözcüğünün kullanılmasını savunur. Niyazi Kızılyürek'in aktardığına göre Denktaş, *periferi* sözcüğünün belediye sınırlarını çağrıştırdığını, buna karşılık *bölge* sözcüğü kullanıldığında, "devletim var, iki devletten birinde toprağım var ve pek çok konuda egemenlik icra ediyorum" denildiğini ileri sürer. Bu açıdan Denktaş'ın Rum Dışişleri Bakanı Nikos Rolandis'e 7 Ocak 1980'de söyledikleri de ilgi çekicidir: "İki-bölgeli kelimesi, sınır ve konfederasyon demektir. Görüşme masasına gelmeden önce, kelimenin bu manasını, yani sınırları ve konfederasyonu kabul etmek zorundasınız. Benim iki-bölgelilik kelimesine verdiğim anlamı önceden ve tartışmasız olarak kabul etmek zorundasınız. Ancak o zaman konuşur, görüşme yaparız." Sonuç olarak, yetmişli yıllarda Türkiye'nin Kıbrıs politikası, Türk tarafının Temmuz 1974'te Cenevre'de "Kıbrıs'ta fiilen iki özerk idare vardır" tezinden yola çıkıp, aşamalı bir biçimde "Kıbrıs'ta iki egemen devletin oluşturacağı konfederasyon" tezine geçtiği bir süreç olarak özetlenebilir.

Yetmişli Yıllarda Sağ-Sol Kutuplaşmasında Siyasî Düşünceler

İLKER AYTÜRK - TANIL BORA

1970'ler popüler siyasî algıda genellikle altmışlarla seksenler arasında sıkışmış bir tür *karanlık çağ*, bir *anarşi ve kaos* dönemi olarak görülür. Bu karanlık tabloda hâkim renk, tekrarından sakınılması için ibret gösterilen sağ-sol kutuplaşmasıdır. Gerçekten, Türkiye'nin siyasî tarihinde sağ ve sol kavramlarının 1960'tan önce nadiren kullanılırken, bu durum 1960 Darbesi'nden sonra hızla değişecek ve iki kavram da Türk siyasetindeki ana fay hattının iki tarafı olarak hem literatürde hem de günlük kullanımda yerleşecektir. İki darbe arası dönemde Türk siyaseti artık sağ-sol siyasetidir.

Bu dönemde sol, sadece aydınlar ideolojisi olmaktan çıkmış, kitleselleşmeye başlamıştır. Yetmişler, modern Türkiye'nin siyasî tarihinde bir bakıma solun altın çağıdır. Özellikle sosyalist akımın belli başlı referansları, anmalıkları, bugün hâlâ yetmişlere aittir. Sol içi ayrım çizgileri, o dönemde çizilmiştir. *Merkez* solun büyük ümitleri ve büyük hayal kırıklıkları da yetmişlere aittir.

Sağda da solun yükselişinin kamufle ettiği bir derin dip akıntısı, darbe sonrası Türkiye'ye günümüze kadar sürecek şekilde damgasını vuracaktır. Bu dip dalgasını, merkez sağın eski parıltısını yitirmesi, seçmen tabanının küçülmesi ve siyasette belirleyici rolünü başka aktörlerle paylaşmak zorunda kalması ve buna paralel olarak, uç sağın partileşmesi ve tabanını genişletmesi olarak tanımlayabiliriz. Uç sağın merkez sağ zararına büyüyerek onu yutması, aslında Türk siyasî tarihinin son elli yılının büyük hikâyesidir. Bugün, AKP ve MHP ile Cumhur İttifakı'nda cisimleşen bu yönelim, küçülme alametleri gösterse de, 1970'lerde ilk çıkış noktasındaki ebadı hatırlanacak olursa dönüşümün büyüklüğü ve şiddeti takdir olunabilir.

Kısacası, her ne kadar yetmişlerin sağ-sol kutuplaşması seksenlerden itibaren uğursuz bir miras sayılarak reddedilse de, o kutuplaşma Türkiye'nin siyasî-ideolojik koordinat sisteminde *kurucu bir momenttir*.

Bu bakımdan, Özmer Turan'ın da *Alternatif Tahayyüller, Devinim, Popülizm: 1970'ler İçin Bir Çerçeve Denemesi*'nde belirttiği gibi, yetmişleri kapatılması gereken bir parantez olarak görmek yerine, aksine modern Türkiye tarihini okurken o dönemi merkeze alma önerisi, yerindedir. Şiddetin tahripkâr etkilerini ve iç savaş benzeri koşulları kuşkusuz masumlaştırmadan, dönemin olağanüstü politizasyonundaki popüler-demokratik *erginleşme* veçhesinin önemini küçümsememek gerekir.

Genel olarak 1970'ler araştırmalarının çok başında olduğumuzu da not etmeliyiz. Elimizdeki akademik ve güvenilir ikincil literatür o denli yetersiz ki 1920'ler ve 1930'ları, kronolojik yakınlığına rağmen 1970'lerden daha güvenle bildiğimizi ve anladığımızı söylemek yanlış olmaz.

Sol

Genel Sol Yükseliş, CHP'nin Sosyal Demokratikleşme Seyri

Yetmişler, altmışlarda gelişen ve parlayan solun, yaygınlaşma, popülerleşme, meşrulaşma dönemidir. Eşitlikçilik, sosyal adaletçilik ve "alttakilerin"-madunların sesi olma kaygısıyla tanımlayabileceğimiz genel bir sol anlayışın, bu dönemde bir hegemonik kapasite kazanmış olduğunu söyleyebiliriz. Popüler kültür ürünlerinde ve gündelik hayat ideolojisinde izi sürülebilecek bir kapasitedir bu. CHP'nin 1973 *Ak Günlere* seçim bildirgesinin *Sonuç* bölümü, dönemin romantik-hümanist bir hava da taşıyan ve son derece iyimser bir *düzen değişikliği* vaat eden genel sol hissiyatı örneklemeye yeterlidir: "Bir düzen ki herkes kendi yaşamında mutlu, çocuğunun geleceğinden daha da umutlu olabilsin. Bir düzen ki herkes güvenle bakabilsin yaşlılığına... Emeğin yarattığı değer emeği verelerde biriksin. Çalışanlar el ele yüceltebilsin ülkeyi. İnsan insanı, yabancılar yurdu sömüremesin. Ne yoksulluk ne baskı... Ne ezilen ne ezen... İnsanca, hakça bir düzen... Kaynaklar daha gür akacaktır o düzende... Türkiye daha bağımsız, insanlar özgür olacaktır. Barış gelecektir topluma. Ak günler ülkemize öyle bir düzenle doğacaktır."

Anti-komünizm hâlâ güçlüdür, yasal tazyikini de sürdürmektedir, fakat hem genel bir sol yönelimi *caydıran* hem de hususen sosyalist-komünist fikirlere dönük ilgiyi men eden bir engel olmaktan çıkmıştır.

12 Mart ara rejiminde yediği darbeyle uğradığı kesintiyi sür'atle telafi ederek hızlanan bu gelişmenin iyimserliği ve bereketi içinde, bir yandan da, sol düşünce ve ideolojilerde ayrışma eğiliminin güçlendiğini görürüz. *Doğru*

çizgiyi temsil etme iddiası, sol içinde hayli kırıcı ve düşünsel açıdan da fazla verimli olmayan çekişmeler doğuruyordu.

* * *

Ayrışmanın bir kutbu, CHP'nin altmışlarda *Ortanın Solu*'yla girdiği sosyal demokratlaşma çizgisidir. Bu çizgi, her şeyden önce, –bir bakıma sağın *Ortanın Solu Moskova Yolu* karalamasını doğrulayacak şekilde–, solun genel popülerleşmesinde ve meşrulaşmasında güçlü bir âmildi. Diğer yandan, özellikle bu akımın lideri Bülent Ecevit'in tutumu bakımından, kendi soluna dönük azamî temkiniyle, ayrıştırıcı bir işlev görüyor, bunu yapmakla kendi sosyal demokratlaşma ivmesine de ket vuruyordu.

Ortanın Solu, Bülent Ecevit'in 1972'de CHP genel başkanlığına seçilmesiyle, deyim yerindeyse CHP'nin yeni ideolojisi haline geldi: Altı Ok'un yerini almayan, fakat onu revize eden bir dönüşümdü bu. Ecevit, Kemalizm'in siyasal misyonunu, popülist veya popüler-demokratik bir çerçevede yenileme amacını güdüyordu. Bu maksatla Altı Ok sadağındaki "halkçılık" okunu esas alarak, CHP'nin bürokratik-resmî-halka tepeden bakan-pedantik imgesini geride bırakmaya yönelmişti.

Yetmişli yıllarda 1946'dan beri –ve bugüne kadar da– erişebildiği en yüksek oy oranlarına ulaşan CHP çevresinde, hayli canlı bir ideolojik arayıştan söz edilebilir. *Ortanın Solu* formülü 1972'den sonra yerini *demokratik sol* veya *sosyal demokratik* kimliklerine bırakır. *Ortanın Solu* formülünün müphemliğini terk etmek, pragmatist bir kitle partisi açısından dezavantaj da sayılabilir aslında. Zira yeni ideolojik tarifler hem daha açık bir sol yönelimi tanımlarlar –ki bu da dönemin sola açıklığına işaret eder– hem de daha bütünlüklü fikrî temeller talep ederler.

Burada Ecevit'in tercih ettiği yönelim, *sosyal demokrasi*dense, *demokratik sol* etiketiyle belirlenir. 1974 CHP Kurultayı'nda *Demokratik Sol Bildirge* kabul edilmiştir. Bu tercihte, sosyalizmin ve Marksizm'in beynelmilel düşünsel mirasıyla bağ kurmama kaygısı kendini belli eder. Ecevit, zaten *Ortanın Solu* çıkışını temellendirirken de, onu komünizmin nüfuzunu engellemenin en sağlam yolu olarak açıklamıştı. Yetmişli yıllarda da Ecevit, CHP camiasının hem yerel siyasetin pratik icapları çerçevesinde hem de *genel sol* ideolojik hava içinde alışverişte bulunduğu sosyalist hareketle bağını kesmek için gayet kararlı, zaman zaman da şedit tutum aldı. Ona göre demokratik parlamenter sistemi benimsemekle benimsememek, açık bir ayrım çizgisiydi ve CHP'nin parlamento dışı muhalefeti sürükleyen sosyalist gruplara yegâne faydası, aslında onların da varlık koşulu olan demokratik sistemin bekasını savunmak olabilirdi, olmalıydı. Ecevit'in bu tavrı, CHP'de Ortanın Solu dönüşümünü, Kemalizm'in restorasyonu olarak gören muhafazakâr-cum-

huriyetçi kanadın kaygılarıyla uyumluydu. Bürokratik elitle de irtibatlı olan bu kanat, en "sivri" unsurlarının *Güven Partisi* (1967) ve *Cumhuriyetçi Parti* (1972) kopuşlarında ayrılmalarına rağmen, CHP'de önemli bir gövde olarak varlığını koruyordu.

Ecevit'in, 1974 Kıbrıs Harekâtı'nda *milliyetçilik* okunu da sadaktan çıkartması, görünürde anti-emperyalist/anti-Amerikan *hisleri* okşamakla beraber, doğrudan doğruya milliyetçiliğin kendisini de tahkim eden bir etki yaratmıştı. (Altmışlar ve yetmişlerde anti-emperalizmin sosyalist/sol ve milliyetçi yönelimleri eklemleme kabiliyeti ve bu kabiliyeti sayesinde/yüzünden milliyetçi zihniyet kalıplarının yeniden üretimine katkıda bulunması, o dönemde, bütün dünyada sorgulanmayan, olağanlaşmış bir haldi – bu, 1990'larda reel-sosyalizmin çöküşü ve yeni milliyetçilik teorileri bağlamında sorgulanacaktır.)

Ecevit, anti-emperyalizmle eklemlenen milliyetçiliğin berisinde, yetmişlerde yerlici, bize-özgücü millîlik söylemini geliştirmiştir. Demokratik solun sosyal demokrasiden farkı, bu bakış açısından, Marksizm'e mesafeden öte, öncelikle bize özgülüğünden kaynaklanan bir tanım farkıydı. Ecevit, bu bize-mahsusluğu, Türk toplumunun sınıflaşmaya yatkın ve *müsait* olmayan eşitlikçi tarihsel sosyolojisiyle açıklıyordu. "Büyük çıkar çevreleri" dışında bütün halk, gerçekten tasada-kıvançta-ortaktı, ortak olabilirdi. Bu söylem, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış kitleyiz" düsturunu tazelerken, sağ siyasetin kullanageldiği taklitçi-kitabî-yabancılaşmış aydın klişesinin yükünü, Kemalistlerden alıp sosyalist aydınların sırtına yıkar. Halkını tanımadan onun adına gerçekçi olmayan radikal tasarılar geliştiren aşırı-sol aydın profili üzerinden kurulan bu anti-entelektüelizm, Ecevit popülizminin bariz bir bileşeni olarak, 1980'den sonra DSP deneyimiyle şahikasına çıkacaktır.

CHP'de öteki uçta ise, *Batılı anlamda* sosyal demokrasiyi benimseyen, sosyalizmle ve Marksizm'le teorik ve ideolojik bir bağdan da yüksünmeyen bir yönelimi görürüz. CHP'nin 1977'de Sosyalist Enternasyonal'e üye olması, bu evrenselci-enternasyonalist çizginin dayanağını güçlendirmiştir. Bu yönelim içinde, *demokratik sosyalizm* adını benimseyenler de vardır. Gençlik Kolları'nda bu eğilim güçlüdür. 1978'de yayına başlayan *Toplumcu Düşün* dergisi, sosyalizmin ve Marksizm'in Leninist olmayan mirasına sahip çıkarak, popülizme ve *Üçüncü Dünyacılığa* karşı bir demokratik sosyalizm hattı çizmeye çalışmıştır. Yanı sıra –Ecevit'in evhamına destek verecek bir tesir olarak– CHP'nin kendi solundaki sosyalist akımdan da kısmen etkilendiğini belirtmek gerekir. Devrimci sosyalist hareketler, *devrimcilik* ve *anti-emperyalizm* düsturları üzerinden özellikle genç kadroları etkiliyordu; TKP'nin ise faşizm tehlikesine karşı *ulusal demokratik cephe* modeli çerçevesinde kilit rol atfettiği CHP'ye daha sistematik bir tesiri vardı.

CHP'nin ideolojik arayışı içinde, demokratik sol ideolojiyi temellendirmeye dönük arayışlar içinde, uygulama politikalarıyla da alakalı üç başlığa eğilelim. Bunlardan biri, *halk sektörü* tartışmasıdır. Ecevit halk sektörü fikrini, tekelci sermayeye karşı bir denge ve kontrol unsuru olarak ortaya atmıştı. Parti ileri gelenlerinden Alev Coşkun 1978'de *Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokratik Sol* kitabında bunu, "emeğin sermaye tarafından sömürülmesine son verme" hedefi bakımından mülkiyetin kimde olduğunun değil, kimler tarafından denetlendiğinin önem taşıdığını, halk sektörünün işte bunu sağlayacağını söyleyerek açacaktı. Ali Nejat Ölçen, 1974'te yayımladığı *Halk Sektörü* kitabında, halkın bir tür kolektif girişimci rolünü üstleneceği bu sektörün işlevini, önce özel sektörün kamu sektörünü yağmalamasını önlemek, ona karşı bir denge sağlamak ve demokratik sosyalizme geçişin temelini oluşturmak olarak koyar. Ona göre halk sektörü, demokrasiye, yani halkın kendi kendini yönetmesine, onun zorunlu tamamlayacısı olan ekonomik boyutu kazandıracaktır. Bu sektörün çıkış noktası, tarıma dayalı sanayi olarak öngörülmüştür. CHP yönetimi, halk sektörünün Ölçen'in tabiriyle "sosyalizme yumuşak iniş" olarak algılanmasını istememiş, bunu önlemeye çalışmış, buna mukabil CHP'nin sol kanadında da bu model yine Ölçen'in deyişiyle "kapitalizme yumuşak iniş" olarak yorumlanmıştır. Ciddi bir uygulamaya geçmeyen, slogan olarak kalan halk sektörü projesi, parti yönetimi nezdinde esas olarak, dönemin İskandinav ve Almanya tecrübelerine benzer bir sosyal korporatizm modelinin simgesi olarak anlam taşır.

İkinci başlık olarak zikredeceğimiz *ulusal sanayi* tartışması, CHP'nin hem bağımsızlıkçı anti-emperyalist dilini renklendirmiş hem de tekelci büyük sermayeye karşı "Anadolu sanayii"ne açılmasını temellendirmiştir. Bu kavramın bir içeriğe kavuşturulmasında, bizzat bazı sanayicilerin rol alması da önemlidir. Burada, Ecevit'in istişare ilişkisi içinde olduğu Eskişehir Sanayi Odası Başkanı Mümtaz Zeytinoğlu temayüz eder. Zeytinoğlu, iç tüketime odaklı ve ithalata bağımlı yerleşik sanayiye karşı *gerçek* sanayiyi (demir çelik, kimya ve makine yapımı) inşa etmekten yanadır; bu anlamda *gerçek* sanayicinin çıkarının, tarım ve ticaret sermayesine karşı işçi sınıfıyla ortak olduğunu savunur.

Üçüncü olarak, *toplumcu belediyecilik* hareketini zikretmek gerekir. Selahattin Yıldırım'ın da *Türkiye'de Toplumcu Belediyecilik 1973-1980* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi, CHP'nin Ankara (Vedat Dalokay, Ali Dinçer), İstanbul (Ahmet İsvan), Kocaeli (Erol Köse) belediye başkanlarının öncülük ettiği bu hareket, geleceğin kentlerde olduğunu vurgulayarak, *idarî vesayete* karşı, *yerel yönetim değil yerel hükümet* perspektifini ileri sürer. Onlara göre sosyal adaletçilik ve eşitlikçilik ilkeleri, yerel yönetimlerin üretim ve yeniden üretim alanına müdahaleleriyle gerçekleştirilebilir. Belediyeler *güçlü sı-*

nıflar dışındaki sınıfların kararlara katılımını sağlamalı, denetimci değil üretimci olmalı, kentsel rantı *topluma döndürmeli*, toprağı kamulaştırıp altyapısını hazırlayarak sanayileştirilmiş konut üretimine geçmelidirler. CHP'de bu hareketin sürükleyicisi olan belediye yönetimleri, bu yaklaşımın ilk adımlarını da atmaya çalışmışlardır.

Devrimci Sosyalist İdeoloji

CHP'nin 1960'lar ve 1970'lerdeki sollaşma meyli, sosyalist akımla mesafesi ve alışverişi dışında anlaşılamaz. Yetmişli yılları Türkiye'nin siyasal tarihinde özgün kılan yanlardan biri, müstakil bir sosyalist hareketin varlık kazanmasıydı. Bu hareket, politikayı deyim yerindeyse "ideolojikleştirdi" ve radikalleştirdi. Radikalleşme, sosyalist akımın düzeni değiştirmek gibi taleplerinin içeriğiyle beraber, –belki ondan daha önemlisi–, politikanın alanını genişletmesiyle, parlamenter siyasetin dışına "taşırmasıyla" ilgiliydi.

Sosyalist solun zuhuru, 1960'ların sonlarında, gençlik hareketinin seferberliğiyle başlamıştı. Bu gelişmenin ideolojik çehresi, Kemalizm'in anti-emperyalizm ve kalkınmacılık temelinde radikal ve sosyalizan bir yorumuyla belirleniyor, hızla ve heyecanla tanışılan Marksist literatürden öğrenilenler genellikle bu çerçeveye oturtuluyordu. 12 Mart 1971 askerî müdahalesi, arifesi ve sonrasıyla, burada bir kopuşu işaretler. Darbenin arifesinde, bir sol cuntayla işbirliğine yatırım yapan gruplarla; böyle bir angajmanı düzen-içi bulan, bir yandan da *kitabına uygun* bir sosyalist devrim hareketi için köylü ve –daha az ama artan oranda– işçi örgütlenmesine yönelen eğilimler arasında bir ayrışma kendini göstermişti. Darbenin sarsıcı etkisi ve arkasından solun şiddetle kovuşturulduğu ortamda aciliyet kazanan arayışlar, bu kopuşu kemale erdirdi.

Bu kopuşun en etkili olmuş siyasî-ideolojik belgesi, Mahir Çayan'ın 1971 Nisan'ında ilk bölümü yayımlanan, 1972 yılı başında yeraltında ikinci ve üçüncü bölümleriyle tamamlanan *Kesintisiz Devrim* risalesidir. Çin ve Küba devrim modellerinin bir sentezine dayandığını söyleyebileceğimiz bu metin, sosyalist devrimin ön koşulu olarak bir anti-emperyalist demokratik devrim aşamasını varsayan modeli reddederek, bu iki aşamayı birleştiren bir *kesintisiz devrim* perspektifini koyar. Bunun yolu, bir *devrimci halk savaşı*ndan geçecektir.

Silahlı mücadelenin kaçınılmazlığı, o dönemde solda radikalizmin alameti sayılmıştır. Bunun bir nedeni, Türkiye'nin mukayese edildiği yarı-sömürge (diye tanımlanan) ülkelerdeki kurtuluş hareketleri ve devrimlerin silahlı mücadeleyle yürütülmesinin sunduğu emsaldir. Ayrıca dünya çapındaki 68 hareketi, silahı mücadeleyi romantikleştirmekte, tabu olmaktan çıkarmakta-

dır. En az bunun kadar önemli bir neden, sadece kurumsal Marksist öğretinin değil, Türkiye'deki şedit anti-komünizmin ve yerleşik politik kültürün, barışçı bir mücadeleye izin vermeyeceğinin düşünülmesidir. 12 Mart Darbesi, bu kanaati teyit etmiştir. Bunların yanı sıra, silahlı mücadele tercihinin sembolik önemi olmuştur: Hem ülkedeki (Kemalist) statükoyu, hem soldaki bürokratikleşmiş (Stalinist) statükoyu terk etme iradesini temsil etmiştir. Buna, sol siyasî felsefenin bir temel direği olan iradeciliği (bilinçli öznenin eylemiyle dünyayı değiştirebileceği inancı) de simgeler hale gelmesini eklemeliyiz. Silahlı mücadeleye atfedilen bu çok yönlü önem ve anlam, yetmişlerde bunun –keza *illegalite*nin– ideolojik fetişleşmesini beraberinde getirecektir. Bu ideolojik ve politik kopuşu sürükleyen, hepsi yirmilerindeki genç liderlerin önemli bir bölümünün 1971-1973 arasında öldürülmesi, kuşkusuz, şiddetin kaçınılmazlığı kabulünü bileyen bir etken olmuştur. Bu, onların oluşum halindeki düşüncelerinin çabucak kalıplaşmasını da beraberinde getirmiştir.

Çayan'ın ideolojik çizgisi, yetmişlerin ortalarında, 12 Mart darbe rejiminden çıkıldıktan ve devrimci sosyalist politika sonra üç ana hatta ayrıldı. Bunlardan 1978'de oluşan Devrimci Sol, Çayan'ın stratejisinin ortodoks bir devamında ve kararlı bir *öncülük* ihtiyacında ısrar eder. Genel olarak dönemin sosyalist solunda Leninist *öncü*ye çok önem verilmiştir; uyandırıcı, cesaretlendirici, örgütleyici bir öncünün zorunluluğu fikri, halk çoğunluğunun *geriliğine* ve düzen tarafından kolay manipüle edilebileceğine dair bir kabule dayanır. Çayan, *suni denge* kavramıyla, düzenin halk kitlelerinin rızasını kazanma kapasitesinin kırılganlığını vurgulamak istemiştir. Öncünün eylemi, işte bu kırılganlığı gösterecektir. Çayan çizgisini sürdüren bir başka hat olan Kurtuluş, olabildiğince hürmetkâr ve ihtiyatlı bir şekilde, bu öncücülüğü sorgulamıştır. Kurtuluş, vesayetçi-ikameci bir yola girmemek, ağırlığı işçi sınıfının örgütlenmesine vermekten yanaydı. Kurtuluş hareketi, Çayan ve mirasçılarının Kemalizm'den kopuşunu tamamlaması gerektiğinde ısrarlıydı; bunun önemli bir cephesi olarak da, Kürt sorununun ve bu sorunda ulusların kendi kaderini tayin hakkının tanınmasını görüyordu. Sosyalist soldaki 1971 kopuşunun bir başka önemli şahsiyeti olan, TKP/ML hareketinin kurucularından İbrahim Kaypakkaya'nın, Kürt sorununun tanınmasına ve Kemalizm'den kopuşa çok daha radikal bir anlam yüklediğini not edelim. O, Kemalizm'i, tahakküm rejiminin ve ideolojisinin ta kendisi olarak görüyordu.

Çayan'ın izindeki üçüncü hat ise, Devrimci Yol hareketidir. Devrimci Yol'un siyasî meşrebi, görece pragmatist ve popülisttir. Çayan'ın tezlerini *kıskançlıkla* sahiplenir, fakat bilfiil, deneyime bağlı olarak esnetir. Devrimci Yol'u yetmişlerin en kitlesel sosyalist örgütü olarak öne çıkartan, bu esnekliği ve dönemin şiddetli çatışma ortamı içinde anti-faşist mücadeledeki etkin-

liği olmuştur. 1970'lerin ortasında hızla toparlanan sosyalist harekete karşı ülkücü hareketin, resmî anti-komünizmin de desteğinden yararlanan, şiddete dayalı yıldırma stratejisi, özellikle sol hareketin odağını teşkil eden üniversitelerde acil mesele idi. Devrimci Yol, bu acil ve vahim güvenlik meselesini, örgütlenme ve politik eylemin merkezine koyarak gelişti. Ona okulların yanı sıra benzer saldırılara maruz kalan gecekondu mahallelerinde hızla kitleselleşme imkânı veren bu anti-faşizmi; Çayan'ın *gizli faşizm* dediği süregen ve kurumsallaşmış faşizme karşı mücadelenin bir parçası sayarak, toplam devrim stratejisiyle bağdaştırdı. Mehmet Süreyya Karakurt gibi, Devrimci Yol'un bu sayede kazandığı hegemonik kapasiteyi, 12 Eylül arifesinde yaklaşan darbeye karşı asgari parlamenter demokrasi zeminini savunarak sürdürebileceğini, bunu yapmayıp *kitabî*-dogmatik bir çerçevede kalmasının, Türkiye'de sosyalist hareketin tarihî yenilgisini tescillediğini düşünenler vardır.

Somut, gündelik, acil sorunlar etrafında politizasyon ve örgütlenme deneyimi, Devrimci Yol'da fiilen bir taban demokrasisi meyli de uyandırdı ve her şeyi devrim sonrasına ertelemeyip bugünden sosyalist toplumsal ilişkilerin nüvelerini oluşturma fikrini veya sezgisini de yeşertti. Dönemin canlı sosyalist hareketinin temel ve hazin sorunu, anti-faşizm gailesinde (keza anti-emperyalizm ve başka anti-...'ler dizisinde) boğularak, sosyalizme ilişkin olumlu-yapıcı-kurucu bir akıl-fikir geliştirme gayretinin güdük kalmış olmasıdır.

Sosyalist solda 1960'lar/1970'ler dönümünden itibaren kendisini gösteren baş döndürücü ayrışma dinamiğinin ve fikrî-ideolojik gayretin esas itibarıyla buna *cephane* sağlamak üzere araçsallaşmasının –kesinlikle tek değil– tipik örneğini, Deniz Gezmiş'le özdeşleşen THKO'nun yetmişlerdeki sürdürücülerinde görürüz. En güçlüsünü Halkın Kurtuluşu'nun oluşturduğu bu gruplar, esinlendikleri Maoculuğu –ve ondan kopan Enver Hocacılığı–, canlı deneyimlerine de haksızlık mahiyetindeki uyarlamacı bir dogmatizmle yeniden üretmişlerdir. Yine sadece onlar değil ama tipik olarak bu gruplar, dönemin sosyalist töresinde önemli yeri olan arınmacı-pürist özeleştiri söylemini de örneklerler.

İdeolojik dayanağını dünya sosyalist hareketinin belirli merkezlerinde aramanın en güçlü örneği, kuşkusuz Türkiye Komünist Partisi'dir. Dünya komünist hareketinin enternasyonalist yapısına bağlı bir seksiyon olarak kurulan TKP, kısa sürede, bu hareketi *tek ülkede sosyalizm*i koruma önceliğine tabi kılan Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin politik ve ideolojik güdümüne girmişti. Buna bağlı olarak TKP, Türkiye-SSCB ilişkilerinin statükosunu bozmamak için, sosyalizm mücadelesini zamansız-yersiz sayarak erteleyen bir görüşü sürdüregelmişti. Ancak 1960'lardaki sosyalist canlanma, TKP'ye âdeta *gıyabî* bir ilgi yarattı. Nabi Yağcı'nın da altını çizdiği gibi, ayrışmaların ve arayışın yorgunluğundan bezerek sosyalizm mücadelesinde *sığınacak sa-*

kin bir liman arayan birçok işçi, öğrenci, aydın, dünya çapındaki *otoritesiyle* beraber gizliliğinin de katkıda bulunduğu bir *efsane* olarak, TKP'ye yöneldiler. Bu ilginin vicahîye çevrilmesiyle, TKP yetmişlerde özellikle işçi hareketine ağırlık vererek hızla kitleselleşti ve bir varlık kazandı. Bu süreçte partinin görece özerk bir dinamik kazanması ve komünist ideolojisi ve radikal dili ile, yurtdışındaki önderliğinin ihtiyatlı çizgisi ve faşizm tehdidine karşı CHP'ye destek veren *ulusal demokratik cephe* politikasının benimsenmesi arasında bir gerilimden ve tıkanıklıktan söz edebiliriz.

Yetmişlerin sosyalist akımı içinde burada sadece değinmemiz gereken ayrı bir gelişme, bu dönemde Kürt solunun *Türk* sosyalist örgütlerini sorgulayarak ayrışması, kendi *doktrinlerini* geliştirmeye yönelmesidir.

Arayışla Dogmatizm Arasında

1970'lerin, özellikle ikinci yarısının büyük sol-sosyalist çığırı, düşünsel açıdan, 1960'ların uyanış dönemiyle mukayese edildiğinde genellikle daha vulger ve dogmatik bulunur. Bu savdan öncelikle '68'i naifleştiren romantizasyonun payını tenzil etmek gerekir. Yetmişlerde, sosyalist akımın canlılığına belirgin bir vulgerizasyonun eşlik ettiği doğrudur. Dönemin muhtemelen en fazla ilgi gören kitapları, Gladkov'un *Fabrika*'sı ve Gribçeva'nın *Seni Halk Adına Ölüme Mahkûm Ediyorum*'unun başını çektiği, ajitatif hamasî romanlar olmuştur. Bu, 1960'lardaki çeviri atağı sürmekle beraber, dünyadaki düşünsel birikimin aktarımındaki dogmatik daralmanın da örneğidir. Yetmişlerde dünya sosyalist literatürünün birçok önemli düşünürünün eserlerinin çevrilmesine gerek görülmemiş, çevrilen Gramsci, Althusser gibi istisnalar da o sıralar bir tür *züppelik* gibi görülebilmiştir. Sadece sistemle uzlaşmacı bir sapma olarak görülen dönemin Avrupa komünizmi fikrine değil, genel olarak Avrupa kaynaklı sosyalist-komünist fikriyata, Türkiye'nin gerçekliğine yabancı bir kaynak olarak soğuk bakıldığı söylenebilir. Dünya sosyalist literatüründe uzun yıllar *sapma*nın timsali olarak damgalanan Troçki'nin eserleri yetmişlerde Türkçeye çevrilmiş ancak büyük çoğunlukla yine timsal derecesinde sapkınlık olarak görülmüştür. Dönemin sosyalizmi, büyük ölçüde Stalinizm'le, en azından Stalin figürünü âdeta kutsal bir hâleyle çevreleme eğilimiyle maluldür. Stalin imgesi, esasen, "büyük dava" karşısında her şeyi "...gerisi teferruattır" sayan katı bir kararlılığı temsil eder. (Dönemin solunda erkek-egemenliğin hemen hiç sorgulanmamasını da buna indirgeyemez ama rahatlıkla bunla irtibatlı düşünebiliriz.) *Birikim* dergisinin 1977'de çıkan Stalinizm'i sorgulayan özel sayısının, buna rağmen, sosyalist hareketin *okuyan* kesiminde büyük ilgi görmüş olması önemlidir. *Birikim*'de Ömer Laçiner, sosyalizmin mekanik ve ekonomist yorumunu eleştiren yazılarıyla,

dogmatizme karşı sebatkâr bir çaba sarfetmiştir. Derginin diğer kurucularından Murat Belge, –Marx'ın tekrarladığı "İnsana dair hiçbir şey bana yabancı değildir," şiârına uygun olarak–, sosyalist hareketin entelektüel ilgi çapını genişletmeye özel önem vermiştir.

Melih Cevdet Anday, Ağustos 1978'teki bir denemesinde, *geri kalmışlığın* sosyalist kültürde de kendini gösterdiğinden yakınır. Türkiye'nin "Okumuş yazmışları sosyalizmin temel kitaplarına Avrupa'da en geç kavuşan ülke" olduğunu hatırlatır. Bu, ezbercilikten yaratıcı düşünceye geçemememize mal oluyordur. Anday, yetmişlerde sosyalist hareketle sol-sosyalist aydınlar arasında kopukluğu konu etmeye bir vesile sayılabilir. Şiirleri, yeterince fark edilmemiş romanları, deneme-eleştirileriyle Cumhuriyet döneminin kayda değer *kültür insanlarından* olan Anday, yetmişlerde *Cumhuriyet*'teki köşe yazılarında sık sık solun-sosyalizmin sorunlarına eğiliyor, bu arada sözgelimi *Halkın Kurtuluşu* dergisine atıfta bulunmaktan da geri durmuyordu. Ancak sözleri büyük ölçüde gıyabî kalmıştır, birçok başkalarınınki de öyledir; sol-sosyalist entelektüellerle sosyalist hareketler arasında verimli bir alışveriş vuku bulmamıştır. İstisnaları vardır, *angaje* aydınlar –bilhassa TKP çevresinde– vardır fakat o durumlarda da eleştirel bir alışverişten söz edilemez. Bunun nedeni herhalde entelektüellerin siyahlı mücadeleci yönelimden ve acilci ruh halinden sakınmaları, buna da bağlı olarak *küçük burjuva konformizmiyle* malul görülmeleridir.

Bununla beraber, dönemin sosyalist hareketinde büyük bir *öğrenme* arzusunun varlığını teslim etmek gerekir. Dönemin militanlarının anılarında da rastlanabilecek *tartışma* iştahı, politik rekabet hırsların ötesinde, bir anlama-yorumlama ve müdahil olma iradesini yansıtır. Sosyalist örgütlerin kimileri on binlerce basılıp alınan dergileri, olanca sekterlikleri içinde, o iştahı da diri tutmuşlardır.

Yetmişlerde solda en popüler kitaplar olarak, Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* ile Server Tanilli'nin *Uygarlık Tarihi* eserlerini zikredebiliriz. Avcıoğlu'nun 1960'ların sonunda yayımlanan kitabı, solun en geniş yelpazesi için âdeta zorunlu okuma materyali olma özelliğini yetmişlerde de korudu. *Türkiye'nin Düzeni*, Millî Demokratik Devrim çizgisine yakın, sol-Kemalist, anti-emperyalist bir modern Türkiye tarihi okumasıdır. 7 Nisan 1978'de uğradığı silahlı saldırıdan belden aşağısı felç olarak kurtulan Server Tanilli'nin 1972-1975 arasında yazdığı –1973'teki ilk basımından sonra da geliştirmeyi sürdürdüğü– *Uygarlık Tarihi* ders kitabının çerçevesi daha geniştir, komprime bir insanlık tarihinden modern Türkiye'ye uzanır, iktisadiyatla sınırlı kalmaz, edebiyata, mimariye, sanatlara açılır. Bu eser ortodoks Marksizm'e daha yakındır, reel sosyalizme (*sosyalist dünya*) hayli sempatili: "İlk kez, 20. yüzyılda, insanlık, sömürü uygarlıklarından sömürüsüz uygarlığa

geçiş dönemini yaşamaktadır," der. CHP'nin "bütün demokratik güçleri ve tekelciliğe karşı kesimleri" bir araya getiren "orta sol" açılımını ileriye götürüp, "tekelci kapitalizmle bütünleşmiş" Batılı sosyal demokrasiden farklı bir "demokratik devrim" çizgisi önerir.

Sağ

Yetmişlerde Sağı Şekillendiren Ortam ve Faktörler

1970'lerde sağ siyaset ve ideolojinin çerçevesini çizen, içeriğini belirleyen ortam ve faktörleri incelemeye girişirsek, bunlardan hiç şüphesiz birincisi, Türk solunun yükselişidir, çünkü sağ her şeyden çok sol yüzünden vardır. Sağın hareket alanını çizen ikinci bir makro faktör ise askerin hareketliliğiydi. 27 Mayıs'ta şişeden çıkan cin, alınan bütün tedbirlere rağmen geri sokulamıyordu. 12 Mart 1971'de müdahale ile Demirel Hükümeti'ni istifa ettirecekler, kurdurdukları teknokrat hükümetleri perde arkasından idare edeceklerdi. 1970'lerin ikinci yarısında sayısı, kapsamı ve süresi artan sıkıyönetim idareleri yüzünden, seçilmiş siviller otoritelerini sık sık askerlerle paylaşmak zorunda kalacaktı. Tabii askerlerin sağa karşı ortak bir tutum benimsedikleri doğru değildir. Durumu en iyi özetleyen örnek olarak, Kadir Mısıroğlu'nun davalarının serencamını verebiliriz. Mısıroğlu, İstanbul'da aleyhine açılan Atatürk'e hakaret davasından sıyrılmayı başarır, çünkü Birinci Ordu ve Sıkıyönetim Komutanı, açıkça sağcı, Faik Türün kendisini kollamaktadır. Ancak durumdan rahatsız olan bir başka asker, Eskişehir bölgesi Sıkıyönetim Komutanı İrfan Özaydınlı kendi bölgesinde yeni bir dava açtırtarak mahkumiyet kararı aldırır. Mısıroğlu hapishaneden, ancak Ayhan Songar'ın vereceği akıl sağlığı raporu ile tahliye olabilecektir. Kısacası, sağın ister yanında ister karşısında dursunlar, her halükârda askerin ne yaptığı önemlidir. Sağ için ordu, her an göz ucuyla, bir hayat memat meselesi olarak izlenmesi gereken en önemli kurumdu.

Üçüncü makro faktör olarak, 1970'ler Türk siyasî hayatının en göze çarpan özelliğini, siyasî istikrarsızlığı saymalıyız. Seçim kanunun minör partilere de şans tanıması, uç sağ ve uç solun partileşmesi, merkez partileri AP ve CHP içinde hizipleşmeler ve bölünmeler yaşanması gibi nedenlerle oluşan çok parçalı meclisler bu dönemin karakteristik özelliğidir. Bu tür hükümetler doğaları gereği istikrar üretemiyor, pragmatik, hatta gayrıahlâkî denebilecek çıkar hesaplarıyla kurulup kolay yıkılıyor, ve gerek iktidar ortaklarından gerekse hükümet dışı aktörlerden gelen baskılara, şantajlara maruz kalıyorlardı. İktidarı her an elde edebilecek yahut kaybedecek şekilde ayakta kalma içgüdüsüyle yaşanan bu istikrarsızlık döneminin sağın siyasî düşüncesi üzerinde yapısal etkileri olacaktır.

Son olarak, 1970'ler boyunca sağın içine girmiş olduğu gerileme algısının ve yenilgi korkusunun altını da çizmeliyiz. Sağ perspektiften bakıldığında Türkiye, 1970'lerde kuzeyden Bulgaristan ve Rusya, güneyden Irak ve Suriye gibi sol ve dost olmayan rejimlerle çevrelenmiştir. Afganistan'ın işgali ve İran Devrimi'nden sonra kuşatılmışlık psikolojisi iyice artacaktır. İç siyasette ise, 1950 yılında fethedilen kalelerin 1960'ta kaybedildiği algısı hâkimdir, DP'li 1950'ler bir altın çağ olarak hatırlardadır, darağacındaki Adnan Menderes'i hatırlatarak Başbakan Demirel sık sık idamlık gömlekten söz etmektedir. Sağ hükümetlerin, meclisteki çoğunluklarına dayanarak, kanun çıkartma yetenekleri, Senato-Cumhurbaşkanı-Anayasa Mahkemesi eliyle, bütçe hazırlama hakları ise Devlet Planlama Teşkilatı ile vesayet altına alınmıştır. Bir bakanının deyişiyle, Başbakan Demirel "tay"lar (Sayıştay, Danıştay, Yargıtay) olmasa Türkiye'yi kanatlandıracaktır. Ayrıca, aynı dönemde entelektüel üstünlüğün tamamen sola kaptırıldığı, sağın uzun vadeli fikirler ve politikalar üretemediği, solun iktisat reçeteleri karşısına liberal çözümler konulamadığı kanaati de çok yaygındır.

Bu dört makro faktör, 1970'lerin sağ düşüncesini etkiler, sağ siyasetin parametrelerini belirler. Sağ siyasetin ve sağ düşüncenin bu onyıldaki temel karakteristikleri şunlardır:

1. Solun her rengini düşmanlaştırmak ve solla işbirliğinden, ortak çalışmaktan mümkün olduğunca kaçınmak,
2. Askerin tepkisinden ve bürokrasinin tutumundan endişe ederek siyaset yapmak,
   a. Merkez sağda olduğu gibi yalnızca kalkınma ve iktisat politikalarına ağırlık vermek, rejim ve kültür tartışmalarından kaçınmak,
   b. Uç sağda ise, hareket içinde başka hareket dışında başka konuşmak, takiye yapmak,
3. İstikrarsızlığın sonucu olarak kısa vadeli düşünmek, uzun vadeli planlama yapamamak,
4. Sola mevzi kaptırmamak ve aynı zamanda darbeyle ya da seçimle düşmemek için, ideolojik prensiplerden çok pragmatizmle hareket etmek.

Türkiye'de Merkez Sağ ve Uç Sağ: Nasıl Ayırt Etmeli?

Modern Türk siyasetinde merkez sağ da uç sağ da hemen hemen aynı anda, çok partili hayata geçilen 1945 yılında ortaya çıktılar. Görünür oldular demek daha doğru olabilir, çünkü merkez sağ daha 1920'lerden itibaren CHP içinde Celal Bayar'ın etrafında kümelenen bir hizip olarak hep vardı; ayrıca, milliyetçilik şemsiyesi altında kamufle olan ırkçı ya da koyu etnik

milliyetçiler de CHP içinde uç sağın öncüleri olarak görülebilirler. Türk ırkçıları 1944 Irkçılık-Turancılık Davası ile Kemalist milliyetçilikten dışlanmışlardı. Bir yandan ırkçılar, diğer yandan CHP, İnönü ve Atatürk muarızları bir araya gelerek önce DP içinde etkili olmaya çalışırlar, orada barındırılmayınca 1948 yılında Millet Partisi'ni (MP) kurarlar. MP'nin siyasî varlığı 1954'te kapatılıncaya kadar devam eder, 1954'ten 1965'e kadar uç sağ önce DP, sonra da AP, yani büyük merkez sağ partileri içinde bir hizip olarak varlığını sürdürür. 1965'te ilk milliyetçi partinin, CKMP'nin (1969'dan itibaren MHP) Alparslan Türkeş'in eline geçmesiyle sağın parçalanması başlar, 1970'te MNP'nin kurulması ile uç sağın merkez sağdan ayrışma süreci tamamlanır. Kısacası Türkiye'de merkez sağ ve uç sağın kopuşu 1960'larda başlamış değildir, çok partili demokratik hayatın başlangıcına kadar gider ve kişisel anlaşmazlıklar, kadro rekabeti sonucu değil, merkezde ve uçta politikaların somut bir şekilde farklılaşması yüzünden ortaya çıkmıştır.

Merkez sağın ilk partisi DP'nin, –Yön Hareketi'nden günümüz ulusalcılarına miras kalan– karşıdevrimci olduğu tezi savunulması çok güç bir argümandır. DP'nin CHP'den esasta farklılaştığı tek konu iktisat politikasıydı. DP, Soğuk Savaş'ta Türkiye'nin konumlanışından da destek alarak CHP'den devreden devletçi ekonomiyi dönüştürürken, Türkiye'de 1950'lerden 2000'lere kadar merkez sağın başarısını, seçmen gözündeki prestijini mümkün kılan iki maddelik formülü de icat etmişti. DP'den AP'ye, ANAP'tan DYP'ye, AKP'nin ilk üç yılını da içine alacak şekilde 1950'den 2005'e kadar merkez sağın başarısını açıklayan formülün birinci maddesi, Atatürk'e ve erken Cumhuriyet dönemi devrimlerine, kurucu iradeye büyük saygı gösterilmekle birlikte, Batılılaşmacı kültür devrimlerinin sona erdiğinin seçmenlere hissettirilmesidir. Bu, tutturulması göründüğünden daha zor bir dengedir. Merkez sağ siyasetçilerin ve aydınların, içine doğdukları Cumhuriyet rejiminden şikâyetleri yoktur. Cumhuriyet devrimlerinin bazılarından çok hoşlanmasalar da bunu belli etmezler. Kendi özel hayatlarında da Batılılaşmış, hatta bazen süper-batılılaşmışlardır. Bununla birlikte, demokratik düzende sandıktan çıkabilmenin yolu, halkın çoğunluğunu oluşturan kırsal seçmenin değerlerine saygı duyulduğunu gösterebilmektir. Bu nedenle aslında kendi hayatlarında yeri olmayan sembolik gösterilere ve imajlara başvururlar. Süleyman Demirel'in İslâmköy vurgusu, Çoban Sülü imajı, değiştirmediği, hatta mitinglerde koyulaştırdığı aksanı bunun örnekleridir. Kemalist Devrim sona ermiştir, yeni dönemin yepyeni öncelikleri vardır. Merkez sağın en öncelikli hedefi, formülün de ikinci maddesidir: Hızlı kalkınma. DP'den 2000'lere kadar merkez sağ bu hedefe sadık kalacaktır. Merkez sağ perspektifinden bakıldığında, seçmenin başlıca beklentisi iş ve aştır; kalkınma hedefinden sap-

tıran her düşünce, her politika, özellikle de Atatürk'le, erken Cumhuriyet'le, kültürel rövanşizm duygusu içinde geçmişle uğraşmak boş işlerdir. 1970'lerde Türk merkez sağı, ideolojik bagajı mümkün olduğunca azaltıp, kalkınmacı söylem ve politikaları devam ettirecektir.

İşte tam da bu konuda uç sağın yolu merkezden ayrılır. Merkez ve uç, Türkiye'nin temel probleminin ne olduğu konusunda anlaşamazlar. Uç sağdan bakıldığında, Türkler (ya da Müslüman Türkler, hatta bazılarına göre Türkiye Müslümanları) 19. yüzyıldan bu yana haksız bir yenilgi psikolojisi içindedirler ve bu psikoloji yüzünden çok yanlış yollara sapmışlardır. Yanlışın kaynağında iktisat yoktur, iş-aş yoktur, bunlar ikincil öneme sahip konulardır. Büyük problem halledilse zaten kalkınma kendiliğinden gerçekleşecektir. Siyasetçinin ve aydının çözmesi gereken ilk sorun, tarih, değerler ve benlik algısıdır. Bunlardaki çürüme özel ve kamusal hayatın her alanına sirayet edip, dış ve iç düşmanlara Türkiye'yi boyunduruk altında tutma imkânı vermektedir. Kısacası uç sağ siyaseti ve düşüncesi genel anlamıyla bir restorasyon projesidir ve kimlik siyasetidir. Yanlış kimlikten ve değerlerden sıyrılıp, bir versiyonunda etnik diğerinde dinî kimliğin baskın olduğu, muhtemelen yayılmacı bir Türkiye yaratmayı hedefler. Her iki durumun da bir rejim değişikliği anlamına geldiği açıktır.

Sağ Modern: Merkez Sağ

Merkez sağ fikriyatın 1970'lere kadar en önemli taşıyıcısı, Mümtaz Turhan'dır (1908-1969). Bir Erzurum köyünde doğup, erken Cumhuriyet'in okullarında ve Türk Ocaklarında siyasî sosyalleşmesini tamamlayan Turhan'ın uzmanlık alanı, psikoloji bilim dalı içinde doğa bilimlerine ve metodolojisine en yakın alan olan deneysel psikolojidir. 1952'den 1969'da ölümüne kadar, Türk sağının düşünce merkezlerinden İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kürsü başkanıdır. 1940'ların sonundan 1960'ların sonuna kadar Türk düşünce hayatında aktif olduğu dönemde, Türk sağı içinde Turhan kadar iyi eğitimli, Batı'yı kaynağından bilen bir kişi daha yoktur denebilir. İçindeki argümanların orijinalliği ve uzun vadeli etkisini dikkate alarak, 20. yüzyılda Türk sağı tarafından üretilmiş en önemli beş kitabı listelemeye çalışsak, Turhan'ın iki kitabını, *Kültür Değişmeleri* (1951) ve *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*'i (1958) mutlaka listeye dahil ederdik. Türk Ocakları geçmişi, yoğun Gökalp etkisi ve Türkeş'in 9 Işık programına yaptığı katkıdan dolayı milliyetçi uç sağa, DP'liler ve AP'liler üzerindeki büyük etkisi nedeniyle de merkez sağa yakıştırılan Turhan, aslında çok ayrıksı fikirleri yüzünden hiçbir sağ siyasî görüşün tam olarak sahip çıkmadığı, ama İslâmcı uç sağ hariç hepsinin yararlandığı bir düşünce adamıdır.

Mümtaz Turhan'ın savunduğu kimi görüşler, merkez sağın politikalarını bilimci bir dille meşrulaştırmak için çok kullanışlıydı. En başta, 1950'ler Amerika'sında sosyal bilimlerin yeni paradigması olarak doğan modernizasyon kuramını Turhan Türkiye'ye taşıyor ve solun pratik kalkınma reçeteleri karşısında bunalan, başa çıkamayan merkez sağa liberal-demokratik bir açılım imkânı sunuyordu. Turhan sayesinde merkez sağın da bir kalkınma formülü olmuştu. Yanı sıra, Turhan sıkı bir Batılılaşma taraftarıydı. Batı uygarlığının çöktüğüne yahut Nietzsche, Freud ve Bergson sonrasında maneviyatçı bir Batı ortaya çıktığına dair uç sağın çok sevdiği görüşleri hurafe diye adlandırıp, Batı'nın dünyanın gördüğü en güçlü uygarlık olduğunu ve halihazırda gücünün zirvesinde olduğu vurguluyordu. Ama sonra bir adım daha atıp Batı'yı kültüründen, yani Yunan-Roma geçmişinden ve Hıristiyanlıktan soyunduruyor, bugünkü Batı'yı dünya lideri yapan özellikleri ilim zihniyeti, objektif değerlendirme, hukuk devleti ve hürriyetler olarak sıralıyordu. Bu prensipleri benimseyen Batı dışı uluslar da hızla kalkınabilir ve Batılı olabilirlerdi. Turhan'ın bilimsel otoritesiyle de desteklenen bu önerilerin merkez sağ siyasetçiler için pratik anlamı, Batılılaşmanın bir mecburiyet olduğu, NATO ittifakının da Türkiye'nin lehine çalıştığıydı. Gerçekten de merkez sağ, 1970'ler boyunca ABD'yi dengelemek için Avrupa'yı da özellikle önemseyerek, Batı ile dostluğa sahip çıkacak, CHP'nin, MNP/MSP'nin karşı çıktığı Ortak Pazar ve Avrupa Ekonomik Topluluğu üyeliğinin en önemli destekçisi olarak kalacaktı. Son olarak, Turhan, bir milliyetçiden hiç beklenmeyeni yapıp, millî kültürümüzün bazı ögelerinin Batılılaşma önünde bir engel oluşturduğunu, bunlardan vazgeçilmesi gerektiğini söylüyordu ki, zaten özel hayatlarında Batılılaşmış merkez sağ siyasetçi ve aydınlar için bu sözler kendi kültürlerine de daha pragmatik bir gözle bakabilmenin kuramsal altyapısını oluşturmaktaydı. Turhan, makro perspektiften bakarsak, bir sağ modern yaratma peşindeydi ve bu hedef 1960'lardan itibaren merkez sağ tarafından da benimsenecekti.

1970'lerde merkez sağ siyaset üzerinde çok etkili olacak bir diğer vektör ise Aydınlar Ocağı'dır. Aydınlar Ocağı üyeleri arasında Turhan'ın kalibresinde kimse görülmez, ancak ocağın 1970'lere damgasını vuran başarısı sağ aydınlardan bir cephe kurarak solun karşısına çıkmak ve Türk-İslâm Sentezi fikriyatını pek çok yayın ve toplantıyla tartışmak, pratikte nasıl uygulanacağını göstermek ve yaygınlaştırmak olmuştur. Türk-İslâm Sentezi, özü itibariyle, kökeni erken Cumhuriyet'e ve Gökalp'e dayanan Türk kimliğinin, yeniden tanımlanması girişimidir. Türklük tanımının kapsamına İslâm dinini de alan, ancak İslâm'ı Türklük kategorisi altında ikincil bir role indirgeyen Gökalpçi tanıma karşılık sentezciler ilk defa Türklükle Müslümanlığı aynı kimliğin iki eşit unsuru haline getirmeyi teklif ediyor ve Türkiye'nin kültür,

eğitim, iç ve dış siyasetinde bu yeni tanıma uygun değişiklikler yapılmasını istiyorlardı. Toplantılarına konuşmacı olarak davet ettikleri sağ liderleri, Necmettin Erbakan'ı, Alparslan Türkeş'i, ama özellikle Süleyman Demirel'i, bir seçkinler kulübüne yakışacak şekilde baş başa kalarak etkilemeye çalışıyorlardı. 1. MC (39.) Hükümeti'nin kurulabilmesinde ocağın etkisi görmezden gelinemez. 1970'ler boyunca Demirel ve MC hükümetlerinin Türk-İslâm Sentezi'ni bilhassa kültür politikasında kısmen benimsediğini 1000 Temel Eser, Kültür Bakanlığı Devlet Klasik Türk Müziği Korosu gibi projelerden anlıyoruz. Türk-İslâm Sentezi'nin eğitim politikaları ile yaygınlaşıp devletin yarı-resmî görüşü haline gelmesi ise darbe sonrası sağcı generaller ve ocak müdavimlerinden Turgut Özal eliyle olacaktır.

Sağ aydınların ürettiği düşünce birikimini kendi politikalarını meşrulaştırmak için kullanan, merkez sağın 1970'lerdeki lideri Süleyman Demirel aslında hiç de bir dogmalar ve prensipler insanı değildir. Bir yandan, merkez sağın koruyucu azizi Menderes'in hatırasına gönülden bağlıdır, ama eski DP'lilerin siyasete dönebilmesine izin vermeye eli gitmez. 1971 Müdahalesi'ne direnmez. 1973 ve 1977 genel seçimlerinin ardından kamuoyu, ülkedeki istikrarsızlık ortamına son verecek bir Büyük Koalisyon'u, CHP-AP koalisyonunu beklerken, Demirel biraz gururu biraz da siyasî geleceğini düşünerek Ecevit'le ortaklığa yanaşmaz. Fakat kurduğu iki MC ve son azınlık hükümetinde sağ ortaklarına karşı son derece hazımlı ve uzlaşmacıdır. 1970'lerin makro faktörlerinin de etkisiyle Demirel, İtalyan merkez sağ liderleri kadar pragmatikleşmiştir.

Pragmatizm konusunda elini iyice rahatlatan gelişme 1970'in hemen başında yaşanır. AP içinde kuruluşundan beri var olan mukaddesatçı hizip, kırgın eski DP'lilerle işbirliği yaparak partiden kopar ve Demokratik Partiyi (DemP) oluşturur. Partisindeki parçalanma 1973 genel seçimlerinde AP'ye büyük zarar verse de, ideolojik bagajın iyice hafiflemesi Demirel'in tam bir merkez sağ lider hüviyetine bürünmesine imkân verir. 1965-1969 arasında başlattığı büyük altyapı ve sanayileşme hamlesi ile Türkiye kabuk değiştirmiştir. Bu dönüşümün muhalifleri sadece soldan çıkmaz. Sağı sağdan eleştiren Samiha Ayverdi, Sezai Karakoç, Necip Fazıl Kısakürek, Nurettin Topçu ve hatta 1960'larda Mümtaz Turhan gibi sağ aydınların gözünde Demirel, kalkınmayı yalnızca yol, köprü, baraj, fabrika yapmak, kurdele kesmek zannetmektedir, gerçek kalkınmayla, manevi kalkınmayla alakası yoktur. Bu eleştiriler Demirel'in merkez sağa ne kadar yaklaştığının kanıtları gibidir.

Son olarak, Demirel'in siyasete bakışını özetleyen temel bir kavram olarak liberal iyimserliğini hatırlamak gerekiyor. Her liberal gibi Demirel de ilerleme (*progress*) fikrine inanıyordu. 1970'lerin bunaltan atmosferine ve çevresindekilerin bütün kötümserliğine rağmen, çevresine ampirik açıdan bir mühen-

dis gözüyle bakan Demirel için Türkiye her gün, bir önceki günden daha iyi durumdaydı, doğru yönde ilerlemekteydi. Sorunlar çözülmek içindi ve Demirel'in kendisine ve bir siyasetçiye en yakıştırdığı rol sorun çözücü, kolaylaştırıcı rolüydü. Mesela, 1971 Müdahalesi ile düşürülmesine yol açacak olan öğrenci olaylarına bakışı, muhtemelen sağcı askerleri çok kızdıran meşhur cümlesiyle, "Yollar yürümekle aşınmaz"dı. Partisinin, elindeki bütün imkânlara rağmen, hiçbir zaman güçlü bir gençlik örgütü olmamıştı; merkez sağ, kampüslerde yok gibiydi. Üniversite gençliğinin aktivizmi ile yüz yüze geldiğinde aklına gelen ilk çare, MİT başkanı ve askerlerin önerdiği sert tedbirlerdense, Cumhuriyet'in ilk Gençlik ve Spor Bakanlığı'nı kurmak (1969) olacaktı. Tıpkı ileride, Kürt Meselesi'ni çözmek için öne GAP Projesi'ni sürmesinde olduğu gibi, gençlerin de para akıtmakla ve spor yaptırmakla munisleşeceğine inanmak Demirel'in iyimserliğinden başka bir gerekçe ile açıklanamaz. 1975 itibariyle bu iyimserliği sonuç vermediğinde ise Demirel, soldaki gençliği, partisini hiç işe karıştırmadan koalisyon ortağı MHP'ye havale edecekti.

Milliyetçi Uç Sağ

Modern Türkiye'nin siyasî kültüründe milliyetçilik en yaygın, en *doğal*, her boşluğu dolduran ideolojidir; Türkiye'de milliyetçi olmamak istisnadır. 1970'lerde milliyetçi uç sağ denildiğinde akla gelen aydınlar, hareketler ve parti ise bunun çok ötesine geçer, Türk etnik grubunu ve kültürünü yeni bir kimlik siyasetinin merkezine oturtur, bununla yetinmeyip anayasal düzenin de bu kimliğe ayrıcalıklı bir yer açacak şekilde değiştirilmesini savunur.

MHP'nin bu adı aldığı 1969 parti kongresinde Atsızcı seküler, ırkçı-Turancı hizip ile, başını Dündar Taşer'in çektiği, MHP'yi muhafazakâr hatta İslâmcı seçmene açmayı düşleyen hizip bir daha yüz yüze bakamayacak şekilde kopmuştu. Atsız'ın dergisi *Ötüken*'in satın alınması ve teşkilat binalarına sokulması MHP tarafından yasaklandı, 1975 yılında ölen Atsız'ın cenazesine Türkeş katılmadı. Uç sağ oylar için rekabetin gittikçe kızıştığı bir ortamda Türkeş ve Dündar Taşer, parti ile Atsız arasına mesafe koymak, partinin milliyetçilik anlayışını yeniden tanımlamak istiyorlardı. 1965'ten 1969'a kadar, milliyetçi hassasiyeti yüksek ama seküler bir merkez sağ parti izlenimi veren CKMP, MHP olduğu andan itibaren milliyetçilik içinde İslâm'ın dozunu ve rolünü olabildiğine arttırdı. Bu artışın ampirik olarak en iyi gözlemlenebildiği yer 9 Işık programının 1969'dan 1980'e kadarki baskılarıdır. İlk birkaç baskısında son derece kuru, sanitize bir metin olan 9 Işık, 1969'dan itibaren başlıklar korunarak içerik değiştirdi ve koyu Müslüman-Türk bir metin haline geldi. Bunun yanında, Ülkü Ocakları metinlerinde ve sloganlarında da 1970'lerin sonlarına Doğu İslâmcı söylem Türkçü söylemi geçip bas-

tırmaya başladı. MHP'nin İslâm'a kayışının zirve noktası 1977 genel seçimleri öncesinde yaşandı. Uç sağın büyük partisi haline gelen MSP'den oy koparabilmek için Türkeş, Necip Fazıl'ı partisine transfer etti, Necip Fazıl'ın yazdığı tamamen İslâmcı içerikli bir metnin kendi adıyla da duyurulmasına izin verdi ve birlikte mitingler yaptı. MHP'nin İslâmîleşmesi partinin oyunu kıpırdatmış, ama bu ideolojik fedakârlık bile MSP'yi geçmesine yetmemişti. Üstelik 1977'den itibaren, özellikle genç ülkücülerin İslâmcılıkla milliyetçilik arasında yaşadıkları bocalama Türkeş'i iyice endişelendirecek, 1970'lerin son birkaç yılında bu yönelimi durdurmaya çalışacaktı.

İçeride ve dışarıda MHP'nin alametifarikası anti-komünizmdi. Solla mücadele MHP'nin âdeta varoluş gerekçesiydi. Bu tek tema, partinin eğitim, ekonomi, dış politika, kültür gibi diğer siyaset alanlarındaki görüşlerini ya belirliyor ya da gölgede bırakıp önemsizleştiriyordu. MHP'nin sol anlayışının merkez solu uç soldan ayrıştırdığı, yalnızca uç solla mücadele ettiği söylenemez. Bilakis, 1970'ler boyunca merkez sol iktidara çok yakın olduğu için milliyetçilerce daha da tehlikeli görülmekteydi. MHP'nin anti-komünizminden günümüze kadar kalan miras, solla yaşanan kavga sırasında, 1961 Anayasası'nın önünü açtığı ortamda yeni yeni yeşermeye başlayan sivil toplumun kalıcı bir şekilde bölünmesi olmuştur. Sol örgütlenmenin yaşandığı her alanda bir de milliyetçi örgütlenme başlatan MHP, işçi sendikası olarak MİSK'i, öğretmenler için Ülkü-Bir'i, mühendis ve teknisyenler için Ülkü-Tek'i ve polis içinde de Pol-Bir'i solun karşısına çıkarmıştı.

MHP'nin 1970'lerdeki toplum tahayyülü sadece ve sadece korporatist olarak nitelendirilebilir. Doğal olarak MHP sınıf siyasetine karşıydı, sınıf analizini, Türk milletini bölmek üzere ithal edilmiş bir düşünce olarak değerlendirirdi. Fakat çoğunlukla kırsal yahut alt-orta sınıf kökenli bireyler olarak, Türk toplumundaki katmanlaşmaya büsbütün yabancı olmayan MHP'liler, bu katmanlaşmayı sınıfsal bölünmeye gitmeden ehlileştirmeyi umuyorlardı. Bu dönemin MHP metinleri, Türk milletini işçiler, köylüler, esnaf, memurlar, işverenler ve serbest meslek sahipleri olarak altı gruba ayırır ve pratikte nasıl uygulanacağı belirsiz bir siyasî sistem içinde her bir grubun kendi kendini temsil etmesini öngörür. Buna paralel olarak iktisat politikası da, özel teşebbüse alan açacak, ancak kritik kabul edilen sektörlerin devlette kalmasını sağlayacak şekilde planlanır. Nihayetinde, MHP tek bir ajandası olan bir partidir ve anti-komünizm dışında diğer her konu ikincilleşir.

İslâmcı Uç Sağ

1960'lar Türkiye'sinde, solun yükselişinin gölgesinde kalan, o sırada gerektiği kadar ilgi çekmeyen siyasal İslâmcılık, aslında büyük bir toparlan-

ma, örgütlenme ve cesaret toplama döneminde idi. Ahmet Yücekök'ün çok önemli doktora tezinden de biliyoruz ki 1960'ların sonunda Türkiye'de sivil toplum ağırlıklı olarak din merkezli derneklerden oluşmaktaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri Kuran kursu öğretmenleri, mezunları ve tarikat mensuplarından oluşagelen İslâmcı harekette 1960'larla birlikte yeni bir aktör, ilk iki grup tarafından devşirilip İslâmcı olan mühendisler, avukatlar, hekimler ve hatta şairler belirmeye başlar. Aynı anda, Kürt illerinde ve Doğu Karadeniz taşrasında devletin kontrolünden bir parça uzakta, İstanbul'da ise devletin gözü önünde Nakşıbendiliğin Halidi koluna mensup şeyhler geleneksel tarikat formatını devam ettirerek büyük bir sosyal ağ kurmaktaydılar. Diğer taraftan Nurcular, Süleymancılar ve Gülenciler daha geniş kitlelere ulaşabilmek için tarikat formatını dönüştürüyor, yeni sosyal hareketler yaratıyorlardı. 1969-1970'te Nakşıbendi Şeyhi Mehmet Zahit Kotku'nun oluruyla kurulan ilk siyasal İslâmcı parti MNP ile zincir tamamlanacaktı.

Siyasal İslâmcılık modern dönemin ideolojisidir. İslâmcılar, Müslümanların uluslararası sistemde 18. yüzyıldan itibaren içinde düşmüş oldukları durumun, Batılılaşarak yahut milliyetçilikle değil, İslâm tarihinde çok geride kalan Altın Çağ'a, yani peygamber ve ilk dört halife dönemindeki uygulamalara dönerek aşılabileceğine inanırlar. Birinci hedefleri, bir 20. yüzyıl bid'ati olarak değerlendirdikleri ulus-devletleri saf dışı etmek ve bütün İslâm ümmetini tek bir devlet çatısı altında toplamaktır. Bu devlette Müslümanlar ve gayrımüslimler, Allah'ın kanunlarına bağlı, ama İslâmcılarca hiçbir zaman vuzuhla tarif edilemeyen, bir rejime tabi olarak yaşayacaktır. Bu hedefe götüren iki yol, yani silahlı mücadeleyi seçen İslâmcılar da, tabandan örgütlenerek ve rejimi seçimlerle değiştirmek isteyen İslâmcılar da, Soğuk Savaş döneminde Sovyet müttefiki Arap rejimlerine karşı ABD ilhamıyla ve Suudi finansmanıyla desteklendiler. Bu destek kısmen Türkiye'ye de ulaştı ve siyasal İslâmcılar Soğuk Savaş'ta Türk soluna karşı devletin yanında yer aldılar, bazıları ise bugün açıklamak istemeyecekleri kadar yakın ilişkilere girdiler. Bir diğer deyişle, siyasal İslâm'ın Türkiye'deki varlığı devlete rağmen değil, devlet içindeki kimi aktörlerin kısmî onayı ile mümkün olabildi. 1970 yılında partinin kurulabilmiş olmasını da, 1971'de kapatıldıktan sonra MSP olarak, hem de bazı generallerin desteği ile, tekrar faaliyete başlayabilmesini de bu çerçevede değerlendirmek doğru olur.

Fakat, siyasal İslâm'ın partileşme sürecinin sıkıntısız gerçekleştiği söylenemez. Öncelikle, MNP'nin, uç sağın diğer partisinden, milliyetçilerden ancak beş yıl sonra aynı yola girmeyi göze alabildiğini hatırlayalım. Bu cesaret toplandığı aşamada da Erbakan ve arkadaşlarının karşısına önce Başbakan Demirel çıkacaktır. İslâmcı seçmenin oyunu isteyen ama partisinde rakip hizipler istemeyen Demirel, Erbakan'ın siyasî kariyerinin başlamadan bitmesi

için elinden geleni yapar, ancak başarılı olamaz. Uç sağ oyları kendi partisinde biriktirmek isteyen Türkeş de Erbakan'ı büyük vaatler ve jestlerle MHP'ye davet eder, fakat o da İslâmcıların partileşmesini durduramaz. 1970 yılından itibaren Türk sağı, merkez sağ, milliyetçi ve İslâmcı bileşenlerine bölünür.

MSP 1973 yılında çok talihli bir başlangıç yapar ve girdiği ilk seçimde koalisyon ortağı olarak iktidara gelir. CHP ile yapılan sürpriz koalisyon sayesinde prestij, görünürlük, kaynak dağıtma olanağı, ama en önemlisi, sistem aktörleri gözünde meşruiyet devşirir. Erbakan, CHP'lileri "namaz kılmayan kardeşlerimiz" diye anarak pragmatizmini sergiler. MSP'nin 1975-1977 arasında iki MC hükümetinde ve 1979-1980 arasındaki azınlık hükümetinde dışarıdan desteklemek suretiyle iktidar ortağı olması, yeni kurulmuş ve pek çok aktörce sistem dışı görülen bir parti için, beklenmedik bir başarıdır.

Parti, kendi içinde de farklı İslâmcı grupların bir koalisyonudur. Lider ve ekibinin önemli bir kısmı İskenderpaşa Dergâhı'na bağlıdır. Fakat MSP'de sadece Nakşıbendiler bulunmaz, başka tarikatlar ve artık yeni sosyal hareketler diyebileceğimiz cemaatlere de yönetimde yer verilir. Özellikle Nurcu hizip parti içindeki varlığını hep hissettirir ve 1977 yılında Erbakan ile anlaşamayarak MSP'den kopar. MSP'nin seçmen tabanı ise iki büyük parçadan oluşur. Birinci ve daha büyük parça, kasaba, küçük kent ve büyük şehirlerin dış mahallelerinde yaşayan esnaf ağırlıklı olmak üzere alt orta sınıflardır. Kendilerini Demirel'in vaatlerinin parçası olamayacak kadar sistem dışında hissetmektedirler; ayrıca Demirel'in sunduğu sağ modern projesini de benimsemezler. Türkeş ise 1960 Darbesi'ni yapan MBK üyelerinden biri olması nedeniyle şüphe çekmektedir. MSP'nin ikinci büyük seçmen grubu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki dindar Kürtlerdir. MSP seçmenleri ve Kürtler, Cumhuriyet'in iki *ötekisi* olarak birbirlerini anlamakta ve MSP yönetimi de kulaklara ulus-ötesi, din kardeşliği temelli çözümlerden yana olduğunu her seçimde fısıldamaktadır.

MSP liderliği parti ideolojisini Millî Görüş olarak adlandırır. Parti adında da yer alan *millî* kelimesi, millet teriminin iki anlamlı okunmasını sağlayacak şekilde yerleştirilmiştir. Millî Görüş'ün omurgasını ümmet fikri oluşturur. Bütün Müslümanların kardeşliğini ve bir gün de siyasî birlikteliğini hedefleyen Millî Görüş, ırkçılık olarak sunduğu milliyetçiliğe hep karşıdır. (Siyasal İslâmcıları, *siyasî ümmetçiler* adını vererek ilk defa adlandıran kişinin Nihal Atsız olduğunu hatırlayalım.) Milliyetçilikten uzak dursalar da, Erbakan ve Millî Görüşçüler sık sık Türklerin ümmete önderlik edeceğini ima ve ifade etmekten, Osmanlı tarihini bir Müslüman altın çağı olarak sunmaktan imtina etmezler. Siyasal İslâmcıların 2000'lerden sonra içine saplanacağı neo-Osmanlıcılığın ilk işaretleri 1970'lerde görülecektir. Millî Görüşçüler, Osmanlı'nın duraklama ve gerileme dönemlerini tamamen görmez-

den gelerek, kötü gidişe bir tedbir olarak başlatılan Tanzimat hareketini bir Batılılaşma ihaneti olarak anlarlar. 1839'dan 1950'ye uzanan dönem, halkına yabancılaşmış seçkinlerin elinde çürüme ve yıkılma çağıdır. Bu alternatif tarih yazımı Necip Fazıl Kısakürek, Şevket Eygi, Kadir Mısıroğlu, Mustafa Müftüoğlu gibi popüler yazarlar tarafından dolaşıma sokulur. Bu yazarlar ve Millî Görüşçüler, 1839 öncesi değerler sisteminin restore edilmesi konusunda hemfikirdir; siyasî sistemin ne olacağı konusunda ise bir yandan alternatif bir sistem dizayn edememekten bir yandan da kapatılma korkusundan kaynaklanan bir sessizlik hâkimdir. Hayrettin Karaman anılarında, Erbakan'ın iktidara gelmek için imam hatip ve Diyanet camiasının kendisine kayıtsız şartsız itaat etmesini istediğini dehşetle not eder, çünkü Erbakan'ın tedbirsizliğinin onyıllardır büyük fedakârlıkla büyüyen siyasal İslâmcılığa zarar vermesinden korkmaktadır.

Millî Görüş, Müslümanların, onları yok etmeyi hedefleyen bir kuşatma altında oldukları kanaatindedir. Onları dünyanın her köşesinde kuşatan en büyük düşmanın Yahudiler olduğuna inanmışlardır. 1950'lere kadar muhafazakâr sağcı basında –şaşırtıcı bir şekilde– çok rastlanmayan, daha çok seküler milliyetçi yayınlarda karşılaştığımız anti-semitizm, bu tarihlerden itibaren inanması güç bir oranda İslâmcılar arasında yayılacak, 1980'e gelindiğinde İslâmcı söylemin temel taşlarından biri haline gelecektir.

1970'lerde MSP ideolojisinde biraz istihza ile karışık olsa da sevimli bulunan nokta, parti lideri Erbakan'ın iktisat politikasıdır. Evet, bir yandan AET'ye muhalefet ederek, Türkiye'nin Batı dünyası ile iç içe geçen ekonomisini Müslüman dünyasına çevirmek istemektedir, ama nihayetinde Erbakan sık sık ve uzun uzun iktisat politikası konuşmakta, Millî Görüş'ün iktisat politikalarını ön plana çıkarmaktadır. Açıkça devlet güdümünde bir ekonomi hedefleyen Erbakan, hemen her konuşmasında ağır sanayi hamlesinden, fabrika kuran fabrikalardan ve tabii millî tank projesi başta olmak üzere Millî Görüş'ün yüzlerce projesinin nasıl Siyonistlerce engellenmek istendiğinden bahsetmektedir. Parti dokümanlarını okuyan, Erbakan'ın konuşmalarını dinleyen bir araştırmacı, rahatlıkla iktisat politikasının Millî Görüş'ün en önemli ajandası olduğunu zannedebilir. Halbuki, iktisat vurgusunun MSP için pratikte çok önemli iki getirisi olduğunu not etmeliyiz. Bunlardan birincisi, devletçi ekonomi politikalarının, olası bir hükümet krizinde MSP ile CHP'yi tekrar bir araya getirebilecek potansiyel bir işbirliği alanı olmasıdır. İkinci olarak da, sürekli iktisat konuşmanın kamufle edici niteliğini ve partinin asıl ajandası olan siyasal İslâmcılığı gözlerden saklayarak MSP'nin sistem içi, yasal bir parti olarak kalabilmesini sağladığını unutmayalım.

Son olarak, siyasal İslâmcı çizgide 1978-1979'dan başlayarak durdurulamayan bir siyasî yarılmaya değinmek gerekiyor. Rejime, kurulu Cumhuriyet

düzenine getirdiği bütün eleştirilere rağmen MSP, demokratik siyaset yapmak ve sistem içi kalmak isteyen bir partiydi. Erbakan askerler, yargı, üniversite gibi hassas konularda elinden geldiğince dikkatli davranıyor ve tepki çekmemeye çalışıyordu. İşte bu noktada, 1978'de İran'da şahlık rejimi aleyhtarı gösterilerin başlaması ve 1979'da İran Devrimi'nin genç İslâmcılar arasında yankıları oldu. Başta Edip ve Metin Yüksel kardeşler olmak üzere, sayısını kestiremediğimiz, ancak en azından birkaç yüz yeni nesil İslâmcı Erbakan'ı ve MSP'yi düzene muhalefette yetersiz kalmakla, hatta düzenin adamı olmakla suçlamaya başladı. MSP'nin gençlik örgütü Akıncılar'dan ayrışan bu grup gittikçe radikalleşti, sağcılığı reddedip kendilerini Devrimci olarak ve neredeyse solda konumlandırdı, bazıları İran'la da temas kurarak Türkiye'de İslâmî bir devrim yapabilmek için silahlı mücadeleyi düşünecek noktaya geldi. 12 Eylül Darbesi bu çok ilginç grubun faaliyetlerini bir süreliğine yer altına itse de, devrimci İslâmcılar 1980 sonrası siyasal İslâmcı hareketin en özgün figürleri olarak sivrileceklerdi.

Yetmişli Yıllarda
Halkçı *ve* Halktan *Siyaset*

CELAL ORAL ÖZDEMİR

12 Mart Darbesi'nin gölgesinde başlayan Türkiye'nin 1970'li yılları, yeni bir siyaset modelini de beraberinde getirmiştir. Bu modeli, 1980'lerden itibaren siyaset bilimi literatürü içerisinde kendisine daha çok yer bulan *popülist siyaset* olarak adlandırmak mümkündür. Tarihsel örneklerini Rusya'daki *Narodniklerde*, Latin Amerika'daki *Peroncu* yönetimlerde bulabildiğimiz *popülist siyasetin*, günümüz örneklerini ise ABD'den Latin Amerika'ya, Hindistan'dan Macaristan'a müesses nizam karşıtı başkanlarda görmek mümkündür. Keza ülkemizde de erken Cumhuriyet döneminde, 1970'li yıllarda ve Özal-Erdoğan hattında *popülist siyasetin* izleri görülmektedir. Kavram bu denli geniş bir coğrafyada ve tarihsellikte hayat bulmasına karşın literatürde henüz üzerinde uzlaşılmış bir tanıma sahip değildir. Bu sebeple literatürde kavramın muğlaklığı ve belirsizliği üzerinden de tartışmalar yürütülmektedir. Öte yandan *popülizm* kavramının siyaset bilimi literatürü içerisinde tartışılmaya başlandığı yıllarda, Türkçe literatürde halihazırda kullanılmakta olan *halkçılık* kavramı, *popülizm* kavramının Türkçeye tercümesini bir kat daha zorlaştırmaktadır. Çünkü Türkçede kullanılan *halkçılık* kavramı olumlu bir manaya sahiptir ve *popülizmin* bazı yorumlarında öne çıkan olumsuz anlamlarını ihtiva etmez; bu bakımdan *popülizm* ve onun tercümesi olarak *halkçılık* kavramları arasında önemli anlam kaymaları bulunmaktadır.

Bu yazıda, *popülizm* teorik bir düzlemde tartışılmaya ya da tanımlanmaya çalışılmayacak, bunun yerine, 1970'li yıllarda etkili bir siyaset tarzı ola-

rak karşımıza çıkan *popülizmin* Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel'in siyasal tarzlarındaki *izdüşümlerinin* incelenmesiyle yetinilecektir. Çalışma, *popülizm* kavramının tanımları arasında ekseriyetle görülen üç öge üzerinden Ecevit ve Demirel'in siyaset tarzlarını ele alacaktır. Bu ögelerden ilki, *popülizmin* kelime anlamı olan *halkçılık* ve bir siyaset biçimi olarak halk inşa etme çabasıdır. İkincisi, *popülist* siyasetin olmazsa olmazı *antagonistik öteki* ya da daha yalın ifade ile *halkçı* siyasetin karşısında konumlanacağı *elit zümre* ve bu zümreye karşı yürütülen *anti-elitist* siyaset biçimidir. Son olarak da dönemin ruhunun bizi bakmaya zorladığı milliyetçi siyasetin *popülist formu* olacaktır.

12 Mart Darbesi'nin ardından siyaset arenasında taşların yerine oturması ile birlikte, üçü Türkiye siyasî yelpazesinin sağında, biri solunda yer alan, dört liderin öne çıktığını söylemek mümkündür. Türkiye siyasetinin etkili bu dört aktörünü, bu kitaptaki birçok makalede de adlandırıldığı şekliyle 1970'li yılların dört yapraklı yoncası olarak anmak mümkündür. Bu yoncanın yapraklarının biyografilerine dair yine bu kitap içerisinde Odabaşı, Hocaoğlu, Demir, Görücü, Akarçay ve Yavaşça'nın özenli çalışmaları bulunsa da liderlerin bizim konumuz açısından önemli bazı biyografik bilgilerinin bu çalışmada da altı çizilmesi gerekmektedir.

1970'li yıllara damgasını vuran liderlerden ilki, Demokrat Parti'nin 27 Mayıs Darbesi marifetiyle demokratik olmayan bir biçimde siyaset sahnesinin dışına itilmesinin ardından, merkez sağ siyasetin yeni ve en güçlü partisi olan AP'nin lideri Süleyman Demirel'dir. İnşaat mühendisliği eğitimi alan Demirel, siyasete 1960'lı yılların başında girmiş, 1964 yılında AP'nin liderlik koltuğuna oturmuştur. 1965 yılında yapılan seçimlerde AP birinci parti olarak çıkınca da başbakan olmuştur. 1970'li yıllar siyasetinin bir diğer önemli lideri ise 27 Mayıs Darbesi'nin etkin subaylarından ve askerî yönetimin sürdürülmesini isteyen *Ondörtler*'in önemli ismi Kurmay Albay Alparslan Türkeş'tir. Türkeş, Millî Birlik Komitesi'nin feshedilmesinin ardından sivil siyasete soyunmuş ve milliyetçilik ideolojisinin Türkiye'deki öncü ismi olmuştur. CKMP'nin mirasıyla 1969 yılında kurulan MHP, Türkiye'nin 1970'li yıllarındaki parlamenter siyasetin en önemli bileşenlerinden biri olmuştur. Siyasî yelpazenin sağında yer alan ve İslâmcı sağ siyasetin kurucu isimlerinden olan makine mühendisi Prof. Dr. Necmettin Erbakan ise önce MNP'yi, bu parti kapatıldıktan sonra da MSP'yi kurarak, 1970'li yılların en önemli siyasî aktörlerinden birisi olmuştur. Sağ siyasetin ya da 1970'li yıllarda kuracakları hükümetlere verdikleri isimle MC'nin liderlerinin yanı sıra 1970'li yıllarda sol siyasette de önemli isimler ve hareketler ortaya çıkmıştır. Merkez

sol siyasetin temsilciliğini bu dönemde CHP üstlenirken, parti bu onyıla kendi içerisinde büyük bir değişiklik yaparak başlamıştır. Kurtuluş Savaşı Gazisi ve Mustafa Kemal'in yol arkadaşı İsmet İnönü, kurultayda aldığı mağlubiyetin akabinde genel başkanlığı Bülent Ecevit'e bırakmıştır. Bu değişim, Türkiye'deki siyasal partilerde halihazırda parti başkanı olan bir kimsenin kurultay kaybetmesi bakımından eşine az rastlanır nitelikte çok erken bir örnektir. Robert Koleji mezunu bir gazeteci olan Bülent Ecevit, bu kurultayın ardından CHP genel başkanı olmuştur.

Türkiye'nin 1970'li yıllarının parlamenter siyasetinde etkin rol oynayan bu dört lider, dönemin *seçkinci* ve *seçkinci karşıtı* siyasetinin de sembolleri olmuşlardır. Çalışma, bu dört yapraklı yoncanın Demirel ve Ecevit yapraklarını merkezine alarak, 1970'li yıllardaki *popülist* siyaseti incelemeyi hedeflemektedir. Buna karşılık *seçkinci karşıtı* bir örgüt yapısı kurmamış olan MHP ve MSP'nin liderleri Türkeş ve Erbakan ise bu tartışmanın dışarısında bırakılacaklardır.

Partilerin Örgütsel Yapıları ve *Halkçı* Siyaset

1970'li yılların parlamenter siyasetinde her ne kadar Ferruh Bozbeyli gibi isimlerin de kısa süreli çıkışlarından bahsedilebilecek olunsa da daha ziyade dört önemli parti ve liderin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu parti ve liderlerden ikisinin siyaset yapma biçimi halka dönük olmaktan ziyade kapalı gruplara hitap etmekteydi. MNP ve sonrasında kurulan MSP, genel Türkiye siyaseti içerisinde anti-sistemik olmasına karşın, parti içi tutumunda katı bir hiyerarşi ve parti sistemine karşı korumacı bir tavır benimsemiştir. Bu sav başta kendisini "öz vatanında parya" olarak tanımlayan ve ekseriyetle ülkenin dışlanan siyasal düşüncesi olarak konumlandıran bir hareket için şaşırtıcı gelebilir. Ancak Türkiye siyasal hayatı ile kurduğu sorunlu bağ, onu daha eşitlikçi bir yurttaş siyasetine itmemiştir. Aksine, toplumu *biz* ve *onlar* olarak ele almış, *onları* ötekileştirdiği gibi kendisini de *akiller/bilgeler* ve *diğerleri* olarak ayırmıştır. Genç Cumhuriyet ile birlikte dışlanan ve hatta siyaset yapmasına türlü yollarla engeller konulan bu siyasal hareketin, siyasal sisteme daha dar bir çevre ve daha katı hiyerarşik yapı ile dahil olduğunu görmekteyiz. Bu katı hiyerarşik yapının en sarih örneğini hareketin akıl hocalarından ve hatta MNP'nin bildirgesini kaleme alan isimlerden biri olan Necip Fazıl'ın, Erbakan'ın Konya mitingine dair gözlemlerini aktardığı sözlerinde görmek mümkündür:

> Hoca kürsüye çıktı... tam bir simsar ve tezgâhtar ağzı... Toplantı sonunda ona eller uzandı o da ellere uzandı ve kafaların üzerinde önceden peylenmiş bir katıra binercesine, gayet rahat ve pişkin, yerleşti. Bana da aynı muameleyi göstermek isteyen elleri nefretle ittim ve adeta hakaret edercesine bana el uzatmamalarını ihtar ettim.

Kısakürek'in kişisel gözlemlerinin yanı sıra MSP'ye üye olma şartları da bu kapalı ve kendini üstün gören düşüncenin bir yansıması niteliğindedir. MSP ahlâkî değerlere yaptığı vurgu ile Türkiye'nin manevi değerlerine önem vermesi gerektiğini savunmaktaydı ve bunu kendi ahlâklı kadroları ile yapabilecek düzeyde olduğunu iddia etmekteydi. Bu yüzden tüzük gereğince, partiye üye olacak bir kişiye, parti üyesi en az iki kişinin referans olması gerekmekteydi. Böylelikle kendi ahlâklı yapısı, Türkiye'nin modernleşme ile bozulduğunu iddia ettikleri ahlâk yapısından etkilenmemiş olacaktır.

Parti örgütünün kapalı bir grup olarak örgütlenmesi gibi katı hiyerarşisi de *halkçı* siyasetin oluşmasına engel teşkil etmiştir. Erbakan, yukarıdaki alıntıda da görüldüğü üzere Necip Fazıl gibi İslâmcı siyasetin kanaat önderleri tarafından dahi *Hoca* olarak anılırdı. Kuşkusuz bu sıfat ona üniversitedeki görevi ve profesör unvanından hareketle verilmiştir. Ancak *Hoca* unvanının Erbakan özelinde bir dinî içerik taşıdığını iddia etmek de mümkündür. Öte yandan Millî Görüş Hareketi'nin en önemli sloganlarından olan *Mücahit Erbakan*'ın da bu minvalde değerlendirilmesi gerekmektedir. Erbakan, bir siyasî lider olmasının yanı sıra ülküsü uğruna savaşan, hikmeti kendinden menkul bir dinî lidere de dönüşmüştür. Bir diğer ifadeyle, bir siyasî lider olarak Erbakan ne halktan gelmiş bir figür ne de halkı uğrana savaşan bir siyasetçidir. O, sıradan insanların üzerinde, her şeyi bilen bilge kişiliği ile ideolojisinin savunucusu, toplumu muhafaza edecek ve dinî öğretiler doğrultusunda *düzeltecek* kişi konumundadır.

Millî Görüş Hareketi ve Erbakan hakkında aktarılan bilgilerin büyük bir çoğunluğunu dinî öğelerin yerine millî (ve çoğu zaman ırksal) öğeler koyarak Türkeş ve siyasal örgütlenmesi MHP için de söylemek mümkündür. Ancak bu iki siyaset anlayışında da *kurucu öteki*yi değiştirmek doğru değildir. Her ikisi için de sol ve komünizm tehdidi kurucu niteliktedir. Buna milliyetçi argümanlarla karşı çıkan MHP'nin de kendisine eşit yurttaşlığı hedef olarak belirlediği söylenemez. Nitekim Türkeş'in siyasete atılma hikâyesinin bizatihi kendisi *anti-elitist* bir siyasetin parçası haline gelemeyeceğinin kanıtı niteliğindedir. 27 Mayıs'ta yönetime el koyan cuntanın bir üyesi olan Türkeş, iktidarın sivillere devredilmesinin bir hata olacağını savunan *Ondörtler*'in de li-

deriydi. Dolayısıyla milliyetçi ideolojinin temsilcisi olarak adım atacağı siyasette de yurttaşların eşitliğini değil, yüce saydığı Türk milletinin iktidarını hedeflemiştir. Türkeş'in, siyaseti *halkçı* bir zihniyetle kurgulamadığı, cunta yönetimini demokratik yönetime tercih etmesinde son derece açık bir biçimde vuku bulmuştur. Öte yandan Erbakan gibi Türkeş de hareketin hem simge hem de kerameti kendinden menkul lideri konumundadır. *Başbuğ* olarak anılan Türkeş, el öptüren, Türk milletinin hamisi sayılan bir lider olarak kendini konumlandırmıştır. Dönemin diğer liderleri gibi karizmatik lider sınıfına sokabileceğimiz Türkeş gerek ideolojik gerekse karakteristik özelliği ile dar bir kitleye hitap etmektedir. MHP'nin örgüt yapısının da merkez partilerin örgütleri gibi geniş ve kapsayıcı olduğunu söylemek mümkün değildir. Partinin il ve ilçe teşkilatlarının yanı sıra Ülkü Ocakları adındaki örgüt, MHP'nin gençlik/taşra örgütlenmesi niteliği taşımaktadır. Özel bir yeminle dahil olunan bu örgütün yazılı olmayan önemli bir kuralı da Türkeş'e koşulsuz itaattir. Dolayısıyla Türkiye'nin 1970'li yıllarında Türkeş'in öncülüğünü yaptığı milliyetçi siyaset de halk için değildi; ülküleri için savaşan bir grubun siyaset anlayışını temsil ediyordu.

Ecevit ve Demirel'in siyasî tarzlarının Erbakan ve Türkeş'in siyaset anlayışlarının tersi olduğunu söylemek mümkündür. AP ve CHP, parlamentodaki diğer partilerin aksine ideolojik sınırlarını aşmamak hususunda hassas değil, merkez sağ ve solda konumlanarak mümkün olan en geniş kitleyi kendi saflarına çekmek niyetindeki partilerdir. Bunun için de sistemin dışladıklarını içermeye yönelik, *popülist* bir siyaset anlayışı benimsemişlerdir. *Halkçı* ve *halktan olma* özellikleri ile siyaset sahnesinde yer alan bu iki lider ve partinin, Türkiye'nin 1970'li yıllarının seçkinci olmayan *popülist* siyasal yapısının oluşmasında kurucu rol oynadığını söylemek mümkündür.

Karaoğlan, Çoban Sülü'ye Karşı

Türkiye'nin 1970'li yıllarına dair yapılan yorumlar ve analizler genellikle sağ-sol çatışması üzerinden kurgulanıyor olsa da alternatif bir okumanın mümkün olabileceği yukarıdaki anlatıdan anlaşılabilmektedir. Buna göre Türkiye parlamenter siyaseti, ideolojilerin parti örgütlenme biçimlerine yansıması bakımından iki eksende okunabilir. İlki, doğru ahlâkın timsali ve İslâm'ın temsilinin ancak kendisi ile mümkün olabileceğini iddia eden, diğeri Türk milliyetçiliğinin temsilcisi olduğunu ve vatanı ancak kendisinin koruyup, yüceltebileceğini iddia eden iki kadro partisidir. İkincisi ise mümkün olduğunca büyük bir çoğunluğa hitap etmeye çalışan ve kendilerini *halktan* ya da *halkçı*

olarak kodlayan merkez sağ ve sol partilerden oluşmaktadır. Türkiye siyaseti jargonundan hareketle tanımlayacak olursak; bir yanda *Mücahit Erbakan* ve *Başbuğ Türkeş*, öbür tarafta *Karaoğlan Ecevit* ile *Çoban Sülü* vardır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, *popülist liderler* olarak Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel'in siyaset biçimlerine odaklanılacaktır.

Kurulduğu andan itibaren DP'nin siyasî varisi rolünü üstlenen AP'nin genel başkanı seçildikten sonra Demirel, merkez sağ siyasetin *Yeter Söz Milletindir* sloganın da mirasçısı bir edayla siyasetteki konumunu belirlemeye çalışmıştır. Bu hususta Demirel'in kişisel niteliklerinin de DP'nin kurucu kadrolarına kıyasla bu slogana daha uygun olduğunu söylemek mümkündür. Büyük toprak sahibi Adnan Menderes ve arkadaşlarının kurduğu DP'nin aksine AP, bürokratik kadrolardan gelen siyasetçilerden oluşmuştur. Diğer bir ifadeyle toprak zenginliğine ya da aile mirasına değil, daha ziyade teknokratların yönetimde olduğu bir parti olmuştur. Cumhuriyet'in eğitim seferberliğinin sonuçlarının somut örneği olarak da görülebilecek olan Demirel'in hayatı, Isparta'nın Atabey ilçesindeki İslâmköy'de başlamıştır. Demirel, gençlik yıllarında ortalama bir Anadolu köylüsü gibi hayvancılıkla uğraşmıştır. Ancak gençlik yıllarında yapmış olduğu çobanlık, siyasî kariyerinde gururla bahsedeceği *halkçı*lığının ve oluşturduğu sıradan insan profilinin en sarih örneği olarak siyasî imajının önemli bir parçasını teşkil etmiştir. İnşaat mühendisliği eğitimi aldıktan sonra 1950 ve 1955 yıllarında çeşitli burslar ile ABD'de bulunan Demirel, siyasî kariyerini de bürokrat-teknokrat kimliği üzerinden şekillendirmiştir. Bilhassa inşaat sektörü üzerinden yaptığı siyasal faaliyetleri, halkın gelişmişlik düzeyini muasır medeniyetler seviyesine çıkarmanın bir aracı olarak görmüştür. Halk ile kurduğu ilişki, Demirel'in *halkçı* bir siyaset izlemesine olanak tanımıştır demek doğru olmayabilir ancak onun için *halkın ta kendisi olma* rolünü üstlendiğini söylemekte hiçbir sakınca yoktur. Demirel'in kendisini halkın vücut bulmuş hali olarak sunması ve bu sayede siyasette her şeyi yapma hakkı olan bir güç olarak görmesi de Bahadır Türk'ün *Muktedir* eserinde *seküler tanrı* olarak tanımlanmaktadır. Halk ile kurduğu bağ sayesinde aldığı *baba* lakabında da bunu görmek mümkündür. Halkı yücelten ve onun ta kendisi olduğunu ifade eden Demirel, kendini aynı zamanda onun üzerinde bir otorite figürü olan *baba*'lıkla tanımlamıştır.

Süleyman Demirel'in halktan birisi olma imajı, ona siyaseten geniş bir alan tanımıştır. Veciz sözlerinde, onun hem *siyasal* hem *popülist* kimliklerini bir arada bulmak mümkündür. Dünün dünde kaldığını, bugün söylediklerinin ciddiye alınması gerektiğini söyleyebilecek kadar pragmatik siyaset biçimini, samimiyetiyle birleştirerek Türkiye'nin 1970'li yıllarının nevi şahsı-

na münhasır bir siyasî aktörü olmuştur. Nitekim siyasî hayatındaki en büyük başarılarından birinin, siyasetindeki pragmatik ögeleri hitabetindeki samimiyet içerisinde gizleyebilen tavrı olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Hitabetindeki bu başarısı ile de 1970'li yılların en önemli liderlerinden birisi olmuştur. *Demirel popülizmi* ile *Ecevit popülizmi* arasındaki temel farklardan birini de buradan kurmak mümkündür. Demirel, sıradan insan görüntüsü ve basit, samimi dili ile talepleri eklemleyebilirken, sistemin ve düzenin çarpıklıklarına kısık sesle karşı gelmektedir. Darbeler ve muhtıralara maruz kalmış bir lider olması ve DP geleneğini sürdürmesi bakımından sistemin ötekileştirdiklerinden birisi olduğunu söyleyebileceğimiz Demirel'in siyasetinde sistem karşıtı mücadele, *"şapkasını alıp gitme"* hikâyeleri ile zayıf kalmıştır. Buna karşılık Demirel hükümetlerine yapılan askerî müdahaleler, onun doğal bir sistem karşıtı lider olarak kodlanmasına neden olmuştur. Halbuki Demirel'in 1970'li yıllarda askerler ile mesafeli olduğunu söylemek kolay değildir. Maruz kaldığı muhtıra sonrasında dahi askerlerin, Demirel ile aynı doğrultuda kararlar aldığını görmek mümkündür. Ancak son kertede Demirel, bilhassa askerî elitlerin müdahalelerine karşı sessizliğini her zaman bir çaresizlik olarak sunabilmiş, darbe süreçlerinin mağduru olabilmiş ve bu süreçlerde AP'nin askerî yönetimlerle işbirliği içerisinde olduğuna dair bir okuma yapılmasına olanak tanımamıştır. Bir diğer ifadeyle kendisini halkın ta kendisi olarak sunabilen Demirel, bu müdahalelere karşı sıradan bir yurttaş kadar çaresiz kaldığı hususunda kamuoyunu ikna edebilmiştir.

Demirel'in, *pragmatik* ve *popülist* siyaset biçimi ile merkez sağ siyasetin en önemli figürü haline geldiği bu dönemde, Ecevit hem merkez sol siyasetin lideri konumuna gelmiş hem de *sol popülizmi* Türkiye'de iktidara taşıyan kişi olmuştur. Keza 1970'li yılların *popülist* siyasetle birlikte anılmasının da müsebbiplerinden birisi haline gelmiştir. Yaptığı mitinglerde kendisine yakıştırılan *halkçı* sıfatı ve *Karaoğlan* lakabını da bu minvalde değerlendirmek mümkündür.

Toprak İşleyenin, Su Kullananın

Ecevit'in 1970'li yıllardaki *popülist* siyasetinin iki ayak üzerinde yükseldiğini söylemek mümkündür. İlki, Ecevit'in 1968 yılında mecliste bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmalarında çerçevesini çizdiği, 1969 yılındaki seçimde ise program olarak sunduğu *Bu Düzen Değişmelidir* konsepti ile belirlenen *halkçı* politikalardır. İkincisi ise 1974 yılında Kıbrıs Harekâtı ile doruk noktasına ulaşan *milliyetçi popülizmdir*. Dolayısıyla Ecevit ve Demirel'in

popülizmindeki temel farkın; Demirel'in *halkın ta kendisi* olduğunu iddia etmesi, Ecevit'in ise *halkçı* olmasıdır demek mümkündür. Bir başka ifadeyle 1970'li yılların *popülizmi, halktan lider Çoban Sülü* ile *halkçı lider Karaoğlan*'ın onyılının anlatısı haline gelmiştir.

Ecevit'in 1969 yılında meclis kürsüsünde ortaya koyduğu *halkçı* siyaset anlayışı, 1972 yılında, kurultaydan çıktıktan sonra CHP'de, 1974'te sandıktan çıktıktan sonra da ülkede iktidar olmuştur. 1973 yılında yayımlanan *Ak Günlere* başlıklı seçim bildirgesiyle şekillenen *halkçı* siyaset özetlenecek olursa, Ecevit'in seçim kampanyalarında da kullandığı biçimiyle toprağı işleyene, suyu kullanana vermeyi ön gören bir politika önerisidir. Ecevit liderliğindeki CHP'nin bu vaadi, Cumhuriyet'in ilanından sonra denenmiş ancak başarıya ulaşamamış toprak reformunu önermesi açısından önemli bir vaattir. Osmanlı bakiyesi toprak ağalarını ve zenginlerini "sınıfsız, kaynaşmış bir toplum"a dönüştürememiş olan genç Cumhuriyet'in hedefi, 1970'li yıllarda CHP'nin genç başkanı Ecevit ile tekrar, ancak Yaşlı'nın da belirttiği üzere, bu sefer sınıfların varlığını da kabul ederek gündeme alınmıştır. Bu politika önerisi, sistemin sahiplerine yönelmesi bakımından sistem karşıtı olduğu kadar, dışlanmışları eşit yurttaş haline getirmesi bakımından da kurucu niteliktedir.

1969 seçimlerinde, mevcut düzene karşı duruşunu net bir biçimde açıklamış olan CHP, 1973 yılında yayımladığı *Ak Günlere* metni ile de halkın üstünlüğünü kabul eden, hakça paylaşımı esas alan, özgürlükçü toplumun çıkarını, kişisel çıkarın üzerinde sayan yeni bir toplumsal düzenin nasıl kurulacağını anlatmıştır. Buna göre, toprak reformu yapılarak, tarım sektörü üzerinden başlatılacak bir kalkınma ile güçlü bir ekonomik model kurulacaktır. Bülent Ecevit'i, *Halkçı Ecevit* yapan tam da bu düşünce idi. Toprak beylerinin düzenini ya da *Ak Günlere* bildirgesindeki deyimiyle "(...) yarı feodal düzeni yıkmayı, yerine bugüne kadar dışlanmış, örselenmiş, yok sayılmış köylünün de eşit yurttaş olduğu bir düzeni" kurmayı hedeflemiştir. Ecevit'in siyasî anlayışında çiftlikler, toprak sahibi beylerin değil, onu işleyenin olacak ve böylelikle *halkçı* ve *hakça* bir düzen kurulmuş olacaktır. Daha sonra bu düşünce Ecevit'in siyasî kariyeri boyunca peşinden gideceği ancak hiçbir zaman başaramayacağı *köy-kent projesine* dönüşmüştür.

Beş Parmak Dağları'ndan Afyon Tarlalarına Milliyetçilik

Ecevit'in siyasî hayatı boyunca vazgeçmediği ancak yıllar içerisinde perspektifini kaydırdığı bir diğer ideolojik hat ise milliyetçilik olmuştur. Milliyetçilik, yabancıyla kurduğu antagonistik karşıtlık üzerinden güçlü bir retorik kurabil-

mesine imkân vermesinin yanı sıra yurttaşların aidiyet duygularının bir parçası olduğu için duygusal bir retoriği de olanaklı kılmaktadır. 1970'li yıllar da milliyetçi söylem ve eylemlerin fazlasıyla gündemde kaldığı bir dönemdir. Bir yandan 12 Mart sonrası iktidarın verildiği Erim (33.) Hükümeti'nin, ABD'nin direktifleri doğrultusunda haşhaş ekimini yasaklaması, diğer yandan Kuzey Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin maruz kaldığı şiddet vakalarının 1974 yılı itibarıyla artmış olması, Ecevit'in milliyetçi yönünün ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Ecevit, Türkiye'ye ambargo uygulanması pahasına haşhaş ekimini serbest bırakmıştır. Bu tutumu onu, halkının çıkarını savunmak adına emperyalist devletlere kafa tutan bir lider konumuna getirmiştir. Yani iç siyasette, yarı feodal yapının karşısında yoksulun yanında duran Ecevit, dış siyasette de afyon eken çiftçinin, zulme uğrayan Kıbrıslının yanında *radikal* kararlarla durması bakımından *popülist* bir lider olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada radikal kararlar demek yanlış olmayacaktır. Zira MC Hükümeti'nin ABD ile masaya oturup orta yolu bulma çabası karşısında Ecevit, haşhaş ekimini serbest bırakabilmiş, ardından Kıbrıs'a askerî harekât emri verebilmiş ve bu nedenle ambargo uygulanmasını dahi göze alabilmiştir. Öte yandan, uygulanan ambargoya karşı, Türkiye'deki kapatılan ya da askıya alınan ABD üslerinin yeniden faaliyete geçme arzusunu da yok sayabilmiştir. Ecevit'in siyasetindeki milliyetçi düşünce, *bayrak* ve *ülkü* milliyetçiliğinden öte kurucu bir misyon üstlenmiştir. Buna göre milliyetçilik, ırktan arındırılarak, ekonomik anlayışı da içeren bir yapıya dönüştürülmüştür. Haşhaş ekiminin serbest bırakılmasında olduğu gibi çiftçinin ekonomik talepleri, Ecevit'in siyasetinde bir milliyetçilik öğesi olarak karşımıza çıkabilmektedir.

1970'li Yıllar Popülizmi: *Halktan* Lider ve *Halkçı* Lider

Türkiye'nin 1970'li yıllarında CHP ve AP'de liderlik koltuğunda oturan Ecevit ve Demirel için, dönemin hükümet ortağı olmuş diğer partilerin liderleri olan Türkeş ve Erbakan'ın aksine, *popülist* liderler tanımı yapmak yanlış olmayacak; ancak eksik olacaktır. Gerek dünya görüşü gerek ideolojisi gerekse siyaset yapma tarzları birbirlerinden farklı olan bu iki lidere aynı kavramsal yakıştırmayı yapmak açıklanmaya muhtaçtır. Hiç kuşkusuz buna imkân veren şeylerin başında *popülizm* kavramının bizatihi kendisinin yazının girişinde belirtilen muğlaklığı gelmektedir. Bu çalışma Ecevit ve Demirel *popülizmlerini*, *popülizmin* farklı tanımlamalarını birlikte değerlendirerek her iki lidere aynı etiketi yapıştırabilmektedir.

Demirel, henüz otuz bir yaşındayken DSİ'nin genel müdürü olacak kadar hızlı çıktığı kariyer basamaklarında, yoksulluğu ve köylülüğü çok az tecrübe etmiş olmasına rağmen siyasette kaldığı kırk yıla yakın süre boyunca kendisini İslâmköy'den bir çoban olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Çünkü Demirel, *halktan* biri olma rolünü ve sıradan insan imajını, dilinde ve siyasetinde özenle kurmuştur. Öte yandan AP de hem askerî darbe ile anti-demokratik bir biçimde siyaset sahnesinden çıkarılan DP geleneğini sürdürmesi hem de darbelere ve muhtıralara maruz kalmış olması bakımından *öteki* konumundadır. Bu yönleriyle 1970'li yıllar boyunca sistem tarafından dışlanmış, öteki konumunda kalabilen ve sıradan insan imajına bürünebilen Demirel'i, Ecevit'in aksine daha ılımlı bir siyasetçi olarak görmek mümkündür.

Ecevit'in siyaseti ise daha ısrarcı ve inatçı olmakla beraber daha entelektüel ve *halkçı*dır demek mümkündür. Demirel'in usta bir demagog olmasının karşısına Ecevit'in şairliği konulabilecek olsa da Ecevit'in dilinin sıradan insan imajı yaratmaya yatkın olduğunu söylemek mümkün değildir. Buna karşılık Ecevit şiirlerinde ve politikalarında pastoral bir portre çizmiş ve Türkiye'nin geleceğini köy temelli bir kalkınma üzerine inşa etmeye çalışmıştır. Bu uğurda Amerikan emperyalizmini karşısına almış, haşhaş ekimini serbest bırakmış, Kıbrıs'a harekât düzenlemiştir. Robert Koleji'nden mezun olan Ecevit "Pülümür'ün yaşsız kadını"na pastoral bir romantizmle bakmışsa da köylü ile arasındaki mesafeleri kaldırmayı başarıp, Anadolu'nun *Karaoğlan*'ı olabilmiştir. Ancak Demirel'in siyasetindeki pragmatizmini ve samimiyetini aynı etkinlikte kullanamamıştır.

Görüldüğü üzere Ecevit ve Demirel'in iki farklı açıdan *halkçı* siyaset yöntemi vardır. Demirel, *halktan biri* olarak, halk adına siyaset yapan bir lider olmuşken, Ecevit, *halkçı* bir siyaset anlayışını benimsemiştir. Ecevit'in entelektüel zihin yapısı ve zarafeti, onun *halkçı* siyaseti içerisinde eritilmiştir. Böylelikle Demirel'in *halktan lider* imajının karşısına *halkçı lider* imajını tutarlı bir siyasetle yerleştirebilmiştir.

1970'li yılların iki önemli liderinin *popülist* literatür üzerinden okunması, döneme çok yönlü perspektiften bakmayı da olanaklı kılması bakımından oldukça önemlidir. Bir yandan sıradan insan imajı çizmeleri bakımından gündelik siyasete ve bu siyasetin işleniş biçimine odaklanmayı, diğer yandan *halkçı* politikalara odaklanarak iç siyaset analizini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca başta haşhaş meselesi ve Kıbrıs Harekâtı olmak üzere birçok devletlerarası ilişkiyi de incelemeye olanak tanımaktadır. Dolayısıyla Demirel ve Ecevit'in birbirine benzemez *halkçı*lıkları dönemin ruhunu ve siyasî çekişmelerini anlamlandırması bakımından kilit roldedir.

CHP: Değişim, Umut, Hayal Kırıklığı

ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

1970'li yıllara CHP, *Ortanın Solu* taraftarları (ya da o dönem anıldıkları gibi *Ecevit Solları/Ecevitçiler*) ile muhalifleri *Sağ-Kemalistler* (yahut dönemin basınında da kullanıldığı gibi *Ortacılar/Göbekçiler*) arasındaki gerilimin gölgesinde girecektir. Gerçi, daha Nisan 1967'de –sağ-Kemalist– Turhan Feyzioğlu liderliğindeki *Sekizler* ve onlarla birlikte hareket eden kırk CHP'li parlamenter –*Ortanın Sağı* taraftarları– istifa etmiş; 12 Mayıs 1967'de GP'yi kurmuşlardı; ancak bu bölünmeye rağmen, *Ortanın Solu*'nun parti içinde yarattığı gerilim sona ermemişti ki 1969 seçimlerine hazırlanırken de parti hâlâ bunun tesiri altındaydı.

Aydınların ve akademisyenlerin de katılımıyla hazırlanan *Halktan Yetki İstiyoruz* başlıklı seçim bildirgesi, önemli sosyal ve ekonomik reform vaatleri içeriyordu. CHP tarihinde görülmemiş denli kapsamlı bu metnin ana motifi, *düzen değişikliği*ydi: Düzen değişikliği düşüncesi ise temelde üstyapıya odaklanan erken Cumhuriyet devrimlerinin "...halkın ekonomik ve sosyal durumunda köklü değişiklikler meydana getirmedikleri" için yetersiz kaldıkları, bunların "...üretim ilişkilerini yeniden düzenleyen" altyapı devrimleriyle tamamlanmaları gerektiği düşüncesine dayandırılıyordu. Düzen değişikliği için üreticilerin örgütlenerek yönetime katılmalarının sağlandığı, sosyal güvenliğin yaygınlaştırıldığı köklü bir reform programı da öngörülmüş; toprak reformu ve petrol ve diğer doğal kaynakların millîleştirilmesi de vaat edilmişti. Bu yeni *halkçı düzen*de, ayrıca; "Devlet[in] Doğu'ya jandarmayla, komandoyla, mayınla, silahla, baskıyla değil fabrikayla, yolla, suyla... kooperatifçilikle, sağlık hizmetleriyle ve hepsinin üstünde sosyal adaletle ve halka dönük, halka yakın bir yönetimle gidece[ği]" vurgulanarak Kürtlere yöne-

lik baskıcı politikalar zımnen de olsa eleştirilmişti. Bütün bunlar CHP'ye, geleneksel söyleminin sınırlarının ötesinde radikal reformist bir görünüm kazandırıyordu.

İnönü, seçim çalışmalarında ihtiyatlı bir tutum takınsa; *laiklik, din* ve *Atatürk* gibi konuları tartışmaktan kaçınsa da Ecevit, *Toprak İşleyenin, Su Kullananın* sloganıyla özetlediği ve muarızlarının özel mülkiyete karşı bir tehdit olarak gördükleri daha radikal vaatleri savunmakta bir beis görmüyordu. Atatürk inkılaplarına da eleştirel yaklaşıyor; bazılarının halka ulaşamadığını dile getiriyor, inanç özgürlüğüne de vurgu yapıyordu. Sonuçta 1969 seçimlerinde partiye, bir yanda İnönü ve *Ortacıların/Göbekçiler*in *ılımlı*; diğer yanda Ecevit ve destekçilerinin *radikal* tutumlarının yarattığı ikilik damga vuruyordu.

1969 seçimlerinde CHP oyları %28,7'den %27,4'e düşmüş, ancak seçim sisteminin değiştirilerek *Millî Bakiye Sistemi*'nin kaldırılması nedeniyle milletvekili sayısı 134'ten 143'e çıkmıştı. AP'nin oyları da %52,9'dan %46,6'ya gerilemişti. İlk kez seçimlere katılan TBP %2,8; Turhan Feyzioğlu'nun liderliğindeki MGP ise %6,6 oy almışlardı.

Seçimlerin ardından, parti içinde seslerini yükseltmeye başlayan muhalif gruplar, Ecevit'in *Ortanın Solu* kavramıyla şekillenen radikal söylemlerinin CHP'nin seçimlerdeki başarısızlığının nedeni olduğunu iddia etmeye başladılar: *Ortacılar/Göbekçiler* –sağ-Kemalistler– CHP'nin Kemalist ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalmasını ve elitist yapısını korumasını istiyorlardı.

1970'in başlarında Genel Sekreter Ecevit ve destekçilerine karşı Nihat Erim ve Kemal Satır'ın başlattığı muhalefete zamanla Orhan Kabibay, (*Yön* dergisi ve *Devrim* gazetesi kurucusu) Cemal Reşit Eyüboğlu, Muammer Erten, Hüdai Oral, Ali İhsan Göğüş ve Mehmet Yüceler gibi partililer de katıldılar. Aralarında tepeden inmeci sol eğilimlere sahip olanların da bulunduğu bu isimlerden bazılarının partinin sola kaymasından çok, bizzat Ecevit ve ekibinin *Ortanın Solu*'na, dahası Ecevit'in partideki gücünün giderek artmasına karşı oldukları da aşikârdı. Muammer Erten ile Hüdai Oral'ın başını çektikleri bir diğer muhalif grup (*Üçüncü Dünyacılar*) ilerleyen dönemde kendilerini *sağ-Kemalist* Kemal Satır grubundan ayrı tutmaya çalışacak olsalar da *20. Kurultay*'da Ecevit'e karşı birlikte mücadele etmeyi tercih ettiler.

3 Temmuz 1970'te toplanan CHP *20. Kurultayı*'nda iki grup karşı karşıya geldi. Kurultay'da yaptığı konuşmada Ecevit, tefecilere ve aracılara karşı olduğunu, toprak reformunu desteklemekten çekinmemek gerektiğini belirtti. Ayrıca muhaliflerin kendisine yönelik sert eleştirilerine, cevap verdi: "Biz artık Türkiye'de olaylara bürokrat aydın açısından bakmıyoruz... CHP'de bakış açısı değişmiştir. CHP'nin devrimcilik görüşü değişmiştir. Şimdi devrimcilik sözünden altyapı devrimciliğini anlıyoruz."

Kemal Satır, toprak reformu beklentisi/talebiyle, bulundukları toprakları işgal eden köylülerin kanuna aykırı bu hareketini Ecevit'in devrimci bir eylem olarak nitelemesini hedef aldı: "Köylü kendisine kanunların vermediği hakkı, kendi kendine almaya başlarsa ne olur? Anayasanın tanıdığı fakat iktidarın yerine getirmediği kanunu, köylü kendi yerine getirecek diyen Ecevit ile karşı karşıyayız."

Ecevit, Satır'ın eleştirilerini şöyle yanıtladı: "Gezdiğim birçok köyde 'Burası toprak reformu bölgesidir' tabelalarının dikildiğini gördüm. 'Bu köyde toprak mücadelesi yapılıyor' şeklinde pankartlar okudum. Bunlara elbette devrimci eylem diyeceğim." Bununla beraber Ecevit, *Toprak İşleyenin Su Kullananın* sloganından hareketle *Fabrikalar İşçilerin* de demenin doğru olmadığını vurgulamayı ihmal etmedi. İşçilerin de fabrika sahibi olmasını istediklerini, ancak kurulu fabrikaların işçilere geçmesinden yana olmadıklarını belirtti. Böylelikle büyük toprak sahiplerini hedef alan radikal söyleminin sanayi burjuvazisine yönelik bir tehdit/uyarı olmadığını vurgulamış oldu. Ecevit Kurultay'daki konuşmasında eski 27 Mayısçı Orhan Kabibay'a da karşı çıktı. Kabibay, CHP, sosyalist aydınlar ve askerlerden oluşan bir geniş cepheyi savunuyordu, bununla beraber sağ kanadın lideri Satır'ın Parti Meclisi (PM) aday listesinde yer almıştı. Ecevit, "...gençleri birbirine kırdıranlarla" ve ülkedeki demokratik rejimi "*cici demokrasi*" olarak tanımlayan aydınlarla birleşilmeyeceğini açıklayarak, "*ihtilalci sol*" gruplarla arasına bir çizgi çekti.

İnönü, iki grup arasındaki tartışmalara müdahil olmamaya özen gösterdi. Bir açıklama yaparak, Ecevit'in genel sekreterliğini istemekle birlikte parti yönetiminin oluşumunda iki grup arasında bir tür denge sağlanmasını da telkin etti: "Listelerden hiçbirini desteklemiyorum... Genel Sekreter tabii Bülent Ecevit olacaktır... Ancak, Meclis Grup Başkanvekilleri de [Satır ve Necdet Uğur] yakın arkadaşlarımdır. Parti Meclisinde bulunmaları lazımdır." İnönü'nün telkinleri doğrultusunda Ecevit'in PM aday listesinde Satır'a, Satır'ın aday listesinde Ecevit'e yer verildi. Üç gün süren tartışmaların ardından PM seçimlerini Ecevit'in listesi kazanarak partinin merkez yönetim organlarının kontrolünü ele geçirdi ve Satırcılar kesin bir yenilgiye uğradılar. Ancak partinin sağ kanadı hâlâ CHP parlamento grubunda önemli bir güce sahipti.

Parti içi çekişme Kurultay sonrasında da devam etti. Satır, Ecevit'i "...anarşik bir ortam yaratacak davranışlarda bulunmak"la suçluyordu. Ecevit ise toplumda yaşanan hızlı değişimlerin siyasî partileri bütün zümrelerin yahut sınıfların tamamına hitap edemeyecek bir konum almak durumunda bıraktığını belirtiyor; CHP'liler istesin veya istemesin, artık, büyük toprak sahipleri, aracılar, tefeciler ve yabancı sermaye işbirlikçileri gibi kesimlerin partiyi terk edeceğini ileri sürüyordu.

20. Kurultay sonrasında ülkede bir askerî müdahale olacağına ilişkin beklentiler de artmıştı. Bununla ilgili olarak Ecevit, Ağustos 1970'te ülkede bir dikta tehlikesi olduğuna dikkat çekti. Demokratik rejimde zaten güçlü olan ekonomik çevrelerin askerî diktada daha da güçleneceklerini belirtti. Askerî müdahalenin ancak egemen zümrelerin yararına olacağını vurguladı.

Toplumsal, ekonomik ve siyasal durumun giderek kötüleşmesi, Ecevit'te, AP iktidarının yıpranmakta olduğu ve CHP'nin iktidara geleceği beklentisini yaratmıştı. Aralık 1970'te Ecevit, il örgütlerine bir talimat göndererek AP'nin çöküşüne ve CHP'nin iktidarına hazır olmalarını bildirdi.

12 Mart 1971'de gerçekleşen darbe birçok kişi için büyük bir sürpriz olmadı ama ilk anda hangi askerî hizbin kontrolü ele aldığını kavramak da mümkün olmadı. Genel kanı, darbeyi sol-radikal reform yanlılarının gerçekleştirdiği yönündeydi ki bu aralarında *Dev-Genç, DİSK, Üniversite Asistanları Sendikası, İnşaat Mühendisleri Odası, Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), Orman Mühendisleri Odası, Türkiye Millî Gençlik Teşkilatı (TMGT)* ve Senatodaki *Millî Birlik Grubu*nun da olduğu birçok örgütün darbeyi destekleyen açıklamalarda bulunmalarına neden oldu.

Demirel, muhtıranın ardından çok da sert olmayan bir protesto ile başbakanlıktan istifa etti. AP'lilere sabırlı olmalarını tavsiye ederek oldukça ihtiyatlı bir tutum takındı. Büyük olasılıkla Ordu içinde 27 Mayıs benzeri bir girişimin önüne geçmek için böyle bir müdahalenin yapılmış olduğunu öğrenmişti. Muhtıranın hemen ardından yaşananları yakından takip ettiğini açıklayan İnönü'nün ilk tepkisi de ihtiyatlı ve belirsizdi.

Üç gün sonra 15 Mart'ta İnönü, CHP meclis ortak grup toplantısında daha sert bir tutum takındı:

> Yüksek ordu kumandanları bir hükümetin değişmesini ve yeni kurulacak hükümetlerin... ne gibi işler yapmaları lazım geldiğini düşünür, takdir eder... teklif ve ısrar ederse, artık parlamento hayatının işlediği tasavvur olunamaz.
>
> ...İcranın emri altında bulunan kumandanların, takdir edeceği veya tenkit edeceği ölçüye göre hükûmetler kalacak veya kalmayacak; böyle bir düzen demokratik düzen değildir. Demokratik düzenin bir an önce avdet etmesi için Sayın Cumhurbaşkanına yapacağımız teklif geçici bir hükûmetin kurulmasıdır.

İnönü'yü bu tutuma sevk eden, çoğu sol görüşlü örgütün askerî müdahaleden memnuniyet duyduklarını açıkça beyan etmiş olmasıydı. Fakat aynı gün darbeciler, desteğini elde etmek için kendisiyle bizzat temasa geçtiler. Emekli bir subay olan (*20. Kurultay*'da Ecevit'e karşı Satır'ın PM aday listesinde yer almış) CHP Milletvekili Sadi Koçaş vasıtasıyla İnönü'ye, Muhtıranın 27 Mayıs sonrasında ordu içinde ortaya çıkan karışıklıkların ve yeni

bir darbenin önüne geçmek için yapıldığı aktarıldı. 12 Mart'ın radikal sol bir darbeyi engellemek için yapılmış bir müdahale olduğunu öğrenen İnönü, 12 Martçılara destek vermeye karar verdi.

Buna karşın Ecevit ve destekçileri, 12 Mart'ı kendilerine karşı yapılmış bir sağ darbe olarak değerlendirerek muhtıraya karşı çıktılar. Darbecilerin Nihat Erim'i başbakan olarak belirlemeleri, İnönü ve Ecevit arasındaki ilişkiyi iyice kötüleştirdi. Ecevit'in muhalefetine rağmen İnönü, CHP'den ayrılmasına izin verdiği Erim'in partiler üstü bir hükümet kurmasını ve partiden istediği kişilerin bakan olarak kabinede yer almasını destekledi.

Bu gelişme Ecevit'e ve *Ortanın Solu* hareketine bir nevi darbe niteliği taşıyordu. İnişli çıkışlı bir siyasî kariyere sahip Erim, başlangıçta *Ortanın Solu* hareketini desteklemiş olsa da daha sonra partideki Ecevit karşıtı sağ kanadın safına geçerek bu hizbin önemli figürlerden biri haline gelmiş, *20. Kurultay*'da bu kanadın PM aday listesine de girmişti. Erim'in başbakanlığı, hükümet gücünü Ecevit'in rakibi Satır'ın lehine kullanması ihtimalini de doğuruyordu. Bütün bunlar bir yana, Ecevit, askerî müdahalenin ardından bizzat kuvvet komutanlarının istekleri doğrultusunda kurulacak böyle bir hükümetin desteklenmesinin, (27 Mayıs sonrasında olduğu gibi) kamuoyunda CHP'nin ordu ile işbirliği yaptığı algısını yeniden oluşturacağını düşünüyordu. Partiye mevcut seçkinci imajı yerine halkla özdeşleşen yeni bir kimlik kazandırmayı amaçlayan Ecevit ve destekçileri, Erim'e verilen desteğin seçimlerde önemli oy kaybına yol açmasından da çekiniyorlardı. Feroz Ahmad'ın da *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)* isimli çalışmasında ifade ettiği gibi; "Ortanın solu politikasının ana özelliklerinden biri, partinin silahlı kuvvetler ve bürokrasiyle 'ittifak'tan vazgeçmesi olmuştu". Bu yaklaşımı formüle edenlere göre, böylelikle, partinin halkla kurduğu ilişki düzelecek ve seçimlerin kazanılması ihtimali artacaktı. İnönü'nün Erim (33.) Hükümeti'ne destek vermesi, *Ortanın Solu* taraftarları açısından bunu olanaksız hale getiriyordu. İnönü'nün hükümete desteğini açıkladığı gün (21.03.1971) Ecevit de CHP Genel Sekreterliği'nden istifa etti.

Parti sol kanadının hâkim olduğu PM, Ecevit'in yerine Şeref Bakşık'ı genel sekreter seçti. Bakşık, Ecevit'i destekleyen il örgütleri ile gençlik ve kadın kolları yönetimlerinin feshini isteyen İnönü'ye dirense de 18 Kasım 1971'de istifa etmek zorunda kaldı. Bakşık'ın yerine genel sekreterliğe, yine sol kanattan Kamil Kırıkoğlu seçildi; ama o da İnönü ile çatıştı. Bu dönemde CHP içinde birbiriyle çatışan iki ayrı iktidar ortaya çıktı: İnönü ve Satır'ın önderliğindeki sağ kanadın çoğunlukta olduğu parlamento grupları ile Ecevit'i destekleyen sol kanadın hâkim olduğu PM ve Merkez Yönetim Kurulu (MYK).

İstifasının ardından Ecevit, partinin yerel örgütlerinde destek toplamaya yöneldi. Parti tabanında önemli bir destek bulması CHP'deki Satırcıları te-

dirgin etti. Ecevit'i CHP'yi sosyalist bir parti haline getirmekle suçlasalar da bunun parti üyeleri üzerinde çok etkisi olmadı. Ocak 1972'de başlayan il ve ilçe kongreleri, çatışmayı yeni bir aşamaya taşıdı. Sırasıyla Adana il, İzmir merkez ilçe, Antalya ve Ankara il kongrelerini Ecevit'in destekçileri kazandı. Bu süreçte açıkça parti içinde yaşanan mücadelede tavrını göstermek durumunda kalan İnönü, Ecevit'i hizipçilik yapmakla, dışarıdan muhalefet yürüterek kriz çıkarmakla suçladı.

Ecevit'in destekçilerinin il kongrelerini kazanmaya devam etmesi, aslında temmuzda toplanacak kurultay yerine 5 Mayıs'ta olağanüstü kurultay toplanması kararı alınmasına neden oldu. Böylece Ecevit'in başka illerde de kongreleri kazanmasının önüne geçilmek istendi. Olağanüstü kurultay çağrısı yapan İnönü, il kongrelerini yapmaya devam etmenin gerek olmadığını açıkladı ve yeni seçilen birçoğu Ecevit yanlısı delegeler yerine eski il delegelerini kurultaya davet etti. Bu, Ecevit destekçilerinin büyük tepkisini çekti. Kurultay'ın toplanmasından bir gün önce kırk üç il başkanı, sekiz il temsilcisi, elli beş gençlik kolu temsilcisi ve yedi gençlik kolu başkanı Kurultay çağrısındaki hukuksuz yöntemi protesto eden ve Ecevit'i destekleyen bir bildiriye imza attılar.

CHP 5. Olağanüstü Kurultayı, Ecevit taraftarlarının hâkim olduğu PM için güven oylaması yapma gerekçesiyle toplantıya çağrılmıştı. İnönü, kurultay delegelerinden mevcut PM'ye güvensizlik oyu vererek, kendisine yakın yeni bir PM seçmesini talep ediyordu. Kurultay'da öncelikle İnönü'nün desteklediği Hüdai Oral yerine Ecevit'in ekibinden Sırrı Atalay Kurultay Divan Başkanlığı'na seçildi. Buna rağmen İnönü, güvenoyu verilirse genel başkanlıktan istifa edeceğini belirterek kurultay delegelerine ya kendisini ya da Ecevit'i tercih etme seçeneğini dayattı – ki, bu daha önce Kasım Gülek'e karşı da kullandığı bir hamleydi. Gülek, 1950'ler boyunca parti örgütünden gelen güçlü destek sayesinde, İnönü tarafından çok da kabul görmemesine rağmen CHP Genel Sekreterliği'ni yürütmüştü. İnönü'nün genel sekreterin yetkilerinin azaltılması yoluyla, Gülek'in elini zayıflatmaya dönük girişimleri çoğu kez Kurultay tarafından kabul görmemiş, bu nedenle de başarılı olamamıştı. Ancak ikisi arasındaki ilişkinin tamamen açık bir çatışma halini aldığı 1960'larda İnönü, "ya ben ya o" diyerek Gülek'i kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Aynı şekilde, başlangıçta *Ortanın Solu* politikasına bir tepki olarak başlayıp, bir süre sonra İnönü'nün liderliğine yönelik bir tehdit haline de gelen Feyzioğlu ve arkadaşları da İnönü'nün örgüte ve dolayısıyla Kurultay delegelerine yine bir bakıma "ya ben, ya onlar" diyerek rest çekmesiyle saf dışı bırakılmıştı.

Kurultay boyunca, örgütün önemine dikkat çeken Ecevit ve arkadaşları parti içi demokrasi ve partinin bizzat örgütü tarafından yönetilmesine vurgu yaptılar. Kurultay'daki konuşmalarında, parti genel başkanı ve MYK'nın

değil yerel parti örgütlerinin yönetimindeki bir partiyi savunduklarını dile getirdiler. Ecevit, Kurultay'da yaptığı konuşmasını şu sözlerle bitirdi: "Demokratik bir partinin kanunlara saygılı, özgür üyeleri mi olacağız, yoksa kapı kulları mı olacağız? Karar sizindir!"

1923-1950 döneminde, Mete Kaan Kaynar'ın *Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar* başlıklı yazısında da belirttiği gibi, CHP'nin örgütsel yapısı zayıf ve kâğıt üzerindeydi, öyle ki siyaset bilimi açısından gerçek bir siyasî parti olduğunu bile söylemek zordu. Bununla birlikte 1950 seçimleriyle iktidarı yitirmesinin ardından CHP'de yerel örgütlerin önemi giderek artmıştı. Ancak eninde sonunda CHP, o zamana kadar İnönü'nün kontrolünde kalmıştı. İnönü kendi konumuna yönelik zaman zaman ortaya çıkan bütün tehditleri bertaraf edebilmişti; ne kadar eleştirilse de hâlâ partinin doğal lideri olarak görülüyordu ve birçok partili için İnönü'nün yokluğu, partinin dağılması demekti. Bununla beraber 1950 sonrasında, parti örgütü, İnönü ve onun denetimindeki genel merkez karşısında adım adım gücünü ve etkinliğini artırmıştı. Ecevit ve destekçileri de bu genel eğilimin temsilciliğine bürünmüşlerdi. Bunun Kurultay delegeleri üzerinde kesinlikle büyük etkisi vardı. Bunun da ötesinde, İnönü'ye daha önce meydan okuyan Gülek veya Feyzioğlu'ndan farklı olarak Ecevit, örgütsel ve ideolojik olarak farklı bir CHP vaat ediyordu.

Kurultay'da yapılan oylamada mevcut PM 507'e karşı 708 oyla güvenoyu aldı. Kurultay'ın Ecevit'in zaferiyle sonuçlanması üzerine ertesi gün 8 Mayıs'ta İnönü, CHP genel başkanlığından istifa etti. 14 Mayıs'ta öncekinin aksine il kongrelerinde seçilen yeni delegeler ve il başkanları ile yapılan *Genel Başkan Seçimi Kurultayı*'nda Ecevit 913 delegenin 826'sının oyuyla genel başkanlığa seçildi.

Ecevit'in genel başkan olmasından kısa bir süre sonra *Ortanın Solu* yerine *Demokratik Sol* kavramı kullanılmaya başlandı. *Demokratik Sol*, temelde Kemalizm'in sınıfların varlığını reddeden ve sınıfsal çelişkileri yok sayan anlayışının yerine sınıfsal çelişkilerin varlığını dikkate alan bir anlayışın benimsenmesini ifade ediyordu. Bu, CHP'nin ideolojisinde Halkçılığa yüklenen anlamın değişmesi, sosyal adaletsizliğin sınıfsal eşitsizliklerden kaynaklandığının kabulü anlamına geliyordu. Halkçılığın bu yeni yorumunda, sınıfsal eşitsizliklerin tamamen ortadan kaldırılması değilse de azaltılması hedefleniyor; böylelikle toplumsal adaletin sağlanması arzu ediliyordu. Oysa özellikle 1930'ların Halkçılığı, sınıfların varlığını –ve çelişkilerini– reddettiği için sosyo-ekonomik eşitsizlikleri perdeleyen ve büyük ölçüde görmezden gelen bir anlayışı da ifade ediyordu.

Bu bakımdan söz konusu değişim, esasen 1930'ların Halkçılığına bir tepki niteliği taşıyordu. 30 Haziran 1972'de toplanan *CHP 21. Kurultayı*'nda kabul

edilen bildirgede Türk halkının altyapı devrimlerine yatkın ve ilerici olduğu vurgulandı. Bildirgede devrimin "...halkın dışında ve üstünde ilerici aydın kadrolara dayanarak yürütülebileceğine inananlar bizimle beraber olamazlar," deniyordu. Bu anlamda hem sosyalist sol ile hem eski seçkinci Kemalist anlayış ile *Ortanın Solu* düşüncesi arasında bir ayrım yapılmış oluyordu.

1972'den sonra CHP Halkçılığı, üretici geniş kitlelerin gözetilmesi ve refahın bütün topluma yayılması hedefine dayanan *sol popülist* bir boyut kazandı. Necmi Erdoğan'ın *Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar* başlıklı makalesinde dikkat çektiği gibi, aslında Ecevit'in sol popülist söylemi, "...tüm anti-Marksist ve anti-komünist tavrına rağmen, Marksist lügatçeden 'üretim ilişkileri', 'üstyapı-altyapı', 'egemen sınıflar'" gibi terimleri almıştı. Ancak diğer birçok popülist parti gibi CHP de sınıf bilinci üzerinde durmamakta ve sınıf savaşımına dayalı bir devrim amaçlamamaktaydı. Aynı Kurultay'da yaptığı konuşmada Ecevit, CHP'nin "...kendini bir sınıfın dar çemberine hapseden bir halkçılık" anlayışına sahip olmadığını vurgulamıştı. Nitekim 1970'ler boyunca CHP'nin siyasal söyleminde, büyük toprak sahipleri, tekelci sermaye gibi çıkar çevreleri dışındaki bütün toplum kesimleri *halk* kapsamı içinde değerlendirildi; egemen güçler arasında –Erdoğan'ın da makalesinde tartıştığı gibi– "...üretken-üretken olmayan, kendilerini ayrıcalıklı gören-görmeyen, ellerindeki olanakları başkalarını ezmek için [kötüye] kullanan-kullanmayan" şeklinde bir ayrıma gidildi.

21. Kurultay sonrasında, Satır ve beraberindekiler Temmuz 1972'de CHP'den ayrılarak 3 Eylül'de *Cumhuriyetçi Parti*'yi kurdular. Daha sonra bu parti Feyzioğlu'nun liderliğini yaptığı *Millî Güven Partisi* ile birleşti ve *Cumhuriyetçi Güven Partisi* adını aldı. Böylece CHP'nin *sol-Kemalist (demokratik sol)* çizgiye kaymasından rahatsız olan *sağ-Kemalistler* aynı çatı altında birleşmiş oldular.

İnönü ise 5 Kasım 1972'de CHP'den ayrıldı. Partiden istifalar da devam etti. Bu durum 1973 seçimleri öncesinde birçok gözlemci tarafından CHP'nin ciddi bir güç kaybına uğradığı biçiminde yorumlandı. 12 Mart öncesinde 143 milletvekili 30 senatörü olan CHP'nin 1973'e girerken 96 milletvekili ve 19 senatörü kalmıştı.

Yeni CHP içinde ilk çelişki, Mart 1973'te cumhurbaşkanlığı seçimiyle ilgili olarak yaşandı. Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresi doluyordu. Komutanlar kendi adayları olan Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'in seçilmesini istiyorlardı. Bunun için Gürler, görevinden istifa etti ve aday gösterilebilmek için cumhurbaşkanı kontenjanından senatörlüğe atandı. Fakat Meclis Gürler'i seçmedi. Adaylarının seçilmemesine tepki gösteren komutanlar ise bu sefer Sunay'ın görev süresinin uzatılmasına ilişkin bir Anayasa değişikliği

yapılmasını talep ettiler. Ancak meclis bu öneriyi de reddetti. Sonunda 6 Nisan 1973'te emekli amiral Fahri Korutürk cumhurbaşkanı seçildi. Komutanlar kendilerinden biri olduğu ve politikacılardan bağımsız hareket edeceğini düşündükleri için Korutürk'ü kabul ettiler.

Bu süreçte CHP Gürler'e karşı olduğu için Ecevit'in önerisiyle Meclis Grubunda partili milletvekillerinin oylamaya katılmaması yönünde karar alınmıştı. 13 Mart 1973'te alınan bu bağlayıcı karara rağmen aralarında Genel Sekreter Kamil Kırıkoğlu ve dört MYK üyesinin de yer aldığı otuz beş milletvekili oylamaya katıldı. Bu, Ecevit'in genel başkan olarak konumunu kamuoyu önünde sarsan bir gelişmeydi. Neticede genel başkan ve Meclis Grubu ile fikir ayrılığına düşen Kırıkoğlu ve MYK 4 Nisan 1973'te istifalarını sundu. PM toplantısında Ecevit'e yakın ve ılımlı bir politikacı olarak tanınan İstanbul Milletvekili Orhan Eyüpoğlu genel sekreterliğe seçildi ve yeni MYK belirlendi. Her ne kadar Kırıkoğlu ve beraberindekiler istifa ederek konuyu bir bakıma kapatmak isteseler de sorun devam etti ve 14 Aralık 1974'te toplanan *CHP 22. Kurultayı*'nda Kırıkoğlu ve arkadaşlarının parti yönetiminden tamamen uzaklaştırılmalarıyla sonuçlandı.

Büyük bir değişim geçiren CHP, bunun neden olduğu ciddi sarsıntıların ardından 14 Ekim 1973'te yapılacak genel seçimler için hazırlanmaya başladı. Genel seçimler yeni CHP ve onun lideri Ecevit için bir sınav niteliği taşıyordu. Seçimler öncesinde, 1969 seçimleri için yayımlanan *Halktan Yetki İstiyoruz*'un çeşitli konularda genişletildiği *Ak Günlere* başlıklı seçim bildirgesi yayımlandı. Bildirgede 12 Mart rejimi ve sonrası şöyle değerlendiriliyordu:

> 12 Mart 1971'den sonra, Türkiye'de demokrasi bir ölçüde askıya alınınca, halkın siyasetteki ağırlığı, devlet yönetimi üzerindeki etkisi geniş ölçüde azalmıştır. Büyük varlıklı çıkar çevreleri ve onların yandaşı olan tutucu partiler, bundan yararlanarak, ekonomik ve sosyal politikayı... "sosyal devlet" kavramıyla bağdaşmayacak kadar sağa kaydırmışlardır.

Buradan hareketle bildirgede, 12 Mart'tan sonra kurulan hükümetler ve başta AP ve CGP olmak üzere tüm sağ partiler sert bir dille eleştirilerek bu hükümetlerinin uyguladıkları ve sağ partilerin de savunageldikleri ekonomi politikalarının, plansız, keyfi, çağdışı, verimsiz oldukları ve devlet kaynaklarının israfına yol açtıkları ileri sürüldü. Bildirgede tekelci sermayeye de karşıt bir tutum benimsenmişti:

> ...devlet kaynaklarının... özel girişime, özel girişimin de tekelci sermaye gruplarına aktarılması, devleti ciddi bir sınaileşme... gücünden yoksun bırakmaktadır... son yıllarda artık halkın tahammülünü aşan pahalılık, geniş ölçüde kasıtlı olarak yaratılmaktadır.

> ...büyük varlıklı çıkar çevreleri ve... o çevrelere hizmet eden partiler, tekelci sermaye gruplarının sermaye birikimini hızlandırmayı başlıca amaç edinmişlerdir. Bunun en kolay yolu ise enflasyon burgacıyla yaratılan pahalılıktır.
>
> Türkiye'nin büyük iş çevreleri, toplu sözleşme ve grev hakkı karşısında da kârlarını yüksek tutmanın, hatta büsbütün yükseltmenin yolunu pahalılığı hızlandırmakta bulmuşlardır.

Esasen *Ak Günlere*, bir yandan çalışan kesimin ekonomik çıkarlarının gözetilmesini vurgularken, diğer yandan tekelci sermayenin ekonomik hayattaki egemenliğini pekiştiren enflasyonist gidişten zarar gören burjuvazinin çeşitli kollarının tepkilerine sesleniyordu. Bu çerçevede CHP'nin savunduğu politika, büyük ve yabancı sermayenin etkinlik alanının kısıtlanmasını, bunun yerine küçük ve orta boy sanayinin desteklenmesini ve kamu sektörünün temel malların üretimine öncülük etmesini içeriyordu. *Ak Günlere*'de bir *Halk Sektörü*'nün geliştirileceği vaat ediliyordu. Kamu sektörüyle özel sektörün dışında üçüncü bir sektör olacak *Halk Sektörü*, "...köylü kooperatiflerinin, sosyal güvenlik ve yardımlaşma kurumlarının, sendikaların, yurtdışındaki işçi ortaklıklarının ve benzeri halk ortaklıklarının girişimlerinden" meydana gelecekti. *Halk Sektörü*'nün finansman kaynağı ise köylülerin, yurtdışındaki işçilerin, yurtiçindeki işçi ve memurların tasarruflarından oluşacaktı. Böylelikle halkın küçük tasarrufları birleştirilerek yatırıma yöneltilmiş olacaktı. Tekelci sermaye gruplarına karşı *Halk Sektörü*, devletin alacağı ekonomik, parasal ve mali önlemlerle desteklenerek, ekonominin en büyük sektörü haline getirilecekti.

Halk Sektörü, temelde, çalışan kesimin tasarruflarını sermaye birikimine dönüştürmeyi ve mülkiyeti yaygınlaştırmayı hedefleyen bir tasarımdı. Bu yolla "...büyük çıkar çevrelerinin sınıf egemenliği hevesine" ve tekelciliğe karşı ekonomik çoğulculuk sağlanacaktı. *Halk Sektörü* aynı zamanda, klasik devletçiliğe bir alternatif olarak da görülüyordu. Tekelleşmeye ve sömürüye karşı ekonomik hayatın tamamen devletin kontrolü altına alınması yerine kooperatif ve benzeri halk ortaklıklarının egemenliğinde olması arzu ediliyordu. Devletçiliğin uygulama sahasının iyice genişletildiği bir devlet kapitalizmi yerine kapitalizmin bir bakıma tabana yayıldığı bir ekonomik sistem düşleniyordu.

Halk Sektörü tasarımının görece gerçekçi ve somut unsurlarını ise yurtdışından gelen işçi dövizlerinin çok ortaklı şirketlere yöneltilmesi ve kırsal kooperatifleşmenin yaygınlaştırılması vaatleri oluşturuyordu. Bildirgede, CHP'nin halkçı iktidarında ülkenin ihtiyaç duyduğu kalkınmanın köylüden başlayacağı ve bütün topluma dengeli ve adaletli olarak yayılacağı belirtiliyordu. İlk olarak 1969 seçim bildirgesinde ortaya atılmış olan *Köykent Pro-*

jesi de bu amacın gerçekleştirilmesinde kilit bir rol oynayacaktı. Buna göre; "Köylülerin, güçlü kooperatifler yoluyla modern ve büyük tarım işletmeciliğine geçebilmeleri ve sanayi yatırımları yapabilmeleri" belli altyapı olanaklarının ve kamu hizmetlerinin kendilerine ulaştırılabilmesine bağlıydı. Temelde *Köykent Projesi*, Türkiye'nin dağınık kırsal yapısını belirli merkezlerde yoğunlaştırılmasına yönelik bir dizi önlem içeriyordu. Tarımda verimliliğin arttırılması, köylülerin uygarlığın nimetlerinden ve sosyal hizmetlerden daha çok yararlanabilmesi ve köylü gücüne dayalı bir sanayinin gelişmesi amacıyla köy grupları arasındaki en elverişli merkezlerde altyapı, tesisler ve hizmetler geliştirilecekti. *Köykent* adı verilecek bu merkezlerle çevre köyler yollarla birbirine bağlanacağı için köylüler buradaki olanaklardan rahatlıkla yararlanabilecekti.

Ak Günlere'nin bir özelliği de din ve inanç özgürlüğüne yapılan vurguydu. Bildirgede demokrasi için inanç özgürlüğünün ifade özgürlüğü kadar vazgeçilmez olduğu; demokrasi ve düşünce özgürlüğünün halk yararına sosyal adaletçi eğilimleri güçlendirmesinden rahatsız olan bazı çevrelerin bu eğilimi önlemek için halkın dinî duygularını istismar edip, ekonomik sömürüyü dinî sömürü ile destekleyerek sürdürmek istedikleri dile getiriliyordu. Bu çevreler halktan yana her düşünceyi komünistlik ve dinsizlik olarak tanıtmışlardı. "Ekonomik, sosyal ve siyasal konularda tutuculuk anlamına gelen ve halkı sömürerek bir avuç insanı zengin etmek isteyen, 'maddiyat'a aşırı önem veren 'sağ'cılığı ise, dine ve geleneğe bağlılıkmış gibi, 'maneviyatçılık'mış gibi göstermişlerdi."

Buradan hareketle bildirgede, "Gerçekte, siyasal açıdan sağcılık ve solculuk, dindarlık ölçüsüne göre değil, ekonomik ilişkiler konusundaki düşüncelere göre oluşan bir siyasal farklılaşmadır," deniliyordu. "[B]azı aşırı sol akımların felsefi anlamda 'maddeci' (materyalist) olmasına karşılık" sağcıların büyük kısmının maddi varlığa ve zevklere ahlâkî ve manevi değerlerden fazla önem verdikleri için "maddiyatçı" oldukları öne sürülüyordu. Oysa "Ortanın solundaki CHP maddiyatçı da maddeci de yani materyalist de değildi". Ayrıca "...toplumun manevî ve ahlâkî değer ölçülerine de inanç ve düşünce özgürlüğüne de saygılı"ydı. Bildirgede böylelikle hem Marksist solla hem de sağ ile kesin bir ayrım hattı çizilirken, aynı zamanda *Ortanın Solu*'nun, gerçek ve yegâne maneviyatçı siyasî akım olduğu vurgulanıyordu. Bu bağlamda sol kesimde etkili olan dindarlığa ilişkin olumsuz yaklaşım da eleştirilmişti:

> Dine bağlılığın yenileşmeye, ilerlemeye, sosyal adaletçi atılımlara engelmiş gibi görünmesinden, yalnız sömürülerini sürdürebilmek için halkı karanlıkta tutmak isteyen maddiyatçı ve çıkarcı çevreler değil, o çıkarcı çevrelerin oyu-

> nuna gelerek... manevi değerlere bağlılığı ilericilikle bağdaşmaz sanan bazı aydınlar da sorumlu idiler. Bu sanıya kapılanlar, geçmişte, halkın din duygularını incittikçe... halkı, din istismarcısı büyük çıkar çevrelerinin kucağına doğru itmişlerdir.

CHP'nin seçim kampanyası çok coşkulu ve yoğun geçti. Birçok yerde geniş kitleler, Ecevit'i *Halkçı Ecevit* sloganlarıyla karşıladılar. Ecevit için kullanılan *Karaoğlan* tabiri, halk tarafından bir politikacıdan ziyade popüler bir yıldız gibi görüldüğüne işaret ediyordu. Ahmad'a göre Ecevit, "Çok az politikacının yapabildiğini başardı ve dinleyicileriyle, onların oylarından fazla bir şey aradığına inandıran bir iletişim kurdu". Seçmen nezdinde yarattığı güven, CHP'nin vaatlerinin sahiciliğinin bir bakıma bir delili gibi görüldü. CHP, seçim bildirgesini, Ecevit'in fotoğraflarını ve parti amblemlerini satarak halktan seçim kampanyası için para bile toplayabildi. Bu, TİP'in çok daha küçük ölçekte ve daha az başarılı girişimi bir kenara bırakılırsa, Türkiye siyaseti için yeni bir şeydi. Bu arada 27 Eylül'de Isparta'da kendisine yapılan taşlı saldırı, 1970'ler boyunca CHP'ye de yönelen anti-komünist şiddet dalgasının ilk işaretlerinden biri oldu.

Aslında 1973 seçimleri öncesinde Ecevit'in seçmene seslenmek için yeterince zamanı olmamıştı. Seçimden üç hafta öncesine kadar sıkıyönetim kaldırılmamış olduğu için siyasî kampanyalar ciddi sınırlamalara tabiydi. Bununla beraber kampanyalara AP favori olarak başlasa da seçim yarışını CHP kazandı. CHP 185 milletvekili elde ederken, sağda yaşanan parçalanmanın da etkisiyle 149 milletvekili kazanan AP ikinci parti oldu.

CHP'nin oy oranı 1969 seçimlerine oranla %5,9 artarak, %27,4'ten %33,3'e çıktı. Partinin nüfusu 10.000'den fazla 115 yerleşim yerinde aldığı oy oranı %43,5'a çıkıyordu. Fakat kırsal kesimde aldığı oy oranı %28,3'tü. Nüfusu 120.000'den fazla olan şehirlerde CHP'nin oylarında düzenli bir yükselme vardı ve nüfusu 400.000'den çok olan şehirlerdeyse oy artışı en yüksek seviyesine çıkıyordu. İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana'da ortalama oy artışı %12,25'ti. Büyük şehirlerde elde edilen oy artışı esasen düşük gelirli kesimlerden kaynaklanmaktaydı. İzmir'in gecekondu bölgelerinde CHP'nin oy artışı %20 civarındaydı. 1969'da %22,6'dan 1973'te %44,2'e yükselmişti. İstanbul'daki gecekondu bölgelerinde bu oran %26 civarındaydı. 1969'da %21,8'den 1973'te %47,5'a çıkmıştı. Ayrıca (daha sonra il olacak Karabük ve Bartın'ın da bir parçası olduğu) Ecevit'in seçim bölgesi Zonguldak gibi işçilerin yoğun olarak yaşadığı bir yerde de %9,1'lik bir oy artışı sağlanmıştı.

CHP'ye oy verenler arasında iki grup dikkat çekiciydi. Bunlardan ilki büyük şehirlerin kenar mahallelerinde yaşayan işçi sınıfı ve yoksullardı. Başta imalat sanayinde, madenlerde, özel teşebbüsün elindeki sanayi kolların-

da çalışan sendikalılar olmak üzere sanayi işçileri yoğun olarak CHP'yi destekliyordu. İkincisi CHP, ekonomik olarak görece iyi durumda olan küçük köylülerin yaşadığı yerlerde de önemli oy elde etmişti. Pazar için üretimin en yaygın olduğu Ege, Marmara ve Trakya'da 1960'larda yaşam standartları kayda değer biçimde iyileşmişti. Tarım açısından en gelişmiş olan bu bölgelerde üretilen kimi ürünler sanayide girdi olarak kullanılıyordu.

CHP etnik ve mezhepsel çelişkilerin ve baskıların yaşandığı yerlerde de büyük oy artışı elde etmişti. Diyarbakır'da %23,1 artışla %30,4; Tunceli'de %51,1 artışla %70; Kahramanmaraş'ta %15,3 artışla %32,9 oy oranına ulaşılmıştı. Kırsal yapının durağan olduğu Siirt, Ağrı, Bitlis, Gümüşhane, Van, Erzurum, Ordu, Niğde, Çankırı gibi illerdeyse CHP'nin oy oranı düşmüştü.

Bunun yanı sıra 12 Mart rejimi sırasında kapatılmış olan TİP'in oyları büyük ölçüde CHP'ye gelmişti. TBP'den de kayda değer bir Alevi oyu CHP'ye kaymıştı. Büyük kentlerdeki küçük burjuvazi, diğer bazı orta sınıf kesimleri ve sanayi burjuvazinin bazı kesimleri de AP'den uzaklaşarak CHP'ye oy vermişlerdi.

Genel seçimlerden iki ay kadar sonra 9 Aralık 1973'te yapılan yerel seçimlerde CHP'nin başarısı devam etti. İl Genel Meclisi sonuçlarına göre CHP'nin oyları %37,1'e çıkmıştı. Ayrıca 67 ilden yarıya yakınının belediye başkanlığını CHP'liler kazanmıştı. Ankara'da Vedat Dalokay %62, İstanbul'da Ahmet İsvan %64 gibi ezici bir çoğunluk elde etmişti. İzmir'de İhsan Alyanak, %44 oyla DP-AP çizgisinin kalesini ele geçirmişti. Bu sonuçlar birçokları tarafından belediyelerde sosyal demokrat bir devrim olarak değerlendirildi.

1960'larda ortaya çıkan gecekondu sorunu ve kentsel yoksulluğa karşı temelleri atılmış olan *yeni belediyecilik* olarak tanımlanan bu hareket, sistemli bir planın ürünü değildi. Esasen uygulama sırasında gelişmişti. Büyük şehirlerdeki yeni sosyal demokrat belediyeler, oldukça kıt kaynaklarla kendi programlarını hayata geçirmeye giriştiler. Bunun sonucunda 1973-1977 yılları arasında söz konusu belediyeler kendi gereksinimleri olan mal ve hizmetleri doğrudan kendileri üretmeye başladılar. Bu çerçevede örneğin asfalt veya ekmek fabrikaları kurmaya yöneldiler, toplu taşımaya önem verdiler, (Batıkent veya İzmit Yenilikçi Yerleşmeler Projesi gibi) toplu konut projeleri ürettiler. Bu bakımdan daha somut ve ciddi sosyal demokrat projeler CHP'li büyük şehir belediyelerinin deneyimlerinden çıktı. Söz konusu uygulamalar 1970'lerin ikinci yarısında solun genel programının bir parçası haline geldi. CHP ve TİP 1977 seçimlerine bu bakımdan benzer programlarla girdi.

Bu yeni belediyecilik, *demokratik belediyecilik* veya *toplumcu belediyecilik* olarak da adlandırılıyordu. Bu hareketi meydana getiren belediyeler, zamanla tek tek belediyelerin gücünü aşan konularda belediyeler arası ekonomik girişimler ve belediye birlikleri oluşturmaya yöneldi. Bu çerçevede ilk olarak

1975'te *Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği* kuruldu. Bunu *Orta Anadolu Belediyeler Birliği* (1978), *Van Gölü ve Çevresi Belediyeler Birliği* (1979), *Ege Bölgesi Belediyeler Birliği* (1979) gibi bölgesel birlikler izledi. Bunun ardından, –her ne kadar daha sonra sekteye uğrasa da– *Türkiye Belediyeler Birliği*'nin kurulmasına girişildi.

Yeni belediyecilik anlayışı bir yandan sağcı merkezî iktidarın engellemeleriyle karşılaşırken, diğer yandan CHP içinde partinin çizgisinin aşıldığına dair tepkilere yol açtı. Bununla beraber bu hareket, kent yoksullarının desteğini kazanarak, seçimlerde başarılı oldu. Ancak Ebru Deniz Ozan'ın *1971-1980 İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı* başlıklı yazısında da ifade ettiği gibi, esasen orta sınıfların öncülüğünü yaptığı bu girişim, geniş tabanlı bir toplumsal hareket halini de alamadı. 12 Eylül sonrasında birçok sol görüşlü belediye başkanı ve ilgili belediyelerin yöneticileri görevden alındı, belediye meclisleri dağıtıldı. Böylece bu kentsel solculuk hareketi sona erdi.

1973 genel seçimlerindeki başarısına karşın CHP, tek başına iktidar olmasına yetecek kadar milletvekili kazanamamıştı. Seçimlerden sonra, en çok oyu alan iki partinin –CHP-AP– bir koalisyon kurmalarına yönelik beklentiler oluşsa da hem CHP yönetimi hem de tabanı bu eğilimde değildi. CHP, koalisyon konusunda MSP'yle işbirliğine yöneldi; 7 Şubat 1974'te CHP-MSP Koalisyon (37.) Hükümeti güvenoyu aldı. Bu koalisyon Türkiye'de, Mete Kaan Kaynar'ın *İkinci Koalisyonlar Dönemi* olarak adlandırdığı ve 12 Eylül Darbesi'ne kadar devam edecek dönemin de başlangıcı oldu. Koalisyon Hükümetinin programında eski DP'lileri, düşünce ve orman suçlarını da kapsayan genel bir af çıkarılması; lise öğrencileri hariç seçmen yaşının on sekize indirilmesi; 1973 sonundan önce inşa edilen gecekondulara tapularının verilmesi; köylülerin aracı ve tefecilerden kurtarılması için tarım kredilerinden yararlandırılması; kooperatiflerin desteklenmesi; ağır sanayinin geliştirilmesi; millî bir silah sanayinin kurulması; madenciliğin devlet denetimine alınması; işsizlik sigortasının uygulanmaya başlanması; ilk ve orta öğretimde zorunlu ahlâk derslerinin getirilmesi; toplu sözleşmeye yetkili sendikaların belirlenmesinde referandum ilkesinin uygulanması gibi vaatlere yer veriliyordu.

Hükümet programında demokratikleşme sorununa da önemli bir yer ayrılmıştı ki bu, 12 Mart sonrasında sınırlandırılan hak ve özgürlüklerin yeniden genişletilmesinin anarşiye yol açacağını iddia eden statükocuları tedirgin etmeye ve CHP muhalifi bir tutum almalarına yetti: Onlara göre demokratikleşme, dünyada ekonomik krizin yaşandığı bir dönemde kabul edilemezdi.

Göreve başlamasından kısa bir süre sonra Koalisyon, bir af kanunu (15.05.1974 tarih 1803 sayılı) hazırlamaya başladı. Mart ayında devlet üret-

me çiftliklerinde başlatılan haşhaş ekimine, –ABD'nin tehditlerine rağmen– temmuzda yedi ilde izin verildi. (*01.07.1974 tarih ve 7/8522 sayılı 1974-1975 Döneminde Yedi İlde Haşhaş Ekimine İzin Verilmesi Hakkında Kararname*) ABD'nin baskısıyla 1971'de Erim (33.) Hükümeti tarafından haşhaş ekimi yasaklanmıştı. Bu karar kamuoyunun tepkisini çekmiş ve ABD'ye boyun eğmenin bir simgesi olarak görülmüştü. Ecevit'in yasağı kaldırması, birçok kişi tarafından Türkiye'nin onurunu ve bağımsızlığını bir kez daha kazanması olarak değerlendirildi ve Ecevit'in itibarını ve siyasî konumunu güçlendirdi.

Koalisyon partileri arasında başta olumlu bir ilişki söz konusuydu. Ancak Ecevit'in her bakımdan hükümete hâkim olduğu, Erbakan'ın ise onun gölgesinde kaldığı da görülebiliyordu – ki bunun MSP'ye oy kaybettirebileceği de aşikârdı. Bu nedenle MSP'liler, büyük sürtüşmelere yol açmadan popülarite kazanabilecekleri konularda partilerini Ecevit ve CHP'den bağımsız bir konumda göstermeye özen gösterdiler. Erbakan, aydınların tepkisini çekecek şekilde geleneksel değerleri ön plana çıkararak, yayınlardaki ve sinemadaki pornografi gibi kamu ahlâkı ile ilgili görülebilecek meseleleri gündeme getirdi.

Bu durum hükümet ortakları arasında gerilimlere neden olsa da koalisyon varlığını sürdürdü. Ancak mayısta yirmi MSP'li milletvekilinin parti disiplinine aykırı olarak Ceza Kanunu'ndaki komünizm propagandası yapma ve sınıf mücadelesini teşvik etme suçlarına ilişkin 141. ve 142. maddelerinden hüküm giyenlerin af edilmesine karşı oy kullanması, büyük bir hükümet krizine yol açtı. Böylece af yasası, ilgili maddelerden hüküm giyenleri dışarda bırakarak kanunlaşmış oldu. Ecevit, PM'yi olağanüstü toplantıya çağırdı. Toplantıda koalisyona son verilmesi için henüz erken olduğuna karar verildi. Erbakan da koalisyonun dağılmasını arzu etmiyordu; bu amaçla Ecevit'e, 141. ve 142. maddelerden hüküm giyen herkesin serbest bırakılmasına ilişkin altı ay içinde bir karar alınması önerisinde bulundu. Haziran başında CHP bu maddelerin Af Kanunu'na dahil edilmemesinin Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu. Anayasa Mahkemesi'nin Temmuz 1974'te başvuruyu haklı bulmasıyla bu maddeler de af kapsamına alındı.

15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta Cumhurbaşkanı Makarios'un darbeyle devrilmesinin ardından 20 Temmuz'da ve 14 Ağustos'ta yapılan iki *Barış Harekâtı*, koalisyonun da kaderini belirledi. Adaya müdahale, Ecevit'in halk nezdinde itibarını arttırdığı gibi siyasî imajını da değiştirdi. Ahmad'ın ifadesiyle Harekât, birçok kişinin gözünde Ecevit'i, bir *idealist*ten bir *eylem adamına* dönüştürmüştü. CHP, artık, olası bir seçimde mecliste çoğunluğu elde edebileceğini düşünüyordu. Erbakan'ın hükümet içindeki başına buyrukluğu da koalisyonu sürdürülemez hale getirmişti.

Af Kanunu ve Kıbrıs meselesi dışında MSP'nin hükümet programında yer alan oy verme hakkının on sekiz yaşa indirilmesi konusunu da yokuşa sürmesi, devlet içinde yoğun bir kadrolaşmaya gitmesi, MSP'li Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Karaköy'deki *Güzel İstanbul* heykelini müstehcen olduğu gerekçesiyle kaldırtması, MSP'li İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk'ün alkol tüketimini ve bira satışını kısıtlamaya yönelik önlemler alması, MSP'lilerin zorunlu olmasını sağladıkları ahlâk derslerinin istedikleri şekilde İslâmî içeriğe kavuşturulmamasından ve imam hatip mezunlarının haklarının genişletilmemesinden şikâyet etmeleri koalisyon içinde gerilimlere yol açan diğer önemli sorunlardı.

MSP ile siyaset anlayışlarının çok farklı olduğu gerekçesiyle koalisyonu bozan Ecevit, 18 Eylül'de istifa etti: İktidarı sırasında, Af Kanunu dışında seçmenini memnun edecek adımlar atamasa da geniş kesimlerin nezdinde, haşhaş ve Kıbrıs meselelerinde Batılı büyük güçlere gerektiğinde kafa tutabilen *bağımsızlıkçı* bir lider imajı yaratması, popülaritesini daha da artırmıştı. Bu siyasî iklimden yararlanmak isteyen Ecevit, istifa ederek bir erken seçime gitmeyi planlıyordu. Fakat muhalefet partileri, bir erken seçimin CHP'nin oylarını artıracağını görerek, erken seçime gitmeye yanaşmadılar. Sonuçta iki yüz günü aşkın bir süre hükümet kurulamamasının ardından Demirel'in başbakanlığında I. MC (39.) Hükümeti 12 Nisan 1975'te güvenoyu alarak iktidara geldi.

1970'lerin ortasından itibaren ülkede ekonomik ve siyasî kriz giderek derinleşir, şiddet olayları yoğunlaşırken CHP, hem *Ortanın Solu*'nun ayrıntılandırılmasına ilişkin adımlara hem de bitmek bilmez parti içi çekişmelere sahne oldu.

28 Haziran 1974'te toplanan *CHP Tüzük Kurultayı* parti tarihi açısından hayli önem taşımaktadır – ki burada kabul edilen yeni tüzüğün ikinci maddesinde CHP, artık, *Demokratik Sol* bir parti olarak tanımlanmıştır. Böylece ilk kez CHP Gençlik Kolları tarafından 20-22 Kasım 1970'te düzenlenen *Birinci Demokratik Sol Düşünce Forumu*'ndaki tartışmalarda açıkça CHP'ye mâl edilmiş olan *Demokratik Sol* ifadesi, CHP tüzüğüne girerek bir bakıma, resmen, partinin temel niteliklerinden biri haline gelmiştir.

Daha sonra "Marksizm'den kaynaklanmadığı için, sosyal demokrasi yerine *Demokratik Sol* deyiminin kullanıldığını" söyleyecek Ecevit'e göre *Demokratik Sol*, ülkenin nesnel koşullarını dikkate alan, dogmatik ve özenti olmayan yerli bir sol düşünce akımı geliştirilmesi ihtiyacından doğmuştu. Bunun yanı sıra Ecevit, solun halka yabancı kalmışlığının giderilmesi ve sol düşünceyle demokrasinin bağdaştırılmasına yönelik çabaların CHP'de başladığını ve *Demokratik Sol*'un aydınları halkla bütünleşmeye yönelttiğini öne sürüyordu. CHP-MSP koalisyonun dağılmasından bir buçuk ay kadar sonra,

27-30 Ekim 1974'te *İkinci Demokratik Sol Düşünce Forumu*'nda Ecevit, *Demokratik Sol*'u bilimsel soldan ayıran en önemli noktanın köylülere verdiği önem olduğunu dile getirdi. Sonraki dönemde *Demokratik Sol* ile birlikte *sosyal demokrat* tanımı da kullanılmaya başladı. Bununla beraber CHP'nin benimsemiş olduğu ideolojik konumun *özgün*, *yerli*, *millî* ve *gayri-Marksist* niteliklere sahip olduğu vurgusunda bir değişiklik olmadı.

Ecevit, daha sonraki çeşitli konuşmalarında da *Demokratik Sol* anlayışı tanımlamaya çalışmıştır. 14 Aralık 1974'te toplanan 22. *Kurultay*'ın açılış konuşmasında şöyle diyordu:

> CHP'nin demokratik sol tutumu... özgürlükçü demokrasiye ağırlık veren bir sol tutumdur. Klasik... demokrasiden de... ileri bir aşamadır. Çünkü demokrasiye ekonomik ve sosyal alanlarda da gerçeklik kazandırmayı öngörür... millî egemenlik kavramını halk iktidarı kavramıyla bütünleştirir. Halk iktidarı ise ancak halkın ekonomik gücünün artmasıyla; bireylerin veya varlıklı zümrelerin ekonomik gücünden daha üstün hale gelmesiyle sağlanabilir.
>
> Bizim... anlayışımıza göre bunu[n] yolu, tüm üretim araçlarını kamulaştırmak değildir... Dünyadaki açık ve kesin örneklerinden... biliyoruz ki, tüm üretim araçlarının devletleştirildiği ülkelerden hiçbirinde... özgürlükçü demokrasi gerçekleşememiştir...
>
> Biz... özel sektöre de hak tanırız. Devlete de... hakları ve yetkileri tanırız. Fakat hepsinin üzerinde halk olmalıdır... O da ancak halkın en büyük, en etkin ekonomik güç durumuna gelmesi ile gerçekleşebilir... Onun için halk sektörünü gerçekleştirmeye çalışıyoruz.

Bu anlamda *Halk Sektörü*, *Demokratik Sol*'un alametifarikası olarak tanımlanıyordu. Ekonomi alanında *Demokratik Sol* anlayışın tek parti devletçiliğinden, Marksizm'den ve liberalizmden farkını ortaya koyan bir hayati proje olarak sunuluyordu. Dolayısıyla *Halk Sektörü*'nün, *Demokratik Sol*'un özgünlük iddiasının uygulamadaki somut delili olacağı ileri sürülüyordu.

Ecevit, konuşmasının devamında, *Demokratik Sol* anlayışlarının toplumun mutluluğunu yalnızca maddi refah artışında gören bir solculuk olmadığını, bunun ötesinde insanın manevi alanda zenginleşmesine en büyük değeri verdiğini vurgulamıştı. Bu nedenle *sınırsız düşünce özgürlüğü*nün temel ilkelerinden biri olduğunu dile getirdiği *Demokratik Sol*, Ecevit'e göre, "Toplum yararı bahanesiyle de olsa düşünce özgürlüğüne sınırlamalar getirebilecek her türlü sol anlayışı redde[diyordu]". Düşünce özgürlüğünün sınırlandırılmaması gerektiğine ilişkin bu keskin vurgu *Demokratik Sol*'un, hem *Yön-Devrim* geleneğinin sol-Kemalist yorumlarına ve sosyalizmin otoriter versiyonlarına hem de örtük biçimde tek parti dönemi Kemalizm'ine yönelik eleştirilerini de ifade ediyordu. Ecevit, konuşmasında ayrıca, *Demokratik Sol*

anlayışlarının gerçekçi olduğu ve "...Türk toplumunun gerçeklerinde oluştuğu için" kalkınmanın köylüden başlamasının istendiğini de belirtmişti.

CHP-MSP koalisyonunun dağılmasından sonra toplanan 22. *Kurultay*, parti içinde yeni tartışmalara da sahne olmuştur. Bu çerçevede koalisyonda MSP'ye fazla taviz verildiği ve vaat edilen tekelci büyük sermaye karşıtı ekonomik politikanın savsaklandığı eleştirilerini dile getiren bir sol-kanat muhalefet belirmiştir. Sol-kanat içinde yer alan, MYK üyeleri Abdullah Baştürk, Kemal Anadol, Şükrü Koç ve Nazif Aslan, cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki tutumu nedeniyle genel sekreterlikten ayrılmak zorunda kalan Kamil Kırıkoğlu ile işbirliği yapsalar da, güçlü bir alternatif program ve liderlik üretemeyen sol-kanat kurultayda istediği başarıyı yakalayamamıştır.

Kurultay'da Ecevit, genel başkan olarak partinin yönetim organlarının seçimindeki hâkimiyetini sınırlama kararı aldı ve PM'nin il başkanları tarafından belirlenmesini istedi. Buna göre ilk olarak genel başkan, genel sekreter, kadın ve gençlik kolları ile grup başkanvekilleri beş ayrı liste hazırladı ve bunlar altmış altı il başkanı tarafından puanlanarak PM aday listesi belirlendi. Bunun sonucunda PM'nin eski üyelerinden birçoğu bu listede yer alamadı ve PM büyük oranda değişti. Eski ve isim yapmış birçok partili PM'ye giremedi. Ecevit bu sistem sayesinde genel başkan yerine örgütün etkinliğini arttırmak istiyordu. Ancak bu iki dereceli sistemin de birtakım sakıncaları olduğu ortaya çıktı. İl başkanları listeyi büyük oranda kendi aralarında aday pazarlığı yaparak belirlemişlerdi. Sonuçta Genel Sekreter Orhan Eyüpoğlu'na yakınlığıyla bilinen il başkanlarının etkinliği sonucunda yeni PM de daha önce olduğu gibi yine genel merkeze yakın kişilerden oluştu. Kuvvetle muhtemel Ecevit, bu yöntemi hem örgütü ön plana çıkararak genel başkan seçilirken verdiği vaadi yerine getirmek hem de partinin merkez yönetim organlarını büyük oranda kendine yakın kişilerle yenilemek için bilinçli olarak tercih etmişti. Kurultay'da Ecevit, 1323 oyla yeniden genel başkan seçildi. Bununla beraber parti içindeki çekişmeler kurultay sonrasında da devam etti.

12 Ekim 1975'te kısmî Senato seçimleri ile altı ilde yapılan milletvekili ara seçimleri, iki büyük parti, CHP ve AP lehine sonuçlandı. AP, sağda yaşanan bölünmenin bir sonucu olarak 1973 seçimlerinde MSP ve DP'ye kaptırdığı oyların büyük kısmını geri aldı. CHP'nin Senato seçimlerindeki oy oranı %43,4'e yükseldi. Söz konusu artış, Ankara ve İstanbul'dan alınan işçi ve gecekondu oylarının bir ürünüydü. Bu iki il dışında seçimlerin yapıldığı diğer yirmi beş ilde CHP'nin oy oranı %38,8'de kalıyordu.

Bu durumu değerlendiren CHP yönetimi, sosyal demokrasiye ve işçi sınıfına ilişkin öğeleri öne çıkaran bir hamle yaptı. 9-11 Ocak 1976'da yapılan *Üçüncü Demokratik Sol Düşünce Forumu*'nda CHP ile işçi sınıfının bütünleş-

mesi gündeme getirildi. Forumda yaptığı konuşmada Ecevit, "...demokratik işçi hareketini önce kendi içinde birleşmeye ve sonra CHP ile bütünleşmeye çağırıyor"du. 1974'ten beri özellikle kırsal kesime yönelmiş olan CHP, *İşçi-Köylü El Ele!* gibi sol popülist bir sloganı benimsedi. Burada üçayaklı bir örgütlenme stratejisi belirlendi: örgütlü işçi hareketi, kooperatifçilik hareketi ve bunların siyasal partisi. Hemen sonrasında Ecevit, Türk-İş ve DİSK yönetimleri ile temasa geçerek, işçi sınıfının ve sendikaların açıkça CHP'yi desteklemeleri gerektiğini vazeden bir söylem benimsedi.

Aslında 1976 başları itibariyle gerek CHP içinden gerekse dışından partinin MC iktidarı karşısında yeterince etkili bir muhalefet yürütemediğine yönelik eleştiriler yükseliyordu. Nitekim Ecevit de "CHP'nin bugünkü muhalefetini yeterli bulmayan halk çoğunluğuna hak veriyorum," diyerek bunu kabul etmişti. Ne var ki Ecevit'in bu atağı, CHP muhalefetinin etkisiz kalışının halkta ve örgütte yarattığı tepkileri dindirmedi. Bu dönemde parti içi çekişmeler de keskinleşti.

Mart 1976'da o zamana kadar CHP yönetiminde süregiden çekişmeler iyice su yüzüne çıktı. MYK'da rakip iki ekip vardı. Bir yanda Genel Sekreter Yardımcısı Deniz Baykal ve onu destekleyen Haluk Ülman, Erol Çevikçe, Adil Ali Cinel ve Tankut Akalın; diğer yandaysa Genel Sekreter Orhan Eyüboğlu, Ali Topuz, Alev Coşkun, Kasım Parlar, Bahir Ersoy, Vamık Tekin, Kemal Önder ve Erol Tuncer gibi isimler yer alıyordu. Esasen bu iki ekibin rekabeti, parti programı ve politikaları üzerine görüş ayrılıklarına dayanmıyordu. Parti içinde bir güç mücadelesi söz konusuydu. Bu iki grup da daha önce Ecevit'i desteklemişti. 1974'teki Kurultay'da da aynı safta yer alarak MYK'yı oluşturmuşlardı. Ancak 1974'ten sonra Baykal grubu ile Eyüboğlu-Topuz grubu giderek birbirlerinden uzaklaşmışlardı. 7 Mart 1976'da Mehmet Aslantürk'ün ölümüyle boşalan MYK üyeliği için seçim yapıldı. Her iki grup da kendi adayını çıkardı. Seçimleri Eyüboğlu ekibinden Sami Kumbasar kazandı. Bunun üzerine Baykal ve dört arkadaşı 8 Mart'ta görevlerinden istifa ettiler. Bu tarihten sonra iki grup, partiye ilişkin hemen her konuda birbirleriyle çatıştılar. Dolayısıyla, parti içindeki hizip mücadelesi sona ermedi ve parti kapatılıncaya kadar devam etti. Ecevit, tarafsız bir tutum takınarak, bu gruplar arasında denge kurmaya çalıştı ama başarılı olamadı. Parti içinde bu iki gruba karşı çıkan üçüncü bir eğilim de bulunuyordu. 27 Kasım 1976'da toplanan *CHP 23. Kurultayı*'na kadarki sürede meclis grubu görüşmeleri, PM toplantıları ve il kongreleri bu üç grup arasındaki mücadele ile geçti. Mücadele öyle bir hal aldı ki kimi parti örgütü kongrelerinde arbedeler çıktı.

Bütün bunlar partinin enerjisinin kayda değer bir kısmının boşa gitmesine yol açtı. Ülkedeki ekonomik ve siyasal krizin giderek derinleştiği bir dönemde partinin Eyüboğlu, Baykal, Kırıkoğlu, Topuz gibi ileri gelenlerinin mer-

kez yönetim organlarında yer kapma mücadelesi vermesi, tabanın ilgisinin parti içi meselelere gömülmesi gibi olumsuz bir sonuç doğurdu. CHP'nin MYK, PM, Meclis ve Senato Gruplarından da birbirinden farklı sesler yükseliyordu. Kısacası parti, sosyo-ekonomik meselelerde ortak bir tavır geliştirecek bir birliğe sahip değildi.

23. *Kurultay*'da program ve parti politikaları ile ilgili tartışmalardan ziyade hizipler arası mücadele ön plana çıktı. Partinin yeni yönetim organı olan Genel Yönetim Kurulu seçimlerini Eyüboğlu-Topuz grubunun listesi, Baykal grubununkinden az bir oy farkıyla kazandı.

28 Haziran 1974 tarihli *CHP Tüzük Kurultayı*'nın henüz üzerinden sadece iki yıl geçmiş olmasına rağmen parti tüzüğü bir kez daha değiştirildi. Bu çerçevede PM'de yaşanan hizipler arası çatışmaların parti genel merkezinin aldığı kararları geciktirdiği yahut engellediği gerekçesiyle parti içindeki bunalımı gidermek ve hızlı karar almak için *Parti Meclisi* ve *Merkez Yönetim Kurulu* organları kaldırılarak, parti merkezinde hem karar hem de yürütme organı olarak çalışacak Genel Yönetim Kurulu oluşturuldu. Daha önce CHP'de PM karar alıyor, MYK uyguluyor, PM de MYK'yı denetliyordu. Bu değişikliklerin ardından, iki Kurultay arası dönemde genel başkanın ve genel merkezin kararlarının denetlenmesi imkânının fiilen kalmaması, parti liderliğinin gücünün önemli oranda artması anlamına geliyordu. Bununla birlikte söz konusu durum, bir süre sonra önceye kıyasla daha otokratik ve oligarşik bir yönetime ve beraberinde yeni huzursuzluklara yol açtı.

Kurultay'da yeni bir parti programı hazırlandı. Bu çerçevede önemli bir değişikliğe gidilerek CHP'nin *Altı İlke*sinin yanına *Demokratik Sol* politikanın dayandırıldığı altı temel kural eklendi: *Özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü, gelişmenin bütünlüğü ve halkın kendini yönetmesi.*

Buna göre kişi özgürlüğüne, başkalarının, toplumun ve tüm insanlığın özgürlüğü, güvenliği ve yararı için zorunlu olanın ötesinde sınır konulmamalıydı. Düşünce özgürlüğü ise sınırsız olmalıydı. Örgütlenme özgürlüğü de tüm özgürlüklerin ve hakların korunup geliştirilebilmesi için zorunluydu. Özgürlükler, haklar, olanaklar ve siyasal etkinlik bakımından insanlar arasında hiçbir ayrım bulunmamalı, insanlar arasında eşitsizliğe yol açan her türlü ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasal engeli ve dengesizliği ortadan kaldıracak bir düzen kurulmalıydı. Herkesin öncelikle toplumun mutluluğu, özgürlüğü, refahı için uğraştığı, toplumun da herkesi eşdeğer görerek gözettiği bir dayanışma düzeni, insanca toplum yaşamının temel koşuluydu. Emeğin yarattığı değer emeği verenlerde birikmeliydi. Emekçiler, bu birikimin toplum yararına nasıl kullanılacağına karar vermeli ve çalışma koşullarını düzenlemede de yetkili olmalıydı. Ekonomik büyümenin amacı, toplumun her yönüyle ve bütünüyle geliştirilmesi, refahının, özgürlüğünün ve

mutluluğunun arttırılması olmalıydı. Ekonomik gelişmenin her aşamasında özgürlük, eşitlik, dayanışma ve emeğin üstünlüğü kurallarına uyulmalıydı. Bu da ancak halkın kendini yönetmesiyle mümkündü. Halkın kendi kendini yönetimi ise "...çalışma koşullarının düzenlenmesinden yerel yönetime ve devlet yönetimine kadar toplumsal yaşamın her düzeyinde ve kesiminde" gerçekleştirilmeliydi.

Bütün bu değerlendirmeler, 1960'ların ortasından itibaren gündeme gelen *Ortanın Solu* hareketinin ideolojik olarak ulaştığı düzeyi gösteriyordu. Esasen *1976 Programı*'nda Kemalist Halkçılık ilkesine *sol popülist* bir biçim verme çabasının ötesine geçildiği, CHP'yi Batı'daki örneklerine benzer sosyal demokrat bir parti haline getirmeye yönelik bir çabanın söz konusu olduğu görülüyordu. Nitekim aralarında sosyal demokrat ve sosyalist partilerin de bulunduğu on dokuz yabancı parti temsilcisinin de onur konuğu olarak izlediği Kurultay'da CHP'nin *Sosyalist Enternasyonel*'e üye olması oylanarak kabul edildi. Ne var ki, bütün bu gelişmeler partideki hizipleşmelerin yarattığı gerilimlerin, gizli yahut açık çatışmaların gölgesinde kaldı.

1977 seçimleri süreci, belli bir süre parti içi çekişmelerin geri plana atılmasına neden oldu. Seçim kampanyası sırasında siyasî kutuplaşma iyice belirginleşti. MC iktidarından hesap soracağını vaat eden CHP, faşizm tehdidine vurgu yaparken, sağ partiler CHP'nin olası iktidarını komünizmle ilişkilendirdi. Demirel, CHP'nin DİSK ve TİP ile birleşme çabasında olduğunu ifade etti. Bu tür saldırılar Ecevit'i sol partilerle ilişkilerinde ihtiyatlı davranmaya sevk etti. Ancak bu da solla işbirliğini engelledi. CHP'nin TBP ve TİP ile işbirliği görüşmeleri Nisan 1977'de başarısızlıkla sonuçlandı. Seçim kampanyaları sırasında özellikle Ecevit ve CHP'ye yönelik şiddet olayları giderek arttı. 1 Mayıs 1977'de yaşanan katliamdan seçimlerin yapıldığı 5 Haziran'a kadar yaşanan şiddet olayları CHP'nin seçim çalışmalarını sekteye uğrattı. Buna rağmen CHP oylarını artırarak, genel seçimlerde %41,4 ile 213 milletvekili, 22 ilde yapılan Senato seçimlerinde de %42,3 ile 28 senatör elde etti. Birinci parti olsa da bu sonuç tek başına iktidar olmaya yetmiyordu.

Seçimlerden sonra Ecevit'in kurduğu Azınlık (40.) Hükümeti'nin güvenoyu alamaması üzerine Demirel tarafından *II. MC* (41.) Hükümeti kurulsa da bu hükümet Ocak 1978'de gensoru ile düşürüldü. Böylece II. MC, Cumhuriyet tarihinin bu yolla düşürülen ilk hükümeti oldu. Bu arada 11 Aralık 1977'de yapılan yerel seçimlerde CHP, İl Genel Meclisi seçim sonuçlarına göre %41,73 ile yine birinci parti olmuştu. Belediye başkanlıkları için kullanılan oylarda %48'e ulaşarak 67 ilin 42'sinde seçimleri kazanmıştı. Ecevit, AP'den ayrılarak kendi kuracağı hükümete destek verebilecek milletvekilleriyle İstanbul Florya'daki *Güneş Motel*'de gizli bir toplantı yaptı. Görüşmede bunun karşılığında söz konusu milletvekillerine bakanlık verilmesi kararlaş-

tırıldı ve bir protokol imzalandı. CHP içinde Orhan Eyüboğlu gibi bazı milletvekilleri bu şekilde hükümet kurmanın yanlış olacağı konusunda Ecevit'i uyarmışlardı. Ancak Ecevit gerek parti tabanının gerekse MC iktidarından bunalmış ve buna karşı CHP'yi desteklemiş demokrat kesimin partinin iktidar olması yönündeki beklentilerinin baskısı altındaydı.

5 Ocak 1978'de AP'den istifa eden milletvekilleri, CGP ve DP'nin desteğiyle kurulan III. Ecevit (42.) Hükümeti mecliste 229 oy ile güvenoyu aldı. 34 bakanlığın bulunduğu hükümet, eski AP'lilerin varlığı nedeniyle, fiilen bir CHP-AP koalisyonu görünümündeydi. Bunun yanı sıra muhafazakâr eğilimlere sahip, CGP'den Turhan Feyzioğlu ile Salih Yıldız ve DP'den Faruk Sükan da hükümette yer almıştı. Bu anlamda CHP'nin programını hayata geçirmesi mümkün değildi. Ecevit, böyle bir kabineyle herhangi bir radikal adım atamayacağını biliyordu. Bu nedenle hükümet programında ülkede can güvenliğinin sağlanmasına ağırlık verilmişti.

Bununla birlikte, Ahmad'a göre Ecevit, altı ay içerisinde şiddet olaylarına polis gücüyle son veremeyeceğini gördü. Polis teşkilatı esasen sağcı ve solcu olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Terörist saldırılar da zamanla biçim değiştirdi. Kamuoyunda bilinen özel kişilere yönelik suikastlar yapılmaya başladı. Birçok olayda polis soruşturmaları hayli etkisizdi. Dahası, saldırganlar yakalansalar bile hapishanelerden kaçtılar, kaçırıldılar. Terörizmin yöneldiği bir başka kesim de çoğunlukla CHP'yi destekleyen Alevilerdi. Nisanda Malatya'da, eylülde Sivas'ta, ekimde Bingöl'de yapılan saldırılarda Alevilerin ve CHP üyelerinin ev ve işyerleri tahrip edildi.

Muhalefet partileri, aslında büyük ölçüde sorumlu oldukları şiddet olaylarının üstesinden gelmek için hükümetin sıkıyönetim ilan etmesini istemeye başladı. Ancak Ecevit buna karşı çıktı. 8 Kasım'da Ecevit, "Terörizm, kanunların üstünlüğü feda edilmeden ve teröristlerle onların silahlarıyla savaşmadan yok edilecektir," diye konuştu. Ruhsatsız silah taşıyanlara daha sert cezalar verilmesini ve özel sivil mahkemeler kurulmasını öngören yeni yasal düzenlemeler önerdi.

Ancak 22-23 Aralık'ta Kahramanmaraş'ta yaşanan katliam bütün durumu değiştirdi. Yerel yetkililer şiddet olaylarını durdurmak için önlem almazlarken, Kayseri Hava Üssü'nden kalkan jetlerin kentin üstünde alçak uçuş yapması ve 39. Zırhlı Birliğin kente ulaşmasından sonra durum ancak kontrol altına alınabildi. O zamana kadar sıkıyönetim ilan etmeye karşı olan Ecevit açısından 26 Aralık 1978'de 13 ilde sıkıyönetim ilan etmekten başka seçenek kalmadı.

Güvenliği sağlama vaadiyle hükümetini kuran Ecevit, bunda başarılı olamayınca popülaritesi de düşüşe geçti. Sıkıyönetimin ilanından sonra şiddet olayları devam etti. Bu süreçte Ecevit, sıkıyönetim komutanları üzerindeki

sivil kontrolü korumaya özen gösterdi. Ancak bu, muhalefet tarafından orduya düzeni sağlamak için gerekli yetkileri vermemekle suçlanmasına yol açtı. Ecevit'in komutanları etkisiz kıldığı iddia edildi. Ordu da bu görüşteydi. 12 Eylül sonrasında sıkıyönetim sırasında şiddeti önleme konusunda neden başarısız oldukları konusunda bu iddiayı dile getirdiler.

Ecevit, baskıcı bir rejimi yönetmek zorunda kalan bir özgürlükçü demokratın ikilemini yaşıyordu. Güneydoğu'daki sıkıyönetim uygulamaları, üç CHP'li bölge milletvekilinin partiden istifa etmesine neden oldu. Sıkıyönetim Komutanlığı'nın İstanbul'da 1979 yılı 1 Mayıs kutlamalarını yasaklama kararına karşı çıkmayıp arka çıkması ise Ecevit'e yönelik sendikal desteğin zayıflamasına yol açtı. Hükümetin benimsediği asayişçi tutum, Tanıl Bora'nın *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler* adlı eserinde belirttiği gibi, "... kendi toplumsal destek potansiyelini de neredeyse kriminalize etmişti".

Ecevit iktidarı ekonomik sorunları da çözmede başarılı olamadı. MC hükümetleri ise ekonomik kriz karşısında uzun soluklu önlemler almaktan kaçınmış, daha çok seçmen desteğini artırmaya dönük politikalar benimsemiş, ekonomiyi derin bir çıkmaza sürüklemişlerdi. Ecevit yeniden iktidara geldiğinde birtakım somut önlemler almaya çalıştı. İlk başta Almanya ve İskandinav ülkelerindeki sosyal demokrat iktidarlardan ekonomik yardım almayı ummuştu; bu gerçekleşmeyince IMF'ye başvurmak ve kimi taleplerini gönülsüzce de olsa kabul ederek, devalüasyon yapmak durumunda kaldı. Ancak Ecevit'in "uluslararası tekelci düzene karşı bağımsız ekonomik politika" yürütme hedefi açısından bakıldığında, bu bir yenilgi anlamına geliyordu. IMF'nin talep ettiği programı yumuşatmaya çalışsa da hükümet, sonuçta ne emek ne de sermaye kesimini memnun edebildi. 1979 yılı itibariyle CHP, işçi sendikalarının desteğini yitirmiş; büyük sermaye de CHP iktidarına düşmanca bir tutum benimsemişti.

Mayıs 1979'da TÜSİAD, gazetelere ilanlar vererek hükümete karşı bir kampanya başlattı. İlanlarda Ecevit (42.) Hükümeti pazar ekonomisinden giderek uzaklaşmakla eleştiriliyordu. Bu anlayışla ne Batı'da Türkiye'nin hak ettiği yeri kazanabileceği; ayrıca ne yeterli kredilerin ne de yatırımlar için gerekli sermayenin bulunabileceği dile getiriliyordu. Ecevit'in buna tepkisi çok sert oldu: "Bu devlet, iş adamlarının muhtırası ile hükümet kurmaz, hükümet düşürmez. Bu ülkede ancak halkın dediği olur, halkı sömürenlerin değil." Bunun yanı sıra orta ve küçük sermaye kesimi de devlet otoritesinin ve istikrarın sağlanmasına yönelik taleplerinin karşılanmaması nedeniyle Ecevit Hükümeti'ni eleştiriyordu. Ayrıca çalışanların ve yoksulların CHP iktidarına desteği de benzin, tüp, şeker, yağ gibi ürünlerin bulunamamasından kaynaklanan ekonomik yokluklar, bu süreçte uzayan kuyruklar ve yaşanan elektrik kesintileri nedeniyle aşınıyordu.

CHP iktidarının giderek yıpranması, parti içi huzursuzlukları ve gerilimleri büyüttü. Daha önce birbiriyle rekabet eden Baykal ve Topuz hizipleri, PM'nin yeniden kurulması talebinde birleştiler. Süleyman Genç ve Ertuğrul Günay'ın başını çektiği, kendini *sol kanat* olarak tanımlayan grup ile Turan Güneş, Başbakan Yardımcısı Eyüboğlu, bakanlardan Mehmet Can ve Bahir Ersoy, Genel Yönetim Kurulu üyelerinden Semih Eryıldız ve Muammer Aksoy gibi önemli figürler de bu talebi destekliyorlardı. Parti içinde beliren bu muhalefete göre genel başkanın da dahil olduğu Genel Yönetim Kurulu, Kurultaylar arasındaki iki yıllık dönemde hiçbir denetime ve yaptırıma bağlı değildi.

Esasen PM'nin yeniden oluşturulması, genel başkan ile parti merkezinin gücünün önemli oranda kısıtlanması anlamına geliyordu. Ne var ki 25 Mayıs 1979'da toplanan *CHP 24. Kurultayı*'nda söz konusu talep, 571'e karşı 769 oyla reddedildi. Parti genel merkezi seçimi kazanmış olmakla birlikte bu sonuç genel başkanın ağırlığını koyması ile elde edilmişti. Topuz ile Baykal hizipleriyle sol kanat, ortak bir Genel Yönetim Kurulu listesi çıkaramadılar. Bunun sonucunda Ecevit, Kurultay'dan istediği yönetim kadrosuyla çıktı. Ecevit, Genel Yönetim Kurulu listesini tek başına hazırlamış, ilk defa il başkanlarına danışmamıştı. Listeye alınanlar genellikle siyasete yeni atılmış, yönetim tecrübesi olmayan kişilerdi. Bu durum basında partide bir tür lider yönetiminin oluştuğuna dair yorumlara neden oldu. Arsev Bektaş'ın *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)* isimli çalışmasında belirttiği gibi, *24. Kurultay* ile birlikte Ecevit'e muhalefet eden gruplar işbirliği yaparak birleşirken, Ecevit ise bu grupların tamamını karşısına alarak bu kez kendisi "tek başına hizip" konumuna gelmişti.

Ecevit, parti içinde gücünü korumuş olsa da hükümet 1979 ortalarından itibaren CHP'li olmayan bazı üyelerin ardı ardına istifalarının da etkisiyle dağılma sürecine girdi. 14 Ekim 1979'da yapılan kısmî Senato ve beş ilde milletvekili ara seçimlerinde CHP ağır bir yenilgiye uğradı. Beş milletvekilliğini de kazanan AP'nin oyu Senato seçimlerinde 1960'lardaki düzeyi olan %46,8'e çıktı. CHP'nin ise Senato seçimlerindeki oyu %29,1'e gerilemişti. Bu partinin 1960'lardaki oy düzeyiydi. 1977'den 1979'a kadarki sürede İstanbul da dahil olmak üzere CHP'nin kalesi durumundaki birçok ilde %20 oranında oy kaybı yaşanmıştı. CHP yönetimi, hükümet kurmadan önce ve hükümetin özellikle ilk aylarında güvenceler vererek sermaye kesiminin kendisine ilişkin kaygılarını giderip, desteğini elde etmeye dönük bir tutum benimsemişti. Ayrıca CHP iktidarı sırasında (kentli çalışan kesimin desteğinin zaten elde olduğu düşüncesinin de etkisiyle) kırsal kesime yönelik politikalar ön plana çıkarılmıştı. Ancak bunlar CHP'nin 1970'lerde kazandığı oy tabanını erittiği gibi, güvenilirliğini de sarsmıştı. Esasen seçim yenilgisinde Ecevit'in açık ba-

şarısızlığı etkili olmuştu. 12 Mart'a karşı çıkarak genel başkan olan ve bir anlamda hem ülkede hem de partide sivilleşmeyi savunmuş olan Ecevit, kendi iktidarı sırasında ülkenin belli başlı illerinde sıkıyönetim ilan etmek durumunda kalmıştı. Bununla beraber can güvenliğini sağlama vaadi yerine getirilememiş, şiddet olayları giderek artmıştı. Ekonomide *bağımsızlıkçı* ve *millî* bir tutum takınma iddiasında olan, Avrupa'daki örneklerine benzer sosyal demokrat uygulamaları hayata geçirmek isteyen Ecevit'in CHP'si IMF ile anlaşmak durumunda kalmıştı. *Demokratik Sol* politikalar esasen çalışan, üretici kesimin kollanması, sömürülmesinin önlenmesi hedefine dayanmasına rağmen CHP iktidarı sırasında işçi sınıfının alım gücü %30 gerilemişti. Ayrıca CHP iktidarının kendi dışındaki solu kriminalize eden tutumunun da etkisiyle birçok sosyalist parti ve hareket de 1979 seçimlerini ya boykot etmiş ya da kendi adayları ile seçimlere katılmıştı.

Seçimlerden iki gün sonra 16 Ekim'de Ecevit istifa etti. Ardından Demirel'in başbakanlığında *24 Ocak Kararları*'nı da hazırlayacak olan (fiilen *III. MC* olarak da adlandırılabilecek) AP Azınlık (43.) Hükümeti kuruldu.

İktidarın yitirilmesinin ardından parti içindeki bunalım derinleşti. Muhalefetin parti yönetimine yönelik hücumlarının artması üzerine Ecevit, kendisi için güvenoyu istemek gerekçesiyle Olağanüstü Kurultay'ı toplantıya çağırdı. 26 Ekim'de Genel Yönetim Kurulu da istifa etti. Böylece Baykalcılar, Topuzcular ve sol kanat olarak nitelendirilen ve aralarında işbirliği yapan genel merkeze muhalif gruplar karşısında sadece Ecevit kaldı ve eleştiriler doğrudan doğruya kendisine yöneldi.

4 Kasım 1979'da toplanan *CHP 8. Olağanüstü Kurultayı*'nda yaptığı konuşmada Ecevit, parti içinde yaşanan iktidar mücadelesinin mevcut durumun nedeni olduğunu dile getirdi:

> Biz, kendi içimizden engellendik... Yeni bir düzen değişikliği, kendi içimizdeki çekişmeler, tutarsızlıklar nedeniyle yarım kaldı... Disiplini uygulamadım, çünkü eğer uygularsam ve bu hükümet çökerse, acaba faşizm gelir mi kuşkusu benim içime çökmüştü.

Konuşmasında muhalif hiziplerin ileri gelenlerini kariyerist olmakla suçlayan Ecevit, genel başkan olarak kalması halinde parti içi kadrolaşmaya karşı daha açık ve kesin bir mücadele yürüteceğini ancak tasfiyecilik yapmayacağını belirtti.

Muhalefetin ortak eleştirisi ise Ecevit'in hem hükümette hem de partide tek adam yönetimine yönelerek demokratik ve verimli bir işleyişi imkânsız hale getirdiği yönündeydi. Katılımcılığı engelleyen bu yaklaşımın, düzen değişikliğinin gerçekleştirilememesinin nedenlerinden biri olduğu ileri sürülüyordu.

Sonuçta genel başkan için yapılan güvenoyu oylamasında Ecevit, 4 çekimser, 20 ret oyuna karşı 1341 delegenin oyuyla genel başkanlığını korudu. Ret oyu verenler arasında Turan Güneş, Haluk Ülman, Semih Eryıldız gibi önemli parlamenterler de yer alıyordu.

Genel Yönetim Kurulu seçimlerinde Ecevit'in listesinin karşısına muhalefet kendi listesini çıkardı. Bunun üzerine Ecevit, İnönü'yü hatırlatırcasına kendi istediği isimlerin seçilmemesi durumunda genel başkanlığı bırakacağını ifade etti. Dolayısıyla Ecevit, selefi gibi "ya ben ya onlar" demiş oldu. Ecevit'in bu şekilde ağırlığını koymasıyla kendi belirlediği liste Genel Yönetim Kurulu olarak seçildi. Bununla beraber yapılan oylamada genel merkezin listesi ile muhaliflerin listesi arasında çok az fark vardı. Parti, Ecevit destekçileri ile birbirine rakip farklı gruplardan oluşan Ecevit karşıtları olarak neredeyse fiilen ikiye bölünmüş bir durumdaydı – bir bakıma 1980'lerde yaşanacak *Demokratik Sol Parti* (DSP) - *Sosyal Demokrat Halkçı Parti* (SHP) ayrılığının tohumları da burada atılmıştı. Nitekim Arsev Bektaş'a göre de 12 Eylül Darbesi ile CHP de dahil olmak üzere bütün siyasî partiler eğer kapatılmasaydı, "...gelecek ilk kongrede, belki de daha önce parti bölünme tehlikesi ile karşılaşacaktı".

Kurultay sonrasında genel merkez parti disiplinini sağlamak amacıyla kendisine karşı olan il örgütlerini feshederek, örgüt üzerinde yitirdiği hâkimiyetini yeniden kurmaya çalıştı. Parti içinde bütün bunlar yaşanırken ülke de adım adım darbeye gidiyordu. 6 Eylül 1980'de Ecevit'in Petrol-İş Sendikası'nın genel kurulunda yaptığı ünlü konuşma söz konusu gidişi sezdiğini gösteriyordu:

> Toplum tribünde seyirci, partiler de sahada oyuncu durumunda olursa, yalnızca partilerle politikacılar soyunup sahaya çıkar, halk da tribünde seyirci gibi kalırsa demokrasi gerçeklik kazanmaz. Demokrasinin böyle sanıldığı, böyle uygulandığı bir ülkede siyaset, giderek çirkin ve anlamsız bir oyuna dönüşür... Sonunda korkarım ki, biri çıkar düdüğü çalar, "Oyun bitti, herkes evine," der.

Ecevit'in bu sözleri aynı zamanda 1970'lerin ortalarındaki (kendisinde sembolleşen) siyasal coşkunun kaybedilmesinden ve kitlelerin giderek apolitikleşmesinden duyduğu kaygıyı ve buna ilişkin uyarıları da içeriyordu. Ancak bizzat Ecevit ve CHP iktidarı, (III. Ecevit (42.) Hükümeti'nin bileşiminin de etkisiyle) parti programındaki özgürlüklerin ve siyasal katılımın genişletilmesine ilişkin hedefleri hayata geçiremediği ve tamamen güvenlikçi politikalara saplandığı için aslında bu sürecin önüne geçemediği gibi bir bakıma güçlenmesine de zemin hazırlamıştı. CHP'deki hizipleşmeler parti faaliyetlerine ket vururken, Ecevit'in partide giderek bir tek adam görün-

tüsü çizmesi ise CHP içinde de siyasal katılımın gelişmesi yerine kısılmasına yol açmıştı.

1970'lere CHP'de değişim taleplerinin başlıca temsilcisi olarak giren, genel başkan seçilmesinin ardından, toplumda giderek yükselen özgürlük ve sosyal adalet taleplerini yerine getirmesi umulan, ülkenin en popüler figürlerinden biri haline gelmiş Ecevit, 1970'lerin sonuna gelindiğinde, tüm bu beklentileri hayata geçirememesinin yarattığı yaygın hayal kırıklığıyla yüzleşmekteydi. CHP ise geçirdiği kayda değer değişim sonucunda iktidara gelse de vadettiği düzen değişikliğini gerçekleştirme konusunda hiçbir somut adım atamamasının neden olduğu büyük tahribatı giderme imkânı bulamadan (ki parti hiziplere bölünmüştü ve yapıcı bir program tartışması da yoktu) 12 Eylül sonrasında kapatıldı.

12 Eylül Cuntası karşısında (hiziplere bölünmüş) parti örgütünün ve Genel Yönetim Kurulu'nun kendisini yapayalnız bırakmasına içerleyen Ecevit, siyasî partilerin kurulmasına izin verilmesinden sonra CHP ile yollarını ayırarak DSP'yi kuracaktır. Artık CHP kadrolarının büyük kısmı önce *Sosyal Demokrasi Partisi* (SODEP) ve *Halkçı Parti*'de (HP) daha sonra da SHP'de bir araya gelirken, Ecevit tamamen kendi kontrolündeki DSP'de siyasî yaşamına devam edecektir.

"Umudumuz" Bülent Ecevit

LEVENT ODABAŞI - KEREM HOCAOĞLU

1944 yılında Robert Koleji'nin mezuniyet yıllığında Dimitri Andriadis sıra arkadaşı Mustafa Bülent Ecevit'i (1925-2006) "Bir bardak çay, bir yaprak kâğıt, bir kurşun kalem ve bir şiir kitabı" olarak tasvir eder. Tanımlama o kadar isabetlidir ki, Ecevit'in hayatında edebiyat ve felsefe hemen her zaman önemli bir yer tutmuş ve entelektüel yönünün onu çağdaşlarından ayıran en önemli özelliği olduğu fikri de bu kapsamda genel kabul görmüştür. Dahası, kendisine ait şiir derlemeleri de dahil olmak üzere yazmış olduğu çok sayıda kitap ve makaleler ile siyaseti eylemsel düzeyden düşünsel düzeye taşımış olan sıra dışı bir siyasî lider olmuştur.

Gökyüzünü, özgürlüğü ve barışı simgeleyen mavi gömleğiyle katıldığı mi-

Miting sırasında, Ecevit'in portre resimlerinin asıldığı balonlar uçurulmuş, CHP genel başkanına büyük tezahürat yapılmıştır. Fotoğrafta Ecevit'in portresi uçarken görülüyor (Fotoğraf TKA Kemal 28 Haziran 1975) (Fotoğrafa ait nottan). Kaynak: BİT MEZAT.

tinglerle halkın zihninde olumlu bir yer edinen Ecevit için yıldızının esas olarak 1970'li yıllarda parladığı söylenebilse de onun hikâyesini biraz geriden başlayarak okumak gerekmektedir. CHP'den milletvekili olmuş akademisyen bir babanın ve ressam bir annenin çocuğu olan Ecevit'in gerek entelektüel gerekse de siyasî yaşamında seçkin bir zümreden geliyor oluşu ona bazı kapıları daha erken yaşlarda açmıştır. Örneğin, babasının ve Nihat Erim'in desteğiyle *Ulus* gazetesinde çalışmaya başlamış ve bu sayede önemli deneyimler elde etmiştir. Bu mecrada önceleri tercüme işleri yapan ve ilerleyen zamanda sanat ve edebiyat yazılarını okuyuculara ulaştıran Ecevit, *Ulus* gazetesinin bir müddet sonra kapanması üzerine *Halkçı* gazetesinde yazılarını yayımlamıştır. 1956 yılında Ankara'da gazetecilik mesleğini devam ettirdiği sırada ABD'den bir burs kazanmasıyla da Harvard Üniversitesi'nde bir süre sosyal bilimler alanında eğitim görme şansına sahip olmuştur.

Üçüncü Adam'a Doğru

1957 yılında yapılacak olan genel seçim nedeniyle Ecevit ABD'deki burs programını bırakıp Türkiye'ye geri dönmüş ve aynı yıl yapılan genel seçimlerde CHP'den milletvekili seçilmiştir. 1960 yılında yaşanan siyasal krizin ardından 1961-1965 yılları arasında İsmet İnönü'nün başbakanlığında koalisyon hükümeti kurulmuş ve Bülent Ecevit bu hükümette çalışma bakanı olarak yer almıştır. Ecevit'in bakanlık teklifini kabul etmesinde kendisinin halkçılık ve sol anlayışının büyük katkısı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Mehmet Çetingüleç ile yaptığı söyleşide de bu görevi hakça bir düzen yolunda kendisine önemli imkânlar sağlayacağını düşündüğü için kabul ettiğini ifade etmiştir.

Koalisyonlu yılları sona erdirecek olan 1965 genel seçimine ise CHP, İsmet İnönü'nün ortaya attığı ve Ecevit'in de taşıyıcılığını üstlendiği *Ortanın Solu* söylemiyle girer. Ecevit, *Ortanın Solu* hareketinin ortaya çıkmasında birtakım CHP'li milletvekillerinin halkçılığa duyduğu inancın önemli bir payı olduğunu ifade etmiştir. Ancak CHP 1965 yılında yapılan genel seçimlerde başarısız olur ve partideki muhafazakâr kanadın sesi artık daha yüksek çıkmaya başlar. Ecevit ise *Ortanın Solu* başlıklı küçük bir manifesto kitapçığıyla yenilikçi grubun düşüncelerine hitap eder. Ecevit'in buradaki temel vurgusu CHP'nin halka gitmesi gerektiği üzerinedir. Nihayet yenilikçiler-muhafazakârlar arasındaki rekabet 16 Ekim 1966 tarihli CHP Kurultayı'na taşınır ve Ecevit bu Kurultay'da yapılan seçimde genel sekreterlik görevine getirilir. *Toprak İşleyenin, Su Kullananın* sloganıyla girilen 1969 yılı genel seçimlerinin de CHP'nin yenilgisiyle sonuçlanması üzerine Ecevit, başta Kemal Satır,

Kasım Gülek ve Nihat Erim olmak üzere kimi partililerce eleştiri yağmuruna tutulur. Ecevit'in Atatürk'ü eleştirmeye hakkının olmadığı, halkçılık anlayışının doğru bir hat üzerine oturmadığı, başbakan olabilmek adına her türlü ödünü verebileceği şeklindeki eleştiriler bunlardan birkaçıdır. Tüm bu tartışmalar sonunda 3 Temmuz'da parti meclisi seçimleri için toplanan Kurultay'da Ecevit yine kazanan taraf olur. Halkın beklentileri olarak sıraladığı *altyapı devrimciliği* ve *düzen değişikliği* söylemleriyle delegenin karşısına çıkan Ecevit'in bundan sonra yürüteceği siyaset de belirginleşmiş olur böylece.

12 Mart Muhtırası hem Ecevit hem de partisi adına bir kırılma noktası olur. Öyle ki, İsmet İnönü'nün Nihat Erim'in başbakanlığında kurulan hükümeti destekleyen tavrı Ecevit ile İnönü'yü karşı karşıya getirir. Ecevit'in Erim (33.) Hükümeti'ni desteklemeyişinin ardında *Ortanın Solu* hareketinin uğrayacağı zararı hesaba kattığını, bir süredir büyük bir uğraşla oluşturulmaya çalışılan halkçı CHP imajının yıkılacağı endişesini taşıdığını söylemek gerekmektedir. Nihayetinde Ecevit yaşanılanları içine sindiremez ve genel sekreterlikten istifa eder. Parti içinde çıkan bu anlaşmazlık neticesinde 5 Mayıs 1972 tarihinde Olağanüstü Kurultay'a gidilir ve hem Ecevit'in hem de İnönü'nün parti meclisi listeleri oylamaya sunulur. İsmet İnönü'nün "Ya ben ya Ecevit!" restine karşı Ecevit delegelere şu sözlerle hitap eder: "Vereceğiniz karar şudur: Demokratik bir partinin kanunlara saygılı özgür üyeleri mi olacağız, yoksa kapı kulları mı olacağız? Karar sizindir." Seçimi Ecevit'in listesi kazanır ve aldığı yenilgi sonrasında İnönü genel başkanlıktan ve milletvekilliğinden istifa eder. Ecevit ise 14 Mayıs tarihinde yapılan genel başkanlık seçiminde delegelerin büyük bir çoğunluğunun oylarını alarak partisinin üçüncü genel başkanı olur. 1970'li yıllara damga vuracak olan liderin yükselişi başlamıştır böylece.

1970'li Yıllarda Bir Sol Popülist: *Karaoğlan*

Toplumda karşılık gören *Halkçı Ecevit*'ten *Karaoğlan*'a geçişte 1973 yılı özel bir anlam ifade eder. Ecevit'i *halkçı* olarak tanımlamaya imkân veren onun kitlelere dönük *işçi hakları, toprak reformu, düzen değişikliği, sömürünün yok edilmesi* gibi meseleler üzerinden verdiği mesajlarsa, *Karaoğlan* yapan da Kars'ın Susuz ilçesinde Şahzede Şahin isimli yaşlı bir kadının sözleri olmuştur. Şahin'in torunu eski CHP Milletvekili Barış Yarkadaş *Hepsi Yaralar Sonuncusu Öldürür* isimli kitabında bu olayı ayrıntılı bir şekilde anlatır. Yarkadaş'tan öğrendiğimiz kadarıyla babası Rasim Yarkadaş ile Bülent Ecevit'in yakın bir dostluğu vardır. Ecevit, eşi Rahşan Hanım ile birlikte 1973 seçimleri öncesinde yurtiçinde yaptıkları ziyaretlerde yollarının Kars'ın Susuz ilçesine düşmesi üzeri-

ne arkadaşlarını bulunduğu köy evinde ziyaret etmek isterler. Köye vardıklarında arabadan inen Ecevit çiftini Yarkadaş'ın babaannesi Şahzede Hanım beklemektedir. Bülent Ecevit'e doğru adımını atar, ellerini açar ve boynuna sarılır. Herkesin duyacağı şekilde, "Ay Karaoğlan, bizi bu dertlerden, sıkıntılardan kurtar!" der. Karaoğlan imgesi bu şekilde kendiliğinden yaratılmıştır artık.

Kendiliğinden gelişen bu olaydan da görülebileceği gibi, 1970'lerde neredeyse tüm siyasal aktörleri kendisine göre yeniden konumlanmaya mecbur bırakan ve kendisini takip ettiren bir lider olarak Ecevit, halka hitaben sarf ettiği cümleler ve geliştirdiği söylemler itibariyle geniş kitlelerce sahiplenilmiştir. Bu sahiplenmede Ecevit'in onlara gerçek çıkarlarının nerede olduğunu gösterebilmesinin, ezen-ezilen ayrımını "popülizmin mantığı gereğince" doğru bir şekilde anlatabilmesinin, hak ve adalet temelli talepleri artiküle edebilmesinin ve düzenin destekçileri ile mağdurları arasındaki antagonizmayı doğru bir noktadan kurabilmesinin önemli bir payı olmuştur. Bu nokta Ecevit popülizminin görünürlük kazandığı noktadır. Bilindiği üzere popülist siyasette halka doğrudan seslenebilen lider, seçkinlere, halkı sömürenlere, onları ezenlere karşı kendisinin inşa etmiş olduğu halkı seferber eder. Artık toplumsal alan iki kutup arasında bölünmüştür ve bir tarafa güçlü bir lider arkasında kenetlenmiş *gerçek* halk yerleştirilirken diğer tarafa onun düşmanları yerleştirilir. Ecevit de Emin Alper'in *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce/Sol* isimli kitapta bulunan *Bülent Ecevit* başlıklı yazısında da belirttiği gibi, yarattığı antagonizmanın bir tarafına tekelci sermaye, aracılar, tefeciler ve büyük toprak sahiplerini koyarken öbür yanına ise işçi, esnaf, köylü ve küçük işletme sahiplerini yerleştirerek bu denklemi olması gerektiği şekilde kurabilmiştir. Bu kapsamda Ecevit'in ezen-ezilen retoriği onun popülizminin kilit noktası olmuş; kitlelere hitap edebilmesinde önemli bir işlev görmüştür. Dahası, halkın popülist liderlik tarafından yeniden inşa edildiği ve karşısına düzen bekçilerinin (müesses nizamın) konulduğu bu popülist strateji ile Ecevit, Türkiye sağının hegemonyasına karşı koyabilmiş ve popülizmin olmazsa olmazı olan *öteki*nin inşasını da gerçekleştirebilmiştir. Ancak bu noktada bir parantez açmak gerekmektedir. Fatih Yaşlı'nın *Halkçı Ecevit: Ecevit, Ortanın Solu, CHP (1960-1980)* isimli kitabında da belirttiği üzere gerek söylem gerekse de politik program açısından Ecevit popülizmi, bir sol popülizm örneği olmakla birlikte, başlıca çelişkiyi ve siyasal mücadeleyi sınıflar arasında değil de halkla iktidar bloğu arasındaki bir çelişki ve mücadele olarak görmesi itibariyle Marksist perspektiften eleştirilmeye müsaittir. Sonuçta sınıf uzlaşısı arayışında olan, analizinin merkezine sınıfı değil de halkı koyan bu türden bir popülizm anlayışı ilk kez Ecevit dolayımıyla Türkiye'de hayat bulmuş olacaktır.

Seçimler, Umutlar ve Hayal Kırıklıkları

1973 yılındaki genel seçimlere az bir süre kalmışken Ecevit'in önderliğindeki CHP yeni lideriyle seçmenin karşısına çıkmaya hazırlanıyordu. CHP'nin hedefleri ve vaatleri ise *Ak Günlere* isimli bildiride ortaya konmuştu. Önceki seçimlerde yayımlanan bildirilerin devamı niteliğinde olan bu bildiride CHP'nin halkın karşısına yeni bir imajla çıkma çabasının olduğu göze çarpmaktaydı. Burada halka CHP'nin değiştiği ve gençleştiği mesajı verilmek istenmişti. Bildiride dikkati çeken bir husus da dinsel inançlar ve dinî bağlılıklar üzerineydi. Bildirgede bu meseleye şöyle bakılıyordu: "CHP, Türk halkının dinsel inançlarının, dine bağlılığının demokratik yoldan ve sosyal adaletle kalkınma için bir engel değil tersine kolaylaştırıcı bir etken olduğu kanaatindedir." Bu nokta Ecevit'in dine ve geleneklere bakışını açıklamak için de önem arz etmektedir. Nitekim Ecevit için dindarlık asla gericilik anlamına gelmemekteydi. Kaldı ki, Türk halkı da karanlık bir zihniyete sahip değildi. Laikliği böylesi bir coğrafya da daimî kılansa içinde şiddetin ve yobazlığın kendisine yer bulamadığı Anadolu hümanizminden geliyordu. Mustafa Çolak'ın *Bülent Ecevit: Karaoğlan* isimli kitabında da belirttiği gibi Ecevit ve partisinin benimsediği bu *İslâmî hümanizm* bir taraftan demokratik solun sosyal adalet ve eşitlik gibi başlıca ilkelerine dayanak oluştururken diğer yandan da CHP'nin geçmişte kitlelere veremediği maneviyatı da sağlamış oluyordu.

Tüm bu çaba dahilinde 1973 yılının 14 Ekim'inde yapılan genel seçimlerden Ecevitli CHP %33,3 oy oranıyla birinci parti olarak çıkacak; buna karşın, Erbakan'ın MSP'si ile hükümet ortaklığı yapmaktan kaçamayacaktı. MC Hükümeti'nin kurulmasıyla sona erecek olan bu koalisyonda Ecevit kendisine *Kıbrıs Fatihi* unvanını kazandıracak olan Kıbrıs çıkartması da dahil olmak üzere ABD'nin yasakladığı haşhaş ekimini serbest bırakmak gibi kimi uygulamalarla halk nezdinde bir kahraman haline gelecekti. Feroz Ahmad'ın deyişiyle *idealist şair* artık *eylem adamı*na dönüşmüştü. Açık olan şuydu ki, Ecevit'in önceki dönemlerin devletçi Kemalistlerinin aksine ABD'ye ve Batılı ülkelere karşı bu süre zarfındaki şüpheci ve taviz vermeyen mesajları halk nezdinde olumlu karşılık bulmaktaydı.

1977 yılının Haziran ayında yapılan seçimlerde ise CHP %41,4'lük bir oy oranına ulaşmasına rağmen Ecevit'in kurduğu hükümet güvenoyu alamamış ve hemen akabinde kurulan II. MC (41.) Hükümeti'nin ömrü de kısa olmuştu. Bunun üzerine 1978 yılının Ocak ayında kurulan Koalisyon (42.) Hükümeti'ne başbakanlık yapan Ecevit'in işi ise artık daha zordu. İfade etmek gerekmektedir ki, Ecevit'in başbakanlık görevine gelmesinin ardından ne *altya-*

pı devrimciliği ne de *düzen değişikliği* programını yürütecek bir çevre mevcut bulunmaktaydı. Ecevit'in halka başlıca vaatleri arasında artık barış ve birlik vardı. Buna karşın şiddet olayları sürekli artış göstermekteydi. Halkın başlıca isteği artık sadece temel sorunların çözümüydü. Ancak Ecevit, devletin sonunun kötüye gidişine dur demek için bir seçim yaptı ve o seçim de devleti ayarlarına geri döndürmek oldu. Şiddet tüm plan ve programları, düzenin değişeceği umudunu, tarafsızlığı altüst etti. Ecevit'i *halkçı* olarak tanımlamaya imkân tanıyan *popülist* söylemi işlevini tamamen kaybetmişti. Her ne kadar bundan kaçmak istese de Ecevit, 25 Aralık'ta on üç ilde sıkıyönetim ilan etmek zorunda kaldı. Birçok milletvekili de Ecevit'in bu kararının ardından partilerinden istifa etti. Kendisine yönelik meydan okumalar sadece parti içinde de gelmiyordu. 1979 yılında 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamalarının yasaklanması sonrasında sendikalar da Ecevit'e karşı tavır alacaklardı. Ülke ekonomisinin de kötü gidişi her şeyi daha da zorlaştırmaktaydı. Diğer yandan enflasyon ve karaborsacılık durdurulamıyordu. Finans çevrelerinin isteklerinin yerine getirilemeyişi nedeniyle de dışarıdan beklenilen yardımlar gecikmişti. Gidişat bu yönde ilerlerken TÜSİAD'ın büyük paralar harcayarak gazetelerde ilanları boy gösterdi. Ecevit, iş dünyası temsilcilerinin yayımladığı bildiriye sert bir tonla karşılık verecekti: "Bu devlet, iş adamlarının muhtırası ile hükümet kurmaz, bu memlekette ancak halkın dediği olur. TÖB-DER siyaset yaparsa suç, sanayiciler siyaset yaparsa suç değil, olmaz öyle şey." Nihayetinde 14 Ekim 1979 tarihinde yapılan kısmî Senato seçimlerinde CHP'nin oylarının büyük oranda düşmesine bağlı olarak Ecevit, 16 Ekim tarihinde istifasını sundu. Ülkedeki şiddet artık önüne geçilemez düzeydeydi. 12 Eylül adım adım yaklaşıyordu.

1970'li yılların son dönemecinde iktidarı tekrar deneyimleyen Ecevit'in kurmuş olduğu hükümet şiddet ortamının genişlemesi, politik cepheleşme ve ekonomik sorunlar karşısında çözüm üretememe gibi oldukça ciddi problemlere karşı karşıya kalmış ve ömrü kısa zamanda tükenmişti. Darbenin yaklaşmakta olduğunu sezen liderin son çağrısı ise işçilere yönelikti. Ecevit, demokrasinin daha da yozlaşmaması için tribündeki işçinin bir an önce sahaya girmesi gerektiğini söylese de düdük çalıp demokrasi bittiğinde tam da dediği gibi herkes evine dönmüştü ve artık bir avuç sömürücünün aslan payını alacakları döneme girilmiş bulunmaktaydı. Siyaset yapmasının yasaklanması nedeniyle seksenli yılların büyük bölümünde politika sahnesinden uzak kalsa da *Arayış*'larını devam ettirecek olan Ecevit'in, bu defa halkın değil de devletin saygın bir temsilcisi olarak siyasî arenaya dönüşü için doksanlı yılları beklemek gerekecekti.

Yetmişli Yıllarda Merkez Sağ: Milliyetçilik ve Anti-komünizm

Bayram Koca

Yetmişli yıllar, Türkiye'de istikrasızlığın yaşandığı ve anarşinin kol gezdiği bir dönemdir. Bu dönemde ekonomik krizin de beslediği sınıf mücadelesi derinleşmiş, sağ-sol çatışması patlak vermiştir. Aslında 12 Mart Muhtırası da "mevcut anarşik" durumu önlemek maksadıyla yapılmış ancak 1970'lerdeki siyasî durum göz önüne alındığında, başarısız olmuştur. Nitekim muhtıra ile başlayan süreç, 12 Eylül Darbesi'yle sonlanacaktır. Muhtıranın mantığını, Org. Memduh Tağmaç'ın *Milliyet*'in 4 Ağustos 1970'teki nüshasında yer alan, ünlü "sosyal uyanış ekonomik gelişmelerin önüne geçti" sözü özetlemektedir. Yetmişlerde toplumdaki uyanış (öğrenci, işçi eylemleri gibi) ekonomik gelişmenin önüne geçerek sınıfsal mücadeleye dönüşmüştür.

İşte bu şartlar altında merkez sağı temsil eden AP, 1960'ların sonunda krize girmiş, bu kriz merkez sağda bölünmeye yol açmış ve *Demokratik Parti* (DemP) kurulmuştur. Türk sağını 1950'lerde DP temsil ederken 1960'larda MHP ve MNP'nin (12 Mart sonrası MSP'ye dönüşür) kurulmasıyla sağ içinde bir bölünme yaşanmış ve bu bölünme DemP'nin kurulmasıyla daha da derinleşmiştir. Yetmişlerde gerek Türk sağı gerekse merkez sağ parçalı bir halde olacak; bu çerçevede Türk sağındaki bölünmenin de sonucu olarak merkez sağ, 1970'lerde tek başına iktidara gelecek oyu alamayacaktır. AP'nin 1970'lerdeki serencamını inceleyen bu çalışmada ilk olarak Türk sağının ve merkez sağın bölünme nedenleri tartışılacak ve merkez sağın bölünmesi bağlamında DemP'nin kurulması ele alınacaktır. Akabinde ise 12 Mart süreci, MC hükümetleri, AP Azınlık Hükümeti ve AP'nin Türkiye'ye mirası irdelenecektir.

Merkez Sağın Krizi

Yetmişli yıllarda merkez sağ, öncesindeki onyılda başlayan ve halen devam eden bir kriz içerisindedir. Bunda, toplumdaki sınıflaşmanın derinleşmesinin temel etken olduğu söylenebilir. Merkez sağ, Türk sağı içinde İslâmcılık ve milliyetçiliğe kıyasla daha geniş tabana sahip olup Türk sağında *anaakımı* temsil etmektedir. Bu anaakım (merkez) sağ, Yüksel Taşkın'ın *Türkiye'de Sağcılık* adlı çalışmasında tanımladığı gibi farklı çevrelerin bir araya geldiği âdeta bir *gevşek çıkarlar konfederasyonu*dur. Başka bir ifadeyle merkez sağ, hem büyük sanayi burjuvazisine ve büyük toprak sahibine hem de işçiye ve marabaya hitap etmeye çalışır. Bunu 1950'ler ve 1960'ların ortasına kadar görece başarmış ve bu kesimler arasında dengeyi kurabilmiş ancak 1960'lardan itibaren Türkiye'de kapitalizm derinleşmeye başlamış ve bu durum Türkiye'de ekonomik ve sosyal dönüşüme zemin hazırlamıştır. Türkiye'de kapitalizmin derinleşmesiyle yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümle birlikte merkez sağ, 1960'ların sonuna gelindiğinde toplumun farklı kesimleri arasındaki dengeyi-çıkarları koruyamamış ve bu büyük konfederasyon dağılmaya başlamıştır. AP'nin ithal ikameci politikalar çerçevesinde millî burjuvazi yaratma veya olanı geliştirme çabaları; esnaf, tüccar, zanaatkâr, çiftçi gibi toplumun büyük bir kısmını mağdur etmeye başlamıştır. Dolayısıyla AP'nin büyük sermayaye öncelik vermesi, dengenin bozulmasının temel sebeplerinden biri olarak belirtilebilir. AP'nin politikalarıyla mağdur ettiği toplumun alt ve orta kesiminin bir bölümü, yeni arayışa girer ve Türk sağının çeşitlenmesiyle MHP'yi veya MNP'yi desteklemeye başlarlar. Bu iki parti de AP'nin ekonomik politikalarıyla mağdur ettiği alt ve orta kesime hitap etmeye çalışmışlardır.

Türk sağı içerisinde merkez sağ *muğlak* bir programa sahipken, ki bu muğlaklık farklı kesimler arasında dengeyi sağlıyordu, İslâmcılık ve milliyetçilik ise ona kıyasla daha *doktriner* akımlardır. Dolayısıyla MSP ve MHP'nin ilkeleri ve çerçeveleri daha net çizilmiştir ki İslâmcılığın ve milliyetçiliğin bu ideolojik netliği onları Türk sağının büyük ortağından ayırmaktadır. Ümit Cizre *AP-Ordu İlişkileri* adlı kitabında AP'nin parti tipolojileri çerçevesinde ele alındığında toplayıcı parti (*catch-all party*) kimliğine sahip olduğunu ve toplayıcı partilerin doğası gereği radikal seçmenlerin ihtiyaçlarına cevap veremediğini belirtir. Kapitalizmin derinleşmesiyle Türkiye'nin sosyolojisinde yaşanan değişim ve böylece kimi seçmenlerin görece radikal talepte bulunması, bir *catch-all party* ya da bir *gevşek çıkarlar konfederasyonu* kimliğine sahip AP'nin bu talepleri karşılayamamasına ve nihayetinde Türk sağının parçalanmasına zemin hazırlar. Türk sağının parçalanmasınının yanı sıra merkez sağın kendi içindeki mücadele de sağı parçalamış ve 1970'lerde merkez sağ, AP ve DemP aracılığıyla temsil edilir olmuştur.

DemP'nin AP'den kopması, esasında sınıfsal bir farklılıktan ziyade Süleyman Demirel ile Sadettin Bilgiç arasındaki parti içi çekişmeden kaynaklanmaktadır. Bilgiç, Ragıp Gümüşpala'nın ani ölümü sonrası boşalan AP genel başkanlığı için Demirel'le yarışmış ancak kaybetmiştir. Demirel, büyük sermayenin ve basının desteğini alarak genel başkan olmakla birlikte özellikle milliyetçi-muhafazakâr kesimce Mason ve fazla liberal ya da Amerikancı (*Morrison Süleyman*) olmakla ve dine mesafeli durmakla suçlanmıştır. Muhafazakâr çizgideki Bilgiç'in ise milliyetçi-muhafazakâr kesim için biçilmiş kaftan olduğu söylenebilir. Demirel genel başkan olduktan sonra Bilgiç ve ekibine partinin yönetiminde ve hükümette genellikle yer vermemiş, onlara karşı parti içinde kendisine sadık *Yeminliler*'in desteğiyle AP'yi yönetmiştir. Sonradan DemP'yi kuracak bu ekip, Demirel'i parti içindeki tek adamlılığı, millî değerleri ihmal etmesi ve eski DP'lilerin siyasal haklarının iadesi konusunda pasif kalması gerekçeleriyle suçlamakta idi. Kısaca Demirel'i ılımlı bir siyasî hat izlemekle eleştirmiş ve Demirel de onları *aşırı sağcılıkla* suçlamıştır. Bilgiç'in başını çektiği 72 AP milletvekili 17 Ocak 1970'te Demirel'e mektup yazarak muhtıra verir: Bu muhtırada, parti içi demokrasiye vurgu yapılır ve anarşinin önlenmesi için daha sert tedbirlerin alınması gerektiğinin altı çizilir. Demirel'in parti içindeki muhalefetin taleplerine cevap vermemesi üzerine 41 AP'li, 11 Şubat 1970'teki bütçe oylamalarında ret oyu verir ve AP (31.) Hükümeti 6 Mart'ta istifa eder. Dönemin AP vekili ve sonradan kurulacak DemP içerisinde yer alan Rasim Cinisli anılarında, bütçeye ret oyu vermeden önce Demirel ile görüşmeye çalıştıklarını ancak onun "inceldiği yerden kopsun" dediğini aktarır. Hükümetin düşmesi üzerine AP içerisinde ortam gerilir, bu durum ihraçlar ile istifaları beraberinde getirir ve bu şekilde DemP'nin kurulmasına giden süreç de başlamış olur. DemP, 18 Aralık 1970'te 40 milletvekili ve 1 senatör ile kurulur. Partide, eski Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli genel başkan, Yüksel Menderes ve Sadettin Bilgiç genel başkan yardımcıları, Talat Asal genel sekreter, Faruk Sükan ise genel muhasip olmuştur. Parti, programında '46 *ruhu*na vurgu yapmakta, DP'nin asıl temsilcilerinin kendileri olduğunu iddia etmekte ve ayrıca Celal Bayar tarafından da desteklenmektedir. Demirel, DemP'nin kurulmasına giden süreçte "inceldiği yerden kopsun" şeklinde tavır alsa da yıllar sonra verdiği bir söyleşide, siyaseten en büyük pişmanlığının DemP'yi kuracak ekibi, partide tutmak için daha fazla çaba göstermemek olduğunu şu sözlerle belirtir: "Keşke onları ayrılmamak, partimizde kalmak için daha fazla gayret gösterseydim. Belki ikna edebilirdim. Yapamadığım için pişmanlığım yıllarca sürdü." Demirel, sonrasında ne AP'de bir daha tek başına iktidar olmuştur ne de DYP'de. Bu şekilde DemP, AP'den kopmuş ve 1970'lerde iki (sağ) parti Türkiye'nin merkez sağı olmaya gayretinde olmuştur. AP içindeki da-

ha milliyetçi-muhafazakâr kesimin liberallerden koparak DemP'yi kurduğunu ve bu çerçevede DemP ile AP arasında sınıfsal bir fark olmadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Türkiye'nin merkez sağı olma gayretindeki bu iki partiden AP'nin daha liberal, DemP'nin ise daha milliyetçi-muhafazakâr bir çizgide olduğu belirtilebilir.

DemP'nin de AP'den ayrılmasıyla 1970'lerde AP, MHP, MSP ve DemP Türk sağını temsil eder hale gelmişlerdir. Türk sağının çeşitlenmesinde, yukarıda kısaca anlattığımız üzere, kapitalizmin derinleşmeyle birlikte yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümün yanı sıra komünizmle mücadelede de etkendir. Anti-komünizm, Türkiye'de hem Türk sağını oluşturan hem de yeri geldiğinde bir araya getiren âdeta *kurucu öteki* olmuş ve Türk sağı kendisini komünizm karşıtlığı üzerinden tanımlamıştır. Toplumu sağcılaştırmaya dönük bir işlevi de olan anti-komünizm, Türk sağının tabanını oluşturan, milliyetçi-muhafazakârlığın oluşmasında etken olmuş ve bu çerçevede milliyetçiler ve muhafazakârlar komünizm karşıtlığında bir araya gelmiştir. Öyle ki MTTB, KMD gibi kuruluşlar komünizmle mücadele çerçevesinde Türk sağının bir ara geldiği yapılar olmuşlardır. Ancak milliyetçi ve İslâmcı kesim, özellikle 1960'ların sonundan itibaren AP'yi komünizmle mücadelede *yavan* ve *renksiz* bulmakta ve "AP'li olmak, bir şey olmamak gibi bir şey," şeklinde düşünmektedir. AP komünistlere karşı yeteri kadar önlem almamakla suçlanmakta hatta bu sebeple 1969-1971 sürecindeki anarşinin müsebbibi olarak kodlanmaktadır. AP ile birlikte aynı tabana hitap eden MHP, MSP ve DemP ise komünistlere karşı daha aktif mücadele edilmesini savunmaktadır. 1960'ların sonundan itibaren özellikle 1970'lerde AP'yi *yavan* ve *renksiz* bulan çoğunlukla genç kesim komünizmle mücadelede aktif rol oynayan MHP başta olmak üzere sağın diğer partilerine yönelmeye başlamıştır. Dolayısıyla merkez sağın "yol, fabrika, baraj" vaadi oya tahvil olmamaya, tabanın önceliği "yol, fabrika, baraj"dan ziyade komünizmle doğrudan mücadele haline gelmeye başlamıştır. Nitekim komünizmle mücadele açısından 12 Mart Muhtırası kırılma noktası olmuş, 12 Mart sonrası süreçte komünizmle mücadelede, ordu başta olmak üzere devlet ve kurumları aktif rol oynamaya başlamış ve mücadele *profesyonel* bir hal almıştır. "Komünistlere karşı devlete yardım eden bizim çocuklar" anlayışı çerçevesinde devlet komandolara yardımcı/kolaylaştırıcı olmuştur.

Türk sağının bölünmesinde son etken, milliyetçi-muhafazakâr kesimin merkez sağın millî ve dinî değerlere yeterince vurgu yapmadığını düşünmesidir. Bu kesim merkez sağı, kendi dinî ve millî meselelerdeki talepleri karşısında pasif kalmakla itham etmiştir. Ayrıca kapitalizmden mağdur olan alt ve orta kesim merkez sağı fazla liberal olmakla suçlamıştır. Bunların yanı sıra milliyetçi-muhafazakâr kesimde karşılık bulan Demirel'in Mason olduğu-

na dair iddialar da bu dönemde ara ara gündeme gelmiştir. Merkez sağın bu duruşuna karşı olarak MHP ve MSP, millî ve dinî değerlere daha fazla vurgu yapmış, anti-semitik söylemleri öne sürmüş ve yer yer anti-kapitalizmi savunmuşlardır.

Toparlayacak olursak 1960'larda başlayan ama esas etkisini 1970'lerde gördüğümüz Türk sağının bölünmesinin temel olarak üç gerekçesi vardır: İlki, Türkiye'de kapitalizmin derinleşmesiyle toplumda ekonomik ve sosyal dönüşüm gerçekleşmiş ve bu şartlarda merkez sağ toplumun farklı katmanları arasındaki dengeyi sağlayamaz olmuştur. Toplumda yaşanan dönüşümle kimi alt ve orta kesimler, milliyetçi ya da İslâmcıları desteklemeye başlamışlardır. İkincisi, milliyetçi-muhafazakâr kesim solun yükselişe geçtiği 1960'lar ve 1970'lerde, solla aktif mücadele edilmesi gerektiğini savunmuş ve bu çerçevede merkez sağ, solla mücadelede yavan ve ılımlı kalmakla suçlanmıştır. Üçüncüsü ise merkez sağ, milliyetçi-muhafazakâr kesimde Mason ve fazla liberal olmakla, millî ve dinî değerlere yeterince vurgu yapmamakla itham edilmiştir. Milliyetçi-muhafazakâr kesim, millî ve dinî değerlere daha fazla vurgu yapan MHP ya da MSP'yi tercih etmeye başlamıştır. Ayrıca 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlar ve getirdiği seçim sistemi –ki küçük partilerin var olmasına zemin hazırlamıştır–, MHP ve MSP'nin kuruluşunu hızlandırmıştır. Genel olarak Türk sağın üç halinin (milliyetçilik, İslâmcılık ve muhafazakârlık) bölünmesini bu şekilde ele alabiliriz. DemP'nin kurulması ise daha çok parti içi çekişmeden kaynaklıdır. Dolayısıyla 1970'lerde Türk sağında İslâmcılığı MSP, milliyetçiliği MHP ve muhafazakârlığı ise AP ve DemP temsil etmeye başlamıştır. Ancak Türk sağında bölünme gerçekleşmiş olmakla birlikte, Türk sağının hallerini temsil eden milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslâmcılık arasında keskin bir kopmadan ve ayrımdan söz edilemez; zira Tanıl Bora, *Türk Sağın Üç Hali* adlı kitabında, milliyetçiliği, muhafazakârlığı ve İslâmcılığı Türk sağın *halleri* olarak nitelemekte ve bu haller arasında bir iç içelik ve geçişkenlik olduğundan söz etmektedir. Başka bir ifadeyle muhafazakârlığın baskın olduğu AP'de milliyetçilik ve İslâmcılık ya da milliyetçiliğin baskın olduğu MHP'de, İslâmcılık ve muhafazakârlık da bulunmaktadır. Ayrıca Yüksel Taşkın'ın belirttiği üzere, Türk sağ partileri *sağ-içi rekabetten* dolayı bu üç *hâlden* birisine daha fazla ağırlık verseler bile diğer halleri de içermek zorundadırlar.

Yetmişlerde sağ içi rekabetin yanı sıra sola karşı mücadele de sertleşecek, Türk sağı partileri de hem solla mücadele hem de sağ içi rekabet için anti-komünizme ve milliyetçiliğe ağırlık vereceklerdir. Üstelik birbiriyle rekabet ettikleri için de en *anti-komünist* ve en *milliyetçi* görünebilmek ve böylece oy alabilmek için bu iki politikayı radikal bir şekilde uygulayacaklardır. Öyle ki 1970'lerde *sağcılık* yerine *milliyetçilik* kullanılmaya başlanır ve denklem;

devleti/nizamı yıkmak isteyen solculara karşı devleti/nizamı savunan milliyetçiler şeklinde kurulur. Dolayısıyla 1970'lerde Türk sağının milliyetçilik hali ve kurucu ötekisi olan anti-komünizm ağırlıktadır ve bu çerçevede *anti-komünist* ve *milliyetçi* veçheleri ağır basan bir merkez sağ vardır.

* * *

12 Mart Darbesi sonrası 26 Mart'ta Demirel (32.) Hükümeti istifa eder. Bu tarihten Ecevit (37.) Hükümeti'nin kurulduğu 26 Ocak 1974'e kadar geçen dönem, Mete Kaan Kaynar'ın kavramsallaştırmasıyla *İkinci Askerî İdare Dönemi* olarak anılır ve bu dönemde *partiler üstü*, *tarafsız* ya da *teknokrat* olarak adlandırılan hükümetler başa geçer. Muhtıra sonrası Demirel, partililere sakin olmaları uyarısında bulunmuş, bekle ve gör taktiğini benimsemiştir. AP'deki bu suskunluk hali zaman içinde terk edilecek ve ara dönemde kurulan Nihat Erim (33.) Hükümeti etkisizleştirilecek Demirel iktidarda olmasa da Mecliste çoğunluğa sahip olmanın verdiği güçle iktidara istediklerini yaptırarak perdenin arkasındaki güç (*éminence grise*) olacaktır. Bu ara dönemde, askerin gözetiminde 1961 Anayasası'ndaki temel hak ve özgürlükler kısıtlanır: Bu değişikliklerle gerekli görüldüğünde temel hak ve hürriyetlerin kanunla sınırlandırılmasının önü açılır, gazete ve dergilerin toplatılmasının şartları kolaylaştırılır, dernek kurma özgürlüğü kısıtlanır, partilerin uymaları gereken esaslar kısıtlayıcı şekilde değiştirilir, yürütme içindeki kurumların özerklikleri budanır (üniversiteler, TRT gibi) ve reformların uygulanmasını engelleyecek düzenlemeler konulur. En önemli değişiklik ise olağanüstü mahkeme niteliği taşıyan *Devlet Güvenlik Mahkemeleri*'nin (DGM) kurulmasıdır. Bu şekilde Demirel, kendisini kısıtlayan 1961 Anayasası'nın birçok hükmünden kurtulacak ve Anayasa Demirel'in istediği gibi otoriter bir ruha bürünecektir. Tüm bu değişiklikler ise Ordu-AP ittifakıyla gerçekleştirilir. Muhtıra sonrasındaki politikalara ve uygulamalara bakıldığında; Demirel'e karşı yapılan müdahalenin beraberinde yine Demirel'in istediği değişiklikleri getirdiği görülecek ve 1961 Anayasası'nı "millete lüks" bulan Demirel, böylece normal şartlar altında yapamayacağı değişiklikleri asker gözetimi altında gerçekleştirecektir. Nitekim Demirel, "Devletin güçlendirilmesi ve hukukun içinde kalarak kendi meşru imkânları ile kendisini ayakta tutabilmesi için Anayasa ve kanunlarda yapılması ihtiyacı zarurî bulunan değişikliklere destek olduk," sözleriyle Ordu-AP ittifakını ifşa eder. Darbe sonrası başta AP olmak üzere Türk sağı, anti-komünist çizgisini sertleştirecek ve böylece Türk sağının askerî ve sivil bürokrasi ile olan farklılığı komünizmle mücadele ekseninde kesişerek muğlaklaşacak/kaybolacaktır. Dolayısıyla AP ile Ordu arasında bir anti-komünist ittifak kurulduğunu söyleyebiliriz. Aslında AP, bu ittifakı 1960'larda da kurmaya çalışmış, Demirel parti içinde eski

DP'lilere siyasî hakların iade edilmesini isteyenleri, Ordu'yu rahatsız etmemek için oyalamıştır. Ümit Cizre, AP ile Ordu arasındaki ilişkiyi incelediği kitabında, askerin AP'nin genel ideolojisini ve politikalarını oluşturmasında en baskın faktör olduğunu iddia eder. Cizre, Demirel'in Orduyu CHP'ye karşı *kışkırtma*, böylece Orduyla yakınlığını arttırma ve onu *kazanma* taktiğini yani *çift söylemi* izlediğini söyler. Demirel, anti-komünizm üzerinden Ordu ile yakınlık kurma ve onu CHP'ye karşı kışkırtma taktiğini özellikle 1970'ler boyunca sürdürür. Bu durum, 1970'lerde AP'ye görece daha *devletçi bir parti*, CHP'ye ise daha *halkçı bir parti* görüntüsü verir.

Ara dönemde AP ile Ordu arasında ittifak olsa da bu ikili her konuda fikir birliği içinde olmamışlardır. Bu ikilinin bu dönemde en büyük çarpışma alanı, cumhurbaşkanlığı seçimidir. Süresi dolacak olan Cevdet Sunay'ın yerine cumhurbaşkanı olmak için dönemin Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler istifa eder, Sunay tarafından kontenjan senatörlüğüne atanır ve sonrasında da cumhurbaşkanlığına adaylığını koyar. Ancak AP ve CHP, Ordunun baskısına rağmen direnir ve Gürler'i cumhurbaşkanı seçtirmezler. Akabinde de AP ve CHP'nin ortak adayı Fahri Korutürk'ün 6 Nisan 1973'te Türkiye Cumhuriyeti'nin altıncı cumhurbaşkanı seçilmesiyle asker-sivil mücadelesi asker aleyhine sonuçlanır. AP, Ordu'yla anti-komünizm çerçevesinde ittifak halinde olsa bile Ordu'nun istediği bir cumhurbaşkanının sivil siyasetin yetkilerini daraltacağını düşündüğünden direnmiştir. Ancak Ordunun istediği adayı seçtirmemekle birlikte yine Ordunun kızmayacağı emekli Amiral Korutürk'ü cumhurbaşkanı yapmıştır. İşte bu şekilde 1973 genel seçimlerine gidilir.

1973 Seçimleri ve I. MC Hükümeti

1973 seçimlerine giderken sağ parçalanmış ve oylar bölünmüş, sosyalist solu temsil eden TİP, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış, Ecevit'in başa geçmesiyle dinamikleşen ve devletçi parti görüntüsünden görece sıyrılan CHP, genel olarak solu (kısmen sosyalist sol da dahil olmak üzere) temsil eder hale gelmiştir. Dolayısıyla eskiye nazaran daha fazla cephede mücadele eden AP'nin işi daha zordur; zira hem karşısında daha dinamik ve kitleleri arkasında sürükleyebilecek bir sol (CHP) hem de sağda kendisine rakip partiler (MHP, MSP, DemP) vardır. 1973 genel seçimlerinden CHP %33,29 oy alarak birinci parti çıkar, sağda ise durum karışıktır: Bir önceki seçimde %46,5 oy alan ve bu seçimlerde ise %29,8 alarak önemli bir düşüş yaşayan AP'nin oyları çoğunlukla kendisinden koparak kurulan DemP'ye gider. 1973 genel seçimlerinde MSP %11,8, DemP %11,89 ve MHP ise %3,8 oy alır. Bu seçimlerde AP, Şirin Tekeli'nin *Cumhuriyet Döneminde Seçimler* adlı ça-

lışmasında belirttiği üzere, sanayi merkezlerinin bulunduğu metropol alanlarda CHP'ye, Batı ve Orta Anadolu'nun gelişmiş tarım merkezlerinde (özellikle Konya) DemP'ye, Doğu ve Güneydoğu'da MSP'ye, Orta Anadolu'nun az gelişmiş tarımsal illerinde de MHP'ye oy kaybetmiştir. Kısaca CHP sol söylemle sanayi işçilerinden, MSP, DemP ve MHP ise toplumun kimi alt ve orta kesiminden oy almış ve böylece AP'nin oyları düşmüştür. Dolayısıyla seçim sonuçlarına bakıldığında, Türkiye'de yaşanan ekonomik krizin faturasının AP'ye kesildiği anlaşılır. 1973 seçimlerinde milletvekili seçilen Kamran İnan anılarında, seçim sonrası yapılan bir toplantıda Demirel'in yaklaşık 100 milletvekili ve %20 oy kaybının sorumlusu olarak *dış faktörleri* işaret ettiğini, partinin ve idaresinin kusuru olmadığını söylediğini aktarır. Demirel'in *dış faktörler*den kastının ise 12 Mart rejimi olduğunu söyleyebiliriz. Seçimler sonrası Meclisteki aritmetik dağılıma göre hiçbir parti tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa sahip değildir. Milliyetçi-muhafazakâr aydınların gönlünden geçen sağ partilerin bir araya geldiği bir hükümet kurulmasıdır ancak bunun için şartlar henüz olgunlaşmamış, özellikle merkez sağın iki partisi arasındaki çekişme buna mâni olmaktadır. Türk sağının herhangi partisi de başlarda CHP ile koalisyon kurmak istemez; zira "solcuları hatta komünistleri iktidar" yaptı eleştirilerine maruz kalmak istemezler. İş dünyası ve Cumhurbaşkanı Korutürk CHP-AP koalisyonu kurulmasını ister ancak Demirel'in "Millet bize muhalefet görevi verdi." sözleriyle hem CHP-AP koalisyonu hem de sağ partiler arasındaki işbirliği ortadan kalkar. Demirel bu hamlesiyle bir yandan sola iktidarı vermemeyi öte yandan da güçlenen sola karşı sağ partileri kendi yanında toplamayı hedefler. CHP, AP'nin dışında ancak DemP veya MSP ile koalisyon kurarsa hükümet için gerekli çoğunluğu sağlamakta ancak kendisini DP'nin mirasçısı olarak gören DemP, 27 Mayıs ve sonrasında DP'lilere yapılanların müsebbibi olarak CHP'yi görmekte ve dolayısıyla ona karşı husumet beslemektedir. Bu sebeple CHP-DemP koalisyon olasılığı pek mümkün olmaz ve geriye bir tek MSP olasılığı kalır. Uzun müzakerelerin ardından CHP ve MSP genel af, sanayi yatırımlarının Anadolu'ya kaydırılması, bölgesel sanayileşme, yardıma muhtaç kesimlere destekte bulunulması gibi konularda anlaşarak 26 Ocak 1974'te kabine programını belirleyen bir protokole imza atar ve böylece (37.) Hükümeti kurarlar. Bu koalisyon ile birlikte daha kısa bir süre önce partisi kapatılan *Millî Görüş Hareketi*, hükümette yer alarak kendisine meşru bir zemin kazandırmış olur. Ancak bu koalisyon 1974 Kıbrıs Harekâtı sonrası oluşan siyasal atmosferin Ecevit'e yaraması ve buna koşut olarak MSP'nin taban kaybetmemek için ahlâkî söyleme ağırlık vermesi ile krize girmiş ve nihayetlenmişti. Koalisyon (37.) Hükümeti'ni sona erdiren *Kıbrıs Fatihi* Ecevit, siyasî atmosferi arkasına alarak erken bir seçimde tek başına iktidarı elde edebileceğini

düşünüyordu. Sağ için bu şartlar altında iktidarı sola vermemek ve olası bir erken seçimde oy kaybetmemek maksadıyla MC Hükümeti gündeme gelmiş ya da başka bir ifadeyle MC için şartlar olgunlaşmıştır artık. Dolayısıyla MC hükümetlerinin gündeme gelmesinin ilk gerekçesi, CHP'nin (solun) tek başına iktidar olabileceği bir erken seçimi engellemektir.

MC Hükümeti'nin öne sürülmesinde ve kuruluş sürecinde Türk sağının 1970'lerdeki önemli derneği *Aydınlar Ocağı*'nın öncü bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Aydınlar Ocağı'nın kökleri 1962-1965 yılları arasında faaliyet gösteren *Aydınlar Kulübü*'ne değin uzanmaktadır. 14 Mayıs 1970'te İbrahim Kafesoğlu başkanlığında kurulan ocağın fikir babalığını Necip Fazıl Kısakürek yapmış ve Muharrem Ergin, Ahmet Kabaklı, Nevzat Yalçıntaş gibi sağ aydınlar da bu ocağın içerisinde faaliyet göstermişlerdir. MTTB, KMD gibi Türk sağının diğer dernekleri ile kıyaslanınca, kitleselleşme gibi bir kaygısı olmayan bu dernek, Türk sağının *organik aydını* olma görevini üstlenmek istemiş ve bu amaçla Türk sağı liderlerini etkilemeye çalışmıştır. Süleyman Yalçın, "Solun bu derece azgınlaştığı, aklıselimin kaybolduğu bir ortamda Türk milletinin tarihi misyonunu ve bunun manevi mirasını sahiplenen aydınlara" vazife düştüğü varsayımıyla Aydınlar Ocağı'nı kurduklarını belirtmektedir. Başka bir ifadeyle Aydınlar Ocağı yerli ve millî olmayan/Batıcı ve taklitçi (sol) *entelektüellere* karşı yerli ve millî bir (sağ) *aydın* inşa çabasıdır. *Ocak*, Veysel Ergüç'ün bu kitap içerisinde yer alan çalışmasında da belirttiği üzere, âdeta *devletin ideolojik aygıtı* gibi hareket etmiş ve *devletin bekasını* sağlama derdinde olmuştur. Bu çerçevede Aydınlar Ocağı, devleti solun düşürdüğü buhrandan kurtarma ve devletin bekasını sağlama amacıyla MC hükümetlerinin kurulmasında öncü rol oynar. Ocak üyeleri, sağda bir koalisyon kurulmasına yönelik yazılar yazmış, CHP-MSP koalisyonun istifası sonrası sağ partilerin bir araya gelerek koalisyon kurması için *Ortadoğu* gazetesinde bir bildiri yayımlamış, hatta sağ partilerin kendi aralarında koalisyon kurması için kulis çalışmaları dahi yürütmüşlerdir. Ocak, 1973 seçimlerinde sandıktan %67 sağ oy çıktığını dolayısıyla *millî irade*nin sağı iktidar yapmak istediği tezini öne sürmüştür. Ayrıca bu partilerin kendi aralarındaki husumetlerini de CHP ve komünizme kanalize etmesi salık verilmiştir. Bu ocağın çabaları sonuç vermiş; "Memlekette komünizm tehlikesi bulunduğunu, bu tehlikeye karşı hükümet olmak istediklerini" belirten AP, MSP, MHP, CGP ve Sadettin Bilgiç'in başını çektiği DemP'den kopan dokuz milletvekili bir araya gelerek 1. MC (39.) Hükümeti'ni kurmuşlardır. 1. MC'nin kurulmasında Celal Bayar da aktif rol oynar ve özellikle bu hükümete katılan DemP'lilerin ikna edilmesinde pay sahibidir. DemP Lideri Bozbeyli'nin Demirel'in liderliğinde bir koalisyonda yer almak istemeyeceğini; zira Demirel'in başbakanlığında bir koalisyon içinde yer alması, bir anlamda da merkez sağın li-

deri olarak onu kabul etmesi anlamına geleceğini belirtmek gerekir. Ayrıca esas olarak Demirel'le çekişme sonucu ve onun tek adamlığına tepki olarak kurulan DemP'nin onun liderliğindeki bir koalisyonda yer alması, partinin sonu anlamına gelecek ve bu sebeple Bozbeyli Demirel'siz sağ bir koalisyon önerecek hatta Senato Başkanı Tekin Arıburun öncülüğünde MC'nin kurulmasını isteyecektir. Dolayısıyla DemP, Demirel'in başkanlığında koalisyonda yer aldığı takdirde, AP'nin içinde eriyeceğini düşünür ve parti olarak MC içerisinde yer almaz. Bununla birlikte DemP, 1977 genel seçimlerinde bu sonuçtan kurtulamayacaktır.

I. MC (39.) Hükümeti, Türk sağında 1960'ların sonunda başlayan parçalanma sonrası sağın, sol karşıtlığı şiarıyla tesis edilen bir koalisyon etrafında tekrar bir araya gelmesini işaret etmesi açısından önemlidir. Türk sağı aynı parti altında olmasa da aynı koalisyonun içinde bir araya gelir ve bu bir araya geliş, tıpkı Karl Marx'ın (2010) *Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i*'nde bahsettiği, proleter sınıfa karşı geri kalan sınıfların ve partilerin III. Napolyon'un arkasında birleşmeleri gibi sola karşı birleşerek "mülkiyeti, aileyi, din"i yani *düzen*i korumak amacıyladır. MC (39, 41) hükümetlerine baktığımızda, esas meselenin milliyetçilikten ziyade sol karşıtlığı olduğu görülür. Bunu Hikmet Özdemir *Siyasî Tarih (1960-1980)* adlı çalışmasında, koalisyon yapan sağ partilerin milliyetçilik anlayışı arasındaki farkla açıklar: CGP'nin Atatürk milliyetçiliği ile Erbakan'ın milliyetçiliği birbirinden çok uzaktır. İkincisinde ümmet dolayısıyla İslâm düşüncesi ön plana çıkar. Keza aynı durum Demirel ve Türkeş'in milliyetçilik anlayışı için de geçerlidir. Demirel'in milliyetçiliğinde kalkınma vurgusu vardır ve barajlar, yollar yapıldıkça millî heyecan gelişecektir. MHP'nin milliyetçiliğinde ise turan hayali, yabancı düşmanlığı vs. baskındır. Bu minvalde MC çatısı altında bir araya gelen bu partilerin milliyetçilikleri birbirinden farklıdır ve bunları esas bir arada tutan, sola karşı düzeni savunmaktır. Dolayısıyla 1970'lerde sağ partiler arasında sol karşıtlığı baskındır, sola karşı olarak milliyetçilik öne çıkartılır ve sağdaki bu milliyetçilik, sola karşı bir aradalığı vurgulayan bir *siyasal araç* gibidir. Yetmişlerde sağ içi rekabetin sonucu olarak Türk sağı milliyetçilik *siyasal aracına* daha fazla başvurmuştur: Anti-sol özelliğinden dolayı soldan oy alamayan Türk sağı partileri, kendi aralarındaki rekabette milliyetçiliğe daha fazla vurgu yapmış, "sola karşı devleti koruyan en milliyetçi parti" imajı çizmeye çalışmışlardır. Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere 1970'lerde Türk sağı, milliyetçi tepkilere dayalı olarak hareket etmiştir. Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi* adlı kitabında bu durumun, merkez sağı ayakta tutacak liberal, şehirli, ılımlı bir toplumsal bir zemin mevcut olmamasından kaynaklandığını ileri sürer. Bu sebeple Türk sağı, milliyetçi ve dinci çevrelere, iktidara gelebilmek ya da kalabilmek için yaslanmıştır ve

bunun sonucu olarak 1970'lerde diğer dönemlerle kıyaslandığında *en sağcı* ve *en militan* bir Türk sağı vardır.

Merkez sağ öncülüğünde gerçekleştirilen MC deneyimi, 1958 yılında DP'nin başlattığı *Vatan Cephesi* girişimini hatırlatır. DP, *Vatan Cephesi* girişimiyle CHP çatısı altında birleşen muhalefete (o dönemde HP ve Cumhuriyetçi Millet Partisi, DP'ye karşı CHP ile ortak hareket etmeye başlar) iktidarı bırakmamaya ve kitleleri kendi çatısı altında toplamaya çalışır. MC'nin amacı da sola iktidarı vermemek olmakla birlikte *Vatan Cephesi*'nden farkı, daha politik ve ideolojik olması ve toplumsal çatışmayı arttırmasıdır. Dolayısıyla MC, *Vatan Cephesi*'ne nazaran daha ideolojik olup Türkiye'deki toplumsal ayrışmayı ve çatışmayı beslemiştir. Gerek *Vatan Cephesi* gerekse MC deneyimleri, muhalefete kendisinin *millî irade*yi temsil ettiğini söyler. Yukarıda belirtildiği üzere, MC'nin kuruluşu sürecinde sağ partilerin %67 oy aldığı, dolayısıyla *millî irade*nin sağda tecelli ettiği öne sürülmüştür. *Millî irade* vurgusu (hatta fetişizmi!), sağın temel özelliklerindedir. Sağ, siyasetin merkezinde Meclis'i görür ve demokraside söz söyleme hakkı, ancak seçimlerden en çok oyu alan, kendisinde *millî irade*nin tecelli ettiği partiye aittir. Bu anlayışa göre "millet doğruyu bilir/aldanmaz" ve onun destek verdiği parti de bu çerçevede ne yaparsa doğrudur. Bu yönüyle *millî irade*, *mutlak akıl*la donatılan Rousseau'nun *genel irade* kavramını çağrıştırır. Sandıktan en çok oyu alan parti, hiçbir kısıt kabul etmeksizin dilediğini yapabilir ve bizzat kendisi *millî irade*nin temsilcisi olduğu için muhalefetten de destek bekliyordur; zira o *doğru olanı* yapıyordur ve kendisine yöneltilen itirazı/eleştiriyi *millî irade*yi engelleme şeklinde varsayar. Nihayetinde *millî irade* söylemiyle Türk sağı, demokrasiyi sayı rejimine indirgemiş olup en çok sayıya ulaşanın her istediğini yapma hakkına sahip olduğunu savunmuştur. *Millî irade*, Tanıl Bora'nın belirttiği üzere "...hem toplumsal ve politik muhalefete karşı demokrasinin hudutlarını çizen, daraltan hem de Cumhuriyet elitinin, özellikle tabii ordunun müdahale ve vesayet girişimlerine karşı parlamenter iktidarı savunma amacı taşıyan bir şiardır" ve bu durumu özellikle Demirel'de gözlemleriz. Demirel, 1960'ların sonundan itibaren gerek parlamento dışı muhalefete gerekse Orduya karşı kendisinin *millî irade*nin temsilcisi olduğunu söyleyerek kendi iktidarını savunmuştur. Ayrıca Demirel, 1961 Anayasası'yla yasalar ve kurumlarla sınırlanan iktidarını, *millî irade*ye vurulmuş prangalar olarak değerlendirmiştir. Ona göre *iyi* ile *kötüyü* ve *meşru* ile *gayri meşruyu* ancak *millet* tayin edebilir ve bu yönüyle de bir kutsallığı vardır. Bahadır Türk *Muktedir* adlı çalışmasında "Bizi meydana getiren sizsiniz, sizden başka, Allah'tan başka hiçbir şeye dayanmak istemeyiz," sözlerini sarf eden Demirel için milletin âdeta bir *seküler Tanrı* olduğunu iddia eder. Ordu, toplumsal muhalefet, yasalar ve kurumlar ancak *millî irade*nin tecellisine engel-

dirler. Soğuk Savaş yıllarında, Türkiye'deki toplumun yapısına bakıldığında taşranın ağırlıkta olduğu gözlemlenir, dolayısıyla taşra oy deposu konumundadır ve verdiği destekle *millî iradeyi* belirleyebilmektedir. *Millî iradenin* temsilinde, Tanel Demirel'in *1946-1980 Döneminde "Sol" ve "Sağ"* çalışmasında belirttiği üzere, taşranın "şiddete meyyal oluşu", "dogmatizmi", "ilkel anti-komünizmi", "entelektüel sığlığı" etkili olmuştur. Türkiye'deki sağın liberal değerleri savunması açısından güdük kalmasının nedenlerinden biri bu kitleye dayanmasıdır; zira yukarıda da belirtildiği üzere, Türk sağını, özellikle merkez sağı ayakta tutacak liberal, şehirli, ılımlı bir toplumsal zemin mevcut değildir. Kısaca 1970'ler boyunca Türk sağı, MC deneyimleri ile bu milliyetçi-muhafazakâr kesimi temsil eder.

I. MC (39.) Hükümeti, 12 Nisan 1975'te 2 çekimser, 218 ret oyuna karşılık 222 oyla güvenoyu almıştır. Bu hükümet, 16 AP'li, 8 MSP'li, 4 CGP'li ve 2 MHP'li olmak üzere başbakan dahil toplam 30 üyeden oluşuyordu. Bakanlıkların dağılımına bakınca, en kârlı olanın MHP olduğu anlaşılıyor; zira MHP Meclisteki 3 milletvekiline karşılık 2 bakanlık elde etmiştir. Aslında bu durum, kabinenin istikbalinin pamuk ipliğine bağlı olduğunu da gösterir; 3 milletvekilinin desteğini almak için MHP'ye 2 bakanlık verilir. Hükümetin güvenoyu almasıyla CHP-MSP koalisyonunun istifa ettiği 18 Eylül 1974'ten beri süregelen hükümet krizi son bulmuş olur. Hatta Demirel'e göre I. MC Hükümeti'nin en önemli icraatlarından biri, ülkenin hükümet krizini sona erdirmekti. Bu hükümetle birlikte Demirel, 12 Mart Muhtırası sonrası ayrıldığı başbakanlık koltuğuna tekrar oturur. Demirel ayrıca sağ partileri çevresinde toplayarak sağın lideri olduğunu kanıtlamıştır. AP'nin I. MC Hükümeti'nden temel beklentisi, bir sonraki seçimde tek başına iktidara gelmek, diğer sağ partilerin ise iktidar olmanın nimetlerini kendilerini destekleyenlere dağıtmaktır. Nitekim I. MC Hükümeti döneminde vali, müsteşar, genel müdür gibi üst düzey devlet kadrolarının neredeyse %80'i görevden alınmış ve kendilerine yakın kimseler atanmıştır. Ayrıca hükümet, yeni memuriyet kadroları oluşturmuş ve destekleyicilerini bu kadrolara atamıştır. Sağ kesim, CHP'nin MSP ile koalisyonu döneminde özellikle Millî Eğitimi ve TRT'yi solcu militanlarla doldurduğunu iddia etmiştir. Bu çerçevede ÜLKÜ-BİR (Ülkücü Öğretmenler, Ülkücü Öğretim Üyeleri ve Öğretmenler Derneği) yönetim kurulu üyesi Ayvaz Gökdemir, Öğretmen Okulları genel müdürlüğüne atanmış ve görev yaptığı iki yıl boyunca birçok TÖB-DER üyesi öğretmeni "komünist" oldukları gerekçesiyle görevinden uzaklaştırmış ya da sürmüştür ki Gökdemir, bu hizmetlerden dolayı *komando Ayvaz* lakabıyla anılmıştır. MC Hükümeti, Millî Eğitim'deki birçok öğretmenin yanı sıra TRT Genel Müdürü İsmail Cem'i de görevden almış ve yerine milliyetçi-muhafazakâr kesimin önemli isimlerinden Nevzat Yalçıntaş'ı getirmiştir. "Aşı-

rı solcu!" Cem, TRT'yi solcu militanlarla doldurmakla itham edilmiştir. Dolayısıyla bu süreçte, devlette keyfi görevden alma ve yerlerine yandaşlarının atanması revaçtadır.

I. MC (39.) Hükümeti üyeleri, milliyetçilik çerçevesinde sola karşı bir araya gelmiş olmak birlikte aralarında ihtilaflar da söz konusudur. Hepsi Türk sağın partileridir ancak devletin imkânlarından daha fazla pay sahibi almak ve gelecek seçimde oylarını arttırmak istemektedirler. İşte sağ içi bu rekabet, MC içindeki çatlakları derinleştirir. Koalisyonun küçük ortakları MSP ile MHP'nin gençlik kolları birçok kez karşı karşıya gelecek ve hatta Akıncılar ve ülkücüler arasındaki bu anlaşmazlık ileride çatışmaya dönüşecek; örneğin Akıncılardan Metin Yüksel 23 Şubat 1979'da ülkücüler tarafından öldürülecektir. Ancak koalisyon içerisinde esas anlaşmazlık daha çok AP ile MSP arasındadır. Bu iki parti, hükümetin birçok politikası belirlenirken karşı karşıya gelmiş ve koalisyon çıkmaza girmiştir. Üstelik bu iki parti arasındaki rekabet, seçimlerde daha net görülür. Sözgelimi 12 Ekim 1975'te yapılacak olan Cumhuriyet Senatosu'nun üçte birini yenileme seçimlerinde bu iki parti birbirlerine sert bir şekilde saldıracak; Ege Bölgesi'nde MSP'liler Demirel'in Mason olduğuna dair belgeyi, AP'liler ise Erbakan'ın eşinin mayolu fotoğraflarını dağıtacaktır. Bu ikili arasındaki esas anlaşmazlık, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu için başkan seçimlerinde kendini gösterir: AP ve MSP bu seçimlerde ortak aday belirleyemez, koalisyon krize girer ve bu kriz, *denize düşen* AP'nin *yılana sarılması*, yani CHP ile anlaşmasıyla son bulur. AP ile CHP'nin anlaşmasıyla Millet Meclisi Başkanlığı'na CHP'li Kemal Güven, Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı'na ise AP'li Tekin Arıburun seçilir. Dolayısıyla I. MC (39.) Hükümeti görev süresi boyunca Demirel'in ifade ettiği üzere "dört lastiği farklı olan bir araba ne kadar gidebilirse o kadar gidebilen" bir araç gibidir.

I. MC (39.) Hükümeti döneminde yaşanan temel problemlerden biri ekonomik kriz olmuştur. Bu dönemde dünyadaki petrol krizinin Türkiye'ye etkisi iyice artmıştır. Ayrıca CHP-MSP Hükümeti döneminde gerçekleştirilen *Kıbrıs Harekâtı* sonrası ABD, Türkiye'ye ambargo uygulamış, bu da krizi derinleştirmiştir. Üstelik I. MC (39.) Hükümeti'nin günü kurtarmaya çalışan kısa vadeli pahalı borçlanmaları ve para basmalarıyla Türkiye'nin ödemeler dengesi altüst olmuştur. Bu süreçteki dış ticaret açığı ve yaşanan döviz darboğazı Türkiye'yi, Demirel'in meşhur serzenişinde ifade ettiği şekliyle "70 sente muhtaç" hale getirmiştir. Tüm bunlar ülkenin kalkınmasını durdurmuş, hayat pahalılığını, işsizliği ve yokluğu beraberinde getirmiştir. Yukarıda saydıklarımızın yanı sıra Demirel'in yeğeni Yahya Demirel'in yolsuzluk haberleri de hükümetin krizini derinleştirmiştir. Sonuç olarak 1970'lerdeki ekonomik krizin Türkiye'deki sınıfsal mücadeleyi daha da sertleştirdiğini ifade edebiliriz.

Yetmişli yıllarda AP'nin kendi ekonomi politikalarını uygulayamadığını belirtebiliriz. AP'nin ekonomi programı, kalkınma temelli olup *Büyük Türkiye* hedefine ulaşmaya çalışır. AP'nin *Büyük Türkiye* programıyla vurguladığı kalkınma söylemi genel olarak sağın temel özelliklerinden biridir. Ömer Turan *Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağı ve Kalkınma* adlı çalışmasında, Türk sağ söylemin temeline *kalkınmacılığı* oturtmanın üç noktada işlevsel olduğunu savlar: İlk olarak sağ siyaset kalkınmacılığı benimsediği ölçüde halkın gündelik sorunlarına nasıl çözüm üretebileceği konusunda bir reçeteye sahip olmuştur. Halkın somut sorunlarına popülist ve pragmatik bir bakışla yaklaşılmış ve bu şekilde halkın çektiği sıkıntıların ancak kalkınma yoluyla giderileceğine inanılmıştır. Sağ nezdinde kalkınma âdeta toplumdaki bütün sorunları çözen sihirli bir anahtara dönüşmüştür. İkinci olarak Turan, kalkınma anlayışının sağın güçlü devlet tahayyülü ile ilgili olduğunu belirtir. Buna göre devletin güçlü olması ancak kalkınma ile mümkün olacağı varsayılmış, hatta zaman zaman "yurttaşların refah ve geçim seviyesini yükseltmek" gibi amaçlar dillendirse de esasında kalkınmanın gerekliliği daha çok *güçlü devlet* amacıyla ilişkilendirilmiştir. Ancak sağ, devleti güçlendirirken onun ekonomiye de fazla müdahale etmemesi gerektiğini savunmuştur. Son olarak ise Türk sağının kalkınmacılık anlayışı sınıf analizlerini dışlayan, dahası sınıflar arasında çatışmaların olduğu tezine karşı çıkmak için bir zemindir: "Bu çerçevede sağ, solun eşitlik vurgusunu boşa çıkarmaya çalışmış ve devlet/ülke biriminde tanımlanan bir ortak iyi anlayışının bütün kesimlerini birleştirdiğini vaaz etmiştir." Bu şekilde sınıf çelişkililerinin yok edileceği ve herkes için *ortak iyi*nin oluşturulacağı varsayılmıştır. Daha açık ifadeyle Türk sağı ülkenin zenginleşeceğini ve kalkınacağını savunmuş ancak bu sistem, genel refahı arttırmaktan ziyade Adnan Menderes'in hayalini kurduğu "her mahallede bir milyoner" yaratmıştır.

Sağın kalkınma vurgusunu ilk olarak ellili yıllarda DP uygulamıştır. DP, AP'ye nazaran kalkınma politikalarını uygularken herhangi bir kurumsal veya yasal bir engelle karşılaşmamış; zira henüz merkez sağı kısıtlayacak kurumlar bu dönemde Anayasa tarafından tesis edilmemiştir. DP'nin siyasal sistemin ve Anayasa'nın da sağladığı bu özgürlükle, pragmatik ve popülist bir şekilde kalkınma anlayışının uygulandığını görürüz. Nitekim 27 Mayıs Darbesi sonrası, popülist ve pragmatik ekonomik politikalarını engellemek için DPT kurulmuş ve planlama vurgusu artırılmıştır. Dolayısıyla AP, kalkınma vurgusunu selefi DP kadar rahat uygulamayacak Demirel kalkınma yolunda engel olarak düşündüğü plan vurgusunu sık sık eleştirecektir. Gerek ekonomik kriz gerekse MC koalisyonları, AP'yi 1970'lerde *Büyük Türkiye* hedefinden/programından uzaklaştırmıştır. AP'ye öz-

gü bir kavram olan *Büyük Türkiye*, tıpkı CHP'nin *Ortanın Solu* ya da Millî Görüş'ün *Adil Düzeni* gibi partinin programını ve çizgisini belirtir. Ayrıca 1970'lerde Süleyman Demirel imzalı *Büyük Türkiye* adlı bir kitapçık yayımlanır ve bu kavramın çerçevesi genel olarak şu şekilde çizilir: Bir bardak içecek suyu olmayan Urfa'nın, Mardin'in köylüsüne su götürmek, okuma yazma bilmeyen Ağrı Dağı'nın eteğindeki Köprü köyüne okul götürmek, Diyarbakır'da üniversite açmak, Edirne'nin ve Kırklareli'nin köylerini ışığa kavuşturmak. Kısaca Demirel, "yol, fabrika, baraj" yaparak *Büyük Türkiye* idealine ulaşacağını söyler. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Demirel'in milliyetçilik anlayışı da bu şekilde olup ülkeye hizmet etmek şeklindedir. Ancak 1970'lerin kaotik ortamında AP bu hedefinden kopacak ve meşhur *Büyük Türkiye* sloganı bu şartlar altında *Milliyetçi Türkiye*'ye dönüşecektir. Dolayısıyla 1970'lerde *kalkınma* vurgusu yerine *milliyetçilik* vurgusu ağır basan bir merkez sağ vardır.

1. MC döneminde esas mesele ekonomik krizden ziyade sınıfsal mücadele olmuş ve bu dönemde Türkiye'de kutuplaşma artmıştır. Hükümetin kurulmasından birkaç ay sonra başta üniversiteler olmak üzere sağ-sol çatışması baş göstermeye başlamış ve sonrasında olaylar sokağa sıçramıştır. Hükümetin ve devletin göz yumması ve hatta desteklemesiyle komandolar ile devrimciler arasındaki çatışmalar artmıştır. Komandolar ve devrimciler arasındaki çatışmada, Demirel'in "Bana sağcılar ve milliyetçiler cinayet işliyor dedirtemezsiniz," sözlerinde de anlam bulduğu üzere komandolar MC hükümetleri tarafından kayrılmış ve bu durum olayları daha da ateşlemiştir. Sağ basının sık sık kullandığı *Mecliste Demirel, Sokakta Türkeş* sloganı, genel olarak MC hükümetlerinin felsefesini ifşa eder. Bu dönemde *komünizmle mücadele* bir *millî dava* olarak ele alınır. Ayrıca solculuk ile komünizmin eşitlendiği, son kertede CHP'nin komünizme hizmet ettiği şeklinde bir algı oluşturulmak istenmiştir. Hatta Demirel, yukarıda belirttiğimiz üzere, Orduyu CHP'ye karşı kışkırtmıştır. CHP'nin ötekileştirilmesi öyle boyutlara varacaktır ki CHP'nin kimi toplantıları ve mitingleri komandolar tarafından basılacaktır: Bu saldırılardan ilki 21 Haziran 1975'te Bolu'nun Gerede ilçesinde gerçekleşmiş, Ecevit'in de içinde bulunduğu otobüs ilçeye girerken saldırıya uğramış ve sonrasında gelişen olaylarda onlarca kişi yaralanmıştır. Komünizmle mücadele çerçevesinde 1960'larda TİP'in miting ve toplantılarını basmayı adet edinen Türk sağı, 1970'lerde CHP'ninkileri de hedef almaya başlamış, Demirel, tüm bu olayları "komünizmle mücadelenin sonucu" sözleriyle meşrulaştırmaya çalışmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz ve anarşi olaylarının yanına bir de I. MC (39.) Hükümeti'nin bileşenleri arasındaki anlaşmazlık eklenince, "dört lastiği farklı olan araba" daha fazla ilerleyememiş ve erken seçim kararı alınmıştır.

1977 Seçimleri ve II. MC Hükümeti

5 Haziran 1977 genel seçimlerinde artık ülkenin temel sorunu, ekonomiden ziyade can ve mal güvenliğidir; zira 1970'lerin ikinci yarısından itibaren ülkede anarşi iyice yükselişe geçer. Özellikle 1977'deki Kanlı 1 Mayıs'tan sonra ülkede iç savaş görüntüsü mevcuttur. 1977'de siyasî şiddetlerden ölenlerin sayısı 319; 78'de 1095; 79'da 1362; 1980 Şubat ayından itibaren ise ayda ortalama 200 kişi ölüyordu.

CHP'nin oyların %41,38'ini, AP'nin de %36,89'unu aldığı 1977 seçimlerine bakıldığında –iki parti oyların %78,27'sini almışlardır– siyasal yapının 1950'lerdekine benzer (DP-CHP) bir *iki partili sisteme* doğru dönüşmekte olduğu görülmektedir. Bu durum aslında halkın 1973-1977 yılları arasındaki koalisyonlardan memnun olmadığını ve tek parti iktidarını (CHP veya AP'yi) istediği sonucunu ortaya koymaktadır. Bu seçimlerde AP oylarını arttırmış, DemP ise âdeta yok olmuş ve böylece merkez sağı AP yine tek başına temsil etmeye başlamıştır. Bilgiç'in başını çektiği parti-içi (AP) muhalefetten doğan DemP, Bilgiç ve ekibinin AP'ye geçmesiyle varlık nedenini yitirmiştir. DemP'nin kurulmasında önemli rol oynayan Celal Bayar, tekrar AP'yi desteklemeye başlamış, hatta AP'nin 1 Haziran 1977'deki Taksim Mitingi'ne katılmıştır. Bozbeyli 18 Aralık 1978'de DemP genel başkanlığından ayrılmış ve parti, 4 Mayıs 1980'de Dördüncü Büyük Kongresi'nde feshedilmiştir. DemP'nin 1977 seçimlerinde çıkardığı tek milletvekili Faruk Sükan ise 1978'de kurulan Ecevit (42.) Hükümeti'nde başbakan yardımcısı olacaktır. Seçim sonuçlarıyla ilgili belirtilmesi gereken diğer nokta oylarını %3,8'den %6,4'e çıkaran MHP'nin durumudur: İnsanların oy verme davranışında ülkenin en önemli sorunu olan anarşinin belirleyici olduğu bu seçimlerde, anarşinin müsebbiplerinden MHP'nin özellikle Alevi-Sünni çatışmasının yoğun olarak yaşandığı Çorum, Erzincan, Maraş, Sivas gibi yerlerde oylarını arttırması, partinin aslında anarşiden beslenmekte olduğunu da gösterir gibidir.

Seçimlerin ardından hiçbir parti hükümeti kuracak çoğunluğa erişemez. Bu şartlar altında 213 milletvekiliyle CHP, bir azınlık hükümeti kurmak için çalışmaya başlar. Ecevit, güvenoyu alabilmek için en az 13 milletvekiline daha ihtiyacı olduğunu bildiği halde I. MC (39.) Hükümeti deneyiminden rahatsız olan bazı AP'lilerin de kuracağı hükümete güvenoyu verebileceklerini düşünür. Ancak Ecevit'in bu tahmini gerçekleşmeyecek ve kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamayacaktır. Bazı AP'lilerin CHP'yi desteklemesi için henüz şartlar olgunlaşmamıştır – ki bunun için II. MC deneyiminin yaşanması ve o meşhur "bazı AP'lilerin" bizzat ikna edilmeleri gerekmektedir. Ordu, iş çevreleri, basın ve Cumhurbaşkanı Korutürk bu süreçte CHP-

AP koalisyonun şartlarını zorlarlar. Ecevit, kurduğu Azınlık (40.) Hükümeti'nin güvenoyu alamaması sonrası AP lideri ile görüşür ancak Demirel, CHP ile bir koalisyonun "eşyanın tabiatını aykırı" olduğunu belirtir ve reddeder. Bu şartlarda MC yeniden gündeme gelir.

II. MC (41.) Hükümeti, 1 Ağustos 1977'de 219'a karşı 229 ile güvenoyu alarak kurulur. Bu yeni kabinede AP 17, MSP 8, MHP ise 5 bakanlık almıştır. AP'nin 189 milletvekiline karşılık 17, MSP ve MHP'nin toplam 40 milletvekiline karşılık 13 bakanlık alması AP teşkilatında tepkiyle karşılanmış ve parti yöneticileri, özellikle kendini *anahtar parti* şeklinde tanımlayan MSP'ye büyük tavizler vermekle eleştirilmiştir. Bu MC, diğerine nazaran daha kırılgandır; zira koalisyon üyelerinin arasındaki çekişme artmış, ekonomik kriz derinleşmiş ve anarşi ayyuka çıkmıştır. Üstelik müstakbel hükümet daha güvenoyu almadan kriz yaşar: Kamran İnan, II. MC (41.) Hükümeti'nde enerji ve tabii kaynaklar bakanı yapılır; ancak diplomat kökenli İnan bu bakanlığı değil dışişleri bakanlığı görevini bekler ve Demirel'e de dışişleri bakanlığına kendisi yerine eski Bursa valisi olan İhsan Sabri Çağlayangil'in atanmasını kabul edemeyeceğini belirtir. İnan anılarında, Demirel'in siyasette yolunu tıkamak için kendisini dışişleri yerine enerji ve tabii kaynaklar bakanlığına getirdiğini ifade eder. İnan, baskılar sonrası bakanlık görevini kabul edecek; ancak yeni hükümet de krizleriyle birlikte doğacaktır.

Bu MC döneminde de kadrolaşma artmış, kriz derinleşmiş ve toplumsal olaylar daha da şiddetlenmiştir. II. MC tıpkı ilki gibi ekonomik krize derman olamamış; yine kısa vadeli popülist politikalar uygulanmış, bu da mevcut krizi daha da derinleştirmiştir. Bu dönemde demir, çimento, kâğıt, elektrik, akaryakıt gibi temel ihtiyaçlara zam yapılmış, ayrıca Türk lirası dolar karşısında devalüe edilmiştir. II. MC sürecinde de özellikle MSP ve MHP'nin devletteki kadrolaşması devam etmiştir. MHP'nin bilhassa güvenlik güçleri içindeki kadrolaşmasını devam ettirmesiyle ülkücü komandolar, devletten destek gören *yarı resmî bir hüviyete* bürünmüş ve bu durum, toplumsal olayları ve ülkücü terörünü daha da arttırmıştır.

II. MC döneminde şiddet üniversitelerde, sokaklarda, ilçelerde, kahvehanelerde, otobüs duraklarında, köylerde... her yerdedir. Ülkede can güvenliği kalmamış, anarşi, *vaka-i adiye*den sayılır hale gelmiştir. Dolayısıyla 1970'nin ikinci yarısından itibaren anarşi Türkiye'nin gerçeği haline gelmiş; normalleş(tiril)miştir. II. MC, bu şartlar altında daha fazla iktidarda kalamayacaktır: CHP, içte ve dışta güvenliği sağlayamadığı, *cephecilik* anlayışıyla ulusal birliği zedelediği, halkın çoğunluğunu yoksullaştırdığı iddiasıyla hükümet hakkında gensoru açılmasını önerir. Siyasî tarihe *Güneş Motel Olayı* şeklinde geçen ve on bir AP'linin CHP'nin verdiği gensoruya destek vermeye ikna edilmeleri (!) ile sonuçlanan olayla gensoru kabul edilir ve 41. Hü-

kümet düşer. Bu şekilde, beş buçuk aylık II. MC dönemi sona erer ve bu hükümet, gensoru yoluyla düşürülen ilk hükümet olma unvanına sahip olur. Her iki MC Hükümeti de ne toplumsal çatışmalara ne de ekonomik krize çözüm olmuşlar, bilakis popülist ve kayırmacı politikalarla her ikisini de derinleşmişlerdir.

* * *

II. MC sonrası CHP, AP'den transferler edilen vekiller Turhan Feyzioğlu, Salih Yıldız ve Faruk Sükan'la birlikte 42. Hükümeti kurar. Transfer edilenlerin neredeyse hepsi hükümette bakanlık görevi almıştır. Ancak Demirel'in AP'lilerin ikna edilmesi sürecinde hatırlattığı gibi "Koltuk ikramı ile kurulan hükümet hayretmez" ve CHP iktidarı da Türkiye'nin dertlerine merhem olmak bir yana krizi daha da derinleştirir. Alevi-Sünni çatışmaları bu dönemde patlak verir ve *Maraş Katliamı* yaşanır. Türk sağı, CHP'nin iktidar olmasıyla birlikte âdeta Türkiye'ye "komünizmin geldiğini" öne sürer. Sözgelimi Mehmet Şevket Eygi öncülüğünde çıkan *Büyük Gazete*'nin 14 Haziran 1978'deki kapağı *Gelecek-Melecek Değil, GELDİ BİLE* olur. Bu sayıda eskiden "gelecek" diye bağırdığımız komünizmin "artık geldiği" ve CHP iktidarıyla birlikte Türkiye'nin şu anda bir dereceye kadar komünist bir düzen ile idare edildiği öne sürülür. CHP iktidarının komünistlere, bölücülere ses etmediği hatta onlara yardım ve yataklık ettiği sık sık dile getirilir. CHP'nin "komünist düzenine" karşı olarak ise Türk sağının milliyetçilik vurgusu artar. AP, bu süreçte *Bayrak Mitingleri* düzenler. Demirel'in milliyetçilik vurgusunun arttırmasının gerekçelerinden biri de AP tabanının MHP'ye kaymasını önlemektir. Demirel bu süreçte sık sık Türk bayrağına vurgu yapar. Örneğin Taksim'deki 1 Mayıs 1978 İşçi Bayramı anmalarında Türk bayrağının bulunmadığını iddia eder. Bu iddiasından birkaç gün sonra Demirel bu sefer Kars Kalesi'nde Türk bayrağının indirildiği yerine kızıl bayrağın asıldığını öne sürer. Demirel'in bu iddiası sonrası Kars'taki savcı, emniyet müdürü ve vali vekili açıklama yapmış, Kars kalesinin askerî bölge olduğunu, oraya kimsenin giremeyeceğini dolayısıyla böyle bir olayın mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Ancak Demirel iddialarına devam etmiş, hatta Taksim'de 26 Mayıs 1978'de *Bayrağa Saygı* mitingi dahi düzenlemiştir.

AP Azınlık Hükümeti

Ülkenin içinde bulunduğu krize çözüm bulamayan CHP iktidarı, 1979 yılındaki ara seçimlerde beş milletvekilinin tamamını, kısmî Senato seçimlerinde ise otuz üç senatörlüğü AP'ye kaptırırken kendisi on iki senatörlük kazanır ve bu sonuçlar sonrası CHP (42.) Hükümeti istifa eder. AP, Ecevit'in isti-

fası sonrası Türkiye'nin içinde bulunduğu yangını söndürmeye talip olduğunu ancak sihir vaat etmediğini belirtir. Bu süreçte CHP-AP koalisyonu gündeme gelir ama yine gerçekleşmez.

Ecevit'in istifası sonrası hükümeti kurma görevini alan Demirel, MHP ve MSP ile III. MC'yi kurmak yerine tek başına azınlık hükümeti kurmayı tercih etmiş; zira Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın'ın *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* adlı çalışmalarında belirttiği üzere, Ordu içinde MSP'ye tepkiler artmış, MHP ise sokak olaylarındaki rolünden dolayı şaibeli bir parti haline gelmiştir. Ayrıca MSP ve MHP, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara ve anarşiye AP Azınlık (43.) Hükümeti'nin çözemeyeceğini, bu durumun da kendilerine yarayacağını düşünmekteydi. Demirel'in III. MC yerine Azınlık Hükümeti kurması, MC deneyimlerinin Türk sağı tarafından da başarısız olduğunu itiraf eder aslında. Ayrıca milliyetçi-muhafazakâr aydınlar da yüksek sesle III. MC'nin kurulmasını dillendirmemişlerdir. AP, 1973 ve 1977 seçimlerinde ikinci parti, 1979 yılındaki milletvekili ara seçimleri ve kısmî Senato seçimlerinde ise birinci parti olmuş, AP'nin yükselen bu grafiği de tek başına Azınlık (43.) Hükümeti kurmasında etken olmuştur. AP Azınlık (43.) Hükümeti, 12 Kasım 1979'da 208'ya karşı 229 ile güvenoyu alır ve 12 Eylül Darbesi'ne kadar iktidarda kalır. Demirel, başbakan olduktan hemen sonra yokluk ve kan denizi devraldığını ifade etmiştir. AP Hükümeti iktidara gelir gelmez, devletteki CHP izini silmek amacıyla birçok üst kurumda değişiklere gider ve bir anlamda, devleti komünistlerden temizlemeye (!) çalışır.

Demirel, MSP ve MHP'nin desteğini alarak hükümeti kursa da rahat hareket edemez, özellikle MSP zaman zaman AP'yi zor durumda bırakır ve hükümeti düşürmekle tehdit eder. Hatta CHP ile birlikte Azınlık Hükümeti Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen hakkında gensoru veren MSP, Erkmen'i düşürür. Bu dönemin önemli meselelerinden biri, cumhurbaşkanı seçimleridir. Korutürk'ün görev süresi 6 Nisan 1980'de dolar ancak yasal süre içinde bir türlü cumhurbaşkanı seçilemez. Mecliste partilerin ortak cumhurbaşkanı adayı belirleyememesi, aralarındaki çekişmenin son safhaya vardığını ve uzlaşı olanağının kalmadığını da göstermektedir. Bu durum, Ordu tarafından 12 Eylül Darbesi'nin de bahanelerinden biri olarak kullanılacaktır.

Bu Azınlık (43.) Hükümeti'nin Türkiye siyasal hayatına bıraktığı iz, *24 Ocak Kararları*'nı kabul etmesi ve neoliberalizmin Türkiye'deki temellerini atması olacaktır. Bu kararlar, Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili Turgut Özal öncülüğünde hazırlamıştır. Ülkenin içinde bulunduğu krize çözüm olarak öne sürülen ve Türkiye'de büyük dönüşüme yol açan neoliberalizm, esas uygulama alanını 12 Eylül Darbesi sonrası oluşturulan şartlarda bulacaktır. Azınlık Hükümeti sürecinde anarşi iyice Türkiye'yi esir almış, cinayet, katliam ve suikastlar ayyuka çıkmıştır. 12 Eylül 1980'deki Darbe AP

Azınlık Hükümeti'ni devirecek, darbeyle birlikte tüm siyasî partiler kapatılacak ve AP de 1992 yılına kadar kapalı kalacaktır.

AP'nin Mirası

Türkiye'de kapitalizmin derinleşmesiyle yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümle birlikte merkez sağın farklı gruplar arasında dengeyi-çıkarı sağlayamamasından kaynaklı olarak Türk sağı parçalanacak ve 1970'lerde gerek Türk sağı gerekse merkez sağ bölünmüş vaziyette olacaktır. 1960'larda muhafazakârların yanı sıra İslâmcıları ve milliyetçileri de temsil eden *heterojen* bir AP varken 1970'lerde Türk sağındaki parçalanmayla birlikte çoğunlukla muhafazakârları temsil eden görece *homojen* bir AP ortaya çıkmıştır. Yetmişlerde Türk sağını oluşturan partilerin tamamı, kendi aralarındaki rekabetin de etkisiyle milliyetçiliğe daha fazla vurgu yapmışlardır. Bu dönemde ayrıca solun da yükselişi söz konusudur ve Türk sağı, solla aktif mücadeleyi savunmaktadır. Yetmişli yıllarda Türk sağı, bir yandan kendi içindeki rekabetten dolayı *milliyetçiliğe* diğer yandan da solla mücadele çerçevesinde *anti-komünizme* giderek daha fazla vurgu yapmıştır. Bu dönemde AP, sağın diğer partileri tarafından renksiz ve yavan bir parti olmakla itham edilmiş, "AP'li olmak, bir şey olmamak gibi bir şey" algısını kırmak, başka bir deyişle renklenmek ve yavanlıktan kurtulmak için milliyetçiliğe ve anti-komünizme daha fazla vurgu yapmıştır. Açıkçası bu dönemde AP'nin *renk*'ini belirlemesinde milliyetçi-muhafazakâr tabanın etkili olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. MC hükümetleri de bu milliyetçi-muhafazakâr tabanın talebi doğrultusunda kurulmuştur. Türk sağının nazarında bu milliyetçi-muhafazakâr kesim *millî irade*yi temsil etmektedir. Ancak 1970'lerde *millî irade*yi temsil eden milliyetçi-muhafazakâr kesim, yukarıda belirtildiği üzere, şiddete meyyal, dogmatik, anti-komünist ve entelektüel olarak sığdır. Türk sağının MC deneyimleriyle *millî irade*yi temsil ettiğini öne sürdüğü bu milliyetçi-muhafazakâr kesimin talepleri doğrultusunda hareket etmesi, 1970'lerdeki toplumsal, siyasal ve ekonomik durumu olumsuz etkilemiş ve çıkmaza sokmuştur.

Merkez sağın öncülüğünde kurulan MC hükümetleri, ekonomik krize çözüm üretemedikleri gibi anarşiyi de arttırmışlardır. Keyfi görevden alma ve yandaşların kadrolara yerleştirilmesi bu dönemde geçmişte hiç olmadığı kadar artmıştır. Sola karşı kurulan bu hükümetler döneminde, anarşi de ayyuka çıkmıştır. Yetmişlerde anti-komünizm âdeta *millî dava* şeklinde ele alınmış ve devlet politikası şeklinde uygulanmış ve şiddet olaylarına karışan ülkücülerin görmezden gelinmesi bu millî davanın anarşi olaylarını körüklemesine de vesile olmuştur. Ecevit, "CHP'nin yaptığı gibi AP de ortanın sa-

ğında olduğunu bildirerek sağ uçtan gelebilecek tehlikelere bir duvar çekerse... demokrasimiz sürekli yaşama imkânına kavuşacaktır," der ancak Demirel aşırı sağı engellemez, bilakis destekler. Bu durum ise Türkiye'deki sağ-sol çatışmasını arttıran, toplumsal meseleleri çıkmaza sokan, ekonomik, sosyal ve siyasî krizi derinleştiren ve 12 Eylül'e giden ortamı hazırlayan zemini hazırlar.

27 Mayıs Darbesi sonrası kurulan AP, 12 Eylül Darbesi sonrası kapatılmış ve faaliyet gösterdiği yirmi yıl boyunca Türkiye siyasî hayatına damgasını vurmuştur. AP ilk başta 27 Mayıs'ın ilk Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala liderliğinde 27 Mayıs'ın gadrine uğrayan DP'lilere *adalet isteyenlerin partisi* olarak kurulmuşsa da esas çizgisini Demirel ile bulmuştur. Kapitalizmin derinleşmesiyle Türkiye'de toplumsal yapı değişmiş ve sınıfsallaşma artmış; böylece AP, selefi DP gibi rahat hareket edebilme imkânı bulamamıştır. Zira karşısında miting düzenleyen, eylem yapan, greve giden... kısaca iktidarı sorgulayan ve hakkını arayan kitleler vardır. Ayrıca 1961 Anayasası'yla seçim sistemi değiştirilerek nispi temsile dayalı *–d'hont* usulü– sistemine geçilmesi, iktidarı denetleyecek DPT, Anayasa Mahkemesi, MGK gibi yapılar ihdas edilmesi de AP'nin rahat hareket edememesinin gerekçelerindendir.

Üç askerî müdahalenin de merkezinde olan bu partinin haliyle genel ideolojisini ve politikalarını oluşturmasında Ordu temel faktör olmuştur. AP'nin Orduyu rahatsız etmeyecek hatta onu yanına çekecek politikaları uyguladığını ve özellikle 1970'lerde anti-komünizm politikaları çerçevesinde Ordu ile ortaklık kurduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Ordu ile iyi ilişkiler kurarken ekonomik krizi ve toplumsal olayları önleyememiş ve iyi ilişki kurduğu Ordu tarafından devrilmiştir.

AP, özellikle 1960'lı yıllarda Türkiye'nin kalkınmasına katkı sağlamıştır. Barajlar yaparak, yollar inşa ederek, fabrikalar kurarak *Büyük Türkiye* hayaline/programına doğru ilerlemiş ve Demirel bu hizmetlerinden dolayı *Barajlar Kralı* lakabını almıştır. Ayrıca AP ithal ikameci politikalarla Türkiye'de sanayileşmenin gelişmesinde de önemli bir rol oynamış ve özellikle 1960'ların ikinci yarısında Türkiye'nin büyüme hızı artmıştır. Ancak 1970'lerde toplumsal yapının değişmesi ve kutuplaşması ve küresel ekonomik krizin de etkisiyle AP'nin *kalkınma* temelli *Büyük Türkiye* hayali *anti-komünist ittifak* temelli *Milliyetçi Türkiye*'ye evrilmiştir.

AP'nin en büyük mirası, *24 Ocak Kararları* ile Türkiye'de neoliberalizmin yerleşme sürecini başlatmasıdır. Naomi Klein *Şok Doktrini* adlı çalışmasında, neoliberalizmi bir *felaket kapitalizmi* olarak adlandırır ve neoliberalizmin ancak felaketlerin yarattığı kriz ortamında *şok terapi* şeklinde uygulanabileceğini öne sürer. Türkiye'de de neoliberalizm askerî darbe ortamında *şok terapi* olarak uygulanma fırsatı bulur. Yetmişlerde Türkiye'nin iki temel proble-

mi ekonomi ve anarşi; *24 Ocak Kararları* ve 12 Eylül Darbesi'yle çözülmeye çalışılır. *24 Ocak Kararları*, işverenin lehine işçinin ise aleyhine sonuçlar doğurur. Hatta Korkut Boratav *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002* adlı kitabında, bu iktisadî politikaları "sermayenin bir karşı saldırısı" şeklinde değerlendirir. Dönemin TİSK Başkanı Halit Narin'in darbe sonrasında, "20 yıldır işçiler güldü biz ağladık; şimdi gülme sırası bizde," şeklindeki sözleri, darbenin sermaye yanlısı sınıfsal karakterini gösterir niteliktedir. Dolayısıyla Türkiye'nin 1970'lerdeki krizi, geniş toplumsal kesim üzerinde baskı kurularak ve onların aleyhine ekonomik politikalarla çözülmeye çalışılır. Neoliberalizm, Türkiye'de sağın kalkınma temelli *Büyük Türkiye* anlayışını da dönüştürecektir: Neoliberal dönemde artık devletin baraj, yol, köprü yapmak gibi işleri özel sektöre devretmesi düşüncesi belirginleşecektir.

Sonuç olarak 1970'lerde merkez sağ, desteklerini alabilmek için dinci ve milliyetçi kesimin taleplerine daha fazla cevap vermiş, bu durum milliyetçi ve anti-komünist renkleri daha belirgin bir merkez sağa yol açmış ve Türkiye'nin siyasî, ekonomik ve toplumsal krizini derinleştirmiştir.

Süleyman Sami Demirel: Pragmatist, Popülist

MURAT ARSLAN

Darbeler, sayısız koalisyon, yedi kez başbakanlık ve sonrasında cumhurbaşkanlığı ile Süleyman Sami Demirel, Türkiye siyasetinin en önemli aktörlerinden biridir. Selefleri ve çağdaşlarının çoğunun aksine bütün bunları herhangi bir ayrıcalıklı sınıfın mensubu olmadan gerçekleştirmiş olması da aynı ölçüde dikkat çekicidir. Demirel, Cumhuriyet'in ilanından bir yıl sonra (1 Kasım 1924) Isparta'nın Atabey ilçesine bağlı *İslâmköy*'de dünyaya gelir. İlk ve orta öğretimini devletin sağladığı imkânlarla tamamlar. Ardından İTÜ'den inşaat mühendisliği diplomasıyla mezun olur. Henüz otuzlu yaşlarında dönemin en önemli kuruluşlarından DSİ'de genel müdürlüğe atanır. 27 Mayıs Darbesi Demirel'in bürokratik kariyerini sona erdirirken, siyasete girişine de vesile olur. 1964'te DP'nin mirasçısı olma iddiasındaki AP'nin başına geçer; bir yıl sonra yapılan seçimlerin ardından kırk bir yaşında başbakanlık koltuğuna oturur.

27 Mayıs'ı izleyen geçiş sürecinde ülke, aradığı ılımlı figürü çatışan cereyanlara mesafeli duran, önceliği *icraat* olan *teknokrat* Demirel'de bulur. Zaten kendisi de hiçbir konuda katı prensiplere bağlı kalmayacağını defalarca dile getirmiştir. İlk bakışta bu konuda bir ölçüde başarılı olduğu düşünülse dahi, siyasî kariyerinin ilk günlerinden itibaren Demirel'de güçlü bir antikomünizmin izlerini görmek mümkündür. Altmışlar boyunca kendisini ılımlı bir söylem kullanmak zorunda bırakan ise büyük ölçüde yeni anayasanın özgürlükçü tonundan beslenen dönemin ruhu olur. Diğer yandan, ülkenin hassas dengelerinin en çok farkında olan da büyük ihtimalle yine kendisidir. Şiddet olaylarının artışı, ekonomi ve dış politikadaki zorlukların yanı sıra ken-

di partisinin bölünmesi karşısında yapabileceği fazla bir şey kalmamıştı. 12 Mart'ta komutanların mektubuna direnmemesi biraz da bu yüzdendir.

1971-1980 dönemi Demirel'in pragmatizminin ziyadesiyle göz önünde olduğu, çoğu zaman da oportünizme dönüştüğü yılları içerir. 12 Mart kendisini istifaya zorlamış olsa da siyasî kariyerinin sonu anlamına gelmez. Darbenin ardından sessiz kalarak, gelişmeleri izlemeyi tercih eder. Zira siyasette normalleşme tekrar başladığında mecliste olmanın öneminin farkındadır. Bu vesileyle Nihat Erim tarafından kurulan hükümetleri desteklemekten çekinmez. Yıllar sonra bir mülakatında "Ben oy verdim hükümetlere. Mizacıma aykırı, prensiplerime aykırı. Ama ben bir köprüyü geçeceğim," sözleriyle o günkü kararını savunur. Ziyadesiyle pragmatik bu hamlenin arkasındaki neden Erim (33.) Hükümeti'ni 1961 Anayasası'na kısıtlayıcı maddeler eklemek için bir araç olarak görüp buna göre davranmasıdır. Anayasa değişiklikleri temel haklardan, üniversitelere ve TRT'ye uzanan birtakım kısıtlamaları da beraberinde getirir. TRT'nin özerkliğine dair madde değiştirilir. 119. Madde ile devlet memurlarının siyasî partilere ve sendikalara üye olmaları yasaklanır. Bülent Tanör'e göre yapılan kısıtlayıcı ve muhafazakâr değişiklikler AP'nin 27 Mayıs ve Anayasası'na karşı ilk raundu kazanması anlamına gelir. Ümit Cizre, AP'nin pragmatik bir yaklaşımla, askeri uzun vadede siyaset dışında bırakmak uğruna, Anayasa değişikliklerinde ordu ile işbirliğine giderek 12 Mart rejimi ile bütünleştiğinden bahseder. Tanel Demirel'e göre, AP yıllardır arzuladığı fakat gücünün yetmediği anayasa değişiklikleri için ordunun baskısından faydalanmıştır. Bu çerçevede, Demirel'in 1960'lar boyunca sıklıkla dile getirdiği, partisinin 1969 yılındaki seçim beyannamesinde de yer alan kısıtlayıcı değişiklikleri gerçekleştirmek adına geçiş döneminden faydalandığını söylemek mümkündür.

İş reformlara geldiğinde ise Demirel'in çekimser davrandığını görürüz. Başbakanlığının ilk gününden itibaren asıl amacı reformları en kısa sürede gerçekleştirmek olan Nihat Erim bu hususta komutanların tam desteğini alırken, aynı heyecan sağ partiler tarafından paylaşılmaz. Zaman ilerledikçe reform yanlıları ile muhafazakârlar arasındaki fikir ayrılıkları iyice su yüzüne çıkarken, AP ve lideri Demirel ikinci grupta saf tutarlar. Bu vesileyle hükümete yönelik eleştirileri sertleşirken, Erim'in istifa kararı Demirel'in zaferi anlamına gelir. Yıllar sonra bir mülakatında Çankaya'daki toplantının sonucunu bir şişe Johnnie Walker Black Label ile kutladıklarından bahseder. Karar komutanlar tarafından reddedilse de hükümetteki teknokratların istifaları bir anlamda 12 Mart ideallerinin sonu anlamına gelir. Zafer ise 12 Mart sonrası süreçte kartlarını doğru oynayan Demirel'e aittir. Ara rejimin ilk döneminde, uzun süredir istediği Anayasa değişikliklerini gerçekleştirmiş, ardından

meclisteki çoğunluğunu ve kabinedeki bakanlarını kullanarak hükümet üzerinde baskı oluşturmuştur. Böylece ordu tarafından desteklenen bir ara dönem hükümetini partisinin desteğine ihtiyaç duyan bir koalisyona dönüştürmeyi başarmıştır.

Yetmişlerin Demirel'i bir önceki dönemin aksine kutuplaşmaya katkıda bulunan bir figüre dönüşür. 1972'nin ilk günlerinden itibaren ülkenin gündeminde önemli yer alan Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'a verilen idam kararından doğan tartışmalardaki tavrı sonraki onyıl boyunca yaşanacak kutuplaşmanın da işaretidir. Demirel, idamları desteklemesine neden olarak sıkıyönetim komutanlarının baskısını gösterirken, infaz kararları meclisteki ve toplumdaki bölünmenin derinleşmesini gösterir.

1973'ün Mart'ındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Demirel'i ordunun desteklediği Faruk Gürler'in adaylığına direnirken görürüz. Zira genelkurmay başkanının cumhurbaşkanı seçilmesi yönünde bir teamülün oluşmasına karşıdır. Üstelik CHP'nin yeni Genel Başkanı Bülent Ecevit de aynı görüştedir. Diğer yandan Demirel, sorunun çözümü için Genelkurmay Başkanı Semih Sancar ile kapalı kapılar ardında görüşmekten çekinmez. Ünlü "Dün dündür, bugün bugündür," sözünü de daha önce inkâr ettiği bu görüşmenin ertesi gün açığa çıkması neticesinde söyler. 6 Nisan'da Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanlığına seçilmesi bir anlamda 12 Mart döneminin sonuna ve siyasette normalleşmeye işaret eder.

1973 seçimleri öncesinde *Ortanın Solu* söylemini benimseyen CHP soldaki oyları konsolide etmeyi hedeflerken, AP ise tam tersi bir durumdan mustaripti. Yeni siyasî partilerin ortaya çıkışı ile sağ daha da bölünmüştü. 1965'te oyların neredeyse yarısını almış AP bu defa pastayı Demokratik Parti, MSP ve MHP ile paylaşmak durumundaydı. Üstelik sağın en önemli figürlerinden Celal Bayar'ın da Demirel'e karşı olması, AP açısından işleri daha da karmaşık hale getiriyordu. Seçim sonuçları da Demirel için ciddi bir yenilgi anlamına geliyordu. 12 Mart sonrası ordu destekli hükümetlerle yaptığı işbirliği sonucundan seçmen tarafından âdeta cezalandırılan AP, CHP'nin ardından ikinci sırayı aldı.

CHP ve MSP koalisyonu ile kurulan yeni hükümet sorunlarla boğuşurken Demirel âdeta muhalefette olmanın tadını çıkarır ve sert eleştirilerine devam eder. Ülkenin gündemini değiştiren ise Kıbrıs'taki gelişmeler olur. Türkiye'nin adaya müdahale sürecinde fazla bir seçeneği olmayan Demirel hükümetin yanında yer alır. Fikir ayrılığı Ecevit popülaritesini oya dönüştürmek istediğinde tekrar su yüzüne çıkar. Demirel'in seçimleri engelleme çabasının neticesi ise 70'ler boyunca ülkedeki şiddetin belki de en önemli sorumlusu olacak MC hükümetleri olur.

I. MC Hükümeti 31 Mart 1975'te AP, MSP, CGP ve MHP koalisyonu ile kurulur. Başbakanlık koltuğunda Demirel otururken, diğer partilerin liderleri de başbakan yardımcılığı görevlerine atanırlar. MC, bir yandan, erken seçimi engelleme amaçlı, pragmatik bir koalisyon gibi gözükse de karakterinde yoğun bir milliyetçilik ve komünizm karşıtlığı mevcuttu. Bu, MHP ve MSP'de daha görünür bir hâldeyken, daha ılımlı olarak değerlendirilebilecek AP'de koalisyonu ayakta tutmak adına zaman zaman sertleşen bir söylem olarak tezahür ediyordu. Diğer bir deyişle, Demirel'in milliyetçi söyleminde ziyadesiyle baskın olan unsur koalisyonun selametiydi. Tanıl Bora'ya göre Demirel'in koyu sol karşıtı söylemi bir yönüyle gerçekten rejime yönelik ciddi bir tehdit algısına dayansa dahi belki ondan da öncelikli olan hedef bölünen sağ cenahta toparlayıcı bir hegemonik siyaset husumet hattı oluşturarak AP'nin gücünü rehabilite etmekti. Üstelik bu esnada para-militer bir örgütlenme çabası içerisindeki MHP ile stratejik ittifak derecesinde yakınlaşmaktan çekinmiyordu. Hükümet yanlısı gazeteler *Mecliste Demirel, Sokakta Türkeş* sloganını kullanırken komünizmle mücadelede işbölümünün sokak ayağı ülkücü komandolar tarafından hayata geçiriliyordu.

Demirel'e göre şiddetin sorumlusu Ecevit ve CHP'ydi. Gümüşhane'deki bir konuşmasında Samsun'daki bir fabrikanın en hassas aletlerini dinamitle havaya uçuran aşırı solcuların CHP tarafından himaye edildiğini söylemesi de yine bu kapsamdaydı. Demirel'in kullandığı fabrika örneği, AP için kalkınma ve refah gibi kavramların âdeta kutsal nitelikte olduğunun bir göstergesiydi. Bu yaklaşım aslında siyasî kariyerinin tamamı boyunca vurguladığı *Büyük Türkiye* idealinin bir parçasıydı. Sanayileşme ve taşradan şehre göç gibi bir sürü faktör sonucunda ciddi bir sosyo-ekonomik dönüşüm yaşayan ülkede, *Büyük Türkiye* hızla büyüyen alt ve orta kesimlere kendilerini özdeşleştirebilecekleri bir ideal sunuyordu. Demirel'e göre bu güçlü, müreffeh, iç barışın, kardeşliğin ve beraberliğin devamlı olduğu bir ülke tasviriydi. Bu çerçevede, fabrikaya yapılan bir saldırı aslında *Büyük Türkiye* idealine yönelikti.

1977 genel seçimlerinin de bir koalisyona işaret etmesi sonucunda Demirel kutuplaştırıcı söylemini arttırarak sürdürür. Bu esnada tarafsız bir başbakan liderliğinde kurulacak bir AP-CHP koalisyonu önerisini de reddeder. II. MC Hükümeti açıklandığında partilerin meclisteki sandalye sayıları ile aldıkları bakanlıklar arasında orantısızlık, MSP ve MHP olmadan çoğunluğu sağlayamayacak Demirel'in iktidarda olmak için ne ölçüde taviz verebileceğinin de göstergesiydi. Diğer yandan, iktidarı kaybetmesi de yine on bir milletvekilinin CHP saflarına geçmesi ile olur. 1978'in başında başbakanlık görevinden istifa ederek muhalefet tarafına geçen Demirel'in amacı, iktidarı ordu

ile karşı karşıya bırakmaktı. Bu vesileyle hükümeti ülkedeki anarşi sorununu çözmeye ve kontrgerilla konusunu açığa çıkarmaya davet eder. AP tarafından organize edilen *Millî Şahlanış* ve *Bayrağa Saygı* mitinglerindeki konuşmaları da bu yöndeydi. Kahramanmaraş'ta yaşananların ardından hükümeti olaylara müdahale etmekte gecikmekle suçlar. Sıkıyönetimin ilanının ardından da Ecevit'in sürece müdahalesinin ordu içerisindeki kumanda zincirini zedeleyeceğinden bahseder. 1979'da eleştiri konusunda bir çizgiyi daha aşarak hükümetin gidişatını Şili'de CIA destekli bir darbe sonrası devrilen Salvador Allende'ninkine benzetir.

1979'un sonlarında ülkenin yeni bir milliyetçi cephe tecrübesini kaldıramayacağının farkında olan Demirel bu defa eski ortaklarının desteklediği bir azınlık hükümeti ile iktidara gelir. Bu dönemde ülke ekonomisinin yönünü değiştirecek radikal *24 Ocak Kararları*'nı almaktan çekinmez, fakat ülkedeki şiddete son verme hususunda tıpkı dönemin diğer hükümetleri gibi başarısız olur. 12 Eylül 1980 sabahı TRT'den anons edilen darbe haberiyle de bir kez daha görevinden ayrılmak zorunda kalır.

Demirel'in 70'li yılları uzun siyasî kariyerinin belki de en tartışmalı dönemidir. Bu dönemde aldığı tüm kararlarda en önemli rolü yine pragmatizm oynar. Muhtıranın hemen ardından komutanlarla işbirliği yaparak bir önceki dönemde dile getirdiği anayasa değişiklerini gerçekleştirmesi bu kapsamdadır. Zamanı geldiğinde Nihat Erim'i başbakanlıktan indirmesi ve meclisteki çoğunluğunu kullanarak sonraki hükümetleri de âdeta parmağında oynatması da. Fakat 12 Mart rejimi ile olan uyumu kendisine pahalıya mal olur ve siyasetteki normalleşmenin ardından AP sandıktan ikinci parti olarak çıkar. Bülent Ecevit, Kıbrıs sonrası oluşan havayı oya çevirmek amacıyla seçime gitmek istediğinde karşısında bunu engellemek için her yola başvuracak Demirel'i bulur. 1960'lara tezat oluşturacak biçimde o artık kutuplaştırıcı bir figürdür. Zira yeni dönemin koşulları öyle gerektirmektedir. Bu vesileyle sağı tek çatı altında toplamak adına sola karşı ziyadesiyle sert bir üslup benimsemekten ve *cephe* olduğunu açıkça ortaya koyan milliyetçilik vurgulu koalisyonlara önayak olmaktan çekinmez. Başbakanlığı boyunca koalisyonu korumak adına ortaklarının bürokraside yuvalanmasına ve karıştıkları şiddet eylemlerine tabir-i caizse göz yumar. Bu esnada en büyük dayanağı da sayılar olur. CHP Hükümeti'ni bağımsızları tarafına çekerek düşürür ve bir dönem anayasaya uygun olmadığını söylediği azınlık hükümetini eski ortakları Türkeş ve Erbakan ile kurar. 1979'da altıncı defa başbakanlık koltuğuna oturduğunda yeni küresel ekonomik sisteme dahil olmak amacıyla *24 Ocak Kararları*'nı uygulamaya koyar. Bu süreç çoğunlukla dönemin ekonomi müsteşarı Tur-

gut Özal'la özdeşleştirilse de siyasî bedel ve sorumluluk Demirel'e aittir. Yine de bu riski almaktan çekinmez. Zira Türkiye'nin mevcut ekonomik düzeniyle yeni sistemde yer almasının imkânsız olduğunun farkındadır. Demirel zaman ilerledikçe darbenin yaklaştığını görüyor olsa dahi ne olayları yatıştırabilecek ne de orduyu durdurabilecek gücü vardır. 12 Eylül 1980'de kendisine verilen emre bir kez daha itaat ederek Hamzakoy'a doğru yola çıkar.

1980-1993 arasında Demirel'in yasaklı bir liderden çoğunluğun onayını alan bir cumhurbaşkanına dönüşümüne tanık oluruz. 12 Eylül sonrası dönemin Demirel'i öncekilerden çok farklıdır. Daha tecrübeli, daha ılımlı, geçmişteki hatalarından ders almış bir figür olarak öne çıkar. Yasaklı olduğu altı yıl süresince bir şekilde ayakta durmasının nedeni ise yine pragmatizmdir. Rakibi Bülent Ecevit'in aksine, siyasî faaliyetlerini üstü kapalı bir biçimde, perde arkasından yürütmeyi tercih eder. 12 Mart'taki tavrının aksine ve muhtemelen sonrasında elde ettiği tecrübenin de etkisiyle bu defa askerlerle işbirliği yapmaya yanaşmaz. Aksine, bir darbe mağduru olmanın avantajlarından faydalanarak, demokratik değerlere, bireysel hak ve özgürlüklere dayanan bir söylem inşa eder. 1987'de yapılan referandumda çıkan %50,2 evet oyu sonucunda siyasî haklarını almaya hak kazanır. Ilımlı duruşu ise aktif siyasete dönmesinden sonra da devam eder. Aynı yıl Doğru Yol Partisi'nin (DYP) başına geçer. Partisini 1991 seçimlerinden birinci çıkarmayı başararak yedinci kez başbakanlık koltuğuna oturur. Soğuk Savaş'ın bitimine denk gelen bu dönemde, Demirel daha önceleri ötekileştirmekten kaçınmadığı sosyal demokratlar ile aynı masaya oturmaktan çekinmez. Erdal İnönü'nün SHP'si ile kurduğu koalisyonda ılımlı ve uyumlu üslubu devam ettirir. Kürt meselesinde cesur adımlar atar. Tüm bu mücadelenin ardından, Turgut Özal'ın ani ölümüyle cumhurbaşkanı olma fırsatı âdeta ayağına geldiğinde, bunu değerlendirmekte tereddüt etmez ve geniş bir mutabakatla Çankaya'ya çıkmayı başarır. Bir dönem kendisini sert bir şekilde eleştiren Bedri Koraman'ın, cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından çizdiği karikatüre düştüğü dipnot Demirel'i anlamak açısından dikkat çekicidir: "Kısa ömrüm içerisinde bir politika dehasının nerelerden nerelere geldiğini ibretle gördüm, izledim... En çok aleyhinde çizdiğim bu politikacının 12 Eylül'den sonra verdiği özgürlük ve demokrasi savaşını da alkışladım!.. Onun için, bayrağı direğe diktiği bu son durakta mutlu olmasını ve daha çok da hasretini çektiğimiz gerçek bir Cumhurbaşkanı olmasını dilerim" (*Milliyet*, 17 Mayıs 1993).

Çankaya yılları Demirel'in adım adım devletin sesine dönüşümüne tanıklık eder. Bu süreçte asıl odak noktası ise devletin ve rejimin iyi işlemesiydi. Yeni görevi dolayısıyla oy kaygısı olmadığından dolayı zaman zaman hükü-

metleri uyarmaktan da kaçınmıyordu. 1991'de, Diyarbakır'da, Kürt sorununa gayet barışçıl yaklaşan konuşmasına tezat oluşturacak şekilde, cumhurbaşkanlığı döneminde sorunun çözümüne yönelik yöntemlerde hükümeti karşısına alarak, ordu ile aynı safta durması bu duruma örnekti. Zamanla da rejimin koruyucusu rolünü benimsedi. 1995 seçimlerinde RP'nin birinci parti olarak çıkmasının ardından, İslâmcılara ve irticaya yönelik kaygılar arttığında, laikliği ve demokrasinin önemini vurgulayan ilk isimlerden biri yine Demirel'di. Bu şekilde, askerin ve ana akım medyanın da desteğini arkasına almıştı. Daha sonra hayati rol oynayacağı 28 Şubat sürecinin ardından bu grubun nezdinde popülaritesi âdeta zirveye ulaşmıştı. RP'yi iktidardan uzaklaştırmak amacıyla hükümeti kurma görevini Mesut Yılmaz'a verdiğinde anayasal yetkilerini kullanmış, fakat tarafsızlığını da bir kenara bırakmıştı. İstikrarsızlığın en yüksek olduğu günlerde ortaya attığı başkanlık ve yarı başkanlık tartışmaları da aslında doğru zamanda doğru yerde olma gayretinin bir sonucuydu. Bu vesileyle, dönemin muktedirleriyle yer almak uğruna, kendi tabanıyla bağını kopma noktasına getirmişti. Kendisinin Çankaya'daki dönemini uzatmak için en çok uğraşan eski rakibi Bülent Ecevit iken, bunu engelleyenin meclisteki sağ partiler olması da bu kapsamda ziyadesiyle manidardı. Birçoklarına göre, Çankaya yılları, Süleyman Demirel'in devlet adamına dönüşümüne tanıklık etmiştir. Pragmatizm çerçevesinden bakıldığında, asıl değişenin Demirel değil, zaman ve zemin olduğu, onun da daha önce defalarca kez yaptığı gibi bu değişime ayak uydurduğunu söylemek mümkündür.

Süleyman Demirel'i Cumhuriyet sonrası dönemin siyasal hayatında benzersiz kılan değişen koşullara uyum sağlayabilme kabiliyetiydi. 1964'te AP genel başkanı olmasından 2000 yılındaki emekliliğine uzanan dönemin tüm kritik dönemeçlerinden sıyrılmakla kalmamış, her defasında kendisini yeniden icat etmeyi bu şekilde başarmıştı. Zaman zaman prensipler ve pragmatizm arasında bir dalgalanma yaşamış olsa da terazide baskın olan taraf kuşkusuz pragmatizmdi. Hatta Demirel'in prensipli davranışı tercih ettiği düşünülen anlar dahi aslında ya başka bir seçeneği olmadığı ya da prensipli olanı seçmenin kendisine daha faydalı olacağını düşündüğü zamanlardı. Köylülüğüyle, mühendisliğiyle siyasî hayatı boyunca toplumun farklı kesimlerinin desteğine sahip olmasına rağmen, bir türlü tam anlamıyla benimsenmemesinin sebebi de büyük ölçüde bu zamana ve zemine uygun hareket etme çabasıydı.

Aydınlar Ocağı ve Türk-İslâm Sentezi

VEYSEL ERGÜÇ

Milliyetçilik ve muhafazakârlık akımlarının tarih içerisinde nasıl bir araya geldikleri merak konusu olmuştur. Bu bağlamda Yüksel Taşkın, *Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslâm Sentezi* başlıklı makalesinde muhafazakâr ideolojinin kurucusu olarak kabul edilen Edmund Burke'ün devlet ve hiyerarşiye dayalı organik toplum arasında kurguladığı bir aradalığın muhafazakârlık ve milliyetçiliğin eklemlenmesini mümkün kıldığını ifade etmektedir. Bu açıdan *Reflections on the Revolution in France* başlıklı eserinde Burke, devlete toplum sözleşmesi anlayışlarının aksine mistik bir aşkınlık yükler. Bu icraatıyla devleti tarihsellikten soyutlayan Burke'a göre devlet, "Yaşayanlar, ölüler ve doğacak olanlar arasında bir ortaklıktır... ölümsüz toplumun en alt ve en üst unsurlarını; görünen ve görünmeyen dünyayı, bütün fiziki ve ahlâkî doğaları, İlahi Yasa'ya göre belirlenmiş yerlerine sabitleyendir".

Organik bir varlık olarak devlet düşüncesi, muhafazakâr ve milliyetçi ideolojilerin zaman içinde bütünleşmesinin fikrî temelini de hazırlayacaktır. Böylece Burke, devleti hem toplumun kendisi hem de toplumu değiştirme kaynaklarına sahip dışsal bir varlık olarak düşünmüştür. Yüksel Taşkın, yukarıda ismi zikredilen makalesinde değişime direnme anlamına geldiğinde devletin birinci boyutunun; bir defaya mahsus kapsamlı bir değişim söz konusu olduğunda ise ikinci boyutunun öne çıktığını ifade etmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçilik ve muhafazakârlığın birbirine eklemlenmesi söz konusu olmuştur. *Türk Sağının Üç Hali-Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık* başlıklı kitabında bu birleşme üzerine düşüncelerini dile getiren Tanıl Bora'ya göre birleşmenin esas nedeni,

eşit yurttaşlık fikrine dayanan evrenselci tasarıma karşı duyulan tepkidir. Bu anlamda hiyerarşik toplum fikrini benimsemiş olan muhafazakârlar, eşit yurttaşlık kavramı karşısında millet ve milliyetçiliği ileri sürmüşlerdir. İnci Özkan Kerestecioğlu'nun *Milliyetçilik: Uyuyan Güzeli Uyandıran Prensten Frankeştayn Canavarına* başlıklı makalesinde belirttiği üzere milliyetçiliğin doğasında var olan *vatandaşlar topluluğu olarak millet* ve *kültürel topluluk olarak millet* ayrımı dikkate alındığında, muhafazakârların eşit yurttaşlık fikri karşısında milleti kültürel bir topluluk olarak tahayyül ettiklerini belirtmek gerekmektedir. Böyle bir tercihle muhafazakârların aynı kültürden gelen insanlardan oluşan tarih üstü bir devlet inşasını hedefledikleri belirtilebilir.

Milliyetçi ve muhafazakâr ideolojilerin bu eklemlenmesi birçok ülkenin yanı sıra Türkiye'nin de başta siyasal alan olmak üzere diğer alanlarına yansımıştır. Bora'nın yukarıda zikredilen eserinde, Süleyman Seyfi Öğün'ün *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik* ve Gökhan Çetinsaya'nın *Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes On The Roots Of "Turkish-Islamic Synthesis" in Modern Turkish Political Thought* gibi çalışmalarında dikkat çektikleri gibi milliyetçi muhafazakârlık, Erken Cumhuriyet'in son döneminde millî kimlik tanımında din unsuruna verilen ağırlıkla birlikte şekillenmeye başlar. Eric Jan Zürcher'in *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası* ve *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)* başlıklı eserleri dikkate alındığında, millî kimlik tanımında dine verilen ağırlığın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden (*İTC*) sirayet etmiş olduğu görülmektedir. Nuray Mert ise, *Türkiye'de Merkez Sağ Siyaset: Nereden Nereye* başlıklı makalesinde 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin de (*DP*) bu yoldan devam ettiğini, seküler milliyetçilikten dinî-geleneksel sembol ve değerleri içeren milliyetçi muhafazakârlığa geçişi sağladığını belirtmiştir. Mert'e göre, bu milliyetçi muhafazakârlığın içine, o dönemde yükselen anti-komünizm de eklenmiş, bu haliyle milliyetçi muhafazakârlık, ekonomik liberalizme destek ve toplumsal hareketlere karşı sigorta görevini üstlenmiştir. Bu biçimiyle milliyetçi muhafazakârlık 1960 ve 1970'lerde sağ siyasetin ideolojisini oluşturmaya devam etmiştir. 1960'larda yükselen sol karşısında reaksiyoner tutum sergileyen sağ siyaset, solun gelişimini engelleyecek bir oluşum arayışına girmiştir. Bu uğurda 1970 yılında bir grup milliyetçi muhafazakâr düşünür tarafından Aydınlar Ocağı kurulmuş, solu engelleyecek bir hegemonya olarak *Türk-İslâm Sentezi* (*TİS*) geliştirilmiştir. TİS'i kurgulayan milliyetçi muhafazakârlar, dinsel bir millî kimlik tasarımıyla sol karşısında hegemonya oluşturma çabasına girişmişlerdir.

Aydınlar Ocağı

Aydınlar Ocağı'nın kökü *Aydınlar Kulübü'*ne kadar uzanır. Aydınlar Kulübü, 1962 yılında Süleyman Yalçın, Asim Başer, Faruk Kadri Timurtaş tarafından kuruldu. Kulüpte, Ali Fuat Başgil, Necip Fazıl Kısakürek, Nihat Sami Banarlı daha sonraki zamanlarda Mümtaz Turhan, İbrahim Kafesoğlu gibi muhafazakârlar çeşitli konferanslar düzenlediler. Milliyetçi ve İslâmcı düşünürlerin yer aldığı Aydınlar Kulübü, 1965 yılında kapatıldı. Bu dönemdeki toplumsal olaylardan dolayı bir kongre düzenlendi. Söz konusu kongrede İbrahim Kafesoğlu'nun, Etienne Copeaux'un da *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezi'ne* başlıklı eserinde aktardığı şu sözü Aydınlar Ocağı'nın kuruluşunun fitilini ateşledi: "Büyük tehlikelerle karşı karşıya olan Türklerin, cesur bir atılıma ve inanca dayalı bir harekete gereksinimleri vardır."

Bu sürecin bir ürünü olarak Aydınlar Ocağı 14 Mayıs 1970'te, Kafesoğlu'nun başkanlığında kuruldu. Muharrem Ergin, Nevzat Yalçıntaş, Ahmet Kabaklı gibi yazar ve akademisyenler Ocağın kurucu üyeleri arasında yer aldılar. Ocağın isim babası Necip Fazıl Kısakürek'ti. *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi-Muhafazakâr Entelijansiya* başlıklı kitabında *Yüksel* Taşkın, Aydınlar Ocağı isminin özünde dönemin entelektüel anlayışına karşı bir tepki olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda Aydınlanma ve hümanizm değerlerini benimsemiş ve bu değerleri içinde yaşadığı topluma da yayan aydın figürünün eleştirilmesi söz konusuydu. Batıcı münevverler, Ocak düşünürleri tarafından *millî olmamakla* suçlanıyor, esas aydının kendileri oldukları ve bizatihi halktan geldiklerine, meşruiyet kaynaklarının halk olduklarına dayanan bir tür popülizm yapılıyordu.

Ocak aydınları, Türk kişiliğine yeni bir *inanç aşısı* yapan Kemalist ideolojiye müteşekkirdirler, ne var ki rejimin 1930'lu yıllardaki *katı hümanist* tutumunu sert biçimde eleştirirler. Sema Basmacı, *Aydınlar Ocağı ve Türk-İslâm Sentezi: 1980'lerden 2000'li Yıllara Devreden Milliyetçi-Muhafazakâr Bakiye* başlıklı yüksek lisans tezinde Ocak üyelerinin bu eleştiriyi getirmelerinin nedeninin hümanist politikaların *millî değerlerinden kopuk, milletine yabancılaşmış kişiler* yarattığına inanma-

Prof. Dr.
MUHARREM ERGİN
TÜRKİYE'NİN
BUGÜNKÜ
MESELELERİ

larından kaynaklandığını belirtir. Onlara göre, Copeaux'un da aktardığı gibi "CHP tarafından resmîleştirilen Batıcı görüşün, Marksist düşünceyi yaydığını iddia ettikleri Halkevleri sayesinde, üstün geldiği kayıp yıllardır bunlar". Batı emperyalizminin silahı olan hümanizmin tarih anlayışıyla Türk milletine, laiklik mefhumuyla da İslâm dinine zarar vereceği korkusu bu cenahta yaygınlaşacaktır. Tanıl Bora'nın *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* ansiklopedisinin *Milliyetçilik* cildindeki Sunuş yazısında belirttiği üzere milliyetçi muhafazakâr düşünürler bu tehlikeyi Türk kimliği ve karakterinin belirleyicisi olarak gördükleri dinin eşitler arasında birinci unsur olduğu bir millî kimlik tasarımı ile önlemeyi düşünmektedirler.

Aydınlar Ocağı, 1970'li yılların toplumsal yaşamının çalkantılarına ve bu çalkantıların sebebi olarak gördükleri sol harekete karşı bir tepki olarak doğmuştu. Ocak üyeleri, güçlenen ve yaygınlaşan sol örgütlenmeler karşısında kendilerini ve devleti tehdit altında hissettiklerinden, *devletin bekasını sağlama* dürtüsüyle, durumdan vazife çıkarırcasına hareket etmişlerdi. Taşkın'a göre, Ocak düşünürlerinin nihai amacı, *beliren komünizm tehlikesi* karşısında devlet aklını anti-komünist tezlerle donatmak, bu şekilde devlet eliyle komünizme karşı mücadele etmekti. Bunu mümkün kılmanın yolu ise devletin bürokratik elitleri tarafından tanınmaktan geçmekteydi.

1970'li yıllarda Aydınlar Ocağı'nda solu tasfiye etmek için muhafazakâr düşünceyi benimseyen bir tutum sergilenmiştir. Taşkın, muhafazakâr ideolojinin Aydınlar Ocağı ve çalışmanın ilerleyen bölümünde ele alınacak TİS ile bağlantısının, *tarihi büyük adamlar yapar* düşüncesine dayandığını belirtir. Bu bağlamda yukarıdan aşağıya tek bir lider ya da zümreye dayalı otoriter bir değişimin arzulandığını ifade eder. Bu arzunun milliyetçi muhafazakârlık ile Kemalizm'i yakınlaştırdığını belirtmek gerekmektedir. Bu anlamda, Ocak üyelerinin M. Kemal'e kutsallık atfettikleri görülür. Ocak üyeleri 12 Eylül Darbesi sonrasında kendilerinin Tek Parti dönemindeki gibi devlet entelektüeli durumuna gelmeleri ve devletin öncülüğünde düzenin yeniden tesis edilmesini, sentezin halka aşılanmasını amaçlarlar. Dolayısıyla, Aydınlar Ocağı üyeleri Kemalizm'i muhafazakâr tutumla ihya etmiş olurlar.

Aydınlar Ocağı ve Türk Milliyetçiliği

1970'li yılların ikinci yarısından itibaren Ocak üyelerinin Türk kimliği tasarımında İslâm'a belirgin bir ağırlık verdikleri görülmektedir. Bu tercih, Devlet Planlama Teşkilatı'nda (*DPT*) 1983 yılında hazırlanan *Planlama Raporu*'na da sirayet etmiştir. Planlama Raporu'na göre devletin millî kültür politikası

Orta Asya değerleri ve İslâm şuuru üzerine temellendirilmelidir. Copeaux'un aktardığı gibi, bu raporda kültür ve din arasındaki ilişki şöyle formüle edilmiştir: "Din kültürün özü, kültür ise dinin bir biçimidir."

Aydınlar Ocağı üyelerinin Türk kimliğini İslâm dini ile tanımlamaları, üye isimlerden yapılacak alıntılar ile gösterilebilir. Bu doğrultuda yapılacak alıntılardan ilki, Ocağın kurucuları arasında yer alan Faruk Kadri Timurtaş'ın 1978'de *Türk Kültürü* dergisinde yayımlanan *Milliyetçilik ve Türk Milliyetçilerinin Vasıfları* başlıklı yazısından olacaktır. Bu yazısında Türk milliyetçisinin benimsemesi gereken ilkelerden birinin dine saygı ve bağlılık ilkesi olduğunu belirten Timurtaş'ın Türk kimliği ve İslâm'ı bütünleştirme amacı şu ifadesinden anlaşılmaktadır: "Milliyeti meydana getiren iki büyük unsur dil ve din olduğundan Türk milliyetçileri İslâm'a gönülden bağlı olup onun icaplarını yerine getirmeye çalışırlar."

Türk kimliğinin İslâm dini içerisinden tanımlanması hususunda başvurulacak diğer bir düşünür, 1970'li yıllarda milliyetçi muhafazakâr cenahın önemli bir ismi olan Mehmet Kaplan olacaktır. Kaplan da *Milliyetçilik ve Din* başlıklı makalesinde, dini, Türk millî kimliğini şekillendiren unsurların en başında görür. Nitekim Kaplan'a göre, "İslâm dini; ahlâk, içtimaî teşkilat, mimarî, musiki, edebiyat ve örf-adet alanlarında Türk milletini yoğuran amillerin başında gelmektedir".

Faruk Kadri Timurtaş ve Mehmet Kaplan'dan sonra Türk kimliği ve İslâm dini birlikteliği konusunda başvurulacak üçüncü düşünür, bir dönem Ocağın başkanlık görevini de yürüten Süleyman Yalçın olacaktır. Çiler Dursun'un *İdeoloji ve Özne: Türk-İslâm Sentezi* başlıklı çalışmasında aktardığı gibi Yalçın Türk milliyetçilerinin İslâm dinine bakışı ile ilgili olarak şu ifadeyi dile getirmektedir: "Aydınlar Ocağı mensupları Türk'ün İslâm'da, İslâm'ın Türk'te bütünleştiğini müşahede etmiş ve bu hali bizzat yaşamışlardır."

Milliyetçi muhafazakâr düşünürlerin Türk millî kimliğinde İslâm'a yer verişlerini aktardıktan sonra, Ocağın kurucu başkanı olan İbrahim Kafesoğlu'nun görüşlerine de değinmek gerekmektedir. *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri* başlıklı eserinde Türk milliyetçiliğini "Türk dilinden, Türk karakteri ve ahlâkından, İslâm dininden, tarih birliği şuurundan ve bütün bunların fiili hayattaki bilumum belirtilerinden kurulu olan Türk millî kültürünün yaşattığı Türk milletini sevmek ve saymak" biçiminde tanımlayan Kafesoğlu'nun da Türk kimliği tablosunda İslâm renk tonu daha ağırlık kazanmıştır. Copeaux'un da ifade ettiği gibi burada belirtilmesi gereken önemli bir husus gerek Kafesoğlu gerekse diğer milliyetçi muhafazakârların İslâm dinine ağırlık vermiş olmalarının İslâmcılığa kayış anlamına gelmeyeceğidir. Bu açıdan amaç-

lanan şey, Türk kimliği ve İslâm dini terkibine dayalı anti-komünist hegemonyanın inşasıdır.

Milliyetçi muhafazakârların Türk milliyetçiliğine dair görüşleri incelenirken Atatürk ve Atatürk milliyetçiliğine ilişkin görüşlerinin de ele alınması gerekir. Taşkın, milliyetçi muhafazakârların Türk milliyetçiliğini, Atatürk milliyetçiliği ve Türk kimliğini *ilmi* olarak değerlendirme bağlamında algıladığını belirtir. Bu meyanda milliyetçi muhafazakâr düşünürlerde Atatürkçülüğü hümanist-sol yorumlamalardan arındırma amacı söz konusudur. Ocağın yayın organı olan *Türk Kültürü* dergisi yazarlarından biri olan Abdulkadir Donuk'un *Ölümünün 2. Yıl Dönümünde: Kafesoğlu'nun Gözüyle Atatürk* başlıklı yazısından aktarılacak bir parça, milliyetçi muhafazakârların Atatürkçülükten ne anladığını ve ne gibi beklentileri olabileceğini göstermesi açısından önemlidir: "Atatürkçülük siyasî, içtimaî, kültürel yönleriyle bir bütündür. Buna göre Atatürk milliyetçidir fakat enternasyonalist değil; halkçıdır fakat kitle istismarcısı değil, laiktir fakat din aleyhtarı değil; inkılâpçıdır fakat devirici değil." Donuk'un bu ifadesinden milliyetçi muhafazakâr düşünürlerin Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü sol Kemalistlerin *elinden kurtarma* amacıyla hareket ettikleri görülür. Bu anlamda, Taşkın'a göre, Ocak üyeleri Atatürkçülüğün yeni tanımıyla devlet seçkinlerini etkileme, devlet kademesini ele geçirme ve *millî kültürün ihyası* amacını güderler. Dolayısıyla Ocak üyelerinin amaçladıkları şey, yukarıdan aşağıya toplumsal mühendisliğin yapılmasıdır. Bu anlamda, belirtilen strateji Kemalizm'in toplumsal mühendislik mirasının bir tezahürüdür.

Aydınlar Ocağı üyelerinde Atatürk'e Ziya Gökalp'in anti-sosyalizm düşüncesi çerçevesinde yaklaşma tavrı görülür. Mehmet Eröz, *Türk Kültürü* dergisinde *Atatürk ve Sosyalizm* başlıklı yazısında, Atatürk'ün anti-sosyalist tarafını ve bu haliyle onun Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dışında kalan, ancak anti-emperyalizm bağlamında sol tınılar içeren Üçüncü Yolu benimseyen liderlerden ayıran niteliğini şu sözlerle Ziya Gökalp'e bağlar: "Sağlam bir dünya görüşü olan böyle kuvvetli bir lider, günümüz Asya'sının ve Afrika'sının heyecanlı, fanatik lideri değildi ki, sellere rüzgârlara kapılıp gitsin... Hepsinden mühim, Ziya Gökalp gibi bir yol gösterici mütefekkir ve mefkûreci bir hoca vardı."

Milliyetçi muhafazakârların milliyetçiliğinde görülen diğer bir unsur Üçüncü Dünya karşıtlığıdır. Yüksel Taşkın'a göre milliyetçi muhafazakârların Üçüncü Dünya'ya karşı olmalarının bir sebebi, bu zevatın sol karşıtı olmasıyla ilgilidir. Bu bağlamda Üçüncü Dünya'da 1980 öncesinde sosyalist hareketlerin yaygın olması milliyetçi muhafazakârları rahatsız etmiştir. Milliyetçi

muhafazakârlar, bu toplumlarda bahsi edilen zaman aralığında İslâmî hegemonyanın olmaması, aksine solun baskın olmasından rahatsızlık duymaktadırlar. Örneğin, milliyetçi muhafazakârlığın önemli isimlerinden olan Erol Güngör, bu toplumları, 1980 öncesinde sosyalist eğilimli gördüğü için küçümsemiş, ancak 1980'den sonra İslâmcı hareketler bu bölgede yaygınlaşınca konu üzerine çalışmıştır.

Milliyetçi muhafazakârların Üçüncü Dünya karşıtlığının diğer sebebi bu toplumların dış müdahaleler sonucu oluştuğuna, dolayısıyla *yapay olduğuna* duydukları inançtır. Bu inançla bağlantılı olarak milliyetçi muhafazakâr düşünürler, Türkiye'nin ve Türk milletinin dış müdahaleler sonucu oluşmadığına, doğal olduğuna inanırlar. Zira milliyetçi muhafazakârlara göre Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu mirası üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla milliyetçi muhafazakâr düşünürler Türkiye'nin *şanlı bir mirasa sahip olmakla* Üçüncü Dünya toplumlarından ayrıldığına kanaat getirirler. Erol Güngör'ün *Türk Kültürü ve Milliyetçilik* başlıklı kitabında dile getirdiği, "Biz büyük bir imparatorluğun çocuklarıyız. Bizim kültür milliyetçiliğimiz sömürgecilerin işgalinden kurtulmak ve devlet kurmak için yapılan siyasî istiklâl mücadelesine yahut sıfırdan başlayarak millî kültür yaratma hareketlerine benzemez," sözü, bu kanaatin açık bir ifadesidir. Güngör ile birlikte Kafesoğlu da Türk milletini Üçüncü Dünya toplumlarından ayrı bir yerde görmektedir. Kafesoğlu'na göre Üçüncü Dünya toplumları dış müdahaleler sonucu oluşan, bu özelliğiyle de son derece yapay ve kurgusal içeriğe sahip toplumlardır. Kafesoğlu'nun Türk milletini bu kategoride görmediği *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*'ndeki şu satırlardan anlaşılmaktadır: "Bazı milletler şuur ve ruh birliklerine sahip olduklarından ne tarih uydurmağa ne de bir kültür aramağa muhtaçtırlar. Türklerin bu son zümreye mensup oldukları şüphe götürmez."

Gerek Güngör'den gerekse Kafesoğlu'ndan yapılan alıntılardan da görüldüğü üzere milliyetçi muhafazakârlar, yapay, kurgusal olduğu gerekçesiyle 1945'ten sonra oluşan ulus-devletlere olumlu bakmamaktadırlar. Milliyetçi muhafazakârların Üçüncü Dünya toplumlarına bu tarz bakışı, oryantalizmi yeniden ürettiklerini göstermektedir. Bu bağlamda Batı'nın Doğu'yu durağanlık ve demokratik olmamakla itham ettiği Batı merkezci oryantalizm, milliyetçi muhafazakârların elinde milliyetçi popülizme uğrayarak Üçün-

cü Dünya uluslarına reva görülmektedir. Bununla birlikte milliyetçi muhafazakârların Türk milletini *ezelden beri var olan* şeklinde tanımlamaları da sorunludur. Zira millî kimliklerin oluşumu esas olarak 19. yüzyılla başlamıştır. Bu anlamda millî kimlik, millet, milliyetçilik ve ulus-devlet gibi kavramlar modern çağa ait olgulardır. Dolayısıyla millî kimliklerin ezelden geldiği düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca, anti-emperyalizme karşı oluşan Üçüncü Dünya ulusçuluklarının milliyetçi muhafazakârlar tarafından hoş karşılanmaması da anlaşılmaz bir durumdur. Zira Türk millî kimliğinin oluşumunda Millî Mücadele'nin anti-emperyalist yönünün de etkisi bulunmaktadır. Milliyetçi muhafazakârlar, Üçüncü Dünya toplumları karşısında Türk kimliğine kutsallık atfederek, iktidar ilişkisi yaratmakta, oryantalizme düşmektedirler. Bununla birlikte milliyetçiliklerin millî kimlikleri tanımlarken ötekine başvurmalarının milliyetçi muhafazakâr düşüncede sol ve Üçüncü Dünya ile telif edildiği görülmektedir.

Milliyetçi muhafazakârların 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren Türk milliyetçiliğine dair görüşlerini anlattığımız bu bölümü bitirmeden önce görüşlerini özetlemekte yarar var. Milliyetçi muhafazakârlar, Türk milliyetçiliğinin bileşeni olarak İslâm'ı görmektedirler. Bununla birlikte milliyetçi muhafazakârlara göre Türk milliyetçiliğinin bir diğer niteliği anti-sosyalizmdir. Anti-sosyalizm başlığı altında çalışma kapsamında milliyetçi muhafazakârların Atatürk ve Atatürkçülüğü sol Kemalistlerin *elinden kurtarma çabası*, bu bağlamdaki tezlerini Ziya Gökalp'e dayandırmaları ve son kertede Üçüncü Dünyacı yaklaşımlara anti-sosyalizm başlığı altında karşı çıkmaları, onların antisosyalist tutumunu temellendirmek için ortaya koyduğu tezlerdir. Sosyalizm ve Üçüncü Dünya karşıtlığı üzerinden Türk milliyetçiliğini tanımlamasıyla milliyetçi muhafazakârlar, 1970'lerdeki milliyetçiliğin anti-komünist, reaksiyoner ve kendini ötekiyle tanımlayan yönünü beslemişlerdir.

Aydınlar Ocağı üyelerinin Türk milliyetçiliğine ilişkin görüşlerini bu şekilde özetledikten sonra, Ocak üyelerinin ürettiği Türk-İslâm Sentezi ideolojisinin de incelenmesi yerinde olacaktır.

Bir Toplumsal Mühendislik Projesi Olarak Türk İslâm Sentezi

1960'lardan itibaren, sosyalist hareketin yükselişinden kaygılanan ve bu amaçla sağı muhafazakâr bir ruhla milliyetçilik ve İslâm çatısı altında toparlamaya çabalayan bir grup akademisyen ve yazar, Aydınlar Ocağı'nı kurarak düşüncelerini Türk-İslâm Sentezi başlığında ifade etmeye başlamışlardı. Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan ve İlhan Tekeli *Türk-İslâm Sentezi* başlıklı kitap-

ta bu sentezin kaynağının 1973 yılında yayımlanan *Aydınlar Ocağı'nın Görüşü* başlıklı metne dayandığını belirtmektedirler. Ocak üyelerinin TİS adıyla anılan görüşlerinin 1973 yılında *Aydınlar Ocağı'nın Görüşü* adıyla çıkan kitaba dayandığını belirten Sema Basmacı ise bunun daha sonra Ocağın ikinci başkanı Muharrem Ergin'in imzasıyla 1975'te yayımlanan *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri* adlı esere dayandığını belirtir. Bu eserde ortaya konulan görüşler daha sonra *Aydınlar Ocağı'nın 1984 yılında düzenlediği Ülkemizi 12 Eylül'e Getiren Sebepler ve Türkiye Üzerindeki Oyunlar* konulu seminer sonunda yayımlanan *Millî Mutabakatlar* adlı belgede toplanmıştır. Yüksel Taşkın ise, milliyetçi muhafazakâr yazar ve akademisyenlerin sentezi üretmekteki esas amaçlarının devlet otoritesinin devamını sağlamak olduğunu belirtir. Taşkın, Ocak üyeleri için bunu sağlamanın yolunun devlet elitlerini etkilemek olduğunu belirtir.

Aydınlar Ocağı'nın ideolojisi, 1980'li yıllarda resmî ideoloji haline gelen TİS düşüncesidir. TİS kapsamında kültür ve medeniyet ayrımına ilişkin düşünceler, Ziya Gökalp'in düşüncelerine dayanmaktaydı. Sentez çerçevesinde kültür, bir milleti yaşatan maddi ve manevi kuvvetler bütünü olarak tanımlanmaktaydı. İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü* başlıklı çalışmasında da belirttiği gibi kültür, belirli topluluklara mahsus sosyal davranışlar olarak tanımlanırken medeniyet, milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen unsurların bütünü olarak kabul edilmekteydi. Bu bağlamda kültür, toplumlara özgün dil, din, sanat, ahlâk ve benzeri birçok kaideden meydana gelirken, medeniyet ise bütün kültürlerin toplamıyla oluşmaktaydı. Milliyetçi muhafazakâr kalemler kültür ve medeniyet arasında yaptıkları bu ayrımla, Gökalp'in Batı'nın sadece milletlerarası ortak değerlerin bir unsuru olan medeniyetinin alınması gerektiği görüşünü de paylaşmış oluyorlardı. Kafesoğlu'nun *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*'nde de tartıştığı gibi, her kültür bir milleti temsil etmektedir. Bu bağlamda kültür, milleti tanımlayan tek bir nitelik olarak algılanır. Çiler Dursun'un *Türk-İslâm Sentezi İdeolojisi ve Öznesi* başlıklı makalesinde ifade ettiği gibi millî kültür, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, yükselmesi için çaba harcanan ve muasır medeniyetin üstüne çıkarılması gereken bir yapı olarak tasavvur edilir. Bu düşünce dillendirilirken de Atatürk'ün muasır medeniyetler seviyesine erişme hedefi hatırlatılarak meşruiyet tesis edilir. Tabii, burada milliyetçi muhafazakârlar Kemalizm'i Gökalpçi düşüncelerinin süzgecinden geçirirler. Böylece *Müslüman Türk'ün özünün Batı'nın kültürü ile kirlenmesini* engellemeye çalışırlar.

Milliyetçi muhafazakâr yazarların geliştirdiği Türk-İslâm terkibine göre millî kültürün özünü Türklük ve Müslümanlık inancının getirdiği temel özel-

likler oluşturmuştur. Bu bağlamda milliyetçi muhafazakâr düşünürler Türk kimliği ile İslâm dinini ya da Türklük ile İslâm şuurunu bir pota içinde eritip terkip oluşturmaya çalışmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren siyasal hayatta etkin olmaya başlayan sol karşısında millî kimliğin tehlikeye girdiğini düşünen Ocak üyeleri, bu tehlikeyi bertaraf etmenin yolunu millî kimliği İslâmî temelde tanımlamada görmüştür.

İslâm ve Türk kimliği arasında terkip oluşturmaya çalışan milliyetçi muhafazakâr düşünürler, bunun tarihsel temelini oluşturmaya çalışırlar. Dursun'un adı geçen makalesinde belirttiği gibi Türkçülük ile İslâmcılığın tarihsel temelini oluşturmaya çalışan milliyetçi muhafazakârlar, bunu *milliyetçilik* ve *ümmetçiliğin* bazı öğelerini eklemleyerek gerçekleştirmeye çalışırlar. *Ümmetçilik*, insanın Hz. Âdem'den türeyip üredigi inancına dayanan; ulusların, halkların, kabilelerin, renklerin, dillerin, doğum yerlerinin varlığını ve birbirine üstünlüğünü reddeden, insanın varoluşunu din kardeşliği çerçevesinde kabul eden bir inanıştır. TİS'i üreten milliyetçi muhafazakârlar, ümmetçiliği "Allah'ın iradesine teslimiyetten ibaret bir insan topluluğunun peşinden koşulması" olarak tanımlarlar. Sentezcilere göre milliyetçilik ise insanın kendi milletini tanımasıyla ilgili bir idrak ya da bilinçtir. Bu şekilde ortaya konulduğunda Türk milleti, Allah'ın iradesine teslim olmuş bir topluluk olarak görülür. Bu iradeye sahip olmayanlar hem dinin hem de milliyetin sapkınları olurlar. Dursun, ümmetçiliğin özünde milletlere, ırklara, kabilelere karşı olmasının, seçici okumayı yapan sentezciler tarafından geçiştirildiğini, bu çelişkinin üzerinin örtüldüğünü belirtir. Bu anlamda milliyetçi muhafazakârlara göre, Allah'ın iradesine teslim olan insan topluluğu olarak Türk milleti, Allah'ın rahmetine mazhar olmuş, İslâm'a önemli katkılar sunmuştur. Etienne Copeaux'un belirttiği gibi milliyetçi muhafazakârlar, Türk milletinin İslâm'ı koruduğunu ve güçlendirdiğini, İslâm uğrunda *kâfire* karşı cihad yaptığını, Türk milleti sayesinde İslâm'ın güvenli biçimde yaşayabildiğini iddia etmişlerdir. Nitekim Aydınlar Ocağı'nın kurucularından ve bir dönem başkanlığını yapmış olan Muharrem Ergin *Türkiye'yi Bugüne Getiren Tarihi Seyir* başlıklı kitabında Türklerin onuncu yüzyılda Müslüman olduktan sonra İslâm'ı bin sene yaşatmanın fedakârlık isteyen ağır yükü altına girdiklerini düşünür. Ergin'e göre, yeryüzünün önemli bir bölümünün Müslüman olmasında Türklerin bu vazifesinin önemli bir payı vardır. Bununla birlikte Ergin, İslâm'ın da Türkleri ve Türklüğü koruyarak bir manevi muhafaza iksiri olduğunu düşünür. Çiler Dursun, sentezcilerin böyle bir seçici okuma yoluna gitmemeleri durumunda milliyetçilik ve ümmetçiliği eklemlemelerinin asla mümkün olmayacağını belirtir. Sonuç itibarıyla milliyetçi muhafazakârlar, devletin ve statükonun varlığını korumak amacıyla geliştirdikleri terkibi eklem-

leme yöntemiyle oluşturduklarından, terkibin unsuru olan İslâm'ı ya da ümmetçiliği bağlamından farklı yorumlarlar ve bundan dolayı popülizme yönelmiş olurlar. Haliyle bu durum ortaya konulanın sentez olmadığını açık biçimde göstermiş olur. Zira sentezin oluşması için gerekli olan tarihsel bütünlük milliyetçi muhafazakârların ürettikleri düşüncede bulunmamaktadır.

Aydınlar Ocağı ve onun ürettiği TİS düşüncesi, 1950'lerden itibaren Türkiye'nin içinde bulunduğu modernleşme ve toplumsal değişim süreçlerine millî kültüre dönüş ve ihya etmeyle cevap vermekteydi. Ne var ki, toplumsal değişime cevap olarak üretilen sentez, o günün şartlarını karşılamayan bir geçmişe bakışı ve o güne olduğu gibi aktarmayı çare olarak görüyordu. Bu bağlamda Taşkın'a göre, TİS'i geliştiren milliyetçi muhafazakârları tanımlayan şey, soyutlama yoluyla toplumsal gerçekliğe mesafe almaları ve bu dışsal ilişkiyi veri kabul ederek toplumsal gerçekliğin dönüştürülebileceğine ilişkin bir inanç geliştirmeleridir. Bu inanç, Aydınlar Ocağı'nın ideolojisi olan TİS'in siyasal hayatta ne gibi bir fonksiyonunun olabileceğini göstermektedir. Buna göre milliyetçi muhafazakârların TİS ile amaçladığı şey, devletin desteğini alarak yeni bir hegemonya üretme ve bu doğrultuda nesiller yetiştirmektir. Bu bağlamda, milliyetçi muhafazakârların yukarıdan aşağıya bir toplum mühendisliği zihniyetinde olduklarını düşünmek mümkündür.

Aydınlar Ocağı üyelerinin toplumsal gerçekliğe gözlerini kapatarak toplumu kendi ideolojilerine göre dönüştürebileceklerine inanmaları, onları gerçeklerden uzak romantik bakış açısına sürüklemiştir.

Milliyetçi Muhafazakâr Entelektüelizmin Yeniden Ürettiği Romantizm

1970'li yıllarda Türkiye'nin siyasetinde, toplumsal hayatında ve düşünsel yaşamında hatırı sayılır derecede etkin hale gelen sol siyaset, haliyle anti-tezini de oluşturmuştur. Ne var ki, sosyalizmin anti-tezi olan milliyetçi muhafazakâr düşünce, sola karşı yürüttüğü mücadelesinde pragmatik bir üslubu kendine şiar edinmiştir. Bu bağlamda milliyetçi muhafazakârlar, hem karşı çıktığı sol siyasetin örgütlenme biçimini aynen almış hem de düşman addettiği Batı'nın işine yarayan yorumlarını pragmatistçe bir tavırla kullanmışlardır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi milliyetçi muhafazakârlar, Kemalistlerin toplum mühendisliğini olumlu bulmuşlardır. Kemalizm'in yukarıdan aşağıya otoriter toplumsal mühendislik projesini önemseyen milliyetçi muhafazakârlar, Atatürk döneminde sağlam temellere oturduğunu iddia ettikleri millî kültür siyasetini kendi dönemlerinde yozlaşmış bulduklarından ötürü, yeniden dü-

zenleme çabasına girişmişlerdir. Millî kültürün yeniden ihyası projesinin sağlanması için sol karşısında sağ siyasetle bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Devrimci sosyalist sol karşısında kendisini milliyetçi muhafazakâr siyaset üzerinden tanımlayan sağ, ihtiyaç duyduğu kitleselleşmeyi milliyetçi muhafazakâr entelektüellerin sağladığı teorik zemin sayesinde gerçekleştirmiştir. Aydınlar Ocağı ve onun ürettiği TİS, farklı kültürleri tanıma ve çoğulculuğa tahammül gösterme konusunda mesafeli duran Türk milliyetçiliğini İslâm'ın yardımıyla kitlelerle barıştırmış, hegemonyasını kurmuştur. Burada Gramsci'nin meşhur *güç+rıza=hegemonya* formülasyonundan yola çıkarak, siyasî ve iktisadî seçkinlerin gücünü arkasına alarak, millî kültür ilkesi aracılığıyla kitlede rızayı sağlayarak oluşturulmaya çalışılan bir hegemonyadan bahsetmekteyiz. Bununla birlikte, sağ siyasetin, sol karşısında ideolojik bağlamda zorlandığı ya da ekonomik vaatlerini gerçekleştiremediği zamanlarda ihtiyaç duyduğu moral ve motivasyonu milliyetçi muhafazakâr entelijansiya sağlamıştır.

Milliyetçi muhafazakârların millî kültürün yeniden ihyası yoluyla sağ siyasal partilere verdikleri desteğin bir amacı, bu partilerin iktidara geldiklerinde seçkinleriyle yakından bağlantı kurmak, toplumsal mühendislik sürecinde doğrudan yer almaktı. Dolayısıyla milliyetçi muhafazakâr entelijansiya yeni dönemde devletin ideolojik aygıtı olarak kurumsallaşma arzusundaydı. Toplumsal mühendislik ve ideolojik aygıt olma istekleri, milliyetçi muhafazakârları romantizme sürüklemiştir.

1960'lı yıllarda, solun hareketlenmeye başladığı zamanlarda reaksiyoner bir üslup sergileyen milliyetçi muhafazakâr siyasetin romantizm ile ilişkisini şu şekilde özetlemek mümkündür: Türkiye siyasetinde Nihal Atsız'ın milliyetçiliğini romantik bulan milliyetçi muhafazakâr entelijansiya, bunun yerine *ilmi* bir milliyetçilik geliştirmişti. Atsız'ın romantik milliyetçiliğinin, millî kültürün ihya edilmesi amacıyla *ilmileştirerek, pozitif* hale getirilip, bu milliyetçiliğin devlet seçkinlerince benimsenmesi milliyetçi muhafazakârların en büyük arzusuydu. Milliyetçi muhafazakârlara göre Türk kimliğinin bir bileşeni olarak İslâm'ın tanımlanmasıyla milliyetçilik ilmileştirilmiş olacaktı. Böylece milliyetçilik devletin ideolojisi, milliyetçi muhafazakâr düşünürler de devletin ideologları olacaklardı. Aydınlar Ocağı'nın devletin ideolojik aygıtı olma isteği ve bunu toplumsal gerçekliği, ideolojik ve kuramsal derinliği göz ardı ederek, anakronik biçimde gerçekleştirme istekleri, milliyetçi muhafazakârların romantizme kaydıklarının nişanesidir. Bu anlamda Atsız'da, Kemalizm'de ve hatta solda eleştirdikleri romantizmi yeniden ürettiklerinin göstergesidir.

I. Milliyetçi Cephe İktidarında Devletin Zor ve İdeolojik Aygıtlarının Yapılandırılması (1975-1977)

GÜVEN GÜRKAN ÖZTAN

1960'ların politik ve toplumsal dinamizmini kesintiye uğratan 12 Mart dönemi devletin bekasının tehdit altında olduğu iddiası üzerine bina edilen sınırlayıcı nitelikteki düzenlemelerin bir toplamıdır. Anayasada yapılan değişikliklerden sol muhalefete uygulanan baskıcı pratiklere kadar yaşama geçirilen tüm politikalar güvenlik, kalkınma ve istikrar vaadi ile ilişkilendirilmiştir. Ancak ne ara rejim döneminde ne de onu izleyen 1973 seçimlerinde vaat edilen politik ve ekonomik hedeflere ulaşılabilmiştir. Politikleşme düzeyinde ve hak arama bilincinde tanık olunan müthiş artış ve örgütlenme pratiklerinin yaşamın tüm alanlarında yaygınlık kazanması hâkim sınıfların çıkarlarına aykırı sol bir hegemonyayı işaret etmektedir. 1973-1977 yılları arasına damgasını vuran sol dalgaya set çekme çabaları sağ aktörleri zorunlu bir biçimde birbirine yaklaştırmıştır. Bu çerçevede CHP-MSP koalisyonunun dağılmasını takiben Aydınlar Ocağı başta olmak üzere sağ çevreler milliyetçilere ve İslâmcılara erken seçime gitmeme ve iktidar hedefi doğrultusunda *birleşme* çağrısı yapmıştır. Çağrıya uygun bir biçimde 31 Mart 1975 tarihinde AP-MSP-MHP-CGP tarafından Başbakan Süleyman Demirel liderliğinde kurulan I. Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti[1] 12 Mart döneminin yarım bıraktığı düşünülen başlıklarını tamamlama motivasyonuyla hareket etmiş, devletin topluma nüfuz etme araçlarını yeniden örgütlemeyi hedeflemiş ve özerk kurumların yetki alanlarını milliyetçi-mukaddesatçı gerekçeler ileri sürerek sınırlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 12 Mart müdahalesinin *eksik* kaldı-

1 Bundan sonra MC olarak kullanılacaktır.

ğı, komünizmin *demokratik tasfiyesini* gerçekleştiremediği iddiası doktriner sağda sıkça dillendirilmiştir. Yine benzer bir biçimde *dış mihrakların* ve içeride CHP'nin 12 Mart'ın milliyetçi doğasını dejenere ettiği tezi MC döneminde iktidarın CHP ile mücadeleyi komünizmle mücadeleyle özdeş göstermesinde rol oynamıştır.

CHP-MSP ortaklığının bozulmasını takip eden süreçte seçmende politik karşılığı olan bir hükümet kurma konusunda yaşanan sorunlar MC'nin kendini *kurtarıcı* olarak görmesine ve göstermesine zemin oluşturmuştur. Nitekim Süleyman Demirel henüz hükümet göreve başlamadan cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşme sonrasında siyasî bir doküman olarak nitelendirdiği koalisyon protokolüne referansla *ülkeyi yokluktan kurtarmaya geldiklerini* iddia etmiştir. Hükümet programını okurken de Demirel, "Hükümetimiz, uzun süren ve büyük sıkıntılar doğurmuş olan bir bunalım dönemini sona erdirip milletimizin özlemini çektiği istikrarı sağlamak üzere kurulmuştur," diyerek MC'nin kuruluşunu ülkenin içinde bulunduğu *zarurete* bağlamıştır. Koalisyon ortakları, yeni hükümetin milletin çoğunluğunu temsil ettiğine inanırlar ve koalisyonu doğrudan istikrar, güvenlik ve asayiş ile irtibatlandırırlar. Çoğunluk ve istikrar arasında zorunlu bir ilişki olduğu varsayımının ve *millî iradeyi* dinsel, etnik çoğunluğun bir araya gelmesiyle özdeşleştirmenin Türk sağının ideolojik bakiyesini oluşturduğu hatırlandığında, MC'nin kendini herhangi bir siyasî ittifakın ötesinde konumlandırması şaşırtıcı değildir. Ancak yeni kurulan hükümet, her ne kadar koalisyonu bir *irade bütünü* olarak topluma tanıtmaya çalışsa da sağ siyasette birbirleriyle kıyasıya rekabet eden partilerin pragmatik biçimde bir araya gelmesinden doğan gerilimleri ilk günden itibaren bünyesinde taşımıştır. Öyle ki, 1973 seçimleri öncesinde AP, MSP ve MHP arasında sert tartışmalar yaşanmış ve bu tartışmalar partilerin seçim propagandalarına ve beyannamelerine de yansımıştır. Örneğin, AP'nin Demokrat Parti mirasına ihanet ettiğini savunan MSP onu *materyalist*, *liberal* ve *renksiz* bir parti olarak tanımlarken AP, 1973 seçimlerinde kaybettiği oyun nedeni olarak sağ oyların farklı partiler arasında bölünmesini görmüştür. AP'nin 1965 sonrasında kendi içinde dahi bütünlük tesis edemediğinin altını çizen MHP'liler ise partilerinin *felsefesinin* tüm partilerden farklı olduğunu ileri sürmüştür. 1973 seçimlerinde ve hemen sonrasında sözü edilen partilerin birbirini ağır bir biçimde eleştirdiği hesaba katılınca Cumhurbaşkanı Korutürk'ün MC Hükümeti'ne neden göreve gelir gelmez *kendi içinde ahenkli çalışması* öğüdünü verdiği daha iyi anlaşılabilir. Koalisyonun küçük ortaklarının hükümette siyasî güçlerinin ve temsil kabiliyetlerinin çok ötesinde bir etki alanına sahip olması siyasî gerilimin nedenleri arasındadır. Örneğin MHP, mecliste yalnızca üç

milletvekili olmasına rağmen iki bakanlık koltuğu almış; Türkeş'in başbakan yardımcısı olmasıyla parti, Tanıl Bora'nın *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler* isimli kitabında da ifade ettiği üzere egemen sınıflar ve devlet katında kabul görmüştür. MSP ise Adalet ve İçişleri gibi stratejik önemi olan bakanlıkları kendinde toplamayı başarmıştır. Üstelik MSP, koalisyonu bozma tehdidiyle on iki maddeden oluşan ve her biri ileride ortaklar arasında yeni sorunlar yaratacak taleplerini AP'ye kabul ettirmiştir. Bu talepler arasında en dikkat çeken başlıklar bakanlıklar ve kamu iktisadî teşebbüslerinde kadro açılmasına dairdir. MSP Sanayi Bakanlığı'ndan Sümerbank, MKE, SEKA'ya kadar birçok alanda kadro talep etmiştir. Ayrıca MSP'nin Devlet Sanayi ve Yatırım Bankası'nın kurulması, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nün MSP'li bir devlet bakanına bağlanması, yeni bir vergi sisteminin oluşturulması gibi istekleri vardır. Gerilimin bir diğer nedeni de hükümetin ekonomik ve politik krizlere cevap üretme kapasitesine programatik olarak sahip olmamasıdır. AP hâkim sınıfın egemen fraksiyonunu memnun etmeyi öncelerken, MSP oyunu aldığı küçük ve orta ölçekli işletme sahiplerini gözetmek istemiştir. Hükümetin içindeki asimetrik rol dağılımı ve iktidarda kalma fikri üzerine kurulu kırılgan denge kısa süre içinde ortakların birbirlerini itham ettikleri kaotik bir duruma dönüşecektir.

Hükümet yirmi yedi aylık iktidar döneminde hem cumhurbaşkanı hem yüksek yargı hem de muhalefetle anlaşmazlığa düşmüştür. Çankaya ve yüksek yargıyla ilgili gerilimleri yumuşak bir üslupla geçiştirmeyi tercih eden hükümet CHP'ye ve parlamento dışındaki sola tam aksi yönde davranmıştır. 1973 seçimlerinden birinci parti olarak çıkan ve mecliste en çok milletvekiline sahip olan CHP, MC'nin kurulmasını kendi iktidarını önlemeye yönelik siyasî bir hamle olarak değerlendirmiştir. CHP ve hükümet ortakları arasında hükümet programının görüşüldüğü meclis oturumunda başlayan münakaşa MC iktidarı boyunca artarak sürmüştür. Demokratik kitle örgütleri ve yeni ya da yeniden kurulan sol/sosyalist partiler ise MC Hükümeti'ni hâkim sınıfın çıkarlarını gözeten baskıcı/gerici bir siyasî ittifak olarak görmüştür. Bu nedenle de sol/sosyalist politik özneler/örgütler, hükümet kurulduktan kısa bir süre sonra MC'ye karşı etkin ve militan bir muhalefet çizgisi izlemeye karar vermiştir. Hal böyleyken Başbakan Demirel kendini bir yandan koalisyon ortakları arasındaki gerilimi yönetmek ve sermaye sınıfının, ordunun beklentilerini karşılamak bir diğer yandan da hükümete yönelik kitleselleşen muhalefeti bastırmak zorunluluklarıyla karşı karşıya bulmuştur. İç politikadaki sözü edilen dinamiklerin yanı sıra dış politikada da Kıbrıs'tan Batı ile ilişkilere uzanan bir dizi sorun mevcuttur. ABD'nin silah ambargosu ve muhalefetin hüküme-

ti ambargoya karşı tavır almaya zorlaması, geleneksel olarak ABD ile ilişkileri iyi tutma eğilimindeki sağ siyaseti ABD ile kısmen *mesafeli* bir dış politika yürütmeye sevk etmiştir.

İç ve dış problemlerle boğuşan hükümet, çözümü 12 Mart sürecinde sıkıyönetim eşliğinde yapılan düzenlemelere kaldığı yerden devam etmekte bulacaktır. Ancak bunu basit bir süreklilik olarak değerlendirmek eksik kalır. Ayfer Genç-Yılmaz'ın *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti: Siyasal Şiddet ve Devlet* başlıklı makalesinde de işaret ettiği üzere baskı mekanizmalarının, özellikle devletin milis gücü gibi faaliyet göstermeyi arzulayan MHP'nin koalisyondaki konumu nedeniyle boyut değiştirmesi, toplumsal şiddetin siyasal şiddete dönüşmesinde birinci dereceden dikkate alınması gereken bir konudur. Hükümet ortakları, MC iktidarı boyunca devletin ideolojik ve zor aygıtları üzerindeki siyasî nüfuzlarını arttırmayı ve bu aygıtları tehdit olarak kodladıkları unsurlarla mücadele edecek şekilde dönüştürmeyi hedeflemiştir.

MC'nin muhalefete karşı sert tutumunun ve ideolojik hegemonya tesis etme çabasının nüvelerini koalisyon protokolünde ve ondan neşet eden hükümet programında bulmak mümkündür. 1974 affı neticesinde sosyalist kimlikleriyle bilinen isimlerin cezaevinden çıkması ve solun yeniden toparlanma çabasına girmesi sağın farklı aktörlerini alarmist bir pozisyona sevk etmiştir. Bu şartlar altında, Türk milliyetçiliğinden ilham aldıklarını söyleyen koalisyon ortakları tesis ettikleri ittifakın çimentosunun anti-komünizm olduğunu deklare etmeyi bir vazife olarak görmüşlerdir. Nitekim protokolde ve hükümet programında, "Komünizme, her çeşit anarşiye, anayasa ve kanun dışı eylemlere, millî bütünlüğü zedeleyici, milleti ve ülkeyi bölücü, cumhuriyeti tahrip edici faaliyetlere karşı, devletin, anayasal düzeni içinde kendisini savunmasını ve bu çeşit tehlike ve faaliyetlerle etkili şekilde mücadele edilmesini kesin bir zorunluluk sayıyoruz," denilmiştir. Hükümet, güvenliği sağlamakla yükümlü devlet organlarına her türlü desteği sağlayacağını taahhüt ederek hem sağ tabana hem de orduya mesaj göndermiştir. Bu taahhüt pratikte devletin güvenlik mekanizmalarının milliyetçi-muhafazakâr hedefler doğrultusunda işlemesini sağlamak ve bu alanlarda kadrolaşmak anlamına gelmiştir.

MC'nin bir diğer hedefi solun 12 Mart'a rağmen geçerliliğini koruyan ideolojik-kültürel üstünlüğünü dağıtmak ve sağ kültürel tasarımı resmî araçların yardımıyla hegemonik hâle getirmek olmuştur. Koalisyon protokolünde ve hükümet programında milliyetçi-muhafazakâr hegemonyanın tesisi çerçevesinde haber aktarım tercihlerini ve bilginin kontrolünü tamamen yürütmeye tabi kılma hedefi mevcuttur. Bu doğrultuda ilki Anadolu Ajansı ve TRT, ikincisi de millî eğitim olmak üzere iki başlık öne çıkmıştır. TRT'nin yayın faa-

liyetlerine ve statüsüne dair eleştiriler, sağ cenahta aslında AP'nin 1965 seçimlerde iktidara gelmesi üzerine dillendirilmeye başlamıştır. Ancak tartışmaların zirve noktası İsmail Cem İpekçi'nin TRT genel müdürlüğü yaptığı dönemdir. MC'nin koalisyon protokolünde bir yandan TRT'nin *tarafsız* olması istenirken bir yandan da ona Türk sağının radyo ve televizyon yayıncılığından beklediği roller (milliyetçi, dindar hassasiyetlere uygun yayıncılık) yüklenmek istenmiştir. Hükümet ortakları TRT'nin "devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü sarsıcı, cumhuriyeti tahrip edici, millî güvenliğe ve genel ahlâka zarar verici yayınlar yapmasına" mâni olacaklarını ifade ederek TRT genel müdürünü hedef almışlar ve TRT'nin yayıncılığını köklü bir biçimde değiştirmek için hamle yapmışlardır.

Koalisyon protokolündeki eğitim başlığı ise Türk sağının *milliyetçi pedagoji* anlayışına uygun bir biçimde formüle edilmiştir ve bu hâliyle Demokrat Parti döneminden itibaren devam eden kapitalist kalkınmayı milliyetçi-muhafazakâr değerlerle dengeleme stratejisiyle uyumludur. Yeni nesillere *millî şuur* kazandırma, din adamlarından sosyal ve ekonomik kalkınmada yararlanma gibi başlıklar daha önceki sağ iktidarların yaklaşımıyla süreklilik arz etmiştir. Bununla birlikte MSP'nin koalisyon ortağı olmasının etkisi, eğitime atfedilen misyonda devamlılığı aşan yönlerin gündeme gelmesine sebebiyet vermiş; MSP'nin talepleri özellikle ahlâk dersleri ve eğitim kadroları çerçevesinde kendini göstermiştir. Hükümet göreve başlarken ilk ve orta öğretim okutulan ahlâk derslerini yeniden düzenlemeyi vaat etmekle kalmamış; bu derslerin İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslâm Enstitüsü ve İmam Hatip Okulları mezunları tarafından verileceğini de duyurmuştur. Müfredatta *millî kültüre uymayan* bölümlerin değiştirileceği vaadi MSP'nin tazyiki ile programa girmiş, milliyetçi çevrelerden destek görmüştür. Ayrıca çocukları ve gençleri *zararlı yayınlardan* koruyacak tedbirlerin alınacağı söylenmiştir.

İlk MC Hükümeti, emniyet teşkilatından müfredat düzenlemelerine, Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM) tartışmalarından TRT'nin milliyetçi-mukaddesatçı çizgide dönüştürülmesine, siyasal şiddetten muhalefetin baskı altına alınmasına kadar uzanan çok boyutlu, çok katmanlı bir iktidar dönemidir. Bu çalışma akademik literatürde görece az çalışılmış MC dönemini, sağ siyasetin içsel rekabeti ve gerilimlerini ön plana çıkararak incelemektedir. MC boyunca devletin zor ve ideolojik aygıtlarının hangi tartışmalar ve hamleler etrafında yapılandırılmak istendiğini, muhalefetin bu politikalara karşı ne gibi eleştiriler geliştirdiğini serimlemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede meclis tutanaklarından, parti programlarından, dönemin süreli politik yayınlarından ve gazetelerinden yararlanılmaktadır. Metnin temel iddiası MC'nin, toplumsal

ve siyasal muhalefetin eylemliliği ve hükümet içi krizler nedeniyle sağ hegemonya tesisinde başarısızlığa uğradığı; bu dönemde tırmanışa geçen siyasal şiddette azımsanmayacak bir pay sahibi olduğu ve bu yönüyle 12 Eylül askerî darbesine giden süreçte kırılma noktalarından biri olma özelliğini taşıdığıdır.

Zor Aygıtlarının Kullanımı ve Siyasal Şiddet

MC Hükümeti dönemi, yükselen muhalefet dalgasına karşı hem parlamento içi hem de parlamento dışı sol ve demokratik muhalefetin kriminalize edildiği bir dönemdir. MC kurulur kurulmaz milliyetçi-mukaddesatçı yayınlar *komünist ihtilâlin* önlenmesi için hükümetin sorumluluğunu yerine getirmesi gerektiğini, ellerinde her türlü imkânın mevcut olduğunu, milliyetçi kitlenin de devlete yardım etmeye hazır olduğunu duyurmaya başlamıştır. 06.05.1975 tarihli *Yeniden Milli Mücadele Dergisi*'nin başyazısı da bu çerçevede tipik bir örnektir:

> Milliyetçi hükümetin bugünkü acil vazifesi, komünist ihtilâlin can hasmı olduğunu göstermek, son öğrenci olaylarının aşikâr bir komünist ihtilâl faaliyeti olduğunu tespit, tescil ve ilân etmektir... Komünist ihtilâli yok etmek bir devlet faaliyetidir. Hedefi belli, vasıtaları meşru bir devlet faaliyetidir beklenen. Bu millî görevi yerine getirme konusunda bugünkü iktidarın imkânları sayılmayacak kadar çoktur. Yeter ki hükümet, elindeki mevcut güçleri sonuna kadar kullanmak konusunda gerekli cesareti ve kararlılığı göstersin.

Bu çıkış, doktriner sağın kendine biçtiği misyonu göstermesinin yanı sıra koalisyonun en büyük partisi olan AP'ye erken bir uyarı olarak da kayda geçmiştir. Onlara göre AP 1965-1971 yılları arasında düştüğü hataya bir daha düşmemeli; sola taviz vermemelidir.

Sağın iddiası, Ecevitli CHP'nin *millete yabancılaştığı* ve bu haliyle sol/sosyalist gruplara cesaret verdiğidir. Ancak CHP'ye yöneltilen ithamın bununla sınırlı kalmadığı durumlara da rastlamak mümkündür. Örneğin, MSP'nin yanı sıra AP ve MHP'ye de hitap etme amacında olan K. Mısırlıoğlu'nun *Sebil Dergisi*'nde CHP'nin Bizans'a benzetilmesi, *halka yabancılaşma* iddiasının arka planında onu *düşman* ilân etmenin yattığını göstermektedir. Buna ilaveten Mısırlıoğlu, Ecevit'in 12 Mart'ta TİP'in kapatılması sonrasında *yuvasız kalan anarşistleri* partiye doldurup genel başkanlığa yükseldiğini savunmuştur. Bu iddiaya kimi zaman CHP'nin *demokratik yollar dışında* iktidara gelmek istediği tezi de eşlik etmiştir. Grevlerden demokratik kitle örgütlerinin

protestolarına kadar her türlü politik eylem sözü edilen *stratejinin* bir parçası olarak görülmüştür. Hükümetin ve sağ yayınların ana muhalefeti *anarşi* ile özdeşleştirdiği böylesine politik bir konjonktürde solu hedef alan uygulamalar gözle görülür biçimde yoğunluk kazanmıştır. İçişleri ve Adalet Bakanlıkları siyasal alanın sınırlandırılmasında kilit bir rol üstlenmiştir. Bu esnada muhalefet ve demokratik kitle örgütü temsilcileri kendilerine yönelik saldırılara karşı önlem almamakla suçladığı bakanlar hakkında gensoru vermiş, özellikle içişleri bakanını sık sık istifaya davet etmiştir.

MC Hükümeti'nin devletin zor aygıtlarını toplumsal ve siyasal muhalefeti bastırmak için nasıl kullandığını analiz etmek için hükümetin göreve gelmesini takiben beş ay boyunca uzatılan sıkıyönetim uygulamasına, polis teşkilatına dair düzenlemelere ve DGM yasası tartışmalarına bakmak gereklidir. Bunlardan sıkıyönetim konusu, 12 Mart dönemiyle kimi paralellikleri görmek açısından elverişli bir başlıktır. 1971 Muhtırası sonrasında sol/sosyalist muhalefete baskının hız kazanmasında sıkıyönetim yasal bir çerçeve sunmuştur. Üstelik sıkıyönetimin uygulanma esaslarını belirleyen Anayasanın 124'üncü maddesinde değişiklik yapılarak sıkıyönetime başvurma koşulları esnetilmiştir. Örgütlenme ve ifade hürriyetinin sınırlandırılmasıyla özdeşleşen ara rejim boyunca iki ayda bir yenilenmek suretiyle üç yıl boyunca sıkıyönetim uygulanmıştır. AP başta olmak üzere sağ siyaset tarafından destek bulan sıkıyönetim daha sonra CHP-MSP Hükümeti tarafından Kıbrıs Harekâtı gerekçe gösterilerek sürdürülmüş, Sadi Irmak Hükümeti de uygulamanın uzatılmasına karar vermiştir.

Devletin bekasının tehdit altında olduğu tezini işleyen MC Hükümeti iktidara geldiği 1975 Mart'ından Temmuz ayına kadar geçen beş aylık sürede dört ilde sıkıyönetim uygulamasına devam etmiştir. Kıbrıs sorunu etrafında düğümlenen dış politika krizini ve ülke içindeki *asayiş problemlerini* neden olarak gösteren MC'nin sıkıyönetimi uzatma işlemlerinde MGK kararlarına gönderme yapması meselenin bir hükümet tasarrufu olmasından ziyade *devletin tercihi* olduğunu gösterme çabasının sonucudur. Buna rağmen hükümetin sıkıyönetimi savunma ve uzatma konusunda izlediği yöntem, siyasetin önemli tartışma başlıklarından biri haline gelmiştir. Meclis'e sıkıyönetimle ilgili getirilen başbakanlık tezkerelerinin oylanması esnasında AP'liler vatandaşın sıkıyönetimden şikâyeti olmadığını iddia etse de muhalefet hükümetle aynı fikirde değildir. Görüşmelerde Demokratik Parti (DP) ve CHP eleştirel bir tutum takınmış ve oylamalarda ret oyu vermiştir. Parlamento dışındaki sol partiler de sıkıyönetim konusundaki tavrına referansla MC'yi 12 Mart'ın devamı olarak nitelemişlerdir.

Sıkıyönetim Komutanlıkları, MC tarafından sorgulanmaksızın politik faaliyetleri ve kamusal alanı keyfi bir biçimde daraltmıştır. Komutanlar görev alanlarında gerçekleşecek grevleri, sendika toplantılarını, gösteri ve mitingleri yasaklamayı sürdürmüştür. Erken seçim beklentisindeki Ecevit'in konuşma yapacağı Kırıkkale mitingi de Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından *güvenlik* ve *huzurun bozulacağı* gerekçesiyle yasaklanmıştır. CHP'nin miting yasağına karşı yayımladığı bildiri Ecevit'in 12 Mart sonrasında orduya yönelik takındığı tutumun bir devamı niteliğindedir. Bildiride yasak kararının art niyete dayandığı ve yasağın sıkıyönetim komutanlarının tarafsız olma yükümlülüğüne aykırı olduğu iddia edilmiştir. CHP'nin *kurulu düzen* ile arasına mesafe koymaya çalıştığının bir göstergesi olarak yorumlanabilecek bildiriye Sıkıyönetim Komutanlığı ve sağ basın aynı anda cevap vermiştir. Komutanlık kendisine yasayla verilen yetkileri kullandığını savunurken milliyetçi yayınlar CHP'nin komutanları siyasî polemiğe çekmeye çalıştığını ileri sürmüştür.

Aynı dönemde yalnızca politik eylemler değil kültür-sanat faaliyetleri de sıkıyönetim yasaklarına takılmış, Brecht'in Gorki'den adapte ettiği *Ana* oyunu yasaklandığı gibi Ankara Sanat Tiyatrosu (AST) da kapatılmıştır. Bütün bu uygulamalar özellikle sol muhalefetin yoğun tepkisine neden olmuştur. CHP açık bir biçimde mitinglerinin, sendikal eylemlerin, sanat faaliyetlerinin men edilmesinin demokratik rejimin özüne aykırı olduğunu savunmuştur. Ecevit'in özgürlüklerin sınırlandırıldığına dair itirazlarını sağ yayınlar genellikle *Marksist militanları himaye* olarak yaftalamıştır. 4 Ağustos 1975'te, MGK'nın uzatılması konusunda tavsiye kararı almadığı sıkıyönetim kaldırıldığında aynı milliyetçi yayınlar bu kararı eleştirmiştir. Hükümet ise sıkıyönetimin kaldırılmasıyla *doğan boşluğu* bakanlık genelgeleriyle aşmayı denemiş; örneğin Adalet Bakanı Müftüoğlu içişlerine de vekâlet ettiği dönemde valiliklere genelge göndererek *kanunsuz* grevlere karşı tedbir alınması talimatını vermiştir. Müftüoğlu'nun grev ve işgallerin işyeri dışından örgütlendiği iddiasını dile getirerek bu eylemleri doğrudan *şüpheli* hale getirmiş olduğunu da burada ifade etmek gerekmektedir. 21.08.1975 tarihli *Milliyet* gazetesinde yer alan demecinde de bu olaylarda kolluk kuvvetinin *hareketsiz kalması* nedeniyle işyeri sahiplerinin şikâyetçi olduğunu vurguladığı görülmektedir. Yine belirtmek gerekir ki, genelgenin 1975 yazına damgasını vuran Sungurlar Isı Kazan Fabrikası eylemi örneğinde olduğu gibi işçi direnişlerinin yeniden ivme kazandığı bir sürece denk gelmesi tesadüf değildir. Emek hareketlerinin sınırlandırılmasına yönelik bu hamle her ne kadar *emniyet ve asayiş* kavramlarıyla gerekçelendirilse de esas amaç grev ve fabrika işgallerinden şikâyetçi olan sermayedarlara hükümetin yanlarında olduğunu göstermektir.

MC'nin devletin zor aygıtlarına ilişkin bir diğer hamlesi emniyet teşkilatına dairdir. Sağ yayınlarda polisin yetkilerinin ve kaynaklarının artırılması ve bilhassa birleşik cephe olarak gördükleri sol muhalefetin bastırılmasında polise destek olunması sıkça işlenen konu başlıkları arasındadır. Güçlü devlet-güçlü polis denkleminin kurulmasıyla birlikte polisin milliyetçi-muhafazakâr ideoloji çevresinde yeniden örgütlenmesi öncelik kazanmıştır. Bununla birlikte hükümet ortakları arasındaki rekabet polis teşkilatına da sirayet etmiş, özellikle MSP ve MHP arasında bürokraside ve emniyette kadrolaşma tartışması yaşanmıştır. Sol aktörler, MHP'li grupların polise yardım altında milis gücü gibi faaliyet gösterdiğini iddia ederken kamuoyunda polis kadrosuna ülkücülerin yerleştirildiği konuşulmaktadır. İçişleri Bakanı Asiltürk bu iddiaları kabul etmese de devletin güvenlik kuvvetlerine destek olmanın nizama uymaktan geçtiğini söylemek zorunda kalmış ve MHP'ye örtük mesaj göndermiştir. Ancak özellikle muhalif öğrencileri hedef alan *asayiş* uygulamalarında polisle ülkücülerin birlikte hareket ettiğini gösteren çok sayıda örnek basına yansımaya devam etmiştir. Hatta kimi olaylarda ülkücüler ile beraber sağcı polislerin solcu meslektaşlarını darp ettiği iddia edilmiştir. Muhalefet, polisin toplumsal olaylarda *tarafsız* tutum takınmasını talep ederken hükümet *devleti tahrip edenlere* karşı tarafsızlığın mümkün olmadığını savunmuştur. Oysa Demirel'in henüz hükümetin ilk günlerinde polisin tutumuyla ilgili kendisine soru soran gazeteciye verdiği cevap aslında sonraki günlerdeki tutumun habercisi niteliğindedir. Gazeteci, "Bazı gazetelerde polisin taraf tuttuğuna dair haberler var," demiştir. Buna karşı Demirel haberlerin kasıtlı olduğunu, amacın polisi görev yapamaz hale getirmek olduğunu söylemiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, kendisini devletin ve *kamu düzeninin* yanında gösteren hükümet böylece cephe dışında kalan kesimleri *devlet düşmanlığı* ile itham etmenin bir başka yolunu bulmuştur.

Hem MC'nin hem de *ana akım* basının devlet şiddetini görünmez kılmaya çalıştığını iddia etmek mümkündür. Tezcan Durna'nın *70'li Yıllarda Politik Şiddet ve Basın* başlıklı yazısında da ifade ettiği üzere eylemi aktif değil pasif yüklemle bildiren ana akım gazeteler polis ya da devlet şiddetini anonimleştirmiş ya da yok saymıştır. Bununla birlikte dönemin kimi basın mensupları kendilerine yönelik kötü muameleden şikâyetçidir. Ana akım dışında kalan, özellikle demokratik kitle örgütlerinin ve CHP'nin mitinglerini izleyen muhabirler can güvenliklerinin olmadığını ifade etmiştir. Çünkü birçok olayda ya kolluk kuvvetlerinin ya da protestoya gelen sağcı grupların hedefi olmuşlardır. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı valiliklere genelge göndererek "polisin basın mensupları ile olan ilişkilerinin anlayış içinde olmasını ve üzücü olay-

lara sebebiyet verilmemesi bakımından gerekli tedbirlerin alınmasını" istemek mecburiyetinde kalmıştır. Fakat sol eylemleri takip eden basın mensupları fiziki şiddete maruz kalmaktan kurtulamamıştır.

Kolluk kuvvetlerinin muhalefete tavrının yanı sıra MC'nin polis alımları konusunda hayata geçirdiği idarî düzenlemeler de kadrolaşma tartışmalarını canlı tutmuştur. Hükümet, 1 Haziran 1975'te yaptığı yönetmelik değişikliğiyle *askerlik yapma şartı* aranmaksızın polis alınmasının yolunu açmıştır. Bunun üzerine muhalefet, MC'nin kendisine bağlı resmî üniformalı milis gücü yaratmak istediğini iddia etmiştir. CHP lideri Ecevit, hükümetin hamlesini Nazi Almanya'sındaki SS birliklerinin kurulmasına benzetmiştir. Güvenlik kadrolarının partizan gençlerle doldurulacağına dair suçlamaları kabul etmeyen İçişleri Bakanlığı ise valiliklere gönderilen yönetmeliği doğrulamış ancak ileri sürülenin aksine öğrencilerin polis olamayacağını, sınavsız kadroya geçirilmesinin mümkün olmadığını açıklamıştır. Hükümetin yönetmelikte ısrar etmesi karşısında POL-DER Başkanı Kazım Ulusoy'un da içinde bulunduğu bir grup, yönetmeliğin iptali için Danıştay'a başvurmuştur. Danıştay, 1975 yılının Ekim ayında, askerlik görevini yapmış olmanın polislik mesleğinin temel unsurlarından biri olduğunu ifade ederek yönetmelik değişikliğini durdurmuştur. Bununla birlikte yönetmeliğe itirazda başı çeken POL-DER, MC Hükümeti'nin hedeflerinden biri haline gelmiş, iktidar POL-DER'in yönetimini değiştirmek için çeşitli yöntemler denemiştir.

1975'in yaz aylarından başlayarak hükümet ortakları arasında siyasî gerilimin arttığını gösteren polemikler kayda geçmiştir. Demirel, muhalefetin "hükümette anlaşmazlık var" tespitini yalanlasa da ortakların birbirlerini alenen itham ettikleri vakalar çoktan basına yansımıştır. Taleplerinin karşılanmadığını düşünen AP'li milletvekilleri MSP'li bakanlardan şikâyetçi olmuştur. Kamu İktisadi Teşekkülleri'ne istedikleri atamaları yapamayan MSP ve CGP'liler de rahatsızdır. Dönemin Adalet Bakanı İsmail Müftüoğlu AP ve CHP'yi benzer ifadelerle eleştirdiğine dahi tanık olunmuştur. Ancak tartışmalar bununla da sınırlı değildir; hükümet ortakları kendi gündemlerini hükümetin genel politikası haline getirmek için sürekli olarak *güvenlik* başlığını öne sürmüştür. Örneğin, AP Genel Merkezi'nin taşlanmasının ardından partililer Bakan Asiltürk'e tepki göstermiştir. MHP ise İçişleri Bakanlığı'nın asayişi sağlamakta yetersiz kaldığını iddia ederek hükümetten çekilme ihtimalini bir koz olarak kullanmıştır. MHP, alınmasını istediği tedbirleri yazılı biçimde ortaklarına bildirmiştir. MHP'li vekillerin basına yansıyan ifadelerinde içişleri bakanının *daha atak, daha güçlü* davranması talebi mevcuttur. Bu esnada MHP'li gençlerin Ankara'nın merkezinde Asiltürk'ü istifaya çağırmaları, MHP'nin güven-

lik konusunu yalnızca MSP'li bir bakanın inisiyatifine bırakmak istemediğinin göstergesidir. Hükümetin polisi güçlendirmek amacıyla elinden geleni yaptığını söyleyen Asiltürk fabrika, üniversite gibi yerlerde asayişi sağlamak amacıyla *özel müessese polisleri* görevlendireceklerini ve yeni güvenlik yasaları çıkaracaklarını vaat etmiştir. Lakin Asiltürk'ün bakanlıktan el çektirilmesi konusundaki ısrar sürmüştür.

MHP lideri Türkeş'in başkanlığında *anarşik olaylar* ile ilgili bir komisyonun kurulması, MHP'nin devletin zor aygıtlarının yönetimi konusunda hedeflediği etki kapasitesine kısmen ulaştığı şeklinde yorumlanabilir. 1973 seçimleri öncesinde *komünizmin tehdidini* en isabetli biçimde Türkeş'in tarif ettiğini düşünen MHP'liler liderlerinin güvenliğin sağlanmasında etkin rol oynamasından yanadır. Sözü edilen komisyon bunun için bir vesile olarak görülmüştür. Komisyonda içişleri, adalet ve millî savunma bakanları yer almış; MİT, MGK ve Genelkurmay'dan yetkililerin oluşturduğu bir alt komisyon da rapor hazırlamıştır. *Kavga Nasıl Önlenir?* başlıklı rapor önce MGK'ya sonra Bakanlar Kurulu'na sunulmuştur. Bakanlar Kurulu'nda bazı kısımları çıkarılan raporun bakanlar için takip edilmesi gereken bir direktife dönüşmesi 12 Mart rejiminin asli kodlarının geçerli olduğuna işaret etmektedir. Aynı dönemde içişleri bakanı polisin kullandığı teknik araç ve gereçleri modernleştirmek adına Almanya'ya gitmiş, Alman Hükümeti'yle panzer alımı üzerine anlaşma yapmıştır. Köln Radyosu'nda programa katılan bakan öğrenci olaylarında hayatını kaybedenlerin sorumlularının büyük ölçüde yakalandığını iddia etmiştir. Ordunun olası bir müdahalesinden çekinen Başbakan Demirel ise hem kontrolün hükümette olduğu mesajını vermeye çalışmış hem de anayasa değişikliğine ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Ona göre "devleti güçlü kılacak kuvvetler dağılımına bağlı olmayan bir anayasa şarttır". Böylece 1965'teki iktidar döneminden itibaren yürütmenin güçlendirilmesini, bazı temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasını hedefleyen AP, *beka* ve *güvenlik* gerekçesiyle bu talebini yeniden formüle edebilmiştir. Bununla birlikte Demirel'in parlamentonun mevcut yapısında yeni anayasanın hazırlanamayacağını tahmin etmemesi mümkün değildir. Başbakan bu çıkışıyla hükümetin çözüm üretmek şöyle dursun artmasına neden olduğu siyasal şiddet mevzusunda esas sorumluluğu üstünden atmayı denemiştir. Ayrıca MC'nin yaptığı bazı düzenlemeleri iptal eden yüksek yargıyı ve mecliste görece etkin bir muhalefet sergileyen siyasal partileri dolaylı bir biçimde asayiş sorunlarının çözümsüzlüğüyle ilişkilendirmiştir.

Hükümet ortaklarından MSP ile MHP arasındaki anlaşmazlık MSP'nin 27 Ocak 1976'da yayımladığı bildiri neticesinde yeni bir safhaya geçmiştir. Par-

tinin meclis grubunun toplantısından sonra Başkanvekilleri Süleyman Arif Emre ve Şevket Kazan imzasıyla kamuoyuna açıklanan bildiri ülkücülerin uyguladığı şiddeti *anarşik sol* ile aynı çerçevede değerlendirerek MHP'lilerin kendilerine *devletin bekası* için biçtiği rolü meşru görmediklerini ima etmiştir. Metinde yer alan "devlet nizamını yıkmaya müteveccih anarşik hareketlerle, devleti korumaya matuf gibi görünen anarşik hareketler arasında fark göremiyoruz" ifadesi MHP'lileri öfkelendirmiştir. İçişleri bakanı, MHP'lilerin tepkisine rağmen devletin kimsenin yardımına muhtaç olmadığını, hükümet ortaklarının *anarşik olaylardan* uzak durması gerektiğini söylemeye devam etmiştir. Kendilerini ülkücü militanlarla solcular arasındaki çatışmadan ayırmak isteyen kimi İslâmcı gruplar da benzer bir tavır takınmıştır.

AP'nin izlediği sağ pragmatizm, MSP'den farklı olarak, bir yanıyla MHP tarafından *devlete yardımcı gençlik kuvvetleri* olarak tarif edilen grupları himaye eden bir tavrı içermiş öte yandan bu tür bir ilişkiyi hiçbir zaman açıkça kabul etmemeyi gerektirmiştir. Kampüslerde ve sokakta siyasal şiddetin tırmanışa geçtiği günlerde bir muhabirin Başbakan Demirel'e Ülkü Ocakları'na müsamahalı davrandığı iddiasını sorması karşısında Demirel'in verdiği cevap sözünü ettiğimiz pragmatizmin kanıtı niteliğindedir. Başbakan şöyle demiştir: "Biz bir partiyle iktidar ortağıyız. Partilerin yan kuruluşları veyahut da partilerin teşkilâtları ile iktidar ortağı değiliz ve hangi şartlar içinde iktidar ortağı olduğumuz da belli." Demirel'in hükümeti siyasal şiddetin tırmanması sorunundan soyutlama çabası ve ülkücü militanları aleni bir biçimde sahiplenmektense muhatabın MHP olduğunu işaret etmesi tüm hükümet dönemini kapsayan bir siyasî taktik olarak değerlendirilebilir.

MC'nin iç sorunlar yaşaması, ekonominin darboğaza girmesi ve siyasal şiddetin gündelik yaşamı etkileyecek düzeye gelmesi hükümete yönelik hoşnutsuzluğun artmasına yol açmıştır. Hükümetin siyasî mekanizmaları ve yasal yapıyı güvenlik-zor ekseninde değiştirme yönünde attığı adımlar da solun muhalif tavrını sertleştirmiş, militanlaşma sürecini hızlandırmıştır. Sol, devlet aygıtlarının MC ortakları tarafından ele geçirildiğini, yönetsel yapıların gericileştirme/faşistleştirme sürecine tabi tutulduğunu iddia etmektedir. Hükümet aleyhine sosyalist sol tarafından organize edilen kampanya ve mitingler bir yandan solun 12 Mart ile hesaplaşma arayışının bir parçasıdır bir diğer yandan da politik alanda yeniden güç göstermenin bir aracıdır.

MC karşıtı politik faaliyetlerin bir ayağında sol/sosyalist partiler diğer ayağında ise meslek ve demokratik kitle örgütleri vardır. Bir türlü 1960'ların ikinci yarısındaki etkinliğine kavuşamayan Türkiye İşçi Partisi (TİP) siyasî partiler çerçevesinde ilk harekete geçenlerden biridir. TİP Merkez Yönetim Kuru-

lu, 7-8 Şubat 1976'da toplanarak *işçi ve memur düşmanı* olduğunu ileri sürdükleri MC'yi hedef alan bir kampanyanın başlatılmasına karar vermiştir. *MC iktidardan düşürülmelidir* başlıklı kampanya çerçevesinde TİP kamuoyuna çağrıda bulunarak parlamento içi tüm güçlerin ve yurttaşların sosyal ve ekonomik hakları daraltan MC'ye karşı harekete geçmesini istemiştir. Bu doğrultuda 14 Şubat 1976'da başlatılan ve 15 gün süren kampanya sırasında TİP bildiri dağıtmış ve toplantılar organize etmiştir. Bu esnada partililer kimi zaman kolluk kuvvetleriyle kimi zaman sağcı gruplarla karşı karşıya gelmiştir.

Aynı dönemde toplumun farklı kesimlerinden, özellikle de demokratik kitle örgütlerinden 12 Mart düzenine ve MC'nin bu uygulamaları sürdürmesine yönelik eleştiriler yükselmiştir. Örneğin, Türkiye Barolar Birliği Genel Kurulu'nda alınan kararların ortak vurgusu 12 Mart'ta Anayasa'nın geriye götürüldüğü ve demokratik karakterinden uzaklaştırıldığıdır. Hukukçular, Anayasa'ya aykırı olarak niteledikleri Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kapatılmasını, sıkıyönetim kanunun değiştirilmesini, TCK'nın 141, 142 ve 146'ncı maddelerinin kaldırılmasını, üniversite ve basın özgürlüğünü ihlâl eden uygulamaların kınanmasını istemiştir. Barolar Birliği sözü edilen somut başlıklarda eylem birliği çağrısında bulunurken DİSK Başkanı Kemal Türkler de MC'nin sıkıyönetim benzeri uygulamaları takip ettiğini iddia etmiştir.

Demokratik kitle örgütlerinin siyasal alanı genişletme hamleleri MC'nin ve muhalefete yönelik baskıcı uygulamaların kınandığı gösterilerle sürmüştür. Hukukçuların, öğretmenlerin bu kitle hareketleri içinde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Örneğin, 21 Şubat 1976'da TÖB-DER tarafından organize edilen mitingde öğretmenler kendilerine yönelik baskının kaynağı olarak gördükleri MC'yi protesto etmiş; Ankara'da 13 Mart 1976'da farklı kitle örgütlerinin çağrısıyla benzer temalı bir miting daha düzenlenmiştir. İstanbullu avukatlar ise 17 Nisan 1976'da "kan dökmeye son - hukuka saygı" mitingi ile hükümeti istifaya davet etmiştir. Öğrenim özgürlüğünün korunamadığı, mahkeme kararlarının dikkate alınmadığı eleştirileri bu mitinglerde sıkça dile getirilmiştir.

Yolsuzluk iddialarıyla sarsılan hükümeti istifaya çağıran eylemler nedeniyle zor anlar yaşayan MC Hükümeti muhalefetin bu problemleri kendi lehine kullanmasına mâni olmak ve iktidar içi zaafların üzerini örtmek adına yeni arayışlar içine girmiştir. 12 Mart'ın mirası olan DGM'lerin tıpkı sıkıyönetim ve emniyet teşkilatındaki kadrolaşma çabalarında olduğu gibi toplumsal ve siyasal muhalefete karşı sürekli kılınmak istenmesinde AP-MSP, CGP-MSP ve özellikle MHP-MSP arasındaki gerilimin payı vardır. DGM'lerin uygulamada sol/sosyalist siyaseti hedef alması MC ortaklarının mahkemelere özel

önem atfetmesine neden olmuştur. Ancak CHP başta olmak üzere muhalefet DGM'lerin işleyiş biçiminden şikâyetçidir. Diyarbakır DGM Başsavcısı'nın Anayasa Mahkemesi'ne DGM kanununun anayasaya aykırı olduğu iddiasıyla yaptığı başvuru 6 Mayıs 1975 tarihinde karara bağlanmıştır. Mahkemenin kanunu biçim yönünden anayasaya aykırı bulup iptal etmesi üzerine DGM'lerin hükümet tarafından yeni bir yasa çıkarılmadığı takdirde 11 Ekim 1976'da kapatılması gerekmiştir. DGM'lerin baştan itibaren tarafsız olmadığını düşünen hukukçuların bir bölümü Anayasa Mahkemesi'nin kararını olumlu bulmuştur. Örneğin *Güncel Hukuk Sorunları* adlı sempozyumda konuşan Orhan Apaydın, "hükümetin yeni bir yasa çıkarması durumunda MC'nin hâkimleri iş başına gelecektir" uyarısı yaparak kadrolaşmanın yargı alanında da denendiğini ima etmiştir.

DGM'ler için yeni yasa hazırlığı, MC içindeki görüş farklılıklarının bir kez daha su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Adalet Bakanlığı'nı elinde tutan MSP, DGM kapsamına giren suçlardan teokratik devlet düzeni kurmaya yönelik suçları düzenleyen 163'üncü maddenin çıkarılmasını talep etmiştir. Gerekçe olarak dillendirdikleri argüman ise ceza kanununun mezkûr maddesinin *Müslümanlar* ile *anarşistleri* aynı kefeye koyduğudur. 163'üncü maddeyi CHP zihniyetinin millete sunduğu *son acı meyve* olarak yorumlayan İslâmcı yayınlar ise DGM'lerin kurulmasına neden olan eylemlerin yalnızca *anarşik faaliyetler* olduğunu, ilgili maddenin bu suçlarla ilgisinin hiçbir şekilde kurulamayacağını savunmuştur. Üstelik bu vesileyle Cumhuriyet döneminin laiklik uygulamalarını da eleştirmişlerdir. Yasanın çıkarılması için MSP'ye muhtaç olan AP, 163'üncü maddenin kapsam dışı bırakılmasının orduyu rahatsız edeceğini bildiğinden ortağından gelen teklife ilkin ayak diremiş sonrasında ise ara bir formüle razı olmuştur. Buna göre 163'üncü madde DGM'nin mutlak surette bakacağı suçlar arasından çıkarılmış ancak mahkemeyi düzenleyen 9'uncu maddenin c bendine bir ek yapılarak gizli örgüt kurmak gibi diğer suçlarla ilgili olması durumunda mahkemenin görev alanında sayılmıştır. Bu noktada bir parantezi de İslâmcı yayınlar için açmak gerekmektedir. Öyle ki, İslâmcı yayınlar AP'nin 163'üncü madde konusunda *her zamanki gibi* ikiyüzlü davrandığını iddia etmiştir. Buna göre dışarıda oy kaygısıyla 163'üncü maddenin kapsam dışında bırakılmasını alenen söyleyemeyen AP *kapalı kapılar ardında* bu niyetini belli etmiştir. Gelişmeler bu yönde sürerken DP'nin de genel hatlarıyla desteklediği bu formüle hukukçular ve parlamento içinden CHP karşı çıkmıştır. Kendi teklifinde ceza kanununun 161 ve 163'üncü maddelerini DGM'nin görev alanında tanımlayan CGP de dahil olmak üzere MC'nin diğer ortaklarının DGM yasası için ayrı ayrı kanun

teklifi hazırlığına girmesi ise taktiksel bir hamle olmaktan ziyade koalisyondaki rekabeti ifşa eder niteliktedir. 1976 sonbaharında bir kez daha iç ve dış güvenlik konusunda tatmin edici adımların atılmadığını ileri süren MHP'liler Demirel'e muhtıra verecektir.

Milliyetçi çevreler Meclis'in DGM yasası gündemiyle toplanmasından önce yasanın bir an önce çıkarılması için hükümete tazyikte bulunmuştur. İhtisaslaşmış bir mahkemenin gerekliliği tezini Soğuk Savaş'a uygun komplo teorilerine ve anti-komünizmin repertuarına referansla savunan milliyetçi kalemler DGM yasasına karşı tepkilere önceden set çekmek amacındadır: "DGM, devletin varlığını ve bekasını, ülkemizin bölünmezliğini tehdit eden eylemleri kendisine konu alan mahkemeler olduğuna göre; bu mahkemeler ve bu mahkemelere vücut veren kanuna cephe almak aslında devletin varlığına kastetmek veya böyle bir ihanet yolunda olanlara arka çıkmak demektir."

Hükümetin yeni bir DGM yasası çıkarmak istemesi, bir süredir MC'nin istifasını isteyen muhalefetin demokratik kitle örgütleriyle birlikte harekete geçmesine neden olmuştur. DGM karşıtı kampanyalardan ilki Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) ve Türkiye Emekçi Partisi (TEP) tarafından başlatılmıştır. DGM yasasını *sıkıyönetimsiz sıkıyönetim* olarak tarif eden DİSK, yasanın yeniden çıkarılmasını önlemek için bütün demokratik yöntemleri kullanacağını duyurmuştur. Sonrasında DİSK, MC Hükümeti'nin demokratik yollardan düşürülmesine ve yeni bir hükümetin kurulmasına kadar eylem kararı alacaktır. 16 Eylül'de ilan edilen Genel Yas eylemi, sol/sosyalist örgütlerin birçoğunun desteklediği greve dönüşmesiyle birlikte İstanbul ve Ankara'da yaşam büyük ölçüde durmuştur. Hükümetin direnişe katılan işçiler hakkında savcılık işlemi başlatıldığını açıklaması ve çok sayıda işçinin işten çıkarılması eylemleri durdurmamış; bilâkis tepkilerin büyümesine neden olmuştur. Demokratik kitle örgütlerinin katılımıyla genişleyen grev dalgası, sol içindeki tüm tartışmalara rağmen 15-16 Haziran Olayları sonrasındaki en etkili genel grevine dönüşmüştür. Bu süreçte DİSK peşi sıra örgütlediği eylemlerle siyasî gündemi doğrudan belirleyen bir güç haline gelmiş, buna mukabil sağ aktörler, DİSK'in suç işlediğini ve kapatılması gerektiğini savunmaya başlamıştır. Örneğin, 05.10.1976 tarihli *Yeniden Milli Mücadele*'nin başyazısı şöyle başlamıştır: "Evet, DİSK kapatılmalıdır. Çünkü 'sendika' adı altında ve 'işçi örgütü' görünümünde faaliyet gösteren bu kuruluş, Türk devletinin varlığını ve ülkemizin bütünlüğünü tehdit eder bir çalışma seyri takip etmektedir. Kanunları hiçe saymakta, 'grev' adı altında sokaklarda ihtilal provaları yapmakta ve Türk toplumunu Marksist esaret düzeninin kölesi haline getirmeye çalışmak-

tadır." Bunun yanı sıra CHP'nin DGM yasasına muhalefet etmesi de CHP'nin kriminalize edilmesine yeni bir boyut katmıştır. "Bütün bu işlerin arkasında CHP var" diyen Demirel, DİSK'i ve sol örgütleri CHP'nin kışkırttığını savunmuştur. Milliyetçi-mukaddesatçı yayınlar ise CHP'nin artık Cumhuriyet'in kurucu partisi değil devlet düşmanı bir siyasî aktör olduğunu iddia etmiştir. Bu dönemde politik tartışmalar Meclis'in sınırlarını çok güçlü bir biçimde aşmıştır; Demirel muhalefeti sık sık partiler arası mücadeleyi sokağa taşıdıkları iddiasıyla itham etmiştir. Ancak William Hale'in *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset* isimli eserinde de ifade ettiği gibi MHP'li milisler nedeniyle hükümet de muhalefet tarafından benzer argümanlarla eleştirilmiştir. Çok yönlü tepkiler, koalisyon içi sorunlar nedeniyle zamanında yeni bir DGM yasası çıkaramayan hükümet sola karşı kullandığı en etkili yargı mekanizmasını kaybetmiştir.

MHP, DGM'lerin yokluğunda, Şubat 1977'de yapılan Bakanlar Kurulu toplantısına sıkıyönetimin yeniden uygulanması talebiyle gelmiştir. Ancak AP'yi ve MSP'yi bu konuda ikna edememiştir. CGP ise sıkıyönetime kapıları kapamamış, alınacak diğer tedbirler yeterli olmazsa sıkıyönetimin düşünülebileceğini söylemiştir. Seçime gidileceğinin emarelerinin görüldüğü bir dönemde MSP sıkıyönetimle MHP'nin daha da güçlenmesini istememiş, AP ise sıkıyönetimin kendi hanesine başarısızlık olarak yazılacağını düşünmüştür. 1977 seçimlerinden sonra kurulacak II. MC Hükümeti'nde sıkıyönetim konusu yeniden gündeme gelecektir.

MC'nin Devletin İdeolojik Araçlarına Hâkim Olma Çabası

Kendini milliyetçilerin ve mukaddesatçıların birlikteliği olarak tarif eden MC iktidarı aynı zamanda sağ ideolojik hegemonyanın tesisi için iktidar ortaklarının yoğun çaba sarf ettiği bir dönemdir. Ancak tıpkı devletin zor aygıtları üzerindeki nüfuz mücadelesinde olduğu gibi ideolojik hegemonyanın terkibi konusunda da koalisyon ortakları arasında ciddi anlaşmazlıklar çıkmıştır. Örneğin MSP çok istediği Millî Eğitim Bakanlığı'nı alamamış, bu boşluğu hükümete ısrarlı telkinler ve İçişleri Bakanlığı'nın kimi uygulamaları üzerinden kapamaya çalışmıştır. AP milliyetçilik konusunda adım adım MHP'ye yaklaşırken MSP kamu hayatını İslâm'a göre düzenlemek istemiş; MHP eğitim alanında da doğrudan kendisine bağlı birimler ve mekanizmalar oluşturmaya gayret etmiştir. Tarafları bir arada tutan motivasyon ise solun devlet kadrolarından özellikle de ulusal eğitim kurumlarından ve TRT'den ayıklanmasıdır.

Hükümetin doktriner sağ kanatları bir yandan bürokrasinin ideolojik refe-

ranslarını değiştirmeyi bir yandan da yurttaşların politik sosyalizasyonunda rol oynayan kurum ve araçları dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bürokrasi ayağında İçişleri Bakanlığı'nın kritik bir işlev üstlendiği ileri sürülebilir. Bunun en bariz göstergelerinden biri bakanlık tasarrufuyla kırk bir valinin görevden alınırken kırk beşinin göreve atanmış olması ve çok sayıda valinin görev yeri değiştirilmesidir. Bu süre zarfında Türk sağının devlet-millet kaynaşması olarak tarif ettiği yönetim zihniyeti de bürokratik kadrolar arasında özellikle İçişleri Bakanlığı aracılığıyla yaygınlaştırılmak istenmiştir. Toplumu siyasî ve hukukî kimliği olan yurttaşların birlikteliği üzerinden değil dinsel-kültürel bağlılık ile tanımlayan sağ gelenek, *ideal* kamu görevlisini bu muhayyel bağa uygun davranmakla mükellef kılmıştır. Dönemin İçişleri Bakanı Asiltürk'ün kursiyer kaymakamlara hitaben sarf ettiği "İdareci olarak hayatınızın hiçbir döneminde belki maddi büyük imkânlara kavuşmayacaksınız. Buna karşılık yapacağınız her hizmetten dolayı vatandaştan alacağınız 'Allah razı olsun' ifadesi alabileceğiniz en büyük manevi haz ve mükâfat olacaktır," şeklindeki cümlelerden de izlerinin sürülebileceği üzere *devlet-toplum barışmasına* referans vermesi bu nedenle şaşırtıcı değildir. Bakan halka hizmeti ve mesleki tatmini de aynı dinsel-kültürel evrenin içinden tarif etmiştir. Hükümetin mülki amir atamalarında *idealistliğin* ön koşulu olarak gördükleri *maneviyatçı* eğilimlere sahip olan isimleri tercih ettiği iddiası ise MC iktidarı boyunca CHP'nin ve sosyalist solun eleştirilerinde önemli bir yer tutmuştur.

Milliyetçi-mukaddesatçı endoktrinasyonun en önemli enstrümanları olan zorunlu eğitim ve medyanın yeniden tanzim edilmesi, doktriner milliyetçiliğin hükümetten beklentileri arasında ilk sıralardadır. MC kurulduğunda Ülkü-Bir İstanbul Şubesi Başkanı M. Kafalı, "Maarifte milliyetçi kadrolar söz sahibi kılınmalıdır," diyerek hükümete erken tarihli bir mesaj göndermiştir. Kafalı'nın komünizme panzehir gördüğü *eğitimde millîleşme*, Batıcılık etkisinden kurtarılması gereken kültüralist milliyetçiliğe referans verirken bu projenin ancak milliyetçi öğretmenlerin mihmandarlığında gerçekleşeceği iddiasını da içinde barındırmıştır. AP'li Millî Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem'in ilk beyanatlarının milliyetçi çevrelerde heyecan yaratmasının nedeni ise onun *yabancı düşüncelere ve kültürlere karşı millî dehayı geliştirme* vaadi ve ülkücü öğretmenlere kadro temin edeceği beklentisidir. Bakanlığın uygulamalarının ne denli milliyetçi olup olmadığını sınamayı kendisine görev bilen sağ dernekler, bilhassa da Ülkü-Bir MC iktidarı boyunca doktriner milliyetçilerin görüşlerini Bakan'a iletmenin yollarını bulacaktır. MTTB gibi sağ örgütlenmeler de eğitim alanındaki nüfuzunu arttırmaya çalışacaktır. Öyle ki, MTTB'nin MC döneminde orta öğretim öğrencilerine yönelik etkinliklerini arttırdığına,

öğrenciler için *şölen* düzenlemekten üniversite giriş deneme sınavı organize etmeye kadar birçok faaliyet gerçekleştirdiğine tanık olunur. MSP'li içişleri bakanı MTTB'nin çeşitli temsilciliklerini ziyaret ederek açık destek vermiştir.

Bakan Erdem üzerindeki bir diğer baskı odağı ise İslâmcılardır. İslâmcı yayınlar bir yandan medreseler ve tekkeler başta olmak üzere dinî örgütlenmelerin Cumhuriyet'le birlikte tasfiye edilmesinin gençliği sahipsiz bıraktığı ve buhrana sürüklediği tezini savunurken bir yandan da yeni neslin dinî ve ahlâk kurallarına uygun eğitim talep ettiğini iddia etmiştir. Aralarında *Allah'ın varlığına, birliğine inanan nesiller yetiştirilmesi için* harekete geçene kadar maarifi *millî* kabul etmeyenler de vardır. Hal böyleyken muhafazakâr ve İslâmcı kimliğiyle bilinen yazarlar, hükümetin kurulma evresinde ve sonrasında MSP üzerinden iktidarın eğitim politikalarını etkilemeye çalışmışlardır. AP özellikle ordu ve yüksek yargı ile çatışma yaşamamak için laiklik ilkesine doğrudan aykırılık oluşturacak adımlar atmaktan çekinirken MSP eğitimin dinselleştirilmesi bağlamında hükümete baskı yapmaya devam etmiştir. Bu durum AP ve MSP arasında bir başka gerilim hattı oluşturmuştur. Bakan Erdem, milliyetçi-muhafazakâr tabanın beklentilerini kısmen karşılarken seküler çevreleri doğrudan karşısına almaktan uzak duran merkez sağ formülün bir temsilcisidir. Sık sık eğitimin millî, Atatürkçü ve laik olacağını ifade etmesi bu dengenin bir yansımasıdır. Ancak MSP, bakanın *liberal* icraatlarından hoşnut olmamıştır. Türkiye'nin tüm problemlerinin ardında *maddeciliği* gören MSP'nin seçim beyannamesinde "idealist millete materyalist eğitim verilmez" dediği akıllardadır. Bu doğrultuda "bir kısım gençliğin millî değerlerimizden uzaklaşarak anarşist olması, diğer bir kısmının hippiliğe ve gayrı ciddi yaşayışa ve kıyafetlere özenmesi, anaya babaya asi olarak hürmetsizlik etmesi idealist, ahlâkçı ve maneviyatçı milletin fıtratına aykırı olarak zorla materyalist yapılmak istenmesi" ile ilişkilendirilmiştir. MSP'liler demokrasiyi ancak *ahlâk* ile temellendirilebilecek bir rejim olarak tarif etmiş, ahlâkı da tamamen İslâmiyet'in vaaz ettiği emirlerle sınırlamıştır. Soğuk Savaş yıllarında anti-komünist propagandanın demokratik rejimin değili olarak sosyalizme işaret etmesi ve yerli türevinin de onu ahlâk yoksunluğu ile eşitlemesi İslâmcılar ve milliyetçi-mukaddesatçıların zihin dünyalarını kesiştiren bir unsurdur.

MSP'nin koalisyondan çekilme restiyle AP'ye dayattığı on iki madde içerisinde okul kitaplarının ve müfredatın değiştirilmesi de vardır. MSP'liler öğrencilere sunulan kaynakların materyalist temele göre hazırlandığını, çocukları ve gençleri dinden soğuttuğunu, komünizmin de böylesi bir zeminde kendisine taraftar bulduğunu iddia etmiştir. Evrim kuramına yer verilmesini

eleştiren MSP *millî kültüre aykırı* gördüğü kısımların kitaplardan çıkartılması gerektiğini savunmuştur. Milliyetçi örgütlenmeler de benzer talepleri kendi kanallarından işlemeyi sürdürmüştür. Neticede AP, MSP'nin ve milliyetçi-mukaddesatçı cenahın baskısı doğrultusunda ders kitapları konusunu Bakanlar Kurulu'na getirmek zorunda kalmıştır. Biyoloji, sosyoloji ve felsefe derslerinde yeni kitapların hazırlanması kararlaştırılmış, 1976-1977 eğitim-öğretim yılında okutulması planlanan kitapları hazırlama görevi MEB'e verilmiştir. Hükümet ortakları arasındaki gerginliğin arttığı 1976 baharında Demirel'e bir kez daha meşhur 12 maddeyi hatırlatan MSP, ders kitapları konusunda çalışmanın başlatılmadığını söyleyerek AP'nin kendilerini oyaladığını ima etmiştir. Ayrıca MSP İslâm ülkelerinde din eğitimi alan kişilere muadelet (denklik) verilmemesini de eleştirmiştir. MSP'lilere göre bu değişiklik basit bir bürokratik işlemden ibarettir.

Millî eğitim bakanı, 1976 yazında yeni ders kitaplarının yazımına hız verildiğini ve liselerde *tek kitap* uygulamasına geçileceğini duyurmuştur. Esas hedef tüm orta öğretimde tek kitap sistemine geçmek olarak ifade edilse de yalnızca yeni lise ders kitapları –o da gecikmeyle– okullarda okutulmaya başlanmıştır. Ancak asıl tartışma konusu kitapların yazdırılmasında uygulanan yöntem ve metinlerin içeriğidir. Muhalefet, Talim ve Terbiye Kurulu'nun gerçek anlamda işini yapmadığını, ders kitaplarının içeriğinin MC'nin ideolojik tercihleri bağlamında dönüştürüldüğünü, metinlerin *ırkçı* ve *dinci* argümanlar içerdiğini ileri sürerek yeni ders kitabı hazırlama işinin özerk bir komisyona verilmesi gerektiğini savunmuştur. Örneğin, CHP'li vekil Çetin Yılmaz meclise sunduğu yazılı soru önergesinin gerekçe bölümünde ders kitaplarının iktidarın beklentilerine göre hazırlandığını, bunu önlemenin yegâne yolunun hükümetten otonom bir kuruluşun kitapları hazırlaması olduğunu söylemiştir. Ana akım basında ise kitapların dilinin değiştiği, *Osmanlıcaya* dönüldüğü yazılırken, solda toplumcu şair ve yazarların kitaplardan dışlandığı, bilimsel kaygıların ikinci plana atıldığı iddia edilmiştir. Sağ yayınlar ise birçoğu milliyetçi-muhafazakâr düşünceyle özdeşlemiş kitap yazarlarının müfredat hakkındaki görüşlerini yayımlayarak değişiklikleri savunmayı tercih etmiş; ancak uygulamayı yeterli görmediklerini de ima etmişlerdir. Ders kitapları konusu 1977 yılında Millî Eğitim Bakanlığı bütçesi Senatoda görüşülürken muhalefet tarafından bir kez daha gündeme getirilmiştir. CHP adına söz alan Reşat Oğuz, "Bakanlığın söz konusu kitapları gençlere ve Atatürkçülüğe getireceği zararları düşünmeden, kendine yakın isimlere hazırlattığını," söyleyecektir. Oğuz'a göre, "MC iktidarının masum bir ders kitabı değişikliği görüntüsü vererek yaptığı eylem, Anayasa ile layik [laik] Cumhuriyet ilkelerine

kadar uzanan, kendi çarpık düşünce sistemine uygun bir kültür yaratma" uğraşından başka bir şey değildir.

AP'nin müfredat ve kitaplar konusunda aşamalara ayırma ve zamana yayma politikasından farklılık arz eden uygulaması ise öğretmenler ve öğrenciler üzerindeki denetimin ivedilikle ağırlaştırılmasıdır. Sağ partilerin tümü seçmenine okullardan sosyalist fikirleri uzaklaştıracakları vaadini vermiştir. Örneğin AP'nin seçim beyannamesinde "Millî eğitim kurumlarımızda Anayasa'da ifadesini bulan Türk milliyetçiliğine aykırı siyasî ve ideolojik telkinler yapılmasına ve bu nitelikteki siyasî olay ve tartışmalara karışılmasına hiçbir şekilde meydan verilmeyecektir," denilmiştir. "Bugüne kadar iktidarlar komünistleri eğitim camiasından uzak tutmakta yeteri kadar gayret göstermemişlerdir," diyen MHP ise seçmene tasfiye sözü vermiştir. MC, ortakların daha önce tek tek verdikleri bu sözleri bir hükümet çatısı altında birleştirmeyi denemiştir. Okul kitaplıklarındaki eserlerin incelenmesi için genelge yayımlanıp komisyon kurulmasına kadar varan denetim mekanizmaları yaşama geçirilme biçimleri ve içeriği daha önceki anti-komünizm uygulamalarıyla benzerlik arz etse de karşılaştıkları tepkiler açısından durum nispeten farklıdır. Muhalif öğretmenler ve genel olarak sol muhalefet MC'nin eğitimdeki her adımına politik alanda cevap vermiştir. MC iktidarı boyunca TÖB-DER ile millî eğitim bakanı ve sağ çevreler arasında yaşanan sert polemikler de bu itirazın boyutunu göstermektedir.

12 Mart sürecinde ağır baskılara maruz kalan TÖS'ün devamı olarak kurulan TÖB-DER, CHP-MSP Hükümeti döneminde sesini kısmen iktidara duyurabilmiştir. Köy Enstitüsü kökenli Mustafa Üstündağ'ın CHP-MSP koalisyonunda Millî Eğitim Bakanlığı'na getirilmesi ve Bakanlık ile TÖB-DER arasında görece sıcak ilişkilerin kurulması o günlerde de sağ çevrelerin eleştirilerine konu olmuştur. MC iktidarında ise milliyetçi-mukaddesatçı örgütlenmeler Millî Eğitim'den Üstündağ döneminde göreve getirilen isimlerin ayıklanmasını talep etmiştir. Muhalif öğretmenler ile Bakan Erdem arasında yaşanan polemiklerin başlıca nedeni Bakan Erdem'in beyanat ve uygulamalarıyla TÖB-DER'i kriminalize etmesi, TÖB-DER'in de Erdem'i öğretmenlere yönelik baskıcı uygulamalardan sorumlu tutmasıdır. MHP ve MSP'ye yakın yayınların TÖB-DER'i bir siyasî partinin meslek örgütü gibi davranmakla, Marksizm adına öğretmenlik mesleğini suiistimal etmekle ve her fırsatta *sokağa çıkmak* ile suçlaması sendikalı öğretmenlere yönelik adlî ve idarî soruşturmalara da zemin hazırlamıştır. TÖB-DER bu süreçte adım adım eğitimin niteliğini merkeze alan talepleri ikinci sıraya itmek; eylemliliğini sendikal haklar ve *faşist baskılara son* ekseninde kurmak durumunda kalmıştır.

MHP nasıl, İçişlerinin MSP'ye bırakılmasını istemediyse MSP de eğitim konusunda tüm tasarrufun AP'de olmasını kabul etmemiş ve güvenlik gerekçesiyle eğitim alanına müdahil olmuştur. Üniversite öncesi eğitimde politikleşmenin yüksek bir seviyeye geldiği 1970'lerin ikinci yarısında öğrenci protestoları sıklaşıp, öğrencilerin ve öğretmenlerin kendi aralarındaki gerilim de artınca İçişleri Bakanı Asiltürk orta öğretimde *anarşi çıkaranların* ister öğretmen isterse öğrenci olsun okuldan atılacağını duyurmuştur. Fakat öğrenci eylemleri devam etmiş; öğrenciler millî eğitim bakanı başta olmak üzere hükümet temsilcilerini faşist saldırılara izin verdikleri gerekçesiyle protesto etmişlerdir.

MHP, millî eğitim bakanının anti-komünist hattı takip eden uygulamalarına rağmen kendi kadrolarının yeterince kollanmadığını düşünmektedir. MHP'nin 1976 Ekim'inde Demirel'e verdiği *muhtırada* güvenlik endişelerini takip eden diğer başlık eğitim bürokrasisindeki milliyetçi isimlerin tasfiye edildiği iddiasıdır. MHP'ye bağımlılığı MSP ve CGP'ye olan bağımlılığından daha fazla olan Demirel, iddialar karşısında Türkeş ve millî eğitim bakanıyla ortak toplantı önermek zorunda kalacaktır. MHP'nin *kalesi* olarak bilinen Eğitim Enstitüleri de ülkücülerin özerk alan olarak hükümetçe tanınmasını istediği kurumlardır. Hükümetin milliyetçi çevrelerin baskısı sonrasında Ayvaz Gökdemir'i Öğretmen Okulları Genel Müdürlüğü'ne getirmesiyle birlikte Eğitim Enstitüleri'nde görev yapan sol görüşlü öğretmenlerin birçoğu sürgün edilmiştir. AP bu işlemleri *olağan* karşılasa da partizanlığın aleni bir hal alması nedeniyle kamuoyunda eleştiriler eksik olmamıştır. Örneğin Enstitülere öğrenci alımında sorulan soruların doğrudan Türkeş ve ülkücülükle ilgili olması üzerine veliler durumu cumhurbaşkanına, başbakana ve millî eğitim bakanına şikâyet etmiş; bakan da sınav komisyonlarının yönetmeliğe uygun kurulmadığını söyleyerek sınavları iptal etmiştir. Bakanın istifasını isteyen MHP bu kararı kendine yönelik bir başkaldırış, sola boyun eğiş olarak yorumlamıştır. Eğitim Enstitüsü sınavlarının iptali, iktidar içi tartışmaların boyutunu ve hükümet ile muhalefet arasındaki gerilimin yansımalarını göstermesi açısından turnusol kâğıdı işlevi görmüştür. Zira Başbakan Demirel sınav iptalinin hükümetin meselesi olmadığını, bakanlığın tasarrufu sayılması gerektiğini söyleyerek hem hükümeti muhaliflerin skandal olarak yorumladığı sınav şaibesinden kurtarmak hem de MHP ile gerilimi düşürmek istemiştir. MHP'lilerin telkiniyle Eğitim Enstitüsü öğrencilerinin boykota başlaması ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın etrafının muhtemel bir komando saldırısına karşı korumaya alınması AP'nin bir kez daha militan sağ eylemliliğe sınır çizme gücünden yoksun olduğunu göstermiştir. Yaşananları *eğitimde gericileşme* çerçevesinde değerlendiren Ecevit ise MHP'yi itham etmenin yanı sı-

ra sınavı hazırlayanların istifasını isteyerek hükümet içindeki gerilimi büyütmeyi denemiştir. CHP'liler bütçe görüşmeleri sırasında Bakan Erdem'in MHP güdümünde hareket ettiğini, kendisine kafa tutan Gökdemir'in ülkücüleri koruyan açıklamalarına rağmen görevde kalmasının da bunun göstergelerinden biri olduğunu savunmuşlardır.

1977'nin ilk günlerinde, seçim sath-ı mailine girildiğini gören sağ siyasetin farklı aktörleri müstakil taleplerini daha açık bir biçimde ifade edecektir. Ülkücüler okulların denetimini tamamen kendi ellerine almak isteyecek, İslâmcılar ise okullarda mescit istemekten derslerin namaz saatine göre ayarlanmasına kadar tüm eğitim kurumlarının İslâmî esaslara göre düzenlenmesini savunmaya başlayacaktır. Aynı dönemde AP'nin materyalist parti olduğu iddiası İslâmcı yayınlar tarafından yeniden dolaşıma sokulacak; Demirel'in *masonluğu* hatırlanacaktır.

MC, eğitimin sağcılaşması için adım atarken televizyon ve radyo yayıncılığıyla daha geniş bir topluluğu sağın kültürel tasarımına dahil etmek çabasındadır. Bu nedenle koalisyon protokolü ve hükümet programında yer alan *TRT'nin ıslahı* meselesi hükümetin en hızlı hareket ettiği konulardan biri olmuştur. TRT hamlesi aynı zamanda, hükümet ile muhalefeti ve yargıyı erkenden karşı karşıya getirmiştir. Aslında sağ partilerin tümünün 1973 seçimi öncesinde TRT'yi *millî ve manevi değerlere* uygun olarak yeniden yapılandırmak gibi bir vaadi vardır. Örneğin "TRT'nin muhtariyet meselesi bizim için milletin selametinden sonra gelir" diyen MHP, TRT'yi Türk töresine uygun bir çizgiye çekeceklerini vaat etmiştir. Solun kozmopolit kültür evrenini halka dayattığını düşünen sağ partiler, TRT'ye hem içerik açısından hem de kadro bakımından müdahale edilmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. Milliyetçi ve İslâmcı yayınlar da hükümetin bir an önce harekete geçmesi gerektiğini yazmaktadır. Bu yayınlarda Marksistlerin hükümet boşluğundan yararlanarak TRT'yi kendi propagandalarına alet ettikleri, *milliyetçiler topluluğu* olan iktidarın bu gidişata son vermesi gerektiği düşüncesi kendisine yer bulmuştur. Hal böyleyken MC göreve gelir gelmez Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle TRT Genel Müdürü İsmail Cem İpekçi'yi değiştirmek için ilk adımı atmıştır. 1974'te Ecevit Hükümeti döneminde atanan İpekçi kısa sürede başarılarıyla kendisinden söz ettirmiş bir isimdir. Her fırsatta kurumun anayasal dayanağının yürütmenin keyfi tutumlarını engellemesi gerektiğini savunmuştur. Sol propaganda yaptığı, TRT'de müstehcen yayınlara izin verdiği iddiasıyla sağ çevreler tarafından eleştirilen İsmail Cem'in ve ekibinin görevden alınması MC'nin kendi gücünü ispat etme arayışında simgesel değeri yüksek bir vaka haline gelmiştir. Ayrıca sağ tabanın mobilizasyonu için de bir fırsat

olarak kullanılmıştır. Konya'da göstericilerin "TRT yöneticileri değiştirilmeli, TRT millîleştirilmelidir" pankartı arkasında yürüdüğü miting bunun örneklerinden biridir.

Hükümetin TRT hamlesi hem muhalefetin hem de anayasa ve idare hukukçularının itirazlarıyla karşılaşmış, sağ koalisyon bu itirazları *beka* ve *güvenlik* söylemi üzerinden aşmak istemiştir. Nitekim cumhurbaşkanına sunulan kararnamede İpekçi'nin *millî güvenliği* tehlike altına soktuğu iddiası vardır. Muhalefet ve hukukçular ise bu şekilde bir görevden alma tasarrufunun yargısal dayanağı olması gerektiğini söylemiştir. Örneğin Anayasa hukukçusu İlhan Arsel TRT'nin tarafsızlıkla tamamlanan kamu tüzel kişiliğine sahip olduğunu, hükümetin kendi siyasî mülahazalarından hareketle TRT yetkililerini görevden alamayacağını söylemiştir. TRT genel müdürünün "suç varsa soruşturulsun" diyerek mahkemeye başvuru yaptığı günlerde DGM savcısı Devlet Bakanı Seyfi Öztürk'ün beyanatını ihbar olarak kabul ederek İpekçi hakkında soruşturma açmıştır. TRT'deki görevinden alınan İpekçi, Demirel'in lağvettiği Başbakanlık Müşavirliği'ne atanmıştır. Bu esnada CHP, kararnamenin iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş, İpekçi ise konuyu Danıştay'a taşımış ve 5 Haziran 1975'te yüksek mahkemeden yürütmeyi durdurma kararı almıştır. Ecevit'in hukuk devletinin varlığının kanıtı olarak gördüğü Danıştay kararı, başbakan dahil hükümet yetkilileri tarafından uygulanamaz şeklinde yorumlanmıştır. Hükümetin Danıştay'a itirazı mahkeme tarafından reddedilse de iktidar İpekçi'nin görevine dönmesine mâni olmuştur. DGM ve Ankara Cumhuriyet Savcılığı'nın İpekçi hakkında takipsizlik kararı vermesi sürece eşlik eden hükümet propagandasını boşa düşürmüştür. Muhalefetin hükümetin hamlelerine karşı yüksek yargıya başvurması sağın *yürütmeye engel olan yargı bürokrasisi* betimlemesini kuvvetlendirmiştir. Sağ basının CHP ve sol aktörleri yargı organlarını politikaya çekmekle itham etmesi ise yalnızca CHP ile siyasî rekabetin bir izdüşümü değildir, üstü örtük biçimde 1961 Anayasası ile tesis edilen yürütme-siyaset ilişkisinin eleştirilmesidir.

İpekçi'nin TRT'den uzaklaştırıldığı ve idarî yer değiştirmelerin yaşandığı ilk günlerde entelektüel çevreler hükümete tepki göstermiş; TRT'de program yapan sanatçıların bir bölümü de kurumla artık çalışmayacağını kamuoyuna açıklamıştır. Bu doğrultuda TRT'de birçok müdür görevinden ayrılmış, Onat Kutlar ve Tuncer Yönder gibi isimler TRT'den istifa etmiş, Timur Selçuk ise basın toplantısı yaparak müzisyenleri TRT'ye karşı ortak eyleme davet etmiştir. Sağ basın ise bu çıkışı TRT için bir zaaf değil aksine yeni yönetimin işini kolaylaştıracak bir tasarruf olarak görme eğilimindedir. Hükümetin İpekçi yerine TRT Genel Müdürlüğü'ne getirdiği muhafazakâr Nevzat Yalçıntaş'ı

destekleyenler, sağ basın ve Türkiye Film Prodüktörleri İşverenleri Sendikaları Konfederasyonu örneğinde olduğu gibi kültür alanının sermayedarlarıdır. Böylece TRT Genel Müdürlüğü tartışması isimlerin ön planda göründüğü ama entelektüel, sınıfsal ve kültürel bölünmelerin belirleyici olduğu bir konu başlığı olarak tüm MC döneminin karakteristiği hakkında fikir vermektedir.

Sağ çevreler yeni yönetimin TRT'nin haber ve kültür programlarının içeriğini süratle değiştirmesini talep etmekle kalmamış, *solun* tasfiyesiyle açığa çıkan boşluğun milliyetçi-muhafazakâr kadrolarla doldurulmasını da talep etmiştir. Zaman içinde Yalçıntaş'ın durumu hükümet içindeki gerilimlerden biri haline gelmiş, Yalçıntaş Kasım 1975'te istifa ettikten sonra da TRT ile ilgili tartışma devam etmiştir. Hükümet ortakları TRT'nin bir türlü *millî çizgiye* çekilemediğini ileri sürmüştür. MSP'liler TRT'nin Noel filmi gösterdiği gerekçesiyle Hıristiyanlık propagandası yaptığını dahi söylemiş; kurumun Erbakan'ın temel atma törenlerine yeteri kadar yer vermemesini sol zihniyetin ürünü olarak görmüşlerdir. Ancak esas mesele hâlâ TRT'nin özerklik sınırlarını daraltmaktır. Özetle hükümetin TRT hamlelerinin 12 Mart döneminde yapılan kurumun özerklik kapasitesini kısmen azaltan düzenlemelerden güç aldığı ve bunu yürütme lehine öteye taşımak istediği ifade edilmelidir. MC *kamu güvenliği* kavramını milliyetçi-mukaddesatçı yoruma tabi tutarak yayın faaliyetlerindeki nüfuz alanını genişletmeye çalışmıştır. Bu haliyle sağ geleneğin 1961 Anayasası'na yönelik eleştirel tavrının siyasaya dönüşmüş şeklidir.

Değerlendirme

MC deneyimi 12 Eylül askerî darbesine giden sürecin önemli bir aşamasıdır. Sağ siyaset içindeki rekabetin had safhaya geldiği bir dönemde ortak düşman üzerine inşa edilen milliyetçi-mukaddesatçı koalisyon devlete hâkim olma mücadelesi verirken bürokraside daha önce eşi benzeri yaşanmamış bir fragmantasyonu tetiklemiştir. Bürokrasinin yansızlığı ve yekpareliği ön kabulünün büyük ölçüde sonuna işaret eden yerinden etme ve kadrolaşma pratikleri yaşanmıştır. Sağın parselleme stratejisi sol muhalefetin buna cevap verme refleksini harekete geçirmiş, konu sık sık meclise ve politik yayınlara yansımış, sol entelektüellerin bir bölümü tepki olarak doğrudan hükümetin güdümüne girmiş kurumlardan ayrılmıştır. Diğer yandan meslek alanlarında yeni örgütlenmelerin deneyimlendiği, güvenlik aygıtları içinde dahi legal sol örgütlenme eğiliminin güçlendiği dikkat çekmektedir.

Hükümet ortaklarının nüfuz alanlarını genişletme, kendi kadrolarını bürokraside konumlandırma ve bürokrasinin ideolojik referanslarını değiştirme

konusunda birbirleriyle yarışması MC'nin iç krizlerini sürekli kılmıştır. Buna rağmen özellikle MHP kadrolarının güvenlik başlığından hareketle hükümet üzerinde elde ettiği politik nüfuz, hem sağcı milislerin hareket sahasını genişletmiş hem de AP'nin MHP'ye daha fazla yaslanmasına neden olmuştur. MC'nin muhalefeti mecliste susturma, sokakta etkisizleştirme çabaları dönemin kendine özgü koşullarının da etkisiyle tam aksi yönde sonuçların doğmasına yol açmıştır. CHP'nin daraltılan siyasal alana karşı toplumsal alanı politikleştirme stratejisi ve demokratik kitle örgütlerinin kamusal alanda eylem gücünü arttırması MC'ye muhalefetin dinamizm ve çeşitlilik kazanmasını kolaylaştırmıştır. Böylesine bir politik iklimde hükümetin 12 Mart'ın yarım kalmış hedeflerini, özerk kurumları yürütmeye bağlayarak, devletin zor ve ideolojik aygıtlarını milliyetçi sağ çizgide yapılandırarak tamamlama iddiası muhalefetten ve yargı bürokrasisinden gelen direnç karşısında tam manasıyla hedefine ulaşamamıştır. Her ne kadar 1970'lerin ikinci yarısında sosyalist solun 1960-1971 arasında sahip olduğu siyasî güce kurumsal siyaset düzleminde ulaşamadığı açık olsa da demokratik kitle hareketleriyle birleşen sol/sosyalist hareketlerin, MC'nin kendi siyasî ajandasını takip etmesini zorlaştırdığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte militan solun siyasal şiddetin tarafı haline gelmesi ve sol içindeki rekabetin kamusal alana taşması, muhalif ama kurucu bir siyasetin imkânlarını daraltmıştır. TÖB-DER başta olmak üzere birçok muhalif örgütlenme sol içi gerilimin gölgesinde zayıflamış ve etki gücünü kısmen yitirmiştir.

1970'lerin ikinci yarısında her ne kadar MTTB başta olmak üzere sağ örgütlenmeler faaliyet alanını genişletse de MC'nin ideolojik hegemonya kurmak için attığı adımlar, ortakların anti-komünizmden başka birleştirici bir politik hat kuramaması nedeniyle büyük ölçüde boşa düşmüştür. Hükümet, sola karşı düşünsel-kültürel bir üstünlük inşa edecek etkili entelektüel araçlara sahip olmadığından daha çok muhalif politik kültürel evreni parçalamaya çalışmıştır. Bunu çoğunlukla keyfi yasaklamalar ve kurumlarda İsmail Cem İpekçi örneğinde olduğu gibi öne çıkan bazı kişilerin tasfiyesi üzerinden denemiş ancak bekledikleri sonuçlara tam anlamıyla ulaşamamışlardır. Hükümet ortakları aynı zamanda eğitim ve kültür alanı içindeki bürokratik kadroları korumak, mümkünse niceliksel olarak artırmak istemişledir. Genel seçime kadar iktidar imkânlarından doğan kaynak kullanımını azami hale getirmek için verilen uğraş koalisyon içinde yeni gerilimlerin oluşmasına neden olmuştur.

Koalisyon ortakları arasındaki polemik ve tartışmaların somut nedenleri olmasına rağmen milliyetçi yayınlar asıl gerilimin cephe dışından kaynaklandığını savunmuştur. Türk milliyetçilerinin *kardeşliğini* bozmak isteyen un-

surlara izin verilmemesini öğütleyen metinlerde gözlemlenen enflasyon, ortak düşman imgesinin güncel politik çıkar çatışmasını engelleyemediğinin bir kanıtı olarak düşünülebilir. Bununla birlikte solun da benzer bir cephe oluşturmasından çekinen sağ partiler için koalisyon, keyfi değil ama zorunlu bir tercih olma özelliğini liderlere yeniden dayatacaktır. 1977 seçimlerinde eski ortakların seçim meydanlarında birbirini suçlaması ve fakat daha sonra II. MC Hükümeti'nin kurulması bu *zorunluluğun* ve sağ siyasetin devletin zor ve ideolojik aygıtları üzerinde belirleyici olma çabasının neticesidir. MC deneyim(ler)i sağ siyasetinin parçalı ve antagonistik yapısını göstermenin yanı sıra bu yapının bürokratik fragmantasyonu ve siyasal şiddeti nasıl beslediğini de gözler önüne sermektedir. Sağ koalisyon(lar) sözü edilen özellikleriyle 12 Eylül askerî darbesine açılacak kapıyı aralamıştır.

Yetmişli Yıllarda Ülkücü Hareket ve Komünizmle Paramiliter Mücadele

İLKER AYTÜRK

Ülkücü hareket 1970'lerin başı itibariyle tutmuş bir maya idi. Ülkü Ocakları, Türkiye'de altmışlarda hızla güçlenen solun hemen her rengine karşı öncelikle fikirde ve gerekirse sokakta mücadele etmek üzere CKMP/MHP girişimiyle kurulmuşlardı. 1966-1968 yılları arasında büyük kentlerdeki yüksek öğretim kurumlarında, üniversiteler, akademiler, enstitüler, hatta yer yer fakülteler düzeyinde örgütlenen ocaklar, 1969 yılında parti liderliğince alınan bir kararla büyük kentler dışına da yayılmış ve liselerde de teşkilatlanmaya başlanmıştı. 12 Mart 1971 askerî müdahalesi öncesinde, dönemin basını tarafından komando kampları olarak adlandırılan kırsal eğitim kamplarıyla sık sık gündeme gelen ülkücüler, müdahale sonrasında faaliyetlerini bir süreliğine yavaşlatacaktır. Şubat 1974 genel affı ile, sağ ve sol örgütlerin, mücadele azmi ve bilinci cezaevlerinde pekişmiş binlerce üyesinin serbest kalmasıyla, ardından I. MC Hükümeti döneminde sokağa şiddetin hâkim olmaya başlaması ile birlikte ülkücü hareketin faaliyetleri 1971 öncesi ile kıyaslanamayacak düzeyde artar. 1975-1980 arasında ülkücü hareket sola karşı sokakta mücadelenin görünen yüzü haline gelir. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli tarafından Ankara'nın Kızılcahamam ilçesinde açılışı yapılan *Ülkücü Şehitler Anıtı*'nda, 12 Eylül Darbesi'ne kadar çatışmalarda hayatını kaybeden yaklaşık 2300 ülkücünün adları yer almaktadır. Ülkücü hareketin önemli isimlerinden Muhittin Çalık, anılarında, 1975 yılında sadece Ankara Ülkü Ocağı'na kayıtlı üyelerin sayısının 24.000 olduğunu, 1975-1980 arasında Ülkü Ocakları ve yan kuruluşları dahil edildiğinde, toplam 4300 kadar şubede 500.000 üyenin görev aldığını söylemektedir. Bu sayılar büyük ihtimalle bir parça abartılı olmakla birlikte hem so-

kaktaki mücadelenin boyutları hem de ülkücü hareketin yaygın etkisi hakkında bir fikir vermektedir.

12 Mart 1971 Müdahalesi'ne Kadar Ülkücü Hareket, Sol ve Devlet

Altmışların sonunda ortaya çıkan bir siyasî-toplumsal gençlik hareketinin kısa sürede bu çapta bir etkinliğe nasıl ulaşabildiğini anlamak için, öncelikle onu var eden ve önünü açan, serpilmesini, gelişmesini sağlayan faktörleri incelemek gerekiyor.

Bu faktörlerin en başında, Ülkü Ocaklarının bizzat varlık sebebi olan Türk solunu saymalıyız. Altmışlar ve yetmişlerin anti-komünizm dalgası yaşanmamış olsaydı, Türk sağ düşüncesinin ve siyasetinin nasıl bir seyir izleyeceği çok ilginç bir karşı olgusal sorudur, ancak Türk sağının bugün vardığı menzilden çok farklı bir yerde olacağı kuşku götürmez. Gerçekten de ülkücü hareketi anti-komünizmden ve dolayısıyla Türk solundan bağımsız düşünmek imkânsızdır. Altmışlarda Türk solu bütün renkleri, partileri, örgütleri, cepheleriyle şaşırtıcı bir görünürlüğe ve etkiye sahip olduğu içindir ki ona nispetle Türk sağı, ellilerde iktidarda olmanın da verdiği rehavetle içine girmiş olduğu düşünce kısırlığından çıkacak, altmışlar Türk sağı için de bir silkinme ve canlanma dönemi olacaktır. Bu sağ uyanışın başlıca gerekçesi olduğu için aynı dönemde Türk solunun durumunu kısaca özetlemek gerekiyor.

27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında Türk solu potansiyel olarak büyük bir genişleme dönemine girer. Öncelikle, yeni dönemde Türkiye büyük bir demografik dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Altyapı ve ulaştırma yatırımlarının artmasıyla kent nüfusu büyür, endüstrileşme hız kazanır ve bu gelişmelere paralel olarak emeğini satarak geçinen işçiler ve aileleri siyasette dikkate alınması gereken bir kitle haline gelirler. İşçi sınıfı 1961 Anayasası ile sendikalaşma hakkını da elde edecek ve bu dönemde sınıf bilinci güçlenecektir. İkinci olarak, altmışlarda sol düşüncenin fikir hayatının merkezine oturmasının altını çizmeliyiz. Bu dönemde, Türkiye gibi, temel sorunu hızlı kalkınma olan ülkeler için henüz bir liberal reçete yoktur. Şikago Okulu daha doğmamıştır. İktisadî kalkınma için hızla işe yaradığı o günkü Rusya, Çin, Küba, Arnavutluk gibi örnekleriyle bilinen tek patika vardır, o da sosyalist modeldir. Nitekim dönemin aydınları büyük bir çoğunlukla bu modele teveccüh gösterecekler ve 1961 yılında yayımlanan *Yön* dergisinin birinci sayısında sosyalist bir modeli öneren manifestoya yüzlercesi imza atacaktır. Altmışlar Türkiye'sinin değerler sisteminde ve ideolojilerin statü skalasında da değişiklikler olmaktadır. 30'lar ve 40'larda az sayıdaki Türk solcusu, sosyalizmi erken Cumhuriyet rejimiyle bağdaştırmaya çalışırken, altmışlarda sosya-

lizm ön plana çıkmış ve artık Kemalizm sosyalizmin yörüngesine girmiştir. Özer Ozankaya'nın altmışlarda Ankara Üniversitesi öğrencilerinin siyasî yönelimleri üzerinde yaptığı araştırma, sol düşüncenin fikir dünyasındaki albenisini ve hatta neredeyse tekelini göstermektedir. Üçüncü ve son olarak da, mecliste TİP, emek dünyasında sendikalar, üniversitelerde FKF, basında dergiler ve gazeteler ile Türk solunun örgütlülüğünü ve görünürlüğünü hatırlamak gerekiyor.

Sola kıyasla sağ aydınlar, siyasetçiler ve kitleler ise bir moral yenilgi ve kuşatılmışlık duygusu içindedirler. Elliler boyunca muhafazakârları, mukaddesatçıları, İslâmcıları, milliyetçileri, liberalleri ve kentli burjuvaziyi tek çatı altında ve baskın parti olarak birleştiren DP kapatılmış ve lideri asılmıştır. 1961 Anayasası'nın "lüks" özgürlükleri ile önemli mevziler sola kaybedilmiştir. Solun fikir dünyasındaki etkinliğine aynı otorite ve eşit konumdan cevap verilemediği inancı sağ aydınlar arasında yaygındır. En önemlisi, artık NATO üyesi olan Türkiye Soğuk Savaş'ta bir cephe ülkesi haline gelirken, güneyinde ve Akdeniz dünyasında darbelerle sosyalizan rejimler kurulmuştur. Sağ perspektiften bakılacak olursa, Türkiye artık hem kuzeyden hem de güneyden çevrelenmiştir, zaaf gösterilirse Türkiye'nin de düşmesi an meselesidir. Sağ için bu dehşet senaryosunun gerçeğe en yaklaştığı an 15-16 Haziran 1970 tarihlerinde DİSK'in önderlik ettiği büyük işçi eylemidir. Kocaeli ve İstanbul'daki sanayi bölgelerinde başlayıp iki gün boyunca İstanbul'da devlet otoritesinin kaybolmasına sebep olan eylem, tıpkı Gezi'nin AKP seçkinlerinde ve seçmenlerinde yarattığına benzer bir etkiyi o gün için yaratmıştı. (Tepkiler de 1971 Müdahalesi ve sonrasında görüldüğü şiddette olacaktı.)

Ülkücü hareketin doğduğu ortamı hazırlayan faktörleri incelerken ikinci sırada, devlet seçkinlerinin bir kısmının solun yükselişinden duyduğu endişeyi ve bu endişe yüzünden, normalde çok tercih etmeyecekleri halde, uç sağa verdikleri desteği görmezden gelemeyiz. Ülkü Ocaklarının kuruluşuna dair genellikle sol eğilimli araştırmacı yazarlar ve gazeteciler tarafından hazırlanmış eserlerde sık sık "istihbarat", "MİT", "derin devlet", "Özel Harp Dairesi", "Gladio" gibi ifadelerle, ispat edilemese de ima edilmenin ötesine geçen iddialarla karşılaşıyoruz. Çok da bilimsel sayılamayacak bu literatüre göre Ülkü Ocakları 60'lı yılların sonunda sola karşı silahlı mücadele vermek üzere devlet eliyle kurulmuş, devlet eliyle eğitilmiş, yetmişler boyunca devlet tarafından himaye görmüştür. Ülkü Ocakları üzerine bilimsel metotlarla araştırma yapan ve yapacak herkesin gri alana girdiği yer işte tam da bu noktadır. Bu soruları açıklığa kavuşturacak Türk arşivleri araştırmacılara açılmamıştır ve muhtemelen hiç açılmayacaktır. Elimizde, devletin bazı kurumlarının ocaklar ve ülkücülerle işbirliği yaptığını işaret eden veriler de

mevcuttur. Ancak bu veriler Ocakların devlet tarafından kurdurulduğu yahut devletin güdümünde çalıştığını ispat edecek boyutta da değildir. Bu durumda, devlet ve ülkücü hareket arasındaki ilişkiye dair bilimsel bir kanaat ne olabilir?

Öncelikle, arşivler açılana ve elimizdeki veriler zenginleşene kadar bu ilişkinin düzeyini ve bütün yönlerini şüpheye yer bırakmayacak şekilde bilemeyeceğimi itiraf ederek başlamalıyız. Ancak bu, tamamen karanlıkta olduğumuz anlamına da gelmez. Elimizdeki veriler bizi, her şeyden önce, "devlet" diyerek monolitikleştirdiğimiz kurumlar ve kişiler bütününü bileşenlerine ayırmaya mecbur ediyor. Ülkücü hareket ile ilişkiye giren yekpare bir devlet hiç olmadı. Devletin içindeki bazı kişi ve kurumlar, bir yandan bu konuda kendi içlerinde bölünerek, diğer yandan devleti temsil eden başka kurum ve kişilerin muhalefetine rağmen böyle bir ilişkiyi kurmuş görünüyorlar. Bu ilişkiyi saptamak için şimdilik elimizde en önemli kaynak olarak sadece, dönemin aktörleri tarafından kaleme alınmış anılar bulunmaktadır.

Mesela, eski istihbaratçı ve MHP yetkilisi Enver Altaylı'nın anılarından, altmışların ilk yarısında Türk istihbaratının rolü ve yöntemleri konusunda devlet içinde bir iç tartışma yaşandığını öğreniyoruz. CIA'in istediği, Türk istihbaratı MAH'ın Başkanı Fuat Doğu'nun da desteklediği bir plana göre MAH, Sovyet Rusya içinde ve dışındaki Türki kanallar kullanılarak yeni bir konseptle tekrar kurulacak ve hem Rusya'ya hem de Türkiye içindeki sola karşı çok daha etkin bir rol üstlenecekti. Bu konseptin dönemin başbakanı İsmet İnönü tarafından boş bir macera olarak görülüp engellendiğini Altaylı söylüyor. İnönü gerçekten de Türk istihbaratının CIA'in ve Doğu'nun umduğu şekilde agresif bir anti-komünist teşkilata dönüşmesini uzun bir süre durdurmuş olmalıdır ki MAH'ın yeni bir kanunla MİT olarak yeniden kurulması 1965 yılında Suat Hayri Ürgüplü'nün sağ koalisyonu sırasında mümkün olabilmiştir. 1971 Müdahalesi'nden sonra kurulan teknokrat hükümetin başbakanı Nihat Erim ve özellikle de başbakan yardımcısı Sadi Koçaş'ın hatıraları ise 1965-71 arası dönem için çok zengin malzeme sunuyor. Koçaş'a göre 1965 sonrasında Türkiye'yi yürütme organı olan hükümet değil, Cumhurbaşkanı (Cevdet Sunay), Genelkurmay Başkanı (önce Cemal Tural, sonra Memduh Tağmaç) ve MİT Başkanı Fuat Doğu'dan oluşan üçlü sacayağı yönetiyordu. Millî Güvenlik Kurulu üzerinden makro düzeyde bütün önemli güvenlik kararlarını alan bu üçlüye, 1965'ten itibaren Demirel Hükümeti, içişleri bakanı, namlı anti-komünist Faruk Sükan üzerinden destek veriyor ve katılıyordu. Demirel başbakanlıkta bulunduğu sürece hükümetle sıkıntı yaşamayan bu hükümet-üstü, süper karar alma mekanizması, şaşırtıcı bir şekilde Erim Hükümeti ile sorun yaşayacaktı. Başbakan Yardımcısı Koçaş anılarında, Fuat Doğu'nun, hazırlattığı ateşli ve abartılı anti-komünist rapor-

larla cumhurbaşkanı ve genelkurmay başkanını etkisi altına aldığını, Doğu yönetimindeki MİT'in kanunsuz işler yaptığını, zaten Doğu'nun kanunları çok da umursamadığını iddia ediyor. Fuat Doğu'nun perde arkasından ve en tepeden hükümetin işlerine müdahalesinden rahatsızlık duyan Koçaş, Başbakan Erim'in de onayıyla MİT başkanını görevden almak istediğinde, Sunay ve Tağmaç Doğu'yu korur. Doğu'nun görevden alınabilmesi ancak, zorlukla kurulmuş Erim Hükümeti'nin bu nedenle istifa edeceği tehdidi ile sağlanabilir. Görüldüğü üzere, altmışlar ve yetmişler Türkiye'sinde, solla mücadelenin nasıl ve hangi yöntemlerle yapılması gerektiği konusunda devlet seçkinleri arasında bir uzlaşmadan söz etmek oldukça güçtür. Halat çekme yarışının bir tarafında devletin bekası için gözü karartanlar, diğer tarafında ise kanun devletine saygılı bürokratlar yahut artık yaşları ilerlemekle birlikte sistem içinde hâlâ saygı gören ve solla mücadele ederken uç sağa alan açmaktan endişe eden Kemalistler bulunmaktaydı.

1962-1964 yılları arasında MAH'a, 1966-1971 arasında MİT'e başkanlık eden Korgeneral Fuat Doğu Türkiye'de anti-komünizmi anlamak için anahtar roldedir. Hakkında çok az şey bilinen Doğu, bütün NATO ülkelerinde olduğu gibi bir iç düşman algısı kapsamında solla mücadele eden "millî güvenlik devleti" konseptinin Türkiye'deki kurucuları arasındadır ve belki de en önemlisidir. Gazeteci Murat Yetkin'in araştırmalarının da gösterdiği gibi Doğu, ellilerde ABD'de eğitim almış yeni bir Türk istihbaratçı kuşağını temsil etmekteydi ve Türkiye'ye dönerken dağarcığında solla mücadele için yeni yöntemler getiriyordu. Bu yöntemlerin en başında, örgütlü sola karşı sağ sivil toplumu çıkarmak vardı.

Frances Stonor Saunders'ın kültürel Soğuk Savaş üzerine yaptığı çok önemli çalışma ve onu takip eden diğer araştırmalardan biliyoruz ki CIA, özellikle Avrupa'da solun karşısına bir dalgakıran olarak sivil toplumu çıkarmayı bir yöntem olarak benimsemişti. Bu oldukça karmaşık ve zor bir yöntemdi, çünkü liberal demokratik toplumlarda solu durdurmak için millî güvenlik devletlerinin başvurabileceği yasal enstrümanlar sınırlıydı. İstihbarat örgütlerinin kullanabilecekleri parasal kaynaklar da sonsuz değildi ve çoğunlukla dış istihbarat için kullanılıyordu. Ayrıca, demokratik toplumlarda, aydınların, gazetecilerin, sanatçıların, üniversite hocalarının, STK yöneticilerinin büyük çoğunluğu ülkelerinin istihbarat kurumu için çalışmayı meslek etiği açısından bir stigma olarak görür ve uzak dururlardı, pek az kişi böyle bir istihbarat ilişkisine gönüllü ya da ücretli olarak katılmayı kabul ederdi. Bu komplikasyonlara karşı CIA, Stonor Saunders'ın "uzun tasma politikası" adını verdiği bir teknik geliştirmişti. Döneme ve kontekste bağlı olarak CIA'ya doğrudan doğruya kendisi bir STK kuruyor ya da solla mücadeleye sempatiyle bakan kişi ve kesimlere telkin yoluyla bir örgütlenme baş-

latıyordu. Her halükarda bu STK ve örgütlenmeler tamamen bir sivil inisiyatif gibi görünüyor ve CIA ile ilişkileri ya da dolaylı yollardan gerçekleşen CIA desteği ortaya çıkmıyordu. İstihbarat gölgesi üzerine vursa bu STK'lardan uzak duracak kişiler, tam da bu gizlilik nedeniyle ve vatanı, milleti, dini, ulusal kültürü soldan korumak gibi hasbi gerekçelerle çekinmeden üye oluyorlardı.

Türkiye'de uç sağ grupların, sola karşı bir denge unsuru olarak korunup kollanması, en azından var olmalarına izin verilmesi aslında NATO üyeliği öncesine dayanan bir geçmişe sahiptir. Tan Baskını'na katılanların olaydan kolaylıkla sıyrılabilmesini, 1948'de kurulan Millet Partisi'nin o dönem için radikal sayılacak görüşlerine rağmen 1954'e kadar faaliyetini sürdürebilmesini bu politikanın ilk örnekleri olarak sayabiliriz. Altmışlarda ise bu politikanın yeni ve çok daha aktif bir uygulama sürecine girdiğini düşündürecek işaretler mevcuttur. Bu dönemde Türk uç sağının CKMP/MHP ve MNP olarak ilk defa partileşmesini bir tarafa bıraksak bile, 1965-70 arasında sağ STK'ların sayısında, görünürlüğünde ve etkinliğinde büyük bir artış yaşanmıştır. En bilinenlerini sıralamak gerekirse, 1967'de Mücadele Birliği, 1968'de Ülkü Ocakları, 1970'te Aydınlar Ocağı, Kubbealtı Cemiyeti, Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kurulmasını, 1965'te o güne kadar nispeten tarafsız bir dernek olarak faaliyet gösteren Millî Türk Talebe Birliği'nin İsmail Kahraman'ın başkanlığı ile İslâmcıların eline geçmesini, 1965'ten itibaren Komünizmle Mücadele Derneği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün deyim yerindeyse vites yükseltmelerini, bütün bu gelişmelerin bir beş yıla sığmasını nasıl açıklayabiliriz? Dahası, bütün bu sağ hareketliliğin Fuat Doğu'nun MİT başkanlığı dönemine rastlaması bir tesadüften mi ibarettir? Bu derneklerden en azından birinin, Mücadele Birliği'nin kuruluşunda istihbaratın etkin bir rol oynamış olduğunu Ekin Kadir Selçuk'un çalışmasından öğreniyoruz. Diğerleri için de aynı şeyi söyleyebilecek kanıtlardan yoksunuz, ama açıkçası, bunca derneğin MİT eliyle doğrudan kurdurulması istihbarat tekniğine de ters düşerdi. Elimizdeki bilgi düzeyiyle ancak şu kadarını söyleyebiliriz: Türk istihbaratı, altmışların ikinci yarısından itibaren, yükselen sola karşı mücadeleyi kısmen sivil toplum kuruluşlarına taşere etmiştir. Bu neviden STK'lar arasında doğrudan MİT'in kurduğu, görevini ve faaliyetlerini kontrol ettikleri olabilir. Diğer bir grup STK, birinci, ikinci, üçüncü elden aracılarla teşvik edilerek, ama MİT bağlantısından habersiz sivil kişilerce kurulmuş olmalıdır. Son bir grup STK'nın ise istihbarat ile muhtemelen yakından uzaktan hiç ilgisi yoktur, teşvikle kurulmamıştır, gerçekten de solun yükselişinden endişe eden ve bir şeyler yapmaları gerektiğine inanan, çevrelerindeki sağ aktivizmden etkilenen hamiyetli Türk sağcılarının eseridirler. Ancak bu son grup bile, nihayetinde sola karşı

sağ cepheyi genişletip, takviye ettiği için istihbaratın dikkat, itibar ve himaye edilecekler yörüngesine girecektir.

Sağ cephenin en önemli sacayaklarından biri olan Ülkü Ocaklarını bu üç gruptan hangisine dahil edebiliriz? En kolay cevaptan başlayacak olursak, Ülkü Ocaklarının birinci gruba ait olması, yani doğrudan istihbarat tarafından kurulup, istihbaratın tümüyle güdümünde kalmış olması, Ocakların yaygınlığı, üye sayısının büyüklüğü göz önünde bulundurulunca mümkün görünmemektedir. Bilimsel tartışma asıl ikinci ve üçüncü seçenekler üzerinde yoğunlaşmalıdır ve her iki gruba da aidiyeti düşündürecek argümanlar pekâlâ bulunabilir. Ülkü Ocaklarının kurucu babası, CKMP/MHP lideri Alparslan Türkeş'in bizzat kendisinin özel harp geçmişini, dünürü Şahap Homriş'in 1966 yılında (MİT'in kurulduğu ve Fuat Doğu'nun yeni kurumun ilk başkanı olarak atandığı yılda) MİT'in hukuk müşavirliğine getirilmesini, çevresinde Enver Altaylı gibi istihbarat kökenlileri bulundurmasını hatırlayacak olursak ikinci grup iddiası güçleniyor. Ancak diğer taraftan, Türkeş'in, bir asker disipliniyle Ülkü Ocaklarına tek bir gündem ve politika empoze etme, bunun gerçekleşmediğini gördükçe bütün dizginleme çabalarına rağmen, ocaklar içinde merkezkaç kuvvetlerin hep var olduğunu, Ocakların yetmişler boyunca Türkeş'ten olmasa da partiden görece olarak bağımsız kalmaya çalıştığını fark edince üçüncü grup argümanı ağır basıyor. Elimizdeki verilerle ulaşabildiğimiz en makul sonuç, Ülkü Ocaklarının skala üzerinde ikinci ve üçüncü gruplar arasında bir yerde konumlandırılabileceğidir.

Mücadelenin Dört Aşaması

1968'den itibaren ülkücülerin solla girdiği mücadele sürecini kronolojik olarak dört döneme bölebiliriz: 1) Ülkü Ocaklarının kuruluşundan 1971 Müdahalesi'ne kadar geçen birinci dönem, 2) askerî müdahaleden 1975'te I. MC Hükümeti'nin kuruluşuna kadar ikinci dönem, 3) 1975-1977 arasında I. ve II. MC hükümetlerini kapsayan üçüncü dönem ve 4) 1977'de Ecevit Hükümeti'nin kuruluşundan 12 Eylül Darbesi'ne kadar geçen dördüncü dönem.

1968-1971 arasındaki birinci dönemde ülkücü hareketin önceliği teşkilatlanma ve eğitim olacaktır. Bu ilk aşamada öncelikli hedef, 1960'larda solun tekeline girmiş gibi görünen üniversite ve yüksekokul gençliği olarak belirlenmişti. Kampüsü olan üniversiteler, akademiler ve enstitülerde tek ve geniş kapsamlı bir ocak açılır ve tek bir ocak başkanı/reis atanırken, kampüsü olmayan ve binaları şehir içinde dağılmış üniversitelerde örgütlenme mecburen fakülteler düzeyinde olacak ve her fakültede ayrı bir ülkücü örgütlenme yapılacaktı. 1968 yılında örgütlenme sadece içinde üniversite yahut yüksekokul bulunan büyük şehirler için ön görülürken, 1969 yılında MHP li-

derliğince alınan bir kararla ülkücü örgütlenme birimi lise düzeyine kadar genişletilecek ve tüm ülke sathına yayılacaktır. Teşkilatlanmanın birinci ayağı mümkün olduğunca çok sayıda ocak açmak ve üye kazanmak ise ikinci ayağı da tüm milliyetçileri ülkücü hareket şemsiyesi altında birleştirmekti. MHP'nin ve ülkücülerin milliyetçi tabanı alternatif ve potansiyel olarak rakip örgütlenmeler ile paylaşmaya niyetleri yoktu. 1968'de Ocakların çatı örgütlenmesi olarak Ülkü Ocakları Birliği kurulduğunda, daha önceden CKMP/MHP inisiyatifiyle kurulmuş milliyetçi dernekler kendi kendilerini feshederek ülkücü harekete katılmışlardı. Ancak, MHP'nin kontrol edemediği, bağımsız milliyetçi dernek ve kuruluşlar bu aşamada bir sorun olarak beliriyordu. Her ne pahasına olursa olsun milliyetçi cepheyi birleştirmek isteyen Türkeş ve Taşer ülkücüleri bu yönde teşvik ettiler. Kısa bir süre içinde bu neviden bağımsız örgütlenmeler *güzellikle* ikna edilerek ülkücü harekete katıldılar ya da etkisizleştiler. İzmir ve İstanbul'daki ırkçı D.A.S. örgütü gibi söz dinlemeyenlerse şiddet kullanılarak ortadan kaldırıldılar.

Bu dönemde ülkücü hareket içinde eğitim faaliyetleri de iki koldan devam etmekteydi. Ülkücü eğitimin birinci ve daha çok duyulan, görünen yönü, basının komando kampları adını verdiği kırsal eğitim kamplarıdır. Ülkücülerin kendilerini güvende hissettikleri bölgelerde, gözlerden uzak bir araziye kurulan tipik bir kampta, aynı anda onlarca ülkücü genç bir ya da birkaç tecrübeli eğitimcinin gözetiminde doğa koşullarına dayanma, dövüş sanatları ve doktrin dersleri alırlardı. Kuruldukları 1968'den Türkeş'in emriyle kapatıldıkları 1978'e kadar binlerce ülkücü genç bir ya da birden fazla kampta eğitim almış olmalıdır. Kampların amacı, Türkiye'nin sürüklenmekte olduğu iç savaş ortamında ülkücülere bir yandan para-militer eğitim vermek diğer yandan ise aralarındaki kardeşlik ve yoldaşlık bağını güçlendirmekti. Bu şekilde ülkücülerin, Türkiye içindeki ve Lübnan'daki Filistin kamplarında benzer bir eğitimden geçen çeşitli sol örgütlerin üyelerine denk ve hatta üstün olmaları hedefleniyordu. Tabii, bu dönemde ülkücü eğitimi kamplardan ibaret sanmak hata olur. Unutmamak gerekir ki 1971 Müdahalesi sonrasında devlet güçlerince öldürülen yahut hapse atılan sol gençlik liderleri, 1975 sonrasında ortaya çıkan yeni kuşak sol gençlik liderlerine kıyasla çok daha iyi eğitimli, sosyal kapital sahibi ve politika üretme alanını tekellerine alabilecek kabiliyette idiler. Böyle bir liderlik tarafından yönetilen sol grupların karşısına sadece kaba kuvvetle çıkılamayacağının farkında olan Türkeş, Taşer ve diğer milliyetçi düşünce insanları 1960'ların sonundan itibaren bu boşluğu doldurmak istediler. 1960'ların ortasında ortaya atılan Dokuz Işık Doktrini, solun daha sofistike metinleri karşısında kısa, kuru ve yetersiz kaldığı için 1969 Kongesi'nden itibaren defalarca yeniden yorumlandı, genişletildi ve yetmişlerin sonunda ilk halinden iyice uzaklaşarak mukaddesatçı ve

koyu muhafazakâr bir metin haline geldi. Gene 1968-1971 arasında başta *Devlet* ve *Töre* olmak üzere solla fikir alanında mücadele edecek dergiler yayına başladı. KÜBİTEM şemsiyesi altında Ankara merkezli milliyetçi aydınlar sola karşı bir düşünce merkezi oluşturmaya çalıştılar.

Bu ilk dönemde ülkücülerin solla mücadelesinin başlıca hedefini alan kazanmak ve kurtarılmış bölgeler yaratmak oluşturuyordu. Fakülte binaları ve kampüs üniversitelerinde kampüsün tamamını, yurt binalarını ele geçirmek, karşıt görüşteki öğrencileri bir daha bu mekanlara sokmamak iki tarafın da en önemsediği meselesiydi. Solda olduğu gibi ülkücü gençler arasında da mekân ele geçirme konusunda uzmanlaşan gençler ortaya çıkmıştı ve bu çok kıymetli yetenekleri sayesinde örgüt içi hiyerarşide hızla yükselebiliyorlardı. Bir tarafın eline geçen fakülte ve kampüslerde eğitim, yalnızca mekânı ele geçiren grup için devam edebiliyordu. İki tarafın yenişemediği kampüs ve fakülte binalarında ise kavga ve şiddet sıradanlaşıyor, üniversite Senatoları, fakülte kurulları eğitime sık sık ara vermek zorunda kalıyordu. Bununla birlikte, bu ilk dönemin şiddet grafiği 1975 sonrası ile kıyaslanmayacak kadar düşüktür. Kavgalar küçüklü büyüklü gruplar arasında yumruklaşma düzeyinde yaşanıyor, kesici ve ateşli silahlar taşınsa bile nadiren kullanılıyordu. Nitekim 1971 Müdahalesi öncesinde ülkücülerin sol gruplarla mücadelesinde can kaybı iki taraf için toplamda iki elin parmaklarını geçmez.

12 Mart 1971 Müdahalesi ile başlayıp 31 Mart 1975'te I. MC Hükümeti'nin kurulmasına kadar geçen ikinci dönemde ise bambaşka dinamikler ortaya çıktı. Ülkücü liderliğin askerî müdahaleye verdiği ilk tepki olumluydu. Nihayetinde, 9 Mart 1971'de yapılması planlanan sol bir darbe Genelkurmay içinde yaşanan bir mücadele sonucunda durdurulmuş, üç gün sonra hem ordu içinde hem de sivil toplumda solun önünü kesmeyi, hatta ortadan kaldırmayı hedefleyen bir müdahale, üstelik bir cunta eliyle değil, komuta kademesi tarafından gerçekleştirilmişti. Ordunun sağ-sol mücadelesinde doğrudan taraf olması ve elindeki devasa imkânları sola karşı seferber edeceğinin kesinleşmesi doğaldır ki ülkücüleri ve MHP'yi memnun edecekti. Fakat, müdahalenin hemen ardından atılan adımlar ne ordunun ne de devletin diğer birimlerinin ülkücü hareket hakkında bir mutabakat içinde olduğunu açıkça gösteriyordu. Müdahalenin ardından sol örgütlere ve sol eğilimli STK'lara karşı harekete geçen yargı, onların yanında Ülkü Ocakları Birliği'ni de kapatınca beklenmeyen bir şok yaşandığı bellidir. Ancak, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, 1. Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Faik Türün ve MİT Başkanı Korgeneral Fuat Doğu, sola karşı mücadelede dost kuvvet olarak gördükleri ülkücülere sahip çıkıyorlardı. Cumhurbaşkanı ve Genelkurmay eski Başkanı Cevdet Sunay ülkücüleri himaye etmeyi bir adım daha ileriye götürüp, kendisine ülkücülerden şikâyette bu-

lunan ana muhalefet lideri İsmet İnönü'ye karşı onları savundu. Aynı anda, anti-komünist seferberliğin hukuk devleti sınırları dışına çıkması ihtimalinden endişelenen Başbakan Nihat Erim ve Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş MGK'da büyük bir mücadele vererek Fuat Doğu'yu görevden aldılar. Bu süreç boyunca, Sadi Koçaş'ın İsmet İnönü ile yakın bir ilişki içinde bulunduğu hatırlanacak olursa, devlet içinde solla nasıl mücadele edileceği konusunda bir kararsızlık yaşandığı apaçık ortaya çıkıyor.

1971-1975 arası dönemin en temel karakteristiği şiddet grafiğinin daha da düşmesi, kampüslere ve sokaklara sessizliğin hâkim olmasıdır. Sıkıyönetim ilanından sonra sol gençlik liderlerinin bir kısmı devlet güçleriyle çatışırken öldürülmüş, elimizde net rakamlar olmamakla birlikte yüzlerce sol aydın ve sol örgüt üyesi işkence görmüş, çok daha fazlası hüküm giyerek hapse atılmıştır. Bu dönemde yargılanan ve cezaevine gönderilen ülkücüler de olmakla birlikte sayıları çok daha düşüktür. Sıkıyönetim şartları altında sağlanan görece çatışmasız ortam sayesinde kampüsler bir nebze normale döner ve güvenlikli şartlar altında eğitim tekrar başlarken, çatı örgütü kapatılan ülkücü hareket teşkilatlanma ve eğitim faaliyetlerine ağırlık verecektir. Öncelikle yeni bir çatı örgüt için harekete geçilir ve Ülkü Ocakları Derneği kurulur. Ülkücüler, 1971'den Şubat 1974 genel affına kadar geçen bu uzun sessizlik dönemini, düşük profille hareket ederek kır kamplarında ve ocaklarda eğitimle ve yeni üyeler kazanmakla geçirirler.

Bu dönemde yaşanan iki çok önemli gelişme ise ülkücüler açısından yaklaşan fırtınanın habercisi gibidir. Önce, Ekim 1973 genel seçimlerinde Süleyman Demirel ve AP büyük bir yenilgiye uğrar. 1965'ten sonra sağ blokun parçalanmasıyla üç yeni parti (CKMP/MHP, MNP/MSP ve DemP) AP'nin seçmen tabanına ortak olup sağ oyları bölmüştü. Buna karşılık, CHP'nin 1938'den beri değişmeyen lideri İsmet İnönü, genç rakibi Bülent Ecevit tarafından devrilmiş ve CHP seçimlere yeni başkanıyla girip oyların yaklaşık üçte birini alarak sandıktan galip çıkmıştı. Ecevit'in sol fikriyata yakınlığı, parti içinde *Ortanın Solu* yaklaşımının mimarlarından olması ve o yıllarda görünürlüğü iyice artan uç solu ikna ederek, teskin ederek ve yumuşatarak CHP'ye kazandırma çabası Türk siyasetinde etkin olan tüm aktörlerce biliniyor ve dikkatle izleniyordu. Başta MİT Başkanı Fuat Doğu olmak üzere, ordu ve istihbarat içindeki anti-komünist hizipler Ecevit'in yükselişinden son derece endişeliydiler. CHP içinde bile huzursuzluk ve sonunda parçalanma yaratan *Ortanın Solu* politikaları, sağın çeşitli renkleri tarafından hiç de masum görülmemekteydi. Ülkücülerin ve MHP'nin gözünden bakıldığında Ecevit ve CHP artık uç sol bir partiydi ve Türk siyasetinde ilk defa 1973 genel seçimlerinde uç sol bir parti sandıktan birinci çıkıyor ve koalisyonla da olsa iktidara geliyor, başbakan çıkarıyordu. Seçim sonucunun MHP'yi, ülkücüleri

ve Türk siyasetindeki diğer tüm anti-komünist aktör ve hizipleri alarma geçirdiğini söylemek abartılı olmaz. Bu gelişmeye ek olarak CHP-MSP koalisyonunun sorunlu bir süreç sonunda da olsa 1974 yılında genel af ilan ettiğini ve şubat-mayıs ayları arasında, bir kısmı lider ve öncü kadrolardan olmak üzere binlerce sol ve sağ hükümlünün serbest bırakıldığını hatırlamak gerekiyor. CHP-MSP koalisyonunun dağıldığı ve yerine yeni bir koalisyonun kurulamadığı, meclisten güvenoyu alamayan Sadi Irmak Hükümeti'nin dört ay ülkeyi yönetmek zorunda kaldığı olağanüstü bir siyasî istikrarsızlık döneminde, şiddet sokaklara ve kampüslere yavaş yavaş geri dönecektir.

Yaklaşık bir yıl süren hükümet bunalımı, erken seçime gidilmeden, Süleyman Demirel'in başbakanlığında 1975 Mart'ında kurulan 1. MC Hükümeti ile sonlanır. Hükümeti oluşturan sağ partiler, uç sol olarak gördükleri Ecevit ve CHP'yi iktidar yapmamak için aylar süren bir hükümet bunalımını göze alacak kadar kararlıydılar. Yeni hükümetin kuruluş amacı da tam olarak buydu. Türkiye, 1975'ten itibaren bir iktisadî ve siyasî bunalıma sürüklenirken, AP ve CHP'nin birlikte, mecliste ezici çoğunluğu sağlayacak bir büyük koalisyon kurmaları ve ülkenin kartopu gibi büyüyen sorunlarıyla başa çıkmak için küçük partilere bağımlı olmadan bir reform paketi hazırlamaları yaygın bir beklentiydi. Bunun yerine, sadece sağ partilerden oluşan bir koalisyonun kurulması, başka faktörlerle birlikte esas olarak, solu iktidara getirmeme tercihini yansıtır. 1. MC Hükümeti'nde MHP de, meclisteki üç milletvekilinden ikisini bakanlar kuruluna göndererek yer alır.

Başbakan Demirel, 1971 Müdahalesi ile hükümetin elinden zorla alınmasından çeşitli dersler çıkarmıştır, ama bu dersler içinde en önemlisi tekrar başbakan olduktan sonra, ordu içindeki sağ hiziple arasını iyi tutmaktır. Bunu bir yolu, bu hizbi sürekli kollamak, atama ve yükseltmelerde gerekirse teamüllerin dışına çıkarak sağ generalleri kayırmak yoluyla komuta kademesine müdahale etmek ve genel olarak ordu ile arayı açmamaktır. Diğer ve daha önemli yolu ise sokak üzerindeki hâkimiyeti kaybetmemek ve solla mücadelenin sorumluluğunu yalnızca orduya yüklememektir. Bunun nasıl başarılacağı ise Demirel açısından bir sorundur. Çünkü, AP bir kitle partisidir ve her kitle partisi gibi AP'nin de katı bir ideolojisi yoktur. AP'nin kalkınma odaklı siyasî söylemi, solun ve uç sağın doktriner partileriyle kıyaslanamaz. Nitekim AP'nin güçlü bir gençlik kolu hiç olmamıştır, partinin düşünceleri yaygın ve örgütlü bir gençlik hareketince hiç benimsenmemiştir. Sandıktaki gücüne rağmen, sokakta solun önünü kesip devlet otoritesini hissettirebilecek parti AP değildir. Zaten 1971 yılında ordunun müdahalesine muhatap oluşunun arka planında, biraz da, 1969 seçimlerinden 1971 müdahalesine uzanan süreçte Demirel Hükümeti'nin sokakta etkisiz kaldığı, sokağın ve kampüslerin uç solun eline geçtiği ve Demirel'in solla mücadelede yeterince dira-

yet göstermediği algısını aramak gerekiyor. 1975'te I. MC koalisyonunu kurarken Demirel'in önündeki zorunlu seçenek, kendisinde olmayan gücü bu güce sahip olanlardan devşirmekti. MHP'nin sadece üç milletvekili varken biri başbakan yardımcısı olmak üzere hükümette iki sandalye ile temsil edilmesini, I. ve II. MC süresince Demirel'in MHP'ye karşı son derece hazımlı ve müsamahakar davranmasını, ülkücülerin işçiler (MİSK), öğretmenler (Ülkü-Bir), mühendis ve teknisyenler (Ülkü-Tek), emniyet teşkilatı (Pol-Bir) içinde örgütlenmesinin bu dönemde büyük hız kazanmasını, MC koalisyonlarının MHP ve ülkücülerden beklentilerine yorabiliriz. Bu sayededir ki gerek MHP gerekse ülkücüler ilk defa bu dönemde bürokrasi içinde örgütlenebilecek ve artık devlet içinde ülkücü-bürokrat taraftarlar bulabileceklerdir.

Yine aynı dönem içinde, uç sol örgütlerde yeni bir kuşağın karar verici pozisyonları devraldığına ve sokaktaki varlığını arttırmaya, kurtarılmış bölgeler yaratmaya çalıştığına şahit oluyoruz ki devlet içinde, gerekirse hukuk devletinden de vazgeçerek solun önünü kesmeye niyetli grupların ve aynı zamanda tabii ki ülkücülerin faaliyetleri buna paralel olarak büyüyordu. 1975-1977 arasında, I. ve II. MC hükümetleri dönemi, o güne kadar büyük ölçüde kampüslerde ve büyük kentlerde yaşanan tedhiş ve terörün artık bütün Türkiye sathına yayıldığı, o güne kadar büyük kentlerdeki olayları radyo ve televizyondan takip eden çoğunluğun teröre bizzat maruz kaldığı dönem olacaktır.

Yetmişleri değerlendirirken ele alınacak son dönem Ocak 1978'den 12 Eylül 1980'e uzanan, büyük bir istikrarsızlık içinde ve siyasî ve ekonomik krizle geçen üç yıl olacaktır. Bu üç yıla damgasını vuran büyük uluslararası gelişme Soğuk Savaş'ın soğuk olmaktan çıkıp ısınması, NATO ve Sovyetler arasındaki gerilimin geniş Orta Doğu'da Afganistan'ın işgali ve İran Devrimi ile su yüzüne çıkmasıdır. Özellikle son iki gelişmenin gerek Türk karar alıcıları gerekse Türkiye'nin NATO ortaklarını endişelendirdiği, Sovyet yayılmasını durdurmak için sıra dışı tedbirler almaya ittiğini söyleyebiliriz. Süleyman Demirel'in tatmin etmekte büyük zorluk çektiği ortaklarıyla kurmuş olduğu II. MC 1977 sonunda dağılacak, yerine Bülent Ecevit'in başbakanlığında CHP-CGP-DemP ve Güneş Motel pazarlıklarıyla AP'den koparılan bağımsızlardan oluşan yeni bir koalisyon kurulacaktır. Demirel'in, Erbakan'ın, Türkeş'in, ama en önemlisi, devlet içinde Ecevit'e şüpheyle yaklaşanların gözünde uç sol, 1960'larda başlayan, 1973'te ivmelenen yükselişini tamamlamış ve iktidar olmuştur. Bir buçuk yıl kadar süren Ecevit iktidarı boyunca terörün, Anadolu içinde seyahat etmeyi bile zorlaştıracak düzeyde yerelleşmesinin ve kitleselleşmesinin, ilk defa olmak üzere tedhiş eylemlerine bir mezhep boyutu eklenmesinin ve Anadolu Alevilerinin katliamlara uğramasının, ses getirecek suikast eylemlerinin, bizzat Ecevit'e karşı düzenlenen

ve Ecevit'in sorumlularının devlet içinde olduğunu işaret ettiği suikast girişiminin yine bu döneme denk gelmesini üst üste koyacak olursak, bir yandan uç sağ ve uç sol arası çekişmede diğer yandansa devlet içindeki kimi grupların uç sola karşı takındıkları tutumda yeni ve karanlık bir döneme geçildiğini görmek gerekiyor. Nitekim 1978-1980 arasında, çatışmalarda hayatını kaybeden eylemcilerin sayısı 2000'i aşacak, bundan çok daha fazla sayıda yaralanma gerçekleşecektir. Sokakta ve kampüslerde uç sağ varlığın tek temsilcisi sayabileceğimiz ülkücüler ile devlet içindeki destekçilerinin ilişkisi hâlâ bütün yönleriyle ortaya çıkarılmış değildir. Benjamin Gourisse'in tam da bu konuda yaptığı ve hâlâ Türkçeye kazandırılmamış olan çalışması dışında, mesela, 1980 Temmuz'unda ordu ve emniyet güçlerinin Fatsa'da düzenlemiş oldukları operasyonda, bölgedeki ülkücülerle açıkça işbirliği yaptıklarını biliyoruz. Benzeri işbirliklerinin sayısı ve kapsamı muhakkak görünenden daha fazla olmalıdır.

Sola Karşı Yekpare Bir Cephe? Yahut Merkezkaç Kuvvetler

Günümüzden yetmişlere doğru baktığımızda, ülkeyi kaplayan iç savaş ortamında uç sağ ve uç sol hakkında şu çarpıcı gözlemi yapmak mümkündür. Sokağa inen sol eylemciler pek çok fraksiyona bölünmüş ve bölünmeye devam eden, kendi aralarında ortak bir sol cephe oluşturup sağa karşı mücadele etmek şöyle dursun, birbirlerini düşman görüp ortadan kaldırmaya çalışan, çatışan bir yapıdayken, sokakta, kampüste, okulda, fabrikada onların karşısına dikilen ülkücüler yekpare bir kurum çatısı altında birleşmişlerdi, tek vücut olarak hareket edebiliyorlardı. Buna ek olarak, ülkücü hareket siyasî bir partiden, MHP'den lojistik ve hukukî destek alabilirken, uç sol örgütlenmeler böyle bir koruyucuya sahip değildiler. Bu dönemi çalışan herkesin paylaşacağı bu gözlemler, iki varsayımı da beraberinde getiriyor: 1) İsmi farklı olsa da Ülkü Ocakları MHP'nin uzantısıdır ve parti tarafından kontrol edilmektedir, 2) Ülkü Ocakları, en yukarıdan, partinin başındaki asker kökenli liderden başlayarak, en alttaki birime kadar sirayet eden askerî disiplin içinde, tek parça olarak hareket etmektedir. Bu iki varsayımda da doğruluk payı bulunmakla birlikte, iyice genelleştirilirlerse iki yanılgıya dönüşebilirler.

Öncelikle, MHP ile Ülkü Ocakları ilişkisinin, hem kurumsal hem çalışma pratikleri ve hem de üye profilleri düzeylerinde sanıldığından daha karmaşık olduğunu belirterek başlamak gerekiyor. Siyasî Partiler Kanunu'na göre kurulmuş MHP ile Dernekler Kanunu'na göre faaliyet gösteren ülkücü hareket arasında yapısal farklar bulunmaktaydı. 1968'den 1980'e kadar Ülkü Ocaklarını tek şemsiye altında birleştiren çatı dernekler (1971'de kapatılana dek Ül-

kü Ocakları Birliği, 1973-1977 arasında Ülkü Ocakları Derneği, 1977-1980 arasında Ülkücü Gençlik Derneği, 1980 yılında Ülkü Yolu Derneği) MHP ile yasal, organik yahut finansal bir bağa sahip değildi. Ülkücüleri MHP'nin gayri resmî gençlik örgütü tanımına indirgemek büyük bir hata olur, çünkü Türkeş ve Taşer doğrudan partiye bağlı bir gençlik örgütlenmesini 1965'ten de önce, yani CKMP henüz ele geçirilmemişken başlatmışlardı. En baştan itibaren CKMP-MHP'nin parti gençlik örgütü ve liderliği ile ülkücü hareket farklı kulvarlarda, farklı çatılar altında ve üyeliklerini nispeten örtüştürmeden örgütlenmişlerdi. MHP Gençlik Örgütü ile ülkücüler arasında tam bir uyumun olduğu hiç söylenemez, aksine Türkeş'e ulaşıp kararlarını etkileyebilmek konusunda iki paralel örgütlenme arasında çekişme boyutuna varan ama dışarıya belli edilmeyen bir rekabet olduğu biliniyor. Buna rağmen, parti ile ülkücü hareket arasında uyum ve koordinasyon sağlanabilmesi, iki örgütlenmeye de aynı anda önderlik eden Türkeş'in otoritesine duyulan sadakat sayesinde mümkün oluyordu. Türkeş partinin yetkili kurullarının ve gençlik örgütünün Ülkü Ocaklarına müdahale etmesine izin vermiyor, bir müdahale yapılacaksa bunu bizzat kendisi Ülkü Ocakları genel başkanına yahut doğrudan ilgili ocak başkanlarına iletiyordu. Ayrıca, ocak reislerinin ve genel başkanın seçimleri ülkücü hareket içinde gelenekleşmiş yöntemlerle yapılıyor ve seçim sonuçları, olağandışı bir durum yoksa, parti ve Türkeş tarafından kabulleniliyordu. Sağda yer tutan bir örgütlenmede beklemeyeceğimiz bir şekilde, Ülkü Ocakları genel başkanının görev süresi bir yıl olarak belirlenmişti. Ülkücü hareket uzun sürelerle tek bir başkanın kontrolü altına girmediği için, iç hiyerarşisinde başkana bağımlı kemikleşmiş bir yapı oluşmuyor ve liyakate dayalı olarak genç ülkücüler örgüt içinde hızla yükselebiliyordu. Bu yönden de Ülkü Ocakları MHP'den oldukça farklıydı.

Parti ile ocak arasındaki en görünür fark ise mekanlarda ve mekân içi yaşantılarda somutlaşıyordu. Parti ethosu ile ocak ethosu birbirinden olabildiğince farklıydı. Ülke geneline yayılmış parti şubeleri, merkezden taşraya doğru gittikçe bir gevşeme yaşansa da, ciddi, devletlu mekanlardı. Bir parti şubesi, çalışma masası, dolapları, evrak ve mühürleri, sümeni, dolmakalemleri, takım elbise ve kravatlarıyla ciddiyet telkin eder, hiyerarşiyi yoğunlaştırır ve hissettirirdi. Yetmişlerde Ülkü Ocaklarını tasvir eden ülkücü anıları ve fotoğraflar ise gözümüzde bambaşka bir mekânı, âdeta *Pal Sokağı Çocukları*'ndan enstantaneleri, yahut daha yerli ve millî bir benzetme yapmak gerekirse Yahya Kemal'in "Akıncılar" şiirindeki "Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik" mısraını canlandırıyor. Hayatta bir gömleği, bir pantolonu, bir ayakkabısı olan, harçlık için anne babanın eline bakan, varını yoğunu ülküdaşlarıyla paylaşan ergen yahut genç erkeklerin, erkekliği serbestçe, kayıtlardan azade delikanlı bir neşeyle yaşadığı mekanlar olarak beliriyor ocaklar. Orta

okulu, liseyi, üniversiteyi haftalarca, aylarca kırıp ocakta yaşayan bu gençler ailenin, okulun, dinin ve hatta partinin şekillendirici baskısından büyük ölçüde bağımsız kalıyordu. Ülkücü gençler için parti kurumunda ve parti şubesinde siyaset yapılırdı. Ülkücüler ise kendilerini siyasetin üstünde görüyorlardı; onlar için düşündüğünü eğip bükmeden, evcilleştirmeden söylemek mertlik, dava için zor kullanmak, dövüşmek bir nevi gençlik ritüeliydi. Ülkücü roman yazarı Erdoğan Cabbar A.'nın deyişiyle, ülkücüler "tel içindeki lojman çocukları", "çikolata çocukları" değildi. Mustafa Çalık, MHP üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasında, hareketin yerel kökenleri arasında bu faktöre özellikle dikkat çeker.

Yetmişlerin ikinci yarısına geldiğimizde, lidere sadakat devam etmekle birlikte, MHP yönetimi ile Ülkü Ocakları arasında gerilimler belirdiği gözlemlenebilir. Türkeş'in çevresine topladığı asker ve istihbarat kökenli yakın çalışma arkadaşları ile genç ülkücüler arasında sekülere karşı İslâmî ahlâk anlayışı, moderne karşı geleneksel hayat tarzı, atılganlığa, gözüpekliğe karşı itidalli hareket etmek gibi konularda ayrışmalar başlayacaktır. Bu ayrışmada şüphesiz kuşak farkı (orta yaş ve üzerine karşı gençler), sınıf ve köken farkı (kentli, orta sınıf, iyi eğitimli, devlet memuru kökenli parti karar alıcılarına karşı köy yahut kasaba kökenli, eğitimini devam ettiremeyen, yoksul ve işsiz ülkücüler), merkez ve taşra farkı gibi yapısal faktörler de rol oynamıştır. Ancak MHP-Ülkü Ocakları arasında potansiyel bir gerilimden söz edilecekse en başta gelen faktörün lojistik yetersizlik ve imkânsızlıklar olduğunu teslim etmeliyiz. 1975'e kadar ülkücü eylemleri Ülkü Ocakları merkezince ve MHP liderliği tarafından kadar büyük ölçüde kontrol edilebilir ve her eylem ancak bu iki merkezin onayıyla yapılabilirken, 1975 sonrasında bu durum sürdürülemez olacaktır. Sürdürülemezliğin temelinde eylem sayısındaki devasa artış ve eylemlerin tüm Türkiye coğrafyasına yayılmaya başlaması yatmaktaydı. Bu yepyeni ve beklenmedik durum, en küçük ülkücü birimdeki reisi bile, sorumluluk bölgesinde spontane olarak gelişen olaylar karşısında inisiyatif almaya ve internetin, cep telefonunun bulunmadığı, telefonun kendisinin bir lüks sayıldığı o dönem şartlarında, hızla, kendi başına karar vermeye mecbur ediyordu. MHP genel merkezi ve Ülkü Ocakları başkanları bir çığ gibi büyüyen ve çoğunlukla kendilerinden habersiz gelişen ülkücü eylemlerini genellikle sahiplenmeye, meşrulaştırmaya, eylemcileri de korumaya çalışıyorlardı, ancak şüphesiz ki bu tutumları yapılan her eylemi onayladıkları, benimsedikleri anlamına gelmiyordu. Bu noktada ayrıca not etmek gerekir ki genel merkez ile ülkücü birimler arasındaki bu lojistik kopuş, aynı zamanda, devlet içindeki kimi aktörlerin, MHP'yi de aşarak, yereldeki ülkücüler üzerinde nüfuz sahibi olmasına, onları yönlendirmesine olanak sağlıyordu.

Bu büyük problem Türkeş'i 1976 yılında ülkücüler ile arasında senkronizasyonu mümkün kılacak yeni bir deney yapmaya itti ve *eğitimciler* kadrosu lider eliyle kuruldu. Ocakların ve MHP'nin önde gelen gençlik liderleri arasından, eylemcilikleri, karizmatik kişilikleri ve organizasyon becerilerine bakılarak seçilen otuz eğitimci lider ile ocaklar arasında iletişimi canlı tutmak üzere görevlendirildi. Eğitimcilerin her birine birkaç ilin ülkücü teşkilatı bağlanıyor ve sorumlu olduğu bölgedeki ülkücü eylemleri kontrol altına alması, MHP çizgisinden sapılmamasını sağlaması bekleniyordu. Eğitimcilerden birkaçı ise sürekli olarak MHP genel merkezinde nöbette kalıyor, sahadaki eğitimcilerden akan bilgileri Türkeş'e ulaştırıyordu. Fakat eğitimciler kadrosu da bir süre sonunda yeni şartlarla baş etmekte yetersiz kaldı. Bazı eğitimciler, dışarıdan atamayla gelmiş kişiler olarak, o bölgeyi iyi tanıyan, kadrosuna hâkim yereldeki ülkücü reisler üzerinde otorite kurmayı başaramadılar. Bazı eğitimciler ise, iddialara göre, Türkeş'e ulaşan bilgileri kısıtlayarak kontrol etmeye, Türkeş'e alternatif bir liderlik oluşturmaya yöneldiler. Doğru olmasalar bile bu iddialar MHP ile ülkücü hareket arasındaki gerilimlerin varlığını göstermek açısından önemlidir.

Başka Bir Yetmişler Mümkün müydü?

Ülkücülüğün ve solun bu kadar zıt yönlere doğru evrilmesi, birbirine düşman olması kaçınılmaz mıydı? Bu iki hareket arasındaki büyük çatışma engellenebilir miydi? Yetmişler anti-komünist ülkücülerle solun kanlı mücadelesine sahne olmak zorunda mıydı, yoksa tarih bambaşka bir seyir izleyebilir miydi? Tabii ki Soğuk Savaş'ın, bütün NATO ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de düşünce hayatına yansımasının, sol değerler, düşünceler ve politikalarla geleneğin ve sağın sürtüşmesinin önüne geçilemezdi. Ancak mücadele bu kadar kıyasıya, 1977 sonrasında bir iç savaş boyutlarına ulaşacak şekilde geçmek zorunda değildi. Yatıştırıcı fırsatlar iki hareket içinde de mevcuttu, hem ülkücüler hem de sol daha uzlaşmacı patikalara girebilirlerdi.

Ülkücülerin gözünde solun başlıca problemi imajıydı. İstisnasız olarak, ülkücüler gözünde Türk solu, dışarıya, Türkiye'nin ve Türklerin düşmanlarına bağımlı, hatta onların piyonu olan, Türkiye'nin çıkarlarını gözetmek şöyle dursun, bilerek ya da bilmeyerek ihanet eden bir siyasî hareketti. Ülkücüler, solun her düşüncesinde, politikasında, adımında bunun izlerini bulduklarını düşünüyorlardı. Çok ince eleyip sık dokudukları da söylenemezdi. Mesela, 1968 yılında Prag Baharı'nı sonlandırmak için Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgal etmesi aslında Türk solu içinde, işgali destekleyenler ve karşı çıkanlar olarak bir bölünme yaratmıştı. Ama, buna rağmen, o gün-

lerin genç ülkücüsü Muhittin Çalık için olanların yorumu çok basitti: Türk solu, Sovyetlere karşı, İspanyol, İtalyan yahut Fransız solu gibi toplu bir başkaldırı göstermemişti, demek ki Rusya'ya hizmet ediyordu. Çalık'a göre, o güne kadar sol fikriyat ve politikalar konusunda pek çok ülkücünün kafası karışıktı; solun sosyal adalet, hakça bölüşüm, vahşi kapitalizm gibi pek çok konudaki tutumunu onlar da için için haklı buluyorlardı; 1968 çoğu için bu nedenle bir dönüm noktası olmuştu; sol *gerçek yüzünü* artık göstermişti. Hemen anlıyoruz ki Çalık ve onun gibi pek çok ülkücü için 1968, gri tonları siyah ve beyaza boyayıvermek için bir vesile olmuştu. Ama şu soruyu sormadan da edemeyiz: Türk solunun geniş kesimleri Prag Baharı'nın yanında yer alsa, Sovyetler Birliği ile, Çin ile arasına mesafe koysa, Türk solu genel olarak Titocu, bağımsız bir çizgi benimsese, hatta milliyetçi bir Türk solu ortaya çıksaydı, ülkücülerin (ve genel olarak sağın) kafa karışıklığı nasıl sonuçlanırdı? Sola karşı yekpare katı bir tutum kolayca takınılabilir miydi? Hiç yürünmemiş bu patikayı not etmek gerekiyor.

Bu patikalardan bir tane de ülkücü hareket içinde vardı. 1965 yılında Alparslan Türkeş ve On Dörtler'den yanında kalan arkadaşları CKMP yönetimini ele geçirdiklerinde, henüz partinin ideolojik olarak hangi istikamette ilerleyeceği netleşmiş değildi. Zaten ilk yılların parti dokümanları da bu belirsizliği yansıtır, CKMP'nin yeni hazırlanan parti programı herhangi bir merkez ya da merkez sol partinin benimseyebileceği kadar eklektik ve müphemdir. 1967 sonu ile 1968 başına gelindiğinde partinin önünde iki farklı yol belirecektir. Bunlardan biri, başını Dündar Taşer'in çektiği, Ahmet Er'in, Osman Yüksel Serdengeçti'nin omuz verdiği ve anlaşılan bizzat Türkeş'in de, gizli kapaklı ve biraz yumuşatılmak kaydıyla desteklediği, milliyetçiliği İslâm'la telif eden, milletin tanımında Müslümanlığın dozunu yükselten, millî tarih tanımında İslâm öncesi Türklüğün yanına ve hatta önüne yoğun bir şekilde Osmanlıyı yerleştiren mukaddesatçı yoldur. Diğer yol ise, On Dörtler'den Rıfat Baykal ve Muzaffer Özdağ'da cisimleşen ve en iyi ifadesini Dokuz Işık Doktrini'nin 1965'te yayımlanan ilk versiyonunda ve Kurt Karaca takma adıyla Fikret Eren'in yazdığı *Milliyetçi Türkiye* kitabında bulduğumuz milliyetçi-toplumcu görüştür. Parti içindeki milliyetçi-toplumcuların odaklandıkları başlıca mesele kalkınmadır. Milliyetçiliği hızlı kalkınmaya götüren en kısa yol olarak görürler, öyle ki bazıları sadece bu nedenle milliyetçidir. Milliyetçi-toplumculuk, mukaddesatçı alternatifine kıyasla ne dinsel kimlik vurgusu yapar ne de Osmanlıya paye veren özel bir tarih algısı vardır. Şaşırtıcı derecede sol tınılar içerir, hatta milliyetçi-toplumculara kalsa CKMP'nin ismi *Köylü İşçi Partisi* (KİP) olarak değiştirilmelidir. 1969 yılında Adana'da toplanan parti kongresi ters istikametlere çeken bu iki akımın çarpışmasına sahne olacaktır. Adana Kongresi üzerine bugüne kadar yapılan ve

çoğu akademik olmayan çalışmalar hep Allah-Tanrı ikilemi ve parti amblemi tartışmasına odaklanır, tartışmanın tarafları tartışmanın niteliği hakkında biraz yanlış bir izlenim verecek şekilde hilalciler ve kurtçular olarak tanımlanır. Halbuki, semboller önemli olmakla birlikte, asıl mesele mukaddesatçılarla milliyetçi-toplumcuların mücadelesidir. Mücadelenin sonucunu biliyoruz. Türkeş'in bütün dengeleme çabalarına rağmen, milliyetçi-toplumcular hem semboller savaşını kaybettiler hem de artık MHP adını alan partinin yetkili kurullarından dışlandılar.

Tabii ki sonuç böyle olmak zorunda değildi. Milliyetçi-toplumcular parti içinde başından itibaren en büyük ağırlığa sahip hizipti. 1969 yılına kadar parti dokümanlarına damgalarını vurmuşlardı. Parti içinde lider Türkeş'in aynı dili konuşabildiği, rahatça sosyalleşebildiği grup gene onlardı. En önemlisi, Türkeş'in bizzat kendisi benzer bir geçmişten geliyordu. Milliyetçi harekete Atsız ekolünden dahil olan Türkeş, aldığı askerî eğitimin de etkisiyle oldukça seküler bir kişiydi. Kalkınmacı, halkı aydınlatmacı erken Cumhuriyet dilini o da doğallıkla kullanıyordu. Parti tabanıyla muhatap olduğunda askerliğine verilerek hoş görülen bir mesafesi hep olmuştu, astüst ilişkisi içinde didaktik bir dille konuşuyordu. Parti yönetiminde azınlığı, parti tabanında ise çoğunluğu oluşturan, muhafazakâr, mukaddesatçı, yer yer İslâmcı renklerle Türkeş'i bir araya getirmek zordu. Bu nedenlerle daha olası bir sonuç Türkeş'in milliyetçi-toplumcularla birlikte hareket etmesi olurdu ki eğer bu sonuç gerçekleşse ülkücü hareketin Türk soluyla ilişkisinin bildiğimizden farklı bir yöne evrileceğini öngörmek mümkündür. Yürünmemiş ikinci patika da budur.

MHP'nin ve ülkücü hareketin milliyetçi-toplumcu değil de mukaddesatçı patikaya girmiş olmasının nedenleri üzerine uzun uzun düşünmeye ihtiyaç var, çünkü netice itibariyle Türkiye'nin yetmişlerini şekillendiren, anti-komünizmin diğer NATO ülkelerine kıyasla çok daha keskin ve öfkeli boyutlara ulaşmasına sebep olan bir dizi faktörden söz ediyoruz. Bu faktörlerin en başında, seçim sisteminden ve seçmen profilinden kaynaklanan sorunların 1969 seçimlerinden itibaren MHP'nin önünü tıkamasını gösterebiliriz. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Türkiye'de uç sağ altmışların ortasına kadar merkez sağ partilerin içinde bir hizip olarak kaldı. Elimizde bilimsel veriler olmadığı için net yüzdeler vermek güçtür, ancak 1960 Darbesi, idamlar ve askerin bitmeyen müdahalesi sonrasında iyice radikalleşen, AP'yi fazla mülayim bulan uç sağ seçmenlerin altmışların ortasında %10-15'lere ulaştığını tahmin edebiliyoruz. Yetmişlerin sonuna kadar uç sağ taban daha da genişleyecek ve İslâmcı ve milliyetçi kanatlarını dahil ettiğimizde potansiyel olarak %20'yi bulacaktır. 1965'te CKMP'yi ele geçirdiğinde Türkeş'in öncelikli hedefi işte bu uç sağ tabanı kendi liderliğinde konsolide etmekti. Fa-

kat 1965 genel seçimleri ile, 1966 ve 1968 Senato seçimlerinin gösterdiği gibi, CKMP bu potansiyele ulaşmaktan çok uzaktı, sandıkta %6'nın üzerine çıkabilmesi ancak 1977 genel seçimlerinde mümkün olabilmişti. Parti içindeki mukaddesatçı hizip, seçim başarısının anahtarı olarak milliyetçi-toplumcu, seküler dilden uzaklaşmayı, parti kimliğinde İslâm ve Osmanlı gibi mukaddesatçı temalara yer açmayı lidere salık veriyordu. 1969 Adana Kongresi MHP içinde bu köklü değişimin, parti söyleminin muhafazakârlaşmasının hatta yer yer İslâmî bir dili benimsemesinin dönüm noktası oldu.

Buna paralel olarak, İslâmcı uç sağın altmışların sonundan itibaren partileşmesini ve beklenmedik bir başarı yakalamasını diğer bir faktör olarak not etmek gerekiyor. TOBB başkanlığıyla birlikte Necmettin Erbakan'ın yükselişini dikkatle ve kaygıyla izleyen MHP liderliği bazen Erbakan'a jestler yaparak bazen de MHP çatısı altında birlikte siyaset yapmaya davet ederek uç sağ tabanın bölünmesini engellemeye çalıştı. Meclise bir bağımsızlar grubuyla giren Erbakan, sonrasında Millî Görüş Hareketi'ni MNP-MSP olarak partileştirecek ve istikrarlı olarak sandıktan MHP'nin önünde çıkacaktır. Girdiği ilk genel seçimde, 1973 seçimlerinde, iktidar ortağı olmayı başaran MSP'nin, oylarının en düşük noktaya indiği 1977 genel seçimlerinde dahi MHP'den 2 puan ve yaklaşık 300.000 oy önde olduğunu hatırlamakta fayda var. Uç sağ tabandaki oylar için MSP ile girdiği rekabetin, MHP'nin ve ülkücülerin mukaddesatçı patikaya girmesindeki rolü açıktır.

MHP'yi muhafazakârlaşmaya iten üçüncü faktör, merkez sağ ile uç sağ arasındaki siyasî çekişmedir. Süleyman Demirel liderliğindeki AP büyük ölçüde DP'nin mirasçısı niteliğindeydi ve tıpkı ellilerde DP'nin başardığı gibi tüm sağ oyları tek çatı altında toplamak iddiasındaydı. 1965'ten itibaren CKMP'nin, 1969'dan itibaren de Millî Görüş'ün uç sağ tabanı merkez sağdan ayrıştırması AP için büyük bir oy kaybıyla sonuçlanacaktı. AP liderliğinin oy kaçışını engellemek için farklı stratejiler takip ettiğini biliyoruz. CKMP-MHP örneğinde bunun bir yöntemi, Türkeş'in 1960 darbecilerinden biri olduğunu sürekli hatırlatarak uç sağ tabanı Türkeş'ten soğutmak, diğeri ise Türkeş'i yeterince, hatta hiç, Müslüman olmamakla suçlamaktı. Bu son strateji uygulanırken AP perde arkasında kalmış, altmışlar ve yetmişlerde AP'nin oy deposu haline gelmiş Nurcular kullanılmıştı. Mesela, Nurculuğun önemli isimlerinden Bekir Berk'e yazdırılan *İslâmî Hareket ve Türkeş* başlıklı kitapçıkta, inandırıcılıktan çok uzak argümanlarla da olsa, Türkeş'in dinsiz olduğu ispat edilmeye çalışılıyordu. MHP'nin ve ülkücülerin her türlü, matbaa basıp el koymaya varan, engelleme çabalarına rağmen bu kitapçık on binlerce kopya olarak basılıp dağıtılacak ve Yaşar Okuyan'ın deyişiyle her yerde, Almanya'daki propaganda toplantılarında bile karşılarına çıkacaktı. MHP'nin tepkisi, içlerinde Kadir Mısıroğlu'nun da olduğu bir ekibe iddi-

alara cevap niteliğinde bir broşür hazırlatmak oldu, ancak hiç şüphesiz parti çizgisinin daha İslâmî bir noktaya kayışında bu iddialarla baş etme çabasının da rolü oldu.

Kronolojik olarak geç bir aşamada ortaya çıkan son bir faktöre daha değinmek gerekiyor. Ülkücü gençlik arasında, MHP liderliğini endişelendirecek boyutlara varan İslâmîleşme eğilimi, aslında büyük ölçüde, ölümleri anlamlandırmanın, her an öldürülme korkusuyla baş edebilmenin, dayanılmazı dayanılır kılmanın bir yoluydu. Kuruluşundan 1975 yılına kadar MHP örgütünün ve ülkücülerin solla yaşanan sokak çatışmalarındaki kaybı hâlâ onlarla ifade edilmekteydi. 1975-1977 arasında bir eşik atlanmış ve ülkücü şehit sayısı 200'ü geçmişti. 1977-1980 arasında ise çatışmaların yaygınlığı ve can kaybı tahammül edilemez boyutlara ulaşmış, üç yıl içinde 2000'den fazla MHP üyesi ve ülkücü öldürülmüştü. Kısa bir süre içinde bu yoğunlukta ölüm ve hayatta kalan ülkücüler için de her an ölümü bekleyişin yarattığı kaygı ve huzursuzluk, bir dava uğruna ölmek yolunda milliyetçilikten daha aşkın, bu dünya ötesi bir ideolojiyi, İslâmcılığı yardıma çağırıyordu. Çatışma ortamında İslâm'da huzur bulmak, yetmişlerin son birkaç yılında birbiri ardına yayımlanan *Nizam-ı Alem*, *Birliğe Çağrı* gibi dergilerde ana tema olarak gözlemlenebilir. Gene bu yıllarda, bazıları lider kadrosundan olmak üzere yüzlerce ülkücünün Nakşibendi Menzil şeyhi Muhammed Raşit Erol'a mürit olmalarını ancak bu gerekçeyle açıklayabiliriz.

Alparslan Türkeş

PINAR AKARÇAY - ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

25 Kasım 1917'de Kıbrıs'ta doğan Alparslan Türkeş, 1933'te ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etmesinin ardından, 1936'da Kuleli Askerî Lisesi'ni, 1938'de de Harp Okulu'nu bitirerek asteğmen olarak katıldığı Türk Silahlı Kuvvetleri'nde albayken emekliye sevk edildiği 1960'a kadar 22 yıl görev yapmıştır. 1963 senesi Türkeş'in hayatında bir dönüm noktasıdır. Geri kalan hayatında artık, sivil bir siyasetçi olarak aktif rol oynayacağı yepyeni bir dönem başlamaktadır. Türkeş, 27 Mayıs'ın –bir nevi– yürütme konseyi olan MBK cuntası içinde uzun süreli otoriter askerî bir yönetimden yana oldukları için tasfiye edilen 14 subaydan (14'ler) biri olarak, hükümet müşaviri olarak gönderildiği Yeni Delhi'den, 23 Şubat 1963'te Türkiye'ye döndüğünde sivil siyasete girmekte kararlıdır. Dönüşünün hemen sonrasında başta Adana örgütü olmak üzere AP'nin milliyetçi muhafazakâr kanadında yer alan bazı il örgütleri, kendisine Ragıp Gümüşpala yerine partinin genel başkanlığına geçmesini teklif ederler. Buna göre kendisi yakın zamanda yapılacak olan AP Büyük Kongresi'ne bu örgütlerin adayı olarak girecektir. Türkeş bu teklifi kabul eder. Bu sırada bir grup arkadaşıyla birlikte *Huzur ve Yükseliş Derneği*'ni de kurar. Bu sayede ileride siyasal partiye dönüşecek bir kadrolaşmaya gitmeyi hedeflemektedir. Derneğe bazı AP'li milletvekilleri ile siyasetçiler

de katılır. Aynı tarihlerde 22 Şubat 1962'de bir darbe girişiminde bulunmuş olan Talat Aydemir ve arkadaşları ile de temas kurar. Aydemir'in *Hatıratım*'da iddia ettiğine göre birebir görüşmelerinde Türkeş'in hareketin lideri olmayı şart koşması nedeniyle anlaşamazlar. Aydemir ve destekçileri 20-21 Mayıs 1963'te ikinci bir başarısız darbe girişiminde bulunacaklar, Türkeş de darbe girişimine katıldığı gerekçesiyle 21 Mayıs 1963'te tutuklanacak ve Mamak Askerî Cezaevi'nde üç buçuk ay tutuklu kalacak, yargılama sonucunda beraat edecek ve 5 Eylül 1963'te tahliye olacaktır.

Tahliyesinden sonra Türkeş, (kendisiyle birlikte bu davada yargılanan 27 Mayıs'ın (14'lerinden) Rıfat Baykal ve Muzaffer Özdağ ile birlikte, duruşmalardaki savunmalarını *Bazı Gerçekler (Savunmalar)* başlıklı bir broşür halinde yayımlayacaklardır. Kitapta da yer alan 14 Ağustos 1963 tarihli savunmasında Türkeş, 20 Mayıs'ta kendisine gelen bir arkadaşının darbe yapılacağını söylediğini, bunun üzerine kendisinin de –o sırada hükümet ortağı olan– CKMP Kastamonu Milletvekili İsmail Hakkı Yılanlıoğlu'na haber verdiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Türkeş, savunmasında, değil darbe girişiminde bulunmak, aksine darbeyi CKMP'liler kanalıyla ihbar ettiğini ifade eder.

Bununla ilgili olarak Şeref Bakşık *CHP ile Bir Ömür* adlı kitabında, Türkeş'in, kendi çevresinin giriştiği bazı hazırlıklardan ve özellikle Aydemir'le yaptığı ikili görüşmeden hükümetin haberdar olabileceğinden hareketle darbe girişimiyle ilişkilendirilmemek ve belki de liderlik konusundaki rakibi Aydemir'i ekarte etmek için böyle davranmış olabileceği kanısındadır. Bununla beraber ona göre İnönü Hükümeti zaten başka kanallardan da böyle bir girişimi öğrenmiş durumdaydı.

Bu dava süreci yüzünden Türkeş'in AP genel başkanı olma isteği gerçekleşmedi. Zaten 27 Mayısçı olması nedeniyle Türkeş'e AP içinde şüpheyle bakanlar çoğunluktaydı. Bunun üzerine şansını CKMP'de denemeye karar verdi ve 31 Mart 1965'te 14'lerden Dündar Taşer, Ahmet Er, Muzaffer Özdağ, Rıfat Baykal ile birlikte bu partiye üye oldular. Partide Türkeş genel müfettişlik görevini, Muzaffer Özdağ ise gençlik kolları müfettişliğini üstlendi. Türkeş ve destekçileri, kısa bir süre sonra partinin olağanüstü kongreye gitmesini sağladılar. Türkeş, CKMP'nin 30-31 Temmuz 1965'te yapılan kongresinde, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*'nin de desteğiyle Ahmet Tahtakılıç'ı

yenerek genel başkan olarak seçildi. Kongre sırasında Tahtakılıç yanlısı delegelerin Türkeş taraftarlarınca darp edilerek genel başkanlık seçimlerinde oy kullanmalarının engellendiği hep iddia olarak kaldı.

1965 seçimlerine Türkeş'in liderliğinde giren CKMP on bir milletvekilli elde etti ve kendisi de Ankara'dan milletvekili seçildi. Türkeş ve arkadaşları, yirmi beş il örgütüyle devraldıkları partiyi, iki yıl içerisinde altmış bir ilde örgütlü hale getirdiler. Partinin anti-komünist çizgisi giderek netleştirilirken, faşizan, radikal milliyetçi bir söylem de belirleyici hale geldi. Bununla beraber Türkeş, partinin Orta ve Doğu Anadolu taşrasındaki milliyetçi-muhafazakâr eğilimli orta sınıfa dayanan geleneksel tabanını da kaybetmemeye özen gösterdi. Bu bağlamda söz konusu kesimin büyük çoğunluğunun küçük ve orta ölçekli toprak sahipleri olması nedeniyle 27 Mayıs sonrasında sıklıkla dile getirdiği toprak reformu vurgusunu terk etti. Ayrıca Tanıl Bora'nın da *Alparslan Türkeş* başlıklı makalesinde dikkati çektiği gibi, partinin geleneksel tabanının dindar bir yapıda olması nedeniyle soy Türkçü görüşlerini de yumuşattı.

Türkeş politik görüşlerini 1965'te yayımlanan (kimilerine göre aslında Mümtaz Turhan tarafından yazılan yahut Turhan'ın yazılmasına katkıda bulunduğu) *Dokuz Işık* adlı eserde ortaya koydu. Başlangıçta on altı sayfalık bir broşürden ibaret olan bu çalışma sonraki yıllarda geliştirilerek yüzlerce sayfalık bir kitap haline getirildi. Broşür, dokuz sayısının Türklerin tarihinde *kutlu, uğurlu* olmasından esinlenmişti ve CHP'nin *Altı Ok*'una bir alternatif olma iddiasındaydı. Aynı zamanda *Dokuz Işık*'ta dile getirilen milliyetçi doktrin, kapitalizm ve liberalizm ile komünizme karşı bir alternatif, bir *üçüncü yol* olma iddiasını da içeriyordu. *Dokuz Işık* şu ilkeleri kapsıyordu: Milliyetçilik, Ülkücülük, Ahlâkçılık, Toplumculuk, İlimcilik, Hürriyetçilik ve Şahsiyetçilik, Köycülük, Gelişmecilik ve Halkçılık ile son olarak da Endüstricilik ve Teknikçilik. 24 Kasım 1967'de toplanan CKMP'nin 8. Kongresi'nde *Dokuz Işık* partinin temel doktrini olarak kabul edildi.

Türkeş, zamanla partinin tartışmasız lideri haline geldi ve 1967'den itibaren başbuğ sıfatıyla anılmaya başladı. Bu tabir daha önce Millî Şef döneminde bir süre İnönü için de kullanılmıştı. Parti içindeki başbuğ/lider kültü, ülkücü hareketin söyleminin yapısal bir unsuru oldu.

Bu dönemde Ülkü Ocakları ilk olarak 1966 başlarında Ankara Hukuk, DTCF ve Ziraat Fakültelerinde fikir kulüpleri olarak kuruldu. 1968'den itibaren bütün akademik kurumlarda bir Ülkü Ocağı açılmaya başlandı. 1969'da o sırada hiçbirisi dernek statüsünde olmayan Ocakların birleşmesiyle *Ülkü Ocakları Birliği* ortaya çıktı.

25 Ocak 1969'da Ankara'da düzenlenen *Dokuz Işık Yürüyüşü*, hareketin ilk kez sokağa inişinin geçit töreni oldu. *Cumhuriyet*'te (26 Ocak 1969) yer alan haberde, askerî bir düzen içinde yürüyen ülkücü gençlerin, SBF önünden *Bozkurtlar Geliyor* diye bağırarak geçtikleri belirtildi. Bu yürüyüşten bir gün sonra CKMP İstanbul Gençlik Kolları Kongresi'nde konuşan Türkeş, yine *Cumhuriyet*'in (27 Ocak 1969) aktardığına göre "Memleketimizi kanunsuzluğa, komünizmin esaretine sürüklemek isteyen soysuzlar, ezileceklerdir. Hareket başlamıştır," diyordu. Ülkü Ocakları tarafından 1968'den itibaren ülkenin birçok şehrinde kurulan ve 14'lerden Dündar Taşer ve Rıfat Baykal gibi eski subaylar tarafından yönetilen komando kamplarında ülkücü gençler çadırlarda kalıyor ve anti-komünist bir eğitime tabi tutuluyordu. Partinin geçirdiği örgütsel ve ideolojik dönüşüm 8-9 Şubat 1969'da Adana'da toplanan kongrede önemli bir aşamaya ulaştı. Burada CKMP'nin ismi MHP olarak değiştirildi.

1969 seçimlerinde MHP oylarını bir miktar artırmış olsa da Millî Bakiye Sistemi'nin terk edilmiş olması nedeniyle yalnızca Türkeş, Adana'dan milletvekili seçilebildi. Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın'ın *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* isimli çalışmalarında da belirttikleri gibi, bu dönemde yükselen sol hareket karşısında MHP, parlamentoda sınırlı bir temsil gücüne sahip olsa da Türkeş Ülkü Ocaklarını sevk ve idare ederek, "...bu çerçevede devletin meşru ve gayrimeşru zeminlerde 'devleti koruma refleksi' ile hareket eden kesimleriyle yakın ilişki içinde bulunuyordu".

12 Mart Muhtırası sonrasında *Ülkü Ocakları Birliği* kapatıldı. Bunun üzerine 15 Şubat 1972'de Çankırı'da *Türk Ülkücüler Teşkilatı* kuruldu. 12 Mart'ın ardından Ülkü Ocakları yeniden ilk olarak Eylül 1973'te Bursa'da açıldı, kısa süre içinde bu örgüt *Ülkü Ocakları Derneği*'ne dönüştürüldü, *Türk Ülkücüler Teşkilatı* da faaliyetlerine son vererek bu örgüte katıldı. 12 Mart sonrasında MHP, taraftarlarına kurdurmuş olduğu çeşitli kuruluşlar aracılığıyla toplumsal örgütlenmesini geliştirdi. Partinin stratejisi, "devlet, sokak ve Meclis iktidarı" olmak üzere üç düzleme sahipti. 1973 seçimlerinde yalnızca üç milletvekili kazanabilmiş olmasına karşın 31 Mart 1975'te kurulan I. MC (39.) Hükümeti'nde iki bakanlık elde ederek yer aldı. Türkeş bunu hem devlette kadrolaşmak hem de egemen sınıflar ve devlet eliti nezdinde kabul görmek için

kullanmaya çalıştı. Nitekim koalisyon ortakları arasında iktidar olanaklarından, devlet aygıtını kendi lehine kullanmak ve buradaki kadrolara üyelerini yerleştirmek konusunda en çok yararlanan da MHP oldu. Esasen koalisyonun büyük ortağı AP, giderek güçlenen sol karşısında MHP'nin militan kadrolarından faydalanmak istemişti.

Bu bağlamda Gökhan Atılgan'ın da *1960-1971: Sanayi Kapitalizminin Şafağında* başlıklı yazısında dikkat çektiği gibi, özellikle 1970'li yıllarda MHP yörüngesindeki para-militer grupların düzenlediği şiddet eylemlerinin Türkeş imgesinin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini ve Türkeş'in söz konusu eylemleri açık yahut örtülü bir biçimde konuşmalarında savunduğunu belirtmek gerekir. Türkeş henüz genç bir subayken, açılan sınavı kazanması üzerine, 1948'de genelkurmay tarafından on altı kişiden oluşan bir subay grubuyla ABD Piyade Okulu ve ABD Harp Akademisi'nde eğitim görmek üzere yurtdışına gönderilmişti. ABD'de iki buçuk yıl kalan Türkeş, Merdan Yanardağ'ın *MHP Değişti Mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi* adlı çalışmasında belirttiğine göre Georgia eyaletindeki Piyade Okulu'nda "gayri nizami harp, gerillaya karşı mücadele ve gerilla savaşları" konusunda eğitim görmüş ve döndüğünde Çankırı Piyade Okulu'nda aynı konularda ders vermek üzere görevlendirilmişti. 1955-1957 yılları arasında, Washington'daki NATO Daimi Grup nezdindeki Türk Genelkurmayı Temsil Heyeti'nde yer almıştı. 1959'da Almanya'da Atom ve Nükleer Okulu'nda eğitim görmüş, dönüşünde kara kuvvetleri NATO şube müdürü olarak atanmış ve 27 Mayıs'a kadarki dönemde Avrupa'da düzenlenen çeşitli NATO toplantılarında Türk genelkurmayını temsil etmişti. Esasen Türkeş'in ABD'de aldığı eğitimlerin ve NATO'daki görevlerinin, Türkiye'de NATO kaynaklı anti-komünist gerilla faaliyetlerinin örgütlenmesiyle bağlantısına ilişkin güçlü bir intiba bulunmaktadır.

I. MC'de devlet bakanı ve başbakan yardımcısı olarak görev alan Türkeş, iç güvenlikten sorumluydu ve bu sıfatla içişleri, adalet, millî eğitim, çalışma, gençlik ve spor bakanlıkları arasında bu konuda koordinasyon sağlamak üzere oluşturulmuş *İç Güvenlik Kurulu*'nun başkanlığını yürütüyordu. Bu konumu, ona MHP ve Ülkü Ocaklarının illegal faaliyetlerinin araştırılması ve şiddet eylemleriyle ilişkilerinin kovuşturulmasına ilişkin savcıların ve polisin taleplerini engelleme olanağı verdi. Aydın ve

Taşkın'a göre, "Hükümet bu bağlamda öncelikle kolluk kuvvetleri nezdinde, belli ölçülerde de yargı mensupları arasında söz konusu kovuşturmaları hasıraltı edecek ve etkisiz kılacak telkin ve girişimlerde bulundu". Aksi halde koalisyon dağılabilirdi.

Bununla birlikte MC partileri arasındaki anlaşmazlıklar zamanla giderek belirginleşti. Bu bağlamda 1977 yılı başlarında devlet içinde ciddi bir kadrolaşmaya giden MHP'ye yönelik tepkiler de yoğunlaştı. Bunun sonucunda 1977 Ocak sonunda Türkeş, *İç Güvenlik Kurulu* başkanlığından alındı ve bu görev İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk'e verildi. MC içinde sıkıyönetim konusunda da bir anlaşmazlık yaşanıyordu. Şubat 1977'de AP ile MHP sıkıyönetim ilan edilmesini savunurken, MSP buna karşı çıkıyordu.

Türkeş ve ekibi, bizzat koalisyon ortağı Demirel tarafından, müstakbel bir darbenin gerekçelerinden biri olarak kurgulanan Kanlı 1 Mayıs (1977) olaylarında rol almakla da suçlandı. O kadar ki, 1 Haziran 1977'de birkaç ay sonraki YAŞ beklenmeden, Türkeş'e yakın isimlerden KKK. Org. Namık Kemal Ersun ani bir kararla emekliye sevk edildi. Hemen sonrasında, Mete Kaan Kaynar'ın bu çalışmada yer alan *Seksenler Türkiye'sine Yetmişli Yıllardan Bakmak* yazısında da ayrıntılı bir biçimde ele alındığı gibi gerek ulusal gerek yabancı basında söz konusu kararla ordu içindeki Türkeş yanlısı subayların Ersun liderliğinde düzenleyecekleri bir darbenin engellendiğine dair iddialar gündeme geldi. Bununla ilgili olarak Fatih Yaşlı *Antikomünizm, Ülkücü Hareket, Türkeş: Türkiye ve Soğuk Savaş* adlı eserinde, Ersun'un I. MC döneminde 3. Ordu Komutanlığı görevinin ardından emekliye sevk edilmesi gerekirken, Türkeş'le yakın ilişkileri nedeniyle orduda kalmaya devam ettiğini, Ersun'un emekli olmaması için kaldırılmış olan KKK yrd. kadrosunun tekrar açıldığını, böylelikle daha sonra Ersun'un KK komutanı olabildiğini belirtmektedir. Ersun'un emekliye sevk edilmesinin ardından orduda ve MİT'te darbe hazırlığıyla bağlantılı olduğu düşünülen birçok kişi tasfiye edilmiştir. Bunlar arasında Türkeş'in yakın arkadaşı ve dünürü MİT Hukuk Dairesi Başkanı Şahap Homriş (asıl ismi Mustafa Şahabettin'dir; 12 Eylül sonrasında *MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası*'nın avukatları arasındadır), Türkeş'in damadı Özel Harp Dairesi'nde görevli Yüzbaşı Hamza Hamit Homriş (daha sonra TÜPRAŞ yönetim kurulu üyeliği ve başkanvekilliği de yapmış, 2004'te MHP'nin Ankara büyükşehir belediye başkan adayı olmuş, aynı partiden 23. Dönem Bursa milletvekili seçilmiştir) ve MİT Mensubu Hiram Abas da (bir süre sonra MİT'e geri dönmüştür) yer almaktadır.

1977 genel seçimlerinde oylarında önemli bir sıçrama elde eden MHP, on altı milletvekili elde etti. Seçimlerden sonra CHP'nin kurduğu Azınlık (40.)

Hükümeti'nin güvenoyu alamaması üzerine 21 Temmuz 1977'de AP, MSP ve MHP'nin yer aldığı II. MC (41.) Hükümeti kuruldu. Koalisyonda MHP'nin Başbakan Yardımcısı Türkeş ile birlikte beş üyesi bulunuyordu. II. MC'de MHP ve MSP'nin etkisi ilkine göre daha fazlaydı. Özellikle MHP güvenlik birimleri içinde kadrolaşmıştı. Bu dönemde MC iktidarının, sol kesim üzerinde özellikle öğretmen, polis ve devlet memurlarına yönelik soruşturmalar ve kovuşturmalar yoluyla uyguladığı baskı iyice arttı. Şiddet olayları yayıldı. Kitlesel Alevi-Sünni çatışması körüklendi. II. MC döneminde MHP ile AP ve özellikle de MSP arasındaki gerginlik ise büyüdü. MHP'nin başta emniyet teşkilatı olmak üzere daha büyük ölçekte kadrolaşması çekişmelere neden oldu. II. MC Hükümeti Aralık 1977'de verilen gensoru önergesi sonrasında güvensizlik oyuyla düşürüldü. Hükümetin dağılmasından sonra bile MHP ve Türkeş, ülkenin pek çok yerini sokak şiddeti yoluyla kontrol etmeye devam etti. Esasen 1978 yılı ülkücü hareket için Yaşlı'nın ifadesiyle "...stratejik bir şiddet siyasetini devreye soktuğu yıl oldu". Böylelikle hem 5 Ocak 1978'de kurulan Ecevit (42.) Hükümeti'ne sıkıyönetim ilan ettirmek ve hatta hükümetin düşmesini sağlamak hem de milliyetçi-muhafazakâr kitlelerin güvenlik kaygılarına oynayarak, ülkücü hareketi komünizmle mücadelede tek seçenek haline getirmek amaçlanıyordu. Ülkücü şiddetin hızla tırmandığı bu dönemde, "Türkeş'in söylemi şiddetin sorumluluğunu Ecevit'e ve sola yüklemek", ve MHP'yi ve ülkücüleri "iç barış ve demokrasi yanlısı ve meşru ve sol şiddetin mağduru bir hareket olarak sunmak üzerine kurulmuş"tu.

1978 yılı boyunca süren şiddet dalgasının zirve noktasını, aralık ayında Maraş'ta yaşanan ve bir katliam görünümdeki sistematik saldırılar oluşturdu. Hemen sonrasında Ecevit Hükümeti on üç ilde sıkıyönetim ilan etti. Böylece Türkeş ile MHP'nin stratejisi bir ölçüde başarıya ulaşmış oldu. Daha sonraki açıklamalarında Türkeş, Ecevit'in hukukun dışına çıkarak askerlere amirlik edip sıkıyönetimi sulandırdığını, bu nedenle Ecevit Hükümeti iktidarda kaldıkça sıkıyönetimin bir işe yaramayacağını öne sürdü. Buradan hareketle hükümetin Meclis'te düşürülmesini, sıkıyönetim ilanındaki sınırlamaların kaldırılmasını, sıkıyönetim komutanlarının yetkilerini serbestçe kullanmalarının sağlanmasını, başka illerde de sıkıyönetim ilan edilmesini ve DGM'lerin kısa sürede kurulmasını talep etti.

14 Ekim 1979'da yapılan kısmî Senato ve beş ilde milletvekili ara seçimlerinde CHP'nin yenilgiye uğraması üzerine Ecevit 16 Ekim'de istifa etti. Ardından Demirel tarafından AP Azınlık (43.) Hükümeti kuruldu. Şiddet olayları bu dönemde de devam etti. Bununla birlikte 1970'lerin sonuna doğru MHP'nin şiddeti tırmandırma stratejisi hem devlet eliti hem de egemen sınıf-

lar için tedirgin edici bir hal aldı. Ayrıca Başbakan Demirel, MHP'yi asla kriminalize etmemekle birlikte, eski koalisyon ortağına çok daha mesafeli bir tutum takınmaya başladı. AP yönetimi ve onun temsil ettiği büyük sermaye, komünizm tehdidine karşı sokak gücü olarak faydalı gördüğü MHP'nin iktidara talip olmasından rahatsızlık duyuyordu.

12 Eylül Darbesi'nin hemen ardından Ecevit, Demirel ve Erbakan evlerinden alınırken, kuvvetle muhtemel darbe yapılacağını ordudaki kendine yakın subaylardan öğrenmiş olan (cunta lideri Kenan Evren de *Anılar*'ında nitekim bu kanıdadır) Türkeş bir süre saklandıktan sonra teslim oldu. Bununla ilgili olarak Yanardağ, ülkücülerin darbe sürecinden dışlandığını gören Türkeş'in cuntanın niteliği anlaşılana kadar üç gün saklanmayı tercih ettiğini öne sürmektedir.

Yanardağ'a göre darbeciler başlangıçta solun göstereceği tepkinin boyutları ortaya çıkıncaya kadar ülkücülere pek dokunmadılar. Ancak sonrasında MHP ve Ülkü Ocakları ileri gelenleri hakkında ağır ceza davaları açıldı. Bu süreçte idamla yargılanan Türkeş de 9 Nisan 1985'e kadar tutuklu kaldı.

12 Eylül dönemi boyunca cunta idaresinin uygulamalarının MHP'nin hedefleriyle örtüştüğünü dile getirerek, kendisine ve MHP'lilere meşruiyet sağlamaya çalıştı. *MHP ve Ülkücü Kuruluşlar* davasında kendi emriyle cinayetler işlendiği iddialarını reddetti. 12 Eylül öncesindeki ülkücülerin eylemlerinin komünizm tehdidine karşı bir tepki niteliğinde olduğunu savundu. Söz konusu dava, 1995'te zaman aşımına uğrayarak düştü.

Türkeş, 1987'de siyasî yasakların son bulmasıyla siyaset sahnesine geri döndü. 4 Ekim 1987'de yapılan Olağanüstü 2. Kongre'de ülkücü kadrolar tarafından kurulmuş olan Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) başına geçti. 1991 seçimlerinde MÇP, *Refah Partisi* (RP) ve *Islahatçı Demokrasi Partisi* (IDP) ile seçim ittifakı yaptı. Seçimlerde Türkeş, RP listesinden Yozgat milletvekili seçildi. DYP-SHP koalisyon hükümetine güvenoyu vererek kendisine ve partisine *yapıcı* bir imaj kazandırmaya çalıştı. 12 Eylülcülerin kapattığı siyasî partilerin isim ve amblemlerinin kullanılması yasağının kalkmasının ardından 24 Ocak 1993'te yapılan kongrede MÇP yeniden MHP'ye dönüştü ve Türkeş de genel başkanlığa seçildi. 1995 seçimlerinde parlamento dışında kalan Türkeş, bu tarihten sonra *merkez sağın bilgesi* rolünü benimsedi. Bu dönemde *Ermeni Meselesi* de dahil olmak üzere çeşitli konularda ılımlı bir profil çizmekle birlikte liderliğini yürüttüğü hareketin şiddet olaylarındaki rolüne ilişkin geçmişe dönük bir hesaplaşma içine de girmedi. 80 yaşındayken 4 Nisan 1997'de geçirdiği kalp krizi sonucu Ankara'da öldü.

Millî Görüş Hareketi: Millî Nizam ve Millî Selamet Partileri

ASIM ÖZ

Türk siyasî hayatında çok partili sisteme geçişin ardından *Millet Partisi* gibi ilk örnekleri görülmekle birlikte İslâmcı ya da söylemi ilk etapta ideolojik bir karakter taşımasa da temayülü bakımından bu cereyana hamledilen partiler 1960'ların ikinci yarısından itibaren görülmeye başlar. *Millî Nizam Partisi*'nin kurulduğu 26 Ocak 1970'ten kapatıldığı 20 Mayıs 1971'e ardından *Millî Selamet Partisi*'nin kurulduğu 11 Ekim 1972'den 12 Eylül Darbesi'yle kapatılmasına kadarki zaman zarfında, Türk sağının sınırlarını zorlayarak İslâmlaşmaya doğru bir atılım gerçekleştiren ama buna rağmen fikrî bakımdan *milliyetçi-mukaddesatçı* terkibinde de görüldüğü üzere eklektik unsurları içinde taşıyan partiler, *Millî Görüş* kavramı çerçevesinde ele alınırlar. Hemen belirtilmelidir ki, bu hareketin partileri sanılanının aksine kuruldukları zamandan itibaren fikrî ve siyasî açıdan pür İslâmcı değillerdi. Gelişmeleri doğru kavramak için hareketin kendi iç çelişkilerini, müttefiklerini ve Türkiye'nin yaşadığı dönüşümü dikkate almak şarttır. 1970'te kurulan MNP siyasî hayatının başlangıcında kapatılmış, MSP ise 1973'teki genel seçimlerin ardından CHP ile kurulan koalisyonun küçük ortağı daha sonra ise MC hükümetlerinin ayrılmaz parçası olmuştur.

Türkiye'de bazı istisnalar hariç Necmettin Erbakan'ın hayatı ve kurduğu *Millî Görüş* akımını temsil eden siyasî partiler *popüler İslâmcı* siyasî hareketin gelişimiyle bağlantılı kabul edilmiştir. Erbakan'ın AP milletvekili adaylığının engellenmesi ve liderliğindeki partilerin MNP'den itibaren tekrar tekrar kapatılması/yasaklanması bu hareketin ortak kabullerinin yıllara göre ciddi sayılabilecek siyasî ve fikrî değişiklik sergilemesini beraberinde getirmiştir. 1960'ların sonundan itibaren siyasî bir kişilik olarak yola çıkan Erba-

kan'ın ismi 1970'ler boyunca kamuoyunda günden güne popüler hale geldi.

Hiç şüphesiz Türk siyasî hayatında MNP ve MSP adıyla dahil olan *Millî Görüş* partilerine daima başarı ve başarısızlıkların karışımı damgasını vurdu. Kurulmasının ardından mecliste temsil edilme imkânı elde eden MNP, 12 Mart Darbesi'yle kapatılırken, 1972'de kurulan ve katıldığı ilk genel seçimde aldığı oy oranıyla anahtar parti konumu elde eden MSP ise 1977 genel seçimlerinde ciddi bir oy kaybı yaşamış, 12 Eylül Darbesi'nden sonra da siyasî hayattan çekilmek zorunda bırakılmıştır. Ayrıca siyaset yapması engellenen bu partiler, başka bir açıdan Cumhuriyet Türkiye'sinin erken dönemindeki *İkinci Grup* olayının gelişim sürekliliği çerçevesinde ele alınarak, birtakım cebrî veya kanunî tedbirlerle siyasî olanın ilânihaye bastırılamayacağını kanıtlayan göstergeler şeklinde yorumlanmıştır.

1970'lerde dönemin radikal yahut sistem dışı kabul edilen diğer siyasî akımlarıyla birlikte mecliste temsil edilen *Millî Görüş*, bu yıllarda yeni ve küçük partilerle kendisinden söz ettirmiş fakat hiçbir zaman 1990'lardaki kadar ciddi bir çoğunluk elde edememiştir. Hareketin kurucu lideri Erbakan'ın TOBB adaylığı ile başlayan siyasî hayatının veya teşekkülünde doğrudan yahut dolaylı olarak yer aldığı partilerin faaliyetleri ayrıntılı ve kronolojik bir şekilde irdelenmesi bu metnin kapsamı dışında kalır. Burada üzerinde durulacak olan mesele MNP ve MSP ile anılan *Millî Görüş*'ün Türk siyasî hayatında hangi özellikleriyle belirginlik kazandığı ve 1970'lerdeki mücadelesini şekillendiren hususlar olacaktır. Siyaset bilimcilerin, partilerin de insanlar gibi çocukluklarının izlerini tüm hayatları boyunca taşıdıkları yargısı, *Millî Görüş* hareketi için de geçerlidir. Bu çerçevede, *Millî Görüş*ün kendisini nasıl tanımladığını, hangi fikirleri savunduğunu, programlarında neleri öne çıkardığını anlamak için bu iki partiye yakından bakılması gerekir. Zira bu değerlendirme aynı zamanda *Millî Görüş* partileri için harcıâlem şekilde dahası hiç şerh düşülmeden kullanılan *İslâmcı* nitelemesine dair daha ihtiyatlı yorumlar yapılmasını da sağlayacaktır. Ayrıca bu siyasî hareketin Cumhuriyet dönemi başta olmak üzere genel olarak Batılılaşma tecrübesi hakkında neler düşündüğünü ve Batılılaşmanın hangi noktalarını eleştirdiğini, bunların yerine neyi/neleri önerdiğini kavramak için de böylesi bir değerlendirmenin yapılması şarttır.

Siyasî Mücadelenin Kökenleri

Millî Görüş'ü kavrayabilmek için bu hareketi kuran mühendis, akademisyen, teknokrat ve bir girişimci Necmettin Erbakan'ın hayatı ana hatlarıyla bilinmelidir. Nitekim Kerem Yavaşça'nın bu çalışma içerisinde yer alan biyografi çalışması Erbakan'ın siyaset yolculuğunun, önemli değişimlerine de tanıklık

etmektedir. 1926'da Sinop'ta dünyaya gelen Erbakan, İTÜ Makine Mühendisliği'nden 1948'de mezun olur. Bu okuldaki sınıf arkadaşları arasında daha sonra siyasî hayatının defalarca kesişeceği Süleyman Demirel, Korkut ve Turgut Özal gibi isimler bulunmaktadır.

İstanbul'da 1956'da *Gümüş Motor Fabrikası*'nın kurucularından biri olan Erbakan, şirketin genel müdürlük görevini 1963'e değin sürdürecektir. Hiç şüphesiz onun bu çabası, bir milletin kendine güveninin ekonomik, özellikle de sanayi ile doğrudan ilişkili olduğuna dair inancıyla ilişkilidir ki siyasete atıldıktan sonra, parti programlarının anahtar kelimelerinden biri daima *ağır sanayi* olacaktır.

Sanayi ve iş dünyasını yakından takip eden Erbakan'ın bağlantıları, TOBB'da aktif rol almasını sağladı. 1969'da, Anadolulu tüccarların da desteğiyle TOBB'un başkanlığına seçilen ve bu makamda hükümetin ekonomik politikalarını eleştirmeye başlayan Erbakan, Demirel ile çok ciddi bir nüfuz savaşına girdi. AP'nin sanayici kesime dönük ekonomi politikaları özellikle de 933 sayılı kanun ile sanayiciler için getirilen teşvikler TOBB'un tepkisini çekmişti. TOBB, AP'nin Marmara Bölgesi'ndeki sanayicileri teşviki esas alan bir politika takip ettiğini, tüccar ve esnafın durumunu iyileştirmeye matuf kararlar almadığını ileri sürüyordu. AP Hükümeti, bu eleştirilere mukavemet etmek için o güne dek partisinin çizgisinde yer alan TOBB'un seçimlerini iptal etti. AP'yi uluslararası bağlantıları olan büyük sanayi ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarını korumakla suçlayan Erbakan ise dışardan yapılan bu müdahaleyi kabul etmedi ve kurumun binasından çıkarılması için emniyet birimleri göreve çağrıldı, ne var ki kendisi bu pozisyonda uzun süre kalamadı.

Dönemin basınının ve kamuoyunun dikkatini çeken bu olay, aynı zamanda Demirel ile Erbakan arasındaki sert siyasî rekabetin de miladı oldu. Öyle ki, siyasî hayatta hiç tecrübesi bulunmayan Erbakan'ın 1968'deki Senato ve 1969 yılındaki genel seçimlerde AP listesinden Konya'dan aday olma girişimleri Demirel'in vetosuyla karşılaştı. Fakat genel siyasî konular değerlendirilirken bu engellemenin, AP'nin dolayısıyla da Demirel'in dinî söylemden çekindikleri için böyle hareket ettikleri iddiası da kendi dönemi içinde anlamlı görünmemektedir. Bununla beraber bu gelişmeler enteresan bir biçimde 1977'ye doğru uzanan zaman diliminde daha İslâmcı bir siyasî hareketin belirginlik kazanmasının da başlangıcını oluşturmuştur.

AP'deki tüm girişimleri başarısızlıkla sonuçlanan Erbakan, çareyi seçimlere bağımsız aday olarak katılmakta buldu. Seçim çalışmalarında başarı elde eden Erbakan, oldukça kalabalık bağımsız adaylar arasından sıyrılmayı başararak Konya milletvekili seçildi ve Meclise girdi. Bunun ardından Nakşibendiliğin İskenderpaşa kolunu temsil eden Mehmet Zahit Kotku'nun teşvi-

kini ve desteğini de alarak *Millî Görüş* hareketinin siyasî yaşama katılma tecrübesini başlatan MNP'yi kurdu. Bu partiden itibaren Erbakan'ın İslâmcı siyasetle özdeşleşen isim olması da şaşırtıcı, zira MNP, İslâmcılık çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün olmayan bir partidir. Ne var ki, Türkiye'de yanlış olmasına rağmen genel kabul gören bir düşüncedir bu. Oysa MNP'nin İslâmcılık ekseninde ele alınamayacağı, partinin birincil metinlerine dayanarak da kolaylıkla ispatlanabilir. Öte yandan Kotku özelinden meseleye bakıldığında, Türkiye'deki siyasî bakımdan en aktif tarikatlardan Nakşibendiliğin *İslâmî hareketler* için bir model olduğu da iddia edilebilir. Bu bakımdan Nakşibendilik, aynı zamanda, Türk siyasî hayatının dinle etkileşimlerinin mahiyetini tarihi sürekliliği içinde kavramak ve anlamak sürecinde ihmal edilmemesi gereken bir olgudur.

1970'lere gelindiğinde, 1923-1950 arasında uygulamaya konulan radikal modernleşme sürecinin ardından, laiklik başta olmak üzere millî egemenlik kavramının ve Batı'yla ilişkilerin yeniden biçimlendirilmesine dönük tartışmaların Türk siyasî hayatında belirginlik kazanmaya başladığı görülecektir. 1970'lerin başlarında kurulan MNP ve akabinde mecliste belli ölçüde ilk kez kendisini göstermiş olan MSP ile mücessem hale gelen *Millî Görüş* üzerine yapılan çalışmalarda dile getirilen ana açıklama biçimlerinden biri, MNP/MSP'yi merkezdeki burjuvaziye karşı bir hareket olarak resmetmiştir. Buna göre MNP/MSP, İstanbul sermayesine ve onlarla ilişkili siyasîlerin ideallerine muhalif olanları bünyesinde barındırmakla kalmamış, Anadolulu esnaf ve sanatkârın beklentilerini müdafaa etmiştir. Erbakan olayı, bu yıllardan itibaren gerek popüler gerekse akademik araştırmalarda genellikle bu yönüyle ele alınacaktır. Ekonomi-siyaset etkileşimini, Erbakan üzerinden irdeleyen çalışmalar onun Cumhuriyet Türkiye'sinde kurduğu partilerin, "Büyük sermayeye karşı taşra sermayesinin kontrolünde olan ve onu savunmak adına ortaya çıkmış bir kuvvet. Bu haliyle de büyük kent, metropolitan sermayesiyle bütünleşme eğilimleri gösteren, hiç değilse bir sentez arayışı ve ulusal ekonomik koalisyon yanlısı AP'ye karşı daha sert bir siyasal tavır sergilenmekte" oluşuna mütemadiyen dikkat çekmişlerdir. Şüphesiz Erbakan, olaylı TOBB başkanlık seçimlerinden itibaren sermaye birikimini tabana yayacak ve iktisadî tekelleşme eğilimini geri çevirecek tedbirler önererek, büyük sanayi sermayesini, "Batıcı-Yahudi-Mason" ittifakıyla özdeşleştirerek kasabalardaki küçük iş insanlarının yararına devlet güdümündeki sanayileşmeyi savunacaktır. MNP'yi oluşturan toplumsal katmanlar üzerinde durulurken, taşra kökenli dindar ailelerden gelip Cumhuriyet'in laik okullarında yetişmiş ve genellikle serbest meslekle iştigal eden yeni seçkinler, taşrada ticaret ve sanayiyle uğraşan dindar girişimciler ve hem taşra hem de büyük kentlerde yaşayan dar gelirli Sünniler şeklinde yapılan ayrımlar da bunu

doğrular. Türk siyasetinin hayli hareketli olan bu dönemini irdeleyen Tanel Demirel ise, Giovanni Sartori'den hareketle *nesnel* sınıf şartlarının bir partiyi yaratmasından söz etmek yerine, partinin *öznel* sınıf şartlarını yaratmasından bahsetmenin daha doğru olacağını düşünerek oldukça isabetli olan şu tespitleri yapar:

> Başından beri AP'den farklı bir siyasî çizgiye sahip olan Erbakan, kendi siyasî oluşumunu başlatmak için, AP içinde yer alan ve kendi siyasî çizgisine yakın olduğunu düşündüğü siyasî kesimlerin tepkilerini dile getirmelerini beklemiş olsa gerektir. Böylece Erbakan, hem bu kesimlerin tepkilerini ifade eden bir aracı olmuş, hem de bu tepkileri kendi siyasî hedeflerine kanalize etmeye gayret göstermiştir...

Bu noktada fikirlerini her zaman basit ve renkli bir şekilde ifade eden Erbakan'ın, parti kurmadan evvel AP genel başkanlığına Demirel ile birlikte aday olan ve yarışı Sadettin Bilgiç başta olmak üzere parti içindeki milliyetçi mukaddesatçı çevrelerle yakın ilişkiler kurduğunu hatırlamak gerekir. Derin sınıfsal anlamlar yüklemenin doğru olmadığı MNP'nin kurulduğu dönemde Erbakan'ın kamuoyu tarafından çok tanınmadığı biliniyordu. Son derece dindar bir kişi olan Erbakan, basın tarafından ve diğer elitlerce *takunyalı* nitelemesiyle anılıyordu. Aslında Cumhuriyet devrinin radikal Batıcı uygulamalarından kaynaklanan bu itham kendisini töhmet altında bırakan bir nitelemeydi. Erbakan, AP içindeki liderlik savaşını kazanan ve 1964'ten itibaren basının, TSK'nın ve CHP'nin desteğini alarak ama daha da önemli ihtiraslı modernliği ile partiyi farklı bir kulvara yönelten Demirel'in ötekisi olarak konumlandırılıyordu. Bununla beraber sol muhalefet, hemen her zaman AP'nin dinî istismar ettiğinde ısrarcı olmuştur. Saadettin Bilgiç'i *gelenekçi sağcı*, Demirel'i *Batıcı sağcı* kategorisine dahil eden sol muhalefetin her iki ismi de laik bir yaklaşımla eleştirmesi bu yatkınlığın sonucudur. Türk siyasî hayatındaki kırılganlıkların farkında olan Demirel, Erbakan'dan ve çevresindekilerden uzak durmak istiyordu. Zaten onun adaylığını veto etmesinin altında yatan sebepler arasında bu durumun inkâr edilemeyecek ölçüde etkisi vardı. Erbakan'ın siyasete atıldığı yıllarda dönemin merkez sağını temsil eden AP içinde öteden beri parti politikalarına eleştirel yaklaşan milliyetçi mukaddesatçı hatta *İslâmcı* diye bilinen etkili bir çevre de bulunuyordu. Kemalist rejimi ve Batılılaşma politikalarını benimsemeyen ve referanslarını İslâmiyet'ten alan çevrelerin 1961 sonrasının siyasî atmosferinde bu parti içerisinde yer almaları ve onu desteklemeleri gayet anlaşılırdı. O dönemde AP'nin karşıtı yahut alternatifi olan partinin CHP olması bu durumu kolaylaştırmaktaydı. İslâmî unsurlar yanında milliyetçilik cereyanına yakın unsurlar da partinin bir kanadını oluşturuyordu. Soğuk Savaş'ın anti-komünist

hissiyatının da tesiriyle AP'de siyaset yapanlar yavaş yavaş farklı arayışlar içerisine girmişti. Hiç şüphesiz bunda 27 Mayıs Darbesi'nin etkilerinin belli ölçüde zayıflaması da etkiliydi. AP'nin altın çağı olarak anılan 1965-1969 döneminin ardından parti içindeki krizlerin artması AP'nin *büyük sağ koalisyon* olma vasfını aşındıracaktır. Demokratik Parti'nin ve MNP'nin kurulması söz konusu aşınmanın açıklığa kavuşmasını sağlayıcı göstergelerdendir. AP'nin 1965 seçimlerine göre daha güçlü bir şekilde meclise girdiği ve MNP'nin kurulduğu dönemde meseleye sınıfsal anlamlar yüklemenin yanlışlığını söylemek, AP'nin hayata geçirdiği bazı politikaların zamanla Anadolu tüccar ve sanatkârını rahatsız etmediği manasına gelmez. Nitekim zamanla bu partinin belli bir seçmen kitlesi *Millî Görüş* partilerine yönelecektir. Bu süreçte MNP'yi doğuran şartlar, sosyal ve iktisadî sorunların nasıl çözüleceği konusunda önerilerde bulunmasını gerekli kıldığından parti programına yansımıştır. Ayrıca MNP bu amaçları yerine getirebilmek amacı ile sosyal hayat içerisinde ve iktisadî faaliyetlerde rol alacak *inançlı insan tipi* yaratmak için maddi kalkınma yanında manevi kalkınmayı da siyaset önerilerinin merkezine yerleştirecektir.

Millî Nizam Partisi ve 12 Mart

MNP'nin kuruluşunu hazırlayan birçok sebep arasında Erbakan'ın AP'den aday olmasının özellikle Demirel tarafından engellenmesi, bağımsız olarak meclise girmesi, AP içerisindeki dindar siyasîlerin bu parti içindeki mücadelelerinin çıkmaza girmesi gibi bir dizi husus sayılabilir. Onun mücadelesinin her zaman bir şekilde içinde yer alacak olan Demirel karşısında başarısız olduğu zamanlarda bile sebatkâr bir lider olarak kalmayı başarması, "hedeflerini hayata geçirmek için ısrarcı çabaları ve dur durak bilmeden siyasî güç ve iktidarın peşinden gitmesi" ile yakından ilgilidir. 1969 yılında Erbakan'ın Konya'dan bağımsız milletvekili seçilmeyi başarmasının ardından yaşanan gelişmeler aslına bakılırsa içinde bulunduğumuz dönemi de doğrudan etkileyen gelişmelerdendir. Bu gözle bakıldığında hem kamusal tartışmalarda sıklıkla gündeme gelen Erbakan ve *Millî Görüş* hareketinin hem de onun çeperinde ve karşısında yer alan yaklaşımların, Türkiye siyasî hayatını ele alıp kavramak için merkezî bir öneminin olduğu düşünülebilir.

MNP, Necmettin Erbakan, A. Tevfik Paksu, Ali Haydar Aksay, Süleyman Arif Emre, H. Tahsin Armutcuoğlu, Ömer Çoktosun, Ekrem Ocaklı, Ö. Faruk Ergin, Saffet Solak, Hasan Aksay, Ali Oğuz, İsmail Müftüoğlu, Nail Gürel, Dr. Fehmi Cumalioğlu, Hüsamettin Fadıloğlu, Bahattin Çarhoğlu, Mehmet Satoğlu, Rıfat Boynukalın, Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas tarafından kurulmuştur. Programına millî ve ahlâkî değerleri içeren kalkınma-

cı bir söylemin hâkim olduğu MNP'nin kuruluşu, öğrenci olaylarının ve sokak kavgalarının ülke gündemini fazlasıyla meşgul etmesinden dolayı basında gerektiği ölçüde yer almamıştır. Parti, Konya'dan bağımsız olarak meclise giren Erbakan'ın yanında AP listesinden meclise giren Isparta milletvekili Hüseyin Akmumcu ve Tokat milletvekili Hüseyin Abbas'ın katılımıyla üç milletvekili ile mecliste temsil imkânı buldu. Erbakan'ın siyasî hayatı boyunca kullandığı *Millî Görüş* kavramındaki millîlik vurgusunun mahiyeti de öteden beri tartışılır. Önce ahlâk ve maneviyat sloganı çerçevesinde milletin tarihsel hafızasına gönderme yapan bu kavram şu şekilde anlamlandırılmıştır:

> *Millî Görüş* hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü men etme... İnsanlarımızın yıllarca özleyip beklediği siyasî ortamı oluşturma... ruhi derinliklerimizde mevcut olan güzel hasletleri yaşatma... huzuru, nizamı, içtimai adaleti hakim kılma hareketidir. Amacı milletimize nizam, selamet, refah, saadet getirmek... Hakkın tesisi, yeniden dünyaya örnek olma ve yeni medeniyetleri kurma[ktır.]... Malazgirt savaşı demektir, Anadolu'nun ve Rumeli'nin Müslümanlaşması demektir... İstanbul'u fetheden ruhun temini demektir, Preveze deniz zaferi demektir, Sakarya, Dumlupınar demektir, İzmir'in Yunan'dan geri alınması demektir.

MNP, kuruluş işlemlerini tamamlayıp teşkilatlanma aşamasına geçtiği zaman *Millî Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi* başlıklı bir metinle kimliğini kamuoyuna sunar hatta deklare eder. Sekiz sayfadan oluşan beyanname, *Giriş, Bugünkü Dünya Havalimiz ve Dıştan Görünüş, Tarihimiz, Çok Partili Devre İçten ve Dıştan Görünüş, maddi Alanda Halimiz, Manevî Alanda Halimiz, Dün ve Biz* şeklinde bölümlenmiştir. Çok kısa tutulan Beyannamede, MNP'nin kurulmasının esas sebebi milletin "ahlâk ve faziletini kuvveden fiile çıkarmak" şeklinde açıklanır. MNP, serbest piyasa ekonomisine, faize ve *Avrupa Ekonomik Topluluğu*'na (AET) karşı olup, devletçi ve sosyal adaletçi bir ekonomiyi hayata geçirmeyi vaat ediyordu. Ayrıca ağır sanayi yatırımlarına öncelik vererek dışa kapalı bir büyümeyi savunmasıyla dönemin sol çevrelerinin de dikkatini çekmişti, hatta dinî dinamiklerin hızlıca yükselişi bir kısmını umutlandırmıştı.

MNP, 12 Mart Muhtırası'ndan önce İslâm'a dayalı siyasî bir düzen kurmayı hedeflediği dolayısıyla laikliğe aykırı çalışmalar yürüttüğü gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne açılan dava neticesinde kapatıldı. Mahkeme Erbakan'ın 1970 yılında Karabük'te selamla başlayan ve seçim sonrasında Ayasofya'da namaz kılacağız ifadesiyle biten konuşması başta olmak üzere parti teşkilatlarınca yapılan faaliyetlerde din, millet, iman, eğitim gibi konularda dile getirilenleri kapatma gerekçesi olarak gösteriştir. Sözgelimi Erbakan'ın, bir konuşmasında, Selanik'te kurulmuş *Hareket Ordusu*'ndaki subayların Sul-

tan Abdülhamit Han'ı tahttan indirmesinden, MNP'nin milletin iman davasını kendisine şiar edinmiş oluşundan bahsetmesi veya Türkiye'de CHP tarafından temsil edilen sonu komünizm olan solculuk, AP'nin temsilciliğine soyunduğu kozmopolit masonluk ve MNP temsil edilen *hak ve iman yolu* sağ olmak üzere üç siyasî akımdan bahsetmesi kapatma sürecinde etkili olmuştur.

Elbette bu antagonizma kurucu dışsal rolü oynayacak, ötekinin belirlenmesini ve onların karşısında bizin oluşumuna imkân veren kolektif özdeşliği içermekteydi. Bunun da etkisiyle savcılık tarafından hazırlanan iddianamede MNP'deki yetkililerin dinî siyasete alet ettikleri, dinî bir siyasî düzen kurmayı arzuladıkları, kişiler arasında din ayırımı yapıldığı ve İslâmcılık davası güttükleri, şeriatı ve hilafeti getirmek istedikleri, Atatürk ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı davrandıkları öne sürülmüştür. Dava süreci ise oldukça hızlı gelişir, 8 Nisan 1971'deki ilk duruşmada partiyi savunmak üzere on iki avukat ve parti yöneticileri, bir hafta sonra ikinci duruşmada on altı savunma avukatı ve üst düzey parti yöneticileri, 28 Nisan 1971'deki üçüncü duruşmaya da parti yöneticileri ve on yedi savunma avukatı katılır. MNP yetkilileri mahkemedeki savunmalarında kendileri hakkında açılan davanın hiçbir hukukî niteliğinin bulunmadığını vurgulamışlardır. Partinin kendisini savunma tarzını ve sonraki yıllarda kendisine İslâmcılık içerisinden yapılan eleştirilerin dayandığı ifadeleri anlamak için savunmanın dayandığı önermelere bakılmalıdır:

> [MNP'nin] iddianamede ileri sürüldüğü gibi, laik Cumhuriyet ve Atatürk devrimi ilkelerine uymadığı yolunda ne belge ne de icraat yönünden fiili bir delil yoktur. [MNP]... doğru, ciddi namuslu, manevî yönden güçlü bir yönetim düzeni getireceğini açıklamıştır. Partinin bu tutumu ve programı Atatürk ve Cumhuriyet ilkelerinin yaşaması ve tutunması bakımından en sağlam yoldur: Doğruluk, namusluluk, imanlı yaşamak suç değil, meziyettir. Ne Anayasa ne de yürürlükteki kanunlar böyle bir yolun izlenmesini yasaklamamıştır.

20 Mayıs 1971'de son kez toplanan mahkeme heyeti, savunmaların ciddi olmadığı ve davaya çok sayıda müdahil avukatın katılmasını gerekçe gösterilerek MNP mensuplarının sözlü savunma yapmalarına gerek duyulmadığı kararını alır. İtirazların hiçbirini kabul etmeyen mahkeme yetkilileri MNP'nin "laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunması prensiplerine aykırı olduğu" gerekçesiyle kapatılmasına karar verir. *Millî Görüş* hareketinin meşru ve örgütlü hâli MNP ile Türk siyasî hayatında farklı bir yol açılmış oldu. Hayrettin Karaman, bu siyasî hareketin gelişimini ve farklılığını dikkatli bir şekilde şöyle özetler:

[MNP] kuruluncaya kadar Müslümanların siyasetten beklentileri/talepleri... din özgürlüğünden ibaretti: Çocuklarımız Kur'an okusun, dinini öğrensin, camilerimiz imamsız, ölülerimiz namazsız ve Fatiha'sız kalmasın, dindarlar itilip kakılmasın... MNP'den itibaren belli sayıdaki Müslüman, yukarıdakilere ek olarak "ülkenin İslâm'a göre yönetilmesi" talebini de dile getirmeye başlamışlardır. Bu talep, yine belli (oldukça az) sayıdaki Müslümanlar tarafından bazı partilerde, vakıflarda, örgütlerde, yayın organlarında toplu veya ferdi olarak dile getirilmiş, ihtiraslı bazı siyasetçiler tarafından da –olmayacağı bilindiği hâlde ve çoğu kez kapalı kapılar arkasında– propaganda konusu edinilmiştir.

Aslında Karaman'ın altını çizdiği hususlar ister kurumsal isterse halk dindarlığı şeklinde olsun İslâm'ın çok partili hayata geçişle birlikte günden güne sosyal ve siyasî bir işlev alışını gösterir. Din özellikle dernekler, kurumlar ve basın-yayın aracılığıyla kendisini daha fazla gösterir olmuştur. Mesela 1946-1968 yılları arasında, Kur'an Kursu, imam hatip ve cami Yaptırma dernekleri gibi yapılar Türkiye'deki tüm derneklerin dörtte birinden fazlasına ulaşmıştır. Hâliyle sosyal alandaki bu hareketliliğin şu ya da bu şekilde siyasî alanda bir karşılık bulmaması imkânsızdı. Ayrıca buna bilinçlenme, haberleşmedeki gelişme ve köylerden kentlere akınla da bağlantılı olan bazı Arap ülkelerinden özellikle Mısır ve Suriye'den intikal eden Müslüman Kardeşler hareketi literatürü de eklendiğinde dinî dinamiklerin Türk siyasî hayatında ciddi bir basınç oluşturmaya başladığı rahatlıkla söylenebilir. Ne var ki dönemin neredeyse sistem dışı tüm partileri gibi millî bağımsızlıkçı ve modernist yönleri olan ve son tahlilde merkez dışı çevrede belli bir tabanı bulunan MNP'nin kapatılma süreci, Türkiye'de açıktan ve örgütlü bir şekilde İslâmcı siyaset gütmenin Kemalist ideolojinin ilkelerinin sınırlarını çizdiği siyasî sistem içerisinde sanıldığı kadar kolay olmadığını gösterir. MNP'nin kapatılması üzerine Demirel'in 28 Eylül 1973'te Trabzon'da yaptığı açıklamalar hem Demirel-Erbakan rekabetini hem de 1964 sonrası AP'sinin zamanla nasıl bir konuma evrildiğini gözler önüne serer niteliktedir:

AP... cumhuriyet aleyhtarı, teokrasi taraftarı, vatandaşları ve ülkeyi dil, din, ırk, mezhep veya sınıf esasına göre bölücü ve insan haklarına ve hukuk devleti ilkesine dayanan... cereyanlar[a]... karşı çıkar... hepsinin... gerek propaganda, gerek tüzel kişi ezcümle parti şeklinde teşkilatlanmaları bakımından yasaklanmaları gerektiğine inanı[r]. Bu görüşümüz Anayasa'nın da görüşüdür.

İlginçtir MNP kapatma davası devam ederken Erbakan'ın Türkiye'den ayrılarak İsviçre'ye gidişi 12 Mart sonrası siyasî hareketler açısından töhmet altında bırakan birtakım yorumlara sebebiyet vermiştir. Olayı Erbakan'ın kişi-

liği, ordu ile ilişkileri zaviyesinden olumsuz bir şekilde yorumlayanlar olduğu kadar, destekçilerinin bu ayrılışı hicret şeklinde ele almaları partinin hem bu yıllarda hem de sonraki yıllarda dinî söylemi hoyratça kullanışını anlamak açısından oldukça önemlidir.

MSP-CHP Koalisyon Hükümeti

12 Mart'ın hemen başlarında dinî ve tarihsel hafızaya gönderme yapan ifadeleri gerekçe gösterilerek kapatılan MNP'nin genel başkanı Erbakan, yurtdışındayken yakın çalışma arkadaşlarından bir grup bir yıl sonraki genel seçimlere katılabilmek amacıyla Süleyman Arif Emre'nin başkanlığında 11 Ekim 1972'de MSP'yi kurarak yeniden toparlanma ve örgütlenme çabasına hız kazandırdılar. Siyasî yasaklardan dolayı kurucularının hiçbiri MNP üyesi olmayan parti, Birinci Büyük Kongresi'ni partinin kuruluşundan yaklaşık üç ay gibi kısa bir süre sonra 42 ilde ve 300'e yakın ilçede teşkilatlanmasını tamamlayarak 21 Ocak 1973'te yapar. Erbakan siyasî yasaklı olduğu için henüz partiye üye değildir ve partinin de genel başkanlığını Süleyman Arif Emre yürütmektedir. Partinin teşkilatlanma çalışmalarını yürütebilmek amacıyla Ankara'da İzmir Caddesi'nde Emre adına bir avukatlık bürosu açılır. Bu avukatlık bürosu aynı zamanda MSP Genel Merkezi adresi olarak da gösterilir. Kızılay'daki bu büro seçmenlerin kabul edileceği bir mekân olarak kullanılır. MSP kurulmadan önce, Demirel karşıtı Bilgiç'in Emre'ye teklif ettiği, AP'ye dönmesi yahut kendisinin AP içindeki mücadelesi neticeleninceye kadar beklemesi talebine Emre sıcak bakmadı. Oldukça temkinli hareket eden Erbakan, önce Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas ile birlikte düzenledikleri ortak basın toplantısıyla 1973 yılının Mayıs ayında partiye üye olur. Böylelikle parti 14 Ekim 1973 seçimlerine hazır hâle gelir. Erbakan bu süreçte bir yandan da *Millî Görüş*ün mahiyetini ve Türk siyasî hayatındaki yerini anlatmaya devam etti. Türklük, büyük millet ve anti-emperyalizm vurgusunun yoğun olduğu konuşmalara göre, Türklerin "en şerefli tarihin sahibi, yeryüzünün en çalışkan milleti" olmasına rağmen çok partili yıllarda ülkenin içinde bulunduğu içler acısı durumun müsebbibi AP ve CHP zihniyetidir. Türkiye'nin maddi alanda olduğu kadar manevi kalkınma sahasında da başarısız olması liberal ve solcu görüşlerin memleket gençliğini yabancılaştırmasıdır. Kaynağı dışarda olan komünist ve kapitalist bu görüşlerin karşısına ise bir tez olarak *Millî Görüş* yerleştirilir. Hem Erbakan'ın hem de *Millî Görüş* partilerinin düşüncelerini anlamak bakımından şu satırlar önem arz eder:

> Bugün ahlâkî bakımdan milletimizin fıtratına aykırı tezahürler mevcuttur. Eğer bugün bir kısım gençliğimiz millî değerlerimizden uzaklaşarak anarşist

olmuşsa, diğer bir kısım hippiliğe ve gayri ciddi yaşayışa ve kıyafetlere özenmekteyse anaya babaya asilik ediyorsa bütün bunların sebebi... milletimizin zorla materyalist yapılmak istenilmesidir. Bugün rüşvetten, iltimastan, şikâyetçi isek ticari hayatta istikrarsızlık varsa, istismar, ihtikâr, haksız kazanç imkânı mevcutsa bunlar yine... bozuk zihniyetin camiamızın sağlam bünyesine açtığı yaraların neticesidir.

MNP içinde yer almayan fakat daha sonra *Millî Görüş* hareketi ile özdeş hâle gelecek olan Recai Kutan gibi yeni isimler de bu partiye katılır. MNP kapatıldıktan sonra MSP'nin kurulmasına izin verilmesi çeşitli şekillerde yorumlandı. Henüz ayrıntıları yeterince aydınlatılmamış olan bu spekülatif yaklaşıma göre MSP, ya uluslararası güçlerle anlaşarak onların güvenini kazanmış ya da Türkiye'deki konjonktür gereği böylesi bir partiye ihtiyaç duyulmuştu. Aslında benzeri bir izah tarzı, AP'nin sandıkta kolay kolay yenilmeyeceği izlenimi doğurduğu 1969 genel seçimlerinin ardından, bu partinin ancak kendi içindeki bölünmelerle iktidardan uzaklaştırılmasının düşünüldüğü şeklindeki çıkarımlarda da karşımıza çıkar. Buna göre büyük sermayeye karşı taşra burjuvazisinin tavrı başka bir açıdan o dönemde yeni yeni kıpırdayan İslâmcı siyaseti farkında olmadan güçlendirmişti. Oldukça spekülatif olan bu izahları bir kenara bırakarak, MNP'ye benzer bir siyasî parti hüviyetinde olan MSP'nin kuruluş sürecini ana hatlarıyla özetleye Davut Dursun'un şu satırlarını birlikte okuyarak devam edelim:

Özellikle MNP'nin uygulanan militan laiklik anlayışına getirdiği eleştiriler, dinî değerleri siyasal dolaşım alanına sokması ve uygulanmakta olan ekonomi politikasını "montaj sanayii" diye çok sert şekilde mahkûm etmesi gözden kaçmamış 12 Mart döneminin olağanüstü şartlarında kapısına kilit vurulmuştur. İlginçtir bir yandan MNP kapatılırken sol taraftan da... TİP kapatılmıştır... zira TİP de aynen MNP gibi mevcut sistemik değerlere, kurumlara ve uygulamalara çok sert ve köklü eleştiriler getirmekteydi.

MSP genel seçimlere katılabilmesi gereken ölçüde örgütlenmiş olarak 1973 seçimlerine girer. Ne var ki parti seçim sürecinde sağ ve sol partilerce sürekli bir şekilde gerici ithamına maruz bırakılarak hedef hâline getirilir. Demirel seçim sürecinde AP'nin 1969'daki seçim başarısını tekrarlamak için eleştirilerini CHP'den ziyade kendi tabanından kopan partilere yöneltiyordu. MSP, öncelikle ve AP üzerinde *bölücü* bir etki yaratacağı için Demirel, MSP'ye karşı doğrudan cephe alır hatta meseleyi bu partinin *muvazaa yoluyla* kurulduğunu iddia etmeye kadar vardırır. MSP, kendi programını *Millî Görüş* başlıklı bir bildiri ile kamuoyuna sunduğu için Türk siyasî hayatında *Millî Görüş* düşünce ve geleneği de başlamış oluyordu. Partinin bu yakla-

şımı, aynı zamanda dış dünyayla ilişkilerinde hakkını arayan, haysiyetli bir sosyal bütünlüğe sahip bir millet hedefini de içermekteydi. Ayrıca *Millî Görüş* teklifi sağ ve sol partilerin yönettiği Türkiye'de hemen her şeyin esas bakımından yanlış olduğunu ima ediyordu. Buna göre, Türkiye, İslâm'la bağını kopardığı için günden güne sosyal bütünlüğünü korumakta zorlanıyor, bu ise ülkeyi Batılılar karşısında zayıflatıyordu. Bu yüzden maddi kalkınma yanında ahlâkî gelişmeye de ihtiyaç vardı. Erbakan seçim propagandasını bu görüşler temelinde kurduğu için, AP tabanından ziyade Demirel ve partinin üst yönetimini eleştirir.

CHP ise seçimlere girerken *Ak Günlere* adlı bir bildirge yayımlamıştı. Bildirgenin biçimlenmesinde Ecevit'in etkisi çoktu hatta sonuç kısmını bizzat kendisi kaleme almıştı. *Ak Günlere* önceki seçimlerde yayımlanan bildirgenin bir devamı olmanın yanında Ecevit'in *Bu Düzen Değişmelidir*'de ortaya koyduğu görüşlerin hâlâ geçerli olduğunu da gösteriyordu. Bu seçim döneminde CHP'nin bildirgesindeki "CHP Türk halkının dinsel inançlarının, dine bağlılığının, demokratik yoldan ve sosyal adaletle kalkınma için bir engel değil, tersine kolaylaştırıcı bir etken olduğu kanısındadır," ifadeleri âdeta 1970'lerin *tarihsel uzlaşma* yaklaşımının habercisi gibiydi. Bu bir yanıyla da CHP'nin halka daha yakın bir siyasî tavır takındığı, ilericilik-gericilik kutbundan çıkılmak istendiğini gösterir. MSP ise, MNP için hazırlanan, *şerefli millet* ve *şanlı tarih* vurgulu ama aynı zamanda sosyo-ekonomik sorunlara dikkat çeken bildirgeyi güncelleyerek ve geliştirerek propaganda çalışmalarını sürdürdü. Bu çerçevede parti seçim sürecinde, ahlâkçı/maneviyatçı, tarihe bağlı, her türlü taklitçiliğin karşısında, milletin örf ve adetlerine bağlılığı her şeyin üstünde tutan, sömürücü, faizci düzene karşı kalkınmayı esas alacağını belirten bir propaganda yürüttü. Dönemin MSP'si için söylenenler MNP hakkında söylenenlerden çok farklı değildi. Karpat bu çerçevede şu yorumları yapar:

> MSP eski CHP'nin ve Kemalizm'in savunduğu şeylerin tam zıddını savunuyordu. Yine de... gerici bir İslâmcı parti olarak görmek yanlış olur. Aslında... İslâm'a ve tarihe dayanan bir kültürel ve sosyal rehabilitasyon ve reoryantasyon programının yanı sıra bir sosyal ve ekonomik kalkınma ve sanayileşme programını da benimsemişti. MSP liderlerinin çoğu üniversite mezunu teknokratlardı... AP tarafından ileri sürülen MSP'nin... büyük sermayeye karşı taşradaki küçük tüccar ve esnafı temsil ettiği... görüş[ü]... resmin çok küçük bir parçasıydı.

MSP seçim çalışmalarının en önemli mitinglerinden birini Konya'da 10 Ekim 1973'te *Yeniden Büyük Türkiye* adıyla gerçekleştirir. Aslında bu mitingin adı partinin siyasî yaklaşımının özeti gibidir. MSP seçimlerde ciddi bir

varlık gösterir ve oyların %11,8'ini alır ve üçü senatör olmak üzere kırk sekiz vekil çıkarır. Ferruh Bozbeyli liderliğindeki Demokratik Partinin oyların %11,9'unu kazanması ise 1969 sonrasında hızlanan merkez sağ krizi daha da derinleştirir. Bu seçimin en önemli yanı, CHP'yi *sol sosyalizmle* MSP'yi de *sağ sosyalizmle* itham eden AP'nin ciddi bir oy kaybına uğrayarak %46'dan %29,8'e gerilemesidir. Bir önceki seçimlere göre yaklaşık %6'lık bir artış sağlayan CHP ise %33,3 oy alarak birinci parti oldu. Bu seçim sonuçları, modernleşmenin siyasal katılımı etkilemesi, yerel ve kültürel bölünmelerin yerini işlevsel ya da sınıfsal bölünmelerin almasında seçmenlerin oy davranışını etkileyerek sınıf etkeninin oy davranışında daha büyük önem kazanması ve kentlerdeki katılımın köylere oranla daha çok olması açısından çeşitli değerlendirmelere de konu olacaktır.

Bilindiği gibi MNP ve MSP hareketi ortaya çıkana kadar Türkiye'deki dinî yapılar ve cemaatler CHP karşısında yegâne alternatif olarak kabul edilen AP'ye oy vermekteydiler. 1973 seçimlerinde MSP açısından önemli olan ise Nurcuların önemli bir çoğunluğunun bu seçimlerde AP'yi değil, kendilerini desteklemiş olmalarıdır. Buna mukabil Süleymancılar olarak bilinen dinî grup ise, AP'yi desteklemeye devam etti. Zira Süleyman Hilmi Tunahan'ın damadı Kemal Kaçar, hem 1965-1973 hem de 1977-1980 arasında AP milletvekili olarak mecliste görev yapmıştı. Süleymancılar başta olmak üzere belli grupların merkez sağ partileri desteklemelerinin altında, bu partilerin CHP'nin iktidara gelmesini engellemeleri ve laikliği din ve vicdan hürriyeti bağlamında yorumlayarak kendilerinin hayat sahalarını güvence altına almaları yatıyordu. Fakat bu tek ve yegâne sebep değildi, İslâm ve siyaset ilişkisine dair esaslı görüş ayrılıkları yanında zamanla İslâmî kimliği öne çıkaran *Millî Görüş* partileriyle özdeş hale gelen Erbakan'ın kişiliği ve siyaset tarzı da bu tercihlerin 1970'lerde de süreklilik kazanmasını sağladı, dahası 1973 sonrasında ciddi görüş ayrılıkları doğurdu. Bu durum, tüm dindarların hiç de iddia edildiği gibi MSP'yi desteklemeyecekleri şeklindeki yorumu da doğrulamaktaydı.

1973 genel seçim sonuçlarına göre siyasî partilerin hiçbiri tek başına hükümet kuramıyordu. AP'nin meclisi açık tutma mücadelesini seçmene yeterince anlatamadıklarını ifade eden Demirel, CHP ile koalisyon hükümeti kurmayacağını deklare ederek, partisinin nasıl muhalefet yapılması gerektiğini cümle âleme göstereceklerini belirtiyordu. 12 Mart Muhtırası ve seçim yenilgisi sanılanın aksine Demirel'in AP içindeki konumunu güçlendirdi. Dinî eğilimiyle öne çıkan MSP, amblemindeki anahtar gibi bir *anahtar parti* hüviyetine kavuşmuştu. Kamuoyunda en çok merak edilen husus ise, CHP-MSP koalisyon hükümetinin kurulabilme ihtimaliydi. Erbakan, yaptığı ilk açıklamada, "Bizim davamız ve bizim zihniyetimizle ortak iş yapa-

cak herkesle koalisyon kurabiliriz," diyerek tüm partilerle koalisyon görüşmesi yapmaya hazır olduklarını belirtmek suretiyle koalisyon hükümetinde zihniyet uyumunun aranmaması gerektiğini hatırlatıyordu. Bunun üzerine CHP, MSP'ye ılımlı mesajlar vermeye başladı. Erbakan ise tüm partilerin katılacağı *millî koalisyon* dahil olmak üzere tüm seçeneklere sıcak baktıklarını belirtirken, MSP'nin dine ve Cumhuriyet Türkiye'sine bakış açısını da ortaya koymaktaydı:

> MSP dine hürmetkâr bir partidir. MSP'nin insanlarının da hepsi aynı zamanda dine hürmetkâr insanlardır... MSP'li... insanlarının hepsi ayrı ayrı dine hürmetkâr oluş vasfını, MSP dinsel bir partidir şeklinde göstermek yanlış bir şey olur... Dinsel sözünden bunlar dogmatiktir, bir takım sabit fikirlerle hareket ediyorlar, düşünce hürriyeti istemeyen insanlar deniyorsa biz onun tam zıddıyız. Biz düşünce hürriyetinin, biz insan haklarının taraftarıyız. Gericilik demek istiyorsa biz onun tam zıddıyız. En ilerici parti biziz... Cumhuriyetin ve rejimin bekçileri ve sahipleri biziz. Cumhuriyet rejiminin yürümesi esasında bizimle mümkün... Biz bugünden itibaren Türkiye'de bir üçüncü cumhuriyetin başladığı kanaatindeyiz. Zira ilk önce 25 yıllık bir tek parti dönemi yaşadık. Ondan sonra bir 25 yıl daha geçirdik, bu devre her ne kadar çok partili olsa da tek zihniyetlidir... Şimdi yeni bir devreye giriyoruz. Bu devre hakiki demokrasi devresidir.

Her ne kadar Erbakan gericilik-ilericilik ve Cumhuriyet meselesine temas etmişse de, 1973 genel seçimlerinin ardından Kemalizm, Batılılaşma, ilericilik-gericilik gibi 1960'lara damga vuran önemli konular gündemden düşmese de bu konulardaki söylem çeşitliliği daha müsamahalı yaklaşımlar için uygun bir ortam teşekkül ettirmişti. Hem MSP'nin ortaya çıkışı hem de Bülent Ecevit liderliğindeki 1972 sonrasındaki CHP'nin klasik CHP'den farklı bir çizgiyi benimseyerek, düzen değişikliğini esas alan açılımı siyasî iklimi doğrudan etkilemişti. Ecevit'in 12 Mart'a karşı sesini yükseltmesiyle birlikte artık çevrenin duyarlıklarına açık hâle gelen CHP, AP'nin merkezi temsil edişinin sorgulanmasını hızlandırır. İşte böylesi bir ortamda MSP'nin sola açılan ve gün geçtikçe güçlenen CHP ile şaşırtıcı bir biçimde koalisyon hükümeti kurması gerek parti içindeki gerekse partiyi destekleyen elitlerdeki görüş ayrılıklarını yavaş yavaş gün yüzüne çıkardı ve bu tartışmalar 1977 seçimlerine kadar artarak devam etti.

Ecevit, 31 Ekim 1973'te Erbakan'a koalisyon teklifini sunar, Erbakan ilk görüşmede koalisyon teklifinin parti meclisinde bu teklifin değerlendirileceğini ifade eder. Bu dönemde ülkenin tam istiklalini sağlaması için kendi sanayi üretimine dayanması gerektiği inancı yanında emperyalizm karşıtlığı her iki partiyi birbirine yakınlaştırmaktaydı. *Milliyet* gazetesinde CHP-MSP

koalisyonunun en uygun koalisyon olduğunu yazan İsmail Cem, sol çevrelerce eleştirilir. Buna göre, MSP, seçim kampanyası sırasında ve seçimlerden hemen sonra ilan ettiği gibi demokratik özgürlüklere bağlılık konusunda güven vermemektedir. Ayrıca partinin TCK'nın 163. maddesinin tehdidi altında yaşayan seçmenlerini kurtarma ve koruma çabası içinde olduğunu vurgulanmıştır. MSP'nin sadece dinî anlayış planında değil ekonomik planda da diğer sağcı partilerden çok az farklı ama özünde sağcı parti olduğuna dikkat çekilerek, partinin ekonomik ve sosyal görüşlerinin sathi sloganlardan öteye geçemediği belirtilir. MNP'nin kurulmasının ardından basının ve sol düşünürlerin çabasıyla yaratılan Erbakan efsanesinin gerçeklikten uzaklığı tekrar hatırlatılır. Ecevit ise MSP ile koalisyon konusundaki düşüncelerini şu şekilde özetler:

> Koalisyon hükümetinin gerçekleşebileceğini sanıyorum. Bunun için bütün kapıları açık bıraktım. Fakat bazıları teker teker kapatıldılar. AP bize olumsuz cevap verdi. DP ise sağ koalisyon istedi. Dolayısıyla MSP koalisyon yapabileceğimiz tek parti. Böyle bir koalisyonu zaten halk kendi inisiyatifiyle ve oyları ile yarattı. MSP ile bir anlaşma mümkündür... Bizde olmayan bazı dinsel özellikler MSP'de var ama bunlar onun laik Cumhuriyet'in kanunlarına uyumunu engellemiyor. Ayrıca MSP Türkiye'nin Ortak Pazar üyeliğine de karşı[dır].

Erbakan ise açıklamasında genel af konusunda ve Ortak Pazar konusunda CHP ile yakın düşüncelere sahip olduklarını belirterek bir anlamda Ecevit'e jest yapar. Ne var ki, belli ölçüde bir koalisyonu andıran MSP içinde solcu ama aynı zamanda erken Cumhuriyet devrinin din karşıtı politikalarını hayata geçiren CHP ile koalisyon hükümeti kurmasına karşı çok sert bir muhalefet vardı. Partinin hem meclis grubu hem de merkez idare kurulu içinde önemli bir kesim böylesi bir hükümete karşıydı. CHP ile koalisyona karşı olanlar, acele edilmemesi gerektiğinin altını çizerek hükümette iken yapılacak bazı uygulamaların MSP'nin geleceği açısından çok büyük zararlar doğuracağına inanmaktaydı. Bundan dolayı MSP, 7 Kasım 1973'te kesin kararını bildirir ve CHP ile bir koalisyon hükümetinin kurulmasının mümkün olmadığını belirtir. Partinin bu kararı almasında parti içi itirazların etkili olduğu son derece açıktır. MSP'nin kararından sonra Cumhurbaşkanı Fahir Korutürk hükümeti kurma görevini Demirel'e verir fakat onun yaptığı görüşmeler de sonuçsuz kalır ve Demirel görevi 17 Kasım 1973'te iade eder. Bundan sonraki görüşmelerde hükümeti kuracak bir netice elde edilemeden 9 Aralık'ta yerel seçimler yapılır. Yerel seçimlerden CHP otuz iki ilde, AP ise yirmi ilde belediye başkanlığını kazanır. Koalisyon görüşmelerinde kilit rol oynayacağı kesinleşen MSP ise beklediği sonuçlara ulaşamaz ve sadece Tokat

ve Muş belediye başkanlıklarıyla yetinmek durumunda kalır. Bu seçimlerde Muş belediyesinin kazanılmış olması önemli bir gösterge olur. Çünkü Erbakan'ın kurduğu dinî yönelimli partiler, 1970'ler boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlü bir seçmen desteği elde etmiştir. Erbakan MSP döneminde zamanla daha İslâmcı bir çizgiye kavuşmuş, bunun neticesinde de İslâm kardeşliği vurgusunu öne çıkarmıştır. Seçim kampanyalarında etnik meseleler yerine, Türkleri ve Kürtleri ortak bağ üzerinde duracaktır. Böylelikle Erbakan, hem MSP'nin İslâmî değerlere bağlılığının hem de etnik kökenlerine bakılmaksızın Türkiye'de millî birlik hissiyatının altını çizmeye çalıştı.

MSP yerel seçimlerin ardından uzun süren hükümet pazarlıklarından ve hükümet buhranından sonra CHP ile bir koalisyon kurmaya karar verir. Ne var ki söz konusu karar, partinin tümünün kararı olmaktan ziyade Erbakan'ın daha pragmatik yaklaşımını yansıtmaktaydı. Buna göre, MSP'nin koalisyonda yer alması hem partinin kitleler ve elitler nezdinde meşruiyet kazanmasını sağlayacak hem de devlet bürokrasisinde sağlam bir yer edinilmesini sağlayacaktı. MSP, "davanın mesafe katetmesi" için koalisyon görüşmelerine başlar. MSP adına Oğuzhan Asiltürk ve Süleyman Arif Emre CHP adına Deniz Baykal ve Cahid Kayra görüşmelere katılırlar. "Engin tarihimizde yeni bir dönemin başlangıcı" olacağı umulan CHP-MSP koalisyon hükümeti 26 Ocak 1974'te kurulur. Ecevit, ABD'nin taleplerine ilişkin olarak yaptığı itirazlarla toplum nezdindeki karizmasını pekiştirirken Erbakan, iktidarda olmanın avantajıyla ağır sanayi başta olmak üzere çeşitli alanlarda kendi politikalarını hayata geçirmeye çalışıyordu. Ancak koalisyon içindeki ilişkiler pek sağlıklı değildi. Büyük ümitler beslenen bu hükümette, af kanunu, tayin kararnameleri, Ayasofya gibi konularda ortaya çıkan ihtilafların çözülememesi anlaşmazlığı derinleştirir. Ayrıca koalisyon protokolünde yer almayan fakat MSP'nin manevi ve ahlâkî konulardaki duyarlılıklarını yansıtan birtakım eleştirileri de hükümet içindeki tartışmaları arttırır. CHP dışındaki sol da tersinden MSP'ye muhalefet eden dinî çevreleri andırır bir tavır takındı. Çünkü af konusundaki kanun tasarısının meclisten geçmesi esnasında MSP milletvekillerinden yirmisinin TCK'nın 141. ve 142. maddelerinden yani *komünist faaliyetler* ve *sınıf mücadelesini teşvik* suçundan mahkûm olanların affedilmemeleri yönünde oy kullanmaları karşısında, CHP'nin hükümetten çekilmesini savundular. Oldukça sert tartışmaların vuku bulduğu bu kanunun görüşülmesinin ardından Kıbrıs sorununun tekrar Türk siyasetinin en önemli meselesi olarak belirmesi koalisyonun bozulmasını biraz daha geciktirdi. 20-22 Temmuz 1974'teki Kıbrıs'a düzenlenen askerî harekâtının ardından halktan daha güçlü bir destek alacağını ve bu yüzden MSP'ye ihtiyacı kalmadığını düşünen Ecevit başbakanlıktan istifa etti. Yapılacak bir erken seçimle tek başına iktidara geleceğini düşünen Ecevit'in öngörüsü bir

hayal olarak kaldı. Aslında Kıbrıs Harekâtı'nda da iki parti arasında derin anlaşmazlıklar vardı. MSP, cihattan ve fetihten bahsederken CHP, bu tür açıklamaların Türkiye'yi zora sokacağını ifade ediyordu. Koalisyonun dağılmasına tesir eden olayları CHP'li ve MSP'li yazarlar kendileri açısından izah etme sadedinde çeşitli yazılar kaleme alındı. Erol Güngör ise, 22 Ekim 1974'te *Ortadoğu* gazetesinde yayımlanan yazısında, radikal sol oyların CHP'ye akmasıyla radikal solun kontrol altına alınacağının umulduğunu, kurulacak MSP koalisyonu sayesinde de aşırı uçların biraz daha frenleneceğine dikkat çeker. Ancak af kanununun çıkması ve Kıbrıs Harekâtı bu koalisyonla hedeflenen sonuca ulaşılamadığını belirtir. *Yeni Asya* gazetesi ise *İşte MSP!..* başlıklı broşüründe MSP'nin komünistleri affettiği, dine zarar verdiği, AP'de temsil edilen sağı ve dindarları böldüğü, CHP ile bir olduğu gibi konuları işleyerek, muhalefetteki AP'nin siyaset alanını genişletmeye çalıştı. Dönemin MSP milletvekillerinden Gündüz Sevilgen, CHP-MSP koalisyonundan elde edilen sonuçlar arasında *meşrutiyet krizinin* giderilmesine dikkat çekecektir:

> Bu ortaklık... ortalıkta dolaşan... söylenti ve iftiraları ortadan kaldırmıştır. [MSP'ye]... iktidar mı teslim edilirmiş veya [MSP'yi]... bu meclislere nasıl oluyor da sokuyorlar diye hayıflananların gözleri fal taşı gibi açılmış adeta yüreklerine inmiştir. Evet... [MSP] de Anayasanın vazgeçilmez unsur diye tesmiye ettiği siyasî teşekküllerden biridir.

CHP-MSP koalisyonunu bu şekilde yorumlayanlar sadece MSP'liler değildi. Bu önemli gelişmeyi MNP'nin anayasaya aykırı faaliyetlerinden ötürü kapatılmasının meydana getirdiği meşruiyet ve saygınlık tartışmaları çerçevesinde ele alan Feroz Ahmad koalisyonun kuruluşunu şöyle yorumluyordu: "Erbakan'ın herhangi bir koalisyon hükümetinde yer bulması neredeyse bir varlık sorunuydu; laik, Kemalist bir CHP ile koalisyon, partinin imajını otomatik olarak güçlendirecekti."

Hiç şüphesiz düzen değişikliği vaadiyle hayli popüler olan Ecevit açısından da bu hükümetin kurulması kendisinin dikkatli ve sorumlu bir siyasetçi olduğunu kanıtlamak açısından kaçırılmaması gereken bir fırsattı. Uzun ömürlü olmayan koalisyon tecrübesi Erbakan'ın da üzerinde durduğu MSP'nin meşruiyet sorununu giderse de partinin oylarının artmasına yahut davasının yaygınlık kazanmasına özel bir katkı sunmamıştır. Erbakan daha sonra, CHP ile aralarındaki ihtilafın sadece Kıbrıs ve sanayi meselesinde değil bütün konularda olduğunu belirterek *Millî Görüş* zihniyetini temsil eden parti olarak MSP'nin solcu görüş ile hiçbir meselede aynı şekilde düşünmesinin mümkün olmadığını kısa süreli bu koalisyon hükümeti döneminde anladıklarının altını çizecektir. Ardından da CHP ile bir koalisyon kurmalarının memlekete hizmet amacı taşıdığı için bazı konulara sabretmek zorunda

kaldıklarını ifade eder. Kısaca bu tecrübe Ecevit liderliğindeki CHP'nin halk nezdinde, Erbakan liderliğindeki MSP'nin de *resmî merkez* nezdinde meşruiyet kazanmasının formüle edilişi olarak değerlendirilebilir.

CHP'li koalisyonla birlikte MSP ve Erbakan'a dönük eleştirilerin Nurcular dışındaki İslâmî çevrelerde de dile getirilmeye başlandığı görülür. MNP'nin kuruluş döneminde büyük katkıları bulunan hatta *Mukaddesatçı Türk'e Beyanname* başlıklı metni yayımlayıp ardından Konya'da yapılacak olan *İmanlı Büyük Türkiye* mitingine konuşmacı olarak katılan Necip Fazıl, büyük ümit beslediği MSP'nin CHP ile kurduğu hükümetten sonra Erbakan'ı oldukça sert bir biçimde eleştirecektir. Ardından da kimi zaman AP'yi ve MHP'yi desteklediğini beyan eden yazılar kaleme almak suretiyle İslâmcı gençlerin husumetini kazanacaktır. MSP hareketinde umduğunu bulamayan Necip Fazıl'ın 1977 genel seçimleri öncesinde ani bir kararla MHP ve onun lideri Alpaslan Türkeş'i desteklemeye başlaması, dahası ona toz kondurmayışı siyasî polemiklerin hararetini arttırmanın yanında gençlerin Üstat hayalinin sona erişinin de başlangıcı olacaktır. Zira Necip Fazıl sadece MSB'yi terk etmemiş aynı zamanda Akıncılar ve MTTB'yi de sert bir şekilde eleştirmişti.

Cumhuriyet devrinin radikal uygulamalarına imza atan CHP ile dindar yahut İslâmcı yönelimli MSP'nin kurduğu bu hükümet döneminde Cumhuriyet Türkiye'si açısından sembolik ve hayati denilebilecek birtakım önemli gelişmeler yaşanmadı değil. Sözgelimi CHP-MSP döneminde elli yıldır icra edilen hilafetin kaldırılması kutlamaları kaldırıldı. Hatta PTT'nin her sene bu yıldönümünde özel olarak bastırdığı pullar basılmadığı gibi TRT'de yayımlanması planlanan anma programı da kaldırıldı. Ortaokullara zorunlu din derslerinin konulması ve imam hatip okullarından mezun olanlarının üniversiteye geçişinin kolaylaştırılması gibi eğitim hayatını şekillendiren düzenlemeler sonraki yılların din eğitimi tartışmaları açısından da önemliydi. TRT'de dinî içerikli programların yapılması ve devlet televizyonunda ilk defa canlı mevlit yayınının gerçekleştirilmesi de başlı başına bir olaydı.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri ve 12 Eylül

1973 seçimlerinin ardından sağdaki oyların MSP, MHP, DP ve AP arasında bölüşülmesi, AP'yi farklı arayışlara yöneltecektir. Bu süreçte CHP'yi gerçekte olduğundan daha fazla solda göstermeyi başaran AP, solu durduracak tek siyasî aktörün kendisi olduğunu ve diğer partilere verilecek oyların ancak sola yarayacağı propagandasını yapar. 1973 seçimlerini kaybeden Demirel, artık daha kavgacı ve hırçın bir siyasî kişilik haline gelecektir. Kısa süren CHP-MSP koalisyonunun dağılmasından sonra, 31 Mart 1975'te Demirel'in başbakanlığında AP, MSP, MHP ve CHP'deki sola kayıştan rahatsız olanla-

rın kurduğu CGP tarafından kurulan MC Hükümeti AP'nin bu stratejisinin tabii bir sonucudur. MC hükümetlerinde her zaman AP-MSP daha doğrusu Demirel-Erbakan çekişmesinin yaşanması ve bunların kamuoyuna yansıması iki siyasî kişiliğin 1960'ların ikinci yarısından itibaren sürdürdükleri mücadeleden bağımsız olarak ele alınamaz. AP'nin merkez sağdaki konumunu sarsan MSP ile yaşanan siyasî çekişme dönemin gençlik hareketleri arasında etkisi 1980 sonrasına da uzanan ayrışmaları beraberinde getirecektir. AP'nin anti-komünizm odaklı propagandası 1977 seçimleri, özellikle Doğu ve Orta Anadolu'da MSP ve MHP'ye yönelen oyların tekrar belli ölçüde Nurcu çevrelerin oylarının tümünün ise AP'ye dönmesini sağlamıştır. Demirel seçim kampanyası sırasında, "MSP'nin Millî Görüşünün ne idüğü belirsiz bir safsata" olduğunu söyleyerek bu partiye ve ideolojisine nasıl baktığını açıkça ortaya koyacaktır.

24 Ekim 1976 tarihli MSP kongresinde, Korkut Özal'ın başkanlığındaki muhalif grup, eleştirilerini doğrudan Necmettin Erbakan'a yöneltmektense onun yakın çevresindekilere yöneltmekteydi. Bu grubun teklifiyle Kadir Mısıroğlu ile Mustafa Yazgan parti yönetimine katıldılar. 1977 genel seçimlerine âdeta kâbus içinde katılan MSP'nin oylarının % 11,8'den % 8,6'ya düşmesi ve ancak 24 milletvekilliği elde edebilmesi CHP ile yapılan koalisyonla bağlantılı olsa da yegâne sebep bu değildi. Erbakan, yukarıda da belirttiğimiz üzere MSP'nin 1973'te sağladığı ittifakı koruyup genişletmeyi de başaramadı. Nurcuların AP'nin politikalarıyla belli ölçüde uyumlu olacak şekilde, Erbakan'a karşı çıkmayı sürdürmeleri, İslâmcılar yanında komünistleri de serbest bırakan Af Kanunu'na muhalefet etmelerini beraberinde getirdi. Erbakan'ın pragmatizmine itiraz ederek, onu mefküresiz bir lider konumuna yerleştirmekle kalmadılar, parti kongresinde liderliğine de meydan okudular. Bunun neticesinde Erbakan, Nurcuları MSP'nin Merkez İdare Kurulu'ndan ve diğer önemli görevlerden dışlamaya çalıştı. 1977 seçimlerinin hemen öncesinde A. Tevfik Paksu, Hüsamettin Akmumcu, Reşat Saruhan, Ali Acar, Ahmet Akçael, Vahdettin Karaçorlu, Rasim Hancıoğlu, Cemal Cebeci, M. Hulusi Özkul, Abdurrahman Ünsal, Gündüz Sevilgen, Emin Acar, Yahya Akdağ, H. Cahit Koçkar, Sabri Dörtkol ve Hüseyin Abbas genel seçimlerde aday olmayacaklarını açıkladılar. Bunlardan bazıları siyasetten çekilirken bir kısmı yeniden *Millî Nizam Partisi* adında bir oluşumu teşekkül ettirdiler. Ayrılmadan önce Erbakan'a karşı yedi maddelik bir bildiri yayımlayan bu grup daha sonra *Sevabı ve Günahı ile MSP ve Camiamızın Umumi Manzarası* adını taşıyan bir kitap çıkarmak suretiyle partiden kopuş sebeplerini daha geniş bir şekilde kamuoyuna açıkladılar.

Seçimlerde yaşanan büyük kayıp, gençlik hareketleri arasında yaşanan ayrışmalar başta olmak üzere Nurcu ve milliyetçi yazarların MSP hareketini

özellikle Erbakan'ı merkeze alarak yaptıkları eleştirinin dozunu günden güne arttırdı. Bunun tipik örneklerinden biri, A. Tevfik Paksu'nun 5 Temmuz 1978 tarihli raporunda yer alan şu satırlardır:

> *MSP eşittir İslâm görüşü:* MSP dışındaki Müslümanlar, İslâmiyet'i bilmemekle suçlanarak gafil oldukları veya ihanet içinde bulundukları her yerde yayılmaya çalışılmıştır. Teşkilat mensupları, diğer... Müslümanlara düşman edilmiştir... diğer Müslümanlar gücendirilmiş ve birçok yerde MSP'lilerin yaptığı hata ve noksanlıklar (haşa) İslâmiyet'e verilmiştir.
>
> *Nefs muhasebesi:* Başkasının kötülükleri ile uğraşılmış... kendi fikirlerinin güzelliği ile milletin karşısına çıkılacağı yerde MSP'nin iyiliğine başkalarının kötülüğü hüccet gösterilmiştir. Kendileri her işte haklı, muhalifler her yerde haksız düsturundan hareket edilmiş... Tevazu, yerini tekebbüre ve mağrurluğa bırakmıştır.
>
> *Şahıs diktatörlüğü:* İslâm esasına göre istişare ile yapılması lazım gelen hususlar bir genel başkanın arzusuna bağlanmıştır.
>
> *Söz ve fiil ayrılığı:* MSP idarecilerinin... vaatlerde bulunmuş olmalarına rağmen, bunlar icraatta unutul[muş, hatta] aksine hareket edilmiştir. Misal olarak; faize karşı çıkılmış... MSP'lilere faizle kredi temin edilmiştir. İsraftan bahsedilmiş... devlet kesesinden ziyafet, gösterişli törenler [yapılmıştır.]
>
> *Maddeye yöneliş:..* [S]ırf Allah rızası için partiye girmiş... teşkilat mensupları, baştakilerin müsamahası ve hatta teşviki ile otomobil... traktör sahibi olmak; kredi almak... için idare meclisi azalıkları, murakıplık, müşavirlik ve torba kadrolardan memur olmak hevesine düşürülmüştür.
>
> *Partizanlık ve tarafgirlik:* MSP iktidarda bulunduğu devrelerde aşırı partizan ve tarafgir olarak icraat yapmıştır. İmam kadrolarından tohumluk buğday tevziine; dışarıdan ithal edilecek mallar için tahsis belgelerinden cami yardımına kadar ve daha birçok hususta MSP'li olmak veya MSP'lilerin önüne düşerek getirdiği adam olma vasfı aranmıştır.

Yukarıdaki eleştirilerle doğrudan bağlantılı olan Erbakan'ın kişiliğinin bir başka önemli yanı gerçekçi olup olmamasına bakmaksızın göz alıcı projeleri hayata geçirmek için durmaksızın çaba harcamasıdır. 1974'ten itibaren üç koalisyon hükümetinde başbakan yardımcılığı görevini üstlenen Erbakan, tüm Türkiye'de yeni fabrikaların kurulması için sayısız inşaat projesi başlattı. Gelgelelim söz konusu inşaatların çoğu kaynak yokluğu nedeniyle ya bitirilemedi ya da kötü planlamadan dolayı bitirildikten hemen sonra kapandı. Buna karşın Erbakan, 1977'de görev süresinin bitimine kadar durmaksızın yeni tesislerin ve fabrikaların temel atma törenlerine başkanlık etmeyi sürdürdü.

MSP'nin inandırıcılık yaşadığı bu süreçte sadece Nurcular değil öteden beri AP ile anılan Süleymancılarla da arası açılmıştı. Süleymancıların şiddetle

eleştirdiği MSP adayları arasında Yaşar Tunagür, Turgut Özal, Tahir Büyükkörükçü, Zübeyir Koç gibi isimler yer alır. Ne var ki bu çevreler MSP yerine daha İslâmî olanın peşinde değillerdi. Aslında bu dönem MSP'nin siyaset içerisinde bazı fikirlerinin değişmeye başlaması açısından da önem arz eder. Bu üzerinde az durulmuş bir konudur. Erbakan'ın bu dönemdeki arayışları, önce temkinle sonra da kararlılıkla İslâmcılığa yönelişinin hikâyesidir, bu çerçevede *Yeni Devir* gazetesinin çıkarılması ve yeni İslâmcı gençlerin yazılarının yayımlanması göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır. 1977 seçimleri öncesinde (ve sonrasında) MSP üzerinde yazılan yazıların çoğaldığını belirten İsmet Özel'in deyimiyle:

> Eğer bir kimse... ben kapitalizmi, sosyalizmi ve Türkiye'de hükümran olmuş zorbalığı savunmadığı hâlde MSP'ye muhalifim diyor ve muhalefetini MSP'nin İslâmî çizgiyi yeterince temsil etmediği gerekçesine dayandırıyorsa, bu durumda o kimsenin düşünce ve davranışlarına bakarız; [onun] yapıp ettikleri İslâmiyet'in Türkiye'deki başarısına ne nispette fayda sağlıyor? MSP'ye olan muhalefet Türkiye'deki Müslümanların duçar oldukları belaların giderilmesine fayda sağlamıyorsa onların devam etmesinin işine yarıyor demektir.

1977 genel seçimlerinde CHP %41,4'le birinci parti olurken, sağdaki parçalanmanın kendisine olan etkilerini kısmen izale edebilen AP ise oylarını %36,9'a çıkarmayı başarmıştı. AP yanlısı ve eski MSP'li basının desteğini arkasına alan Demirel, ömrü ancak altı ay sürecek olan ve iş/işveren çevrelerin muhalefetine kulak ardı ederek ikinci bir MC hükümeti kurdu. Necip Fazıl'ın *iki zevceli* erkeğe benzettiği bu cephe hükümeti döneminde hem Demirel hem de Erbakan seçim kampanyasında birbirleri hakkında söylediklerinden geri adım atmadılarsa da, seçim döneminde söylenen sözlerin ciddiye alınmaması gerektiğini akla getiren açıklamalar yaptılar. AP kanadından bazı milletvekillerinin *Güneş Moteli* görüşmelerinden sonra CHP'yi destekleyeceklerini deklare etmeleriyle biten bu koalisyonun ardından CHP Hükümeti kuruldu. Uzun zamandır CHP'ye karşı bilenen Demirel, kendi partisi AP'nin hazırladığı bütçeye sırf CHP iktidarda olduğu için hayır oyu vermekten geri durmadı.

Siyasî şiddetin arttığı, devlet kurumlarının çöktüğü ve ekonomik krizin had safhaya ulaştığı bu dönemde Ecevit ile Demirel arasındaki mücadele de iyice kızıştı. Bu yıllarda MSP, kendisi dışındaki İslâmcı çevrelerin taleplerini de dikkate almak durumunda kaldı. Dolayısıyla Erbakan'ın söylemi daha İslâmî hâle geldi. Elbette tüm bunlar İran'da, Afganistan'da ve Pakistan'da yaşanan gelişmelerden bağımsız değildi.

1978 başında iktidar olan fakat 1979'daki ara seçimlerde CHP'nin başarısız olması Ecevit'in istifasını AP'ye ise iktidarı getirdi. CHP'nin büyük koa-

lisyon teklifini kabul etmeyen Demirel, MSP ve MHP'nin üye vermeden destekleyecekleri bir azınlık hükümeti ile ülkeyi seçimlere götürmeye çalıştı. Gelgelim meclisteki AP çoğunluğu bir türlü seçim kararı alamadı üstelik ekonomide radikal bir rota değişimini içeren 24 Ocak 1980 tarihli kararları almak zorunda kaldı. Sıkıyönetim kararına rağmen şiddet olaylarının önüne geçemeyen AP Azınlık Hükümeti MSP ve MHP'nin oylarına muhtaç olduğundan kendisinden kopan bu partilerce kabul edilmeyecek adım atmaktan çekindi. TSK'nın, CHP ve AP'nin kuracağı büyük koalisyonu vurgulayan muhtırası bile, AP içinde tek adam konumunu perçinleyen Demirel'i azınlık hükümetinden vazgeçiremedi. Demirel'in niyetinin ülkeyi seçime götürerek tek başına iktidarı elde etmek olduğunu anlayan diğer partilerse, ona engellediler. Cumhurbaşkanlığına kimin seçileceği konusunda yaşanan belirsizlikler meclisi tamamen kilitledi ve demokratik sisteme olan inanca ciddi bir darbe vurdu.

MSP, 6 Eylül 1980 Konya'da *Kudüs'ü Kurtarma ve Millî Gençlik Yürüyüş ve Mitingi* tertipler, mitingde bazı kişilerin İstiklâl Marşı okunurken ayağa kalkmaması hem 12 Eylül'ün hem de partinin kapatılma gerekçeleri arasında yer alır. Tıpkı MNP'de olduğu gibi MSP'nin kapatılma gerekçelerinin başında laiklik karşıtı tutumlar gösteriliyordu. Sovyetler Birliği'nin Afganistan işgali, İran'daki devrim yeni bir Soğuk Savaş dalgasının başlamasına neden oldu. Amerika'nın Batı ittifakının bir parçası olan Türkiye'de *istikrarlı* bir yönetiminin kurulması için telkinlerde bulunması neticesinde 12 Eylül 1980'de ordunun yönetime el koymasıyla tüm siyasî parti faaliyetleri durduruldu. MSP başta olmak üzere siyasî partiler, darbeye karşı açıktan karşı çıkmadılar. Darbenin ardından, Erbakan dahil olmak üzere tüm siyasî parti liderleri tutuklanarak iki askerî kampa götürüldü. Rejimin daha otoriter kalıplarla yeniden yapılandırılmasını hedefleyen askerler, siyasîlere hem 12 Eylül öncesindeki şartların oluşmasının müsebbibi hem de kendilerine engel çıkarabilecek yapılar olarak gördüklerinden onlara karşı sert bir tavır takındılar.

Bununla beraber merkezdeki siyasî partilere nazaran MSP ile MHP liderleri ve partilerin yönetimindekiler daha uzun süreli tutuklu kaldılar. Erbakan duruşmalar esnasında kendisinin ve partisinin savunmalarını hazırlamak için bizzat uğraştı. Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Savcılığı, 20 Şubat 1981'de başlayan MSP kapatma davasındaki suçunu "laikliğe aykırı olarak, devletin sosyal, ekonomik, siyasî ve hukukî temel nizamlarına topyekûn dinî inançlara uydurmak amacıyla cemiyet kurmak sevk ve idare etmek", bununla birlikte laikliğe aykırı olarak devletin sosyal, ekonomik, hukukî, siyasî temel nizamlarından birini dinî inançlara uydurmak amacıyla propaganda yapmak" olarak açıklar. Erbakan ayrıca MSP üyelerinin *şeriat devleti* terkibini hiç kullanmamalarına karşın savcılık suçlamasında bun-

dan çok sık söz edilmesine dikkat çekti. Nitekim Recai Kutan, 12 Eylül Darbesi'ni anlattığı hatıralarında, "Bir parti yöneticisi MSP davasının 49 sayfalık iddianamesinin 78 yerinde şeriat devleti ifadesinin geçtiğini tespit ediyor, başka bir partili de Recai Kutan'ın kulağına eğilerek yahu içimizdeki hiç kimse şeriat devletinden bahsetmedi, halbuki savcı sürekli şeriat deyip duruyor, sakın savcı şeriat propagandası yapıyor olmasın!" der.

Yirmi dört sanıklı yargılama sürecinde MSP'lilerin daha çok 1977 sonrasındaki eylemleri üzerinde durulmuş olması, MSP'nin bu yıllarda İslâmcı kimliği açıktan sahiplenir hâle geldiğini göstermesi bakımından göz ardı edilmemelidir. 12 Eylül yönetimi 1981 tarih ve 2533 sayılı kanunla, darbeyle birlikte faaliyetleri durdurulan tüm siyasî partileri kapatması ile birlikte MSP'nin ömrü de hukuken sona erdi. MSP'liler 1981 Temmuz'unda serbest bırakılmalarına rağmen askerî mahkemedeki davaları 1985 yılının Şubat ayına kadar devam etti. Dört buçuk yıl devam eden yargılamalar Erbakan ve arkadaşlarının beraatıyla sonuçlandı.

1980'lere Doğru...

Varlığını AP içindeki ayrışmalara borçlu olan *Millî Görüş* hareketi, MNP'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren temsil etmeye soyunduğu kitlenin talepleri, çıkarları ve beklentileri doğrultusunda daha ziyade sloganların ön planda olduğu bir görüş oluşturmuştur. MNP'yi temsil etmek iddiasına rağmen aralarında önemli farklılıklar bulunan MSP ise, Türkiye'deki siyaseti belirleyen hukukî mevzuattan ve ülke içindeki/dışındaki konjonktür başta olmak üzere değişik faktörlerin etkileşimi ile belirlenecektir. Her şeyden önce 12 Mart 1971 öncesinde MNP için açılan kapatma davasının muhtıra sonrasında kapatma ile neticelenmesi bu partide siyaset yapanları tedirgin etmiştir. Kurulan ilk partinin kapatılması ve buna ilişkin olarak ileri sürülen gerekçeler, *Millî Görüş* partilerinin âdeta kaderi olmuştur. Belki bu yüzden her zaman bu hareketle ilişkili olan siyasî aktörler, sistemi sorgulamanın sınırlarının ne olduğu ve bürokrasinin güç kapasitesini daima göz önünde bulundurmak durumunda kalmışlardır. Kuruluş aşamasından, 1980'lere kadar *Millî Görüş* partilerinin daima meşru siyasî kanallar içinde kalarak manevra sahasını koruma çabası içerinde olmaları ideoloji ve doktrin hareketinin mücessem hali olarak kabul edilen partileri sanıldığından daha pragmatik kılmıştır. CHP-MSP koalisyon hükümetinin kurulmasının ardından MSP'yi destekleyen çevrelerin parti politikalarını ve Erbakan'ı sorgulamaları, 1977 genel seçimlerindeki başarısızlığı hazırlayan sebepler arasındadır. Öyle ki bu süreç MSP ve Erbakan'la ilgili hemen her şeye karşı tepki gösterilmesini adeta normalleştirmiştir.

Cumhuriyet'le birlikte din meselesinin yok sayıldığı dikkate alınırsa, bu düşüncenin de MSP'nin siyasî hayatta bir varlık kazanmaya başlaması ile yeniden sorgulanmaya başlanacaktır. Bununla beraber, *Millî Görüş* partileri, Türkiye'deki sağ siyasetten belli ölçüde kopmayı başarmış olsalar da bu partilerin büyük geleneğini oluşturan aktif modernleşme olarak da adlandırılan temel yönelimin dışında değildi. Hal böyle olunca, çoğu noktada Türkiye'nin meselelerine diğer siyasî teşekküller gibi ama muhafazakâr ve maneviyatçı eğilimi baskın çıkarak çözüm arayan bir parti hüviyetinden kurtulamadı. Genel olarak Osmanlı modernleşmesinin radikal kanadının yaklaşımlarını devam ettiren ve CHP ile temsil edilen kültürel dönüşüme karşı *Millî Görüş* partilerinin getirdiği eleştiriler bu zaviyeden de ele alınabilir. Bu hareket kendisini her zaman Osmanlı-İslâm geleneklerine bağlı kabul etmiş olup, çöküş içerisinde olan ve ahlâkî değerlerini yitiren Batı'ya ekonomik ve kültürel anlamda bağımlı olmayan bir Türkiye hayalini dillendirmiştir. Osmanlı tarihsel hafızasından ve mirasından daima özlemle söz açan Erbakan'ın siyasî yaklaşımı özünde Cumhuriyet Türkiye'sinin laik ifadelerle tanımlanan seküler milliyetçiliğiyle çelişen İslâmcı temalar barındırmaktaydı. MNP'nin yeni kurulduğu 1970 Şubat'ında Erbakan'ın yaptığı bir konuşmada, partisinin kurucularının Osmanlı sultanları olduğunu rahatlıkla ifade edebilmiştir. Ona göre Osmanlı dönemi Türklerin bir dünya gücü olarak, dünyaya nizam verdiği şanlı bir devirdi. Erbakan'ın sıklıkla atıf yaptığı tarihsel hafızanın İslâmcılıkla ilgili olup olmadığı konusunda yapılan yorumlar arasında onun yaklaşımının İslâmcılıktan ziyade şovenist ve saldırgan olmayan milliyetçiliğe yakın olduğunu ifade edenin de bulunması önem arz eder. Nitekim MSP, Batı ve Batılılaşmayla ilgili görüşlerini açıklarken bu hususa dikkat çekecektir bu aynı zamanda hareketin ideolojik tutumunu anlamak açısından da mühimdir:

> Batı düşmanlığı diye bir şey düşünülemez. Batı'dan ilim mi, metod mu, teknik mi, disiplin mi, elbette ki bunların hepsi alınacak... [bizim] görüşümüz, bütün bunlar alınırken, millî kültürümüz... benliğimizin, Batı'nın kültür emperyalizmine açık tutulma[masıdır.]... Batılı kulüpten kastımız, Batı'yı yanlış yorumlayanlar, ilimmiş, teknikmiş, metod ve disiplinmiş, Batı'yı güçlü kılan bu şeyleri bir kenara bırakıp körü körüne Batı hayranlığına Batı taklitçiliğine kapılanlardır.

MNP kurulduktan sonra *Millî Görüş* hareketiyle özdeş hâle gelen Erbakan her zaman yoğun bir ilginin odağı oldu. Çeşitli dergi, gazete ve televizyon kanallarında bu partilerin temsilcileriyle yapılan görüşmeler *Millî Görüş*ün öne sürdüğü fikirlerin geniş bir kamuoyuna şu ya da bu şekilde taşıdı. Burada özellikle daha evvel gericilikle anılan kesimlerin siyasî hayata atılmaları-

nın doğurabileceği risklerin de payı vardı. Bununla beraber *Millî Görüş* partilerini doğuran dinamiklerin yeterli miktarda ve gerekli hassasiyetle irdelenemediği de bir gerçektir.

MNP/MSP dolayısıyla Erbakan, Türk siyasî hayatında bilhassa 1969-1980 arasında önemli roller oynamasına rağmen bu partilerin oluşturduğu siyasî hareketin akademik dünyada gerektiği kadar değerlendirilebildiğini söylemek mümkün değildir. Bu partilerin temel özelliklerine dair yapılan belli başlı çalışmaların ya klasik gerici-ilerici ya tümüyle sınıfsal ya da tümüyle İslâmcı siyaset eksenine oturtulmuş olması Türk düşünce dünyasının bilhassa geçmişe dönük yergi yahut efsaneleştirme özelliklerini ele verir niteliktedir. MNP/MSP'nin bir dünya görüşü olan bir siyasî partiden çok eğitimsiz halkın dinî duygularını siyaseten istismar eden bir hareket olduğu, bundan dolayı da Türk modernleşme projesinin olumsuzluklarını içeren bir hareketten başka bir manaya gelmediği şeklindeki yaklaşımların varlığı göz ardı edilemeyecek boyutlardadır.

Gerek akademik gerekse popüler çalışmalarda ideoloji ve doktrin partisi olduğu yönünde açıklamalara sıklıkla rastladığımız MNP/MSP'li siyasîlerin anılarında ne Türk siyasî sistemi, ne siyasetçilerin davranışları hakkında analitik yorumlara ve aktarımlara rastlanmaz. Daha ziyade menkıbevi tarzda kaleme alınan anıların Türk siyasî hayatına ilişkin araştırmalar için kaynak olma vasfı oldukça zayıftır. Erbakan'ın siyasî hayatına dair yetkin bir biyografinin ortaya çıkmamış olması da bunlarla birlikte düşünülmelidir. Belki bu durum, hemen her zaman askerî müdahalelerle biçimlenen bir siyasî pratiğin zihniyet dünyasında öne çıkan hususların neler olduğuna dair çok önemli ipuçları sağlamaktadır.

Seçmenleri nezdinde idealize edilmiş bir görüşün kurumsal yapıları olan MNP/MSP'yi anlamak, Türk siyasî hayatında parçalanmaların ve yeniden birleşmelerin vuku bulduğu 1960'ların ikinci yarısıyla oldukça kritik bir dönem olan 1970 ile 1980 döneminin anlaşılmasını da sağlayacaktır. Zira bu dönem Türk siyasî hayatına etki eden fikrî cereyanların belli ölçüde değişmeye ve dönüşmeye dahası farklı anlayışlar geliştirmeye çalışması açısından önemlidir. CHP içerisinde Ecevit'in geliştirdiği tarihsel yanılgıyı aşmaya matuf anlayışın öne çıkması buna karşın AP'nin zamanla merkezî konumunu kaybetmesi, TİP'in 1971'de MNP ile birlikte meclise girmesi, Türk milliyetçiliğini temsil eden partideki fikrî ayrışmaların belli bir kıvama gelerek MHP'nin parti amblemini İslâm'ı sembolize eden hilal olarak kabul etmesini bu çerçevede anabiliriz. Bununla beraber 1970'ler boyunca AP ile MSP arasındaki rekabetin yol açtığı parçalanma ve yeni yönelimlerin de göz ardı edilmemesi gerekir.

Hiç şüphesiz her durumda siyasî hedeflerinin uygunluğuna başkalarını ikna etmek için büyük bir çaba sarf eden Erbakan ve *Millî Görüş* hareketi, Tür-

kiye İslâmcılığının ötesinde üzerinde uzun uzun çalışılması gereken konular aslında, burası kesin. Zira 1970'lerin ikinci yarısından itibaren MSP'yi desteklemek dönemin İslâmcı entelektüel eğiliminin tipik bir temsilcisi olan İsmet Özel'in ifadesiyle, "İslâmiyet'i savunma kolaylığı lehine tavır takınmak anlamını" taşıdığından Türk toplumunun temel meselelerini yeniden gözden geçirmeye katkı yapmıştır. Öte yandan, 1970'ler itibarıyla Erbakan'ın siyasî olarak muhalefette kalıp dışlanmak yerine, iktidarın zirvesine ulaşmak için beklenenden büyük uzlaşmalar ve siyasî dönüşler yapmaktan dahası ölçüsüz vaatler vermekten çekinmeyen tarafı 1980 sonrası gelişmeleri anlamlandırmak açısından da önemlidir. Bunu gerek CHP gerekse MC koalisyonları sürecinde rahatlıkla görebileceğimiz gibi Ocak 1970'te MNP'nin kuruluş gününde düzenlediği basın toplantısında AET için söylediklerinden sonraki yıllarda ricat edişinde de görebiliriz. Ayrıca her zaman kendi kurduğu partilerin lideri olan Erbakan, parti kongrelerinde mevcut liderlerle mücadele ederek liderlik makamına gelen Ecevit ve Demirel'den de farklıydı. Bu onu aynı zamanda daima rakipsiz kılmıştır. Kendisine yönelik Nurcu muhalefet hiçbir zaman MSP liderliğini yürütmesine engel teşkil etmemiştir. 1970'ler boyunca gerek MNP gerekse MSP'de parti üyeleriyle ilişkisi daima eşitler arasında birincilik şeklinde tezahür eder. Akademideki başarısı Erbakan'ı çağdaşı politikacılardan ayıran önemli özelliklerden biri olmasına karşın, yazılı ve nitelikli bir siyasal külliyat bırakma konusundaki başarısızlığı, onun siyaseti iddiasının fikrî değil, sadece pratik düzeyde icra etmeye çalıştığını akla getirir.

Dolayısıyla bundan sonraki yıllarda da bu hareketin ideolojisi, örgütlenme biçimi, ekonomik ve sosyal görüşleri üzerine çokça konuşulacak, toparlayıcı ve netleştirici çeşitli araştırmalar yapılacaktır. Türkiye siyasetinin yeniden 1960'ların diline ve tarzına dönmeye başladığı bir dönemde Erbakan ve *Millî Görüş* hareketinin diğer siyasî gelişmeleri ihmal etmeden ele alınıp kavranması başlı başına değerli bir çaba olarak anılmayı hak ediyor. Zira *düzenin yabancılaşması* konusunda hemen herkes hemfikir fakat düzenin *nasıl normalleşeceği* konusunda kuvvetli çekişme halen devam ediyor. Haddizatında bugünlerde farklı bir tarih kesitinde ve kriz ortamında konuştuğumuz pek çok teklif *yeni Türkiye* tartışmaları çerçevesinde 1960'larda da yapılmıştı.

Necmettin Erbakan: Lider, Hoca, Mücahit

KEREM YAVAŞÇA

Sokakta birçok farklı rengi ve tonu olmasına karşın, yetmişlerin parlamenter siyaseti dört ana (siyasal) rengin rekabetiyle şekillenecektir: Bir yanda, rakiplerine nazaran daha geniş kitlelere seslenen AP lideri Süleyman Demirel ve CHP lideri Bülent Ecevit; diğer yanda da MHP lideri Alparslan Türkeş ve MSP lideri Necmettin Erbakan.

Yetmişlerin Ecevit'i dünyada ve Türkiye'de sola duyulan ilginin meyvelerini toplarken, milliyetçi-mukaddesatçı sağ cephenin ise üç farklı lideri vardır: Demirel, Erbakan ve Türkeş. Erbakan, politik söyleminde İslâmî tonları görece öne çıkartmasıyla diğer üçünden farklılaşır. Bu özelliğinin yanında, dönemin kutuplaşmış siyasal zemininde her iki cenahla da yakın ilişki ve ortaklık

kurabilmesi Erbakan'ın, partisinin oy oranına nispetle çok daha etkin ve kritik bir rol oynayabilmesine de imkân tanımıştır.

Erbakan, İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'ndeki başarılı akademik kariyeri ve *Gümüş Motor*'daki ortaklık (daha sonra *Pancar Motor* adını almıştır) ve yöneticiliğinin ardından, 1960'ların son yıllarında siyasete girmeye karar vermiştir. 2 Haziran 1968'de yapılan senato seçimleri için AP'ye adaylık başvurusu yapsa da başvurusu parti yönetimi tarafından reddedilen Erbakan'ın siyasete atılma kararında, TOBB'da yaşanan çekişmelerin de önemli bir payı vardır. 1966-1968 arasında TOBB *Sanayii Dairesi başkanlığı ve genel kâtipliği* görevlerini yürüten Erbakan, 1969'da TOBB başkanlığına seçilir. Ne var ki, dönemin ticaret hayatının hâkim kanaatlerinin aksine Anadolu sermayesinin gelişebilmesi için buralardaki tüccarlara bazı ayrıcalıklar tanınması gerektiğini savunan Erbakan'ın TOBB başkanlığı, büyükşehirlerdeki Ticaret Odaları üyelerini rahatsız etmekte gecikmez. Erbakan'dan duyulan rahatsızlık hükümet çevrelerine kadar ulaşınca Başbakan Süleyman Demirel, seçimlerde bazı usulsüzlükler yapıldığı iddiasıyla, Erbakan'ı TOBB başkanlığı görevinden uzaklaştırır. Haksızlığa uğradığını düşünen Erbakan, fikirlerini daha büyük bir arenada dile getirmek amacıyla 12 Ekim 1969'da yapılan genel seçimlerde AP'ye milletvekili adaylığı başvurusunda bulunur; ancak bu talebi de üniversite yıllarından itibaren arkadaşı olan Demirel tarafından ikinci kez veto edilir. Erbakan, siyasete AP saflarından atılma kararını, *Türkiye'nin Temel Meseleleri* isimli kitabında şu sözlerle ifade etmiştir: "...Odalar Birliğinde ben AP zihniyeti ile mücadele ettim. Sonra da [AP'ye] adaylık için müracaat ettim. Niye? 'Ey millet bunları görün!' demek için."

Veto kararının ardından, AP'den milletvekili adaylığı veto edilenlerin oluşturduğu *Bağımsızlar Grubu*'na Erbakan da dahil olmuş ve 1969 genel seçimlerinde Konya'dan milletvekilliği adaylığını ilan etmiştir. Ne var ki, on yedi kişiden oluşan *Bağımsızlar Grubu* içinden yalnızca Erbakan parlamentoya girebilecek kadar oy alabilmiştir. Erbakan, grup adına yaptığı açıklamada amaçlarını şu sözlerle ifade etmiştir:

> Gayemiz milliyetçi mukaddesatçı Türkiye[dir.] Bizim davamıza inanan insanlar sağa kayacaktır. Onlar bizi bir veto ile attıklarını sanıyorlarsa ya-

nılıyorlar. Biz AP'nin büyük kitleleriyle kaynaşmış hâldeyiz... bu kitleler harekete geçerek AP başındakileri tasfiye edeceklerdir. Millet istediğini yapar (*Milliyet*, 12 Eylül 1969: 11).

Erbakan 1969 seçimlerinde 22.926 oy almıştır. Sonuçların açıklanmasının ardından, üzerlerinde kendi resminin bulunduğu yaklaşık yüz elli araçlık bir konvoyla Konya'dan Ankara'ya gelerek Meclisin önünden geçmiştir. Şüphesiz, bu durum, Erbakan'ın siyaset sahnesinde yalnız olmadığının apaçık bir teşhiridir. Zira Erbakan'ın siyasete girme ve daha sonra MNP'yi kurma kararının ardında güçlü bir tarikat desteği bulunmaktadır. Kendisinin de müridi olduğu *İskenderpaşa Cemaati* lideri Mehmet Zahit Kotku'nun açık desteği, Erbakan'ın siyaset sahnesinde yer almasında ve sesini geniş kitlelere duyurmasında oldukça etkili olmuştur.

MNP, 1969 seçimlerinden kısa süre sonra, 26 Ocak 1970'te kurulmuş ve Meclis'te üç milletvekili ile temsil edilmiştir. Ne var ki, *Millî Görüş*'ün bu ilk partisinin siyasî hayatı uzun olmamış; 12 Mart Darbesi'nin ardından kapatılmıştır. Birkaç yıl sonra, 11 Ekim 1972 tarihinde kurulan MSP ise 1970'ler boyunca faaliyet göstermiş ve üç farklı koalisyon hükümetinde kabineye dahil olmuştur.

1973 seçimlerinden birinci parti olarak çıkan CHP'nin tek başına hükümet kurmaya yeterli sayıya erişememesi ile başlayan *İkinci Koalisyonlar Dönemi (1974-1980)*, "CHP ve MSP'nin birbirlerine zıt politik duruşları olduğu" kanaatinin *tarihsel bir yanılgıya* işaret ettiğini belirten Ecevit'in CHP-MSP koalisyon hükümetinin önünü açmasıyla start alacaktır. Böylece *bu tarihsel yanılgı*ya(!) son verilerek 26 Ocak 1974'te CHP-MSP (37.) Hükümeti kurulmuştur. Bu koalisyonda Erbakan başbakan yardımcılığı görevini üstlenecektir. CHP-MSP koalisyon hükümet döneminde gerçekleştirilen *Kıbrıs Barış Harekâtı* ve Cumhuriyet'in 50. yılı münasebetiyle çıkarılan *Af Kanunu* koalisyonun yankı uyandıran en önemli kararları olmuştur. *Karaoğlan*'ın Kıbrıs Fatihi olarak görülmeye başlaması, Erbakan'ı siyaseten endişelendirmiştir. Bu duruma binaen MSP yetkilileri Kıbrıs çıkartması kararının nasıl vücuda geldi-

ği konusunda farklı tezler öne sürmüştür. Örneğin söz konusu kararın Ecevit CHP'sine rağmen MSP'li bakanların ısrarıyla alındığı iddiası özellikle 1977 seçimleri öncesinde sıkça dile getirilmiştir.

37. Hükümet, yaklaşık on ay görev yapmasının ardından Ecevit'in istifası neticesinde dağılmıştır. Sarıbay'ın *Millî Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği* başlıklı makalesinde altını çizdiği üzere, koalisyonun dağılmasının ardından Ecevit, Erbakan'ı "devlet ciddiyetiyle bağdaşmayan" davranışlar içinde olmakla; Erbakan ise Ecevit'i "sinirli, fevri, hissi ve yetersiz" olmakla itham etmişlerdir.

Erbakan, güvenoyu alamayan Sadi Irmak (38.) Hükümeti'nden sonra Demirel liderliğinde kurulan I. (39.) ve II. (41.) MC hükümetlerinde de yer alarak başbakan yardımcısı olarak görev yapmıştır. Bu dönemde, kamuda kadrolaşmaya çabalayan MSP, Sarıbay'ın da vurguladığı üzere, dindar bürokratların kamudaki varlığını arttırmaya gayret etmiştir.

1970'li yıllarda parlamenter siyaset, Ecevit'in CHP'si ve Demirel'in AP'si arasında kutuplaşmış olsa da hem 1973 hem de 1977 seçimleri, her iki partinin de tek başına iktidar olmakta zorladıklarını göstermekteydi. Bu meyanda Erbakan'ın iki kutupla da bir araya gelebilmesi hükümet krizlerini kısmen de olsa önleyebilmiş; Erbakan ve partisi bu dönemde –tıpkı MSP'nin amblemininde de ima edildiği gibi– bir *anahtar rolü* oynamıştır. Buna mukabil, Erbakan'ın önderlik ettiği MNP ile başlayan *Millî Görüş* hareketinin, Türk sağında nevi şahsına münhasır bir yeri olduğu da belirtilmelidir. Zira çok partili dönemle birlikte CHP'nin laiklik politikasını benimsemeyen mütedeyyin/sağ kesimler 1950'lerde DP, 1960'larda AP içinde yer almalarına rağmen, 1970'lerden itibaren Erbakan'ın MNP/MSP'si içerisinde bulunmayı tercih etmişlerdir. Böylece Erbakan Türk sağındaki görüş farklılıklarını kristalize eden bir işlevi de üstlenmiştir.

Ruşen Çakır'ın ifade ettiği gibi, *Millî Görüş Hareketi* bir *Erbakan Hareketi* olarak adlandırılabilir. Zira Erbakan, *Millî Görüş*'ün kurucu ve efsanevî lideridir. Bu bağlamda siyaset yasağı olduğu dönemlerde bile *Millî Görüş* içinde Erbakan'a meydan okuyacak bir hareket/oluşum vücuda gelmemiştir. Bu konuda tek istisna, 2000'li yılların başında Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç'ın başını çektikleri *yenilikçiler* grubunun *Fazilet Partisi* içinde başlatacakları, sonrasında *Adalet ve Kalkınma Partisi*'ne dönüşecek olan hareket olacaktır.

Erbakan'ın liderlik anlayışı hususunda belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise parti yönetimini dar bir grup ile idare etme pratiğini oldukça önemsemiş olmasıdır. Öyle ki Erbakan, kırk yılı aşkın siyasal hayatında çift haneli sayıla-

ra ulaşmayan ve neredeyse hiç değişmeyen isimlerle siyaset hayatını sürdürmüştür. Erbakan'ın bu tutucu tavrı, siyasî görüşlerinde de geçerlidir. Ağır sanayi hamlesi, adil düzen, anti-semitizm, İslâm birliği gibi görüşler Erbakan'ın siyaset anlayışının köşe taşları olmuştur. Bu kavramlara yapılan vurgu bazı dönemlerde artıp/azalsa da (örneğin 1970'lerde *Ağır Sanayi Hamlesi*, 1990'larda *Adil Düzen*), içerikteki vurgular baki kalmıştır. Erbakan *Millî Görüş* hareketinin amaçlarını 1975'te yayımlanan *Millî Görüş* kitabında, beş başlıkta sıralamıştır: (1) iç barış, (2) devlet-millet kaynaşması, (3) yeniden büyük Türkiye meşalesi, (4) manevi kalkınma, (5) maddi kalkınma. Ayrıca bu hedeflere ulaşmak için yani kendi ifadesiyle "cihat ibadetini yerine getirmek için" kullanılacak araçları *Davam* kitabında *9İ* (İnanç sahibi olmak, İhlas sahibi olmak, İttikâ sahibi olmak, İttifak içinde olmak, İyi ahlâk sahibi olmak, İhsan sahibi olmak, İstişare ile çalışmak, İtaat etmek, İstikamet sahibi olmak) ve *3Ç* (İslâm, Şuur ve Cihat çivileri) olarak özetlemiştir. Ancak bu kullanımlar, örneğin Alparslan Türkeş MHP'sindeki *9 Işık* kadar yaygınlık kazanmamıştır.

Hasan Bahadır Türk'ün yerinde ifadesiyle, "... Erbakan, tıpkı Menderes, Demirel ve Özal gibi kendisini büyük bir davanın adamı olarak kitlelere sunmuş... Türk sağının siyaset sahnesindeki sembol isimlerinden biri olmayı başarmıştır". Ancak, siyasette sembol bir isim şerefine nail olmasına rağmen lideri olduğu dört parti kapatılmış, toplamda on sekiz yıldan fazla süre siyasetten men edilmiş ve neticede siyaset hayatının neredeyse yarısını yasaklı geçirmek zorunda kalmıştır. Bu zorluklara rağmen 1970'li yıllarda üç farklı hükümette başbakan yardımcılığı görevini yürütmüştür. Sonraki yıllarda (1990'lı yıllarda) bu başarılarını sürdürerek, RP genel başkanı olarak 54. Hükümet'in başbakanı olmuştur.

Son analizde Necmettin Erbakan'ın yaklaşık kırk yıllık siyasî hayatındaki en önemli kazanımının, kurucusu ve lideri olduğu *Millî Görüş* hareketi olduğu söylenebilir. Kurduğu bu hareket ile beş farklı *Millî Görüş* partisinin genel başkanlığını yürütmüştür. Erbakan, liderliğinin yanı sıra, siyaset hayatı boyunca faaliyetlerinde taşıdığı vasıflara binaen hoca ve mücahit isimleriyle de tanınmıştır. Dinî ve siyasî bir bilge olarak kitlelere hitap edebilmesi yönüyle hoca; siyaseti bir cihat ibadeti olarak algılaması yönüyle de mücahit olarak anıla gelmiştir. Bu özelliklerine ek olarak Erbakan, Türk siyasal hayatındaki en renkli simaların başında gelmektedir. Özellikle konuşma tarzı, tatlı-sert üslubu, 1970'li yıllar Türkiye'sinde yüz bin uçak-tank üretmek gibi gerçeküstü idealleri, büyük küçük gözetmeksizin katıldığı temel atma törenleri, "Hadi oradan", "glu dansı", "patates dini" gibi ilgi çekici sözleriyle siyaset sahnesinin nevi şahsına münhasır bir şahsiyetidir.

Akıncılar

SELMAN SAÇ

İslâmcılık, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın dağılma sorununa bir kurtuluş reçetesi olarak öne çıkmış, ancak kısa sürede etkisini yitirmişti. Cumhuriyet'in ilanından sonraki uzun yıllar boyunca da bu sessizliğini sürdürmüş, daha doğrusu susmak zorunda kalmıştı. Bu sükût hâli, çok partili bir sisteme geçildiği, CHP'nin dahi politikalarını revize ederek İslâmcı Şemseddin Günaltay'ı başbakanlığa getirdiği 1950'lere doğru dağılmaya başlayacaktı. DP iktidarında toplumsal kültürel alanda görünür olmaya başlasa da İslâmcı düşünce, hâlâ devletin çizdiği sınırları ihlâl etmeden varoluş mücadelesi vermek zorunda kalacaktı. Özellikle sol aktivizmin görünür olduğu altmışlı yıllarda ise toplumsal alanın diğer aktörlerinin *cüretkâr* tavırlarının aksine etkili bir örgütlü güce ulaş(a)mayacaktı. 1960'ların sonunda MTTB'nin İslâmcı bir çizgiyi benimsemesi ise belli kısıtlılıklarından (politik aktivizm konusundaki çekingenliği ve kurumsal siyasete olan mesafesi) dolayı İslâmcı düşünceye bir ivme kazandırmaya yetmeyecekti. 1969'da Erbakan'ın bağımsız adaylığının hemen ertesinde 1970 yılında İslâmcı bir parti olarak MNP'nin kurulmasıyla toplumsal düzeyde biriken enerjiyi politik arenaya kanalize etmenin imkânı doğdu. Ancak bu kez parti, büyük oranda kendisini sisteme kabul ettirme kaygısıyla hareket edecek, mevcut siyasal düzeni yerinden edecek ya da onu sarsacak bir güce kavuşamayacaktı.

İslâmcılığın kurumsal politik bir form kazanmasından sonra toplumsal alanda devrimci ve ülkücü örgütlenmeler dışında/karşısında doğrudan İslâmcı kimliğiyle öne çıkan ve ilk kez rejimi bu kimliğine yaslanarak eleştirme cesareti gösteren *Akıncılar Derneği* (Ak-Der) 1976 yılında kuruldu. Ancak der-

nek, 1978'den sonraki belli başlı reaksiyonları dışında düşünsel zemini de güçlü, dönüştürücü pratiklere imza atamadı. Böyle olduğu ölçüde de daha çok defansif bir ruh hâliyle, korumacı bir tutumla hareket etti. Öte yandan, bu savunmacı ruh haline rağmen derneğin kısa sürede derip çattığı taşra örgütleri, onun toplumsal alandaki potansiyelini göstermesi açısından kritiktir. Bakıldığında literatürde Ak-Der'e dair çalışmaların oldukça sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Üstelik bu çalışmalarda dernek, sıklıkla ya MTTB'nin gölgesinde kalmış ya da MSP'nin bir alt yapılanması olarak ele alınmıştır. Ancak, özellikle günümüze kadar etki eden bazı politik aktörlerin ilk teşkilatlarından birisi olması ve ideolojik anlamda zayıf ve tutarsız kalmakla birlikte belli fikirlerin nüvelerini barındırması açısından önem taşımaktadır. Bu bilinçten hareketle çalışma, 1970'li yılların ikinci yarısında İslâmcı gençliği bünyesinde toplayıp, bir yandan ona görece korunaklı bir alan sağlamak öte yandan belli bir formasyon ve hareket yeteneği kazandırmak amacıyla kurulan ve 12 Eylül'e giden süreçte farklı yelpazede benzer örgütlerin akıbetine uğrayarak tarih sahnesinden çekilen *Ak-Der*'e odaklanmaktadır. Dolayısıyla 1960'ların sonunda meşru parlamenter zeminde mücadele imkânı yakalayan İslâmcılık düşüncesinin, 1970'lerle birlikte sivil toplum alanında çatallanan/çeşitlenen görünümü Akıncılar gençlik örgütü odağa alınarak, belli kaynaklar ama daha çok da dönemin süreli yayınları aracılığıyla anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Akıncılar Derneği'nin Kuruluşu ve Diğer İslâmî Aktörlerle Olan İlişkisi

Tek partili sistemin egemen olduğu erken Cumhuriyet döneminde dine biçilen rol, İslâm'ı referans alan herhangi bir siyasî oluşumun ortaya çıkmasına mâni oldu. Bu durum İkinci Dünya Savaşı sonrası değişmeye başlarken, Menderes iktidarları döneminde İslâmcı düşünce legal, örgütsel bir forma kavuştu. Ancak DP iktidarında da İslâmcı örgütler muhalif bir siyasî pozisyon al(a)madılar. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra gelişimi belli bir ivmeyle devam etse de İslâmcı düşünce, birkaç isim (Kısakürek, Serdengeçti, Karakoç...) ve bazı tarikatların (Nurcular, Süleymancılar, Gümüşanevî dergâhı...) ötesine geçemedi. Politik alanın dışında konumlanma zorunluluğu Erbakan'ın bağımsız adaylığından kısa bir süre sonra 1970 yılının Ocak ayında MNP'nin kurulmasıyla ortadan kalktı. Partileşme süreciyle İslâmcı düşünce amaç (iktidarı ele geçirmek, toplumu ve devleti üstten dönüştürmek) ve araçların (parlamenter yol) belli olduğu parlamenter sisteme dahil oldu ve sessiz kalınan uzun yıllardan sonra İslâmcılık, bir politik parti olarak belli bir ço-

ğunluğu temsil eden muazzam bir güce kavuştu. Ancak politik olarak belli bir kitle adına söz söyleme hali üzerinde yükseldiği sosyolojinin mutlak taşıyıcısı olduğu anlamına gelmemekteydi. Başta Türkeş önderliğindeki hareket olmak üzere, merkez sağ siyasetin de zaman zaman artan İslâmcı söylemleri MNP'nin seslendiği kitlelerden ve entelektüellerden kopmalara neden olacaktı. Üstelik Erbakan hareketinin parlamenter rakipleri dışında soğuramadığı kurumsal politik mekanizmalara bağlı olmayan, daha çok kültürel toplumsal alanda faaliyet yürüten MTTB gibi köklü bir örgütün varlığı da söz konusuydu. Yine de Millî Görüş kurumsal siyasetteki tek temsilci olmasıyla istisnaî bir pozisyon elde etmişti. MTTB'nin kendi kulvarındaki biricikliği ise kısa bir süre sonra *Ak-Der*'in kurulmasıyla ortadan kalkacaktı.

Önce Menderes iktidarları, ardından da MNP'nin kuruluşu ve MSP kimliğiyle 1973 seçimlerinde yadsınamayacak bir temsili güce kavuşması Türkiye politik sistemi içerisinde İslâmcı düşünce için uygun bir zemin yaratmıştı. Böyle bir atmosferde 1975 yılının sonlarında Ankara'da, Ankara Devlet Mühendislik ve Mimarlık Yüksek Okulundan Ali Balkaner, Mehmet Tezel, Tevfik Rıza Çavuş, Hayrettin Çelik, Ali İhsan Kandemir, Veli Köksal, Orhan Aydan, Mustafa Denktaş, Ali Karaduman, M. Fazıl Aslantürk adlı öğrencilerin girişimi ile *Ak-Der* kuruldu. Şentürk'ün, *İslâmcılık, Türkiye'de İslâmî Oluşumlar ve Siyaset* başlıklı çalışmasında aktardığına göre dernek, 23 Ocak 1976 tarihinde resmî olarak faaliyetlerine başladı. Akıncılar, MTTB içinde kendilerini bütünüyle ifade edemeyen hatta saldırılara karşı savunmasız hisseden bazı İslâmcı, muhafazakâr gençlerin yeni bir platform oluşturma çabasından doğmuştu. Nitekim *Mamak Zindanlarında Bir Akıncı* adlı çalışmasında derneğin kuruluş amaçlarına değinen Özdemir de, "Mevcut anarşik ortamdan gerek kendileri gerekse gençleri kurtarmak, maddi ve manevi yönden üstün meziyetli bir gençlik yetişmesine yardımcı olmak ve bu yönde çalışmalar yapmak," diyerek bu iddiayı desteklemektedir. Dolayısıyla temel motivasyon, o çalkantılı yıllarda İslâmcı gençlere korunaklı bir alan yaratmak ve onları kendi düşüncelerine göre bir tedrisattan geçirmekti. 21 Mayıs 1976 tarihinde ilk genel başkan olan Tevfik Rıza Çavuş, *Sebil*'de yayımlanan bildiride Akıncılar olarak yapmaları gereken şeyleri ve üzerlerine düşen görevleri şöyle sıralamaktaydı:

> İşte milliyetçi ve mukaddesatçı bir "Akıncı" nesil olarak, genciyle memuruyla, işçisi ve esnafıyla "İslâm-Türk Kültürü"nü bütün yurt sathına nakşetmeye... mecbur olduğumuz inancındayız. Zihinlerinde Batı'nın sahte, sun'i ve çaresiz sloganlarıyla bunların remzettiği zehirli ideolojiler bulunanlar Akıncı hamlemiz karşısında ezilip yok olmaya mahkûmdurlar.

> Bu köksüz ve taklitçi cereyanlara karşı... taviz vermeden şanlı ecdadımıza yakışır bir fikir, iman ve hamle [ile bu] davayı... Türkiye'mizin sathındaki her burca dikecek ve hâkim kılacağız!... Gayret Akıncılar'dan Tevfik Allah'tandır.

Derneğin kuruluşundan kısa bir süre sonra, İslâmî kültürü benimsetmek amacıyla farklı kesimleri kapsayacak şekilde 1976 yılında *Akıncı Memurlar Derneği* (AK-MER), 1977 yılında *Akıncı İşçiler Derneği* (AK-İŞ) ve *Akıncı Liseliler Derneği* (AK-LİS), 1978 yılında *Akıncı Sporcular Derneği* (AK-SPOR) kuruldu. Aslında Akıncılar'ın kapsayıcı olma çabasının doğrudan muhatabı içinden çıktığı hareket olan MTTB'ydi. Zira dönemin hâkim teşkilatı ve 1970'lerle birlikte İslâmcı bir kimlikle öne çıkan MTTB, sadece öğrencilerden müteşekkildi. Üstelik bu dar kadrolu yapısıyla birlikte kurumsal siyasete mesafeli olması ve sokak aktivizmden uzak daha pasif bir mücadele yöntemi benimsemesi onu İslâmcı kitleyi bütünüyle kucaklamaktan daha da uzaklaştırmaktaydı. Akıncılar bu anlamda MTTB'nin (ve de MSP'nin) karşılayamadığı belli talepleri artiküle etmek adına mesleğinden ve niteliğinden bağımsız bütün İslâmcı gençleri tek çatı altında örgütlemek iddiasıyla kurulmuştu. Üstelik MTTB'nin aksine *Ak-Der* daha en başında siyasî partiyle (MSP) daha yakın ilişkiler kurmuş, meseleler karşısında daha aktif bir tavır takınmaya çalışmıştı. Nitekim ilk dönemlerinden başlamak üzere düzenli toplantıların yanı sıra sokak gösterileri düzenlenmiş, duvarlara afişler asılmış, broşürler dağıtılmış, çeşitli önde gelen İslâmcı isimlerle seminerler düzenlenmiş, hemen her olay karşısındaki Akıncı tutumu kamuoyuna duyuran bildirilere imza atılmıştı. Ancak bu *tarz* farkına rağmen derneğin, kurulma ve örgütlenme aşamasında hem partinin hem de MTTB'nin sosyolojik ve organizasyonel gücünden yararlandığı da aşikârdı. Benzer dünya görüşlerine sahip olmalarından dolayı MTTB ile Akıncılar arasında eylemsel değil fakat düşünsel zeminde sıklıkla bir yakınlaşma söz konusuydu. Hatta örgütler kimi durumda İslâm adına farklı şekilde mücadele eden aynı ailenin iki üyesi gibi algılanmaktaydılar. Öyle ki *Sebil* dergisinde aktarıldığı üzere "...bazı kurmaylar dışında iki örgüt arasındaki farkın ne olduğuna dair tabanın pek fikri yoktu. Bu bakış açısına göre MTTB ve Akıncılar aynı mesut yuvanın iki erkek karındaşıydı. MTTB ağabeyiydi, Akıncılar ise onun sevimli kardeşiydi". En nihayetinde farklı tarzlarda hareket etseler de her ikisi de İslâmî bir toplum düzenini bu dünyada hâkim kılmak için faaliyet gösteren örgütlerdi. Böyle olduğu ölçüde de İslâmcı referanslarla kendilerini tanımlayan kesimlerin bu iki örgüt arasındaki sirkülasyonu da olağanlaşmaktaydı.

Akıncılar'ın politik arenada artık ihmal edilemeyecek bir aktör haline gelen MSP ile olan ilişkisi MTTB'ye göre daha görünür, gelgitli ve daha belirleyiciydi. Özellikle MSP'nin iktidar ortağı olduğu dönemde Akıncılar'ın arzu etse dahi partiyle bağlarını koparma olasılığı zayıftı. Bu, tüm iktidar nimetlerinin de elinin tersiyle itilmesi anlamına gelecekti. Nitekim bu süre zarfında bazı İslâmî çevrelerin (*Yeni Asyacılar*) Demirel'i ya da MHP'yi (Necip Fazıl) desteklemesine karşın Akıncılar her daim MSP'nin yanında saf tuttu. Yorgancılar'ın da belirttiği üzere her fırsatta "Gayret Akıncılardan, tevfik Allah'tandır," diyerek çalışmalarını sürdüren Akıncılar, "...siyaset dışında takip ve dava ettikleri iman ve ahlâk prensiplerinin siyaset sahasında mücadelesini veren partinin MSP olduğunu" düşünmekteydi. Buna karşılık başta Erbakan olmak üzere MSP'nin diğer kurmayları da Akıncılar'a desteğini esirgemeyeceklerdi. Nitekim Akıncılar Derneği'nin 1976/1978 kuruluş ve teşkilatlanma dönemi az çok MC hükümetlerinin yarattığı olanaklarla desteklendi. Ancak bu simbiyotik ilişki, bir yandan partinin ilk atılımı için dayanak noktası oluştururken öte yandan hareketin kendi özgün kimliğini yaratmasının önünde bir engele dönüşmekteydi. Dernek, bir yandan MSP ile arayı açmamak adına hem partiye hem de rejime yoğun eleştiriler yöneltmekten sakınmaya çalışırken, öte yandan bunu yaptığı ölçüde nihai amaçlarından ödün vermek zorunda kalmaktaydı. Bu kafa karışıklığını açıklamalarında da görmek mümkündü. Hem MSP'yi önemsediklerini onu desteklediklerini sürekli şekilde vurgulama gereği duyuyordu hem de ondan ayrıksı bir hareket oldukları şerhini düşmeyi ihmal etmiyordu. Nitekim *Sebil*'de aktarılan şu minvaldeki açıklamalara sıklıkla rastlanmaktaydı: "Erbakan, fikrimizin zamanımızdaki en büyük fiili lideridir, ancak Akıncılar hiçbir siyasî faaliyet içerisinde bulunmamakta ve MSP ile hiçbir organik ilişkiye sahip değildir." Gerçekten de iki hareket arasında bir hiyerarşik ilişkiden ziyade bir uyumdan, dayanışmadan ve elbette karşılıklı yarardan söz etmek daha doğru olacaktır. Bu bocalama hali, MSP'nin ortağı olduğu MC Hükümeti'nin dağılmasıyla son bulacak, hareket için daha cesur adımlar atmanın olasılığı ortaya çıkacaktı. Böylece 1978'le birlikte dış konjonktürün itici etkisiyle dernek daha radikal ve müstakil hareket etme olanağı yakalayacak, partinin dışında onun sınırlarını, gücünü ihlâl edecek pratikler sergileyecekti.

Pasifizm ve Radikalizm Arasında Karşıtlığın Ontolojik Kuruculuğu

1970'li yılların toplumsal hareketliliğinin aksine İslâmcı gençlik görece durağan ve aktif mücadeleye kapalı bir örgütlülüğe hapsolmuştu. Amaçların-

dan biri bu pasifizmi kırmak olan *Ak-Der* bile bu tenkitlerden nasibini alacak, sıklıkla edilgen kalmakla eleştirilecekti. Özellikle kendi üyelerinin dahil olduğu (genellikle maruz kaldığı) şiddet olaylarından sonra meseleler ve diğer aktörler karşısında özgün, gerektiğinde fiziki mücadeleyi de içeren bir tutum alınmasına dair talepler yoğunlaşmaktaydı. Yorgancılar'ın *Akıncılar: İslâmcı Gençliğin Yazılmamış Öyküsü* adlı eserinde aktardığı Mehmet Tellioğlu'nun sözleri bu eleştirilere cevap niteliğindedir: "Müslümanlar bugünkü ortamda İslâmî mücadelenin sokak hareketleri ile değil, kendine has tebliğ metotlarıyla olacağına inanmıştır... Bu sokaklarda verilen kanlı mücadeleler bizim inancımızın mücadelesi değildir." Ancak *Ak-Der*'in içindeki hâkim görüşü yansıtan bu *barışçıl* gerekçeler, üyeler nazarında tatmin edicilikten uzaktı. Derneğin 1978'den sonra kısmen kıracağı bu ürkekliğinin önemli bir nedeni düşünsel, ideolojik, kendine özgü bir kimlik inşa edememesiydi. Akıncılar'ın görünür olması ve sesinin duyulması büyük oranda refleksif kimi pratikler, açıklamalar ve yazılar aracılığıyla mümkün olmaktaydı. Böylece ideolojik yetersizlik *belli* ötekilere yönelen karşıt söylemle giderilmeye çalışılmaktaydı. Bu bağlamda rahatlıkla bütün kötülüklerin müsebbibi olarak gösterilen iki önemli *antagonistik öteki*den bahsetmek mümkündür. Birincisi, zaman zaman radikal eleştirilerin muhatabı olacak olan rejiminin (kimi zaman devletin) bizatihi kendisi; ikincisi ise sivil toplum alanında karşı karşıya gelmek zorunda kaldığı ve emperyalistlerin içerdeki uzantıları olarak kodlanan sosyalist ve ülkücü örgütlerdi.

Rejim/Devlet Karşıtlığı

MSP'nin iktidar ortağı olduğu dönemlerde rejime dönük ciddi eleştiriler yöneltmekten sakınan Akıncılar, 1978'den sonra artan devlet baskısıyla birlikte sesini daha gür çıkarmaya başladı. Hatta 1979 yılında imza attığı kimi pratiklerinden dolayı bizzat 12 Eylül Darbesi'nin nedenleri arasında yer aldı. Dernek, bir yandan mevcut somut hükümete karşı olumsuz bir dile ve onu destekleyen eylemlere başvururken öte yandan eleştirilerinin dozu sıklıkla bütün bir Cumhuriyet Dönemi'ni kapsayacak boyuta varmaktaydı. Nitekim resmî açıklamalarındaki karşıtlığın muhatabı genellikle Cumhuriyet'le birlikte kutlanmaya başlanan çeşitli bayramlardı. Bu tür kutlamalar, derneğe göre millî kültüre uymayan, ona zarar veren yabancı unsurlardı. Bu yüzden bunların yerine yerli ve millî bayramların icat edilmesi gerekmekteydi. Bu doğrultuda Şentürk'ün aktardığına göre, Ankara teşkilatı 19-25 Şubat (Peygamberin öldüğü hafta) tarihlerini *Vahdete Davet Haftası*, *Ak-Der* Genel Merkez'i

de 28 Şubat-6 Mart tarihlerini *Müslümanlar Kardeştir* haftası ilan etmişlerdi. Aslında dinî ritüeller icat etme ve dinî referanslara dayalı bir düzen inşa etme arzusu baştan beri söz konusuydu. Ancak MC hükümetlerinin sona ermesiyle birlikte Akıncılar Derneği'ndeki ümmetçi, cihatçı çizgi bütünüyle görünür olmaya başladı. Ümmetçilik doğrultusunda örgütlendiklerini sıklıkla dile getiren Akıncılar, Türkiye'nin Hıristiyan Batı'nın safında yer almaması gerekliliğinden hareketle İslâm ülkelerini kapsayan bir işbirliği ağı kurulması gerektiği sonucuna varmaktaydı. Böylece Erbakan'ın düşünceleri paralelinde aileden devletlerarası işbirliğine kadar kapsayıcı bir tür ümmetçi bakış açısıyla içinde yaşadıkları sistemi rahatlıkla hedef alabilmekte, onu işbirlikçi ve küfür düzeni olarak antagonize edebilmekteydi. Yorgancılar'ın aktardığına göre Akıncılar, "...1979 yılında kendilerine karşı artan silahlı saldırıların sonunda kan ve zulüm düzeni olarak gördükleri sistemin bir müddet sonra yıkılacağını, bunun da sabretmesini ve sabrını eyleme çevirmesini bilen gençler eliyle olacağını" düşünmekteydi. Genel başkanları Tellioğlu'nun 1978'de *Şura*'da yayımlanan sözleri Akıncılar'ın içinde bulundukları ruh halini çok iyi yansıtmaktadır:

> Ülkemizin her bölgesinde hainlerce camiler bombalanıyor. Akıncı gençler kâfir güçler tarafından kurşunlanıyor. Akıncılar'ın hızla davası yolunda merhale kazanmalarına tahammül edemeyen iktidar ve iktidarın kapıkulları, İstanbul'da on iki, Kayseri'de dört, Adıyaman'da bir, Batman'da yirmi iki mensubumuzu... zindanlara tıkmışlardır... Bizi bu düzenin zindanları yıpratama[z].... mahkemeleri yargılayamaz... Türkiye'deki küfür düzenini ve küfür düzenine bağlı iktidarı soylu cihadımızla yok etmeye kararlıyız.

Bu karşıtlığın da gösterdiği gibi içinde bulunulan bütün kötülüklerin müsebbibi doğrudan düzen görülmekteydi. Bu anlayışa göre, rejim sadece Müslüman halka yönelttiği şiddetten dolayı değil aynı zamanda millî anlayıştan uzak materyalist eğitim sistemiyle, dar gelirliyi içine düşürdüğü ağır ekonomik koşullarla, esnaf, zanaatkâr ve memura reva gördüğü zulüm nedeniyle meşruluğunu yitirmişti. Bu tespitlerden sonra kendisini kurtuluşun neferi olarak lanse eden Akıncılar için çözüm, öncelikle gençlerin içine çekildiği küfür düzeninden kurtarılıp ahlâklı, millî, Müslüman nesiller olarak yetiştirilmelerindeydi. Ancak derneğin bu önerileri hayata geçirmek adına fiziki teşkilatlanma dışında tutarlı bir politika ya da ideolojik programla katkı sunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Batı taklidi, demokratik ve laik düzen olarak tanımladıkları mevcut sisteme alternatif olacak şeriata dayalı bir devlet ve toplum inşasına dair entelektüel, teorik bir tahayyülleri yoktu. Yorgancıların aktardığına göre, kendisiyle yapılan röportajda bu durumu, genel başkan yar-

dımcılığı da yapmış Mehmet Ali Bulut, "...bilimsel bir çalışma yok, bilgi yok, ne olacağı hakkında bir fikir yok ama bir inanç vardı tabi ki," diyerek açıklamaktaydı. Böyle olduğu ölçüde de derneğin düşünsel üretimi, genellikle belli olaylara (Hıristiyanlığa ait görülen yılbaşı kutlamasına karşı alınan pozisyon, din derslerine getirilen kısıtlamalara karşı yürütülen kampanya vb.) verilen ve sıklıkla iktidarı hedef alan belli tepkilerden ibaret kalmaktaydı.

Sosyalist ve Ülkücü Aktivizm Karşısında Akıncılar

1970'li yılların ikinci yarısı politik aktivizmin, sokak mücadelelerinin revaçta olduğu yıllardı. Akıncılar'ın sonradan içine dahil olduğu bu hâkimiyet mücadelesi, büyük oranda ülkücüler ile devrimciler arasında yaşanmakta, toplumsal düzlem âdeta iki büyük kampa bölünmekteydi. Her hareketin kurtarılmış bölgeler ilan ettiği dönemde ideolojik zemine yaslanan güçlü bir örgütlülük hali söz konusuydu. Dolayısıyla Akıncılar'ın kendisini üçüncü bir yol olarak farklılaştırma çabası en nihayetinde bu grupların antagonize edilmesiyle mümkündü. Akıncılar, özellikle belli öğrenci yurtlarında, imam hatip liselerinde ve ilahiyat fakültelerinde söz sahibi olmuş, buralarda büyük oranda hâkimiyet kurmuştu. Dernek kurumsal düzeyde diğer iki örgütsel kampla doğrudan mücadeleye girişmekten çekiniyor gibi görünse de pratikte kendisini (özellikle ülkücülerle) sonu kanlı olaylara varacak çatışmaların içinde bulacaktı. Ancak Akıncılar'ın bu olaylara karşı genel tavrı bildiriler yayımlamakla ve gösteriler düzenlemekle sınırlı kalacaktı. Bu bağlamda Feyizoğlu'nun aktardığı 27 Aralık 1977 tarihindeki İstanbul Akıncılar şubesinin yayımladığı bildiri derneğin diğer gençlik örgütlerine bakışını açıkça göstermektedir: "Çatırdayan kapitalist ve laik düzen, komünist ve faşistlerin gayretiyle ayakta durma mücadelesi veriyor. Her geçen gün Müslümanlara yapılan saldırılar artmaktadır... Gücünü inancından alan Allah'ın askerleri er geç galip gelecektir. Önderimiz ne Marks Yahudi'si ne de dağlarda uluyan canavardır. Önderimiz çağlar üstü mutlak fikrin habercisidir. Güçlüyüz... Kahrolsun her türlü Doğu ve Batı emperyalizmi ve onların ülkemizdeki işbirlikçi ve piyonları. Yaşasın çağlar üstü mutlak fikir ve onun savaşçıları." Dolayısıyla dernek, bu iki kampı daha çok dış güçlerin işbirlikçisi, gayri millî unsurlar olarak görmekteydi. Bu anlayışa göre en nihayetinde bu hareketlerin düşünce, eylem pratikleri İslâm karşıtı küfür devletlerine hizmet etmekteydi. Böylece Akıncılar'ın zihin ve söylemlerinde komünizm (daha doğrusu her türlü sol düşünce) rahatlıkla Sovyetler'le ilişkili bir tür hastalığa dönüşürken, ülkücü hareket de emperyalizmin uşağı ırkçı örgüt olarak düşmanlaştırılmaktaydı.

Ak-Der'in sosyalist gençlerle olan mücadelesi tahmin edilenin aksine daha tali kalırken, asıl belirleyici ve daha yoğun şekilde yaşanan ülkücülerle olan çatışmalardı. Özellikle 1978'den itibaren sol örgütlerle olan mücadele (ki bu genellikle Ecevit Hükümeti'ni mahkûm etmeye hizmet etmekteydi) yerini büyük oranda ülkücülerle yaşanan çatışmalara bıraktı. Bu mücadeledeki kritik moment ise *Fatih Akıncıları*'nın başkanı ve hareketin en etkili isimlerinden Metin Yüksel'in 23 Şubat 1979 günü Fatih Camii avlusunda ülkücüler tarafından öldürülmesi olayıdır. Olaydan hemen sonra Akıncılar Genel Başkanı Tellioğlu'na ait ülkücüleri hedef alan sert bir bildiri *Sebil*'de yayımlanacaktı: "Metin Yüksel kardeşimiz şehit edildi. Irkçı katiller Cuma'yı seçtiler kalleşçe pusu kurmak için... bu olayın ışığı altında faşistlerin safında olup da hâlâ uyanamamış Müslümanlara sesleniyoruz: Geriye dönüşü mümkün olmayan noktaya varmadan Müslümanların saflarında yerinizi alınız!.. Ya Allah nizamının vakarlı çizgisi ya da hiçbiri..." Böylece milliyetçilik, aralarında tırmanan şiddet olaylarından sonra ırkçılık, faşizm, nasyonalizm ya da kavmiyetçilik kavramlarıyla tanımlanmış, Batı kaynaklı olmasıyla da İslâm'ın en büyük düşmanlarından biri olarak görülmeye başlanmıştı. Üstelik milliyetçilik derneğin hafızasında aynı zamanda düşman devletleri, Osmanlı'nın dağılması, İttihat ve Terakki ile Kemalist Cumhuriyet'i işaretleyen bir kavramdı. Nitekim 1979 yılında Zeki Can'ın derneğe ait *Akıncılar* dergisindeki "... Milliyetçilik davası kökü çok eskilere dayanan, büyük felaketlere sebep olmuş batıl bir cereyandır," sözleri bu bakış açısını özetlemektedir.

Sonuç olarak, her iki kamp da millî bünyeye zararlı ve düşman akımlar olarak derneğin kimliğini bizzat var eden kurucu ötekiler pozisyonuna yerleşmekteydiler. Akıncılar son kertede sağ (ülkücüler) ve sol (devrimci, sosyalist) arasında bölünmüş olan gençlikten arta kalan mütedeyyin kesimleri İslâmî bir amaç uğruna örgütlemek, onları mobilize etmek amacıyla kurulmuş bir hareketti. Böyle olduğu ölçüde de bu iki kampı emperyalizmin, dış güçlerin yerli piyonları, ona imkân tanıyan düzeni de küfür düzeni olarak görmekte kendisini yerli millî bir İslâmî gençlik hareketi olarak sunmaktaydı. Aslında, hedeflediği bu (sosyalizmin ve ülkücülüğün dışındaki) üçüncü yol fikri, pozitif manada, inşa edilebilecek bir süreç olmaktan ziyade daha çok diğer yolların imhası arzusu üzerinden temellenmekteydi.

12 Eylül'e Doğru: Akıncılar'ın Yükselirken Çatallanan Sesi

Akıncılar Derneği, 1976'da kurulduktan sonra iki yıl gibi kısa bir sürede büyük bir teşkilatlanma başarısı göstermişti. Üstelik bu dönemde hem tek ses-

li bir görüntü sergilemiş hem de daha güvenli bir pozisyonda kalmayı başarmıştı. 1980'e doğru gittikçe radikalleşen Akıncılar bir yandan ulusal ve uluslararası gelişmelerin de etkisiyle daha cesur çıkışlara, ses getiren eylemlere imza atacak; ancak bu dernek etrafında kenetlenen kitlenin bütünlüklü yapısını da zedeleyecekti. Çalışma boyunca vurgulandığı üzere Akıncılar Derneği yurdun dört bir yanında örgütlenmiş olmasına rağmen güçlü bir ideoloji, tutarlı, entelektüel teorik bir inşa, yönlendirici biçimlendirici bir fikrî zemin üretememişti. Nitekim buna dair ciddi bir atılımı da olmamıştı. Bununla birlikte derneğin ilham aldığı belli kaynaklar yok değildi: Mehmet Güney, bu kaynaklar arasında Necip Fazıl, Nurettin Topçu, Cemil Meriç, Sezai Karakoç ve Yedi Güzel Adam'ı –Nuri Pakdil, Rasim Özönderen, Ali Kutlay, Erdem Bayazıt, Cahit Zarifoğlu, Mehmet Akif İnan ve Alaeddin Özdenören– zikretmekte, Hasan El Benna tercümelerini, İran Devrimi ve Afgan Direnişi'ni de beslendikleri kaynaklar arasında saymaktadır. 1979'da birbiri ardı sıra çıkarılmaya başlanan iki dergi de bir ideolojik zemin yaratma çabasından ziyade hareket içinde bir mücadelenin yaşandığını göstermekteydi. Derneğin bazı önemli isimleri tarafından çıkarılan ve kısa sürede ayrı bir oluşuma dönüşen Necip Fazıl çizgisindeki *Akıncı Güç*, darbeye giden süreçte diğer örgütlerin yetersizliği tespitinden hareketle ülkede İslâmî bir düzen adına mücadeleyi daha da sertleştirme gerekliliğine yaslanmıştı. Daha aktif bir tutum almaya dönük bu arzu, belli açılardan *Ak-Der*'in çizgisinde bir kırılmaya da denk düşmekteydi. Özellikle 1979 İran Devrimi'nin de etkisiyle derneğin kurumsal olarak şiddeti bir araç görmeme çabası *Akıncı Güç* dergisiyle tersine döndü. *Akıncı Güç* çevresi tabandan gelen bir tazyikle ihtilalin mümkün olabileceğini, gerekirse şiddete de başvurularak İslâmî bir düzenin kurulabileceğini savunmaktaydı. *Ak-Der*'in *Akıncı Güç* dergisine karşılık bulduğu çözüm önerisi ise *Akıncılar* adında başka bir dergi çıkarmak oldu. Zengin'in de tezinde aktardığı üzere "31 Temmuz itibariyle yönetim içindeki *Akıncı Güç* taraftarları azledilirken, *Akıncı Güç*'e alternatif olması için Necmettin Erbakan'ın da teşvikiyle alelacele *Akıncılar* dergisi çıkarıldı". İlk sayısı 3 Ağustos 1979'da çıkan *Akıncılar* dergisi entelektüel kaygıların ürünü olmaktan ziyade *Akıncı Güç* dergisi karşısında mevzi kaybetmeme adına verilen refleksif bir adımdı. Nitekim içerik bakımından uluslararası bağlamı daha fazla dikkate almak dışında büyük oranda eski söylemin (komünizme, kapitalizme ve Siyonizm'e karşı İslâmî düzen) sürdürülmesi söz konusuydu. Derginin 3 Ağustos 1979 yılındaki ilk sayısı genel tavrı göstermesi açısından semptomatiktir. Buna göre, "Akıncı gençlik, ne Siyonizm timsahının üst çenesi durumundaki komünizm, ne de Siyonizm'in alt çenesi durumundaki kapitalizmin dişleri arasında ken-

dine yer aramaktadır. Ne faşizm safsatasını kendine rehber edinmiştir, ne de öteki Yahudi tuzaklarını kendi için bir yol olarak görmektedir. Akıncı gençlik çağlar üstü ve kavimler üstü bir nizam olarak İslâm'ı tek kurtuluş yolu olarak görmekte ve bu hak davaya teslim olmaktadır".

Sonuç olarak iki farklı derginin varlığıyla *Akıncılar*'ın çatallanan yolu, en nihayetinde derneğin o âna kadar kendi içinde bütünlüklü kıldığı farklı görüşlerin gün yüzüne çıkmasından başka bir anlam ifade etmemekteydi. *Akıncılar*, şiddete ve güçlü bir aktivizme olan mesafesi ve tutarlı bir program sunmadaki yetersizliğiyle etkisiz kalırken *Akıncı Güç* ise devlet baskısının yoğunlaştığı bir ortamda kısa sürede marjinalleşecek, kitlesel destekten yoksun bir pozisyona savrulacaktı. Yine de bu *dergi savaşlarının* hareketin radikalleşmesinde etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. *Akıncılar* 1979 yılı boyunca özellikle mitingler, toplantılar, konferanslar gerçekleştirerek hiç olmadığı kadar kamuoyunu meşgul edecekti. Bunlardan en çok ses getirenler Sakarya, Konya, Tatvan mitingleriydi. Nitekim Zengin de *Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye'de İslâmcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi* adlı tezinde "1 Nisan 1979'da Sakarya'da Sakarya Akıncılar Derneği tarafından düzenlenen ve 50 bini aşkın kişinin katıldığı *Dünya Müslümanları Katliamını Protesto Mitingi ve Yürüyüşü*'nü Akıncılar hareketinin kendi gücünün farkına vardığı moment olarak tanımlayıp farklılaştırmaktadır". Öncesinde de kimi mitingler, toplantılar yapılmıştı, ancak hiçbiri bu dönemdeki mitingler kadar kitlesel ve cüretkâr olmamış, doğal olarak rejim için tehdit yaratmamıştı. Nitekim mitingler boyunca diğer İslâmî ülkelerdeki gelişmelere referans verilip açıkça devletin yıkılıp yerine İslâmî devletin kurulacağı dillendirilmişti. Örneğin Zengin'in aktardığına göre, "Sakarya Mitingi sırasında *Dün Pakistan, Bugün İran, Sıra Bizde Müslüman, Tekbir Allahu Ekber, Şehidler Ölmez, Müşrik Devlet Yıkılacak Elbet, İslâmî Devlet Kurulacak Elbet, İslâmî Hareket Engellenemez, Akıncı Ölse de Zafer İslâm'ın* gibi sloganlar atılmıştı". Hareketin bu denli radikal ve sesinin gür çıkmasında MSP'nin iktidar ortağı günlerinin geride kalması (dolayısıyla doğrudan devlete ve rejime karşı pozisyon almasının önünde bir engelin kalmaması), şiddet olaylarının tırmanması, artan devlet baskısı ve İran Devrimi gibi dünyanın geri kalanındaki İslâmcı hareketlerin büyük bir ivme kazanması belirleyici olmuştu.

Ak-Der'in 1979'a kadar daha çok iç meselelere odaklanan, doğrudan rejim ve toplumsal alandaki oluşumlarla ittifaklar ve mücadelelerle ilerleyen bir görüntüsü vardı. Ancak bu tarihten sonra içeride artan yoğun baskı ve çatışmaların aksine daha çok dış meselelerle ilgili eylem ve pratikler ürettikleri görülmektedir. Bir yandan Sovyetler'in Afganistan'a müdahalesine karşı çıkı-

lırken öte yandan özellikle İran ve Pakistan'daki gelişmeler alkışlanmaktaydı. Derneğin radikalleşmesinde özellikle 1979 İran Devrimi'nin çok büyük bir etkisi vardı. Gerçek taşıyıcılarının Müslümanlar olduğunu düşündükleri İran örneği, İslâmî bir devrimin diğer Müslüman ülkelerde de mümkün olabileceği inancını getirmişti. Nitekim Feyizoğlu'nun 1 Nisan 1979 Sakarya mitinginden aktardıkları tam da bu arzunun dile gelmesiydi: "Kardeşler! Halkı Müslüman olup, tepelerindeki ya komünist Doğu'ya ya da kapitalist Batı'ya satılmış başta Türkiye, Fas, Mısır, Tunus, Cezayir, Libya ardından Arabistan Yarımadası, Ürdün, Suriye ve Iraklarda yeni yeni İranlar gerek." Neredeyse *Akıncılar* dergisinin her sayısında Müslüman ülkelerde (özellikle Afganistan, Suriye, İran, Afganistan, Sudan, Filistin) yaşanan gelişmelere yer verilecek, bütün toplantı ve mitinglerde uluslararası katılımcılar hazır bulunacak ve her eylemde İslâmî bir devletin imkânı dış örneklerle desteklenecekti. Bu ilginin artmasında elbette ki diğer ülkelerde İslâmcılar açısından heyecan uyandırıcı gelişmelerin yaşanması etkili olmuştu. Ancak önemli başka bir neden de ülke içinde kendilerini hedef alan devlet baskısını bertaraf etme arzusuydu. Böylece *Akıncılar* son düzlükte dış gelişmelerin etkisiyle, legal politik bir partiye yaslanmadan, üstten dönüştürücü bir güçle değil doğrudan taban örgütlenmesiyle İslâmcı bir toplum ve devlet hedeflerine ulaşabilecekleri umudunu taşımaya ve bu doğrultuda mücadele etmeye başlayacaktı. Ancak, 12 Eylül'e gidilirken bu radikal karşı çıkış bizatihi rejime ve devlete karşı bir meydan okuma olarak görülecek ve dernek artan büyük baskıyla birlikte sönümlenme sürecine girecekti.

Yarım Kalan Bir Hikâye

12 Eylül Darbesi öncesi, toplumsal hareketliliğin yoğun olduğu bir dönemde, 1970'lerin ikinci yarısında İslâmî kimliğiyle öne çıkan bir örgüt Türkiye siyasî tarihindeki yerini aldı. Önceki dönemlerden farklı olarak konjonktürel imkânların (MC iktidarları, MTTB'nin varlığı) ve dünya zamanının (Müslüman ülkelerde yaşanan gelişmeler) yarattığı uygun bir zeminde Akıncılar kısa sürede örgütsel bir güce ulaştı. Dernek, ilk dönemlerinde özellikle MSP ile olan ilişkilerinden dolayı ayrıksı bir kimlik kazanma noktasında başarısız oldu ve büyük oranda varlığını sosyalist ve ülkücü sokak hareketleri karşısındaki karşıtlığıyla göstermeye çalıştı. Özerk bir toplumsal aktör olmak adına atılım gösterdiğindeyse hem bütünlüklü yapısını kaybetti hem de devletin artan baskısıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Özellikle 1978'den itibaren ülke genelinde yaygınlaşan sıkıyönetimle birlikte Akıncılar da diğer örgütler gibi

bundan payına düşeni aldı. 12 Eylül'e giden süreçte ilk başta tek tek şubeleri kapatılan dernek, son olarak 27 Kasım 1979 tarihinde genel merkezin de kapatılmasıyla tarih sahnesinden çekildi. Her ne kadar 7 Mart 1980'de aynı kadrolarla Konya merkezli *Akıncı Gençler Derneği* kurulmuş olsa da 6 Eylül 1980'deki *Kudüs Mitingi* ertesi bu hareket de akim kaldı. 12 Eylül Darbesi'nden sonra derneğin birçok üyesi için İslâm devleti kurma suçlamasıyla davalar açıldı. Şentürk'ün de belirttiği üzere *Akıncılar Davası* olarak bilinen yargılamalarda dernek kurucuları ve üyeleri "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın tamamını veya bir kısmını tebdil veya ilgaya cebren teşebbüse yönelik silahlı cemiyet kurmak, bu cemiyete üye olmak, laikliğe aykırı propaganda yapmak" suçlamaları ile yargılandılar ve neticede yetmiş dört sanık altı ay ile altı buçuk yıl arası hapis cezasına çarptırıldılar.

Ak-Der, çok partili hayatın, dolayısıyla temsili demokratik sistemin Türkiye siyaseti içinde yarattığı imkânın bir yan ürünüydü. Kısa ömrü boyunca, güçlü bir politik ve toplumsal aktör olmayı başaramasa da savunduğu fikirlerin kitlesel boyutta sosyolojik bir zemine sahip olduğunu yarattığı geniş örgütlenmeyle ispatlamıştı. Dernek, İslâmcı bir hareket olduğu ölçüde ideolojik amaçları doğrultusunda mümkün mertebe düzeni değiştirmeye dönük güçlü ve zayıf aksiyonlarla var olmaya çalıştı. Her ne kadar tutarlı bir ideolojik zemine ve geniş bir alternatif toplumsal tahayyüle yaslanmasa da birçok açıdan semptomatik bir hareketti. Tamamlanmamış ömrüne rağmen bizzat varoluşuyla bir yandan milliyetçilik ve İslâmcılık gibi iki büyük ideolojik hat arasında yaşanan gerginlikleri ve işbirliği imkânlarını erken bir tarihte gözler önüne sermiş, öte yandan başaramasa da bir yeniliği var etme çabasına girişmişti. Böyle olduğu ölçüde de bu çabanın ileriye dönük bir enerji birikimine yol açtığını iddia etmek mümkündür. Zira özellikle post-modern darbeyle birlikte bir anlamda miadını dolduran, sınırına ulaşan MNP-MSP çizgisindeki belli kadroların yenilenme girişimlerinin Akıncılar'ın heybesinden de beslendiği aşikârdır. Bu anlamda *Ak-Der*, kısa ömrüne rağmen sesi günümüzde de yankılanan bir varoluş gücüne ve etki etme potansiyeline sahip olmuştur.

Yetmişli Yıllarda Emek Hareketi: 15-16 Haziran'dan 12 Eylül'e Yükseliş ve Düşüş

AZİZ ÇELİK

Uzun 20 Yılın İkinci Etabı

1970'ler Türkiye işçi sınıfının uzun 20 yılının ikinci etabı olarak okunabilir. 27 Mayıs ile 12 Eylül arasındaki bu uzun dönem bir yandan dünya kapitalizminin *altın çağına*, bir yandan Türkiye'de hukuk ve sosyal devletin *altın çağına* denk düşmektedir. Kendi içinde iniş çıkışları ve alt dönemleri olsa da yekpare bir dönem olarak ele alınabilecek özelliklere sahiptir. Bu çalışmada uzun 20 yılın ikinci yarısını ele alacağım. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* kitabında 1960'ları işçi sınıfının ayağa kalktığı ve bir *sınıf* olarak rüştünü ispat ettiği müstesna yıllar, Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi kapitalizminin yükselişine paralel olarak sınıf gerçeği ile her alanda karşılaştığı ve sınıfların varlığını kabullendiği bir dönem olarak tanımlamıştım. 1960'lı yıllar emek hareketi açısından bir yükseliş dalgasının kesintisiz ve ivmesi giderek artan ilk etabıydı. Tepe noktasına *15-16 Haziran Direnişi* ile ulaşan bu uzun 20 yıllık dalga 12 Mart dönemi ile yaklaşık üç yıllık bir kesintiye uğradı. 1970'lerin ortasında başlayan yeni yükseliş etabı ise kalıcı olmadı ve 12 Eylül Darbesi ile emeğin 1960'larda başlayan yükseliş dalgası zecri bir şekilde durduruldu.

1970'li yıllar emek hareketi açısından Cumhuriyet tarihinin en canlı, en kitlesel, en gerilimli ve katastrofik dönemi olarak tanımlanabilir. Siyasal açıdan büyük gerilimler ve çatışmalarla anılan 1970'ler emek hareketi açısından da benzer özellikler taşır. 15-16 Haziran Direnişi ile 1960'ların zirvesine ulaşan emek hareketi 12 Mart yarı-darbesi ile bir duraksama yaşadı. Emek hareketinin kendini toparlaması 1974-1975 yıllarında mümkün oldu. 1970'li yıllar emek hareketi açısından doğrusal bir gelişme değil inişli çıkış-

lı bir yükseliş dönemidir. 1970'lere emek hareketinin başarıları kadar zaaflarının da damgasını vurduğunu teslim etmek gerekir. 1970'leri sadece bir işçi sınıfı güzellemesi olarak okumak yanıltıcı olacaktır. Emek hareketi açısından 1970'ler 12 Mart dönemindeki geri çekiliş ve 1974 sonrası yeniden yükseliş olarak iki parçalıdır. 12 Mart'taki suskunluk ve geri çekiliş, 1960'ların mirasında bir kesinti yaratmamış ve birkaç yıllık parantezden sonra yeni bir yükseliş etabı ortaya çıkmıştır.

İthal İkamecilik ile İktisadî ve Siyasî Kriz Sarmalında Emek

12 Mart Muhtırası, 1961 Anayasası ile başlayan özgürlükçü yönelimde önemli bir duraksama ve kırılma yarattı. Anayasanın özgürlükçü ve sosyal içerikli hükümlerinin ciddi sınırlamalarla karşılaştığı bu dönemde (1971-1973) teknokrat nitelikli hükümetler kuruldu. 1974-1980 dönemi ise koalisyon hükümetlerinin iş başında olduğu yıllar oldu. Dönem boyunca varlığını sürdüren siyasal istikrarsızlık ve 1970'lerin sonlarına doğru belirginleşen iktisadî kriz ve şiddet sarmalı emek hareketini ve çalışma ilişkilerini de olumsuz etkiledi.

Çalışma ilişkilerinin ve emek tarihinin gelişiminin anlaşılmasında dönemin iktisat politikasına bakmak elzemdir. Boratav, dönemin iktisat siyasetini değerlendirirken ithal ikameci sanayileşme politikası içinde ücretlerin siyasî yöntemlerle baskı altında tutulmadığını ve grevli, toplu pazarlıklı sendikalaşma hakkıyla işçi sınıfının reel gelirlerinde artışın güvence altına alındığını belirtiyor. Yoğun bir işçi kitlesini barındıran Kamu İktisadi Teşebbüslerinde (KİT) ücret taleplerine karşı esnek davranılması eğiliminin ağır bastığı saptamasını yapan Boratav, işgücü piyasası bir bütün olduğu için piyasanın bir bölümünde izlenen yüksek ücret politikalarının piyasanın tümünü aynı doğrultuda etkilediğine dikkat çekmektedir. Dönemin popülist politikalarının önemli bir sonucunun oldukça ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurulması olduğunu vurgulayan Boratav, "Böylece işçi sınıfı, ücret dışında önemli güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine kavuşabilmiştir. Farklı bir ifadeyle, istihdam karşılığında toplumun ve işverenin üstlendiği yükümlülükler ile işçinin eline geçen çıplak ücret arasında önemlice bir marj oluşabilmiştir," değerlendirmesini yapıyor. Dönem boyunca ekonomik büyümenin, geniş halk kitlelerine aşağı yukarı kesintisiz reel gelir artışlarıyla yansıdığını yazan Boratav, herkesi belli ölçülerde hoşnut kılmaya dayanan bu modelin, 1977'deki bunalım konjonktürüne kadar devam ettiğini de belirtiyor. 1977 sonrasında ithal ikameci birikim modelinin sürdürülemez oluşu karşısında çalışma ilişkilerinde gerilim yükselmiş ve ithal ikameci dönemin emeğe sağladığı avantajlar ortadan kalkmaya başlamıştır.

1970'li yıllara koalisyonlara damgasını vurdu. 12 Mart'ın teknokrat hükümetleri sonrası 1973 seçimleriyle birlikte Türkiye 1980 yılına kadar koalisyon veya azınlık hükümetleri tarafından yönetildi. Bu durum bir yandan siyasal istikrarsızlık yaratırken öte yandan devlet iktidarının parçalı/çoğulcu yapısı demokratik kanalların açık kalmasını sağlamıştır. 27 Mayıs sonrası koalisyonlar hariç bu durumun Türkiye sendikal hareketi için bir ilk olduğunu söylemek mümkündür. CHP, DP ve AP'nin tek başına hükümetlerinin yaratmış olduğu yekpare siyasal tutum parçalı hale gelmiştir. 1970'lerin sonlarına doğru tırmanan terör eylemleri sonucu 5 bine yakın insan siyasal cinayetlere kurban gitti. Bu şiddet sarmalı zaman zaman emek hareketini de içine çekti ve sendika liderleri yanında işçiler de terörün hedefi oldular.

DİSK'in "Çanına Ot" Tıkama Girişimi

1970'li yıllar boyunca çalışma ilişkilerinin hukuksal çerçevesini 1961 Anayasası'nın ilgili hükümleri ile 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu (TİSGLK) ve 1971'de yürürlüğe giren bireysel iş ilişkilerini düzenleyen 1475 sayılı İş Kanunu oluşturdu. Ancak çalışma ilişkilerinin hukuksal çerçevesinde 1970'lerin başında bazı önemli değişiklikler yaşandı. 27 Mayıs sonrası 1961 Anayasası ile şekillenen çalışma ilişkileri rejiminde önemli geriye gidişler yaşandı.

Bu değişikliklerden ilki dönemin AP'li Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk'e atfedilen ifadeyle DİSK'in "çanına ot tıkama" amacıyla hazırlanan ve 29 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilen ve 12 Ağustos 1970 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan 1317 sayılı kanundur. DİSK'in kuruluşunu takiben, etkisini artırmaya başlaması Türk-İş'i rahatsız etti ve gerek AP, gerekse CHP içindeki Türk-İş'li sendikacı milletvekilleri 274 ve 275 sayılı yasaların değiştirilmesini gündeme getirdi. AP ve CHP'li sendikacı milletvekilleri tarafından gündeme getirilen bu yasa değişiklikleri uzunca bir süre CHP tarafından da desteklendi. Ancak CHP, DİSK'in 15-16 Haziran Direnişi sonrasında bu değişikliklere karşı çıktı.

1317 sayılı yasa ile 274 sayılı *Sendikalar Kanunu*'nda çok sayıda değişiklik yapıldı. Bu değişikliklerin en önemlisi sendika, federasyon ve konfederasyon kuruluşuna ilişkin getirilen baraj koşuluydu. Yasaya göre bir işçi sendikasının Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için kurulu bulunduğu işkolunda çalışan sigortalı işçilerin en az üçte birini, işçi federasyonlarının aynı işkolunda mevcut sendikalardan en az ikisini bir araya getirmeleri ve o işkolunda çalışan sigortalı işçilerin en az üçte birini temsil etmeleri gerekiyordu. İşçi konfederasyonları da sendika ve federasyonlardan en az üçte birinin ve Türkiye'deki sendikalı işçilerin en az üçte birinin üye sıfatıyla bir araya gel-

meleri suretiyle kurulabilecekti. Bu koşullar pek çok sendikanın ve özellikle de 1967 yılında kurulan DİSK'in ve üye sendikalarının yerine getiremeyeceği kadar ağırdı. Talas ve Kutal yasanın amacını DİSK'i yok etmek ve sendikacılık tekeli kurmak olarak yorumluyordu.

1317 sayılı yasa, Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde *15-16 Haziran Direnişi* diye bilinen iki günlük kitlesel direnişi tetikledi. DİSK yasanın kendi varlığını hedef aldığını düşünerek direnme kararı aldı ve 15-16 Haziran Direnişi'ni örgütledi. Yasa Mecliste TİP dışında kalan bütün partilerin oylarıyla kabul edildi. CHP Senatoda tutum değiştirdi ve yasaya karşı çıktı. TİP yasanın Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürerek Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu. TİP'in ardından CHP de yüksek mahkemeye başvurdu. TİP'in başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi 8 ve 9 Şubat 1972 tarih 1972/3 sayılı kararıyla yasanın sendikal barajlar dahil pek çok hükmünü iptal etti. Anayasa Mahkemesi iptal kararında, söz konusu yasanın hakkın kullanımı olanağını ortadan kaldıran ve olağanüstü zorlaştıran hükümlerinin hakkın özüne dokunduğunu ve bu nedenle de sendikaların serbestçe kurulmasını düzenleyen Anayasanın 46. maddesine aykırı olduğunu görüşüne vardı. Böylece DİSK'in başından beri savunduğu görüş teyit edilmiş oldu.

1317 sayılı yasanın sendikaların kuruluşuna ilişkin hükümleri fiilen DİSK'in varlığını sona erdirmeyi hedeflese de yasanın yürürlüğe girdiği 12

15-16 Haziran'da Ankara asfaltında yürüyen işçileri durdurmaya çalışan askerler. Kaynak: *Milliyet*.

Ağustos 1970 ile iptal kararının yürürlüğe girdiği 19 Ekim 1973 tarihleri arasındaki üç yılı aşkın süre içinde böyle bir sonuç doğurmadı. Koç'a göre bunun en önemli nedeni aynı anda birden çok sendikaya üye olunabilmesi, üyeliğin doğrudan sendikaya yapılıyor olması, sendikaların üye sayılarını bakanlığa kendilerinin bildiriyor olması ve Çalışma Bakanlığı'nın bunları denetleme yetkisi ve olanağının olmamasıdır. 1317 sayılı yasa ile ayrıca bölgesel sendika birlikleri kaldırıldı. Genel kurulların toplanma süreleri iki yıldan üç yıla çıkarıldı ve sendika üyeliğinden istifada noter koşulu getirildi. Noter koşulu 12 Eylül sonrasında sendika üyeliği için de getirilecekti.

15-16 Haziran'ın Mirası ve 12 Mart Parantezi

İşçi sınıfının uzun 20 yılını tam ortadan bölen 15-16 Haziran'dır. 15-16 Haziran Direnişi, işçi sınıfının *Rubicon*'u geçmesidir. Sonuçları ne olursa olsun bir eşik geçilmiş ve yeni bir denge oluşmuştur. 12 Mart parantezi 15-16 Haziran'ın doğal sonuçlarına ulaşmasını sadece geciktirmiştir. 15-16 Haziran Direnişi hem 1960'lara hem de 1970'lere ait bir eylemdir. Can Şafak'ın vurguladığı gibi 15-16 Haziran 1960'lara aittir çünkü dönemin birikiminin zirve noktasıdır. İşçiler 1960'lı yıllarda edindikleri deneyim ve sendikal örgütlülük ile 15-16 Haziran'da beklenmedik bir direnç ve görkemli bir eylem ortaya koydu. Ancak 15-16 Haziran aynı zamanda 1970'lerin başlangıcıdır. Çünkü 1970'li yıllardaki emek hareketinin yükselişi 15-16 Haziran deneyiminin derin izlerini taşır.

DİSK yasanın kendi varlığını hedef aldığını düşünerek direnme kararı aldı ve 15-16 Haziran 1970 tarihlerinde iki gün boyunca İstanbul ve İzmit'te on binlerce işçinin katıldığı bir genel direniş yaşandı. Olaylarda üçü işçi olmak üzere beş kişi yaşamını yitirdi, olayların ardından sıkıyönetim ilan edildi ve çok sayıda sendikacı tutuklandı. Sınırlı sayıdaki aksi değerlendirmeler dışında 15-16 Haziran'ın DİSK tarafından hazırlanan ve örgütlenen ama DİSK'i aşan bir eylem olarak kabul edilir. Zafer Aydın'ın kapsamlı çalışmasında ayrıntılarıyla ortaya koyduğu gibi 15-16 Haziran kendiliğinden ve tesadüfî değil DİSK tarafından adım adım örülmüş bir eylemdir. Yönetiminden fabrikadaki kadrolarına kadar DİSK bütünüyle 15-16 Haziran'ın içindedir. Ancak bu çaptaki pek çok toplumsal eylemde olduğu gibi sonuçlarının öngörülmesi ve kontrol edilmesi mümkün olamamıştır.

1970'ler bir yarı-darbe ile bir askerî darbe arasındaki yüksek gerilimli ve kaotik bir dönemdir. İşçi hareketi açısından durgunluk, yükseliş ve düşüş dönemidir. 12 Mart döneminde yapılan anayasa değişiklikleri ile memur sendikacılığı sona erdirildi ve memur sendikaları kapatıldı. Ancak işçi sendikaları faaliyetlerine devam etti. 12 Mart'ın işçi sendikaları üzerindeki etkisi sınır-

lı oldu. 12 Mart döneminde çok sayıda grev ertelenmiş ve bazı grevlere sıkıyönetim komutanlıkları tarafından müdahale edilmiş olsa da grevli toplu iş sözleşmeli sendikal düzende büyük bir aksama yaşanmadı. Memurlar dışında işçi haklarına dönük özel kısıtlayıcı bir düzenleme yapılmadı. Grev erteleme ve durdurmaları da büyük boyutlara ulaşmadı. Koç, 12 Mart döneminde işçi haklarında önemli bir daralma yaşanmadığını belirtmektedir. 12 Mart sosyalist sola dönük bir sindirme ve ezme operasyonu olsa da emek hareketi açısından bir parantez, bir geçici durgunluk dönemi olarak nitelenebilir.

12 Mart'ın ardından 26 Nisan 1971'de 26 ilde sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetimin ardından DİSK yöneticileri kısa bir süre tutuklu kalsa da DİSK'e karşı dava açılmadı. Ancak TİP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı ve TÖS'e karşı dava açıldı. TÖS ve diğer memur sendikaları Anayasa değişiklikleri sonrasında kapatıldı. 12 Mart Muhtırası örgütlü emek hareketinin iki temsilcisi Türk-İş ve DİSK tarafından memnuniyetle karşılandı ve desteklendi. 12 Mart sadece sendikal hareket tarafından değil, TİP dışında diğer sol örgütler tarafından da başlangıçta desteklendi. Ancak müdahalenin gerçek niteliği anlaşılınca sol bir bütün olarak 12 Mart'a karşı çıktı. DİSK'in 12 Mart dönemindeki tutumu bu kitaptaki DİSK makalesinde ele alınmaktadır.

Memur Sendikacılığına Yasak

1970'ler başlarken DİSK'e yapılan müdahale dışında bir başka anti-sendikal girişim memur sendikalarına karşı yapıldı. 1961 Anayasası ile çalışanların sağladığı kazanımların bir bölümü 12 Mart yarı-darbesi ile budandı. 1961 Anayasası, 46. maddesi ile ayrımsız bütün çalışanlara (memurlar dahil) sendikalaşma hakkı tanımış ve Türkiye'de sendika hakkına ilk kez açık bir anayasal güvence getirmişti. Anayasa'nın *Sendika Hakkı* başlıklı 46. maddesi, "Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler," hükmüne yer vermekteydi. 1965'te kabul edilen 624 sayılı *Devlet Personeli Sendikaları Kanunu* ile 1961 Anayasası'nda tüm çalışanlara tanınan sendika kurma hakkı kamu görevlileri için de uygulanabilir hale getirildi. Son derece sınırlı bir çerçevede tanınan kamu görevlilerin sendikalaşma hakkı, yasanın kısıtlayıcı ve yasaklayıcı içeriğine rağmen son derece canlı ve kitlesel bir memur sendikacılığı hareketi yarattı.

Ancak 46. madde, 12 Mart 1971 askerî müdahalesi sonra yapılan Anayasa değişiklikleri ile memurlar aleyhine değiştirildi ve *çalışanlar* ifadesi madde metninden çıkarılarak *işçiler* ifadesi konuldu. Böylece, kamu görevlileri sendikalarının anayasal dayanağı kaldırıldı ve memurların sendika kurma ve sendikalara üye olmaları engellendi. Dahası, Anayasanın 119. mad-

desine eklenen bir hüküm ile memurların sendika üyesi olması Anayasa ile açıkça yasaklandı ve Anayasa değişikliklerinin yürürlüğe girmesi ile birlikte kamu personeli sendikalarının varlıklarının sona ereceği hükme bağlandı. 119. maddeye ayrıca "İşçi niteliği taşımayan kamu hizmetlilerinin mesleki menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacını güzden kuruluşların bağlı olacakları hükümler kanunla düzenlenir," hükmü eklendi. Böylece memurların sendika niteliği taşımayan kendine özgü kuruluşlar bünyesinde örgütlenmesi ve bu konuyla ilgili yasanın altı ay içinde çıkarılması öngörüldü. Ancak Gülmez'in vurguladığı gibi siyasal iktidarlar 12 Eylül'e kadar memurların *kuruluş* adıyla dahi örgütlenmesine yanaşmadı ve bu konuda yasal düzenleme yapmadı.

Ayrıca 23 Aralık 1972 tarih ve 2 sayılı *Kanun Hükmünde Kararname* (KHK) ile memurlara sendikalaşma olanağı tanıyan 657 sayılı *Devlet Memurları Kanunu*'nun (DMK) 22. maddesi de yürüklükten kaldırıldı. Böylece memurların sendikalaşmasına imkân tanıyacak en ufak bir yasal boşluk bırakılmamış oldu. Memurlara sendika yasağı getiren bir hükmün 12 Eylül sonrası kabul edilen 1982 Anayasası'nda dahi yer almadığı düşünülecek olursa 12 Mart'ta memur sendikacılığına karşı nasıl büyük bir engel konulduğu anlaşılmış olur. Kamu görevlilerinin sendikalaşmasının yasaklanmasının ardından memurlar 1970'li yıllarda dernek adı altında örgütlenme yoluna gittiler.

Bireysel İşçi Haklarında Gelişmeler

Bireysel çalışma ilişkileri açısından en önemli değişiklik 1936 tarih ve 3008 sayılı *İş Kanunu* yerine yeni bir iş yasasının kabul edilmesidir. 1971 yılında 1475 sayılı yasa yürürlüğe girdi. Aslında 931 sayılı yeni *İş Kanunu* 1967'de kabul edilmişti. Ancak TİP'in başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi 1970'te 931 sayılı yasayı usul yönünden iptal etti. 1971 yılında 931 sayılı kanunun hükümleri 1475 sayılı kanun olarak yeniden kabul edildi. 1475 sayılı *İş Kanunu* 2003 yılına kadar yürürlükte kaldı.

1475 sayılı kanunun en önemli özelliği, 3008'e göre kapsamının önemli ölçüde genişlemesidir. 3008 sayılı kanunun kapsamı "10 işçi çalıştırmayı gerektiren işler ve burada çalışan işçiler" ile sınırlı idi. Ayrıca deniz, hava taşımacılığı ve tarım işçileri de yasanın kapsamı dışındaydı. 3008'in getirdiği bir başka kısıt işçi tanımı ile ilgiliydi. 3008'de, "Bir iş akdi dolayısıyla başka bir şahsın işyerinde bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışan kimseye işçi denir," hükmü yer alıyordu. 1475 sayılı *İş Kanunu*'nda yeni bir işçi tanımı getirildi: "Bir hizmet akdine dayanarak herhangi bir işte ücret karşılığı çalışan kimseye işçi denir." Böylece bedenen çalışma ile fikren çalışma ayrımı ortadan kaldırıldı. Ayrıca kişi sayısı açısından da *İş Kanunu* kapsamı genişletil-

Kıdem tazminatı 1970'lerin önemli tartışma konularındandı.

di. Ancak yeni İş Kanunu da tüm çalışanlar için geçerli değildi. Deniz ve hava taşıma işleri, tarım işleri, aile üyeleri ve hısımlar arasında evlerde yapılan işler ve ev hizmetleri yasanın kapsamı dışında bırakıldı.

1975'te ve 1927 sayılı Kanun ile 1475 sayılı *İş Kanunu*'nda bazı önemli değişiklikler yapıldı. Kıdem tazminatını hak etme koşulu üç yıldan bir yıla indirildi ve kıdem tazminatı tutarı da on beş günden otuz güne çıkarıldı. Ayrıca günümüzde hâlâ tartışılmaya devam eden *Kıdem Tazminatı Fonu* kurulmasına ilişkin hüküm de 1975 yılında *İş Kanunu*'na eklendi. Bu dönemde işsizlik sigortasının ve iş güvencesinin yokluğu nedeniyle kıdem tazminatının işten çıkarmalara karşı kısmî bir gelir ve güvence kaynağı olarak düşünüldüğü de bilinmektedir. 1927 sayılı yasa ile ayrıca kıdem tazminatına tavan getirildi ve kıdem tazminatının asgari ücretin yedi buçuk katını aşamayacağı hükme bağlandı. Ancak daha sonra yapılan bir başvuru üzerine tavana ilişkin bu kısıtlama Anayasa Mahkemesi'nin tarafından 1979 tarih ve 1979/6 sayılı kararı ile şekil yönünden iptal edildi. Kıdem tazminatına tavan uygulaması 12 Eylül Darbesi'nin hemen sonrasında yeniden getirildi.

Emeğin Nicel Durumu

1960'larda başlayan kentleşme, sanayileşme ve işçileşme süreci 1970'li yıllarda da devam etti. İstihdamın sektörel dağılımı ile istihdamın sınıfsal dağılımındaki dönüşüm sürdü. 1970'ler tarımdan sanayiye, kırdan kente, köylüden işçiye geçiş sürecinin devam ettiği ve bu geçiş sürecinin devasa ve karmaşık sorunlarının bütün çıplaklığı ile yaşandığı yıllardır. 1970'te 13,8 milyon olan toplam istihdam dönem sonunda % 20 artışla 16,5 milyonu aştı. Ancak tarımsal istihdamın duraksadığı net biçimde görüldü. 1970'te 8,2 milyon olan tarımsal istihdam 10 yıl boyunca neredeyse yerinde saydı ve dönem sonunda 8,3 milyonda kaldı. Buna karşın tarım dışı istihdam % 48'lik artışla 5,2 milyondan 8,2 milyona ulaştı. İmalat sanayinde yaşanan istihdam artışı ise % 54 oldu.

Tablo 1'de görüldüğü gibi tarımsal istihdam % 60 düzeyinden % 50 düzeyine gerilerken, sanayinin payı 15,5'ten 19,3'e ve hizmetler sektörünün payı

TABLO 1
İstihdamın Sektörel Dağılımı (1970-1980)

Yıl	*Tarım*	*Tarım dışı*	*İmalat sanayi*	*Toplam sanayi*	*Hizmetler*
1970	59,9	40,1	9,7	15,5	24,6
1975	55,4	44,6	11,8	18,3	26,3
1980	50,6	49,4	12,5	19,3	30,1

Kaynak: DİE (1996). Çalışma İstatistikleri, 1995.

ise % 24,6'dan % 30,1 yükseldi. Böylece 1960'ların başında % 70 olan tarımsal istihdam, 1970'lerin sonunda tarım dışı istihdamla eşitlenmiş oldu. Tarım dışı istihdam artışı en büyük etkisini ücretli istihdam artışında gösterdi. 1970'te % 27,6 olan ücretlilerin toplam istihdama oranı 1980'e gelindiğinde % 35'e ulaşmıştı (Tablo 2). Ücretlilerin oranının 1960'ta % 18,7 olduğu düşünüldüğünde 20 yılda ikiye katlandığı görülecektir.

Ancak dönem sonunda Türkiye istihdamının % 65'inin hâlâ ücret dışı (serbest meslek, esnaf ve köylü) çalışma biçimleriyle çalıştığının altını çizmek gerekir. Ücretle çalışanlar henüz istihdamın yarısına dahi ulaşmış değildir. Diğer bir ifadeyle Türkiye bir yandan modern/bağımlı çalışma ilişkilerinin bir yandan *pre-modern* çalışma ilişkilerinin birlikte var olduğu bir geçiş süreci yaşıyordu. Bu durum kentli ücretlilerin kırla bağlantılarının devamına yol açacak, işçileşme ve mülksüzleşme sürecinde kendine özgü sorunlar ortaya çıkaracaktır. Makal'ın erken Cumhuriyet dönemi sonları için kullandığı *köylü işçi* kavramı bu dönemde de etkisini azalarak sürdürüyordu. Batı'nın *büyük çitleme* sürecinden farklı olarak köylülerin işçileşmesi ve mülksüzleşmesi daha yumuşak bir süreç olarak yaşanıyordu. Göç kentlerin yapısını değiştiriliyor ve 1950 ve 1960'larda oluşmaya başlayan işçi havzaları ve gecekondu semtleri 1970'lerde zirveye çıkıyordu. Gecekondular ve minibüsler emeğin kendini yeniden üretiminin ve fabrikalara erişimin önemli araçlarıydı. Örneğin, E-5 karayolunda Harem'den Gebze'ye süren minibüs hattı ve bu hattın etrafındaki gecekondu mahalleleri ve fabrikalar 1970'lerin tipik büyük kent manzarasıydı. Arabesk ise köy özlemi çeken ve kentte tutunmakta zorlanan işçi sınıfının bu kalpsiz yeni dünyadaki feryadıydı.

TABLO 2
Ücretlilerin Durumu (1970-1980)

Yıl	*İstihdam*	*Ücret ve Maaşlı*	*Oran*
1970	15.119	4.173	27,6
1975	17.383	5.387	30,9
1980	18.186	6.380	35,0

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 1970, 1975 ve 1980 yılları.

Dönem boyunca sigortalı işçi sayısında da önemli bir artış yaşandı. Dönemin bağımlı çalışanlarının sosyal güvenlik kurumu olan *Sosyal Sigortalar Kurumu* (SSK) işçi sınıfının bilinç düzeyinde bir sıçramaya işaret ediyordu. İşçi sınıfı sendikal bilinçten önce *SSK'lı ve sigortalı olma* bilincini kazanıyordu. Çünkü sosyal güvenlik geleneksel ilişkilerin koruyucu zırhının olmadığı kentte ve sanayide işçi sınıfının yegâne teminatıydı. 1970 yılında 1 milyon 314 bin olan sigortalı işçi sayısı, 1980'de 2,2 milyona ulaştı. Sigortalı artış hızı istihdam ve ücretli sayısındaki artış hızından çok fazlaydı. Sigortalı işçi sayısındaki artış bir yandan ekonominin kayıt alınma eğilimini gösterirken, öte yandan düzenli çalışmanın ve sendikalaşma potansiyelinin artışına işaret etmektedir. Sigortalı işçi sayısında kamu-özel ayırımı açısından çarpıcı eğilimler gözlemek mümkündür. 1970-1980 arasında kamuda çalışan sigortalı işçi sayısı 526 binden 794 bine çıkarken, özel sektörde çalışan sigortalı sayısı ise 1,2 milyondan 1,4 milyona çıktı. 1970'ler boyunca işgücünün yapısındaki değişim, tarım dışı ve ücretli istihdamın ve sigortalı işçi sayısının artışı sendikalaşmanın toplumsal zeminini güçlendiriyor ve sigorta bilincinin yanında sendikal bilinç de artıyordu.

Siyasallaşan ve Parçalanan Sendikal Hareket

1970'lere hızla siyasallaşan ve parçalı bir sendikal hareket damgasını vurdu. DİSK'in kurulmasının ardından DİSK ve Türk-İş arasında sert bir sendikal rekabet yaşanmaya başlandı ve Türk-İş'te sular durulmadı. DİSK'i kurmak için 1967'de Türk-İş'ten ayrılanlardan sonra 1970 ve 1971'de "sosyal demokrat" olarak önce dört sendika, ardından ise on iki sendika Türk-İş yönetimine muhalefet bayrağını açtı ancak bu girişimler başarılı olmadı. Bu sendikalardan bazıları 1970'lerin ortasında Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'e katıldı. 1970'li yıllarda sendikal hareketin siyasallaşmasına paralel olarak önce milliyetçi-ülkücü eğilimli ve MHP paralelinde bir konfederasyon olarak *Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (MİSK) ardından da muhafazakâr-İslâmcı eğilimli ve MSP paralelinde bir konfederasyon olarak *Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (Hak-İş) kuruldu. Ancak 1970'li yıllarda sendikal hareketin ana gövdesini Türk-İş ve DİSK oluşturdu. Dönem boyunca emek ve sermaye arasında giderek artan bir mücadele yaşanırken sendikal hareketin kendi içinde de yoğun bir rekabet ve çatışma görüldü. Türk-İş'in mutedil çizgisinden esaslı bir değişiklik olmazken, Türk-İş ve DİSK arasındaki sendikal rekabet ve çatışma yoğunlaşarak devam etti. 1960'ların ikinci yarısında Türk-İş ile DİSK arasında başlayan sendikal rekabet devam etti ancak 1970'lerin ikinci yarısında buna DİSK'in kendi içindeki yoğun rekabet ve gerilim de eklendi. Türk-İş gövdesi kamu sektöründe olan büyük işçi konfederasyonu ol-

maya devam ederken, bu kitapta ayrı bir başlıkta ele alınmakta olan DİSK özellikle 1975 sonrasında üye sayısını hızla artırdı. Ciddi bir etkisi olmayan çeşitli konfederasyonların kurulması ile 1970'lerde işçi konfederasyonu sayısı yediye yükseldi.

1963 sendikal yasalarıyla başlayan ve 1970'lerde devam eden en önemli sorun, toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkili sendikanın saptanmasından kaynaklı sendikal rekabet ve âdeta bu rekabetin doğal bir parçası olarak ortaya çıkan sahtecilik ve sarı sendikacılıktır. Yetkili sendikanın belirlenmesine ilişkin olarak yaşanan yoğun ihtilaflar, üye sayılarına ilişkin usulsüzlükler ve sahtecilik nedeniyle yetkili sendikanın saptanmasında *referandum* ve *irade beyanı* gibi yöntemler gündeme geldi. 1960'larda çok sayıda işyeri direnişine yol açan ve işçilerin tepkisini çeken sahtecilik olaylarına karşı en büyük tepki Derby lastik fabrikasında ortaya çıkmış ve işçiler direnerek referandum yoluyla *Lastik-İş Sendikası*'nı seçmişlerdi. Sahtecilik uygulamaları 1970'lerde âdeta rutin bir uygulama haline geldi. Nitekim dönem boyunca sendikalı işçi sayısının sigortalı işçi sayısının iki katına ulaşması bu sahtecilik rutininin sonucudur. *Referandum, irade beyanı* ve *durum tespiti* olarak adlandırılan ve işçinin o andaki iradesini ortaya çıkarmayı amaçlayan uygulamalar 1970'lerde uygulandı. DİSK, bu sahtecilik dalgası karşısında referandum yöntemini ısrarla savundu ve uygulatmaya çalıştı. 274 ve 275 sayılı yasalarda olmasa da yargı kararları ve bakanlık genelgeleri ile referandum ve durum tespiti uygulamaları mümkün oldu. Türk-İş ise referandumu hiçbir dönemde temel bir uyuşmazlık çözüm yöntemi olarak kabul etmedi, ikircikli bir tutum ve referandumu yokuşa süren bir politika izledi. Bunun nedeninin referandum sonuçlarından çekinmek olduğu düşünülebilir. Nitekim DİSK'in tespitlerine göre 1973-1975 döneminde uygulanan 47 referandumun 27'sini DİSK üyesi sendikalar kazanırken sadece 6'sı Türk-İş üyesi sendikalarca kazanıldı. DİSK işçinin özgür iradesine başvurulduğunda kazançlı çıkıyordu.

Referandum, yasada olmadığı için yaygınlaşamadı ve Yargıtay'ın 1975'teki bir kararıyla yasaklandı. Ancak daha sonra "irade beyanı" ve "durum tespiti" gibi yerel mahkeme ve idarî kararlarla referandum benzeri yöntemler bir süre daha uygulandı. Türk-İş ile Ecevit Hükümeti arasında imzalanan *Toplumsal Anlaşma*'da var olmasına rağmen bu dönemde yasal dayanağa kavuşturulamadı. Ecevit hükümetleri döneminde idarî kararlarla uygulanan ve MC hükümetleri döneminde engellenen irade beyanı ve durum tespiti gibi uygulamalar yetki uyuşmazlıklarının çözümünde kalıcı ve kapsamlı çözümler getirmedi ancak uygulandıkları yerlerde uyuşmazlıkların hızlı çözümünü sağladı.

1970'ler bir yandan Türkiye tarihinde sosyalist solun emek hareketiyle en güçlü bağlar kurduğu ve sendikal hareketin dinamizm kazanmasında etkin bir rol oynadığı ve öte yandan bir o kadar da emek hareketinin ayrışmasına neden olduğu yıllardır. Sosyalist sol bir yandan sendikal mücadelenin ivmesini yükseltmiş öte yandan *araçsal* yaklaşımların yaygınlaşmasına ve sendikal harekette parçalanmalara yol açmıştır. Öte yandan 1960'larda başlayan ve 1970'lerde sıçrayan işçi sınıfı hareketinin sol üzerinde de önemli etkileri olduğunu görüyoruz. Şafak, 1960'larda işçi hareketinin yükselişinin ve özellikle de 15-16 Haziran Direnişi'nin sol üzerinde önemli etkiler yarattığını, solda işçi sınıfının rolüne ilişkin tartışmaları büyük ölçüde bitirdiğini, gençlik hareketinin yerine artık işçi hareketinin geçtiğini vurguluyor. 1960'lardaki "zinde güçler" arayışı ve köylülüğün rolüne ilişkin tartışmalar 1970'lerde yükselen işçi hareketi nedeniyle büyük ölçüde zayıflamış ve tükenmiştir.

12 Mart döneminde ağır bir baskıyla karşılaşan sol, 12 Mart sonrasında yeniden toparlanmaya başladı ve 1970'lerin ikinci yarısında yeniden yükseldi. 12 Mart döneminde TİP'in kapatılması sonrasında TİP içindeki ayrışmalar 1974 sonrasında ayrı partiler ve örgütler şeklinde ortaya çıkmaya başladı. Çok sayıda sosyalist partinin yanı sıra parti formu dışında örgütlenen sosyalist ve devrimci yapılar sahneye çıktı. Önce TİP içi tartışmalar ve ardından da TİP'in kapatılmasıyla birlikte DİSK, CHP'ye yöneldi. CHP'de Ecevit'in genel başkan seçilmesiyle yaşanan değişim ve 1973 seçimlerinde CHP'nin yakaladığı ivme DİSK-CHP yakınlaşmasını artıran bir diğer faktör oldu. Öte yandan Kemal Türkler'in görüşlerinin sosyal demokrasiye yakın olduğu sır değildi.

Solun 12 Mart dönemi sonrası yeniden toparlanma sürecinde 1974'te yeni sosyalist partilerin kurulması sürecinde DİSK bu partilere mesafeli davrandı ve bu partilerle bir ilgisinin olmadığı özellikle açıkladı. Türkler 25 Haziran 1974'te yaptığı açıklamada, "DİSK'in yeni kurulan ve bir başkasının da kurulacağı söylenen parti ile uzaktan veya yakından hiçbir ilişkisi yoktur," diyordu. Temmuz 1974 tarihli *DİSK* dergisi kapağında *Kurulan ve Kurulacak Partilerle DİSK'in Hiçbir İlgisi Yok* ifadesine yer veriyordu. *Kurulan parti* 15 Haziran 1974'te kurulan *Türkiye Sosyalist İşçi Partisi* (TSİP), kurulma-

1 Mayıs 1977 Taksim Meydanı. Kaynak: DİSK Arşivi.

sı düşünülen parti ise Behice Boran ve arkadaşları tarafından 1 Mayıs 1975'te kurulacak olan TİP idi. Nitekim Türkler, Boran tarafından TİP'in yeniden kuruluşu için kendisine yapılan daveti cevapsız bırakmış ve yakın çevresine "Yeni bir partiye gerek yok, CHP'yi desteklemek lazım," demişti.

12 Mart sonrası solun yeniden toparlanması sürecinde 1960'larda sahnede olmayan yeni bir siyasal dinamik devreye girmişti. Bu dinamik TKP idi. 1946'daki kısa süren yasal parti (TSEKP ve TSP) çalışmalarının ardından yaşanan yoğun tevkifat ve davalar sonunda TKP dağılmış ve güç kaybetmişti. Uzun yıllar daha çok bir *Dış Büro* olarak faaliyet gösteren TKP'nin Almanya'daki Türkiyeli işçiler arasında çalışmalar yürüttüğü biliniyordu. TİP'te etkin roller üstlenen Aybar, Boran, Aren ve Sargın TKP'li olmalarına rağmen TKP'nin 1973'e kadar merkezî bir gücü ve etkinliği yoktu. TKP'nin eski kadroları dağılmıştı ve yeniden örgütlenmesi de mümkün olmamıştı. 12 Mart'tan çıkış sürecinde TİP'te çalışmış ve işçi çalışmasının içinde yer alan sosyalist kadrolarla TKP'nin eski çekirdeğinin yolları çakıştı ve TKP'de *1973 Atılımı* olarak adlandırılan bir süreç başladı. TKP'nin *1973 Atılımı* DİSK ve Türkiye sendikal hareketi üzerinde de ciddi etkiler yarattı. Nitekim DİSK'in 1975 sonrası tarihini TKP'yi hesaba katmaksızın anlamak mümkün değildir. Yasal olmayan bir parti olan TKP bu süreçte bir yandan başını Sovyetler Birliği'nin çektiği uluslararası sosyalist hareket tarafından *kardeş* parti olarak tanınmanın yarattığı avantajlar, bir yandan *işçi sınıfı* vurgusunu öne çıkarması ve sendikal harekette güç kazanması ve kadro devşirmesiyle sendikal alanda önemli bir aktör haline geldi. DİSK'te ve Maden-İş'te yaşanan değişim ihtiyacının taşıyıcısı oldu. Çok sayıda sendikal kadroyu kendine çekti. TKP'nin DİSK ve sendikal hareketteki rolü ikilidir. TKP bir yandan sendikal hareketin ve DİSK'in yükselmesinin itici gücü olurken, öte yandan yaptığı dayatmalar ile DİSK'in kendi içine dönmesine ve ayrışmaya da yol açtı. Dönemin yoğun politik rekabet koşullarında nerdeyse bütün sol ve sosyalist parti ve örgütler de benzer bir tutum içindeydi. TKP'nin Maden-İş ve DİSK'te hegemonik bir güç haline gelmesi sürecinde sadece CHP ile değil kendine oldukça yakın politik görüşleri olan TİP ve TSİP ile de rekabet ve gerilim içinde oldu. Bunun tersi de doğruydu. Sendikalara dönük çeşitli tasfiyeler ve müdahaleler söz konusu oldu. DİSK politika ve söylemindeki TKP etkisi CHP ve diğer sosyalist çevrelerde rahatsızlık yarattı. CHP'de DİSK'in elden kayıp gitmesi kaygısını artırdı ve CHP DİSK'e müdahale etti. Nitekim DİSK çerçeve yazısında ayrıntılı olarak ele aldığımız gibi *Ulusal Demokratik Cephe* (UDC) tartışmaları DİSK'te kartların yeniden dağıtılmasına yol açtı.

1975 sonrasında DİSK üzerinde belirleyici etkisi olan siyasal güçler CHP ve TKP oldu. TKP Maden-İş üzerinden DİSK'te etkili olurken CHP ise 1976'da Genel-İş'in DİSK üyeliğinden sonra etkisini artırdı. DİSK'in CHP'yi

desteklemesine ve TKP'nin de bu politikaya bir itirazı olmamasına rağmen bu iki parti ve onların sendikal kadroları arasında ideolojik ve örgütsel rekabet kaçınılmazdı. 15-16 Haziran sonrasında sosyalist solda işçi sınıfının rolüne dair şüphelerin büyük ölçüde dağılması nedeniyle 1975 sonrasında TİP ve TKP geleneği dışındaki sosyalist ve devrimci hareketler de (Devrimci Yol ve Kurtuluş gibi) sendikal alanda çalışmaya ve örgütlenmeye başladı. 1977'deki 6. Genel Kurul'da yaşanan ayrışmada DİSK'te TKP çevresi bir yana ve CHP diğer sol, sosyalist ve devrimci gruplar bir yana düştü. Kuşkusuz bu geniş ittifakın oluşmasında TKP'lilerin ciddi hatalarının payı büyüktü. 1980'deki 7. Genel Kurul'da ise bu kez başka bir saflaşma yaşandı. Genel kurulda Maden-İş ve Genel-iş arasında yaşanan uzlaşmayı *reformist ve sendikalist uzlaşma* olarak suçlayan on iki sendikanın temsilcileri yeni yönetimde yer almadılar.

Türk-İş: Mutedil ve Makbul Sendikacılığa Devam

DİSK'in kurulması sonrasında Türk-İş'te sular 1970'lerde de durulmadı. Önce sosyal demokrat dört sendika 14 Ocak 1971 tarihinde *Dörtler Raporu* olarak bilinen ve Türk-İş'i sert biçimde eleştiren raporu hazırlayarak Türk-İş Yönetim Kuruluna sundu. *Rapor 1971 Türkiye'sinde İşçi Hareketi ve Sendikalarımız. Ortak Reform Yolları Üzerinde Eleştiriler ve Araştırmalar* adını taşıyordu. *Dörtler Raporu* CHP'li olarak bilinen Genel-İş Genel Başkanı Abdullah Baştürk, Deniz Ulaş-İş Genel Başkanı Feridun Şakir Ögünç, Yol-İş Genel Başkanı Halit Mısırlıoğlu ve Petrol-İş Genel Başkanı İsmail Topkar tarafından hazırlanmıştı.

Raporda Türk-İş'in kendini toplumdan ve işçi sınıfından soyutladığı vurgulanarak Türk-İş'e sert eleştiriler yöneltiliyordu: "Kıyasıya süregelen ekmek kavgasında tabanındaki hızlı kaymayı dahi görmeyecek kadar görevini ihmal etmiştir. Özellikle varlığını borçlu olduğu işçi topluluğu böylesine kıran kırana bir mücadele verirken, Türk-İş'in idare-i maslahat yolunu seçmesi bağışlanır anlayış değildir," sözleriyle Türk-İş yönetimini eleştiren rapor, esen rüzgâra göre partiler üstü politikaya uygun göstermelik davranışların, Türk-İş'i tarihi görevinden saptırdığını iddia ediyordu. Rapor, Türk-İş'in sık sık kullandığı şiar olan "Ankara'da Türk-İş vardır," sözüne kinaye ile "Artık Ankara'da Türk-İş'in varlığından söz etmek bir dar çerçeve dışında mümkün değildir," diyordu.

Rapor alışılmadık bir şekilde DİSK tarafından kitap olarak basılıp dağıtıldı. Bu kayda değer olayın sebebi DİSK'in *Dörtler Raporu*'nu Türk-İş'ten ayrılma gerekçelerini destekler nitelikte bulmalarıdır. Ancak *Dörtler Raporu* bir sonuca ulaşamadı. Bunun üzerine dört sendika yanlarına sekiz sendikayı da-

ha alarak *On İkiler Raporu* olarak da bilinen yeni bir rapor hazırladı ve 9 Temmuz 1971 günü Ankara'da yapılan Türk-İş Yönetim Kuruluna *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen* başlıklı raporu sundu. Raporda Türk-İş benimsediği partiler üstü politikanın terkedilmesinin zamanı geldiği ve bundan böyle geçerli ve yararlı olmayacağı görüşü dile getirildi. Rapor bunun gerekçesini "Zira ülkemizin ve sendikal hareketin bugün içinde bulunduğu koşullar, kimine göre tarafsızlık, kimine göre politikasızlık olarak nitelenen Türk-İş'in partiler üstü politikasını aşmış bulunmaktadır," şeklinde izah ediyordu. *On İkiler Raporu*'nda imzası bulunan sendikalar şunlardı: Besin-İş, DYF-İş, Genel-İş, Ges-İş, Kristal-İş, Petrol-İş, Sağlık-İş, Tez Büro-İş, Türk Deniz Ulaş-İş, Türk Harb-İş, T. Oleyis ve Yol-İş. *On İkiler Raporu* da bir sonuca ulaşmadı. Bu sendikalardan Genel-İş ve Oleyis 1970'lerin ikinci yarısında Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'e üye oldu. Ancak sosyal demokrat eğilimli sendikaların çoğunluğu Türk-İş'te kalmayı tercih etti.

Türk-İş'te sosyal demokrat muhalefetin 12'ler raporu.

Türk-İş 1960'larda olduğu gibi 1970'lerde de Demirsoy-Tunç ikilisi tarafından yönetildi. Demirsoy'un 1974'te ölümünden sonra genel başkanlığa Halil Tunç getirildi ve bu görevini 1979'da kadar sürdürdü. Tunç, 1979 Genel Kurul'unda Türk-İş başkanlığından kendi isteğiyle ayrıldı. 1970'li yıllarda Türk-İş'e damgasını Halil Tunç vurdu. Türk-İş 12 Mart Muhtırası'nı destekledi ve ancak Nisan 1971'de sıkıyönetim ilan edilmesini eleştirdi.

Aynı zamanda tabii senatör olan Halil Tunç, Türk-İş başkanı olarak 16 Haziran 1975 tarihinde Demirel'in başbakanlığındaki I. MC (39.) Hükümeti'nin kıdem tazminatı hakkını sınırlandırması girişimine karşı İzmir'de elektrikleri keserek sekiz saat süreyle kısmî bir genel greve bizzat öncülük etti. Oysa Tunç 1965'te TİP'li sendi-

Türk-İş'i 1960-1980 yılları arasında yöneten ikili Seyfi Demirsoy ve Halil Tunç.

kacı ve Lastik-İş Genel Başkanı Rıza Kuas'ın genel grev çağrısını bir suç olarak göstermişti. Türk-İş'in bu dönemdeki bir başka eylem girişimi ise Meclis ve Senato başkanlarının seçilememesini protesto için 24 Aralık 1975 tarihinde bir saatlik genel direniş kararı almak oldu. Ancak Meclis ve Senato başkanlarının seçilmesi nedeniyle bu karar uygulanmadı. Türk-İş'in 1970'li yıllarda başka bir toplu eylemine rastlanmadı. Türk-İş 1970'lerde 1960'lardan bile daha durgundur.

1970'li yıllarda Türk-İş'in kamu işçileri arasında ciddi bir örgütsel güce sahipti. 1978 yılında Ecevit Hükümeti ile Türk-İş arasında *Toplumsal Anlaşma* adı verilen ve aşağıda ele alınan ulusal ölçekli bir çerçeve sözleşme imzalandı. Türk-İş 1970'li yıllarda da mutedil ve siyasal iktidarlarla uyumlu bir politika izledi. AP ve CHP arasında bir denge politikası güttü. Zaman zaman partiler üstü politika tartışma konusu olsa da Türk-İş 1970'li yılllarda DİSK gibi açık bir siyasal tercih yapmaktan kaçındı.

MİSK ve Hak-İş: Milliyetçi ve Siyasal İslâmcı Sendikacılık Girişimi

Sendikal hareketteki temel yarılma ve çekişme Türk-İş ve DİSK ekseninde devam etmekle birlikle 70'lerde siyasal motivasyon ve destekle iki yeni işçi sendikaları konfederasyonu kuruldu. Yeni konfederasyonların kuruluşunda siyasî partilerin rolü çok netti. Bu nedenle temel yaklaşımı hükümetlerle uyumlu politika olan Türk-İş bile zaman zaman siyasal iktidarları KİT'lerde "sarı sendikalar" kurdurmakla suçlamıştır.

15-16 Haziran eylemlerinin hemen ardından 1970 yılında Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) kuruldu. 1971 yılında üye sayısını 4 bin 700 civarında bildiren MİSK, 1976'da MHP'nin de dahil olduğu I. MC (39.) Hükümeti döneminde üye sayısını artırdı. Örgütlenmesini daha çok MHP ve MHP'nin yan kuruluşu olan Ülkü Ocakları desteği ile sürdürdü. Kamuoyunda MHP ve bağlantılı kuruluşlar ile birlikte anılan bir sendikal örgüt oldu. MİSK, Türk-İş ve DİSK'i "sınıf esasına dayanmakta olup sömürücü mahiyette ve insan haysiyetine ters düşen" bir sendikacılık anlayışını benimsemekle suçlayarak, milliyetçiliği öne çıkararak, "esas olan millettir, toplum sınıflara bölünmez" diyerek ve millî devletin hem işçinin hem işverenin devleti olduğunu iddia etti. MİSK bir yandan da CHP iktidarını "zenginlerin para babalarının ve sermaye sınıfının hükümeti" olarak suçluyordu.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nde yer alan bilgilere göre 17 Temmuz 1979'da MİSK Eğitim ve Kültür Merkezi garajında meydana gelen bir patlama olayının bu yerde bomba imali sırasında meydana geldiği Ankara Emniyet Müdürlüğü tarafından açıklandı. Bu patlama sonrasında MİSK İcra Kurulu üyeleri ve bazı çalışanlar gözaltına alındı ve haklarında TCK 168 ve 169.

maddelerinden (silahlı çete kurmak) dava açıldı. Sanıklar askerî mahkeme tarafından tutuklandı. Ancak daha sonra serbest bırakıldılar. MİSK'in faaliyetleri 12 Eylül Darbesi ile durduruldu. Ancak DİSK ve bağlı sendikalara dava açılırken MİSK hakkında dava açılmadı. MİSK 1970'lerde güçlenen sınıf sendikacılığına karşı radikal sağdan bir yandan ideolojik öte yandan zora dayalı bir önleme hareketi olarak değerlendirilebilir. MİSK 12 Eylül sonrası koşullarda işlevsiz kaldı ve yeniden açılsa da zamanla sönümlendi.

Hak İşçi Sendikalar Konfederasyonu (Hak-İş) 1976 yılında kuruldu. MİSK, MHP'yi desteklerken, Hak-İş de MSP'ye paralel bir sendikal örgüt oldu. Hak-İş 1976'da kurulan ve AP, MSP, MHP ve CGP'den oluşan 1. MC Hükümeti'nin hemen ardından kuruldu. 1. MC Çalışma Bakanı MSP'li Ahmet Tevfik Paksu millî selamet zihniyetindeki kuruluşları bünyesinde barındıran bir konfederasyon için çalışmalar başladığını söylüyordu. MSP'ye paralel olarak kurulan Hak-İş *İslâmcı* bir sendikacılık hareketi yaratmayı amaçlıyordu. Batı ve Yahudi düşmanlığı ile komünizm ve dahası demokrasi karşıtlığı Hak-İş'e temel rengini veren ögelerdi. Hak-İş'in 1979 yılında yaptığı dehşetengiz 1 Mayıs değerlendirmesi devletin geleneksel "1 Mayıs komünist bayramıdır" tutumunu bir adım ileri götürüyor ve 1 Mayıs'ı "Yahudi ve müşrik bayramı" olarak da lanetliyordu. Sınıfların varlığını ve sınıf mücadelesini reddeden bir anlayışa sahip olan Hak-İş'in ilk genel sekreteri 1976'da yaptığı bir açıklamada Türkiye'de işçi sınıfı bulunmadığını, Türk tarihinde sınıflar olmadığını, sınıf kavramının Batılı ideolojilerin eseri olduğu söylüyordu. Uzun yıllar Hak-İş başkanlığını yapan Necati Çelik, Hak-İş'in MSP ile paralelliğini "Hangi toplumsal şartlar MSP'yi ortaya çıkarmışsa Hak-İş'i de o şartlar var etmiştir," sözleriyle teyit edecekti. 12 Eylül sonrasında DİSK ve MİSK'in aksine faaliyetleri durdurulmayan ancak mal varlığı beş ay süreyle dondurulan ve Şubat 1981'de mal varlığı serbest bırakılan Hak-İş 12 Eylül Darbesi'ne desteğini açıklayacaktı.

Memur Hareketi: Sendikadan Derneğe Mücadeleye Devam

1971 Anayasa değişiklikleri ile memur sendikalarının yasaklanması, memur hareketini zorunlu olarak yeni bir örgütlenme modeline yöneltti. 1971'den itibaren önemli memur sendika ve konfederasyonları ad ve yapı değiştirerek dernek adı altında örgütlenmelerini sürdürdü. *Türkiye Öğretmenler Sendikası* (TÖS), *Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği*'ne (TÖB-DER), *Türkiye Kamu Sendikaları Konfederasyonu* (Türk Per-Sen) ise *Tüm Kamu Personeli ve Emeklilerinin Haklarını Koruma Kuruluşları Konfederasyonu*'na (Tüm Person-Kon) dönüştü. Bu durumu 1909 tarihli *Tatil-i Eşgal Kanunu* ile kamuya dönük işlerde sendikaların yasaklanması üzerine işçilerin 1909

tarihli *Cemiyetler Kanunu* hükümlerine göre örgütlenmesine benzetebiliriz. 1909 sonrasında *cemiyet* adı altında çok sayıda sendika benzeri işçi örgütü kuruldu. Böylece hem *Tatil-i Eşgal* döneminde hem de 1970'li yıllarda örgütlenmenin önündeki engellerin bir bölümü aşılmış oldu.

1970'li yıllarda kamu görevlileri hareketi dernek biçiminde ciddi bir kitleselliğe ulaştı. Demir'e göre TÖB-DER yaklaşık 200 bin, *Tüm Memurlar Birleşme ve Dayanışma Derneği* (TÜM-DER) yaklaşık 100 bin, *Polis Derneği* (POL-DER) ile *Tüm Teknik Elemanlar Derneği* (TÜTED) yaklaşık 15 bin ve *Ülkücü Öğretmenler Derneği* (ÜLKÜ-BİR-ÖĞRET) ise yaklaşık 40 bin üyeye sahipti. Bu veriler kesin olmamakla birlikte, 1965-1971 arasında üye sayısı 10 bini aşan sadece iki sendika varken, 1970'lerin memur derneklerin üye sayısı çok ciddi boyutlara ulaştı. TÖB-DER'in örgütlenme alanına giren memurların yaklaşık yarısını, TÜM-DER'in ise dörtte birini örgütlediği görülmektedir. Memur dernekleri sadece üye sayısı değil coğrafi açıdan da yaygınlaşmıştı. Demir'in çalışmalarına göre TÖB-DER'in 650, TÜM-DER'in 196, TÜTED'in ise 48 yerde şube veya temsilciği vardı.

Sendikal hakları bulunmayan derneklerin bu denli kitleselleşmesi onların toplumsal rollerini ve etkilerini artırdı. Memur dernekleri 1960'ların memur sendikaları yerine kuruldu ve sendika benzeri işlevler yüklendiler. Tıpkı işçi sendikalarındaki yükseliş gibi memur derneklerinde de 1975 sonrası bir patlama yaşandı. 1971 yılında kurulan TÖB-DER dışında memur derneklerinin neredeyse tamamı 1975 sonrasında kuruldu. Memur dernekleri-

İşçilerin grevini destekleyen öğretmenler. Kaynak: DİSK Arşivi.

nin önce sol ve sosyalist eğilimli memurlar tarafından kurulduğu, daha sonra ise sağ ve özellikle de ülkücülerin memur dernekleri kurma yolunu tercih ettikleri ve bu örgütlenmelerin bir *karşı atak* ve solun egemenliğini kırma işlevini gördüğünü söylemek mümkün. İşçi hareketi açısından benzer işlevi MİSK görmüştü.

Dernekler kamu görevlilerinin sesinin duyurulmasında etkin bir rol oynadı. Memur hareketi 1970'lerin toplumsal muhalefetinin önemli dinamiklerinden birini oluşturdu. Ulaştığı kitlesellik ile emek hareketinin önemli bir bileşeni oldu. TÖB-DER 22 Şubat 1975'te 52 ilde *Grevli, Toplu Sözleşmeli Sendika Hakkı, Faşizmi, İşsizliği ve Pahalılığı Protesto Mitingleri* düzenledi. Kasım 1975'te ise TÖB-DER, TÜMAS, TÜS-DER, TÜM-DER ve TÜTED tarafından sendikal haklar için bir kampanya başlatıldı. 1978 yılında TÖB-DER, TÜMAS, TÜS-DER, TÜM-DER ve TÜTED gibi memur dernekleri DİSK ve TMMOB ile ortak bir mücadele platformu oluşturuldu. Memur dernekleri DİSK tarafından 1975 yılında düzenlenen *Demokratik Hak ve Özgürlükler İçin Mücadele* mitinglerine ve DİSK tarafından *Devlet Güvenlik Mahkemelerine* (DGM) karşı Eylül 1976'da ilan edilen *Genel Yas* eylemine katıldı. Memur dernekleri 1970'lerin ikinci yarısında çok sayıda toplantı ve gösteri yürüyüşü ve eylem düzenledi. Ancak özellikle 1975 sonrası yükselen siyasal gerilim memur hareketini de içine çekti. Memur hareketi siyasal gerilim ve mücadelelerinin dolaysız biçimde etkisi altında kaldı.

Hayalî Sendikalaşma Oranları

1970'li yıllarda sendikaların üye sayılarında ve sendikalaşma oranlarında önemli yükselişler yaşandı. Ancak sendikalı işçi sayısındaki gelişmeyi sağlıklı olarak değerlendirmek istatistikî sorunlar nedeniyle güçtür. Sendika üyeliğine ilişkin veriler, sendikalar arası rekabet nedeniyle iyice sağlıksız bir görünüm kazandı. Örneğin, 1980 yılında toplam sigortalı işçi sayısı 2 milyon 205 bin iken resmî verilere göre sendikalı işçi sayısı 5 milyon 721 bin olarak gözüküyordu. Sendikalı işçi sayısının sigortalı işçi sayısının iki katına ulaşması bu verilerin gerçeği yansıtmadığının hatta sahte olduğunun en açık kanıtıdır. Ancak daha sonraki yıllarda bu verilerin doğru olduğu varsayılarak "12 Eylül öncesi 5 milyon sendikalı işçi vardı," gibi gerçekdışı analizler de yapıldı.

274 sayılı yasaya göre sendikalar temsil ettikleri üyelerin listesini her yılın başında Çalışma Bakanlığı'na bildirmek zorundaydı. Bu dönemde işyerlerinin ayrıca bakanlığa çalıştırdıkları işçiler için bilgi verme yükümlülüğü olmadığı için sendikalaşmaya ilişkin sağlıklı bilgi toplanamıyordu. İşçilerin aynı anda birden çok sendikaya üye olabilmesi ve işsiz kalma durumunda üyeliğin sür-

mesi nedeniyle üye sayıları kabarıyordu. Sendikalı işçi sayıları, sendikaların beyanlarına dayalı olduğu için ve bir kontrol mekanizması olmadığı için şişiyordu. Kuşkusuz DİSK'in kurulması ile keskinleşen sendikal rekabetin yarattığı çifte üyeliğin de bu fiktif sendikalaşmada etkisi büyük oldu.

Tablo 3'ten de görüleceği gibi, 1960'ların ortalarında nispeten açıklanabilir olan sendikalı işçi sayısı ve sendikalaşma oranı, 1970'lerden itibaren inanılmaz bir hal aldı ve sendikalı işçi sayısı, sigortalı işçi sayısının iki katını aştı. 1970 yılında 1,3 milyon sigortalı işçiye karşılık 2 milyondan fazla sendikalı işçi vardı. 1975'te 1,8 milyon sigortalı işçiye karşılık 3,3 milyon sendikalı işçi söz konusudur. 1980'e gelindiğinde ise durum iyice çığırından çıkmıştır: Resmî verilere göre 2,2 milyon sigortalı işçiye karşılık 5,7 milyon sendikalı işçi söz konusudur.

Bu gerçekdışı sendikalaşma verileri dışında daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak için kullanabileceğimiz bir hesaplama yöntemi, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısıdır. Bu sayı yaklaşık fiili sendikalı işçi sayısını verebilir. Toplu iş sözleşmelerinin genellikle ikişer yıllık yapıldığı dikkate alınacak olursa, iki yıllık toplamlar, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki sendika işçi sayısı açısından bir fikir verecektir (Tablo 4). Ancak toplu iş sözleşmelerinin başlangıç ve bitiş tarihlerinin farklılığı, yetki uyuşmazlıkları, grevler ve benzeri nedenlerle bu sürelerde kaymalar söz konusudur. Bu nedenle iki ve üç yıllık ortalamalar birlikte ele alınmalıdır. Bu yöntem uygulandığında,

TABLO 3
1970'lerin Gerçekdışı Resmî Sendikalaşma Verileri

Yıl	*Sigortalı sayısı (bin)*	*Sendikalı işçi (bin)*	*Sendikalaşma oranı (%)*
1965	921	360	39
1970	1.314	2.088	159
1975	1.823	3.329	183
1976	2.018	3.269	162
1980	2.205	5.721	259

Kaynak: Petrol-İş (1987), '86 Petrol-İş Yıllık.

TABLO 4
Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı (azami) (1970-1980)*

Yıl	*Ücretli sayısı (bin)*	*Sigortalı sayısı (bin)*	*Toplu iş sözleşmesi kapsamı (azami)*	*Sendikalı/ ücretli (%)*	*Sendikalı/ sigortalı (%)*
1970	4.173	1.314	758	18	57
1975	5.387	1.823	918	17	50
1980	6.162	2.205	925	15	41

(*) Toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayıları 1970 yılı için 1969, 1970 ve 1971 ortalaması, 1975 yılı için 1974, 1975, ve 1976 ortalaması, 1980 yılı için son üç yıl (1977, 1978 ve 1979 ortalaması) esas alınmıştır.

toplu iş sözleşmesi kapsamındaki sendikalı işçi sayısı 1960'ların ikinci yarısında 400-800 bin, 1970-1980 döneminde ise 800 bin ile 1 milyon aralığında ortaya çıkmaktadır.

Ancak 275 sayılı Sendikalar Kanunu'na göre işyeri ve işkolu sözleşmelerinden aynı anda yararlanmak mümkün olduğundan, toplu sözleşmeden yararlanan işçi sayısı, fiilî sendikalı işçi sayısının oldukça üzerine çıkabilmektedir. Sonuç olarak toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısının sendikalı işçi sayısının üst sınırı olabileceğini ve bu sayıların dahi sendika üyeliği açısından oldukça yüksek olduğunu vurgulamak gerekir. Öte yandan çeşitli nedenlerle sendikaya üye olmuş ancak toplu iş sözleşmesi olmayan bir miktar üye olabileceğini de dikkate almak lazım. Ancak her durumda fiilî işçi sayısının bir milyonun oldukça altında olduğunu söylemek mümkündür. Dönem içinde sendikalı işçi sayısı nicel olarak ciddi bir artış göstermesine karşın sendikalaşmadaki artış hızının ücretli ve sigortalı işçi sayısındaki artış hızının altında kaldığı görülüyor. 1970'lerde de 1960'lardaki gibi sendikalaşma açısından kamu sektörünün ağırlığını koruduğu görülmektedir.

1970'lerin belirgin özelliklerinden biri 1960'larda *sendika enflasyonu* olarak da nitelenen sendika sayısının çokluğunun devam etmesidir. 274 sayılı yasanın işyeri sendikalarına olanak tanıması nedeniyle çok sayıda işyeri sendikası kuruldu ve bu durum sendika sayısını tırmandırdı. Bu sendikaların pek çoğunun işveren güdümlü sarı sendikalar olduğu biliniyor. 1963 yılında 565 olan sendika sayısı 1978'de 912'ye tırmandı. İşyeri sendikalarının sayısının çokluğu yanında çok sayıda işçi konfederasyonunun varlığı da sendika sayısını artıran bir etken oldu. 1963 yılında bir işçi konfederasyonu (Türk-İş) söz konusuyken 1970'li yıllarda dördü etkin (Türk-İş, DİSK, Hak-İş ve MİSK) olmak üzere yedi işçi konfederasyonu faaliyet hâlindedir. Oysa aynı dönemde tek bir işveren sendikası konfederasyonunun (TİSK) varlığı söz konusudur.

Sendika üye sayıları açısından bir başka tartışma ise 1970'lerin iki büyük konfederasyonu olan Türk-İş ve DİSK'in üye sayısına ilişkindir. Tıpkı toplam sendikalı işçi sayısında olduğu gibi konfederasyonların üye sayısı açısından da sağlıklı verilere ulaşmak mümkün değildir. Dönem sonunda sigortalı işçi sayısı 2,2 milyon iken, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısı 1 milyonun altındadır. Dolayısıyla işçilerin ezici çoğunluğunu örgütleyen iki büyük konfederasyonun üye sayısı saptanırken bu iki kısıta dikkat etmek gerekecektir.

DİSK'in yeniden açılması sonrasında *DİSK* dergisinde yayımlanan bir listede 1980 itibariyle DİSK üyesi sendikaların toplam 568 bin üyesi olduğu belirtilmektedir. Ancak bu sayının abartılı olduğunu söylemek mümkündür. 1980'de toplanan DİSK 7. Genel Kurulu'na katılacak delege listesine göre 418 seçilmiş delege olduğu görülmektedir. DİSK Ana Tüzüğü her bin üyeye bir delege esa-

sını kabul ettiği için DİSK üyesi sendikaların kendi beyanlarına göre üye sayısının üst sınırının 400 bin civarında olduğu düşünebilir. Ancak bu sayılarında konfederasyon içi rekabet nedeniyle olduğundan yüksek bildirilmiş olma ihtimali vardır. Diğer bir ifadeyle aidat ödeyen üye sayısı daha düşüktür.

Türk-İş'in kendi yayınlarında üye sayısına ilişkin bir veriye rastlanmamıştır. Koç 1980'de Türk-İş'in üye sayısının 1 milyon 110 bin ile 1 milyon 200 bin arasında, DİSK'in ise 300 bin civarında üyesi olduğunu tahmin etmektedir. DİSK'in üye sayısına ilişkin tahminin gerçeğe yakın olduğu söylenebilir. Ancak Türk-İş'in üye sayısına ilişkin tahminin yüksek olduğu söylenebilir. Bu durumda sendikalı işçi sayısı 1,5 milyona yaklaşmaktadır. Toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısının 1 milyonun altında olduğu düşünülecek olursa 500 bini aşkın işçinin toplu iş sözleşmesi olmadan sendika üyesi olması hayatın olağan akışına uygun görünmüyor.

Ücretler ve Toplu İş Sözleşmeleri

Grevli toplu iş sözleşmeli sendikal haklar, yükselen sendikal mücadele ve ithal ikameci politikaların da etkisi ile dönem boyunca işçi ücretlerinde önemli artışlar yaşanmıştır. 1960'lardan itibaren uygulanan ve 1970'lerde de devam ettirilen *ithal ikameci* iktisat politikası içinde ücretler baskı altında tutulmadı, toplu pazarlığın etkisiyle işçi sınıfının reel gelirlerinde artış devam etti. 1960'lı yılllarda gerek kamu gerek özel sektörde reel ücretlerde başlayan yükselme 1970'li yıllarda da devam etti. Boratav'a göre dönemin ithal ikameci politikaları sanayileşme, ekonomik büyüme, yeni istihdam olanakları ve refahın yükselmesi gibi sonuçlar vermiş ve bu nedenle devletin sosyal boyutlarını genişletmiştir.

Ücretlerde 1960'lı yıllarda başlayan reel artışlar 1970'lerde de devam etti. 1965 yılında 100 olan gerçek ücret endeksi 1977 yılına gelindiğinde 154 olmuş, kamu kesimi gerçek ücret endeksi 1977 yılında 183'e ulaşırken özel sektördeki endeks 138'i bulmuştur (Tablo 5). Veriler beklendiği gibi kamuda daha cömert bir ücret politikasının izlendiğini gösteriyor. Tablo 12 Mart döneminde yaşanan olağanüstü rejim nedeniyle sendikal haklar üzerinde uygulanan basıncın reel ücret düzeyini bir miktar düşürdüğünü göstermektedir. 1970'te 118 olan gerçek ücret endeksi 1972'de 104'e gerilemiştir. 12 Mart sonrası işçi hareketinin güçlenmesine paralel olarak gerçek ücret endeksinin 1975'te 128'e, 1977'de 154'e yükseldiği görülüyor.

Ücretlerdeki reel artışlarda toplu pazarlığın rolünün son derece önemli olduğunu söylemek mümkündür. 1964-1980 arasında toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısında önemli bir artış gerçekleşmiş ve toplu pazarlık kapsamı yaklaşık 400 bin civarından 1 milyon civarına yükselmiştir. Dö-

TABLO 5
Ücret Endeksi (1965-1977)

Yıl	*Gerçek ücret endeksi (kamu)*	*Gerçek ücret endeksi (özel)*	*Gerçek ücret endeksi (genel)*
1965	100,0	100,0	100,0
1970	126,8	112,4	118,1
1971	119,6	101,8	108,3
1972	113,6	100,6	104,8
1973	124,4	107,0	112,3
1974	134,4	115,5	122,1
1975	144,4	120,4	128,5
1976	166,7	138,3	149,2
1977	183,5	137,9	154,3

Kaynak: Enflasyon endeksi için TÜİK, İstatistik Göstergeler, 1923-2004, Ücretler için: Talas'tan (1982) hesaplandı.

nem boyunca toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçilerin toplamının yaklaşık % 60'ı kamuda, % 40'ı ise özel sektördedir. Ancak özel sektördeki sigortalı ve ücretli sayısı kamunun çok üzerinde olduğu için kamu ve özel sektörün kendi içinde toplu sözleşme kapsamı oldukça farklılık göstermektedir. İki yıllık ortalamalara göre kamu kesimi içinde toplu iş sözleşmesi kapsamı % 70-90 aralığında seyretmektedir. Özel sektörde ise toplu iş sözleşmesi kapsamı kamuya göre oldukça düşüktür. 1960'larda özel sektörde sigortalı çalışanların % 35 ile 45'i toplu sözleşme kapsamında iken 1970'li yıllarda bu oran % 30'lar civarına gerilemiştir. Özel sektörde işçi sayısı hızla artarken toplu iş sözleşme kapsamı oransal olarak gerilemiştir.

Şafak, 1975-1980 döneminde DİSK'in toplu pazarlık alanında önemli ve çok iddialı hedefler ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. İşkollarında, toplu sözleşme taslaklarına çalışma sürelerinin düşürülmesi, 1 Mayıs'ın tatil günleri arasına alınması, iş güvencesine ilişkin mekanizmalar, işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemleri gibi hükümler alınmıştır. Bu taleplerden pek çoğu verilen kararlı mücadelelerle toplu sözleşme hükmü haline gelebilmiştir. Şafak'a göre, *Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası* (MESS) sözleşmelerinde hayata geçirilen çalışma sürelerinin kademeli olarak düşürülmesi, bu dönemde toplu pazarlık alanında gerçekleştirilen anılmaya değer gelişmelerdendir.

Toplumsal Anlaşma: Başarısız ve Eksik Bir Demokratik Korporatizm Örneği

1970'lerin çalışma ilişkileri açısından ilginç gelişmelerinden biri Batı Avrupa ülkelerinde İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın örnekleri görülen merkezî ekonomik ve toplumsal anlaşmaların bir benzeri Türkiye'de gerçek-

leşmesidir. Toplumsal anlaşmalara ilişkin ülkemizdeki ilk ve tek örnek 20 Temmuz 1978 tarihli *Toplumsal Anlaşma* belgesidir. Batı Avrupa'da demokratik korporatizm örneği olarak bilinen anlaşmaların sınırlı bir örneği dönemin başbakanı Bülent Ecevit ile Türk-İş Genel Başkanı Halil Tunç arasında *Toplumsal Anlaşma* adıyla yapıldı ve 7 Eylül 1979'a kadar 14 ay yürürlükte kaldı.

1978'de imzalanan *Toplumsal Anlaşma* sadece kamu kesimini kapsıyordu. Kamu kesiminde işçi işveren ilişkilerini düzenleyerek sağlıklı ve barışçı bir çalışma yaşamının oluşturulması anlaşmanın temel amacıydı. Bu çerçevede taraflar, ücret politikası, toplu pazarlık, iş hukuku ve yönetime katılma konusunda ayrıntılı hükümler üzerinde anlaşmaya vardılar. *Toplumsal Anlaşma* ayrıca toplu pazarlık ve sözleşme yapacak sendikanın belirlenmesinde (ihtilaflı durumlarda) referandum ilkesinin yasalaşması için çalışma yapılmasını da öngörüyordu. *Toplumsal Anlaşma* ile 1475 sayılı İş Kanunu'nun 13, 17 ve 24. maddelerinde değişikliğe gidilerek iş güvencesinin sağlanması bir diğer hedefti. Ancak DİSK'in taraf olmadığı anlaşma uzun ömürlü olmadı. Türk-İş, hükümetin vaatlerini yerini getirmediğini belirterek *Toplumsal Anlaşma*'dan çekildi. Talas, *Toplumsal Anlaşma*'yı, toplumsal yaşamın son derece ağır ve bunalımlı bir döneminin ürünü olarak değerlendiriyor ve kamu kesiminde örgütlü işçilerden hükümete sosyal ve siyasal bir destek amacını güttüğünü vurguluyor.

DİSK, daha ilk günden itibaren *Toplumsal Anlaşma*'nın bir uzlaşmacılık olduğunu vurgulayarak bu tür anlaşmalara kesinlikle karşı olduğunu açıklamıştır. DİSK *Toplumsal Anlaşma*'ya katılmamış ve şiddetle eleştirerek, anlaşmayı işçi ücretlerini dondurmayı ve bunalımın yükünü işçi ve emekçilere yıkmayı amaçlayan bir belge olarak nitelemiştir. Başbakan Bülent Ecevit, "*Toplumsal Anlaşma*'nın dışında kalan sendikalara daha farklı ekonomik şartlar sağlanamaz. Anlaşma kamu kesiminde Türk-İş dışındaki sendikaları da etkileyecektir, bazı güçlüklerle karşılaşacaklardır. Buna gerek kalmadan DİSK'le diyalogu sürdürmek istiyoruz," demiştir. Hükümetin Türk-İş ile imzaladığı *Toplumsal Anlaşma*'ya rağmen DİSK ile diyalogu sürdürmekte kararlı olduğu görülmektedir. Nitekim Devlet Bakanı Hikmet Çetin 23 Temmuz 1978'e yaptığı bir açıklamada, Türk-İş'le yapılan *Toplumsal Anlaşma*'nın DİSK'le de yapılması için gereken çalışmanın yapılacağını söyleyerek, "Anlaşma olmasa da DİSK'le diyalogu sürdüreceğiz," demiştir.

Toplumsal Anlaşma işveren örgütlerince ihtiyatla karşılanmıştır. MESS Genel Sekreteri İlhan Lök *Toplumsal Anlaşma* ile ilgili olarak 21 Temmuz 1978 tarihinde yaptığı açıklamada, "Anlaşmanın en önemli yanı ülkemizde toplu sözleşme keşmekeşinin, hükümet ve isçi kanadı tarafından da saptanmış olması ve buna bir yön verilmek ihtiyacının duyulmuş olmasıdır," değerlen-

dirmesini yaparken, Başbakan Ecevit "*Toplumsal Anlaşma*'ya gereksinim duyan özel sektör önce aralarında anlaşmalı," demiştir. Ancak daha sonraki dönemde işveren örgütleri *Toplumsal Anlaşma*'yı sert biçimde eleştirmiştir. TİSK Genel Sekreteri Rafet İbrahimoğlu 8 Eylül 1979'da bir açıklama yaparak, "Türk-İş ile hükümet arasında geçtiğimiz yıl imzalanan toplumsal anlaşmanın askıya alınması kararını olumlu karşıladıklarını" belirtti ve "...anlaşmanın baştan noksan ve ölü olarak doğduğunu ve bazı ilkelerine uyulmadığını" öne sürdü.

20 Ağustos 1979'da Başbakan Bülent Ecevit ile Türk-İş Heyeti arasındaki *Toplumsal Anlaşma*'ya ilişkin yapılan görüşmelerin ardından Ecevit, "Bazı işyerlerinde *Toplumsal Anlaşma*'da belirtilen ölçülerin ötesine geçildiğini, bu durumun Türk-İş kadar hükümeti de üzdüğünü" söyledi. Türk-İş Genel Başkanı İbrahim Denizcier de "*Toplumsal Anlaşma*'ya hükümetin bazı kanatları riayet etmemiştir," değerlendirmesini yapmıştır. Türk-İş Yönetim Kurulu'nun Rize'de çalışmalarını sürdürdüğü 12. dönem toplantısı sonunda, *Toplumsal Anlaşma*'nın aksayan yanlarının düzeltilmesi için bağlayıcı kurallarının askıya alınmasının kararlaştırıldığı açıklandı

Toplumsal Anlaşma'nın başarısız olmasında çok sayıda faktör etkili olmuştur. Anlaşmaya taraf olan hükümetin yapısı ve kısa ömürlü oluşu, yeni bir hükümetin göreve gelmesi, sendikal hareketin bölünmüş ve rekabetçi yapısı, Türk-İş'in anlaşmayı üye sendikalara benimsetmede yaşadığı zorluk bunlar arasında sayılabilir.

Yükselen Sınıf Mücadelesi: Grevler, Direnişler, Yürüyüşler, Eylemler...

1960'lar biterken Türkiye işçi sınıfı artık tarih sahnesine çıkmıştı ve yükselen bir sosyal sınıf olarak kendini kabul ettirmişti. 1960'ların yükselen emek hareketi, 12 Mart parantezinin ardından 1970'lerin ikinci yarısında daha da güçlenerek yoluna devam edecekti. 1970'li yılların ikinci yarısı yaygın ve büyük ölçekli grevlere, endüstriyel eylemlere ve direnişlere, yükselen bir sınıf mücadelesine sahne oldu.

Grev uygulamaları 1970'li yıllarda hızlı bir tırmanış gösterdi. 1970 yılında 72 kanunî grev söz konusu iken, 1980'de grev sayısı 220'ye yükseldi. Ancak grevlerin gerçek boyutlarını grev sayısından anlamak mümkün değil. Bunun için greve katılan ve grevde geçen işgününe bakmak gerekir. 1970'te greve katılan işçi sayısı 21 bin civarında iken bu sayı 1980'de 83 bine yükseldi. 1970 yılında grevde geçen işgünü 220 bin civarında iken 1980'de 1 milyon 300 bin günü aştı. 12 Mart döneminde grev sayısında greve katılan işçi sayısında bir azalma yaşansa da grevde geçen işgünün arttığı görülmektedir. Di-

ğer bir ifadeyle, 12 Mart döneminde grevlerin ciddi biçimde etkilendiği söylemek pek mümkün değildir. Öte yandan 1970'lerin ikinci yarısında da grev sayısında bir dalgalanma yaşandığı söylemek mümkündür.

Grevci işçi ve grevde geçen işgünü sayısında 1974, 1977, 1979 ve 1980 yıllarında ciddi bir sıçrama yaşandığı görülmektedir. 12 Mart döneminde grevlere yönelik ciddi bir müdahale söz konusu olmasa da sıkıyönetim ve olağanüstü koşulların grev eğilimini sınırladığını söylemek mümkündür. O nedenle 1974 yılındaki artış, 12 Mart döneminde dizginlenen grev eğiliminin demokratik koşullarda dışa vurumu olarak görülebilir. 1977 ve 1980 yıllarında metal sektöründe yaşanan grevler (MESS grevleri) belirgin bir etki yaratmıştır. Yine 1977 sonrası giderek artan enflasyon ve yaşam koşullarının zorlaşmasının grev eğilimini artırdığı, özellikle 24 Ocak 1980 tarihli istikrar programının çalışanlar açısından yarattığı zorluklara karşı yaygın grevlerin gündeme geldiği görülmektedir.

Tablo 6'da görüldüğü gibi 1970'li yıllar boyunca toplam bin 440 greve 290 bini aşkın işçi katılmış ve 10 milyonu aşkın işgünü grevde geçmiştir. Dönem içi gelişmeleri de dikkate alarak bir değerlendirme yaptığımızda, 1964-1970 dönemi ile 1974-1980 dönemi arasında belirgin bir fark olduğunu görmekteyiz. 1964-1970 döneminde yıllık ortalama 10 bin işçi greve katılırken 1974-1980 döneminde bu sayı 25 bini aşmıştır. Grevde geçen işgünü yıllık ortalama 283 binden, 911 bine yükselmiştir. Daha spesifik bir kesit olarak

Maden-İş'in MESS'e karşı grevleri. Kaynak: Birleşik Metal-İş Arşivi.

TABLO 6
1970'lerde Grevler

Yıl	*Grev sayısı*	*Greve katılan işçi sayısı*	*Grevde geçen iş günü*
1970	72	21.156	220.189
1971	78	10.916	476.116
1972	48	14.879	659.362
1973	55	12.286	671.135
1974	110	25.546	1.109.401
1975	116	13.708	668.797
1976	58	7.240	325.830
1977	59	15.682	1.397.124
1978	87	9.748	426.127
1979	126	21.011	1.147.721
1980	220	84.832	1.303.253
Toplam	1.440	290.554	10.190.071

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2004) Çalışma Hayatı İstatistikleri 2003.

1977-1980 döneminde ise grev eğiliminin daha da yoğunlaştığı görülmektedir. Bu dönemde greve katılan işçi sayısı yıllık ortalama 33 bine yaklaşırken, grevde geçen işgünü ise bir milyonu aşmıştır. Grevde geçen işgünü sayısının grevci sayısından hızlı artması grevlerin giderek daha uzun sürdüğünü göstermektedir (Tablo 7).

1970'li yıllarda grevlerin artmasına paralel olarak greve yönelik sınırlamalarda da önemli artışlar yaşanmıştır. 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu*'nun grev hakkına ilişkin en önemli sınırlandırması, grev ve lokavtın Bakanlar Kurulu kararıyla geçici olarak durdurulabilmesidir. Yasanın 21. maddesine göre *memleket sağlığı* ve *millî güvenlik* gerekçeleriyle grevler ertelenebilecekti. Erteleme iki aşamalıydı. İlk erteleme en çok 30 gün, ikinci erteleme 60 gün süreli olabilecekti. Danıştay bir hafta içinde yürütmeyi durdurma talebi konusunda karar verecekti. Bu süre içinde devreye giren uzlaştırma mekanizması tarafların kabulüne bağlı olacaktı ve eğer uyuşmazlık çözülemezse geciktirme süresinin sonunda grev ve lokavt devam edebilecekti.

TABLO 7
Dönemsel Grev Eğilimi (Yıllık Ortalama)

Dönem	*Grev sayısı*	*Greve katılan işçi sayısı*	*Grevde geçen iş günü sayısı*
1964-1970	68	10.456	283.638
1971-1973	60	12.694	602.204
1974-1980	111	25.395	911.179
1977-1980	123	32.818	1.068.556

1970'li yıllarda grev erteleme yolu yaygın bir biçimde kullanılmış ve grev hakkı üzerinde ciddi bir basınç oluşmuştur. Tayanç'ın hesaplamalarına göre 1964-1980 arasında 252 grev ertelemesi söz konusudur. Grev ertelemelerinin 1970'lerde özellikle de 1970'lerin sonunda yoğunlaştığı görülmektedir. 1976 yılında 15, 1977 yılında 18, 1978 yılında 11, 1979 yılında 20, 1980 yılında 44 grev 30 gün süreyle ertelenirken, bu grevlerden 1976 yılında 7'si, 1977'de 12'si, 1978'de 7'si, 1979'da 8'i ve 1980 yılında ise 27'si ikinci kez 60 gün süreyle ertelendi.

1964-1980 yılları arasındaki toplam 252 ertelemenin 164'ü Demirel (30, 31, 32, 39, 41 ve 43.) Hükümetleri döneminde gerçekleşti. Grev erteleme rekoru 75 erteleme ile son Demirel (43.) Hükümeti dönemine aittir. Bu dönemin *24 Ocak Kararları*'nın ardından yoğun grevlerin gündeme geldiği bir dönem olduğunun altını çizmek gerekir. Ecevit (37, 40 ve 42.) Hükümetleri döneminde ise 48 grev ertelendi. 1. Ecevit (37.) Hükümeti döneminde 2 erteleme söz konusu iken, 40. Hükümet döneminde hiç erteleme olmadı; son Ecevit (42.) Hükümeti döneminde ise 46 erteleme söz konusudur. Grev ertelemelerinin en yoğun olarak yaşandığı dönem 1977-1980 dönemidir. 153 grevin ertelendiği bu dönemde Türkiye derin bir siyasal ve ekonomik kriz yaşadı ve bu durum grev eğilimini artırdı. Grevlerin yaygınlaşması beraberinde grev ertelemelerinin de artışını getirmiştir. 1963-1976 döneminde grevlerde geçen işgünü sayısı yıllık ortama 350 bin civarında iken 1977-1980 döneminde 1 milyon 68 bin güne ulaşmış ve grev eğilimindeki bu artış ertelemeleri de yoğunlaştırmıştır. Bu durum ertelemelerin *millî güvenlik* ve *memleket sağlığı* gibi gerekçelerden çok ekonomik ve siyasal nedenlerle olduğunu göstermektedir.

Dönem içinde büyük ölçekli ve uzun süreli kitle grevleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bunların en önemlileri Maden-İş tarafından MESS'e karşı yapılan grevlerdir. MESS'in grup toplu iş sözleşmesinde ısrar etmesi nedeniyle Maden-İş'in örgütlü olduğu ve toplu pazarlık yürütülen işyerlerinde grev gündeme geldi. 1977 Mayıs'ın son günlerinde başlayan ve daha sonra kademeli olarak başka işyerlerinin de katıldığı ve yaklaşık 15 bin işçinin katıldığı grevler Türkiye tarihinin en yaygın ve uzun grevlerinden biri oldu. 8,5 ay süren grev 3 Şubat 1978 tarihinde varılan anlaşma ile sona erdi. MESS grevleri ile ücretlerde ciddi bir artış sağlandı, ikramiyeler ise bazı işyerlerinde üçe bazı işyerlerinde ise dörde çıkarıldı. Sözleşme ile çalışma sürelerinde de kısmî bir azalma sağlandı. Çalışma süreleri birinci yıl 47,5 saate, ikinci yıl 46,5 saate indirildi. *DGM Direnişi* nedeniyle işten çıkarılan işçilerin tazminatları alındı. Grevde geçen süre içindeki ikramiyelerin, yan ödemelerin ve sosyal hakların ödenmesi sağlandı. Dahası grevde geçen sürelerin kıdemden sayılması oldu. Ancak en kritik mesele ve grevin temel nedenlerinden biri grup

toplu iş sözleşmesiydi. *Grup Sözleşmesine Hayır* sloganıyla greve giden Maden-İş grup toplu iş sözleşmesini kabul etmişti. MESS'e karşı yürütülen bu büyük grevin ana sloganı *DGM'yi Ezdik Sıra MESS'te* idi. 1976 *DGM Direnişi*'nin başarısı bu grevde önemli bir motivasyon sağlıyordu. Ancak bu slogan aynı zamanda bir handikaptı çünkü grev sonrasında MESS varlığını sürdürdü. MESS'e karşı düzenlenen *büyük grev*, Aziz Nesin'in aynı adlı öyküsü nedeniyle spekülatif ve haksız eleştirilere maruz kalsa da yetmişlerin sınıf mücadeleleri açısından bir kilometre taşıydı. Maden-İş 1978'de de MESS'e bağlı işyerlerinde *ara grevler* olarak nitelenen çeşitli grevlere gitti ancak bu grevler hem sayı hem de uzunluk açısından 1977 MESS grevleri ile karşılaştırılacak boyutlarda değildi.

Kitle grevlerinde en büyük dalga 1980'de yaşandı. Metal, cam ve tekstil sektörlerinde büyük çaplı grevler yaşandı. Bu grevler özellikle 24 Ocak Kararları'nın ardından gelen zamlar ve ekonomik zorluklar nedeniyle uzun süreli oldu. Bu grev dalgasının en önemli özelliği farklı sendikalar arasında güç ve eylem birliğine gidilmesi oldu. Maden-İş ile bağımsız Otomobil-İş, Türk-İş üyesi Kristal-İş ile DİSK üyesi Hürcam-İş arasında güç ve eylem birliğine gidildi. Ancak aynı birlik tekstil sektöründe sağlanamadı. Türk-İş üyesi Teksif işveren sendikasıyla toplu iş sözleşmesini imzalarken, DİSK üyesi Tekstil, 77 işyerinde yaklaşık 40 bin işçiyi kapsayan grev kararı aldı ve 21 Şubat 1980 tarihinde kademeli olarak grev uygulamasını başlattı.

1970'lerin metal sektöründeki ikinci büyük grev dalgası 1980'de yaşandı. Maden-İş ile MESS arasındaki uyuşmazlık 115 işyerinde yaklaşık 32 bin işçiyi kapsıyordu. Grevler Mart 1980'de kademeli olarak başladı. Maden-İş ile Otomobil-İş Sendikası arasında güç ve eylem birliğinin sağlandığı toplu pazarlık sürecinde Türk Metal MESS ile anlaşma yolunu seçti. Ancak toplu iş sözleşmesine konulan hüküm ilginçti: "Maden-İş'in imzalayacağı toplu iş sözleşmesi hükümleri Türk Metal üyelerine de uygulanır."

Kristal-İş ve Hürcam-İş Sendikaları da Mayıs 1980 tarihinde cam sektöründe kademeli olarak grevlere başladılar. Cam grevleri birçok cam fabrikasında yaklaşık 8 bin işçiyi kapsıyordu. 12 Eylül Darbesi yapıldığında 80 bin civarında işçi grevdeydi. 12 Eylül'ün hemen ardından *Millî Güvenlik Kurulu* adını taşıyan *askerî cunta*nın 14 Eylül tarihli 3 nolu kararıyla bütün grev ve lokavtlar ikinci bir emre kadar ertelendi. Böylece işçi sınıfının uzun 20 yılının sonuna gelinmişti.

Mevzuata göre yapılan ve kanunî grev olarak tanımlanan grevler dışında kalan yaygın bir toplu eylem kataloğu söz konusudur. İş yavaşlatma, iş bırakma, direniş, işyeri işgali, oturma grevi, yürüyüş ve miting, işe geç gitme, boykot, yemek boykotu gibi toplu eylemler de çalışma ilişkilerinin ve emek tarihinin çok önemli unsurlarıdır. Kanunî grevin görece dar bir kapsama sa-

DİSK ve Türk-İş'e bağlı iki sendikanın grevlerde güç ve eylem birliği, 1980.
Kaynak: Kristal-İş Sendikası Arşivi.

hip olmasından dolayı, emek hareketinin gerçek boyutunun anlaşılabilmesi için kanunî grevler dışındaki toplu emek eylemlerin de dikkate alınması ve incelenmesi son derece önemlidir. Ancak bu eylemlerin istatistikî olarak saptanması çok daha zordur.

1970'lerin yaygın kanunî grevler yanında oldukça yaygın ve geniş kapsamlı toplu eylemlere tanıklık etti. 1970'lerin en önemli toplu eylemi *15-16 Haziran Direnişi*'dir. Yukarıda da vurgulandığı üzere *15-16 Haziran* doğrudan ekonomik hedefler dışında sendikal hakların savunulması için yapılan bir eylem olması nedeniyle oldukça önemlidir. 1960'ların kapanış eylemi olan *15-16 Haziran*, 1970'lerin de ilk toplu eylemidir. DİSK'in yetmişlerde var olmasını ve kalıcı olmasını sağlayan bir eylemdir *15-16 Haziran*.

İşçilerin toplu eylemleri, 12 Mart sonrasında tekrar yükselmeye başladı. Türk-İş, 16 Haziran 1975 günü, İzmir'de bölgesel bir genel grev yaptı. Ancak Türk-İş'in 1970'ler başka bir toplu eylemi görülmedi. Türk-İş 1970 yılında yaptığı İzmir mitinginden 16 yıl sonra, 1986'da tekrar alanlara çıkabildi.

DİSK 1975 yılında *Demokratik Hak ve Özgürlükler* mitingleri düzenledi. DİSK ayrıca 1976 yılında başlayarak 1 Mayıs'ı miting ve yürüyüşlerle kutlamaya başladı. DİSK, Eylül 1976'da *Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kanunu*'nun çıkmasını engellemek amacıyla, DİSK çerçeve yazısında ayrıntıları anlatılan *genel yas* eylemini ilan etti. 20 Mart 1978'de iki saatlik iş durdurarak *faşizme ihtar* eylemi yaptı. DİSK 5 Ocak 1979 günü ise Kahramanmaraş katliamını protesto etmek amacıyla işyerlerinde 5 dakikalık saygı duruşuyla *Faşizmi Lanetleme Eylemi* yaptı. DİSK, memur dernekleri ve meslek örgütleri özellikle 1975'ten sonra çok sayıda miting ve yürüyüş düzenledi.

1960'ların sonundaki işgal eylemlerine benzer işçi eylemleri 1970'lerde de yaşandı. Bunlardan en bilineni Nisan ve Mayıs 1980'de Amasya Merzifon'daki Yeni Çeltek Linyit işletmesinin Yeraltı Maden-İş Sendikası'nın grev kara-

rı almasının ardından işveren tarafından zarar gerekçesiyle kapatılması üzerine sendika üyesi işçiler ocağı işgal ederek üretime devam ettiler. 33 gün süren işgal ve işçilerin kendilerinin üretime devam etme eyleminin ardından, işçiler 29 Mayıs tarihinde greve başladılar. Grev 12 Eylül Darbesi ile sona erdirildi.

DİSK'te örgütlenen BOSSA işçileri polis tarafından dövülüyor. Adana, 1970.

1970'lerin ikinci yarısında tarım satış kooperatiflerine ait işyerlerinde de direnişler yaşandı. Özellikle İzmir'de Tariş'te 1975 ve 1980'de büyük çaplı eylem ve direnişler yaşandı. Bu eylemlerin temel nedeni hükümet değişimlerini takiben Tariş'te işçi kıyımı veya kadrolaşma yaşanmasıydı. Özellikle 1979'da AP (43.) Hükümeti'nin ardından yaşanan kadrolaşma ve işten çıkarma girişimleri olayları tetikledi. 1980 *Tariş Olayları* hem süresi hem yaygınlığı hem de şiddeti bakımından 1970'lerin en önemli eylemlerinden biridir. Yüzlerce işçinin yaralandığı, gözaltına alındığı, zaman zamanla işçilerle polis arasında büyük çatışmaların yaşandığı ve binlerce işçinin işten atıldığı eylemler 22 Ocak 1980-20 Şubat 1980 arasında bir aya yakın sürdü; tüm İzmir'e yayıldı ve Türkiye kamuoyunu günlerce meşgul etti. 1980 Tariş Olayları 1970'lerin sonunda Türkiye'de siyasetin ve sınıf ilişkilerinin geldiği yerin resmiydi ve dolu dizgin bir askerî darbeye gidişin son kritik eşiklerinden biriydi...

20 Yıllık Yükselişten Düşüşe...

1970'ler işçi sınıfının 20 yıllık uzun yükseliş dalgasının ikinci etabıdır. Bu etap Türkiye emek hareketi açısından en yaygın ve kapsamlı mücadeleler, güçlenen sendikal örgütlenme ve elde edilen ekonomik ve sosyal kazanımlar anlamına geliyordu. Türkiye tarihinin en canlı emek hareketine 1970'lerde rastlanır. İşçi sınıfın sendikalarına sahip çıktığı ve sendikal hakları için olağanüstü bir direniş ile başlayan ve çok sayıda büyük ölçekli eylemle devam eden 1970'ler etabı 12 Eylül Darbesi'yle grevlerin yasaklanması, sendikal faaliyetlerin durdurulması, DİSK yönetici ve temsilcilerin tutuklanması ile sona erdi. 20 yıllık uzun yükseliş dalgası ani ve sert biçimde kesildi. 1960'lar ile başlayan ve 12 Mart parantezi ile duraksayan, 1975'e yeniden başlayan işçi sınıfının ve emek hareketinin uzun yükseliş dalgası 12 Eylül ile birlikte sona erdi. Emek hareketi düştü. Düşüşün sadece 12 Eylül ürünü olduğunu söyle-

mek eksik bir değerlendirme olacaktır. İşçi sınıfının uzun yükseliş sürecinin en hızlı dönemi olan son beş yıl aynı zamanda düşüşün ve yenilginin de nüvelerini içeriyordu. 1961'de sendikal haklar için o güne kadarki en görkemli eylemi, Saraçhane mitingini yapan, 1960'larda fabrika direnişleri ile sendika hakkında sahip çıkan *15-16 Haziran*'da DİSK'i direnerek savunan 1970'lerde nice kitle grev ve direnişlerini gerçekleştiren işçiler, 12 Eylül'de yerinden kıpırdamamıştı. 12 Eylül Darbesi ne örgütlü ne de kendiliğinden bir direnişle karşılaşmadı. Örgütlü emek hareketi 12 Eylül ile birlikte yenildi. Bu yenilgi daha sonraki dönemler için telafisi güç kayıplar yarattı. 20 yıllık uzun yükselişin ardından uzun bir baskı dönemi gelmekle kalmadı, 1960'ların sosyal hak ve özgürlükleri yeni-liberal ve muhafazakâr karması bir zihniyet tarafından yok edildi. Emeğin uzun yükselişi sermayenin güçlü bir karşı saldırısı ile durduruldu. Birkaç yıl sonra 12 Eylül'ün sendikal yasaları hazırlanırken TİSK Başkanı Halit Narin, "Şimdi gülme sırası bizde," diyecekti.

12 Eylül yenilgisini sadece darbenin zecrî tedbirleri ile açıklamak kolaycılık olur. Şiddet sarmalı, siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın yarattığı katastrofik ortam darbecilerin toplumsal destek ve meşruiyet sağlamasına yol açtı. 1970'lerin yükselen mücadeleleri aynı zamanda kaotik şiddet sarmalı ile yan yana cereyan etti. Bu durum kitlelerde yorgunluk ve yılgınlık yarattı. Bu nedenle de sendikal hareket darbeye karşı direnmeyi aklından bile geçirmedi, geçirmesi de mümkün değildi. Bu sadece bir cesaret sorunu değildi. Darbeye direniş çağrısına uyacak bir ruh hali ne toplumda ne de işçiler arasında vardı. Ne de böyle bir direnişe toplumsal destek mümkündü...

Düne bakanların, geçmişi değerlendirenlerin o günleri yaşayanlara göre en önemli üstünlüğü geçmiş ile bugün arasında geçen zamanın bilgisine sahip olmalarıdır. O nedenle geçmişi yarattığı sonuçlar ile yol açtıkları ile birlikte değerlendirebilirler. Carr'ın ifadesiyle geçmişi ancak günümüz açısından inceleyebilir, geçmiş anlayışımızı bugünün gözleriyle oluşturabiliriz. 1970'ler şüphesiz emek tarihi açısından çok kıymetli başarı öyküleri ve deneyimleri ile dolu destansı yıllardır. Ancak bir o kadar da hatalarla ve eksiklerle doludur. 1970'leri nostaljik bir direniş ve yükseliş kadar trajik bir yenilgiye giden yıllar olarak da okumak lazım.

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK): Yetmişli Yıllarda Sınıf Sendikacılığının Yükselen Örgütü

AZİZ ÇELİK

DİSK'in 1967'de kuruluşunun hemen ardından, DİSK özel sayısı olarak yayımlanan *Türk-İş* dergisinin Mart 1967 tarihli 67. sayısında "DİSK'in kısa bir süre içinde, bir atımlık barutunu tüketip, üç beş kurucunun hem yönetici hem üye durumunda kaldığı zavallı bir kuruluş haline geleceğini söylemek, bir kehanet olmasa gerek" iddiası yer alıyordu. Türk-İş yönetiminin bu kehaneti tutmadığı gibi 1970'li yıllarda DİSK, Türk-İş'in en önemli rakibi oldu. DİSK kuruluş yıllarında *müesses nizam*ın taarruzuna uğradı. Hem siyasal alanda hem de sendikal alanda kuşatma altına alındı. Oldukça kısıtlı olanaklarla yola çıkan DİSK iniş çıkışlarla olsa da kuruluşunun ardından geçen birkaç yılda kalıcı olduğunu ortaya koydu. 1947 sendikacılığından farklı olarak sınıf esasına dayalı mücadeleci yeni bir sendikacılıktı bu. DİSK'in benimsediği mücadele tarzı ve örgütlenme anlayışı o güne değin var olan ve Türk-İş tarafından temsil edilen ana akım sendikacılıktan farklıydı. 1961 Anayasası temelinde bir devrimcilik, meşruiyet temelinde mücadele, anti-emperyalist, anti-kapitalist ve aydınlanmacı temelde bir siyaset, işkolu esasına dayalı merkeziyetçi sendikal anlayış ve işçi sınıfının gücüne duyulan inanç DİSK'in ayırt edici özellikleriydi. DİSK sınıf vurgusu ve sınıf sendikacılığı yaparak gelişti. Ancak kurucuları bunu "gerçek sendikacılık" veya "devrimci sendikacılık" olarak nitelendirmeyi uygun buldular.

DİSK, sendika-siyaset ilişkisi açısından özgün bir deneyim olarak doğdu. DİSK'liler TİP'liydi. Ancak DİSK TİP'in değil, sendikal dinamiklerin kararıyla kuruldu. DİSK ve daha sonra DİSK üyesi olacak sendikalar örgütsel olarak TİP'ten bağımsızlığa büyük önem verdiler. DİSK TİP'e seçimlerde destek ver-

DİSK'in Kuruluş Toplantısı, 12 Şubat 1967, Şafak Sineması, Çemberlitaş-İstanbul.

di ancak TİP'i kuran sendikacılar siyasal alanda istedikleri sonucu alamadılar. TİP çözülürken DİSK var oldu ve 1970'lerin ortasından itibaren yükselişe geçti. Editörlüğünü yaptığım *DİSK Tarihi* kitabının 1. cildinde de ayrıntılı olarak ele alındığı gibi DİSK'in ilk yılları tarihin ironisiydi. DİSK yükselirken TİP geriliyordu. DİSK, TİP'in ve solun yaşadığı sorunların ağırlığını kuruluş yıllarında derinden hissetti.

Türkiye sendikal hareketinde çeşitli dönemlerde farklılaşmalar ve ayrışmalar yaşandı. 1946 ve 1947 sendikacılığı ayrışması, 1950'lerin başındaki *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* (İİSB) ile *İstanbul Hür İşçi Sendikaları Birliği* (İHİSB) ayrışması, 1960'ların ilk yarısında yaşanan irili ufaklı ayrışmalar ve 1970'lerde Türk-İş içindeki sosyal demokrat muhalefet bunlar arasında sayılabilir. Ancak Türkiye emek hareketi açısından uzun dönemli etkileri ve kalıcılığı nedeniyle DİSK'in kuruluşu en önemli sendikal yol ayırımı olarak nitelenebilir. DİSK'in kurulmasına giden gelişmeler uzun bir birikimin sonucudur ve sendikacılık anlayışındaki farklılaşmanın billurlaşması bu kopmaya yol açmıştır. Türk-İş'te farklılaşma esasen TİP'in kurulmasıyla başlamıştı.

Kuruluş ve Varoluş

1960'larda Türk-İş'te ayrışmaya ve DİSK'in kurulmasına yol açan üç önemli gelişme yaşandı. Bunlar Mart 1965 Kozlu Olayları, Ekim 1965 genel seçim-

leri ve 1966 Türk-İş Genel Kurulu'dur. Bu üç gelişme Türk-İş'te gerilimi derinleştirdi ve DİSK'in kurulmasına neden oldu. Dönem boyunca, kamu kesimi/kamu işçiliği ağırlıklı bir sendikacılık ön planda olmasına karşın, özel sektör eksenli bir sendikacılık da gelişmeye başladı. Türk-İş'in özellikle özel sektör işyerlerinde bekleneni verememesi, Türk-İş'in benimsediği *partiler üstü politika* yaklaşımı konusunda yaşanan farklılaşmalar, 1966 Kongresi'nde TİP'li sendikacıların AP'li sendikacılar tarafından Türk-İş yönetimi dışında bırakılması, Türk-İş'in ABD sendikalarıyla ilişkileri ve grevlere yönelik tutumu gibi nedenlerle bir grup sendikacı Türk-İş ile yollarını ayırdı ve 1967 yılında DİSK'i kurdu. DİSK, 12 Şubat 1967'de topladıkları genel kurulları ile Türk-İş'ten ayrılma kararı alan üç sendika (Türkiye Maden-İş, Lastik-İş ve Basın-İş sendikaları) ile bağımsız Türkiye Gıda-İş ve Türk Maden-İş Sendikaları (Zonguldak) tarafından kuruldu ve kuruluş bildirimi 13 Şubat 1967 tarihinde İstanbul Valiliği'ne verildi. DİSK'in genel başkanlığına Türkiye Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler getirildi. 1961 yılında TİP kurucusu olan Türkler, 1977 yılı sonuna kadar DİSK başkanlığını yürüttü. Türkiye Maden-İş Sendikası kuruluş sırasında ve sonrasında uzun yıllar DİSK'in lokomotifi ve belkemiği oldu. DİSK'in kurulması ve özel sektörde etkinliğinin artması, sendikal hareket açısından önemli bir dinamizm yarattı.

DİSK'in kuruluşu sırasında üye sayısını kesin olarak saptamak mümkün olmamıştır. Ancak 1968-1970 döneminde 25 bin ile 40 bin arasında yaklaşık bir üye sayısına sahip olduğunu söylemek mümkündür. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* kitabında yer alan dönemin emek hareketi üstüne yazımda DİSK'in kuruluş yılları ardından sendika seçme özgürlüğünü savunmak için yaygın işçi eylem ve direnişlerinin örgütlendiğini yazmıştım. 1960'lar biterken ve 1970'ler başlarken DİSK bir varlık-yokluk ikilemiyle karşı karşıya kaldı.

Bu kitapta yer alan *1970'li Yıllarda Emek Hareketi* yazısında ele aldığım 1317 sayılı yasa girişimi DİSK'i sendikal alanda silme olarak da okunabilir. DİSK yönetimi bu girişimi doğru okuyup kapsamlı bir kendini savunma eylemi gerçekleştirdi. DİSK tarafından örgütlenen ancak DİSK'i de aşan *15-16 Haziran Direnişi* bir yandan DİSK'in kalıcılığını tescil etti. Ancak öte yandan *15-16 Haziran* sonrası DİSK yöneticilerinin tutuklanması, bini aşkın DİSK temsilci, yönetici ve üyesinin işten atılması, direnişe rağmen 1317 sayılı yasanın kabulü ve ardından gelen 12 Mart, DİSK açısından bir bekleme, var olma ve kendini koruma eğilimi yarattı.

Türk-İş gibi DİSK de yaptığı açıklama ile 12 Mart'ı destekledi. DİSK Yürütme Kurulu 12 Mart 1971 günü aşağıdaki açıklamanın yapılmasını kararlaştırdı:

Parlamentodan çıkarılan Anayasa'ya aykırı kanunlar ve Hükümetin ısrarla yürüttüğü Anayasa dışı uygulamalar, sosyal patlamalara yol açan tutum ve davranışlar memleketi bir kardeş kavgasının eşiğine getirmiştir.

Anayasanın sosyal devlet ilkesine ters düşen, sosyal ve ekonomik alanlarda zorunlu köklü dönüşümlere yanaşmayan iktidar memleketi her alanda bunalımlara sürüklemekte kör bir inada varan vurdum duymazlığı ile vatandaşları demokratik yönetimden umudunu kesmeğe itelemiştir. Hele failleri meçhul bırakılan cinayetler ve çeşitli tertipler, gericiliği okşayan davranışlar Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğine ağır gölgeler düşürmüştür.

İşte böyle bir ortamda memleketin beceriksiz ellerde emekçi halkımızın da perişanlığını artıracak bir yuvarlanmayı gören ve Türk Milletinin bağrından oluşan Silahlı Kuvvetlerin bu vahim durum karşısında aldığı kararlar işçi sınıfımızın devrimci kesiminde büyük bir ferahlık yaratmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının tanıdığı hakları en cesur şekilde kullanan Türk Silahlı Kuvvetlerinin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak, Atatürk devrimlerini hâkim kılmak ve Anayasa'nın öngördüğü reformları gerçekleştirmek özellikle Anayasamızın temel ilkelerine yürekten bağlı kalmak yolunda görev başında olduğunu radyolardan ilanı karanlık ufukları aydınlığa kavuşturmuştur.

DİSK, Atatürk devrimlerinin ve Anayasa ilkelerinin korunmasında, uygulanmasında ve geliştirilmesinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin yanında olduğunu belirtmekten kıvanç duyduğunu kamuoyuna açıklar.

Açıklamadan açıkça anlaşılacağı üzere DİSK 12 Mart yarı-darbesini 1961 Anayasası'nın ve Atatürk devrimlerinin korunması girişimi olarak görüyordu. DİSK 12 Mart dönemini suskun geçirir. Ağır baskı koşullarında varlığını koruma kaygısının ağır bastığını düşünmek mümkündür. Ancak DİSK 12 Mart'tan çıkış sürecinde *genel af* çıkarılması için yoğun çaba harcadı. DİSK-TİP ilişkilerinin TİP'te yaşanan bölünme sonrasında zayıfladığı biliniyor. 1971'de TİP'in kapatılmasının ardından 12 Mart koşullarında DİSK CHP ile yakınlaşmaya başladı. Kuşkusuz bu yakınlaşmada CHP'nin Ecevit ile birlikte içine girdiği yeni yönelimin etkisi olsa gerektir. Nitekim bu çerçevede DİSK 14 Ekim 1973 seçimlerinde CHP'yi desteklediğini ilan etmiş ve "Anayasal özgürlükleri ve demokratik hakları ve uygarlıkçı bir anlayışı savunan tek parti durumunda olduğu için işçileri, köylüleri, esnafı, memurları ve tüm dar gelirli vatandaşı CHP'ye oy vermeye" çağırmıştır. DİSK'in bu tutumu 12 Ekim 1975 ara seçimlerinde ve 1977 genel seçimlerinde de devam edecektir. Böy-

lece TİP'li sendikacılar tarafından kurulan ve 1969 seçimlerinde TİP'i destekleyen DİSK, 1970'li yıllarda CHP'yi destekleyecekti.

DİSK, 1974 yılında Ecevit Hükümeti döneminde Türkiye tarafından Kıbrıs'a yapılan askerî müdahaleyi destekledi, açılan yardım kampanyalarına katıldı ve DİSK Genel Başkanı Türkler Kıbrıs müdahalesinin haklılığını anlatmak üzere Avrupa sendikalarına ziyaretlerde bulundu. DİSK'in bu desteği aynı zamanda Ecevit Hükümeti'ne verilen açık bir destekti. DİSK 1974 Kıbrıs Harekâtı konusunda Türk-İş'le paralel hareket etti. Ancak DİSK'in 1975 sonrasında Kıbrıs konusundaki tutumu farklılaşacak ve Türkiye'nin resmî tezlerinden uzaklaşacak ve Kıbrıs sorunu konusunda hükümetlere mesafeli bir söylem kullanacaktır.

DİSK'in Yükselişi

DİSK, CHP ile yakınlaştığı ve görece suskun geçirdiği 12 Mart günlerinde Şafak'ın vurguladığı gibi konut ve tüketim kooperatifleri gibi sosyal projeler peşindedir. DİSK ve Maden-İş Başkanı Türkler bu projeleri hep önemsedi ve 1960'lı yılların sonunda da uygulamaya başladı. Ancak bu yönelime itirazlar da ortaya çıktı. Daha önce etkili olmayan bu itirazlar Maden-İş'in 1974'te toplanan 21. Genel Kurulu'nda bir değişime yol açar ve DİSK'te yeni bir dönüşümün fitili ateşlenir. Önceleri Türkler'e rağmen başlayan bu değişim, daha sonra Türkler'in de desteği ile devam eder. Maden-İş'te başlayan değişim Mayıs 1975'te toplanan 5. Genel Kurul ile DİSK'e de sıçrar. DİSK 1975'teki 5. Genel Kurul sonrasında hızlı bir yükseliş dönemi yaşar. Gerek üye sayısı gerekse toplumsal etkinliği hızlı bir biçimde artar.

5. Genel Kurul'da çok sayıda karar alınır ancak 33 nolu *Faşizme Karşı İlerici ve Demokratik Güçlerle Yapılacak İş birliği* başlıklı karar DİSK'in 1975 sonrası yürüteceği faaliyetler açısından kritik bir öneme sahiptir. Kararda "sosyalist bir örgüt" ve "sosyalist hareketin önemli taşıyıcısı olan büyük potansiyel gücü" tanımlanan DİSK'in "strateji ve taktik hataları ile zedelenmemesi, yara almaması" gereğinin altı çizilmekte ve DİSK'in önüne bir dizi görev konulmaktadır. "Bütün ilerici ve yurtsever demokratik örgütlerle iş birliğine gidilmesi", Türk Ceza Kanunu'nun sol ve sosyalist örgütlenmeleri sınırlayan 141-142. maddelerinin ve ölüm cezasının kaldırılması, "faşizme karşı yoğun bir mücadele verilmesi" bunlar arasındadır. 33 nolu kararda "ilerici ve önemli bir demokratik güç olduğu inkâr edilemeyen CHP ile de güç birliği" yapılması benimseniyordu.

5. Genel Kurul'da DİSK genel başkanlığına Kemal Türkler ve genel sekre-

terliğe İbrahim Güzelce seçilirken, DİSK Yürütme Kurulu Mehmet Kılınç, Celal Küçük, Rıza Güven, Kemal Nebioğlu ve Mehmet Karaca'dan oluştu. Neredeyse kuruluşundan bu yana DİSK Genel Sekreterliği'ni yürüten Kemal Sülker'in yerine İbrahim Güzelce'nin genel sekreter olarak seçilmesi yeni bir dönemin de işaretiydi. Güzelce, Basın-İş Sendikası başkanı olarak DİSK'in kurucuları arasında yer almış ve DİSK'in ilk genel sekreteri seçilmişti. Ancak kısa bir süre sonra 1967'de DİSK genel sekreterliğinden ve Basın-İş genel başkanlığından ayrılarak Federal Almanya'ya gitmiş ve Alman Sendikalar Birliği (DGB) yabancılar bürosunda çalışmaya başlamıştı. Güzelce'nin ikinci kısa genel sekreterliği döneminde yeni dönemin ilk adımları atıldı. Ancak Güzelce'nin Nisan 1976'da ani ölümü üzerine Maden-İş'in kökenli Mehmet Karaca DİSK genel sekreteri seçildi. DİSK'te 5. ve 6. Genel Kurul arasındaki yaklaşık iki buçuk yıllık dönemde (Mayıs 1975-Aralık 1977) belirgin bir TKP nüfuzu görülmektedir. TKP 1973 öncesi uzun bir dönem âdeta bir *Dış Büro*'dan ibaret iken, 12 Mart sonrası solun yeniden toparlanma döneminde *1973 Atılımı* olarak adlandırılan bir süreçle yeniden Türkiye siyasal yaşamında etkili bir güç haline gelmeye başladı. TKP o dönemde çeşitli alanlarda ama özellikle de sendikal alanda güç kazandı. 5. Genel Kurul sonrasında DİSK'te gerek yönetim gerekse uzmanlar düzeyinde önemli bir değişim yaşandı. Daha önceki yıllarda *DİSK* dergisinde düzenli yazılar yazan 1973 Atılımı sonrasının TKP yöneticilerinden [kuşkusuz bu durum o dönemde kamuoyu tarafından bilinmiyordu] Aydın Meriç'in Güzelce'nin genel sekreterliği döneminde DİSK genel sekreter yardımcısı olması ile birlikte DİSK'te çok sayıda TKP'li veya TKP'ye yakın uzman çalışmaya başladı. Benzer bir durum Maden-İş'te de yaşandı. Gerek aşağıdan gelen dinamizm ve sendikal kadrolar arasında artan TKP etkinliği gerekse yukarıda uzmanlar ve yöneticiler eliyle TKP etkisi kısa sürede yaygınlaştı. Bu değişim DİSK'in bir süredir kaybettiği dinamizmi yeniden kazanmasına yol açtı ve DİSK'in etkinliği hızla artmaya başladı.

DİSK'te yaşanan değişim DİSK'in politika ve söylemlerinde de köklü değişikliklere yol açtı. Gerek iç ve dış politika gerek sendikal politikalar ve gerekse sol içi tartışmalar konusunda daha sert ve siyasallaşmış bir söylem kullanılmaya başlandı. DİSK'in bu dönemde benimsediği sendikal anlayış "devrimci sendikacılık: sınıf ve kitle sendikacılığı" olarak adlandırıldı. *Sınıf ve kitle sendikacılığı* kavramları 5. Genel Kurul kararlarında yer almıyordu. Ancak 5. Genel Kurul'da alınan düzenli bir dergi çıkarılması kararı sonrasında Ekim 1976'da yeni bir içerikle yeniden yayına başlayan *DİSK* dergisinin 16. sayısında politika ve söylem değişikliklerinin güçlü etkisini görmek mümkündür. Derginin *Yeniden Çıkarken...* başlıklı başyazısında DİSK, bütün partilerden,

DİSK'in demokratik hak ve özgürlükler mitingi, Taksim, İstanbul. Mayıs 1975. Kaynak: DİSK Arşivi.

sermayeden ve siyasal iktidarlardan bağımsız "demokratik bir sınıf ve kitle örgütü" olarak tanımlanıyordu. Yazıda örtülü bir üslupla diğer sol/sosyalist gruplarla polemik yapmaktan da kaçınılmıyordu. *DİSK* dergisinin 16. Sayısında başlayan ve üç sayı devam eden *Devrimci Sendikacılık: Sınıf ve Kitle Sendikacılığı* başlıklı yazıda bu dönemden sonra DİSK'in alametifarikası haline gelecek olan *sınıf ve kitle sendikacılığı* yaklaşımı teorize ediliyordu. Emek tarihi literatüründe *sınıf ve kitle sendikacılığı* kavramının Fransız Genel Emek Konfederasyonu (CGT) tarafından kullanılmaya başlandığı ve kavramın DİSK uzmanları tarafından Türkiye'ye adapte edildiği kabul edilmektedir.

DİSK 5. Genel Kurulu'ndan sonra Eylül 1975'te *Demokratik Hak ve Özgürlükler İçin Mücadele Mitingleri* düzenledi. DİSK, bu mitinglerin "Türkiye'nin içinde bulunduğu faşizm tehlikesine karşı" düzenlendiğini açıkladı. 12 Mart sonrasının ilk kitlesel eylemleri olan 6 Eylül 1975'te İzmir'de, 20 Eylül 1975'te İstanbul Taksim meydanında yapılan mitinglere on binlerce kişi katıldı. DİSK kuruluşunun hemen ardından 1 Mayıs'ı kitlesel olarak kutlamak istediyse de bu 1976'dan önce mümkün olmadı. 1 Mayıs 1976'da –neredese yarım yüzyıl sonra– ilk kez kitlesel bir gösteriyle kutlandı. Taksim'de yapılan 1 Mayıs 1976 gösterisi DİSK'in yükselişinin önemli adımlarından biri oldu.

DİSK'in DGM'lere karşı "genel yas" eylemi. Eylül 1976. Kaynak: DİSK Arşivi.

DİSK bu dönemde (1976) *Politika* gazetesini satın aldı. Ancak DİSK'in günlük gazete deneyimi uzun süreli ve başarılı olamadı ve DİSK içinde tartışmalara yol açtı. Bir yıl sonra gazete Maden-İş'e devredildi.

DİSK'in yükseliş dönemi eylemlerinden en önemlisi DGM'lere karşı Eylül 1976'da yapılan *Genel Yas* eylemidir. Genel Yas eylemi aynı zamanda I. MC (39.) Hükümeti'ne karşı bir genel grev girişimidir. 12 Mart'ın son günlerinde, Temmuz 1973'te kabul edilen 1773 sayılı Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un uygulanması sırasında çeşitli anayasaya aykırılık iddiaları gündeme geldi. Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi Mayıs 1975'te DGM kanununu iptal etti ve iptal kararının bir yıl sonra yürürlüğe girmesini kararlaştırdı. İptal edilen DGM'lere ilişkin kanun bir yıllık süre dolmadan MC Hükümeti tarafından yeniden çıkarılmak istendi. DGM kanununun yeniden çıkarılması girişimi DİSK tarafından büyük tepkiyle karşılandı. DİSK, DGM'lerin işçi sınıfı ve sendikalara ve yükselen demokratik harekete karşı kullanılacağını belirterek DGM kanununun yeniden kabul edilmesine karşı aktif bir tutum aldı. Gerçekten de DGM'nin görev alanına giren suçlar arasında 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu kapsamındaki suçlar da vardı. DİSK 10 Temmuz 1976'da Bursa'da düzenlediği mitingde DGM yasasına karşı çıktı. Eylemin öne çıkan sloganı *Demokrasi Düş-*

manı MC'ye ve DGM'ye Hayır idi. 1960'lardaki ve 1970'lerin ilk yarısındaki eylemler esasen ekonomik amaçlı ve sendikal hakları savunmaya dönük eylemler iken, DİSK ilk kez ülke çapında siyasal kapsamlı ve siyasal amaçlı bir eylem örgütlemeye karar vermişti. Hatta eylemin temel hedefi MC Hükümet'in düşürülmesi idi. DİSK Yönetim Kurulu 15 Eylül 1976 tarihli toplantısında "Bu iktidarın [MC] Anayasal ve demokratik yollardan düşürülmesine ve halktan yana bir iktidarın kurulmasına kadar tüm ülkede genel yas ilanına" karar verdi. Koç, bu kararı *anarko-sendikalist* olarak niteliyor. DİSK 16 Eylül 1976 günü saat 13.00'ten itibaren tüm ülkede *Genel Yas* ilan edilmesine ve bu kapsamda sessiz matem yürüyüşleri ve mitingler yapılmasına kararı verdi. DGM direnişi Türkiye işçi hareketinin en yaygın ve büyük doğrudan siyasal eylemi sayılabilir.

DİSK'in kararı doğrultusunda on binlere işçi iş bıraktı. DİSK İstanbul'da yeni bir eylem biçimi denedi ve yüzlerce aracının katıldığı motorize bir eylem düzenlendi. Oluşan araç konvoyu İstanbul trafiğini ciddi biçimde aksattı. *DİSK* dergisine göre eyleme bağımsız ve Türk-İş'e bağlı sendikaların üyeleri de katıldı. Eylem ağırlıklı olarak aralarında İstanbul, İzmir, Ankara, Mersin, Bursa, Antalya, Adana, Diyarbakır'ın olduğu 12 ilde uygulandı. 16 Eylül'de başlayan iş bırakma eylemleri 20 Ekim gününe kadar sürdü. 21 Eylül günü DİSK Yürütme Kurulu üyeleri gözaltına alındı ve tutuklandı. Sıkıyönetim kayıtlarına göre eyleme 234 işyerinde 88 binden fazla işçi katıldı. Bu eylem DGM yasa tasarısının yasalaşmasını önlemede etkili oldu. DGM yasası çıkmadı. Ancak MC Hükümeti'nin düşmesine yol açmadı. Eylem sonrasında üç bine yakın işçi işten çıkarıldı. TİSK'in *İşveren* dergisi TİSK Yönetim Kurulu kararıyla DGM direnişi nedeniyle işten çıkarılan işçilerin kimlik bilgilerinin yer aldığı bir listeyi yayımladı. Böylece bu işçiler bir *kara liste*ye alınmış oldu ve başka yerlerde iş bulmaları zorlaştı. Kara liste uygulaması işverenler tarafından el altından başvurulan bir yöntem olarak hep vardı ancak TİSK ilk kez aleni bir kara liste yayımlamış oluyordu.

DİSK'te Yarılma

1970'lerin ikinci yarısında DİSK bir yandan dinamik bir örgüt haline gelirken bir yandan da DİSK'e dönük ilgi arttı. Önce 1976'da Türk-İş'in en büyük sendikalarından Genel-İş ardından ise 1977'de Oleyis, Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'e katıldı. Türk-İş'te sosyal demokrat kanadın önemli sendikalarından olan Genel-İş 1975'te Türk-İş'ten ayrıldı. Bir süre ayrı bir konfederasyon arayışlarını sürdürse de sonra DİSK üyeliğine karar verdi. Başka katılmalar ya-

nında özellikle Genel-İş'in katılımı DİSK'te ciddi bir üye artışına yol açmanın yanı sıra önemli denge değişikliklerini de beraberinde getirdi. Kuruluşundan itibaren DİSK'in lokomotifi ve en büyük sendikası Maden-İş iken, dönemin en büyük sendikalardan biri olan Genel-İş'in katılımın ardından DİSK'te dengeler önemli ölçüde değişti. Bu sadece sayısal bir değişiklik değildi. DİSK 1973 seçimlerinden itibaren CHP'ye destek verse ve yakınlaşsa da Kemal Türkler diğer sosyalist parti ve çevrelere mesafeli olsa da 1975 sonrasında Maden-İş ve DİSK'te TKP'nin sendikal pratikleri ve politikaları etkiliydi. Maden-İş'in lokomotif rolü nedeniyle bu durum büyük gerilimlere yol açmıyordu. Ancak Genel-İş'in üyeliği ile birlikte DİSK açısından CHP faktörü örgütsel bir gerçeklik haline de geldi. Genel-İş ağırlıkla CHP'li belediyelerde örgütlüydü ve Genel-İş Başkanı Baştürk CHP milletvekili idi. Artık CHP, DİSK içi dengeler açısından belirgin bir aktördü.

1 Mayıs 1977 Taksim mitingi DİSK'in 1970'lerdeki yükselişin tepe noktasıydı. Ancak miting sırasında yaşanan katliam büyük bir kırılma ve travma yarattı. DİSK tarafından düzenlenen 1 Mayıs mitingi o güne değin düzenlenen en kitlesel eylem olarak görülebilir. Ancak mitingin bitimine yakın kitlenin üzerine ateş açılması ve yaşanan panik sonucu resmî bilgilere göre 35, Fahrettin Erdoğan'ın araştırmasına göre ise 41 kişi yaşamını yitirdi. 1 Mayıs 1977 katliamının failleri ve arkasındaki güçler hiçbir zaman açığa çıkarılamadı. Ancak katliamın devlet içindeki karanlık güçler tarafından yapıldığı görüşü ağırlık kazandı. Nitekim Ecevit 6 Mayıs günü yaptığı açıklamada devlet içindeki, fakat demokratik hukuk devleti dışındaki güçlerin kontrol altına alınmasını istedi. Ecevit Kontrgerillayı işaret ederek, "1 Mayıs'ta parmağı vardır," dedi. Ecevit'in bu tespitine rağmen 1 Mayıs 1977 katliamının ardındaki güçler ortaya çıkarılamadı. 1 Mayıs 1977 katliamı ardından cephe tartışmaları ile DİSK içindeki ayrışmanın derinleşmesi 1975'te başlayan DİSK'in yükselişini durdurdu. Sadece DİSK değil toplumsal muhalefet de içe döndü. Yükselen terör sarmalı demokratik mücadelenin alanını giderek daralttı. Sol içi bölünmelerin yükü DİSK dahil toplumsal muhalefetin tüm örgütlerinde derin etkiler yarattı.

Cephe politikası, 1975 5. Genel Kurulu'ndan başlayarak ve 1977 yılından itibaren yoğun bir biçimde DİSK'in temel politikalarından biri oldu. 5. Genel Kurul kararında görüldüğü gibi DİSK bu konuda kendine öncü bir rol atfediyordu. Genel cephe politikaları DİSK'te bir rahatsızlık yaratmazken, 28 Temmuz 1977 günü DİSK adına Genel Başkan Kemal Türkler tarafından yapılan *Ulusal Demokratik Cephe* (UDC) çağrısı bir süre sonra DİSK'te büyük bir krizi tetikledi. *DİSK* dergisinin Temmuz 1977 tarihli sayısının kapağında *MC'ye*

Karşı Ulusal Demokratik Cephe başlığı yer alıyordu. UDC çağrısı DİSK içinde TKP'liler ile CHP ve diğer sol/sosyalist çevreleri karşı kaşıya getirdi. Çünkü UDC kurulması hedefi TKP programında yer alıyordu. Mart 1977'de toplanan TKP Konferansı, UDC kurulması hedefini açıkça ilan etmişti. TKP'nin aylık yayın organı *Atılım* gazetesi Haziran 1977 sayısında UDC'nin işçi-köylü bağlaşıklığı temelinde kurulacağı belirtiliyor ve bütün ulusal demokratik güçlere birleşme çağrısı yapılıyordu. Türkler'in UDC çağrısı, DİSK Yürütme Kurulunun 25 Temmuz 1977 tarihinde aldığı "bir demokrasi cephesinin" oluşturulması kararı ile gerekçelendirilse de DİSK'in bu kararında UDC ifadesi yer almıyordu. Türkler'in UCD açıklaması ve DİSK dergisinin UDC'yi kapakta ana slogan yapması DİSK'te gergin olan ilişkileri kopma noktasına getirdi. Bu süreçte DİSK yürütme kurulu bölündü. DİSK'in 7 kişilik yürütme kurulunu 4 üyesi toplanarak DİSK Genel Sekreteri Mehmet Karaca'yı görevden aldı. DİSK yönetimin 4 üyesinin kararıyla DİSK'te çalışan ve TKP'li olarak bilinen uzmanlar işten çıkarıldı. DİSK Onur Kurulu da Ekim 1977'de yaptığı toplantı sonucunda Genel Sekreter Mehmet Karaca'yı bir ay ve Maden-İş yöneticileri Mehmet Ertürk, Bahtiyar Erkul, Kemal Daysal, Halit Erdem ve Murat Tokmak'ı ise ikişer ay süreyle DİSK üyeliğinden ihraç etti. Böylece DİSK'te uzun sürecek bir içe dönüş ve iç kavga dönemi başlamış oldu. 1975'teki demokratik haklar için eylemler, DGM direnişi, 1976 1 Mayıs'ı ile başlayan yükseliş, 1977 1 Mayıs'ı ve UDC tartışması ve 1977 6. Genel Kurul ile birlikte yerini iç gerilime bıraktı. Türk-İş ile DİSK arasındaki tarihi rekabetin yanında DİSK içi rekabet ve ayrışma da sendikal alanda yeni bir gerilim odağı olarak ortaya çıktı.

Türkler'in UDC çağrısı ardından aylarca süren gerilimden sonra 22-15 Aralık 1977 tarihinde toplanan 6. Genel Kurul ile yeni bir dönem başladı. DİSK'in kuruluşundan bu yana aralıksız on bir yıl genel başkanlığı yürüten Kemal Türkler yerine Genel-İş Genel Başkanı Abdullah Baştürk genel başkan seçildi. Genel Kurul'da kurulacak ortak cephenin adının UDC olması yönündeki talepler üzerine tartışma ve gerilimler yaşandı ve sonuçta UDC ifadesine yer verilmeksizin ancak içerik olarak büyük benzerlik taşıyan bir cephe kararı kabul edildi. Türkler'in UDC çağ-

Abdullah Baştürk ve Kemal Türkler DİSK 6. Genel Kurulu'nda, 1977. Kaynak: DİSK Arşivi.

rısı ve DİSK içindeki TKP'lilerin UDC adında ısrarı olmasaydı DİSK'teki gerilim belki de bu boyutlara varmadan yönetilebilirdi. İronik olan en geniş demokratik güçleri bir cephede bir araya getirmeyi savunanların, cephenin adı ve şekli sorunlar nedeniyle birbirleriyle derin kavgalara girmeleriydi. Cephe adında dahi anlaşamayanların toplumda geniş demokratik bir ittifak yaratması iddiası nasıl inandırıcı olabilirdi? Nitekim DİSK'teki gerilim ve ayrılık 6. Genel Kurul sonrasında da devam edecekti. Solun kendi arasındaki envaiçeşit farklılık ve bunların yarattığı kaos, çatışma ve gerilimlerin DİSK yansımaması imkânsızdı.

Baştürk Dönemi

6. Genel Kurul'da genel başkanlığa Abdullah Baştürk, genel sekreterliğe Fehmi Işıklar seçildi. Yeni yürütme kurulu üyeliklerine ise Mukbil Zırtıloğlu, Rıza Güven, Kemal Nebioğlu, Tuncer Kocamanoğlu ve Mustafa Aktulgalı seçildiler. Baştürk, yürütme kuruluna Maden-İş'ten Bahtiyar Erkul'u almak istediyse de Maden-İş yönetimi "Adayımızı biz kendimiz belirleriz," diyerek öneriyi geri çevirdi ve hiçbir kurula aday göstermedi. Böylece DİSK'in kurucu sendikası olan Maden-İş ve onunla birlikte hareket eden sendikalar DİSK yönetimi dışında kalmış oldu.

DİSK genel başkanlığına seçilen Baştürk teşekkür konuşmasını "yaşasın sosyalizm" sözleri ile bitiriyordu. DİSK'in iki genel başkanı da ironik bir biçimde büyük bir kişisel evrim geçirmişti. 1950'lerin sonunda mevlit okutan, komünizmi lanetleyen ve halk sektörü gibi ılımlı sosyal demokrat politikaları savunan Türkler 1970'lerin ikinci yarısında TKP politikalarına paralel davranacak ve 1979'da Maden-İş Genel Kurulu'nda enternasyonal marşı okuduğu için tutuklanacaktı. DİSK'in kuruluş günlerinde Türk-İş'te kurulan *DİSK ile Mücadele Komitesi* üyesi ve DİSK'in tasfiyesini amaçlayan 1317 sayılı yasanın hazırlayıcılarından biri olan ve 1973'te CHP milletvekili seçilen Baştürk ise 1977 DİSK başkanı seçilecek, sosyalizmi savunacak, 12 Eylül sonrasında tutuklanacak, işkence görecek, idamla yargılanacak ve DİSK davasında DİSK'in bütün tarihsel mirasını kararlı bir şekilde savunacaktı. Hatta Baştürk'ün zamansız ölümü yaşadığı tutukluluk koşullarının sonucu olarak da görülebilir. Türkler ve Baştürk'ün evrimi aynı zamanda Türkiye sendikal hareketinin ve toplumsal muhalefetin evrimine paraleldir.

Aralık 1977'deki 6. Genel Kurul ile Haziran 1980'de toplanan 7. Genel Kurul arasında geçen iki buçuk yıllık dönem iç gerilimler, tasfiyeler ve ihraçlarla DİSK'in kendi içine döndüğü bir dönem oldu. Ancak bu dönemde de

DİSK'in önemli eylemleri de oldu. DİSK'in 6. Genel Kurul sonrası en önemli eylemi 20 Mart 1978'deki *Faşizme İhtar Eylemi*'dir. 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi'nden çıkan öğrencilerin üzerine bomba atılması ve 7 öğrencinin ölümü üzerine DİSK 20 Mart 1978'de saat 8.00 ile 10.00 arasında iş bırakma kararı aldı. DİSK'in bu kararı TÖB-DER, TMMOB, TTB, TÜTED, TÜMAS ve İstanbul Barosu ve çok sayıda eslek ve kitle örgütü tarafından desteklendi. DİSK'in kararı doğrultusunda büyük kentlerde belediye hizmetleri durdu, otobüsler çalışmadı, öğretmen ve öğrenciler derslere girmedi. İki saatlik iş durdurma eylemi DİSK'in kararına uygun gerçekleşti ve 51 ilde uygulandı. Türk-İş eylemi "işçiler üzerinde oynanan oyun" olarak nitelerken, Hak-İş eylemin "ihtilal provası" olduğunu belirterek DİSK'in kapatılmasını istedi. Başbakan Ecevit de eylemi yasadışı ilan etti. Bu eylem nedeniyle DİSK yönetimi ve 1.500 işçi hakkında dava açıldı. DİSK 1 Mayıs 1978'de Taksim'de büyük bir 1 Mayıs mitingi gerçekleştirdi. 1 Mayıs 1977 katliamına rağmen geniş bir katılımla 1 Mayıs kutlandı.

DİSK 5 Haziran 1977 genel seçimlerinde CHP'yi destekledi. Bu seçimlerde CHP % 41,4 oyla birinci parti olarak çıkmasına rağmen hükümet kuracak çoğunluğu elde edemedi ve güvenoyu alamadı. Bunun üzerine kurulan II. MC 5 Ocak 1978'e kadar iktidarda kaldı. 5 Ocak 1978'de kurulan Ecevit (42.) Hükümeti 14 Ekim 1979 ara seçimlerinde CHP'nin yaşadığı büyük yenilgi sonrasında düştü. DİSK 14 Ekim 1979 seçimlerinde de sert eleştiriler yöneltmesine rağmen CHP'yi destekledi. Seçimlerin ardından DİSK'in bir siyasî parti kurmasına ilişkin tartışmalar gündeme gelse de bu eğilim destek bulmadı ve somut adım atılmadı.

6. Genel Kurul sonrasında da DİSK içinde sular durulmadı. DİSK Onur Kurulu 15 Mart 1979'da Maden-İş, Bank-Sen ve Baysen'in 1 yıl ve Yeraltı Maden-İş'in ise 4 ay süreyle ile DİSK'ten geçici olarak ihraç edilmesine karar verdi. DİSK'in kurucusu ve on bir yıl genel başkanlığın yapan Kemal Türkler de bir yıl süreyle DİSK üyeliğinden ihraç edildi. Ayrıca Maden-İş ve Bank-sen'in bazı yöneticileri DİSK'ten kesin olarak ihraç edildi. Sendikaların ihraç kararının gerekçeleri, 1 Mayıs 1978 mitinginde ve çeşitli DİSK toplantılarında tespit edilen sloganlar dışında slogan atılması, pankart açılması ve DİSK karar organlarından izin almaksızın sendikaların diğer demokratik kitle örgütleriyle ortak eylem yapmaları, DİSK'e bağlı sendikaların iç işlerine müdahale etmeleri ve bunlara karşı kurulan sendikalara yardımcı olmaları şeklindeydi. İhraçlar DİSK'teki gerilimi daha da büyüttü. 1 Mayıs 1979 DİSK'teki ayrışmayı büyüten bir başka gelişme oldu. Sıkıyönetim Komutanlığı'nın İstanbul'da 1 Mayıs kutlamalarını yasaklamasının ardından Maden-İş, Bank-Sen ve Bay-

sen'in öncülüğünde İzmir'de 1 Mayıs mitingi düzenlenmesi DİSK yönetimi tarafından sert biçimde eleştirildi ve ipler daha da gerildi.

25 Haziran 1980 tarihinde toplanan DİSK 7. Genel Kurulu DİSK'te birliğin yeniden sağlandığı bir genel kurul oldu. Geçici ihraç süreleri dolduğu için ihraç edilen üç sendika genel kurula katıldı ve ayrıca DİSK'ten kesin olarak ihraç edilen Maden-İş ve Banksen yöneticilerinin ihraç kararı kaldırıldı. Baştürk'ün yeniden genel başkan seçildiği kongrede genel sekreterliğe Fahmi Işıklar getirildi. Yürütme kurulu uzlaşmayla oluştu ve Maden-İş yürütme kurulunda temsil edildi. Yönetim kurulunda da uzlaşma sağlandı. Ancak bu kez genel kurulda reformistler ile sendikalistlerin uzlaştığını ileri süren ve aralarında Yeraltı Maden-İş, Nakliyat-İş, Limter-İş, Devrimci Sağlık-İş, ASİS ve Sine-Sen'in de bulunduğu on iki sendika genel kurulu terk etti ve bu sendikaların delegeleri arasından yönetim organlarına seçilen sendikacılar istifa etti. Genel kurulu protesto eden sendikalar CHP ile TKP, TİP ve TSİP dışında kalan devrimci hareketlerin (ağırlıkla Devrimci Yol ve Kurtuluş çevrelerin) etkisindeydi. DİSK 7. Genel Kurulu sonrasındaki birkaç aylık süre Türkiye'nin hızla bir darbeye, 12 Eylül'e sürüklendiği günlerdi. Şiddet eylemleri hızla tırmanıyordu. MHP milletvekili Gün Sazak, eski Başbakan Nihat Erim ve CHP Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu temmuz ayı içinde öldürüldü. DİSK'in Kurucu Genel Başkanı ve Maden-İş Genel Başkanı Türkler'in 22 Temmuz 1980 günü evinin önünde öldürülmesi terörü zirveye taşıdı. Türkler'in öldürülmesi üzerine DİSK ve üye sendikalar 22 ve 23 Temmuz günü iş bırakma kararı aldı. Türkler'in cenazesi on binlerce işçinin katılımıyla 25 Temmuz 1980 günü toprağa verildi. Türkler'in öldürüldüğü günlerde bir başka ilginç gelişme 30 Temmuz 1980 günü İstanbul Bakırköy Cumhuriyet Başsavcılığı'nca DİSK hakkında kapatma davası açılması oldu. Ancak 12 Eylül Darbesi ile bambaşka bir tablo ortaya çıktı. DİSK'in faaliyetleri durduruldu. Böylece DİSK'in birinci dönemi tarihe mal oldu.

Darbe, Dava ve Yeniden DİSK

Aralarında DİSK genel başkanı ve DİSK yöneticilerinin de olduğu 1955 DİSK'li gözaltına alındı. Çok sayıda DİSK yönetici ve temsilcisi tutuklandı ve işkence gördü. DİSK'liler bir ile dört yıl arasında tutuklu kaldılar. Aralarında Baştürk'ün de bulunduğu elli iki DİSK yöneticisi idamla yargılandı. DİSK ve üye sendikalarının yöneticilerinin bir bölümü ise darbeyle birlikte çeşitli Avrupa ülkelerine iltica etti ve uzun yıllar sürgünde kaldı. DİSK davası sırasında uluslararası sendikal örgütler güçlü bir dayanışma örgütledi. Bu dayanış-

DİSK davası. Kaynak: DİSK Arşivi.

ma hem davanın uluslararası kamuoyuna duyurulmasını sağladı hem de ailelere destek sağladı. İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 2 nolu Askerî Mahkemesi'nde yıllar süren yargılama sonucunda 1986'da sonuçlanan DİSK davasında 264 DİSK'liye toplam olarak 2053 yıl ceza verildi. DİSK ve 28 üye sendikası kapatıldı. Ancak temyiz başvurusu sonucunda DİSK'lilerin gözaltına alınmasından on dokuz yıl on ay sonra Askerî Yargıtay 3. Dairesi 16 Temmuz 1991'de tarihinde DİSK davası kararını bozdu. Böylece sanıklar beraat ederken DİSK ve üye sendikalar da yeniden faaliyetlerine başlayabildiler.

DİSK davası kararının bozulması ile DİSK yöneticileri beraat etti ve DİSK'in kapatılması reddedildi. Ancak on bir yıl süren ve beraatla sonuçlanan süreç sonucunda DİSK'in üyesi kalmamıştı. Sadece üye değil DİSK'in elinde mali kaynak da yoktu. DİSK'in kayyımlar tarafından yönetilen mal varlığını alması da ayrı bir mücadeleyi gerektirdi. Nisan 1991'de kabul edilen 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu ile DİSK'in mal varlığının İş ve İşçi Bulma Kurumu'na devrini öngören bir hüküm kabul edilmişti. Böylece DİSK sadece üyesiz değil beş parasız da bırakılmış olacaktı. DİSK'in el konulmak istenen nakit ve malvarlığı toplamı 525 milyon dolar civarındaydı. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin ilgili hükmü 31 Mart 1992 ve 1992/20 sayılı kararıyla iptal etmesiyle DİSK mal varlığına kavuşmuş oldu.

DİSK 7 Aralık 1991'de Olağanüstü Tüzük Kongresi'ni toplayarak 12 Eylül sonrası mevzuata kendini uydurdu. Bu genel kurul Baştürk'ün son genel kurulu oldu. Abdullah Baştürk 18 Aralık 1991'de geçirdiği beyin kanamasının ardından yaşamını yitirdi. Baştürk'ün ani ve beklenmedik ölümü yeniden toparlanmaya çalışan DİSK için ciddi bir darbe oldu. DİSK 8. Genel Kurulu 29 Ocak 1992 tarihinde toplandı. Genel Kurul'da DİSK genel başkanlığına DİSK kurucularından Gıda-İş Genel Başkanı ve TİP eski Milletvekili Kemal Nebioğlu seçildi. Süleyman Çelebi genel sekreterliğe, Ömer Çiftçi, İsmail Hakkı

Önal, Kemal Daysal, Rıza Güven ve Hulusi Karlı ise yönetim kurulu üyeliklerine seçildi. Yeni yönetim DİSK'te yeniden birliğin sağlandığını gösteriyordu. Nebioğlu'dan sonra DİSK genel başkanlıklarını sırasıyla Rıdvan Budak (Tekstil Sendikası), Vahdettin Karabay (Lastik-İş Sendikası), Süleyman Çelebi (Tekstil Sendikası), Erol Ekici (Genel-İş), Kani Beko (Genel-İş) ve Arzu Çerkezoğlu (Dev Sağlık-İş Sendikası) yürüttü. Budak, Çelebi ve Beko CHP'den milletvekili seçildi.

DİSK yeniden faaliyete başladığında örgütlenmeye sıfırdan başladı. Zorla koparılan üyelerini yeniden kazanmaya ve yeniden örgütlenmeye çalıştı. Ancak sendikal yasalar ve iktisat politikaları köklü biçimde değişmişti. Artık 12 Eylül ürünü bir politik ve yasal zemin vardı. Ekonomi politikalarında ise yeni liberalizm hâkimdi. DİSK 1990 sonrası dönemde yeniden eski gücünü kazanamasa da varlığını sürdürdü ve yeniden örgütlenmeye başladı. Özellikle genel hizmetler, metal, lastik ve büro işkolunda etkili oldu. Demokrasi ve Emek Platformları içinde etkin rol oynadı. 1990'lı ve 2000'li yıllarda çok sayışa işçi eylemine öncülük etti ve diğer emek örgütleri ile ortak eylemler düzenledi. 1 Mayıs'ın tekrar Taksim meydanında kutlanmasına öncülük etti ve zorlu bir mücadele sonrasında bunu başardı. Uluslararası İşçi Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) ile Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC) üyesi olan DİSK'in 2020 Ocak ayı itibariyle 185 bin üyesi bulunuyor. DİSK, Şubat 2020'de kendi tarihine ilişkin kapsamlı bir çalışma olan DİSK Tarihi kitabının 1. cildini yayımladı.

1 Mayıs 1977:
"İşçinin Emekçinin Bayramı"ndan
"Kanlı 1 Mayıs"a

AYŞEM SEZER-ŞANLI

Kanlı 1 Mayıs'ın üzerinden tam kırk bir yıl geçti. 1 Mayıs 1977'de İşçi Bayramı'nı kutlamak amacıyla *Taksim Meydanı*'nda toplanan kitle, büyük ihtimalle, 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda Yunanlıların İzmir'i işgaline karşı toplanan büyük mitinglerden sonra İstanbul'un gördüğü en kesif kalabalıklardan biriydi. 1977'de Taksim Meydanı'nda bir araya gelen yarım milyona yakın insan, Anadolu coğrafyasında görülen en kitlesel mitinglerden birini örgütlemişlerdi. Ne yazık ki bu görkemli tablo alandaki silah sesleri, ses bombaları, panzer uğultuları ile bozuldu. Kitleye müdahale edilmesi sonucunda birçok insanın ölmesi ve pek çoğunun yaralanması, işçi bayramını *Kanlı 1 Mayıs*'a dönüştürdü. Böylelikle, toplumsal belleğimizde coşkulu bir işçi bayramı kutlaması olarak yer edinebilecek bir miting, toplumsal muhalefetin en acı deneyimlerinden biri olarak hafızamıza eklendi.

Kanlı 1 Mayıs üzerine değerlendirmeler, olayların meydana geldiği tarihten günümüze sıklıkla dillendirilmekte. Tartışmalarda, *Kanlı 1 Mayıs*'ın derin devletin bir aygıtı olarak kont-gerilla tarafından bizzat örgütlendiği ve olayların planlanarak gerçekleştirildiği görüşü ağırlıklı olarak yer almakta. Olayın gerçekleştiği 1977 yılında, Ömer Laçiner, *Birikim Dergisi*'nde kaleme aldığı yazılarında, kanlı provokasyondan amaçlananın Türkiye'de sosyalist hareketin toplumsal muhalefete liderlik edemeyeceğini ve Türkiye'nin idaresinde politik bir alternatif olamayacağını kitlelere göstermek olduğunu ifade eder. Buna göre, bu amaca ulaşmanın en kestirme yolu, kitleler üzerine korku salmak ve kamusal alanda örgütlenen politik eylemleri terörize etmekti. Benzer biçimde Tanıl Bora da aynı dergide yayımlanan *Taksim, 1 Mayıs 1977 ve*

Yüzleşme makalesinde, *Kanlı 1 Mayıs*'tan umulanın solu kriminalize etmek olduğunu belirtmiştir. Seneler geçtikçe, konu hakkında sözlü tarih çalışmalarının yapılması ve o tarihte Taksim Meydanı'nda olan kişilerin ifadelerinin kamuoyuna ulaşması ile işçi bayramının *Kanlı 1 Mayıs*'a dönüşmesinin planlanan boyutları gün ışığına çıkmakta. Konu ile ilgili önemli bir sözlü tarih çalışması olan Korhan Atay'ın *1 Mayıs 1977-İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?* adlı eserinin önsözündeki ifadesi, olayın niteliğini gözler önüne sermekte: "Olaya hangi siyasî, sosyal ya da duygusal görüşün penceresinden bakılırsa bakılsın, o gün orada yaşananların insanlığa karşı işlenmiş bir katliam suçu olduğu konusunda güçlü bir fikir birliği var."

Olayların birbiriyle kanlı bıçaklı olan farklı sol fraksiyonların arasındaki çatışma sonucunda gerçekleştiği yönündeki görüş ise, resmî ağızlarda sıkça dillendirildi. Bu görüş, resmî söylemin ve devletin konuya yönelik tezinin temel dayanak noktasını oluşturmakta; öyle ki, daha olaylardan bir gün sonra alelacele yapılan resmî açıklamalarda ifade edilmeye başlandı ve günümüze uzanan süreçte de sürekli tekrarlandı. Yakın bir tarih olan 2011'de, Halil Berktay'ın *Habertürk*'te *Doğru Açı* programında *Kanlı 1 Mayıs*'ın solun kendi içindeki hesaplaşmadan kaynaklandığını belirtmesi, devletin resmî tezini destekleyen güncel bir örnek. Berktay, solun o dönemki durumunu kendi ifadesiyle şu şekilde açıklamaktaydı: "Hemen hiç kimse barışçı ve demokratik değildi; hemen herkes dogmatikti, hemen herkes, sosyalizmin dünya çapındaki ideolojik parçalanmalarını Türkiye'ye taşımaya, bu çerçevede kendine bir yer ve konum bulmaya çalışıyordu; herkes daha şimdiden bir alanda, bir çerçevede, küçük bir çöplükte iktidar olmaya uğraşıyordu."

Bu yazıda amaçlanan, okurların *Kanlı 1 Mayıs*'ın nasıl geliştiğine, olay günü yaşananlara ve olaydan sonraki toplumsal, politik ve hukuksal sürece yazı boyunca tanıklık etmesidir. Bu tanıklık süresince, Osmanlı'dan başlayıp günümüzde kadar gelen süreçte 1 Mayıs'lar ele alınacak ve bu bağlam içerisinde *Kanlı 1 Mayıs* değerlendirilecektir.

1977 Öncesi: Dünya'da ve Türkiye'de 1 Mayıs'lar...

O gün gelecek, sessizliğimiz bugün kıstığınız sesten
çok daha güçlü olacak.
– August Spies, 11 Kasım 1887

Dünya emek tarihine bakıldığında 1 Mayıs günlerinin, 1886'dan bu yana bir işçi günü olarak kutlanmakta oldukları görülür. 1856'da Melbourne'lu (Avus-

tralya) inşaat işçilerinin günlük sekiz saat çalışma süresi talebiyle *Melbourne Üniversitesi*'nden parlamentoya yürüdükleri bilinmekle birlikte; 1 Mayıs'ın bugünkü anlamını kazanmasına 1886'da Chicago'da (ABD) gerçekleştirilen kitlesel işçi eylemi vesile olmuştur.

1 Mayıs 1886'da, Chicago'da yaklaşık 80 bin işçinin katılımıyla günlük 8 saatlik çalışma süresini düzenleyen yasanın uygulamaya konması talebiyle kitlesel bir grev düzenlenir. İşçilerin yaygın katılımına dayanan yürüyüş ve grevler, 2 Mayıs günü de devam eder; ancak 3 Mayıs'ta eylemlerdeki barışçıl hava bozulmaya başlar. Polisin grev yapan işçilere ateş açması sonucu bazı işçiler ölür. 4 Mayıs'ta polis şiddetini protesto etmek için de büyük bir miting örgütlenir. *Haymarket Meydanı*'nda düzenlenen bu mitingde polisin, kitle dağılırken açtığı ateş sonucu yedisi polis on bir kişi ölür, yüzlercesi de yaralanır. Olaylar sonrasında yapılan yargılamalarda suçlu bulunan bir işçi hapishanedeki hücresinde intihar ederek yaşamına son verir, dört işçi ise idam edilir. Yukarıdaki epigrafta yer alan sözler, olaylardan sonra suçlu bulunarak, 11 Kasım 1887 günü idam edilen dört işçi liderinden biri olan *August Spies*'in idam edilmeden önceki son sözleridir. İdamların gerçekleştirilmesinden iki yıl sonra, 1889 yılında Paris'te toplanan *II. Enternasyonal Kongresi*, *Haymarket Şehitleri* adına 1 Mayıs'ı *Birlik, Mücadele ve Dayanışma Günü* ilan eder.

Anadolu coğrafyasındaki macerasında 1 Mayıs'ın, 20. yüzyılın ilk yıllarında kutlanmaya başlandığı görülmektedir. Mehmet Ö. Alkan, Osmanlı'da 1 Mayıs'ın ilk olarak nerede kutlandığına dair farklı anlatılar olduğunun altını çizer. Bir rivayete göre 1 Mayıs, ilk olarak, 1905'te İzmir'de kutlanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1909'da Üsküp ve Selanik'te kitlesel kutlamaların yapıldığı da bilinmektedir. İşçi örgütlenmelerinin hayli gelişmiş olduğu Selanik'te tütün, liman ve pamuk işçileri bu kutlamaları örgütlemişlerdir. Ermeni, Türk, Sırp, Bulgar, Musevi gibi çok farklı etnik aidiyet ve dinî inanıştan işçinin 1 Mayıs'ı ortaklaşa kutlamaları tarihsel açıdan hayli önemli bir olaydır. Hamit Erdem, *Gelenekten Geleceğe 1 Mayıs* adlı çalışmasında, 1912 yılında Hüseyin Hilmi Bey'in genel başkanı olduğu *Osmanlı Sosyalist Fırkası* öncülüğünde İstanbul Pangaltı'daki *Belvü* bahçesinde düzenlenen 1 Mayıs'ın da önemli bir milat olduğunu vurgular. Bu mitingi takip eden yıllardaki 1 Mayıs'lar, İttihat ve Terakki iktidarının baskıları nedeniyle kitlesel olarak kutlanmamışlardır.

1 Mayıs'a yönelik yasaklar, 1920 yılına dek sürer. 1921'den itibaren 1 Mayıs, yeniden kitlesel toplantılarla kutlanmaya başlanır. Bu dönemde kutlamaları *Türkiye Sosyalist Fırkası* örgütlemektedir. 1922 yılındaki kutlamalarda işçiler Millî Mücadele'ye desteklerini mitinge taşımayı ihmal etmezler. 1923

yılındaki kutlamalara, o yıl İzmir'de toplanan *İktisat Kongresi*'nin katkısı olmuştur. Bu kongrede, *İşçi Grubunun İktisat Esasları* başlığı altında otuz dört madde kabul edilmiştir. Bu kapsamda, 1 Mayıs'ın Türkiye'de de yasal İşçi Bayramı ilan edilmesi kararlaştırılmış; ancak bu karar uygulanamamıştır. Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri* adlı eserinde, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarda 1 Mayıs'ın Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle ulusal bayramlar arasına alındığını belirtmektedir.

1925 senesinde, *Takrir-i Sükûn Kanunu* İşçi Bayramı'nın kutlanmasını resmen yasaklamış; kutlamaları örgütleyen *Amele Teali Cemiyeti* de kapatılmıştır. Nail Güreli'nin *1 Mayıs 1977, Türkiye Devrimcilerinin İki 1 Mayıs Belgeseli* eserinde aktardığına göre, 1 Mayıs'a ilişkin olarak son kez 1927 yılında *İkdam gazetesi* şunları yazmaktadır: "İki bine yakın işçi işini terk etti ve Teali binasında toplanarak hep birlikte meşhur şair Nazım Hikmet'in yazıp bestelediği işçi türküsünü söylediler." Yasaklı yıllar boyunca, işçi önderleri ve sol görüşleriyle tanınan entelektüelleler rutin olarak 1 Mayıs'tan önce gözaltında alınmış ve daha sonra serbest bırakılmışlardır.

1935 yılına gelindiğinde, 2739 sayılı *Ulusal Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında Kanun* kapsamında 1 Mayıs, *Bahar Bayramı* kabul edilmiş ve ücretsiz tatil günü olarak kutlanmaya başlanmıştır. 1 Mayıs'ı emekçi kitlelerin bayramı olmaktan çıkarma girişimi olarak, 24 Temmuz 1963'te, 274 sayılı *Sendikalar Kanunu ve* 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu* yürürlüğe girmiştir. Bu yasaların yürürlüğe girdiği 24 Temmuz, *Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (Türk-İş) tarafından işçi bayramı olarak benimsenmiştir. Bu gelişme, İşçi Bayramı'nın 1 Mayıs'ta mı 24 Temmuz'da mı kutlanacağı hususunda kararsızlığa neden olmuştur. Kemal Sülker, bu vaziyeti şu sözleriyle ifade etmektedir: "Şimdi, bir kısım sendikacılar 1 Mayıs'ın bahar bayramı değil, işçi bayramı olarak kutlanmasını isterken; bir kısım sendikacıların da işçi bayramını 24 Temmuz olarak kutlamaları, işçi sınıfımızın içinde gerici güçlerin ve devrimci kuvvetlerin bir arada ve çelişki halinde bulunduklarını apaçık gösteriyor."

1 Mayıs 1960 tarihinde, dönemin başbakanı Adnan Menderes'in bir radyo konuşmasında işçi bayramını kutlaması 1 Mayıs'ların tarihi açısından önemli bir gelişmedir. Menderes, işçilere şu sözleriyle seslenmiştir: "Bugün 1 Mayıs İşçi Bayramı. İşçi kardeşlerimize elemsiz, kedersiz birçok bayramlar idrak etmelerini ve onların refah ve saadetini temenni ederken, bu çerçevede kendilerine her zaman yardımcı olmanın en aziz emelimi teşkil ettiğini ifade etmek isterim." Menderes, bu konuşmasından yirmi altı gün sonra bir askerî darbeyle iktidardan düşürülecektir. Alkan, bu konuşmayı Menderes'in

altmışlı yıllarda yükselmekte olan işçi hareketine sempatik görünme çabası olarak yorumlamaktadır.

Altmışlı yıllar, işçi hareketinin ve toplumsal muhalefetin yükselişe geçtiği bir dönemdir. 12 Şubat 1967 tarihinde, *Türk-İş*'ten ayrılan *Maden-İş*, *Lastik-İş* ve *Basın-İş* sendikaları ve bağımsız *Gıda-İş* ve *Türk Maden-İş* sendikaları DİSK'i kurmuşlardır. 1974 yılında ise, bütün güçlü bağımsız sendikaların DİSK'e katılmayı kararlaştırması, DİSK'in yetmişli yıllarda büyük bir sendikal güç haline gelmesine yol açmıştır. DİSK bu güce dayanarak, 1976 ve 1977'de Taksim Meydanı'nda geniş kitlesel katılıma dayanan işçi bayramı kutlamaları örgütlemiştir. 1 Mayıs 1977'de Taksim Meydanı'nın kana bulanması, binlerce insanın katıldığı ve yaklaşık elli yıllık yasaktan sonra açık alanda ilk defa coşkuyla kutlanan 1976 1 Mayıs'ından bağımsız olarak değerlendirilemez.

"Arabalar Tahrip Edilecek. Camlar Kırılacak. İnşallah Aldanırız, Ama Kanlar Akacak."

1925 yılında 1 Mayıs kutlamalarının yasaklanmasının ardından, yaklaşık elli sene boyunca 1 Mayıs kitlesel etkinliklerle kutlanamamıştır. Bu yasaklı yılların ardından, ilk yasal 1 Mayıs kutlaması 1975 yılında İstanbul Tepebaşı'nda bir düğün salonunda yapılmıştır. Bu toplantıda, TSİP üyesi olan yaklaşık 7 bin kişi hazır bulunmuştur. 1 Mayıs'ın açık alanda ve kitlesel olarak kutlandığı ilk yıl ise 1976 yılı olmuştur. DİSK, 1976 yılında otuzun üzerinde örgütün katılımıyla coşkulu ve görkemli bir kutlama gerçekleştirmiştir. O gün Taksim'de demokratik kitle örgütleri, aydınlar, işçiler, sendikacılar, öğrenciler ve farklı meslek gruplarından katılımcılardan oluşan topluluğun sayıca 200 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.

1976 yılında yoğun kitlesel katılımla kutlanan 1 Mayıs, toplumsal muhalefet açısından önemli bir moral güç sağlamıştır. TSİP'in görüşlerini yansıtan *Kitle* (10 Mayıs 1976) gazetesi, 1976'daki 1 Mayıs kutlamasını şu şekilde değerlendirmektedir: "Bu 1 Mayıs'ın başta gelen özelliği, işçi günü olduğunun dosta düşmana kabul ettirilmesi oldu. Böylece, uzun yıllar süren Bahar Bayramı dönemi, resmen olmasa bile fiilen bitiyor, işçilerin kırlarda piknikle avutulmasına son veriliyordu." Kutlamalara geniş yer ayıran *Cumhuriyet* gazetesi ise, mitingle ilgili notlar yayımlamıştır. Miting bu notlarda, şu ifadelerle değerlendirilmektedir:

> Bilinçli bir işçi topluluğu idi yürüyen. Ne istediğini bilen, neden yürüdüğünü anlayan. Fakat o güzel mi güzel yürüyen işçilerin arasında dolaşıp

onların resimlerini çeken 12 Mart'tan aşina yüzler de vardı. Ellerinde fotoğraf makineleri, gazeteciler gibi dolaşıp işçilerin resimlerini çekiyorlardı poz poz. 12 Mart'tan önce polislerle birlikte görülüp, polislerle birlikte öğrencileri yaka paça sürükleyen bu adamlar, bu kez 1 Mayıs 1976 gününü resimliyorlardı. Bu yüzleri tanıyanlar, bu fotoğrafların hatıra olsun diye çekilmediklerini biliyorlardı.

Nail Güreli, "Adına ne denirse densin, 1 Mayıs 1976'nın yığınsal bir biçimde kutlanmasının boyutları egemen güçlerin dikkatini çekmiş; deyim yerindeyse gözünü açmıştı," ifadeleriyle işçi muhalefetinin ve bundan rahatsız olan çevrelerin durumuna işaret etmektedir.

1977 yılına gelindiğinde, DİSK'in 1 Mayıs kutlamalarını bizzat örgütlediği görülmektedir. Hazırlıklar, kutlamalara *Maocu* grupları sokmamak üzere yapılmaktaydı. Dönemin farklı fraksiyonlarının bir tarafında *Sovyetçiler* olarak adlandırılan grup; diğer tarafında ise, *Mao* çizgisini izleyen *Halkın Yolu, Halkın Kurtuluşu, Halkın Birliği* ve *Aydınlık* grubundan oluşan örgütler yer almaktaydı. *Maocu* gruplar, *Sovyetik* grupları *sosyal faşistler, revizyonist işbirlikçiler* olarak adlandırmakta iken; *Sovyetik* gruplar ise karşılarında yer alan örgütleri *Maocu Bozkurtlar* olarak isimlendirmekteydi. Bu iki kamp dışında yer alan üçüncü kulvarda ise, *Latin Amerika* çizgisini izleyen *Dev-Yol* ve *Kurtuluş* gibi orta yolcu gruplar bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi, dönemin sol fraksiyonları arasında keskin görüş farklılıkları mevcuttu.

1 Mayıs 1977 kutlamaları yaklaşırken sol akımlar arasında işlenen iki cinayet, karşıt kamplar arasındaki zıtlaşmayı doruğa çıkardı. 18 Nisan'da İstanbul Kocamustafapaşa'da gece yapılan bir afişleme çalışması sırasında başından kurşunlanarak öldürülen *Sadık Canaslan* isimli genç, *Halkın Yolu* üyelerine göre *İGD*'liler tarafından öldürülmüştü. 28 Nisan sabahı ise, İzmir Konak'ta 1 Mayıs kutlamaları için afişleme yapan bir gruba *Maocu* olduğu iddia edilen bir grup saldırmış ve bu silahlı saldırıda *İdris Türkoğlu* isimli öğrenci ölmüştü. Bu cinayetlerin de etkisiyle özellikle sağ basında, 1 Mayıs kutlamalarının kana bulanacağına yönelik yayınlar yapılmaya başlandı. *Tercüman* (29 Nisan

Ressam ve heykeltıraş Orhan Taylan'ın 1976 1 Mayıs törenleri için tasarladığı afiş.

1977) gazetesinde Güneri Civaoğlu, İşçi Bayramı kutlamalarına yönelik öngörülerini şöyle ifade etmiştir:

> İşçiler, DİSK tarafından 1 Mayıs'ta meydanlara "gerici ve faşist güçlere direnmek, burjuvaziyi şaşkına çevirmek, coşkunca ve yığınsal gösterilerde bulunmak" üzere çağrılmaktadırlar. Bu çağrıdaki açık tahrikin, yüksek tansiyonla gerilmiş sinirler üzerinde kamçılayıcı etkisi tahmin edilmeyecek şey değildir; ateşli söylevler, toplu yeminle havalanan sol yumruklar ve toplum psikolojisi, kaygı verici faktörlerdir.

Aynı gazetenin 1 Mayıs sabahı yayımlanan baskısında ise, Rauf Tamer şu şekilde yazmaktadır: "Arabalar tahrip edilecek. Camlar kırılacak. İnşallah aldanırız, ama kanlar akacak."

Provokasyona Adım Adım...

Aydınlık grubu tarafından çıkarılan *Halkın Sesi* dergisinin, 1 Mayıs'tan birkaç ay önceki 106. sayısı *Kıralım Revizyonist Zinciri* manşetiyle çıkmıştı. Bu slogan, DİSK'in *Maocu* grupları alana sokmama inadına, *Maocu* grupların biz de zincirleri kırıp alana gireriz şeklindeki bir cevabı gibiydi. Manşet, *Kanlı 1 Mayıs*'ın sorumluluğunu *Maocu* gruplara havale eden resmî söylem tarafından da yıllar yılı servis edilir.

1 Mayıs 1977 kutlamaları, başlangıçta bir bayram havasını andırıyordu. Alanda o gün yarım milyona yakın insanın olduğu tahmin ediliyor. DİSK, kolluk kuvvetlerine ek olarak yaklaşık 20 bin görevli ile alanda güvenliği sağlamaya çalışıyordu. Taksim Meydanı'na gelen gruplar, Beşiktaş ve Saraçhane yönünden Taksim'e doğru yürüyüşe geçmişlerdi. *Maocu* gruplar, Saraçhane'den yürüyüşe katılan kortejin en arkasından geliyorlardı. *Maocu* grupların hemen önünde ise, orta yolcu olarak adlandırılan *Kurtuluş* gibi gruplar yer alıyorlardı ki bu, DİSK'in güvenliği sağlamak için aldığı önlemlerden sadece birisiydi.

DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in kürsüdeki konuşması sürerken, *Maocu* gruplar kortejin en sonunda yer aldıklarından henüz alana girmemişlerdi. *Maocular*'ın alana girecekleri sırada, Tarlabaşı istikametinden iki el silah sesi duyulmasıyla insanlar bir anda büyük bir paniğe kapılmış ve ardından si-

DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in konuşması esnasında Taksim Meydanı (1 Mayıs 1977).

lahlar sistematik şekilde ateşlenmiştir. Alana birkaç merkezden seri bir şekilde kurşun yağmaktadır. Günümüzde *The Marmara* olarak bilinen ve o dönemki adı *Inter-Continental* olan otelden, *Sular İdaresi'*nin üzerinden, *Pamuk Eczanesi'*nin üst katından silahlar ateşlenmiştir. Buna ek olarak, meydanda beyaz renkli *Renault* model bir arabanın içinden uzun menzilli silahlarla gelişigüzel atış yapılması da korku yaratmıştır. Ayrıca, paniğin artmasına neden olan durumlardan biri de *panzerler*dir. Panzerler, kaçışan insanların üzerine yoğun bir şekilde su sıkmışlardır. Alandaki ses bombaları ve panzerler kitlenin daha hızlı kaçışmasına sebep olmuştur.

Olaylar sona erdiğinde, yirmi dokuz kişi *Kazancı Yokuşu'*nda ezilerek, beş kişi ise ateşli silah yaralanması sonucunda hayatını kaybetmiştir. *Kazancı Yokuşu'*nun girişinin mavi renkli *Fiat* model bir kamyonetle kapatılmış olması insanların kaçışını zorlaştırmış ve ezilerek ölenlerin sayısını artırmıştır. *Kanlı 1 Mayıs'*ta ölenlerin sayısı farklı kaynaklarda farklı rakamlarla belirtilmektedir. DİSK Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Dairesi Müdürü Fahrettin Engin Erdoğan, bu konuda 2009 yılında bir çalışma yapmıştır. Savcılık iddianamesi ve DİSK'in listelerini karşılaştıran Erdoğan, ölenlerin sayısını –çoğu kaynakta otuz dört olarak belirtilmesine rağmen– kırk bir kişi olarak tespit etmektedir.

Olayların gelişimine bakıldığında, planlı bir tertip sonucu gerçekleştiğine yönelik birtakım emareler göze çarpmaktadır. İlk olarak, 1 Mayıs 1977 günü insanların üzerine ateş açılan merkezlerden biri olan *Inter-Continental Oteli'*ne kutlamaların yapılacağı gün hiçbir misafir kabul edilmeyeceği belirtilmişken; o gün otelin beşinci katında bir grup Amerikalı olduğu tespit edilmiştir. Konu ile ilgili soruşturmada otelin güvenlik amiri Mehmet Akzambak, Amerikalıların varlığını inkâr ederek, otelde o gün yabancı müşteri bulunmadığını belirtmiştir. Ancak gazeteci Necati Doğru, bu kişileri gördüğünü şu şekilde ifade eder:

> Benim Pentax makinem vardı. İyi bir fotoğraf alabilmek için Inter-Continental Oteli'nin üst katına çıkarak iyi bir kare yakalayabileceğimi düşündüm ve otelin beşinci katına çıktım. Ve orada bir odanın kapısını açtım ki, eğer oda boşsa onun penceresinden meydanı çekeyim diye... Kapıyı açar açmaz çok asık suratlı, mütecaviz insanlar beni "ne işin var senin" der gibi itelediler ve kendimi o koridorun duvarına yapışmış buldum... O anda gördüm ki uzun namlulu silaha benzer, tele-objektife benzer birtakım aletler de vardı o insanların elinde.

Cumhuriyet (06 Mayıs 1977) gazetesindeki köşesinde, olayların tertipli olduğu yönünde kuvvetli işaretler olduğunu belirten Uğur Mumcu, soruşturmayı yürütenlere sorular yöneltiyordu. Mumcu, dönemin Emniyet Genel Mü-

dürlüğü Güvenlik Dairesi başkanı olan Oktay Engin'in olayla ilgili teferruatlı bilgiye sahip olabileceğini belirterek, 1 Mayıs'la ilgili güvenlik önlemlerinin alınmasında sorumluluğunun bulunduğunun altını çizmekteydi. Oktay Engin, bilindiği üzere *6-7 Eylül Pogromu*'nun başlamasına sebep olan Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba koyma eylemini bizzat gerçekleştiren kişidir ve o dönemde öğrenci olarak Selanik'te bulunmaktadır. *6-7 Eylül Pogromu* ile ilgili daha ayrıntılı bir değerlendirme, bu serinin *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* cildindeki yazımda yer almaktadır.

Inter-Continental Oteli'nde konaklayan Amerikalılar kadar, *Sular İdaresi*'nin üzerinde yaşananlar da dikkat çekicidir. Dönemin CHP'li Belediye Başkanı Ahmet İsvan, olay anında *Sular İdaresi*'nin üzerinde dolaşan adamlar gördüğünü, bunun üzerine orada görev yapan polislere gidip durumu bildirdiğini aktarmaktadır:

> Siz bunların amirisiniz dedim, bu duvarın üzerinde elinde silahla bakın bir adam dolaşıyor, oradan ateş edildi bize... Bunları niçin tespit etmiyorsunuz, niçin bir şey yapmıyorsunuz, dedim. O sırada, polisin içerisinden homurtular yükselmeye başladı. Bazı cümlelerin kırık kırık uçları, başları kulağıma gelmeye başladı. "Ne arıyor bu adam burada? Gitsin buradan!" gibi sözler. Koluma girdi amir. "Beyefendi, sizinle bu tarafa yürüyelim" dedi. Yürürken, iki üç adım yürüdüğüm sırada omzuma bir şeyle vurulduğunu hissettim. Ben yumruk zannettim. Sonra, kürsüden görenler cop olduğunu söylediler.

Mavi renkli *Fiat* model kamyonet ve Kazancı Yokuşu'nda sıkışan insanlar.

Olaylarda dikkat çeken bir diğer odak, tanıkların çoğunun içerisinden ateş açıldığını ileri sürdüğü beyaz *Renault* idi. Bu araba içerisinden ateş açanları araştıran kişilerden biri olan gazeteci Uğur Mumcu, 15 Mayıs 1977 tarihli yazısında şu ifadeleri kullanmaktaydı:

> Beyaz renkli Renault'tan çevreye ateş eden kişi Alaattin adlı bir kişiydi. Alaattin adının gerçek bir ad mı takma bir ad mı olduğu bilinmiyor. Alaattin, o tarihte Diyarbakır'da görevli bulunuyordu. Ancak, hangi güvenlik biriminde olduğu asla bulunamadı. 1 Mayıs'ta çevreye ateş eden ve kendisine Alaattin diye hitap edilen güvenlik görevlisini gidip Diyarbakır'da buldum. Bu kişi olaydan önce İstanbul'a getirilmişti.

Buraya kadar aktarılanlar, olayların açık bir provokasyon olduğunu göstermektedir. Olay günü DİSK'in güvenlik görevlisi olarak vazifelendirilen Bingöl Erdumlu, olayların planlı niteliğini şu sözleriyle ifade eder:

> Meydanın Tarlabaşı girişinde silahlı arbede çıktığını çok iyi biliyorum. Karşılıklıdır, ama şimdi bu taraf ateş ettiyse, karşılık vermek zorunda kaldıkları içindir. Zaten o da yapılmasaydı, yani o üçlü Maocu grup alana girseydi korkunç bir facia olurdu... Provokasyona yol açması beklenen grup alana giremeyince, bu sefer adamlar kurdukları tezgâhı çalıştırmak zorunda kaldı. Inter-Continental'den ateşler, panzerler, ses bombaları, ajanlar falan... Esas istedikleri solcuların alanın içinde birbirlerini boğazlaması, öldürmesi. Bu olmayınca olay sırıttı... Olsaydı, öyle bir şey üstümüze binerdi ki, TKP'siyle, Maocusuyla, orta yolcusuyla hiçbir zaman temizleyemezdik.

"Tarihin ve Şaşmaz Adaletin Önüne Çıkarılıp Hüküm Giyeceklerdir"

Olaylar gerçekleştirildikten sonra, sol gruplar arasında çatışma çıkmasından medet uman sağ basın, ilk değerlendirmelerde olayların sorumluluğunu *Maocu*ların üzerine yıkan manşetler atmıştır. *Günaydın* (02 Mayıs 1977) gazetesi manşetinde, *Maocu Vatan Hainleri İşçi Bayramını Kana Buladı* ifadesini kullanmıştır. *Hergün* (02 Mayıs 1977) gazetesi ise, *Lenincilerle Maocular Çatıştı, Solcular 40 İşçiyi Katletti* manşetiyle çıkmıştır. *Yeni Asya* (02 Mayıs 1977) gazetesi, *Disk Mitinginde Komünistler Birbirini Yedi, 40 Ölü* başlığıyla olayı duyurmuştur.

Başbakan Süleyman Demirel, 7 Mayıs'ta Çankaya'daki bir toplantıdan çıkarken bir basın mensubunun olayların tertipli olduğu yönündeki iddiayı sor-

ması üzerine, şu şekilde yanıt vermiştir: "Böyle bir iddia çılgınlıktır. 1 Mayıs'ta Taksim Meydanı'nda saat 18.00'da bitmesi gereken mitingi 19.00'a kadar devam ettirip de bu hadiseleri meydana getiren ve o mitingde orak çekici dahi teşhir ederek sınıf kavgacılığı yapanların hiçbir şey söylemeye hakları yoktur." Demirel, basın önünde sağın olaylar karşısındaki genel tavrını paylaşmakla birlikte, esasen bu olayların bir darbe provası niteliğinde olduğunu düşünmektedir. Örneğin, olaylardan kısa bir süre sonra dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Namık Kemal Ersun'un re'sen emekliye sevk edilmesi bu duruma işaret eder. Konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme, Mete Kaan Kaynar'ın bu çalışmada yer alan *Seksenler Türkiye'sine Yetmişli Yıllardan Bakmak* yazısında yer almaktadır. CHP Lideri Bülent Ecevit ise, 7 Mayıs'ta CHP'nin İzmir Mitingi'nde yaptığı konuşmada, olayları bir kırım hareketi ve katliam olarak değerlendiriyordu. Ecevit, olayların failleri hakkında "Ben devlet içinde yer almakla beraber, hiç değilse devlet gücünden kaynaklanmakla beraber, demokratik hukuk devletinin denetim alanı dışında kalan bazı örgütlerin, bu olaylarda başlıca etken olduğu ve hükümetin iki kanadının da gereken önlemleri alacak yerde, bu örgütlerden yararlanmak istediği kanısındayım," ifadelerini kullanmıştır.

Hukukî sürece bakıldığında, olaylar hakkındaki iddianamenin yirmi sekiz günde alelacele hazırlandığı görülmektedir. Bu zaman dilimi, soruşturmanın çok seri bir şekilde yapılıp bir an önce sonlandırılmasının istendiği izlenimini uyandırmaktadır. 30 Mayıs 1977 tarihli, İstanbul 2. Ağır Ceza Mahkemesi'ne sunulan bu acele iddianamede kullanılan ifadeler, adil bir yargılama yapılmayacağı yönündeki endişeleri haklı çıkaracak yöndedir. Örneğin, iddianamede yer alan "Bu büyük ve kanlı facianın tertipçisi, uygulayıcısı yurt ve insanlık düşmanı olan asli failler er geç tespit edilecek ve tarihin ve şaşmaz adaletin önüne çıkarılıp hüküm giyeceklerdir," ifadesi, olayların faillerini yargılamayı tarihe havale etmektedir. Olaylar sırasında ve sonrasında apar topar yakalanan ve mahkemeye çıkarılan doksan sekiz kişinin ise olaylarda ne kadar sorumluluğu olduğu şüphelidir. Dönemin Türkiye Maden-İş Sendikası Topkapı Şube Başkanı Murat Tokmak, mağdurların sanık haline getirilerek gözaltında alınması sürecini şu şekilde aktarıyor:

> Polis, 43 arkadaşı teşhis etmiş... 585 kişi topladılar... Hepsi savcılığa çıkarılmadı, iki gün sonra bırakıldılar... Sonunda kala kala 20 kişi kaldık. Mahkemeye çıktık. Üç kişi tahliye edildi, 17 kişi tutuklandık. İçlerindeki tek sendikacı benim. Ben ilk duruşmada tahliye oldum. Ama bir hiç uğruna 8 ay yatan insanlar oldu. İşini gücünü kaybedenler oldu. Biz bera-

at ettik ama 1 Mayıs 1977 katliamının gerçek failleri de ortadan kaybolup gitmiş oldu.

Görüldüğü gibi adil bir yargılama süreci işletilmemiş, sonuçta dava 1979 yılında Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi'ne gönderilmiştir. Duruşma Savcısı olarak görevlendirilen Çetin Yetkin'in soruşturmanın derinleştirilmesi ve bazı kamu görevlilerinin yargılanması yönündeki talepleri kabul görmemiş ve Yetkin nihayetinde görevinden alınmıştır. *Kırılma Noktası 1 Mayıs 1977 Olayı* eserinde Barış Yetkin, görevinden alınması sürecinde tehdit edildiğini aktarmaktadır. Yetkin, soruşturmanın ve yargılama sürecinin bütününe yönelik ise şu değerlendirmede bulunur:

> Ciddi bir tertip soruşturulmamıştır, soruşturulması engellenmiştir ve ne acıdır ki ben bu taleplerde bulunduktan sonra, mahkeme tarafından aynen karara geçirilmiştir. 2. Ağır Ceza Mahkemesi tarafından ikinci celseye çıkmama olanak tanınmadan görevden alındım; yani davayı takip etme şansım ortadan kaldırıldı. Dolayısıyla ben o davada bu talepleri öne sürerek ileri gidemedim. Arkasından da sıkıyönetim ilan edildi. Dosya sıkıyönetime gitti ve öylece kaldı.

"Burası 1 Mayıs Alanı Olsun mu?"

Dönemin Tekstil-İş Sendikası Genel Başkan Yardımcısı Süleyman Çelebi, 2012 yılında CNN Türk tarafından çekilen *Oradaydım* isimli belgeselde, Kemal Türkler'in kitleye: "Bu alanın adı bundan sonra *1 Mayıs Alanı* olsun mu?" sorusunu yöneltmesi üzerine ilk silah sesinin duyulduğunu aktarmaktadır. Bu sorunun bir işaret fişeği, bir parola olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirten Çelebi'nin ifadesi, bizi kamusal meydanlar ve iktidar ilişkisi üzerinde bir sorgulamaya yöneltmektedir. Keza, dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in 1 Mayıs 1977 olaylarından hemen sonra yaptığı bir açıklamada kullandığı şu sözler, Taksim Meydanı'nın siyaseten sembolik önemini ortaya koymaktadır: "Taksim Meydanı'nda ne kutlanıyor? Bahar Bayramı mı kutlanıyor yoksa? Ne işi var Engels'in, Marks'ın, Lenin'in resimlerinin Taksim Meydanı'nda. Taksim Meydanı Kızıl Meydan değil ki."

Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji* adlı eserinde, siyasî kültür ve semboller ilişkisine değinerek, siyasal sembollerin "grup ya da topluluk yaşamının kolektif tasarımı" olduğunu belirtir. Sarıbay, sembollerin siyasal ve toplumsal dünyayı anlamlandırma ve yorumlamaya yardımcı olduğunu ifade ederek, onların dünyayı benzer şekilde yorumlayanlar arasında bir dayanışmaya se-

bep olabileceğini; ancak muktedirlerin sembolleri kullanarak manipülasyona yol açabileceğini de söyler. Taksim Meydanı'nı Türk siyasal hayatı açısından bir sembol olarak ele aldığımızda, bu sembolün inşasına *Kanlı 1 Mayıs*'ın yol açtığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Taksim Meydanı, Anadolu coğrafyasında tarihsel önem arz eden bir meydan olagelmiştir. Taksim Meydanı adını, I. Mahmut tarafından Beyoğlu ve Galata'nın su sorununu çözmek için yaptırılan ve su dağıtım yeri anlamına gelen *maksem* adından almaktadır. Aysıt Yılmaz, *Joker* (27 Nisan 1997) gazetesinde kaleme aldığı *Tarih Taksim'de Yazıldı* başlıklı yazısında Taksim Meydanı'nı, "Osmanlı'dan beri sürekli kimlik değiştiren ama her an yaşayan bir alan" olarak tanımlamıştır. Ayşegül Baykan ve Tali Hatuka'nın Taksim Meydanı'nı değerlendiren çalışmasında ise, meydanın tarihsel ve politik öneminin dönemsel olarak farklılaştığına dikkat çekilmektedir. Buna göre meydan, Osmanlı açısından merkezî bir öneme sahip olmakla birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarında sekülerizmin ilanının sembolik bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Yetmişli yıllarda kitlesel hareketlerle ve sol siyasetle ilişkilenen meydan, 21. yüzyıl açısından ise turistik bir mekân olarak öne çıkmakta ve globalleşmenin bir sembolü olarak yorumlanmaktadır. Bu nedenle, artık politik hareketlerin mekânı olmaktan çıkmıştır; daha doğru bir ifadeyle çıkarılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde yaşanan 31 Mart Ayaklanması, 1955 yılında yaşanan *6-7 Eylül Pogromu*, 1977 *Kanlı 1 Mayıs*'ı, 1977 yılında Bülent Ecevit'in geniş kitlesel katılıma dayanan mitingi, 1993 yılında Turgut Özal tarafından düzenlenen *Bosna Dayanışma Mitingi*, 1994 yılında gerçekleştirilen *Ata'ya Saygı Mitingi* gibi farklı örnekler meydanın tarihsel önemine vurgu yapmaktadır.

Kanlı 1 Mayıs'tan 2018 yılına gelinen süreçte, kitleleri meydana çıkarmama yönünde sarf edilen çabalar toplumu hafızasızlaştırma amacına hizmet etmektedir. 1978 yılında Taksim Meydanı'nda işçilerin kutlamalarına izin verilmiş, kutlama daha çok anma niteliğinde gerçekleştirilmiştir. 1979 yılında Sıkıyönetim Komutanlığı, Taksim'de kutlama yapılmasını yasaklamış ve TİP Genel Başkanı Behice Boran ve ona eşlik eden partililer tartaklanarak alana sokulmamıştır. 12 Eylül Darbesi ve sonrasındaki yıllarda da Taksim Meydanı 1 Mayıs kutlamalarına kapatılmış, 1989 yılında Taksim'e çıkmak isteyen *Mehmet Akif Dalcı* adlı genç polisin açtığı ateş sonucunda ölmüştür. Doksanlı yıllarda iktidarın kitleleri Taksim'e sokmama inadı devam etmiş, 1996 yılında darbe sonrasının en kitlesel ve kalabalık 1 Mayıs gösterisi *Kadıköy Meydanı*'nda yapılabilmiştir. Bu kutlamalarda da üç kişi yaşamını yitirmiştir.

2000'li yıllarda gelindiğinde, doksanlı yıllardan daha farklı bir tablo göze çarpmaz. 2007 yılında demokratik kitle örgütleri ve sendika üyelerinin Tak-

Mehmet Akif Dalcı, elektrik işçisi ve devrimci.

sim'e çıkma girişimi polis tarafından engellenmiş, çıkan olaylarda bir kişi yaşamını yitirmiştir. 22 Nisan 2009 tarihinde, TBMM Genel Kurulu'nda 1 Mayıs'ın *Emek ve Dayanışma Günü* adıyla resmî tatil olmasına ilişkin yasa kabul edilmiştir (Kanun No: 5892, Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 22/4/2009). Bu gelişmeden sonra, 2010 yılında yaklaşık 140 bin kişinin katılımıyla Taksim'de yasal bir kutlama yapılabilmiştir. Böylece, 1978 yılından sonra Taksim'de ilk yasal kutlama ancak 32 yıl sonra gerçekleşmiştir. 2011 ve 2012 yılında da Taksim'de kutlamalar serbesttir. 2013 yılına gelindiğinde ise, *Taksim Meydanı Yayalaştırma Projesi* sebep gösterilerek Taksim Meydanı'nda süren inşaat çalışmaları dolayısıyla kutlamaların yapılması yine yasaklanmıştır. Kutlamalarda, kitle ile polis arasında olaylar çıkmış; 6 gazeteci, 25 eylemci ve 22 polis yaralanmıştır. Başına gaz fişeği isabet eden 17 yaşındaki Dilan Alp ise ağır yaralanarak, günlerce yoğun bakımda kalmıştır. 2014 ve 2015'te, Taksim yasağı sürdürülmüştür. 2016 ve 2017 yılında kitleler 1 Mayıs'ı ağırlıklı olarak *Bakırköy Halk Pazarı*'nda kutlamışlardır. 2018 yılında ise, 1 Mayıs kutlamalarının adresi İstanbul Maltepe olmuştur.

2013 yılındaki 1 Mayıs kutlamasında yaralanan gösterici Dilan Alp.

Başlangıçtan itibaren 1 Mayıs'ın tarihine bakıldığında, bu coğrafyada 1 Mayıs'ın hem çok kısa hem de uzun bir tarihi olduğunu görmekteyiz. *Kanlı 1 Mayıs* olaylarından sonraki süreçte, Taksim Meydanı'nın kitlelerin *çıkarız!* iktidarın *çıkarmayız!* inatlaşmasından çok daha fazla bir sembolik anlama sahip olduğu aşikâr. Taksim Meydanı'nın sadece işçilere değil, öğrencilere, demokratik kitle örgütlerine, sendikacılara, meslek odaları üyelerine; hüla-

sa toplumun muhalif ve ilerici güçlerine yasaklanmak istenmesi, bir toplumun kolektif belleğinin iktidarın gücüyle yeniden inşa edilmesi amacına hizmet etmektedir. Bu yeniden inşa sürecinin en önemli adımı ise, toplumu *Kanlı 1 Mayıs* ile ilgili bellek yitimine uğratmaktan geçmektedir. Örneğin, Taksim'in emekçilerin 1 Mayıs kutlamalarına kapatıldığı 2007 tarihinde, Türkiye Millî Futbol Takımı'nın Yunanistan Millî Futbol Takımı'nı deplasmanda yenmesi üzerine Taksim Meydanı futbol taraftarlarının ve amigoların coşkulu tezahüratlarıyla çınlar. Yine örneğin, 2017 tarihinde İstanbul İl Emniyet Müdürlüğü tarafından kurulan Emniyet Mehter Takımı'nın verdiği konserde alandan mehter marşları duyulur; ama bu tarihte de Taksim Meydanı işçilerin gösterilerine kapalıdır. Ezcümle, toplumun Taksim Meydanı ile ilgili kolektif hafızası sistematik bir çabayla depolitize edilerek yeniden şekillendirilmiştir. Malum, eskiyi yok etmeden yerine yenisi konulamaz.

"Yaşananlardan Hiç Ders Çıkarılmadı."

> Bin Dokuz Yüz Yetmiş Yedi
> Unutulmaz Yılın Adı
> Bir Mayıs Bayramı İdi
> Sorarlar Bir Gün Sorarlar
> – Ruhi Su

Ruhi Su'nun 1 Mayıs 1977'nin üzerine yazdığı ve bestelediği eserde olduğu gibi, *Kanlı 1 Mayıs*'ın hesabı soruldu mu? 1 Mayıs olaylarının müsebbibi olarak gösterilen *kont-gerilla* ya da Ecevit'in tabiriyle *devlet içinde yer alan örgütlerin* 12 Eylül Darbesi'ne giden süreçte, 1 Mayıs 1977'yi nasıl planladıklarını değerlendirmek için Mete Kaan Kaynar'ın *Seksenler Türkiye'sine Yetmişli Yıllardan Bakmak* başlıklı yazısına da bakmak yerinde olur. Burada, tertipli bir şekilde gerçekleştirilen *Kanlı 1 Mayıs* hakkındaki tartışmalarının diğer odağında yer alan solun meseleye bakışına değineceğiz.

O dönem aktif militanlar olarak sol görüşü savunan kişilerin büyük bir çoğunluğu solun bir öz eleştiri yapmadığı ve yaşananlardan ders çıkarmadığı konusunda hemfikir. Bununla birlikte, ortada açık bir provokasyon olduğu net olmakla birlikte, solun da bu provokasyon ortamına zemin hazırladığı yine öne çıkan görüşlerden birisi. O dönemde, *Aydınlık* grubunun üst düzey yöneticilerinden olan Gün Zileli, anılarından yola çıkarak kaleme aldığı *Havariler (1972-1983)* adlı eserinde solun kendi içindeki tartışmalarına değinir. Zileli, *Aydınlık* grubunun 1 Mayıs'a bağımsız olarak değil; kendi mesleki kit-

le örgütleriyle katılmalarının kendilerini sorumluluktan kurtarmayacağını ifade eder. Zileli, ayrıca o dönemde diğer üç *Maocu* örgütü bağımsız olarak katılmama yönünde ikna etmek için yoğun çaba sarf ettiğini ekler. Bu ikna turlarından birinde yaptığı konuşmada ise, *Maocu* kitleyi şu sözlerle uyarmıştır: "Bağımsız katılmanın çatışmayı ve provokasyonu davet etmek anlamına geleceğini söyledim. Bu bizleri son derece zor duruma sokar, işçi yığınlarından koptuğumuz gibi kamuoyunda da çatışmayı tahrik eden provokatörler durumuna geliriz, mealinde bir konuşma yaptım." Ne yazık ki, çabalar sonuç vermemiş, *Maocu* gruplar alana gitmiş ve sonuçta da azımsanmayacak bir kesim tarafından olayların faili olarak yansıtılmışlardır.

Yine o dönemde, *Halkın Yolu*'nda etkili olan kişilerden Feyyaz Kurşuncu da Zileli ile benzer bir çıkarımda bulunmaktadır: "1977'de büyük bir darbe yedi işçi sınıfı hareketi. Bu bir provokasyondu. Ama provokasyonu hazırlayan bizim körlüğümüz ve sorumsuzluğumuz oldu." O dönem Kurtuluş grubunda aktif siyaset yapan Mahir Sayın ise, *Kanlı 1 Mayıs*'a yönelik değerlendirmesinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

> Provokasyon engellenemezdi. Ama ne olurdu? Bu provokasyona bizim ortak olmamız engellenirdi... Buna sebep bizim kendi aramızdaki düşmanlıklardır. Birbirimizle yapmış olduğumuz çatışmalardır. Öncesinde biz ortaya, kamuoyunun önüne ortak mesajlar veren bir şeyle çıkabilmiş olsaydık, burjuva basını da bizi böyle yansıtamazdı. Ve provokasyon yapıldığı zaman, üzerimize kurşun sıkıldığı zaman, kamuya bizim bunu anlatmamız kolay olurdu. Ortaklaşa alınacak tedbirlerle oradaki zayiat da düşürülürdü.

Ne yazık ki zayiat düşürülemememiş ve 1977 1 Mayıs'ı kolektif belleğe *Kanlı 1 Mayıs* olarak yerleşmiştir. 1977'den sonra 12 Eylül Darbesi'nde giden süreçte ise, sola yönelik baskılar artmış ve sokak giderek radikalleşmiştir. 1978-1980 yılları arasında, kitlesel katliamlar ve bazı aydınlara yönelik suikastların hız kesmeden devam etmesi bu durumu somut olarak göstermektedir. *Maraş*, *Malatya* ve *Çorum*'da yaşanan katliamlar, *Bahçelievler Katliamı*, Gazeteci Abdi İpekçi, Akademisyen Bedrettin Cömert, dönemin Adana İl Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul'un katli bu bireysel ve kitlesel katliamları örneklemektedir.

Kanlı 1 Mayıs'a yönelik özeleştirilerin geneline bakıldığında, solun bölünmüşlüğünün *Kanlı 1 Mayıs*'ın doğrudan nedeni olmamakla birlikte, olayların tertip edilmesinde gerekli iklimi oluşturmaya elverişli bir durum yarattığı söylenebilir. Karşıt fraksiyonlar arasındaki tartışmalar arasında, yaklaşmakta olan

darbenin ve esas karşıt taraf olan iktidarın sesini duyamayan sol, böylelikle büyük bir darbe almıştır. Bu durumu fırsata çevirmeyi hedefleyen darbeciler de elverişli ortamı kullanarak 1 Mayıs kutlamalarının tarihinde büyük bir kırılma yaratan ve daha sonraki yıllara da sirayet eden bu kanlı provokasyonu örgütlemişler ve darbeye giden yolu açmışlardır. *Kanlı 1 Mayıs*'ın yarattığı kırılma, 1977 yılından 12 Eylül Darbesi'ne giden süreçte etkili olmuş, korku iklimi giderek yükselmiş ve Türkiye tarihinin en karanlık olaylarından biri olan 12 Eylül Darbesi bu süre sonunda gerçekleştirilmiştir.

Yetmişli Yıllarda Kürt Hareketi ve Devlet: Fragmantasyon ve Radikalizasyon; Rekonstrüksiyon ve Rekonsolidasyon[1]

TUNCAY ŞUR

Yetmişli yıllar Kürt siyasal hareketi açısından aktör, ideoloji, mekân ve aksiyon bakımından oldukça heterojen ve bereketli yıllardır. Şüphesiz bu bereketin membaasını teşkil eden birden fazla husustan bahsetmek mümkündür. Evvela, Cumhuriyet'in ilanına müteakip devletin cebrî ve rızaî tüm siyasa ve tatbikatlarına rağmen bir hafızanın oluşumu engellenemedi. Birinci Cumhuriyet (1924-1950) olarak nitelendirilen dönemin sonuna kadar egemenliğin hukuk dışı bir alanda, *çıplak şiddet* ve *bio-iktidar* mekanizmalarına ek olarak mekânın ve uzamın ve dahi zihinlerin kontrol altına alınması ile vuku bulmasına rağmen Kürt hafızası infra-politik olarak nitelendirebileceğimiz alanlarda kendini, kopuşlara rağmen, var etti. Bu infra-politik alanda var olan hafıza, 1950'lerin ilk yarısından itibaren özellikle sınır hatları boyunca ve temelde asabiyet ilişkileri üzerinden şekillenen bir Kürtlük şuurunun nevzurhurunu beraberinde getirdi. Mamafih, Kürtlük şuurun ortaya çıkması sadece liminal sınır hatları boyunca asabiyete dayalı ilişkilerin neticesi olarak açıklanamaz. 1950'lerin ilk yarısından itibaren makro ve mezo olandaki ekonomi politik değişimler Kürtlüğün mülahaza ve aksiyon düzeyinde ve sadece Türkiye sahasını değil, dört ulus devlet arasında taksim edilmiş her bir parçada yeniden canlanmasını beraberinde getirdi. Yetmişli yıllarda Kürt hareketinin aktör, ideoloji, mekân ve aksiyon bakımından bereketliliğini besleyen en önemli faktörlerden biri de Türkiye Kürtleri açısından, 1950'ler ve 1960'larda ortaya çıkan birikimdi. Genel olarak iki farklı habitus –biri, entelektüel kaynağı önemli ölçüde Suriye Kürdistanı

1 Her zaman olduğu gibi bu çalışmamda da yüksek bir alaka ve mahviyyetle görüş, eleştiri ve katkılarını esirgemeyen değerli danışmanın Hamit Bozarslan'a hürmetlerimi sunarım.

olan ve yüzyılın başında oluşan Kürt milliyetçiliği ile paralellik gösterirken, diğeri özellikle Kemalist ideolojinin de etkisi ile Türk solu ile temas halindeydi– içinde doğan ve gelişen ellilerin ve altmışların birikimi her ne kadar ideolojik olarak farklı taraflarda olsalar da açık ya da zımnen, baskın ya da tâlî bir biçimde Kürtlük ortak paydasında buluşuyordu. Önemli ölçüde aynı kuşaktan gelen fakat ideolojik olarak ayrışan bu iki kültürel habitus içinden çıkan kuşağa 1960'ların sonu ve özellikle yetmişli yıllar ile birlikte yeni bir kuşak eklenecek ki bu kuşak Hamit Bozarslan'ın ifadesi ile radikalizmi temsil edecek plebyen bir kuşaktı.

Kuşkusuz kuşak olgusu sadece yetmişlerin ikinci yarısından itibaren şiddeti temel siyasa haline getirecek ve ona öncülük edecek olan neslin plebyenliği ile sınırlı değildir. Aynı zamanda bu yeni –Türkiye Kürdistan'ında Sait Kırmızıtoprak'la başlayan– kuşak radikal ideolojik bir kopuşun da yaratıcısı ve taşıyıcısı oldu. Öte yandan yetmişlerde yeni bir kuşak olgusu ile şiddete kayış sadece Türkiye Kürtlerine mahsus bir fenomen değildir, aynı zamanda Güney Kürdistan'da 1975'ten sonra radikalleşen bir hareket ve benzer şekilde Doğu Kürdistan'da da yetmişlerin sonunda şiddeti merkezine alan bir politik atmosfer hâkim olmaya başlıyordu. Başka bir ifade ile *Kürtlerin 68'i ya da 68 İçinde Kürtler* makalemde vurguladığım üzere Kürtler açısından 68 periyodu farklı zamansallıklar ve mekânsallıklar içinde yetmişler boyunca anti-kolonyal bir repertuar ve pratikle devam etti. İddialı olma riskini göze alarak; yetmişler Kürt hareketi açısından 68 periyodunun radikal bir tatbikatı olarak okunabilir. Hemen belirtmem gerekir ki, bu tespit denemesi yetmişleri üzerinden okuyacağım temel bir olgu değil ancak bir sacayak olabilir. Yetmişli yılları Kürt alanı için (*l'espace Kurde*) bir tür rekonstrüksiyon ve rekonsolidasyon dönemi iken devlet nezdinde ise Kürt alerjisinin teyakkuzdan taarruza geçtiği ve meselenin yeniden tanımladığı bir dönem olma özelliği göstermektedir; öyle ki, yetmişli yıllar devlet açısından da Kürt meselesinin rekonstrüksiyona ve rekonsolidasyona tabi tutulduğu bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla yetmişli yıllara dair bir okuma yaparken devletin söylem ve pratiklerini hesaba katmak elzem görünmektedir.

Türkiye'de yetmişli yıllarda Kürt alanına odaklanacak bu çalışma temel olarak dört ana bölümden oluşacaktır. Bu bölümlere geçmeden önce, literatüre aşina okuyucu için tekrar ya da sıkıcı olma pahasına Kürt alanında ellili ve altmışlı yılların yetmişlere devreden birikimi kısmen incelenecektir. Çalışmanın ilk bölümünde yetmişli yılların ikili çehresi devlet ve Kürt hareketi açısından söylemsel ve pratik manada nasıl yeniden yapılandırıldığı üzerinde duracaktır. İkinci bölümde devletin yeninden Kürt alanına, aynı yıllar içinde teröriste evrilecek şekavet söylemi dahilinde ve komando operasyonları marifetiyle *de facto* müdahalesi ele alınacaktır. Üçüncü bölüm deskriptif

olmakla birlikte zorunlu bir başlık olarak Kürt siyasal aktörleri ve söylemlerine ayrılacaktır. Son bölümde ise Türkiye siyasal tarihinde ilk defa ehveni şer aday ve partiler yerine doğrudan Kürdistanî aktörlerin bağımsız adaylar yoluyla legal alana dahil olma girişimleri belediye seçimleri üzerinden incelenmeye çalışılacaktır.

Kuvveden Fiile: 1950'lerin ve 1960'ların Devreden Mirası

Ellilerin Devreden Mirası

Literatürde 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye'de Kürtlük cereyanlarının teşebbüs düzeyinde olmasa da kuvve formunda yeniden ortaya çıktığı yaygın kabul görmektedir. Bu kabulün hangi somut olgulara dayandığının tahkikatını yapmak elbette bu yazının sınırlarını aşmakla eş anlı olarak muhtevasının da merkezini teşkil etmemektedir. Ancak buna rağmen, 1950'lerin dahilde ve hariçteki siyasal iklimi ve bu iklimin müspet necilerinin münhasıran Türkiye Kürdistan'ında Kürtlük cereyanlarının –tahayyül düzeyinde olsa da ekseriyet– yeniden gündeme gelmesinde etkisi kaçınılmazdır. Hamit Bozarslan'ının *Some Remarks on Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)* makalesinde *suskunluk yılları* (*decades of silence*) olarak tanımladığı dönem aralığını (1940-1950'lerin sonu) kapsayan 1950'ler aynı zamanda Türkiye Kürtleri açısından Kürtlüğün tahayyül ve kısmen de neşriyat düzeyinde canlanmasına neden olmuştur. Kerem Yavaşça'nın da *"Şark Meselesi"nden "Doğu Sorunu"na: Ellili Yıllarda Kürt Sorunu* makalesinde belirttiği üzere çok partili sisteme geçiş dahilinde DP'nin Marshall Yardımları sayesinde hem Kürt vilayetlerinde iktisadî ve içtimaî manada kısmî bir pay aktarımı sağlamış ve daha da mühim olarak iki kutuplu dünyanın Batı-liberal demokrasileri tarafında saf tutan DP siyasal olarak da özellikle Kürt eşrafı üzerinde kısmî bir serbesti sağlamıştır. Sosyolojik tabanı kırsal alana yaslanan DP'nin muhafazakâr bir program ve pratiğe sahip olması ezici bir seçmen kitlesini kısa sürede kendi etrafında konsolide etmesini sağlamış ve öte yandan Kürdistan havalisinin de ilgisini önemli ölçüde çekmiştir. 1950 seçimlerinde önemli Kürt aşiretleri, Nakşibendi şeyhleri açıkça DP'yi desteklediler. Daha önce *Kürtçülükle* matuf Halis Öztürk (Ağrı İsyanına bizatihi katılanlardandır) ve yine Şeyh Said'in torunu olan Melik Fırat Erzurum'dan mebus seçilmişlerdir. İlerleyen yıllarda *Kürtçülük* mülahazası içinde isimleri geçecek olan Mustafa Remzi Bucak, Yusuf Azizoğlu ve Mustafa Ekinci gibi isimler de DP'den mebus seçilenlerdendi. Yusuf Azizoğlu ve Mustafa Ekinci gibi bazı Kürt isimlerinin de aralarında bulunduğu bir grup 1955'te DP'den ayrılıp Hürriyet Partisi'ni kursalar da bu parti Kürt vilayetlerinde ve Türkiye sathında bir etki ala-

nı yaratamadı. Bu dönem özellikle Melik Fırat gibi isimlerin milletvekili seçilmesi Bozarslan'ın da belirttiği üzere (zira hem Kürtlükle hem de İslâm'la iltisaklı bir isim) Kemalizm'in bertaraf etmeye çalıştığı iki kategorik düşmanın tekrar siyasal alana dönmesi biçiminde okunabilir. Ancak özellikle DP ile Kürtler arasındaki ilişkinin bir tür patronaj ilişkisi olarak değerlendirmek mümkündür ve bu ilişki devam eden yıllarda merkez sağ hükümetlerle nüfuzlu Kürt ahalisi arasında bir tür angajmana döndü. DP döneminde devletin resmî Kürt söyleminde herhangi bir değişiklik söz konusu olmamasına rağmen Kürtlükleri ve Kurdîlikleri malum bazı isimlerin parlamentoya girmesi ve açıktan olmasa da Kürtlük bahsinin dile getirilmeye başlanmasının nüveleri olarak okumak mümkün olabilir. Örneğin, DP listesinden parlamentoya seçilen Mustafa Remzi Bucak ve Yusuf Azizoğlu gibi isimler Van'ın Özalp kazasında otuz üç Kürt köylüsünü 1943'te kurşuna dizen Mustafa Muğlalı'nın tahliyesini eleştirmiş ve meclis gündemine taşımışlardır. Cemil Gündoğan'ın *Geleneğin Değersizleşmesi: Kürt Hareketinin 1970'li Yıllarda Gelenekselle İlişkisi Üzerine* başlıklı makalesinde vurguladığı gibi tek parti döneminde Cumhuriyet'in Kürtlerle kurduğu temel ilişki biçimi olan *zor*'un yanına *rıza* faktörü DP döneminde eklenmiştir. Bu dönemde, zikredilen makalede Gündoğan'ın belirttiği üzere tek parti döneminde ekseriyetle, *şeyh, gerici, mütegalibe, şaki, sergende* gibi söylem kategorileri ile kriminalize edilerek medeniyet dışı bir zaviyeye itilen yerel Kürt elitlerinin bir kısmı Cumhuriyet rejimi ile ilişki kurmuş, bazı isimler mebus seçilerek parlamentoya girmişlerdir. Şüphesiz bu ilişki biçimi belirtildiği gibi daha çok *klientalist* bir formda idi.

Elliler, aynı zamanda, diğer Kürdistan parçalarındaki siyasal ve entelektüel etkinin de Türkiye Kürt sahasına yansıdığı yıllardı. Bunun anlamı, Doğu Kürdistan ve Güney Kürdistan'daki siyasal gelişmeler ve Batı Kürdistan'daki entelektüel birikimin de yavaş ama tedrici bir biçimde Türkiye Kürdistan'ına yansımasıdır. *Demokratik Kürdistan Cumhuriyeti*'nin yıkılmasının ardından 1950'lerin hemen başında Doğu Kürdistan'da, 1960'lar ve 1970'ler boyunca etkili siyasal figürler haline gelecek olan Ahmet Tevfik, Abdurrahman Qasımlo, Suleyman Muini, Kerim Hişami, Melle Aware gibi isimlerin öncülüğünde *Kürdistan Demokrat Partisi* (İKDP)/Partîya Demokrata Kurdistan-Iran (PDK-I) yeniden kurulur. 1951'den itibaren İKDP ile *İran Kitlelerinin Partisi* (Hizb-i Tude-yi İran TUDEH) arasında örgütsel ilişki kurulsa da bu uzun sürmez; 1953'te Musadık Hükümeti'ne karşı darbe ile iktidara gelen Şah rejiminin tazyiki artsa da İKDP siyasal faaliyetlerine devam eder; parti yayın organı olarak *Kürdistan* gazetesini çıkarır. Pati, 1958'de Mela Mustafa Barzani'nin Irak'taki darbeyle birlikte geri dönüşü ile bir yandan Irak KDP'sinin yörüngesine hızla girerken diğer yandan kendi içinde yıllarca sürecek bir fragmantasyon yaşayacaktı. 1958 Darbesi ile –ki darbe Iraklı Kürtler tarafın-

dan *haklı gerekçelerle* devrim olarak nitelendirilmişti– ile Irak'a dönen Mela Mustafa, devrim hükümetinin Kürtleri sadece *de facto* olarak değil *de jure* olarak tanımasının yarattığı demokratik iklimden çok kısa süre sonra Irak devletine karşı dünyanın en büyük gerilla savaşını başlatacaktı. Irak'taki darbeye müteakip Mela Mustafa'nın Irak'a dönmesi ile 1975 yılında ağır bir yenilgi ile duraklama dönemine giren Barzani hareketi bahse konu dönem boyunca tüm Kürdistan parçaları için bir tür ilham kaynağı, tabir yerindeyse *kutup yıldızı* idi. Barzani hareketinin siyasal akislerinin, hem Türk hükümetini tedbir alacak düzeyde etkilediği hem de Türkiye'deki Kürtlük telakkisinin canlanmasına vesile olduğu açıktır. Öyle ki, Mesut Barzani'nin *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi I* eserinde belirttiği üzere, Irak'taki darbeyi takiben Türk hükümeti 1958 yılında askerî birliklerini Irak sınırına sevk edecek mahiyette bir teyakkuz halindedir. Şüphesiz bu teyakkuzun sebebini teşkil eden esas gerekçe Irak'taki Kürt haklarının tahakkukuydu. Nitekim bir yıl sonra Türkiye'de *49'lar Davası* olarak anılacak tevkifatlar da Irak Kürtlerinin hak kazanımları ile doğrudan ilgiliydi. Bu tevkifatlar bir yandan Kürtlük mülahazasının kuvven fiile çıkması olarak rahatlıkla okunabilecekken beri yandan Türk devletinin teyakkuz halindeki haleti ruhiyesini de göz önüne sermektedir. Öyle ki zikredilen dava *yabancı devletlerin müzahereti ile devletin birliğini bozmak* iddiası üzerine bina edilse de o dönem Türkiye'deki Kürt münevver çevreleri ile Güney Kürdistan arasında henüz organik bir bağın kurulduğunu gösteren bir veriye sahip değiliz. Aralarında Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şivan), Sait Elçi, Naci Kutlay, Ziya Şerefhanoğlu, Yaşar Kaya, Musa Anter ve Şerafettin Elçi gibi birçok ismin bulunduğu *49'lar*, Kürtçülük ve komünistlik faaliyetleri gerekçe gösterilerek tutuklanmışlardı. İdamla yargılanan *49'lar Davası* ile ilgili en önemli hususlardan biri sanıkların suçlamaları reddetmekle birlikte Kürtlük mülahazasını savunmaları ve devletin *Türk vatanında Kürt yoktur* söylemi yirmi yıllık bir aradan sonra mahkeme salonunda reddetmeleridir. Bu ret bir yandan siyasal bir savunma geleneğinin önünü açarken öte yandan da devletin Kürt söylemini ve daha geniş manada Kürt ve Kürdistan meselesini iç konsolidasyonu sağlamak için yeniden gündeme almasına vesile olmuştur. Dolayısıyla, 1959'da başlayan Kürtleri *iç düşman* olarak görme ve henüz nüve durumunda olan Kürtlük cereyanını ciddi bir mesele olarak devletin gündemine girmiş bulunmaktadır. Böylelikle 1938'den beri yaşanan sukut dağılır ve devam eden yıllarda Kürtlük yeniden devletin tanzim ve tedip etmesi gereken birinci meseleler arasına girer.

Öte yandan 1959 yılına kadar Kürtlük daha çok neşriyat alanında icra edilmiş ve kaynağı önemli ölçüde Suriye Kürdistanı ve Avrupa olmuştur. Bu dönem aralığında Musa Anter'in Diyarbakır'da çıkardığı *Dicle Kaynağı* gazetesi, *Şarkın Sesi* ve *İleri Yurt* gibi yayınlar yayıncılık alanındaki nüveler ola-

rak sayılabilecekken, Suriye Kürdistan'ında Cegerxwin, Qadri Can, Osman Sabri gibi isimlerin şiirleri Türkiye Kürtleri arasında alaka topluyordu. Yine bu dönem Irak ve Suriye Kürdistan'ından öğrencilerin Avrupa'da kurdukları *Kürt Talebe Cemiyeti* –ki ilerleyen yılarda bu teşekkülün Türkiye şubesini açmakla suçlanacak 23'ler davası görülecektir– İstanbul'da düzenlenen *Doğu Geceleri* ve Dicle Fırat Talebe Yurtları etrafında kümelenen ekseriyeti öğrencilerden teşekkül girişimler dışında bir hareketlenme söz konusu değildi. Kamuran Bedirxan tarafından yayımlanan *Kürt Araştırmaları Merkezi Bülteni*, Kürt tarih yazımının örnekleri arasında gösterilebilecek İhsan Nuri, Nuri Dersimi ve Kadri Cemilpaşazade (Zınar Silopi) gibi isimlerin eserlerinin yayımlanması dönemin gelişmeleri arasında sıralanabilir.

1950'lerin başından itibaren Türkiye'de kapitalizmin hızlı gelişiminin tesiri Türkiye Kürdistan'nında da hissedildi. Erik Jan Zürcher'in *Moderleşen Türkiye'nin Tarihi*'nde belirtiği gibi, Marshall Planı dahlinde 1949'dan itibaren tarımda makinalaşma modern tekniklerin kullanılmaya başlanması, Kürt vilayetlerinde toprağa dayalı sosyo-ekonomik yapının çözülüş ve yeni bir forma geçişini hızlandırdı. Azat Zana Gündoğan'nın *50. Yılında TİP ve Doğulular: Sosyo-mekânsal Bir Bakış Denemesi* makalesinde vurguladığı gibi bu değişim, Kürt vilayetlerinden Türkiye'nin batı şehirlerine yıllar içinde sistematik olarak artacak bir Kürt göçünü başlattı. Bu göç olgusu, bir yandan Türk nüfus ile Kürt nüfusun karşılaşmasına neden olurdu. Bu karşılaşma Kürtlüğün hem politik hem de mekânsal düzlemde yeniden inşasını beraberinde getirdi. Denilebilir ki, 1950'lere kadar Cumhuriyet rejimi tarafından bir cezaî müeyyide siyasası olarak icra edilen sürgün ya da zorunlu göç –ki bu tatbikat ilerleyen onyıllarda da devam edecektir– gibi uygulamalar dahilinde Kürt nüfusunun yer değiştirmesi olgusuna 1950'lerden itibaren Kürt nüfusunun sosyo-ekonomik gerekçelerle kitlesel ve sistematik bir biçimde göç hareketi de eklenmiştir. Bu göç hareketi özellikle 1960'lar ve 1970'lerle birlikte yeni nesillerin ve politik uyanışların vücuda gelmesine neden olacaktı.

1960'ların Devreden Mirası

27 Mayıs Darbesi Kürt münevverleri tarafından iltifatla karşılansa da 61 Anayasası'nın *hürriyet* rüzgârı Kürtlere dokunmadı; hatta bu makalenin başka bir başlığında değineceğim üzere Kürtleri yeniden bir *tedibe* tabi tutacak politikaların hazırlıkları başladı. Ancak buna rağmen yeni anayasa aynı zamanda ilk defa olarak Kürt meselesinin başlangıçta bir tür *ezop dili* ile olsa da altmışların ikinci yarısından itibaren özellikle tartışılacağı kurumların doğuşunu ve siyasal bir ortamı da beraberinde getirdi. 1950'lerden itibaren başlayan ve daha çok 1960'lar boyunca yoğun bir biçimde görebileceğimiz Kürt ve Kürdistan

sorununun *bölgesel geri kalmışlık* diskuru etrafında tartışılması hem merkez sağ partiler olan DP ve AP gibi siyasî çevrelerin hem de hızla yükselmekte olan solun dahil olduğu ana tartışmalardan biridir. Kuşkusuz bu tartışmalar henüz Kürt etno-politikasını kabul eden bir düzlemin çok uzağındaydı.

Şubat 1961'de TİP'in kurulması ve aynı yıl Doğan Avcıoğlu tarafından çıkarılmaya başlanan *Yön* dergisi, 1960'lar boyunca dönemin tabiri ile *bölgesel kalkınma* ya da *Doğu sorunu*nun tartışılacağı iki önemli kurumsal mecra olacaktı. Aynı dönemde, özellikle Kürt aydın çevreler tarafından çıkarılan bir dizi yayın da söz konusudur. Bunların başında, Yaşar Kaya'nın yazı işleri müdürü olduğu ve Cumhuriyet tarihinin ilk Kürtçe-Türkçe dergisi olan *Deng-Doğu'nun Sesi* gelmektedir. Ziya Şerefhanoğlu ve Sait Elçi tarafından çıkarılan ya da çıkarıldığı iddia edilen –ki Yaşar Kaya'ya göre böyle bir dergi hiçbir zaman çıkarılmadı– *Reya Rast,* Doğan Kılıç tarafından çıkarılan *Roja Newe*, Edip Karahan tarafından çıkarılan *Dicle-Fırat,* Mehmet Ali Aslan tarafından çıkarılan *Yeni Akış*, Ahmet Hamdi Başer tarafından çıkarılan *Barış Dünyası* dergileri bu dönemin yayınları arasında idi. Cengiz Güneş'in *Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi* makalesinde *müdafi gazetecilik* olarak tanımladığı Kürt yayıncılığı *Doğu sorunu*nun farklı veçheleri ile tartışıldığı mecralardı. Kürt yayıncılığının yanı sıra Türk solu tarafından çıkarılan gazete ve dergilerde de *Doğu sorunu* tartışıldı. Belirtildiği üzere *Yön* bu mecmuaların başında gelmekteydi; yanı sıra *Akis*, *Forum*, *Vatan* gibi yayınlarda da *Doğu,* temel münakaşa temalarından biriydi. *Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şivan): İtrospektif Bir Düşünür ve Aksiyon İnsanı* makalemde teferruatlandırdığım üzere Kırmızıtoprak özellikle Türk basınındaki tartışmalara 1964 yılına kadar Kürtlük müdafaası adına dahil olan en önemli isimlerden biridir. Buna benzer münakaşalar farklı dergiler vasıtasıyla ve yer yer de Kürt aydınlarının karşı karşıya gelmesi biçiminde 1960'ların sonuna kadar devam etmiştir. Bozarslan'ın da belirttiği gibi altmışlar boyunca devletin Kürtlük meselesi üzerindeki asabiyeti ve tepkiselliği paradoksal bir biçimde *Kürtçülüğün* giderek yaygınlaşmasını beraberinde getiriyordu.

1960'ların ortalarına doğru yukarıda bahsedilen birçok yayın organında Kürt meselesi adı konulmadan tartışılsa da 1965 yılında *Xoybun*'dan sonra Türkiye'de *Irak Kürdistan Demokrat Partisi*'nin (IKDP) bir seksiyonu olarak kurulan ilk Kürt partisi olan *Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi/Partiya Demokrata Kurdistan Turkiyê* (TKDP) dönemin hâkim anlayışı olan Kürt meselesinin *kalkınma ve geri kalmışlık* ekseninde tartışıldığı Türk solundan keskin bir kopuşu temsil ediyordu. *Xebat* adlı bir parti yayını çıkaran TKDP'nin yerel eşrafla ilişkileri güçlüydü ve Güney Kürdistan'daki hareketle yakından ilgili ve oradan ilham alıyordu. Ancak yine de parti sola ve özellikle TİP'e tamamen kapalı değildi. Parti programı Kürdistan için statü talep ediyor; Kürt-

lerin içtimaî haklarının ihdas edilmesini vurguluyordu. TKDP, Doğu Mitingleri'ne aktif olarak katılmış ve mitinglerin örgütlenmesinde ve taleplerin belirlenmesinde belirleyici olmuştur. 1968'de *TKDP Antalya Davası* olarak bilinen tutuklamalar gerçekleştirilir ve parti önemli bir gerileme dönemine girer. Davanın iddianamesi ve sanık savunmaları oldukça önemlidir. Şakir Epözdemir'in *TKDP 1986/235 Antalya Davası Savunması* kitabında aktardığı üzere Kürtlerin aslında Türk olduğunu açıklayan iddianame metni dönemin Kürt söyleminin erken Cumhuriyet'e göre çok da farklılaşmadığını göstermektedir. Sanık savunmalarında ise Kürtlük davası sahiplenilmiş, müstakil bir Kürdistan kurma gayeleri olmadığını vurgulamalarına karşın eşit-anayasal hakların temini ısrarı vurgulanmıştır.

Dönemin ana politik aktörlerinden biri olan TİP, Kürt meselesi ile ilgili olarak ilk defa 1963'te söz söylemiştir. Genel Başkan Mehmet Ali Aybar, Antep'teki konuşmasında doğu vilayetlerinde Kürtçe ve Arapça konuşan yurttaşların olduğunu belirtmiş ancak meselenin ento-politik yönüne değinmeden ekonomik kalkınmadan bahsetmiştir. Partinin 1964'teki birinci kongresinde parti programına *Doğu kalkınması* diye bir başlık girmiş ve fakat 1960'ların sonlarına kadar parti içindeki *Doğulular* grubuna rağmen partinin Kürt etno-politikasına dönük somut bir adımı, girişimi olmamıştır. 1967 ve 1969 da iki dalga halinde yapılan *Doğu Mitingleri* ise partinin Kürt meselesine karşı en somut adımı olarak okunur. Ancak yeniden belirtmekte fayda var ki mezkûr mitingler TİP'le özdeşleşse de partinin içindeki *Doğulular* olarak bilinen grubun yanı sıra TKDP ve yerel unsurlar tarafından örgütlenmişti. Birinci dalga mitinglerde sosyo-ekonomik geri kalmışlık teması yoğun bir şekilde işlenirken ikinci dalga mitinglerde DDKO ve Kırmızıtoprak muhiblerinin de etkisi ile ulusal ton da mitinglerin teması haline gelmişti. Hamit Bozarslan'ın tespiti ile doğu mitingleri "Kürdistan sahasının özerkleşmesi, Kürtlerin siyasal özne haline gelmesi" anlamına geliyordu. TİP'in dördüncü kongresindeki "Türkiye'nin Doğu vilayetlerinde Kürt halkının yaşamakta olduğu" ve Cumhuriyet'in ilanından beri bu bölgede "faşist uygulamaların" tatbik edildiği gibi belirlemeler partinin kapatılma nedenleri arasında gösterilecekti. 1960'ların sonlarına doğru iki önemli gelişmeye daha tanıklık etmekteyiz. Bunlardan ilki, Sait Kırmızıtoprak öncülüğünde bir grubun *Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi*'ni kurmak üzere (T-KDP) oldukça radikal bir kopuşla Kürdistan'ın sömürge olduğu tezini ileri sürerek Türk devletine karşı gerilla mücadelesi başlatmak üzere Güney Kürdistan'a geçme kararı almalarıdır. Kısa süre sonra TKDP lideri Sait Elçi ile trajik bir sonu paylaşacak olsalar da Kırmızıtoprak'ın Türk solundan kopuşu ve sömürge tezini ortaya atması dönemin en belirgin radikalleşme hamlelerinden biri olarak değerlendirilebilir. 1970'ler boyunca fragmantasyona uğrayan Kürt örgütle-

rinin hemen hepsinin amentüsü haline gelecek olan Kürdistan'nın sömürge olduğu tezi ve bunun karşısında tek çıkar yolun silahlı mücadele olduğu fikri ilk olarak Kırmızıtoprak tarafından dile getirilmişti. Bu anlamda, Kırmızıtoprak, 1970'ler sonrasında uzun gerilla savaşına evrilecek olan Kürt hareketine teorik ve pratik bir miras bırakmıştır. 1960'ların sonundaki diğer önemli bir gelişme ise *Devrimci Doğu Kültür Ocakları*'nın (DDKO) kurulmasıdır. DDKO, Cumhuriyet tarihi boyunca kurulan yasal statüye sahip ilk Kürt örgütlenmesi idi ve 1960'ların sonu itibari ile Türk solundan ayrı örgütlenme tartışmalarının kuvveden fiile çıkmış hali idi. Bozarslan'a göre, DDKO'ların kurulması Kürt hareketinin hem Türk solundan hem de Barzani etkisindeki hareketlerden özerkleşmesi anlamında ilk adımı teşkil etmekteydi. DDKO, kısa süre içinde İstanbul, Ergani, Silvan, Kozluk, Diyarbakır ve Batman gibi merkezlerde şubeler açtı. DDKO eğitim faaliyetleri kapsamında bir dizi seminer düzenledi ve Türkiye ve dünya gündeminden haber ve yorumların yer aldığı *DDKO Bülten* adında bir haber bülteni yayımlamaya başladı. 1970 Mart ayından, 1971 Mart ayına kadar DDKO dokuz adet bülten yayımladı. DDKO bültenlerinde; devletin Doğu ve Güneydoğu'da gerçekleştirdiği Komando operasyonları, anayasal ve politik hak ihlalleri ve Kürtlere dönük kültürel asimilasyonlar gibi konular üzerinde durdu.

12 Mart 1971 Muhtırası'nın ardından, 27 Nisan'da MGK, on iki vilayette sıkıyönetim ilan etti. Muhtıranın ardından birçok siyasî örgüt ve parti gibi DDKO da kapatıldı ve DDKO'nun önde gelen üyeleri Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinde yargılandılar. DDKO sanıklarının yaptıkları savunmalar oldukça kapsamlı ve siyasî savunma niteliği taşıyan bir muhtevaya sahiptir. Savunmalarda Kürt toplumunun ve dilinin tarihsel momentlerine vurgular yapılmış, Kürtlerin Cumhuriyet tarihi boyunca kategorik inkârları, Kürt dilinin ve kültürünün asimilasyonuna dair güçlü vurgular yapılmıştır (DDKO Dava Dosyası, 1975). DDKO İddianamesi, 1968 TKDP Antalya Davası iddianamesi ile paralellikler göstermektedir. İddianamede, Kürt diye bir kavmin olmadığı, konuştukları dilin Kürtçe olmadığı gibi resmî tarih tezleri ilmi bir kisve ile sunulsa da sanıklar bu iddiaların aksi yönde oldukça teferruatlı savunmalar yapmışlardır.

1970'lerin İki Yüzü: Devlet ve Kürt Hareketi

Devletin Yüzü

Millî mücadele yılları sonlanıp bağımsız bir ulus devlet kurulmuş olmasına karşın bağımsızlığın dahili olarak tahakkuku henüz sağlanmamıştır. Nitekim 1925 ile 1938 yıllarını kapsayan dönem Cumhuriyet kadrolarının dahi-

li sınırlar içindeki konsolidasyon dönemi olarak okunabilir. *Azadi* ve *Xoybun* öncülüğünde vuku bulan Kürt isyanları cebrî yöntemlerle bastırılmış, 1937-1938 Dersim tedip ve tenkili ile iç konsolidasyon sağlanmıştır.1927'de Nutuk'un CHF kongresinde okunması ile başlayan erken Cumhuriyet –tek parti dönemi– Türk devletinin Kürt söyleminin hukukî, askerî-idarî, dilsel, tarihsel, kültürel ve siyasal ve yönetimsel olarak şekillendiği dönemdir. Bu dönemin diskuru, *Türk vatanında Kürt yoktur* yukarıda belirtilen alanların tümünde tatbik edilmiştir. Hukukî bağlamda başta anayasa metninin kendisi olmak üzere, özellikle *Şark Islahat Mahkemeleri*, askerî-idarî anlamda umumî müfettişlikler, dilsel-tarihsel manada Türk Dil Kurumu/Türk Tarih Kurumu ve kültürel alanda Halkevleri/Köy Enstitüleri bizatihi devletin öncülük ettiği kurumsallaşma Kürt mevcudiyetinin olmadığını, Kürtlüğü Türk ethosu karşısında yok edilmesi lazım gelen gerici bir unsur olarak görmüştür. Paradoksal bir biçimde, millî hudutları içinde yaşayan herkesin Türk olduğu telakkisi ile hareket eden Türk devleti 1925 ile 1947 tarihleri arasında on beş Kürt raporu hazırlamış, hazırlatmıştır. Bu raporların içinde Umumî Müfettişlik raporları, içişleri bakanlarının hazırladığı raporlar, bizatihi Başbakan Celal Bayar tarafından hazırlanan Şark Raporu (1936) ve CHP'nin 1940 tarihli *Azınlıklar Raporu* gibi raporlar yer almaktadır. Bu raporların muhtevaları farklılaşmakla birlikte, Kürtlerle meskûn bölgelerde nüfus planlamasının yapılması, yer değiştirme, kültürel asimilasyon uygulanması ve yer yer cebrî yöntemlerle yok etmek dahil tedbir ve planlamalar bahse konu raporların ana muhtevasını teşkil etmektedir. Paradoksal olan, kavmî mevcudiyeti kabul edilmeyen bir toplulukla –Kürtlerle– ilgili yirmi bir yıl içerisinde on beş kapsamlı raporun hazırlanmasıdır. Bu durum, Malmisanij tarafından literatüre kazandırılan *Anti-Kürdoloji* ve *Gizli-Kürdoloji* kavramları ile açıklanabilir. Yazar *Anti Kürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi* makalesinde, *Anti-Kürdoloji* Kürtlük ethosunun yok sayılması olarak özetlenebilecekken, *Gizli-Kürdoloji* ise *olmayan bir toplulukla* ilgili olarak ekseriyeti resmî kurumlar olmak üzere gizli ya da açık çalışmaların ve faaliyetlerin yürütülmesidir. Tek parti dönemine ait on beş Kürt raporu *Gizli-Kürdoloji*'nin işleyişi olarak okunabilir.

Malmisanij'den mülhem, *Gizli-Kürdoloji* rejiminin yeniden işlerlik kazandığı yıllar 1950'lerin sonuna tekabül eder. Bu makalede de yeniden zikredildiği üzere devletin Kürtlerle ilgili olarak yeniden mesaiye başlamasının tarihi 1959'daki sembolik olmayan tevkifatlarla fiilî olarak başlar ve bu tarih de tesadüfî olmayan bir biçimde Güney Kürdistan'daki Barzani hareketinin yeniden sahneye çıkması ile doğrudan ilgilidir. Nitekim 27 Mayıs Darbesi ve onu takiben yürürlüğe koyulan 1961 Anayasası'nın sağladığı kısmî hürriyet ikliminden Kürtler çok da fazla yararlanamadı. Darbeden hemen sonra nüfuz sahibi ve DP ile iltisaklı beş yüze yakın Kürt, Sivas'taki bir toplama kam-

pına gönderildi ve bunlardan elli beşi sürgün edildi. Kerem Öktem'in de *Incorporating the time and space of the ethnic 'other': nationalism and space in Southeast Turkey in the nineteenth and twentieth centures* çalışmasında kapsamlı bir biçimde ele aldığı gibi 1957 yılında DP tarafından kurulan Ad Değiştirme İhtisas Komisyonu, darbeden sonra da faaliyetlerini sürdürdü. 1978 yılına kadar çalışan komisyon bu süre zarfında on binlerce isim Türkçeleştirdi. Komisyon sadece Kürtçe isimleri Türkçeleştirmedi; onların yanı sıra Rumca, Lazca, Arapça gibi isimler de Türkçeleştirildi. 1962 yılında, 5 Ocak 1961 tarih ve 222 sayılı *İlköğretim ve Eğitim Kanunu*'na uygun olarak hazırlanan bölge okulları yönetmeliğinin "çeşitli sebeplerle henüz bir ilkokulu açılmamış olup, birbirlerine yakın birkaç köyün bulunduğu yerlerde veya evleri veya ev grupları dağınık olan köylerde yatılı ilk öğretim okulları açılır" maddesi ile yatılı bölge okulları açılmaya başlanır.

Bu makalede 1950'lerin mirası kısmında DP döneminde devletin Kürtlerle kurduğu ilişki biçiminin klientalist bir formda yeniden şekillendiğini ifade etmiştim. Bu ilişki biçiminin bir neticesi olarak Kürtlerin önemli bir kısmı DP'ye ihtimam gösterdi. Fakat yukarıda 27 Mayıs'ın ve 61 Anayasası'nın Kürtleri *hariç* tutması birinci Cumhuriyet kadrolarının iktidarı yeniden ele almalarıyla devletin resmî Kürt söylemine dönmeleri biçimde okumak yetersizdir. Zira darbenin yapıldığı DP iktidarının Kürtlere dönük tutumu ellilerin sonlarından itibaren resmî devlet söyleminin çok da uzağında değildi. Bu hususta Celal Bayar tarafından hazırlatılan *Türkiye'de Bugünkü Kürtçülük Fikir ve Cereyanlarının Doğuşu* başlıklı rapor –muhtevasının tamamına vakıf olmasak da– oldukça önemlidir. Murat Bardakçı'ın *Celal Bayar'ın 1959'da Hazırlattığı Kürt Raporunda Bakın Kimler Var* yazısından anlaşıldığı kadarı ile raporun muhtevası erken Cumhuriyet dönemi raporlarından çok farklı değildir. Raporda 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında hazırlanacak raporlarda benzerleri görüleceği üzere iktidar partisi mensupları ve dahi mebusları da tahkikatın muhatabıdırlar. *Kürtçülük Fikir ve Cereyanlarının* önüne geçilmesi ile ilgili olarak ise tek parti döneminin tedbirleri hâlâ reçete olarak düşünülmektedir:

> Aşağıdaki tedbirler, acilen ele alınması gereken hususlardır: Şark bölgesindeki istihbarat faaliyeti ve ajanlama işinin takviyesi ve bu bakımdan daha büyük maddi fedakârlıklara katlanılması lâzımdır. İstanbul'daki gençlik esaslı bir kadro ile ve ajanlarla hepsinden önce de bazı Türkçü liderlerle murakabe edilmeli (denetlenmeli) ve kılavuzlanmalıdır. Türk ve Kürt kültürü arasındaki fark görünmez şekle sokulmalı ve onların tertip ettiği Şark geceleri, folklor ve kültür gayretleri maarif ve kültür sistemimize göre ele alınıp Türk kültürüne temsil edilmelerine çalışılmalıdır. Yeni teknik imkânlarımızdan faydala-

narak neşriyat yapan üç dış radyonun dinlenmesine mâni olunmalıdır. Posta sansürü Kürt muhaberat ve neşriyatına karşı daha geniş ölçüde işletilmelidir. Bunlarla uyumlu olarak politik müdahale ve karıştırmalar da tertip olunabilir. İran'la bu konudaki iş birliğinin güçlendirilmesi lâzımdır. Irak devleti, Kürtçülükle mücadeleye ikna olunmalıdır.

Bu raporun bir kısmının Bardakçı tarafından yayımlanmasından önce Ayşe Hür tarafından kaleme alınan bir yazıda, Hür, Celal Bayar'ın Cemal Gürsel'e hazırlattığı raporun öneriler kısmında *bin Kürtün asılması* ifadesinin Gürsel'e ait olduğunu ifade eder. Bahse konu raporda böyle bir ifade geçip geçmediği ya da Kürt meselesi ile ilgili alınacak önlemlerin mahiyetinin sınırları ancak raporun tamamının ortaya çıkması ile mümkün olabilir. Fakat bir yıl sonra Millî Birlik Komitesi başkanı olacak Gürsel'in 1960'ta bir mülakatta Kürtlerle ilgili fikirlerinin tedip ve tenkilin ötesinde yeni bir şey sunmadığını gösteriyor. İsmail Beşikçi'nin *Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi ve Kürt Sorunu* kitabında aktardığı üzere Gürsel şöyle der; "Eğer yola gelmezlerse dağlı Türkler (Kürtler), rahat durmazlarsa, ordu, şehir ve köylerini bombalayıp yıkmakta tereddüt etmeyecektir. Öyle bir kan gölü olacaktır ki onlar da ülkeleri de yok olacaktır". Gürsel'in sosyolojik profilinin İttihat ve Terakkiye kadar uzandığı hesaba katıldığında bu önerilerin sahibi olma ihtimali şaşırtıcı değildir. Nitekim Gürsel, ilk baskısı 1948 yılında yayımlanan Varto'nun *Xormek* aşiretine mensup bir Kürt olan Mehmet Şerif Fırat tarafından yazılan ve Kürtlüğün kavmen namevcut olduğunu ispatlamaya gayret eden *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* adlı eserin 1962 yılında yapılan ikinci baskısına methiyeler düzen bir önsöz yazdı. Aynı dönemde DPT bünyesinde Kürtlerin sürgünü ve asimilasyonu doğrultusunda birçok rapor hazırlandı. Hazırlanan raporlara ulaşan gazeteci Can Dündar ve Rıdvan Akar, Bülent Ecevit'in arşivinde ulaştıkları bu raporları *Ecevit ve Gizli Arşivi* adında bir kitapta yayımladılar.

Altmışlar, Türk sol gazete ve çevreleri ile Kürt mecmualarında *Doğu* meselesinin tartışıldığı bir dönem iken aynı anda devletin Kürt alerji ve reaksiyonun da yeniden canlandığı bir dönemdi. Öyle ki, *49'lar*dan sonra, 1963'te tarihe *23'ler Davası* olarak geçecek yeni bir tutuklama dönemi başlayacaktır Kürt aydınlara karşı. Yaşar Kaya'nın *Yirmiüç Kürt Aydın* kitabında davanın iddianamesinden aktardığına göre, bahse konu yirmi üç Kürt (bunlardan on dördü Türkiyeli diğerleri ise Suriye ve Irak Kürtlerindendirler) Türkiye'de "ihdas edilmek istenen millî birlik beraberliği bozan Kürtçülük davası" yürütmekle suçlanmış ve "beynelminel komünizmin tahriki" ile Türkiye, Suriye, Irak ve İran'da yaşayan Kürtleri bir bayrak altında toplamak suretiyle müstakil bir Kürdistan kurmayı amaçlamakla suçlanmışlardır. Altmışların sonu yetmişlerin başı ise devletin Kürtlerle ilgili istihbarat faaliyetlerinin

ötesine geçip operasyonel bir siyasa geliştirdiği bir döneme tekabül etmektedir. Bu anlamda 1969 tarihinde Jandarma Genel Komutanlığı (JGK) tarafından hazırlanan *Doğu ve Güneydoğu'daki Kürtçülük Faaliyetleri* isimli gizli rapor, devletin Türkiye Kürtlüğünü ciddi bir tehlike olarak görmenin ötesinde Kürt bölgelerine dönük operasyonel bir hazırlık içinde olduğunu göstermektedir. Ruşen Arslan'ın *Jandarma Genel Komutanlığı Kürt Raporu, Devletin İç Düşmanı Kürtler* çalışmasında sunduğu detaylara göre rapor, Kürt nüfusunun yoğun olduğu neredeyse tüm illerle ilgili (ilginç bir biçimde Diyarbakır ve Dersim bu iller arasında yoktur, bu iller ile ilgili raporda bilgi bulunmamaktadır) oldukça teferruatlı bilgiler yer almaktadır.

Raporda, Kürt aşiretleri üye sayıları, silahlı üye sayısı, aşiret liderlerinin politik durumu, Barzani hareketi ile olan ilişkileri, devlete bağlılık durumu ve benzeri birçok başlıkta detaylı analizler yapılmıştır. Bunun dışında nüfuz sahibi Kürt şahsiyetlerinin isimleri listelenmiş ve tehlike durumları belirtilmiştir. Bu listede, eski bakanlardan, DP ya da AP milletvekillerine kadar birçok kişinin ismi ve hatta devlete bağlılığı ile bilinen bazı isimler de Kürt kimliğinden kaynaklı listede yer almıştır. Raporun sonunda Türkiye Kürdistan'ındaki aşiretlerle ilgili ek sunulmuş, ekte aşiret adı, üye sayısı, silahlı üye sayısı, politik angajmanları, Barzani ile olan ilişkileri ve devlete olan bağlılıkları tasnif edilmiştir. Rapora eklenen diğer bir ek ise TKDP parti programıdır. Arslan'a göre devlet Kürtleri *iç düşman* olarak kodlamıştır. Raporun yayımlanmasına müteakip yıllarda başlayan ve sıklaşan komando operasyonları, devletin Türkiye Kürdistan'ında ayaklanma bastırma tatbikatları yaptığı kanısını güçlendirmektedir. 1960'ların sonlarından itibaren devletin Kürt meselesine özel bir önem atfettiği anlaşılmaktadır. 1972 yılında Albay Reşat Hallı tarafından yazılan ve Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı Yayınları tarafından basılan *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)* adlı bir kitabın yayımlanması Kürt meselesi etrafından devletin teyakkuz halinde olduğunu göstermektedir. 1960'lardan itibaren Kürt bölgelerinde gerçekleştirilen askerî operasyonlar (1970'ten itibaren komando operasyonları olarak bilinen) hudut ihlali, kaçakçılık, eşkıyalık gibi faaliyetleri önleme iddiasında olsa da gerek hazırlanan gizli raporlar gerekse henüz tamamına ulaşamadığımız döneme ait konuşmalar ve resmî dokümanlar gösteriyor ki Kürtler, 1938'den sonra yeniden tanzim-tedip ya da tenkil edilmek üzere devletin gündemine girmiştir.

İç Konsolidasyon Sağlama ve Ayaklanma Bastırma Pratiği: Şekavet Söylemi ve Komando Operasyonları

1960'ların sonlarında başlayan ve 1970'ler boyunca devam eden komando operasyonları devletin Türkiye Kürdistan'ında bir tür ayaklanma bastır-

ma pratiği yaptığı fikrini düşündürebilse de komando operasyonları hakkında ne yazık ki yeterli kadar nicel bilgiye sahip değiliz. Operasyonlarla ilgili devlet arşivlerinde ulaşılabilir belge bulunmamaktadır. Komando operasyonlarının devlet açısından meşru dayanağı ise pek de yeni bir olgu sayılmayacak olan şekavet söylemi ve şakilikle mücadele idi. Ahmet Özcan, *"Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!" Modern Türkiye'de Son Eşkıyalık Çağı (1950-1970)* eserinde belirttiği üzere, kökleri Osmanlıya dayanan eşkıyalık olgusu farklı muhteva ve anlatılarda edebiyatın, sinemanın, mitlerin ve en önemlisi de eklemleme ve değişimlerle birlikte siyasetin sürekli konusu olmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde devletin Kürt bölgelerindeki şekavet olgusuna dair söylemi modern *Türk ulusunun terakkisi karşısında duran, medeniyet dışı/iptidai düşmanları* etrafında şekillenirken, Özcan'ın eserinde ayrıntılı bir biçimde tartıştığı üzere 1950'lerden itibaren, münferit vaka, az gelişmişlik, eksik bayındırlaşma, güvenlik (adli) meselesi gibi kavram setleri etrafında tartışılmıştır. 1960'lardan itibaren ise eşkıyalığın Kürt vilayetlerinde niceliksel artışı karışında devletin güvenlik tedbirleri de aynı oranda artmakla birlikte şekavet söyleminin de politik bir muhteva kazandığını görüyoruz. Şakilere karşı bölgeye daha fazla asker, jandarma takviyesinin yapılması, köylülerden silahlarının toplanması ve hatta şakilerle mücadele için bazı bölgelerde köylülerin silahlandırılması gibi öneri ve uygulamalar devam ederken, dönemin basınında ve siyasal tartışmalarında şekavetin ardındaki *tehlike* de sorgulanmaya başlanmıştı. Kuşku yok ki bu *tehlike* kaynağı Barzani hareketi olan Kürtlük cereyanındaki uyanıştı. Özcan'ın da belirttiği gibi, *Doğu'da* komando operasyonlarının başlayacağı 1964'te *müjdelenmişti*, nitekim operasyonlar da 1967'de başlayacaktı. 1960'ların sonu ve yetmişlerin başından itibaren eşkıyalık ile *Kürtçülük, bölgecilik* arasında artık doğrudan bir ilişki kuruluyordu, özellikle ulusal basında. İsmail Cem'in *Milliyet* gazetesine 9-13 Haziran 1970 tarihinde yayımlanan *Acılı Doğu* başlıklı yazı dizisinde de bahsettiği Ağustos 1969'da çıkarılan *Toplu Köy Aramaları Kararnamesinin* ardından Kürt vilayetlerinde birbirini takip eden komando operasyonları gerçekleştirildi. Operasyonların temel gayesi bölgenin şakilerden arındırılması ve silahların toplanması olarak gösterildi. Komando operasyonlarının başlangıç ve bitiş tarihleri ile ilgili kesin bir tarih saptamak da mümkün gözükmemektedir. Operasyonların farklı kapsam ve sıkılıklarda, en azından altmışların ikinci yarısından itibaren başladığı ve yetmişlerde devam ettiği görülüyor. DDKO'nun hazırladığı rapora göre operasyonlar Diyarbekir, Muş, Hakkâri, Mardin, Van, Erzurum, Nusaybin, Batman, Tatvan, Baykan, Şirvan gibi merkezlerde tatbik ediliyordu. Operasyonlar her ne kadar hudut güvenliği ve şakilikle mücadele gibi gerekçelerle yürütülse de esas amaç yükselmekte olan Kürtlük uyanışının önüne geçmekti. Operasyonların içeriğini sınır-

lı da olsa dönemin tanıklıklarından, bazı gazetecilerin operasyonlara ilişkin yazılarından ve DDKO'nun konu ile ilgili hazırladığı bir rapordan okuyabiliyoruz. İlaveten, yetmişlerin ilk yarısında TİP'in konuyu meclis gündemine taşıması da önemlidir. Mehmet Ali Aybar mecliste yaptığı konuşmada operasyonları sırasında bölgede meskûn kişilere yapılan kötü muameleden bahsediyordu. DDKO ise operasyonlarla ilgili hazırladığı raporda, operasyonların aynı anda birçok bölgede ve köyde başladığını, operasyonlar boyunca işkenceye varacak kötü muamele, kaba dayak, aşağılama, cinsel istismar vaka-i adiye halini almıştı. Aynı raporda, işkence ve kötü muamele neticesinde can kayıplarının da olduğunu raporlaştırmıştı. Mehdi Zana da *Bekle Diyarbakır* ismiyle yayımladığı anılarında komandoların ahali üzerindeki etkisinden bahseder. Aybar ise meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada operasyonlarla ilgili şunları söylüyordu;

> Nitekim komandolara, gazeteciler, bu yaptığınız suçtur dedikleri zaman komandolar kendilerini suçlu görmemekte ve *biz vatana hizmet* ediyoruz demektedirler. Dayak atmak suretiyle, işkence yapmak suretiyle vatandaşların haysiyetlerini, onurlarını kıracak işlemler yapmak suretiyle yaptıkları girişimler... Bunlar vatana hizmet midir? Bir vatandaşımızın vatandaşlığından şüphe etmeye kimin hakkı vardır? Güneydoğu'da yaşayan vatandaşlarımıza *defolun Barzani'nin köpekleri* demeye kimin hakkı vardır?

Aybar'ın konuşmasındaki Barzani vurgusu oldukça önemlidir, zira bu vurgu aslında operasyonların altındaki esas sebeplerden birini işaret etmektedir. 1969'daki ikinci dalga Doğu Mitingleri'nde de operasyonlar nümayişlerin ana konularından biri olmuştu. Gazeteci İsmail Cem'in operasyonların mağduru olan ahali ile yaptığı röportajlarda, jandarmanın hakaretleri arasında sıklıkla Barzani isminin zikredilmesi, operasyonların devlet nezdindeki siyasal muhtevası hakkında bize fikir vermektedir. Örneğin, "Kürtoğlu Kürt, defol Barzani'nin yanına git, bu silahları Barzani'ye kaçıracan, Siz Barzani'nin uşaklarısınız, sizi buradan kovuncaya kadar zulüm edeceğiz," gibi hakaretler şekavet söylemi ardında yapılan operasyonların esasta devletin Kürtlük teyakkuzu ve taarruzu olduğunun belirgin remzlerinden biridir. 1950'lerin sonundan itibaren devletin yeniden Kürt meselesi ile ilgili istihbarî ve adli/hukukî teyakkuzu komando operasyonları ile aksiyon aşamasına geçmiştir. Devletin Kürt söylemini altmışlardan itibaren belirgin bir biçimde erken Cumhuriyet dönemine rücu ederek yeniden yapılandırması ve hazırlanan teferruatlı raporlarla Kürt hafızasını tazelemesi bir beklenti ve ona karşılık bir hazırlık içinde olduğunu göstermektedir. Nitekim 69'da JGK tarafından hazırlanan raporda Kürt vilayetlerindeki aşiretlerin, silahlı kişilerin envanterinin çıkarılması ve daha da önemlisi bu kişilerin Barzani olan ilti-

sakının derinlikli tahkikata tabi tutulması bir önceki cümledeki iddiayı güçlendirmektedir. Ahmet Özcan'ın ifadesi ile "...komando operasyonları, algılanan bu tehdide karşı yapılan önleyici saldırılardı (*preemtive strike*); amaç, tehdidin olgunlaşmasına izin vermeden beşiğinde ortadan kaldırmaktı". Özcan'ın vurguladığı gibi şekavet söylemi yetmişlerin ikinci yarısından itibaren yanına bazı yeni mefhumlar alarak yeni bir forma büründü. Zikredilen bu yeni mefhumlar şüphesiz terör ve terörist kavramları idi.

Kürt Hareketinin Yüzü

Cumhuriyet tarihinin ilk askerî darbesi olan 27 Mayıs, ordu içerisindeki sislile-i meratip dışında vuku bulan bir ilk ve tek darbe idi. Darbeye bu seciyeyi bahşeden unsurlardan biri ise Gökhan Atılgan'ın *68'in Kapıları* makalesinde ifade ettiği gibi *yüksek tahsil gençliğinin* DP yönetimine karşı *asil fevleranının* Türk ordusu (genç subayların tazyikiyle) tarafından bir darbe ile neticelendirmiş olmasıdır. Gençlik ve kısa süre sonra gençlik hareketi ile ordu arasında kurulacak ilişki, orduya, darbelere, darbelerin mahiyeti ve siyasal hayattaki konumuna biçilecek payeler ile 27 Mayıs Darbesi arasında doğrudan ve daha da önemlisi müspet bir siyasal gelişti 1960'lar boyunca. Özgür Mutlu Ulus'un *Türkiye'de Ordu ve Sol (1960-1971)* eserinde belirttiği gibi, 12 Mart'a hatta darbenin ilk haftasına kadar –TİP hariç– Türk solu, bir (sol) darbe beklentisi/umudu içinde olmakla birlikte darbeyi çağıran, teşvik eden neşriyat dışında bazı fiilî girişimlere dahi meyletmişti. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, 1960'lar boyunca TİP içinde inkişaf eden Kürt mevcudiyeti (Doğulular) ve TİP dışında TKDP çevresinde mobilize olan Kürtler darbe bahsi konusunda Türk sol çevreleri ile tamamen zıt fikirde idiler. Cengiz Güneş'in *Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi* makalesinde Kürt organik aydınları olarak tanımladığı, Nicole F. Watts'ın *Silence and Voice: Turkish Policies and Kurdish Resistance in the Mid-20th Century* makalesinde *Kürt karşı eliti* ifade ettiği dönemin Kürt entelijansiyası 27 Mayıs'la ilgili olumlu düşüncelere sahip olmalarına rağmen yeni bir darbe arzusu içinde değillerdir. Hülasa gerek darbe bekleyen sol kesimler gerekse karışında duranlar için 12 Mart'ın serencamı çok farklı olmadı. Hem Türk solu hem de henüz müstakil örgütsel teşebbüse girişmiş Kürt hareketi açısından baskıcı bir dönemi beraberinde getirdi.

Hamit Bozarslan *Türkiye'de Kürt Sol Hareketi* makalesinde 1961-1975 dönemini Kürt solunun oluşum dönemi olarak ele alır, *Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)* makalesinde ise 1971-1984 dönemini Kürt hareketinin fragmantasyon dönemi olarak değerlendirir. Ahmet Hamdi Akkaya ise *Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci Olarak 1970'ler* makalesinde 1971-

1974 dönemini ise 1975'te sahneye çıkış öncesi için hazırlık dönemi olarak ele alır. Cengiz Güneş, *Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi, Direnişin Söylemi* çalışmasında 1970'lerin Kürt ulusal kurtuluş diskurunun oluşum yılları olduğu tespitini yapar. Öte yandan Harun Ercan'ın *Dynamics of Mobilization and Radicalization of the Kurdish Movement in the 1970s in Turkey* çalışması 1970'leri Kürt hareketinin radikalizasyonunun gerçekleştiği yıllar olarak ele alır. *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler* kitabında ise Mesut Yeğen, 1960 ile 1980 dönemini birlikte değerlendirmekten yanadır. Ahmet Hamdi Akkaya, *Ulusal Kurtuluş, Ayaklanma ve Sınırların Ötesi: 1970'lerden 1990'lara Kürt Hareketinin Değişim Dinamikleri* makalesinde 1970'lerin başından itibaren ortaya çıkıp gelişen Kürt hareketinin kolektif eylem çerçevesinin 1990'lara kadar aynı benzer bir diskur ve siyasa üzerinden okur. Zikredilen çalışmalardaki Kürt hareketini dönemselleştirerek tanımlama çalışmaların hemen hepsi iç tutarlılığa sahiptir. Bana göre 1970'li yıllar, bir yandan Hamit Bozarslan'ın belirttiği gibi Kürt hareketi açısından bir fragmantasyona ve radikalizasyona sahne olurken, öte yandan bu fragmantasyon ve radikalizasyon Cengiz Güneş'in tespiti ile bir ulusal kurtuluş söyleminin de oluşumunu beraberinde getirmiştir. Fragmantasyona ve hatta 1970'lerin sonlarına doğru Kürt örgütleri içindeki fiilî çatışmalara rağmen 1970'ler, Kürt hareketi için en azından diskursif manada (ulusal kurtuluş söylemi) *kesret içinde vahdet* dönemi olarak okunabilir. Öte yandan 1970'ler 1960'ların ve hatta 1950'lerin sonunda başlayarak tedrici bir biçimde artan devletin Kürt söyleminin rekonstrüksiyona uğradığı ve bu bağlamda devletin Kürt siyasasının yeniden belirlendiği bir dönemdir.

Kesret İçinde Vahdet: 1970'lerde Kürt Siyasal Aktörleri

Kürt hareketinin gelişim seyrinde temel iki olgunun oldukça önemli bir yer işgal ettiğinden bahsetmek mümkün gözükmektedir. Bunlardan biri sürgün ve zorunlu göç olgusu, diğeri ise cezaevleri olgusudur. Kürt hareketinin isyanlar (*insurgency*) döneminden sonra yeniden örgütlenme periyoduna girdiği dönemin remzi olarak kabul edilen 1959 tevkifatı ve cezaevi süreci 1960'lar boyunca Kürt siyasası üzerinde belirgin bir tesir bırakmıştır. Öyle ki, Naci Kutlay'a göre *49'lar Olayı* neticesinde Kürt münevverlerinin cezaevi deneyimleri Kürt solu ve Türk solu gibi iki siyasal hattın ortaya çıkmasında etkili olacaktı. Benzer bir durumun 12 Mart sonrasında özellikle Diyarbakır Cezaevi'nde yaşandığı açıktır. Bozarslan'ın deyimi ile "Diyarbekir Askerî Cezaevi Kürtler için âdeta bir üniversite" mahiyetinde idi. 1974 genel affı ilan edildiğinde Kürt hareketi cezaevinde hâlihazırda fragmantasyona uğramıştı. Ahmet Hamdi Akkaya'ya göre bu dönem Kürt hareketi açısından düşünsel

hazırlık ve örgütsel oluşum süreci idi. 1970'lerin ilk yarısında Kürt örgütlenmelerinin, Akkaya'nın belirttiği üzere, üç kaynaktan neşet ettikleri görülüyor. Bunlardan ilki TKDP, diğeri Kürt hareketinin pratik anlamda müstakil örgütlenmesinin temsilcisi olan DDKO geleneği, üçüncüsüyse Türk sosyalist hareketi bakiyesi ile ilişkili bir siyasal hat üzerinden ortaya çıkan teşekküllerdir. 1970'lerdeki Kürt örgütleri üç temel ideolojik motivasyondan besleniyordu. Bunlar Sovyet ekolü, Çin ekolü ve herhangi bir ekole ve onun etrafında yürütülen ideolojik tartışmalara dahil olmayanlardı. Üçüncünün tek temsilcisi PKK idi.

TKDP, 1965 yılında Türkiye'de Irak KDP'sinin bilgisi ve onayı dahlinde kuruldu. Bu gelenekten neşet eden yetmişli yılların ilk oluşumu Sait Kırmızıtoprak tarafından Haziran 1970'te kurulan TKDP oldu. Parti literatürde sol/hizip olarak tanımlanma eğilimindedir. Bunda iki liderin 1971'de –taraflar her ne kadar birbirlerini suçlasalar da– henüz netlik kazanmamış ve dolayısıyla şaibeli bir biçimde öldürülmeleri etkilidir. Ancak TKDP ve Sait Kırmızıtoprak, yetmişler boyunca, Türkiye Kürt hareketinin ideolojik ve aksiyon düzleminde ana eylem repertuarının belirlenmesinde oldukça etkilidir. Kırmızıtoprak hem TİP içindeki Kürtleri hem de DDKO içindeki aktivistleri doğrudan etkileyen bir politik figürdü; nitekim Kemal Burkay ve Mümtaz Kotan'ın anlatıları da bunu doğrulamaktadır. Parti, birinci kongresinde, Kuzey Kürdistan'ın sömürge olduğunu ilan ederek tek çözüm yolunun silahlı mücadele olduğunu açıkça vurgulamıştı. Daha sonra *Şıvancılar* ya da *Şıvan Hareketi* olarak da nitelendirilecek TKDP, *Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri* (DDKD), *Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları* (KUK), *Kürdistan İşçi Partisi* (KİP) gibi hareket ve oluşumları etkileyecekti. 1975'te Barzani hareketinin ağır yenilgisi neticeleri (ki Irak KDP'sinin kendisi bile örgütsel bir ayrışmaya sahne olmuştu) TKDP'nin ideolojik ve örgütsel konumlanışını da etkiledi. Irak Kürdistan'ındaki yenilgi Irak KDP'sinde daha radikal ve sol bir tonun egemen olmasını beraberinde getirdi ve bu netice kaçınılmaz olarak TKDP içindeki tartışmalara da yansıdı. Bunun bir neticesi olarak parti içindeki sol grup 1977'de KUK'u kurdu. KUK, TDKP mirasını sahipleniyordu; nitekim 1980'nin başına kadar TKDP/KUK ismini kullanmayı tercih ettiyse de 1981'den itibaren sadece KUK ismini kullanmayı tercih etti. KUK, programında, Kürdistan'ın dört ulus devlet arasında bölünmüş bir sömürge olduğunu savundu. Partinin politik tahayyülü bağımsız, birleşik ve sosyalist bir Kürdistan idi ve bunu gerçekleştirmek için de uzun soluklu halk savaşı stratejisini benimsemişti. Ancak 12 Eylül'den sonra örgüt, bu stratejisini tatbik edebilecek bir askerî örgütlenmeye ulaşamadan birçok Türk ve Kürt örgütle benzer kaderi paylaşmak zorunda kaldı. Parti kendi içinde fragmante oldu. 1982 yılında Sovyetler Birliği'ndeki revizyonizm tartışmaları eşliğin-

de örgütün içinden KUK-SE (Sosyalist Eğilim) adında başka bir oluşum çıktı. KUK'un 1979'da PKK ile silahlı çatışmalar yaşadığını biliyoruz ancak teferruatlarını haiz olacak kadar veri ne yazık ki elimizde bulunmamaktadır. İbrahim Güçlü'ye göre iki örgüt arasındaki çatışmalarda 150'den fazla militan yaşamını yitirdi ve çatışmalar PKK'nin kendi haricindeki Kürt örgütlere alerjik tutumundan kaynaklanıyordu. Öte yandan Abdullah Öcalan, çatışmaların KUK'un –Irak KDP'sinin de etkisi ile– partilerine karşı olumsuz tutumundan kaynaklandığını, KUK'un kendilerini belirli bölgelere sokmamak gibi bir politika izlediklerini ve söz konusu çatışmalarda PKK'nin savunma posizyonunda bulunduğunu iddia etmektedir. Ziya Avcı *Bîranîn û Şahîdîya Hınek Büyeran* kitabında Kürt örgütleri arasındaki çatışmalar günde beş kişiden fazla insanın ölümü ile sonuçlandığından bahsetmektedir. Örneğin 1978 yılında Siverek'te Kawa lideri Ferid Uzun PKK tarafından öldürülmüştü ve bu cinayet yeni çatışmaları tetiklemişti. Yetmişlerin sonları *Birakuji*'nin sadece Türkiye Kürdistan'ında yaşandığı bir dönem değildi, aynı zamanda Güney Kürdistan'da da KDP ile Yekitîya Niştimanî Kurdistan/Kürdistan Yurtseverler Birliği (YNK) arasında çatışmalar yaşanıyordu. 1978'de sayıları sekiz yüzü bulan YNKli bir birliğin Hakkâri/Şemdinli hattından Suriye'ye geçerken KDP ve Türkiye'deki muhipleri tarafından saldırıya uğramaları neticesinde yüzlerce YNK militanı öldürülmüş ve iki örgüt arasındaki çatışma giderek şiddetlenmişti. İfade edildiği gibi, muhtevasını haiz olmak için yeterli veriye sahip olmadığımız bu konuyu daha fazla teferruatlandırmak mümkün değilse de Kürt siyasî tarihinin bir fenomeni olarak Birakuji (kardeş kavgası) olarak anılan iç çatışmaların bu tarihte başlayıp son da bulmadığını da belirtmek gerekiyor.

Kırmızıtoprak'ın TKDP'si ise yetmişlerin ortasında taraftarları tarafından yeniden kuruldu. Parti 1977'ye kadar aynı ismi kullandı ve parti programı da neredeyse TKDP ile aynı idi, Kürdistan sömürge olarak kabul edildi ve silahlı mücadele kullanılacak yegâne yöntemdi, önemli bir farklılık yeni programda partinin işçi sınıfı partisi olduğu açıkça vurgulanıyor olması idi. 1977'de bir isim değişikliği ile partinin adı *Kürdistan İşçi Partisi* (KİP) olarak değiştirildi. Nitekim dönemin *zeitgeistine* uygun olarak KİP de bölündü, bir grup aynı isimle siyaset yapmaya devam ederken diğer ana grup 1983'te parti isminin önüne *Pêşeng* (öncü) sözcüğünü alarak *Kürdistan Öncü İşçi Partisi* (PPKK) olarak değiştirdi. Refet Ballı'nın da *Kürd Dosyası*'nda belirttiği gibi, 1970'lerin ikinci yarısı boyunca faaliyet gösterecek olan KİP, Kawa ve KUK gibi örgütlerin hepsi, 1974'te Ankara ve İstanbul gibi merkezlerde örgütlenen ve kısa sürede yayılan DDKD içinden çıktılar. DDKD, hem DDKO'nun halefi sayılır ancak yanı zamanda TKDP geleneğini sürdüren unsurları da içinde barındırıyordu.

Yetmişlerin önemli Kürt örgütlerinden bir diğeri ise 1974'te TİP geleneğinden gelen Kemal Burkay tarafından kurulan *Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi* (TKSP). TKSP, partinin fikirlerini yaymak adına 1975-79 tarihleri arasında *Özgürlük Yolu/Rîya Azadî* ve 1977-79 tarihleri arasında *Roja Welat* (Vatan Güneşi) isimli yayınlar çıkardı. İlaveten TKSP, faaliyetlerini çıkardığı dergilere ek olarak, *Devrimci Halk Kültür Derneği* (DHKD) adı altında yasal gençlik derneklerinde yürütüyordu. TKSP, programında Kürt meselesinin tahlilini yaparken Kürtlerin, *emperyalist, feodal, gerici ve ırkçı güçlerin* birlikte çabaları sonucu *bağımlı bir ulus* haline getirildiği tespitini yapıyor ve Kürdistan'ı bir *sömürge* olarak tanımlıyordu. TKSP, Kürdistan için sömürge tanımı yaparken salt dışsal bir olgu olarak emperyalizmden bahsetmiyor, eş zamanlı olarak Kürtlerin bağlı bulundukları ülkeler tarafından da sömürgeleştirildiklerinin altını çiziyordu. *Özgürlük Yolu* dönemin en muteber ve istikrarlı yayınlarından biridir. Dergide Maoizm tartışmalarının yanı sıra diğer Kürt ve Türk sol gruplarla münakaşalar ve Güney Kürdistan'daki Barzani hareketine dair tenkitler derginin muhtevasının ana çerçevesini oluşturuyordu. *Özgürlük Yolu*, sömürgecilik tartışmalarının teorik düzlemde yapıldığı mecmualardan biriydi. Dergi, mevcut koşullar içinde Türkiye'de silahlı mücadele yürütmek için şartların noksanlığını vurguluyor ve ideolojik-siyasal mücadelenin daha önemli olduğunu iddia ediyordu. Burkay'ın belirttiğine göre, derginin tirajı on bin civarındaydı ki bu da mecmuaya muayyen bir alakanın olduğuna işaret eder. Yetmişlerde Kürt örgütleri arasında –ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını benimsemekle birlikte– federasyonu da savunan tek örgütlenme idi. Parti, legal sahada örgütlenmeye azami itina gösteriyordu. Nitekim 1977'deki mahallî seçimlerde Mehdi Zana'nın aday olarak gösterildiği Diyarbakır belediye seçimlerini kazandı. Nitekim partide seksenlerin ilk yarısına kadar birden fazla bölünme yaşandı. İlk başta Diyarbakır Belediye Başkanı Mehdi Zana TSKP'den koptu; devamında, 1979'da *Kürdistan Halk Partisi* ve *Pêkanin* (Eylem) ismiyle iki grup partinden ayrıldı. Örgüt, 12 Eylül Darbesi'nden sonra faaliyetlerini ekseriyetle Batı Avrupa'da yürüttü.

1975'ten sonra kurulan bir diğer Kürt sosyalist örgüt *Rizgarî* (Kurtuluş) idi. *Rizgarî*, kendisini DDKO ve DDKD ardılı olarak tanımlıyordu ve örgüt ismini taşıyan bir dergi yayımlıyorlardı. *Rizgarî* grubu dergi faaliyetlerinin yanı sıra *Komal* yayınevi bünyesinde Kürt meselesine ilişkin olarak çok sayıda kitap bastı. *Rizgarî* de tıpkı TKSP gibi faaliyetlerini bir yandan da kurdukları *Anti Sömürgeci Demokratik Kültür Dernekleri* (ASDKD) vasıtasıyla yürüttü. Kürdistan'ın sömürge olduğu tezini *Rizgarî* hareketi de savundu. Hareketin içinden bir grup, 1978 yılının sonunda bazı iç tartışmalardan kaynaklı olarak (bu tartışmaların merkezinde 1978'de Hakkâri bölgesinde ya-

şanan KDP-YNK çatışması belirleyici olmuştu) *Ala Rizgarî* (Kurtuluş Bayrağı) adıyla yeni bir örgüt kuruldu. *Rızgarî* grubu özellikle *Komal* yayınevi ve *Rızgarî* dergisi vasıtasıyla ideolojik ve teorik yanı güçlü bir teşkilat olmasına rağmen aksiyon düzleminde çok etkili olmadı.

DDKD'den ayrılarak farklı bir örgütlenme içine giren ilk grup *Kawa* hareketi oldu. Örgüt *Kawa* isminde bir yayınevi ve aynı isimle bir de mecmua çıkardı. 1976'da kurulan örgüt kuruluşundan sadece bir yıl sonra Mao'nun *Üç Dünya Teorisi* tartışmalarından kaynaklı olarak bölündü ve *Denge Kawa* (Kawa'nın Sesi) ve *Kawa Red* grupları ortaya çıktı. Müteakip yıllarda her iki grup yeniden kendi içinde bölünmeler yaşadılar. Yetmişlerde Kürt örgütlenmeleri içindeki tek Maocu olan örgüt, sömürge tezini savunmakla birlikte radikal bir silahlı mücadele taraftarı idi. Yetmişlerdeki diğer bir Kürt aktör ise Kürdistanı beş ülke sınırları içinde tahayyül eden *Stêrka Sor* (Kızıl Yıldız) idi. Örgüte göre Kürdistan sınırlarının dayandığı beşinci ülke Sovyetler Birliği'ydi ve Kürdistan beş ülke tarafından sömürgeleştirilmiş devletlerarası bir ülkeydi. Bu grup aynı zamanda *Beş Parçacılar* olarak da bilinmektedir. Örgütün 1977'deki kuruluşundan sonra o dönem *Kürdistan Devrimcileri* olarak bilinen PKK ile yoğun çatışmalar yaşadılar. Nitekim *Kürdistan Devrimcileri*'nin liderlerinden biri olan ve daha sonra PKK tarihinde *havariler* arasında sayılacak olan Haki Karer'in 1977'de Antep'te öldürülmesi hadisesinin müsebbibi olarak *Stêrka Sor*'un gösterilmesi iki örgüt arasındaki ilişkileri şiddet boyutuna götürdü. *Stêrka Sor*'un liderinin öldürülmesinden sonra örgüt bölünme yaşandı ve mevcut haliyle parti *Kawa* hareketine katıldı. *Tekoşin* (Mücadele) 1978'de Türk solunun *Kurtuluş* hareketinden kopan bir grup tarafından kuruldu. Örgüt ismini taşıyan bir dergi yayımladılar fakat Kürt örgütleri arasında en az tesire sahip örgütlerden biridir *Tekoşin*.

1970'lerin başında ortaya çıkan ve tedrici olarak hegemonik bir güç haline gelecek örgüt ise PKK idi. Abdullah Öcalan liderliğinde 1973'ten itibaren başlayan grup oluşumu, resmî olarak 26-27 Kasım 1978'de PKK'nin kurulması ile son buldu. PKK'yi kuran çekirdek örgütlenme 1970'lerin başlarında bir öğrenci kuruluşu olan *Ankara Demokratik Yüksek Öğretim Derneği* (ADYÖD) çevresinde kümelenmişlerdi. Abdullah Öcalan dahil olmak üzere ADYÖD'de faaliyet gösteren öğrencilerin çoğu dönemin iki radikal sol örgütü olan THKP-C ya da THKO sempatizanıydı. Sol gruplar üzerinde giderek artan devlet baskısı ve genel olarak solun Kürt meselesini çözümünü *muhtemel bir sosyalist devrim* sonrasına erteleme eğiliminde olması Öcalan ve arkadaşlarını hızla Türk solundan uzaklaştırdı. Nitekim 1975 yılında Öcalan ve çevresindeki grup ADYÖD'den ayrıldı. 1974 yılında kapatıldıktan sonra bu kez de *Ankara Yüksek Öğretim Derneği* (AYÖD) adında yeni bir dernek kurulmasına karşın Öcalan ve arkadaşları dernek içinde yer almadılar. 1975 yı-

lından itibaren Öcalan ve çevresindekiler çekirdek bir kadro haline gelmişlerdi ve bazı çevrelerde *Apocular* olarak biliniyorlardı. Fakat kendilerini *Kürdistan Devrimcileri* olarak tanımlamışlardı. O dönemki adıyla *Kürdistan Devrimcileri* 1976 yılında Ankara'dan ayrılıp Kürt illerinde örgütlenmeye karar verdiler.

1978 yılında Abdullah Öcalan tarafından yazılan ya da en azından ona ithaf edilen ve kuruluş manifestosu olarak kabul edilen *Kürdistan Devriminin Yolunda* ile PKK kendisini *ulusal kurtuluşçu* ve *proleter devrimci* bir hareket olarak duyurdu ve Marksist-Leninist prensiplere dayanan demokratik, birleşik bir Kürdistan inşa etme amacı güttüğünü ilan etti. Aynı metinde Öcalan, Kürdistan devrimi için *millî demokratik devrim* ifadesini kullanmakta ancak millî demokratik devrimin uzun soluklu bir mücadelenin ardından ancak sosyalist bir devrime yönelebileceğine işaret etmektedir. 1978 yılında kabul edilen PKK Parti Programı'nda, Vietnam, Laos, Kamboçya, Filistin gibi ülkelerde verilen ulusal kurtuluş mücadelelerini anti-emperyalist bir karakterde olduğu vurgulanarak Kürdistan'da yürütülecek olan ulusal kurtuluş savaşının da anti-emperyalist bir muhtevada olacağının altı çizilmiştir. Zira Kürdistan tahlilinin yapıldığı programda, Kürdistan'ın Suriye, İran, Irak ve Türkiye devletleri arasında bir *sömürge* olduğu vurgulanıyor ve kurtuluş yolu olarak da Barzani hareketi gibi *burjuva-feodal* hareketlere değil manifestoda da belirtildiği üzere *ulusal kurtuluşçu ve proleter* bir partiye ihtiyaç olduğu vurgulanıyordu. PKK'nin tanımladığı nitelikte bir birleşik Kürdistan'ın kurulmasının yolu da Türk devletine ve *feodal ağalara* karşı aşamalı olarak örgütlenecek bir *gerilla savaşı* olarak tayin edilmişti.

Jongerden ve Akkaya, *Born From the Left: The Making of the PKK* makalesinde PKK'nin sol içinden doğan bir örgüt olduğunu ve bu itibarla da köklerinde Kürt milliyetçiliğinin olmadığını iddia ederler. Öncelikle yetmişlerde sol içinden doğan tek örgütlenmenin PKK olmadığını belirtmek gerekiyor – ki *Tekoşin* ve TKSP gibi örgütler de Türk sol hareketi geleneğinden gelirler. Ayrıca, partinin köklerinde Kürt milliyetçiliğinin olmadığı iddiasının, bir yandan Kürt milliyetçiliğine *pejoratif* bir mana yüklediği diğer yandan da Kürt milliyetçiliğinin membaı olarak da Barzani hareketini işaret ettiği vurgulanmalıdır. Yetmişli yıllardaki tüm Kürt örgütleri anti-emperyalist, anti-kolonyalist ve ulusal kurtuluşçu hareketlerdir; mamafih, tüm Kürt örgütlerinin karakteri etno-politiktir. Dolayısıyla PKK'nin özgünlüğü partinin Türk solu içinden çıkması, Barzani hareketinden kopuk olması ya da teorik-ideolojik olarak diğer örgütlerden ayrışması değildir. Zira yetmişler boyunca birçok Kürt sol örgütü, PKK'ye benzer şekilde Kürdistan'ın bağımsızlığını hedeflemekte ve ideolojik olarak da bilimsel sosyalizmi kendilerine rehber edinmekteydiler. Başka bir ifade ile PKK'nin sunduğu programatiğin dö-

nemin şartlarına göre özgün bir yanı yoktu; hatta teorik-ideolojik olarak diğer örgütlerle mukayese edildiğinde zayıf olduğu bile rahatlıkla iddia edilebilir. PKK'nin ayırt edici özelliklerinden biri –ki buna müspet bir mana bahşedilebilir mi bilmiyorum– Türk ya da Kürt örgütleri arasındaki merkezinde Moskova-Pekin düzleminde yürütülen *gerçek sosyalizm* tartışmalarına dahil olmayarak --daha sonra *Apoculuk* olarak telakki edilecek– kendi siyasasını belirlemesidir. Öte yandan teorik-ideolojik tartışmalardan ziyade doğrudan aksiyona önem vermesi ve silahlı mücadeleye başlaması diğer bir özellik olarak okunabilir. Jongerden ve Akkaya'nın da belirttikleri gibi, Güney Kürdistan hareketinden uzaklığı ve 1975'te yaşanan ağır yenilgiden etkilenmemesi de PKK'nin bir başka özelliği olarak okunabilir. Ve son olarak, partinin bizzat profesyonel kadrolardan oluşması ve özellikle aşiretler arası bir çatışma ve denge siyaseti izlemesi de başka bir ayırt edici niteliğidir.

Kürdistan Devrimcileri, 1978 yılına kadar Antep, Urfa, Elazığ, Tunceli, Batman gibi birçok ilde örgütlenme faaliyeti yürüttüler ve belirtildiği gibi Kasım 1978'de resmen kurulduklarını açıkladılar. Parti özellikle Haki Karer'in öldürülmesinden sonra şiddete kayış ivmesini hızlandırdı ancak bu şiddet 1984'e kadar devlete yönelen bir şiddet değildi. Tatbik edilen şiddet bir tür gerilla savaşı stratejisi taşımayan, partinin feodal işbirlikçi olarak nitelendirdiği ağa ve aşiretlere (*Ramanlar* ve *Bucaklar* gibi) ve kendisine rakip olarak gördüğü diğer Kürt örgütlerine karşıydı. 15 Ağustos 1984 yılında PKK'nin silahlı kanadı olan *Kürdistan Kurtuluş Güçleri* (Hêzên Rizgarîya Kurdistan-HRK) militanları Siirt'in Eruh ve Hakkâri'nin Şemdinli ilçesinde Türk askerî noktalarına saldırılar düzenledi. Bu saldırılar, uzun yıllar boyunca sürecek olan PKK savaşçıları ile Türk Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmaların başlangıcı oldu.

Bu çalışmanın konusu olan onyıllık periyodda yer alan Kürt örgütleri ile ilgili kısa bir değerlendirme yapacak olursak; en azından 1975'e kadar, Barzani hareketinin sanılandan çok daha fazla Türkiye'nin Kürt sahasını etkilediği tespiti ile başlamak yerinde olur. Cengiz Güneş'in yerinde tespiti ile Kürt ulusal kurtuluş söyleminin kurulduğu, müstakil devlet, sömürge tezi ve silahlı mücadelenin tüm örgütlerin amentüsü haline geldiği yetmişlerde belirgin ideolojik ayrılıklardan bahsetmek neredeyse mümkün değildir. Başka bir ifade ile sömürgecilik ya da benzer bir tartışma herhangi bir örgütün patentinde değildi. Örneğin Hamit Bozarslan Türkiye Kürtleri arasındaki sömürgecilik tartışmalarını 1950'lerde yapılan Cezayir-Kürdistan mukayeselerine kadar götürmenin mümkün olduğundan bahsetmektedir. İlaveten, 1969'da TKDP kurucularından Şakir Epözdemir, *TKDP Antalya Davası* savunmasında, Kürdistan'nın sömürge olduğunu iddia etmişti. Benzer şekilde, *Zınar Silopi* (Kadri Cemilpaşazade) 1969'da aynı iddiayı dile getirdi. DD-

KO'nun programı anti-kolonyal mücadeleyi de içine alıyordu. Söylemin ötesinde bu teze teorik bir zemin oluşturan kişi ise Sait Kırmızıtoprak'tır. Kırmızıtoprak, 1969-1971 yıllarındaki yazılarında bu tezi en azından kavramsallaştırmaya çalıştı. Kuşkusuz Kemal Burkay'ın 1973'ye *Hıdır Murat* müstear ismiyle yayımladığı *Türkiye Şartlarında Kürt Halkının Kurtuluş Mücadelesi* kitabı kavrama ve tartışmaya Marksist-Leninist bir izah kazandırdı. 1975'te *Özgürlük Yolu* dergisinin ve bir yıl sonra *Rızgarî* dergisinin konu ile ilgili makaleleri teorik tartışmaları zenginleştirdi. Konu akademik olarak ise sosyolog İsmail Beşikçi tarafından 1976-1978 yılları arasında yazılan ve *Komal* yayınları tarafından basılan *Bilim Yönetimi* serisi ile tartışıldı. Yetmişlerde Kürt örgütlerini ortaklaştıran bir diğer husus ise *millî meseleydi*. *Millî mesele* belirleyici bir motivasyondu. Örgütlerin hemen hepsinin Marksizm, Leninizm ya da Maoizm gibi evrensel ideolojilerden etkilenmeleri, anti-feodal ve anti-emperyalist söylem ve pratikleri yukarıdaki iddiayı geçersiz kılmamaktadır.

1977 ve 1979 Belediye Seçimlerinde Kurdî Adaylar

1970'lerin sonuna doğru artan şiddet, Kurdî herhangi bir talebin legal alanda dile getirilmesini oldukça güç kılıyordu. Örneğin 1979 yılında parlamentoda bulunan ve aynı zamanda, Bayındırlık Bakanı olan Kürt Parlamenter Şerafettin Elçi, *Türkiye'de Kürtler var, ben de Kürdüm* ifadelerini kamuoyuyla paylaştığı için görevinden alındı ve iki yıl dört ay hapis cezasına mahkûm edildi. Cumhuriyet'in ilanından itibaren Kürt siyasetçilerin sürekli olarak mevcut siyasî partiler içinde varlık gösterdiler, bu durum yetmişler boyunca da değişmedi, yukarıda ismi zikredilen Şerafettin Elçi de yetmişlerde Türkiye'de ana akım siyasî partiler içinde siyaset yapan isimlerden biri idi ancak bu partiler içinde Kürt taleplerinin dile getirilmesi söz konusu değildi. 1970'lerin ikinci yarısında, 1977 ve 1979 belediye seçimlerinde açıkça Kurdî siyaset yürüten adayların belediyeleri kazanmaları, yasal demokratik siyasetin tamamen ortadan kalktığı bir dönemde oldukça önemlidir. 1977 belediye seçimlerinde Diyarbakır'dan Mehdi Zana, Batman'dan ise Edip Solmaz seçimlere bağımsız adaylar olarak girerek belediye yönetimlerini kazandılar. Mehdi Zana, TİP içinde siyasî faaliyet yürütmüş ve Kemal Burkay liderliğinde kurulan TKSP'nin kurucu isimlerinden biriydi. Mehdi Zana'ya rakip olarak yine Kürt ve bazı sosyalist çevrelerin desteklediği başka bir aday (DDKD'nin gösterdiği aday) gösterilir; fakat Zana, oyların çoğunluğunu alarak belediye başkanı seçildi. 1977 seçimlerinde Kurdî adayların kazandığı illerden biri de Batman'dı. Batman'dan belediye başkanı adayı olan Edip Solmaz, Celal Temel'in *1984'ten Önceki 25 Yılda Kürtlerin Silahsız Mücadelesi* çalışmasındaki iddiasına göre, "Kürt kimliğinden ve görüşlerinden kaynak-

lı" olarak subaylık mesleğinden ihraç edilmişti. Seçimlere bağımsız aday olarak giren Solmaz'ı o dönem henüz adı pek duyulmamış olan PKK de desteklemiş ve Solmaz belediye başkanı olarak seçilmişti. Ancak bu deneyimler oldukça kısa sürdü. 1979 yılında Batman belediye başkanı seçilen Edip Solmaz şaibeli bir cinayete kurban gitti. Diyarbakır Belediye Başkanı Mehdi Zana ise 1980'de tutuklandı ve 1991 yılına kadar cezaevinde kaldı.

Bu deneyimlere ek olarak, 1979'da Ağrı belediye başkanının ölmesi sonucunda yapılan ara seçimlerde, TKSP'nin desteklediği Orhan (Urfan) Alparslan belediye başkanı olarak seçilmişti. Aynı tarihte Urfa'nın Hilvan ilçesinde yapılan belediye başkanlığı seçimlerinde ise PKK'nin desteklediği Nadir Temel belediye başkanı olarak seçilmişti. Yine 1977 seçimlerinde Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde DDKD'nin desteklediği aday Nazmi Balkaş, Cizre'de TKDP ve DDKD'nin desteklediği aday Sabri Vesek ve yine DDKD'nin desteği ile Siverek'te Suat Karataş belediye başkanlığını kazanmışlardı. Zana, Solmaz ve diğer adayların açıktan Kurdî siyasî duruşlarının Kürtlerin bir kısmında karşılık bulduğunu, 1977 mahallî seçimlerine bağımsız aday olarak giren adı anılan siyasetçilerin aldıkları oy oranlarından çıkarmak oldukça mümkün. Zira Dorronsoro ve Watts'ın *The Autonomization of Turkey's Kurdish Region in the 1970's* makalesinde vurguladıkları üzere, 1977 mahallî seçimlerinde Muş, Siirt, Ağrı, Mardin, Van, Bitlis, Tunceli, Elazığ, Bingöl ve Diyarbakır gibi Kürt bölgelerinde bağımsız olarak seçimlere katılan adayların aldıkları oy oranları %18 ile %56 arasındaydı. Bu oran bağımsızlar için Türkiye genelinde ise sadece %5'ti. Zana, Solmaz ve diğer isimlerin Diyarbakır ve Batman belediyelerini kazanmaları Cumhuriyet tarihinde bir ilke işaret ediyordu. İlk defa olarak ehven-i şer bir partiden aday olmayan ve daha da önemlisi açıktan Kurdî siyaset yapacağını duyuran adaylar belediyeleri kazanmışlardı. Bu durum legal Kurdî siyasetin miladı olarak görülebilir. Zana ve Solmaz'ın yerel seçimleri kazanmaları bir başka çıkarımda bulunmamıza da olanak tanıyor: O da Kürt toplumunun bir kısmı Kurdî bir siyasî hareketin mahallî düzeyde olsa dahi var olmasına destek sunuyordu. 1970'lerin sonundaki bu ilk ve oldukça önemli sayılabilecek belediye deneyimleri 1990'ların başına kadar uzun bir aradan sonra parlamenter siyasetle birlikte yeniden gündeme gelecekti.

Sonuç

Yetmişli yıllarda Türkiye'nin Kürt sahasındaki hareketi değerlendirmek eş zamanlı olarak farklı mekânlara, farklı aktörlere ve farklı siyasalara odaklanmayı zorunlu gerektirmektedir. Bu çalışmanın hacmi bu zorunluluğun gereklerini dört başı mamur bir biçimde işlemeye namüsait olmakla birlik-

te, çalışmada yetmişli yıllarda Kürt hareketi tek boyutlu okumanın ötesinde bir perspektifle ele almaya çalıştı. Mamafih, yetmişleri değerlendirmek için altmışların ve hatta ellilerin mirasına bakmak zaruridir. Bu geri dönüş okuyucuyu sıkma pahasına olsa da onyıllık periyodların devreden mirasını görmek açısından zorunlu görülmektedir, nitekim bu makalede de kısmen yapılmaya çalışıldı. Yetmişli yılların Türkiye'deki Kürt sahası için öne çıkan bazı özelliklerini sıralayacak olursak bunlardan ilki, devletin Kürt meselesine karşı söylem ve aksiyonun belirgin bir biçimde değiştiğidir. Bu itibarla devletin Kürt meselesine karşı fikrî ve hukukî düzlemdeki teyakkuz ve tatbiki, taarruz ve önleyici *de facto* tedbirler alma cihetine yönelmiştir. Yetmişler aynı zamanda Kürt hareketinin de bir yandan bölünerek çoğaldığı ve öteki yandan da söylemsel olarak ortaklaştığı bir dönemdir. Söylemsel bütünleşme anti-emperyalist, anti-feodal ve anti-kolonyal bir diskur dahilinde müstakil bir devletin teşekkülü ve bu teşekkül için de zorun yani silahla mücadelenin gerekliliği üzerinde bir bütünleşme idi. 1970'lerde Kürt hareketi okuması yaparken dikkat edilmesi gereken diğer iki husustan biri şiddet olgusudur. Şiddet, yetmişlerde boyunca sadece Kürt hareketi ve Kürt sahasında kullanılan bir yöntem olmayıp, tersine, oldukça yaygın bir fenomendi. Üstelik, şiddetin devrimci bir gaye için neredeyse tartışmasız bir yöntem olarak tercihi sadece Türkiye'deki Kürt sahasına da mahsus olmayıp yetmişlerin ikinci yarısında özellikle Güney Kürdistan ve İran Kürdistan'ında da şiddet en gözde siyasal faaliyet formuydu. Şiddetin Kürt sahasında yaygın bir yöntem olarak tercih edilmesinde üçüncü dünyadaki anti-kolonyal direniş ve başarıların etkisi doğrudan olmakla birlikte, özellikle elliler ve altmışlara nazaran Türkiye Kürt sahasında özneleşen yeni kuşağın plebyen bir tabandan gelmesi etkili oldu. Kürt hareketinin yetmişli yıllarda Marksizm ve Leninizm gibi evrenselci ideolojilerle buluşması, beraberinde bir yandan kimlik politikaların devrimci mücadelenin bir parçası haline gelmesini sağlarken, öte yandan öznellikle evrenselliği de buluşturdu. Şüphesiz bu durum sadece Kürt hareketine mahsus bir durum değildi. Yetmişlerin anti kolonyal mücadelesi bu hatta ilerliyordu. Kürdistan tahayyülünün hudutlar aşırı bir mahiyete bürünmesi, Kürt sahasının Irak, İran, Suriye ve Türkiye –ve hatta bazı örgütlere göre Sovyetler Birliği de buna dahildir– sınırlarını kapsayan bütünlüklü bir siyasal söylem ve kısmen de eylemin parçası haline gelmesi de yetmişli yılların Kürt hareketi açısından diğer vurgulanması gereken noktalarından biridir. Hamit Bozarslan'dan mülhem kavramlarla fragmantasyon ve şiddete kayış, yetmişlerdeki Kürt hareketinin muayyen özelliklerinden biri olmakla birlikte henüz üzerine teferruatlı bir çalışma yapılmamıştır. Hakkında oldukça az veri bulunan bir diğer olgu da şiddetin Kürtler arasındaki hali olarak tanımlanan *Birakuji*'dir. Sadece Türkiye Kürt sahası için geçerli olmayan bu olgu

da ayrıntılı çalışmayı hak eden bir konu başlığıdır. Yetmişlerin, *Birakuji* olgusu kısmen seksenlere devretse de en azından bir önceki onyıl kadar belirgin olmadı. Seksenlerde önemli ölçüde hegemonik bir güç haline gelen tek örgüt Türkiye'nin Kürt sahasını sonraki onyıllar boyunca da devam edecek bir biçimde domine etti. Devlet zaviyesinden bakıldığında ise Kürt hareketinin yükselme dinamikleri ile eş zamanlı olarak devletin Kürt siyasası da değişime ve yeniden inşaya tabi tutulmuştur. 1950'lerden itibaren yeniden devletin gündemine giren Kürt meselesi, 1960'ların sonlarına kadar önemli ölçüde istihbarî ve hukukî cezalandırma biçiminde uygulanmıştır. Altmışların sonu ve yetmişlerin başı ise devlet nezdinde Kürt meselesi neredeyse erken Cumhuriyet dönemine referansla yeniden tanımlandığı, tanımlanmanın ötesinde meselenin halli için önleyici tedbirlere eşlik operasyonel bir momente geçişi temsil etmektedir.

Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri

SEVGİ ADAK

Türkiye'de feminist mücadelenin tarihi, dünyadaki feminist yazınla paralel olarak, feminist dalgaların tarihi olarak yazılagelmiştir. Bir başka deyişle, bu tarih yazımının iskeletini feminist bir entelektüel arayışın, ideolojik ve politik mücadelenin yoğunlaştığı ve siyasî bir özne olarak örgütler aracılığı ile kamusal alanda ama özellikle de sokakta etkinlik kazandığı, yani bir *hareket* olarak görünür hale geldiği zaman dilimlerini temel alan bir dönemlendirme oluşturur. Buna göre Türkiye bağlamında birinci dalga, Osmanlı'nın son döneminden devralınan ve erken Cumhuriyet döneminde *Türk Kadınlar Birliği* (TKB) ve özellikle de birliğin ilk yıllarında kadınların siyasî haklarının kazanılması için verilen mücadelenin damgasını vurduğu, birliğin kapanması ile de önemli ölçüde yoğunluğunu yitiren mücadele sürecine işaret eder. 1980'lerin başından itibaren ortaya çıkan, ana karakterini patriarkal toplumsal cinsiyet kalıplarına karşı radikal bir başkaldırının, kadın özgürleşmesi ve kadınların bağımsız örgütlenmeleri düşüncelerinin oluşturduğu hareket ise ikinci dalga olarak adlandırılır. İkinci dalga, eşit haklar mücadelesinin ötesine geçmeyi ve özel alanı politikleştirmeyi hedefleyerek ideolojik açıdan yeni bir feminizmi benimsemiştir ve bu anlamda da önemli bir kırılma olarak görülür. Geç Osmanlı-erken Cumhuriyet ve 1980 sonrasına odaklanan bu dönemlendirme çoğunlukla Türkiye'de feminizmin tarihi bağlamında kullanılsa da genel olarak kadın hareketi ve kadın hakları mücadelesi tarihi için de sıklıkla geçerli sayılmıştır. Her ne kadar feminist hareket - kadın hareketi ayrımı özellikle farklı kadın örgütleri ve feminist gruplar arasındaki güncel politik tartışmalarda önemsenen ve çokça altı çizilen bir ayrım olsa da, akademik ve hatta politik birçok metinde bu iki tanımlama birbirinin yerine kullanılagelmiştir.

Türkiye'de kadın hakları mücadelesi ve feminist tarihin bu okumasına bakıldığında 1970'leri anlamak açısından altı çizilmesi gereken, birbiriyle ilişkili iki nokta var. İlki, 1970'leri de içine alan iki dalga arası dönemin bir durgunluk dönemi olarak görülmesidir. Kadın mücadelesi açısından *suskun* ya da *çorak* olarak nitelendirilen bu dönemin tam olarak ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği konusunda çeşitli referanslar olsa da onyıllar boyunca Türkiye'de bir kadın hareketinden söz edilemeyeceği yaygın olarak paylaşılan bir kanı olmuştur. Örneğin feminist hareketin ve yazının en önemli isimlerinden Şirin Tekeli 1983'te yazdığı *Cumhuriyet Dönemi Kadın Hareketleri* başlıklı yazısında kadın hareketlerini "Kadınların kadın olmaktan kaynaklanan kendilerine özgü sorunları çerçevesinde oluşturdukları, dayanışma, bilinçlenme-bilinçlendirme, kamuoyunu ve siyasî iktidarı uyarma gibi çeşitli hedeflere yönelen kitle hareketleri" olarak tanımladıktan sonra, Türkiye'de bu tür bir hareketin ortaya çıkmasını sağlayacak koşulların ancak 1980 sonrasında oluştuğunu belirtmiştir. Tekeli, 2010 yılında *The Turkish Women's Movement: A Brief History of Success* başlıklı başka bir tarihsel değerlendirmesinde de 1935'te TKB'nin kapanmasından sonra kadın hareketinin sona erdiğini ve hatta eşitlik talebinin bir kadın örgütü tarafından yeniden dile getirmesi için dahi 1975'te *İlerici Kadınlar Derneği*'nin (İKD) kurulmasına kadar kırk yıl beklemek gerekeceğini belirtir. Tekeli'ye göre, 1970'lerin ikinci yarısında dillendirilmeye başlanan bu eşitlik talebi de kendisini işçi sınıfından olan kadınlarla sınırlı tutan, dar ve feminist olmayan bir talep olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, feminist sözün yeniden duyulması için 1980'lerin beklenmesi gerektiği düşünüldüğünde, kadınların *suskun* geçirdikleri dönem aslında daha da uzun bir süreyi kapsamaktadır.

Özellikle feminist yazında oldukça belirleyici olan bu tarih okumasına bakıldığında altı çizilmesi gereken ikinci nokta, 1980'lerde olgunlaşan ve ikinci dalga olarak adlandırılan feminist hareketin, solun erkek egemen ve cinsiyetçilik körü yapısının eleştirisini merkeze alan, fakat aynı zamanda kendileri de sol hareket içinde politize olmuş kadınlarca örülmüş olduğudur. Bir bakıma solun içinden çıkmış olan yeni feminist hareket, solun devlet eleştirisini paylaşan, fakat solun erkek egemen yapısına da muhalif, solcu kadınlardan oluşuyordu. Bu durum feminizmin Türkiye'deki düşünsel yolculuğunda son derece önemli bir rol oynarken, feministlerin 1980'ler ve sonrasında kendi tarihlerine baktıklarında geride neden *suskun yıllar* gördüklerini de bir ölçüde açıklar. Zira feminist hareketin Türkiye'de kadınların durumuna ilişkin analizinin önemli bir bileşeni olan devlet eleştirisi aslında büyük ölçüde Kemalizm eleştirisi ile şekillenmiştir. Bu da çok partili dönem boyunca etkili olan ve Kemalizm'in kadın hakları söylemiyle bir biçimde eklemlenen kadın örgütlerinin kadınlar için mücadele eden bir hareket olarak

görülmesini engellemiştir. Solun feminist eleştirisinin seksenlerde gelişen feminist düşünce için merkezî bir eleştiri olması da 1970'lerde sol hareket içinde kadınlarca örgütlenmiş, kadınların sesini yükselten yapıların ve mücadelelerin kadın hareketi olarak değerlendirilmemesi sonucunu doğurmuştur. Bir başka ifadeyle, 1980'lerden itibaren ortaya çıkan feminist yazın, ne Kemalist ne de sosyalist kadın örgütlenmelerini kadın hareketinin tarihinde önemli bileşenler ya da duraklar olarak görmüştür. Oysa bugünden bakıldığında, 1970'leri, 1950'ler ve 1960'lardan miras alınan örgütlenmelerin kadınların eşitlik ve hak taleplerini canlı tuttuğu bir dönem olarak okumak da mümkündür. Üstelik 1970'ler, kadın hakları mücadelesi alanında Kemalist kadın örgütleri nitelemesini aşan bir örgütsel çeşitlenmenin yaşandığı ve 1980 sonrası feminist hareket tarafından savunulacak birçok görüş ve talebin de etraflıca dile getirilip savunulduğu yıllardır. Dahası, kadın mücadelesi çerçevesinde yaşanan bu çeşitlenme ve hareketliliğin yanı sıra akademik çalışmalardan edebiyata çok çeşitli alanlarda yeni bir feminizmin düşünsel nüveleri de yine bu dönemde görülmeye başlanır. Bu anlamda 1970'ler, durgun ya da suskun yıllar olmak şöyle dursun, tam tersine kadınların hızla politikleştiği, kadın sorunları etrafında örgütlendiği, kadın hareketinin yeni bir ivme kazanmaya başladığı ve hatta henüz adlı adınca ortaya konulmasa da yeni bir feminizmin ayak seslerinin duyulmaya başlandığı yıllardır.

1970'lerde Kadın Örgütlenmeleri

İki feminist dalga arasındaki dönemi sessizlik ya da durgunluk dönemi olarak görmek yönündeki yaygın eğilim son dönemde yapılan bir dizi çalışma ile eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Örneğin *Türkiye'nin 1950'li Yılları* ve yine *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* kitaplarında Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin'in birlikte kaleme aldıkları ve dönemin kadın gazete ve dergilerine odaklanan makaleleri, 1950'li ve 60'lı yıllarda özellikle kadın hakları ve eşitlik mücadelesi bağlamında bütünüyle bir kopuş ya da suskunluktan ziyade bir süreklilik dinamiğine işaret eder. Umut Azak ve Henk de Smaele de *National and Transnational Dynamics of Women's Activism in Turkey in the 1950s and 60s: The Story of the ICW Branch in Ankara* başlıklı çalışmalarında kadın derneklerinin bu dönemdeki çalışmalarının özellikle uluslararası kadın mücadelesi ile bağın korunması bağlamında kritik bir rol oynadığının altını çizerler. Selin Çağatay ise sadece eşitlik ve kadın hakları mücadelesi veren dernekler ya da yayınlar bağlamında değil feminist mücadele bağlamında da kırılmalardan olduğu kadar süreklilikten de bahsetmek gerektiğini belirtir. Çağatay, 1946 sonrası Kemalist kadın hareketine odaklanan *The Politics of Gender and the Making of Kemalist Feminist Activism in Contemporary*

Turkey (1946-2011) başlıklı doktora tez çalışmasında Türkiye'de toplumsal cinsiyet çalışmaları literatürü ve feminist yazında Kemalist feminizmin neden görünmez olduğu sorusunu sorar. Çağatay'a göre gerek kadın örgütlerinde gerekse karma örgütlerde kadın hakları için mücadele eden Kemalist feministler, her ne kadar genel hatlarıyla Kemalist kadın kurtuluşu çerçevesine bağlı kalsalar da toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı politik mücadelenin örgütlenmesinde özellikle 1960'ların ikinci yarısından itibaren çok önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Farklı sorulara odaklansalar da *iki dalga arası sessizlik* tezinin ötesine geçmeyi başaran bu çalışmaların ortak olarak altını çizdikleri ve bir *harekete* işaret eden en önemli unsur, kadın örgütlenmelerindeki süreklilik ve bu örgütlenmelerde yer alan kadınların, kadınları ilgilendiren, kadın haklarını etkileyen konularda kamusal tartışmalara yaptıkları katkı ve müdahalelerdir. Kadın örgütlenmesindeki bu süreklilik çok partili döneme geçişle birlikte, özellikle 1950'ler ve 1960'larda hızla artan dernekleşme sürecinin bir parçası olarak kadın derneklerinin de kurulması ile mümkün olur. 1949'de yeniden kurulan *TKB*, yine 1949'da kurulan *Üniversiteli Kadınlar Derneği* (ÜKD), 1954'te kurulan *Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu*, kadın derneklerinin yanı sıra sayıları hızla artan ve kimi uzun yıllar devam eden kadın dergi ve gazeteleri de kadın hareketinin bu yıllardaki önemli bileşenlerindir. Fakat burada kadın hakları mücadelesi bağlamında sürekliliğe işaret eden olgu bu örgütlerin ve yayınların varlığı değildir sadece. Bu dönemde dernek, dergi veya gazete çevrelerinde örgütlenen kadınların yürüttüğü faaliyetler, her ne kadar kadın özgürleşmesi bağlamında düşünüldüğünde birçok açıdan sınırlı (hatta zaman zaman sorunlu) kalsa da, kadınların çalışma hakkı, siyasete katılımı ve kamusal görünürlüğü gibi talepleri canlı tutarak kadın hakları mücadelesinin devamlılığını sağlamıştır. Sarıtaş ve Şahin'in de yukarıda anılan çalışmalarında gösterdikleri gibi, bu dönemde aktif olan kadın örgütleri ve yayınları da kendilerini son Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi kadın hareketlerinden devralınan bir mücadelenin taşıyıcısı olarak görmüş, benimsedikleri seçici tarih okuması ve Kemalist bakış açısının barındırdığı çelişkilere rağmen bu hareketleri öncülleri olarak sahiplenmişlerdir. Bu yönlerden bakıldığında, 1950'ler ve 1960'lardaki kadın aktivizminin, sınırları ve çelişkileri olsa da, 1970'lerde hızlanan politikleşme ve elbette artan eğitim ve şehirleşme düzeylerinin de etkisiyle siyasî alanda ve toplumsal mücadelelerde daha görünür hale gelecek kadınlar için önemli bir politik zemin hazırladığı net olarak görülebilir.

Öte yandan 1970'lere gelindiğinde kadın örgütlenmeleri ve toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinin gündemi bakımından önceki dönemlere kıyasla iki genel farklılıktan bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki, kadın hakları mü-

cadelesinde 1960'ların ikinci yarısından itibaren başlayan örgütsel çeşitlenmenin hız kazanmış ve dahası nitelik değiştirmiş olmasıdır. Şahin ve Sarıtaş, özellikle *68 Hareketi*'nin ve artan toplumsal mücadelelerin, kadın hareketinde bir çeşitlenme dinamiği yarattığını, bunda 1950'lerden itibaren yerleşik hale gelmiş kadın örgütlenmelerinin yükselen hareketliliğe yanıt verememesinin de önemli bir payı olduğunu belirtir. Bu çeşitlenmede sağ ve sol ayrımının keskinleşmesi ve sağ içindeki kadınların *Milliyetçi Türk Kadınlar Derneği*, *Türk Kadınları Kültür Derneği* ve *Hanımlar İlim ve Kültür Derneği* gibi dernekler yoluyla örgütlenme eğilimine girmesinin de etkisi vardır. Fakat sonraki yıllarda kadın hakları bağlamındaki tartışma ve söylemleri belirleyecek ve hatta Türkiye feminizmini şekillendirecek ana etmen, sol hareketler içinde politikleşen kadınların yerleşik Kemalist kadın hareketinden ve örgütlenmelerinden ayrı bir hat benimsemeye başlamasıdır. 1970'lerin özellikle sol mücadelenin damgasını taşıyan politik ikliminde bu çeşitlenme dinamiğinin asıl sonuçlarının görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim 1970'ler boyunca TKB, (1975'te adının başına *Türk* gelecek olan) ÜKD gibi yerleşik kadın dernekleri faaliyetlerini sürdürürken, bu örgütlerin kadınların yükselen taleplerini karşılayamadığı, değişen siyasal ve toplumsal koşullara yanıt veremediği ve özellikle sol siyaset içindeki kadınların ayrı bir örgütlenmeye ihtiyacı olduğu gibi düşünceler daha güçlü bir şekilde dile getirilecek ve karşılık bulacaktır. Bu düşünceleri hem tetikleyen hem de güçlendiren önemli bir etmen, 1970'lerde sol içinde kadınların sorunlarının ve kadınların politik mücadelelere katılımı meselesinin ele alınmaya başlanması ve bu yönde birçok yayının basılmasıdır. Kendilerini çoğunlukla *kadın sorununa Marksist yaklaşım* diye tanımlanabilecek ve Marx, Engels, Lenin başta olmak üzere sol geleneğin konu üzerine klasik analizlerini içeren bir literatür ile sınırlı tutsalar da bu yayınların gerek kadınların siyasallaşması gerekse kadın sorunlarının politik gündemin bir parçası olmasında rolü vardır. Türkiye'de 1970'ler boyunca birçok baskı yapan Jean Frévillle'nin derlediği *Kadın ve Komünizm* kitabı ile August Babel'in *Kadın ve Sosyalizm* kitabı bunlardan ilk akla gelenlerdendir.

1970'lerde kadın örgütlenmelerinde görülen çeşitlenme ve özellikle kadınların sol içinde artan etkinliği denildiğinde hiç kuşku yok 1975'te kurulan İKD'ye özel bir yer ayırmak gerekir. Nitekim bu çalışma içerisindeki makalesinde Emel Akal da İKD'yi bu açıdan ele almaktadır. İKD, 1970'lerdeki sol kadın örgütlenmeleri içinde gerek üye sayısı gerekse politik etki bakımından en önemli örgüt olmuştur. Aktif olduğu dört yıl boyunca Türkiye çapında otuz üç şube, otuz beş temsilcilik açan, binlerce kadın üyesi olan, çıkardığı *Kadınların Sesi* gazetesi otuz binin üzerinde tiraja ulaşan ve kendi haber ajansını dahi kuran İKD, özellikle emekçi kadınların hak mücadelesi bağla-

mında daha önce benzeri olmayan ölçüde yaygın bir zemin oluşturabilmiştir. TKP'nin, 1975'in *Dünya Kadın Yılı* ilan edilmesiyle oluşan ortamda bir kadın örgütü kurulması gerekliliği kararıyla başlayan İKD'nin kuruluş süreci, bu süreci yürütecek kadınların olabildiğince geniş bir sol tabana dayanması ve bağımsız bir kadın örgütlenmesi amacıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Emel Akal'ın gerek *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması* başlıklı kitabı, gerekse bu ciltteki yazısında ayrıntılı olarak anlattığı gibi bu çaba çeşitli kadın gruplarının kopuşuyla büyük oranda gerçekleştirilememiş olsa da, İKD'nin Merkez Yönetim kurulu çoğunluğu TKP'li olmayan kadınlardan oluşmuştur. Muazzez Pervan'ın derlediği *İlerici Kadınlar Derneği (1975-80): "Kırmızı Çatkılı Kadınlar"ın Tarihi* adlı kitaptaki İKD belgeleri incelendiğinde de, en azından bir amaç ya da ideal olarak, bütün kadınlara seslenen, bağımsız bir kadın örgütü oluşturabilmek ve TKP'nin bir yan örgütü durumuna düşmemek isteği görülebilir. Fakat gerek TKP'nin İKD ile ilişkisini her koşulda belirten tutumu, gerekse İKD'de özellikle 1977 yılı sonrası yaşanan tasfiyeler, 1970'lerin örgüt aidiyetlerinin başat olduğu keskin politik koşulları ile de birleşince İKD'nin örgütsel bağımsızlık amacını oldukça zayıflatan bir sonuç doğurmuştur. Öte yandan bu durum, İKD'nin, gerek mahalle ve işyeri çalışmaları gerekse kampanyalar yoluyla kadınlara ilişkin *TKP'nin yan örgütü* tanımlamasına indirgenemeyecek önemde bir söz ve deneyim mirası bıraktığı gerçeğini örtmemelidir. İKD'nin özellikle her işyerine kreş, kadınlar için yirmi yılda emeklilik, gündelikçi kadınların sigorta kapsamına alınması, doğum izinlerinin uzatılması ve eşit işe eşit ücret kampanyaları ile ilk kez örgütlediği ve yaygınlaştırdığı *8 Mart* kutlamaları, kuşkusuz Türkiye'de kadın hareketinin sonraki yıllardaki mücadelesi için çok önemli katkılar olmuştur. Feminist açıdan bakıldığında İKD deneyiminin, dayak ve kadına karşı şiddet konusunun hiç gündem yapılmaması gibi kuşkusuz çok önemli sınırlılıkları vardı. Örneğin, Birsen Talay Keleşoğlu, *1970'lerin En Kitlesel Kadın Örgütü: İlerici Kadınlar Derneği* başlıklı çalışmasında bu durumu ataerkilliğin yalnızca eski geleneklerle açıklanmasına, erkek egemen sistemin doğrudan hedef alınmamasına bağlamaktadır. Öte yandan İKD deneyiminin, içinde bulunan kadınlar için birçok açıdan dönüştürücü olduğunu da unutmamak gerekir. O zaman feminizmi asla kabul etmeyen İKD'li kadınlara bugünden baktıklarında, "Aslında biz feministmişiz," dedirtebilen bir deneyimdir bu.

1970'lerde sol içinde başlayan ayrı bir kadın örgütlenmesi yaratma çabası İKD ile sınırlı kalmaz. Bir başka sol kadın örgütü 1976'da kurulan ve *Devrimci Yol* içinden kadınların örgütlendiği *Ankaralı Kadınlar Derneği*'dir. Zerrin Ediz *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri: Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme (1923-1993)* başlıklı doktora tezinde derneğin kadın sorununa ilişkin sınırlı amaçları olduğunu, daha çok kadınların

politikleştirilmesi, *bilinçlendirilmesi* ve *aktif eylemin içine çekilmesi* doğrultusunda çalışmalar yürüttüğü belirtir. Öte yandan derneğin İKD'nin başını çektiği eşit işe eşit ücret ve evden çalışan kadınların sigorta hakkı gibi talepleri benimsediği ve bu konularda kendi kampanyalarını örgütlediği görülür. *Ankaralı Kadınlar Derneği*, aynı sol çizgideki bir diğer devrimci kadın derneği olan *Adana Devrimci Kadınlar Derneği* ile birlikte 1978'de *Devrimci Kadın Dernekleri Federasyonu* çatısı altına girecektir. Yine 1970'lerin sonuna doğru ortaya çıkan bir diğer sol kadın örgütü de *Demokratik Kadın Birliği*'dir. Birsen Talay Keleşoğlu'nun yukarıda zikredilen makalesinde de belirtildiği gibi, İKD'nin görevden alınan Bursa şubesi yönetiminden kadınların oluşturduğu bu grup önce *Kadın Dayanışması* adıyla bir gazete çıkarmaya başlamış, daha sonra da TSİP'li kadınların bu dergi çevresindeki kadınları bir örgüt çatısında toplamak girişimiyle derneğe dönüşmüştür. Yine Zerrin Ediz'in yukarıda anılan çalışmasında da belirttiğine göre grubun İKD'ye yönelik, başlangıçta belirlenen demokratik ve kitlesel kadın örgütü çizgisinden ayrıldığı şeklindeki eleştirisi bu örgütlenmenin çıkış noktasını oluşturur:

> Demokratik planda kurulan bir kadın derneğinin gözetmesi gereken en önemli noktalar, hayatın her alanında kadınların acil sorunlarına eğilmek ve derneğin demokratik yapısını ve kitleselliğini korumaktır. Dernek, anti-faşist ve demokrasi saflarında olan tüm kadınları bağrında taşımalıdır. Bu durum, aynı zamanda derneğin kitleselliğini getirir. Yoksa salt belli görüşlerdeki kadınlara açık olan, diğer görüşlere karşı itici tavırlar alan dernek yöneticileri özünde demokratik kadın hareketinin gelişmesine sekte vururlar.

Bu dönemde 1978'de kurulan *Demokratik Emekçi Kadınlar Birliği* gibi başka sol kadın örgütlerinin de benzer bir eleştiri ile sol yelpazede tüm kadınları kapsayacak bir kadın örgütü oluşturmak iddiasıyla yola çıktığı, fakat sonuçta her birinin belirli bir sol parti ya da grubun çizgisini benimsediği görülmektedir. Özellikle yetmişlerin sonuna doğru faklı sol gruplar arasındaki belirgin saflaşma kurulan kadın örgütlerine de yansımıştır. Bu da çeşitlenmeyi tetikleyen, *Gaziantep Kadın Haklarını Koruma ve Geliştirme Derneği*, Diyarbakır'da kurulan *Devrimci Demokrat Kadınlar Derneği* ve *Karadeniz Kadınlar Derneği* gibi kimi daha yerel düzeyde olmak üzere faklı devrimci kadın derneklerinin kurulmasını beraberinde getiren bir dinamik olmuştur. Fakat sol içi ayrımlarla şekillenen bu çeşitlenme, sol kadın örgütlerinin aslında benzer değerlendirme ve taleplerle yol aldığı gerçeğini gölgelememelidir. Nitekim çalışma hayatında eşitlik, kreş hakkı, doğum izni, ev kadınlarının sosyal güvenlik kapsamına alınması ve *8 Mart*'ın kadınlar günü olarak örgütlenmesi gibi konularda birbiriyle örtüşen duruş ve eylemleri örgütlemiş sol kadın örgütleri, bu taleplerin ve genel olarak kadın hakları mücadelesinin 1970'ler

boyunca kitleselleşmesinde rol oynamışlardır. Bütün sınırlılıkları ile sol kadın mücadelesinin ve aslında genel olarak 1970'li yılların kadınlar açısından ne ifade ettiğini, Emel Akal'ın çalışmasında aktarılan, İKD İstanbul Şişli Şube Başkanı Saadet Arıkal Özkal'ın şu anlatımı çok güzel özetler: "O zamanlar bizde kadın olarak erkeklere ezilmeme fikri vardı. Belki tam netleşmiş, bilinçlenmiş olarak olmasa bile sezgi olarak vardı. Kendi hayatını yaşama isteği vardı. Geleneksel değerlere karşı çıkma isteği vardı. O dönemde birçok kadında olan bir istekti bu." Yaptıkları en önemli katkı, bu sezginin ve kadınlara dair sözün yaygınlaşmasında oynadıkları roldür denilebilir.

1970'leri kadın hakları mücadelesi açısından önceki iki onyıldan ayıran ve artan örgütsel çeşitlilik ile de yakından bağlantılı ikinci farklılık, mücadelenin gerek genel gündeminin gerekse politik söyleminin daha eleştirel bir çizgiyi benimsemesidir. 1950'lerden beri süre gelen *eşitliğin muhafazası* temelindeki savunmacı pozisyonla yetinmeyen bir politik çizgidir bu. Bir başka deyişle 1970'ler, önceki iki onyıl boyunca, artan muhafazakârlığın ve cinsiyetçiliğin saldırısı altında olduğu düşünülen kazanılmış hakların korunmasına yoğunlaşan kadın hareketinin, yeni talepleri öne çıkarmaya başladığı bir dönemdir. Bu geçişte hiç kuşkusuz dönemin sol kadın örgütlerinin yükselttiği gündemin çok önemli bir payı vardır, ancak dönüşümü yalnızca onlarla sınırlı tutmak yanlış olur. Farklı bileşenleriyle kadın hareketinin, elli yıllık Cumhuriyet deneyimini tartışmaya başladığı, "Neden hâlâ eşit değiliz?" ve "Değişen koşullarda eşitlik için yeni taleplerimiz ne olmalı?" gibi soruları gündemine aldığı bir dönemdir bu. Nitekim yerleşik kadın hareketi olarak görülen Kemalist kadın örgütlerinin çalışmalarında da artan genel politik ivmenin etkisiyle daha aktif bir çizgi gözlenmeye başlanır. Örneğin 1950'lerin başından itibaren gündemde olan ve *Kadın Haklarını Koruma Derneği* Başkanı Mediha Gezgin'in başını çektiği bir kadın partisi kurma girişimi 1973'te, *Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi*'nin kurulmasıyla hayata geçmiştir. Kadınların siyasal alanda çok düşük oranda temsil edilmesi karşısında siyasal partilere duyulan tepkinin beslediği bu girişim bir mesafe katedememiş olsa da temsil sorununa dikkat çekmek ve kadın mücadelesinde dernek örgütlenmesi çerçevesinin ötesine geçmek bağlamında önemli bir deneme olarak not edilmelidir. Ediz, yukarıda anılan doktora tezinde, parti programında dernek örgütlenmesinin yetersizliği düşüncesinin şu şekilde ifade edildiğini aktarır: "Kanunlarımızdaki (kadın hakları konusunda) anayasayla çelişen maddelerin kaldırılması kadın derneklerinin çabasıyla mümkün olamamaktadır, çünkü derneklerin politika ile uğraşması yasaktır. Bunun içindir ki, bir kadın partisi kurulması zorunlu olmuştur."

TKB, çalışan kadınların yirmi yılda emeklilik hakkı kazanması, ev kadınlığının bir meslek olarak görülerek ilk etapta sağlık ve yaşlılık sigortalarının

temini, siyasî partilerin merkez kontenjanlarında kadınlara yer vermesi ve kadın adayların desteklenmesi gibi talepleri 1970'ler boyunca dile getirecektir. Özellikle 1974'te, kadınların siyasal haklarını kazanmasının 40. yılı dolayısıyla kadın hakları konusundaki taleplerin daha yüksek sesle dile getirildiği ve gündemde tutulduğu görülür. Kadın hareketinin, siyasal hakların kazanılmasının 40. yılını kadınlar için hakları korumaktan yeni haklar kazanmaya yönelik mücadeleye geçişte bir fırsat olarak gördüğü, TKB'nin başkanı Günseli Özkaya'nın 1974 yılını *hak arama döneminin başlangıcı* ilan etmesinden anlaşılmaktadır (*Cumhuriyet*, 6 Aralık 1974). Bu bağlamda yeni bir mücadele gündemi oluşturan kadın hareketinin 1970'lerde dile getirdiği en önemli başlıklardan birini Medeni Kanun'da kadınlar lehine yapılması istenen değişiklikler oluşturur. Aslında 1950'lerden itibaren başlamış olan Medeni Kanun'un değişmesine ilişkin tartışmalar kanunun 45. kabul yılı olan 1971'den itibaren yeniden gündeme gelmiştir. Bu süreçte ve yetmişler boyunca kadın örgütlerinin tartışmalara katılmak ve çeşitli değişiklik önerilerine kadınlar lehine müdahalelerde bulunmak için çaba harcadığı görülür. 1975 yılında ÜKD girişimi ile devlet destekli olarak gerçekleşen *Kadın Yılı Kongresi*'nin Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanan raporda Medeni Kanun ön tasarısını yeniden görüşmek üzere oluşturulacak komisyona mutlaka sosyologların ve kadın hukukçuların katılması gerektiği vurgulanmıştır. *Kadının Sosyal Hayatını İnceleme ve Araştırma Derneği* (*Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu* 1973'te bu adı almıştır) ve *Türk Hukukçu Kadınlar Derneği* (THKD) gibi kadın örgütleri de konuyla ilgili konferanslar ve paneller düzenlemiştir. Özellikle *Kadın Haklarını Koruma Derneği Hukuk Kolu*'nun Medeni Kanun ile ilgili önemli çalışmaları olmuş, 1977'de soyadı, mal rejimi, kadınların çalışma özgürlüğü ve velayet gibi kanunda toplumsal cinsiyet eşitliği açısından sorunlu maddelerde yapılması gereken değişiklikler ile ilgili yasa tasarısı hazırlayarak bir rapor eşliğinde Adalet Bakanlığı'na ve parlamenterlere göndermiştir. 1980 ve 1990'larda feminist hareketin önemli gündem maddelerinden olacak olan Medeni Kanun değişikliklerinin 1970'lerden itibaren sistemli bir biçimde dile getirilmiş olması çok önemli bir sürekliliğe işaret etmektedir.

Öte yandan, 1970'lerde kadın aktivizminin geçmişin çoğunlukla savunmacı söyleminden talep odaklı bir gündeme evrilmesinin ve mücadelenin genel olarak artan ivmesinin, Kemalist kadın örgütlerinin mevcut halleriyle kadınların hareketliliğini karşılayamadıkları yönündeki eleştirileri hızlandırdığı, bu örgütler içerisinde tartışma ve kırılmalara neden olduğu görülecektir. Örneğin TKB'ye yönelik eleştiriler, Kemalist çizgiye yakın kadınlar tarafından daha güçlü dile getirilmeye başlanır. Yaşanan kırılmalardan biri Ankara'da 31 Ocak 1976'da İKD'nin öncülüğünde düzenlenen, fakat çok daha

geniş bir katılımla gerçekleşen *Evlat Acısına Son* mitingi sonrası olmuştur. Mitingin hemen sonrasında bildirisi radyolardan okunan TKB Başkanı Günseli Özkaya'nın anneleri sokağa çıktıkları için eleştirmesi ile başlayan tartışmada Kemalist kadın hareketi içinden de Özkaya'nın tutumuna karşı önemli tepkiler yükselmiştir. Mitingin hemen sonrasında *Cumhuriyet*'te mitingle ilgili gözlemlerini kaleme alan Müşerref Hekimoğlu, *Anneler Birliği* ve diğer bazı dernekler mitingi desteklerken *Türk Kadınları Birliği*'nin sessiz kalmasının eleştirildiğini belirtiyor ve şöyle diyordu:

> Tandoğan Alanında kadın yazarların, öğretmenlerin, profesörlerin, anarşi nedir, eylem nedir bilmeyen, ama çocuğunu yitirmenin, çocuğu için can güvenliği isteyen kadınların, dertli anaların bulunduğu böyle bir kalabalığı anarşist eylemli bir kalabalık diye niteleyen, "evlat acısına son" diye bağıranları "demokrasi düşmanı" diye suçlayan Kadınlar Birliği Başkanının bu görevden uzaklaşması isteniyor (*Cumhuriyet*, 3 Şubat 1976).

Hekimoğlu sonraki yazılarında da TKB'ye karşı eleştirilerini birliğin kadın sorunlarına hiçbir katkı sunmadığı noktasına kadar taşırken, yine *Cumhuriyet*'in okuyucu mektupları ve tartışma köşelerinde Özyaka'yı ve birliği eleştiren, hatta bu eleştiriyi yerleşik diğer kadın örgütlerini de kapsayacak şekilde genişleten yazılar yayımlanıyordu. Gelen tepkilere yanıt veren TKB Beşiktaş İlçesi Başkanı Muzaffer Atakan, Hekimoğlu'nu kınarken, Özyaka'nın açıklamasında anneleri anarşistlikle suçlamadığını, onların acılarını kendi amaçlarına alet etmek isteyen bir avuç anarşistin kötü niyetlerine işaret ettiğini belirtiyordu. Atakan'ın yanıtı, bir yandan TKB'nin diktanın ve faşist eğilimin karşısında, devrimci güçlerin yanında olduğunun altını çizerken bir yandan da sokağa dökülmenin eli silahlı zorbalara fırsat vermekten başka bir işe yaramayacağı, mücadelenin fikir platformlarında verilmesi gerektiği yönündeki görüşü tekrarlıyordu.

Bu noktada, 1970'lerde kadınların annelik üzerinden yürüttüğü politik eylemlilikler üzerine bir parantez açmak gerekir. 1969'da çocukları, eşleri ya da kardeşleri öldürülen kadınların bir araya gelerek kurduğu *Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği* ile başlayan bu eylemlilikler özellikle 12 Mart Darbesi sonrası kadınların işkence gören, hapse atılan çocuklarının peşine düşmesi ile artmıştır. Tuba Demirci'nin de *On the Margins of Politicized Motherhood: Mothers' Human Rights Activism in Turkey from the 1970s to the 1990s* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi 1970'ler boyunca gerek ortak dilekçe eylemleri gerekse yürüyüşlerle kadınların annelik üzerinden siyasallaştığı bu süreç Türkiye'de kadınların insan hakları mücadelesine katılması açısından önemli bir dönemeçtir. 1976'da İKD'nin organize ettiği *Evlat Acısına Son* mitingi kadın hareketinin birçok bileşenini bir araya getirmesi açısından önemliy-

ken, aynı zamanda izleyen yıllarda da tekrarlanacak ortak bir söz oluşturulmasında etkili olmuştur. 1977'de aynı çağrıyla yapılan mitingi İstanbul CHP İl Kadın Kolları düzenlerken, *Evlat Acısına Son* sloganı hem Ecevit'in düzenlendiği mitinglerde hem devrimci örgütlerin düzenlediği yürüyüşlerde atılır hale gelmiştir. Kadınların siyasal alanı annelik üzerinden ördükleri eylemler ile genişletmeye çalışmalarının örnekleri olarak görülebilecek bu eylemler, 1980 sonrasında genişleyecek ve 1990'larda Türkiye'nin sivil direniş geleneğinin ve insan hakları mücadelesinin önemli bir bileşeni olacak olan annelerin politik aktivizminin de başlangıcı gibidir. Bu eylemleri hem genel olarak Türkiye'de kadınların siyasallaşması sürecini hem de 1970'ler kadın hareketini anlamak açısından önemli dönemeçler olarak görmek mümkün.

Bir başka parantez de CHP Kadın Kolları'nın 1970'lerde yürüttüğü çalışmalar için açmak gerekir. 1960'lar boyunca kadınların siyasete katılımı konusunda önemli tartışmaların yapıldığı, hatta kadın kotası gibi görüşlerin dile getirildiği bir mecra olan CHP Kadın Kolları, 1970'lerde özellikle parti içinde de esen sol rüzgârın etkisi ve desteğiyle Kemalist kadın örgütleri ile olan yakın ilişkilerine ek olarak zaman zaman sol kadın örgütleri ile de işbirliğine gidecektir. Ayşe Güneş-Ayata'nın *Laiklik, Güç ve Katılım Üçgeninde Türkiye'de Kadın ve Siyaset* başlıklı makalesinde belirttiği gibi, aslında kadınlar, o dönem CHP içinde gerek *Ortanın Solu* hareketinde gerekse Bülent Ecevit'in genel başkan seçilmesinde çok etkili olmuş gruplardan biridir. Örneğin, İsmet İnönü'nün sonrasında parti genel başkanlığından istifa edeceği *CHP 5. Olağanüstü Kurultayı* öncesi kadın kolları olarak yayımladıkları bildiride, kendilerini "halka inanmış CHP'liler" safında konumlandırmış, kadınların haklarının korunması için halkla bütünleşen, "yönetimi halkla paylaşan" ve halkın sahip olacağı iktisadî ve sosyal haklara vurgu yapan bir politik hattı savunmuşlardır (*Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1952). Bu bağlamda sol kadın örgütleri ile daha yakın ilişkiler kurmaları şaşırtıcı değildir. 1977'de *Evlat Acısına Son Mitingi*'nin İKD ile birlikte düzenlenmesi buna bir örnektir. Bu işbirliği, CHP Kadın Kolları'nın, siyasal hakların kazanılmasının 39. yıldönümünde "4,5 milyon köy kadını, uğraşlarına karşın haklarından habersiz ezilmekte ve sömürülmektedir," diyen mesajlar yayımladığı, hatta kendisini de "devrimci kadın örgütü" olarak gördüğü 1970'ler politik ortamında olabilmiştir. 1977 yılında yayımladıkları, Ediz'in çalışmasında aktarılan faaliyet raporunda bu politik konumlanış açıkça görülebilir: "Diğer devrimci kadın örgütleri ile ilişkilerimiz konusunda da genel merkezi İstanbul'da bulunan İKD ve bazı sendikalardaki kadın yöneticilerle olan ilişkilerimizden söz etmek isteriz. Bu devrimci kuruluşlarla yakın ilişkinin CHP'nin daha da yaygınlaşarak etkin hale gelmesinde yararlı olacağı inancındayız." Fakat belirtmek gerekir ki bu durum, gerek kadın kollarının kendi içerisindeki ge-

rekse parti içindeki çekişmelerin etkisiyle zaman zaman sekteye uğramış, örneğin 1978'de yönetimin istifası ve Güler Gürpınar'ın başkan seçilmesi sonrası CHP Kadın Kolları, bazı CHP'li kadınların İKD'ye üye olduğu *tespiti* karşısında bunun yanlış olduğu yönünde genelge bile yayımlamıştır (*Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1978). Bu gelgitlere rağmen, 1970'ler boyunca Kemalist ve sosyalist kadın örgütleri arasında politik gündeme ilişkin örtüşmeler CHP Kadın Kolları'nın çalışmalarında da hissedilecektir. Çağatay'ın yukarıda değinilen doktora tezinde de altını çizdiği gibi, kadınların erken emeklilik hakkı, ev kadınlığının bir meslek olarak tanınması ve Medeni Kanun değişikliği gibi konuların gündeme gelmesinde CHP'li kadınlar da aktif rol alacaktır.

1970'lerde kadın hareketinde artan örgütsel ve söylemsel çeşitliliğin kadın sorunlarının politik gündeme oturmasında çok önemli bir rolü olmakla birlikte bunda uluslararası konjonktürün de katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle 1975 yılının Birleşmiş Milletler tarafından *Kadın Yılı*, 1975-85 arasının da *Dünya Kadın Onyılı* olarak ilan edilmesi ile kadın sorunlarına eğilen uluslararası etkinlik ve buluşmalarda bir artış görülür. Uluslararası kadın hareketinin öncülüğünde bir bakıma küresel bir toplumsal cinsiyet eşitliği gündemi oluşmuştur. Bunun yansıması olarak Türkiye'de de *Kadın Yılı* etkinlikleri görülecektir. Örneğin TKB, *Kadın Sorunları ve Çözümleri* konulu bir yarışma düzenler. Bu dönemde *UNESCO Türkiye Millî Komisyonu*'na kabul edilen ilk kadın derneği olan *Kadının Sosyal Hayatını İnceleme ve Araştırma Derneği* de yıl boyunca birçok etkinlik düzenlemiştir. Bu faaliyetler *1975 Kadın Yılı Çalışmalarımız* başlığı ile yine dernek tarafından 1976'da yayımlanmıştır. ÜKD, kadınların siyasal haklarını kazanmasının 41. yıldönümü olan 6 Aralık 1975'te çok sayıda kadın derneğinin katılımıyla *Kadın Yılı Kongresi* düzenler. Kongre Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından açılmış, eşi Emel Korutürk'ün himayesinde gerçekleşmiştir. Her ne kadar bu kongre TKB ve *Uluslararası Birleşmiş Kadın ve Kültür Derneği* gibi örgütlerce devlet desteği aldığı ve bazı örgütleri dışladığı gerekçesiyle eleştirilmiş hatta protesto edilmişse de (*Cumhuriyet*, 3 Aralık 1975), Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliği açısından kapsamlı değerlendirmeler yapılması ve gereken yasal düzenlemelerin ulusal ölçekte duyulması açısından önemlidir. Kongrenin, gerekli durumlarda kürtajın devlet eliyle hastanelerde ücretsiz olmasını ve bunun için yasal düzenlemelerin yapılmasını önerdiği de çok önemli bir katkı olarak kaydedilmelidir. Kürtajın yasalaşması konusundaki bu istek, kongreye katılan Sağlık Bakanı Kemal Demir'in karşı çıkması karşısında katılan delegelerce savunulmuş, kadın ve aile sağlığı ile kürtaj hakkında hazırlanan rapor oybirliği ile kabul edilmiştir (*Cumhuriyet*, 09 Aralık 1975). Kongrenin hukuk komisyonu da Medeni Kanun ve Türk Ceza Kanunu'nda kadın hakları açısından yapılması gereken değişiklikler ile ilgili değerlen-

dirmelerin yanı sıra hükümette kadın sorunları ile ilgilenecek müsteşarlığa benzer bir kuruluş oluşturulmasını önermiştir.

1975 Dünya Kadın Yılı'ndan itibaren yaşanan hareketlenmenin etkisiyle Türkiye'deki kadın örgütlerinin gerek kendi aralarındaki ilişkilerde gerekse uluslararası kadın örgütleri ile ilişkilerinde bir artış yaşanır. 1975'te *Türk Kadınlar Konseyi UNESCO Millî Komisyonu*'na üye olur. 1976'da kadın örgütleri arasında koordinasyonu sağlamak ve ortak çalışma yürütmek amacıyla Kadın Dernekleri Federasyonu kurulur. Federasyon, *1975 Kadın Yılı Kongresi* kapsamında bir araya gelen yirmi yedi kadın örgütünün arasından aynı amacı taşıyan beş tanesinin (Dernekler Kanunu ancak aynı amacı taşıyan derneklerin federasyon kurmasına izin veriyordu) daha etkili bir dayanışma ağı kurmak için bir araya gelmesiyle oluşmuş, 1977'den itibaren *Ka.De. Fe* adlı bir de dergi çıkarmaya başlamıştır. Bu federasyonun kurucu üyelerinden *Kadın Haklarını Koruma Derneği* 1977'de Almanya'da *Meslek Kadınları Federasyonu* tarafından düzenlenen kadın hakları konulu uluslararası toplantıya katılmıştır. Türkiye kadın hareketi 1970'lerin ikinci yarısında bu ve benzeri katılımlarla uluslararası kadın hareketi ile köprülerini sağlamlaştırırken, global ölçekte ortaya çıkan cinsiyet eşitliği gündeminin aktif olarak bir parçası olmak yoluyla yurtiçinde de çok önemli bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde çeşitlenmiş ve güçlenmiş kadın örgütlerinin çalışmaları hak temelli bir mücadeleyi merkeze alırken, açıkça dile getirilen bir feminist duruş sergilemezler. 1970'lerde yeni bir feminist bakışın yeşermeye başlaması başka mecralarda gerçekleşecektir.

1970'lerde Yeni Bir Feminizmin Düşünsel Nüveleri

1970'lerde kadınların özgürleşmesi temasının ve radikal feminizmin erken nüvelerinin görülmeye başladığı en belirgin alan edebiyattır denilebilir. Öyle ki, örneğin Erdağ Göknar, *The Novel in Turkish: Narrative Tradition to Nobel Prize* başlıklı çalışmasında Türk edebiyatı, özellikle de romanı için önerdiği dönemlendirmede 1970'ler için *Feminizm ve Varoluşçuluk: Marjinalleştirilmiş Sesler* tanımlamasını kullanır. Bu dönemde romana egemen olan dünya görüşü ve kültürel akımlar feminizm ve varoluşçuluktur. 12 Mart'tan 12 Eylül'e iki askerî müdahale arasında edebiyat, ideolojik projelerin sorunsallaştırıldığı, varoluş, birey, yabancılaşma gibi temalara yoğunlaşıldığı ve entelektüelin krizinin ele alındığı bir alan olarak öne çıkar. Yetmişlerde edebiyat alanında yükselen feminist eleştiri, gerçekten de ideolojik projelerin toplumsal cinsiyet rolleri açısından sorgulanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ilk hatırlanması gereken yapıtlardan biri Adalet Ağaoğlu'nun 1973'te yayımlanan romanı *Ölmeye Yatmak*'tır. Kadını bir birey olarak odağına alması

ve kadın cinselliğine bakışıyla 1970'lere rengini veren romanlardan biri olan *Ölmeye Yatmak*, Göknar'ın da altını çizdiği gibi sonraki yıllarda olgunlaşacak yeni feminist hareketin de işaret fişeği gibidir. Fakat Ağaoğlu'nun romanını özel kılan feminist öznelliğin ayak seslerinin duyulduğu ilk eserlerden olması değildir sadece. Romanın, ana karakteri Aysel'in deneyimi üzerinden Kemalist modernleşme projesi ve onun modern kadın imgesine tuttuğu eleştirel ayna, 1980'lerden itibaren asıl şeklini alacak olan feminist yazının Kemalizm ve devlet feminizmi eleştirisinin de erken bir örneği gibidir. Bu anlamda *Ölmeye Yatmak*, Kemalizm'in *kurtarılmış ve haklarına kavuşmuş Türk kadını* anlatısına itiraz eden, Cumhuriyetin cinsiyet rejimini kadınların öznelliğini ve cinselliğini yok sayan modern bir patriarka olarak gören, bugün artık önemli bir külliyata dönüşmüş olan feminist analizin 1970'lerde belirmeye başladığının da bir göstergesidir.

Bu dönemde edebiyatta ortaya çıkan feminist sorgulamanın bir başka ayağını ise 1970'ler Türkiye'sinin kadınlar açısından sosyal ve politik çözümlemesi oluşturur. 1970'lerin çoğunlukla *12 Mart romanı* kategorisinde değerlendirilen birçok edebiyat ürünü, aslında bu tanımlamanın ötesine geçerek kadın özgürleşmesi, cinsellik ve patriarkal ahlâk anlayışı gibi konuları tartışmaya açmıştır. Çimen Günay-Erkol'un *Yaralı Erkeklikler: 12 Mart Romanlarında Yalnızlık, Yabancılaşma ve Öfke* isimli çalışmasında da belirttiği gibi bu dönemde özellikle solcu kadın yazarlar 12 Mart sonrası baskıcı dönemin alternatif bir okumasını sunar ve bunda özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliğini eserlerinin merkezine koymalarının etkisi büyüktür. Günay-Erkol, bu anlamda 1970'lerin politik ortamında toplumsal cinsiyet ve kadınların özgürleşmesi gibi meselelerin ikincil olduğu ve bunları odağına alan bir hareketin ancak 1980 sonrası ortaya çıktığı görüşünü eleştirerek, 1970'lerde edebiyatın bu tartışmalar için önemli bir alan olduğunu ve kadın edebiyatçıların feminist görüşlerin dillendirilip tanınmasında öncü bir rol oynadığını belirtir. Bu öncü rolün bir parçası olarak devrimciliğin örttüğü sanılan patriarkal ilişkilerin ve erkekliklerin sorunsallaştırılması, feministlerin sol harekete getirdikleri ve 1980 sonrası sistemli bir politik okumaya dönüşecek olan eleştirinin ilk bileşenini oluşturur. Bu feminist eleştirinin en önemli temsilcilerinden biri kuşkusuz Sevgi Soysal'dır. Soysal, cinsellik, aile ve annelik üzerinden patriarkal toplumsal cinsiyet rollerini irdelediği ve müstehcenlik gerekçesiyle toplatılan *Yürümek*'ten 1975'te basılan ve bu kez sürgündeki devrimci Oya'yı izleyerek özellikle kadının kendi bedeni ile ilişkisi, namus, utanma ve patriarkal kültürel kodların farklı siyasî pozisyonlarda ortaya çıkan biçimleriyle uğraştığı romanı *Şafak*'a ve nihayet Ayşe Gül Altınay'ın *Bir Antimilitarist Feminist Manifesto Olarak Yıldırım Böyle Kadınlar Koğuşu*'ndaki deyişiyle feminist bir manifesto olarak okunabilecek *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğu-*

şu'na, 1970'li yılların kadın odaklı bir panoramasını sunar. Soysal'ın eserleri ve 1970'lerde bir kadın yazar olarak biyografisi, Ayşegül Yaraman'ın *Sorunları mı Sorumluluktan, Sorumluluğu mu Sorunlarından? Kadınlık Durumu, Kadınlık Bilinci ve Sevgi Soysal* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi "Türkiye'de 1980'lerde yükselen kadın hareketinin öncüllerini içeren diyalektik bir bütünselliğe sahiptir". Yine 1970'ler edebiyatında cinsellik ve kadın-erkek ilişkilerini kadınların gözünden ve onların sesiyle yansıtılması dendiğinde Pınar Kür'ün, Leyla Erbil'in ve Füruzan'ın eserlerini de hatırlamak gerekir. Özellikle Kür'ün 12 Eylül sonrasında müstehcenlik gerekçesi ile toplatılan romanı *Yarın Yarın* (1976), yerleşik ahlâk normları ve ailenin yanında özellikle orta/üst sınıf odağında cinsellik üzerinden şekillenen tahakküm ilişkilerine getirdiği eleştirilerle 1970'lerde edebiyatta yükselen feminist sesler arasında da özgün konumdadır.

1970'lerde yeni bir feminizmin düşünsel olarak yeşermeye başlamasında Batı'da 1960'ların sonlarına doğru ivme kazanan feminist hareketin ürettiği yazının Türkçeye çevrilmesinin de etkisi vardır. Türkiye'de feminist çeviri dalgası her ne kadar 1980 sonrası dönemde, özellikle Kadın Çevresi Yayınları'nın katkısı ile asıl olarak kendini gösterse de 1970'ler boyunca da daha sonraki tartışmaları etkileyecek bir dizi çeviri yayımlanmıştır. Bu çeviriler, özellikle radikal feminist kuramın öncü metinlerini Türkçeye kazandırmakla feminist bilinçlenme olarak görülebilecek bir sürecin kuramsal ve politik kaynaklarına erişimi arttırmışlardır. Bunlar arasında Türkçede ilk olarak 1960'larda *Kadın* adıyla bir bölümü yayımlanan ve 1970'lerde Payel Yayınları tarafından üçleme olarak yeniden basılan Simone de Beauvoir'ın feminist düşüncenin başucu kitabı olarak görülebilecek çalışması *Second Sex*, Kate Millet'in Seçkin Selvi çevirisi ile ve *Cinsel Politika* adıyla 1973'te yayımlanan *Sexual Politics* (1970) ile Türkçe'de *Sokak Kadınları* adıyla 1975'te yayımlanan *The Prostitution Papers: A Candid Dialogue* (1971) kitaplarını ve yine radikal feminizmin anahtar çalışmalarından Shulamith Firestone'un *Cinselliğin Diyalektiği* başlığı ve Yurdanur Salman çevirisi ile 1979'da Türkçe olarak yayımlanan *The Dialectic of Sex* (1970) kitabını ilk elden saymak gerekir. Bu çeviri literatür, zaten sayıları sınırlı olan ve 1970'lerin politik ikliminde de genel olarak dönemin dar Marksist okumasına dayanan kadın sorunları ve cinsiyet eşitsizliği üzerine kitapların bir nebze de olsa çeşitlenmesini, kadınların feminist sözle, okur düzeyinde de olsa, buluşmasını sağlamıştır.

Dönemin popüler kültür alanında da, edebiyat ya da çeviri yazılı literatür kadar olmasa da, o döneme göre feminizan denilebilecek fikirlerin duyulabileceği mecralar ortaya çıkmaya başlar. Örneğin *Kadınca* dergisi 1970'lerin sonlarına doğru bu anlamda önemli bir kanal olmuştur. Aralık 1978'de, derginin henüz ilk sayısında yayımlanan Duygu Asena'nın *Son Söz* yazısı *Kadın-*

ca'nın sıradan bir *kadın dergisi* olarak görülemeyeceğinin işaretlerini verir: "Ve diyoruz ki... az kaldı... Devir değişiyor, günler eski günler, düşünceler eski düşünceler değil. Kadın ve erkeğin kafaca eşit olduğu ispatlanıyor. Yakında, nasıl 'erkekçe' deniyorsa, kuvvetle, üstüne basarak 'kadınca' da denecek. Böyle düşünmeyen azınlık, yalnız kalacak..." Yüksek tirajlı popüler kadın dergilerinin öncüsü olan *Kadınca*, benzerlerinden farklı olarak, modanın ya da alışverişin yanında kadınların kadın olmaktan kaynaklanan sorunlarına ve kadın cinselliğine de değiniyordu. Ayşe Düzkan'ın, yıllar sonra *Pazartesi* dergisinde kadın dergileri üzerine yaptığı *Kadın Dergileri Hayal Satıyor* başlıklı bir değerlendirmede de belirttiği gibi, *Kadınca* özellikle yaşça genç, şehirli ve orta sınıf kadınlara hitap ediyor, birçoğunun kendilerine bakışında, hatta hayatlarını dönüştürmelerinde önemli bir rol oynuyordu. Nitekim "feminist feminist şeyler" yazmakla suçlanan Duygu Asena bu çizgide ısrar ettikçe derginin satışı artıyordu. Bu anlamda *Kadınca*, feminist bir dergi olmasa da özellikle belirli bir grup kadın için yeni bir sözün yetmişlerden seksenlere taşıyıcılarından biri olarak görülmelidir. *Kadınca*'nın dile getirdiği kadına karşı şiddet, kadınların özgürce sokaklarda var olabilmesi gibi meseleler ile özellikle 1980'lerin ilk yarısındaki feminist söz ve kampanyalar arasındaki görece örtüşme bunun bir göstergesidir. Düzkan'a göre bu örtüşme yeni feminist hareketin ortaya çıkması ile *Kadınca*'nın başarısını getiren toplumsal koşulların aynı olması ile açıklanabilir.

1970'lerde yeni bir feminist akımın düşünsel nüveleri dendiğinde akademik alanda yapılan çalışmaların da özel bir yeri vardır. Özellikle 1970'lerin ikinci yarısı, 1980'lerde olgunlaşacak feminist harekette önemli yeri olacak olan akademisyen kadınlar için eylemlilik ya da örgütlenme anlamında değilse bile düşünsel anlamda feminist analizlerin oluşmaya başladığı, bu analizlerin yaptıkları akademik çalışmalara yansımaya başladığı dönemdir. Deniz Kandiyoti'nin de kendisiyle yapılan bir söyleşide belirttiği gibi 1975'te Birleşmiş Milletler'in düzenlediği *Dünya Kadın Konferansı* sonrası oluşan cinsiyet eşitliği odaklı uluslararası ortam, kadın sorunları konusunda duyarlı olan Türkiyeli özellikle genç nesil akademisyen kadınlar için iyimser bir atmosfer oluşturduğu kadar, bu alanda akademik anlamda da bir gündem yaratarak daha çok çalışma yapılmasına katkıda bulunmuştur. Elbette bu noktada Türkiye'de kadınların statüsü ve sorunları ile ilgili konuları akademik gündemin bir parçası yapmak için henüz 1960'lardan itibaren uğraş veren Nermin Abadan Unat'ı bir öncü olarak anmak gerekir. Abadan Unat'ın çalışmaları, yetmişlerin ikinci yarısından itibaren artan yeni çalışmalar için önceki dönemle bir köprü görevi görecektir. Abadan Unat, Cumhuriyet devrimlerinin özellikle kırsal kesimde yaşayan kadınlar için önemli bir ilerleme sağlayamadığı tespitinden hareketle kadın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan

kırsal ve yarı şehirleşmiş bölgelerde kadınların durumunun ve sorunlarının araştırılmasına odaklanmıştır. Bu sorular her ne kadar o dönemde akademik gündemi oluşturan kalkınma, kırsal kalkınma, nüfus ve aile yapısına dair çalışmalar bağlamında ortaya çıkmış olsa da, izleyen yıllarda odağı kadınların işgücüne katılımı, kadın emeği ve patriarkal aile yapısına kaydıracak feminist çalışmaların önünü açmıştır. Mayıs 1978'de İstanbul'da yapılan *Türk Toplumunda Kadın* başlıklı konferans, bu alanda çalışan kadın sosyal bilimcileri bir araya getirmesi ve hem kadınları ilgilendiren hemen hemen her alanda durum tespiti yapılması hem de henüz adı konulmasa da bir çalışma alanı olarak kadın çalışmalarına öncülük etmesi bakımından önemli bir dönüm noktası sayılmalıdır. Nitekim bir yıl sonrasında aynı isimle çıkan ve konferansta sunulan bildirileri toplayan, Nermin Abadan Unat'ın Deniz Kandiyoti ve Mübeccel Kıray'ın katkılarıyla derlediği kitap, uzun yıllar Türkiye'de kadın çalışmaları alanında başucu kaynağı olarak kalacaktır.

Bu kitapta 1970'lerin ikinci yarısında yaptıkları çalışmalarla yer alan o dönemin genç kadın akademisyenlerinin Türkiye'de sadece akademik bir alan olarak kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının değil, feminist politik hattın örülmesinde de kurucu rol oynadıklarını özellikle belirtmek gerekir. Bir başka deyişle, etkileri akademik alanla sınırlı kalmayacak bir dizi analiz bu dönemde yani 1970'lerin sonlarına gelinirken ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin, Deniz Kandiyoti'nin odağı *kadınların statüsü* çerçevesinden toplumsal cinsiyet rollerinin değişimine kaydıran çalışmalarının ilk ürünleri, yine Ferhunde Özbay'ın kadınların eğitime erişim konusunda yaşadıkları eşitsizlikler ve ev içi bakım sorumluluklarının ücretli işgücüne katılımlarını nasıl olumsuz etkilediğini gösteren çalışmaları bunların en önemlilerindedir. Bu öncü analizler, sonraki yıllardaki çalışmalarla ve kadın hareketinin gelişimi içerisinde Türkiye'de feminizmin başat düşünsel unsurlarına dönüşecektir.

Bu bağlamda Şirin Tekeli'nin etkisi de ayrıca vurgulanmalıdır. Tekeli'nin Türkiye'de feminist akademik yazının öncül metinlerinden biri olan ve kadınların siyasete katılımını ele alan doçentlik tezi de 1970'lerin ikinci yarısının ürünüdür. Tekeli kendisi de, 1978'de savunduğu ve 1982'de *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* adıyla kitap olarak basılacak olan doçentlik tezinin feminist harekete adım atmasında önemli bir yeri olduğunu belirtir. 1977'de bu tezden yola çıkarak yazdığı ve yayımlanan ilk makalesi olan *Siyasal İktidar Karşısında Kadın* başlıklı makalesinin teorik temeli 1970'ler boyunca Batı'da ikinci dalganın etkisiyle sayıları ve etkileri hızla artmış olan feminist akademik yayınlara dayanır. Özellikle kadın emeğine ve kadın özgürleşmesinin ekonomi politiğine odaklanan İngilizce ve Fransızca çalışmaların Tekeli'nin oluşturduğu analitik çerçevede etkili olduğunu söylemek ge-

rekir. Nitekim makalenin epigrafının Sheila Rowbotham'ın *Kadınlar, Direniş ve Devrim: Modern Dünyada Kadınların ve Devrimin Tarihi* kitabından olması da bir tesadüf değildir. Zira İngiltere'de ikinci dalganın ve sosyalist feminizmin öncü isimlerinden olan Rowbotham'ın kitabı, devrimci hareketlerin erkek egemen yapısının önemli bir eleştirisini sunar. Tekeli gibi çoğunluğu sola yakın ya da sol hareket içinden gelen Türkiyeli feministler de 1970'ler boyunca bunu yakıcı biçimde deneyimlemişlerdir. Dolayısıyla *devrim içinde devrim* düşünceciyle kadınların kendi seslerini bulmaları ve kendileri için örgütlenmeleri gerektiği düşüncesinin tarihsel ve sosyolojik olarak izini süren bu literatürün, o dönemde benzer bir biçimde yeni bir feminizmin düşünsel ve akademik olarak peşine düşen ve sonrasında da 1980'lerdeki feminist hareket içinde yer alan kadın akademisyenler üzerinde çok önemli bir etkisi olmuştur. Buna ek olarak, Tekeli'nin kitabının Türkiye'deki feminist düşünce üzerinde bıraktığı bir diğer önemli iz, Cumhuriyet'in kadın projesi ve Kemalizm'e ilişkin analizlerde görülür. Tekeli'nin, Kemalist kadın hakları perspektifinin Batılılaşma yolunda sembolik bir unsurdan öteye gitmediği ve yine kadınların siyasî haklarının yeni rejime modern ve demokratik bir imaj çizmek üzere başvurulmuş taktiksel bir adım olduğu yönündeki tespitleri yetmişlerin sonlarındaki çalışmalarında oluşmaya başlamıştır. Kendisinin de yıllar sonra bir söyleşide *mahcup feminist* olarak nitelendirdiği ve o dönem daha çok Marksist çerçeveden ortaya koyduğu bu ilk tespitler, Marksist çerçeveden uzaklaştığı sonraki çalışmalarında daha da olgunlaşan *devlet feminizmi* argümanının bileşenlerini oluşturmuştur. Kemalizm'e ilişkin ortaya konan devlet feminizmi tezi, Türkiye'de 1980'lerden itibaren güçlenen feminist düşün ve yazında çok belirleyici olmuş, bugün de etkisini koruyan analizlerden biridir.

1980'lere Girerken Kadın Hareketinin Birikimi

Türkiye'de kadın hareketi ve feminizm tarihi yazınının yeni bir değerlendirmeye ihtiyaç duyduğu, son dönem yapılan çalışmalarla daha net ortaya çıkıyor. Bu değerlendirmenin ana eksenini, kadın hakları ve feminist aktivizmin kırılmalar ve ayrışmalar içeren *dalgalı* tarihini yadsımayan, ama mücadeleyi de bu dalgalara indirgemeyen bir bakış açısı oluşturuyor. Özellikle *suskun* yıllara odaklanan bu bakış açısı, Türkiye kadın hareketini, süreklilikleri ve farklı mücadele eksenleri arasındaki köprüleri de dikkate alan daha geniş bir çerçeveden görme olanağı sunuyor. Böylesi bir çerçevenin ortaya koyduğu en önemli tespit, 1940'lardan 1960'lara kadın örgütlerinin verdiği mücadelenin, bütün sınırlılıklarına rağmen kadın-erkek eşitliği gündemini canlı tutmak konusundaki katkısıdır. Eşitlik gündeminin kadınların çalışma yaşa-

mındaki hakları ve Medeni Kanun değişiklikleri gibi önemli maddelerine dair bilgi ve deneyim mirası, kadın örgütleri sayesinde bir sonraki kuşağa aktarılmıştır. Bu aktarım, onyıllar boyunca çalışmalarını sürdürmeyi başaran TKB gibi kadın örgütleri aracılığı ile olduğu kadar THKD, ÜKD gibi karma meslek örgütlerinden ayrı olarak kendi meslek örgütlerini kuran kadınların mücadeleleri ile de mümkün olmuştur. Kadın aktivizmi, 1960'ların ikinci yarısından itibaren, gerek dünyada artan siyasî ve toplumsal hareketler, gerekse daha özgür hale gelmiş Türkiye siyasî ortamında ve tabii 68 rüzgârının etkisiyle hem örgütsel hem de söylemsel bir çeşitlenme içine girmiştir.

1970'ler, kadın hareketindeki çeşitlenme dinamiğinin asıl meyvelerinin görüldüğü, mücadelenin önemli bir ivme kazandığı dönemdir. Kadınların, özellikle sol siyasal hareketler içinde yer alarak yaşadıkları politizasyon süreci, bu hareketler içerisinde ayrı kadın örgütleri kurmalarını ve o döneme kadar egemen olan Kemalist kadın hakları çizgisinden ayrışmalarını getirmiştir. 1975'ten itibaren özellikle İKD'nin öncülük ettiği kitleselleşme ile kadın mücadelesi gündemini büyük oranda şekillendiren sol kadın örgütleri, bu mücadelenin dönüşümünde çok önemli bir rol oynamıştır. Önceki iki onyılda esas olarak kazanılmış hakların korunmasına odaklanan kadın hareketi, niceliksel bir genişleme ve çoğalmanın yanında, niteliksel bir değişimi de içeren bu süreçte, daha eleştirel ve yeni haklar kazanmak odaklı bir politik hattı benimsemiştir. Sol kadın örgütlerinin yanı sıra, yerleşik Kemalist kadın örgütlerinin de daha aktif bir çizgi izlemeye başladığı, kadın mücadelesinin bu iki hattının zaman zaman söylem ve hatta eylem düzeyinde bile ortaklaşabildiği yıllar olmuştur yetmişler. Bunun böyle olabilmesi, Türkiye sosyal ve toplumsal ortamı kadar, uluslararası kadın hakları mücadelesi ve kadın hareketinin gelişimi ile de ilgilidir. 1975'in *Kadın Yılı* ilan edilmesiyle başlayan, BM'nin öncülük ettiği küresel toplumsal cinsiyet eşitliği gündemi, her yerde olduğu gibi Türkiye'de de kadın hareketinin kazandığı ivme için son derece kritik bir meşruiyet zemini sağlamıştır. Bu küresel zeminin 1970'lerden 1980'lere sürekliliği içinde, kadın hareketinin bütün bileşenleri ile 1970'ler boyunca gündemleştirdiği eşit işe eşit ücret, kadınların sosyal hakları, çalışma yaşamına ilişkin haklar ve Medeni Kanun'da toplumsal cinsiyet eşitliği açısından yapılması gereken değişiklikler gibi konular, asla azımsanmaması gereken çok önemli bir birikim yaratmıştır. 1980 sonrası kadın hareketi tarafından savunulacak birçok talep ve görüş bu birikimin üzerine kurulacak, 1970'lerdeki talepler, 1980'ler ve 1990'larda dile getirilecek olanların âdeta ön çalışması olacaktır. Hatta 1980 sonrası feminist gündemin önemli maddelerinden olacak kürtaj dahi 1970'li yıllarda tartışılmış, kürtajın serbest bırakılmasına ilişkin talepler sağlık alanındaki sivil toplum kuruluşlarının yanında kadın örgütlerince de dile getirilmiş, 1979 yılında o

dönem kontenjan senatörü olan Nermin Abadan Unat, İstanbul CHP senatörü Solmaz Belül ve üç CHP'li milletvekili ile birlikte kürtajın serbestleşmesi için yasa önerisi vermiştir (*Cumhuriyet*, 24 Şubat 1979).

1980 sonrası gelişen yeni feminist hareketin, 1970'lerdeki kadın mücadelesi ile aslında oldukça belirgin olan bu bağını neden uzun yıllar görmezden geldiği sorusunun yanıtı kuşkusuz çok katmanlıdır. Bunda, yeni feminist hareketi oluşturan ve çoğunluğu soldan gelen kadınların kendi politik geçmişleri ile ilişkileri kadar 1980 sonrası dönemde genel olarak Türkiye'deki muhalif siyaseti özel olarak da egemen olan feminist pozisyonu şekillendirmiş sol ve Kemalizm eleştirisinin önemli bir payı vardır. Fakat yeni feminist hareketin 1970'lere baktığında *suskun* yıllar görmesinin belki de en temel nedenlerinden biri, bu dönemde aktif olan kadın örgütlerinin kendilerini feminist olarak görmemeleri, hatta çoğunun feminizme karşı çıkmasıdır. Gerçekten de erkek egemenliğini yalnızca kadın hakları ve eşitlik bağlamında değil bir sistem olarak karşısına alan, kadın cinselliğinden beden siyasetine, kadın emeğinden kadına karşı şiddete, bütünsel bir karşı çıkışla açıkça feminizmi benimseyen bir hareketten ancak 1980'den sonra bahsedilebilir. Öte yandan Türkiye'de ikinci dalga olarak adlandırılan feminizmin, 1980'den sonra birdenbire, yoktan ortaya çıktığı da düşünülemez. Yeni bir feminizmin düşünsel kökleri, politik bir harekete dönüşmemiş ve kimi zaman henüz mahcup bir tonda dile getirilmiş olsa da 1970'lerde net bir biçimde görülebilir. Bu kökler, en belirgin halleriyle 1970'ler edebiyatında ve dönemin sonlarına doğru gelen akademik çalışmalarda izlenebilir. Öyle ki Türkiye'de 1980 sonrasında gelişen feminizmin politik, ideolojik ve entelektüel seyrini, *Ölmeye Yatmak* ya da *Yürümek*'e bakmadan, Şirin Tekeli gibi feminist akademisyenlerin 1970'lerin ikinci yarısından itibaren yaptıkları çalışmaları dikkate almadan anlamak mümkün değildir. Nitekim 1970'lerin özellikle ikinci yarısından itibaren kazanılan ivme, 12 Eylül sonrası ağır baskı ortamında derneklerin kapatılması ve siyaset yasakları ile birlikte örgütlü mücadele bağlamında kesintiye uğramış olsa da 1970'lerden 1980'lere uzanan ve sonunda yeni bir feminizme varacak düşünsel bir yolculuktan pekâlâ bahsedilebilir. 1981'den itibaren başlayan ilk feminist bilinç yükseltme toplantıları, 1982'de *Yazarlar Kooperatifi*'nin (YAZKO) düzenlediği Kadın Sorunları Sempozyumu ile feminizmin dillendirilmeye başlanması, 1983'te yine YAZKO'nun *Somut* dergisinde feministlere özel bir sayfa ayrılması ve nihayet Türkiye'nin ilk feminist yayınevi olan Kadın Çevresi Yayınları'nın kurulması, 1980 sonrası birdenbire oluşan bir feminist uyanıştan ziyade 1970'lerden başlayan bu düşünsel yolculuk içinde anlaşılabilir. Kuşkusuz, 1980'lerden itibaren feminizm politik ve düşünsel olarak geliştikçe, feminizm içi politik farklılıklar da belirginleşecektir. YAZKO'nun 1982'deki sempozyumu sonrası Şirin Te-

keli'nin söyleşi yaptığı Nermin Abadan Unat, kendisini "...evrimci ve yasal yolla değişim sağlamaya çalışan bir feminist" olarak tanımlarken, "uç noktalara uzanan" radikal feminizme yakın olmadığını belirtmiştir (*Cumhuriyet*, 15 Haziran 1982). İzleyen yıllarda da bu çizgiyi benimseyen Kemalist kadın hareketi eşitliği temel alan bir mücadelede ısrar ederken, feminist hareket ve yazın esas olarak radikal ve sosyalist feminist akımların rengini verdiği bir zeminde ilerleyecek, kadın mücadelesinin 1970'lerden devraldığı ivmeyi patriarkaya karşı tam bir feminist meydan okumaya, mor bir başkaldırıya dönüştürecektir.

Yetmişli Yıllarda Yığınsal Bir Kadın Örgütü: İlerici Kadınlar Derneği

EMEL AKAL

Kurtulmak yok tek başına
Ya hep beraber ya hiçbirimiz!

Kadınlar Örgütleniyor

Türkiye'de 1960'lı yılların ikinci yarısında iyice yükselen, 12 Mart Darbesi ile de bastırılamayan kitlesel bir sola kaymadan söz edilebilir. Tüm emekçi kesimler talepleri doğrultusunda örgütlenmeye başlarken yüzlerce, binlerce kadın da buna dahil olmaktaydı. Kadınlar, gerek işçi sınıfının ekonomik demokratik hakları için mücadele eden sendikalar ve meslek örgütlerinde, gerek işçi sınıfının TİP, TSİP, TEP gibi yasal ya da TKP gibi yasadışı partilerinde gerekse de Devrimci-Yol, Devrimci-Sol, Kurtuluş gibi radikal sol hareketlerin saflarında yüzlerle, binlerle yer almaktaydı. Ayrıca sadece kadınlara özgü bir örgüt de kurulmuştu. 1971 yılında Suat Derviş öncülüğünde kurulan ama 12 Mart Darbesi'yle kapatılan *Devrimci Kadınlar Birliği*, burjuva kadınların *filantropist* derneklerinden farklı ilk örnekti.

Yetmişli yılların ikinci yarısında kadınlar da kendilerini mitinglerin, eylemlerin, sendikaların, mesleki ve demokratik kitle örgütlerinin, komünist, sosyalist, devrimci parti ve hareketlerin içinde buldular. 27 Mayıs Darbesi'ni çocukken izleyen, altmışlı yılların sonunda TİP'in içinde çalışmış, FKF, DEV-GENÇ gibi devrimci örgütlerin sempatizanı olmuş, sonrasında 12 Mart Darbesi'nin faşizan uygulamalarına şahit olan politize bir kadın kesiminden söz edilebilir.

Yetmişli yılların ikinci yarısında, legal sosyalist partilerin yanında illegal TKP de tekrar alanlara çıkmaktaydı. 1920 yılında kurulan, lideri Mustafa Suphi ve on beş yoldaşının 28-29 Ocak 1921'de Karadeniz'de katledildi-

ği TKP, sola sempati duyan genç kuşakların nezdinde efsaneleşmiş bir partiydi. 1920'lerden bu yana yetişen kuşaklar TKP üyesi Nazım Hikmet'in devrimci şiirleriyle büyümüştü.

İllegal olmasına karşın TKP, 1951 tevkifatından sonra yirmi yıllık suskunluğunu bozarak bir *atılım* yapmıştı; artık her taşın altından o çıkıyordu: DİSK'te, meslek odalarında, gençlik örgütlerinde. İllegalite nedeniyle üye sayısı az da olsa partinin cazibesi, Türkiye çapında bir çekim merkezi olmasını sağlıyordu.

İşte böyle bir ortamda BM'nin 1975 yılını *Dünya Kadınlar Yılı* ilan etmesinin de etkisi ile TKP, Türkiye'de bir kadın örgütü kurulmasına karar vermiş ve *İlerici Kadınlar Derneği'*nin (İKD) kuruluş süreci başlamıştır. TKP'nin çok az sayıda, ama nitelikli kadın üyeleri, bir kadın örgütü kurmak için faaliyete geçerek önce merkezi Berlin'de olan, 1945 yılında anti-faşist, sosyalist, komünist kadınlar ve kadın örgütleri tarafından kurulan *Uluslararası Demokratik Kadınlar Konfederasyonu* (UDKF) ile ilişki kurmuştur. İlerici Kadınlar Derneği adıyla kurulan bu kadın örgütü, anti-faşist, sosyal demokrat ve komünist kadınların mücadele geleneğini devralarak yola çıkmıştır. TKP'nin bir kadın örgütü kurma kararı üzerine çalışmaları başlatanlar 1971 12 Mart Darbesi öncesinde TİP'te çalışmış, aydın, sosyalist kadınlar olan Gönül Dinçer, Şeyda Talu, Zülal Kılıç, Bilge Gömüç'tür. Bu kadınlar ilk önce Marksist klasiklerin kadın meselesine kuramsal yaklaşımlarını tekrar incelemiştir. O günlerde Avrupa ve ABD'yi sarsan ikinci dalga feminist hareketin etkisi henüz Türkiye'ye ulaşmamıştır.

İlerici Kadınlar Derneği

Bu küçük grup, en geniş kadın çevresine ulaşmak üzere faaliyete geçerek sosyalist, aydın, devrimci, işçi, emekçi kadınlarla toplantılar yapmaya başlamıştır. TİP ve TSİP'li kadınlarla olumlu bir çerçevede gelişen görüşmeler, sıra dernek kuruculuğuna gelince bozulmuş, her iki partiye mensup kadınlar kuruculuktan çekilmiştir.

Ama DİSK'e bağlı sendikalar aracılığı ile ulaşılan militan işçi kadınlarla kurulan ilişkiler verimli olmuş ve çalışmalar geniş, TKP'li olmayan, solcu ve işçi kadın katılımıyla devam etmiştir. Aylarca süren çalışmalar sonucunda, 1 Haziran 1975 tarihinde TKP üyesi birkaç kadının yanında, çoğunluğu TKP'li olmayan kadınlarla İKD resmen kurulmuştur. Genel başkanlığa, 1960'lardan bu yana kadın sorununa ilgi göstermiş bir avukat olan Beria Onger seçilmiş, dokuz kişilik yönetim kuruluna beş işçi kadın alınmıştır.

1970'li yıllarda yoksul bir emekçi semti olan Çeliktepe'de bir gecekondu-

da açılan genel merkezde kurucular çalışmaya başlamıştır. İlk yıl İstanbul'da Fatih, Şişli ve Kartal, Anadolu'da Ankara, İzmir ve Bursa, Zonguldak ve Antakya'da şube, Çaycuma ve İzmit'te temsilcilik açılmış, kuruluşundan iki ay sonra da, Ağustos 1975'te derneğin yayın organı olan *Kadınların Sesi* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Kadınlar derneğe o kadar büyük bir ilgi göstermiştir ki bir yıl sonra derneğin üye sayısı 1.500'ü bulmuştur.

Türkiye'nin değil şehirlerde ve işçi semtlerinde, en ücra köy ve mahallerinde bile sol ve sağ diye bölündüğü 1970'lerin ikinci yarısında kurulan İKD büyük yankı yaratmıştır. Öyle ki kurucusu olmayı reddeden TSİP'li kadınlar, Bursa ve Mersin gibi önemli şubelerin kurucusu olduğu gibi, *Kadın Dayanışması* adlı bir gazete de yayımlamaya başlamıştır. ÖNCÜ-GSB *(Genç Sosyal Devrimciler Birliği)* adlı hareket, kadın üyelerini İKD'ye göndermiş, İzmir şubesini de bu kadınlar kurmuştur. Ayrıca İKD'nin kuruluşunu eleştiren farklı sol fraksiyonlar da kendi kadın örgütlerini kurmaya başlamıştır: *Emekçi Kadınlar Derneği, Devrimci Kadın Dernekleri Federasyonu*'na dönüşen *Ankara Kadınlar Derneği, Karadeniz Kadınlar Derneği* adını alacak olan *Samsun Kadınlar Derneği,* Diyarbakır'da *Devrimci Demokrat Kadınlar Derneği* (DD-KaD) gibi. Faşizan MHP bile *Ülkücü Hanımlar Derneği* (Ülkü-Han) isimli bir kadın örgütü kurmuştur.

Nasıl Bir Kadın Örgütü?

İKD'nin kuruluşu ve hızla kadınlar arasında örgütlenmesi ile Türkiye sosyalist hareketi tarafından bir kadın örgütünün gerekliliği kabul edilmiş, ama bu kez de kadın örgütünün niteliği üzerine tartışmalar başlamıştır: "Kadın örgütleri Marksist-Leninist mi, yoksa demokratik yığın örgütü mü olmalıdır?" İKD'liler bu soruları, "Bir kadın örgütü demokratik, örgütsel bağımsızlığı olan, yığınsal bir örgüt olmalıdır," diye yanıtlamış ve hedeflerini şöyle açıklamıştır:

- Eğitimde, iş bulmada, terfide gerçek eşitlik sağlanmalıdır.
- Analık toplumsal bir işlev sayılmalıdır.
- Eşit işe eşit ücret verilmelidir.
- Var olan yasal hak ve eşitlikler hayata geçirilmeli, yasalarda kadını aşağılayıcı maddeler düzeltilmelidir.
- Kadınlar, barışın, demokrasinin, ulusal bağımsızlığın ve toplumsal ilerlemenin uyanık savunucuları olmalıdır.

İKD'liler, bir avuç burjuva kadının dışında *tüm kadınları* kapsama çabasına girmiş, böylece bir kadın örgütünün sadece *işçi* ve *devrimci/sosyalist* ka-

dınları kapsaması gerektiği iddialarına yanıt verilmiştir. Demokratik, ilerici kadın hareketi sadece Marksist-Leninist kadınların hareketi olmayacağı gibi, sadece işçi kadınların hareketi de değildir. İKD yönetimi bu doğrultuda hem TKP'nin hem de diğer sol partilerin İKD'de parti propagandası yapmasına izin vermemiştir.

İKD'nin Faaliyetleri

Faşist saldırıların arttığı, ülkenin düşman kamplara bölündüğü, üniversitelerde solcu ve sağcı gençlerin birlikte ders yapamaz hale geldiği, herkesin hızla politize olduğu o günlerde İKD'li kadınlar da daha çok kadına ulaşmak ve onların da hayata müdahil olmasını sağlamak için var güçleriyle çalışmaktaydı. İKD'nin yetenekli, nitelikli, özverili kadın kadroları bu çabada erkeklerin müdahalesine olanak ve gerek bırakmamıştır. İKD genel merkezi ve şubeleri, tüm Türkiye'de yeni kadınlara ulaşmak için örgütlenme, eğitim faaliyetleri yapmış; kampanyalar düzenleyerek imzalar toplamış; mitingler, gösteriler, açık ve kapalı salon toplantıları, açık oturumlar, söyleşi ve paneller yapmış, TBMM Başkanlığı'na, hükümete ve yerel yönetimlere dilekçeler göndermiştir.

İKD, şube içi faaliyetlerini ilk günden itibaren *komisyonlar* aracılığı ile yürütmüştür. İşçi, ev kadını, memur, öğretmen vb. farklı mesleklere sahip olsalar da sorunları ortak olan kadınlardan oluşan komisyon üyeleri, örgütlenme alanında hedef mahalleler ve işyerleri seçmiş, çalışmalarını buralarda yoğunlaştırmıştır. Bir fabrika, okul, hastane veya bir mahalleye gidildiğinde, kadınlar İKD'lileri âdeta bağrına basmıştır. Ülkede olan biteni ancak televizyon ekranlarından izleyen bu kadınlar, işyerlerine, evlerine kadar gelen İKD'li bir kadında önce derdini dinleyen ve anlayan dost ve arkadaş bulmuş, daha sonra şubeye eğitim seminerlerine gelen, bildiri dağıtan, gazete satan militan İKD üyesi olmuştur.

İKD'nin örgütlenme faaliyetlerinin pekiştirici unsuru, her hafta düzenli olarak şube binasında verilen *Eğitim Araştırma Komisyonu* adlı komisyonun hazırladığı eğitimlerdi. Konu seçimini de, sunumunu da kadınlar yapmaktaydı. İKD'nin yaygınlaşmasında ve üyelerinin bilinç düzeylerinin artmasında bu eğitimlerin büyük payı vardır. *Temel Eğitim* konuları şunlardan oluşmaktaydı: *Kadınlar Aşağı Yaratıklar mıdır?, Neden Kadınlar Örgütü, Kadın Hareketinin Tarihçesi, Kadın ve Eğitim, Kreş Sorunu, Konut Sorunu, Beslenme Sorunu, Aile, Genç Kızların Sorunları, İşsizlik, Pahalılık ve Kadınlar, Barış Savaşımında Kadınlar, Köy Kadınları, Kadın ve Faşizm, Ata Sözlerinde Kadın-*

lar, Fuhuş, Emeklilik Sorunu, Müzik Günü, Şiir Günü, Reklamlar ve Kadınlar, Angola'da Kadınlar, Sovyet Kadınları, Fotoromanlar Ne Anlatır?, Kapitalist Toplumda Kadın, Yaşayan Sosyalizm. Ayrıca İKD üyelerini okumaya teşvik etmek için kitap tanıtımları yapılır ve bu kitaplar kadın bakış açısı ve sosyalist bir yaklaşımla değerlendirilirdi. Eğitim notları göstermektedir ki, İKD eğitimleri, sosyalist/devrimci örgütlerin şimşeklerini üzerine çekecek kadar kadınlara yöneliktir.

Bu eğitimler yeterli olmamaya başlamış, birkaç yıl sonra *Kadro Eğitimi* adı altında *Marksizm'e Giriş* olarak değerlendirilebilecek yeni bir dizi eğitime başlanmıştır. Bu eğitime şube yönetim kurulu üyeleri, örgütlenme ve diğer alanlarda çalışan *kadrolar* alınmıştır: *Demokrasi Mücadelesi, Sınıflar ve Sınıflararası İttifaklar Sorunu, Ulusal Demokratik Cephe, Sendika Nedir?, Demokratik Kitle Örgütlerinde Propaganda, Ajitasyon ve Örgütlenme Çalışmaları, Sapık Akımlar Nedir, Neden Karşıyız?, Uluslararası Dayanışmanın Önemi.* Kadro eğitimleri İKD MYK Üyesi ve Maden-İş Sendikası eğitimcilerinden, *efsane* eğitimci Gönül Dinçer ve diğer MYK üyeleri tarafından verilmiştir.

DİSK'in bastığı *Ana ve Emekçi Olarak İşçi Kadının El Kitabı*, İKD'nin kadın ve erkek işçilere yönelik çalışmalarından biridir. *Basın Yayın ve Propaganda Komisyonu* İKD'nin etkinliklerinin basına ulaştırılmasını sağlayan *İKD Haber Ajansı*'nı Türkçe ve İngilizce olarak İKD kapatılıncaya kadar yayımlamıştır.

Kampanyalar

İKD, faaliyet gösterdiği beş yıl boyunca pek çok kampanya, açık oturum, seminer, eğitim, anket, basın toplantısı, gösteri, yürüyüş düzenlemiş; konser, tiyatro, film gösterimi vb. etkinlikler gerçekleştirmiş; çeşitli bildiri, afiş, basın ajansı, broşür, kitap yayımlamıştır.

İKD, kurulduğu ilk yıldan itibaren, kadının kurtuluşunun ancak toplumsal üretime katılması ile gerçekleşeceği inancına uygun olarak kadının kamu alanına çıkmasının önünde en büyük engel olan çocuk bakımının toplumsal olarak üstlenilmesi doğrultusunda çaba göstermiştir. Dolayısıyla İKD, "analığın toplumsal bir işlev sayılması gerektiği" savıyla *Her İş Yerinde, Her Mahallede Kreş, Doğum İzinleri Birleştirilmeli ve Uzatılmalıdır* adlı kampanyaların yanında, *Gündelikçi Kadınların SSK Kapsamına Alınması, Kadınlara 20 Yılda Emeklilik, Eşit İşe Eşit Ücret* gibi kampanyaları büyük bir genişlik ve etkinlikle sürdürmüş ve kamuoyuna mal etmiştir.

8 Mart Dünya Kadınlar Günü

8 Mart Dünya Kadınlar Günü, kitlesel olarak kutlanmaya İKD ile başlamış ve bu süreçte 8 Mart, Türkiye'nin sadece büyük kentlerinde değil, kasaba ve köylerinde bile kutlanmıştır. 1977 yılında 16, 1978 yılında 30'u aşkın il ve ilçede kutlamalar yapılmıştır. 1979 yılında ise 8 Mart bir hafta süresince kutlanmıştır.

8 Mart'ı kutlamak için düzenlenen kapalı salon toplantılarına ve gecelere İstanbul'da 7 bin Ankara'da 2 bin, Edirne'de 650, Trabzon ve Adapazarı'nda 500, Uzunköprü'de 400, Denizli ve İzmir Altındağ'da 300 kadın katılmıştır. Ayrıca Mersin, Adana, Bursa, Diyarbakır, Çorum, Samandağ, Antakya, Burdur, Uşak, Manisa, Söke, Salihli, Bergama, Aliağa, Karabağlar, Çamdibi, Yeşilova ve Bademler köyü gibi kasaba ve köylerde toplantılar; 10 Mart günü Bursa, Eskişehir, İzmir, Balıkesir, Edirne, İskenderun ve Zonguldak'ta binlerce kadının katıldığı yürüyüşler düzenlenmiştir. İzmir'de Karabağlar ve Çimentepe'de; İstanbul'da Taksim, Kâğıthane, Beykoz, Kartal, Ümraniye, Cevizli'de; Edirne ve Uzunköprü'de 8 Mart afişlemesi kadınlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Hafta boyunca Türkiye çapında 100 bin bildiri dağıtılarak haftanın önemi duyurulmuştur. Ayrıca İKD üyesi bulunan bütün fabrikalarda 8 Mart kutlanmış, kadınlar 8 Mart'ta yakalarına karanfiller takmışlardır.

İKD'liler *8 Mart Dünya Kadınlar Günü, İKD'nin Kuruluşu, Nâzım Hikmet'in Doğum Günü, 1 Eylül Dünya Barış Günü, DİSK'in Kuruluşu ve Ekim Devrimi* gibi önemli günlerin yıldönümlerinde *İstanbul Spor Sergi Sarayı* ve *Açık Hava Tiyatrosu*'nda binlerce kişinin katıldığı toplantılar düzenlemiştir.

Binlerce kişinin katılacağı böylesi toplantılar yapabilmek için gerekli beceri ve enerjiyi kadınlar kendilerinde bulmaktaydı. Komiteler kurmak, salon tutmak, binlerce davetiye bastırmak, satış ve dağıtımını örgütlemek, Türkiye işçi ve sosyalist hareketinin, ilerici demokratik kuruluşların önde gelen temsilcilerinin davet edildiği protokol listeleri yapmak... salonun düzenlenmesi, afiş ve pankartların hazırlanması, kullanılacak sloganların belirlenmesi, bu sloganların yerli yerinde ve düzgün atılması için *slogan komitesinin* seçilmesi, toplantının güvenliği için kardeş örgütlerle eşgüdüm sağlanması, ama en önemlisi gecenin senaryosunun hazırlanması gibi işler bizzat İKD'li gencecik kadınlar tarafından yapılmaktaydı.

Senaryoya tiyatro oyuncuları, ressam ve sanatçılar, karikatürist ve fotoğrafçıların katkıları sağlanır; skeçler yazılır, slaytlar hazırlanır, şiirler ve müzik parçaları seçilirdi. İKD ve İGD'lilerden oluşan korolar, folklor ekipleri aylar öncesinden hazırlanmaya başlar, dia göstericisi, sesçi, sunucular defalar-

ca prova yapardı. İstanbul'da bütün bu işler, başta Saadet Arıkan Özkal, Zülal Kılıç, Gönül Dinçer, tiyatro sanatçısı Gülsen Tuncer ve 1989'da kaybettiğimiz Sümeyra olmak üzere, pek çok ünlü, ünsüz kadının katkısıyla gerçekleşirdi. Bölge sekreterleri, çoğu zaman bu gecelere benzer kutlamaları, Anadolu'nun dört bir yanına taşır ve İstanbul'da yapılanlardan hiç de aşağı kalmayan geceler düzenlenirdi.

1970'li yıllar 1 Mayıs'ların Taksim meydanında kutlanmaya başlandığı yıllardı. İKD'liler, 1976 yılından 1980 yılına kadar 1 Mayıs mitinglerine artan sayıda kadınla, başlarında kırmızı çatkıları ve kucaklarında çocukları ile katılmış ve miting meydanlarının en çok ilgi çeken kortejlerinden birini meydana getirmiştir.

Büyük Grev ve Kadınlar

Kadınların Kurtuluşu Ancak İşçi Sınıfının ve Tüm Emekçilerin Zaferi ile Gerçekleşebilir diyen İKD, DİSK'e bağlı Maden-İş Sendikası'nın Mayıs 1977'de başlattığı grevlere de büyük bir coşkuyla destek vermiştir. Sekiz ay süren grev süresince bütün grev çadırları İKD'liler tarafından haftada birkaç kez ziyaret edilmiş, bazı grev yerlerinde yemek pişirme işini İKD'liler üstlenmiş, grev kazanını kaynatmış ve bulaşık yıkamayı kimseye bırakmamıştır. Kadınlar sekiz ay süren bu direnişin parçası olmuş ve grev çadırlarından çıkmak istememiştir. Hayatında grev sözcüğünü duymamış binlerce kadın, grevin ne olduğunu öğrenmiş, grev çadırlarında işçilerle birlikte halay çekmiş, grevci işçilerle sohbet etmiş, kimi zaman bir ev kadını, kadın-erkek grevci işçiye direnme gücü aşılamıştır.

Kadınlar grevle dayanışmak için inanılmaz derecede yaratıcı etkinlikler yapmıştır. İstanbul'un her köşesinde, Zonguldak, Ankara, İzmit, Bursa, Adana, Çorum, İzmir ve başka pek çok yerde pazarlarda, şehir meydanlarında tezgâh açarak grevlerle dayanışma için *çeyizlerini* satmış; ayrıca satılmak üzere el işleri, dantel örtüler üretmiştir. Bazı İKD'liler, her ay bir günlük ücretini dayanışmaya bağışlamış, Samandağ, Balıkesir, Edirne, Diyarbakır'da köyleri gezerek erzak, buğday toplamıştır. Açılan *Grevci İşçilere Reçel* kampanyasında, bir tonun üzerinde reçel kaynatılmış, bayram ve yılbaşında grevci işçilerin çocuklarına hediye paketleri hazırlanmış, okullar açıldığında onlara kalem ve defter sağlanmıştır. Düzenlenen *Grevci İşçilerle Dayanışma* gecelerinin geliri *Grevle Dayanışma Komitesi'ne* bağışlanmıştır.

Esas önemlisi, İKD'li kadınlar grevdeki işçilerin evlerine giderek işçi eşleri ve ebeveynleri ile ilişki kurmuştur. Bu sayede grevci işçilerin eşleri, anne-

leri, babaları grevleri destekleyen bildiri dağıtımına katılmış, grev çadırlarını İKD'lilerle birlikte ziyaret etmiştir. Ayrıca grevdeki işçi kadınlarla şubelerde yapılan toplantılar sayesinde pek çok işçi kadın İKD'ye üye olmuştur.

İKD'li kadınların grev çadırında yemek yapmaya ve bulaşık yıkamaya nasıl ve ne zaman başladığı bilinmiyor. Kimse onlardan bunu istememesine karşın, herhalde hiç boş duramayan, her yerde işin ucundan tutmaya alışmış kadınlar, kendiliklerinden grev kazanını kaynatmaya, grevci işçileri doyurmaya, sonra da çıkan bulaşıkları yıkamaya; yetmedi işçilere çay, kahve yapmaya başladılar. Bir büyük grev vardı ve kadınlar da orada olmak istiyorlardı. Grev çadırında boş boş oturamayacaklarına göre, bir işe yaramak, belki de orada bulunabilmek için kadınların yarattıkları bir gerekçe oldu. Ama *aptallaştırıcı* (!) ev işlerine karşı savaş açması gereken İKD'liler, sonuçta grevlerde yemek pişirip bulaşık yıkadılar ve yıllar sonra konu tartışıldığında, şaşıp kaldılar...

Evlat Acısına Son Etkinlikleri ve Anti-faşist Mücadele

İKD doğrudan kadınları ilgilendiren kampanyaların yanında Türkiye'de giderek yükselen MHP'li, ÜGD'li faşistlerin işlediği cinayetlere karşı kamuoyu tepkisini oluşturmak için *Evlat Acısına Son* kampanyası başlatmıştır.

İKD'nin siyasî cinayetleri protesto amacıyla düzenlediği etkinliklerin ilki, Şubat 1976'da Ankara'da beş bin kadının katılımıyla yapılan *Evlat Acısına Son* mitingidir. 1976 yılı Anneler Günü'nde, *Faşizmin Analara Hediyesi: Evlat Acısı* konulu bir afiş hazırlanmış ve cadde ve sokaklar kadınlar tarafından afişlenmiş, bildiriler dağıtılmıştır. O acılı yıllarda kadınlar arasında en çok tekrarlanan sloganlardan biri, *İspanyol Komünist Partisi* lideri Dolores İbaruri'nin ünlü sözleridir: *Yiğit Dulu Olmak, Korkak Karısı Olmaktan Yeğdir.*

Katliamların önlenemez bir biçimde artması üzerine 26 Şubat 1977 tarihinde İstanbul'da, CHP Kadın Kolları ile birlikte *Evlat Acısına Son* isimli, yirmi bine yakın kadının katıldığı sessiz bir yürüyüş düzenlenmiştir. Yine kadınları mitinge çağıran binlerce bildiri dağıtılmış, kahve toplantıları düzenlenmiş ve *Faşistler Savulun Analar Geliyor* başlıklı afiş, İstanbul'un bütün mahallelerinde duvarlara yine kadınlar tarafından yapıştırılmıştır.

İKD, 8 Mayıs 1977 yılının Anneler Günü'nü *Analara En Güzel Hediye: Can Güvenliği* belgisi ile kutlamıştır. 1980 yılına kadar siyasî nedenlerle öldürülen insan sayısı sürekli olarak artarken *Analar Doğurur, Faşistler Öldürür* belgisi Türkiye'nin dört bir yanında kadınların çığlığı haline gelmiştir.

İKD'nin Örgütlenme Çalışmaları

Türkiye'nin hızla içine savrulduğu kaosta kadınlar Türkiye çapında örgütlenmek istiyordu. 1975-1976'da çeşitli illere giderek yeni şubelerin açılması için gerekli ilk çalışmaları, İKD'nin ilk genel sekreteri ve örgütlenme sorumlusu, henüz 26-27 yaşında genç bir kadın olan Şeyda Talu tarafından yapılmıştı. İKD kurulduktan kısa bir süre sonra İKD Genel Merkezi'ne Türkiye'nin çeşitli yerlerinden: "Burada bir grup kadınız, İKD şubesi açmak istiyoruz" biçiminde gelen talepleri değerlendiren MYK, bu istekleri izlemek, değerlendirmek ve bölgelerdeki çalışmalara yardımcı olmak için İstanbul'da *Merkezi Örgütlenme Bürosu* adlı bir büro kurdu. Önce İstanbul ve civarı ile Trakya bölgesindeki örgütlenme İstanbul'dan gönderilen tecrübeli üyeler aracılığı ile başlatıldı. Bu çalışmaların çok başarılı sonuçlar getirmesi üzerine *Bölge Sekreterliği* adı altında yeni bir organ oluşturuldu. Özellikle İstanbul'da yetişmiş tecrübeli İKD üyeleri, yeni kurulacak şubelere yardımcı olmak üzere bölge sekreteri olarak çalışmaya başladı.

Türkiye İstanbul, Trakya, Marmara, Ege, İç, Güney, Doğu, Güneydoğu Anadolu, Batı ve Doğu Karadeniz olmak üzere on bölgeye ayrılarak, her bölgeye en az bir bölge sekreteri gönderildi. Bölge sekreterinin görevi, "Bölgesinde saptanan illerde şube açmak, şubede görev alacak kadroları hazırlamak, şubeler arası koordinasyonu düzenlemek, ortak bölgesel eylemler, ortak bölge toplantıları yapmak" idi. İKD'nin bölge sekreterleri, âdeta Bolşevik profesyonel devrimcileri gibi, evinden, ailesinden aylarca, bazıları yıllarca uzak kalarak onlarca kent, ilçe ve köyde örgütlenme çalışmaları yürüttü. Bu militan kadınları ve örgüt kurmak üzere gittikleri Anadolu kent ve kasabalarında onları bağrına basan kadınları yaratan ortam, 1970'li yıllardı.

İKD'nin Militan Kadınları

Para kazanmak için bir işte çalışmayan, bu nedenle de en aza kanaat eden, devrimcilikten başka uğraşı olmayan, teorik formasyonu yüksek bu militan kadınların kendilerine erkek devrimcileri örnek almasına gerek yoktu; çünkü önlerinde örnek alacakları İKD'nin kadın yöneticileri vardı. İKD'nin militan kadınları bölge sekreteri olarak Anadolu'da demir asa, demir çarık gezmekteydi ve bütün devrimciler gibi sistemin sunduğu her türlü statü, kariyer ve maddi olanağı bırakıp devrimci mücadeleye katılmıştı. Bu kadınları kimse zorlamadı, işçi sınıfı ve emekçilerin çıkarlarından yana taraf olmak, kamu

alanının en erkek olanında, politik alanda yer almak, kadına yakıştırılan rolleri, yani *özel alana* kapanmayı reddetmek onlara olağan geliyordu.

1970'li yılların sonunda Türkiye'de her gün onlarca siyasî cinayet işlenirken, İKD'nin kadroları olan bu kadınlar nasıl yaşıyordu? Bu militan kadınların büyük çoğunluğu yirmili yaşların içindeydi ve büyük çoğunluğu evli değildi. Politika yapmasına engel olan ana-babanın evini terk etmek veya kocayı boşamak şaşırtıcı durumlar değildi. Üniversite mezunu olmasına rağmen çalışmayanlar olduğu gibi, üniversite öğrenimlerini yarıda bırakanlar da hiç nadir değildi. Bu kadınlar Leninist literatürde *profesyonel devrimci* olarak tanımlanan kadınlardı. Bu kadınlar hemen hemen tüm geleneksel kurumlara başkaldırmıştı.

Evli olanlara gelince; seçtiği eş de kendisi gibi devrimci olduğu için, yoldaşlık ilişkisi üzerine kurulmuş, çocuk sahibi olmanın ertelendiği evliliklerdi bunlar. Ev işleri, yemek gibi şeyler, en asgarisinden de olsa *elbette* kadın tarafından yapılmaktaydı. Kocalarla yemek, temizlik, çamaşır konusunda sık sık tartışılırdı. Çünkü ev işleri, *devrimci kocalar* tarafından *devrimci karılarından* bekleniyordu. Ama yemek menüsü omlet, makarna, çorba olunca çok da yorucu olmuyordu. Daha fazlasına hem maddi olanaklar el vermiyordu hem de vakit yoktu. Bu kadınlar, bir bilinç kaymasıyla, eşi de genellikle devrimci olduğu için, ona hizmet etmeyi bir *kocaya* hizmet değil, bir *yoldaşa* destek olmak olarak yorumluyordu.

Eşi de devrimci olan bu kadınların pek çoğu için *gelin, görümce, baldız, elti* gibi geleneksel roller bağlayıcı değildi. Pek çok evli İKD yöneticisi, klasik evli kadından çok farklı bir evlilik ortamı içindeydi: Kayınvalide baskısı bilmeyen, çünkü buna izin vermeyen kadınlardı onlar. Zaten evde geçirilen zaman son derece azdı. İKD militanı olan bir kadın, gündüz ve gecenin her saatinde, hafta sonu, tatil veya bayramlarda, kimi zaman eşinin haberi olmaksızın şehirlerarası gidip gelmek de dahil olmak üzere evin dışındaydı. Bu kadınlar kendi hayatı hakkındaki kararları kendileri alan, bağımsız kadınlardı.

Bazıları parti üyesi olan bu kadınlar için sorun, çocuk doğduğu zaman çıkıyordu. Çocuğun bakımı, *devrimci baba* tarafından tamamen *devrimci anneye* bırakıldığı için, İKD'li kadın artık zamanının çoğunu politik faaliyete ayıramıyordu. Çocuğun bakımı için kadınlar eşleri ile tartışsa da iş yine anneye kalıyordu. Sonuçta İKD'liler dernek çalışmalarını bebeklerle birlikte yürütmenin yollarını buldu. Önce toplantılar evlere taşındı, mama, çiş araları verildi. Çocuklar biraz büyüyünce dernek binalarında masa üstlerinde uyumaya başladı. Çünkü katliamlar almış başını gidiyor, peş peşe sıkıyönetim ilan ediliyor, kimse özel hayatı adına bir beklentiye giremiyordu.

Elbette İKD'li kadınlarda zaman zaman devrimci kimlikleri ile kadın kimlikleri arasında sıkışıp kalıyorlardı. Tüm benlikleri ile sosyalizm mücadelesinde yer almak isteyen kadınlar, anne olmak istediklerinde ikiye bölünüyordu. Anne olmak mı, olmamak mı? Ama örgütlenecek mahalleler, fabrikalar, gidilecek mitingler, düzenlenecek korsan eylemler varken anne olmak... Çocuğu doktora götürecek kadar bile para yokken anne olmak... Sokak ortasında vurulmak, hapse düşmek, işkence görmek ihtimali varken anne olmak... Yaş ilerledikçe endişenin yükselmesi... Dolayısıyla pek çok İKDli kadın ya hiç anne olmamayı seçti ya da annelikle devrimciliği birlikte götürme çabasında büyük zorluklar yaşadı.

Bu dönemin en sıradan özelliği fedakârlık, kendini adama, kendinden feragat, hatta amaç için ölüme hazır olma idi. Erkekler kadar iyi devrimci olma iddiası, kendine güven, bağımsızlık bu kadınların özellikleri arasındaydı. Öğrenim düzeyi ne olursa olsun felsefî ve politik teorileri öğrenmeye yatkın olan bu kadınların hepsinde, bu dünyanın nereden gelip nereye gittiğini çözme ve onu değiştirmek için öğrenme, anlama, kendini yetiştirme isteği bir tutku halindeydi.

1970'lerde bu kadınlar ancak bir örgüt aracılığı ile toplumun yarısını oluşturan diğer kadınlara ulaşabileceklerinin farkındaydı. İKD'liler, toplumun yarısını oluşturan kadınlara ulaşmazlarsa hiç kimsenin bu işi yapmayacağını biliyordu. Kadınların ezici çoğunluğunun kapatıldığı karanlıktan kurtulması için kendilerinin çaba göstermesi gerektiğinin de bilincindeydi.

Kadınlara Kamu Alanında Bir Yer: Kadın Örgütü

Ve böylece İKD kurulduktan bir yıl sonra üye sayısı 1.500'e, üç yıl sonra 12 bine; aralıksız 61 sayı yayımlanan *Kadınların Sesi* dergisi ise 35.000'lik tiraja ulaşmıştı. İKD'lilerin büyük çoğunluğu TKP üyesi olmasa da, hepsi yetmişli yıllarda artan faşist saldırılara karşı mücadele ettiğini biliyordu. Ülke çapında yükselen sosyalizm dalgası, kadınları da içine almıştı. İKD, işçi ve emekçi kadınlar için olduğu kadar, özellikle Anadolu'da daha muhafazakâr çevrelerde yaşayan öğretmen, hemşire ve ev kadınları için kendilerini ifade ettiği bir kurum oldu.

1979 ve 1980 yılında yüzlerce kadın İKD'nin sayesinde demokratik kitle örgütlerinde yönetici konumlarda çalışmaktaydı ve kitle örgütleri ve sol fraksiyonlara mensup örgütlerin katıldığı platformlarda söz sahibi olmuştu. Bu kadınlar 1970'li yılların karmaşasında pencereden bakan değil, meydanlara inip taleplerini haykıran, kimlik ve kişilik sahibi kadınlar olmuştu. Onlar

örgütsel faaliyetleriyle ilgili tüm kararları alan; mitingler, gösteriler, geceler, kampanyalar düzenleyen; örgüt içi eğitimleri hazırlayan ve veren; tüm Türkiye çapında kendi profesyonel kadroları ile örgütlenen; *Kadınların Sesi*'nin tüm yazılarını yazan, gazetenin bütün teknik işlerini yapan, satış ve dağıtımını üstlenen kadınlardı. Sadece İKD'ye değil, Türkiye'nin küçük-büyük bütün kentlerindeki çeşitli mesleki ve demokratik kitle örgütlerine (TÖB-DER, TÜS-DER, TÜM-DER vb.) üye oldular ve derneklerin yönetiminde yer aldılar. Artık kadınlar, sadece kadınlara değil erkeklere de sınıfsız-sömürüsüz bir dünya özlemini anlatıyorlardı.

İKD'nin Kapatılması

İKD 28 Nisan 1979'da Kahramanmaraş katliamından sonra ilan edilen sıkıyönetimce kapatılan ilk dernekler arasında yer aldı. İKD'nin genel merkezi, Türkiye çapında otuz üç şubesi ve otuz beş temsilciliği mühürlendi. Ancak yöneticilere yönelik tutuklama olmadığı için bütün yöneticileri ve kadroları faaliyetlerine devam etti. Derneğin kapatılması üzerine İKD, 17 Temmuz 1979'da *İlerici Kadın Hareketi Durdurulamaz-İKD Açılmalıdır* isimli, İKD'nin kapatılmasını protesto eden, İstanbul ve İzmir'den Ankara'ya beş yüz kadının katıldığı uzun bir kadın yürüyüşü düzenledi.

Böylece İKD kapatıldığı tarihten 12 Eylül 1980 askerî faşist darbesine kadar, yani bir buçuk sene daha faaliyetlerine *yasadışı*, Marksist terminolojide *illegal*, bir örgüt olarak devam etti. Ülkede yükselen baskı ve terör etkisini İKD'nin üzerinde de göstermesine ve kitleselleşmenin yavaşlamasına rağmen faaliyetler durmadı. 1980 yılında hem 8 Mart hem 1 Mayıs pek çok ilde kadınlarca coşkuyla kutlandı; pazarlarda korsan protesto eylemleri, kuşlamalar (havaya atılan küçük bildiriler) yapıldı; toplantılar, eğitim çalışmaları artık dernek binası olmadığı için pikniklerde, *gün* görünümünde evlerde, hatta hamamlarda yapıldı. Eski ve yeni üye kayıt fişleri ve gazete abonelerinin ad ve adresleri şifrelendi, en gizli yerlerde saklandı. 12 Eylül Darbesi gerçekleştiğinde Türkiye'nin dört bir yanında binlerce İKD'li kadın gözaltına alındı.

İKD'li Kadınlar ve Feminizm

Feminist kadınlar 19. yüzyılda, erkeklerle eşit vatandaşlık hakkı talebiyle, Marksist ve işçi kadınlar ise sınıfsız ve sömürüsüz bir dünya talebi ile yola çıkmış ve bu doğrultuda erkek yoldaşları ile birlikte sosyal demokrat, sosyalist ve komünist partilere katılmışlardı. Feminist kadınlar işçi kadınların so-

runlarına ve taleplerine soğuk bakarak Marksist kadınlarla işbirliği yapmaktan kaçınırken, Marksist kadınlar da kadının kurtuluşunun sınıfsal kurtuluştan ayrı çözümlenebileceğine ilişkin görüşleri reddettikleri için, feministlerle işbirliğini reddetmişlerdi. Marksist kadınlar, *amaçlarının ve mücadele yollarının* feminist kadınlardan *tamamen farklı* olduğunu savundukları için bu yaklaşım, bütün mücadele sürecinde değişmeyen bir politika oldu.

İKD'nin 1960'lı yıllarda yükselen *ikinci dalga feminist hareketi* hiç dikkate almamasının altında yatan en önemli neden bence budur. İKD'li kadınlar Batı'da 1960'lı yılların sonunda başlayan ve 1970'li yıllarda iyice yükselen ikinci dalga feminizmin, hemen tüm toplumsal kurumları sorgulayarak kadının kurtuluşu sorununu tekrar gündeme getirdiğini, dolayısıyla *birinci dalga feminist hareket*ten farklı kalkış noktaları olduğunu gözden kaçırdı. Ancak, dikkate alınması gereken önemli husus, 1978 ve sonrasında Türkiye'de âdeta iç savaş koşullarının varlığıdır. Her gün katliamların yaşandığı bir ülkede kadınlar, tüm enerjilerini anti-faşist mücadeleye vermek durumunda kaldılar, kendileri ve bedenleri akıllarına bile gelemedi.

Ayrıca yetmişli yıllarda feminist hareket Batı'da tepe noktasına varmışken, İKD'nin kurulduğu ve faaliyet gösterdiği aynı yıllarda Türkiye'de feminist görüşü savunan bir kadın örgütü/hareketi yoktu ve İKD'ye feministler tarafından herhangi bir eleştiri yöneltilmedi. Tam tersine İKD'ye yöneltilen en büyük eleştiri, yeteri kadar devrimci olmadığı, hatta feminist olduğu doğrultusundaydı. Bugün Türkiye'de öne çıkan feminist kadınların çoğu, o yıllarda farklı sol parti ve hareketlerin üye ve sempatizanları idi. Yetmişli yıllarda Türkiye'de, kadının *ezildiğini* veri kabul ederek *kurtuluşu* konusunu gündeme getirenler sadece Marksistlerdi. Bu nedenle 1970'li yıllarda Türkiye'de kadınlar, tek umut olarak gördükleri sosyalist/komünist/devrimci örgütlerin çatısı altında toplanmaya ve siyaset yapmaya yönelmişlerdi.

İKD yetmişli yıllarda feminizmi reddetmiş olmasına karşın, bugünkü terminoloji ile *geleneksel Marksist feminist* bir örgüttür. İKD, feminizmin içinde yer alır; çünkü feminizm birleşik bir hareket değildir ve birbirinden farklı pek çok feminist görüş bulunmaktadır. Feminizm, *kadınların ezildiği görüşünü* kabul etmekle başlar ve bu ezilmenin *nedenleri* ve kurtuluşa ulaşmanın *yolları* hakkında görüşler ileri sürmekle devam eder. Feminizm içinde dört ana perspektif bulunmaktadır: Liberal/reformist, Marksist, radikal/devrimci ve sosyalist feminizm. *Liberal feminizm* kadınlara karşı halen mevcut olan ayrımcılıkların ortaya çıkarılması; yasal ve diğer reformlarla bunların üstesinden gelinmesi için mücadele eder. *Marksist feminizm* kadınların verili toplumsal formasyon olan kapitalist sistemde ezilme ve baskı altında tutulma se-

bebinin toplumsal üretimden dışlanması olduğunu savunur. Bu nedenle kadınların özgürleşmesi için verilecek mücadelenin, proletaryanın kapitalizmi yok etmek için verdiği mücadelenin ayrılmaz bir parçası olduğu kanısındadır. *Radikal feminizm* kadınların erkekler tarafından kontrol edilmesinin (patriarki) ana problem olduğunu savunarak, kadınların bu kontrolden kendilerini kurtarması için mücadele eder. *Sosyalist feministler* kadının ezilmesini, patriarkal ilişkiler ve kapitalizmin bir özelliği olarak değerlendirir ve ikisine karşı da mücadele etmeyi savunur.

İKD Marksist *feminist* bir örgüttür, çünkü kadınlar sınıflı toplumlarda toplumsal üretimden dışlandığı için kadınların kurtuluşu ancak onların toplumsal üretime katılmaları; çocuk bakımının ve ev işlerinin toplumsallaşması ile *başlayacaktır*. İKD'liler de cinsiyetçiliği doğuran ve yeniden üreten ilişkileri değiştirme olanağına sahip tek projeye, kendi projelerine gönülden inanmışlardır.

İKD ve benzeri örgütler, Türkiye kadın hareketi tarihinin önemli bir parçasıdır ve kadın hareketinin *tarihi sürekliliği* açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.

İKD'li kadınlar 1975-1980 yılları arasında, önce yasal sonra yasadışı olarak *eşitlik, barış, bağımsızlık-demokrasi-sosyalizm* şiarlarıyla gecelerini gündüzlerine katarak çalıştılar. Yaşanası bir dünya ve Türkiye için yola çıkmışlardı. Yolları önce devlet destekli MHP'liler tarafından kesildi, sonra ülke bir iç savaş atmosferine sokuldu. İKD'liler, 12 Eylül 1980 sonrasında tüm toplumla aynı ortak kaderi paylaştılar: İşlerinden atıldılar, gözaltına alındılar, tutuklandılar, işkence gördüler, hapislerde açlık grevlerine katıldılar; bazıları uzun süreler hapis yattı, bazılarıysa sürgüne gitti...

Bugün hemen hepsi İKD'yi kurmuş olmaktan, onun üyesi olmaktan dolayı sevinç ve kıvanç duyuyorlar.

İtikattan Kimliğe: Dinamikler ve Karşı Dinamikler Bağlamında Yetmişli Yıllarda Aleviler

YALÇIN ÇAKMAK

Geniş bir alan üzerinde varlık gösteren Kızılbaş/Alevilik ve Bektaşîlik inançları, tarihsel süreklilik içerisinde inşa ettikleri kimlikleriyle günümüze değin varlıklarını koruyup, devam ettirmiştir. Mekânsal olarak görülen bu yayılımın, kökleri yüzyıllar öncesine dayanan bir mirasın bakiyesi olduğu söylenebilir. Bu durum bahse konu mirası besleyen inanç ve kültürel *çeşitlilik* hakkında dile getirilen fikirlerin farklılığını da beraberinde getirmiştir. Böylece, bir yanda tarafların normatif değer yargılarına göre ele alınan bir Alevilik ve Bektaşîlik, diğer tarafta ise kendi içkinlikleriyle varoluşlarını sürdüren farklı bölgelerdeki *Alevilikler* ve *Bektaşîlikler* söz konusu olmuştur. Bu nedenle tartışmaya açacağımız 1970'ler Türkiye'sinin eğilimlerini tespit edebilmek adına Alevilik ya da tarihsel adlandırmasıyla Kızılbaşlık ve Bektaşîliğin gelişimine genel hatlarıyla göz atmakta fayda vardır. Bu yönde bir tarihsel sununun da her şeyden önce, Alevi kimliğinin özellikle de son elli yıl içerisinde dinamikler ve karşı dinamikler bağlamında yaşadığı *yeniden inşaların*ının anlaşılabilirliğine ışık tutacağı şüphesizdir. Buradaki "dinamik" vurgusu ile Alevilerin bizzat özne olarak kendileri ve dahil oldukları sosyal, siyasal çevreye atıfta bulunulurken, "karşı dinamikle" de buna rakip, muhalif çevre kastedilmektedir.

Kızılbaş/Alevi Kimliğinin Tarihsel Evrimi

Sünni İslâm'dan farklı inanç ve uygulamalara sahip Kızılbaşlık, 16. yüzyıl Osmanlı-Safevî mücadelesiyle birlikte siyasî bir kimlik olarak gün yüzüne çıktı. Bunun sonucunda da Osmanlı Devleti, çerçevesini çizdiği Sünni İs-

lâm'a uymayan Anadolu'daki Kızılbaşları Safevîlerle birlikte *râfızî* ve *mülhid* (dinsiz) olarak nitelendirip, kendilerine yönelik yok edici önlemlere başvurdu. Bu uygulamanın acı sonuçları olmakla birlikte, tersine, Kızılbaş/Alevi kimliğinin kendi içindeki konsolidasyonunu da etkiledi. Diğer bir ifadeyle, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Şah İsmail (1501-1524) arasındaki Çaldıran Savaşı (1514) Osmanlı'nın Kızılbaş tebaası ile olan ilişkilerini onarılmaz hale getirip devlet için âdeta bir *Pirus zaferi* işlevi gördü.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu üzerindeki kontrolünü arttırması ve Safevîlerin kendi içindeki gelişmeler Anadolu'daki Kızılbaş kimliğinin gelişimini doğrudan etkileyen unsurlar arasındaydı. Topluluk mensupları maruz bırakıldıkları şiddet ve Sünnileştirilme baskısından ötürü kendi içlerine kapanıp, merkezî otoritenin dikkatinden uzak yerlerde yaşamlarını sürdürdü. Süreç *geleneksel* Kızılbaş kimliğinin inşasıyla birlikte Şah İsmail tarafından işlevselleştirilip, kurumsallaştırılan *dedelik/ocak* gibi kurumların da inancın olmazsa olmazları haline gelmesine vesile oldu. Aynı şekilde kimliğin tahkiminde *öteki* olarak konumlandırılan Sünnilik ve Sünni toplum ile olan ilişkiler de giderek belirginlik kazandı. Sonuç olarak Kızılbaşlar kendi aralarındaki *ocak* örgütlenmesi üzerinden dışa kapalı topluluklar halinde bir organizasyona giderek, iç evlilikler (*endogami*) vasıtasıyla bu birlikteliği koruyacaktı. Kızılbaş dedelerin önderliğinde icra edilen bu toplumsal organizasyon da 1950'ler Türkiye'sine kadar varlığını koruyup, devam ettirdi.

16. yüzyılın bitiminden 19. yüzyıla değin kapalı bir toplumsal hayat süren Kızılbaş/Aleviler özellikle II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde devletin tekrar gündemine geldi. Fakat artık farklı dinamikler üzerinden âdeta *yeniden keşfedilme*kteydiler. Bunda Abdülhamid'in merkezîyetçilik anlayışı, güvenlik endişeleri ve İslâm birliği siyasetinin radarına girmeleri kadar Ermeniler ve Batılı misyonerlerle geliştirdikleri ilişkilerin etkisi de vardı. Bütün bu unsurlar da dönem içerisinde Kızılbaşlara yönelik kontrol ve tashîh-i akâid adına bir takım uygulamalara başvurulup, *Sünnileştirme* politikalarına muhatap kılınmalarını beraberinde getirdi.

Sultan Abdülhamid dönemiyle ilgili bir diğer gelişme de topluluğun kullanageldiği "Alevi" ismine devlet söyleminde de giderek yer verilmeye başlanmasıydı. Bu ise daha çok devletin Kızılbaşlara yönelik "müphem" algısının bir sonucuydu.

II. Abdülhamid ile devlet siyasetinin odağına oturan Kızılbaş/Aleviler sonrasında iktidarı devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) dikkatini de çekti. Mamafih bu kez Sünnileştirme ile birlikte daha çok İTC'nin Türkçü algısıyla şekillendirilmek istenmekteydiler.

Tarihlerinin her döneminde devlet ve din karşıtı olarak damgalanan Kızılbaş/Aleviler, Cumhuriyet döneminde de İTC ile uygulamaya koyulan *Türk-*

Sünni konsepte uygun şekilde ele alındı. Cumhuriyet onları *Türklüğü* üzerinden çağırırken, Aleviler de bunu devlete eklemlenmenin bir fırsatı, varlıklarını meşrulaştırıcı bir araç olarak görmekteydi. Bir kısmı bu araçsalı (Türklük) zaman içerisinde özümseyip, âdeta inançlarının *kök* bir unsuru haline getirdi. Buna rağmen bütün bu çabaları, Cumhuriyet'in genel eğilimi olarak *Türk Eşittir Sünni Müslüman* başlığı altında ifade edilebilecek makul vatandaşlık sınırlarına çarparak bunun dışında kalan herkes gibi çerçevesi çizilen söz konusu makul vatandaşlık anlayışına entegre/asimile edilmeye çalışıldılar.

Alevilerin Cumhuriyet'e sundukları bu desteğin altında, Osmanlı döneminde inançları yüzünden yaşadıkları baskı ve bununla ilişkili Cumhuriyet kadrolarının Osmanlı karşıtı icraatlarından ümitlenmeleri gelmekteydi. Bu nedenle –hiçbir zaman tarafsızlık ekseninde kurumsallaştırılamayacak olan– *laiklik* ilkesinin yarattığı *illüzyon* ile yaşamlarının garanti altına alınabileceğini düşündüler. Fakat Cumhuriyet'ten de bekledikleri gibi bir karşılık bulamayıp, aksine birçok trajik uygulamayla yüz yüze geldiler. Bu açıdan 1937-1938'de Dersim'de gerçekleştirilen katliam dikkat çekiciydi. Katliam öncesinde bölgeye dair yazılan kitaplar ve hazırlanan raporlarda Dersim'in Kızılbaş/Aleviliğine özellikle yer verilmekte ve resmedilen diğer özelliklerinin yanı sıra bölge insanı olası bir müdahalenin gerekliliği adına inanç açısından da kriminalize edilmekteydi. Sonuç olarak Osmanlı'dan itibaren *çıban, leke ve yara* metaforları üzerinden dile getirilen Dersim'e yönelik benzer vurgularla gerçekleştirilen askerî harekâtta çocuk, kadın ve yaşlı ayrımı yapılmaksızın on binlerce insan katledildi. Bahse konu katliam esnasında ise daha çok, *"Kürt olduğu için Türk Alevilerin, Alevi olduğu için de Sünni Kürtlerin"* desteğini alamayan Dersim'in bu etno-dinsel kimliği, ileride tanışacağı sol düşünceyle birlikte Cumhuriyet Türkiye'sinin bütün *değillerini* bünyesinde barındıran bir kesişim kümesinin prototipi olarak *3K* (Kürt, Kızılbaş, Komünist) şeklinde ifade bulacaktı.

Aleviliğin Hatırlatılması ya da 1950-1970 Yılları Arasında Aleviler

Devam eden yıllarda Aleviler, Cumhuriyet'e yönelik beklentilerinin karşılanmak bir yana, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tamamen Sünnilik üzerinden inşa edilmesi gibi tersi birçok durumla karşılaştı. Bu bakımdan devlete göre, Kürt Alevilerin dışındaki Türk Alevilerin mevcudiyeti de artık kabul edilebilir gibi değildi. Çünkü *Tek Millet* için tasarlanan tahayyülde etnik Türk vurgusu kadar, dinin (*Sünni İslâm*) kendisi de olmazsa olmaz bir özellikti.

Aleviler, inançlarının devlet nezdinde kabul görmemesi nedeniyle olsa gerek, siyasal temsil adına yapılacak 1950 seçimlerinde bu tepkilerini devlet ile

özdeşleşen CHP'den desteklerini çekip, DP'ye oy vermekle gösterecektir. Burada, örgütlü davranan bir Alevi nüfusun olduğu ve bunların da doğrudan DP'ye yöneldikleri gibi bir iddiaya sahip olmamakla birlikte, en azından Alevi nüfusun belirgin olduğu illerde bu değişimi gözlemleyebilmenin mümkün olduğunu ileri sürülebiliriz. Bu tercihte ayrıca, Ulusoy ve Doğan soyadlı önde gelen Alevi Ocaklarına (Hacı Bektaş, Ağuçan) mensup dedelerin DP içinde siyasete soyunmalarının etkisi de olacaktır. Buna rağmen, DP'nin doğrudan Sünniliği destekler açık bir yönelim içerisine girmesi yeniden bir düş kırklığına neden olmuştur. Böylece, bu durum da 1957'den itibaren Alevileri farklı arayışlara sevk edecektir ki, yeniden CHP'ye olan yönelim burada en baskın unsur halini alacaktır. Bunun nedeni de daha çok, yükselişe geçecek olan Alevi karşıtlığıyla birlikte, CHP'nin sağlayacağı maddi olanaklardan (iş, ev ve kaynakların dağıtımında faydalanma) yararlanma beklentisiydi.

Diğer yandan Alevilerin, CHP dışında sol kulvarda teveccüh gösterdiği ilk parti olarak, TİP'i gösterebiliriz. Bu bakımdan TİP'in, siyasî söylemlerinde aralarında Alevilerin de bulunduğu gruplar lehine beyanlarda bulunması ve 1965 seçimlerine hazırlanırken AP'yi gericilikle eleştirip seçim çalışmalarında kullandığı Alevi nefesleri sayesinde, birçok ilde Alevi oylarına talip olduğu görülmekteydi. Buna göre partinin 10 Şubat 1964 tarihli 1. Olağanüstü Kongresi'nde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın olması gerekli görülen görevleri arasında; Müslüman cemaatin diyanet işlerini görürken, mezhepler arasında asla Sünni ve Alevi gibi bir ayrım yapmaması ve din ile mezhep hürriyetine tam bir saygı göstererek, tarafsızlığını korumasının gerektiği vurgulanmaktaydı. Kongrede sunulan aynı programın "Doğu kalkınması" başlıklı bir diğer yerindeyse, Doğu ve Güneydoğu illerinde Kürtçe ya da Arapça konuşanlarla birlikte Alevi mezhebine bağlı olanların da hizmet hususunda ayrımcılığa maruz bırakıldığına dikkat çekilerek, bunun çözüme kavuşturulacağı dile getirilmekteydi. Diğer yandan TİP grubu adına Meclis'te bir konuşma yapan Mehmet Ali Aybar'ın da Alevileri "huzura kavuşturacak önlemlerin alınmadığı" ve Diyanet'te "Alevilerin temsil edilmediğini" dile getirerek, hükümeti eleştirdiği görülmekteydi.

TİP'in Alevilerin açık desteğini alarak milletvekili çıkardığı iller arasında Malatya, Yozgat ve Adıyaman gelmekteydi. Bu yönelimde, Alevi önde gelenleri ve âşıklarının da TİP içerisinde yer almasının rolü olacaktır. Böylece TİP, seçimde aldığı %3 oy oranı ile aralarında doğrudan Alevi oylarının katkısının da gözlemlenebildiği illerin yanı sıra toplamda on dört milletvekili çıkaracaktır.

Sıklıkla ifade edildiği gibi, 1950'lerden itibaren Anadolu kırsalından kente doğru yaşanan göç dalgasıyla birlikte Alevilik de modern kent yaşamı içerisinde görünürlüğünü arttırmıştır. Bu süreç, aynı zamanda, geleneksel Ale-

viliğin çözülüşünü de beraberinde getirdi. Böylece, inancın omurgasını teşkil eden *dedelik* ve *musahiplik* gibi kurumların yanı sıra *düşkünlük* gibi topluluğun muhafazasını sağlayan cezalandırıcı önlemler de kırsal yaşam içerisindeki güçlerini şehir yaşamıyla birlikte dereceli olarak yitirmeye başlayacaktır. Diğer yandan özellikle de Alevi gençliğinin aldığı eğitim ve eklemlendiği sol-sosyalist hareketlerin kendi zihin dünyasında meydana getirdiği değişimin etkisiyle, geleneklerine karşı eleştirel bir tavır içerisine girdiği de görülmekteydi.

1960'lardan itibaren sadece kırdan kente değil aynı zamanda Türkiye dışına, Avrupa'ya göçlere de tanık olunmaktaydı. Söz konusu bu göçler içerisinde Alevilerin azımsanmayacak bir orana sahip olduğu ve zaman içerisinde yurtdışına yerleşen Alevi nüfus ve ardıllarının, günümüz Alevi hareketinin maddi ve siyasî açılardan desteklenmesine değin geniş bir alan üzerinde etkinlik sağladıkları görülecektir.

Kimi Alevi gençleri kendi inancı ile olan ilişkilerini askıya alsalar da Aleviliğin sola olduğu gibi solun da Aleviliğe yönelik bir yakınlaşma içerisine girdiği görülmekteydi. Burada ilk etapta etkileyici olan, ideolojik niyetlerden ziyade pragmatik bir yakınlaşmadır. Bu açıdan ilk temaslar da şehirlere göç eden Alevilerin yerleştikleri kenar mahalle ve varoşların giderek sol-sosyalist devrimcilerin kontrolü altına girmesiyle başlar. Nihayetinde, "İlk olarak sol mu Alevilere, Aleviler mi sola meyletti?" gibi bir soruya verilebilecek en makul cevap da tarafların kesişen *çıkar* ve *beklentilerinin* ideolojik ve tarihi arka planla desteklenmesinin dönemin konjonktürüyle birlikte karşılıklı bir yakınlaşma oluşturduğu yönünde olacaktır. Dolayısıyla sol, kentleşme ile birlikte Aleviliğin geleneksel yorumunda meydana gelen çözülmenin ve Alevilerin bir takım sağcı Sünnilerce hedef haline getirilmelerinin kendileri üzerinde yarattığı bunalım ve genel eşitsizliğe çözüm olarak görülürken; aynı şekilde Alevilik de sol için, yaslanabileceği güvenilir bir taban olma imkânı sunmaktaydı. Bu tercihte Sünnilerin Alevilere yönelik tarihsel *Alevi fobisinin* etkisi de vardı. Hakeza, özellikle 1960'lardan itibaren Alevilere yönelik gerçekleştirilen saldırılar da gelecekte onları nelerin beklediğine dair ilk artçı uyarılar olacaktı. 5-16 Haziran 1966 tarihleri arasında Muğla'nın Ortaca ilçesi Fevziye köyüne civardaki Sünnilerin "Alevilerin namusu olmaz!" diyerek gerçekleştirdikleri saldırılarda tecavüz, yağma ve öldürme gibi suçların işlemesiyle tarihe *Ortaca Olayları* olarak geçecek hadise ve hemen akabinde farklı şehirlerde (1967 Elbistan, 1968 Hekimhan) görülen benzer içerikteki saldırılar, tarihsel köklerden beslenen Alevi nefretinin harekete geçirildiğinde ne gibi vahim sonuçlar doğuracağını bir kez daha gösterecekti. Benzer şekilde Kelime Ata'nın da belirttiği gibi dönemin Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalılı da tarih boyunca Alevilere atılan bir iftira olarak *mum söndüyü* çağrıştırır şekilde "Alevilik sönmüştür" yönünde beyanlarda bulunacak ve

aynı imalara dönemin sağcı basınında da yer verilecekti. Bütün bunlar Aleviler açısından, altmışlı yıllar ile birlikte yeniden yükselişe geçecek olan Sünni İslâm ve sağın yaratacağı şiddetin devlet tarafından destekleneceğinin ilk belirtileriydi. Yaşanan gelişmelerde, AP'nin Sünni tabana yaslanarak Alevileri hedef alıcı beyanlarda bulunmasının etkisi de söz konusudur. Böylece Aleviler, 1960'larla birlikte giderek ortak bir siyasî görüş etrafında buluşacak olan bir inanç topluluğu haline gelecektir.

Sünni halkın sağ siyaset üzerinden Alevilere karşı kışkırtılmasının ekonomik olarak meydana gelen değişim ve dönüşümle de ilişkisi vardı. Bu açıdan, gerçekleştirilen katliamların daha çok Sünniler ile iç içe yahut sınır olunan yerlerde meydana gelmesi, Alevilerin ekonomik olarak kamusal yaşamdaki görünürlüklerine duyulan tepkiyi de önemli bir etken olarak gözler önüne sermekteydi. Bunun da –Kazım Ateş'in ifade ettiği gibi– Türk-İslâm milliyetçiliğinin, kapitalist gelişme karşısında giderek yoksullaşan Sünni kesimin ortaya çıkan enerjisini nevrotik bir güç istenci ve otoriter devlet aygıtına kanalize etmesiyle yakın bir ilişkisi olmuştur. Bu bakımdan *ezik özneyi* kapitalizmin bekası ve sürdürülebilirliğine amade kılmak için siyasal aygıta eklemleyebilmesi gerekmekteydi. Dolayısıyla bu bağlamda, yine Ateş'in dikkat çektiği "nüfusun kolektif bir cemaat olarak devletle özdeşleşmesi" için Sünni İslâm Alevilere karşı önemli bir unsur olarak kullanılıp, Alevilik ile Alevilerin ötekileştirilmesi de Türk-İslâm milliyetçileri için âdeta bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu bakımdan 1970'lerin ekonomik ve siyasî krizleri bir katalizör işlevi görerek, farklı veçhelere sahip sağ partileri Alevilik/Kızılbaşlık, sol ve komünizm karşıtlığı üzerinden bir araya getirmekte ve ideolojik manada da bunları, Türk sağının sacayaklarını oluşturan *milliyetçilik*, *muhafazakârlık* ve *İslâmcılığın* düşmanları ilan etmekteydi. Bu nedenle, altmışlı yıllardan itibaren Sünnilerin egemenliği altındaki kamusal hayatta kültürel ve siyasî varlıklarıyla görünürleşen Alevilerin, izole edilmiş kır hayatından çıkarak var olan statükoya tehlike arz ettikleri düşünülmüştür. Buna, 1963 yılında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in Alevi ileri gelenlerinden Diyanet bünyesinde bir *mezhepler bürosu* kurulmasına dair görüş istemesiyle başlayan ve beraberinde getirdiği tepkilere rağmen bir kısım Alevi genci tarafından hazırlanan yazılı bildiride ilk defa *Alevi* teriminin kullanılmasını da ekleyebiliriz. Alevilerin bu dönem kendilerini görünür kılmaları, *Hacı Bektaş Turizm ve Tanıtma Derneği*'nin Ankara'da halka açık düzenlediği cem töreni ve 1966 yılından itibaren çıkarılmaya başlanan *Ehlibeyt Yolu* gazetesi, *Cem* ve *Karahöyük* dergileriyle de devam edecektir.

Alevilere yönelik üst üste meydana gelen bu gelişmeler yahut *Aleviliklerinin kendilerine yeniden hatırlatılması*, kendilerince de örtük bir şekilde kabul edilip, onları bir Alevi partisi olarak görülecek BP'nin kuruluşuna yönlendi-

recektir. Alevilerin hak mücadelesine yönelik olan BP'nin bu amacı da resmî söyleminde açık bir şekilde ifade bulmasa da örtük bir şekilde partinin politikasını belirleyecekti.

Birlik Partisi'nden "Türkiye" Birlik Partisi'ne Geçiş

Birlik Partisi, artmakta olan Alevi düşmanlığına karşı tepkisel bir duruşla Alevilerin sesi olma ve Alevi kimliğinin vatandaşlık taleplerini "eşitlik" söylemiyle siyasetin diline tahvil etmek amacıyla 17 Ekim 1966 tarihinde kurulmuştur. Bu yönüyle de Cumhuriyet tarihinin ilk kimlik endeksli siyasetini yapan parti olarak Alevilerin mücadelesinde önemli bir dönüm noktasına tekabül edecektir. Partinin, Alevi inancına gönderme yapan bir amblemle (On iki İmam ve Hz. Ali'ye atfen on iki yıldız içinde aslan figürü) siyaset sahnesine çıkmasına rağmen, doğrudan Alevi partisi olduğuna dair herhangi beyanının olmadığı görülmekteydi. Öyle ki partinin kuruluşunda yeterli sayıya ulaşabilmek için Alevi olmayanlara da yer verilmiştir. Başlangıçta daha çok sağ siyasetten gelenlerin etkili olduğu BP sonrasındaki parti içi çekişme ve dönemin siyasî konjonktüründen ötürü *Türkiye Birlik Partisi* adını alarak, *Ortanın Solu* olarak görülen CHP'nin de solunda bir çizgiye kaymıştır. Bu açıdan BP'den TBP'ye geçiş, aynı zamanda partinin siyasal eğilimlerdeki farklılığın da yansıması oldu. Buna göre, BP'nin kuruluşundan TBP'nin kapatılmasına değin geçen on dört yıllık süre içerisinde Atatürkçülük ve laiklikten, sol ve yer yer de "sosyalist" söylemleri anımsatan bir çizgiye doğru kayışların yaşandığı görülmekteydi. Bununla birlikte partinin *Kürt milliyetçi* eğilimlere sahip kişileri barındırdığı da ifade edilmekteydi. Bu bakımdan Mete Kaan Kaynar'ın Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 27 Şubat 1968 tarihli 303033 sayılı belgesinden yaptığı aşağıdaki alıntı tamamen bunu yansıtmaktaydı:

> Parti içinde Türk ve Kürt Aleviler olmak üzere iki büyük hizip teşekkül etmiştir. Kürt Aleviler genel merkez yönetim kurullarını ele geçirmişlerdir. Bunlar Kürtçülüğe taviz vermekte ve bölgecilik zihniyetiyle hareket etmektedir. Türk Aleviler ise muhaliflerini yıpratmaya çalışmışlardır. Türk Alevilerin lideri Avukat İbrahim Kamil Kamaran'dır.

BP'nin ilk genel başkanı, öncesinde CKMP'den Çorum senatörlüğüne aday olmuş emekli istihbaratçı General Hasan Tahsin Berkman olacaktır. On altı kurucu üye arasında yer alan Cemal Özbey siyasî hayatına DP'de başlayıp, BP'ye gelmeden önce sırasıyla HP ve CHP'de siyaset yapmıştı. Bir diğer üye olarak Hüseyin Erkanlı ise YTP'den gelmekteydi. Aynı şekilde 1967'de gerçekleştirilen kongrede parti başkanlığına seçilen Hüseyin Balan da sağcı *Millet Partisi*'nden Ankara vekili seçilen bir simaydı. Böylece, içerisinde çok

sayıda subayın siyaset yaptığı BP'ye, Alevilerin sola kayışını önlemek ve sol oyları bölmek için bizzat devlet tarafından kurulan bir parti muamelesi yapılmaktaydı. Fakat partinin 1969 yılına değin takip ettiği *sağ-ulusal bütünlükçü* çizgi bu tarihten itibaren esneyip, sosyal demokratlıktan sol-sosyalist bir çizgiye doğru evrilecektir.

İlk olarak 1969 seçimlerine katılan BP, bu seçimlerde 29 ilde %2,8 oy alarak 450 kişilik milletvekilinden oluşan parlamentoya 8 milletvekili ile 6. sırada girdi. Bunlar arasında; Alevilerin postnişin olarak kabul ettiği Hacı Bektaş soyuna mensup *Ulusoy* ailesinden Kazım Ulusoy (Amasya), Ali Naki Ulusoy (Çorum) ve Yusuf Ulusoy (Tokat) ile birlikte Hüseyin Balan (Ankara), Haydar Özdemir (İstanbul), Mustafa Timisi (Sivas), Hüseyin Çınar (Sivas) ve son olarak da Sami İlhan (Malatya) bulunmaktaydı. Ulusoyların seçime aday olarak girdikleri Amasya (%23,6), Tokat (%17,7) ve Çorum (%16,9) illerinde yüksek oy almaları, partide siyaset yapan çok sayıda dedenin (Ulusoyların yanı sıra bir diğer Alevi ocağı olarak *Ağuçan-Ağuiçen Ocağı*'na bağlı *Doğan* ailesi) varlığının Alevilerin partiye olan rağbetini arttırdığını göstermekteydi. Buna göre, BP'nin Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlere nazaran Alevilerin yaşadığı orta Anadolu şehirlerinden daha yüksek oy alması geleneksel Aleviliğe bağlılık üzerinden yorumlanırken, beklenildiğinin aksine Tunceli'den oy alamaması (%6,9) ise BP'nin Aleviliği sadece Türkçülük üzerinden yorumlamasına (zira Tunceli nüfusunun büyük bir kısmı Kürt idi) verilen bir tepki olarak değerlendirilecekti. Bununla birlikte Tunceli dışındaki yerlerde TİP'in oylarında bir düşüşe neden olduğu da görülmekteydi.

Sekiz milletvekili ile meclise girmeye hak kazanan BP'nin beş milletvekilinin (Kazım, Yusuf ve Ali Naki Ulusoylar ile birlikte Hüseyin Balan ve Hüseyin Çınar) partinin kararlarına aykırı olarak 1970'te Demirel'in AP'sine güvenoyu vermesiyle parti içinde ilk bölünme gerçekleşti. *Yol düşkünü* (Alevilikte inanca aykırı davranarak, yoldan çıkanlara yakıştırılan bir tanımlama) ilan edilen bu beş kişinin partiden ihraç edilmesi, siyaset yaşamında henüz yeni olan BP'nin yaslandığı tabanda bir kaymaya neden olacaktır. Mustafa Timisi'nin parti başkanlığına seçilmesi (23 Aralık 1969) ve partinin yaslandığı Alevi tabanının da sola kaymasından ötürü BP, sosyal demokrat bir çizgiye doğru yol aldı. Bu nedenle partinin, özellikle de 1966-1969 arası dönemde Alevilik vurgusu ile siyaset yapıp içindeki Alevi dedelerinin gücüyle geleneksel Alevi tabanına yöneldiğini ifade edebiliriz.

27 Kasım 1971 tarihindeki kongresinde ismini *Türkiye Birlik Partisi* olarak değiştiren BP'nin bu isim değişikliği, aynı zamanda parti politikalarında görülecek değişimin de habercisiydi. Söz konusu isim değişikliği, hem geçmişin olumsuz izlerini hem de partinin bir Alevi partisi olduğuna dair kamuoyu nezdindeki algının silinmesine yönelikti. Artık tamamen sol bir diskur

benimseyen BP/TBP'nin bu yönelimi, Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) olan eleştirilerinde de kendini göstermekteydi. Böylece BP, DİB'in Türkiye'de var olan mezheplerin tamamını temsil ederek, bünyesinde Alevilere de yer vermesini savunurken, TBP bundan farklı ve daha radikal bir çözüm olarak Diyanet'in tamamen kapatılmasını talep edecekti.

Yaşanan gelişmelere paralel olarak TİP'in 1971 yılında kapatılması, CHP'nin solunda TİP'in ise sağında bulunan TBP'yi, tabanında yaşanan oy kaybını TİP'in 1965 ve 1969'da aldığı oylarla arttırma arayışına sevk etti. TBP ile TİP arasındaki bu yakınlaşma farklı çevreler tarafından eleştirilmesine rağmen, Aybar önderliğindeki TİP ile Timisi önderliğindeki TBP 1973 seçimlerine ittifak yaparak, TBP çatısı altında girecektir. Buna rağmen her iki partinin birleşmesinden doğan sonuç tam bir fiyaskoyla sonuçlanacak ve toplam otuz beş ilde seçime katılan TBP'nin %1,1 oy almasıyla sadece Sivas'tan aday olan Mustafa Timisi milletvekili seçilecekti. Yaşanan başarısızlıkta, iki partinin tabanlarının da yükselmekte olan CHP'ye kaymakla birlikte genç Alevi nüfusun *düzen içi mücadeleyi* reddedip, radikal sol örgütlere yönelmesinin etkisi de bulunmaktaydı. Burada CHP'nin, TBP'nin Aleviler nezdindeki itibarını görüp Alevi oylarına yönelik bir çalışma içerisine girdiği ve bu açıdan da TBP'nin siyaseten kazanmasa da CHP'yi Alevi realitesi hususunda *uyardığını* söyleyebiliriz. Bu bakımdan CHP'nin, doğrudan Alevilerden bahsetmese de 1973'ten itibaren gerek seçim çalışmalarında gerekse parti programında din hususunda bir esnekliğe gidip, Sünnilik dışındaki farklı inançlardan vatandaşlar lehine yorumlanabilecek açıklamalarıyla Alevilere göz kırptığı görülecekti.

Bu başarısızlık hâli, TBP'yi bir takım çözüm arayışlarına sevk edecektir. Bahse konu arayışların ilki, daha radikal sol örgütler ile "işbirliği" yapmakken diğeriyse 1977 seçimlerine CHP ile ortak girmekti. Buna rağmen, her iki arayış da pratikte karşılık bulmayacak ve özellikle de Bülent Ecevit liderliğindeki CHP TBP'nin bütün işbirliği tekliflerini geri çevirerek, partinin CHP'ye ilhakı dışındaki tüm kapıları kapatacaktı. Ecevit'in bu dayatması Timisi tarafından reddedilip, TBP'nin yeniden parti olarak kendi iradesiyle seçimlere katılmasına neden olacaktı. Böylece, beklenildiği gibi 1977 seçimlerinde de büyük bir hüsran yaşanacak ve parti %0,4 oyla parlamentoya artık milletvekili göndermeyecekti. Sonuç olarak seçimde yaşanan yenilgi başkan Timisi'yi CHP'nin yörüngesine giren partililerin etkisinden sıyrılmak için dümeni daha da sola kıvırıp, açıktan bir sosyalizm propagandasına sevk edecekti.

Dönem boyunca Aleviler açısından, parlamenter mücadele içerisinde yükselen sağa karşı alternatifi bulunmayan ve âdeta bir *ehven-i şer* olarak görülen CHP'nin koltuğu da sarsılacaktı. Topluluğun CHP'ye olan bu açık yönelimi yükselen saldırılara karşı güvenli bir liman arayışı olsa da özellikle 1978'de Alevilere karşı yapılan saldırıların yarattığı korku ve bu dönemde CHP'nin ik-

tidarda olması tamamen bir düş kırıklığına neden olmuştur. Bunun etkisini, 14 Ekim 1979 tarihinde yapılan Cumhuriyet Senatosu'nun C grubu üyeleri seçiminde ve beş milletvekili koltuğu için yapılan ara seçimlerinden okuyabilmek mümkündür. Senatonun 1/3'nün yenilendiği ve özellikle aşağıda da görüleceği gibi Alevilere yönelik katliamların gerçekleştiği Malatya, Sivas ve Maraş gibi şehirleri kapsamayan seçimlerde TBP 1,1 oy alırken, CHP ise büyük bir oy düşüşü yaşamıştır. Mehmet Ertan *1970'ler Türkiye'sinde Alevi Siyasetinin Olanakları: Türkiye Birlik Partisi* başlıklı makalesinde bunu 1973 seçimlerindeki oy oranına geri dönüş olarak yorumlasa da katliamların yaşandığı üç şehrin oy oranının bu seçimlere yansımaması, esas olarak TBP'nin daha fazla oy alabileceği ihtimalini güçlendirmekteydi. Böylece Aleviler, CHP'ye olan desteklerine rağmen korunamadıklarını görecek ve tepkilerini de kendi kimliklerinin temsilcisi olan TBP'ye cüzi destekleriyle gösterecekti.

12 Eylül Darbesi'nden sonra siyasî partilerin kapatılması, TBP'nin de, siyaset sahnesinden çekilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, BP'den TBP'nin kapatılmasına değin geçen yaklaşık on dört yıllık süre, legal düzeyde Türkiye'de henüz etnik ve kimlik odaklı bir siyaset yapmanın istenilen düzeyde bir başarıya imkân tanımadığını da göstermiş olacaktı. Diğer bir ifadeyle, 1970'ten itibaren zorunlu olarak *Aleviciliği* bırakıp, doğrudan sol bir siyasete yönelen partinin bundan nasıl olumsuz etkilendiğini eldeki mevcut datalar üzerinden okuyabilmek mümkünken, 1978'de yaşanan Alevi katliamları ile oylarında yeniden yükselme görülen TBP'nin sonradan yeniden bir istikrar yakalayıp-yakalamayacağına dair değerlendirmede bulunmak için elimizde ne yazık ki yeteri kadar veri olmayacaktır.

Radikal, Devrimci Sol ve Aleviler

Deniz'i (Gezmiş) ve Hüseyin'i (İnan) bizim evde saklıyorduk. Deniz çok cana yakın ve çevresi ile sürekli diyalog kurmaya çalışan bir insandı. Hüseyin ise daha çok içine kapalı biriydi. Bu nedenle annem en çok Deniz'i severdi. Bir gün anneme "Biz kendimize bir önder seçeceğiz, Deniz mi yoksa Hüseyin mi olsun?" diye sordum. Annem de hemen "Deniz olsun" diye cevap verdi. Çünkü onu çok cana yakın buluyordu. "Peki anne Deniz Sünni, Hüseyin ise Alevi, yine de Deniz mi olsun?" dediğimde de bu kez cevap olarak "Oğlum o zaman Hüseyin olsun, Hüseyin olsun," diyerek karşılık verdi.

– Teslim Töre

Türkiye, 1970'lerin başında TİP gibi legal bir sol siyasetten ziyade daha radikal fikirleri olan üç temel silahlı örgütün kuruluşuna tanıklık etmiştir: TH-

KO, THKP-C ve TKP/ML. Her üç örgütün liderliğinin de halihazırdaki siyaset anlayışı ve mücadelesini beğenmeyen gençler içerisinden çıkması dikkat çekiciydi. Bunun da yanı sıra üç örgütün lider kadrosu içerisinde Aleviler özellikle önemli bir yer tutmaktaydı. Hüseyin İnan (THKO), Hüseyin Cevahir, Ulaş Bardakçı (THKP-C), İbrahim Kaypakkaya ve Ali Haydar Yıldız (TKP/ML) bunların belli başlılarıydı. Bu bakımdan söz konusu gençlerin hissettikleri bu rahatsızlığın da –tamamen ve tek neden olmamakla beraber– içinde yetiştikleri Alevi toplumunun Kemalizm ve Cumhuriyet'e yönelik beklentilerinde meydana gelen bir değişim ve düş kırıklığından etkilendiğini söyleyebiliriz.

Bu gençlik önderlerinin Alevi kimliğine mensup olmaları, örgütsel mücadelelerinde kendi toplulukları içerisinde rahat bir şekilde faaliyet yürütmelerinin önünü de açacaktır. Bu bakımdan, Kaypakkaya'nın Dersim gibi nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Alevi olduğu bir yeri, Deniz Gezmiş ve Ulaş Bardakçı'nın da bir dede çocuğu olan Hüseyin İnan vesilesiyle Maraş ve Kayseri'deki Alevi yerleşimlerinde faaliyet yürütmeleri özellikle bundan kaynaklanmaktaydı.

Tamamı yirmi-otuz yaşları arasında olan bu devrimci gençlik önderlerinin asker ve polisle girdikleri çatışmalarla birlikte idam ve işkencelerde öldürülmeleri, Alevilerin kendi geçmişleri ile bu gençler arasında duygusal bir ilişki kurulmasına vesile olmaktaydı. Hallac-ı Mansur misali beden bütünlüğü bozularak işkencede katledilen İbrahim Kaypakkaya, Şeyh Bedreddin gibi darağacında idam edilen Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan ve kuşatıldıkları evde teslim olmayıp çatışmada öldürülen Mahir Çayan ile dokuz arkadaşının yarattığı gelenek, Alevilerce hem kendi trajik geçmişlerini anımsatması (Hz. Ali, Kerbela, Pir Sultan gibi) hem de bundan sonrasındaki politik mücadeleleri için örnek alıcı davranışlar olmaktaydı. Özellikle de Alevi âşıklarının bu gençler için yaktıkları ağıtlar bu yönüyle manidardı.

68 kuşağının devrimci gençlerinin yetmişli yıllardaki mücadelesi ve birçoğunun bu mücadelede hayatını yitirmesiyle sonuçlanan süreç Alevilerce sahiplenilmesine rağmen, bilhassa kimi Marksist-Leninist ve Maocu Alevi gençlerin Aleviliği *dini* bir inanç olarak sorgulamalarına yine de mâni olmamaktaydı. Böylelikle *dedeler* bu devrimci gençler tarafından sömürücü bir tabaka olarak görülecek ve inanç genel bir din anlayışı üzerinden okunup, mahküm edilmeye çalışılacaktı. Bu vurgu özellikle İbrahim Kaypakkaya'nın Malatya/Kürecik bölgesinde gerçekleştirdiği çalışmalarda, Alevi dedelerine yönelik sarf ettiği sözlerinde belirgin bir hal almaktaydı. Fakat daha esnek bir yaklaşım olarak Aleviliğin dinî açıdan reddedilmesine rağmen, tarihinin devrimci bir perspektifle ele alındığı durumlar da söz konusu olacaktı.

Söz konusu süreç, altmışlı yıllardaki kente göçler ile birlikte Alevilerin yaşam koşullarında yaşanan değişimin bir devamı olup, yetmişlerin sertleşen radikal yönelimleri ile had safhaya ulaşmıştı. Bunda özellikle, genç Alevi kuşağın kentlerde Marksizm ile olan tanışıklığının solun etkisiyle yetmişlerden itibaren kırsala doğru yayılmasının etkisi vardı. Bu yüzden solun Orta ve Doğu Anadolu kırsalındaki örgütlülüğünün ekseriyetle Alevi köyleriyle örtüşmesi bir tesadüf değildi. Bu durum, sağ tarafından sol ve komünizme dair getirilen "Aleviliği bir inançsızlık haline soktuğu" yönündeki eleştirilerde de sıkça vurgulanacaktı.

Alevilikten Kızılbaşlığa Salınan Sarkaç

Babaannem, Adıyamanlı bir Kürt Aleviyle kaçıp sonradan da onunla evlenen amcamın kızından sürekli şöyle şikâyet ederdi: Alevi olsa iyi, gitmiş bir de Alevinin Kızılbaşıyla kaçmış!

– G.Ö.

1960'larda başlayan Aleviler ile sol arasındaki yakınlaşma yetmişli yıllarla birlikte tamamen bir bütünleşmeye doğru evrilmekteydi. Meydana gelen bu gelişme solun düşmanı milliyetçi ve muhafazakâr Türkiye sağının dikkatini de çekmekteydi. Bu tarihten itibaren, altmışlarla birlikte Alevilere yönelik gerçekleştirilen saldırıların sayısında da bir artış görülecek ve Aleviler artık solun bir müttefiki kabul edilip, hedef haline getirilecekti. Böylece, Türkiyeli devrimcilerce Aleviliğe yapılan *isyancı* ve *sosyalist* vurguyla birlikte Alevilerin de sol hareketlere olan eğilimi, Osmanlı'dan itibaren Rusya ile yaşanan problemlerin milliyetçi ve İslâmcı cephenin hafızasında oluşturduğu nefretten payına düşeni alacaktır. Dolayısıyla, yüzyıllar boyunca Alevilere dair dile getirilen iftiralarla (çoğu da cinsel içerikli olup), kadim bir düşman olarak görülen Rusya, komünizm ve sol arasında bir ilişki kurulacak ve Alevilere yönelik her türlü saldırının bütün gerekçeleri de bu vesileyle örülüp, meşrulaştırılacaktır.

1960'larla birlikte siyasette görülen sağ-sol kutuplaşmasında Alevilerin sola meyletmeleri, sağcı siyaset ve hitap ettiği taban üzerinde komünizm, sol ve Alevilerin özdeşleştirilip, aleyhlerine ortak bir kampanyanın yürütülmesine neden oldu. 1973'te ilk seçimlerine katılan sağcı MSP'nin bahse konu seçimde Sivas, Maraş, Çorum, Yozgat, Tokat, Elazığ ve Malatya'da Türkiye ortalamasının üzerinde oy alması, Aleviler ile Sünniler arasındaki çelişkinin kullanılmasıyla –zira buralar Sünniler kadar Alevilerin de yoğun yaşadığı yerlerdir– seçmen tabanı içerisinde *düşman imgeleri* yaratmanın ilk işareti olacaktır.

Herhangi bir sorun çıkarmadığı takdirde *müspet* anlamlı *Alevilik* ifadesinin altına süpürülen *Kızılbaş* algısının da radikalleşmeye başlayan dönemin siyaseti ve Alevilerin tercihlerinden ötürü yeniden sağın hedefi ve söylemine intikal ettiği görülür. Bu vesileyle de içinde *kızıl* ibaresinin geçtiği bütün kesimlerin (*Kızılbaş*, *kızıl* komünistler gibi) analojik bir algıyla âdeta benzeştirilip, düşmanlaştırıldığı görülmekteydi. Dolayısıyla, sağcı-Sünni cenahın büyük bir kısmı tarafından Alevilere yönelik tarihsel önyargı ve iftiralar, sosyalist sol ile Aleviler arasındaki yakınlaşmadan ötürü yeniden alevlendirilip, Alevi topluluğuna yönelik gerçekleştirilen katliamların motive edici unsuru haline getirilmiştir. Bu durum aynı zamanda, yukarıda değinilen ve tıpkı Osmanlı-Safevî mücadelesinde olduğu gibi siyasî bir muhteva barındıran *Kızılbaş* nitelendirmesinin de yeniden dolaşıma sokulmasına vesile olmaktaydı. Diğer yandan Aleviler, Osmanlı'da olduğu gibi dinsizlikle suçlanıp, kendileri gibi ateist olarak görülen solcularla Türk devletini komünist Sovyetler Birliği adına yıkmaya çalışan bir topluluk olarak resmedilmekteydi (Osmanlı-Safevî mücadelesinde de Safevî taraftarı olmakla suçlanmışlardır). Mehmet Ertan *Türk Sağının Kızılbaş Algısı* başlıklı makalesinde bu durumu şu şekilde ifade edecektir:

> Türk sağı açısından Kızılbaşlık, İslâmî heterodoksi ile siyasî solculuğun kesiştiği yerde durur. Siyasi anlamda komünistlikle özdeşleşmiştir, ahlâkî anlamda ise İslâmî değerlerin dışındadır, dinsizdir [bu nedenle] Aleviler ile sol hareketler arasındaki yakınlaşmanın sonucu ise Türkiye sağının hangi kanadından gelirse gelsin 1970'li yıllarda yaşayan bir sağcının Kızılbaşlık, komünistlik, solculuk ve dinsizlik kavramlarının tümünü birbirlerinin yerine kullanılan özdeş kavramlar olarak algılamasıdır.

Böylece yine Ertan'ın da temas ettiği gibi solun, Alevilikte Anadolu'nun *devrimci halk kültürünün özünü* keşfetmesi gibi, sağın da Kızılbaşlık üzerinden ezelden itibaren *millî bilinç* taşımayıp, düşmanlarla sürekli işbirliği yapan bir Alevilik *keşfettiği* görülmekteydi. Söz konusu algı ve durum yeni bir şey de değildi. Bu bakımdan, Kızılbaşların tarihleri boyunca yabancılarla (Safevî-İran, Ermeni, misyonerler) *işbirliği* yaptıkları ve devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunduklarına yönelik yüzyıllardır tekrar edilen söylem yeniden gün yüzüne çıkarılmaktaydı. Kızılbaşların siyasete atılmasıyla da kökleri dışarıda olan devlet ve millet (yani *Sünni İslâm*) karşıtı mihraklarla yeniden *işbirliği* içerisine girdikleri düşünülecekti.

Sağın aleyhte, solun ise lehte Kızılbaşlık ve komünizm arasında kurduğu bir diğer ilişki her ikisinin de mal ortaklığını savunmuş olmalarıdır. Kızılbaşlık ile ilgili bu husus geçmişte meydana gelen hadiseler örnek gösterilerek, sonradan Türkiye sağı tarafından da tekrarlanan bir tema olacaktır.

Benzer şekilde kadının toplumsal yaşam içerisindeki konumu da başından itibaren Kızılbaşlığa yakıştırılan ithamlardan (*mum söndü*) olup komünizm aleyhtarlığında kullanılanlarla birleştirilmiştir. Netice olarak sağın bu yönlü karalamalarının, hiç de istememesine rağmen, düşman olarak gördüğü Komünizm ve Kızılbaşlığın bir araya gelmesi üzerinde etkisi olacaktı.

Bu hususta Alevi ve Sünnilerin yerleşim alanları, aynı zamanda sol ve sağ ideolojik alanlar şeklinde de hafızalara yerleşmişti. Dolayısıyla saldırıların tamamen solculara yönelik olduğu söylenemez. Saldırganlar için Alevi ve devrimci-solcu kimliği artık üst üste gelerek bütünleştiğinden kendileri de tamamen Alevi karşıtı dinî argümanlarla mobilize olmuş yahut edilmişlerdi. Sol ile Aleviler arasındaki bu örtüşme, sağın, kimi bölgelerde milliyetçi bir diskur ile sol aleyhine harekete geçirmekte sorun yaşadığı Sünni tabanı, yüzyıllık bir tarihsel fay hattı olarak Alevi karşıtı dinî söylev üzerinden mobilize etmesinde etkili olmaktaydı. Böylece, saldırılarda aralarında bebek ve kadınların da bulunduğu masum insanların katledilmesi "malı, canı ve ırzı vacip" olarak görülen Kızılbaşlara yönelik yüzyıllardır sürdürülen husumetin boyutunu gözler önüne serecekti. Hakeza bu dönemdeki saldırıların Alevi yerleşim yerlerine yönelik olmasına rağmen sol düşüncenin hâkim olduğu diğer Sünni yerleşimlerine yönelik böyle herhangi bir eylemin meydana gelmemesi, meselenin özünde Alevilere yönelik nefretin de yer aldığına dikkatleri çekecektir. Buna rağmen sol akımlarınsa Alevi-Kızılbaş nefreti üzerinden gerçekleştirilen bu tür katliamları, yüzyıllardır süregelen dinsel yargıların ürünü olduğunu görememe ve meseleyi sadece ezen-ezilen çelişkisi üzerinden ele alıp değerlendirme gibi handikapları olacaktır. Zira sadece sınıfsal çelişki üzerinden gerçekleştirilen bu bakış açısının, benzer katliamların neden Aleviler dışındaki emekçi bölgelerinde de gerçekleşmediği hususunda pek bir tatminkâr açıklaması yoktur. Bu anlamda Alevi-Sünni ayrışmasının Türkiye'nin esas fay hattı olduğu ve bunun da takribi beş yüz yıllık bir tarihin ürünü olarak bu dönemki saldırılar ile yeniden gözler önüne serildiği anlaşılacaktır.

Dönemin Alevi Katliamları

Kocamı, kardeşlerimi öldürdünüz bari beni öldürmeyin, hamileyim.
– Maraş Katliamı'nda öldürülen Esma Suna

Alevilere yönelik giderek tırmanacak şiddet, ilk sinyallerini Demirel önderliğinde 31 Mart 1975 yılında kurulan 1. MC Hükümeti'nden hemen önce vermişti. Bunlar arasında; Şubat 1975'te Erzincan'da Alevilere ve işyerlerine yönelik saldırılar ve hemen sonrasında Nisan 1975'te TRT'de yayımlanan bir dizi filmde (Aşk-ı Memnu), uyarlandığı romanda geçmemesine rağmen Ale-

5131-21
EK-14

ÖNEMLİ BELGE

12.2.1980

"Beni Emniyet Genel Müdürü yapan Başbakan Süleyman Demirel Değildir. Ben, Beni keşfeden Amerikan Hükümeti'nin Ankara temsilcilerince tavsiye üzerine bu göreve atandım. Türkiye'de ilk defa, resmi olarak Alevi-Kızılbaş "Soykırımı"nı başlatan (Devlet adına) benim. 1976 yılının Ocak ayında, Malatya Beylerderesi Olayı'ndan sonra, Malatya il Merkezindeki 40.000 Alevi-Kızılbaş'a kan kusturdum. Yavuz Sultan Selim'den sonra, en büyük Alevi-Kızılbaş düşmanı benim. Bunu ispat ettim ve ispat etmekte de devam edeceğim. Ben beylerderesi olayları sırasında, yanımda Malatya İl Jandarma Komutanı Albay olduğu halde, "Malatya'daki tüm Alevi-Kızılbaş köylerini ortadan kaldırmalı"dedim. Benim bu sözlerimi Mayıs 1976 tarihili "Halkın Kurtuluşu" adlı dergi apaçık yazdı. Şu anda emniyet genel müdürü'yüm./1976 yılında, ben Malatya'da Vali iken , Malatya Emniyet Müdürü olan (ki en az o da benim kadar Alevi-Kızılbaş kasabıdır) ABDÜLKADİR AKSU'yu benim yardımcım yaptım. Ankara'da Alevi-Kızılbaş'ların oturduğu "Kurtarılmış Bölge" adlı semtlere kan kusturan NECAT AKKAYA'yı Ankara Emniyet Müdürü yapan benim. Sıkıyönetim Komutanının emriyle görevinden alındı. Zannedilmesin ki, pasifize oldu. Gölgede kalarak, gerçek Ankara Emniyet Müdürü yine o olacaktır./Beni hiçbir kuvvet yerimden söküp atamaz. Ne Başbakan, ne de Cumhurbaşkanı, ne de bir başkası. 1981 yılı seçimlerinde AP'den Malatya Milletvekili adayıyım. Beni silah kaçakçılığı ile suçlayanlara şunu söylemek isterim ki, ben, Bulgaristan üzerinden gelen komünist silahlarla, Alevi kasaplığını yürütmüş adamım".

Refet Küçüktiryaki
Emniyet Genel Müdürü

KENAN EVREN ARŞİVİ
Dolap No 7-8-32
Kutu No 30
Dosya No 3
Fihrist No 5-21

12 Şubat 1980 tarihinde Emniyet Genel Müdürü Refet Küçüktiryaki tarafından dönemin cumhurbaşkanı Kenan Evren'e gönderildiği iddia edilen mektup, Evren'in ölümü sonrasında özel arşivinden çıkacaktır. Mektupta Küçüktiryaki'nin özellikle Aleviler aleyhinde gerçekleştirdiği pratikler ve dile getirdiği düşünceler dikkat çekmektedir. (Kaynak: *Ensonhaber*, http://i.ensonhaber.com/resimler/diger/esh2483_4.jpg, erişim tarihi: 21 Ocak 2018). Buna rağmen yakınlarda çıkan bir çalışmada, bu belgenin sonrasında şizofreni tanısı konulan Cahit Bolat tarafından Refet Küçüktiryaki'nin adı kullanılarak Kenan Evren'e gönderildiği iddia edilecektir. Bolat'ın bu dönemler "Bican Balçıkhisarlı" ve "Türkman Delitellah" sahte isimlerini kullandığı, ABD, İsrail ve Irak gibi ülkelerin büyükelçilerle çalıştığı, verdiği bilgilerin dönemin köşe yazarları tarafından kullanılarak büyük tartışmalara neden olduğu anlaşılır. Bununla birlikte MGK adına yayımladığı bildiri ile büyük yankılar oluşturduğu ve yazdığı yazılar ile sağı ve solu maniple ettiği de görülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, M., Bir Amerikan İşbirlikçisinin Faaliyetleri, Payda Yayıncılık, Ankara, 2018.

vilere isnat edilen *mum söndü* iftirasını çağrıştırıcı eklemelerin yapılması gelir. Bunlara, 1976'da Kahramanmaraş'ın Pazarcık ve Sivas'ın Divriği ilçelerinde Alevilere yönelik gerçekleştirilen "Kızılbaşlar, komünistler camiyi yaktılar" yönlü tahrikleri de ekleyebiliriz.

CHP'nin 1977 seçimlerinde tarihinin en yüksek oyunu alarak birinci olması sağ cenah açısından kabul edici bir durum olarak görülmeyince kaos

ve kargaşa yaratılması için Aleviler ilk hedef olarak seçilecek ve hemen akabinde de 1978 yılında MHP önderliğinde organize edildiği iddia edilen bir takım katliamlar gerçekleştirilecektir. Öyle ki bu yıl, Alevilere yönelik şiddet ve katliamların da zirve yaptığı bir yıl olmuştur. Bu olayların aktörlüğünü de yine bizzat bazı sağcı-Sünnilerin üstlenmesinin, yetmişlerden itibaren görülen ekonomik ve yönetsel krizlerin yarattığı baskıyı MHP gibi radikal sağcı partilerin fırsata çevirip, bir nefret dalgası olarak özellikle de Aleviler üzerine yönlendirmesiyle alakasının olduğu ileri sürülmektedir. Buna rağmen, aksi şekilde Alevilerin bir provokasyona gelerek Sünnilere saldırdığına dair herhangi bir vakanın söz konusu olmaması da Alevilerin sadece hedef haline getirilip, kendilerini savunduklarına işaretti. Böylece örnek olarak, Tunceli gibi Alevi nüfusun yoğunlukta olduğu ve aynı zamanda insanlarının sol, sosyalist fikirlere yakın durduğu bir ilde dahi Sünnilere yönelik tek bir saldırının yaşanmaması dikkat çekiciydi.

Meydana gelen bu gelişmelerin aynı zamanda, MHP'nin MSP'den devraldığı, Sünniler lehine yorumlanan mezhepçilik politikasının *kullanışlılığıyla* da bir ilişkisi söz konusudur. Neticede toplumsal mayanın söz konusu ortamın meydana gelmesine müsait olması, sıklıkla vurgulandığı gibi olayların geri planında olduğu belirtilen *Özel Harp Dairesi* ve Türkiye dışındaki istihbarat örgütlerine de uygun bir ortam sunmuştur.

Gerçekleştirilen saldırılardan da anlaşılacağı gibi hedef olarak tamamen Alevilerin yaşadıkları muhitler tercih edilmiştir. Bu durum, *Ülkücü Hasret Dergisi*'nin Ekim 1978 sayısında yayımlanan bir makalede Alevilerin doğrudan hedef haline getirilmesiyle de görülür:

> Antep, Sivas, Elazığ, İstanbul, Ankara gibi şehirlerimizde yaratılan "kurtarılmış bölgelerin" hep Alevi vatandaşlarımızın bulunduğu mahallelerde ortaya çıkması tesadüf değildir.

Buna göre Alevilere yönelik bu yıl içerisindeki saldırıların ilki 18 Nisan 1978 tarihinde Malatya'da gerçekleştirilir. Sağcı Belediye Başkanı Hamit Fendoğlu'nun bir suikast sonucu öldürülmesiyle birlikte Alevi ve solculara ait evlerin işaretlenmesiyle başlayan olaylarda sekiz kişi öldürülmüş ve yüzlerce kişi de yaralanmıştır. Bunu Sivas ve Maraş'taki saldırılar izler. Böylece, 3-4 Eylül 1978 tarihleri arasında Alevilerin ikamet ettiği Sivas'ın Alibaba Mahallesi'ne gerçekleştirilen saldırıda da resmî ve gayri resmî olarak sayıları on ile on yedi arasında değişen ölü ve yüzlerce yaralıyla birlikte birçok ev ve işyeri yağmalanıp, yakılmıştır.

Söz konusu katliamlar içerisinde can ve mal kaybı en fazla Kahramanmaraş'ta meydana geldi. Maraş'ın Bağlarbaşı Camisi imamı Mustafa Yıldız'ın cuma hutbesinde dile getirdiği "oruç tutmak namaz kılmakla hacı olunmaz, bir

Alevi öldüren beş sefer hacca gitmiş gibi sevap kazanır" yönündeki beyanları, saldırıda bulunan kitlenin Alevi karşıtlığı ve düşmanlığı üzerinden mobilize edildiğini bütün çıplaklığıyla gözler önüne serer. Aynı şekilde, öncesindeki Malatya ve Sivas saldırılarında olduğu gibi Maraş'ta da ortak nokta "namazdan çıkan Müslümanlara komünist ve Alevilerin saldırdığı, din elden gidiyor, camiler bombalanıyor" gibi gerçekle uyuşmayan propagandalarla, Sünni toplumun galeyana getirildiği yönündedir. Bu galeyanlara gelecek Sünni bir toplumun da her daim "hazır bulunduğu" düşünüldüğünde, provokatörlerin esas olarak Alevi-Sünni ayrımının derin bir fay hattı üzerine kurulu olduğunun bilinciyle hareket ettikleri görülecektir.

Ocak 1979 tarihinde Alpaslan Türkeş'in talimatı ile çıkarılan *Kon* dergisinin kapak resmi. Derginin ilk sayısından sonra yayın hayatı son bulacaktır (*Kon*, sayı 1, Ocak 1979).

Maraş'taki olaylar ilk olarak Çiçek Sineması'ndaki *Güneş Ne Zaman Doğacak* başlıklı filmin oynatılması esnasında bombalanması ve akabinde de iki solcu öğretmenin öldürülmesiyle başladı. Sonrasında ise öldürülen öğretmenlerin cenazesine katılanlara camiden çıkan kalabalık bir grup tarafından "Komünist ve Alevilerin cenaze namazı kılınamaz!" denilerek saldırılmıştır. Bu esnada TİP, Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP), DİSK, CHP ve Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği (TÖB-DER) gibi kurumların binalarına yönelik başlatılan saldırılar Alevilerin oturduğu mahallelere de sıçradı. Bu bakımdan, 19-26 Aralık 1978 tarihleri arasında Maraş'ta meydana gelen bu saldırı dalgasında resmî ve gayri resmî açıklamalara göre yüz on bir ile yüz elli arasında insanın öldürüldüğü ve binden fazla kişinin de yaralandığı belirtilecektir. Saldırı ve katliamlar esnasında Türkiye'de âdeta bir *gelenek* haline gelen yağmalama ve kundaklama eylemlerine de başvurulmuştur.

Yaşanan bütün bu gelişmelerden de anlaşılacağı gibi saldırılar tamamıyla Alevilerin oturduğu mahallelere yapılmış ve hepsinde de Alevi karşıtı argümanlar kullanılmıştır. Bu durum Alevilere yönelik sistematik bir saldırının olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde gözler önüne serer. Söz konusu katliamların hemen sonrasında Sünni ve Aleviler giderek birbirinden ayrılırken, özellikle Malatya ve Maraş gibi yerlerdeki Alevi nüfus da büyük ölçüde

oturdukları yerleri terk edip, farklı şehirlere taşınmıştır. Saldırılar ile birlikte Aleviler ile sol arasındaki yakınlaşma da bir daha değişmezcesine kopmaz bağlar oluşturmuştur. Bu vesileyle Aleviler, Osmanlı'dan itibaren devlet ve Sünnilere yönelik dillendirdikleri korkularına 20. yüzyıl Türkiye'sinin ikinci yarısında tekrar maruz kalıp, kriz anlarında "komşunun komşuyu nasıl katlettiğini" kendi yaşamları üzerinden bir kez daha tecrübe edecekti. Çünkü saldırganlar arasında bizzat kendi komşuları da aktif olarak yer almıştı!

Gerçekleştirilen tüm bu saldırılarda devlet içerisindeki kimi oluşumların parmağının bulunduğu ve saldırganların korunup, kollandığına dair güçlü emareler söz konusuydu. Aynı şekilde, dönemin kimi sol örgütlerine dair hazırlanan iddianamelerde ise, özellikle Maraş Katliamı'nın başlamasına neden olan hadiselerin (sinemanın bombalanması ve iki öğretmenin öldürülmesi) bizzat bu örgütler tarafından gerçekleştirildiği yönünde "sanık ifadeleri" de görülmekteydi.

Faili ve Maktulü Belirsizleştiren Bir "Habil-Kabil Karartması"

Alevilere yönelik meydana gelen saldırıların yarattığı olumsuz etki, sağın savunmacı bir üslup ile olayların sorumluluğunu solcu ve komünistlerle birlikte CHP Hükümeti'ne yüklemesine neden oldu. Bu bakımdan, söz konusu ara başlık altında ele alınan ve 1979 Ocak'ında tek sayı olarak çıkan sağcı *Kon* (Kürtçe "çadır" anlamına gelir) dergisinin, geçmişte ve dönem içerisinde yaşanan hadiselere yaklaşımı birçok yönüyle ilginç örnekler sunmaktaydı. Alparslan Türkeş'in talimatıyla, "Alevisiyle Sünnisiyle Türkmeniyle Kürdüyle Bütün Canlar Bir Olsun" alt başlığı ile çıkan dergideki yazılarda, yaşanan bütün olumsuzluklardan esas olarak solcular, sosyalistler ve CHP sorumlu tutulup, Sovyetler Birliği (*Moskof emperyalizmi*) ve Çin'in Türkiye'deki uzantıları olarak değerlendirilmekteydiler. Hayri Başbuğ, sunuş yazısında derginin çıkma gerekçesini şu şekilde açıklamaktaydı:

> DOĞULU KARDEŞ!... Vicdanlarını Moskova ve Pekin'e satan Marksist-Leninist ve Maoist komünist çeteler; memleketimizi sonu karanlık bir istikâmete doğru itip, amaçlarına ulaşabilmek için, koz olarak seni seçmiş bulunuyorlar... Aslında bütün bu ızdırap verici durumlardan Türkiye'yi yönetenler sorumludur... devletimiz yetişen nesillere, onların gönüllerine ve kafalarına sahip çıkmadı. Emperyalistlerin elinde malzeme haline getirilmesine engel olmadı. İşte biz vatansever Doğulu genç kardeşlerin, böyle bir ortamda senin huzuruna çıkıyoruz. İnancımızın ve imânımızın gereğini yapmaya kararlıyız. Rus ve Çin uşaklarının, seni kanlı emellerine âlet etmesine seyirci kalamayız. İşte, bu sebepledir ki, Doğuyu istismar ederek, bizi Kürt, Türk, Alevi-Sünni

diye ayırmak isteyenlerin maskelerini parçalamak ve gizlenmek istenen gerecekleri, ilmî esaslara dayandırarak çıkarılmak istenen meseleleri de teker teker ele alıp, Doğunun dertlerine, meselelerine ciddi bir şekilde inerek, bütün bu yaralara neşterimizi vurmak maksadıyla KON adı ile bir gazete çıkarmaya karar verdik [İmla yanlışları ve vurgular metne aittir].

Buradan da anlaşılacağı gibi derginin hedef kitlesi Kürtler ve Aleviler olup, meydana gelen olumsuzluklardan da Ecevit Hükümeti sorumlu görülüyordu. Bu nedenle, Ali İhsan Bacalan imzalı *CHP Doğuda Ne Yapmak İstiyor* başlıklı yazıda doğrudan Ecevit'in söylemleri eleştiriye tabi tutulmaktaydı. Bunlar arasında en ilgi çekicisi, Ecevit'in 1975 yılında Tunceli'de ifade ettiği dile getirilen *Ey 1938'in Kahramanları!* başlıklı sözlerinedir. Bacalan'a göre bu sözler, Tuncelileri "...kışkırtmaktan, tahrik etmekten ve mezhep sömürüsü yapmaktan başka bir mana ifade etmez". Ecevit'i bu şekliyle eleştiren yazarın Ecevit nezdinde CHP'ye yöneltiği eleştiriler arasında bir diğer ilgi çekici husus da Alevilere yönelik gerçekleştirilen katliamlardan CHP'yi sorumlu tutmasıydı. Bunlar arasında, 1937-1938 yılları arasında Dersim'de gerçekleştirilen katliam da bulunmaktaydı. Bu bakımdan makalesindeki şu sözler uzun bir alıntıyı hak edecek kadar dikkat çekicidir.

Şu tesadüfe bakınız ki: 1938 hâdisesi çıktığında yine T.C.'nin başında CHP vardı. Bu hâdisenin sorumlusu CHP'dir. Maraş'ın da, Malatya'nın da, Sivas'ın da, Elazığ'ın da, Bingöl'ün de.

1938 Dersim isyanı; kanlı bir şekilde, zamanın CHP hükûmeti döneminde bastırıldı... VE Dersim'li kardeşlerimiz günlerce ... aylarca.. aç susuz, perişan kalmışlardı. O kuş konmaz, kervan geçmez sarp kayalık dağlarda.

Onları perişan eden; onları yerden yere vuran kanlarının oluk oluk akmasına sebep olan, CHP idi. Bu inkâr edilemez. Ve aynı CHP; belli ki, senelerden beri kardeş kanına susamış, bu yüzden de Doğu'yu mateme garketmiştir...

Ve Ecevit, Dersim (Tunceli)deki konuşmasında; Dersim'li kardeşlerimizin gözlerinin içine baka baka, 1938 hâdisesinde akıttıkları kanlarını onlara hatırlatıyor.. Ve sanki bir "ZAFER"miş gibi övüyordu, övebiliyordu...

Aynı hâdiseden 40 yıl sonra, 1978'in Aralığının son günlerinde; aynı CHP, yeni bir oyun daha sergiledi Doğu'da.. Kahramanmaraş'ta... Minareyi o yapıyor.. Kılıfını da o dikiyor ...

...CHP'de mezhep kışkırtıcılığı, kardeşi kardeşe boğazlatma yeniliği vardır. Doğu'ya kinle, öfkeyle, nefretle gitme yeniliği vardır... Doğu'daki kardeşlerimizi birbirlerine vurdurma, kırdırma yeniliği vardır. Aleviyi Sünniye, Sünniyi Aleviye kışkırtma jurnal etme yeniliği vardır. Ve onun içindir, ki, CHP'nin sözcülerinden Bay Deniz Baykal, Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünde; bin yıl önceki bir hâdiseyi körüklüyor. Ve Sünni kardeşlerimizi kasdede-

rek; "Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i Kerbela'da şehid edenler bunlardır" sözünü haykırıyordu.

lş bununla bitmiyor...

CHP'nin asıl bölücülüğünü, mezhep kışkırtıcılığını, kardeş kardeşe düşürme plân ve projelerini şimdi göreceğiz [lmla yanlışları metne aittir].

Gerek yukarıdaki beyanlardan gerekse diğer yazılardan, derginin çıkışından henüz günler önce meydana gelen *Maraş Katliamı*'nda sağın dahlinin görmezden gelinerek, sorumluluğun tamamen Marksist sol ve Ecevit yönetimindeki CHP'ye yüklendiği anlaşılır. Buna göre, *Kışkırtıcı Ajan Çıksın Ortaya!*.. ve –daha önce 22 Mayıs 1978 tarihinde sağcı ülkücülerin çıkardığı *Hergün* gazetesinde yayımlanan– Kahramanmaraş MHP Milletvekili Yusuf Özbaş imzasıyla *Kahramanmaraş'ta Ne Yapılmak İsteniyor?* başlıklı yazılarda, doğrudan ve dolaylı olarak bu yönde vurgulara yer verilecekti. Özellikle de Özbaş'ın bahse konu son yazısının, katliamın henüz yedi ay öncesinde yayımlanmış olması ve Maraş'ta devam edegelen gerilime dikkat çekmesi bakımından önemli olduğu görülmekteydi. Bu minvalde Özbaş'a göre, Maraş'ta bir arada yaşayan Aleviler ile Sünniler arasındaki huzurun bozulmasından dış dinamikler kadar, içerideki mezhep farklılıklarından yararlanarak, Alevi oylarının belirli bir yerde toplanmasına neden olan partiler de sorumluydu:

Bu sebeple Maraş'a okumak kisvesi altında bazı militan anarşistleri yollamakta ve G. Antep ve Ankara'dan devamlı şekilde gönderdikleri ekiplerle bunları yönetip, duvarlara bazı kışkırtıcı yazılar yazdırmakta ve broşürler dağıtıp hassas noktalara patlayıcı maddeler attırmaktadırlar.

...Yıllardan beri Maraş'ta yapılan propagandanın özü, Sünnilerin Alevileri ortadan kaldırmak niyetinde olduğu şeklindedir. Buna mukabil Sünni Maraşlılara da Alevilerin tepeden tırnağa silahlandıkları ve bir gün habersizce Maraşlıları öldürmek niyetinde birleşip teşkilatlandıkları söylenmektedir. Bu yüzden iki taraf da elinden geldiği kadar silahlanmak istemekte ve karşısındakine kuşkulu gözle bakmakta ve samimiyetine inanmamaktadır.

lşte, son olayların tahkiki sırasında polislerin bundan evvel bütün Sünni halka yaptıkları gibi sanıklara işkence yapışları ve bu arada dine ve Allah'a küfür edişleri; toplum polisine düşen hiçbir Aleviye işkence yapılmayışı, milleti galeyana getirmiş ve bir avuç şartlanmış kişi kardeşi kardeşe ve milleti devlet gücüne karşı getirmeğe çalışmıştır. 6 Haziran seçimleri sırasında ve Özkan Dede'nin cenaze merasiminde dışardan gelen bir grup anarşistin polis kordonu altında varlığımıza, birliğimize ve mukaddesatımıza hakaret etmiş olmaları da milletin polis içerisindeki bir ekibin art niyetli olduğu yolunda şüphelerini takviye etmiştir.

Özbaş'ın bütün bu iddialarına rağmen, Aziz Tunç, uzun tanıklıklar ve dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in arşiv bilgilerine dayanarak, aralarında Yusuf Özbaş'ın da bulunduğu birçok kişinin doğrudan *Maraş Katliamı*'nın sorumluları arasında olduğunu iddia edecektir.

Katliamın sonlarına doğru *Tercüman* gazetesinde kaleme alınıp, *Kon*'a konulan bir diğer yazı da Ergün Göze'ye aitti. Göze de bütün gelişmelerden CHP'yi ve Ecevit'i sorumlu tutmaktaydı:

> Amma nihayet Ecevit zihniyeti, CHP zihniyeti, eskisiyle, yenisiyle birleşerek muradına nail oldu.. Kahramanmaraş'ı yaktı.. Öğrendiğimize göre öldürülen iki solcu öğretmenin namazını "biz kılmayız" diyenler öldürülünce hadiseler başlamış.. İşte CHP laik zihniyetinin ilk sakameti. Bu CHP laikleri –O öğretmenler öyle mi idi, değil miydi onu Maraşlılar bilir– ömürleri boyunca dinle, imanla, namazla, niyazla, namaz kılanla, camiyle, cemaatle, ezanla alay edecekler derste masum çocuklara "Allahtan şeker isteyin bakın verecek mi, veremez çünkü yok, amma bakın ben varım ve size şeker veriyorum" herzesini savunacaklar ve sonra ölünce gelip saltanatla musalla taşına kurulacaklar "Namazımızı kılın" diye.. Onun din aleyhinde bulunmak hakkı var da, cami cemaatine, cami cemaatinin dinine sövmek hakkı laiklikte var da, cemaatin onun namazını kılmamak ve imamın "İyi bilir misiniz?" sualine "Hayır, iyi bilmeyiz, Müslüman değildi, din düşmanıydı, Allah'ı insanlar yarattı, derdi" demek hakkı yok mu?
>
> ...Ve şimdi bu kafa kalkmış ekranda milletin güzünün içine baka baka, nanik yapa yapa, "Mezhep meselesi Maraş'ı bu hale getirmiştir" diyor... Mezhep asırlardır vardı... Amma bu hale onu getiren sol azgınlık, CHP'nin iktidara gelmek için her çareye başvurması, herkesi kışkırtması oldu. Cumhurbaşkanı [Fahri Korutürk] "sinsi planlardan" bahsediyor. Kim demiş sinsi. Apaçık.. Bundan on üç sene önce "Şah İsmail" gecesi yapanlar sağcılar mıydı? Yazanlar bizler miydik, yoksa şimdi "Maraş'ta Sağ Terör" diye manşet çekenler miydi? Şah İsmail nerede, solculuk nerede? Bunların Aleviliği nerede?
>
> Ve bu zihniyetin acı politik tatbikatı "Devlet Güvenlik Mahkemelerine lüzum yok" "Sıkıyönetime lüzum yok.." "Sadece milliyetçi kıyımına devam.. Faşistlere hücum" ve işte Maraş'ı böylece yaktılar [İmla yanlışları metne aittir].

Dergide son olarak bahsedilmesi gereken bir diğer yazı da Alevilik ve Bektaşîlik üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarıyla bilinen Mehmet Eröz tarafından kaleme alınan *Alevisiyle Sünnisiyle Bütün Canlar Bir Olsun* başlıklı yazıdır. Eröz burada, Maraş'ta meydana gelen gelişmeleri "...kabuk bağlamış asırlık bir yaranın kaşınarak, kabuğu kazınarak yeniden kanatılması" şeklinde değerlendirmekteydi. Bunun da daha çok, sorumlu olarak tutulan komünistlerin, "Sünni Türk'lerin asırlık peşin hükümlerinden, taas-

Maraş Katliamı'nda öldü denilerek bırakılan Esma Suna, kaldırıldığı hastanede tüm müdahalelere rağmen kurtarılamayacaktır. Doktorların karnındaki sekiz aylık bebeğini sezaryan ile kurtarma girişimleri de bebeğin anne karnında kurşun yarası almasından ötürü başarısızlıkla sonuçlandı. Bu fotoğraf söz konusu hadise esnasında bir gazeteci tarafından çekilmiştir. (Kaynak: *Radikal*, 23 Şubat 2011, "Katliama çağıran anonslar", link: http://www.radikal.com.tr/turkiye/katliama-cagiran-anonslar-1073318, erişim tarihi: 21 Ocak 2018.)

subundan faydalanarak, Alevilere olan sevgisizliği yaygınlaştırma gayretleri[yle]" meydana geldiği belirtilecektir. Buradan da anlaşılacağı gibi, Eröz'ün de dergideki diğer yazılarda olduğu gibi meydana gelen olayların arkasındaki güç olarak komünistleri sorumlu tuttuğu görülmekteydi. Devamın da ise, komünistlerin planlı bir çalışma sonucu Alevi köylerine giderek onları kandırdıkları ve Sünnilere karşı söz konusu topluluk içerisinde bir düşmanlık oluşturdukları ifade edilmiştir. Eröz'e göre, komünistlerin Aleviler içerisinde devşirdikleri gençler, ismen Alevi ama aslında solcu olup, "Muhammed-Ali'nin yolundan çıkmış Marks'ın Lenin ve Mao'nun yoluna düşmüş[lerdi]". Yazar böylece solcu Alevi gençler ve komünizm hakkında şu değerlendirmelerde bulunarak, sol ve komünizm karşıtı fikirlerini de dile getirecektir:

> Ama köye kentte de, Alevi olduğunu söylüyor, Alevilik adına çalıştığını iddia ediyordu. Güçleri arttıkça, solculuklarını açıklamağa başladılar. Köylüye Alevilikle solculuğun bağdaşabilir şeyler olduğunu telkin ettiler... sosyalizmler hele Marxist sosyalizm bütün millî ve manevi değerlerin düşmanıdır dîni afyon sayar. Sünnilik kadar Alevilikte onlar için baş düşmandır. Nitekim, Rusya'da böyle olmuştur. Muharrem ayinleri, kurban kesmeler, adaklar, bütün diğer inançlar ve tatbikat önlenmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin piri olan Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi dinsizlik müzesi haline getirilmeye çalışılmıştır... Bunu yapanlar, Türkiye'de Alevilerin dostu ve koruyucusu kesilmiş ilericilikten, sosyal adaletten, Alevilerin haklarından söz ediyorlar. Diğer taraftan, Aleviliği bir inanç sistemi, bir Türk ve Müslüman inançları manzumesi olarak ayakta tutan dedelik müessesini yıkmağa çalışıyorlar. Bunu da sinsice, Alevileri kuşkulandırmadan, şüphelendirmeden, uyandırmadan yapıyorlar.

Eröz'ün bu hususta sorumlu tuttuğu kişi ve kurumlar arasında solcu ve komünistlerin yanı sıra, İlhan Selçuk ve Çetin Altan'ın yazılarıyla birlikte CHP, Deniz Baykal, İpekçizâdelere ait televizyon ve radyo ile dönemin *Cumhuriyet* gazetesi de yer almaktaydı. Özellikle de *Cumhuriyet* gazetesinin Ma-

latya'da Alevilere yönelik gerçekleştirilen saldırıları *Vurun Kızılbaşlara, Dediler* başlığıyla vermesi, yangına körükle gitmekten başka bir şey olarak görülmez. Aynı şekilde, 1966 Haziran'ında Muğla-Ortaca'da meydana gelen saldırılar hakkında *Cumhuriyet* ve *Yeni Gazete*'nin günlerce haber yapması da Eröz tarafından tahrik olarak değerlendirilecektir. Bütün bunlara dayanarak Eröz son olarak Alevilere, "akıllarını başlarına almaları" gerektiği hususunda bir çağrıda bulunarak yazısını sonlandıracaktı:

> Şimdi biz Alevi Türklere sesleniyoruz. Düşman bizi bölmekten bir an geri kalmayacaktır. Siz aklınızı başınıza toplayınız... Kardaş olduğunuzu Türk olduğunuzu, Müslüman olduğunuzu unutmayınız.
>
> Dostunuzu, düşmanınızı iyi biliniz. Solculara aldanıp kapılmayınız. Yalan propagandalarına ve kışkırtmalarına kapılmayınız. Hain ve bölücülere yüz vermeyiniz (...) üç bin yıllık Türk sosyal adâlet ve sosyal dayanışmasına mirasçı olan Alevi Türk, Marks'a ve beş paralık solculara sosyal adalet için el açacak, onlardan dilenecek hâle mi geldi? Biz kendimize gelir, Sünniyle, Alevisiyle birleşir, kendimize dönersek, Millî iktisât sistemini de yaratırız. Birliğimiz, iç ve dış düşmanları çatlatır. Aklınızı, başınıza alın.

Diğer yandan dergide Alevilere yönelik kaleme alınan mezkûr yazılarda, 1920-1923 tarihleri arasında Dersim mebusluğu yapan Diyap Ağa'nın birlik ve beraberliğe yönelik sarf ettiği sözlerine de yer yer göndermede bulunulmaktaydı.

Meydana gelen bütün bu gelişmelerin müsebbibi olarak solcu, komünist ve CHP'lileri sorumlu tutan *Kon* çevresinin, dergide kaleme alınan yazıların genel söylemi içerisinde, her ne şekilde olursa olsun sağcıların adı geçen Alevi katliamlarındaki rollerine hiç değinmediği de görülmekteydi. Bunun yerine, derginin aynı sayısında yayımlanan Ömer Albayrak imzalı "Elazığ'da Malatya'da Maraş'ta" adlı şiirde geçen Habil'in canına kasteden Kabil vurgusu üzerinden bir kardeş kavgasına göndermede bulunularak, sorumluluk ve sorumlular muğlaklaştırılmaktaydı:

> *(...)*
> *Elazığ'da Malatya'da, Maraş'ta*
> *Kabil'in elinde Habil'in canı.*
> *(...)*
> *Göz kırpmadan vurur kardeş, kardeşi.*
> *Kundaklanır sevgim, saygım, inancım;*
> *(...)*
> *Kahpe düşman kendi çıkmaz karşıma,*
> *Tetikte kardeşin parmak izleri!*

20. yüzyıl Aleviliğinin şekillendiği dinamikleri, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile Safevîler arasındaki siyasal mücadelelerden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu bakımdan, söz konusu yüzyıldan itibaren takribi olarak dört yüz yıllık Osmanlı hükümdarlığı boyunca merkezî idare ile olan ilişkilerini en alt seviyeye indiren Kızılbaşların, bu süre zarfında daha çok inançlarını, yine bu inancın merkezde olduğu içe kapalı, geleneksel bir anlayışla sürdürdükleri görülür. Bu durum hem Osmanlı hem de Sünni kesimce Kızılbaş/Alevilere yönelik önyargıların şekillendirdiği bir söylemin üretilmesini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, 16. yüzyılda Safevîlerden ötürü siyasî bir muhtevayla ele alınan Anadolu'daki Kızılbaşların, bu yüzyıldan sonra (özellikle de Şiîliğin Safevî yönetiminde kurumsallaşmasıyla birlikte), ekseriyetle, sahip oldukları inançları yüzünden hedef haline getirildikleri söylenebilir. Böylece Kızılbaş adlandırması da muhalifi olan kesimlerin gözünde olabilecek en kötü şekliyle yer edinip dile getirilecektir.

Kızılbaşlara yönelik oluşan bu olumsuz külliyatın boyutu, devletin onları yeniden keşfettiği ve böylelikle topluluğa dair bilgi ediminin de ilk kez kurumsallaştığı II. Abdülhamid dönemi devlet siyaseti bağlamında daha açık görülmekteydi. Bu durum aynı zamanda Kızılbaşlığa yüklenen aşağılayıcı nitelemeden ötürü topluluğun giderek Alevi adını tercih etmesiyle de görünür bir hal almaktaydı. Öte yandan, söz konusu toplulukla devlete oranla daha sıkı ilişkiler içinde bulunan Batılı misyoner, görevli, araştırmacı ve gezginlerin de Kızılbaş/Alevilere dair önemli bir takım bilgiler sunduğu görülmekteydi. Bu bilgiler zaman zaman manipüle edilmekle birlikte Kızılbaş inancının geleneksel yapısının yanı sıra topluluğun devlet ve Sünni halk ile olan karşılıklı ilişki ve algılarına dair aydınlatıcı bir çerçeve sunmaktaydı. Bu nedenle 20 ve 21. yüzyıl Aleviliğinin tartışma ve mukayesesinde, meydana getirilen bu külliyatın aydınlatıcı bir muhtevasının olduğunu ifade edilebiliriz.

Cumhuriyet ile birlikte yeni bir boyut kazanan Alevi-devlet ilişkileri, söz konusu topluluğun Osmanlı'ya nazaran kamusal alanda görünürlüğünü artıracaktır. Bunun, yeni devlet politikaları ve Aleviler nezdinde oluşturduğu beklentilerle yakın bir ilişkisi vardı. Bu beklentilerin ne denli karşılandığı ayrı bir tartışmanın konusu olmakla beraber; Alevilerin giderek görünürleşmelerinin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren travmatik bir takım göç ve yenilgilerle birlikte agresif bir hüviyete bürünen Türk-Sünni kimliğinin düşman algısını yeniden tetiklediği söylenebilir. Bu sürecin aynı zamanda, Sünni reflekslerle Cumhuriyet'in politikalarına duyulan tepkilerden ötürü geri çağrılan İslâmcı ve Osmanlıcı beklentilerin şekillendirdiği siyasetle de yakın bir ilişkisi vardı. Böylece, 1950 ve özellikle de altmışlardan itibaren Sün-

ni İslâm merkezli bakış açısıyla şekillenen Türkiye sağının yeni bir dinamik olarak mücadeleye giriştiği Komünizm ve sol düşmanlığıyla birlikte Alevileri de hedef haline getirdiği görülecektir. Bunda, sol ideoloji ile Alevi tarihi ve tabanının beklentilerinin uyuşmasının etkisi de şüphesizdi. Neticede giderek sertleşen üslup ve çatışmalarla birlikte sağın bir "lütuf" olarak dile getirdiği Alevi adlandırması Osmanlı dönemindeki aşağılayıcı ve siyasî anlamına yeniden evrilerek, yerini tekrar Kızılbaş adlandırmasına bırakacaktı. Bunun çağrıştırıcı anlamı da daha çok iç ve dış düşmanla ittifak kuran bir Kızılbaş imgesine dayanmaktaydı: 16. yüzyılda Safevîler, 19. yüzyılın sonunda Ermeniler ve şimdi de düşman olarak görülen Komünizmin uzantısı solcularla ittifak kuran Kızılbaşlar.

Bu yönde bir ötekileştirmenin de her şeyden önce sağ siyaset bünyesindeki kimi kesimlerin algı ve söyleminde, "malı ve canı helal" olarak görülen Kızılbaşlara dair tarihsel imgeyi yeniden geri çağırdığı söylenebilir. Bu nedenle, Kızılbaş/Aleviliğin yaklaşık beş yüz yılı bulacak olan serencamı da içte, dışta, lehte ve aleyhte olmak üzere topluluğun yeni dönem yaşam koşullarıyla birlikte yeniden yorumlanıp, farklı söylemler içerisinde yer bulmaktaydı. Dolayısıyla Aleviler, kendilerine dair ürettikleri güncel bilgiyle tarihsel geçmişlerini, sol ideolojik tesirlerle yeniden yorumlayıp Baba İshak, Şeyh Bedreddin ve Pir Sultan gibi ortak temalar etrafında ön plana getirirken, diğer yandan yine aynı dinamikler üzerinden sağın bilinç dünyasında da Alevilere dair bir algı oluşacak yahut geçmiş bakiye geri çağrılacaktı. Bütün bu sürecin de genel hatları ile geleneksel Aleviliğin yeni yaşam koşullarının değişimine tekabül eden altmışlı yıllar Türkiye'sindeki çözülüşüyle yakın bir ilişkisi vardı. Bu bakımdan yetmişlerdeki değişim-dönüşüm ve Aleviler açısından meydana gelen sancılı sürecin âdeta bir katalizör gibi hem Alevi kimliğinin konsolidasyonuna hem de etkileri günümüze değin sürecek olan sol-Alevi ittifakına kapıyı sonuna kadar açtığı söylenebilir. Ya da başka bir ifadeyle, solun, Aleviliğin siyasallaşması yahut siyaset kanalı olarak Alevilerce araçsallaştırıldığı üzerine de düşünülebilir.

Yangın Yeri, Katliam: Maraş ve Çorum

VEYSEL DİNLER

Türkiye'de yetmişli yılların son çeyreğini *kaos*tan daha iyi ifade edecek bir sözcük yoktur. Ebru Deniz Ozan'ın yerinde tabiriyle "*...iki darbe arasında[ki] kriz sarmalı[*nda*]*", çalkanıp duran yetmişler, siyasal ve toplumsal çatışmalarla şekillenir. 12 Mart Darbesi, siyasal idamlar, partiler üstü teknokrat hükümetler yanında özgürlüklerin ve özerkliklerin budandığı bir anayasa döneme damgasını vurur. Bu yıllar aynı zamanda siyasal iktidarların sıklıkla el değiştirdiği bir dönem olarak da akılda kalmıştır. Parlamentodaki kutuplaşma sokaklara da yansır. Yetmişlerin son çeyreğine gelindiğinde Türkiye neredeyse bir iç savaşa gebedir ve sokaklar âdeta kan gölüne döner.

Siyasal şiddet, bu coğrafyanın kaderidir sanki. Orhan Apaydın, *Kim Öldürüyor Niçin Öldürüyor?* başlıklı kitabında 1923'ten 1978 yılı sonuna kadar siyasal amaçla işlenen münferit ve toplu öldürmelere gün gün yer verir. Siyasal cinayetler 1969'dan itibaren artmaya başlar. Günçıkan'ın *genç ölüler zamanı* dediği yetmişlerin ilk yarısında ayda bir meydana gelen siyasal şiddet olayları, yetmişlerin ortasından itibaren ayda birkaç olaya çıkar. Yetmişlerin son çeyreği ise, artık çatışma ve ölüm haberinin gelmediği bir gün yoktur. Bu şiddet eylemleri *memlekette kardeş kavgasına son verme iddiasıyla gerçekleştirilen* 12 Eylül Darbesi'ne kadar artarak devam edecektir.

Yetmişli yılların *devrimcileri* ile *ülkücüleri* arasındaki çatışmaları, çoğunlukla büyük kentlerde yoğunlaşır. Çatışmalar Anadolu'nun muhtelif kentlerinde de kendini gösterir. Cinayetler sadece ateşli silahlarla işlenmez; bıçaklama, satır-pala ile saldırı, demir çubuk ve sopa gibi araçlarla dövme; taş ile başını ezme, yüksek bir yerden aşağı atma vb. yollar da seçilir şiddet için. So-

kak çatışmalarına daha çok liseliler ve üniversiteliler katılır. Saldırıların hedefinde özellikle TÖB-DER üyesi öğretmenler, sendikalı işçiler ve kolluk güçleri vardır. Zaman zaman kahvehaneler, belediye otobüsleri, otobüs durakları yaylım ateşine tutulur ve bu dönemde bombalı eylemler sıklıkla görülür. Şiddet ortamında, saldırganların esas hedefinde olmayan çocuklar ve kadınlar da hayatlarını kaybeder. Bu dönemde siyasal şiddetin bir parçası olarak, kaybetmelere ve işkenceyle öldürmelere de sık rastlanır. Kimi vakalarda öldürülenlerin cesetleri, daha sonra boş arazilere atılmış olarak bulunur. Toplumsal kutuplaşmanın ötesinde, âdeta bir *toplumsal cinnetin* yaşandığı bu dönemde, "Kim niçin öldürüyor?" sorusunu cevaplamak hiç de kolay değildir.

Kim Niçin Öldürüyor?

Yetmişlerin ortasında sokak şiddetinin artması ve bunun son çeyrekte iç çatışmaya dönüşmesi dönemin siyasî ortamından çok ayrı bir mesele değildir. Dönemin Türkiye'sinde devrimciler örgütlenme ve sokak siyasetinde önemli tecrübeye sahiptir. Türkiye solu, 1961 Anayasası'yla tanınan hak ve özgürlükleri, dernekleşme ve sendikalaşma yoluyla etkin bir şekilde kullanmış; buna rağmen silahlı mücadeleyi savunan kimi gruplar yetmişler boyunca silahlı çatışmaların odağında yer almışlardır.

Karşı cenahta da durum benzerdir. Türkiye'de komünizmle mücadele kırklı yılların ortasından itibaren resmî ideolojinin ve Türk milliyetçiliğinin temel direği kabul edile gelir. Ellilerden itibaren *Komünizmle Mücadele Dernekleri* etkin olarak faaliyetini sürdürür. Yetmişlere gelindiğinde ise bu vazifeyi başta MHP ve onun gençlik teşkilatı olan *Ülkü Ocakları* üstlenir. MHP ve ülkücü hareket bu dönemde stratejisini, *devlet ve meclis iktidarı yanında sokak iktidarına da hâkim olmak* şeklinde belirler. Altmışların sonunda kurulan komando kamplarında yetişen para-militer ülkücüler, sokak siyaseti ve şiddet eylemlerinin odağındadır. Dahası *Büyük Ülkü Derneği* üyelerinin bir kısmı, derneklerinin sokaktaki tutumunu yumuşak bularak *Türk Yıldırım Komandoları* adıyla örgütlenirler. Yetmişlerin sonunda özellikle soldaki *Halk Cephesi*'ne karşı oluşturulan ve daha sonra Türkiye'de ve Kıbrıs'ta çeşitli eylemleriyle adını duyuracak olan *Türk İntikam Tugayı (TİT)* bu para-militer örgütlerin önde gelenlerindendir. Anti-komünizm ekseninde mukaddesatçı fikirler ise, *Millî Türk Talebe Birliği* ve *Akıncılar* başta olmak üzere, farklı örgütlerce savunulur.

Yetmişli yıllarda solun ve CHP'nin yükselişi, parlamentodaki diğer partileri komünizm düşmanlığında bir araya getirerek, MC hükümetlerini kurmaya götürür. Esasında Demirel'in AP genel başkanlığıyla birlikte komünizmle mü-

cadele önemli gündem maddelerinden biri olur ve bu yöntem onun sağdaki liderliğini pekiştirir. Özellikle TİP'in TBMM'ye girmesi, Demirel'e önemli bir anti-komünist propaganda fırsatı sağlar. AP'nin yetmişlerin ortasından itibaren stratejisi tamamen anti-komünizm odaklıdır. Yükselen sol ve aşırı sağ karşısında güç kaybeden AP çareyi aşırı sağa yanaşmakta bulur. MC Başbakanı Demirel "bana milliyetçiler adam öldürtüyor dedirtemezsiniz" sözleriyle sağ şiddeti cesaretlendirir ve komünizmle mücadele işini MHP'ye havale eder. Türkeş 1975 yılında MHP Genel Kurulu'nda, milliyetçilik düşmanlığının bir cesaret işi olduğunu, milliyetçilerin patlama noktasına geldiğini, hainlerin ve onları kışkırtanların kafasının ezileceğini ilan eder. Münferit saldırılardan kitlesel saldırılara geçen ülkücü şiddet, MC Hükümeti'nin bir diğer ortağı MSP tarafından dahi eleştirilir. MSP yetkilileri Türkeş'in komandolarını frenleyemediğini ve ortaya çıkan canavar ile baş edilemediğinden yakınır.

Yetmişlerin ortasında, kitlesel saldırıların odağında Aleviler yer almaya başlar. Bu durum Alevilerin komünistlikle özdeş kabul edilmelerinden ve düşman olarak imgeleştirilmelerinden kaynaklanır. Diğer yandan ülkücü hareketin salt Türkçü yaklaşımdan, giderek Türk-İslâm sentezine kayarak Sünni-muhafazakâr önyargılara hitap etmesi, Alevi düşmanlığını tırmandıran başka bir unsurdur. Tanıl Bora, Alevilerin milliyetçi-muhafazakâr reaksiyona hedef oluşunu temelde iki etkenle açıklar. Birincisi altmışların sonlarından itibaren Alevi gençlerinin sola meyletmiş olmaları ve genellikle sol örgütlenmelere katılmalarıdır. İkincisi ise, 1950'lerden itibaren hızlanan kırdan kente göçle birlikte Alevilerin –özellikle eğitim yoluyla– orta kesimde önemli bir konum elde etmeye başlamaları ve kapitalistleşme sürecindeki sınıfsal yükselişidir. Ebru Deniz Ozan ise bu durumu, Alevilerin sosyo-kültürel ve ekonomik değişiminin kentlerde görünür hal gelmesi ve ekonomik olarak gerileyen orta sınıfın bu sorumluluğu Alevilere yüklemesi olarak açıklar. Kentlere göçen Alevilerin ticarette Sünnilere rakip olmaları bu öfkeyi daha da derinleştirir. Maraş Katliamı öncesi Maraş'ın önde gelen iş adamlarının bir yağ fabrikasında toplanarak, kentin komünistlerden temizlenmesine karar vermesi, bu tezi doğrular niteliktedir.

Alevilerle ilgili asıl maniple edilen mesele ise, inançsal-ideolojik temeldedir. Alevilerin komünistlik, solculuk ve kâfirlikle eşdeğer tutulmaları onların düşman olarak kodlanmasını kolaylaştırır. Yalçınkaya bu durumu kente gelen ve kendisine yeni bir siyasal dil arayan Alevilerin arayışlarıyla, kendilerine eski-tarihsel, yerli ve kültürel siyasal bir dil arayan sosyalistlerin arayışlarının örtüşmesiyle açıklar. Komünistler Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren "öteki" olarak kodlanmıştı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk

Savaş döneminde anti-komünizm düşüncesi Türkiye sağının en önemli düsturlarından biri olmuştur. Türkiye'de komünizmle mücadelede bir kült haline gelen Halil Soyuer'in *Kin* manzumesinin son kıtası şöyledir: "Tahammül sona erdi, sabır son hadde girdi, Ey Türk, yine tarihe zaferlerin yazılır./Çünkü; senin dinine yeni bir madde girdi,/Bir Moskof öldürenin sevabı bin yazılır." Yetmişlerin sonunda *moskof* imgesine komünizmle ilişkilendirilen Alevi/Kızılbaşların eklemlenmesi hiç de zor olmamıştır. *3K* (Kızılbaş, Kürt, Komünist) şeklinde formüle edilen hedef kitle genişletilmiştir. Bu yıllarda ortalama bir Türk sağcısı açısından CHP'lilik ve Kürtlük komünistlik, bölücülük; Kızılbaşlık'la da dinsizlik, devlet-din düşmanlığı birbirlerine özdeştir. Yelda Yürekli, okumakta olduğunuz bu kitap içinde yer alan *Küçük Moskova: 1970'lerde Tuzluçayır* başlıklı bölümde, kentin çeperlerinde gelişen Alevi-sol bütünleşmesinin, yurttaşlıkla ilgili problemlere sahip Alevileri, sosyalistlere/komünistlere yönelik saldırıların kolayca kurbanı haline getirdiği tespitinde bulunur.

Birer gevşek çıkarlar konfederasyonu olan (her iki) MC Hükümeti'nin toplumdaki kutuplaşmayı önemsemeyerek CHP'yi ve demokratik kitle örgütlerini terörle özdeşleştirmesi, yaratılan bu düşmanlığın boyutlarını giderek artıracaktır. Yetmişlerin sonunda ülkücü-devrimci karşıtlığını aşan ve işi bir mezhep çatışmasına götüren altyapı, inanç üzerinden kurgulanır. Sağcı yerel ba-

Maraş'ta dinî duygular ajite edilerek halk kitleleri harekete geçirilir ve "Allah için savaşa" davet edilir. Kaynak: http://www.diken.com.tr/maras-katliaminin-40inci-yilinda-kentte-anma-yasaklandi/

sın ve özellikle dinî kanaat önderlerinin *cami yakma* söylemi üzerinden, Aleviler aleyhine propagandası, siyasetle doğrudan alakası olmayan sıradan insanları da bu çatışmaların içine çekebilmiştir.

Maraş '78

Türkiye'deki gelişmelere koşut olarak, Maraş'ta 1978'in başından itibaren siyasal şiddet olayları artar. Nisan ayında Alevilerin yoğun olarak yaşadığı *Yörük Selim* Mahallesi'nde sevilen bir Alevi önderi olan *Gıjgın Dede* (*Gıjık Dede* olarak da bilinen Sabri Özkan) *Erenler Kahvehanesi*'nin bombalanmasıyla öldürülür. Aziz Tunç konu ile ilgili çalışmasında bu olayı, katliam öncesi ortamı hazırlamaya yönelik eylemlerden biri olarak değerlendirilir. Maraş öncesinde, Malatya'da sekiz kişinin ölümüyle sonuçlanan *Hamido Olayları*'nın başlamasına neden olan tezgâhın bir benzeri Maraş-Pazarcık'ta denenmiştir. Malatya Belediye Başkanı Hacı Hamit Fendoğlu'na bombalı paket gönderilmesine eş zamanlı olarak, (önceden Pazarcık CHP ilçe başkanlığı yapmış olan) Alevi Dedesi Memiş Özdal'a kimliği belirsiz kişilerce bir paket gönderilir. Özdal'ın paketi almaması üzerine, paket PTT'de açılır ve bir memur hayatını kaybeder. Tüleylioğlu'nun aktarımına göre, katliamın hemen öncesinde, *Edem Yağ Fabrikası*'nda Maraş'ın önde gelen iş adamlarının katıldığı bir toplantıda, Maraş'ın solculardan temizlenmesi gerektiği konuşulur. Bu toplantıyı takiben evlerin yeniden numaralandırılması, nüfus sayımı ve PTT çalışması gibi gerekçelerle mahalle mahalle hangi evde kaç kişinin ve kimlerin yaşadığı tespit edilir. Alevilerin ev ve işyerlerinin kapılarının işaretlendiğine ve daha önce kentte hiç görülmeyen kimselerin seyyar millî piyangocu olarak gezdiğine tanıklık edenler vardır.

19 Aralık 1978 günü *Çiçek Sineması*'nda, anti-komünizm propagandasıyla başlayan ve millî değerlerin önemini vurgulayan ve o dönemde milliyetçilerce çok ilgi duyulan, başrollerinde Cüneyt Arkın, Baki Tamer ve Oya Aydoğan'ın oynadıkları *Güneş Ne Zaman Doğacak* filminin gösterimi sırasında, bir bomba patlar. Tahrip gücü düşük olan bu bombanın patlaması sonucu meydana gelen kargaşada dokuz kişi yaralanır. Bombanın solcular tarafından konulduğu görüntüsü yaratılmak istense de sonradan patlayıcının film izleyenleri galeyana getirmek üzere bizzat ülkücüler tarafından yerleştirilmiş olduğu ortaya çıkar. Patlamayı takiben toplanan bir grup CHP il binasına saldırır ve camlarını kırar. 20 Aralık günü Alevilerin müdavimi olduğu *Akın Kıraathanesi* bombalanır ve iki kişi ağır yaralanır. Kentte tedirginlik hali sürerken, 21 Aralık'ta *Kahramanmaraş Endüstri Meslek Lisesi*'nde görev yapan iki sol

görüşlü öğretmen, Mustafa Yüzbaşıoğlu ve Hacı Çolak öldürülürler. Cuma gününe denk gelen 22 Aralık 1978 günü öğretmenlerin cenazeleri gerekçesiz olarak morgda bekletilir. Bu sırada hastane önünde sağcı gruplar birikir. Cenaze korteji öğleden sonra cenaze namazı için Ulucami'ye yöneldiğinde, cami önünde bir grup *Komünistlerin Cenaze Namazı Kılınmaz*! sloganı atarak namazın kılınmasına engel olur. Saldırıya uğrayan kortej dağılır, cenazeler sokak ortasında kalır. Maraş kent merkezinin çeşitli yerlerinde toplanan sağcı grupların, *Trabzon Caddesi, Kuyumcular Çarşısı* ve *Uzunoluk Caddesi*'nde Alevilere ait dükkân ve işyerlerine saldırıları başlar. Saldırıların ilk gününde üç kişi hayatını kaybeder, içlerinde kamu görevlileri de olmak üzere kırk altı kişi yaralanır, yüz kadar işyeri ile çok sayıda otomobil tahrip edilir. Alevilerin çoğunlukta yaşadığı *Yörükselim* ve *Mağaralı* mahallerinde öldürülen üç kişinin de Sünni olması, sağcılar arasında büyük bir infiale yol açar. 22 Aralık gecesi ve ertesi gün belediye hoparlöründen, *Müslümanların komünistler tarafından öldürüldüğü ve kanlarının yerde kalmayacağı* defalarca anons edilir.

Kentin olaylara gebe olduğu çok açık anlaşıldığından 23 Aralık sabahı sokağa çıkma yasağı ilan edilir, ancak bu durum belediye hoparlöründen duyurulmaz. Sabahın erken saatlerinden itibaren çok kalabalık bir grup (Tüleylioğlu'na göre 15 bin kişi civarı) *Yörükselim* ve *Mağaralı* mahallelerine yönelir. Kentin birçok yerinden eş zamanlı silah sesleri duyulur ve alevler yükselmeye başlar. Saldırganlar önceden işaretlendiği anlaşılan ev ve işyerlerini yakmaya; önüne gelenlere saldırmaya başlar. Sadece bu iki mahallede değil; *Serintepe, Yusuflar, Dumlupınar, Sakarya, Yenimahalle, İsadivanlı, Bağlarbaşı* ve *Namık Kemal* mahalleri ile *Erkenez Çayı* civarlarında da eş zamanlı olarak saldırılar şiddetli bir şekilde devam eder. Saldırılarda tabanca, tüfek, av tüfeği gibi ateşli silahlar ve yanıcı patlayıcı maddeler kullanılır. Saldırgan gruplar tarafından itfaiyenin yangın söndürmesine, ambulansların hastaneye yaralı götürmesine dahi izin verilmez. Saldırgan kitlelerin tahrik edilmesinde dönemin Maraş müftüsünün ve bazı imamların *Bir Alevi öldürene beş hac sevabı yazılır* şeklindeki fetvası(!) da etkili olur. Kentte yeterli güvenlik gücü olmaması nedeniyle askerlerden yardım istenir, ancak askerlerin güvenliği sağlamaya yardımcı olması halkı korumaya yetmez. Saldırıya uğrayan halkın bir kısmı valilik binasına sığınarak canını kurtarabilir.

23-24 Aralık günlerinde süren saldırılarda resmî açıklamalara göre 111 kişi hayatını kaybeder. Ancak gayri resmî kaynaklar bu sayının çok daha fazla olduğunu ileri sürmektedir. Öldürülenler arasında çok sayıda çocuk ve kadın vardır. Bazı aileler tüm fertlerini bu katliamda kaybetmiştir. Katliamcılar sadece sokakta rastladıklarına saldırmakla kalmaz, evleri de basar, saklan-

"Çarpı işaretli ev ve dükkanlara saldır, bayraklı ve CCC işaretlilere dokunma!"
Kaynak: http://mulkiyehaber.net/maras-katliamini-anmaya-yasak/

dıkları yerlerde insanları kurşunlar. Birçoğu ailesinin gözleri önünde katledilir. Birçok kadına tecavüz edilir. Yüzlerce insan yaralanır. Alevi ve solculara ait olduğu bilinen yüzlerce ev ve işyeri yakılır, tahrip edilir ve yağmalanır.

Bu katliamdan sonra Alevilerin önemli bir kısmı Maraş'ı terk eder. Sıkıyönetimin ilan edilmesine direnen Ecevit Hükümeti, Maraş sonrası on üç ilde sıkıyönetim ilanına boyun eğmek durumunda kalır.

Çorum '80

Siyasal kutuplaşmanın olduğu diğer kentler gibi, yetmişlerin sonunda Çorum'da da münferit şiddet olayları ve çatışmalar meydana gelir. 1980 yılına gelindiğinde çatışma ve şiddetin yoğunluğu artar. Bu konu üzerine yapılan çalışmaların çoğunda, olayların artması, Çorum'da yeni göreve başlayan yüksek kademedeki yöneticilerle ilişkilendirilir. Bu iddiaya göre, Ecevit hükümetleri döneminde görev yapan ve halka tarafsız yaklaşan kamu görevlilerinin yerine, MC hükümetleri döneminde MHP'ye yakınlığıyla bilinen ve olaylar esnasında açıkça taraf sergileyen kişiler atanmıştır. İlerleyen yıllarda

olaylardan söz açıldığında, dönemin valisi, emniyet müdürü ve il millî eğitim müdürünün isimleri sıklıkla geçecek ve bu kişilerin olaylardaki rollerinden ve (en azından) ihmallerinden açıkça söz edilecektir.

19 Mayıs 1980 bayram kutlamaları öncesinde, *İslâmcı Gençlik* imzalı bildirilerde, bayram gösterilerinde yer alacak kızların kıyafetleri üzerinden Müslümanlar dinlerine sahip çıkmaya ve cihada çağrılır. 27 Mayıs 1980'de MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak'ın Dev-Sol tarafından öldürülmesi Çorum'da ülkücüleri hareketlendirir. 28 Mayıs günü kentin en işlek caddesi olan *Gazi Caddesi* üzerinde ülkücü ve diğer sağ gruplar *Kanımız Aksa da Zafer İslâm'ın* ve *Kana Kan İntikam, Sazaklar Ölmez!* sloganlarıyla yürüyüşe geçerler. Solculara ve Alevilere ait birçok işyeri tahrip edilir. Öğleden sonra *Çorum Gazetesi* ve *Bahar Kitabevi* saldırıya uğrar. Maraş Katliamı'ndan tecrübeyle *Kale, Yavruturna* ve *Bahçelievler* mahallelerinde, özellikle *Milönü, Şenyurt* ve *Nadık* semtlerinde Aleviler ve devrimcilerin kurduğu barikatlar, saldırganların mahalle içlerine girmelerini engeller. Kentin birçok noktasından silah ve bomba sesi gelmeye başlar. Karşılıklı çatışmalar üç gün üç gece sürer. Olayların büyümesi üzerinde kentte sokağa çıkma yasağı ilan edilir. Bu dönemde sol/Alevi güçlerce barikatlarla korunan *Milönü* semtinden *kurtarılmış bölge* şeklinde söz edilir. *Devlet görevlilerinin giremediği, bir grubun kontrolüne geçmiş* anlamındaki bu tabir; hem resmî yetkililer (vali, belediye başkanı, jandarma komutanı vb.), hem savunma amaçlı barikatları kuranlar hem de barikatın diğer tarafında yer alanlarca kullanılmıştır.

Olaylar sırasında iki polisin öldürülmesi ve bundan solcuların sorumlu tutulması, kentteki ortamı fazlasıyla germiştir. Jandarma Genel Komutanı Org. Sedat Celesun Çorum'a gelerek, valilikte bir toplantı düzenler. Barikatları ikna yoluyla kaldırmayı deneyeceğini söyleyen milletvekillerini General Celasun, "Size saat on altıya kadar müsaade, yoksa taş üstünde taş koymam!" tehdidinde bulunur. Milönü'ne tanklarla girilmesi gündeme gelir. Milletvekillerinin ikna girişimiyle 31 Mayıs günü barikatlar kaldırılır. Çorum'da ortam 7 Haziran günü ancak sakinleşir. Sadık Eral'ın aktarımıyla âdeta bir ateşkes yaşanır. Halk arasında *İlk/Birinci Olaylar* olarak bilinen bu çatışmalarda dokuz kişi hayatını kaybetmiş; onlarca kişi yaralanmıştır. Yine onlarca ev ve işyeri tahrip edilmiştir. Bu olaylardan sonra kent içinde göçler başlar. Aleviler ve Sünniler kent içinde azınlıkta bulundukları bölgelerdeki evlerini terk ederek, nüfusça daha yoğun oldukları mahallere taşınırlar.

Çorum'da birkaç hafta süren sessizlikten sonra, 24 Haziran günü iki kişinin cesedi kent merkezine yakın tarlalarda bulunur. Bu vaka ikinci olayların habercisidir. 30 Haziran günü halkı Alevilere ve solculara karşı kışkırtmaya

5 ölü 64 yaralı var!

Bir camiye bomba atıldığı sözleri üzerine büyük olaylar çıktı

Çorum'u ateşe verdiler!

200'den fazla ev yakıldı birçok işyeri tahrip edildi. Olayların bastırılamaması üzerine yeniden sokağa çıkma yasağı konuldu

Şehir savaş alanına döndü

Uzun süreden beri büyük çatışmalara sahne olan Çorum'da dün de bir camiye bomba atıldığı söylentisinin yayılması üzerine kente dağılan bazı gruplar çeşitli bina ve evleri ateşe verdiler. Çıkan silahlı çatışmalarda 5 kişi öldü 64 kişi de yaralandı. Daha önce kaldırılan sokağa çıkma yasağı dün saat 16.00'dan itibaren yeniden uygulamaya kondu. Fotoğrafta Çorum'da yanan dükkanlar görülüyor..

- İçişleri Bakanı, Jandarma Genel Komutanı, Emniyet Genel Müdürü ve Sağlık Bakanı helikopterle Çorum'a gelerek olaylar hakkında bilgi aldılar. Yangınların söndürülmesi için diğer illerden itfaiye birlikleri getirildiyse de, araçların hortumları kesilerek söndürme çalışmaları önlendi.
- Sokağa çıkma yasağına rağmen kitle çatışmalarının önüne geçilememesi üzerine çevre illerden Çorum'a askeri birlikler sevkedildi.

(Yazısı 4. sayfada)

Sokaklarda barikat kuruldu.

Çorum'da dün yeniden alevlenen olaylar sırasında mahalle aralarına barikatlar kuruldu. Giderek şiddetlenen çatışmaların mezhep kavgasına dönüşerek yeni bir Kahramanmaraş katliamının patlak vermesinden korkulmakta. (Fotoğraf: GÜNAYDIN)

Çorum '80, ulusal basından, *Günaydın* gazetesi.
Kaynak: http://www.hafizakaydi.org/29mayis-4temmuz/corum/medyaokumalari/

yönelik bildiriler dağıtılır. Alevilerin yoğun olarak yaşadığı *Şenyurt* semtinde bir otomobil içinden kalabalığa ateş açılır. 1 Temmuz günü kentte yeniden çatışmalar başlar. Ayrıca solculara yönelik gözaltılar olur. Ertesi gün ilçe ve köy yolları sağcı grupların barikatlarıyla kapatılır ve Alevi köylerinden gelenler kente sokulmaz. 3 Temmuz günü valilikte olayların yatıştırılmasına yönelik bir toplantı yapılır ve sokağa çıkma yasağı ilan edilir. Bu yasak 4 Temmuz Cuma günü kaldırılır. Cuma namazı çıkışında sağcı gruplar, o dönemde henüz inşaat halinde olan *Alâeddin Camii*'nin komünistlerce bombalandığı yönünde bir kışkırtmayla, cihat çağrısı yapar. Camiden çıkan kitle Alevilerin yoğun yaşadıkları yerlere yönlenir. Halk arasında çok ciddi çatışmalar başlar. Takip eden günlerde adam kaçırmalar, toplu infazlar ve işkenceyle öldürmeler yaşanır. Bir tarlada biri kadın olmak üzere sekiz kişinin cesedi bulunur.

Çorum'da birinci ve ikinci olaylarda resmî kayıtlara göre toplam elli yedi kişi hayatını kaybeder. Yerel bazı kaynaklarda ölü sayısının daha fazla olduğu iddia edilir. Yüzlerce kişi yaralanır, yüzlerce ev ve işyeri de tahrip edilir. Bu olaylardan sonra Çorum'da Alevi-Sünni mahalleleri keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılır.

Maraş ve Çorum Katliamları Nedir, Ne Değildir?

Maraş '78 ve *Çorum '80*, tarihin belli bir kesitinde sadece bu kentlerde meydana gelen müstakil olaylar değildir. Bunlar, kıvılcımları yetmişlerin ortasın-

dan itibaren saçılan yetmişlerin sonunda artık yangına dönüşen sistematik bir şiddetin parçasıdır. İlk olarak 23-24 Şubat 1975 günlerinde Erzincan'da başlayan, Malatya'da *Hamido Olayları* ve Sivas'ta *Alibaba Olayları* ile devam eden, Türkiye'nin birçok yerinde yaşanan şiddet olaylarının devamıdır. Bu olayların ortak özelliği Alevileri hedef almasıdır. Yetmişlerle alevlenen sağ-sol çatışmasında, sağ-ülkücü cephe, çatışmayı Alevi-Sünni karşıtlığına dönüştürmek istemiştir. O dönemde Sünni ailelerden gelip solcu (devrimci) tarafta yer alan çok sayıda kimse, kutsal Sünni ittifaka çekilmek istenmiştir. Öte yandan Maraş'ta ve Çorum'da birçok Alevinin katledilmekten kurtulmasında demokrat Sünnilerin büyük çabası ve rolü vardır.

Maraş ve *Çorum* katliamları kendiliğinden meydana gelmiş değillerdir. Olaylar öncesi yerel basında devamlı olarak komünistlerin ve Alevilerin camilere saldırdığı yönünde dinî hassasiyetleri kabartan haberler yapılmış; Müslümanlar dinlerini korumaya ve cihat etmeye çağrılmışlardır. Gerek olaylar öncesindeki sistematik propaganda ve provokasyon süreci gerek kentlerdeki hareketlilik ve gerekse olay günlerinde bu kentlerin nüfusundaki anormal değişim dikkate alındığında, bu olayların spontane olduğunu söylemek de zorlaşır. Eylemlerin hep cuma gününe denk getirilmesi, (örneğin Maraş'ta öldürülen öğretmenlerin cenazelerinin sebepsiz yere cuma namazı vaktine kadar bekletilmesi; Çorum'da *Alâeddin Camii*'nin yakıldığı yalanının cuma namazı çıkışı yayılması) kendiliğinden değildir. Yakın kentlerden ve köylerden insanların ateş mahalline taşınması, saldırganların birçoğunda tornada özel hazırlanmış sopaların olması, katliamlarda kullanılan silahlar; saldırıların bir plan dahilinde gerçekleştiğinin göstergesidir. Âdeta önceden kurgulanmış bir senaryo, saldırıda bulunan kitleye ve saldırıların hedefi olanlara adım adım uygulatılmıştır.

Maraş ve *Çorum* katliamlarının suçu sadece sivil halka yüklenip, yıllarca bir arada yaşamış mahalle sakinlerinin, komşuların birbirlerini katletmeleri bir *kardeş kavgası* olarak açıklanamaz. Devlet, Maraş ve Çorum'da yaşananların dışında değildir. Devlet ya bizzat kamu görevlileri aracılığıyla ya olaylara göz yummasıyla ya da ihmalleriyle yaşananların aktörü olmuştur. Maraş'ta öldürülen "Müslümanların kanının yerde koyulmayacağı" belediye hoparlöründen anons edilir. Bazı olayların bizzat güvenlik güçlerinin kışkırtmaları sonucu ortaya çıktığı, çoğu olayda saldırganların görmezden gelindikleri ya da kamu görevlilerinin olayları engellemekte isteksiz davrandıkları aşikârdır. Gazi Eke bunu *devletle para-militer güçlerin eşgüdümü* olarak ifade eder. Ortamın olaylara gebe olduğu bilinen her durumda yetkililer, "Devlet güçlüdür ve her şeyin üstesinden gelir," açıklaması yapmakla yetinmişlerdir. En iyi ihtimal-

le devlet yetkilileri katliamların önlenmesinde ihmal göstermiş, perşembenin gelişi çarşambadan belliyken, yeterince önlem almamıştır. Maraş'ta bir günde yüz kişinin katledilmesi engellenememiş; olayların en şiddetli olduğu zamanlarda yetkililere ulaşılamamıştır. Çorum'da sokaklar kana bulanırken, dönemin başbakanı Demirel, kendisi için komünizm tehlikesinin daha önemli olduğunu ima ederek "Çorum'u bırakın Fatsa'ya bakın," diyebilmiştir.

Maraş '78 ve *Çorum '80*, dinî hassasiyetleri örselendiği için galeyana gelen halkın, kendini ve inancını savunduğu masum olaylar olarak da okunamazlar. *Maraş Katliamı*, Cumhuriyet tarihi boyunca gerçekleşen ve halk tarafından örgütlenen en büyük katliamdır. Hiçbir galeyan veya linç eylemi bu denli vahşet ile sonuçlanmamıştır. Bu olaylar için farklı yazarlar *soykırım, iç savaş, iç çatışma, katliam, olaylar* sözcüklerini kullanılır. Olaya bakış açısı ve aynı zamanda bu sözcüklerden ne anlaşıldığına bağlı olarak, farklı tabirlerin kullanılması olağandır. Nitekim bunun kısaca açılması yerinde olacaktır.

Soykırım, belli bir etnik veya dinî grubun bireylerine yönelik, bir plan dahilinde sistematik yok etme girişimidir. Maraş ve Çorum'daki şiddetin boyutları düşünüldüğünde, her ne kadar bir plan dahilinde olduğu anlaşılsa da sis-

Maraş'ta katliam sonrası bir savaş görüntüsü vardır. Kaynak: https://www.politikyol.com/chpli-altioktan-maras-katliami-aciklamasi-insanliga-karsi-islenen-suclar-zaman-asimina-ugramaz/

Maraş '78 yargılamasından. Kaynak: http://www.enpolitik.com/haber/156441/12-eylule-giden-son-viraj-maras-olaylari.html

tematik bir yok etmeden söz edilemez. Dolayısıyla soykırım tabiri, fazlasıyla iddialıdır.

İç savaş, genel olarak bir memleket sınırları içinde, farklı siyasal ve dinî grupların silahlı çatışmalarıdır. Mevcut devlet yönetimine karşı veya farklı gruplar birbirlerine karşı savaşabilir. Devletin yönetimini ele geçirmek veya belli bir bölgeyi bağımsızlığa kavuşturmak amacı taşır. *Maraş'tan Sonra..?* kitabında Maraş'tan iç savaş şeklinde söz edilir. Hikmet Özdemir 1976'dan sonra iç savaş koşullarının geliştiğini, 1978 sonrasında ise artık bir iç savaş yaşandığını iddia eder. Görece kısa süren, ağır silahların kullanılmadığı ve daha da önemlisi düzenli orduya benzer bir yapı ile devlet/bölge kontrolü sağlamaya yönelik bir amacın olmadığı şiddet olaylarına iç savaş denemez. Ancak düşük yoğunlukta, hafif silahlarla halkın karşı karşıya gelmesine *iç çatışma* denebilir. Maraş'ta hiçbir kaynak çatışmadan söz etmemektedir. Başka bir anlatımla Maraş tamamıyla tek taraflı bir vakadır. Burada Uğur Mumcu'nun haklı tespitine katılmamak mümkün değildir. 25 Aralık 1978 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında Mumcu, Maraş'ı *Saint Barthelemy Katliamı*'na benzetir. Ona göre, "Bu bir iç savaş değildir, çünkü iç savaşta iki taraf vardır; oysa Maraş'ta ise [bir] katil[ler], [bir] maktul[ler] ve [bir] katliam var-

dır. Katliamcılar bireysel terör ile başlayıp, işi kitle kıyımına kadar getirmişlerdir". Malatya, Sivas ve Maraş sonrası Çorum'da da benzer olayların tertipleneceği tahmin edildiğinden, Çorum'da Alevi-sol nüfus daha hazırlıklı ve örgütlü olarak saldırılara direniş göstermiştir. Bu yönüyle Çorum daha çok bir iç çatışmaya benzer.

Katliam, kendini savunma imkânı olmayan insanlara karşı işlenen çoklu cinayettir. Maraş tam anlamıyla büyük bir katliam örneğidir. Maraş'ın bir katliam olduğunda dönemin ulusal basınında da genel bir uzlaşı vardır. Çorum'da da masum insanların yolları kesilmiş ve toplu öldürmeler (katliamlar) yaşanmıştır. Millî Güvenlik Konseyi'nce 12 Eylül'ün meşruiyetini dünyaya duyurmak için dağıtılan *12 September in Turkey Before and After* kitabında Maraş'a *massacre* (katliam), Çorum için ise *event* (olay) denir.

"Güneş Ne Zaman Doğacak." Kaynak: http://sinematikyesilcam.com/2013/04/cuneyt-arkin-gunes-ne-zaman-dogacak-1978-2/

Olay, kelime anlamı itibariyle ortaya çıkan, oluşan durum, ilgi çeken veya çekebilecek nitelikte olan her türlü iş, hadise, vaka olarak tanımlanır. Bu tanıma göre, hem Maraş hem de Çorum büyük olaylardır. Diğer yandan bu olaylara sadece "olay" demek, katliamları görmezden gelmek ve yaşananları hafife almak olacaktır. Sonuç olarak *Maraş katliam, Çorum katliamların yaşandığı bir iç çatışmadır* demek daha doğrudur.

Çorum ve Maraş'ta yaşananlar, birer *pogrom* olarak da değerlendirilebilirler mi? Her iki olay için de bu ifade yaygın olarak tercih edilmez. Oysa dinsel, etnik ve siyasî nedenlerle bir gruba karşı ev, işyeri ve ibadethanelere yönelik yapılan toplu şiddet hareketleri olarak tanımlan *pogrom* tabirini Maraş ve Çorum için henüz kullanan olmamıştır. Bununla birlikte her iki kentte yaşananların pogrom olduğunda kuşku bulunmamaktadır.

Yaşananlar için hangi tabir kullanılırsa kullanılsın, her halükârda iki kentte de *insanlığa karşı suçlar* işlenmiştir. Yapılanlar tam anlamıyla insanlık suçudur. Zira fiiller belli bir siyasal görüş ve dinî inançta olanlara karşı, siyasal ve dinsel saikle yapılmıştır. Öldürme, yaralama, işkence ve tecavüzler yaygın bir biçimdedir ve mağdurların düşünce/inançları sebebiyledir.

Maraş '78 ve *Çorum '80*, üzerinden geçen onca yıla rağmen aydınlatılabilmiş ve yaşanan kötülük cezalandırılabilmiş değildir. Olayları önlemeye yönelik isteksizlik kendini faillerin yakalanması ve cezalandırılmasında da göstermiştir. *Maraş Katliamı* hakkında 1980 yılının Ağustos ayında 804 sanıklı dava açılır (T.C. Adana-Kahramanmaraş-Gaziantep-Adıyaman-Hatay İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı 1 Nolu Askerî Mahkemesi Adana, Esas 1980/92, Karar 1980/520 Kahramanmaraş'ta 19-25 Aralık 1978 Tarihleri Arasında Meydana Gelen Olaylar). Adam öldürme, hırsızlık, yağma, suç işlemeye tahrik gibi adi suçların yanında silahlı isyan ve silahlı isyana katılmak suçlarından yirmi ikisi idam olmak üzere çok çeşitli hapis cezaları verilir. 397 sanık ise beraat eder. Sıkıyönetim Mahkemesi kararı Yargıtay tarafından bozulduktan sonra, tüm tutuklular 1991 yılında salıverilir ve 1996 yılında Maraş Katliamı davası zaman aşımına uğrar. Bu süreçte müdahillerin üç avukatı (bazı kaynaklarda dört avukat) cinayete kurban gitmiş; katliamın asıl odağında yer alanlar hiçbir zaman cezalandırılmamıştır. *Çiçek Sineması'*na bombalı eylemin sorumlusu *Ökkeş Kenger (Şendiller)* önce Adana 1 Nolu Sıkıyönetim Mahkemesi'nde açılan davanın bir numaralı sanığı olarak yargılanmış, mahkûm olmuş; sonra da davadan beraat etmiştir.

Ökkeş Kenger, daha sonra soyadını *Şendiller* olarak değiştirecek ve 1991 genel seçimlerinden sonra TBMM'de XIX. Dönem Milletvekilliği de yapacaktır. Şendiller, *Kanlı Oyun Maraş Olaylarının Perde Arkası* kitabında katliamların sorumlusu olarak sol örgütlere işaret eder, özellikle Aydınlık grubu ve Perinçek'in kışkırtıcı rolü üzerinde durur. Olaylarda *yabancı parmağı*na özel bir yer ayırarak Barış Gönüllüleri, Paul Hanze, Robert Alexander Pack ve bunların Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki faaliyetlerinden söz eder.

Çorum '80 ile ilgili olarak farklı zamanlarda farklı davalar açılmıştır. Sadık Eral, kitabında davaların farklı dosyalarda açılmasını ve toplanmamasını eleştirmiştir. Zira deliller birbirinden kopuk bir biçimde değerlendirilmiş, olaya bütüncül bir yaklaşımla bakılamamıştır. Davaların en önemlisi, 52 sanık hakkında "Hükümet aleyhine halkı silah kullandırmak sureti ile isyan, katliam yapmak ve katılmak, silahlı çete meydana getirmek, ideolojik amaçla hürriyetten mahrum etmek, 6136 sayılı Kanuna muhalefet, gasp, nas-ı ısrar, bina yakmak" suçlarından açılan kamu davasıdır (Erzincan 3. Ordu Sıkıyönetim Komutanlığı 1 Nolu Askerî Mahkemesi, Askerî Savcılığın 08.04.1981 tarih ve Esas 1981/543 ve Karar 1981/25 İddianamesi). Mahkeme (1981/356 Esas) yargılama sonucu 1984 yılında, 16 sanığın katliama neden oldukları gerekçesi ile idamına ve ayrıca müebbet ağır hapis cezası ile cezalandırılmalarına, 17 sanığın katliamla sonuçlanan olaylara katıldıklarından bahisle 6 ile 15 yıl

arasında ağır hapis cezası ile cezalandırılmalarına ve 21 sanığın beraatına karar vermiştir. Davanın en dikkat çekici tarafı, sanıkların münferit adi suçlarla itham edilmeleridir. Bu karar Askerî Yargıtay 3. Dairesi'nin 1985 yılındaki (E. 1985/255, K. 1985/232) kararıyla bozulmuştur. Sekiz yıl süren davalarda saldırıların odağında olanlara ulaşılamamış; az sayıda saldırgan ve mağdur dışında ceza alan olmamıştır. 2016'da ortaya koyduğumuz araştırmamızdaki iddialara göre, konuyla asıl ilgili olduğu iddia edilen kimseler yargılanmazken; olayların merkezinde yer almayanlar ve hatta mağdur durumda olanlar sanık olarak yargılanıp ceza almışlardır. Devletin içinde bulunduğu tüm kötülüklerde olduğu gibi, bu olaylarda da cezasızlık hâkim olmuştur.

Maraş '78 ve *Çorum '80* başta olmak üzere, yetmişlerin ortalarından itibaren yükselen sağcı, ülkücü şiddet, arka planı tamamen açık ve görünür ilişkiler sonucu değildir. Yetmişlerdeki olaylar ve özelde Alevi katliamları ile ilgili Türkiye'nin *gladyosu* (kontrgerilla) olarak nitelendirilen *Özel Harp Dairesi*'nin adından sıklıkla söz edilir. Bu olayların tek merkezden planlanıp uygulandığı; merkezin odağında ise CIA (ABD) ve MOSSAD (İsrail) gibi yabancı istihbarat örgütlerinin olduğu kuvvetli bir iddiadır. ABD hükümetinin beşerî sermayesini geliştirmek amacıyla 1961 yılına başlattığı *Barış Gönüllüleri Programı* (Peace Corps Volunteers Program) çerçevesinde Türkiye'de sayısı tam belli olmamakla birlikte, yüzün üzerinde uzman görev yapmıştır. *Barış Gönüllüleri* uzmanları Türkiye'yi gezer ve memleketteki etnik ve inanç gruplarını saptayarak raporlaştırırlar. *Hamido Olayları*'ndan önce Malatya'ya gelen ve şehrin demografik yapısı üzerine bilgiler alan, kendisini *Washington Post* gazetesinin muhabiri olarak tanıtan, *Paul Hanze*'den söz edilir. CIA Ankara İstasyon Şefi olan bu kişiden, Uğur Mumcu yazılarında sık sık bahsedecektir. Hanze, 12 Eylül Darbesi yapıldığında *bizim çocuklar yaptı* diyen kişidir.

ABD Büyükelçiliği ikinci kâtibi *Robert Alexander Pack* olaylar öncesinde Maraş, Çorum ve Amasya'da dolaşarak bu kentlerdeki demografik yapı üzerinde araştırmada bulunur. Olayların tek merkezden yönetildiği konusunda ileri sürülen en güçlü iddia, bu dönemdeki bombalı eylemlerde kullanılan bombaların ve bombalama tarzının ortak özellik taşımasıdır. *Ankara Emek Postanesi*'nden aynı gün Türkiye'de dört farklı adrese aynı tarzda hazırlanmış bombalar gönderilir. Bombalardan ilki Malatya Belediye Başkanı Hamit Fendoğlu'na, diğeri Pazarcık'ta bir Alevi kanaat önderi olan Memiş Özdal'a (eski CHP ilçe başkanı), üçüncüsü Adıyaman İl Emniyet Müdür Yardımcısı Abdülkadir Oltu'ya ve sonuncusu da Ahmet Akalın isimli Adanalı bir iş adamına gönderilir. Hatta İstanbul'daki *16 Mart Katliamı*'nda öğrenciler üzerine atılan bombanın benzer özellikler taşıdığı üzerinde durulur. Bu bombalarla ilgi-

li olarak *Ankara Nükleer Araştırma Merkezi*'nden şüphelenilir. Orhan Apaydın bu merkezlerin neredeyse tamamının MHP kontrolünde olduğunu ve istihdam edilenlerin çoğunlukla MHP'liler olduğunu belirtmektedir. Merkezin çalışanlarından eski Ülkü Ocakları Genel Başkanı Muharrem Şemsek ve birkaç arkadaşı gözaltına alınır; sonrasında bu merkez kapatılır. *Çorum Katliamı*'nda ise, aynı silahın hem sağcıları hem de solcuları öldürmekte kullanıldığı yönünde iddialar kuvvetli bir şekilde dile getirilerek, olaylarda yabancı istihbarat parmağına işaret edilir.

Maraş ve *Çorum* katliamları 12 Eylül Darbesi'ne giderken çok elverişli araçlar olmuşlardır. Sivillerin birbiriyle çatıştırılması ve yüzlerce kişinin ölümü, yaralanması, yıllarca üzerlerinden atamayacakları travma yaşamaları, kentlerinden yurtlarından edinmeleri, elbette belli amaçların gerçekleşmesine hizmet etmiştir. Her kim/kimler planlamışsa, tüm yaşananlar Türkiye'de bir askerî darbe koşullarının oluşturulması sağlanmıştır. Nitekim 12 Eylül'ün mimarları çeşitli defalar "Koşulların olgunlaşmasını bekledik," diyerek bunu ikrar ederler. Maraş ve Çorum bu askerî darbeyi meşrulaştırmak için öne sürülen ilk örnekleri, başka bir anlatımla darbenin *ortam hazırlayıcı* adımlarıdır. Türkiye için biçilen neoliberal politikaların uygulanabilmesi ve 12 Mart rejimiyle başlanan ancak tamamlanamayan ekonomik-siyasal politikalar için yeni bir darbeye ihtiyaç duyulmuştur. Darbe sonrasını *tank paletiyle neoliberalizm* olarak ifade eden Cenk Saraçoğlu, askerî rejimin sol toplumsal muhalefetin belinin kırılması için hukuksal ve siyasal bir zemin oluşturduğunu vurgular. Sıkıyönetim mahkemelerince olaylardan büyük ölçüde sorumlu olduğu tespit edilen ülkücü hareketin öncelikli amacı sıkıyönetimi ilan ettirmek olmuştur. Böylelikle ülkücü hareket sıkıyönetimle uyumlu para-militer gücünü darbeye kadar koruyabilmiştir. Bu operasyonel güç, siyasal rakip olarak yenemediği CHP'yi ve diğer sol örgütlenmeleri terörize ederek alt etmek amacındadır. Maraş Katliamı sırasında saldırdıkları insanlara "Çok güvendiğiniz Ecevit gelsin de sizi kurtarsın!" sözleri boşuna değildir. Diğer yandan Anadolu kentlerinde, kentin zenginliğine ortak çıkan Aleviler sindirilir ve kenara çekilmek zorunda bırakılır. Örnekleri daha önce gayrimüslimlere karşı uygulanan pogromun benzerleri Maraş ve Çorum'da yaşanır. Kent dışı göçlerle terkedilen mal mülk yok pahasına el değiştirir.

Türkiye'nin Dramı

Maraş '78 ve *Çorum '80* Türkiye'nin gerçek dramlarıdır. Sokağa indirilen siyasal mücadele, inançsal bir temele dayandırılarak halk tabanına kolayca ya-

yılmıştır. Geleneksel önyargılar siyasal nefrete dönüştürülerek, toplumsal kırılma derinleştirilmiştir. Maraş ve Çorum'da olaylar sonrası mekânsal bölünme olarak kendini gösteren bu kırılma; bir korku iklimi olmasa bile, tedirginlik-teyakkuz hali kendini bugün dahi göstermektedir.

Maraş ve *Çorum katliamları*, çarpıcı fotoğraf ve haberleriyle dönemin ulusal ve yerel basının arşivlerinde yer almıştır. Olaylar çok sayıda belgesele, edebiyat ve sinema eserine konu olmuştur. Maraş'ta saldırganlar kapıya dayandığında kocasına, "Beni onların eline bırakma. Beni sen öldür!" diye yalvaran Ümmühan Duman'ın gerçek hikâyesi, Aziz Tunç'un Maraş mağdurlarının hayatlarını işlediği *Beni Sen Öldür* kitabına ismini verir. İnci Aral'ın *Kıran Resimleri* kitabı da Maraş'ı konu etmektedir. *Çorum Katliamı* ile ilgili *Ekinler Kan İçindeydi* ve *Kabuk: Çorum 1980* belgeselleri yanında Ahmet Haluk Ünal'ın senaryosunu yazıp yönettiği ve katliamdan sonra İstanbul'a göç eden Çorumlu bir aileyi konu eden *Saklı Hayatlar* (2011) filmi de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Maraş '78 ve *Çorum '80* için toplumsal yüzleşme ve hesaplaşma adına herhangi bir adım atılmış değildir. *Kardeş kanı* ile bozulan toplumsal barış üzerindeki tedirginliğin giderilmesi için bu konuda adımların atılması gerekir.

Yetmişli Yıllarda Basın

FUNDA ŞENOL-CANTEK

Türkiye'nin yetmişli yılları, genel bir bakışla hem kaotik ve travmatik hem de kitlesel politizasyonun geçmişe göre daha kuvvetli olduğu, düşünsel iklimin yeşerdiği bir dönem olarak tasvir edilebilir. Bu dönem, kurulup dağılan koalisyon hükümetleri, çok sayıda can kaybının yaşandığı sokak çatışmaları ve özellikle 1977'nin kanlı 1 Mayıs'ı, enflasyon oranının yükselişinin yarattığı mahrumiyetler ve yayıncılık hayatına gazete ve dergi patlaması olarak yansıyan fikir tartışmalarıyla geçti. 12 Mart Muhtırası ile açılıp 12 Eylül Darbesi ile kapandı. Unutulmaz '68 Kuşağı, muhtıra ile 1971'de yavaşlar gibi olup, birkaç yıl sonra sivil hükümetler dönemine geçilince önü alınamaz biçimde serpilip gelişti. Fakat bir yandan da tevkifatlar, işkenceli sorgular, ağır ceza mahkemesi mesaileri ve yıllar süren hapis cezaları ile zapturapt altına alınmaya çalışıldı. Yetmişlerin siyasî gündemi, yakın tarihe kadar siyasetin sacayağı olacak üçlünün, CHP'yi ortanın soluna doğru çekmekle maruf, Kıbrıs Harekâtı'nın Karaoğlan'ı Bülent Ecevit'in; Cumhuriyet döneminde İslâmî muhafazakârlığın siyaset sahnesindeki en etkili ve uzun soluklu temsilcisi Necmettin Erbakan'ın ve DP'nin mirasçısı Süleyman Demirel'in ve onların yanı sıra 27 Mayıs'ın mimarlarından olup yeniden etki ve yetki kazanmaya çalışan ülkücü hareketin lideri Alparslan Türkeş ile soldan TİP ve legal/illegal, sol fraksiyonların/örgütlerin etrafında belirlendi.

1971'in başında iktidarda olan Demirel Hükümeti sokak çatışmalarının ve siyasetteki krizlerin etkisiyle sarsıntı yaşıyordu. Meclis faaliyetleri bile sekteye uğramaktaydı. 12 Mart'a gelindiğinde ordunun verdiği muhtıra üzerine Demirel, yıllarca çok eleştirilecek bir politik tercihte bulunup *şapkasını*

Cumhuriyet

47. yıl, sayı: 16748 — 14 Mart Pazar 1971

KIEV'DEKİ ADAM

eyi tedbirlerin
sını istiyor

Devrimci kuruluşlar, tutumu destekliyor

MBG: «Ordu görevini yerine getirmiştir»

ANKARA (Cumhuriyet Bürosu)

NDA DEĞİŞİKLİK
SANAYİNİN
MESİ ÖNERİLDİ

İKÛMET
REFORMUNU YAPACAK

KOMUTANLARIN

12 Mart Muhtırası'na beklenmedik kesimlerden destek geldi.

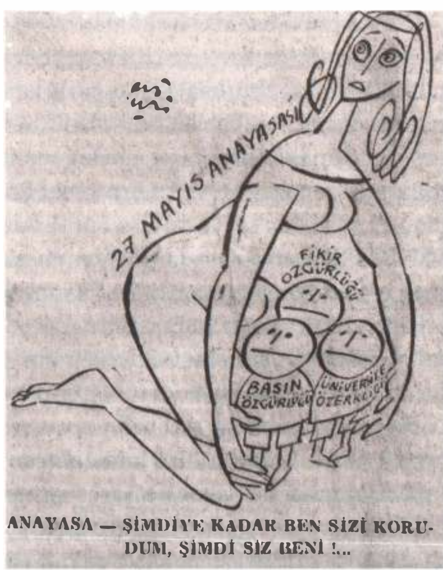
alarak çekildi. CHP'nin Ecevit'le sürtüşme halindeki eski *sahibi* İsmet İnönü, başta ordunun siyasete karışmasını kınadıysa da, eski dostu ve CHP'nin hamilerinden olan Nihat Erim'e kurdurulan yeni hükümeti desteklediğini açıkladı. Ecevit ise muhtıraya ve İnönü'nün tavrına tepki olarak hemen parti genel sekreterliğinden istifa etti. Bu istifa, yetmişler boyunca CHP içinde İnönü ve destekçileri ile Ecevit ve destekçileri arasında süregidecek ve basına da yansıyacak olan tartışma ve rekabetin de ilk hamlesi oldu.

Erim (33.) Hükümeti'nin sokak çatışmalarını bastırmak için ilk icraatı iki yıl sürecek bir sıkıyönetim ilan etmek ve sol harekete acımasızca yüklenmek oldu. İsrail Büyükelçisi Efraim Elrom'un THKP-C tarafından kaçırılıp öldürülmesinden sonra TİP üyeleri, yazarlar, akademisyenler, siyasetçiler tutuklandı. Solculara yönelik baskı, kontrgerillanın da desteğiyle sürdü.

Erim Hükümeti dönemi, TİP ve Erbakan'ın MNP'sinin kapatıldığı, üniversite ve radyo televizyon yayıncılığında özerkliğin ortadan kaldırıldığı, basın özgürlüğünün ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerinin sınırlandırıldığı bir dönem oldu. Devlet Güvenlik Mahkemeleri kuruldu ve altı yılda binlerce kişi buralarda yargılanıp ağır cezalar aldı. 1973'te CHP ile MNP'nin halefi olan MSP ittifak kurduklarında 12 Mart Muhtırası'nın yarattığı baskı bir ölçüde hafiflemişti.

Fakat ilk zamanlarda sokak çatışmaları ve bunun yarattığı toplumsal huzursuzluk, ordunun muhtırasının geniş bir kesim tarafından olumlu karşılanmasına sebep olmuştu. Başlangıçta basından da destek geldi muhtıra-

ya. *Cumhuriyet, Akşam, Yeni İstanbul* ve *Yeni Gazete* bu yeni döneme iyimser bakan gazeteler arasındaydılar. *Cumhuriyet*'in sahibi Nadir Nadi, kısa süre içinde gazetenin başyazarlığını bırakmak zorunda kalacağını henüz bilmiyordu. Hemen ertesi gün, *Devrimci Ordunun Sesi* başlığıyla bir makale kaleme almıştı. Muhtıradan Demirel'i sorumlu tutuyordu. Sayılan gazetelerin bu tavrı sonradan kalem kavgalarının malzemesi olacaktı. TÖS, Devrimci Avukatlar Derneği, Dev-Genç, ODTÜ Mezunlar Derneği de ilk günlerde bir basın açıklamasıyla muhtıraya destek verdiler.

Anayasa'nın değiştirilmesine, basın özgürlüğüne ve üniversite özerkliğine darbe vurulmasına yönelik tepkilerden biri Ali Ulvi'nin *Cumhuriyet*'teki karikatüründe görülüyor (17 Haziran 1971).

1974'teki Kıbrıs Harekâtı'nın milliyetçi kesimde yarattığı memnuniyet Bülent Ecevit'e ve onun önderliğindeki yeni CHP'ye itibar getirmişti. O artık bir halk kahramanıydı. Karaoğlan'dı. CHP'yi ortanın soluna kaydıran Karaoğlan, halka daha yakın bir liderdi. Tanıl Bora'nın *Cereyanlar*daki tanımlamasıyla, "Eski Kemalizm'de Altı Ok'tan devletçilik ve milliyetçilik sivrilirken, şimdi sadaktaki gözde ok halkçılıktı". Ecevit, *Ak Günlere* sloganıyla duyurduğu politik çizgisini birçok ortakla birlikte yayımladığı ve sık sık başyazılarını da yazdığı *Özgür İnsan* dergisinde açık ediyordu. CHP'nin başından beri resmî yayın organı olan *Ulus*, ekonomik gerekçelerle ve parti içindeki hiziplerin kavgası yüzünden kapanmıştı. *Özgür İnsan*'ın bir başbakan tarafından çıkarılması ve devletten ilan alması basın sektöründe eleştiri konusu ediliyordu. CHP ile DP'nin politik rekabeti sürdüren başat partiler oldukları günler geride kalmış, dolayısıyla partizan olan veya fraksiyonları temsil eden yayınların sayısı da artmıştı. İrili ufaklı birçok yayın tarafını seçmiş veya taraf olmak için yayıncılık piyasasına girmişti. Örneğin, *Son Havadis* ve *Politika* gazeteleri Demirel'in AP'sini; *Hergün* gazetesi Türkeş'in MHP'sini, *Millî Gazete* Erbakan'ın MSP'sini; *Yurt ve Dünya* dergisi TİP'i; diğer *Politika* ise Kemal Türkler'in sahipliğinde DİSK'i temsil ederken, sağ ve sol fraksiyonların, bunun yanında Kürt hareketinin de sesi çok sayıdaki gazete ile edebiyat, kültür-sanat, kadın ve gençlik dergisiyle duyuluyordu.

On yıl boyunca MC hükümetleriyle yönetilen Türkiye'nin gündemindeki en önemli olaylar, gençlik hareketleri ve bunun sokak çatışmalarına dönüşen kanlı tezahürleri; Kıbrıs barış harekâtı ve bunun iç ve dış siyasette yarattığı etkiler; enflasyon ve beraberinde getirdiği pahalılık, işsizlik oranının artmasıyla Almanya'ya emek göçünün kitleselleşmesi; sendikal hareketlerin güçlenmesi; ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia* - Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) saldırıları; 1978'de PKK'nın da kurulmasıyla Kürt hareketinin görünür hale gelmesi ve ülkenin geleceğine damga vuracak bir düşünsel ve örgütsel hareketin nüvesini teşkil eden Millî Nizam hareketinin yükselişiydi. Komünizm hâlâ beka sendromunu besleyen temel tehditlerden biriyken, Millî Nizam hareketinin yükselişi de kimi kesimlerde irticai faaliyetlerin, hükümet ortağı da olan bir parti eliyle hortlatılacağı endişesi yaratıyordu. Yetmişlerin sonlarına gelindiğinde, 24 Ocak Kararları'nın mimarı olan Turgut Özal, Demirel (43.) Hükümeti'nin müsteşarı olarak siyaset sahnesine çıktı. Sendikal direnişin zirvesi bu kararlar karşısında gerçekleştirilen grevler ve fabrika işgalleri ile yaşandı. 1979'daki İran İslâm Devrimi'nin cesaretlendirdiği MSP, Konya'da kitlesel bir gövde gösterisi gerçekleştirdi. Politik kaos ve ekonomik sarsıntı 1980 yılının ilk günlerinde yeni bir muhtıra verme hazırlığında olan ordunun ciddiye alınmamasına rağmen, Eylül ayındaki darbeyi beraberinde getirdi. 12 Mart zulmünden daha ağır bir devlet şiddeti başlayacaktı böylelikle. Her ne kadar geçmiş dönemlerdeki kadar etkili olmasa da, bir yayın organının yayın politikasını, orada yer alan başyazı veya editoryal yazılardan takip etmek mümkündür, diyerek yetmişlerden seksenlere yol alan olaylara bu panoramik bakışın ardından, yetmişler dönemi basınına daha yakından ve köşe yazıları dolayımıyla bakmaya başlayalım.

Başyazarlar, Köşe Yazarları

Yetmişlerde başyazı geleneği sürmekle birlikte, eski etkisinin kalmadığı söylenebilir. Gazetenin ülke ve dünya gündemine dair tavrını, politik tarafını beyan eden başyazılar, basın tarihimizde siyasî ve edebî ağırlığı da olan başyazarların yetişmesini sağlamıştı. Başyazarlık gazete sahip veya yöneticilerinin uhdesinde olabildiği gibi, kanaat önderi haline gelmiş ve gazeteler arasında transfer edilen, dili, üslubu edebi tad veren yazarların sahip oldukları, gazetenin satışına etki eden pozisyonlardan biri olabiliyordu. Eski başyazarlardan Falih Rıfkı Atay, yetmişlerde halen *Milliyet*'te yazıyordu. Ancak başyazarlık postu, Bülent Ecevit'le yakınlığı sebebiyle sağ basının hedefinde olan, *Türkiye'de ve Dünyada Sabah*'tan İsmail Oğuz'un *Hatırlı Gazetesinin Genel Yayın Yönetmeni* diye bahsettiği Abdi İpekçi'ye aitti. *Akşam*'da İlha-

mi Soysal, *Cumhuriyet*'te Nadir Nadi, *Politika*'da İsmail Cem, *Hürriyet*'te Oktay Ekşi başyazı yazıyorlardı. *Sabah* gibi gazetelerde başyazılar anonim oluyordu. Başyazı denemese de, başsayfada yer alan ve gazetenin yayın politikasının takip edilebileceği yazılar da yetmişler basınının bir özelliğiydi. *Hürriyet*'te Cüneyt Arcayürek, *Taş* köşesiyle on dört gazete dolaştıktan sonra *Politika*'da soluklanan ve sonraları başka gazetelerde yoluna devam eden Çetin Altan bunlardan bazılarıydı.

Köşe yazarlarının bazıları ise bir gazete ya da derginin lokomotifi olabilecek, gazeteler arasında transfer edilmesi için yarışılan ve bir başyazardan daha çok rağbet görebilen kişilerdi. Bir çeşit kanaat önderi ve okurların bir bölümü için temel enformasyon kaynağıydılar. Eski kuşaktan Falih Rıfkı *Dünya*'da ve Burhan Felek *Milliyet*'te bu geleneği sürdürüyorlardı. Genç yazarlar, zinde birer güç ve gündemin nabzını tutabilen, kalem kavgalarına girişmekten çekinmeyen politik figürler olarak hem basın tarihinde hem de siyasî tarihte yer edineceklerdi bu dönemde de. Demokrat bir kimliğe sahip olarak başladığı gazetecilik kariyerinde zamanla azılı bir anti-komüniste dönüşen ve yazılarını, politik tavrını protesto etmek amacıyla sahiplerinden olduğu *Dünya* gazetesinin önünde, 1971'de bomba patlatılan Bedii Faik, hırçın ve polemikçi köşe yazarı türünün sağ cenahtan bir temsilcisiyken; transfer yıldızı denebilecek Çetin Altan, *Taş* köşesini her gittiği yere taşıyan sol cenahtan bir yazardı. TİP'ten milletvekilliği de yapmış olması onu cadı avının sürekli hedefi haline getirse ve bu tepki fiziksel şiddete dönüşse de Altan polemikçi, alaycı ve sert üslubundan taviz vermiyordu. Sözünü esirgemeyen ve başı kolluk kuvvetleriyle sürekli dertte olan Aziz Nesin de sol basının önemli bir ismiydi. Bir gazeteden diğerine transfer oluyor, bazen iki yayında birden yazıyordu. Nesin'in yazarı olduğu bir yayının dikkat çekmemesi imkânsızdı. Örneğin, *Politika*, Nesin'in yanı sıra Ahmet Tan, Ahmet Kahraman ve İsmail Cem ile okur ilgisini arttırıyordu.

Köşe yazarlarının atışmaları, bir bakıma partiler arası gerilimleri yansıtan bir siyaset arenasıydı. Geleneksel medyanın haber-yorum ayrımı, haberlerin tarafsız, fıkra, köşe yazısı türünün ise öznel bir yaklaşımla kaleme alınmış metinler olduğu anlayışına dayanıyordu. Haberlerin ve diğer yazı türlerinin masumiyetine inanınca, köşe yazılarındaki görüşler/yorumlar/tahliller yazarını bağlayan yaklaşımlarmış gibi görülebiliyordu. Sol gazetelerin fanatik denebilecek düzeyde bir hayran kitlesine sahip yazarları, Çetin Altan başta olmak üzere, *Cumhuriyet*'te İlhan Selçuk; *Politika*'da yıldızları yeni yeni parlayan Murat Belge, Ahmet Kahraman; *Ulus* ve sonra *Yeni Ulus*'ta yazan, aynı zamanda edebiyatçı olan, Attila İlhan, Fakir Baykurt gibi isimlerdi. Ama solun radikal yazarları, daha sonra sözünü edeceğimiz fraksiyon dergilerinde faaliyet gösteriyorlardı. Bahsettiğimiz isimlerin ise ulusal nitelikli ve ge-

nel okura hitap eden gazetelerde takınabilecekleri muhalif tavır, gazetelerin yayın politikaları, basın suçlarını tanımlayan kanun maddeleri ve patronların siyasî iktidarla ilişkileriyle sınırlıydı. Bu sınırı ihlal edenler de oluyor ve yolları sık sık mahkemelere, hatta cezaevlerine düşüyordu. Sağ gazetelerin namlı kanaat önderleri arasından ise *Tercüman*'dan Ahmet Kabaklı, Rauf Tamer, Ergun Göze öne çıkıyordu. Artık yazı dünyasında eski ağırlığı kalmayan Necip Fazıl Kısakürek'in yerini, Sadık Albayrak, Recai Kutan, Rasim Özdenören almışlardı. Sağ fraksiyonların dergilerinde parlayan ve partizanlık da yapan isimler de vardı.

Bunların yanında *Hürriyet*, *Milliyet* gibi her kesimden okura hitap etme kaygısı taşıyan gazetelerin, yeri geldiğinde kendisi inkar etse de, sağa daha yakın yazarları arasında öne çıkanlardan biri Metin Toker'di. Toker, İnönü'nün damadı olarak ("millî damat") anılmasını haklı çıkaracak şekilde, *Hürriyet*'teki köşesinde Ecevit'e ve onu destekleyen kesime yüklenmeyi iş edinmişti. Dönemin popüler ve sözüne itibar edilir diğer köşe yazarları *Günaydın*'dan Necati Zincirkıran, Hüsamettin Çelebi, Teoman Erel; *Barış*'tan Ahmet Şükrü Esmer, Şinasi Nahit Berker; giderek kültleşecek *Olaylar ve İnsanlar* köşesiyle Hasan Pulur idi. Aslen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olan Mümtaz Soysal ile ABD'de öğretim üyeliği yaparken gazeteye yazı gönderen ve 1971'de kurulacak Erim (33.) Hükümeti'nin kültür bakanı olan Talat Sait Halman *Milliyet*'in popüler olmasında katkısı olan isimlerdi. Bir kısmı henüz siyasetin nabzının en iyi duyulduğu başkentte yaşayan yazarlardı bunlar.

Gazeteciliğin, özellikle de köşe yazarlığının "erkek işi" olarak görülmesinin etkisiyle, kadın yazar sayısı geçmiş yıllara göre artmak bir yana azalmıştı. *Ulus*'ta Jale Candan; artık tecrübeli bir gazeteci-yazar olan Müşerref Hekimoğlu; etkisi giderek azalan *Son Havadis*'ten Adviye Fenik; *Yeni İstanbul*'da daha çok gezi notları yazan Nezihe Araz; aile gazetesi olan *Tercüman*'da yazarlığa başlayıp Süleyman Demirel'e yakınlığıyla bilinen Nazlı Ilıcak; muhafazakâr yayınların değişmez isimleri Münevver Ayaşlı, Halide Nusret Zorlutuna bunlardan bazılarıydı. Emel Aktuğ ve İffet Aslan gibi muhabirler Ankara'da parlamento muhabirliği yapıyorlarken, İstanbul'da Leyla Umar (Erduran) gibi Beyoğlu muhabirliğini sürdüren, gezi yazıları yazan veya diploması haberlerini magazinel bir üslupla aktaran yahut doğrudan magazin/dedikodu köşesi hazırlayan kadın gazetecilerden de bahsedilebilir. Ancak bu dönemde yayımlanan ve ileride bahsedilecek kadın dergilerinin kadroları çoğunlukla kadınlardan oluşuyordu. Geçmiş yıllardan farklı olarak, sadece moda, güzellik, ev dekorasyonu, bakım hizmetleri gibi konulara odaklanmıyordu bu dergiler. Kadın hareketinin hak ve eşitlik taleplerini dillendiriyor yahut Türk aile yapısına yakışır, vatanperver, imanlı bir kadın prototipi sunuyorlardı.

Kalem Kavgaları

Basında her dönem olduğu gibi bu dönemde de köşe yazarları arasında süren kalem kavgalarından bahsetmemek olmaz. Yetmişlerin özelliği, sokak çatışmalarına, hatta katliamlara varan ideolojik gerilimler ile bitmek bilmeyen hükümet krizleriydi. Kalem kavgalarının sebepleri genelde bunlar oluyordu. MSP'nin kurulmasıyla ve Necmettin Erbakan'ın siyaset sahnesine yeni bir figür olarak eklenmesiyle, başta *Millî Gazete* olmak üzere onu destekleyen yayınların yazarları ile partinin varlığının irtica tehlikesini hortlattığına inanan yazarlar arasındaki gerilim kalem kavgalarına sık sık yansıyordu.

Anti-komünist cephenin yazarları, demokrasiyi savunmayı bile komünizm propagandası olarak algılıyor; sokak çatışmalarını körükledikleri, solcu gençlere sahip çıktıkları gerekçesiyle sol fraksiyondan yayınların ve *Cumhuriyet*, *Ulus*, hatta *Milliyet* gibi gazetelerin yazarlarıyla hakarete ve hedef göstermeye varan tartışmalara giriyorlardı. İşsizlik, enflasyon ve dış politika krizlerinin yarattığı idarî istikrarsızlıklar ve toplumsal hoşnutsuzluklar da kalem kavgalarını körüklüyordu.

Dönemin dikkat çeken kalem kavgalarından biri, sağ yayınların ağız birliği etmişçesine *Cumhuriyet*'e "yerli Pravda" diyerek saldırmalarıyla başlamıştı. Bu konuda *Son Havadis* başı çekiyordu. İlhan Selçuk, Çetin Altan gibi yazarlar, yöneticilerden Oktay Kurtböke ihbar niteliği taşıyan köşe yazılarından nasiplerini alıyorlar, cezai kovuşturmaya uğruyorlar, hapis yatıyor, işkence görüyorlardı. *Sabah, Yeni Ortam*'ı komünizm propagandası yapmakla itham ediyor, bu saldırganlığı yayın politikasının bir parçası haline getiriyordu. CHP yayın organı olan *Ulus*, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra DP aleyhine tavır takınan Bedii Faik'in yazılarında, DP mirasçısı olduğunu beyan eden Demirel'i desteklemesini eleştiri konusu ediyordu. Aynı gazete, Metin Toker'i, *Hürriyet*'te CHP içindeki sağ eğilimleri güçlendirecek yazılar yazmakla itham ediyor, karşılığında Toker, yeni CHP'nin "...kripto komünistler ile özel sektör tayfasının etkisi altında kaldığını" iddia ediyordu. *Sabah*'tan Ayten Levnioğlu da Bülent Ecevit'e *Toprak İşleyenin, Su Kullananın* sloganı sebebiyle "Dev-Genç hamisi" diyordu. Ecevit'in şairliği, romantizmi, sigara bağımlılığı ve eşiyle yakın ilişkisi bile, sonraki yılların ayrıksı siyasetçi profilleri için de olacağı gibi, muhalif gazeteler nezdinde eleştiri konusuydu.

Aydınlık gazetesi, TRT Genel Müdürü Şaban Karataş ile gazeteci-yazarlar Ahmet Kabaklı, İsmet Giritli, İlhan Çevik, Metin Toker ve Tekin Erer'in CIA ile ilişkileri olduğunu iddia ediyor, *Son Havadis* yazarı Erer ile Aydınlıkçılar arasında uzun sürecek bir polemik başlıyordu.

Sol fraksiyon dergilerinin kendi aralarındaki polemikler de basın tarihinde ve siyasî tarihte yer tutacak kadar sık ve şiddetli yaşanıyordu. Mensup olunan fraksiyon, düzeni değiştirmek için önerilen yollar, burjuvazi ile kurulan ilişkiler bu tartışmaların fitilini ateşleyen konulardı. *Halkın Sesi* ile *Devrimci Yol* arasındaki kavga; *Yürüyüş* dergisinin yine *Devrimci Yol* ile girdiği ve tehdide varan polemik bunlardan bazılarıydı.

Yazı Dizileri

Önceki yıllarda olduğu gibi, yetmişlerde de yazı dizileri ve tefrikalar gazete ve dergi tirajlarını olumlu yönde etkileyen türlerdi. Çok satan gazetelerin içeriklerine hâkim olan milliyetçi ve cinsiyetçi ton, burada da karşımıza çıkıyordu. Ellili ve altmışlı yılların yazı dizilerine konu teşkil eden dünya savaşları tarihi ve bu savaşlardan insan hikâyeleri, yerlerini iç siyasetin arka yüzünü göstermeye niyet eden, çoğu parlamento muhabirleri ve köşe yazarlarınca kaleme alınmış olanlara bırakıyorlardı. 12 Mart, 27 Mayıs'ın yankısını dindirmişse de hâlâ DP dönemi ve Yassıada hikâyeleri revaç buluyordu. Ama bu onyıl boyunca biteviye kurulup dağılan ittifaklar, baş veren siyasî krizler ile sokak çatışmaları öne çıkan konulardı.

Milliyet'te, 1970'te Cüneyt Arcayürek'in *Bayar, 27 Mayıs öncesini anlatıyor* başlıklı dizisi, "ipten dönen" bir siyasetçinin anıları olması hasebiyle ilgi çekiyordu. Yine aynı yıl *Akşam*'da Kurtul Altuğ, *İç Politika'da Cadı Kazanı Kaynıyor, Kızgın Damdaki Politikacılar* başlığıyla, yakın tarihin hükümet krizlerini anlatıyordu. Mehmed Kemal'in 1972'de *Gün'de* yayımladığı, *Demirel 72* bir propaganda gezisine ait notlar olmaktan çok, bir siyasetçinin anatomisiydi de. Hâlâ Ankara menşeli gazetecilik ve parlamento muhabirliğinin önemini ve itibarını koruduğunu bu dizilerden izlemek mümkündü.

"Komünizm tehdidi"ni ve komünist rejimlerin "iç yüzlerini" ifşa etme gayretiyle kaleme alınmış yazılar, genelde sağ ve muhafazakâr nitelikli yayınlarda yer alıyorlardı hâlâ. 1970'te *Dünyanın Uykusunu Kaçıran Tehlike: Soğuk Harpler*, *Dünya*'da yayımlanmıştı. 1972'de ise *Türkiye'de ve Dünyada Sabah, Erişilemeyen Mütefekkir Necip Fazıl Kısakürek Sabah için yazdı* sloganıyla, yazarın *Tarihimizde Moskof* dizisini duyuruyordu. Dizinin ilk bölümünde spota çıkarılan tasvir, "üstadın" ve gazetenin meseleye bakışını özetler bir üslupla kaleme alınmıştı: *Soyulmuş Çürük Patates Suratlı, Çiy ve Bomboş Gözlü, İslav Üslubu Kasketli Mücerret Moskof Kafası*. 1973'te *Sabah*'ta, bu kez yerli komünizmin öncülerine yer veriliyordu. Bekleneceği üzere bir ibret vesikası olarak, *Türkiye İşçi Köylü Partisi Yargılamaları* konu ediliyordu, *Kızıl Öncü Müfreze* başlıklı dizide.

1976'da *Politika* dergisinde, *Sosyalizmin Çöküşü* dizisi, erken bir bitişi

müjdeleme kaygısıyla kaleme alınmış yine bir nevi ibret öyküsüydü. Sosyalist rejimin zulmü olarak teşhir edilen *Batı Trakya Türkleri, o coğrafyadaki Türk kökenli vatandaşların göçe zorlanmalarını anlatan*, Yılmaz Çetiner'in *Milliyet*'te, 1970'te kaleme aldığı bir diziydi. Rus halkının ve kültürünün yarattığı tedirginlik ve komünist rejimin yarattığı dehşet, merakı da beraberinde getiriyordu. Önceki onyıllarda olduğu gibi yetmişlerde de SSCB'ye seyahat ve gezi yazılarıyla Sovyet yaşam tarzının, ekonomik sisteminin, kültür politikasının tanıtılması eğilimi devam ediyordu. *Yeni Gazete*'de, bir ressam olan Zahir Güvemli'nin 1970'i 1971'e bağlayan gece, Sovyetler Birliği'nde yaşadıkları ilgi çeken bir yazı dizisi olmuştu.

Osmanlı tarihi yine sağ eğilimli gazetelerde, hamasi bir tavırla ele alınıyordu. *Türkiye ve Dünyada Sabah*'ta, 1972'de *31 Mart Vakası, Cennetmekân Sultan Abdülhamid Han Anlatıyor* başlıklı dizi; 1973'te *Sabah*'ta yayımlanan *Osmanlı Padişahları* bunlardan bazılarıydı. Özellikle dinî bayramlarda *Kabe ve Mekke Tarihi*, Peygamber'in hayatı yine yazı dizilerinin konularını teşkil ediyordu. Atatürk'ten anılar ve Kurtuluş Savaşı hikâyeleri de ihmal edilmiyordu.

Konjonktüre ve gündeme göre seçilen yazı dizisi konuları da vardı. *Milliyet* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi'nin katili Mehmet Ali Ağca'nın 1979'da cezaevinden firar etmesinin ardından *Hürriyet*'te Ulvi Yanardağ *Büyük Firarlar*'ı anlatıyordu örneğin. Siyasetin krizi ve ardından 12 Mart Muhtırası, Ender Erenel'in *Yeni İstanbul*'a hazırladığı *Cumhuriyet Devrinde Meclis Soruşturmaları ve Divan-ı Aliler* gibi araştırmaların rağbet görmesine sebep oluyordu. Yoksulluk, işsizlik ve köyden kente göçün yarattığı kriz, *Ulus*'ta Ahmet Kadıbeşegil'in hazırladığı *Gecekondu Sorunu* dosyası gibi dosyaların yayımlanmasıyla daha da görünür hale geliyordu. Ali Mustafa Kurban'ın *Dünya*'da 1970'te yayımladığı *Dağların Rasputin'i Gavur İmam*, kurnaz ve acımasız bir şakinin yarı-kurmaca hikâyesini, aynı gazetedeki *Tam 35 Yıl Şah'ı Korudum* ise İran'ın yakın tarihini ele alan ilgi çekici metinlerdi.

Tefrikalar geleneksel gazetecilik kültürümüzde adet olduğu üzere pehlivan tefrikaları başta olmak üzere, efsane, mucize ve korku hikâyeleri anlatan, cinselliği, kahramanlığı ve felaketleri konu edinen metinlerdi. Babıali'nin namlı tefrikacısı Murat Sertoğlu'nun *Osman Gazi ve Şanlı Plevne* tefrikası, aynı neviden olmak üzere 1977'de *Hürriyet*'te; *Kavasoğlu Koca İbrahim* 1973'te *Sabah*'ta yayımlanacaktı. Kadın bedenini ve cinselliği öne çıkararak oryantalist ve hamasî bir tarih anlatısı kuran tefrikalar da eksik değildi. 1972'de *Gün*'de, *Güreşçi Cariyeler, Ölüm Güreşleri*; 1977'de *Hâkimiyet*'te Reşat İleri'nin *Sultanların Seks Hocası* ve 1972'de *Türkiye ve Dünyada Sabah*'ta, komünizm korkusunu cinsiyetçi, milliyetçi ve militer bir yaklaşımla hikâyeleştiren *Rus Ateşi* bunlara örnekti.

Sonradan kitap olarak da basılıp edebiyat tarihimizde yerini alacak olan Kemal Tahir'in *Büyük Mal*'ı 1973'te *Milliyet*'te; Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* 1971'de *Cumhuriyet*'te tefrika edilecekti. Dünya edebiyatından örnekler, örneğin D. H. Lawrence'ın *Tilki*'si *Dünya*'da; Anatole France'ın *Tais, Bir Dünya Şaheseri* 1977'de *Hâkimiyet*'te görülecekti. Yazı dizileri gibi dinî bayramlarda içeriğe dahil edilen millî tarih hikâyeleri, menkıbeler ve dinî içerikli hikâyelerin yanında, *Bir Yetimin Defterinden* adıyla *Dünya*'da tefrika edilen şarkıcı Safiye Ayla'nın özyaşamöyküsü anılmaya değerdir.

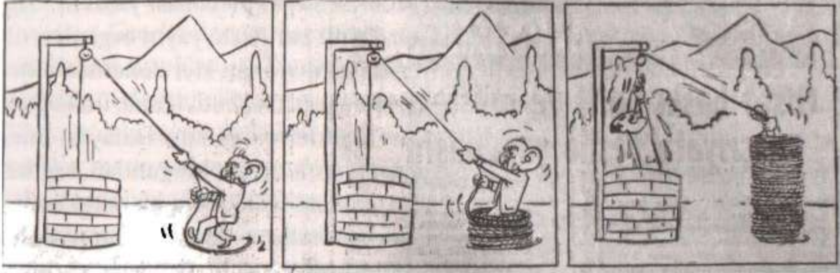
Çizgi Romanlar ve Karikatürler

Tefrika ve yazı dizisi çağlayanına karışan bir akar su da çizgi roman tefrikalarıydı. Cumhuriyet dönemi basınının alametifarikası olan yerli ve adaptasyon çizgi romanlardan en popüler olanları *Karaoğlan, Malkoçoğlu, Kara Murat, Tarkan* gibi genç ve cesur erkek savaşçıların kahramanlık ve fetih hikayeleriydi. Yine pehlivan tefrikalarında olduğu gibi, düşman halka mensup kadınların gönüllerini ve sonra da bedenlerini fethetmek, sembolik olarak düşman toprağını ele geçirmek anlamına da geldiğinden, bu fatihlerin maceralarının mütemmim cüzüydü.

Vatanperver, fedakâr ve düşmana korku salan kahraman hikâyelerinden başlıcaları, 1970'te *Milliyet*'te yayımlanmaya başlayan Suat Yalaz'ın *Karaoğlan*'ı; *Dünya*'da yayımlanan *Karaoğlan* taklidi *Bora Han*, *Yeni İstanbul*'da 1971'de yayımlanmaya başlayan Ratip Tahir'in *Çolak Molla*'sı ve *Orta Asya'yı Titreten Türk: Tolga*'ydı. 1972'de *Gün*'de Ersin Burak'ın *Arslan Bey*'i; aynı yıl *Günaydın*'da *Kara Murat*; önceki yıllarda başlayıp yetmişlerde *Akşam*'da devam eden Abdullah Turhan'ın *Kaan, Dişi Panter*'i; yine önceki dönemde piyasaya çıkıp bu dönem *Tercüman*'da devam eden Şahap Ayhan ile Murat Sırdaş'ın *Kara Orkun*'u bunlar arasında sayılabilir.

Geçmiş yıllarda yayımlanıp çok tutmuş *Hoş Memo, Johny Hazard, Allahlık Ali Bey, Milliyet*'te; *Temel Reis, Dünya'da; Tarzan, Yeni Gazete*'de; *Tenten, Ret Kit, Milliyet Çocuk Dergisi*'nde; *Fatoş* ve *Hafiyesi Mahmut, Günaydın*'da; *Güngörmüşler* ve *Dedektif Nik, Hürriyet*'te devam ediyordu.

Sonraki yılların da yükselen yıldızı Turhan Selçuk'un 1957'de doğan *Abdülcanbaz*'ı olacaktı. Aziz Nesin ile Rıfat Ilgaz'ın bir düzenbaz tip etrafında kurdukları hikâye, Selçuk'un fırçası ve kaleminde bir halk kahramanına dönüşecekti. *Abdülcanbaz*, başlangıçta eski İstanbul kabadayılarının hal ve tavrına sahip bir figürdü. Giderek siyasî hiciv yönü ağır basan, sol-milliyetçi bir anlatı evrenine yöneldi. Anti-emperyalist bir tutumla sağcı politikacılarla, uluslararası ajanlarla, emperyal oyunlarla mücadele ediyordu. *Abdülcanbaz*'ın yetmişlerde büründüğü hüviyet, maceraperest bir devrimcilik-

İnönü ile Ecevit arasındaki parti içi çekişme sağ basının mizah malzemesine dönüşmüştü.

ti. Faruk Geç'in *Gerçek Hayat Hikayeleri* de *Hürriyet*'in okur ilgisi çekmesinde önemli rol oynuyordu.

Zaman içinde dünyanın en çok satan mizah dergilerinden biri olacak *Gırgır*, önce Haldun Simavi'nin sahibi olduğu *Gün* gazetesinin eki olarak çıktı. Dönemin önemli çizerleri burada çiziyorlardı. Sadece çok satan yayınlarda değil, sağ-muhafazakâr ve İslâmî içerikli yayınlarda da çizgi roman örneklerine rastlanabiliyordu. *Türkiye ve Dünyada Sabah*'ta 1972'de yayımlanan *Paşa Dedemin Maceraları*, Bülent adlı çizerin İnönü ile halefi Bülent Ecevit arasındaki çekişmeyi konu ederek CHP eleştirisi yaptığı bir çizgi banttı örneğin. *Yeni Devir* adlı İslâmî dergide de 1977'de Mustafa Baştakar'ın çizgileriyle Tolstoy'un *Hacı Murad*'ını görüyorduk. Daha önce sözünü ettiğim *Karaoğlan* ve benzeri çizgi serüvenlerin daha amatörce ve çoğunlukla taklit olan versiyonları sağ eğilimli yayınların vazgeçilmez malzemesiydiler.

Gazete karikatüristliği önceki yıllara oranla revaçtan düşmüş de olsa hâlâ belli bir ağırlığı vardı. Birer köşe yazarı kadar etkili ve şöhretli çizerlerin karikatürleriyle bir başyazının yaratacağı etkiyi, vereceği mesajı vermeye devam eden gazeteler hâlâ vardı. Bunların başında gazeteler arası transferlerin gözdesi Turhan Selçuk, *Abdülcanbaz*'ın yanı sıra *Akşam*, sonra *Cumhuriyet* gibi gazetelerde politik karikatürler çizdi. *Hürriyet*'te Nehar Tüblek; *Ulus* ve sonra *Yeni Ulus*'ta Semih Balcıoğlu; *Politika*'da Ferruh Doğan ve Haslet Soyöz; *Milliyet*'te Bedri Koraman öne çıkan diğerleriydi. Fakat bu dönemde, Bülent Ecevit'in çıkardığı *Özgür İnsan*'da bir araya gelen yıldız çizerler, muhtemel ki hiçbir haber dergisinde bir araya gelmemişti: Turhan Selçuk, Ferruh Doğan, Mim Uykusuz, Tan Oral.

12 Mart Muhtırası'nın yarattığı baskı ortamı bir ölçüde hafifledikten sonra o güne kadar tecrübe edilmemiş bir ideolojik yayın patlaması yaşandı. Sağ, sol, milliyetçi ve muhafazakâr kesim, bir kısmı partilerin yayın organları olmak üzere, yıldan yıla onlarca dergi ve gazete çıkardılar. Her dönemde olduğu gibi o dönemde de Türkiye'de sol durmamacasına kendi içinde fraksiyonlara bölündüğü için, sol dergilerin sayısı diğerlerinden daha fazlaydı. Bunların arasında *Halkın* kelimesi ile başlayan birçok dergi olduğundan, sağ kesim, *Halkın Sülalesi* adlı bir dergi çıkarıp, soldaki halk dostu bu dergi bolluğunu sarakaya almaya çalışmıştı. Öyle ki, sol fraksiyonlara mensup gençler arasında da espri konusu olmuştu bu adlandırma.

Aydınlık, Ant, Halkın Dostları, İleri, İşçilerin Sesi ve *Kurtuluş* 1970'te yayımlanmaya başlayan dergilerdi. Münir Aktolga'nın başında olduğu *Aydınlık*'ın çıkış amacı şöyle sunuluyordu:

> ...proleter devrimci hareketin ideolojik organı olarak, elini hareketin nabzının attığı yerde tutmayı görev bilmiş ve ayrı ayrı proleter devrimci çevrelerden gelme arkadaşları bir danışma kurulunda birleştirmek için harekete geçmiştir. Güdülen amaç, bir yandan, ideolojik organ ile hareket arasında zorunlu bağı kurmak, öte yandan saflardaki irtibat ve dayanışmanın sağlanmasında yardımcı olmaktır.

Aydınlık Sosyalist Dergi'nin (ASD) Ocak 1970'te bölünmesinden sonra Doğu Perinçek ve arkadaşları *Beyaz (Ak) Aydınlık*'ı çıkardılar. Başta, ismi *Proleter Devrimci Aydınlık* ve rengi maviydi. Derginin renginin taşıdığı sembolizm çok önemli bulunmuş olmalı ki, bir süre sonra Çin'de yayımlanan *Peking Review*'i çağrıştıracak biçimde beyaza döndü ve dergi *Beyaz Aydınlık* olarak anılmaya başladı.

TİKP sanıklarının 1974'te afla salıverilmelerinden sonra yayımlanan *Aydınlık* dergisi ise önceleri haftalıktı. Sıkıyönetim tarafından kapatılınca, politik yanı gölgelenerek aylık bir teorik yayına dönüştürüldü. 1978'de günlük gazete olarak yayımlanabilmesi için kampanya başlatılan *Aydınlık*, daha sonra *Aydınlıkçılar* olarak anılacak olan TİKP tarafından çıkarılıyordu. O da 12 Eylül ile birlikte kapanan sol dergiler arasında yer aldı.

Doğan Yurdakul'un sahibi olduğu *Aydınlık* 1976'da çıkmaya başladı. Maocu ve proletarya diktatörlüğünü destekleyen bir çizgisi vardı. *Çin Kültür Devrimi* üzerine yayınların ağırlıkta olduğu bir yayınevi de kurulmuştu dergi ekibi tarafından. Derginin ilk yayın yılında Yurdakul doksan dokuz yayınevi, dergi ve kitabevinin "yurtsever" basına yapılan saldırıları protesto etmek üzere düzenlediği basın toplantısı sonrası gözaltına alındı. Aynı gün *Halkın Kurtu-*

luşu dergisi basılıp sahibi Zeki Gümüşel ve yedi kişi gözaltına alındı. Kürt hareketinin yayınlarından biri olan *Rizgari* ve THKP-C'nin yayını *Devrimci Gençlik* dergileri sorumlu müdürleri tutuklandı. Tutuklama nedeninin devrimcilerin ağzından Türkiye'deki siyasî aktörlere saldıran bir metin kaleme alınarak yayılması olduğu iddia ediliyordu. Bu tutuklamaların ardından hem derginin kendisi hem de Sosyalist Parti adına Mehmet Ali Aybar, tüm sola çağrı yapıp faşist saldırılar karşısında güç birliği önerdi.

DEVRİMCİ YOL

DÖKTÜKLERİ KANDA BOĞULACAKLAR!

Emperyalizmin ve Oligarşinin 1 Mayıs Katliamı HalkımızınDevrimci Mücadelesini Durduramayacak

DEVRİMCİ YOL

Kanlı 1 Mayıs'ın ardından derginin 2. sayısı neredeyse bütünüyle bu katliama ayrılmıştı.

Yurdakul'un *Aydınlık*'ının sol içindeki ayırt edici özelliklerinden biri, Millî Kurtuluş hareketlerine duyduğu saygı idi. Kürt kimliğinin tanınmasına yönelik mücadeleyi de bu ölçüler içinde destekliyor, örneğin Şeyh Sait isyanını gerici bir hareket olarak nitelemekle birlikte, "millî hareketlere zorbalık uygulanmasına" karşı olduklarını da belirtiyordu. Bu yazının devamında yer alan Şefik Hüsnü'nün *Komünizm ve Kemalist Terör* başlıklı yazısı derginin yayın politikasına dair fikir vermesi açısından önemliydi. 1967'den 1971'e kadar çıkan *Türk Solu*'nda Millî Demokratik Devrim (MDD) tezini işleyen Mihri Belli, 1968'de çıkmaya başlayan *Aydınlık*'ta da aynı çizginin devam ettirilmesi için çaba harcamıştı. MDD tezi, dönem sol fraksiyonları arasında geniş bir revaç buldu.

Yukarıda sözünü ettiğimiz *Devrimci Yol* dergisinin önceli *Devrimci Gençlik* ise THKP-C'nin tezlerini yaymak amacıyla 1975'te çıkarılmıştı. Oligarşi ve emperyalizme karşı devrimci gençliği birleşmeye çağırıyordu. *Devrimci Yol* hareketinin temelini atan *Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu*, *Devrimci Gençlik* dergisinden yola çıkarak kuruldu. Bu dergi, Devrimci Yol kurulduktan sonra, nöbeti 1977 yılının 1 Mayıs'ında yayımlanmaya başlayan *Devrimci Yol* dergisine devretti. Mehmet Yazıcı'nın yönetimindeki *Devrimci Yol*, teorik tartışmalara ağırlıklı bir yer veriyor ve diğer sol yayınlarla polemiklere giriyordu. Kürt hareketini destekleyen dergi, TİP'i sık sık revizyonist ve küçük burjuva partisi olmakla eleştiriyordu. *Devrimci Yol*, dönemin en çok satan sol dergilerinden biriydi.

Dönemin en popüler ve sol tarihte iz bırakmış dergilerinden biri de 1970'te çıkmaya başlayan *Halkın Dostları*'ydı. *Halkın Dostları*'na sadece bir fraksiyon dergisi denemezdi. Nitekim kendisini toplumcu gerçekçi bir "düşün ve edebiyat dergisi" olarak niteliyordu. Sahibi ve yazı işleri müdürü, o dönem sol ideolojiye bağlı İsmet Özel, yazarları ise Murat Belge, Ataol Behramoğlu, Bedrettin Cömert, Asım Bezirci idi. Ömrü kısa oldu. 12 Mart'ta kapatılıp yazarlarının çoğu tutuklandı.

1971'de TİP'in yayın organı olarak Şaban Erik'in çıkardığı *Emek*, devrimciler arasındaki gerilimleri aşmak ve makul bir tartışma ve fikir alışverişi zemini yaratmak için dergi bürosunda sunumlar organize etmişti. Sadun Aren, Taner Timur ve Yalçın Küçük gibi solun önde gelen teorisyenleri burada yaptıkları sunumlarda kendi savlarını müzakereye açmışlardı. Doğan Özgüden'in çıkardığı *Ant* dergisi, *Bilimsel Sosyalist Teorinin Rehberliğinde İdeoloji ve Örgüt Birliği İçin* alt başlığıyla yayımlanıyordu. 1971'deki editoryal yazısında Özgüden dergiyi şöyle tanımlıyordu: "...devleti kurtarma gayretkeşliği, burjuva politikacılarının dillerinde ve burjuva basınının sütunlarında tek gün bile eksik olmamıştır. Basın da, bu devrimcilere saldırma ve 'devleti kurtarma' operasyonunda her türlü provokasyona başvurmaktadır." Özgüden'in yazısının devamı, etnik kimlikler söz konusu olduğunda ülkemizde, basının da katkısıyla süregiden bir tartışmanın erken dönemini değerlendirdiği için uzun bir alıntıyı hak ediyor: "...Emperyalizmin borazanlığını yapan *Milliyet* gazetesi, Doğu Devrimci Kültür Ocağı'nın günlerce önce üniversite duvarlarına astığı *Halkların Özgürlüğü İçin Faşizme Karşı Savaş, Halklarımızın Devrimci Mücadelesi İçin Elele* afişlerini tahrik edici biçimde yayımlamış, *Yeni Gazete* de beslendiği kaynaklar adına devrimcilere manşetten meydan okumuştur: 'Ne demektir Türkiye'de millet değil de, halk değil de, halkların varlığını ileri sürmek? Ne demektir, Atatürk'ün millî kurtuluş savaşı şehitlerinin kanıyla tarihe yazdığı 'millî misak' prensibini sınıf görüntüsü altında ayaklar altına almaya çalışmak."

Halkın Kurtuluşu hareketi tarafından 1976'da çıkarılan *Halkın Kurtuluşu* dergisi, Arnavutluk Emek Partisi'nin görüşlerini savunuyordu; aynı yıl TKP/ML hareketinden ayrılan bir grubun çıkardığı *Halkın Birliği* silahlı mücadele yanlılarını eleştirmesiyle dikkat çekiyordu; TİİKP tarafından 1975'te çıkarılan *Halkın Sesi* parti politikasını yaygınlaştırma niyeti taşıyordu.

Dev-Genç'in yayın organı olan ve Atilla Sarp'ın 1970'te çıkardığı *İleri*; Halkın Kurtuluşu hareketinin 1976'da çıkardığı ve Kemalizm eleştirisi de yapan *Kurtuluş Sosyalist Dergi*; Mahir Çayan ile Mihri Belli'nin çıkardıkları, *İşçilerin ve Köylülerin Gazetesi* alt başlığını taşıyan aylık *Kurtuluş*; 1973'te TKP Genel Sekreteri İsmail Bilen'in çıkardığı, illegal dergi *Atılım* ve TSİP'in yayın organı olan, CHP'nin yanında kültür emperyalizmini de eleştirirken sınıf

vurgusunu öne çıkararak da olsa ("Doğulu emekçiler") Kürt kimliğine referansta bulunan *Kitle* (1974), *Gerçek* (1975), *Genç Sosyalist* (1979); 1975'te önce Yalçın Küçük, onun partiden tasfiyesinin ardından Metin Çulhaoğlu yönetiminde çıkarılan, ikinci kez politik mücadeleye girişen TİP'in yayın organı *Devrimci Yol* gibi dergiler solun farklı fraksiyonlarını ve farklı bir devrim, yönetim anlayışını temsil ediyorlardı. Politik mücadele yolları da farklıydı. Kimisi sınıf mücadelesinin ve toplumsal dönüşümün teorik tartışma ve legal yöntemlerle, kimisi de silahlı mücadeleyle olacağına inanıyordu. THKO ve THKP-C ikinci gruptaydılar ve yetmişler boyunca çok sayıda silahlı eylem yaptılar.

Sosyalizmin pratiği üzerine kurulu dergi içerikleri ve bu içeriklere yansıyan örgüt politikalarının yanında, Murat Belge'nin *New Left Review*'den ilhamla 1975'te çıkarmaya başladığı *Birikim* bir "sosyalist kültür dergisi"ydi. Edebiyat ve sanat konusundaki metinlere de veriliyordu dergide (Bora, 2017, 679). Yayın hayatına hâlâ devam eden *Birikim*, sol fraksiyonların bir kesimi tarafından, teoriye fazla ağırlık verdiği ve pasif bir tavır takındığı gerekçesiyle yıllar boyu eleştirilecekti.

Altmışlarda *Doğu Sorunu* kategorisinde siyaset sahnesine dahil olan Kürt hareketinin tanınma mücadelesi TİP gibi kitlesel sol partilerin içinde başladı. *Doğu Devrimci Kürt Ocakları* adı altında 1969'da Ankara'da örgütlenen Kürt gençleri, TİP'in 1970'te toplanan 4. kongresinde Doğu'da Kürt halkının varlığının tanınması ve uğradığı baskıya dikkat çekilmesi gereğini vurgulayan önergeyi kabul ettirmeyi başarmışlardı. *Kürt Ocakları*nın 12 Mart'tan sonra kapatılması ve yöneticilerinin onlarca yıl ceza almasının ardından, Kürt hareketinin siyaset sahnesindeki ağırlığı belirginleşti. 1974 affıyla serbest kalan Kürt aydınları, 1975'te Ankara'da kurulan Komal Yayınevi'nin ardından, 1975'te *Özgürlük Yolu*, 1976'da *Rizgari*, aynı yıl *Xebat*, 1977'de *Roje Welat*, 1978'de *Kawa* ve nihayet 1979'da *Ala Rizgari*'yi yayımlamaya başladılar. Aynı yıl aylık siyasî dergi olan *Jina Nu* da Türkçe olarak yayımlandı. Bu yayınların bir kısmı yarı Kürtçe-yarı Türkçe idi. Tamamı Kürtçe olan ilk yayın ise 1977'de *Devrimci Demokrat Kültür Derneği*'nin Diyarbakır'da çıkardığı *Tirej*'di. Ömrü en uzun olan Kürtçe yayın Kemal Burkay, İhsan Aksoy gibi isimlerin üç yıl boyunca çıkardıkları *Özgürlük Yolu*'ydu. Kürt hareketini belirli ölçüde benimseyip yer açan sol örgütlerin yanında, hareketi Türk solunu baltalamakla, bölücülükle suçlayanlar ve Kürt sorununun çözümünü sosyalist bir devrimden sonraya bırakmayı tercih ettiklerini beyan edenlerden de söz edilebilir. İşte bu polemikler, kalem kavgaları ve hatta karşılıklı hakaretler, ithamlar söz konusu yayınlar aracılığıyla yürüyordu. Akkaya bu tartışmaların ve ithamların, 1975'ten 1977'ye dek dergilere yansıyarak kamusal nitelik kazandığını söyler (2013, 16).

GENEL BAŞKAN M. TELLİOĞLU İLE MÜLAKAT:

AKINCILAR

AKINCILARIN HEDEFİ, ANADOLU İNSANINI MUTLAK NİZAM'A GÖTÜRMEKTİR

Genel Başkan Mehmet Tellioğlu, Akıncılar hareketinin örgütsel yapısı ve hedeflerini *Millî Gazete*'ye anlatırken (Şubat 1979).

Sağ-muhafazakâr fraksiyon gazete ve dergileri ise yetmişlerin ikinci yarısından sonra sayıca daha fazla ve daha etkin olarak var oldular. Bunların en eskilerinden biri 1970'te, Müslümanlığın maddi ve manevi kültürünü korumak amacıyla kurulan ve Nur Cemaati'nin yayın organı olan *Yeni Asya* gazetesiydi. AP'yi destekleyen gazete, Yeni Asya Yayınevi'nden aynı politik çizgide kitaplar yayınlıyor ve *Yeni Asya Araştırma Merkezi*'yle de cemaatin ilmi araştırmalarını yürütüyordu. Gazete, komünist affına göz yumup Müslümanlara zarar verdiğini düşündüğü için, fikren çok da uzak olmadığı MSP'ye karşıydı. Sağ fraksiyonların dergilerini sürükleyen genç ülkücüler bu dönem çok etkindiler ve ilerleyen yıllarda da sağ ideolojiden kopmayacak fakat farklı fraksiyonlara kayacaklardı. Bunlardan biri Mümtazer Türköne'ydi. 1974'te çıkan ve Marksistler, Leninistler yanında, gayri millî bulduğu siyasî ümmetçilere de karşı olan, Ülkü Ocaklarının İstanbul'da giriştikleri saldırıları gururla sahiplenen *Genç Arkadaş*'ın yazı işleri müdürü olan Türköne, 1979'da da Ülkücü Gençlik Derneği'nin yayını *Ülkü Ocağı*'na yazılarıyla destek verdi. İleriki yıllarda siyasette ve basında karar mekanizmalarında yer alacak veya kanaat önderi olacak Namık Kemal Zeybek, Muhsin Yazıcıoğlu, Taha Akyol gibi isimler de bu ve benzeri dergilerin yazarlarıydılar o dönemde. Bu ekip, Lütfü Şehsuvaroğlu'nun da katkısıyla 1979'da *Birliğe Çağrı* gazetesini çıkardı. 1979'da Rasim Özdenören, Sadık Albayrak gibi önceki kuşağın önemli isimleri MSP'nin yayın organı sayılan *Akıncılar*'ı yayımladı. İslâmî ideolojinin ideologlarından genç Ali Bulaç, 1976'da *Düşünce*'yi çıkardı. 1979'a gelindiğinde Bulaç, MSP'nin yayın organı olan *Tevhid*'in yazar kadrosundaydı. *Tevhid*, Humeyni rejimini destekleyen bir yayındı. *Yeni Devir*, Darwinizm'e karşı olan, imam hatiplerin sayısının artmasını talep eden bir dergiydi.

MHP'nin yayın organı olarak 1975'te çıkmaya başlayan *Hergün* gazetesi, partinin genel başkan yardımcısı ve gazetenin idare meclisi başkanı olan Gün Sazak'ın idaresinde yayımlanıyordu. Beş yıl sonra bir suikasta kurban gidecek olan Sazak, gazetenin muhabir kadrosunun genişlemesi ve içeriğin

zenginleşmesi için epey çaba harcamıştı. Sazak'ın öldürülmesinden bir yıl önce *Hergün* bombalı saldırıya uğramış ve bu saldırıda bir kişi hayatını kaybetmişti. 1977'de çıkan *Millet* gazetesi de ülkücü hareketin yayın organıydı ve silahlı mücadeleyi destekleyen bir yayın politikası vardı. Bunu gazetenin sloganına bir göz atarak anlamak olasıydı: *And İçtik Ebediyen Silahlı Kalacağız, Türklüğün Her Öcünü Düşmandan Alacağız*. Ahmet Kabaklı'nın Türkiye Edebiyat Cemiyeti adına çıkardığı *Türk Edebiyatı* ise yerli ve millî bir yazının yeniden itibar kazanması amacını taşıyordu.

Son olarak, sol hareketin hezimeti sayılabilecek *Pınar* dergisinden söz etmek gerek. *Pınar*, İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda komünistlerin çıkardıkları bir yayın iken, Aykut Edebali ve ekibinin başında olduğu, kendilerini *Millî Mücadeleciler* olarak adlandıran ekibin eline geçmişti. 1977'den itibaren "Türk millî kültürüne hizmet" amacıyla, bambaşka bir ekip ve yayın politikasıyla aylık olarak çıkmaya başladı.

Bunların yanında, bütünüyle fraksiyon dergisi sayılamayacak ama edebiyat veya kültür-sanat dergisi kategorisine tam olarak dahil edilemeyecek dergiler vardı. Bunlar arasında öne çıkanlardan biri, Yılmaz Güney'in 1978'te çıkardığı ve okurlarına *Güneyciler* denen aylık kültür-sanat dergisi *Güney*'di. "Devrimci demokrat sanatçıların birliğini sağlamlaştırma" amacındaki derginin yazarları arasında Yılmaz Güney'in yanı sıra, Emil Galip Sandalcı, Nihat Behram da vardı. Yine Nihat Behram'ın kardeşi Ataol Behramoğlu ile birlikte 1975'te çıkardığı *Militan*, Bekir Yıldız, Can Yücel, Onat Kutlar gibi yazarlarıyla, "toplumcu sanat ve kültür anlayışının kavgasını vermek" niyetini taşıyordu. 1978'te Barış Pirhasan'ın çıkardığı *Sanat Emeği*, yine "sosyalist gerçekçi" bir dergiydi ve yazarları arasında A. Kadir, Ataol Behramoğlu, Can Yücel, Turgay Fişekçi ve Sennur Sezer vardı. 1972'de çıkan *Yansıma*, toplumcu gerçekçi olma iddiasıyla Hasan Hüseyin, Arif Damar, Fakir Baykurt, Sait Maden gibi isimlerle çıkıyordu.

Bu dönemde, Tanıl Bora'nın da hatırlattığı gibi, muteber politik metin Politzer'in *Felsefenin Temel İlkeleri* kitabıydı. Onun yanı sıra, Albert Camus, J. Paul Sartre, Gramsci ve Rousseau'nun, Tolstoy, Gorki gibi devrimi destekleyen Sovyet yazarların eserleri, sol fikir önderlerinin temel metinlerinden bazıları çok okunanlardı. Amerikan emperyalizmini genele hitap eden bir üslupla eleştiren *Tom Amca'nın Kulübesi* de birden çok baskı yapacaktı. Yerli yazarlardan Orhan Kemal, Kemal Tahir, Yaşar Kemal, Aziz Nesin, Cengiz Tuncer de bu gruba eklenebilir. Bunların yanında, ilk kez Ant Yayınları'nca basılan Carlos Marighella'nın *Şehir Gerillası* kitabı, yetmişler boyunca birden çok kez basılacak ve silahlı eyleme çağrı niteliğinde görülüp takibata uğrayacak, kitabı tanıtan veya ona referans verenler ifade vereceklerdi. Bu kitap, sağ basında infialle karşılanmış, *Adalet* gazetesi, kitabın "hüküme-

te sabotaj ve anarşi eğilimine göz yuman" bir metin olduğunu iddia etmişti. *Son Havadis*, *Hakikat* ve *Dünya* da kitabı yetkili makamlara ihbar edeceklerdi. *Dünya*, Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının bu kitabın etkisiyle banka soyduklarını iddia etmiş, *Son Havadis*'te Adviye Fenik, kitabı övdüğü için *Ulus* gazetesi ve CHP'yi eleştirmişti. Muhammet Mathu'nun *Kır Gerillası* kitabı da halkı örgütlemeye ve silahlı direnişe teşvik etmeye yönelik sol faaliyetlerde bulunan gençlerin rağbet ettikleri bir kitaptı. *Cumhuriyet* gazetesinde *Haram Aşkı ve Tabuları İnceliyor* denerek tanıtılan Freud'un *Totem ve Tabu*'su, cinsiyet eşitliği ve kadının özgürleşmesini savunan Simone de Beauvoir'nin *Konuk Kız*'ı ve özgür seksi konu edinen birçok yayın da bu dönemde çıkmıştı. Türkiye Yazarlar Sendikası, *Toplatılan Kitaplardan Seçmeler* başlığında bir kitap bile çıkarmıştı.

Sağ ve muhafazakâr yayınların kurdukları yayınevlerinden çıkardıkları kitaplarsa genellikle komünizm, anarşizm ve ateistlik tehlikesine dikkat çeken, peygamberin hayatını, hadislerini konu edinen, ahlâklı bir yaşam sürmenin yollarını gösteren, Kur'an'dan sureler ve meallerini açıklayan veya millî duyguları güçlendirecek fetih ve zafer hikâyelerini konu edenlerdi. Bunlardan Sadık Albayrak'ın *Devrimin Çakıl Taşları*, anti-komünist bir metindi ve Bülent Ecevit de dahil, solda yer alan isimleri teşrih masasına yatırıyordu.

Edebiyat ve Kültür-Sanat Dergileri

Bir önceki onyılın bu tür dergileri temalarına daha yakın bir yayın politikası güder ve içerik hazırlarlarken, yetmişlerde edebiyat ve kültür-sanat dergilerinin politik gündeme daha duyarlı ve siyasî tarafgirliğe yatkın olduklarını söyleyebiliriz. Bu tür dergiler, memleketin şöhretli şair ve yazarlarının acemilik eserlerini verdikleri, tanındıkça paylaşılamaz hale geldikleri mecralardı. Aynı şekilde, güzel/plastik sanatlar alanlarında rüştünü ispat etmeden önce bu mecralarda boy göstermemek olmazdı. Türkiye modernleşmesinin kaydını tutan yayınlardı bunlar âdeta. Yetmişlerde bu işlevleri biraz daha geri plana düşerek, kültür ve sanat politikalarını reel siyasetle irtibatlandırma eğilimi öne çıktı. Bunlar arasında, yirmi yıllık geçmişi olan *Yeni Ufuklar* en dikkat çekenlerdendi. Orhan Burian'ın sahibi olduğu dergi, Vedat Günyol'un yönetiminde çıkıyordu ve yazar kadrosunda İsmet Zeki Eyüboğlu, Selim İleri, Ahmet Cemal, Demir Özlü gibi isimler vardı. Derginin 22. yıldönümünü kutladığı 1974'te, *Yeni Ufuklar*'ın "iç ve dış sömürünün karşısında, köylüsü, işçisi, küçük esnafı, memuruyla ezilmiş ve ezilmekte olan çoğunluğun yanında, daha bir bilinçle yer almasına çalışacağı" ilan ediliyordu. *Ürün* ise "işçi sınıfı biliminin, işçi sınıfı hareketi içinde bir kitle yayın or-

gününün yüklediği görevleri" yerine getirme amacı taşıyordu. "Elli yıldan beri çeşitli görünümlerle uygulanan faşizme karşı demokratik mücadelede yerini alacağını" beyan ediyordu. *Yansıma, Soyut* ve *Dost* gibi dergiler, gerek içerikleri, gerekse yazar kadrolarının politik veya ahlâkî tutumları nedeniyle, sağ muhafazakâr çevrelerden ağır eleştiriler alıyorlardı. *Türk Edebiyatı* dergisi, *Varlık* ve *Soyut* gibi dergilerde yazan İsmet Zeki Eyüboğlu'nun Mehmet Akif, Fuat Köprülü ve Mümtaz Tarhan'ı eleştirmesini büyük bir tepkiyle karşılıyordu.

Fraksiyon dergilerinin kendi aralarındaki tartışmalar, sol kültür-sanat dergilerine de yansımıştı. 1970'te *Halkın Dostları*'nda İsmet Özel, *İkinci Yeni*'cileri yeterince politik olmamakla eleştiriyordu. Buna *Varlık*'ta Emin Özdemir, *Papirüs*'te Cemal Süreya yanıt vereceklerdi.

Sağ kesimin yayımladığı bu tür dergilerde de politik tavırlarını açık bir şekilde ortaya koyan, siyasî gündemi değerlendirmeyi ihmal etmeyen başyazılara rastlanabiliyordu. Örneğin, ellilerde yayımlanmaya başlayan mukaddesatçı ve milliyetçi bir dergi olan *Hisar*, Cemil Meriç, Mehmet Kaplan, Sabahat Emir ve Nevzat Yalçın gibi yazarların yazılarını düzenli yayımlıyor; Cahit Külebi ve Tarık Buğra'nın eserlerine de yer veriyordu. Nevzat Yalçın, 1971'de *Hisar*'ı şöyle tarif ediyordu: "Genç Kalemler'den ve Servet-i Fünun'dan beri yalnız Türk sanatı için, millî edebiyat için çalışan, aşağılık ideolojilerin emrine girmeyen en büyük millî dergi olmuştur *Hisar*." 1970'te çıkmaya başlayan, Remzi Özdemir'in sahibi olduğu *Büyük Türkiye* de, Ergun Göze'nin başyazarlığında, milliyetçi ve devletçi bir yayındı. Batılılaşma çabasını eleştiriyor, ahlâkî çöküşü kınıyordu. 1974-1978 arasında çıkan ve *Büyük Doğu*'nun misyonunu sürdürme iddiası taşıyan *Diriliş*'in ilk yayın tarihi 1960'tı. İdeolojik tartışma ve çatışmaların en yoğun olduğu dönemde çıkan dergi, Sezai Karakoç'la birlikte anılıyordu. 1971'de çıkmaya başlayan *Töre* dergisi ise Halide Nusret Zorlutuna, Emine Işınsu gibi sağ hareketin saygın kadın yazarlarının katkısıyla yayımlanıyordu. Dergi 1976'da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından okullara tavsiye edilen dergiler listesine bile girmişti. *Hanımlar İlim ve Kültür Derneği*'nin, ilim, fikir, sanat ve eğitim dergisi olarak tanımladığı Şadırvan, Münevver Ayaşlı, Gülden Bayar, Fatma Betül ve Mukaddes Çıtak gibi, sağ muhafazakâr cenahın önde gelen kadın mütefekkirleri ve yazarlarının aynı yıl yayımladığı bir dergiydi. Fraksiyon dergilerine genel olarak bakıldığında, sağda kadın yazar sayısının daha fazla olduğu hemen fark ediliyordu.

Edebiyat dergilerinin dahi politik tartışmalara taraf oldukları yetmişlerde, kimi dergi tarafsızlık iddiasını vurgulama ihtiyacı hissediyordu. Bu iddia çoğu zaman, "dış mihrakların" kışkırttığı anarşist ve komünist ideolojiden uzak durmak, yerli ve millî olmakla eşdeğerdi.

Dönemin edebiyat ve kültür-sanat dergilerinin muteber yazarları arasında Nihat Behram, Oktay Akbal, Cemal Süreya, Vecihi Timuroğlu, Ataol Behramoğlu, Demirtaş Ceyhun, Sami Özerdim, Özdemir Nutku, Vedat Günyol, Adnan Binyazar, Sabahat Emir, Mehmet Kaplan, Erol Güngör ve Nevzat Yalçın sayılabilir. Bunlar arasından bazıları erken Cumhuriyet döneminin çok yönlü aydın prototipine uygun olarak, birçok alanda uzmanlık iddiası taşıyan veya pek çok farklı konuda kalem oynatan yazarlardı. Anlaşılacağı üzere, bu alanı da erkekler domine etmekteydiler. Çoğunun dergi sahipliği tecrübesi ve önemli yayınevlerinden çıkmış şiir ve düzyazı kitapları vardı.

Magazin Gazeteciliği

Magazin dergileri her dönem çok satan yayınlardı. Gazetelerin magazin ekleri veya sayfaları da aynı ilgiyi görüyorlardı. Yetmişlere gelindiğinde, geçmiş yıllardan farklı olarak bu dergileri besleyen Yeşilçam sineması krize girmiş, erotik ve hatta pornografik filmler piyasaya hâkim olmuştu. Bunun neticelerinden biri, magazin dergilerinin içeriklerinde yerli sinemanın ve onun yıldızlarının daha az yer bulabilmesi olmuştu. Erotik ve pornografik içerikli filmlerin oyuncularına ve filmlerden sahnelere yer veren yayınlar ise zaten magazini cinsellikle birleştirenlerdi. Ancak, az sayıda da olsa politik içerikli film, özellikle edebiyat uyarlamaları Yetmişli yılların bütünüyle seks filmleri ile anılmasının önüne geçiyordu. *Bedrana, Bereketli Topraklar Üzerinde, Fıratın Cinleri, Yazgı, Ağrı Dağı Efsanesi, Kanlı Deniz, Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* gibi filmler, magazin dergilerinden ziyade sol dergilerin kültür-sanat sayfalarında ve kültür-sanat dergilerinde yer bulabiliyorlardı.

Ses, Yıldız, Pazar gibi altmışlarda altın çağını yaşayan dergiler, bu dönemde gerilemeye ve hatta kapanmaya başlamışlardı. Yeşilçam'ın yıldız fabrikası gibi görülen bu dergilerdeki artist yarışmaları da sönümlenmişti. Sinemadan uzaklaşan yıldız oyuncular, gazinolarda assolistlik yaparlarken sahnedeki duruşları, ses kaliteleri, repertuvarları, kıyafetleri, kulis kavgaları ve toplayabildikleri müşteri sayısının yarattığı rekabetle anılıyorlardı artık. Magazin içeriklerindeki yenilik ise yayın saatleri kısıtlı da olsa televizyon programları ve yıldızlarının konu edilmesiydi. Yarışma sunucuları, örneğin Halit Kıvanç, Orhan Boran veya haber spikerleri ile yapılan röportajlar, yerli ve yabancı dizilerin, televizyon filmlerinin tanıtımları ve ayrıntılı program akışları hem magazin dergilerinin hem de gazetelerin magazin ve radyo-televizyon sayfalarının besin kaynaklarıydılar. Daha sonra ayrıntılı olarak bahsedeceğim gibi, televizyon teknolojisinin beraberinde getirdiği yenilikler, haber ve tartışma programları ağırlıklı yayınların ve kurmaca program seçimlerinin politik ve ahlâkî eleştirisi de içeriklerin bir parçasıydı.

Çoğu gazete magazin eki veriyordu. *Hürriyet*'in *Pazar* ve *Tercüman*'ın *İnci* ekleri en çok tutanlardı. *Milliyet*'te kendisi de bir salon adamı olan, piyasanın acar muhabiri ve kalemi kıvrak yazarı Ümit Deniz'in cemiyet haberleri sayfası tabiri caizse bir markaydı. *Yeni İstanbul*'da Meral Divitçi'nin hazırladığı *Sakın Kimse Duymasın* ve aynı gazetede manidar *Ali Cengizoğlu* takma adıyla hazırlanan *Gölgedeki Adam* köşesi, *Tercüman*'da Suna San ve *Akşam*'da Gül Peri daha düzeyli cemiyet haberleri verseler de çoğunlukla bilindik magazinin hınzırlığı ve ahlâkçılığından geri duramıyorlardı.

Şöhretler âlemindeki skandal niteliğinde sayılan dedikoduların ve cemiyet haberlerinin de fotoğraflar eşliğinde hatırı sayılır bir yer kapladığı söylenebilir magazin dergilerinde. Özellikle de seks filmleri furyası başlamışken... Bizim gazetecilik geleneğimizde *magazin* yayıncılığının yıldızların dünyasından mahrem ayrıntılar, cinsel ve duygusal ilişkilerin teşhiri üzerine kurulu olduğunu, basın etiği ihlal edildiği ve geleneksel ahlâkın erozyonundan beslenildiği halde ahlâkçı bir tavrı olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple, dedikodu ve skandal içerikli magazin dergileri bu dönemde de varlığını sürdürmüştü. Bunlara ek olarak erotik, hatta pornografik kitaplar ve dergiler de piyasaya çıkarılmıştı. Başak Yayınları'ndan Faruk Ülkü'nün editörlüğünde çıkan *Anahtar Oyunu, Elma, Güzel, Bomba, Kızlar* gibi yayınlar çok ilgi görüyordu. Ancak Ülkü, cezai kovuşturmalardan başını alamıyordu. Hapis cezası aldığı bile olmuştu. *Playboy* 1971'de Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklansa da, *Penthouse*, *Parade* gibi dünyaca ünlü erotik dergiler satışa sunuluyor fakat sık sık da toplatılıyordu. *Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kurulu*, bu tip yayınların üzerine "18 yaşından küçükler okuyamaz" ibaresi koymayı zorunlu tutmuştu. Ayrıca bu kurul, "18 yaşına kadar olan çocukların üzerinde menfi tesir yapacağı anlaşılan kitaplar, dergiler ve resimler için 'tahtide tabi tutma, ithalini yasaklama veya toplanmasını isteme' hakkına" sahipti. Yetmişler basınının giderek politikleşen, sağ veya solda saf tutan bir basın olduğunu hatırlayacak olursak, Uzan Ailesi'nin çıkardığı *Yeni İstanbul* gibi daha ilk sayfasından magazinel ve polisiye haberler veren gazeteler istisna teşkil ediyorlardı.

İçerikleri oluşturan bir başka önemli malzeme ise yetmişlerde yükselen ve çeşitlenen pop müzik piyasasıydı. Batı'dan esinlenen ve onu taklit eden pop müzik kültürünün yanında, *Anadolu rock* adı altında bir sentezleme çabasının ürünü olan gruplar da anılmaya değerdir. Moğollar, Barış Manço ve Kurtalan Ekspres, Cem Karaca bunlar arasında sayılabilir. Cem Karaca ve Selda Bağcan gibi politik angajmanı da olan solistler, yetmişlerin politik iklimine yaraşır bir kariyer inşa etmişlerdi kendilerine. Dergi içeriklerinde bunlar da geniş yer buluyordu. Ama pop, *rock* ve Anadolu *rock* müziğin asıl mecrası *Hey* ve *Pop Müzik* gibi tematik yayınlardı.

Hey dergisi 1970'te Doğan Şener'in yönetiminde *Milliyet*'in *Müzik Kulü-*

Unutulmaz müzik ve gençlik dergisi *Hey* ve kapağında pop müziğin ve aranjmanların efsane ismi Alpay.

bü sayfasından dergiye dönüştürülmüş bir yayındı. Dönemin popüler şarkıcıları/müzisyenleri/müzik grupları için vazgeçilmez, itibarlı bir mecraydı. Şöhretin zirvesinde olanların da, şarkıcı adaylarının da, genç bestecilerin ve güfte yazarlarının da yolu *Hey*'den geçmişti. Okurla etkileşimsel bir ilişki kurmasıyla diğerlerinden ayrılan dergi, *Gençlik Kulübü* adı altında bir oluşumla okurlarının indirimli alışveriş yapmalarını, konserlere indirimli girmelerini, sevdikleri sanatçılarla yan yana gelmelerini, hatta cep harçlığı almalarını sağlıyordu. İçlerinden birini kurayla Londra'ya götürüyordu. Onların yaptıkları röportajları yayımlıyordu. *Hey* ve aynı yıl Alp Zirek'in yönetiminde çıkan *Pop Müzik*, fotoroman yayımlıyor, pop yıldızlarıyla hayranlarının iletişim kurmalarını sağlıyor, şarkı sözleri, notalar ve müzik listeleri yayınlıyorlardı.

Fotoroman türü, yetmişlerde kadınların, özellikle de genç kadınların ilgisine sunuldu. Tüm dünyada moda olan ve genelde aşk ve ihtiras hikâyeleri anlatan fotoromanlar önce dergilerin sayfalarında boy gösterdiler. Ardından içerikleri sadece fotoromanlardan oluşan dergiler çıkarıldı. *Yelpaze, Samanyolu, Sevgilim* ve *Fotoroman* bunlardan bazılarıydı. Önceleri başta İtalyan fotoromanları olmak üzere, Batılı örneklerin tercümesiyle yetinilirken, zamanla yerli üretimler de ortaya çıktı. Fotoroman yıldızları, eğlence dünyasının diğer yıldızları kadar popülerdiler o yıllarda. Hayranlarının bulunduğu ülkelere gidip söyleşiler, imza günleri yapıyorlardı. Türkiye'ye de sık sık geliyorlardı tabii. Bu ziyaretler hem söz konusu dergilere hem de magazin ve aktüalite dergilerine konu oluyordu.

Kadın Dergileri

Bu dönemde kadın dergilerini iki gruba ayırabiliriz: ilki, altmışlardan devreden, içerikleriyle modern bir kadın ideali yaratma iddiasında olsalar da gele-

neksel cinsiyet rollerinin yeniden üretilmesine veya muhafazakâr ideolojilerin kadın idealine hizmet edenler; ikincisi yetmişlerin sonlarına doğru ardı ardına yayımlanmaya başlayan ve cinsiyet eşitliği talebinin yanına, özgürlük taleplerini de ekleyen daha marjinal içerikli olanlar.

İlk gruptakilere örnek olarak, İffet Halim Oruz'un çıkardığı 1947'den beri yayımlanan aylık *Kadın* gösterilebilir. Dergi, cinsiyet eşitliği talebinin kadını marjinalleştirmesinden endişe duymakta ve bu, Oruz'un kaleme aldığı başyazılarda sık sık dile getirilmektedir: "...eşit hakların kadını erkekleştirmek gibi bir tezi yoktur. Tam tersine, kadının doğal varlığından topluma yarar sağlamaktadır." Milliyetçi ve Kemalist bir çizgisi olan dergi, İslâmiyet'in eşitlik ideali üzerine kurulduğunu hatırlatmakta, Oruz ve derginin diğer yazarları sık sık Kur'an'a ve İslâm peygamberinin hadislerine referansta bulunmaktadırlar. Muhafazakâr kesimin saygıdeğer kadın yazarlarından olan ve UNESCO'nun Kadın Yılı olan 1975'te "kadın yazarların annesi" seçilen Halide Nusret Zorlutuna ile yazar-siyasetçi Hasene Ilgaz da derginin yazarlarındandılar. Edepli, inançlı ancak yobazlığa yönelmeyen genç kadınlar yetiştirmenin önemini her fırsatta yineleyen dergi 1978'de eski genel yayın yönetmeni Arslan Babal'ın idaresinde çıkmaya başladı. Seksenlere doğru yol alınırken kadın dergiciliğinin mahiyetinin değişmesine kayıtsız kalınamazdı. Bu dönemde dergi renkli baskı yapmaya, magazine ve popüler gündeme daha fazla yer vermeye ve okur ilgisi çekecek renkli kapaklar hazırlamaya yöneldi. Biçimdeki bu dönüşüm içeriğe çok fazla yansımadı. Geleneksel cinsiyet rollerini pekiştirme gayreti, aile ve evlilik kurumuna atfedilen kutsiyet, kadının asıl görevinin eşlik, annelik olduğuna dair inanç değişmemişti. *Hanımlar Dikkat, Erkekler Sizinle Neden Evlenmez?* türünden metinler ve çekilişle bir okur çiftin nişanının dergi tarafından üstlenilmesi, bunun yanında Türkiye'de bir dergi aracılığıyla ilk defa gerçekleştirilen *evlilik okulu* projesi derginin yayın politikası hakkında fikir veriyordu.

Muhafazakâr ve milliyetçi bir yayın olan *Ana*'dan da bahsetmek gerekir. 1976'da Ankara'da Birim Çevik'in çıkardığı *Ana*, ülkücü harekete mensup kadınlara hitap ediyordu. Samiha Ayverdi, Müjgan Cunbur, Yıldız Ramazanoğlu gibi sağ kesimin önemli kadın yazarlarının ve zamanla sağ hareketin belleği olacak Yağmur Tunalı gibi erkek yazarların oluşturduğu yazı kadrosu *Kurtuluş Türkeş*'te sloganıyla ve üç hilal sembolüyle çıkıyordu. *Ana*, adından da anlaşılacağı gibi, kadının aslî görevinin analık olduğu ve analığın da kutsal bir görev olduğu argümanı ile belirliyordu yayın politikasını. Amacı ise şöyle anlatılıyordu: "ANA gazetesi bir ihtiyaçtan doğmuştur. Bildiğiniz gibi, daha düne kadar Türk kızına, Türk kadınına TÜRK GİBİ DÜŞÜNEN 'al oku' diyebileceğimiz bir kadın gazetemiz yoktu. Kadınlarımız, kızlarımız birtakım makyaj gazeteleri okumaya 'adeta' mecbur edilmişti. O haliyle kadın

ANA
Aylık Kadın Gazetesi
«Cennet Anaların Ayağı Altındadır.»
Yılı: 2 Sayı: 15 Haziran/1977 Fiyatı 150 Kuruş

AĞIZ TADI İLE YAŞANILAN BİR TÜRKİYE İÇİN MİLLİYETÇİ HAREKETİN İKTİDARI ŞARTTIR

Allah'a şükürler olsun ki, kısa zamanda Türk Milleti, genci, işçisi, köylüsü ve esnafıyla bizim çağrımıza kulak verdi

Milletimizin evlatları bir bütündür

MAYIS KATLİAMI

Ülkücü Hareket Milletimizi Fakirlikten Kurtaracaktır

1 Mayıs Rusyanın direktifi ile yapıldı

İSLÂMİYET RUHUMUZ, TÜRKLÜK BEDENİMİZDİR.

Ülkücü hareketin sesi olduğu dönemde *Ana* dergisi.

ciddiye alınmıyordu." Kapitalizm, evrim teorisi ve her türlü sol ideoloji ile kavgalıydı *Ana*. Modanın, reklamların yanı sıra "din afyondur, milliyet çağdışıdır, iffet safsatadır, askerlik lüzumsuzdur" diyenlerin evrimci kesim olduğunu ileri sürerek bunları baş düşmanı ilan ediyordu. Birkaç yıl sonra aynı adla çıkan aylık kültür-sanat dergisi ise sanat ve özellikle de klasik müzik ağırlıklı bir dergi olacaktı.

Bahsi geçen muhafazakâr dergilerin yanında, "Eşitlik, toplumsal ilerleme ve barış için aylık dergi" ibaresiyle Beria Önger tarafından çıkarılan *Kadınların Sesi*, sol hareketten bir kadın dergisiydi. *İlerici Kadınlar Derneği*'nin yayınıydı. *Faşizme Geçit Vermeyeceğiz* sloganıyla yayımlanan dergi, toplumsal cinsiyet eşitliği arayışı içinde olmaktan çok, sol hareketin temel hedefleri ve metotlarını destekleyip yaygınlaştırmaya çalışan ve diğer dergilerden tek farkı kadınlar tarafından çıkarılması olan bir yayındı. Çocuklara hitap eden sayfalarında bile toplumsal meseleler çocukların anlayabilecekleri bir dille anlatılıyor, çizgi romanlarda sol ideolojinin ilkeleri anlatılıyor, Gormander'in *Çocuklar Grevde* romanı gibi politize eserler tanıtılıyordu. Beria Önger'in 1979'da İstanbul bağımsız senatör adayı olması, derginin bir propaganda aracına dönüşmesini de beraberinde getiriyordu.

Yetmişlerde biçim ve içerik olarak kendi türündeki diğer örneklerden farklılaşan ve daha geniş bir okur kitlesi edinerek yüksek satış rakamlarına ulaşan ilk dergi *Elele* idi. İsmi, okurlar arasında yapılan ödüllü bir yarışma aracılığıyla belirlenen *Elele*, 1976'nın son günlerine doğru çıkmaya başladı. Alman *Eltern* dergisinin Türkçe'ye adapte edilmiş haliydi ve *Hürriyet* Grubu tarafından çıkarılıyordu. *Eltern* o kadar tutulmuş ve öyle iyi bir tiraj yakalamıştı ki, dünyanın birçok ülkesinde farklı adlarla benzer versiyonları yayımlanıyordu. O dönem *Hürriyet*'in başında kurucu aileden Erol Simavi vardı. Derginin sahibi oydu, genel müdürü Nezih Demirkent, genel yayın müdürü

Çetin Emeç ve yazı işleri müdürü Mehmet Kayabal'dı. *Hürriyet* Grubu'nun tüm yayınlarını yöneten bu üçlü, *Elele*'yi asıl olarak Mehmet Kayabal'a emanet etmişlerdi.

Aylık yayımlanan *Elele*'nin yetmişlerin yayın patlamasında farklı bir konuma yerleşmesini sağlayan önemli özelliklerinden birisi beş ayrı dergi gibi çıkıyor olmasıydı. *Annenin Ansiklopedisi, A'dan Z'ye Çocuk Hastalıkları Ansiklopedisi, Seks Dünyamız, Çitlembik Çocuk* ve tabii *Elele* dergisinin kendisi. *Elele* ile birlikte bu konular, uzman desteğiyle hazırlanmış ansiklopedik bir bilgi paketi olarak sunulmaya başlandı ve daha da önemlisi, kadına doğrudan hitap eden bir seks rehberi ortaya çıktı. Yukarıda saydığım konu başlıklarından anlaşılacağı üzere, derginin hedef kitlesi aile, özellikle de anneler/eşlerdi. *Seks Dünyamız* ekindeki yazılar da haliyle evlilik içindeki cinsel tecrübeye tekabül ediyorlardı. Geleneksel ahlâkı, hâkim cinsiyet rolleri ve ilişkilerini sarsıntıya uğratmayacak bir yayın politikası benimsemişti dergi.

Kadınca, Kim gibi daha özgürlükçü dergileri önceleyen bir yayın olarak *Elele*'de daha önce hiçbir yayıncının cesaret edemediği yeniliklerle karşılaşmak da mümkündü. Bunlardan en iddialısı, renkli fotoğraflar eşliğinde bir normal doğum ve bir de sezaryen hikâyesi anlatılmasıydı. Yazıya eşlik eden fotoğraflarda anne adayı çıplak olarak görünüyor, doğum anı hiçbir sansüre uğramadan kare kare, yakın çekimlerle okurla paylaşılıyordu. Bugün bile bir derginin bu tür bir içeriği, bu derece sansürsüz kullanması mümkün görünmüyor. Nitekim, derginin söz konusu sayısı çok yüksek bir tiraj yapmış, doğum hikâyesi uzun süre konuşulmuştu.

Gelişim Yayın Grubu tarafından yayımlanan *Kadınca*, basın tarihinin çığır açan süreli yayınlarından biri olacaktı. *Kadınca*, *Elele*'den farklı olarak kadını sadece aile ile birlikte var olmaktan kurtarmış, farklı kadınlık hallerine, rollerine odaklanan, hâkim cinsiyet ilişkilerine ve ataerkil kültüre belirli ölçüde de olsa başkaldıran bir yayıncılık anlayışını benimsemişti. 1 Aralık 1978 tarihli ilk sayının editoryal yazısında derginin yayın politikası şu şekilde özetleniyordu:

> Gelenekler, göreneklerimiz, çeşitli baskılar yıllar yılı bir köşede oturmamızı hazırlamış, gösterememişiz kendimizi. Hâlâ bunun acısını çekiyoruz işte. Öylesine çekiyoruz ki, kadın her yerde, –evinde, işinde, çocuklu, çocuksuz,– başarıdan başarıya koşup kendini ispatlarken, gelip, 'Ciddi röportaj okumaz, o yalnız fotoroman okur' diyorlar. Biz ise diyoruz ki... kadın hepsini okur, aynı erkek gibi... Ve diyoruz ki...az kaldı... Devir değişiyor, günler eski günler, düşünceler eski düşünceler değil...Yakında, nasıl 'erkekçe' deniyorsa, kuvvetle, üstüne basarak 'kadınca' da denecek.

Gelişim Yayınları'nın kurucusu Ercan Arıklı ilginç, cesur projelerin mimarı, yenilikçi bir basın patronu olarak tanınıyordu. Ve devir değişiyor, eşitlik ve hak arayışları kamusal alanda daha sık dillendiriliyordu. *Kadınca* da bu rüzgarı arkasına alan eşi benzeri olmayan, popüler bir kadın dergisi olarak düşünülmüştü. *Kadınca*'nın çehresi, asıl olarak Duygu Asena'nın dergi ekibine dahil olmasıyla değişti. Tabii bu satış rakamlarını da etkiledi. Kısa sürede 17 binlik tirajı 90 bine çıktı. Dergi, kadınların seslerini duyurma, haklarını arama, sosyal hayatta daha etkin olmaları için mücadele etmeyi temel hedef olarak belirlemişti. Ancak, içerik bundan ibaret değildi. Magazin, fal, burç sayfaları, sinema, tiyatro ve müzik yazıları, ünlülerle röportajlar, yarışmalar, çekilişle dağıtılan hediyeler dergiyi daha geniş bir okur kitlesinin ama yalnızca şehirli, okur-yazar kadının ilgisine ve beğenisine hitap eder hale getiriyordu. Kadınların entelektüel faaliyetleri ve hak mücadeleleriyle ilgilenirken, hayatın keyif veren yanlarından uzak durmamaları gerektiğini vurgulayan bir tavırdı bu. Dönemin şöhretlerinin albenili fotoğraflarla yer aldıkları kapaklar da bunun kanıtıydı. Derginin organize ettiği yüz güzeli yarışması, moda ve güzellik sayfalarının çokluğu kimi zaman sol örgütlerden kadınların eleştirileriyle karşılaşsa da, çok satan bir derginin bunlardan uzak kalabilmesi rekabetçi bir piyasada zordu.

Kadınca deyince ilk akla gelen ve onu diğer kadın dergilerinden ayıran özelliği, cinsel kültür konusunda bilgilendirici ve ufuk açıcı yayınlarıydı. Bunlar kadınların maruz kaldıkları baskıları, tabuları ve ilişkide kadını edilgenleştiren değer yargılarını bertaraf etmeyi, bedeni tanımayı ve arzuları ifade etmenin önündeki engelleri kaldırmayı hedefliyordu. Ancak, derginin ortalama okura hitap eden büyük bir yayın grubuna ait olması, tiraj kaygıları, dönemin genel geçer toplumsal ahlâk anlayışı ve dergi ekibinin kültürel bagajları, konuya cinselliğin evlilik kurumu içinde meşru olduğu ön kabulüyle yaklaşılmasına neden oluyordu. Bu ahlâkî muhafazakârlığın izleri, magazin haberlerinde "çarpık" bulunan ilişkilere yöneltilen eleştirilerden, erkeğin sadakatsizliğinin kadının kusurlarına bağlanmasına, Bülent Ersoy vakasından yola çıkılarak uzman ağzından eşcinselliğin zararlarının dillendirilmesine,

bekaretin evliliğe saklanması gereğinin vurgulanmasından, kadınların kocalarına kendilerini nasıl beğendireceklerine kadar çeşitlenen bir içerikte sürülebiliyordu. Seksenlerde politik ve kültürel iklim değişince *Kadınca*'nın içeriği de daha özgürlükçü ve etnik, politik kimliklerin eşit temsili, hak temelli yayıncılık doğrultusunda değişti.

Çocuk Dergileri ve Mizahi Yayınlar

Çocuklara hitap eden yayınlar, yetmişlerin politik atmosferi içinde dikkate değer bir yer kaplamıyordu. Ancak, gazete ve dergilerin mizah sayfaları veya köşelerinin hedef kitlesinde çocuklar da vardı. Bunun yanında, çocuklara ayrılmış sayfalar ve kısa eklerden de söz edilebilir. Genelde karikatürler, çizgi romanlar, tefrikalar, bulmacalar ve okurlardan gelen fotoğraflar/çizimlerle oluşturuluyordu bu sayfalar. *Milliyet Çocuk* bu dönemin de başat çocuk dergisiydi. Yerli fotoromanlar dönemin gözdesi olmakla birlikte, tefrikalar, ünlü sanatçılar ve bilim insanlarının yaşam öyküleri, teknik ve bilimsel yenilikler, buluşlar sayfalarda yer bulmaya devam ediyordu. İlkokullar arası bilgi ve kültür yarışmaları *Milliyet Çocuk*'un popülaritesini arttıran bir etkinlikti.

Doğan Kardeş de Yapı Kredi Bankası'nın 1945'ten bu yana yayımladığı benzer bir çocuk dergisiydi. Adını bankanın kurucusu Kazım Taşkent'in çocuk yaşta, yurtdışındaki bir kazada ölen oğlu Doğan'dan almıştı. *Doğan Kardeş*'in ilginç bir özelliği, bugünün birçok ünlü yazar-çizer ve müzisyeninin çocuk yaşta dergiye yazılar, çizimler, resimler göndermiş olmalarıydı. Her iki dergi de, okurları olan çocuklarla etkileşim içinde bir yayıncılık tarzı benimsemişlerdi. Diğer çocuk dergilerinden daha uzun ömürlü ve çok satışlı olmalarının bir sebebi de buydu.

Mizah dergileri ise tıpkı edebiyat ve kültür-sanat dergileri gibi biraz daha politikleşip sloganvari ve manifest içeriklerle yayımlanmaya başladılar bu dönemde. Bunlara örnek olarak Ercan Arıklı'nın 1970'te çıkarmaya başladığı, Engin Ergönültaş'ın idaresinde yayımlanan *Mikrop*'u verebiliriz. Hasan Kaçan, Latif Demirci gibi bir kadronun çıkardığı dergi, *Zihni Sinir*, *Tarzan* ve *Kelek Bilek* gibi çizgi roman klasiklerinin doğum yeriydi. Kapaklarında hükümetleri ve sağ şiddeti eleştiren dergi, iç sayfalarda da politikacıları, yazarları ve kamuya mal olmuş başka kişileri mizahi eleştiriye konu edebiliyordu. Derginin bu tavrını sarih biçimde gösteren bir editoryal yazıda Ergönültaş: "Mikrop, sahte değerlerin tümünü yerle bir eden, mizahın o bitirim çelmesiyle, Bilek'in de, Tommikizin de bize yutturulmaya çalışılan bütün o uyduruk biçimlerini tepetaklak ediyor. Emperyalizme karşı gerçek mücadeleler böyle uyduruk kahramanların bireysel gücüyle değil, gerçek yaşayan insanların oluşturdukları yığınların örgütlü mücadelesiyle verilebiliyor" diyordu. Si-

yasî muhalefete niyetlenen bir yayının okurların tabiriyle "seks sayfalarına" fazla yer vermesi eleştiri konusu edildiğindeyse, "faşizmin de yerleşirken eski ahlâk anlayışından beslendiği"ni vurgulayarak savunuyordu dergi kendini.

Yetmişli yıllarda Haldun Simavi'nin, *Günaydın*'ın elde ettiği başarının cesaretlendirmesiyle çıkardığı magazin ağırlıklı bulvar gazetesi olan *Gün*, *Günaydın*'da bir köşe işgal eden *Gırgır*'a daha geniş yer ayırmaya başlamıştı. *Gün*'de gördüğü ilginin etkisiyle 1972'de dergi olarak yayımlanmaya başlayan *Gırgır* yayına başladığında piyasada erken Cumhuriyet döneminden beri yayımlanagelen *Akbaba* dışında mizah dergisi yoktu. Simavi ailesinin çıkardığı tüm yayınlarda kullandığı ve henüz çok da yaygın olmayan ofset tekniği, *Gırgır*'da çizgi ağırlıklı sayfaların sayıca fazla olması ve kaliteli basılmasını sağlıyordu. Simavi yayın grubunun piyasadaki gücü ve derginin başındaki Oğuz Aral'ın çizgi romanın duayen isimlerinden biri olması *Gırgır*'ı kısa sürede Türkiye'nin ve hatta dünyanın en çok satan mizah dergilerinden biri haline getirdi. *Çiçeği Burnunda Karikatürcüler* başlığıyla 1975'ten itibaren okurlar arasından çizer yaratmakla maruf Aral, gönderilen çizgileri eleştirirken en çok kullandığı ifadeyle, yayıncılık kültürüne "gereksiz tarama" tabirini armağan etmişti. Cantek ve Gönenç'e göre, *Gırgır*'ın yeni yazar ve çizerleri, ellilere göre daha alt sınıftandılar ve sokağın mizahını yapıyorlardı. Bu yönüyle *Gırgır*, sonraki mizah dergilerine örnek teşkil edecekti (2013, 155).

Elli bir yıldır çıkan ve yazıya dayalı mizaha daha fazla yer veren *Akbaba* ise bu dönemde de yayın politikası gereği radikal bir muhalefetten kaçınıyordu. Aziz Nesin, Refik Erduran gibi sol kesimden isimlere yer vermekle birlikte, Suavi Süalp, Muzaffer İzgü, Şemsi Belli gibi politik olarak marjinalize olmamış yazarlarla da çalışıyordu.

Bunlara ek olarak, Neşriyat A.Ş.'nin, yani Yapı ve Kredi Bankası'nın çıkardığı *Hayat* dergisi de yayına devam ediyordu. Şevket Rado'nun idaresindeki *Hayat*, Seyfettin Turan, Eser Tutel gibi araştırmacıların içeriğe yaptıkları katkılarla çıkıyordu. Eski yayın çizgisini, yani statükocu, milliyetçi ve devletçi tarzını sürdüren *Hayat*'ın yükselen sol harekete bakışı Rado tarafından şöyle dile getiriliyordu: "Bizim solcularımız... kendilerini topluma zeki, anlayışlı, hoş insanlar olarak satmak isteyenler"dir. Rado, kendisini hedef alan apolitiklik ve hatta düzen adamı olma eleştirisini böylesi bir karşı hamleyle savuşturmaya çalışıyordu. *Kadınca* dergisinin başını çektiği kürtajın serbest bırakılması taleplerine karşı katı bir tavır sergileyen *Hayat*, bir yandan da çıplak kadın fotoğraflarına yer vererek satış arttırmaya çalışıyordu. Dergi, Avrupa'daki benzerleri gibi (*Stern*, *Match*, *Quick*) dikdörtgen boyutlu olarak çıkıyorken, bu dönemde kağıt yokluğuna bağlı olarak kareye dönmek zorunda kalmıştı. Mağazalardan indirim kartları dağıtarak ve *Batı Kültürü Ansiklopedisi* gibi ekler vererek dönemin popüler yayınlarından geri kalmamaya da çalışıyordu.

Gazete ve Dergilerin Sorunları

Bu dönemde siyasî iktidarla gerilimli ilişkiler, sansür ve cezaî yaptırımlar ile Basın Yasası'ndaki sorunlar mesleğin icrasını zorlaştıran meselelerdi. Bunlara ek olarak, kağıt tedarikindeki zorluklar da yayıncılığın krizlerinden biriydi. Yasal ve teknik zorlukların dışında, sağ-sol ideolojiler arasında yaşanan ve şiddete dönüşen çatışma basına da yansıyor, karşılıklı ithamların, hedef göstermelerin, tehditlerin konusu oluyordu. Gazete sahipleri, köşe yazarları ve hatta muhabirler ajanlıkla, muhbirlikle, anarşi ve sokak eylemlerini kışkırtmakla itham ediliyorlardı. Siyasî kültürümüzün kadim tehdit unsuru sayılan ve beka sorununun başat sebeplerinden olarak gösterilen komünizm bu dönemde de kalem kavgalarının ve kovuşturmaların temel gerekçesiydi.

Özellikle sol dergiler, gazete patronlarının bir kısmının ve bazı köşe yazarlarının devletle ve uluslararası istihbarat örgütleriyle işbirliği yaparak solu ve emek eksenli örgütlenmeyi/eylemliliği engellemeye çalıştıklarını iddia ediyorlardı. Örneğin, 1977'de *Vatan* gazetesinde sendikalaşmanın engellenmeye çalışılması, Nihat Behram'ın işten çıkarılması ve gazete sahibi Numan Esin'in emniyetle yakın ilişki içinde olduğu iddiası *Devrimci Yol* dergisinde gündeme getiriliyordu. Dergiye göre, *Yeni Ortam* gazetesinin sahibi Kemal Bisalman da geçmişte "solculara hitap eden gazete" çıkarma iddiasıyla yola çıkmış ve emek sömürüsü yapmaktan başka bir katkı getirmemişti bu mücadeleye. Karşı kutupta yer alan *Politika* dergisi de Numan Esin'in emek sömürüsüne yönelik tavrını eleştirmekle birlikte, bunu onun sosyalist olduğu iddiasının altını çizerek ve sömürücü tavrını değil de sosyalistliğini eleştirerek yapıyordu. *Türkiye'de ve Dünyada Sabah* 12 Mart'tan sonra millî bir basın rejimi kurulması için ele geçen fırsatların değerlendirilmediğini, bazı basın organlarının "anarşiye alkış tuttuklarını" iddia ettikten sonra, sağcı yazarların kurduğu Aydınlar Ocağı'nın görüşleri doğrultusunda millî basın sorununu tefrika halinde ele alıyor ve özellikle sol yayınların müstehcen edebiyata yer vermesini eleştiriyordu.

Türkiye Gazeteciler Sendikası (TGS) dönemin ruhuna uygun şekilde en faal ve mücadeleci basın örgütüydü. *Basın Konseyi, Gazeteciler Cemiyeti* gibi kurumların sesleri daha az duyuluyordu. 1971 sonrası TGS'nin en çok eleştiri konusu ettiği karar ve eylemler, basın dışı sermayenin sektöre girip çalışma koşullarını zorlaştırması, gazetecilik etiğini ihlal etmesi ve güç odaklarıyla yakın ilişkiler kurması; resmî ilanların yanı sıra başka sübvansiyonlarla desteklenmeyen yayınların iflas etme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları ve tabii kağıt sorunuydu. Sendika, çalışanlarını sendikadan istifaya zorlayan patronları, naylon, sarı basın kartı alarak bu kartın avantajlarından yararlanan ancak gazetecilik yapmayan gazete çalışanlarını eleştiriyordu. Özellikle Ankara gazetelerinde baş gösteren bu sorun, sendikanın sık sık kamuoyuna

duyurduğu ve hükümetlerden çözüm talep ettiği bir konuydu. Hedefteki gazeteler ise sendikayı devlet karşıtı ve patron düşmanı buldukları politikaları sebebiyle suçluyor, ihbar ediyorlardı.

Yetmişler, genel anlamda sendikal örgütlenmelerin güçlendiği ve sık sık greve gidildiği bir dönemdi. Gazeteciler Sendikası (TGS) da 1971'de yayımladığı bir bildiride, "Sermaye çevrelerinin egemen çevrelerin kendi çıkarları açısından basın sanayiinin her dalına ve her kuruluşuna el atmaları, Türk basınının geleceğini tehlikeye sokmakta, onu fikir, ruh ve idealden yoksun hale getirmektedir" demekteydi. Manifesto niteliğindeki bu bildiriyi müteakiben hem TGS'nin hem de DİSK'e bağlı Basın-İş'in önderliğinde gazeteciler sık sık greve gittiler. Sadece muhabirler, yazarlar değil, teknik elemanlar da hakları için mücadele ediyorlardı. Örneğin, *Akşam*'da çalışan işçiler, TGS ve Türk-İş'in desteğiyle, 1971'de gazeteyi ele geçirerek haklarını talep ettiler. Aynı tecrübe, *Öncü* ve *Tercüman*'da da yaşandı. Çalışanlarının sendika üyeliğinden istifa etmeleri çağrısı yapan ve toplu sözleşme taleplerini de reddeden *Günaydın*'ın ve *Web Ofset*'in patronu Haldun Simavi, TGS tarafından protesto edildi. Aynı yıl yine sendika, Basın İlan Kurumu'nun kuruluş amaçlarına ters düştüğünü ve fikir işçilerinin artık bu kurumda temsil edilmediklerini iddia ederek kurumun delegesi olan gazetecileri protesto dilekçesi vermeye çağırdı. Bu eylem, muhalif basında "Basın İlan Kurumu işgal edildi" biçiminde yansıtıldı. 1971'in mesleki örgütlenme açısından ilgi çekici bir başka gelişmesi, Ankara'da on altı gazetenin sahibinin (*Ulus, Zafer, Adalet, Halkçı, Daily News, Yeni Tanin, Yenigün, Vatan, Hür Anadolu, Gündem, Ankara Ticaret Postası, Bugün Ticaret, İş Alemi, Başkent, Tasvir* ve *Ankara Ekspres*) birleşerek *Ankara Gazete Sahipleri Sendikası*'nı kurmalarıydı. Amaçları kağıt fiyatlarının indirilmesini ve sarı basının tasfiye edilmesini sağlamaktı. Basın emekçilerinin çalışma koşullarının iyileştirilmesiyle doğrudan ilgili olmayan bu talepler bir ölçüde karşılık bulduysa da, kalıcı bir çözüme ulaşılamadı.

1971'de Erim (33.) Hükümeti döneminde başbakanlık basın müşaviri olan gazeteci Kurtul Altuğ, basın ile hükümet arasındaki ilişkileri müzakereye dayalı ve barışçıl bir hale getirmeye çalışmıştı. Bunun için Erim'in de katıldığı yemekli toplantılar organize ediyor, iki taraf arasında arabuluculuk yapmaya çalışıyordu. Basın İlan Kurumu Yönetmeliği'nin değiştirilmesi ve gazetecilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesinin yanında, gazetecilerin de aralarında bulunduğu siyasî tutuklulara af çıkarılması talepleri bu toplantıların gündemiydi. Ama istenilen sonuç bir türlü elde edilemiyordu. Erim Kabinesi'nin kısa sürede atabildiği en olumlu adım, basının teknik sorunlarına çözüm getirmek için kâğıt fiyatlarında ve telefon görüşmelerinde indirim yapmak oldu. Kâğıt fiyatlarındaki istikrarlı artış, yayınların satış fiyatlarına sık aralıklarla zam yapmalarına sebep oluyor, okuru o yayını sa-

tın almayı sürdürmeyi ikna edebilmek ve zammın sorumlusunun patron olmadığına inandırabilmek için her zam furyasında mazeret bildiren uzun editoryal yazılar yazılıyordu. Yetmişler boyunca enflasyon oranının sürekli yükselmesi ve kağıt ithalatındaki zorluklar nedeniyle Erim Hükümeti'nin iyileştirmeleri de uzun ömürlü olamadı. Hükümetlerin kağıt istihkakını siyasî kayırmacılık esasına göre yapmaları da muhalif yayınların kağıt sıkıntısının sürmesinin bir başka sebebiydi.

Kâğıt yokluğu memleket basınının müzmin sorunuydu (Ferruh Doğan, *Edebiyat Cephesi*, 1979).

Yetmişlerin başında, basın mesleğinin bir başka krizi de altmışlarda kurulmuş olan İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü'nün kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasıydı. Enstitünün hocaları ve bir kısım gazeteci bunu engellemek için mücadele ediyor, enstitü kapanırsa piyasada bu iş için yetiştirilmiş eleman kalmayacağını dile getiriyorlardı. Yakın zamana kadar bir meslek okulu bulunmadığından, çoğunluğu orta öğretim mezunu, birkaçı da farklı meslek alanlarında eğitim görmüş kişilerin icra ettiği gazetecilik, ustalardan öğrenilen bir zanaattı. Alaylıların hâkim olduğu basın sektöründe, devlete bağlı ve özel bir iki meslek okulunun ortaya çıkmasıyla, meslekî bilginin yanında teorik bilgiyle de donanarak yetişen, görev yapacağı alanda uzmanlık bilgisi edinerek işe başlayan bir kuşak yetişmişti. Alaylılar ile mektepliler arasında gözle görülür bir rekabet ve gerilim olsa da, sektördeki mektepli sayısı giderek artıyordu ve bu, yayınların içeriklerine olumlu olarak da yansıyordu. Neyse ki bu tehlike kısa sürede atlatıldı ve Gazetecilik Enstitüsü'nün kapanması bir yana, sonraki yıllarda daha fazla gazetecilik okulu açıldı.

Yetmişlerin sonuna doğru, 12 Eylül Darbesi'ne yol alınırken hem hükümetlerin basın üzerindeki baskıları hem de basın kuruluşlarına/basın mensuplarına yönelik fiziksel saldırılar artıyordu. 1979'da MHP'nin yayın organı *Hergün*'e yapılan bombalı saldırıdan yukarıda bahsetmiştim. Bu yıl, *Milliyet* gazetesi genel yayın yönetmeni Abdi İpekçi de bir suikasta kurban gitti. Evinin yakınında öldürülen İpekçi'nin ölümü basında ve kamuoyunda infial yarattı. Sadece çok satan ulusal basın değil, sol fraksiyondan yayınlar da bir dayanışma bildirisi yayımladılar. "Düşünce ve basın faaliyetleri üzerinde-

ki baskılar"ı kınayan bu bildiri *Gerçek, Genç Sosyalist, İlke, Kadın Dayanışması, Köylü Birliği* ile *Haziran* yayınları sorumluları tarafından hazırlanmıştı. Aynı yıl, *Say, Tan, May, Habora, Gözlem* yayınevleri ile *Kitle, Özgürlük Yolu, Genç Sosyalist* dergileri Başbakan Bülent Ecevit'e bir ortak açıklama göndererek, son dönemde yoğunlaşan yayın yasaklarını protesto ediyorlardı. Açıklamada, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Helsinki Nihai Senedi'ne gönderme yapılıyordu.

İlk bakışta basının sorunları kategorisine girmeyecek gibi görünmekle birlikte, haksız rekabeti körükleyip içerikleri zayıflatan bir uygulama, geçmişte başlayıp geleceğe de aktarılacak olan lotaryacılıktı. Kimisi kura, kimisi kuponla hediye dağıtan gazeteler ve dergiler, mali güçlerine bağlı olarak kumaştan apartman dairesine kadar uzanan bir yelpazede lotaryacılık yapıyorlardı.

1971'de, bu işlere öncülük eden Uzan Ailesi'nin *Yeni İstanbul*'unda *Boş Yok* sloganıyla hediye kuponları dağıtılıyordu. Fırın, gaz sobası ve saatten arsaya kadar, çok çeşitli hediyeler gazetenin ilk sayfasından, manşet üstünden okura tanıtılıyordu. *Gün* gazetesi küçük hediyeleri bir yana bırakmış, apartman katı ve yazlık vaat ediyordu. *Hürriyet*, sonraki yıllarda bu konuda epey yaratıcı olan bir yayın olarak, "Tır dolusu armağan"dan söz ediyordu. Otomobil ve ev eşyasıydı bunlar. En azından slogan düzeyinde en iddialı gazete ise *Günaydın*'dı. 100 bin TL vererek "Her gün bir okuyucuyu zengin ediyor"du. Devlerin rekabet ettiği lotaryacılığa, az satışlı yayınlar da indirim kuponu gibi hediyeler vererek dahil olmaktan geri duramayacaklardı.

Günaydın'dan büyük vaat.

Televizyon Evlere Girerken Basın

1966'da başlayan kapalı devre televizyon yayınları, iki yıl sonra Ankara'da deneme yayınlarının başlamasıyla ülke çapında izlenebilecek hale gelmişti. Ancak yayın saati çok sınırlıydı. 1968'de üç gün olarak başlayan yayınlar, 1972'de beş güne ancak çıkabilmişti. Buna rağmen, evlere girebilen ekranın cazibesi ve çoğunluğu haber bültenleri ve tartışma programlarından oluşan yayın akışının siyasî içeriği o dönemde basını çok meş-

gul ediyor, tartışma ve hatta kavga konusu oluyordu. Özellikle TRT kurumunun yöneticiliğine atanan kişilerin partizanlıklarına dair iddialar ve bu kişilerin yönetimindeki kurumun yayın akışında yer alan yerli ve millî olmadığı, genel ahlâka ters düştüğü savunulan dramalar/yabancı diziler, filmler basını en çok meşgul eden konulardı.

1964'ten itibaren, yani henüz radyo TRT'nin en önemli kozu, haber, enformasyon ve eğlence kaynağıyken kuruma tanınan özerklik, 1971'de 12 Mart Muhtırası ile sona ermişti. 12 Mart'a kadar TRT genel müdürü olan Adnan Öztrak, kendi döneminde özerkliği kötüye kullandığı ve komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle istifa ettiriliyor ve yerine Cihat Baban getiriliyordu. Öztrak döneminde, henüz muhtıra verilmeden kurumdaki siyasî içerikli programlar için hem kurum hem de savcılık tarafından soruşturma açılmıştı. Muhtırayla birlikte, tüm sola meyleden görüşleri komünizmle rabıtalandırmakta mahir olan muhafazakâr siyasetçiler ve basının işbirliğiyle TRT bütünüyle zapturapt altına alınacaktı. Bundan sonra her TRT genel müdürü hem program içerikleri hem de siyasî kimliği nedeniyle basının ilgi ve eleştiri odağı olacaktı. Kimi zaman sağ, kimi zaman sol eğilimli basın tarafından eleştirilecek, itham edilecek, hedef gösterilecekti. Yayınların varlıkları kadar yoklukları da eleştiri konusu edilecekti. *Yeni Gazete*'de Hikmet Bil, 1972'de İstanbul merkezli televizyon stüdyolarının hâlâ açılamamış olmasının, Bulgar istasyonlarından yapılan yayınlara ilgiyi arttırdığını ve bunun da vatandaşın komünizm propagandasına maruz kalmasına sebep olduğunu iddia ediyordu örneğin. *Dünya*'da bir müzik köşesi hazırlayan Avni Anıl, radyo yayınlarının sola göz kırptığını iddia ediyor, gazetesi tarafından radyonun yoksulları ve köylüleri isyana teşvik ettiği her fırsatta dile getiriliyordu. Milliyetçiler kadar muhafazakârlar da TRT'ye diş biliyorlardı. Aynı yıl *Türkiye'de ve Dünyada Sabah*, dönemin TRT Genel Müdürü Musa Öğün'ü, Reşat Nuri'nin *Hülleci* adlı eserini programa aldırarak dini itibarsızlaştırmakla eleştiriyordu. Birkaç yıl sonra *Milliyet Sanat*'ta, televizyonda gösterilen Metin Erksan'ın *Birleşen Yollar*'ı Cumhuriyet rejimine karşı propaganda olarak görülecek, Öğün'ün TRT bütçesinden bu projeye para aktarması bu propagandaya destek olarak nitelendirilecekti. Cumhuriyet'in ellinci yılı dolayısıyla 1973'te Turizm ve Tanıtım Bakanlığı tarafından davet edilen Fransız yönetmen Claude Lelocuh'un çektiği Türkiye tanıtım filmi, yönetmen yardımcısının Ermeni oluşu ve Fransa'nın Ermeni meselesine bakışı nedeniyle eleştiri konusu ediliyordu.

Sağ-muhafazakâr basından yönelen bu eleştirilere karşılık, sol basında özellikle MC hükümetleri döneminde TRT'nin giderek muhafazakârlaşması, laiklik ilkesini ihlal eden bir yayın politikası benimsemesi gündeme getiriliyordu. Yerli ve millî özellikler taşımadığı gerekçesiyle yayın akışına alınmayan edebiyat uyarlamaları ve yabancı programların yanı sıra, 1974'te kadın spikerlere

getirilen ekran yasağı büyük gürültü koparıyordu. Sol ve çok satan basından gelen tepkiler neticesinde Başbakan Ecevit duruma müdahale ediyor, yasak kaldırılıyordu. TRT'nin televizyon yayıncılığına başlaması Türkiye için büyük bir yenilikti ve kültür hayatına renk getirmişti. Bunun yanında, televizyon geleneksel gazetecilikten sonra etkisi çok daha güçlü olabilecek bir propaganda aracıydı. Bir devlet kurumuydu ve bütçesi devlet hazinesinden karşılanıyordu. Dolayısıyla, iktidara gelen partilerin ideolojik yapıları ve bunun uzantısı olan kültür politikaları TRT'nin yayınlarında belirleyici oluyordu. Bütün bu özellikleri bir araya gelince, TRT'nin, yöneticilerinin ve onların belirlediği yayın içeriklerinin gazete ve dergilerin hem politika, hem kültür-sanat sayfalarında hem de köşe yazılarında sık sık konu edilmesi anlaşılabilirdi.

TRT'nin televizyon yayıncılığı, gazete ve dergilerin içeriklerinin zenginleşmesine de katkıda bulunuyordu. Bugün olduğu gibi o dönemde de, televizyon programları, televizyon yıldızları, yayın politikaları hem gazetelerin kültür-sanat ve magazin sayfalarında hem de magazin ve aktüalite dergilerinde temel konu başlıklarıydılar. Artık radyo dergilerinin popülaritesi kalmamıştı. Kimi eski radyo yıldızları televizyonda da şöhretlerini sürdürürlerken, televizyon yeni şöhretler de yaratmıştı. Sunucular, spikerler, oyuncular, reklam yıldızları, seslendirme sanatçıları, senaristler, yapımcılar, yönetmenler ve hatta teknik ekip bu yeni dünyanın ilgi odağıydılar. Televizyon muhabirliği giderek yükselen bir uzmanlık alanı haline geliyordu. Televizyon içeriklerinin zenginleşip, yayın saatlerinin uzadığı seksenli yıllarla birlikte televizyon dergileri de çıkacaktı piyasaya.

İktidardaki partinin televizyon yayınlarının içeriklerini partizanlaştırması, TRT ile ilgili geçmişten gelen bir sorun (*Özgür Politika*, 1977).

Yetmişler basınının, seksenlerdeki manzarasını belirleyecek olan unsurlardan biri 12 Eylül Darbesi ve onunla birlikte gelen baskı ortamı olacaktı. Ancak, *24 Ocak Kararları* ile siyaset sahnesine çıkan Turgut Özal'ın başbakanlığı ve cumhurbaşkanlığı döneminde, gazetecilik pratiği, yayın içerikleri ve sayısı da değişecek, özel radyo ve televizyonları TRT ile rekabete sokacak bir sosyo-ekonomik, kültürel düzen değişikliği uygulanacaktı. Bu değişikliği dayatan ise dünyada Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ile başlayan liberalleşmeydi.

Yetmişli Yıllarda Türkiye'de Televizyon ve Sosyal-Kültürel Hayat

SÜLEYMAN İLASLAN - BURCU SÜMER

Türkiye televizyonla ilk kez, 1950'li yılların başında İTÜ'ye bağlı *Yüksek Frekans Kürsüsü* bünyesinde gerçekleştirilen yayınlar sayesinde tanıştı. İstanbul'da çok sınırlı bir alanda ve kısıtlı imkânlarla 1970'lerin başlarına kadar faaliyetlerini sürdüren bu istasyonun yanı sıra tüm ülkeyi kapsayacak merkezî bir televizyon şebekesinin kurulması yönündeki ilk ciddi adımlar 1960'ların ilk yarısında Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı bünyesinde atıldı. Aynı dönemde radyo ve henüz plan aşamasında olan televizyon yayıncılığına dair tüm yetki ve sorumluluğun yeni oluşturulan *Türkiye Radyo Televizyon Kurumu*'na (TRT) devredilmesi televizyon çalışmalarını bir süre aksatırken, TRT'nin kendi kuruluşunu tamamlayıp bu alanda yeniden çalışmaları başlatması ancak 1966 yılında gerçekleşti. Kapalı devre çalışmalarla hazırlıkları tamamlanan TRT Ankara'nın 31 Ocak 1968'de deneme yayınlarına başlamasıyla televizyon yayıncılığının kurumsallaşması adına nihayet önemli bir adım atılmış oldu. Bu tarihten itibaren bir yandan kamu hizmeti yayıncısı vasfıyla TRT çatısı altında televizyon yayıncılığının nasıl tanımlanması gerektiği ve topluma nasıl yaygınlaştırılabileceği tartışma konusu olurken, diğer yandan da içerik üretimi bağlamında televizyon programcılığının ne olduğu ve özellikle radyo yayıncılığından farkı önemli bir mesele haline gelmiştir. Şüphesiz, temel bir tüketim malı olarak televizyon endüstrisinin kurulmasına yönelik çaba da bu süreçlere koşut olarak sürdürülmüştür.

1970'li yıllar Türkiye'nin siyasî, sosyal ve kültürel hayatı açısından birçok gelişmeye sahne olurken, televizyonun gelişi, sosyal-kültürel hayatta konumlanışı ve anlamlandırılması açısından da önemli bir dönemi teşkil etmektedir.

Televizyon toplumun büyük bir kesiminin gündelik hayatına bu yıllarda girmiştir. Özellikle 1970'lerin ikinci yarısında televizyon cihazı sahibi sayısının iki milyonun üzerine çıkması, kapsama alanının yüzde seksenlere ulaşması ve ortalama on kişiye bir televizyon düşmesi, Türkiye'de televizyona yönelik ilginin kısa sürede ne kadar hızla arttığını göstermesi açısından önemlidir. Bu anlamda televizyon 1970'lerden itibaren bir yandan teknik anlamda yaygınlaşmasını ve sunduğu içeriklerin çeşitlenmesini sürdürmüş, diğer yandan da toplumun hemen her kesimi tarafından sahip olunmak istenen bir eğlence, sosyalleşme ve statü aracı olma niteliği kazanmıştır. Bu yıllarda televizyon Türkiye'de sosyal ve kültürel hayatın merkezinde konumlanmaya başlamıştır. Bunun kaçınılmaz bir sonucu da televizyonun kamusal tartışmanın öznesi haline gelmesi olmuştur. Toplum üzerindeki etkisinin çok yüksek olacağı var sayılan televizyonun kültürel ve sosyal hayatla etkileşimine ve özellikle de kişilerin yaşam biçimleri üzerindeki etkisine ilişkin tartışmalar bu yıllarda sıklıkla alevlenmektedir. Kültür odaklı tartışmalar değerlendirildiğinde televizyonun radyo ve özellikle sinema ile gerilimli bir ilişki içerisinde kendisine alan açmaya çalıştığı görülmektedir. Diğer yandan 1970'lerin değişen Türkiye'sinde toplumsal endişelerin hızla yükseldiği bir süreç yaşanmaktadır; televizyonun ne olduğu ve toplum üzerindeki etkisi gibi sorular da tam da bu endişelerin etkisiyle çizilen düşünsel hatlar üzerinden tartışılmaktadır.

Bu yıllar açısından dikkat çekici olan, televizyonun sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada kamusal ve kültürel hayatla ilişkilendirilen tartışmaların odağına yerleşmesidir. Eric Hobsbawm'ın bu anlamda 1970'lerin önemine özel bir vurgu yapması Türkiye'deki gelişme ve tartışmaları anlamlandırmamıza da yardım eder niteliktedir. Hobsbawm, artan refaha paralel olarak 1970'lerde insanların hayatlarının "...hem satın alınan teknolojilerle hem de piyasa mantığıyla özelleştirilmesinden" bahsetmektedir. Bu *özelleştirme*nin yansımaları ise en çok futbol maçı izleme, sinemaya gitme ve hatta ilk yıllarında televizyon izlemek için kamusal mekânlarda toplanılması gibi insanların hayatı birlikte deneyimleme biçimlerinde yaşanan dönüşümlerde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde gündelik hayatta yeni teknolojilerin ve özellikle de televizyonun yaygınlaşmasıyla insanlar giderek özel alanlarla sınırlanan/belirlenen yaşamlara yönlendirilmiştir. Hobsbawm'ın deyişiyle, televizyon "...o zamana kadar milyonlarca insana sadece kişisel hizmet olarak sunulan eğlenceleri artık en mütevazı oturma odalarına" getirmeye imkân vermiştir. Bu yönüyle televizyon modern toplumsal hayatın *ev merkezli bir yaşam* biçimi olarak şekillendirilmesine cevap veren ve hatta bu nedenle önemsenen bir teknoloji olduğunu net bir biçimde ortaya koymuştur. J. B. Thompson'dan

esinle söylendiğinde, televizyonla belirginleşen bu dönüşüm, televizyonun özellikle insanların bir araya gelmelerine ve hayatı birlikte deneyimlemelerine dayanan mevcut etkileşim alanlarına verdiği yeni biçimler ve aynı zamanda buraları işgal eden bireyler için oluşturduğu özel alanlarla sınırlandırılan *yeni yaşam yörüngeleri seti ve yeni konumlar*ın izi sürüldüğünde açık bir biçimde görülmektedir. Bir başka deyişle, bu dönüşüm özellikle televizyonla birlikte insanların eğlenmek, olaylara tanık olmak vb. için artık orada bulunma gereği duymamasında, oturma odalarından da hayatın rahatça deneyimlenebileceği yönündeki yeni yaşam biçiminin yaygın kabul görmesinde yansımasını bulmaktadır.

Aynı dönemde Türkiye'de de televizyonun giderek daha fazla yaygınlaştığı ve temel dayanıklı tüketim mallarından birine dönüştüğü göz önüne alındığında, benzer bir dönüşümün Türkiye açısından da yaşanmaya başladığı görülmektedir. Televizyon yeni bir sembolik etkileşim biçimi/aracı olarak insanların gündelik hayatlarındaki haberleşme, eğlenme ve bir arada vakit geçirme deneyimlerini yeniden tanımlamada önemli bir rol oynamaktadır. Bu dönüşüm de aynı dönemde tüketim kültürü kalıplarının yaygınlaşmasına olanak veren, radyo ve televizyon gibi dayanaklı tüketim mallarının yaygınlaşmasını sağlayan bir refah döneminin yaşanmasıyla desteklenmiştir. Gülten Kazgan'ın *Türkiye'nin 1970'li Yılları: Öngörül(e)meyen Küresel Olaylar* başlıklı makalesindeki tabiriyle bu *sanal refah* ortamı televizyonun bu süreçteki etkisini ve bu dönüşümü sorgulayan tartışmalardaki rolünü daha da belirginleştirmiştir.

Sosyal Hayat ve Televizyon

Televizyonun sosyal hayatta yaratacağı dönüşümlere dair kaygıların henüz televizyonun çok sınırlı bir alanda izlenebildiği ve içeriklerinin de çok güçlü bir yapıda olmadığı 1970'lerin başlarında dile getirilmeye başlanması dikkat çekicidir. 1971 yılında televizyon yalnızca Ankara, Eskişehir, İstanbul ve İzmir'de çok sınırlı alanlarda izlenebilmektedir. Bu yıllarda televizyonun yaygınlaştırılması konusunda önemli adımlar atılmaya başlansa da bunun sonuçları ancak 1970'lerin ikinci yarısında ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla 1970'lerin başlarındaki bu kaygılar kısa zamanda tüm ülkede yaygınlaşacağı ve toplumda büyük bir talep göreceği öngörülen bu aracın toplum üzerindeki olası etkisine duyulan inançla ve dünyada televizyon yayıncılığının geldiği aşamanın farkında olunmasıyla ilişkilendirilebilir. TRT televizyonunun kurulmasına öncülük etmiş en önemli isimlerden biri olan Mahmut Tali Öngö-

ren bile 1972 yılında *Milliyet* gazetesinde *Televizyonun İlk Etkileri* başlığıyla kaleme aldığı yazısında televizyonun insanları sosyal hayatta pasifleştirecek yeni bir yaşam biçimini ortaya çıkartabileceğinden bahsetmektedir. Öngören, aynı yazıda, 1980 yılına gelindiğinde televizyonun tüm ülkeyi kapsama ihtimalinin olduğuna, çok etkili bir araç olması nedeniyle toplumun yararına olabilecek bir gelişim çizgisine oturtulması ve toplumsal hayatta yaratacağı köklü dönüşümlere dikkat edilmesi gerektiğine de vurgu yaparak şunları söylemektedir:

> Her çeşit yayın organından daha korkunç bir etkileyici güce sahip olan televizyonla Türkiye'nin geleceğine ne gibi kuşaklar hazırlayacağız? Gördüğünü uygulamaktan bile uzak, hareketsiz ve olduğu yerde kalmayı değişmeye ve kalkınmaya yeğ tutan bir kalabalık mı, yoksa çevresiyle ilişkilerini devamlı olarak arttırmaya hevesli ve çalışkan bir toplum mu istiyoruz?
>
> ...
>
> Eğer televizyonumuz bu soruya olumlu bir cevap bulamazsa, TV önümüzdeki yıllarda milyonlarca insanın yaşantısındaki boşlukları dolduracak, ama bu boşluklardan uyuşukluktan başka bir şey filizlenmeyecektir. *Televizyonun yol açacağı uyuşukluğun tümünü ortadan kaldırmaya olanak yok. Ondan ne denli yarar umuyorsak umalım, bir o denli de zarar beklemek ve bu zarara katlanmak zorundayız.* Fakat hiç olmazsa bu zararın çoğunluğunu, hem de işin başındayken, ortadan kaldırmamız mümkündür (*Milliyet*, 31 Ocak 1972; vurgu yazarlara ait).

Televizyon yayıncılığının ne olduğunu ve nasıl olması gerektiğini en iyi bilen isimlerden biri olan Mahmut Tali Öngören'in bile televizyona bu denli mesafeli durarak okuyucusunu olası zararlı etkiler karşısında uyarması dikkat çekicidir. Diğer yandan, ilginç olan, kısa bir süre için de olsa televizyonun ilk etkisi evin dünyasına çekilerek bir tür içe kapanma değil, aksine televizyona erişebilmek adına dışa açılarak yeni bir sosyalleşme deneyiminin yaygınlaşmasıdır. İlk yıllarda televizyonun yaygınlaşma hızı düşüktür ve toplumun büyük bir kesimi bu cihaza erişecek ekonomik

Hacı Hasan'ın TV'si mahalle emrinde

Milliyet, 19 Eylül 1971.

güce sahip değildir. Bu yıllardaki % 20'lik kapsama alanı nüfusun büyük bir bölümü için yayınlara ulaşmanın teknik olarak da mümkün olmadığını göstermektedir. 1969 yılında 25 bin civarında olan kayıtlı televizyon cihazı sayısı 1971'de 101 bin, 1972'de ise 102 bine çıkmıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 1972 yılında bin kişiye düşen televizyon sayısının yalnızca 2,7 olduğuna, bu oranın yalnızca televizyon izlenen illerin nüfusu dikkate alındığında bin kişide yirmi üçe çıktığına değinilmektedir. Bu yıllarda televizyona dair en çok yakınılan konulardan biri ağırlıklı olarak ithalata dayanan ve yabancı firmalarca üretilen cihazların fiyatlarının yüksekliğidir ve yayın alanı genişledikçe imalatçıların bunu fırsata çevirerek fiyatları daha da arttırdıklarıdır. Öyle ki *Türk Elektronik Cihaz İmalatçıları Derneği* 1972 Ocak ayında bir açıklama yaparak kamuoyunda artan talebin imalatçılarca fırsata çevrilmesi iddiasının asılsız olduğunu, yerli üretim televizyonların 5 bin TL olduğunu ve fiyatlarda herhangi bir artışa gidilmediğini duyurmuştur (*Milliyet*, 17 Ocak 1972, 9). Televizyon cihazlarına ve yayınlarına ulaşmanın sınırlı olduğu bu ortamda insanlar daha çok kahvehaneler, köy meydanları, mağaza vitrinleri, evlerin bahçeleri ve özellikle televizyon sahibi olanların evlerinde toplanarak birlikte televizyon izlemektedirler. *Telesafir* kavramının döneme damgasını vurması da bu izleme biçimiyle yakından bağlantılıdır. Artık Türkiye'de misafirliğe gitmek televizyon izlemeye gitmek anlamına gelmektedir. 19 Eylül 1971 tarihli *Milliyet* gazetesinde yer alan haberde İstanbul Zeytinburnu'nda bir evin bahçesine kurulan televizyonu izlemeye çalışan mahallelinin fotoğrafı bu yeni deneyime dair iyi bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ancak televizyonun dikkat gerektiren bir izleme deneyimine dayalı olan teknik niteliği bu yeni tarz sosyalleşme biçimini kendinden önceki kamusal bir araya gelme ve etkileşimde bulunma biçimlerinden köklü bir biçimde farklılaştırmaktaydı. Bu nedenle televizyonun daha temelde, Ayfer Tunç'un *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek: 70'li Yıllarda Hayatımız* başlıklı kitabındaki tabiriyle, bir aradayken bile *ortak âlemin parçası olma*ktan koparan bir vakit geçirme ve eğlenme biçimine karşılık geldiği görülmekteydi:

> Yenilikte öncü olmanın bedeli vardı. Mahallede herkesten önce televizyon aldıkları için kurumla gezinen öncü ailelerin evleri, televizyon seyretmeye gelen komşularla, ahbaplarla, habersiz gelen akrabalarla dolup taşmaya başladı. Ortak âlemin parçası olma hali ortadan kalktı, herkes televizyonu rahatça görebileceği bir yere yerleşip televizyonu yarattığı âlemde kaybolmayı tercih etti.

Diğer yandan, 1970'li yıllarda Türkiye'de televizyon gündelik hayatın tüketim kültürü bağlamında özelleşmesinin görünürlük kazandığı ve bunun dillendirilmeye başlandığı en belirgin alanlardan biri olmuştur. Bu noktada televizyona dair kamusal tartışma biçimlerinin birçok ülkeyle benzerlik gösterdiğine ve tıpkı televizyon teknolojisinin kendisi gibi televizyona dair bu kamusal ele alma biçimlerinin de uluslararası bir nitelik ve yayılma gösterdiğini belirtmek yerinde olacaktır. Televizyonun *ev merkezli yaşam biçimi* getirmesine ve insanlar arasındaki etkileşimi koparmasına dair düşüncelerin henüz bir televizyon istasyonu yokken daha 1950'lerde Türkiye'de dillendirilmeye başlanmış olması buna iyi bir örnek sunmaktadır. 9 Şubat 1950 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan haberin başlığında *Televizyon, Amerika'da Evde Oturan Bir Millet Meydana Getirdi* denmesi bu anlamda dikkate değerdir. Türkiye'de ise bunun karşılığı 1970'lerde yaşanmıştır. Tunç'un 1970'lerde televizyonun gündelik hayatın akışı üzerindeki etkisine dair söyledikleri tam da bu dönüşümü özetler niteliktedir:

> Televizyonla birlikte özellikle küçük şehirlerde hayatın ağır ritmi değişti, alışkanlıklar terk edildi. Yazın evlerin bahçeleri boş kaldı. Çay bahçelerinde oturup dondurma yiyenler azaldı. Kış gecelerine tat veren akşam oturmalarından vazgeçildi, komşular bir araya geldiklerinde ortaya çıkan iskambil kâğıtları çekmecelerde unutuldu, sinemalar kapandı, kızlar nakışlarını gündüz işler, babalar gazetelerini "dairede" okur oldular. Ağır, ama kendine göre lezzeti olan bir yaşam biçimini, siyah-beyaz bir ekranda değişen görüntüler belirler oldu... Televizyon hızla evlere girmeye başladı. Ailelerin kendi içlerindeki hayatları gibi, çevreleriyle ilişkileri de değişti...

Bununla birlikte, televizyon insanları yeni bir görme deneyimiyle tanıştırması açısından gündelik hayatın sınırlarını genişleten bir algı da yaratmıştır. Thompson'ın *Medya ve Modernite*'deki ifadesiyle televizyon yeni bir öğrenme imkânı olarak tarif edilebilecek "... genel olarak günlük karşılaşmalar alanının ötesindeki dünyayı" öğrenme, uzaktaki olayları orada bulunmadan deneyimleme ve görme olanağı sunmuştur. Televizyon hiç şüphesiz modern toplumsal hayatta zaman-mekân algısını dönüştüren ve insanı fiziki mekânın sınırlardan kurtaran en etkili kitle iletişim aracıdır. Bu kavrayış 1970'lerde Türkiye'de de kendisine karşılık bulmuştur. Tunç'un ifade ettiği gibi, "Görüntüyle tanışıncaya kadar, dünyanın ülkemizden, hatta şehrimizden ibaret olduğunu sanıyorduk. Dünyada başka ülkeler, başka yaşama biçimleri olduğunu bilmesine biliyorduk, ama bu bir şey demek değildi".

Radyo ve Sinema Karşısında Televizyon

Televizyonun sosyal hayatta yarattığı dönüşümlere dair tartışmalar sürerken içeriklerin giderek gelişmesi ve özellikle de ilgi çeken yabancı dizilerin yayınlanmaya başlaması televizyonun insanları eğlendirme odaklı bir niteliğe bürünmeye başladığına dair eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Televizyon yayıncılığının bu yönde bir gelişim göstermesi televizyonun toplumun eğitimine ve ülkenin kalkınmasına yapacağı katkılara duyulan inançla çelişen bir durumu ortaya çıkarmaya başlamıştır. Bununla birlikte, TRT'de *Görevimiz Tehlike, Uzay Yolu, Bonanza, Komiser Kolombo, Küçük Ev, Tatlı Cadı, Kaçak, Aşk-ı Memnu* ve *Kaynanalar* gibi popüler yerli ve yabancı dizi ve filmlerle eğlence programlarına daha çok yer verilmeye başlanması televizyonun toplumsal hayatta giderek merkezîleşen konumunun belirginleşmesine yol açmıştır. Televizyon programlarının gelişmesi ve çoğalması onu *resimli radyo* olarak görülmekten kurtararak bu merkezî konumunu kendine has nitelikleriyle doldurmasına da aracılık etmiştir. Oysa 1970'lerin başlarında televizyonun henüz radyodan ayrılamadığı, kendi niteliklerini ortaya koyamadığı düşünülmektedir. *Milliyet*'te (6 Şubat 1972, 2) televizyon programlarının sorunlarının tartışıldığı bir yazıda söylenenler bu durumu özetler niteliktedir: "Türk seyircisi aslında henüz radyo alışkanlığından kurtulamamıştır ve televizyonu bir 'resimli radyo' saymaktadır. Bu durumla televizyon yayınının yeni başladığı hemen her ülkede karşılaşılmıştır. Seyirci televizyonun özelliklerine daha iyi vardıkça ve en önemlisi 'televizyon düğmesinin de kapatılabileceği' alışkanlığını edindikten sonra bu durum ortadan kalkacaktır."

Televizyonun teknik olarak daha erişilebilir olmaya başlaması ile içeriklerinin gelişmesi ve çeşitlenmesi yayınlara olan ilginin ve televizyon izlemeyi tercih edenlerin sayısının giderek artmasına yol açmıştır. İnsanların hızla birer televizyon izleyicisine dönüşmeye başlaması kapsamında, özellikle, sinema sektörünün yaşadığı ciddi sıkıntılarla televizyonun gelişimi ve izleyicilerin sinema salonlarından çekilişi arasında bağlantı kuran bir tartışma çizgisi belirginleşmiştir. Televizyon ile sinema arasındaki bu gerilimli ilişki 1970'ler boyunca sıklıkla tartışma konusu olmuştur. Burada ilgi çekici olan Türkiye'de sinemanın henüz televizyon ortada yokken ciddi bir kriz içine sürüklenmiş olmasına karşın televizyonun bu krizle ilişkilendirilerek hedef haline getirilmesidir. Bu durum aslında zaten zor günler geçiren sinema sektörünün televizyonla birlikte daha da sıkıntılı bir konuma sürüklenmesinden duyulan endişelerle yakından bağlantılıdır. 1975 yılının başlarında *Hey* dergisinde Erman Şener'in söyledikleri bu açıdan önemlidir. Sinemanın ciddi bir krizde

olduğuna, yeni sinema salonları açılmazken mevcut salonların da sıkıntılar içinde olduğuna, üretilen film sayısının da üç yüzlerden seksenlere kadar gerilediğine değinen Şener, televizyonun yakın gelecekte sinema üzerindeki olumsuz etkisine ilişkin endişesini, "Bugün TV, Türkiye'nin çok çok 1/3'üne yayın yapıyor... Üstelik çoğuna paket program, yani haftada üç gün... Yarın bir gün yayın alanı 'yurt sathına' dağılacak. 67 ilde her gün TV yayını yapılan bir Türkiye'nin sinemasından nasıl bir gelecek beklersiniz?" cümleleriyle dile getirmiştir. Ancak, televizyon ile sinema arasındaki etkileşime ilişkin bu tartışmada her zaman televizyonun suçlandığını, sinemanın Türkiye'de televizyon karşısında mağdur olmuş bir sanat olarak görüldüğünü var saymak doğru olmaz. Örneğin, televizyon, edebiyat, tiyatro ve sinema ilişkilerinin ele alındığı 13 Şubat 1978 tarihli *Milliyet Sanat* dergisi tam da bu tartışmadaki farklı konumların varlığını ortaya serer niteliktedir. Dergide Emel Ceylan Tamer'in "Sinema sanatı televizyonla birlikte yaşar, iki sorun bir arada ele alınmalı" saptamasının başlığa çekildiği tartışma yazısında, sadece televizyonun değil Yeşilçam'ın da kıyasıya eleştirilmesi dikkat çekicidir.

Yabancı Diziler, Eğlence ve Televizyonun Olumsuz Etkilerine Dair Endişeler

Televizyonun yayın akışında önemli bir yer edinmeye başlamış olan yabancı dizi ve filmler nedeniyle bağımlı bir kültürel yapıya yol açtığı ve ulusun kültürel yaşamını olumsuz etkilediği yönündeki eleştiriler de 1970'ler boyunca yoğun biçimde tartışılan konulardan biridir. 1970'lerde Türkiye'de yaşanan hızlı toplumsal dönüşüm ortamında kültürel hayatın daha kırılgan hale geldiğine dair düşüncelerin televizyonun olumsuz etkisine duyulan inancı perçinlediği söylenebilir. TRT'nin yabancı dizilere ağırlık veren yayın politikasını, yerli yapımların üretimine yeterince önem ve destek verilmemesini eleştiren Mahmut Tali Öngören, Mehmet Selim ve Haluk Şahin gibi isimler özellikle TRT'nin yöneticilerinin televizyonun kültür üzerinde yarattığı bu tahribattan sorumlu olduğunu dile getirmektedirler.

Bu dönemde televizyona yönelik bu tür eleştirilerin gerçekte televizyonun görünür kıldığı yeni sembolik üretim ve değişim biçimleri karşısında duyulan endişelerle, yaşanan hızlı toplumsal dönüşümler karşısında duyulan endişelerin birleşiminin bir ürünü olduğu söylenebilir. Bu noktada sorulması gereken soru bu yıllarda Türkiye'de televizyonun gerçekten iddia edildiği gibi kültürün yeniden şekillenmesi üzerinde temel bir rol oynayacak yaygınlık ve içerik yapılaşmasına sahip olup olmadığıdır. Daha önce verdiğimiz ra-

kamlara yeniden göz attığımızda 1970'lerin başlarında yüz binlerde olan televizyon cihazı sayısının 1970'lerin sonlarında iki milyonun üzerine çıkması ve kapsama alanının da yüzde yirmilerden seksenlere ulaşması televizyonun teknik olarak hızlı bir yaygınlaşma süreci yaşadığını ve yoğun bir talep gördüğünü göstermektedir. Bununla birlikte televizyon yayıncılığının içerikler açısından gelişimi için benzer bir durum söz konusu değildir. Tüm ülkeyi kapsayan merkezî bir şebeke yayınına 1970'lerin sonlarında yeni yeni geçildiği, o zamana kadar ülkenin birçok noktasına bölge televizyonlarından yapılan paket yayınlarla ulaşıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra güçlü bir program üretim sistemi ve sektörü henüz şekillenmemiştir ve bu nedenle günlük ortalama beş saatle sınırlı olan yayın sürelerini dolduracak kadar yerli program üretilememektedir. Bu duruma bir de programların yetersiz niteliği eklenince televizyonun henüz beklentileri karşılayacak yeterliliğe ulaşmadığı rahatlıkla söylenebilir. Zaten bu sınırlı sürelere rağmen program tartışmalarının ağırlıklı olarak yabancı diziler etrafında sürdürülmesi de bu yetersizliği kanıtlar niteliktedir. Bu açıdan Türkiye'de televizyonun henüz tam anlamıyla Batı'daki gibi gündelik hayatın merkezine yerleşecek ve köklü dönüşümlerin temel itici gücü olacak bir yayın kalitesi ve içerik üretimi düzeyine ulaşmamış olduğu rahatlıkla görülmektedir.

Televizyonun kültürü yozlaştırdığı vurguları etrafında belirginleşen eleştirilerin bu bağlamda yeniden ve daha farklı ele alınması gerekmektedir. Bu anlamda, Türkiye'de 1970'lerde televizyona yönelik dile getirilen eleştirilerin, 1900'lerin başında Amerika ve Avrupa'da kitle iletişiminin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan toplumsal dönüşüm karşısında duyulan tedirginliği yansıtan, geleneksel bağlar ve ilişki biçimlerinden kopuşu vurgulayan kitle toplumu ve kültürü eleştirileriyle benzerlik göstermesi son derece çarpıcıdır. Tersinden bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1970'lerde televizyonu odak alarak dillendirilen bu kaygıların bu denli yoğun olmasının temelinde henüz gelişiminin ilk aşamasında olan televizyondan ziyade, hızlı ve çarpık kentleşmenin neden olduğu toplumsal-kültürel dönüşüm ve yeni döneme ilişkin belirsizliklerin olduğu da söylenebilir. Bu tür bir saptama Türkiye'de televizyonun teknoloji ve içerikler açısından mevcut gelişim aşamasının daha henüz başındayken neden bir *aptal kutusu* olarak nitelendirildiğini de anlamamızı kolaylaştıracaktır. Televizyonu küçümseyen görüşler ile onun etkisini vurgulayan ve bu etkiyi yaşanan köklü dönüşümlerle ilişkilendiren görüşlerin yan yana durması da bu anlamda artık bir çelişki değildir. Örneğin, 1976 yılında *Karacan Armağanı* yarışmasında ilk üç ödülün Önder Şenyapılı, Aysel Aziz ve İnci Gürel'in televizyonun etkileri üzerine yaptıkları çalışmalara verilmesi

ABD'de adı «aptal kutusu»,
Japonya'da TV tutkusu «100 milyon insanın delirmesi» diye tanımlanıyor.

DÜNYADA 300 MİLYON TV KULLANILIYOR

Milliyet, 24 Ekim 1976.

de bu düşünceleri destekler niteliktedir.

Yine de 1970'lerdeTürkiye'de televizyon-kültür ilişkisine odaklanan tartışmaların ulus-aşırı niteliğinin vurgulanması önemlidir. ABD'de televizyona yakıştırılan *aptal kutusu* benzetmesi ile Japonya'da televizyonun *yüz milyon insanın delirmesi* olarak görülmesi gibi değerlendirmelerin Türkiye basınında da yer bulması televizyonun yarattığı kültürel kaygıların, tıpkı teknolojinin ve içeriklerin kendisi gibi, ulus-aşırı bir nitelikte olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir. ABD'de televizyon 1950'li ve 1960'lı yıllarda *dünyaya açılan pencere*, 1970'lerde ise *aptal kutusu*dur. 1970'lerin Türkiye'sinde ise her iki görüşün de yan yana durması kimse için bir çelişki değildir.

> Amerika'da televizyona 'Saçmalar ekranı' ya da 'Aptal kutusu' diye adlar takıldığını biliyoruz. Japonya'da televizyon tutkusunu tanımlamaya çalışan bir yazar '100 milyon insanın delirmesi' diye bir deyim kullanıyor. Yirminci yüzyıl buluşları arasında 'H' bombasından sonra en çok eleştirileni herhâlde televizyon olmalı. Beri yandan gözleri o ekranlara takılı oturup duran milyonlarca kişi de onu harikulade bir eğlence ve eğitim kaynağı, zamanı ve mesafeyi silen bir düşünce ve deney hazinesi diye nitelendiriyorlar (*Milliyet*, 24 Kasım 1976, 15).

Ancak, Türkiye bağlamında asıl daha derinlikli tartışılması gereken televizyona yönelik ön plana çıkan *kültürel bağımlılık* eleştirisidir. Bu eleştirinin kaynağı Batı Avrupa'dır ve 1970'lerde bu yaklaşımın belirmesi dünyadaki tek yönlü enformasyon ve içerik akışına dair eleştirilerin özellikle UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization-Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü*) bünyesinde ele alınmasıyla yakından ilişkilidir. Bu dönemde, gelişmekte olan ülkelerde, ithal edilen teknolojik ve kültürel ürünlerin modernleşme ve kalkınmaya yaptıkları katkılardan ziyade giderek daha fazla bağımlılığa yol açtıkları düşüncesi yaygın kabul görmeye başlamıştır. Bu anlamda Türkiye'de de hem teknoloji hem de içerikler anlamında dışarıya bağımlı olan televizyonun benzer bir çerçeveden ele alınmaya başlandığı görülmektedir. Bu düşünceler 1970'lerin sonlarında televizyon programlarında karşılaşılan yabancı içeriklerin kaçınılmaz

olduğuna, televizyon yayın mantığının zaten bu karşılıklı akışı ya da program alışverişini gerekli kıldığına dair düşünceler çerçevesinde dile getirilmeye başlanmıştır. Yabancı programların televizyonda artmasına dair endişelerin bu bakıştan değerlendirilmesine dair 1979'da Aysel Aziz'in, *Milliyet* (31 Ocak 1979, 2) gazetesinde, televizyonun 12. yılını değerlendirdiği yazısında belirgin bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Tüm dünyada uluslararası televizyon program akışının ve alışverişinin kaçınılmaz olduğunu ancak Türkiye'de bu akışın giderek tek yönlü hale geldiğini belirten Aziz şu ifadelerle tartışmayı çerçevelemiştir:

> TRT ... Daha çok Batılı yayın örgütleri ile sürdürülen bir iş birliği sonucu yayınlarda, başta ABD olmak üzere, İngiliz, Fransız ve F. Alman, son yıllarda ise özellikle çocuk yayınları konusunda Japon yapımları yer almaktadır. Tüm ülkelerin başvurdukları program alışverişi yöntemi Türk televizyonu için de doğal olarak başlamıştır. Ancak, başlangıç yıllarında oldukça sınırlı tutulan dış yapımlı programlara yer verme durumu, yayın süreleri arttıkça, teknik olanaksızlıkların ortadan kaldırılmasına karşın, giderek tek yönlü olarak, yani yalnızca 'alış' olarak sürdürülmüştür. Bunun sonucu ise, devlet televizyonundan, toplumun eğitim ve kültürünü arttırıcı, zenginleştirici yayınlar yerine, Batı'nın daha çok yozlaşmış kültürünü sergileyen dizi yapımlara yer verilmeye başlanmıştır.
>
> ...
>
> Dış kaynaklı yapımların pek çoğu, Türkiye'nin kendi toplum sorunlarını karşılamayan Türk kültürüne yabancı ve yalnızca zaman harcamaya neden olan bir içerikte olduğundan toplum üstünde çeşitli sakıncaları görülmektedir ve yakın bir gelecekte, özellikle bugünün çocukları üzerinde daha da yoğun olumsuz etkileri görülecektir. Bu tür programları hazırlayan ülkelerin bile kendi çocuk ve gençliğinin izlemesinden büyük endişe duyduğu bu tür yayınların Türk televizyonunda yayınlanmasının sakıncaları açıktır.

Tüm bu eleştirilere ve endişelere rağmen aynı dönemde televizyonun hızla tüm topluma yaygınlaştığı ve kabul görmeye devam ettiği görülmektedir. Yılmaz Çetiner'in 1978 yılında *Milliyet*'teki *Programlar Bozuluyor ama TV Satışı Artıyor* başlıklı yazısında televizyon içeriklerinin nitelik olarak bozulmasına karşın televizyon satışlarının artmasına vurgu yapması bu açıdan dikkate değerdir. Aynı yıllarda renkli televizyonun kurulacağına ve ikinci kanalın açılacağına dair haberlerin çıkmaya başlaması ise bir yandan televizyona dair yeni tartışma çerçevelerinin ortaya çıkmasına yol açarken diğer yandan da

televizyona yönelik ilginin artarak sürmesinde temel bir rol oynamıştır. Bundan sonraki yıllarda televizyon gerek içerikleriyle gerekse renkli yayınlara geçme ve ikinci kanalı kurma çabalarıyla çok daha fazla tartışılmaya devam edecektir. Yetmişli yıllar televizyonun gelişim sancıları temelinde anlamlandırılma ve konumlandırılma tartışmalarına tanıklık ederken seksenli yıllar bu aracın gerçek anlamda toplumsal-kültürel hayatın merkezî unsurlarından birine dönüşme sürecini beraberinde getirecektir.

Bir Ekmek Bir Politika[1]

LEVENT ODABAŞI

1970'li yılların başlarında Hakkâri'de yaşayan insanların televizyonla tanışmasını hicveden, Yılmaz Erdoğan ve Ömer Faruk Sorak'ın yönettikleri 2001 yapımı *Vizontele* filminde şöyle bir replik geçer: "Zeki Müren de bizi görecek mi?" Bu soru, bir anda, *radyonun resimlisi* denilen televizyonun karşısında kendini bulan Hakkârililerin, filmin sonuna kadar bitmeyecek olan şaşkınlığının ilk ifadesi oluverir. Filmi izleyenler de bilir ki, televizyonun kentin gündelik hayatına dahil olmaya başladığı bu süreçte toplumsal ilişkiler farklılaşır, siyasî duruşlar netleşir, ezcümle, birtakım ezberler bozulmaya başlar. Tıpkı Neil Postman'ın da dediği gibi yeni bir teknoloji bazen yıktıklarından daha fazlasını yaratır, yarattıklarından daha fazlasını yıkar.

Politika gazetesinin sol üst köşesinde yer alan karikatür.

Türkiye'nin öteki ucundaki Hakkâri bir yana, 1970'li yılların Türkiye'sinde geride kalan alanları kendisine göre yeniden konumlandıran teknolojinin, dönemin gazete okurları tarafından da büyük bir heyecanla takip edilen yeniliğin başlı başına televizyonun kendisi olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin önde gelen tanıklarından birisi olan Prof. Dr. Haluk Şahin de televizyonun gündelik hayata dahil olmasıyla oluşan manzarayı şöyle tarif etmektedir:

1 Değerli katkı ve eleştirilerinden dolayı Prof. Dr. Haluk Şahin'e teşekkür ederim.

> Televizyon Türkiye'ye gecikerek geldiği için toplumda büyük bir beklenti vardı. 1968'den itibaren de Ankara'da deneme yayınları adı altında devreye girdi. Bununla birlikte 1970'lerin başında TRT teknolojik olarak bir sıçrama yaptı. Bu kapsamda link hatları kuruldu. Muhabereden yetişmiş bir Korgeneral olan Musa Öğün, 12 Mart'ın TRT genel müdürü olarak –12 Mart Cuntasının da desteğini arkasına alarak– Türkiye'nin çeşitli yerlerine televizyon yayınlarının ulaştırılmasını mümkün kıldı. Bunların yanı sıra o dönemde Almanya'dan Türkiye'ye permi yoluyla televizyonlar geliyordu. Yani Almanya'daki Türk işçilerinin yılda bir televizyon getirme ve onun permisini satma imkânları vardı. Siyah beyaz televizyonlardı bunlar. Böylece çok canlı bir televizyon alış-satış pazarı ortaya çıktı. Yayınlar Ankara'da üretilmeye başlandı. Daha çok 1960'ların basınından gelenler televizyoncu olmuşlardı. Örsan Eymen, Zeki Sezer ve diğer birçok ismi bunlar arasında saymak mümkün. Dolayısıyla büyük bir beklenti hâkimdi hemen her kesimde. Nitekim İsmail Cem'in TRT'ye genel müdür olması ile beraber televizyonculukta müthiş bir patlama yaşandı ve televizyon saatleri günde 4-5 saatten 11-12 saate çıktı.

Televizyonun gündelik hayatın önemli bir parçası olmaya aday olduğu bu süre zarfında yazılı basın da kendisini yeni şartlara göre adapte etmiş ve bu doğrultuda televizyon dünyasına ilişkin gelişmeleri haberleştirmiştir. Bahsedilen dönemde tirajlarda yaşanan yükselişinin arkasındaki temel nedenin televizyonun kendisinin olduğunu söylemek de bu nedenle yanlış olmayacaktır. Öyle ki, televizyonun ulaşılabilir hale gelmesi ve bu yeni teknolojiye bağlı olarak yazılı basının kendisini geliştirmeye başlaması izleyicilere/okuyuculara duyurulması gereken önemli bir olaydır. Sihirli kutunun tek başına kendisinin bir merak konusu olması bir yana, ekranda yüzleri görünen kişilerin hayatları da izleyiciler/okuyucular için merak konusu haline gelmiştir. Nitekim televizyona çıkan her kim olmuşsa bir *star* muamelesi görmüş ve ekranda bir kez görülmenin bile şöhret olmak için yeterli olduğu anlayışı daha o dönemde zihinlere yerleşmiştir. Ancak yazılı basın açısından tüm bu gelişmeler bağlamında önemli bir sorun gündeme gelir: Uzun yazılardan oluşan haberler vermek hâlâ doğru bir tercih midir? 1970'lerde yeni isimlerle ortaya çıkmaya başlayan gazetelerin sayfalarındaki resimlerin ve görüntülerin daha ön planda olduğu dikkate alınırsa, bu sorunun resim altı haber yazma alışkanlığının yerleşik hale gelmesiyle yanıtlandığını söylemek mümkün. Buna ek olarak, bu dönemde teknolojik gelişmenin hız kazanmasının basın teknolojisinde de birtakım yansımaları olmuş, Türkiye'deki orta sınıfın büyümesiy-

le ve reklam geliri faktörünün de ortaya çıkmasıyla rekabet ortamı daha da keskinleşmiş; dolayısıyla da gazetelerin yayın politikalarını önemli ölçüde belirleyen unsurların başında bu rekabet ortamının kendisi gelmiştir. Gazete lotaryası türünden uygulamaların bu dönemde ortaya çıkmış olması da bu açıdan bir tesadüf değildir.

Yazılı basının burada tasvir edildiği şekilde birtakım yenilikleri benimseyebilmesinin ve bunun da ötesinde içinde bulunulan dönem itibariyle radikal olarak nitelendirilebilecek birtakım kararlar alabilmesinin politik ortamın *normalleşme* eğilimi içerisine girmesi ile de kimi yönlerden ilişkisi olduğunu iddia etmek mümkündür. Bu ilişkisellik, 12 Mart'ın beraberinde getirdiği bunalımın toplumsal ve siyasal hayattaki etkilerinin hafiflemeye başlaması ile ilgilidir. Öyle ki, her ne kadar muhtıranın ardından birçok solcu gazetecinin/yazarın üzerindeki baskı ve yine bu kesimlere yönelik tehditler artış göstermiş olsa da 1973 yılı itibariyle görece özgür bir ortamın tesis edilebilmiş olması neticesinde basın hayatında birtakım yenilikler denenmeye başlanmış ve bu doğrultuda örneğin faklı türden magazin gazeteleri ortaya çıkmıştır. Kentleşme, orta sınıfların yükselişi, reklam gelirlerindeki artış ve rekabet gibi faktörler de bu yeni arayışların, yönelişlerin arkasındaki itici güç olmuştur. Bu yıllarda dikkat çekici bir yenilik de Türkiye'nin araştırmacı-soruşturmacı gazetecilikle tanışmış olmasıdır. Uğur Mumcu ve Altan Öymen gibi isimlerle başlayan bu girişim sonraki yıllarda daha da yaygınlaşacaktır. Bu tür bir gazeteciliğin ortaya çıkışında Batı'daki gelişmelerin ve özellikle de ABD'de *Watergate Skandalı* sonrasında Başkan Richard Nixon'ı istifaya götüren süreçte araştırmacı-soruşturmacı gazeteciliğin ön plana çıkışının önemli bir etkisi olmuştur.

Özetle, 1970'li yılların Türkiye'sinde yazılı basın birçok açıdan kendisini yeni şartlara göre adapte etmiş, yeni teknolojileri ve yöntemleri uygulamaktan imtina etmemiştir. Yeni gazetelerin boy gösterdiği ve görselliğin ön plana çıktığı bu dönemde haberlerin veriliş şeklinde de kimi değişiklikler olmuş; araştırmacı-soruşturmacı gazeteciliğin ilk örneklerinin ortaya çıkmasıyla birlikte daha önce konuşulmayan, yazılmasından imtina edinilen, yazılması sakıncalı görülen hadise ve gelişmeler gazete sayfalarında belirmeye başlamıştır. İşte, sol ve sosyal demokrat bir gazete olarak tarif edebileceğimiz *Politika* gazetesi, tüm bu gelişmelerin büyük bir hızla yaşandığı bir zaman diliminde, başta İsmail Cem ve yakın çevresi olmak üzere neredeyse kurucularının tamamı radyoculuktan ve televizyonculuktan gelen kişilerce "Türkiye'nin *Le Monde*'u olma" hedefiyle yola çıkacaktır.

İsmail Cem'in Gazetesi: *Politika*

Bir *fikir gazetesi* olması planlanan *Politika*'nın doğuşunda İsmail Cem'in (1940-2007) TRT'deki görev ve deneyimlerinin önemli bir rolü olmuştur. Dolayısıyla, *Politika*, İsmail Cem'in TRT'deki görevinden el çektirilişinin ardından orada tamamlayamadığı projelerini başka bir mecrada sürdürebilmesini sağlayacak olan alandır da. Nitekim gazetenin ortaya çıkışının ardından İsmail Cem'in "Topluma yapılmış küçücük bir katkının hikâyesidir TRT'de 500 gün" ifadesiyle betimleyeceği *TRT'de 500 Gün* başlıklı yazı dizisi de gazetenin sayfalarında yer almaya başlar. Haluk Şahin'in anlatımlarından da öğrenmekteyiz ki, İsmail Cem'in TRT'deki icraatlarının halk tarafından çok beğenilmiş olmasının ve buna bağlı olarak çıkarılacak olan gazetenin de *İsmail Cem'in Gazetesi* olarak hem çok satacağının hem de ilgiyle takip edileceğinin düşünülmesinin *Politika*'nın doğuşunda kayda değer bir etkisi olmuştur:

> İsmail Cem'in televizyonculuğu çok başarılı oldu. Söylemek gerekir ki, biz popülerle önemliyi bir araya getiren bir program bileşimi ortaya çıkarmaya çalıştık. TRT de o günün koşulları içinde düzgün habercilik yapmaya çalışan bir kanal oldu. Ortaya çıkan sentez Türk aydınları ve orta sınıfı tarafından çok beğenildi. İnsanlar televizyon seyretmeye ve bundan keyif almaya başladılar. Bu süreçte İsmail Cem'den çok şey beklenmeye başlandı. Sonrasında bizi TRT'den uzaklaştırdılar. Süleyman Demirel İsmail Cem'i orada istemiyordu. Daha doğrusu özerk bir TRT istemiyordu.

Televizyon yayıncılığında ortada TRT'den başka bir seçeneğin olmayışı, buna bağlı olarak da yazılı basına yönelişin tek çıkar yol olduğu gerçeği doğrultusunda *Politika*, İsmail Cem'in halk nezdinde yarattığı bu olumlu imajın verdiği güveni de arkasına alarak İsmail Cem ve Haluk Şahin'in yönetiminde 15 Eylül 1975 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Kurucu ekipte ise Mete Buharalı (Ankara Haber Müdürü), Uğur Kökden ve Şevki Adalı (Dış Haberler Sorumlusu), Mehmet Komşu (Sorumlu Yazı İşleri Müdürü), Atilla Özsever (İç Haberler Sorumlusu), Rua Tezcan (Müessese Müdürü) gibi isimler yer almıştır. Fakat burada eklenmesi gereken önemli bir ayrıntı vardır ki, bu da kurucularının böylesi bir gazeteyi çıkarabilmek için maddi imkânlarının yetersiz oluşu nedeniyle başında Kadri Kayabal'ın olduğu *Ekonomi Politika* isimli gazetenin isim hakkının alınmasıyla *Politika*'nın varlık kazanabilmiş olmasıdır. Bu süreçte İsmail Cem ile birlikte Ercan Arıklı'nın kurduğu birtakım temasların *Ekonomi Politika* gazetesinin dönüştürülmesi kararının alınmasında

önemli rol oynadığını belirtmek gerekmektedir. Abdullah Muradoğlu da *Selanik'ten İstanbul'a İpekçiler ve İsmail Cem* başlıklı kitabında bu süreci şöyle aktarmıştır:

> Cem ve Arıklı 1966 yılında başarısızlıkla sonuçlanan ABC dergisinden sonra bu kez de günlük bir gazete için el ele verdiler... Arıklı'nın kafasında bir gazete vardı. İsmail Cem ise hem deneyimli bir gazeteci, yazar hem de popüler bir isimdi. TRT Genel Müdürlüğü Cem'e siyasal bir ün de kazandırmıştı. Solcu meslek kuruluşları ve aydınlar da Cem'e sempati ile bakıyordu. Cem ve Arıklı, Kayabal'ın gazetesine talip oldular. Kayabal da ortaklığa sıcak baktı. Üç ortaklı *Politika* gazetesi Cem'in yönetiminde yayınlanmaya başladı.

Yayın hayatına bu şekilde başlayan *Politika*, sosyal demokrasiden taraf bir gazete olması hedefiyle yola çıkmış; bu kapsamda yazarları da dünyadaki ve Türkiye'deki gelişmelere soldan bakan kişilerden oluşmuştur. Yola çıktığında geniş denilemeyecek olan bir yazar/çizer kadrosuna sahip olan gazete, ilerleyen zamanlarda Engin Ergönültaş'ın, Tan Oral'ın ve Ferruh Doğan'ın karikatürlerinin boy gösterdiği; Haluk Şahin, Çetin Altan, Sadun Aren, Selim İleri, Hıfzı Topuz, Cemal Süreya, Fethi Naci, Uğur Dündar, Timur Selçuk, Afşar Timuçin, Ahmet Kahraman, Ataol Behramoğlu, Aziz Nesin, Onat Kutlar, Sevgi Soysal ve Murat Belge gibi isimlerin yazıları ve haberleriyle katkı sunduğu; Tercan Günenç, Mete Buharalı, Uğur Kökden, Osman Deniztekin gibi isimlerin gazetenin çıkarılmasında bizzat görev aldığı (*TRT'ci ekip*) bir gazeteye dönüşmüştür. Bu isimler arasında Cemal Süreya'nın *Günübirlik*, Uğur Dündar'ın *İşte Hayat*, İsmet Uluğ Solak ve Ahmet Tan'ın *Ankara Notları*, Çetin Altan'ın *Sorunların Gölgesinde*, Aziz Nesin'in *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, Sevki Adalı'nın *Haftanın Panoraması* başlıklı bölümler altında hazırladıkları yazıları en dikkat çekici olanlar arasındadır. Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* başlıklı yazı dizisinin de Türkiye'de köy gerçeğini okuyucuya sunması itibariyle ayrıca önem arz ettiğini bunlara eklemek gerekmektedir.

Politika'yı, aslında tam da olması beklenildiği üzere, İsmail Cem'in kendi kaleminden okuduğumuzda gazetenin hangi gayelerle yola çıktığına dair önemli ayrıntıları da yakalamış oluyoruz. Örneğin, 10 Kasım 1975 tarihli *Politika*'da gazetenin kuruluşunun ikinci ayına yaklaşılması nedeniyle İsmail Cem'in *Politika'dan Okuyucuya* başlıklı bir yazısına rastlanılmaktadır. Bu yazı, bir anlamda İsmail Cem'in hangi hedeflerle yola çıkıldığının ve *Politika*'nın nasıl bir çizgiye yerleştirilmek istendiğinin bizzat kurucusu tarafından bir açıklaması niteliğindedir:

Ülkemizde, okuyucu aldığı gazeteyi tümüyle okuyabilmenin alışkanlığındadır. Oysa biz, bunun tam aksini yapmaya ve bu alışkanlığı aşmaya çalışıyoruz. Dünya basınının, özellikle düşünce basınının örneklerinde olduğu gibi, biz okuyucuya bir "seçme" sunmaktayız. Okuyucu, Politika'nın her gün kendine getirdikleri arasında bir seçme yapmak imkânı bulacak ve ancak özellikle ilgi duyduklarını okuyacak. Bir New York Times, Le Monde, The Times hiçbir zaman tümüyle okunmaz. Bu gazeteler ve kendi sınırlı küçük çerçevesinde "Politika" okuyucusuna geniş bir tercih imkânı vermekle övünür.

Bu amaçlarla yola çıkan *Politika*'nın kendi okuyucusuna vermeye çalıştığı mesajlar arasında yaklaşan faşizm tehlikesi önemli bir yer işgal etmiştir. Bu kapsamda toplumsal şiddetin yükselişe geçtiği sıralarda hükümete ve şiddeti tırmandırmaya çalışan kesimlere karşı ara vermeksizin ikazlarda bulunmuştur. *Politika*'nın başında bulunan ekibin bu şiddet sarmalının kökeninin nereye dayandığı konusunda net bir fikre sahip olduğu görülmektedir: 12 Mart 1971 tarihli muhtıra. İsmail Cem'e göre 12 Mart, Türkiye'nin içte sola, dışta bağımsızlığa doğru gerçekleştirdiği dönüşümleri durdurma işlevi görmüştü. Bunu, önce içteki açılışı resmî devlet ajanlarıyla soysuzlaştırarak ve zaten solda var olan bazı yanlışları körükleyerek, âdeta bu yanlışların sahiplerini kullanarak gerçekleştirmişti. Sonuç ise Türkiye adına bir yıkım, demokratikleşme sürecinin belli bir zaman kesitinde dondurulmasıydı. Toplum 12 Mart şokundan sonra kendisini henüz toparlayamamışken sağcı terörist gruplar kendisini milliyetçi ilan eden cephenin kuruluşunun verdiği güvenle 12 Mart Darbesi'nin sokaktaki uzantısı oluvermiş; kendilerine yakın bir hükümetin kurulmasından sonra memlekete kavga, şiddet ve zulüm saçmışlardı. I. MC (41.) Hükümeti de bu gerginlikten medet umuyor ve ancak bu sayede ayakta kalabiliyordu. İsmail Cem'in gazetesi *Politika*'da açık bir şekilde işte bu işleyiş ile hesaplaşılmış olunduğu gözükmektedir. Bu kapsamda *Politika*'nın, 1970'li yılların ortalarından itibaren yükselmekte olan faşizm tehlikesine karşı sözünü söylemek isteyen, ülkenin içinde bulunduğu gergin ortamdan huzursuzluk duyan, yapısal sorunları mevcut sorunların dışında değerlendirmeyen, sağ ve milliyetçi politikaların zarar verdiği kesimlerin sesi olmaya çabalayan yazar ve çizerlerin buluştuğu bir platform olduğunu söylemek doğru bir tespit olacaktır. Bu kapsamda yaklaşmakta olan bu faşizm tehlikesinin karşısında *Politika*'nın sayfalarına silahlanma dosyaları taşınmış, muhtelif zamanlarda –*Franco Faşizmi* ve *Karaderili Faşizm* olarak *Uganda Faşizmi* gibi– farklı faşizmlerin analizi yapılmıştır. Bunlara ilaveten, faşist ideolojinin na-

sıl bir yıkıma sebebiyet verdiğinin yakın tarihli en önemli örneği olması itibariyle İkinci Dünya Savaşı'na ve onun gizli tarihine gazetede hatırı sayılır bir yer ayrılmıştır. Ülkedeki faşizm yanlılarının MC hükümetleri döneminde güç bulduğuna dair inançla birlikte, MHP'li bazı Türklerin İkinci Dünya Savaşı'ndan arta kalan Nazilerle iletişim halinde olduğuna ve bu grubun destekçileriyle çeşitli ilişkiler geliştirdiğine dair yapmış olduğu haber ve hazırladığı içerikler, bir anlamda *Politika*'nın ülkede yükselmekte olan şiddet ortamının dayandığı yeri gösterme çabasının bir tezahürü niteliğindedir. Bu çaba içerisinde *Politika*, Doğu Ergil, Murat Belge, İsmail Cem gibi isimlerin faşizmin yapısı üzerine yazılarının yayımlandığı bir mecra olmuştur. MC Hükümeti'nin sıklıkla eleştirildiği, sokaktaki şiddetin, baskının ve ölümlerin baş sorumlusu olarak işaret edildiği gazetede sola karşı duyulan nefretin de yine aynı kökten geldiği mütemadiyen tekrarlanmıştır. Tan Oral'ın ve Ferruh Doğan'ın *Politika* için hazırladığı karikatürlerde de bu meseleler eleştirel bir biçimde ele alınmış ve sola karşı yapılan gülünç ve temelsiz saldırılar yine benzer absürtlüklerle bu karikatürlerde kendisine yer bulmuştur.

Politika'da göze çarpan bir diğer önemli husus da başta DİSK'in Türkiye siyasetindeki gelişmelere karşılık olarak yürüttüğü mücadelesi olmak üzere sendikal alandaki gelişmelerin sıklıkla haberleştirilmesidir. Bu kapsamda Kemal Türkler'in beyanatlarının gazetenin sayfalarında belirli aralıklarla yer aldığı görülmektedir. Grev haberlerinin de düzenli olarak kendisine yer bulduğu gazetede emekçilerin yaşadığı zorluklara önemli yer ayrılmış ve *Ekonomi ve Çalışma* başlıklı kısımda işçilerin verdiği mücadele ve onlara dönük katliamlar düzenli olarak haberleştirilmiştir. Bunların yanı sıra özellikle maden işçilerin durumunu anlatan yazı dizilerine yer verilmiş; madenlerde çalışan işçilerin çalışma şartları, aldıkları ücretler ve yaşadıkları diğer zorluklar okuyuculara tüm hatlarıyla sunulmuştur. İşsizlik sorununun aralıklarla gündemde tutulduğu *Politika*'da, iş bulabilmek için tanıdık bir uygulama olan kayırmacılığın devreye sokulduğu; namaz kılmayanların, oruç tutmayanların ve daha önemlisi MSP'ye üye olmayanların iş bulmakta zorluk çektiği okuyucuya aktarılmıştır.

Politika, sadece işçilerin değil, öğrencilerin de direnişlerini, aralarındaki dayanışmayı ve faşizmin onlara dönük kanlı eylemlerini okuyucuya ilk elden duyurma gayreti içinde olmuştur. Buna bağlı olarak zaman içinde gazetenin sayfalarında ülkücülerin katlettiği gençlere ilişkin yapılan haberlerin sayısında bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Bu kapsamda hem öğrencilere hem de basın emekçilerine yönelik polis şiddeti, üniversitelerin polis karakoluna çevrilişi ve devletin bu resmî görevlilerinin işledikleri cinayetler sıklıkla ha-

berleştirilmiştir. Şiddetin dolaysız ve apaçık oluşu gazetede yer alan karikatürlere de ilham vermiş; bu doğrultuda MC'nin olaylara göz yumarak gergin ortamın baş sorumlusu haline geldiğine duyulan inanç karikatürlerde iğneleyici bir üslupla ele alınmıştır. Bu doğrultuda örneğin 7 Kasım 1975 tarihli *Politika* gazetesinde üç öğrencinin öldürülmesine dair yapılan haberin yanında *Başbakan'a Mektup* başlıklı bir bölüme yer verilmiş; yaşanmakta olan şiddetin ardında ne gibi hesapların olduğu ve yaklaşan tehlikenin büyüklüğü hakkında ikazlarda bulunulmuştur.

Politika, İsmail Cem'in de altını çizdiği üzere, okurlarının farklı ilgi alanlarına yönelik olarak haberler vermeyi amaçlayan, entelektüel yönden sahip olduğu nitelik itibariyle de *Le Monde* türü bir *seçkinler gazetesi* olma niteliği taşımıştır. Sayfalarında sadece günlük hayata dair gelişmelerin yer almadığı gazetede yeni çıkan yayınların tanıtımının yapıldığı; bunun yanı sıra örneğin Louis Althusser ya da *Kadın'ın Durumu* başlıklı bölümde olduğu üzere Simone de Beauvoir gibi isimlerin yazılarının ve düşüncülerinin tartışıldığı görülmektedir. Bu isimlere ek olarak Antonio Gramsci'nin, Karl Marx'ın, V.I. Lenin'in işçi ve emekçilerin mücadelesine yön veren felsefî ve teorik metinlerinin tanıtımının gazetede çeşitli zamanlarda yapıldığı; Oğuz Atay'ın, Turgut Uyar'ın ve Nazım Hikmet'in yazılarına ve eserlerine önemli bir yer verildiği görülmektedir.

Türkiye'nin *Le Monde*'u olması hedefiyle çıkarılan *Politika,* teleks aracılığıyla yurtdışından aldığı haberleri sütunlarına taşımış ve yurtiçinden aldığı haberleri de yine benzer biçimde dış basınla paylaşmıştır. *Le Monde*'un dışında *Politika*'nın sütunlarına taşıdığı haberlerin kaynakları arasında, örneğin *Herald Tribune, Daily Mail, U.S. News, The Economist, Novy Mir, New Statesman, Financial Times* ve *The Wall Street Journal* gibi gazeteler de yer almıştır. Bununla birlikte 1975 yılının sonlarına doğru ülkede şiddetin ve huzursuzluğun yükselişe geçmesiyle birlikte *Politika* gazetesinin baş sayfalarında ölüm haberleri artık daha sık yer almaya başlayacaktır. Genel bir huzursuzluğun kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başladığı bu dönemde şiddet ve saldırı olaylarının üniversiteler ve üniversite gençliği üzerindeki etkisi de endişe verici boyutlara ulaşmıştır artık. Şiddetin kol gezdiği üniversitelerde eğitim öğretim faaliyetleri düzenli şekilde gerçekleştirilemediği gibi can güvenliği de sağlanamamaktadır. İsmail Cem, yaşanan krizin derinleşmekte olduğunu görerek *Politika*'nın 31 Aralık 1975 tarihli yılın son sayısında *Asıl Kirli Olan İktidarın Elleridir* başlıklı bir yazı kaleme alır. Bu yazıda Cem, iktidarın kolladığı *yandaş* kuvvetlerin görülmemiş bir baskı ve dehşet saçarak gençliği kendi ideolojik saplantıları doğrultusunda ve cebir kullanarak şartlamaya ça-

lıştığını ifade eder. Bu *inşa edilmiş* şiddet ortamında bir yıl boyunca yüksekokullarla üniversitelerde eğitim yapılamadığı gibi gelecek yıl için de benzer bir problemin varlığını hissettirdiğini de ekler. İsmail Cem, tüm bu olan bitenin sebebinin iktidarın kanlı elleri olduğu şu sözlerle ifade edecektir:

> Sayın Demirel, sokakların, eğitim kuruluşlarının "afla" kirletildiğini, bunun temizlenmesi gerektiğini söylemektedir. Oysa kirli olan iktidarın elleridir. İktidarın kirli elleri, eğitim kuruluşlarının bu hale düşmesinin de sokaktaki olayların da sözü edilen huzursuzluğun da başlıca nedenidir. Ve ilginçtir, Demirel iktidarları ne zaman baskı, şiddet yöntemlerine göz yumsa yahut teşvik etse, sokaklar da okullar da yürütülemez ve okunulmaz bir duruma düşmektedir. 1974-1975 eğitim döneminde herkes okuluna gidip sokakları kimse "kirletmemekte", gençler birbiri sırasınca öldürülmekte, sonra sayın Demirel memleketi yönetmeye başlayınca her şey değişip 1975-1976 gibi genç ölülerin üzerinde gelişen eğitimsiz bir yıl yaşanmaktadır.

1975 yılının bu hareketli ortamı içerisinde *Politika*, ülke gündemine ve dış politikadaki gelişmelere yaklaşımı ile farklı bir noktada durduğunu ispatlamış, dönemin gergin atmosferinin sorumlularını iktidarın baskısından çekinmeksizin açık bir şekilde sayfalarında teşhir etmiştir. Ancak gazete, kuruluşunu takip eden ilk yılı henüz tamamlayamadan mali sıkıntılar içine düşmekten kurtulamayacaktır. Aydın Engin, *Politika* gazetesinin henüz kuruluşunun ardından karşı karşıya kaldığı ekonomik problemlere ilişkin olarak İletişim Yayınları'ndan çıkan *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce/Sol* cildindeki makalesinde bu problemlerin kaynağında yetersiz sermaye yapısını ve *Le Monde* türü bir *seçkinler gazetesi* oluşturma isteğini görür. *Politika*'nın henüz kuruluşunda karşı karşıya kaldığı bu ekonomik darboğazı gazetenin haber trafiğini yönetmiş olan Ahmet Kahraman'ın *İnsanlar ve İnsancıklar* başlıklı kitabında konuyu ilişkin kullandığı ifadelerden de anlamak mümkündür. Ahmet Kahraman da yetersiz sermaye yapısının altını önemle çizmiş ve beş yüz bin lira tutarındaki gerçek sermaye ile bu işin altından kalkılabilmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Dahası, Arıklı ve Cem'in televizyon reklamları için harcadığı miktar nedeniyle daha gazete çıkmadan eldeki sermaye tükenmiştir. Bütün bunlara bir de işletme, matbaa, personel ve diğer giderler eklendiğinde *Politika*'nın sırtında büyük bir ağırlıkla yola devam edeceği belli olmuştur artık. Kahraman'ın da vurguladığı üzere elde kalan tek avantaj İsmail Cem'in toplumdaki tanınırlığıdır. Buradan hareketle planlar yüksek bir tiraj beklentisi üzerine kurulmuş; fakat yine yanıl-

gıya uğranılmıştır. Haluk Şahin'in konuyla ilgili değerlendirmeleri de bu tespiti doğrular niteliktedir:

> *Politika* günde yüz bin satarsa şu kadar para gelir diye düşünülüyordu. Sonra bunun olamayacağı ortaya çıktı. Dolayısıyla Cem büyük bir panik yaşadı. Kendisini bu tiraj hesaplarına verdi. Bu süreçte "neler yapabiliriz, nasıl değiştirebiliriz, nerede hata yaptık" gibi sorular sıkça gündeme geldi. Çetin Altan o sırada yeni hapisten çıkmıştı ve boştaydı. O zamanın ölçülerine göre gayet iyi bir para karşılığı anlaşıldı kendisiyle. Böylece Çetin Altan *Politika*'da yazmaya başladı. Fakat görüldü ki Çetin Altan değişmiş, liberal olmuş. Daha da ilginci robotlardan, geleceğin değişen dünyasından, emeğin eskisi kadar önemli olmadığından bahsediyor ve öfkeleri üzerine çekiyor. Eskiden Çetin Altan *Milliyet*'ten *Akşam*'a geçtiğinde kırk bin okuyucu götürürdü peşinden. *Politika*'nın ekibi de öyle olacağını düşünerek birtakım hesaplar yaptı ama olmadı. Gazete zamanla güven kaybetmeye başladı. 1976'nın ortalarına geldiğimizde işlerin artık çok da parlak gitmediği belli olmuştu.

Haluk Şahin'in ifadelerinde de yer aldığı üzere gazete kendisinden beklenen tirajı yakalayamayacak ve mali problemlerin aşılması amacıyla bir başka ortağın yapacağı sermaye katkısı arayışına gidilecektir. Vedat Dalokay'ın *Politika*'nın dördüncü ve hâkim ortağı olmasının da hikâyesini bu şekilde özetlemek mümkün. Ancak problemlerin aşılamadığı aradan çok da zaman geçmeden anlaşılacaktır. Sonuç olarak, Aydın Engin'in de belirttiği üzere *Politika* gazetesi, mali yetersizlikler yüzünden içerik kalitesi de gitgide düşen bir yayına dönüşecektir.

DİSK Sahipliğinde *Politika:* "*Savaşsız Sömürüsüz Bir Dünya İçin*"

İlk gün 150 bin adet basılan ve yarım saat içerisinde tükenen bir gazete için "birkaç kez el değiştirdi" demek şaşırtıcı olsa da *Politika*'nın hikâyesi tam olarak böyledir. Gazete ilk önce 1976 yılının yaz aylarında, Ankara belediye başkanlığı yapmış olan Vedat Dalokay'ın %71'lik hissesi ile hakîm ortak olduğu ve gazetede tek başına söz sahibi haline geldiği bir yapıya bürünecek; buna karşın, maddi imkânsızlıkların bir türlü önüne geçilememesi nedeniyle potansiyelini tam anlamıyla gerçekleştirmekten uzak kalacaktır. Bu gelişmelerin ardından tarih 13 Ocak 1977'yi gösterdiğinde *Politika,* uzunca bir süredir günlük gazete yayımlamayı planlayan DİSK tarafından satın alınacak ve 19 Nisan 1977 tarihinden itibaren de *Savaşsız Sömürüsüz Bir Dünya İçin*

sloganıyla yayın hayatına devam edecektir.

DİSK her ne kadar Vedat Dalokay'ın %71'lik hissesini devralarak hakîm ortak haline gelse de Kemal Türkler'in isteği üzerine İsmail Cem gazetenin genel yayın yönetmeni ve başyazarı olarak görev yapmaya devam eder. Bununla birlikte girilen bu yeni ortaklık ile birlikte gazete çalışanlarını ilgilendiren bazı değişimler yaşanır. Örneğin Demirtaş Ceyhun (Yazı İşleri Müdürü), Koray Düzgören (Haberlerden Sorumlu Editör), Hüseyin Baş (Dış Politika) ile parlamento muhabirleri Varlık Özmenek ve Erol Özkök gibi isimlere işten el çektirilir; çok sayıda başka isim de yaşanan gelişmelere bağlı olarak istifalarını sunar. Haluk Şahin, *Politika*'nın DİSK'in sahipliğine geçişi ile birlikte yeni bir rotanın da çizildiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Savaşsız sömürüsüz bir dünya için...

Politika

Pazartesi 2 MAYIS 1977

Yüzbinler 1 Mayısı kutladı

Baskıya girerken

Kışkırtıcı ajanlar mitinge saldırdı

1 Mayıs geri alınamaz bir demokratik kazanımdır

Önseçim 66 ilde yapıldı komandolar Ankara'da delegelere saldırdı

DİSK sahipliğinde *"Savaşsız Sömürüsüz Bir Dünya İçin"* sloganıyla çıkan *Politika* gazetesi (2 Mayıs 1977).

> Ne yapılabilir diye düşünürken Vedat Dalokay ve Ankara ekibiyle konuşuldu. Ben işlerin o kısmında pek yoktum. O yaz ben Amerika'dayken künyede ismimizi göremedik ve bir darbe olduğunu anladık. Aradan zaman geçtikten sonra Cem, "Haluk Bey geri dönüyoruz. DİSK gazeteyi satın aldı, Kemal Bey (Türkler) bizi istiyor" dedi. Geriye dönüp bakınca biraz ironik bir laf oluyor ama biz de o zaman "Türkiye işçi sınıfı bizi istiyor" dedik. Bu arada yavaş yavaş anladık ki biz paravanız. Kararları biz vermiyoruz. Bunun üzerine ben *Politika*'yı bıraktım. Cem de bir müddet sonra bırakmak zorunda kaldı.

Haluk Şahin'in de ifadelerinde de yer aldığı üzere İsmail Cem, *Politika*'nın yayın çizgisinin başka bir yöne doğru ilerlemesinin yarattığı problemlere bağ-

lı olarak gazeteden ayrılmak durumunda kalmıştır. Bu çizgi, DİSK içindeki ağırlığı giderek artan TKP'nin çizgisi olmakla birlikte gazetenin yayın politikasında önemli değişikliklerin yapılmasını da zorunlu kılmıştır. TKP'li kimlikleriyle ön plana çıkmış olan Oya Baydar, Aydın Şenesen, Bilge Dicleli gibi gazeteci ve yazarların *Politika*'nın yeniden oluşturulan kadrosuna dahil olmalarıyla bu değişikliğin daha da göze çarpar hale geldiğini burada belirtmek gerekmektedir. Böylece, DİSK'in sahipliğinde *Politika*, Aydın Engin'in de belirttiği üzere bir *TKP yayın organına* dönüşecek; bunun bir yansıması olarak da gazetenin ideolojik hattı "Ecevit'li CHP destekçiliği, Sovyet yanlılığı, ABD ve NATO karşıtlığı" doğrultusunda ilerleyecektir.

Tüm bu yaşanan gelişmelerle birlikte *Politika*'nın sayfalarına taşıdığı haberlerde Türkiye sağının, özellikle de MHP'nin ve onun sokaktaki silahlı çetelerinin toplumu terörize eden eylemlerine geniş yer ayrılmaya devam edilir. Şiddetin tüm hızıyla yükselişe geçtiği bu yıllarda ülkücü grupların kanlı eylemleri, öldürülenler için verilen ilanlar, tutuklamalar ve baskılar gazetenin *sıradan* haberleri arasındadır artık. *Politika*'nın yazı işleri müdürü olan Ali İhsan Özgür 21 Kasım 1978 tarihinde yine aynı kanlı eller tarafından kaçırılacak ve katledilecek, İsmail Cem'in gazeteden ayrılması üzerine genel yayın yönetmenliğine getirilen Aydın Engin de 1979 yılının sonlarına doğru tutuklanarak cezaevine gönderilecektir.

Politika'nın daha kuruluşundan itibaren ülkedeki şiddet ortamını yaratanları ve bu ortamdan fayda sağlayanları; bunun yanı sıra faşizm ve gericilik yanlısı güçlerin nereden beslendiklerini bir çekince duymaksızın sayfalarında teşhir etmesinin 1970'li yılların sonunda gördüğü baskının esas nedeni olduğu büyük ölçüde kabul görmektedir. Bunlara ek olarak *Politika*, millî-manevi değerlere aykırı ve aşırı solcu olmakla, Yahudilerin ve komünizmin propagandasını yapmakla ve otoriter/totaliter rejimlere hayranlık beslemekle suçlanacaktır. Bu suçlamaların en klasik biçimlerinden birini 1944 yılında *Irkçılık-Turancılık* davasından tutuklanarak hapis cezası alan akademisyen Hikmet Tanyu'nun *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler* isimli kitabında görmekteyiz. Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler b*aşlıklı kitabında İsmail Cem'in şahsına ve *Politika* gazetesinin içeriğine yönelik olarak çok sert ifadelerde bulunmuş ve gazeteyi neredeyse komünizmin ve Yahudiliğin sözcüsü olmakla eleştirmiştir:

> Aynı aileye mensup İsmail Cem, İpekçi soyadını kullanmaz. Bütün çabasının, Ahmet Emin Yalman'ın oynadığı rolü çok daha ileriye ve Marksist-sosyalist bir doğrultuya götürmek istediği ileri sürülmektedir. Anlamı va-

zıh (açık) olmayan devrimci, enternasyonalist, sosyalist bir anlayış içinde saplanıp kalmakla yetinmeyip bu ideolojinin dışında kalanları faşistlikle, tutuculukla, gericilikle itham etme alışkanlığı göstermesi düşündürücüdür. *Politika* gazetesinin yayınlayıcısı olmaktan başka başyazarı durumundadır. Bu gazete görüldüğü üzere, sürekli olarak Yahudi-komünist bazı yazarlar övülmektedir. Mesela, Bertold Brecht hakkında *Politika* gazetesinde birçok yazı –sanat perdesi altında– yayımlanmaktadır.

Hikmet Tanyu'ya göre, TRT yöneticiliği sırasında İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımı ve acıları sürekli hafızlarda tutmaya çalışan İsmail Cem, bu "suçu" *Politika* gazetesinde de işlemeye devam etmiştir. Marksizme ve sosyalizme bir tür otoriter/totaliter rejim olarak bakan Tanyu açısından İsmail Cem'in bir yandan hürriyet ve demokrasi sözlerini ağzından eksik etmeyip diğer yandan *Politika*'da Marksist-sosyalist yazarları ve haberleri toplaması ve olayları tek yönlü değerlendirmesi onun içine düştüğü "çelişkinin" bir göstergesidir. Bunun da ötesinde İsmail Cem'in *Politika*'sında "...millî ve manevî temellerin güçlü bir yolda ilerlemesini isteyen" Türk milliyetçilerine *faşistler* damgasıyla sık sık saldırılırken, devleti yıkmak için türlü eylemler sürdüren, adam öldüren, yakan, yıkan, bomba savuran, banka soyan silahlı isyan hareketlerinden söz edilmemektedir.

Politika Dosyası Kapanıyor

1970'lerin ortalarından 12 Eylül 1980 tarihli askerî darbeye kadar süren yayın hayatı boyunca *Politika*, İsmail Cem öncülüğünde sosyal demokrat bir çizgide başladığı serüvenini DİSK'in sahipliği döneminde TKP'nin ideolojik-siyasal hattını takip ederek noktalamıştır. Her ne kadar içerik kalitesinin bu dönemde eskiye nazaran düştüğünü söylemek mümkünse de, kitap tanıtımlarının yapıldığı, *Yayın ve Edebiyat, Politika'da Gençlik, Politika'da Kadın* ve *Politika'da Ekonomi* başlıklı bölümlere yer verildiği gazetenin toplumun farklı kesimlerinin ilgi alanlarına ve sorunlarına eğildiğini belirtmek gerekmektedir. Buna karşın, ülkedeki gergin ortamın ve ölüm haberlerinin, işçilerin mücadelelerinin, yükselen grev dalgasının ve faşizmin toplumun hemen her kesimine yönelik tehditlerinin gerek mizahi ve gerekse de entelektüel yönden sahip olunan zenginliği *Politika*'nın sayfalarında daha az görünür kıldığını da eklemeliyiz.

Yayın hayatına İsmail Cem'in arkasındaki rüzgârdan alınan cesaretle iddialı bir şekilde başlayan; ancak 12 Eylül'e giden süreçte yaşanan el değiştirme-

ler, mali imkânsızlıklar ve görülen baskılar neticesinde yayın ve içerik zenginliği yönünden fazlaca kayıplar veren *Politika*, yola çıkarken önüne koyduğu hedeflerin büyük bir kısmını gerçekleştirememiştir. Ahmet Kahraman'ın da vurguladığı nokta aşağı yukarı burasıdır. Kahraman'a göre *Politika*, henüz yola çıkarken İsmail Cem klişesine oturtulmuş, reklam kampanyasında sadece o yer almış ve İsmail Cem ismi gazetenin içeriğinden önce gelmiştir. Kahraman, spor haberlerine başlarda hiç yer verilmeyen gazetede, toplumsal ve ekonomik meselelere ilişkin olarak verilen haberlerin de yeterince doyurucu olmadığını iddia etmiş; buna bağlı olarak okurların da *Politika*'yı "ikinci bir gazete" olarak tercih ettiklerini belirtmiş ve bu pratiğin de zamanla terkedilmesi sonucunda gazetenin tirajının günden güne eridiğini aktarmıştır. Yazarın önemli bir iddiası da İsmail Cem'in taşıdığı özgüvenin yeterince karşılığı olmadığı üzerinedir. Öyle ki, Cem'in TRT'deki başarılı çalışmalarının *Politika*'nın halk nezdinde kabul görmesine önemli bir katkı sunacağı beklentisi gerçekleşmemiş ve insanlar da İsmail Cem'in yazdıklarını okumak, fotoğraflarına bakmak için gazeteye koşmamışlardır. Dolayısıyla *Politika*, günden güne azalan okunma sayısı ve mali imkânsızlıklar gibi sorunlarla yüz yüze gelmekten kurtulamamıştır. Sonuç olarak *Politika*, yayın hayatının sonlarına doğru İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca iki kez kapatılacak ve ikinci kez kapatılışından 12 Eylül Darbesi'ne kadar da yasaklı kalacaktır. 12 Eylül Darbesi'nin ardından da *solculuk yapma* suçu gerekçe gösterilerek yayın hayatı sonlandırılacaktır.

Yetmişli Yıllarda Kamu Yönetimi

NURAY E. KESKİN

Dağılmış pazar yerlerine benziyor şimdi istasyonlar
ve dağılmış pazar yerlerine memleket
– Edip Cansever

Yetmişli yıllar boyunca Türkiye gündemini ekonomik bunalım, siyasal belirsizlik, sıkıyönetim ve siyasal şiddet olayları belirlemiştir. Bu zor yıllarda on üç hükümet görev yapmış, bir darbe sürecinden geçilmiş, dönemin sonunda bir başka askerî müdahaleye kapı aralanmıştır. Yönetim düzeni, teknokrat hükümetler ve istikrarsız koalisyonlar tarafından belirlenmiştir. Türkiye tarihinde 1960'tan başlayarak yerleşeceği üzere, 12 Mart Darbesi'nden sonra da siyasal-yönetsel kadrolar yaşananlardan yürürlükteki Anayasayı sorumlu tutmuşlardır. Nitekim 1971 ve 1973 yıllarında Anayasa maddelerinin dörtte üçünde değişikliğe gidilmiş, on bir yeni geçici hüküm getirilmiştir. Bu çerçevede temel hakların kullanılmasına yeni sınırlamalar getirilmiş; gözaltı süresi yedi (daha sonra on beş) güne çıkarılmış; memurların sendikalara üye olmaları yasaklanmış; hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanınmış; TRT'nin özerkliği kaldırılmış ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulmasına karar verilmiştir.

Bu şartlar altında kalkınma çabasını sürekli kılacak reformcu ve dinamik bir idare yaratılması hedeflenmiş; Devlet Memurları Kanunu'nda yeni sınıflandırma sistemi uygulamaya girmiş; bütçe reformuyla klasik bütçe sisteminden program-bütçe sistemine geçiş gerçekleşmiş; millî eğitim ve millî savunma alanlarını düzenleyen temel kanunlar yapılmış; on yeni üniversite kurulmuştur. Fırat ve Dicle Havzası'na yönelik olarak 1930'lardan itibaren geliştirilen projeler, yetmişli yılların sonunda Güneydoğu Anadolu Projesi adıyla birleştirilmiş; Avrupa Ekonomik Topluluğu'na kapılar açılarak Brüksel'de ortaklık anlaşması imzalanmıştır. Türkiye tarımının neoliberal politikalar çerçevesinde dönüştürülmesine yönelik sürecin ilk adımlarının da bu

dönemde atıldığı görülmektedir. Öte yandan kentsel gelişmenin planlanması ve kentsel hizmetlerin üretimi ve sunumunda toplumun geniş kesimlerinin çıkarlarını savunan politikalar, CHP'li belediyelerin toplumcu belediyecilik uygulamalarıyla hayat bulmuştur. Toplumcu belediyecilik, yetmişli yıllar Türkiye'sinin geliştirdiği özgün bir deneyim olmanın yanı sıra, günümüzde neoliberal belediyeciliğe karşı geliştirilen alternatif belediyecilik arayışının da tarihsel kaynaklarından biridir.

Çalışmamızın bu bölümü, endişe, belirsizlik ve bunalım içinde geçen yetmişli yıllarda Türkiye'nin nasıl yönetildiğini anlatmaya çalışmaktadır.

İdarî Reform Danışma Kurulu

12 Mart Hükümeti, 2 Nisan 1971 tarihinde TBMM'de okunan hükümet programında "idarî ve ekonomik yapının modernleştirilmesi" hedefini ortaya koymuştur. Bu kapsamda kamu yönetimi açısından hedeflenen, "...kalkınma çabasını sürekli kılacak reformcu ve dinamik bir idare yaratılmasıdır". Bu işin nasıl yapılabileceğini belirlemek üzere *İdarî Reform Danışma Kurulu* kurulmuş; kurul üyeliklerine de İsmail Rüştü Aksal (Eski Maliye Bakanı), Ali Rıza Alpaslan (Danıştay Üyesi), Ziya Çoker (İçişleri Bakanlığı APK Yardımcısı Genel Müdürü), Prof. Turhan Esener (Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi), Prof. Şeref Gözübüyük (TODAİE Genel Müdürü), Orgeneral Hamza Gürgüç (Askerî Şura Üyesi), Ziya Kayla (Vakıflar Bankası Yönetim Kurulu Üyesi) ve İbrahim Şenil (Eski Anayasa Mahkemesi Başkanı) seçilmişlerdir. Bu kurulun çalışmaları, 1972 yılında *Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü* (TODAİE) tarafından bir rapor halinde yayımlanmıştır. Bu raporda *Danışma Kurulu* idarî reformun amaçlarını şöyle sıralamaktadır: (1) Etkinlik, verimlilik, sürat, basitlik, yasalara uyma; (2) Kamu menfaatlerini gerçekleştirme, genel refah ve huzuru sağlama. Kamu ekonomisi bakımından hedeflenen ise, *kamu iktisadî teşebbüsleri*nin (KİT) kârlı, verimli, modern işletmecilik ilkelerine uygun, siyasî baskıdan uzak, ama etkili bir ekonomik ve malî denetim altında çalışmalarını sağlamaktır. Bu hedefi gerçekleştirmek için de 29 Mayıs 1971 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Reform Komisyonu* çalışmaya başlamıştır. Komisyon çalışmaları Haziran 1971 tarihi itibariyle çeşitli raporlara dönüşmüştür: Komisyon Ön Raporu ve Alt Komisyon Raporları (Personel Sorunları, Ortaklıkların Hukukî Statüleri, Devlet Teşebbüslerinin İşçi Sorunları, Tarım Sektörü Devlet Teşebbüslerinin Düzenlenmesi, KİT Yönetimleri İçin Bilişim Sistemleri). İdarî Reform Danışma Kurulu, 10 Kasım 1971 tarihinde raporunu hükümete sunduktan sonra dağıtılmıştır. Rapor, daha sonra tüm bakanlık ve kuruluşlara gönderilerek görüş istenmiştir.

Birgül A. Güler'in *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi* başlıklı çalışmasında da belirttiği gibi, 12 Mart Hükümeti'nin iradesi ile gerçekleştirilen bu genel reform girişimi, çalışmaların Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) içinde eritilmesi ile sona ermiştir. *KİT Reform Komisyonu ve İdarî Reform Danışma Kurulu*nun çalışmalarını 1972 yılında DPT Müsteşarlığı Başkanlığı'nda kurulan *Kamu İdaresi Reform Komisyonu* ile *KİT Reform Komisyonu* devralmıştır. 1970'li yılların geri kalan kısmı, yıllık programlarda reform çalışmalarının iş akış modellerini tanımlamaya odaklanmıştır. 1973 Yılı Programı'nda bütüncül ve kapsayıcı bir perspektifle DPT'den başlayan iş akışı, DPT planlanan hazırlığı yapamadığı için uygulamaya geçirilememiştir. Bir sonraki programda sorunları saptama ve çözüm yolları geliştirme işi doğrudan kurumlara bırakılmıştır. Bu tarihten sonra kamu yönetimi reformu, "öncelikle kuruluşların kendi sorumlulukları içindedir".

Güler'in daha önce anılan çalışmasında da belirttiği üzere, kurum ve kuruluşların günlük işlerinden sayılmaya başlanan reform çalışmaları, reorganizasyon boyutuna indirgenmiştir. "Durum ilginçtir; çünkü hem reform kavramı reorganizasyon sınırlarına sıkıştırılarak tenzili rütbeye uğratılmış hem de kavrama reorganizasyon aracılığı ile ulaşılması mümkün olmayacak hedefler yüklenmiştir." Örneğin 1973-1977 dönemine ait *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1) sanayileşerek kalkınma için hızlı, verimli, etkin çalışacak bir kamu yönetimi yaratılmasını, (2) dinamik ve sürekli değişmeye ayak uydurabilen bir kamu yönetimi oluşturulmasını, (3) ekonomiye yük olmayan; kalkınmanın hızlandırıcısı; sosyal-kültürel bütünleşmenin önderi bir kamu yönetimine ulaşılmasını ve (4) nitelikli yüksek yönetici kadrosu ve nitelikli personel yetiştirme gücü ile işlek bir aygıt yaratılmasını hedeflemektedir.

Bütçe Reformu

1970 Malî Yılı Program Bütçe Hazırlama Rehberi geniş çaplı bir bütçe reformunun ana hatlarını çizen çerçeve bir metindir. 1969 yılında kurulan *Bütçe Reform Grubu* tarafından hazırlanan metin, klasik bütçe sisteminden program bütçe sistemine geçişin yol haritasını sunmaktadır. Bu metnin bir diğer özelliği bakanlık örgütlenme biçiminde önemli bir fark yaratacak fonksiyonel esaslı bakanlık örgütlenmesine geçişin temel kaynağını oluşturmasıdır. Bütçe reformu 1973 yılında uygulamaya geçmiş ve program-bütçe sistemi uygulaması 1973 malî yılında başlatılmıştır. Ancak bütçe reformunun ve yeni bütçe sisteminin öngördüğü fonksiyonel örgütlenme esasının tüm bakanlıkları kapsaması için 1984 tarihli ve 3046 sayılı *Bakanlıkların Kuruluş ve Teşkilatlanması Hakkında Kanun*'un çıkarılması beklenecektir. Söz konu-

su kanunun iskeleti, *1970 Program Bütçe Rehberi*'nde çizilmiştir. On dört yıl sonra düzenlenen 3046 sayılı Kanun, Esra Dik'in *Türkiye'de Bakanlık Sistemi ve Geleceği* başlıklı çalışmasında belirtildiği üzere "...program-bütçe sistemi ile devlet örgütlenmesinin uyumlaştırılmasından ibarettir". Program-bütçe tekniğinin uygulanmasıyla başlıca şu faydaların sağlanacağı umulmaktadır: kamu hizmetlerinin belli programlara bağlanması ve hizmetlere plan ilkelerine uygun önceliklerin verilmesi; ödeneklerle hizmetler arasında sıkı bir maliyet ilişkisinin kurulması ve dolayısıyla israfların önlenmesi, yıl içinde ek ödenek ve aktarma işlemlerine yol açılmaması; plan uygulamasının fiziki sonuçlarının denetlenip değerlendirilmesi.

26 Haziran 1978'de kaynakların etkinliği ve verimliliğini amaçlayan 2171 sayılı *Kamu Yönetiminde ve Harcamalarında Etkinlik ve Verimliliği Sağlamak ve Savurganlığı Önlemek Amacıyla Alınacak Ekonomik ve Malî Önlemler Hakkında Yetki Kanunu* kabul edilmiştir. Kanunun amacı; kalkınma planı ile yıllık programın uygulanmasında ortaya çıkan darboğazların giderilmesi, ekonominin iç ve dış dengesinin gözetilmesi, dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması, yatırımların hızlandırılması, kamu yönetiminde etkinlik ve verimliliğin sağlanması ve tutumluluğun özendirerek savurganlığın önlenebilmesi için Bakanlar Kurulu'na kanun gücünde kararname çıkarma yetkisi verilmesidir. Ne var ki, ekonomideki olumsuz tablo düzeltilemediği gibi, daha kötüye gidiş de durdurulamamıştır.

Memur Sınıflandırma Sistemi

Devlet Memurları Kanunu'nun yeni sınıflandırma sistemi 1970 yılında 1327 sayılı yasayla uygulamaya girmiştir. Bu kanunla devlet memurluğu sekiz sınıfa ayrılmıştır: genel idare hizmetleri, teknik hizmetler, sağlık ve yardımcı sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, avukatlık hizmetleri, din hizmetleri, emniyet hizmetleri ve yardımcı hizmetler. Bunlara daha sonra mülkî amirler ve millî istihbarat sınıfları eklenmiştir. Her sınıfta hizmete girilecek ilk ve yükselme olabilecek son dereceler, ilk-lise-yüksekokul mezunları için ayrı ayrı belirtilmiştir. Birgül A. Güler'in *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim* başlıklı çalışmasında belirtildiği üzere bu değişiklik, yalnızca işe göre belirlenebilecek olan genel mesleki nitelik ölçütüne dayalı iş sınıflamasını öngören, kariyer esasını dikkate almayan bir hüküm getirmiştir. Kariyer sisteminde sınıflandırma, eğitim-yetişme ve kıdem esaslarına dayanmasıyla ayırt edilir. 1970'te değiştirilerek günümüzde de geçerli olan son haline göre göre sınıflandırma şöyle tanımlanmıştır: "Devlet kamu hizmetleri görevlerini ve bu görevlerde çalışan devlet memurlarını görevlerin gerektirdiği niteliklere ve mesleklere göre sınıflara ayırmaktır." Bu sınıflardan personel çalıştı-

ran kurumlar kendilerine özgü düzenlemelere gitmişlerdir: Örneğin, İçişleri Bakanlığı'nın mülkî idare hizmetleri sınıfına ilişkin ayrıntılı kariyer tanımlaması vardır.

Millî Eğitim Temel Kanunu

5 Ekim 1972'de *Millî Eğitim Reformu Stratejisi Hakkındaki Raporun Kabulüne Dair Bakanlar Kurulu Kararı* imzalanmıştır. Rapor, bakanlık merkez teşkilatında reform öngörmektedir. 14 Haziran 1973'te ise günümüzde halen yürürlükte olan *1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu* kabul edilmiştir. Bu kanun, "Türk millî eğitiminin düzenlenmesinde esas olan amaç ve ilkeler, eğitim sisteminin genel yapısı, öğretmenlik mesleği, okul bina ve tesisleri, eğitim araç ve gereçleri ve Devletin eğitim ve öğretim alanındaki görev ve sorumluluğu ile ilgili temel hükümleri bir sistem bütünlüğü içinde kapsa[maktadır]".

İmam Hatip Liseleri

1949 yılında CHP Hükümeti, *imam hatip kursları* adı altında on ay süreli kurslar açmıştı. Bu kursların ömrü 1951 yılında Demokrat Parti Hükümeti döneminde yedi ilde açılan imam hatip okullarına kadar sürdü. Bu okullarda eğitim süresi birinci devresi dört, ikinci devresi üç yıl olmak üzere toplam yedi yıldı. 12 Mart'ın ardından imam hatip okullarının orta kısımları kapatılarak eğitim süresi dört yıla indirildi. 1973 yılında Naim Talu Hükümeti döneminde Millî Eğitim Temel Kanunu'nda yapılan değişiklikle, imam hatip okullarının adı *imam hatip lisesi* olarak değiştirildi ve mezunlarına üniversitelerin edebiyat bölümlerine girme hakkı tanındı. 1974'te CHP-MSP Hükümeti döneminde imam hatip liselerinin iki yıl önce kapatılan orta kısımları tekrar açıldı. Aynı yıl içinde kurulan yirmi dokuz imam hatip lisesi ile imam hatip liselerinin sayısı yüz bire yükselmiştir. MC hükümetleri ise, üç yıl dokuz aylık iktidarları döneminde, iki yüz otuz imam hatip lisesi açarak bu okulların tarihinde bir rekora imza atmış oluyorlardı. 1976 yılında bir velinin açtığı dava sonunda Danıştay 11. Dairesi'nin verdiği karar üzerine ilk defa bu okullara kız öğrenci alınmaya başlandı. Cüneyt Arcayürek'in *Atatürk'ten Sonra Bugünlere Nasıl Geldik?* başlıklı çalışmasında da üzerinde durduğu gibi, 12 Eylül Askerî Yönetimi, *Millî Eğitim Temel Kanunu*'nun 32. maddesini yeniden düzenleyerek, imam hatip lisesi mezunlarının üniversitelerin tüm bölümlerine girmesine olanak tanıyacaktır.

Akademik Yönetimde Kurullar

Akademik yönetimde Millî Eğitim Bakanlığı'nın rolü, 1960 yılında 115 sayılı yasayla bu bakanlığın Üniversitelerarası Kurul ile ilişkisi tümüyle kesilerek daraltılmıştı. 1961 Anayasası ise üniversitelerin Millî Eğitim Bakanlığı'nın ilgili kuruluşu olma konumuna son vermiş, üniversiteler bilimsel ve malî özerkliklerini kendilerince oluşturulan üniversitelerarası kurulun eşgüdümünde yürütmeye başlamışlardır. Birgül A. Güler'in sözleriyle "...ne var ki anayasal güvenceler de anayasa değiştirilerek ortadan kaldırılabilir". Nitekim 1971 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle üniversitelerin "devletin gözetimi ve denetimi altında" oldukları, bu gözetim ve denetim usullerinin yasayla belirleneceği hükme bağlanmıştır. Hükmün gereği 1973 yılında çıkarılan 1750 sayılı *Üniversiteler Kanunu*'yla yerine getirilmiştir; üniversitelerin gözetimi ve denetimi yeni esaslara bağlanmıştır. Bu tarihte üniversitelerin üzerindeki yönetsel denetim, içinde Millî Eğitim Bakanlığı yer almakla birlikte, başbakanlığa kaymış ve kurullar işleyişine dayandırılmıştır:

(1) Yüksek Öğretim Kurulu: Millî eğitim bakanı başkanlığında, üniversitelerin birer temsilcisi ve buna eşit sayıda bakanlar kurulunca seçilecek hükümet temsilcisinden oluşan, yükseköğretim sisteminin yönetsel kararlarını veren bir kuruldur.

(2) Üniversitelerarası Kurul: Başından ve yönetiminden bakanın geri çekildiği, yalnızca üniversite rektörleriyle öğretim üyelerinden oluşan, başkanını kendi içinden seçen, akademik eşgüdümü gerçekleştirmek ve akademik işleyişe ilişkin kararları vermek amacıyla çalışan bir kuruldur.

(3) Üniversite Denetleme Kurulu: Devletin gözetim ve denetimini yapan bu kurulun başkanı başbakandır; sekretaryası da başbakanlık örgütündedir. Kurul üyeleri arasında millî eğitim bakanı, adalet bakanı, eski rektörler arasından üç üye, Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarı, Millî Güvenlik Kurulunun dekanlık yapmış üyeleri arasından bir kişi yer almaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı'nın yükseköğretim alanında görev ve yetkisi, 1981 yılında 2547 sayılı *Yükseköğretim Kanunu* ile tümüyle sona ermiştir. 1982 Anayasası çerçevesinde ülkedeki tüm yükseköğretim kurumları üniversiteler çevresinde toplanarak, bunların genel yönetim ve denetim yetkisi *Yükseköğretim Kurulu*'na verilmiştir.

Öte yandan, yetmişli yıllarda on yeni üniversitenin kurulmasıyla üniversite sayısı on dokuza yükseldi. 1971'de Boğaziçi Üniversitesi, 1973'te Çukurova, Dicle, Anadolu üniversiteleri, 1974'te Cumhuriyet Üniversitesi, 1975'te ise Fırat, Uludağ, İnönü, 19 Mayıs, Selçuk üniversiteleri kuruldu. Bölgesel

merkezlerde üniversiteler kurulması, üniversiteyi Anadolu'ya yayma politikasının bir sonucuydu.

Askerî Yönetimde Amerikan Modeli

Millî Savunma Bakanlığı'nın 1949 tarihli kuruluş kanunu Anayasa Mahkemesi'nce 1966'da iptal edilmişti. İptalin gerekçesi açıktır: Anayasa, Genelkurmay Başkanlığı'nı, Millî Savunma Bakanlığı'ndan ayrı bir kurum olarak düzenlemiş, genelkurmay başkanının atanma usulünü de değiştirmiştir. Yasa bu makam için Millî Savunma Bakanlığı'nın önerisi ile Bakanlar Kurulu'nun ataması derken, yeni Anayasa, Bakanlar Kurulu önerisi ile cumhurbaşkanının atamasını öngörmektedir. İlgili yasaların çıkarılması 1970 yılında tamamlanmıştır.

31 Temmuz 1970'te bir tanesi Millî Savunma Bakanlığı'nı diğeriyse Genelkurmay Başkanlığı'nı konu alan iki ayrı yasa çıkarılmıştır: 1324 sayılı *Genelkurmay Başkanının Görev ve Yetkilerine Ait* ve 1325 sayılı *Millî Savunma Bakanlığı Görev ve Teşkilatı Hakkında* kanunlar. Böylece askerî boyut ordu bünyesine bağlı özerk bir yapı olarak kurulmuştur. Bu alanın en üst amiri olan genelkurmay başkanı, MSB ile işbirliği yaparak çalışacak ve başbakana karşı sorumlu olacaktır. MSB'nin iki görevi vardır: (1) Millî savunma görevlerinin siyasî, hukukî, sosyal, malî ve bütçe hizmetlerini yürütmek, (2) Silahlı Kuvvetler'in, Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılacak savunma politikası çerçevesinde, Genelkurmay Başkanlığı tarafından tespit olunacak ilke, öncelik ve ana programlarına göre askere alma, savaş sanayii, sağlık-veteriner, inşaat, malî teftiş hizmetlerini yürütmek. "Silahlı Kuvvetler hizmetlerinin tam bir bütünlük ve beraberlik içinde yürütülmesi amacıyla Millî Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ile sıkı bir işbirliği ve beraberliği içinde çalışır." 1982 Anayasası bu genel modeli benimsemiş, millî savunma görevi ve bu görevi yerine getirmekle yükümlü Genelkurmay Başkanlığı ile Millî Güvenlik Kurulu, 1982 Anayasası'nda yürütme bölümünde ve bakanlar kurulu alt başlığında düzenlenmiştir.

Kıbrıs Harekâtı sırasında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin emir komuta sisteminde son derece önemli olan muhabere irtibatlarında hissedilen eksiklik nedeniyle, TSK'nın haberleşme ihtiyaçlarının millî ve özgün olarak karşılanması amacıyla Silahlı Kuvvetler Vakfı'nın finansmanı ile 1975 yılında Ankara'da *Askerî Elektronik Sanayi A.Ş.* (ASELSAN) kurulmuştur. 1978 yılında *Macunköy Tesisleri*'nde ilk binalar tamamlanmış ve üretim faaliyeti başlamıştır. ASELSAN, ilk sırt ve tank telsizlerini TSK'ya 1980'de teslim etmiştir.

Sıkıyönetim Kanunu

Türkiye yetmişli yılları sıkıyönetim uygulamalarıyla geçirmiş, 1940'ta kabul edilen 3832 sayılı *Örfi İdare Kanunu* 1971 yılında kabul edilen 1402 sayılı *Sıkıyönetim Kanunu*'yla değiştirilmiştir.

Türkiye işçi sınıfının en önemli eylemlerinden biri olarak tarihe geçen *15-16 Haziran Olayları* nedeniyle 1970'te tüm Türkiye'de üç ay sıkıyönetim uygulanmıştır. 12 Mart Darbesi ile İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, İzmir, Eskişehir, Ankara, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt'te sıkıyönetim ilan edilmiş ve bazı illerde bu durum 1973'e kadar sürmüştür. 1974'te Kıbrıs Harekâtı on dört ilde, Maraş Olayları ise 1978'de on üç ilde sıkıyönetime yol açmış, yirmi iki ilde sıkıyönetim devam ederken 12 Eylül Darbesi gelmiştir. Darbenin ardından sıkıyönetim tüm Türkiye'ye yaygınlaştırılmıştır.

Sıkıyönetim ilan edildiğinde, o bölgeye atanan Sıkıyönetim Komutanlı'ğına bağlı sıkıyönetim mahkemesi veya mahkemeleri de kurulmaktadır. Bu bölgesel mahkemelerde askerî yargıç ve savcıların yanında ancak "gerektiğinde" sivil yargıçlar da görev yapmaktadır. Bölge dışında işlenmiş olsa da sıkıyönetimle ilişkilendirilen davalara da bu mahkemeler bakabilmektedirler. Esra E. Kilim *Türkiye'de Adalet Yönetimi* başlıklı kitabında sıkıyönetim mahkemelerinin görev ve yetkilerini detaylı bir şekilde ele almaktadır.

Devlet Güvenlik Mahkemeleri

1961 Anayasası'nın *Mahkemelerin Kuruluşu* başlıklı 136. maddesinde 1973 tarih ve 1699 sayılı yasaya dayanarak yapılan anayasa değişikliği sonucu *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* (DGM) kurulmuştur. Bu hükmün gerekçesinde, "Bütün dünyada olduğu gibi, son yıllarda memleketimizde de yeni suç ve suçluluk kavramlarının ortaya çıktığından ve dolayısı ile suçluların takip ve muhakemelerinde yeni usuller aranmasının ve bulunmasının zorunlu hale geldiği[nden]" söz edilmekte ve "...özellikle Anayasa'nın 11. maddesi doğrultusunda ve doğrudan doğruya devlet güvenliğini ilgilendiren suçların kovuşturulması ve yargılanmasında gerek ceza müessiriyetini artırmak için süratli yargılamayı sağlamak ve gerekse hususiyet arz eden bu suçların, ihtisaslaşmış mahkemelerde görülmesini mümkün kılmak için bu mahkemelerin kurulması gerektiği" ileri sürülmektedir. DGM'ler belirli suçları yargılamak üzere kurulan özel mahkemelerdir. Özellikle görev alanındaki suçların siyasal niteliği ve bu mahkemelerde görevlendirilecek yargıç ve savcıların seçilme ve atanmalarındaki özel yöntem kaygı uyandırmıştır. Bu mahkemelere atanacak sivil yargıçlar, Bakanlar Kurulu'nun önerisi ile atanacaktır. Yargıç atamalarında Yüksek Hâkimler Kurulu'na bir istisna ortaya çıka-

rılarak, sistemin bütünlüğü bozulmuştur. Ayrıca adlî yargı alanında yetkili olan DGM'lerde askerî yargıç ve savcılar da görev yapmakta ve bu kişilerin atanmaları kendi yasalarına göre emir komuta zinciri içerisinde askerî makamlara bırakılmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinin zorlamalarıyla 1999 yılında DGM'ler sivilleştirilmiş, 2004 yılında ise bu mahkemeler kaldırılmıştır. Kilim, *Türkiye'de Adalet Yönetimi*'nde, DGM'lerin sivilleştirildiği dönemde bu mahkemelerde sonuçlandırılmayı bekleyen yedi binden fazla dava bulunduğunun altını çizmektedir.

Kalkınma Perspektifi

Yalçın Küçük'ün *sarı plan* olarak nitelendirdiği İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) ve aynı yaklaşımı sürdüren Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), Korkut Boratav'ın sözleriyle "özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla ön plana çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu". Yetmişli yılların kalkınma perspektifiyle kısmen farklı bir yaklaşım içeren I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ise "büyümenin sürükleyici gücü olarak kamu yatırımlarını ve devlet işletmeciliğini görüyor; ithal ikameci sanayileşmeyi tüm sektör politikalarını yönlendiren açık bir stratejik tercih olarak ortaya koyuyordu".

Tütün Politikasında Değişim

İşçi-Köylü gazetesinin 1971 tarihli yayınında, "Halkımızın üç milyonu ekmeğini tütün üretiminden çıkarmak için çalışmaktadır. Ülkemizde ekilebilir toprakların yüzde ikisi tütün ekiminde kullanılmaktadır. Ülkemizin dışarıya sattığı mallardan elde edilen gelirlerin beşte biri ise tütün ihracatından gelmektedir. Tütün üretimi sadece tütüncülerin meselesi değil bütün halkımızın meselesidir", deniyordu.

Seksenli yıllarla birlikte tarım politikalarında yaşanan değişim süreci tütün sektörünü de dönüştürmüştür. Keskin ve Yaman'ın *Türkiye'de Tütün: Reji'den TEKEL'e TEKEL'den Bugüne* başlıklı çalışmalarında da tartıştıkları gibi, devlet desteğinin ortadan kaldırılması, tütün ekim alanlarının daralması ve nihayet TEKEL'in satışına uzanan bu sürecin başlangıcı 1970'li yıllara uzanır. Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet İhsan Birincioğlu, 17 Ocak 1970'te yaptığı açıklamada özel teşebbüsün de sigara fabrikası kurabileceğini dile getirmiştir. Bakan 27 Şubat 1971 tarihli bir başka açıklamasında özel sektöre Almanya'da sigara fabrikası kurma yetkisi verildiğini bildirmiştir. Yürürlükteki mevzuat nedeniyle özel sektörün içe dönük sigara imalatı yapamayacağı-

nı, ancak ihraç kaydıyla bunun mümkün olabileceğini belirten bakan şunları söylemiştir: "İhraç etmek kaydıyla özel sektörün sigara imalatı taleplerini memnuniyetle karşılarız. Ancak özel sektör tarafından şimdilik böyle bir müracaat yok. Sadece Almanya için yapılan bu talep olumlu karşılandı ve gerekli izin verildi." Bakan Birincioğlu, 1970 yılı Karadeniz ekici piyasalarının açılışında Samsun Tekel Başmüdürlüğü'nde yaptığı konuşmada ise üreticilere, "Tütüncülük yerine iki inek besleseniz iyi edersiniz. Tütün geçim kaynağı olmaktan çıkmıştır," diye sesleniyordu.

Tekel Genel Müdürlüğü'nce *Yurtdışından İthal Edilerek İç Piyasada Satılacak Yabancı Sigaralarla İlgili Not* başlığı altında hazırlanan 1979 tarihli raporda, tütün piyasalarının ele geçirilmesi çabalarına ilişkin dikkat çekici bilgiler verilmektedir. Rapor şöyle başlamaktadır: "Dünya tütün ve mamul tütün ticareti, çok büyük ve yaygın pazar potansiyeli olan cazip bir iş konusu haline gelmiştir. Bu özellik büyük çaptaki sigara üreticisi ülkeleri ve firmaları ulusal ve uluslararası pazarlarda kıyasıya bir pazar payını artırma savaşı içine sürüklemiş bulunmaktadır. Bu savaşta üreticilerin en büyük kozu, yabancı pazarlarda kendi ürünleri doğrultusunda bir içim zevki ve alışkanlığı yaratmaktır." Tekel raporunda, daha sonra dünyanın iki büyük tütün ithalatçısı olan Almanya ve İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan önce tümüyle Türkiye'den karşıladıkları tütün gereksinimlerinin, bu süreden itibaren Amerikan tipi tütün içiminin yaygınlık kazanmasından sonra Amerika tarafından karşılandığı vurgulanmaktadır. Keskin ve Yaman'ın çalışmalarında belirttikleri gibi, tütün konusunda alınacak kararlar hakkındaki kaygılar bu raporda şöyle dile getirilmiştir: "Bu konuda bugün atılacak küçük bir yanlış adımın gelecekte ulusal pazarımızın yabancı tütün tekellerine kaptırılması sonucunu doğurması olasılığını hiçbir zaman gözden uzak tutmamak gerekir... Bu konuda uluslararası pazar paylarımızın Amerikan tütün tekelleri lehine kaybedilmesi olayı daima uyarıcı bir örnek olmalıdır. Çünkü sigara talebinin karşılanması için yabancı sigara ithali gibi bir yola başvurulduğu takdirde, bu kez ulusal pazarımızın yabancı tekellerin eline geçmesi tehlikesi ile karşı karşıya kalınacaktır. Böyle bir girişim bütçe gelirlerinin yüzde 6'sını oluşturan istihsal vergisi varidatına, ülkemizin ikinci önemli ihraç malına, 80 bin kişiye yaklaşan istihdam hacmine, 500 bin tütün ekicisi aileye ve nihayet ulusal ekonomiye yönelik bir tehdit mahiyetindedir." Aynı tarihte *Cumhuriyet* gazetesinin bu rapora ilişkin değerlendirmesi şöyledir: "Bu raporun yetkililere uyarıcı nitelik yapıp yapmayacağı belli değildir. Ancak, Türkiye'nin en önemli ulusal çıkarlarının 'geri kalmış toplumlara özgü' ilkellikler içinde yitirildiği anımsanırsa, değil yabancı sigara ithali, Türkiye'de yabancı sigara üretecek fabrikalar kurulmasına ve Tekel'in yok olmasına neden olacak girişimler için özen gösterileceğine olan inanç zayıflamaktadır." Gerek *Tekel Raporu*'nda gerek *Cumhuriyet* gazetesinin

değerlendirmesinde dikkat çekilen hususlar, Türkiye tütün sektöründe yirmi yıl sonra gerçekleşeceklerin habercisi niteliğindedir.

Türkiye İçin Tarım Stratejisi

Türkiye'nin ilk kırsal kalkınma projesi Çorum-Çankırı bölgesinde 1972 yılında *Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü ile Dünya Bankası* işbirliğinde başlatılmıştır. Bu iki ilde tarımsal ve hayvansal üretimin artırılması ve kırsal altyapının geliştirilmesini amaçlayan *Çorum-Çankırı Entegre Kırsal Kalkınma Projesi* 1984 yılında tamamlanmıştır.

Birgül A. Güler'in *Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri* konulu çalışmasında da dile getirdiği gibi, Dünya Bankası'nın 1980-2000 döneminde dünya genelinde açtığı krediler arasında ilk sıra tarım sektörüne aittir; bu özellik Türkiye için de geçerlidir. Dünya Bankası kredilerinin yüzde yirmilik bölümü hem dünya genelinde hem Türkiye'de tarım sektörü için açılmıştır. Dünya Bankası Mart 1980'de Türkiye gündemine ilk *Yapısal Uyum Kredisi* (*Structural Adjustment Loan*-SAL) ile girdiğinde, elinde 1978 yılında hazırlanmış Türkiye için tarım stratejisi geliştirmeyi amaçlayan bir rapor ile 1979-1980 yılında hazırlanmış makro-ekonomik politikalar ve kamu yatırımları ile ilgili iki rapor bulunmaktadır. Dünya Bankası'nın Mart 1980'de başlayan SAL düzenlemeleri, Haziran 1984'te imzalanan beşinci SAL ile etki dönemini 1986 başlarında tamamlamıştır. Bu dönemde Dünya Bankası ile imzalanan beş adet SAL, Türkiye'de tarım sektöründe gübre, tohum, ilaç, makine gibi girdilerde devlet tekelinin kırılması ve KİT'lerin özel sektöre transferi sürecini başlatan temel dinamik olmuştur. Dünya Bankası'nın Türkiye'deki ikinci kademe anlaşmaları, bir sektörü dönüştürmeyi hedefleyen anlaşmalardır (*sectoral adjustment loan*-SECAL). 1985-1988 döneminde açılan dört sektörel uyum kredisinden biri doğrudan tarım sektörüne yöneliktir.

Güneydoğu Anadolu Projesi

Mevcut su kaynaklarının önemi ve bunlardan yararlanılması fikri, ilk defa 1930'lu yıllarda Mustafa Kemal Atatürk tarafından ortaya konulmuş bulunmaktadır. Bu dönemde *Elektrik İşleri Etüd İdaresi Genel Müdürlüğü*'nün kurulması, Fırat Nehri üzerinde çeşitli yerlerde (Keban, Palu, Pertek, Kömürhan, Karakaya ve Kemaliye'de) ölçme ve gözlem istasyonlarının faaliyete geçmesiyle su etütlerinin yapılmaya başlanması *Güneydoğu Anadolu Projesi*'ne giden ilk adımlar sayılmıştır. Ellili yılların başında *Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü* (DSİ) kurulup, Türkiye'de havza çalışmalarının gerekliği vurgulanmış ve ülke toprakları yirmi dokuz havzaya bölünerek etüt ve planlama çalışmaları-

na başlanmıştır. Fırat Havzası'nın sulama ve enerji potansiyelinin belirlenmesine yönelik çalışmalar altmışlı yıllarda devam etmiştir. 1961 yılında Diyarbakır'da kurulan *Devlet Su İşleri Fırat Planlama Amirliği* tarafından Fırat Havzası'nda su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine yönelik ilk çalışmalar yürütülmüştür. 1962'de TBMM bünyesinde *Keban Barajı ve Aşağı Fırat Havzası Kalkınma Projesi Araştırma Komisyonu* oluşturulmuştur. 1968 yılında, Aşağı Fırat Havzası'nda önerilen depolama tesisleri ve hidroelektrik santraller fizibilite aşamasında, sulama tesisleri ise master plan düzeyinde yerli-yabancı yatırım gruplarına ihale edilmiş ve 1970 yılında tamamlanmıştır. Bu çalışmalar sonunda Fırat ve Dicle Havzası'na yönelik geliştirilen projeler 1977 yılında birleştirilerek *Güneydoğu Anadolu Projesi* (GAP) olarak adlandırılmasına karar verilmiştir. 1979 yılında *GAP Sulama ve Enerji Altyapılarını Geliştirme Projesi* adıyla resmî olarak başlatılmış bulunmaktadır. GAP Sulama ve Enerji Altyapılarını Geliştirme Projesi'nde temel gelişme ekseni *tarım sektörü* ve *sulama* kaynakları üzerinden tanımlanmıştır. İlave olarak, sulama kaynaklarının geliştirilmesi ve tarımsal üretimin arttırılmasına paralel olarak, tarım dışı sektörlerin de uyarılması ve söz konusu sektörlerin birbirlerini etkilemesi sonucunda zincirleme büyüme etkileşimleri oluşması öngörülmüştür. Bu stratejiler çerçevesinde GAP'ın hedefleri şöyledir: yirmi iki adet baraj ve on dokuz adet hidroelektrik santral (HES) inşası, bir milyon sekiz yüz yirmi iki bin hektar alanın sulanması, yılda yirmi yedi milyar kilovatsaat elektrik enerjisi üretilmesi ve münferit projeler kapsamında yedi adet baraj ve bir adet HES'in yapımı. GAP'ın gerçekleştirilmeye çalışıldığı bölge, Adıyaman, Hakkâri, Diyarbakır, Gaziantep, Batman, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illeri olmak üzere toplamda dokuz ili içermektedir. Bu bölge, Türkiye'deki toplam sulanabilir arazinin yaklaşık beşte birini oluşturan bir büyüklüğe sahiptir.

2 Haziran 1979'da *Planlama ve Uygulama Eşgüdüm Kurulu Kurulmasına Dair Bakanlar Kurulu Kararı*'yla bölge ölçeğinde yapımına başlanılan fiziki planlama çalışmalarının uygulanmasında bütünlük sağlamak üzere kurulacak kurul yapısı ve işlevleri tanımlanmıştır. Buna göre söz konusu kurul, İmar ve İskân Bakanlığı bölge kuruluşu temsilcisinin başkanlığında Bayındırlık, Ulaştırma, Gıda-Tarım ve Hayvancılık, Sanayi ve Teknoloji, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Turizm ve Tanıtma, Köy işleri ve Kooperatifler, Orman ve Yerel Yönetim Bakanlıklarının bölge kuruluşları temsilcileri ve DPT uzmanlarından oluşmaktadır.

Yerel Seçimler

Yetmişli yıllarda ilki 1973, ikincisi 1977'de olmak üzere iki yerel seçim yapılmıştır. 1973 yerel seçimleri, 1973 milletvekili genel seçimlerinden yaklaşık

iki ay sonra 9 Aralık 1973'te yapılmıştır. CHP; Ankara, İstanbul ve İzmir'in de aralarında bulunduğu otuz üç ilin belediye başkanlıklarını kazanmıştır. CHP'yi yirmi iki ilde belediye başkanlığını kazanan AP izlemektedir. MSP üç ilde, DemP bir ilde seçimleri kazanmıştır. Sekiz ilde ise belediye başkanlığını bağımsız adaylar kazanmıştır.

1977 yerel seçimleri, 11 Aralık 1977 günü yapılmıştır. İl Genel Meclisi seçimleri temel alındığında CHP % 41,7 oyla seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. CHP, belediye başkanlığı seçimlerindeki oyların %48'ini elde etmiştir. Bu sonuçlara göre 67 ilden İstanbul, Ankara ve İzmir ile birlikte 42'sinde CHP, 15'inde AP, 5'inde MHP, 3'ünde MSP ve 2'sinde bağımsızlar seçimleri kazanmışlardır. Bursa'da ilk defa CHP oyları AP'yi geride bırakmıştır.

25 Eylül 1980'de, seçimle işbaşına gelmiş olan yerel yöneticiler görevlerinden alınmış; il genel meclisleri ve belediye meclisleri feshedilmiştir.

Yerel Yönetim Bakanlığı

Ocak 1978'de "Hızlı değişim sürecindeki toplumumuzda yepyeni bir gerçek olarak gelişen yerel yönetimlerin yönetsel ve malî tıkanıklarını gidermek, böylece bu yönetimlere etkinlik ve işlerlik kazandıracak düzenlemeleri yapmak" amacıyla *Yerel Yönetimler Bakanlığı* kurulmuştur. Yerel Yönetim Bakanlığı, İmar ve İskân Bakanlığı'ndan İller Bankası, İçişleri Bakanlığı'ndan Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, DPT'den İl ve Mahalli İdareler Planlama Şubesi gibi farklı kurumlara bağlı birimleri bünyesine katarak örgütlenmiştir. Yerel yönetimler için kurulan bakanlık dört genel müdürlük üzerinde yükselmektedir: Özel İdareler ve Köyler Genel Müdürlüğü, Belediyeler Genel Müdürlüğü, Fon-Krediler ve Teknik Değerlendirmeler Genel Müdürlüğü, Eğitim Genel Müdürlüğü. Yerel Yönetim Bakanlığı, Ekim 1979'da kaldırılana dek geçen yirmi iki aylık sürede yerel yönetimler üzerindeki devlet gözetim ve denetimini azaltıcı çalışmaların yanı sıra, belediye gelirlerinin artırılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Özel İdareler

İçişleri Bakanlığı hizmet ve örgütünü yeniden düzenlemek amacı ile başlatılan *İçişleri Hizmet ve Teşkilatını Yeniden Düzenleme Projesi Çalışmaları* (İç-Düzen) kapsamında, 1972 yılında yeni bir yasa taslağı hazırlanmıştır. Taslak, il özel idaresine yeni görevler vermekte, bu kuruluşa özgü yürütücü hizmet birimleri kurmakta, gelirlerde ise önemli bir değişiklik öngörmemektedir. Taslak, TBMM'ye sevk edilmemiştir.

1970-1984 yılları arasında yerel yönetim gelirlerinin genel bütçeye oranı % 7'ye gerilerken, özel idarelerin yerel yönetim gelirleri içindeki payı dörtte bir düzeyine inmiştir. Yerel yönetim gelirlerinin genel bütçe gelirlerine payları 1985 yılından itibaren yükselmeye başlamıştır. 1985-1990 döneminde yerel yönetim gelirleri genel bütçenin % 17'sine ulaşmıştır. Ancak özel idarelerin 1950'li yıllardan itibaren daralmaya başlayan payı, yerel yönetim gelirlerinin beşte birine gerilemiştir. Birgül A. Güler, *İl Özel İdaresi Gelirleri: 1925-1990* başlıklı çalışmasında bu verileri şöyle değerlendirmektedir: "Görevleri kırsal alana yönelik olan özel idare, ülke ekonomisinde kırsal alanın ağırlığını yitirmesine koşut olarak gerilemiştir ve bu gerileme sürmektedir."

Pay uygulaması 1952 yılından başlayarak yavaş yavaş yaygınlaşmıştır. Özel idarelere ait olan bina ve arazi vergileri 1970 yılında kabul edilen 1319 sayılı *Emlak Vergisi Kanunu*'yla *emlak vergisi* adı altında birleştirilmiş ve merkezî yönetime devredilmiştir. Kimi değişikliklerle ancak 1972'de yürürlüğe giren bu kanun, bina ve arazi vergilerini devlet geliri haline getirmiş; özel idarelere bundan pay verme yoluna gidilmiştir. Bu bölüşümde merkezî yönetime %20, özel idarelere % 5, belediyelere %45 pay verilmiştir. İl özel idareleri toplam gelirlerinin 1973'te %40,38'ini, 1974'te ise %25,4'ünü emlak vergisi bölüşümünde kendilerine düşen paydan sağlamışlardır. Emlak vergisinden belediyelere ve il özel idarelerine pay verilmesi yöntemi 1981 yılında kabul edilen 2380 sayılı kanunla terk edilmiş, bu vergi tamamıyla bir merkezî yönetim vergisi haline gelmiştir. Güler'in, bahsi geçen makalesinden hareketle özel idare gelirlerinin değişme çizgisine bakarak, bu kurumun küçülme grafiğinde (1948'den başlayarak) 1950 ve 1970'li yılların dönüm noktaları oluşturduğu söylenebilir. "Kurumun yönetim sistemi içinde sahip olduğu tanımlanmış ve sürekli ağırlığı, 1950'li yıllarda siyasal iradenin tercihlerine göre değişen ve geçicilik ile karakterize yeni bir konuma taşınmıştır. Bu değişken ve geçici tanım, 1970'li yıllarda, özel idarelerin hem merkezî hem de yerel yönetim sistemi içinde ikinci konumu kesinleştirilerek ortadan kalkmıştır."

Toplumcu Belediyecilik

1950'li yıllarda başlayan ve 1960'lı yıllarda hızlanan göç olgusu, bir yandan kentleşme sürecinin temel dinamiğini oluştururken, diğer yandan gecekondu ve enformel sektör tarafından temsil edilen ve kent yaşamına formel yollarla eklemlenemeyen bir göçmen nüfusun oluşmasına neden olmuştur. Bu durum 1960'lı yılların ortalarından itibaren, orta sınıfların öncülük ettiği toplumcu bir hareketlenmenin temellerini hazırlamıştır. Türkiye'de yetmişli yıllarda uygulanan "toplumcu belediyecilik" anlayışı, günümüzde neoliberal belediyeciliğe karşı alternatif belediyeciliğin tarihsel izi olarak görülebilir.

Bu dönemin belediyecilik deneyimleri, belediye başkanlarının isimleri ile birlikte anılır: Ankara'da Vedat Dalokay (1973-1977) ve Ali Dinçer (1977-1980); İstanbul'da Ahmet İsvan (1973-1977) ve Aytekin Kotil (1977-1980); İzmir'de İhsan Alyanak (1973-1980); Adana'da Ege Bagatur (1973-1977) ve Selahattin Çolak (1977-1980); İzmit'de Erol Köse (1973-1977) ve Mersin'de Kaya Mutlu (1977-1980) gibi belediye başkanları toplumcu belediyeciliğe biçim vermişlerdir.

Türkiye'de *toplumcu belediyecilik* adının ve programının ilk olarak İzmit ve Ankara belediyeleri tarafından, onların danışmanları grubunca geliştirildiği bilinir. Hem belediyecilik uygulamalarına danışman statüsünde etkide bulunan hem de olgunun bilimsel bilgisini üreten sayılı isimlerden İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyecilik Öykusü* başlıklı çalışmasında toplumcu belediye görüşünün yüklenmesi gereken işlevleri şöyle sıralamaktadır: Yeni belediye sosyal adaletçi bir belediye olacaktır; yeni belediye tüm halk katlarının karar sürecine katılmasına olanak sağlamalıdır; yeni belediye demokratik belediye olacaktır; yeni belediye tekelci rantların oluşmasına olanak vermeyecektir; yeni belediye denetimci değil, üretimci olacaktır; yeni belediye yalnız imar planlarını hazırlatmakla yetinmez, kent parçalarında toprağı kamulaştırarak, altyapısını getirerek ve konut üretimini örgütleyerek kentin imarını aktif olarak gerçekleştirir; toplumcu belediye kentsel toprak üzerinde oluşan artı değerin topluma dönmesine çalışacak, kentsel toprak üzerindeki spekülasyonu engelleyecektir.

Bu işlevler ışığında, yeni belediyecilik hareketi, kentsel gelişmenin planlanması ve kentsel hizmetlerin üretimi ve sunumunda toplumun geniş kesimlerinin çıkarlarını savunarak, bugünün belediyecilik anlayışına da ışık tutabilecek yenilikçi ve etkin kentsel politikaları yaşama geçirebilmiştir. İlhan Tekeli, Türkiye'de toplumcu belediyeciliğin ilkelerini beş başlık altında formüle etmiştir: demokratik belediye, üretici belediye, tüketimi düzenleyici belediye, birlikçi-bütünlükçü belediye, kaynak yaratıcı belediye.

Demokratik Belediye

Demokratik belediye ilkesi, beledî hizmetlerde katılımcılığı ön plana getirir. Burada katılımcılık kavrayışı, karar alma mekanizmalarının yaygınlaşmasından ziyade "toplumun güçsüz kesimlerinin çıkarlarını koruyucu mekanizmaların etkinlik kazanması" bakımından söz konusu edilmiştir. Bundan böyle belediyeler, ayrıcalıklı kimselere hizmet götüren kuruluşlar olmaktan çıkarılarak geniş halk kesimlerinin yönetimde ağırlıkla temsil edildiği ve onların çıkarlarına öncelik tanıyan kuruluşlar olmalıdırlar. İlkenin ikinci yönü idarî vesayetin kullanımıyla ilgilidir. Valiler denetim adına be-

lediyelerin uygulamalarını zora sokabiliyordu. Belediyelerin, yerel yaşamın gerektirdiği ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda kural koyucu nitelik kazanmaları vurgulanıyordu. Belediyelerin demokratikliği vurgusu, geliştirilen yeni belediyecilik anlayışı içinde her iki boyutuyla da yer aldı.

Bu ilkenin uygulamaları hakkında da şunlar not edilebilir: Katılım açısından 1970'li yıllarda belediyelerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri örgütlenmelerin (Zonguldak Metropoliten Alanı Belediyeler Birliği, Türkiye Belediyeler Vakfı) yanı sıra, kent halkının yerel örgütlenmeleri de görülmektedir. Ankara Belediyesi, toplumcu belediyecilik anlayışı çerçevesinde hizmet gören birkaç belediyeden biri olmuştur. Demokratik belediye ilkesinin öngördüğü kimi katılımcı pratikler, 1977-1980 yılları arasında, Ali Dinçer döneminde bulunabilir. Ulaş Bayraktar ve Mehmet Penbecioğlu'nun, Ali Dinçer dönemi Ankara Belediyesi ile ilgili *Mülkiye* dergisinde yayımlanan makalelerinde de dikkat çektikleri gibi, bu dönemde geleneksel yönetimin olumsuz etkilerinden sakınmak maksadıyla, danışmanlar grubu oluşturulmasına da gidilmiştir. Bu anlayışa göre belediyeler, "demokrasinin yaygınlaştırılması, kararların halkla birlikte alınması, sorumluluğa halkın nasıl iştirak edebileceğini göstermek" için âdeta birer laboratuvardır. Ne var ki bu laboratuvarlara işlerlik kazandırmak, mevcut hukukî ve fiilî durum içerisinde çok da kolay olmayacaktır. Bu hedeflere 1977-1980 arasında ne kadar ulaşılabildiği, yani halkın yönetime ne kadar katılabildiği sorusunu Ankara Belediyesi yöneticilerinden birisi tüm samimiyetiyle "İşte onu pek beceremedik," şeklinde yanıtlamıştır.

Üretici Belediye

Üretici belediyecilik ilkesi üç boyutta tanımlanmaktadır. Birincisi, temel kentsel altyapı ve hizmet üretimidir. İkincisi, az sayıdaki girişimcinin toplumun büyük kesimi aleyhine oluşturduğu tekelci ve kurumsal rantları kırabilmek için, piyasa mallarının da üretimidir. Üçüncüsü, kent arsaları ve konut alanlarında oluşan değer artışlarının topluma kazandırılması için, belediyenin bu alana üretici olarak girmesidir.

Üretici belediyecilik ilkesine dair uygulamalara örnek olarak şunlar not edilebilir: Ali Dinçer döneminde, ekmek fiyatlarını denetim altına almak amacıyla, bir ekmek fabrikası kurulmuştur. Barınma sorununa çözüm bulmak ve düzenli kentsel gelişmeyi sağlamak için Batıkent'in kurulması yönünde adımlar atılmıştır. Yükselen gıda fiyatlarına bir çözüm bulmak amacıyla ise *Tanzim Satış Projesi*'ne (TANSA) başlanmıştır.

Ulaş Bayraktar'ın sözleriyle; "Batıkent projesiyle kentin batı yönünde yayılmasına ilişkin kararlar alınmıştır. Ancak bu kararlar, sınırsız kentsel yayılma ve denetimsiz kentsel gelişme stratejilerinin benimsendiği yönünde an-

laşılmamalıdır. Tam tersine Batıkent projesiyle birlikte mevzi uygulamalara ve imar yoğunluklarının artışına karşı kenti kontrollü olarak batı bölgesine doğru yayacak ve dar gelirlilere nitelikli bir çevre oluşturacak toplumcu bir planlama anlayışı benimsenmiştir. Batıkent projesinin arkasındaki şehircilik anlayışı, bugünün Ankara'sında güneydoğu yönünde gördüğümüz rant merkezli lüks konut yapımlarının arkasındaki sermaye birikim mantığından oldukça farklıdır". Batıkent projesiyle, arsa gibi çok önemli bir kentsel kaynağın rant odaklı yatırımlar için değil, toplumun geniş kesimlerinin yaşamsal sorunlarının çözümü için kullanılabileceği gösterilmiştir. Ulusal ve uluslararası kaynaklar projeye aktarılabilmiş ve bu kaynaklar da toplumcu bir şehircilik anlayışının yaşama geçirilmesi için kullanılmıştır. Ancak planlama ve tasarım süreçlerindeki yanlış uygulamalar ve başarısızlıklar, Batıkent'te nitelikli bir kentsel çevre oluşmasını olumsuz etkilemiştir.

Batıkent Projesi

Batıkent, Ankara'nın Yenimahalle ilçesinde bir semttir. Yenimahalle ilçesinin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Batıkent, Ankara'nın belediye başkanlarından Vedat Dalokay'ın 1973 yılında Ankara belediye başkanlığına seçilmesi ile birlikte, çarpık kentleşme sorununa çözüm olarak oluşturulmuştur. Türkiye'nin en büyük modern yerleşim projelerinden biridir. Dar gelirli kesimlerin konut sorununu çözmek ve gecekondulaşma sürecini tasfiye etmek için bugünkü Batıkent'in hemen hemen tamamı kamulaştırılmıştır. Katılımcı, demokratik bir şekil içerisinde uygulama istenildiğinden, bu isteğe uygun olarak 1979 yılında Kent-Koop kurulmuş, Kent-Koop üstlendiği misyona uygun olarak hemen faaliyete başlamıştır: "Batıkent projesiyle birlikte bir toplumsal örgütlenme modeli ortaya kondu. Değişik kesimlerden çalışan insanların kurduğu kooperatifler, Kent-Koop kooperatifler birliğine üye oldular. Ortak projeler üretildi. Malzeme alımlarında bile ortak birtakım davranışlar gösterildiği için daha ekonomik konutlar elde edilmeye başlandı..." Proje, 1987 yılında Dünya Konut Yılı Ödülü'nü almıştır.

İzmit Belediyesi, *İzmit Yeni Yerleşmeler Projesi* ile hem üretici hem de demokratik katılımcı bir belediyecilik anlayışının mümkün olduğunu göstermiştir. Bu projeyle, kooperatifler aracılığıyla düşük gelirli ailelere konut üretimi gerçekleştirilmiştir; proje, aynı zamanda, farklı grupların katılımını gerçekleştirmeyi de hedeflemiştir.

İstanbul Belediyesi, İsvan'ın başkanlığı döneminde, halkın temel ihtiyaç maddelerinden biri olan ekmeğin halka aracısız ulaştırılması için *halk ekmek* uygulamasını başlatmıştır. İlk uygulama İstanbul Kartal Belediyesi'nde halkın katılımıyla kurulan ekmek fabrikasıdır.

Ankara Belediyesi Süt Projesi'yle sütün dar gelirli ailelere ücretsiz olarak dağıtılması istenmişse de dönemin Maliye Bakanlığı projeyi durdurmuştur.

Dalokay'ın başkanlığı döneminde Ankara Belediyesi işgücünün niteliğini arttırmak amacıyla *Kent Enstitüleri* kurmuştur. Bu uygulama da dönemin Ankara Valiliği ve ilgili bakanlıkça dirençle karşılanmıştır.

Tüketimi Düzenleyici Belediye

Kentlerde yaşamın ucuzlatılması konusunda aracıların gücünün kırılarak üretici ve tüketicinin aracısız olarak karşı karşıya getirilmesi, yaşamın ucuzlatılması, üreticinin güçlendirilmesi öngörülmekteydi. Belediyeler kentteki tüketim mal ve hizmetlerini toplum yararı açısından denetlemeli, tekelci rantların oluşmasını engellemelidir. Kentlerde tüketimin aracısız, ucuz ve sağlıklı gerçekleştirilebilmesi için kent ölçeğinde kooperatifler (belediye öncülüğünde üretici ve tüketici kooperatifleri örgütleyerek) tanzim satış ve halk pazarları oluşturulmalıdır. Bu kapsamda ilk örnek Erol Köse başkanlığındaki İzmit Belediyesi'nden verilebilir; burada tüketimin düzenlenmesi amacıyla "halk pazarları" uygulaması, çözüm olarak uygulamaya konmuştur. *Marmara ve Boğazlar Belediyeler Birliği*, yukarıdaki ilke çerçevesinde, kısa adı TÜDEM olan *Tüketimi Düzenleme Merkezi* kurmuştur.

Birlikçi-Bütünlükçü Belediye

Bu ilke toplumcu belediyeciliğin gelişmesi bakımından belediyeler arası birlikçi-bütünlükçü bir dayanışmanın geliştirilmesiyle ilgilidir. Belediye birlikleri kurmak Belediye Yasası'nda bulunan ama o tarihe kadar yaygın olarak kullanılmamış bir olanaktı. Belediyeciliğin ortak sorunlarına parti sadakati çizgilerini aşarak *ortaklaşa çözüm arama ve dayanışma* anlayışının geliştirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle de bu ilke ancak parti bağlılıklarını aşan bir *belediye hareketine* dayandığında anlamlı olabilecekti.

İlkenin uygulanması söz konusu edildiğinde, yerel yönetim birlikleri oluşturulmuş ve bu birlikler, küçük belediyelerin üretemedikleri hizmetler için onlara teknik destek sağlamayı amaçlanmıştır. 1978 yılında kurulan *Yerel Yönetimler Bakanlığı* bu amaca hizmet eden bir adım olarak görülebilir. Bakanlık, birliklerin üretici olma çabalarını; ekmek, arsa ve konut üretimi gibi çeşitli alanlarda desteklemiştir. Bakanlıkça hazırlanan *Belediyeler Birliği Norm Tüzüğü*'ne göre birlikler iki amaç için özendirilmişlerdir: Bunlardan ilki, birliklerin üretici olmasıdır; diğeri ise kentsel alanların düzenlenmesi görevidir.

Bu anlayış kendisini sadece belediyeler arası ilişkilerle de sınırlı görmüyordu. İlkenin bütüncü ayağı ülkenin genel sorunlarından soyutlanmayan

ve sendikalarla, kooperatiflerle, meslek örgütleriyle işbirliği içinde hareket eden bir adım niteliği taşıyordu.

Kaynak Yaratıcı Belediye

Bu ilke belediyelerin merkezî yönetimin denetiminde olmayan finansman kaynaklarına kavuşmalarıyla ilgilidir. Bunun için kentsel rantların belediyelere aktarılması ve belediyelerin vergilendirmede belirli esnekliklere kavuşturulması gibi yöntemler ileri sürülmüştür.

Bu ilkenin uygulamasına gelince; belediyeler, büyük işletmeler kurarak gelir sağlama çabası içine girmişlerdir. Sözgelimi asfalt fabrikaları kurup hem kendi ihtiyacını karşılamış hem de karayollarının büyük ihalelerine girip bu işten kazanç sağlamışlardır. Otoparklar, düğün salonları, taşınmazların kiraya verilmesi, kreşler, tanzim satış mağazaları, kıyı belediyelerinde halk plajları açmak gelir kaynaklarının belli başlıları olarak yaygınlaşmıştır. Belediyelerin fiyatlandırmada toplumun düşük gelirli kesimlerinin kaynak kaybına uğramadan korunabilmeleri için çapraz finansmana başvurulması öngörülmüştür. Kentte ve çevresinde oluşan rantların topluma dönmesiyle de kaynak yaratılacağı ifade edilmiştir. Belediyelere belirlenmiş bazı vergilere belli oranlarda ekleme yapma yetkisi de bu kapsamda talep edilmiştir. Tüm bu kaynakların yaratılmasında demokratik belediye temel ilkesine uygun bir biçimde, geniş halk kesimlerinin çıkarlarına öncelik tanıyan bir yol izleneceği vurgulanmıştır.

"Devletin Kanunları Fatsa'da İşlemiyor..."

Toplumcu belediyeciliğin tüm unsurlarını taşıyan Fatsa deneyimi, 1979 yılında belediye başkanının hayatını kaybetmesiyle boşalan belediye başkanlığı koltuğu için ara seçimler yapılması ve bağımsız aday Fikri Sönmez'in seçimi kazanmasıyla başlar. Fatsa'da altyapı sorunlarının başında sokaklardaki çamur gelmektedir. Eldeki imkânlarla bu sorunla yıllarca baş edemeyeceğini gören belediye ve komiteler *Çamura Son Kampanyası* başlatır ve civar belediyelerin araç-gereç desteği ile kampanya sadece dört günde hedefine ulaşır.

Belediye ilk olarak mahallelerde halk komitelerini örgütler. Kentte her siyasî görüşten kişinin katıldığı on bir halk komitesi kurulur. Her komite kendi bölgesinin sorumluluğunu üstlenip çözümleri tartışıp belediyeye iletecektir.

Fikri Sönmez başkanlığında belediye işleyişinde değişikliğe de gidilmiştir. *Yerel Düzeyde Siyasetin Radikalleşmesi: 1970'lerin Sonuna Doğru Fatsa Örneği* başlıklı yüksek lisans çalışmasında Hande Türkmen'in de belirttiği gibi, bele-

diye meclisinin tüm toplantıları halka açık yapılmaya başlanmış, bu toplantılar belediye hoparlörlerinden Fatsalılara yayınlanmıştır. Bu uygulama, belediye meclis üyelerinin halkın gözü önünde karar almasına yol açmış ve birçok karar bu sayede halkın lehine sonuçlanabilmiştir. Fatsa Belediyesi, kent halkının kendi arasındaki dayanışmayı sağlamak ve halkı kaynaştırmak için halk şenliği organizasyonları yapmıştır. Belediye faaliyetlerinin yürütülmesi bakımından Fatsa Belediyesi, doğrudan demokrasiyi ve kamuculuğu güçlü bir şekilde bünyesinde birleştirmiştir.

Ulaş Bayraktar ve Mehmet Penbecioğlu, katılımcı yönetim modelinin Türkiye özelinde ne kadar istisnai ve zor olduğunu gözler önüne serebilmek için, 12 Eylül Darbesi'nin bir yanıyla tam da böyle bir tecrübeye tepki olduğunu hatırlatmaktadır:

> Nitekim darbenin mimarı Kenan Evren 5 Nisan 2005 yılında gazeteci Yavuz Donat'a Fatsa'lı Terzi Fikri'nin yönetim modeliyle ilgili olarak: "Orada Terzi Fikri diye biri çıkmış... Devlet benim diyor... Komite kurmuş... Fatsa'yı o komite yönetiyor... Ne yapılıp, yapılmayacağının kararını halk veriyor... Veya halk adına o komite... Yani kararı devlet vermiyor... Devlet otoritesi sıfır... Devletin kanunları Fatsa'da işlemiyor... Sana böyle yüzlerce örnek anlatırım... İster misin?" demecini vererek aslında geleneksel Türk yönetim modeliyle yukarıda bahsedilen kolektif yönetim tarzının ne kadar çeliştiğini herhangi bir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ifade eder. Terzi Fikri'ye gösterilen bu tepkinin sadece Kenan Evren'le sınırlı olmadığını rahatlıkla iddia edebiliriz. Gerçekten de nasıl ki halk ve/veya komitelerle karar vermek devletin otoritesini ortadan kaldırıyorsa, birçok yönetici için de başkalarından görüş almak kişisel otoritenin zayıflaması şeklinde algılanır. Gerçek yönetici her şeyi bilen ve kendi kendine karar verebilen bir yöneticidir; o makama derin bilgisi, tecrübesi ve muhakeme yeteneği sayesinde seçilmiş olduğu için başkalarının görüş ve tavsiyelerine haliyle ihtiyaç duymaz.

Fatsa'da Fikri Sönmez'in belediye başkanlığında gerçekleştirilen belediye yönetimi; belediye faaliyetlerine halkın katılımı, halk ve belediye arasındaki dayanışma ve belediyelerin kendi aralarındaki yardımlaşma bakımından, minyatür bir model olarak belediyecilik tarihine geçmiştir.

Yetmişli Yıllar Sona Ererken

1978 ilkbaharında Malatya Belediye Başkanı Hamit Fendoğlu, kendisine gönderilen bombalı bir paketin patlaması sonucu ailesiyle birlikte hayatını kaybetti. Aynı yılın son günlerinde ise Türkiye, Maraş Katliamı'na tanık olacaktı. Yüzden fazla kişinin hayatını kaybettiği olaylar sonrasında on üç ilde

sıkıyönetim ilan edildi. Arcayürek, *Müdahalenin Ayak Sesleri* başlıklı çalışmasında, BBC'nin 25 Aralık 1978 tarihli haberinde Türkiye'nin genel görünümünün şöyle aktarıldığını belirtmektedir:

> Kahramanmaraş olayları, Pakistan, Afganistan ve İran'dan sonra belki de kaos ve belirsizlik içine düşme sırasının Türkiye'ye geldiğini gösteriyor. Sonuna kadar demokratik ilkelere bağlı kalma kararlılığında olan orta-sol hükümet her şeye rağmen olayları denetlemediği görüntüsü taşıyor. Hükümetin, bir önceki hükümetten devraldığı sorunların oluşturduğu, Türkiye tarihinin en kötü ekonomik bunalımı, geçen yıl olduğundan daha iyi bir durumda değil. Siyasal şiddet olayları da artıyor. 700'den çok kişi siyasal şiddet olaylarında yaşamlarını yitirdiler. Siyasal şiddet olayları şimdi büyük kentlerin dışındaki yerleşme bölgelerine de yayıldı. Asıl kötü olan, belki de Türkiye'deki siyasal partiler arasında bir birlik belirtisi görülmemesi. Partilerden her biri büyük bir bencillik içinde durumu kendi yararına kullanmaya çalışıyor... Türk Silahlı Kuvvetlerinin bir kez daha kendisini müdahale zorunda hissetmesi –eğer durum düzelmez ise– olasılığı güçlü durumda...

Anarşi ve terörün önlenmesi için iktidarla muhalefet liderleri arasında yapıcı bir diyalog kurulmasından yana olan, devlet yönetiminde partizanlığın ve duygusallığın yerini akılcı, çağdaş, ılımlı bir uygulamanın almasını isteyen *Milliyet* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi, 1 Şubat 1979 gecesi İstanbul'da evinin yakınlarında arabasında iken Mehmet Ali Ağca tarafından öldürüldü. 24 Ekim 1979'da sıkıyönetim on dokuz ilde iki ay daha uzatıldı. 19 Kasım'da gazeteci İlhan Darendelioğlu, 20 Kasım'da Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekan Yardımcısı Prof. Ümit Yaşar Doğanay, 7 Aralık'ta Prof. Cavit Orhan Tütengil öldürüldü. 1979 yılının son günlerinde tüm yurtta devam eden öğretmen direnişi nedeniyle yüzlerce öğretmen gözaltına alındı. Yetmişli yıllar, başladığı biçimde sona eriyordu... Türkiye, yeni dünya düzenine uyarlanmaya hazırdı. Gelecek yılların kamu politikaları ve yönetimi bu hedef çerçevesinde Türkiye'yi dönüştürmeye odaklanacaktı.

Köykent

ÇAĞDAŞ GÖRÜCÜ

1960'lar ve özellikle 1970'ler kırsal kalkınma meselesinin hem akademide hem de siyasette önemli gündem maddelerinden biri olduğu bir dönemdir. *Köykent* projesinin ise bu meseleye yönelik çözüm arayışlarının en ünlüsü olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bunda Bülent Ecevit'in bu projeyi kişisel hayali olarak niteleyip, bizzat sahiplenmesinin payı büyüktür. Esasen *Köykent* ilk olarak CHP'nin 1969 seçimleri öncesinde yayımladığı *İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz: CHP'nin Düzen Değişikliği Programı* başlıklı seçim bildirgesinde dile getirilmiştir. Burada tarımda verimliliğin artması, köylülerin uygarlıktan ve sosyal hizmetlerden daha iyi yararlanabilmesi ve "köylü gücüne dayalı bir sınaileşme hareketinin gelişebilmesi için gerekli" altyapı, tesis ve hizmetlerin köy grupları arasındaki en elverişli merkezlerde yoğunlaştırılacağı belirtilmektedir. "Bu merkezler, dağınık köylerin zamanla kendiliklerinden toplulaşmasını ve kentleşme hareketinin düzenli olarak yürümesini de sağlayacaktır." Böylelikle büyük kentlere yönelik aşırı nüfus akımı da yavaşlayacak, "kentleşmede ve sanayiin dağılımında bölgeler arasında adalet gerçekleşebilecektir."

Köykent adı verilen bu merkezler, çevre köylerine yollarla bağlanacağından, köylüler bu merkezlerdeki hizmetlerden kolayca yararlanabilecektir. Buralarda küçük sanatların yanı sıra tarım makinelerinin bakım ve onarım atölyeleri ile sağlık ve eğitim kuruluşları, meslek kursları, kültür, spor ve eğlence tesislerinin olacağı ifade edilmektedir. "Böylece köylü, kendi şehirlerini kendisi yaratabilecektir." *Köykent*lerdeki küçük sanayi, "köylü gücüne dayanarak kurulacak olan büyük sanayiin toplanacağı merkezleri de besleye-

cektir". Dolayısıyla *Köykent*lerin, yer aldıkları bölgelerdeki sanayi merkezlerini geliştireceği de öne sürülmektedir.

Ayrıca bildirgeye göre, "Toprakları kendilerini geçindirmeğe yetmeyen ailelerin gizli işsiz durumundaki üyelerine ve tarım teknolojisindeki gelişme dolayısıyla veya başka nedenlerle işsiz kalabilecek tarım işçilerine, kendi bölgelerinde kurulan *Köykent*lerdeki küçük sanayide veya hizmetlerde çalışabilmeleri için öncelik tanınacaktır". Bu anlamda kırdan kente göçün başlıca nedeni olan işsizlik ve geçim sıkıntısının ortadan kaldırılması ya da azaltılması işlevi de *Köykent*lere yüklenmiştir. Bunun yanı sıra bildirgede *Köykent*lerin ekonomik ve sosyal hayatına oradaki kooperatif veya kooperatif birliklerinin geniş ölçüde hâkim olabileceği de ifade edilmektedir.

Esasen Türkiye'de köylerin sayıca fazla, nüfusça az, küçük parçalardan oluşması, dağınıklığı ve elverişsiz coğrafi koşullara sahip olması gibi nedenlerden ötürü kırsal kalkınmaya yönelik çabaların verimli olması ve hizmet maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla köylerin birleştirilmesine ilişkin öneriler uzun zamandır yapılmaktaydı. Bu bağlamda *Köykent*'ten başka projeler de ortaya atılmıştır. Bunlardan biri de AP İktidarı döneminde hazırlanan ve 1973-1978 dönemini kapsaması öngörülen III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (ÜBYKP) yer verilen *Merkez Köy* yaklaşımıdır. ÜBYKP'de ülkedeki dağınık kırsal yerleşim dokusunun ulusal kalkınma çabalarını olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir. Yerleşim birimlerin sayıca çok olması ve dağınıklığı, merkezden götürülen hizmetlerin yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Belediyeler, il özel idareleri ve köy idareleri de kaynak yetersizliği nedeniyle kanuni görevlerini gerektiği gibi yerine getirememektedir. Hizmetlerin maliyeti artmakta ve hizmetlerden nüfusun tamamı yararlanamamaktadır. Buna çözüm olarak ortaya atılan *Merkez Köy* yaklaşımı, bir köy kümesinin merkezindeki yerleşim yerine (sağlık ocakları, temel eğitim ve yatılı bölge okulları, meslek kursları, PTT şubeleri gibi) kamu hizmet birimlerini götürerek, bu köylerin kalkınması için elverişli bir ortam hazırlamak amacına dayanmaktadır. Bu anlamda *Merkez Köy*ler, köylerin ihtiyaçlarının en az maliyetle ve bütüne yayılan şekilde karşılanması, kırsal nüfusun ulusal pazar ve hayatla bütünleşme sürecinin hızlandırılması ve yerleşim yapısının olumlu yönde etkilenmesinde başlıca araç olarak düşünülmüştür. Bununla ilgili olarak Cevat Geray, *Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı* başlıklı makalesinde *Merkez Köy* yaklaşımının yalnızca hizmet götürme işleviyle sınırlı kaldığını, yerleşme, üretim, örgütlenme, endüstrileşme, insan-toprak ilişkilerini düzeltme gibi toplumsal ve ekonomik konuları içermediğini belirtmektedir. Benzer biçimde Sami Güven de *Köykent Sorunu* başlıklı çalışmasında belir-

gin bir ekonomik boyut taşımadığını öne sürdüğü söz konusu yaklaşımın temel amacının idarenin etkinliğini artırmak için hizmetlerin belli yerlerde toplanması olduğunu dile getirmektedir. Güven, yalnızca tek bir değişkenden hareket edildiği için *Merkez Köy*'ün tek yönlü bir kırsal alan tasarımının ötesine geçemediğini, oysa sosyo-ekonomik yapıyı düzeltmeden veya belli bir aşamaya getirmeden fiziksel yapıyı düzeltmeye çalışmanın sonuç vermeyeceğini vurgulamaktadır.

Bu dönemde ortaya atılan bir başka proje de MHP'nin 1973 seçimleri için yayımladığı *Büyük ve Güçlü Türkiye İçin: Milliyetçi Hareket Partisi 1973 Seçim Bildirisi*'nde yer alan *Tarım Kent*'tir. Bu yaklaşımda, her bölgenin özelliklerine göre sekiz veya on köyün bir ünite kabul edilmesi, bunların merkezindeki köyün *Tarım Kent* haline getirilmesi, böylece dört bin *Tarım Kent* oluşturulması öngörülmektedir. Çevre köyler *Tarım Kent*'e, *Tarım Kent* de en yakın büyük şehre yollarla bağlanacaktır. Devletin bütün imkânlarının götürüleceği *Tarım Kent*ler, hareketli bir kültürel ve iktisadî hayata kavuşturularak, çevre köylerin en iyi ve kolay şekilde bu hizmetlerden yararlanması sağlanacaktır. Ayrıca *Tarım Kent*lerde ziraat aletleriyle ilgili atölyeler açılacak ve tarıma dayalı orta sanayi kurularak geliştirilecektir. *Tarım Kent*'te kooperatiflerin yerini ise üretim birlikleri almıştır. Beşir Koç'un *Türkiye'de Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Köykentler ve Köykentlerde Tarımsal İşletmelerin Sosyal ve Ekonomik Analizi* adlı çalışmasında da dikkat çektiği gibi, esasen *Tarım Kent* tasarımı, köylerin kalkınmasını tarım dışı kesimlerdeki gelişmelerden soyutlayarak, yalnızca kırsal alandaki ilişkilerin ve ilgili kamu hizmetlerinin düzenlenmesiyle sağlanabileceği varsayımına dayanmaktadır.

Dünden Bugüne Kırsal Gelişme Politikaları adlı eserinde Cevat Geray, CHP'nin *Köykenti*'nin ve MHP'nin *Tarım Kenti*'nin, *Merkez Köy*'den farklı yaklaşımlar olduğunu belirtmektedir. *Merkez Köy*'de altyapı maliyetini düşürme ve bunlardan daha çok insanın yararlanmasını sağlama amacı ağır basan bir idarî yaklaşım söz konusudur. Buna karşılık *Köykent* ile *Tarım Kent*, *Merkez Köy*'ün idarî amaçlarının yanı sıra ekonomik önlemleri ve yerel örgütlenmeleri öngören yaklaşımlardır. Ancak bunların arasında da farklar bulunmaktadır. *Köykent*'te toprak reformu öngörülmekte ve ekonomik örgüt olarak kooperatif yeğlenmektedir. *Tarım Kent*'teyse köylülerin çiftçi birlikleri yoluyla örgütlenmesi hedeflenmektedir.

1973 seçimleri, köy kalkınmasına dair birbirine rakip projelerin gündeme geldiği bir dönemde yapılmıştır. Bu çerçevede CHP'nin 1973 seçimleri için yayımladığı *Ak Günlere* başlıklı seçim bildirgesinde de *Köykent*'e önemli bir yer ayrılmıştır. Bildirgede "CHP'nin halkçı iktidarında" kalkınmanın köylü-

den başlayacağı ve bütün topluma dengeli ve adaletli biçimde yayılacağı ifade edilmektedir. O zamana kadar "halkın emeğinden oluşan servet[in], toplumun üst katlarında birikmiş" olduğu ve "o birikimin ancak döküntüleri[nin] halka ulaşabil[diği]" belirtilmektedir. Bu nedenle halkın yoksulluktan kurtulamadığı ve ekonominin kaynak yaratma olanaklarının yeterince harekete geçirilemediği öne sürülmektedir. "Türkiye gibi, nüfusunun büyük çoğunluğu toprağa bağlı olan bir ülkede, kalkınmanın itici güçlerinin başında, tarımdan sanayie ve hizmetler kesimine kaynak aktarımı[nın] gel[diği]" ancak o zamana kadar bu kaynağın büyük bölümünün "üretken yatırım yapma gereğini duymayan aracıların, tefecilerin elinde" kaldığı yahut "müsrif devlet yöneticilerinin elinde ziyan edil[diği]" kaynağın yatırıma ayrılabilen kısmının ise "genellikle verimsiz ve gereksiz yatırımlara git[tiği]" dile getirilmektedir. Oysa kaynağın üretildiği ellerde değerlendirilmesi, kaynak israfını asgariye indirecektir.

Bildirgede köylülerin güçlü kooperatifler aracılığıyla büyük tarım işletmeciliğine geçebilmelerinin ve sanayi yatırımı yapabilmelerinin, bazı altyapı kuruluşlarının ve kamu hizmetlerinin yeterli ölçüde kendilerine ulaşabilmesine bağlı olduğu dile getirilmektedir. "Bu olanakların sağlanabilmesi için kırsal alanda yeni bir yerleşme düzeninin gerekliliğine inanan CHP['nin]" 1969'daki seçim bildirgesinde *Köykent*leri öne sürdüğünü, bundan üç yıl sonra ÜBYKP'de, görünüşte *Köykent*leri andıran bir *Merkez Köy*ler düşüncesine yer verildiği ifade edilmektedir. "Fakat köylüden başlayacak bir kalkınmayı hareket noktası olarak almayan, tam tersine, tarım kesiminin ve köylülerin en geriye itilmesi ilkesine göre hazırlanan bir planda, 'merkezi köy' düşüncesi bir yama olarak durmaktadır." Buna göre *Merkez Köy*, ÜBYKP'ye yalnızca köylülere daha ucuz maliyetle kamu hizmetlerinin ulaştırılmasının bir aracı olarak yer almıştır. Oysa pazarlama ve kredi düzeni köylü yararına temelinden değiştirilmedikçe, "yatırım teşvik politikası, şimdi olduğu gibi tekelci sermayeye dönük olmaktan çıkarılıp, öncelikle ortaklaşa halk yatırımlarına, özellikle köylü kooperatiflerinin yatırımlarına dönük bir halkçı politikaya dönüştürülmedikçe", bu proje başarılı bir biçimde uygulanma olanağı bulamayacak, bundan kırsal alana yönelik kamu hizmetlerinin devlete maliyetini düşürmek dışında büyük bir ekonomik yarar da sağlanamayacaktır. CHP ise *Köykent*leri yalnızca kamu hizmetlerini kırsal alanlara daha düşük maliyetle ve yeterli ölçüde götürmenin bir aracı olarak değil, "köylüden başlayacak kalkınmanın temeli olarak da görmektedir. Bu temel üzerine kurulacak yapı, her yönüyle değişik bir yapı olacaktır". Bu projeyle "bütün kamu hizmetleri, devlet yatırımları ve yerinden yönetim sistemi, ona göre yeniden düzenlenecektir; kal-

kınmanın yönü, biçimi ve amacı değişmiş olacaktır; tümüyle devlet yönetimi etkilenecektir; halk güçlenecektir; demokrasi kökleşecektir".

Ak Günlere'de *Köykent* projesinin, "köyden kente, köylülükten kentliliğe, tarım toplumundan sanayi toplumuna düzenli ve sağlıklı biçimde geçişi" ifade ettiği öne sürülmektedir. *Köykent*lerin kurulmasıyla birlikte köylülerden dileyenlerin şehirlere göç etmelerinin sınırlandırılmayacağı, ancak köylerin çevresinde yeni iş ve kazanç olanaklarının gelişmesinin ve bütün kamu hizmetlerinin buralara ulaştırılmasının şehirlere göçü kendiliğinden yavaşlatacağı, böylelikle ülkenin daha dengeli ve adaletli bir kalkınma sürecine gireceği ve "şimdiden ülkemizde yer yer ciddi bir sorun olarak ortaya çıkan çevre sağlığı sorununu[n] da büyük ölçüde hafifle[tileceği]" belirtilmektedir.

*Köykent*ler, ülkenin yerleşme düzeninde, ekonomik hayatında ve sosyal yapısında çok büyük değişikliklere yol açacağı için mahalli idare sistemi buna göre yeniden düzenlenecektir. Mahalli idarede *Köykent*lerin, *Köykent*lerin yönetiminde de kooperatiflerin büyük ağırlığı olacaktır. Dolayısıyla *Köykent*, ülkenin ekonomik, sosyal ve idarî yapısında köklü değişiklere yol açacak bir mega-proje olarak sunulmaktadır. Bu anlamda CHP'nin *Ortanın Solu* anlayışının en temel öğelerinden biri olarak görüldüğünü de eklemek gerekir.

Esasen gerek *Köykent* gerekse *Tarım Kent*'ten çok evvel, yurtdışında buna benzer birçok tasarımın geliştirilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan biri Ebenezer Howard tarafından geliştirilen *Bahçe-Şehir*, diğeri ise bunun 20. yüzyıl koşullarına uydurulmuş biçimi olarak da görülen Haim Halperin'in *Agrindus*'udur. *Agrindus*, İngilizce *agriculture* (tarım) ve *industry* (endüstri) sözcüklerinin birleştirilmesiyle türetilmiştir. Halperin'e göre köy ve çevresinin temellerini sarsmadan tarım ve endüstriyi beraber yürütmek mümkündür. Halperin esasen köyden kente göçü önlemeyi amaçlamakta ve kırsal yerleşimlerdeki işgücü fazlasını, aynı çevredeki tarım-dışı alanlarda istihdam etmeyi tasarlamaktadır. Bununla ilgili olarak *1970'lerin Köy-Kent Projesi* başlıklı çalışmasında Cavit Orhan Tütengil, gerek *Köykent*'in gerekse *Tarım Kent*'in *Agrindus*'tan yola çıktığını dile getirmektedir.

Halperin bizzat Türkiye'ye de gelerek *Agrindus* tasarımını anlatmıştır. Başkanlığını Nejat Eczacıbaşı, asbaşkanlığını Sulhi Dönmezer'in yaptığı Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyeti tarafından 2-15 Ağustos 1964'te *İktisadî Kalkınmanın Ziraî Cephesi* başlıklı bir uluslararası konferans düzenlenmiş, daha sonra bu konferansta sunulan tebliğler kitap olarak yayımlanmıştır. Halperin de bu konferansın katılımcıları arasındadır.

Halperin'e göre "*Agrindus*, muhtelif tipte, mümkün olan en çok sayıda köyün, bölge işbirliği esasına dayanarak, bir araya gelerek kurdukları bir bölge

kooperatifidir. Kasaba bu bölge biriminin merkezindedir". *Agrindus*'un hedefi, çiftlik ürünlerinin işlenmesi, depolanması, ambalajlanması, piyasaya arzı gibi işlerin yürütülmesi için mümkün olan en çok sayıda köy arasında işbirliği sağlamak ve zirai ve diğer ihtiyaçları karşılamak için atölyeler ve fabrikalar kurmaktır. Bu işbirliği, kültür ve spor faaliyetlerini, eğitim ile sağlık tesislerini ve buna benzer alanları da kapsamalıdır.

Her köy kendine has tarım özelliğini korurken, tarımla ilgili olan yahut demirci ve marangoz atölyeleri, plastik, iplik ve dokuma, dikiş fabrikaları gibi çiftçilikle ilgisi olmayan işyerleri bölgenin merkezindeki kasabada toplanacaktır. Diğer bölgelerle işbirliği yapılarak şeker rafineleri, kereste fabrikaları, maden tasfiyehaneleri ve kâğıt fabrikaları gibi büyük tesisler de kurulabilecektir. Posta, telefon, telgraf servisleri, ticaret veya kültür faaliyetlerine dair daireler, bölge hastanesi, banka şubeleri de kasabada yer alacaktır. Köylüler bu fabrika ve atölyelerde çalışabileceklerdir. Ayrıca köylü ailelerinden gelenler doktor, memur, öğretmen olarak da çalışabileceklerdir. Kazançları da çiftçi olan ailelerinin yahut üyesi oldukları kooperatiflerin kazancına eklenecektir. Böylece toprağa bağlı ailelerin çocukları, ailelerini terk etmek durumunda kalmayabilecektir. "Sadece ziraat işlerinden değil, ticaret, sanayi ve memurluk gibi alanlardan da gelir temin edebilen bir köylü aile, kendine daha yüksek ve emin bir yaşama seviyesi sağlayabilecektir." Bu sayede köyden şehre akın da önlenecek, heterojen şehirli kitlelere nazaran "şimdilik, daha köklü ve sağlam bağlarla örülmüş bir görünüm arz eden köylü ailenin dağılması önlenmiş olacaktır".

Halperin elinde bütün ülkeler için hazır formüller olamadığını, her ülkenin kendine has yönleri ve sosyal, politik, millî, kültürel, psikolojik, ekonomik, etnografik vb. mahalli özelliklerinin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak ona göre *Agrindus*, farklı siyasî, sosyal ve ekonomik şartlara uyacak şekilde elastikidir, bununla birlikte iki temel prensibi "tarım, tarım hizmetleri ve tarım endüstrisinin birbirine kaynaştırılması" ile "aynı bölge dahilindeki köyler arasında işbirliği" sağlanmasıdır. Halperin, planlama, teşkilat ve en önemlisi eğitim gibi ön hazırlıklara başlanması şartıyla on yıl içerisinde *Agrindus* projesine benzer bir sistemin Türkiye'de de uygulanmasını tavsiye etmiştir.

Köykent'le *Agrindus* arasındaki benzerlikler gerçekten dikkat çekicidir. Bununla birlikte Ecevit, İsmail Cem İpekçi ile 1975 sonbaharında *Politika* gazetesi için yaptığı (ve daha sonra bazı eklemeler ve düzeltmelerle *Demokratik Solda Temel Kavramlar ve Sorunlar* adlı eserde de yer alan) mülakatta, yurtdışındaki benzer uygulamalarla ilgili bir çalışmaları olup olmadığı sorusu-

na karşılık, birçok ülkede bu tür uygulamaların olduğunu duyduğunu, ancak şahsen incelemediğini, bununla birlikte iktidarda oldukları dönemde Köyişleri Bakanlığı'nın bunları da incelediğini ifade ederek iki proje arasında doğrudan bir bağ olduğunu bir bakıma reddetmiştir. Bununla birlikte iki tasarım arasında bir etkileşim olduğuna dair güçlü bir intiba vardır.

Köykent, 26 Ocak 1974'te kurulan I. Ecevit (37.) Hükümeti programında da yer almıştır. *Köykent*lerin kurulma amaçları şöyle ifade edilmiştir: "Köylerimiz çevresinde yeni iş ve kazanç imkânlarının açılması, çağdaş uygarlık nimetlerinin yeterli sağlık ve eğitim kurumlarıyla ve her türlü kamu hizmetleriyle buralara ulaşması, nüfusun büyük merkezlerde aşırı şekilde yoğunlaşmasının önlenmesi amaçlarına uygun olarak, demokratik bir anlayış içerisinde *Köykent*lerin kurulması yoluna gidilecektir." Ayrıca kooperatifçiliğin desteklenip geliştirileceği ve bunun için Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na bağlı Kooperatifler Bankası'nın kurulacağı belirtilmiştir. Ancak *Köykent*, I. Ecevit Hükümeti döneminde uygulama olanağı bulamamıştır. Bununla birlikte ortaya atılır atılmaz *Köykent*'in akademide de ilgi uyandırdığı ve tartışıldığı görülmektedir. Kimi uzmanlar projeye ciddi eleştiriler getirmiştir. Bunlardan biri de *Milliyet* gazetesine (22 Mart 1974) *Köy-Kent Önerisi Bugünkü Haliyle Beklenileni Veremez* başlıklı ortak bir yazı kaleme alan İlhan Tekeli, Yiğit Gülöksüz ve Tarık Okyay'a aittir. Yazarlar, *Köykent* politikasının çeşitli çevreler tarafından yeterince tartışılmadan benimsenmiş olduğunu belirtmektedirler. Yazıda benzer kırsal yerleşme düzeni önerilerinin, *Köykent* ismiyle sosyal demokrat çizgideki CHP programında, *Tarım Kent* ismiyle "milliyetçi toplumcu bir düzeni savunan" MHP programında ve *Merkez Köy* ismiyle "12 Mart sonrasının özel koşulları içinde hazırlanmış" ÜBYP'de yer aldığına dikkat çekilmektedir.

Yazarlar, birbirinden çok farklı politik tercihlerden hareket eden bu üç program arasında farklar olup olmadığını incelemişlerdir. Buna göre söz konusu programlarda şu tür amaçlar göze çarpmaktadır:

1. Kırsal yerleşimlere götürülecek kamu hizmetlerinin maliyetini düşürmek
2. Zaman içerisinde kırsal yerleşim düzenini değiştirerek köylerin toplulaşmasını sağlamak
3. Bu yeni yapılar yardımıyla "köylülükten kentliliğe, tarım toplumundan sanayi toplumuna sağlıklı geçişi sağlamak, şehirlerde olan aşırı yığılmayı azaltmak"
4. "Tarımsal servis merkezleri, makine bakım istasyonları kurarak, tarımsal gelişmeyi hızlandırmak"

5. "Sanayileşmeyi kıra yaymak, kırsal kesimde endüstrilerin yer alabileceği nüveler yaratmak"
6. Tarımsal düzenin kooperatifler eliyle değiştirilmesi için bir çıkış noktası oluşturmak

Yazarlar, CHP tarafından *Ak Günlere*'de *Köykent*'e altı fonksiyonun tamamının yüklendiği, MHP'nin *Tarım Kent*lerindeyse yalnızca ilk beş fonksiyonun bulunduğu kanısındadırlar. Dolayısıyla iki öneri arasındaki fark altıncı fonksiyona ilişkindir. ÜBYKP'de ise *Merkez Köy*lerden yalnızca birinci fonksiyonun beklendiği ifade edilmektedir.

Yazarlara göre söz konusu tasarıların aşırı şehirleşmeyi önlemek için bir araç olarak kullanılması üç programda da ortak bir husustur. Oysa aşırı şehirleşme yargısı yanlıştır. "Şehirlere göç edenlerin marjinal işlerde çalıştıklarına bakarak böyle bir kanıya varmak doğru olmaz." Yazarlar, şehirleşme olgusunun yavaşlatılmasının bir politik yararı olup olmadığını da tartışmaya açmışlardır: "Nüfusun kırsal kesimde tutulması yolundaki önerilerin Mussolini İtalya'sında geçerli olduğu göz önünde tutulursa, MHP'nin bu önerisini anlamak kolaylaşmaktadır. Diğer taraftan son seçimlerde CHP'nin şehirlerden oy aldığı düşünülürse, sosyal demokrat görüşlerin hızla yayılmasını sağlayan bir çevrenin teşekkülünü geciktirici bir CHP önerisini anlamak daha zor olmaktadır."

Benzer biçimde *Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı* başlıklı makalesinde Geray da kentleşmeyi durdurmaya yönelik bir yaklaşımın, toplumsal değişmenin doğasına ters düştüğünü, esasen kentleşmenin "toplumsal değişmenin bir sonucu ya da göstergesi olduğu ölçüde, toplumsal değişmenin de hızlandırıcısı" olduğunu vurgulamaktadır. Kırla kent arasındaki farklılıkları azaltmak için kamusal hizmet, tesis, altyapı ve konut sağlanması, hem hizmet maliyetini düşürecek hem de kırsal yaşam düzeyini geliştirecek olsa da bunların nüfus akımını önlemeye yetmeyeceğini ileri sürmektedir. Bu anlamda kırdan kente göçte geçim darlığının daha önemli bir etmen olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kıt kaynakların kentle kır arasındaki farklılıkların giderilmesi için kullanılmasının, kısa vadede toplumsal açıdan belli yararları olsa da, kalkınma hızından fedakârlık etmeyi gerektirecek boyutlara varabileceği kanısındadır.

Geray, *Köykent*'in amaçlarına ulaşabilmesinin önkoşulunun, üretim, kredi, donatım, pazarlama süreçlerinin tümünü içerecek türde kooperatifçiliğin geliştirilmesi olduğunu dile getirmektedir. Ona göre, "üretim kooperatiflerinin hiç gelişmemiş olduğu, öbür kooperatiflerin çıkarı bozulan aracılar, tefe-

ciler tarafından sürekli baltalandığı... bir ortamda kooperatifçiliğin gelişmesi için köklü önlemler alınması zorunludur".

Bununla ilgili Güven de daha önce sözü edilen çalışmasında, *Köykent*lerle hedeflenen kırsal üretimdeki yapısal değişikliğin zorunlu kıldığı üretim kooperatifi türünün Türkiye'de hemen hemen hiç bulunmadığı, ülkedeki mevcut yirmi üç çeşit kooperatifin hiçbirinin *Köykent*lerin gerektirdiği türden olmadığını belirtmektedir. Türkiye'nin yüz on yıllık kooperatifçilik deneyiminde hayata geçirilememiş böyle bir örgütlenmenin üye olma ve tasarruf yapma zorunlulukları getirilmeden gerçekleştirilmesinin pek olası olmadığı kanısındadır. *Köykent*lerin üretim kooperatifleri kurmadaki başarısının öncelikle kırsal alanda yaşayanlara girişimcilik, örgütlenme ve sanayi kültürü aşılanmasına bağlı olduğunu, oysa bunun yüz yılı aşkın bir sürede gerçekleştirilemediğini ve örgütlenmenin bir eğitim ve kültür meselesi olduğunu belirtmektedir.

CHP'nin önerisini MHP'ninkinden ayıranın, tarımsal düzenin kooperatifler eliyle değiştirilmesi fonksiyonu olduğunu belirten Tekeli, Gülöksüz ve Okyay'a göre de "...yalnızca pazarlama ve kredi kooperatifleriyle bütünleştirilecek bir *Köykent* politikası kendisinden beklenilen tüm fonksiyonları gerçekleştiremeyecek ve CHP önerisini MHP önerilerinden çok farklılaştıramayacaktır... *Köykent* projesinin tarımsal üretim biçimini değiştirmeden başarı kazanması olasılığı sınırlıdır. Bu yapılmadan *Köykent* projesinden söz etmek, hele buna aşırı şehirleşmeyi önlemek fonksiyonları yüklemek sosyal demokrat bir politika ile tutarlı değildir".

Bunun yanı sıra Güven, *Ak Günlere*'de *Köykent* projesiyle kalkınmanın yönünün, biçiminin ve amacının değiştirilerek kalkınmanın köylüden ve kırsal alanlardan başlatılacağının iddia edildiğine dikkat çekerek, *Köykent'*in, ulusal kalkınma planları ile birçok yönden çeliştiğini, en azından ulusal planlardaki hızlı sanayileşme olarak belirlenen yapısal değişiklik ilkesi ile uyumsuzluk içinde olduğunu öne sürmektedir. Bu anlamda Türkiye'nin mevcut koşullarının, kaynakların en yüksek kalkınma hızı sağlayacak alanlara yığılmasını zorunlu kıldığını belirtmektedir. Ona göre tarihi deneyimler, özellikle yatırım ve ara malları sanayiine dayalı bir sanayileşmenin, iktisadî olanakları artırma ve istihdam yaratma kapasitesi bakımından tarıma ve ona dayalı sanayilere kıyasla çok daha geniş iktisadî gelişme yolu olduğunu göstermektedir.

Güven, *Köykent* projesiyle oluşturulmak istenen köylü gücüne dayalı tarımsal sanayilerin optimal büyüklüklerde kurulsalar ve çağdaş teknolojilere dayansalar bile, tarımdaki mevsimlik dalgalanmalar nedeniyle bazı yıllar ku-

ruluş kapasitelerinin altında çalışmak zorunda kalacaklarını, bu nedenle ulusal ekonomiye katkılarının hem çok sınırlı hem de istikrarsız olacağını dile getirmektedir. Eleştirilerine şöyle devam etmektedir:

"Tarıma dayalı sanayiler, doğası gereği küçük teknolojilerle çalışmak zorundadırlar... Türkiye'de kapitalizmin, Batıda olduğu gibi küçük teşebbüslerden başlayıp tedricen gelişmesine olanak yoktur. Gelişmiş ülkelerin ve oralardaki yüksek teknolojili dev işletmelerin varlığı ve bunların az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarını ekonomik yasalar gereği engellemeleri ve baskı altında tutmaları, bizde de sanayinin onlarla boy ölçüşecek biçimlerde ve en ileri teknoloji ile ve çok büyük birimler halinde kurulmasını zorunlu kılmaktadır. *Köykent*lerle getirilen tarıma dayalı sanayilerin bu koşulları sağlayacağı çok şüphelidir."

Güven, *Köykent*lerle esasen tüketim malları üreten sanayilerin kurulmasının önerildiğini, oysa mevcut koşulların ara malları ve yatırım malları sanayilerine yönelmeyi zorunlu kıldığını, çünkü Türkiye'nin ithalatında bunların önemli bir yer tuttuğunu ve bu durumun dış ticaret hadlerini olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Aynı şekilde *Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı* başlıklı makalesinde Geray da ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayileşmenin kırda kurulacak tarıma dayalı tüketim mallarının üretildiği sanayi ile gerçekleştirilemeyeceğini, ara ve yatırım mallarına ağırlık ve öncelik vermek gerektiğini vurgulamaktadır.

Ecevit'in daha önce sözü edilen İsmail Cem İpekçi ile mülakatının *Köykent* ile ilgili kısımları bu ciddi eleştirilere bir cevap niteliği de taşımaktadır. Bu konuda bazı yanlış anlamalar olduğunu belirten Ecevit, "*Köykent*[in] kentleşmeden ve sanayileşmeden uzaklaştırıcı bir yöntem değil, bilakis, bunları hem hızlandıracak, hem Türkiye'nin koşullarına daha uygun kılacak, hem de, yaşanmış tecrübelerden dersler çıkararak bu süreci daha acısız yapacak bir yöntem" olduğunu vurgulamıştır. Kentleşmenin sosyal, siyasal, kültürel açıdan sağlıklı ve gerekli olduğunu, bununla birlikte başlangıç aşamalarında birtakım tedirginliklere, sosyal rahatsızlıklara, intibak zorluklarına yol açtığını belirtmiştir. *Köykent*lerin bu süreci azaltmada rol oynayacağını öne sürmüştür. Buna göre, "Hiçbir zorlama olmaksızın, köylülerin bir kısmı, yer ve... sosyal statü değiştirmeden, kent uygarlığına geçme olanağını, kent uygarlığını kendi değer ölçütleriyle ve kendi elleriyle yaratma olanağını bulmuş olacak[tır]. Böylelikle sosyal açıdan daha sağlıklı bir kent toplumu yaratılmış olacak[tır]". Bu sözler aynı zamanda CHP'nin *Köykent* projesine ne kadar önem verdiğinin ve eleştirilere karşın mevcut haliyle savunmaya devam edeceğinin birinci elden ifadesidir.

Nitekim 21 Haziran 1977'de kurulan ancak meclisten güvenoyu alamayan II. Ecevit (40.) Hükümeti programında da *Köykent*e önemli bir yer ayrılmıştır. En nihayetinde 5 Ocak 1978'de kurulan III. Ecevit (42.) Hükümeti döneminde uygulamaya geçme imkânı bulunabilmiş, ayrıca *Köykent* bu dönemde hazırlanan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'na da dahil edilmiştir. Bu çerçevede Van'ın Özalp ilçesi Dorutay köyü ile Bolu'nun Mudurnu ilçesi Taşkesti köyü *Köykent* projelerine başlansa da iktidarın değişmesiyle bu girişimler sonuçlandırılamamıştır. Bunlardan 1 Ekim 1978'de uygulamaya başlanan Taşkesti *Köykent* projesinde nispeten bazı adımlar atılabilmiş, o sırada köy statüsünde olan Taşkesti daha sonra belde haline gelmiştir. Ancak hükümet değişikliğinin ardından proje kapsamında yapılan Pratik Sanat Okulu kapanırken, Halk Eğitim Merkezi de çalışmamıştır. Projeyle birlikte bir de yem fabrikası kurulmuştur. S.S. Tosunlar ve Tüm Mudurnu Köyleri Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi Yem Fabrikası, sürekli zarar etmesi üzerine 1999'da Mudurnu Tavukçuluk A.Ş.'ye satılmıştır. Mudurnu Tavukçuluk 2000 yılında yaşanan ekonomik krizde iflas etmiştir. Yem fabrikası da kapanmış, atıl durumdadır. *Köykent* projesi kapsamında yapımına başlanıp 1984 yılında faaliyete geçen kereste fabrikası ise faaliyetini güçlükle sürdürmektedir. SS Taşkesti ve Çevre Köyleri Tarımsal Kalkındırma Kooperatifi tarafından işletilen fabrikada, İkinci Dünya Savaşı'ndan kalan buhar kazanı ve 1970'li yılların teknolojisine sahip makinelerle üretim yapılmaktadır. Bununla beraber fabrika, teknolojik gerilik nedeniyle rekabet edememekte, kapasitesinin oldukça altında çalışmaktadır.

Ecevit'in siyasî hayatında son kez başbakan olduğu, 28 Mayıs 1999'da kurulan (DSP-MHP-ANAP koalisyonu) V. Ecevit (57.) Hükümeti döneminde *Köykent* uzun yıllar sonra tekrar gündeme gelmiştir. 2000 yılında *Köykent* için dört pilot bölge seçilmiştir: Ordu'nun Mesudiye ilçesi Çavdar köyü, Van'ın Özalp ilçesi Dorutay köyü, Muş'un Yaygın köyü, Siirt'in Eruh ilçesi Bağgöze Köyü. Kamu kaynakları ile başlanan projeye daha sonra 300 milyon dolarlık Dünya Bankası desteği de sağlanmış, böylece toplam 420 milyon dolarlık bir kaynağın aktarılması öngörülmüştür. Ecevit Hükümeti sırasında özellikle Mesudiye Çavdar *Köykent* projesinde önemli bir ilerleme sağlanmıştır. 1991'den beri her yıl geleneksel olarak yapılan ve özellikle Ankara ve İstanbul'da yaşayan Mesudiyeli bürokrat, iş insanı, sanayici ve diğer meslek gruplarından kişiler ile dernekler ile vakıflardan oluşan Mesudiye Kurultayı'nın onuncusunda alınan kararlar ve sonrasında bilhassa (Kurultay'ın toplanmasında da önemli rol oynamış) gazeteci Oktay Ekşi'nin bizzat Ecevit nezdindeki girişimleri neticesinde *Köykent* projeleri için seçilen yerler ara-

sında Mesudiye de yer almıştır. 2 Eylül 2000'de başlayan Mesudiye Çavdar *Köykent* projesi, bu köyün yanı sıra Esatlı, Ilıyar, Türkköyü, Çardaklı, Kışlacık, Yuvalı, Dayılır ve Göçbeyi köylerini kapsamıştır. Proje kapsamında *Köykent*'e bağlı köyler arasında ulaşım oldukça iyi hale getirilmiştir. 2000-2002 yılları arasında bütün köy yolları (82,5 km) stabilize kaplama yapılmış, genişletilmiştir. Türkköyü'nde *Köykent* İlköğretim Okulu, Çavdar köyünde 5 bin kitaplık bir kütüphanesi bulunan *Köykent* Kültür ve Sanat Evi, sağlık ocağı ve sağlık personeli için 4 lojman yapılmıştır. Ayrıca *Köykent*'e bağlı diğer köylerin kütüphane imkânlarından yararlanmaları için gezici kütüphane aracı temin edilmiştir. Güngör Uras'ın *Milliyet*'teki 19 Eylül 2003 tarihli yazısında aktardığına göre 9 köye içme suyu getirilmiş, 9 köyün kanalizasyonu, 6 köyün sulama tesisi yapılmış, köylere fiber optik haberleşme kablosu çekilmiş, jeneratörlü telefon santrali kurulmuş, baz istasyonu tamamlanmıştır. 9 köye köy konağı inşa edilmiş, basketbol ve futbol sahaları yapılmış, mezarlıklar ve köy meydanları düzenlenmiştir. Sığır besiciliği için 50 aileye, sütçülük için de 28 aileye imkân sağlanmış, isteyene ilk yıl ödemesiz, faizsiz hayvancılık kredisi tahsis edilmiştir. Köylülere meyve fidanları dağıtılmış, örnek meyve bahçeleri ve 7 adet örnek sera kurulmuştur.

Bütün bunların yanı sıra *Köykent* köylerinde yaşayanlara Dayılı köyü yakınlarında kereste fabrikası kurulmuştur. Tesisi işletmek üzere 9 köy muhtarının da aralarında bulunduğu 27 kişi, *Köykent* Tarımsal Kalkınma Kooperatifi'nin kurucu üyeleri olmuş, 420 köylü de kooperatife üye olup fabrikaya ortak edilmiştir. Orman ve Köy İlişkileri (ORKÖY) Genel Müdürlüğü'nden sağlanan 650 bin TL krediyle kurulan *Köykent* Orman Ürünleri İşletmesi ve Değerlendirme Tesisi 2001 yılında Ecevit tarafından açılmıştır.

Ne var ki proje tamamlanamamış, 2002 seçimlerinde iktidarın el değiştirmesinin ardından birçok kamu projesi gibi *Köykent* projeleri de Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı tarafından iptal edilmiştir. 2002 seçimlerinde ülke genelinde %1,2 oy alan DSP'ye Mudurnu'dan 423, Mesudiye'den 333 oy çıkmıştır. Bu çerçevede Uras, Çavdarlı *Köykent* projesi kapsamındaki toplam 4 bin seçmenden 3 oy alabildiğini aktarmaktadır.

10 Mayıs 2003'te dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Rahşan Ecevit'i tedavi gördüğü GATA'daki ziyareti sırasındaki görüşmede Bülent Ecevit, *Köykent* projesinin iptal edilmesinin yanlış olduğunu ifade etmiş, bunun üzerine Erdoğan konuyla ilgileneceğini ve bilgi vereceğini belirtmiştir. Ancak bir gelişme olmamış, Dünya Bankası'ndan gelen destek de kullanılmamış, sonunda geri çekilmiştir.

Kısa süre içinde proje kapsamında yapılan sağlık ocağı kapanmış, persone-

li merkeze çekilmiş, köy konakları ile kültür ve sanat evi atıl kalmış, pek kullanılmayan spor sahalarını zamanla ot bağlamıştır. Ayrıca tarım ve hayvancılığa dair yatırımlar da başarılı olamamıştır. Bunda Cihan Erdönmez'in *Köykent: Olumlu ve Olumsuz Yönleriyle Bir Kırsal Kalkınma Projesinin Çözümlenmesi* başlıklı makalesinde belirttiği gibi tarım ve hayvancılığa yönelik olarak dağıtılan bireysel kredilerin beklenen etkiyi yapmadığı geçmişte defalarca ortaya konulmuş olmasına karşın, bu yöntemin yine denenmiş olmasının payı vardır. Binlerce meyve fidanı dağıtılmış ve seralar kurulmuş olmasına karşın, Adem Başıbüyük'ün *Mesudiye (Ordu) Köykent Projesi* başlıklı makalesinde aktardığına göre bu konuda çalışacak teknik personel görevlendirilmemiştir. Kurulan seralar da kısa sürede büyük oranda tahrip olmuştur.

Orman ürünleri entegre tesisinin çatısı 2007 yılı kışında aşırı kar yağışı nedeniyle çökmüştür. Milli Eğitim Bakanlığı'nın standartlarına uygun olarak okul sırası, masa ve çeşitli orman ürünleri mamullerini üreten fabrika onarılmayınca iflas etmiştir. Tesis için kullanılan ORKÖY kredisinin 2005'te başlayan taksitleri ödenemeyince fabrikaya makineleriyle beraber haciz konulmuştur. Onarılmayan hacizli fabrika çürümeye terk edilmiştir. 9 köyde kooperatif üzerinden fabrikaya ortak olan 450 köylü de 650 bin TL'lik kredi borcunu ödeyemeyince hacizli olurken, borç da faiziyle birlikte 6 milyon TL'yi geçmiştir.

Bununla ilgili olarak Erdönmez, söz konusu tesisin, yer seçimindeki yanlışlıktan temel altyapı gereksinmelerindeki olanaksızlıklara, teknik donanım planlaması hatalarından pazarlama sorunlarına kadar pek çok çözümü zor konuyla kooperatif yönetimine bırakılarak, kooperatifçilik konusunda hiçbir bilgi birikimi ve deneyimi bulunmayan köy muhtarlarından oluşan kooperatif yönetiminin bu sorunları çözerek yöreye ekonomik canlılık getirmesinin beklendiğini, sonuçta Türkiye'deki kooperatiflerin genelinde görünen işletmeciliğe ilişkin sorunların burada da yaşandığını ve tesisin kapanmak zorunda kaldığını belirtmektedir.

Esasen *Köykent* projesi, merkezî idarenin de etkisiyle, çok kısa bir sürede hazırlanmış ve doğal olarak pek çok konuda yetersiz bilgiye dayanmıştır. Erdönmez'e göre projenin temellerinden biri olan katılımcılık ilkesi de tek boyutlu kalmıştır. Yöre halkı karar alma mekanizmalarına katılmış olsa da projenin uygulanması, ortaya çıkan sorunların çözülmesi ve proje çalışmalarına kendinden bir şeyler katma konusunda geri planda kalmış, bunların tamamının devlet tarafından yapılmasını beklemiştir.

Bu çerçevede yöre halkının kooperatifçilik, işletmecilik ve katılımcı mekanizmalar konusunda eğitilmesini de içerecek anlamlı bir hazırlık yapılma-

dan alelacele projeye girişildiğini söylemek mümkündür. İktidar değişikliğinin ardından projenin tamamlanmadan sona erdirilmesi ve desteğin kesilmesi de istenen sonuçların alınamamasının bir başka nedeni olmuştur. Sonuç itibariyle Ecevit'in siyasî kişiliği ile özdeşleşen bir proje olarak *Köykent*, hiçbir yerde tam olarak hayata geçirilememiş, yarım kalan uygulama alanlarında da daha en başında akademik dünyadan gelen eleştirilerin dikkat çektiği yapısal sorunlar nedeniyle kayda değer bir başarıya ulaşamamıştır.

Türkiye'de Yerel Yönetim Bakanlığı Deneyimi[1]

METE YILDIZ

Türkiye'de yetmişli yıllarda genelde kamu yönetimi özelde ise yerel yönetimler alanındaki en önemli ve ilginç gelişmelerden biri de Türkiye'deki ilk ve tek *Yerel Yönetim Bakanlığı* deneyiminin bu onyılın sonlarında yaşanmış olmasıdır. Bakanlık, 42. Hükümet Dönemi'nde kurulmuş; varlığını 5 Ocak 1978 ile 12 Kasım 1979 tarihleri arasında sürdürmüştür. İki yılı bile bulmayan bu kısa zaman diliminde yerel yönetim bakanı görevini CHP Sivas Milletvekili Mahmut Özdemir üstlenmiştir. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu olan Özdemir, milletvekili ve bakan olmadan önce Maliye Bakanlığı baş hesap uzmanlığı görevinde bulunmuştur.

12 Ocak 1978 tarihinde dönemin başbakanı Bülent Ecevit tarafından Mecliste okunan Hükümet programında, Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir Yerel Yönetim Bakanlığı'nın kurulduğu ilan edilmiştir. Kimi çevrelerde heyecan yaratan bu karar, bazı diğer çevrelerde ise kamu yönetimi sisteminin daha da büyümesi, hantallaşması ve müsrifleşmesi sonucunu doğuracak olumsuz bir adım olarak algılanmıştır. Örneğin, *Türk Belediyecilik Derneği* (TBD) Başkanı İsmet Sezgin, TBD tarafından yayımlanan *İller ve Belediyeler Dergisi*'nin Şubat 1978 sayısındaki takdim yazısında, yeni bakanlıkların kurulmasının bürokrasiyi büyütmek ve devlet giderlerini artırmak dışında pek bir işe yaramadığını düşündüğünü belirtmiştir. Sezgin, her ne kadar yerel yönetim-

1 Bu yazı aşağıdaki kitap bölümünün kısaltılarak basitleştirilmiş halidir: Yıldız, M., "Yerel Yönetimler Bakanlığı", Altunok, M., Altunok, H., Bakırcı, F., Gedikkaya, F. G. ve Aydın, A. (ed.), Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklar Tarihi, İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi (AREM) ve Türk İdari Araştırmalar Vakfı (TİAV) Yayını, Ankara, 2019, s. 723-735.

lerle ilgili idarî ve malî sorunları çözmek ve süreçleri iyileştirmek için bazı düzenlemeler yapılması gerektiğine inansa da özellikle az gelişmiş ülkelerde yeni kurumların kurulmasından sihirli çözümler umulduğunu belirterek, yeni bir bakanlık kurulmasının yararına inanmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber, bu bakanlık ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirmenin ancak onun idarî yapısı belli olduktan ve faaliyetleri somut sonuçlar vermeye başladıktan sonra hakkıyla yapılabileceğini söylemiştir. Sezgin, yazısını yeni bakanlığın acilen çözmesi gereken sorunları sıralayarak bitirmiştir. Bu sorunlar, yeni bir belediye gelirleri kanunun yasalaşması, belediyelerin hazineye olan borçlarının bağışlanması ve bunlar yapılırken belediyeler arasında siyasî açıdan bir ayrımcılık yapılmamasıdır.

Türkiye'de bir Yerel Yönetim Bakanlığı kurulması ihtiyacı, 1970'lerin sonunda birdenbire ortaya çıkmamış; siyasal, ekonomik, toplumsal ve idarî alanlarda onyıllardır meydana gelen bir gelişmeler silsilesi, somut bir ihtiyaca dönüşerek yeni bir bakanlık kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu gelişmelerin en önemlisi, köyden kente, 1950'lerden o güne devam eden göçtür. Bu göçle birlikte kentsel alanlar önemli oranda genişlemiş ve bu kentlerde yaşayanların gerek kentsel hizmetlerin sunumu gerekse yerel demokrasinin işletilmesi konularındaki talepleri çeşitlenerek artmıştır.

Bir Yerel Yönetim Bakanlığı kurulmasını gerektiren ikinci bir neden ise CHP'nin 1973 ve 1977 yıllarında yapılan yerel seçimlerde başarılı olarak başta Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere birçok şehirde belediye yönetimini üstlenmesidir. Bu durum, CHP'nin iktidara gelmesinde yerel yönetimlerde gösterdiği ve göstereceği performansın önemine dikkat çekerek söz konusu şehirlerdeki belediye faaliyetlerinin merkezî yönetim tarafından daha fazla desteklenmesi gereğini ve isteğini doğurmuştur. CHP'li belediyelerde yaşanan, başta kaynak sıkıntısı olmak üzere, bir dizi sorunun üstesinden gelebilmek için, görev alanı sadece yerel yönetim sorunlarıyla sınırlı tutulan yeni bir bakanlığın kurulmasının faydalı olacağı düşünülmüştür.

Aslında merkezî yönetimin kentsel alanlar ve yerel yönetimler ile ilgili konulara örgütsel anlamda ilk müdahalesi 1958 yılında kurulan İmar ve İskân Bakanlığı'dır. Bu bakanlığa ek olarak kentler ve yerel yönetimler ile ilgili konuların güvenlik boyutundan ağırlıklı olarak İçişleri Bakanlığı'nın, malî boyutundan ise Maliye Bakanlığı'nın sorumlu olduğu söylenebilir. Bir yerel yönetim bakanlığının bu örgütsel yapıya ilave edilme gerekçesi ise söz konusu üç bakanlıktan oluşan mevcut örgütsel yapının kentleşme olgusunun idarî, malî ve teknik (altyapı) tarafıyla ilgilenmesi ve bu üç mevcut bakanlık bünyesindeki kentleşme, kentlileşme ve özerk yerel yönetim kavrayışının yetersiz kalmasıdır. Do-

layısıyla yeni bir bakanlığının kurulmasını gerektiren üçüncü bir unsur, merkezî yönetim-yerel yönetim ilişkilerinde ikinci aktör aleyhine kurulduğu düşünülen dengenin yerel yönetimleri güçlendirecek şekilde değiştirilmesi isteğidir.

1978 yılında Yerel Yönetim Bakanlığı kurulduğu sırada, bakanlığın örgütsel yapısı gündeme geldiğinde, hem o tarihte farklı bakanlıklar bünyesinde bulunan birimlerin o bakanlıklardan ayrılarak bu yeni bakanlığa devredilmesi hem de bazı yeni birimlerin ilk kez bu bakanlık bünyesinde kurulması yolu tercih edilmiştir. İlk tercihe örnek olarak İçişleri Bakanlığı'ndan Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün, İmar ve İskân Bakanlığı'ndan İller Bankası'nın ve Devlet Planlama Teşkilatından İl ve Mahalli İdareler Planlama Şubesi'nin yeni bakanlık bünyesine alındığı görülmektedir. İkinci tercihin konusu olan yeni kurulan birimlere ise Özel İdareler ve Köyler Genel Müdürlüğü ile Belediyeler Genel Müdürlüğü örnek gösterilebilir.

Kurulan bu yeni bakanlığın, çok sayıda personelin değil de az sayıda ama yetkin personelin istihdam edildiği çekirdek bir örgüt olması öngörülmüştür. Bakanlığın taşra teşkilatının kurulmasına ise gerek duyulmamıştır. Bu nedenle bakanlık için Ankara'daki iki ayrı binada çalışacak 650-700 kişinin istihdam edilmesi yeterli görülmüştür. Bakanlık bünyesinde ayrıca ekonomist, mimar, mühendis ve şehir plancısı gibi farklı meslek gruplarından gelen uzmanlardan oluşan genç bir beyin takımını barındıran, müsteşara bağlı bir *Planlama ve Araştırma Grubu* da kurulmuştur.

Bakanlık kurulduktan sonra en çok emek ve zaman harcanan konulardan biri, yerel yönetimlerin gelirlerini artırmaya yönelik faaliyetler olmuştur. Bu konuda yeni bir yasa çıkarmaya yönelik iki farklı teşebbüs ise maalesef sonuç vermemiştir. Gelirlerin yasayla artırılmasının dışında, aşağıda ayrıntılarıyla anlatılan, belediyelerin kendi başlarına veya belediye birlikleri bünyesinde gerçekleştirdikleri, üretimi ve öz gelirleri artırıcı bazı faaliyetlerde de bulunulmuştur.

Yerel Yönetim Bakanlığı yöneticilerinin yerel demokrasi kurullarını kurmak ve işletmek amacıyla özellikle İsveç ve Danimarka gibi İskandinav ülkeleri örneklerini yakından incelediği görülmektedir. Bu örneklerden sadece yerel demokrasi süreçlerinin iyileştirilmesi açısından değil, kent otobüsleri sistemi gibi kentsel ulaşım çözümleri alanında da yararlanılmak istendiği anlaşılmaktadır.

İki yılı bile bulmayan bu kısa deneyim sonucunda bile Yerel Yönetim Bakanlığı'nın çalışmalarının Türkiye için birtakım faydalar doğurduğu görülmektedir: Bu faydalardan ilki, belediyeler düzeyinde ortak kamu politikalarının ve kentsel hizmetlerin üretimini kolaylaştıran belediye birliklerinin ku-

rulması ve işletilmesidir. Bu birlikler bünyesinde kurulan *Tanzim Satış Mağazaları* (TAN-SA) yoluyla tarım ürünlerini aracıları ortadan kaldırarak ve belediyeler arası işbirliği kanallarını kullanarak düşük fiyatla tüketiciyle buluşturmak amaçlanmıştır. Yerel Yönetim Bakanlığı, belediye birliklerinin üretime ve dağıtıma yönelik bu tür işbirliği faaliyetlerini desteklemeyi temel bir politika olarak benimsemiştir. Bu bağlamda, *Marmara ve Boğazları Belediyeleri Birliği*'nin kurucu başkanı olan Ahmet Enön, aynı zamanda bakanlık danışmanı olarak da görev yapmıştır.

İkinci fayda, belediyeleri tüketici değil üretici kurumlar arasına katma hedefinin kısmen gerçekleşmiş olmasıdır. Örneğin, yukarıda bahsedilen tanzim satış mağazalarının kurulması yoluyla kentlilere daha makul fiyatlarla gıda satışı yapılması ve belediye gelirlerinin artırılması mümkün olmuştur. Her ne kadar TAN-SA uygulaması başarılı bir faaliyet olarak kamuoyunda ve basın-yayın organlarında oldukça popüler olmuşsa da bu uygulamanın aynı zamanda kamuoyu nezdinde bakanlığın diğer önemli faaliyetlerinin önüne geçtiğini ve eleştirilerin odağında yer aldığını dile getirenler de olmuştur. Bu kişiler, Yerel Yönetim Bakanlığı'nın faaliyetlerinin sadece tanzim satış mağazalarının faaliyetleri ile sınırlı olmadığının hatırlanması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Üçüncü bir fayda olarak, bakanlığın yirmi iki aylık kısa bir dönemde bile, yerel yönetimlerin özerkliğini ve gelirlerini artırmak için büyük bir çaba gösterdiği gözlemlenmektedir. Ne var ki bu dönemde, merkezî idarenin topladığı gelirlerden yerel yönetimlere daha fazla kaynak aktarıldığı ve/ya yerel yönetimlerin öz gelir kaynaklarının artırıldığı ve çeşitlendirildiği bir yasal düzenlemenin hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Bu amaçla 1978 yılı Şubat ayında büyük belediyelerin başkanlarını bir danışma ve tasarı hazırlama toplantısına katılmaları için Ankara'ya çağırarak hazırlanan 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddelerin Eklenmesi Hakkındaki Kanun Teklifi hükümet tarafından benimsenmemiştir. Aynı amaçla 1979 yılında Belediye Gelirleri Yasası'nın bazı maddelerini değiştiren 2216 Sayılı (948 Gün ve 5237 Sayılı Belediye Gelirleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin) Kanun Meclisin her iki kanadı tarafından da kabul edilmesine rağmen cumhurbaşkanı tarafından veto edilmiştir. Yine aynı çerçevede, bakanlığın, belediyelerin işleyişinde rasyonelleşmeyi sağlama, belediyeleri projeler oluşturma yoluyla Maliye Bakanlığı'ndan veya bankalardan kredi kullanmaya teşvik etme politikaları da tamamen başarılı olamamıştır.

Yerel Yönetim Bakanlığı'nın faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan faydaların

sıralanmasını takiben, bu kurumun yapı ve işleyişine yönelik olarak farklı kişi ve kurumlar tarafından dile getirilen eleştiriler ise şu şekilde özetlenebilir: İlk olarak, bakanlığın bir yerel yönetim bakanlığı olmaktan çok bir belediye bakanlığı şeklinde çalıştığı iddia edilmiştir. Bakanlık yapısı ve faaliyetleri de incelendiğinde yapılan faaliyetlerin ve kullanılan kaynakların ağırlıklı olarak il özel idareleri ve köyler-odaklı değil, belediyeler-odaklı olduğu görülmektedir. Bakanlık müsteşarı olarak görev yapmış Erhan Karaesmen ise bu eleştiriye bakanlığın asıl odağının kentler ve dolayısıyla belediyeler olduğunu, diğer yerel yönetim birimleri olan il özel idareleri ve köylere yönelik bir anlayış ve yöneliş olmadığını ve dolayısıyla bakanlığın belediye-odaklı olmasının doğal kabul edilmesi gerektiğini söyleyerek yanıt vermiştir.

İkinci bir eleştiri olarak, yerel yönetimlerin idarî, yasal ve malî gelişim ve özerkliğinin sağlanmasını merkezî yönetime bağlı bir bakanlık kurarak yapmayı tasarlamanın idarî mantığa ve yerel özerklik fikrine uygun olmadığı iddia edilmiştir. Yerel Yönetim Bakanlığı'nın yerel yönetimlerin gelişimine, güçlendirilmesine ve özerkliğine katkısının ne olduğunu araştırdığı çalışmasında Damlanur Tat da aynı noktaya vurgu yapmıştır:

> Merkeziyetçiliğin benimsendiği Türkiye'de yereli güçlendirmek için merkezde bir bakanlık yapılanmasına gidilmesi başlı başına bir ironidir. Merkeziyetçiliği elden bırakmak istemeyen iktidarların yerel yönetimleri güçlendirmeye çalışması da beklenemez.

Üçüncü bir eleştiri olarak, bakanlığın kuruluş sürecinde idarî örgütlenme, personel temini ve diğer lojistik meseleler gibi süreçlerin yavaş ve aksak bir şekilde işlediği; bu durumun da bakanlık faaliyetlerinin çıktılarını ve bu çıktıların etkilerini azalttığı ifade edilmiştir. Ayrıca bakanlık içerisinde klasik mülkiye ekolünden gelen yöneticilerle bu ekolden gelmeyen yöneticiler arasında bazı idare tarzı uyuşmazlıkları ve uyum sorunları yaşandığı ve bu sorunların da bakanlığın işleyişini bir miktar aksattığı dile getirilmiştir.

Dördüncü bir eleştiri olarak, Yerel Yönetim Bakanlığı'nın kendi önemini devlet yönetiminin yerleşik kurumları olan İçişleri, Dışişleri ve Maliye bakanlıkları gibi kurumlara anlatmakta ve belletmekte yetersiz kaldığı söylenebilir. Söz konusu yerleşik kurumların genelde yerel yönetimlerin ve özelde belediyelerin yönetimine bakışında yerleşmiş bazı alışkanlıklar ve kurallar değiştirilememiştir. Dolayısıyla Yerel Yönetim Bakanlığı'nın kısa ömründe bakanlık birimleriyle adı geçen diğer bakanlıkların birimleri arasında organik bir bilgi akışı tam anlamıyla kurulamamış; kurumsal ilişkiler kişisel ilişkilerin gölgesinde kalmıştır.

Beşinci bir eleştiri olarak, Yerel Yönetim Bakanlığı'nın gerek yönetim kadrosunun oluşturulmasında gerekse de bütçesindeki fonların dağıtımında nesnel ölçütler yerine siyasal ölçütlerin ve dolayısıyla partizanlığın rol oynadığı iddia edilmiştir. Bakanlık müsteşarı Erhan Karaesmen, bu eleştiriye partizanca yönetimin bu bakanlık ile başlamış (veya bakanlığın kapatılması ise sona ermiş) bir olgu olmadığı ifadesiyle yanıt vermiştir.

Altıncı bir eleştiri olarak bakanlığın adının Yerel Yönetim Bakanlığı değil, anayasada geçtiği gibi Mahalli İdareler Bakanlığı olması gerektiği söylenmiştir. Örneğin, Bakanlığın kuruluş sürecinde Cumhuriyet Senatosu'nda yapılan görüşmelerde AP Aydın Milletvekili İskender Cenap Ege, henüz teşkilat kanunu çıkmadığı için bakanlık hakkında somut bir eleştirisi olmadığını, bu tür bir bakanlığa gerek de olabileceğini belirttikten sonra, bakanlığın adı konusundaki eleştirisini dile getirmiştir.

Bakanlık, yasa ile kurulmadığı ve iki yılı bile bulmayan mevcudiyeti döneminde yasal bir temele de kavuşturulamadığı için 12 Kasım 1979 tarihinde bir kararla kapatılmıştır. Yerel Yönetim Bakanlığı'nın faaliyette bulunduğu toplam yirmi iki aylık zaman diliminde belediye birliklerinin kurulması, tanzim satış mağazalarının faaliyete geçirilmesi ve büyük belediyelerden küçük belediyelere teknik bilgi, araç-gereç ve uzmanlık yardımı yapılması gibi konularda birtakım gelişmeler olmuşsa da, tam da böyle bir bakanlığın kurulmasının ürünleri alınacakken iktidar partisinin Kasım 1979 tarihinde değişmesi sonucunda bakanlığın kapatılması, çok talihsiz bir gelişme olmuştur.

Bakanlık kapatıldıktan sonra bu kurumda istihdam edilen personelin başka kurumlara geçiş sürecinin bakanlığa karşı oluşan ön yargılar sebebiyle oldukça zor olduğu görülmüştür. Bu durumda, kapatılmış bakanlığın müsteşarı Erhan Karaesmen, *Mülga Bakanlık Müsteşarı* unvanını kullanarak kaleme aldığı resmî yazılarla bakanlık eski personelinin diğer kamu kurum ve kuruluşlarına geçişine yardımcı olmaya çalışmıştır.

Her ne kadar 1970'lerin sonundaki Yerel Yönetim Bakanlığı deneyimi iki yıldan az sürmüşse de aradan geçen kırk yıldan sonra bile yerel yönetimlerden sorumlu ayrı bir bakanlığın var olmasının gerekip gerekmediği konusu hâlâ tartışmalıdır. *Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü* (TODAİE) tarafından 1991 yılında yayımlanan Kamu Yönetimi Araştırması (KAYA) raporunun öneriler kısmında kamu yönetimi sisteminde ayrı bir Yerel Yönetim Bakanlığı kurulmasına ihtiyaç olmadığı fikri açıkça ifade edilmiştir:

> Ayrı bir Yerel Yönetim Bakanlığı deneyimi geçirilmiş, ancak amaçlanan başarı düzeyine ulaşılamamıştır. Bu durum göz önüne alınarak, yerel yö-

netimlerde eşgüdüm sorumluluğu İçişleri Bakanlığına bırakılmalıdır. Kuşkusuz, yerel hizmetlere ilişkin olarak çeşitli bakanlıkların yerel yönetimlerle işlevsel ilişkileri yine sürmelidir.

Türkiye'nin bir Yerel Yönetim Bakanlığı'na ihtiyacı olduğu yönünde görüş bildiren *Türkiye Genç İş adamları Derneği* (TÜGİAD) ise yerel yönetimlerin hukukî, idarî ve malî yapılarının yeniden düzenlenmesi fikrini savunmak amacıyla yayımladığı bir raporda tüm yerel yönetimlerin bağlı olacağı bir bakanlık kurulması fikrini tekrar öne sürülmüştür. Yine benzer bir görüş, 2015 yılı Ağustos ayındaki toplu sözleşme görüşmelerinde, *Belediye ve Özel İdare Çalışanları Birliği Sendikası* (BemBir-Sen) genel başkanı tarafından da dile getirilmiştir.

Günümüzde de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş sonrası idarî yeniden yapılanma çalışmalarının devam ettiği 2019 yılı Ağustos ayı itibarıyla genelde yerel yönetimlerin özelde ise büyük şehir belediyelerinin ayrı bir bakanlık gerektirecek derecede önem kazandığı çeşitli mahfillerde tartışılmaktadır. Konunun daha uzun süre gündemde kalacağı ve Yerel Yönetim Bakanlığı deneyiminin ve bu ihtiyacın günümüzde var olup olmadığı meselesinin çeşitli boyutlarıyla gerek kamuoyunda ve gerekse de bilimsel platformlarda tartışma konusu olacağı anlaşılmaktadır.

Yetmişli Yıllarda Edebiyat

ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

Neredeyse ışığa inanmaz olacaktık,
Öyle hızla büyüyordu içimizde karanlık.
– Can Yücel, *Bir Siyasinin Şiirleri*'nden (1974)

1960'ların ikinci yarısında, askerin siyasetteki yerini belirleme tartışmaları giderek sertleşir ve sol muhalefet farklı odaklara savrulur. '68 Hareketi'nin anti-Amerikancı yankılarıyla birlikte, Vietnam Savaşı, Çin Devrimi, Che Guevara'nın başarıları, Filistin Direnişi vb. deneyimlerin de ışığında, silahlı mücadeleyi bir muhalefet tarzı olarak benimseyenler olur. 1970'lere gelindiğinde siyasal örgütlenme en yaygın kitleselliğe ulaşmıştır ve öğrenci hareketleri, Avrupa'dakilerle eş zamanlı olarak muhalif bir güç yakalamıştır. Türkçe edebiyatın bazı kült yapıtları, bu karmaşık toplumsal atmosferde yayımlanmış ve dönemin karmaşasını da başarıyla yansıtmıştır. Bu dönemde ortaya koyulan yapıtlarda, 1960'lardan devralınan çelişkilerin daha derinleştirilmiş bir şekilde ele alındığı görülür: Osmanlı-Türk modernleşmesinin çözüme kavuşturulmamış yanları, tam bağımsızlık problematiği, şehirleşmenin zorunlu kıldığı yeni iletişim biçimleri, gelişen ve ülkeyi saran kapitalist mantık, Batı ile ilişkiler ve birey olma sorunsalının yanına, 1960'lara kıyasla daha belirgin diyebileceğimiz bir şekilde ele alınan bir toplumsal cinsiyet problemi de eklenir.

1968 yılında Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgali üzerine sosyalistler arasında başlayan tartışma, TİP'teki bölünmeler ve 9 Mart Cuntası'nın tasfiyesi ile devam etmiş, 12 Mart'ta emir-komuta zincirine riayetle gerçekleşen bir askerî darbe ile katmerlenmiştir. 12 Mart müdahalesini ilerici olarak değerlendiren, başlangıçta alkışlayan, ara rejim hükümetini destekleyenler olduysa da, parti kapatmalar, davalar ve sıkıyönetim uygulamalarıyla birlikte rejimin baskıcı niteliği kısa sürede ortaya çıkmış ve tesis edilen baskı rejimi ilk başta ona sempatiyle yaklaşanları da ezmiştir. 27 Mayıs 1960'taki ilk dar-

benin etkilerine, 12 Mart 1971'de gerçekleşen ikinci darbenin çok daha yıkıcı olan etkisi eklenir ve edebiyat bu baskı altında, toplumsal muhalefetin sesi olmaya doğru itilir. Bu muhalif tanıklık, hemen hemen her türde iz bırakır ama roman, tanıklığa en uygun tür olarak öne çıkar. 27 Mayıs Darbesi'nin aksine, 12 Mart Darbesi, adıyla anılan bir edebiyat akımı yaratarak 1970'lerin edebiyatına damgasını vurmuştur; *Yaralı Erkeklikler* (2019) isimli çalışmamda vurguladığım gibi, bu dönemde yazılan pek çok roman, gazetelerin konu etmediği, işkence, kötü muamele, politik baskı vb. konuları, toplumu saran korku atmosferini, Soğuk Savaş döneminin Amerika etkisindeki antikomünizmini ele almış ve siyaseten baskı altına alınmaya karşı geliştirilen reflekslerle nasıl farklı muhalefet rotaları çizildiğini gözler önüne sermiştir.

1970'li yılların edebi eğilimlerini, bu yıllarda yayımlanan romanlar çerçevesinde, daha derin olduğu aşikâr olan bir tarihi basitleştirmek pahasına, şu üç damarda değerlendirilebiliriz: toplumsal muhalefetin sesi olan ve bu muhalefeti, kapitalizm, resmî/askerî bürokrasi ve erkek egemen sisteme getirdiği eleştiriler üzerinden yürüten gerçekçi edebiyat, Osmanlı-Türk modernleşmesini eleştirmekle birlikte, bu modernleşmeyi yaşanan toplumsal çatışmalara deva olabilecek bir ilaç olarak değerlendiren, yine gerçekçi olan ancak muhalif olmayan, muhafazakâr/milliyetçi/İslâmî romantizm ile bezeli olarak adlandırabileceğimiz edebiyat ve 1960'lardaki varoluşçu damarın devamı niteliğinde olan ve devrimci romantizm ile Türk-İslâm sentezci düşünceler karşısındaki mesafesini koruyan edebiyat. İlk damarı, 12 Mart Darbesi'ni konu edinen gerçekçi romanları tanıklık meselesiyle birlikte ayrı bir şekilde değerlendirmek için ayrıca ikiye ayırmak gerekir.

Yapıtları bu alanların kesişme noktalarında olan veya bu alanların hiçbirine girmeyen yazarlar da olabilir. İlk yapıtlarını 1960'larda vermiş Leyla Erbil, Sevim Burak, Bilge Karasu ve Kemal Tahir gibi pek çok isim, 1970'lerde edebiyat kamusundaki yerlerini sağlamlaştırırlarken, kendilerine özel kesişim noktaları yaratırlar. Yetmişlerde yazmaya başlayan ve yine bu yazarlara benzer bir şekilde, birden fazla kategoriye giren yapıtlar veren daha genç yazarlar da vardır. Örneğin, Oğuz Atay, insan ilişkilerinin ürettiği türlü eşitsizlikleri ve mutsuzlukları ele aldığı *Tehlikeli Oyunlar* (1973) adlı romanında, topluma ve kendine yabancılaşmış bireylerin varoluşçu problemlerine uzanırken, Osmanlı-Türk modernleşmesinin yumuşak karnı olan pek çok konuyla birlikte, toplumsal muhalefetin hedefi olan darbe ortamını da ele alır. Diğer bir deyişle, bu roman hem muhaliftir hem popüler muhalefetin temel dayanaklarını (devrimci feda kültürünü, halkın yüceltilmesini vb.) sorgular. *Tehlikeli Oyunlar*, bu dönemin giderek artacak olan kaosunu da öngörür: Romanın başkişisi Hikmet "herkes cumhuriyetini al[ır], bir köşeye çekil[ir]"se gerçek demokrasiye ulaşabileceğimizi söyler.

Benzer şekilde, yapıtları *topluma yabancılaşma* teması üzerinden okunagelen ve varoluşçuluk ile akrabalığı üzerinden değerlendirilen Tezer Özlü, 1970'leri sonlandıracak yeni bir darbenin öncesinde yayımlanan özyaşamöyküsel romanı *Çocukluğun Soğuk Geceleri*'nde (1980), 12 Mart Darbesi'ni izleyen yıllarda yaşanan toplumsal yabancılaşmayı, yürütülen politik mücadelenin toplumsal cinsiyetli yönlerine vurgu yaparak ele alır. *Çocukluğun Soğuk Geceleri*'nin atmosferini baba-öğretmen-koca-doktor gibi egemenlik timsali kimliklerin kontrolünde işlerlik kazanan bir toplumsal sıkıyönetim oluşturmaktadır. Tezer Özlü, bu toplumsal mutabakatı 12 Mart'ın sıkıyönetimi ile birleştirir ve romanın sonunda, darbe sonrası Türkiye'nin içinde bulunduğu karmaşayı belirsiz bir son olarak işaretler. Özlü, yapıtının merkezine kuvvetli bir kapitalizm eleştirisi de yerleştirir. Anlatıcı, bunaltısını ve yaşadığı iletişim güçlüğünü onu çerçeveleyen tüketici kültürüne vurgu yaparak aktarır: "Anlatamayacağım. Bu insanlar *Guguk Kuşu* filmini de, *Napolyon'un Yaşam Öyküsü* filmini de, limana yanaşan beyaz bir yolcu gemisini de, vitrinlerdeki yeni sonbahar giysilerini de aynı gözlerle seyredebiliyorlarsa, elimden ne gelir?" (akt. Akatlı, 2014, 32). Özlü'nün dikkati, kapitalizmin *içe* nasıl sirayet ettiği ve çarpık bir ahlâk yarattığı üzerine odaklanmaktadır.

Kategorileştirmeye direnen bu tip roman örneklerinin gösterdiği iç içe geçmişliği de akılda tutarak, muhalif gerçekçi, muhafazakâr/milliyetçi/İslâmî gerçekçi ve varoluşçu olarak adlandırılabilecek üç ana damarı belirginleştireceğim ve hem devrimci romantizmin hem de Türk-İslâmcı sentez ruhunun demlendiği 1970'lerin edebiyatını, toplumsal muhalefet, yerlilik ve bireysellik tartışmaları ekseninde değerlendireceğim.

1970'lerin Edebiyat Kamusu

1960'larda alevlenen Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmaları, 1970'lere doğru askerin sosyalist bir devrime öncülük edip edemeyeceği sorusunu da beraberinde getirmişti. Asker içerisinde bazı kesimler sol görüşlere yakınlık duyarken, genel olarak ordu solun yükselişini bir tehdit olarak algılamaktaydı. CHP'nin seçimlere *Ortanın Solu* sloganıyla yürüdüğü 1965'te, Genelkurmay Başkanı Cemal Tural tarafından *Komünizmle Mücadele El Kitabı* yayımlanmıştır ve bir generalin aktardığına göre, 27 Mayıs'ta sol ciddi bir tehdit olarak görülmediği için pek de vurgulanmayan Atatürkçülük, 1971'deki müdahaleden sonra bir *panzehir* olarak görülmeye, daha sıkı bir şekilde dile getirilmeye, sistematik şekillerde askerî okullarda konu edilmeye başlanmıştır (akt. Akyaz, 2002, 393-400). Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs-12 Mart* başlıklı kitabında, 1960'ların ikinci yarısında, solun "Gerçek Atatürkçülük" tanımı altında topluma benimsetilmeye çalıştığını ifade eder.

1980'lerde *Atatürkçülük* askerî okulların dışına taşacak, tüm eğitim sisteminin bir parçası haline gelecek ve 12 Eylül Darbesi'ni izleyen yıllarda etkisi artarak devam edecektir. 1970'lerin edebiyat kamusu, bu *doğru yolu gösterme* ve *en hakiki vatanperverlik* payesini kazanma çabalarının etkisi altında şekillenmiştir. Kapitalizm karşısında konumlanma ve *vatanı kurtarma* çabası, hem İslâmî, hem devrimci hem de milliyetçi tınılar yakalar, gerilim arttıkça da şiddetle iç içe girer.

Darbe ile açılan ve darbe ile kapanan 1970'li yılların kutuplaşan toplumsal atmosferinde, politik kavgalar keskinleşir. Bu yıllarda zemin yoklayan tüm ideolojiler iç kırılmalar yaşar ve modernleşme, kapitalizm, Batı ile ilişkiler vb. toplumsal meseleler, tüm ideolojilerle kesişen tartışma alanları yaratır. İsmet Özel'in 1978 tarihli *Üç Mesele*'sinin işaret ettiği gibi, *teknoloji, medeniyet, yabancılaşma* gibi anahtar kelimeler etrafında toplanan ve tüketim çılgınlığı, Batı ile ilişkiler, iletişimsizlik, maddi bağımlılık gibi akislerle konu edilen toplumsal dönüşüm, farklı vurgularla da olsa, gerek milliyetçi, gerekse İslâmî ve devrimci romantizmlerin gündemindedir. İdeolojik tartışmalar çerçevesinde yürütülen kolektif bellek yaratma çabası ve devlet/gelenek analizleri, 1970'lerin sonlarına doğru politik rekabet yeniden çetrefilleştiğinde, tekrar silahlı mücadele içinden yürütülür hale gelir.

1971'de gerçekleşen darbenin sola yönelik sert uygulamaları, sol ve asker yakınlaşmasını kırdı ve böylece 12 Mart, militarist modernleşme paradigmasının sorgulanmasının ve Millî Demokratik Devrim tezlerinin eleştirel bir gözle incelenmesinin yolunu açtı. 1970'lerde, bir yanda asker öncülüğünde devrim fikrine getirilen eleştirinin koşulları olgunlaşırken, öte yanda yine bir devlet/gelenek sorgusu yürütülmekte, modernleşmeci akıl sorgulanmakta ve milliyetçiliğin *şanlı geçmiş* anlayışı ele alınmaktaydı. *Büyük Doğu* dergisindeki yazılarının derlenmesinden oluşan *İdeolocya Örgüsü*'nde (1968) millî kök anlayışını öteleyen bir tarzda "gerçek milliyetçiliğin geriye doğru değil, ileriye doğru" yeşertileceğini belirten Necip Fazıl örneğinin de gösterdiği gibi, 1970'ler, darbe sürecinde çatışan tarafların, darbeyi izleyen yılların koşullarında fikirlerini yeniden harmanlayarak rekabete hazırlandığını gözler önüne sermektedir.

1970'li yılların dergileri, edebiyat dernekleri ve tüm oluşumlar, döneme sinen politik/ideolojik ayrımları taşır ve derinleştirir: Bir yanda devrimci sol, öte yanda muhafazakâr/milliyetçi görüş örgütlenir. Her ikisi de kendi içinde farklı fraksiyonlara ayrılan bu görüşler, üniversiteler içinde de kendilerini bir rekabet ortamında bulurlar. Darbe sonrası dönemin Başbakanı Nihat Erim, durumu TBMM'de bir konuşmasında, "Öyle bir ihbar yolu açıldı ki, bir fakültenin bir kısım hocası, öbür kısım hocasını en ağır suçlarla suçluyor, ihbar ediyor," sözleriyle özetler (akt. Üskül, 2016, 13). Tüm okuma/

yazma-çizme eylemleri düşük yoğunluklu bir savaşın öncü adımları gibidir. Öztürkçe kullanımı ve eski Türkçe kelimelere yer vermek, solcu/sağcı olmanın işareti olarak kabul görür ve tartışmalarda konu edilir. Sol kendi içinde temel okumalar üzerine fikrî çatışmalar yaşar; bu çatışmalar farklı eylem pratiklerine dönüşür. 12 Mart'ı milletvekili olarak karşılayan ve legal alanda kalma hassasiyetini sürekli vurgulayan TİP'in önde gelen isimlerinden M. Ali Aybar, 12 Mart rejiminin adını *faşizm* olarak koyar; ancak Erim Hükümeti'ne Anayasa'yı uygulayacağına inanarak güvenoyu verdiğini de ilan eder (akt. Ünlü, 2002, 276). Bu farklı kabullerin yarattığı gerilim ve çelişik görünen tepkiler, 1970'lerin tümüne yayılır.

Sadece okuma-yazma ile ilgili olanlar değil, günlük edimler, isimler, tercihler de ideolojik sayılmakta, kimi zaman suç unsuru gibi muamele görmektedir. Örneğin, Oya Baydar, *Bir Dönem İki Kadın: Birbirimizin Aynasında* adlı eserinde döneme ilişkin anılarında, sağ/sol yumruğu kaldırmak gibi en ufak simgesel jestlerin bile ayrıştırıcı özellikte olduğunu, "TİP geleneğinden gelen, kendilerini enternasyonalist solda konumlandırmış olan ve işçi sınıfı öncülüğünü vurgulayan prosovyet çizgidekiler" sağ yumruğu savunurken, "MDD'ciler, Dev-Gençliler, gençlik hareketinin önemli kesimi sol yumrukçuydu," diyerek aktarır. *Ölmeye Yatmak* romanının baş karakterine Aysel adını koyduğu için aldığı tepkileri kayda geçiren Adalet Ağaoğlu da 1977'de yazdığı bir yazısına benzer bir not düşer: Aysel adı, bir *doçent* karaktere yakıştırılamamaktadır. Pınar Kür ve Sevgi Soysal'ın romanlarında bu isimle yer verdikleri karakterlerin *hayat kadını* olduğunu hatırlatan Ağaoğlu, 1975-1985 yılları arasında yazdığı, sanat ve edebiyatla ilgili yazılarının toplandığı kitabı *Geçerken*'de kimi toplumsal kabullerin ve önyargıların isimlere sindiğinden söz eder.

Darbe gerçekleştiğinde, bu kelimelere kadar sirayet eden kutuplaşma, asker tarafından müdahalenin sebeplerinden biri olarak ifade edilir. Darbeyi izleyen tarihlerde birbiri ardına tutuklanmalar yaşanır. 18 Mayıs-17 Haziran 1971 tarihleri arasında 2.000 kişi (çoğunluğu sol görüşlere sahip muhalifler) tutuklanır (Hale, 1996, 171). Anayasa Mahkemesi, 1971'de Millî Görüş hareketinin partisi olan MNP'yi ve TİP'i kapatır. Sıkıyönetim komutanlıkları, sokaklarda pek çok düzenlemeye gitmiş ve çocuk oyuncaklarına dek uzanan çeşitli yasaklar getirmiştir: Örneğin, Ankara, Eskişehir, Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlıkları *lak-lak* adı verilen birbirine çarpan iki topun ses çıkardığı popüler çocuk oyuncağını yasaklamıştır (Üskül, 2014, 37).

Kıbrıs Çıkarması ve Kahramanmaraş Olayları nedeniyle Ecevit, Irmak ve Demirel hükümetleri süresince ilan edilen sıkıyönetimlerle de siyasî partilerin kutlama ve yürüyüşleri yasaklanmış, bazı oyunlar yasaklanmış ve tiyatrolar kapatılmış, toplu gözaltı uygulamaları yürürlüğe konmuş ve grevler durdurulmuştur. Bu döneme kitap yasaklama ve toplatma kararları da damgası-

nı vurmuştur: Yasak kitap bulundurdukları iddiasıyla pek çok okur, yayıncı, kitapçı tutuklanmıştır. Erdal Öz, *Yarın, Nasıl Bir Gün Olacaksın?* başlığı ile yayımlanan günlüklerinde sıkıyönetimin askerî savcısının karşısına suç delili olarak üzerinde aforizmalar olan ve Sergi Kitabevi'nde kitapları sardıkları kağıtları çıkardığını aktarır. Politik mücadeleler ile özdeşleşen bu dönem, bireylerin toplum içindeki yerini sorgulayan, baskı altında olmanın yarattığı halleri inceleyen bir edebiyata zemin oluşturur.

Politika nedeniyle birbiriyle çatışan gruplara ayrılmalarına karşın, 1970'lerin okurlarını birleştiren bazı isimler de bulunmaktadır. 1975 yılında *Yansıma* dergisi tarafından yapılan bir ankette, çocukların en çok okuduğu elli kitaptan yirmi altısında imzası bulunan Kemalettin Tuğcu, bir edebiyat figürü olarak 1960'lı yıllarda zirveye çıkan popülerliğini sürdürür (akt. Arıcan, 2006, 110). Tuğcu'nun didaktisizmi, muhafazakâr erdemleri, yoksulluk, yoksunluk, yara, yetimlik vb. gibi problemlerle nasıl başa çıkılacağını, doğru terbiyeye ulaşılmasının yollarını ifade ederek 1970'li yıllara da sirayet eder. Yoksulluğun, devrimci, milliyetçi, İslâmcı düşüncede gördüğü ortak ilginin nişanesi Tuğcu'nun popülerliğidir. Yazar, 1970'lerde, 1960'lı yıllarda sinemaya uyarlanan yapıtları sayesinde pekiştirdiği popülerliği daha da artıracak bir hamle ile tarihsel romana geçiş yapar ve *doğru terbiye*den *şanlı geçmiş*e doğru uzanır. Tuğcu'nun *Bizans Yıkılıyor* (1972), *Siyah Atlı Şövalye* (1973) vb. tarihsel romanları bu yıllarda popüler olur ve geniş bir okuyucu kitlesini peşinden sürükler.

Çocuk okurları birleştiren figürler gibi, yetişkinleri birleştiren figürler de bulunmaktadır. Ayfer Tunç, *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek: 70'li Yıllarda Hayatımız* başlıklı kitabında, televizyon ve buzdolabı gibi teknolojik aletlerin giderek yaygınlaştığı, apartman kültürünün henüz şehirlere tamamen egemen olmadığı, yüksek enflasyonun gündelik hayata etkilerinin hissedilmeye başlandığı 1970'lerde, Kemal Tahir ve Yaşar Kemal isimlerinin ön plana çıktığını, "kitap okuma alışkanlığı olan hemen herkes"in *İnce Memed* (1955) ile *Devlet Ana*'yı (1967) okuduğunu söylemektedir. Bu iki kitabın popülerliği, eşkıya figürünün, devlet-toprak tartışmasının ve toplumsal başkaldırı meselesinin 1970'lerde kitlesel bir ilgiye mazhar olduğunu gösterir. Dönemin bu kült romanları, toplumsal olaylara tanıklığın edebiyatta öne çıktığı 1970'li yıllardaki mücadelelerinin damıtılmış birer örneğidir.

1970'lerin Edebiyat Dergileri

1970'lerdeki edebiyat dergilerinde, siyasî ve sosyal hareketliliği ifade eden zengin bir çeşitlilik göze çarpar. Yayın hayatına girişi 1950'li yıllara dek geri götürülebilen *Yeditepe* (1950-1984), 1970'lerde de genç yazarlara kapı açan,

çeviri faaliyetlerine ve sanat eleştirilerine yer veren dergilerden biri olarak yayın hayatını sürdürmüştür. *Yeditepe*, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Melih Cevdet Anday, İlhan Berk gibi isimlerin şiirlerine, Fakir Baykurt, Bekir Yıldız gibi isimlerin öykülerine ve Hasan İzzettin Dinamo ile Samim Kocagöz'ün "tahlil ve tenkit"lerine evsahipliği yapar. TİP'in içindeki ayrışmalardan payını alan ve 12 Mart müdahalesi ile kapanan *Ant* (1967-1971) ve *Yön* (1961-1971) gibi öncü dergilerin devamında, *Yeni Dergi* (1964-1975), *Halkın Dostları* (1970-1971), *Papirüs* (1960-1981), *Dönüşüm* (1965-), *Soyut* (1965-1977), *Yeni A* (1972-1974), *Yansıma* (1972-1975), *Yeni Adımlar* (1973-1975), *Yarına Doğru* (1973-1976), *Yeni Ufuklar* (1953-1976), *Militan* (1975-1976), *Yazı* (1978-1980), *Sanat Emeği* (1978-1980), *Türkiye Yazıları* (1977-1983) vb. dergiler ortaya çıkar ve bu dergilerde yazarlar, edebiyat tartışmaları çerçevesinde toplumsal ve ekonomik çelişkileri konu ederek, darbenin yarattığı baskı atmosferine teorik ve kültürel bir karşı çıkış ortaya koyarlar.

Bu dergilerin kimi kısa ömürlü olur veya ancak duraklamalarla yayımlanabilir, kimi ise yazarları yargılanmalarla bir mahkemeden diğerine gitmek zorunda bırakıldığı için sürdürülemez. Sanat ve politika arasındaki karmaşık ilişki 1970'lerin tüm dergileri tarafından ele alınan bir konudur; ancak, sokaklardaki mücadele sertleştikçe, sanatçının politik görevlerine vurgu yapan yazılarda bir artış göze çarpar ve giderek daha sert politik tavırlar benimsenir. Farklı yazarları bir araya getirmek ve bir buluşma noktası sağlamak adına dönemin edebiyat dergileri önemli bir görev yürütürler; örneğin *Soyut* dergisi, Sait Maden, Asım Bezirci, Melih Cevdet Anday, Konur Ertop gibi isimleri etrafında toplar ve sayfalarını da bugün ideolojik olarak yan yana düşünmediğimiz çeşitli isimlere açar. *Soyut*, kısa bir ara ile Rasim Özdenören'in öykülerine ve Ahmet Arif'in şiirlerine yer vermiştir. 1970'lerin sonunda yayın hayatına başlayan ve Turgay Fişekçi'nin sorumluluğunda çıkan *Sanat Emeği* dergisi ise Fazıl Hüsnü Dağlarca'dan Can Yücel'e, Şükran Kurdakul'dan Hasan İzzettin Dinamo'ya, Mahmut Makal'dan Hilmi Yavuz'a pek çok ismi bir araya getirir. 1975'te çıkmaya başlayan ve aynı yıl kapanan, 1978'de ikinci kez yayın hayatına başladığında ise 1980'e kadar sürdürülebilen *Yazı* dergisi, Enis Batur yönetmenliğinde, yapısalcılık tartışmalarının akademik analizlerle yürütüldüğü yazılara yer verir.

1970'lerde, edebiyat dergisi olarak yola çıkmayan dergilerde de edebiyata ilişkin yazılar ve tartışmalar geniş yer tutar; örneğin, 1974'te yeniden yayın hayatına başlayan *Aydınlık* dergisinde Muzaffer Buyrukçu, Cemal Süreya, Rıfat Ilgaz vb. isimlerin yazılarına yer verilmiştir. Bu dönemde edebiyat, toplumsal sorunların tartışılmasında araçsallaştırılan bir unsura dönüşür; ama, bir yandan da, edebiyatın kendi bütünlüğü içerisinde nasıl özgün olacağı da tartışılmaktadır. Örneğin, Garipçiler'in karşısına çıkanların toplandığı bir

dergi olan ve yine başlangıcı 1950'lere de geri götürülebilen dergilerden *Hisar* (1950-1980), 1970'lerde Batı'yı kopya etmeyen ve *millî bir karaktere* sahip olan bir edebiyatın nasıl inşa edilebileceğini sorusunu ve sentez fikrini tartışmaya açar. *Türk Edebiyatı* (1972-) dergisi de, milliyetçi bir çizgide benzer tartışmaları sürdürür.

Sol, kendi içindeki bölünmelerle mücadele halindeyken, ülkenin kurtuluşu için liderlik koltuğuna talip olan milliyetçiler de solu toptan düşman görmektedir. Yetmişlerde yayımlanan *Toprak* (1945-1979), *Fedai* (1927-1979) vb. milliyetçi-mukaddesatçı yayınlarda *yol göstericilik* mefhumu ile komünistlerin ve işbirlikçilerinin *yalanlarını* ortaya çıkartma misyonu belirgindir; bu misyon çerçevesinde yazılan yazılarda, isimleri verilerek solcu akademisyenler ve okuttukları kitaplar sıralanır. *Komünist* yapı ve kişilerin ifşası, döneme damgasını vuran *Büyük Doğu* (1964-1978) dergisi için de temel bir konudur. Millî Türk Talebe Birliği altında toplanan öğrenciler arasındaki farklı görüşler, zamanla dergilerin çeşitlenmesine, İslâmî hareketin kendi içinde tartışan kollarının bu farklı dergiler ve dergiler etrafında oluşan yayınevleri ile belirginleşmesine de neden olur.

Dönemin *Hilâl* (1958-1993), *Büyük Doğu* (1964-1978), *Diriliş*, *Edebiyat*, *Hareket*, *Düşünce* (1976-1979), *Mavera* (1976-1990), *Kriter* ve benzeri dergileri birer fikir/edebiyat dergisi olmanın ötesine geçerek İslâmî hareket için politik olanaklar yaratmanın sorgulandığı mecralar haline gelirler. İslâmî mücadelenin nasıl olması gerektiği temel tartışma konusudur; ancak, üzerinde bütünüyle anlaşılamaz. 1970'lerdeki politik ayrılıklar dergilere de sirayet etmiştir. Örneğin *Mavera*'nın kurucularından Rasim Özdenören, *Diriliş* (Sezai Karakoç yönetiminde) ve *Edebiyat* (Nuri Pakdil yönetiminde) dergilerinde yazmalarına karşın, kendilerini özgür hissetmediklerini ifade ederek bu nedenle yeni bir dergi kurmaya karar verdiklerini aktarmaktadır (akt. Zeybek, 2016, 260).

Birbirinden yazar ödünç alan bu dergilerde zaman zaman birbirini eleştiren yazılara da yer verilir; Asım Öz, *1960-1980 Arası İslâmcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme* başlıklı kitaptaki yazısında, Necip Fazıl'ın *Edebiyat* dergisinden ayrılarak *Mavera*'yı çıkartmaya başlayan genç yazarları sert bir dille eleştirdiğini, bunun üzerine *Mavera* dergisinde de "İslâmcı dergiciliğin kurucu babası" olan Necip Fazıl'ı hedefe oturtan bir metin yayımlandığını belirtir. Kültür dilini İslâmîleştirme ve İslâmî hareketin gündemini oluşturma çabası, Nurettin Topçu'nun 1966 yılının başlarında yayın hayatına dönen *Hareket* dergisinde ise apayrı bir seyir izler. İslâm ile politik mevzilenme çabasını eleştiren Topçu, particilik yapanları hedef alır ve Türkiye'de İslâmcılığın seyrini eleştirir.

Bu yıllarda edebiyat politik olarak araçsallaştırılmış, ülkenin önemli sorunlarının tartışıldığı bir zemin olarak öne çıkmıştır. Bu da gerçekçi dama-

rın, diğer edebiyat yapma yöntemleri arasında ön plana çıkmasına, burada iyice tutunmasına neden olmuştur. Edebiyat üzerinden siyasî mesajlar verilmeye, toplumsal sorunlara çözüm önerilmeye çalışılmıştır. Gelişen kapitalizmin etkileri, iş bulma ümidiyle köyden kente göç eden kitlelerin uyum ve değişim sorunu ve Batılılaşmanın çözülmeden nesilden nesile aktarılmış problemleri, 1970'li yılların edebiyatında farklı politik perspektiflerden ele alınır.

Anadolu ve Köy Çerçevesinde Gerçekçilik

Feodalizm ve topraksız köylülerin mücadelesi, bu yıllarda yapıt veren pek çok ünlü yazarın gündemindeki meselelerden biridir. Orhan Kemal, ölümünden sonra yayımlanan ve Hanımın Çiftliği üçlemesinin son kitabı olan *Kaçak*'ta (1970) bu konuyu işler. 1970'lerdeki tartışmalara damgasını vuran Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmaları, azgelişmişlik meselesi ve toprağa dayalı üretimin tarihçesi gibi konular, Kemal Tahir, Yaşar Kemal, Tarık Buğra, Erol Toy gibi yazarların romanlarına yön verir. "Yeni Türkiye'nin problemlerine önce Kemalist bir gözle bakarken, zamanla sosyalizm ve Marksizm'e" yönelen Kemal Tahir, "nasyonalsiz enternasyonal olmaz" düsturuyla Türkiye'ye uyan ve uymayan teorileri sorgulamaya yönelir, "Kurtuluş Savaşı antiemperyalist bir savaş mıdır?" sorusunu yüksek sesle sorar (Kayalı, 2010, 25-27). Yapıtlarında Türkiye'de sermayenin el değiştirmesinin tarihini, toprak konusundaki kavgaları, kan davası gibi kültürel sorunları masalsı bir tarzla çerçeveleyen Yaşar Kemal, insan-doğa ilişkisini, hayatta kalmak için öldürme problematiğini de ele alır. Tarık Buğra, bu denkleme bir de maneviyat ve ahlâk meselesini katar. Erol Toy, Şeyh Bedreddin'den ilhamla ortak mülkiyete dayalı bir toplum ütopyasını sorgular. Bu yazarların tümü, ezme-ezilme dinamiklerine ilgi duyar ve sermaye sahibi olmakla olmamak arasındaki uçurumu inceler. Kemal Tahir, Tarık Buğra ve Erol Toy, Osmanlı geçmişini ve bu geçmişin kültürel izlerini takip ederken, Yaşar Kemal, bu üç yazardan farklı bir yol çizerek köyü anlatırken daha mistik bir anlatımı tercih eder.

Kemal Tahir, *Yediçınar Yaylası* (1958) ve *Köyün Kamburu*'nun (1959) devamı olan ve 1937 yılında Çorum'da geçen *Büyük Mal*'da (1970), siyasal kargaşalardan faydalanarak zenginleşen ve nüfuz edinen bir ailenin fertlerini konu edinir. Köylülerin bankaya olan borçlarını ödeyerek onları kendine borçlandıran, bürokrat tanıdıklarına sırtını dayayan Sülük bey ve onun gibilerin dört bir yana çekiştirdiği köylü halk da zaaf içerisindedir. *Yol Ayrımı* (1971), Serbest Fırka'nın kuruluşunu, üyeleri üzerindeki baskıyla polis takibini ve dağılma sürecini konur edinir. Yazarın ölümünden sonra yayımlanan *Karılar Koğuşu* (1974), Kemal Tahir'in Malatya Cezaevi deneyim-

lerinden beslenen bir romandır ve ceza-adalet sistemini konu edinir. Hapishanedeki kadınlar üzerinden Anadolu'daki ahlâkî değerler ele alınır. *Namusçular* (1974) da hapishaneye namus nedeniyle düşen insanların hikâyelerinden oluşmaktadır; İstanbullu Murat hapishanede tanıştığı kişilerin hikâyelerini dinler ve değerlendirir. *Hür Şehrin İnsanları 1-2* (1976), kazanılan Kurtuluş Savaşı'nın ardından insanların onur mücadelesi verdiği bir süreci, cinsel arzularının esiri olan karakterler çerçevesinde anlatır. *Bir Mülkiyet Kalesi* (1977), Osmanlı'ya mensup Mahir Efendi'nin Kuva-yi Milliye'ye katılmasına uzanan süreci konu edinir. Kemal Tahir bu romanda babasının aile tarihini anlatır; savaş ve işgallerin etkisindeki Anadolu'dan portreler sunar. *Dam Ağası* (1977) da Türkiye tarihini yansıtan olayların cezaevi perspektifi ile harmanlandığı bir romandır.

Tarık Buğra, *Küçük Ağa*'dan (1963) sonra, onun devamı niteliğinde olan ve Sakarya Savaşı sürecini ele aldığı *Firavun İmanı*'nı (1978), daha sonra da İstanbul'da geçim sıkıntısı çeken ve yasadışı işlere bulaşan bir karakterin ele alındığı *Bir Köşkünüz Var mı?* (1978) adlı romanını yayımlar. *İbişin Rüyası* (1970), *Dönemeçte* (1980) gibi yapıtlarında da Buğra, gelenekle kurulan ilişkinin yara almasını eleştirir; geleneksel değerleri sahiplenir. Buğra'nın gelenek olarak çerçevelediği karmaşık bütün, Türk-İslâm sentezci bir manevi ahlâka, toplumu geride bırakmayan bir bireyciliğe dayanır ve farklı bir modernizm tanımlamaya çalışır.

Yaşar Kemal, Çukurova romancısı olarak bilinmesine neden olan romanlarının bir kısmını ve İstanbul'u mekân edinen iki romanını 1970'li yıllarda kaleme almıştır. Kemal, Beyazıt Paşası Mahmut Han'ın despot yönetiminin ve bu yönetimin baskısı altında gelişen bir aşkın ele alındığı *Ağrı Dağı Efsanesi* (1970) ile toprağa yerleşmemek için direnen göçebelerin hikâye edildiği *Binboğalar Efsanesi*'nin (1971) ardından, Ödemişli eşkıya Çakırcalı Mehmet Efe'nin hayat öyküsünden yola çıkarak *Çakırcalı Efe* (1972) romanını yazar. Çukurova'daki toplumsal dönüşümün, kan davası problemi etrafında konu edildiği Akçasazın Ağaları serisinin ilk kitabı *Demirciler Çarşısı Cinayeti* (1973) ve ikinci kitabı *Yusufçuk Yusuf*'un (1975) ardından da anlatıcının küçük bir Karadeniz kasabasında yaşayan bir çocuk olduğu *Al Gözüm Seyreyle Salih* (1976) yayımlanır. Küçük Salih'in hayal dünyası ile dönemin toplumsal koşulları iç içe geçmiş bir şekilde konu edilir. *Al Gözüm Seyreyle Salih* gibi *Yılanı Öldürseler*'in (1976) merkezinde de küçük bir çocuk vardır; öldürülen babasının intikamını alması için zorlanan ve töreler nedeniyle suça itilen Hasan, annesini öldürmesine uzanan olaylar silsilesinden kendisini kurtaramaz. İstanbul'da geçen *Deniz Küstü* (1978) ve *Kuşlar da Gitti*'de (1978) ise yazar, insan ve doğa ilişkisini irdeler; *Deniz Küstü*'de Karadeniz'den İstanbul'a gelen Zeynel'in kentte tutunma çabaları, suça itilişi, toplumun karma-

şası konu edilir; *Kuşlar da Gitti*'de ise Florya düzlüğünde kuş avlayan evsiz çocukların yaşamları ele alınır.

'68 kuşağının popüler romancılarından olan Erol Toy, *Acı Para*'da (1970) bir Ege kasabasında toprak mücadelesi veren köylüleri ele alır. 1980'li yıllara kadar çeşitli sebeplerden dolayı yasaklı olan üç ciltlik romanı *Azap Ortakları*'nda (1973) ortak mülkiyete dayalı bir toplum düzenini tasvir eden Şeyh Bedreddin'i konu edinir. Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal ile birlikte düşüncelerini yayar ancak ayaklanmaları idamla sonuçlanır. *İmparator* (1973), kapitalistleşen Türkiye'deki devlet destekli ilişkiler ağını Vehbi Koç'un hayatını merkeze koyarak anlatır. *İmparator*, 1975-1976 yıllarında 22. baskıyı görecek kadar popüler olur. *Kördüğüm* (1974), 1950'lerden 1970'lere geniş bir süreci ele alır ve siyaseten kilitlenen Türkiye'de aydınların öğrenci hareketleri ile iç içe geçen mücadelesini konu edinir. *Bal Tutanlar* (1976), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayii çarklarının nüfuz kazanmayı amaçlayan kişilerce döndürülmesini ve politikacıların bu düzeni korumasını ele alır. *Gözbağı* (1976), genç işçi Hüseyin'in kapitalizmin vahşi bir şekilde geliştiği, insanların köyden kente aktığı yetmişli yıllarda, İstanbul'daki hayatını merkeze alır. Hüseyin yıllarca çabalar, terfi eder, bu nedenle de işçilerin protestolarına karışmak istemez; ama, haksızlıklar karşısında mücadele etmeye kararlı genç işçiler onun patronlar karşısındaki korkusunu aşmasını sağlarlar. *Son Seçim* (1976), toplumu dönüştürmek adına insanları çıkarlarına alet edenleri ve *Doruktaki Öfke* (1977), orman köylülerinin hükümetin getirdiği yeni yasa ile mücadelelerini işler. *Kuzgunlar ve Leşler 1* (1978) ile *Kuzgunlar ve Leşler* 2 (1979)'de ise Celali İsyanları'nı konu edinen Erol Toy, tarihsel bir derinlikle toplumcu gerçekçiliği harmanlar.

İlk yapıtlarını 1960'larda veren, dönemin bir diğer ismi Mehmet Seyda (Çeliker), Kömür İşletmeleri'ndeki memuriyetinden ilhamla Zonguldaklı maden işçilerini ve memuriyet hayatını konu edindiği iki ciltlik belgesel romanı *Yanartaş* (1970) ile adını daha geniş kitlelere duyurmuş, *İhtiyar Gençlik* (1971), *İçe Dönük ve Atak* (1973), *Gerçek Dışı* (1976) gibi romanlarıyla da 1970'lerdeki ününü pekiştirmiştir. *İhtiyar Gençlik*, dönemin sol akımlarıyla bağlantı kurmuş Türkçe öğretmenlerinin, okul çağındaki çocuklarla ilişkilerini konu edinir. *İçe Dönük ve Atak* (1973), İstanbul sinemalarında denetçilik yapan evli bir memurun cinsel tutkuları ile mücadelesini, *Gerçek Dışı* (1976) ise bir çiftin birbirleriyle olan mücadelesini ele alır. Seyda, toplumculuğun nüvelerinin her zaman bireysel ve psikolojik derinlik ile birlikte daha anlamlı olacağını düşünen yazarlardan biri olarak, ele aldığı kişileri sadece sınıfsal çatışmaların değil aynı zamanda psikolojik ve cinsel sıkıntıların içinde değerlendirmiştir.

11 Nisan 1980 günü görev yaptığı TRT İstanbul Radyosu'na gitmek için çıktığı evinin önünde öldürülen Köy Enstitülü yazarlardan Ümit Kaftancıoğlu'nun romanlarından *Yelatan* (1972), yazarın doğum yeri olan Kars'ın Hanak ilçesinin Saskara köyünde geçer ve köylülerin feodal koşullarını konu edinirken *Tüfekliler* (1974), ataması Mardin'e çıkan bir öğretmenin geçim derdi ve köy şartlarıyla mücadelesini işler. DP-CHP çekişmesi yaşayan köy, ağalık müessesesi, devletin baskısı, genç yaşta evlendirilen kızlar vb. toplumsal problemlerle canlı bir şekilde anlatılır. Köyün, kasabanın önde gelenlerinin, aşiretlerin siyasî iktidar sahipleri ile kurdukları ilişkiler, bu romanlarda eleştirel bir gözle incelenir.

Anadolu'nun koşulları, feodal şartlar, Anadolu'dan İstanbul'a gelenlerin karşılaştığı maddi problemler vb., bir dönem çiftçilik de yapan Abbas Sayar'ın 1970'ler boyunca yayımladığı romanları *Yılkı Atı* (1970), *Çelo* (1972), *Can Şenliği* (1974) ve *Dik Bayır*'ın (1977) da genel çerçevesini oluşturur. Ancak Sayar, romanlarında yalnızlık, cinsellik vb. temaları onu *köy romancısı* klişelerinden uzaklaştıran şekillerde konu edinir. *Yılkı Atı*, atlarını besleyemeyen köylülerin onları doğaya terketmek zorunda kalmaları üzerine kuruludur. *Çelo*, babasından kalan toprağı alma mücadelesi veren, uğradığı haksızlıklar karşısında kendisini çelişkili durumlar içinde bulan bir gencin hikâyesidir. *Can Şenliği*, yazgısını romana adını veren Can Şenliği adındaki eşek ile bir tutan yaşlı bir adamın köydeki yaşamını anlatır. *Dik Bayır*'da ekonomik zorlukların Almanya'ya sürüklediği köylüler konu edilir. Sayar, Orta Anadolu köylülerini gerçekçi bir perspektiften anlatır. Folklor çalışmalarıyla da tanınan Tahir Kutsi Makal'ın, *Meydan Dayağı* (1977) ve *Kamyon* (1979) romanlarında toprağa bağlı bir yaşam süren Anadolu insanı ele alınır ve milliyetçilikle harmanlanmış bir emek tartışması yürütülür.

1970'lerde Anadolu'nun zorlu koşullarını konu edinen gerçekçi romanlarına imza atan isimler arasında Talip Apaydın, Fakir Baykurt, Kemal Bilbaşar, Necati Cumalı ve Hasan İzzettin Dinamo gibi yazarlar da bulunur. Onları bir araya getiren ortak temalar taşra, köy hayatı, bürokrasinin işleyişindeki haksızlıklar, yokluk ve yoksulluktur. Talip Apaydın, *Define* (1972), *Yoz Davar* (1973), *Toz Duman İçinde* (1974), *Ortakçının Oğlu* (1974) ve *Tütün Yorgunu* (1975) romanlarında, Anadolu'da karşılaştıkları sorunlar karşısında çaresiz kalan, hurafelere inanan, çıkarları için onları yönlendirenlere kanan insanları toplumcu gerçekçi bir bakışla ele alır.

Dönemin Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın başkanlığını yürüttüğü için pek çok zorluğa göğüs germek zorunda kalan Fakir Baykurt, sendikal çalışmaları boyunca yazmaktan asla vazgeçmez. *Tırpan*'da (1970), elli yaşındaki köy ağasının talip olduğu genç Dürü'nün hayatına nasıl yön verdiğini, *Köygöçüren* (1973), *Keklik* (1975) ve *Yayla* (1977)'da yenilikçilerle mu-

hafazakârların çatışmasını, Amerikan hayranlığını işler. *Kara Ahmet Destanı* (1977), *Yılanların Öcü* ve *Irazca'nın Dirliği* ile başlayan Irazca Üçlemesi'nin son kitabıdır. Şehir ve köy hayatının iç içe geçtiği bu romanda, Irazca'nın tüm ailesi artık şehirli olmuştur ve muhtar köyde daha da güçlenmiştir. Buna rağmen Irazca'nın mücadelesi devam eder.

Toplumsal çatışmalar, Gazi Eğitim'den sınıf arkadaşı olan Kemal Bilbaşar ve Hasan İzzettin Dinamo'nun romanlarında da önemli yer tutar. 1960'lı yıllarda TİP İzmir il başkanlığını da yürüten Bilbaşar, *Yeşil Gölge*'de (1970) arkasına iktidar gücünü alarak kasabada nüfuzunu kurmaya çalışan bir adamı anlatır. *Kölelik Dönemeci* (1977), Ruslara karşı Osmanlılardan medet uman Çerkeslerin Müslümanlaştırılması konusunu işler. *Bedoş* (1979) ise Gazi Eğitim'de tanışıp evlendiği Çerkes kökenli eşi Bedia Bilge'nin yaşam öyküsünden izler taşır. 1966-1967 yıllarında yazdığı sekiz ciltlik *Kutsal İsyan*'dan sonra beş ciltlik *Kutsal Barış*'ı (1972-1974) kaleme alan Hasan İzzettin Dinamo, *Öksüz Musa*'da (1973), kendi yaşam öyküsünden yola çıkarak savaşta yetim kalan çocuklar için açılan yurtlardaki hayat mücadelesini konu edinir. *Musa'nın Mapushanesi* (1974), *Koyun Baba* (1976) ve *Musa'nın Gecekondusu* (1976) romanlarında da güncel politik tartışmalar ile harmanlayarak yine kendi yaşam öyküsünden hareketle zorlu bir hayat mücadelesinin çerçevesini çizer.

Bir diğer toplumcu bakış, Necati Cumalı'nın yapıtlarında kendisini gösterir. Cumalı, Tütün Zamanı üçlemesinin ikinci kitabı olan *Yağmurlar ve Topraklar*'da (1973), kasaba hayatının baskılarını gözler önüne serer. Üçlemenin son kitabı *Acı Tütün* (1974), tütün hasadı çerçevesinde köylüler arasındaki mücadeleyi anlatır. Üçlemenin ilk kitabı Zeliş'ten (1959) itibaren, üç romanın da anlatıcısı Necati Cumalı'yı yansılayan Avukat Nihat karakteridir. *Aşk da Gezer* (1975) romanında ise ilk defa şehre yönelir Cumalı ve gezici bir tiyatro topluluğunun İzmir'deki günlerini anlatır. Dönemin politik görüşleri nedeniyle soruşturma geçiren, müfettiş raporlarıyla mesleklerinden edilen ve hapis yatmak zorunda kalan toplumcu yazarlarından biri olan Rıfat Ilgaz, *Karartma Geceleri*'nde (1974) kendi özyaşamöyküsünden hareketle yarattığı öğretmen bir karakteri merkeze koyarak politik baskıları konu edinir. Benzer bir şekilde, *Sarı Yazma* (1976) da yazarın Cide'deki çocukluğundan izler taşır ve 1940 kuşağı toplumcu yazarlarının deneyimlerini konu edinir.

1970'lere damga vuran muhalif isimlerden Aziz Nesin, *Tatlı Betüş*'te (1974) köy kökenli bir genç kızın sınıf atlayarak büründüğü rolleri mizahi bir dille anlatır; bu roman, 1958'de *Bayan Döviz* olarak yazılmış, 1960 ve 1964'te *Bir Mirasçı Aranıyor* adıyla yeniden düzenlenmiş ve 1974'te *Tatlı Betüş* olarak yayımlanmıştır. *Surname* (1976), halka açık yapılan idam uygula-

masını konu edinir ve halkın ölüm karşısındaki şenlikçi tepkilerini eleştirir. Nesin, *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz*'da (1977) sıradan insanların Türkiye'de bürokrasi ile mücadelesini irdeler; *Tek Yol*'da (1978) Paşazade isimli bir karakter üzerinden Türkiye'nin politik eleştirisini yapar.

Bu gerçekçi romanların hemen hemen hepsinde dönemin olaylarına, tartışmalarına veya politik figürlerine çeşitli göndermeler bulunmaktadır. Sadece Türkiye'deki olayları dikkate alan bir toplumcu gerçekçilik değildir bu; Türkiye'yi Soğuk Savaş yıllarındaki dünya eksenine yerleştirmeye çalışan bir gerçekçiliktir. 1970'li yıllara damgasını vuran Vietnam Savaşı'nın belgesel romanı olan *Vietnam Geçidi*'ni (1973) kaleme alan Macit Cevat (Doğudan), Türkiye'deki ekonomik güçlükler nedeniyle Amerikan ordusunda paralı asker olmaya mecbur kalan bir adamın, Vietnam'da gerillalara karşı savaşırken Amerikan emperyalizmini yakından tanıması ve yanlış tarafta savaştığına karar verip yakın dostu olan siyah bir askerle birlikte Vietnam halk ordusuna katılmasını anlatırken, Türkiye'deki gerçekçiliğin sınırlarını çizen ulusaşırı bağlantıları da görünür kılar. Darbe ile birlikte, gerçekçiliğin farklı bir şekilde konu edilmesini gerektiren, tanıklığın öne çıktığı darbe romanları popülerlik kazanır.

Darbeye Tanıklık

1970'in başlarında askerin siyasete ikinci müdahalesi beklenir olmuştur. Melih Cevdet Anday'ın henüz darbe gerçekleşmeden yazılan ve yayımlanan *Gizli Emir*'i (1970), ironik bir dille, baskı rejiminde yaşayan ve korku içinde verilecek önemli bir emri (darbe emrini) bekleyen aydınları konu edinir. Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar* (1971) ve *Tehlikeli Oyunlar* (1973) adlı romanları, temelde dönem tanıklığı üzerine kurulu olmasalar da, modernleşme tartışmaları çerçevesinde sivil-asker ikiliğini yine ironik bir dille konu edinirler. Darbe gerçekleştikten sonra, gözaltına alınan veya kötü muamele gören insanlar arasında pek çok yazar da bulunur. Bu durum, yukarıda adı geçen öncü romanlardan daha farklı ve muhalif bir tanıklık edebiyatına temel oluşturur. TİP'in milletvekili olarak cezaevine giren Çetin Altan, hapisten çıkar çıkmaz romanı *Büyük Gözaltı*'yı (1972) yayımlar. Bu romanda, neyle suçlandığını bilmeden kendisini cezaevinde bulan, hayatını sorgularken bir yandan da bazı kişileri öldürdüğünü hayal etmeye, giderek de bu hayalleri gerçek sanmaya başlayan bir anlatıcı bulunmaktadır. Romanda yatılı okul, hapishane gibi kurumlara ve burjuva dünyaya getirdiği eleştirilerle Altan, Türkiye'de insanların darbe atmosferinden bağımsız olarak gözaltında olduğunu ima eder. *Büyük Gözaltı*'yı yazarın *Bir Avuç Gökyüzü* (1974) adlı romanı takip eder. Bu romanda da Altan, cezaevinden yeni çıkmış bir kişi-

nin izlendiği düşüncesinden bir türlü kurtulamayışını ve kendisini eve hapsetmesini anlatır.

12 Mart'ın bu panoptikon mantığına tanıklık, ilginç bir şekilde, geriye dönük bir 27 Mayıs tanıklığını da tetikler; diğer bir deyişle, ikinci darbenin yıkıcı etkisi, yazarları ilk darbenin etkileri üzerine düşünmeye iter. 27 Mayıs öncesindeki atmosferi anlatan ve 1970'lerde yayımlanan romanlardan Samim Kocagöz'ün *İzmir'in İçinde* (1973) ve Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına* (1974) adlı yapıtları, ilk darbenin atmosferine ilişkin canlı birer panorama çizerler. *İzmir'in İçinde* romanında, Emre ve Gülseren'in evliliğe giden ilişkileri, Gülseren'in DP ile iş ilişkisi içindeki akrabalarının beklentileri ve Emre'nin 27 Mayıs'ı hazırlayan subaylardan olan eniştesi ve asker olan babasının anıları ile çerçevelenir. *Bir Gün Tek Başına*'da öne çıkan mesele ise aydınların halka ulaşmakta yaşadığı zorluktur. Darbeye giden günlerin bunaltıcı atmosferinde *Bir Gün Tek Başına*'nın ana karakteri Kenan çareyi intiharda bulur ve roman, 26 Mayıs günü Kenan'ın cenaze töreni ile sona erer.

Attilâ İlhan'ın Aynanın İçindekiler serisinin ilk kitabı olan *Bıçağın Ucu* (1973) da 27 Mayıs'ın ilanı ile sona erer. Romanın baş karakterleri, Suat ve Halim, bir yandan öğrenci hareketi içerisinden gelişen ilişkilerinin aldığı yeni boyutlarla hayatlarına yön çizmeye çalışırken, diğer yandan da ülkedeki politik meseleleri tartışırlar. İlhan, serinin ikinci kitabı *Sırtlan Payı* (1974) ve üçüncü kitabı *Yaraya Tuz Basmak*'ta (1978), 1960'taki darbeyi, Türkiye tarihindeki diğer gelişmelerle birlikte değerlendirir. *Sırtlan Payı*'nda ana karakter, 1919'da aktif görevde olan bir asker olan Ferid'tir; Ferid, romanın anlatı zamanını oluşturan 1960'larda hasta bir asker olarak karşımıza çıkar ve geriye dönüşlerle ülkenin atlattığı badireleri değerlendirir. *Yaraya Tuz Basmak*'ta *Kurtlar Sofrası*'ndaki Ümid karakterinin de katılımıyla, Kore Savaşı merkeze alınarak, 1960 Darbesi'ne giden dönemde Türkiye-NATO ilişkilerine ışık tutulur.

1974'te gelen afın çıkması ile birlikte görece bir rahatlama yaşanır. Bu yıl, tanıklık boyutu olan edebiyat canlanır ve Füruzan'ın *47'liler*, Tarık Dursun K.'nın *Gün Döndü*, Erdal Öz'ün *Yaralısın* ve Melih Cevdet Anday'ın *İsa'nın Güncesi* adlı romanları yayımlanır. *47'liler*, 1947 doğumlu neslin darbenin ertesinde politik eylemlerinden dolayı işkence ile cezalandırılmalarını ele alır ve bu travmayı Türkiye'nin sosyo-politik dönüşümü ile çerçeveler. *Gün Döndü*'de Tarık Dursun K., mesajlarını bir babanın eylemci oğlunun hayatını kurtarmak için onu polislere ihbar etmek zorunda kalmasının dramatik etkisi üzerine inşa eder. *Yaralısın*'ın apar topar gözaltına alınan, işkenceden geçirildikten sonra da hapishaneye gönderilen anlatıcısı, hapishanede karşılaştığı insanlarla kendisini kıyaslayarak devrimci ideallerini sorgular. *İsa'nın Güncesi* ise 12 Mart'ı anmadan, sıradan hayatından kopartılarak zorla bir bi-

naya götürülen ve sorgulanan, ardından da suçsuzluğunu kanıtlamak için çabalarken bürokrasinin çarklarında ezilen İsa karakteri üzerinden bir sistem eleştirisi sunar. Bu romanın soyut dünyasında da varoluşçu bir sorgulama egemendir.

Yılmaz Güney, 1971-1973 arasında yazıp 1975'te yayımladığı ve Selimiye Üçlüsü olarak adlandırdığı kitapları *Salpa*, *Sanık* ve *Hücrem*'de iç hesaplaşma örnekleri verir. *Salpa*, yoksulluktan kurtulmak umuduyla Konya'dan İstanbul'a kaçan Mehmet'in hikâyesidir. *Sanık*, köyden şehre üniversitede okumak için gelen, öğrencilik yıllarında eylemlere katılan, 12 Mart döneminde gerçekleşen opera binası yangını nedeniyle tutuklanan ve işkence gören Yaşar Yılmaz'ı anlatır. *Hücrem*, Güney'in tutukluluk günleri üzerine düşüncelerini ve politik tahlillerini içerir.

Siyasetin kitleselliğinin de etkisiyle, cinsel kimliklerin siyasal tahakkümün etkilerinden muaf olmadığı fark edildiğinden, 1970'lerin edebiyatında toplumsal cinsiyet tartışmaları farklı bir boyut kazanmıştır. 1970'li yılların kadın yazarlar tarafından yazılan ve geniş okur kitlelerine ulaşan neredeyse tüm romanlarında kadın cinselliğinin toplumsal çerçevesini çizen namus, aile, evlilik, annelik gibi temalar ele alınır ve bu temalar, geçmişteki örneklerine kıyasla daha açıkça, cesur denebilecek bir şekilde irdelenir. *Yaralı Erkeklikler*'de (2019) gösterdiğim üzere, darbe tanıklığı yapan romanlar, sistem eleştirisini bir erkeklik eleştirisine doğru geliştirirler. Bu anlamdaki öncü kitaplardan biri, Sevgi Soysal'ın 1975'te yayımlanan *Şafak*'ıdır. *Tutkulu Perçem* (1962), *Tante Rosa* (1968), *Yürümek* (1970) kitaplarında kadın ve kent problematiği etrafında dolaşan Soysal, *Şafak*'ta sıkıyönetim Adana'sına uzanır. Romanın bir ev baskını ile gözaltına alınan ana karakteri Oya'nın poliste gördüğü muamele, genç kadının hapishane travmalarını su yüzüne çıkartır. Bu romanda Soysal'ın amacı sadece dönemin kaydını edebiyatta tutmak, gelecek nesillere tarihsel dokümanlarla desteklenen bir politik farkındalık bırakmak değildir. Aslında, 12 Mart'tan edebiyat çıkarırken şunu yapar Soysal: Bize tüm olan biteni militarizmin klasik tanımı üzerinden değerlendiremeyeceğimizi hatırlatır. Sadece *Şafak*'ta değil, Soysal'ın darbe dönemine ilişkin tüm yapıtlarında, bir yandan askerler, generaller, üniformalar ve emir-komuta zincirinin katılığı ile asker/sivil ikiliğinin arasındaki duvarın yükseltildiğini, bir yandan da Soysal güce duyulan saygının siviller içerisinde yarattığı hasarı sorgulama cesareti gösterdiği için, bu duvarın en incelen yerinden yıkılmak üzere aşındırıldığını görürüz.

Şafak'ı, aynı yıl Emine Işınsu'nun *Sancı*'sı ve 1976'da Pınar Kür'ün *Yarın Yarın*'ı izler. *Sancı*, çatışmalarda hayatını kaybeden ülkücü Ertuğrul Dursun Önkuzu'nun yaşamından kesitler taşır ve üniversite gençliğinin iç savaşa dönüşen çatışmalarını resmeder. 1970'leri milliyetçi bir perspektifle konu edi-

nen Işınsu da eline silah almak istemeyen Dursun karakteri ile asker/sivil ikiliğini aşındırır; ancak Soysal'ın tersine Işınsu, koruyucu erkek figürünü kültürel bir savunuya dönüştürür.

Kür'ün *Yarın Yarın* adlı romanı ise Avrupa'ya damgasını vuran öğrenci olaylarını Türk edebiyatına taşıyan ender yapıtlardan biridir ve öğrenci hareketlerinin radikalleşmesini konu edinir. Romanın başkişisi Selim, okumak için gittiği Fransa'dan bir devrimci olarak döner ve aşık olduğu Seyda ile birlikte, örgütlü bir mücadeleye girişir. Pınar Kür de, tıpkı Sevgi Soysal gibi, henüz kimlik siyasetinde ve toplumsal cinsiyet tartışmalarında militarizm tartışmaları olgunlaşmamışken, emir komuta mantığının hayatın mahrem köşelerine yerleştiğini, aile, evlilik ve politik örgütlenmelerin, arkadaşlıkların ve gündelik ilişkilerin de militarist söylemler ürettiğini ve dolaşıma soktuğunu incelikli bir dil ile gösterir. Tabular, özgürlük, para ve güç meseleleri, burjuva veya işçi sınıfı kimliğe sahip olmanın ne anlama geldiği gibi konular, siyasal iklimdeki yansımalarıyla birlikte tartışılır ve bu tartışma da geleneksel kadın modellerinin ve '68'in erkek egemen sistematiği karşısındaki kadınlık tutumlarının ele alınmasını sağlar.

1976'da ayrıca Samim Kocagöz'ün *Tartışma*, Demirtaş Ceyhun'un *Yağmur Sıcağı*, Demir Özlü'nün *Bir Uzun Sonbahar* ve Oktay Rifat'ın *Bir Kadının Penceresinden* adlı romanları yayımlanır. *Tartışma*, Kocagöz'ün tutukluluğundan izler taşır; romanda TİP içindeki güç kavgaları ve üniversitelerde yaşanan çatışmalar konu edilir. *Yağmur Sıcağı*'nda romanın ana karakterlerinden Güher öğrenci hareketi içindeki sevgilisi Ruhsar'dan ayrılır, kendisinden yaşça büyük bir profesörle evlenir ve kendisini çocuğuna adar: Ceyhun, Güher'in gözünden devrimci kimlikleri değerlendirir ve işçilerin bilinçlenmesi gibi meseleleri konu edinir. *Bir Uzun Sonbahar*'ın adı verilmeyen anlatıcısı, 1964 yılında TİP'ten uzaklaştırılmıştır; roman anlatıcının etrafındaki kişilerin sol mücadele ile burjuva hayat arasındaki salınımlarını aktarır ve şehir/kır gerillası tartışmaları ve dönemin bazı önemli tartışmaları ile İş Bankası soygunu gibi ses getiren eylemleri kayıt altına alır. *Bir Kadının Penceresinden* ise 12 Mart'ın ertesindeki zorlu günlerde Bedri ve Filiz'in tükenen evliliği ve Filiz'in devrimci Selim'e kapılışı üzerinden etik tartışmalara açılır.

1977'de Sevinç Çokum *Zor*'u yayımlar. Köyden kente göçle birlikte gün yüzüne çıkan kültürel çatışmanın temel alındığı roman, kendisini şehirdeki gerilla hareketlerinin ortasında bulan genç roman karakteri üzerinden orantısız güç kullanımını kabul etmeden erkek olunup olunamayacağını irdeler. Çokum'un muhafazakâr tavrı, yaşananların sorumlusu olarak *sermaye düşmanı* işçilere işaret eder. Aysel Özakın'ın kanlı 1 Mayıs etrafında gelişen romanı *Alnında Mavi Kuşlar*'da ise (1978) kent hayatı taşra ile karşılaştırılır ve kalabalığa ateş açılmadan az önce alandan ayrılan Armağan, özgürlük tutku-

suyla İstanbul'a gelişini, toplumsal ideallerini gözden geçirir. Sokak çatışmalarının şiddetlendiği 1979'da, Tarık Buğra'nın *Gençliğim Eyvah*, Demir Özlü'nün *Bir Küçük Burjuva'nın Gençlik Yılları*, Ayla Kutlu'nun *Kaçış* ve Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi* adlı romanları yayımlanır. *Gençliğim Eyvah*, şehir gerillası tartışmalarına, gençleri sokağa iten güçleri inceleyerek katılır. Bir kadına hükmedememek, onu derin bir aşkla sevmek ve bu aşk yüzünden değişmek gibi sorunlarla boğuşan Raşit, üyesi olduğu gizli örgütün yöneticisi İhtiyar'ın emirleriyle oradan oraya savrulur.

Demir Özlü'nün *Bir Küçük Burjuva'nın Gençlik Yılları*, devrim fikriyle haşir neşir olan ancak kendilerini materyalist zevklere kaptırmış entelektüelleri ele alır. *Kaçış*, Üstün ve Ayhan'ın Demokrat Parti döneminde üniversitede başlayan ve Üstün'ün aniden yurtdışına gidişi ve Ayhan'ın da onun arkadaşı Cahit ile evlenmesi sonucu sekteye uğrayan ilişkilerinin, Üstün'ün 12 Mart koşullarında ülkeye dönüşüyle yeniden alevlenmesini konu eder. Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi* adlı romanı ise 12 Mart'ta birbirlerini farklı politik görüşlere savrulmuş bulan kardeşler arasındaki geçimsizliği bir düğün gecesinde ortaya saçılan sürtüşmelerden hareketle ortaya serer. Roman, güç karşısında yaşanan tedirginlik ile güce sahip olma arzusu arasındaki çelişkiyi inceler ve erkeklerin kadınlar karşısındaki üstünlük çabalarına, zenginlik arzularına, gözaltı ve Kore Savaşı anılarına uzanır.

Mehmet Eroğlu, 12 Mart'ı ele aldığı ilk romanı *Issızlığın Ortasında* ile 1979'da *Milliyet* gazetesi roman ödülünü alır; ancak, darbe ortamında kitabını hiçbir yayınevine kabul ettiremez. Mehmet Eroğlu'nun ikinci romanı *Geç Kalmış Ölü* de 1981'de tamamlanır; ancak, 12 Eylül sonrasının çalkantılı ortamında yayımlanamaz. 12 Eylül Darbesi bir dönemi kapatır ve yeni bir dönemi açar.

Alternatif Gerçekçilikler

1970'lerin İslâmcı/Türkçü muhafazakâr yazarları, modernleşme ve Batılılaşma meselelerini eleştirel bir gözle ele almaya devam ettiler. 1960'lardaki anti-komünizm vurgusu sert bir şekilde sürdürüldü. İslâmcı düşüncenin milliyetçilik ile iç içe geçerek siyasallaştığı 1970'lerde, edebiyat araçsallaştırıldı ve İslâmcı düşünceyi yaymak için kullanıldı. Hekimoğlu İsmail'in *Minyeli Abdullah* (1968) ve Şule Yüksel Şenler'in *Huzur Sokağı* (1969) adlı romanlarını takiple, İslâmî düşünce ile yoğrulmuş karakterlerin Batı tipi modernliği uygulamaya çalışan Türkiye'de yaşadıkları zorlukları dile getiren romanlar, 1970'lerde birbiri ardına yayımlandı. Hekimoğlu, ikinci romanı *Maznun*'da (1970) dindar insanların toplumdaki sıkıntılarını işledi. Benzer temalar, sonraki yıllarda adını Recep Tayyip Erdoğan'ın din kültürü öğretmeni olarak

duyacağımız Adil Teymur'un eşi Alanur Teymur'un *Notre Dame de Sion'da Bir Ders Yılı* (1971), *Çiçek Mahallesinin Çocukları* (1976), *İmam Hatipli Nuri* (1979) gibi kitaplarında da görülür. Teymur, katı Batı-tipi modernleşmenin ortaya çıkarttığı toplumsal kabulleri ele alır ve insan ilişkilerini irdeler.

Muhafazakâr kadın yazarlar, dönemin ekonomik koşullarını, aile kurumundaki problemlerle harmanlayarak ele alırlar. 1970'lerde adını *Eğik Ağaçlar* (1972), *Bölüşmek* (1974), *Makina* (1976) gibi hikâye kitapları ile duyuran Sevinç Çokum, kentleşme ile birlikte insan ilişkilerinde yaşanan dönüşümleri konu edinir ve *Bizim Diyar* (1979) adlı romanında da çocukluk arkadaşlarının savaşla birlikte birbirine düşman olmasını işler. 60'lı yıllarda *Başörtülüler* (1964), *Toprak* (1968) gibi kitaplara imza atan Afet Ilgaz'ın *Aşamalar* (1977) adlı romanı, evliliğini bir yazarla birlikte olmak için bitiren, onun eşine geri dönmesi üzerine kadınları ağına düşüren bir başka yazara tutulan iki çocuk annesi Sevda'nın hikâyesidir. Romanda Ilgaz, solcu aydınları, inandıkları teorileri özel hayatlarında uygulamamakla suçlar. Münevver Ayaşlı, Osmanlı'nın dağılmasıyla birlikte bir ailenin ekonomik zorluklara sürüklenmesini temel alan *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1968) ve *Pertev Bey'in İki Kızı* (1969) ile sürdürdüğü anlatısını, *Pertev Bey'in Torunları* (1976) ile devam ettirir. Bu yazarların romanlarında maneviyatın önemine vurgu yapılır.

Siyah Perdeli Evler (1975), Savaş Günlüğü (1976), Ankara'da Ölüm (1976) ile Ayasofya'yı konuşturduğu *Aziz Sofi (1976)* ve *Fetva Yokuşu (1978)* romanlarıyla Durali Yılmaz da dini dışarıda bırakan bir modernleşmenin başarısız olacağını iddia eder. Osmanlı geçmişi ve Osmanlı'nın parçalanma sürecinde yitirdiği topraklar, bu yıllarda muhafazakâr yazarlara ilham vermeye devam eder. Tarihsel figürlerin konu edildiği, polisiye maceralar eşliğinde tarihsel konuların ele alındığı romanlarla popüler bir ilgi yakalayan Ayhan Başoğlu, bu yıllarda *Cem Sultan* (1971), *İntikam Yemini* (1971), *Kızıl Kule* (1971) ve *Tuna Casusu* (1971) gibi romanlara imza atar. Faik Baysal, *Yanartaş* (1970), Balkanlar'daki Türkleri konu edinen *Drina'da Son Gün* (1972) ve *Babasının Oğlu*'nu (1977) yayımlar.

1960'larda adı İkinci Yeni ile anılan Sezai Karakoç da emek tartışmalarında sesi duyulan yazarlardandır. *Diriliş* dergisini yayımlamaya başladığı yıllardan itibaren kendisinden sonraki kuşak üzerinde etkili bir isim olmuştur. Karakoç İslâm'ı referans alarak Batı'dan ithal edilen kültürel ve felsefî kavramlara çeşitli eleştiriler yöneltmiş ve Batı-tipi modernleşmeyi sorgulamıştır. Onun *diriliş* paradigması, Batı'dan aktarmak yerine *yerli*ye yönelmeye denk düşer. İlk eserlerini 1970'li yıllarda veren Mustafa Miyasoğlu ve Rasim Özdenören, İslâmcı gelenekselci düşüncenin 1980'lere uzanan isimleri olurlar. Miyasoğlu'nun *Kaybolmuş Günler* (1975) romanı '68 kuşağına bakar ve gençlerin geleneklerden uzaklaştıkları için çetrefilleşen huzur arayışlarını

resmeder. Benzer bir tema, hikâyeci kimliği ile tanınan Özdenören'in tek romanında da görülür. *Gül Yetiştiren Adam*'da (1979) Özdenören, Batılılaşma çabasıyla birlikte gelen kültürel yozlaşma karşısında geleneksel değerlerine sadık kalmaya çabalayan dindar bir karakteri konu edinir.

Osmanlı tarihine uzanarak köken tartışması yapan yazarlardan farklı bir şekilde, biraz daha geriye giderek Türk kültürünü kurucu unsur olarak ortaya çıkartmaya çalışan yazarlar ise, bambaşka bir yerliliğe işaret ederler. Nihal Atsız'ın *Bozkurtların Ölümü* (1946) ve *Bozkurtlar Diriliyor* (1949) romanlarıyla başlattığı destansı didaktisizmi 1970'li yıllarda sürdüren Mustafa Necati Sepetçioğlu ve Yavuz Bahadıroğlu gibi yazarlar, Türkçülük inancının daha ağır bastığı metinler kaleme alırlar.

Nihal Atsız, imza attığı son romanı olan *Ruh Adam* (1973) ile *kralcı* olduğu için ordudan atılan bir yüzbaşıyı merkeze alarak, nesilden nesile aktarılan milliyetçi bilincin (*Türklük özü*) ve savaşçı ruhun aşk gibi karmaşık bir duygu karşısında yaşadığı sanrılı çöküşü konu eder. Bahaeddin Özkişi'nin *Köse Kadı* (1974) romanı, 16.yy'da Osmanlı kontrolündeki Macaristan'da geçer ve devlet adına adalet ve nizam götürmek için yapılan kahramanlık ve fedakârlıklarları konu eder. Bu romanın devamı niteliğindeki *Uçtaki Adam* (1975), Köse Kadı'nın yetiştirdiği Paşaoğlu'nun İstolni-Belgrad'a gelmesiyle başlar; Köse Kadı'nın yarıda bıraktıklarını Paşaoğlu tamamlar. Özkişi, *Sokakta* (1975) romanında ise geleneksel değerlerinden uzaklaşan toplumun eleştirisini yapar. Romanın vurgusu, vahşi bir teknolojik ilerlemenin tüm mahalleleri önüne katıp götürdüğü modern zamanlarda, köklerinden, geleneklerinden ve maddi-manevi değerlerinden koparılmak istenen bir toplumun uyanması gerektiği şeklindedir.

Murat Belge'nin, *Genesis: Büyük Ulusal Anlatı ve Türklerin Kökeni* adlı kitabında "1071 Türk'ü ile 1971 Türk'ü" arasında hayalî köprüler kurduğunu söylediği Niyazi Sepetçioğlu, *Kilit* (1971), *Anahtar* (1973), *Kapı* (1973) romanlarıyla Malazgirt'ten başlattığı tarihsel anlatısını, *Konak* (1974), *Çatı* (1974), *Üçler Yediler Kırklar* (1975) ile Osmanlı'nın kuruluş yıllarına kadar getirir. *Bu Atlı Geçide Gider* (1977), *Karanlıkta Mum Işığı* (1978) ve *Darağacı* (1979) Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan Türk kültürünün övgüsünü yaparken aynı zamanda Ankara Savaşı, Timur'un politik manevraları, Şeyh Bedreddin'in idamı gibi tarihsel duraklara uğrar. Belge, Sepetçioğlu'nun "Türk'ten gayrı hemen hemen herkesin kural olarak kötü olduğu bir dünya" yarattığını ifade eder (Belge, 2008, 176). Yavuz Bahadıroğlu da, *Sunguroğlu* (1972), *Buhara Yanıyor* (1974), *Elveda Buhara* (1975), *Kırım Kan Ağlıyor*, *Şehzade Selim* (1976), *Sel* (1977), *Malazgirt'te Bir Cuma Sabahı* (1978) ve *Köprübaşı* (1979) romanlarıyla 1970'lerin bu milliyetçi gerçekçilik damarına eklemlenir. Bu tipteki tarihsel romanlar yaygın olarak okunmuştur.

1970'li yılların çok okunan diğer yazarları arasında, evlilik, platonik aşk, kıskançlık vb. konuları işleyen melodramatik aşk romanlarına imza atan Kerime Nadir (Azrak), Muazzez Tahsin Berkant ve Peride Celal gibi isimler de bulunmaktadır. Kerime Nadir'in 1970'li yıllarda yayımlanan *Güller ve Dikenler* (1970), *Nadir Zambaklar Açarken* (1971), *Karar Gecesi* (1972) *Dert Bende* (1973), *Kaderin Sırrı* (1974), *Bir Çatı Altında* (1975) adlı romanları gibi, Muazzez Tahsin Berkant'ın *Kalbin Sesi* (1971), *Işık Yağmuru* (1971), *Bir Gün Sabah Olacak Mı?* (1972) *İki Kalp Arasında* (1972) *Uğur Böceği* (1974) başlıklı yapıtları da modern toplumda kadın-erkek ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini tartışmaya açan ve bu çerçevede değişmesi gereken kültürel unsurlara işaret eden metinlerdir. Benzer bir çerçeveyi, aynı dönemde yayımlanan yapıtlarında Peride Celal de kullanır. Celal'in metinleri, evliliğin kadınların özgürlük alanlarına doğru genişlediğini gösteren daha eleştirel bir tonu da içermektedir. Peride Celal, *Evli Bir Kadının Günlüğünden* (1971) romanında, evlendikten sonra kendisiyle muhasebesini günlüğüne döken genç Selma'nın hayal kırıklıklarına odaklanır ve *Üç Yirmi Dört Saat* (1977) romanında da insan ilişkilerindeki iletişimsizliği işler.

Modernleşen toplumda aile, arkadaşlık vb. birliktelikleri, hem toplumsal tarihe göndermeler yaparak hem ilişkilerdeki iletişimsizliği sorgulayarak ve eleştirerek ele alan yazarlar, popüler aşk romanlarında aşkın yüceltilmesine ve sentimentalizme yaslanan vurguyu, bu sentimentalizm ihtiyacını yaratan varoluşsal koşulların eleştirel olarak sorgulanmasına çekerler. Varoluşsal boşluk, topluma tam anlamıyla ait olamamanın anksiyetesi ve bunaltılar, romanların sınıfsal ve sosyal sorgulamalarına siner. Örneğin Sevgi Soysal, popüler aşk romanlarının kurduğu derme çatma aşk çerçevesini kırarak aynayı, cesaretle, kadınların ve erkeklerin karşısına diker ve sadece dönemin sınıfsal veya ideolojik çatışmalarını değil, insanların açıklıkla dışarı vuramadıkları korkularını da yansıtır. Soysal, gerek *Yürümek*'te (1970) gerekse *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti*'nde (1973), kadın-erkek ilişkilerinin özeleştirel bir bakışla sorgulandığı, toplumsal ilişkilerin de kadın-erkek ilişkilerinde açığa çıkan duygusal çekişme üzerinden modellendiği yeni bir bakış açısının yetkin örneklerini sunar. Leyla Erbil'in *Tuhaf Bir Kadın*'ı (1971) da tam bu koordinatlarda konumlandırılabilir; kadınların onlara atfedilen romantik ihtiyaçları sorguladıkları, cinselliğin onları toplumda ikincil kılan buyurganlığı üzerine düşündükleri ve bütün bu aşk ve cinsellik tartışmasının, varoluşçuluğun merkezindeki "kişinin özgür iradesi ile seçim yapması" tartışmasına katılarak Türkiye'nin kültürel kodlarıyla birlikte ele alındığı bir koordinattır bu.

Adalet Ağaoğlu, *Ölmeye Yatmak*'ta (1973) kadın-erkek ilişkilerinin Türkiye'deki modernleşme tartışmalarının *yumuşak karnı* olduğunu ve 1970'lerin kültürel iklimindeki önkabullerin Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına dek geri götürülebilecek problemlerle örülü olduğunu gösterir. Ağaoğlu, *Fikrimin İnce Gülü*'nde (1976) de bu problemlerin feodal köklerine değinir. Ayla Kutlu'nun *Kaçış* (1979) ve Pınar Kür'ün *Asılacak Kadın* (1979) romanları da erkekler arasındaki kadın karşıtı mutabakatı ve bu mutabakat karşısında kadınların verdiği mücadeleyi konu edinirler. Ayla Kutlu, *Kaçış*'ta, ayrılığa tepki olarak yapılan bir evliliğin, daha sonra ayrılan taraflar bir araya gelmek istediğinde nasıl erkekler arasında bir savaşa döndüğünü, dönemin siyasal koşullarını da bir fon olarak kullanarak anlatır. Pınar Kür'ün müstehcenlik suçlamasıyla yasaklanarak toplatılan kitabı *Asılacak Kadın*'ında ise, erkekler arası mutabakat da savaş da daha da kızışmıştır: Karısını başka erkeklerle birlikte olmaya zorlayan bir adamın öldürülmesi üzerine kurulu olan *Asılacak Kadın*, kadınların ezilmesinin, erkeklerin mutabakatından hukuk kuralları yaratmaya doğru büyüyen ve tüm toplumu saran bir sistem sorunu olduğunu gösterir.

1970'li yıllarda yayımlanan ve şöhretleri bu yılları aşarak bugüne gelen bazı kült kitaplarda, sistem tartışması merkezî bir rol oynar. Özgürlük, cinsellik, topluma yabancılaşma, toplumsal tarihin ötekisi olma gibi konular, yok olma, hiçlik, eyleme geçme vb. varoluşçu temalarla iç içe geçerek bu sistem tartışmasını oluştururlar. Örneğin, *Tutunamayanlar* (1972) ve *Tehlikeli Oyunlar*'da (1973) Atay toplum ve tarihin bir bileşkesi olan sistemi hedef alarak olağanüstü bir "hiyerarşi" tartışması yürütür. Hiyerarşi, tutunanlarla tutunamayanlar arasında olduğu kadar, askerlerle siviller, erkeklerle kadınlar arasında sürekli yer değiştiren güç dengeleriyle konu edilir. Atay, daha sonra *Bir Bilim Adamının Romanı* (1975) adlı biyografik romana da imza atar. Özgür olma, seçim yapma, kendini yenileme, kendi özünü yaratma gibi varoluşçu düşüncenin etrafında dolaştığı problemler, tüm bu metinlerden göz kırpar.

Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* (1973) ile Çetin Altan'ın *Bir Avuç Gökyüzü* (1974) ve *Küçük Bahçe* (1978) romanlarında da toplumla çatışan, tam olarak toplumdan kabul görmeyen bir birey olma sorunsalı derinlikli bir şekilde işlenir. Diğerleri tarafından anlaşılma ve onaylanma kaygısı yaşayan bireyler etrafında gelişen bu metinler, politik olarak kutuplaşmış bir toplumun 12 Mart'ı saran tarihsel kesitteki duygu durumunu yansıtmakla birlikte, modernleşmeye baskıcı bir ortamda maruz kalan bir toplumda, *toplumsal kabul* meselesinin tarihsel olarak daha gerilere götürülecek kökleri olduğunu da göstermektedir. Özgürlük, toplumsal karmaşalar, modernleşme vb. çerçevelerde tarihsel köken meselesine duyulan ilgi, bu yıllarda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tefrika olarak kalmış yapıtlarına ilgi duyulmasını beraberinde

getirir. Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler* (1973, tefrika edilişi 1950) ve *Mahur Beste* (1975, tefrika edilişi 1944) romanları böylece 1970'li yıllarda kitap olarak basılır.

Geleceğe bakmak için geçmişle hesaplaşmak gerektiği vurgusu pek çok romanda tekrar eder ve varoluşsal düşünceyi geçmişe doğru esneterek genişletir: Oktay Akbal, *İnsan Bir Ormandır*'da (1975) ve Tahsin Yücel, *Vatandaş*'ta (1975), bir kişisel hesaplaşma hikâyesinin hemen her zaman toplumsal hesaplaşma ile iç içe ilerlediği fikrine yaslanırlar. Erhan Bener'in *Yalnızlar* (1977), *Bürokratlar* (1978) adlı romanları ile Ferit Edgü'nün *Kimse*'si (1976) ve *O*'su (1977) da bireylerin toplum karşısındaki yalnızlığını ve uyum sorununu konu edinirken, benzer bir dikkatle, *toplum* denen karmaşayı tarihsel bir bilinçle sorgulama yoluna giderler. Uyum gösteremedikçe yabancılaşan, yabancılaştıkça varoluşsal sıkıntıları daha güçlü şekilde yaşayan bireyler, Necati Tosuner'in Almanya'da yaşadığı dönemde yazdığı *Sancı... Sancı...* (1977) ve Oktay Rifat'ın *Bir Kadının Penceresinden* (1977) adlı romanlarında da belirir. Necati Tosuner, Almanya'ya okumak için gelmiş, küçük işlerle geçimini sağlamaya çalışan, kamburluğuyla mücadele içindeki Osman'ın Petra'ya olan aşkını ve onu kaybetme korkusunu anlatmak için *sancı* metaforunu seçer; ama sancının giderek yaşamın bütününe yayılan bir varoluşa dönüştüğünü de gösterir. Oktay Rifat, problemin adını *azgelişmişlik* olarak koymuş gibidir, evli bir kadınla, evli ve devrimci bir adam arasındaki aşkın konu edildiği *Bir Kadının Penceresinden*, "Şimdilerde moda olan bir terimle azgelişmiş bir toplumdur 1975 Türkiye'si," diye başlar.

Burhan Günel'in *Ökse* (1972), *Umut Zamanı* (1974), *Yağmurla Giden* (1976) ve *Aksayan* (1979) adlı romanlarında, gelişmenin (veya azgelişmenin) ekonomik altyapısını oluşturan, zorlayıcı sosyo-ekonomik şartların yanı sıra, toplumla uyuşamayınca iç dünyasına dönen bireyin kendisiyle çekişmesi de konu edilir. Bireysel ve toplumsal bunalım, Demir Özlü'nün romanlarında da sağlam bir zemin oluşturur. Özlü, *Bir Uzun Sonbahar*'da (1976), TİP'ten ihraç gibi özyaşamöyküsel detaylarla süslü bir *bıkkınlık* öyküsü sunar. *Bir Küçük Burjuvanın Gençlik Yılları*'nda (1979) romanın tüm atmosferini saran bir can sıkıntısı vardır ve bu sıkıntı, bir edebiyat eleştirmeni olan Selim'in kadınlarla ilişkisinde belirleyici bir unsurdur. Sınıflara ayrılmış bir toplumda hiçbir sınıfa tam anlamıyla ait hissedemeyen, ilişkilerinde güven sorunları yaşayan, siyaseten arkadaşlarıyla ayrı düşen, gelenekle modern arasındaki gerilimde takılı kalan roman kişileri aracılığı ile Özlü, çarpıcı bir varoluşsal denklemi tüm canlılığıyla aktarmış olur.

1970'li yıllarda yayımladığı *Destan Gönüller* (1973), *Her Gece Bodrum* (1976) ve *Ölüm İlişkileri* (1979) adlı romanlarında Selim İleri de aydınlar arasındaki arkadaşlık ilişkilerindeki çatışmalara özel bir ilgi gösterir. Bod-

rum Dörtlemesi'nin ilk iki kitabı olan *Her Gece Bodrum* ve *Ölüm İlişkileri*'ni *Cehennem Kraliçesi* (1980) ve *Bir Akşam Alacası* (1980) takip eder. Böylece 1970'li yılların temaları 1980'lere de taşınmış olur. 1980'de yayımlanan *Çocukluğun Soğuk Geceleri*'nde Tezer Özlü, 12 Mart atmosferindeki politik başkaldırının elektrikli işkencelerle bastırılışı ile psikiyatrik tedavideki elektroşok kullanımı arasında kurduğu benzerlikle, psikolojik düzlemin toplumsal düzlemle iç içeliğini ve bütün bunların modernleşme hikâyesindeki mevzilerini, elektrik gibi çarpıcı bir metaforla göstermiş olur.

1980'lere Doğru

12 Mart Muhtırası ve 1970'li yıllar, 1980'lerde de yazarlara ilham kaynağı olmaya devam etmiştir. Aysel Özakın'ın *Genç Kız ve Ölüm*'ü (1980) 1970'lerin ikinci yarısında geçer ve annesinin intiharının anıları, dağılan evliliği ve politik eylemci kızı için duyduğu endişe arasında bocalayan yazar Nuray İlkin'in etrafında gelişir. Erol Toy'un *Zor Oyunu* (1980), Atatürk'ün ölümünü tebliğ eden bir yazı ile açılır ve darbeler tarihi, romanda, 27 Mayıs'ta Cemal Gürsel'in astlarından gelen cuntaya önderlik etmesi teklifini kabul etmesinin ve 12 Mart'ta komutanların önderliğinin gerçek kahramanlarla canlandırılmasıyla aktarılır. 1982'de Ahmet Altan *Dört Mevsim Sonbahar*'ı yayımlar ve yaşananları, politik gerilimin sokaklara sirayet ettiği bir armosferde, baba-oğul ilişkisi üzerinden değerlendirir. Aynı yıl, Emine Işınsu *Canbaz*'ı (1982) yayımlar. 1979 yılındaki terör olaylarını ele alan roman, fabrikatör Akif Koçsa'nın öldürülmesi etrafında gelişir.

1983'te Orhan Pamuk'un *Sessiz Ev*'i yayımlanır. Çatışmalı bir aile hikâyesi olan *Sessiz Ev*, üniversite öğrencisi Nilgün Darvınoğlu karakteri çerçevesinde devrimci ideallerin aile ilişkilerinde yarattığı sarsıntılara değinir ve o dönemde milliyetçilik adına yapılanları da konu eder. Aynı yıl, Ayla Kutlu, daha sonra adını *Ateş Üzerinde Yürümek* olarak değiştireceği *Tutsaklar*'ı yayımlar ve 12 Mart'ın cadı avına dönen soruşturmalarını ele alır. 1984'te, Eroğlu'nun 12 Mart dönemini konu alan ancak 12 Mart Darbesi'nin koşulları nedeniyle 1970'lerde yayıncılar tarafından reddedilen iki romanı da (*Issızlığın Ortasında* ve *Geç Kalmış Ölü*) birbiri ardına yayımlanır. *Issızlığın Ortasında*'da 12 Mart Darbesi'nde yitirdiği arkadaşı Zafer'i ararken yılgınlık ve hayal kırıklıklarıyla intihara sürüklenen Ayhan İlyasoğlu konu edilir. *Geç Kalmış Ölü*, Ayhan'ın Zafer'i arayışını detaylandırarak İskenderun'da geçirdiği on beş günü gözler önüne serer.

1970'lerden 1980'lere romanlarla iletilen yazınsal miras, bu yazıda ele alınan farklı damarları ortaklaştıran gerçekçi tanıklık çabasıdır. 1970'lerin romanları, "Toplumsal muhalefet nedir ve nasıl yapılır?", "Yerlilik nedir ve

tüm etkilerden arındırılmış bir *öz* olabilir mi?", "Bireysellik topluma rağmen mi gelişir, onunla birlikte mi?" gibi sorulara cevap vermeye çalışan; devrimci, milliyetçi veya İslâmî görüşlerle ilerlerken vatana/ideolojilere/aileye *aidiyet* bilincini farklı dozdaki eleştirilere konu eden; döneme damgasını vuran politik kutuplaşmanın, insan ilişkileri üzerindeki etkilerine odaklanan bir tarihsel çizgi oluştururlar. Toplumsal güç ilişkileri, bu ilişkilerin tarihsel boyutları, köy ve kent arasındaki farklar, toprak mücadelesi, fiziksel güce karşı entelektüel güç tartışmaları, bu yıllarda yayımlanan hemen hemen tüm romanlara farklı boyutlarda sirayet etmiştir.

Bu dönemde sol içinden filizlenen toplumsal cinsiyet yorumları, 1980 sonrası kendisine ait bir alan ve mevzi bulduğu söylenen feminizmin bu alanı nasıl bir mücadele ile açtığını gösterir. Gerek Osmanlı'ya gerek daha öncesine uzanarak tarihsel bir eksende modernleşme tartışması yürüten, edebiyatı bu tartışmanın vekili kılan pek çok yazar, şu veya bu şekilde, toplumsal cinsiyet meselesine, kadın-erkek ilişkilerine değinir; ama, metinlerde, kadınlık ve erkekliğin bir sorunsal olarak derinleştirildiğini görmek zordur. Bu metinlerde, aile, namus, ailelik etrafında ele alınan kadın karakterler ender olarak kendileri hakkında konuşurlar. Toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini, onları çevreleyen politik *büyük problemlerden* arındırarak yazıya dökmeye öncülük edenler, 1970'lerdeki bazı kadın yazarlar olmuştur. '68 Hareketi'nin özgürlük tartışması, cinsel özgürlüğü de içerecek şekilde genişlemiş, bunun etkisiyle, özellikle kadın yazarlar, şiddetin fiziksel olduğu kadar psikolojik de olduğunu, iktidar ilişkilerinin, toplumsal liderlik modellerinin kadın cinselliğine ilişkin önkabullere yaslandığını ifade edecek bir alan yaratabilmişlerdir. Bu alan, 1980 sonrası daha da genişletilir ve derinleştirilir; böylece daha eleştirel bir gerçekçiliği hayata geçiren yeni anlatılar ortaya çıkartır.

Yetmişli Yıllarda Farklı Bir Ses: Türkiye Defteri *Dergisi*

SERNAZ ARSLAN

1970'ler Türkiye'de gündelik siyasetin entelektüel gündemi; entelektüel gündemin ve üretimin ise toplumu yalnızca romanlar aracılığı ile değil, haftalık ve aylık dergiler aracılığı ile de etkilediği bir dönem olarak betimlenebilir. 1971-1975 yılları arasında Kemal Tahir'e yakın çevreler tarafından çıkarılmaya başlayan *Türkiye Defteri* güncel siyasî tartışmalara ve dönemin edebiyat ortamına yaklaşımı ile diğer dergiler arasında dikkat çeker. Naci Çelik, 1971 yılının Nisan ayında çıkan ilk sayılarında derginin sahibi ve sorumlu yönetmeni sıfatıyla kaleme aldığı yazısında amaçlarını şöyle açıklar: "Türkiye Defteri yazarları gereği, memleketimizdeki toplum olaylarına, genellikle, kültür ve edebiyattaki yansımalar çerçevesinde bakacak. Çoğu zaman da bu kültür ve edebiyat sınırlarını zorlayacaktır."

Naci Çelik'in yanı sıra Taylan Altuğ, Hilmi Yavuz, Hulki Aktunç, Selahattin Hilav, Tomris Uyar ve Adalet Ağaoğlu dergiye katkıda bulunan isimler arasında yer alırlar. Dergi bir yandan *düzen dışı edebiyat* vurgusu ile roman eleştirileri, şiir ve öykülere yer verirken, diğer yandan Osmanlı tarihi, Batılılaşma, geri kalmışlık, emperyalizm, gerçekçi ve tarihi roman gibi konuları ele alır. Kemal Tahir, Orhan Kemal ve Nazım Hikmet'in fikir ve eserlerine dergide sıkça rastlamak mümkündür. İlk sayısının ardından, kendi tabirleri ile "12 Mart sonrasının özel ve genel şartları altında kapanmak zorunda kalan" *Türkiye Defteri* 1973 Aralık'ında yayın hayatına geri döner ve 1975 yılının Haziran ayına kadar faaliyet gösterir. *Türkiye Defteri*'nin yayımlandığı süre boyunca özellikle üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de aydın meselesidir.

Kamusal Alan olarak *Türkiye Defteri* ve Bir Aydın olarak Yazar

Jürgen Habermas 1964'te yayımlanan *Kamusal Alan: Ansiklopedik Bir Makale* başlıklı çalışmasında kamusal alanı, kendi içinde kamuoyuna benzer bir alan oluşturabilecek toplumsal bir yaşam alanı olarak tanımlar. Habermas'a göre kamusal alan, vatandaş olarak tanımladığımız tüm bireylere açıktır ve sadece bireylerin katılımı ile var olabilen bir kurumu ifade eder. Tüm bu bireylerin kamusal alan olarak davranabilmeleri için toplumu ilgilendiren sorunlar hakkında birbirleriyle iletişimde bulunabilmeleri gerekir. Gazete, dergi, radyo, televizyon gibi araçlar günümüzde kamusal alan içerisinde böylesi bir iletişimi mümkün kılar. Bu çerçevede, *Türkiye Defteri*'ni yayımlandığı süre içerisinde bir kamusal alan olarak tanımlamak mümkündür. Habermas, eleştiri ve kontrol temel işlevleri arasında yer alan kamusal alanın devlet ile kesişmediğine, farklı taraflarda yer aldığına dikkat çeker. *Türkiye Defteri*, kendini kamu otoritesi olarak konumlandıran devlet ve toplum arasında aracılık eder. Ancak, devlete ilişkin olarak aynı dönemde yayımlanan ve sol söylemin sanatsal yansıması sayılabilecek *Halkın Dostları, Yeni A, Milliyet Sanat, Oluşum, Militan* gibi dergilerden daha farklı bir tutum benimser. Bu dergiler, özellikle 12 Mart sonrasında devlet ve devlet kurumlarına daha eleştirel yaklaşırken, *Türkiye Defteri* geçici bir süre için kapatılmasına neden olan bu darbeyi tartışma odağına taşımaz. Herhangi bir partiye veya ideolojik gruba eklemlenmeyerek, düzeni bu dergilere kıyasla daha soğukkanlı bir biçimde eleştirir. Bunun sebepleri arasında, derginin Kemal Tahir'in "kerim devlet" anlayışına yakın durması ve Tahir'in kendisi gibi devletin kurumsal kimliğini tartışmaktan kaçınması görülebilir.

Derginin sahibi ve sorumlu yönetmeni Naci Çelik, Hulki Aktunç ve Taylan Altuğ, Şubat 1974 sayısında çıkan yazılarında *Türkiye Defteri*'nin temel amaçlarından birini Türkiye toplumunu ve Türkiye gerçeğini edebiyat ve siyaset yoluyla değiştirmeye çalışmak olarak belirtir. Yazarlara göre edebiyat, toplumun gerçekliğini ve temel sorunlarını yansıtmak için en etkili yöntemlerden biridir; zira, toplumun ana meseleleri edebiyatın da ana meseleleridir.

1970'ler, edebiyatın görünürlüğünün arttığı ve giderek toplumun daha geniş bir kısmı üzerinde etkili olmaya başladığı yıllar olarak dikkatleri çeker. Hakkı Başgüney'e göre bu durumun üç sebebi vardır. Birincisi, yeni kültür kurumları, dergiler ve edebiyat eleştirileri ile birlikte artan yayın olanaklarıdır. İkincisi, sosyal bilimlerden beslenen farklı düşünce akımlarının kendilerini ifade etmek için etkin bir biçimde edebiyatı ve edebi araçları kullanmasıdır. Bu dönemde sosyalizm ve varoluşçuluk gibi akımlar yazarlar ve edebi-

yat eleştirmenleri aracılığı edebiyat dergilerinde kendilerine yer edinir. Son olarak, edebî alanda *kamusal aydın* kavramının ortaya çıkması yetmişlerde edebiyatın görünürlüğüne ve toplum üzerindeki etkisine katkıda bulunmuştur ki bu bağlamda *Türkiye Defteri* yazarlarını da birer *kamusal aydın* olarak zikretmek gerekir. Derginin sıkça atıfta bulunduğu Gramsci, Buggs ve Hilav gibi sosyal bilimciler, toplumdaki işlevlerine göre iki tür aydın arasında ayrım yaparlar. *Entelektüeller ve Modernite Krizi* adlı çalışmasında Boggs, aydının rolünü yönetici yapıyla olan ilişkisi bağlamında ele alır. Buna göre, Boggs'un *teknokratik entelektüel* olarak tanımladığı belirli bir tür aydın, "bürokratik devlet kapitalizminin ve diğer endüstriyel toplum biçimlerinin etkin işleyişine" katkıda bulunur. Esasen devlet bürokrasisinin, askerî bürokrasinin, üniversitelerin, özel şirketlerin, medya ve kültür endüstrisinin bir parçasıdır. Bununla birlikte, değişim için mücadele eden, Boggs'un *eleştirel entelektüel* olarak adlandırılan ikinci bir tür aydın da mevcuttur. Benzer şekilde Selahattin Hilav, *Entelektüeller ve Eylem* isimli çalışmasında, bilinçli veya bilinçsiz olarak baskın yapı ve ideoloji ile uyumlu olan aydınlar arasında ayrım yapar ve mevcut düzene eleştirel olarak yaklaşır. Boggs ve Hilav'in, aydın meselesini Gramsci'nin organik ve geleneksel entelektüel arasındaki ikili karşıtlığı çerçevesinde tartıştığı söylenebilir. *Türkiye Defteri*'nin teorik çerçevesinde önemli bir yeri olan Gramsci'ye göre, organik entelektüeller bir sınıfa, teşebbüse, sebebe veya yapıya bağlanırken; geleneksel entelektüeller bu tür bir katılımdan yoksundur. Bu bağlamda, organik aydınların sahip olmadığı bir özerkliğe ve özgürlüğe sahiptirler.

Türkiye Defteri, birinci sayısından Haziran 1975'te çıkan yirminci ve aynı zamanda sonuncu sayısına kadar istikrarlı bir biçimde aydın meselesi üzerinde durur. Dergiye göre Türkiyeli aydının temel sorunu, *Batılılaşmacı* görüş tarzının ideolojik belirlenimlerini kıramamaktır. Bunun temel sebebi, kendini *ilerici* olarak gören aydının Türkiye gerçekliğini kavrayamamış olmasıdır. Taylan Altuğ, *Batılılaşma Görüş Tarzı* başlıklı makalesinde bu kavramı, "Batı toplumlarına benzemeyen, kendine has tarihi, toplumsal ve ekonomik şartların bütünü olan; insan anlayışı, devleti, görüş tarzı, değerleri, geleneği, dini vb. kendine has olan özgün ve bütünsel bir gerçeklik" olarak açıklar. Altuğ'a göre ilerici aydın *kapıkulu-bürokrat tabaka* içinde yer alır ve bu tabakanın ideolojik olarak sivrilmiş bir üst kesimini oluşturur. Kemalistlerden devrimcilere kadar uzanan geniş bir siyasal kanat içerisinde ilerici aydınlara rastlamak mümkündür. Ortak özellikleri Batılılaşmacı görüş tarzının içine sıkışmış ve kendi toplumsal gerçekliklerinden uzak olmalarıdır. Bu durum kapitalizm, emperyalizm gibi çeşitli yollardan dış güçlerin etkisi altına girmelerine

de yol açmıştır. Kendini *vatan kurtarıcısı* ya da *devrimci* olarak gören aydın, aslında sadece *kullanılan*dır. Taylan Altuğ'un ilerici aydına yönelik tespitleri Boggs'un yukarıda bahsedilen bürokratik devlet kapitalizminin ve diğer endüstriyel toplum biçimlerinin etkin işleyişine katkıda bulunan *teknokratik entelektüel* tanımını çağrıştırır. Dergi, edebiyat alanında verilen Sait Faik Armağanı gibi ödülleri kapitalizm aracı olarak konumlandırır. Gerçek aydının bu tip araçlardan kendini koruması gerektiği görüşünü savunur.

Kemal Tahir o dönemde derginin idealize ettiği aydın tipolojisinin başında gelir. Osmanlı-Türk aydını olarak adlandırılan bu tip, Türkiye'nin kendine has özelliklerinin farkındadır ve Batılılaşma *aldatmacasına* kanmamaktadır. Derginin Mart 1974 tarihli beşinci sayısında bu kez Naci Çelik Osmanlı'dan günümüze kadar Batılılaşma belasına karşı çıkan Osmanlı-Türk aydınına dikkat çeker. Çelik'e göre, "İslâmcı Sait Halim Paşa'dan Mehmet Akif'e, bireyci Yahya Kemal'den Tanpınar'a, marksist Kemal Tahir'e, İdris Küçükömer'e, Selahattin Hilav'a kadar daha birçok yazarımız... Batılılaşma aldatmacasına gerek sezgisel gerek bilimsel açıklık kazandırmışlardır". Dergiye göre aralarında Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp ve Nurullah Ataç'ın da bulunduğu bir grup aydın için Batı kültürü, Osmanlı'dan bu yana değerler sisteminin biricik kıstası haline gelmiştir. Osmanlı'da yalnızca askerî ve kültürel alanda yorumlanan bu kıstas, Cumhuriyet döneminde devlet idaresinden, kanunlara; millî edebiyat anlayışından yeni bir tarih inşasına kadar uzanır. Peyami Safa, Ahmet Hamdi Tanpınar, Atilla İlhan gibi isimlerin Batılılaşmaya yaklaşımı dergi tarafından tam takdir görmese de *sentezci* olarak tanımlanır. Bu isimler Kemal Tahir kadar olmasa da, Batı'ya eleştirel yaklaşma yolunda adım atmaktadır. İsmet Bozdağ, derginin 1974 yılının Nisan ayında Kemal Tahir'in ölümü sebebiyle hazırlanan özel sayısı için kaleme aldığı yazısında Tahir'i "düşünen ve düşünmesini bilen bir sanatçı; kendi eyleminde yanılmamayı, yalın gerçeği yansıtmayı amaçlayan bir yazar" olarak tanımlar. Bozdağ'a göre Tahir, aydın çevrelerde tartışılan Osmanlı ve Batılılaşma sorununu ilk kez ele alan, dirilten, üzerine eğilen kişidir. Öyle ki bu alanda ortaya konan akademik çalışmalar da esinlerini Tahir'den almıştır. Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli eseri buna bir örnektir.

Türkiye Defteri pek çok açıdan Kemal Tahir'in çok isteyip de çıkaramadığı dergiyi çağrıştırır. Tahir, fikir kavgası yapacak ancak saldırgan olmayacak bir dergi tahayyül etmektedir. Derginin, ülkenin ekonomik, sosyal, tarihsel ve politik meselelerini TBMM, sendikalar, üniversitelerde hazırlanan tezler gibi farklı mecralar üzerinden takip etmesi gerektiğini savunur. Tahir, derginin ele alması gereken konuları on altı maddelik bir liste halinde netleştirir. Ara-

larında *Türkiye Defteri*'nin yayın hayatı boyunca sıkça ele aldığı Batılılaşma, dış güçlerle mücadele, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası, tarihten kopuş gibi konuların yanı sıra dergide çok da üzerinde durulmayan öğretmen ve öğrenci meselesi de yer alır. Tahir'e göre iktidarın dayatmasının dışında kalan fikirleri tartışabilmek için böylesi bir dergiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, Kemal Tahir'in tahayyül ettiği dergiyi bir kamusal alan, katkıda bulunacak olan gazeteci ve yazarları ise bağımsız birer aydın olarak gördüğünü söylemek mümkün. Yayımlandığı süre boyunca *Türkiye Defteri*, ülkede farklı seslerin çıkabildiği 1970'lerin ilk yarısı boyunca bir kamusal alanın oluşmasına katkıda bulunduğu; yalnızca muhalif politik görüşlere değil, ulusal edebiyat kanonunun dışında kalan şair ve yazarlara da görünürlük sağlayan bir mecra olduğu söylenebilir. Ancak yetmişli yıllarda Türkiye toplumunda kendini belli etmeye başlayan ve gelecek onyılda daha büyük bir öneme sahip olacak bazı konular derginin radarına girmez.

Türkiye Defteri'nin Gör(e)medikleri

Türkiye Defteri yayın hayatı boyunca çeşitli eşitsizlikleri ele alsa da 1970'li yıllar boyunca eşitsiz ilişkilerden nasibini alan kadınlar dergide kendilerine yer bulamaz. Türkiye'de 1935-1975 yılları arasında bir kadın hareketinden söz etmek zordur. Resmî söylem, kadınların mevcut pozisyonlarını ve hatta varlıklarını Mustafa Kemal'e borçlu olduklarını tekrarlayarak, üniversite eğitimi alabilmiş ve meslek sahibi olabilmiş seçkin bir kadın azınlığı, Türkiye'nin *vitrini* olarak konumlandırır. Bu resmî söylem etrafında yer alan kadın dernekleri, 1973 yılında, *Cumhuriyet*'in ellinci yıl kutlamalarına aktif olarak katılır ve Mustafa Kemal'e kadınlara verdiği haklar için şükranlarını sunarlar. Aynı yıl Adalet Ağaoğlu, *Dar Zamanlar* üçlemesinin ilk kitabı olan *Ölmeye Yatmak* isimli romanını yayımlar. *Türkiye Defteri* 1974 Şubat sayısında Ağaoğlu'nun bu ilk romanına geniş yer ayırır. Dergi, romanı ciddi bir cumhuriyet eleştirisi olarak ele alır. Ağaoğlu'nun, *Cumhuriyet* kuşağının bir mensubu olarak, çocukluklarından bu yana kendilerine aşılanan bazı kavramlar üzerine kafa yorduğunu; bu kavramlar ile hesaplaştığını belirtir. Dergiye göre *Ölmeye Yatmak*, Cumhuriyet'in ellinci yılında Cumhuriyet'e verilmiş eleştirel ve rahatsız edici bir hediyedir. En çok da roman boyunca eleştirilen sistemin *kapıkulu* aydınını rahatsız etmiştir. Ancak Adalet Ağaoğlu'nun Cumhuriyet'in dayattığı kadın idealine yönelik sorgulaması derginin analizinde yer almaz. *Ölmeye Yatmak*'ın kahramanı Aysel'in bir kadın olarak kendi kimliğini bulma ve kendine dayatılan toplumsal cinsiyet rolüne başkaldırma çaba-

sı dergi tarafından tamamıyla göz ardı edilir. Şirin Tekeli'nin de belirttiği gibi yetmişli yıllarından ortalarına kadar eğitim alabilme ve meslek edinme gibi ayrıcalıklara sahip olmayan geniş kadın kitleleri, ataerkil geleneklerin kırılamaması sonucu, tarım kesiminde ücretsiz aile işçisi olarak çalışmış; mülkiyet, eğitim, gelir, sosyal güvenlik gibi haklarından yoksun kalmıştır. 1975 yılında önce *İlerici Kadınlar Derneği*'nin, daha sonra *Demokratik Kadınlar Birliği, Emekçi Kadınlar Birliği* ve *Devrimci Kadın* derneklerinin kurulması ile sol kesimler kadının haklarını sınıf mücadelesi bağlamında ele almaya başlar. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve birey olarak kadının *Türkiye Defteri*'nin algısının dışında kalmasını iki sebebe bağlamak mümkündür. Birincisi, yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'de kadın hareketinin 1975 sonrasında yeniden canlanması ve kadın haklarının özellikle *Kadınca* ve *Kim* gibi dergilerin yayımlanmaya başladığı 1978 yılında daha yüksek sesle tartışılır hale gelmesidir. İkincisi ve daha da önemlisi, derginin düşünsel rotasını belirleyen Kemal Tahir'in kadın, kadın hakları, toplumsal cinsiyet gibi konuların üzerinde hiç durmaması; tahayyül ettiği dergide irdelemek istediği meseleler arasında bunlara yer vermemesidir.

Yetmişli Yıllarda Günlük Hayatın Siyasetine Dair: Zıtlıklar, Kutuplaşma, Siyasallaşma, Radikalleşme

MEHMET Ö. ALKAN

1970'ler Türkiye tarihinin genelleme yapılması en zor yıllarıdır. Her olgunun ve olayın kendisi ve tersi aynı anda yaşanmıştı. Âdeta zıtların bir araya geldiği, tezin ve antitezin aynı anda ve uçlarda yaşandığı ve rekabet ettiği, sürekli bir gelişme ve değişme, yozlaşma ve erdemin iç içe yaşandığı Cumhuriyet tarihinin benzersiz ve belki de en uzun on yılından biriydi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan uluslararası ilişkilerdeki *iki kutuplu dünya düzeni* 1970'li yıllarda keskinleşmiş ve bir algı ve pratik olarak yaşamın her alanına sinmişti. İnsanlık adına en yaman çelişkiler yaşanıyor, en çetin sınavlar veriliyordu. Bir kutupta iyilik, bir kutupta kötülük vardı. Her kutup kendini *iyi*, diğerini *kötü* olarak algılıyor ve tanıtıyordu. Doğu ve Batı olarak adlandırılan iki kutuplu dünyada kapitalizm ile sosyalizm arasında yaşanan mücadele pratikte *milliyetçilik* ve *komünizm* olarak sunuluyordu. Din, özellikle de *ılımlı İslâm*, *milliyetçilik* ile birlikte *komünizme* karşı mücadelede âdeta bir *panzehir*, bir silah ve bazen de kalkan gibi kullanılıyordu. Bu nedenle Türkiye başta olmak üzere milliyetçi ve dinci ideolojilere farkında olarak veya olmayarak ABD damgası vuruluyordu. ABD'nin ürettiği slogan ve başlıklar, tartışmasız bir şekilde dinci ve milliyetçi basında hemen benimseniyor, uğruna mücadele ediliyor, kavga veriliyordu.

1970'lere öğrenci olayları, işçi hareketleri, Kürt sorunu, siyasal İslâm ve sol/sosyalist hareketin yükselişi ile başlanmıştı. Ecevit'in başbakanlığında laikliği ve *Ortanın Solunu* benimsemiş Cumhuriyet'in kurucu partisi ile Erbakan liderliğindeki Cumhuriyet *karşıtı* olarak düşünülen radikal dinci bir parti –1974 yılında– ilk kez koalisyon yapmış, ilk kez İttihatçı sol gelenek darbe yapacakken yakalanmış, ilk kez (Erim, Melen ve Talu tarafından) *par-*

tiler üstü hükümetler kurulmuş, ilk kez Demirel başbakanlığında *Milliyetçi Cephe* hükümetleri (1975 ve 1977) kurulmuş, güvenoyu alamayan Sadi Irmak Hükümeti aylarca (1974-1975) iktidarda kalmış, Demirel başbakanlığındaki II. MC 1978'de ilk kez güvensizlik oyu ile hükümetten düşürülmüş, yine ilk kez Demirel başbakanlığında 1979'da *azınlık hükümeti* kurulmuştu. Sağ sol çatışması ideolojik olmaktan çıkmış, silahlı bir kavgaya dönüşmüş, mezhep saldırıları başlamış ve 1978'de Alevilere yönelik büyük katliamlar yaşanmış, önce Malatya'da sonra da Maraş'ta kitlesel katliamlar yapılmıştı. Yine ilk kez aydınlar, gazeteciler, üniversite öğretim üyeleri ve sendikacılar suikasta uğramaya başlamışlardı.

Türkiye için 1970'li yıllar neredeyse darbeyle başlayıp darbeyle biten, ama demokrasinin yaşaması için de âdeta her yolun denendiği bir dönem olmuştur. Aynı şekilde ekonomik krizle başlayıp ekonomik krizle biterken bir yandan da ekonomik gelişme sağlanmıştı. Her türlü tez ve antiteze aynı anda rastlamak mümkündü. Bir yanda yolsuzluk, bir yanda dürüstlük; bir yanda yozlaşma, bir yanda erdem; bir yanda ahlâksızlık, bir yanda ahlâk; bir yanda darbe, bir yanda demokrasi; bir yanda hayat, bir yanda ölüm; bir yanda silahlı savaşım, bir yanda parlamenter mücadele; bir yanda ekonomik kriz, bir yanda ekonomik gelişme; bir yanda vahşi kapitalizmin ve emek sömürüsü diğer yanda emeğin en yüce değer olması... Bütün bu zıtlıklar 70'li yıllarda buluşuyor, bir araya geliyordu.

Neredeyse II. Meşrutiyet'ten beri ilk kez 1970'li yıllarda gazetecilerin öldürülmelerine ve aynı şekilde Türkiye tarihinde ilk kez bilim insanlarının öldürülmesine tanık olunuyordu. Öldürülen gazeteci ve bilim insanları arasında Abdi İpekçi, İlhan Darendelioğlu, Recai Ünal, Ali İhsan Özgür, Doğan Öz, Bedrettin Cömert, Bedri Karafakioğlu, Abdi İpekçi, Ümit Doğanay, Cavit Orhan Tütengil ve Ümit Kaftancıoğlu isimleri yer almaktaydı.

İnsanın anlamının kaybedilişine koşut olarak, can güvenliğinin kalmadığı, işkencenin yaygınlaştığı, katliamların arttığı bir ortamda insan hakları bir değer olarak yükseliyordu. Hem insan hakları konusundaki çalışmalar hem de çevre hakkı gibi, çocuk hakları gibi nispeten yeni kavramlar daha sık zikredilir oldu. Yasal düzenlemeler, bürokratik mekanizmalar kuruldu.

Sinemada bir yandan *toplumsal gerçekçilik* akımının en iyi örnekleri verilirken, diğer yandan *seks ve şiddet filmleri furyası* başlamıştı. Öte yandan *aile filmleri* müthiş rağbet görecekti.

Herhalde Türkiye tarihinin savaş dönemlerinden sonra en ağır ekonomik krizi bu dönemde yaşanıyordu. Birinci petrol krizini atlatabilen Türkiye ikinci petrol kriziyle birlikte, dünyadaki benzer örnekleriyle darbeye koşar adım gidiyordu. 1970'li yıllar Türkiye'yi olduğu kadar dünyayı da *otoriter rejimlere* veya *tek-kişi rejimlerine* yönlendirmişti.

Batı dünyasındaki 1973-1974 petrol kriziyle başlayıp 1977-1978 ikinci petrol kriziyle şiddetlenen ekonomik hızlı enflasyonist süreç, Türkiye ekonomik yapısının özellikleriyle de birleşince daha ağır bir maliyet getiriyordu.

İthal ikameci sanayileşme aslında umulanı vermemişti. Kâğıt ve dayanıklı tüketim malları gibi alanlarda işe yarasa da, yüksek enflasyon, yüksek petrol fiyatı, girdi ve maliyetler, uzun süreli elektrik kesintileri, 1970'lerde sanayileşmeyi etkiledi. 1978 krizi ise ağır bir darbe vurdu.

Türkiye'de sol yükseliyor, sendikalar güçleniyor, sosyal demokrasi her seçimde oylarını arttırarak iktidara yaklaşıyor ve nihayet milletvekili transferiyle hükümeti kuruyordu. Patronlar kulübü TÜSİAD başta olmak üzere sermaye sınıfı yaşadığı tedirginlikle sosyal demokrat hükümet aleyhine çarşaf çarşaf ilanlar vererek yıkılması için elinde geleni yapıyordu.

12 Mart yeni bir edebiyatçı kuşak yaratmıştı. Özellikle TRT yarışmaları yeni kuşağı ortaya çıkarıyordu. Oğuz Atay, Sevgi Soysal, Orhan Pamuk, 12 Eylül sonrasında olsa da Latife Tekin bu dönemin ürünüydüler.

Kemal Tarih'in popülerleştiği tarih Osmanlı'nın son yıllarına ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına yönelik ilgiyi de artırmıştı.

1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamı ve güvencesi 12 Mart müdahalesi ile son bulmuştu. Temel hak ve özgürlükler konusunda sınırlamalar gelmiş, gözaltı süreleri arttırılmış, TRT'nin özerkliği kaldırılmış, üniversitelere yönelik kısıtlamalar getirilmiş, memurların sendika üyesi olma hakları ortadan kaldırılmış ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştu. Bol anayasa daraltılıyor, temel hak ve özgürlükler kadar siyasal haklar da darbe alıyordu. Ayrıca lüks anayasa yerine yeni anayasa fakirleştirilmişti.

Nereden bakılırsa bakılsın 1970'li yıllar Türkiye'nin en çalkantılı yıllarıydı. Bir yandan iki askerî müdahale parantezinde demokrasiye darbe vuruluyor, darbe yapılıyor; diğer yandan her ne olursa olsun demokrasiyi yaşatmak için büyük bir çaba veriliyordu.

Bir yanda irtica ve bölücülük, komünizm ve milliyetçilik; asker ve sivil, demokrasi ve darbe...

Ekonomik Kriz, İşçi Sınıfı ve Sanayi Burjuvazisinin Yükselişi

1970'lerde ekonomik çelişkiler de aynı anda yaşanıyordu. Bir yandan üst üste ve ağır şekilde ekonomik kriz günlük hayatı derinden etkilerken, diğer yandan ekonomik kalkınma göze çarpıyordu. İthalat üç kat artarken ihracat altı kat artıyordu. Dış borçlar 1970 başında yaklaşık 2.500 milyon dolardan 1970 sonunda 15.000 milyon doları aşan bir rakama ulaşıyordu. 1970'te %8 olan enflasyon darbeye zemin hazırlayacak kadar iki kat artarak %16 civa-

rında oldu. Hele 1980'e gelindiğinde yeni bir darbeye zemin hazırlayacak şekilde %107 oranına yükselmişti.

1969 seçimleri sonrasında kurulan AP Hükümeti'nin hazırladığı bütçe 1970 başında parlamentoda reddedilmiş, Türkiye sağı içindeki gerginlik su yüzüne çıkmıştı. AP'den ayrılanlar Demokratik Parti'yi bu süreçte kurdular. Dinci sağ da tam bu sırada Millî Nizâm adıyla partileşti. Demirel'in ve AP'nin yaşadığı bütçe konusundaki sıkışıklık ve baskı sanayi burjuvazisinin desteği ile atlatıldı. Onların istediği yönde vergi reformu yapıldığı gibi yüksek bir devalüasyon da yapıldı. Bu, işçi dövizi girişini arttırdığı gibi ihracat açısından da kısa süreli bir rahatlamayı getirdi. 10 Ağustos 1970'te Türk lirası %66 oranında devalüe edildi. 1 dolar yaklaşık 9,05 TL'den 16 TL'ye fırladı. Devalüasyon özellikle dış ticaret üzerinde çok etkili oldu. Bu sebeple dış ödemeler dengesi 500 milyon dolar fazla verdi. Hatta bu durum 12 Mart darbecilerinin Türkiye tarihinde ilk kez revalüasyon yapmasına bile neden oldu ve dolar önce 15 liradan 14 liraya, ertesi yıl yani 1973'te ise ikinci bir revalüasyonla 13,5 liraya düşürüldü. İşçi dövizlerinin yararı 1974'ten itibaren artık görülmeyecekti. 1977 krizi daha ağır bir krizin başlangıcı oldu ve dolar 17,50 liraya çıktı. Kriz öyle ağırlaşıyordu ki, dolar 1978 başında 25 liraya, 1979'da 47 liraya yükseldi. 1980 Ocak başında ise dolar 70 lirayı geçiyordu. Yabancı sermaye gelişi kur politikası nedeniyle artmıştı. 1970'te 9 milyon ve kümülatif olarak 105,5 milyon olan yabancı sermaye, 1980'de 97 milyon, kümülatif olarak 325,1 milyon dolara yükselmişti.

Sanayicinin daha 1970 yılında işçi sınıfının direncini kırarak yaşadığı rahatlamayı katmerlendirmek için TBMM'ye bir kanun sevk edilmişti. İşçi kesimi buna çok sert tepki verecek, protesto etmek için 15-16 Haziran'da sokaklara dökülecekti. Kısaca ideolojik ve sınıfsal olarak hem sağın kendi içinde hem de işçi sınıfı ile burjuvazi arasında ciddi bir rekabet ve mücadele başlamıştı. Sanayi burjuvazisinin isteği ile Sendikalar Kanunu'nun değiştirilmesini ve DİSK'in kapatılmasını öngören yasa tasarısının TBMM'de görüşülmeye başlamasıyla İstanbul, İzmit, Ankara ve Adana'da gösteriler yapıldı. Özellikle İstanbul ve Kocaeli'de binlerce işçi, işlerini terk ederek caddelerde yürüyüş yaptı ve tasarıyı da iktidarı da protesto etti. Gösteriler sırasında güvenlik güçlerinin açtığı ateş sonucu üç işçi öldü, yüzlerce işçi tutuklandı. DİSK yöneticileri hapsedildi ve sıkıyönetim mahkemesine *ihtilâl provası yapmak* iddiasıyla verildi. (15/16 Haziran 1970). TÜRK-İŞ *kızıl ihtilal* dese de kendisine bağlı birçok sendika gösterilere katılmıştı. 15-16 Haziran Olayları işçi tarihi açısından olduğu kadar 12 Mart'ı hazırlaması ve esasen 1970'li yıllara damgasını vurması açısından da çok önemliydi.

Bu yıllarda yaşanan ekonomik krizi işçi sınıfına ve yüksek işçi ücretlerine, grev hakkına ve sendikalara bağlayan yüzeysel ve hedef saptırıcı açıklama-

lar aslında gerçekleri örtmekten ibaretti. Zira 1971-1980 arasında SSK verilerine göre işçi ücretlerindeki net düşüş yaklaşık %40 olarak hesaplanmaktadır. Üstelik özellikle 12 Mart 1971 Darbesi sonrasında grev ilanlarının sıkıyönetim komutanlarının iznine bırakılmış olması, ayrıca genel grev ilanının ise hükümet tarafından millî güvenlik ve sağlık gerekçesiyle ertelenebiliyor olması, sanıldığı gibi grev ve sendikanın güçlü bir silah olarak kullanılmasını sağlamamıştır.

1970'lerin başındaki devalüasyon hiç kuşku yok ki bu dış ticaret açığı üzerinde olumlu bir etki yapmış olsa da ekonomide kriz sinyalleri de çalmaya başlamıştı. AP bir yandan sanayi burjuvazisinin önünü açıp avantaj sağlarken bir yandan da hem bu sosyal dengesizliğin hem de ekonomik krizin yol açacağı sosyal adaletsizliği ve yaratacağı tepkiyi devlet eliyle azaltma amacındaydı. Bu nedenle Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT) önemi artmıştı. Bu dönemde hem işsizliği azaltamaya hem ucuz temel ve ara malı üretmeye hem de sosyal adalete yönelik girişimler yapıldı. Dünya Bankası'nın isteği ve desteği ile kurulan Elektrik Kurumu KİT'ler için de bir örnek teşkil edecekti. Aynı şekilde Çay Kurumu (ÇAYKUR), Esnaf ve Sanatkârlar ve diğer Bağımsız Çalışanlar Kurumu (BAĞ-KUR), Sovyet kredisi ile 1970'te kurulan İskenderun Demir-Çelik, Seydişehir Alüminyum Tesisleri, 1973'te kurulan TUSAŞ (Türkiye Uçak Sanayi A.Ş.) bunlar arasındaydı. 1975'te MSP'nin girişimiyle Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) kuruldu. Yine aynı yıl Türkiye Elektrik Sanayi ve Ticaret A.Ş. (TESTAŞ), Türkiye Elektro Mekanik Sanayi A.Ş. (TEMSAN), Türk Motor Sanayi ve Ticaret A.Ş. (TÜMOSAN), Takım Tezgâhları Sanayi ve Ticaret A.Ş. (TAKSAN) ve 1976'da da malî bir KİT olan Anadolu Bankası kuruldu. Elbette tahmin edilebileceği üzere KİT'ler 1970'li yıllar boyunca zarar etti ve işçi sayısı da giderek arttı.

Birinci petrol şoku sertti ama etkisi aynı oranda hissedilmemişti. 1973'te yaşanmaya başlayan petrol krizi, petrol piyasasını denetlemek ve yönlendirmek, petrol ürünlerinin iç piyasada satış fiyatlarını belirlemek, petrol ürünlerinin ithal, ihraç, tüketim, ikmal ve stok planlamasını yapmak ve hayata geçirmek, devletin petrol hak ve hisselerini takip, tespit ve tahakkuk ettirmek gibi amaçlarla Petrol İşleri Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına neden olmuştu. 1974'e gelindiğinde petrol fiyatı dört kat artmıştı. Petrole 1973 yılında 222 milyon dolar ödenirken, 1974 yılında 752 milyon dolar ödenmişti.

Bir yandan ekonomik kriz yaşanırken diğer yandan sanayi ve ticaret burjuvazisi piyasa şartlarından yararlanarak, krizden kâr elde ediyordu. 1975 yılında 955 milyon olan reklam harcaması 1980 yılına gelindiğinde 8.000 milyona ulaşmıştı. 1970'te yeni kurulan anonim şirket sayısı 249 iken 1977'de 1584'e fırlamıştı. Ticaretin cari fiyatlarla millî gelir içindeki payı 1970'te 10,4 iken 1980'de 15,3'e çıkmıştı. 1970'li yıllarda Türkiye'ye gelen turist sayısı da

arttı. Gelen turist sayısı 1970'te 725.000'e yakınken, 1977'de 1.700.000'e, 1980'e gelindiğinde 1.300.000'e ulaşmıştı. Belgeli tesis sayısı 1970'te 292'den 1980'de 511'e çıkmıştı.

Öte yandan sağlık alanında 1970'li yıllar sorunlu yıllardı. Artan nüfusa karşılık sağlık kurumu sayısında azalma yaşanmıştı.1973'te sayısı 93 ve yatak sayısı 4.706 iken, 1978'de sağlık kurumu sayısı 83'e, yatak sayısı 3041'e düşmüştü. Ertesi yıl 1979'da sağlık kurumu sayısı 90, yatak sayısı ise 3850 oldu.

Enerji ciddi bir sorun haline gelmiş, 1970'li yılların başından itibaren enerji tasarrufu sebebiyle yapılan elektrik kısıntıları günlük hayatın olağan bir parçası olmuştu. Günün belirli saatlerinde merkezî olarak önceden belirlenen yerlerin elektrikleri kesiliyor, bu yolla tasarruf yapılmaya çalışılıyordu. Yılda ortalama 200 milyon saat kesinti yaşanmaya başlamıştı. Hatta enerji açığını karşılamak amacıyla 1975 yılında Bulgaristan'dan elektrik alınmaya başlanmıştı. Bu dönemde hepsi 1980'li yıllarda bitecek olan dört hidroelektrik (Oymapınar, Aslantaş, Köklüce ve Karakaya) ile altı da termik (Çayırhan, Afşin-Elbistan, Kangal, Y. Çatalağzı, Yatağan I ve II, Soma) santral yapımına başlanmıştı.

Yaşanan bu ekonomik değişim, kriz ve büyüme, göç, gecekondu, arabesk, yoksullaşma, ekonomik kriz, krizin fırsatlarından aşırı zengin olan *köşe dönen* kişilerin para kazanmak için her yolu mubah gören ahlâk anlayışı, karaborsa gibi kavramları günlük hayata soktu. Kentlere göçün yarattığı yeni konut ihtiyacıyla çarpık kentleşme ve altyapı yoksunu apartmanlar çoğaldı. Minibüs gibi yeni ulaşım araçları kent hayatına girdi. TV, radyo, *longplay*, *blender*/karıştırıcı, mikser gibi mutfak eşyaları elektrikli dikiş makinası bu dönemde günlük hayata girdiler. Kaset de hayatın bir parçası haline gelmeye bu dönemde başladı. Dolayısıyla plaklar yerine kasetçalarlar yaygınlaştı.

Yükseköğrenim Gençliği ve Aşırı Politikleşme

1970'li yıllar günlük hayatta bir yandan kutuplaşmanın bir yandan radikalleşmenin yıllarıydı. Öğrenci olayları bunun en belirgin örneklerinden biriydi. 1968 öğrenci olayları artık yükseköğrenim sistemini ve üniversitelerin yeniden düzenlenmesini aşmış keskin bir meydan okuma haline gelmişti. Üniversite işgalleri, boykotlar ve gruplar arasında yaşanan çatışmalar 1970'li yıllara damgasını vuracak, başta boykotlar olmak üzere, öğrenci olayları nedeniyle üniversite hayatı ciddi bir sekteye uğrayacaktı. Gençliğin DP döneminde başlayan siyasallaşması, 1960'lı yıllarda artmış ama 1970'li yıllarda doruk noktasına ulaşmıştı. 12 Mart darbecileri yükseköğrenim gençliğini denetim altına almayı amaçlayan bir arayış içine girmişti. Zira meydana gelen olayların ve ideolojik çatışmanın ve huzursuzluğun müsebbibi olarak üniversite görülüyordu. Böylece 1961 Anayasası ile üniversitelere verilen

özerklik 12 Mart Darbesi sonrasında askerî yönetimin denetiminde kurulan Nihat Erim Hükümeti döneminde yapılan anayasa değişiklikleri ile kaldırıldı (1973'te yeni Üniversiteler Kanunu yapıldı). Özel yüksekokullardan yana yakınma kısa sürede hepsinin devlete bağlanmasına sebep oldu. Darbeden sonra Robert Kolej, Boğaziçi Üniversitesi oldu. Diğer özel yüksekokullar Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademilerine bağlandı. Yükseköğrenim çağına gelmiş öğrenci sayısının artışının yarattığı baskı ve yetersiz üniversite sayısı ise başka bir gerilim noktasını oluşturuyordu. Böylece bir kısmı siyasal nedenlerle yeni üniversiteler açıldı. Taşrada Çukurova, Diyarbakır, Cumhuriyet üniversiteleri 1973'te, İnönü, Fırat, Bursa, Ondokuz Mayıs ve Selçuk üniversiteleri 1975'te açıldılar. Ayrıca ve özellikle Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan iki yıllık eğitim enstitülerine, ticaret ve turizm, kız teknik ve erkek teknik öğretmen okullarına, uzaktan eğitim sistemi ve mektupla öğretim tekniği ile öğretim yapmak üzere öğrenci alındı. Bu amaçla 1975'te YAY-KUR kuruldu. Ülkede üniversite sayısı 18'e ulaşmıştı.

Ancak üniversiteler artan öğrenci sayısına cevap verecek kapasitede değildi. Öte yandan sağ iktidarlar dinden medet ummaya başladılar. 1978-1979'da İlahiyat Fakültesinde 125'i kadın olmak üzere toplam 951 öğrencinin kayıtlı bulunduğu, sayısı 7'ye varan İslâm Enstitülerinde ise neredeyse toplam 4.804 öğrencinin varlığı göze çarpmaktadır. İmam Hatiplerin sayısı 1980 başında 707 olmuş, öğrenci sayısı ise 203 bine yaklaşmıştı. Kur'an kurslarının sayısı ise 62 bine yakındı.

Solun Yükselişi ve İşçi Hareketi

1970'ler solun yükselişine tanık olmuştu. Sol, sinemada, tiyatroda, edebiyatta, sanatta, yayıncılıkta döneme damgasını vurmuştu. Solda ise 1965'ten beri siyasal yelpazedeki yerini *Ortanın Solu* olarak seçmiş olan CHP'nin yükselişi çarpıcıydı. 1965 seçimleri öncesinde ilan edilen *Ortanın Solu*, *1966 Kurultayı'nda* Ecevit'in Genel Sekreter olmasıyla partinin yarı resmî ideolojisine dönüştü. *Ortanın Solu*, ortanın sağında olanları da gündeme getirdi. İlk ayrılık Turhan Feyzioğlu'ndan geldi ve 1967'de 47 arkadaşı ile ayrılıp GP'yi kurdu. genel sekreter Bülent Ecevit, önce Nihat Erim ve Sadi Koçaş'ı yenilgiye uğratmış, sonra da Kemal Satır yönetimindeki grubu *20. Kurultay*'da yenmişti. 1969 seçimlerinde en ilginç slogan "Toprak işleyenin, su kullananın" sloganı oldu. Partiden ayrılmalar, oy oranını azaltmadı.

Darbe söylentileri 1970 başından itibaren *soldan* dolaşıma girmiş, solun içinde *zinde kuvvetlerden* medet uman darbeci bir kesim türemişti. TİP ise *sosyalist devrim* ve *proleter devrim* tartışmaları içindeydi. TİP kongresinde ayrılık derinleşmiş Behice Boran genel başkan seçilmişti. ABD aleyhine 1968'de baş-

layan tepkiler 1970'de de artarak devam edecekti. 15-16 Haziran Olayları sola ve işçi hareketine yeni bir ivme kazandırdı. Solda önemli bir gelişme *şehir gerillası* hareketinin ve eylemlerinin başlamasıydı ki, tam anlamıyla Türkiye'yi sarsmıştı. ODTÜ ise şiddet olayları nedeniyle süresiz kapatılmıştır.

12 Mart'ta *zinde kuvvetlerden* beklenen darbe, 9 Mart'ta bertaraf edilen *İttihatçı sol* gelenekten değil, sağdan geldi.

12 Mart sürecinde Ecevit'in genel sekreterlikten istifası, darbe hükümetine bakan verilmesini eleştirmesi ve 12 Mart Darbesi'ni Yunanistan'daki askerî cuntanın daha incesi olarak nitelemesi, anti-militarist tutumu ve dolaylı darbe eleştirisi Ecevit'in popülaritesini ve parti içindeki etkisini arttırır. Kırıkoğlu'nun sekreterliğe gelmesi bunun kanıtıdır. Peş peşe yapılan iki olağanüstü kurultayın ilki (5 Mayıs 1972) Ecevit'in parti meclisinden güvenoyu alması ve İnönü'nün istifasıyla, ikincisi ise (14 Mayıs 1972) genel başkan seçilmesiyle sonuçlanır. Seçimlerden (1973) sonra Ecevit seçim sürecinde yürüttüğü üslubuna uygun olarak hükümet programını açıklarken, "Dine karşı şimdiye kadar takınılan tutum tarihi bir yanılgıdır," diyecektir. Solun yükselişi kendisini belediyelerde de göstermişti. Zaten 12 Mart solun bu yükselişine ve toplum tarafından kabul görmesine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. İçişleri bakanlarının belediye başkanlarını siyasi olarak görevden alması da ilk kez bu sıralarda uygulanmıştı. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nde (Erbakan'ın lideri olduğu MSP'nin) İçişleri bakanı olan Asiltürk, 1 Ekim 1976'da CHP'li Ankara Belediye Başkanı Vedat Dalokay'ı görevden almış, ancak işlem 6 Ekim'de Danıştay tarafından iptal edilmişti. 1973-1977 yılları arasında görev yapan Dalokay, 1973'te %62 oyla Ankara belediye başkanı seçilmişti.

Solda kurulan diğer partiler ise 1972'de kurulan Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi, tarihi bilinmeyen Sosyalist Vatan Partisi, 1975'te ikinci kez kurulan Türkiye İşçi Partisi, 1974'te kurulan Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, 1975'te kurulan Vatan Partisi, 1975'te kurulan Türkiye Emekçi Partisi, 1975'te Aybar tarafından kurulan Sosyalist Parti-Sosyalist Devrim Partisi, 1978'de kurulan Türkiye İşçi Köylü Partisi'dir.

1973 yılından itibaren başlayan grevler yaygınlaşmıştır. 1973-1980 arasında 1021 grev yapılmış, 264.832 işçi greve katılmış ve 18.823.903 işgünü yitirilmişti. 1970'lere grev sendika ve işçi hareketleri damgasını vurmuştu. Grevler hem etkili hem de şenlikli bir hal alıyordu. Ancak grevden etkilenen veya yararlanan işçi sayısı azdı.

Gerçekten de sendikaların bu dönemde ücret artışına yönelik pazarlıklarda yetersiz kalmaları, sendikalaşma oranının, toplu sözleşme kapsamına giren işçi sayısının ve ücretlerin maliyetler içindeki payının düşüklüğü işçi sınıfını yaşanan ekonomik krizin sebebi olarak göstermeyi olanaksız kılmaktadır. TÜRK-İŞ'in genellikle hükümetlerle iyi ilişkiler kurmasına karşın

DİSK, 12 Mart'ta TİP'in kapatılması sonrasında CHP ile yakın ilişkiye girer ve DİSK içinde Genel-İş önem kazanır, onun başkanı DİSK başkanı olur. Diğer partiler de sendikalarla yakın ilişki kurmayı denemişlerdir. Bunun bir sonucu olarak sendikacı milletvekili adayları göstermişlerdir.

1973 seçimlerinde CHP 11, MHP 7, CGP 4, MP 4, AP 3, MSP 3, TBP 2 ve Bağımsız 1 olmak üzere 35 sendikacı aday gösterilmiş, bunlardan, CHP'den 5, AP'den 2 olmak üzere 7 sendikacı milletvekili seçilmiştir. Yine 1977 seçimlerinde ise parlamentoya girebilen 9 sendikacıdan 6'sı CHP listesinden seçilmiştir.

1 Mayıs Kutlamaları

1 Mayıs Marşı

Günlerin bugün getirdiği baskı, zulüm ve kandır.
Ancak bu böyle gitmez, sömürü devam etmez.
Yepyeni bir hayat gelir, bizde ve her yerde.
1 Mayıs, 1 Mayıs, işçinin, emekçinin bayramı!
Devrimin şanlı yolunda ilerleyen halkın bayramı.
Yepyeni bir güneş doğar, dağların doruklarından,
Mutlu bir hayat filizlenir, kavganın ufuklarından,
Yurdumun mutlu günleri, mutlak gelen gündedir.
1 Mayıs, 1 Mayıs, İşçinin, Emekçinin Bayramı!
Devrimin şanlı yolunda ilerleyen halkın bayramı.
Ulusların gürleyen sesi, yeri göğü sarsıyor,
Halkların nasırlı yumruğu, balyoz gibi patlıyor,
Devrimin şanlı dalgası dünyamızı kaplıyor.
Gün gelir, gün gelir, zorbalar kalmaz gider,
Devrimin şanlı yolunda, kül gibi savrulur gider.

Solun 1 Mayıs İşçi Bayramı

Günümüzde bile kutlanması konusunda hâlâ zorluk çıkarılan 1 Mayıs İşçi Bayramı, ilk kez Osmanlı döneminde, 1909'da kutlanmıştı. 1920'de, işgal altındaki İstanbul'da bile *Amele Bayramı* adıyla kutlanan 1 Mayıs'ın, 1935 yılında çıkan bir yasa ile adı *Bahar Bayramı* olarak değişmişti. Resmî olarak ilk defa 27 Mayıs Darbesi'nden 27 gün önce, 1 Mayıs 1960'ta, Başbakan Adnan Menderes, radyodan yayımlanan konuşmasında işçilerin 1 Mayıs Bayramı'nı kutlamıştı. Bir plağa da kaydedilen kutlama şöyle idi: "Bugün 1 Mayıs İşçi Bayramı. İşçi kardaşlarımıza elemsiz, kedersiz birçok bayramlar idrak etmelerini ve onların da şu anda saadetini temenni ederken, bu gayede ken-

dilerine her zaman yardımcı olmanın en aziz emelim olduğunu ifade etmek isterim"(Sultan Plak: HP-502).

Son kez 1927 yılında kutlanan 1 Mayıs, yıllar sonra ilk kez kapalı alanda 1 Mayıs 1975'te İstanbul Tepebaşı'nda kutlanır. İlk kez açık olarak 1976'da DİSK'in öncülüğünde kutlanmıştı. Ama asıl ilk kez kapsamlı ve kitlesel olarak 1977 1 Mayıs'ı kutlanmış ve hafızalarda kalmıştır. 1977'deki kutlama, provokasyonlar nedeniyle, 37 kişinin ölümü ve yüzlerce kişinin yaralanmasıyla sonuçlanır. 1979'da Sıkıyönetim Komutanlığı izin vermeyip sokağa çıkma yasağı ilan etse de, büyük bir kesim yasağa uymayarak korsan gösterilere katılır. 12 Eylül Darbesi'nden sonra da uzun süre yasaklanır.

1970'li yıllarda solcuların düzenlediği toplantılarda, yürüyüşlerde ve mitinglerde sıkça söylenen *1 Mayıs Marşı*, aslında B. Brecht'in, Gorki'den sahneye uyguladığı *Ana* adlı tiyatro oyunu için 1974'te bestelenmişti. Söz ve müziği Sarper Özsan'a ait olan marş, Cem Karaca ve Dervişan tarafından seslendirilmiş, (Gönül Plak: 525) kısa sürede yayılmıştı. O günleri yaşayıp da bu marşın ezgisini ya da sözlerini anımsamayan neredeyse yok gibidir.

Sağın 3 Mayıs Türkçüler Bayramı

3 Mayıs Türkçüler Bayramı Şarkısı

Haydi 3 Mayıs, Türkçüler Turancılar el ele,
Tarihler bin dokuz yüz kırk dördü gösterdi,
Atsızım Bozkurtlara buyruğu verdi,
Yiğitçe buyruğa gönül verdiler,
Alparslanlar, Kokanlar, Orkun, İdiller,
Yürüyün, yürüyün haydi yiğitler,
Haydi 3 Mayıs, Türkçüler Turancılar el ele,
Büyük Türk Milleti senin bayramın.
Haydi 3 Mayıs, Türkçüler Turancılar el ele,
Dilde birlik, işte birlik, fikirde birlik,
Sağlanırsa o zaman kurulur dirlik,

Yürü yiğit yürü bugün senin günündür,
Bugün düğün günün, bayram günündür,
3 Mayıs Türkçünün düğün günüdür,
Haydi 3 Mayıs, Türkçüler Turancılar el ele,
Büyük Türk Milleti senin bayramın.

Nihal Atsız aleyhine açılan ve *Irkçılık-Turancılık* veya *Türkçülük* davası olarak bilinen davanın 3 Mayıs 1944'teki duruşma gününde, Atsız'a destek için büyük bir gösteri yapılmıştı. Davanın beraatla sonuçlandığı 1947 yılından itibaren ise 3 Mayıs günü milliyetçi sağ için bir *bayram günü* olarak kabul edildi. 1950'li yıllarda kutlanmaya devam eden 3 Mayıs, radikal milliyetçi sağın etkin olarak partileştiği ve dernekleştiği 1970'li yıllardan itibaren de *Türkçülük Günü, Milliyetçiler Bayramı veya Türkçüler Bayramı* gibi adlarla kutlandı. Bu amaçla Ülkü Ocaklarının en etkin şubesi olan İstanbul Ülkü Ocakları tarafından, 1974'te, *30. Türkçüler Bayramı Armağanı* olarak bir plak hazırlanmıştır. Plakta, dönemin Türk-pop müziğinin tanınmış ismi İlham Gencer'in seslendirdiği *Hakikat Bağı* adlı şarkı yer alır (İstanbul Ülkü Ocakları). Bizim burada verdiğimiz marş, bu plakta yer almamakla birlikte, sonradan *3 Mayıs Türkçüler Bayramı Şarkısı* olarak benimsenmiştir.

100. Yılında Yayımlanan *Das Kapital*

Odak Yayınları, Kapital ve Polemiğin Başlaması

1965 yılında başlayan ve 1966 yılında tamamlanan Karl Marks'ın *Das Kapital* adlı eserinin ilk cildinin baskısı aslında sorunlarla başlamıştı. *Kapital*'in, Mehmet Selik çevirisiyle Sol Yayınları tarafından basılan bu ilk çeviri girişimi, 12 Mart Muhtırası ve cuntasının tasallutu da araya girince tamamlanamamıştı. Muzaffer İlhan Erdost gözaltına alınmış, 3,5 yıl aralıksız hapis yatmıştır. Sol Yayınları'nın deposuna da el konulmuş ve mahkeme süresince Sol Yayınları kitapları satılamamıştır. Ancak mahkemenin kazanılmasıyla beraat eden Sol Yayınları'nın kitapları yeniden vitrinlerde görülür. Erdost hapisteyken *Halkçı* gazetesinde, Sol Yayınları'nın beraat eden kitapları isim değiştirerek o sırada kardeşi İlhan Erdost tarafından yeni kurulan Onur Yayınları tarafından basılacağı şeklinde kafa karıştıran bir haber çıkar. Haber şöyledir:

> Sol Yayınları Satışa Çıktı,
> Mahkemelerde görülmekte olan davası sonuçlanan ve beraat eden Sol Yayınları yeniden satılmaya başladı. Uzun süredir davası sürmekte olan yayınların

beraat eden kitapları tekrar kitapevlerinin vitrinlerine çıktı. Bu arada yayınların adı Onur Yayınları olarak değiştirildi. Bu konuda konuşan yayınevi yöneticisi bundan böyle yeni basılacak kitaplarla tekrar baskı yapılacak kitapların "Onur Yayınları" olarak piyasaya çıkacağını bildirdi.

Bu haberin hemen altında da şu kısa haber yer alır:

ODAK KİTABEVİ İLK KİTABINI YAYINLADI
Kısa bir süre önce açılan "Odak Kitapevi" yöneticileri dağıtım ve yayınevi olarak da çalışacaklarını belirterek geçtiğimiz günlerde dağıtıma da başlamışlardır. Kitabevi "Sosyalizmin Alfabesi" kitabını yayınlayarak yayın hayatına başlamış oldu. Odak Kitapevi yöneticileri bir iki hafta içinde iki kitap daha yayınlayacaklarını söylediler.

Bu haberin yayımlandığı o sırada hapiste olan Muzaffer Erdost, haberi okur okumaz kardeşi İlhan Erdost'a bir mektup yazarak hazırladığı tekzibin *Halkçı*'ya gönderilmesini ister. Tekzip şöyledir:

SOL YAYINLARI YÖNETMENİNİN AÇIKLAMASI
18 Aralık 1973
Sayın Gazetenizin 16 Aralık 1973 günlü sayısında, "Sol Yayınları Satışa Çıktı" başlığı altında yayınlanan haberde, "Sol Yayınları"nın adının "Onur Yayınları" olarak değiştirildiği ve yayınevinin yöneticisine atfen de, bundan sonra tekrar baskısı yapılacak kitapların "Onur Yayınları" adı altında yayınlanacağı hususları yer almaktadır. Haberin gerçekle ilgisi yoktur. Sol Yayınları yönetmeni olan benimle de kimse konuşmuş değildir. "Sol Yayınları", adını değiştirmemiştir. Geçirdiğimiz yılların gerek yayın, gerek yurt sorunları deneyimlerinden yararlanmış olarak, Türk kültürüne hizmete daha tutarlı ve daha iyi şekilde devam edeceğimiz tabiidir.

Onur Yayınlarını ise kardeşim İlhan Erdost kurmuştur. Sol Yayınları arasında yayınlanmış olmakla birlikte, Sol Yayınlarının konusuna girmeyen Darwin'in bir kitabını Onur Yayınlarının yayınlamış olmasından da, haberde belirtilen şekilde bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Onur Yayınları bir yandan kendisine konu aldığı bilimler felsefesi dalında bir yayın programı düzenlerken, diğer yandan Türkiye iktisat tarihi dalında bir başka yayın programının çalışmalarını da sürdürmektedir. Gazetenize, bizim adımıza haber ulaştıranların tertip içinde oldukları kanısındayım. Sol Yayınlarıyla ilgili haberin hemen altında, yayınlarımızın ilk kitapları arasında yer alan ve son olarak dördüncü baskısını yaptığımız bir kitabın aynı çevirisini yayınlayan yeni bir yayınevinin haberinin yer alması, iki haberin de aynı kaynaktan çıktığı konusundaki kanımı güçlendirmektedir. Sol Yayınları, kurulduğu andan şu güne kadar, yayınlanabilmesi için vermekte olduğu mücadeleyi, de-

mokratik ve yasal kurallar içinde, sonuna kadar sürdürme azmi ve inancındadır. Esasen, Sol Yayınları adı, demokratik özgürlükler için, demokratik ve yasal yoldan mücadele verenlerin simgelediği isimlerden biri olmuştur kanısındayım. Bu isim, ya yaşar ya da yaşamaz; ama değiştirilmesi mümkün değildir; buna bizim hakkımız olmamak gerekir. Esasen Sol Yayınlarının yaşamasını veya yaşamamasını belirleyecek olan, artık bizim kişisel çabamız değil, toplumun sahip olacağı düzeydir. Bunun gibi, aynı kitapları, bugün şu veya bu amaçla, şu veya bu yayınevinin yayınlaması da mümkündür; ama bunun, Sol Yayınları adı ile birlikte oluşan ve bütünleşen anlayış, düşünce ve davranış biçiminden ayrı bir nitelik taşıyacağı tabiidir.

Bizim içerde bulunmamızdan yararlanılarak, daha çevirdikleri kitaplar adliye mahzenlerinde iken aynı çevirileri başka yayınevlerine satan çevirmenler ile, kitaplarımız adliye mahzenlerinde bekletilirken, aynı kitapların aynı çevirilerini yayınlayan ve bu yetmiyormuş gibi bazı Sol Yayınlarını yayınlamak için çevirmenlere tekliflerde bulunan yayınevleri ve benzerleri tarafından, Sayın Gazetenize iletilmesi muhtemel bizimle ilgili sinsice uydurulmuş haberlere yer vermemenizi dilerim.

Ancak bu dönemde daha önce Sol Yayınları'nın bastığı *Kapital*, çevirmeni Mehmet Selik tarafından –yine o sırada yeni kurulan– Odak Yayınları'na götürülmüş ve bastırılmıştır. Erdost, Mehmet Selik'in bu girişimini şöyle anlatır:

12 Marttan (1971) 14 Temmuz 1974'e kadar cezaevinde kaldım. 1974 başlarında Ecevit-Erbakan koalisyonu, yeni bir özgürlük havası getirdi – yayınlar için. Ben içerideydim. Kesinleşmiş 37,5 yılım ve devam eden iki davam var. Bir gün görüşe geldiğinde İlhan [Erdost] "Gözün aydın, Kapital yayınlandı!" dedi. Bizim yayınladığımız çevirinin aynısı. M. Selik demiş ki bu adam içeride 30-40 yıl yatacak, Kapital o kadar bekler mi? Haksız da değil hani...

Ama o sırada depoda bulunan üçüncü cildin birinci kitabının 4.000 adedinin satılması imkânsız hale gelir. Sonuç olarak Mehmet Selik, çeviriyi tamamen kendi eseri olarak görerek basılması için Odak Yayınları'na götürmüştür. Böylece *Kapital*'in birinci cildinin tamamı iki kitap olarak 1974'te ve yine ikinci cilt atlanarak, üçüncü cildin birinci kitabı 1975'te olmak üzere toplam 3 kitap halinde yayınlanmıştır. İkinci cildin atlanıp, neden üçüncü cildin birinci kitabının basılacağına dair, birinci cilt birinci kitapta herhangi bir açıklama yapılmaz. Ancak birinci cilt ikinci kitapta *Yayınevinin Notu* başlığıyla şu açıklama yazılır:

...Doç. Dr. Mehmet Selik'in Almanca baskısından dilimize kazandırdığı bu eseri, şu sıra ve düzen içinde basmakta yarar görüyoruz: Birinci cilt iki kitap

> olarak, birinci cildin ardından üçüncü cilt, yine iki kitap olarak yayınlanacak ve üçüncü cildi de ikinci cilt, tek kitap olarak izleyecektir. (Birinci Cilt, İkinci Kitap, s. 5)

Üçüncü cildin birinci kitabına ise *Yayınevinin Notu* başlığı ile şu açıklama eklenir:

> ...Elinizdeki bu Türkçe baskı Almanca aslından dilimize Doç. Dr. Mehmet Selik tarafından aktarıldı. Bilindiği gibi üçüncü cildi de birinci ciltte olduğu gibi iki kitap olarak çıkacak, ve bunu ikinci cilt tek kitap olarak hemen izleyecektir. Bilimsel Sosyalizm'in bu temel eserinin üçüncü cildinin yayımlanmasını, Türkiye'de tartışılan ve hâlâ duru bir açıklığa kavuşamayan güncel sorunlara ışık tutacağı inancıyla ikinci ciltten öne aldık. (Üçüncü Cilt, Birinci Kitap, s. 5)

Aslında bu tercihin nedeni Odak Yayınları'nın belirttiği gibi "Türkiye'de tartışılan ve hâlâ duru bir açıklığa kavuşamayan güncel sorunlara ışık tutacağı inancı" değildi. Daha önce de belirttiğim gibi bu tuhaf durumun sebebi Mehmet Selik'in doçentlik tezi konusundaki öncelik ve tercihinden başka bir şey değildi.

Sonuçta *Kapital*'in Mehmet Selik tarafından Odak Yayınları'na bastırılması Mehmet Selik ve Muzaffer İlhan Erdost'un arasının açılmasına sebep olacaktı. Erdost bu duruma tepki duyacak, 1970'te basılan *Kapital*'in üçüncü cildinin birinci kitabından 4.000 adedin depoda kaldığından ve atmak zorunda kaldıklarından yakınacaktır. Hatta Erdost, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yıllar sonra bu çevirilerin tamamen ve yalnızca Mehmet Selik'e ait olmadığını, çevirilerde Erdoğan Berktay'ın kendisinin de hakkı olduğunu ileri sürecektir. Buna karşılık Mehmet Selik, daha o sıralarda Odak Yayınları'ndan basılan *Kapital*'in içine ayrı bir kâğıt olarak katlanıp konan bir sayfa açıklama notu eklemiş ve çevirinin tamamen kendisine ait olduğunu anlatmıştır. Ayrıca çevirinin Almancadan yapıldığını belirtmiştir. *Kapital*'in içinde *Çevirenin Notu* başlıklı ayrı bir kâğıt bulunmaktadır. Bu kâğıt, Odak Yayınları tarafından basılan *Kapital*'in orijinal sayfası olarak değil, kitabın içine konan ayrı kâğıttaki açıklama şeklindedir ve şöyledir:

> ÇEVİRENİN NOTU
>
> KAPİTAL'in 1. Cildinin bu yeni baskısında gecikmiş fakat hâlâ da zorunlu olan bir açıklamada bulunmam gerekiyor.
>
> 1. Cilt daha önce Sol Yayınları tarafından beş ayrı kitap halinde yayınlanmıştı.
>
> Birinci Kitap'ta şu açıklayıcı ifade yer alıyordu:
>
> "Karl Marx'ın eseri Kapital'in 1. Cildinin bütününü Mehmet Selik Almanca

aslından dilimize çevirmiş ve [...] ile birlikte İngilizce çevirisiyle karşılaştırdıktan sonra, Sol Yayınları tarafından Kapital adı ile, Birinci Kitap Ocak 1966 tarihinde, ... bastırılmıştır."

İkinci Kitap'ta ifade farklılık gösteriyordu: " ... Dr. Mehmet Selik, eserin İngilizcesiyle de karşılaştırarak, Almanca aslından dilimize çevirmiş; çeviriyi [...] ile birlikte gözden geçirdikten sonra, ... bastırılmıştır."

Üçüncü ve Dördüncü Kitaplarda aynen bu ifade yer alıyordu.

Beşinci Kitap'ta ifade gene farklı idi:

"... Dr. Mehmet Selik, Almanca aslından dilimize çevirmiş ve İngilizcesiyle karşılaştırdıktan sonra, ... bastırılmıştır."

Görüldüğü gibi, aynı iş ve metin için üç farklı içerikli bir açıklama yapılmış bulunuyordu. Ve bu, neresinden bakılırsa bakılsın, dürüst ve saygılı bir davranış değildi. Ve gene hemen belirtmeliyim ki, benim saflığımın ve iyi niyetimin ve heyecanımın sömürülmesinin sonucu olarak doğan bu duruma o zaman karşı çıkmış fakat engel olamamıştım.

İfadelerin birincisine göre: çevirmen M. Selik eseri "Almanca aslından dilimize çevirmiş ve [Bay X] ile birlikte İngilizce çevirisiyle karşılaştır[mış.]" Burada Almanca aslından yapılan çevirinin eserin İngilizce çevirisiyle karşılaştırıldığı ve bu işin [Bay X] ile birlikte yapıldığı söyleniyor.

İkinci ifadeye göre: çevirmen M. Selik eseri "eserin İngilizcesiyle de karşılaştırarak, Almanca aslından dilimize çevirmiş, çeviriyi [Bay X] ile birlikte gözden geçir[miş]". Burada Almanca aslından yapılan çevirinin eserin İngilizce çevirisiyle karşılaştırılmasının M. Selik tarafından yapıldığı ve metnin bir kez de Bay X ile birlikte "gözden geçirildiği" söyleniyor.

Üçüncü ifadede ise Bay X'ten ve dolayısıyla "gözden geçirme"den hiç söz edilmiyor.

Bu ifadelerin hiçbiri doğru değildir.

Gerçek şudur: Çeviri, söylendiği gibi, Almanca aslından yapılmıştır; İngilizce çevirisinden çeviri sırasında zaman zaman sadece yararlanılmıştır; metnin İngilizce metinle baştan sona bir karşılaştırılması ne çevirmenin kendisi tarafından ve ne de Bay X ile birlikte yapılmamıştır. Bunun gibi, Bay X ile birlikte yapılmış bir gözden geçirme olmamıştır.

Bay X başlangıçta Sol Yayınları sahibinin bir tür "danışman"ı ve yakın dostu idi. Beşinci Kitap yayınlanırken aralarındaki "iş" ve dostluk ilişkisi sona ermiş ve Bay X yayınevinden ayrılmış bulunuyordu. Ve Bay X'e Kapital çevirisinden bir "pay" tanıma nedeni ortadan kalkmıştı.

Yeni baskı için metin baştan sona gözden geçirilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Bu gözden geçirme ve düzeltmeler sırasında bana sabırla, titizlikle ve bilgili eleştirileriyle yardım eden arkadaşım Süleyman Gedik'e teşekkür ederim.

Bundan önceki baskının Beşinci Kitabının bir kısmının çevirisi sırasında çok değerli yardımlarını gördüğüm arkadaşım Cem Eroğul'a olan büyük teşekkür borcumu açıkça ifade etmek fırsat ve olanağını ancak şimdi bulabiliyorum.

Bu baskıda yer alan Dobb'un Giriş yazısını İngilizceden çeviren Salih Ak arkadaşıma da teşekkür borçluyum.

Son olarak, Kapital'i Türk okuruna yeniden ve daha mükemmel bir biçimde sunmak işini üstlenmiş ve ona yayın listesinin başında yer vermiş bulunan Odak Yayınevi'ne takdir ve teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Bu kez 1. Cilt iki kitap olarak yayınlanacak, 1. Cildi gene ayrı iki kitap halinde 3. Cilt izleyecek, bunun da ardından 2. Cilt bir kitap olarak gelecektir.

Muzaffer İlhan Erdost, Mehmet Selik'in çevirdiği ve Sol Yayınları olarak kendilerinin hazırladıkları redaksiyonla basılan *Kapital*'in, –önce Doğan ve Cem yayınevlerine götürülmesine, onların yayımlamaması sebebiyle– Odak Yayınları arasından kendi çevirilerinin aynen yayımlanmasına 1997'de çıkardığı *7 Kasım Onur Yayınları* adlı bir katalogda yayımladığı belgelerle tepkisini sürdürmüştür. Ayrıca 2008 yılında Erdost ile *Kapital'in Türkçe İmtihanı* [*Kapital*'i Türkçeye Kazandıran Muzaffer İlhan Erdost Darbelerle, Ölümle, Yasaklarla Örülü Hikâyesini Anlatıyor] başlığı ile yapılan röportajda Mehmet Selik'e yönelik suçlamalarını ilk kez açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu olaya dair benzer suçlama ve ifadeler 2011 yılındaki *Sol ve Onur Yayınları Katalog 2011*'de de yer alır. Şu ifadeler kendisinindir: "Mehmet Selik çevirisi etik açıdan, ideolojik açıdan *onursuzlaştırılmış* bir çeviridir, kirletilmiş ve kirlenmiş bir çeviridir. Eskilerin deyişiyle lanetlidir." 1974 yılında başlayan bu tartışma, biraz aşağıda değineceğim gibi günümüzde hâlâ devam etmektedir.

Kapital *İlk Kez Eksiksiz Olarak Türkçede: Alaattin Bilgi Çevirisi ve Sol Yayınları*

Muzaffer İlhan Erdost, *Kapital*'in Odak Yayınları tarafından basılmasından sonra 1974 yılında daha hapishanedeyken *Kapital*'in yeni bir çevrisini yaptırmak için harekete geçer. Kendisinin ifadesiyle o sırada *Kapital*'i çevirebilecek Seyhan Erdoğdu, Vahap Erdoğdu ve Sevim Belli hapiste, Mihri Belli ise yurtdışındadır. Böylece daha önce Sol Yayınları'nın ilk kitabı olarak yayımlanan Oscar Lange'nin *Sosyalizmin Yeni Meseleleri* adlı eseri çevirmiş olan Alaattin Bilgi ile anlaşırlar. Aslında bu sıralarda Alaattin Bilgi de *Kapital* çevirisi için zaten hazırlıklara başlamıştır. Erdost üç ciltlik tam baskının kısa hikâyesini şöyle yazıyor:

Çevirmen Mehmet Selik, yayınevinin, dolayısıyla Erdoğan Berktay'ın birebir katkısıyla işlediği çevirileri, salt kendi çevirisiymiş gibi, ben cezaevindeyken bir başka yayınevine satınca, Kapital'i ikinci kez, Sol Yayınlarının ilk kitabı Oscar Lange'nin Sosyalizmin Yeni Meselelerini çeviren Alaaddin Bilgi'nin çevirmesini istedim. Ben cezaevindeydim. Ama Alaaddin Bilgi çeviriye başlamadan Genel Aftan yararlanarak çıkmıştım. İlhan, Alaaddin'e Umurbeye Kapital'lerin İngilizce değişik baskılarını, Almancasını, sözlük ve defter gönderiyor, Naşide tape ediyor, tapesi ile defter yazımı karşılıklı okunuyor, tape metin İlhan Erdost, Vahap Erdoğdu, Seyhan Erdoğdu, Ahmet Kardam (ve başlangıçta Kenan Somer) tarafından redaksiyondan geçiyor, basımevine dizgiye gidiyor.

Vahap Erdoğdu, Ahmet Kardam ve İlhan Erdost'un katkı ve redaksiyonu sonrasında Alaattin Bilgi'nin yaptığı *Kapital* ilk tam Türkçe çevirisinin birinci cildi 1975 yılında basılır. Böylece daha önce Türkiye'de *Kapital*'in ilk cildini ve üçüncü cildin ilk kitabını ilk kez basan Sol Yayınları, bir kez daha öncülük etmiş ve *Kapital*'in 1867'deki ilk cildinin basımından yaklaşık 110 yıl sonra *Kapital*'in üç cilt halinde eksiksiz olarak Türkçe çevirisini yayınlamaya başlamıştır. Birinci cilt Temmuz 1975'te Kapital *Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili* başlığı ile yayınlanmıştır. İkinci cilt Ağustos 1976 ve üçüncü cilt Ağustos 1978'de yayınlanmıştır. Günümüze kadar baskıları devam eden bu çeviri hâlâ en çok rağbet gören çevirilerden biridir. Üçüncü cildin toprak rantı ile ilgili bölümünü Seyhan Erdoğdu çevirmiştir.

Alaattin Bilgi'nin çevirdiği *Kapital*'in bu baskısı Engels'in editörlüğünde, Almanca üçüncü baskısından Samuel Moore ve Edward Aveling'in yaptığı İngilizce çevirisinden yapılmıştır. Eserin Almanca baskısı ile *Editions Sociales*'in yayınladığı Fransızca baskısı da çeviri için zaman zaman başvurulan el altındaki kaynaklardandır. Özellikle Marx'ın sağlığında ve kendi denetiminden geçerek yayınlanan Fransızca baskı İngilizceden Türkçeye çevirisi sırasında Alaattin Bilgi'nin çok işine yaramıştır. Alaattin Bilgi çeviriyi yapıp bir kenara çekilmemiş, her baskısı için yeniden kontrol ettiği gibi kimi düzeltme ve değişiklikler de yapmıştır.

Bürokrasi ve Kriz

Birinci petrol şoku ve krizinde, her ne kadar ekonomik rakamlar hafif atlatılmış gibi görünse de, bedeli ağır bir maliyetin ödendiği açıktı. 1960 Darbesi'yle birlikte bürokraside radikal bir değişim yaşanmıştı. Askerî ve sivil bürokrasi ayrılmıştı. Askerî bürokrasi ayrıcalıklara ve ciddi malî olanaklara kavuşmuştu. Bu ayrıcalığını 1970'li yıllarda arttırarak sürdürecekti. Siyasal açı-

dan ise hem özerk hem de vesayetçi bir konuma geçmişti. Mesela 12 Mart Darbesi ortamında yapılan Anayasa değişikliği ile Askerî Yüksek İdare Mahkemesi bu dönemde kurularak, Danıştay'ın verdiği kararlardan duyulan rahatsızlık nedeniyle, askerlerin sivil yargı dışına çıkarılması sağlandı. Asker kişileri ilgilendiren ve askerî hizmete ilişkin bulunan idarî davalar bu mahkemenin görev alanına girecekti. Danıştay ile ilgili yapılan yürütme lehine Anayasa değişikliği de yürütme ile yargının karşı karşıya gelmesi demekti.

Sıkıyönetim günlük hayatın olağan bir parçası haline bu dönemde gelmeye başladı. 1970'in hemen başında 15-16 Haziran işçi gösterileri nedeniyle ilan edilen sıkıyönetimi, 12 Mart sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle 26 Nisan 1971'de ilan edilen sıkıyönetim izlemişti. Sonrasında Kıbrıs Harekâtı ve Kahramanmaraş Olayları nedeniyle sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim, askerin daha fazla ağırlık kazanmasına neden oluyordu.

Yeni hazırlanan Devlet Memurları Kanunu ile de teknik hizmetlerde çalışan kamu görevlilerinin ayrıcalıklarına son verilince özel sektöre kayma olmuştu. Kamu bürokrasisi 1970'li yıllarda tarihinin en büyük çöküntüsünü yaşayacaktı. Bunun sebeplerinden biri hızla artan memur sayısı ile yetersiz maaşlar ve nitelikli elemanların özel sektöre geçmesiydi. Yapılan kimi hesaplamalara göre 1960'ların ortasından 1980 Darbesi'ne gelindiğinde memur sayısı yaklaşık on beş yılda neredeyse üç katına çıkmıştı. Hızlı nüfus artışı ve kentleşmenin yanı sıra 1973 yılından itibaren yaşanmaya başlayan ekonomik kriz ve işsizlik büyük ve ciddi bir toplumsal sorun haline gelince, devlet memurluğu bu sorunu hafifletecek bir çözüm gibi düşünülerek, devlet memuru alımı da hızla artmaya başlamıştı. Böylece kadrolar hızla şişerken öte yandan kayırmacılık ve partizanlık başlamıştı. Hele 1977 yılından itibaren hızla yükselen enflasyon memurları daha da etkilemiş, yoksullaşma artmıştı.

1970'lerde Demirel'in Vecizeleri

Ordu 12 Mart'ta *muhtıra* verdiğinde Demirel başbakandı. Muhtıranın radyoda okunmasının ardından istifa etti. "Parlamento ve hükümet süregelen tutum ve davranışları nedeniyle ülkeyi uçurumun kenarına getirmişlerdir. Biz çırpınıyoruz, yahu %5 enflasyonla %7 kalkınma hızı sağladık, ülkeyi aç bırakmadık, açık bırakmadık. Ülkeyi şantiyeye çevirdik. Bu nasıl uçurumun kenarı?" diye isyan etmişti. O sıralarda kurduğu bazı cümleler dönemin ruhunu yansıtıyordu. 12 Mart ile ilgili tutumu konusunda şu cümlelerin altını çizmek gerekir:

> Selin önünden kütük kapmak gerekiyordu. Ric'at bilmeyen kumandan, kumandan değildir. Ric'at taarruzdan daha zordur.

Meclis'in açık kalması sağlanmıştı. Zaman kazanıp mücadelemizi açık bir zeminde yürütmekti amacımız.

O kesinti olmasaydı, Türkiye, bir daha 'katlanmış' bir Türkiye olurdu bugün. Farklı bir Türkiye. Ağaç yeşermiş, meyveye yatmıştı. Birden ağacı ortasından kesiyorsunuz.

Keşke 50'de Türkiye'nin kendi içinden iktidar, keşke altmışta, normal bir biçimde seçimle uzaklaştırılsaydı. Keşke biz de aynı şekilde gitseydik.

Demirel için 12 Mart, hiçbir gerekçesi olmayan bir müdahaledir. 13 Mart 1973'teki cumhurbaşkanlığı seçimleriyle, âdeta 12 Mart'ın rövanşı alınmıştır. Hatırlanacağı üzere Orgeneral Faruk Gürler, cumhurbaşkanlığına aday olmuştur. Bu adaylığa ve seçim sürecine tepkisini şu cümlelerle dile getirmişti:

Buyur gel, hadi ol. Ama unutmayın ki 1961'de öyle oldu. Unutmayın ki bunu diyen sesin kullandığı nüfuz seçilmiş insanları astı kesti. Yani o öyle dikkate alınmayacak bir ses değil. İşte Etimesgut'tan kıtalar geliyor, tanklar geliyor. Dışarıda üniformalı insanlar var. Ben ne yaptım ki benim burada tanklık işim olsun. Ben burada iki buçuk saat oturuyorum, oylama sırası geliyor, bir oy atıyorum hepsi bundan ibaret. Bu suçsa ben bu suçu işliyorum. İşte demokrasi mücadelesi.

Aynı yıl yapılan genel seçimlerde AP ikinci parti olur ve 149 milletvekili çıkarır. Demirel şöyle yorumlar: "Bizler, 73'te iktidara gelmeyeceğimiz hesabı üzerine hareket ediyorduk. Devir değişmişti. Değişen devre güç ifade edebilirdik. Alternasyon işlerdi. Halkı incitmek marifet değildir. Halk yaş meyve gibidir. Günlük yaşar." Demirel, seçimden sonra hükümette yer almayacaklarını açıklar. "Millet bize muhalefet görevi verdi," şeklinde yorumlar. Seçimlerin ardından CHP-MSP hükümeti kurulur. Ecevit başbakan, Erbakan ise başbakan yardımcısıdır. Ortaklık bir süre sonra biter. Sadi Irmak Hükümeti kurulur. Ancak güvenoyu alamaz. Bu olayı şöyle anlatacaktır: "Hoca bana geldi, 'bana güvenoyu ver diye'. Hocaya dedim ki 'Hoca sen benim dostumsun, ben sana güvenoyu vermem. Ve vermeyeceğim güvenoyu sana değil, çünkü sen rejimin kurumu değilsin. Sana güvenoyu versem ben inançlarımla ters düşerim.' İşte oydu demokrasi mücadelesi."

Ardından Demirel, hükümeti kurmak için Cumhurbaşkanı Korutürk'e çıkar. Korutürk hükümeti kurma görevini Demirel'e verir. Demirel, bu hükümetin Serikli Deli Mehmet sayesinde kurulduğunu anlatır. I. MC Hükümeti olarak adlandırılan hükümetin kurulmasını sağlayan da 16 Mart 1975 Antalya Meydanı'dır. Hikâyesini şöyle anlatır:

Bu meydanın adı Cumhuriyet Meydanı'dır ve işte o meydan kurmuştur onu. Ve o meydana beni götüren de Serikli Deli Mehmet'tir. Serikli Deli Mehmet, adı böyle, lakabı böyle. Kabadayı bir adamdı, orada ilçe başkanıydı. Sabahleyin kalktım Deli Mehmet Güniz Sokak'ta kapıda bekliyor. Gel Mehmet bir çay içelim dedim, geldi. 'Antalya'ya gelmen lazım' dedi. Niye dedim, 'e, biz ezildik' dedi. [Üç gün önce Ecevit miting yapmıştır.] Geleyim ama üç gün zarfında miting ortamını hazırlayabilir misiniz?' 'Sen, şimdi gel, biz bugün hazırlarız', dedi. O miting Türkiye'yi hükümetsizlikten kurtarmıştır. Biz geldik 18 Mart günü [Korutürk]'buyur' dedi, hükümeti kur. Ben de 29 Mart günü hükümet kurdum.

Demirel, 29 Mart 1975 tarihinde siyasal tarihimize I. MC Hükümeti olarak geçen koalisyonu kurar. Hükümet ortakları arasında Erbakan liderliğindeki MSP, Türkeş liderliğindeki MHP ve Feyzioğlu liderliğindeki CGP vardır.

1977 seçimleri sonrasında Ecevit güvenoyu alamayınca, 21 Temmuz 1977'de, yine Demirel başbakanlığında AP, MSP ve MHP'den oluşan. II. MC Hükümeti kurulur. Ekonomik krizin ve terörün hızla yükseldiği bir dönemdir. Meşhur "Petrol vardı da biz mi içtik?" cümlesini o zaman kurar. Ama Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir hükümet, Demirel Hükümeti gensoru ile düşürülür. Ardından kurulan Ecevit Hükümeti'nin 1979 sonbaharında istifa etmesi üzerine 6. Demirel –Azınlık– Hükümeti kurulur. Bu hükümet sırasında *24 Ocak Kararları* olarak bilinen istikrar paketi uygulanmaya başlar. Türkiye tarihinin bu ilk azınlık hükümetini ve darbeyi de şöyle yorumlar: "Azınlık hükümetini deneyen ilk benim Türkiye'de, kurdum ve işlettim. Ve Türkiye'yi kuyruklardan kurtardım, ama kandan kurtaramadım. Ama aldığım Türkiye kan içindeydi...11 Eylül günü akan kan, 13 Eylül günü duran kan. 11 Eylül'de niye akıyordu?"

1970'lerde Türkiye'de Amerikan İmajı "Kore'de Birleşen, Kıbrıs'ta Ayrılan Yollar"

1970'li yıllar, Türkiye-ABD ilişkilerinin en ciddi kriz yaşadığı on yıla tanık oldu, ta 12 Eylül Darbesi'ne kadar. 12 Mart dönemindeki çabalar bile iki ülke ile arasındaki bozuk ilişkinin onarılmasını mümkün kılmadı. İkinci Dünya Savaşı ile yoğunlaşan dostluk ilişkisi, 1950'li yıllarda, gıpta edilen, örnek alınan Amerikan tarzı hayat *Dostluk Şarkısı*'nda (*The Song of Friendship*) ifadesini bulan ve Türklerin *hürriyet savaşında* dünya durdukça Amerikalılarla beraber olduğunu, aradaki dostluk ateşinin sönmeyeceğini ve her iki ülkenin Kore'de kan kardeşi olduğunu vurgulayan imaj, 1970'li yıllarda yerini *puşt, katil, köpek, leş kargası* gibi hakaret sıfatlarıyla anılan bir Amerikan imajına bı-

rakmıştı. Bu imaj değişimi, değişimin nedenleri ve Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan medcezir manzaraları gecikmeksizin plaklara ses olarak kaydedilmişti.

Amerikan Yardımı Başınıza Çalın

Lütuf mu sanıyordun sen verdiğin silahları,
Karşılık alıyordun ya milyonlarca doları,
Karara imza atanlar Rum asıllı hıyarlar,
Münasip yerlerine de silahları koyarlar.
Hapı yuttu şimdi müşterek savunma,
Kore savaşlarında Mehmetçiği hatırla,
Sekizinci Ordunu kurtarmak için,
Yazık oldu döktüğümüz kanlara.
Eksiltmeyiz bir gram milli gururumuzdan,
Türk gözünü açtı artık vazgeç bu oyunlardan,
Kararlarınız vız gelir bizde varken bu iman,
Allah'ın aslanları Türk'tür yazıyor kuran.
Amerikan ulusunun kaderine, şuraya bak,
Hâkim olmuş bir avuç palikarya melezi,
Dünya tanıdı artık satın alınmış Kongrenizi.
O kullandığın yardımlar başınıza çalınsın,
Türkiye'deki üslerden şimdi hava alırsın,
Türk'e baskı yapılmaz ki bunu sen de anlarsın,
Tarihleri aç oku gör Türk'ü orda tanırsın.
Bu mu olacaktı sizin haliniz,
Vah vah acımak lazım, ağlamak lazım.
Biz kazmayla, kürekler ne savaşlar vermiş,
Top tüfekli orduları denizlere dökmüşüz,
Dünyada sulh barış için binlerce şehit verdik,
Dokunmayın bu aslana atamıza söz verdik.

Dünya Haberleri

Yazıyor, haberleri yazıyor, ambargo ile ilgili haberleri yazıyor.

Evet sayın dinleyiciler bizden size haberler programında yine karşı karşıyayız. İlk olarak birkaç gazete başlığı sunuyoruz.

– Adamakıllı sağcı bilinen hükümet, kırmızı kart göstererek Amerikalıları üsten dışarı attı.

– Süleyman'ın adaleti, Hocamızın nefesinin kuvveti sayesinde, üslere anahtar uydurulmuş, üç kulluvallahi bir elham ile Amerikalılar kapı önüne konulmuştur.

– Süleyman'ın adaleti, Hocamızın nefesinin kuvveti sayesinde, üslere anahtar uydurulmuş, üç kulluvallahi bir elham ile Amerikalılar kapı önüne konulmuştur.

– Ayşe tatile çıktı Kıbrıs aldık, Ecevit tatile gitti üsleri aldık.

Şimdide dinleme servisimizin dünya radyolarından tespit ettikleri ambargo ile ilgili izlenimleri sunuyoruz.

El Radyo Arabiya: Dun akşam Turk hukumeti Suleyman Efendi başkanlığında toplaniya, yerinde bir kararla Amerikalılar uslerden yallah dışarıya...

Radyo Balkanya: Işıttığımıza güre ambargoya kızan Türkler Amerikan uslerine binmişlerdir. Dünya bilmelıdır ki Türkler binince kolay inmeyler...

Radyo İşkodra: Arnavutluk'tan şun selam, üsler gitti vesselam...

Radyo Teheran: Bu gün günlerden çıharşanba, özüm haberleri verirem, Türk teknisyenler üslere girende, Amerikalılar ayvayı yiyende...

Alamanya'nın Sesi: Guten morgen mayne nayme Gunter, Turkler ambargoya karşı üslere el koyingen, böylece Kongre üyeleri oldular bi aynen yengen...

Radyo Selaniko: Ah vre Turkler üslerden sıkmıslar, Kargamanlis bütün yolları denedi, Kenedy'le Kongre'de isi halledemedi, keskin gerin [Kissinger'ın] fordu [Ford'u] basladı su kaynatmaya, Allah saklasın sıkmasınlar Atina'ya...

Ambargoya Çüş De!

Vah deme oh de, ambargo çüş de,
Meclis'i coştur, Kongre'yi sustur.
Dünyayı darılttın Amerika,
Her yerden kovuldun Amerika,
Sonunda bizden de şifayı buldun Amerika.
Vah deme oh de, ambargo çüş de.

Dostunuzum diyeceksin, yardım etmeyeceksin, parasını ödediğimiz silahları vermeyeceksin, içinde tüyü bitmedik yetimin hakkı olan paramızı yiyeceksin, sonra da buradaki üslerden dünyayı röntgen edeceksin, alamda kaçam mı?

Vah deme oh de, ambargo çüş de,
Meclis'i coştur, Kongre'yi sustur.
Paramızı aldın, kalbimizi kırdın
Haniya zengindin, fakir mi kaldın
Vah deme oh de, ambargo çüş de,

Üç tane Yunanlının lafına bakan, Kore'de Amerikan tümenini kurtarmak için şehit olan Mehmetleri unutan, dost gibi görünüp düşmanın yapamadığını yapan, adı Kongre olup dünya barışı için kangren olan, Allah'tan korkmaz kuldan utanmaz Kongre'ye...

Vah deme oh de, Ambargo çüş de,
Meclis'i coştur, Kongre'yi sustur.

Dostumuz sandık, sana aldandık,
İyi ettin Amerika, gözümüzü açtık,
Vah deme oh de, ambargo çüş de,

Kıbrıs'ta kardeşlerimizi katlediyorlar mâni olun dedik, seyrettiniz. İnsanca yaşamalarını sağlamak için bir lokmacık yer aldık, çıkın dediniz. Oraları alırken dökülen limonata değil, Mehmetçiğin kanıydı. Lafla alınan, lafla verilmez.

Vah deme oh de, ambargo çüş de,
Yunanlıyı tuttun, Türk'ü darılttın
Ambargoyu koydun, dostluğu yıktın

Bizim ilkemiz, yurtta sulh cihanda sulhtur. Bize elini dostça uzatan herkesle dostuz. Biz kimsenin tavuğuna kışt demeyiz. Ama bizim tavuğumuza kışt diyen olursa, kırk milyon horoz olur üürüü deriz

Vah deme oh de, ambargo çüş de,
Meclisi coştur, düşmanı sustur.

Haşhaş Ekimi

ABD 1970'lerin başında, yasal üretim yaptığı halde, ABD'ye giren kaçak afyonun %80'inin Türkiye kaynaklı olduğunu iddia etmeye başlamış ve Türkiye'den üretimi yasaklamasını istemişti. Bu konudaki baskısını arttıran Amerika, üretimin durdurulmaması halinde Türkiye'ye yönelik yardımların askıya alınacağı tehdidinde bulunmuştu. Demirel Hükümeti Ekim 1970'te, ABD'yi tam olarak tatmin etmese de haşhaş ekim alanlarının sınırlandırılması kararını almıştı. 12 Mart Darbesi'nin sonrasında kurulan Nihat Erim Hükümeti ise ABD'nin isteğini yerine getirerek Haziran 1972'de haşhaş üretimini tamamen yasaklamıştı. Ancak ABD'nin bu yasaklama sonucu zarara uğrayan haşhaş üreticileri için göndermeyi taahhüt ettiği paranın küçük bir bölümünü göndermesi üreticilerde ve kamuoyunda ciddi bir tepki yaratmıştı. Bu tepki o dönemde yayımlanan "Haşhaşı da ekeceğiz/Seni yurttan sökeceğiz" dizelerinin yer aldığı, sözü ve müziği Mehmet Koç'a ait olan *Amerikan Köpeği* (Keban-18) adlı şarkıyla 45'lik bir plağa da yansımıştı. Ağır sözler içeren bu şarkı, Amerikan aleyhtarlığının kamuoyunda oldukça yükseldiğine dair ilk sesli işaretlerinden biriydi. 1973 seçimleri ardından Ecevit'in başbakanlığında kurulan CHP-MSP koalisyonu ise daha ileri giderek ve ABD'yi dinlemeyerek, 1 Temmuz 1974'te haşhaş ekimini serbest bırakmıştı. ABD de bu kararı tepki ile karşılanmış ve ertesi gün, 2 Temmuz'da, ABD Kongresi'nin her iki kanadında da Türkiye'ye verilen borçların durdurulması, askerî ve ekonomik yardımın askıya alınması kararının onaylanmasına neden olmuş-

tu. Bunun ardından Türkiye'ye yönelik toptan bir ambargo kararı çıkmıştı. Bu kararlar da Türkiye'de de çok ciddi bir tepki ile karşılanmıştır. Aşık Ferhat'ın okuduğu, sözü ve müziği kendisine ait olan *Oşt Amerika, Puşt Amerika* böylesi sert tepkilerden yalnızca biriydi (Can Plak: MS 68). Plak şu cümlelerle başlamaktaydı: "Bir vatan özlüyorum, fabrikaları çok, insanları özgür, tüm karanlıklara güneş ışıkları vuran, bir vatan özlüyorum. Bir vatan özlüyorum, ne Amerika'dan ne Rusya'dan korkusu olmayan, bir vatan özlüyorum. Bir vatan özlüyorum, tüm ülkelere hür ve demokrasi selamı yollayan, bir vatan."

Kıbrıs Barış Harekâtı

Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ise ilişkiler daha da gerginleşmişti. Harekât sonrasında "Türkiye'ye Yapılan Silah Satışlarının ve Verilen Askeri Kredilerin Durdurulması Kararı" Eylül 1974 tarihinde hem Senato'da hem de Temsilciler Meclisi'nde kabul edilmiş ancak Başkan Ford'un vetosuna uğramıştır. İtirazlardan biri Kıbrıs harekâtı sırasında Amerikan silahlarının kullanılmasının daha önceki anlaşmalara aykırı olduğu şeklindeydi. Ancak Başkan Ford dirense de sonuçta, aralık ayında Kongre'nin her iki kanadında alınan kararı onaylamak zorunda kalmıştı. Karar, "Başkan'ın 5 Şubat 1975 tarihine kadar ambargoyu başlatmasını" içeriyordu. Karar öngörülen tarihte uygulanmaya başlanmış, Türkiye'ye silah satışı durdurulmuştu.

ABD'nin ambargo kararı hükümet, basın ve kamuoyu tarafından bir kez daha tepkiyle karşılanmıştı. Amerika artık eski *dost* imajı yerini, âdeta bir *hain* imajına bırakmıştır. Bu arada ABD'ye Kore'de Türk Tugayı'nın Amerikalı askerleri kurtarmak için verdiği şehitler sıklıkla hatırlatılmıştır. Bu tür tepkilerden biri Rıza Pekkutsal'ın hazırladığı *Ambargoya Çüş De* adlı bir eleştirel mizah ürünü ile plağa yansımıştır (Funda Plak: 308-A).

Üslere Karşı Ambargo

Türkiye'de Ecevit başbakanlığındaki CHP-MSP Hükümeti istifa etmiş, uzun süreli güvenoyu alamayan Irmak Hükümeti sonrasında siyasî tarihimize Birinci Miliyetçi Cephe Hükümeti olarak geçen Demirel başbakanlığındaki hükümet kurulmuştu. Hükümet, ABD'nin ambargo kararına karşı, 25 Temmuz 1975 tarihinde, 1969 yılında imzalanan Ortak Savunma ve İşbirliği Anlaşması'nı tek taraflı olarak feshettiğini açıklamıştı. Bu karar Türkiye'deki NATO görevi nedeniyle İncirlik dışındaki bütün ABD üslerinin faaliyetlerinin durdurulması anlamına geliyordu. Üslerin kapatılması cesur bir karardı ve kamuoyunda da takdirle karşılanmıştı. Bu olayla Amerikan imajı daha

da dejenere olmuş, üslerin kapatılması da plaklara yansımakta gecikmemişti. Bunlardan biri Rıza Pekkutsal'ın *Dünya Haberleri* (Funda Plak: 308-A) adlı 45'lik plağıdır. Olaylar geliştikçe Amerika'ya hakarete varan sözlerin bulunduğu plaklar piyasaya çıkmaya başlamıştı. Ambargonun kabul edilmesi ardından hem basında hem de plaklarda eleştirinin dozu artmakta, artık hakarete varan ifadelere rastlanmaktadır. Ali Avaz'ın *Karnı Büyük Amerika* (Gönül Plak: G.P. 503-A) ve *Amerikan Yardımı Başınıza Çalın* (Gönül Plak: G.P. 503-B) bunlardan yalnızca birkaçıdır. Bir diğeri Ateş Böcekleri'nin 1975 yılında piyasaya sürülen *Anbarsız Ambargo* adlı mizah plağıdır (Sayan Plak: FS-327-A, 1975).

Karnı Büyük Amerika

Karnı büyük Amerika,
Doymak bilmez Amerika,
Toprak doyursun gözünü,
Leş kargası Amerika,
Karnı doymaz Amerika,
Kanı bozuk Amerika
Dost gibi kapı açarsın
Tohumlarını saçarsın
Kaşıkla verdikten sonra
Sapıyla gözler oyarsın, seni hınzır,
Obur karnın doymadı mı
O pis karnın doymadın mı
Atomunla Japonya'yı
Kana buladın dünyayı,
Şu zavallı Vietnam'ı
Yedin yine doymadın mı, domuz
Pis mideli Amerika,
Leş Kargası Amerika.
Dünyayı yersin doymazsın,
Bize dokunma yanarsın,
Türkün malı zehir olur,
Yiyemezsin yan gelirsin, ya!
Yiyemezsin yan yatarsın,
Kanı Bozun Amerika
Niyeti bozuk Amerika
Leş kargası Amerika

"Ambarsız Ambargo"
Son asrın Birleşmiş Milletler'den aracılı, memleketin yarısında bedava kiracılı, dramdan çok komedili, Amerikan Senatosu'ndan bir parmak destekli, Temsilciler Meclisi'nden köstekli, 7 milyon Yunanlı tarafından onaylanan,

300 milyon insan tarafından yuhalanan televizyon dizi filmi: Ambarsız Ambargo.

Şimdi Ambarsız Ambargo filminin unutulmaz fettan yıldızı Missis USA, yani Amerikanın dünyaya attığı madiklerden sahneler dinleyeceksiniz.

Missis USA – Ay em [I am] 200 yaşında zengin bir dulum, dişime göre koca bulamıyorum, çok erkeği eskittim ama, ne yapayım ben yalnız yatamıyorum, oh Kissinger bul bana hasbınd [husband], her sözümü dinlesin olsun çok mazbut.

Moşe Dayan – Dinleyiniz, beni dinleyiniz, kebuşe Napolyon paras paras paras, şalom şalom şalom be gozunu sevdiğim Amerikanası.

Missis USA – Ay remembır [ı remember] bu herifi, Israil'in alemeti farikası.

Moşe Dayan – Kissinger söyledi geldim, bendeniz Moşe Dayan.

Missis USA – Ah, sen bana dayanamazsız, çoktan kaldın yayan.

Moşe Dayan – Biliyorsunuz be misis, daima izinizde yurudum.

Missis USA – Bilmez miyim may beybi [my baby] kucağımda büyüdün

Moşe Dayan – Ama şimcik burada Golda Mayer'in temsilcisiyiz.

Missis USA – Golda Mayer mi? Burası İngiltere değil ayol, kadın kadına evlenemeyiz, yürü başkası gelsin.

Missis USA – Benim için mühim olan şey beyazlık, ikisi kışlık olsun, ikisi yazlık, ah Kissinger neredesin sen, koynuma göre koca bekliyorum ben.

Enver Sedat – Bendeniz Enveri Sedat, dahilek ya habibi.

Missis USA – Kam [come] kalbimin sahibi, ilk defa göreceğim Arabi.

Enver Sedat – Yüz görümlüğü verecek bendeniz petrol ve Libya.

Missis USA – Ay em [I am] getirecek çeyiz, very maç dolar end sia [very much dollar and CIA]

Enver Sedat – Emri şeriat vallahülazim dört karı daha alırım.

Missis USA – Aa, üstüme Brejnev'i koklarsan darılırım.

Enver Sedat – Aldatırsan beni habibi vallayülazim ben de seni atlatırım.

Missis USA – Ah may darling [my darling] ben neler patlatmışım Mısır da patlatırım, yürü başkası gelsin

Missis USA – Amerikan kovboyu dört yanı teper, madamını boş verir atını öper.

Karamannis – Heh, heh, he, bendeniz Karamanlis palikarya. Ah vre pedimu merak ediyoruz vre nasıl olacak Türkler ile finiş [finish].

Missis USA – Ah may darling bizde akrabaların varken korkma işin iş, işin iş.

Karamanlis – Biliyorsunuz vre gatimo, biliyorsunuz bütün şerefimiz, namusumuz hepsi sana emanet..

Missis USA – Daima seninleyim, kıçını tut rahat et.

Karamanlis – Duyuyorsunuz vre gatemu nasıl çamura yatıyoruz he, bize erkek desinler.

Missis USA-Dikkatli ol may darling bize kızıp sizi dütlemesinler, yürü başkası gelsin.

Missis USA-Onda bunda şundadır, şunda bunda ondadır. Açık söylemesem de benim gönlüm ondadır. [Fonda Harman Dalı eşliğinde "hayda bre efeler, hayda bre" diye bir ses duyulur.]

Missis USA-Ooo may gat [my god] ne yakışıklı adam.

[Türkiye]-Sizinle son defa konuştuk madam. Biliniz ki yutmadık Yunanın manitasını.

Missis USA-Aah ahh, Katerina methetmişti sizin Mehmet Paşa'nın baltasını.

[Türkiye]-Kendi düşen ağlamaz be kızlar dolu sotada,

Missis USA-Peki kıyılan nikahımız ne olacak NATO'da,

[Türkiye]-Onu sen düşünseydin, koymasaydın ambargo,

Missis USA-Sana itidal tavsiye yolladım tam bir kargo, bir kargo.

[Türkiye]-Bu iş burada biter madam, ikili anlaşmalar da boş düşer,

Missis USA-İkili anlaşmaları boş düşüremezsin başka imkan yok,

[Türkiye]-Başka imkan yok mu?, Öyleyse al yardımını şeyine sok. [Ordu Marşı başlar.]

Sonunda 1977 yılında ambargo kaldırıldıysa da Türkiye'deki olumsuz Amerikan imajı ve Amerikan aleyhtarlığı 12 Eylül döneminde kadar devam etti. Dolayısıyla 1960'ların ilk yarısında Kıbrıs sorunu ile başlayan, Vietnam Savaşı ve 1970'lerin başında haşhaş ekiminin sınırlandırılması ve sonra da yasaklanması ile devam eden değişim, Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasındaki ambargo ile telafisi uzun yıllar alacak olumsuz bir Amerikan imajı yaratmıştır. Bütün bu gelişmeleri 45'lik plaklardan da izlemek olanaklıdır.

Yeni Ortak Nokta Olarak Televizyon...

Televizyon, gazete, tiyatro rekabeti 1970'li yıllara damga vurmuştu. 1970'leri başında 50 kuruş olan gazete fiyatı 1970'lerin sonunda 10 liraya ulaşmıştı. Ancak yaklaşık olarak 1000 kişiye 40 gazete düşerken, 1980'de bu rakam 50 olmuştu. 1964'te gazete satışları 30 milyon nüfus için 1 milyon civarındayken, 1980'e gelirken 43 milyon nüfusa 2 milyon 200 bin civarındaydı. Üstelik 1970'te %58'e yakın olan okuryazarlık 1980'e gelindiğinde %67.5'e yaklaşmıştı. 1970'te 35.600'den biraz fazla olan nüfus 1980 yılında 44.800'e yaklaşmıştır ki, yaklaşık %30'a yakın bir artış olmuştu. TRT 31 Ocak 1968'de Ankara Televizyonu adıyla ilk deneme yayınlarına başlamıştı. 1970'li yıllarda ise televizyon gündelik yaşamın, popüler kültürün ayrılmaz bir parçası oldu. Özellikle CHP-MSP koalisyonu sırasında ve sonra CHP Hükümeti döneminde nicelik ve nitelik olarak gelişti. Seçilen program ve diziler etkili oldu.

Televizyon ilginç bir etki yaratıyor; ekrana taşınan konular, diziler, haberler kısa sürede ortak tartışma, konuşma veya ilgi konusu haline gelebiliyordu. Bu, aynı konuya ilginin çekilmesi açısından son derece önemliydi. Tek kanallı dönemde *Küçük Ev, Komiser Colombo, Zengin ve Yoksul, Çarli'nin Melekleri, Dallas, Görevimiz Tehlike* gibi dizilerin yayınlandığı saatlerde sokaklarda hayat dururdu. Ertesi gün hararetli konuşmaların ana konusunu bu dizilerdeki olaylar oluştururdu. Kadınlar televizyonun erkekleri eve bağladığını fark edince, TRT'den daha çok maç yayınlanmasını istemeye başlamışlardı. Reklamların özellikle çocuklar üzerinde yaptığı etki tartışmasızdı. Televizyon fiyatları pahalıydı. Televizyon sahibi olmak sosyal statü simgesi olmuştu. Evlerin bu en değerli mobilyasına dantel örtüler örülürdü. Televizyon olan evlerden misafir de eksik olmazdı. Bunlara *telesafir* adı verilmişti. Televizyonun günlük yaşamın ayrılmaz parçası haline gelmesi plaklara da konu oldu. Rüçhan Çamay'ın seslendirdiği, sözleri kendisine, müzik ve düzenlemesi Şanar Yurdatapan'a ait olan *Televizyon* adlı şarkı 45'lik plak olarak piyasaya bu dönemde çıkmıştı. Sözleri 1970'li yılları yansıtıyordu.

Televizyon

Kim bulmuşsa Allah razı olsun,
Sen gelmeden çok mutsuzmuşuz,
Geldin, kuruldun en baş köşeye,
O gün bugündür sana tutkunuz.
Televizyon, televizyon...
Ah seni gidi televizyon, televizyon.
Kırk yıldır görmediğimiz eşe dosta,
Kavuşturduğun yetmez mi zahir?
Her akşam çoluk çocuk, ihtiyar,
En azından onbeş telesafir.
Televizyon, televizyon...
Ah seni gidi televizyon, televizyon.
Allah var ya ödeyemem hakkını,
Erkekleri eve bağladın,
Bir dileğim var TRT'den,
Lütfen her gün maç yayınlayın.
Televizyon, televizyon...
Ah seni gidi televizyon, televizyon.
Kurtulduk temizlik masrafından,
Colombo başlayalı beri,
Lakin her ay yüz lira yutuyor,
Çocuğun gazoz ve çikletleri.
Televizyon, televizyon...
Ah seni gidi televizyon, televizyon.
Kimseye yaranamaz zavallı,
Herkes eleştirir kendince,
Yılda ancak bir ay susarız,
Vergisini vermeye gelince.
Televizyon, televizyon...
Ah seni gidi televizyon, televizyon.

1960'ların ikinci yarısında kısmî olarak devreye giren TV eğlence sektörünü değiştirmeye adaydı. 1970'lerde başta büyük kentler olmak üzere yayında etkili olmaya başladı. Sinema sektörü üzerinde etkili olduğuna da kuşku yok. 1971'de yılda 266 film çekilirken 1980'e gelindiğinde bu sayı 94'e düşmüştü ve yarısından fazlasını yaklaşık bir saat süren, araya porno parçaların konulduğu seks filmleri almıştı. Sinema salonlarının yarısından fazlası kapanmıştı. 1976 yılında hem terör hem seks filmleri, hem fiyatlar hem katliamlar zirve yapmıştı.

Televizyonun sinemaya darbe vurması bir yana, 1970'lerde sinema en ilginç dönemlerinden birini yaşadı. Dönemin ruhuna uygun olarak bir yandan toplumcu gerçekçilik, bir yandan seks ve şiddet filmleri furyası ve diğer yandan aile ve komedi filmleri döneme damgasını vururken, nihayet 1979'da arabesk film furyası başlayacaktı. Siyasallaşma ve sol düşünce toplumsal gerçekçiliğin öne çıkışında sinemada da kendisini gösterdi. Toplumsal sorunlara ve sınıf çelişkilerine dikkat çeken Şerif Gören'in *Deprem* (1976), *Nehir* (1977), Lütfi Akad'ın *Diyet* (1975), Yavuz Ökan'ın *Maden* (1978), *Demiryol* (1979), Atıf Yılmaz'ın yönetmenliğini yaptığı, Ali Özgentürk'ün senaryosunu yazdığı *Selvi Boylum Al Yazmalım* (1978) filmleri bu dönemin ürünleriydi.

Hiç kuşku yok ki 1970'li yıllara damgasını vuran başlıca isim, oyunculuğunun yanı sıra, yönetmenliği ve senaristliği ile Yılmaz Güney oldu. *Ağıt, Acı, Umutsuzlar* (1971) filmiyle giriş yaptığı 1970'li yıllara özellikle *Arkadaş* (1974), senaryosunu yazdığı ve Bilge Olgaç'ın çektiği *Bir Gün Mutlaka* (1975) ile senaryosu ve nasıl çekileceği konusundaki ayrıntılı planıyla ve yönetmenliğini Zeki Ökten'in üstlendiği *Sürü* (1979) öne çıkacaktı.

Öte yandan günümüzde TV'lerde gösterildiğinde hâlâ rağbet gören Zeki Ökten'in *Kapıcılar Kralı* (1977) ve *Çöpçüler Kralı* (1978), Ertem Eğilmez'in *Sev Kardeşim* (1973) ve özellikle *Hababam Sınıfı* (1975) serisi bu dönemin ürünüydü. *Hababam Sınıfı Sınıfta Kaldı* (1976), *Hababam Sınıfı Uyanıyor* (1977), *Hababam Sınıfı Tatilde* (1978), *Hababam Sınıfı Dokuz Doğuruyor* (1979) gişe rekorları kıracaktı.

1960'ların başına damgasını vuran sinemacılar dönemi ikinci kuşak genç sinemacılardan Halit Refiğ sinemasından çok *Aşk-ı Memnu* (1975) ile iz bırakacaktı. Memduh Ün *Ağrı Dağı Efsanesi* (1975), Metin Erksan *Dişi Hamlet* (1975), Osman Seden, Atıf Yılmaz Batıbeki *Kibar Feyzo* (1978) ile dikkatleri çekmektedir.

1977 tarihli "Filmlerin ve Film Senaryolarının Denetlenmesi Hakkında Tüzük" Anayasa Mahkemesi tarafından da Anayasaya uygun bulununca ağır

bir denetim hasıl oldu. Buna rağmen seks filmleri *parçalarla* eksiksiz ve daha fazla devam etti.

Tiyatrolar açısından farklı bir durum gelişti. 1970'li yıllar bir yandan TV'nin sinemaya darbe vurduğu ve fakat öte yandan özel tiyatroların hızla sayılarının arttığı bir dönemdi. Özellikle eleştiri ve taşlama tiyatro tarzı olan *kabare* toplulukları kuruldu. Haldun Taner, Zeki Alasya, Metin Akpınar ve Ahmet Gülhan'ın 1967'de kurdukları *Devekuşu Kabare* bunların en uzun süreli ve ünlülerindendi. 70'ler boyunca rağbet gördü. Ankara'da kurulan Yılmaz Gruda'nın *Çuvaldız*, Oben Güney'in *Markopaşa* adlı toplulukları kısa süreli oldu.

Tiyatrolar arasında izleyen yıllara damgasını vuracak olan *Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu, Nisa Serezli-Tolga Aşkıner Tiyatrosu, Nejat Uygur Tiyatrosu* bu dönemde kuruldu. Kısa süreli yaşayan tiyatroların sayısı elliye yakındı. Oyunlar açısından da bereketli bir on yıldı.

TV sinemayı vururken, tersine tiyatrolara rağbeti arttırmıştı. Bu rağbette özellikle eleştiri ve taşlama tarzı etkili olmuştu. Bu konuda yükselen bir başka basın mizah basını oldu. Bir yandan televizyon yaygın bir iletişim aracı haline gelirken, diğer yandan basında yaşanan teknolojik değişim sayesinde, basında klişe yerine ofset tekniğinin gelmesiyle gazete/dergi basımı daha kolay hale geliyor, tirajı artıyordu. Basındaki bu kolaylık kimi değişimlere de neden oldu. Bu mizah dergiciliğini de etkiledi. Eskiden mizah dergilerinin sayfalarının bir kısmı çizim, geri kalan büyük bölümü –neredeyse 3/4'ü–

yazı şeklinde olurdu. Artık yeni teknikle basım kolaylaştığı için karikatür/mizah dergilerinin neredeyse tamamı çizim olarak sayfa düzenine kavuşuyor, her sayfada karikatür ve çizimler yer alıyordu. Ofset baskı karikatüristlere büyük bir esneklik ve kolaylık sağlanmıştı. Böylece 1970'li yıllar mizah ve mizah dergiciliğinin yeniden canlandığı ve döneme damgasını vurduğu yıllar oldu. Karikatürün hızla gelişmesi örgütlenmeyi de getirmişti. 1969'da Turhan Selçuk öncülüğünde Karikatürcüler Derneği kurulmuş, bütün karikatüristleri derneğe üye yapmış ve 1970'te üye sayısı 35 civarına ulaşmıştır. 1970'ler biterken 10 yıl içinde üye sayısı 287'de ulaşmıştı. Karikatür ve karikatürcüler için altın yıllardı. Karikatürcüler Derneği 1970 yılından itibaren karikatür sergileri düzenliyor ve Türkiye'nin değişik illerinde bağlantı büroları açılıyordu. Çizimler ve sergilerde en çok işlenene temalar demokrasi, özgürlük, barış, çocuk ve kadın sorunları, hayat pahalılığı, karaborsa, gecekondu, kuyruklar, yokluklar, ideolojik çatışma, sanayileşme, işçi sorunları, belediyeler, halk sağlığı ve çevre sorunları olarak belirleniyordu. 1970-1980 arasında iki kardeş ve çıkardıkları iki mizah dergisi karikatür ve mizah yayıncılığı açısından döneme damgasını vurdu. Oğuz Aral *Gırgır* dergisini ve daha sonra kardeşi Tekin Aral *Fırt* dergisini çıkardı. Oğuz Aral'ın *Gırgır* dergisi kısa sürede satış rekorları kırmaya başladı. İlk sayısı 26 Ağustos 1972'de –12 Mart Darbe dönemi ve koşullarında– yayımlanan *Gırgır* dergisi, çıkar çıkmaz eleştirilemez ve dokunulamaz zannedilen darbe ortamını bile dolaylı olarak eleştirmeye başlamıştı. Taktik olarak siyasal eleştiriden çok toplumsal eleştiriyi öne çıkarmış, siyasal eleştiriyi dolaylı olarak yapmayı tercih etmişti. Bu nedenle toplumsal sorunları ve konuları öne çıkarıyor, siyasal konuları ise dolaylı eleştiriyordu. Kısa sürede dünyada ikinci büyük tiraja ulaşacaktı. *Çarşaf* ve *Çivi* dergileri de bu dönemde çıktılar. *Fırt* da kısa sürede 200 bin rakamına ulaşmış *Gırgır*'dan sonra ikinci sıraya yerleşmişti. Türkiye'nin en uzun süreli karikatür dergisi *Akbaba*'nın satışı da 50 bin rakamına ulaşmıştı. Ama toplumsal ve siyasal eleştirinin dışında kalınca 70'lerin ortasında kapanıp gitmek zorunda kaldı.

Edebiyat da yükselen bir rağbet ve kaliteye sahip oldu. Genel anlamda sanatta ve özellikle edebiyatta 27 Mayıs sonrasında yaşanan siyasallaşma 1970'lerde de artarak devam eder. Toplumsal ve siyasal değişme ve bireye etkileri edebiyatın başlıca konularından biri olur. Özellikle kırdan kente göç ve yaşanan uyumsuzluk, gecekondu sorunları, işçi sınıfının sorunları ve durumu, yurtdışına işçi göçü ama özellikle Almanya'ya göç, kentli bireyin siyasallaşması ve yaşadığı sorunlar edebiyatın başlıca konuları arasındadır. Hikâye ve şiirde *Güneydoğu gerçeği* adı altında bir yandan *Kürt meselesi* ve diğer yandan da üretim ilişkileri sorgulanıyordu.

Edebiyatın siyasallaşması, yaşanan sınıfsal değişim edebiyatçıların örgüt-

lemesini de beraberinde getirir. 1973'te Türkiye Yazarlar Sendikası kuruldu. Sendika yazarlara karşı yürütülen baskıların, kitap yasaklamaların, takiplerin karşısında mücadele yürüttü.

12 Mart'ın baskı ve yıldırma tutumu, özgürlüklerin kısıtlanması, sonrasında sağ hükümet koalisyonu olan MC hükümetlerinin ülkeyi kutuplaştırması ve buna karşı verilen mücadele edebiyata da yansır. Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar*'ı (1971), Çetin Altan'ın *Büyük Gözaltı*'sı (1972), Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına*'sı (1976), Selim İleri'nin *Her Gece Bodrum*'u (1976) dönemin ruhunu yansıtan eserlerden bazılarıydı. Attila İlhan'ın *Bıçağın Ucu* (1973), *Sırtlan Payı* (1974) ve *Yaraya Tuz Basmak* (1978) eserleri de bu dönemde yayımlandı. 12 Mart Darbesi'nin yarattığı baskı ve işkence iklimi birçok romana yansır. İlk örnek Erdal Öz'ün *Yaralısın* (1974) adlı eseriydi. Sevgi Soysal'ın *Şafak* (1975), Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi* (1979) adlı romanları tartışma yaratan siyasal romanlardı.

Dönemin siyasallaşma ve kutuplaşmasının ve demokrasi karşıtı tavırlara tepkinin beslediği edebiyata bir katkı da özellikle TRT'nin özerkliğinin son yılında, 12 Mart Darbesi'yle dağılmadan geldi. TRT 1970'te açtığı yarışma ve ödüllerle edebiyatı teşvik eden başlıca kamu kurumuydu, 1971'de 146 ödül verilmişti.

Romanda başarı ödülünü Oğuz Atay *Tutunamayanlar*, Melih Cevdet Anday *Gizli Emir*, Abbas Sayar *Yılkı Atı*, Sevgi Soysal *Yürümek*, Mehmet Seyda *Yanartaş*, Demirtaş Ceyhun *Asya*, Tarık Buğra *İbişin Rüyası* ile kazandılar.

Edebiyat alanında yeni ödüller konması edebiyata canlılık getirdi. Türk Dil Kurumu, Sait Faik Hikâye Ödülü, Yeditepe Şiir Ödülü, Yunus Nadi Ödülü, Varlık Dergisi Eleştiri Ödülü (1972), Orhan Kemal Ödülü (1972), Madaralı Roman Ödülü (1973), Sabahattin Ali Hikâye Ödülü (1973), Milliyet Yayınları Roman Yarışması (1974), Sedat Simavi Vakfı Ödülü (1977), Lions Edebiyat Ödülü (1978), Akademi Kitabevi Ödülleri (1979), Toprak Şiir Ödülleri (1979) edebiyatı teşvik eden ödüllerdi.

Şiirde âdeta toplumcu şiir ve devrimci şiir (sanat) 1970'li yıllarda gündem olur.

Yayımlanan edebiyat dergileri aynı zamanda siyasal duruşları olan birer yayın organı olurlar. Bu süreçte kısa süreli de olsa politik kimlikleri olan *Yeni a* (1972-1974), *Yansıma* (1972-1975), *Yeni Adımlar* (1973-1975), *Yarına Doğru* (1973-1976), *Militan* (1975-1976), *Türkiye Yazıları* (1977), *Sanat Emeği* (1978-1981) aynı zamanda politik duruşları olan edebiyat dergileriydi. Değişime ayak uyduramayan, apolitik kalma gayretine giren dergiler birer birer kapandı. Mesela 1964'ten beri yayımlanmakta olan *Yeni Dergi* 1975'te, 1953 yılından beri yayımlanmakta olan *Yeni Ufuklar* 1976'da kapandı.

Canım Annem

Canım Annem
Annem benim, canım annem,
Her fedakârlık senden,
Sen varsın her anımda,
Annem, canım annem.
Her anne sevgi dolu,
Yavrum der ömür boyu,

Bilmem nasıl anlatayım,
Küçük kalbim senle dolu.
Yıllarca emek verdin,
Tatlım der, hep severdin,
Beni sen yetiştirdin,
Kalbim senle dolu.

Anneler Günü'nün ilk kez 17. yüzyılda İngiltere'de *Annelik Pazarı* (*Mothering Sunday*) adıyla kutlandığı belirtilse de resmî olarak 1914 yılından beri kutlanmakta. Anneler Günü'nün mucidi Amerikalı Anna Jarvis'in, annesinin ölüm yıldönümünün anneler günü olarak kutlanması konusundaki uzun mücadelesi 1914'te sonuçlandı. Aynı yıl ABD Kongresi'nden geçen bir yasa, Başkan W. Wilson tarafından da onaylanarak mayıs ayının ikinci pazarı anneler günü olarak ilan edildi. Anneler günü İkinci Dünya Savaşı sonrasında birçok ülkede kutlanmaya başladı.

Türkiye'nin de dahil olduğu kırkın üzerindeki ülkede mayısın ikinci pazarı anneler günü olarak kutlanırken, İspanya'da 8 Aralık'ta, Fransa'da ise mayısın son pazar gününde kutlanmakta. İlginçtir, anneler gününün mucidi Jarvis, anneler gününün ticarileşmesine, kâra dayalı bir güne dönüşmesine karşı çıkmış, bir duygu günü olduğunu belirtmişti. Hatta çiçek ve kart satışına bile itiraz etmiş, bu konuda ciddi bir mücadele yürütmüş, çiçekçilerle de çatışmıştı. Ancak anneler günü, giderek tüketim kültürünün bir parçası haline geldi. Günümüzde ise bol puanlı/bonuslu kredi kartlarıyla teşvik edilen *alışveriş görevi* olmaya başladı.

Türkiye'de 1955 yılında ilk kez Türk Kadınlar Birliği tarafından kutlanmaya başlayan Anneler Günü, 1970'li yıllarda *Hürriyet* gazetesinin de katkısıyla yaygınlaştı. Bu dönemde anne konulu birçok plak yayınlandı. Bunlar arasında dikkat çekenlerden biri Neşe Karaböcek'in oğlu Alper Karaböcek'in küçük yaşında annesi için okuduğu *Canım Annem* adlı plaktı (AS: 5532).

Para, ekonomik ve siyasal bir simge olmasının yanı sıra ahlâkî bir simge olarak da popüler kültürün temalarından biri olmuştur. Edebiyatta olduğu kadar birçok şarkıda da işlenmiştir. Özellikle ekonomik kriz ve enflasyon dönemlerinde. Bu temanın daha sık kullanıldığı görülür. Hele 1970'lerin ikinci yarısından itibaren karaborsanın, kuyrukların arttığı hayat pahalılığının hüküm sürdüğü Türkiye'de bunu yadırgamamak gerekir. Bu dönemde dillerden düşmeyen *Parayla Saadet Olmaz, Aklın Fikrin Hep Para, Paranın Ne Önemi Var* gibi şarkılar, bir bakıma, yaşanan bu durumun plaklara yansımasıdır. Paranın hızla değer kaybettiği 1970'lerin ortasında, parayı konu alan bir şarkı ise hızla popüler oluyordu. Müziği, sözleri ve özellikle nakaratı ile hemen akılda kalan bu şarkı, Rüçhan Çamay'ın seslendirdiği *Para, Parra, Parrra* adlı şarkıydı. Üstelik bu şarkı Erol Evgin'in *İşte Öyle Bir Şey*, Cem Karaca'nın *Beni Siz Delirttiniz*, Salim Dündar'ın *Aynalar*, Atilla Atasoy'un *Haberler*, Nil Burak'ın *Nasıl da Tatlı Tatlı*, Füsun Önal'ın *İnsanlar İnsancıklar* gibi iddialı şarkıları seslendirdiği bir dönemde kendine yer edinmişti. Şarkıyı seslendiren Rüçhan Çamay ilk kez 1947'de sahneye adım atmış, 1950'li yıllarda caz tarzında söylediği şarkılarla ünlenmişti. Çamay, *Para* şarkısı ile ciddi bir çıkış yaptığı dönemde de 30. sanat yılını kutluyordu. 1977 yılında yayımlanan bir söyleşisinde, "Ben şarkıcıyım, futbolcu değil. Onun için yaşımın ilerlemiş olmasıyla şarkı söylemem arasında bir bağlantı yok," diyordu.

Parayı değil, emeği yücelten Rüçhan Çamay'ın seslendirdiği *Para Parra Parrra* adlı şarkıyı yıllar sonra Çamay'ın kızı Melike Demirağ da başarıyla yorumlayacaktı. Şarkının bestesi ve sözleri Şanar Yurdatapan'a aitti. Rüçhan Çamay'ın kızı Melike Demirağ da 1974 yılında, henüz on sekiz yaşındayken, Yılmaz Güney'in *Arkadaş* filminde rol almış ve daha sonra evleneceği Şanar Yurdatapan'ın *Arkadaş* adlı bestesi ile popüler olmuştu. *Para* şarkısının sözlerine bakıldığında, paranın toplumsal bir ahlâk çerçevesinde ve hümanist bir yaklaşımla ele alındığı görülür. Şarkıda paraya verilen gereksiz ve sahte önem eleştirilirken, değeri yaratan eller, yani emek yüceltiliyordu.

Para, Parra, Parrra

Gariptir insanlar oğlu neler yaratmış
Yarattığı her bugün dünü aratmış
Aklı ile herşeyin sırrını bulmuş ama
Kendi yarattığı putun kölesi olmuş
Para para para, para para para
Varlığı bir dert yokluğu yara
Çerçeveletir kimi, asar duvara
Kimi onu bulunca dosdoğru bara...
Kimi sıkar elinde, çıkarır suyunu
Kiminin değiştirir güzel huyunu
Para para para, para para para
Varlığı bir dert yokluğu yara
Üç şey demiş Napolyon "Para para para"
İnsanlar öldürülür onu uğrunda
Varlığı ulaşsa da yüz milyonlara
Kefenin cebine sığmaz bir tek lira
Para para para, para para para
Varlığı bir dert yokluğu yara
Unutmayın herşeyi yaratan biziz
Matbaada parayı basan ELLERİMİZ
Sanmayın onun hükmü değişmez yasa
Para neye yarardı ELLER ÇALIŞMASA
Para para para, para para para
Varlığı bir dert yokluğu yara

Rüçhan Çamay, *Para Parra Parrrra*'dan sonra para ile ilgili bir plak daha çıkardı. Sözleri Ülkü Aker'e ve bestesi Selmi Andak'a ait bu şarkı *Gönlüm Çok Zengin* adını taşıyordu.

Değişen Moda ve 19 Mayıs Bayramları: "Millî Kıyafet, Ne Bu Rezalet!"

1970'lerde günlük hayatta yaşanan kutuplaşma bayramlara da yansıdı. Bunlardan biri 19 Mayıs Bayramı'ydı. Aslında 27 Mayıs Darbesi sonrasında Gençlik ve Spor Bayramları 27 Mayıs'ın gölgesinde geçmişti. Çünkü 27 Mayıs Darbesi yeni bir bayram icat etmişti: *Bayramın adı 27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramıydı.* Adı *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* olmakla birlikte ve kutlanmaktan ziyade askerin sistem içindeki önemi anımsatılmaktaydı. İki bayramın yakın olması, 19 Mayıs'ı 27 Mayıs'ın gölgesinde bırakmaya başlı-

yordu. Sportif ve estetik açıdan tekrara düşen herhangi bir yenilik içermeyen kutlamalar ilginin azalmasını da beraberinde getirmişti. Cumhuriyet'in 50. yıl kutlamaları parlak geçmekle birlikte, I. Milliyetçi Cephe'nin kurulduğu 1975 yılından itibaren MSP ve Erbakan muhafazakâr tepkilerini arttırıyordu. Buna neden olan olay günlük hayata hızla yansıyan mini etek modasıydı. Artık gerilim stadyuma da yansımış, törenlerde çeşitli siyasal gurupların sloganları duyulmaya başlanmıştı.

Gösteriler sönükleşmekle birlikte stadyumlar renklenmişti. Gerçekten de 1970'lerin modası 19 Mayıs şenliklerine damgasını vurmakta gecikmemişti. Etek boyları kısalmış, stadyumlar rengarenk bir hal almıştı. Ancak özellikle I. Milliyetçi Cephe'nin kurulması sonrasında siyasal gerilimin artması, sokakta derinleşen çatışma 19 Mayıslarda stadyumlara da yansımakta gecikmiyor, etek boyları uzadığı gibi, marşların okunduğu değil, sloganların atıldığı bayramlar yaşanıyordu. Ecevit Hükümeti'nin kurulması sonrasında 19 Mayıs törenlerine yeniden önem verilmeye başlanmıştı.

1970'li yılların ikinci yarısı şiddetin âdeta olağanlaşmaya, sıradanlaşmaya başladığı bir dönemdi. Sokakta gençler arasındaki kavga ölümlerle sonuçlanırken, siyasetin tepesindeki isimler de birbirileriyle küstüler. Eskiden gençler arasındaki ölümlü kavgalar sekiz sütuna manşet verilirken, şimdi ölümler ön sayfanın bir köşesinde küçük bir habere dönüşmeye başlıyordu, bir yıl sonra üçüncü sayfa haberi olacaktı.

1978 yılında da siyasal hayatta liderlerin anlaşmazlığı her mekânda devam ediyordu. 19 Mayıs kutlamaları ve Anıtkabir'de gerçekleştirilen tören, bu durumu en iyi özetleyen örneklerdendir. Ankara'da 19 Mayıs Stadyumu'nda yapılan törenlere Başbakan Bülent Ecevit dışında yalnızca Ferruh Bozbeyli katılmış; başka da hiçbir siyasal parti başkanı katılamamıştı. Üstelik 19 Mayıs törenlerinden çok önce 19 Mayıs tartışılmaya başlanmıştı. Yaşanan tartışmanın başında kız öğrencilerin kıyafetleri geliyordu. MSP Genel Başkanı Erbakan, 19 Mayıs törenlerinden bir gün önce yaptığı açıklamada, kız öğrencilerin giyeceği kıyafetlerin *millî ahlâkı rencide ettiğini* söylüyordu. Kız öğrencilerin millî ahlâkı rencide edici kıyafetlerini protesto etmek için 19 Mayıs Bayramı'na katılmayacağını açıklamıştı. Ancak Erbakan, 19 Mayıs sabahı protestosunu genişleterek, yalnızca stadyumda yapılan törenleri değil, Anıtkabir'deki törenleri de protesto ederek hiçbir törene katılmadı. Törenlerde karşılaşan iki büyük partinin lideri Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel ise el sıkışmak dışında hiçbir şekilde konuşmuyorlardı.

MSP ve lideri Erbakan'ın bu çıkışıyla kız öğrencilerin giysileri, eteklerin boyları hararetli bir dinî ve ahlâkî tartışma konusu haline gelmişti. Siyasetçiler arasında başlayan bu tartışma bazı törenlerin yapıldığı tribünlerde ağza alınmayacak sloganlara dönüşüyordu. Örneğin, Ankara'da 19 Mayıs Stad-

yumu'ndaki gösterilerde kız öğrencilerin kıyafetleri aleyhinde şiddetli tezahüratlar yapılmıştı. Bu arada korkulan da olmuş, tepki sloganlarla sınırlı kalmamış, şiddet stadyumlara da sıçramıştı. 20 Mayıs günü yayımlanan gazetelerde yer alan ve bir önceki gün, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı törenlerinde yaşanan olaylara dair haberler hiç de iç açıcı değildir. Gazetelerde, Konya'da 19 Mayıs gösterilerinin yapılacağı stadyumun bomba ile tahrip edilmiş olduğu, İstanbul'daki stadyumda ise tribünlerin önünde bomba patladığı, Antakya'da bazı kişilerin kız öğrencilere saldırmış ve elbiselerini yırtmış olduğu ve Antalya'da güvenlik gerekçesiyle gösterilerin yasaklandığı şeklinde haberler yayımlandı.

Tribünlerdeki Sürpriz ve "Komünizm"

1970'li yılların sonuna doğru şiddet her yıl daha da artıyordu. Maalesef 1979 yılı Türkiye'nin daha önce tanık olmadığı bir katliama Kahramanmaraş Olayları'na sahne olmuştu. Bayramı yapılan gençlik, şiddetin bir parçası haline gelmişti, getirilmişti. Türkiye'de yaşanan siyasal çatışma 19 Mayıs törenlerinin yapıldığı stadyumlara da yansımıştı. Örneğin, Giresun'da öğrenciler Vali Kadir Aydoğan'ı protesto için törenlere katılmamışlar, katılanlar ise vali aleyhine slogan atarak stadyumu terk etmişlerdi. İzmir'de 19 Mayıs'ı eleştiren ve izinsiz bildiri dağıtan on iki kişi gözaltına alınmıştı. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk 19 Mayıs nedeniyle yaptığı açıklamada bir yandan, "Gençliği kırdırmak ve kandırmak isteyenler hüsrana uğrayacak," derken, öte yandan gençlere sesleniyor, "Gençler, eleştirin ama işi silaha dökmeyin," uyarısında bulunuyordu. Devletin tepesindeki kavga ve küslük ise devam ediyordu. 1979'da ne AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, ne MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş ne de MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan törenlere katılıyordu. Başbakan Bülent Ecevit dışında törenlere katılan tek lider Turhan Feyzioğlu'ydu. Hatta Erbakan, törenlere katılmak bir yana, Gençlik ve Spor Bayramı için *mesaj* bile yayımlamamıştı.

Başbakan Bülent Ecevit, 19 Mayıs törenlerinden çok önce bir genelge yayımlayarak 1979 yılı 19 Mayıs törenlerinin coşkuyla kutlanması için hazırlıklar yapılmasını istemişti. 19 Mayıs törenlerinde bazı sürprizler olacağı söylentisi çok önceden yayılmıştı. Gerçekten de 1979 yılındaki 19 Mayıs törenlerini diğerlerinden ayıran bir özellik vardı. Farklılık stadyumun içinde değil tribünlerdeydi. Tribünlerde oturan 2400 asker ellerine verilen renkli plakalarla çeşitli yazılar yazıyor ve resimler oluşturuyorlardı. İlk kez tribünlerde plakalarla yazı yazılması ve resim oluşturulması 1979 yılında başlamıştı. Bu amaçla Bulgaristan'a gönderilen bir grup öğretmen ve uzman bu tekniği yerinde incelemiş ve 1979 yılındaki 19 Mayıs törenlerinde uygula-

mıştı. Uzun süren bir hazırlık döneminin ardından gerçekleştirilen gösterileri TRT de naklen yayınlamıştı. Görenlerin büyük beğeni ile izlediği gösteriler, muhalifler tarafından eleştirilmekte gecikmemiş, Bulgaristan'dan örnek alınması nedeniyle, *komünist* taklidi ve oyunu olarak nitelendirilmişti. Ertesi yıl, 1980 yılında milliyetçi ve antikomünist Demirel başbakanlığındaki azınlık hükümeti sırasında *komünist icadı* tribün gösterileri yapılmamıştı. Oysa aynı Demirel birkaç yıl önce Bulgaristan'dan elektrik satın alan başbakandı.

Yetmişli Yıllarda Seçimler ve Plakla Propaganda

MEHMET Ö. ALKAN

Türkiye 1970'li yıllara seçimle girmişti. Bu dönemde ortaya çıkan dört lider vardı. 1960'lı yılların seçimleri dört lideri ortaya çıkardı ve bunlar izleyen kırk yıla damgalarını vurdular.

Bunlardan ilki Ragıp Gümüşpala'nın ölümüyle 1964 yılında AP genel başkanlığına seçilen Süleyman Demirel'di. 1965 seçimlerinde AP'yi tek başına hükümete taşımıştı. İkincisi 1972'de CHP genel başkanı olacak olan ve *Ortanın Solu* fikrinin mimarlarından 1966'da CHP genel sekreteri olarak seçilen Bülent Ecevit'ti. Üçüncüsü Alparslan Türkeş'ti. Sürgün olarak nitelenen yurtdışı görevinden döndükten sonra CKMP'ye girmiş, sonra da genel başkan seçilmişti. 1965 seçimlerinde oldukça az oy almasına karşın millî bakiye sistemi sayesinde on bir milletvekilini parlamentoya göndermişti. 1969 seçimlerinden önce adını Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirdi. Dördüncü ve sonuncusu bu kadroya biraz gecikmeli olarak katılan, 1969 seçimlerinden önce AP'den aday olması engellenince *Müstakiller Hareketinin* lideri sıfatıyla bağımsız milletvekili olarak TBMM'ye giren ve bir süre sonra, 27 Ocak 1970'te MNP'yi kuran Necmettin Erbakan'dı. Bu liderler izleyen 1970'li yıllara olduğu kadar izleyen kırk yıla, yani 2000'li yıllara kadar bir şekilde Türkiye'ye siyasetinin başlıca aktörleri oldular.

Senato seçimleri ile birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'de en çok seçimin bu dönemde yapıldığı görülür. Bu dönemde önem kazanan yerel seçimler hariç, milletvekilliği ve Senato için 1969, 1973, 1975, 1977 ve 1979 yıllarında olmak üzere beş seçim yapılmıştır ki, bu, iki yılda bir genel seçim yapıldığı anlamına gelmektedir. 1980 yılına kadar yapılan seçimlerde Türkiye'de 1968, 1973, 1977 genel seçimleri ile 1975 ve 1979 ara seçimlerinde

(1965 seçimleri hariç) *basit d'Hondt* sistemi uygulanmıştır. Türkiye'yi 1961-1965 ile 1973-1980 yılları arasında koalisyonlar ya da azınlık hükümetleri yönetmiştir.

1961 Anayasası seçim sistemini anayasal bir madde haline getirmemişti. 27 Mayıs sonrası hazırlanan seçim yasası DP dönemindeki çoğunluk sistemine tepki olarak nispi temsili öngörmüştü. 1961'de *barajlı d'Hont*, 1965'te *millî bakiye* ve nihayet Anayasa Mahkemesi'nin iptaliyle 1969'dan itibaren *barajsız d'Hont* sistemi uygulanıyordu. Bu sistem 1973 seçimlerinden itibaren oyların iki büyük partide toplanmasına neden olurken hiçbir partinin çoğunluğu sağlayamamasına ve tek başına hükümet kuramamasına neden oldu. Asıl sorun, küçük partilerin hükümet kuruluşlarında kilit rol oynamalarıydı. Bu, küçük partilerin güçlerinin ve aldıkları oy oranının çok üstünde bir siyasal güce sahip olmalarına sebep oldu. Partiler üstü hükümetler, azınlık hükümetleri ve zorunlu koalisyonlar bu dönemde istikrarsızlığı pekiştirdi.

1969 Seçimleri: Müstakiller Hareketi, Erbakan ve *Millî Nizam Partisi*

Türkiye'de dinci sağ 1946 sonrasında partileşmek istemişti. İslam Koruma Partisi (1946), İslam Demokrat Partisi (1951) gibi adlarla partiler kurulmuş ama kısa sürede kapatılmışlardı. Yukarıda belirttiğim gibi dinci sağ, asıl olarak, 1969 seçimleri sırasında *Müstakiller Hareketi* adıyla gündeme geldi. Seçim sonrasında ise MNP adıyla Necmettin Erbakan'ın liderliğinde örgütlendi. Oysa Erbakan, başlangıçta AP içinde politika yapmak istemişti. 1969 yılının ortalarına doğru, Türkiye seçim havasına girmişti. Erbakan da 10 Ağustos'ta AP'ye başvurarak 817 sıra numarasıyla Konya'dan önseçim adayı olarak kaydını yaptırdı. Erbakan, AP aday adayı iken Konya'ya gelişinde büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Kendisine neden Konya'dan aday olduğu sorulduğunda, "Konya, Anadolu'nun tam ortasında asırlarca Türk ve Müslüman devletlerin merkezi olmuştur," demişti. Tam o sıralarda AP'nin kendisini *veto* edeceği haberlerinin anımsatılması üzerine, "Veto konusunun keyfi bir şekilde kullanılacağını hatırımdan bile geçirmiyorum... Başbakan Süleyman Demirel ile vaktiyle çok çalışmıştık. Birlikte politikada da çalışabiliriz. Kendisi sınıf arkadaşımdır," demişti. Ancak AP Genel İdare Kurulu'nun 18 Ağustos'taki toplantısından farklı bir karar çıktı. Erbakan dahil on iki *aşırı sağcı* adayın başvurularının reddedilmesi kararlaştırılmıştı. Bu karar, başta Konya olmak üzere bazı illerdeki AP teşkilatlarında tepki ile karşılandı. Erbakan, ret kararından sonra Konya'da yaptığı konuşmada, komünizmden daha zararlı olarak nitelediği *mason localarının* AP'yi elinde tuttuğunu, Kon-

yalı partililerin de farkında olmadan bu amaca hizmet ettiğini belirtmiş ve "Hak yolunda mücadelemiz, masonlara ve komünistlere karşı devam edecektir. Kimseye güvenmiyor, yalnız Allah'a dayanıyoruz," demişti.

Seçim öncesinde, AP'nin *aşırı sağcı* adayları reddetmesi, bir *Müstakiller/Bağımsızlar Hareketi'nin* doğmasına yol açtı. Bu guruba, *Necmettin Erbakan Grubu* da denmekteydi. Erbakan, AP'den ret yanıtını ve Konya'dan ise beklediği desteği alınca 5 Eylül'de Konya'dan müstakil (bağımsız) olarak adaylığını koydu. Ertesi gün, 6 Eylül'de verdiği ilk demeç, "Anayasa'nın 163. Maddesini değiştireceğiz," oldu. Erbakan, 8 Ekim'de, hayli kalabalık olan ve *İmanlı Büyük Türkiye Mitingi* adını taşıyan Konya mitinginde yine *komünistlere* ve *masonlara* çatmıştı. Erbakan konuşmasına, "Memurun masasına, solcuların kafasına, masonların locasına; Hak Yol İslâm yazacağız," sözleriyle başlamıştı. Bu sözler daha sonra kurulacak olan MNP'nin marşında da yer alacaktı.

AP Hükümeti, seçimlerden bir yıl önce, 1968'de hazırladığı seçim yasasında *barajlı (d'Hondt) nispi temsil* sistemini getirmek için yasa değişikliği yaptı. Anayasa Mahkemesi tarafından *eşitlik* ilkesine aykırılık gerekçesiyle iptal edilince, *basit d'Hondt* sistemine dönülmüş oldu. Bu değişiklikten en çok küçük partiler zarar gördü. Örneğin, TİP'in 1969 seçimlerinde oy oranı neredeyse aynı kalmış ama sadece iki milletvekili çıkarabilmişti.

1969 seçimlerinde din teması her bakımdan öne çıkmıştı. AP, CHP'yi dinsizlikle, CHP ise AP'yi din istismarı yapmakla suçladı. MHP ise din karşıtı olmakla itham edildi. Bu sırada iki tane de din merkezli parti kuruldu. Bunlardan ilki 1966 yılında kurulan ve Alevi inancına sahip yurttaşlara hitap eden, ambleminde Aleviliğin sembollerinden aslan ve etrafında on iki yıldız olan TBP'ydi. Diğeri ise Erbakan'ın öncülük ettiği ve daha sonra MNP olarak partileşecek olan *Müstakiller Hareketi'ydi*. Laiklik karşıtı söylemi ve hareketleriyle radikal İslâmcı bir karakteri olan bu hareket seçim sonrasında, 26 Ocak 1971'de, MNP olarak örgütlendi. Ancak, 12 Mart sonrasında, laiklik karşıtı eylemleri nedeniyle, 20 Mayıs 1971'de Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı. Yerine 11 Ekim 1972'de MSP kuruldu.

Seçimler 12 Ekim 1969'da nispi temsil esasına göre yapıldı. Seçimlere toplam 8 parti katıldı. AP bir kez daha tek başına iktidara gelebilecek şekilde oyların %47'sini aldı ve 256 milletvekili çıkardı. CHP 143, GP 15, MHP 1, MP 6, TBP 8, TİP 2, YTP 6 ve içlerinde Erbakan'ın da bulunduğu bağımsızlar 13 milletvekilliği kazanmıştı.

1969 Seçimlerinde "Milletin Ana Rahmine Uzanan Eller"

Türkiye'de, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1960'lı yılların başına kadar nüfus artışı hep desteklenmiştir. Ancak nüfus artışının yarattığı sorunlar orta-

ya çıkmaya başlayınca bu kez *aile planlaması*, *nüfus planlaması* programları başlatıldı. Bu programlar, seçimlerde politikacıların malzemesi haline gelmekte gecikmedi. Örneğin, MSP'nin 1973 yılındaki seçim programında konuyla ilgili bölümde şu ifade kullanılmıştı: "Aile planlaması ve nüfus planlaması: Türk neslini azaltmak, milletimizi küçük bir azınlık haline sokmak gayesini güden, milli menfaatlerimizi ve bekamızı baltalayan bu hareketin şiddetle karşısındayız."

Daha önce, 1969 seçimleri sırasında başka partiler de bu konuyu işlemişti. MHP Çankırı milletvekili adayının 5 Ekim 1969'da yaptığı seçim konuşmasında, nüfus planlaması konusunda şu ilginç bölüm yer alıyordu:

> Türk milletinin ileride yapacağı büyük kavgada güçlü olabilmesi için nüfusunun en az yüz milyon olması icap eder. Gelmiş geçmiş iktidarlar tarafından kabul edilen doğum kontrolü Türk milletinin temeline konmuş bir Yahudi dinamitidir. Dünyada Türkiyemizden başka hiçbir yerde doğum kontrolü yoktur. Komünist memleketlerde bile. Her yıl yabancıların bize bu iş için 60 milyon (lira) yardım etmesi düşündürücüdür. Bu gelen paralarla Türk anasının ana rahmi tahrip olmakta, doğan çocuklar ya cılız ya da hastalıklı, sakat olmaktadır. Onun için biz diyoruz ki Türk milletinin ana rahmine uzanan eller MHP tarafından kırılacak, maddeten ve manen kalkınmış, sanayileşmiş yüz milyonluk büyük Türkiye kurulacaktır. Yaşasın yüz milyonluk imanlı Türkiye.

1973 - Anayasa'daki Takvim Yanlışı ve "Ak Günlere Selametle" - 14 Ekim 1973

Türkiye 12 Mart 1971'de kısmî askerî müdahale ile tanıştı. Ordu 12 Mart'ta hükümete bir muhtıra vermiş, Başbakan Demirel de istifa etmişti. Bu kez parlamento kapatılmadı. Partiler üstü hükümetler dönemi başladı. TİP ve MNP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Anayasa değişiklikleri yapıldı. Türkiye'ye bol gelen anayasa daraltılmış, TRT ve üniversite özerkliği kaldırılmıştı.

12 Mart CHP tarihi açısından da bir kırılma noktasıydı. Muhtıradan sonra İnönü, *tarafsız hükümetin* kurulmasına katkıda bulunmuştu. Ecevit ise 12 Mart'ın, *taraftarı artan* CHP'ye karşı yapıldığını düşünüyordu. Protesto için genel sekreterlikten istifa etti. Anti-militarist tutumu sempati toplamıştı. CHP'nin 21. Kurultayı'nda İnönü ile yarıştı ve genel başkanlığı kazandı.

CHP 1973 seçimlerine Ecevit'in genel başkanlığında giriyordu. *Karaoğlan* olarak adlandırılan Ecevit'in yıldızı parladı. CHP'nin *Ak Günlere* sloganı geniş bir destek buldu. Ecevit, seçimlerde inanç hürriyetinin düşünce hürriye-

ti kadar dokunulmaz ve vazgeçilmez olduğu konusunu işledi, düzenin bozukluğunu vurguladı. Genel af çıkaracağını vaat etti. Seçimler yaklaşıyordu.

Bu seçimlerde ilk kez birleşik oy pusulası kullanıldı. Daimî seçmen kütükleri yazımı da ilk kez bu seçimler öncesinde gerçekleşti. Ama bu seçimlere damgasını vuran olay Anayasada yapılan, çok geç fark edilen ve seçimlerin yapılmasını bile tehlikeye sokan bir yanlıştı.

12 Mart askerî müdahalesi sonrasında, ilk seçimler yaklaşırken, seçimlerin yapılacağı tarih konusunda ciddi bir sorun ortaya çıktı. 1973 yılında yapılacak genel seçimlerin tarihiyle ilgili bir takvim hesabı hatası yapılmıştı. Üstelik bu hata, bir Anayasa hükmü halindeydi.

12 Mart askerî müdahalesinin ardından Anayasada yapılan değişikliklerden biri geçici 12. maddenin eklenmesiydi. 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı kanunla eklenen maddede aynen şöyle yazmaktaydı:: "Geçici Madde 12- Cumhuriyet Senatosu üyelerinden üçte birinin yenilenmesi ve Cumhuriyet Senatosu ile Millet Meclisinde boş bulunan üyelikler için 10 Ekim 1971 gününde yapılacak seçimler, 12 Ekim 1973'te yapılması gereken milletvekilleri genel seçimiyle birlikte yapılmak üzere, ertelenmiştir..."

Madde açıktı. Maddeye göre 12 Mart koşulları nedeniyle 10 Ekim 1971 tarihinde yapılması gereken Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimleri ve milletvekilliği ara seçimleri ertelenmişti. Ertelenen bu seçimlerin 12 Ekim 1973'te milletvekili genel seçimleriyle birlikte yapılması, Anayasaya eklenen geçici 12. maddeyle bir hüküm haline getirilmişti.

Seçim tarihi yaklaşırken ortada ciddi bir sorun olduğu anlaşıldı. Zira Anayasa değişikliği yapanların ve maddeyi yazanların takvime bakmadıkları ortaya çıkmıştı. Çünkü Anayasada seçimlerin yapılması için öngörülen tarih olan 12 Ekim, *pazar* gününe değil, *cuma* gününe denk düşüyordu. Oysa Seçim Kanunu gereği, seçimlerin ekim ayının ikinci pazar gününde, yani 14 Ekim'de yapılması gerekiyordu. Anayasada yer aldığı için, seçim tarihini değiştirmek sorun oldu. Anayasa değişikliği için yeterli zaman yoktu. Sonunda devreye Yüksek Seçim Kurulu girdi. Yüksek Seçim Kurulu'nun 10 Mart 1973 tarih ve 24 sayılı düzeltme kararı gazetelerde yayımlandı. Karara göre seçim tarihinin belirlenmesinde *maddi bir hata* olduğu kabul edilmiş ve seçimlerin 12 Ekim Cuma günü değil, 14 Ekim 1973 Pazar günü yapılması gerektiği belirtilmişti. Sorun böylece çözülmüştü.

Seçimlerde ilk kez birleşik oy pusulası kullanıldığını yukarıda belirtmiştim. Daimî seçmen kütükleri yazımı da ilk kez bu seçimler öncesinde gerçekleşti. Seçimlere sekiz parti katıldı. AP 149, CHP 185, MSP 48, MHP 3, CGP 13, DemP 45, TBP 1 ve bağımsızlar 6 milletvekili çıkardılar. Millet Partisi ise milletvekili çıkaramadı. Seçimlerin sonunda Erbakan ve MSP'nin ciddi bir atak yaptığı görüldü.

Seçimlerde hiçbir parti çoğunluk sağlayamadı. Seçimlerin ardından CHP-MSP koalisyonu kuruldu. *Ak Günlere* CHP'nin seçim bildirgesinin adıydı. MSP ile yapılan bu koalisyon o dönemde *Ak Günlere Selametle* şeklinde sloganlaştırıldı. Bu seçimlerde *Karaoğlan* Ecevit'in yıldızı parladı. CHP'nin *Ak Günlere* ve *Ortanın Solu* sloganları geniş bir destek buldu. Ecevit, inanç hürriyetinin düşünce hürriyeti kadar dokunulmaz ve vazgeçilmez olduğunu işledi, düzenin bozukluğunu vurguladı. Genel af çıkaracağını vaat etti. Seçimlerden CHP birinci parti olarak çıktı, ama hiçbir parti çoğunluk sağlayamadı. Parlamentoda az sandalyeye sahip küçük partiler önem kazandı. Özellikle MSP, amblemindeki anahtar gibi anahtar bir parti oldu. Seçimlerin ardından CHP-MSP koalisyonu kuruldu ama kısa sürdü. Türkiye'deki ilk Milliyetçi Cephe Hükümeti ise güvenoyu alamayan Sadi Irmak Hükümeti sonrasında kuruldu. Ortakları arasında MHP de vardı. MHP, 1. MC sonrasında güçlendi. 1977 seçimlerinde de oy oranını ve sandalye sayısını arttırdı.

MC'ler, Mor Rengin Sırrı, Demirel'in Annesine Mektupları ve Darbeye Giden Yol: 5 Haziran 1977 Seçimleri

Türkiye'de ilk sağ koalisyon, kamuoyunun verdiği *Birinci Milliyetçi Cephe* ya da kısaca *I. MC* adıyla 1975 yılında kuruldu. I. MC, Demirel başbakanlığında dört sağ partinin katıldığı bir hükümetti. Koalisyona Demirel liderliğindeki AP dışında Turhan Feyzioğlu liderliğindeki CGP, Alparslan Türkeş liderliğindeki MHP ve Necmettin Erbakan liderliğindeki MSP ortaktı. 1. MC döneminde şiddet ve yolsuzluk artmıştı. Dönemin önemli mizah dergisi *Fırt*'ın kapağında I. MC Hükümeti'nin yarattığı bu durum eleştiriliyordu. TRT'de yayınlanan pratik bir çamaşır makinesinin reklamı vesile edilerek, seçim öncesinde koalisyonun yarattığı pisliklerin temizlenmesine dikkat çekiliyordu.

1977 seçimlerinden sonra hiçbir parti tek başına hükümeti kurabilecek durumda değildi. Ecevit bir azınlık hükümeti denemiş ama güvenoyu alamamıştı. Nihayet II. MC Hükümeti'nin kurulması gündeme geldi. Ancak MC Hükümeti'nin ortakları seçim

döneminde birbirlerine yüklenmiş, seçim kampanyası boyunca birbirlerini ağır bir şekilde eleştirmişlerdi. Şimdi birbirleri hakkında söylediklerini yutma zamanıydı. Seçim meydanlarında söyledikleri sözler nedeniyle birbirlerinden özür diliyorlardı.

Sonunda yeni bir sağ koalisyon kurulması için girişimler başlamıştı. Siyasî tarihimize II. MC olarak geçen hükümet görüşmeleri âdeta bir *pop star* yarışması havasında çizilmişti... Aslında *pop star* yarışmalarının mucidi Türkiye'ydi, ama siyasette... İlk kez bu seçimlerde AP'nin propagandasını bir reklam şirketi üstlendi. Demirel'in *Anneme mektuplar* başlığı ile kaleme aldığı propaganda metinleri oldukça ilgi çekti.

19 Mayıs 1977 de *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan bir mektup oldukça ilgi çekiciydi. Mektup, "Canım anacığım, bugün 19 Mayıs. Bugün benim doğum günüm. Senin sıcak kucağından kopup geldiğim bu gurbet elde, bir büyük mücadelede kendi yolumu kendim çizebilmek için tarifsiz çabalar içindeyim," diye başlıyor ve "Ellerinden öperiz, oğlun," diye bitiyordu. Mektubun altında Süleyman Demirel imzası okunuyordu. Böylelikle seçim kampanyasında basın ilk kez kullanılıyordu.

Yine Türkiye'de ilk kez bir parti, bir reklam şirketi ile anlaşarak seçim kampanyası yaptırıyordu. AP, seçim kampanyasını yürütmek üzere *CEN Ajans* ile anlaşmıştı. Seçimlerde, plaklarla birlikte yine ilk kez ses kasetleri kullanıldı. Duvarlara afişler asıldı, gazetelere reklam verildi. AP'ye ilgi toplamak için her yere mor renkli kâğıtlar yapıştırıldı. Üzerinde "bu renge evet" yazıyordu, ama ne olduğu açıklanmamıştı. Seçimlerden bir süre önce mor rengin AP olduğu ilan edildi. I. MC'nin gölgesindeki 5 Haziran 1977 seçimlerine ilginçtir 8 parti katıldı. Ama seçimleri CHP kazandı.

TİP'in de katıldığı 1977 seçimlerine giderken Ecevit CHP'nin değiştiği mesajını veriyordu. Özellikle laiklik ve halkçılık anlayışındaki değişim belirgindi. Seçmen de mesajı almakta gecikmedi. CHP %41 oy oranı ile 213 milletvekilliği kazandı ve birinci parti oldu. 1977 seçimlerinde MSP'nin oyu düştü. Nitekim milletvekili sayısı yarı yarıya düşmüş, 24 milletvekilliği ile yetinmişti. Seçimlerden en kârlı çıkan

parti MHP'ydi. 16 milletvekilliği kazanarak oy oranını ve sandalye sayısını arttırmıştı. I. MC en çok MHP'ye yaramıştı ama yine hiçbir parti çoğunluğu elde edemedi. Sonuç olarak AP 189, CGP 3, CHP 213, DP 1, MHP 16, MSP 24, bağımsızlar 4 milletvekili çıkarmıştı.

Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk hükümeti kurma görevini Ecevit'e vermişti. Ecevit azınlık hükümeti kurmayı denediyse de güvenoyu alamadı. II. MC, yine Demirel başbakanlığında bu kez MHP ve MSP'nin katıldığı 3 ortaklı bir hükümetti.

1977 seçimleri sonrasındaki hükümet istikrarsızlığı ile beraber toplumsal karmaşa da başladı. Kanlı 1 Mayıs 1977 olayları yapay bir körüklemenin de varlığına işaret ediyordu. Sağ-sol çatışması silahlı bir kavgaya dönüşmüştü. Artık ilk kimin öldürüldüğü veya kimin ateş ettiği önemli değildi. Son kimin öldürüldüğü önemliydi. Kahramanmaraş Olayları gibi dinsel ve etnik ayrılıklar körüklendi. Terör ve şiddet günlük yaşamın bir parçası haline geldi. Savcı Doğan Öz, Abdi İpekçi, Prof. Dr. Ümit Doğanay, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil, Gün Sazak, Nihat Erim ve Kemal Türkler gibi isimler haince öldürüldü.

Bütün bunlara bir de ekonomik kriz ekleniyor, ikinci petrol şoku Türkiye'yi derinden etkiliyordu. Yokluklar, kuyruklar ve karaborsa yaşamın bir parçası haline geldi. *24 Ocak Kararları* ekonomik bunalıma çözüm olarak düşünülmüştü. Hükümet istikrarsızlığı ise siyasal istikrarsızlığa dönüşmüştü.

Hele 1980 ilkbaharında görevi biten Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine bir türlü cumhurbaşkanı seçilememesi darbe kaygılarını pekiştiriyordu. CHP ve AP aday belirlemek için bile bir araya gelmiyor, kendi gösterdikleri adaylar ise seçilemiyordu. Bu arada Ajda Pekkan, Zeki Müren gibi isimlere bile oy çıktı. Hatta bu oylardan meclisin çaycısı Necmi Efendi bile nasibini aldı.

Seçim siyasal tıkanıklığı çözecek bir umuttu. Ama 12 Eylül 1980'de Türkiye'nin üçüncü askerî müdahalesi odu. Türkiye 1977'den itibaren hesaplandığında ilk kez altı yıl boyunca genel seçim yapmayacaktı.

1970'lerde Plakla Seçim Propagandası

Şimdilerde modası çoktan geçmiş olsa da aslında plaklar bir anlamda tarihin sesli tanıkları. Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda plakların seçim propagandasının bir aracı haline geldiğini görüyoruz. *Plaklı seçim propagandası* ilk kez Millî Şef döneminde, 1943 seçimlerinde yapılmıştır. Bu seçimlerde CHP 78 devirli taş plaklar hazırlayarak taşraya göndermiş ve belediye hoparlörlerinden halka dinletmiştir. Bu plaklar seçmenleri seçimlere davet eden plaklardır. Ancak seçimlerde 45'lik plakların bir rekabet aracı olarak kullanılma-

sı 1961 seçimleriyle gündeme gelmiş, seçimlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi ise 1973 seçimleriyle birlikte olmuştur.

1960'lı yıllar pahalı ve elle kurulan veya elektrikli gramofonlarda çalınan taş plaklar yerine, daha ucuz bir şekilde üretilen 45'lik plakların icat edildiği yıllardı. Üstelik büyük veya hantal gramofonların yerini alan 45'lik plakları çalacak pikaplar da hem ucuz hem de pille bile çalınacak şekilde portatif ve küçük hale gelmişti. Plaklar orta sınıfın rahatlıkla alabileceği şekilde birçok bakımdan günlük hayatın bir parçası haline gelmeye başladı. Siyasal partilerin böylesi bir ortamda bir propaganda aracı olarak plaklara başvurması yadırgatıcı değildir.

Bu dönemde, yani 1960'lı ve 1970'li yıllarda, seçim plaklarının ön plana çıkmasının bir başka nedeni daha var. 1961-1979 yılları arasında hem Millet Meclisi, hem Cumhuriyet Senatosu için genel seçimler hem de yerel seçimler yapılmıştır. 12 Mart dönemindeki 2,5 yıllık darbe parantezi hariç, neredeyse her yıl bir seçimin yapıldığı bir dönem yaşanmıştır.

Ancak 1961-1980 arasında piyasaya çıkan seçim plaklarını genel olarak üçe ayırmak mümkündür. Birincisi siyasal partilerin kendi propagandalarını yapmak için çıkardıkları resmî plaklardır. İkincisi bir siyasal partiyi desteklemek için parti dışında ve daha çok ticari amaçlarla çıkarılan plaklar ve nihayet seçimlere yönelik yine ticari amaçlı seçim mizah plaklarıdır. Bu plakların özellikle de 1970'li yıllarda seçimlerin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, kahvelerde, meydanlarda, sokaklarda çalındığını görmek mümkündü.

Bu dönemde CHP, AP, DP, CGP ve MHP resmî propaganda plakları dağıtmışlardır. Bu plaklarda partileri ve liderlerini öven konuşmalar, lidere veya partiye adanan marşlar bulunmaktadır. Bu yazımda başlıca partilerin hazırladığı propaganda plaklarından bazı örnekler vermek istiyorum.

Adalet Partisi Propaganda Plakları

Süleyman Demirel 1964 yılında Adalet Partisi genel başkanı seçildi. Genel başkan olur olmaz popüler bir isim haline geldi. 1965 seçimlerinden de 1969 seçimlerinden de birinci parti olarak çıkmış ve her defasında tek başına hükümeti kurabilmişti. 1973 seçimleri yaklaşırken 12 Mart Darbesi ile ara verilen Demirel hükümetleri döneminin yeniden başlaması arzusu plaklarda dile getirilecekti. Demirel hakkında marş yapılan ilk liderlerdendir. Demirel'in liderliğini öven AP'nin hazırladığı plaklar 1973 seçimlerinden itibaren meydanlarda çalınmaya başlamıştır. AP'nin yayınladığı ilk seçim plağında Yılmaz Türkoğlu'nun okuduğu *A.P. Marşı* ve *Demirel* adlı eserler bulunmaktadır (H.E.:A-B).

AP'nin bir diğer propaganda plağı 1977 seçimleri öncesinde çıkmıştır. Bu plakta B. Gökalp'in *Milliyetçi Zühtü* adlı eserini Öztürk Serengil okumuştur.

Demirel

[Yılmaz Türkoğlu; "Demirel" (H.E.-A)]

Demirel Demirel İktidara yine gel,
Millet seni istiyor kimse olamaz engel.
En zor engeli azminle devirdin,
Onardın vatanı cennete çevirdin,
Açlığı yokluğu götürdün,
Refahı huzuru getirdin,
Barajlar köprüler fabrikalar açtın,

Milliyet uğrunda yılmadan savaştın,
En yüksek zirveye ulaştın,
Bize nurlu ufuklar açtın,
Tarihler yazacak yaptığın hizmeti,
Gururla anacak seni Türk milleti,
Allah'a emanet olasın,
Daima sağlıkla kalasın.

Adalet Partisi Marşı

Adalet Partisi Bizim Partimiz,
Süleyman DEMİREL tek liderimiz
Millet Aşkıyla çarpar kalbimiz
Atanın izinde Türkoğlu Türküz.
ADALET PARTİSİ gençleriyiz biz
Milli demokrasi ilk hedefimiz
Nurlu İman dolu göğüslerimiz
Her zaman her yerde biz ileriyiz.

ADALET PARTİSİYİZ güreştik başa
Özgürlük getirdik her vatandaşa
Kars'tan Edirne'ye bir baştanbaşa
Cennet Anadolum sen binler yaşa.
Adalet Partisi güçlü kalacak
Bayrağımız gökte dalgalanacak
Yolumuz Atanın yoludur ancak
Bize emanettir şanlı alsancak

Bu bir mizah plağı değildir, dönemin en popüler türküsü *Zühtü*'ye yeni sözler yazılmıştır. Demirel'in ve AP'nin milliyetçiliğini vurgulayan bir propaganda plağıdır. Plağın diğer yüzünde *Sizin İçin Oyun Havaları* yer almaktadır (AP Plak). (İlginçtir, Öztürk Serengil kısa süre önce Demirel'i eleştiren *Unuttun Bizi Süleyman* [Sayan Plak: 5001] adlı şarkıyı plağa okumuştur.)

Milliyetçi Zühtü

[Öztürk Serengil; "Milliyetçi Zühtü" (AP:1)

Gariban bir vatandaşsın,
Senin adı Zühtü,
Kendini tanı Zühtü,
Türklüğünü unutturanlara kanma Zühtü,
Aklını topla Zühtü,
Kafayı vurursun Zühtü,
Uyuma sakın Zühtü,
Sonra yanarsın Zühtü,
Komüniste kanma Zühtü.

Ecdadının kemikleri sızlıyor be Zühtü,
Aklını topla Zühtü,
O şehitler olmasaydı sen var mıydın Zühtü,
Komüniste kanma Zühtü,
Ar namus gider Zühtü,
Din iman kalmaz Zühtü,
Sonra yanarsın Zühtü,
Pişman olursun Zühtü.

Galiçya'da Kafkasya'da Kore'lerde Zühtü,
Dökülen kanın Zühtü,
Moskof cennet ise niye kaçıyorlar Zühtü,
Uyuma sakın Zühtü,
Gerçek budur Zühtü,
Din iman kalmaz Zühtü,
Ar namus gider Zühtü,
Komüniste kanma Zühtü.

Sen oyunu kime vercen seçimlerde Zühtü,
Aklını topla Zühtü,
Adalet Partisi, Süleyman'dır yolun Zühtü,
Unutma sakın Zühtü,
Barajları Zühtü,
Fabrikaları Zühtü,
Asfaltları Zühtü,
Televizyonu Zühtü,
Köprüleri Zühtü.

Milliyetçi Zühtü, unutma!
Unutma bunları Zühtü.

Bir diğer seçim plağı AP Kadın Kolları tarafından yayınlanmıştır. Bir yüzünde sözleri Talat Asal'a, müzik ve yönetimi Nevit Kodallı'ya ait olan ve Mustafa İktu'nun seslendirdiği (Adalet Partisi) *Marş* (A.P.:1-A) ve öbür yüzünde sözleri Talat Asal'a ait olan ve Yalın Tolga'nın seslendirdiği (Adalet Partisi) *Destan* adlı eser yer alır (A.P.:1-B). Bunların dışında AP Trabzon teşkilatının yayımladığı *AP'de Buluşalım* ve *Her Şey Trabzon İçin* parçalarının bulunduğu bir plak ve nihayet, Mustafa Sevilen tarafından hazırlanan *AP Marşı* ve *Şiir* (Melek Plak: YY 7-8) gibi plaklar bulunmaktadır.

Cumhuriyet Halk Partisi Propaganda Plakları

Ak Günlere

Bu zor günler
Yakında biter,
Ak Günler başlar
Haydi arkadaşlar,
Hep beraber,
El ele
Ak Günlere,
Ak Günlere,
Ak Günlere.

Karanlığa,
Zorbalığa,
Haksızlığa,
Kurşunlara paydos.
Dost ellerde
Ak güvercinler
Havalanmak için,
Tüm kardeşler
Hakça yaşamak için

Bizi bekler.
Bizi bekler
Bizi bekler
Haydi arkadaşlar,
Hep beraber,
El ele,
Ak Günlere.
Ak Günlere
Ak Günlere

CHP 1973 seçimlerine yeni bir genel başkan ve yeni sloganlarla girer. CHP'nin 1973 Seçim Bildirgesi'nin adı *Ak Günlere* olarak belirlenir. CHP'nin yeni genel başkanı Bülent Ecevit'ti. Bülent Ecevit'e halk arasında Karaoğlan

adı takılmıştı. Seçim sloganı haline de gelen *Ak Günlere* sloganı için bir şiir yazılmış ve plaklara kaydedilmişti. Bu plak seçim meydanlarında çalınmaya başlamıştı. Plağın kapağının arka yüzünde "Bu zor günler yakında biter, Ak Günler başlar" yazısı okunmaktadır. Seçim dönemleri dahil duvarlara, yollara, dağa taşa *Umudumuz Ecevit*, *Umudumuz Karaoğlan*, *Bastır Karaoğlan* gibi sloganlar yazılır. Bülent Ecevit'e birçok isim takıldı. Ancak hiçbiri *Karaoğ-*

lan lakabı gibi tutmadı. *Karaoğlan* isimli bir propaganda plağı olarak CHP tarafından piyasaya da sürülmüştür. Bu söz ve müziği Muazzez Türüng'e ait olan *Ak Günlerin Karaoğlanı* adlı şarkıdır.

CHP 1977 seçimlerinde kullanılmak üzere, Erdoğan Soyalp Ark. Halk Korosu'nun seslendirdiği *Halkçının Marşı* ve *Uyum* parçalarının yer aldığı bir propaganda plağı yayınlamıştır (Ezgi Plak: 1977). *Uyum* adlı şarkının sözleri Ecevit'in aynı adla yazdığı bir şiiridir ve ayrıca bir plak olarak da çıkarılmıştır.

Demokratik Parti Propaganda Plakları

Ak Günlerin Karaoğlanı

Gönüllerin yazıyam,
Akgünlerin kızıyam,
Ya n'olur n'olmaz demeyin,
Sevirem, sevirem bir oğlan.

Son umutlar ona bağlı,
Bekleyen göz yolda kaldı,
Doğruya güzele inandı,
Karaoğlan, Karaoğlan.

Kem kişilere karşı duran,
Şanını cihana salan,
Gönüllerde taht kuran,
Sevirem, sevirem bir oğlan.

Son umutlar ona bağlı,
Bekleyen göz yolda kaldı,
Doğruya güzele inandı,
Karaoğlan, Karaoğlan.

Yoksulların düşünde,
İyilerin başında,
Daha çok genç yaşında,
Sevirem, sevirem bir oğlan.

Son umutlar ona bağlı,
Bekleyen göz yolda kaldı,
Doğruya güzele inandı,
Karaoğlan, Karaoğlan.

Uyum

[Karaoğlan:]

Boşluğa bulut,
Buluta yağmur,
Yağmura toprak,
Ne güzel uymuş,
Gündüze güneş,
Güneşe tarla,
Tarlaya başak,
Ne güzel uymuş!

Başağa buğday,
Buğdaya insan,
İnsana emek,
Ne güzel uymuş!
Emeğe eylem,
Eyleme yürek,
Yüreğe sevgi,
Ne güzel uymuş!

Halkçının Marşı

[Erdoğan Soyalp ve Arkadaşları Halk Korosu "Halkçının Marşı"
Söz: Valâ Önengül, Müzik Selman Ada]

Yeniden düzeni kurarak,
Ulusça kendini yüceltmek,
Özgürce, uygarca ve hakça,
Dopdolu yaşamak insanca.
Halkımın hakkıdır, alınmaz,
Halkçının hakkıdır, dönülmez.

Fırsatta eşitlik, eğitim
Sömürü olmadan üretim,
Ülkeyi birlikte yönetim,
Topluca gelişme, denetim,
Halkımın hakkıdır, alınmaz,
Halkçının hakkıdır, dönülmez.

AP 1965 yılında tek başına iktidara geldikten sonra, parti içi çekişmeler de artmıştır. Çekişme eski Demokrat Partililere ilişkin af konusunda yaşanmıştır. Demirel siyasî affa sıcak bakmadığı için AP içindeki bir grup Ferruh Bozbeyli öncülüğünde parti içi muhalefete başlamıştır. Muhalifler, Demirel'in Demokrat Parti geleneğine ve liderlerine ihanet ettiği inancındadırlar. Sonuçta muhalifler 1970 yılında AP'den ayrılarak Demokratik Parti'yi (DP) kurmuşlar, genel başkanlığına Ferruh Bozbeyli'yi seçmişlerdir. DP, 1973 seçim programında Demirel'in Demirkırat geleneğine ihanet ettiği temasını işlemiştir. Celal Bayar'ın manevi desteğindeki Demokratik Parti, AP'nin seçmen tabanına yönelik propaganda yapmıştır. Seçim propagandası için hazırlanan plağın önyüzünde Demirkırat'ın kısa tarihinin anlatıldığı *Demirkırat Efsanesi*, arka yüzünde *Demirkırat Türküsü* yer alır (Demokratik Parti). Bu türküde Süleyman Demirel'e de sert eleştiriler yöneltilir.

Demirkırat Efsanesi

[Demokratik Parti-A]

Demir kırat efsanesi. Hakikatler vardır tekrarında fayda olan. Acı, ama doğru. Ve işte tarihleriyle birkaçı:

Yıl 1946, Ocak ayının yedisi. Celal Bayar, Adnan Menderes ile Demokrat Partiyi kuruyor.

Yıl 1950, Mayıs ayının on dördü. Türkiye'de ilk hür seçim, tek parti idaresine, sistemine son veren seçim. Demokrat Parti iktidara geliyor.

Yıl 1954, Mayıs ayının ikisi. Uyuyan Türkiye'yi uyandıran, kalkındıran Demokrat Parti ezici ekseriyetle tekrar seçimi kazanıyor.

Yıl 1957, Ekim ayının yirmi yedisi. Demokrat Parti yeniden iktidarda. Demir kırat efsanesidir bu. Anadolu'da, Trakya'da, her yerde, her şehirde, her kentte duyu-

lan, bilinen, anlatılan. Para, refah, imkân, hizmet devresidir bu. Yollar, fabrikalar, limanlar, barajlar. Koşuyor kırat yorulmadan, yılmadan. Şahlanan, dörtnala uçan, milleti kalkındıran kırat nasıl durdurulabilecek?

Yıl 1960, Mayıs ayının yirmi yedisi. Seçimle iktidara gelen Demokrat Partiyi deviriyorlar. Bu hareketin hükmünü şimdilik tarihe bırakıyoruz.

Yıl 1961, Ekim ayının yirmi biri. Kıratı durdurmak isteyen gövdelerin gölgesi düşüyor her yere. Fakat millet direniyor. İnandığı, sevdiği bağlı olduğu kendisine hizmet etmiş olan Demokratların babalarına, oğullarına, karılarına, kızlarına reyini veriyor. Demokratların varisleri Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisini destekliyorlar.

Yıl 1965, Ekim ayının onu. Eski Demokratlar günden güne kuvvetleniyor. Geçmiş günlerde Kayseri'ye gide gele desteğini oradan aldığını iddia eden Adalet Partisinin yeni lideri herkese, her yerde, her şeyi vadediyor. Nitekim millet ona inanıyor, tek başına iktidara getiriyor.

Yıl 1969, Ekim ayının on ikisi. Aynı parti, aynı lider, aynı şeyleri sağa sola gene vadediyor: Siyasî hak, af ve ilâh... Gene de kazanıyor, tek başına, her şeye rağmen, herkese karşı. Eski sadık Kırat, bu iğreti lideri tekrar seçim mâniasından son defa atlatıyor.

Yıl 1970, Aralık ayının on yedisi. Eski Demokratların ağabeyleri, kardeşleri bu boş vaatlerden, tutulmamış sözlerden bıkıyorlar. Yeter artık, yeter diyorlar. Yalancı lideri suçluyor, ondan kopuyor, yeniden DP'yi, Demokratik Parti'yi kuruyorlar.

Yıl 1971, Mart ayının on ikisi. Milletin arkasından Ordu da artık yeter diyor. Anarşiye, pahalılığa, yolsuzluğa. Yalancının mumu sönüyor. Direnemiyor, korkuyor, kaçıyor.

Yıl 1973, geliyor Ekim ayı. Cumhuriyetin 50. yıl dönümü. Yarım asır geçmiş kurulalı bu Cumhuriyet. Emanet bizlere, o günün, bugünün, yarının gençliğine...

Biz de diyoruz ki yeter artık, yeter. Söz milletindir. Doyduk vaatlere, tokuz yalan sözlere, usandık müseccel yalancılardan. Millet küskün, halk küskün, Demirkırat küskün. Bıktık sıkılmadan Kıratın sırtına binip onu yıllarca kullanan sahtekârlardan. Bıktık öptüğü eli ısıran nankörlerden... Usandık bu partiler üstü hükümetlerden, başkanlarından ve yalanlarından. 1950'den 1960'a kadar komşularımızın ve akranlarımızın en ilerisinde iken, bugün sonuncusuyuz. Kim ne derse desin, hakikat şu ki 1960'ta birinci iken, 1973'te, 27 Mayıs Darbesi'nden 13 sene sonra İnönü, Demirel, Erim, Melen, Talû hükümetlerinin övünebileceği birincilik, Avrupa camiasında sonunculuğun birinciliğidir.

İşte size günü gününe tarihler, gerçekler. Dikkatli olun, itimadınızı, iktidarınızı bırakıp kaçanlara reyinizi vermeyin.

Velhasıl, yalan söylüyorlar, yalan. 14 Ekim'de kanmayın, aldanmayın, inanmayın. Demokratik Parti, oylarınızın imanlı ve cesur bekçisidir.

Demirkırat Türküsü

[Demokratik Parti-B]

Benden selam olsun Süleyman Bey'e
Bu son seçimlerde ders almalıdır,
Kondu mirasına Demirkırat'ın,
Artık biraz olsun utanmalıdır.

Dertler geldi tabur tabur dizildi,
Verilmiş sözlerden hep yan çizildi,
Süleyman gelince mertlik bozuldu,
Seçmen vatandaşlar uyanmalıdır.

Höt denince köşe bucak saklandı,
Millet ona kaç yıl boşa inandı,
Yağma yok seçmenler artık uyandı,
Sülü'nün koltuğu sallanmalıdır.

Ne siyasî hakkı, ne af çıkardı,
Olacak diyerek hep laf çıkardı,
Çıkara çıkara bin dert çıkardı,
Alacağı derse katlanmalıdır.

Nasibi yok bunun hiç cesaretten,
Nankörlük huyundan, kör ihanetten,
Yiyince tekmeyi asıl Kırat'tan,
Sülü'nün hesabı kapanmalıdır.

Demokratik Parti lâyık vatana,
Katacak yakında tozu dumana,
Sahtenin foyası çıktı meydana,
Demirkırat şimdi şahlanmalıdır.

Milliyetçi Hareket Partisi Propaganda Plakları: "Davadan Döneni Vurun..."

MHP seçim dönemleri ve dışında Ülkü Ocakları aracılığı ile plaklar yayımlamış ve seçim meydanlarında kullanmıştır. Bunlardan biri *30. Türkçüler Bayramı Armağanı* olarak hazırlanan ve dönemin Türk-pop müziğinin tanınmış ismi İlham Gencer'in seslendirdiği plaktır. Plakta *Hakikat Bağı* şarkısı dikkat çeker (İstanbul Ülkü Ocakları).

Hakikat Bağı

Hakikat bağına bir nazar eyle,
Bahçesi Türk, meyvesi Türk, barı Türk,
Gez, dolaş durmadan dağ, ova, yayla,
Çiçeği Türk, peteği Türk, arı Türk.

Şu gördüğün dünya, Türkün yaylası,
İnişi Türk, yokuşu Türk, yeri Türk,
Teneffüs ettiğin Türkün havası,
Rüzgârı Türk, yağmuru Türk, karı Türk.

Her Türk genci birer gül fidanıdır,
Goncası Türk, yaprağı Türk, harı Türk,
Türk olanın tek belgesi kanıdır,
Anası Türk, atası Türk, yari Türk.

Dadaş, ağar, efeler, kızanlar,
Tarihleri süngü ile yazanlar,
Türklük için Türkü koşan ozanlar
Kokusu Türk, böğrü Türk, tarı Türk.

İndik ve sözleştik biriz hepimiz,
Sudan dalga aldık, fırtınadan hız,
Yemin ettik Dokuz Işık, ay-yıldız,
Kadını Türk, balası Türk, eri Türk.

Genci, ihtiyarı, gelini, kızı,
Yiğidin heybeti, güzelin nazı,
Davulu, zurnası, kavalı, sazı,
Halayı Türk, zeybeği Türk, barı Türk.

Bak hele Reyhani, şu tarlaya bak,
Toprağın nimeti çalışana hak,
Üç günlük bir gelin biçmede başak,
Emeği Türk, dileği Türk, teri Türk.

Müjdeler firkati şimşek çakıyor,
Mavi bulutlardan ülkü akıyor,
Ağır ağır bir tepeye çıkıyor,
Çobanı Türk, çomağı Türk, Bozkurt Türk

Ben bir kır ozanı koca Manad'ım,
Ben, beni Türklüğe kurban adadım,
Umudumu dokuz renge bağladım,
Mavisi Türk, yeşili Türk, sarı Türk.

Başbuğ Marşı

Sende bütün umutlar
Göğe yükselsin tuğum
Haykırıyor Bozkurtlar
Selam sana Başbuğum

Türklük bir yiğit arar
Tanrı Dağları kadar
Canlansın hatıralar
Selam sana Başbuğum

Semerkant'lar Kerkük'ler
Yaslı yaralı Türkler
Artık Alparslan kükrer
Selam sana Başbuğum

Altaylardan Tuna'ya
Yeniden bütün dünya
Görsün korkulu rüya
Selam sana Başbuğum

Tanrı güç versin sana
Acısın Türkistan'a
Selam, selam Turan'a
Selam sana Başbuğum

"Selam Şanlı mazimize, selam yarına,
selam zafer ordusunun silahlarına."

Ülkü ocaklarının hazırladığı plaklardan en çarpıcı olanlarından biri Alparslan Türkeş'e atfedilen cümlelerle başlayanıdır: "Alparslan Türkeş diyor ki: 'Emanet olan davayı kucakladım. Hiç arkaya bakmadan, tereddütsüz, hiçbir şeye aldırmadan yürüyorum. Arkadaşlar ileriye doğru yürüyorum. Hızlanıp koşmak gayreti içindeyiz. Koşacağız. İleriye gittikçe geri kalmayıp beni takip edin. Bu mücadelede herhangi bir sebeple ben düşersem, bayrağı kapın, daha ileriye gidin. Geriye dönersem VURUN. Davaya katılıp geriye dönen herkesi VURUN.'" Ardından da *Başbuğ Marşı* yer alan bu plağın arka yüzünde *Bozkurtlarla, Bozkurtlarla* ile *Dokuz Işıkçı Erleriz* adlı iki marş yer almaktadır (Ülkü Plak: İstanbul Ülkü Ocakları).

Bozkurtlarla, Bozkurtlarla

"Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır,
toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır"

Bozkurtlarla, Bozkurtlarla
Elde hilâl, kâinat
Kurtulacak Türk milleti
İmanlı Türk erleri
İleri, ileri, haydi ileri,
Alalım düşmandan eski yerleri
Alalım Moskof'tan eski yerleri

Zaferlerle, zaferler
Elde hilal, kâinat
Milliyetçi, toplumcuyuz
Kurulacak Türk Evi
Alalım düşmandan eski yerleri
Alalım Moskof'tan eski yerleri

Dokuz Işıkçı Erleriz

"Delikanlım, işaret aldığın gün Başbuğ'dan, yürüyeceksin, Türklük yürüyecek arkandan. Sana selam getirdim Ulubatlı Hasan'dan. Sen ki burçlara bayrak olacak kumaştasın. Fatihin İstanbul'u fethettiği yaştasın."

Dokuz Işıkçı erleriz, milliyetçileriz.
Türk yurdunun bekçileri, toplumcularıyız.
Olmaz kapitalizm, olmaz komünizm,
Yoz? Ülke
Dokuz Işıkçı erleriz, milliyetçileriz,

Türk birliğinin öncüsü, Türk güçleriyiz
Yolumuzda kırk beş bin köy, Türk Köycüleriyiz,
Masonlar pusu kursa, Marksistler fırsat bulsa
Türk yılmaz,
Dokuz Işıkçı erleriz, milliyetçileriz.
Atom ve füze sarayı? İlk hedef olacak
Yabancıların oyunu nihayet bulacak
Her hesap Türk'e doğru, her plan Türklük için olacak
Dokuz Işıkçı erleriz, milliyetçileriz

Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)

CHP'nin 1967 yılındaki 18. Kongresi'nde *Ortanın Solu* tercihine karşı, Turan Feyzioğlu ve yedi arkadaşı CHP'nin *ortanın sağında* yer alması gerektiğini ileri sürmüşler ve parti içi muhalefete başlamışlardır. Yaşanan sıkıntının derinleşmesiyle 28 Nisan 1967'de toplanan 4. *Olağanüstü Kurultay*'ın ardından sekiz kişi ile başlayan CHP tarihinin en büyük kopuşu, kırk sekiz milletvekilinin istifası ile sonuçlanmış, ayrılanlar Feyzioğlu öncülüğünde Güven Partisi'ni kurmuşlardır. Güven Partisi'nin kurulması Modern Komikler (Arılar) Özdemir-Sedat'ın hazırladığı *8 ler 48 ler* adlı mizah plağında anlatılmıştır (Şençalar Plak: İS-306, ES-545). Daha sonra bu parti ile 1972'de Kemal Satır'ın genel başkanlığında kurulmuş olan Cumhuriyetçi Parti 1973 yılında birleşerek CGP'yi kurmuşlardır. CGP'nin bilinen tek propaganda plağı Şişli ilçesi tarafından hazırlanmıştır. Plak kabında CGP'nin seçim sloganı olan *Huzur-Hürriyet-Refah* yer almaktadır. Plakta *İstiyoruz* şarkısı ile *Sevmiyorum, Sevmiyorum* şarkıları yer almaktadır (CGP).

Bir örnek olsun diye, partinin kuruluşunu mizahi bir dille anlatan şarkının sözlerini veriyorum:

8'ler 48'ler [CHP Kurultay'ı sonrasında Güven Partisi'nin Kuruluşu...]

[Modern Komikler (Arılar) Özdemir-Sedat (Şençalar Plak: İS-306, ES-545]

Bizim Hızır Ali ile İlyas Reis Halk Partisi'nin son Kurultayı'nda dinleyici olarak bulundular. Sonra bundan ilham alarak 8'lere ait bir türkü düzdüler. Şimdi sizlere bu türküyü sunuyoruz. Biz çok beğendik, bakalım siz de beğenecek misiniz?

Başta baş profesör Feyzioğlu kumandan,
Kovulduk açık alınla çok şükür Kurultay'dan.
Altı kere sekiz 48 bir de Hacı Gülek bendeniz,
Sandık başında bekler elinizden öperiz.
Bu kampayla yazıldık CHP'de askere,
Sonunda Paşa Baba verdi bize tezkere.
Dezenfekteci Bülent dalgamızı taşladı,
Hacı Kasım Gülek de yan kapıda haşladı.
Paşa da gelemezse bu işin üstesinden,
Kurultay'da korkmalı Feyzi'nin kündesinden.
Sağ, sol, ileri, geri bizim ... şeyimize,
Bakalım arkadaşlar şimdi dümenimize.
İsmet Paşa et dikkat, soldan kayalara bak,
Ecevit'te kalmadı cevap verecek takat.
Ecevit fırsat bulunca attı tuttu uzunca,
Paşanın rengi uçtu güven partisi kurulunca.

Necmettin Erbakan, 1969'da bağımsız olarak seçilmiş ve 1970 yılının başında MNP'yi kurmuştur. Bu parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılınca yerine kurulan MSP 1973 seçimlerine katılmıştır. Partinin amblemi anahtar olarak belirlenmiş ve gerçekten de 1970'li yılların hükümet seçeneklerinde hep *anahtar* rolü oynanmıştır.

MSP'nin resmî propaganda plağına şimdiye kadar rastlamadım. MSP lideri Erbakan'ı hicveden plaklarda Erbakan'ın seçim dönemlerinde verdiği sözleri tutmadığı sıklıkla vurgulanır. Plaklarda "Anahtarı aldın, kendini çok kastın, nedir senin maksadın" ya da "Sarık saracaz, dört karı alacaz, olur mu be Erbakan" veya "Erzurum'dan seslendin/Faiz haramdır dedin/Miniye paydos dedin/Maksiye evet dedin" gibi cümlelere rastlanır. Erbakan'ı anlatan mizah plağının sözlerini şöyledir:

Yallah Tazyik Erbakan

Anahtarı aldın, kendini çok kastın, nedir senin maksadın,
Ecevit'e sol göz, Demirel'e sağ göz attın da sen ne yaptın,
Yere bakan, yürek yakan,
Erbakan, sevsinler seni Erbakan.

Sarık saracaz, dört karı alacaz, olur mu be Erbakan,
Yirminci asırda, uygarlık çağında, dünyaya uy Erbakan,
Semazenler gibi dönmekten bıkmadın mı be Erbakan,
Sen gel vazgeç bu kafadan he.

Selamünaleyküm Erbakan
Hükümet kurulmasın diye elinden geleni yapıyorsun falan
Yoksa kendin mi olmak istiyorsun başbakan
Bu pilavın yağı nereden geliy, söyle ben de alam
Büyü yaparsan, muska yazarsan olursun belki bakan,
Dayan Erbakan, tazyik Erbakan, gençliğe çok hor bakan.

Sağa sola oyun yapan, vay sen aklınla bin yaşa Erbakan,
Milletçe ileri, sen kalırsan geri, olur mu be Erbakan,
Atatürk yolundan, çağdaş uygarlıktan, ayrılırsan Erbakan,
Valla gerisine karışman, sürüden ayrılanı kurt yermiş Erbakan.

Ehlen ve sehven Erbakan,
Bir parti kapatıp, birini parti açan
Bu anahtar kilit açmaz kardeşim, gel sen beni dinle,
Sen bu anahtarı boynuna as Erbakan.

Yallah Erbakan, tazyik Erbakan, rejimde reform bakan,
Dayan Erbakan, yallah Erbakan, gençliğe çok hor bakan,
Yallah Erbakan, Allah Erbakan, rejimde reform bakan,
Haydi, yallah Erbakan.

Yetmişli Yılların Popüler Müziği: Umut ve Çelişki Arasında Bir Yolculuk

MURAT MERİÇ

Türkiye'nin yetmişli yıllarını tek kelimeyle özetleyin deseler, *umut* kelimesini seçerdim. En azından ilk yarı düşünüldüğünde müzikte durum böyle. Yanına *naiflik* ve *samimiyet* kelimelerini iliştirdiğimizde, o yılların fotoğrafı ortaya çıkıyor. Art arda yapılan çalışmalar, o dönem Türkçe sözlü hafif Batı müziği olarak adlandırılan türün zirveye çıkmasına sebep. Bunu yaparken diğer türlere dokunmuyor ama... Zaman zaman yakınlaşmalar görülse de o dönemde ana arterde üç ayrı tür var: *Türkçe sözlü hafif Batı müziği*, *Türk sanat müziği* olarak adlandırılan *alaturka* ve *halk müziği*. İlerleyen dönemde yan yoldan gelen *arabesk* piyasayı ele geçiriyor ve ana arteri tamamen etkisi altına alıyor. Üç türle girilen on yıllık sürecin sonunda gelinen nokta, bütün türlerin arabeskleşmesiyle oluşan bir melezlik. Anlatmaya çalışacağım, bunun hikâyesi.

Yetmişli yılların hemen öncesinde memlekette yükselen Batı müziği rüzgârı, bu yılların başında etkisini tamamen hissettirmeye başlıyor. 1950'li yılların ortalarında Türkiye'ye giren *rock'n'roll*, öncesinden gelen tango ile cazın kulaklara yerleştirdiği Batılı tınıları sarsıyor ve 1960'lı yıllarda popüler olacak müziği şekillendiriyor. Alaturkanın saltanatı sürerken bir anda ortaya çıkan bu *yabancı* türlerin palazlanması, bu yıllarda yeni bir kanal açıyor: Batı müziği, alaturkanın ve halk müziğinin yanına ilişiyor. Yetmişli yıllara girerken, sonrasında pop olarak anılacak bu müziğin üç koldan ilerlediğini söyleyebiliriz: türkülerin Batı sazları eşliğinde yorumlanmasıyla oluşan *Anadolu-pop*, yabancı popüler şarkılara Türkçe sözler yazmak suretiyle şekillenen *aranjman* ve ufak ufak beliren yerli besteler.

Anadolu-pop, 1960'lı yıllardan uzandı, bu on yılın başında kısa süre etkisi-

ni sürdürdü ama ilerleyen dönemde farklı bir hatta girdi, toplumcu gerçekçi şarkıların yapıldığı bir politik müzik evreninin temelini oluşturdu. *Aranjmanlar* piyasayı ele geçirse de sonrasında genç bestecilerin art arda ortaya çıkışıyla yerini *yerli* bir müziğe devretti. Başta bireysel ilerleyen bu hal, sonrasında farklı bestecilerin ve ekiplerin ortama girmesiyle kendine yeni bir yol açtı. Bu on yılın ortalarında, alaturkanın da pop'la yakınlaşması, o yılların karakterini belirledi. Baktığımızda gördüğümüz şu: Yetmişli yıllar, *hoptirililay lay laylay lilay lom* diyen şarkıların art arda ortaya çıktığı, insanların geleceğe umutla baktığı, hayatlarını gülümseyerek sürdürdüğü yıllar. Onyılın sonunda ortaya çıkan kavgalar, bir anda bu fotoğrafa gölge düşürüyor ama müzik, toplumsal dinamiklerin değişmesiyle birlikte dönüşüyor ve kendine yeni bir yol buluyor. Bu arada ortaya çıkan arabesk, onyılı kapanışında ortama damgasını vuran tür. Türkülerle başlayan, popüler *hafif Batı Müziği* şarkılarıyla devam eden, arabeskle sonlanan bir onyıldan söz ediyorum...

Dört Büyük Kadın Şarkıcı

Aranjman, önceki onyılın yıldızı. Bu türü yetmişli yıllar boyu ısrarla sürdüren tek isim, *Ajda Pekkan.* Yanına zaman zaman (Nilüfer'den Sibel Egemen'e, Seyyal Taner'den Alpay'a) farklı isimler ilişse de Pekkan'ın 1960'lı yılların sonunda başlayan yükselişi, bu on yılı zirvede kapatmasına sebep. Art arda yaptığı denemeler ve her birinin sonunda ortaya çıkan *hit*ler, onu yıldız yapmakla kalmadı, 1979'da *Süperstar* unvanını almasına zemin hazırladı.

Pekkan'ın yükselişi, 1970 yılında çokuluslu şirketlerden Philips'le anlaşma yapmasıyla başlıyor. Art arda *hit* 45'liklere imza atan sanatçı, şirketin yönlendirmesiyle dünyaya açılma yolunda bir hamle yapıyor ve şarkılarını İngilizce, Almanca, Fransızca, İspanyolca, Yunanca ve Japonca seslendiriyor. Türkiye dışında pek çok ülkede plakları yayımlanan, konserler veren Pekkan, memleketi terk etmediği için yurtdışında büyük bir başarı kazanmıyor ama bilhassa 1976 yılında Enrico Macias'la Paris'in ünlü Olympia salonunda verdiği konserler, onu, *memleketi yurtdışında başarıyla temsil eden sanatçı* mertebesine ulaştırıyor. Pekkan'ın bu beynelmilel başarısı, Türkiye'nin 1980 yılında üçüncü kez katıldığı *Eurovision Şarkı Yarışması*'nda da tescillenmek isteniyor ancak *Süperstar*, bu yarışmayı sondan üçüncü sırada bitirince bütün hayaller yıkılıyor. Yine de o yıllara kadar yaptığı çalışmalar ve yarışma sonrasında yapacakları, Ajda Pekkan'ın memleketteki en büyük yıldız olarak anılmasına sebep.

En büyük rakibi, ondan etkilenerek müzik piyasasına adımını atan, başta *aranjmanlar* söyleyen, ilerleyen yıllarda kendi besteleriyle müzik sahnesinde yerini alan *Sezen Aksu. Haydi Şansım* ile başladığı yolculuğunu *Olmaz Olsun*,

Kaç Yıl Geçti Aradan, *Gölge Etme* gibi *hit*lerle perçinleyen, *Kaybolan Yıllar* ile çıktığı zirveyi günümüze kadar bırakmayan Sezen Aksu, o yılların en büyük isimlerinden biri. Bir dönem alaturkaya meyleden, gazino sahnelerinde assolist olarak boy gösteren sanatçı, bu adımıyla alaturkacıların da tahtını sarsıyor ama bu hevesini *Serçe* albümüne aldığı düzenlemelerle sonlandırıyor. Art arda piyasaya çıkarttığı *hit*ler yetmiyor, Saadet Sun'dan Ömür Göksel'e, pek çok sanatçıya besteler veriyor, piyasayı besliyor. İlerleyen yıllarda el attığı şarkıcılar ve beste verdiği sanatçılarla pop'un yönünü de çizecek ama yetmişli yıllarda yaptıkları henüz sınırlı. Yine de Ajda Pekkan'ın yanına (onun söylediği *aranjmanların* aksine kendi besteleriyle) ilişen Sezen Aksu, yetmişli yıllar dendiğinde akla gelen ilk isimlerden biri.

Nilüfer ve *Nükhet Duru*, Pekkan ve Aksu'nun yanına yerleştirebileceğim iki isim. İtalyan Lisesi'nde okuyan Nilüfer, 1972 yılında ilk plağını yaptığında, çıkınında *aranjmanlar* var. İlerleyen yıllarda bizden bestelere ses veren sanatçı, 1979 yılında dümeni birden alaturka ve arabeske kırıyor. Bu yolculuğuyla, yetmişli yılların tek başına özeti gibi. Nükhet Duru ise iki türkü düzenlemesiyle çıktığı yolda *aranjmana* meyletmeden *yerli* bestecilerin bestelerini seslendiren isim. Başta Mehmet Teoman - Cenk Taşkan imzalı besteleri repertuvarına alıyor, *Beni Benimle Bırak*'tan *Canım Yandı*'ya, *Anılar*'dan *Cambaz*'a art arda piyasaya çıkarttığı *hit*lerle adından söz ettiriyor. Bu arada, *Harp ve Sulh* gibi savaş karşıtı şarkılara da imza atıyor. Attığı tek cesur adım bu değil. 1978 yılından itibaren, o dönemde *sakıncalı* olduğu için adı anılamayan Sabahattin Ali'nin şiirleri üzerine Ali Kocatepe'nin yaptığı besteleri seslendiriyor. *Melankoli* ile başlayan, *Ben Sana Vurgunum*, *Benimsin Diyemediğim*, *Çakır* gibi şarkılarla süren bu birliktelik, onu zirveye taşıyor.

Müziğe Yön Veren İki Ekip: Mehmet Teoman - Cenk Taşkan ve Çiğdem Talu - Melih Kibar

Aranjmandan yerli bestelere geçerken karşımıza çıkan ve bu geçişi özetleyen, yukarıda andığım dört isim: Ajda Pekkan, Sezen Aksu, Nilüfer ve Nükhet Duru. Elbette yanlarına koyacağımız çok isim var. Hepsi bir yana, ön plana çıkartmak istediğim, *Erol Evgin*. Yetmişli yılların ortalarında attığı bir adım, sadece onu zirveye taşımıyor, memleket pop müziğinin seyrini değiştiriyor. 1976 yılında Çiğdem Talu - Melih Kibar ikilisiyle buluşan Evgin, sonrasında sadece bu isimlerin şarkılarını seslendiriyor. Birlikte yaptıkları ilk plak olan *İşte Öyle Bir Şey*, bir kırılma noktası. O güne dek bestelerini çekinerek piyasaya çıkartan genç bestecilerin önünü açan bir hamle bu zira Melih Kibar'ın bestelediği bu şarkı çok sevilince, plak firmaları *aranjmanı* tamamen kenara atıyor ve beste yapan gençleri desteklemeye başlıyor.

İşte Öyle Bir Şey, başarıya ulaşmış bir proje aslında. Işık Lisesi'nde öğretmenlik yapan Çiğdem Talu'nun Çiğdem adıyla imza attığı *aranjmanlar*, dönemin sevilen şarkıları arasında. Ancak genç söz yazarının yapmak istediği bu değil. Aradığı taze kanı, ulaşmak istediği tadı, Melih Kibar'ın (İstanbul Gelişim Orkestrası tarafından plak yapılan) *Ferahnak* adlı enstrümantal bestesinde buluyor ve onunla tanışmak istiyor. Yan yana geldikleri ilk gecenin ürünü, *İşte Öyle Bir Şey*. Erol Evgin tarafından plak yapılan şarkıya çok güvenen Talu, bu plağın çıkış sürecinde düzenlediği basın toplantısında artık yabancı bestelere söz yazmayacağını açıklıyor ve Melih Kibar'la çalışacağını ilan ediyor. Erol Evgin, ikilinin bestelerini seslendirecek sanatçı. Nitekim, *Sevdan Olmasa*, *Bir de Bana Sor*, *İçimdeki Fırtına* gibi *hit*ler art arda yayımlanıyor ve Talu - Kibar - Evgin üçlüsü, yukarıda andığım Teoman - Taşkan - Duru üçlüsüyle birlikte ana arterdeki seyri değiştiriyor. Üstelik, bu iki ikilinin şarkılarını sadece Erol Evgin ve Nükhet Duru seslendirmiyor: Dönemin neredeyse bütün yıldızları, Çiğdem Talu - Melih Kibar ve Mehmet Teoman - Cenk Taşkan imzalı çalışmalarla parlıyor, *hit*ler birbiri ardına ortalığı sallıyor.

Bora Ayanoğlu'ndan Timur Selçuk'a, Aşktan Politik Şarkılara

Genç besteciler bahsinde muhakkak anmam gereken isim, *Bora Ayanoğlu*. Alpay'ın seslendirdiği *Fabrika Kızı*, 1960'lı yılları kapatan şarkılardan. Sonrası, yetmişli yıllar boyu ürettiği *hit*ler. Bir yandan kendi şarkılarını bizzat söylüyor, diğer yandan Asu Maralman'dan Zerrin Özer'e uzanan sanatçılar için şarkı üretiyor. O kadar ki, plak şirketiyle yaptığı anlaşma, getirdiği her şarkının kayıtsız şartsız plak yapılması yönünde... *Güller ve Dudaklar*'dan *Recep*'e, *Adım Kadın*'dan *Rose-Mari*'ye uzanan şarkılarında sadece aşktan söz etmiyor, memleketin sorunlarına da değiniyor. Bu, o yıllar göz önüne alındığında önemli bir adım, zira bilhassa bu onyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve gündemi oluşturan, *politik şarkılar*.

Bora Ayanoğlu gibi, 1960'lı yılların sonunda tanıdığımız bir diğer isim, *Timur Selçuk*. Fransız şansonlarından aldığı ilhamla çağdaş şairlerin şiirlerini besteleyen sanatçı, bir yandan *İspanyol Meyhanesi*'nden *Bugün Yarın Daima*'ya, *Karantinalı Despina*'dan *Pireli Şarkı*'ya uzanan sevilen şarkılar üretirken diğer yandan politik müziğin simgelerinden sayılan bir albüme imza atıyor: 1977 yılında yayımlanan albümde Ankara Sanat Tiyatrosu için yaptığı (*Nereye Payidar* gibi) şarkıların yanı sıra *Hürriyet Marşı*, *Türkiye İşçi Sınıfına Selam*, *1 Mayıs* gibi *devrimci* şarkılar ve marşlar da bulunuyor. Kitlelerin buluştuğu alanlarda söylenen bu şarkılar, bir dönem, bir başka umudun simgesi. Selçuk, bir plağının göbeğine yazdığı notta, bu şarkıların halka mâl oldu-

ğunu şöyle ifade ediyor: "Bu plağı ne kadar çoğaltır ve yayarsanız o kadar seviniriz... Bu düzen böyle mi gidecek?!..."

Yazının ilerleyen satırlarında beste ve *aranjman* bahsine yeniden dönerim ama bilhassa bu onyılın sonlarında ortaya çıkan politik müzik akımını biraz daha ayrıntılandırmanın tam zamanı... Ekseriyetle halk ozanlarından beslenen bu akım, Timur Selçuk dışında Zülfü Livaneli, Rahmi Saltuk, Sadık Gürbüz gibi isimlerin çağdaş şairler üzerine yapılmış besteleri seslendirdiği plaklarla büyüdü; Ruhi Su'nun sazı ona şekil verdi; Selda Bağcan, Edip Akbayram, Cem Karaca gibi isimlerin dokunuşuyla bir anda popüler oldu. Öyle ki, Füsun Önal, Tanju Okan, Ajda Pekkan gibi sanatçılar bile bir dönem memleket meselelerine eğilen plaklar yaptı. Bu tür plaklara konu olan çok şey var: fakirlik ve art arda yapılan zamlar; yağ, şeker ve benzin kuyrukları; öldürülen gençler ve Boğaz Köprüsü'nün açılışından Kıbrıs *Barış* Harekâtı'na uzanan hadiseler. Bilhassa sonuncusu çok etkili oldu ve hemen herkes bu konuda bir plak yaptı. Ekseriyetle hamasî sözlerle Yunanistan cephesine saldıran plaklar bunlar. Sadece birkaçının ismini anmak, mevzu hakkında fikir sahibi olmaya yeter: *Yunanistan Bağla Köpeklerini*, *Yunan Domuzu*, *Kahpe Yunan*, *Kafana Yıkarız Atina'yı*... Bir yandan da Amerikan karşıtı plakların ortalığı sardığı dönem bu: *Katil Amerika*'dan *Hoşt Amerika Puşt Amerika*'ya uzanan plakların yapıldığı yıllar...

Siyasî taşlamalar da bu dönemde önemli: Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit, plaklarda *kapışan* iki isim. Ecevit, bir yandan *umudumuz* sloganıyla karşılandığı için, diğer yandan *Kıbrıs fatihi* olarak anılması sebebiyle hakkında ekseriyetle övgü plakları yapılan lider. Demirel, tam tersi: Yeriliyor. Elbette Ecevit'i yeren, Demirel'i öven plaklar da var ama bunlar azınlıkta. Necmettin Erbakan, ikilinin yanına ilişen üçüncü isim ama hakkında yapılan plakların hemen hepsinde kendisiyle dalga geçiliyor. Tuhaflıklar da göze çarpıyor: Ecevit için oy isteyen bir şarkıcı, bir sonraki seçim döneminde Demirel'i görev başına çağırabiliyor. En eğlenceli isim, *Öztürk Serengil*: Demirel'in ilk iktidar döneminin sonlarına doğru *Unuttun Bizi Süleyman* adlı plağı yapan meşhur komedyen, 1977 seçimlerinde Adalet Partisi'nin kullandığı şarkı olan *Milliyetçi Zühtü*'ye imzasını atıyor.

Piyasayı Besleyen Şirket: *ŞAT Yapım*

Kıbrıs ve Amerika bahsi bir yana, politik müzikten söz ederken muhakkak anılması gereken iki isim var: *Şanar Yurdatapan* ve *Attila Özdemiroğlu*. Hikâyeyi baştan alayım çünkü bu, pop müziğin yetmişli yıllarda popüler olma hikâyesi aslında... İkilinin (kimi orkestralarda yan yana gelmeler dışında) birlikte attığı ilk adım, 1971 yılında kurulan *ŞAT Yapım*. Memleketin ilk ya-

pım firması bu. Adı, Şanar ve Attila'nın ilk harflerinden geliyor. Sezen Aksu'dan İskender Doğan'a, Esmeray'dan Nilüfer'e herkese dokunmuş bir firma bu. *Senden Başka*, *Olmaz Olsun*, *Delisin*, *Bu Ne Dünya*, *Koy Koy Koy* gibi pek çok şarkı, onların marifeti. Bir anlamda, döneme damga vurmuş bir müzik fabrikası. *Hit* şarkıların çoğunun altında bizzat imzaları var. Yapım şirketinin büyük *hit*lerinde ismine rastladığımız Tuğrul Dağcı, Şanar'ın diplomat abisi Oktay Yurdatapan ama ikili, zaman zaman yaptıkları *hafif* işlerde bu imzayı kullanmış. Yaptığım bir söyleşide Şanar Yurdatapan, durumu şöyle anlatmıştı: "Politik bir kimliğim vardı, daha hafif şarkılar yaptığım zaman Tuğrul Dağcı imzasını kullanırdım." Zaman zaman eğlenmiş de: Kendisine gönderme yaptığı şarkılar var! 1973 yılında ortalığı kasıp kavuran Tuğrul Dağcı imzalı Nilüfer şarkısını hatırlatayım: "Dünya dönüyor sen ne dersen de / Yıllar geçiyor fark etmesen de..." Şimdi de iki yıl sonra yapılmış Şanar Yurdatapan imzalı Melike Demirağ şarkısına ışınlanayım: "Dünya dönüyor sen ne dersen de / Kim demiş hep böyle döner / Haydi canım sen de!"

Yurdatapan'ın politik şarkılarını ekseriyetle o dönemdeki eşi Melike Demirağ söylüyor. İkili, *Arkadaş*'la başlayan birliktelik sırasında, giderek sertleşen şarkılar yapıyor. Bir yandan, içinde mizah da barındıran şarkılar bunlar – ki o dönemi, onca acılarına rağmen gülümseyerek hatırlama sebebi.

ŞAT Yapım, 70'li yılların son deminde, bir de plak şirketi kurdu: *HOP Plak*. Bu firma bünyesinde kurulan *Yarın* adlı alt şirket, Zülfü Livaneli, Melike Demirağ gibi *solcu* şarkıcıların plaklarını yayımlarken, HOP, dönemin *hit* şarkılarını bize ulaştırdı. Attila Özdemiroğlu'nun devreye girdiği yer, tam da burası: 1978 yılında Zülfü Livaneli için yaptığı *Nâzım Türküsü* başlıklı albüm, bir başka kırılma noktası. Nâzım Hikmet şiirlerinden oluşan albümde yaylı sazları bağlamayla birleştiren Özdemiroğlu, sonrasında yapılacak (ve ucu 1980'li yıllarda Grup Yorum'a uzanacak) pek çok işi etkiledi. Ertesi yıl, *Atlının Türküsü*'nde yeniden Livaneli ile çalışan sanatçı, 1980'li yıllarda türeyecek *özgün müzik* adlı türün de öncülerinden. Elbette gideceği noktanın bu olduğunu tahmin etmeden yaptığı çalışmalar bunlar...

Bir Boykot, Bir Yarışma

Devrimci şarkılar bahsine birazdan dönmek üzere, *ŞAT Yapım* bağlantısıyla, (konudan çok da uzak olmayan) iki eğlenceli hikâyeyi anlatayım... İlki, 1974 yılında yapılan *Topluiğne Beste Yarışması*'nı hazırlayan macera. Yarışma, TRT'nin denetim mekanizmasına karşı yapılan bir hareketin sonucunda ortaya çıkmış, *Eurovision Şarkı Yarışması*'nın provası olmuş. Şanar Yurdatapan, *ŞAT Yapım*'ın yanı sıra bir başka örgütte de etkili: *Hafif Müzik Derneği*. Sanatçıların haklarını aramak üzere kurulan dernek, bir yandan kavgası-

nı sürdürürken diğer yandan TRT denetimiyle savaşıyor. Pek çok sanatçı bu derneğe üye. Buna güvenerek, 1973 yılında bir boykot kararı alınıyor. Sonrasını, Şanar Yurdatapan anlatsın: "[Dernekte] TRT denetimine karşı boykot fikri ortaya çıktı. Bir yılbaşı ya da bayramdı; TRT halkın tek eğlencesiydi ve blok müzik programları hazırlanıyordu. Bu programlara tümüyle denetime karşı olanlar çağırılmıştı. TRT içinde de bizden yana arkadaşlar vardı ve 'Yıkın şu denetimi de rahat çalışalım' diyorlardı. Ancak, devlet memuru oldukları için ortaya çıkamıyorlardı. Geri dönme ya da başka program hazırlama imkânı kalmamışken, çekime tam bir gün kala boykotu ilan ettik. (...) Tam bombamızı patlatacakken İnönü öldü, yas ilan edildi ve bu kadar emeğimiz boşa gitti. Ancak ciddi olduğumuzu anladılar ve derneğimize 1. Topluiğne Beste Yarışması'nı düzenleme hakkı verildi." Bu satırlar, 1996 yılının Şubat ayında yayımlanan *Müzük* dergisinde Yurdatapan'la yaptığım söyleşiden. Bahsi geçen, 1973'ü 1974'e bağlayan yılbaşı.

Topluiğne, *Eurovision Şarkı Yarışması*'nın önünü açan yarışma. 1975 yılında Türkiye'nin ilk kez katıldığı yarışmaya ilgi büyük. Başta birincisinin halkoyuyla belirleneceği açıklanıyor ancak halk, Ali Rıza Binboğa'nın özgürlük, barış gibi *sakıncalı* sözler içeren *Yarın*'ını seçince hızla bir ayar çekiliyor ve iki şarkı finali birinci bitiriyor: Semiha Yankı'nın seslendirdiği *Seninle Bir Dakika* ve Cici Kızlar'ın *Delisin* adlı şarkıları. Birinci kurayla belirleniyor ve Semiha Yankı, Türkiye'nin katıldığı ilk *Eurovision*'da memleketi temsil etme hakkı kazanıyor. Yazık ki sonuncu oluyor ve giydiği basma elbise, başarısızlığının simgesi olarak gösteriliyor. *Eurovision* tartışmaları bu noktada başlıyor ve gidilen her yarışmada aynı bahaneler başarısızlığa sebep olarak gösteriliyor: "Yunanistan ve Kıbrıs, Türkiye'ye puan vermiyor; Kuzey ülkeleri birbirini kolluyor; Türkiye'nin yükselişi Avrupa'yı korkuttuğu için şarkılarımız görülmüyor" ve daha nicesi... *Eurovision*, o yılların en büyük yarası.

Bir Denetim Şahanesi: Gitarcının Erotik Çaldığı Gitar

Eurovision'da bile devreye giren TRT denetimi elbette bununla bitmedi. Hatta sonrasında daha da abartıldı. 1975 yılında Barış Manço'nun *Lambaya Püf De* şarkısını *genel ahlâka mugayir* bulan kurum, aynı şarkının enstrümantal versiyonu olan *Tavuklara Kışşt De*'yi de (bugün baktığımızda kahkahalarla gülmemize sebep) benzer bir gerekçeyle reddetmişti: "Gitarcı gitarı erotik çalıyor." Denetim bahsinde söz Barış Manço'ya geldi, oradan ilerleyeyim zira anlattığım dönemin en önemli isimlerinden biri...

Kendi deyimiyle *7'den 77'ye* herkesin sevgilisi *Barış Manço*. Şarkılarıyla aynı anda üç kuşağı etkileyebiliyor. Yetmişli yılların hemen başında kemençe üstadı Cüneyd Orhon ile yaptığı *Dağlar Dağlar*, o güne dek türkü düzen-

lemelerinden ibaret olan *Anadolu-pop*'ta yeni bir çığır açan şarkılardan biri. Sonrası, memleketin her yanından derlediği hikâyeleri anlattığı plaklar... O güne dek farklı topluluklarla çalışan Manço, *Dağlar Dağlar* sonrasında yaptığı denemeleri takiben Kurtalan Ekspres'le buluştu ve ölümüne kadar aynı toplulukla çalıştı. 1978 yılında yaptığı *Yeni Bir Gün*, memleket müziğini bambaşka bir noktaya taşıdı, *progressive rock*'ı ana artere yerleştirdi. Aynı dönemde, Türkiye'de *rock'ın babası* olarak bilinen *Erkin Koray*, bir kasette dinlediği Arapça şarkıların üzerine söz yazarak oluşturduğu *Şaşkın*, *Fesuphanallah* gibi şarkılarla hayranlarını şaşırtıyor, *Arap Saçı*'ndan *Cümbür Cemaat*'e uzanan Özer Şenay besteleriyle kendine has bir yol çiziyordu. Bu yolda yaptığı *Erkin Koray Tutkusu* başlıklı albüm ve *Krallar* gibi şarkılar, hâlâ ayrıksı bir noktada durur.

Rock bahsinde Barış Manço ve Erkin Koray'ın yanına konulabilecek iki isim, *Fikret Kızılok* ve *Cem Karaca*. Kızılok, Âşık Veysel türkülerinden Ahmed Arif şiirlerine uzandı, arada Nâzım Hikmet şiirlerinden derlediği *elektronik* albümü *Not Defterimden* ile deneysel çalışmalara imza attı. Karaca ise yetmişli yıllar boyu giderek yükselen bir ivmeyle yaptığı sert çalışmalarla adından söz ettirdi. Bilhassa grubu Dervişan'la yaptığı *Kavga*, *Parka*, *Tamirci Çırağı* gibi şarkılar, dönemin simgeleri olarak tarihe geçti. Spor salonlarından gazino sahnelerine, bu şarkıları söylediği her yerde gençler ona ağız dolusu eşlik etti.

Âşık Mahzuni Şerif'ten Âşık İhsani'ye uzanan devrimci ozanlar, Edip Akbayram, Selda Bağcan gibi isimleri etkiledi. Onların yanına, hemen her türde müzik yapan sanatçı ve grupların yorumladığı Neşet Ertaş türküleri ilişti. Ertaş, bu yılları Almanya'da geçirdi ama etkisi memlekette hissedildi.

Anadolu-pop bahsinde ıskalanmaması gereken ekip, 1970 yılında bu türe adını koyan *Moğollar*. Cahit Berkay, Engin Yörükoğlu, Murat Ses ve Taner Öngür'den müteşekkil çekirdek kadro, bu türde besteler yapılabileceğini ispatladı ve yaptıkları beste ve düzenlemeleri derledikleri albümle Fransa'da fırtına gibi esti. Aldıkları *Charles Cross Akademisi* ödülü, bu alanda ilk büyük beynelmilel başarılardan birisi. Yazık ki topluluk kısa bir süre sonra çalışmalarını farklı ekipler ve isimlerle sürdürdü. Bu arada Barış Manço, Selda ve Cem Karaca ile çalıştı ama bu çalışmaların hiçbiri uzun süreli olmadı. Yaptıkları, gençlerin yolunu açtı ve memleket müziğinde bambaşka bir yere konumlandı.

Moğollar, *Anadolu-pop*'a adını verirken *Modern Folk Üçlüsü* ve *Üç Hürel*, yaptıkları özgün çalışmalarla yetmişli yıllarda müzik sahnesine giren topluluklar arasından başarıyla sıyrıldı. Üç Hürel, kullandıkları (kendi icatları olan) saz-gitar, davul kokteyli gibi farklı enstrümanlarla tamamen kendilerine has bir müziğe imza attı, sadece kendi plaklarında değil, Alpay'dan Sani-

ye Can'a eşlik ettikleri isimlerin plaklarında da silinmeyecek bir imza olarak kaldı. Esin Afşar'a eşlik etmek üzere yola çıkan Modern Folk Üçlüsü, sonrasında *solo* çalışmalar yaptı ve *Deriko*, *Ali Paşa Ağıtı* gibi türkü düzenlemeleriyle başladıkları repertuvarlarını alaturka şarkılarla zenginleştirdi ve bu dönemin başarılı topluluklarından biri olarak tarihe geçti.

Enteresan bir başarı hikâyesi de Karabük'ten gelen, başta *folk* plaklarıyla adından söz ettiren, 1978 yılında piyasaya çıkarttığı *Mesela Mesele / Dişi Denen Canlı* plağıyla yepyeni bir türün ilk (ve o dönemde tek) temsilcisi olarak tarihe yazılan Tünay Akdeniz'in hikâyesi. Topluluğu Çığrışım'la yaptığı ayrıksı plağın kapağına *punk rock* yazdıran Akdeniz, onunla yaptığım bir söyleşide, şunları söylemişti: "Nazmi Şenel'in fikridir bu. İngiltere'den yeni gelmişti, oradaki punk akımından söz etti bize. Aslında punk Türkiye'ye çok uymuyordu. Zaten anarşik bir dönemde yaşıyorduk, çengelli iğneler, zincirlerle konser veremezdik, versek konseri bitiremezdik! Nazmi, işte böyle bir dönemde, İngiltere'den gelirken bazı aksesuarlar getirmiş. Dedi ki, 'Bunları takın, fotoğraflarınızı çekelim, şarkılarınızda da bir protesto var, bunu kullanalım, sizin türünüz punk olsun'. Hırdavatçılar çarşısına gittik, zincirler aldık, kendimize göre ayarladık, taktık, Nazmi'nin getirdiği çengelli iğneleri, rozetleri üstümüze geçirdik..." Sonrası, dönemin gazetelerinde yayımlanan ve ses getiren fotoğraflar... Plak çok satmamış belki ama Tünay Akdeniz ve arkadaşları, bu fotoğraflarla bir süre gündemde kalmış.

"Televizyon, Ah Seni Gidi Televizyon..."

TRT denetiminden söz ettim ama TRT'nin hikâyesini anlatmadım. Yetmişli yılların başında haftada beş günle yayına başlayan, ilerleyen yıllarda yayın saatini ve gün sayısını artırdıkça evlerin başköşesine yerleşen televizyon, o dönemde (sinemaya ve gazinoya gidemeyen) halkın tek eğlencesi. Evinde televizyonu olmayanların televizyonlu evlere misafirliğe gitmesi, yaygın olarak rastlanan bir durum. Halit Kıvanç, bu misafirleri *telesafir* olarak isimlendiriyor. Rüçhan Çamay, 1977 yılında yayımlanan bir şarkısında onlara da laf atıyor: "Kim bulmuşsa Allah razı olsun / Sen gelmeden çok mutsuzmuşuz / Geldin kuruldun en başköşeye / O gün bugündür sana tutkunuz / Kırk yıldır görmediğimiz eş dosta / Kavuşturduğun yetmez mi zahir? / Her akşam çoluk, çocuk, ihtiyar / En azından on beş telesafir..." Çamay, sözlerini bizzat yazdığı bu Şanar Yurdatapan bestesini, aynı yıl katıldığı İzmir Fuarı'nda bir televizyon maketinin içine girip seslendirmiş.

Televizyondan söz ederken hayırla anılması gereken isim, yaptığı programlarla müziğe yepyeni bir yön veren *İzzet Öz*. 1978 yılında TRT için yaptığı *Sihirli Lamba* ve öncesinde ekranlara gelen *Diskovizyon*, *Bir Yaz Gecesi*,

Metronom gibi programlar, o dönem sesini duyurmak isteyenleri ekrana taşıdı. Tek şartı vardı: Müziklerini kendileri yapan ekipleri ve sanatçıları televizyona çıkartıyordu. Bunlar arasında, 1980'li yıllarda müziği yeniden canlandıracak bir ekip var: *İpucu Beşlisi*. 1975 yılında yayımlanan tek plakları *Heyecanlı*, *Diskovizyon* aracılığıyla dinleyiciyle buluştuğunda, beşliyi oluşturan gençler *umut vaat eden isimler* olarak anılmıştı. Bu gençlerden üçü, Mazhar Alanson, Fuat Güner ve Özkan Uğur, MFÖ ile 1980'li yıllara ve sonrasına damga vurdu; Ayhan Sicimoğlu ise verdiği konserler ve yaptığı programlarla hâlâ adından söz ettiriyor.

Alaturka - Pop Flörtü

Osmanlı İmparatorluğu'nun etkin olduğu dönemde saraydan sokağa çıkan *alaturka* ya da yetmişli yıllarda anıldığı gibi söylersek *Türk sanat müziği*, bu onyılda ciddi bir dönüşüme uğradı. Pop'un piyasayı ele geçirmesi, türküler ve alaturka şarkılar üzerine yapılan düzenlemelerden müteşekkil *Anadolu-pop*'un saltanatı, bu onyılın hemen başında *alaturka* bahsinde kimi ayarlamalar yapılmasına sebep. Başta Teoman Alpay ve Yıldırım Gürses olmak üzere pop esintili şarkılar yapan pek çok besteci var bu dönemde. Yaptıkları şarkılar, sadece dönemin önemli solistleri tarafından seslendirilmiyor, gençlerin de repertuvarına giriyor. TRT'ye rağmen bu şarkılarda alaturka sazların yanına ilişen Batı müziği enstrümanları, bu flörtün simgesi. İlerleyen yıllarda flört yakınlaşmaya, yakınlaşma ilişkiye dönüşecek ve alaturka kendini giderek pop'a teslim edecek. Yetmişli yıllar, bu ilişkinin başladığı yıllar.

Aynı şeyi, halk müziği için de söylemek mümkün elbette. Halk ozanlarının elinde sazıyla yaptığı kayıtların yerini, bu yıllarda bol sazlı kayıtlar alıyor. O kadar ki, yetmişli yılların sonlarına doğru ortamı saran disko ritimleri türkülere sirayet ediyor ve Şakir Öner Günhan'dan Ümit Tokcan'a dönemin mühim türkücüleri, plaklarını *funky* esintilerle süslüyor. Bugün, Avrupalı müzik dinleyicisinin gözünü Türkiye'ye dikmesine sebep çalışmalar, bu yıllarda üretilen kimi plaklardaki düzenlemeler...

Üç Özel İsim ve *Unkapanı* Hikâyesi

Aranjman ve bestelerden söz ederken bambaşka bir hatta girdim, arada farklı hikâyeler anlattım... Bu noktada yeniden bu bahse döneyim ve yetmişli yılları şahane kılan üç isimden söz edeyim. İlki *Hümeyra*. *Melodi Plak*'ta grafiker-ressam olarak çalışırken *keşfedilen* sanatçı, başta (biraz da *Anadolu-pop* akımının etkisiyle) Karacaoğlan'dan Âşık Veysel'e uzanan bir çizgide ilerledi, sonrasında çağdaş şairlerle buluştu. Yaptıklarıyla, bu döneme damgasını vu-

ran özgün isimlerden. Muhakkak anılması gereken ikinci isim, *Bülent Ortaçgil*. Ali Kocatepe'nin prodüktörlüğünü üstlendiği *Benimle Oynar mısın?* başlıklı albümüyle piyasaya bomba gibi düşen sanatçı, kendine bir vaha kurdu ve yolundan hiç sapmadan ilerledi. Yaptıklarıyla yolunu çizen, ara ara yan yollara sapsa da hiçbir zaman hayranlarını üzmeyen üçüncü isim, *İlhan İrem*. Bu kadar geç andığıma bakmayın, yetmişli yıllar denince akla gelen ilk isimlerden biri. Art arda yaptığı plaklarla sadece bu döneme değil, sonrasına da damga vurdu. Etkisi hâlâ hissediliyor.

İlhan İrem bağlantısıyla, *Unkapanı* ile simgelenen müzik piyasasına geçeyim, zira İrem'in gitarını alarak geldiği yer orası. Dönemin en büyük firmalarından biri olan *Diskotür*'ün sahibi Antuan Şöriz ona destek vermeseydi bugün adından söz etmiyor olacaktık belki de. *Melodi*, *Balet*, *Kent*, *Yonca* gibi firmalar, bu dönemde gençleri destekleyen adımlarıyla memleket müziğine yeni bir ivme kazandırıyor. Bilhassa 1974-1976 yılları arasında yapılmış çalışmalar, yapımcıların yüzünü güldürüyor. *Unkapanı*'nın parlak dönemleri bunlar. Yetmişli yılların sonunda ortaya çıkan petrol krizi ve pop'un geri plana çekilmesi, sıkıntılı durumlar yaratsa da yapım firmaları elini taşın altına koymaktan çekinmiyor.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken, müzik sektörünün başına iki bela musallat oluyor: *Korsan plakçılar* ve *kaset*. Yetmişli yılların ikinci yarısından itibaren hayatımıza giren kaset, plağın ölümüne sebep olarak gösterilen format. Üzerine kayıt yapılabilen kasetler, (sevilen şarkıları art arda kaydederek satan bant kayıt stüdyolarının marifetiyle) bütün evlere giriyor ve pikaplar yerini kullanımı daha kolay kasetçalarlara bırakıyor. Bir başka darbe, art arda kurulan korsan firmalardan geliyor. Sektörün ortaya çıkışıyla türeyen, hızla üreyen ve büyük firmaları taklit eden *Fırat*, *Işık*, *Uğur*, *Savaş*, *Halk* gibi firmalar, dönemin büyük firmalarına rakip olarak ortaya çıkıyor ve piyasaya sürülen plakları anında kopyalayıp Anadolu'ya dağıtarak pazar payından kendilerine büyük bir parça alıyor. Aralarında en meşhuru, *Hürses*. Korsan olduklarını gizlemiyor, bastıkları plakların göbeğine, dalga geçer gibi şu yazıyı yazıyorlar: "Bu eser radyo neşriyatlarından kaydedilmiştir. Hak sahiplerinin telif ücretlerini ödemeyi Hürses taahhüt eder." *Balet*'i taklit eden *Balal*, *Columbia*'nın muadili *Cumbala*, *Odeon*'a öykünen *Odaol* ve *Philips* plaklarını amblemini de taklit ederek basan *Philiz*, dönemin enteresan *korsanları*. Bu bahiste, en yaratıcı firmayı anmamak olmaz: *Sahibinin Sesi*'ne karşı kurulan *Sabahın Sesi*! Meşhur logoyu bilirsiniz: Bir köpek fonografın başında müzik dinler... *Sabahın Sesi*, köpeği horoz yapmış, fonografı ise gramofon.

Sadece korsan plaklar değil, korsan şarkıcılar da var: İlhan İrem'in *Yazık Oldu Yarınlara / Haydi Sil Gözlerini* ile patladığı dönemde bir anda ortaya çıkan İlham İren, onun payına ortak olan isim. Füsun Önal'ın art arda yayım-

ladığı iki *hit* şarkıyı (*Senden Başka* ve *Oh Olsun*) bir plağın iki yüzüne kaydeden Nurten Süer, bir başka korsan şarkıcı. Kaset döneminde bunlar daha da artıyor elbette... Plak şirketleri, önlem olarak kimi uyarılar koyuyor. Bunlardan birini, *Elenor Plak* tarafından yayımlanan Gülden Karaböcek albümünün kapağından aktarayım: "DİKKAT! Bu plağı pikapta daha iyi dinleyebilmeniz için, plâk hamurunun içine birçok özel maddeler ilâve edilmiştir. Kased'e çekildiği zaman, bu plâğın tüm sesleri çıkmaz ve hışırtılı alır, müzik zevkinizi bozar. Müzik sever dinleyicilerine önemle duyururuz."

Yeşilçam'dan *Unkapanı*'na Uzanan Köprü

Gülden Karaböcek, yetmişli yılların önemli seslerinden. Ablası Neşe Karaböcek'in açtığı yoldan ilerleyen sanatçı, başta Âşık Mahzuni Şerif türkülerine yaptığı *funky* yorumlarla dikkat çekiyor, ilerleyen yıllarda kendi bestesi *Dilek Taşı* ile adından söz ettiriyor. Şarkı, bir film şarkısı. Bu noktada önemli bir buluşma devreye giriyor: *Unkapanı-Yeşilçam* ilişkisi. Şarkıları çoğaltan, popülerleştiren bir buluşma bu. Birbirine bağlı, birbirini besliyor gibi görünüyor; sanki bilinçli olarak yapılmış izlenimi var ama aslında kendiliğinden oluşmuş...

Unkapanı, yapımcıların toplandığı muhit. *Yeşilçam*, sinema sektörünün kalbinin attığı sokak. Hikâye, 1930'lu yıllarda, daha *Unkapanı* ve *Yeşilçam* ortaya çıkmamışken başlıyor aslında... Sinemanın memlekete girişini takiben yapılan *müzikli* filmler, ilerleyen yıllarda *müzikten bağımsız düşünülemeyen* filmlere dönüşüyor. Hikâyeyi şöyle özetlemek mümkün: Emekleme yıllarında tanışan, 1940'lı yıllarda birbirine alışan bu iki sektör, 1950'li yıllarda kaynaştı, sonrasında seviyeli bir ilişki sürdürdü. Yetmişli yıllara geldiğimizde iki sektör arasında doludizgin bir aşk yaşanmaya başladı. O yıllarda hadise üç ana hattan ilerledi: Şarkılı filmler, şarkıcılı filmler ve filmli şarkılar ya da şarkı filmleri... Henüz *soundtrack* kavramının ortaya atılmadığı dönemlerde yaşanan bu aşk, art arda pek çok plağın çıkmasına sebep. *Yeşilçam*'ın yükselişi *Unkapanı*'nı canlandırdı ya da tersten bakarsak *Unkapanı*'ndaki hareketlilik *Yeşilçam*'a sirayet etti. Yetmişli yılların bu denli *renkli* geçmesinin sebeplerinden biri de bu. Sonrasında her iki sektör profesyonel bir ilişki içine girdi ama bilhassa bu dönemde yaşanan naif durum, iki sektörü de besledi.

1960'lı yılların sonundan itibaren çekilen melodramlarda şarkılar önemli. Filmlerde görünmese de şarkılarıyla başrol oyuncusuna ses veren isimler var: Nesrin Sipahi, Semiramis Pekkan gibi popüler isimler ve Belkıs Özener gibi gizli kahramanlar... Bunlar, film afişlerini kapaklara taşıyor ve filmlerde seslendirdikleri şarkıları plak yapıyor. Film afişlerinde de tersine bir bilgi var: Şarkıları seslendiren şarkıcının adı afişe giriyor, bu, insanları salonla-

ra çeken etkenlerden biri oluyor. Dönem *şarkılı filmler* dönemi. Filmde şarkıya giderek artan ilgi, bunun *şarkıcılı filmler* dönemine evrileceğinin habercisi – ki yetmişli yıllar, tam da bu dönem.

Şarkılı filmlerin art arda vizyona girmesi ve filmlerde söylenen şarkıların raptedildiği plakların çok satması, yeni bir dönemi başlattı. Bu dönemin ilk yıldızı, *Zeki Müren. Alaturka*, filmlerde karşımıza çıkan ilk tür; sonrasında *aranjmanlar*, ilerleyen yıllarda da filmler için yapılmış özgün besteler devreye giriyor. Yetmişli yılların ilk yarısında, *Erol Büyükburç*'un saltanatı başlıyor. 1960'lı yılların kült ismi, zirvede olduğu yıllarda popülerliğini filmlerle artırıyor. Birlikte çalıştığı Hulki Saner, yapımcılığını üstlendiği filmlerde kullanılan şarkıları plak olarak da yayımlayan isim. Bir yandan *Saner Film*, diğer yandan kardeş şirketi *Saner Plak*, sadece Erol Büyükburç'u değil, Gönül Yazar'dan Ferdi Tayfur'a, Emel Sayın'dan Gülden Karaböcek'e pek çok ismi beyazperdeye taşıyan firmalar.

Hulki Saner - Erol Büyükburç buluşması, yetmişli yılların hemen başında, tarihin en büyük *hit* şarkılarından birisinin doğuşuna sebep. "Bir Başka Sevgiliyi, Sevemem... Sevemem...", 1970 yılında yayımlanmış bir 45'lik plak. Şarkının yer aldığı film, 1968 tarihli *Berduş* – ki filmle aynı adlı şarkı, bahsi geçen 45'lik plağın arka yüzünde yer alıyor. Şarkılar bir ortak çalışmanın ürünü: Sözlerini (filme uygun olarak) Hulki Saner yazmış, Erol Büyükburç bestelemiş.

Büyükburç, filmleri halkla buluşmanın ya da kendi deyimiyle *halkla bütünleşmenin* yolu olarak görüyor. Bir yandan istediğini yapamamış olmak içine dert olmuş ama bunu söylerken bile, filmlerin şarkıyı çoğalttığı gerçeğini göz ardı etmiyor: "Hulki Abi'nin kafasına olay yatmadı. Bir şey de diyemezdim, kendi prodüksiyonu... O zaman referanslar öyleydi: Ben yeni plaklarımı yaptım, yeni şarkılar şimdi bu filmde... Millet sinemadan çıkar çıkmaz plakları alıyordu. Klip yerine geçiyordu, ben o yolu bulmuştum, o yol önemli bir yoldu..."

Şarkılı filmler ve *şarkıcılı filmleri* besleyen, onlardan çıkan bir başka akım, *şarkı filmleri*. Plaklara yapılan filmlerden söz ediyorum: *Tatlı Dillim* (1972), *Oh Olsun* (1973), *Mavi Boncuk* (1974) gibi filmler bunlar. Filmin, adını taşıdığı plakla ya da şarkıcıyla hiç alakası yok. Tutmuş şarkıların film adı olarak seçilmesi, daha ziyade geniş kadrolu aile filmleriyle tanıdığımız Ertem Eğilmez'in marifeti. Dönemin en meşhur şarkısını filmine isim yapan, filmde şarkıyı jenerikten itibaren sürekli çalan pek çok yapımcı ve yönetmen var o dönemde. Karşılıklı sevgi, saygı, tolerans çerçevesinde gelişen bu ilişki hem şarkının daha duyulur olmasını sağlıyor hem de filmin reklamını kolay yapmasını...

Bu bahsi sonlandırmadan önce, dönemin şarkılarını kullanan *Hababam Sınıfı* serisini unutmayayım. Ertem Eğilmez'in, unutulmaz Rıfat Ilgaz roma-

nından uyarladığı seri, hâlâ izleniyor, hâlâ o yılların şarkılarını bugüne taşıyor. Her filmin sonunda, film çekilirken meşhur olan şarkılar ve şarkıcılar, film oyuncuları tarafından düzenlenen bir *yılsonu müsameresinde* canlandırılıyor. Bu, o dönemin fotoğrafını ortaya koymakla kalmıyor, müzik piyasası açısından bir belgesel duruma da dönüşüyor.

Acının ve Kederin Müziği: Arabesk

Sinema, arabeskin yayılmasında da etkili. TRT'nin kapılarını kapattığı bu tür, plaklar ve filmler aracılığıyla halkla buluştu. Büyükburç'un dediği gibi, *kliplerden* oluşan filmler, Orhan Gencebay, Hakkı Bulut, Ferdi Tayfur gibi isimleri Anadolu'ya taşıdı; sevenleri, televizyon ve radyoda duyamadıkları, sahnelerde göremedikleri sanatçıları izlemek için sinema salonlarının kapısında kuyruğa girdi. Yetmişli yıllardaki *şarkıcılı filmler* döneminin zirvesi bu. Popüler şarkıcılar, (genellikle film çekimi esnasında yazılan ve sürekli değişen) basit senaryolu filmlerde oynarlar ama asıl amaç yeni şarkılarını halka dinletmek, plaklarının promosyonunu yapmak...

Arabesk bahsine girdim, yazının sonuna buradan ulaşayım. 1960'lı yılların sonunda bir anda popüler olan bir tür bu. Kökü, Mısır filmlerinde ve alaturka yasağı sırasında halkın meylettiği Arap radyolarında. İçten içe yerleşen, çaktırmadan büyüyen bir tür bu. Orhan Gencebay türün öncüsü olarak gösteriliyor ama ilerleyen yıllarda, "Ben arabesk değil, serbest çalışmalar yapıyorum," diyerek bu türden kendini sıyırdı. Kim ne derse desin, arabeskin ilk yıldızı Gencebay. Sonrasında Ferdi Tayfur, Hakkı Bulut, Müslüm Gürses gibi isimler geliyor. Yetmişli yılların sonuna doğru söylediği türkülerle adından söz ettiren İbrahim Tatlıses'in sonradan bu türe meyletmesi, bilhassa 1980'li yıllarda arabeskin piyasayı ele geçirmesine sebep. Anlattığım onyılın son döneminde bunun izlerine rastlamak mümkün: Pop ve *rock* kulvarından gelen şarkıcıların çoğu memleket meseleleri üzerine şarkılar yaparken bu işe bulaşmayanlar Selami Şahin şarkıları söylemeye başladı. Bu yüzden, yetmişli yılların son demi, *Selami Şahin yılları* olarak literatüre geçti. Arabesk tam da bu noktada hızla büyüdü ve sonrasında piyasayı ele geçirdi.

Arabeskin popülerliğinde göçün büyük etkisi var. Köyden kente göç eden, apartmanlarda kendine yer bulamayarak varoşlarda kurulan gecekondu mahallelerine yerleşen insanların dertlerini anlatan tür, *arabesk*. İşe gidip gelirken bindikleri minibüslerin pikaplarında hep arabesk plaklar dönüyor. Bu yüzden, bu müzik, *minibüs müziği* adıyla da anılıyor. TRT, arabeskin önündeki tek engel. Yapımcılar, bu türün büyümemesi için elinden geleni yapıyor ama arabesk kendine bir yol bularak memleketi etkisi altına alıyor. TRT'nin direnişinin sonlandığı yıl, 1979. O yılın yılbaşı gecesinde ekrana çıkan Or-

han Gencebay, sonrasında sürecek bir durumun ilk örneği. TRT, bütün bir yıl yasakladığı arabesk şarkıcılara, sadece yılbaşı programlarında halka hediye olarak yer veriyor. Çelişkinin böylesi!

Yazının girişinde, yetmişli yılları tanımlayacak kelimeyi *umut* olarak seçmiştim. Yazıyı sonlandırırken yanına *çelişki* kelimesini iliştiriyorum. Arabeske karşı çıkanların arabesk söylemesi, arabeski popüler kılan ismin "ben arabesk yapmıyorum" demesi, bir dönem toplumcu çizgide yer alanların farklı noktalara evrilmesi ya da tam tersi bir şekilde hiçbir zaman bu çizgiye gelmeyenlerin politik şarkılar söylemesi, o dönemde karşımıza çıkan çelişkilerin bir kısmı. Elbette bu çelişkiler dönemi lekelemiyor, bugün baktığımıza gülümseyerek karşıladığımız küçük hatalar olarak tarihin kıyısına ilişiyor. O günden bugüne gelirken arada yaşanan savrulmaların yanında bu çelişkiler naif kalıyor. O da, *umut* kelimesiyle simgelenen bu yılların küçük oyunu bence. İlk yıllardaki kafa karışıklığı, *Umudumuz Ecevit* sloganıyla simgelenen dönemde pop müziğin popüler olmasıyla son buldu; son demde memlekette yaşananların şarkılara yansıması, politik müzik ve arabeski doğurdu. Yetmişli yıllar bu eksende ilerlerken umut her dem baki kaldı. Bugün, geleceğe umutla bakıyorsak, biraz da bu yüzden. O yıllarda yapılanlar, bugünü beslemekle kalmıyor, bizi geleceğe taşıyor. Bu anlamda, yetmişli yıllar, müzik piyasası düşünüldüğünde, memleketin en bereketli yılları belki de...

Yetmişli Yıllarda Türkiye'de Protest Müzik

SELÇUK DURAN

"Belirsizlikte kalasın" diye bir Çin bedduası vardır. Belirsizlik uzun sürer. Bazen olumsuz sonuçlar dahi uzun süreli bir belirsizlikten evla gibidir. Türkiye'nin 1970'li yılları, belirsizliğin hüküm sürdüğü, Turgut Uyar'ın ifadesiyle "bütün mümkünlerin kıyısında" geçen yıllar olarak tarif edilebilir. Bu dönemde bir yandan dünya genelinde esen özgürlük rüzgârları Türkiye'yi de etkilerken, öte yandan da devletin şiddet tekelini etkin bir biçimde kullandığı görülmektedir. Bu noktada 1970'li yıllar, toplumsal muhalefet açısından sonsuz bir umut ile karamsarlığın, öfke ile sevincin, direnç ile yenilginin, dağılma ile toparlanmanın yıllarıdır. Türkiye tarihinin hem en büyük direnişlerinin hem de en hüzünlü ölümlerinin yaşandığı yıllar olarak duygu yoğunluğunun oldukça fazla olduğu bir dönemdir. Bu duygu yoğunluğu içerisinde sanat alanında önemli ürünler sergilenmiştir. Müzik ise diğer sanat alanlarına kıyasla bir adım öne çıkmaktadır. Özellikle 1960'lı yıllarla beraber filizlenen bazı yeni müzik türlerinin yetmişli yıllarda en verimli dönemini yaşadığını söylemek abartılı bir iddia olmayacaktır. *Ozan-Âşık Geleneğin*in ülkede esen sol rüzgârları arkasına alarak en protest havaya ulaştığı dönem de bu dönemdir. *Anadolu pop-rock* diye tabir edilen sentez müziğin en etkileyici yorumlarının sergilendiği, en keskin sol söylemlerin şarkılara sirayet ettiği yıllardır 1970'ler. Kaldı ki, bu dönemde, hafif pop müziği de toplumsal konulara değinmeden edememiştir. Hatta Meral Özbek'in *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski* adlı eserinde dile getirdiği üzere kaderciliğin ve yenilginin müziği olarak tanımlanan arabesk müzikte dahi içerisinde direnme potansiyeli barındıran sözlere rastlamak mümkün olmuştur.

Konumuz müzik olacağı için ve müziğin de insanların duygu dünyasının bir tezahürü olmasından kaynaklı yetmişli yılların duygusal ve düşünsel atmosferine odaklanarak başlamak doğru olacaktır. Önce dünyanın genel ahvaline bakalım.

Yetmişli Yıllarda Dünyanın ve Türkiye'nin Genel Durumu

Kuşkusuz altmışlı yıllarda yaşanan siyasal, toplumsal ve kültürel devinimler, yetmişli yılların şekillenmesinde de belirleyici olacaktır. ABD ile SSCB arasında devam eden Soğuk Savaş, kapitalizm ile sosyalizm arasındaki ideolojik mücadelenin dünyanın büyük bölümünü etkilemesine neden olacaktır. Avrupa'daki 68 gençlik hareketinin etkileri ise farklı biçimlerde yetmişli yıllarda da devam edecektir. Özellikle Che Guevara'nın destansı ölümü, yüreği özgürlükten yana atan her genci derinden etkileyecektir. Onun gibi cesur bir biçimde savaşmak, hatta ölmek fikri farklı coğrafyalarda yaşayan kadın-erkek milyonlarca genç insanı heyecanlandıracaktır. Aynı yıllarda ABD'nin Vietnam Savaşı'ndaki tutumu hem dünya genelinde hem de Amerika'da büyük tepkilere neden olmuş; savaş karşıtlığı yükselişe geçmiştir. ABD'nin Latin Amerika, Ortadoğu ve Güney Asya ülkelerindeki askerî cuntaları desteklemekle kalmayıp neredeyse bu darbeleri organize etmesi, dünyadaki Amerikan karşıtlığını da en üst düzeye çıkarmıştır. Özellikle ülkesi Şili'deki yabancı şirketlerin elindeki fabrikaları kamulaştırarak anti-emperyalist dünyada büyük heyecan uyandıran Sosyalist Devlet Başkanı Salvador Allende'nin, Augusto Pinochet'nin liderliğindeki askerî cunta tarafından öldürülmesi yetmişli yılların önemli kırılma noktalarındandır. Bu darbedeki rolü ile ABD, Latin Amerika ve dünyanın diğer bölgelerinde sosyalizmin yayılmasını engellemek adına ne kadar kararlı olduğunu bir kere daha göstermiştir. Buna rağmen yetmişli yıllar boyunca dünyanın her yerinde anti-emperyalist mücadeleler hızını kesmeksizin devam etmiştir.

1970'li yıllar Türkiye'de de bir hayli sancılı geçmiştir. 12 Mart Darbesi ile başlayıp, 12 Eylül Darbesi ile sona eren bir süreçten bahsediyoruz. Her ne kadar bu süreçte askerî cunta ve faşizm galip gelse de muhalif kesimler açısından sosyalizmin geleceğine dair bitimsiz bir inancın olduğu da ayrı bir gerçekliktir. Hatta iddiamızı daha da ileri götürecek olursak denilebilir ki, Türkiye topraklarında sosyalizme ve devrime olan inanç hiçbir vakit yetmişli yıllardaki kadar güçlü olmamıştır. İşçi sınıfının güçlü bir biçimde örgütlendiği, öğrenci hareketlerinin toplumun genelinde büyük bir etki alanı yarattığı, köylülerin toprağını ve emeğini savunmak adına kitlesel mitingler yapabildiği

1970'li yıllarda, devlet şiddetinin de oldukça güçlü bir biçimde ortaya çıktığı görülecektir. 1961 yılında kurulan TİP'in 1965 seçimlerinde on beş milletvekili çıkarması, 1967 yılında DİSK'in kurulması, Türkiye'deki sosyalist hareketin güçlenmesine ve iddialarını daha ileri noktalara taşımasına vesile olmuştur. Toplumsal ve siyasal gelişmelere bağlı olarak gençlik hareketleri de benzer şekilde hızlanacak ve süreç içinde gittikçe radikalleşecektir. 12 Mart Darbesi ardından Sinan Cemgil, Hüseyin Cevahir, Ulaş Bardakçı, Mahir Çayan, İbrahim Kaypakkaya gibi gençlik önderlerinin öldürülmeleri; Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam edilmeleri, sonraki kuşakların düşünsel dünyası ve mücadele pratiği üzerinde oldukça derin izler bırakacaktır. Bütün bu trajik ölümler sadece gençlik önderlerinin izini süren örgütleri değil, toplumun genelini de derinden etkilemişlerdir. Yetmişli yılların ikinci yarısında devlet şiddetinin dozajı artsa da toplumsal muhalefetin geriletilmesi 12 Eylül Darbesi'ne kadar mümkün olmamıştır. Türkiye'deki sol-protest müzik de bu dönemde en verimli dönemini yaşayacaktır. Peki, protest müzik denilince nasıl bir müzik tarzı akıllara geliyor ve bu müziğin dünyadaki ve Türkiye'deki gelişiminde hangi özellikler ön plana çıkıyor? Biraz bu sorulara cevap aradıktan sonra yetmişli yıllarda Türkiye'de etkili olan protest müzik icracılarına odaklanacağız.

Dünyada Protest Müzik

Protest müziğe dair genel bir tanım geliştirmeye çalışalım. Önce, doğal olarak, *protesto* sözcüğü üzerine düşünmek gerekecek. *Protesto* TDK sözlüğünde "1. Bir davranışı, bir düşünceyi, bir uygulamayı haksız, yersiz, gereksiz bularak karşı çıkma, kabul etmeme. 2. Herhangi bir davranışın haksız, yersiz, gereksiz görülerek onaylanmadığını bildiren resmî açıklama" şeklinde tanımlanmıştır. *Protest müzik* de aynı şekilde haksızlığa, yanlış giden bir şeylere karşı çıkmanın haksızlığı kabul etmemenin duygularla dile getirilme halidir. Savaşlara, işgallere, askerî darbelere, eşitsizliğe, sömürüye, yoksulluğa, pahalılığa insan hakları ihlallerine, çevrenin tahribatına, ırkçılığa, ayrımcılığa, cinsiyetçiliğe karşı tepkisini dile getirmeye çalışan birçok sanatçı ya da müzik grubunun geçmişten günümüze protest müzik üzerinden derdini anlattığını görüyoruz. Bu, protest müziğin içeriğiyle, yani sözleriyle alakalı kısımdır. Müzikal kısım ise bir eserin biçimsel boyutu olarak düşünülebilir. Protest müziğin icrasında biçim-içerik dengesi önemlidir. Biçimde hareketli ritimlerin ağırlık kazandığı, içerikte ise isyankâr, öfkeli ve müdahil bir söylemin ön plana çıktığı görülmektedir. Mesajını ajitatif ya da sloganist bir tarzda ifa-

de eden şarkıların yanında halk ezgilerinden ve ağıtlardan yararlanarak trajik olayları ya da kişilikleri hüzünlü yönleriyle anlatan örnekler de vardır. Müzikal çeşitlilik, aykırılık, var olan ezberleri ve şablonları bozmak gibi daha biçimsel kaygılarla hareket eden icralardan da bahsetmek mümkündür. Bütün bunlara rağmen protest müziğin nasıl yapılacağına dair net bir müzikal tanım yoktur. Bu müziği icra edenlerin sisteme karşı duruşları ve şarkı sözlerindeki içeriğe göre şekillenen bir protest müzik algısı söz konusudur. Nihayetinde protest müzik, genel olarak, bir arayış sonucu ortaya çıkmış ve bunun sonucunda da değişik biçimler almıştır. Homojen bir protest müzik tanımından bahsedemeyişimizin başat nedenlerinden biri de budur. Buna rağmen yerelden evrensele toplumsal konulara dair gelişen bir duyarlılıktan ve duyarlılığın kimi zaman geleneksel ezgilerle kimi zaman da özgün bestelerle dile getirildiği bir müzik tarzından bahsetmek mümkündür.

Dünya genelinde protest müzik altmışlı ve yetmişli yıllarda altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde ülkelerinde ve dünyadaki gelişmelere karşı duyarsız kalamayan sanatçıların bazıları birer aktivist olarak da toplumsal eylemliliğin içerisine girerek tepkilerini dile getireceklerdir. Dolayısıyla müzik, artık, toplumsal hareketlerin en önemli araçlarından biri olacaktır. Amerika'da ve Batı Avrupa'da bazı müzisyenler ve müzik grupları bu dönemde kendi efsanelerini yaratmışlardır. Bu efsanelerden biri Bob Dylan'dır. Bob Dylan, protest müziğin öncülleri olarak tanımlayabileceğimiz Joe Hill, Woody Guthrie ve Pete Seeger'dan etkilenmiş; fakat *folk* müziği, *blues* ve *rock and roll* ile sentezleyerek onları aşabilmiştir. Nitelikli, coşkulu ve duyarlı müziğini, güçlü bir edebi içerikle besleyerek müzik tarihine geçen Dylan, sevilen şarkılar yapmıştır. Şarkı sözlerindeki güçlü edebi yapı dikkat çekmektedir. Zira kendisi 2016 yılındaki Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülerek, bu alanda bir ilki de gerçekleştirecektir. Bob Dylan'ın bir dönem hayat arkadaşı olan Joan Baez da duruşundan taviz vermeyen önemli bir kadın protest müzik sanatçısıdır. Muhteşem sesi ve yorumuyla günümüzde de büyük bir hayran kitlesine hitap eden Baez, Latin Amerika'daki askerî darbelere, savaşa, ırkçılığa karşı mücadelede aktif rol almış, Uluslararası İnsan Hakları Komitesi'nin kurulmasına katkı sunmuştur. Philip David Ochs, yetmişli yılların parlayan yıldızlarından biriydi. Yakın arkadaşı Dylan ile kıyaslandığında dönemin toplumsal muhalefetine daha aktif bir katkı sunmuştur. Şili'de Salvador Allende'ye yönelik destek konserleri onu yetmişli yılların Amerika'sında protest müziğin en önemli öznelerinden biri haline getirmiştir. Zamanla ciddi baskılara maruz kalan ve yalnızlaşan Ochs, Salvador Allende ve yakın arkadaşı Victor Jara'nın ölüm haberleri sonrasında büyük bir depresyona girecek, 36 yaşında

kendini asarak yaşama veda edecektir. Yeri gelmişken Şilili halk ozanı Victor Jara'dan da bahsedelim. İlk döneminde Şili folk şarkılarını seslendiren Jara, daha sonra özgün beste ve yorumları ile *Yeni Şarkı (Nuevo Cancion)* denilen muhalif müzik hareketinin gelişmesine de öncülük edecektir. *Inti-Illimani* ve *Quilapayún* grupları ise Şili'de Jara ekolüne yeni yorumlar getirerek dünyanın en başarılı protest müzik grupları arasına gireceklerdir. Yunanistan'ın sembol sanatçısı Mikis Theodorakis, Güney Afrika özgürlük mücadelesinin Nelson Mandela'dan sonra en önemli figürlerinden birisi olan ve *Afrika Ana* diye bilinen Miriam Makeba, *Reggea* müziğine yaptığı katkı ile sevenleri tarafından âdeta ilahlaştırılan Bob Marley, yetmişli yıllarda akla gelen diğer önemli müzisyenlerdir. Ayrıca *Beatles, The Rolling Stones* ve *Pink Floyd,* gibi müzik grupları protest tavırları ile dünya gençliğinin büyük ilgisine mazhar olacaklardır.

Türkiye'de Protest Müziğin Tarihsel Gelişimi

Altmışlı ve yetmişli yıllarda artan toplumsal muhalefetle birlikte Türkiye'de oldukça verimli bir dönem yaşayan protest müziği besleyen üç ana kaynaktan bahsetmek mümkün. *1) Ozan-âşık geleneği, 2) Toplumcu gerçekçi şiir geleneği, 3) Çağdaş dünya müziği örnekleri.* Ozan-âşık geleneği protest müziğin gelişiminde diğer kaynaklara göre daha belirleyici olmuştur. Hem müzikal altyapıda hem de sözlerde geleneksel motif ve söylemlerin ağırlıklı olması sol-protest müziğin geniş halk kesimlerince sahiplenilmesini beraberinde getirmiştir. Bu nedenle âşık geleneğinin tarihsel gelişimine kısaca göz atmak protest müziğin yetmişli yıllardaki etkisini anlamak adına yerinde olacaktır.

Kuşkusuz ozan-âşık geleneği denilince akla ilk gelen isim Pir Sultan Abdal'dır. Onun efsanevi kişiliği etrafında yedi farklı ozanın şiirlerinin toplandığı düşünülmektedir. Yani basit bir ifade ile tek bir Pir Sultan Abdaldan ziyade bu ismin kutsal halesi etrafında şiirler yazan onun geleneğini devam ettiren bir dizi Alevi-Kızılbaş kökenli ozanın varlığı söz konusudur. Pir Sultan Abdal geleneğinde Osmanlı yönetiminin ayrımcı ve haksız politikalarına karşı bilenen bir duruş vardır. Dönemin Osmanlı valisi Hızır Paşa'ya karşı boyun eğmez bir Pir Sultan Abdal tavrı göze çarpmaktadır. "Hızır Paşa bizi berdar etmeden / Açılın kapılar Şaha gidelim", "Koyun beni hak aşkına yanayım / dönen dönsün ben dönmezem yolumdan." "Yürü bre Hızır Paşa senin de çarkın kırılır / Güvendiğin padişahın gün gelir o da devrilir," diye seslenen Pir Sultan Abdal, yaşadığı dönemin siyasal ve toplumsal çelişkilerini

yankıları yüzyıllar sonrasına ulaşacak kadar güçlü ve direngen bir sesle haykıracaktır. Daha çok doğa, gurbet, aşk temalı şiirleri ile ön plana çıkan Karacaoğlan dahi dönemin toplumsal sömürü sistemini son derece sarih biçimde anlattığı eserinde "Ben dünyayı sonsuza dek belledim / Meğer dünya dört sultanlık yer imiş" diyerek kralların, sultanların arasında bölüşülen dünya ahvaline sitem edecektir. Köroğlu efsanesine geldiğimizde ise Bolu Beyi'ne karşı mücadeleye giren bir halk ozanının cesur direnişine tanıklık ederiz. "Ben bir Köroğluyum dağda gezerim / Esen rüzgârlardan hile sezerim / Demir külünk ile kaf'az ezerim / Dokunman fakire ben gelene dek" sözleriyle yoksulların koruyucusu zalimlerin korkulu rüyası olarak kendini var eder Köroğlu. 18.yüzyılda Türkmen aşiretlerin Osmanlı'nın haksız vergi sistemi ve ayrımcı politikaları karşısında ezilmesini kabullenemeyen Dadaloğlu ise "Hakkımızda devlet vermiş fermanı/ Ferman padişahın dağlar bizimdir" dizeleriyle toplumsal muhalefet açısından eskimeyen bir slogana imza atmıştır. 19.yüzyılda Kayseri'nin Develi ilçesinde doğan ve Osmanlı ülkesini gezerek halkın yaşadığı sorunları gözlemleyen Seyranî'nin "Seyranî halimiz böyle ne olacak / Kısa çöp uzundan hakkın alacak/ Mamurlar yıkılıp viran olacak/ Akıbet alınır öcümüz bizim" dizeleri de hâlâ etkisini yitirmeyen güçlü bir muhalefet söylemi olarak akıllara kazınmıştır. Cumhuriyet döneminde ozan-âşık geleneği yeni bir resmî ideoloji doğrultusunda inşa edilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet'in modernist politikalarını halka anlatma yolunda âşıklara bir misyon biçilmiştir. Türkçü bir motifle Anadolu'nun kalkınması yolunda Âşık Veysel gibi önde gelen âşıklara bazı şiirler yazdırılmıştır. "İftihar ettiğim büyük muradım / Türkoğluyum temiz Türk'tür ecdadım/ Şehit ismi yazılaydı soyadım / Kanım ile mezarımın taşına" dizelerinde söz konusu Türkçü anlayışın izlerini görmek mümkündür. Bu dönemde Âşık Veysel'in halkevleri ve köy enstitüleri ile ilgili şiirlerinde de ilerlemeci-kalkınmacı-modernist bir paradigmanın etkisi görülecektir. Âşık geleneğinin bu şekilde inşası başarılı olamamış deyim yerindeyse istenilen maya tutturulamamıştır. Örneğin, Âşık Veysel yukarıdaki şiirleriyle değil *Kara Toprak, Uzun İnce Bir Yoldayım* gibi türküleriyle halkın gönlünde yer edinmiş, "Beni hor görme kardaşım sen altınsın ben tunç muyum" gibi dizeleriyle hatırlanmıştır. 1970'li yıllarda âşık geleneğinin toplumsal konulara dair ilgisi en üst düzeye ulaşmıştır. Bu süreçte âşıklar bir yandan kendi aralarında örgütlenmiş öte yandan devrimci yapılarla yan yana yürümüş hatta bazıları bu örgütlere angaje olmuşlardır. Âşık Mahzunî Şerif, Âşık İhsanî, Âşık Ali İzzet, Nesimi Çimen, Zamanî, Muhlis Akarsu, Hüseyin Çırakman, Abdullah Papur, Feyzullah Çınar, Abuzer Karakoç, Davut Sularî, Âşık Daîmi, Âşık Meçhulî ve Âşık İpek gibi isimler birbirinden değerli üretim-

lerle halkın derdini, meramını gündeme getirirken, kurtuluş için kendilerince çözüm önerileri sunmaya çalışmışlardır.

Bu anlamda Âşık Mahzunî Şerif yetmişli yıllarda büyük etki yaratan âşıkların başında gelecektir. Amerika'nın Vietnam işgali sonrasında "Defol git benim yurdumdan / Amerika katil katil / Yıllardır bizi bitirdin Amerika katil katil / Mahzunî şerif uyuma / Gün geldi çattı akşama / Bizden selam Vietnam'a / Amerika katil katil" diyerek sesini yükselten Mahzunî, Türkiye'deki mevcut sömürü ilişkilerini de *Yuh Yuh* türküsüyle başarılı biçimde eleştirir: "Ben hoca değilim muska yazmadım / Ben hacı değilim Arap gezmedim / Kuvvetliyi sevip zayıf ezmedim / Namussuza boyun büktüm ise yuh / Ne demek efendim bey ve amele/ Fakir soymak yakışır mı kemale / Rüşveti hak bilip her dakka hile / Yapıp yapıp inkâr ettim ise yuh / Bu kadar milletin hakkın alanlar / Onları kandırıp zevke dalanlar / Diplomayla olmaz hâkim olanlar / Suçsuzun başına çöktüm ise yuh." Mahzunî Şerif'in bu eserinde hem geleneksel egemen sınıflara hem de modern egemen sınıflara yönelik tepkisini dile getirmesi dikkate değer. Zira sadece dini kullanarak halkı sömüren kesimlere değil, rüşveti sıradanlaştıran bürokrasiye, adaleti sağlayamayan hukuk sistemine de eleştirilerini yöneltmektedir. Mahzunî Şerif, kırsal bölgelerin yaşadığı sorunları kentli insanlara anlatarak çelişkileri bütün toplumun ortak sorunu haline getirmeye çalışır. Örneğin *Yaz Gazeteci Yaz*, bu minvalde ele alınmış bir eserdir: "Bankada parası olan kulları yazma / Onlara aldanıp yolundan azma / Şehirden asfalt geçen yolları yazma / Bir de bizim köyden eşek geçmeyen yolları yaz / Yaz gazeteci yaz / Yaz efendi yaz." Burada hüzünlü bir anlatı yerine hicivli bir dil tercih eden Mahzunî benzer eserlerindeki coşkulu ritmik yapı sayesinde derdini daha geniş kesimlere aktarabilmiştir. Özellikle Cem Karaca, Selda Bağcan ve Edip Akbayram'ın düzenlemeleri Mahzunî Şerif türkülerine farklı bir boyut getirecek, yıllar boyunca eserleri en fazla dinlenen âşık olacaktır. Açlık, yoksulluk, pahalılık, zam, adaletsizlik ve zengin-fakir ayrımı gibi temaların âşıkların eserlerinde sıklıkla işlendiğini daha önce de belirtmiştik. Bu temaların yanında sosyalizm ve devrim fikriyatının da cesur biçimde dile getirildiği görülmektedir. *Sivas Katliamı*'nda yaşamını yitiren Muhlis Akarsu yetmişli yıllarda şu dizeleri yazacaktır: "Ne sefalet kalkar ne kavga biter / Sosyalist bir düzen kurulmadıkça / Ne işsiz tükenir ne ekmek yeter / Bakan köylü gibi yorulmadıkça." Muhlis Akarsu gibi Sivas'ta Madımak Oteli'nde katledilen ve aynı zamanda saygı duyulan bir Alevi dedesi olan Âşık Nesimi Çimen de devrim ve sosyalizme olan inancını dile getirir: "Ezilsin burjuva, vurun faşizme / Artık yol gider mi ölümden öte / Devrim diye dinsin halkın feryadı / Sosyalizm duvarını öre öre gel."

Yetmişli yıllarda muhalif müziğin en önemli isimlerinden biri olan Âşık İhsanî anlaşılır, gündelik bir dili, ajitatif bir nosyonla haykırarak kitlelerin bilinçlenmesi adına söyler türkülerini. Yazmış olduğu şiirler muhalif toplumsal kesimler içinde büyük bir heyecan yaratır. Bir âşık olarak sadece Anadolu halkını değil öğrencileri ve aydınları da etkiler. TİP'in etkinliklerinin yanı sıra birçok derneğin etkinliğinde sahne alan İhsanî'nin şiirlerinde işçi ve köylülerin talepleri ve özlemleri doğrudan dile getirilir. *Yazacağım* şiiri, bir âşık olarak İhsanî'nin halkına ve ülkesine duyduğu sorumluluğu ortaya koyar: "Yazacağım bu can tende / Durana dek yazacağım Eşitsizlik zincirini / Kırana dek yazacağım." İhsanî bir taraftan bu sömürü düzeninin değişeceğine olan inancını yüksek sesle haykırırken bu değişimin özneleri olarak da işçi ve köylülere olan inancını tekrarlar: "Gidiyor ey asalaklar gidiyor / Leke leke gidiyorlar gidiyor / Kimi tesbihini kimi burnunu / Çeke çeke gidiyorlar gidiyor /Gidiyorlar gidecekler gitsinler / İşçi ile köylü bayram etsinler / Evsizler işsizler bayram etsinler."

Özetle 1970'li yıllarda ozan âşık geleneğinin temsilcileri ülke ve dünya meselelerine kayıtsız kalmamış, tavırlarını halktan ve ezilen kesimlerden yana göstermişlerdir. Siyasal gerginliklerin hat safhada olduğu, toplumsal çelişkilerin arttığı, sömürü ilişkilerinin keskinleştiği bir dönemde âşıklar bulundukları yerden halkın sorunlarını anlatmaya çalışmışlardır. Âşıkların bu dönemde sergilediği üretimler Türkiye'deki neredeyse bütün müzikal alanı etkilemiştir.

Yetmişli Yılların Protest Müziği

Bu bölümde yetmişli yılların önde gelen protest müzik sanatçıları üzerinde durarak farklı müzik tarzları ve söylemleri üzerinden protest müziğin hangi aşamalardan geçtiğini anlamaya çalışacağız. Özellikle bu dönemde kendini *devrim* ve *sosyalizm* gibi değerler üzerinden halkın kurtuluşuna adayan genç kuşakların mücadelesi ve bu mücadele pratiği içinde yaşanan trajik ölümler toplum içerisinde duygusal kırılmalara neden olmuştur. Bu durum, bir kesim üzerinde yenilgi psikolojisi yaratsa da öte yandan mücadeleye daha sıkı sarılan ve daha dinamik bir şekilde örgütlenmeye çalışan ve yetmişli yılların ikinci yarısında bu noktada ciddi yol alan bir toplumsal muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Bu ortamda sanatçıların da kendilerini toplumsal muhalefetten soyutlamaları mümkün olmamıştır. Yetmişlerin sol-protest müziğini ele alırken, böyle bir ahvali ve bu ahvalin ortaya çıkardığı ruh halini göz önünde bulundurmak önemli olmakla beraber yeterli değildir. Zira sol-protest müziğin diğer önemli motivasyonu, biçimsel olarak ideal olanı aramaktı.

Burada da genel anlamda bir Doğu-Batı sentezi fikri ağırlık kazanacaktır. Müzikal düzenlemelerde geleneksel halk ezgileri ve halk şiirlerinden yararlanırken bu eserleri Batı müziği ile nasıl uyumlu bir şekilde ortaya koyabiliriz sorusu muhtemelen dönemin bütün müzik tarzları için başat soruydu. Sol-protest müzik, *şan-opera* tekniğinden *Anadolu rock* denemelerine, *senfonik düzenlemeler*den *politik pop* müziğine kadar geniş bir yelpazeden özgün eserlerin verileceği bir müzik tarzı olarak Türkiye'nin müzik tarihinde önemli bir yer kaplayacaktır.

Yetmişli yıllarda etkili olan bazı sanatçı ve müzik gruplarının üzerinde kısa bir değerlendirme yapıldığında yukarıda bahsedilen farklılığın ve özgünlüğün daha iyi anlaşılması sağlanabilecektir. Bu anlamda ilk olarak *Ruhi Su* ile başlayabiliriz. Ankara Devlet Konservatuarı'nda opera sanatçısı olarak yetişen Ruhi Su, *1951 Tevkifatı* sonrasında beş yıl cezaevinde kalmıştır. Cezasını tamamladıktan sonra müzik çalışmalarını istediği gibi yürütemeyen Ruhi Su, 1975 yılında, *Dostlar Korosu*'nu kurarak çalışmalarına bağımsız devam etti. Su, hem geleneksel halk ezgilerini hem de âşık türkülerini Batı şan tekniğiyle seslendirerek farklı bir tarz yaratmıştır. Yunus Emre, Dadaloğlu, Köroğlu, Karacaoğlan, Pir Sultan Abdal başta olmak üzere birçok âşığın eserlerini yorumlayarak bu alanda en fazla eser veren müzisyenlerden birisidir. Bertold Brecht ve Nâzım Hikmet şiirlerine yaptığı bestelerin yanında, sözleri kendine ait bestelerle de kuşağının en önemli seslerinden biri oldu. "Annem beni yetiştirdi / Halkı uyandır dedi / Halk olmadan bir şey olmaz / Halkı uyandır dedi" diyen Ruhi Su eseriyle, dönemin sosyalist aydınları tarafından sıkça tartışılan *halka bilinç taşıma* meselesini gündeme getirecektir. *Mahsus Mahal* adlı eseri ise günümüze kadar popülerliğini koruyan en sevilen hapishane türkülerden biridir. Sözleri Nâzım Hikmet'e ait olan *On Beşlere Ağıt* eserinde, Mustafa Suphi ve arkadaşları saygı ile anılır. *Ellerinde Pankartlar* adlı bestesi marş formundadır. Eserde "Bu meydan kanlı meydan / Ok fırladı çıktı yaydan / Kalkın ayağa kalkın / Biz şehirden siz köyden" dizeleriyle köylerden ve şehirlerden yürütülecek mücadelenin ayrılmazlığına vurgu yapılır. Tarihe *Kanlı 1 Mayıs* olarak geçen 1977 yılı 1 Mayıs'ında Taksim Meydanı'nı dolduran yaklaşık beş yüz bin emekçinin üstüne ateş açılarak otuz dört insanın ölümüyle sonuçlanan katliam, tam da Türkiye işçi sınıfının ayağa kalktığı bir dönemde yapılmasıyla dikkat çekmektedir. Ruhi Su, bu kanlı Mayıs gününü türkü formatında dokunaklı bir ezgi ve vurucu sözlerle anlatır: "Beş yüz bin emekçi vardık /Taksim Meydanı'na girdik / Öyle bir İstanbul gördük/ Sorarlar bir gün sorarlar Sabahın bir sahibi var / Sorarlar bir gün sorarlar/ Biter bu dertler acılar / Sararlar bir gün sararlar."

Ruhi Su'nun dinleyici kitlesi ağırlıklı olarak aydınlar, öğrenciler ve muhalif sol görüşlü insanlardır. Gerek halk ezgilerini gerekse de kendi bestelerini şan tekniği ile yorumlayan Ruhi Su, önemli bir ekol yaratmıştır. Yeri gelmişken bu ekolü kendi özgün katkıları ile devam ettirmeye çalışan Sadık Gürbüz'den bahsedilebilir. Zira Sadık Gürbüz, Ruhi Su'nun öğrencisi olarak, ondan çok şey öğrendiğini her fırsatta dile getirir; fakat opera sesi kullanma konusunda çekimser davranarak kendi yolunu çizmeye karar verir. 1975 yılında *Pir Sultan Abdal* ismiyle çıkardığı plağında yaptığı Batı tarzı cesur düzenlemeler dikkat çekicidir. Zamanla Karacaoğlan, Yunus Emre, Âşık Emrah, Âşık Ömer'in şiirlerine de besteler yapan Sadık Gürbüz ayrıca kuşağının önemli şairlerinin şiirlerini bestelemiştir. *Sevdadır* (1978) albümünde Nâzım Hikmet, Sabahattin Ali, Enver Gökçe, Arkadaş Z. Özger'in şiirlerine yaptığı besteler büyük beğeni toplamıştır. Sinan Gündoğar'ın *Muhalif Müzik* adlı eserinde belirttiği üzere *Omuzdan Tutun Beni* ve *Benim Meskenim Dağlardır* gibi besteleri anonimleşmiş ve kendi adının dahi önüne geçmiştir.

Zülfü Livaneli, 1970'li yıllarda protest müzik açısından en etkileyici bestelere imza atan sanatçılardan biridir. Bu yıllarda bestelediği şarkılar günümüzde de sevilerek dinlenmektedir. 12 Mart Darbesi sonrasında yurtdışına çıkan Zülfü Livaneli'nin ilk 45'liğinin adı *Ozanoğlu*'dur. Livaneli yurtdışında sürdürdüğü çalışmalarında Türkiye'deki gençlik hareketlerinin önderlerinin ölümü üzerine yapılan ağıtlarla sesini duyurur. *Chants Revolutionnaires Turcs* adıyla Brüksel'de yayınlanan albümde *Şarkışla, Ulaşa Ağıt, Nurhak* gibi dönemin devrimci önderleri adına yakılan türküler bulunmaktadır. Bu albümde ayrıca Pir Sultan Abdal deyişleri seslendirilir. 1975 tarihli *Eşkıya Dünya'ya Hükümdar Olmaz* albümünde protest tavrını sergilerken Batılı ve Doğulu enstrümanların sağlam bir sentezini yakalayarak biçim olarak da devrimci bir tutum geliştirir. 1977'de yayınlanan *Merhaba* albümünde *Şeyh Bedreddin Destanı, Mahpushane* gibi önemli eserleri seslendirir. 1978'de *Nâzım Türküsü* albümünde usta şairin şiirlerine yaptığı besteler Livaneli efsanesinin yaratılmasında önemli bir halka olacaktır. Öyle ki, bu albümde yer alan *Kız Çocuğu, Karlı Kayın Ormanı, Hoşçakal Kardeşim Deniz* gibi şarkılar günümüze kadar kitlelerin gönlünde bambaşka bir yer tutacaktır. 1979'da *Atlının Türküsü*'nde Nâzım Hikmet, Sabahattin Ali, Ülkü Tamer, Ahmed Arif, Refik Durbaş gibi şairlerin şiirlerine yaptığı besteler gene büyük ses getirecektir.

Konserlerde, toplumsal eylemlerde ya da anmalarda binlerce insanın tek yürek olarak söylediği Livaneli şarkıları Mikis Theodorakis, Joan Baez, Maria Farandirou gibi dünyaca ünlü sanatçılar tarafından da seslendirilecektir. Livaneli'nin dünya çapında bir etki yaratmasının temel nedeni ise biçim ile içerik

arasında oluşturduğu tutarlılıktır denilebilir. Biçimde yani müzikal düzenlemelerde cura ve bağlamayı senfonik enstrümanlarla başarılı bir biçimde kullanan Livaneli, bu haliyle protest müziğin en özgün örneklerini vermiştir. Bir diğer dikkat çeken nokta ise içerikte yani sözlerde ozan-âşık geleneğinin muhalif öğeleri ile toplumcu gerçekçi şiirin ve diğer modern şiir akımlarının temsilcilerinin eserlerini başarılı bir biçimde bestelemesidir.

Anadolu-Pop olarak bilinen akımın temsilcileri de bu minvalde protest müziğin içerisinden eserler vermiştir. Hem biçim olarak hem de içerik olarak Livaneli'nin yakaladığı dengeyi dönemin diğer sanatçıları da kendi açılarından yakalayabilmişlerdir. Ancak *Anadolu Pop* akımın temsilcileri bir yönüyle Livaneli'den ayrılırlar. Edip Akbayram, Cem Karaca, Selda Bağcan gibi sanatçılar, başta Âşık Mahzunî Şerif olmak üzere kendi çağdaşları olan âşıkların bestelerine daha fazla ağırlık vereceklerdir. Cem Karaca, Anadolu *Rock* denilince Türkiye'de akla gelen ilk isimdir. *Apaşlar, Kardaşlar, Moğollar, Dervişan, Edirdahan* gibi gruplar bünyesinde müzik çalışmalarını yürüttükten sonra 1979'da Almanya'ya yerleşti. 12 Eylül sonrasında yurda çağrıldığı halde bu çağrıya yanıt vermeyince vatandaşlıktan çıkarıldı. 1987'de ülkeye dönebildiyse de bir daha yetmişli yıllardaki muhalif tavrını sürdüremedi. Belki de yetmişli yıllarda ortaya koyduğu müthiş müzikal ve politik performanstan sonra ne yapsa sevenleri eski günlerini arayacaktı. Ancak Özal, Demirel gibi popülist sağ liderlerle iyi geçinmesi özellikle sol muhalif kesimlerde ayrı bir hayal kırıklığı yaratacaktır. Peki, yetmişli yıllarda neler yapmıştı Cem Karaca? Öncelikle diğer başarılı örneklerde olduğu gibi geleneksel halk kültürüyle çağdaş müziğin incelikli taraflarını başarılı bir biçimde sentezleyebilmişti. Cumhuriyet öncesi âşıklardan ve Âşık Mahzunî Şerif gibi dönemin önde gelen ozanlarının eserlerinden yararlanarak güçlü sesi ve yorumu eşliğinde başarılı düzenlemelere imza atmış ve farklı toplumsal kesimleri etkileyebilmişti. Bir yandan Dadaloğlu'nun *Kalktı Göç Eyledi Avşar Elleri* türküsüyle Anadolu'ya selamını gönderirken öte yandan *Tamirci Çırağı* şarkısıyla kentlerde zor çalışma koşullarında yaşayan gençlerin hayal dünyasına girmeye çalışacaktı. Özellikle şarkıda geçen *İşçisin Sen İşçi Kal* sözleri aşk duygusunun sınıfsal hallerine bir gönderme yaparak eskimeyen bir mottoya dönüşecekti. Ayrıca *Hava Döndü İşçiden Yana, Durduramayacaklar Halkın Coşkun Akan Selini* ve *1 Mayıs* gibi marşlardaki efsanevi yorumlarından kaynaklı Cem Karaca'nın sesi işçi sınıfının kulaklarında çınlamaya hâlâ devam ediyor diyebiliriz.

Selda Bağcan, yetmişli yıllarda toplumsal muhalefetin en önemli kadın seslerinden biridir. Neredeyse bütün albümlerinde halk türkülerine ve âşık

türkülerine yer verecektir. Mahzunî Şerif, Muhlis Akarsu, Âşık Kaplanî, Emekçi başta olmak üzere gibi birçok ozanın türkülerini seslendiren Bağcan, işçi ve köylülerin dertlerini dile getiren türkülerle özellikle üniversiteli gençlik hareketlerinin sevgisini kazanmıştır. Bu türkülerden en bilinenleri Mahzunî'den aldığı *Yuh yuh, Nem Kaldı, İnce İnce Bir Kar Yağar Fakirlerin Başına, Yaz Gazeteci Yaz, Dost Uyan* ve *Mehmet Emmi*'dir. Ayrıca Mahir Çayan ve arkadaşlarının ölümü üzerine yazılan Âşık İhsanî'ye ait *Kızıldere* adlı halk türküsü de Bağcan tarafından etkileyici biçimde yorumlanmıştır. Bunların yanında *Mahpushane İçinde Mermerden Direk, Mahpushanelere Güneş Doğmuyor, Adaletin Bu mu Dünya?* gibi türkülerle sol-muhalif kesimlerin uğrak yeri olan hapishanelerde de sürekli dinlenen isimlerden biri olmuştur.

Protest müziğin Türkiye'deki en önemli isimlerinden birisi de Edip Akbayram'dır. 1972'de Altın Mikrofon yarışmasında Âşık Veysel'in *Kükredi Çimenler* türküsü ile birincilik kazanan Edip Akbayram, bu şarkıyla birlikte Âşık Mahzunî Şerif'in *Boşu Boşuna* eserini okuyarak bir 45'lik çıkarır. Mahzunî Şerif'in ve Edip Akbayram'ın birbirlerinin müzik yaşantılarındaki yerleri önemlidir. Edip Akbayram Mahzunî Şerif'in türküleriyle büyük bir çıkış yakalarken, Mahzunî Şerif'te Edip Akbayram'ın modern ve güçlü yorumlarıyla adını ülke genelinde duyurabilmiştir. Akbayram müzik yaşamının ilk yıllarında *Dumanlı Dumanlı Oy Bizim Eller, İnce İnce Bir Kar Yağar, Kolum Nerden Aldın Sen Bu Zinciri, Mehmet Emmi- Affetmem Seni, Bu Yıl Benim Yeşil Bağım Kurudu* gibi bilinen Mahzunî türkülerini 45'lik plaklarında okumuştur. Albümlerinde ise *Çeşmi Siyahım, Garip, Yıllar, Merdo, Nem Kaldı,* gibi türkülere yer vermiştir. Bu türkülerin yanında *Aldırma Gönül, Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz* gibi dönemin efsane şarkılarını seslendiren Edip Akbayram yetmişli yıllardan günümüze kadar sevilerek dinlenmiştir. Geleneksel halk türkülerini ve Âşıkların eserlerini kendine has yorumu ile kentli dinleyicilere ulaştırmış, geleneği hoyratça sömürmeyip kendi müzik tarzı ile oluşturduğu şarkılarla birlikte başarılı çalışmalara imza atmıştır.

Murat Meriç'in *Pop Dedik* isimli önemli çalışmasında *politik pop* olarak tanımladığı, Batı müziğini iyi bilen sanatçılar tarafından icra edilen müzik tarzı da kapitalizmin fabrikalarda ve diğer yaşam alanlarında yarattığı tahribatı anlatır. Fikret Kızılok hafif pop müziği, protest müziği ve halk müziği yorumlarını ortak bir potada eriterek başarılı çalışmalar ortaya koyarken, yetmişli yılların en sevilen müzisyenlerinden biri haline gelmiştir. Âşık Veysel türkülerine yaptığı sade yorumlarla beğeni toplayan genç yorumcu ve *Söyle Sazım, Yumma Gözün Kör Gibi* eserleri seslendirmek için 1969 yılında Sivas-Sivrialan'a Âşık Veysel'in ayağına kadar gider. Fikret Kızılok, bunun ya-

nında yetmişli yıllarda Nâzım Hikmet ve Ahmed Arif'in önemli şiirlerine yaptığı bestelerle de dikkat çekmiştir.

Timur Selçuk, yetmişli yılların bir diğer parlayan yıldızıdır. Politik tiyatro oyunlarına yaptığı besteler oldukça sevilecektir. Bilgesu Erenus'un *Ankara Sanat Tiyatrosu*'nda sahnelenen *Nereye Payidar* adlı tiyatro oyunu için yaptığı müziklerdeki öfkeyle karışık taşlamaları, yetmişli yılların en etkileyici şarkılarından birini ortaya çıkaracaktır. Çiğdem Talu ile birlikte bestelenen *Nereye Payidar* şarkısı, sınıf bilinci oluşmamış bir işçinin arkadaşları grevde iken onların arasında olamamasını konu edinir. Şarkının nakaratındaki *Çıkmaz bu yol bir yere* vurgusu örgütsüzlüğün ve bireyci bakış açısının keskin bir eleştirisidir. *Ekonomi Türküsü, Dönek Türküsü, Pireli Şarkı* benzer şekilde hicvin estetize edildiği şarkılardır. Timur Selçuk 1978 ODTÜ konserinde müziği Mikis Theodarakis'e sözleri Çiğdem Talu'ya ait olan *Vurdular Onu* adlı şarkıyı seslendirecek ve oğlunu yitirmiş bir annenin hüzünlü duygularını dönemin politik atmosferi içinde dile getirmiş olacaktı. Bu şarkı halen en fazla dinlenen ve söylenen protest müzik eserlerinden biridir.

Eğitimlerini klasik müzik alanında tamamlayan Sarper Özsan ve Tahsin İncirci gibi sanatçılar da yaptıkları bestelerle yetmişli yıllarda iz bırakmışlarıdır. Dünyanın en önemli ve coşkulu 1 Mayıs marşlarından birine imza atan Sarper Özsan ayrıca *Durduramayacaklar Halkın Coşkun Selini* adlı bestenin de sahibidir. Sinan Gündoğar'ın deyimiyle Özsan, bağlamanın egemen olduğu politik etkinliklere piyanosuyla ve armoninin ön plana çıktığı düzenlemeleriyle farklı bir soluk katar. Tahsin İncirci de benzer şekilde *Türkiye İşçi Sınıfına Selam* isimli ünlü marşın yanında sözleri Fazıl Hüsnü Dağlarca'ya ait olan *Deli Kuşun Öttüğü* eseriyle büyük beğeni toplar. *Hürriyet Kavgası, Asker Kaçağı* gibi besteler de İncirci'nin diğer önemli eserleridir. Ayrıca yurtdışında önce *Batı Berlin İşçi Korusu* adıyla kurulan ve sonra *Avrupa Türkiyeli Toplumcular Federasyonu İşçi Korosu* (ATTF) adını alacak koroyu yönetmiştir.

Protest müzik alanında bir başka ekol ise müziğe âşıklık geleneği etkisinde başladıktan sonra protest müziğe geçiş yapan sanatçılar tarafından oluşturulmuştur. Ali Asker, Emekçi bu anlamda akla gelen iki önemli isimdir. Bu iki ismin bir başka ortak özelliği ise dönemin etkin fraksiyonlarının müzikal alandaki sözcüleri olmalarıdır. Ayrıca her iki ozan da hayatının önemli bir bölümünü sürgünde geçirmek zorunda kalacaktır. Ali Asker, Mahzunî Şerif'in etkisinde müziğe başlamış ancak zamanla kendi müzik tarzını ortaya koyabilmiştir. 1974-1978 yılları arasında yapmış olduğu besteler *Devrimci Yol* geleneğinin en tanınan ve sevilen politik öznelerinden biri olmasını sağlamıştır. *Kızıldere Adın Ahire Kalsın, Mahir'i Gördüm, Hücrem, Binbaşı Ernesto Öl-*

medi Daha gibi besteleri ile ses getiren Ali Asker aynı zamanda içerisinde bulunduğu politik yapının sıradan bir neferi olarak her türlü eylem ve etkinliğinde ön saflarda yer almıştır. 12 Eylül'de cezaevi süreci sonrasında Avrupa'ya giden Ali Asker 80'li yıllar boyunca protest müziğin üretken isimlerinden biri olmuştur. Benzer şekilde Emekçi de İbrahim Kaypakkaya için yaptığı *Kırmızı Gül*, Ali Haydar Yıldız için yazdığı *Ali Haydar Ölmez* gibi türküleriyle devrimci mücadele içinde yaşamını yitiren gençlik önderlerini anmıştır. *Özgürlük Mahkûmları* Emekçi'nin en bilinen türkülerindendir ve siyasî mahkûmların hâlâ coşkuyla söylediği bir eserdir.

Kuşkusuz yetmişli yıllarda üretimde bulunan birçok ismi burada anamadan geçmek üzücü. Burada dönemin genel ruh hali ve bu ruh halinin bir yansıması olarak dönemin sol-protest müziği anlaşılmaya çalışıldı. Önemli isimlerden ve geçiş noktalarından bahsedildiyse de her tarihsel anlatı gibi bir şeyler eksik kaldı. Özellikle yetmişli yıllardan sonraki süreçte protest müziğin nasıl bir dönüşüm yaşadığını anlamaya çalışmadan ilerlemek pek sağlıklı olmasa da bu yazının 12 Eylül sonrasının, doksanlı yılların ve 2000'li yılların genel seyrine dair düşünmek için de iyi bir vesile olması umuduyla sonuca varmaya çalışabiliriz.

Bütün Mümkünlerin Şarkısı; Yetmişli Yıllarda Protest Müzik

> Müzik yapıtlarının anlamlarını kavramak için, insanların nasıl yaşamış olduklarını, emeğini sarf edenlerle üretim araçlarına sahip olanlar arasında ne gibi ayrımlar bulunduğunu, müziğin hangi toplumsal sınıfa hizmet ettiğini, dünya görüşünün, insan, toplum ve doğaya ilişkin görüşlerinin ne olduğunu soruşturmamız gerekir. Salt biçim ve teknikleri ve de bunları üreten çağların yüzeysel rengini tanımlayan bir müzik tarihi yazılabilir. Ne var ki böyle bir tanımlama içinden fışkırdığı toplumsal etkinlikleri ve düşünüşü göz ardı ettiği için müziği anlamından soyutlar; sonra da kalkıp müziğin anlamsız olduğunu iddia eder. Müziği anlamak için yeniden onu yaratan gerçek yaşam bağlamı içine oturtmak gerekir.

Sidney Finkelstein, *Müzik Neyi Anlatır* adlı eserinde müziğin toplumsal ve sınıfsal bir bağlam üzerinden değerlendirilmesinin önemine dikkat çeker. Biz de yetmişli yılların protest müziğini anlamaya çalışırken bir yandan dönemin ekonomik, sosyal kültürel boyutu üzerinde dururken öte yandan da duygusal ve düşünsel hallerine odaklanmayı amaç edindik. Birçok dönüşümün yaşandığı yetmişli yıllar boyunca protest müziğin temel motivasyonunun, hak-

sızlığa ve eşitsizliğe karşı sesini farklı tonlardan da olsa yükseltmenin estetize edilmiş hali olduğunu gördük. Dönemin türkülerinde ve şarkılarında tarihsel ve güncel anlamda müzik yoluyla bir mücadele ruhunun oluşturulduğunu, bu sayede mücadelenin araçlarının tarif edildiği, sloganlarının belirlendiğini, tespit ettik. Tam da bu noktada Karl Marx'ın *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* adlı eserinde geçen ve sık sık başvurulan muhteşem tasvirini hatırlamak anlamlı olacaktır:

> İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar. Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine kâbus gibi çöker. Ve tamamıyla yeni bir şey yaratmak için kendilerini ve maddi çevrelerini dönüştürmekle uğraşır göründüklerinde tam da böyle devrimci bunalım çağlarında geçmişin ruhlarını kaygıyla yardıma çağırırlar, onların adlarını, sloganlarını ve kılıklarını ödünç alır, yeni tarih sahnesine bu zamanında saygın olan kılıkla ve ödünç alınmış dille çıkmaya kalkarlar.

Her dönemin üretim ilişkileri, toplumsal yapısı, bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, kültürel ve sanatsal tavrı yeni sloganların, sözlerin ya da şarkıların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ancak geçmiş kuşakların hayali ve hayaletinden söz edilecekse Türkiye özelinde yetmişli yıllara ayrı bir önem atfetmek gerekiyor. Bu yıllarda hemen her alanda yaşanan dönüşümün derin sancıları yetmişli yıllarla sınırlı kalmamıştır. 12 Eylül Darbesi ile başlayan ve etkileri günümüze kadar devam eden bir altüst oluşun toplumsal arka planı da yetmişli yıllarda ete kemiğe bürünmüştür. Türkiye'nin en ilginç ve etkileyici politik figürleri bu yıllarda ortaya çıkmış, düşünce hayatında en haraketli ve hararetli tartışmalar bu yıllarda yaşamış, sanatın her alanında en özgün üretimler yetmişli yıllarda sergilenmiştir. Kuşkusuz bu ahval müzik alanında da kendini göstermiştir. Öyle ki, nasıl Türkiye'deki toplumsal muhalefet bir daha yetmişli yıllardaki gücüne ulaşamadıysa, müzik de bu denli zengin ve yaratıcı bir süreç yaşayamadı. Bunun nedeni ise sanırım yetmişli yılların bir nevi arayış yılları olması ve "bütün mümkünlerin kıyısında" olmasıydı. Yetmişli yıllarda bütün mümkünlerin şarkıları bir arayış dahlinde söylendi. Şimdilik şarkılar hüznün ve yorgunluğun kıyısında. Ama bütün mümkünler tükenmediği sürece insanlar şarkılarını umut ile söyleyecek ve şarkılar her daim yeni mücadele pratiklerinin en vazgeçilmez parçalarından biri olmaya devam edecektir.

Yetmişli Yıllarda Türk Sineması[1]

MEHMET EVREN EKEN

Yetmişli yıllar Türkiye'de ve Yeşilçam'da birbirinden farklı siyasal *umutlarla* başlar. Ülkedeki farklı toplumsal gerçekliklerin demokratik talepler yoluyla sesini çıkartmaya ve kendini ekonomik, politik ve kültürel olarak temsil etmeye başladığı altmışlı ve yetmişli yıllar, Türk sinemasının da en renkli, en zengin ve en mücadeleci yıllarına sahne olur. Zira bu dönemler, topluma dair, üzerinde anlaşmaya varıldığı sanılan ana kavramların ve sorunların dönüştüğü, yetersiz kaldığı, yeniden tartışılmaya açıldığı dönemlerdir. Yılmaz Güney'in, Halit Refiğ'in ve Yücel Çakmaklı'nın dönemin toplumsal ve siyasal sorunlarını anlattıkları eleştirel toplumsal gerçeklik filmleri bu anlamda yetmişli yılların dünyasını hatırlamak için iyi birer başlangıçtır. İdeolojik tayfın farklı bölümlerinde yer alan bu umut problematiklerinden biri *sınıf devrimini*, diğeri *ulusal sinemayı*, sonuncusu ise *İslâmî/Millî devrimi* işaret eder.

Ancak Türkiye'de yetmişli yıllar dendiğinde ilk akla gelen görüntüler, Yeşilçam'ın kültürel ve politik olarak nispeten daha steril komedilerinden mülhem bir imgelem dünyasına aittir. Bu izole edilmiş ve şüphesiz daha keyifli gelen imgelemse, aslında belirli görüntüler, sesler, replikler ve melodiler tarafından domine edilen kısıtlı bir yetmişler yansımasıdır. Çoğunlukla Ertem Eğilmez'in ünlü yapım şirketi olan Arzu Film'den kaynaklanan bu imgelem mirası bize aslında son derece kısıtlı, komik ve naif, romantik ve nostaljik bir Türkiye atmosferi vermektedir. Başka bir deyişle, televizyonlarda doksanlardan bu yana sıkça yayınlanan ve severek izlenen bu komedi filmleri bugün

1 Bu yazının ortaya çıkması sürecindeki yardım, eleştiri ve katkılarından ötürü Esin Paça Cengiz'e, Kadir Dede'ye ve Mete Kaan Kaynar'a teşekkür ederim. Hatalarsa elbette bana aittir.

o döneme dair düşüncelerimizi perdelemekte ve dahası apolitize etmektedir. Oysa ne yetmişlerin Türkiye'si böylesine saf, temiz ve apolitiktir ne de yetmişlerin Yeşilçam'ı yalnızca bu imgelerden ibarettir.

Benzer şekilde 2016 yılında yayınlanan bir televizyon programında, yetmişlerin komedi filmlerinin önemli isimlerinden Ayşen Gruda, bugünün dizi furyasının içeriğini eleştirirken, bu nostaljik mirası yineleyen bir açıklamada bulunur: "İnsanlar bizim filmlerimizi izlerlerdi. Yaşar Usta gibi onurlu olmak, Hafize Ana gibi iyi yürekli olmak, Şaban gibi saf ve temiz olmak, benim gibi de abla olmak isterlerdi. Ama bunu niye isterlerdi biliyor musunuz? Aile olmak için. Ama şimdi bakıyorum hep en büyük olmak istiyorlar, hep en güçlü olmak istiyorlar." Ancak o dönemde Türkiye'de, bu hoş özetin içinde yer almayan, aile kavramının dışına çıkan, son derece politik ve hatta erotik, yıllık üç yüze yakın filmin üretildiği bir sinema endüstrisi ve atmosferi bulunmaktadır. Takip eden sayfalarda da değinileceği gibi, bu eleştirel giriş, bir halk sineması ortaya çıkarmış olan Ertem Eğilmez sinemasına ve o leziz filmlere dair bir eleştiriden ziyade, yetmişler hakkında kısıtlı bir imgelem dünyasının oluşturulmasına karşıdır.

Çünkü yetmişlere gelindiğinde Türkiye hem toplumsal, hem politik hem de ekonomik çalkantıların içindedir. Toplumsal hayat politize olmuş, karşıtlıklar giderek belirginleşmeye başlamıştır. Altmışların büyüyen ekonomisi ve düşen enflasyon oranları, yetmişlerde tersine bir seyir izlemektedir. Zamlar, ithalat kısıtları, enflasyon ve devalüasyon gündelik hayatta baskın bir şekilde hissedilmektedir. Artış kaydeden işsizlik, yurtdışına göçle törpülense de dünya petrol krizi, Kıbrıs Savaşı ve ardından gelen ambargolarla sarsılan ekonominin üzerinde ciddi etki göstermektedir. Siyasal liderler arasındaki iktidar mücadeleleri ise ekonominin uzun süre göz ardı edilmesine neden olurken, ülkedeki yeni fikir ve çözüm arayışları yeni politik ayrışmaları ve örgütlenmeleri doğurmaktadır. Üniversiteler ve işçi hareketleri böyle bir ortamda giderek belirginleşmekte, politik hayatın yeni ve etkin toplumsal aktörleri olarak ortaya çıkmaktadır. Siyasal merkezlerin anlamını ve gücünü kaybetmesi ise, kitleleri yeni siyasal partiler ve silahlı örgütler aracılığıyla siyasetin yeniden tanımlanması çabasına yöneltmektedir. Dolayısıyla yetmişleri tüm bu karmaşanın, farklı hak arayışlarının ve iki askerî müdahalenin ortasında düşünmek gerekir.

Bununla beraber, öteden beri özel girişimcilikle hayatını sürdüren Türk sinema sektörü de yetmişlerde tüm bu çalkantılardan ve politik eğilimlerden etkilenmiş ve yalnızca naif aile komedileri, vurdulu-kırdılı avantür filmler ya da acıklı melodramalar üretmemiş, aksine, devrimci, ulusalcı ve millî olarak anılan Türk sinemasının belirli toplumsal ve siyasal akımlarını da ortaya çıkarmıştır. Ancak sinema sektörünün o dönemde ne tür filmler ürettiğine, ya

da sinemasal kimliğine geçmeden önce, ilkin Yeşilçam'ın o dönemki dağınık sektörel kimliğine bakmak gerekir. Zira sektör yalnızca Yeşilçam'ın adını sık duyduğumuz yönetmenleri, yapımcıları ve yıldızlarının güdümünde değildir. Siyasal alandakine benzer şekilde, yetmişlerin sinema sektöründe de yapımcıların ve şirketlerin tekelinde bulunan merkezî ve özerk bir yapı değil, koalisyonlar mevcuttur. Bölge işletmecilerinden oluşan dağıtım sistemi Türkiye'nin neresinde ne tür filmlerin oynatılacağı, hangi filmlerin nasıl destek alacağı ya da hangi yıldızların ne tür rollerde oynayacağı konusunda etki sahibidir. Takip eden bölümlerde ilkin Yeşilçam'ın yapısal kimliği, ardındansa onun üretimsel kimliğinin politik ve popüler örneklerine odaklanılacaktır.

Sinema Endüstrisi

1965-1975 arası dönem Yeşilçam'ın altın yılları olarak ifade edilir. Bu dönemde Türk sinema sektörü hem üretim, hem izlenirlik hem de dağıtım açısından müthiş bir büyüme göstermiştir. Sözgelimi Scognamillo ve Teksoy'un belirttikleri gibi 1947'de üretilen film sayısı yalnızca 2 iken, bu sayı 1950'de 20'lere, 1960'ta 80'lere, 1966'da 229'a, 1972'de de zirvesi olan 298'e yükselir. Böylelikle Türkiye nicelik olarak Japonya, Hong Kong ve Hindistan gibi dünya sinema üretim merkezlerini takip etmeye başlar ve zaman içinde tipik bir aile eğlencesi haline dönüşmüş olan sinemaya olan ilgi ve talebi karşılamaya çalışan sektör ciddi bir büyüme kateder. Bu büyümenin diğer iki ayağı ise sinema salonu sayısında ülke genelindeki artış ve dağıtım sistemindeki genişlemedir.

Yetmişlere girilirken Türkiye'de 1534'ü açık havada, 1420'si ise salonda olmak üzere üç bine yakın sinema hizmet etmektedir. Bunların 892.474 koltuk ve 1.335.077 sandalye kapasitesi bulunmaktadır. Yıllık seyirci sayısı ise 110 milyondur. Bu verilen sayıların ötesinde Anadolu'da binek hayvanlarıyla gezen sinema çerçileri de mevcuttur. Sözgelimi daha ziyade dinî filmleri Anadolu köylerinde göstererek para kazanan bu küçük sinema çerçilerinin ise bu sayıya ne oranda dahil oldukları bilinmemektedir.

Sektördeki bu yoğunluk ise daha 1967 yılında hem sermaye, hem seyirci hem de nitelik açısından sendelemektedir. Erman Şener'in hazırladığı, *Ses* dergisinin 9 Aralık 1967 tarihli sayısında yayımlanan ankette Erol Taş, Türk sinemasını İstanbul trafiğine benzetmektedir: "Kimin ne yaptığı belli değil... Halk sinemadan ayağını çekti. Oyuncu, para alamamaktan, seyirci, film görememekten, prodüktör, kâr edememekten şikâyetçi. Bütün bunlara hep sermayesi olmayan şirketlerin, gecekondu rejisörlere 3 günde yaptırdıkları filmler sebep oldu." Bu nicel genişlemenin niteliksel olarak düzeleceğine yönelik beklenti de, yetmişlerin ortalarından itibaren yok olmaya

başlar. Sokakların giderek güvensizleşmesi, bir aile eğlencesi olan sinemanın seyirci yapısını etkiler. Aileler sinemadan uzaklaşarak, zamanla yaygınlaşan televizyonlara meyleder. Bundan sonra ucuz, bir haftada üretilen, kalitesiz filmlerdeki artışa yeni bir tür daha eklenir. Özellikle kente göç etmiş erkekleri izleyici olarak çekmeye çalışan film şirketleri, bunun için erotik filmler çekmeye başlar. Kâr güdüsüyle hareket eden büyüklü küçüklü pek çok film şirketi piyasada kalabilmek için bu furyaya katılır. Ve 1979'a doğru sinema salonlarında, seyircisinde ve üretiminde büyük değişim yaşanır. Dolayısıyla, yetmişler Yeşilçam için zirve yılları olduğu kadar, çöküş yıllarının da başlangıcıdır.

Öteden bu yana Türkiye'de sinema sektörü özel sermaye güdümünde gelişmiş ve belirli istisnalar hâriç kalmak üzere devlet desteği almamıştır. Ellilerden itibaren önemli bir ticarî etkinlik olarak görülmeye başlanan sinemayı endüstriyel anlamda sürdürülebilir kılacak yerli sermaye birikimi olmadığından yukarıda bahsi geçen bölge işletmeciliği modeli ile koalisyon halinde bir sektör zamanla ortaya çıkmaya başlar. Zira basitçe her istediğini yapıp çeken ve vizyona sokan büyük sermaye sahibi sinema yapımcılarının himayesinde bir sinema sektörü bulunmamaktadır. Büyük sermayeye sahip, nispeten özerk konumdaki yapımcıların sektör içindeki oranı % 15'tir ve sinema yapımcılarının çoğu sermaye açısından yalnızca bilet gelirlerine değil, Anadolu'daki dağıtımcılara ve tefecilere de bağımlıdır. Çünkü film üretimi için zaruri olan senetleri işletmecilerden avans olarak koparmak için, işletmecilerin ikna edilmesi gerekmektedir. Bu da doğrudan işletmecilerin gişeden elde edecekleri kâr beklentileriyle ilgilidir. Dolayısıyla Anadolu'daki bölge işletmeleri olan dağıtımcılar yapımcılara film ve senaryo konusunda sipariş veya tüyo vermekte, hatta hangi yıldızların hangi rollerde oynayacağı konusunda yönlendirme yapmaktadır. Amaç bir sanat ürünü ortaya çıkarma çabasından çok, halka film pazarlayabilmek ve kâr edebilmektir.

Böylesi bir yatırın amacıyla bölge işletmecilerinin avans olarak verdikleri senetlerse bankalarda bozdurulamadığından, yapımcılar bu senetleri tefecilere düşük fiyatlarla bozdurmak zorunda kalmaktadır. Sonuçta ortaya çıkan filmin bilet gelirlerinin paylaşılması içinse yüzde anlamına gelen *pursantaj* sistemi kullanılmaktadır. Buna göre yapımevinin görevlendirdiği ve adına *pursantaj memuru* denen görevliler, filmi gösterime sokmak için şehir şehir dolaşmakta, anlaşılan sinema salonlarında kesilen biletleri takip etmekte ve gelirin yapımcıyla işletmeci arasında kısa sürede paylaşılmasını sağlamaktadır. Benzer şekilde yapım şirketleri oyuncu ve çalışanlarına da bono satarak, iç borçlanma yoluyla da kendilerine finans kaynağı elde etmeye çalışmaktadır. Filmlerden elde edilen kâr da bu şekilde finansörlere geri ödenirken, sektöre yatırım olarak geri dönememektedir. Çünkü her filmden kâr da

edilememektedir. Sabit bilet fiyatları, artan maliyet, film üretimindeki artışla beraber filmlerin sinema salonlarında gösterimde yer bulabilmesi, yeterli seyirci çekebilme gibi sorunlar, endüstrinin riskleri arasındadır. Hatta bir filmin kendini beş yıl içinde amorti edeceği varsayılmakta, buna karşın filme peşin ödenen vergiden de muaf tutulmak için yıl sonunda maliyeti yüksek, geliri az olarak gösterilen *amortisman* filmler yapılmaktadır. Tüm bunlar film sektörünün yapım aşamasının nasıl dezavantajlı bir süreç içinde ilerlediğine, yapısal kimliğinin nasıl dağınık olduğuna, nitelikten öte niceliğe dayandığına örnektir.

Kısacası, film yapımı pahalı bir süreçtir ve filmleri ucuza çekebilmek için yapımcılar her türlü imkânı kullanmaktadır. Dönemin iki haneli rakamlarda hızla yükselen enflasyon oranları ve ambargolar göz önüne alındığında, film sektörünün neden bu denli bağımlı ve kâr güdümlü olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Sözgelimi bu dönemde siyah-beyaz filmler bütünüyle ortadan kaybolmaya başladığından, sektör daha pahalı olan renkli filmler üretmek zorundadır. Ve bu iki film tipi arasındaki yapım masrafı farkı üç-dört kat değişebilmektedir. Dahası, film ekipmanları ithaldir ve bugünkü gibi silinip üzerine yenisi çekilemediğinden, tek kullanımlıktır. Bu yüzden seslendirmeler stüdyolarda yapılarak dış çekimlerden tasarruf edilmekte, yabancı filmlerin sahnelerinden montajlar yapılmakta, yine yabancı filmlerin konuları ve müzikleri aşırılmakta, aynı filmin çekimlerinden başka filmler üretilmekte, 16mm'lik çekilen filmler sonradan 35 mm'ye dönüştürülmekte, oyuncular kendi kostümlerini ve araç gereçlerini kendileri getirmekte ve beş gün ila bir hafta içinde değişen aralıklarda filmler hazır hale getirilmektedir.

Öte yandan Yeşilçam dendiğinde izleyici kitlesi ve üretim mekânı olarak akla yalnızca İstanbul gelmemelidir. Yukarıda bahsedildiği gibi yetmişlere gelindiğinde Yeşilçam'ı Yeşilçam yapan en önemli unsurlardan biri olan bölge işletmeciliği adı verilen ağ sistemi oturmuş ve sinemanın kitlesel bir eğlence olarak ülke çapında yerleşmesine yardımcı olmuştur. Bu sistemde Türkiye geneli İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Samsun ve Marmara olarak altı bölgeye ayrılır. Her il, ilçe ve köy de bu dağıtım sistemi içerisinde konumlandırılır. Bu bölgelerden en çok kâr İstanbul bölgesinden elde edilirken, onu sırasıyla Adana, İzmir, Samsun ve Ankara takip eder. Hiyerarşik olmayan bu ağ örgütlenmesi ilkin yalnızca filmlerin dağıtımına yönelik bir sistem iken, zamanla filmlerin içeriğinden finansmanına dek etkili bir hale gelmiştir. Dolayısıyla yılda üç yüze yakın film üretilse de, her film her bölgede gösterilememektedir. Seyirciyle daha yakın etkileşim halinde olan bölge işletmecileri, kendi bölgelerine uygun hangi tür ve temaların ilgi gördüğünü yapımcılara iletmekte ve belli siparişlerde bulunmaktadır. Kalemci ve Özen'in de belirttikleri gibi, "Örneğin İzmir bölgesinde efeleri konu alan filmler yapılır-

ken, Samsun bölgesi için daha muhafazakâr filmler, Adana bölgesi için vurdulu kırdılı avantür filmler, İstanbul bölgesi içinse daha çok 'salon' filmleri yapılmıştır". Dolayısıyla yetmişlerin sonunda Türk sinema endüstrisinin temel aktörleri (1) büyük sermaye sahibi yapımcılar, (2) küçük yapımcılar, (3) bölge işletmecileri, (4) sinema sahipleri, (5) film ithalatçıları, (6) hammadde ithalatçıları ve (7) tefecilerden meydana gelen bir koalisyon sistemidir demek abartı olmayacaktır. Ancak bu sıralama asosyal ve apolitik bir sıralamadır. Dönemin düşünce akımlarının ve sinema eleştirmenliğinin etkisini göz önünde bulundurmamaktadır. Oysa bu dönemde toplumsal meseleleri sorgulayan farklı ideolojiler gün yüzüne çıkmış ve sinema tartışmalarında da bir etken olmuştur. Dolayısıyla finansal ve endüstriyel ilişkilerinin ötesinde, Türk sinemasının ne olması gerektiğine dair düşünsel akımların ve eleştirel tartışmaların da bu toplumsal ortamı nasıl biçimlendirdiğine değinmek gerekmektedir.

Yetmişlere Doğru Sinemanın Ne Anlatması Gerektiği Üzerine Tartışmalar

Düşünsel tartışmaların yetmişlerde Türk sinemasını nasıl etkilediğini irdelemek için önceki yıllarda sinema sektöründe yaşanan tartışmalara göz atmak faydalıdır. Türk sinemasının ne olduğu ya da ne olması gerektiğine dair tartışmalar öteden bu yana mevcuttur. Ellilerde bu tartışmalar Türk sinemasının *yer*liliğini taklitçilik ve özentilik üzerinden sorgulamaya başlar. Zira Türk sinemasının temel temaları olmakla eleştirilen, seyircinin kolaylıkla tüketebileceği, vurdulu kırdılı, naralı, göbek atmalı ve acıklı öğeler, daha ellilerde kendini sektöre yerleştirmiştir. Kâr amacı esasken ve 1939 yılında faşist İtalya'dan alınan sansür nizamnamesi uygulanırken, izleyici kitlesinin % 70'inin okuma yazma bilmediği bir ortamda yapımcıların daha nitelikli ve sanatsal bir yönelimde olması da pek mümkün görünmemektedir. Yaylagül'ün de ifade ettiği gibi, "1960 öncesinde Türkiye'nin ekonomik, siyasal ve teknik koşulları, gerçekçi filmlerin yapılmasına imkân vermiyordu. ... Gerçekçi olamayan Türk sineması da romantizm ile melodram arasında salınıp durmaktadır". Diğer bir deyimle, Metin Erksan'ın sansür nedeniyle kırpılıp amacından sapan belirli filmleri dışında, Türk sineması altmışlara kadar politize olamamış ve toplumsal sorunlara eğilmekte geri kalmıştır.

Altmışlarda ise yeni anayasanın sağlamış olduğu nispî özgürlük ortamında sinema açısından yeni gelişmeler ortaya çıkar. Hem dil hem de konu açısından tıkanmış olan Türk sineması için bu bir çıkış sürecidir. Toplumsal gerçeklerin sorgulanıp tartışılabilineceği bir ortam belirir. Sansür yönetmeliğinin kaldırılmasına dair geniş bir beklenti dahi mevcuttur. Ancak Merkez

Film Kontrol Komisyonu çalışmaya devam eder. Yine de Türk sineması bu dönemde konu ve anlatım dili açısından çeşitlenmeye başlar. Bu zenginleşmede dönemin güncel sorunlarının ve fikir akımlarının kuramsal anlamda tartışılabilinmesini sağlayan ortamın etkisi de oldukça büyüktür. Halit Refiğ ve Metin Erksan'ın başını çektiği Toplumsal Gerçeklik akımı böylelikle güncel sorunları ve toplumsal meseleleri sinemaya yansıtmaya çalışan ilk fikrî hareket olarak belirir. Örneğin, Erksan'ın 1960 yılında çektiği *Gecelerin Ötesi* adlı film Menderes döneminin ekonomi politikalarının toplumun dokusunda meydana getirdiği tahribatı sinemaya yansıtır.

Ancak anlatım dili açısından sorunlar devam etmektedir. Bu dil sorununun çözümü konusunda ise temel anlamda iki ayrışma mevcuttur. Bunlardan ilki *Sinematek Derneği*'yle vücut bulur. Bu grup sinemanın evrensel bir sanat olduğunu ve Türk sinemasının da bu standartlara uyması gerektiğini savunur. Yine bu gruba göre, halkın duygusal ajitasyonuna yönelen dönemin Türk sineması, ucuz ve bayağı filmlerin dışında pek bir şey üretememektedir. Refiğ'in başını çektiği diğer gruba göre ise, sinema sanatının kültürel özgüllükleri vardır. Türk sineması da Türk toplumunun özgül hayatının bir parçasıdır ve Batı sinemasından hem ekonomik temelde hem de kültürel temelde ayrışır. O yüzden Türk sinemasının içeriğini ve sanatsal dilini Batı sinemasıyla karşılaştırmak ya da ona öykünmesini istemek doğru değildir.

Her şeyden önce Refiğ'e göre Türk sineması sermaye tarafından değil, halkın gişe gelirleri üzerinden işletmeci ve yapımcılara aktardığı paralarla ortaya çıkmıştır. O yüzden Türk sineması Batılı anlamda kapitalist bir sinema değildir. Diğer bir deyişle Türk sineması, devlet ya da sermaye güdümlü tepeden inme bir sinema değil, toplumun kendi ihtiyacına binaen dolaylı olarak meydana çıkmış bir halk sinemasıdır. Refiğ'in düşünce dünyasını etkileyen en önemli isimlerden biri de Kemal Tahir'dir. Onun etkisiyle Refiğ, Osmanlı'nın devamı olan Türk toplum yapısının feodalite sürecinden geçmediğini, *Asya Tipi Üretim Tarzı*'na (ATÜT) sahip Doğulu bir toplum olduğunu ve dolayısıyla Batı'daki gibi yerleşik ve oturmuş bir sermaye sınıfının ve sınıf çatışmasının Türkiye'de mevcut olmadığını vurgular. Dönemin ortodoks Marksizm'i tarafından sınıfsal çatışma olarak yanlış bir şekilde reçetelendirilen toplumsal sorunlar ise esasında bir talancılık kültürünün modernleşmiş halidir. Türk toplumunun talan ekonomisinden üretim ekonomisine geçememiş olması, Anadolu'da Batılı anlamda bir sermaye birikiminin, sınıfının ve mantığının da meydana çıkmasını engellemiştir. Feodal bir süreçten geçmemiş olan Türk toplum yapısının üretim ve mülkiyet ilişkileri de Batı'dan farklıdır. Dolayısıyla Türk sinemasını ne ekonomik anlamda ne de kültürel anlamda mevcut olan bir burjuva sermayesi, estetiği ve vizyonuyla sınamamak gerekir. Refiğ ve Erksan'ın bu dönemki filmlerinin konularına ise, kö-

şeyi dönme arzusu içindeki insanlar, köydeki ağalık düzeni karşısında yeni bir hayal olarak beliren şehir hayatı, göç eden ailelerin ekonomik ve toplumsal rollerindeki dönüşüm ve altüst oluşlar damga vurur. Ancak bu akımın etkisindeki filmlerin gişedeki başarısızlığı ve 1965 seçimleriyle beraber halkın aydınlara karşı güvensizliğinin siyasî olarak belirmesiyle, hem Refiğ hem de takipçileri başka kavramsallaştırma arayışlarına yönelir. Benzer şekilde bu dönemde Kemal Tahir'in sosyalist soldan ulusal sola doğru kaymasının da bu grup üzerindeki etkisi büyüktür.

Ancak bu yeniden kavramsallaştırma arayışını ciddi bir şekilde etkileyen ve Türk sinemasının kültürel düşünce dünyasındaki temel ayrışmalarını ortaya çıkaran iki gelişme daha vardır. Bunlardan ilki 1964 yılında yapılan *Sinema Şurası*, ikincisi ise 1965 yılında kurulan *Sinematek* Derneği'dir.

Metin Erksan'ının, bir köy ağasının gaddarlığı üzerinden işlediği *Susuz Yaz* filminin *Berlin Film Festivali*'nde elde ettiği başarı üzerine, Türk sinemasının durumunu tartışmak ve devletin sektöre ne gibi yardımlar yapabileceğini ele almak için 1964 yılında bir *Sinema Şurası*'nın toplanmasına karar verilir. Çünkü sektör finansal sorunların yanı sıra sansürle de uğraşmaktadır ve devletin sektöre destek vermesi, onu himâye etmesi tartışılmaktadır. Keza *Susuz Yaz* filmi devlet tarafından yurtdışında ülkeyi temsil edebilir nitelikte bulunmaz ve yurtdışına çıkışı yasaklanır. Yapımcı Ulvi Doğan'nın gizlice Berlin'e kaçırdığı film Altın Ayı ödülünü aldığında bu tartışmalar daha da yoğunlaşır. Şuranın esas düzenleyicisi de bu yüzden Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'dır.

Ancak Nijat Özön'e göre şuraya giden yol daha çetrefillidir ve bunda CHP milletvekili Dr. Suphi Baykam'ın 1963 yılında önerdiği sinema yasa tasarısı ciddi bir etkiye sahiptir. Zira yıldan yıla artan sektördeki üretim, yıldızcılığın ortaya çıkmasıyla yapım gelirlerinde ciddi bir artışa neden olmuş, bu da bölge işletmecilerinin film yapım sürecinde daha fazla söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Bu durum bir taraftan sinema işletmecilerinin sektörün niteliğini etkilemesine, diğer taraftan da büyük yapımcıların hem yıldız sistemine hem de yabancı film ithalatına yönelik savaş açmalarına sebebiyet vermiştir. Kısacası, şuranın yapılmasına neden olan süreçler de, şuranın içeriği de her iki taraf için farklıdır. Ancak şuraya damgasına vuran konu Türkiye'deki sinema yapımcıları, yönetmenleri ve yazarları arasında meydana gelen kavga düzeyindeki sert tartışmalardır. Bu tartışmaların merkezinde ise, yukarıda değinilen sinemanın evrenselliği-kültürel özgüllüğü konusu yatmaktadır. Sinema yazarları ve eleştirmenleri Türk sinemasını ve yönetmenlerini halkçılık kurnazlığı yapmakla ve niteliksizle suçlamış, aralarında Metin Erksan, Memduh Ün, Halit Refiğ, Faruk Kenç, Lütfi Akad'ın bulunduğu yönetmenlerse, şurayı, katılanların çoğunun sinemayla ilişkisi olmayan eleştirmenler-

den meydana geldiği gerekçesiyle terk etmiş ve şurada alınacak kararları tanımayacaklarını ifade etmişlerdir. Bu grup yerli sinema sektörünün içinde bulunduğu şartları da öne sürerek, eleştirmenlerin Batı standartlarıyla kendilerini eleştirmelerine karşı çıkmıştır.

Şurada meydana gelen bu düşünsel ayrışma ise ertesi yıl Eczacıbaşı'nın desteğiyle kurulan *Sinematek* Derneği ile kurumsallaşır. Bu ayrışma Türkiye'deki solcu ideolojinin evrensel sol ve ulusal sol olarak bölünmesinin de kültürel alandaki yansımasıdır. Zira *Sinematek* ekibi soyut, zaman ve mekândan bağımsız olarak belirli evrensel standartları olan bir sinemayı savunmaktadır. Ülkede bir sinema arşivi kurarak, kurumsal bir dergiyle bir sanat olarak sinemaya dair dünya çapındaki araştırma ve tartışmaları da ülkeye tanıtma amacındadır. Zira mevcut Yeşilçam'da böylesi tartışmalar ve araştırmalar bulunmadığı gibi, yönetmenler dahil çalışanların çoğu da sinemacılığı meslek olarak icra ederek öğrenen, ustasız, *alaylı* bir ekipten oluşmaktadır. *Sinematek* Derneği de, bu tartışmaların ülke sinemasında başlatılmasını, nitelik açısından bir gelişim sağlanmasını, dahası kötü filmlere dur denmesi için devletin duruma müdahil olmasını istemektedir. Refiğ ve diğerlerinden meydana gelen grupsa, Kemal Tahir'in yoğun etkisiyle, kendilerini ulusal solda ve *Ulusal Sinema*cı olarak nitelemektedir. Bunun bir uzantısı olarak da Refiğ, Türk sinemasının, Türk halkının alışkın olduğu duygu, düşünce ve gelenekleri temel alan kendi özgül standartlarının, Batılı değerlerle sınanmaması gerektiğini öne sürerek, *Sinematek* ekibini *emperyalist* olmakla suçlamaktadır. Benzer şekilde *Sinematek* ekibi de bu grubu *halkçılığı* niteliksizce kendi çıkarları adına kullanarak, halkı belirli filmler ve öğelerle şartlandırarak istismar etmekle itham etmekte, dahası, *sağcılık*la yaftalamaktadır. Kısacası, sinema sektöründe yetmişlerde de devam edecek olan bu keskin düşünsel ayrım altmışların ortalarında *Sinematek* Derneği üzerinden kurumsallaşmıştır.

Ancak buraya kavramsal açıklık amacıyla önemli bir not düşmek gerekir. Zira tarafların birbirine yönelttiği Batıcı, sağcı, emperyalist ve kapitalist suçlamaları kavramsal olarak tartışmaları tam olarak yansıtmamaktadır. Refiğ ve Erksan'ın başını çektiği *Ulusal Sinema* taraftarlarına göre Türk sineması halktan gelen ve halka dönük bir sinema olduğu için, Hollywood sistemine benzeyen popüler ve endüstriyel bir sinemadır. Halkın sevdiği yıldızlar kadar kapitalist bir üretim, dağıtım ve gösterim zinciri de bu sistemin yapısının temelidir. *Sinematek* vizyonu ise Batıcılıkla yaftalansa da, Amerikan sinema sektörünü hor görmekte, Avrupalı *auteur* sistemini, festival ve yarışmalarla ilerleyen alternatif bir sanatsal yapıyı savunmaktadır. Bu anlamda *Ulusal Sinema* popülist, *Sinematek* vizyonu ise daha elitist olmakla itham edilmektedir. Dönemin ünlü yönetmenlerinden Lütfü Akad ise bu tartışmalara katıl-

madığı gibi, *Sinematek*'e de Refiğ ve Erksan'ın aldığı tavrı takınmaz. Yetmişler Türkiye'sine geçilirken ülkedeki farklı sinema anlayışlarını besleyen düşünsel arka plan da esasında bu temelde gelişir.

Ulusal Sinema

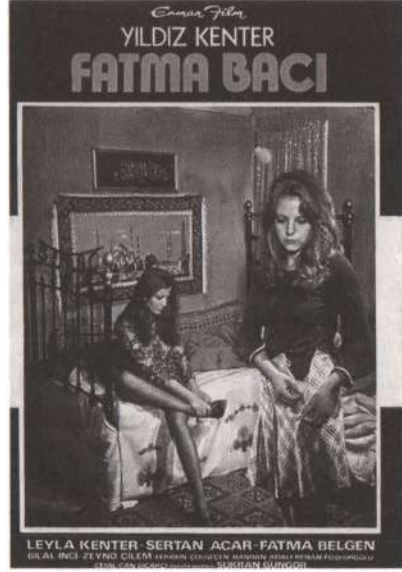
Ancak 1965'e gelindiğinde, halk sineması mantığını geliştiren toplumsal gerçekçi sinemanın önderleri Yeşilçam'da iş bulmakta zorlanır. Zira halk için halkın kültürel alışkanlıkları temelinde halk sineması yapılması fikrini savunan bu grubun filmleri gişede halk tarafından benimsenmez. Bununla beraber 1967-1968'de *Ulusal Sinema* kavramı kullanılmaya başlar. Bu kavramsallaştırma milliyetçi ya da ırkçı bir sinema anlamına gelmemekte, Türk toplumu gibi sinemasının da kendi toplumsal, tarihsel ve ekonomik koşulları içindeki özgüllüğünü Batı'ya öykünmeden ve onu Batılı standartlarla yargılamadan geliştirmek amacını gütmektedir. Yine Refiğ'in öncülüğünde beliren bu akım, Refiğ'in 1971'de yazdığı *Ulusal Sinema* Kavgası kitabıyla yazılı bir beyannameye kavuşur.

Bu kitapta Refiğ, sanatın ve sinemanın, dar anlamda ele alınıp, içinden çıktığı toplumsal, kültürel ve ekonomik koşullardan tecrit edilerek düşünülmemesi gerektiğini vurgular. O dönemde kendi Marksizm anlayışını sorgulayan Kemal Tahir'in de etkisiyle, Batı'nın anlatı kalıplarının kırılması gerektiğini savunur. Batı da, Marksizm de genel geçer reçeteler olarak ele alınmamalı, bir yöntem olarak düşünülmelidir. Bu anlamda Batı'nın özel mülkiyete dayalı, bireyci ve sınıfsal mantık yapısıyla ürettiği sanatsal dil ve konular, bir Doğu toplumu olan Türkiye'nin toplumcu mülkiyetçi kültürel yapısının üretimiyle aynı kefede yargılanamaz. Dahası, farklı tarihsel gelişim ve toplumsal oluşumlara sahip bu yapılar temel alınarak, Türk sineması geri kalmış bir toplumun ilkel sineması olarak da yaftalanamaz.

Refiğ'in bu anlayışı belirgin bir şekilde işlediği filmlere örnek olaraksa *Bir Türk'e Gönül Verdim* (1969), *Fatma Bacı* (1972), *Aşk-ı Memnu* (1975) ve 1978 yılında TRT için çekmeye başladığı ve 1981'de tamamlansa da sonrasında askerler tarafından yakılan *Yorgun Savaşçı* gösterilebilir. Bu filmlerin ortak özelliği, Kemal Tahir romanlarındaki drama düşmüş insan hikâyelerini *Ulusal Sinema* diliyle ele almasıdır. Örneğin, Erman Film tarafından siyah-beyaz olarak çekilen ve Eva Bender, Ahmet Mekin ve Bilal İnci'nin oynadığı *Bir Türk'e Gönül Verdim* (1969) de benzer şekilde Alman bir kadının bir Türk ile olan ilişkisinden sonra yaşadığı dramı konu eder. 1970 yılında yapılan 2. Adana Altın Koza Film Şenliği'nde en iyi ikinci film dahil toplamda üç ödül alan film, aslında Refiğ'in düşünce dünyasındaki oksidental taksonomiyi ve çelişkileri de açığa çıkarır. Ancak bu filmle de gişede umduğunu

Halit Refiğ, *Bir Türke Gönül Verdim*, 1969, Erman Film.

Halit Refiğ, *Fatma Bacı*, 1972, Erman Film.

bulamayan Refiğ için, festivalde en iyi yönetmen ödülünü Bilge Olgaç'a ve film dalında birinciliği de Yılmaz Güney'in *Umut* filmine kaptırmış olmak da büyük bir hayal kırıklığına neden olmuş, hatta Refiğ sonuca itiraz etmiştir.

Filmin içeriğine baktığımızda ise, Türk sinema tarihinde göç üzerine yapılmış ilk film olan *Gurbet Kuşları*'nın (1964) yönetmeni olan Refiğ'in bu kez *Ulusal Sinema* düşüncesine uygun şekilde tersine göçü işlediği görülmektedir. Yâni iş bulmak, köşeyi dönmek ya da eğitim almak için Batı'ya gidip, oraya hayran kalıp, oranın yaşam ve düşünce tarzını Türkiye için reçetelendiren karakterler yerine, kendisini terk eden erkeğin peşinden Türkiye'ye gelip, yaşadıklarına rağmen buraya adapte olup Anadolu'nun köy hayatını anlayıp, dinî anlamda huzuru bulan bir Avrupalı söz konusudur.

Filmde Bilal İnci'nin canlandırdığı İsmail karakteri, Almanya'ya çalışmak üzere gitmiş, para biriktirerek sermaye sahibi olmaya çalışan tekinsiz bir tiplemedir. Almanya'dayken Eva'dan bir çocuğu olmuş, ancak onları terk ederek Kayseri'ye dönmüştür. İsmail'in peşinden çocuğuyla Kayseri'ye gelen Eva ise, İsmail'in evli olduğunu öğrenir. Dahası, İsmail evdeki baldızıyla da ilişki yaşamakta ve karısı bu duruma ses çıkaramamaktadır. İsmail, Eva'yı ve oğlu Zafer'i Kayseri'de bir otele yerleştirir. Ancak arayıp sormaz. Otelde kalmaktan bunalan Eva'yı ise bir süre sonra şoför Mustafa (Ahmet Mekin) Ürgüp'teki köy evlerine davet eder. Buradaki mütevazi ve sıcak köy ortamına

hemen alışan Eva ve Zafer giderek Anadolu kültürünü ve yaşamını benimsemeye başlar. Zira burada özel mülkiyete dayanmayan, toplumsal mülkiyetçi bir ortamla karşılaşırlar. Eva'nın köyde misafir olduğunu öğrenen köy öğretmeninin sorusu da nüktedandır: "Allah Allah, İstanbul dururken gelecek başka yer bulamadınız mı?"

Zamanla işler daha da karışır ve Mustafa, Eva'ya evlenme teklif eder. Eva, Havva adını alır. Zafer ise köyde yeni arkadaşlar edinir, konuşmayı öğrenir, suskunluğu geçer. Hatta Almanya'dan getirdiği kurmalı roket oyuncağına köyün çocukları merakla bakarken, o diğer çocuklar gibi eşeği sürmeyi hayal etmektedir. Batı'nın mekanik hayatı yerine Anadolu'nun köy insanının sıcaklığı her iki karakteri de mutlu eder görünmektedir. Hatta filmin sonunda İsmail tarafından vurulan Mustafa'nın ardından ne yapacağını bilemeyen Havva'nın yanına abisi Hans gelir. Onu Almanya'ya geri götürmek ister. Ancak Havva, Mustafa'nın babasına "Her şeye rağmen beni aranıza kabul eder misiniz?" diyerek köyde kalma isteğini dile getirir. "Sen bizim kızımızsın Havva Hatun. ... Azla yetinir, çileye katlanırsan, başımızın üstünde yerin var," cevabını alan Havva da herkesle birlikte su inşaatına çalışmaya gider. Filmin sonunda ise katırların üzerinde çalışmaya giden köylülerin yanından arabayla geçen Hans belirir. Havva ise çalışmak için örtünmüş bir şekilde, elinde çapa ile kağnı üzerinde onun yanından geçer. Birbirlerine el sallarlar ve yolları ayrılır. Modern Batı'yı sembolize eden otomobil şehre doğru ilerlerken, Havva'nın bulunduğu kağnı soldaki toprak yola sapar. Benzer şekilde, filmin ortalarında köy imamı ile Mustafa'nın babasının geçim derdi ve Batılılaşma üzerine sohbetleri de *kamyon* ve *Frenk karısı* temaları üzerinden yapılır. Bu tür sahnelerle Refiğ, Anadolu insanının içinde bulunduğu geçim derdini ve modernleşme arasında yaşadığı ikilemi bu insanların gözünden anlatmaya çalışır. Özetle film, Avrupalı modern bir kadının Anadolu'yu keşfetmesi, onun parçası olması ve tüm kısıtlarına rağmen, kanaatkâr bir şekilde onda huzur bulması sürecini anlatmak istemektedir. Ancak yüzeysel melodramlardan kaçmaya çalışan Refiğ'in zorlama bir Anadolu romantizmine ve dolayısıyla *Ulusal Sinema* didaktiğine saplandığını söylemek mümkündür.

Refiğ'in *Ulusal Sinema* çabalarının en önemli örneklerinden bir diğeri de *Fatma Bacı* (1972)'dır. Yıldız Kenter, Leyla Kenter, Fatma Belgen, Sertan Acar, Bilal İnci ve Cemil Can Bıçakçı'nın oynadığı film yine Anadolu insanının Batılılaşma karşısında yaşadığı ikilemi ve kültür çatışmasını dramatik bir biçimde anlatmaktadır. Filmin akışı Refiğ'in yönetmenliğinin eseri olsa da, dramatizminin esas unsuru Yıldız Kenter'in oyunculuğundan ileri gelmektedir. Kan davası sonucunda kocasını kaybeden Fatma Bacı, iki kızı ve bir oğluyla şehre taşınıp, kapıcılık yaparak çocuklarını yetiştirmeye çalışır. An-

cak annelerinin hayata karşı duruşlarıyla çocuklarınınki çok farklıdır. Batılılaşma, zenginleşme ve intikam tutkusuyla yaşayan her bir çocuk, filmin ve Fatma Bacı'nın çektiklerinin farklı bir dinamiğini oluşturur. Bu anlamda *Fatma Bacı* (1972), *Bir Türk'e Gönül Verdim* (1969)'e göre daha devingen bir filmdir ve içinde Batılılaşma ve ulusal/yerel olana dair daha fazla didaktik diyalog barındırmaktadır.

Halil Refiğ, *Fatma Bacı*, 1972, Erman Film.

Fatma Bacı'nın büyük kızı Halime, çalıştığı fabrikadan ailesine haber vermeden ayrılmıştır. Evden çalışma bahanesiyle çıkıp, zengin ve evli bir adam olan Rıza'yla buluşmakta ve ondan bir çocuk beklemektedir. Güzel sanatlarda okuyan küçük kızı Ayşe ise geleneği ve yerel olan her şeyi küçümseyen bir akademisyenle aşk yaşamakta, onun *Batılı* arkadaş çevresinde yer edinmeye çalışmaktadır. Bunun için de zengin ve kültürlü bir ailenin kızı olduğuna dair yalan söylemektedir. Oğlu Yusuf ise çarşıda çıraklık yapmaktadır. Kız kardeşlerinin tersine, onun *Batılı* hayalleri yoktur. Esas hedefi babasının intikamını almaktır. Zengin apartman sakinlerinin hemen her türlü işini yaparak, çocuklarının geleceğine dair hayaller kuran Fatma Bacı ise süreç içinde beslediği mütevazi hayallerinin çocuklarınınkiyle uyuşmadığını fark eder. Bir yandan Yusuf'u kan davasından vazgeçirmeye, diğer yandan kızlarının *Batılı* ve *varlıklı* hayatlara olan heveslerini bastırmaya çalışmaktadır. Bu uyuşmazlık ise Refiğ'in daha önce değinilen Doğu-Batı, modernlik-geleneksellik, halkçılık-bireycilik ve kökünden kaçmaya çalışma üzerinden eleştirdiği ana temalarıdır. Ancak film, Doğu-Batı, çağdaş-geleneksel, varlıklı-fakir dikotomisini, iyi-kötü karşıtlığına oturtan kaba genellemelerle bu durumu anlatmaya çalışır.

Sözgelimi, hamile olduğunu öğrenen Halime, Rıza'dan nikâh dahi istemez. Onu mutlu eden şey elde edebileceği modern yaşamdır. Ayşe ise sevgilisinin arkadaş toplantılarında duyduğu yabancı şehir isimlerinden etkilenirken, "Evinde öyle mutlu oluyorum ki, başka bir dünyada yaşıyorum sanki," der. Bunun üzerine sevgilisinin "Batı'dasın değil mi?" sorusuna, "Evet, sanki çıkınca Paris'te yürüyeceğim," diye cevap verir. Hemen ardından, geleneği, "Tek düze tekrarlanan, aptalca, değişmeyen, monoton bir şey" olarak tanım-

layan sevgilisi, anlık yaşama övgüler dizer. Sonraki sahnelerde ise bir ev partisi sırasında iki çiftin çapraz ilişkisine "rezalet" diyen Ayşe ile sevgilisi tartışırlar. "Bir erkek kendisine ait bir kadının başkasıyla sevişmesine nasıl tahammül eder?" diye soran Ayşe'ye, sevgilisi, "Böyle bir soru kaldı mı artık? Kim kimi arzu ediyorsa onundur," diyerek, sevgilisinin Batılılığını sorgular: "Senin gibi aydın, Batı kültürü almış, Batı'nın çağdaş bir sentezine varmış bir sanatçı nasıl böyle bir soru sorabilir? ... Batı'nın giyimini almış, geceden beri nefis kruvaze konyağını içiyor, müziğine hayran, Batı'nın sanatını okuyor, çiziyor, sonra da mahalle kızı gibi namus bekçiliği yapıyor." Akabinde, Batı'nın bu olmadığını söyleyen Ayşe'ye, sevgilisi, onların eriştiği noktaya asla ulaşamayacağını, debelenmemesi gerektiğini, çünkü onun ailesinden utanan, inkârcı bir maskara olduğunu söyler.

Kısacası, filmin esas yapısı sürekli olarak Halime ve Ayşe'nin memnuniyetsizlikleri ve özlerinden kurtulma çabaları üzerine kurulur. Refiğ bu sahnelerle özün ve yerelliğin değerini, Batılılaşarak ortaya çıkan köksüzleşmeyi ve kötülüğü ifşâ etmeye çalışır. Ancak Refiğ bu kaba genellemelerinde abartılı bir oksidentalizm barındırmakta, reddettiği sınıf çatışmasının yerine kültür çatışmasını koymaktadır. Bununla birlikte, Refiğ'in yetmişlerde *Ulusal Sinema* kavramının dışında çektiği *Adsız Cengâver* (1970), *Ali Cengiz Oyunu* (1971) ve *Çöl Kartalı* (1972) gibi çok sayıda avantür ve komedi filmi de bulunmaktadır.

Devrimci/Üçüncü Sinema

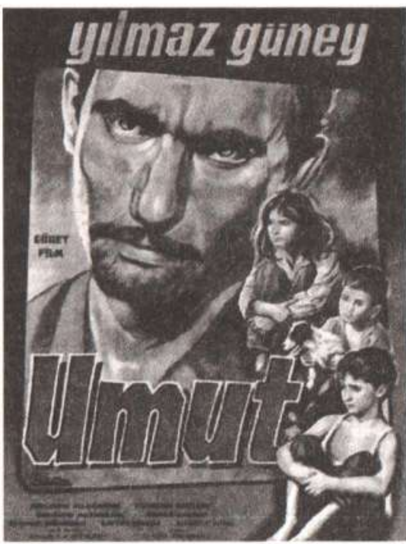
Türk sinemasındaki sol izlek, Kemal Tahir'in etkisi altındaki *Ulusal Sinema* çabalarından ve *Sinematek*'in evrensel sola dair tartışmalardan ibaret değildir. Hatta *Sinematek* elitist bir burjuva kuruluşu olmakla, *Ulusal Sinema*cılarsa daha önce belirtildiği gibi sağcı ve tüccar olmakla yaftalanabilmektedir. Dolayısıyla, sol düşünce içinde sınıfsal sorunları seyreltmeden ve işi ticarete dökmeden anlatan, tümüyle devrimci bir sinema yönelimine dair ihtiyaç belirmeye başlar. Bunda, devrimci bir söylemi ana merkezine oturtmuş olan '68 hareketinin dünya çapındaki etkisi de büyüktür. Böylece, yetmişlere doğru Türkiye'de de bir *üçüncü* sinemanın gerçekleştirilmesine dair tartışmalar ortaya çıkar.

Üçüncü Dünya kavramı ile Üçüncü Sinema arasında ise doğrusal bir bağ vardır. Buna göre, kendini Özgür Toplum/Açık Toplum olarak lanse eden Batılı kapitalist/emperyalist ülkeler Birinci Dünya, Sovyet bloğuna dahil olan ülkeler İkinci Dünya, geri kalan eski ve yeni sömürge ülkeleri ise Üçüncü Dünya tanımlamasına dahildir. Bu tanımın bir uzantısı olan Birinci Sinema ise, tüm dünyada örnekleri görülen popüler, apolitik ve ticarî sinemadır. Bi-

rinci Sinema'nın amacı ise halka düşündürmeden keyif vermek ve onu sömürmektir. İkinci Sinema ise az sayıda ülkede ortaya çıkan ve ticaret amacı gütmeden, deneysel bir dille, izleyiciyi düşünmeye sevk eden sanatsal sinema örnekleridir. Dolayısıyla, tam olarak örtüşmese de, *Yeşilçam* Birinci Sinema'ya, *Sinematek*'in *auter vizyonu* da İkinci Sinema'ya denk düşer. Oysa kendini *Ulusal Sinema* ve *Sinematek* içerisinde ifade edemeyen sol için, politik olarak etkin, üçüncü dünya vizyonunu gerçekleştirmeye çalışan, bağımsız ve idealist üçüncü bir sinemaya daha ihtiyaç vardır. Altmışların sonlarında, Fernando Solanas, Octavio Getino ve Gerardo Vallejo tarafından Latin Amerika'da politik ve estetik bir hareket olarak beliren Grupo Cine Liberacion (Özgür Sinema Grubu) tarafından toplumsal ve kültürel bir özgürleşme için başlatılan *Devrimci Sinema* anlayışı, Türkiye'de de *Sinematek*'in içinden kopan *Genç Sinema* hareketi tarafından gerçekleştirilmeye çalışılır. Genç Sinemacıların amacı, sinemayı, düşünmeden tüketilen bir salon eğlencesinden, halkı bilinçlendirmek için sokağı belgeleyen politik bir araca dönüştürmektir.

Bu amaç Oğuz Makal'ın *siyasal sinema* kavramıyla da uyumlu halde belgeci ve kişisel kahramanlaştırmalara karşıdır. Bu amaçla Genç Sinemacılar sınırlı teknik imkânla da olsa Kanlı Pazar, Anayasa Yürüyüşü, Gerze Tütün Mitingi gibi dönemin birçok olayını ve eylemini belgelemişlerdir. Hatta grup 1969'da Taksim Meydanı'nda ABD'nin 6. Filo'sunu protesto etmek için toplanan sol gruplara karşı yapılan saldırılar sonrasında Kanlı Pazar olarak anılan olayları da filme almış ve televizyona vermiştir. Fakat filmin gösterimi dönemin başbakanı Demirel tarafından engellenmiştir. Öte yandan 1971'deki askerî müdahale ile tamamen dağılan bu grubun ürettiği az sayıdaki film ve grubun genel eksikliklerini Artun Yeres, "Genç Sinema hareketinde film yapmaktan çok konuşmayı yeğledik; ortaya bir şey çıkmadı," diyerek eleştirmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'deki *Devrimci Sinema*cılık deneyimi pratik anlamda Genç Sinemacılar ekibinin elinden çıkar ve zamanla Yılmaz Güney'le anılacak olan bir yöne kayar.

Yılmaz Güney ise ne sadece altmışlı yılların avantür filmlerinin çirkin kralıdır ne de Genç Sinema hareketinin kendini ayrıştırdığı isimlere tamamen uzaktır. İlk yönetmenlik denemesi olan *Seyyit Han* (1968) Kemal Tahir tarafından son derece beğenilmiş ve halk sinemasının önemli bir örneği olarak lanse edilmiştir. Yetmişli yıllarda ise Yılmaz sineması politik olarak giderek belirginlik kazanmaya başlar ve filmlerinin büyük bir kısmı üretim ve tüketim ilişkileri içindeki insanın yaşadıklarını konu edinir. Yoksulluk, toprak sahipleri, devlet, makineleşme ve kan davası arasında sıkışmış, emeğinin karşılığını bulamayan emekçi sınıf ve yabancılaşma bu filmlerin ana temalarıdır. Bu anlamda Yılmaz, kurguyu, belgesel görüntülerle ifşâ edici ve düşün-

Yılmaz Güney, *Umut*, 1970, Güney Film.

dürücü amaçla kullanır. Zira *Devrimci Sinema*'nın Yılmaz için amacı yol göstermek değil, düşünmeye sevk etmektir. Bu amaçla kurguya dayalı bir öyküdeki kahramanı takip eden popüler sinema ile bu anlayışın karşısında toplumun gerçeklerini ortaya koymak için belgesel görüntüyü kullanan ve halkı öne çıkaran *Devrimci Sinema* arasında kendi dilini oluşturmaya çalışır. Dolayısıyla sinematografik anlamda Yılmaz'ın filmleri *Devrimci Sinema*'ya ait değildir. Ancak Türkiye'de *Devrimci Sinema* onun ismiyle anılır. Özellikle *Umut* (1970), *Arkadaş* (1974), Güney'in senaryosundan çekilen Bilge Olgaç'ın *Bir Gün Mutlaka* (1975) filmi ile Zeki Ökten'in yönettiği *Sürü* (1978) Türkiye'de bu anlamda *Devrimci Sinema*'nın yetmişlerdeki belirgin örnekleridir.

Devrimci Sinema anlamında bir ara yol izleyen Yılmaz, hem insanların anlayıp izleyecekleri kadar kurgusal ve dramatik hem de toplumsal gerçekleri fark edecekleri kadar siyasal ve gerçekçi olmaya gayret gösterir. Hatta burjuva çevresi olarak anılan *Sinematek* de bu süreçte Yılmaz'a destek sağlar. Öyle ki, bu durumdan rahatsız olan Halit Refiğ, Yılmaz'ı sinemacılar arasındaki *Sinematek*'e karşı geliştirilen sıkı dayanışmayı hiçe sayarak bu gruba yanaşmakla suçlar (1971). Yazının başında da değinildiği gibi bu anlamda *Umut* (1970) yalnızca 2. Adana Film Şenliği'nde birincilik ödülünü alarak Refiğ'in önüne geçmesiyle değil, içerik ve anlatım dilindeki kalıpların dışına çıkan, hem sinematografik hem de politik yapısı açısından da Türk sinemasında bir dönüm noktasıdır.

Tuncel Kurtiz, Osman Alyanak ve Enver Dönmez'in rol aldığı *Umut*'un senaristliğini, yönetmenliğini, yapımcılığını ve başrol oyunculuğunu Yılmaz Güney üstlenir. Siyah-beyaz olarak çekilen film Adana'da geçmektedir ve ailesiyle şehre göçmüş bir fayton sürücüsü olan Cabbar'ın yaşam mücadelesini anlatmaktadır. *Umut* da bu yaşam mücadelesine dair bir çaresizliktir aslında. Zira, ailesini de yanına alan Cabbar umutla önce köyden şehre göç etmiştir. Ancak at arabacılığı bu umudun gerçekleşmesine izin vermez. Çünkü borçla beslediği atların iskeleti çıkmıştır. Eski arabasına da kimse binmek istemez. Sözgelimi, filmin en başında tren garının önünde müşteri

bekleyen Cabbar, bir yandan da piyango biletini kontrol eder. İlaveten, gazeteden kontrol ettiği biletine amorti dahi çıkmadığı gibi, diğer faytoncular iş yaparken, Cabbar'ın eski dökük arabasına müşteri çıkmaz. Dahası, tren garının önünde müşteri bekleyenler yalnızca faytoncular da değildir. Taksicilik yapan otomobiller faytonculara rakiptir. Refiğ'in yukarıda bahsi geçen filmlerindeki gibi otomobil, dönemin değişen koşullarının bir sembolüdür. Ancak Yılmaz, otomobili Refiğ gibi kültürel bir simge olarak değil, sermaye üzerinden bir üretim aracı olarak göstermektedir. Keza, filmin sonraki sahnelerinde faytonculuğun da kaldırılacağını ve bu yüzden bir eylem yapıldığını görürüz.

Cabbar eve geldiğinde ise beş çocuk, eşi ve annesine karşı olan sorumluluğu gözler önüne serilir. Kaldıkları derme çatma evleri, gün boyu çalıştığı caddelerde dizilen apartmanlardan bir hayli farklıdır. Yokluk ve eksiklik filmin her karesinde kendini gösterir. Borçlarını kapatıp, evdeki nüfusa yetme çabasındaki Cabbar kara kara düşünmektedir. Bu sırada, hamallık yapan arkadaşı Hasan rolündeki Tuncel Kurtiz'in tiradı dikkat çekicidir:

> İyi at, iyi araba para işi gardaş. Paran olunca her bir iş iyi olur. Paran olunca kebap yen, paran olunca tatlı yen, şarap içen, iyi yataklarda yatarsın. Parası olunca adam kuvvetli olur, parası olunca adamın evi avradı olur, evinde tenceresi kaynar, çocukları olur. Paran olmadı mı idi de dünyada senden kötüsü, senden pisi yoktur. Her yerden kovarlar seni. Fakirin yüzü soğuktur. Niye soğuktur Cabbar gardaş, mesela kış gününde en soğuk vaktinde cebinde paran olsa üşümezsin, amma velakin paran olmadı mı, yaz gününde üşürsün, neden? Çünkü para adamı sıcak tutar. Yaa, senin bu atlar paran olsa iyi yem yer. Paran yok. Açlıktan iskeleti çıkmış. Açlıklarından ölecekler.

Tam da böyle bir müşkül içinde Cabbar atını kaybeder. Bir otomobil sahibi atına çarpmış, bozulan araba boyasının bir daha eskisi gibi olamayacağını söyleyerek veryansın etmektedir. Atını öldürmesine rağmen hâlâ otomobilinin derdinde söylenen adamın boğazına sarılan Cabbar'ı daha sonra karakolda görürüz. Burada ayakta, el pençe divan bir şekilde derdini komisere anlatmaya çalışmaktadır. Otomobilin sürücüsü ise komiserin masasının yanında diğer memurla birlikte oturmakta, bir yandan ifade vermekte, diğer yandan onlarla beraber ayran ve sigara içmektedir. Sürekli azarlanarak susturulan Cabbar ise açıkça ötelenmekte ve hor görülmektedir. "Benim atım öldü, ben ne yapacağım, ben şikâyetçiyim," gibi çıkışları komiser tarafından bastırılır. Komiser, açıkça zengin ve güçlüden yana olurken, tüm suçu "hep sorun çıkartan faytoncular"da arar. Daha sonra, kaybettiği atını taşıyan başka bir at arabasının ardından çaresizce yürüyen Cabbar'ın görüntüsü ise filmin en dramatik çekimlerinden biridir.

Çıkış arayışındaki Cabbar, para bulabilmek için eskiden yanlarında çalıştığı birkaç ağanın yanına gider. Ancak kimse ona yeni bir at alabilmesi için yardımcı olmaz. Herkes kendi keyfinde ve umarsızca davranmaktadır. Dolayısıyla Cabbar'ın güven ve umut besleyebileceği bir toplumsal yapı ve üretim aracı da kalmaz. Hasan'ın yönlendirmesiyle siyah bir Amerikalıyı gasp etmeye çalışsalar da, bunu da ellerine yüzlerine bulaştırırlar. Son umut, yine Hasan'ın sürekli olarak bahsettiği hocaya dönüşür. Definenin yerini bulmak için hocanın suda ne gördüğünü söylemesini istediği çocuğun suda yansıyan ağlayan yüzü ise filmin geri kalanındaki umutsuzluğu resmeder. Zira Cabbar ile Hasan'ın büyük define umutları da hüsranla sonuçlanır. Film, deliliğin sınırlarında gezinen Cabbar'ın gözleri bağlı halde kendi etrafında amaçsızca dönüşüyle biter.

Kısacası *Umut*, sürekli vurgulanan gelişme, ilerleme ve kalkınma karşısında görmezden gelinen insanların çare arayışlarıyla ve yapının umarsızlığı ile ilgilidir. Umut, Cabbar'a göre ilkin şehre göç iken, daha sonra sürekli kontrol ettiği piyango biletlerine dönüşür. Zamanla umut, kendisine el uzatmayı reddeden zenginlerin iki dudakları arasında sıkışır. Sonunda ise bir hocanın okuyup üflemesiyle bulacaklarına inandıkları definelere döner. Özetle Cabbar'ın umudu geçim derdine çare bulmaktır. Olanakları ve kısıtları dahilinde, o da umudunu önce emeğine, daha sonra şansa, en sonunda da bir hocaya bağlar. Ancak film aklını kaybeden bir Cabbar'la son bulur.

Susuz Yaz filmi gibi yurtdışına çıkarılması yasak olan bu film de ertesi yıl gizlice Fransa'ya götürülür ve 23 Temmuz 1971'deki *Grenoble Film Şenliği*'nde *Büyük Jüri Ödülü*'nü kazanır. Sinematografik olarak son derece başarılı olan film, hem sıradan hayattan belgesel görüntüler hem de Cabbar'ın iç dünyasını betimleyen sahneler (ata veda ettiği, para ararken yüzünün bulanık şekilde şişeden yansıdığı ve aklını yitirerek etrafında döndüğü) içermektedir. Sözgelimi film, kendilerini şehrin uyanışına hazırlayan esnaf ve işçilerin günün erken saatlerindeki telaşlarını sıralayan belgesel görüntülerle başlar ve kurgusal olarak, ezilen, susturulmuş, emeğiyle sınıfsal bariyerleri aşamayan bu sınıfın sistem eleştirisini Cabbar karakteriyle anlatır. Dahası, devletin de bu sınıfsal sürece zengin kesimin lehine dahiliyetini komiserle ete kemiğe büründüren filmde, otomobilin yükselişi, faytonculuğun yasaklanması gibi örnekler filmi daha da eleştirel hale getirir. Filmin yasaklanmasına neden olan sahneler de zaten bu anlatım tarzıdır.

Sansür, öteden beri sinemayı, özelde ise Türk sinemasını zorlayan konulardan biri olmuştur. Yapımcı ve yönetmenler çektikleri filmlerin gösterime girmesi için önce senaryo ve sahneleri *Merkez Film Kontrol Komisyonu*'na onaylatmak durumundadır. Sansür nizamnamesine göre millî rejime aykırı siyasî, iktisadî ve içtimaî propaganda yaptığı gerekçesiyle filmlerde deği-

şiklik talep edilebilmekte ya da filmler tümüyle reddedilebilmektedir. Metin Erksan'ın Aşık Veysel'in hayatını anlattığı *Karanlık Dünya* (1952) filminin yasaklanıp, sonunun değiştirilmesine neden olan gerekçeleri anlamak sinemada sansürü anlamak için uygun bir örnektir. Bu filmde ekinlerin boylarının kısa ve cılız, tanelerinin ise küçük oluşu, tarımın ilkel şekilde yürütülüyor olması, köyde dans eden kızların çıplak ayaklı ve çarıklı olması gibi etmenler bahane gösterilerek filmin özellikle sonu tamamen değiştirilmiş, benzer sahneler Sovyet propaganda filmlerinden alınan güçlü ekinlerin bulunduğu, modern tarım araçlarının kullanıldığı sahnelerle değiştirilmiştir. Çünkü sansür, devletin yalnızca iç siyasetiyle değil, dış siyasetiyle ve kendini nasıl temsil etmek istediğiyle de doğrudan ilgilidir. Türkiye kendini dünyaya Batılılaşmış, sanayileşmiş, güçlü bir bütün olarak göstermeye çalışırken, ülke siyasi ayrışmalarla sürekli çalkalanmaktadır. Cabbar'ın ve ailesinin durumu, yamalı kıyafetleri, komiserin ona tavrı ve din görevlilerinin bu şekilde yansıtılması böylesi bir dönemde *Umut*'un da yasaklanmasına neden olmuştur. Sonradan bu yasak kalksa da, filmin yurtdışına çıkartılmasına izin verilmemiş ve bu engel bireysel çaba ve risklerle delinmiştir.

Umut'un yeniliklerinden biri de, Nezih Coş'un (1974) da bahsettiği gibi, yıldız oyunculukla ilgilidir. Çevre gerçekliğini belgesel olarak kullanırken, kendisi de bir yıldız oyuncu olan Güney, bu filmde yıldız oyuncuların canlandırdığı alışılagelmiş kuvvetli, yakışıklı, iyi giyimli tiplemelerin tamamen dışına çıkmıştır. Zorbalara karşı mazlumu koruyup kollayan kahraman Çirkin Kral, kimsenin kollamadığı bir insandır. Bu anlamda film, hem toplumsal gerçekçilik hem de *Devrimci Sinema* açısından Türk sinemasında yeni bir aşama olarak kabul edilir. Ancak Refiğ, filmin genel eleştirisinde özellikle Cabbar'ın yardım aradığı sahnelere yönelik olarak, Anadolu'daki ahîlik geleneği gereği hiç kimsenin Cabbar'ı bu şekilde görmezden gelmeyeceğini söyleyerek filmin gerçekçiliğini yadırgar.

Dönemin *Devrimci Sinema* örneklerinden bir diğeri de yine Yılmaz Güney'in *Arkadaş* (1974) filmidir. Yılmaz Güney, Melike Demirağ, Kerim Afşar, Azra Balkan, Semra Özdamar,

Yılmaz Güney, *Arkadaş*, 1975, Güney Film.

Yılmaz Güney, *Arkadaş*, 1975, Güney Film.

Nizam Ergüven ve Civan Canova'nın oynadığı filmin merkezinde altyapı ilişkilerinin getirdiği şartların insanları değiştirişi ve sınıf farkından kaynaklanan yozlaşma ve yabancılaşma temaları bulunmaktadır. Hikâye, öğrencilik yıllarından tanışan, ancak zamanla yolları ayrılan iki arkadaş üzerinden ilerler. Birbirlerini yeniden bulan iki arkadaştan biri devlet memuru, diğeri ise servet ve şöhret sahibi olmuş bir iş adamıdır. Aralarındaki sınıf farkı ise yalnızca maddi temelde değildir. Umut, mutluluk, ahlâk ve tatmin duyguları iki arkadaşın yaşamında bambaşka bir karşıtlıkta belirir. Bu bağlamda sınıf farkı üzerinden bir burjuva eleştirisi yapan film, çözümün işçi sınıfının bilinçlenmesinde aranması gerektiğini anlatmaktadır.

35 mm ve renkli olarak çekilen film, bir tatil kasabasında, yazın ve lüksün tadını çıkaran insanların gündelik hayatlarını gösteren sahnelerle başlar. İki arkadaşın yıllar sonra bir birahanede buluşmasıyla devam eden sahne ise değişimi, yabancılaşmayı ve yozlaşmayı metaforik ifadelerle sezdirir. Âzem (Yılmaz Güney), eskiden dal gibi olan Cemil'in (Kerim Afşar) yükünün arttığını, zenginleşip palazlandığını ima ederken, hâlâ dal gibi, ancak kalın bir dal gibi olduğunu ifade eden Cemil, sanki zenginleşmesine rağmen köklenip, kendi olamadığını bilinçsizce söylemeye çalışır. Âzem'e karşı hep hissettiği ama sebebini bilmediği mahcubiyetini dile getirmesi ise, tüm varlığına rağmen kendi kendiyle çatışma hâlindeki bir burjuvanın umutsuzluğunu, mutsuzluğunu ve tatminsizliğini sezdiren ilk ipuçlarıdır. Benzer şekilde, Âzem umuda kadeh kaldırırken, Cemil ise bedbaht bir şekilde geçmişe içelim der.

Diğer yandan, filmdeki *arkadaş* kavramı da iki anlamlıdır. Konu sadece Cemil ile Âzem'in arkadaşlığı değildir. Örneğin, Âzem kendini telefonda *şapkalı arkadaş* olarak tanıtır. Cemil'in baldızı Melike de Âzem'e, arabadan inerken pek ciddi görünmesi sebebiyle onu korkuttuğunu söylediğinde, "Arkadaş olarak öyle görünmem gerekiyordu. Görevimi yaparken ciddi olurum," der ve kendisini yine "bazı insanların arkadaşı" olarak tanımlar. Dolayısıyla *arkadaş*, devrimci anlamda ciddi bir iş olan burjuva dönüştürücülüğü ve halk aydını kimliği üzerine bir metafordur. Filmin devamında da anlayacağımız üzere Âzem, Cemil'i kurtarmayı yalnızca bireysel anlamda bir arkadaşlık adına değil, devrimci bir görev bilinciyle düşünerek yapmaya çalışmaktadır.

İlerleyen süreçte ise Âzem, Cemil'in çarpık ve yozlaşmış ilişkileriyle kendini kandırışını açığa çıkarır, ona yardım etmek ister, ancak bunda başarı-

sız olur. Çünkü şartlar, yani altyapı ilişkileri değişmediği sürece kişi de değişmeyecektir. Film boyunca, Halit Refiğ'in *Fatma Bacı* filminde olduğu gibi yozlaşma, güvensizlik, tatminsizlik, geçicilik ve cinsel ilişkilerin çarpıklığı ve metalaşması gibi konular çeşitli sahnelerle anlatılır. Ancak Refiğ, aynı temalarla bu yozlaşmanın nedenini Batı'da, çözümünü de yerel kültürde ve tasavvufta ararken, Yılmaz, bunun nedenini kapitalist altyapı ilişkilerinde, çözümü de işçi sınıfının bilinçlenmesinde aramaktadır. Keza, Cemil'in, "Karısı güzel olanlar, karımı öpebilirler, baldızı güzel olanlar da baldızımı öpebilirler," söylemi, Âzem'in Cemil'in kurtulmasına yönelik umudunu zedeler. Sonuçta Âzem, işçi sınıfından Halil'i bilinçlendirmeye başlar. Çünkü Semra'nın dediği gibi şartlar değişmedikçe, burjuva da, Cemil de değişmeyecektir: "Cemil sınıf değiştirmiş, bozulmuş, çürümüş bir adamdır." Özünden kopmuştur. Bu anlamda arkadaş, olaylara "sınıf açısından" bakmalıdır: "Biz kimlerle uğraşamız gerektiğini saptamazsak, yanılgı ve yenilgi bizim için kaçınılmaz olur." Değişimi sağlayacak olan işçi ve emekçi sınıfının bilinçlenmesi ve onun şartların değişimine yönelik çabasıdır. İşçi ve emekçi sınıfını temsil eden Halil karakteri ise, cam kırarak, arabaların lastiklerini patlatarak içinde bulunduğu sömürü düzenine karşı kendini rahatlatmaktadır. Ancak Âzem, ona "cam kırmakla, lastik patlatmakla hiçbir şey"in değişmeyeceğini söyler ve ona ilk başta zorlanacağı ama anlaması için ısrar etmesi gereken bir kitap verir. Burada Yılmaz, sınıfın bilinçlenmesinin, işe yaramaz şiddet eylemlerinden daha önemli olduğu vurgusunu yapar.

Bir diğer önemli konu ise görünmez kılınmış fakirlik ve gerilik meselesidir. Bu temalar altmışlardan bu yana özellikle Metin Erksan ve Halit Refiğ gibi toplumsal gerçekçi filmlerde geçmekte ve göz ardı edilmeye çalışılan ülkenin geri kalmışlığı ya da yoksul kesimin varoluşuna karşı bir tavırdır. Örneğin Cemil'in burjuva arkadaşlarından biri ülkede her şeyin değiştiğinden bahsederken, "Türkiye bugün dünyanın en zengin ülkelerinden biri haline gelmiştir. Bir tane yoksul köylü gösteremezsiniz. Ne şalvar, ne bir şey. Çarık tarihe karıştı," derken, bir diğeri de, "Beyefendi çok doğru söylüyor. Bugün hangi köye giderseniz gidin, her evde radyo, televizyon, buzdolabı göreceksiniz. Halbuki malum bazı yazar çizer takımı köylüleri sefalet içinde gösterip duruyorlar", "İşçiler de öyle değil mi? Her gün gırtlağımıza çöküyorlar zam, zam, zam diye. Ne yaparlar bu kadar parayı anlamıyorum. Doymak nedir bilmiyorlar inanın," demektedir. Dolayısıyla, filmde emeğin sömürüsü ve dar gelirli insanların durumunun ne denli ve nasıl görmezden gelindiği anlatılmaktadır. Dahası, ülkenin müreffeh ve güçlü görüntülenmesi bir devlet politikası iken, köyde gördükleri sefaletin resmini çeken turistler için, Cemil'in "Bu kadar görülecek yerler varken neden sefaletimizi çekiyorlar, engel olalım," sözüne Âzem, "Biz sefaletimize mâni olacağız" sözüyle karşılık

verir. Kısacası filmin özünde anlatılan problematik, dönemin siyasal filmlerinin tamamında karşımıza çıkan bozulma, çözülme, temsil ve geçim derdi üzerinedir. Ancak *Arkadaş* bu sorunun altyapı ilişkilerinden kaynaklandığını ve naif bir üst yapı dönüşümünün işe yaramayacağını süreçsel bir biçimde anlatır. Amaç, burjuvanın bilinçlendirilmesi ve dönüştürülmesi olmamalı, işçi ve emekçi sınıfının bilinçlendirilmesi olmalıdır. Filme yönelik bir eleştiri yazısında Taylan Altuğ (1974) ise Yılmaz Güney'in filmdeki karakterinin eski vurdulu-kırdılı, tabancalı-tüfekli filmlerindeki kurtarıcı kahraman figürüyle benzerlikler gösterdiğini ve "sindirilmemiş bir devrimcilikle" seyircide benzer bir boşalım sağladığını iddia etmektedir.

Yazının kısıtları nedeniyle ayrıntılandırılamayacak olan ancak *Devrimci Sinema* açısından bahsi geçmesi gereken dönemin diğer önemli iki filmi ise Bilge Olgaç'ın yönettiği *Bir Gün Mutlaka* (1975) ve Zeki Ökten'in çektiği *Sürü* (1978) filmleridir. Pek çok açıdan başarılı bulunmasa da, *Bir Gün Mutlaka* (1975) doğru ve yanlış devrimci prototiplerini ortaya koyması, belgesel öğelerle dönemin sorunlarını, sokak hareketlerini, siyasal gerginliklerini, geçim sıkıntısı gibi gerçeklerini ve devrimci hareketin kendisini anlatması bakımından önemlidir. Filmde, 28 Haziran 1975'teki CHP'nin Taksim mitinginde Bülent Ecevit'in konuşması, 20 Eylül 1975'teki DİSK mitingi, 29 Kasım 1975'teki Maden-İş Sendikası'nın Philips grevi, 16 Ağustos 1975'teki Turizm-İş Sendikası'nın Hilton ve Çınar otelleri grevleri, öldürülen bir öğrencinin cenaze töreni ve *Seyyar Satıcılar Derneği*'nin düzenlediği işçi gecesi gibi gerçek hayattan belgesel sahneler yer alır. *Sürü* (1978) filminde ise aslında kentleşme ve çağdaşlaşma ile Anadolu'daki feodal ilişkilerin sona ermediği, aynı sistemin başka bir şekilde devam ettiği eleştirisi yapılır.

Millî Sinema

Türk sinemasına dair tartışmalar hem estetik hem de politik anlamda çoğunlukla ulusal, evrensel ve Devrimci Sol merkezinde yaşanmış olsa da, altmışlarla beraber filmlerdeki din adamı tiplemeleri de artmaya başlar. Hazretli filmler furyası ortaya çıkar. Avantür filmlerinin savaşçı kahramanları gibi bu filmler de dinî kahramanları perdede hikâyeleştirir. Nejat Saydam'ın *Hazreti Ömer'in Adaleti* (1961) ve Asaf Tengiz'in *Hazreti İbrahim* (1961) filmleri bu anlamda ilk filmlerdir. Ancak bunlar dinî unsurları temsil eden filmlerken, güncel toplumsal sorunları politik anlamda sinemasallaştıran filmler değillerdir. Bu anlamda İslâm'ı siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunlara bir çözüm olarak sunan MNP'nin kurulduğu 1970, Millî Sinema'nın da başlangıcıdır. Siyasal İslâm, bu yıldan itibaren merkez sağ partilerin dışında ayrı bir temsile kavuştuğu gibi, bu düşüncenin kültürel ayağı olan Millî Sinema

da ayrı bir temsil aracına ulaşır. Hatta Gökmen, Millî Sinema'nın, millî değerlerin korunması için yapılacak bir cihat olduğunu söylemektedir. Yücel Çakmaklı'nın *Birleşen Yollar* (1970) filmi de bu anlamda sinema perdesinden seyirciye yerli ve dinî bir toplumsal alternatif ve çözüm sunmaktadır. Bu filmin ardından Yücel Çakmaklı, Millî Sinema önermesini yetmişler boyunca *Çile* (1972), *Zehra* (1972), *Oğlum Osman* (1973), *Kızım Ayşe* (1974) ve *Memleketim* (1976) gibi filmlerle de sürdürmüştür. Bu filmlerin ortak özelliği, İslâmî değerleri ön plana alarak, toplumsal sorunlara dinî çözümlerin sunulduğu mesajlar vermeleridir. Buna göre modern yaşam ve Batı'ya özenti, kişiliksiz, mutsuz ve huzursuz bir toplumsal ortama sebep olmuştur. Gençlik, taşkınlık ve tatminsizlik içindedir. Benzer şekilde dönemin sineması da bu yozlaşmayı ya sürdürmekte ya da farklı politik değerlerle çözmeye çalışmaktadır. Toplumun geneline yayılmış olan bu sorunsalı İslâm diniyle yanıtlamaya çalışan Millî Sinemacıların önderi Çakmaklı ise, Şule Yüksel Şenler'in dönemin ses getiren *Huzur Sokağı* romanından uyarlayıp çektiği *Birleşen Yollar* ile yetmişlerin politik ortamına kültürel anlamda muhafazakâr bir ses sağlama peşindedir.

Yücel Çakmaklı, *Birleşen Yollar*, 1970, Elif Film.

Türkân Şoray ve İzzet Günay'ın rol aldığı film, İstanbul'da geçmektedir. Filmin hemen başında Bilâl (İzzet Günay), bize üniversite mezuniyetine hazırlanan, kızlara yüz vermeyen, dini bütün, beyefendi bir genç olarak sunulur. Klasik ahşap İstanbul evlerinin yer aldığı, herkesin birbirini tanıdığı, huzurlu bir mahallede yaşayan Bilâl'in hayatı ise evlerinin yanına yeni yapılan mahallenin ilk apartmanıyla değişecektir. Hayri Dede ismindeki kır sakallı yaşlı karakter de, "Mahalleye yapılan bu ilk apartman huzurumuzu bozacak gibi geliyor. ... Böyle saray gibi yerlere başka insanlar gelir. Onlar da malum, ne bizi beğenirler ne de bize uyarlar." diyerek filmin bu şekilde okun-

ması için ilk ipuçlarını verir. Zira Bilâl, Türkân Şoray'ın canlandırdığı Feyzâ ile aşk yaşayacak ve bu hayatında bir kırılmaya neden olacaktır.

Kültürel yaşam açısından Feyzâ karakteri Bilâl'in yaşamıyla karşıtlıklar içindedir. Maddeci bir dünyanın mutsuzluğu ile maneviyata önem veren bir dünyanın huzuru, bu iki tipleme üzerinden betimlenir. Zengin ve güzel bir genç kız olan Feyzâ, partilerde eğlenir, alkol kullanır, geceleri eve geç döner. Sıcak bir aile ortamına ve ilgisine hasret büyüyen Feyzâ'nın ailesi ise poker partilerinde eğlenir. Yaşamına düzen veren bir otoritenin yokluğunda, dadısının bakımıyla büyümüş olan Feyzâ, eğlence hayatından da sıkılmış, boşluk içinde, amaçsız bir karakterdir. Kendisini "rüzgâra kapılmış bir yaprak" olarak betimler. Arkadaşlarının Bilâl'le ilgili olarak, kimseye yüz vermeyen, fakülteye gitmesine rağmen sofu olan, kendini beğenmiş, eski zamandan kalma biri demesi üzerine, kızlar arasında bir iddialaşma gerçekleşir. Feyzâ, Bilâl'i doğum günü partisine getirip, dans ettirip onu kuşa çevirmek için kızlarla pırlanta yüzüğüne bahse girer. Bunun için de başını örtmek dahil türlü numaralar yapar.

Ancak süreç içerisinde oyun tersine döner ve Feyzâ Bilal'e gerçekten âşık olmaya başlar. Çünkü Bilâl, ona "çevresindeki insanların yaşayışları dışında da güzel bir dünya"nın varlığını tanıtır. Bu "inanmış", "geçici heveslere kapılmamış", özünü inkâr edip, Batı'ya benzemeye çalışmayan insanların dünyasıdır. Ve Feyzâ'nın böylesi sabit bir dünyaya bağlılık ihtiyacı onu Bilâl'in dinî çağrılarına açık halde bırakır. Böylelikle film boyunca toplumsal değişim ve bozulmaya dair sorunlar Batıcılıkla, çözüm ise Bilâl'le ete kemiğe bürünen, özünü inkâr etmeyen bir İslâm'a dönüşle mümkündür görüşü dile getirilir. Feyzâ, Bilâl ile tanıdığı "tertemiz, ışıl ışıl bu yeni dünyanın" içinde yaşamak istediğini söyler ve evlenmeye karar verirler. Ama tam bu sırada Bilâl kendisi hakkında yapılan iddiadan haberdar olur ve ikisi de başka insanlarla evlenir. Ancak Feyzâ kendi çevresinden evlendiği Selim'le hiç mutlu değildir. Bilâl'in ve onunla yitip giden temiz ve huzurlu bir dünyanın peşindedir. Bu süreçte dadısı, Bilâl'in Feyzâ'ya önceden hediye ettiği ancak onun el sürmediği İslâmî kitapları okumasını salık verir. Filmin geri kalanında ise Feyzâ, bu kitaplar aracılığıyla dine dönerek aydınlanmaya ve aradığı huzuru bulmaya çalışır. Başını örter, kanunsuz işler yapan eşinden ayrılır, çalışmaya başlar, kızını dinî geleneklere uygun bir şekilde yetiştirir. Birleşemeyen iki çiftin yolları ise çocukları aracılığıyla daha sonra yeniden kesişir. Kısacası *Birleşen Yollar*, bir çiftin dramatik aşk öyküsü üzerinden toplumsal bozulmaya dair İslâmî bir çözüm mesajı sunmaktadır. Hem başrol oyuncuları hem de sorunsalı açısından bu anlamda film, Lütfü Akad'ın *Vesikalı Yârim* (1968) filmiyle de benzerlikler içermektedir. Ayrıca tıpkı Refiğ'in filmlerinde olduğu gibi, toplumsal sorunlar sınıf mücadelesi olarak değil, kültürel bir çatış-

ma olarak ifade edilir. Temel ekseni ve eksikliği İslâm'ı yaşamamak olan Batılı bir popüler kültür anlayışı ve tabii ki devlet politikası bu anlamda eleştirilir. Ancak geçim sıkıntısı, işsizlik ya da emeğin artı değeri gibi sorunlar yerine, alın teriyle yapılan işin karşılığının alınabildiği, kanaatkâr bir dünya resmedilir. Bu dünyada sınıf farkı değil, inanç ve kültür farkından kaynaklanan yaşam biçimi farkı vardır ve toplumsal sorunların buradan kaynaklandığı görüşü dile getirilir.

İzleyen yıllarda ise hem Erbakan'ın MNP'si hem de *Millî Sinema*cılık giderek etkinleşerek toplumsal ve siyasal alanda varlık göstermeye başlar. Böyle bir süreçte, *ulusal* kavramı ile *millî* kavramı arasındaki benzerlik ve ayrışmanın ortak müştereklerini bulmak için MTTB Sinema Kulübü 10 Mart 1973'te bir açık oturum düzenler. Oturuma Yücel Çakmaklı, Metin Erksan, Halit Refiğ ve Duygu Sağıroğlu gibi yönetmenlerle, MTTB Sinema Kulübü Başkan Yardımcısı Salih Diriklik katılırken, film çalışmaları nedeniyle Lütfi Akad ve Atıf Yılmaz katılmaz. Bu da tartışmanın seyri açısından önemlidir, zira ulusalcılık anlayışı içerisindeki Refiğ, Akad'ın son filmlerindeki sınıfsal temellendirmelerden rahatsızdır. Öte yandan, Erksan oturum sırasında "Türk toplumu sınıfsız bir toplumdur... halkta millî şuur azalınca, millî film tutmuyor," gibi sözler söylediğinde salondan ciddi destek alır. Bu anlamda *Ulusal/Millî Sinema*'nın sorunları filmin yapımında değil, seyircinin şuurunda ve sinema eleştirmenlerinin yabancı hayranlığında arama taraflılığı söz konusudur. Batı karşıtlığı ve Türk sinemasının geleneksel kültüre dayanması konusunda benzeşseler de, iki grubun öngördükleri toplumsal sistem birbirinden farklılaşmaktadır.

Sinematek'in Batı hayranlığını eleştiren bu iki grubun yakınlaşmalarının ardından Millî Sinema ekibi içerisinde yeni bir grup ortaya çıkar. MTTB'nin içinde Yücel Çakmaklı'nın çalışmalarını ve söylemlerini yeterince sert bulmayan bir ekip Akın Grup adı altında birleşir. Amaçları siyasal İslâmcı ideolojiyi sinema aracılığıyla geniş kitlelere yaymaktır. Grupta İslâmcı gençlerle birlikte ülkücü/milliyetçi gençler de yer almaktadır. Bu amaç altında Salih Diriklik'in çektiği *Genç-*

Salih Diriklik, *Gençlik Köprüsü*, 1975, Akın Grup.

lik Köprüsü (1975) filmi ortaya çıkar. Filmde daha yoğun kültürel karşıtlıklarla yansıtılan tiplemeler mevcuttur. Bir yanda şan, şöhret, eğlence ve para peşinde kötü yola düşen Batı hayranı gençler ve onların ahlâksız ebeveynleri, diğer yanda ise şuurlu, millî ve manevi yönleriyle yoğun duygular içinde kanaatkâr, temiz ve güvenilir insanlar bulunmaktadır. Bu iki grup arasındaki farklılık ise Liselerarası Hafif Batı Müziği Yarışması'nda belirginleşir. Birincilik kazanan Mine (Necla Nâzır) okul yönetimi tarafından yerlere göklere sığdırılamaz, albüm teklifleri alır. Diğer yandan aynı okulda öğrenci olan Emine'nin (Birtane Güngör), millî ve manevi eğitim eksikliği nedeniyle yaşandığını düşündüğü toplumsal buhranı anlattığı kompozisyon ödül kazanır ve gazetelerde yayımlanır. Ancak Emine görüşleri nedeniyle disipline verilir. Okuldaki gruplaşmalar, kavga ve gerginlikler yine okula dışarıdan gelen sol görüşlü öğrenciler üzerinden anlatılır. Benzer şekilde öğrencilerin hayranlığını kazanan Batı karşıtı, milliyetçi ve muhafazakâr Tarih öğretmeni (Kamran Usluer) ile de, Batı ve Yunan Medeniyeti'ne övgüler düzen, öğrencileri ile içki içip, maddeci sol mantığı destekleyen Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni (Kenan Pars) filmdeki keskin iyi-kötü, ahlâklı-ahlâksız insan ayrımlarını örnekler. Dahası, Kıbrıs Savaşı'nın hemen ardından çekilen filmdeki bu Yunan reveransları öğrenciler tarafından eleştiriyle karşılanır. Bu karşıtlıklar üzerinden millî ve gayr-ı millî şeklinde politize edilen kültürel hayat ve yaşam biçimi, filmin sonunda Salih Kırmızı'nın oynadığı Mehmet karakterinin "Her şeyiyle benden olan bir nizam arıyorum," diye haykırışı ile biter. Ancak Salih Kırmızı yine aynı yıl çekilen *Ben Armudu Dişlerim* ve *Civciv Çıkacak Kuş Çıkacak* gibi pek çok yerli erotik filmde de bambaşka rollerde ortaya çıkar.

Mehmet Kılıç, *Güneş Ne Zaman Doğacak*, 1977, Orhun Film.

Millî Sinema'nın en önemli ve en tartışmalı örneklerinden biri de bir süre sonra Akın Grup'tan ayrılan ülkücülerin Orhun Film şirketini kurmalarıyla ortaya çıkar. Tayfun Güner'in senaryosundan Mehmet Kılıç'ın çektiği *Güneş Ne Zaman Doğacak* (1977) filmi, *Millî Sinema*'dan ayrılan ülkücü grubun ilk filmidir. Dahası, filmin hem esinlendiği olaylar hem de sahnelenmesi üzerine ortaya çıkan çatışma ve katliamlar, si-

nemanın yalnızca kurgusal ve steril bir sanat yapımı olmadığını gösteren, gerçek hayatın da sinemadan nasıl etkilendiğine dair önemli bir örnektir. 1945'te Türkiye'ye kaçan ve SSCB ile Türkiye arasındaki anlaşma nedeniyle geri teslim edilip, idam edilen yüz elli Kırım Türk'ünün dramından esinlenilerek yapılan film, Türk sinemasının ilk anti-komünist filmidir.

Cüneyt Arkın ve Oya Aydoğan'ın başrollerini paylaştıkları film, Sovyet yönetimindeki Türkmenistan'da başlar. Kendi topraklarında komünistler tarafından baskı altında yaşayan Türkmenler, durumdan çok rahatsızdır. Halk dinini yaşayamamakta ve işkence görmektedir. Babasını da esir kampında kaybetmiş olan Yavuz (Cüneyt Arkın) bir gün dayanamaz ve kapısı kilitli, harabe hâldeki camiye girerek ezan okur. Bunun üzerine halkı isyana teşvik etmekle suçlanarak tutuklanır, delilik teşhisiyle işkence görür. Baki Tamer'in canlandırdığı Alp Giray Nuroğlu ise Yavuz'la aynı fikirlere sahip ancak kendini gizlemiş, istihbarat teşkilatında albay rütbesine yükselmiş bir Türk'tür. Onun girip çıkabildiği mekânlardan, komünistlerin hem din hem de aile kurumunu yok etmeye çalıştığını öğreniriz. Rüşvet, yolsuzluk ve yalanın dışında, aile dışı cinsel ilişkiler yaygın bir şekilde devlet tarafından desteklenmektedir. Bu yozlaşmadan bıkan Alp Giray, Yavuz'la beraber gizlice anavatan olarak ifade edilen Türkiye'ye kaçar. Türkiye'ye geldiklerinde ise Türk istihbaratı Alp Giray ve Yavuz'un niyetlerinden emin değildir ve denetimli serbestlikle onları bir otele yerleştirir. Yavuz okuduğu gazetelerden Türkiye'nin hayalini kurdukları gibi olmadığını, özlerine yabancılaşmış insanların kendi aralarında boş yere kavga ettiği bir ülke olduğunu fark eder. Önlerinden geçtikleri kitapçıda Yılmaz Güney, Jack London, *Mao Zedong*, İngilizce kursu ve *Gençlerin Cinsel Mücadelesi* gibi kitapları gördüklerinde şaşırırlar. Kaçmaya çalıştıkları cehennemi cennetmiş gibi sunan bu kitapların yaygınlığı, sol kesimin tavrı, zengin insanların çöplerinden yiyecek çalan insanlar, cinsel içerikli sinema filmleri, bekledikleri ülke imajının dışındadır. Yavuz'un öldürdüğü asker nedeniyle iltica talebi de kabul görmeyince, ikili hem Türk polisinden hem de Sovyet istihbaratından kaçmaya başlar. Onlara bu süreçte, tesadüfen karşılaştıkları ülkücü görüşteki Cemile, Cemile'nin babası Kasap Mehmet ve Süleyman yardım eder. Cemile'nin filmde ortaya çıktığı sahne de filmin eleştirel yapısının özetidir. Kafkas halk oyunlarını ustalıkla oynayan Oya Aydoğan'ın canlandırdığı Cemile karakterinin, hemen ardından yabancı şarkılara dans etmesi ikiliyi hayrete düşürür. Onlara göre Türkiye özüne sırtını dönen, Batı'nın kültürel emperyalizmi etkisindeki bir ikilik içindedir. Geleneklerine bağlı olan babasını geri kafalılıkla suçlayarak, ülkeyi, babasının anlamadığı yabancı kelimeler kullanarak kurtaracaklarını söyleyen Cemile, *Birleşen Yollar*'daki Feyzâ gibi, özü temiz ancak ortamdan etkilenmiş, kafası karışmış, tipik bir Türk kızıdır.

Takip eden sahnelerde Kasap Mehmet ikiliyi evlerinde misafir eder. Aykırı ve devrimci bir genç izlenimi veren Cemile ise misafirperverlik göstermez ve odasında yüksek sesle pop müzik dinler. Odasının duvarları ise yabancı şarkıcı ve devrimcilerin yan yana bulunduğu posterler ve devrimci sloganlarla doludur. Posterlerden ikisi Elvis Presley'e aitken, diğerlerinde Che ve Vietnamlı bir kadın görünmektedir. Devrimcilerin emperyalist bulduğu ve karşı çıktığı Amerikan popüler kültür imgeleri ile devrimci imgelerin bir arada bulunuşu ise oksimoron bir görüntü oluşturur. İzleyen sahnede ise Yavuz, Cemile'nin odasına girerek, ona işçilerin kaçtıkları komünist düzende de sömürüldüklerini anlatır. Birinde devlet, diğerinde patron, "Her iki maddeci düzende de manevi değerler çürüyor. Ekonomi için insan feda ediliyor," diyerek onu aydınlatmaya çalışır. Yavuz'a göre "toplumdaki anarşinin temelinde ruhi açlık" yatmaktadır, bu durumu da ekonomi amaçlı, millî olmayan, başkalarının hazır fikirleriyle çözmek mümkün değildir. Bu konuşma üzerine aydınlanmaya başlayan Cemile'nin odası, duvardaki poster ve sloganlar, giyim tarzı ve fikirleri ise zamanla değişir, *şahsiyet* bulur. Böylece eril kahraman kaybolmuş kadını özüne döndürerek kurtarmış olur. Takip eden sahnelerde milliyetçilerin savundukları alternatif millî sistem ve kalkınmaya dair konuşmalar yer alır. Bunlar herkesten alınacak verginin kalkınmaya aktarılması üzerinedir. Ancak detaylandırılmaz, denenmemiş, millî bir sistem olarak ifade edilir. Daha sonraki sahnelerde ise Alp Giray, Sovyet istihbaratının adamları tarafından İstanbul'da, Yavuz ise geri teslim edilirken köprüde vurulur. Sonuç olarak filmde sadece komünizm değil, Batıcılık ve devletin ekonomi, kültür ve eğitim siyaseti de Türk birliğine sahip çıkılmaması ve yabancı düşman imgesi üzerinden eleştirilmekte, aslî devlet politikasının Pan-Türkçülük olması gerektiği ifade edilmektedir.

Politik sinemanın her türünde karşılaşılan ötekileştirme biçimleri *Millî Sinema*'da da mevcuttur. Ülkede sağ-sol çatışmasının yoğun bir şekilde yaşandığı bir dönemde filmin vizyona girmesi de ülkede yeni olayları tetikler. Filmin vizyona girmesiyle başlayan tehdit ve bombalama olayları nedeniyle film 28 Nisan'da vizyondan kaldırılır. Ancak bundan yedi ay sonra, 16 Aralık 1978'de Kahramanmaraş'taki Çiçek Sineması'nda gösterimde olan *Zeynel ile Veysel* (1978) adlı Aydemir Akbaş'ın oynadığı erotik komedi filminin yerine, Ülkücü Gençlik Derneği *Güneş Ne Zaman Doğacak*'ı gösterime sokar. Bundan üç gün sonraki gösterimde ise bir ses bombasının patlatılması sonucu ikisi ağır, yedi kişi yaralanır. Bombanın Alevi vatandaşlar tarafından atıldığı iddiası ortalığı karıştırır. Gergin ortamda, Aleviler ve solcular suçlu ve hedef hâline gelir. Ertesi gün CHP il binası basılır, yoğunlukla Alevilerin gittikleri Akın Kıraathanesi'ne saldırı düzenlenir ve iki kişi yaralanır. 21 Aralık 1978'de ise iki solcu öğretmen iş çıkışı öldürülür. 22 Aralık'ta düzenle-

nen cenaze töreninde ise Sünni kesim cenazelerin camiye sokulmasına izin vermek istemez. Çatışmalar başlar, devam eden tahrik ve kışkırtmalar üzerine Alevi halkın yaşadığı ev ve işyerlerine saldırılar düzenlenir. Resmî rakamlara göre toplamda yüz on bir kişi ölür, binlercesi yaralanır. Filmin yönetmeni Mehmet Kılıç Almanya'ya kaçar. Kısacası, *Güneş Ne Zaman Doğacak*, Maraş Olayları'nın ortaya çıkmasında bir fitil görevi görmesi açısından da önemlidir. Politik sinemanın gerçek hayata etkisi sembolik ve düşünsel zeminin ötesine taşmakta, filmdeki tiplemelerin tasvirleri, gerçek hayattaki insanların birbirlerini kültürel yaşam üzerinden dost-düşman mantığıyla kodlamasına neden olabilmektedir. Sözgelimi, filmde yer yer ifade edilen kardeşin kardeşi vurması söylemine karşın, inanlar-inanmayanlar şeklinde kullanılan karşıtlıklar kışkırtıcı ve ayrıştırıcıdır. Köpeğini gezdirmeye çıkan kadının yere düşen evsiz çocuğa yardım etmeden çekip gidişi, çocuğun yanına gelip onunla Amerikan dolarıyla dalga geçen Amerikalı, Çinli ve Rus tiplemelerin bulunduğu sahne gibi, film değer yargılarıyla dolu mesajlar verme amacını gütmektedir. Böylelikle gerçek hayatta hiç karşılaşmamış insanlar, birbirlerini, sinemadaki karakter temsilleri üzerinden ahlâkî kodlarla yargılamaya başlarlar.

Fantastik/Tarihî Savaş Filmleri ve Millî Kahramanlar

Ancak *Millî Sinema* akımı bu filmlerden ibaret değildir. Masallar, efsaneler ve tarihsel öğelerle bezenmiş kostümlü serüven filmleri, yetmişli yılların *Millî Sinema* akımının yakalayamadığı popülariteyi millî savaşçı kahramanlarla elde eder. 1970 yılı *Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler*'le birlikte Türk sinemasında masal filmleri furyasını başlatsa da, altmışların ortalarından itibaren masalsı öğeler, millî kahramanlar üzerinden sinemada popüler bir türe dönüşmüş durumdadır. Kovboy filmleri dahil olmak üzere, yabancı serüven filmlerinin senaryoları ve kahramanları bu dönemde millîleşmeye başlamıştır. Böylelikle *Millî Sinema* olarak adlandırılan politik sinemanın dışında kalan, ancak içerik açısından milliyetçi duyguları daha popüler bir mecrada canlandırıp tatmin eden, fantastik, tarihî ve savaş temalı birçok film yapılır. Genellikle tarihsel roman ve hikâyelerden ilham alınarak kurgulanan *Karaoğlan* (1965-1972), *Malkoçoğlu* (1966-1973), *Tarkan* (1969-1973) *Battal Gâzi* (1971-1974) ve *Kara Murat* (1972-1978) serileri bunun başlıca örnekleridir.

Konusu Türk tarihinden mülhem bu filmlerin çıkışının milliyetçi düşünceyle de yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Milliyetçi görüşe sahip Abdullah Ziyâ Kozanoğlu'nun romanları ile Suat Yalaz ve Sezgin Burak'ın çizgi romanları, 1960'ın başlarından bu yana konu sıkıntısı içine giren ve millîlik/yerli-

Natuk Baytan, *Kara Murat Kara Şövalyeye Karşı*, 1975, Erler Film.

Mehmet Aslan, *Tarkan Güçlü Kahraman Kolsuz Kahramana Karşı*, 1973, Arzu Film.

lik tartışması yaşayan Yeşilçam için yeni bir soluk olur. 1965-1972 arasında çekilen ve yönetmenliğini Suat Yalaz'ın yaptığı ve yedi filmden oluşan *Karaoğlan* serisi, yetmişli yılları, fantastik tarihî Türk filmlerine hazırlar. Kartal Tibet'in oynadığı, hep adaletten ve güçsüzden yana olan bu mert, dürüst ve güçlü Türk savaşçısı tiplemesi, at üstünde sinema salonlarını fethetmeye başlar. 1967'de Sezgin Burak'ın çizdiği kurgusal *Tarkan* karakterini konu edinen beş filmlik seri ise 1969-1973 yılları arasında vizyona girer. Başrolünde yine Kartal Tibet'in olduğu bu seri, Ertem Eğilmez'in Arzu Film tarafından yapılmış ve büyük ilgi görmesi üzerine devam filmleri de çekilmiştir. Ancak Kartal Tibet'in canlandırdığı bu Orta Asya'dan gelen Türk kahramanlarının dışında, Cüneyt Arkın'ın canlandırdığı *Malkoçoğlu*, *Battal Gazi* ve *Kara Murat* gibi Osmanlı kahramanları da dönemin tarihî kostümlü serüven filmlerinin en popüler örnekleri arasındadır. Sağ-Sol çatışmalarının arttığı, Kıbrıs konusunda Türkiye'nin uluslararası arenada yalnızlaştığı bu dönemde, bu tür millî kahramanlık öyküleri, hem gişe açısından başarı sağlamış hem de toplumsal açından milliyetçi duyguları fantastik/tarihî öğelerle destekleyerek Kıbrıs hakkında farkındalık oluşturmuştur.

Ayrıca yurtdışındaki benzerlerinde olduğu gibi bu filmler yalnızca vurdulu kırdılı sahneler içermemekte, yer yer güldürü ve erotizmle bezeli sahne-

ler de barındırmaktadır. Kahraman Türk savaşçısını arzulayan, onu baştan çıkarmaya çalışan ya da onun kötü adamların tecavüzünden kurtardığı kadınlar ve onların çıplak bedenleri, bu filmlerin en çok rastlanan özellikleri arasındadır. Sözgelimi 1970 yapımı *Tarkan: Gümüş Eğer* filminde oyuncu Eva Bender'i çıplak bir büyücü olarak görürüz. Savaşçı Türk kahramandan etkilenen Bizans prensesleri de cinsel arzularını tatmin peşindedir. Dolayısıyla erotizm ve çıplaklık bu filmlerin hemen hepsinin vazgeçilmez bir öğesi pozisyonundadır. Diğer yandansa çapkınlık ve flörtüzlük, mert ve müşfik, Türk ve eril savaşçı kahramanların diğer özellikleri arasındadır. Böylece Türk töresinin at-avrat-silah üçlemesi görsel olarak tamamlanır. Korumaya muhtaç insan ve vatan portreleri üzerinden hem çapkın ve flörtöz hem de mert ve müşfik Türk kahramanlar, acımasız düşmanlara ve hainlere ders verir. Zira, 1966 yılında yapılan ilk *Malkoçoğlu* filminin sonunda ifade edildiği gibi Türk'ün dünya sahnesinde özel bir görevi bulunmaktadır: "Tanrı Türk'ü ilbay yarattı. Öteki ulusları yönetin, onlara adalet götürün, haklıyı ve zayıfı sevin, haksızı ve kuvvetliyi ezin buyurdu. At verdi, avrat verdi, silah verdi. Dünya senin yurdun, cenk bayramın, şehitlik son rütben dedi. Asya senin, Avrupa da senin dedi. Ve Tanrı Türk'ü üstün kıldı." Dolayısıyla bu filmler, hem seyircinin geçici olarak kendini özdeşleştirebileceği eril ve millî kahraman karakterlerini barındırır hem de devletin eğitim formasyonuna uygun nitelikte jenerik bir senaryoyla, Türk'ün dünya sahnesindeki rolünü sinema sahnesinden anlatmaya devam eder.

Ancak tüm bu masalsı tarihî karakterlerin yer aldığı macera filmlerinin arasında, ellilerin sonundan itibaren, Kıbrıs sorunuyla beraber, çağdaş jeopolitiğe dair filmler de ortaya çıkmaya başlar. Böylelikle kurgusal, fantastik ve tarihî kahramanlık hikâyelerini güncel hayata taşıyacak bir tema belirir. Türk kahramanlar, bir yandan Orta Asya'dan Anadolu'ya ilerlerken Vandallarla ve Romalılarla; diğer yandan Anadolu'da Bizanslılarla, bugün de Kıbrıs'ta Rum ve Yunanlılarla savaşmaktadır. Çünkü Türk'ün tarihî sorumluluğu devam etmektedir. Sözgelimi 1966'da *Malkoçoğlu* olarak karşımıza çıkan Cüneyt Arkın, aynı yıl hem *Göklerdeki Sevgili* filmiyle Yüzbaşı Timur olarak Kıbrıs'tadır hem de *Dişi Düşman* filminde bir Rum ajanına karşı mücadele veren Cengiz olarak İstanbul'da. Dolayısıyla bu dönemin savaş filmlerinin vurgulamaya çalıştığı ya da üzerini örttüğü toplumsal gerçeklik, dönemin diğer toplumsal gerçekçi ve politik filmleriyle bir arada düşünülmelidir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bu dönemde Kıbrıs'a düzenlediği sınırlı çaptaki harekâtları ve Rum çetecilere karşı verilen mücadeleleri aşk hikâyeleriyle bezeyerek anlatan bu filmler, sıklıkla dönemin Kıbrıs haberlerinin yer aldığı gazete manşetlerini ve radyo duyurularını da belgesel bir unsur olarak kullanmakta, böylelikle toplumsalı ilgilendiren askerî bir gerçekliği kurgu-

sal üzerinden ön plana çıkartmaktadır. Bu askerî gerçekliğin vurguladığı değer hiyerarşisindeki en önemli tema ise *vatan* kavramıdır. Kısacası, askerî ve tarihsel gerçeklik, gündelik hayatın toplumsal gerçekliğinin ve sorunlarının önüne geçer. Bu toplumsal gerçeklikte öncelikli sorun vatan, gerisi (altyapı ilişkileri, sınıf sorunu, ulusallık sorunu, işsizlik vd.) teferruattır.

1974'te Türk Silahlı Kuvvetleri'nin düzenlediği Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından bu temadaki film sayısı ise hem kısa süreli bir artış kaydeder, hem de vurdulu kırdılı avantür filmlerin ötesine geçen savaş filmi türüne dönüşür. Fikret Hakan, Tanju Korel, Tugay Toksöz ve Salih Güney'in oynadıkları *Göç: Kıbrıs Ufuklarında (1974)*, Cüneyt Arkın ile Fatma Girik'in oynadığı *Önce Vatan* (1974) ve Sezer İnanoğlu, Perihan Savaş ve Orçun Sonat'ın yer aldığı *Sezercik Küçük Mücahit* (1975) bu filmlerin başlıca örnekleridir.

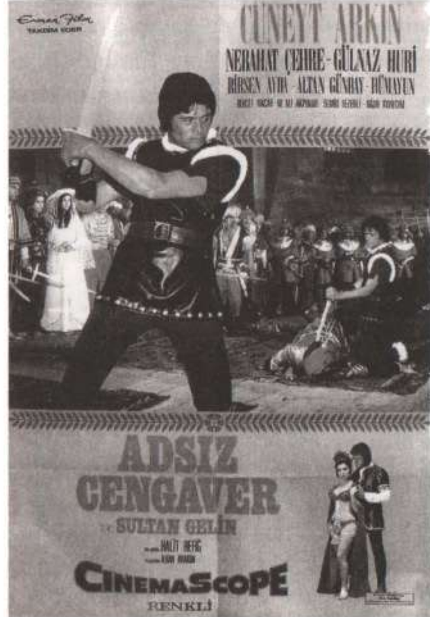
Senaryosu ve yönetmenliği Duygu Sağıroğlu'na ait olan ve Memduh Ün'ün yapımcılığını üstlendiği *Önce Vatan* (1974) filmi de bu askerî değer hiyerarşisini en net olarak ortaya koyan ve bu filmler arasında savaş filmi türüne en çok uyan filmdir. TSK'dan doğrudan destek alan filmin jeneriğinde, "Bu filmin gerçekleşmesinde büyük katkıları bulunan Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı'na ve kahraman ordu mensuplarına derin saygılarla," ibaresi, afişinde de, "Kıbrıs'ta şanlı ordumuzun büyük yardımıyla, gerçek savaş alanlarında çekilen ilk Türk filmi," ibaresi yer almaktadır. Ayrıca filmde sıkça kullanılan belgesel öğeler, savaşın gerçekliğini, gerekliliğini ve gereklerini temsil etme çabası açısından önemlidir.

Filmin açılışını yapan sahnelerdeki görüntüler ve replikler de filmin savunduğu değer hiyerarşisini, vurguladığı askerî gerçekliği ve altını çizdiği toplumsal karşıtlıkları temellendirir niteliktedir. Film, Teğmen Yavuz olarak karşımıza çıkan Cüneyt Arkın'ın komando eğitiminden sahnelerle başlar. Ardından gelen sahnede ise, Kıbrıs Bayrak Radyosu'ndan Türkiye'nin Rumlara olan ihtarı duyulurken, bir yaşlı kadın, bir anne ve üç çocuğunun bulunduğu oda Rum çeteciler tarafından basılır. Başlarında *koruyucu* bir *erkek* figürünün bulunmadığı, savunmasız durumdaki bu silahsız Türk aile, makineli tüfeklerle taranır. Bu kurgusal çekimin hemen ardındansa Kıbrıs'ta öldürülen Türklerin siyah-beyaz fotoğrafları belirir. Türklerin adada nelere maruz kaldığını fotoğraflarla delillendirerek, kurguyu gerçek hayata bağlayan bu görüntülerde katledilmiş insanlar ve parçalanmış bedenler görülmektedir. Bunlardan biri de Kıbrıs Savaşı'nın simge görüntülerinden biri olan, Binbaşı İlhan'ın 1963'teki Kanlı Noel'de banyo küvetinde öldürülen üç çocuğu ve eşinin fotoğraflarıdır. Bu katliam fotoğraflarını Başbakanlık binasının önüne gelen Amerikan bayraklı bir konsolosluk aracı keser. Zira adaya yapılacak olan askerî müdahale, 1964'te Johnson mektubu olarak anılan sert bir ültimatomla engellenmiştir. Kıbrıs haritasının önünde konuşan askerlerse, adayla Türkiye arasın-

da konuşlanan meşum Amerikan 6. Filosu'nu atlatarak yapılacak ve Türk direnişçileri destekleyecek alternatif bir sızma harekâtından bahsederler. Oysa aynı 6. Filo aradan sadece dört yıl sonra İstanbul'da bir yandan protesto edilecek, diğer yandansa sahip çıkılarak, kıbleleştirilecektir.

İlerleyen sahne ise zengin iş adamlarının toplandığı bir kokteyle kayar. Kokteylde, zengin bir iş adamının kızı olan Canan'la nişanlı Teğmen Yavuz'u, Kıbrıs'a dair sorular beklemektedir. Renan Fosforoğlu'nun canlandırdığı, Canan'ın babası rolündeki Remzi Bey, bir yandan viski kadehini doldururken, diğer yandan da, "Nereden çıktı şu Kıbrıs davası başımıza. Piyasadaki bütün işlerin durduğu yetmezmiş gibi. Arada Amerika olmasa bizimkiler neredeyse harbe girecekler," diyerek söylenir. Hemen ardından da Yavuz'un ordudan ayrılıp, işlerin başına geçmesini ve kızıyla dağ bayır dolaşmaktansa, insanca yaşamalarını teklif eder. Yavuz ise viski kadehini masaya vurarak, "Kızınız peşimde dağ bayır dolaşmak istemiyorsa, istediği an nişanı bozabiliriz," diyerek tepki gösterir ve insanlık anlayışlarındaki farklılığı ifade eder. Yavuz ile Canan arasındaki takip eden konuşma ise varlıklı-maddeci/Batıcı kesimle, yoksul-maneviyatçı/milliyetçi kesimi karşıtlaştıran bir özet sunar niteliktedir:

> – Bir komando subayı nasıl yetişir? Bu yoksul millete kaça patlar biliyor musun? Babanın fabrikasında bir yazıhane koltuğunda viski içerek göbek büyütmem için sarfedilmedi bunca emek ve para. Bu borcu ödemek zorundayım ben.
>
> – Dinlemiyorsun ki beni. Borcun neyse babam kuruşuna kadar ödemeye hazır.
>
> – Bu borcu ödemek için ne senin babanın parası yeter ne de bir başkasının. Bu borcu ancak insan yüreğiyle, kanıyla, gerekirse canıyla öder.

Halit Refiğ, *Adsız Cengaver*, 1970, Erman Film.

Filmin devam eden sahnelerinde Yavuz'un önderlik ettiği komando timi gizli bir harekât planıyla Türk direnişçileri desteklemek için adaya çıkar. Adada onları, Fatma Girik'in canlandırdığı, Kıbrıslı bir mücahit olan Zeynep ve babası büyük bir sevinçle karşılar. Anavatan'dan gele-

Duygu Sağıroğlu, *Önce Vatan*, 1974, Uğur Film.

cek kahraman Türk kurtarıcı savaşçı figürü, yavru vatanın en büyük bağlılığı ve beklentisidir. İlkin bir kadın olduğu için savaşçı meziyetleri küçümsenen Zeynep, süreç içinde Yavuz'un saygısını kazanır. Hatta çatışmada yaralanan Yavuz'u kurtarıp onu tedavi eden yine Zeynep'tir. Böylelikle ikili arasında bir ilişki ortaya çıkar. Ancak Yavuz tedavi olmak amacıyla Türkiye'ye dönmek zorunda kalır. Burada nişanlısından ayrılan Yavuz, geri dönüp Zeynep'i arasa da bulamaz. On yıl sonra, 1974'teki Kıbrıs Barış Harekâtı kapsamında yeniden adaya döner. Aradaki süreçte ise Zeynep, Yavuz'dan bir kız çocuğu dünyaya getirmiştir. Yavuz'un ise bundan haberi yoktur. Filmin sonlarında tesadüfen kızıyla tanışıp, neler olduğunu anlayan Yavuz, Zeynep'i bulur. Ancak Zeynep kısa bir süre önce bir kilisede Rumların tecavüzüne uğramıştır ve kirlenmişlik hissiyle Yavuz'dan kaçarken kurşunların hedefi olur. Zira film boyunca dönemin Türk filmlerinin alışılagelmiş kötü adamlarını, Kıbrıs'taki Türk halkına işkence edip, kurşuna dizen, tecavüz eden Rum çetecileri ve Yunan askerleri olarak görürüz. Halkı ve adayı işkence ve tecavüzden kurtaran Yavuz'un komutasındaki kahraman, fedakâr Türk askerleri ise filmin ilk sahnelerinde eksikliği hissedilen koruyucu erkek figürü olarak adayı himayeleri altına alır. Film, Yavuz'un, "Tanrı adına yemin ediyorum ki, haklarını koparmadan Türk ordusu hiçbir zaman çıkmayacaktır Kıbrıs'tan," sözleri ve yine belgesel nitelikteki askerî geçit töreniyle sona erer. Bu dönemde Türkiye'nin Yunanistan, Rusya ve Amerika ile olan uluslararası sorunlarını uyuşturucu kaçakçılığı, suç örgütleri, işçi hakları ve adalet üzerinden senaryolaştıran daha pek çok film bulunmaktadır.

Erotik Filmler

Yazının başında da bahsedildiği gibi, yetmişler, Türk sinemasının zirve ve çöküş dönemlerini simgeler. Yüzeyden bakıldığında bu zirve naif aile komedileriyle ifade edilirken, bozulma ve çöküşün ise artan seks filmlerine mâl edilmesi yaygındır. Ancak bu bakış açısının erotik ve porno filmlerin o dö-

nemde neden ve nasıl yaygınlaştığına dair bir izah ediciliği yoktur. Bu tarzdaki bir açıklama modeli, dönemin yapısal sorunlarını görmezden gelerek, sorunu yabancılaşma içindeki kültürel ortama yıkar.

Kadın bedenlerine ve çıplaklığa sinemanın ilk yıllarından beri rastlanır. Hatta Sedat Simavi'nin yönettiği, 1917 tarihli *Pençe* adlı film, cinsellik içeren ilk Türk filmi, 1919'da Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanından uyarlanarak yapılan *Mürebbiye* de sansürlenen ilk Türk filmidir. Üstelik bu yasak, filmin Fransızları fettan bir Parisli kadınla temsil etmesi gerekçesiyle işgal kuvvetlerince alınmıştır. Kısacası, baştan çıkaran ya da zorlanan kadın bedenlerini, diğer bir tabirle cinsel zorbalığı ve çıplaklığı tarihî filmler dahil olmak üzere pek çok filmde görmek şaşırtıcı olmayacak kadar alışılmıştır. Çünkü kadın bedeni ve cinsellik hiçbir zaman bu filmlerin esas temasını oluşturmaz ve bu türdeki görüntüler hep belirli bir dozda sınırlıdır.

Ancak yetmişlerle beraber yepyeni bir furya ortaya çıkar. Cinsellik ve çıplaklık giderek artan dozda filmlerin ana temalarını oluşturmaya başlar. Bunda dönemin Alman, Fransız ve İtalyan sinemalarının da etkisi vardır. İtalyan yönetmen Lando Buzzanca'nın altmışların sonlarından itibaren çektiği erotik komediler Türkiye'de *Erkek Dediğin* serisi olarak gösterilir ve büyük ilgi toplar. 1978'de Türkiye'de gösterime giren ünlü Fransız erotik film serisi *Emmanuelle* (1974-1975-1978) de yine bu dönemin ürünüdür. Cinsel öğelerin sıklıkla kullanıldığı dönemin popüler çizgi roman ve foto romanları da filmleri ve afişlerini giderek etkilemeye başlar. 1972'de Melih Gülgen'in yönettiği ve Behçet Nacar'ın oynadığı *Parçala Behçet* ise avantür seks filmleri furyasını haber veren bir mihenk taşı niteliğindedir. Filmin gişedeki başarısıyla kısa sürede moda haline gelen avantür seks filmleri, 1974'te Oksal Pekmezoğlu'nun yönettiği, Buzzanca'nın *Erkek Dediğin*

Oksal Pekmezoğlu, *5 Tavuk 1 Horoz*, 1974, Nur Film.

filminden esinlenerek yapılan *Beş Tavuk Bir Horoz* ve 1975'te Nazmi Özer'in çektiği *Civciv Çıkacak Kuş Çıkacak* ile yerini seks komedilerine bırakır. Bundan sonra *Ah Deme Oh De* (1974), *Ne Adem Dilli Badem* (1975), *Ayıkla Beni Hüsnü* (1975), *Bu Baba Başka Baba* (1975), *Şipşak Basarım* (1975), *Vur Davulu Tokmağa* (1975), *Tak Fişi Bitir İşi* (1975) *Beş Dakikada Beşiktaş* (1976) ve *Kimin Eli Kimin Cebinde* (1977) gibi tuhaf ve gülünç cinsel imâlarla dolu film isimleri sinema afişlerini bezemeye başlar. Hatta Rüştü Asyalı'nın canlandırdığı naif Keloğlan bile çıplaklığın cazibesine kendini kaptırır ve *Keloğlan İş Başında* (1975) ile karşımıza çıkar. Talep arttıkça, bu tür filmler sıkıntı içindeki sektörün tek kazanç kapısı hâline gelir. Cinsel öğeler ve çıplak vücutlar başta avantür ve komedi olmak üzere bütün filmlerin kurtarıcısı olmaya yüz tutar. Filmlerde erkeklerin kurtardığı ya da zorladığı kadınlar, gerçek hayatta filmleri kurtarmaya başlar. Sözgelimi, fantastik filmlerin ünlü yönetmeni Yılmaz Atadeniz'in çektiği ve başrolünü Behçet Nacar'ın oynadığı *Kadı Han* (1976) filmi normalde sevişme sahneleri içermemektedir. Ancak filme olan rağbeti artırmak için bu tarzda bir sahne Atadeniz'in haberi olmadan çekilip filme eklenir. Atadeniz ise Scognamillo ve Demirhan'ın *Erotik Türk Sineması*'nda belirttikleri gibi bunu tesadüfen öğrenir:

> Bir de Kadı Han (1976) var... Başrolünü Behçet Nacar'ın oynadığı... Kadı Han, Beyoğlu Rüya sinemasında gösterime girdiğinde kapıda kuyruk olduğunu gördüm ve hem şaşırdım hem de sevindim. Merak edip sinemaya girdim ve seyircilerle birlikte filmi izlemeye başladım... O da ne? Bir sahnede adı Banu muydu neydi tam hatırlamıyorum genç bir kız Behçet'le sevişiyor. Sevişme ki ne sevişme... Ama ben böyle bir sahne çekmemiştim... Behçet'e sordum... "Biz çektik" dedi, "film daha çok ilgi görsün diye..." Benden habersiz çekip eklemişler araya... Oluyordu böyle şeyler... Bu sahneyi duyan gidiyor filme... Bir giden ikinci defa gidiyor filme...

Sonuçta 1976'da yapılan 195 filmin en az yarısını ucuza çekilmiş seks filmleri oluşturur. 1979'da ise üretilen 193 filmin 131'i, yâni yaklaşık üçte ikisi seks filmidir. Dahası aynı yıl yerli porno furyası başlar. Zerrin Doğan'ın başrolünü oynadığı ve Naki Yurter'in yönetmenliğini yaptığı ilk yerli porno filmi *Öyle Bir Kadın Ki* başta olmak üzere 1979'da toplam dört porno filmi çekilir.

Naki Yurter, *Öyle Bir Kadın Ki*, 1979, Gaye Film.

Ancak 1979'a dek Türk filmlerinde cinsel penetrasyon sahneleri içeren pornografik öğeler bulunmaz. Bu-

nun yerine, normalden kısa çekilen filmlerdeki belli sahnelerin "arasına parça konur". "Döşeme" denen bu sistemle, yabancı porno filmlerden alınan sahneler, polis denetiminden kurtulabilmek için de, çekim maliyetlerini düşürmek için de avantajlıdır. Böylelikle, başka sahnelerle birleştirildiği için filmler daha kısa olarak çekilebilmektedir. İki makinenin bulunduğu sinema salonlarında kullanılan *şanzıman* adı verilen sistemde de, seks sahnelerinin bulunmadığı ilk makine yerli filmi gösterirken, ikinci makine *araya parça koyar*. Kısacası, yerli seks filmleri bu ithal montajlarla sansür denetiminden de, polis baskınlarından da korunur.

Ancak toplumun kutuplaştığı, hatta muhafazakâr partilerin kurulup hükmettiği bir dönemde böylesine ayıplanan bir furyanın neden ve nasıl ortaya çıkıp şekillendiği ve yoğun rağbet gördüğü sorusu bize hem endüstrinin hem de toplumun o dönemki yapısı hakkında önemli bilgiler sunar. Onat Kutlar 1974'te geçmiş iktidarların en ufak düşünsel unsur taşıyan sinema filmi girişimini bile yasaklarken, seks filmleri karşısındaki umarsızlıklarındaki çelişkiyi eleştirir. Benzer şekilde Burçak Evren'in de 1977 yılında *Milliyet Sanat* dergisinde söylediği gibi, yok edilmek istenen alanın, önce serbest bırakılıp yozlaşmasına izin verilir, arkasından geniş bir kitle desteği sağlanarak, ilk elde yapılamayacak kadar katı baskı ve denetim uygulanır. Yazının başında da belirtildiği gibi yetmişler Yeşilçam'ın yalnızca altın çağı değil, çöküşün hissedildiği de bir dönemdir. Maliyet, sansür, nitelik ve konu sıkıntısı içindeki Yeşilçam, melodramlar, köy filmleri, avantür filmler, tarihî filmler, fantastik filmler derken, seyircinin ilgisini de kaybetmeye başlar. Ekonomik sorunlarla beraber, sokaklardaki çatışmaların artan gerilimi insanları evde zaman geçirmeyi tercih etmeye zorlamaktadır. TRT'nin 1972'den itibaren Ankara dışındaki şehirlere yönelik yayınlara başlaması ve televizyonun yaygınlaşması da önemli etkenler arasındadır. Böylece kadın ve çocuklar evlerinde televizyonun karşısında oturmaya başlar ve yeni bir izleyici tipine ihtiyaç ortaya çıkar. Hem yerleşik seyirci kitlesi hem de sinema sektörünün hedef kitlesi değişimin eşiğindedir. Kırsal kesim erkeğine hitap eden şiddet, macera, aksiyon ve cinsellik sektörde yer edinmeye çalışan ufak yapım şirketlerinin can simidi olur. Zira yetmişlerde Türkiye'de kentleşme % 40'lara yükselmiştir. Yoğun göçle birlikte, iş arayan, başlık parası toplayan, kent hayatı ve insanının şaşırttığı, cinsel açlık içindeki hayaller kuran erkek tipinden oluşan kitleyi hedef alan erotik öğelerin sinemada artan düzeyde kullanımı da, Yeşilçam'ın kadın ve çocuk izleyiciyi kaybetmesine neden olur. Böylelikle bir aile eğlencesi olan sinema, eril hazları ve hayalleri tatmine yönelen, çoğunlukla konusu olmayan, senaryosu sigara kutularına aceleyle yazılan uyduruk filmlerin pıtrak gibi çoğalmasıyla bir erkek eğlencesine dönüşmeye yüz tutar.

Ancak bu filmlerdeki cinselliğin, toplumsal anlamda bir cinsel özgürleşmeye yol açtığı yorumuna ulaşmak güçtür. Sektörün içindeki bazı isimler Anadolu insanına kadını ve cinselliği *biz* tanıttık dese de, bu filmlerdeki kadın ve cinsellik, ciddi çarpıklıklar içerir ve günümüzde devam eden sorunların daha o dönemlerden pekişmesini sağlar. Her şeyden önce bu furyanın cinselliği, iki tarafın eşit rıza ilişkisi içinde kurduğu bir cinsellik değildir. Eril bir tatmin ve zorbalığa dayanan bu filmlerdeki cinsellik, toplumdaki yerleşik kadın algısını, çıplaklık ve arzu üzerinden sömürmekte, aşağılamakta ve ona tecavüz etmektedir. İyi aile kızı olan kadınlara tecavüz edilmediği, yalnızca aklı havada, havaî, lakayt ve iffetsiz kadınların, her yerden çıkan sinsi erkeklerce kandırılıp kullanıldığı bu filmlerdeki esas temalar da aslında komedi öğeleriyle sulandırılmış cinsel zorbalık ve tecavüzdür.

Dahası, cinsel zorbalığa ve tecavüze yalnızca erotik filmlerde rastlanmaz. Aşk filmleri, tarihî filmler ve avantür filmlerde de bu öğeler sıklıkla kullanılır. Özellikle aşk filmlerinde ortaya çıkan cinsel gerilimlerde, erkeğin zorbalığı, duygularını ifade edemeyen kadını dile ve yola getirir. Kadına aşk edilen şiddetli tokat sayesinde aşk, kadında bir karşılık bulmaya başlar. Dolayısıyla, bu filmlerde tokat bir şiddet unsuru değil, kadındaki duygusal ve cinsel isteği, arzuyu ve rızayı açığa çıkaran bir öğe olarak kullanılır. Sözgelimi Kartal Tibet'in çektiği *Sultan* (1978) filminde Bulut Aras'ın canlandırdığı karakter, filmin sonlarında Türkân Şoray'la aralarındaki karşılıklı aşkı bu tokatlarla açığa çıkarır. Zorbalık, gizli aşkı açığa vuran tutkulu bir romantizm unsuruymuş gibi kullanılır. Günümüzde yaşanmaya devam eden kadın-erkek ilişkilerindeki çarpık zihniyeti bu filmlerde temellendirmek mümkündür. Sanki her arzulanan kadının, erkeğin cinsel emellerine karşı zımni bir rızası mevcuttur ve bu rıza yalnızca şiddet kullanımıyla açığa çıkar. Diğer bir deyişle, sanki kadın dünden razıdır, erkek bu rızayı zorla göstermeye uğraşmalıdır. Dolayısıyla cinsel zorbalık, işkence ve tecavüz, kadının kalbine ve bedenine giden yolu açan bir anahtarmış gibi lanse edilir.

Ancak tarihî filmlerde tacize ve tecavüze uğrayan kadın tiplemeleri hakkında genel yargılara varmak daha güçtür. Çünkü *Adsız Cengâver* (1970) ve *Önce Vatan* (1974) gibi filmlerde olduğu gibi iffetli kadın olarak temsil edilen tiplemeler de cinsel zorbalıkla karşılaşabilmektedir. Fakat böylesi durumlarda tecavüze yeltenen her zaman ötekidir ve kurtaran, kollayansa hep müşfik Türk savaşçı kahramandır. Bu gibi sahnelerde kadının namusu, tıpkı vatan toprağı gibi tehdit ve taciz altında olarak temsil edilir. Çünkü uluslararası anarşik ortamda olduğu gibi toplumsal hayatta da bir kuralsızlık ortamı mevcuttur. Bunun çözümü de eril bir kurtarıcı ve kollayıcının ayırt edeceği hiyerarşik katmanlaşma ile mümkündür. Dahası, çapkınlık ve flörtözlük de yapmaktan geri kalmayan bu savaşçı kahraman, asla if-

fetli Türk kadınlarıyla oynaşmaz. Onu hep düşmanın fettan kadınları baştan çıkarır ve arzular.

Dönemin seks filmlerinde ise bu kimlik özellikleri oyuncu kadrosu açısından da, karakter özellikleri yönünden de değişim geçirir. Yıldız oyuncularla çalışamayan, daha küçük yapım şirketlerinin çekmeyi tercih ettiği seks filmlerinin oyuncu kadroları, adı sanı pek duyulmamış, yardımcı ve figüran rollerde yer alan oyunculardan oluşur. Bu filmlerin erkek oyuncuları arasında Ali Poyrazoğlu, Aydemir Akbaş, Bülent Kayabaş, Hadi Çaman, Salih Kırmızı, Sermet Serdengeçti ve Rüştü Asyalı gibi tiyatrocular bulunmaktadır. Bu oyuncuların hemen hiçbiri oynadıkları bu filmler nedeniyle bir itibar kaybına uğramadan sanat hayatlarına devam etmişken, kadın oyuncuların durumu farklıdır. Alev Altın, Arzu Okay, Feri Cansel, Melek Görgün, Mine Mutlu, Seher Şeniz, Zerrin Doğan ve Zerrin Egeliler gibi isimlerin sıklıkla rol aldığı bu tür filmler, bu oyuncuların hem sanat hayatlarında hem de özel hayatlarında sorunlara yol açmıştır. Furyanın 12 Eylül Darbesi'yle sonlanmasından sonra başka filmlerde yer alamayan bu isimlerin pek çoğu (bu açıdan Arzu Okay istisnadır) hayatlarına itibar yitirmiş biçimde gazino ve pavyonlarda şarkıcılık yaparak devam etmeye çalışmış, cinayete kurban gitmiş ya da intihar etmiştir. Kısacası erkek oyuncular bu filmlerin çekimlerinden sonra giyinip hayatlarına devam edebilirken, aynı durum kadın oyuncular için mümkün değildir.

Özellikle yıldız aktörler yerine Aydemir Akbaş gibi oyuncuların canlandırdığı baş rollerse, bu tür filmlerin kendi hedef kitlesinin seyircisiyle daha fazla özdeşleştirilebilir olmasını sağlar. Bunlar dönemin yıldız aktörleri olan Cüneyt Arkın, Fikret Hakan, Kadir İnanır ve Tarık Akan'ın aksine, genellikle geri planda kalmış, kısa boylu, cılız, bakımsız ve pek de çekici olmayan tiplemelerdir. Canlandırdıkları rollerde de çoğunlukla taşradan gelen, kent hayatında dikiş tutturamamış garibanlar olarak, erillikleriyle kentli, eğitimli, varlıklı, güç sahibi, burjuva erkeklerden intikam alırlar. Zira iktidarsız ve efemine olan bu tür erkekler cinsel güce sahip değildir. Yaren'in de çalışmalarında belirttiği gibi Batılı tarzda eği-

Naki Yurter, *Astronot Fehmi*, 1978, Metin Film.

Yavuz Figenli, *Zeynelle Veysel*, 1978, Aslan Film.

tim görmüş, kentli yaşam tarzına sâhip bu erkeklerle evli burjuva kadınlar ise tatminsizdir ve cinsel anlamda doyurulamamaktadır. Bülent Kayabaş'ın *Hayret 17* (1975) filminde canlandırdığı Zeynel, ya da Aydemir Akbaş'ın *Âlemin Keyfi Yerinde*'de (1975) oynadığı karakterler de, Batılı, kentli, ahlâksız, işveli ve doyumsuz kadınların cinsel açlıklarını, ezilen sınıfın yorulmak bilmez iştah ve enerjisiyle tatmin eder.

Osman Seden'in yönettiği *Hayret 17* (1975) başlık parası biriktirmek için İstanbul'a göçen Zeynel'in hikâyesini konu eder. Üzerine atılan tecavüz suçuyla yargılanan saf bir Karadenizli olan Zeynel önce hemen tutuklanır. Ancak kurbanına on yedi kez arka arkaya tecavüz ettiği suçlamasının Batı medyasında duyulmasıyla işin rengi değişir. Yorulmak bilmez cinsel gücü ona eril bir ün sağlar. Bu ün, üzerine atılan tecavüz suçlamasının da önüne geçer ve bir anda Batılı zengin kadınlar Zeynel için ülkeye akın eder. Bu turist akını sayesinde Zeynel, ülke ekonomisine, hatta Kıbrıs başta olmak üzere dış politikasına *görülmemiş* bir fayda sağlar. İftira da olsa tecavüz zanlısı olan Zeynel, erilliği nedeniyle millî bir kahramana dönüşür. Yüzüne tükürenler saygı duyar, milletvekilliği teklifi alır, dünyaca ünlü dergilere kapak olur, doktorlar onu incelemeye alır. Zeynel sayesinde dünya erkekliği sembolik bir kastrasyona uğrarken, Türklük nam salar. Öte yandan erilliği kıskanılan bu Türk'ü yok etmek için dünyanın her yanından saldırganlar da Zeynel'in peşine düşer. Türlü olayın ardından tekrar mahkemeye çıkan Zeynel'i bu kez hâkim ve savcılar büyük bir saygıyla karşılar. Ancak ona tecavüz iftirasını atan kadın, mahkeme salonunda her şeyi itiraf edip, Zeynel'in suçsuzluğunu ortaya çıkardığında, mahkeme heyeti onu *hiçbir şey* yapmadığı için hor görür. Filmin sonunda ise nam saldığı rekorunu eşiyle kıran Zeynel erilliğini kanıtlar. Kısacası, halkın içindeki sıradan tipler saf, yeteneksiz ve biçimsiz de olsa, Batılı ve kentli sınıfların efemine erkeklerinde olmayan yeteneklere sahip olabilir, yatakta kahramanlaşabilir, onların kadınlarını elde edebilirler.

Bu dönemin erotik furyası hakkında hem sektördeki hem de seyirci kitlesindeki insanlarla görüşmeler yapan Demirci'nin (2004) ifade ettiği gibi bu

tür filmlerin izleyicisi ise yalnızca kente yeni göçmüş genç erkeklerden oluşmamaktadır. Ergenlik yaşındaki çocuklar sinema kuyruklarında beklerken akrabalarıyla hatta babalarıyla karşılaşabilirler. Bu yüzden herkes yaşadığı mahalleye uzak yerlerdeki sinema salonlarını tercih edip, kuyrukta yüzlerini gizlemek için uğraşır. Filmlerde de yalnızca tatmin edilemeyen duygular görsellikle tatmin edilmekle kalmaz, kadın-erkek ilişkileri çarpık temsillerle öğrenilir, hatta bu davranış biçimleri gerçek hayata aktarılır. Dolayısıyla, kadın-erkek ilişkileri, çıplaklık ve aşk, içine şiddeti de alan sinematografik bir şablonla klişeleşerek, günümüzün kültürel algılarındaki çarpıklıkların zımni bir şekilde topluma yayılmasını sağlar.

* * *

Yetmişler dendiğinde akla ilk gelen Kemal Sunal, Şener Şen, Tarık Akan, Adile Naşit, Münir Özkul, Zeki Alasya, Metin Akpınar ve Sadri Alışık gibi dönemin keyifli güldürü filmlerinin ustalarına değinmemek ciddi bir eksikliktir. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi bu yazının esas amacı bu filmleri yok saymak değil, bu filmlerle üzeri kapatılan kısıtlı bir yetmişler profilini toplu bir biçimde ortaya koymaktır. Çünkü yetmişler Türk sineması *Şaban, Tosun Paşa, Bizim Aile, Hababam Sınıfı, Neşeli Günler, Selvi Boylum Al Yazmalım* ve *Turist Ömer* gibi keyifli filmlerden ibaret olmaktan çok ötededir. Bu tür filmler dönemin sinema salonlarının yalnızca bir kısıtlı yönüdür. Ayrıca bu filmlerde standartlaşmış, insanların gözlerinin içinin güldüğü naif karakterler de yetmişler Türkiye'sinin insan tipini nostaljik bir romantizmle sınırlandırmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan binlerce filmi, oyuncu ve yönetmeni yazının sınırlılıkları içine eklemek de mümkün değildir.

Dolayısıyla yazıda günümüzde bile hâlâ devam etmekte olan politik ve kültürel sorunların o dönemin sinema sektörüne filmler ve tartışmalar üzerinden nasıl etki ettiğini, dahası ve en önemlisi de, bu filmlerdeki karakterlerin davranış biçimlerinin klişeleşerek, toplumun farklı katmanlarının, film izleyerek birbirleri ve dünya hakkında nasıl bir intiba edindiği hakkında çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır. Zira sinema, insanları tren yolları ve gazete ve roman sayfaları gibi gezdirir. Onlara yeni yerler gösterir, yeni insanlar tanıtır. Bunu yapabilmenin en kolay, ucuz ve çekici yolu sinemadır. Tarihi, toplumu, kadını, cinselliği, şiddeti, sağcısını, solcusunu, entelektüelini, viski içenini, farklı yaşam biçimlerini ve düşmanı insanlar bu filmlerden tanır, öğrenir ya da tasdik eder. Ön yargılar kolaylıkla cisimleşir. Topluma bir şeyler öğretmek, insanları aydınlatmak derdindeki politik sinemanın her biçimi, kadını, özünde iyi ama kafası karışık, arayıştaki politik özneleri sembolize etmek için bir metafor olarak kullanır. Karşısına çıkan bilinçli, oturaklı, yol gösterici, ayağı yere basan, gereğinde tokatı basan, erbilmişlik taslayan,

"mansplaining" eril kahramansa, bu boşluktaki kadın metaforunu kurtarıp aydınlatması gereken bir karakter olarak tasvir edilir. Dişil karmaşa, eril otorite tarafından yola getirilir. Bu anlamda Halit Refiğ'in *Ulusal Sinema*sı topluma yoğun bir oksidentalizm ruhu aşılarken, devrimci ve *Millî Sinema*lar katı sınıf ve ırk katmanları üzerinden toplumu bilinçlendirme çabası içine girmiştir. Dahası, tarihî, avantür ve erotik filmlerde de kadın, cinselliği için korunması, kollanması ya da zorlanması gereken bir fonksiyonla ifade edilmiştir. İnsanî ilişkiler, kültürel kalıplar, politik şablonlar üzerinden seyirci aracılığıyla bu filmlerde kişiselleşmiştir. Kısacası yetmişler sinemasına bir övgü ve eleştiri değil, bu filmler insanları birbirine nasıl tanıttı ve hayal ettirdi sorusu bu yazının temel analitik çizgisini belirlemektedir.

"Arzu"nun Sürekliliği ya da Yetmişlerden Günümüze Ertem Eğilmez Sineması

KADİR DEDE

Melih Kibar, *Öteki Sinema*'da 2014 yılında yayımlanan bir röportajında, isminin giderek ünlenmeye başladığı günlerde bir yönetmenden filmine müzik yapması için aldığı teklifi anlatır. Görüşmelerinde yönetmen kırk beş dakika boyunca "bütün filmi öyle bir oynar ki", Kibar daha önce film müziği yapmamış olmasına rağmen teklifi tereddütsüz kabul eder. Sonunda yaptığı beste, efsaneleşecek ve bir seri halinde devamı gelecek filmin başarısında pay sahibi olur. Özellikle "tek bir notasını dahi değiştirmeden tempolu icrasıyla neşe, düşük tempodaki icrasıyla hüzün verme" gibi bir vasfa sahip olmasıyla. Fakat Melih Kibar kendi başarısına tevazu ile yaklaşır, o gün yönetmenin heyecanına tanık olan bir başka müzisyen olsa, onun da benzer bir tema bulacağını iddia eder. Dolayısıyla neşe ve hüznün bir arada ve dengeli sunumunun odağına da yönetmeni yerleştirir.

Kibar'ın 1975 yılı başında bir araya geldiği ve heyecanıyla kendisine ilham olan yönetmen Ertem Eğilmez'dir ve bestelenmesini istediği müzik de *Hababam Sınıfı* filmi içindir. Eğilmez'in 1960'larda başlayan sinema serüveni 1964'ten itibaren *Arzu Film* çatısı altında yapımcı ve yönetmen kimliği ile devam etmiş, Arzu Film'in kendine has vasıfları Eğilmez'i aynı zamanda sonraki kuşak senarist ve yönetmeleri adına bir usta/öğretmen mertebesine eriştirmiştir. *Hababam Sınıfı*'nın müziği ise Kibar'ın işaret ettiği karakteristiği ile yalnız bu filmin değil tüm bir Arzu Film ekolünün fon müziği gibidir. Hüzün ve neşenin aynı kaynaktan bir aradaki sunumu ve kendine has dengesi, özellikle aile sözcüğünün ve/ya temasının odağında yer aldığı *Bizim Aile, Neşeli Günler, Gülen Gözler, Aile Şerefi* gibi örneklerde dikkat çekicidir. *Aile film-*

*ler*inin yanında altı filmlik bir seri olarak *Hababam Sınıfı;* ilk bakışta bir aşk filmi olarak nitelenebilecekse de anlatısı ile bu türün sınırlarını oldukça aşan *Tatlı Dillim, Oh Olsun, Mavi Boncuk, Yalancı Yârim, Delisin, Ah Nerede;* orta oyunu ve temaşa geleneğini beyazperdeye yansıtan *Tosun Paşa, Şabanoğlu Şaban* ve *Süt Kardeşler;* feodal yapının yansımalarının bulunduğu ve kırsaldan kente gelişin alternatif anlatılarını sunan *Salako, Kibar Feyzo, Salak Milyoner, Köyden İndim Şehire, Erkek Güzeli, Sefil Bilo* ve her zaman için bir istisna niteliğindeki *Canım Kardeşim* gibi örnekler Türk sinemasının 1970'li yıllarının önemli yapıtlarıdır. Gösterimde olduğu dönemlerde halkın yoğun ilgi gösterdiği bu filmler, döneminin izleyici tercihleri hakkında da bilgilendiricidir. Ayrıca yinelenen kalıpları ve kimi zaman tekrara düşen boyutlarıyla yapımcı/yönetmeninin izleyicisine dair bakışına ilişkin de ipuçları sunmaktadır. Edinilen başarıyı sürekli kılma noktasında izlenen adımlar belli bir izleyici varsayımı üzerinden şekillenmekte, izleyici davranışının süreklilik arz eden vasıfları ile uyum amaçlanmaktadır. Son olarak Arzu Film, 1970'li yılların sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerine verdiği yer nispetinde bir ayna işlevi de üstlenecek, günümüz için geçmişi anlamada bir rehber vazifesi görebilecektir. Ancak bu son hususun, Arzu Film'e dair değerlendirmelerde kritik bir yer tuttuğu eklenmelidir.

Bir yönetmen ve yapımcı olarak Ertem Eğilmez'in ve şirketi Arzu Film'in altın çağına karşılık gelen 1970'ler, aynı zamanda siyasal ve toplumsal hareketliliği ile önem taşır. Üstelik bu zamansal kesişim, Arzu Film'in dönemindeki ve bugünkü ele alınış tarzlarını da şekillendirir. Özellikle sınıf siyasetinin ve mücadelesinin söylem ve eylem açısından merkezî bir yer tuttuğu bu zaman dilimi, genel olarak sanat ve özelde sinemanın işlevi, iktidar ve muhalefetle ilişkisi, sınıf mücadelesindeki konumu ve potansiyeli bakımından yoğun tartışmaları içerir. Var olan çelişkilerin nedenlerinin ortaya konması ve çözümlenmesi ile sınıf bilincinin kitlelere kazandırılması noktasında sanat ve sinemaya atfedilen önem, bu yönde bir işlev yerine getirmeyen ve bundan bilinçli olarak kaçınan örnekleri de yoğun eleştirilere maruz bırakır. Bu bakımdan Arzu Film, iyi ile kötü ve zengin ile fakir arasında kurguladığı ayrımın yüzeyselliği, toplumsal sorunları yeterince detaylı ve *ciddiyetle* ele almaması ve her seferinde içerdiği *mutlu son* ile boş bir umudun ve hayalin yeniden üreticisi olarak eleştirilir. Zenginle fakir arasındaki ayrımın sonunda tali bir hal aldığı ve sevenlerin kavuştuğu anlatılarıyla Arzu Film'in eşitsizliğin sürekliliği ve derinliğinin unutturulmasına ya da görmezden gelmesine yol açtığından söz edilir.

Ancak Arzu Film'e dönük eleştirel bakışla, yaklaşık elli yıla yayılan popülaritesi arasında ciddi bir çelişki de mevcuttur. Eğer Arzu Film bir yanlış bilinç

kaynağı olarak görülecekse, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca yoğun bir beğeniye, ilgiye ve sevgiye konu olan filmleri yanlış bilincin sürekliliğinin bir yansıması mıdır? Üstelik bu süreç, yetmişlerle kıyaslanamayacak sosyo-ekonomik koşullar ile siyasal düzen(ler)i ve sinema tarihinin bunlarla iç içe geçen kendi kırılmalarını da kapsar: Politik filmlerin yoğunlaştığı 1970'ler seks filmleri furyasıyla sonlanmış, sonrasında Türk sineması ithalat serbestisi ile Hollywood istilasına ve televizyon çağıyla özel kanalların etkilerine maruz kalmıştır. Özel kanalların yaygınlık kazandıkları süreçte yoğun biçimde müracaat ettikleri kaynak Ertem Eğilmez'in farklı filmleri olmuş, yerli dizi üretiminde de sıkça bu filmlerdeki aile ve mahalle temalarına müracaat edilerek, bu noktadaki benzerlikler nispetinde başarı sağlanmıştır. Dahası televizyonun etkisinin azaldığı dönemde Arzu Film'in Youtube kanalı rekor sayıda izleyiciye ulaşmış, filmlerden replikler ve sahneler sosyal medyanın farklı kanallarındaki dolaşımın önemli bir bileşeni olmuştur. Dolayısıyla kitle kültürü, popüler kültür ve sınıf bilincine dair analizlerin kaçınılmaz biçimde çeşitlendiği bir ortamda, Arzu Film'in ele alınış tarzlarının da farklılaşması ve zenginleştirilmesi zaruridir.

Bu çalışma, Arzu Film'i ve metin boyunca bununla özdeş olarak kullanılacak bir tabir olarak *Ertem Eğilmez filmleri*ni Türkiye'nin 1970'li yıllarının siyasal, sosyal ve sanatsal özelliklerinin bir yansıması olarak ele alma ve yetmişleri aşan etkisinin nedenlerini ortaya koyma amacını taşımaktadır. Filmlerin gösterime girdiği zaman diliminde sınıfsal içeriğini ve sınıf mücadelesindeki konumunu ikincilleştirmemekte, ancak sanat ve sinemanın yansıtma işlevinin çeşitliliğinden hareket etmektedir. Diğer yandan günümüz için de bir referans kaynağı olan Arzu Film'in bugün ile geçmiş arasında kurulan ilişki açısından sahip olduğu müstesna yere özellikle işaret etmeye çabalamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Alper Kaliber'in modernleşme tartışmalarına dair tasnifi ve başlığından ilham alarak *Arzu Film'i Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma* geliştirmeye dönük bir girişimdir. Bunlardan ilkini sınıf mücadelesi ve çelişkisinin Arzu Film'deki yansımalarını ya da görünmezliğini odağına alan *sınıfsal paradigma* oluşturmakta ve dönem filmlerine bu çerçevede yöneltilen eleştirilere odaklanılmaktadır. *Toplulukçu paradigma* olarak adlandırılabilecek ikinci biçimde ise 1970'li yılların sinema izleyicisinin (ve hatta sonraki yılların televizyon izleyicisinin) bu filmlere gösterdiği ilginin nedenlerine ilişkin perspektifin zenginleştirilmesine çalışılmaktadır. Bu yapılırken sınıfsal değerlendirmenin önemi ve içeriği inkâr edilmemekte, ancak sınıfsal açıdan olumsuz yaklaşılan ve bir yönüyle Arzu Film'i *halkın afyonu* olarak nitelemeye yol açacak bazı detayların, sundukları farklı aidiyet biçimleri ve yaşattıkla-

rı farklı öykünme pratikleri ile izleyici açısından anlamlı olduğu savunulmaktadır. Bu açıdan *toplulukçu paradigma* ayakları üstündeki diyalektiğin yeniden baş aşağı hale getirilmesi değilse de modernleşmenin üst yapısal boyutlarıyla önemsendiği bir yaklaşımdır ve Ertem Eğilmez filmlerini topluluktan topluma geçişe ilişkin krizle ve bu kriz karşısında verilmiş yanıtlarla ilişkilendirmektedir. Son olarak önerilen *nostaljik paradigma* ise Arzu Filmin yetmişlere sığmayan boyutuna vurgu yapmakta, günümüz Türkiye'sinin filmlerle ve onun karakterleri ile olan ilişkisine bir açıklama getirmeyi çabalamaktadır. Diğer yandan bu metin, Ertem Eğilmez'e rağmen, Ertem Eğilmez hakkındadır. *Yedinci Sanat* dergisinin Şubat 1974 tarihli 12. Sayısında yer alan ve çalışma boyunca Eğilmez'in görüşleri için atıf yapılacak olan mülakatta kendisi "konferans çekmek"ten hep kaçındığını söyleyip bunu bir erdem olarak sunarken, çalışma taşıdığı bu vasıf ile Eğilmez'e rağmendir.

I.

Arzu Film'in 1970'li yıllar Türk sinemasının en popüler örneklerini sunduğu söylenebilir. Buradaki popülerlik vurgusu, sözcüğün olumlu ve olumsuz kapsamını bir arada içerir. Öncelikle Arzu Film çekilen toplam film sayısı, gişede elde edilen hasılat ve ulaşılan toplam seyirci sayısı açısından popülerdir. Ancak bu noktaya ulaşılması kolay olmaz: Arkadaşı Münir Özkul'un teşvikiyle yapımcılığa girişen Ertem Eğilmez'in ilk şirketi Efe Film kısa sürede batar, Arzu Film ise birkaç kez batmanın eşiğine gelir. Hatta Eğilmez rejisöre verilecek paraları olmadığı için yönetmen koltuğuna oturur. İlk dönem komedilerinin gişe başarısızlığı karşısında bu türden uzaklaşan şirket klasik melodramlarla yoluna devam eder. 1972'de çekilen *Sev Kardeşim* ve *Tatlı Dillim* ise, Arzu Film'i her daim *popüler* kılacak sürecin miladıdır. Filmlerin anlatı biçimi ve oyuncu tercihleri, giderek artan güldürü öğesiyle birlikte bu yıldan itibaren istikrar kazanır. Ancak bu istikrar belli açılardan kendini tekrarlayan ve sözcüğün olumsuz anlamıyla popüler filmlere de karşılık gelmektedir. Bu popülerleşme süreci, Eğilmez tarafından "gittikçe, çaktırmadan morfinin dozu arttıra arttıra meseleyi vermeye gidiyoruz" şeklinde tarif ettiği reçeteyi ön plana çıkarır.

Buna göre filmler zengin ve fakirlerden oluşan iki farklı çevrenin çeşitli nedenlerle çatışmaları üzerinden şekillenir. Fakat bu çatışmanın detayları ve nedenleri olabildiğince yüzeysel şekilde kurgulanır. Bu durum yapımcı/yönetmenin tercihidir ve gerekçesi "fakir, konferanstan hoşlanmayan Türk seyircisine, toplum meselelerine kıyısından kenarından dokunan filmleri, uka-

lalık yapıyor görünmeden kabul ettirebilme" olarak açıklanır. Devamında da filmler, neredeyse yetmişli yılların tamamında olacağı üzere mutlu sonla noktalanır. Mutlu son sadece aşıkların kavuşması anlamında değil, tüm filmlerde yozlaşmışlık, bencillik ve samimiyetsizliği ile betimlenen zenginin dayanışma, mutluluk ve samimiyet timsali fakirlerin önünde mağlup olması nedeniyledir de. Sonuçta yaptıklarından dolayı özür dileyen, bizzat fakirlerin mutlu dünyasına katılan ya da yaptıklarının cezasına katlanmak zorunda kalan zenginler üzerinden fakirlerin lehine bir çözüm ile karşılaşılır.

Diğer yandan Arzu Film'i *popüler kültür* olgusuna dair eleştirilerin konusu olması, bu mutlu son ve çatışmaları çözüm biçimi nedeniyledir. Toplumsal yaşam gerçekten de çelişkiler ve çatışmalar üzerinden şekillense de Arzu Film'de yansıtılan bunun ancak karikatürize edilmiş bir halidir ve dolayısıyla öngördüğü çözüm de gerçekçi bulunmamaktadır. Örneğin Eğrik *Umut Fakirin Ekmeği* başlıklı makalesinde, ailelerin birliği, beraberliği, fedakârlığı, sevgi ve dayanışmaları ile inşa edilen naif dünyanın emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi gizlediği ve emeğin sömürülmesinin devamına hizmet ettiği kanaatindedir. Keza bu yolla alternatif hayat seçeneklerinin aranması gündeme gelmeyecek, yansıtıldığı biçimi ile kabullenilen içerik, çelişkinin doğallaştırılmasını beraberinde getirecektir. Eğilmez için ise, *Yalancı Yârim*'de Mahmut, *Sev Kardeşim*'de Cemal, *Oh Olsun ve Aile Şerefi*'nde Fehmi, *Gülen Gözler*'de Yunus ve *Bizim Aile*'de Saim *yanlış tipler*dir çünkü mevcut konumlarına klasik burjuvazi imkânlarıyla değil de talan psikolojisiyle, belirli ahlâkî, insancıl ve toplumsal kurallardan yoksun biçimde ulaşmışlardır. Dolayısıyla ekonomik açıdan zengin olsalar da bozulmuş ve yozlaşmış bir şekilde perdeye yansıtılırlar. Eğilmez kendi misyonunun *tespit* ve *yansıtma*dan ibaret olduğunu söylese de anılan zengin tiplerinin karşısına Münir Özkul'un temsil ettiği karakterin zaferini yerleştirişiyle bir çelişki yaratır. Keza bu tercih ile hem çözümü fazlasıyla basitleştirmiş olur hem de gerçek hayatta gerçekleşmesi pek de olası gözükmeyen bir uzlaşıya göndermede bulunarak *boş hayal*leri ve dolayısıyla rızayı pekiştirir. Eğilmez'in pekiştirdiği rıza, Gramsci'nin vurguladığı üzere egemen iktidarın şiddete başvurmasını gereksizleştiren ve tahakkümünü sürdürmesini sağlayandır. Eğrik'in ifade ettiği üzere, "Eğilmez gibi bir güldürü ustası, sınıf ayrımlarının belirginlik kazandığı bir dönemde 'kahkaha gibi pekiştirici bir niteliği' olan yergiyi ve ironiyi siyasal ve sistem karşıtı bir içerikle kullanmaz"; eleştiriyi sistemden ziyade onunla ilişkisi havada kalmış "patrona, müteahhide ve onların kötü ahlâkına" yöneltir. Üstelik Kırel'in *Biz Bir Aileyiz* başlıklı metninde vurguladığı gibi, filmlerdeki sınıf farklılıkları ancak sevgi ve dayanışma ile ilişkili biçimde sunulmakta, bu iki

unsur Eğilmez'in popüler anlatısında izleyiciye cazip gelen bir pembe dünyanın temelini oluşturmaktadır. Bu dünyada sınıf çatışmasının acımasız koşulları ve emeğin maruz kaldığı sıkıntılar gösterilmemekte ve bu yönüyle izleyici adına bir tür rahatlatıcı işlev üstlenmektedir. Özellikle siyasal ve sınıfsal kutuplaşmanın sokakları kavurduğu bir dönemde en azından Arzu Film yapımlarının gösterildiği salonlar yaklaşık bir buçuk saat boyunca insanlara dışarıda bulamayacakları huzur, güven ve sonunda herkesin mutlu olduğu bir dayanışma ortamını vermektedir. Bu yönüyle filminin yansıdığı beyazperde, aynı zamanda gerçeklerin üstünü de örter.

Yavuz Pekman da *Karagöz'den İnek Şaban'a* başlıklı yazısında Arzu Film yapıtlarını birer popüler temaşa unsuru olarak nitelendirir. "Eğlenme, izlenenden haz alma, belli bir süreliğine hoşça vakit geçirme, başka bir deyişle kendi sıkıntılı gerçekliğinden uzaklaşarak, başka bir gerçeklik içinde oyalanma ya da kendi gerçekliğini unutma" odaklı filmler popülerliği nedeniyle statükonun değişmesi konusunda radikal bir tavırdan uzaktır. Zaten Eğilmez de böyle bir tavra karşı olduğunu söyler. "Sinemacının ve sanatçının yol gösterici, bu böyle değil de ille böyle olsun, bunun çaresi budur demesine" olumlu bakmaz; sanatçının görevinin "...tespitte bulunup çareyi araması gerekenlere bırakmak" olduğunu iddia eder. Ancak buradaki kritik husus, tespitle yetinmenin ve/ya çareyi aramamanın mevcut çelişki ortamında taraflardan birinin lehine olacağıdır. Bu nedenle Kırel, kendisinin Eğilmez soyadına nazire yaparcasına *eğilen* bir tavrı olduğu söylerken, bunu izleyicisinin reflekslerini kontrol etmesi üzerinden açıklar.

Eğilmez filmleri arasında özellikle *Oh Olsun*, yönetmenin toplumsal sınıflara ve sınıf mücadelesine bakışında önemli bir örnektir ve çok sayıda eleştirinin hedefi olmuştur. İşçilerin ve grevlerinin anlatılan aşk öyküsünün arka planına yerleştirildiği filmde işçi örgütlenmesi ve mücadelesinin Kablamacı'nın çalışmasının başlığı da olan *Bir Ustabaşının Şahsi Davası'*na dönüşümü kâh ciddiyetsizlik, kâh *pembe gözlülük* olarak değerlendirilmektedir. Burhan Usta (Münir Özkul), "hakların şuurlu biçimlerde kullanılmasını vurgulayan ve yıkmaktan yana olmayan" Ertem Eğilmez'in perdedeki yansıması olarak karşımıza çıkar. O kızına ayakkabı alamayacak ve bir diğerini çalışmaya Almanya'ya gönderecek kadar yoksuldur ama isyan etmez, mağrurluğunu ve gururunu kovulduğunda dahi sürdürür. Diğer yandan greve gidilirken "usul ve kanunu" önemseyen, grevin hedefinin işyeri değil işveren olduğundan hareketle eldeki siparişlerin bitirilmesini tavsiye eden ve "maksadın batırmak değil hakları almak" olduğunu söyleyen hep O'dur. *Oh Olsun*, Türk sinemasında *Karanlıkta Uyananlar'* dan sonra grev olgusunu perdeye yansıtan

ilk film oluşuyla da tarihsel bir önemi haizdir. Ancak Coş, *Türk Sinemasında İşçi* başlıklı çalışmasında grevi bir aşk güldürüsünün gerisinde ve sulandırarak yansıtması nedeniyle filmin üzerinde durulmasının gereksiz olduğunu söyler. Ayrıca film, Ertem Eğilmez'in *sınıfsız toplum* görüşünün bir tezahürü olarak yorumlanır.

Gerçekten de Eğilmez, Batı'ya referansla Türkiye'de sınıfsal ayrımların yeterince gelişmediği kanaatindedir. Filmin sınıfları temsil biçimine dair soruların muhatabı olduğunda işçilerin de patronun da "sınıflarının adamı olmadığı[nı]" bu kanaatine gerekçe olarak sunar. Ona göre Patron Fehmi, burjuva sınıfının bir mensubu olmaktan ziyade evinde ve işyerinde feodal değerlerle davranan biridir. İşçiler ise duygusaldır, grev esnasında patronunun çocuklarını dahi aralarına alır, "bağırlarını açarlar." Bu tasvirlerin gerçek hayatta karşılığı olduğunu ve kendisinin bu durumu beyazperdeye yansıttığını ifade eder ve bu gerçekliği Türkiye'nin tarihsel ilerleme sürecinin doğrudan bir parçası olarak değerlendirir. Henüz millet ve devlet şuuruna varmamış "oluşum halinde bir aşiret olarak" olarak nitelediği Türkiye'nin burjuvazi ve proletarya meselesine de ulaşmadığı fikrindedir. Üstelik bu bir avantajdır da:

> Türkiye'nin çok büyük bir avantajı var, sınıflar teşekkül ettikten sonra aradaki farkı kaldırmak zordur, hazır etmemiş, etmekte yani, önce kültür meselesini halledip, sonra ekonomik tedbirlerle, sosyal adaleti gerçekleştirerek sınıfların doğmasını da önleyebiliriz.

Dolayısıyla *sınıfsal paradigma* ışığında Arzu Film'e yönelik eleştiriler temelsiz olmadığı gibi, Ertem Eğilmez'in de bunları pekiştirici bir yaklaşım sergilediği açıktır. Peki sınıf ve sınıf bilinci odaklı bir değerlendirme izleyicinin neden bu filmleri tercih ettiği hakkında neler söyleyebilir? En kolay açıklama, izleyicilerin anlatıya inanmaya ihtiyaçları olduğu için inandıkları çerçevesinde ve *yanlış bilince* atıfla olacaktır. İzleyiciler çoğu kez gerçeği bilse de inanmak işlerine gelir. Çünkü sunulan mutlu masallar, aynı zamanda yaşamlarındaki ender mutluluklardandır. Gülmek çoğu izleyici için kendi başına bir amaçtır, onun siyasal ve sosyal bakımdan güçlü bir silah oluşuyla ilgilenmezler. Kimsenin dünyayı değiştirmek için hevesi, zamanı, bilinci yoktur; maddi olarak kendilerine sunulanla yetinerek ve arada sinemanın sunduğu eğlence ile dertlerini bir nebze unutarak mevcut hayatlarına devam ederler.

Peki dünyayı değiştirmenin bir adım öncesine dönülse ve dünyayı (ya da en azından Türkiye'yi) anlama çabasına yoğunlaşılsa, Arzu Film'in bize sunacağı bir başka içerik mümkün olur mu? Özellikle de bu içerik insanların sınıfsal konumlarının dışında bir ihtiyacı anlıyor ve ona yanıt veriyorsa.

II.

Vefatının ardından düzenlenen bir anma töreninde Şener Şen, Eğilmez hakkında "Türk halkını bu kadar iyi okuyan, iyi tanıyan başka birini görmedim," ifadesini kullanır. Bir taziye konuşmasından ibaret görülemeyecek bu övgünün, *halk sanatı* olgusu ve onun gerekleriyle ilişkilendirilmesi mümkündür. Pekman bu noktada halk sanatının sanatçının amaçladığından çok izleyicinin beklentileriyle oluştuğuna dikkat çeker. Dolayısıyla ulaşılmak istenen kitlenin ortak değer yargıları, duyguları, düşünceleri ve hayat koşulları dikkate alınmak zorundadır. Şen'in Eğilmez'e atfettiği nitelikler de Arzu Film'in başarısını ortaya çıkarır. Eğilmez halkı tanıdığı ölçüde ona istediğini vermiş, bu çerçevede bir yapımcı olarak ticari başarısını, bir yönetmen olarak da derdini anlatma edimini sürdürmüştür.

Halk sanatının gerekleri ve halkın filmlerden beklentisi ile Arzu Film'e yaklaşıldığında sınıfsal değerlendirmenin belli açılardan yetersiz kalacağı gözlenir. Örneğin Kırel'in vurguladığı üzere sınıfsal bir perspektifle ailenin filmlerdeki merkezî konumu, anlatının ideolojik özelliğinin bir gereğidir, aile olumlu yönleriyle ön plana çıkarılarak statüko korunabilecek, ailenin kutsallığı üzerinden sınıfsal ve ideolojik ortamın devamlılığı sağlanacaktır. Ancak daha basit bir biçimde, halk sanatının arz-talep dengesiyle konuya yaklaşıldığında tablo farklılaşır. Öyle ki izleyicinin aile olgusuna atfettiği önem nedeniyle Arzu Filmî tercih ettiği, ihtiyacını hissettiği istikrara kavuşamadığı için aile olgusuna sarıldığı iddia edilebilir. Bu bakımdan neden-sonuç ilişkisi *sınıf sanatı* ve *halk sanatı* açısından tersine dönebilmektedir. Üstelik bu, Eğilmez'in aile dışındaki filmlerini anlamlandırma olanaklarını da zenginleştirir. Ailenin de dahil olduğu sosyolojik bir kategori olarak *topluluk* Eğilmez'in tüm filmlerinde karşımıza çıkan bir yön olarak halkın filmlerle kurduğu ilişkide anahtar rolü oynar.

Eğilmez Türkiye'yi yorumlarken sıklıkla eksikliklere ve tamamlanmamışlıklara dikkat çeker ve bu durumu filmlerine yansıtır. Bu çerçevede dile getirdikleri ülkede henüz bir millet şuurunun oluşmadığı, henüz sınıfların oluşmadığı, asgari bir kültür seviyesinin söz konusu olmadığı, cehaletin yüksek olduğu, aşiret ve klan psikolojisinden devlete geçilemediği, burjuva yaratmaya çalışılırken talancı ailelerin yaratıldığı ve belki de en önemlisi sosyolojik bir istikrarın gerçekleşmediği yönündeki düşünceleridir. Eğilmez'in bu uzun açıklamasına bir başlık olarak modernleşmenin yerleştirilmesi ise yadırgatıcı olmayacaktır. Eğilmez'in halkı okuma ve tanıma yeteneği, onun halkın modernleşme ile ilişki kurma, onu deneyimleme biçimi ile doğrudan kesişir. Eğilmez'in tespit ve serzeniş olarak sıraladığı tüm hususlar, modernleşmeye içkin geçiş-

lerin gerçekleşme düzeyiyle ilgilidir: Tarımdan sanayiye, kırsaldan kente, feodal ekonomiden kapitalizme, geniş aileden çekirdek aileye, dinselden sekülere, tebaadan yurttaşa, ama Arzu Film açısından belki de en önemlisi topluluktan topluma geçiş olarak modernleşme. Ve Türkiye örneğinde hep yarım kalmışlıklar, eksiklikler ve gecikmişlikler olarak modernleşme... Gerek filmde anlatılan insan ve mekân, gerek onların izleyicileri sadece sınıfsal konumlarının değil, modernleşmeyle ilişkili tüm arada kalmışlıklarının izlerini taşımaktadır. Dolayısıyla izleyicinin filmde aradığı, topluluk ile toplum mensubiyeti arasındaki bocalamasına dair bir çözüm değilse de bir avuntudur. Arzu Film ise, modernleşme sürecinde ve topluluktan topluma geçişte topluluk değerlerinin sürdürülebilirliğini vurgulaması ile bunu fazlasıyla verir.

Canım Kardeşim'in genel plan çekimlerinde vakanın Türkiye'nin en büyük kentinde geçtiğine inanmak güçtür, gecekonduların ve yetersiz altyapının sunduğu manzara bütünüyle kırsalı andırır. *Aile Şerefi*'nin okumuşu, evliyi ya da damadı barındıran hanesi geniş aileden çekirdek aileye geçişin oldukça uzağındayken, aynı zamanda "eli ekmek tutanların hepsinin bütün paralarını annelerine verdiği" vasfıyla kapitalizmden de uzaktır. *Köyden İndim Şehire*'de dört kardeşin milliyetçiliğin ritüelleriyle ve modern bir olgu olarak takvimle ilişkileri ilk kez şehre inişleriyle kurulur, o günün bir millî bayram olduğunu sorduklarında öğrenirler. *Oh Olsun*'da Burhan Usta işçi olsa da çevresindekilerin ona saygılarının arkasında kentteki ortak göç ve komşuluk deneyimleri de yatar. Özetle ikametleri bir kent sınırları içinde olsa da ne kendileri kentli ne de yaşadıkları yer bir kent olabilmiş izleyiciler kendileri gibi gördükleri ve aynı durumdan mustarip karakterleri izlemektedir. İzledikleri bu hayatların modern sayılamayacak ve modern öncesinin koşullarıyla bezeli hali onlara moral olur.

Dolayısıyla Arzu Film'de konu statükonun muhafazasının ötesinde diğerkâmlığın başlıca düzeylerinden biri olduğu için aileye gelir, aileyi kapsayacak şekilde tüm topluluk biçimlerini de bu yüzden önemser. Beş erkeğin (ve çoğu kez bir de komşunun) aynı evde kaldığı *Mavi Boncuk*, yatakhane dostluğunu aşan bir sınıf arkadaşlığı olarak *Hababam Sınıfı*, iki kişi arasındaki aşk kadar bir basketbol takımının da macerası olarak *Tatlı Dillim* ve nice mahalle öyküsü aile filmi olmayıp da aile benzeri bir topluluk ruhunun yansıdığı örneklerdendir. Topluluk ruhunun bir diğer örneği ise, akşam yemeğinin hazırlığında Alev'e (Emel Sayın) yardım için tüm mahalle kadınlarının seferber olduğu *Yalancı Yârim*'dir. Müzik eşliğinde evin temizlendiği, etraftan toplanıp getirilenlerle eşyaların çeşitlendiği ve çeşitli yemeklerin hazırlandığı sahnede kimin kimle ilişkisi olduğu anlaşılmamakta; annelerin tüm çocukların

ebeveyni, çocukların herkesin çocuğu olduğu bir kalabalıkla hazırlıklar yapılmaktadır. Bu sahne ile Eğilmez, hiçbir üyenin birbirini tanımadığı, ismini dahi bilmediği *hayalî cemaat*ten farklılaşan, herkesin herkesi tanıdığı ve herkesin herkesle dost olduğu gerçek bir topluluğun coşkusunu sunmaktadır.

Sonuçta Arzu Film, Pekman'ın da vurguladığı üzere, güvenlik ve aidiyet duygusu gibi iki temel topluluk değerinin izleyiciye aktarıldığı anlatıları ile önem arz eder. Topluluk bir yandan dışa karşı güvenliği kendi tarafından sağlanan ve herkesin kendi tarafından kollandığı bir yapı olarak huzura kaynaklık ederken, ayrıca mensupları için vazgeçilmez nitelikte bir aidiyet sunar. İzleyicinin güncel siyasetin ve sokağın karmaşasında ve modernleşmeye dair geçişlerin ortasındaki sıkışmışlığında sinemada bulduğu topluluk olgusunun olanaklarıdır ve Eğilmez'in değiştirmek yerine anlamakla yetindiği bu gerçeklik, ona uygun üretimiyle popüler sinemadaki yerini kalıcılaştırır.

Arzu Film için 1970'li yıllar, 1984 yapımı *Namuslu* ile sona erer. Özal'ın, köşe dönmeciliğin ve iş bitiriciliğin asrında ne topluluk ruhuna ne de o ruhla ayakta kalan insanlara yer kalmıştır. İçinde bulunulan ortamda artık aidiyet ve güvenliğin yegâne kaynağı para olmuş, bunu da en vurucu biçimde yetmişlerin değişmez annesi Adile Naşit ve ablası/eşi Ayşen Gruda, Ali Rıza'ya (Şener Şen) yaptıklarıyla göstermişlerdir. Diğer yandan yetmişlerin ailesinin ve toplulukçu ilişkilerinin ortadan kalması, izleyicinin Arzu Film ile kurduğu ilişkiye yeni bir pencere açar.

III.

Bulutsuzluk Özlemi'nin 2018 yılının son günlerinde yayınlanan *Hayat Geçerken - Mücella* adlı teklisi, Arzu Film'i yerleştirdikleri konum ile dikkat çeker. Şarkıda karanlıktan ve baskıdan yakınan dizeleri bir deva gibi sunulan isimler takip eder: "Ahh Hababam Sınıfı, Süt Kardeşler ve Zeki'yle Metin... Ahh Adile Naşit, Hulusi Kentmen, Ertem Eğilmez filmleri seyretsem iyi gelir mi?" Şarkının sözlerini de yazan Nejat Yavaşoğulları'nın albüme dair bir röportajı *Geçmişe Özlem Duymam Ama...* başlığı ile yayımlanır. Kullandığı *ama* bağlacı ve devamında gelen üç noktayı günümüz yaşantısında dolduran ise nostalji olur.

Nostalji, ütopya ile birlikte içinde yaşanılan koşullardan duyulan hoşnutsuzluk karşısındaki iki sığınaktan biridir ve şimdiki zamandan kaçışın bir yolu olarak görünür. Diğer yandan Boym'un *Nostaljinin Geleceği*'nde belirttiği üzere fütürist bir ütopya ile başlayan 20. yüzyıl tarihinin sonu nostaljiyle olur. Tıpkı anılan şarkıda olduğu gibi Arzu Film de nostalji ile iç içe geçen za-

man diliminin bir bileşenidir, keza filmlerin içeriği bunu teşvik eder bir zenginliktedir. Dahası Arzu Film, 1970'lerde sinemada ve 1990'lardan itibaren özel kanalların kurulmasıyla birlikte televizyonda yarattığı etkinin çok daha fazlasını bir nostalji öğesi olarak 21. yüzyılda yaratır. Davis'in *Nostalji, Kimlik ve Günümüz Nostalji Dalgası* başlıklı makalesinde belirttiği gibi nostalji duygusu güzellikler, iyilikler, keyif, mutluluk, sevgi, neşe gibi özetle geçmişin olumlu parçalarını aşılar, geçmişle kurulmuş seçici bir ilişki biçimi olarak olumsuzlukları görmezden gelir. Bu durum Arzu Film'in içeriği bakımından da geçerlidir. Sınıfsal analizin içeriğindeki eleştirel bakış, nostaljinin geçmişle ilişkilenme biçiminde anlamsızlaşır, geriye sadece mutlu son kalır.

Diğer yandan bir nostalji öğesi olarak Arzu Film, sinema ve televizyon adına bu yönüyle bir ilham kaynağı da oluşturmaktadır. Asuman Suner'in kitabına isim olarak da verdiği *Hayalet Ev* figürü, yeni Türk sinemasının odağını oluşturmaktadır. Suner sinemanın "...hayal edilen, düşlenen, özlemi duyulan, geçmişte sahip olunup yitirildiği düşülen, nostalji duygusuyla anımsanan, romantik bir imgeye dönüşen" bir aidiyet tasavvuru çevresinde geliştiğini söyler. Bu evi hayalden çıkarıp gerçekliğe dönüştüren başlıca örneğin ise Arzu Film olduğu iddia edilebilir. Türk sineması halen yitik bir evi bulma arzusu ile şekillenirken Arzu Film, tüm kısıtlılıklarına karşın o evin beyazperdeye yansıdığı somut bir örnek konumundadır.

Benzer bir durum televizyonculuğun ve dizi yapımcılığının gelişiminde de kendisini gösterir. Yakın geçmişte aileye, mahalle gibi topluluk değerlerine, maddiyatla ölçülemeyen bir zenginliğe ve dayanışmaya atıfları ile kitlesel bir ilginin konusu olan *Süper Baba, Yeditepe İstanbul* ya da *Ekmek Teknesi* gibi örneklerin Arzu Film okulunun dolaylı mezunları olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Fiko (Şevket Altuğ), Nusret Baba (Savaş Dinçel) ya da Havva Ana (Meral Okay) ile Münir Özkul tarafından canlandırılmış nice baba/usta arasındaki benzerlik dahi bu durumu yansıtmada yeterlidir.

Sonuç itibarıyla Arzu Film daha güzel bir geleceğe dair bir umudun var olduğu ve bu doğrultuda politik mücadelenin gözlendiği yetmişli yıllarda, modernleşmenin sancıları altındaki izleyicisine bir teneffüs sundu. Bu sunumun mücadeleyi yavaşlattığı ya da engellediği iddia edilebilse de mücadelenin kaybedilmesi çok daha kapsamlı nedenlere sahipti. Ve kaybın etkilerinin her geçen on yıl daha ağırlaştığı bir ortamda Arzu Film paradoksal biçimde de olsa bir teselli sunmaya devam ediyor. Filmlerinin yetmişli yılların aidiyet ve huzur konusunda var olan durumu ne ölçüde gerçekçi bir biçimde yansıttığı tartışılsa da aidiyet hissinin krize girdiği bir huzursuzluk çağında nostalji ile örtüşmesi kendisini daha uzun süre önemli ve ölümsüz kılacak gibi...

Yetmişli Yıllarda Spor

MEHMET YÜCE

Başlarken

İnsan kendini ne zaman özgür hisseder? Çocukluğunu ne zaman yaşamışsa o zaman. Benim gibi 1965 senesinde doğan biri için o özgür ve mutlu seneler yetmişli yıllara isabet ediyor.

Yetmişlerin herkes için değişik manaları olduğu muhakkak. Herkes kendi yaş grubu ve kendi yaşadığı hususi olaylara bakarak farklı bir yorumda bulunabilir. Benim için yetmişleri tek bir kelime tanımlıyor: Özgürlük!

Yetmişlerde çocuktum ve her çocuk gibi ucu bucağı olmayan hayallerim vardı. Bu hududu nerede sona ereceği belirsiz hayallerim sayesinde büyüyordum belki de... İnsan, hayal kurabildiği ölçüde özgürdür diye düşünenlerdenim; o yaratıcılığı sonsuz, alıp götüren, sonu gelmez muhayyel hatıraların –henüz hiç yaşanmamış olsalar da– özgürleştirdiği ruhlardan biriyim.

Yetmişlerin ilk yarısını Karadeniz'e kıyısı olan bir kentte geçirdim. Sanki yanı başında uzanan o mavi enginliğe dargın gibi; sokakları, caddeleri denize doğru değil de hep ona paralel surette ilerleyen bir kentti bu. Şehrin hiçbir binasından deniz görülmüyor gibi gelirdi bana. Halbuki su insana iyi gelir; su ile bu kadar yakın bir kentte mukim sakinlerin, önlerinde uzanan koskoca derya ile olan münasebetlerinin bu denli az olması –hele şimdiki zamandan bakınca– çok şaşırtıyor beni...

Suya doğru yaklaştıkça onu kapatan binalar gözüme çarpardı. Karayolları binası, Öğretmen Okulu, Azot Fabrikası, kocaman kreynleri, vinçleri ve müştemilatı ile liman, güzel mimarisi ile tren garı ve hemen yanı başında dört tarafı kırık taşlarla bezeli bir stadyum...

İlkokulum garın hemen karşısındaydı. Büyük bir bahçesi vardı. Teneffüslerde çocukların taşlardan kaleler kurup futbol oynadıklarını görürdüm. Zamanla beni de aralarına aldılar. İlk zamanlar onlar kadar çevik ve süratli olmadığımdan daha çok müdafaada oynatırlardı beni. Olsun varsın, oynuyordum ya, çok sevmiştim bu plastik topa vurulduğunda çıkan sesi. Hele bazen punduna getirip, yorulanlardan birini geçtikten sonra beleşte bekleyen arkadaşıma verdiğim pasın gole dönüşmesi ne muazzam bir mutluluktu tarif edemem.

Sporla ilk tanışmam mektebin bahçesi ve o devirde birinci ligde oynayan *Samsunspor*'un maçlarını babamla birlikte izlemeye gittiğim stadyum sayesinde oldu. Kurduğum hayallere bir yenisi daha eklenmişti: İyi bir futbolcu olacak ve bu stadyumda benzersiz goller atacaktım. İyi bir futbolcu olamadım lakin önce iyi bir sporcu sonra da iyi bir sporsever oldum.

Yetmişlerin ikinci yarısında İstanbul'a taşındık. Artık ortaokula gidiyordum. Boyum uzun olduğundan futboldan ziyade basketbol, voleybol gibi sporlara yönlendiriyorlardı hocalarım beni. Ben de çocuğum ya, ne derlerse peki diyorum. Voleybolu daha çok sevdim. Pozisyon olarak da pasörlüğü... Doğrusu pek başarılı bulunuyordum. Son anda karar değiştirip parmaklarımın ucu ile attığım paslar karşı tarafın blokçularını yanıltıyor; bizim takımın smaçörleri için ise fevkalade güzel pozisyonlar yaratıyordu. Kalburüstü birkaç takımda oynadım, başarılı da oldum. Yaşım ilerledikçe tahsil ile sporu birlikte yürütemeyeceğimi anladım ve maalesef sporu sürekli takip ettiğim ama artık fiili olarak yapamadığım bir yadigâr gibi geride bırakmak mecburiyetinde kaldım.

Yetmişlerin çocukluğu, ergenliği ile şimdiki zamanın çocukluğunun neredeyse ortak hiçbir özelliği yok. Bizler sokak çocuğuyduk. Şimdiki zaman çocuklarının adını dahi bilmedikleri oyunlar oynar, spor yapardık. Sokak bir çocuğu özgürleştirir, kitap okumak ise hayal dünyasını renklendirir. Ben ikisini de yapardım. Bazen sokağa çıkıp arkadaşlarımla terimin son damlasına kadar koşar, bazen de mesela Jules Verne'nin *İki Yıl Okul Tatili* adlı kitabındaki karakterleri dost bilir, hayallere dalardım.

Bu mesafeden baktığımda yetmişleri yaşamanın gerçekten de bir ayrıcalık olduğunu düşünüyorum. Evet, o vakitler petrol krizi, Soğuk Savaş, terör –sanki şimdi yokmuş gibi– ve salgın hastalıklar vardı. Yaşam zordu. Kuyruklar ve kıtlıklar vardı, karaborsa vardı. Bununla beraber insanların kendilerini özgürce ifade ettikleri bir ortam vardı yetmişlerde. Sinema, tiyatro ve müzik şimdiki zaman gibi dijitalleşmemiş, analog ve doğaldı. Yaşı o devirlere yetişmiş birçoğunuzun benim gibi hissettiğini, o günleri çok özlediğini düşünüyorum. Bir ışık gibi içinize çekip, yutmak istediğiniz zamanlar vardır ya, yetmişler benim için tam da odur.

Yetmişlerin İlk Senesi: Ali Rıza Alan Dünya Şampiyonu

1970'ler memleket sporu açısından pek parlak geçti denemez. Millî Takım ve sporcularımızın olimpiyat, dünya ve Avrupa şampiyonalarında kazandıkları birkaç madalya dışında büyük bir düş kırıklığı yarattığını söylemek yanlış olmaz.

1970 senesinde, yani Amerikalılar tarafından geliştirilen ilk ilkel kişisel bilgisayar ve Japonların tasarladığı ilk cep tipi hesap makinasının piyasaya sunulduğu bu senede, dünya arenasında sadece iki güreşçimiz kürsünün en üst basamağına çıkabilmişti: 9-11 Temmuz tarihlerinde Kanada'nın Edmonton şehrinde düzenlenen Dünya Güreş Şampiyonası'nda serbest stilde elli iki kiloda Ali Rıza Alan ve Doğu Berlin'de tertip edilen Avrupa Şampiyonası'nda ise büyük güreşçi Ahmet Ayık doksan yedi kiloda altın madalya kazandı.

1970 senesinin can alma ve afetler konusunda diğer senelerden eksik bir tarafı yoktu. Kasım ayında Doğu Pakistan'da –şimdiki Bangladeş– eşi görülmemiş bir kasırga tam beş yüz bin can alırken, memleketimizde 15-16 Haziran Olayları sebebiyle tam yedi emekçi hayatını kaybetti.

Memleket ve dünyada bütün bunlar yaşanırken, yurtiçinde icra edilen lig müsabakalarının sonunda; futbolda *Fenerbahçe*, basketbolda *İstanbul Teknik Üniversitesi*, voleybolda ise *İETT* kulüpleri 1969-1970 sezonunda şampiyon oldular.

Yine bu sene *Fenerbahçe*'yi ligin son müsabakalarına kadar takip eden ve yedi puan farkla ligi ikinci sırada bitiren *Eskişehirspor* ile hem Türkiye hem de Cumhurbaşkanlığı kupalarını kazanan *Göztepe*, İstanbul'un futboldaki üstünlüğüne meydan okudular.

Avrupa kupalarına gelince; 1968-1969 sezonu Türkiye Birinci Ligi şampiyonu *Galatasaray*, Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda İrlanda temsilcisi *Waterford United* ve Çekoslovak *Spartak Trnava*'yı eleyerek üçüncü tura, Türkiye Kupası galibi *Göztepe* ise Kupa Galipleri Kupası'nda sırasıyla *US Luxembourg*, Galler'den *Cardiff City*'yi geçerek çeyrek finale yükselme başarısını gösterdiler. Kupalardaki diğer temsilcimiz *Altay*, maalesef, ilk turda başarılı olamayarak elendi.

Basketbol erkekler liginde *İstanbul Teknik Üniversitesi*, *Fenerbahçe*'nin beş puan önünde şampiyon olurken, Türkiye deplasmanlı voleybol ligi kurulmadan önce son defa tertip edilen Türkiye Şampiyonası'nda rakibi *Orta Doğu Teknik Üniversitesi*'ni set averajı ile geride bırakan *İETT* birinci oldu.

Yine bu sene, kadınlar basketbol ve voleybol Türkiye birinciliklerinde şampiyon olan *TED Kolejliler*, mektepliler adına güzel bir başarı öyküsü yazdılar.

1971: Çifte Kupalı Eskişehir

Altmışlı seneleri darbe ile açmıştık. Yetmişlerde de değişen bir şey olmadı. Bu sefer de 12 Mart 1971 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri bir muhtıra ile Demirel Hükümeti'ni düşürdü.

Memleket darbelerle, çatışmalarla çalkalanadursun spor faaliyetleri hız kesmeden devam etti. *Galatasaray*'ın yeni İngiliz teknik direktör ve antrenörü Brian Birch, *Galatasaray* ve Türkiye futboluna antrenman nasıl yapılır öğretmeye başladı. Birch'in bu dayanıklılık sağlayan çağdaş idman teknikleri *Galatasaray*lı futbolculara muazzam bir kondisyon yükledi. Sarı-kırmızılı takım 1971'den başlayarak art arda üç sene Türkiye Birinci Ligi'ni âdeta domine etti. 1970-1971 sezonunda *Fenerbahçe* ile girdiği mücadeleyi rakibinin bir puan önünde şampiyon olarak tamamlayan *Galatasaray*, ligin en çok gol atan ve en az gol yiyen takımı olarak şampiyonluğu hak eden bir performans gösterdi.

Galatasaray futbolda bir egemenlik yaratırken, basketbolda da kadim dönemlerde *Mühendis Mektebi* ile namlanan *İstanbul Teknik Üniversitesi*, geçen seneki tacını kimselere teslim etmeyerek dört yıl sürecek hükümdarlığının ikinci senesini de rakiplerinin önünde tamamladı. Geçen sene olduğu gibi şampiyonluk için yine *Fenerbahçe* ile mücadele eden *Teknik*liler sarı-lacivertli takımın üç puan önünde ipi göğüslemeyi başardı.

Avrupa kupalarında ise 1969-1970 sezonu Türkiye Birinci Ligi'ni ikinci sırada tamamlayan *Eskişehirspor* Fuar Şehirleri Kupası'nda İspanya'nın kalburüstü kulüplerinden *Sevilla*'yı Eskişehir'de oynanan rövanş maçında 3-1 mağlup ederek eledi ve ikinci tura yükseldi. *Eskişehirspor*'un İspanya'nın bu güçlü ekibini elemesi devrin spor matbuatında büyük övgü almıştı. Kupalardaki diğer temsilcilerimizden *Göztepe* de zayıf Lüksemburg ekibi *US Luxembourg*'u bir kez daha eleyerek ikinci tura yükselirken *Fenerbahçe* ilk turda elendi.

Bu sene dünya *rock* müzik tarihinin efsanelerinden birinin zamansız ölümüne tanıklık etti: Artık klasik hâline gelmiş albümleri hâlâ daha büyük bir beğeni ile dinlenilen Amerikan *The Doors* grubunun efsanevi solisti Jim Morrison'un henüz 27 yaşında iken Paris'te ölü bulunması onu sevenleri ziyadesi ile üzdü. Ölüm sebebinin aydınlatılamamış olması ile efsanevi kimliği bir kat daha artan Morrison, yaptığı muazzam müzik ve ruhlara heyecan veren buğulu sesiyle hafızalarda büyük bir iz bıraktı ve bırakmaya da devam ediyor.

1971 *Galatasaray*'ın senesiydi desem pek abartmış olmam zannediyorum. *Galatasaray*lı voleybolcular Türkiye Voleybol Federasyonu tarafından bu sene ilk defa tertip edilen deplasmanlı voleybol ligini *Göztepe*'nin önünde kazanmayı başardı.

Kadınlarda ise basketbolda Ankara *Yükseliş Koleji*, voleybolda *Gençlerbirliği* kadın voleybol takımı Türkiye Şampiyonu oldular.

1971 senesinin beynelmilel vadide en önemli olayı İzmir'de inşa edilen yeni stadyumda düzenlenen Akdeniz Oyunları'dır. Bu oyunlarda İtalya birinci, Yugoslavya –evet bir zamanlar bu isimle anılan bir ülke vardı– ikinci, İspanya üçüncü olurken, ev sahibi olduğumuz oyunlarda on sekiz altın madalya ile dördüncü olduk.

1971 İzmir Akdeniz Oyunları'nın memleket açısından en enteresan olayı Özden Ezinler'in eskrim kadınlarda gümüş madalya kazanmasıdır. Bu madalya kadınlarda bu oyunlarda kazandığımız ilk madalyamızdı.

Kazanılan altın madalyaların güreş, boks ve halter gibi –modern takım sporlarına nazaran– pek de popüler olmayan branşlarda alınmış olması, takım sporları ile seyir zevki çok daha fazla olan atletizm ve yüzme gibi dallarda dünyadan ne kadar geride olduğumuzun açık bir kanıtı idi.

Geçen sene ligde fırtına gibi esen *Eskişehirspor*, bu başarısının meyvelerini 1971 senesinde çifte kupa ile topladı. Futbolda dağıtılan üç kupanın ikisini, Türkiye ve Cumhurbaşkanlığı kupalarını kazanarak futbolseverlere sempatik gelen güzel oyununu taçlandırdı.

1972: Kamacı Avrupa Şampiyonu

İskoç flütçü, şarkı sözü yazarı ve besteci Ian Anderson'un solisti olduğu *Jethro Tull*'un eşi benzeri olmayan albümü *Thick as a Brick*'in piyasaya çıktığı bu yıl, memleketimizde çok acı bir hadise yaşandı: Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın yaşamları boyunlarından geçirilen urganlarla ellerinden alındı. 6 Mayıs 1972 tarihinde sabaha karşı idam edilen bu üç fidanla beraber, memleketimizin aydınlığa hevesli halkının gülü soldu, yüreği yandı.

1972 dünya spor tarihi açısından da son derece feci bir olaya sahne olmuştur: Münih'te tertip edilen olimpiyat oyunları sırasında İsrailli sporcuların kaldıkları tesise gerçekleştirilen saldırı sonucu on bir İsrailli sporcu ve antrenör yaşamını yitirdi. Olimpiyat oyunlarının yeşertmeye çalıştığı özgürlük, kardeşlik ve barış tohumları 5 Eylül sabaha karşı gerçekleştirilen bu insanlık dışı saldırı neticesi ezilip gitti...

Bu feci saldırıya rağmen olimpiyat ateşi Münih'te yanmaya devam etti. Oyunlarda Amerikalı yüzücü Mark Spitz katıldığı yedi yarışta da altın madalya kazanarak efsaneleşti.

1972 Münih Olimpiyat Oyunları sporcularımız açısından oldukça sönük geçti. Sporun hiçbir branşında kürsünün en üst basamağına çıkamadık.

Bu sene beynelmilel arenada kazandığımız en mühim başarı kuşkusuz profesyonel boksör Cemâl Kamacı'nın 63,5 kiloda kazandığı Avrupa Boks Şam-

Teknik Üniversite 1960'lar: Her biri ayrı bir değer olan Yaman Kubalı, Erdal Poyrazoğlu, Akın Gönülşen, Ayhan Kahyaoğlu ile Hüseyin Alp'in sırtında yine Önder Okan (Fotoğraf: Orçun Başaran).

piyonluğu'dur. 1 Ekim akşamı Ali Sami Yen Stadyumu'nda yapılan müsabakada rakibi Avrupa şampiyonu Roger Zami'yi sayı ile mağlup eden Kamacı binlerce meraklının huzurunda şampiyon oldu.

Futbolda *Galatasaray*, basketbolda da *İTÜ*'nün üstünlüğünden bahsetmiştim. 1972 senesinde de bu iki kulüp şampiyon oldular. Ligin fırtına gibi esen takımı *Eskişehirspor*'la nefes nefese bir mücadeleye giren *Galatasaray*, kırmızı-siyahlı rakibinin üç puan önünde şampiyon olurken, Türkiye Kupası galibi *Ankaragücü* ile yaptığı müsabakayı kazanarak Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı da müzesine götürmeyi başardı.

Avrupa kupalarında ülkemizi temsil eden *Galatasaray* ve *Fenerbahçe* ilk turda elenirken, Kupa Galipleri Kupası'nda *Eskişehirspor* Finlandiya temsilcisi *Mikkeli*'yi eleyerek ikinci tura yükseldi. *Eskişehirspor*'un efsanevi kaptanı Fethi Heper *Mikkeli*'yi 4-0 mağlup ettikleri maçta fileleri dört defa havalandırarak muazzam bir rekorun sahibi oldu.

Basketbol liginde *İstanbul Teknik Üniversitesi* 2,15'lik pivotu Hüseyin Alp'li kadrosu ile *Beşiktaş*'ın beş puan önünde şampiyon oldu. Voleybol liginde ise *Kolejliler* ile girdiği mücadeleden galip çıkan *İETT* takımı iki puan farkla Türkiye Şampiyonu olmayı başardı.

Kadınlar basketbolda geçen senenin şampiyonu *Yükseliş Koleji* bir kez daha birinci oldu. Voleybol kadınlar Türkiye şampiyonasında ise *Fenerbahçe* kadın voleybol takımı üç sene aradan sonra şampiyonluk kupasını sekizinci defa müzesine götürdü.

1973: Metin Kurt ve Arkadaşları

Bu sene Ortadoğu'da devam eden Arap-İsrail gerginliği bu sefer de Golan tepelerine sıçradı. Mısır, Suriye, Suudi Arabistan ve Irak ordularına karşı sava-

şan İsrail ordusu iki bin kilometrekarelik toprağı ele geçirdi. Bu savaşın bir neticesi olarak Arap ülkelerinin uyguladığı petrol ambargosu dünyada petrol fiyatlarının yükselmesi ve büyük çaplı bir krize sebep oldu.

11 Eylül 1973 tarihinde General Augusto Pinochet'nin lideri bulunduğu askerî cunta Şili'de bir darbe sonucu iktidara geldi. Darbeden yaklaşık bir ay sonra, 21 Kasım 1973 tarihinde Sovyetler Birliği ile Şili millî takımları arasında 1974 Dünya Kupası eleme müsabakası oynanacaktı. Pinochet'nin maçın oynanacağı Estadio Nacional'de sosyalist lider Salvador Allende'nin taraftarlarını vahşice katletmesine seyirci kalamayan Sovyetler Birliği Futbol Federasyonu, yapılan katliamı protesto ederek millî takımlarının müsabakaya çıkmayacağını duyurdu. Müsabaka tarihinde sahaya çıkan Şili Millî Takımı, o zamanki kaideler gereği boş kaleye bir gol atarak seremoni yaptı ve müsabakayı hükmen kazandı.

2001 senesinde eşi benzeri görülmemiş bir saldırı sonucu yıkılan New York Dünya Ticaret Merkezi bu sene tamamlanıp dünyanın en yüksek binaları sıfatıyla hizmete girdi.

Yetmiş üç senesi uluslararası arenada memleket sporu için tam bir felaketti denilebilir. Güreş dahil olmak üzere hiçbir Avrupa ve dünya şampiyonasında şeref kürsüsünün ilk basamağına çıkamadık.

Futbolda iki senedir devam eden *Galatasaray* hâkimiyeti, bu sene de sürdü. Ve ilk defa bir futbol takımı Türkiye birinci liginde üst üste üç defa şampiyon olmayı başardı. Bu başarının mimarları kuşkusuz İngiliz Teknik Di-

Santiago Estadio Nacional'de Allende taraftarları silahların gölgesinde...

Futbol tarihinin iki solcu futbolcusu Metin Kurt ve Paul Breitner, Galatasaray-Bayern Münih müsabakasında birbirlerine başarı diliyor.

rektör Brian Birch ve ilk sene takımın tek seçiciliğini yapan Coşkun Özarı'nın yanında futbol takımının önemli oyuncuları Metin Kurt, Gökmen ve Yasin Özdenak kardeşler ile takımın beyni vazifesini gören Mehmet Oğuz'du.

Oynadığı başarılı futbolu bir de ulusal kupa ile süsleyen *Galatasaray* 1972-73 sezonunu iki kupa ile tamamladı. *Fenerbahçe* ile oynadığı Cumhurbaşkanlığı Kupası müsabakasını 2-1 kaybeden sarı-kırmızılı takım sezonun üçüncü kupasını en büyük rakibine kaptırdı.

Avrupa kupalarına iştirak eden *Galatasaray*, *Ankaragücü*, *Fenerbahçe* ve *Eskişehirspor* rakiplerine ilk turda elenerek bu sene de erken havlu attılar.

Basketbolun değişmez lideri *İstanbul Teknik Üniversitesi* 1973 senesini de şampiyon olarak tamamladı. Lige muazzam bir renk getiren ve *İTÜ* ile bütün sezon boyunca amansız bir mücadele içinde olan *Ankara Şekerspor* ise averajla ikinci oldu.

Voleybolda geçen sezon şampiyon olan *İETT* unvanını bu sene de korumayı başardı.

Kadınlarda ise basketbolda *Yükseliş Koleji*, voleybolda *Eczacıbaşı* şampiyon oldular. 1973 senesi *Eczacıbaşı* kadın voleybol takımının uzun seneler sürecek hâkimiyetinin ilk senesi olma özelliğini taşır.

1974: Babacan'ın Kırmızı Kartı

Barışın yapılan bir askerî harekâta isim olarak verilmesini henüz sekiz yaşında olduğum sırada da anlamamıştım, şimdi de anlayamıyorum. Türkiye tarihi açısından *Ayşe'nin tatile çıktığı* yıldır yetmiş dört. Kıbrıs'ın özgürleştirilmesi ve adaya barış getirilmesi için girişilen bir harekât... Elbette birçok sebep ve sonuçları olan bu eylem hakkında en tabii ve gerçek kararı tarih ve orada yaşayan halklar verecek.

Kıbrıs Harekâtı ile birlikte, üzerinde senelerce konuşulan ve büyük bir siyasî skandal olarak tarihe geçen Watergate Skandalı'nın damgasını vurduğu

1974 senesi için spor faaliyetleri açısından da oldukça zengin bir yıldı denilebilir:

FIFA kokartlı hakemimiz Doğan Babacan, 1974 senesinde Almanya'da düzenlenen Dünya Kupası finallerinde ilk kırmızı kartı göstererek dünya futbol tarihine geçti. 14 Haziran'da Berlin'de yapılan Batı Almanya-Şili maçının 67. dakikasında Şilili Carlos Caszely'yi kırmızı kartla oyundan ihraç ederek dünya kupaları tarihinde ilk kırmızı kart gösteren ilk hakem oldu.

Galatasaray'ın üç senelik hâkimiyetine son veren *Fenerbahçe*, 1973-1974 sezonunu *Beşiktaş*'ın üç puan önünde şampiyon olarak tamamladı. Yeni teknik direktörü Didi ile pozitif bir ivme yakalayan sarı-lacivertli takım, Türkiye Kupası'nı da kazanarak sezona âdeta damgasını vurdu. Ligi ikinci sırada bitiren *Beşiktaş* ise kazandığı Cumhurbaşkanlığı Kupası ile teselli buldu.

Avrupa kupalarında ise *Galatasaray*, *Ankaragücü* ve *Eskişehirspor* ilk turda elenirken, *Fenerbahçe* Romanya temsilcisi *Arges-Dacia Pitesti*'yi eleyerek ikinci turu gördü.

1974, *Galatasaray* gibi *İstanbul Teknik Üniversitesi*'nin zirveden düştüğü yıldır. Dört senedir sırt sırta şampiyon olan *İTÜ*'lüler, başarısız bir sezonun ardından ligi ancak yedinci sırada tamamlarken, koltuğu *Ankara Muhafızgücü*'ne terk ettiler. *Muhafızgücü*'nün şampiyon olduğu sezonda geçen sene olduğu gibi ikinci olan *Ankara Şekerspor* başarılı mücadelesini devam ettirdi.

Voleybolda geçtiğimiz iki senede olduğu gibi şampiyon olan *İETT*, Türkiye Voleybol Ligi'nde üst üste üç defa şampiyon olan ilk takım oldu. *Ankara Şekerspor* geçtiğimiz iki senede olduğu gibi ligi yine ikinci bitirerek üst üste üç sene ligi ikinci sırada bitiren ilk takım olmak gibi ilginç bir rekora imzasını attı.

Kadınlar basketbolda *Yükseliş Koleji*, voleybolda *Eczacıbaşı* geçen sene olduğu gibi bu sene de ipi en önde göğüsleyen takımlar oldu.

Beynelmilel vadide takım sporları veya daha önce başarılı olduğumuz kuvvete dayalı sporlarda bir başarı yakalayamadığımızı yazmıştım. Bu sene yine de bir dünya şampiyonu çıkarmayı başardık! Vücut geliştirme yarışmasında yetmişleri yaşamış çoğu okurun da hatırlayacağı gibi Ahmet

Bir dönemin yıldızları *Eczacıbaşı* kadın voleybol takımı antrenörleri Cengiz Göllü ile...

Enünlü, Verona'da yapılan Dünya Vücut Geliştirme Şampiyonası'nda orta boy kategoride şampiyonluk kazandı.

1975: *Eczacıbaşı*'nın Yükselişi

Altmışlı senelerin sonunda başlayan Vietnam Savaşı, bu sene, Saigon'un düşmesi ile kuzeyli komünistlerin kesin zaferi ile neticelendi. İşgalci Amerikan hükümeti, savaş süresince ve sonrasında Vietnam ve savaş karşıtı Amerikan halklarına büyük acı veren bir travma yaşattı. Vietnam Savaşı üzerine sonraki yıllarda yazılmış kitaplar ve çekilmiş filmler, yaşanılan felaketi tüm dünya nezdinde gözler önüne serdi.

Vietnam kâbusunun sona erdiği 1975'te, 39 yıl süren baskıcı iktidarının ardından İspanyol Faşist Lider General Francisco Franco'nun ölümü, İber yarımadasının bu güzel ülkesinde yeni ve umut dolu bir dönemi başlattı.

Ünlü İngiliz senfonik *rock* grubu, *Pink Floyd* grubun eski lideri Syd Barrett için yazıldığı düşünülen muazzam şiirlerle dolu *Wish You Were Here* adlı albümünü bu sene piyasaya sürdü. Grubun solisti ve şiirlerin yazarı Roger Waters ve arkadaşları albümün master kaydını gerçekleştirdikleri stüdyoya gelen ve kaydı bir müddet izledikten sonra stüdyoyu terk eden Syd Barrett'i son defa gördüler.

Futbolda, *Fenerbahçe Galatasaray*'ın beş puan önünde bu sene de şampiyon olurken, *Beşiktaş* tarihindeki ilk Türkiye Kupası'nı ligin çiçeği burnunda ancak gelecek vadeden takımı *Trabzonspor*'u final müsabakasında 2-0 mağlup ederek kazandı. Şampiyon *Fenerbahçe* Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı da kazanarak 1975 senesinin en iyi futbol takımı olduğunu kanıtladı.

Uluslararası yarışmalarda yine önemli bir başarı yakalanamadı. Bu senenin kayda geçirilmesi gereken en enteresan olaylarından biri kuşkusuz *Beşiktaş*'ın UEFA Kupası'ndan dramatik bir biçimde elenmesiydi. 18 Eylül 1974 tarihinde İstanbul'da oynadığı ilk müsabakada rakibi Romen *Steagul Rosu*'yu 2-0 mağlup eden ve 2 Ekim günü Braşov'da oynanan rövanş maçında son üç dakikaya golsüz berabere giren siyah-beyazlı takımın turu geçeceği varsayılıyordu. Ancak futbol her zamanki gibi içinde hikâyeler barındırma ve bunları olmadık zamanlarda gerçekleştirme alışkanlığını yine gösterdi. Son üç dakikada rakibinden üç gol yiyen *Beşiktaş* beklenmedik bir biçimde elenirken, Romen kulübü ise belki de tarihinde hiçbir zaman unutamayacağı sükseli bir başarının sahibi oldu.

Avrupa kupalarındaki diğer temsilcilerimizden *Fenerbahçe*, Lüksemburg'un *Jeunesse Esch* takımını eleyerek ikinci tura yükselirken en büyük başarıyı *Bursaspor* gösterdi: Yeşil-beyazlılar ilk turda İrlandalı *Finn Harps*, ikinci turda ise İskoç *Dundee United*'ı eleyerek çeyrek finale yükselme başarısı gösterdi.

1975 *Beşiktaş*'ın kendi tarihi açısından ilkleri gerçekleştirdiği sene olarak hatırlanacak... Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi müsabakaları neticesinde en yakın rakibi *Galatasaray*'ı üç puan farkla geride bırakan siyah-beyazlı basketbolcular, lig tarihindeki ilk şampiyonluklarını kazandılar.

Voleybol liginde *Muhafızgücü*, *Sosyal Sigortalar*'ı averajla geçerek şampiyon oldu. Ankara ekibi silahaltında bulunan millî voleybolcuları sayesinde yakaladığı bu başarıyı bir daha tekrarlayamadı.

Kadınlar basketbolda ve voleybolda şampiyonlar bu sene de değişmedi. Basketbolda *Yükseliş Koleji*, voleybolda *Eczacıbaşı* kadın takımları yeniden şampiyon oldu.

Eczacıbaşı, bundan sonra bir sene hariç sürecek olan şampiyonluklar geçidinin ilk gösterisini yaptı. *Eczacıbaşı* kadın ve erkeklerde voleybola yaptığı yatırımın semerelerini toplamaya başlıyor ve memlekete voleybolu sevdiren güzel ve temiz oyunu ile büyük bir sempati topluyordu.

Bu sene yazında Cezayir'de tertip edilen Akdeniz Oyunları'na geniş bir kafile ile katılan millî sporcularımız on iki altın madalya kazandı. Kazanılan altın madalyaların on biri güreş biri ise halterden geldi.

Profesyonel boksta Avrupa Şampiyonluğu unvanını 1973 senesinde İspanyol Toni Ortiz'e kaptıran Cemâl Kamacı, 31 Ekim 1975 gecesi Almanya'nın Köln şehrinde, Avrupa Şampiyonu unvanını bir başka İspanyol boksör Gomez Fouz'dan geri aldı. Yedinci rauntta hakem kararı ile neticelenen oyunda galip ilan edilen Kamacı, bir defa daha Avrupa Şampiyonu olarak karşılaşmayı izleyen binlerce meraklıya bu sporda ne kadar büyük bir kuvvet olduğunu gösterdi.

1976: Karadeniz Fırtınası

Hayalî Mobilya İhracatı Skandalı ile başlayan 1976 senesinde, memlekette kısır iktidar mücadeleleri süredursun, dünyada son derece önemli hadiseler meydana geldi.

Bunlardan ilki Küba Komünist Partisi birinci genel sekreteri Fidel Castro'nun 2 Aralık tarihinde Küba devlet başkanlığına seçilmesi, ikincisi 25 Nisan 1974'te başlayan Karanfil Devrimi'nin yapıldığı Portekiz'de yapılan seçimlerde sosyalistlerin çoğunluğu alarak iktidara gelmesidir.

Bu sene yönetmenliğini Martin Scorsese'nin yaptığı *Taxi Driver* adlı film vizyona girdi. Film Cannes Film Festivali'nde en iyi film ödülü alırken, başrol oyuncusu Robert de Niro'nun canlandırdığı karakter ve oyunculuk performansı hafızalardan uzun seneler silinmedi.

1976 senesinde tertip edilen Montreal Olimpiyat Oyunları'nda tek bir madalya bile kazanamadan ülkemize döndük. Olimpiyat oyunlarında bütün

branşlarda âdeta dökülen sporcularımız tarihimizin en başarısız olimpiyatını geçirdi.

Montreal'de kuşkusuz en büyük sükseyi Romen jimnastikçi Nadia Comaneci asimetrik paralelde bütün hakemlerden on tam puan alarak şimdiye değin benzeri görülmeyen bir başarı elde etti.

Teknik direktörleri Ahmet Suat Özyazıcı ve çoğunluğu altyapıdan yetişen Trabzon doğumlu futbolculardan kurulu *Trabzonspor*, Türkiye Birinci Ligi'ni şampiyon tamamlayarak futbol kamuoyunu hayrete düşürecek bir surette muazzam bir başarı sağladı. Trabzonspor'un üç puan ardından *Fenerbahçe* ikinci olurken, *Galatasaray* kazandığı Türkiye Kupası ile teselli buldu. Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı ise *Galatasaray*'ı mağlup eden ligin yeni kuvveti bordo-mavili takım ilk defa olarak müzesine götürmeyi başardı.

Bu sene Avrupa kupalarına iştirak eden kulüplerimizden *Fenerbahçe*, *Beşiktaş* ve *Eskişehirspor* daha ilk turda rakiplerine boyun eğerken, *Galatasaray* Avusturya temsilcisi *Rapid Wien*'i Gökmen Özdenak'ın son dakikalarda attığı kafa golü ile 3-1 mağlup ederek ikinci tura yükselmeyi başardı.

24 Kasım 1976 tarihinde Van'ın Muradiye ve Çaldıran ilçelerini yerle bir eden depremde zarar görenlerin menfaati için aralık ayında Ankara'da yapılan yardım müsabakasında *Fenerbahçe Galatasaray*'ı 6-1 mağlup ederek âdeta bozguna uğrattı.

Basketbol liginde *Eczacıbaşı* geçen senenin şampiyonu *Beşiktaş*'ı averajla geçerek şampiyon olurken, voleybolda da devrin başarılı kulüplerinden *Büyükdere Boronkay*'ı geride bırakarak puan cetvelinin en üst basamağını işgal etti.

Kadınlar basketbol ve voleybolda bu sene de *Yükseliş Koleji* ve *Eczacıbaşı* zirvedeki yerlerini muhafaza ettiler.

1977: Cemil'in Usta Penaltısı

Elinizdeki kitapta tafsilatlı bir surette değinileceğinden şüphe duymadığım Kanlı 1 Mayıs'a şahitlik eden 1977'ye geldi sıra...

1977 senesi Ağustos'unda *Rock'n Roll*'un kralı Elvis Presley bir kalp yetmezliği neticesinde sevenlerini büyük bir üzüntüye boğarak yaşama veda etti. Presley'in kadife sesi ile gönüllere taht kurmuş müziği yeni nesillere bile hitap eden güzellikte...

Bu senenin en acı kayıplarından biri, kuşkusuz, büyük oyuncu ve yönetmen Charlie Chaplin'in seksen sekiz yaşında İsviçre'de hayata gözlerine yummasıydı. Demokrasi ve insan hakları savunucusu usta oyuncunun daha ellili senelerde komünizm propagandası yaptığı gerekçesi ile Amerika Birleşik Devletleri'ne girmesi yasaklanmıştı.

Futbolu takip edenler peki iyi bilirler ki, memleketimizde hâlâ tartışılan yabancı futbolcu meselesi ilk defa yetmişli yıllarda başladı. Memleketlerinde başarılı olmuş ve bir miktar yaş almış Yugoslav futbolcular ilk defa bu senelerde boy göstermeye başlamışlardı ligimizde... Memleketimizde futbol oynayan Yugoslav futbolcular içinde en meşhurlarından biri de *Galatasaray*'ın *Kızılyıldız* kulübünden transfer ettiği Bosko Kajganic'tir. *Galatasaray*'da sadece altı resmî maça çıkan başarılı kaleci, bayram tatili münasebeti ile özel otomobiliyle memleketine giderken Silivri yakınlarında geçirdiği bir trafik kazası sonucu can vermişti. Ertesi gün haberi gazeteden öğrendiğimde ne kadar üzüldüğümü hatırlıyorum. Taraflı tarafsız hemen bütün sporseverleri hüzne boğmuştu Kajganic'in zamansız ölümü...

İlk Atari konsolunun piyasaya sürüldüğü bu sene, uluslararası yarışmalarda yıldız basketbol takımımız ile sevindik. Fransa'da final değeri taşıyan son maçta Yugoslavya'yı mağlup eden Millî Takım Avrupa şampiyonu oldu.

Türkiye Birinci Ligi'nde geçen sene büyük bir başarı göstererek şampiyon olan *Trabzonspor* başarısının tesadüfî olmadığını kanıtladı. *Fenerbahçe*'nin dört puan önünde ligi kazanırken hem ulusal kupa hem de Cumhurbaşkanlığı kupalarının sahibi olarak 1977 senesine tartışmasız bir surette damgasını vurdu.

Avrupa kupalarında *Fenerbahçe* ve *Adanaspor* ilk turda elenirken, *Galatasaray* ise İsveç'in zayıf ekibi *AIK Solna*'yı eleyerek ikinci tura yükseldi. Kupalarda en büyük sükseyi ise *Trabzonspor* gerçekleştirdi. İlk turda İzlanda şampiyonu *Akranes*'i eleyen bordo-mavili takımın karşısına ikinci turda bir dev çıktı: İngiltere şampiyonu *Liverpool*... *Trabzonspor* Avrupa'nın en güçlü takımını Hüseyin Avni Aker'de Cemil'in penaltıdan attığı golle 1-0 mağlup ederek Avrupa basınında dahi büyük sükse yaptı. *Trabzonspor*'u İngiltere'de 3-0 mağlup ederek eleyen *Liverpool* o sene oynadığı müsabakalarda başarılı olarak 1976-1977 sezonunun şampiyon kulüpler şampiyonu oldu...

Basketbolda geçen senenin birinci ve ikincisi değişmedi: *Beşiktaş*'ın üç puan önünde ligi şampiyon bitiren lacivert-beyaz formalı *Eczacıbaşı*lı gençler oynadıkları güzel basketbolla keyif verdiler.

AVRUPA ŞAMPİYON KULÜPLER TURNUVASINDA

Liverpool'u 1-0 yenen Trabzonspor şöhret tanımıyor

Yetmişli senelerin ortalarından itibaren ligde fırtına gibi esen *Trabzonspor*, Avrupa kupalarında kendi sahasında yaptığı müsabakalarda Avrupa'nın en şöhretli kulüplerini dize getiriyordu. Bundan nasibini İngiltere'nin meşhur kulübü *Liverpool* da almıştı. İşte ertesi günü yayımlanan *Cumhuriyet*'in spor sayfasının manşeti...

Voleybolda ise geçen senenin ikincisi *Büyükdere Boronkay* bu sene *Eczacıbaşı*'nın bir puan önünde yegâne şampiyonluğunu kazandı.

Kadınlar basketbolda

Ankara DSİ, voleybolda ise *Eczacıbaşı* bu sene ipi en önde göğüsleyen takımlar oldular.

1978: Özdamar'ın Rekoru

İsrail-Arap gerilimine bir son vermek için ABD'nin de katılımı ile Camp David'de imzalanan anlaşmanın damgasını vurduğu 1978 senesinde memleketteki üç mühim takım spor yarışmalarında şu neticeler alındı:

Futbolda *Fenerbahçe Trabzonspor*'un iki senedir süren hükümranlığını bu sene kesintiye uğrattı. Sarı-lacivertli takım Karadeniz ekibinin bir puan önünde ligi şampiyon olarak kapadı. Ligi *Fenerbahçe*'ye kaptıran bordo-mavililer Türkiye ve Cumhurbaşkanlığı kupalarını kazanarak bu seneyi de boş geçmedi.

Avrupa kupalarında boy gösteren *Trabzonspor*, *Fenerbahçe*, *Beşiktaş* ve *Altay* rakiplerine ilk turda elenerek hayal kırıklığı yaşadılar.

Bu yıl uluslararası yarışmalarda en büyük başarıyı Balkan Atletizm Oyunları'nda 2,20'lik derecesi ile yüksek atlama şampiyonu olan Ekrem Özdamar elde etti. Özdamar bu derecesi ile uzun yıllar kırılamayan Türkiye yüksek atlama rekorunun da sahibi oldu.

Basketbolda *Eczacıbaşı* iki senedir olduğu gibi bu sene de şampiyon oldu. Bu sefer rakipleri dört puan farkla ikinci olan Bursa ekibi *Tofaş-SAS*'tı.

Voleybolda yine *Eczacıbaşı* dokuz sene sürecek şampiyonluk serisinin ilkini gerçekleştirirken *Vinylex* takımı ikinci oldu.

Yüksek atlama Türkiye rekortmeni Ekrem Özdamar bir yarışma esnasında.

Kadınlarda ise basketbolda Ankara *TED Kolejliler*, voleybolda *Eczacıbaşı* rakiplerinin önünde yer aldı.

Sokakta yürürken müzik dinleme fikrinin bir neticesi olarak Walkman ilk defa bu sene piyasaya sürüldü. Artık insanlar çantalarında yedek pil bulunduruyordu. Müzikseverlerin plakçılardan sevdikleri parçaları karışık olarak doldurdukları kasetlerini sokağa çıkarken yanlarına almayı ihmâl etmedikleri seneler başlamıştı.

Bu sene ünlü Amerikalı yönetmen ve oyuncu Woody Allen'ın 1977 senesinde vizyona giren *Anny Hall* adlı filmi Oscar ödülü kazandı. Filmlerinde insan doğasını ve açmazlarını tüm çıplaklığı ile samimi bir biçimde gözler önüne seren Allen, özellikle yaşadığı şehir New York'un entelektüel hayatını ve modern zamanların insan üzerindeki psikolojik etkisini filmlerinde fevkalâde bir surette resmetmeyi başarmış bir sanatçıdır.

1979: Efes Pilsen'in Doğuşu

Yetmişlerin son senesi savaşlar ve devrimler bakımından son derece kasvetliydi. Radyolardan evvela Humeyni'nin Paris'ten bir uçağa binip Tahran'a indiğini öğrendik. Sonra da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalini...

Hepsi bununla da kalmadı. Dünya siyaset tarihinde önemli bir yer tutacak olan Margaret Thatcher bu sene yapılan seçimlerde İngiltere'nin yeni başbakanı oldu. Varşova Paktı ülkelerine *Demir Perde* diyen İngilizler yeni başbakanlarının ilk icraatlarını gördükten sonra ona da yeni bir sıfat yakıştırdılar: *Demir Lady*!

1979 senesinin 1 Şubat gecesi Gazeteci/Yazar Abdi İpekçi otomobilinin içindeyken terör kurşunlarına hedef olarak öldürüldü. *Milliyet*'teki *Durum* adlı sütununda demokrasi, insan hakları ve özgürlüğü savunan makaleler yazan usta kalem, gençlik yıllarında futbol istatistiği tutardı. Bu satırların yazarı onun erken dönemde kaleme aldığı yazı ve istatistikleri sayesinde futbol tarihi konusunda çok önemli bilgilere sahip olmuştur.

Bu sene uluslararası vadide Split'te tertip edilen Akdeniz Oyunları'ndan da bahsetmek gerekir. Beş güreşçimiz Salih Bora, Nurettin Kurt, Şenol Tenekecioğlu, Halil Aras ve Hüseyin Çokal'ın altın madalya kazandıkları oyunlarda millî sporcularımız takım hâlinde ancak altıncı olabildiler.

Türkiye futbolunun yeni hâkimi *Trabzonspor*, geçen sene geçici olarak bıraktığı tahtını bu sene geri aldı. *Galatasaray*'ın bir puan önünde ipi göğüsledi ve üçüncü defa şampiyon oldu. Şampiyon olmakla yetinmeyen bordo-mavili takım, Türkiye Kupası'nı kazanan *Fenerbahçe*'yi mağlup ederek 1979 senesi Cumhurbaşkanlığı Kupası'nın sahibi oldu.

Avrupa kupalarına gelince; kupalara iştirak eden kulüplerimiz *Fenerbah-*

çe, *Galatasaray* ve *Adanaspor* ilk turda rakiplerine mağlup olurken, *Trabzonspor* geçen sezon taraftarının gösterdiği şiddetin kurbanı oldu. Bordo-mavililer bu sene katılmaları gereken Avrupa Kupa Galipleri Turnuvası müsabakalarına UEFA tarafından alınmayarak cezalandırıldılar.

Türkiye Basketbol Ligi'nde ilk defa bu sene bir uygulama başlatıldı. Buna göre normal sezonda ilk beş sırayı alanlar final gurubunda yeniden karşılaşacaklar ve final grubunu birinci bitiren takım şampiyon olacaktı.

Normal sezonu birinci bitiren *Eczacıbaşı*, final grubunda başarılı olamayarak zirveyi *Efes Pilsen*'e kaptırdı. Böylece memleket basketbol tarihinin kaderini değiştirecek takım ilk defa şampiyon oldu.

Bu sene yine basketbolda çok ilginç bir hadise daha yaşandı. Yıllardır basketbolun memlekette lokomotifliğini yapmış *Galatasaray* ve *Fenerbahçe* bu sene ikinci kümeye düştüler. Ancak basketbol federasyonu enteresan ve bir o kadar da gülünç bir karar alarak iki kulübü de ligde bıraktı.

Voleybolda geçen sene olduğu gibi *Eczacıbaşı* şampiyon *Vinylex* ise ikinci olurken kadınlarda ise basketbolda *Ankara DSİ, voleybolda Eczacıbaşı* şampiyonluğun sahibi oldular.

1978-1979 Türkiye basketbol şampiyonu Efes Pilsen: Ayaktakiler: Jeffrey Wilkins, Mehmet Döğüşken, Fensal Gürkan, Hakan Artış, Cengiz Kayatürk. Oturanlar: Murat Yosmaoğlu, Ömürden Kısagün, Erdim Öztokat, Aytek Gürkan, Doğan Hakyemez.

Bitirirken

Yetmişlerde sporun sonuna geldik. Sporun bireysel bir faaliyet olmaktan ziyade seyredilen ve bir nevi kimlik kazanılan bir temaşa olduğu yıllar yetmişler... Esasen, seyretmenin yanında spor yapma ihtiyacı ve gereğinin henüz yeni keşfedilmeye başladığı yıllar... Sporun toplum sağlığı ve gelişimi için önemi hakkında yazılar yayımlayan dergilerin çıkmaya başladığı yetmişlerde, toplum için spor sloganının özellikle ilerici kesimlerde sık sık dile getirildiği görülebilir.

Sporcularımızın yetersiz beslenme, plansız antrenman metotları ve ilkel tesisler yüzünden uluslararası arenada sapır sapır döküldüğü yetmişlerde, hükümetin gerçek bir spor politikası olmaması, sporu altyapı ve mekteplere yayamaması neticesi uzun seneler boyunca sadece bir parlayıp bir sönen kişisel başarılarla yetindik.

Şike ve dopingin hemen bütün spor branşlarında fütursuzca yapıldığı, sporun temiz ruhunun bu tür haksız ve ahlâk dışı uygulamalarla kirletildiği yıllardan bahsediyorum. O devirde faal olan birçok sporcuyla yaptığım röportajda hep aynı durumdan yakınıldığını hatırlıyorum: Rekabet, dürüst oyun ve yarışma ruhu yerine, her yolun mubah sayıldığı çirkin bir kazanma duygusu... Şimdiki zamanın yükselen değerleri ile ne de büyük bir paralellik gösteriyor değil mi?

Yetmişlerde gerçekleşen spor faaliyetlerini yazarken memleket ve dünyada olup biten önemli hadiselere de yer vermeye gayret ettim. Bu sayede yazıyı tekdüzelikten çıkarıp daha okunabilir bir hâle getirmeyi amaçlarken, adı geçen senelerde vuku bulan hadiseleri hatırlamaya ve hatırlatmaya çalıştım.

Şimdiki zamandan bakınca bir masal âlemi gibi geliyor yetmişler... Uzanılması imkânsız bir yerde kalmış gibi... Altmışlı yaşlarda olanların gençliği, ellili yaşlarda olanların çocukluğunun geçtiği o efsane seneler. *Rock* yıldızlarının parıldadığı, hippilerin ve barış gönüllülerinin yükseldiği seneler... Soğuk savaşın ürküttüğü, darbelerin, savaşların ve hastalıkların öldürdüğü seneler...

Metin Kurt gibi yıldız bir futbolcunun prensiplerinden ödün vermemek uğruna, sporcuyu köle hâline getiren çürümüş sisteme kafa tutarak *Galatasaray*'dan ayrılıp ikinci küme takımlarından birinde oynamayı göze aldığı, zamane topçularının hiçbir vakit anlayamayacakları idmancı ruhların son numunelerinin görüldüğü seneler yetmişler...

Başkalarını kendimizden daha çok düşündüğümüz, *Martin Eden* gibi olmak istemediğimiz yıllar mı acaba? İyi ile kötünün, güzel ile çirkinin yan yana yürüdüğü ve birbirini etkilediği bir dünya...

Yetmişlerde büyüyenler, bilemiyorum benim gibi hissediyorlar mı? Sanki iki binlerin misafiri gibiyiz değil mi? Yetmişler, seksenler hatta doksanlar dahi bizimdi. Şimdi sonradan dünyaya gelen neslin kuralları ve davranış biçimleri ile şekillenen bir muhitte yaşıyoruz. Sanki kıyısında köşesinde kalıyoruz şimdiki zamanın...

Sol Açıkta Bir Gladyatör: Metin Kurt

NURETTİN KALKAN

Sıcak bir bira,
Aşk sendikasında,
Metin Kurt gibi yalnızız,
Ceza sahasında.
Ne güzel ne güzel...
– Kesmeşeker, *Metin Kurt Yalnızlığı*

16 Kasım 1969 tarihinde Türkiye A Millî Futbol Takımı, Sovyetler Birliği ile beynelmilel bir müsabakaya çıkar. Maç, 1-3'lük Sovyetler galibiyetiyle neticelenir. Karşılaşmayı izleyen İngiltere A Millî Futbol Takımı Teknik Direktörü Alf Ramsey, *Cumhuriyet* (17 Kasım 1969) gazetesinden Hürol Bilâl'e verdiği demecinde Millî Takımı şu sözlerle değerlendirir: "Ruslar takım oyununda sizden çok üstündüler. Sizin takım herhâlde pek uzun müddet bir arada oynamamış. Kondisyonunuz yeterli değil... 10 numaranız futbolu çok iyi biliyor fakat biraz tembel galiba." Sir Ramsey'in, Millî Takım'a dair aklında kalan tek detay olan bu 10 numaralı futbolcu, Metin Kurt'tur. O sıralarda Ankara'nın PTT takımında top koşturan Metin Kurt, henüz yirmi iki yaşındadır. PTT'ye İzmir'in köklü takımlarından Altay'dan transfer olmuş; kamuoyunun dikkatini de ilk kez burada oynarken çekmiştir.

Türkiye 1. Ligi'ni 1967-1968 sezonunda 7. sırada tamamlayan PTT Futbol Takımı. Ayaktakiler: Yusuf Katırcıoğlu, *Metin Kurt*, Altan Sayın, Esenali Sezen, Ertan Adatepe, Enver Yürekli. Oturanlar: Ayhan Aşut, Zeki Kocaeli, Musa Çetiner, Feridun Köse, Cavit Gökalp. Kaynak: http://ayaktakileroturanlar.com/ptt-1967-1968-2/#

Sport and Social Class başlıklı makalesinde Pierre Bourdieu, alt toplumsal sınıftan gelen biri için spo-

run, sosyal statüsünü yükseltmesinin bir aracı olduğunun altını çizer. Metin de futbolu sınıf atlamanın ve para kazanmanın, Bourdieu'nün terminolojisiyle *habitus* değiştirmenin en kestirme yolu olarak görür; Beyoğlu Erkek Lisesi'ndeki Matematik Öğretmeni Perihan Hanım'ın itirazlarına rağmen okula devam etmek yerine futbolu tercih eder. Haklı gerekçeleri de vardır Metin'in; 1956'da sekiz yaşındayken, babası Hüseyin Kurt'u kaybetmiştir. Ailenin maişet derdi bir müddet futbolcu ağabeyi İsmail'in omuzlarına yüklenmiş; İsmail evlendikten sonra bu mesuliyet Metin'in uhdesine geçmiştir.

PTT yılları, Metin'in politik bilincinin de filizlenmeye başladığı bir dönemdir. Takımın kitap kurdu malzemecisi Aydoğan vesilesiyle kitaplarla tanışır; onun entelektüel birikiminden hayli etkilenen Metin, *Zafer Çarşısı*'ndan (Ankara) bir kitap alır. Bu kitap eski ABD Başkanı John F. Kennedy'nin *Fazilet Mücadelesi*'dir. Kitapta okuduğu "Doğru bildiğini söyle, mutlaka kazanırsın" cümlesi onun isyankâr ruhunu körükler; direnişçi doğasını besler. Nitekim çok geçmeden Kennedy'nin kitapta verdiği nasihate olan sadakatini test etme imkânı bulacaktır. Kulübün akçeli işlere bulaştığı bilinen genel kaptanının soyunma odasındaki tehditlerine baş kaldırır. PTT yöneticileri Metin'in bu çıkışını hoş karşılamaz, onu kadro dışı bırakır, özür dilemesini telkin ederler. Özür dilemeyi reddeden Metin, takım arkadaşları arasında kapalı bir oylama yapılmasını önerir; arkadaşları kadro dışı bırakılmasını onaylarlarsa bu karara uyacağını belirtir. Oylama lehine sonuçlanır. Bu, Metin'in, yeşil sahaların Spartaküsü'nün, ilk isyan girişimi olacaktır.

"Metin Kurt Milli Takım'da göz dolduruyor", *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1969.

PTT, Metin'in yalnızca politik bilincinin değil, futbolunun da geliştiği yerdir. A Millî Takım'a da ilk kez burada oynarken çağrılacaktır. Millî Takım ve PTT'de gösterdiği performansla üç büyüklerin radarına girer. Coşkun Özarı'nın girişimleriyle Galatasaray'a (GS) transfer olur.

Galatasaray, Altın Yıllar ve İsyan

'68'in getirdiği kesif değişim düşüncesi futbola da sirayet etmiştir. Adalet, emek, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar futbol dünyasında da tartı-

şılmaya; futbolun düzeni de sorgulanmaya başlanır. *Profesyonel Futbolcular Sendikası* da (PFS) 1965'te, '68'in bu politik ikliminde kurulur. Sendika başlarda hayli pasiftir, basının dahi fazla ilgisini çekmez; ta ki, Metin ve futbolcu arkadaşları yönetimi devralana kadar. Onlar sendikayı zindeleştirecek; Türk sporundaki örgütlü hak arama mücadelesi onlarla sembolleşecektir.

Evrensel, 25 Ağustos 2017.

GS'de oynadığı dönemde adı, *Çizgi Metin*'e çıkmıştır. İngiliz Teknik Adam Brian Birch, ona çizgide top sürmesini, yüzünü topun arkasına ve kaleye doğru alıp öyle orta yapmasını salık vermiştir. Zira bu sayede tempo artmakta, oyun genişlemekte ve rakip defansın yarılması nispeten kolaylaşmaktadır. Metin Kurt, *Gladyatör* başlıklı biyografisinde kendisine neden çizgide oynadığını soranlara mizahla karışık şöyle cevap verir:

> Halka en yakın yer neresi? Çizgi... Teknik direktörlerin, idarecilerin ve politikacıların tarafında oynamayı sevmiyorum. Halk nerede? Açık tribünde... kapalı tribünün önünde oynamak yerine açık tribün önünde bir devre sağ açık, bir devre de sol açık oynadığımda görevimi kendi görüşlerime göre yerine getirmiş olurum. İşin mizahı yanı budur.

Metin'li GS 1970-1971, 1972 ve 1973 sezonlarını art arda şampiyon olarak kapatır. Metin de kupa koleksiyonunu genişlettiği kadar; siyasal/entelektüel havzasını genişletmeye de devam etmektedir. Quique Peinado'nun *Solcu Futbolcular* isimli kitabında vurguladığı Aristocu ifadeyle, gitgide bir *politik hayvana* dönüşmektedir.

1973'ün 7 Temmuz'unda GS yönetimi ile arası bozulmaya başlar. Metin, o gün, kulüp yönetiminin kendi onayını almadan sözleşmesini uzatmasına itiraz eder; futbolcuların bir mal gibi pazarda alınıp satılmalarına karşı çıkar; GS'li yöneticilere de şöyle yanıt verir (*Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1973):

> [Yöneticiler], biz öz evlâtlarına üvey evlât muamelesi yapmaktadır... Bizimle anlaşmak isteyenlerin bizlerle konuşmadan hepinize 110 bin lira-

dan fazla bir kuruş ödemeyiz, prensip kararı aldık demeleri anlaşma düşüncesini özünden dinamitlemiştir... anlaşmazlığımızın temeli bize üvey evlât muamelesi yapılması ve bizi küçük düşürücü davranışta bulunulmasıdır. Para için değil prensip için konuşuyorum.

Metin Kurt: "G. Saray'da üvey evlat muamelesi görüyoruz"

Galatasaray Kulübü ile anlaşmazlığa düşen ve Başkan Mustafa Pekin'in açıklamasını yeterli bulmayan Galatasaraylı Milli futbolcu Metin Kurt, Pekin'in «Metin'in açıklama yapmasını bekliyorum» hakkındaki beyanatı üzerine şöyle konuşmuştur:

«Galatasaray Kulübü yöneticileri, biz de evlâtlarına üvey evlât muamelesi yapmaktadır. Görev beklerken, siz bizim de evlâdımızsınız diyenler, emeğimizin karşılığını öderken üvey evlât işlemi yapmışlar, yanlışlık yaptıklarını anlayıp bizleri basın altında [illegible] anlaşma yapmaya zorlamışlardır. Kendilerinden anlaşmayı temin edecek amaçla konuşmalarını bulunmadım. Eğer bunlar çirkin davranış sayılıyorsa başka.

Yöneticiler bu transfer işinde kendilerini kurtarmak için «Tüm futbolcular aynı değerdedir» prensibini uyguluyorlar. O halde neden serbest futbolcular için de aynı prensibi uygulamıyorlar. Bizimle anlaşmak isteyenlerin bizlerle konuşmadan hepinize 110 bin liradan fazla bir kuruş ödemeyiz, prensip kararı aldık, demeleri anlaşma düşüncesini özünden dinamitlemiştir.

Bundan bir süre önce bir konuşma arasında bana hak verenlerin daha sonra prensip kararı aldık değiştiremeyiz diyenlerin hakikatlara yol açtıkları bir gerçektir.

Cumhuriyet, 9 Temmuz 1973.

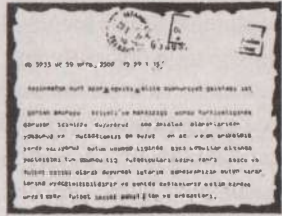
GS'nin, Metin'in sözleşmesini iki yıllık maaş tutarı olan 28.800 liradan uzatmaya yasal olarak hakkı vardır. O, bazı futbolculara milyonlarca lira ödenirken kendisine 110 bin lira teklif edilmesini adil bulmaz: Prensiplerinden taviz vermez; 110 bin lira yerine 28.800 liraya imza atar; kulübün bu süreçteki tavrını protesto etmek için sakallarını uzatır. GS ve Metin arasındaki gerilim tavsamak bir yana giderek tırmanmaktadır. Spor medyasının artık tek bir gündemi vardır: "Metin Kurt Olayı".

GS Başkanı Mustafa Pekin, 21 Ocak 1974'teki demecinde Metin'in bazı hakikatleri unuttuğunu, konunun en kısa zamanda yönetim kurulunca karara bağlanacağını söyler. Metin, Pekin'i şeffaf davranmamakla itham eder ve yönetim kurulundan kendisini dinlemeden karar vermemesini ister. GS yönetimi ise kararını çoktan vermiştir: Metin süresiz kadro dışıdır. Çünkü basına verdiği beyanatlarla "GS'nin şeref ve haysiyetini zedelemiştir". Metin ise kadro dışı bırakılmasını şöyle değerlendirir: (*Cumhuriyet*, 25 Ocak 1974):

Ben yalnızca statülerin uygulanmasını istedim. Statüler karşısında profesyonel futbolcular esir değildirler... Bana verdikleri ceza yalnızca gerçekleri söylememden ötürüdür. Hak arayana ceza verileceği ne profesyonellik ne de kulüp içi yönetmeliklerde vardır. Uzlaşmak için hiçbir zaman taviz vermeyeceğim ve hiçbir şekilde sözlerimi geri almayacağım.

Anadolu kulüpleri Gazetemize telgraf göndererek Kurt'un mücadelesine katılacaklarını bildiriyorlar

Gerçek sömürüyü ezilyen ve haksızlığı 3. Türkiye Liginde görüyor, içimizde duyuyoruz, ama anlatma olanakları olmadığı için mücadelemizi en susuz, en aç ve en geri kalmış yerlerde yapıyoruz

Urfasporlu Mehmet Tan ve futbolcu arkadaşlarının *Cumhuriyet* gazetesi aracılığıyla yayımladıkları Metin Kurt'a destek telgrafı (*Cumhuriyet*, 31 Ocak 1974).

Sarı - Kırmızılı camiada huzursuzluk arttı

G. Saray'da Metin, Yasin, B. Mehmet, Ekrem, Enver kadro dışı

Cumhuriyet, 4 Mayıs 1976.

Metin'e göre, bu durum kol kırılır yeni içinde kalır denilerek geçiştirilebilecek bir baba-oğul anlaşmazlığı değil, bir işçi-işveren çatışmasıdır. Ayrıca sadece kendisini değil, tüm futbol işçilerini ilgilendirmektedir. Futbol işçilerinin alın terlerini yadsıyan, köle ticaretinde uygulanan kuralları anımsatan ve kulüplerin tek taraflı maslahatlarına göre tanzim edilen sözleşmelere karşı topyekûn bir direniş gereklidir. Metin'in futboldaki statükoya karşı başlattığı *intifada* çağrısına, özellikle alt liglerdeki bazı futbolcular karşılık verirler. 3. Lig takımlarından Urfaspor'lu futbolcular Metin'in mücadelesinde haklı olduğunu ve asıl sömürü çarkının alt liglerde döndüğünü *Cumhuriyet,* (31 Ocak 1974) gazetesine gönderdikleri bir telgrafla vurgularlar. PFS de, Metin'in hakları iade edilmezse sendika üyesi dört yüz futbolcunun grev kararı alacağını açıklar. Medyadaki yaygın tabirle *Metin Kurt Olayı* giderek alevlenirken, devreye *Türkiye Futbol Federasyonu* (TFF) girer. TFF'nin de baskılarıyla GS Yönetim Kurulu 7 Şubat 1974'te yaptığı toplantıdan sonra, Metin'in süresiz kadro dışı bırakma kararını kaldırır. İsyanın ilk perdesi böylece kapanır.

Yeşil sahalardaki *Spartaküs İsyanı*'nın ikinci perdesi 1976 Mayıs'ında açılır. GS'nin Türkiye Kupası'nda Ankaragücü'nü eleyip adını finale yazdırmasının akabinde Metin, futbolcuların sözcüsü olarak Menajer Turgan Ece'ye söz verilen primlerin ne zaman yatırılacağını sorar. Bu soru üzerine hiddetlenen Ece, futbolculara hakaretamiz sözler sarf eder. Metin'i de komünist olmakla suçlar. GS'li futbolcular, Ece'nin bu şedîd tavrını protesto etmek amacıyla sonraki antrenmana yarım saat geç gitmeyi kararlaştırırlar; antrenmanı iptal

eden Ece, Metin'i *anarşistlerin başı* olarak nitelendirir ve onu kadro dışı bırakır. "Futbola anarşiyi soktunuz" vaveylâsına tam gaz devam eden Ece hızını alamaz; Büyük Mehmet'i (Mehmet Oğuz), Yasin'i (Yasin Özdenak), Ekrem (Ekrem Günalp) ve Aydın'ı (Aydın Güleş) da kadro dışı bırakır.

Kadro dışı bırakılan bu beş isim bir basın toplantısı düzenleyerek Menajer Ece'yi tepeden inmeci olmak ve kulübü kişisel amaçları doğrultusunda kullanmakla itham ederler. *Beşler Olayı* olarak tabir edilen bu meselenin nasıl sonuçlanacağının ipucunu GS Yönetimi verir (*Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1976): En kısa zamanda *çıbanbaşı* futbolcular ayıklanacaklardır. Bu arada 9 Mayıs'taki Fenerbahçe maçı için kampa girecek olan GS'de futbolcular, kadro dışı bırakılan *Beşler*'e müzahir olmaya karar verirler: Kamp topluca protesto edilecektir. Ancak bu plan kuvveden fiile geçmez. Metin, Büyük Mehmet, Ekrem ve Aydın dışındaki tüm futbolcular yönetimin baskılarına dayanamayıp kampa katılırlar. Bir müddet sonra *Beşler*'in iki ismi Büyük Mehmet ve Yasin yönetimden özür dilerler; Metin ise âdeta tenzil-i rütbe edilerek bir alt lig takımlarından Kayserispor'a gönderilir. Mıntıka temizliğinden nasibini almış; ceza sahasında yalnız kalmış, daha doğrusu yalnız bırakılmıştır.

Bosman'dan Önce, Bosman'dan Ziyade: Metin Kurt

Metin, 19 Mayıs 1976'da yayımladığı bildiride, GS'de bir uyanışın başladığını bu uyanıştan da yeni fikirlerin peydahlandığını söyler. Metin'in bahsettiği bu yeni fikirler, futbolun bir ekonomik sektör, futbolcuların da bu sektöre emekleriyle katılan işçiler olarak görülmeleri; mukavele yenilemenin oyuncu ve kulüp arasındaki karşılıklı rızaya dayanması; mukavelesi yenilenmeyen futbolculara serbest dolaşım hakkı verilmesi; futbolculara emeklilik sisteminin kurulması; performanslarına göre verilen adil bir prim mekanizmasının tesisi başlıklarıyla özetlenebilir. Metin'in yetmişlerde gündeme taşıdığı bu başlıklardan bazıları, doksanlarda Jean-Marc Bosman adındaki Belçikalı futbolcunun açtığı bir davayla yeniden gündeme gelecektir.

Belçika'nın Standard Liège takımında oynayan Bosman, sözleşmesi sona ermesine rağmen kulübün onu serbest bırakmamasını --o dönemler sözleşme süresi bitse dahi kulüplerin oyuncuları için bonservis ücreti istemeye Uluslararası Transfer Yönetmeliği çerçevesinde hakları vardır– yargıya taşır. Dosya Avrupa Adalet Divanı'na kadar gelir. Tam beş yıl süren davada Bosman haklı bulunur. Sözleşme süresinin bitmesinden sonra bonservis bedeli gibi kısıtlamalarla futbolcuların başka kulüplere transferlerinin engellenmesi, çalışanların serbest dolaşım haklarını garanti altına alan hukukî düzenlemelerle çe-

lişmektedir. Kararda ayrıca futbolun müstakil bir ekonomik sektör olduğu da vurgulanır. Daha sonra *Bosman Kuralları* olarak anılacak bu kararla birlikte futbolcular sözleşmeleri bittikleri anda istedikleri herhangi bir Avrupa kulübüne imza atma serbestiyetine kavuşurlar. Metin Kurt'un yetmişlerde çaktığı kıvılcım, yaklaşık 20 yıl sonra, Bosman'ın elindeki bir zafer meşalesine dönüşmüştür. Kuşkusuz *futbol borsada değil, arsada güzel* diyen Metin Kurt'un futbola dair tahayyülleri *Bosman Kuralları*'yla nihayete ermiş değildir. Yine de bu kurallar Kurt'un yetmişlerde mihmandarlığını yaptığı, futbolcuların özgürleşmesi ve futbolun bir ekonomik aktive olarak görülmesi gibi hususlarda önemli birer merhaledir.

1979'da futbolu bırakan Metin Kurt, Yedikule ve Eyüpspor kulüplerinde kısa sürelerle teknik direktörlük yapar. Saha içinde akıtılan tere halel gelmemesi için saha dışındaki çabalarını sürdüren Kurt, 2009'da *Spor Emekçileri Sendikası*'nı (Spor-Sen), bu sendikanın düşündüğü yapıdan uzaklaşmasından sonra da 2010'da *Spor Emekçileri Sendikası*'nı (Spor-Emek-Sen) kurmuştur. Örgütlü mücadele noktasında hiçbir zaman veteranlığa adım atmayan Kurt, Ağustos 2012'deki ölümüne kadar Türk sporunda sınıf bilincinin uyanmasına öncülük etmiş; yaşamının her döneminde spor emekçilerinin hak arayışlarına destek olmuştur.

Komünist kimliğini asla kamufle etmeyen Kurt, *ne sağcıyız ne solcu, futbolcuyuz futbolcu* türünden apolitik argümanlarla çıkarlarını karantina altına alıp incinmemeyi seçmemiştir. O, *atılan gol emekçinin kalesine girmesin* diyerek yola çıkıp incinmek için hazır beklemiştir. Metin Kurt, tumturaklı anlatılar eşliğindeki sırt sıvazlamalarının, baba-oğul klişelerinin aslında futbol işçilerinin müstakbel trajedilerine giden yoldaki taşlar olduğunu kavramış, oyun görüşü ve bilinci *aut* çizgisinde bitmemiş, düzenin önünde reverans yapmamış bir cesur yürektir.

Yetmişli Yıllarda Sanat ve Siyaset İlişkisi

BORA GÜRDAŞ

Cumhuriyet, 26 Ocak 1977. Foto: Erdoğan Köseoğlu.

Roland Barthes *Çağdaş Söylenler* kitabında, berberde sıra beklerken gördüğü *Paris-Match* dergisinin kapağında yer alan bir fotoğrafı nasıl göstergeler dizisi olarak değerlendirip yorumladığını anlatır. Fotoğrafta, üzerinde Fransız üniforması bulunan genç bir siyahi asker, bayrağı selamlamaktadır. Barthes bu fotoğrafta gördüğü imgeleri ülkenin siyasî geçmişiyle birlikte okuyarak farklı bir anlam boyutuna erişir; "Fransa büyük bir imparatorluktur ve renk ayrımı olmaksızın bütün evlatları onun bayrağı altında sadakatle hizmet eder". İlk bakışta son derece yalın (masum) imgeler sunan bu fotoğraf aslında ülkenin hem geçmişine hem de o gününe dair siyasî ve sosyolojik bir özet sunar.

1970'ler Türkiye'si için de yüzlerce kare seçilebilir şüphesiz, ancak özellikle iki gazete fotoğrafı aklıma geliyor. Bunlardan ilki 26 Ocak 1977 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde *Düşman Kardeşlerin Çözümü* başlığıyla yer verilen ufacık bir habere eşlik eden fotoğraf. Siyasî kutuplaşmaların üniversite ortamındaki yansımasını son derece net bir biçimde özetleyen bu fotoğrafın altında şunlar yazar:

Bakınız size hesap sormalarından korktuğunuz gençler, düşman kamplara bölünmüş, birbirleri ile boğuşuyorlar. Kan davasına dönüşen bu bölünmenin sonunda, düşman kardeşler aynı günde aynı okulda forum kararı verince işte böyle bir çözüm bulmuşlar...

Hürriyet, 17 Mart 1971.

Zihnime kazınan ikinci fotoğraf ise dönemin basın dünyasında taraf tutmanın ve gerek seçilen imge gerek bu imgeyi yorumlama biçimiyle okuyucuyu manipüle etmenin bir özeti gibi. 17 Mart 1971 tarihli *Hürriyet* gazetesinde *Yakalandığı An Oradaydık!* manşetiyle yayımlanan bir habere, 1970'lerin en önemli siyasî figürlerinden Deniz Gezmiş'i en savunmasız hâliyle gösteren bu fotoğraf eşlik eder. Fotoğrafın altında şu cümleler yer alır:

> HER ŞEYİN BİTTİĞİ AN – Birçok el Deniz Gezmiş'in yakasına sarılmıştı... O ise kaskatı kesilmiş, gülümsemeye çalışarak teslim oluyordu.

Bu imgeler dünyasının da işaret ettiği üzere Türkiye'de 1970'ler, siyasî kamplaşmaların ve çatışmaların yoğunlaştığı, toplumsal gerilimin tırmandığı bir dönemdir. Ordunun 12 Mart 1971'de –27 Mayıs'tan 11 yıl sonra, bir kez daha– yönetime el koyması ve bu müdahalenin ardından yaşananlar Türkiye'nin zorlu bir döneme girdiğinin de kanıtı gibidir. 1971'den 1980'e 13 kez hükümet değişecek; 1972'de Deniz Gezmiş ve arkadaşları idam edilecek; 1977'deki 1 Mayıs İşçi Bayramı'nda 37 kişi öldürülecek, 1978'de 105 kişinin hayatını kaybettiği Kahramanmaraş Olayları yaşanacak; aynı yıl Server Tanilli silahlı saldırıya uğrayacak; 1979'da Abdi lpekçi ve Bedrettin Cömert suikasta kurban gideceklerdir...

Tüm bu olaylar, değişimler, belirsizlikler ve kolektif huzursuzluk hâli sanata da yansır; önceki onyıla kıyasla sesini daha cesurca yükselten, muhalif, sorgulayan, örgütlenen bir sanat ortamı yaratır. Tam da bu yıllarda televizyonun popülaritesinin artışına, arabesk kültürün ve hem seks içerikli filmlerin hem de İslâmcı sinemanın yükselişine karşın, Yılmaz Güney, Tunç Okan ve Erden Kıral siyasî ve toplumsal gerçekleri sorgulayan filmler çekerler. Yazın dünyasında Sevgi Soysal, Çetin Altan, Füruzan, Erdal Öz ve Adalet Ağaoğlu gibi isimler işçi sınıfı ve aydınların sorunlarını ele alır; ülke gerçekleri ve sol düşünce, Selda Bağcan, Cem Karaca ve Edip Akbayram'ın mü-

ziğinde notalara dökülür. 1970'lerin gündelik yaşantısının bir parçası hâline gelen şiddet, gözaltılar, işkence, ölüm, öğrenci olayları, mitingler ve göç gibi konular metin boyunca ele alacağımız sanatçıların görsel repertuvarındaki yerini alır.

Sanat Ortamında Yeni Eğilimler

Öte yandan 1977 yılında Şükrü Aysan, Serhat Kiraz, Ahmet Öktem ve Avni Yamaner'in bir araya gelerek oluşturdukları *Sanat Tanımı Topluluğu*, sanata dair fikirleri/kavramları öne çıkaran ve dönemin politik söyleme dayalı, öykünmeci resim anlayışını kırmayı hedefleyen bir topluluk olarak karşımıza çıkar. Batı'daki *Art&Language* topluluğuyla benzer özellikler taşıyan topluluk, sanat araştırmalarını Marcel Duchamp, Sol Lewitt ve Joseph Kosuth gibi kavramsal temelli çalışan sanatçıların üretimleri ve görüşleriyle şekillendirir. Topluluğun 1978 yılında *İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Galerisi*'nde açtığı ilk sergi ağırlıklı olarak kavramsal ve minimalist eğilimleri yansıtan tuval üzerine akrilik ve yağlıboya işlerden oluşur.

Bu yıllarda 1968 hareketinin hız kazandırdığı hak ve özgürlük arayışları tüm dünyada kadın hareketlerinde de etkisini gösterir. Sanat ortamında kadın sanatçılar arasında dayanışma ve feminist yaklaşımlar öne çıkmaya başlar. Türkiye'de ise kadınların özgürlük talepleri 1980'lerde daha net dile getirilmeye başlanacaktır, ancak 1970'ler süresince Nur Koçak metalaştırılan kadın olgusunu, Füsun Onur kadın bedenini cinsel objeye indirgeyen eril bakışı, Nil Yalter kadının ötekileştirilmesi gibi konuları eserlerine taşırlar. Kadın sanatçıların görünürlüğü önceki yıllara kıyasla artar, başta *Yeni Eğilimler Sergisi* olmak üzere pek çok etkinliğe katılırlar.

Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin 1977 yılında başlattığı *İstanbul Sanat Bayramı* kapsamında iki yılda bir düzenlenen *Yeni Eğilimler Sergisi*, geleneksel resim ve heykel dışındaki ifade biçimlerine de olanak tanımasıyla dönemin sanat ortamı üzerinde belirleyici olur. Örneğin ilk *Yeni Eğilimler Sergisi*'nde birincilik ödülünü, Şükrü Aysan'ın *Pentür I, II, III* başlıklı bez üzerine akrilikle gerçekleştirdiği, malzemeyle oynayarak tuval resmine yeni yorumlar getirdiği ça-

Mehmet Güleryüz, *Gariplikler Müzesi*, 1979, Fındıklı Parkı, İstanbul.

lışması alır. Etkinlik kapsamında sanatçıların malzeme dağarcıklarını genişlettikleri gözlenir; Cengiz Çekil'in bez üzerine is boya ve balmumu, Tamer Akakıncı'nın plastik camdan ayna kullanarak oluşturdukları çalışmaları sergide yer alır. 1979 yılındaki 2. *Yeni Eğilimler Sergisi*'nde başarı ödülleri alan Serhat Kiraz'ın yanılsama ve gerçeklik kavramlarını irdeleyen mekân düzenlemesi, Ayşe Erkmen'in heykelde boşluk ve doluluk unsurlarına eğilen çalışması ve Mehmet Güleryüz'ün izleyicinin katılımıyla açık havada gerçekleştirdiği *Gariplikler Müzesi* sanat ortamındaki yeni eğilimleri yansıtan örneklerdir.

Etkinlik sadece 1960'lardan itibaren Batı'da etkili olan *Kavramsal Sanat*, *Foto-Gerçekçilik* gibi akım ve eğilimlerin Türkiye'deki yansımalarını değil, toplumsal ve siyasî konuları ele alan resim, heykel ve grafik örneklerini de izleyiciyle buluşturur. Bu bağlamda ilk sergide yapıtları yer alan bazı sanatçıların resimlerine koydukları adlara bakmamız yeterlidir; Aydın Ayan *Şimdi Gözaydın Etme Zamanıdır Yeni Bir Dünya Doğuyor*, İbrahim Örs *Enflasyon I*, Seyyit Bozdoğan *Büyük Burjuva Banyoda*, Nedret Sekban *1 Mayıs 1977* başlıklı çalışmalarıyla etkinliğe katılır.

Siyaset ve Sanat İlişkisi

Bu yılların sanat ortamında önceki onyıla kıyasla haklar daha net bir biçimde aranmaya özellikle de dernekler aracılığıyla kolektif bir biçimde hareket edilmeye başlanır. Sanatta angaje olma durumu gitgide güçlenir, sanatçı örgütleri/dernekleri/sendikaları sanatçı hakları ve sansür konusundaki görüş ve beklentilerini dönemin süreli yayınlarında net bir biçimde dile getirirler. Söz konusu sanatçı örgütlerinden *Görsel Sanatçılar Derneği*, 1975'te akademisyen ve bağımsız çalışan on yedi sanatçı tarafından 1975'te kurulur. Dernek, sanatçının haklarını korumak ve savunmak, görsel sanatların gelişimine katkı sağlamak ve çeşitli etkinlikler düzenlemek üzere yola çıktığını deklare eder. Güler Bek, dönemin sanat ortamı üzerine hazırladığı *1970-1980 Yılları Arasında Türkiye'de Kültürel ve Sanatsal Ortam* başlıklı oylumlu çalışmasında derneğin muhalif tavrıyla ve politik duruşuyla öne çıktığına işaret eder. Dernek, 1979'da artan olayları ve iktidarın tutumunu ele alan açıklamasında 141. ve 142. maddeler ile benzer yasaların kaldırılmasını talep eder, kitle örgütlerinin kapatılması kararını eleştirir. Aynı yıl yaptıkları bir açıklamada tüm sanatçıların sosyal sigorta haklarından yararlanabileceğini duyururlar (Bek, 2014, 117).

Ahu Antmen, *Türk Sanatında Yeni Arayışlar (1960-1980)* başlıklı çalışmasında Türkiye'de kitlesel nitelik taşıyan toplumsal mücadelenin 1970'lerde giderek yaygınlık kazandığına, sanat ortamında da çeşitli taleplerin toplu

protesto eylemleriyle dile getirilmeye başlandığına dikkat çeker. Örneğin, İstanbul *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi*'nde işten çıkarılan on beş model, sosyal güvenlik talebiyle 6 Ocak 1971'de bir çıplak gösteri düzenler. Antmen'e göre, *Kahrolsun Halk Düşmanı İktidar* ve *İşçiyiz Haklıyız, İşçiyiz Güçlüyüz* yazılı pankartlarla çıplaklıklarını örten modellerin bu eylemi, dönemin protest ruhunun da bir göstergesidir.

Birikim, *Milliyet Sanat*, *Politika*, *Sanat Emeği*, *Cumhuriyet* ve *Sanat Çevresi* gibi dergi ve gazetelerde yayımlanmış olan, kültür ve sanat ortamının nabzını tutan makale, eleştiri, polemik yazıları ve soruşturmalarda da sanat ve siyaset arasındaki bağlar net bir biçimde görülür. Bu yazıların, günümüz kültür-sanat ortamında, farklı biçimlerde de olsa halen tartışılan sanat-devlet ilişkisi, sansür, sanatçı örgütlenmeleri gibi konular hakkında geçmişin verileri üzerinden taze/zihin açıcı okumalar yapma fırsatı sunduğunu belirtmem gerekiyor. Örneğin, devletin sanata desteği ve sanatçıların hükümet(ler) den beklentileri gibi konular söz konusu süreli yayınlarda geniş yer tutmakta. Nilgün Tarkan, Orhan Taylan, Anıl Çeçen, Atilla Coşkun ve Nur Koçak'ın kaleme aldığı yazılarda ve hazırladıkları soruşturmalarda siyasî partilerin seçim bildirgelerinde kültür ve sanat sorunları için önerilen çözüm yolları ve sanat emekçilerinin sosyal güvenceleri tartışılır. *Milliyet Sanat* dergisinin 1978 tarihli soruşturmasında ise aralarında *Görsel Sanatçılar Derneği*'nin de bulunduğu pek çok sanatçı örgütü yeni hükümetten beklentilerini dile getirir.

Yazılar ve soruşturmaların bir kısmının ise devletin sanat kurumları ve etkinliklerinin fonksiyonlarını, sanat ortamı üzerine etkilerini tartışmayı amaçladığı görülüyor. Örneğin, Gülşen Çalık'ın *Politika* dergisi için Neşet Günal ile gerçekleştirdiği röportajda, 1976 yılında yangın tehlikesi gerekçesiyle kapatılan *Devlet Resim ve Heykel Müzesi*'ni devletin kültür sanat politikaları ekseninde sorgulanır. *Güzel Sanatlar Akademisi*'nin müfredat programının Türkiye gerçekleriyle bağdaşmayışı ve istihdam sorunu ise dönemin akademi bölüm başkanları, öğrenci ve asistan temsilcilerine yöneltilen sorularla tartışılır. Dönemin siyasî atmosferiyle şekillenen sanat anlayışı, Murat Belge, Zeynep Oral ve Orhan Taylan'ın duvar resimleri, afişler ve propaganda üzerine yazdıkları metinlerde görünür hale gelir. Özellikle Murat Belge'nin devrimci afiş ve resimlerdeki, Orhan Taylan'ın heykel uygulamalarındaki tektipleştirmeyi sorguladığı metinleri, ideolojilerin görsel sanatlar üzerindeki etkisini irdeleyen önemli yazılardır. Sanat çevrelerince takip edilen, kültür-sanat sayfalarında yer almış bu önemli tartışma ve eleştirilerin bir seçkisi, SALT tarafından 2013 yılında *Ocak 1976-Eylül 1980: Kültür-Sanat Sayfalarında Gündem* başlığıyla kitaplaştırılmıştır.

Sol'un Grafik Tasarımlara Yansıması

Siyaset ve sanat ilişkisi yalnızca kaleme alınan metinlerde değil, kültür-sanatın yanı sıra siyasî içerikli dergilerin kapaklarında ve iç sayfalarındaki grafik tasarımlara da yansır. 1974'te *Aydınlık, Kitle ve Ürün*, 1975'te *Militan, Birikim, Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm İçin Yürüyüş, Halkın Sesi, Devrimci Gençlik*, 1976'da *Kurtuluş Sosyalist Dergi, Halkın Yolu* ve *Halkın Kurtuluşu* gibi sol siyasî içerikli dergiler yayın hayatına başlar.

1975'te TİP'in yeniden kuruluşu ile aynı zamanda okuyucuyla buluşan *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm İçin Yürüyüş* dergisi, partinin görüşleriyle örtüşen bir çizgiye sahiptir ve kapak tasarımlarında İbrahim Niyazioğlu'nun imzası görülür. ODTÜ Mimarlık mezunu Niyazioğlu'nun tasarımlarında direkt ve net grafik öğeler, verilmek istenen mesajı en dolaysız biçimde aktarmak üzere genellikle üç renkten oluşan bu kapaklarda bir araya getirilir. Örneğin, Söke'deki tarım işçilerinin direnişte olduğunu duyuran kapağa yumruk şeklinde bir pamuk kozası eşlik eder, bir başka kapakta büyük harflerle yazılmış "demokrasi" sözcüğünün üzerinde fitili ateşlenmiş bir dinamit görülür.

Glauber Rocha'nın *Deus e o Diabo na Terra do Sol* (1964) filmindeki bir sahnede görülen sol yumruğu havada bağıran genç erkek figürü, 1960'lardan

Yürüyüş dergisi kapakları.

itibaren afişler ve dergi kapaklarında değişerek/dönüşerek kendine yer bulmuştur. *Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu*'nun Mart 1970'te yayımlanan, Atilla Sarp'ın başkanlığını üstlendiği *İleri* dergisinin ilk sayısının kapağında aynı figür yeniden yorumlanır. İki renkten oluşan bu kapaklardaki grafik tercihlerin *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi*'nin üretimleriyle paralellik taşıdığı, net bir biçimde aktarılan sloganlara son derece yalın grafik uygulamaların eşlik ettiği görülmektedir.

İleri dergisi, Mart 1970.

Kapak tasarımlarında iki renk kullanımını benimseyen dönemin bir başka süreli yayını ise Türkiye Emekçi Partisi'nin yayımladığı *Bağımsız Türkiye* dergisidir. Sadık Karamustafa'nın hazırladığı bu kapaklarda diğer yayınlara kıyasla daha desen ağırlıklı/illüstratif bir dilin benimsendiği görülür. TİP'ten Sadun Aren ve Behice Boran'ın çıkardığı *Emek* dergisi ise siyah-beyaz ve zaman zaman imgeyi geri çekerek tipografik unsurları öne çıkaran görsel tercihiyle dikkat çeker.

Sol eğilimlerin dönemin kitap kapaklarındaki görünürlüğüne belki de en iyi örnek Mehmet Sönmez'dir. THKP-C davasında yargılanan ve 1974 yılında hapisten çıkan, *Asker Memet* lakaplı sanatçı, aynı yıl Can Yücel'in *Bir Si-*

Bağımsız Türkiye kapaklarından örnekler.

Emek dergisinin ilk sayısının kapağı.

Can Yücel'in *Bir Siyasinin Şiirleri* kitabı. Resim: Mehmet Sönmez.

Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına* kitabı. Resim: Mehmet Sönmez.

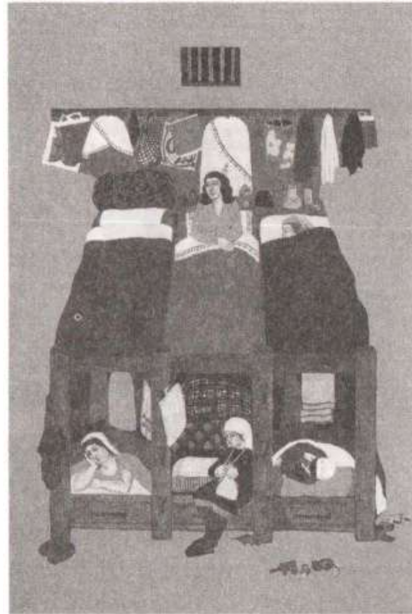

Zülfü Livaneli'nin *Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz* plak kapağı. Resim: Mehmet Sönmez.

yasinin Şiirleri kitabını resimler. Cem Yayınevi'nin Arkadaş Kitaplar dizisinden Samed Behrengi'nin *Küçük Kara Balık* ve *Bir Şeftali Bin Şeftali*, Nazım Hikmet'in *Sevdalı Bulut* kitaplarının iç sayfa ve kapaklarında illüstrasyonları yer alır. Ayrıca Abbas Sayar, Bekir Yıldız, Vedat Türkali, Yaşar Kemal, Erdal Öz ve Orhan Kemal gibi yazarların kitap kapaklarını hazırlar. 1978 yılında hapishane deneyimlerini görselleştirdiği *Nefti* başlıklı albümü yayımlanır. Sanatçı tüm üretimlerinde ele aldığı figürleri portre detaylarını işlemeden, rengârenk kıyafetlerle ve minyatürlerdeki perspektif algısını/istifi anımsatan bir düzende bir araya getirir. Zülfü Livaneli'nin *Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz* adlı plak kapağı için yaptığı resimde de benzer bir görsel dünyanın izini sürmek mümkündür.

Siyaseten Angaje Sanatçı Profili

Bu yıllarda Mehmet Sönmez ile hem görsel kavrayış (illüstratif dil) hem de içerik (hapishane deneyimleri) yönünden ortaklaşan Gülsün Karamustafa da politik olarak aktif bir yaşam sürmüştür. Sanatçı akademide boykot ve işgal eylemlerinde yer alır, eşi ile birlikte aranan birine yataklık suçlamasıyla hüküm giyer ve 12 Mart Muhtırası'ndan birkaç gün sonra tutuklanır. Cezasının büyük bir bölümünü diğer politik suçluların aksine sivil hapishanede tamamlar. İzmit Kadınlar Hapishanesinde 6 ay yatan sanatçı buradaki gözlemlerini özgür kaldıktan sonra resme döker. Örneğin, farklı sosyal ve kültürel katmanlardan gelen kadınları bir arada resmettiği *Müebbedin Ranzası*'nda (1976) hapishanedeki günlük yaşamı ele almıştır. 1972-1978 arasına tarihlenen *Hapishane Resimleri*'nde kendisiyle aynı koğuşta bulunan ve müebbet cezasına çarptırılan pek çok kadını betimleyen sanatçı hem bu yüzleşmeyi tekrarlamamak hem de söz konusu durumu istismar etmemek için yıllarca bu resimleri sergilemez. *Hapishane Resimleri*, toplu olarak ilk kez 2013 yılında *Vadedilmiş Bir Sergi* başlıklı retrospektifte izleyiciyle buluşur.

Gülsün Karamustafa, *Müebbedin Ranzası*, 1978. Kaynak: Heinrich, 2007, 28.

1970'li yıllarda sıklıkla görülen polis ve asker şiddeti, tutuklananlar ve

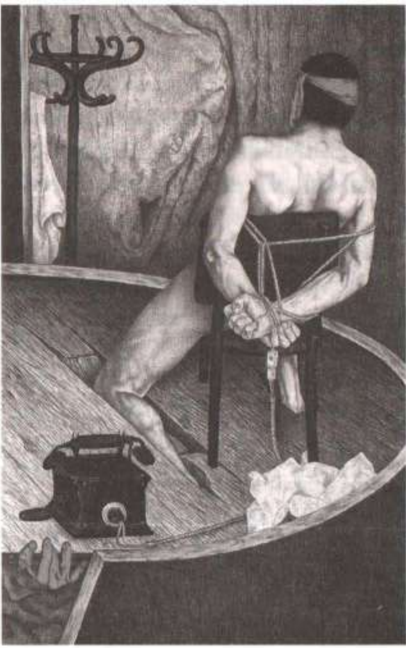

Gülsün Karamustafa, *Pencere*, 1980.

Mehmet Güleryüz, *İşkenceci*, 1973, kâğıt hamuru.

geride kalanlar Gülsün Karamustafa'nın *Pencere* (1980) adlı çalışmasında karşımıza çıkar. Bu resimde tutuklanan kişinin değil, geride kalan kadın ve çocuğun açısından tutuklanma anını görürüz. Muhtemelen tutuklanan kişi, çocuğuyla perdeyi aralayarak bakan bu kadının eşidir.

Hapishane deneyimlerinin yanı sıra, 1970'ler süresince Türkiye'nin gündemini meşgul eden olayların bireyler üzerinde yarattığı gerilim ve korku, işkenceler ve siyasî figürlerin eleştirisi de Mehmet Güleryüz ve Aydın Ayan gibi sanatçıların üretimlerine yansımıştır. Güleryüz, 1973'te *Önemli Biri*, *İşkenceci*, *Lenin de Çocuktu* ve *Operasyon Militer*, 1977'de *Bürokrat* ve *Provokasyon*, 1978'de *Kendimi Koruyorum* ve *Başkanın Tuvaleti* başlıklarını taşıyan, dönemin siyasî çalkantılarıyla paralel olarak eleştirel tonu gitgide artan desen, resim ve heykellere imza atar.

Aydın Ayan'ın *Elektrik İşkencesi ve Patron* (1978) başlıklı iki parçalı çalışmasında da dönemin siyasî gerilimi duyumsanır. İlk resimde kolları arkadan bağlanmış iskemle üstünde oturan çıplak bir figür, diğerinde ise Ara Güler'in çektiği bir fotoğraftan resmedilen Alfred Hitchcock'un bir

Aydın Ayan, *Elektrik İşkencesi*, 1978.

Aydın Ayan, *Patron*, 1978.

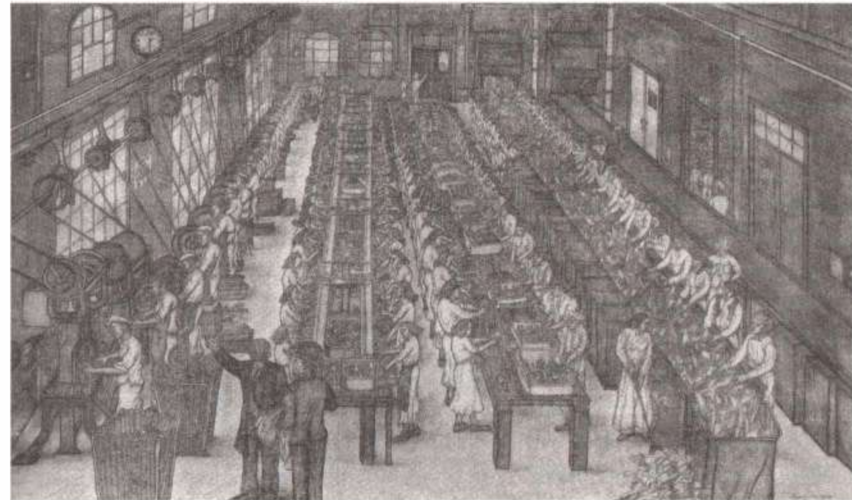
portresi görülür. Funda Berksoy'a göre ironi oldukça açıktır; iki resmi karşılıklı düşündüğümüzde patron siyah giysileri içinde ayaklarını uzatmış, işkence görenin çıplak vücudu önünde oturmaktadır.

1970'lerde yurtdışında yaşayan ve üreten Türkiyeli sanatçıların da siyaset ile sanatı üretimlerinde harmanladıkları görülür. 1971 yılında Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan tiyatro yönetmeni Mehmet Ulusoy'un *Özgürlük Tiyatrosu* adlı topluluğuyla Fransa'da sahnelediği oyunlar gerek siyasî alt yapıları gerekse plastik sanatlar alanından kişilerle kolektif çalışması yönünden önemlidir. Ulusoy'un Bertolt Brecht'ten uyarladığı *Kafkas Tebeşir Dairesi* (1975) oyununun dekorlarını Metin Deniz, oyuncuların masklarını ise Kuzgun Acar hazırlamıştır.

Ulusoy bir yıl sonra, çıkış noktası Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto* ile *Das Kapital* olan ve Mayakovski, Bertolt Brecht, Jack London ve Maupassant gibi yazarların metinleriyle desteklediği *Bencil Hesapların Buzlu Sularında* oyununu sahneler. Ulusoy oyunun dramaturjisini Fransa'da yaşayan Yüksel Arslan'a emanet eder. Oyun boyunca Arslan'ın resimleri tiyatro perdesine yansıtılır. *Nouvel Observateur* dergisi oyunu mutlaka görülmesi gereken oyunlar listesinin başına alır, *Le Monde* gazetesi ise oyuna birinci sayfasında yer ayırır.

Bu yıllarda Yüksel Arslan'ın Mehmet Ulusoy ile işbirliğine girmesi tesadüfi değildir, onun da zihnini uzunca bir süredir Marx meşgul etmektedir. Arslan, 1969-1975 yılları arasında *Das Kapital* üzerine yaptığı çalışmalardan oluşan otuz resimlik seriyi tamamlar, bu dizi Fransa'da kitap olarak basılır. Sanatçı bu resimlerinde *Kapital*'in mallar, özel mülkiyet, artık değer, kredi, kapitalin dolaşımı ve birikimi gibi pek çok başlığını görselleştirir. Sanatçı 1979 yılında *Sanat Emeği* dergisine verdiği röportajında, bu diziyi tamamlamasında 1960'ların sonunda Ankara'da açtığı serginin davalık oluşunun etkisini vurgular:

> Sanatçının yaşamında uyarıcı bir şok, bir sarsıntı gerekiyor belki de durumunu kavrayabilmesi için... 1967'de Ankara'ya giderek açtığım sergi "müstehcen ve örf ve adetlere aykırı" olduğu gerekçesiyle mahkemeye verilmeme neden oldu. Düzenle, yasalarla somut olarak karşı karşıya geldiğim bu olay benim, topluma tek başına karşı gelmenin anlamsızlığını kavramamda önemli bir rol oynadı... Üzerimde derin etkiler bırakan bir sözünü anmak istiyorum Marx'ın: "Doğada olduğu gibi tarihte de çürümüşlük yaşamın laboratuvarıdır". Benim çıkış noktam bir bakıma Marx'ın Kapital'i yazmasına benziyor. Kapitalizmi tüm çürüyen yanlarıyla gösteriyor Kapital'de... ve giderek de yok olmaya mahkum olduğunu belirliyor... Ben de bu seride kapitalizmin çürümüşlüğünü göstermek zorundaydım. Ama "Grev", "Sendika" ve başka birkaç resimde toplumun diğer yönünü, yani olumlu olanı da gösteriyorum.

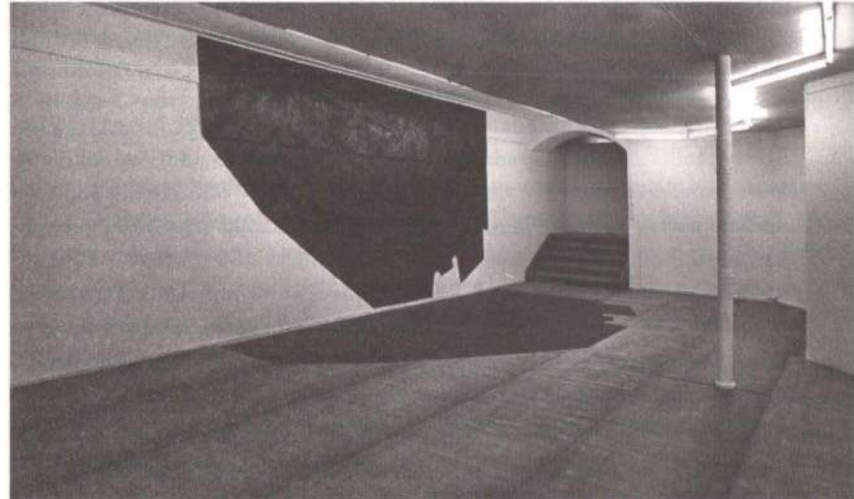

Yüksel Arslan, *Kapitalist Üretim Süreci I*, 1972.

Sanatçı, *Kapitalist Üretim Süreci I* adlı resminde, kapitalist üretim sürecinin toplum ve birey üzerindeki etkilerini sembolik, hicivli bir dille aktarır. Arslan tek rengin tonlarını kullandığı resminde, seri üretim yapan bir fabrikada çalışan yüzlerce işçiyi ve fabrikatörleri yansıtır. Sanatçı, kendine has anlatımıyla, işçileri tıpkı ürettikleri ürün gibi tektipleşmiş (hepsinin yüzü aynıdır), fabrikatörleri de kafaları madeni paraya dönüşmüş biçimde resmeder (Çalıkoğlu, 2013, 150).

Bu süreçte Yüksel Arslan gibi Fransa'da yaşayan ve üreten Nil Yalter de siyasî konuları yapıtlarına taşıyan sanatçılardandır. Yalter'in buluntu nesneler, yazı ve performansı bir araya getirdiği ve doğrudan politik bir konuya değindiği 1972 tarihli ilk çalışması *Deniz Gezmiş* başlığını taşır. Bu çalışmayı oluşturan resimlerde yer alan akrilik ve gümüşten lekesel daireler, idam edilen Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın yaşamlarını gösterir, ölüm çizgisi yaklaştıkça lekeler silikleşir, çemberlerin içi boşalır. Bu resimlere dava ile ilgili haber başlıklarının bir listesi, *Milliyet* gazetesinin iki sayısı ve dönemin liderlerinin fotoğraflarının yer aldığı yabancı dergilerden kupürler eşlik eder. Gazeteler hangi politikacı, hâkim ve generallerin idamı olumladığını, hangilerinin karşı çıktığını kanıtlar, dergi kupürleri darbe muhtırası altında imzası olan general ve komutanların kaydını tutar.

Fransa'da yaşayan bir başka sanatçı Sarkis ise Türkiye'nin siyasî gündeminde yer tutan bir diğer konuyu taşır üretimine: Kıbrıs Harekâtı. Sanatçı, Basel'de sergilenen *Karartma* başlıklı çalışmasının ortaya çıkışını söyleşilerinde şöyle özetler:

Sarkis, *Karartma*, 1974. Kaynak: Gürlek, 2013, 36.

1974 yazında Türkiye'de bulunuyordum. Kıbrıs çıkarması vardı o sıralar. Geceleri ışıkların etrafı mavi kağıtlarla donatılıyor, arabalar da farlarını kapatıyorlardı. Zaten çocukluğumda bol bol anılarını dinlediğim savaş günleri geldi gözlerimin önüne. Radyoda yasak bölge haberleri, enlemler, boylamlar verilmeye başladı. Onları harita üzerinde saptadım. 18 noktanın birleşiminden doğal bir biçim çıktı ortaya.

Duvar Resminden (ve Heykelden) Korkuyorlar!

Plastik sanatlar alanındaki muhalif ve eleştirel duruş, dönemin öncü sanatçı örgütlerinden *Görsel Sanatçılar Derneği* mensubu sanatçıların 1976 yılında *13. Antalya Altın Portakal Film Festivali*'ne davet edilmesiyle farklı bir açılım kazanır. Festival kapsamında düzenlenen Duvar Resmi ve Heykel Sempozyumu'na katılan sanatçılar şehrin çeşitli yerlerine, özellikle trafolara resimler yaparlar. Sanatçıların izleyiciyle etkileşim içinde gerçekleştirdikleri, Yusuf Taktak, Seniye Fenmen ve Avni Memedoğlu'nun duvar resimleri tamamlanır tamamlanmaz şişe ve taş atılarak tahrip edilir, üzerleri boyayla kapatılır. Mehmet Aksoy'un belediye binası yanında bulunan *İşçi ve Çocuğu* eseri saldırıya uğrar, Cihat Aral'ın *Emekçi Anne ve Çocuğu* resminin üstü, anne figürünün elinde beyaz güvercin tuttuğu gerekçesiyle Antalya Valisi Nihat Oğuz Bor tarafından brandayla kapattırılır. Sanatçılar bu müdahaleleri kınayan bir bildiriye imza atarlar ve saldırıların politik yönüne "19 Haziran akşamı saldırılar yoğunlaşmış, yine meçhul kişilerce diğer yapıtların üzerine boyalar atılmış ve resimlerin üzerine AP yazılmıştır," cümlesiyle dikkat çekerler. Cemil Eren'in *Özgür İnsan* dergisi için kaleme aldığı *Tutucu İktidarlar ve Sanat* başlıklı eleştirisi aslında dönemin gergin siyasî atmosferini de özetlemektedir:

> Gerçekleri söylemek tutucular örgütünün işine gelmedi. Ve bir gece resimler, heykeller saldırıya uğradı, parçalandı. İşçi ve köylü kılıklı Anadolu insanının suretleri üzerine boyalar atıldı, çekiçler indirildi. Milliyetçiliği kimselere bırakmayan kişilerin, kendi yurttaşının, köylüsünün çehrelerini görmekten hoşnut olmaları gerekmez miydi? Niye onlara saldırmışlardı? Milliyetçiyseler ressamlarımızın kendi köylülerinin resmini yapmalarına neden kızıyorlardı? Ağaların ve para babalarının resimlerini görmeyi mi yeğ tutarlardı?... Resimlere saldıranlar kimler? Meçhul kişilermiş! Her saldırıda meçhul (!) onlar. Saldıranlar da yine kafaları uyuşturulmuş, Anadolu'nun köy ve kasaba çocuklarından başkaları değil. Üniversitede öğrenim özgürlüğünü kısıtlayanlar, sokakta ve üniversite önünde kendi fikirlerinde olmayan gençleri kurşunlayanlar da o meçhul kişiler.

Altın Portakal'daki duvar resimlerinin akıbeti, 2013 yılının üzerinde en çok konuşulan etkinliklerinden olan ve SALT Beyoğlu'nda gerçekleştirilen *Duvar Resminden Korkuyorlar* arşiv projesiyle yeniden gündeme gelir. Proje kapsamında izleyiciye sunulan sergi, duvar resimleri, siyaset ve kitlesellik üzerine yapılan projelerin izini sürerken sanatçı hakları, sanatın toplum, ekonomi, emek ve siyasetle birebir ilişkisi, sansür uygulamaları ve 1976-1980 yılları arasında devletin kültür politikalarını günümüzden okumayı önerir. Fotoğraflar, basılı kaynaklar ve döneme ilişkin söyleşileri içeren sergide, *Görsel Sanatçılar Derneği*'nin 1977'de düzenlediği 1. Mayıs Sergisi'nin bir kısmının yeniden kurulumu da yer almış, dönemin farklı kültürel alanlarını kapsayan kamuya açık tartışma ve film gösterimleri gerçekleştirilmişti.

Altın Portakal'dan iki yıl geriye döndüğümüzde ise, 1974 yılında da heykel uygulamalarına yönelik saldırıların ve yasaklamaların yoğun bir biçimde yaşandığı görülür. Cumhuriyet'in ellinci yılı nedeniyle İstanbul İl Kutlama Komitesi, şehre elli heykel dikilmesini kararlaştırır, proje sadece yirmi heykelle sonuçlanır, yapıtların belediye tarafından gösterilen noktalara konulmaları 1974 ortalarına kadar uzar. Heykeller halkla buluştuğu andan itibaren ise pek çok eleştiriye ve saldırıya hedef olur. Gürdal Duyar'ın Karaköy Meydanı'ndaki *Güzel İstanbul* heykeli dönemin başbakan yardımcısı Necmettin Erbakan'ın "adaba aykırı" olduğunu dile getirmesiyle tepkileri üzerine çeker. Erbakan'ın, 17 Mart 1974'te gerçekleşen MSP'nin İl Kongresi'nde heykel hakkında "Karaköy'de dikilen bu heykel kaldırılacaktır. Devlet millet kaynaşması bu demektir. Siz istemeseniz de ben bu heykeli tutarım diyen hükümet kalamaz," sözlerinin ardından başta *Sabah* gazetesi olmak üzere bazı basın organlarının başlattığı kampanya sonucunda heykel yerinden kaldırılır. İstanbul Valisi Namık Kemal Şentürk gazetecilere heykeli zevksiz bulduklari için kaldırdıklarına dair bir açıklama yapar.

Melih Cevdet Anday konuya dair tepkisini 22 Mart 1974 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan yazısında açıkça ortaya koyar:

> Başbakan Yardımcısı'nın beğenmediği sanat yapıtları hep böyle ortadan kaldırılacak, silinecek, susturulacak olursa, bunun anlamı, bizde sanata hükümetin beğeni ölçüsünü egemen kılmaktır. Ben bugüne değin Sayın Erbakan'ın herhangi bir sanat yapıtı üstüne hiçbir yazısını okumuş değilim. Ona bu cesareti veren hükümette bulunması mıdır?

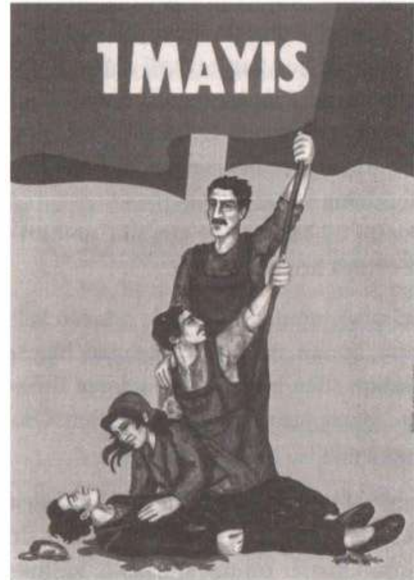
Ahu Antmen *Kır, Dök, Tükür: Bir Namus Meselesi Olarak Heykel ve Beden* başlıklı makalesinde, heykelin başına gelenlerin 1970'li yıllarda Türkiye'de siyasî otoritenin sanat üzerindeki denetimini gözler önüne sermekle kalmadığını, aynı zamanda kadın bedeninin algılanma biçimlerine dair ipuçları da verdiğinin altını çizer. Yazara göre *Güzel İstanbul* heykeli, geleneksel muha-

fazakâr kesimlerin dinsel inançlarından beslenen figür yasağının devam etmekte olduğunun, hatta resmî kanallardan meşru bir zemin bulabildiğinin göstergesidir (Antmen, 2013, 73-74). Heykel, bu dönemde ortaya konan pek çok eser gibi sanatsal açıdan tartışılamadan yerinden edilmiştir. Fakat 28 Mayıs 1974'te, Duyar'ın heykelinin kaldırılmasına tepki gösteren *Heykeltıraşlar Derneği*, protesto amacıyla Taksim Sanat Galerisi'nde konusu *Nü* olarak belirlenen bir sergi açar, etkinliğe aralarında Zühtü Müridoğlu, Şadi Çalık, Füsun Onur ve Seyhun Topuz'un da bulunduğu yirmi beş sanatçı yapıtlarıyla katılır.

İşçi, Grev, Sendika, 1 Mayıs ve Görsel Sanatlar

Cumhuriyet'in 50. Yılı etkinlikleri kapsamında Tophane Parkı'na dikilen Muzaffer Ertoran'ın *İşçi* heykelinin de başına gelenler *Güzel İstanbul*'dan pek farklı olmaz. Heykelin konulduğu yer, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yanındaki, Almanya'ya gönderilen ilk işçi gruplarının toplandığı parktır. Heykel tahribata uğrar, boyanır hatta kırılmak istenir çünkü halk heykelin elindeki balyozu çekiç, ayaklarının dibinde duran dişli çarkı ise orak olarak algılar.

1970'ler toplumun pek çok farklı kesimi için olduğu gibi, işçi sınıfı açısından da oldukça zorlu yıllardır. 15-16 Haziran 1970'te 70 bin işçinin DİSK'in çağrısı üzerine Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişikliği protesto etmek için gerçekleştirdiği yürüyüşlerde olayların çıktığı, üç işçi, bir esnaf ve bir toplum polisinin öldüğü, yaklaşık 200 kişinin yaralandığı, 1 Mayıs 1977'de onlarca kişinin hayatını kaybettiği karanlık zamanlar yaşanmaktadır.

GSD (Görsel Sanatçılar Derneği) 1 Mayıs 1977 sergisi için tasarlanan DİSK 10. yıl kartlarından bir örnek. Desen: Gülsün Karamustafa.

Bu süreçte pek çok sanatçı gerek bireysel olarak gerekse örgüt ve dernekler aracılığıyla işçi sınıfının yanındadır, işçi sorunları, sendikal haklar, grev ve 1 Mayıs gibi konuları sanatsal üretimlerine de taşırlar. Güler Bek'in *1970-1980 Yılları Arasında Türkiye'de Kültürel ve Sanatsal Ortam* başlıklı çalışmasında belirttiği üzere, Kasım 1976'da Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne karşı direniş gösterdikleri gerek-

çesiyle işten çıkarılan işçilere destek olmak amacıyla *Görsel Sanatçılar Derneği* üyesi olan sanatçılar bir araya gelirler. Aralarında İbrahim Balaban, Aydın Ayan, Yusuf Taktak, Balkan Naci İslimyeli, Nuri İyem, Abidin Dino, Nedim Günsür, Mehmet Güleryüz, Neş'e Erdok, Gürol Sözen, Neşet Günal ve Özer Kabaş'ın da olduğu kırk sanatçı, *Görsel Sanatlar Merkezi*'nde bir sergi düzenlerler, bağışlanan yapıtlardan elde edilen gelirleri *DİSK Dayanışma Fonu*'na aktarırlar. Aynı derneğin üyesi sanatçılar 1 Mayıs 1977'de Atatürk Kültür Merkezi'nin önüne asılan devasa bir işçi pankartı hazırlar.

Sanat Emeği dergisi ise Nisan 1978 tarihli sayısında 1 Mayıs etkinliklerine katılacak olan (özellikle İstanbul dışından) genç aktivist sanatçılar için özel bir dosya hazırlar. Bu dosya kapsamında, kitlesel eylemlerde grafik, fotoğraf, film ve tiyatro gibi farklı alanlarda deneyimli sanatçıların (isimleri belirtilmeden) uygulama önerileri ve deneyimleri detaylı olarak paylaşılır. Grafik başlığı altında bez üzerine herhangi bir imajın büyütülerek aktarımı, serigrafi yöntemiyle afiş ve bildiri üretimi, duvar çizimleri ve pankart yazılarının hazırlığı açıklanır. Kitle gösterilerinde fotoğraf ve film çekimi için hangi teknik detaylara dikkat edilmesi gerektiği (kullanılacak objektif, diyafram ve film formatları, kameranın konumlandırılışı, ses kaydı vb.) adım adım anlatılır. Tiyatro başlığında ise toplanma ve birikme yerlerinde, yürüyüş sırasında ne gibi gösterilerin düzenlenebileceği, bu gösterilerde kukla ve müzik enstrümanları gibi yardımcı elemanların nasıl kullanılabileceği tartışılır.

Yine bu yıllarda Selçuk Demirel Yeraltı-Maden İş Sendikası için afiş, gazete, broşür, takvim ve kutlama kartları hazırlar, Gülsün Karamustafa'nın Türkiye işçi sınıfı mücadelesinin tarihini anlatan *Mustafa Suphi ve Arkadaşları* resmi 1977 ve 1978 1 Mayıs'ında işçiler tarafından taşınır.

Gülsün Karamustafa, *Mustafa Suphi ve Arkadaşları*, 1977. Kaynak: Aysan, 2013, 354.

1974 yılında Berlin Devlet Plastik Sanatlar Yüksek Okulu'ndan mezun olan Seyyit Bozdoğan, Almanya'da gözlemlediği protestoların etkisiyle politik yönü güçlü bir üslup oluşturur. Türkiye'ye döndükten sonra imza attığı *1 Mayıs* (1977) başlıklı çalışmasında, burjuva sınıfını temsil eden ve banyoda keyif yapan bir figür 1 Mayıs tarihli gazete haberlerini gevrek bir gülüşle okumaktadır. Fonda ise yığınlar hâlinde kaçışan halkın paniği, vurulanlar, birbirini iterek kaçmaya çalışanlar görülür.

Nil Yalter, Canan Çoker, Orhan Taylan ve Yusuf Taktak'ın ortaklaşa gerçekleştirdikleri, 16 Eylül 1976'daki Türkiye'deki genel grev üzerine çalışmaları Kasım-Aralık 1977'de Paris'te her yıl düzenlenen *La fête de l'Humanité* etkinlikleri kapsamında Galeri Jean Larcade'da *Genel Grev - 4 Ressam - Türkiye* başlığıyla sergilenir. Bu sergide sanatçıların belgeledikleri fotoğraf ve telgraflarla, boya ve kalemlerle estetik kaygı gütmeden oluşturdukları ve ozalit tekniğiyle çoğaltıp duvar gazetesi gibi düzenledikleri, daha önce grev yerlerinde ve demokratik kuruluşlarda sergiledikleri yapıtlar yer alır.

"Mehmet Berlin'de"

Görüleceği üzere işçi sorunları bu yıllarda yurtdışında yaşayan Türkiyeli sanatçılar tarafından da ele alınan konulardandır. 1975 yılında ise *Berlin Festivali Komitesi* ve Kreuzberg (o yıllarda 28 bin Türk işçisinin oturduğu bir semttir) Sanat Müdürlüğü'nün ortaklığıyla, ressam Hanefi Yeter, seramik sanatçısı Mehmet Çağlayan ve heykeltıraş Mehmet Aksoy'unda yer aldığı *Mehmet Berlin'de* başlıklı bir sergi açılır. Sanatçıların eserlerine koyduğu başlıklar etkinliğin tematik çerçevesi hakkında yeteri kadar fikir vericidir; Yeter'in *Gelecek Bizim*, *Lokavt*, *Çoğalacağız*, Çağlayan'ın *İşçi Ailesi*, Aksoy'un *Akarbantta Bir Kız İşçimiz* ve *Safları Sıklaştırın Çocuklar* gibi eserleri izleyiciyle buluşur. Alman seyircisi için *Mehmet Kam Aus Anatolien* (Mehmet Anadolu'dan Geldi) sloganıyla sunulan sergi büyük ilgiyle karşılanır. Etkinlik için hazırlanan katalogda, *Batı Berlin Türkiye Akademisyenler ve Sanatçılar Derneği* imzalı *Sanatçıların Ön Sözü* başlıklı metinde şu cümleler yer alır:

> Problemlere iyimser ya da idealist bir açıdan değil de, gerçekçi bir açıdan yanaştığımız zaman, toplumsal yaşamın her bölümünde Türkiyeli işçilerin eşit haklarının olmadığını ve sosyal haklarının çiğnendiğini zorunlu olarak görüyoruz... Yabancı işçiler her gün işe giden, üreten, kurulu makinalar olarak değil de; içinde bulundukları toplumsal üretim ilişki ve çelişkileri içinde yaşayan insanlar olarak önümüzde durmaktalar ve sanatçının sorumluluğu ve görevi de bu çelişkileri görmek, eseri ile görünür hâle getirmekle başlıyor (Milliyet Sanat, 21 Kasım 1975, 18).

Die Wahrheit gazetesi sergiyi *Bir Türk'ün Kentimize Bakışı* başlığıyla sayfalarına taşır ve Hanefi Yeter'e resimlerinde işlediği politik konulara nasıl eğildiğini sorar:

> Üç yıl önce Batı Berlin'e geldiğimde ilk kez çok büyük bir mitinge tanık oldum. Bu, 1 Mayıs 1973'te Karl Marx caddesinde düzenlenen bir yürüyüştü. Bizden de katılanlar vardı. Böyle bir gösteride hep birlikte kol kola yürümenin anlamını çok önemli buldum ve bu yürüyüşle ilgili resimler yapmaya başladım. İnsanların ortak seslerini, haykırışlarını ve bunların yanı sıra kendi durumumu da resimlerimde ifade etmek istedim.

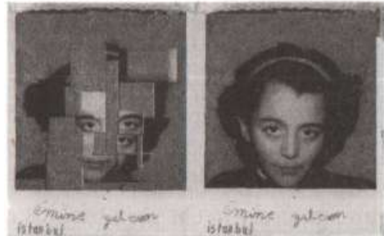

Hanefi Yeter, *Çalışma İzni*, 1977.

Yeter'in Almanya'daki bürokratik engelleri, resmî dairelerde karşılaşılan zorlukları, *konuk işçi* olarak damgalanmayı ele aldığı resimleri göç ve işçi sorunlarının görsel belgeleridir. Sanatçı, *Eve Dönüş* serisinde Almanya'dan ayrılmak zorunda olanların damgalanmış pasaport fotoğraflarını yorumlar, *Çalışma İzni* (1977) başlıklı resminde göçmen işçilerin gerçekliğini çalışma mukavelesi fonunda bir işçi portresiyle gösterir. Portrenin alt kısmında ise Almanya ve Türkiye'den iki görünüm yer alır; sol kısımda dumanı tüten fabrika bacalarıyla endüstrileşen bir Almanya, sağ kısımda ise çorak toprakları ile Anadolu resmedilmiştir. Türk işçisi iki farklı dünya arasında sıkışıp kalmıştır.

Göç Olgusu

1960'larda görünür hale gelen ve sonraki onyılda giderek ivme kazanan iç ve dış göç olgusu, gerek sinema [Lütfi Akad, *Göç Üçlemesi* (1973-1974), Tunç Okan, *Otobüs* (1974)], gerek plastik sanatlar alanında Nedim Günsür, *Yeşil*

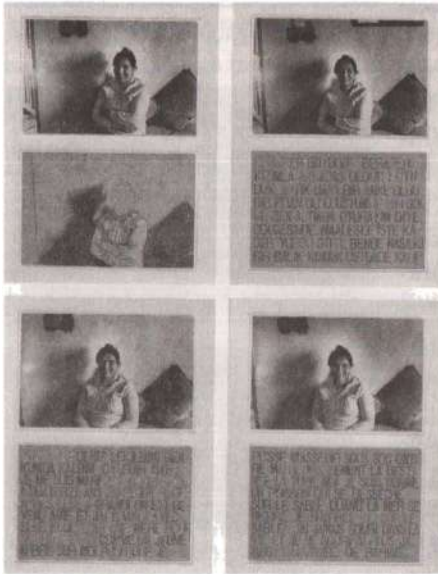

Nil Yalter, *Göçmenler* dizisinden detay, 1976. Kaynak: Evren, 2016, 31.

Tren / İstanbul-Frankfurt (1976) önceki yıllara kıyasla daha eleştirel bir biçimde ele alınan konulardandır. Kendisi de bir göçmen olan ve 1965'ten beri Fransa'da yaşayan Nil Yalter de üretiminin ilk yıllarından itibaren göç konusuna yoğun bir şekilde odaklanır. Göçmen işçilerin sorunlarını, onların yaşam mücadelelerini etnografik bir yöntem kullanarak topladığı objeler, video röportajlar ve görseller ile belgeler. Sanatçı, *Geçici Meskenler* (1974-1977) başlıklı serisinde, göçmenlerin yaşam alanlarını evlerin polaroid fotoğrafları, atık nesneler, illüstrasyonlar ve kırık cam parçaları, çamaşır ipi ve sıvasız beton duvar gibi göçmenlerin yaşamına dair göstergeleri betimleyen metinlerle ortaya koyar. Yalter'in 1976'da başladığı *Göçmenler* başlıklı video dizisinde ise sınırı geçme, kalacak yer bulma ve tehlikeli koşullarda çalışmanın zorluğu gibi bir göçmenin yaşamındaki önemli problemlere tanıklık eder. Sanatçının 2016 yılında Arter'de düzenlenen *Kayıt Dışı* başlıklı sergisinin küratörü Eda Berkmen'e göre yaşanan güçlüklere dair bireysel hikâyeler dairesel biçimde yerleştirilen videolardan yankılanır ve sömürü hakkında bir koroya dönüşür. Ev sahiplerinin düşmanca tutumları *Gent'deki İşçiler* (1978) videosunda göçmen işçilerin "Ev boş olsa bile, ev sahipleri Türk olduğumuzu öğrendiklerinde evi bize kiralamaz," sözleriyle aktarılır.

Rahime, Türkiyeli Bir Kürt Kadın (1979) başlıklı çalışmasında ise köyden şehre göç eden, evlerde hizmetçilik yapıp çocuklarını büyüten bir kadının hikâyesi anlatılır. Bu çalışma, sanatçının çoğu yapıtının odak noktasını oluşturan toplumsal cinsiyet, kimlik, emek ve göç gibi kavramları tek bir bireyin hikâyesinde birleştirir. Farklı teknikler kullanılarak gerçekleştirilen bu yerleştirmenin video parçasında, Rahime'nin hikâyesinin farklı bölümleri, yalın dekorlarda, sembolik jestler ve objeler öne çıkarılarak canlandırılır (Berkmen, 2016, 29).

Nil Yalter, *Rahime, Türkiyeli Bir Kürt Kadın*'dan detay, 1979. Kaynak: Evren, 2016, 114.

Büyük şehirlere göç eden bireylerin karşılaştıkları yeni kültürel olgular, gelenekler ile kentin dinamikleri arasındaki çatışma Gülsün Karamustafa'nın bu yıllarda ürettiği eserlerde de karşımıza çıkar. Sanatçı, göçmenlerin kent yaşamına entegre olma çabalarını *Kıymatlı Gelin* (1975), *Örtülü Medeniyet*

(1976) ve *Kapıcı Dairesi* (1976) başlıklı çalışmalarında görselleştirir. Dantel ören bir kadın figürünün merkeze alındığı *Örtülü Medeniyet*'te etraftaki modern mobilyaların, televizyon, radyo, dikiş makinası ve hatta gaz tüpünün dantellerle kaplandığı görülür. Barbara Heinrich, sanatçı hakkında yazdığı *Güllerim Tahayyüllerim* başlıklı çalışmasında bu örtme ediminin, modern olanın (İstanbul) üzerinin geleneksel olan (Anadolu) tarafından nasıl örtüldüğünün, göçmenlerin değer ve gereksinimlerinin kentsel kültür üzerinde bıraktığı etkilerin bir eğretilemesi olarak okunabileceğini söylemektedir.

Gülsün Karamustafa, *Örtülü Medeniyet*, 1976.

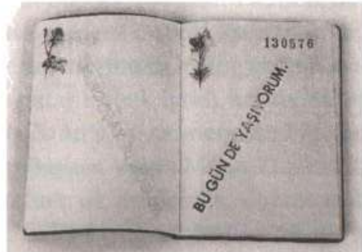
"Bugün de Yaşıyorum"

Paul Connerton, *Modernite Nasıl Unutturur* başlıklı kitabında geçtiğimiz yüzyılda meydana gelen soykırım olaylarına verilen tepkilerin birikmesinin, son zamanlarda bellek konusuna olan ilginin artmasında hayati bir rol oynadığını, bunun en önemli nedenlerinden birisinin modernitenin *unutkanlık* gibi bir sorununun olduğunu söyler. Bu noktada Cengiz Çekil'in imgeyi (*Yazısız*) ve sözü (*Günce*) öne çıkardığı, yaşadığı günün kaydını tutan, unutmaya direnen iki çalışması aklıma düşüyor.

Cengiz Çekil, *Yazısız* serisinden, 1977.

Sanatçı dönemin gazetelerindeki imge bombardımanı üzerine 1977'de *Yazısız* başlığını verdiği bir dizi çalışmaya imza atar. Çekil, dönemin popüler gazetelerinden *Günaydın*'ın ilk sayfalarında yazıların olduğu kısımları kâğıt bantlarla kapatıp sadece resimlerin ön plana çıkmasını sağlar. Necmi Sönmez *Bir Tanık* adlı kitabında, bu çalışmaların Türkiye'nin iç

Cengiz Çekil, *Günce*, 1977.

politikasında bir yanda sağ-sol çekişmeleriyle yükselen gerilimli politik ortama, diğer yanda ise terörün kol gezdiği bir dönemde sorgulayan bir birey olarak sanatçının kıstırılmış konumuna gönderme yaptığını söyler. Kırk küsur yıl sonra da bir ideolojik aygıt olarak medyanın manipülatif gücünü, yazının başında değindiğim Deniz Gezmiş'in fotoğrafının altına düşülen birkaç cümlenin daha da şiddetlenmiş, tektipleştirilmiş saldırgan bir dile evrildiğini, günün gerçeklerinin popüler kültürün imgeleri ve söylemleriyle kuşatılıp/kapatıldığını, okuyucunun/izleyicinin bakışını ve algısını körelttiğini görüyoruz.

Sanatçı yaşadığı günü *unutmamak* için kayda düştüğü *Günce*'sinde ise 7 Mayıs 1976 tarihinden itibaren bir deftere her gece uyumadan önce *Bugün de Yaşıyorum* mührünü ve o günün tarihini basarak bir günlük oluşturur. Son yaprakta "Askere Gidiyorum" sözcükleri yer alır. Siyasî belirsizliklerin ve şiddet ortamının ortasındaki bireyin kaygı ve korkularının yalın, dolaysız bir kaydıdır bu. Günümüzde de *belleğin* tozlu raflarına kaldırmamız beklenen tüm kaygı, korku ve kayıpları birer birer hatırlıyoruz, geri dönüşün olmadığını acı bir biçimde fark ederek. Ama boğazımız düğümlenerek de olsa "*bugün de yaşıyorum*" diyoruz, direnerek ve "*her şeye rağmen*"!

Seksenler Türkiye'sine Yetmişli Yıllardan Bakmak

METE KAAN KAYNAR

12 Eylül 1980 - 5 Haziran 1980: Darbe ya da Evren'in 100 Günü

TBMM Birleşik Toplantısı'nın 58. Birleşimi'nin ilk oturumu, 5 Haziran 1980 Perşembe günü saat 15.00'da, Cahit Karakaş başkanlığında açılır. Yoklamanın ardından, yeni cumhurbaşkanını seçmek için yapılan 93. tur oylamada Cumhuriyet Senatosu Üyesi Muhsin Batur ve Manisa Milletvekili Faik Türün aday olurlar. Oy verme işleminin ardından, 9 kişilik tasnif komisyonu oyları saymaya başlar. Oylamaya 573 parlamenter katılmıştır. Adaylardan Muhsin Batur 303, Faik Türün ise 235 oy alır. Tasnif sırasında 4 oy geçersiz sayılmış; 31 oy ise boş kullanılmıştır. 93. tur sonuçlarına göre hiçbir aday yeterli çoğunluğu –318 oyu– sağlayamadığından hemen bir sonraki tura geçilir. O günün son turundaki –96. tur– oylamaya sadece 125 üye katıldığı için, oyların isme göre tasnif edilmesine bile gerek duyulmayacaktır.

5 Haziran'daki Meclis oturumu, özellikle de bu oturumdaki 93. tur oylamada Muhsin Batur'un cumhurbaşkanı seçilmek için gereken sayıya oldukça yaklaşması, siyasî kulislerde ve TBMM'de hem bir heyecana hem de sert tartışma ve kavgalara neden olur. Sonuçta Batur, sadece CHP'li üyelerden değil, Cumhuriyet Senatosu'nun kontenjan senatörlerinden, Millî Birlik Grubu üyelerine, CGP'li ve MSP'li bazı üyelere kadar birçok farklı kesimden oy alabilmiştir; ancak yaklaşık 10 CHP üyesi ise Batur'a oy vermemiştir. 94. tur oylamanın sayımı yapıldığı sırada CHP Grup Başkan Vekili Metin Tüzün bayılarak yere düşer. Kalp spazmı geçiren Tüzün'e ilk müdahale, doktor milletvekilleri Mete Tan, Samet Durmuşoğlu ve Celal Ertuğ tarafından Meclis'te gerçekleştirilir.

MSP Genel Sekreteri Oğuzhan Asiltürk ve yine aynı partiden Diyarbakır Milletvekili Yaşar Göçmen arasında yaşanan arbedeyle de Genel Kurul Salonu hareketlenir. Oğuzhan Asiltürk, MSP'de Muhsin Batur'un adaylığını destekleyenler arasındadır. Yaşar Göçmen'in de aralarında bulunduğu bir diğer MSP'li grup ise Batur'a muhaliftir. Yan yana oturmakta olan Göçmen ve Asiltürk kendi aralarında hararetle sohbet ettikleri sırada, Göçmen ayağa kalkarak Asiltürk'ü iteler. Partililerin araya girmeleri ve Göçmen'in Genel Kurul Salonu'ndan çıkarılmasıyla gerginlik önlenir. MSP içerisinde Batur'a muhalif parlamenterlerden bir diğeri, Tahir Büyükkörükçü de Batur'un oyları açıklandıktan sonra bağırmaya, parti yönetiminden istifa ettiğini haykırmaya başlar. MSP'liler Büyükkörükçüyü de sakinleştirirler.

AP, kendi adayı Faik Türün'ün Nakşibendi tarikatından olduğunu dillendirmeye gayret ederken, Batur'a oy veren MSP'liler Demirel'i, Faik Türün'ün Nakşibendiliği ile ilgili söylentiler yayarak MSP'deki oyları yönlendirmekle suçlarlar. O saatlerde Meclis AP kulislerinde üzerinde beyaz renkli, yerlere kadar uzanan entarisi, uzun çember sakalı ve başında sarığı ile birisi ortaya çıkar; *Milliyet* (6 Haziran 1980) gazetesinde yer alan habere göre "AP'li parlamenterlerin, kulise gelen bir şeyhin elini öptüğü tespihinin püskülüne yüz sürdüğü görülür".

Demirel ve 230 parlamenterin imzasıyla 2 Haziran 1980 tarihinde verilen 1961 *Anayasası'nın 95. Maddesine İkinci ve Üçüncü Fıkra Olarak İki Fıkra ile Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun Teklifi* (2/935) de Millet Meclisi Anayasa Komisyonu'nda reddedilir. Demirel ve arkadaşları, Anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanlığı seçiminin halkoyuyla yapılmasını teklif edecek, ancak karar komisyonda 2'ye karşı 11 oyla reddedilecektir. Anayasa Komisyonu'nun 7 AP'li üyesinden 5'i de oylamaya katılmaz. Partisinin Anayasa Değişikliği Teklifi üzerine, Saadettin Bilgiç de aynı gün adaylıktan çekilir.

AP'nin Muhsin Batur'un karşısına Faik Türün ismini çıkarması da bu istifadan sonradır – ki daha sonra üzerinde durulacağı gibi bu isim, tesadüfen seçilmemiştir. Kontenjan Senatörü Muammer Aksoy da ertesi gün tüm parlamenterlere gönderdiği ve Meclis Başkanlığı'na da sunduğu mektubunda, AP'nin Batur'a rakip olarak Faik Türün'ü aday göstermiş olmasındaki siyasî hinliğe dikkat çeker. 4 Haziran'daki Birleşik Oturum'da da dile getirilen ve o günkü Oturumu yöneten Cahit Karakaş'ın, "Türkiye Parlamentosunda bugüne kadar olmayan bir şeydi bu. Onu da siz yapmış bulunuyorsunuz," diyerek tepki gösterdiği bu mektuba, Batur da *Anılar ve Görüşler*'inde yer vermektedir. Mektubunda, bir gün önce AP'nin Anayasa değişikliği için verdiği Kanun Teklifini anarak Aksoy, AP'yi, "Cumhurbaşkanının derhal seçilmesi için şart olan 'Partiler arasında anlaşmaya varma'...yolunu reddederek Anayasa değişikliğine karar" vermekle eleştirir. Aksoy'a göre artık "...bir Konten-

jan Senatörü ya da tarafsız bir milletvekilinin cumhurbaşkanı seçilme olasılığı da artık kesin biçimde ortadan kalkmıştır". Aksoy, mektubunda, Faik Türün'ün Muhsin Batur karşısında aday gösterilmiş olması ile ilgili olarak da şu değerlendirmelerde bulunur: "Anayasa değişikliğini gerekçe göstererek adayını [Saadettin Bilgiç] geri çeken AP'nin General Faik Türün'ü aday göstermesi –onun seçilemeyeceğini yüzde yüz bildiği halde– sadece ve sadece Muhsin Batur'a oy verecek bazı parlamenterlerin, şu ya da bu niteliklerinden ötürü Türün'e oy vermesini sağlayarak, Batur'un değerli 8-10 oy kaybetmesi taktiğini uygulamak[tır.]"

5 Haziran tarihi, sadece Muhsin Batur için değil, aslında CHP için de son şanstır: Cumhuriyet Senatosu'ndaki görevi 7 Haziran günü sona erecek olan Batur, iki gün sonra siyasî yaşamdan tamamen çekilecek; bu tarihten sonraki turlarda CHP'lilerin destekleyeceği hiçbir aday, onun kadar başarılı olamayacaktır.

5 Haziran tarihindeki oylamalar, cumhurbaşkanlığı seçimi için düzenlenen ne ilk ne de son tur oylamalardı; 93. Tur, sadece, cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde bir adayın –Muhsin Batur'un– sonuca yaklaşabildiği yegâne tur olması açısından önemliydi. Nitekim Korutürk'ün görev süresi 6 Nisan 1980 tarihinde sonra ereceği için, Anayasa gereği yeni cumhurbaşkanının seçilmesi için belirlenen takvim 25 Mart 1980'de işlemeye başlamış; o günkü TBMM Birleşik Toplantısı'nda yeni cumhurbaşkanını belirlemek için ilk tur oylama yapılmıştı. İlk turda oylar 41 farklı aday arasında dağılırken, ilerleyen turlarda rekabet CHP adayı Muhsin Batur ve AP adayı Saadettin Bilgiç arasında kızışmaya başlar. Bilgiç'in adaylıktan çekilmesinden sonra adaylığı gündeme gelen Türün, 21 Ağustos 1980 tarihindeki 115. Tura kadar adaylığını sürdürecek; Parlamento, bu turdaki oylamada da yeni cumhurbaşkanını seçemeyecektir. Zaten o günden sonra, 11 Eylül 1980 tarihine kadar da TBMM Birleşik Oturumu, Genel Kurul'da yeterli çoğunluk sağlanamadığı için çalışmalarına devam edemeyecektir.

11 Eylül 1980 Perşembe günü saat 15.00'da oturumu açan Başkan Cahit Karakaş, "Yapılan yoklama sonucunda salonda çoğunluğumuz yoktur. Bu sebeple cumhurbaşkanlığı seçim turlarına devam etmek için, 12 Eylül 1980 Cuma günü saat 15.00'da toplanmak üzere birleşimi kapatıyorum," diyerek oturumu kapatır. Oysa ertesi gün Türkiye, yepyeni bir siyasal iklime uyanacak; ordu, *Rubicon Nehri*'ni üçüncü kez geçecektir.

5 Haziran 1980 - 5 Haziran 1977: Rubicon'u Geçmek

4 Mart 1925 yılında çıkarılan 578 Sayılı *Takrir-i Sükûn Kanunu*'yla, 1919'dan o güne değin kutlanmakta olan 1 Mayıs'ın kitlesel olarak anılması yasaklan-

mış; 27 Mayıs 1935 tarihinde çıkarılan 2739 sayılı *Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun*'la da 1 Mayıs tarihi *Bahar Bayramı* olarak kabul edilerek resmî tatiller arasına katılmıştı. Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1976'ya kadar 1 Mayıs'ın daha çok kapalı alanlarda gerçekleştirilen etkinliklerle kutlanılmasına devam edildiyse de işçi sınıfı ve diğer sosyalist kesimlerin o 1 Mayıs günlerinde kitlesel olarak sokağa çıkmalarına izin verilmemişti.

Yıllar, yıllar sonra sosyalistler, ilk kez 1976 1 Mayıs'ında kitlesel gösterilerle sokağa çıkarlar. DİSK'in öncülüğünde çeşitli gençlik ve meslek örgütleri, sosyalist partiler ve Türk-İş'in katılımıyla bir araya gelen yüz binler, saat 09.00'dan 15.00'a kadar kutlamalara devam ederler. İstanbul'daki ana yürüyüş güzergâhı Beşiktaş-Taksim Meydanı olarak belirlenmişse de katılımın fazlalığı nedeniyle işçiler, Beşiktaş haricinde Kabataş, Saraçhane ve Şişli gibi güzergâhlarda da bir araya gelirler. *Cumhuriyet* (2 Ocak 1976) gazetesinin haberine göre mitingde; "...daha önceki miting ve toplantıların aksine son derece neşeli ve renkli bir hava hüküm" sürmektedir. Yürüyüşe katılanlar arasında bazı tiyatro toplulukları da yer almaktadır. *İlerici Gençlik Derneği* yol boyunca durdukları yerlerde ve Taksim'e girerlerken *Grev* adlı oyunu sergilerler; *Dostlar Tiyatrosu* ve *Ankara Sanat Tiyatrosu*'na mensup sanatçılar da yürüyüş alanındadırlar. CHP mitinge 15 kişilik bir parlamenter heyeti ile katılır. *Milliyet* (2 Ocak 1976) gazetesi bugünü *İşçi Bayramı Büyük Kalabalıkla ve Olay Çıkmadan Kutlandı* başlığı ile verir.

Ertesi yıl –1977– düzenlenen mitinge katılım daha da fazladır; yaklaşık 500 bin gösterici İstanbul sokaklarındadır. Haftalardır şeamet tellallığı yapan, sokakların kan gölüne döneceğini iddia eden sağcı gazeteler, bu kez haklı çıkacaklardır. 30 Nisan'da *Tercüman* gazetesinde Ahmet Kabaklı, ertesi gün düzenlenecek 1 Mayıs törenleri ile ilgili olarak şunları yazıyordu:

> DİSK, TİP ve CHP militanları, yarın İstanbul, Ankara ve bütün yurdu kana bulaması mümkün kışkırtma ve tecavüz hareketlerine girişebileceklerdir! Yarın, komünist bayramı. 1 Mayıs'ı Türkiye'de de bayram ilan etmek için ortalığı velveleye verecekler, kalabalıklar toplayıp yürütecek ve bağırtacaklardır. Polisle vuruşmalar muhtemeldir, cinayetler işlenebilir, mallara canlara kıyılabilir. Taktik icabı kendi aralarında dövüşebilirler, saf vatandaşlar da burada ölebilir. Hiç şüphe yok, Maocular, Leninci dedikleri DİSK'lilere...veya Leninciler 'Sosyal Faşist' dedikleri Maoculara saldıracaklar ve Ecevit'in taktiği ile bunun da suçu MHP'li, MSP'li ve AP'li milliyetçilere yüklemeye kalkacaklardır.

Ertesi gün her şey, tam da *Tercüman, Ortadoğu, Bayrak* gibi gazetelerin sayfalarında "uyardıkları" (!) gibi gerçekleşir. Saat 19.00'da DİSK Başkanı Kemal Türkler konuşmasını tamamladığında *Intercontinental Oteli*'nden ge-

len silah sesiyle karışan alanda 34 kişi öldürülür, yüzlerce kişi de yaralanır. Olay sağcı gazetelere, Maocu grupların diğer sol gruplarla çatışması şeklinde yansıtılır.

1 Mayıs 1977'nin hikâyesini, Emek ve Dayanışma bayramlarının bu coğrafyadaki serencamını, Ayşem Sezer-Şanlı'nın yine bu çalışma içerisinde yer alan makalesinden okudunuz. Ancak 1 Mayıs 1977'nin, sadece o katliamda öldürülenler ve yetmişlerde sosyalizme yönelik tedhiş politikalarının bir tezahürü olarak önem taşımadığının da altını çizmek gerekiyor. Tarihe *Kanlı 1 Mayıs* olarak geçecek olan 1977 yılı kutlamalarının, bir *askerî darbe bahanesi*, müstakbel bir askerî darbenin gerekçesi, meşrulaştırıcısı olarak planlandığını da unutmamak lazım. Bu çerçeveden bakıldığında, bambaşka bir darbenin provası olarak kurgulanmış olsa da Kanlı 1 Mayıs'ın, aynı zamanda, 12 Eylül patikasındaki son kavşak olduğunu ve Türkiye'nin bu kavşaktan sağa döndükten sonra bir kez daha Rubicon Nehri kıyısına varacağını da hatırda tutmak gerekiyor.

Plana göre, 1 Mayıs'ta yaşanacak kitlesel ölümlerin yaratacağı toplumsal infial, müstakbel darbenin gerekçesi ve işaret fişeği olarak kullanılacak; böylece, 5 Haziran'daki seçimlere yaklaşık bir ay kala, gerek 1 Mayıs'ta yaratılan bu infial gerekse de Ecevit'in bir suikastta öldürülmesiyle Türkiye'nin Latin Amerikalaşması önlenmiş(!) olacaktır. İddiaya göre, Türkiye'nin ikinci bir *Şili*, Ecevit'in de ikinci bir *Allende* olmasına mâni olacak darbe girişiminin kurgusu, şubat ayı başlarında yeni görevine atanan CIA Direktörü Amiral Stansfield Turner'in cumhurbaşkanı, başbakan ve genelkurmay başkanı ile görüşmesi sırasında yapılır.

Süleyman Genç, *Bıçağın Sırtındaki Türkiye*'de, 1977 seçimleri öncesindeki bu darbe girişimi ve bu girişimin uluslararası istihbarat örgütleriyle ilişkisini şu kelimelerle ifade etmektedir: "Tıpkı 1964-1970 Şili Başkanlık seçimlerinde yaptıkları gibi 1977 seçimleri öncesinde Türkiye'de de aynen girişimlerini sürdürdüler. Sonuç alabilmek için her türlü tedbire başvurdular. 1977 genel seçimleri öncesi Türkiye, uluslararası istihbarat örgütlerinin örtülü eylem alanı olmuştur. Bu girişimlere Türkiye'deki yüksek tiraj yapan bazı gazeteler de açıkça katılmış, kamuoyunu etkileme işlevini yerine getirmiştir. Seçimler öncesi ve seçimler anında Batı Alman İstihbarat Örgütü bilgisine dayalı sahte raporlar etrafa dehşet veren abartmalar içinde yayımlanmış, 12 Mart döneminde pek çok örneği-

Son Havadis

TAKSİM SAVAŞ ALANI GİBİYDİ

38 ÖLÜ

KIZILLAR KUDURDU

Son Havadis, 2 Mayıs 1977.

ni gördüğümüz sahte belgelerle kamuoyu tedirgin edilmiş, ardından da kanlı ve vahşi uygulamalara yönelmiştir... Batı Almanya istihbarat örgütü bilgilerine dayanılarak hazırlanan sahte belgelerin en ünlüsü 31 Mayıs 1977 tarihli *Tercüman* gazetesinde yayınlandı."

Genç'in bahsettiği haber, daha doğrusu *Tercüman*'ın yayımladığı sahte belge, TÜSDEK (*Türkiye Sosyalist Devrim Konseyi*) isimli naylon kuruluş adına üretilen ve servis edilen belgedir – ki bu sahte belgede örgütün 27-28 Aralık 1975 tarihinde Berlin'de yapılan konsey toplantısında alınan kararı gereğince, 1977 seçimleri öncesinde eylemlerin artırılmasının planlandığı söylenmekte/söylettirilmektedir. Alman Gizli Servisi tarafından üretilen ve *Tercüman* gazetesi tarafından servis edilen bu naylon belgede, paramiliter sol örgütlerin CHP'nin seçimleri kazanabilmesi için çalıştıkları ve eylemler planladıkları algısı da oluşturulmaya çalışılmaktadır. Fason TÜSDEK örgütü, naylon belgesinde şu gerçeğin(!) altını çizer: "Türkiye'de Sosyalist Halk İktidarını istediğimiz düzeyde gerçekleştirecek tek siyasî kuruluş CHP olduğu için 1977 seçimlerinin CHP tarafından ortaksız bir şekilde kazanılması muhakkak benimsenecektir. Seçimler için tek ve en büyük hedef budur... Bunun için de 26, 37LM, 39BS, 51MK devrim öncesi eylemleri derhal uygulamaya konulacak ve 1977 yılı içerisinde... 19YK, 23KKL, 29NCB, 34EGR devrim eylemleri de eklenerek seçimlere kadar Devrim tabanı eksiksiz oluşturulacaktır." Belgede geçen, 37LM, 39BS...34EGR gibi kısaltmalar, güya, TÜSDEK tarafından önceden planlanan gizli terör eylemlerinin kod isimleridir.

Atilla Akar da kendi internet sitesinde (28 Nisan 2010) yazdığı *1 Mayıs 1977 Katliamı Gerçekte Ne İçin Yapıldı?* başlıklı yazısında "1 Mayıs 1977 kanlı katliamı[nın] Türkiye tarihinin en önemli provokasyonu" olduğunu vurgular. "O kadar ki, bugün bile aydınlatılmamış ve sorumluları yargı önüne çıkarılmamış olmasının dışında doğru bir şekilde tartışılmamış ve –birkaç istisnası hariç– gerekli sonuçlar vurgulanamamıştır. Bu yönüyle 1 Mayıs 1977 katliamı neredeyse ve âdeta sanki birileri tarafından 'spor olsun' diye yapılmış gibi durmaktadır. Oysa hafızamıza kazınan dehşet kareleri bir yana, 1 Mayıs 1977 gerçekte 12 Eylül'den çok önce gerçekleşmesine ramak kalmış bir 'darbe planı'nı uygulamaya sokmak ama-

Halk'a ve olaylara
Tercüman
34 ÖLÜ VAR
Mao'cular, DİSK'in İstanbul'da yaptığı mitingi bastılar
Tüyler ürpertici sahneler

Tercüman, 2 Mayıs 1977.

cıyla yapılmıştı. O darbe planı ki, ustalıkla örtülmüş ve bugüne kadar konuşulmayarak üzerine ölü toprağı serpilmiştir." Akar, 1 Mayıs 1977'deki darbe girişiminin Şili'de Salvador Allende'ye karşı yapılan darbeyi model alan bir girişim olduğunu iddia eder. 11 Eylül 1973'te Şili'deki darbenin de arkasında olan ITT şirketinin, 1 Mayıs 1977'deki olaylar sırasında üst katlarından ateş açılan Intercontinental Oteli'nin sahibi olduğunu da iddiaları arasına eklemeyi ihmal etmez.

Kontrgerilla Kıskacında Türkiye kitabının yazarı Suat Parlar da otel ve ABD bağlantısını vurgulayan bir diğer isimdir: "Halkın üzerine ateş açılan Intercontinental Oteli, Şili Devlet Başkanı Salvadore Allende'nin devrilmesinde CIA ile işbirliği yapan ITT şirketinin oteller zinciri içindedir. Alana çıkan Mete Caddesi üzerinde bulunan AMESET adlı ve ITT'ye bağlı şirketin son derece iyi Türkçe konuşan müdürü Ankara'daki ABD askerî misyonu TUSLOG'da görev yapmış 'emekli' bir albaydı. Özel harpçilerin 'sivil' uzantılarla birlikte hareket ettiği, kontrgerillanın tüm birimlerinin devreye sokulduğu bir katliamdır, söz konusu olan."

1987 yılında, 1977 Kanlı 1 Mayıs'ı ile ilgili olarak, *Hürriyet* (8 Mayıs 1987) gazetesine yaptığı açıklamalarda Sadi Koçaş da darbe iddialarına gönderme yapar. Çetin Yetkin ve Gündüz Şimşir'in yaptıkları röportaj *Sadi Koçaş: Kontrgerilla Vardı* üst başlığını taşımaktadır. Koçaş açıklamalarında "... kontrgerillanın varlığını doğru[lamakta], bu örgütten albay, binbaşı, yüzbaşı gibi rütbeli kimseler tanıdığını... bunların asıl suçunun kanunsuz emirleri yerine getirmek olduğunu vurgu[lamakta], bazılarının sonradan yurtdışına gönderildiğini belirt[mektedir.]"

Eski bakan, Cumhuriyet Senatosu üyesi, Albay Koçaş'a göre, "1 Mayıs olayı, 1 Mayıs günü ortaya çıkmış bir olay değil. '68, '69, '70'li yıllardan itibaren biriken en az yedi-sekiz senelik bir olayın birikimidir." Koçaş, 1 Mayıs'ın kontrgerilla tarafından düzenlenen bir darbe girişimi olduğunun da altını çizmeyi ihmal etmez: "Kontrgerilla, gerillaya karşı kontrgerillayız diyen birtakım insanlardan oluşan bir örgüt. Bunların gerilla, komando oldukları kendilerinden menkul. Ama bunlar bir makamdan yetki alıyorlar... Belki Cumhurbaşkanı, belki Genelkurmay Başkanının emri var, bilmiyorum. Ancak, [MİT'in] olduğu kesindir... Bazı isimleri tanı-

Hergün

LENINCILERLE MAOCULAR ÇATIŞTI

SOLCULAR 40 İŞÇİYİ KATLETTİ

Hergün, 2 Mayıs 1977.

yorum, bunların içinden. O zaman bu işleri yapan binbaşı, yarbay, yüzbaşı rütbeli kişiler kimselerden bahsedilirdi."

Ürün dergisinin, Kanlı 1 Mayıs'tan sonra, temmuz ayında çıkan 37. sayısında da katliam ve darbe ilişkisi konu edilmektedir. Dergideki isimsiz başyazıda şu ifadelere yer verilir; "Egemen çevreler baskı, yıldırma ve sindirmede hemfikirdiler. Ne var ki, aralarında seçim mi, yoksa faşist darbe mi konusunda çatışmaların, aykırılıkların var olduğu su götürmez... Seçim öncesi Şiran, Niksar ve benzeri saldırılar, baskı ve terörün bir parçasıydı. 1 Mayıs kırımıyla terör doruğuna vardı. Ancak seçimlerin yapılıp yapılmayacağı hususu son ana kadar belirsiz kaldı. Tüm baskı ve sindirmeye rağmen seçimlerde yenileceklerini açıkça gören egemen güçler, ordunun en üst kademelerine kadar yükselen bir grup general ve subay eliyle son anda bir faşist darbe girişiminde daha bulunurlar."

Merdan Yanardağ, *Bağımsız* dergisinde (4 Mayıs 2012) yayımlanan *Kanlı 1 Mayıs MHP'li Subayların Darbe Girişimi İçindi* başlıklı yazısında, sadece Kanlı 1 Mayıs ve darbe ilişkisini faş etmekle kalmaz; darbe girişiminin menşeini de açıklar: Yanardağ'a göre, "Türkiye'de solun en büyük kitle gösterisi olan Taksim'deki 1 Mayıs 1977 mitingi 34 kişinin yaşamını yitirdiği kanlı bir provokasyon ile" bitecektir. "Kontrgerilla'nın öncülük ettiği bu katliam, aslında ordudaki MHP'li subayların darbe girişimi" için gerçekleştirilmiştir.

Kanlı 1 Mayıs ve MHP yanlısı bir darbe arasındaki en ayrıntılı ifadeler *Hürriyet* (12 Haziran 1977) gazetesinin *The Christian Science Monitor* gazetesi muhabiri John K. Cooley'e istinaden verdiği haberdir. Gazetenin New York muhabirinden alınan, *Amerikan Gazetesine Göre Bir Darbe Önlendi* başlıklı haberde "...New York'ta yayınlanan *The Christian Science Monitor* adlı günlük gazetede yayınlanan bir haberde, Türkiye'de 5 Haziran seçimlerinden önce girişilen bu darbenin Genelkurmay Başkanı Semih Sancar tarafından güçlükle önlendiği" açıklanmıştır. *Hürriyet*'in *The Christian Science Monitor* muhabiri Cooley'den iktibas ettiği haberde şu ayrıntılara yer verilir:

> İhtilal teşebbüsüne yeni faşist eğilimli Milliyetçi Hareket Partisinin lideri Albay Alparslan Türkeş idaresinde aşırı sağcı 200 kadar subay giriştiler. Kara Ordusundan kıdemli asgari üç general de bu teşebbüste yer aldılar. Hâlen bu subaylar ya nezaret ya da gözaltında tutulmaktadır. 2 Haziran'da Cumhurbaşkanı Korutürk'ün tasvibiyle vaktinden önce ve sebep gösterilmeden emekliye sevk edilen Kara Kuvvetleri Komutanı Namık Kemal Ersun'un ihtilal liderlerinden biri olduğu sanılmaktadır. Kimliği açıklanmayan ikinci bir general de aktif görevden çektirildi. İhtilal teşebbüsüne karışan üçüncü yüksek rütbeli subayın ise General Musa Öğün olduğu ifade ediliyor. 1971 yılında askerî kuvvetlerin desteklediği rejimin liderlerinden biri olan General Öğün'ün adı

aynı zamanda esrarengiz bir kontrgerilla organizasyonuna karışmaktadır. Eski Türk siyasî mahkûmlarına göre bu teşkilatın Türk solcu ve liberallerine işkence yaptığı belirtilmektedir. İhtilal teşebbüsü 2 Haziran günü için planlanmıştı. Milliyetçi Hareket Partisinin adına Bozkurt denilen komando birlikleri caddelerde çatışma çıkarıp, resmî müesseselere hücum edecek ve böylece Ordu idareye el koyacaktı.

Hürriyet'in bir başka gazeteye referansla aktardığı açıklamalarda da Sadi Koçaş'ın yıllar sonraki ifadelerinde de, bu konudaki diğer anı ve beyanlarda da, sürekli olarak, ordu içerisindeki, emir komuta zincirine dayanmayan, düzensiz askerî güçlerin giriştikleri bir darbe "iddiası"nın, gündeme getirildiği görülür. 1977 yılı ortalarına gelindiğinde, kesin ve tartışmasız olan tek şey ise 5 Haziran 1977 genel seçimlerine yaklaşırken, Ecevit'in yıldızının parladığıdır.

1972'de İnönü'yü devirerek CHP genel başkanlığına seçilen, Kıbrıs Harekâtı akabinde iyiden iyiye popülaritesi artan Ecevit'in, 1970'te Şili devlet başkanlığına seçilen ve 1973'te ABD destekli bir darbeyle görevinden indirilen Salvador Allende'nin başarısını tekrar edeceği umulmakta/korkulmaktadır. Basın, Salvador Allende'nin soyadıyla Bülent Ecevit'in isimlerini birleştirerek ona *Büllende* adını takmıştır bile: Ecevit, Allende ile kendisi arasındaki bu benzeşmeden rahatsızlığını daha 1973 seçimlerin hemen öncesinde *Milliyet* (18 Ekim 1973) gazetesinde Abdi İpekçi'yle yaptığı röportajda "...Şili'de Marksist bir parti iktidara gelmişti. CHP'nin ise, Türk toplumunun gerçeklerine göre oluşturulan, kendine özgü bir doktrini vardır," diyerek reddetmeye çalışsa da solun her rengini komünizm, komünizmi de "Rus ajanlığı" ve "vatan hainliği" ile özdeşleştirmekle malul dönemin sağı için Ecevit'in artan popülaritesi, kolaylıkla bir "komünizm tehdidi"ne tevil edilebilmiştir.

DİSK'in seçimlerde CHP'yi destekleme kararı alması da sağ basında, Ecevit'in seçimlerdeki olası başarısının aynı zamanda komünizm ve anarşinin başarısı anlamına geleceğine delil olarak gösterilir ki 31 Mayıs 1977 tarihinde yayımlanan sahte TÜSDEK belgesiyle de DİSK-CHP işbirliğinin bu operasyonun illegal ayağı olduğu algısı üretilmeye çalışılmaktaydı. *Tercüman* (25 Nisan 1977) gazetesindeki köşesinde Ergun Göze *CHP'nin Yıkıcı Gücü: DİSK* başlıklı yazısında, inşa edilmeye çalışılan bu yaygın sağ kanaati şu sözlerle dile getirmektedir: "CHP seçim stratejisini vurucu ve yıkıcı olarak DİSK'i kullanma esasına dayandırdı. Amma, CHP ve sayın lideri bu hezeyanlarında yanılmaktadırlar." Göze, bir hafta sonraki (*Tercüman*, 30 Nisan 1977) bir başka yazısında da CHP'yi rüzgâr ekip fırtınadan şikâyet etmekle; anarşiye destek vermekle suçlamaktadır: "...millet biliyor. Anarşinin kimler tarafından ekildiğini ve şimdi Leninci anarşistlerin Maocuları, Maocuların

Lenincileri öldürür hale geldiğini herkes bilmektedir. Aslında CHP'nin yaptığı fırtına ekip rüzgâr biçmektir. Yahut rüzgâr biçebilmek için fırtına ekmeyi göze almaktır. Fakat bu, CHP karşısındaki aklıselim sahiplerinin durumunu ve mesuliyetini değiştirmez. Bütün tahriklere karşı seçim öncesi sükûnunu ve huzurumuzu korumakla mükellefiz."

Ya, 1 Mayıs katliamının "masum insanların da öldürüldüğü bir sol içi hesaplaşmaya", "bir anarşik olaya" tahvil edilerek 5 Haziran'daki genel seçimlerin bilinmez bir tarihe ertelenmesine ya da (/hem de) kazanmasına neredeyse kesin gözüyle bakıldığı genel seçimlerden önce Ecevit'in bir suikastla tasfiye edilmesine dayanan bu darbe senaryosunun ilk perdesi, 26 Nisan'da Niksar'da, Bülent Ecevit'e suikast girişimi ile açılır. Ecevit'in gezi güzergâhı, Amasya, Erzincan ve Sivas'tır. Tokat'ın Niksar ilçesinde açık hava toplantısı için duraklayan CHP konvoyuna MHP'liler saldırırlar. Ecevit'in, koruma polislerinin havaya ateş açmasıyla kurtulduğu saldırıda dört kişi yaralanır; çevredeki bina ve araçlarda hasarlar meydana gelir. Ertesi gün Ecevit'in konvoyuna Gümüşhane, Şiran'da saldırılır. Saldırılar o kadar peş peşe gelmektedir ki, *Hürriyet* (28 Nisan 1977) gazetesi, saldırıyı *Ecevit Şiran'da Saldırıya Uğradı* başlığıyla verirken, üst başlıkta (bir önceki gün gerçekleşen Niksar saldırısına atfen) *CHP Liderine Niksar'da Yapılan Saldırı İçin Soruşturma Açıldı* üst-başlığını kullanmayı tercih eder.

29 Mayıs'ta İzmir Çiğli Havaalanı'ndaki suikast girişimi ve aynı gün İstanbul Yeşilköy Havaalanı ve Sirkeci Tren Garı'ndaki patlamalar, artık birer "*toplumsal olay*"dan çok, perde arkasında gizli bir örgütün planlı eylemleriyle karşı karşıya olunduğunu kanıtlar şekildedir. 29 Mayıs'ın ilk patlaması, saat 16.00 sularında Sirkeci Garı karşısındaki bir emanetçide gerçekleşir. Yeşilköy Havaalanı'nda Dış Hatlar Terminali karşısındaki emanetçideki patlamada ise ilk ilk belirlemelere göre beş kişi ölürken kırk civarında kişi de yaralanır. Bir Fransız haber ajansının Atina bürosunu arayan kimliği belirsiz bir kişi, İstanbul'daki her iki patlamayı da Ermeni *28 Mayıs Örgütü* adına üstlenir.

Çiğli Havaalanı'nda Ecevit'e yönelik o günkü suikast girişimi ise, bu darbe senaryosunun en kritik hamlesini teşkil etmektedir. İzmir'e gelen Bülent ve Rahşan Ecevit çiftine, tam uçaktan parti arabasına geçecekleri sırada uzun namlulu bir silahla ateş edilir. Bülent Ecevit *Savunmam*'da o günü şöyle anlatır: "Hedef ben miydim, eşim miydi, Mehmet İsvan mıydı, onu da bilemem. İlk andan itibaren, olayı örtbas etme, tevil etme çabalarıyla karşılaştık. Ama ortada planlı bir suikast girişimi olduğu açıktı. İlkin bazı emniyet görevlileri, 'Merak etmeyin, mermi değildir. Çocuk patlangacı olabilir' dediler. Oysa... İsvan yarı baygın yatıyordu. Patlangaç varsayımını kabul etmediğimiz görülünce, birkaç dakika içinde, bir haber getirdiler: suçluları yakalamışlardı...

İki genç Cumhuriyet Halk Partili imiş 'suçlular'...Ceplerinde birtakım belgeler bulmuşlar. Ama belgelerin düzmeceliği öylesine belliydi ki, bu varsayım da tutmadı. Gençler kısa sürede salıverildiler. Gece geç vakte kadar süren uzun bir gezi yaptık o gün... Yol boyunca bir komiser ikide bir otobüsümüze biniyor, olayın suikast olmadığını kanıtlamak üzere, her biri ötekinden ilginç varsayımlarla bizi avutmaya uğraşıyordu."

Saldırıda Bülent Ecevit'i arabaya çeken Mehmet İsvan, bacağından yaralanır. Mehmet İsvan, dönemin İstanbul Belediye Başkanı Ahmet İsvan'ın kardeşidir. İstanbul'daki görkemli 1 Mayıs (1977) etkinliğinin organizasyonunda da onun büyük emeği vardır. Mehmet İsvan'ın siyasî kişiliği bir yana, onu yaralayan merminin nev'i bile olaydaki kontrgerilla/darbe bağlantısı ihtimallerini güçlendirir. Olay sonrasında İzmir Devlet Hastanesi'ne kaldırılan Mehmet İsvan'ın bacağından çıkarılan merminin *gazlı mermi* diye de anılan ve suikast amacıyla kullanılan özel bir mermi olduğu anlaşılır. Balistik uzmanları, mermi içine yerleştirilen kimyasal maddenin bileşimi hakkında bilgi sahibi olmadıklarını; o güne kadar böyle bir mermi görmediklerini ifade ederler. Mermi ve bu tür mermilerin kullanılabileceği nitelikteki silahların çok sınırlı sayıda Türkiye'ye getirildiği öğrenilir. Olayın arkasındaki siyasî irade bir yana, savcılığın el koyduğu merminin akıbeti bile bilinemez. Ecevit merminin hikâyesini yine *Savunmam*'da şöyle anlatmaktadır: "... İsvan'ı ziyaret ettiğimde, durumunun bir hayli ağır olduğunu gördüm. Bacağından füze tipi iri bir mermi çıkarılmıştı... Öğrendik ki, merminin çıkarıldığını duyar duymaz emniyetten bazı özel 'görevli' kişiler gelip, mermiyi almak istemişler. Fakat doktorlar... reddetmişler. Ayrıca sonradan öğrendik ki, İzmir Valisi uzun süre olayı Ankara'ya bile bildirmemiş."

İlk bakışta, "ateşli silahla yaralanma vakası" olarak kayıtlara geçebilecek bir olay nedeniyle yaralanan Mehmet İsvan'ın bacağına saplanan merminin niteliği yüzünden Türkiye'de tedavi edilmesi mümkün olmayınca, İsveç'e götürülmesine karar verilir. *Çiğli Suikastı*'nın üzeri de Kanlı 1 Mayıs Katliamı gibi örtülür; unutturulur. 3 Haziran'da İstanbul Taksim Meydanı'nda miting yapmayı planlayan Bülent Ecevit'e tekrar suikast girişiminde bulunacağı ihbarı alınınca, Başbakan Demirel, Ecevit'i programını iptal etmesi için uyarır. Dönemin Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Daire Başkanı Mustafa Yiğit, *Milliyet* (11 Şubat 1997) gazetesinden Harun Gürek'e verdiği röportajda, bu istihbaratın Alman Polis İstihbarat Örgütü *Verfassungsschutz* (Anayasa Koruma Örgütü) tarafından verildiğini belirtir. Yiğit açıklamalarında, olaydan kısa bir süre önce dönemin Emniyet Genel Müdürü Turhan Şenel ile birlikte *Verfassungsschutz*'un davetlisi olarak Almanya'ya gittiklerini, bu gezi sırasında kendilerine Dr. Kannapin isimli bir ajanın refakat ettiğini söyler. Mustafa Yiğit, Ecevit'e yönelik bir suikast ihbarına rağmen düzenlenen

Taksim Mitingi sonrasında Dr. Kannapin'e İstanbul'da rastlar; Kannapin suikast riskinden haberdardır ve bunun gerçekleşmemiş olmasından memnundur. Mustafa Yiğit, Kannapin'e bunu nereden bildiğini sorar. Kannapin, bir Doğu Alman Terör örgütünden aldığı bu istihbaratı, önce *Tercüman* gazetesi sahibi Kemal Ilıcak'la paylaştığını, Ilıcak'ın Cumhurbaşkanı Korutürk'e, Korutürk'ün, Başbakan Demirel'e haber verdiğini söyler. Demirel bu bilgiyi Ecevit ile paylaşır; Ecevit ise kamuoyuyla.

Kannapin ismi, yıllar sonra, 12 Eylül Darbesi'nin ardından, Hava Hâkim Albay Nurettin Soyer'in soruşturduğu MHP ve Ülkü Ocakları Davası (Esas 1980/7040 Karar 1981/600) iddianamesinde de geçmektedir. İddianamede, MHP teşkilatlarında ele geçirilen belgelerden, Kannapin isimli ajanın, Almanya'daki ülkücü örgütlerle işbirliği içerisinde çalıştığı belirtilmektedir. Uğur Mumcu da Dr. Kannapin, MHP teşkilatları ve Türkeş arasındaki ilişkileri *Papa Ağca Mafya* kitabında ayrıntılarıyla tartışır.

GÜNEŞ

ECEVIT, SUIKAST IHBARINI SEÇIM MALZEMESI YAPTI

AP MERKEZİ'NE BOMBA ATILDI

Demirel; ihbarı açıklamanın ne gereği var ki?, dedi

CHP'li kadınlar Kapıkule'de işçileri avlıyor

İŞ BANKASI'NDA ASTRONOMİK ZAM

Güneş, 3 Haziran 1977.

Demirel'in bu suikast uyarısını basınla paylaşan Ecevit'in ertesi gün –5 Haziran 1977 genel seçimlerinden iki gün önce– düzenlediği mitinge olağandışı bir kalabalık iştirak eder. Darbe ve suikast girişimleri akim kaldığı gibi, seçimlere günler kala Ecevit'in yıldızı hiç olmadığı kadar parlamıştır.

Suikast girişimleri ve katliamın üzeri örtülse de olayın tümüyle kapatıldığını söylemek zordur. Başbakan Süleyman Demirel, yaklaşık bir ay sonraki Yüksek Askerî Şura'yı bile beklemeksizin kara kuvvetleri komutanı ve çeşitli rütbelerdeki yaklaşık 200 askeri, 1 Haziran 1977 itibarıyla emekliye sevk eder. Emeklilik işlemi o kadar aceleye getirilir ki, yeni bir kara kuvvetleri komutanı görevlendirilmesi yerine Genelkurmay Başkanı Semih Sancar'ın, aynı zamanda Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na da vekâlet etmesi kararlaştırılır. Yeni kara kuvvetleri komutanının belirleniş süreci, 12 Eylül Darbesi'ni gerçekleştirecek kadronun şekillenmesinde de önemli bir rol oynayacaktır.

* * *

5 Haziran 1977 seçimleri CHP tarihi için oldukça nevi şahsına münhasırdır. Seçimler, gerek öncesinde yaşanan olaylar, gerekse de CHP'nin elde ettiği %41,4'lük oy oranıyla CHP tarihinin en önemli kırılma noktalarından birini oluşturur. CHP'nin bu tarihten sonraki hiçbir seçimde bu oy oranını yakalayamayacak olması bile bu seçimlerin CHP tarihindeki önemini anlatabilmek için yeterli olacaktır. Seçim sonuçlarına göre, CHP 213 milletvekilliği kazanmıştır ki bu sayı tek başına hükümet kurmak için yeterli değilse de Bülent Ecevit'i bir koalisyon hükümeti aracılığıyla başbakanlığa taşıyabilmek için kâfidir. Genel başkan seçildikten kısa bir süre sonra Susuz'lu (Kars) *Şaşo Hala*'nın (Şahzade Şahin) taktığı lakapla *Karaoğlan*'lığa terfi eden Ecevit, 1977 seçimleri öncesi *Büllende*'liğe, son olarak da –bir partinin, CHP'nin, genel başkanı sıfatının çok ötesinde bir anlamı ima eden– *Üçüncü Adam*'lığa terfi edecektir. CHP'ye bu seçimlerde tarihî –ama kısa– bir zafer armağan edecek olan Ecevit, 1974 Ocak'ından sonra başbakanlık koltuğuna ikinci kez oturacaktır.

Ecevit liderliğindeki Bakanlar Kurulu'nun (40. Hükümet) görevlendirildiğine dair Cumhurbaşkanlığı Tezkeresi 22 Haziran'da yayımlanır; 28'inde Hükümet Programı okunur; 3 Temmuz 1977'de 40. Hükümet'in güven oylaması yapılır: 448 üyenin 217'sinin kabul, 229'unun ise reddettiği program güvenoyu alamayınca Ecevit, Korutürk'e istifasını sunar. Ecevit'in istifası üzerine Cumhurbaşkanı Korutürk, hükümet kurma görevini Süleyman Demirel'e verir. 1 Ağustos 1977'de güvenoyu alan Demirel, II. MC (41.) Hükümeti'nin başbakanı olur.

Kısa süre içeresinde, biri güvenoyu alamadığı için istifa eden iki hükümet kurulurken; 1977 1 Mayıs'ındaki darbe girişiminin lideri olduğu düşünülen Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Namık Kemal Ersun, yaklaşık bir ay sonraki Yüksek Askerî Şura bile beklenmeden, 1 Haziran 1977 tarihinde re'sen emekli edilir. Rivayet o ki –*Ülkücü Dünya Görüşü* isimli kitabında Mehmet Kaplan'ın söylediklerine bakılırsa– Ersun'un bir darbe hazırlığında olduğunu Semih Sancar'a ihbar eden kişi, Adnan Ersöz'dür. 1. Ordu Komutanı'nın (A. Ersöz), Kara Kuvvetleri Komutanı'nın (N.K. Ersun) darbe yapacağını Genelkurmay Başkan'ına (S. Sancar) bildirmesinden sonra ipler iyice gerilir. 1 Haziran günü ilerleyen saatlerde, emir subayı Albay, Ersun'un evine gönderilir. Genelkurmay Başkanlığı'na çağırılan Ersun'a istifa dilekçesi imzalatılır. Hemen orada, emir subayının getirdiği sivil kıyafet giydirilir.

Ersun'un emekliliğine karar veren Başbakan Demirel'dir ki zaten onu ihbar eden komutan da Ersöz'ün yerine atanacağına neredeyse kesin gözüyle bakılan bir isimdir. 40. ve 41. hükümetler arasındaki devir teslim o kadar hızlı olur ki, Ersun'un yerine yeni görevlendirilecek orgeneralin kim olacağı sorusunun cevabını da Ecevit değil, başbakanlık koltuğuna 1 Ağustos'ta

–yeniden– oturan Demirel ve Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk vereceklerdir.

Emekliye ayrılan Ersun, ülkücü camianın muteber isimlerinden Ferruh Sezgin'e göre "...Silahlı Kuvvetlerde nesli tükenmekte olan 'doğuştan asker'lerden biri[dir]". Ancak Ersun'dan övgüyle bahseden Sezgin bile, *Sistemin İntikamı* başlıklı kitabında onu "...Tümgeneralliğine kadar olan meslek hayatında çevresini rahatsız eden aşırı sertliğini, Korgeneral ve Orgeneral rütbelerine geldiğinde 'törpülemiş' o zaman popülaritesi daha da artmış" bir komutan olarak yâd etmektedir. Emeklilik kararının işleme konmasından bir gün önce basına –*Milliyet* (31 Mayıs 1977)– açıklama yapan Genelkurmay Başkanı Sancar'ın "...tedirginlik ve şüphe yaratmaya matuf yasadışı eylemlerin başarıya ulaşma şansı olmadığını" hatırlatması da daha sonra, Ersun'un emekliye sevk edilmesinde darbe girişimi iddialarının önemli bir payı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Ersun'un emekliliğe sevki, ordu içindeki dengeleri de altüst eder. Semih Sancar'ın vekâleten Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanması bu atamanın geçici olduğunu göstermiş ve gözlerin diğer kuvvet komutanlarına çevrilmesine neden olmuştur. 30 Ağustos 1977 öncesindeki Yüksek Askerî Şura'da kararlaştırılması ve bu tarihte gerçekleşmesi beklenen yeni Kuvvet Komutanlığı makamı için muhtemel dört aday vardır: 1. Ordu Komutanı Org. Adnan Ersöz, 2. Ordu Komutanı Org. Şükrü Olcay, 3. Ordu Komutanı Ali Fethi Esener ve Ege Ordu Komutanı Org. Kenan Evren. Jandarma Genel Komutanı Şahap Yardımoğlu, korgeneral rütbesinde olduğundan bu olağan adaylar arasında dahi ismi geçmez.

1977 yazında, komuta kademesine yapılacak atamalar üzerine görüş alışverişinde bulunmak üzere, Cumhurbaşkanı Korutürk Başbakan Demirel'i Florya Köşkü'ne davet eder. Genelkurmay Başkanı Semih Sancar ve Millî Savunma Bakanı Saadettin Bilgiç'in de hazır bulundukları bu toplantıda, Kara Kuvvetleri Komutanlığı için iki isim öne çıkar. İlki, Ordu içerisindeki teamüllere ve kıdeme bakıldığında en güçlü aday olarak görülen olan 1. Ordu Komutanı Adnan Ersöz, diğeri ise 3. Ordu Komutanı Ali Fethi Esener'dir.

Korutürk'ün adayı Ersöz'dür. Demirel ise Ersöz'ün değil, kendisine yakın bir isim olan Esener'in bu göreve atanmasını istemektedir. Korutürk ise Esener ismine soğuktur. Cumhurbaşkanının Esener'in atanma talebini kabul etmemek gibi bir yetkisi olmasa da kendisine gönderilen atama kararını 30 Ağustos sonrasına kadar bekletip imzalamaması, hem Demirel'in adayı Esener'in hem de kendi adayı Ersöz'ün emekli edilmelerine vesile olacaktır. Korutürk'ün, elindeki bu –yetki değilse de– kozu kullanacağı konusunda kimsenin tereddüdü de yoktur. Kenan Evren, *Anılar*'ında, Ali Fethi Esener'in Korutürk tarafından veto edileceğini öğrenen Demirel'in, tayin kararnamesi imzalanmadığı takdirde hükümetinin istifasını isteyeceğini açıkladı-

ğını hatırlatır. Bu elbette ki bir blöftür: İstifa niyeti, kamuoyuna değil de Korutürk'ün duyabileceği siyasî, askerî çevrelere açıklanır; nitekim durum, gecikmeden Korutürk'ün kulağına gider; Korutürk, konuyu Ferit Melen'e açar ve bu atama krizi nedeniyle Demirel'in gerçekten istifa edip etmeyeceğini sorar; Melen'in cevabı, "Benim bildiğim Demirel bundan dolayı istifa etmez," şeklindedir. Korutürk, Demirel'in blöfünü ciddiye almaz; tayin kararnamelerini imzalamaz, bekletir ve üç ordu komutanı da –A. Ersöz, Ş. Olcay ve A. F. Esener– emekliye sevk edilirler. Bu, *Anılar*'ında "Ege Ordu Komutanlığından emekli olarak İzmir'e yerleşmeyi düşünürken aniden Kara Kuvvetleri Komutanlığına tayini" yapılan Kenan Evren'e Genelkurmay Başkanlığı yolunu açacak önemli bir gelişmedir.

Korutürk'ün, tayin kararnamesini geciktirerek, ismi Kara Kuvvetleri Komutanlığı için geçen orgenerallere emeklilikten başka seçenek bırakmaması, yaklaşık bir yıl önce vuku bulan Özaydınlı olayıyla da yakından ilgilidir. Cumhurbaşkanı Korutürk'ün Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nda 1976 yılı Mart ayından başlayarak yaşanan atama krizi ve mahkeme sürecinden çıkardığı siyasî kıssa, bir yıl sonra (1977) Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndaki atamalarda kendini gösterir. Bir daha böyle bir sorunla karşı karşıya kalmak istemeyen Korutürk, sorunu bir mahkeme sürecine mahal vermeden müstakbel kara kuvvetleri komutanı adaylarını emekliliğe sevk etmek ve kalan tek muhtemel adayı (Kenan Evren) da kuvvet komutanı olarak atamak şeklinde çözme yoluna gider.

Korutürk'ün Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nda yaşadığı kriz, 1973 30 Ağustos'unda emekliye ayrılan Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Muhsin Batur'un yerine atanan Org. Emin Alpkaya'nın adının, uluslararası *Lockheed Yolsuzluğu*'na karışması ve istifaya zorlanmasıyla başlar. Uğur Mumcu'nun da *Devlet, Silah, Adalet* kitabında ele aldığı bu rüşvet skandalında, 30 milyon dolar rüşvet almakla suçlanan Emin Alpkaya, 5 Mart 1976'da Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan istifaya zorlanır. Emekliye ayrılan Alpkaya ve emrindeki askerlerle ilgili olarak Genelkurmay Başkanı Semih Sancar'ın isteği üzerine dava açılır. Mumcu, dava sürecini şöyle özetlemektedir: "Genelkurmay Mahkemesi Savcısı Mehmet Turan, sanıkların ifadelerini aldıktan sonra iddianame düzenleyerek, Orgeneral Alpkaya ile birlikte, Korgeneral İhsan Göksaran, Tuğgeneral Abdullah Tenekeci ve Kurmay Albay Sinan Bilge'nin cezalandırılmalarını ister. Savcı Mehmet Turan, hazırladığı iddianamede Alpkaya'nın, 'hizmete ilişkin gerçeğe aykırı belge düzenlemek' suçunu sabit görmüş, ancak, suç kanıtlarında hiçbir değişiklik olmamasına rağmen, aynı savcı esas hakkındaki mütalaasında, sanıkların beraatını istemiştir." Mumcu da savcının bu tutumunun "...hukuk açısından tutarlı... [olmadığını]... Askerî savcının bu tutumunun hukuksal değil, siyasal nitelikleri ağır bas[an]" bir

karar olduğunu belirtir. Alpkaya, yargılandığı davadan beraat eder etmez Semih Sancar davayı temyize gönderse de Askerî Yargıtay Üçüncü Dairesi beraat kararını onaylar.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na dönelim. Alpkaya'nın emekliliğinin ardından Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na, orgeneral rütbesinde olmayan Korgeneral Cemal Engin atanır. İrfan Özaydınlı ise orgeneraldir ve teamüller Hava Kuvvetleri Komutanlığı için onun adını öne çıkarmaktadır. Özaydınlı, Askerî Yüksek İdare Mahkemesi'ne başvurarak Cemal Engin'in atamasının iptal edilmesini sağlar; ancak bu da Özaydınlı'nın hava kuvvetleri komutanı olarak atanmasına yetmez. Cemal Engin'in atamasının iptal edilmesi üzerine, Org. Ethem Ayan Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na atanır. Askerî Yüksek İdare Mahkemesi tarafından ataması iptal edilen Cemal Engin'in yaklaşık üç aylık (24 Nisan-23 Temmuz 1976) hava kuvvetleri komutanlığı da böylece olaylı şekilde sonlanmış olur. İşte Korutürk'ün tekrar karşılaşmak istemediği senaryo da budur. Henüz Engin-Özaydınlı kapışması yaşanalı bir yıl olmuşken benzer bir sürecin Ersöz-Esener arasında yaşanma ihtimali, kendisi de eski (emekli) bir general olan Cumhurbaşkanı Korutürk'ü başka arayışlara iter; Kara Kuvvetleri Komutanlığı için olması gereken değil, olabilecek aday arayışı da Kenan Evren'in yolunu açarken 12 Eylül Darbesi'ne giden süreci de kolaylaştırır.

Toparlamak gerekirse, aslında, *Lockheed Yolsuzluğu* ile 12 Eylül Darbesi arasında bir neden sonuç ilişkisi olmasa da bir katalizör ilişkisi kurabilmek mümkün görünüyor. Bu yolsuzluk sürecinde kurmay heyeti içinde yaşanan ve mahkemelere kadar taşınan kriz, 1977 1 Mayıs'ı sonrası yaşanan yeni atama krizinde de benzer sorunlarla karşılaşmak istemeyen cumhurbaşkanı ve genelkurmay başkanının mevcut krizi yönetirken izleyecekleri metotları etkiler ve Kenan Evren, Nurettin Ersin ve Sedat Celasun gibi 12 Eylül Darbesi'nin muktedirlerinin komuta heyetine doğru taşınmasını kolaylaştırır.

6 Nisan 1973 Birinci Cumhurbaşkanlığı Muharebesi

Fahri Korutürk, 1970'li yıllarda ordunun komuta kademesinde ve siyasette yaşanan krizlerdeki kilit isimdir. Siyaset, tabir-i caizse, onun cumhurbaşkanı seçilmesi ve cumhurbaşkanlığını devretmesi sürecinin yerinden oynattığı taşların neden olduğu domino etkisiyle şekillenmiştir. Korutürk'ün Cevdet Sunay'dan görevi teslim alış süreci de Kenan Evren'e devrediş süreci de Türkiye'de asker sivil ilişkilerinin en hareketli, netameli, en sorunlu dönemlerine denk gelir. Daha da ilginci, bu dağdağalı dönem aslında Korutürk'ün neden olduğu, yol açtığı, bizzat faili olduğu bir süreç değil de onun da müdahil olduğu, başaktörü olduğu bir süreçtir.

Cumhurbaşkanlığı makamının 27 Mayıs 1960 tarihinde Celal Bayar'dan Cemal Gürsel'e devri bir darbe hukuku mantığı içerisinde cereyan etmişti. Altı yıl sonra, 28 Mart'ta Cevdet Sunay'ın görevi devralışı da apar topar oldu: Cemal Gürsel'in 1966 yılı içerisinde sağlık durumu bozulmuş; tedavi için Walter Reed Hastanesi'ne (Washington, ABD) gönderilmişti. 28 Mart 1966'da Dr. Necmi Ayanoğlu başkanlığındaki *Müşterek Sağlık Kurulu Heyeti*'nin, durumu ağırlaşan cumhurbaşkanının "...görevini ifaya devam buyurmalarına tıbben imkân bulunmadığını bildir[mesi]" sonrasında, Anayasa'nın 100. maddesine dayanarak Gürsel'in görevine Meclis kararı ile son verilmiş ve aynı gün 527 oydan 461'ini alan Cevdet Sunay cumhurbaşkanı seçilmişti. Özetle, 1961 Anayasası ve ilgili yasalarda çizilen cumhurbaşkanlığı seçimi süreci, altmışlı yıllar boyunca hiçbir siyasî soruna yol açmamıştı; açması da mümkün değildi. 1960'ın ortasında bir darbeyle cumhurbaşkanlığı makamına oturan Gürsel, bir hastalık vesilesiyle görevini 1966'da Cevdet Sunay'a devredince, cumhurbaşkanlığı seçimi ile ilgili herhangi bir siyasî tartışma yaşanmadan, bu onyılın sonuna gelinmişti.

Cumhurbaşkanı seçimi ile ilgili siyasî tartışmalar 1970'li yıllarda, Cevdet Sunay'ın görev süresinin sonlarına gelinmesiyle birlikte başladı. 28 Mart 1966'da göreve gelen Sunay'ın tam yedi yıl sonra aynı tarihte (28 Mart 1973'te) görevi yeni cumhurbaşkanına devretmesi gerekiyordu. 1973 yılı, sadece yeni bir cumhurbaşkanının seçilecek olması nedeniyle değil, başka birçok açıdan da önemliydi; ama yeni cumhurbaşkanının kim olacağı, bu çok bilinmeyenli denklemin kesişim noktasında yer alıyordu. 1972 yılı ortalarındaki kurultayda Bülent Ecevit CHP genel başkanlığına seçilmişti. 1965'ten sonra Bülent Ecevit ismi ve *Ortanın Solu*'nun parti içerisindeki etkisinin giderek artması, 1967'de Turhan Feyzioğlu ve arkadaşlarının partiden ayrılmasına yol açmış; Ecevit'in genel başkanlığa seçilmesi ise Kemal Satır önderliğindeki bir grup partilinin daha CHP'den kopmasına neden olmuştu. Sonuçta 1973 yılına gelindiğinde, henüz yaklaşık altı aydır makamında oturmakta olan bir genel başkan vardı ve parti örgütü de hâlâ durulmamıştı. Dahası, Ecevit'in genel sekreterlikten genel başkanlığa doğru yükselişinde 12 Mart'a tepki göstermesi, "12 Mart Ortanın Solu'na karşı yapılmıştır!" diyerek genel sekreterlik görevinden istifa etmesi de önemli bir rol oynamıştı.

1973 yılı sonlarında ufukta bir genel seçim de görünmektedir. Seçimlerin erteleneceği ile ilgili söylentiler dolaşsa da ocak ayının ilk günlerinde Cumhurbaşkanı Sunay'ın ev sahipliğinde bir araya gelen liderler, seçimlerin zamanında yapılması konusunda kararlı olduklarını ifade ederler. En son genel seçim 12 Ekim 1969 tarihinde –muhtıradan önce– düzenlendiği için seçimlerin 1973 yılı Ekim ayı içerisinde yapılması planlanır. 12 Mart'tan sadece 2,5 yıl sonra gerçekleştirilecek bu ilk seçimlerin kesin sonucunu –o tarih-

te tabii ki– kestirmek mümkün değilse de yeni TBMM'nin kahir ekseriyetinin, 12 Mart Darbesi'yle hükümeti düşürülen Süleyman Demirel ve 12 Mart'ı hedef göstererek genel sekreterlikten istifa etmesinden sonra genel başkanlığa seçilen Bülent Ecevit ve ekipleri tarafından doldurulacağını tahmin edebilmek hiç de zor olmasa gerektir.

İşte tam da böylesi bir siyasal iklimde, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın görev süresi (28 Mart 1973) ile Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın (30 Ağustos 1972) görev sürelerinin birbirlerine yakın tarihlerde sona erecek olması, yeni bir siyasal tartışmanın da fitilini ateşler. Buna, 1973 Ağustos'unda emekli olmasına kesin gözüyle bakılan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'u eklediğimizde, 1973 yılının, 12 Mart'ın komuta heyeti için hiç de kolay bir yıl olmayacağını söylemek zor olmayacaktır. Eğer 12 Mart'ı sahiplenecek yeni bir cumhurbaşkanı seçilemezse, tam da ikinci yıldönümünde –28 Mart 1973'te– muhtıranın sona ereceği ortadadır. Daha da "tehlikelisi" (!) içlerinde 9 Martçılara destek veren 12 Martçıların da olduğu bu komuta kademesinden hesap sorulmaya başlanacağı; yani perde gerisinde Faik Türün'ün komuta ettiği bu hesaplaşmanın genişleyerek Gürler'e ve Batur'a kadar uzanacağı konusunda kimsenin şüphesi yoktur. *Komünist avcısı* lakaplı Faik Türün'ün hedef tahtasında, komünist bellediği ve 9 Martçı darbe girişiminin içinde olduklarından şüphe dahi etmediği ama aynı zamanda 12 Mart'ın da muktedirlerinden olan Faruk Gürler ve Muhsin Batur vardır. Üstelik Türün ve özellikle Gürler arasındaki rekabet sadece sağcı/solcu, 12 Martçı/9 Martçı kavgası da değildir.

1969'da Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanan Org. Nazmi Karakoç'un bir yıl sonra kendi isteğiyle görevinden ayrılmaya karar vermesinden sonra, bu makama 1. Ordu Komutanı Kemal Atalay'ın atanacağı neredeyse kesindir. Öyle ki, 1970 yılında toplanan YAŞ henüz sonuçlanmadan *Milliyet* (26 Ağustos 1970) konuyla ilgili haberinde, bekleme süresi sona eren Atalay'ın Personel Kanunu'nun geçici birinci maddesi gereğince askerî göreve devam etmesinin kararlaştırılarak, kara kuvvetleri komutanı olmasına ilişkin prensip kararı alındığını aktarır. Fakat YAŞ'ta Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na Atalay değil, hem genç subayların hem de YAŞ üyelerinin gözdesi, 2. Ordu Komutanı Gürler seçilecek ve böylece Genelkurmay Başkanlığı yolu da Gürler'e açılacaktır. *Milliyet*'in (27 Ağustos 1970) bir gün sonraki haberinde Atalay'ın ise NATO Daimî Askerî Temsilciliği'ne atandığı bilgisi verilir. Ancak belli ki bu gelişmeden rahatsızlık duyan Atalay emekliliğini ister. Ancak yine *Milliyet*'in (28 Ağustos 1970) aktardığına göre NATO'daki görevi kabul etmeyip emekliliğini isteyen Atalay'ın kendi dilekçesi işleme konulmayıp, YAŞ'ta iki gün önce görev süresi uzatılmış olan Atalay bu sefer re'sen emekli edilir. 1. Ordu ve (İstanbul, Kocaeli ve Gebze'de ilan edilmiş) Sıkıyönetim

Komutanlığı'na (o sırada 3. Ordu Komutanlığı'nı yürütmekte olan) Org. Faik Türün, 2. Ordu Komutanlığı'na Org. Semih Sancar, 3. Ordu Komutanlığı'na Org. Eşref Akıncı atanır. Bununla beraber genç subayların desteğini elde ederek kendisine Genelkurmay Başkanlığı'nın yolunu açmış olan Gürler'in gözü, daha da yükseklerdedir; eğer önündeki tarihi fırsatı kaçırmazsa bu makama gelmesi de an meselesidir.

Cevdet Sunay'ın yerine oturacak müstakbel cumhurbaşkanı: İşte tüm bu sorunların düğümünü de çözecek olan da oydu; ama o kimdi? Seçim süreci tam da Fikret Otyam'ın *Cumhuriyet* (17 Mart 1973) gazetesindeki *Tam Bir Toz Bulutu İçerisinde* başlıklı yazısında dile getirdiği gibi, "Bir gün... altıncı Cumhurbaşkanının seçimini yazacaklar muhakkak ki durulmuş o tarih içinde, okuyanlara 'çok ibret verici' olayları nakledeceklerdir, okuyanların ağzı bir karış değil, açılabildiği kadar açtırılacak cinsten," bir süreçti. Siyasal taşlar, 12 Mart Darbesi'nin bir numarası, Genelkurmay Başkanı Org. Memduh Tağmaç'ın görev süresinin 30 Ağustos 1972'de sona ermesi ile devrilmeye başladı; bu göreve Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Faruk Gürler atandı. Böylece, 2. Ordu Komutanı Gürler'e Kara Kuvvetleri Komutanlığı yolu açılırken, ondan boşalan 2. Ordu Komutanlığı'na da Org. Semih Sancar atanabilmişti. Memduh Tağmaç'ın emekliliğinin ardından Faruk Gürler'in Genelkurmay Başkanlığı'na atanmasıyla, ondan boşalan Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na da Semih Sancar getirildi. 30 Ağustos 1972'de yeniden şekillenen komuta kademesinde Gürler ile Sancar'ın yükselişi devam ederken, Faik Türün hâlâ 1. Ordu Komutanlığı'nda; Eşref Akıncı da 3. Ordu Komutanlığı'nda oturmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Faruk Gürler genelkurmay başkanı olarak atandığında, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın görev süresinin dolmasına bir yıldan az bir süre kalmıştır. Bu durum Gürler'e sadece iki alternatif sunuyordu: Görevine devam etmek ve görev süresini tamamlayarak bir emekli paşa olarak yaşamına devam etmek; hemen emekliliğini isteyerek kontenjan senatörlüğüne atanmak ve çok yakında görev süresi dolacak olan Cevdet Sunay'ın yerine cumhurbaşkanı adayı olmak. Faruk Gürler ikinci yolu deneyecektir.

1973 yılının ilk ayında, adı siyasî kulislerde açıkça dile getirilmese de Faruk Gürler'in bir nevi "doğal aday" (!) olduğu herkesin malumuydu. Dönem, Osman Bölükbaşı'nın, "Cumhurbaşkanı olmak için Harp Okulu mezunu olmak şarttır," esprisinin dilden dile dolaştığı; Genelkurmay Başkanlığı makamının Cumhurbaşkanlığı'ndan önceki son askerî rütbe olarak algılandığı bir dönemdir. Ağustos 1972'de bu göreve atanan Faruk Gürler de daha kasım ayı başlarında zamanın ruhuna, *zeitgest*ine, uygun arayışlar içine girmeye başlar.

Gürler, 6 Kasım 1972 tarihinde, tüm korgeneral/amiral ve üzeri rütbedeki askerlerin katıldığı bir Genişletilmiş Komuta Konseyi toplantısı tertip eder. Toplantıda toplam elli iki general ve amiral hazır bulunurlar. Konseyin üçüncü ve son gündem maddesi yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçimleri ve bu konuda askerin görüşüdür. Bu Konsey toplantısının ayrıntılarına anılarında yer veren Muhsin Batur da Faruk Gürler'in müstakbel cumhurbaşkanlığı ile ilgili ilk sinyalleri bu toplantıda verdiğini belirtmektedir. Toplantının ev sahibi Gürler, bu konuda bir oylama bile yaptırır. Batur'un toplantıda aldığı notlara göre, oylamaya katılan elli iki komutandan sadece on beşi müstakbel cumhurbaşkanının kesinlikle asker olması konusunda ısrarcıdır. Mutlaka sivil olması gerektiğini düşünen dokuz Sunay'ın görev süresinin uzatılmasını savunan da dokuz komutan vardır. Bu sıra dışı oylamadan dahi, üst rütbeli komutanların bile Gürler'in ardında yekvücut olmadıkları ama yine de bir komutanı cumhurbaşkanlığı makamında görmek istedikleri görülebiliyordu

Yetmişlerin ilk cumhurbaşkanlığı krizinin –tabir-i caizse *Birinci Cumhurbaşkanlığı Muharebesi*'nin– aynı zamanda, Faruk Gürler'in, tam da Can Yücel'in onun için yazdığı şiirinde söylediği gibi "yağamadan gürleyip gidişinin" bir hikâyesi olduğunu da belirtmeden geçmeyelim. 1973 yılının ilk günlerinden 6 Nisan'da yeni cumhurbaşkanının seçildiği tarihe kadar yaşanan gelişmelere ana hatlarıyla bir göz attığımızda bu muharebenin diğer mevzii ve komutanlarına da bir göz atma şansımız olacaktır. Unutmadan; Can Yücel, Faruk Gürler'i şiirinde şöyle tasvir etmişti: "Karakaşlı bir bulut geldi, geldi, geldi.../ Gürledi ama yağmadı değil, / Yağmadı, ama gürledi gitti..."

Komuta kademesi için cumhurbaşkanlığı seçimi, 12 Mart'ta verilen muhtıra ile dizayn edilen siyasal konjonktürü tahkim edebilmek için elzemdi. Bu açıdan ne 12 Mart'a hiç de sempatiyle bakmayan siyasîlere (başta da Demirel ve Ecevit'e) ne de onların önerebileceği bir sivil adaya tam anlamıyla güvenebilmeleri mümkündü. Genelkurmay Başkanlığı'na atanmış olması Gürler ismini doğal olarak öne çıkarsa da 12 Mart Darbesi'nin ardından gündeme gelen 9 Mart-12 Mart çekişmesinde, hesaplaşmasında Gürler'in oynadığı müphem rol de ismi üzerindeki tartışmaları alevlendiriyordu. Gürler'in ismi bir yandan cumhurbaşkanlığı için geçerken, diğer yandan Ziverbey'deki işkence hanelerde 9 Mart'ın arkasında kimler olduğu (bu arada Gürler'in de ismi) netleştirilmeye çalışılıyordu. Ziverbey denilince de 12 Mart öncesinde gerçekleştirilmesi planlanan bir darbeyi (9 Mart) Memduh Tağmaç ve Cevdet Sunay'a haber vererek, 12 Mart Darbesi'nin fitilini ateşleyen 1. Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Org. Faik Türün'den bahsetmemek olmaz. Gürler projesinin akamete uğramasında, isimleri *9 Martçı*'ya çıkan tüm subayların peşine düşen, Faruk Gürler ve Muhsin Batur'un da aslında *9 Mart*'ın

içinde olduklarını ispat için işkence tezgâhları kuran, gerekirse emrindeki ordusuyla Ankara'ya gelip Demirel'e destek olacağını söyleyen Faik Türün'ün rolünü de unutmamak gerekiyor. Türün'ün, desteği olmaksızın Demirel ve AP grubunun, Faik Gürler dayatmasına karşı direnebilmesi çok daha zor, belki de imkânsız olurdu. Gürler 1975 yılı Ağustos'unda vefat edecektir; ama Faik Türün ve Muhsin Batur arasındaki 9 Mart-12 Mart kavgası şekil değiştirerek, 1980 yılı boyunca devam edecek Cumhurbaşkanlığı seçim maratonuna eklemlenecektir.

Biz yedi yıl önceye, 1973'e dönelim: Faruk Gürler ismi daha önce de belirtildiği gibi, TSK'nın da yekvücut arkasında durduğu tek isim değildir. Hatta Cüneyt Arcayürek, *Çankaya'ya Giden Yol: 1971-1973*'te cumhurbaşkanlığı krizinin çözümünde ilk akla gelen alternatifin Gürler değil, mevcut Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresinin uzatılması olduğunu belirtir. Sunay'ın görev süresinin bir ya da iki yıl uzatılması fikri tam da bu iklimde ortaya atılır. Faruk Mangırcı da *Çankaya Savaşları*'nda aynı noktaya dikkatimizi çeker. Askerler, en başta da Muhsin Batur, Sunay'ın görev süresinin uzatılması mevzuunda oldukça isteklidirler. Gürler'in etrafında bir ittifak sağlanamadıkça da Sunay alternatifi iyiden iyiye ön plana çıkmaya devam edecektir.

Ocak ayının sonunda Millet Meclisi Başkanı Sabit Osman Avcı'nın, Sunay'ın görev süresinin uzatılması ile ilgili olarak Mecliste gayri resmî kulis yapmaya hazırlandığı iddiaları kulaktan kulağa yayılır. 24 Ocak'taki gazeteler, hem Sabit Osman Avcı'nın hem de Demirel'in açıklamalarından hareketle, Sunay'ın görev süresinin uzatılması ile ilgili bir resmî girişiminin olmadığını yazarlar. Zaten böyle bir uzatma kararı da yasayla değil, ancak bir Anayasa değişikliği ile yapılabilecektir; TBMM gündeminde Anayasa değişiklikleri görüşülmekle birlikte, mevcut pakette böyle bir değişiklik teklifi dahi bulunmamaktadır. Zaten Sunay da çeşitli açıklamalarında 28 Mart itibariyle görevinin sona ereceğini vurgulamaya özen göstermektedir. Demirel'in 26 Ocak tarihli gazetelere yansıyan "Cumhurbaşkanlığına seçimle gelinir; cülusla değil" açıklamaları, Demirel ve AP'nin, hem Sunay'ın görev süresinin uzatılması formülünü hem de son dakikada senatör olarak atanacak bir asker üyenin göstermelik bir seçimle cumhurbaşkanlığına oturtulması (cülusu) yolunu tamamen devre dışı bıraktıkları şeklinde yorumlanır. AP yanlısı *Son Havadis* (26 Ocak 1973) gazetesi de o gün, *Hiç kimse Anayasanın Üzerinde Olmamalıdır* başlığıyla çıkar.

Şubat ayının son haftasında Genelkurmay Başkanı Gürler, kuvvet komutanları ve Bülent Ecevit liderliğindeki CHP kurmayları Muhsin Batur'un evinde bir araya gelerek cumhurbaşkanı seçimleri üzerinde konuşurlar. Batur da anılarında bu toplantıda Ecevit'e bir isim önerilmediğini söyler. Ecevit de 25 Şubat'ta *Cumhuriyet*'e (25 Mart 1973) yansıyan açıklamalarında Ba-

tur'un evindeki bu toplantıyı kastederek, "CHP'nin cumhurbaşkanlığı konusunda kimseye bir taahhüdü yoktur," şeklinde bir açıklama yapar. Demirel ise komutanlarla görüşmeye bile yanaşmaz; 24 Şubat'a, cumhurbaşkanı adayı ile ilgili olarak kurmayların davetine neden gitmediğini soran gazetecilere, "Aday gösterme müessesesi mevcut değildir," şeklinde cevap verir.

Komuta heyeti, AP çevrelerinin cumhurbaşkanı seçimi sürecinde askerin oynadığı rol üzerinden 12 Mart'ı eleştirmeye başlamaları üzerine bir bildiri yayımlar: *21 Şubat Bildirisi* olarak tarihe geçen ve "Sorumsuz veya sorumluluğunu idrak edemeyen bazı politikacılarla sapık ideoloji ve çıkar çevrelerinin... son aylarda gittikçe temposunu artıran yersiz yorum ve beyanlarda bulunmaları esefle müşahede olunmaktadır," şeklinde başlayan bildiri, bizzat Demirel'in cumhurbaşkanlığı sürecindeki söz ve tavırlarını hedef alan cümlelerle sona erer. Bildiri, Musa Öğün'ün genel müdürlüğünü yapmakta olduğu TRT tarafından da okunur. 13.00'da okunan bildiri, TBMM'den de takip edilmektedir. Yeri gelmişken, TRT genel müdürü Musa Öğün, *The Christian Science Monitor* muhabiri Cooley'in 1977 1 Mayıs'ındaki darbe girişimi ile irtibatlı olduğunu söylediği Korgeneral Musa Öğün'den başkası değildir. Onu 1980'li yıllarda, Orgeneral Turgut Sunalp'e kurdurtulan *Milliyetçi Demokrasi Partisi* (MDP) içerisinde ve milletvekili olarak da göreceğiz.

Mart ayının ilk haftasına, yani Gürler'in emekliliğini isteyerek adaylığını kesinleştirdiği tarihe kadar da cumhurbaşkanlığı ile ilgili birçok alternatif isim dile getirilir. Emekli askerlerden, eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Fahri Korutürk ismi de bunlardan birisidir. Korutürk, 27 Mayıs Darbesi döneminin Deniz Kuvvetleri Komutanıdır. Ancak 2 Temmuz 1960'ta emekliye ayrılır. Korutürk, 27 Mayıs döneminin askeridir, ancak darbenin kadrosu içinde değildir; ama örneğin bir Tekin Arıburun gibi, darbeye açıktan tepki göstererek re'sen emekli edilmiş ve AP saflarında yer almış bir isim de değildir. Emekliliğinin ardından Moskova ve Madrid büyükelçiliği görevlerinde bulunan Korutürk, 1968 yılında Cumhuriyet Senatosu üyeliğine seçilir. Yani Gürler gibi, son dakikada Cumhuriyet Senatosu'na kontenjan senatörü olarak siyasete sokulmasına gerek duyulacak bir isim de değildir. Nitekim Gürler'in adaylığı netleştiğinde, Millî Savuma Bakanı ve Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Senatörü Mehmet İzmen istifa ettirilecek ve ondan boşalan koltuğa Sunay, Gürler'i senatör olarak tayin edebilecek; böylece Gürler'in, cumhurbaşkanlığı adaylığı için gerekli yasal prosedürün önemli bir adımı daha atılmış olacaktır. Sadi Koçaş, *12 Mart Anıları*'nda, Korutürk ismini cumhurbaşkanlığı tartışmalarında ilk telaffuz edenlerden birisi olduğunu belirtir. Henüz daha şubat ayı başlarında, *Akis* dergisinden Mehmet Ali Kışlalı ile TBMM kütüphanesinde karşılaşan Sadi Koçaş, müstakbel cumhurbaşkanının nasıl birisi olması gerektiği ile ilgili görüşlerini paylaşır. Adının

yayımlanmaması koşuluyla Kışlalı'ya röportaj veren Koçaş, burada Korutük adını da telaffuz eder.

Daha sonra *Yankı* dergisinde yayımlanan bu ayaküstü sohbette Kışlalı, Korutürk ismine karşı çıkmazsa da 27 Mayıs'tan sonra görev kabul etmeyişi, Moskova Büyükelçiliğinden ayrılışı ve rahatsızlığı ile ilgili söylentileri de dile getirerek, Korutürk'ün kamuoyunda fazla tanınan bir isim olmadığını da ekler.

Sadi Koçaş, ilk Nihat Erim (33.) Hükümeti'nin Bayındırlık Bakanlarından ve daha sonra Cevdet Sunay tarafından Cumhuriyet Senatosu'na seçilen Selahattin Babüroğlu'nun, Fahri Korutürk'e soyadının bizzat Atatürk tarafından verildiğinden bahseden bir askerî yayını *7 Gün* dergisine göndererek bu yazıyı tekrar yayımlattığını belirtir. Bu, Korutürk isminin medyada biraz daha yer bulmasına vesile olur. Koçaş, Korutürk'ün bu şekilde gazetelerde yer almaktan rahatsızlık duyduğunu da dile getirir. Ancak Korutürk ismi henüz, medyada tartışılan birçok isimden birisidir; fazlası değil.

İsmet İnönü ismi de (yeniden) cumhurbaşkanlığı alternatifleri arasında anılan bir diğer siyasîdir. *Cumhuriyet* (2 Mart 1973) gazetesinin aktardığına göre, İnönü'ye yakın çevreler, cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ilgili olarak siyasî havayı yoklayan Amerikan Haber Ajansı *Associated Press* muhabiri Nick Ludington'a adaylar arasında ismi anılmaya başlanan İnönü ile bizzat mülakat yapmasını salık verirler. İnönü, Ludington'un mülakat teklifini kabul eder ve muhabire, kendisine bir görev verildiği takdirde bundan kaçınmayacağını ima eden açıklamalarda bulunur; ancak bu konuda "özel bir hırs içerisinde olmadığı[nı]" vurgulamayı da ihmal etmez.

Altan Öymen, *Cumhuriyet* (3 Mart 1973) gazetesindeki makalesinde, İsmet İnönü'nün isminin cumhurbaşkanlığı tartışmalarında servis edilmesinin, damadı Metin Toker'in işi olduğunu iddia ederken, Toker'i *king maker*lık yapmakla, suçlar. *Kral Yapıcılığın Alaturkası* başlıklı makalesinde Öymen, Muhabir Ludington'un röportajında İnönü için "...birçok kimse[nin] yaş durumu nedeniyle... adaylığını imkân dahilinde görme[diğini]... Mülakat sırasında İnönü her ne kadar canlı ve atik idiyse de yardımcıları kendisinin çabuk yorulduğunu belirtt[iklerini]" söylediğini aktarır. Öymen'e göre, Metin Toker, İnönü ismini bilerek ve isteyerek servis etmektedir: "İnönü'nün şu anda Cumhurbaşkanı adayı olması mümkün müdür? Bu konunun tartışılmasına, İnönü'nün tarihi kişiliğine olan saygımızdan girişmek istemiyoruz. Bazı şeyler vardır ki, kolay kolay konuşulmaz. Konuşulması doğru değildir. Güzel değildir. İnsana üzüntü verir. Ama 'kral yapıcıları' kendi hedeflerine uygun bir 'İnönü İmajı' yaratmak uğruna üzüntü gibi duyguları yazı masalarının çekmecelerine kapatıp onun 10, hatta 20 yıl önceki resimlerine bakarak, yorumlar, makaleler, hatta kendi gördüklerine değil, 'Ma-

de in Metin Toker' damgalı bilgilere dayanan 'röportajlar' yayınlamakta devam ediyorlar."

6 Mart 1973 tarihinde emekliye ayrılması ve aynı gün Mehmet İzmen'den boşalan Kontenjan Senatörlüğü'ne atanmasının ardından, artık resmî anlamda bir tek cumhurbaşkanı adayı vardır: Faruk Gürler. *Cumhuriyet* gazetesi *Sürpriz Beklenmiyor* başlığını atar; Gürler biyografisini yayımlar. Bu arada Gürler'in yerine Semih Sancar genel kurmay başkanı olurken Sancar'dan boşalan Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na ise Eşref Akıncı getirilir. İki buçuk yıllık süreçte başta Gürler olmak üzere Sancar ve Akıncı kariyer basamaklarını birer birer çıkarken, Türün ise ordu komutanlığından öteye gidememiş durumdadır.

Ertesi günkü gazetelerde Bülent Ecevit'in açıklamaları okunur. Gürler'in Senatoya seçildiği gün toplanan CHP Merkez Yürütme Kurulu ve TBMM grupları, Ecevit'in başkanlığında toplanarak son siyasî gelişmeleri değerlendirirler. Ecevit partisi adına yaptığı açıklamada cumhurbaşkanlığı seçimi ile ilgili olarak "CHP'nin alınmış bir kararı[nın]" olmadığı vurgulanır. Bir başka ifade ile CHP grubu, Gürler'in adaylığı konusunda bekle-gör politikasını devam ettirecektir. Demirel ise bu konuda hiçbir açıklamada bulunmaz.

Aynı gün, siyaset kulislerinde Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun'un da cumhurbaşkanı adayı olabilmek için istifa ettiği söylentileri yayımlanırsa da haberin tamamen asılsız olduğu kısa sürede öğrenilir. Haber, o gün (6 Mart) için doğru değildir ama Tekin Arıburun 13 Mart 1973'te TBMM Birleşik Oturumu'nda düzenlenecek cumhurbaşkanlığı seçimine AP'nin adayı olarak katılacaktır. O gün Meclisin etrafı ve Ankara sokakları tanklarla çevrili, Meclisteki CHP koltukları boş, Meclis koridorları ve dinleyici locaları ise Faruk Gürler'e destek vermek isteyen askerlerle doludur; tabii bu gözdağına ne kadar destek denebilirse! O kadar ki, üç gün sonra ayın 16'sında Cevdet Sunay'ın o günkü ziyaretçileri arasında Ankara Sıkıyönetim Komutanı Org. Namık Kemal Ersun da vardır. Sunay, süregiden "Sıkıyönetim çalışmaları ile ilgili olarak bilgi almak için" Ersun'u davet etmiştir. Hazır ismi geçmişken; Ankara Sıkıyönetim Komutanı Namık Kemal Ersun'un 1977'deki darbe girişiminin bir numaralı faili olan, bu nedenle de Yüksek Askerî Şura kararlarını bile beklemeden Demirel tarafından haziran ayı başında görevden alınacak olan kara kuvvetleri komutanı olduğunu bir kez daha hatırlayalım. Aynı gün ve saatte ise 1. Ordu Komutanı ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Faik Türün ise Demirel'e destek çıkmakla meşguldür.

Askerin aba altından Gürler için gösterdiği değneğe –Türün'ün de desteğiyle– teslim olmayan Demirel'in cumhurbaşkanı adayı, o günkü (ve ilerleyen günlerdeki) seçim turlarında Faruk Gürler'den çok daha fazla oy alır: Demirel'in adayı, 27 Mayıs Darbesi'nin hemen ardından Hava Kuvvetleri

Komutanlığı'ndan re'sen emekli edilen, 1961 yılından itibaren de AP İstanbul senatörlüğü yapmakta olan, Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun'dur. İlk turda 282 oy alan Arıburun'u 175 oyla Faruk Gürler takip eder. Ferruh Bozbeyli ise 45 oy almıştır. 13 Mart'ta başlayacak oylamalar, 4 Nisan tarihine kadar devam edecekse de asker açısından, Faruk Gürler'in cumhurbaşkanlığı "projesi"nin suya düştüğü artık aşikârdır – ki zaten Gürler de 21 Mart'ta cumhurbaşkanı adaylığından feragat edecektir. Bu, aynı zamanda, Gürler seçilmezse darbe yapılacağı yönündeki üstü örtük beklentinin de boşa çıktığını göstermesi açısından önemlidir.

*Gürler projesi*nin iflası, daha doğrusu Demirel'in Faik Türün'ün desteğiyle Ankara'da Namık Kemal Ersun'un Meclis'in etrafında dolandırdığı tanklara rağmen *Gürler Projesi*'ne teslim olmaması, cumhurbaşkanlığı konusunda yeni arayışları; daha doğrusu eski arayışların yeniden gündeme getirilmesini zorunlu kılar. Mevcut Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın görev süresinin uzatılması düşüncesi, artık bir siyasî ihtimâl, bir alternatif olarak değil bir Anayasa değişiklik teklifi şeklinde uygulamaya sokulur.

Bu amaçla verilen *Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına Geçici 23. Madde Eklenmesine Dair Teklifi* (2/849 S. Sayısı: 857) ile Anayasaya "Geçici Madde 23. – Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 95nci maddesine göre yapılması gereken cumhurbaşkanı seçimi, 13 Mart 1975 tarihine ertelenmiştir. 28 Mart 1966 tarihinde seçilmiş olan cumhurbaşkanının görevi, 28 Mart 1975 tarihine kadar devam eder," hükmü eklenmeye çalışılır. Millet Meclisi'nin 22 Mart tarihindeki oturumunda bu teklif oylamaya katılan 380 üyenin 299 kabul, 81 ret oyuyla kabul edilmez. Kanun telifi, bir Anayasa değişikliğini içerdiği için 299 kabul oyu bu değişikliğin kabul edilmesi için yeterli bir sayı değildir. Cumhuriyet Senatosu'nda da söz konusu Anayasa değişikliği teklifi gündeme getirilir. Hatta Sunay'ın görevi 28 Mart'ta sona ereceği için, onun görev süresini uzatacak Anayasa değişikliğinin hayata geçirilebilmesi için o kadar acele edilmesi gerekmektedir ki, Anayasa ve Adalet Komisyonu Başkanı Refet Rendeci, Millet Meclisi'nden gelen –ve yeterli sayıda milletvekilince kabul edilmemiş olan– değişiklik teklifinin "...içtüzüğün 70nci maddesindeki 48 saatlik bekleme süresinin kaldırılarak adı geçen teklifin" ivedilikle görüşülmesini teklif eder. Anayasa Değişikliği Kanun teklifi ivedilikle görüşülmeye başlanır. Cumhuriyet Senatosu'nun 25 Mart 1973 tarihindeki oturumunda da görüşülen teklif, 104 kabul 51 ret, 4 çekimser oy ile reddedilerek düşürülür. Sunay'ın görev süresinin uzatılmamasında Senatör İsmet İnönü'nün, "Siyasî hayatta küçük tertiplerle ilânihaye muvaffak olmak ihtimali yoktur. Onun için, bu gelen Anayasa değişikliği muayyen bir maksat için geliyor; müddeti dolmuş olan Cumhurbaşkanımızın tekrar getirilmesi maksadını sağlamak için geliyor. Müddeti dolmuş olan Cumhurbaşkanımız müd-

detini uzatmaya çalışmak, tertiple memleketi idare etmek usulünü teşvik etmek demektir. Buna fasıla vermek lâzımdır. Cumhurbaşkanı için iyilik budur. Kendisi takdir etmese bile, iyilik budur, şerefi ile ayrılacaktır," şeklindeki konuşmasının da etkili olduğu muhakkaktır.

Sunay Formülü'nün de yeni cumhurbaşkanını seçmek, hiç değilse bu süreci biraz olsun ötelemek için yeterli olmaması üzerine, Anayasa Mahkemesi Başkanı Muhittin Taylan'ın adaylığı gündeme gelir. Ecevit'in bu önerisi AP ve CGP tarafından da kabul görür; ancak Mevcut Cumhurbaşkanı Sunay'ın da bu yeni isme onay vermesi, onu da bir şekilde Cumhuriyet Senatosu'na ataması gerekmektedir. Sunay, Taylan ismine sıcak bakmaz; zaten ertesi günde emekliye ayrılarak görevini Cumhuriyet Senatosu başkanı sıfatıyla Tekin Arıburun'a bırakır.

Sunay'ın emekliliğinden sonra, 2 Nisan'da, yeni isim arayışları yeniden yoğunlaşır. 5 Nisan'da Demirel, Ecevit ve Feyzioğlu Meclis'te görüşürler. Demirel ve Ecevit'in görüşmesinde Demirel Fahri Korutürk, Ticaret Bakanı Naim Talu ve Millî Eğitim Bakanı Sabahattin Özbek'in isimlerini önerir. Ecevit, Talu ve Özbek'in isimlerini reddeder; Korutürk ismi üzerinde anlaşma sağlanır.

* * *

TBMM Birleşik Toplantısı'nın 16. Birleşimi'nin ilk oturumu, 6 Nisan 1973 Cuma günü saat 15.00'da Sabit Osman Avcı başkanlığında açılır. Yoklamanın ardından yeni cumhurbaşkanını seçmek için yapılan 15. tur oylamada, Cumhuriyet Senatosu Üyesi Fahri Korutürk ve İstanbul Milletvekili Ferruh Bozbeyli aday olurlar. Oy verme işleminin ardından, 9 kişilik tasnif komisyonu oyları saymaya başlar. Oylamaya 557 parlamenter katılmıştır. Adaylardan Fahri Korutürk 365, Ferruh Bozbeyli ise 51 oy alır. Tasnif sırasında 3 oy geçersiz sayılmış; 27 oy ise boş kullanılmıştır. 15. Tur sonuçlarına göre Fahri Korutürk Türkiye Cumhuriyeti'nin 6. cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın görev süresinin uzatılmaması ve Faruk Gürler'in ismi üzerinde anlaşılamaması üzerine yaşanan cumhurbaşkanlığı seçimi krizi, Fahri Korutürk'ün seçilmesi ile atlatılacaktır; ancak, yetmişlerin ikinci cumhurbaşkanlığı krizi –*İkinci Cumhurbaşkanlığı Muharebesi*– Korutürk'ün cumhurbaşkanlığını başka bir isme devri ise akim kalacak, atlatılamayacaktır.

1980'in Haziran ayına gelindiğinde İkinci Cumhurbaşkanlığı Muharebesi'nin komutanlarından biri, 9 Mart'ın da, 12 Mart'ın da, 1973'teki *Birinci Cumhurbaşkanlığı Muharebesi*'nin de önemli aktörlerinden, CHP adayı Muhsin Batur'dur. AP'nin adayı ise 9 Mart girişimini Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a ve Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'a ihbar ederek açığa çıka-

ran, 12 Mart Muhtırası'nın fitilini ateşleyen *Birinci Cumhurbaşkanlığı Muharebesi*'nde Demirel'e 1. Ordu'dan ve İstanbul'dan destek veren Faik Türün'dür.

5 Haziran 1980'de Muhsin Batur, neredeyse cumhurbaşkanı seçiliyordu. Ve belki de –kim bilir?– yetmişlerin ikinci cumhurbaşkanlığı krizi de Batur'un 7. *cumhurbaşkanı* seçilmesiyle sona erecekti. Ama öyle olmadı. 5 Haziran'daki oylamada cumhurbaşkanı seçilmek için gerekli sayıya çok yaklaşmasına rağmen Batur, seçilemedi. 5 Haziran'dan, 12 Eylül'e kadarki 100 günde de cumhurbaşkanı seçimi turları hukukî/teknik anlamda elbette devam edecektir; ama aslında cumhurbaşkanlığı seçimleri siyasî anlamda 5 Haziran'da sona ermiştir. 5 Haziran'dan 12 Eylül 1980'e kadar geçen nafile cumhurbaşkanlığı seçimi turları, 12 Eylül Darbesi'ne son şeklinin verildiği, *Darbe ya da Evren'in 100 Günü* diye anılabilecek bir dönem olarak siyasî tarihimizdeki yerini alacaktır.

Yetmişli Yılların Penceresinden... *Korku İmparatorluğu*'na

12 Eylül Darbesi'nden tam bir ay sonra 12 Ekim 1980 tarihinde yapılan *11. Genel Nüfus Sayımı* sonuçlarına göre dönemin Türkiye'sinde 45 milyona yakın (44.736.957) insan yaşamaktadır. Nüfusun yarıdan fazlası (yaklaşık %56) hâlâ köylerde ikamet etmekteyse de (25.091.950), 1950'li yıllarda başlayan iç göç, 1980'lere doğru hem Türkiye'nin demografik hem de sosyo-politik ve ekonomik yapılarını baştan ayağa değiştirmiş, kentte yaşayan insan sayısı erken Cumhuriyet dönemi ile kıyaslanamayacak denli artmıştır. 1980'lere gelindiğinde yaklaşık 20 milyon (19.645.007) kişi kentlerde yaşamaktadır. Nüfus sayımından 6 yıl sonra kaleme aldığı makalesinde 1980 sayımındaki verilerden hareketle o dönemki hane halkı büyüklükleriyle ilgili çeşitli analizlerde bulunan Sevil Cerit, seksenlerin Türkiye'sinde 8.522.499 hane olduğunu, ortalama hane büyüklüğünün de 5,32 kişi olduğunu belirtmektedir. Bu rakamlar 12 Eylül Darbesi'yle birlikte, Erbil Tuşalp'in *Eylül İmparatorluğu* adını verdiği bu *korku imparatorluğu*nu tasavvur edebilmemiz açısından önemlidir.

Türkiye'nin *Korku İmparatorluğu* döneminde ya da daha teknik bir ifadeyle *Türkiye'nin Üçüncü Askerî İdare Dönemi* olarak anılan 12 Eylül 1980-12 Aralık 1983 tarihleri arasındaki dönemde, 1 milyon 683 bin kişi fişlenecek; 650 bin kişi gözaltına alınacak; açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılanacak; 7 bin kişi idam istemiyle yargılanacak; 517 kişiye idam cezası verilecek; 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmak suçundan yargılanacak; 388 bin kişiye pasaport verilmeyecek; 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarılacak ve yaklaşık 30 bin kişi siyasî mülteci olarak yurtdışına gidecektir.

Nüfus bilimleri hane halkı ile aile kavramlarını eşanlamlı kullanmazlar. Hane halkı tek kişiden ibaret olabileceği gibi, akraba olmayan ama o hane ile

birlikte yaşayan kişileri dahi barındırabilir. Ama sosyolojik olarak 1980'lerin Türkiye'sinde hane halkı ile bir çekirdek aileyi (aynı değilse de) birbirine çok yakın kavramlar olarak kullanmanın büyük bir yanlış olmayacağını düşünebiliriz. O zaman, nüfus ve istatistik bilimlerine dair yapmış olabileceğimiz her türlü yanlışı göğüsleyerek diyebiliriz ki, 12 Eylül Darbesi gerçekleştiğinde Türkiye'de, her biri yaklaşık 5 kişiden oluşan 8,5 milyon aile yaşamaktaydı. İktidara geldiği günlerden başlayarak yaklaşık üç yıllık iktidarında darbe, 8 milyon 953 bin 560 kişinin (1.683.000X5,32) ya kendisini ya eşini ya çocuklarını ya kardeş(ler)ini ya da ana babasını fişledi. Olmadı, 3 milyon 458 bin kişinin bu aile fertlerinden birini ya da birkaçını gözaltına aldı. 12 Eylül her biri 5,32 kişiden oluşan ailelerden 2 milyon 17 bin 600 kişinin ya kendisine ya eşine ya çocuklarına ya kardeş(ler)ine ya da ana babasına pasaport vermedi.

Yetmişler, politik kutuplaşmanın, siyasal şiddetin, iç savaşın onyılı oldu. Ondan seksenlere devreden ise bir *Korku İmpartorluğu*; İnci'nin mektup arkadaşı Barış'ın, *Ankara Merkez Cezaevi* avlusu üzerinde uçan uçurtmasının bile, olur da mahkûmlara mesaj taşır diye vurulmaya çalışıldığı bir *Korku İmparatorluğu*... Yetmişlerin siyasal şiddet ve iç savaş ortamından herkes yeterince nasibini alamamış gibi, 12 Eylül Darbesi, fişlenmeyi, gözaltını, tutuklanmayı, işkenceyi, idamı... her bir haneye taşıdı. Yetmişlerin politik *şiddeti* seksenli yıllarda yerini önce *Korku İmparatorluğu*'nun *devlet şiddet*ine; sonra da 24 Ocak ve neoliberalizmin *ekonomik şiddet*ine (*structural adjustment*) bırakacaktı.

EK

1970-1980 YILLARI ARASI KURULAN HÜKÜMETLER VE BAKANLAR KURULU LİSTESİ

33. HÜKÜMET (26.03.1971 - 11.12.1971) NİHAT ERİM (Partisiz)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 12, 26.03.1971, s. 382) (*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 64, 30.03.1971, s. 492)
Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 12, 07.04.1971)
Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 370, Kabul 321, Red 46, Çekinserler 3

BAŞBAKAN Nihat ERİM	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı M. Sadi KOÇAŞ
Devlet Bakanı Doğan KİTAPLI	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Atilla KARAOSMANOĞLU
İçişleri Bakanı Hamdi ÖMEROĞLU	Devlet Bakanı Mehmet ÖZGÜNEŞ
Millî Savunma Bakanı Ferit MELEN	Adalet Bakanı İsmail Hakkı ARAR
Dışişleri Bakanı Osman OLCAY	Maliye Bakanı Sait Naci ERGİN
Millî Eğitim Bakanı Şinasi OREL	Kültür Bakanı Talat HALMAN
Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı İsmail Hamit Özer DERBİL	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Türkan AKYOL
Gümrük ve Tekel Bakanı Haydar ÖZALP	Tarım Bakanı M. Orhan DİKMEN
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Ayhan ÇİLİNGİROĞLU	Çalışma Bakanı Atilla SAV
Ulaştırma Bakanı Haluk ARIK Selahattin BABÜROĞLU Cahit KARAKAŞ	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı İhsan TOPALOĞLU Atilla SAV Nezih DEVRES
Turizm ve Tanıtma Bakanı Erol Yılmaz AKÇAL	İmar ve İskân Bakanı Selahattin BABÜROĞLU
Köyişleri Bakanı Cevdet AYKAN	Orman Bakanı Selahattin İNAL
Bayındırlık Bakanı Cahit KARAKAŞ Mukadder ÖZTEKİN	

34. HÜKÜMET (11.12.1971 - 22.05.1972) NİHAT ERİM (Partisiz)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 19, 13.12.1971, s. 356)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 1, 14.12.1971, s. 131)
Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 19, 22.12.1971)
Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 349, Kabul 301, Red 45, Çekinserler 3

BAŞBAKAN Nihat ERİM	Devlet Bakanı Doğan KİTAPLI
Devlet Bakanı Ali İhsan GÖĞÜŞ	Devlet Bakanı İlhan ÖZTRAK
Devlet Bakanı İlyas KARAGÖZ	Adalet Bakanı Suad BİLGE
Millî Savunma Bakanı Ferit MELEN	İçişleri Bakanı Ferit KUBAT
Dışişleri Bakanı Ümit Haluk BAYÜLKEN	Maliye Bakanı Sait Naci ERGİN
Millî Eğitim Bakanı İsmail Hakkı ARAR	Bayındırlık Bakanı Mukadder ÖZTEKİN
Ticaret Bakanı Mehmet Naim TALU	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Cevdet AYKAN
Gümrük ve Tekel Bakanı Haydar ÖZALP	Tarım Bakanı Orhan DİKMEN
Ulaştırma Bakanı Rıfkı DANIŞMAN	Çalışma Bakanı Ali Rıza UZUNER
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Ali Mesut EREZ	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Nezih DEVRES
Turizm ve Tanıtma Bakanı Erol Yılmaz AKÇAL	İmar ve İskân Bakanı Serbülent BİNGÖL
Köyişleri Bakanı Necmi SÖNMEZ	Orman Bakanı Selahattin İNAL
Gençlik ve Spor Bakanı Ali Adnan KARAKÜÇÜK	

35. HÜKÜMET (22.05.1972 - 15.04.1973) FERİT MELEN (Partisiz)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 24, 22.05.1972, s. 732) (*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 4, 23.05.1972, s. 495)

Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 25, 05.06.1972)

Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 290, Kabul 262, Red 4, Çekinserler 24

BAŞBAKAN Ferit MELEN	Devlet Bakanı Doğan KİTAPLI
Devlet Bakanı İsmail Hakkı ARAR	Devlet Bakanı Zeyyat BAYKARA
Devlet Bakanı İlhan ÖZTRAK	Adalet Bakanı Hasan Fehmi ALPASLAN
Millî Savunma Bakanı Mehmet İZMEN	İçişleri Bakanı Ferit KUBAT
Dışişleri Bakanı Ümit Haluk BAYÜLKEN	Maliye Bakanı Ziya MÜEZZİNOĞLU
Millî Eğitim Bakanı Sabahattin ÖZBEK	Bayındırlık Bakanı Mukadder ÖZTEKİN
Ticaret Bakanı Mehmet Naim TALU	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR
Gümrük ve Tekel Bakanı Haydar ÖZALP	Tarım Bakanı İlyas KARAGÖZ
Ulaştırma Bakanı Rıfkı DANIŞMAN	Çalışma Bakanı Ali Rıza UZUNER
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Ali Mesut EREZ	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Mehmet Nuri KODAMANOĞLU
Turizm ve Tanıtma Bakanı Erol Yılmaz AKÇAL	İmar ve İskân Bakanı H. Turgut TOKER
Köyişleri Bakanı Necmi SÖNMEZ	Orman Bakanı Selahattin İNAL
Gençlik ve Spor Bakanı Ali Adnan KARAKÜÇÜK	

36. HÜKÜMET (15.04.1973 - 26.01.1974) MEHMET NAİM TALU (Partisiz) (Adalet Partisi / Cumhuriyetçi Güven Partisi / Bağımsızlar destekli)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 36, 16.04.1973, s. 642) (*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 10, 17.04.1973, s. 674)

Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 3, Cilt 36, 26.04.1973)

Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 357, Kabul 261, Red 94, Çekinserler 2

BAŞBAKAN Mehmet Naim TALU	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Nizamettin ERKMEN
Devlet Bakanı İsmail Hakkı TEKİNEL	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Kemal SATIR
Adalet Bakanı Mehmet Hayri MUMCUOĞLU	Devlet Bakanı İlhan ÖZTRAK
İçişleri Bakanı Mukadder ÖZTEKİN	Millî Savunma Bakanı İlhami SANCAR
Maliye Bakanı Sadık Tekin MÜFTÜOĞLU	Dışişleri Bakanı Ümit Haluk BAYÜLKEN
Bayındırlık Bakanı Nurettin OK	Millî Eğitim Bakanı Orhan DENGİZ
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Vefa TANIR	Ticaret Bakanı Ahmet TÜRKEL
Tarım Bakanı Ahmet Nusret TUNA	Gümrük ve Tekel Bakanı Fethi ÇELİKBAŞ
Çalışma Bakanı Ali Naili ERDEM	Ulaştırma Bakanı Sabahattin ÖZBEK
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Kemal DEMİR	Sanayi ve Teknoloji Bakanı Nuri Kemal BAYAR
İmar ve İskân Bakanı Mehmet Nebil OKTAY	Turizm ve Tanıtma Bakanı Ahmet İhsan KIRIMLI
Orman Bakanı İsa Hisan BİNGÖL	Köyişleri Bakanı Orhan KÜRÜMOĞLU
Gençlik ve Spor Bakanı Ali Celalettin COŞKUN	

37. HÜKÜMET (26.01.1974 - 17.11.1974)

BÜLENT ECEVİT (CUMHURİYET HALK PARTİSİ / Millî Selamet Partisi)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, Cilt 1, 29.01.1974, s. 316)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 13, 29.01.1974, s. 388)
Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, Cilt 1, 07.02.1974)
Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 377, Kabul 235, Red 136, Çekinserler 2

BAŞBAKAN Bülent ECEVİT	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Necmettin ERBAKAN
Devlet Bakanı Orhan F. EYÜPOĞLU	Devlet Bakanı İsmail Hakkı BİRLER
Devlet Bakanı Süleyman Arif EMRE	Adalet Bakanı Şevket KAZAN
Millî Savunma Bakanı Hasan Esat IŞIK	İçişleri Bakanı Oğuzhan ASİLTÜRK
Dışişleri Bakanı Turan GÜNEŞ	Maliye Bakanı Deniz BAYKAL
Millî Eğitim Bakanı Mustafa ÜSTÜNDAĞ	Bayındırlık Bakanı Erol ÇEVİKÇE
Ticaret Bakanı Fehim ADAK	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Selahattin CİZRELİOĞLU
Gümrük ve Tekel Bakanı Mahmut TÜRKMENOĞLU	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Korkut ÖZAL
Ulaştırma Bakanı Hasan Ferda GÜLEY	Çalışma Bakanı Önder SAV
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Abdülkerim DOĞRU	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cahit KAYRA
Turizm ve Tanıtma Bakanı Orhan BİRGİT	İmar ve İskân Bakanı Ali TOPUZ
Köyişleri ve Kooperatifler Bakanı Mustafa OK	Orman Bakanı Ahmet ŞENER
Gençlik ve Spor Bakanı Muslihittin Yılmaz METE	

38. HÜKÜMET (17.11.1974 - 31.03.1975) SADİ IRMAK (Partisiz)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, Cilt 7, 19.11.1974, s. 111) (*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 26, 19.11.1974, s. 126)

Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, Cilt 7, 29.11.1974)

Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 378, Kabul 17, Red 358, Çekinserler 0

BAŞBAKAN Sadi IRMAK	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Zeyyat BAYKARA
Devlet Bakanı Mehmet ÖZGÜNEŞ	Devlet Bakanı Muslih FER
Devlet Bakanı Mehmet Salih YILDIZ	Adalet Bakanı Mehmet Hayri MUMCUOĞLU
Millî Savunma Bakanı İlhami SANCAR	İçişleri Bakanı Mukadder ÖZTEKİN
Dışişleri Bakanı Melih ESENBEL	Maliye Bakanı Bedri GÜRSOY
Millî Eğitim Bakanı Safa REİSOĞLU	Bayındırlık Bakanı Vefa TANIR
Ticaret Bakanı Haluk CİLLOV	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR
Gümrük ve Tekel Bakanı Baran TUNCER	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Reşat AKTAN
Ulaştırma Bakanı Sabahattin ÖZBEK	Çalışma Bakanı Turhan ESENER
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Mehmet GÖLHAN	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Erhan IŞIL
Turizm ve Tanıtma Bakanı İlhan EVLİYAOĞLU	İmar ve İskân Bakanı Selahattin BABÜROĞLU
Köyişleri ve Kooperatifler Bakanı İsmail Hakkı AYDINOĞLU	Orman Bakanı Fikret SAATÇİOĞLU
Gençlik ve Spor Bakanı Zekai BALOĞLU	Kültür Bakanı Hayriye Ayşe Nermin NEFTÇİ
Sosyal Güvenlik Bakanı Sadık ŞİDE	

39. HÜKÜMET (31.03.1975 - 21.06.1977)
SÜLEYMAN DEMİREL (ADALET PARTİSİ / Millî Selamet Partisi / Milliyetçi Hareket Partisi / Cumhuriyetçi Güven Partisi)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, Cilt 11, 01.04.1975, s. 255) (*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 21, 01.04.1975, s. 375)
Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 4, Cilt 11, 12.04.1975)
Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 442, Kabul 222, Red 218, Çekinserler 2

BAŞBAKAN Süleyman DEMİREL	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Necmettin ERBAKAN
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turhan FEYZİOĞLU	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Alpaslan TÜRKEŞ
Devlet Bakanı Seyfi ÖZTÜRK	Devlet Bakanı Hasan AKSAY
Devlet Bakanı Mustafa Kemal ERKOVAN	Devlet Bakanı Osman ALBAYRAK
Devlet Bakanı Gıyasettin KARACA	Ticaret Bakanı Halil BAŞOL
Turizm ve Tanıtma Bakanı Lütfi TOKOĞLU Nahit MENTEŞE	İçişleri Bakanı Oğuzhan ASİLTÜRK Sabahattin ÖZBEK
Dışişleri Bakanı İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL	Maliye Bakanı Yılmaz ERGENEKON
Millî Eğitim Bakanı Ali Naili ERDEM	Bayındırlık Bakanı Fehim ADAK
Adalet Bakanı İsmail MÜFTÜOĞLU Zeyyat BAYKARA	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR Vefa TANIR
Gümrük ve Tekel Bakanı Orhan ÖZTRAK	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Korkut ÖZAL
Ulaştırma Bakanı Nahit MENTEŞE İbrahim AYSOY	Çalışma Bakanı Ahmet Tevfik PAKSU Şevket KAZAN
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Abdülkerim DOĞRU	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Mehmet Selahattin KILIÇ
Millî Savunma Bakanı Ferit MELEN	İmar ve İskân Bakanı Nurettin OK
Köyişleri Bakanı Vefa POYRAZ	Orman Bakanı Turhan KAPANLI
Gençlik ve Spor Bakanı Ali Şevki EREK	Kültür Bakanı Rıfkı DANIŞMAN
Sosyal Güvenlik Bakanı Ahmet Mahir ABLUM	

40. HÜKÜMET (21.06.1977 - 21.07.1977)
BÜLENT ECEVİT (Cumhuriyet Halk Partisi)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 1, 22.06.1977, s. 20)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 32, 23.06.1977, s. 520)
Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 1, 03.07.1977)
Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 448, Kabul 217, Red 229, Çekinserler 2

BAŞBAKAN Bülent ECEVİT	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Orhan F. EYÜPOĞLU
Devlet Bakanı Lütfi DOĞAN	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turan GÜNEŞ
Devlet Bakanı Yusuf Kenan BULUTOĞLU	Adalet Bakanı Selçuk ELVERDİ
Millî Savunma Bakanı Hasan Esat IŞIK	İçişleri Bakanı Mustafa Necdet UĞUR
Dışişleri Bakanı Ahmet Gündüz ÖKÇÜN	Maliye Bakanı Besim ÜSTÜNEL
Millî Eğitim ve Kültür Bakanı Mustafa ÜSTÜNDAĞ	Bayındırlık Bakanı Abdülkerim ZİLAN
Ticaret Bakanı Ziya MÜEZZİNOĞLU	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Celal ERTUĞ
Gümrük ve Tekel Bakanı Mehmet CAN	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Fikret GÜNDOĞAN
Ulaştırma Bakanı Erol ÇEVİKÇE	Çalışma Bakanı Ahmet Bahir ERSOY
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Tarhan ERDEM	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Neşet AKMANDOR
Turizm ve Tanıtma Bakanı Altan ÖYMEN	İmar ve İskân Bakanı Erol TUNCER
Köyişleri ve Kooperatifler Bakanı Ali TOPUZ	Orman Bakanı Vecdi İLHAN
Gençlik ve Spor Bakanı Yüksel ÇAKMUR	Sosyal Güvenlik Bakanı Hayrettin UYSAL

41. HÜKÜMET (21.07.1977 - 05.01.1978)
SÜLEYMAN DEMİREL (ADALET PARTİSİ / Millî Selamet Partisi / Milliyetçi Hareket Partisi)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 1, 21.07.1977, s. 110)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 33, 21.07.1977, s. 10)
Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 1, 01.08.1977)
Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 448, Kabul 229, Red 219, Çekinserler 0

BAŞBAKAN Süleyman DEMİREL	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Necmettin ERBAKAN
Devlet Bakanı Seyfi ÖZTÜRK	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Alpaslan TÜRKEŞ
Devlet Bakanı Süleyman Arif EMRE	Devlet Bakanı Sadi SOMUNCUOĞLU
Devlet Bakanı Ali Şevki EREK	Adalet Bakanı Necmettin CEVHERİ
Millî Savunma Bakanı Sadettin BİLGİÇ Nevzat Cihat BİLGEHAN Turhan KAPANLI	Sosyal Güvenlik Bakanı Turhan KAPANLI Mehmet Selahattin KILIÇ Mehmet İlhami ERTEM
Dışişleri Bakanı İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL	Maliye Bakanı Nevzat Cihat BİLGEHAN
Millî Eğitim Bakanı Nahit MENTEŞE	Bayındırlık Bakanı Mehmet Selahattin KILIÇ
Ticaret Bakanı Agâh Oktay GÜNER	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Cengiz GÖKÇEK
Gümrük ve Tekel Bakanı Gün SAZAK	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Fehim ADAK
Ulaştırma Bakanı Yılmaz ERGENEKON	Çalışma Bakanı İ. Fehmi CUMALIOĞLU
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Oğuzhan ASİLTÜRK	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Kamran İNAN
Turizm ve Tanıtma Bakanı İskender Cenap EGE	İmar ve İskân Bakanı Mehmet Recai KUTAN
Köyişleri ve Kooperatifler Bakanı Turgut YÜCEL	Orman Bakanı Sabahattin SAVCI
Gençlik ve Spor Bakanı Önol ŞAKAR Mehmet Selahattin KILIÇ Ali Şevki EREK	Kültür Bakanı Avni AKYOL
İçişleri Bakanı Korkut ÖZAL	

42. HÜKÜMET (05.01.1978 - 12.11.1979)

BÜLENT ECEVİT (CUMHURİYET HALK PARTİSİ / Bağımsızlar)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 2, 05.01.1978, s. 200)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 34, 05.01.1978, s. 544)

Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 2, 17.01.1978)

Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 447, Kabul 229, Red 218, Çekinserler 0

BAŞBAKAN Bülent ECEVİT	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Orhan F. EYÜPOĞLU
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turhan FEYZİOĞLU Hikmet ÇETİN	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı M. Faruk SÜKAN
Devlet Bakanı Mehmet Salih YILDIZ	Devlet Bakanı Lütfi DOĞAN
Devlet Bakanı Hikmet ÇETİN	Devlet Bakanı Ahmet ŞENER
Devlet Bakanı Mustafa KILIÇ	Devlet Bakanı Ali Rıza SEPTİOĞLU
Devlet Bakanı Enver AKOVA Hasan KORKUT	Millî Savunma Bakanı Hasan Esat IŞIK Neşet AKMANDOR
Adalet Bakanı Mehmet CAN	Dışişleri Bakanı Ahmet Gündüz ÖKÇÜN
Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necdet UĞUR	Yerel Yönetim Bakanı Mahmut ÖZDEMİR
Ticaret Bakanı Teoman KÖPRÜLÜLER	Maliye Bakanı Ziya MÜEZZİNOĞLU
Gümrük ve Tekel Bakanı Tuncay MATARACI	Bayındırlık Bakanı Şerafettin ELÇİ
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehmet YÜCELER	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Mete TAN
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Orhan ALP	Ulaştırma Bakanı Güneş ÖNGÜT
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Deniz BAYKAL	Çalışma Bakanı Ahmet Bahir ERSOY
İmar ve İskân Bakanı Ahmet KARAASLAN Vecdi İLHAN Mehmet YÜCELER	İçişleri Bakanı İrfan ÖZAYDINLI Hasan Fehmi GÜNEŞ Vecdi İLHAN
Gençlik ve Spor Bakanı Yüksel ÇAKMUR	İşletmeler Bakanı Yusuf Kenan BULUTOĞLU
Kültür Bakanı Ahmet Taner KIŞLALI	Turizm ve Tanıtma Bakanı Alev COŞKUN
Sosyal Güvenlik Bakanı Hilmi İŞGÜZAR Mete TAN Mehmet Salih YILDIZ	Orman Bakanı Vecdi İLHAN Ahmet ŞENER

43. HÜKÜMET (12.11.1979 - 12.09.1980)

SÜLEYMAN DEMİREL (Adalet Partisi)

Hükümet'in Teşkili: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 13, 13.11.1979, s. 79)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 46, 13.11.1979, s. 33)

Güven Oylaması: (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 5, Cilt 13, 25.11.1979)

Güven Oylaması Sonucu: Oylamaya Katılan MV: 438, Kabul 229, Red 208, Çekinserler 1

BAŞBAKAN Süleyman DEMİREL	Devlet Bakanı Orhan EREN
Devlet Bakanı E. Ekrem CEYHUN	Devlet Bakanı Muhammet KELLECİ
Devlet Bakanı Ahmet KARAHAN	Devlet Bakanı Metin MUSAOĞLU
Devlet Bakanı Köksal TOPTAN	Adalet Bakanı Ömer UCUZAL
Millî Savunma Bakanı Ahmet İhsan BİRİNCİOĞLU	Kültür Bakanı Tevfik KORALTAN
Dışişleri Bakanı Hayrettin ERKMEN	Maliye Bakanı İsmet SEZGİN
Millî Eğitim Bakanı Orhan Cemal FERSOY	Bayındırlık Bakanı Mehmet Selahattin KILIÇ
Ticaret Bakanı Halil BAŞOL	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Ali Münif İSLAMOĞLU
Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet ÇAKMAK	Ulaştırma Bakanı Hüseyin ÖZALP
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Cemal KÜLAHLI	Çalışma Bakanı Hüseyin Cavit ERDEMİR
Sanayi ve Teknoloji Bakanı Nuri Kemal BAYAR	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Ahmet Esat KIRATLIOĞLU
Turizm ve Tanıtma Bakanı Barlas TÜNTAY	İmar ve İskân Bakanı H. Turgut TOKER
Köyişleri ve Kooperatif Bakanı Ahmet KARAYİĞİT	Orman Bakanı Hasan EKİNCİ
Gençlik ve Spor Bakanı Talat ASAL	Sosyal ve Güvenlik Bakanı Sümer ORAL
İçişleri Bakanı Mustafa GÜLCÜGİL Orhan EREN	

KAYNAKÇA / İLERİ OKUMA LİSTESİ[1]

"I. Ecevit (37.) Hükümeti Programı", *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, cilt 1, dönem 4, 1 Şubat 1974, s. 349-364.

"II. Ecevit (40.) Hükümeti Programı", *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, cilt 1, dönem 5, 28 Haziran 1977, s. 28-45.

"III. Ecevit (42.) Hükümeti Programı", *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, cilt 2, dönem 5, 12 Ocak 1978, s. 259-276.

"V. Ecevit (57.) Hükümeti Programı", *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, cilt 1, dönem 21, 4 Haziran 1999, s. 172-185.

"1 Mayıs'a Hazırlanırken", *Sanat Emeği*, sayı 2, 1978, s. 81-91.

12 Sosyal Demokrat Sendika ve Federasyon (haz.), *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen (İlkeler, Amaçlar, Yöntem)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971.

Abisel, N., *Türk Sineması Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1994.

Agâh, H., *Lugatçe-i Istılâhât-ı Resmiye*, Âlim Matbaası, İstanbul, 1308.

Ağaoğlu, A., *Geçerken*, Everest Yayınları, İstanbul, 2014.

Ağaoğulları, M. A., "Aşırı Milliyetçi Sağ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 287-358.

Ağtaş, Ö., "Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e", *Modern Türkiye'de Düşünce Tarihi: Sol*, cilt 8, (ed.), Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 194-221.

"Ahlak Dersi: Akıncılar ve 21 Dernek Ahlak Derslerinin Kaldırılmasını Protesto Etti", *Şura*, sayı 19, Mayıs 1978, s. 8.

Ahmad, F., *The Turkish Experiment in Democracy*, C. Hurst & Company, Londra, 1977.

—, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 2010.

---

1 İleri okuma-kaynakça listesinde bazı çalışmaların, aynı adla farklı tarihlerde ve/veya farklı yayınevlerince yayımlanmış künyelerini bir arada bulabilirsiniz. Bu, kitaba emeği geçen yazarlarımızın, aynı çalışmanın farklı tarihlerde/yayınevlerince yayımlanmış versiyonlarına referans vermelerinden kaynaklanan bir zorunluluk olarak not edilmelidir.

—, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 12. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayınları, İstanbul, 2015.

Ahmad, F. ve Ahmad Turgay, B., *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.

Akal, E., *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Kızıl Feministler Bir Sözlü Tarih Çalışması*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Akalan, A., "İslâm Hukukunda Devlete İsyan Suçu", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri İslâm Hukuku Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2015.

Akar, R. ve Dündar, C., *Karaoğlan*, 6. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

—, *Ecevit ve Gizli Arşivi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Akatlı, F., "Acının Tadıyla", *Tezer Özlü'ye Armağan*, yay.haz. Sezer Duru, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 30-32.

Akça, İ., "Kollektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu*, (der.) Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, "Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der.) Evren Balta Paker ve İsmet Akça, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

—, "Türkiye'de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, (ed.) Bülent Bilmez, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Akdevelioğlu, A. ve Kürkçüoğlu, Ö., "1980-1990 İran'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt 2, (ed.) Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 152-153.

Akdoğan, Y., *Siyasal İslâm*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000.

Akgün, S., "Aydın Kimliği ile Nihat Erim'in Kıbrıs Sorunu'nda Yeri ve Önemi (1956-1965)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 13, 2017, s. 71-97.

Akıncı Baş Kaldırırken, *Gölge*, 1, Kasım 1975, s. 20.

Akkaya, A. H., "Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci Olarak 70'ler", *Toplum ve Bilim*, sayı 217, 2013.

—, "Kürt Hareketi'nin Örgütlenme Süreci Olarak 1970'ler", *Kürdistan Sosyalist Solu Kitabı, 60'lardan 2000'lere Seçme Metinler*, (der.) Emir Ali Türkmen ve Abdurrahim Özmen, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

—, "Ulusal Kurtuluş, Ayaklanma ve Sınırların Ötesi: 1970'lerden 1990'lara Kürt Hareketinin Değişim Dinamikleri", *Toplum ve Kuram Dergisi*, sayı 9, 2014, s. 75-98.

Akkaya, Y., "Neo-Korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1996.

—, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet)", *Praksis*, Kış, sayı 5, 2002.

Akman, H., *Saf ve Bakir Anadolu Çocuğu: Güngör Uras Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Aksakal, P. (der.), *Bir Yerel Yönetim Deneyi Fatsa*, Simge Yayınları, 1989.

Akser, M., "Halit Refiğ's I Lost My Heart to a Turk: Woman, Islam and Modernity in Turkish Cinema", *Cinej Cinema Journal*, cilt 7, sayı 1, 2018, s. 5-29.

Aksoy, N., "Fransa'da Sosyolojik Sanatın Başarılı Bir Temsilcisi: Nil Yalter", *Sanat Çevresi*, sayı 12, Ekim 1979, s. 24-26.

Akşin, S., Koçak, C., Özdemir, H., Boratav, K., Hilav, S., Katoğlu, M. ve Ödekan, A., *Türkiye Tarihi Cilt: 4 (Çağdaş Türkiye 1908-1980)*, 10. baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2008.

Aktay, Y., *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı: İslâm Protestanlığı ve Alevilik*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Akyaz, D., *Askeri Müdahalelerin Ordu'ya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Akyol, T., "Sağın Tabanı Tavanı Yenileşmeye Zorluyor", *Vatan Millet Pragmatizm Türk Sağında İdeoloji ve Politika*, (der.) H. Göktaş ve R. Çakır, Metis Yayınları, İstanbul, 1991, s. 217-236.

Akyıldız, K. ve Bora, T., "Siyasal Hafıza ve Ülkücülerin Hatırasında 70'ler", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013, s. 209-228.

Alatlı, E., *Müdahale*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002.

Albayrak, S., *MSP Davası ve 12 Eylül*, Araştırma Yayınları, İstanbul, 1990.

Albayrak, Ö., "Elazığ'da Malatya'da Maraş'da", *Kon*, 1, Ocak 1979, s. 5.

Algül, S., *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi DİSK (1967-1975)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Alış, A., "Kürt Etno bölgesel Hareketinin Doğuşu, Kitleselleşme Süreci ve Türkiye İşçi Partisi: 1959-1974", *Türkiye Siyasetinde Kürtler, Direniş, Hak Arayışı ve Katılım*, (der.) Büşra Ersanlı vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 57-93.

Alkan, A. T., "Türkiye'de Sağın Tarihine Buruk Bir Derkenar", *Türkiye Günlüğü, Güz*, sayı 16, 1991, s. 5-12.

Alkan, M. Ö., "Chicago'dan İstanbul'a, Haymarket'ten Taksim'e 1 Mayıs Tarihinin İzinde", *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 209, 2014, s. 18-27.

Alpat, İ., *Popüler Türk Solu Sözlüğü*, Mayıs Yayınları, İzmir, 1998.

—, *Türkiye Solu Sözlüğü*, 4. baskı, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2012.

Alper, E. Ö., "Bülent Ecevit", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8, (ed.) Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "Bülent Ecevit", *Modern Türkiye'de Düşünce Tarihi: Sol*, cilt 8, (ed.) Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 202-213.

Altan, Ç., *Ben Milletvekili İken...*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1979.

Altınay, A. G., "Bir Antimilitarist Feminist Manifesto Olarak Yıldırım Böyle Kadınlar Koğuşu, Ne Güzel Suçluyuz Bir Hepimiz", *Sevgi Soysal için Yazılar*, (der.) Seval Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 123-133.

Altındaş, A., *Haşhaş ve Emperyalizm*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

Altuğ, K., *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1973.

—, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a: Olaylar - Belgeler - Anılar*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.

Altuğ, T., *Türkiye Defteri*, Aralık Yayınları, 1974.

Amerika'nın İran'da İslam'dan Yediği Darbe, Vietnam'daki Yenilgisinden Daha Ağır Oldu!, *Hicret*, sayı 16, 1980, s. 14.

Anday, M. C., "Çıplak", *Cumhuriyet*, 22 Mart 1974.

—, *Gökyüzü Haritası - Toplu Yazılar 3*, Everest Yayınları, İstanbul, 2012.

Antmen, A., "Türk Sanatında Yeni Arayışlar (1960-1980)", Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2005.

—, "Kır, Dök, Tükür: Bir Namus Meselesi Olarak Heykel ve Beden", *Kimlikli Bedenler: Sanat, Kimlik, Cinsiyet*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 73-84.

AP, *Millet Hizmetinde Adalet Partisi*, 50 cilt, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara, 1972.

—, *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara, 1973.

—, *Seçim Beyannamesi*, TBMM Kütüphanesi, Ankara, 1973.

—, *Kervan Yürüyecektir: Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*, Adalet Partisi Genel Merkez Yayınları, Ankara, 1977.

Apaşdın, O., *Kim Öldürüyor Niçin Öldürüyor? Dünyada ve Türkiye'de Terör Üstüne Bir İnceleme ve Araştırma*, 2. baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.

Arap Politikasında Yeni Bir Adım: FKÖ Büro Açıyor, *Cumhuriyet Dergi*, 3 Eylül 1979.

Arcayürek, C., *Açıklıyor - 3: Bir İktidar Bir İhtilal (1955-1960)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984.

—, *Açıklıyor - 1: Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

—, *Açıklıyor - 2: Yeni İktidar Yeni Dönem (1951-1954)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

—, *Açıklıyor - 4: Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar (1960-1965)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
—, *Açıklıyor - 6: Çankaya'ya Giden Yol (1971-1973)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
—, *Açıklıyor - 7: Demokrasinin Sonbaharı (1977-1978)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
—, *Açıklıyor - 9: 12 Eylül'e Doğru Koşar Adım (Kasım 1979-Nisan 1980)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988.
—, *Açıklıyor - 10: Demokrasi Dur 12 Eylül 1980 (Nisan 1980-Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
—, *Açıklıyor - 5: Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi (1965-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.
—, *Müdahalenin Ayak Sesleri (1978-1979)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
—, *Müdahalenin Ayak Sesleri (1978-1979)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
—, *Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit*, Detay Yayınları, İstanbul, 2006.
—, *Atatürk'ten Sonra Bugünlere Nasıl Geldik?*, 5. baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2010.
Aren, S., *TİP Olayı (1961-1971)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.
Arıcan, E., "Kemalettin Tuğcu ve Ahlak Kaybı, 'Sakat' Kalma, 'Adam Olamama'", *Pasaj*, sayı 3, Ocak-Temmuz 2006, s. 109-132.
Arik, A. S., *Dr. Şivan Sait Elçi-Süleyman Muini ve Kürt Trajedisi (1960-1975)*, Peri Yayınları, İstanbul, 2011.
Armes, R., *Third World Film Making and the West*, University of California Press, Berkeley, 1987.
Arsava, A. F., *"Kıbrıs Sorununun Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi"*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, cilt 51, 1, 1996.
Arslan, R., *Jandarma Genel Komutanlığı Kürt Raporu, Devletin İç Düşmanı Kürtler*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.
Arslan, S., *Cinema in Turkey: A New Critical History*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
Aslan, N., "Adalet Medeniyeti Üzerine", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 28, 2016, s. 9-27.
Aslan, S., "Kent hakkı mücadelesine Türkiye'den bir örnek: '7 Eylül 2013 Tuzluçayır Direnişi", *Birikim*, sayı 302, 2014, s. 71-84.
Aslan, Ş., *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
—, "Bir Politik Mekân Olarak "Gül" ve "Su"yun Mahallinde Toplumsal ve Kültürel Örüntülere Tarihsel Yolculuk", http://www.arkitera.com/gorus/616/bir-politik-mekân-olarak-gul-ve-suyun-mahallinde-toplumsal-ve-kulturel-oruntulere-tarihsel-yolculuk, erişim tarihi: 28.11.2017.
—, "Kentin Politik Mahallelerinde Mahalli Politikanın Sınırları", http://www.planlama.org/index.php/duyurular/827-kentin-politik-mahallelerinde-mahalli-politikann-snrlar-uekrue-aslan, erişim tarihi: 04.05.2017.
Aslandaş, S. A. ve Bıçakçı, B., *Popüler Siyasî Deyimler Sözlüğü*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
Ata, K., "Türkiye Birlik Partisi", *Kırkbudak*, cilt 2, sayı 5, 2006, s. 44-50.
—, *Alevilerin İlk Siyasal Denemesi (Türkiye) Birlik Partisi (1966-1980)*, Kelime Yayınevi, Ankara, 2007.
Atalay, A., "İslâm Ceza Hukuku Açısından İnsan Hakları ve Şiddet", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 28, 2016, s. 29-54.
Atar, Y., *Türk Anayasa Hukuku*, 5. baskı, 2009.
Atay, F., *12 Mart'tan 12 Eylül'e Kriz Kıskacındaki Türk Siyaseti ve 1978-1979 CHP Hükümeti*, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2006.
Atay, K., *1 Mayıs 1977 İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?*, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
Ateş, K., *Yurttaşlığın Kıyısında Aleviler, "Öz Türkler" ve Heretik Ötekiler"*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.
Atılgan, G., "1960-1971: Sanayi Kapitalizminin Şafağında", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, (ed.) Gökhan Atılgan, Ateş Uslu, ve Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 515-656.

—, "Sanayi Kapitalizminin Şafağında", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Gökhan Atılgan, (ed.) Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu, Yordam Kitap, Ankara, 2015.

—, "1960-1971: Sanayi Kapitalizminin Şafağında", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, (ed.) Gökhan Atılgan, Ateş Uslu ve Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 521-662.

—, "68'in Kapıları", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, (der.) Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 315-340.

—, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi*, 3. baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Avcıoğlu, D., "NATO Tartışmaları: Türkiye'nin İşgaline NATO Seyirci Kalabilir", *Devrim*, sayı 33, 2 Haziran 1970.

—, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978.

—, *Devrim ve Demokrasi Üzerine*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.

—, *Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006.

Ay, R., "İslam Dünyasının 'Öteki' İnanç Grupları yahut Batıniyye-İsmailiyye Etkisinde Ortak Bir Kimlik Görünümü: Ehl-i Haklar, Alevi-Bektaşiler, Kakailer, Şabaklar, Nusayri ve Düziler", *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir Yalnız İsim (Bahaeddin Yediyıldız'a Armağan)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 77-92.

Ayça, E. ve Coş, N., "Ertem Eğilmez ile Konuşma", *Yedinci Sanat*, sayı 12, 1974, s. 16-33.

Aydın, S. ve Taşkın, Y., *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Aydın, Z., *İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran 1970*, Ayrıntı, İstanbul, 2020.

—, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

—, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

—, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

"Aydınlar Ocağı 15 Yaşında, 1970-1985", *Boğaziçi Dergisi*, sayı 36, Temmuz 1985, s. 1-16.

Aydınoğlu, E., *Türkiye Solu (1960-1980)*, Versus Kitap, İstanbul, 2007.

—, *Türkiye Solu (1960-1980)*, Versus Yayınları, İstanbul, 2011.

Aysan, Y., *Afişe Çıkmak, 1963-1980: Solun Görsel Serüveni*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Aytürk, İ., "Nationalism and Islam in Cold War Turkey 1944-69", *Middle Eastern Studies*, cilt 50, sayı 5, 2014, s. 693-719.

Ayvazoğlu, B., "Türkiye'de Sağcı Olmak", *Türkiye Günlüğü*, sayı 16, 1991, s. 32-43.

—, *Tanrı Dağı'ndan Hira Dağı'na*, Kapı, İstanbul, 2010.

Azak, U. and de Smaele, H., "National and Transnational Dynamics of Women's Activism in Turkey in the 1950s and 60s: The Story of the ICW Branch in Ankara", *Journal of Women's History*, sayı 28, cilt 3, Autumn 2016, s. 41-65.

Baban, C., *Politika Galerisi:Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

Bacalan, A. İ., "CHP Doğuda Ne Yapmak İstiyor", *Kon*, sayı 1, Ocak 1979, s. 4.

Badiou, A., *Komünist Hipotez*, çev. Oylum Bülbül, Encore Yayınları, İstanbul, 2011.

Baha'eddin M., *Yeni Türkçe Lügat*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1920.

Bakanlıklararası Kurul, *Türkiye Gerçekleri ve Terörizm*, Beyaz Kitap Yayınları, Ankara, 1973.

Baker, U., "Şok ve Beyin: Yılmaz Güney Sineması Üzerine", *Modern Zamanlar*, sayı 12, 2009.

Bakır, B., "Necmettin Erbakan", Türk Dış Politikasında Liderler, yay.haz. Ali Faik Demir, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 338-437.

Bakşık, Ş., *CHP ile Bir Ömür*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.

Bali, R. N., *İsrail Başkonsolosu Ephraim Elrom'un İnfazı*, Libra Kitap, İstanbul, 2016.

Ballı, R., *Kürt Dosyası*, Cem Yayınları, İstanbul, 1991.

Baran, T., *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Bardakçı, M., "Celal Bayar'ın 1959'da Hazırlattığı Kürt Raporunda Bakın Kimler Var", https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/725769-celalbayarin-1959da-hazirlattigi-kurt-raporunda-bakin-kimler-var#, erişim tarihi: 12.02.2018.

Bardakçı, V., *Hasretim Derin Uykularda: Mahir Çayan*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Barış, G., "Taksim'in Kanlı Tarihi", *Joker Gazete Pazar*, sayı 67, 27 Nisan 1997.

Barthes, R., *Çağdaş Söylenler*, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.

Barutçu, E., *Hariciye Koridoru: Hatıralar*, 2. baskı, Yirmibirinci Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.

Barzani, M., *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi 1*, çev. Vahdettin İnce, Doz Yayınları, İstanbul, 2003.

Basmacı, S., "Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi: 1980'lerden 2000'li Yıllara Devreden Milliyetçi-Muhafazakâr Bakiye", Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2009.

Başaran, B., *Tarih: 19 Aralık 1978, Maraş'tan Bir Haber Geldi*, Güniz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

—, "O Gün Başka Bir Güç Daha Vardı, Ahmet İsvan röportajı", *Radikal*, 03.05.2012.

—, *Maraş'tan Bir Haber Geldi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Başbuğ, H., "Kon çıkarken", *Kon*, sayı 1, Ocak 1979, s. 2.

Başgüney, H., *Literary Production, Currents and Politics in Turkey (1960-1980)*, Libra Kitap, İstanbul, 2014.

—, *Yazarlar Çağı: Türkiye'de 1960 ile 1980 Arasında Edebi Üretim ve Politika*, Yazılama, İstanbul, 2015.

Başıbüyük, A., "Mesudiye (Ordu) Köykent Projesi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı 9, cilt 11, 2004, s. 301-325.

Başkaya, F., "Türkiye Soluna Soldan Bakmak", *Doğu Batı*, sayı 59, 2011, s. 157.

Baştürk, E., "Mağduriyet ile İktidar Arzusu Arasındaki Türk Sağı: Komplocu Bir Söylemin Anatomisi", *Teorik Bakış*, sayı 5, 2014, s. 117-150.

Batur, M., *Anılar ve Görüşler. "Üç Dönemin Perde Arkası"*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Baykan, A. ve Hatuka, T., "Politics and Culture in the Making of Public Space: Taksim Square, 1 May 1977, İstanbul (Kamusal Alan Yaratımında Siyaset ve Kültür: Taksim Meydanı, 1 Mayıs 1977, İstanbul)", *Planning Perspectives*, sayı 1, cilt 25, 2010, s. 49-68.

Baydar, O. ve Ulagay, M., *Bir Dönem İki Kadın: Birbirimizin Aynasında*, Can Yayınları, İstanbul, 2011.

Bayrak, V., *Tuzluçayır: Küçük Moskova*, http://www.sendika.org/2013/10/tuzlucayir-kucuk-moskova-veli-bayrak-demokrat-haber/, erişim tarihi: 09.04.2014.

Bayraktar, U. ve Penbecioğlu M., "Başka Bir Kentsel Gelişme Tahayyülü Mümkündür! Özgün Bir Yerel Liderlik Tecrübesi Olarak 1977-1980 arası Ankara Belediyesi Ali Dinçer Dönemi", *Mülkiye Dergisi*, sayı 32, cilt 261, 2008, s. 55-88.

Bayramoğlu, A., "Asker ve Siyaset", *Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu*, (der.) Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

Bayramoğlu, S., *Toplumcu Belediyecilik*, Nota Bene Yayını, Ankara, 2015.

Baytok, T., *Dış Politikada Bir Nefes: Anılar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

—, *Bir Asker Bir Diplomat: Güven Erkaya-Taner Baytok Söyleşi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.

Behram, N., *Darağacında Üç Fidan*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.

Bek, G., *1970-1980 Yılları Arasında Türkiye'de Kültürel ve Sanatsal Ortam*, SALT e-yayıncılık, 2014.

Bektaş, A., *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993.

Belge, M., *Edebiyat Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

—, "12 Mart Romanları", *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 114-134.

—, *Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni*, İletişim, İstanbul, 2008.

Berker, F. ve Uras, G., *Fikir Üreten Fabrika: TÜSİAD'ın İlk On Yılı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Berkmen, E., "Kayıt Dışı", *Nil Yalter Kayıt Dışı*, (ed.) Süreyyya Evren, Arter Yayınları, İstanbul, 2016.
Berksoy, F., *20. Yüzyıl Batı ve Türk Resminde Toplumsal Gerçekçilik*, Bakışlar Matbaacılık, İstanbul, 1998.
Beşikçi, İ., *Doğu Mitinglerinin Analizi*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.
Beyaz, Z., *Uyanalım, Komünistler Gençlerimizi ve işçilerimizi Nasıl Aldatıyor, 1. Ordu Sıkıyönetim Komutanlığının Uyarı Kitabı*, Sağduyu Yayınları, İstanbul, 1978.
Bezirci, A., *Pir Sultan, Yaşamı, Kişiliği, Sanatı*, Say Yayınları, İstanbul, 1986.
Bila, H., *CHP 1919-2009*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
Bildirici, F., *Kuzum Bülent*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.
Bilgiç, S., *Dr. Sadettin Bilgiç'in Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2002.
Bilgin, P., "'Türkiye Coğrafyasında Yalnız Güçlü Devletler Ayakta Kalabilir'; Jeopolitik Gerçeklerin Türkiye'de Kullanımları", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der.) Evren Balta Paker ve İsmet Akça, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
Birand, M. A., *12 Eylül Saat: 04.00*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1984.
—, *Diyet: Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Uluslararası Pazarlıklar*, 6. baskı, Milliyet, İstanbul, 1987.
Birand, M. A., Dündar, C. ve Çaplı, B., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.
—, *12 Mart, İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
—, *Demirkırat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
—, *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.
Birelma, A., *Ekmek ve Haysiyet Mücadelesi: Günümüz Türkiyesi'nde Üç İşçi Hareketinin Etnografisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
Birgün Gazetesi, "Maraş'ta katliam yetmedi araziler de gasp edildi", https://www.birgun.net/haber-detay/maras-ta-katliam-yetmedi-araziler-de-gasp-edildi-73036.html, erişim tarihi: 25.11.2017.
Birikim, "Maraş'tan Sonra...?", *Birikim Yayınları*, İstanbul, 1979.
Birler, İ., *CHP'li Yıllar (1946-1992)*, yay.haz. Şengün Kılıç Hristidis ve Ersel Ergüz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
Biryıldız, E. ve Erus, Z.Ç., *Üçüncü Sinema ve Üçüncü Dünya Sineması*, Es Yayınları, İstanbul, 2007.
Bleda, T., *Maskeli Balo*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.
—, *Maskeli Balo*, 3. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.
Bobbio, N., *Sağ ve Sol Bir Politik Ayrımın Anlamı*, çev. Z. Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara, 1991.
Bora, T., "İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği", *Toplum ve Bilim*, sayı 71, 1996, s. 168-194.
—, "Muhafazakârlığın Değişimi ve Türk Muhafazakârlığında Bazı Yol İzleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 74, Güz 1997, s. 6-31.
—, "Alparslan Türkeş", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 686-695.
—, "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Liberalizm*, cilt 7, (ed.) Murat Yılmaz ve Murat Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 550-577.
—, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2007.
—, "Sunuş", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, (der.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
—, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2009.
—, "Türkiye'de Faşist İdeoloji", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, (ed.) Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 348-385.
—, "Taksim, 1 Mayıs 1977 ve Yüzleşme", *Birikim*, sayı 253, 2010, s. 8-10.
—, "Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi", *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, (der.) İ. Özkan-Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9-28.

—, *Cereyanlar: Modern Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

—, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Bora, T. ve Can, K., *Devlet, Ocak, Dergah: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Bora, T. ve Canefe, N., "Türkiye'de Popülist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, (ed.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 635-662.

Bora, T. ve Erdoğan, N., "'Biz Anadolunun Barı Yanık Çocukları...' Muhafazakâr Popülizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık*, cilt 5, (ed.) Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 632-655.

Bora, T., Horak, R. ve Reiter, W., *Futbol ve Kültürü Takımlar, Taraftarla, Endüstri, Efsaneler*, 15. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987.

—, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 7. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

—, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1922*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

—, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

—, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2007*, 13. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

—, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.

Bourdieu, P., "Sport and Social Class", *Social Science Information*, sayı 6, cilt 17, 1978, s. 819-840.

Bourdieu, P. ve Wacquant, L., *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. N. Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Boym, S., *Nostaljinin Geleceği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Bozarslan, H., "Political Aspects of the Kurdish Problem in Contemporary Turkey", *The Kurds: A Contemporary Overview*, (ed.) Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Sperl, Routledge, London, 1992, s. 95-114.

—, "Some Remarks on Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)", *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, (ed.) Abbas Vali, Mazda, Costa Mesa, Californian, 2003, s. 14-39.

—, "Türkiye'de Kürt Sol Hareketi", *Kürdistan Sosyalist Solu Kitabı, 60'lardan 2000'lere Seçme Metinler*, (der.) Emir Ali Türkmen ve Abdurrahim Özmen, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

—, "TİP'i Neredeyse Omuzlarında Taşıyan Gruplardan Birisi Kürt Hareketi", *Kürt Tarihi Dergisi*, sayı 34, 2018, s. 28-35.

—, "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, 3. baskı, (ed.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 841-870.

Bozbeyli, F., *Yalnız Demokrat*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Bozdağ, İ. ve Kemal T., *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, vol. 279, Bilgi Yayınevi, 1980.

Bölme, S., *İncirlik Üssü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bruinessen, M. V., *The Kurds in Turkey*, MERIP reports, 121(8), 1984.

Bölügiray, N., *Sokaktaki Asker. Bir Sıkıyönetim Komutanının 12 Eylül Öncesi Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989.

Buğra, A., *State and Business in Modern Turkey*, State University of New York Press, New York, 1994.

—, "Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 4, sayı 30, 1998, s. 521-539.

—, *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde / İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

—, *Devlet ve İşadamları*, 10. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Burkay, K., *Anılar, Belgeler*, cilt 1, Deng Yayınları, İstanbul, 2002.

Bulaç, A., *Göçün ve Kentin Siyaseti MNP'den SP'ye Milli Görüş Partileri*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2009.

Burke, E., *Reflections on the Revolution in France*, Oxford University Press, New York, 1993.

Büyük ve Güçlü Türkiye İçin: Milliyetçi Hareket Partisi 1973 Seçim Bildirisi, MHP Genel Merkez Yayınları, Ankara, 1973.

Cabbar A. E., *Gündüz Bey'in Derviş Militanları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018.

Can, K., "Radikal Milliyetçiliğin En Büyük Örgütü: Ülkü Ocakları", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, (ed.) S. Yerasimos, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Can, Z., "Milliyetçilik Uydurması", *Akıncılar*, Ağustos 1979, s. 10-15.

Canlı, C., *O Çocuklar O Yapraklar: Zakir Koçak Kitabı*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2014.

Canpolat, N. ve Özel, H., "Evolutionary Dynamics of Globalization", XV. Dünya İktisat Kongresine sunulan tebliğ, İstanbul, 25-29 Haziran 2008.

—, "1980'den Bugüne Türkiye'de Kapitalist Zihniyetin Gelişimi: Evrimsel Bir Yaklaşım", Türk Sosyal Bilimler Derneği, 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresine sunulan tebliğ, Ankara, 9-11 Aralık 2009.

Carr, E. H., *Tarih Nedir?*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1980.

Cem, İ., *Tarih Açısından 12 Mart*, 2. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977.

—, *TRT'de 500 Gün: Bir Dönem Türkiye'sinin Hikâyesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.

—, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Yelken Matbaası, İstanbul, 1973.

—, *Tarih Açısından 12 Mart: Nedenleri, Yapısı, Sonuçları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Cemal, H., *12 Eylül Günlüğü: Tank Sesiyle Uyanmak*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

—, *Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*, 17. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Cerit, S., "1980 Genel Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Hane Halkı Büyüklükleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 42, sayı 1-4, s. 93-107.

CHP, *İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz: CHP'nin Düzen Değişikliği Programı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1969.

—, *Ak Günlere: Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1973.

—, *C.H.P. Tüzüğü: 30 Haziran-2 Temmuz 1972 Günlerinde Toplanan CHP XXI. Kurultayında Yapılan Değişikliklerle Yeniden Basılmıştır*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1972.

—, *Cumhuriyet Halk Partisi Programı: 27-30 Aralık 1976'da toplanan CHP Yirmi üçüncü Kurultayınca 29 Aralık 1976'da kabul edilmiştir*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1976

—, *Cumhuriyet Halk Partisi Tüzük: 27-30 Kasım 1976 Günlerinde Toplanan CHP 23. Kurultayında Onaylanmıştır*, Çaba Matbaası, Ankara, 1976.

Cılızoğlu, T., *Çağlayangil'in Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

Cicioğlu, F., *Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı*, Avrupa Birliği Bakanlığı, Ankara, 2013.

Cinisli, R., *Bir Devrin Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

Cizre, Ü., *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

—, *AP-Ordu İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Cizre-Sakallıoğlu, Ü., *AP-Ordu İlişkileri. Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

—, *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Cizre-Sakallioglu, U. and Cinar, M., "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, And Politics in the Light of the February 28 Process", *The South Atlantic Quarterly*, cilt 2, sayı 102), 2003, s. 309-332.

Colson, D., *Proudhon'dan Deleuze'e Anarşist Felsefe Sözlüğü*, çev. Işık Ergüden, Verso Yayınları, İstanbul, 2011.

Connerton, P., *Toplumlar Nasıl Anımsar*, çev. A. Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Copeaux, E., *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Coş, N., "Türk Sinemasında İşçi", *İşçi Filmleri, Öteki 'Sinemalar'*, İstanbul, Ankara, 2015, s. 157-177.
—, "1972'de Türk Sineması", *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı 7, 1972, s. 4-5.
Coşkun, A., Tekeli, İ. ve Soral, E., *Özyönetim ve Halk Sektörü: 1976 Demokratik Sol Düşünce Forumu*, cilt 2, Kalite Matbaası, Ankara, 1976.
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
—, cilt 11, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
Cumhuriyet Gazetesi, "Metin Kurt: 'G. Saray'da üvey evlat muamelesi görüyoruz'", 9 Temmuz 1973.
—, "Metin: 'Pekin bir başkana yaraşır şekilde hareket etmiyor'", 23 Ocak 1974.
—, "Metin: 'Ben değil gerçekler ceza aldı'", 25 Ocak 1974.
—, "Metin: 'Bu sorun bir baba-oğul anlaşmazlığı değil, işçi ile işveren çatışmasıdır'", 29 Ocak 1974.
—, "G. Saray'da Metin, Yasin, B. Mehmet, Ekrem ve Enver kadro dışı", 4 Mayıs 1976.
—, "Ece'nin sunî olarak yarattığı ve körüklediği bunalımı kafasında önceden hazırladığına inanıyoruz", 5 Mayıs 1976.
—, "Başkan Selahâttin Beyazıt: '5 futbolcuya hiçbir zaman ödün verilmeyecek'", 6 Mayıs 1976.
—, "G. Saray'da isyancı futbolcular yoktur, yeni fikirler ve uyanış vardır", 20 Mayıs 1976.
Çağatay, S., "The Politics of Gender and the Making of Kemalist Feminist Activism in Contemporary Turkey (1946-2011)", Central European University, yayımlanmamış doktora tezi, 2017.
Çakır, R., *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisi'ni Anlamak*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.
—, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Tarihi: İslâmcılık*, cilt 6, (ed.) Tanıl Bora ve Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
—, "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
—, *Ayet ve Slogan, Türkiye'de İslami Oluşumlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
Çakmak, Y., "Siyasal İktidarlar Açısından Dersim'in 'Değilleri': Kürt, Kızılbaş, Komünist yahut Dersim 3 'K' İçinde", *Kürt Tarihi Dergisi*, sayı 17, 2015, s. 36-43.
Çakmak, Y. ve Gürtaş, İ. [der.], *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik (Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
Çakmak, Y., *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
Çalık, M., *MHP Hareketi: Kaynakları ve Gelişimi 1965-1980*, Cedit Yayınları, Ankara, 1995.
Çalıkoğlu, L. (haz.), *Geçmiş ve Gelecek*, Koleksiyon Sergisi Kataloğu, İstanbul, 2013.
Çalışlar, O., *Refah Partisi Nereden Nereye*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.
—, *Ecevit, Türkeş ve Erbakan'la Cezaevi Günleri*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 2004.
Çalmuk, F., "Necmettin Erbakan", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık*, cilt 6, (ed.) Murat Gültekingil ve Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 550-567.
Çam, A., "1960-1975 Yılları Arasında Adana'da Filmcilik ve Sinemacılık İşi", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, sayı 28, 2018, s. 9-41.
Çandar, C., "FKÖ Temsilciliğini Görüşecek Heyet Geldi", *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1979.
—, *Mezopotamya Ekspresi: Bir Tarih Yolculuğu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
Çark Başak, "MC Düşürülmelidir", yıl 1, sayı 1, 13.02.1976, s. 1, 2.
—, "Kitle Örgütleri Seslerini Yükseltiyor", yıl 1, sayı 2, 01.03.1976, s. 5.
—, "MC'ye Karşı Kitle Hareketleri", yıl 1, sayı 3, 16.03.1976, s. 14.
—, "Avukatların 'Kan Dökmeye Son' Yürüyüşü, yıl 1, sayı 6, 01.05.1976, s. 3.
Çarkoğlu, A., "The Rise of The New Generation Pro-Islamists in Turkey: The Justice and Development Party Phenomenon in the November 2002 Elections in Turkey", *South European Society and Politics*, cilt 3, sayı 7, 2002, s. 123-156.
Çatı, "Benim Öğretmenim Yürümez!", yıl 1, sayı 2, Mart 1975, s. 1.

—, "Gençlik ve Terbiye", yıl 1, sayı 3, Nisan 1975, s. 2.

—, "Okullara Mescit İstiyoruz!", yıl 3, sayı 18, 18.01.1977, s. 7.

Çavdar, T., *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 3. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Çavuş, T. R., "Akıncılara Mesaj", *Sebil 1*, saıy 21, Mayıs 1976.

Çekiç, Ö. ve Elveren, M. (haz.), *Ocak 1976 - Eylül 1980: Kültür Sanat Sayfalarında Gündem*, SALT e-yayıncılık, 2013.

Çelenk, H., *Yenilmeyenlerin Tanığı: Emperyalizme Karşı Anılar ve Anma Konuşmaları*, Penta Yayınları, Ankara, 2008.

Çelik, A., "Milli Güvenlik Gerekçeli Grev Ertelemeleri", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı 18, 2008.

—, *Sina Pamukçu ile Sendikalı Yıllar*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

—, "Saraçhane'den 15-16 Haziran'a İşçi Sınıfının Müstesna Yılları: Altmışlı Yıllar", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, yay.haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

—, "DİSK'in Kuruluş ve Varoluş Yılları (1966-1970)", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı 57, 2018/2, s. 617-664.

Çelik, A. ve Lordoğlu, K., "Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 9, 2006.

Çelik, A. (ed.), DİSK Tarihi: Kuruluş Direniş Varoluş, 1. Cilt (1967-1975), DİSK Yayınları, İstanbul, 2020.

Çelik, A. ve Şafak, C., "DİSK'in DGM Direnişi ve Genel Yas Eylemi (1976): Türkiye Tarihinin En Büyük Siyasi Genel Grevi", (der.) Hasan Tahsin Benli, Elif Hacısalihoğlu, Denizcan Kutlu ve Güven Savul, *Sosyal Politika ve İktisat Yazıları: Prof. Dr. Seyhan Erdoğdu'ya Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı, Ankara, 2020.

Çelik, S., *Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker. Askeri Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri*, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2008.

Çetingüleç, M., *Ecevit'in Anıları: 12 Yıl Saklı Tutulan "Veda" Sohbetleri*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.

Çetinsaya, G., "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on The Roots of 'Turkish-Islamic Synthesis' in Modern Turkish Political Thought", *The Muslim World*, cilt 3-4, sayı 89, July-October 1999, s. 350-76.

Çınar, M., *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2005.

—, "Merkezsiz Siyaset, Siyasetsiz Merkez", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 497-518.

—, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM-XIII. Dönem (1965-1969)*, cilt 1 ve 3, TBMM Basımevi, Ankara, 2012.

Çınar, M. D., "Çorum Olaylarının Yerel Medyadaki Temsili", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış tezsiz yüksek lisans projesi, Ankara, 2014.

Çıracıoğlu, V., *Gladyatör*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Çok Zararlı Davranışlar, *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1971.

Çolak, M., *Bülent Ecevit: Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

—, *Her Şey Milliyetçi Türkiye İçin*, Kripto, İstanbul, 2018.

Dağı, I. ve Uğur, F., *Yalnız Demokrat: Ferruh Bozbeyli Kitabı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Darendelioğlu, I. E., *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri: Toplantılar, Mitingler, Nümayişler, Bildiriler, Cemiyetler, Basın*, Toker Yayınları, İstanbul, 1968.

Davis, F., "Nostalgia, Identity and The Current Nostalgia Wave", *Journal of Popular Culture*, cilt 2, sayı 11, 1977, s. 414-424.

De Boer T. J., *The History of Philosophy in Islam*, çev. Edward R. Jones, Dover Publications, New York, 1967.

Demir, S., "Türkiye'de Kamu Görevlileri Dernekleri (1971-1980)", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 24, sayı 1, 1991, s. 55-97.

Demirci, C., *Araya Parça Giren Yıllar: Türk sinemasında 1974-1980 Seks Filmleri Dönemi ve O Dönemden Bugünlere Yaşananlar*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Demirci, T., "On the Margins of Politicized Motherhood: Mothers' Human Rights Activism in Turkey from the 1970s to the 1990s", *Mothers in Public and Political Life*, (der.) Simone Bohn and Pınar Melis Yelsalı Parmaksız, Demteter, 2017, s. 212-250.

Demirel, H., *Madanoğlu Dosyası*, Töre - Devlet, Ankara, 1973.

Demirel, S., *Adalet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel'in AP'nin Dördüncü Büyük Kongresini Açış Konuşması*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968.

—, *1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Doğuş Yayınları, Ankara, 1973.

—, *1973 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Adalet Partisi, İstanbul, 1973.

—, "AP Grup Konuşması - 12 Mart 1972", *1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Doğuş Yayınları, Ankara, 1973.

—, "AP Büyük Kongresi Konuşması - 20 Ekim 1972", *1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Doğuş Yayınları, Ankara, 1973.

—, *Adalet Partisi Yedinci Büyük Kongresi Açış Konuşması - 22 Ekim 1974*, 1974a.

—, *Ekim 1974*, Doğuş, Ankara, 1974b.

—, *Milliyetçiler Birleşiniz*, Adalet Partisi Genel Merkezi Basın Bürosu, Ankara, 1975.

—, *Başbakan Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı ile Yaptığı Görüşmelerden ve Bakanlar Kurulu Toplantısından Sonra Basına Yaptığı Açıklamalar*, Başbakanlık Basın Yayın Müdürlüğü, Ankara, 1976.

—, *Büyük Türkiye*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1977.

—, *Bayrağımın Altında*, Göktürk Yayınları, İstanbul, 1979.

—, *Kalkınmanın Manevi Yönü*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1987.

—, *Anı Değil İtiraf*, Ayyıldız, Ankara, 1990.

—, "Artık Demokrasiler Tezsizdir", *Vatan Millet Pragmatizm Türk Sağında İdeoloji ve Politika*, (der.) H. Göktaş ve R. Çakır, Metis Yayınları, İstanbul, 1991, s. 15-36.

—, *Devran*, ABC Medya Ajansı, İstanbul, 2006.

—, *Darbe Tutanakları: "Bugünkü çamaşırı dünkü güneşle kurutamazsınız"*, Anka Yayınları, Ankara, 2012.

Demirel, T., *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, "1946-1980 Döneminde 'Sol' ve 'Sağ'", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, (ed.) Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 413-450.

Demirkol, A., "Antalya Sanat Festivali İçin Hazırlanan Resim ve Heykellere Saldırı Bir Kara Leke Olarak Anılacak", *Milliyet Sanat*, sayı 190, 1976, s. 10-11.

Denselow, R., *Müzik Bittiği Zaman: Politik Popun Öyküsü*, çev. Deniz Oktay, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Dereli, T., *The Developments of Turkish Trade Unionism*, İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1968.

DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1970*, Ankara, 1977.

—, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1975*, Ankara, 1982.

—, *İstatistik Göstergeler 1923-1992*, Ankara, 1994.

—, *Çalışma İstatistikleri 1995*, Ankara, 1996.

Dik, E., "Türkiye'de Bakanlık Sistemi ve Geleceği", Ankara Üniversitesi SBE, doktora tezi, Ankara, 2012.

Dikerdem, M., "Hariciye Çarkı: Anılar", *Eserler: Salon Verir Sokak Alırız*, (der.) E. Zeynep Güler, İstanbul, 2013.

Dinler, V., Topçuoğlu, E. ve Yılmaz C., "Hakikat Komisyonları ve Hakikati Bilme Hakkı Bağlamında Çorum Olayları: Niteliksel Bir Araştırma", Raoul Wallenberg Enstitüsü, basılmamış araştırma raporu, Çorum, 2016.

DİSK, *Türk-İş'e Verilen Dörtlü Rapor*, no. 7, DİSK Yayınları, İstanbul, 1971.
—, *Toplu Sözleşmeye Yetkili Sendikanın Tespitinde En Geçerli gerçekçi Yol Referandum*, no. 10, DİSK Yayınları, İstanbul, 1973.
—, *5. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1975.
—, *6. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1977.
—, *DİSK Anatüzüğü*, İstanbul, 1978.
—, *7. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1980.
—, *Yürütme ve Yönetim Kurulu Defterleri*, 1971-1980.
—, *DİSK Dergisi*, 1-67, 1973-1980.
—, *DİSK Dergisi*, Özel Sayı, 1991.
Doğan, E., *Edebiyatımızda Dergiler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.
Doğan, S., *THKP-C: Doğuşu ve İlk Eylemleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1987.
—, *Türkiye'nin 90 Yılı 1919-2009*, Anadolu Ajansı Yayınları, 2011.
Donat, Y., *Demirel'in Yokluk Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
—, *Cumhuriyet'in Kara Kutusu: Süleyman Demirel Anlatıyor*, Merkez Kitap, İstanbul, 2005.
Donuk A., "Ölümünün 2. Yıl dönümünde: Kafesoğlu'nun Gözüyle Atatürk", *Türk Kültürü*, sayı 280, 1986, s. 469-473.
Dorronsoro, G. and Watts, N. F., "The Autonomization of Turkey's Kurdish Region in the 1970's: Electoral and Social Trends", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 41, 2009, s. 457-478.
Dosi, G., Freeman, C., Nelson, R., Silverberg G. ve Soete L. (ed), *Technical Change and Economic Theory*, Francis Pinter, London/Columbia University Press, New York, 1988.
Dressler, M., *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam*, Oxford University Press, New York, 2013.
Dumlu, Ö., *Kur'an-ı Kerim'de Ma'rûf ve Münker - İyiliği Emredip, Kötülüğe Mani Olmak*, 2. baskı, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1997.
Duran, S., *Aşık Geleneğinden Protest Müziğe: Ali Asker*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2015.
Durna, T., "70'li Yıllarda Politik Şiddet ve Basın", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, yay.haz. R. F. Barbaros ve E.J.Zurcher, Efil Yayınevi, Ankara, 2014, s. 230-268.
Dursun, Ç., "İdeoloji ve Özne: Türk-İslam Sentezi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2002.
—, "Türk-İslâm Sentezi İdeolojisi ve Öznesi", *Doğu Batı*, sayı 25, 2003-04, s. 59-81.
Dursun, D., "Yol Ayrımındaki Milli Görüş Hareketi", *Yeni Şafak*, 12 Temmuz 2001.
Duru, O., *Ecevit'in Çilesi*, AFA Yayınları, İstanbul, 1995.
Dündar, C., *Ben Böyle Veda Etmeliyim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008
—, *Ben Böyle Veda Etmeliyim & İsmail Cem Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
Dündar C. ve Kazdağlı, C., *Ergenekon*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.
Düzdağ, M. E., *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
Düzkan, A., "Kadın Dergileri Hayal Satıyor", *Pazartesi*, 41, Ağustos 1998, s. 3-7.
DYP, (1987). *Seçim Beyannamesi - Büyük Türkiye Programı: Hürriyet, Güvenlik ve Refah İçin El Ele*, Doğru Yol Partisi, Ankara, 1987.
—, *Seçim Bildirgesi: 21 Ekim Sabahı Yeni Bir Türkiye*, Doğru Yol Partisi, Ankara, 1991.
Ecevit, B., *Bu Düzen Değişmelidir*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1968.
—, *Bu Düzen Değişmelidir*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978.
—, *Dış Politika*, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1979.

—, "Başbakan Bülent Ecevit'in TRT'de Mehmet Barlas'la Yaptığı Televizyon Konuşması", *Dış Politika ve Kıbrıs Dosyası*, (ed.) Levent Cinemre, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *Ortanın Solu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Demokratik Sol*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Umut Yılı 1977*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Savunmam*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2011.

—, *Demokratik Solda Temel Kavramlar ve Sorunlar*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara.

Ecevitoğlu, P. ve Yalçınkaya, A., *Aleviler Artık Burada Oturmuyor*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Ediz, Z., "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri: Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme (1923-1993)", İstanbul Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, 1994.

Eğrik, E. B., "Umut Fakirin Ekmeği: Ertem Eğilmez Filmlerinde İktidar, Sınıf ve Statü", *Filim Bir Adam Ertem Eğilmez*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 233-268.

Eke, G., *Yaz Mevsiminde Katliam ve Direniş 1980 Çorum*, Nitelik Kitap, Ankara, 2012.

Elmas, S., *"Bir Futbolcu Olursak..." Futbolda Profesyonellik, Sınıf Atlama ve Hayal Kırıklığı*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Elverdi, A., *Ali Elverdi Paşa Anlatıyor: Bu Vatana Kastedenler*, 14. baskı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1977.

Emre, S. A., *Siyasette 35 Yıl*, 3 cilt, MGV Yayınları, İstanbul, 2015.

Engin, A., "Politika Gazetesi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8, (der.) M. Gültekin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Epözdemir, Ş., *TKDP 1986/235 Antalya Davası Savunması*, Peri Yayınları, İstanbul, 2005.

Eral, S., *Çaldıran'dan Çorum'a Anadolu'da Alevi katliamları*, 2. baskı, Ant Yayınları, İstanbul, 1995.

Eralp, Y., *Perdeyi Aralarken: Bir 'Monşer'in Hatıratı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

Erbakan, N., *Türkiye ve Ortak Pazar*, Furkan Yayıncılık, İzmir, 1971.

—, *Milli Görüş*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1975.

—, *Türkiye'nin Temel Meseleleri*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1991.

—, *Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen*, ESAM Yayınları, Ankara, 2010.

—, *Davam*, Milli Görüş Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.

Ercan, H., "Dynamics of Mobilization and Radicalization of the Kurdish Movement in the 1970s in Turkey", Koç Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2010.

Erdem, H., "Gelenekten Geleceğe 1 Mayıs", http://www.toplumsol.org/gelenekten-gelecege-1-mayis-hamit-erdem/, erişim tarihi: 15.05.2018.

Erder, S., *Kentsel Gerilim*, Um-Ag Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Erdoğan, D. N., "İsmail Cem'in Politika Gazetesi (1975-77)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2010.

Erdoğan, F. E., "Türkiye'de 1 Mayıs, 1 Mayıs'ta Taksim", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 2016.

Erdoğan, N., "Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar", *Toplum ve Bilim*, sayı 78, 1998.

Erdönmez, C., "Köykent: Olumlu ve Olumsuz Yönleriyle Bir Kırsal Kalkınma Projesinin Çözümlenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, sayı 2, 2005, s. 35-51.

Eren, C., "Tutucu İktidarlar ve Sanat", *Özgür İnsan*, sayı 34, 1976, s. 51-54.

Ergin, M., *Türkiye'yi Bugüne Getiren Tarihi Seyir*, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1986.

Ergin, S., "Arafat'ın Ankara Ziyareti", *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1979.

Ergüzeloğlu-Kilim, E., "Türkiye'de Adalet Yönetimi", Ankara Üniversitesi SBE, doktora tezi, Ankara, 2009.

Erhan, Ç., " ABD ve NATO ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, cilt 1, (der.) Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 681-715.

Erhan, Ç. ve Arat, T., "AETyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, cilt 1, (der.) Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 808-853.

Erim, N., *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1975.

—, *Günlükler (1925-1979)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

Erken, A., "The Construction of Nationalist Politics in Turkey: The MHP, 1965-1980", St. Antony's College, Oxford Üniversitesi, doktora tezi, 2013.

—, "Türkiye'de Barış Gönüllüleri Programına Bir Bakış: 1961-1970", *Avrasya Etüdleri*, cilt 2, sayı 48, 2015, s. 39-63.

Erkılıç, H., "Türk Sinemasının Ekonomik Yapısı ve Bu Yapının Sinemamıza Etkileri", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul, 2003.

Erkılıç, S. D., *Türk sinemasında Tarih ve Bellek*, De Ki Yayınları, Ankara, 2014.

Eroğul, C., *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Eröz, M., "Alevisiyle Sünnisiyle BÜTÜN CANLAR BİR OLSUN", *Kon*, sayı 1, Ocak 1979, s. 6.

—, "Atatürk ve Sosyalizm", *Türk Kültürü*, sayı 217, 1980, s. 34-40.

Ersan, V., *1970'lerde Türkiye Solu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Ertan, M., "The Circuitous Politicization of Alevism: The Affiliaton Between the Alevis and Left Politics (1960-1980)", Boğaziçi Üniversitesi, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2008.

—, "Türk Sağının Kızılbaş Algısı", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, (der.) İ. Ö. Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 203-241.

—, "1970'ler Türkiye'sinde Alevi Siyasetinin Olanakları: Türkiye Birlik Partisi", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, (ed.) F. Barbarosoğlu ve E. J. Zürcher, Efil Yayınevi, Ankara, 2014, s. 311-342.

—, "Örtük Politikleşmeden Kimlik Siyasetine: Aleviliğin Politikleşmesi ve Sosyalist Sol", *Birikim*, sayı 309-310, 2015, s. 43-56.

—, "Türk Sağının Kızılbaş Algısı", *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, 3. baskı, (der.) İ.Ö. Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim, İstanbul, 2016, s. 203-241.

Ertem, H., *Yaşayanların Dilinden Milli Görüş*, Ravza Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Ertuğ, H. R., *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.

Ertis, Z. Ç., *Genç Sinema ve Devrimci Sinema Hareketleri*, Es Yayınları, İstanbul, 2015.

Ertürk, K., "Marx, Postmodernity, and Transformation of the Individual", *Review of Radical Political Economics*, sayı 3, 31 cilt, 1999, s. 27-45.

Ertürk-Keskin, N., *Tarihsel Analiz: 1840-2005, İl Özel İdaresi Araştırması Raporu*, DPT-TODAİE, Ankara, 2011.

Ertürk-Keskin, N. ve Yaman, M., *Türkiye'de Tütün: Reji'den TEKEL'e TEKEL'den Bugüne*, Nota Bene Yayınevi, Ankara, 2013.

Esin, P., *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.

Evered, K. T., "'Poppies Are Democracy!': A Critial Geopolitics of Opium Eradication and Reintroduction in Turkey", *The Geographical Review*, 2011, s. 299-315.

Evren, B., "Yeni Mevsimin Eşiğinde Yeşilçam Ekonomik Sorunlar ve Siyâsî Baskılarla Karşı Karşıya", *Milliyet Sanat*, 7 Ekim 1977.

—, *Türk Sinemasında Cinsellik ve Erotizm*, Ad Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Evren, B. (der.), *Yücel Çakmaklı: Milli Sinemanın Kurucusu*, Küre Yayınları, İstanbul, 2014.

Evren, K., *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 1, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990.

—, *Kenan Evren'in Anıları*, 6 cilt, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992.

—, *Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Evren, S. (ed.), *Nil Yalter Kayıt Dışı*, Arter Yayınları, İstanbul, 2016.

Feyizoğlu, T., *Akıncılar ve Ak-Gençlik'ten AKP'ye*, Tekin Yayın, İstanbul, 2015.

Feyzioğlu, T., *Deniz: Bir İsyancının İzleri*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Finkelstein, S., *Müzik Neyi Anlatır*, çev. M. Halim Spatar, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Freeman, N., *Mehmet Güleryüz*, Galeri Nev Yayınları, Ankara, 2008.

Fröbel, F., Jürgen, H. ve Otto K., *Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Gazâlî, M. E. H., *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, 8 cilt, çev. Mehmet A. Müftüoğlu, Çelik Yayınları, İstanbul, 2016.

Genç, S., *Bıçağın Sırtındaki Türkiye*, Der Yayınları, İstanbul, 1978.

—, "Latin Amerika'dan Solanas Sineması", *Üçüncü Sinema ve Üçüncü Dünya Sineması*, Es Yayınları, İstanbul, 2007, s. 137-170.

Genç-Yılmaz, A., "I. Milliyetçi Cephe Hükümeti: Siyasal Şiddet ve Devlet", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 3, sayı 2, Eylül 2015, s. 221-246.

Geray, C., "Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy Kent Yaklaşımı", *Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 30, 1975, s. 45-66.

—, *Dünden Bugüne Kırsal Gelişme Politikaları*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

Gevgilili, A., *Türkiye'de 1971 Rejimi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.

—, *Yükseliş ve Düşüş*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1981.

—, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

"Gezi Direnişi: Bir Yanımız Bahar Bahçe", *Birikim*, 291-292, Temmuz 2013.

Giddens, A., *Nation-State and Violence, A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Macmillan, Londra, 1988.

Girgin, K., *T.C. Hükümetleri Programlarında Dış Politikamız (70 Yılın Panoraması) 1923-1993*, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara, 1993.

Godwin, W., *An Enquiry Concerning Political Justice*, Oxford World's Classics, Oxford Universtiy Press, Oxford, 2013.

Goloğlu, M., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III: 1939-1945, Milli Şef Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Gourisse, B., *La violence politique en Turquie: l'etat en jeu (1975-1980)*, Karthala, Paris, 2014.

Gökmen, S., *Bugünkü Türk Sineması*, Fetih Yayınları, İstanbul, 1973.

Göknar, E., "The Novel in Turkish: Narrative Tradition to Nobel Prize", *The Cambridge History of Turkey v. 4: Turkey in the Modern World*, (ed.) Reşat Kasaba, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 472-503.

Göksu-Özdoğan, G., *"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Gören, Z., *Anayasa Hukuku*, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara, 2011.

Gönenç, L. ve Cantek L., "Bütün Zamanların En Çok Satan Mizah Dergisi, 70'li Yıllarda Gırgır", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013.

Göze, E., "Oy Maraş Oy", *Kon*, sayı 1, Ocak 1979, s. 5.

—, "Fatsa'daki Terzi", *Tercüman Gazetesi*, 12 Temmuz 1980.

Göze, E., Kısakürek, N. F., Akpınar, V. ve Mürsel, S., *Milliyetçi Yazarların Gözüyle MSP Çıkmazı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1977.

Gözler, K., *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2018.

Gözübüyük, Ş., *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013.

Guida, M. ve Çaha, Ö., "İslamcılık", *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, (ed.) Ö. Çaha ve B. Şahin, Orion, Ankara, 2013, s. 563-622.

Gülen, A., "Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim", İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2018.

Güler, B. A., "İl Özel İdaresi Gelirleri: 1925-1990", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 3, sayı 3, Mayıs 1994, s. 13-28.

—, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, TODAİE, Ankara, 1996.

—, *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

—, "Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri", *Küreselleşme ve Tarım Sempozyumu Bildirisi*, Ankara, 7-8 Ocak 2002.

—, *Türkiye'nin Yönetimi - Yapı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

Güler, İ., "Kur'an da Cihad'ın Teoloji-Politiği", *İslâmiyat*, cilt 5, sayı 1, 2002, s. 75-90.

Güler, S., *Aleviliğin Siyasal Örgütlenmesi: Modernleşme, Çözülme ve Türkiye Birlik Partisi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008.

Gülmez, M., "Memur Sendikacılığı", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

Gürakar, T., *Aydınlık Hareketi: Küreselleşme Çağında Ulusalcı Tarz-ı Siyaset*, Asi Kitap, İstanbul, 2017.

Güreli, N., *1 Mayıs 1977 Türkiye Devrimcilerinin "İki 1 Mayıs Belgeseli"*, 2. baskı, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Güreli, N. (haz.), *Gerçek Tanık Korkut Özal Anlatıyor*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Gürhan, N., *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Gürlek, N. (söy.), *Sarkis ve "When Attitudes Become Form" (Tutumlar Biçime Dönüşünce)*, SALT e-yayıncılık, 2013.

Gürün, K., *Bükreş, Paris, Atina Büyükelçilik Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.

Gümüştekin, U., *Yeni Bir Sosyal Mukaveleye Doğru*, Birlik Matbaası, İstanbul, 1974.

—, *Ufuk ve Çizgi*, Gümüştekin Yayınları, İstanbul, 1976.

Günay-Erkol, Ç., "Bir Darbe Romanı Olarak Tehlikeli Oyunlar", *Birikim*, sayı 345-346, 2018, s. 139-149.

—, "Yarın Yarın: 1968'in Romanında Kadın Olmak", *Toplumsal Tarih: 50 Yıl Sonra 1968*, 293, 2018.

—, *Yaralı Erkeklikler: 12 Mart Romanlarında Yalnızlık, Yabancılaşma ve Öfke*, Ayizi Kitap, Ankara 2019.

Günçıkan, B., *Cumhuriyet'in Kuruluşundan AKP İktidarına Devletin Şiddet Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Gündoğan, A. Z., "The Kurdish Political Mobilization in the 1960s:The Case of the Eastern Meetings", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2005.

—, "50. Yılında TİP ve Doğulular: Sosyo-mekansal bir bakış denemesi", *Birikim Dergisi*, sayı 316-317, 2015, s. 109-120.

Gündoğan, C., *Kawa Davası Savunması ve Kürtlerde Siyasi Savunma Geleneği*, Vate Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "Geleneğin Değersizleşmesi: Kürt Hareketinin 1970'li Yıllarda Gelenekle İlişkisi Üzerine", *Türkiye Siyasetinde Kürtler, Direniş, Hak Arayışı ve Katılım*, (der.) Büşra Ersanlı vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 91-150.

Gündoğar, S., *Muhalif Müzik*, Devin Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Gündoğdu, C. ve Genç, V., *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzâle-i Vahşet, Tashîh-i İtikâd ve Tasfiye-i Ezhân 1880-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Güneş, F., *Kırkların Direnişi Yaşayanların Tanıklığıyla Çorum Olayları*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2013.

—, *Güneşin Ağladığı Gün Maraş 78 Katliamını Yaşayanlar Anlatıyor*, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.

Güneş-Ayata, A., "Laiklik, Güç ve Katılım Üçgeninde Türkiye'de Kadın ve Siyaset", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, (der.) Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 237-248.

—, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2010.

Güneş, C., *Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi, Direnişin Söylemi*, çev. Efla Barış Yıldırım, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

—, "Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, (der.) Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 701-725.

Güney, M., "Akıncılar: "Gerçek 19 Mayıs'lar Nerede?", *Sebil*, sayı 177, Mayıs 1979, s. 8.

Güney, Y., *Siyasal Yazılar*, Güney Yayınları, İstanbul, 2000.

Güngör, E., *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

Güreli, N., *1 Mayıs 1977 Türkiye Devrimcilerinin İki 1 Mayıs Belgeseli*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Güven, H. S., "Köykent Sorunu", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 7, sayı 2, 1974, s. 115-145.

Güvenç, B. v.d., *Türk-İslam Sentezi*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1991.

Güzel, M. Ş., *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Güzel İstanbul Heykelinin Kaldırılması Sanatçılar Arasında Tepki Yarattı, *Milliyet Sanat*, sayı 72, 1974, s. 16.

Habermas, J., *Legitimation Crisis*, Beacon Press, Boston, 1975.

—, "Kamusal Alan: Ansiklopedik Bir Makale", *Birikim*, sayı 70, 1995.

Haberler.com, "Alparslan Türkeş'in Çıkarttığı Kürtçe Dergi: Kon", https://www.haberler.com/alparslan-turkes-in-cikarttigi-kurtce-dergi-kon-5181696-haberi/, erişim tarihi: 28.11.2017.

"Hak-İş" maddesi, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

Hakan, F., *Türk Sinema Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2012.

Hakkı B., *Türk Sinematek Derneği*, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

Hale, W., *Turkish Politics and the Military*, Routledge, Londra, 1994.

—, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.

Halebi, İ., *İzahlı Mülteka El Ebhur Tercümesi*, çev. Mustafa Uysal, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2015.

Halperin, H., "Agrindus Tarım ve Endüstrinin Birleşimi", *İktisadî Kalkınmanın Ziraî Cephesi*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul, 1965, s. 424-439.

Hardt, M. ve Negri, A., *Ortak Zenginlik*, çev. Efla-Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Harvey, D., *Sosyal Şehir ve Adalet*, çev. M. Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Hatemi, H., "İran'da Gerçekleşen Zafer İslâmındır!", *Sebil*, sayı 165, 1979, s. 11.

Heinrich, B., *Güllerim Tahayyüllerim: Gülsün Karamustafa*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Heper, M. ve Sayarı, S. (haz.), *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Hiçyılmaz, S., *Soygun Rüşvet Cinayet İşte Derin Devlet: Araştırılamayan "Meclis Araştırma Komisyonu Raporları*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2015.

Hilal, "DGM ve 163. Madde", cilt 14, sayı 164, Eylül 1976, s. 6-10.

Hilav, S., *Edebiyat Yazıları*, vol. 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Hilav, S. ve Rıfat, S., *Entellektüeller ve Eylem: Düşünceler-Tartışmalar-Söyleşiler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Hindoğlu, A., *Dictionnaire Abrege Turc-Français*, F Beck Marchand Libraire, Vienne, 1838.

Hobsbawm, E., *Kısa 20. Yüzyıl Aşırılıklar Çağı 1914-1991*, çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2015.

Huberman, L., *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. M. Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Hür, A., "Kürtleri İmha Etmek Fikri Kime Aitti?", https://www.scribd.com/document/14185185/Kurtleri-%C4%B0mha-Etmek Fikri-Kime-Aitti-Ay%C5%9Fe-Hur, erişim tarihi: 12.03.2018.

Hürriyet Gazetesi, 9-10-11-12 Temmuz 1980.

—, "Paul Henze 'Bizim Çocuklar Yaptı' Demiş", 14 Haziran 2003.

Ilıcak, N., "Fatsa'da Olay Var mı?", 13 Temmuz 1980.

—, *Zincirbozan Mektupları: Demirel'den Nazlı Ilıcak'a, Nazlı Ilıcak'tan Demirel'e*, Dem Yayınları, İstanbul, 1990.

Irgat, A., *Komünistler İşçi ve İşverenleri Nasıl Aldatıyor*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977.

Irmak, H., *Tarihi Kağıthane Köyünün Aileleri*, Kağıthane Belediyesi Yayını, İstanbul, 2004.

Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. M., *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Işıklı, A., *Sendikacılık ve Siyaset*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979.

İddianame: MHP ve Ülkücü Kuruluşlar, T.C. Ankara, Çankırı, Kastamonu Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı, Ankara, 1981.

İlke, "Sivas Raporu: Sivas Olaylarıyla İlgili Demokratik Kitle Örgütlerinin Basın Açıklaması", *İlke Aylık İnceleme Yorum Belge Dergisi*, cilt 10, sayı 58, Ekim 1978, s. 13-23.

—, "Kahraman Maraş'tan Sıkıyönetime Uzanan Provokasyon Zinciri", *İlke Aylık İnceleme Yorum Belge Dergisi*, cilt 11, sayı 61, Ocak 1979, s. 23-25.

İlknur, M., "Selam Sana Allende!", http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/1084066/Selam_sana_Allende_.html, erişim tarihi: 15.09.2018.

İnan, A., "Başlarken", *Akıncılar*, 1, Ağustos 1979, s. 2.

—, "Öldüren Zehir", *Akıncılar*, 5, Ekim 1979, s. 3.

İnan, K., *Senatör*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.

İnan, S., "'İhtiyar Paşa' İnönü (1960-1973)", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, yay.haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

İnanoğlu, T., *5555 Afişle Türk Sineması*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004.

İnce, E. C., "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Bölgesel Gelişme", İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İstanbul, 2015.

İnsel, A., "Milliyetçilik ve Kalkınmacılık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, (ed.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 763-776.

İpekçi, A., "İki Partili Sisteme Dönüş", *Milliyet*, 13.10.1975.

İran'daki Zafer Bütün Müslümanların Zaferidir, *Tevhid*, sayı 9, 1979, s. 10.

İskit, T., "Dış Politika ve Dış Ekonomik İlişkilerin Yönetimi", Uluslararası Ekonomik Sorunlar (Eylül 2001)", http://www.mfa.gov.tr/dis-politika-ve-dis-ekonomik-iliskilerin-yonetimi.tr.mfa

İslâmoğlu, M., *Erbakan Ecevit'e Karşı*, Çankaya Mabtbaası, İstanbul, 1974.

—, "Gençlik ve Milli Eğitim", *Hilal*, cilt 14, sayı 163, 1976, s. 22-23.

Jongerden, J., and Akkaya, A. H., "Born From the Left: The Making of the PKK", *Nationalism and Politics in Turkey Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, Routledge, 2011, s. 123-142.

Kablamacı, A. D. M., "'Bir Ustabaşının Şahsi Davası': 'Oh Olsun' Filmi Bağlamında Popüler Aile Filmlerinde İşçi Sınıfının Temsili", *Sınıf İlişkileri - Sureti Soldurulmuş Bir Resim mi?*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 243-268.

Kafesoğlu, İ., *Türk-İslâm Sentezi*, Ötüken Yayınları, İstanbul: 1999.

—, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

—, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.

Kahraman, A., *İnsanlar ve İnsancıklar*, Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990.

—, *Devr-i Süleyman*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1993.

—, *Darağacının Gölgesinde Korku Cumhuriyeti*, Doruk Yayınları, İstanbul, 1996.

Karaman, H., "İman Tazelemek", *Yeni Şafak*, 23 Nisan 2006.

Kahraman, H. B., *Sağ Türkiye ve Partileri*, İmge, Ankara, 1995.

—, *AKP ve Türk Sağı*, Agora Yayınları, İstanbul, 2007.

Kalemci ve Özen, "Türk Sinemacılık Sektöründe Kurumsal Değişim (1950-2006): Küreselleşmenin 'Sosyal Dışlama' Etkisi", *Amme Dergisi*, cilt 44, sayı 1, Mart, 2011, s. 51-88.

Kaliber, A., "Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 107-12.

Kalyon, L., *Türkiye'nin Savunma Politikaları Üzerine: Kırmızı Kim?*, Nobel, Ankara, 2010.

Kapcı, H. Z., "Kıbrıs Sorununun Çözümünde Nihat Erim Raporu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 14, sayı 29, 2014, s. 353-375.

Kaplan, M., "Milliyetçilik ve Din", *Türk Kültürü*, sayı 178, 1977, s. 587-589.

Kaplan, M. M., *Ülkücü Dünya Görüşü*, Üçay Neşriyat, İstanbul, 1996.

Kapstein, E. B., "Workers and the World Economy", *Foreign Affairs*, cilt 3, sayı 75, 1996, s. 16-17.

Karabudak, M., "Devletin Tuzluçayır Sendromu", http://alinteri.org/devletin-tuzlucayir-sendromu.html, erişim tarihi: 10.03.2015.

Karaesmen, E., "Yerel Yönetim Bakanlığının İşlevleri ve Kapanmasının Yarattığı Sorunlar Üzerine Görüşler", *XII. İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları (Haziran 1979 - Ocak 1980) Yerel Yönetimlerde Güncel Sorunlar*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1981, s. 79-89.

—, *Yerel Yönetim Bakanlığı Eski Müsteşarı Erhan Karaesmen ile Yerel Yönetim Bakanlığı Deneyimi Konusunda Yapılan Mülakat - 9 Mayıs ve 5 Haziran 2018*, ODTÜ, Ankara, 2018.

Karakaş, M., "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği", *Doğu Batı*, sayı 38, 2006, s. 57-76.

Karakurt, M. S., *Öncülük Olarak Politika*, Belge Yayınları, İstanbul 2017.

Karib, Z., *Siyasal Partiler Beynelmilel Denge Politikaları ve Yeni Devrin Eşiğinde MSP*, Çığır Yayınları, İstanbul, 1977.

Karpat, K. H., *Osmanlıdan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Türk Siyasi Tarihi, Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Kısa Türkiye Tarihi, (1800-2012)*, (der.) Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Katoğlu, T., "Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 49, sayı 3-4, 1994, s. 255-274.

Kaya, Y., *Yirmiüç Kürt Aydın*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2017.

—, *Yirmiüç Kürt Aydın*, 3. baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2017.

Kayalı, K., *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Bir Siyaset Adamı Olarak Bülent Ecevit'i Anlamayı Denemek", *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

—, "Sosyal Demokrasi, Sosyalizm, Kemalizm, CHP, Maurice Duverger'in Yaklaşımları ve 1960 Sonrası Türk Entelektüelinin Düşünce Dünyası", *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

—, "Geleneksellığin ve Farklılaşmanın İç İçe Geçmesiyle Şekillenen Türk Sineması Geçmişten Kopmadan Yenileşiyor", *TRT Akademi Dergisi*, cilt 3, sayı 5, 2018, s. 436-443.

Kayalı, K. (ed.), *Bir Kemal Tahir Kitabı: Türkiye'nin Ruhunu Aramak*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2010.

Kayıkçı, S., "Türkiye'de Kırsal Alan Yönetimi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2009.

Kaynar, M. K. (der.), *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri*, İmge Kitapevi, Ankara, 2007.

—, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Kaypakkaya, İ., *İbrahim Kaypakkaya: Bütün Eserleri*, Nisan Yayımcılık, İstanbul, 2016.

Kayra, C., *'38 Kuşağı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.

Kazdağlı, C., *Demirel'in Liderlik Sırları*, Beyaz Yayınları, İstanbul, 1999.

Kazgan, G., "Türkiye'nin 1970'li Yılları: Öngörül(e)meyen Küresel Olaylar", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, (der.) R. F. Barbaros ve E. J. Zurcher, Efil, Ankara, 2014, s. 11-30.

Kehl-Bodrogi, K., *Kızılbaşlar/Aleviler*, çev. O. Değirmenci ve B. E. Aybudak, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Keleş, R., *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, 5. baskı, Cem Yayınları, İstanbul, 2006, s. 448-453.

Keleş, R. ve Ünsal A., *Kent ve Siyasal Şiddet*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Kepenek, Y. ve Yentürk N., *Türkiye Ekonomisi*, 12. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Kesal, E., "Ercan Kesal ile Söyleşi", *Sinefilozofi Dergisi*, cilt 3, sayı 5, 2018.

Keskin, A., *Acılara Yenilmeyen Gülümseyişler: THKO'nun Kuruluş Öncesi ve Sonrasına İlişkin Anılar*, Gendaş Kültür, İstanbul, 1999.

Keskin, F., "Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi", *Türk Dış Politikası*, cilt 1, (der.) B. Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 536.

Keyder, Ç., *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Keyman, F., "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *TÜSİAD Görüş Dergisi*, sayı 76, 2012, s. 22-27.

Keynes, J., *Essays in Persuation*, W.W. Norton and Co., New York, 1963.

Kılıç, H., "Bir Değerlendirme Bir Tahlil...", *Akıncı Güç*, 7, Eylül 1979, s. 3.

Kılıçkaya, B., "Doğru Açı Programı", Türkiye: HABERTÜRK, 2011.

Kırel, S., "Biz Bir Aileyiz: Popüler Sinema ve Yeşilçam Bağlamında Ertem Eğilmez ve Arzu Film", *Filim Bir Adam Ertem Eğilmez*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 208-232.

Kırmızıtoprak, S., *Kürt Millet Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilali*, El Yayınları, İstanbul, 2014.

Kısacık, R., *Cumhuriyet'in İlanından Bugüne Malatya'da Toplumsal Olaylar*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Kısakürek, N. F., *İdeolocya Örgüsü*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *Çerçeve 4*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Necip Fazıl ve Siyasetçiler", http://www.nfk.com.tr/erbakan.htm, erişim tarihi: 29.11.2013.

Kıvanç H., *GOOL diye diye*, 1. baskı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1983.

Kızıldağ-Soileau, D., *Koçgiri İsyanı: Sosyo-tarihsel Bir Analiz*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Kızılyürek, N., *Bir Hınç ve Şiddet Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

—, "Konfederasyon ve Kaybolan Yıllar", *Yeni Düzen*, http://www.yeniduzen.com/konfederasyon-ve-kaybolan-yillar-12764yy.htm., erişim tarihi: 05.08.2018.

—, "15 Temmuz Darbesi ve Türkiye'nin Kıbrıs Savaşı (9)", *Yeni Düzen*, http://www.yeniduzen.com/15-temmuz-darbesi-ve-turkiyenin-kibris-savasi-9-81925h.htm, erişim tarihi: 10.11.2018.

Kieser, H. L., "Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia", *Die Welt des Islams*, cilt 1, sayı 41, 2001, s. 89-111.

—, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Kili, S., *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler (Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Kirişçi, K., "Turkish Engagement with its Neighborhood: A 'Synthetic' and Multi-Dimensional Look Turkish Foreign Policy Transformation", *Annual Sakıp Sabancı International Research Award*, 2011.

—, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of Trading State", (http://www.wsiweb.org/pdf), 2013.

Koca, B., "Altmışlı Yıllarda Türkiye'de Anti-komünizm: Truman Doktrini'nden Komünizmle Mücadele Dernekleri'ne", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, (der.) M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 545-570.

Kocabıyık, A., *Tazlar Köyü'nden Borusan'a*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Koç, B., "Türkiye'de Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Köykentler ve Köykentlerde Tarımsal İşletmelerin Sosyal ve Ekonomik Analizi", Çukurova Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Adana, 2005.

Koç, C.ve Koç, Y., *DİSK Tarihi Efsane mi Gerçek mi?*, Epos Yayınları, Ankara, 2008.

Koç, Y., "Türkiye'de Sendika Üyeliği ve Sendikalı İşçiler", *Yeni Gündem*, 1 Eylül 1985.

—, *Türk-İş Neden Böyle Nasıl Değişecek*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

—, *Şeriatçılar ve İşçi Hakları ve Hak-İş*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

—, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

—, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Epos Yayınları, Ankara, 2010.

—, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Osmanlı'dan 2019'a*, Tek Gıda-İş Sendikası Yayını, İstanbul, 2019.

Koç, M. B., *Cumhuriyet Döneminde İnsan Hakları Bağlamında Aleviler*, Destek Yayınları, İstanbul, 2016.

Koçak, O., *Modern ve Ötesi, Elli Yılın Sanatına Kenar Notları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Kodal, T., "Kıbrıs Sorunun Çözümü Konusunda Bilinmeyen Bir Kaynak: Prof. Dr. Nihat Erim'in Başbakan Adnan Menderes'e Sunmuş Olduğu Rapor", *Belgi*, sayı 6, 2013, s. 771-801.

Kolektif, *60'lılardan Vatan Kurtarma Hikayeleri*, Ötüken, İstanbul, 2014.

Koloğlu, O., *Ecevit ile CHP Bir Aşk ve Nefret Öyküsü*, Büke Yayınları, İstanbul, 2000.

—, *Kim Bu Ecevit*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2001.

—, *Kim Bu? Ecevit*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2006.

Koray, M. ve Çelik, A., *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Sendikası, Ankara, 2007.

Kotan, M., "Tarihin Karartılması Eylemi Üzerine Somut Bir Örnek: DDKO (Devrimci Doğu Kültür Ocakları)", *Kovara Bir (Bir Dergisi)*, sayı 6, https://docplayer.biz.tr/6200493-Tarihin-karartilmasi-eylemi-uzerine-mumtaz-kotan.html, erişim tarihi: 05.12. 2018.

Köni, H., "Saudi Influence on Islamic Institutions in Turkey in the 1970s", *Middle East Journal*, cilt 7, sayı 66, 2012, s. 97-110.

Köse, S., "Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, Afyonkarahisar, 2010.

Kösoğlu, N., *Hatıralar Yahut Bir Vatan Kurtarma Hikayesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

Köymen, O., *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Kropotkin, P., *Anarşi, Felsefesi-İdeali*, çev. Işık Ergüden, Kaos Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kurt, H., "İslâm İnancında Nifak ve Münafık", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Konya, 2003.

Kurt, S., *Bir Karaoğlan Hikâyesi: Bülent Ecevit*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Kurtuluş, H., "Devlet Sermaye ve Kentsel Arazi Bağları Çerçevesinde Kentsel Dönüşüm", *Ölçü Dergisi*, TMMOB İstanbul İl Koordinasyon Kurulu Yayını, İstanbul, 2007.

Kutal, G., *Türkiye'de İşçi Sendikacılığı*, İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1977.

Kutal, M., "1317 Sayılı Kanun", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

—, "274 Sayılı Kanun", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

Kutan, R., *Kirazlıdere Tutukevi Penceresinden 12 Eylül*, MGV Yayınları, İstanbul, 2017.

Kutlay, N., *Anılarım*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.

Kurt, S., *Bir Karaoğlan Hikâyesi Bülent Ecevit*, Birey Yayınları, İstanbul, 2002.

Kuruç, B., "Bir Planın Anatomi Politiği: Dördüncü Planın Hazırlanışı ve Sonu", *Türkiye'de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980*, (der.) Ergun Türkcan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 356-410.

Küçük, H., *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Küçük, M., "Türkiye'de Sol Düşünce ve Aleviler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 896-934.

—, "Sol ve Aleviler: Yeryüzünü Kızıl Taçlar Bürüye", *Sol İlahiyat: Dini Soldan Okumak*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2013.

Küçükömer, İ., *Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayınları, İstanbul, 2009.

Kürkçü, E., "Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8, (ed.) Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 494-509.

Kürkçü, E. (der.), *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, No: 70, 75, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, no. 70, 76, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Laclau, E., *İdeoloji ve Politika*, çev. H. Sarıca, Belge Yayınları, İstanbul, 1985.

—, *Popülist Akıl Üzerine*, çev. Nur Betül Çelik, Epos Yayınları, Ankara, 2007.

Laclau, E. ve Mouffe, C., *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, çev. A. Kardam, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Laçiner, Ö., "1 Mayıs 1977", http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/618/1-mayis-1977#.WvvnCYiFOUk, erişim tarihi: 15.05.2018.

Landau, J. M., "The Justice Party, 1961-1980", *Political Parties and Democracy in Turkey*, (ed.) M. Heper, J. M. Landau, I.B. Tauris, Londra, 1991, s. 134-152).

Leaman, O. ve Kecia A., *Islam:The Key Concepts*, Routledge, Londra, New York, 2008.

Lefebvre, H., *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 8. baskı, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Lindner, R. P., *Osmanlılar ve Göçebeler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

Lipietz, A., "The Next Transformation", *The Milano Papers: Essays in Societal Alternatives*, yay.haz. Michele Cangiani, Black Rose Books, Montreal, 1997.

Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, *Derinden Gelen Kökler*, cilt 1-2, Sosyal Tarih Yayınları ve Birleşik Metal-İş Ortak Yayını, İstanbul, 2017.

Makal, A., *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Malkoç, E., "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye ile Hindistan'ın Siyasi İlişkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Studies (AVİD)*, sayı 1, 2016, s. 109-145.

Malmisanij, M., "Anti Kürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi", *İsmail Beşikçi*, (der.) Barış Ünlü ve Ozan Değer, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 65-82.

Mardin, Ş., *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

—, *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Massicard, E., *Türkiye'den Avrupa'ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması*, çev. A. Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Maraşlı, G. N. (Yöneten), *Anlamak İçin: TÜSİAD* [Sinema Filmi] 2013.

Marx, K., *The Eighteenth Brumaire of Louise Napeleon*, International Publishers, New York, 1963.

—, *Early Writings*, çev. R. Livingstone, Penguin, Harmondsworth, 1975.

—, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010 [1852].

Mavioğlu, E., *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 1*, Babil Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Apoletli Adalet: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 2*, lthaki Yayınları, lstanbul, 2006.

—, *Bizim Çocuklar Yapamadı: Bir 12 Eylül Hesaplaşması 3*, lstanbul: lthaki Yayınları, 2008.

Melek, F., "Yunanistan ile llişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, cilt 1, (der.) Baskın Oran, İletişim Yayınları, lstanbul, 2008, s. 716-768.

Mélikoff, I., *Uyur İdik Uyardılar*, 2. baskı, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, lstanbul, 2009.

—, *Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe*, 7. baskı, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Kitapları, lstanbul, 2010.

—, *Kırklar'ın Cemi'nde*, 2. baskı, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, lstanbul, 2011.

McDowall, D., *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, lstanbul, 2004.

Meriç, M., *Pop Dedik*, İletişim Yayınları, lstanbul, 2006.

Mert, N., "Türkiye'de Merkez Sağ Siyaset: Nereden Nereye", *Birikim*, sayı 152-153, 2002, s. 136-40.

—, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, lstanbul, 2007.

Meşe, E,. *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, 2. baskı, İletişim, lstanbul, 2016.

—, *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İletişim Yayınları, lstanbul, 2017.

MHP, *Seçim Konuşmaları Rehberi*, MHP Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 1973.

Mısırlıoğlu, K., "Ecevit'in Üç Silâhı", *Sebil*, cilt 1, sayı 4, 23 Ocak 1976, s. 3.

Milli Güvenlik Konseyi, *12 September in Turkey Before and After*, Ongun Kardeşler Printing House, Ankara, 1982.

Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, *12 Eylül: Öncesi ve Sonrası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1981.

Milliyet, "Korutürk: 'Hükümet Ahenkli Çalışmalıdır'", 02.04.1975, s. 7.

—, "Ana Oyunu Yasaklandı AST Kapatıldı", 24.04.1975, s. 1.

—, "Asiltürk: 'Polise Ancak Nizama Uyarak Yardımcı Olunabilir", 09.04.1975, s. 1.

—, "Görevden Alma Kararının Takdiri Değil, Yargısal Dayanağı Olmalıdır", 07.05.1975, s. 6.

—, "lsmail Cem İçin Soruşturma Açıldı", 08.05.1975, s. 1.

—, "Asiltürk: 'Tecilliler Polis Olabilecek'", 29.06.1975, s. 1,10.

—, "Sıkıyönetim CHP'nin Toplantısını Yasakladı", 14.06.1975, s. 1.

—, "Sıkıyönetim Yetkileri Komutanın Takdirindedir", 18.06.1975, s. 1.

—, "Erdem: 'Eğitim Atatürkçü ve Laik Olacaktır'", 04.07.1975, s. 3.

—, "Müftüoğlu: 'Kanunsuz İşçi Eylemlerine Tedbir Alınacaktır", 21.08.1975, s. 6.

—, "Asiltürk: 'Laiklik Sistemdir, Fert Laik Değildir'", 24.09.1975, s. 1,10.

—, "Müftüoğlu: AP de CHP de Kendi Kurdukları Düzeni Yıkmaya Çalışıyor", 27.09.1975, s. 6.

—, "İçişleri Bakanı Polisin Basına İyi Davranmasını İstedi", 06.11.1975, s. 1.

—, "Türkeş Demirel'le...", 10.12.1975, s. 10.

—, "Bakanlar Kurulu, Türkeş'in 'Kavga Nasıl Önlenir' Adlı Raporunu Görüştü", 19.12.1975, s. 1,10.

—, "Bakan: 'Okullarda Kitapları Ayıklayacağız'", 08.01.1976, s. 1.

—, "Türkiye Barolar Birliği: Hukuk Devleti İlkesi Zedelendi", 12.01.1976, s. 1, 10.

—, "Asiltürk Köln'de: 'Öğrenci Olayları Sorumlularının Yüzde 90'ı Yakalandı' Dedi", 17.01.1976, s. 1.

—, "Demirel 'Yeni Anayasa Şarttır'", 23.01.1976, s. 1.

—, "MSP: 'Her İki Taraftan Gelen Anarşik Hareket Arasında Fark Yoktur", 28.01.1976, s. 6.

—, "Asiltürk: 'Anarşist Yakalayan Polise Ödül Verilecek'", 05.04.1976, s. 1.

—, "Erbakan Demirel'i Son Kez İkaz Edecek", 05.04.1976, s. 7.

—, "lstanbullu Avukatlar Yürüdü", 18.04.1976, s. 1.

—, "Milliyetçilik Mi Gericilik mi?", 04.05.1976, s. 1,10.

—, "Güvenlik Mahkemesinin Yeniden Kuruluşuna Karşı Çıkılması İstendi", 29.05.1976, s. 7.

—, "Güvenlik Mahkemesi Tasarısı Bakanlar Kurulu'nda Ele Alınıyor", 10.06.1976, s. 1,10.

—, "'Bozuk Anlayışlı' Diye 21 Öğretmen Başka Yerlere Atandı", 16.09.1976, s. 1.

—, "MHP Demirel'e...", 23.10.1976, s. 10.

—, "Dünyada 300 Milyon TV Kullanılıyor", 24 Ekim 1976.

—, "Eğitim Enstitülerinde Boykotlar Başladı", 12.11.1976, s. 6.

—, "Türkeş: Yeni Sınav Yapılamaz", 17.11.1976, s. 1,10.

—, "MSP'li Cumalıoğlu", 05.01.1977, s. 10.

Milor, V., "The Genesis of State Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, cilt 1, sayı 30, 1990.

"MİSK" maddesi, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

MNP, *Milli Nizam Partisi Programı*, As Matbaası, Ankara, 1970.

—, *MNP Kuruluş Beyannamesi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1970.

Moran, B., *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış 2: Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

MSP, *Milli Selamet Partisi Seçim Beyannamesi*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1973.

"MTTB'de Sinema Oturumu", *Yedinci Sanat*, sayı 2, 1973, s. 16-23. (http://www.tsa.org.tr/tr/makale/makalegoster/5908/mttb-de---milli-sinema---oturumu).

Muradoğlu, A., *Selanik'ten İstanbul'a İpekçiler ve İsmail Cem*, Bakış Yayınları, İstanbul, 2001.

Mutlu, D. K., "Between Tradition and Modernity: Yeşilçam Melodrama, its Stars, and their Audiences, *Middle Eastern Studies*, cilt 46, sayı 3, 2010, s. 417-431.

Mutlu, D. K. ve Koçer, Z., "A different story of secularism: The censorship of religion in Turkish films of the 1960s and early 1970s", *European Journal of Cultural Studies*, cilt 15 sayı 1, 2012, s. 70-88.

Mumcu, U., *Rabıta*, 13. baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994.

—, *Papa-Mafya-Ağca*, UM:AG Aratırmacı Gazetecilik Vakfı, Ankara, 1998.

—, *Devlet Silah Adalet*, UM:AG Aratırmacı Gazetecilik Vakfı, Ankara, 2010.

Mutluay, B., *Ziya Yılmaz: TİP'ten THKP-C'ye Fatsa'dan Türkiye'ye*, Nota Bene, İstanbul, 2014.

Müftüoğlu, O. (der.), *Devrimci Yol Yazıları*, Devrim Yayınevi, 1991.

Müller, J., *Popülizm Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Mütercimler, E., *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri*, 7. baskı, Alfa, İstanbul, 2007.

Neşşar, A. S., *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016.

O'Connor, J., *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1973.

Odabaş, B., *Üçüncü Sinema*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2013.

Ocak, A. Y., "Tarihsel Terminoloji (Bektaşîlik, Kızılbaşlık, Alevîlik)", *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*, (ed.) A. Y. Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 14-23.

—, "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam Heterodoksisinin Doğuşuna Kısa Bir Bakış", *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*, (ed.) A. Y. Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 38-57.

—, "Değişen Dünyada İslâm'ın Batı'ya Dönük Yüzü: Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bir Bakış", *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, yay.haz. Ahmet Yaşar Ocak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013a, s. 129-140.

—, "Günümüz Türkiye'sinde İslâmî Düşüncenin Bir Tahlil Denemesi ve Tarih Perspektifi", *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, yay.haz. Ahmet Yaşar Ocak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013b, s. 97-111.

—, "Günümüz Türkiye'sinde İslâmî Düşüncenin Bir Tahlil Denemesi ve Tarih Perspektifi", *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. baskı, yay.haz. Ahmet Yaşar Ocak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 97-111.

—, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17.Yüzyıllar)*, 4. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

—, "Türk ve Türkiye Tarihinde İslâm'ı Çalışmak yahut 'Arı Kovanına Çomak Sokmak'", *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik: Tarih, Kimlik, İnanç-Ritüel*, (der.) Y. Çakmak ve İ. Gürtaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 55-70.

—, *Babailer İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, 7. baskı, Dergâh Yayınları, 2016.

Offe, C., *Contradictions of the Welfare State*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1984.

Oğuz M., "Yapı, Kültür ve Siyasal Sinema", *Gerçek Sinema*, sayı 4, 1974, s. 8.

Okan, M., *Türkiye'de Alevilik: Antropolojik Bir Yaklaşım*, İmge Kitapevi, Ankara, 2004.

Okçu, M. ve Aktel, M., "İrade Savaşı: Altıncı Cumhurbaşkanlığı Seçimi", *SDÜ, İİBF Dergisi*, sayı 6, 2001, s. 233-251.

Okuyan, Y., *O Yıllar*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Onur, H., *Türk Sağı Sözlüğü*, Burak Yayınları, İstanbul, 2001.

Oral, Z., "Fransız Basını: 'Özgürlük Tiyatrosu'nun Oyunu, Kolay Kolay Unutulmayacak Bir Başarıdır'", *Milliyet Sanat*, sayı 126, 1975, s. 5-9.

Oran, B., *Türkiyeli Kürtler Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Ozan, E. D., *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

—, "İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, (der.) G. Atılgan Kitap, Yordam, İstanbul, 2015, s. 658-746.

Öğütle, V. S. ve Etil, H., "1970-73 Türkiye'sindeki Devrimci Şiddet Momentinin Politik ve Sosyalbilimsel Bir Analizi", *Türkiye'de Siyasal Şiddetin Boyutları*, (ed.) Güney Çeğin ve İbrahim Şirin, İletişim, İstanbul, 2014, s. 249-317.

Öktem, K., "Incorporating the time and space of the ethnic 'other': nationalism and space in Southeast Turkey in the nineteenth and twentieth centures", *Nations and Nationalism*, cilt 4, sayı 10, 2004, s. 559-587.

Ölçen, N., *Ecevit Çemberinde Politika*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995.

Öner, S., *Halkın Polisi: Pol-Der Anıları*, İletişim Yayınları, İletişim, 2003.

Öngören, M. T., "Televizyonun İlk Ekileri", *Milliyet*, 31 Ocak 1972.

—, "Halkımızı ulusal kültürden koparmak amacıyla TV uzun süredir yabancı dizilerle dolduruldu", *Milliyet Sanat*, sayı 264, 1978, s. 9-11.

Örnek, C., *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Öymen, O., *Zor Rota: Gençlik ve Diplomasi Anıları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017.

Öymen, Ö., "Toplum Polisi mi Coplum Polisi mi?", *Milliyet*, 9 Mayıs 1975.

—, "Bir Tatbikatın Düşündürdükleri", *Milliyet*, 15 Temmuz 1980.

Öz, A., "'Kemiği kırıp iliği bulmak': 1970 sonrasında Cemil Meriç, etkileri ve öfkesi üzerine", *Bu Ülke'yi Yeniden Düşünmek - Cemil Meriç Kitabı*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 159-181.

—, "Kenetlenmenin İmkansızlığı: 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme", *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*, (ed.) Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu ve Yusuf Enes Sezgin, İLEM, İstanbul, 2016, s. 73-162.

Öz, E., *Yarın, Nasıl Bir Gün Olacaksın? Günlükler 1956-1998*, Can Yayınları, İstanbul, 2016.

Özayten, N., *Mütevazı Bir Miras, Batı'da Obje Sanatı/ Kavramsal Sanat/ Post-Kavramsal Sanat ve Türkiye'de 1965-1992 Yılları Arasındaki Benzer Eğilimler*, SALT e-yayıncılık, 2013.

Özbaş, Y., "Kahramanmaraş'da Ne Yapılmak İsteniyor?", *Kon*, sayı 1, Ocak 1979, s. 5.

Özbek, A., *Deniz Gezmiş Destanı*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Özbek, M., *Popüler Kültür Ve Orhan Gencebay Arabeski*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Özcan, A., *İslâmi Uyanıştan İslâmi Harekete*, Bengisu Yayınları, İstanbul, 1996.

—, *"Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!" Modern Türkiye'de Son Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Özcan, A. K., *Turkey Kurds; A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Öcalan*, Routledge, Londra, 2006.

Özcan, G., "Türkiye'de Milli Güvenlik Kavramının Gelişimi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der.) Evren Balta Paker ve İsmet Akça, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Özcan, M., *Bir Amerikan İşbirlikçisinin Faaliyetleri*, Payda Yayıncılık, Ankara, 2018.

Özcan, S., *Türkiye ve İslam Alemi*, Hilal Yayınları, İstanbul, 1969.

Özdalga, E., *İslâmcılığın Türkiye Seyri Sosyolojik Bir Perspektif*, çev. Gamze Türkoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

—, "The Hidden Arab: A Critical Reading of the Notion of 'Turkish Islam'", *Middle Eastern Studies*, cilt 4, sayı 42, 2006, s. 551-570.

Özdemir, H., "Siyasî Tarih (1960-1980)", (der.) Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye Tarihi 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 191-264.

—, "Siyasal Tarih (1960-1980)", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (der.) Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

—, "Siyasal Tarih 1960-1980", *Türkiye Tarihi Cilt 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, 5. baskı, yay.haz. S. Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 191-260.

—, "Siyasal Tarih (1960-1980)", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, (der.) Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 272.

—, *Mamak Zindanlarında Bir Akıncı*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2015.

Özel, H., *Piyasa Ütopyası*, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2009.

—, "Bunalımın İktisadı mı, İktisadın Bunalımı mı?", *Zor Zamanlarda İktisat*, (der.) G. Özgür ve H. Yetkiner, Efil Yayınevi, Ankara, 2011, s. 141-52.

—, "Neoliberal İslam?", *İkinci Cumhuriyetin Düzeni*, (der.) E. Nalçacı ve S. Özeren, Yazılama, Ankara, 2012, s. 39-52.

—, "Toplumu Piyasaya Yerleştirmek ve Sosyal Bilimin Dönüşümü", *Liberalizmi Yeniden Düşünmek*, (ed.) Burak Gürbüz, Metin Sarfati ve Hüseyin Özel, Efil Yayınevi, Ankara, 2016.

Özel, İ., *Tok Kurda Puslu Hava*, Şule Yayınları, İstanbul, 2010.

Özen, E., "Sinemamızın Şahsiyet Azabı", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Özgişi, T., *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2012.

Özgüç, A., *Türk sinemasında Cinselliğin Tarihi*, Broy Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Bütün Filmleriyle Yılmaz Güney*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

—, *Türk Filmleri Sözlüğü 1917-2009*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve SESAM, İstanbul, 2009.

—, *Ansiklopedik Türk Filmleri Sözlüğü*, Horizon International Yayınları, İstanbul, 2012.

Özgür, G. ve Özel, H., "Küreselleşme, Finansal Genişleme ve Bunalım", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 43, sayı 1, Mart 2010, s. 33-56.

—, "Double Movement, Globalization, and the Crisis", American *Journal of Economics and Sociology*, cilt 4, sayı 72, 2013, s. 892-916.

Özgür, S., *Necmettin Erbakan Gümüş Motor*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Özkan, B., "Sol'un 'Panzehiri' İslamcılar", *Birgün*, 23 Nisan 2014.

Özkan, E., *Dünden Yarına Türkiye*, Anlam Yayınları, Ankara, 2005.

Özkan, N., *Seçim Kazandıran Kampanyalar*, Media Cat, İstanbul, 2007.

Özkan-Kerestecioğlu, İ., "Milliyetçilik: Uyuyan Güzeli Uyandıran Prensten Frankeştayn Canavarına", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (der.) H. Birsen,Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Özman, A. ve Dede, K., "Türk Sağı ve Masonluğun Söylemsel İnşası: İktidar, Bilinmezlik, Komplo", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, (der.) İ. Özkan-Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, 2012, s. 169-202.

Öznur, H., *Ülkücü Hareket*, 6 cilt, Alternatif, Ankara, 1999.

Öztan, G. G., "Türk Sağında Devlet Fetişizmine Dair", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler,Düşman İmgeleri*, (der) İ. Özkan-Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, 2012, s. 425-458.

Öztan, T., "Öfkeyi Çizmek: Milliyetçi Tahayyülde Düşman Portreleri", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Öztaş, S. ve Ulusoy S. (haz.), *Ve Hep Birlikte Koştuk Bir İKD Vardı*, 1. baskı, Açı Yayınları, İstanbul, 1996.

—, *Ve Hep Birlikte Koştuk Bir İKD Vardı*, Kadın Yazarlar Derneği Yayınları, İzmir, 2014.

Öztürk, H., "Milli Eğitim İstiyoruz!", *Çatı*, yıl 1, sayı 2, Mart 1975, s. 1,12.

Öztürk, S., *12 Mart 1971'den Portreler I*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999.

Paker, E. B. ve Akça, İ. (der.), *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Parla, T., *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

—, *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

—, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Deniz Yayınları, İstanbul, 2009.

Parlar, S., *Kontrgerilla Sürecinde Türkiye*, Mephisto Yayınları, İstanbul, 2006.

—, *Kontrgerillanın İşgal Kuvvetleri 16 Mart 1978 Katliamı*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2006.

Payaslıoğlu, A., "İdari Reformun Yönü ve Stratejisi", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 2, sayı 4, Haziran 1971, s. 3-13.

Peinado, Q., *Solcu Futbolcular*, 1. baskı, çev. Banu Karakaş, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2017.

Pekiner, Y., "Türkiye 1978'de Avrupayı Neden Reddetti?", *Toplumsal Tarih*, sayı 130, 2004, s. 26-30.

Pekman, Y., "Karagöz'den İnek Şaban'a: Halk Temaşasının Toplumsal ve Kültürel Dinamikleri" *Filim Bir Adam Ertem Eğilmez*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 164-207.

Pervan, M. (der.), *İlerici Kadınlar Derneği (1975-80)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Polanyi, K., *The Great Transformation*, Beacon Press.

Politika Gazetesi, "Asıl Kirli Olan İktidarın Elleridir", 31 Aralık 1975.

—, "Başbakan'a Mektup", 7 Kasım 1975.

—, "Politika'da Okuyucuya", 10 Kasım 1975.

Poulton, H., *Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilâl*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

Premiere, T., *Dictionnaire Français - Turc, Des Agents Diplomatiques et Consulaires, Des Commerçants, Des navigateurs Et Autres Voyageurs Dans Le Levant*, 2nd edition, Typographie, Paris, 1843.

Prime Minister Bülent Ecevit: Foreign Policy, Başbakanlık Basın Yayın, Ankara, 1979.

Ranciere, J., *Siyasalın Kıyısında*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

Refik, A., *On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşilik*, İstanbul, 1932.

Resmi Gazete, "Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)", 12 Aralık 1978.

Rippin, A., *Muslims Their Religious Beliefs and Practices*, 3rd edition, Routledge Publishing, Londra, New York, 2005.

Sabah Gazetesi, "Maraş'tan 32 yıl sonra", https://www.sabah.com.tr/pazar/roportaj/2010/01/10/marastan_32_yil_sonra, erişim tarihi: 26.11.2017.

Sağlamer, K., *Ecevit Olayı: Bir Başbakan'ın Doğuşu*, Belge Yayınları, İstanbul, 1974.

Salahi, M., *Kamus-i Osmani*, cilt 1-2, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1897.

Sanlı, F. S., "Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden Milliyetçi Hareket Partisine Tarihsel Süreç, İdeoloji ve Politika (1960-1969)", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2017.

Saraçoğlu, C., "Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat,* (ed.) G. Atılgan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 753-785.

Sarıbay, A. Y., *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası (Milli Selamet Partisi Örnek Olayı)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

—, *Siyasal Sosyoloji Bir Çözümleme Çerçevesi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

—, "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık*, cilt 6, (ed.) Murat Gültekingil ve Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 576-590.

Sarıoğlu, S., "Gülsün Karamustafa: Sanatçı Kişiliği ve Yapıtları", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Sav, A., "Devlet Güvenlik Mahkemeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Sav, E., *Diplomaturka: Bir Diplomat-Yazarın Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

Savaş, S., *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002.

Savran, S., *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 1992.

Sebil, "CHP Bizans'tır, Osmanlı Beyliği Hangi Parti Olacak", cilt 1, 3, 16.01.1976, s. 2.

—, "Kalblere Vurulan Prangayı Ağırlaştıranlar", cilt 1, 26, 25.06.1976, s. 2.

—, "İslâmcı Gençliğe Yapılan Baskı Arttı", cilt 2, 56, 21.01.1977, s. 12.

Selçuk, İ., *Ziverbey Köşkü*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987.

Selim, M., "Çıkmaz düşen bir televizyon politikası", *Milliyet Sanat*, 194, 1976.

Sert, H., "Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and Turkish Diplomats in the 1960-1980 Period", the Atatürk Institute for Modern Turkish History at Boğaziçi University, PhD dissertation, İstanbul, 2018.

Sevilgen, M. G., *MSP'de Dört Yıl*, İstiklâl Matbaası, Ankara, 1979.

Sevinç, M., *Anayasa Yazıları*, İmaj Yayınevi, 2013.

Seyid, A., *Resimli Kamus-i Osmani*, Matbaa-i Kütübhane-i Cihan, İstanbul, 1914.

Sezer-Şanlı, A., "6-7 Eylül 1955: Türkiye'de Bir 'Pogrom' Yaşandı", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, yay. haz. M. K. Kaynar, İletişim, İstanbul, 2015, s. 377-392.

Sezgin, F., *Sistemin İntikamı*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2006.

Sezgin, İ., "Yerel Yönetim Bakanlığı", *İller ve Belediyeler Dergisi*, cilt 34, sayı 388, 33, Şubat 1978.

Schüler, H., *Particilik, Hemşerilik, Alevilik*, çev. Y. Tonbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Scognamillo, G., "Türk Sinemasının Ekonomik Tarihine Giriş", 2000. http://yenifilm.net/2000/12/turk-sinemasinin-ekonomik-tarihine-giris/

—, "Türk Sinemasının Ekonomik Tarihine Giriş-2", 2002. http://yenifilm.net/2002/12/turk-sinemasinin-ekonomik-tarihine-giris-2/

—, "Türk Sinemasının Ekonomik Tarihine Giriş-3", 2002, http://yenifilm.net/2002/12/turk-sinemasinin-ekonomik-tarihine-giris-3/

—, *Fantastik Türk Sineması*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Scognamillo, G. ve Demirhan, M., *Erotik Türk Sineması*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Soydan, B., *Türkiye'de Anarşizm: Yüzyıllık Gecikme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Soysal, E., *Ortak Pazar İlişkileri Ne Yönde İlerliyor*, TÜSİAD, İstanbul, 1976.

Soysal, M., *Anayasaya Giriş*, 3. baskı, İmge Kitabevi, 2011.

Soysüren, A. H., "12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2006.

Sönmez, M., *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 24 Ocak Kararları ve Sonrası*, Belge Yayınları, İstanbul, 1980.

—, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 1980 Sonbaharından 1982'ye*, Belge Yayınları, İstanbul, 1984.

—, *Grafiklerle 1990'larda İstanbul*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1994.

—, *İstanbul'un İki Yüzü*, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 1996.

Sönmez, N., *Bir Tanık: Cengiz Çekil*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Sönmezoğlu, F., *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1974)*, Der Yayınları, İstanbul, 1995.

Suleri, Z. A., "İran Devrimi Batı'nın Yüreğine Allah Korkusunu Yerleştirmiştir", *Sebil 4*, sayı 174, 1979.

Suner, A., *Hayalet Ev*, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Sülker, K., *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, 3. baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

—, *İki Konfederasyon: Türk-İş ve DİSK*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.

—, *Türkiye'yi Sarsan 2 Uzun Gün*, Yazko Yayınları, İstanbul, 1980.

Sürgit, K., *Türkiye'de İdari Reform*, no. 128, TODAİE Yayını, Ankara, 1970.

Şafak, C., "Türkiye'de Toplu Pazarlığın Değişen Çizgisi", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı 10, 2006.

—, *Büyük Grev 1977*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.

—, "12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de Sendikalar", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013, s. 121-143.

—, "DİSK: Devrimci Sendikacılıktan Sınıf ve Kitle Sendikacılığına (1967-1980)", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı 57, 2018/2, s. 665-714.

Şahin, Ö., *Arınç Küçük Erbakan*, Nesne Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019.

Şahin, H., "Televizyon ve Kültür", *Milliyet Sanat*, sayı 275, 1978, s. 17.

Şahin, M., "27 Mayıs Darbesi'nin Meşruiyetini Sağlamaya Çalışan Öncü Gazetesinin YTP ve TİP Çizgisindeki Değişimi", *Erciyes İletişim Dergisi*, cilt 1, sayı 6, 2019, s. 743-760.

Şahin, Y. ve Sarıtaş, E., "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (der.) Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 627-667.

—, "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, (der.) Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, 2017, s. 727-759.

Şen, S., *Parti Programlarında Milli Görüş: AKP Milli Görüşçü mü?*, Nokta Yayınevi, İstanbul, 2004.

Şendiller, Ö., *Kanlı Oyun Maraş Olaylarının Perde Arkası*, 3. baskı, Kitap Neşriyat Yayınları, Ankara, 2011.

Şener, M., *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset. YÖN, MDD ve TİP*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

Şenova, B. (ed.), *Cengiz Çekil Sanatçı Kitapçığı*, Rampa, İstanbul, 2010.

Şentürk, B., *Bu Çamuru Beraber Çiğnedik: Bir Gecekondu Mahallesi Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Şentürk, H., *İslamcılık, Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Türkiye'de İslami Oluşumlar Ansiklopedisi İslamcılık*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2019.

Şenyapılı, T., *Barakadan Gecekonduya, Ankara'da Kentsel Mekanın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Şimşir, B. N., *Şehit Diplomatlarımız*, Bilgi Yayınevi, 2 cilt, Ankara, 2000.

Şur, T., "Kürtlerin 68'i ya da 68 İçinde Kürtler", *Kürt Tarihi Dergisi*, sayı 34, 2018, s. 18-27.

—, "Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şıvan): İntrospektif Bir Düşünür ve Aksiyon İnsanı", *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, (der.) Yalçın Çakmak ve Tuncay Şur, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 249-262.

Talas, C., *Bir Toplumsal Politika Belgesinin Yorumu: Toplumsal Anlaşma*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

—, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992.

Talay-Keleşoğlu, B., "1970'lerin En Kitlesel Kadın Örgütü: İlerici Kadınlar Derneği", *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, sayı 12, 2010, s. 61-84.

Tamer, E. C., "Sinema sanatı televizyonla birlikte yaşar, iki sorun bir arada ele alınmalı", *Milliyet Sanat*, sayı 264, 1978, s. 11-13.

Tanilli, S., *Uygarlık Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Tanör, B., *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1994.

—, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *İki Anayasa: 1961-1982*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012.

—, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Taşkın, Y., "Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslâm Sentezi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık*, (der.) Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, İstanbul: 2003.

—, *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi-Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 618-634.

—, "Türkiye'de Sağcılık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 451-496.

—, "Türk Sağı ve Aydınlar: Bir Aşk ve Nefret İlişkisini Anlamak", *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, (der.) İ. Özkan-Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 407-424.

—, *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijensiya: Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Tat, D., "Türkiye'de Merkezden Yereli Güçlendirme Çabası: Yerel Yönetimler Bakanlığı Deneyimi", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2018.

Tayanç, T., "Geciktirilen Grevler Üstüne Bir Değerlendirme", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 7, sayı 1-2, 1980.

Taykut, R. ve İzmirlioğlu, A., *Planlı Dönemde Kamu Yönetimi Çalışmaları*, DPT Yayını, Ankara, 1975.

TBMM, *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, c. 2, TBMM Basımevi, Ankara, 2015.

TBMM Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, "32'nci Birleşim", c. 31, Toplantı: 16, 07.02.1977.

TBMM Tutanak Dergisi, "10'uncu Birleşim", Devre: 2, c. 14, 04.06.1975.

—, "142nci Birleşim", Dönem: 4, cilt 20, 12.10.1976.

T.C. Adana-K. Maraş-G. Antep-Adıyaman-Hatay-İçel İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı, Adana, *İddianame (Yasa Dışı Dev-Savaş Adlı Örgütün K. Maraş ve Yöresinde İka Ettikleri Bir Kısım Eylemlere Aittir.)*, Adana, 1982.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Özel Çalışma Grubu Raporu, Yeni Ekonomik Düzen ve Türkiye: Gelişmiş Ülkeler ve Gelişme Yolundaki Ülkeler Arasındaki Uluslararası Müzakere Süreci*, TC Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1977.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı'nın 2012/2 Esas No'lu İddianamesi Eki: Türkiye'deki Anarşi ve Terörün Durumu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 12 Eylül 1983.

Teksoy, R., *Sinema Tarihi*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2005.

Thompson, J. B., *Medya ve Modernite*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008.

Timurtaş, F.K., "Milliyetçilik ve Türk Milliyetçiliğinin Vasıfları", *Türk Kültürü*, sayı 188, 1978, s. 449-452.

TİP, *Türkiye İşçi Partisi Programı*, 10 Şubat 1964, İzmir.

Tekeli, İ., *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1980)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Tekeli, İ., Gülöksüz, Y. ve Oktay, T., "Köy-Kent Önerisi Bugünkü Haliyle Beklenileni Veremez", *Milliyet*, 22.03.1974.

Tekeli, Ş., "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1797-1824.

—, "The Turkish Women's Movement: A Brief History of Success", *Quaderns de la Mediterrània*, 14, 2010, s. 119-123.

—, "Cumhuriyet Dönemi Kadın Hareketleri", *Feminizmi Düşünmek*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 69-82.

Tekelioğlu, O., "Kendiliğinden Sentezin Yükselişi: Türk Pop Müziğinin Tarihsel Arkaplanı", *Toplum ve Bilim*, sayı 67, 1995, s. 257-277.

Tellioğlu, M., *Şura*, 34, Eylül 1978.

—, "Şehitler Mücadele Bayrağımızı Yükseltir", *Sebil*, sayı 165, Mart 1979.

Temel, C., *1984'ten Önceki 25 Yılda Kürtlerin Silahsız Mücadelesi*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

Terzioğlu, A. H., *Bizi Fırtına Vurdu*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2009.

Tevetoğlu, F., *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960*, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara, 1967.

Thomasberger, C., "Transformation in Progress: The Labour Market and the World Monetary System in the Last Forty Years", *The Milano Papers: Essays in Societal Alternatives*, (ed.) Michele Cangiani, Black Rose Books, Montreal, New York, Londra, 1997, s. 67-96.

Tikveş, Ö., "Anayasada 15 Yıllık Dönemde (1961-1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler", *AÜHF Dergisi*, cilt 1, sayı 34, 1977.

Timur, T., *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Toker, M., "26'ncı Birleşim 16 Ocak 1979 B:26.6.1.O:1", *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 1979, s. 130-131.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - 1: Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1990.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - 2: DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - 3: DP Yokuş Aşağı (1954-1957)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - 4: Demokrasiden Darbeye (1957-1960)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - 5: Yarı Silahlı Yarı Külahlı Bir Ara Rejim (1960-1961)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.

Toksarı, A., "Nifak", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, cilt 3, (ed.) İbrahim Kafi, Gerçek Hayat Yayınları, İstanbul, 1997.

Topuz, H., *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

Torun-Çelik, E., "Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'in Türk Siyasi Hayatına Etkileri", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2015, s. 2011-2038.

Toy, İ., "Güneydoğu Anadolu Projesi GAP'ın Türkiye ve Ortadoğu Ekonomi Politiğine Etkileri", Marmara Üniversitesi, yüksek lisans tezi, İstanbul, 2015.

Tunalı, A. Y., *Kavga Günleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Tunaya, T. Z., *İslâmcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tuncer, E., *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler, (1877-2002)*, TESAV, Ankara, 2003.

Tunç, A., *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek: 70'li Yıllarda Hayatımız*, YKY, İstanbul, 2001.

—, *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek: 70'li Yıllarda Hayatımız*, Can Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Maraş Kıyımı: Tarihsel Arka Planı ve Anatomisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Beni Sen Öldür Maraş/78*, 2. baskı, Fırat Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *"Beni Sen Öldür" Maraş/78*, Fırat Yayınları, İstanbul, 2015.

Tunçay, M., *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

Turan, Ö., "Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayii: Türk Sağı ve Kalkınma", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, (der.) İ. Özkan-Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 459-508.

—, "Bu Sayıda... Alternatif Tahayyüller, Devinim, Popülizm: 1970'ler İçin Bir Çerçeve Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013, s. 3-25.

Turgut, H., *12 Eylül Partileri*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1986.

—, *Güniz Sokağı*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1987.

—, *Siyasetten Portreler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.

—, *Demirel'in Dünyası*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1992.

Turhan, M., *Ülkü Ocakları, 1968-1980*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2010.

Turhan, T., *Kontrgerilla Cumhuriyeti*, Tümzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Turkish Ministry of Foreign Affairs, *New International Economic Order: Sum of the Four Years: Conference Proceedigs*, 7-11 August 1978.

Tüleylioğlu, O., *Kahramanmaraş Katliamı*, Gitelik Kitap, Ankara, 2012.

—, *Kahramanmaraş Katliamı*, 4. baskı, Um:ag Yayınları, Ankara, 2013.

Tülümen, T., *Hayat Boyu Kıbrıs*, Boğaziçi, İstanbul, 1994.

Tümertekin, E., *İstanbul: İnsan Mekan*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.

Türk, H. B., *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Türk, E., *TÜSİAD Patronlar Kulübü*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2009.

Türkeş, A., *9 Işık - Milli Doktrin*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2017.

—, *Savunma*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2017.

Türkeş, A. Ö., "Romanda 12 Mart Suretleri ve '68 Kuşağı", *Birikim*, sayı 132, 2000.

Türkeş, A., Baykal, R. ve Özdağ, M., *Bazı Gerçekler (Savunmalar)*, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1964.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Genel Kurul Tutanağı, 24. Dönem 3. Yasama Yılı, 82. Birleşim 26/Mart /2013 Salı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, C. 2, 24. Dönem 3. Yasama Yılı, S. Sayısı 376.

Türkiye-FKÖ İlişkilerinde Yeni Bir Dönem Başladı, *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1979.

Türkmen, F., *Kırılgan İttifak'tan "Model Ortaklığa" Türkiye-ABD İlişkileri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Türkmen, H., "Yerel Düzeyde Siyasetin Radikalleşmesi: 1970'lerin Sonuna Doğru Fatsa Örneği", ODTÜ, yüksek lisans tezi, Ankara, 2006.

TÜSTAV-DİSK Arşivi, DİSK 7. Genel Kurul Delege Listesi.

Tütengil, C. O., "1970'lerin 'Köy-Kent' Projesi", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 234-237.

Uçar, M., *Nerelisin Kimlerdensin Mezhep, Cemaat ve Yurttaşlık Arasında Çorum*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2009.

Uçkan, B., *Türkiye'de Sendikalararası Rekabet*, Selüloz-İş Sendikası, İstanbul, 2002.

Ulus-Mutlu, Ö., *Türkiye'de Ordu ve Sol (1960-1971)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Ulutaş, B., "70'li Yıllarda Bir Direnme Pratiği: TÖB-DER", *Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye*, (ed.) R. F. Barbaros ve E. J. Zürcher, Efil Yayınevi, Ankara, 2014, s. 343-372.

Unat, K., "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 48, 2011, s. 839-867.

Uras, G., "Köykent'te 4 bin seçmenden Ecevit'e 3 oy çıkmış", *Milliyet*, 19.09.2003, s. 7.

—, "TÜSİAD, paralı ilanlar, Ecevit, Brzezinski...", *Milliyet*, 30 Nisan 2012.

Uyan, M. M., *Toplumsal Dalganın Kırılışı-Fatsa (1978/1980)*, Arayış, 2004.

Uzgel, İ., *Ulusal Çıkar ve Dış Politika*, 1. baskı, İmge, Ankara, 2004.

Üç Türk Sanatçısının Açtığı "Mehmet Berlin'de" Sergisi Berlin Festivali'nde Başarı Kazandı, *Milliyet Sanat*, 159, 1975, s. 18-20.

Ülgener, S., *Makaleler*, yay.haz. Ahmet Güner Sayar, Der'in Yayınları, İstanbul, 2006.

Ülkü, F., *Ecevit ve İstifa Olayı: Üçüncü Adam*, Başak Kitabevi, İstanbul, 1974.

Ülkü, İ., *Büyük Oyundaki Türk: Enver Altaylı*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2008.

Ülkücü Komando Kampları: AP hükümetinin 1970'te Hazırlattığı MHP raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Üngör, Ç., "Türkiye Solunda Çin Etkisi: Proleter Devrimci Aydınlık Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme (1969-1977)", *Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*, (der.) Selçuk Esenbel, İsenbike Togan ve Altay Atlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 170-200.

Ünlü, B., *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Ünsal, A., *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Ünsal, E., *Ecevit'ten Ecevit'e...*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994.

Ünüvar, K., "70'ler: 80'lerin öncesi, 60'ların sonrası", *Toplum ve Bilim*, sayı 127, 2013, s. 30-47.

Üskül, M. Z., *Bildirileriyle 12 Mart Dönemi Sıkıyönetimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Bildirileriyle 1974-1980 Dönemi Sıkıyönetimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Üşür, İ., "Ma'lumat Toplumu ya da Buharlaşan Herşey Katılaşıyor", *Türk-İş '97 Yıllığı*, 1998, s. 293-320.

Watts, N. F., "Silence and Voice: Turkish Policies and Kurdish Resistance in the Mid-20th Century", *The Evolution of Kurdish Nationalism*, (ed.) M. M. Ahmed ve M. Gunter, Mazda Publishers Inc., Costa Mesa, California, 2007, s. 52-77.

Williams, R., *Televizyon, Teknoloji ve Kültürel Biçim*, çev. A. Ulvi Türkbağ, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

Wiener, A. S., "Turkish Foreign Policy Decision-Making on the Cyprus Issue: A Comparative Analysis of Three Crises", unpublished PhD. thesis, Duke University, 1980.

Wolfe, A., *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, The Free Press, New York, 1977.

Woodcock, G., *Anarchism: A History Of Libertarian Ideas And Movements*, World Publishing Company, Ohio, 1962.

Velidedeoğlu, H. V., *12 Eylül Karşı-Devrim*, Evrim Yayınları, İstanbul, 1990.

Vorhoff, K., "Türkiye'de İşadamı Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Yalçın, S., "Türkiye'nin harp gibi bir buhrana ihtiyacı var", *Vatan Millet Pragmatizm Türk Sağında İdeoloji ve Politika*, (der.) H. Göktaş ve R. Çakır, Metis Yayınları, İstanbul, 1991, s. 103-112.

—, "1 Mayıs 1977 (Kanlı 1 Mayıs) Katliamı Belgeseli", *CNN Türk*, 2012.

—, *Erbakan: Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltilen Bir Siyasal Liderin Portresi*, Kırmızıkedi Yayınları, İstanbul, 2016.

Yalçıner, Y., "Mason Süleyman Bey'e 'Açık Mektup'", *Sebil*, cilt 2, sayı 56, 21 Ocak 1977, s. 2.

Yalçınkaya, A., *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

—, *Pas: Foucault'dan Agamben'e Sıvılaşmış İktidar ve Gelenek*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2005.

—, "Siyaset, Alevilik, Din ve Özgürlük Hayaleti", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, (ed.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *Kavimkırım İkliminde Aleviler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

—, *Küf: Dede Korkut, Said Nursi ve Ali Üzerine Bir Yorumsama*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2016.

Yaman, A., *Alevilik ve Kızılbaşlık Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul, 2007.

Yanardağ, M., *MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi*, Gendaş A.Ş., İstanbul, 2002.

Yaprak Döker Bir Yanımız, *Birikim*, sayı 302, Haziran 2014.

Yaraman, A.,, "Sorunları mı Sorumluluktan, Sorumluluğu mu Sorunlarından? Kadınlık Durumu, Kadınlık Bilinci ve Sevgi Soysal", *İsyankâr Neşe: Sevgi Soysal Kitabı*, (der.) Seval Sahin ve İpek Sahbenderoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 35-50.

Yaren, Ö., "Turkish Erotics: The Rise of the Sex Influx", *The Journal of Popular Culture*, cilt 50, sayı 6, 2017, s. 1356-75.

—, "The Turkish Sex Infux: Exploiting Class, Constituting Desire", *Camera Obscura*, cilt 97, sayı 33, 1, 2018, s. 1-27.

Yaşlı, F., *Antikomünizm, Ülkücü Hareket, Türkeş: Türkiye ve Soğuk Savaş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

—, *"Halkçı Ecevit": Ecevit, Ortanın Solu, CHP (1960-1980)*, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.

Yavaşça, K., "'Şark Meselesi'nden 'Doğu Sorunu'na: Ellili Yıllarda Kürt Sorunu", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, (der.) Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 565-590.

Yavuz, H., *Moderleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Yavuzalp, E., *Liderlerimiz ve Dış Politika: Bir Diplomat Gözüyle, Bilgi Yayınları*, Ankara, 1996.

Yaylagül, L., *Sinema Toplum Siyaset*, Dipnot, İstanbul, 2018.

Yayman, H., "Türkiye'nin İdari Reform Politiği", Ankara Üniversitesi SBE, doktora tezi, Ankara, 2005.

Yazıcı, A. ve Özman, A., "Anti-Komünist Fantaziler: Doğa, Toplum, Cinsellik", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, (der.) İ. Özkan-Kerestecioğlu ve G. G. Öztan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 105-137.

Yazır, E. H., *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 10 cilt, 2. baskı, çev. Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve Orhan Atalay, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2009.

Yeğen, M., "Türkiye Solu ve Kürt Sorunu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1208-1236.

—, *Müstakbel Türk'ten Özde Vatandaşa, Cumhuriyet ve Kürtler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Yenen, Z., Akın, O. ve Yakar, H., *Eyüp; Dönüşüm Sürecinde Sosyal Ekonomik ve Mekânsal Yapı*, Eyüp Belediyesi Yayını, İstanbul, 2000.

Yeniden Millî Mücadele, "Komünist İhtilal Karşısında Yeni Hükümetten Beklediklerimiz", yıl 6, sayı 274, 06.05.1975, s. 3.

—, "Milliyetçiler Hükümete Sesleniyor: Eğitim Millileşmelidir", yıl 6, sayı 274, 06.05.1975, s. 8.

—, "TRT Meselesi Derhal Ele Alınmalıdır", yıl 6, sayı 274, 06.05.1975, s. 15.

—, "Ecevit Komünizme Karşı Alınan Tedbirleri Tesirsiz Bırakmaya Çalışıyor", yıl 6, sayı 275, 13.05.1975, s. 4

—, "CHP ve Marksistlerin Telaşının Anlamı: TRT Millileştirilmelidir", yıl 6, sayı 276, 20.05.1975, s. 4

—, "Türk Milletinin Demokratik Protestosunun Zaferi: TRT Genel Müdürü Değişti", yıl 6, sayı 277, 27.05.1975, s. 11.

—, "Yeni Yönetim TRT Yayınlarına Derhal El Atmalıdır", yıl 6, sayı 278, 03.06.1975, s. 12.

—, "CHP, Yargı Organlarını Politikaya Çekmeye Çalışıyor", yıl 6, sayı 278, 03.06.1975, s. 15.

—, "İpekçi'nin TRT'yi İşgal Operasyonu ve Hukukun Şamarı", yıl 6, sayı 280, 4, 17.06.1975, s. 5.

—, "Milli Eğitim Bakanı Açıkladı: Eğitimde Milli Kültür Temel Alınacaktır", yıl 6, sayı 280, 17.06.1975, s. 12, 13.

—, "Kadın Cinayeti Bile Siyasi İstismar Vasıtası Yapılıyor", yıl 6, sayı 281, 24.06.1975, s. 6, 7.

—, "CHP, Sıkıyönetimi Siyasi Tartışma Ortamına Çekmek İstiyor", yıl 6, sayı 282, 01.07.1975, s. 12.

—, "Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kanunu Mutlaka Çıkarılmalıdır", yıl 7, sayı 345, 14.09.1976, s. 3.

—, "CHP'yi İkaz Ediyoruz", yıl 7, sayı 347, 28.09.1976, s. 3.

—, "DİSK Kapatılmalıdır", yıl 7, sayı 348, 05.10.1976, s. 3.

—, "Ortaöğretimde Eğitim ve Ders Kitapları", yıl 7, sayı 355, 23.11.1976, s. 8, 9.

Yetkin, B., *Kırılma Noktası 1 Mayıs 1977 Olayı*, 2. baskı, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.

Yetkin, Ç., *12 Mart 1971 Öncesinde Türkiye'de Soldaki Bölünmeler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Yetkin, M., *Meraklısı İçin Entrikalar Kitabı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

—, *Meraklısı İçin Casuslar Kitabı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2018.

Yıldırım, R., "Geleneksel Alevilikten Modern Aleviliğe: Tarihsel Bir Dönüşümün Ana Eksenleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 62, 2012, s. 135-162.

—, *Medreseden Üniversiteye Ali Özek*, Düşün Yayınları, İstanbul, 2012.

—, "A Genealogy of Modern Alevism, 1950-2000: Elements of Continuity and Discontinuity", *Alevis in Europe: Voices of Migration, Culture and Identity*, (ed.) I. Tözün, Routledge, New York, 2017, s. 97-114.

—, *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri 1300-1501*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Yıldırım, S., *Türkiye'de Toplumcu Belediyecilik 1973-1980*, Çankaya Belediyesi yayını, Ankara, 2013.

Yıldırım, Y., "Anarşistten Teröriste Marjinalden Çapulcuya: Toplumsal Hareketlerin Şeytanlaştırılması", *Öteki'nin Var Olma Sancısı - Türk Politik Kültürü'nde Şeytanlaştırma Eğilimleri*, (ed.) İsmet Parlak, Dora Yayınları, 2015, s. 483-508.

Yıldız, A., *Geçmişten Geleceğe Konuşanlar*, AKV Yayınları, İstanbul, 2010.

Yılmaz, A., "Tarih Taksim'de Yazıldı", *Joker Gazete Pazar*, no. 65, 27 Nisan 1997.

Yiyen, E., "Yeditepe Dergisi Etrafında Gelişen Sanat Faaliyetleri (1970-1983)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2007.

Yonucu, D., "Devlet Şiddeti ve 'Mimli' Mahalleler", http://birdirbir.org/devlet-siddeti-ve-mimli-mahalleler/, erişim tarihi: 15.02.2016.

Yorgancılar, S., *Milli Görüş (1969-1980)*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Akıncılar: İslamcı Gençliğin Yazılmamış Öyküsü*, Otorite Kitap, Antalya, 2016.

Yorum, "Kışkırtıcı Ajan Çıksın Ortaya", *Kon*, sayı 1, Ocak 1979, s. 4.

Yurtaslan, A., *İtiraflar: MHP Merkezindeki Adam Abdullah Çatlı'yı Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Yurtsever, H., *Yükseliş ve Düşüş: Türk Solu 1960-1980*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Yüce, M., *Romantik Yürekler Futbol Tarihimizin Yeni Devreleri: 1952-1992*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Yüce, M., Aytuna, F. ve Demirkıran, G. K., *Bitmeyen Sevda Yeşil-Siyah, Darüşşafaka Spor Kulübü*, Myra Yayıncılık, 2017.

Yücekök, A. N., *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Yüksel Arslan'la 'Kapital' Resimlemeleri Üzerine Söyleşi, *Sanat Emeği*, sayı 14, 1979, s. 48-56.

Yürekli, Y., *"Küçük Moskova": Tuzluçayır*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Zana, M., *Bekle Diyarbakır*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

Zebidi, A. L., *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi*, 13. cilt, çev. Ahmet Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1976.

Zengin, E., "Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye'de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi", Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, İstanbul, 2017.

Zeybek, Ş. N., "Mavera: Yedi Güzel Adam'ın Dergisi", *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*, (ed.) Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu ve Yusuf Enes Sezgin, İLEM, İstanbul, 2016, s. 257-278.

Zileli, G., *Havariler (1972-1983)*, 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Ziya, A., *Bîranîn û Şahîdîya Hınek Büyeran*, Weşanên Perî, İstanbul, 2011.

Zürcher, E. J., *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası-Jön Türk Mirası*, çev. Lütfi Yalçın, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2015.

Zybok, O. (ed.), *Yüksel Arslan: Artures*, Hatje Cantz, Almanya, 2012.

YAZARLAR HAKKINDA

Dr. Öğr. Üyesi Sevgi ADAK
Aga Khan University, Institute for the Study of Muslim Civilisations

Dr. Emel AKAL
Araştırmacı, Yazar

Dr. Öğr. Üyesi Pınar AKARÇAY
Trakya Üniversitesi, Keşan Yusuf Çapraz Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Gümrük İşletme Bölümü

Doç. Dr. İsmet AKÇA
KHK ile görevinden ihraç edilen, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Mehmet Ö. ALKAN
İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Murat ARSLAN
Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Sernaz ARSLAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Şükrü ASLAN
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Gökhan ATILGAN
Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Öğretim Üyesi

Doç. Dr. İlker AYTÜRK
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Tanıl BORA
Yazar, Editör

Prof. Dr. Funda ŞENOL-CANTEK
KHK ile görevinden ihraç edilen, Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Öğretim Üyesi

Dr. Yalçın ÇAKMAK
Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi

Doç. Dr. Aziz ÇELİK
Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Öğretim Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Kadir DEDE
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Veysel DİNLER
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Selçuk DURAN
Yazar

Dr. Öğr. Gör. Evren EKEN
Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Arda ERCAN
Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Dr. Çağdaş GÖRÜCÜ
Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Dr. Öğr. Üyesi Veysel ERGÜÇ
Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Çimen GÜNAY-ERKOL
Özyeğin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

Dr. Bora GÜRDAŞ
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Kerem HOCAOĞLU
Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi

Doç. Dr. Süleyman İLASLAN
Fırat Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Mete Kaan KAYNAR
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Nurettin KALKAN
Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Nuray KESKİN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Dr. Bayram KOCA
Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Selçuk KOCA
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Bilsay KURUÇ
Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi

Murat MERİÇ
Yazar

Levent ODABAŞI
Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Asım ÖZ
Yazar, Editör

Prof. Dr. Gencer ÖZCAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi

Celal Oral ÖZDEMİR
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Hüseyin ÖZEL
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi

Selman SAÇ
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Dr. Öğr. Üyesi Ayşem SEZER-ŞANLI
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Doç. Dr. Burcu SÜMER
Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Öğretim Üyesi

Tuncay ŞUR
École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS), Siyaset Bilimi Bölümü, Doktora Öğrencisi

Dr. Güven Gürkan ÖZTAN
İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi Anıl VAREL
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Dr. Kerem YAVAŞÇA
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

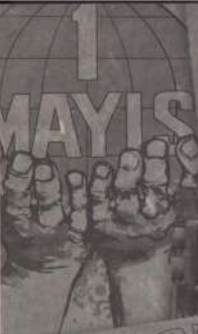
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz YILDIRIM
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Prof. Dr. Mete YILDIZ
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Mehmet YÜCE
Yazar, Spor Tarihçisi

Yelda YÜREKLİ
Yazar

DİZİN

1
MAYIS

TELEVİZYON

GIRGIR
Güven oylamasında
DEMİREL ECEVİT'i
DÜŞÜRDÜ!

ALLAH İÇİN
SAVAŞA

KÜÇÜK
MOSKOVA'YA

Cumhuriyet
İHAT ERİM ÖLDÜRÜLDÜ

DİSK
11

Kurulan ve Kurulacak
Partilerle DİSK'in
Hiç Bir İlişkisi Yok
Kıdem Tazminatından
Asla Vazgeçilemez

KIRACAĞIZ!
İŞÇİLERİ
TELEVİZYON
AYDEMİR AKBAŞ
NECLA FİDE
KARACA KAAN
ASTRONOT
FEHMİ
1. SINIF
FAŞİST
DEVRİMCİ
KADINLARIN
SESİ
KREŞ
ÇOCUKLARIMIZ
CANIMIZ
FAŞİZM
CAN
DÜŞMANIMIZ

1960'ların sonrası, 12 Eylül'ün öncesi, kimilerine göre yitik ve karanlık bir "ara dönem"... Türkiye'nin 1970'li yıllarını merak edenler için detaylı ve aydınlatıcı bir başucu kitabı.

12 Mart Muhtırası, Anayasa değişikliği, hürriyet gömleğinin daralması, radikalleşme...

Ecevit, Kıbrıs Bunalımı, TÜSİAD, 24 Ocak kararlarına giden yol...

Süleyman Demirel, Milliyetçi Cephe Hükümetleri, anti-komünist şahlanış, Aydınlar Ocağı...

Alparslan Türkeş, Ülkücü Hareket, komünizme karşı paramiliter mücadele...

Necmettin Erbakan, Millî Nizam, Millî Selamet, Akıncılar, mücahitler...

15-16 Haziran, Kanlı 1 Mayıs, Maraş Katliamı, "darağacında üç fidan"...

DİSK, İlerici Kadınlar Derneği, emek ve kitle örgütleri...

Müzik, sinema, edebiyat; sanat ve siyaset ilişkisi, plaklı propaganda...

Mete Kaan Kaynar'ın hazırladığı derlemeye Sevgi Adak, Emel Akal, Pınar Akarçay, İsmet Akça, Mehmet Ö. Alkan, Murat Arslan, Sernaz Arslan, Şükrü Aslan, Gökhan Atılgan, İlker Aytürk, Tanıl Bora, Funda Şenol-Cantek, Yalçın Çakmak, Aziz Çelik, Kadir Dede, Veysel Dinler, Selçuk Duran, Evren Eken, Arda Ercan, Çağdaş Görücü, Veysel Ergüç, Çimen Günay-Erkol, Bora Gürdaş, Kerem Hocaoğlu, Süleyman İlaslan, Mete Kaan Kaynar, Nurettin Kalkan, Nuray Keskin, Bayram Koca, Selçuk Koca, Bilsay Kuruç, Murat Meriç, Levent Odabaşı, Asım Öz, Gencer Özcan, Celal Oral Özdemir, Hüseyin Özel, Güven Gürkan Öztan, Selman Saç, Ayşem Sezer-Şanlı, Burcu Sümer, Tuncay Şur, Anıl Varel, Kerem Yavaşça, Yavuz Yıldırım, Mete Yıldız, Mehmet Yüce ve Yelda Yürekli yazılarıyla katkıda bulundu.

